

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ
ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΟΙ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΕΝΩΘΕΙΤΕ!

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΚΡΙΤΙΚΗ
ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

Μετάφραση
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ»
ΑΘΗΝΑ 1978

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ

Μέ τή μετάφραση καί τήν ἔκδοση τοῦ 3ου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Κ. Μάρξ, ὁλοκληρώνεται κάπως μιά δουλιά πού τήν ἄρχισα τό 1952 καί τή σταμάτησα τό 1956 μέ τή μετάφραση καί τήν ἔκδοση τοῦ 1ου καί τοῦ 2ου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» (ὁ 1ος ἐκδόθηκε τό 1954 καί ὁ δεύτερος τό 1956, χωρίς νά ἀναφέρεται τό ὄνομα τοῦ μεταφραστῆ). Λέγω «ὁλοκληρώνεται κάπως», γιατί ἀπομένει ὁ 4ος τόμος, πού σκόπευε νά ἐκδόσει ὁ Μάρξ μέ θέμα τήν ἱστορία τῆς οἰκονομικῆς θεωρίας, σάν συμπλήρωμα τῶν τριῶν πρώτων θεωρητικῶν τόμων.

Τά χειρόγραφα τοῦ Μάρξ πού προορίζονταν γιά τόν 4ο τόμο δέν πρόλαβε νά τά ἐκδόσει ὁ Φ. Ἔνγκελς, ὅπως σχεδίαζε. Τά ἔχει ἐκδόσει ἀργότερα, τό 1905—1910 ὁ Κ. Καούτσκι μέ τόν τίτλο «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία». Ἡ ἔκδοση αὐτή ὅμως εἶναι γεμάτη ἀπό παραλείψεις, αὐθαίρετες «διορθώσεις» καί διαστρεβλώσεις. Πρώτη φορά ἐκδόθηκαν πλήρως σέ ρούσικη μετάφραση ἀπό τό Ἰνστιτοῦτο Μαρξισμοῦ-Λενινισμοῦ τοῦ ΚΚΣΕ στή Μόσχα ἀπό τό 1954 ὥς τό 1961 σέ τρία τεύχη. Γρήγορα ἀκολούθησε ἡ ἔκδοσή τους στήν πρωτότυπη γερμανική γλώσσα. Σειρά, ἑπομένως, γιά νά μεταφραστεῖ στά ἑλληνικά ἔχει ὁ 4ος τόμος τοῦ «Κεφαλαίου», πού πραγματεύεται τίς «θεωρίες γιά τήν ὑπεραξία».

Ἡ μετάφραση τοῦ 3ου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου», πού βάσταξε πάνω ἀπό δυό χρόνια, ἦταν μιά δουλιά πού παρουσίασε ὄχι λίγες δυσκολίες, μεταξύ ἄλλων γιατί ὁ Κ. Μάρξ δέν τόν εἶχε ὁ ἴδιος ἐπεξεργαστεῖ ὥς τό τέλος. Ἐξάλλου, γιά τίς δυσκολίες αὐτές μιλάει ὁ Ἔνγκελς στόν πρόλογο τῆς ἔκδοσής του, πού τήν ἐπιμελήθηκε ὁ ἴδιος καί πού, ὅπως σημείωσε ὁ Λένιν, χάραξε σ' αὐτήν μέ ἀνεξίτηλα γράμματα καί τό δικό του ὄνομα.

Ἡ ἑλληνική μετάφραση καί τοῦ 3ου τόμου ἔγινε, ὅπως καί τῶν δυό πρώτων, ἀπό τό πρωτότυπο γερμανικό κείμενο, ὅπως δημοσιεύθηκε στόν 25ο τόμο τῶν «Ἔργων Μάρξ-Ἔνγκελς» πού ἐκδόθηκε τό 1964 στό Βερολίνο ἀπό τό Ἰνστιτοῦτο Μαρξισμοῦ-Λενινισμοῦ τοῦ ΕΣΚΓ. Ἐκτός ἀπό τή γερμανική ἔκδοση, πάρθηκαν στήν μετάφραση ὑπόψη ἡ ἀντίστοιχη ρωσική μετάφραση, ὅπως δημοσιεύθηκε τό 1961 στή Μόσχα στόν 25ο τόμο τῶν «Ἔργων Μάρξ-Ἔνγκελς» ἀπό τό «Ἰνστιτοῦτο Μαρξισμοῦ-Λενινισμοῦ» τοῦ ΚΚΣΕ, καθώς ἐπίσης καί ἡ γαλλική μετάφραση σέ τρία τεύχη τῆς Editions Sociales πού ἐκδόθηκαν στό Παρίσι τό 1957—1960. Σέ ὁρισμένες περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκε καί ἡ ρουμάνικη μετάφραση.

Τό παράρτημα μέ τίς σημειώσεις, τά εὑρετήρια κλπ. πάρθηκε ἀπό τό γερμανικό κείμενο μέ συμπληρώσεις ἀπό τή ρούσικη ἔκδοση.

Ἡ ἔκδοση τοῦ 3ου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου», πού ἀσχολεῖται μέ μιά σειρά σπουδαιότατα θεωρητικά καί πραχτικά ζητήματα, θά ἀποτελέσει ἕνα γερό ὅπλο στά χέρια τῶν μαρξιστῶν-λενινιστῶν, ὄχι μόνο γιά τήν ἀντιμετώπιση ἐπιτακτικῶν οἰκονομικο-πολιτικῶν προβλημάτων πού προκύπτουν κάθε μέρα, ἀλλά, ἰδιαίτερα σήμερα, καί γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν διαστρεβλωτῶν τοῦ μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ ἀπό κάθε λογῆς μαρξολόγους, ἀναθεωρητικές ὁμάδες καί ὁμαδοῦλες, γενικά ἀπό τούς καλοθελητές, πού ἀνέλαβαν, ἐν ὀνόματι τοῦ Μάρξ, νά θολώσουν καί νά ἀνατρέψουν τόν μαρξισμό-λενινισμό, ἀφαιρώντας ἀπό αὐτόν τό ἐπαναστατικό περιεχόμενό του.

Ἡ σημασία τοῦ 3ου τόμου φαίνεται ἀπό τά ζητήματα μέ τά ὁποῖα ἀσχολεῖται, ὅπως ἡ μετατροπή τῆς ὑπεραξίας σέ κέρδος, ἡ διαμόρφωση τοῦ μέσου ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, τά ζητήματα τοῦ βιομηχανικοῦ καί ἐμπορικοῦ κέρδους, τοῦ τόκου καί τῆς γαιοπροσόδου, γενικά τῆς κατανομῆς τῆς ὑπεραξίας ἀνάμεσα στίς διάφορες μερίδες τῶν κυρίαρχων τάξεων καί τοῦ κράτους, ὁ οἰκονομικός ρόλος τοῦ ὁποίου αὐξάνει σέ τεράστιο βαθμό στίς συνθῆκες τοῦ κρατικοῦ μονοπωλιακοῦ καπιταλισμοῦ καί τῆς ὕπαρξης τῶν δυό παγκόσμιων κοινωνικο-οικονομικῶν συστημάτων, τοῦ σοσιαλιστικοῦ καί τοῦ καπιταλιστικοῦ, καί τοῦ ἀναπόφευχτου συναγωνισμοῦ ἀνάμεσά τους, τέλος τά ζητήματα τῆς κρίσης, καί τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος.

Θά γίνονταν μέ εὐχαρίστηση δεκτές τυχόν παρατηρήσεις ἀπό μέρους τῶν αναγνωστῶν σέ περιπτώσεις μή καθαρῆς ἀπόδοσης τῆς μετάφρασης.

Παναγιώτης Μαυρομμάτης

ΣΗΜΕΙΩΣΗ:

Τά κείμενα πού βρίσκονται σέ ἀγκύλες {...} εἶναι παρεμβολές τοῦ Φρίντριχ Ἔνγκελς. Οἱ λέξεις κτλ. πού βρίσκονται σέ ἀγκύλες [...] τοῦ κειμένου ἀνήκουν στήν ἔκδοση τοῦ «Dietz Verlag Berlin». Στό κείμενο, ὑπάρχουν σέ παρενθέσεις (...) λέξεις στά γερμανικά, πού προέρχονται ἀπό τό μεταφραστή. Ὑπάρχουν καί λέξεις κτλ. στά ἑλληνικά πού ἔχουν τεθεῖ σέ παρενθέσεις ἤ ἔξω ἀπ'αὐτές ἐπίσης ἀπό τόν μεταφραστή.

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΒΙΒΛΙΟ III

ΤΟ ΣΥΝΟΛΙΚΟ ΠΡΟΤΣΕΣ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Ἐκδόθηκε ἀπό τόν
ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἐπιτέλους ἀξιώθηκα νά δώσω στή δημοσιότητα τοῦτο τό τρίτο Βιβλίο τοῦ κύριου ἔργου τοῦ Μάρξ, πού ἀποπερατώνει τό θεωρητικό του μέρος. Ὅταν τό 1885 ἐκδόθηκε τό δεύτερο Βιβλίο, νόμιζα πώς τό τρίτο Βιβλίο θά παρουσίαζε ἴσως τεχνικές μόνο δυσκολίες, ἐκτός βέβαια ἀπό μερικά πολύ σπουδαῖα μέρη. Πράγματι, ἔτσι ἔγινε. Γιά τίς δυσκολίες, ὅμως, πού θά μοῦ πρόβαλλαν ἀκριβῶς αὐτά τά σπουδαιότερα μέρη τοῦ συνόλου, δέν εἶχα τότε οὔτε ἰδέα, ὅπως δέν εἶχα ἰδέα καί γιά τά ἄλλα ἐμπόδια, πού θά καθυστεροῦσαν τόσο πολύ τήν προετοιμασία τοῦ Βιβλίου.

Πρῶτα καί περισσότερο ἀπ' ὅλα μ' ἐνοχλοῦσε μιά ἐπίμονη ἀδυναμία τῆς ὅρασης, πού χρόνια συνέχεια περιόριζε στό ἐλάχιστο τό χρόνο μου γιά γραφική ἐργασία, καί πού τώρα ἐπίσης μόνο σάν ἐξαίρεση μοῦ ἐπιτρέπει νά πιάσω τήν πένα μέ τεχνητό φῶς. Σ' αὐτό προστέθηκαν ἄλλες ἐργασίες, πού δέν μποροῦσα νά τίς ἀπαρνηθῶ: νέες ἐκδόσεις καί μεταφράσεις προηγούμενων ἐργασιῶν τοῦ Μάρξ καί δικῶν μου, καί, συνεπῶς, θεωρήσεις, πρόλογοι, συμπληρώσεις, πού συχνά ἦταν ἀδύνατο νά γίνουν χωρίς καινούργιες μελέτες, κλπ. Πρίν ἀπ' ὅλα ἡ ἀγγλική ἔκδοση τοῦ πρώτου Βιβλίου, πού γιά τό κείμενό του ἐγώ εἶμαι σέ τελευταία ἀνάλυση ὑπεύθυνος καί πού γιά τό λόγο αὐτό μοῦ ἔφαγε πολύ χρόνο. Ὅποιος ἔχει παρακολουθήσει κάπως τήν κολοσσιαία αὔξηση τῆς διεθνοῦς σοσιαλιστικῆς φιλολογίας στά τελευταῖα δέκα χρόνια, καί ἰδίως τόν ἀριθμό τῶν μεταφράσεων προηγούμενων ἐργασιῶν τοῦ Μάρξ καί δικῶν μου, θά μοῦ δώσει δίκιο, πού θεωρῶ εὐτυχή τόν ἑαυτό μου γιά τό γεγονός, ὅτι εἶναι πολύ περιορισμένος ὁ ἀριθμός τῶν γλωσσῶν, στίς ὁποῖες θά μποροῦσα νά φανῶ χρήσιμος στό μεταφραστή καί, ἑπομένως, θά εἶχα τήν ὑποχρέωση νά μήν ἀρνηθῶ μιά θεώρηση τῆς ἐργασίας του. Ἡ αὔξηση ὅμως τῆς φιλολογίας ἦταν ἁπλῶς σύμπτωμα τῆς ἀντίστοιχης ἀνάπτυξης τοῦ ἴδιου τοῦ διεθνοῦς ἐργατικοῦ κινήματος. Κι αὐτή

μέ ἐπιφόρτιζε μέ νέα καθήκοντα. Ἀπό τίς πρῶτες μέρες τῆς δημόσιας δράσης μας, σημαντικό μέρος τῆς δουλιᾶς τῆς σύνδεσης ἀνάμεσα στά ἐθνικά κινήματα τῶν σοσιαλιστῶν καί τῶν ἐργατῶν στίς διάφορες χῶρες ἔπεσε στόν Μάρξ καί σέ μένα. Ἡ δουλιά αὐτή μεγάλωνε στήν ἴδια ἀναλογία πού δυνάμωνε τό συνολικό κίνημα. Ἐνῶ ὅμως ὡς τό θάνατό του καί στό ζήτημα αὐτό ὁ Μάρξ εἶχε ἀναλάβει τό κύριο βάρος, ὕστερ' ἀπό τό θάνατό του, ἡ δουλιά αὐτή, πού διαρκῶς μεγάλωνε, ἔπεσε μόνο σέ μένα. Στό μεταξύ, ὅμως, οἱ ἄμεσες σχέσεις ἀνάμεσα στά διάφορα ἐθνικά ἐργατικά κόμματα ἔγιναν κανόνας καί εὐτυχῶς γίνονται ὅλο καί περισσότερο ἀπό μέρα σέ μέρα. Παρ' ὅλα αὐτά, ζητοῦν ἀκόμα τή βοήθειά μου πολύ πιό συχνά ἀπό ὅ,τι θά τό ἐπιθυμοῦσα πρός ὄφελος τῶν θεωρητικῶν μου ἐργασιῶν. Γιά ἐκεῖνον ὅμως, πού, ὅπως ἐγώ, ἔχει δράσει πάνω ἀπό πενῆντα χρόνια σ' αὐτό τό κίνημα, οἱ δουλιές, πού προκύπτουν ἀπό τό γεγονός αὐτό, ἀποτελοῦν ἀναπότρεπτο καθῆκον, πού πρέπει νά ἐκπληρωθεῖ στή στιγμή. Ὅπως στόν δέκατο ἕκτο αἰώνα, ἔτσι καί στή δική μας πολυτάραχη ἐποχή, μόνο στήν πλευρά τῆς ἀντίδρασης ὑπάρχουν ἀκόμα καθαροί θεωρητικοί στόν τομέα τῶν δημόσιων συμφερόντων, καί γι' αὐτό ἀκριβῶς οἱ κύριοι αὐτοί δέν εἶναι κάν πραγματικοί θεωρητικοί, ἀλλά ἁπλοί ἀπολογητές αὐτῆς τῆς ἀντίδρασης.

Συνέπεια τοῦ γεγονότος, ὅτι μένω στό Λονδίνο, εἶναι ἡ ἐπικοινωνία αὐτή ἀνάμεσα στά κόμματα νά γίνεται τό χειμώνα ὡς ἐπί τό πλεῖστον μέ ἀλληλογραφία, τό καλοκαίρι ὅμως τίς περισσότερες φορές μέ προσωπικές ἐπαφές. Καί ἀπό τό γεγονός αὐτό, καθώς κι ἀπό τήν ἀνάγκη νά παρακολουθῶ τήν πορεία τοῦ κινήματος σ' ἕνα διαρκῶς αὐξανόμενο ἀριθμό χωρῶν καί ἀπό ἕνα ἀκόμα πιό γρήγορα αὐξανόμενο ἀριθμό ἔντυπων ὀργάνων, ἔγινε γιά μένα ἀδύνατο ν' ἀποτελειώνω τίς δουλιές πού δέν ἐπιδέχονται διακοπή, παρά μόνο τό χειμώνα, καί εἰδικά στούς τρεῖς πρώτους μῆνες τοῦ χρόνου. Ὅταν ἕνας ἄνθρωπος ἔχει περάσει τά ἑβδομῆντα, οἱ συνδετικές ἴνες Μάϋνερτ τοῦ ἐγκεφάλου ἐργάζονται μέ κάποια μοιραία βραδύτητα, καί δέν ξεπερνᾶ πιά τόσο εὔκολα καί τόσο γρήγορα, ὅπως προηγούμενα, τίς συνέπειες ἀπό τή διακοπή δύσκολων θεωρητικῶν ἐργασιῶν. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν ἡ ἐργασία ἑνός χειμώνα, ἐφόσον δέν εἶχε ἀποπερατωθεῖ, νά χρειάζεται στό μεγαλύτερό της μέρος νά ξαναγίνει ἀπό τήν ἀρχή τόν ἑπόμενο χειμώνα, κι αὐτό συνέβαινε ἰδίως μέ τό πιό δύσκολο πέμπτο τμῆμα.

Ὅπως θά δεῖ ὁ ἀναγνώστης ἀπό τήν παρακάτω ἔκθεση, ἡ συνταχτική δουλιά τούτου τοῦ Βιβλίου διέφερε οὐσιαστικά ἀπό τή συνταχτική δουλιά τοῦ δεύτερου Βιβλίου. Γιά τό τρίτο Βιβλίο ὑπῆρχε

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Dritter Band, erster Theil.

Buch III:
Der Gesammtprocess der kapitalistischen Produktion.
Kapitel I bis XXVIII.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1894.

Φωτοτυπία
τοῦ ἐξώφυλλου τῆς πρώτης γερμανικῆς ἔκδοσης τοῦ τρίτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» τό 1894

μόνο ἕνα πρῶτο σχέδιο, πού ἐπιπλέον ἦταν ἐξαιρετικά λειψό. Κατά κανόνα ἡ ἀρχή κάθε ξεχωριστοῦ τμήματος τοῦ Βιβλίου ἦταν ἐπεξεργασμένη μέ ἀρκετή φροντίδα, τίς περισσότερες φορές μάλιστα ἦταν καί στυλιστικά χτενισμένη. Ὅσο ὅμως προχωροῦσε τό κείμενο, τόσο πιό σκιαγραφική καί πιό λειψή γινόταν ἡ ἐπεξεργασία του, τόσο περισσότερες παρεκβάσεις περιεῖχε πάνω σέ δευτερεύοντα σημεῖα πού πρόβαλλαν στήν πορεία τῆς ἔρευνας καί πού ἡ θέση τους στό κείμενο ἀφέθηκε νά τακτοποιηθεῖ ἀργότερα, τόσο πιό μεγάλες καί πιό μπερδεμένες γίνονταν οἱ περίοδες, στίς ὁποῖες ἐκφράζονταν σκέψεις γραμμένες in statu nascendi[1*]. Σέ πολλά σημεῖα καί ὁ γραφικός χαρακτήρας καί ἡ περιγραφή μαρτυροῦν ὁλοφάνερα τό ξέσπασμα καί τή βαθμιαία πρόοδο μιᾶς ἀπό ἐκεῖνες τίς προσβολές παροξυσμοῦ τῆς ἀρρώστιας, πού ὀφείλονταν στήν ὑπερκόπωση, καί πού ἀρχικά δυσκόλευαν ὁλοένα καί περισσότερο τόν συγγραφέα, ὥσπου τελικά τόν ἔκαναν κάθε τόσο ἐντελῶς ἀνήμπορο νά ἐργάζεται στίς αὐτοτελεῖς ἐργασίες του. Καί δέν ὑπάρχει τίποτα τό ἐκπληκτικό σ' αὐτό. Ἀπό τό 1863 ὡς τό 1867 ὁ Μάρξ δέν εἶχε μόνο γράψει τό σχέδιο τῶν δυό τελευταίων Βιβλίων τοῦ «Κεφαλαίου» καί ἑτοιμάσει τό χειρόγραφο τοῦ πρώτου Βιβλίου γιά τό τυπογραφεῖο, ἀλλά ἐκπλήρωσε καί τή γιγάντια δουλιά πού συνδεόταν μέ τήν ἵδρυση καί τήν διεύρυνση τῆς Διεθνοῦς Ἕνωσης τῶν Ἐργατῶν. Ἡ συνέπεια ὅμως ἦταν νά ἐκδηλωθοῦν ἀκόμα ἀπό τό 1864 καί 1865 τά πρῶτα σημάδια ἐκείνων τῶν διαταραχῶν στήν ὑγεία του, πού φταῖνε, γιατί ὁ Μάρξ δέν μπόρεσε νά κάνει ὁ ἴδιος τήν τελευταία ἐπεξεργασία τοῦ II καί τοῦ III Βιβλίου.

Γιά ν' ἀποκτήσω ἕνα εὐανάγνωστο ἀντίγραφο, τή δουλιά μου τήν ἄρχισα ὑπαγορεύοντας ὅλο τό χειρόγραφο ἀπό τό πρωτότυπο πού, ἀκόμα καί γιά μένα, ἦταν συχνά δύσκολο ν' ἀποκρυπτογραφηθεῖ, πράγμα πού μοῦ στοίχισε κιόλας ἀρκετό χρόνο. Τότε μόνο μπόρεσε ν' ἀρχίσει ἡ καθεαυτό σύνταξη. Τή σύνταξη τήν περιόρισα στά πιό ἀναγκαῖα, παντοῦ, ὅπου τό ἐπέτρεπε ἡ σαφήνεια, διατήρησα ὅσο ἦταν δυνατό τό χαρακτήρα τοῦ πρώτου σχεδίου, ἐπίσης δέν ἔχω σβήσει ὁρισμένες ἐπαναλήψεις, ἐκεῖ ὅπου — πράγμα πού συνήθιζε νά τό κάνει ὁ Μάρξ — πιάνουν κάθε φορά τό θέμα ἀπό μιάν ἄλλη πλευρά, ἤ ἔστω τό ἀποδίδουν μέ διαφορετικό τρόπο ἔκφρασης. Στίς περιπτώσεις, ὅπου οἱ δικές μου ἀλλαγές ἤ προσθῆκες δέν ἔχουν ἁπλῶς συνταχτικό χαρακτήρα, ἤ ἐκεῖ ὅπου ὑποχρεώθηκα νά ἐπεξεργαστῶ τό ὑλικό τῶν στοιχείων πού παρέθετε ὁ Μάρξ καί νά βγάλω δικά μου συμπεράσμα-

[1*] στήν κατάσταση τῆς γέννησής τους.

τα, ἔστω κι ἄν τά συμπεράσματα αὐτά γίνονταν ὅσο τό δυνατό περισσότερο στό πνεῦμα τοῦ Μάρξ, ὁλόκληρο αὐτό τό μέρος μπαίνει σέ ἀγκύλες[1*] καί φέρνει τά ἀρχικά τοῦ ὀνόματός μου. Στίς ὑποσημειώσεις πού ἔβαλα ἐγώ λείπουν ποῦ καί ποῦ οἱ ἀγκύλες, ἐκεῖ ὅμως, πού ὑπάρχουν τά δικά μου ἀρχικά, τήν εὐθύνη γιά ὅλη τήν ὑποσημείωση τή φέρνω ἐγώ.

Ὅπως εἶναι αὐτονόητο γιά τό πρῶτο σχέδιο βρίσκει κανείς στό χειρόγραφο πολλές παραπομπές σέ σημεῖα πού ἐπρόκειτο ν' ἀναπτυχθοῦν ἀργότερα, χωρίς οἱ ὑποσχέσεις αὐτές νάχουν τηρηθεῖ σ' ὅλες τίς περιπτώσεις. Τίς διατήρησα, ἐπειδή δείχνουν τίς προθέσεις τοῦ συγγραφέα σχετικά μέ τή μελλοντική ἐπεξεργασία.

Καί τώρα στά καθέκαστα.

Γιά τό πρῶτο τμῆμα τοῦ Βιβλίου τό κύριο χειρόγραφο μόνο μέ μεγάλους περιορισμούς ἦταν χρησιμοποιήσιμο. Ἀμέσως στήν ἀρχή συμπεριλαβαίνεται ὅλος ὁ μαθηματικός ὑπολογισμός τῆς σχέσης ἀνάμεσα στό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας καί στό ποσοστό τοῦ κέρδους (αὐτό πού ἀποτελεῖ τό 3ο κεφάλαιό μας), ἐνῶ τό θέμα πού ἀναπτύσσεται στό 1ο κεφάλαιό μας τό πραγματεύεται μόνον ἀργότερα καί εὐκαιριακά. Ἐδῶ βοήθησαν δυό ἀρχινημένες μετεπεξεργασίες, ἡ καθεμιά ἀπό 8 σελίδες in folio[2*], ὅμως κι αὐτές δέν εἶναι παντοῦ πέρα γιά πέρα ἐπεξεργασμένες μέ συνοχή. Ἀπ' αὐτές ἔχει συνταχθεῖ τό τωρινό 1ο κεφάλαιο. Τό 2ο κεφάλαιο εἶναι παρμένο ἀπό τό κύριο χειρόγραφο. Γιά τό 3ο κεφάλαιο ὑπῆρχαν ἕνα σωρό μή ὁλοκληρωμένες μαθηματικές ἐπεξεργασίες, ἀλλά ἐπίσης καί ἕνα ὁλόκληρο, σχεδόν γεμάτο τετράδιο ἀπό τή δεκαετία 1870—1880, πού ἐκθέτει μέ ἐξισώσεις τή σχέση τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας πρός τό ποσοστό τοῦ κέρδους. Ὁ φίλος μου Σάμουελ Μούρ, πού ἔκανε καί τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀγγλικῆς μετάφρασης τοῦ πρώτου Βιβλίου, ἀνέλαβε νά ἐπεξεργαστεῖ γιά μένα αὐτό τό τετράδιο, μιά δουλιά γιά τήν ὁποία ἦταν πολύ πιό προικισμένος ἀπό μένα, σάν παλιός μαθηματικός τοῦ Καίμπριτς. Ἀπό τήν συνόψιση του ἑτοίμασα ἔπειτα τό 3ο κεφάλαιο, χρησιμοποιώντας γιά τό σκοπό αὐτό ποῦ καί ποῦ τό κύριο χειρόγραφο. Γιά τό 4ο κεφάλαιο ὑπῆρχε μονάχα ὁ τίτλος. Ἐπειδή ὅμως τό σημεῖο πού πραγματεύεται τό κεφάλαιο αὐτό: «Ἐπίδραση τῆς περιστροφῆς στό ποσοστό τοῦ κέρδους» — εἶναι σημεῖο ἀποφασιστικῆς σημασίας, τό ἐπεξεργάστηκα ἐγώ ὁ ἴδιος καί

[1*] σέ τούτη τήν ἔκδοση, σέ τέτιες ἀγκύλες: { }

[2*] σέ σχῆμα κόλλας ἀναφορᾶς. Σημ. μετ.

γι' αὐτόν τό λόγο ὁλόκληρο τό κεφάλαιο αὐτό βρίσκεται στό κείμενο σέ ἀγκύλες. Ἐδῶ ἀποδείχτηκε πώς στήν πραγματικότητα ὁ τύπος γιά τό ποσοστό τοῦ κέρδους πού δίνεται στό 3ο κεφάλαιο χρειάστηκε νά τροποποιηθεῖ λίγο, γιά νά ἔχει γενική ἰσχύ. Ἀπό τό πέμπτο κεφάλαιο καί πέρα τό κύριο χειρόγραφο εἶναι ἡ μοναδική πηγή γιά τό ὑπόλοιπο τοῦ πρώτου τμήματος τοῦ Βιβλίου, παρόλο πού κι ἐδῶ χρειάστηκαν πάρα πολλές ἀναδιατάξεις καί συμπληρώσεις.

Γιά τά ἑπόμενα τρία τμήματα τοῦ Βιβλίου — ἄν δέν πάρουμε ὑπόψη τή στυλιστική σύνταξη — μπόρεσα νά ἀκολουθήσω σχεδόν ὁλότελα τό πρωτότυπο χειρόγραφο. Μερικά σημεῖα, πού ἀφοροῦν τίς περισσότερες φορές τήν ἐπίδραση τῆς περιστροφῆς, ἔπρεπε νά τά ἐναρμονίσω μέ τό 4ο κεφάλαιο πού παρεμβλήθηκε ἀπό μένα, καί τά σημεῖα αὐτά ἔχουν μπεῖ σέ ἀγκύλες καί σημειώνονται μέ τά ἀρχικά τοῦ ὀνόματός μου.

Τήν κύρια δυσκολία τήν παρουσίασε τό V τμῆμα τοῦ Βιβλίου, πού πραγματεύεται ἄλλωστε τό πιό περίπλοκο θέμα ὅλου τοῦ Βιβλίου. Καί ἴσα-ἴσα, τότε πού ὁ Μάρξ ἐπεξεργαζόταν αὐτό τό τμῆμα τόν αἰφνιδίασε μιά ἀπό τίς βαριές ἐκεῖνες κρίσεις παροξυσμοῦ τῆς ἀρρώστιας του, πού ἀναφέραμε πιό πάνω. Ἐδῶ λοιπόν δέν ἔχουμε ἕνα ἕτοιμο προσχέδιο, οὔτε κάν ἕνα σχῆμα, πού θά χρειαζόταν νά συμπληρωθεῖ τό διάγραμμά του, ἀλλά μόνο ἕνα ἀρχίνημα ἐπεξεργασίας, πού πολλές φορές καταλήγει σ' ἕνα ἄτακτο σωρό ἀπό σημειώσεις, παρατηρήσεις καί ὑλικά μέ μορφή ἀποδελτιώσεων. Προσπάθησα στήν ἀρχή τό τμῆμα αὐτό τοῦ Βιβλίου, ὅπως κατάφερα νά κάνω κάπως μέ τό πρῶτο, νά τό ἑτοιμάσω, συμπληρώνοντας τά κενά καί ἐπεξεργαζόμενος τά μέρη πού ἁπλῶς ὑπονοοῦνταν, ἔτσι πού νά προσφέρει τουλάχιστον κατά προσέγγιση ὅλα ὅσα σκόπευε νά προσφέρει ὁ συγγραφέας. Τουλάχιστον τρεῖς φορές ἐπιχείρησα νά τό κάνω αὐτό, ἀλλά καί τίς τρεῖς φορές ἀπότυχα, καί στό χρόνο πού ἔχασα μ' αὐτή τή δουλιά, ὀφείλεται μιά ἀπό τίς κύριες αἰτίες τῆς ἀργοπορίας. Τέλος, κατάλαβα πώς ἀπό τό δρόμο αὐτό δέν ἔβγαινε τίποτα. Θά χρειαζόμουν νά μελετήσω ὅλη τήν τεράστια φιλολογία πού ἀφορᾶ τόν τομέα αὐτό, καί στό τέλος θάφτιαχνα κάτι, τό ὁποῖο ὡστόσο δέν θά ἦταν βιβλίο τοῦ Μάρξ. Δέν μοῦ ἀπόμεινε παρά νά βιάσω κάπως τά πράγματα, νά περιοριστῶ ὅσο τό δυνατό στήν τακτοποίηση αὐτοῦ πού ὑπῆρχε καί νά κάνω μόνο τίς πιό ἀπαραίτητες συμπληρώσεις. Κι ἔτσι τήν ἄνοιξη τοῦ 1893 τέλειωσα τήν κύρια δουλιά γι' αὐτό τό τμῆμα τοῦ Βιβλίου.

Ἀπό τά διάφορα κεφάλαια βασικά ἕτοιμα δουλεμένα ἦταν τά κεφάλαια 21—24. Τά κεφάλαια 25 καί 26 ἀπαίτησαν ἔλεγχο τῆς ἀποδεικτικῆς ὕλης καί παρεμβολή ὑλικοῦ πού βρισκόταν σέ ἄλλα σημεῖα. Τά

κεφάλαια 27 καί 29 μπόρεσαν νά δοθοῦν σχεδόν ὁλότελα ὅπως ἦταν στό χειρόγραφο. Ἀντίθετα τό 28ο κεφάλαιο χρειάστηκε σέ ὁρισμένα σημεῖα νά ταξινομηθεῖ διαφορετικά. Ἀπό τό 30ο κεφάλαιο, ὅμως, ἄρχισε ἡ καθεαυτό δυσκολία. Ἀπό δῶ καί μπρός ἔπρεπε νά μποῦν στή σωστή τάξη ὄχι μόνο τό ἀποδειχτικό ὑλικό, ἀλλά καί ἡ πορεία τῶν συλλογισμῶν, πού κάθε τόσο διακόπτονταν ἀπό ἐνδιάμεσες φράσεις, παρεκβάσεις κλπ., καί πού ἀναπτύσσονταν παραπέρα σ' ἄλλο σημεῖο, πολλές φορές ἐντελῶς εὐκαιριακά. Ἔτσι συγκροτήθηκε τό 30ο κεφάλαιο μέ ἀνακατατάξεις καί ἀφαιρέσεις κομματιῶν, πού χρησιμοποιήθηκαν σ' ἄλλα σημεῖα. Τό 31ο κεφάλαιο ἦταν πάλι ἐπεξεργασμένο μέ περισσότερη συνοχή. Ἐδῶ ὅμως ἀκολουθεῖ στό χειρόγραφο ἕνα μεγάλο κομμάτι μέ τόν τίτλο: «Ἡ σύγχυση» («Die Konfusion») πού ἀποτελοῦνταν ἀποκλειστικά ἀπό περικοπές κοινοβουλευτικῶν ἐκθέσεων γιά τίς κρίσεις τοῦ 1848 καί τοῦ 1857, ὅπου εἶχαν συγκεντρωθεῖ οἱ καταθέσεις εἰκοσιτριῶν ἐπιχειρηματιῶν καί οἰκονομολόγων-συγγραφέων, ἰδίως σχετικά μέ τό χρῆμα καί τό κεφάλαιο, τή διαρροή τοῦ χρυσοῦ, τήν ὑπερκερδοσκοπία κλπ., καί πού σέ ὁρισμένα σημεῖα σχολιάζονταν σύντομα μέ χιουμοριστικό τρόπο. Ἐδῶ ἀντιπροσωπεύονταν, εἴτε ἀπό ἐκείνους πού ἐπερωτοῦσαν, εἴτε ἀπό ἐκείνους πού ἀπαντοῦσαν, σχεδόν ὅλες οἱ συνηθισμένες τότε ἀπόψεις σχετικά μέ τή σχέση χρήματος καί κεφαλαίου. Ὅσο γιά τή «σύγχυση» πού ἐκδηλωνόταν ἐδῶ, σχετικά μέ τό τί πράγμα εἶναι στή χρηματαγορά χρῆμα καί τί κεφάλαιο σκόπευε ὁ Μάρξ νά τήν πραγματευθεῖ κριτικά καί σατυρικά. Ὕστερα ἀπό πολλές προσπάθειες πείστηκα πώς εἶναι ἀδύνατο ν' ἀποκατασταθεῖ αὐτό τό κεφάλαιο. Τό ὑλικό, ἰδίως τό σχολιασμένο ἀπό τόν Μάρξ, χρησιμοποιήθηκε ἐκεῖ πού τό ἐπέτρεπε ἡ συνοχή τῆς ἔκθεσης.

Κατόπιν ἀκολουθοῦν ἀρκετά ταξινομημένα ὅσα ἔχω συμπεριλάβει στό 32ο κεφάλαιο, ἀμέσως ὅμως μετά ἀκολουθεῖ ἕνας καινούργιος σωρός ἀποδελτιώσεων ἀπό κοινοβουλευτικές ἐκθέσεις σχετικά μέ ὅλα τά θέματα, πού θίγονται σ' αὐτό τό τμῆμα τοῦ Βιβλίου, ἀνακατεμένες μέ διεξοδικότερες ἤ συντομότερες παρατηρήσεις τοῦ συγγραφέα. Πρός τό τέλος οἱ ἀποδελτιώσεις καί τά σχόλια συγκεντρώνονται ὅσο πάει καί περισσότερο γύρω στό ζήτημα τῆς κίνησης τῶν μετάλλων πού χρησιμοποιοῦνταν σάν χρῆμα καί τῆς τρέχουσας τιμῆς τοῦ συναλλάγματος καί τελειώνουν πάλι μέ κάθε λογῆς συμπληρωματικές παρατηρήσεις. Ἀντίθετα, τό κεφάλαιο: «Προκεφαλαιοκρατικά» (κεφάλαιο 36) ἦταν πέρα γιά πέρα ἐπεξεργασμένο.

Ἀπ' ὅλο αὐτό τό ὑλικό, ἀρχίζοντας ἀπό τή «σύγχυση» καί ἐφόσον

КАПИТАЛЪ

КРИТИКА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМІИ

СОЧИНЕНІЕ

КАРЛА МАРКСА

изданное подъ редакціей Фридриха Энгельса

Переводъ съ нѣмецкаго

ТОМЪ ТРЕТІЙ

Книга III

ПРОЦЕССЪ КАПИТАЛИСТИЧЕСКАГО ПРОИЗВОДСТВА ВЗЯТЫЙ ВЪ ЦѢЛОМЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ
1896

Φωτοτυπία
τοῦ ἐξώφυλλου τῆς πρώτης ρούσικης ἔκδοσης τοῦ 1896
τοῦ ΙΙΙ τόμου τοῦ «Κεφαλαίου»

δέν έχει συμπεριληφθεῖ σέ προηγούμενα σημεῖα, ἔχω συντάξει τά κεφάλαια 33 — 35. Φυσικά αὐτό δέν ἐπιτεύχθηκε χωρίς μεγάλες παρεμβολές ἀπό μέρους μου γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς συνοχῆς. Ἐφόσον ἡ φύση αὐτῶν τῶν παρεμβολῶν δέν εἶναι ἁπλῶς τυπική, χαρακτηρίζονται ρητά σάν δικές μου. Ἔτσι κατάφερα τελικά νά συμπεριλάβω στό κείμενο ὅλες τίς γνῶμες τοῦ συγγραφέα πού ἀφοροῦν κατά κάποιο τρόπο τό θέμα. Δέν ἔμεινε ἔξω παρά μικρό μέρος τῶν ἀποδελτιώσεων, πού εἴτε ἐπαναλάβαιναν πράγματα πού δίνονταν κάπου ἀλλοῦ, εἴτε ἔθιγαν σημεῖα, πού δέν ἐξετάζονται λεπτομερέστερα στό χειρόγραφο.

Τό τμῆμα τοῦ Βιβλίου γιά τή γαιοπρόσοδο ἦταν πολύ πιό ὁλοκληρωμένα ἐπεξεργασμένο, ἄν καί δέν ἦταν καθόλου ταξινομημένο, πράγμα πού προκύπτει ἤδη ἀπό τό γεγονός, ὅτι ὁ Μάρξ στό 43ο κεφάλαιο (στό χειρόγραφο τό τελευταῖο κομμάτι τοῦ τμήματος γιά τήν πρόσοδο), θεώρησε ἀναγκαῖο ν' ἀνακεφαλαιώσει σύντομα τό σχέδιο ὅλου αὐτοῦ τοῦ τμήματος τοῦ Βιβλίου. Κι αὐτό ἦταν τόσο πιό ἐπιθυμητό γιά τήν ἔκδοση, πού τό χειρόγραφο ἀρχίζει μέ τό 37ο κεφάλαιο, ὕστερα ἀπό τό ὁποῖο ἀκολουθοῦν τά κεφάλαια 45 — 47 καί, μόνον μετά, τά κεφάλαια 38 — 44. Τήν περισσότερη δουλιά τήν ἀπαίτησαν οἱ πίνακες γιά τή διαφορική πρόσοδο II, καί ἡ ἀνακάλυψη ὅτι ἡ τρίτη περίπτωση αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῆς προσόδου δέν εἶχε ἐξεταστεῖ καθόλου στό 43ο κεφάλαιο ὅπου ἔπρεπε νά ἐξεταστεῖ.

Γιά τό τμῆμα αὐτό τοῦ Βιβλίου, πού ἀφορᾶ τή γαιοπρόσοδο, εἶχε κάνει ὁ Μάρξ στή δεκαετία 1870 ἐντελῶς καινούργιες εἰδικές μελέτες. Χρόνια συνέχεια μελετοῦσε καί ἀποδελτίωνε στή γλώσσα τοῦ πρωτότυπου τίς στατιστικές ἀπογραφές καί λοιπές δημοσιεύσεις σχετικά μέ τήν ἰδιοκτησία τῆς γῆς στή Ρωσία, οἱ ὁποῖες ἔγιναν ἀναπόφευχτες ὕστερα ἀπό τή «μεταρρύθμιση» τοῦ 1861 καί πού ρῶσοι φίλοι τίς ἔθεταν στή διάθεσή του στήν πιό ἐπιθυμητή πληρότητα[1], καί σκόπευε νά τίς ἀξιοποιήσει στήν καινούργια ἐπεξεργασία αὐτοῦ τοῦ τμήματος. Λόγω τῆς ποικιλίας τῶν μορφῶν τόσο τῆς γαιοκτησίας, ὅσο καί τῆς ἐκμετάλλευσης τῶν γεωργῶν-παραγωγῶν στή Ρωσία, στό τμῆμα τοῦ Βιβλίου γιά τή γαιοπρόσοδο ἡ Ρωσία ἐπρόκειτο νά παίξει τόν ἴδιο ρόλο πού ἔπαιξε ἡ Ἀγγλία στό I Βιβλίο, ἐκεῖ ὅπου γίνεται λόγος γιά τή βιομηχανική μισθωτή ἐργασία. Δυστυχῶς δέν δόθηκε ἡ δυνατότητα στόν Μάρξ νά ἐκπληρώσει αὐτό τό σχέδιο.

Τέλος, τό ἕβδομο τμῆμα τοῦ Βιβλίου ὑπῆρχε ὁλόκληρο γραμμένο, ὅμως μόνο σάν πρῶτο σχέδιο, καί ἔπρεπε πρῶτα νά διαχωριστοῦν οἱ

ἄπειρα μπλεγμένες περίοδές του γιά νά γίνουν κατάλληλες γιά τύπωμα. Ἀπό τό τελευταῖο κεφάλαιο ὑπάρχει μόνο ἡ ἀρχή. Ἐδῶ ὁ Μάρξ σκόπευε νά περιγράψει τίς τρεῖς μεγάλες τάξεις τῆς ἀνεπτυγμένης κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας — γαιοκτήμονες, κεφαλαιοκράτες καί μισθωτοί ἐργάτες — πού ἀντιστοιχοῦν στίς τρεῖς μεγάλες μορφές εἰσοδήματος: γαιοπρόσοδος, κέρδος καί μισθός ἐργασίας, καθώς καί τόν ταξικό ἀγώνα, πού ἀπορρέει μέ ἀναγκαιότητα ἀπό τήν ὕπαρξή τους, σάν πραγματικά ὑπάρχον ἀποτέλεσμα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς περιόδου. Τίς τελικές συνοψίσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους, συνήθιζε ὁ Μάρξ νά τίς κρατᾶ γιά τήν τελική σύνταξη, λίγο πρίν ἀπό τήν ἐκτύπωση, ὁπότε τά νεώτατα ἱστορικά γεγονότα τοῦ πρόσφεραν, μέ ἀμείωτη πάντοτε κανονικότητα καί μέ τήν πιό ἐπιθυμητή ἐπικαιρότητα, τά ἀποδειχτικά στοιχεῖα τῶν θεωρητικῶν του ἀναπτύξεων.

Οἱ περικοπές καί ἡ παράθεση ἀποδειχτικῶν στοιχείων εἶναι ἤδη ὅπως καί στό ΙΙ Βιβλίο, σημαντικά ἀραιότερες ἀπ' ὅ,τι στό πρῶτο. Στίς περικοπές πού παρατίθενται ἀπό τό Ι Βιβλίο ἀναφέρεται ὁ ἀριθμός τῶν σελίδων τῆς 2ης καί 3ης ἔκδοσης. Ἐκεῖ ὅπου στό χειρόγραφο γίνεται λόγος γιά θεωρητικές κρίσεις παλαιότερων οἰκονομολόγων, ἀναφέρεται συνήθως μονάχα τό ὄνομα, ἐνῶ ἡ ἴδια ἡ σχετική περικοπή ἐπρόκειτο νά προστεθεῖ στήν τελική ἐπεξεργασία. Φυσικά ὅλα αὐτά ὑποχρεώθηκα νά τ' ἀφήσω ἔτσι ὅπως ἦταν. Κοινοβουλευτικές ἐκθέσεις χρησιμοποιήθηκαν μόνο τέσσερις, μέ τή διαφορά ὅμως, ὅτι χρησιμοποιήθηκαν ἀρκετά πλατιά. Οἱ ἐκθέσεις αὐτές εἶναι οἱ παρακάτω:

1) «Reports from Committees» (τῆς Κάτω Βουλῆς), τόμ. VIII, «Commercial Distress», τόμ. II, μέρος I, 1847/48, Minutes of Evidence. — Ἀναφέρεται σάν «Commercial Distress», 1847/48.

2) «Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress 1847, Report printed 1848, Evidence printed 1857» ["Εκθεση δημοσιευμένη τό 1848. Κατάθεση δημοσιευμένη τό 1857] (ἐπειδή τό 1848 θεωρεῖται πολύ ἐκτεθειμένο). — Ἀναφέρεται σάν «Commercial Distress» 1848—1857.

3) Report: Bank Acts, 1857. — Ditto 1858. — Ἐκθέσεις τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Κάτω Βουλῆς σχετικά μέ τήν ἐπίδραση τῶν νόμων τοῦ 1844 καί 1845 γιά τίς τράπεζες, μέ καταθέσεις μαρτύρων. — Ἀναφέρεται σάν «Bank Acts» — (κάποτε καί σάν «Bank Committee») — 1857 ἤ 1858.

Τό τέταρτο Βιβλίο—ἡ Ἱστορία τῆς θεωρίας τῆς Ὑπεραξίας[2]— θά τό ἀρχίσω μόλις μοῦ δοθεῖ κάπως ἡ δυνατότητα.

Στόν πρόλογο τοῦ δεύτερου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» ἀναγκάστηκα νά λογαριαστῶ μέ τούς κυρίους ἐκείνους, πού εἶχαν ξεσηκώσει τότε μεγάλο θόρυβο, ἐπειδή νόμιζαν πώς βρῆκαν «στόν Ροντμπέρτους τή μυστική πηγή τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ καί ἕναν ἀνώτερο πρόδρομό του». Τούς ἔδωσα τήν εὐκαιρία νά δείξουν «τί μπορεῖ νά προσφέρει ἡ ροντμπερτουσιανή οἰκονομολογία», τούς προκάλεσα ν' ἀποδείξουν «πῶς μπορεῖ καί πρέπει νά διαμορφώνεται ἕνα ἴσο μέσο ποσοστό κέρδους, ὄχι μόνο χωρίς νά παραβιάζεται ὁ νόμος τῆς ἀξίας, ἀλλά ἀντίθετα πάνω στή βάση τοῦ νόμου αὐτοῦ». Οἱ ἴδιοι κύριοι, πού τότε ἀπό ὑποκειμενικούς ἤ ἀντικειμενικούς, κατά κανόνα ὅμως κάθε ἄλλο παρά ἐπιστημονικούς λόγους, διαλαλοῦσαν τόν ἀγαθό Ροντμπέρτους σάν οἰκονομολογικό ἀστέρι πρώτου μεγέθους, ὅλοι τους χωρίς ἐξαίρεση ἀπόφυγαν ν' ἀπαντήσουν. Ἀντίθετα, ἄλλοι ἄνθρωποι θεώρησαν πώς ἄξιζε ὁ κόπος ν' ἀσχοληθοῦν μέ τό πρόβλημα.

Στήν κριτική του τοῦ II τόμου («Conrads Jahrbücher»,[3] XI, 5, 1885, σελ. 452 — 465) ὁ καθηγητής *Β. Λέξις* θέτει τό ζήτημα, παρόλο πού δέ θέλει νά δόσει ἄμεση λύση. Λέει:

«Ἡ λύση τῆς ἀντίφασης ἐκείνης» (ἀνάμεσα στό νόμο τῆς ἀξίας τῶν Ρικάρντο-Μάρξ καί στό ἴσο μέσο ποσοστό κέρδους) «εἶναι ἀδύνατη, ἄν ἐξετάσουμε τά διάφορα εἴδη ἐμπορευμάτων *χωριστά* καί ἄν ἡ ἀξία τους πρόκειται νά εἶναι ἴση μέ τήν ἀνταλλαχτική τους ἀξία, κι αὐτή ἡ τελευταία ἴση ἤ ἀνάλογη μέ τήν τιμή τους».

Σύμφωνα μέ τήν ἄποψη τοῦ Λέξις, αὐτό εἶναι δυνατό μόνο ἄν

«γιά τά χωριστά εἴδη ἐμπορευμάτων ἐγκαταλειφθεῖ τό μέτρημα τῆς ἀξίας μέ τήν ἐργασία, καί ἄν παρθεῖ ὑπόψη μόνο ἡ ἐμπορευματική παραγωγή σάν *σύνολο* καί ἡ κατανομή της ἀνάμεσα στίς τάξεις τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί τῶν ἐργατῶν σάν σύνολα... Ἀπό τό συνολικό προϊόν ἡ ἐργατική τάξη παίρνει μόνο ἕνα ορισμένο μέρος... τό ἄλλο μέρος πού περιέρχεται στούς κεφαλαιοκράτες, ἀποτελεῖ μέ τή μαρξιστική ἔννοια τῆς λέξης τό ὑπερπροϊόν καί ἑπομένως... τήν ὑπεραξία. Τά μέλη τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν μοιράζουν ἔπειτα μεταξύ τους αὐτήν τή συνολική ὑπεραξία, ὄχι σύμφωνα μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολοῦν, ἀλλά ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τοῦ κεφαλαίου πού διέθεσε ὁ καθένας, ὁπότε σάν κεφαλαιακή ἀξία συνυπολογίζεται καί ἡ γῆ». Οἱ ἰδεατές ὅμως ἀξίες τοῦ Μάρξ, πού καθορίζονται ἀπό τίς μονάδες ἐργασίας, τίς ἐνσωματωμένες στά ἐμπορεύματα, δέν ἀνταποκρίνονται στίς τιμές, μποροῦν ὅμως «νά θεωρηθοῦν σάν ἀφετηρία μιᾶς μετατόπισης, πού ὁδηγεῖ στίς πραγματικές τιμές. Αὐτές οἱ τελευταῖες καθορίζονται ἀπό τό γεγονός, ὅτι ἴσα σέ μέγεθος κεφάλαια ἀπαιτοῦν ἴσα σέ μέγεθος κέρδη». Ἔτσι, μερικοί κεφαλαιοκράτες θά πάρουν γιά τά ἐμπορεύματά τους μεγαλύτερες τιμές ἀπό τίς ἰδανικές τιμές τους, καί ἄλλοι θά πάρουν χαμηλότερες. «Ἐπειδή ὅμως μέσα στά πλαίσια τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν οἱ ἀπώλειες καί οἱ προσθῆκες σέ ὑπεραξία ἰσοφαρίζονται, τό συνολικό μέγεθος τῆς ὑπεραξίας μένει τό ἴδιο, λές καί ὅλες οἱ τιμές ἦταν ἀνάλογες πρός τίς ἰδανικές ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων».

Ὅπως βλέπουμε, τό ζήτημα δέν ἔχει ἐδῶ καθόλου λυθεῖ, ὡστόσο ὅμως ἔχει *τεθεῖ* γενικά σωστά, ἄν καί μέ χαλαρό καί ἐπιφανειακό τρόπο. Κι αὐτό εἶναι στήν πραγματικότητα κάτι περισσότερο ἀπ' ὅ,τι θά ἐπιτρεπόταν νά περιμένουμε ἀπό ἕναν ἄνθρωπο, πού, ὅπως κάνει ὁ συγγραφέας αὐτός, παρουσιάζει τόν ἑαυτό του μέ κάποια ὑπερηφάνεια σάν «ἀγοραῖο οἰκονομολόγο». Εἶναι αὐτόχρημα ἐκπληκτικό, ἄν αὐτά πού γράφει συγκριθοῦν μέ κεῖνα πού ἔδοσαν ἄλλοι ἀγοραῖοι οἰκονομολόγοι καί πού θά τά ἐξετάσουμε παρακάτω. Πάντως εἶναι ἰδιόμορφη ἡ ἀγοραία πολιτική οἰκονομία τοῦ συγγραφέα. Λέει πώς τό κέρδος τοῦ κεφαλαίου *μπορεῖ* βέβαια νά ἐξηγηθεῖ μέ τόν τρόπο τοῦ Μάρξ, τίποτα ὅμως δέν μᾶς *ὑποχρεώνει* νά δεχτοῦμε αὐτή τήν ἀντίληψη. Ἀπεναντίας. Ἡ ἀγοραία πολιτική οἰκονομία ἔχει τουλάχιστο ἕναν πιό εὐλογοφανή τρόπο ἐξήγησης:

«Οἱ κεφαλαιοκράτες πουλητές, ὁ παραγωγός πρώτων ὑλῶν, ὁ ἐργοστασιάρχης, ὁ μεγαλέμπορος, ὁ μικρέμπορος, βγάζουν κέρδος ἀπό τίς ἐπιχειρήσεις τους, πουλώντας ὁ καθένας πιό ἀκριβά ἀπ' ὅ,τι ἀγοράζει, δηλαδή ἀνεβάζοντας κατά ἕνα ὁρισμένο ποσοστό τήν τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματός του. Μόνο ὁ ἐργάτης δέν εἶναι σέ θέση νά ἐπιβάλλει μιά παρόμοια ἐπαύξηση τῆς ἀξίας, λόγω τῆς δυσμενοῦς θέσης του ἀπέναντι στόν κεφαλαιοκράτη, εἶναι ἀναγκασμένος νά πουλάει τήν ἐργασία του στήν τιμή πού στοιχίζει σ' αὐτόν τόν ἴδιο, καί συγκεκριμένα ἔναντι τῶν ἀναγκαίων μέσων συντήρησης... ἔτσι οἱ ἐπαυξήσεις αὐτές στήν τιμή διατηροῦν ὅλη τους τή σημασία ἀπέναντι στούς μισθωτούς ἐργάτες, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἀγοραστές κι ἔχουν σάν ἀποτέλεσμα τή μεταβίβαση μέρους τῆς ἀξίας τοῦ συνολικοῦ προϊόντος στήν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν».

Ἔτσι, δέ χρειάζεται νά κουράσουμε καί πολύ τό μυαλό μας, γιά νά καταλάβουμε ὅτι αὐτή ἡ «ἀγοραία-οἰκονομική» ἐξήγηση τοῦ κέρδους τοῦ κεφαλαίου καταλήγει στήν πράξη στά ἴδια ἀποτελέσματα πού καταλήγει καί ἡ θεωρία τῆς ὑπεραξίας τοῦ Μάρξ, ὅτι οἱ ἐργάτες, σύμφωνα μέ τήν ἀντίληψη τοῦ Λέξις, βρίσκονται ἀκριβῶς στήν ἴδια «δυσμενή θέση» ὅπως καί σύμφωνα μέ τόν Μάρξ, ὅτι σύμφωνα καί μέ τούς δυό οἱ ἐργάτες εἶναι ἐξίσου οἱ γελασμένοι, γιατί κάθε μή-ἐργάτης μπορεῖ νά πουλάει πάνω ἀπό τήν τιμή, ἐνῶ ὁ ἐργάτης ὄχι, καί ὅτι πάνω στή βάση αὐτῆς τῆς θεωρίας μπορεῖ νά οἰκοδομηθεῖ ἕνας τουλάχιστον ἐξίσου εὐλογοφανής ἀγοραῖος σοσιαλισμός, σάν τό σοσιαλισμό, πού ἔχει οἰκοδομηθεῖ ἐδῶ στήν Ἀγγλία πάνω στή βάση τῆς θεωρίας τῆς ἀξίας χρήσης καί τῆς ὁριακῆς ὠφελιμότητας τῶν Τζέβονς-Μένγκερ[4]. Ὑποθέτω μάλιστα, πώς ἄν ἡ θεωρία αὐτή τοῦ κέρδους ἦταν γνωστή στόν κύριο Τζώρτζ Μπέρναρ Σῶ, θἄταν ἱκανός ν' ἁρπαχτεῖ ἀπ' αὐτήν καί μέ τά δυό χέρια, ν' ἀποπέμψει τούς Τζέβονς καί Κάρλ Μένγκερ καί νά ξαναχτίσει πάνω σέ τοῦτον τό βράχο τή φαβιανή ἐκκλησία τοῦ μέλλοντος.

Στήν πραγματικότητα ὅμως, ἡ θεωρία αὐτή εἶναι ἁπλῶς παράφραση τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ. Γιατί, ἀπό ποῦ πληρώνονται ὅλες οἱ ἐπαυξήσεις στήν τιμή; Ἀπό τό «συνολικό προϊόν» τῶν ἐργατῶν. Καί μάλιστα, ἀπό τό ὅτι τό ἐμπόρευμα «ἐργασία», ἤ ἐργατική δύναμη, ὅπως λέει ὁ Μάρξ, εἶναι ὑποχρεωμένο νά πουλιέται κάτω ἀπό τήν τιμή του. Γιατί, ἄν ἡ κοινή ἰδιότητα ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων εἶναι νά πουλιοῦνται πιό ἀκριβά ἀπό τό κόστος παραγωγῆς τους καί ἄν ἀπό τήν ἰδιότητα αὐτή ἐξαιρεῖται μόνο ἡ ἐργασία, πού πουλιέται πάντα μόνο στό κόστος παραγωγῆς της, τότε πουλιέται ἀκριβῶς κάτω ἀπό τήν τιμή της, πράγμα πού ἀποτελεῖ τόν κανόνα σ' αὐτό τόν κόσμο τῆς ἀγοραίας οἰκονομολογίας. Τό πρόσθετο κέρδος πού περιέρχεται ἔτσι στόν κεφαλαιοκράτη ἤ στήν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν συνίσταται ἀκριβῶς στό ὅτι, καί σέ τελευταία ἀνάλυση μπορεῖ νά προέλθει μόνον ἀπό τό ὅτι, ὁ ἐργάτης, ἀφοῦ ἀναπαραγάγει τήν ἀναπλήρωση τῆς τιμῆς τῆς ἐργασίας του, εἶναι ὑποχρεωμένος νά ἐξακολουθεῖ νά παράγει προϊόν, γιά τό ὁποῖο δέν πληρώνεται — ὑπερπροϊόν, προϊόν ἀπλήρωτης δουλιᾶς, ὑπεραξία. Ὁ Λέξις εἶναι ἕνας ἄνθρωπος ἐξαιρετικά προσεχτικός στήν ἐκλογή τῶν ἐκφράσεών του. Δέ λέει πουθενά ἀνοιχτά πώς εἶναι δική του ἡ πιό πάνω ἀντίληψη, ἄν ὅμως εἶναι, τότε εἶναι φῶς φανερό πώς ἐδῶ δέν ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἕναν ἀπό ἐκείνους τούς συνηθισμένους ἀγοραίους οἰκονομολόγους, γιά τούς ὁποίους ὁ ἴδιος λέει ὅτι στά μάτια τοῦ Μάρξ ὁ καθένας τους ξεχωριστά «εἶναι στήν καλύτερη περίπτωση ἕνας βλάκας χωρίς γιατρειά», ἀλλά ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἕνα μαρξιστή μεταμφιεσμένο σέ ἀγοραῖο οἰκονομολόγο. Ἄν τώρα ἡ μεταμφίεση αὐτή ἔγινε συνειδητά ἤ ἀσυνείδητα, αὐτό εἶναι ἕνα ψυχολογικό ζήτημα, πού δέ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ. Ἐκεῖνος πού θά ἤθελε νά τό ἐξιχνιάσει, θά ἐξετάσει ἴσως καί τό ζήτημα, πῶς ἔγινε δυνατό ἕνας τόσο ἔξυπνος ἄνθρωπος, ὅπως εἶναι ἀναμφισβήτητα ὁ Λέξις, νά ὑπερασπίσει κάποτε μιά τέτια κουταμάρα, ὅπως εἶναι ὁ διμεταλλισμός.[5]

Ὁ πρῶτος, πού προσπάθησε πραγματικά ν' ἀπαντήσει στό ζήτημα, εἶναι ὁ δρ. *Κόνραντ Σμίτ*, «Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Werthgesetzes», Dietz, Stuttgart 1889 [«Τό μέσο ποσοστό κέρδους πάνω στή βάση τοῦ νόμου τῆς ἀξίας τοῦ Μάρξ», Ντήτς, Στουτγάρδη 1889]. Ὁ Σμίτ προσπαθεῖ νά ἐναρμονίσει τίς λεπτομέρειες τοῦ σχηματισμοῦ τῆς ἀγοραίας τιμῆς καί μέ τό νόμο τῆς ἀξίας, καί μέ τό μέσο ποσοστό κέρδους. Ὁ βιομήχανος

κεφαλαιοκράτης μέ τό προϊόν του παίρνει πρῶτα πίσω τό κεφάλαιο πού προκατέβαλε, καί, δεύτερο, ἕνα ὑπερπροϊόν, γιά τό ὁποῖο δέν ἔχει πληρώσει τίποτα. Γιά νά πάρει ὅμως αὐτό τό ὑπερπροϊόν, πρέπει νά προκαταβάλει τό κεφάλαιό του στήν παραγωγή, πρέπει δηλαδή νά χρησιμοποιήσει μιάν ὁρισμένη ποσότητα ὑλοποιημένης ἐργασίας, γιά νά μπορέσει νά ἰδιοποιηθεῖ αὐτό τό ὑπερπροϊόν. Ἑπομένως, γιά τόν κεφαλαιοκράτη τό προκαταβλημένο αὐτό κεφάλαιό του εἶναι ἡ ποσότητα ὑλοποιημένης ἐργασίας, πού εἶναι κοινωνικά ἀναγκαία, γιά νά τοῦ προμηθεύσει αὐτό τό ὑπερπροϊόν. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά κάθε ἄλλον βιομήχανο κεφαλαιοκράτη. Ἐπειδή ὅμως, σύμφωνα μέ τό νόμο τῆς ἀξίας, τά προϊόντα ἀνταλλάσσονται μεταξύ τους ἀνάλογα μέ τήν ἐργασία, πού εἶναι κοινωνικά ἀναγκαία γιά τήν παραγωγή τους, καί ἐπειδή γιά τόν κεφαλαιοκράτη ἡ ἐργασία, ἡ ἀναγκαία γιά τήν παραγωγή τοῦ ὑπερπροϊόντος του εἶναι ἀκριβῶς ἡ συσσωρευμένη στό κεφάλαιό του παρωχημένη ἐργασία, ἕπεται πώς τά ὑπερπροϊόντα ἀνταλλάσσονται ἀνάλογα μέ τά κεφάλαια, τά ὁποῖα ἀπαιτήθηκαν γιά τήν παραγωγή τους, καί ὄχι ἀνάλογα μέ τήν ἐργασία πού εἶναι *πραγματικά* ἐνσωματωμένη σ' αὐτά. Ἄρα, τό μερτικό ἀπό τήν ὑπεραξία, πού ἀναλογεῖ στήν κάθε μονάδα κεφαλαίου, εἶναι ἴσο μέ τό ἄθροισμα ὅλων τῶν παραγμένων ὑπεραξιῶν, διαιρεμένο μέ τό ἄθροισμα τῶν κεφαλαίων πού ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ γι' αὐτόν τό σκοπό. Συνεπῶς, ἴσα κεφάλαια ἀποφέρουν ἴσα κέρδη σέ ἴσα χρονικά διαστήματα, κι αὐτό γίνεται, γιατί ἡ τιμή κόστους (Kostpreis) τοῦ ὑπερπροϊόντος, πού ὑπολογίζεται μ' αὐτό τόν τρόπο, δηλ. τό μέσο κέρδος, προστίθεται στήν τιμή κόστους τοῦ πληρωμένου προϊόντος καί σ' αὐτή τήν αὐξημένη τιμή πουλιοῦνται καί τά δυό, καί τό πληρωμένο καί τό ἀπλήρωτο προϊόν. Τό μέσο ποσοστό κέρδους ἔχει ἐπιτευχθεῖ, παρόλο πού, ὅπως λέει ὁ Σμίτ, οἱ μέσες τιμές τῶν διαφόρων ἐμπορευμάτων καθορίζονται σύμφωνα μέ τό νόμο τῆς ἀξίας.

Τό κατασκεύασμα εἶναι ἐξαιρετικά πνευματῶδες, εἶναι ἀπόλυτα σύμφωνο μέ τό χεγκελιανό πρότυπο, ἀλλά συμμερίζεται τό κοινό χαρακτηριστικό τῆς πλειονότητας τῶν χεγκελιανῶν συλλογισμῶν, ὅτι δέν εἶναι σωστό. Ἄν ὁ νόμος τῆς ἀξίας ἰσχύει ἄμεσα καί γιά τίς μέσες τιμές, τότε δέν ὑπάρχει διαφορά ἀνάμεσα στό ὑπερπροϊόν καί στό πληρωμένο προϊόν καί πρέπει καί τά δυό νά πουλιοῦνται ἀνάλογα μέ τήν κοινωνικά ἀναγκαία ἐργασία, ἡ ὁποία ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή τους καί πού ἔχει ξοδευτεῖ γι' αὐτήν. Ὁ νόμος τῆς ἀξίας ἀντίκειται ἐξαρχῆς στήν ἄποψη, πού κληρονομήθηκε ἀπό τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο ἀντίληψης, ὅτι τάχα ἡ συσσωρευμένη παρωχημένη ἐργασία, ἀπό τήν ὁποία ἀποτελεῖται τό κεφάλαιο, δέν εἶναι μόνο ἕνα καθορισμένο ποσό ἕτοιμης ἀξίας, ἀλλά σάν συντελεστής τῆς παραγωγῆς καί τῆς δημιουργίας κέρδους εἶναι τάχα καί δημιουργός ἀξίας, δηλαδή πηγή περισσότερης ἀξίας ἀπό τήν ἀξία πού ἔχει τό ἴδιο. Ὁ νόμος τῆς ἀξίας ὁρίζει, ὅτι ἡ ἰδιότητα αὐτή ἀνήκει μόνο στή ζωντανή ἐργασία. Ὅτι οἱ κεφαλαιοκράτες περιμένουν νά εἰσπράξουν ἴσα κέρδη, ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τῶν κεφαλαίων τους, καί γι' αὐτό τήν προκαταβολή τους σέ κεφάλαιο τή θεωροῦν σάν ἕνα εἶδος τιμῆς κόστους τοῦ κέρδους τους, αὐτό εἶναι γνωστό. Ὅταν ὅμως ὁ Σμίθ χρησιμοποιεῖ αὐτή τήν ἀντίληψη, γιά νά ἐναρμονίσει μέ τό νόμο τῆς ἀξίας τίς τιμές, πού ἔχουν ὑπολογιστεῖ πάνω στή βάση τοῦ μέσου ποσοστοῦ κέρδους, τότε καταργεῖ τόν ἴδιο τό νόμο τῆς ἀξίας, προσκολλώντας σ' αὐτόν τό νόμο σάν συγκαθοριστικό συντελεστή μιάν ἀντίληψη πού ἀντιφάσκει ὁλότελα μ' αὐτόν.

Εἴτε, δίπλα στή ζωντανή ἐργασία εἶναι δημιουργός ἀξίας καί ἡ συσσωρευμένη ἐργασία — καί τότε δέν ἰσχύει ὁ νόμος τῆς ἀξίας.

Εἴτε δέν εἶναι δημιουργός ἀξίας — καί τότε οἱ ἀποδείξεις πού φέρνει ὁ Σμίτ δέ συμβιβάζονται μέ τό νόμο τῆς ἀξίας.

Ὁ Σμίτ ὁδηγήθηκε σ' αὐτόν τό λαθεμένο δρόμο, ὅταν βρισκόταν πιά πολύ κοντά στή λύση τοῦ προβλήματος, ἐπειδή νόμιζε πώς ὄφειλε νά βρεῖ ὁπωσδήποτε ἕναν μαθηματικό τύπο, πού θά ἀπόδειχνε τόν ἐναρμονισμό τῆς μέσης τιμῆς κάθε ξεχωριστοῦ ἐμπορεύματος μέ τό νόμο τῆς ἀξίας. Ἄν ὅμως ἐδῶ ἀκολούθησε ἕναν λαθεμένο δρόμο, τή στιγμή πού βρισκόταν πολύ κοντά στό στόχο, τό ὑπόλοιπο περιεχόμενο τῆς μπροσούρας του ἀποδείχνει μέ πόση κατανόηση ἔβγαλε παραπέρα συμπεράσματα ἀπό τά δυό πρῶτα Βιβλία τοῦ «Κεφαλαίου». Τοῦ ἀνήκει ἡ τιμή, ὅτι βρῆκε μόνος του τή σωστή ἐξήγηση τῆς τάσης τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους νά πέφτει, πού ἔμενε ὥς τώρα ἀνεξήγητη καί πού ὁ Μάρξ τή δίνει στό τρίτο τμῆμα τοῦ τρίτου Βιβλίου, καθώς καί γιά τήν προέλευση τοῦ ἐμπορικοῦ κέρδους ἀπό τή βιομηχανική ὑπεραξία, καί γιά πολλές ἄλλες παρατηρήσεις σχετικά μέ τόν τόκο καί τή γαιοπρόσοδο, μέ τίς ὁποῖες προεῖπε πράγματα, πού ὁ Μάρξ τά ἀναπτύσσει στό τέταρτο καί πέμπτο τμῆμα τοῦ τρίτου Βιβλίου.

Σέ μιά κατοπινή ἐργασία («Neue Zeit» 1892/93, τεύχη 3 καί 4) ὁ Σμίτ δοκιμάζει νά φτάσει ἀπό ἄλλο δρόμο στή λύση τοῦ προβλήματος. Ὁ δρόμος αὐτός καταλήγει στό ὅτι τό μέσο ποσοστό κέρδους τό δημιουργεῖ ὁ συναγωνισμός, προκαλώντας τή μετακίνηση κεφαλαίου ἀπό τούς κλάδους παραγωγῆς μέ μικρό κέρδος σέ ἄλλους

κλάδους πού δίνουν ὑπερκέρδος. Ὅτι ὁ συναγωνισμός εἶναι ὁ μεγάλος ἐξισωτής τῶν κερδῶν, δέν εἶναι κάτι τό καινούργιο. Ὅμως ὁ Σμίτ προσπαθεῖ ἐδῶ νά ἀποδείξει, ὅτι ἡ ἰσοπέδωση αὐτή τῶν κερδῶν εἶναι ταυτόσημη μέ τή μείωση τῆς τιμῆς πούλησης τῶν ἐμπορευμάτων, πού ἔχουν παραχθεῖ σέ ὑπέρμετρη ποσότητα, ὡς τό μέγεθος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας (Wertmaß) πού μπορεῖ νά πληρώσει γι' αὐτά ἡ κοινωνία σύμφωνα μέ τό νόμο τῆς ἀξίας. Γιατί καί ἡ ἐξήγηση αὐτή δέν μποροῦσε νά ὁδηγήσει στό στόχο, φαίνεται ἀρκετά καθαρά ἀπό τίς ἀναπτύξεις τοῦ Μάρξ στό ἴδιο τό Βιβλίο.

Ὕστερ' ἀπό τόν Σμίτ, καταπιάστηκε μέ τό πρόβλημα ὁ *Π. Φάϊρμαν* («Conrads Jahrbücher», Dritte Folge, III, σελ. 793). Δέ θά σταθῶ στίς παρατηρήσεις του γιά ἄλλες πλευρές τῆς ἔκθεσης τοῦ Μάρξ. Ὀφείλονται στήν παρανόηση, πώς τάχα ὁ Μάρξ δίνει ορισμούς ἐκεῖ πού στήν πραγματικότητα ἀναπτύσσει, καί πώς γενικά μπορεῖ ν' ἀναζητεῖ κανείς στόν Μάρξ πανέτοιμους ὁρισμούς πού ἰσχύουν μιά γιά πάντα. Εἶναι αὐτονόητο πώς, ὅταν τά πράγματα καί τίς ἀμοιβαῖες σχέσεις τους δέν τά ἀντιλαμβανόμαστε σάν πάγια, ἀλλά σάν μεταβλητά, τότε καί οἱ ἀπεικονίσεις τους στή νόηση, οἱ ἔννοιες, ὑπόκεινται ἐπίσης στή μεταβολή καί στήν ἀλλαγή, καί δέν πρέπει νά τίς κλείνει κανείς μέσα σέ ἄκαμπτους ὁρισμούς, ἀλλά νά τίς βλέπει στό ἱστορικό ἤ λογικό προτσές τοῦ σχηματισμοῦ τους. Ὕστερ' ἀπ' ὅλα αὐτά γίνεται βέβαια φανερό, γιατί ὁ Μάρξ στήν ἀρχή τοῦ πρώτου Βιβλίου, ὅπου ξεκινάει ἀπό τήν ἁπλή ἐμπορευματική παραγωγή, πού ἀποτελεῖ γι' αὐτόν τήν ἱστορική προϋπόθεση, γιά νά φτάσει σέ συνέχεια ἀπό τή βάση αὐτή στό κεφάλαιο — γιατί ἐδῶ ξεκινάει ἀκριβῶς ἀπό τό ἁπλό ἐμπόρευμα καί ὄχι ἀπό μιά ἐννοιακά καί ἱστορικά δευτερεύουσα μορφή, ὄχι ἀπό τό τροποποιημένο πιά κεφαλαιοκρατικά ἐμπόρευμα, πράγμα πού φυσικά ὁ Φάϊρμαν δέν μπορεῖ νά τό καταλάβει καθόλου. Αὐτά καί ἄλλα δευτερεύοντα πράγματα, πού θά μποροῦσαν νά δώσουν ἀφορμή γιά λογιῶν-λογιῶν ἀντιρρήσεις, προτιμοῦμε νά τά παραβλέψουμε καί περνοῦμε ἄμεσα στήν οὐσία τῆς ὑπόθεσης. Ἐνῶ ἡ θεωρία διδάσκει στόν Φάϊρμαν, ὅτι, μέ δοσμένο τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, ἡ ὑπεραξία εἶναι ἀνάλογη μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργατικῶν χεριῶν πού χρησιμοποιήθηκαν, ἡ πεῖρα τοῦ δείχνει ὅτι, μέ δοσμένο τό μέσο ποσοστό κέρδους, τό κέρδος εἶναι ἀνάλογο μέ τό μέγεθος τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου πού χρησιμοποιήθηκε. Ὁ Φάϊρμαν τό ἐξηγεῖ αὐτό μέ τό ὅτι τό κέρδος εἶναι ἁπλῶς ἕνα φαινόμενο συμβατικό (πράγμα πού σημαίνει γι' αὐτόν: φαινόμενο πού ἀνήκει σ' ἕναν καθορισμένο κοινωνικό σχηματισμό, πού

ὑπάρχει καί ἐξαφανίζεται μαζί του). Ἡ ὕπαρξή του συνδέεται μόνο μέ τό κεφάλαιο, πού, ὅταν εἶναι ἀρκετά ἰσχυρό, ὥστε ν' ἀποσπάσει ἕνα κέρδος, ὑποχρεώνεται ἀπό τό συναγωνισμό νά περιοριστεῖ στήν ἀπόσπαση ἑνός ποσοστοῦ κέρδους, ἴσου γιά ὅλα τά κεφάλαια. Χωρίς ἴσο ποσοστό κέρδους δέν εἶναι δυνατή καμιά κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Ὅταν προϋποθέσουμε τή μορφή αὐτή τῆς παραγωγῆς καί εἶναι δοσμένο τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἡ μάζα τοῦ κέρδους γιά τόν κάθε ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη μπορεῖ νά ἐξαρτιέται μόνο ἀπό τό μέγεθος τοῦ κεφαλαίου του. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τό κέρδος ἀποτελεῖται ἀπό ὑπεραξία, ἀπό ἀπλήρωτη δουλιά. Πῶς ὅμως γίνεται ἐδῶ ἡ μετατροπή τῆς ὑπεραξίας — τό μέγεθος τῆς ὁποίας ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας — σέ κέρδος, τοῦ ὁποίου τό μέγεθος ἐξαρτιέται ἀπό τό μέγεθος τοῦ κεφαλαίου πού ἀπαιτεῖται γιά νά βγεῖ;

«Ἁπλούστατα, μέ τό ὅτι σ' ὅλους τούς κλάδους παραγωγῆς, ὅπου ὁ λόγος... τοῦ σταθεροῦ πρός τό μεταβλητό κεφάλαιο εἶναι ὁ πιό μεγάλος, τά ἐμπορεύματα πουλιοῦνται πάνω ἀπό τήν ἀξία τους, αὐτό ὅμως σημαίνει ἐπίσης πώς στούς κλάδους ἐκείνους τῆς παραγωγῆς, ὅπου ὁ λόγος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πρός τό μεταβλητό κεφάλαιο = σ : μ εἶναι ὁ πιό μικρός, τά ἐμπορεύματα πουλιοῦνται κάτω ἀπό τήν ἀξία τους, καί πώς μόνον ἐκεῖ, ὅπου ὁ λόγος σ : μ ἀποτελεῖ ἕνα καθορισμένο μέσο μέγεθος, τά ἐμπορεύματα ἐκποιοῦνται στήν πραγματική τους ἀξία... Μήπως ἡ ἀσυμφωνία αὐτή τῶν διαφόρων τιμῶν μέ τίς ἀντίστοιχες ἀξίες τους ἀποτελεῖ ἀναίρεση τῆς ἀρχῆς τῆς ἀξίας; Καθόλου. Γιατί χάρη στό γεγονός, ὅτι οἱ τιμές μερικῶν ἐμπορευμάτων ἀνεβαίνουν πάνω ἀπό τήν ἀξία τους, στό ἴδιο μέτρο πού οἱ τιμές ἄλλων ἐμπορευμάτων πέφτουν κάτω ἀπό τήν ἀξία τους, τό συνολικό ἄθροισμα τῶν τιμῶν παραμένει ἴσο μέ τό συνολικό ἄθροισμα τῶν ἀξιῶν... σέ τελευταία ἀνάλυση, ἡ ἀσυμφωνία ἐξαφανίζεται». Ἡ ἀσυμφωνία αὐτή εἶναι μιά «διατάραξη» «Störung», «στίς ἀκριβεῖς ὅμως ἐπιστῆμες δέ συνηθίζουν νά θεωροῦν σάν ἀναίρεση ἑνός νόμου μιά διατάραξη πού μπορεῖ νά ὑπολογιστεῖ» [σελ. 806 καί 808].

Ἀρκεῖ νά συγκρίνει κανείς τά ἀντίστοιχα σημεῖα τοῦ IX κεφ. καί θά δεῖ ὅτι ὁ Φάϊρμαν ἔθιξε πραγματικά ἐδῶ τό ἀποφασιστικό σημεῖο. Πόσοι ὅμως ἐνδιάμεσοι κρίκοι ἀπαιτοῦνταν ἀκόμα κι ὕστερα ἀπ' αὐτή τήν ἀνακάλυψη, γιά νά κατορθώσει ὁ Φάϊρμαν νά ἐπεξεργαστεῖ τήν ὁλοκληρωμένη χειροπιαστή λύση τοῦ προβλήματος, τό ἀποδείχνει ἡ ἄδικα ψυχρή ὑποδοχή πού ἔγινε στό τόσο σημαντικό ἄρθρο του. Ὅσο πολλοί κι ἄν εἶναι αὐτοί πού ἐνδιαφέρθηκαν γιά τό πρόβλημα, ὅλοι τους φοβοῦνταν ἀκόμα μή ζεματιστοῦν. Κι αὐτό ἐξηγεῖται ὄχι μόνο ἀπό τήν μή ὁλοκληρωμένη μορφή, πού ὁ Φάϊρμαν ἄφησε τήν ἀνακάλυψή του, ἀλλά καί ἀπό τήν ἀναντίρρητη ἀνεπάρκεια τόσο τῆς ἀντίληψής του γιά τήν ἔκθεση τοῦ Μάρξ, ὅσο καί τῆς

γενικῆς κριτικῆς της ἀπό μέρους του, πού ὀφείλεται στήν ἀντίληψη αὐτή.

Ὅπου παρουσιάζεται μιά εὐκαιρία νά ρεζιλευτεῖ κανείς πάνω σ' ἕνα δύσκολο ζήτημα, ἀπό τήν εὐκαιρία αὐτή δέ λείπει ποτέ ὁ καθηγητής τῆς Ζυρίχης κ. *Γιούλιους Βόλφ*. Ὅλο τό πρόβλημα, μᾶς λέει («Conrads Jahrbücher». Dritte Folge, II, σελ. 352 κ.έ.), λύνεται μέ τή σχετική ὑπεραξία. Ἡ παραγωγή τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας στηρίζεται στήν αὔξηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου σέ σύγκριση μέ τό μεταβλητό.

«Ἕνα σύν σέ σταθερό κεφάλαιο ἔχει σάν προϋπόθεση ἕνα σύν σέ παραγωγική δύναμη τῶν ἐργατῶν. Ἐπειδή ὅμως αὐτό τό σύν σέ παραγωγική δύναμη (λόγω τῆς πτώσης τῶν τιμῶν τῶν μέσων συντήρησης τοῦ ἐργάτη) συνεπάγεται ἕνα σύν σέ ὑπεραξία, ἔχει ἀποκατασταθεῖ ἡ ἄμεση σχέση ἀνάμεσα στήν αὐξανόμενη ὑπεραξία καί στήν αὐξανόμενη συμμετοχή τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου στό συνολικό κεφάλαιο. Ἡ αὔξηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου ἀποτελεῖ ἔνδειξη αὔξησης τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας. Ἄρα, ὅταν μένει ἴδιο τό μεταβλητό καί αὐξάνει τό σταθερό κεφάλαιο, πρέπει γιά τό λόγο αὐτό, σύμφωνα μέ τόν Μάρξ, ν' αὐξάνει ἡ ὑπεραξία. Τό πρόβλημα αὐτό ἀνατέθηκε σέ μᾶς νά τό λύσουμε» [σελ. 358].

Εἶναι ἀλήθεια πώς ὁ Μάρξ, σέ ἑκατό σημεῖα τοῦ πρώτου Βιβλίου, λέει ἀκριβῶς τό ἀντίθετο. Εἶναι ἀλήθεια πώς ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι, σύμφωνα μέ τόν Μάρξ, ὅταν πέφτει τό μεταβλητό κεφάλαιο, αὐξάνει ἡ σχετική ὑπεραξία στήν ἀναλογία πού αὐξάνει τό σταθερό κεφάλαιοι εἶναι τόσο καταπληκτικός, πού γιά τόν χαρακτηρισμό του δέν μπορεῖ νά βρεῖ κανείς καμιά κοινοβουλευτική ἔκφραση. Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι ὁ κ. Γιούλιους Βόλφ μέ κάθε του γραμμή ἀποδείχνει πώς οὔτε σχετικά, οὔτε ἀπόλυτα ἔχει καταλάβει τό παραμικρό οὔτε ἀπό τήν ἀπόλυτη, οὔτε ἀπό τή σχετική ὑπεραξία. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ ἴδιος λέει:

«ἀπό πρώτη ματιά φαίνεται σάν νά βρίσκεται κανείς ἐδῶ μέσα σέ μιά φωλιά ἀπό ἀσυναρτησίες» [σελ. 361],

πράγμα πού εἶναι περίπου τά μοναδικά ἀληθινά λόγια σ' ὅλο του τό ἄρθρο. Ὅμως, τί βγαίνει ἀπό ὅλα αὐτά; Ὁ κ. Γιούλιους Βόλφ εἶναι τόσο περήφανος γιά τή μεγαλοφυή του ἀνακάλυψη, πού δέν μπορεῖ, παρά νά ἐξυμνεῖ γι' αὐτό μεταθανάτια τόν Μάρξ, καί νά ἐγκωμιάζει αὐτή τή δική του ἀνεξερεύνητη ἀνοησία σάν μιά

«καινούργια ἀπόδειξη τῆς ὀξύτητας καί τῆς ὀξυδέρκειας, μέ τήν ὁποία ἔχει καταστρωθεῖ τό κριτικό σύστημά του (τοῦ Μάρξ) τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας»!

Ἀκολουθοῦν ὅμως ἀκόμα πιό ὡραῖα πράγματα: ὁ κ. Βόλφ λέει:

«Ὁ Ρικάρντο θέτει δυό ζητήματα. Πρῶτο: ἴση δαπάνη κεφαλαίου — ἴση ὑπεραξία (κέρδος), καί δεύτερο: ἴση δαπάνη ἐργασίας — ἴση ὑπεραξία (ὡς πρός τή μάζα της). Καί τό ἐρώτημα πού ἔμπαινε ἦταν: πῶς συμβιβάζεται τό ἕνα μέ τό ἄλλο; Ὡστόσο ὁ Μάρξ δέν παραδέχεται τό ζήτημα μ' αὐτή τή μορφή. *Ἔχει ἀποδείξει ἀναμφισβήτητα (στόν τρίτο τόμο)*, πώς ὁ δεύτερος ἰσχυρισμός δέν ἀποτελεῖ ὁπωσδήποτε συνέπεια τοῦ νόμου τῆς ἀξίας, πώς μάλιστα ἀντιφάσκει στό νόμο του τῆς ἀξίας καί γι' αὐτό... πρέπει ν' ἀπορριφθεῖ ἄμεσα» [σελ. 366].

Καί κατόπι ὁ Βόλφ ἐξετάζει ποιός ἀπό τούς δυό μας ἔχει πλανηθεῖ, ἐγώ ἤ ὁ Μάρξ. Ὅτι ὅμως τριγυρίζει ὁ ἴδιος μέσα στήν πλάνη, αὐτό φυσικά οὔτε κάν τοῦ περνάει ἀπό τό μυαλό.

Θά ἰσοδυναμοῦσε μέ προσβολή τῶν ἀναγνωστῶν μου καί μέ παραγνώριση τῆς κωμικότητας τῆς κατάστασης, ἄν ἔλεγα ἔστω καί μιά λέξη σχετικά μ' αὐτό τό μαργαριτάρι. Προσθέτω μόνο: Μέ τήν ἴδια τόλμη, μέ τήν ὁποία ὁ Βόλφ μπόρεσε τότε κιόλας νά πεῖ γι' αὐτό πού «ἔχει ἀποδείξει ἀναμφισβήτητα ὁ Μάρξ στόν τρίτο τόμο», ὅτι ἐκμεταλλεύεται τώρα τήν εὐκαιρία γιά νά διαδόσει ἕνα δῆθεν καθηγητικό κουτσομπολιό, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο τό πιό πάνω σύγγραμμα τοῦ Κόνραντ Σμίτ «εἶναι τάχα ἐμπνευσμένο ἀπευθείας ἀπό τόν Ἔνγκελς» [σελ. 366]. Κύριε Γιούλιους Βόλφ! Μπορεῖ στόν κόσμο πού ζεῖτε καί κινεῖστε ν' ἀποτελεῖ συνήθειο ὁ ἄνθρωπος, πού θέτει δημόσια πρός λύση ἕνα πρόβλημα σ' ἕναν ἄλλο, νά γνωστοποιεῖ στούς προσωπικούς του φίλους στά κρυφά καί τή λύση του. Ὅτι εἶστε ἱκανός γιά ἕνα τέτιο πράγμα, τό πιστεύω εὐχαρίστως. Ὅτι ὅμως στόν κόσμο ὅπου κυκλοφορῶ ἐγώ δέ χρειάζεται νά ξεπέφτει κανείς σέ τέτιες ἀχρειότητες, σᾶς τό ἀποδείχνει τοῦτος ὁ πρόλογος.

Μόλις πέθανε ὁ Μάρξ, ὁ κ. *Ἀχιλλέας Λόρια* δημοσίευσε στά γρήγορα ἕνα ἄρθρο γι' αὐτόν στή «Nuova Antologia»[6] (Ἀπρίλης τοῦ 1883): ἐπρόκειτο πρῶτον γιά μιά βιογραφία γεμάτη ἀπό ψεύτικα στοιχεῖα, ἔπειτα γιά μιά κριτική τῆς δημόσιας, πολιτικῆς καί φιλολογικῆς δραστηριότητάς του. Ἐδῶ πλαστογραφεῖται καί διαστρεβλώνεται ἡ ὑλιστική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας τοῦ Μάρξ μέ τέτιο θράσος, πού σοῦ κάνει νά μαντεύεις κάποιο μεγάλο σκοπό. Καί ὁ σκοπός αὐτός ἐπιτεύχθηκε: τό 1886 ὁ ἴδιος ὁ κύριος Λόρια ἔβγαλε ἕνα βιβλίο «La teoria economica della costituzione politica», ὅπου κοινοποιοῦσε στήν κατάπληκτη σύγχρονη ἀνθρωπότητα σάν δική του ἐφεύρεση τήν θεωρία τῆς ἱστορίας τοῦ Μάρξ, τήν ὁποία τό 1883 τήν εἶχε τόσο ὁλοκληρωτικά καί τόσο σκόπιμα παραμορφώσει. Φυσικά ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ ἔχει ὑποβιβαστεῖ ἐδῶ σ' ἕνα ἀρκετά φιλισταϊκό ἐπίπεδο. Καί τά ἱστορικά στοιχεῖα καί παραδείγματα βρίθουν ἐπίσης ἀπό λάθη πού δέ θά τάκανε οὔτε ἕνας μαθητής τῆς τέταρτης τάξης. Ὅμως, τί τόν νοιάζουν ὅλα αὐτά; Ἔτσι, σύμφωνα μέ τό

βιβλίο τοῦ Λόρια, ἔχει ἀποδειχτεῖ πώς ἡ ἀνακάλυψη, ὅτι παντοῦ καί πάντοτε οἱ πολιτικές καταστάσεις καί τά πολιτικά γεγονότα βρίσκουν τήν ἐξήγησή τους στίς ἀντίστοιχες οἰκονομικές καταστάσεις, δέν ἔγινε καθόλου ἀπό τόν Μάρξ τό 1845, ἀλλά ἀπό τόν κ. Λόρια τό 1886. Τό ψέμα αὐτό κατάφερε καί τό πούλησε τουλάχιστο στούς πατριῶτες του καί σέ λίγους γάλλους, ἀπό τότε πού τό βιβλίο του βγῆκε στά γαλλικά, καί μπορεῖ τώρα νά καμαρώνει στήν Ἰταλία σάν συγγραφέας μιᾶς καινούργιας θεωρίας τῆς ἱστορίας, πού ἄφησε ἐποχή, ὥσπου οἱ ἐκεῖ σοσιαλιστές θά βροῦν τόν καιρό νά μαδήσουν τά κλεμμένα φτερά τοῦ παγωνιοῦ ἀπό τόν illustre1* Λόρια.

Ὅλα αὐτά ὅμως, δέν ἦταν παρά ἕνα μικρό δειγματάκι τῶν μεθόδων τοῦ κυρίου Λόρια. Μᾶς βεβαιώνει, ὅτι ὅλες οἱ θεωρίες τοῦ Μάρξ βασίζονται σ' ἕνα *συνειδητό* σόφισμα (un consaputo sofisma), ὅτι ὁ Μάρξ δέ δίσταζε νά χρησιμοποιεῖ παραλογισμούς, ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού τούς *διέκρινε σάν τέτιους* (sapendoli tali) κλπ. Καί ἀφοῦ ἀράδιασε στούς ἀναγνῶστες του κάμποσες τέτιες χυδαῖες ἀνοησίες, ὅσες χρειάζονταν γιά νά βλέπουν στόν Μάρξ ἕναν ἀριβίστα à la Λόρια, πού τίς μικροεπιτυχίες του τίς ἐπιβάλλει μέ τά ἴδια σάπια μικροκατεργάρικα μέσα, ὅπως καί ὁ παδουανός καθηγητής μας, μπορεῖ τώρα νά τούς ἀποκαλύψει ἕνα σπουδαῖο μυστικό, κι ἔτσι μᾶς ξαναφέρνει πίσω στό ποσοστό τοῦ κέρδους.

Ὁ κ. Λόρια λέει: Σύμφωνα μέ τόν Μάρξ ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας (πού ὁ κ. Λόρια τήν ταυτίζει ἐδῶ μέ τό κέρδος), πού παράγεται ἀπό μιά κεφαλαιοκρατική βιομηχανική ἐπιχείρηση, ἐξαρτιέται ἀπό τό μεταβλητό κεφάλαιο πού χρησιμοποιήθηκε σ' αὐτήν, μιά καί τό σταθερό κεφάλαιο δέν ἀποφέρει κέρδος. Αὐτό ὅμως ἀντιφάσκει μέ τήν πραγματικότητα. Γιατί στήν πράξη τό κέρδος δέν ἐξαρτιέται ἀπό τό μεταβλητό κεφάλαιο, ἀλλά ἀπό τό συνολικό κεφάλαιο. Κι αὐτό τό βλέπει κι ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ (I, κεφ. IX)[7] καί ὁμολογεῖ πώς φαινομενικά τά γεγονότα ἀντιφάσκουν μέ τή θεωρία του. Πῶς ὅμως λύνει τήν ἀντίφαση αὐτή; Παραπέμπει τούς ἀναγνῶστες του σ' ἕναν τόμο πού θ' ἀκολουθήσει καί πού δέν ἔχει ἀκόμα ἐκδοθεῖ. Γιά τόν τόμο αὐτό ὁ Λόρια εἶχε κιόλας πεῖ προηγούμενα στούς ἀναγνῶστες του, πώς δέν πιστεύει ὅτι ὁ Μάρξ σκέφθηκε ἔστω καί γιά μιά στιγμή νά τόν γράψει, καί τώρα ἀναφωνεῖ θριαμβευτικά:

«Δέν εἶχα λοιπόν ἄδικο, ὅταν ἰσχυρίστηκα πώς αὐτός ὁ δεύτερος τόμος, μέ τόν ὁποῖο ὁ Μάρξ ἀπειλεῖ διαρκῶς τούς ἀντιπάλους του χωρίς νά ἐμφανίζεται

1* διάσημος.

ποτέ, πώς ὁ τόμος αὐτός μπορεῖ πολύ ὡραῖα ν' ἀποτελοῦσε μιά πανούργα ὑπεκφυγή, πού τή χρησιμοποιοῦσε ὁ Μάρξ ἐκεῖ ὅπου τέλειωναν τά ἐπιστημονικά ἐπιχειρήματά του (un ingegnoso spediente ideato dal Marx a sostituzione degli argomenti scientifici)».

Καί ὅποιος δέν ἔχει τώρα πειστεῖ, ὅτι ὁ Μάρξ βρίσκεται στό ἴδιο ὕψος τῆς ἐπιστημονικῆς κατεργαριᾶς, ὅπως καί ὁ illustre Λόρια, ἄδικα χάνει τά λόγια του γι' αὐτόν.

Ἕνα πράγμα μάθαμε λοιπόν: κατά τόν κ. Λόρια ἡ θεωρία τῆς ὑπεραξίας τοῦ Μάρξ εἶναι ἀπολύτως ἀσυμβίβαστη μέ τό γεγονός τοῦ γενικοῦ ἴσου ποσοστοῦ κέρδους. Ἐκδόθηκε ὅμως τό δεύτερο Βιβλίο καί μαζί του δημοσιεύθηκε τό πρόβλημα σχετικά μ' αὐτό ἀκριβῶς τό σημεῖο, πού τό ἔχω θέσει δημόσια.[8] Ἄν ὁ κ. Λόρια, ἦταν ἕνας ἀπό μᾶς τούς κουτούς γερμανούς θά περιερχόταν σέ κάποια ἀμηχανία. Εἶναι ὅμως ἕνας θρασύς νοτιοευρωπαῖος, προέρχεται ἀπό ἕνα θερμό κλίμα, ὅπου, ὅπως μπορεῖ νά ἰσχυρίζεται, ἡ αὐθάδεια (Unverfrorenheit)1* ἀποτελεῖ κατά κάποιο τρόπο φυσικό ὅρο. Τό πρόβλημα σχετικά μέ τό ποσοστό τοῦ κέρδους τέθηκε δημόσια. Ὁ κ. Λόρια δήλωσε δημόσια πώς εἶναι ἄλυτο. Καί γι' αὐτό, λύνοντάς το δημόσια, θά ξεπεράσει τώρα τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του.

Τό θαῦμα αὐτό ἔγινε στά «Conrads Jahrbücher», neue Folge, τομ. XX, [1890], σελ. 272 κ.ἑ., σ' ἕνα ἄρθρο σχετικά μέ τό προαναφερόμενο σύγγραμμα τοῦ Κόνραντ Σμίτ. Ἀφοῦ ἔμαθε ἀπό τόν Σμίτ πῶς βγαίνει τό ἐμπορικό κέρδος, τοῦ φαίνονται ξαφνικά ὅλα καθαρά.

«Μιά καί ὁ καθορισμός τῆς ἀξίας ἀπό τό χρόνο ἐργασίας δίνει ἕνα πλεονέκτημα στούς κεφαλαιοκράτες, πού τοποθετοῦν σέ μισθούς ἕνα μεγαλύτερο μέρος τοῦ κεφαλαίου τους, τό μή παραγωγικό» (θέλει νά πεῖ: τό ἐμπορικό) «κεφάλαιο μπορεῖ νά ἀποσπάσει ἕνα μεγαλύτερο τόκο» (θέλει νά πεῖ: κέρδος) «ἀπό τούς εὐνοούμενους κεφαλαιοκράτες καί ν' ἀποκαταστήσει τήν ἰσότητα ἀνάμεσα στούς διάφορους βιομήχανους κεφαλαιοκράτες... Ἔτσι λ.χ., ἄν οἱ βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες Α, Β, Γ, χρησιμοποιοῦν στήν παραγωγή ὁ καθένας 100 ἐργάσιμες ἡμέρες καί ἀντίστοιχα 0, 100 καί 200 σταθερό κεφάλαιο, καί ἄν ὁ μισθός ἐργασίας γιά ἑκατό ἡμέρες ἐργασίας περιέχει 50 ἡμέρες ἐργασίας, τότε ὁ κάθε κεφαλαιοκράτης παίρνει μιάν ὑπεραξία 50 ἡμερῶν ἐργασίας καί τό ποσοστό τοῦ κέρδους εἶναι 100% γιά τόν πρῶτο, 33,3% γιά τόν δεύτερο καί 20% γιά τόν τρίτο κεφαλαιοκράτη. Ἄν ὅμως ἕνας τέταρτος κεφαλαιοκράτης Δ συσσωρεύει 300 μή παραγωγικό κεφάλαιο, πού ἀπαιτεῖ τόκο» (κέρδος) «ἀξίας 40 ἡμερῶν ἐργασίας ἀπό τόν Α καί τόκο 20 ἡμερῶν ἐργασίας ἀπό τόν Β, τότε τό ποσοστό

1* Στά γερμανικά: Unverfrorenheit. Μέ τή λέξη αὐτή, ὁ Ἔνγκελς κάνει ἕνα λογοπαίγνιο, γιατί ἐκτός ἀπό τήν ἔννοια τῆς «θρασύτητας» καί τῆς «ἀδιαντροπιᾶς», ἔχει καί τήν ἔννοια τῆς «ἰδιότητας νά μή παγώνει». Σημ. μετ.

κέρδους τῶν κεφαλαιοκρατῶν Α καί Β θά πέσει στά 20%, ὅπως καί τοῦ Γ, καί ὁ κεφαλαιοκράτης Δ μέ κεφάλαιο 300 θά πάρει κέρδους 60, δηλαδή ποσοστό κέρδους 20%, ὅπως καί οἱ ἄλλοι κεφαλαιοκράτες».

Μέ τόσο καταπληκτική εὐστροφία, στό ἄψε σβύσε, λύνει ὁ illustre Λόρια τό ἴδιο πρόβλημα, πού δέκα χρόνια προτύτερα τό εἶχε διακηρύξει ἄλυτο. Δυστυχῶς δέ μᾶς ἀποκάλυψε τό μυστικό, ἀπό ποῦ τό «μή παραγωγικό κεφάλαιο» ἀντλεῖ τή δύναμη, ὄχι μόνο νά ἀποσπᾶ ἀπό τούς βιομήχανους τό περίσσιο αὐτό κέρδος πού ξεπερνάει τό μέσο ποσοστό κέρδους, ἀλλά καί νά τό τσεπώνει, ἀκριβῶς ὅπως ὁ ἰδιοχτήτης τῆς γῆς τσεπώνει μέ τή μορφή γαιοπροσόδου τό περίσσιο κέρδος τοῦ παχτωτῆ[1*]. Πράγματι, σύμφωνα μέ ὅλα αὐτά, οἱ ἔμποροι θά εἰσπράττανε ἀπό τούς βιομήχανους ἕνα φόρο, πέρα γιά πέρα ἀνάλογο πρός τή γαιοπρόσοδο, καί ἔτσι θά ἀποκατάσταιναν τό μέσο ποσοστό κέρδους. Φυσικά, ὅπως ξέρει ἀρκετά καλά ὁ καθένας, τό ἐμπορικό κεφάλαιο εἶναι ἕνας πολύ οὐσιαστικός παράγοντας στό σχηματισμό τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους. Ἀλλά μόνον ἕνας γραφιάς τυχοδιώχτης, πού στά βάθη τῆς καρδιᾶς του γράφει στά παλιά του τά παπούτσια ὅλη τήν πολιτική οἰκονομία, μπορεῖ νά ἐπιτρέψει στόν ἑαυτό του τόν ἰσχυρισμό, ὅτι τό ἐμπορικό κεφάλαιο κατέχει τή μαγική δύναμη νά ἀπομυζᾶ ὅλη τήν ὑπεραξία πού ξεπερνάει τό μέσο ποσοστό κέρδους, καί μάλιστα προτοῦ σχηματιστεῖ αὐτό τό μέσο ποσοστό κέρδους, καί νά τή μετατρέπει σέ γαιοπρόσοδο γιά τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του, καί, μάλιστα, ἐπιπλέον, χωρίς γιά τό σκοπό αὐτό νά χρειάζεται μιά ὁποιαδήποτε ἰδιοκτησία γῆς. Ὄχι λιγότερο καταπληκτικός εἶναι ὁ ἰσχυρισμός τοῦ Λόρια ὅτι τό ἐμπορικό κεφάλαιο τά καταφέρνει νά ἀνακαλύπτει πάντα τούς βιομήχανους ἐκείνους, πού ἡ ὑπεραξία τους καλύπτει ἴσα-ἴσα μόνο τό μέσο ποσοστό κέρδους, καί πώς θεωρεῖ τιμή του τό γεγονός, ὅτι ἀνακούφισε κάπως τή μοίρα αὐτῶν τῶν δυστυχισμένων θυμάτων τοῦ νόμου τῆς ἀξίας τοῦ Μάρξ, πουλώντας δωρεάν τά προϊόντα τους, καί μάλιστα χωρίς καμιά προμήθεια. Πόσο ταχυδαχτυλουργός πρέπει νά εἶναι κανείς, γιά νά φανταστεῖ πώς ὁ Μάρξ εἶχε ἀνάγκη ἀπό τέτιου εἴδους ἐλεεινά τεχνάσματα!

Σ' ὅλη του ὅμως τή δόξα λάμπει ὁ illustre Λόρια μας μόνον ὅταν τόν συγκρίνουμε μέ τούς βόρειους ἀνταγωνιστές του, λ.χ. μέ τόν κ. Γιούλιους Βόλφ, πού ἐπίσης δέν εἶναι δά χτεσινός ἄνθρωπος. Πόσο μικρό κουταβάκι ἐμφανίζεται ὁ Βόλφ ἀκόμα καί στό χοντρό του βιβλίο: «Sozialismus und kapitalistische Gesellschaftsordnung» [«Ὁ σοσιαλισμός καί τό κεφαλαιοκρατικό κοινωνικό καθεστώς»], δίπλα στόν ἰταλό! Πόσο ἀδέξιος, παρά λίγο θάλεγα, πόσο σεμνός, στέκει δίπλα στήν εὐγενική αὐθάδεια μέ τήν ὁποία ὁ maestro παρουσιάζει σάν αὐτονόητο πώς καί ὁ Μάρξ ἐπίσης οὔτε περισσότερο οὔτε λιγότερο ἀπό ὅλους τούς ἄλλους ἀνθρώπους ἦταν ἕνας ἀκριβῶς ἐξίσου συνειδητός σοφιστής, παράλογος, καυχησιάρης καί ἀγύρτης σάν τόν ἴδιο τόν κ. Λόρια — πώς ὁ Μάρξ, κάθε φορά πού τά βρίσκει σκοῦρα, φλυαρεῖ κάτι στό κοινό γιά ὁλοκλήρωση τῆς θεωρίας του σ' ἕναν κατοπινό τόμο, πού, ὅπως ξέρει ὁ ἴδιος θαυμάσια, οὔτε μπορεῖ οὔτε θέλει νά τόν ἐκδόσει! Ἀπεριόριστη ἰταμότητα, συνδυασμένη μέ γλυστρήματα χελιοῦ ἀνάμεσα ἀπό ἀπίθανες καταστάσεις, ἡρωϊκή περιφρόνηση τῶν λακτισμάτων πού δέχτηκε, γρήγορη ἰδιοποίηση ξένων ἐπιτευγμάτων, φορτική ἀγυρτία μέ τή διαφήμιση, ὀργάνωση τῆς δόξας μέ τή βοήθεια συντροφικῆς κλίκας — ποιός μπορεῖ νά τόν φτάσει σέ ὅλα αὐτά;

Ἡ Ἰταλία εἶναι ἡ χώρα τοῦ κλασσικισμοῦ. Ἀπό τή μεγάλη ἐποχή, ἀπό τότε πού ἀνέτειλε σ' αὐτήν ἡ χαραυγή τοῦ σύγχρονου κόσμου, ἡ χώρα αὐτή γέννησε μεγαλόπρεπους χαρακτῆρες ἄφθαστης κλασσικῆς τελειότητας, ἀρχίζοντας ἀπό τόν Δάντη καί τελειώνοντας στόν Γαριβάλδη. Ἀλλά καί ἡ περίοδος τῆς ταπείνωσης καί τῆς ξενοκρατίας τῆς χάρισε κλασσικούς χαρακτῆρες, ἀνάμεσά τους δυό ἐξαιρετικά ἀνάγλυφους τύπους: τόν Σγκανάρελ καί τόν Ντουλκαμάρα.[9] Τήν κλασική ἑνότητα καί τῶν δύο τή βλέπουμε ἐνσαρκωμένη στόν illustre Λόρια μας.

Στό τέλος, πρέπει νά ὁδηγήσω τούς ἀναγνῶστες μου πέρα ἀπό τόν ὠκεανό. Καί στή Νέα Ὑόρκη ἔχει βρεῖ μιά λύση τοῦ προβλήματος, καί μάλιστα μιάν ἐξαιρετικά ἁπλή, ὁ κ. δ-ρ. τῆς ἰατρικῆς *Τζώρτζ Στήμπελινγκ*. Ἡ λύση του εἶναι τόσο ἁπλή, πού κανένας ἄνθρωπος, οὔτε πέρα, οὔτε δῶθε ἀπό τόν ὠκεανό, θέλησε νά τήν παραδεχτεῖ, πράγμα πού τόν ἔκανε νά θυμώσει πολύ καί νά παραπονιέται καί στίς δυό ὄχθες τοῦ ὠκεανοῦ πικρά γιά τήν ἀδικία αὐτή μέ μιά ἀτέλειωτη σειρά ἀπό μπροσοῦρες καί ἄρθρα ἐφημερίδων. Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι ἀπό τίς στῆλες τῆς «Neue Zeit»,[10] τοῦ εἶπαν ὅτι ὅλη του ἡ λύση στηρίζεται σ' ἕνα λογιστικό λάθος. Αὐτό ὅμως δέν τόν ἐνόχλησε. Καί ὁ Μάρξ ἔκανε λογιστικά λάθη καί ὅμως σέ πολλά ἔχει δίκιο. Ἄς δοῦμε λοιπόν τήν λύση τοῦ Στήμπελινγκ.

«Παίρνω δυό ἐργοστάσια, πού μέ ἴσο κεφάλαιο ἐργάζονται ἴσο χρονικό διάστημα, ὅμως μέ διαφορετική σχέση ἀνάμεσα στό σταθερό καί στό μεταβλητό

[1*] παχτωτής = ἐνοικιαστής γῆς. Σημ. μετ.

[8] Κ. Μάρξ, «Τό Κεφάλαιο», τόμος III

κεφάλαιο. Τό συνολικό κεφάλαιο $(\sigma + \mu)$ άς τό ονομάσουμε ψ καί χ τή διαφορά στή σχέση τοῦ σταθεροῦ καί τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου. Στό έργοστάσιο I τό $\psi = \sigma + \mu$, στό έργοστάσιο II τό $\psi = (\sigma - \chi) + (\mu + \chi)$. Ἑπομένως, στό έργοστάσιο I τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας $= \frac{\mu}{\upsilon}$ καί στό έργοστάσιο II $= \frac{\upsilon}{\mu + \chi}$. Κέρδος $(\varkappa)$ ὀνομάζω τή συνολική ὑπεραξία (υ), κατά τήν ὁποία τό συνολικό κεφάλαιο ψ ἤ $\sigma + \mu$ αὐξάνει στό δοσμένο χρόνο, δηλ. $\varkappa = \upsilon$. Ἑπομένως, τό ποσοστό τοῦ κέρδους στό έργοστάσιο I $= \frac{\varkappa}{\psi}$ ἤ $\frac{\upsilon}{\sigma + \mu}$ καί στό έργοστάσιο II τό ἴδιο $\frac{\varkappa}{\psi}$ ἤ $\frac{\upsilon}{(\sigma - \chi) + (\mu + \chi)}$, δηλαδή ἐπίσης $= \frac{\upsilon}{\sigma + \mu}$. Τό ... πρόβλημα λοιπόν λύνεται ἔτσι, πού πάνω στή βάση τοῦ νόμου τῆς ἀξίας, ὅταν χρησιμοποιεῖται ἴσο κεφάλαιο σέ ἴσο χρονικό διάστημα, μέ ἄνισες ὅμως ποσότητες ζωντανῆς ἐργασίας, ἀπό τήν ἀλλαγή τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας προκύπτει ἴσο μέσο ποσοστό κέρδους». G. C. Stiebeling: «Das Werthgesetz und die Profitrate». New York, John Heinrich).

Ὅσο ὡραῖος καί σαφής κι ἄν εἶναι ὁ πιό πάνω λογαριασμός, εἴμαστε ὡστόσο ὑποχρεωμένοι νά θέσουμε ἕνα ἐρώτημα στόν κ. δ-ρ. Στήμπελινγκ: Ἀπό ποῦ ξέρει, ὅτι τό σύνολο τῆς ὑπεραξίας, πού παράγει τό ἐργοστάσιο I εἶναι ἀκριβῶς ἴσο μέ τό σύνολο τῆς ὑπεραξίας πού ἔχει παραχθεῖ στό ἐργοστάσιο II; Γιά τά σ, μ, ψ καί χ, δηλαδή γιά ὅλους τούς ὑπόλοιπους παράγοντες τοῦ λογαριασμοῦ του μᾶς λέει ρητά, ὅτι ἔχουν τό ἴδιο μέγεθος καί γιά τά δυό ἐργοστάσια, ὅμως γιά τό υ δέν λέει λέξη. Ἀπ' ὅλα αὐτά ὅμως δέν προκύπτει καθόλου αὐτό πού κάνει, νά ὀνομάζει ἀλγεβρικά μέ υ καί τά δυό ποσά ὑπεραξίας πού παρουσιάζονται ἐδῶ. Μᾶλλον αὐτό εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο πού πρέπει νά ἀποδειχτεῖ, ἀφοῦ ὁ κ. Στήμπελινγκ ταυτίζει χωρίς περιστροφές τό κέρδος $\varkappa$ μέ τήν ὑπεραξία. Ἐδῶ εἶναι δυνατές δυό περιπτώσεις: εἴτε εἶναι καί τά δυό υ ἴσα, δηλαδή τό καθένα ἀπό τά δύο ἐργοστάσια παράγει ἴσο ποσό ὑπεραξίας, ἐπομένως μέ ἴσο συνολικό κεφάλαιο παράγει ἴσο κέρδος, ὁπότε ὁ κ. Στήμπελινγκ ὑπόθεσε ἤδη ἀπό τά πρίν αὐτό πού ἔπρεπε πρῶτα ν' ἀποδείξει. Εἴτε τό ἕνα ἐργοστάσιο παράγει μεγαλύτερο ποσό ὑπεραξίας ἀπό τό ἄλλο, ὁπότε καταρρέει ὅλος ὁ λογαριασμός του.

Ὁ κ. Στήμπελινγκ δέν φείσθηκε οὔτε τόν κόπο οὔτε τά ἔξοδα γιά νά ὑψώσει πάνω σ' αὐτό τό λογιστικό του λάθος ὁλόκληρα βουνά ἀπό λογαριασμούς καί νά τούς παρουσιάσει στό κοινό. Μπορῶ νά τοῦ δώσω τήν καθησυχαστική βεβαίωση, ὅτι σχεδόν ὅλοι εἶναι ἐξίσου λαθεμένοι, καί ὅτι ἐκεῖ ὅπου κατ' ἐξαίρεση δέν εἶναι λαθεμένοι, ἀποδείχνουν κάτι τό ἐντελῶς διαφορετικό, ἀπό ἐκεῖνο πού θέλει νά ἀποδείξει. Ἔτσι ἀπό τή σύγκριση τῶν ἀμερικάνικων φορολογικῶν ἐκθέσεων τοῦ 1870 καί 1880 ἀποδείχνει τήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ

κέρδους, τήν ἐξηγεῖ ὅμως ἐντελῶς λαθεμένα καί νομίζει, ὅτι πρέπει μέ βάση τήν πραχτική νά διορθωθεῖ ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ σχετικά μέ τό πάντοτε ἀμετάβλητο, σταθερό ποσοστό τοῦ κέρδους. Νά ὅμως πού ἀπό τό τρίτο τμῆμα τούτου τοῦ τρίτου Βιβλίου προκύπτει ὅτι αὐτό τό «σταθερό ποσοστό τοῦ κέρδους», πού ἀποδίδεται στόν Μάρξ, εἶναι καθαρό πλάσμα τῆς φαντασίας καί ὅτι, ἡ τάση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους νά πέφτει, ὀφείλεται σέ αἴτια διαμετρικά ἀντίθετα ἀπό ἐκεῖνα πού ἐπικαλέστηκε ὁ δ-ρ. Στήμπελινγκ. Ἡ πρόθεση τοῦ κ. δ-ρ. Στήμπελινγκ εἶναι βέβαια πολύ καλή, ὅταν ὅμως θελήσει κανείς ν' ἀσχοληθεῖ μέ ἐπιστημονικά ζητήματα, πρέπει πρίν ἀπ' ὅλα νά μάθει τά συγγράμματα πού θέλει νά χρησιμοποιήσει, νά τά διαβάζει ἔτσι, ὅπως τά ἔγραψε ὁ συγγραφέας τους, καί προπάντων νά μή διαβάζει πράγματα, πού δέν ὑπάρχουν σ' αὐτά.

Συμπέρασμα ἀπό ὅλη τήν ἀνάλυση: Καί ὅσον ἀφορᾶ τό προκείμενο ζήτημα, πάλι ἡ σχολή τοῦ Μάρξ εἶναι ἐκείνη πού κάτι πρόσφερε. Ὁ Φάϊρμαν καί ὁ Κόνραντ Σμίτ μποροῦν, ὅταν διαβάσουν τοῦτο τό τρίτο Βιβλίο, ὁ καθένας γιά τό μέρος του, νά εἶναι ἐντελῶς ἱκανοποιημένοι ἀπό τίς δικές τους ἐργασίες.

Λονδίνο, 4 τοῦ Ὀχτώβρη 1894

Φ. Ἔνγκελς

ΒΙΒΛΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΟ ΣΥΝΟΛΙΚΟ ΠΡΟΤΣΕΣ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΤΜΗΜΑ ΠΡΩΤΟ

Η ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ ΣΕ ΚΕΡΔΟΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΣΟΣΤΟΥ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ ΣΕ ΠΟΣΟΣΤΟ ΤΟΥ ΚΕΡΔΟΥΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Τιμή κόστους καί κέρδος

Στό πρῶτο Βιβλίο ἐξετάστηκαν τά φαινόμενα πού παρουσιάζει τό κεφαλαιοκρατικό *προτσές παραγωγῆς*, παρμένο, αὐτό καθεαυτό, σάν ἄμεσο προτσές παραγωγῆς, χωρίς νά παρθοῦν ὑπόψη ὅλες οἱ δευτερεύουσες ἐπιδράσεις ἀπό ξένα πρός αὐτό περιστατικά. Αὐτό τό ἄμεσο προτσές παραγωγῆς, ὅμως, δέν ἐξαντλεῖ τήν πορεία ζωῆς τοῦ κεφαλαίου. Στόν πραγματικό κόσμο τό προτσές αὐτό συμπληρώνεται μέ τό *προτσές κυκλοφορίας*, πού ἀποτέλεσε τό ἀντικείμενο ἐξέτασης τοῦ δεύτερου Βιβλίου. Σ' αὐτό, καί συγκεκριμένα στό τρίτο τμῆμα του, ἀποδείχτηκε κατά τήν ἐξέταση τοῦ προτσές κυκλοφορίας, σάν μεσολαβητοῦ τοῦ κοινωνικοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς, ὅτι τό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς, ὅταν τό ἐξετάζουμε σάν σύνολο, ἀποτελεῖ ἑνότητα τοῦ προτσές παραγωγῆς καί κυκλοφορίας. Ὅσο γιά τό θέμα τούτου τοῦ τρίτου Βιβλίου, δέν μπορεῖ νά συνίσταται στή διατύπωση γενικῶν σκέψεων σχετικά μέ τήν ἑνότητα αὐτή. Ἀντίθετα, χρειάζεται νά βρεθοῦν καί νά περιγραφοῦν οἱ συγκεκριμένες μορφές πού προκύπτουν ἀπό τό *προτσές κίνησης τοῦ κεφαλαίου, ὅταν τό ἐξετάζουμε σάν σύνολο*. Στήν πραγματική τους κίνηση τά κεφάλαια ἀντικρύζονται μεταξύ τους μέ τέτιες συγκεκριμένες μορφές, γιά τίς ὁποῖες ἡ μορφή τοῦ κεφαλαίου στό ἄμεσο προτσές παραγωγῆς, καθώς καί ἡ μορφή του στό προτσές τῆς κυκλοφορίας ἐμφανίζονται μόνο σάν ἰδιαίτερες φάσεις. Ἔτσι οἱ μορφές τοῦ κεφαλαίου, ὅπως τίς ἀναπτύσσουμε σέ τοῦτο τό Βιβλίο, πλησιάζουν βαθμηδόν πρός τή μορφή, μέ τήν ὁποία ἐμφανίζονται στήν ἐπιφάνεια τῆς κοινωνίας, στήν ἀμοιβαία ἐπενέργεια τῶν διαφόρων κεφαλαίων, στόν

συναγωνισμό καί στή συνηθισμένη συνείδηση τῶν ἴδιων τῶν παραγόντων τῆς παραγωγῆς.

Ἡ ἀξία κάθε ἐμπορεύματος Ε, ἡ παραγωγή τοῦ ὁποίου ἔγινε μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο, ἐκφράζεται μέ τόν τύπο: Ε = σ + μ + υ. Ἄν ἀπό τήν ἀξία αὐτή τοῦ προϊόντος ἀφαιρέσουμε τήν ὑπεραξία υ, τότε μένει ἕνα ἁπλό ἰσοδύναμο ἤ μιά ἀξία μέ μορφή ἐμπορεύματος, πού ἀναπληρώνει τήν ἀξία τοῦ κεφαλαίου σ + μ, τό ὁποῖο ξοδεύτηκε γιά τά στοιχεῖα παραγωγῆς.

Ἄν λόγου χάρη, ἡ παραγωγή ἑνός ἐμπορεύματος ἀπαίτησε δαπάνη κεφαλαίου 500 λιρῶν στερλινῶν: 20 λίρ. στ. γιά τή φθορά τῶν μέσων ἐργασίας, 380 λίρ. στ. γιά τά ὑλικά παραγωγῆς καί 100 λίρ. στ. γιά τήν ἐργατική δύναμη, καί ἄν τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας εἶναι 100%, τότε ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος εἶναι: $400_σ + 100_μ + 100_υ =$ 600 λίρες στερλίνες.

Ἅμα ἀφαιρέσουμε τήν ὑπεραξία τῶν 100 λιρ. στ., τότε μένει μιά ἐμπορευματική ἀξία 500 λιρ. στ., ἡ ὁποία ἀναπληρώνει μόνο τό κεφάλαιο τῶν 500 λιρ. στ. πού ξοδεύτηκε. Αὐτό τό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, τό ὁποῖο ἀναπληρώνει τήν τιμή τῶν μέσων παραγωγῆς πού καταναλώθηκαν, καί τήν τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης πού χρησιμοποιήθηκε, ἀναπληρώνει μόνο αὐτό πού κόστισε τό ἐμπόρευμα στόν ἴδιο τόν κεφαλαιοκράτη, καί γι' αὐτό ἀποτελεῖ γι' αὐτόν τήν τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος.

Τό πόσο κοστίζει στόν κεφαλαιοκράτη τό ἐμπόρευμα, καί τό πόσο κοστίζει ἡ παραγωγή τοῦ ἴδιου τοῦ ἐμπορεύματος, εἶναι βέβαια δυό ἐντελῶς διαφορετικά μεγέθη. Τό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, πού ἀποτελεῖται ἀπό ὑπεραξία, δέν κοστίζει τίποτα στόν κεφαλαιοκράτη, ἀκριβῶς γιατί κοστίζει στόν ἐργάτη ἀπλήρωτη ἐργασία. Ὡστόσο, ἐπειδή πάνω στή βάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ὁ ἴδιος ὁ ἐργάτης, ὕστερα ἀπό τήν εἴσοδό του στό προτσές τῆς παραγωγῆς, ἀποτελεῖ συστατικό μέρος τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, πού βρίσκεται σέ λειτουργία καί ἀνήκει στόν κεφαλαιοκράτη καί, ἐπομένως, ὁ κεφαλαιοκράτης εἶναι ὁ πραγματικός ἐμπορευματοπαραγωγός, ἐμφανίζεται ἀναπόφευχτα σ' αὐτόν ἡ τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος σάν τό πραγματικό κόστος τοῦ ἴδιου τοῦ ἐμπορεύματος. Ἄν λοιπόν ὀνομάσουμε τ τήν τιμή κόστους, τότε ὁ τύπος: Ε = σ + μ + υ μετατρέπεται στόν τύπο: Ε = τ + υ, ἤ ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος = τιμή κόστους + τήν ὑπεραξία.

Φωτοτυπία τῆς πρώτης σελίδας τοῦ χειρογράφου τοῦ Μάρξ τοῦ τρίτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου»

Γι' αὐτό, ἡ συνόψιση στήν κατηγορία τῆς τιμῆς κόστους τῶν διάφορων μερῶν τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, τά ὁποῖα ἀναπληρώνουν μόνο τήν ἀξία τοῦ κεφαλαίου πού δαπανήθηκε γιά τήν παραγωγή του, ἐκφράζει, ἀπό τή μιά μεριά, τόν εἰδικό χαρακτήρα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Τό πόσο κοστίζει τό ἐμπόρευμα στόν κεφαλαιοκράτη, μετριέται μέ τή δαπάνη σέ *κεφάλαιο*, ἐνῶ τό πόσο κοστίζει πραγματικά τό ἐμπόρευμα μετριέται μέ τή δαπάνη σέ *ἐργασία*. Γι' αὐτό ἡ κεφαλαιοκρατική τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι ποσοτικά διαφορετική ἀπό τήν ἀξία του ἤ ἀπό τήν πραγματική του τιμή κόστους. Εἶναι μικρότερη ἀπό τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, γιατί ἄν $Ε = τ + υ$, τότε $τ = Ε - υ$. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος δέν ἀποτελεῖ διόλου μιά μερίδα πού ὑπάρχει μόνο στήν κεφαλαιοκρατική λογιστική. Στήν πραγματική παραγωγή τοῦ ἐμπορεύματος ἡ ἀνεξαρτοποίηση αὐτοῦ τοῦ μέρους τῆς ἀξίας ἐπιβάλλεται διαρκῶς στήν πράξη, γιατί, μέσω τοῦ προτσές κυκλοφορίας, τό μέρος αὐτό ξαναμετατρέπεται διαρκῶς ὑποχρεωτικά ἀπό τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος στή μορφή τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Ἑπομένως, μέ τήν τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος πρέπει διαρκῶς νά ξαναγοράζονται τά στοιχεῖα παραγωγῆς πού καταναλώθηκαν κατά τήν παραγωγή του.

Ἀντίθετα, ἡ κατηγορία τῆς τιμῆς κόστους δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τή δημιουργία τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, οὔτε μέ τό προτσές ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου. Ὅταν ξέρω ὅτι τά $^5/_6$ τῆς ἀξίας ἑνός ἐμπορεύματος τῶν 600 λιρ. στ., δηλαδή οἱ 500 λίρ. στ., ἀποτελοῦν ἁπλῶς ἕνα ἰσοδύναμο, μιά ἀξία, πού ἀναπληρώνει τό κεφάλαιο τῶν 500 λιρ. στ. πού δαπανήθηκε, καί γι' αὐτό ἀρκοῦν μόνο γιά νά ξαναγοραστοῦν τά ὑλικά στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου, αὐτό δέν θά πεῖ ὅτι ξέρω μέ τί τρόπο ἔχουν παραχθεῖ αὐτά τά $^5/_6$ τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, πού ἀποτελοῦν τήν τιμή κόστους του, οὔτε μέ τί τρόπο ἔχει παραχθεῖ τό τελευταῖο ἕκτο, πού ἀποτελεῖ τήν ὑπεραξία του. Ἡ παραπέρα ἔρευνα θά δείξει, ὡστόσο, ὅτι στήν κεφαλαιοκρατική οἰκονομία ἡ τιμή κόστους ἀποχτᾶ τήν ἀπατηλή ὄψη μιᾶς κατηγορίας τῆς ἴδιας τῆς παραγωγῆς ἀξίας.

Ἄς ἐπιστρέψουμε στό παράδειγμά μας. Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἀξία πού παράγεται ἀπό ἕναν ἐργάτη στή διάκρεια μιᾶς μέσης κοινωνικῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, ἐκφράζεται μέ τό χρηματικό ποσό τῶν 6 σελλινιῶν = 6 μάρκων, τότε τό προκαταβλημένο κεφάλαιο τῶν 500 λιρ. στ. = $400_σ + 100_μ$ εἶναι τό προϊόν ἀξίας πού ἔχει παραχθεῖ μέσα σέ $1.666^2/_3$ δεκάωρες ἐργάσιμες ἡμέρες, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ $1.333^1/_3$ ἐρ-

γάσιμες ἡμέρες εἶναι ἀποκρυσταλλωμένες στήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς = $400_σ$, καί οἱ $333^1/_3$ δεκάωρες ἐργάσιμες ἡμέρες στήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης = $100_μ$. Ἑπομένως, μέ τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας 100%, ὅπως ὑποθέσαμε πιό πάνω, ἡ παραγωγή τοῦ νέου ἐμπορεύματος πού θά παραχθεῖ κοστίζει μιά δαπάνη ἐργατικῆς δύναμης ἴση μέ $100_μ + 100_υ = 666^2/_3$ δεκάωρες ἐργάσιμες ἡμέρες.

Ξέρουμε ἀκόμα, (βλ. «Τό Κεφάλαιο», Βιβλίο I, κεφ. VII, σελ. 201/193),[11] πώς ἡ ἀξία τοῦ νεοπαραγμένου προϊόντος τῶν 600 λιρ. στ. ἀποτελεῖται: 1) ἀπό τήν ἐπανεμφανιζόμενη ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου τῶν 400 λιρ. στ. πού δαπανήθηκε γιά τά μέσα παραγωγῆς, καί 2) ἀπό μιά νεοπαραγμένη ἀξία 200 λιρ. στ. Ἡ τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος = 500 λιρ. στ. περιλαβαίνει τό ἐπανεμφανιζόμενο $400_σ$ καί τό μισό τῆς νεοπαραγμένης ἀξίας τῶν 200 λιρ. στ. (= $100_μ$), δηλαδή, δυό ὥς πρός τήν προέλευσή τους ἐντελῶς διαφορετικά στοιχεῖα τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος.

Χάρη στόν σκόπιμο χαρακτήρα τῆς ἐργασίας, πού δαπανήθηκε κατά τή διάρκεια τῶν $666^2/_3$ δεκάωρων ἐργάσιμων ἡμερῶν, ἡ ἀξία τῶν καταναλωμένων μέσων παραγωγῆς ὕψους 400 λιρ. στ. μεταφέρεται ἀπό αὐτά τά μέσα παραγωγῆς στό προϊόν. Γι' αὐτό, αὐτή ἡ παλιά ἀξία ἐμφανίζεται πάλι σάν συστατικό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος, ὅμως δέν δημιουργεῖται στό προτσές παραγωγῆς αὐτοῦ τοῦ ἐμπορεύματος. Ὑπάρχει ἁπλῶς σάν συστατικό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, γιατί ὑπῆρχε προηγούμενα σάν συστατικό μέρος τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου. Τό ξοδεμένο σταθερό κεφάλαιο ἀντικατασταίνεται ἑπομένως μέ τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, πού προσθέτει τό ἴδιο τό σταθερό κεφάλαιο στήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος. Αὐτό τό στοιχεῖο τῆς τιμῆς κόστους τοῦ ἐμπορεύματος ἔχει λοιπόν διπλή ἔννοια: Ἀπό τή μιά μεριά, μπαίνει στήν τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος, γιατί ἀποτελεῖ συστατικό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, πού ἀναπληρώνει δαπανημένο κεφάλαιο. Καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἀποτελεῖ ἁπλῶς συστατικό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, γιατί ἀποτελεῖ τήν ἀξία δαπανημένου κεφαλαίου, εἴτε γιατί τά μέσα παραγωγῆς κοστίζουν τόσο ἤ τόσο.

Ἐντελῶς τό ἀντίθετο συμβαίνει μέ τό ἄλλο συστατικό μέρος τῆς τιμῆς κόστους. Οἱ $666^2/_3$ ἡμέρες ἐργασίας, πού δαπανήθηκαν κατά τή διάρκεια τῆς παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος, δημιουργοῦν μιά νέα ἀξία 200 λιρ. στ. Ἀπό αὐτήν τή νέα ἀξία ἕνα μέρος ἀναπληρώνει μόνο τό προκαταβλημένο μεταβλητό κεφάλαιο τῶν 100 λιρ. στ. ἤ τήν τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης πού χρησιμοποιήθηκε. Αὐτή ὅμως

Ἡ πρώτη σελίδα τοῦ III τόμου τοῦ «Κεφαλαίου», ὅπως τήν ἀντέγραψε ὁ γραμματέας μέ διορθώσεις καί συμπληρώσεις ἀπό τόν ἴδιο τόν Ἔνγκελς. Ἡ προσθήκη στό ἐπάνω μέρος τῆς σελίδας γράφηκε ἐπίσης μέ τό χέρι τοῦ Ἔνγκελς

ἡ προκαταβλημένη κεφαλαιακή ἀξία δέν μπαίνει μέ κανένα τρόπο στή διαμόρφωση τῆς νέας ἀξίας. Στό προκαταβλημένο κεφάλαιο ἡ ἐργατική δύναμη ὑπολογίζεται σάν *ἀξία*, ἀλλά στό προτσές τῆς παραγωγῆς, ἡ ἐργατική δύναμη λειτουργεῖ σάν *δημιουργός ἀξίας*. Στή θέση τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης, πού ἐμφανίζεται μέσα στό προκαταβλημένο κεφάλαιο, μπαίνει στό παραγωγικό κεφάλαιο, *πού λειτουργεῖ* πραγματικά, ἡ ἴδια ἡ ζωντανή ἐργατική δύναμη, πού δημιουργεῖ ἀξία.

Ἡ διαφορά ἀνάμεσα σ' αὐτά τά διάφορα συστατικά μέρη τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, πού μαζί παρμένα συγκροτοῦν τήν τιμή κόστους, χτυπᾶ στό μάτι μόλις παρουσιαστεῖ μιά ἀλλαγή στό μέγεθος τῆς ἀξίας τή μιά φορά τοῦ δαπανημένου σταθεροῦ κεφαλαίου, καί, τήν ἄλλη φορά τοῦ δαπανημένου μεταβλητοῦ κεφαλαίου. Ἄς ὑποθέσουμε, ὅτι ἡ τιμή τῶν ἴδιων μέσων παραγωγῆς ἤ τό σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου ἀνεβαίνει ἀπό 400 λίρ. στ. σέ 600 λίρ. στ., ἤ, ἀντίστροφα, πέφτει σέ 200 λίρ. στ. Στήν πρώτη περίπτωση δέν ἀνεβαίνει μόνο ἡ τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος ἀπό 500 λίρ. στ. σέ $600_\sigma + 100_\mu = 700$ λίρ. στ., ἀλλά καί ἡ ἴδια ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος αὐξάνει ἀπό 600 λίρ. στ. σέ $600_\sigma + 100_\mu + 100_\upsilon = 800$ λίρ. στ. Στή δεύτερη περίπτωση δέν πέφτει μόνο ἡ τιμή κόστους ἀπό 500 λίρ. στ. σέ $200_\sigma + 100_\mu = 300$ λίρ. στ., ἀλλά πέφτει καί ἡ ἴδια ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος ἀπό 600 λίρ. στ. σέ $200_\sigma + 100_\mu + 100_\upsilon = 400$ λίρ. στ. Ἐπειδή τό ξοδεμένο σταθερό κεφάλαιο μεταβιβάζει τή δική του ἀξία στό προϊόν, αὐξάνει ἤ πέφτει ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος ἀνάλογα μέ τήν αὔξηση ἤ τήν πτώση τοῦ ἀπόλυτου μεγέθους αὐτῆς τῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας, ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἀμετάβλητοι. Ἄν, ἀντίθετα, ὑποθέσουμε ὅτι μέ ἀμετάβλητους τούς ἄλλους ὅρους αὐξάνει ἡ τιμή τῆς ἴδιας μάζας ἐργατικῆς δύναμης ἀπό 100 λίρ. στ. σέ 150 λίρ. στ. ἤ, ἀντίστροφα, πέφτει σέ 50 λίρ. στ., τότε, στήν πρώτη περίπτωση, αὐξάνει βέβαια ἡ τιμή κόστους ἀπό 500 λίρ. στ. σέ $400_\sigma + 150_\mu = 550$ λίρ. στ. καί πέφτει στή δεύτερη περίπτωση ἀπό 500 λίρ. στ. σέ $400_\sigma + 50_\mu = 450$ λίρ. στ., ὅμως, καί στίς δυό περιπτώσεις, ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος παραμένει ἀμετάβλητη = 600 λίρ. στ.· τή μιά φορά $= 400_\sigma + 150_\mu + 50_\upsilon$, καί τήν ἄλλη φορά $= 400_\sigma + 50_\mu + 150_\upsilon$. Τό προκαταβλημένο μεταβλητό κεφάλαιο δέν προσθέτει στό προϊόν τή δική του ἀξία. Ἀντίθετα, στή θέση τῆς ἀξίας του μπῆκε στό προϊόν μιά νέα ἀξία, πού δημιουργήθηκε ἀπό τήν ἐργασία. Γι' αὐτό μιά ἀλλαγή στό ἀπόλυτο μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, ἐφόσον ἐκφράζει μόνο μιά ἀλλαγή στήν τιμή

τῆς ἐργατικῆς δύναμης, δέν ἀλλάζει τό παραμικρό στό ἀπόλυτο μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, γιατί δέν ἀλλάζει τίποτα στό ἀπόλυτο μέγεθος τῆς νέας ἀξίας, πού τήν δημιουργεῖ ἡ δρῶσα ἐργατική δύναμή τους. Ἀντίθετα, ἡ τέτια ἀλλαγή θίγει μόνο τόν συσχετισμό τῶν μεγεθῶν τῶν δυό συστατικῶν τῆς νέας ἀξίας, ἀπό τά ὁποῖα τό ἕνα δημιουργεῖ ὑπεραξία, ἐνῶ τό ἄλλο ἀναπληρώνει τό μεταβλητό κεφάλαιο καί γι' αὐτό μπαίνει στήν τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος.

Τό κοινό πού ἔχουν καί τά δυό μέρη τῆς τιμῆς κόστους, στήν περίπτωση πού πήραμε: $400_{σ} + 100_{μ}$, εἶναι μόνο τό ἑξῆς: ὅτι καί τά δυό ἀποτελοῦν μέρη τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, πού ἀναπληρώνουν προκαταβλημένο κεφάλαιο.

Ἀπό τήν ἄποψη ὅμως τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, αὐτή ἡ ἀληθινή κατάσταση πραγμάτων ἐμφανίζεται ἀναπόφευχτα μέ τρόπο ἀνάποδο.

Ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς διακρίνεται ἀπό τόν τρόπο παραγωγῆς πού στηρίζεται στή δουλεία, ἀνάμεσα στά ἄλλα καί μέ τό ὅτι ἡ ἀξία ἤ, ἀντίστοιχα, ἡ τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης παρουσιάζεται σάν ἀξία, ἤ, ἀντίστοιχα, σάν τιμή τῆς ἴδιας τῆς ἐργασίας ἤ σάν ἀμοιβή τῆς ἐργασίας. (Βλ. «Τό Κεφάλαιο», Βιβλίο I, κεφ. XVII). Γι' αὐτό, τό μεταβλητό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου, ἐμφανίζεται σάν κεφάλαιο πού ἔχει δαπανηθεῖ γιά ἀμοιβή ἐργασίας, σάν κεφαλαιακή ἀξία, ἡ ὁποία πληρώνει τήν ἀξία ἤ, ἀντίστοιχα, τήν τιμή ὅλης τῆς ἐργασίας πού ἔχει ξοδευτεῖ στήν παραγωγή. Ἄν ὑποθέσουμε λ.χ., ὅτι μιά δεκάωρη μέση κοινωνική ἐργάσιμη ἡμέρα ἐνσαρκώνεται σέ ἕνα χρηματικό ποσό 6 σελλ., τότε τό προκαταβλημένο μεταβλητό κεφάλαιο τῶν 100 λιρ. στ. εἶναι ἡ χρηματική ἔκφραση μιᾶς ἀξίας, ἡ ὁποία ἔχει παραχθεῖ σέ $333^{1}/_{3}$ δεκάωρες ἐργάσιμες ἡμέρες. Ἡ ἀξία αὐτή τῆς ἀγορασμένης ἐργατικῆς δύναμης, πού ἐμφανίζεται στό προκαταβλημένο κεφάλαιο, δέν ἀποτελεῖ μέρος τοῦ κεφαλαίου πού πραγματικά λειτουργεῖ. Στό ἴδιο τό προτσές τῆς παραγωγῆς, μπαίνει στή θέση του ἡ ζωντανή ἐργατική δύναμη. Ἄν, ὅπως στό παράδειγμά μας πού ἀναφέραμε, ὁ βαθμός ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι 100%, τότε ἡ ἐργατική δύναμη ξοδεύεται ἐπί $666^{2}/_{3}$ δεκάωρες ἐργάσιμες ἡμέρες καί γι' αὐτό προσθέτει στό προϊόν νέα ἀξία 200 λιρ. στ. Ὅμως, στό προκαταβλημένο κεφάλαιο τό μεταβλητό κεφάλαιο τῶν 100 λιρ. στ. ἐμφανίζεται σάν κεφάλαιο πού διατέθηκε γιά τήν ἀμοιβή τῆς ἐργασίας, ἤ σάν τιμή τῆς ἐργασίας, πού ἔγινε στή διάρκεια $666^{2}/_{3}$ δεκάωρων ἡμερῶν. Ἄν διαιρέσουμε τίς 100 λίρ. στ. μέ τό $666^{2}/_{3}$, βρίσκουμε ὅτι ἡ τιμή τῆς δεκάωρης ἐργάσιμης ἡμέρας εἶναι 3 σελλίνια, δηλαδή μιά ἀξία πού παράγεται στή διάρκεια πεντάωρης ἐργασίας.

Ἄν τώρα συγκρίνουμε, ἀπό τή μιά μεριά, τό προκαταβλημένο κεφάλαιο καί, ἀπό τήν ἄλλη, τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, τότε ἔχουμε:

I. Προκαταβλημένο κεφάλαιο 500 λίρ. στ. = 400 λίρ. στ. κεφάλαιο πού δαπανήθηκε γιά μέσα παραγωγῆς (τιμή τῶν μέσων παραγωγῆς) + 100 λίρ. στ. κεφάλαιο πού δαπανήθηκε γιά ἐργασία (τιμή τῶν $666^{2}/_{3}$ ἐργάσιμων ἡμερῶν ἤ μισθός ἐργασίας γι' αὐτές).

II. Τιμή ἐμπορεύματος 600 λίρ. στ. = τιμή κόστους 500 λίρ. στ. (400 λίρ. στ. ἡ τιμή τῶν μέσων παραγωγῆς πού ξοδεύτηκαν + 100 λίρ. στ., ἡ τιμή τῶν $666^{2}/_{3}$ ἐργάσιμων ἡμερῶν πού ξοδεύτηκαν) + 100 λίρ. στ. ὑπεραξία.

Στόν τύπο αὐτόν, τό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού διατέθηκε γιά ἐργασία διακρίνεται ἀπό τό μέρος πού διατέθηκε γιά μέσα παραγωγῆς, λ.χ. γιά βαμβάκι ἤ κάρβουνο, μόνο κατά τό ὅτι χρησιμεύει γιά τήν πληρωμή ἑνός ἀπό ὑλική ἄποψη διαφορετικοῦ στοιχείου τῆς παραγωγῆς, σέ καμιά ὅμως περίπτωση κατά τό ὅτι στό προτσές δημιουργίας τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, ἑπομένως καί στό προτσές ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου, παίζει κάποιο διαφορετικό ρόλο λειτουργίας. Στήν τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος ξαναπαρουσιάζεται ἡ τιμή τῶν μέσων παραγωγῆς τόση, ὅση ἐμφανιζόταν ἤδη στήν προκαταβολή τοῦ κεφαλαίου, καί αὐτό γιατί αὐτά τά μέσα παραγωγῆς ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ μέ σκοπιμότητα. Ἀκριβῶς μέ τόν ἴδιο τρόπο ξαναπαρουσιάζεται στήν τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος ἡ τιμή ἤ ἡ ἀμοιβή ἐργασίας γιά τίς $666^{2}/_{3}$ ἐργάσιμες ἡμέρες πού καταναλώθηκαν γιά τήν παραγωγή του τόση, ὅση ἐμφανιζόταν ἤδη στό προκαταβλημένο κεφάλαιο, καί αὐτό ἐπίσης γιατί αὐτή ἡ μάζα ἐργασίας ξοδεύτηκε μέ σκοπιμότητα. Ἐμεῖς βλέπουμε μόνο ἕτοιμες, ὑπάρχουσες ἀξίες — τά μέρη ἀξίας τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου, πού μπαίνουν στή συγκρότηση τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος — καί ὄχι ἕνα στοιχεῖο πού δημιουργεῖ νέα ἀξία. Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στό σταθερό καί στό μεταβλητό κεφάλαιο ἐξαφανίστηκε. Ὁλόκληρη ἡ τιμή κόστους τῶν 500 λιρ. στ. ἀποχτᾶ τώρα τή διπλή ἔννοια: πρῶτον, ὅτι ἀποτελεῖ συστατικό μέρος ἐκείνης τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος τῶν 600 λιρ. στ. πού ἀναπληρώνει τό κεφάλαιο τῶν 500 λιρ. στ., τό ὁποῖο δαπανήθηκε στήν παραγωγή τοῦ ἐμπορεύματος. Καί, δεύτερον, ὅτι αὐτό τό ἴδιο τό συ-

στατικό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος ὑπάρχει μόνο, γιατί ὑπῆρχε προηγούμενα σάν τιμή κόστους τῶν στοιχείων παραγωγῆς πού χρησιμοποιήθηκαν, τῶν μέσων παραγωγῆς καί τῆς ἐργασίας, δηλαδή σάν προκαταβλημένο κεφάλαιο. Ἡ κεφαλαιακή ἀξία ξαναεμφανίζεται σάν τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος, γιατί ἔχει ξοδευτεῖ σάν κεφαλαιακή ἀξία καί στό βαθμό πού ἔχει ξοδευτεῖ σάν τέτια.

Τό γεγονός ὅτι τά διάφορα συστατικά μέρη τῆς ἀξίας τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου ἔχουν διατεθεῖ σέ διαφορετικά ἀπό ὑλική ἄποψη στοιχεῖα τῆς παραγωγῆς: σέ μέσα ἐργασίας, σέ πρῶτες ὕλες, σέ βοηθητικά ὑλικά καί σέ ἐργασία, καθορίζει ἁπλῶς ὅτι μέ τήν τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος πρέπει νά ξαναγοράζονται αὐτά τά στοιχεῖα παραγωγῆς, πού ἀπό ὑλική ἄποψη εἶναι διαφορετικά. Ἀντίθετα, ὅσον ἀφορᾶ τό σχηματισμό τῆς ἴδιας τῆς τιμῆς κόστους, ἐπιβάλλεται μονάχα μιά διαφορά, ἡ διαφορά ἀνάμεσα στό πάγιο καί στό κυκλοφοροῦν κεφάλαιο. Στό παράδειγμά μας ὑπολογίσαμε 20 λίρ. στ. γιά τή φθορά τῶν μέσων ἐργασίας (400_σ = 20 λίρ. στ. γιά τή φθορά τῶν μέσων ἐργασίας + 380 λίρ. στ. γιά τά ὑλικά παραγωγῆς). Ἄν ἡ ἀξία αὐτῶν τῶν μέσων ἐργασίας πρίν ἀπό τήν παραγωγή τοῦ ἐμπορεύματος ἦταν 1.200 λίρ. στ., μετά τήν παραγωγή του ἡ ἀξία αὐτή ὑπάρχει μέ δυό μορφές: 20 λίρ. στ. σάν μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, καί 1.200—20, δηλαδή 1.180 λίρ. στ., σάν ὑπόλοιπη ἀξία τῶν μέσων ἐργασίας, τά ὁποῖα, ὅπως καί πρίν, ἐξακολουθοῦν νά βρίσκονται στήν κατοχή τοῦ κεφαλαιοκράτη, ἤ σάν στοιχεῖο τῆς ἀξίας ὄχι τοῦ ἐμπορευματικοῦ του κεφαλαίου, ἀλλά τοῦ παραγωγικοῦ του κεφαλαίου. Ἀντίθετα ἀπό ὅ,τι γίνεται μέ τά μέσα ἐργασίας, τά ὑλικά παραγωγῆς καί ἡ ἀμοιβή ἐργασίας καταναλώνονται ὁλοκληρωτικά κατά τήν παραγωγή τοῦ ἐμπορεύματος καί γι' αὐτό ὁλόκληρη ἡ ἀξία τους μπαίνει στήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος πού ἔχει παραχθεῖ. Εἴδαμε πῶς αὐτά τά διάφορα συστατικά μέρη τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου κατά τήν περιστροφή παίρνουν τίς μορφές τοῦ πάγιου καί τοῦ κυκλοφοροῦντος κεφαλαίου.

Ἔτσι, τό προκαταβλημένο κεφάλαιο = 1.680 λίρ. στ.: Πάγιο κεφάλαιο 1.200 λίρ. στ. σύν 480 λίρ. στ. κυκλοφοροῦν κεφάλαιο (= 380 λίρ. στ. σέ ὑλικά παραγωγῆς σύν 100 λίρ. στ. σέ ἀμοιβή ἐργασίας).

Ἀντίθετα, ἡ τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι μόνον 500 λίρ. στ. (20 λίρ. στ. γιά τή φθορά τοῦ πάγιου κεφαλαίου καί 480 λίρ. στ. γιά τό κυκλοφοροῦν κεφάλαιο).

Αὐτή ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος καί στό προκαταβλημένο κεφάλαιο ἐπιβεβαιώνει, ὡστόσο, μόνο ὅτι ἡ

τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος ἀποτελεῖται ἀποκλειστικά ἀπό τό κεφάλαιο πού ἔχει πραγματικά ξοδευτεῖ γιά τήν παραγωγή του.

Στήν παραγωγή τοῦ ἐμπορεύματος χρησιμοποιοῦνται μέσα ἐργασίας ἀξίας 1.200 λιρ. στ., ἀλλά ἀπό τήν προκαταβλημένη αὐτή κεφαλαιακή ἀξία καταναλώνονται στήν παραγωγή μόνο 20 λίρ. στ. Γι' αὐτό, τό πάγιο κεφάλαιο πού χρησιμοποιήθηκε μπαίνει μόνο λίγο-λίγο στήν τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος, γιατί μόνο λίγο-λίγο ξοδεύεται στήν παραγωγή του. Τό κυκλοφοροῦν κεφάλαιο, πού χρησιμοποιήθηκε, μπαίνει ὁλόκληρο στήν τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος, γιατί ξοδεύεται ὁλόκληρο στήν παραγωγή του. Τί ἄλλο ἀποδείχνει ὅμως αὐτό, ἄν ὄχι ὅτι τά καταναλωμένα πάγια καί κυκλοφοροῦντα μέρη τοῦ κεφαλαίου μπαίνουν μέ τόν ἴδιο τρόπο στήν τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματός τους, ἀνάλογα μέ τό ἀξιακό τους μέγεθος καί, ὅτι αὐτό τό συστατικό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος γενικά πηγάζει μόνο ἀπό τό κεφάλαιο πού ξοδεύτηκε γιά τήν παραγωγή του; Ἄν δέν ἦταν ἔτσι τά πράγματα, τότε δέν θά μπορούσαμε νά κατανοήσουμε, γιατί τό προκαταβλημένο πάγιο κεφάλαιο τῶν 1.200 λιρ. στ. προσθέτει στήν ἀξία τοῦ προϊόντος μόνο τίς 20 λίρ. στ., πού τίς χάνει, γιατί καταναλώνονται στό προτσές τῆς παραγωγῆς, καί ὄχι καί τίς ὑπόλοιπες 1.180 λίρ. στ., πού δέν τίς χάνει σ' αὐτό.

Ἔτσι, ἡ διαφορά αὐτή ἀνάμεσα στό πάγιο καί στό κυκλοφοροῦν κεφάλαιο, κατά τόν ὑπολογισμό τῆς τιμῆς κόστους, ἐπιβεβαιώνει μόνο τή καταφανή προέλευση τῆς τιμῆς κόστους ἀπό τήν ξοδεμένη κεφαλαιακή ἀξία ἤ ἀπό τήν τιμή πού κοστίζουν στόν ἴδιο τόν καπιταλιστή τά ξοδεμένα στοιχεῖα παραγωγῆς, μαζί μέ τήν ἐργασία. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅσον ἀφορᾶ τή δημιουργία ἀξίας, τό μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου, πού διατέθηκε γιά ἐργατική δύναμη, ταυτίζεται ρητά ἐδῶ, στή μερίδα τοῦ κυκλοφοροῦντος κεφαλαίου, μέ τό σταθερό κεφάλαιο (μέ τό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού ἀποτελεῖται ἀπό ὑλικά παραγωγῆς) καί ὁλοκληρώνει ἔτσι τήν φενάκη τοῦ προτσές ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου[1].

Ὥς τώρα ἐξετάσαμε μονάχα ἕνα στοιχεῖο τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος: τήν τιμή κόστους. Πρέπει τώρα νά κοιτάξουμε καί τά ἄλλα συστατικά μέρη τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, τό περίσσευμα πάνω ἀπό

[1] Γιά τό τί εἴδους σύγχυση μπορεῖ νά δημιουργηθεῖ στό κεφάλι τοῦ οἰκονομολόγου τό δείξαμε στό πρῶτο Βιβλίο, στό κεφάλαιο VII, 3, σελ. 216/206[1*] κλπ. παίρνοντας γιά παράδειγμα τόν N. B. Σένιορ.

[1*] Βλέπε τόμ. I, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ «Κεφαλαίου» 1954, σελ. 235.

τήν τιμή κόστους, δηλ. τήν ὑπεραξία. Ἔτσι, ἡ ὑπεραξία εἶναι πρίν ἀπ' ὅλα ἕνα περίσσευμα τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος πάνω ἀπό τήν τιμή κόστους του. Ἐπειδή ὅμως ἡ τιμή κόστους εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία τοῦ κεφαλαίου πού δαπανήθηκε καί πού ξαναμετατρέπεται συνεχῶς στά ὑλικά του στοιχεῖα, αὐτό τό περίσσευμα ἀξίας, εἶναι μιά ἐπαύξηση τῆς ἀξίας τοῦ κεφαλαίου πού δαπανήθηκε γιά τήν παραγωγή τοῦ ἐμπορεύματος καί πού ξαναεπιστρέφει ἀπό τήν κυκλοφορία αὐτοῦ τοῦ ἐμπορεύματος.

Εἴδαμε κιόλας πιό πάνω πώς, παρά τό γεγονός, ὅτι τό υ, δηλ. ἡ ὑπεραξία, προέρχεται μόνον ἀπό μιά ἀλλαγή τῆς ἀξίας τοῦ μ, τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, καί γι' αὐτό ἀπό τήν προέλευσή της ἀποτελεῖ ἁπλῶς μιά αὔξηση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, ὡστόσο, μετά τόν τερματισμό τοῦ προτσές παραγωγῆς, ἀποτελεῖ μιά ἴση αὔξηση τῆς ἀξίας τοῦ $\sigma + \mu$, δηλαδή τοῦ ξοδεμένου συνολικοῦ κεφαλαίου. Ὁ τύπος $\sigma + (\mu + \upsilon)$, ὁ ὁποῖος ὑποδηλώνει ὅτι τό υ παράγεται μέ τήν μετατροπή μιᾶς καθορισμένης κεφαλαιακῆς ἀξίας μ, πού ἔχει προκαταβληθεῖ γιά ἐργατική δύναμη, σέ ἕνα μεταβαλλόμενο μέγεθος, δηλαδή ἑνός σταθεροῦ μεγέθους σέ μεταβλητό, μπορεῖ νά παρασταθεῖ ἐπίσης σάν $(\sigma + \mu) + \upsilon$. Πρίν ἀπό τήν παραγωγή εἴχαμε ἕνα κεφάλαιο 500 λίρ. στ. Μετά τήν παραγωγή ἔχουμε τό κεφάλαιο τῶν 500 λίρ. στ. σύν μιά ἐπαύξηση τῆς ἀξίας κατά 100 λίρ. στ.[2].

Ὡστόσο, ἡ ὑπεραξία ἀποτελεῖ αὔξηση ὄχι μονάχα τοῦ μέρους τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου, πού μπαίνει στό προτσές ἀξιοποίησης, ἀλλά καί τοῦ μέρους πού δέν μπαίνει σ' αὐτό, ἄρα μιά αὔξηση τῆς ἀξίας ὄχι μόνο τοῦ ξοδεμένου κεφαλαίου, πού ἀναπληρώνεται ἀπό τήν τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος, ἀλλά γενικά ὅλου τοῦ κεφαλαίου πού χρησιμοποιήθηκε στήν παραγωγή. Πρίν ἀπό τό προτσές παραγωγῆς εἴχαμε μιά κεφαλαιακή ἀξία 1.680 λίρ. στ.: 1.200 λίρ. στ. πάγιο κεφάλαιο, τοποθετημένο σέ μέσα ἐργασίας, ἀπό τίς ὁποῖες μόνον 20 λίρ. στ. μπαίνουν σάν φθορά αὐτῶν τῶν μέσων στήν ἀξία τοῦ

[2] «Πράγματι, ξέρουμε ἤδη, ὅτι ἡ ὑπεραξία εἶναι ἁπλῶς συνέπεια τῆς ἀλλαγῆς τῆς ἀξίας, πού ἀφορᾶ τό μ, δηλ. τό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού ἔχει μετατραπεῖ σέ ἐργατική δύναμη, ὅτι ἐπομένως $\mu + \upsilon = \mu + \Delta\mu$ (μ + μιά ἐπαύξηση τοῦ μ). Ὅμως, ἡ πραγματική ἀλλαγή τῆς ἀξίας καί ἡ ἀναλογία στήν ὁποία ἀλλάζει ἡ ἀξία, συσκοτίζονται ἀπό τό γεγονός ὅτι, ἐξαιτίας τῆς αὔξησης τοῦ μεταβαλλόμενου συστατικοῦ του μέρους, αὐξάνει καί τό συνολικό κεφάλαιο πού προκαταβλήθηκε. Ἦταν 500 καί γίνεται 590». (Βιβλίο πρῶτο, κεφ. VII, σελ. 228)[1*].

[1*] Βλ. τόμ. I, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ «Κεφαλαίου», 1954, σελ. 226.

ἐμπορεύματος, σύν 480 λίρ. στ. κυκλοφοροῦν κεφάλαιο, τοποθετημένο σέ ὑλικά παραγωγῆς καί σέ μισθό ἐργασίας. Μετά τό προτσές παραγωγῆς ἔχουμε 1.180 λίρ. στ. σάν συστατικό μέρος τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου σύν ἕνα ἐμπορευματικό κεφάλαιο 600 λίρ. στ. Ἄν προσθέσουμε αὐτά τά δύο ποσά ἀξίας, θά δοῦμε ὅτι ὁ κεφαλαιοκράτης κατέχει τώρα μιά ἀξία 1.780 λίρ. στ. Ἄν ἀπό τό ποσό αὐτό ἀφαιρέσει ὁλόκληρο τό προκαταβλημένο κεφάλαιο τῶν 1.680 λιρ. στ., τοῦ μένει μιά αὔξηση ἀξίας 100 λίρ. στ. Ἑπομένως, οἱ 100 λίρ. στ. ὑπεραξία ἀποτελοῦν μιά ἴση αὔξηση σέ ἀξία τοῦ κεφαλαίου τῶν 1.680 λιρ. στ. πού χρησιμοποιήθηκε, καθώς καί τοῦ μέρους του, ὕψους 500 λιρ., στ. πού ξοδεύτηκε κατά τή διάρκεια τῆς παραγωγῆς.

Γιά τόν καπιταλιστή εἶναι τώρα πιά καθαρό, ὅτι αὐτή ἡ αὔξηση τῆς ἀξίας πηγάζει ἀπό τίς παραγωγικές διαδικασίες, πού γίνονται μέ τό κεφάλαιο, ὅτι, ἐπομένως, γεννιέται ἀπό τό ἴδιο τό κεφάλαιο, γιατί ἡ αὔξηση αὐτή ὑπάρχει μετά τό προτσές παραγωγῆς, ἐνῶ δέν ὑπῆρχε πρίν ἀπό αὐτό. Πρῶτον, ὅσον ἀφορᾶ τό κεφάλαιο πού ξοδεύτηκε στήν παραγωγή, φαίνεται πώς ἡ ὑπεραξία πηγάζει ἐξίσου ἀπό τά διάφορα στοιχεῖα τῆς ἀξίας του, πού ἀποτελοῦνται ἀπό μέσα παραγωγῆς καί ἐργασία, γιατί αὐτά τά στοιχεῖα μπαίνουν ἐξίσου στό σχηματισμό τῆς τιμῆς κόστους. Προσθέτουν ἐξίσου στήν ἀξία τοῦ προϊόντος τίς δικές τους ἀξίες, πού ὑπάρχουν μέ τή μορφή προκαταβολῶν κεφαλαίου καί δέν διακρίνονται σάν σταθερά ἤ μεταβλητά μεγέθη ἀξίας. Αὐτό γίνεται κατάδηλο, ἄν γιά μιά στιγμή ὑποθέσουμε, ὅτι ὅλο τό ξοδεμένο κεφάλαιο ἀποτελεῖται εἴτε ἀποκλειστικά ἀπό μισθό ἐργασίας, εἴτε ἀποκλειστικά ἀπό τήν ἀξία μέσων παραγωγῆς. Ἔτσι, στήν πρώτη περίπτωση, στή θέση τῆς ἐμπορευματικῆς ἀξίας $400_\sigma + 100_\mu + 100_\upsilon$, θά εἴχαμε τήν ἐμπορευματική ἀξία $500_\mu + 100_\upsilon$. Τό κεφάλαιο τῶν 500 λιρ. στ., πού ἔχει δαπανηθεῖ γιά μισθό ἐργασίας, ἀποτελεῖ τήν ἀξία ὅλης τῆς ἐργασίας πού χρησιμοποιήθηκε στήν παραγωγή τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος τῶν 600 λιρ. στ., καί γι' αὐτό ἀκριβῶς ἀποτελεῖ τήν τιμή κόστους ὁλόκληρου τοῦ προϊόντος. Ἡ δημιουργία ὅμως αὐτῆς τῆς τιμῆς κόστους ἔτσι πού ἡ ἀξία τοῦ δαπανημένου κεφαλαίου νά ἐπανεμφανίζεται σάν συστατικό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος, εἶναι ἡ μόνη σέ μᾶς γνωστή διαδικασία δημιουργίας αὐτῆς τῆς ἐμπορευματικῆς ἀξίας. Δέν ξέρουμε ὅμως πῶς γεννιέται τό δεύτερο συστατικό της μέρος τῶν 100 λιρ. στ., πού ἀποτελεῖται ἀπό ὑπεραξία. Ἀκριβῶς τό ἴδιο θά συνέβαινε στή δεύτερη περίπτωση, στήν ὁποία ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος θά ἦταν $500_\sigma + 100_\upsilon$. Καί στίς δυό περιπτώσεις ξέρουμε, ὅτι ἡ ὑπεραξία

προέρχεται ἀπό μιά δοσμένη ἀξία, γιατί ἡ ἀξία αὐτή εἶχε προκαταβληθεῖ μέ τή μορφή παραγωγικοῦ κεφαλαίου, ἀδιάφορο ἄν αὐτό ἔγινε μέ τή μορφή ἐργασίας ἤ μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅμως, ἡ προκαταβλημένη κεφαλαιακή ἀξία δέν μπορεῖ νά ἀποτελεῖ τήν ὑπεραξία, γιά τό λόγο, ὅτι ἔχει ξοδευτεῖ καί γι' αὐτό ἀποτελεῖ τήν τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος. Ἀκριβῶς, ἐπειδή ἀποτελεῖ τήν τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος, δέν παράγει ὑπεραξία, ἀλλά μόνον ἕνα ἰσοδύναμο, μιά ἀξία, πού ἀντικαταστaίνει τό ξοδεμένο κεφάλαιο. Ἐφόσον, λοιπόν, παράγει ὑπεραξία, τήν παράγει ὄχι χάρη στήν εἰδική ἰδιότητά του, τήν ἰδιότητα τοῦ ξοδεμένου κεφαλαίου, ἀλλά γενικά σάν προκαταβλημένο καί γι' αὐτό χρησιμοποιημένο κεφάλαιο. Ἑπομένως, ἡ ὑπεραξία προέρχεται καί ἀπό τό μέρος τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου πού μπαίνει στήν τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος, καί ἀπό τό μέρος του πού δέν μπαίνει στήν τιμή κόστους. Μέ δυό λόγια: ἐξίσου ἀπό τά πάγια καί ἀπό τά κυκλοφοροῦντα συστατικά τοῦ κεφαλαίου πού χρησιμοποιήθηκε. Ὁλόκληρο τό κεφάλαιο — τά μέσα ἐργασίας, καθώς καί τά ὑλικά παραγωγῆς καί ἡ ἐργασία — χρησιμεύει σάν ὑλικός δημιουργός τοῦ προϊόντος. Ὁλόκληρο τό κεφάλαιο μπαίνει ὑλικά στό πραγματικό προτσές ἐργασίας, ἐνῶ μόνον ἕνα μέρος του μπαίνει στό προτσές ἀξιοποίησης. Αὐτός ἴσως νά εἶναι ἀκριβῶς ὁ λόγος πού μόνον ἕνα μέρος τοῦ κεφαλαίου συντελεῖ στό σχηματισμό τῆς τιμῆς κόστους, ἐνῶ ὁλόκληρο συντελεῖ στή δημιουργία τῆς ὑπεραξίας. Ὅπως καί νάχει τό πράγμα, τό ἀποτέλεσμα εἶναι, ὅτι ἡ ὑπεραξία γεννιέται ταυτόχρονα ἀπό ὅλα τά μέρη τοῦ κεφαλαίου πού χρησιμοποιεῖται. Ὁ συλλογισμός μπορεῖ νά συντομευτεῖ ἀκόμα περισσότερο, ἄν χρησιμοποιήσουμε τά ἐξίσου ὠμά μαζί καί ἁπλά λόγια τοῦ Μάλθους:

«Ὁ καπιταλιστής *περιμένει* τό ἴδιο κέρδος ἀπό ὅλα τά μέρη τοῦ κεφαλαίου πού προκαταβάλλει»[3].

Ἡ ὑπεραξία, πού τήν φαντάζονται σάν γόνο ὅλου τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου, παίρνει τήν παραλλαγμένη μορφή τοῦ *κέρδους*. Ἕνα ποσό ἀξίας ἀποτελεῖ, ἑπομένως, κεφάλαιο, ὅταν δαπανᾶται γιά νά παράγει κέρδος[4], ἤ τό κέρδος προκύπτει ἀπό τό γεγονός, ὅτι ἕνα ποσό ἀξίας χρησιμοποιεῖται σάν κεφάλαιο. Ἄν ὀνομάσουμε τό κέρ-

[3] Malthus, «Principles of Political Economy», 2nd edition, London 1836, p. 268.

[4] «Κεφάλαιο εἶναι αὐτό πού δαπανᾶται γιά νά ἀποκομίσει κέρδος». Malthus, «Definitions in Political Economy», London 1827, σελ..86

δος κ, τότε ὁ τύπος $E = \sigma + \mu + \upsilon = \tau + \upsilon$ μετατρέπεται στόν τύπο $E = \tau + \kappa$, δηλαδή: *ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος = τιμή κόστους + κέρδος*.

Ἑπομένως, τό κέρδος, ὅπως τό συναντᾶμε γιά πρώτη φορά ἐδῶ, εἶναι τό ἴδιο πράγμα μέ τήν ὑπεραξία μέ ἀπατηλή ὅμως μορφή, πού προκύπτει ὡστόσο μέ ἀναγκαιότητα ἀπό τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς. Μιά πού κατά τό σχηματισμό τῆς τιμῆς κόστους δέν μπορεῖ κατά τά φαινόμενα νά διακρίνει κανείς καμιά διαφορά ἀνάμεσα στό σταθερό καί στό μεταβλητό κεφάλαιο, πρέπει ἡ πηγή τῆς ἀλλαγῆς τῆς ἀξίας, πού συντελεῖται κατά τή διάρκεια τοῦ προτσές παραγωγῆς, νά μετατεθεῖ ἀπό τό μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου σ' ὁλόκληρο τό κεφάλαιο. Ἐπειδή στόν ἕναν πόλο ἡ τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης παρουσιάζεται μέ τήν παραλλαγμένη μορφή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, στόν ἀντίθετο πόλο ἐμφανίζεται ἡ ὑπεραξία μέ τήν παραλλαγμένη μορφή τοῦ κέρδους.

Ὅπως εἴδαμε, ἡ τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι μικρότερη ἀπό τήν ἀξία του. Ἀφοῦ τό $E = \tau + \upsilon$, τότε τό $\tau = E - \upsilon$. Μόνον ὅταν τό $\upsilon = 0$, ὁ τύπος $E = \tau + \upsilon$ ἀνάγεται στόν τύπο $E = \tau$, δηλαδή ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος = ἡ τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος. Πρόκειται γιά περίπτωση πού δέν παρουσιάζεται ποτέ πάνω στή βάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, παρ' ὅλο πού σέ ἐξαιρετικές συγκυρίες τῆς ἀγορᾶς, ἡ τιμή πούλησης τῶν ἐμπορευμάτων μπορεῖ νά πέσει ὥς τήν τιμή κόστους τους ἤ ἀκόμα καί κάτω ἀπ' αὐτήν.

Ἄν λοιπόν τό ἐμπόρευμα πουληθεῖ στήν ἀξία του, τότε πραγματοποιεῖται ἕνα κέρδος ἴσο μέ τό περίσσευμα τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος πάνω ἀπό τήν τιμή κόστους του, δηλαδή ἴσο μέ ὅλη τήν ὑπεραξία πού περιέχεται στήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος. Ἀλλά ὁ κεφαλαιοκράτης μπορεῖ νά πουλήσει μέ κέρδος τό ἐμπόρευμα, ἀκόμα καί ὅταν τό πουλάει κάτω ἀπό τήν ἀξία του. Ὅσον καιρό ἡ τιμή πούλησης τοῦ ἐμπορεύματος βρίσκεται πάνω ἀπό τήν τιμή κόστους του, κάτω ὅμως ἀπό τήν ἀξία του, πραγματοποιεῖται πάντα μόνο ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας, πού περιέχεται σ' αὐτό, ἄρα ἀφίνει πάντα κάποιο κέρδος. Στό παράδειγμά μας, ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος = 600 λίρ. στ. καί ἡ τιμή κόστους = 500 λίρ. στ. Ἄν τό ἐμπόρευμα πουληθεῖ πρός 510, 520, 530, 560 ἤ 590 λίρ. στ., θάχει πουληθεῖ ἀντίστοιχα κατά 90, 80, 70, 40 ἤ 10 λίρ. στ. κάτω ἀπό τήν ἀξία του, καί παρ' ὅλα αὐτά ἀπό τήν πούλησή του θά μείνει ἕνα κέρδος ἀπό 10, 20, 30, 60 ἤ 90 λίρ. στ. Εἶναι φανερό, ὅτι ἀνάμεσα στήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος καί στήν τιμή κόστους του μπορεῖ νά ὑπάρξει ἕνας ἀπροσδιόριστος

ἀριθμός ἀπό τιμές πούλησης. Ὅσο μεγαλύτερο εἶναι τό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, πού ἀποτελεῖται ἀπό ὑπεραξία, τόσο μεγαλύτερα εἶναι στήν πράξη τά περιθώρια γιά τέτιες ἐνδιάμεσες τιμές.

Ἔτσι ἐξηγοῦνται, ὄχι μόνο τά καθημερινά φαινόμενα τοῦ συναγωνισμοῦ, ὅπως λ.χ. ὁρισμένες περιπτώσεις πούλησης σέ τιμές κάτω ἀπό τήν ἀξία (underselling), ἀνώμαλα χαμηλές τιμές τῶν ἐμπορευμάτων σέ μερικούς κλάδους τῆς βιομηχανίας[5] κλπ. Ὁ βασικός νόμος τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συναγωνισμοῦ, πού ὥς τώρα δέν κατανοήθηκε ἀπό τήν πολιτική οἰκονομία, ὁ νόμος πού ρυθμίζει τό γενικό ποσοστό κέρδους καί τίς λεγόμενες τιμές παραγωγῆς, πού καθορίζονται ἀπό αὐτόν, βασίζεται, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, σ' αὐτήν τή διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀξία καί στήν τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος καί στή δυνατότητα πού προκύπτει ἀπ' αὐτήν νά πουλιέται τό ἐμπόρευμα μέ κέρδος κάτω ἀπό τήν ἀξία του.

Τό κατώτατο ὅριο τῆς τιμῆς πούλησης τοῦ ἐμπορεύματος καθορίζεται ἀπό τήν τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος. Ἄν πουληθεῖ κάτω ἀπό τήν τιμή κόστους, δέν μποροῦν ἀπό τήν τιμή πούλησης νά ἀντικατασταθοῦν πέρα γιά πέρα τά καταναλωμένα συστατικά μέρη τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Ἄν συνεχισθεῖ ἡ πούληση κάτω ἀπό τήν τιμή κόστους, τότε θά ἐξαφανιστεῖ ἡ κεφαλαιακή ἀξία πού προκαταβλήθηκε. Ἤδη γι' αὐτό ὁ κεφαλαιοκράτης τείνει νά θεωρεῖ τήν τιμή κόστους σάν τήν πραγματική *ἐσωτερική* ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, γιατί ἀποτελεῖ τήν τιμή πού εἶναι ἀναγκαία γιά τήν ἁπλή διατήρηση τοῦ κεφαλαίου του. Ἐξάλλου, ἡ τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι ἡ τιμή ἀγορᾶς πού πλήρωσε ὁ ἴδιος ὁ κεφαλαιοκράτης γιά τήν παραγωγή του, δηλαδή ἡ τιμή ἀγορᾶς πού καθορίζεται ἀπό τό ἴδιο τό προτσές παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος. Γι' αὐτό, τό περίσσευμα τῆς ἀξίας ἤ ἡ ὑπεραξία, πού πραγματοποιεῖται κατά τήν πούληση τοῦ ἐμπορεύματος, φαίνεται στόν κεφαλαιοκράτη σάν περίσσευμα τῆς τιμῆς πούλησής του πάνω ἀπό τήν ἀξία του, ἀντί σάν περίσσευμα τῆς ἀξίας του πάνω ἀπό τήν τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος, ἔτσι πού ἡ ὑπεραξία, πού περιέχεται στό ἐμπόρευμα, δέν φαίνεται σ' αὐτόν ὅτι πραγματοποιεῖται μέ τήν πούλησή του, ἀλλά ὅτι πηγάζει ἀπό τήν ἴδια τήν πούληση. Τήν αὐταπάτη αὐτή τήν ἐξηγήσαμε ἤδη πιό διεξοδικά στό πρῶτο Βιβλίο, κεφ. IV, 2ο ὑποκεφάλαιο («Ἀντιφάσεις τοῦ

[5] Βλ. Βιβλίο πρῶτο, κεφ. XVIII, σελ. 571/561[1*].

[1*] Βλ. τόμ. I, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ «Κεφαλαίου», 1954, σελ. 556 — 560.

γενικοῦ τύπου τοῦ κεφαλαίου»), ἄς ξαναγυρίσουμε ὅμως ἐδῶ γιά μιά στιγμή στή μορφή μέ τήν ὁποία προβλήθηκε ξανά ἀπό τόν Τόρρενς καί ἄλλους σάν πρόοδος στήν πολιτική οἰκονομία σέ σχέση μέ τόν Ρικάρντο.

«Ἡ φυσική τιμή, πού ἀποτελεῖται ἀπό τό κόστος παραγωγῆς ἤ, μέ ἄλλα λόγια, ἀπό τό κεφάλαιο πού ξοδεύτηκε στήν παραγωγή ἤ τήν κατασκευή τοῦ ἐμπορεύματος, δέν μπορεῖ σέ καμιά περίπτωση νά περιλαβαίνει τό κέρδος... Ὅταν ἕνας ἐνοικιαστής γῆς ξοδεύει γιά τήν καλλιέργεια καί τή σπορά τῶν ἀγρῶν του 100 κουάρτερ σιτάρι καί ἔναντι αὐτῶν παίρνει μέ τή συγκομιδή 120 κουάρτερ, τότε τά 20 κουάρτερ τοῦ προϊόντος πού περισσεύουν πάνω ἀπό τά ἔξοδά του, ἀποτελοῦν τό κέρδος του. Θάταν ὅμως παράλογο νά ὀνομάζαμε μέρος τῶν ἐξόδων του αὐτό τό περίσσευμα ἤ τό κέρδος... Ὁ ἐργοστασιάρχης ξοδεύει μιά ὁρισμένη ποσότητα πρώτων ὑλῶν, ἐργαλείων καί μέσων διατροφῆς γιά τήν ἐργασία καί στή θέση τους παίρνει μιά ὁρισμένη ποσότητα ἕτοιμου ἐμπορεύματος. Αὐτό τό ἕτοιμο ἐμπόρευμα πρέπει νά ἔχει μεγαλύτερη ἀνταλλακτική ἀξία ἀπό τίς πρῶτες ὕλες, τά ἐργαλεῖα καί τά μέσα διατροφῆς, χάρη στήν προκαταβολή τῶν ὁποίων ἀποκτήθηκε τό ἐμπόρευμα».

Γι' αὐτό, συμπεραίνει ὁ Τόρρενς, τό περίσσευμα τῆς τιμῆς πούλησης πάνω ἀπό τήν τιμή κόστους, ἤ τό κέρδος, πηγάζει ἀπό τό ὅ,τι οἱ καταναλωτές

«μέ τήν ἄμεση ἤ ἔμμεση ἀνταλλαγή (circuitous) δίνουν μιά ὁρισμένη μεγαλύτερη ποσότητα ὅλων τῶν συστατικῶν μερῶν τοῦ κεφαλαίου ἀπ' ὅ,τι κοστίζει ἡ παραγωγή τους»[6].

Πράγματι, τό περίσσευμα πάνω ἀπό ἕνα δοσμένο μέγεθος δέν μπορεῖ ν' ἀποτελεῖ μέρος αὐτοῦ τοῦ μεγέθους, ἄρα καί τό κέρδος, δηλαδή τό περίσσευμα τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος πάνω ἀπό τά ἔξοδα τοῦ κεφαλαιοκράτη, δέν μπορεῖ ν' ἀποτελεῖ μέρος αὐτῶν τῶν ἐξόδων. Ἄν, λοιπόν, στό σχηματισμό τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος δέν μπαίνει κάποιο ἄλλο στοιχεῖο ἐκτός ἀπό τήν ἀξία πού προκαταβάλλει ὁ κεφαλαιοκράτης, μένει ἀκατανόητο πῶς βγαίνει ἀπό τήν παραγωγή περισσότερη ἀξία ἀπό αὐτήν πού μπῆκε σ' αὐτήν, ἐκτός ἄν παραδεχθοῦμε ὅτι ἀπό τό μηδέν γεννιέται κάτι. Ὁ Τόρρενς ξεφεύγει, ὡστόσο, ἀπό αὐτήν τή δημιουργία ἀπό τό μηδέν, μεταθέτοντάς την ἀπό τή σφαίρα τῆς παραγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας τῶν ἐμπορευμάτων. Ὁ Τόρρενς λέει ὅτι τό κέρδος δέν μπορεῖ νά προέρχεται ἀπό τήν παραγωγή, γιατί τότε θά περιλαβαινόταν στά ἔξοδα τῆς παραγωγῆς, δηλαδή δέν θά ἀποτελοῦσε περίσσευμα πάνω ἀπό τά ἔξοδα αὐτά. Τό κέρδος, τοῦ ἀπαντᾶ ὁ Ράμσεϋ,[12] δέν μπορεῖ

[6] R. Torrens, «An Essay on the Production of Wealth», London, 1821, p. 51 — 53, 349.

νά προέρχεται ἀπό τήν ἀνταλλαγή τῶν ἐμπορευμάτων, ἄν δέν ὑπῆρχε κιόλας πρίν ἀπό τήν ἀνταλλαγή τῶν ἐμπορευμάτων. Τό σύνολο τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων πού ἀνταλλάχτηκαν εἶναι φανερό, ὅτι δέν ἀλλάζει μέ τήν ἀνταλλαγή τῶν προϊόντων, πού τό ἄθροισμα τῆς ἀξίας τους ἀποτελεῖ τό σύνολο αὐτό. Μένει τό ἴδιο ὅσο ἦταν πρίν ἀπό τήν ἀνταλλαγή. Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ, ὅτι ὁ Μάλθους ἐπικαλεῖται ρητά τό κύρος[7] τοῦ Τόρρενς, μ' ὅλο πού ὁ ἴδιος ἐξηγεῖ διαφορετικά τήν πούληση τῶν ἐμπορευμάτων πάνω ἀπό τήν ἀξία τους ἤ, πιό σωστά, δέν τήν ἐξηγεῖ, γιατί ὅλα τά ἐπιχειρήματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους στήν οὐσία καταλήγουν ἀλάνθαστα στό κάποτε περιβόητο ἀρνητικό βάρος τοῦ φλογιστοῦ.[13]

Σέ μιά κοινωνία ὅπου κυριαρχεῖ ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ἀκόμα καί ὁ μή κεφαλαιοκράτης παραγωγός κυριαρχεῖται ἀπό τίς κεφαλαιοκρατικές παραστάσεις. Στό τελευταῖο του μυθιστόρημα: «Οἱ ἀγρότες» («Les Paysans»), ὁ Μπαλζάκ περιγράφει εὔστοχα καί γενικά θαυμάσια καί μέ βαθιά ἀντίληψη τῶν πραγματικῶν σχέσεων πῶς ὁ μικροαγρότης, γιά νά διατηρήσει τήν εὔνοια τοῦ τοκογλύφου του, κάνει γι' αὐτόν χωρίς πληρωμή λογιῶν-λογιῶν δουλιές, νομίζοντας ὅτι μέ τίς δουλιές αὐτές δέν χαρίζει τίποτα στόν τοκογλύφο, μιά καί ἡ δική του δουλιά δέν τοῦ στοιχίζει τοῦ ἴδιου οὔτε δεκάρα δαπάνη σέ χρῆμα. Ἔτσι, ὁ τοκογλύφος, ἀπό τήν πλευρά του, σκοτώνει μ' ἕνα σμπάρο δυό τρυγόνια. Ἐξοικονομεῖ μετρητά πού θά τά ξόδευε γιά μισθούς ἐργασίας καί μπλέκει ὅλο καί πιό βαθιά στά δίχτυα τῆς τοκογλυφικῆς ἀράχνης τόν ἀγρότη, τόν ὁποῖο καταστρέφει προοδευτικά ἡ ἀπόσπασή του ἀπό τή δουλιά στό δικό του χωράφι.

Ἡ ἀστόχαστη ἀντίληψη, ὅτι τάχα ἡ τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος ἀποτελεῖ τήν πραγματική του ἀξία, ἐνῶ ἡ ὑπεραξία προέρχεται ἀπό τήν πούληση τοῦ ἐμπορεύματος πάνω ἀπό τήν ἀξία του καί ὅτι, επομένως, τά ἐμπορεύματα πουλιοῦνται στήν ἀξία τους, ὅταν ἡ τιμή πούλησής τους εἶναι ἴση μέ τήν τιμή κόστους, δηλαδή ἴση μέ τήν τιμή τῶν μέσων παραγωγῆς πού καταναλώθηκαν γιά τήν παραγωγή τους σύν τήν ἀμοιβή ἐργασίας, ἡ ἀστόχαστη αὐτή ἀντίληψη διασαλπίστηκε ἀπό τόν Προυντόν, μέ τόν συνηθισμένο ἐπιστημονικοφανή τσαρλατανισμό του, σάν τό μυστικό τοῦ σοσιαλισμοῦ, πού ἀνακαλύφθηκε γιά πρώτη φορά. Ἡ αναγωγή αὐτή τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων στήν τιμή κόστους, ἀποτελεῖ πράγματι τή βάση τῆς «Λαϊκῆς Τράπεζας»[14] του. Ἔχουμε ἐξηγήσει πιό πάνω ὅτι τά διάφορα συστατικά μέρη τοῦ προϊόντος, μποροῦν νά ἐκφραστοῦν μέ ἀντίστοιχα μέρη τοῦ ἴδιου τοῦ προϊόντος. Ἄν λ.χ. (Βλ. «Τό Κεφάλαιο» Βιβλίο I, κεφ. VII, 2, σελ. 211/203)[1*] ἡ ἀξία 20 λιβρῶν νήματος εἶναι 30 σελλ. — δηλαδή 24 σελλ. μέσα παραγωγῆς, 3 σελλ. ἐργατική δύναμη καί 3 σελλ. ὑπεραξία — ἡ ὑπεραξία αὐτή μπορεῖ νά ἐκφραστεῖ μέ τό $^1/_{10}$ τοῦ προϊόντος — 2 λίβρες νῆμα. Ἄν τώρα οἱ 20 λίβρες νῆμα πουληθοῦν στήν τιμή κόστους, πρός 27 σελλ., τότε ὁ ἀγοραστής θά πάρει δωρεάν δυό λίβρες νῆμα, δηλαδή τό ἐμπόρευμα ἔχει πουληθεῖ κατά $^1/_{10}$ κάτω ἀπό τήν ἀξία του. Ὁ ἐργάτης ὅμως ἐκπλήρωσε, ὅπως καί πρίν, τήν ὑπερεργασία του, μόνο πού τήν ἐκπλήρωσε γιά τόν ἀγοραστή τοῦ νήματος, ἀντί γιά τόν κεφαλαιοκράτη νηματοπαραγωγό. Θά ἦταν πέρα γιά πέρα λαθεμένο νά προϋποθέσουμε ὅτι, ἄν ὅλα τά ἐμπορεύματα θά πουλιοῦνταν στίς τιμές κόστους τους, τό ἀποτέλεσμα θά ἦταν πράγματι τό ἴδιο σάν νά εἶχαν πουληθεῖ ὅλα πάνω ἀπό τίς τιμές κόστους, δηλαδή στήν ἀξία τους. Γιατί, καί ἄν ἀκόμα ὑποθέσουμε ὅτι εἶναι παντοῦ ἴσα ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἡ διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας καί ὁ βαθμός ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, εἶναι ὡστόσο, πέρα γιά πέρα ἄνισες οἱ μάζες τῆς ὑπεραξίας, πού περιέχονται στίς ἀξίες τῶν διαφόρων εἰδῶν ἐμπορευμάτων, ἀνάλογα μέ τή διαφορετική ὀργανική σύνθεση τῶν κεφαλαίων πού ἔχουν προκαταβληθεῖ γιά τήν παραγωγή τους.[8]

[7] Malthus, «Definitions in Pol. Econ.». London 1853, p. 70—71.

[8] «Ὅταν εἶναι δοσμένη ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί ἴσος ὁ βαθμός ἐκμετάλλευσής της, οἱ μάζες τῆς ἀξίας καί τῆς ὑπεραξίας πού παράγονται ἀπό διάφορα κεφάλαια εἶναι ἀπευθείας ἀνάλογες πρός τά μεγέθη τῶν μεταβλητῶν συστατικῶν μερῶν αὐτῶν τῶν κεφαλαίων, δηλαδή τῶν συστατικῶν τους μερῶν πού ἔχουν μετατραπεῖ σέ ζωντανή ἐργατική δύναμη». (Βιβλίο I, κεφ. IX, σελ. 312/303)[2*].

[1*] Βλ. τόμ. I, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ «Κεφαλαίου» 1954, σελ. 232.

[2*] Βλ. τόμ. I, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ «Κεφαλαίου», 1954, σελ. 231.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Τό ποσοστό τοῦ κέρδους

Ὁ γενικός τύπος τοῦ κεφαλαίου εἶναι Χ — Ε — Χ', δηλαδή ρίχνεται στήν κυκλοφορία ἕνα ποσό ἀξίας, γιά νά τραβηχτεῖ ἀπ' αὐτήν ἕνα μεγαλύτερο ποσό ἀξίας. Τό προτσές, τό ὁποῖο παράγει αὐτό τό μεγαλύτερο ποσό ἀξίας, εἶναι ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Τό προτσές, τό ὁποῖο τήν πραγματοποιεῖ[1*], εἶναι ἡ κυκλοφορία τοῦ κεφαλαίου. Ὁ κεφαλαιοκράτης παράγει τό ἐμπόρευμα ὄχι γιά χάρη τοῦ ἴδιου τοῦ ἐμπορεύματος, οὔτε γιατί τό ἐμπόρευμα εἶναι ἀξία χρήσης ἤ γιά τή δική του ἀτομική κατανάλωση. Τό προϊόν γιά τό ὁποῖο ἐνδιαφέρεται στήν πραγματικότητα ὁ κεφαλαιοκράτης δέν εἶναι τό ἴδιο τό χειροπιαστό προϊόν, ἀλλά τό περίσσευμα σέ ἀξία τοῦ προϊόντος πάνω ἀπό τήν ἀξία τοῦ κεφαλαίου πού καταναλώθηκε γι' αὐτό. Ὁ κεφαλαιοκράτης προκαταβάλλει ὅλο τό κεφάλαιο, χωρίς νά νοιάζεται γιά τόν διαφορετικό ρόλο πού παίζουν τά συστατικά του μέρη στήν παραγωγή τῆς ὑπεραξίας. Μέ τόν ἴδιο τρόπο προκαταβάλλει ὅλα αὐτά τά συστατικά μέρη, ὄχι μόνο γιά νά ἀναπαραγάγει τό προκαταβλημένο κεφάλαιο, ἀλλά γιά νά παραγάγει πάνω ἀπ' αὐτό ἕνα περίσσευμα ἀξίας. Τήν ἀξία τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, πού προκαταβάλλει ὁ κεφαλαιοκράτης, μπορεῖ νά τή μετατρέψει σέ μεγαλύτερη ἀξία μόνο ὅταν τήν ἀνταλλάξει μέ ζωντανή ἐργασία, ὅταν ἐκμεταλλευτεῖ ζωντανή ἐργασία. Τήν ἐργασία, ὅμως, μπορεῖ νά τήν ἐκμεταλλευθεῖ μόνο, ὅταν προκαταβάλλει ταυτόχρονα καί τούς ὅρους γιά τήν πραγματοποίηση αὐτῆς τῆς ἐργασίας: μέσα ἐργασίας καί ἀντικείμενο ἐργασίας, μηχανές καί πρῶτες ὕλες, δηλαδή, ὅταν ἕνα ποσό ἀξίας πού βρίσκεται στήν κατοχή του τό μετατρέψει στή μορφή τῶν ὅρων παραγωγῆς. Ὅπως γενικά εἶναι κεφαλαιοκράτης, καί μπορεῖ γενικά νά καταπιαστεῖ μέ τό προτσές ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, μόνο

[1*] Πραγματοποιεῖ, — ἐδῶ μέ τήν ἔννοια τῆς μετατροπῆς της σέ χρῆμα, δηλ. τῆς πούλησης τοῦ ἐμπορεύματος. Σημ. μετ.

καί μόνο γιατί σάν ἰδιοκτήτης τῶν ὅρων ἐργασίας ἀντικρύζει τόν ἐργάτη μόνο σάν κάτοχο τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ἔχει ἤδη καταδειχθεῖ προηγούμενα, στό πρῶτο Βιβλίο τοῦ «Κεφαλαίου»,[15] πώς ἀκριβῶς τό γεγονός, ὅτι αὐτά τά μέσα παραγωγῆς βρίσκονται στήν κατοχή τῶν μή-ἐργατῶν, εἶναι ἐκεῖνο πού μετατρέπει τούς ἐργάτες σέ μισθωτούς ἐργάτες καί τούς μή — ἐργάτες σέ κεφαλαιοκράτες.

Γιά τόν κεφαλαιοκράτη εἶναι τό ἴδιο, εἴτε δεῖ τό ζήτημα ἀπό τήν πλευρά ὅτι προκαταβάλλει τό σταθερό κεφάλαιο, γιά νά βγάλει κέρδος ἀπό τό μεταβλητό κεφάλαιο, εἴτε ἀπό τήν πλευρά ὅτι προκαταβάλλει τό μεταβλητό κεφάλαιο, γιά ν' ἀξιοποιήσει τό σταθερό κεφάλαιο. Εἴτε ἀπό τήν πλευρά ὅτι ξοδεύει χρῆμα σέ ἀμοιβή ἐργασίας γιά νά δώσει μεγαλύτερη ἀξία σέ μηχανές καί πρῶτες ὕλες, ἤ ὅτι προκαταβάλλει τό χρῆμα σέ μηχανές καί πρῶτες ὕλες, γιά νά μπορεῖ νά ἐκμεταλλευθεῖ τήν ἐργασία. Παρά τό γεγονός ὅτι μόνο τό μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου δημιουργεῖ ὑπεραξία, ὡστόσο τή δημιουργεῖ μόνο ὑπό τόν ὅρο ὅτι θά ἔχουν προκαταβληθεῖ καί τά ἄλλα μέρη τοῦ κεφαλαίου, οἱ ὑλικοί ὅροι παραγωγῆς γιά τήν ἐργασία. Ἐπειδή ὁ κεφαλαιοκράτης μπορεῖ νά ἐκμεταλλευτεῖ τήν ἐργασία μόνο ὅταν θά ἔχει προκαταβάλει τό σταθερό κεφάλαιο, ἐπειδή μπορεῖ νά ἀξιοποιήσει τό σταθερό κεφάλαιο μόνο ὅταν θά ἔχει προκαταβάλει τό μεταβλητό, τά δυό αὐτά κεφάλαια συμπίπτουν ἐξίσου στήν ἀντίληψή του, καί αὐτό γίνεται τόσο περισσότερο, ὅσο ὁ πραγματικός βαθμός τοῦ κέρδους του καθορίζεται ὄχι ἀπό τή σχέση του πρός τό μεταβλητό κεφάλαιο, ἀλλά πρός ὅλο τό κεφάλαιο, ὄχι ἀπό τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, ἀλλά ἀπό τό ποσοστό τοῦ κέρδους, πού, ὅπως θά δοῦμε, μπορεῖ νά παραμένει τό ἴδιο, καί ὅμως νά ἐκφράζει διαφορετικά ποσοστά ὑπεραξίας.

Στό κόστος τοῦ προϊόντος μπαίνουν ὅλα τά συστατικά μέρη τῆς ἀξίας του, πού τά πλήρωσε ὁ κεφαλαιοκράτης, ἤ γιά τά ὁποῖα ἔρριξε ἕνα ἰσοδύναμο στήν παραγωγή. Τό κόστος αὐτό πρέπει ν' ἀναπληρώνεται, γιά νά διατηρεῖται ἁπλῶς τό κεφάλαιο ἤ γιά νά ἀναπαράγεται στό ἀρχικό του μέγεθος.

Ἡ ἀξία πού περιέχεται στό ἐμπόρευμα εἶναι ἴση μέ τό χρόνο ἐργασίας, πού ἀπαιτεῖ ἡ κατασκευή του, καί τό σύνολο αὐτῆς τῆς ἐργασίας ἀποτελεῖται ἀπό πληρωμένη καί ἀπλήρωτη ἐργασία. Ἀντίθετα, γιά τόν κεφαλαιοκράτη τό κόστος τοῦ ἐμπορεύματος ἀποτελεῖται μόνο ἀπό τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ὑλοποιημένης σ' αὐτό ἐργασίας πού τό ἔχει πληρώσει. Ἡ υπερεργασία πού περιέχεται στό ἐμπόρευμα δέν στοιχίζει τίποτα στόν κεφαλαιοκράτη, παρ' ὅλο πού στόν ἐργάτη

στοιχίζει ἐργασία, ἀκριβῶς ὅπως τοῦ στοιχίζει καί ἡ πληρωμένη ἐργασία, καί παρ' ὅλο πού κι ἐκείνη, ἀκριβῶς ὅπως καί ἡ πληρωμένη, δημιουργεῖ ἀξία καί μπαίνει στό ἐμπόρευμα σάν στοιχεῖο πού δημιουργεῖ ἀξία. Τό κέρδος τοῦ κεφαλαιοκράτη προέρχεται ἀπό τό γεγονός, ὅτι ἔχει καί πουλάει κάτι πού δέν τό ἔχει πληρώσει. Ἡ ὑπεραξία ἤ τό κέρδος ἀποτελεῖται ἀκριβῶς ἀπό τό περίσσευμα τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος πάνω ἀπό τήν τιμή κόστους του, δηλαδή ἀπό τό περίσσευμα τῆς συνολικῆς ποσότητας τῆς ἐργασίας πού περιέχεται στό ἐμπόρευμα πάνω ἀπό τήν ποσότητα τῆς πληρωμένης ἐργασίας πού περιέχεται σ' αὐτό. Ἡ ὑπεραξία, ἀπ' ὁπουδήποτε καί ἄν πηγάζει, εἶναι, ἑπομένως, ἕνα περίσσευμα πάνω ἀπό τό προκαταβλημένο συνολικό κεφάλαιο. Αὐτό λοιπόν, τό περίσσευμα βρίσκεται σέ μιά σχέση πρός τό συνολικό κεφάλαιο, πού ἐκφράζεται μέ τό κλάσμα $\frac{\upsilon}{K}$, ὅπου τό Κ σημαίνει τό συνολικό κεφάλαιο. Ἔτσι ἔχουμε τό *ποσοστό κέρδους*: $\frac{\upsilon}{K} = \frac{\upsilon}{\sigma + \mu}$, πού διαφέρει ἀπό τό ποσοστό ὑπεραξίας: $\frac{\upsilon}{\mu}$.

Ἡ σχέση τῆς ὑπεραξίας πρός τό μεταβλητό κεφάλαιο ὀνομάζεται ποσοστό τῆς ὑπεραξίας. Ἡ σχέση τῆς ὑπεραξίας πρός τό συνολικό κεφάλαιο ὀνομάζεται ποσοστό τοῦ κέρδους. Πρόκειται γιά δυό διαφορετικούς τρόπους μέτρησης τοῦ ἴδιου μεγέθους, πού, ἐξαιτίας τῆς διαφορᾶς τοῦ μέτρου, ἐκφράζουν ταυτόχρονα διαφορετικές σχέσεις ἤ ἀναλογίες τοῦ ἴδιου μεγέθους.

Τήν μετατροπή τῆς ὑπεραξίας σέ κέρδος πρέπει νά τή συνάγουμε ἀπό τήν μετατροπή τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας σέ ποσοστό τοῦ κέρδους, καί ὄχι ἀντίστροφα. Καί πράγματι, ἱστορικά τό ποσοστό τοῦ κέρδους ἀποτελεῖ τήν ἀφετηρία. Ἡ ὑπεραξία καί τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας εἶναι, σχετικά, τό ἀόρατο καί τό οὐσιῶδες πού πρέπει νά διερευνηθεῖ, ἐνῶ τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἑπομένως καί ἡ μορφή τῆς ὑπεραξίας σάν κέρδος, παρουσιάζονται στήν ἐπιφάνεια τῶν φαινομένων.

Ὅσο γιά τόν μεμονωμένο κεφαλαιοκράτη εἶναι φανερό πώς τό μόνο πού τόν ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ σχέση τῆς ὑπεραξίας, ἤ τοῦ περισσεύματος σέ ἀξία πού εἰσπράττει ἀπό τήν πούληση τῶν ἐμπορευμάτων του, πρός τό συνολικό κεφάλαιο πού ἔχει προκαταβάλει γιά τήν παραγωγή τοῦ ἐμπορεύματος, ἐνῶ ἡ ὁρισμένη σχέση αὐτοῦ τοῦ περισσεύματος πρός τά ξεχωριστά συστατικά μέρη τοῦ κεφαλαίου καί ἡ ἐσωτερική του συνάρτηση μέ αὐτά, ὄχι μόνο δέν τόν ἐνδιαφέρουν, ἀλλά ἔχει συμφέρο νά θολώσει μέ ἕνα παραπέτασμα καπνοῦ αὐτή τήν ὁρισμένη σχέση καί αὐτή τήν ἐσωτερική συνάρτηση.

Μ' ὅλο πού τό περίσσευμα τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος πάνω ἀπό τήν τιμή κόστους του γεννιέται στό ἄμεσο προτσές τῆς παραγωγῆς, ἡ πραγματοποίησή του γίνεται μόνο στό προτσές τῆς κυκλοφορίας καί ἀποχτάει τόσο πιό εὔκολα τήν ἐπίφαση, ὅτι πηγάζει ἀπό τό προτσές τῆς κυκλοφορίας, ὅσο στήν πράξη, στά πλαίσια τοῦ συναγωνισμοῦ στήν πραγματική ἀγορά, ἐξαρτιέται ἀπό τίς συνθῆκες τῆς ἀγορᾶς, ἄν καί σέ ποιό βαθμό θά πραγματοποιηθεῖ ἤ ὄχι τό περίσσευμα αὐτό. Δέν χρειάζεται ἐδῶ νά ἐξηγήσουμε πώς, ὅταν ἕνα ἐμπόρευμα πουλιέται πάνω ἤ κάτω ἀπό τήν ἀξία του, γίνεται μονάχα μιά διαφορετική κατανομή τῆς ὑπεραξίας καί πώς αὐτή ἡ διαφορετική κατανομή, ἡ νέα ἀναλογία, πάνω στή βάση τῆς ὁποίας διάφορα πρόσωπα μοιράζονται μεταξύ τους τήν ὑπεραξία, δέν ἀλλάζει καθόλου οὔτε τό μέγεθος, οὔτε τή φύση τῆς ὑπεραξίας. Στό πραγματικό προτσές τῆς κυκλοφορίας δέν συντελοῦνται μόνο οἱ μεταμορφώσεις, πού ἐξετάσαμε στό ΙΙ Βιβλίο τοῦ «Κεφαλαίου», ἀλλά οἱ μεταμορφώσεις αὐτές συμπίπτουν μέ τόν πραγματικό συναγωνισμό, μέ τήν ἀγορά καί τήν πούληση τῶν ἐμπορευμάτων πάνω ἤ κάτω ἀπό τήν ἀξία τους, ἔτσι πού γιά τόν μεμονωμένο κεφαλαιοκράτη ἡ ὑπεραξία πού πραγματοποιεῖται ἀπό αὐτόν τόν ἴδιο ἐξαρτιέται τόσο ἀπό τήν ἀμοιβαία ἐξαπάτηση τῶν κεφαλαιοκρατῶν μεταξύ τους, ὅσο καί ἀπό τήν ἄμεση ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας.

Στό προτσές τῆς κυκλοφορίας, δίπλα στό χρόνο ἐργασίας, μπαίνει σέ ἐνέργεια καί ὁ χρόνος κυκλοφορίας, ὁ ὁποῖος περιορίζει μέσα σ' ἕνα καθορισμένο χρονικό διάστημα τή μάζα τῆς πραγματοποιήσιμης ὑπεραξίας. Στό ἄμεσο προτσές τῆς παραγωγῆς ἐπεμβαίνουν καθοριστικά καί ἄλλοι συντελεστές πού προκύπτουν ἀπό τήν κυκλοφορία. Καί τά δυό, τό ἄμεσο προτσές τῆς παραγωγῆς καί τό προτσές τῆς κυκλοφορίας, μπλέκονται διαρκῶς τό ἕνα μέ τό ἄλλο, διεισδύουν τό ἕνα στό ἄλλο, καί παραποιοῦν ἔτσι διαρκῶς τά χαρακτηριστικά διακριτικά γνωρίσματά τους. Ἡ παραγωγή τῆς ὑπεραξίας, ὅπως καί τῆς ἀξίας γενικά, ἀποχτάει, ὅπως δείξαμε προηγούμενα, νέους προσδιορισμούς μέσα στό προτσές τῆς κυκλοφορίας. Τό κεφάλαιο διατρέχει τόν κύκλο τῶν μεταμορφώσεών του, τέλος βγαίνει, ἄς τό ποῦμε ἔτσι, ἀπό τήν ἐσωτερική του ὀργανική ζωή καί μπαίνει σέ ἐξωτερικές σχέσεις ζωῆς, σέ σχέσεις ὅπου δέν στέκουν ἀντιμέτωπα τό κεφάλαιο καί ἡ ἐργασία, ἀλλά, ἀπό τή μιά, ἀντικρύζονται κεφάλαιο μέ κεφάλαιο, καί, ἀπό τήν ἄλλη, τά ἄτομα, καί αὐτά πάλι ἁπλῶς σάν ἀγοραστές καί πουλητές. Ὁ χρόνος κυκλοφορίας καί ὁ χρόνος ἐργασίας διασταυρώνονται στό δρόμο τους κι ἔτσι φαίνονται σάν νά καθορίζουν καί οἱ δυό

ἐξίσου τήν ὑπεραξία. Ἡ ἀρχική μορφή, μέ τήν ὁποία ἀντικρύζονται τό κεφάλαιο καί ἡ μισθωτή ἐργασία, μεταμφιέζεται μέ τήν ἀνάμιξη φαινομενικά ἀνεξάρτητων ἀπό αὐτήν σχέσεων. Ἡ ἴδια ἡ ὑπεραξία δέν ἐμφανίζεται σάν προϊόν τῆς ἰδιοποίησης χρόνου ἐργασίας, ἀλλά σάν περίσσευμα τῆς τιμῆς πούλησης τῶν ἐμπορευμάτων πάνω ἀπό τήν τιμή κόστους τους, και γι' αὐτό ἡ τελευταία παρουσιάζεται εὔκολα σάν ἡ πραγματική του ἀξία (valeur intrinsèque), ἔτσι πού τό κέρδος παρουσιάζεται σάν περίσσευμα τῆς τιμῆς πούλησης τῶν ἐμπορευμάτων πάνω ἀπό τήν ἐνυπάρχουσα σ' αὐτά ἀξία.

Εἶναι ἀλήθεια πώς στή διάρκεια τοῦ ἄμεσου προτσές παραγωγῆς ἡ φύση τῆς ὑπεραξίας συνειδητοποιεῖται ὅλο καί περισσότερο ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη, ὅπως μᾶς τόδειξε κιόλας κατά τήν ἐξέταση τῆς ὑπεραξίας ἡ βουλιμία του νά ἰδιοποιηθεῖ ξένο χρόνο ἐργασίας κλπ. Μόνο πού: 1) Τό ἴδιο τό ἄμεσο προτσές τῆς παραγωγῆς ἀποτελεῖ μόνον μιά παροδική φάση, πού περνάει διαρκῶς στό προτσές τῆς κυκλοφορίας καί ἀντίστροφα, ἔτσι πού ἡ σαφέστερη ἤ ἀμυδρότερη εἰκασία πού ἀνέκυψε στόν κεφαλαιοκράτη μέσα στό προτσές τῆς παραγωγῆς σχετικά μέ τήν πηγή τοῦ κέρδους πού ἔβγαλε σ' αὐτό, δηλαδή σχετικά μέ τή φύση τῆς ὑπεραξίας, τό πολύ-πολύ νά ἐμφανίζεται ἴση μέ τήν ἀντίληψη ὅτι τό πραγματοποιημένο περίσσευμα προέρχεται ἀπό τήν κίνηση πού προκαλεῖται ἀπό τήν ἴδια τήν κυκλοφορία, ἡ ὁποία εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τό προτσές τῆς παραγωγῆς, δηλαδή ἀπό τήν κίνηση πού ἀνήκει στό κεφάλαιο ἀνεξάρτητα ἀπό τή σχέση του πρός τήν ἐργασία. Τά φαινόμενα αὐτά τῆς κυκλοφορίας ἀναφέρονται ἀκόμα καί ἀπό σύγχρονους οἰκονομολόγους, ἀπό τούς Ράμσαιϋ, Μάλθους, Σένιορ, Τόρρενς καί ἄλλους, ἄμεσα σάν ἀποδείξεις ὅτι τό κεφάλαιο μόνο στήν ὑλική του ὕπαρξη, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν κοινωνική του σχέση πρός τήν ἐργασία, μέσα στήν ὁποία ἀκριβῶς εἶναι κεφάλαιο, ἀποτελεῖ τάχα μιάν αὐτοτελή πηγή τῆς ὑπεραξίας, δίπλα στήν ἐργασία καί ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἐργασία. — 2) Στή μερίδα τῶν ἐξόδων παραγωγῆς, στά ὁποῖα περιλαβαίνεται ἡ ἀμοιβή τῆς ἐργασίας, καθώς καί ἡ τιμή τῆς πρώτης ὕλης, ἡ φθορά τῶν μηχανῶν κλπ., ἡ ἔκθλιψη ἀπλήρωτης ἐργασίας παρουσιάζεται σάν οἰκονομία στήν πληρωμή ἑνός ἀπό τά εἴδη πού μπαίνουν στά ἔξοδα παραγωγῆς, μόνο σάν μικρότερη πληρωμή γιά μιάν ὁρισμένη ποσότητα ἐργασίας, ἀπαράλλαχτα ὅπως γίνεται οἰκονομία, ὅταν ἡ πρώτη ὕλη ἀγοράζεται πιό φτηνά ἤ ὅταν μειώνεται ἡ φθορά τῶν μηχανῶν. Ἔτσι, ἡ ἀπόσπαση ὑπερεργασίας χάνει τόν εἰδικό της χαρακτήρα, συσκοτίζεται ἡ εἰδική της σχέση μέ τήν ὑπεραξία καί αὐτό εὐνοεῖται καί εὐκολύνε-

ται πολύ ἀπό τό γεγονός, ὅτι ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης παρουσιάζεται μέ τή μορφή τῆς ἀμοιβῆς τῆς ἐργασίας, ὅπως δείξαμε στό VI τμῆμα τοῦ Ι Βιβλίου τοῦ «Κεφαλαίου».

Ἀπό τό γεγονός ὅτι ὅλα τά μέρη τοῦ κεφαλαίου ἐμφανίζονται ἐξίσου σάν πηγή τῆς περίσσιας ἀξίας (τοῦ κέρδους), δημιουργεῖται μιά ἀπατηλή εἰκόνα τῆς σχέσης τοῦ κεφαλαίου.

Ὁ τρόπος πού ἡ ὑπεραξία μετατρέπεται στή μορφή τοῦ κέρδους, περνώντας ἀπό τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἀποτελεῖ ὡστόσο μόνο τήν παραπέρα ἐξέλιξη τῆς ἀναστροφῆς τοῦ ὑποκειμένου καί τοῦ ἀντικειμένου, πού συντελεῖται ἤδη στή διάρκεια τοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς. Ἔχουμε κιόλας δεῖ, ὅτι ὅλες οἱ ὑποκειμενικές παραγωγικές δυνάμεις τῆς ἐργασίας παρουσιάζονται σάν παραγωγικές δυνάμεις τοῦ κεφαλαίου.[16] Ἀπό τή μιά, ἡ ἀξία, ἡ παρωχημένη ἐργασία, πού ἐξουσιάζει τή ζωντανή ἐργασία, προσωποποιεῖται στόν κεφαλαιοκράτη. Ἀπό τήν ἄλλη, ἀντίθετα, ὁ ἐργάτης ἐμφανίζεται ἁπλῶς σάν ἀντικειμενοποιημένη ἐργατική δύναμη, σάν ἐμπόρευμα. Ἀπ' αὐτή τήν ἀναστραμένη σχέση πηγάζει κατ' ἀνάγκην, στήν ἴδια κιόλας τήν ἁπλή σχέση παραγωγῆς, ἡ ἀντίστοιχη ἀναστραμένη παράσταση, μιά μετατοπισμένη συνείδηση, πού ἀναπτύσσεται παραπέρα μέ τίς μεταβολές καί μεταμορφώσεις τοῦ καθεαυτοῦ προτσές τῆς κυκλοφορίας.

Ἀποτελεῖ, ὅπως μπορεῖ νά τό δεῖ κανείς, μελετώντας τή σχολή τοῦ Ρικάρντο, μιά ἐντελῶς λαθεμένη ἀπόπειρα, ὅταν πᾶνε νά παρουσιάσουν τούς νόμους τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους ἄμεσα σάν νόμους τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας ἤ ἀντίστροφα. Φυσικά, στό κεφάλι τοῦ κεφαλαιοκράτη δέν ξεχωρίζονται μεταξύ τους. Στήν ἔκφραση $\frac{\upsilon}{K}$, ἡ ὑπεραξία μετριέται στή σχέση της πρός τήν ἀξία τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, πού προκαταβλήθηκε γιά τήν παραγωγή της καί πού στήν παραγωγή αὐτή ἕνα μέρος καταναλώθηκε ὁλόκληρο καί ἕνα μέρος ἁπλῶς χρησιμοποιήθηκε. Πράγματι, ἡ σχέση $\frac{\upsilon}{K}$ ἐκφράζει τόν βαθμό ἀξιοποίησης ὁλόκληρου τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου, δηλαδή, ἄν παρθεῖ σύμφωνα μέ τήν ἐννοιακή ἐσωτερική συνάρτηση καί μέ τή φύση τῆς ὑπεραξίας, ἡ σχέση αὐτή δείχνει πῶς σχετίζεται τό μέγεθος τῆς ἀλλαγῆς τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου πρός τό μέγεθος τοῦ προκαταβλημένου συνολικοῦ κεφαλαίου.

Αὐτό καθαυτό τό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου τουλάχιστον ἄμεσα δέν βρίσκεται σέ καμιά ἐσωτερική σχέση πρός τό μέγεθος τῆς ὑπεραξίας. Ὅταν ἀπό τό συνολικό κεφάλαιο ἀφαιρεθεῖ

5 Κ. Μάρξ, «Τό Κεφάλαιο», τόμος ΙΙΙ

τό μεταβλητό κεφάλαιο, μένει τό σταθερό κεφάλαιο, πού ἀποτελεῖται ὡς πρός τά ὑλικά του στοιχεῖα ἀπό τούς ὑλικούς ὅρους γιά τήν ἐκπλήρωση τῆς ἐργασίας, ἀπό μέσα ἐργασίας καί ὑλικά ἐργασίας. Γιά νά πραγματοποιηθεῖ σέ ἐμπορεύματα μιά ὁρισμένη ποσότητα ἐργασίας, καί ἑπομένως γιά νά δημιουργήσει ἡ ποσότητα αὐτή ἐργασίας ἀξία, ἀπαιτεῖται μιά ὁρισμένη ποσότητα ὑλικῶν ἐργασίας καί μέσων ἐργασίας. Ἀνάλογα μέ τόν εἰδικό χαρακτήρα τῆς ἐργασίας πού προστίθεται, δημιουργεῖται μιά καθορισμένη τεχνική σχέση ἀνάμεσα στή μάζα τῆς ἐργασίας καί στή μάζα τῶν μέσων παραγωγῆς, στά ὁποῖα πρόκειται νά προστεθεῖ αὐτή ἡ ζωντανή ἐργασία. Δημιουργεῖται, ἑπομένως, ἀντίστοιχα μιά καθορισμένη ἐπίσης σχέση ἀνάμεσα στή μάζα τῆς ὑπεραξίας ἤ τῆς ὑπερεργασίας καί στή μάζα τῶν μέσων παραγωγῆς. Ἄν λ.χ. ἡ ἀναγκαία ἐργασία γιά τήν παραγωγή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας εἶναι 6 ὧρες τήν ἡμέρα, πρέπει ὁ ἐργάτης νά ἐργαστεῖ 12 ὧρες γιά νά βγάλει 6 ὡρῶν ὑπερεργασία, γιά νά παράγει ὑπεραξία 100%. Σ' αὐτές τίς 12 ὧρες καταναλώνει δυό φορές περισσότερα μέσα παραγωγῆς ἀπ' ὅ,τι στίς 6 ὧρες. Αὐτό, ὅμως, δέ θά πεῖ καθόλου ὅτι ἡ ὑπεραξία πού προσθέτει ὁ ἐργάτης μέσα σέ 6 ὧρες βρίσκεται σέ ὁποιαδήποτε ἄμεση σχέση πρός τήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς, πού ἔχουν καταναλωθεῖ στίς 6 ἤ ἔστω στίς 12 ὧρες. Ἡ ἀξία αὐτή δέν ἔχει ἐδῶ ἀπολύτως καμιά σημασία, σημασία ἔχει μόνο νά ὑπάρχει ἡ ἀναγκαία ἀπό τεχνική ἄποψη μάζα. Εἶναι ἐντελῶς χωρίς σημασία ἄν εἶναι ἀκριβή ἤ φτηνή ἡ πρώτη ὕλη ἤ τό μέσο ἐργασίας, ἀρκεῖ μόνο νά ἀποτελοῦνται ἀπό τήν ἀπαιτούμενη ἀξία χρήσης καί νά ὑπάρχουν στήν προβλεπόμενη ἀπό τεχνική ἄποψη ἀναλογία πρός τή ζωντανή ἐργασία πού πρόκειται νά ἀπορροφηθεῖ. Ὡστόσο, ὅταν ξέρω ὅτι σέ μιά ὥρα κλώθονται χ λίβρες βαμβάκι, πού στοιχίζουν α σελλίνια, τότε ξέρω βέβαια ἐπίσης ὅτι σέ 12 ὧρες κλώθονται 12 χ λίβρες βαμβάκι = 12 α σελλίνια, καί μπορῶ νά ὑπολογίσω τή σχέση τῆς ὑπεραξίας πρός τήν ἀξία τῶν 12, ὅπως, καί πρός τήν ἀξία τῶν 6. Ὅμως, ἡ σχέση τῆς ζωντανῆς ἐργασίας πρός τήν *ἀξία* τῶν μέσων παραγωγῆς λογαριάζεται ἐδῶ μόνον ἐφόσον α σελλίνια χρησιμεύουν σάν ὀνομασία τῶν χ λιβρῶν βαμβακιοῦ, γιατί μιά καθορισμένη ποσότητα βαμβάκι ἔχει μιά καθορισμένη τιμή καί γι' αὐτό ἐπίσης ἀντίστροφα μιά ὁρισμένη τιμή μπορεῖ νά χρησιμεύσει σάν δείχτης γιά μιά ὁρισμένη ποσότητα βαμβακιοῦ, ἐφόσον δέν ἀλλάζει ἡ τιμή τοῦ βαμβακιοῦ. Ὅταν ξέρω ὅτι, γιά νά ἰδιοποιηθῶ 6 ὧρες ὑπερεργασία, πρέπει νά βάλω τόν ἐργάτη νά ἐργασθεῖ 12 ὧρες, ἑπομένως πρέπει νάχω βαμβάκι ἕτοιμο γιά 12

ὧρες, καί ὅταν γνωρίζω τήν τιμή αὐτῆς τῆς ποσότητας βαμβακιοῦ, πού ἀπαιτεῖται γιά 12 ὧρες, τότε ὑπάρχει ἔμμεσα κάποια σχέση ἀνάμεσα στήν τιμή τοῦ βαμβακιοῦ (σάν δείχτης τῆς ἀπαραίτητης ποσότητας) καί στήν ὑπεραξία. Ἀντίστροφα, ὅμως, δέν μπορῶ ποτέ ἀπό τήν τιμή τῆς πρώτης ὕλης νά καθορίσω τή μάζα τῆς πρώτης ὕλης, πού μπορεῖ λ.χ. νά κλωστεῖ σέ μιά ὥρα καί ὄχι σέ 6 ὧρες. Ἄρα, δέν ὑπάρχει καμιά ἐσωτερική, ἀναγκαία σχέση ἀνάμεσα στήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, ἑπομένως οὔτε ἀνάμεσα στήν ἀξία τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου ($= \sigma + \mu$) καί στήν ὑπεραξία.

Ὅταν εἶναι γνωστό τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας καί εἶναι δοσμένο τό μέγεθός της, τό ποσοστό τοῦ κέρδους δέν ἐκφράζει τίποτα ἄλλο ἀπό ὅ,τι εἶναι στήν πραγματικότητα, ἕναν ἄλλο τρόπο μέτρησης τῆς ὑπεραξίας, τή μέτρησή της σέ σχέση πρός τήν ἀξία τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, ἀντί, σέ σχέση πρός ἐκεῖνο τό μέρος τοῦ κεφαλαίου, ἀπό τό ὁποῖο πηγάζει ἄμεσα μέσω τῆς ἀνταλλαγῆς του μέ ἐργασία. Ὅμως, στήν πραγματικότητα (δηλαδή στόν κόσμο τῶν φαινομένων), τά πράγματα ἔχουν ἀντίστροφα. Ἡ ὑπεραξία εἶναι δοσμένη, ὅμως εἶναι δοσμένη σάν περίσσευμα τῆς τιμῆς πούλησης τοῦ ἐμπορεύματος πάνω ἀπό τήν τιμή κόστους του, ὁπότε παραμένει μυστηριῶδες, ἀπό ποῦ προέρχεται αὐτό τό περίσσευμα: ἀπό τήν ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας στό προτσές τῆς παραγωγῆς, ἀπό τήν ἐξαπάτηση τῶν ἀγοραστῶν στό προτσές τῆς κυκλοφορίας, ἤ καί ἀπό τά δυό; Ἐκεῖνο πού εἶναι ἀκόμα δοσμένο εἶναι ἡ σχέση αὐτοῦ τοῦ περισσεύματος πρός τήν ἀξία τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου ἤ τό ποσοστό τοῦ κέρδους. Ὁ ὑπολογισμός αὐτοῦ τοῦ περισσεύματος τῆς τιμῆς πούλησης πάνω ἀπό τήν τιμή κόστους στή σχέση του πρός τήν ἀξία τοῦ προκαταβλημένου συνολικοῦ κεφαλαίου εἶναι πολύ σημαντικός καί φυσικός, μιά καί ἔτσι βρίσκεται πράγματι ἡ ἀριθμητική σχέση πού δείχνει πόσο ἔχει ἀξιοποιηθεῖ τό συνολικό κεφάλαιο, ἤ τό βαθμό ἀξιοποίησής του. Ἄν, λοιπόν, ξεκινήσουμε ἀπό αὐτό τό ποσοστό τοῦ κέρδους, δέν μποροῦμε καθόλου νά συμπεράνουμε τήν εἰδική σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στό περίσσευμα καί στό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού ἔχει διατεθεῖ γιά τόν μισθό ἐργασίας. Σ' ἕνα ἀπό τά ἑπόμενα κεφάλαια[17] θά δοῦμε τί κωμικά χοροπηδήματα κάνει ὁ Μάλθους, ὅταν προσπαθεῖ ἀπό τό δρόμο αὐτό νά διεισδύσει στό μυστικό τῆς ὑπεραξίας καί τῆς εἰδικῆς σχέσης της πρός τό μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου. Αὐτό πού δείχνει τό ποσοστό τοῦ κέρδους, σάν τέτιο, εἶναι μᾶλλον τό γεγονός, ὅτι εἶναι ἴδια ἡ σχέση τοῦ περισσεύματος πρός ἰσομεγέθη μέρη τοῦ κεφαλαίου. Τό κεφάλαιο ἀπό τήν ἄποψη

αὐτή, δέν παρουσιάζει ἀπολύτως καμιά ἐσωτερική διαφορά, ἐκτός ἀπό τή διαφορά ἀνάμεσα στό πάγιο καί στό κυκλοφοροῦν κεφάλαιο. Καί αὐτήν τή διαφορά τήν παρουσιάζει τό κεφάλαιο μόνο, γιατί τό περίσσευμα ὑπολογίζεται μέ δυό τρόπους. Δηλαδή, πρῶτον, σάν ἁπλό μέγεθος: περίσσευμα πάνω ἀπό τήν τιμή κόστους. Σ' αὐτή τήν πρώτη μορφή του, ὁλόκληρο τό κυκλοφοροῦν κεφάλαιο μπαίνει στήν τιμή κόστους, ἐνῶ ἀπό τό πάγιο κεφάλαιο μπαίνει σ' αὐτήν μόνο ἡ φθορά. Ἔπειτα, δεύτερον: ἡ σχέση αὐτοῦ τοῦ περισσεύματος σέ ἀξία πρός τή συνολική ἀξία τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου. Ἐδῶ μπαίνει στό λογαριασμό ἡ ἀξία ὅλου τοῦ πάγιου κεφαλαίου, ἀκριβῶς ὅπως καί ἡ ἀξία τοῦ κυκλοφοροῦντος. Ἑπομένως, τό κυκλοφοροῦν κεφάλαιο μπαίνει καί τίς δυό φορές μέ τόν ἴδιο τρόπο, ἐνῶ τό πάγιο κεφάλαιο μπαίνει τή μιά φορά μέ διαφορετικό καί τήν ἄλλη φορά μέ τόν ἴδιο τρόπο πού μπαίνει τό κυκλοφοροῦν κεφάλαιο. Ἔτσι, ἐπιβάλλεται ἐδῶ ἡ διαφορά ἀνάμεσα στό κυκλοφοροῦν καί στό πάγιο κεφάλαιο σάν ἡ μοναδική διαφορά.

Ἑπομένως, γιά νά μιλήσουμε χεγκελιανά, τό περίσσευμα, ὅταν αὐτοαντανακλᾶται ἀπό τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἤ μ' ἄλλα λόγια, ὅταν τό περίσσευμα χαρακτηρίζεται ἀκριβέστερα μέσω τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, ἐμφανίζεται σάν περίσσευμα πού τό παράγει τό κεφάλαιο πάνω ἀπό τή δική του ἀξία μέσα σ' ἕνα χρόνο, ἤ σέ μιά καθορισμένη περίοδο κυκλοφορίας.

Γι' αὐτό, παρ' ὅλο πού τό ποσοστό τοῦ κέρδους διαφέρει ἀριθμητικά ἀπό τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, ἐνῶ ἡ ὑπεραξία καί τό κέρδος εἶναι πράγματι τό ἴδιο πράγμα καί εἶναι ἴσα ἀριθμητικά, ὡστόσο τό κέρδος εἶναι μιά παραλλαγμένη μορφή τῆς ὑπεραξίας, μιά μορφή μέ τήν ὁποία συγκαλύπτεται καί σβήνεται ἡ καταγωγή της καί τό μυστικό τῆς ὕπαρξής της. Πράγματι, τό κέρδος εἶναι ἡ μορφή ἐμφάνισης τῆς ὑπεραξίας, ἡ δέ ὑπεραξία πρέπει μέ ἀνάλυση νά ἐξαχθεῖ ἀπό αὐτήν τή μορφή. Στήν ὑπεραξία ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ἡ σχέση ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί στήν ἐργασία. Στή σχέση κεφαλαίου καί κέρδους, δηλαδή κεφαλαίου καί ὑπεραξίας, ὅπου ἡ ὑπεραξία ἐμφανίζεται, ἀπό τή μιά, σάν περίσσευμα πάνω ἀπό τήν τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος, πού πραγματοποιήθηκε στό προτσές τῆς κυκλοφορίας, καί, ἀπό τήν ἄλλη, σάν ἕνα περίσσευμα πού καθορίζεται ἀκριβέστερα μέσω τῆς σχέσης του πρός τό συνολικό κεφάλαιο, *τό κεφάλαιο ἐμφανίζεται σάν σχέση πρός τόν ἑαυτό του*, σάν μιά σχέση στήν ὁποία τό κεφάλαιο σάν ἀρχικό ποσό ἀξίας διαφέρει ἀπό μιά νέα ἀξία πού δημιουργήθηκε ἀπό αὐτό τό ἴδιο. Ὅτι αὐτήν τή νέα ἀξία τήν παράγει κατά τήν κίνησή του μέσα ἀπό τό προτσές παραγωγῆς καί ἀπό τό προτσές κυκλοφορίας — αὐτό πιά ἔχει συνειδητοποιηθεῖ. Ἀλλά ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο γίνεται αὐτό παραμένει μυστήριο καί φαίνεται σάν νά προέρχεται ἀπό ἰδιότητες πού προσιδιάζουν στό κεφάλαιο καί πού ἐνυπάρχουν σ' αὐτό τό ἴδιο.

Ὅσο περισσότερο θά παρακολουθοῦμε τό προτσές ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου, τόσο περισσότερο θά μυστηριοποιεῖται ἡ σχέση τοῦ κεφαλαίου, καί τόσο λιγότερο θά ἀποκαλύπτεται τό μυστικό τοῦ ἐσωτερικοῦ του ὀργανισμοῦ.

Σέ τοῦτο τό τμῆμα τοῦ Βιβλίου, τό ποσοστό τοῦ κέρδους διαφέρει ἀριθμητικά ἀπό τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας. Ἀντίθετα, τό κέρδος καί ἡ ὑπεραξία ἐξετάζονται σάν ἕνα καί τό αὐτό ἀριθμητικό μέγεθος, πού διαφέρουν μόνο στήν μορφή. Στό ἑπόμενο τμῆμα τοῦ Βιβλίου θά δοῦμε πῶς συνεχίζεται ὁ διαχωρισμός καί πῶς τό κέρδος ἐπηρεάζεται καί ἀριθμητικά σάν ἕνα μέγεθος πού διαφέρει ἀπό τήν ὑπεραξία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Σχέση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους πρός τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας

Ὅπως τονίσαμε στό τέλος τοῦ προηγούμενου κεφαλαίου, ὑποθέτουμε ἐδῶ, ὅπως γενικά σ' ὅλο αὐτό τό πρῶτο τμῆμα τοῦ Βιβλίου, ὅτι γιά ἕνα δοσμένο κεφάλαιο τό σύνολο τοῦ κέρδους εἶναι ἴσο μέ τό συνολικό ποσό τῆς ὑπεραξίας πού ἔχει παραχθεῖ μέ αὐτό τό κεφάλαιο στή διάρκεια μιᾶς δοσμένης περιόδου τῆς κυκλοφορίας. Δέν παίρνουμε λοιπόν γιά τήν ὥρα ὑπόψη, ὅτι αὐτή ἡ ὑπεραξία, ἀπό τή μιά, διασπᾶται σέ διάφορες δευτερογενεῖς μορφές: τόκος τοῦ κεφαλαίου, γαιοπρόσοδος, φόροι κλπ. καί ὅτι, ἀπό τήν ἄλλη, στίς περισσότερες περιπτώσεις δέν συμπίπτει καθόλου μέ τό κέρδος, ὅπως τό ἰδιοποιοῦνται πάνω στή βάση τοῦ γενικοῦ μέσου ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, γιά τό ὁποῖο θά μιλήσουμε στό δεύτερο τμῆμα τοῦ Βιβλίου.

Ἀφοῦ ποσοτικά τό κέρδος προϋποτίθεται ἴσο μέ τήν ὑπεραξία, τό μέγεθός του καί τό μέγεθος τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους καθορίζονται μέ τίς σχέσεις ἁπλῶν ἀριθμητικῶν μεγεθῶν, πού εἶναι δοσμένα ἤ πού μποροῦν νά καθοριστοῦν σέ κάθε ξεχωριστή περίπτωση. Ἔτσι, ἡ ἀνάλυσή μας κινεῖται στήν ἀρχή σέ καθαρά μαθηματικό πεδίο.

Διατηροῦμε τά σύμβολα πού χρησιμοποιήσαμε στό πρῶτο καί στό δεύτερο Βιβλίο. Τό συνολικό κεφάλαιο Κ χωρίζεται στό σταθερό κεφάλαιο σ καί στό μεταβλητό κεφάλαιο μ, καί παράγει μιά ὑπεραξία υ. Τή σχέση αὐτῆς τῆς ὑπεραξίας πρός τό προκαταβλημένο μεταβλητό κεφάλαιο, δηλαδή $\frac{\upsilon}{\mu}$, τήν ὀνομάζουμε ποσοστό τῆς ὑπεραξίας καί τό ἐκφράζουμε μέ τό υ'. Ἑπομένως, $\frac{\upsilon}{\mu} = \upsilon'$, καί γι' αὐτό $\upsilon = \upsilon'\mu$. Ἄν αὐτή ἡ ὑπεραξία συσχετιστεῖ ὄχι μέ τό μεταβλητό κεφάλαιο, ἀλλά μέ ὁλόκληρο τό κεφάλαιο, ὀνομάζεται κέρδος (κ) καί ἡ σχέση τῆς ὑπεραξίας υ πρός τό συνολικό κεφάλαιο Κ, δηλαδή $\frac{\upsilon}{K}$, ὀνομάζεται ποσοστό τοῦ κέρδους: κ'. Ἔτσι, ἔχουμε:

$$\kappa' = \frac{\upsilon}{K} = \frac{\upsilon}{\sigma + \mu},$$

ἄν στή θέση τοῦ υ βάλουμε τό μέγεθος υ'μ, πού βρήκαμε πιό πάνω, θά ἔχουμε:

$$\kappa' = \upsilon' \ \frac{\mu}{K} = \upsilon' \ \frac{\mu}{\sigma + \mu},$$

μιά ἐξίσωση πού μπορεῖ νά ἐκφραστεῖ μέ τήν ἀναλογία:

$$\kappa' : \upsilon' = \mu : K,$$

ὅπου τό ποσοστό τοῦ κέρδους σχετίζεται πρός τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, ὅπως τό μεταβλητό κεφάλαιο, πρός τό συνολικό κεφάλαιο.

Ἀπό αὐτή τήν ἀναλογία προκύπτει ὅτι τό κ', τό ποσοστό τοῦ κέρδους, εἶναι πάντα μικρότερο ἀπό τό υ', ἀπό τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, γιατί τό μ, τό μεταβλητό κεφάλαιο, εἶναι πάντα μικρότερο ἀπό τό Κ, ἀπό τό ἄθροισμα μ + σ, ἀπό τό μεταβλητό καί τό σταθερό κεφάλαιο μαζί παρμένα. Ἐκτός, ἄν ἐξαιρέσουμε τήν μοναδική περίπτωση, πού στήν πράξη εἶναι ἀδύνατο νά συμβεῖ, ὅταν τό μ Κ, ὅταν δηλαδή ὁ κεφαλαιοκράτης δέν θά εἶχε προκαταβάλει καθόλου σταθερό κεφάλαιο, δηλαδή μέσα παραγωγῆς, ἀλλά μόνον μισθό ἐργασίας.

Ὡστόσο, στήν ἀνάλυσή μας πρέπει νά παρθοῦν ὑπόψη ἀκόμα μιά σειρά παράγοντες, πού ἐπιδροῦν καθοριστικά στό μέγεθος τοῦ σ, τοῦ μ καί τοῦ υ καί γι' αὐτό θά πρέπει ν' ἀναφερθοῦν σύντομα.

Πρῶτο, ἡ *ἀξία τοῦ χρήματος*. Αὐτήν μποροῦμε νά τήν θεωροῦμαι παντοῦ σταθερή.

Δεύτερο, ἡ *περιστροφή*. Τόν παράγοντα αὐτόν δέν τόν παίρνουμε γιά τήν ὥρα καθόλου ὑπόψη, γιατί ἡ ἐπίδρασή του στό ποσοστό τοῦ κέρδους θά ἐξεταστεῖ ἰδιαίτερα σ' ἕνα ἀπό τά κατοπινά κεφάλαια. {Ἐδῶ, προτρέχοντας, ἀναφέρουμε μόνον τό ἕνα σημεῖο, ὅτι ὁ τύπος $\kappa' = \upsilon' \ \frac{\mu}{K}$ εἶναι αὐστηρά σωστός μόνο γιά *μιά* περίοδο περιστροφῆς τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, ὅτι ὅμως μποροῦμε νά τόν κάνουμε σωστό καί γιά τήν ἐτήσια περιστροφή, ἄν στή θέση τοῦ υ', τοῦ ἁπλοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας, βάλουμε τό υ'ν, τό ἐτήσιο ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, ὅπου τό ν ἐκφράζει τόν ἀριθμό τῶν περιστροφῶν τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου στή διάρκεια ἑνός ἔτους (Βλέπε, «Τό Κεφάλαιο» Βιβλίο ΙΙ, κεφάλαιο XVI, 1). — Φ. Ε.}.

Τρίτο, πρέπει νά παρθεῖ ὑπόψη ἡ *παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας*, πού ἡ ἐπίδρασή της στό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας ἐξετάστηκε διεξοδικά στό «Κεφάλαιο», Βιβλίο Ι, τμῆμα IV. Μπορεῖ ὅμως νά ἀσκήσει

καί ἄμεση ἐπίδραση στό ποσοστό τοῦ κέρδους, τουλάχιστον ἑνός ξεχωριστοῦ ἀτομικοῦ κεφαλαίου, ὅταν, ὅπως ἀναλύθηκε στό Βιβλίο Ι, κεφ. Χ, σελ. 323/314, αὐτό τό ξεχωριστό κεφάλαιο ἐργάζεται μέ παραγωγικότητα μεγαλύτερη ἀπό τήν κοινωνική μέση παραγωγικότητα, παράγει δηλαδή τά προϊόντα του σέ ἀξία μικρότερη ἀπό τήν μέση κοινωνική ἀξία τῶν ἴδιων ἐμπορευμάτων, καί πραγματοποιεῖ ἔτσι ἕνα ἔκτακτο κέρδος (Extraprofit). Αὐτή τήν περίπτωση ὅμως δέν τήν παίρνουμε γιά τήν ὥρα ὑπόψη, γιατί καί σ' αὐτό τό τμῆμα τοῦ Βιβλίου ξεκινοῦμε ἀκόμα ἀπό τήν προϋπόθεση, ὅτι τά ἐμπορεύματα παράγονται σέ ὁμαλές κοινωνικές συνθῆκες καί πουλιοῦνται στήν ἀξία τους. Ξεκινᾶμε λοιπόν σέ κάθε ξεχωριστή περίπτωση ἀπό τήν προϋπόθεση ὅτι μένει σταθερή ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας. Πράγματι, ἡ ἀξιακή σύνθεση ἑνός ἐπενδυμένου σ' ἕναν βιομηχανικό κλάδο κεφαλαίου, δηλαδή μιά ὁρισμένη σχέση τοῦ μεταβλητοῦ πρός τό σταθερό κεφάλαιο, ἐκφράζει κάθε φορά ἕναν ὁρισμένο βαθμό τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας. Μόλις λοιπόν ἡ σχέση αὐτή ὑποστεῖ μιάν ἀλλαγή, διαφορετική ἀπό αὐτήν πού ὑφίσταται ἀπό μιάν ἁπλή ἀλλαγή τῆς ἀξίας τῶν ὑλικῶν συστατικῶν τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου ἤ ἀπό μιάν ἀλλαγή τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας, πρέπει νά ἔχει ὑποστεῖ ἀλλαγή καί ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας καί γι' αὐτό θά βροῦμε ἀρκετά συχνά, ὅτι καί οἱ ἀλλαγές πού συντελοῦνται στούς παράγοντες σ, μ καί υ ὑποδηλώνουν ἐπίσης ἀλλαγές πού ἔγιναν στήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας.

Τό ἴδιο ἰσχύει γιά τούς ὑπόλοιπους τρεῖς παράγοντες: *διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας καί μισθός τῆς ἐργασίας*. Ἡ ἐπίδρασή τους στή μάζα καί στό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας ἐξετάστηκε διεξοδικά στό πρῶτο Βιβλίο.[18] Εἶναι λοιπόν κατανοητό, πώς, ἄν γιά λόγους ἁπλοποίησης ξεκινοῦμε πάντα ἀπό τήν προϋπόθεση ὅτι μένουν σταθεροί αὐτοί οἱ τρεῖς παράγοντες, ὡστόσο, οἱ ἀλλαγές πού συντελοῦνται στό μ καί στό υ, μπορεῖ ἐπίσης νά περικλείνουν ἀλλαγή στό μέγεθος αὐτῶν τῶν τριῶν καθοριστικῶν παραγόντων. Καί ἐδῶ ἀρκεῖ νά ὑπενθυμίσουμε σύντομα, ὅτι ὁ μισθός τῆς ἐργασίας ἐπιδρᾶ ἀντίστροφα στό μέγεθος τῆς ὑπεραξίας καί στό ὕψος τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας ἀπό ὅ,τι ἡ διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας καί ἡ ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας, ὅτι ἡ αὔξηση τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας μειώνει τήν ὑπεραξία, ἐνῶ ἡ παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας καί ἡ αὔξηση τῆς ἐντατικότητας τῆς ἐργασίας τήν αὐξάνουν.

Ἄς ὑποθέσουμε λ.χ., ὅτι ἕνα κεφάλαιο 100, μέ 20 ἐργάτες, πού

ἐργάζονται δέκα ὧρες τήν ἡμέρα καί παίρνουν συνολικό βδομαδιάτικο μισθό 20, παράγει ὑπεραξία 20, τότε ἔχουμε:

$$80_\sigma + 20_\mu + 20_\upsilon, \text{ ἤ } \upsilon' = 100\%, \text{ ἤ } \kappa' = 20\%.$$

Ἄς ὑποθέσουμε τώρα, ὅτι ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα παρατείνεται καί γίνεται 15 ὧρες, χωρίς νά αὐξηθεῖ ὁ μισθός ἐργασίας. Τότε ὅλη ἡ νεοπαραγμένη ἀπό τούς 20 ἐργάτες ἀξία αὐξάνει ἀπό 40 σέ 60 (10 : 15 = 40 : 60). Ἐπειδή τό μ, ὁ μισθός ἐργασίας πού πληρώθηκε μένει ὁ ἴδιος, ἡ ὑπεραξία αὐξάνει ἀπό 20 σέ 40, καί ἔχουμε:

$$80_\sigma + 20_\mu + 40_\upsilon, \text{ ἤ } \upsilon' = 200\%, \text{ ἤ } \kappa' = 40\%.$$

Ἄν πάλι μέ δεκάωρη ἐργασία πέσει ὁ μισθός ἀπό 20 σέ 12, τότε θά ἔχουμε, ὅπως στήν ἀρχή, ἕνα συνολικό νεοπαραγμένο προϊόν 40, πού ὅμως μοιράζεται τώρα διαφορετικά. Τό μ πέφτει στά 12 καί γι' αὐτό ἀφήνει ἕνα ὑπόλοιπο 28 γιά τό υ. Ἔχουμε λοιπόν:

$$80_\sigma + 12_\mu + 28_\upsilon, \text{ ἤ } \upsilon' = 233^1/_3\%, \text{ ἤ } \kappa' = \frac{28}{92} = 30^{10}/_{23}\%.$$

Βλέπουμε, λοιπόν, ὅτι τόσο ἡ παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας (ἤ ἡ ἀντίστοιχα αὐξημένη ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας), ὅσο καί ἡ μείωση τοῦ μισθοῦ αὐξάνουν τή μάζα, ἑπομένως καί τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας. Ἀντίθετα, ὁ αὐξημένος μισθός, ἄν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι παραμένουν ἀμετάβλητοι, ἐλαττώνει τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας. Ἄν, λοιπόν, μεγαλώσει τό μ, λόγω αὔξησης τοῦ μισθοῦ, τότε τό μ δέν ἐκφράζει μιά αὐξημένη ποσότητα ἐργασίας, ἀλλά μόνο μιά ἀκριβότερα πληρωμένη ποσότητα ἐργασίας. Τό υ' καί τό κ' δέν ἀνεβαίνουν, ἀλλά πέφτουν.

Ἐδῶ γίνεται πιά κατάδηλο, ὅτι δέν μποροῦν νά ἐπέλθουν ἀλλαγές στήν ἐργάσιμη ἡμέρα, στήν ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας καί στό μισθό ἐργασίας, χωρίς ταυτόχρονη ἀλλαγή στό μ καί στό υ, καθώς καί στή σχέση μεταξύ τους, δηλαδή καί στό κ', στή σχέση τοῦ υ πρός τό $\sigma + \mu$, πρός ὅλο τό κεφάλαιο. Εἶναι ἐξίσου καθαρό, ὅτι μιά ἀλλαγή στή σχέση τοῦ υ πρός τό μ περιλαβαίνει ἐπίσης μιάν ἀλλαγή τουλάχιστον σέ ἕναν ἀπό τούς τρεῖς ὅρους τῆς ἐργασίας, πού ἀναφέραμε.

Σ' αὐτό ἀκριβῶς φαίνεται ἡ ἰδιαίτερη ὀργανική σχέση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου μέ τήν κίνηση τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου καί μέ τήν ἀξιοποίησή του, καθώς καί ἡ διαφορά του ἀπό τό σταθερό κεφάλαιο. Κατά τή δημιουργία ἀξίας, τό σταθερό κεφάλαιο ἔχει σημασία μόνο λόγω τῆς ἀξίας, πού ἔχει τό ἴδιο. Δέν ἔχει ὅμως ἀπολύτως καμιά σημασία γιά τή δημιουργία τῆς ἀξίας, ἄν ἕνα σταθερό κεφάλαιο

1.500 λιρῶν στερλινῶν ἀντιπροσωπεύει 1.500 τόννους σίδερο πρός 1 λίρ. στ. τόν τόννο, ἤ 500 τόννους σίδερο πρός 3 λίρ. στ. τόν τόννο. Ἡ ποσότητα τῶν πραγματικῶν ὑλικῶν, πού ἀντιπροσωπεύει ἡ ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, εἶναι ἀπολύτως χωρίς σημασία γιά τή δημιουργία τῆς ἀξίας καί γιά τό ποσοστό τοῦ κέρδους, πού ἀλλάζει σέ ἀντίθετη κατεύθυνση πρός αὐτή τήν ἀξία, δηλαδή εἶναι ἐντελῶς χωρίς σημασία ποιά σχέση ἔχει ἡ αὔξηση ἤ ἡ ἐλάττωση τῆς ἀξίας τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πρός τή μάζα τῶν ὑλικῶν ἀξιῶν χρήσης, πού ἀντιπροσωπεύει τό κεφάλαιο αὐτό.

Ἐντελῶς διαφορετικά ἔχουν τά πράγματα μέ τό μεταβλητό κεφάλαιο. Ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει, πρίν ἀπ' ὅλα, δέν εἶναι ἡ ἀξία πού ἔχει τό μεταβλητό κεφάλαιο, ἡ ὑλοποιημένη σ' αὐτό ἐργασία, ἀλλά ἡ ἀξία αὐτή σάν ἁπλός δείχτης τῆς συνολικῆς ἐργασίας πού θέτει σέ κίνηση καί πού δέν ἐκφράζεται μ' αὐτό. Δηλαδή τῆς συνολικῆς ἐργασίας, τῆς ὁποίας ἡ διαφορά ἀπό τήν ἐργασία πού ἐκφράζεται μ' αὐτό τό ἴδιο τό μεταβλητό κεφάλαιο καί πού γι' αὐτό εἶναι ἐργασία πληρωμένη, τῆς συνολικῆς ἐργασίας, τό μέρος τῆς ὁποίας δημιουργεῖ ὑπεραξία, εἶναι ἀκριβῶς τόσο πιό μεγάλο, ὅσο λιγότερη εἶναι ἡ ἐργασία πού περιέχεται στό ἴδιο τό μεταβλητό κεφάλαιο. Ἄς ὑποθέσουμε, ὅτι μιά ἐργάσιμη ἡμέρα 10 ὡρῶν εἶναι ἴση μέ δέκα σελλίνια = δέκα μάρκα. Ἄν ἡ ἀναγκαία ἐργασία πού ἀναπληρώνει τόν μισθό τῆς ἐργασίας, δηλαδή τό μεταβλητό κεφάλαιο = 5 ὧρες = 5 σελ., τότε ἡ ὑπερεργασία = 5 ὧρες καί ἡ ὑπεραξία = 5 σελ. Ἄν πάλι, ἡ ἀναγκαία ἐργασία = 4 ὧρες = 4 σελ., τότε ἡ ὑπερεργασία = 6 ὧρες καί ἡ ὑπεραξία = 6 σελλίνια.

Μόλις, λοιπόν, τό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου πάψει νά εἶναι δείχτης τῆς μάζας τῆς ἐργασίας, πού τίθεται ἀπ' αὐτό σέ κίνηση, πιό σωστά, ὅταν ἀλλάζει τό μέτρο αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ δείχτη, τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας ἀλλάζει σέ ἀντίθετη κατεύθυνση καί σέ ἀντίστροφη ἀναλογία.

Περνᾶμε τώρα στήν ἐφαρμογή τῆς πιό πάνω ἐξίσωσης τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας $\varkappa' = \upsilon' \frac{\mu}{K}$ στίς διάφορες πιθανές περιπτώσεις. Θά ἀλλάζουμε τήν ἀξία τοῦ ἑνός ὕστερα ἀπό τόν ἄλλο τῶν ξεχωριστῶν παραγόντων τοῦ $\upsilon' \frac{\mu}{K}$ καί θά διαπιστώνουμε τήν ἐπίδραση αὐτῶν τῶν ἀλλαγῶν στό ποσοστό τοῦ κέρδους. Ἔτσι, θά βροῦμε διάφορες σειρές περιπτώσεων, πού μποροῦμε νά τίς δοῦμε, εἴτε σάν διαδοχικές ἀλλαγμένες συνθῆκες δράσης τοῦ ἴδιου κεφαλαίου, εἴτε

ὅμως σάν διαφορετικά κεφάλαια, πού ὑπάρχουν ταυτόχρονα τό ἕνα δίπλα στό ἄλλο καί πού ἔχουν παρθεῖ γιά νά συγκριθοῦν λ.χ. σέ διάφορους κλάδους τῆς βιομηχανίας ἤ σέ διάφορες χῶρες. Ἑπομένως, ἄν ἡ ἀντίληψη, ὅτι μερικά ἀπό τά παραδείγματά μας ἐμφανίζονται τραβηγμένα ἤ πραχτικά ἀδύνατα, ὅταν τά δεῖ κανείς σάν διαδοχικές στό χρόνο καταστάσεις ἑνός καί τοῦ αὐτοῦ κεφαλαίου, τότε ἡ ἀντίρρηση αὐτή φεύγει, μόλις θά τά ἀντιληφθεῖ σάν σύγκριση ἀνεξάρτητων κεφαλαίων.

Χωρίζουμε λοιπόν, τό γινόμενο $\upsilon' \frac{\mu}{K}$ στούς δύο παράγοντές του: υ' καί $\frac{\mu}{K}$. Στήν ἀρχή θεωροῦμε τό υ' σταθερό καί ἐξετάζουμε τήν ἐπίδραση τῶν πιθανῶν ἀλλαγῶν τοῦ $\frac{\mu}{K}$. Θεωροῦμε μετά τό κλάσμα $\frac{\mu}{K}$ σταθερό καί βάζουμε τό υ' νά ὑποστεῖ ὅλες τίς δυνατές ἀλλαγές. Τέλος, ὑποθέτουμε ὅτι ὅλοι οἱ παράγοντες εἶναι μεταβλητοί καί ἐξαντλοῦμε ἔτσι ὅλες τίς περιπτώσεις, ἀπό τίς ὁποῖες μποροῦν νά συναχθοῦν νόμοι σχετικά μέ τό ποσοστό τοῦ κέρδους.

Ι. Τό υ' σταθερό, τό $\frac{\mu}{K}$ μεταβλητό

Γιά τήν περίπτωση αὐτή, πού περικλείνει πολλές δευτερογενεῖς περιπτώσεις, μπορεῖ νά καταστρωθεῖ ἕνας γενικός τύπος. Ἄν ἔχουμε δύο κεφάλαια: Κ καί K_1, μέ τά ἀντίστοιχα μεταβλητά συστατικά μ καί μ_1, μέ τό κοινό καί γιά τά δυό ποσοστό ὑπεραξίας υ' καί μέ κοινά τά ποσοστά κέρδους $\varkappa'$ καί $\varkappa'_1$, τότε βγαίνει:

$$\varkappa' = \upsilon' \frac{\mu}{K} \text{ καί } \varkappa'_1 = \upsilon' \frac{\mu_1}{K_1}.$$

Ἄν φέρουμε τώρα τό Κ καί τό K_1, καθώς καί τό μ καί μ_1 σέ σχέση μεταξύ τους, ἄν ὑποθέσουμε λ.χ. τήν ἀξία τοῦ κλάσματος $\frac{K_1}{K}$ = Γ καί τήν ἀξία τοῦ κλάσματος $\frac{\mu_1}{\mu} = \gamma$, τότε τό $K_1 = \Gamma K$ καί τό $\mu_1 = \gamma\mu$. Ἄν τώρα, στήν πιό πάνω ἐξίσωση θέσουμε στή θέση τοῦ $\varkappa'_1$, τοῦ K_1 καί τοῦ μ_1 τίς ἀξίες πού κερδίθηκαν μ' αὐτό τόν τρόπο, θά ἔχουμε:

$$\varkappa'_1 = \upsilon' \frac{\gamma\mu}{\Gamma K}.$$

Ἀπό τίς δυό πιό πάνω ἐξισώσεις μποροῦμε, ὅμως, νά συνάγουμε ἀκόμα ἕναν δεύτερο τύπο, μετατρέποντάς τες στήν παρακάτω ἀναλογία:

$$\varkappa' : \varkappa'_1 = \upsilon' \frac{\mu}{K} : \upsilon' \frac{\mu_1}{K_1} = \frac{\mu}{K} : \frac{\mu_1}{K_1}.$$

Ἐπειδή ἡ ἀξία ἑνός κλάσματος μένει ἴδια, ὅταν ὁ ἀριθμητής καί ὁ παρανομαστής πολλαπλασιαστοῦν ἤ διαιρεθοῦν μέ τόν ἴδιο ἀριθμό, μποροῦμε τό $\frac{\mu}{K}$ καί τό $\frac{\mu_1}{K_1}$ νά τά ἀναγάγουμε σέ ποσοστά, δηλαδή νά βάλουμε καί τό K καί τό $K_1 = 100$. Τότε ἔχουμε: $\frac{\mu}{K} = \frac{\mu}{100}$ καί $\frac{\mu_1}{K_1} = \frac{\mu_1}{100}$ καί μποροῦμε στήν πιό πάνω ἀναλογία νά παραλείψουμε τούς παρανομαστές καί νά βροῦμε:

$$\varkappa' : \varkappa'_1 = \mu : \mu_1, \text{ ἤ:}$$

Τά ποσοστά κέρδους δυό ὁποιωνδήποτε κεφαλαίων, πού λειτουργοῦν μέ ἴσο ποσοστό ὑπεραξίας, σχετίζονται μεταξύ τους ὅπως τά μεταβλητά μέρη αὐτῶν τῶν κεφαλαίων, ὑπολογισμένα σέ ποσοστά τῶν ἀντίστοιχων συνολικῶν κεφαλαίων τους.

Αὐτοί οἱ δυό τύποι περιλαβαίνουν ὅλες τίς περιπτώσεις τῶν ἀλλαγῶν τοῦ $\frac{\mu}{K}$.

Ἀκόμα μιά παρατήρηση, προτοῦ μελετήσουμε τίς δυό αὐτές περιπτώσεις ξεχωριστά τή μιά ἀπό τήν ἄλλη. Μιά καί τό K εἶναι τό ἄθροισμα τοῦ σ καί τοῦ μ, τοῦ σταθεροῦ καί τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, καί μιά πού τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας καί τό ποσοστό τοῦ κέρδους ἐκφράζονται συνήθως σέ ἑκατοστά, γενικά μᾶς βολεύει νά ὑποθέσουμε ὅτι τό ἄθροισμα $\sigma + \mu$ εἶναι ἐπίσης ἴσο μέ 100, δηλαδή νά ἐκφράσουμε σέ ἑκατοστά τό σ καί τό μ. Γιά τόν καθορισμό, ὄχι βέβαια τῆς μάζας, ἀλλά τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, εἶναι τό ἴδιο ἄν ποῦμε: ἕνα κεφάλαιο 15.000, πού ἀποτελεῖται ἀπό 12.000 σταθερό καί 3.000 μεταβλητό κεφάλαιο, παράγει ὑπεραξία 3.000, ἤ ἄν ἀναγάγουμε τό κεφάλαιο αὐτό σέ ποσοστά:

$$15.000\ K = 12.000_\sigma + 3.000_\mu\ (+\ 3.000_\upsilon)$$

$$100\ K = 80_\sigma + 20_\mu\ (+\ 20_\upsilon).$$

Καί στίς δυό περιπτώσεις τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας $\upsilon' = 100\%$ καί τό ποσοστό τοῦ κέρδους $= 20\%$.

Τό ἴδιο θά βγεῖ ἄν συγκρίνουμε μεταξύ τους δυό κεφάλαια, λ.χ. ἄν συγκρίνουμε μέ τό προηγούμενο κεφάλαιο τό παρακάτω κεφάλαιο:

$$12.000\ K = 10.800_\sigma + 1.200_\mu\ (+\ 1.200_\upsilon)$$

$$100\ K = 90_\sigma + 10_\mu\ (+\ 10_\upsilon),$$

ὅπου καί τίς δυό φορές τό $\upsilon' = 100\%$ καί τό $\varkappa' = 10\%$ καί ὅπου

ἡ σύγκριση μέ τό προηγούμενο κεφάλαιο στήν ποσοστιαία μορφή εἶναι πολύ πιό σαφής.

Ἄν, ἀντίθετα, πρόκειται γιά ἀλλαγές πού συντελοῦνται στό ἴδιο κεφάλαιο, τότε σπάνια μόνο μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ ἡ ποσοστιαία μορφή, γιατί σχεδόν πάντα ἐξαλείφει αὐτές τίς ἀλλαγές. Ὅταν ἕνα κεφάλαιο τῆς ποσοστιαίας μορφῆς:

$$80_\sigma + 20_\mu + 20_\upsilon$$

περνᾶ στήν ποσοστιαία μορφή:

$$90_\sigma + 10_\mu + 10_\upsilon,$$

δέν φαίνεται, ἄν ἡ ἀλλαγμένη ποσοστιαία σύνθεση $90_\sigma + 10_\mu$ προέκυψε ἀπό τήν ἀπόλυτη μείωση τοῦ μ ἤ ἀπό τήν ἀπόλυτη αὔξηση τοῦ σ, ἤ καί ἀπό τίς δυό. Γιά νά φανεῖ αὐτό, πρέπει νά ἔχουμε τά ἀπόλυτα ἀριθμητικά μεγέθη. Γιά τή μελέτη ὅμως τῶν ἑπόμενων ξεχωριστῶν περιπτώσεων μεταβολῶν, τό ζήτημα ἔγκειται στό πῶς συντελέστηκε αὐτή ἡ ἀλλαγή, ἄν τό $80_\sigma + 20_\mu$ ἔγινε $90_\sigma + 10_\mu$, χάρη στό γεγονός ὅτι οἱ $12.000_\sigma + 3.000_\mu$, μέ τήν αὔξηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου καί μέ ἀμετάβλητο τό μεταβλητό κεφάλαιο ἄλλαξαν καί ἔγιναν $27.000_\sigma + 3.000_\mu$ (σέ ποσοστά: $90_\sigma + 10_\mu$), ἤ ἄν πῆρε τή μορφή αὐτή μέ ἀμετάβλητο τό σταθερό κεφάλαιο χάρη στή μείωση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, δηλαδή μέ τό πέρασμα στίς $12.000_\sigma + 1333^{1}/_{3\mu}$ (σέ ποσοστά ἐπίσης $90_\sigma + 10_\mu$), ἤ τέλος μέ τήν ἀλλαγή καί τῶν δύο προσθετέων, λογουχάρη $13.500_\sigma + 1.500_\mu$ (σέ ποσοστά πάλι $90_\sigma + 10_\mu$). Ἀλλά ἀκριβῶς αὐτές τίς περιπτώσεις θά μελετήσουμε τή μιά ὕστερα ἀπό τήν ἄλλη, καί, ἔτσι, θά παραιτηθοῦμε ἀπό τίς εὐκολίες πού μᾶς προσφέρει ἡ ποσοστιαία μορφή ἤ θά χρησιμοποιήσουμε μονάχα σέ δεύτερη γραμμή τή μορφή αὐτή.

1. Τό υ' καί τό K σταθερά, τό μ μεταβλητό

Ὅταν τό μ ἀλλάζει τό μέγεθός του, μπορεῖ τό K νά μείνει ἀμετάβλητο μόνον, ὅταν τό ἄλλο συστατικό μέρος τοῦ K, δηλαδή τό σταθερό κεφάλαιο σ, μεταβάλλει τό μέγεθός του κατά τό ἴδιο ποσό, ὅπως τό μ, ὅμως σέ ἀντίθετη κατεύθυνση. Ἄν τό K εἶναι ἀρχικά $= 80_\sigma + 20_\mu = 100$, καί ἄν τό μ μειωθεῖ ἔπειτα σέ 10, μπορεῖ τό K νά μείνει $= 100$, μόνον ἄν τό σ αὐξηθεῖ σέ 90, ὁπότε θάχουμε: $90_\sigma + 10_\mu = 100$. Γιά νά μιλήσουμε γενικά: ἄν τό μ μεταβληθεῖ σέ $\mu \pm \delta$, δηλαδή σέ μ αὐξημένο ἤ μειωμένο κατά τό δ, πρέπει τό σ νά μετατραπεῖ σέ $\sigma \mp \delta$, πρέπει νά κυμανθεῖ κατά τό ἴδιο ποσό,

σέ ἀντίθετη ὅμως κατεύθυνση, γιά νά ἀνταποκριθεῖ στούς ὅρους τῆς προκείμενης περίπτωσης.

Ἐπίσης πρέπει, ὅταν τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας υ' μένει τό ἴδιο, ἀλλά ἀλλάζει τό μεταβλητό κεφάλαιο μ, νά ἀλλάζει ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας, γιατί $\upsilon = \upsilon'\mu$, καί στό $\upsilon'\mu$ ὁ ἕνας παράγοντας, τό μ, ἀποχτάει ἄλλη ἀξία.

Οἱ προϋποθέσεις τῆς περίπτωσής μας μᾶς δίνουν, δίπλα στήν ἀρχική ἐξίσωση

$$\varkappa' = \upsilon' \frac{\mu}{K},$$

ὕστερ' ἀπό τήν ἀλλαγή τοῦ μ, τή δεύτερη ἐξίσωση:

$$\varkappa_1' = \upsilon' \frac{\mu_1}{K},$$

ὅπου τό μ μετατράπηκε σέ μ_1 καί βρίσκουμε τό $\varkappa'_1$, τό μεταβλημένο ποσοστό κέρδους, πού προκύπτει ἀπ' αὐτό.

Τό βρίσκουμε μέ τήν ἀντίστοιχη ἀναλογία:

$$\varkappa' : \varkappa'_1 = \upsilon' \frac{\mu}{K} : \upsilon' \frac{\mu_1}{K} = \mu : \mu_1.$$

Ἤ: Ὅταν τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας καί τό συνολικό κεφάλαιο μένουν τά ἴδια, ἡ σχέση τοῦ ἀρχικοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους πρός τό νέο ποσοστό τοῦ κέρδους, πού προέκυψε ἀπό τήν ἀλλαγή τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, εἶναι ἀνάλογη μέ τή σχέση τοῦ ἀρχικοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου πρός τό ἀλλαγμένο μεταβλητό κεφάλαιο.

Ἄν τό κεφάλαιο ἦταν ἀρχικά ὅπως πιό πάνω:

I. 15.000 $K = 12.000_\sigma + 3.000_\mu$ ($+ 3.000_\upsilon$) καί εἶναι τώρα:

II. 15.000 $K = 13.000_\sigma + 2.000_\mu$ ($+ 2.000_\upsilon$), τότε καί στίς δυό περιπτώσεις τό $K = 15.000$ καί τό $\upsilon' = 100\%$, ἡ δέ σχέση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους τοῦ I, 20%, πρός τό ποσοστό τοῦ κέρδους τοῦ II, $13^1/_3\%$, εἶναι ἴδια μέ τή σχέση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου τοῦ I, 3.000, πρός τό μεταβλητό κεφάλαιο τοῦ II, 2.000, ἑπομένως: $20\% : 13^1/_3\% = 3.000 : 2.000$.

Τό μεταβλητό κεφάλαιο μπορεῖ τώρα νά αὐξηθεῖ ἤ νά ἐλαττωθεῖ. Ἄς πάρουμε πρῶτα ἕνα παράδειγμα, στό ὁποῖο αὐξάνει. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἕνα κεφάλαιο εἶναι ἀρχικά συγκροτημένο καί λειτουργεῖ ὡς ἑξῆς:

I. $100_\sigma + 20_\mu + 10_\upsilon$. $K = 120$, $\upsilon' = 50\%$, $\varkappa' = 8^1/_3\%$.

Ἄς ὑποθέσουμε τώρα ὅτι τό μεταβλητό κεφάλαιο αὐξάνει καί γί-

νεται 30. Τότε πρέπει, σύμφωνα μέ τήν ὑπόθεσή μας, τό σταθερό κεφάλαιο νά πέσει ἀπό 100 στά 90, γιά νά μείνει ἀμετάβλητο τό συνολικό κεφάλαιο = 120. Μέ ἴδιο τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας = 50%, πρέπει ἡ ὑπεραξία πού θά παραχθεῖ νά ἀνέβει καί νά φτάσει 15. Θάχουμε, λοιπόν:

II. $90_\sigma + 30_\mu + 15_\upsilon$. $K = 120$, $\upsilon' = 50\%$, $\varkappa' = 12^1/_2\%$.

Ἄς ξεκινήσουμε πρῶτα ἀπό τήν ὑπόθεση ὅτι ὁ μισθός τῆς ἐργασίας μένει ἀμετάβλητος. Στήν περίπτωση αὐτή πρέπει νά ἔχουν μείνει ἴδιοι καί οἱ ἄλλοι παράγοντες τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας, ἐργάσιμη ἡμέρα καί ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας. Ἡ αὔξηση τοῦ μ (ἀπό 20 σέ 30) μπορεῖ, λοιπόν, νά ἔχει μόνο τήν ἔννοια ὅτι χρησιμοποιοῦνται κατά τό ἥμισυ περισσότεροι ἐργάτες. Τότε αὐξάνει κατά τό ἥμισυ καί ἡ νεοπαραγμένη συνολική ἀξία, ἀπό 30 σέ 45 καί κατανέμεται, ἀκριβῶς, ὅπως καί προηγούμενα: $^2/_3$ γιά τό μισθό τῆς ἐργασίας καί $^1/_3$ γιά τήν ὑπεραξία. Ταυτόχρονα, ὅμως, ἐνῶ ἔχουμε αὐξημένο τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν, τό σταθερό κεφάλαιο, ἡ ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς, ἔπεσε ἀπό 100 στά 90. Ἔχουμε, ἑπομένως, νά κάνουμε μέ μιά περίπτωση μειωνόμενης παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας, πού συνδέεται μέ τήν ταυτόχρονη μείωση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου. Ἀπό οἰκονομική ἄποψη, εἶναι δυνατή μιά τέτια περίπτωση;

Στή γεωργία καί στήν ἐξορυχτική βιομηχανία, ὅπου εὔκολα μπορεῖ νά νοηθεῖ μιά μείωση τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας καί ἑπομένως, μιά αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀπασχολουμένων ἐργατῶν, τό προτσές αὐτό — μέσα στά πλαίσια τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καί πάνω στή βάση της — εἶναι συνδεμένο ὄχι μέ μείωση, ἀλλά μέ αὔξηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου. Ἀκόμα καί ὅταν ἡ πιό πάνω μείωση τοῦ σ θά ὀφειλόταν σέ ἁπλή πτώση τῶν τιμῶν, ἕνα ξεχωριστό κεφάλαιο μόνο κάτω ἀπό ἐντελῶς ἔκτακτες περιστάσεις θά μποροῦσε νά πραγματοποιήσει τό πέρασμα ἀπό τό I στό II. Γιά δυό ὅμως, ἀνεξάρτητα κεφάλαια, πού εἶναι τοποθετημένα σέ διάφορες χῶρες ἤ σέ διαφορετικούς κλάδους τῆς γεωργίας ἤ τῆς ἐξορυχτικῆς βιομηχανίας, δέν θά ἦταν καθόλου παράξενο, ἄν στή μιά περίπτωση θά χρησιμοποιοῦνταν περισσότεροι ἐργάτες (ἑπομένως καί μεγαλύτερο μεταβλητό κεφάλαιο) καί θά ἐργάζονταν μέ μειωμένης ἀξίας μέσα παραγωγῆς ἤ μέ λιγότερα μέσα παραγωγῆς ἀπό τήν ἄλλη περίπτωση.

Ἄν ἀφήσουμε, ὅμως, κατά μέρος τήν ὑπόθεση ὅτι ὁ μισθός τῆς ἐργασίας παραμένει ὁ ἴδιος καί ἄν ἐξηγήσουμε τήν αὔξηση τοῦ μετα-

βλητοῦ κεφαλαίου ἀπό 20 σέ 30 μέ τήν αὔξηση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας κατά τό ἥμισυ, τότε θάχουμε νά κάνουμε μέ μιάν ἐντελῶς διαφορετική περίπτωση. Ὁ ἴδιος ἀριθμός ἐργατῶν — λ.χ. 20 ἐργάτες — ἐξακολουθεῖ νά ἐργάζεται μέ τά ἴδια ἤ σέ ἀσήμαντο βαθμό μειωμένα μέσα παραγωγῆς. Ἄν ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα μείνει ἀμετάβλητη — λ.χ. 10 ὧρες — τότε ὅλη ἡ νεοπαραγμένη ἀξία μένει ἐπίσης ἀμετάβλητη καί εἶναι, ὅπως καί προηγούμενα, 30. Ὅλα αὐτά τά 30 χρειάζονται ὅμως γιά ν' ἀναπληρώσουν τό προκαταβλημένο μεταβλητό κεφάλαιο τῶν 30. Ἡ ὑπεραξία θά εἶχε ἐξαφανισθεῖ. Εἴχαμε ὅμως προϋποθέσει ὅτι τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας θάμενε σταθερό στά 50%, ὅπως στό Ι. Αὐτό εἶναι δυνατό μόνο ἄν ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα παραταθεῖ κατά τό ἥμισυ, ἄν αὐξηθεῖ σέ 15 ὧρες. Οἱ 20 ἐργάτες θά παρήγαγαν τότε μέσα σέ 15 ὧρες μιά συνολική ἀξία 45, καί θά εἶχαν τηρηθεῖ ὅλοι οἱ ὅροι:

ΙΙ. $90_\sigma + 30_\mu + 15_\upsilon$. $K = 120$, $\upsilon' = 50\%$, $\kappa' = 12^1/_2\%$.

Στήν περίπτωση αὐτή, οἱ 20 ἐργάτες δέν χρειάζονται περισσότερα μέσα ἐργασίας, ἐργαλεῖα, μηχανές κλπ. ἀπό τήν περίπτωση Ι. Μόνο οἱ πρῶτες ἤ οἱ βοηθητικές ὕλες θά ἔπρεπε ν' αὐξηθοῦν κατά τό ἥμισυ. Ἑπομένως, σέ περίπτωση πτώσης τῶν τιμῶν αὐτῶν τῶν ὑλικῶν, τό πέρασμα ἀπό τό Ι στό ΙΙ, σύμφωνα μέ τήν ὑπόθεσή μας, θά ἐπιτρεπόταν πολύ πιό εὔκολα ἀπό οἰκονομική ἄποψη καί σ' ἕνα ξεχωριστό κεφάλαιο. Καί ὁ κεφαλαιοκράτης, γιά τήν ἐνδεχόμενη ζημιά ἀπό τήν ὑποτίμηση τοῦ σταθεροῦ του κεφαλαίου, θά ἀποζημιωνόταν τουλάχιστον κάπως, παίρνοντας μεγαλύτερο κέρδος.

Ἄς ὑποθέσουμε τώρα, ὅτι τό μεταβλητό κεφάλαιο δέν αὐξάνει, ἀλλά ἐλαττώνεται. Στήν περίπτωση αὐτή, χρειάζεται μόνο ν' ἀντιστρέψουμε τό πιό πάνω παράδειγμά μας, νά θεωρήσουμε τό ΙΙ σάν ἀρχικό κεφάλαιο καί νά περάσουμε ἀπό τό ΙΙ στό Ι. Τό

ΙΙ. $90_\sigma + 30_\mu + 15_\upsilon$ μετατρέπεται τότε σέ

Ι. $100_\sigma + 20_\mu + 10_\upsilon$, καί εἶναι ὁλοφάνερο, ὅτι αὐτή ἡ μετάθεση δέν ἀλλάζει τό παραμικρό στούς ὅρους πού ρυθμίζουν καί τά δυό ποσοστά τοῦ κέρδους καί τήν ἀμοιβαία τους σχέση.

Ἄν τό μ πέσει ἀπό 30 σέ 20, ἐπειδή μέ αὐξανόμενο τό σταθερό κεφάλαιο ἀπασχολοῦνται κατά $^1/_3$ λιγότεροι ἐργάτες, τότε ἔχουμε νά κάνουμε μέ τήν ὁμαλή περίπτωση τῆς σύγχρονης βιομηχανίας: αὐξανόμενη παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, κίνηση μεγαλύτερης μάζας μέσων παραγωγῆς ἀπό λιγότερους ἐργάτες. Ὅτι ἡ ἐξέλιξη αὐτή συνδέεται κατ' ἀνάγκην μέ τήν ταυτόχρονα σημειούμενη πτώση

τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, θά καταδειχτεῖ στό τρίτο τμῆμα τούτου τοῦ Βιβλίου.

Ἄν, ὅμως, τό μ ἔπεφτε ἀπό 30 στά 20, μέ ἴδιο τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν, ἀλλά μέ χαμηλότερο μισθό, τότε, μέ ἀμετάβλητη τήν ἐργάσιμη ἡμέρα, ἡ συνολική νέα ἀξία πού παράγεται θάμενε ἡ ἴδια, ὅπως καί προηγούμενα: $30_\mu + 15_\upsilon = 45$. Γιατί μέ πεσμένο τό μ στά 20, ἡ ὑπεραξία θά αὐξανόταν σέ 25 καί τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας ἀπό 50% σέ 125%, πράγμα πού θάταν ἀντίθετο πρός τήν προϋπόθεσή μας. Γιά νά μείνουμε μέσα στά πλαίσια τῶν ὅρων τῆς περίπτωσής μας, πρέπει, ἀντίθετα, ἡ ὑπεραξία, μέ ποσοστό 50%, νά πέσει στά 10, δηλαδή ἡ συνολική νεοπαραγμένη ἀξία νά πέσει ἀπό 45 στά 30, καί αὐτό εἶναι δυνατό μόνο μέ τή συντόμευση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας κατά τό $^1/_3$. Τότε θά ἔχουμε, ὅπως πιό πάνω:

$100_\sigma + 20_\mu + 10_\upsilon$. $\upsilon' = 50\%$, $\kappa' = 8^1/_3\%$.

Περιττεύει, βέβαια, ν' ἀναφέρουμε ὅτι αὐτή ἡ ἐλάττωση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας μέ μειωνόμενο τό μισθό δέν θά συνέβαινε στήν πράξη. Ὡστόσο, αὐτό δέν ἔχει σημασία. Τό ποσοστό τοῦ κέρδους εἶναι μιά συνάρτηση μέ πολλές μεταβλητές, καί ἄν θέλουμε νά μάθουμε, πῶς οἱ μεταβλητές αὐτές ἐπιδροῦν στό ποσοστό τοῦ κέρδους, πρέπει νά ἐξετάσουμε μέ τή σειρά τήν ξεχωριστή ἐπίδραση τῆς καθεμιᾶς ἀπ' αὐτές, ἀδιάφορο ἄν μιά τέτια μεμονωμένη ἐπίδραση στό ἴδιο κεφάλαιο εἶναι ἀπό οἰκονομική ἄποψη παραδεχτή ἤ ὄχι.

2. *Τό υ' σταθερό, τό μ μεταβλητό, τό Κ μεταβάλλεται μέ τίς μεταβολές τοῦ μ*

Ἡ περίπτωση αὐτή διαφέρει ἀπό τήν προηγούμενη μόνο κατά τόν βαθμό. Ἀντί τό σ νά μειώνεται ἤ νά αὐξάνει τόσο, ὅσο αὐξάνει ἤ μειώνεται τό μ, τό σ μένει ἀμετάβλητο. Κάτω ἀπό τίς σημερινές ὅμως συνθῆκες τῆς μεγάλης βιομηχανίας καί γεωργίας, τό μεταβλητό κεφάλαιο ἀποτελεῖ μονάχα ἕνα σχετικά μικρό μέρος τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, καί γι' αὐτό εἶναι ἐπίσης σχετικά μικρές ἡ μείωση ἤ ἡ αὔξηση τοῦ τελευταίου, ἐφόσον καθορίζονται ἀπό μεταβολές τοῦ πρώτου.

Ἄν ξεκινήσουμε πάλι ἀπό ἕνα κεφάλαιο:

Ι. $100_\sigma + 20_\mu + 10_\upsilon$. $K = 120$, $\upsilon' = 50\%$, $\kappa' = 8^1/_3\%$,

αὐτό θά μετατρεπόταν λογουχάρη σέ:

ΙΙ. $100_\sigma + 30_\mu + 15_\upsilon$. $K = 130$, $\upsilon' = 50\%$, $\kappa' = 11^7/_{13}\%$.

Ἡ ἀντίθετη περίπτωση τῆς μείωσης τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου θά μποροῦσε νά παρασταθεῖ μέ τό ἀντίθετο πέρασμα ἀπό τό II στό I.

Οἱ οἰκονομικοί ὅροι θά ἦταν στήν οὐσία οἱ ἴδιοι, ὅπως καί στήν προηγούμενη περίπτωση, καί γι' αὐτό δέν χρειάζεται νά ἐξηγηθοῦν ἄλλη μιά φορά. Τό πέρασμα ἀπό τό I στό II περιλαβαίνει: μείωση τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας στό μισό. Γιά νά μποῦν σέ κίνηση 100_σ ἀπαιτεῖται κατά τό ἥμισυ περισσότερη ἐργασία στό II ἀπό ὅ,τι στό I. Ἡ περίπτωση αὐτή μπορεῖ νά συμβεῖ στή γεωργία[9].

Ἀλλά, ἐνῶ στήν προηγούμενη περίπτωση τό συνολικό κεφάλαιο ἔμενε ἀμετάβλητο, ἐπειδή τό σταθερό κεφάλαιο μετατράπηκε σέ μεταβλητό ἤ ἀντίστροφα, ἐδῶ γίνεται κατά τήν αὔξηση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου δέσμευση πρόσθετου κεφαλαίου καί κατά τή μείωσή του ἀποδέσμευση κεφαλαίου, πού χρησιμοποιήθηκε προηγούμενα.

3. *Τό υ' καί τό μ σταθερά, τό σ, ἑπομένως καί τό K, εἶναι μεταβλητά*

Στήν περίπτωση αὐτή ἀλλάζει ἡ ἐξίσωση:

$$\kappa' = \upsilon' \frac{\mu}{K} \text{ σέ } \kappa'_1 = \upsilon' \frac{\mu}{K_1},$$

πού μᾶς δίνει, ὅταν σβήσουμε τούς παράγοντες πού ὑπάρχουν καί στίς δυό πλευρές, τήν ἀναλογία:

$$\kappa'_1 : \kappa' = K : K_1.$$

Μέ ἴσο ποσοστό ὑπεραξίας καί μέ ἴσα τά μεταβλητά μέρη τοῦ κεφαλαίου, τά ποσοστά κέρδους εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογα πρός τά συνολικά κεφάλαια.

Ἄν πάρουμε λ.χ. τρία κεφάλαια ἤ τρεῖς διαφορετικές καταστάσεις τοῦ ἴδιου κεφαλαίου:

I. $80_\sigma + 20_\mu + 20_\upsilon$. $K = 100$, $\upsilon' = 100\%$, $\kappa' = 20\%$
II. $100_\sigma + 20_\mu + 20_\upsilon$. $K = 120$, $\upsilon' = 100\%$, $\kappa' = 16^2/_3\%$
III. $60_\sigma + 20_\mu + 20_\upsilon$. $K = 80$, $\upsilon' = 100\%$, $\kappa' = 25\%$

θά ἔχουμε τίς παρακάτω ἀναλογίες:

$$20\% : 16^2/_3\% = 120 : 100 \text{ καί } 20\% : 25\% = 80 : 100.$$

[9] Ἐδῶ, στό χειρόγραφο, ὑπάρχει τό ἑξῆς: «Θά ἐξεταστεῖ ἀργότερα πῶς ἡ περίπτωση αὐτή συνδέεται μέ τή γαιοπρόσοδο». [Φ. Ε.].

Ὁ γενικός τύπος γιά τίς μεταβολές τοῦ $\frac{\mu}{K}$ μέ σταθερό τό υ', πού δόσαμε προηγούμενα, ἦταν:

$\kappa'_1 = \upsilon' \frac{\gamma\mu}{\Gamma K}$. Ὁ τύπος αὐτός γίνεται τώρα: $\kappa'_1 = \upsilon' \frac{\mu}{\Gamma K}$, μιά καί τό μ δέν ὑφίσταται καμιά ἀλλαγή καί γι' αὐτό ὁ παράγοντας $\gamma = \frac{\mu_1}{\mu}$ γίνεται ἐδῶ $= 1$.

Μιά πού τό $\upsilon'\mu = \upsilon$, δηλαδή εἶναι ἴσο μέ τή μάζα τῆς ὑπεραξίας, καί μιά πού τό υ' καί τό μ μένουν σταθερά, τό υ δέν θίγεται ἀπό τήν ἀλλαγή τοῦ K. Ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας ἐξακολουθεῖ νά μένει ἡ ἴδια, ὅπως ἦταν πρίν ἀπό τήν ἀλλαγή.

Ἄν τό σ ἔπεφτε στό μηδέν, τότε τό $\kappa' = \upsilon'$, δηλαδή τό ποσοστό τοῦ κέρδους θά ἦταν ἴσο μέ τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας.

Ἡ ἀλλαγή τοῦ σ μπορεῖ νά προέλθει εἴτε ἀπό ἁπλή ἀλλαγή τῆς ἀξίας τῶν ὑλικῶν στοιχείων τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, εἴτε ἀπό ἀλλαγμένη τεχνική σύνθεση τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, δηλαδή ἀπό ἀλλαγή στήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας στόν προκείμενο κλάδο παραγωγῆς[1*]. Στήν τελευταία περίπτωση, ἡ αὐξανόμενη παραγωγικότητα τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, πού συνδέεται μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης βιομηχανίας καί γεωργίας, θά ἀπαιτοῦσε (στό πιό πάνω παράδειγμα) τό πέρασμα νά γίνει στήν ἀκόλουθη σειρά: ἀπό τό III στό I καί ἀπό τό I στό II. Μιά ὁρισμένη ποσότητα ἐργασίας, πού πληρώνεται μέ 20 καί πού παράγει ἀξία 40, θά ἔθετε σέ κίνηση στήν ἀρχή μιά μάζα μέσων ἐργασίας ἀξίας 60. Μέ αὐξανόμενη τήν παραγωγικότητα καί μέ ἀμετάβλητη τήν ἀξία, τά μέσα ἐργασίας πού θά ἔθετε σέ κίνηση θά αὐξάνονταν πρῶτα σέ 80 καί μετά σέ 100. Ἡ ἀντίστροφη σειρά θά εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τήν πτώση τῆς παραγωγικότητας. Ἡ ἴδια ποσότητα ἐργασίας θά μποροῦσε νά θέσει σέ κίνηση λιγότερα μέσα παραγωγῆς, ἡ παραγωγή θά περιοριζόταν, ὅπως μπορεῖ νά συμβεῖ στή γεωργία, στά ὀρυχεῖα κλπ.

Ἡ οἰκονομία σέ σταθερό κεφάλαιο, ἀπό τή μιά, αὐξάνει τό ποσοστό τοῦ κέρδους καί, ἀπό τήν ἄλλη, ἀπελευθερώνει κεφάλαιο, ἔχει, ἑπομένως, σημασία γιά τόν κεφαλαιοκράτη. Τό σημεῖο αὐτό καθώς καί τήν ἐπίδραση τῆς ἀλλαγῆς τῆς τιμῆς τῶν στοιχείων τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, ἰδίως τῶν πρώτων ὑλῶν, θά τά ἐξετάσουμε ἀργότερα πιό λεπτομερειακά[2*].

[1*] Ἐδῶ στήν πρώτη ἔκδοση ὑπῆρχε: παραγωγικός κλάδος.
[2*] Βλέπε τό V καί VI κεφ. τούτου τοῦ τόμου.

Καί δῶ φαίνεται ξανά, ὅτι μιά ἀλλαγή τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου ἐπιδρᾶ σύμμετρα στό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἀδιάφορο ἄν ἡ ἀλλαγή αὐτή ἔχει προκληθεῖ ἀπό αὔξηση ἤ μείωση τῶν ὑλικῶν συστατικῶν μερῶν τοῦ σ ἤ ἀπό ἁπλή ἀλλαγή τῆς ἀξίας τους.

4. Τό υ′ σταθερό, τά μ, σ καί Κ μεταβλητά

Στήν περίπτωση αὐτή, ἐξακολουθεῖ νά ἰσχύει ὁ προηγούμενος γενικός τύπος γιά τό ἀλλαγμένο ποσοστό κέρδους:

$$\varkappa'_1 = \upsilon' \frac{\gamma\mu}{\Gamma K}$$

Ἀπ' αὐτόν προκύπτει, πώς ὅταν τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας μένει ἴδιο:

α) τό ποσοστό τοῦ κέρδους πέφτει, ὅταν τό Γ εἶναι μεγαλύτερο ἀπό τό γ, δηλαδή, ὅταν τό σταθερό κεφάλαιο μεγαλώνει ἔτσι, πού τό συνολικό κεφάλαιο αὐξάνει σχετικά γρηγορότερα ἀπό τό μεταβλητό κεφάλαιο. Ὅταν ἕνα κεφάλαιο μέ σύνθεση $80_\sigma + 20_\mu + 20_\upsilon$ περνᾶ στή σύνθεση $170_\sigma + 30_\mu + 30_\upsilon$, τό υ′ μένει 100%, τό $\frac{\mu}{K}$ ὅμως πέφτει ἀπό $\frac{20}{100}$ στά $\frac{30}{200}$, παρά τό ὅτι αὐξήθηκαν καί τό μ καί τό Κ, τό δέ ποσοστό τοῦ κέρδους πέφτει, ἀντίστοιχα, ἀπό 20% στά 15%.

β) τό ποσοστό τοῦ κέρδους μένει ἀμετάβλητο μόνο ὅταν τό γ = Γ, δηλαδή, ὅταν τό κλάσμα $\frac{\mu}{K}$ διατηρεῖ τήν ἴδια ἀξία, μ' ὅλο πού φαινομενικά μεταβάλλεται, δηλαδή ὅταν ὁ ἀριθμητής καί ὁ παρονομαστής πολλαπλασιάζονται ἤ διαιροῦνται μέ τόν ἴδιο ἀριθμό. Τά κεφάλαια $80_\sigma + 20_\mu + 20_\upsilon$ καί $160_\sigma + 40_\mu + 40_\upsilon$ ἔχουν ὁλοφάνερα τό ἴδιο ποσοστό κέρδους: 20%, γιατί μένει τό υ′ = 100% καί γιατί καί στά δυό παραδείγματα τό $\frac{\mu}{K} = \frac{20}{100} = \frac{40}{200}$ ἐκφράζει τήν ἴδια ἀξία.

γ) τό ποσοστό τοῦ κέρδους αὐξάνει, ὅταν τό γ εἶναι μεγαλύτερο ἀπό τό Γ, δηλαδή ὅταν τό μεταβλητό κεφάλαιο μεγαλώνει πιό γρήγορα ἀπό τό συνολικό κεφάλαιο. Ἄν τό $80_\sigma + 20_\mu + 20_\upsilon$ μετατρέπεται σέ $120_\sigma + 40_\mu + 40_\upsilon$ τό ποσοστό τοῦ κέρδους αὐξάνει ἀπό 20% σέ 25%, γιατί ἐνῶ τό υ′ ἔμεινε ἀμετάβλητο, τό $\frac{\mu}{K} = \frac{20}{100}$ αὐξήθηκε σέ $\frac{40}{160}$, δηλαδή ἀπό $^1/_5$ σέ $^1/_4$.

Ὅταν τό μ καί τό Κ μεταβάλλονται στήν ἴδια κατεύθυνση, μποροῦμε αὐτή τήν ἀλλαγή μεγέθους νά τήν ἀντιληφθοῦμε μέ τήν ἔννοια, ὅτι καί τά δυό, ὥς ἕνα ὁρισμένο βαθμό, μεταβάλλονται στήν ἴδια ἀναλογία, ἔτσι πού ὥς τό βαθμό αὐτόν τό $\frac{\mu}{K}$ μένει ἀμετάβλητο. Πέρα ἀπό αὐτόν τό βαθμό, θά μεταβαλόταν μόνο τό ἕνα ἀπό τά δυό, καί ἔτσι, αὐτή τήν πιό περίπλοκη περίπτωση τήν ἀναγάγαμε σέ μιά ἀπό τίς προηγούμενες ἁπλούστερες περιπτώσεις.

Ἄν λ.χ. τό $80_\sigma + 20_\mu + 20_\upsilon$ μετατρέπεται σέ $100_\sigma + 30_\mu + 30_\upsilon$, στήν πορεία αὐτῆς τῆς μετατροπῆς ἡ σχέση τοῦ μ πρός τό σ, ἐπομένως καί πρός τό Κ, μένει ἀμετάβλητη ὥς τό σημεῖο πού ἡ μετατροπή θά φθάσει τό $100_\sigma + 25_\mu + 25_\upsilon$. Ὥς ἐδῶ μένει, λοιπόν, ἄθικτο καί τό ποσοστό τοῦ κέρδους. Ἔτσι, μποροῦμε τώρα νά πάρουμε σάν ἀφετηρία τό $100_\sigma + 25_\mu + 25_\upsilon$. Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι τό μ αὐξήθηκε κατά 5 καί ἔγινε 30 καί ὅτι ἔτσι τό Κ ἀπό 125 ἔγινε 130, θά ἔχουμε μπροστά μας τή δεύτερη περίπτωση, τήν περίπτωση τῆς ἀλλαγῆς μόνο τοῦ μ καί τῆς ἀλλαγῆς τοῦ Κ, πού προκλήθηκε ἀπό αὐτή τήν ἀλλαγή τοῦ μ. Τό ποσοστό τοῦ κέρδους, πού στήν ἀρχή ἦταν 20%, μέ τήν προσθήκη αὐτή τοῦ 5, αὐξάνει σέ $23^1/_{13}$%, ἐνῶ τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας μένει τό ἴδιο.

Ἡ ἴδια ἀναγωγή σέ μιά ἁπλούστερη περίπτωση μπορεῖ νά γίνει ἀκόμα, ὅταν τό μ καί τό Κ μεταβάλλουν τό μέγεθός τους σέ ἀντίθετη κατεύθυνση. Ἄν ξεκινούσαμε λ.χ. ξανά ἀπό τό $80_\sigma + 20_\mu + 20_\upsilon$ καί περνάγαμε στόν τύπο: $110_\sigma + 10_\mu + 10_\upsilon$, τότε, ὕστερα ἀπό μιά ἀλλαγή σέ $40_\sigma + 10_\mu + 10_\upsilon$, τό ποσοστό τοῦ κέρδους θά ἔμενε τό ἴδιο, ὅπως καί στήν ἀρχή, δηλαδή 20%. Μέ τήν προσθήκη 70_σ σ' αὐτή τήν ἐνδιάμεση μορφή, τό ποσοστό τοῦ κέρδους θά πέσει σέ $8^1/_3$%. Ἔτσι, ἔχουμε ἀναγάγει ξανά τήν περίπτωση σέ μιά περίπτωση τῆς ἀλλαγῆς μιᾶς μόνο μεταβλητῆς, συγκεκριμένα τοῦ σ.

Ἔτσι, ἡ ταυτόχρονη μεταβολή τοῦ μ, σ καί Κ δέν προσφέρει κανενός εἴδους νέες ἀπόψεις καί ὁδηγεῖ σέ τελευταία ἀνάλυση πάντα πίσω στή μιά περίπτωση, στήν ὁποία μόνο ἕνας παράγοντας εἶναι μεταβλητός.

Πράγματι, ἔχει κιόλας ἐξαντληθεῖ ἀκόμα καί ἡ τελευταία ὑπολοιπόμενη περίπτωση, συγκεκριμένα ἡ περίπτωση, στήν ὁποία τό μ καί τό Κ μένουν ἀριθμητικά ἀμετάβλητα μεγέθη, ἐνῶ τά ὑλικά τους στοιχεῖα ὑφίστανται μιά ἀλλαγή ἀξίας, ὅταν, ἐπομένως, τό μ ἀντιπροσωπεύει μιά μεταβλημένη ποσότητα ἐργασίας, πού τέθηκε σέ κίνηση, καί τό σ μιά μεταβλημένη ποσότητα μέσων παραγωγῆς πού τέθηκαν σέ κίνηση.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι στό κεφάλαιο $80_σ + 20_μ + 20_υ$ τό $20_μ$ ἀντιπροσωπεύει ἀρχικά τόν μισθό 20 ἐργατῶν γιά 10 ὡρῶν ἐργασία τήν ἡμέρα. Ἄς ὑποθέσουμε τώρα, ὅτι ὁ μισθός τοῦ κάθε ἐργάτη αὐξάνει ἀπό 1 σέ $1^1/_4$. Στήν περίπτωση αὐτή, τά $20_μ$ πληρώνουν μόνον 16 ἐργάτες ἀντίς 20. Ἄν ὅμως οἱ 20 ἐργάτες σέ 200 ὧρες παρήγαγαν μία ἀξία 40, οἱ 16 μέ 10ωρη ἐργάσιμη ἡμέρα, δηλαδή μέσα σέ 160 ὧρες ἐργασίας συνολικά, θά παραγάγουν μιά ἀξία 32. Ἄν ἀπ' τό 32 ἀφαιρεθοῦν 20 γιά τό μισθό, μένουν μόνο 12 γιά τήν ὑπεραξία. Τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας θά ἔπεφτε ἀπό 100% σέ 60%. Ἐπειδή ὅμως, σύμφωνα μέ τήν ὑπόθεση πού κάναμε, τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας πρέπει νά μείνει σταθερό, θά ἔπρεπε ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα νά παραταθεῖ κατά τό $^1/_4$, ἀπό 10 σέ $12^1/_2$ ὧρες. Ἄν 20 ἐργάτες, δουλεύοντας 10 ὧρες τήν ἡμέρα, δηλαδή μέσα σέ 200 ὧρες ἐργασίας, παράγουν μιά ἀξία 40, τότε οἱ 16 ἐργάτες παράγουν σέ $12^1/_2$ ὧρες τήν ἡμέρα, δηλαδή σέ 200 ὧρες συνολικά, τήν ἴδια ἀξία, τό κεφάλαιο $80_σ + 20_μ$ παρήγαγε, ὅπως καί προηγούμενα τήν ἴδια ὑπεραξία 20.

Ἀντίστροφα, ἄν ὁ μισθός πέσει τόσο, πού τό $20_μ$ νά ἀντιπροσωπεύει τόν μισθό 30 ἐργατῶν, τότε τό υ' μπορεῖ νά μείνει σταθερό μόνον ἄν ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα μειωθεῖ ἀπό 10 σέ $6^2/_3$ ὧρες. $20 \times 10 = 30 \times 6^2/_3 = 200$ ὧρες ἐργασίας.

Κατά πόσο στίς ἀντιτιθέμενες αὐτές ὑποθέσεις ἡ ἀξία τοῦ σ ἐκφρασμένη σέ χρῆμα μπορεῖ νά παραμένει ἡ ἴδια, μ' ὅλο πού σέ ἀντιστοιχία μέ τίς ἀλλαγμένες συνθῆκες ἀντιπροσωπεύει διαφορετικό ὄγκο μέσων παραγωγῆς, τό ζήτημα αὐτό τό ἐξηγήσαμε στήν οὐσία ἤδη πιό πάνω. Ἡ περίπτωση αὐτή στήν καθαρή της μορφή μποροῦσε νά ἐπιτραπεῖ μόνο σάν κάτι ἐντελῶς τό ἐξαιρετικό.

Ὅσο γιά τήν ἀλλαγή τῆς ἀξίας τῶν στοιχείων τοῦ σ, πού μεγαλώνει ἤ μικραίνει τή μάζα τους, πού ἀφήνει ὅμως ἀμετάβλητη τή συνολική ἀξία τοῦ σ, ἡ ἀλλαγή αὐτή δέν θίγει οὔτε τό ποσοστό τοῦ κέρδους, οὔτε τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, ἐφόσον δέν συνεπιφέρει μιάν ἀλλαγή τοῦ μεγέθους τοῦ μ.

Ἐξαντλήσαμε ἔτσι, ὅλες τίς δυνατές περιπτώσεις τῶν ἀλλαγῶν τοῦ μ, σ καί K στήν ἐξίσωσή μας. Εἴδαμε ὅτι τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ὅταν τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας μένει ἀμετάβλητο, μπορεῖ νά πέσει, νά μείνει τό ἴδιο ἤ ν' ἀνέβει, γιατί καί ἡ παραμικρότερη ἀλλαγή στή σχέση τοῦ μ πρός τό σ ἤ πρός τό K ἀρκεῖ, γιά νά ἀλλάξει καί τό ποσοστό τοῦ κέρδους.

Παραπέρα, ἔχει ἀποδειχτεῖ, πώς στήν ἀλλαγή τοῦ μ φτάνει παντοῦ ἕνα ὅριο, πέρα ἀπό τό ὁποῖο, ἀπό οἰκονομική ἄποψη, γίνεται

ἀδύνατο νά διατηρηθεῖ σταθερό τό υ'. Ἐπειδή κάθε μονόπλευρη ἀλλαγή τοῦ σ πρέπει νά φτάσει ἐπίσης σ' ἕνα ὅριο, πέρα ἀπό τό ὁποῖο τό μ δέν μπορεῖ νά μένει πιά σταθερό, ἀποδείχνεται, ὅτι γιά ὅλες τίς πιθανές ἀλλαγές τοῦ $\frac{μ}{K}$ ὑπάρχουν ὅρια, πέρα ἀπό τά ὁποῖα καί τό υ' γίνεται ὑποχρεωτικά μεταβλητό. Στίς μεταβολές τοῦ υ', στήν ἐξέταση τῶν ὁποίων περνᾶμε τώρα, θά προβάλλει μέ ἀκόμα μεγαλύτερη σαφήνεια αὐτή ἡ ἀλληλοεπίδραση τῶν διαφόρων μεταβλητῶν τῆς ἐξίσωσής μας.

II. Τό υ' μεταβλητό

Ἕνας γενικός τύπος γιά τά ποσοστά τοῦ κέρδους μέ διαφορετικά ποσοστά τῆς ὑπεραξίας, ἀδιάφορο ἄν τό $\frac{μ}{K}$ παραμένει σταθερό ἤ ἐπίσης μεταβάλλεται, προκύπτει, ἄν ἀπό τήν ἐξίσωση:

$$κ' = υ' \frac{μ}{K}$$

περάσουμε στήν ἄλλη:

$$κ'_1 = υ'_1 \frac{μ_1}{K_1},$$

στήν ὁποία τό $κ'_1$, $υ'_1$, $μ_1$ καί K_1 ἐκφράζουν τίς μεταβλημένες ἀξίες τοῦ κ', υ', μ καί K. Τότε ἔχουμε:

$$κ' : κ'_1 = υ' \frac{μ}{K} : υ'_1 \frac{μ_1}{K_1}$$

καί ἀπ' αὐτήν προκύπτει:

$$κ'_1 = \frac{υ'_1}{υ'} \times \frac{μ_1}{μ} \times \frac{K}{K_1} \times κ'.$$

1. Τό υ' μεταβλητό, τό $\frac{μ}{K}$ σταθερό

Στήν περίπτωση αὐτή ἔχουμε τίς ἐξισώσεις:

$$κ' = υ' \frac{μ}{K} \text{ καί } κ'_1 = υ'_1 \frac{μ}{K},$$

καί στίς δυό τά $\frac{μ}{K}$ εἶναι ἰσότιμα. Ἀπό δῶ ἡ σχέση:

$$κ' : κ'_1 = υ' : υ'_1.$$

Τά ποσοστά τοῦ κέρδους δύο κεφαλαίων ὅμοιας σύνθεσης σχετίζονται μεταξύ τους ὅπως τά ἀντίστοιχα ποσοστά τῆς ὑπεραξίας τῶν δύο κεφαλαίων. Ἐπειδή στό κλάσμα $\frac{μ}{K}$ σημασία δέν ἔχουν τά

ἀπόλυτα μεγέθη τοῦ μ καί τοῦ Κ, ἀλλά ἡ σχέση μεταξύ τους, αὐτό ἰσχύει γιά ὅλα τά κεφάλαια ὅμοιας σύνθεσης, ἀδιάφορο ποιό εἶναι τό ἀπόλυτο μέγεθος τους.

$$80_\sigma + 20_\mu + 20_\upsilon.\ K = 100,\ \upsilon' = 100\%,\ \kappa' = 20\%$$
$$160_\sigma + 40_\mu + 20_\upsilon.\ K = 200,\ \upsilon' = 50\%,\ \kappa' = 10\%$$
$$100\% : 50\% = 20\% : 10\%.$$

Ἄν τά ἀπόλυτα μεγέθη τοῦ μ καί τοῦ Κ εἶναι τά ἴδια καί στίς δυό περιπτώσεις, τά ποσοστά τοῦ κέρδους σχετίζονται μεταξύ τους, ἐκτός ἀπό αὐτό, ὅπως οἱ μάζες τῆς ὑπεραξίας:

$$\kappa' : \kappa'_1 = \upsilon'\mu : \upsilon'_1\mu = \upsilon : \upsilon_1.$$

Λογουχάρη:

$$80_\sigma + 20_\mu + 20_\upsilon.\ \upsilon' = 100\%,\ \kappa' = 20\%$$
$$80_\sigma + 20_\mu + 10_\upsilon.\ \upsilon' = 50\%,\ \kappa' = 10\%$$
$$20\% : 10\% = 100 \times 20 : 50 \times 20 = 20_\upsilon : 10_\upsilon.$$

Εἶναι τώρα καθαρό, ὅτι σέ κεφάλαια μέ ὅμοια ἀπόλυτη ἤ ποσοστιαία σύνθεση τά ποσοστά τῆς ὑπεραξίας μπορεῖ νά εἶναι διαφορετικά, μόνον ὅταν εἶναι διαφορετικές εἴτε ἡ ἀμοιβή τῆς ἐργασίας, εἴτε ἡ διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, εἴτε ἡ ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας. Στίς τρεῖς ἀκόλουθες περιπτώσεις:

$$\text{I. } 80_\sigma + 20_\mu + 10_\upsilon.\ \upsilon' = 50\%,\ \kappa' = 10\%$$
$$\text{II. } 80_\sigma + 20_\mu + 20_\upsilon.\ \upsilon' = 100\%,\ \kappa' = 20\%$$
$$\text{III. } 80_\sigma + 20_\mu + 40_\upsilon.\ \upsilon' = 200\%,\ \kappa' = 40\%$$

ὅλο τό νέο προϊόν πού παράγεται στήν περίπτωση I εἶναι 30 (20_μ + 10_υ), στήν περίπτωση II εἶναι 40 καί στήν περίπτωση III εἶναι 60. Αὐτό μπορεῖ νά συμβεῖ μέ τρεῖς τρόπους.

Πρῶτο, ὅταν οἱ μισθοί ἐργασίας εἶναι διαφορετικοί, ὅταν δηλαδή τό 20_μ στήν κάθε ξεχωριστή περίπτωση ἐκφράζει τόν μισθό διαφορετικοῦ ἀριθμοῦ ἐργατῶν. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι στήν περίπτωση I ἀπασχολοῦνται 15 ἐργάτες ἐπί 10 ὧρες μέ μισθό $1^1/_3$ λίρ. στ. καί παράγουν μιά ἀξία 30 λίρ. στ., ἀπό τίς ὁποῖες οἱ 20 λίρ. στ. ἀναπληρώνουν τόν μισθό καί 10 λίρ. στ. μένουν γιά τήν ὑπεραξία. Ἄν ὁ μισθός πέσει σέ 1 λίρ. στ., τότε μποροῦν νά ἀπασχοληθοῦν 20 ἐργάτες ἐπί 10 ὧρες, ὁπότε θά παράγουν μιά ἀξία 40 λίρ. στ., ἀπό τίς ὁποῖες οἱ 20 λίρ. στ. θά ἀναπληρώσουν τόν μισθό καί 20 λίρ. στ. θά μείνουν γιά τήν ὑπεραξία. Ἄν ὁ μισθός πέσει ἀκόμα περισσότερο, σέ $^2/_3$ τῆς λίρ. στ., τότε θά

μποροῦν νά ἀπασχοληθοῦν 30 ἐργάτες ἐπί 10 ὧρες, πού θά παράγουν μιά ἀξία 60 λίρ. στ., ἀπό τήν ὁποία, ἄν ἀφαιρεθοῦν 20 λίρ. στ. γιά τήν ἀναπλήρωση τοῦ μισθοῦ, θά μείνουν ἄλλες 40 λίρ. στ. γιά τήν ὑπεραξία.

Ἡ περίπτωση αὐτή: μέ σταθερή ποσοστιαία σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, μέ σταθερή τή διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, μέ σταθερή τήν ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας, μέ ἀλλαγή τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας, πού προκλήθηκε ἀπό τήν ἀλλαγή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, εἶναι ἡ μοναδική περίπτωση, γιά τήν ὁποία εἶναι σωστή ἡ ὑπόθεση τοῦ Ρικάρντο:

« Profits would be high or low, *exactly in proportion* as wages would be low or high.»[1*] («Principles», ch. I, sect. III, p. 18 τῶν «Works of D. Ricardo», ed. MacCulloch, 1852).

Ἡ, *δεύτερο*, ὅταν εἶναι διαφορετική ἡ ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας. Τότε, λ.χ., 20 ἐργάτες κατασκευάζουν μέ τά ἴδια μέσα ἐργασίας σέ 10 ἐργάσιμες ὧρες τήν ἡμέρα στήν πρώτη περίπτωση 30, στή δεύτερη περίπτωση 40 καί στήν τρίτη περίπτωση 60 κομμάτια ἑνός καθορισμένου ἐμπορεύματος, ἀπό τά ὁποῖα τό καθένα ἀντιπροσωπεύει, ἐκτός ἀπό τήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς πού καταναλώθηκαν γιά τήν κατασκευή του, καί μιά νέα ἀξία 1 λίρ. στ. Ἐπειδή κάθε φορά τά 20 κομμάτια = 20 λίρ. στ. ἀναπληρώνουν τόν μισθό τῆς ἐργασίας, μένουν γιά τήν ὑπεραξία στήν I περίπτωση 10 κομμάτια = 10 λίρ. στ., στήν περίπτωση II 20 κομμάτια = 20 λίρ. στ. καί στήν III περίπτωση 40 κομμάτια = 40 λίρ. στ.

Ἡ, *τρίτο*, ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα εἶναι διαφορετική στή διάρκειά της. Ἄν ἐργάζονται μέ τήν ἴδια ἐντατικότητα 20 ἐργάτες στήν I περίπτωση ἐννιά ὧρες, στήν II δώδεκα καί στήν III δεκαοχτώ ὧρες τήν ἡμέρα, τότε τά συνολικά προϊόντα τους 30 : 40 : 60 σχετίζονται μεταξύ τους ὅπως οἱ ὧρες 9 : 12 : 18, καί ἐπειδή ὁ μισθός κάθε φορά = 20, μένουν πάλι 10 ἤ 20 ἤ 40 γιά τήν ὑπεραξία.

Ἑπομένως, ἡ αὔξηση ἤ ἡ πτώση τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας ἐπιδρᾶ σέ ἀντίστροφη κατεύθυνση, ἐνῶ ἡ αὔξηση ἤ ἡ πτώση τῆς ἐντατικότητας τῆς ἐργασίας καί ἡ παράταση ἤ ὁ περιορισμός τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας ἐπιδροῦν στήν ἴδια κατεύθυνση στό ὕψος τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας, ἄρα καί στό ποσοστό τοῦ κέρδους, ὅταν τό $\frac{\mu}{K}$ εἶναι σταθερό.

[1*] «Τά κέρδη θά ἦταν ὑψηλά ἤ χαμηλά *ἀκριβῶς στήν ἴδια ἀναλογία*, πού θά ἦταν χαμηλοί ἤ ὑψηλοί οἱ μισθοί».

2. *Τό υ′ [ἤ τό υ]* [1*] *καί τό μ μεταβλητά, τό K σταθερό*

Στήν περίπτωση αὐτή ἰσχύει ἡ ἀναλογία:

$$\kappa' : \kappa'_1 = \upsilon' \frac{\mu}{K} : \upsilon'_1 \frac{\mu_1}{K} = \upsilon'\mu : \upsilon'_1\mu_1 = \upsilon : \upsilon_1.$$

Τά ποσοστά τοῦ κέρδους σχετίζονται μεταξύ τους, ὅπως οἱ ἀντίστοιχες μάζες τῆς ὑπεραξίας.

Μιά ἀλλαγή τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας, ὅταν τό μεταβλητό κεφάλαιο μένει τό ἴδιο, θά σήμαινε ἀλλαγή στό μέγεθος καί στήν κατανομή τῆς νεοπαραγμένης ἀξίας. Ἡ ταυτόχρονη ἀλλαγή τοῦ μ καί τοῦ υ′ περιλαβαίνει ἐπίσης πάντα μιάν ἄλλη κατανομή, ὄχι ὅμως πάντα μιάν ἀλλαγή τοῦ μεγέθους τῆς νεοπαραγμένης ἀξίας. Τρεῖς περιπτώσεις εἶναι δυνατές. Λογουχάρη:

α) Ἡ ἀλλαγή τοῦ μ καί τοῦ υ′ γίνεται σέ ἀντίθετη κατεύθυνση, ὅμως στό ἴδιο μέγεθος. Λ.χ.:

$$80_\sigma + 20_\mu + 10_\upsilon.\ \upsilon' = 50\%,\ \kappa' = 10\%$$
$$90_\sigma + 10_\mu + 20_\upsilon.\ \upsilon' = 200\%,\ \kappa' = 20\%.$$

Ἡ νεοπαραγμένη ἀξία εἶναι καί στίς δυό περιπτώσεις ἴση, ἐπομένως καί ἡ ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ἔγινε. $20_\mu + 10_\upsilon = 10_\mu + 20_\upsilon = 30$. Ἡ διαφορά συνίσταται μόνο στό ὅτι, στήν πρώτη περίπτωση γιά τόν μισθό πληρώνονται 20 καί γιά τήν ὑπεραξία μένουν 10, ἐνῶ στή δεύτερη περίπτωση ὁ μισθός ἀνέρχεται μόνο σέ 10 καί, ἐπομένως, ἡ ὑπεραξία σέ 20. Αὐτή εἶναι ἡ μοναδική περίπτωση πού, ὅταν ἀλλάζουν ταυτόχρονα τό μ καί τό υ, δέν θίγονται ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν, ἡ ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας καί ἡ διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας.

β) Ἡ ἀλλαγή τοῦ υ′ καί τοῦ μ γίνεται ἐπίσης σέ ἀντίθετη κατεύθυνση, ὄχι ὅμως στό ἴδιο μέγεθος καί στά δυό. Τότε ὑπερέχει ἡ ἀλλαγή εἴτε τοῦ μ εἴτε τοῦ υ′.

$$\text{I. } 80_\sigma + 20_\mu + 20_\upsilon,\ \upsilon' = 100\%,\ \kappa' = 20\%$$
$$\text{II. } 72_\sigma + 28_\mu + 20_\upsilon,\ \upsilon' = 71^3/_7\%,\ \kappa' = 20\%$$
$$\text{III. } 84_\sigma + 16_\mu + 20_\upsilon,\ \upsilon' = 125\%,\ \kappa' = 20\%.$$

Στό I μιά νεοπαραγμένη ἀξία 40 πληρώνεται μέ 20_μ, στό II μιά νεοπαραγμένη ἀξία 48 πληρώνεται μέ 28_μ καί στό III μιά νεοπαραγμένη ἀξία 36 πληρώνεται μέ 16_μ. Ἄλλαξαν καί ἡ νεοπαραγμένη ἀξία καί ὁ μισθός. Ἀλλαγή τῆς νεοπαραγμένης ἀξίας σημαίνει

[1*] τό [ἤ τό υ], σέ ἀγκύλες ὑπάρχει στή ρωσική ἔκδοση 1961, Ἔργα Μάρξ-Ἔνγκελς, 25 τόμ. I μέρος, σελ. 75.

ὅμως ἀλλαγή τῆς ποσότητας τῆς ἐργασίας πού ἔγινε, ἐπομένως, ἀλλαγή εἴτε τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν, εἴτε τῆς διάρκειας τῆς ἐργασίας, εἴτε τῆς ἐντατικότητας τῆς ἐργασίας, ἤ ταυτόχρονα μερικῶν ἀπό αὐτούς τούς τρεῖς παράγοντες.

γ) Ἡ ἀλλαγή τοῦ υ′ καί τοῦ μ γίνεται στήν ἴδια κατεύθυνση. Τότε ἡ μιά ἐνισχύει τήν ἐπίδραση τῆς ἄλλης.

$$90_\sigma + 10_\mu + 10_\upsilon.\ \upsilon' = 100\%,\ \kappa' = 10\%$$
$$80_\sigma + 20_\mu + 30_\upsilon.\ \upsilon' = 150\%,\ \kappa' = 30\%$$
$$92_\sigma + 8_\mu + 6_\upsilon.\ \upsilon' = 75\%,\ \kappa' = 6\%.$$

Κι ἐδῶ στίς τρεῖς περιπτώσεις οἱ νεοπαραγμένες ἀξίες διαφέρουν ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη, συγκεκριμένα, εἶναι: 20, 50 καί 14, καί ἡ διαφορά αὐτή στό μέγεθος τῆς ποσότητας τῆς ἐργασίας, πού ἔγινε στήν καθεμιά περίπτωση, ἀνάγεται πάλι στή διαφορά τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν, τῆς διάρκειας τῆς ἐργασίας, τῆς ἐντατικότητας τῆς ἐργασίας, εἴτε ἑνός μέρους ἤ ὅλων αὐτῶν τῶν παραγόντων.

3. *Τό υ′, τό μ καί τό K μεταβλητά*

Ἡ περίπτωση αὐτή, δέν προσφέρει καμιά νέα ἄποψη καί λύνεται μέ τόν γενικό τύπο πού δίνεται στό ὑποκεφάλαιο II, στόν ὁποῖο τό υ′ εἶναι μεταβλητό.

Ἔτσι, ἡ ἐπίδραση μιᾶς ἀλλαγῆς τοῦ μεγέθους τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας στό ποσοστό τοῦ κέρδους μᾶς δίνει τίς παρακάτω περιπτώσεις:

1) Ὅταν τό $\frac{\mu}{K}$ παραμένει σταθερό, τό κ′ αὐξάνει ἤ ἐλαττώνεται στήν ἴδια ἀναλογία μέ τό υ′.

$$80_\sigma + 20_\mu + 20_\upsilon.\ \upsilon' = 100\%,\ \kappa' = 20\%$$
$$80_\sigma + 20_\mu + 10_\upsilon.\ \upsilon' = 50\%,\ \kappa' = 10\%$$
$$100\% : 50\% = 20\% : 10\%.$$

2) Ὅταν τό $\frac{\mu}{K}$ κινεῖται στήν ἴδια κατεύθυνση μέ τό υ′, δηλαδή μεγαλώνει ἤ μικραίνει, ὅταν μεγαλώνει ἤ μικραίνει τό υ′, τότε τό κ′ αὐξάνει ἤ ἐλαττώνεται σέ μεγαλύτερη ἀναλογία ἀπό τό υ′.

$$80_\sigma + 20_\mu + 10_\upsilon.\ \upsilon' = 50\%,\ \kappa' = 10\%$$
$$70_\sigma + 30_\mu + 20_\upsilon.\ \upsilon' = 66^2/_3\%,\ \kappa' = 20\%$$
$$50\% : 66^2/_3\% < 10\% : 20\%.$$

3) Ὅταν τό $\frac{\mu}{K}$ μεταβάλλεται σέ ἀντίθετη κατεύθυνση ἀπό τό υ', ὅμως σέ μικρότερη ἀναλογία, τότε τό κ' αὐξάνει ἤ ἐλαττώνεται σέ μικρότερη ἀναλογία ἀπό τό υ'.

$$80_\sigma + 20_\mu + 10_\upsilon.\ \upsilon' = 50\%,\ \kappa' = 10\%$$
$$90_\sigma + 10_\mu + 15_\upsilon.\ \upsilon' = 150\%,\ \kappa' = 15\%$$
$$50\% : 150\% > 10\% : 15\%.$$

4) Ὅταν τό $\frac{\mu}{K}$ μεταβάλλεται σέ ἀντίθετη κατεύθυνση ἀπό τό υ' καί σέ μεγαλύτερη ἀναλογία ἀπ' αὐτό, τότε τό κ' αὐξάνει, παρ' ὅλο πού τό υ' ἐλαττώνεται, ἤ ἐλαττώνεται, παρ' ὅλο πού τό υ' αὐξάνει.

$$80_\sigma + 20_\mu + 20_\upsilon.\ \upsilon' = 100\%,\ \kappa' = 20\%$$
$$90_\sigma + 10_\mu + 15_\upsilon.\ \upsilon' = 150\%,\ \kappa' = 15\%$$

τό υ' αὐξήθηκε ἀπό 100% σέ 150%, τό κ' ἔπεσε ἀπό 20% σέ 15%.

5) Τέλος, ὅταν τό $\frac{\mu}{K}$ μεταβάλλει τό μέγεθός του σέ ἀντίθετη κατεύθυνση ἀπό τό υ', ὅμως στήν ἴδια ἀκριβῶς ἀναλογία, τότε τό κ' μένει σταθερό, παρ' ὅλο πού τό υ' αὐξάνει ἤ ἐλαττώνεται.

Μόνον αὐτή ἡ τελευταία περίπτωση χρειάζεται νά ἐξηγηθεῖ λίγο ἀκόμα. Πιό πάνω, ὅταν ἐξετάζαμε τίς μεταβολές τοῦ $\frac{\mu}{K}$, εἴδαμε ὅτι τό ἴδιο ποσοστό τῆς ὑπεραξίας μπορεῖ νά ἐκφραστεῖ μέ τά πιό διαφορετικά ποσοστά κέρδους, ἐδῶ βλέπουμε ὅτι στή βάση τοῦ ἴδιου ποσοστοῦ κέρδους μπορεῖ νά βρίσκονται πολύ διαφορετικά ποσοστά ὑπεραξίας. Ἐνῶ, ὅμως, ὅταν τό υ' εἶναι σταθερό, ἀρκεῖ μιά ὁποιαδήποτε ἀλλαγή στή σχέση τοῦ μ πρός τό K γιά νά προκληθεῖ μιά διαφορά στά ποσοστά τοῦ κέρδους, πρέπει, ὅταν ἀλλάζει τό μέγεθος τοῦ υ', νά συντελεῖται μιά ἀκριβῶς ἀντίστοιχη, ἀντίστροφη ἀλλαγή μεγέθους τοῦ $\frac{\mu}{K}$, γιά νά μένει ἀμετάβλητο τό ποσοστό τοῦ κέρδους. Αὐτό εἶναι μόνο σέ πολύ ἐξαιρετική περίπτωση δυνατό στό ἴδιο κεφάλαιο, ἤ σέ δυό κεφάλαια στήν ἴδια χώρα. Ἄς πάρουμε, λ.χ., ἕνα κεφάλαιο:

$$80_\sigma + 20_\mu + 20_\upsilon.\ K = 100,\ \upsilon' = 100\%,\ \kappa'\ 20\%$$

καί ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὁ μισθός τῆς ἐργασίας πέφτει τόσο, πού τόν ἴδιο ἀριθμό ἐργατῶν θά μπορούσαμε νά τόν ἔχουμε μέ 16_μ, ἀντί μέ 20_μ. Τότε, ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μείνουν ἀμετάβλητοι, ἀπελευθερώνονται 4_μ καί ἔχουμε:

$$80_\sigma + 16_\mu + 24_\upsilon.\ K = 96,\ \upsilon' = 150\%,\ \kappa' = 25\%.$$

Γιά νά ἔμενε τό κ' = 20%, ὅπως ἦταν, θάπρεπε τό συνολικό κεφάλαιο νά αὐξηθεῖ σέ 120, ἑπομένως καί τό σταθερό κεφάλαιο σέ 104:

$$104_\sigma + 16_\mu + 24_\upsilon.\ K = 120,\ \upsilon' = 150\%,\ \kappa' = 20\%.$$

Αὐτό θά ἦταν δυνατόν μόνο, ἄν ταυτόχρονα μέ τήν πτώση τοῦ μισθοῦ συντελοῦνταν μιά ἀλλαγή στήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, πού θά ἀπαιτοῦσε αὐτή τήν ἀλλαγμένη σύνθεση τοῦ κεφαλαίου. Ἤ, ἀκόμα, ὅταν ἡ χρηματική ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου θά ἀνέβαινε ἀπό 80 σέ 104, κοντολογίς, ὅταν θά λάχαινε μιά συμπτωματική συντυχία συνθηκῶν, πού συμβαίνει μόνο σέ ἐξαιρετικές περιπτώσεις. Πράγματι, μιά ἀλλαγή τοῦ υ', πού δέν προϋποθέτει ταυτόχρονα μιά ἀλλαγή τοῦ μ, ἑπομένως καί τοῦ $\frac{\mu}{K}$, εἶναι νοητή μόνο κάτω ἀπό ἐντελῶς καθορισμένες συνθῆκες, συγκεκριμένα, σέ τέτιους κλάδους τῆς βιομηχανίας, στούς ὁποίους χρησιμοποιοῦνται μόνο πάγιο κεφάλαιο καί ἐργασία, τό δέ ἀντικείμενο δουλιᾶς προσφέρεται ἀπό τή φύση.

Ἀλλά, ὅταν συγκρίνονται τά ποσοστά κέρδους δύο χωρῶν, τά πράγματα ἔχουν διαφορετικά. Τό ἴδιο ποσοστό κέρδους ἐκφράζει ἐδῶ στήν πραγματικότητα τίς περισσότερες φορές διαφορετικά ποσοστά τῆς ὑπεραξίας.

Ἀπό τό σύνολο τῶν πέντε περιπτώσεων πού ἐξετάσαμε προκύπτει, λοιπόν, ὅτι μπορεῖ ἕνα αὐξανόμενο ποσοστό κέρδους νά ἀνταποκρίνεται σ' ἕνα μειωνόμενο ἤ αὐξανόμενο ποσοστό ὑπεραξίας, ἕνα μειωνόμενο ποσοστό κέρδους σ' ἕνα αὐξανόμενο ἤ μειωνόμενο ποσοστό ὑπεραξίας καί ἕνα ἀμετάβλητο ποσοστό κέρδους σ' ἕνα αὐξανόμενο ἤ μειωνόμενο ποσοστό ὑπεραξίας. Στό ὑποκεφάλαιο I εἴδαμε ὅτι ἕνα αὐξανόμενο, μειωνόμενο ἤ ἀμετάβλητο ποσοστό κέρδους μπορεῖ ν' ἀνταποκρίνεται ἐπίσης σ' ἕνα ἀμετάβλητο ποσοστό ὑπεραξίας.

Ἑπομένως, τό ποσοτό τοῦ κέρδους καθορίζεται ἀπό δυό κύριους παράγοντες: ἀπό τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας καί ἀπό τήν ἀξιακή σύνθεση τοῦ κεφαλαίου. Οἱ ἐπιδράσεις τῶν δύο αὐτῶν παραγόντων μποροῦν νά συνοψιστοῦν μέ δυό λόγια ὡς ἑξῆς, ἐκφράζοντας τή σύνθεση τοῦ κεφαλαίου σέ ποσοστά, γιατί ἐδῶ δέν ἔχει σημασία

ἀπό ποιό ἀπό τά δυό συστατικά μέρη τοῦ κεφαλαίου ξεκινάει ἡ ἀλλαγή:

Τά ποσοστά τοῦ κέρδους δύο κεφαλαίων ἤ ἑνός κεφαλαίου σέ δυό διαδοχικές, διαφορετικές καταστάσεις,

εἶναι ἴσα:

1) ὅταν τά κεφάλαια ἔχουν τήν ἴδια ποσοστιαία σύνθεση καί τό ἴδιο ποσοστό ὑπεραξίας.

2) ὅταν τά κεφάλαια δέν ἔχουν τήν ἴδια ποσοστιαία σύνθεση καί τό ἴδιο ποσοστό ὑπεραξίας, ἄν τά γινόμενα τῶν ποσοστῶν τῆς ὑπεραξίας ἐπί τῶν ἐκφρασμένων σέ ποσοστά μεταβλητῶν μερῶν τῶν κεφαλαίων (τά γινόμενα τῶν $υ'$ ἐπί $μ$) εἶναι ἴσα, δηλαδή, ἄν οἱ *μάζες* τῆς ὑπεραξίας, ὑπολογισμένες σέ ποσοστά τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου ($υ = υ'μ$), εἶναι ἴσες, μ' ἄλλα λόγια, ἄν καί στίς δυό περιπτώσεις οἱ παράγοντες $υ'$ καί $μ$ εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογοι μεταξύ τους.

Εἶναι ἄνισα:

1) ὅταν τά κεφάλαια ἔχουν τήν ἴδια ποσοστιαία σύνθεση, ἄν τά ποσοστά ὑπεραξίας εἶναι ἄνισα, ὁπότε τά ποσοστά τοῦ κέρδους σχετίζονται μεταξύ τους, ὅπως τά ποσοστά τῆς ὑπεραξίας.

2) ὅταν τά ποσοστά τῆς ὑπεραξίας εἶναι ἴσα, διαφορετική ὅμως ἡ ποσοστιαία σύνθεση τῶν κεφαλαίων, ὁπότε τά ποσοστά τοῦ κέρδους σχετίζονται μεταξύ τους, ὅπως τά μεταβλητά μέρη τῶν κεφαλαίων.

3) ὅταν εἶναι ἄνισα τά ποσοστά τῆς ὑπεραξίας καί εἶναι διαφορετική ἡ ποσοστιαία σύνθεση τῶν κεφαλαίων, ὁπότε τά ποσοστά τοῦ κέρδους σχετίζονται μεταξύ τους, ὅπως τά γινόμενα $υ'μ$, δηλαδή ὅπως οἱ μάζες τῆς ὑπεραξίας, ὑπολογισμένες σέ ποσοστά τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου[10].

[10] Στά χειρόγραφα ὑπάρχουν καί ἄλλοι πολύ διεξοδικοί ὑπολογισμοί σχετικά μέ τή διαφορά ἀνάμεσα στό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας καί στό ποσοστό τοῦ κέρδους ($υ' - κ'$), πού παρουσιάζει λογιῶν-λογιῶν ἐνδιαφέρουσες ἰδιομορφίες καί πού ἡ κίνησή της ἀποκαλύπτει τίς περιπτώσεις, πού τά δυό ποσοστά ἀπομακρύνονται τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο ἤ προσεγγίζουν τό ἕνα στό ἄλλο. Οἱ κινήσεις αὐτές μποροῦν νά παρασταθοῦν ἐπίσης μέ καμπύλες. Παραιτοῦμαι ἀπό τήν παράθεση τούτου τοῦ ὑλικοῦ, γιατί ἔχει μικρότερη σημασία γιά τούς ἄμεσους σκοπούς τούτου τοῦ Βιβλίου, καί γιατί ἐδῶ ἀρκεῖ νά ἐπιστηθεῖ ἁπλῶς ἡ προσοχή σ' αὐτό, ἐκείνων τῶν ἀναγνωστῶν πού θά θελήσουν νά μελετήσουν παραπέρα αὐτό τό σημεῖο. — Φ. Ε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Ἐπίδραση τῆς περιστροφῆς στό ποσοστό τοῦ κέρδους

{Ἡ ἐπίδραση τῆς περιστροφῆς στήν παραγωγή ὑπεραξίας, ἑπομένως καί κέρδους, ἔχει ἐξηγηθεῖ στό δεύτερο Βιβλίο. Σύντομα, μπορεῖ νά συνοψιστεῖ στά παρακάτω: ὅτι ἐξαιτίας τοῦ χρονικοῦ διαστήματος πού ἀπαιτεῖται γιά τήν περιστροφή, δέν μπορεῖ ὁλόκληρο τό κεφάλαιο νά χρησιμοποιεῖται ταυτόχρονα στήν παραγωγή, ὅτι λοιπόν, ἕνα μέρος τοῦ κεφαλαίου μένει διαρκῶς ἀχρησιμοποίητο, εἴτε μέ τή μορφή χρηματικοῦ κεφαλαίου, ἀποθεμάτων πρώτων ὑλῶν, ἕτοιμου, ἀπούλητου ὅμως ἀκόμα ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου, εἴτε μή ληξιπρόθεσμων ἀκόμα χρεωστικῶν ἀπαιτήσεων, ὅτι τό κεφάλαιο πού δρᾶ στήν ἐνεργό παραγωγή, δηλαδή στήν παραγωγή καί ἰδιοποίηση ὑπεραξίας, ἐλαττώνεται διαρκῶς κατά τό ἀχρησιμοποίητο αὐτό μέρος, καί ἡ παραγμένη καί ἰδιοποιημένη ὑπεραξία μειώνεται στήν ἴδια ἀναλογία. Ὅσο πιό σύντομος θά εἶναι ὁ χρόνος περιστροφῆς, τόσο πιό μικρό θά γίνεται, σέ σύγκριση μέ τό συνολικό κεφάλαιο, τό ἀχρησιμοποίητο αὐτό μέρος τοῦ κεφαλαίου, ἑπομένως, τόσο πιό μεγάλη θά γίνεται ἐπίσης ἡ ἰδιοποιούμενη ὑπεραξία, ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἀμετάβλητοι.

Στό δεύτερο Βιβλίο[1*] ἀναπτύξαμε ἤδη λεπτομερειακά, πῶς ἡ συντόμευση τοῦ χρόνου περιστροφῆς ἤ τοῦ ἑνός ἀπό τά δύο τμήματά του, τοῦ χρόνου παραγωγῆς καί τοῦ χρόνου κυκλοφορίας, αὐξάνει τή μάζα τῆς παραγμένης ὑπεραξίας. Ἐπειδή, ὅμως, τό ποσοστό τοῦ κέρδους ἐκφράζει μόνον τή σχέση τῆς παραγμένης μάζας ὑπεραξίας πρός τό συνολικό κεφάλαιο, πού ἀπασχολήθηκε γιά τήν παραγωγή της, εἶναι ὀφθαλμοφανές, ὅτι κάθε τέτια συντόμευση αὐξάνει τό ποσοστό τοῦ κέρδους. Ὅσα ἀναπτύξαμε προηγούμενα, στό δεύτερο τμῆμα τοῦ δεύτερου Βιβλίου σχετικά μέ τήν ὑπεραξία, ἰσχύουν

[1*] Βλέπε τόμ. II, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ «Κεφαλαίου» 1956, σελ. 292—297.

τόσο γιά τό κέρδος, ὅσο καί γιά τό ποσοστό τοῦ κέρδους καί δέν χρειάζεται νά τά ἐπαναλάβουμε ἐδῶ. Θέλουμε, ἁπλῶς, νά τονίσουμε ὁρισμένα κύρια σημεῖα.

Τό κύριο μέσο γιά τή συντόμευση τοῦ χρόνου παραγωγῆς εἶναι τό ἀνέβασμα τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας, ὅπως ὀνομάζουν συνήθως τήν πρόοδο τῆς βιομηχανίας. Ἄν, ἔτσι, δέν προκληθεῖ ταυτόχρονα σημαντική αὔξηση τῆς συνολικῆς δαπάνης κεφαλαίου μέ τήν ἐγκατάσταση δαπανηρῶν μηχανημάτων κλπ. καί δέν προκληθεῖ ἐπομένως πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, πού ὑπολογίζεται σέ σχέση μέ τό συνολικό κεφάλαιο, θά πρέπει τότε ν' ἀνέβει τό ποσοστό τοῦ κέρδους. Καί αὐτό συμβαίνει ὁπωσδήποτε μέ πολλές ἀπό τίς νεώτερες προόδους τῆς μεταλλουργίας καί τῆς χημικῆς βιομηχανίας. Οἱ νέες μέθοδες παραγωγῆς σιδήρου καί χάλυβα, πού ἀνακάλυψαν οἱ Μπέσεμερ, Ζήμενς, Τζίλκριστ-Τόμας καί ἄλλοι, συντομεύουν στό ἐλάχιστο, μέ σχετικά μικρή δαπάνη, προηγούμενες ἐξαιρετικά μακρόχρονες διαδικασίες. Ἡ παραγωγή ἀλιζαρίνης, τῆς χρωστικῆς οὐσίας τοῦ ἐρυθρόδανου, ἀπό κατράμι τοῦ κάρβουνου, μέ τή χρησιμοποίηση τῶν βιομηχανικῶν ἐγκαταστάσεων πού χρησιμοποιοῦνταν ὥς τότε γιά τά ἄλλα χρώματα πού βγάζουν ἀπό τό κατράμι, φέρνει σέ λίγες ἑβδομάδες τό ἴδιο ἀποτέλεσμα πού ἡ ἐπίτευξή του ἀπαιτοῦσε προηγούμενα χρόνια ὁλόκληρα. Ἕνας χρόνος χρειαζόταν γιά νά καλλιεργηθεῖ καί νά μεγαλώσει τό ἐρυθρόδανο καί μετά ἄφηναν τίς ρίζες του πολλά χρόνια γιά νά ὁλοκληρώσουν τήν ὡρίμανσή τους, προτοῦ τίς χρησιμοποιήσουν γιά τόν χρωματισμό.

Τό κύριο μέσο γιά τήν συντόμευση τοῦ χρόνου κυκλοφορίας εἶναι οἱ βελτιωμένες συγκοινωνίες. Καί στό ζήτημα αὐτό, στά τελευταῖα πενῆντα χρόνια, συντελέστηκε μιά ἐπανάσταση, πού μπορεῖ νά συγκριθεῖ μονάχα μέ τή βιομηχανική ἐπανάσταση τοῦ τελευταίου μισοῦ τοῦ περασμένου αἰώνα. Στήν ξηρά ἡ σκυροστρωμένη ὁδός ἀπωθήθηκε στό δεύτερο πλάνο ἀπό τόν σιδηρόδρομο, στή θάλασσα τό ἀργό καί ὄχι τακτικό ἱστιοφόρο πλοῖο ἐκτοπίστηκε ἀπό τό ταχύ καί τακτικό ἀτμοπλοϊκό μέσο καί ὅλη ἡ γήϊνη σφαίρα εἶναι περιτυλιγμένη μέ τηλεγραφικά σύρματα. Ἡ διώρυγα τοῦ Σουέζ ἄνοιξε οὐσιαστικά πρώτη στήν ἀτμοπλοΐα τήν Ἀνατολική Ἀσία καί τήν Αὐστραλία. Ὁ χρόνος κυκλοφορίας μιᾶς ἀποστολῆς ἐμπορευμάτων στήν Ἀνατολική Ἀσία, πού τό 1847 ἀκόμα χρειαζόταν τουλάχιστον δώδεκα μῆνες (βλέπε «Τό Κεφάλαιο», Βιβλίο ΙΙ, σελ. 235[1*]), περιορίστηκε τώρα σέ περίπου ἰσάριθμες ἑβδομάδες. Οἱ δυό μεγάλες ἑστίες κρίσεων τοῦ 1825 καί τοῦ 1857, ἡ Ἀμερική καί οἱ Ἰνδίες μέ τήν ἐπανάσταση αὐτή στά μέσα συγκοινωνίας, ἦρθαν κατά 70 — 90% πιό κοντά στίς εὐρωπαϊκές βιομηχανικές χῶρες καί χάσαν ἔτσι ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ἐκρηκτικῆς τους ἱκανότητας. Ὁ χρόνος περιστροφῆς τοῦ συνολικοῦ παγκόσμιου ἐμπορίου συντομεύτηκε στόν ἴδιο βαθμό καί ἡ ἱκανότητα δράσης τοῦ κεφαλαίου, πού συμμετέχει σ' αὐτό, αὐξήθηκε πάνω ἀπό τό διπλάσιο ἤ τριπλάσιο. Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι τό γεγονός αὐτό δέν ἔμεινε χωρίς ἐπίδραση στό ποσοστό τοῦ κέρδους.

[1*] Βλέπε τόμ. ΙΙ, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης 1956, σελ. 248 — 249.

Γιά νά δείξουμε καθαρά τήν ἐπίδραση τῆς περιστροφῆς τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου στό ποσοστό τοῦ κέρδους, πρέπει νά ὑποθέσουμε, ὅτι στά δυό κεφάλαια, πού πρόκειται νά συγκριθοῦν, ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι εἶναι ἴδιοι. Ἐκτός ἀπό τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας καί τήν ἐργάσιμη ἡμέρα, πού εἶναι ἴδια, ἴδια εἶναι ἰδίως καί ἡ ποσοστιαία σύνθεση τῶν κεφαλαίων. Ἄς πάρουμε τώρα ἕνα κεφάλαιο Α μέ τή σύνθεση: $80_{\sigma} + 20_{\mu} = 100$ Κ, πού μέ 100% ποσοστό τῆς ὑπεραξίας περιστρέφεται δυό φορές μέσα σ' ἕνα χρόνο. Στήν περίπτωση αὐτή, τό ἐτήσιο προϊόν θά εἶναι:

$160_{\sigma} + 40_{\mu} + 40_{\upsilon}$. Ἀλλά, γιά νά βροῦμε τό ποσοστό τοῦ κέρδους, θά ὑπολογίσουμε αὐτή τήν 40_{υ} ὄχι σέ σχέση μέ τήν κεφαλαιακή ἀξία 200, πού περιστράφηκε, ἀλλά μέ τήν προκαταβλημένη 100, καί θά ἔχουμε ἔτσι $\kappa' = 40\%$.

Ἄς συγκρίνουμε μ' αὐτό ἕνα κεφάλαιο $B = 160_{\sigma} + 40_{\mu} = 200$ Κ, μέ τό ἴδιο ποσοστό ὑπεραξίας = 100%, πού περιστρέφεται ὅμως μιά φορά τό χρόνο. Ἔτσι, τό χρονιάτικο προϊόν θά εἶναι ὅπως πιό πάνω:

$160_{\sigma} + 40_{\mu} + 40_{\upsilon}$. Τή φορά ὅμως αὐτή, ἡ 40_{υ} θά ὑπολογιστεῖ σέ σχέση μέ ἕνα προκαταβλημένο κεφάλαιο 200. Ἔτσι θά ἔχουμε μόνο 20% ποσοστό κέρδους, δηλαδή μόνο τό μισό τοῦ ποσοστοῦ τοῦ Α.

Ἐπομένως: ὅταν ἔχουμε δύο κεφάλαια μέ ἴδια ποσοστιαία σύνθεση, μέ ἴδιο ποσοστό ὑπεραξίας καί μέ ἴδια ἐργάσιμη ἡμέρα, τά ποσοστά κέρδους τῶν δυό κεφαλαίων εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογα πρός τούς χρόνους περιστροφῆς τους. Ἄν στίς δυό περιπτώσεις πού συγκρίναμε δέν εἶναι ἴδια εἴτε ἡ σύνθεση, εἴτε τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, εἴτε ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα, εἴτε ὁ μισθός ἐργασίας, τότε θά δημιουργηθοῦν βέβαια καί ἄλλες διαφορές στό ποσοστό τοῦ κέρδους. Οἱ διαφορές αὐτές, ὅμως, εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπό τήν περιστροφή καί γι' αὐτό δέν μᾶς ἀφοροῦν ἐδῶ. Ἔχουν, ἐπιπλέον, ἐξεταστεῖ ἤδη στό ΙΙΙ κεφ.

Ἡ ἄμεση ἐπίδραση τοῦ συντομευμένου χρόνου περιστροφῆς στήν παραγωγή ὑπεραξίας, ἑπομένως καί στήν παραγωγή κέρδους, συνίσταται στήν ἀνεβασμένη ἀποτελεσματικότητα, πού ἀποκτάει ἔτσι τό μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου, γιά τήν ὁποία, βλέπε τό κεφ. XVI τοῦ δεύτερου Βιβλίου «τοῦ Κεφαλαίου»: «Ἡ περιστροφή τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου». Ἐκεῖ ἀποδείχτηκε, ὅτι ἕνα μεταβλητό κεφάλαιο τῶν 500 λιρ. στ., πού περιστρέφεται δέκα φορές σ' ἕνα χρόνο, ἰδιοποιεῖται στό ἴδιο χρονικό διάστημα τόση ὑπεραξία, ὅση ἕνα μεταβλητό κεφάλαιο τῶν 5.000 λιρ. στ., πού μέ ἴδιο ποσοστό ὑπεραξίας καί μέ ἴδιο μισθό ἐργασίας περιστρέφεται μόνο μιά φορά τό χρόνο.

Ἄς πάρουμε ἕνα κεφάλαιο I, πού ἀποτελεῖται ἀπό 10.000 λίρ. στ. πάγιο κεφάλαιο, ἡ χρονιάτικη φθορά τοῦ ὁποίου εἶναι 10% = 1.000, ἀπό 500 κυκλοφοροῦν σταθερό κεφάλαιο καί 500 μεταβλητό. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι μέ ποσοστό ὑπεραξίας 100% τό μεταβλητό κεφάλαιο περιστρέφεται δέκα φορές τό χρόνο. Γιά νά ἁπλοποιηθεῖ τό ζήτημα, ὑποθέτουμε, σέ ὅλα τά ἑπόμενα παραδείγματα, ὅτι τό κυκλοφοροῦν σταθερό κεφάλαιο, περιστρέφεται στό ἴδιο χρονικό διάστημα μέ τό μεταβλητό, πράγμα ἐξάλλου πού γίνεται συνήθως στήν πράξη. Τότε, τό προϊόν μιᾶς τέτιας περιόδου περιστροφῆς θά εἶναι:

$$100_\sigma \text{ (φθορά)} + 500_\sigma + 500_\mu + 500_\upsilon = 1.600$$

καί τό προϊόν τοῦ ἔτους δέκα τέτιων περιστροφῶν:

$$1.000_\sigma \text{ (φθορά)} + 5.000_\sigma + 5.000_\mu + 5.000_\upsilon = 16.000,$$

$$K = 11.000, \quad \upsilon = 5.000, \quad \varkappa' = \frac{5.000}{11.000} = 45^5/_{11}\%.$$

Ἄς πάρουμε τώρα ἕνα κεφάλαιο II: πάγιο κεφάλαιο 9.000 λίρ. στ., ἐτήσια φθορά του 1.000, κυκλοφοροῦν σταθερό κεφάλαιο 1.000, μεταβλητό κεφάλαιο 1.000, ποσοστό ὑπεραξίας 100%. Ἀριθμός τῶν χρονιάτικων περιστροφῶν τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου: 5. Τό προϊόν τῆς καθεμιᾶς περιόδου περιστροφῆς τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου θά εἶναι λοιπόν:

$$200_\sigma \text{ (φθορά)} + 1.000_\sigma + 1.000_\mu + 1.000_\upsilon = 3.200,$$

καί τό συνολικό ἐτήσιο προϊόν μέ πέντε περιστροφές:

$$1.000_\sigma \text{ (φθορά)} + 5.000_\sigma + 5.000_\mu + 5.000_\upsilon = 16.000,$$

$$K = 11.000, \upsilon = 5.000, \varkappa' = \frac{5.000}{11.000} = 45^5/_{11}\%.$$

Ἄς πάρουμε τέλος, ἕνα κεφάλαιο III, στό ὁποῖο δέν ὑπάρχει καθόλου πάγιο κεφάλαιο, ἀντί αὐτοῦ ὑπάρχουν 6.000 κυκλοφοροῦν σταθερό καί 5.000 μεταβλητό κεφάλαιο. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι μέ ποσοστό ὑπεραξίας 100% περιστρέφεται μιά φορά τό χρόνο. Τότε, τό συνολικό χρονιάτικο προϊόν εἶναι:

$$6.000_\sigma + 5.000_\mu + 5.000_\upsilon = 16.000,$$

$$K = 11.000, \upsilon = 5.000, \varkappa' = \frac{5.000}{11.000} = 45^5/_{11}\%.$$

Ἔχουμε, λοιπόν, καί στίς τρεῖς περιπτώσεις τήν ἴδια ἐτήσια μάζα ὑπεραξίας = 5.000, καί μιά πού τό συνολικό κεφάλαιο καί στίς τρεῖς περιπτώσεις εἶναι ἐπίσης ἴσο, δηλαδή 11.000, ἔχουμε τό ἴδιο ποσοστό κέρδους $45^5/_{11}\%$.

Ἄν ἀντίθετα, στό πιό πάνω κεφάλαιο I εἴχαμε, ἀντί 10, μόνον 5 περιστροφές τοῦ μεταβλητοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου τό χρόνο, τότε τά πράγματα θά ἦταν διαφορετικά. Τότε τό προϊόν μιᾶς περιστροφῆς θά ἦταν:

$$200_\sigma \text{ (φθορά)} + 500_\sigma + 500_\mu + 500_\upsilon = 1.700.$$

Ἡ τό ἐτήσιο προϊόν:

$$1.000_\sigma \text{ (φθορά)} + 2.500_\sigma + 2.500_\mu + 2.500_\upsilon = 8.500,$$

$$K = 11.000, \upsilon = 2.500, \varkappa' = \frac{2.500}{11.000} = 22^8/_{11}\%.$$

Τό ποσοστό τοῦ κέρδους ἔπεσε στό μισό, γιατί διπλασιάστηκε ὁ χρόνος περιστροφῆς.

Ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας πού ἔχει ἰδιοποιηθεῖ στή διάρκεια τοῦ ἔτους εἶναι λοιπόν, ἴση μέ τή μάζα τῆς ὑπεραξίας, πού ἔχει ἰδιοποιηθεῖ σέ μιά περίοδο περιστροφῆς τοῦ *μεταβλητοῦ* κεφαλαίου, πολλαπλασιασμένη μέ τόν ἀριθμό αὐτῶν τῶν περιστροφῶν στή διάρκεια τοῦ ἔτους. Ἄν ὀνομάσουμε Υ τήν ἰδιοποιημένη στή διάρκεια τοῦ ἔτους ὑπεραξία ἤ τό ἰδιοποιημένο κέρδος, υ τήν ἰδιοποιημένη σέ μιά περίοδο περιστροφῆς ὑπεραξία καί ν τίς περιστροφές τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου μέσα σέ ἕνα χρόνο, τότε $Υ = υν$, καί τό ἐτήσιο ποσοστό ὑπεραξίας $Υ' = υ'ν$, ὅπως ἀναπτύξαμε ἤδη στό Βιβλίο II, κεφ. XVI, 1.

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ὁ τύπος τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους $\varkappa' = \upsilon' \frac{\mu}{K} = \upsilon' \frac{\mu}{\sigma + \mu}$ εἶναι σωστός μόνο ὅταν τό μ τοῦ ἀριθμητῆ εἶναι ἴσο μέ τό μ τοῦ παρανομαστῆ. Στόν παρανομαστή, τό μ ἀντιπροσωπεύει ὅλο τό μέρος τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου πού χρησιμοποιήθηκε κατά

μέσο ὅρο σάν μεταβλητό κεφάλαιο γιά μισθό ἐργασίας. Τό μ τοῦ ἀριθμητῆ καθορίζεται πρίν ἀπ' ὅλα μόνο ἀπό τό ὅτι ἔχει παραγάγει καί ἰδιοποιηθεῖ ἕνα ὁρισμένο ποσό ὑπεραξίας = υ, πού ὁ λόγος της πρός αὐτό τό μ, δηλαδή $\frac{υ}{μ}$, εἶναι τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας υ'. Μόνο ἀπ' αὐτόν τό δρόμο ἡ ἐξίσωση $κ' = \frac{υ}{σ + μ}$ μετατράπηκε στήν ἄλλη ἐξίσωση: $κ' = υ' \frac{μ}{σ + μ}$. Τό μ τοῦ ἀριθμητῆ καθορίζεται τώρα ἀκριβέστερα, μέ τήν ἔννοια ὅτι πρέπει νά εἶναι ἴσο μέ τό μ τοῦ παρανομαστῆ, δηλαδή μέ τό συνολικό μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου Κ. Μ' ἄλλα λόγια, ἡ ἐξίσωση $κ' = \frac{υ}{Κ}$ μπορεῖ τότε μόνο νά μετατραπεῖ χωρίς λάθος στήν ἄλλη $κ' = υ' \frac{μ}{σ + μ}$, ὅταν τό υ σημαίνει τήν ὑπεραξία πού ἔχει παραχθεῖ σέ *μιά* περίοδο περιστροφῆς τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου. Ἄν τό υ περιλαβαίνει ἕνα μόνο μέρος αὐτῆς τῆς ὑπεραξίας, τότε εἶναι μέν σωστό τό υ = υ'μ, ὅμως αὐτό τό μ ἐδῶ εἶναι μικρότερο ἀπό τό μ στό Κ = σ + μ, γιατί ἔχει δαπανηθεῖ γιά μισθό ἐργασίας λιγότερο ἀπό τό συνολικό μεταβλητό κεφάλαιο. Ἄν ὅμως τό υ περιλαβαίνει περισσότερη ὑπεραξία ἀπό τήν ὑπεραξία μιᾶς περιστροφῆς τοῦ μ, τότε ἕνα μέρος αὐτοῦ τοῦ μ ἤ ἀκόμα τό σύνολο τοῦ μ λειτουργεῖ δυό φορές, πρῶτα στήν πρώτη περιστροφή, μετά στή δεύτερη, ἤ πρῶτα στή δεύτερη καί μετά στήν ἑπόμενη περιστροφή. Τό μ αὐτό, πού παράγει τήν ὑπεραξία καί πού ἀποτελεῖ τό ἄθροισμα ὅλων τῶν πληρωμένων μισθῶν ἐργασίας, εἶναι, λοιπόν, μεγαλύτερο ἀπό τό μ στό σ + μ, καί γι' αὐτό ὁ λογαριασμός γίνεται λαθεμένος.

Γιά νά γίνει ὁ τύπος γιά τό ἐτήσιο ποσοστό κέρδους πέρα γιά πέρα σωστός, πρέπει στή θέση τοῦ ἁπλοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας νά βάλουμε τό χρονιάτικο ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, δηλαδή, ἀντί τό υ' νά βάλουμε τό Υ' ἤ τό υ'ν. Μ' ἄλλα λόγια, πρέπει τό υ', τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας — ἤ, πράγμα πού καταλήγει στό ἴδιο, τό μ, τό μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού περιέχεται στό Κ — νά τό πολλαπλασιάσουμε μέ τό ν, μέ τόν ἀριθμό τῶν περιστροφῶν αὐτοῦ τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου στή διάρκεια τοῦ ἔτους, καί θά ἔχουμε ἔτσι: $κ' = υ'ν \frac{μ}{Κ}$, πού εἶναι ὁ τύπος γιά τόν ὑπολογισμό τοῦ χρονιάτικου ποσοστοῦ τοῦ κέρδους.

Πόσο μεγάλο εἶναι ὅμως τό μεταβλητό κεφάλαιο σέ μιά ἐπιχείρηση; Στίς περισσότερες περιπτώσεις αὐτό δέν τό ξέρει οὔτε ὁ ἴδιος ὁ κεφαλαιοκράτης. Στό ὄγδοο κεφάλαιο τοῦ δεύτερου Βιβλίου εἴδαμε καί θά τό δοῦμε ξανά παρακάτω, ὅτι ἡ μοναδική οὐσιαστική διάκριση πού ἐπιβάλλεται στόν κεφαλαιοκράτη νά κάνει στό κεφάλαιό του, εἶναι ἡ διάκριση ἀνάμεσα στό πάγιο καί στό κυκλοφοροῦν κεφάλαιο. Ἀπό τό χρηματοκιβώτιο, ὅπου φυλάγεται μέ χρηματική μορφή τό μέρος τοῦ κυκλοφοροῦντος κεφαλαίου, πού βρίσκεται στά χέρια του — ἐφόσον δέν εἶναι κατατεθειμένο στήν τράπεζα — παίρνει ὁ κεφαλαιοκράτης τά χρήματα γιά τό μισθό τῆς ἐργασίας, ἀπό τό ἴδιο χρηματοκιβώτιο παίρνει καί τά χρήματα γιά τίς πρῶτες καί βοηθητικές ὕλες καί καταχωρεῖ καί τίς δυό αὐτές δαπάνες στόν ἴδιο λογαριασμό τοῦ ταμείου. Καί ἄν ἀκόμα διατηροῦσε ἕναν εἰδικό λογαριασμό γιά τούς πληρωμένους μισθούς ἐργασίας, τότε, στό τέλος τοῦ χρόνου, ὁ λογαριασμός αὐτός θά ἔδειχνε μέν τό συνολικό ποσό, πού πληρώθηκε γιά τό σκοπό αὐτό, δηλαδή τό μν, ὄχι ὅμως τό μέγεθος τοῦ ἴδιου τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, μ. Γιά νά τό βρεῖ αὐτό, ἔπρεπε νά κρατᾶ ἕναν ἰδιαίτερο λογαριασμό, γιά τόν ὁποῖο θά δώσουμε ἐδῶ ἕνα παράδειγμα.

Γιά τό σκοπό αὐτό, ἄς πάρουμε τό κλωστήριο βαμβακιοῦ μέ 10.000 ἀδράχτια, πού περιγράψαμε στό πρῶτο Βιβλίο τοῦ «Κεφαλαίου», σελ. 209/210[1*], καί ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τά στοιχεῖα, πού ἀναφέρονται γιά μιά ἑβδομάδα τοῦ Ἀπρίλη 1871, διατηροῦν τήν ἰσχύ τους γιά ὁλόκληρο τό ἔτος. Τό ἐπενδυμένο στά μηχανήματα πάγιο κεφάλαιο ἦταν 10.000 λίρ. στ. Τό κυκλοφοροῦν κεφάλαιο δέν ἀναφέρθηκε. Ἄς παραδεχθοῦμε ὅτι ἦταν 2.500 λίρ. στ., ἕνα ἀρκετά μεγάλο ποσό, πού ὅμως δικαιολογεῖται ἀπό τήν ὑπόθεση, τήν ὁποία πρέπει πάντα νά κάνουμε ἐδῶ, ὅτι δέν γίνονται πιστωτικές πράξεις, ἄρα δέν γίνεται καμιά μακρόχρονη ἤ βραχύχρονη χρησιμοποίηση ξένου κεφαλαίου. Ἡ σύνθεση τῆς ἀξίας τοῦ βδομαδιάτικου προϊόντος ἀποτελοῦνταν ἀπό 20 λίρ. στ. γιά τή φθορά τῶν μηχανημάτων, 358 λίρ. στ. προκαταβλημένο κυκλοφοροῦν σταθερό κεφάλαιο (νοίκι 6 λίρ. στ., βαμβάκι 342 λίρ. στ., κάρβουνο, φωταέριο, λάδια 10 λίρ. στ.), 52 λίρ. στ. μεταβλητό κεφάλαιο, πού ἔχει δαπανηθεῖ γιά μισθούς ἐργασίας, καί 80 λίρ. στ. ὑπεραξία, δηλαδή:

$$20_σ \text{ (φθορά) } + 358_σ + 52_μ + 80_υ = 510.$$

Ἡ βδομαδιάτικη προκαταβολή κυκλοφοροῦντος κεφαλαίου ἦταν λοιπόν $358_σ + 52_μ = 410$ καί ἡ ποσοστιαία σύνθεσή του $87{,}3_σ +$

[1*] Βλέπε τόμ. Ι, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης 1954, σελ. 231.

$12{,}7_{\mu}$. Ἄν αὐτή τήν ποσοστιαία σύνθεση τήν ὑπολογίσουμε γιά ὅλο τό κυκλοφοροῦν κεφάλαιο τῶν 2.500 λιρ. στ., θά ἔχουμε 2.182 λίρ. στ. σταθερό κεφάλαιο καί 318 λίρ. στ. μεταβλητό κεφάλαιο. Καί ἀφοῦ ἡ συνολική δαπάνη γιά μισθούς ἐργασίας ἦταν 52 ἐπί 52 λίρ. στ., δηλαδή 2.704 λίρ. στ., προκύπτει, ὅτι τό μεταβλητό κεφάλαιο τῶν 318 λιρ. στ. περιστράφηκε στή διάρκεια τοῦ ἔτους σχεδόν ἀκριβῶς $8^{1}/_{2}$ φορές. Τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας ἦταν $^{80}/_{52} = 153^{11}/_{13}\%$. Μέ βάση τά στοιχεῖα αὐτά, μπορούμε νά ὑπολογίσουμε τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἄν στόν τύπο $\varkappa' = \upsilon' \nu \frac{\mu}{K}$ στή θέση τῶν συμβόλων βάλουμε τά μεγέθη τῶν ἀξιῶν: $\upsilon' = 153^{11}/_{13}$, $\nu = 8^{1}/_{2}$, $\mu = 318$, $K = 12.500$, τότε θά ἔχουμε:

$$\varkappa' = 153^{11}/_{13} \times 8^{1}/_{2} \times \frac{318}{12.500} = 33{,}27\,\%.$$

Τήν δοκιμή γι' αὐτό τήν κάνουμε, χρησιμοποιώντας τόν ἁπλό τύπο $\varkappa' = \frac{\upsilon}{K}$. Ἡ συνολική ὑπεραξία ἤ τό κέρδος ὅλου τοῦ χρόνου συμποσοῦται σέ 80 λίρ. στ. × 52 = 4.160 λίρ. στ. Ἄν τό ποσό αὐτό τό διαιρέσουμε μέ τό συνολικό κεφάλαιο τῶν 12.500 λιρ. στ., προκύπτει, ὅπως καί πιό πάνω, σχεδόν τό ἴδιο ἐξαιρετικά ὑψηλό ποσοστό κέρδους 33,28 % πού μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ μόνο μέ τίς ἐξαιρετικά εὐνοϊκές συνθῆκες τῆς στιγμῆς (πολύ χαμηλές τιμές γιά τό βαμβάκι, μέ παράλληλες πολύ ὑψηλές τιμές γιά τά νήματα), πού στήν πραγματικότητα σίγουρα δέν ἴσχυαν σ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ ἔτους.

Στόν τύπο $\varkappa' = \upsilon' \nu \frac{\mu}{K}$, τό $\upsilon' \nu$ εἶναι, ὅπως εἴπαμε, αὐτό πού στό δεύτερο Βιβλίο χαρακτηρίστηκε ἐτήσιο ποσοστό τῆς ὑπεραξίας. Στήν πιό πάνω περίπτωση φτάνει τό $153^{11}/_{13}\% \times 8^{1}/_{2}$ ἤ, ἄν τό λογαριάσουμε μέ ἀκρίβεια $1.307^{9}/_{13}\%$. Ἄν λοιπόν, κάποιος Μπίντερμαν σήκωσε τά χέρια ψηλά, ὅταν διάβασε τήν τερατωδία ἑνός ἐτήσιου ποσοστοῦ ὑπεραξίας 1.000 %, πού ἀναφερόταν σ' ἕνα παράδειγμα στό δεύτερο Βιβλίο τοῦ «Κεφαλαίου», ἴσως νά καθησυχάσει μπρός στό γεγονός, πού τοῦ παρουσιάζουμε ἐδῶ ἀπό τή ζωντανή πρακτική τοῦ Μάντσεστερ, γιά ἕνα ἐτήσιο ποσοστό ὑπεραξίας πάνω ἀπό 1.300 %. Σέ περιόδους ἀνώτατης ἄνθησης, πού βέβαια ἔχουμε πολύ καιρό νά τήν ξαναδοῦμε, ἕνα τέτιο ποσοστό δέν ἀποτελεῖ καθόλου σπάνιο φαινόμενο.

Κατά τύχη, ἔχουμε ἐδῶ ἕνα παράδειγμα γιά τήν πραγματική σύνθεση τοῦ κεφαλαίου στή σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία. Τό συνολικό κεφάλαιο χωρίζεται σέ 12.182 λίρ. στ. σταθερό κεφάλαιο καί 318 λίρ. στ. μεταβλητό κεφάλαιο, τά δυό δέ μαζί 12.500 λίρ.. στ Ἤ, σέ ποσοστά: $97^{1}/_{2\sigma} + 2^{1}/_{2\mu} = 100\ K$. Μόνο τό ἕνα τεσσαρακοστό μέρος τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου χρησιμεύει, ὅμως μέ πάνω ἀπό ὀχτώ περιστροφές τό χρόνο, γιά τήν πληρωμή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας.

Ὅμως, μιά καί κατεβαίνει σέ λίγους μόνο κεφαλαιοκράτες ἡ ἰδέα νά κάνουν τέτιους ὑπολογισμούς γιά τή δική τους ἐπιχείρηση, ἡ στατιστική σωπαίνει σχεδόν ἀπολύτως γιά τή σχέση τοῦ σταθεροῦ μέρους τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου πρός τό μεταβλητό μέρος. Μόνο ἡ ἀμερικάνικη ἐφορεία δίνει αὐτό πού εἶναι δυνατό στίς σημερινές συνθῆκες: τό συνολικό ποσό τῶν ἐργατικῶν μισθῶν πού πληρώθηκαν καί τῶν κερδῶν πού πραγματοποιήθηκαν σέ κάθε κλάδο τῆς βιομηχανίας. Ὅσο κι ἄν δυσφημίστηκαν αὐτά τά στοιχεῖα, γιατί στηρίζονται μόνο σέ ἀνεξέλεγκτες δηλώσεις τῶν ἴδιων τῶν βιομηχάνων, ὡστόσο εἶναι ἐξαιρετικά πολύτιμα καί τά μοναδικά πού διαθέτουμε γιά τό θέμα αὐτό. Στήν Εὐρώπη, εἴμαστε τόσο ἅβροί, ὥστε δέν μπορούμε ν' ἀπαιτοῦμε ἀπό τούς μεγαλοβιομηχάνους μας τέτιου εἴδους ἀποκαλύψεις. — Φ.Ε.}

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Οἰκονομία στή χρησιμοποίηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου

I. Γενικά

Ἡ αὔξηση τῆς ἀπόλυτης ὑπεραξίας, ἤ ἡ παράταση τῆς ὑπερεργασίας, ἐπομένως καί τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, μέ ἀναλλοίωτο τό μέγεθος τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, μέ τή χρησιμοποίηση δηλαδή τοῦ ἴδιου ἀριθμοῦ ἐργατῶν μέ τόν ἴδιο ὀνομαστικό μισθό — ὁπότε δέν ἔχει σημασία ἄν ὁ πρόσθετος χρόνος πληρώνεται ἤ ὄχι — μειώνει σχετικά τήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου σέ σύγκριση μέ τήν ἀξία τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου καί μέ τήν ἀξία τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου καί ἀνεβάζει ἔτσι τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἀκόμα καί ἄν παραβλέψουμε τήν αὔξηση τῆς ὑπεραξίας καί τῆς μάζας της, καθώς καί τό ἐνδεχομένως αὐξανόμενο ποσοστό τῆς ὑπεραξίας. Τό μέγεθος τοῦ πάγιου μέρους τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, τά χτίρια τοῦ ἐργοστασίου, τά μηχανήματα κλπ. μένουν τά ἴδια, ἀδιάφορο ἄν χρησιμοποιοῦνται 16 ἤ 12 ὧρες. Ἡ παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας δέν ἀπαιτεῖ καμιά νέα δαπάνη γι' αὐτό τό πιό πολυέξοδο μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου. Ἀκόμα πρέπει νά προστεθεῖ ὅτι ἡ ἀξία τοῦ πάγιου κεφαλαίου ἀναπαράγεται ἔτσι σέ λιγότερες περίοδες περιστροφῆς, δηλαδή συντομεύεται ὁ χρόνος, γιά τόν ὁποῖο χρειάζεται νά προκαταβληθεῖ, γιά νά βγεῖ ἕνα καθορισμένο κέρδος. Γι' αὐτό ἡ παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας ἀνεβάζει τό κέρδος, ἀκόμα καί ὅταν πληρώνεται ὁ πρόσθετος χρόνος καί, ὥς ἕνα ὅριο, ἀκόμα καί ὅταν πληρώνεται καλύτερα ἀπό τίς κανονικές ὧρες ἐργασίας. Ἡ διαρκῶς αὐξανόμενη ἀνάγκη τῆς αὔξησης τοῦ πάγιου κεφαλαίου στό σύγχρονο βιομηχανικό σύστημα ἀποτελοῦσε, ἐπομένως, ἕνα κύριο κίνητρο γιά τήν παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας ἀπό τούς ἄπληστους γιά κέρδος κεφαλαιοκράτες[11].

Διαφορετικά ἔχουν τά πράγματα, ὅταν ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα παραμένει σταθερή. Στήν περίπτωση αὐτή χρειάζεται, εἴτε νά αὐξηθεῖ ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν καί μαζί τους, ὥς μιά ὁρισμένη ἀναλογία, καί ἡ μάζα τοῦ πάγιου κεφαλαίου, τῶν χτιρίων, τῶν μηχανημάτων κλπ., γιά νά γίνει δυνατή ἡ ἐκμετάλλευση μιᾶς μεγαλύτερης μάζας ἐργασίας (ἐδῶ παραβλέπουμε τίς κρατήσεις ἀπό τό μισθό ἤ τή συμπίεση τοῦ μισθοῦ κάτω ἀπό τό κανονικό ὕψος του). Εἴτε, ἐκεῖ πού αὐξάνει ἡ ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας, ἤ πού ἀνεβαίνει ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, γενικά, ἐκεῖ πού πρόκειται νά βγεῖ περισσότερη σχετική ὑπεραξία, αὐξάνει ἡ μάζα τοῦ κυκλοφοροῦντος μέρους τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου στούς κλάδους τῆς βιομηχανίας πού χρησιμοποιοῦν πρώτη ὕλη, γιατί σ' ἕνα δοσμένο χρονικό διάστημα γίνεται ἐπεξεργασία περισσότερης πρώτης ὕλης κλπ. Καί, δεύτερο, αὐξάνουν τά μηχανήματα, πού μπαίνουν σέ κίνηση ἀπό τόν ἴδιο ἀριθμό ἐργατῶν, ἐπομένως αὐξάνει καί τό μέρος αὐτό τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου. Ἡ αὔξηση τῆς ὑπεραξίας συνοδεύεται λοιπόν ἀπό μιά αὔξηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, ἡ αὐξανόμενη ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας συνοδεύεται ἀπό μιά ἀνατίμηση τῶν ὅρων ἐκείνων τῆς παραγωγῆς, μέ τή βοήθεια τῶν ὁποίων οἱ κεφαλαιοκράτες ἐκμεταλλεύονται τήν ἐργασία, δηλαδή συνοδεύεται ἀπό μεγαλύτερη δαπάνη κεφαλαίου. Ἔτσι τό ποσοστό τοῦ κέρδους ἀπό τήν μιά πλευρά μειώνεται, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη αὐξάνει.

Μιά ὁλόκληρη σειρά ἀπό τρέχοντα ἔξοδα μένουν σχεδόν τά ἴδια ἤ ἐντελῶς τά ἴδια, ἀδιάφορο ἄν ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα εἶναι μεγαλύτερης ἤ μικρότερης διάρκειας. Τά ἔξοδα ἐποπτείας εἶναι μικρότερα γιά 500 ἐργάτες πού ἐργάζονται 18 ὧρες, παρά γιά 750 ἐργάτες πού ἐργάζονται 12 ὧρες τήν ἡμέρα.

«Τά γενικά ἔξοδα ἑνός ἐργοστασίου εἶναι περίπου τά ἴδια, ἀδιάφορο ἄν ἐργάζεται δέκα ἤ δώδεκα ὧρες τήν ἡμέρα». («Reports of Insp. of Fact., October 1848, p. 37).

Οἱ κρατικοί καί δημοτικοί φόροι, ἡ ἀσφάλεια πυρός, ὁ μισθός διάφορων μόνιμων ὑπαλλήλων, ἡ ὑποτίμηση τῶν μηχανημάτων καί

[11] «Ἐπειδή σέ ὅλα τά ἐργοστάσια εἶναι ἐπενδυμένο ἕνα πολύ μεγάλο ποσό πάγιου κεφαλαίου σέ χτίρια καί μηχανήματα, τό κέρδος θά εἶναι τόσο πιό μεγάλο, ὅσο πιό μεγάλος θά εἶναι ὁ ἀριθμός τῶν ὡρῶν, στή διάρκεια τῶν ὁποίων τά μηχανήματα αὐτά θά ἐργάζονται». («Reports of Insp. of Fact. 31st October 1858», p. 8).

διάφορα ἄλλα ἔξοδα ἑνός ἐργοστασίου συνεχίζονται ἀμετάβλητα, ἀδιάφορο ἄν τό ἐργοστάσιο ἐργάζεται μεγαλύτερο ἤ μικρότερο χρονικό διάστημα. Στό βαθμό πού μειώνεται ἡ παραγωγή, τά ἔξοδα αὐτά αὐξάνουν σέ βάρος τοῦ κέρδους. («Reports of Insp. of Fact., October 1862», p. 19).

Τό χρονικό διάστημα, στή διάρκεια τοῦ ὁποίου ἀναπαράγεται ἡ ἀξία τῶν μηχανημάτων καί τῶν ἄλλων συστατικῶν τοῦ πάγιου κεφαλαίου, καθορίζεται στήν πράξη ὄχι ἀπό τό χρόνο, στή διάρκεια τοῦ ὁποίου ἁπλῶς ὑπάρχουν, ἀλλά ἀπό τή συνολική διάρκεια τοῦ προτσές ἐργασίας, στό ὁποῖο λειτουργοῦν καί χρησιμοποιοῦνται. Ἄν τούς ἐργάτες τούς ὑποχρεώσουν νά δουλεύουν βαριά 18 ἀντί 12 ὧρες, τό ἀποτέλεσμα θά εἶναι ὅτι θά δουλεύουν τρεῖς μέρες παραπάνω τήν ἑβδομάδα, ἡ μιά ἑβδομάδα θά γίνεται μιάμιση, τά δυό χρόνια θά γίνονται τρία. Ἄν ὁ πρόσθετος αὐτός χρόνος δέν πληρώνεται, τότε οἱ ἐργάτες, ἐκτός ἀπό τόν κανονικό χρόνο ὑπερεργασίας, θά χαρίζουν δωρεάν κάθε δυό ἑβδομάδες μιά τρίτη ἑβδομάδα καί κάθε δυό χρόνια έναν τρίτο χρόνο. Ἔτσι ἡ ἀναπαραγωγή τῆς ἀξίας τῶν μηχανημάτων ἐπιταχύνεται κατά 50% καί ἀπαιτεῖ μόνο τά $^2/_3$ τοῦ χρόνου πού θά ἦταν ἀναγκαῖος μέ 12ωρη ἐργάσιμη ἡμέρα.

Γιά ν' ἀποφύγουμε ἀνώφελες περιπλοκές, ξεκινᾶμε κατά τήν ἐξέταση αὐτή, καθώς καί κατά τήν ἐξέταση τῶν διακυμάνσεων τῶν τιμῶν τῆς πρώτης ὕλης (στό κεφ. VI) ἀπό τήν προϋπόθεση ὅτι ἡ μάζα καί τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας εἶναι δοσμένα.

Ὅπως τονίστηκε ἤδη, ὅταν ἐξετάζαμε τή συνεργασία, τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας καί τόν ρόλο τῶν μηχανῶν[1*], ἡ οἰκονομία στούς ὅρους παραγωγῆς, πού χαρακτηρίζει τήν παραγωγή σέ μεγάλη κλίμακα, προκύπτει οὐσιαστικά ἀπό τό ὅτι οἱ ὅροι αὐτοί λειτουργοῦν σάν ὅροι κοινωνικῆς, κοινωνικά συνδυασμένης ἐργασίας, δηλαδή σάν κοινωνικοί ὅροι τῆς ἐργασίας. Χρησιμοποιοῦνται μαζί στό προτσές τῆς παραγωγῆς ἀπό τό συνολικό ἐργάτη, ἀντί σέ κατακερματισμένη μορφή ἀπό μιά μάζα ἀσύνδετων μεταξύ τους ἤ τό πολύ-πολύ σέ μικρή κλίμακα ἄμεσα συνεργαζόμενων ἐργατῶν. Σ' ἕνα μεγάλο ἐργοστάσιο, μέ ἕναν ἤ δυό κεντρικούς κινητῆρες, τό κόστος τῶν κινητήρων αὐτῶν δέν αὐξάνει στήν ἴδια ἀναλογία, πού αὐξάνει ἡ δύναμή τους σέ ἵππους, ἑπομένως καί ἡ δυνατή σφαίρα δράσης του. Τό κόστος τῶν μηχανημάτων μεταβίβασης τῆς κίνησης δέν αὐξάνει στήν ἴδια ἀναλογία μέ τή μάζα τῶν μηχανῶν ἐργασίας, στίς ὁποῖες

[1*] Βλέπε τόμ. I, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης 1954, σελ. 339 — 340.

μεταβιβάζουν τήν κίνηση. Τό σῶμα τῆς ἴδιας τῆς ἐργαλειομηχανῆς δέν ἀκριβαίνει στήν ἴδια ἀναλογία μέ τόν αὐξανόμενο ἀριθμό τῶν ἐργαλείων, μέ τά ὁποῖα λειτουργεῖ, σάν νά εἶναι ὄργανά της κλπ. Ἡ συγκέντρωση τῶν μέσων παραγωγῆς ἐξοικονομεῖ ἀκόμα κάθε λογῆς κτιριακές ἐγκαταστάσεις, ὄχι μόνο γιά τά καθεαυτό τμήματα τοῦ ἐργοστασίου, ἀλλά ἀκόμα καί γιά τίς ἀποθῆκες κλπ. Τό ἴδιο ἰσχύει γιά τίς δαπάνες γιά τά καύσιμα, τό φωτισμό κλπ. Ἄλλοι πάλι ὅροι τῆς παραγωγῆς παραμένουν οἱ ἴδιοι, ἀδιάφορο ἄν χρησιμοποιοῦνται ἀπό λίγους ἤ ἀπό πολλούς.

Ὅλη αὐτή ἡ οἰκονομία, πού προκύπτει ἀπό τή συγκέντρωση τῶν μέσων παραγωγῆς καί ἀπό τή μαζική τους χρησιμοποίηση, προϋποθέτει ὅμως σάν οὐσιαστικό ὅρο τή συγκέντρωση καί τή συνεργασία τῶν ἐργατῶν, δηλαδή τόν κοινωνικό συνδυασμό τῆς ἐργασίας. Ἑπομένως, προκύπτει ἀπό τόν κοινωνικό χαρακτήρα τῆς ἐργασίας, ἀκριβῶς ὅπως καί ἡ ὑπεραξία προκύπτει ἀπό τήν ὑπερεργασία τοῦ κάθε ἐργάτη, ξεχωριστά παρμένου. Ἀκόμα καί οἱ διαρκεῖς βελτιώσεις, πού εἶναι ἐδῶ δυνατές καί ἀναγκαῖες, προκύπτουν ἀποκλειστικά ἀπό τίς κοινωνικές ἐμπειρίες καί παρατηρήσεις, πού τίς κάνει δυνατές καί τίς ἐπιτρέπει ἡ παραγωγή τοῦ συνδυασμένου σέ μεγάλη κλίμακα συνολικοῦ ἐργάτη.

Τό ἴδιο ἰσχύει γιά τή δεύτερη μεγάλη κατηγορία οἰκονομιῶν στούς ὅρους παραγωγῆς. Ἐννοοῦμε τήν ἐπαναμετατροπή τῶν περιττωμάτων τῆς παραγωγῆς, τῶν λεγόμενων ἀπορριμμάτων της, σέ νέα στοιχεῖα παραγωγῆς στόν ἴδιο, εἴτε σ' ἕναν ἄλλο κλάδο τῆς βιομηχανίας — τίς διαδικασίες, μέ τίς ὁποῖες αὐτά τά λεγόμενα περιττώματα ξαναρίχνονται στόν κύκλο τῆς παραγωγῆς, ἑπομένως καί τῆς παραγωγικῆς ἤ ἀτομικῆς κατανάλωσης. Καί αὐτή ἀκόμα ἡ κατηγορία οἰκονομιῶν, στήν ὁποία θά ἐπανέλθουμε ἀργότερα κάπως πιό διεξοδικά, εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας σέ μεγάλη κλίμακα. Εἶναι ἡ ἀντίστοιχη πρός τήν κλίμακα αὐτή μαζικότητα αὐτῶν τῶν ἀπορριμμάτων, πού ἡ ἴδια ἡ ἐργασία τά ξανακάνει ἀντικείμενο ἐμπορίου καί γίνονται ἔτσι νέα στοιχεῖα τῆς παραγωγῆς. Μόνο σάν ἀπορρίμματα κοινῆς παραγωγῆς καί, ἑπομένως, τῆς παραγωγῆς σέ μεγάλη κλίμακα, ἀποχτοῦν αὐτήν τή σημασία γιά τό προτσές τῆς παραγωγῆς, παραμένουν φορεῖς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας. Τά ἀπορρίμματα αὐτά — ἐκτός ἀπό τήν ὑπηρεσία πού προσφέρουν σάν νέα στοιχεῖα παραγωγῆς — φτηναίνουν, στό μέτρο πού γίνονται ξανά κατάλληλα γιά πούληση, τό κόστος τῆς πρώτης ὕλης, στό ὁποῖο ὑπολογίζεται πάντα τό κανονικό ἀπόρριμμά της, δηλαδή

ἡ ποσότητα τῆς πρώτης ὕλης πού κατά μέσο ὅρο πρέπει νά χάνεται κατά τήν ἐπεξεργασία της. Ἡ μείωση τοῦ κόστους τοῦ μέρους αὐτοῦ τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου αὐξάνει pro tanto[1*] τό ποσοστό κέρδους, ὅταν εἶναι δοσμένα τό μέγεθος τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου καί τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας.

Ὅταν εἶναι δοσμένη ἡ ὑπεραξία, μπορεῖ τό ποσοστό τοῦ κέρδους ν' αὐξηθεῖ μόνο μέ τήν ἐλάττωση τῆς ἀξίας τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή τῶν ἐμπορευμάτων. Ἐφόσον τό σταθερό κεφάλαιο μπαίνει στήν παραγωγή τῶν ἐμπορευμάτων, ἐκεῖνο, πού παίρνεται μόνο ὑπόψη, δέν εἶναι ἡ ἀνταλλαχτική του ἀξία, ἀλλά ἡ ἀξία χρήσης του. Πόση ἐργασία μπορεῖ νά ἀπορροφήσει τό λινάρι σέ ἕνα κλωστήριο, δέν ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἀξία του, ἀλλά ἀπό τήν ποσότητά του, ὅταν εἶναι δοσμένος ὁ βαθμός τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας, δηλαδή τό ἐπίπεδο τῆς τεχνικῆς ἀνάπτυξης. Τό ἴδιο ἡ βοήθεια, πού προσφέρει μιά μηχανή, λ.χ. σέ τρεῖς ἐργάτες, δέν ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἀξία της, ἀλλά ἀπό τήν ἀξία χρήσης της σάν μηχανῆς. Σέ μιά βαθμίδα τῆς τεχνικῆς ἀνάπτυξης μπορεῖ μιά ὄχι καλή μηχανή νά εἶναι ἀκριβή καί σέ μιάν ἄλλη βαθμίδα μιά καλή μηχανή νά εἶναι φτηνή.

Τό αὐξημένο κέρδος, πού βγάζει ἕνας κεφαλαιοκράτης χάρη στό γεγονός, λ.χ. ὅτι τό βαμβάκι καί οἱ κλωστικές μηχανές ἔγιναν φτηνότερες, εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς ἀνεβασμένης παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας, ὄχι βέβαια στό κλωστήριο, ἀλλά στίς μηχανοκατασκευές καί στήν βαμβακοκαλλιέργεια. Γιά νά ὑλοποιήσει ὁ κεφαλαιοκράτης μιά δοσμένη ποσότητα ἐργασίας, γιά νά ἰδιοποιηθεῖ λοιπόν ἕνα δοσμένο ποσό ὑπεραξίας, χρειάζεται νά δαπανήσει λιγότερα γιά τούς ὅρους τῆς ἐργασίας. Λιγοστεύουν τά ἔξοδα πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν ἰδιοποίηση αὐτῆς τῆς καθορισμένης ποσότητας ὑπερεργασίας.

Ἔχει γίνει ἤδη λόγος γιά τήν οἰκονομία, πού προκύπτει στό προτσές τῆς παραγωγῆς ἀπό τήν ἀπό κοινοῦ χρησιμοποίηση τῶν μέσων παραγωγῆς ἀπό τόν συνολικό ἐργάτη — ἀπό τόν κοινωνικά συνδυασμένο ἐργάτη. Τήν παραπέρα ἐξοικονόμηση στή δαπάνη σταθεροῦ κεφαλαίου, πού προκύπτει ἀπό τή συντόμευση τοῦ χρόνου κυκλοφορίας (ὅπου ἡ ἀνάπτυξη τῶν μέσων συγκοινωνίας ἀποτελεῖ οὐσιαστικό ὑλικό παράγοντα) θά τήν ἐξετάσουμε παρακάτω. Ἐδῶ ὅμως πρέπει ἀκόμα νά πάρουμε ὑπόψη τήν οἰκονομία πού προκύπτει ἀπό τίς συνεχεῖς τελειοποιήσεις τῶν μηχανῶν, συγκεκριμένα: 1) Τῶν

[1*] ἀνάλογα.

ὑλικῶν ἀπό τά ὁποῖα εἶναι κατασκευασμένες, λ.χ. σίδερο ἀντί ξύλου. 2) Ἀπό τό φτήνεμα τῶν μηχανῶν, ἐξαιτίας τῆς βελτίωσης τῆς παραγωγῆς μηχανῶν γενικά, ἔτσι πού, παρά τό ὅτι ἡ ἀξία τοῦ πάγιου μέρους τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου ἀκατάπαυστα αὐξάνει μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐργασίας σέ μεγάλη κλίμακα, δέν αὐξάνει ὡστόσο στόν ἴδιο βαθμό[12]. 3) Ἀπό τίς εἰδικές τελειοποιήσεις πού δίνουν τή δυνατότητα στίς ὑπάρχουσες ἤδη μηχανές νά ἐργάζονται φτηνότερα καί ἀποτελεσματικότερα, λ.χ. ἀπό τήν τελειοποίηση τοῦ ἀτμολέβητα κλπ., γιά τήν ὁποία θά μιλήσουμε παρακάτω λίγο πιό λεπτομερειακά. 4) Ἀπό τή μείωση τῶν ἀπορριμμάτων ὕστερα ἀπό τή βελτίωση τῶν μηχανῶν.

Καθετί, πού γιά μιά δοσμένη περίοδο παραγωγῆς μειώνει τή φθορά τῶν μηχανῶν καί γενικά τοῦ πάγιου κεφαλαίου, φτηναίνει ὄχι μόνο τό κάθε ἐμπόρευμα ξεχωριστά, γιατί τό κάθε ξεχωριστό ἐμπόρευμα ἀναπαράγει στήν τιμή του τό ἀναλογοῦν σ' αὐτό πολλοστημόριο τῆς φθορᾶς, ἀλλά μειώνει καί τήν ἀντίστοιχη γι' αὐτήν τήν περίοδο δαπάνη κεφαλαίου. Τά ἔξοδα τῶν ἐργασιῶν ἐπισκευῆς κλπ., στό βαθμό πού γίνονται ἀπαραίτητα, συνυπολογίζονται στό ἀρχικό κόστος τῶν μηχανῶν. Ἡ μείωση τῶν ἐπισκευῶν, λόγω μεγαλύτερης στερεότητας τῶν μηχανῶν, μειώνει ἀνάλογα τήν τιμή τους.

Γιά ὅλες τίς οἰκονομίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους χαρακτηριστικό εἶναι πάλι, ὅτι στίς περισσότερες περιπτώσεις, γίνονται δυνατές μόνον μέ τόν συνδυασμένο ἐργάτη καί συχνά μποροῦν νά πραγματοποιηθοῦν μόνο σέ ἐργασίες ἀκόμα μεγαλύτερης κλίμακας, ὅτι ἐπομένως ἀπαιτοῦν ἀκόμα μεγαλύτερο συνδυασμό ἐργατῶν ἄμεσα στό προτσές τῆς παραγωγῆς.

Ἀπό τήν ἄλλη ὅμως, ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας σέ *ἕναν* κλάδο παραγωγῆς, λ.χ. στήν παραγωγή σίδερου, κάρβουνου, μηχανῶν, στήν ἀνέγερση οἰκοδομῶν κλπ., πού μπορεῖ μέ τή σειρά της ἐνμέρει νά σχετίζεται μέ τήν πρόοδο στόν τομέα τῆς πνευματικῆς παραγωγῆς, ἰδίως τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καί τῆς ἐφαρμογῆς τους, ἐμφανίζεται σάν ὅρος μείωσης τῆς ἀξίας καί, ἐπομένως, τοῦ κόστους τῶν μέσων παραγωγῆς σέ *ἄλλους* κλάδους τῆς βιομηχανίας, λ.χ. στήν κλωστοϋφαντουργία ἤ στή γεωργία. Αὐτό φαίνεται ἀπό μόνο του, γιατί τό ἐμπόρευμα πού βγαίνει σάν προϊόν ἀπό ἕναν κλάδο τῆς βιομηχανίας, μπαίνει ξανά σάν μέσο παραγωγῆς σ' ἕναν ἄλλο κλάδο. Ἡ μεγαλύτερη ἤ μικρότερη φτήνια

[12] Βλέπε Ure σχετικά μέ τήν πρόοδο στήν ἀνέγερση ἐργοστασίων. [19]

του ἐξαρτιέται ἀπό τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας στόν κλάδο παραγωγῆς, ἀπό τόν ὁποῖο βγαίνει σάν προϊόν, καί ἀποτελεῖ ταυτόχρονα ὅρο ὄχι μόνο γιά τό φτήναιμα τῶν ἐμπορευμάτων, στήν παραγωγή τῶν ὁποίων μπαίνει σάν μέσο παραγωγῆς, ἀλλά καί ὅρο γιά τή μείωση τῆς ἀξίας τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, ἕνα ἀπό τά στοιχεῖα τοῦ ὁποίου, γίνεται ἐδῶ ἑπομένως καί γιά τήν αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους.

Τό χαρακτηριστικό αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἰκονομίας σέ σταθερό κεφάλαιο, πού ἀπορρέει ἀπό τήν προοδεύουσα ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας, εἶναι ὅτι ἐδῶ ἡ ἄνοδος τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους σέ *ἕναν* κλάδο τῆς βιομηχανίας ὀφείλεται στήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας σέ ἕναν *ἄλλο* κλάδο. Αὐτό πού ὠφελεῖται ἐδῶ ὁ κεφαλαιοκράτης εἶναι πάλι ἕνα κέρδος, πού εἶναι προϊόν τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, καί ὄχι προϊόν τῶν ἐργατῶν πού ἐκμεταλλεύεται ἄμεσα ὁ ἴδιος. Ἡ ἀνάπτυξη ἐκείνη τῆς παραγωγικῆς δύναμης ὀφείλεται πάντα σέ τελευταία ἀνάλυση στόν κοινωνικό χαρακτήρα τῆς ἐργασίας ἐν δράσει, στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας στά πλαίσια τῆς κοινωνίας, στήν ἀνάπτυξη τῆς πνευματικῆς ἐργασίας, ἰδίως τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Αὐτό πού ἐπωφελεῖται ἐδῶ ὁ κεφαλαιοκράτης εἶναι τά πλεονεκτήματα ὅλου τοῦ συστήματος τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας ἔξω ἀπό τόν δοσμένο κλάδο, σέ ἄλλον κλάδο, σ' αὐτόν πού τοῦ προμηθεύει μέσα παραγωγῆς. Νά τί ρίχνει ἐδῶ σχετικά τήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού χρησιμοποιεῖ ὁ κεφαλαιοκράτης καί ἀνεβάζει ἑπομένως τό ποσοστό τοῦ κέρδους.

Μιά ἄλλη ἄνοδος τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους προκύπτει ὄχι ἀπό τήν οἰκονομία σέ ἐργασία, μέ τήν ὁποία παράγεται τό σταθερό κεφάλαιο, ἀλλά ἀπό τήν οἰκονομία στή χρησιμοποίηση τοῦ ἴδιου τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου. Μέ τή συγκέντρωση τῶν ἐργατῶν καί μέ τή συνεργασία τους σέ μεγάλη κλίμακα ἐξοικονομεῖται σταθερό κεφάλαιο. Τά ἴδια χτίρια, οἱ ἴδιες ἐγκαταστάσεις θέρμανσης καί φωτισμοῦ κλπ. στοιχίζουν σχετικά λιγότερο γιά τήν παραγωγή σέ μεγάλη, παρά σέ μικρή κλίμακα. Τό ἴδιο ἰσχύει γιά τίς μηχανές κίνησης καί τίς μηχανές ἐργασίας. Μ' ὅλο πού ἡ ἀξία τους ἀνεβαίνει ἀπόλυτα, πέφτει σχετικά, σέ σύγκριση μέ τήν αὐξανόμενη ἔκταση τῆς παραγωγῆς καί μέ τό μέγεθος τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου ἤ τῆς μάζας τῆς ἐργατικῆς δύναμης πού τίθεται σέ κίνηση. Ἡ οἰκονομία πού πετυχαίνει ἕνα κεφάλαιο στόν δικό του κλάδο παραγωγῆς, συνίσταται πρῶτ' ἀπ' ὅλα καί ἄμεσα στήν οἰκονομία ἐργασίας, δηλαδή στήν

ἐλάττωση τῆς πληρωνόμενης ἐργασίας τῶν δικῶν του ἐργατῶν. Ἀντίθετα, ἡ οἰκονομία πού ἀναφέραμε πρωτύτερα, συνίσταται στό ὅτι, αὐτή ἡ ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερη ἰδιοποίηση ξένης ἀπλήρωτης ἐργασίας συντελεῖται μέ ὅσο τό δυνατό πιό οἰκονομικό τρόπο, δηλαδή, στή δοσμένη κλίμακα παραγωγῆς μέ ὅσο τό δυνατόν μικρότερο κόστος. Ἐφόσον ἡ οἰκονομία αὐτή δέν στηρίζεται στήν ἐκμετάλλευση τῆς παραγωγικότητας τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, πού χρησιμοποιεῖται στήν παραγωγή τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου καί πού τήν ἀναφέραμε ἤδη, ἀλλά στήν οἰκονομία κατά τήν χρησιμοποίηση τοῦ ἴδιου τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, ἡ οἰκονομία αὐτή προέρχεται εἴτε ἄμεσα ἀπό τή συνεργασία καί ἀπό τήν κοινωνική μορφή τῆς ἐργασίας μέσα στά πλαίσια τοῦ ἴδιου καθορισμένου κλάδου παραγωγῆς, εἴτε ἀπό τήν παραγωγή τῶν μηχανῶν κλπ. σέ κλίμακα, στήν ὁποία ἡ ἀξία τους δέν αὐξάνει στόν ἴδιο βαθμό πού αὐξάνει ἡ ἀξία τους χρήσης.

Ἐδῶ πρέπει νά παρθοῦν ὑπόψη δυό σημεῖα: Ἄν ἦταν ἡ ἀξία τοῦ $\sigma = 0$, τότε θά ἦταν τό $\kappa' = \upsilon'$ καί τό ποσοστό τοῦ κέρδους θά βρισκόταν στό ἀνώτατό του σημεῖο. Δεύτερο, ὅμως: Σημαντικό γιά τήν ἄμεση ἐκμετάλλευση τῆς ἴδιας τῆς ἐργασίας δέν εἶναι καθόλου ἡ ἀξία τῶν χρησιμοποιουμένων μέσων ἐκμετάλλευσης, τοῦ πάγιου κεφαλαίου, ἤ τῶν πρώτων καί βοηθητικῶν ὑλῶν. Ἐφόσον χρησιμεύουν σάν ἀπορροφητές ἐργασίας, σάν μέσα στά ὁποῖα ἤ μέ τή βοήθεια τῶν ὁποίων ὑλοποιεῖται ἡ ἐργασία, ἑπομένως καί ἡ ὑπερεργασία, δέν ἔχει ἀπολύτως καμία σημασία ἡ ἀνταλλαχτική ἀξία τῶν μηχανημάτων, τῶν χτιρίων, τῶν πρώτων ὑλῶν κλπ. Αὐτό πού ἔχει ἐδῶ ἀποκλειστικά σημασία εἶναι, ἀπό τή μιά, ἡ ἀπαιτούμενη ἀπό τεχνική ἄποψη μάζα τους γιά τή συνένωσή τους μέ μιά ὁρισμένη ποσότητα ζωντανῆς ἐργασίας καί, ἀπό τήν ἄλλη, ἡ καταλληλότητά τους, ἄρα χρειάζονται ὄχι μόνο καλά μηχανήματα, ἀλλά καί καλές πρῶτες καί βοηθητικές ὕλες. Ἀπό τήν ποιότητα τῆς πρώτης ὕλης ἐξαρτιέται ἐνμέρει τό ποσοστό τοῦ κέρδους. Τό καλό ὑλικό ἀφήνει λιγότερα ἀπορρίμματα. Χρειάζεται ἑπομένως μικρότερη μάζα πρώτης ὕλης γιά τήν ἀπορρόφηση τῆς ἴδιας ποσότητας ἐργασίας. Ἐξάλλου, εἶναι μικρότερη ἡ ἀντίσταση πού συναντᾶ ἡ μηχανή ἐργασίας. Αὐτό ἐπιδρᾶ ἐνμέρει ἀκόμα καί στήν ὑπεραξία καί στό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας. Ὅταν ἡ πρώτη ὕλη εἶναι κακῆς ποιότητας, ὁ ἐργάτης χρειάζεται περισσότερο χρόνο γιά νά ἐπεξεργαστεῖ τήν ἴδια ποσότητα. Ὅταν ὁ μισθός τῆς ἐργασίας παραμένει ὁ ἴδιος, τότε στήν περίπτωση αὐτή τό ἀποτέλεσμα θά εἶναι ἕνας περιορισμός τῆς ὑπερεργασίας. Αὐτό ἐπιδρᾶ ἐξάλλου πολύ σημαντικά καί στήν ἀναπαραγωγή καί

στή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου, πού, ὅπως δείξαμε στό πρῶτο Βιβλίο σελ. 627/619[1*] ἐξαρτιέται περισσότερο ἀπό τήν παραγωγικότητα παρά ἀπό τή μάζα τῆς ἐργασίας πού χρησιμοποιεῖται.

Εἶναι ἑπομένως εὐνόητος ὁ φανατισμός, μέ τόν ὁποῖο ὁ κεφαλαιοκράτης κάνει οἰκονομία σέ μέσα παραγωγῆς. Τό νά μή χάνεται καί νά μή σπαταλιέται τίποτα, τό νά καταναλώνονται τά μέσα παραγωγῆς μόνο μέ τόν τρόπο πού ἀπαιτεῖ ἡ ἴδια ἡ παραγωγή, ἐξαρτιέται ἐνμέρει ἀπό τήν ἐκγύμναση καί τή διαπαιδαγώγηση τῶν ἐργατῶν, ἐνμέρει ἀπό τήν πειθαρχία, πού ἐπιβάλλει ὁ κεφαλαιοκράτης στούς συνδυασμένους ἐργάτες, καί πού γίνεται περιττή σέ ἕνα κοινωνικό καθεστώς, στό ὁποῖο οἱ ἐργάτες ἐργάζονται γιά δικό τους λογαριασμό, ὅπως καί τώρα ἤδη γίνεται σχεδόν περιττή ἐκεῖ πού πληρώνονται μέ τό κομμάτι. Ὁ φανατισμός αὐτός ἐκδηλώνεται ἐπίσης ἀντίστροφα μέ τή νόθευση τῶν στοιχείων τῆς παραγωγῆς, πού ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά κύρια μέσα γιά τή μείωση τῆς ἀξίας τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, σέ σχέση μέ τό μεταβλητό, καί γιά τήν ἄνοδο μέ αὐτό τόν τρόπο τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Ἐδῶ πρέπει νά προστεθεῖ ἀκόμα, ἕνα σημαντικό στοιχεῖο τῆς ἀπάτης, ἡ πούλήση αὐτῶν τῶν στοιχείων παραγωγῆς πάνω ἀπό τήν ἀξία τους, ἐφόσον ἡ ἀξία αὐτή ξαναεμφανίζεται στό προϊόν. Τό γεγονός αὐτό παίζει ἀποφασιστικό ρόλο, ἰδίως στή γερμανική βιομηχανία, πού ἔχει γιά ἀρχή: Δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι εὐχάριστο στούς ἀνθρώπους, ἄν στήν ἀρχή τούς στέλνουμε καλά δείγματα, καί μετά ὄχι καλό ἐμπόρευμα. Ὡστόσο, αὐτά τά φαινόμενα πού ἀνήκουν στόν τομέα τοῦ συναγωνισμοῦ δέν μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ.

Πρέπει νά σημειωθεῖ, ὅτι αὐτή ἡ αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, πού ἐπιτεύχθηκε μέ τή μείωση τῆς ἀξίας, ἑπομένως καί τῆς τιμῆς τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητη ἀπό τό ἄν ὁ κλάδος τῆς βιομηχανίας, στόν ὁποῖο συντελεῖται, παράγει εἴδη πολυτελείας ἤ μέσα συντήρησης, πού καταναλώνονται ἀπό τούς ἐργάτες, ἤ μέσα παραγωγῆς γενικά. Τό τελευταῖο περιστατικό θά εἶχε σημασία μόνον, ἐφόσον θά ἐπρόκειτο γιά τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας πού ἐξαρτιέται οὐσιαστικά ἀπό τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, δηλαδή ἀπό τήν ἀξία τῶν συνηθισμένων μέσων συντήρησης τοῦ ἐργάτη. Ἀντίθετα, ἐδῶ προϋποθέτουμε σάν δοσμένα τήν ὑπεραξία καί τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας. Ἡ σχέση τῆς ὑπεραξίας πρός τό συνολικό κεφάλαιο — αὐτή εἶναι ἀκριβῶς πού καθορίζει τό ὕψος

[1*] Βλέπε τόμ. Ι, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης 1954, σελ. 625.

τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους — ἐξαρτιέται, κάτω ἀπ᾽ αὐτές τίς συνθῆκες, ἀποκλειστικά ἀπό τήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου καί καθόλου ἀπό τήν ἀξία χρήσης τῶν στοιχείων πού τό ἀποτελοῦν.

Τό γεγονός ὅτι τά μέσα παραγωγῆς γίνονται σχετικά πιό φτηνά, δέν ἀποκλείει, φυσικά, τήν αὔξηση τοῦ ἀπόλυτου μεγέθους τῆς ἀξίας τους, γιατί σέ ἀπόλυτους ἀριθμούς ἡ ἔκταση τῆς χρησιμοποίησής τους αὐξάνει ἐξαιρετικά μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας καί τήν αὐξανόμενη κλίμακα τῆς παραγωγῆς πού τήν συνοδεύει. Ἡ οἰκονομία στή χρησιμοποίηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, ἀπό ὁποιαδήποτε πλευρά καί ἄν τήν δεῖ κανείς, εἶναι ἐνμέρει τό ἀποτέλεσμα ἀποκλειστικά τοῦ γεγονότος, ὅτι τά μέσα παραγωγῆς λειτουργοῦν καί καταναλώνονται σάν κοινά μέσα παραγωγῆς τοῦ συνδυασμένου ἐργάτη, ἔτσι πού ἡ ἴδια αὐτή ἡ οἰκονομία ἐμφανίζεται σάν προϊόν τοῦ κοινωνικοῦ χαρακτήρα τῆς ἄμεσα παραγωγικῆς ἐργασίας. Ἐνμέρει ὅμως, εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάπτυξης τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας στίς σφαῖρες πού προμηθεύουν στό κεφάλαιο τά μέσα παραγωγῆς του, ἔτσι πού, ἄν ἀντιπαραθέσουμε τή συνολική ἐργασία στό συνολικό κεφάλαιο καί ὄχι μόνο τούς ἐργάτες πού χρησιμοποιοῦνται ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη Χ σ᾽ αὐτόν τόν ἴδιο τόν κεφαλαιοκράτη Χ, ἡ οἰκονομία αὐτή σέ σταθερό κεφάλαιο παρουσιάζεται πάλι σάν προϊόν τῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας καί ἡ διαφορά συνίσταται μόνο, στό ὅτι ὁ κεφαλαιοκράτης Χ βγάζει κέρδος ὄχι μόνο ἀπό τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας στό δικό του τό ἐργοστάσιο, ἀλλά καί στά ξένα ἐργοστάσια. Παρ᾽ ὅλα αὐτά, ὅμως, ἡ οἰκονομία σταθεροῦ κεφαλαίου φαίνεται στόν κεφαλαιοκράτη σάν ἕνας ὅρος ἐντελῶς ξένος γιά τόν ἐργάτη, πού δέν τόν ἀφορᾶ καθόλου, ἕνας ὅρος, μέ τόν ὁποῖο ὁ ἐργάτης δέν ἔχει καμιά δουλιά. Ὡστόσο, στόν κεφαλαιοκράτη παραμένει πάντα πολύ καθαρό, ὅτι στόν ἐργάτη δέν εἶναι καθόλου ἀδιάφορο, ἄν ὁ κεφαλαιοκράτης μέ τό ἴδιο ποσό χρήματος ἀγοράζει πολλή ἤ λίγη ἐργασία (γιατί ἔτσι ἀκριβῶς ἐμφανίζεται στή συνείδησή του ἡ συναλλαγή ἀνάμεσα στόν κεφαλαιοκράτη καί στόν ἐργάτη). Σέ ἕναν ἀκόμα πολύ μεγαλύτερο βαθμό ἀπό ὅ,τι στίς ἄλλες δυνάμεις πού ἐνυπάρχουν στήν ἐργασία, ἡ οἰκονομία αὐτή στή χρησιμοποίηση τῶν μέσων παραγωγῆς, ἡ μέθοδος αὐτή, πού ἀποβλέπει στό νά ἐπιτευχθεῖ ἕνα καθορισμένο ἀποτέλεσμα μέ τά λιγότερα δυνατά ἔξοδα, φαίνεται σάν μιά δύναμη, πού προσιδιάζει στό κεφάλαιο καί σάν μιά ἰδιόμορφη καί χαρακτηριστική γιά τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς μέθοδος.

Αὐτός ὁ τρόπος ἀντίληψης ξενίζει τόσο λίγο, γιατί ἀνταποκρίνεται σ' αὐτόν ἡ ἐξωτερική ὄψη τῶν πραγμάτων, καί γιατί ἡ κεφαλαιοκρατική σχέση κρύβει στήν πραγματικότητα τήν ἐσωτερική συνάφεια τῶν πραγμάτων πίσω ἀπό τήν πλήρη ἀδιαφορία, ἀπάθεια καί ἀποξένωση, στήν ὁποία περιήγαγε τόν ἐργάτη ἀπέναντι στούς ὅρους τῆς πραγματοποίησης τῆς δικῆς του ἐργασίας.

Πρῶτο: Τά μέσα παραγωγῆς, ἀπό τά ὁποῖα ἀποτελεῖται τό σταθερό κεφάλαιο, ἀντιπροσωπεύουν μονάχα τό χρῆμα τοῦ κεφαλαιοκράτη (ὅπως, κατά τόν Λενγκέ, τό σῶμα τοῦ ρωμαίου ὀφειλέτη ἀντιπροσώπευε τό χρῆμα τοῦ πιστωτή του)[20] καί βρίσκονται σέ μιά ὁρισμένη σχέση μόνο μ' αὐτόν, ἐνῶ ὁ ἐργάτης, ἐφόσον ἔρχεται σέ ἐπαφή μέ τά μέσα παραγωγῆς στό πραγματικό προτσές τῆς παραγωγῆς, ἀσχολεῖται μ' αὐτά μόνο σάν μέ ἀξίες χρήσης τῆς παραγωγῆς, σάν μέσα ἐργασίας καί ὑλικό ἐργασίας. Ἡ μείωση ἤ αὔξηση τῆς ἀξίας αὐτῆς, εἶναι λοιπόν κάτι, πού θίγει τόσο λίγο τή σχέση τοῦ ἐργάτη μέ τόν κεφαλαιοκράτη, ὅσο τόν θίγει τό γεγονός, τί πράγμα ἐπεξεργάζεται: χαλκό ἤ σίδερο. Εἶναι ἀλήθεια πάντως ὅτι τοῦ ἀρέσει τοῦ κεφαλαιοκράτη, ὅπως θά δείξουμε ἀργότερα, νά καταλαβαίνει διαφορετικά τό ζήτημα, μόλις συμβεῖ ν' αὐξηθεῖ ἡ τιμή τῶν μέσων παραγωγῆς καί νά μειωθεῖ ἑπομένως τό ποσοστό τοῦ κέρδους.

Δεύτερο: Ἐφόσον αὐτά τά μέσα παραγωγῆς στό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς εἶναι ταυτόχρονα μέσα ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, ὁ ἐργάτης νοιάζεται τόσο λίγο γιά τή σχετική φτήνια ἤ ἀκρίβεια αὐτῶν τῶν μέσων ἐκμετάλλευσης, ὅσο νοιάζεται τό ἄλογο, ἄν τό χαλινώνουν μέ ἕνα ἀκριβό ἤ φτηνό στομίδι καί χαλινάρι.

Τέλος, ὅπως εἴδαμε προηγούμενα1*, ὁ ἐργάτης συμπεριφέρεται πράγματι πρός τόν κοινωνικό χαρακτήρα τῆς ἐργασίας του, πρός τόν συνδυασμό της μέ τήν ἐργασία ἄλλων γιά τήν ἐπιδίωξη ἑνός κοινοῦ σκοποῦ, σάν πρός μιά ξένη πρός αὐτόν δύναμη. Οἱ ὅροι, πού ἐπιτρέπουν τήν πραγματοποίηση αὐτοῦ τοῦ συνδυασμοῦ, εἶναι γι' αὐτόν ξένη ἰδιοκτησία πού, ἄν δέν ἐξαναγκαζόταν νά τήν μεταχειρίζεται μέ οἰκονομία, δέν θά τοῦ ἔμελλε καθόλου ἄν διασπαθιζόταν. Ἐντελῶς διαφορετικά ἔχουν τά πράγματα στά ἐργοστάσια πού ἀνήκουν στούς ἴδιους τούς ἐργάτες, λ.χ. στό Ροτσνταίηλ.[21]

Εἶναι ζήτημα, λοιπόν, ἄν χρειάζεται νά ἀναφέρουμε ὅτι, ἐφόσον ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας στόν ἕνα κλάδο παραγωγῆς ἐμφανίζεται στόν ἄλλο σάν φτήναιμα καί τελειοποίηση τῶν μέσων παραγωγῆς καί χρησιμεύει, ἔτσι, γιά τήν αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, αὐτή ἡ γενική συνάρτηση τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας παρουσιάζεται σάν κάτι πέρα γιά πέρα ξένο γιά τούς ἐργάτες, πού στήν πραγματικότητα ἐνδιαφέρει μόνο τόν κεφαλαιοκράτη, ἐφόσον μόνον αὐτός ἀγοράζει καί ἰδιοποιεῖται αὐτά τά μέσα παραγωγῆς. Τό γεγονός ὅτι ἀγοράζει τό προϊόν τῶν ἐργατῶν σέ ἕναν ξένο κλάδο παραγωγῆς μέ τό προϊόν τῶν ἐργατῶν στόν δικό του κλάδο παραγωγῆς καί, γι' αὐτό, διαθέτει τό προϊόν ξένων ἐργατῶν, μόνον ἐφόσον ἔχει ἰδιοποιηθεῖ χωρίς νά πληρώσει τό προϊόν τῶν δικῶν του ἐργατῶν, τό γεγονός αὐτό ἀποτελεῖ μιά συνάρτηση πού συγκαλύπτεται θαυμάσια μέ τό προτσές κυκλοφορίας κλπ.

1* Βλέπε τόμ. I τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης 1954 τοῦ «Κεφαλαίου», σελ. 340 — 341.

Ἐδῶ πρέπει νά προστεθεῖ ἀκόμα τό ἑξῆς: Μιά πού ἡ παραγωγή σέ μεγάλη κλίμακα ἀναπτύσσεται γιά πρώτη φορά μέ τήν κεφαλαιοκρατική μορφή, ἡ μανία τοῦ κέρδους, ἀπό τή μιά, καί ὁ συναγωνισμός, ἀπό τήν ἄλλη, πού ὑποχρεώνουν ἡ παραγωγή τῶν ἐμπορευμάτων νά γίνεται ὅσο τό δυνατό πιό φτηνά, δημιουργοῦν τήν φενάκη ὅτι ἡ οἰκονομία αὐτή στή χρησιμοποίηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου ἀποτελεῖ ἰδιότητα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς καί, ἑπομένως, λειτουργία τοῦ κεφαλαιοκράτη.

Ὅπως ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς σπρώχνει, ἀπό τή μιά μεριά, πρός τήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, τό ἴδιο, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἐπιβάλλει τήν οἰκονομία στή χρησιμοποίηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου.

Ὡστόσο, τά πράγματα δέν μένουν στή σχέση αὐτή τῆς ἀποξένωσης καί τῆς ἀδιαφορίας ἀνάμεσα στόν ἐργάτη, τόν φορέα ἐδῶ τῆς ζωντανῆς ἐργασίας, ἀπό τή μιά, καί στήν οἰκονομική, δηλαδή ὀρθολογική καί φειδωλή χρησιμοποίηση τῶν ὅρων τῆς ἐργασίας του, ἀπό τήν ἄλλη. Σύμφωνα μέ τήν ἀντιφατική καί ἀνταγωνιστική φύση του, ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς προχωρεῖ ἀκόμα καί περιλαβαίνει στήν οἰκονομία χρησιμοποίησης τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, ἑπομένως καί στά μέσα γιά τήν αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, τήν κατασπατάληση τῆς ζωῆς καί τῆς ὑγείας τοῦ ἐργάτη, τή συμπίεση τῶν ὅρων ὕπαρξής του.

Ἀφοῦ ὁ ἐργάτης τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς του τό περνᾶ στό προτσές τῆς παραγωγῆς, οἱ ὅροι τοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς εἶναι κατά ἕνα μεγάλο μέρος καί ὅροι τοῦ ἐνεργοῦ προτσές τῆς ζωῆς του, οἱ ὅροι τῆς ζωῆς του, καί ἡ οἰκονομία σ' αὐτούς τούς ὅρους τῆς ζωῆς του ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς μεθόδους αὔξησης τοῦ ποσοστοῦ

τοῦ κέρδους. Ἀκριβῶς, ὅπως εἴδαμε προηγούμενα[1*], ἡ ἐξαντλητική ἐργασία, ἡ μετατροπή τοῦ ἐργάτη σέ ὑποζύγιο, ἀποτελεῖ μιά μέθοδο ἐπιτάχυνσης τῆς αὐτοαξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου, τῆς παραγωγῆς ὑπεραξίας. Ἡ οἰκονομία αὐτή φτάνει ὥς τήν ὑπερπλήρωση στενῶν καί ἀνθυγιεινῶν χώρων μέ ἐργάτες, πράγμα πού στήν κεφαλαιοκρατική γλώσσα ὀνομάζεται οἰκονομία σέ χτίρια. Φτάνει ἀκόμα ὥς τό στρίμωγμα ἐπικίνδυνων μηχανῶν στόν ἴδιο χῶρο καί στήν παραμέληση τῶν προστατευτικῶν μέσων γιά τήν ἀποτροπή τοῦ κινδύνου ἀτυχημάτων, ὥς τήν παράλειψη προφυλακτικῶν μέτρων σέ παραγωγικά προτσές, πού ἀπό τή φύση τους εἶναι ἀνθυγιεινά ἤ πού συνδέονται μέ κίνδυνο, ὅπως στά ὀρυχεῖα κλπ. Δέν χρειάζεται νά γίνει λόγος γιά τήν ἀπουσία ὅλων ἐκείνων τῶν ἐγκαταστάσεων πού θά ἔκαναν γιά τόν ἐργάτη τό προτσές τῆς παραγωγῆς πιό ἀνθρώπινο, εὐχάριστο ἤ, ἔστω, πιό ὑποφερτό. Ἀπό κεφαλαιοκρατική ἄποψη αὐτό θ' ἀποτελοῦσε μιάν ἐντελῶς ἄσκοπη καί παράλογη σπατάλη. Παρ' ὅλη τή σφιχτοχεριά της, γενικά ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή εἶναι πέρα γιά πέρα σπάταλη ὅσον ἀφορᾶ τό ἀνθρώπινο ὑλικό, ἀκριβῶς ὅπως, χάρη στή μέθοδο τῆς κατανομῆς τῶν προϊόντων της μέσω τοῦ ἐμπορίου καί τοῦ τρόπου πού διεξάγει τό συναγωνισμό, χειρίζεται πολύ σπάταλα τά ὑλικά μέσα, μέ ἀποτέλεσμα, ἀπό τή μιά μεριά, ἡ κοινωνία νά χάνει αὐτό, πού, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τό κερδίζει ὁ ξεχωρριστός κεφαλαιοκράτης.

Ὅπως τό κεφάλαιο ἔχει τήν τάση, ὅταν χρησιμοποιεῖ ἄμεσα τήν ζωντανή ἐργασία νά τήν περιορίζει στήν ἀναγκαία ἐργασία καί, ἐκμεταλλευόμενο τίς κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις τῆς ἐργασίας, νά συντομεύει πάντα τήν ἀναγκαία γιά τήν παραγωγή ἑνός προϊόντος ἐργασία, νά κάνει οἰκονομία, ἑπομένως, ὅσο εἶναι δυνατό, στήν ἄμεσα χρησιμοποιούμενη ζωντανή ἐργασία, ἔτσι ἔχει καί τήν τάση νά χρησιμοποιεῖ αὐτή τήν ἐργασία, πού ἔχει ἀναχθεῖ ὥς τό ἀναγκαῖο της μέτρο, κάτω ἀπό τούς πιό οἰκονομικούς ὅρους, δηλαδή νά περιορίζει στό δυνατό ἐλάχιστο ὅριο τήν ἀξία τοῦ χρησιμοποιούμενου σταθεροῦ κεφαλαίου. Ἄν ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων καθορίζεται ἀπό τόν ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας καί ὄχι γενικά ἀπό τόν χρόνο ἐργασίας, πού περιέχεται σ' αὐτά, τό κεφάλαιο εἶναι ἐκεῖνο πού πρῶτο πραγματοποιεῖ αὐτό τόν καθορισμό καί πού ταυτόχρονα συντομεύει διαρκῶς τόν κοινωνικά ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας γιά τήν παραγωγή ἑνός ἐμπορεύματος. Ἡ τιμή τοῦ ἐμπορεύματος μειώνεται ἔτσι στό ἐλά-

[1*] Βλέπε τόμ. I τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης 1954 τοῦ «Κεφαλαίου», κεφ. VIII.

χιστο ὅριό της, μέ τή μείωση στό ἐλάχιστο ὅριό του τοῦ κάθε μέρους τῆς ἐργασίας, πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή του.

Ὅταν ἐξετάζουμε τήν οἰκονομία στή χρησιμοποίηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πρέπει νά ἔχουμε ὑπόψη τίς ἑξῆς διαφορές. Ὅταν αὐξάνει ἡ μάζα καί μαζί της τό σύνολο τῆς ἀξίας τοῦ κεφαλαίου πού χρησιμοποιεῖται, αὐτό σημαίνει πρίν ἀπ' ὅλα ἁπλῶς συγκέντρωση σ' ἕνα χέρι περισσότερου κεφαλαίου. Εἶναι ὅμως ἀκριβῶς αὐτή ἡ μεγαλύτερη μάζα, πού χρησιμοποιεῖται ἀπό ἕνα χέρι — στήν ὁποία ἀντιστοιχεῖ συνήθως καί μιά ἀπόλυτα μεγαλύτερη, σχετικά ὅμως μικρότερη ποσότητα χρησιμοποιούμενης ἐργασίας — πού ἐπιτρέπει τήν οἰκονομία σέ σταθερό κεφάλαιο. Ὅταν ἐξετάζουμε τόν ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη αὐξάνει ἡ ἔκταση τῆς ἀπαραίτητης δαπάνης κεφαλαίου, ἰδίως γιά πάγιο κεφάλαιο. Σέ σχέση ὅμως μέ τή μάζα τοῦ ἐπεξεργαζόμενου ὑλικοῦ καί τῆς ἐκμεταλλευόμενης ἐργασίας, ἡ ἀξία της μειώνεται σχετικά.

Πρέπει τώρα νά τό δείξουμε αὐτό σύντομα καί παραστατικά μέ διάφορα παραδείγματα. Ἀρχίζουμε ἀπό τό τέλος, μέ τήν οἰκονομία στούς ὅρους παραγωγῆς, ἐφόσον ἀποτελοῦν ταυτόχρονα ὅρους ὕπαρξης καί ζωῆς τοῦ ἐργάτη.

II. Οἰκονομία στούς ὅρους ἐργασίας σέ βάρος τῶν ἐργατῶν

Ἀνθρακωρυχεῖα. Παραμέληση τῶν πιό ἀπαραίτητων δαπανῶν

«Ἐξαιτίας τοῦ συναγωνισμοῦ, πού ἐπικρατεῖ ἀνάμεσα στούς ἰδιοκτῆτες ἀνθρακωρυχείων... δέν γίνονται περισσότερα ἔξοδα ἀπό ὅσα εἶναι ἀναγκαῖα, γιά νά ὑπερνικηθοῦν οἱ πιό ἔκδηλες φυσικές δυσκολίες. Καί ἐξαιτίας τοῦ συναγωνισμοῦ ἀνάμεσα στούς ἐργάτες ὀρυχείων, πού συνήθως ὑπάρχουν σέ πλεονάζοντα ἀριθμό, οἱ ἐργάτες αὐτοί ἐκθέτουν τόν ἑαυτό τους εὐχαρίστως σέ σημαντικούς κινδύνους καί στίς πιό ἐπιβλαβεῖς ἐπιρροές γιά ἕνα μισθό, πού εἶναι λίγο πιό ὑψηλός ἀπό τόν μισθό τῶν γειτονικῶν μεροκαματιάρηδων ἐργατῶν γῆς, ἐπειδή ἡ δουλιά στά ὀρυχεῖα ἐπιτρέπει ἐπιπλέον νά χρησιμοποιοῦν ἐπικερδῶς καί τά παιδιά τους. Αὐτός ὁ διπλός συναγωνισμός ἀρκεῖ ἀπολύτως... γιά νάχει σάν ἀποτέλεσμα τήν ἐκμετάλλευση μεγάλου μέρους τῶν ὀρυχείων σέ συνθῆκες τῆς πιό λειψῆς ἄντλησης τῶν νερῶν καί τοῦ πιό ἀνεπαρκοῦς ἀερισμοῦ. Συχνά μέ κακοφκιαγμένα φρέατα, μέ ἀδύνατα στηρίγματα, μέ ἀνίκανους μηχανικούς, μέ κακοχαραγμένες καί κακοφκιαγμένες γαλαρίες καί γραμμές μεταφορᾶς. Ὅλα αὐτά τσακίζουν τή ζωή, τά μέλη τοῦ σώματος καί τήν ὑγεία, πού ἡ στατιστική τους θά παρουσίαζε μιά φρικτή εἰκόνα». («First Report on Children's Employment in Mines and Collieries etc., 21. April 1829», p. 102).

Στά ἀγγλικά ἀνθρακωρυχεῖα, γύρω στό 1860, σκοτώνονταν κατά μέσο ὅρο 15 ἄνθρωποι τήν ἑβδομάδα. Σύμφωνα μέ τήν ἔκθεση γιά τά «Coal Mines Accidents» (6 τοῦ Φλεβάρη 1862) στή δεκαετία 1852 — 1861 σκοτώθηκαν συνολικά 8.466 ἄνθρωποι. Ὁ ἀριθμός αὐτός, ὅμως, εἶναι πολύ πιό μικρός ἀπό τόν πραγματικό, ὅπως τονίζει ἡ ἴδια ἡ ἔκθεση, γιατί τά πρῶτα χρόνια, ὅταν μόλις εἶχαν διοριστεῖ οἱ ἐπιθεωρητές ἐργασίας καί ὅταν οἱ περιοχές τους ἦταν ἀκόμα πολύ μεγάλες, πολλά ἀτυχήματα καί περιπτώσεις θανάτου δέν δηλώνονταν καθόλου. Ἀκριβῶς τό περιστατικό, ὅτι παρ' ὅλο τό πολύ μεγάλο ἀκόμα μακελιό καί τόν ἀνεπαρκή ἀριθμό καί τή μικρή ἐξουσία τῶν ἐπιθεωρητῶν, ὁ ἀριθμός τῶν ἀτυχημάτων ὑποχώρησε σημαντικά ἀπό τότε πού καθιερώθηκε ὁ θεσμός τῆς ἐπιθεώρησης ἐργασίας, δείχνει τή φυσική τάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐκμετάλλευσης. Αὐτά τά ἀνθρώπινα θύματα ὀφείλονται στό μεγαλύτερό τους μέρος στή βρώμικη τσιγκουνιά τῶν ἰδιοκτητῶν τῶν ὀρυχείων, πού λ.χ. συχνά ἀνοίγουν ἕνα πηγάδι ἔτσι πού, ὄχι μόνο δέν εἶναι δυνατός ἕνας ἀποτελεσματικός ἀερισμός, ἀλλά δέν εἶναι δυνατή καί καμιά ἄλλη ἔξοδος, σέ περίπτωση πού θά ἔφραζε ἡ μιά μοναδική.

Ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ἅμα τήν ἐξετάσουμε λεπτομερειακά καί κάνουμε ἀφαίρεση ἀπό τό προτσές τῆς κυκλοφορίας καί ἀπό τίς ὑπερβολές τοῦ συναγωνισμοῦ, θά δοῦμε ὅτι χειρίζεται μέ ἐξαιρετική φειδώ τήν πραγματοποιημένη καί ὑλοποιημένη σέ ἐμπορεύματα ἐργασία. Ἀντίθετα, σπαταλᾶ, περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλον τρόπο παραγωγῆς, τούς ἀνθρώπους, τή ζωντανή ἐργασία, σπαταλᾶ ὄχι μόνο τή σάρκα καί τό αἷμα, ἀλλά ἀκόμα καί τά νεῦρα καί τό μυαλό. Πράγματι, μόνο χάρη στήν πιό τερατώδικη κατασπατάληση τῆς ἀνάπτυξης τῶν ἀτόμων, ἐξασφαλίζεται καί συντελεῖται γενικά ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀνθρωπότητας στήν ἱστορική ἐποχή, πού προηγεῖται ἄμεσα ἀπό τήν συνειδητή ἀναδιοργάνωση τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας. Μιά καί ὅλη αὐτή ἡ οἰκονομία, γιά τήν ὁποία γίνεται ἐδῶ λόγος, πηγάζει ἀπό τόν κοινωνικό χαρακτήρα τῆς ἐργασίας, στήν πραγματικότητα εἶναι ἀκριβῶς αὐτός ὁ ἄμεσα κοινωνικός χαρακτήρας τῆς ἐργασίας πού προκαλεῖ αὐτή τήν κατασπατάληση τῆς ζωῆς καί τῆς ὑγείας τῶν ἐργατῶν. Χαρακτηριστικό εἶναι ἀπό τήν ἄποψη αὐτή τό ζήτημα πού ἔθεσε ἤδη ὁ ἐπιθεωρητής ἐργασίας Ρ. Μπαΐκερ:

«The whole question is one for serious consideration, in what way this *sacrifice of infant life occasioned by congregational labour* can be best averted?»[1*]. («Reports of Fact., Oct. 1863», p. 157). (Ἡ μετάφραση στή σελ. 119).

Ἐργοστάσια. Ἐδῶ πρέπει ν' ἀναφέρουμε τήν ἔλλειψη ὅλων τῶν μέτρων προφύλαξης γιά τήν ἀσφάλεια, τήν ἄνεση καί τήν ὑγεία τῶν ἐργατῶν ἀκόμα καί στά καθεαυτά ἐργοστάσια. Ἀπό δῶ προέρχονται κατά ἕνα μεγάλο μέρος τά στοιχεῖα τῶν ἀνακοινώσεων γιά τίς μάχες, πού ἀπαριθμοῦν τούς τραυματίες καί τούς σκοτωμένους τοῦ βιομηχανικοῦ στρατοῦ (βλέπε τίς ἐτήσιες ἐργοστασιακές ἐκθέσεις). Ἐδῶ ἐπίσης πρέπει ν' ἀναφερθοῦν ἡ στενότητα χώρου, ἡ ἔλλειψη ἀερισμοῦ κλπ.

Ἀπό τόν Ὀχτώβρη κιόλας τοῦ 1855 ὁ Λέοναρντ Χόρνερ παραπονιέται γιά τήν ἀντίσταση πού προβάλλουν πάρα πολλοί ἐργοστασιάρχες στίς διατάξεις τῆς νομοθεσίας γιά τούς προφυλακτῆρες στούς ὁριζόντιους κυλίνδρους, παρ' ὅλο πού ἀποδείχνεται συνεχῶς ὁ κίνδυνος ἀπ' αὐτούς μέ νέα ἀτυχήματα, τά ὁποῖα εἶναι συχνά θανατηφόρα, οἱ δέ προφυλακτῆρες οὔτε ἀκριβοί εἶναι, οὔτε ἐμποδίζουν κατά κάποιο τρόπο τή λειτουργία τῆς ἐπιχείρησης. («Reports of Insp. of Fact., October 1855», p. 6). Στήν ἀντίστασή τους αὐτή ἐνάντια σ' αὐτές ἤ σ' ἐκεῖνες τίς διατάξεις τῆς νομοθεσίας οἱ ἐργοστασιάρχες ὑποστηρίχθηκαν γενναῖα ἀπό τούς μή πληρωνόμενους εἰρηνοδίκες, πού τίς περισσότερες φορές, ὄντας οἱ ἴδιοι ἐργοστασιάρχες ἤ φίλοι τῶν ἐργοστασιαρχῶν, ἐπρόκειτο ν' ἀποφασίσουν γιά παρόμοιες περιπτώσεις. Τί εἴδους ἦταν οἱ δικαστικές ἀποφάσεις τῶν κυρίων αὐτῶν, μᾶς τό λέει ὁ ἀρχιδικαστής Κάμπελ σχετικά μέ μιά ἀπό τίς ἀποφάσεις αὐτές, πού τήν ἐφεσίβαλαν σ' αὐτόν: «Αὐτό δέν ἀποτελεῖ ἑρμηνεία τοῦ νόμου, πού ψήφισε ἡ Βουλή, ἀποτελεῖ ἁπλούστατα τήν κατάργησή του» (στό ἴδιο, σελ. 11). — Στήν ἴδια ἔκθεση ὁ Χόρνερ ἀφηγεῖται, ὅτι σέ πολλά ἐργοστάσια βάζουν τίς μηχανές σέ κίνηση χωρίς νά εἰδοποιοῦν προηγούμενα τούς ἐργάτες. Ἐπειδή ὅμως καί στίς σταματημένες μηχανές ὑπάρχει πάντα κάποια δουλιά νά γίνει, ἀπασχολοῦνται πάντα μ' αὐτές δάχτυλα καί χέρια, συμβαίνουν διαρκῶς ἀτυχήματα, ἁπλῶς καί μόνο γιατί παραλείπουν νά δώσουν ἕνα σινιάλο (στό ἴδιο, σελ. 44). Οἱ ἐργοστασιάρχες γιά ν' ἀντισταθοῦν ἐνάντια στήν ἐργοστασιακή νομοθεσία, συγκρότησαν τότε στό Μάντσεστερ ἕνα συνδικάτο, τή λεγόμενη «Ἐθνική Ἕνωση γιά τήν τροποποίηση τῶν ἐργοστασιακῶν νόμων», ἡ ὁποία τό Μάρτη τοῦ 1855, μέ εἰσφορά τῶν ἐργοστασιαρχῶν 2 σελλίνια κατά ἱπποδύναμη, μάζεψε ἕνα ποσό πάνω ἀπό 50.000 λίρ.

[1*] «Ὅλο τό ζήτημα, πού ἀξίζει νά τό σκεφθεῖ κανείς σοβαρά, εἶναι, ποιός εἶναι ὁ καλύτερος τρόπος γιά ν' ἀποφευχθεῖ *ἡ θυσία αὐτή παιδικῆς ζωῆς πού προκαλεῖται ἀπό τήν ὁμαδική ἐργασία συνωστισμένων ἀνθρώπων*».

στ. Προορισμός τοῦ ποσοῦ αὐτοῦ ἦταν νά πληρώνονται τά δικαστικά ἔξοδα γιά τίς ἀντιδίκες τῶν μελῶν ἐκείνων τῆς Ἕνωσης, ἐνάντια στά ὁποῖα ἔκαναν δικαστική μήνυση οἱ ἐπιθεωρητές ἐργασίας καί γιά νά διεξάγονται οἱ δίκες ἐξ ὀνόματος τῆς Ἕνωσης. Θέλαν οἱ ἐπιχειρηματίες ν' ἀποδείξουν, ὅτι σκοτώνω δέν θά πεῖ δολοφονῶ (Killing no murder),[22] ὅταν αὐτό γίνεται χάρη τοῦ κέρδους. Ὁ ἐπιθεωρητής ἐργασίας γιά τή Σκωτία, ὁ σέρ Τζών Κίνκεϊντ, ἀφηγεῖται γιά μιά φίρμα τῆς Γλασκώβης ὅτι στό ἐργοστάσιό της, χρησιμοποιώντας τά παλιοσίδερα, ἐφοδίασε ὅλες της τίς μηχανές μέ προφυλακτῆρες, πράγμα πού τῆς κόστισε 9 λίρ.-στ. καί 1 σελλ. Ἄν προσχωροῦσε στήν Ἕνωση, πού ἀναφέραμε, θά ἔπρεπε νά πληρώσει γιά τίς 110 ἱπποδυνάμεις της συνδρομή 11 λίρ. στ., δηλαδή περισσότερα ἀπό ὅ,τι τῆς κόστισε ὅλη ἡ ἐγκατάσταση τῶν προφυλακτήρων. Ἡ Ἐθνική Ἕνωση, ὅμως, εἶχε ἱδρυθεῖ τό 1854 μέ τόν ξεκάθαρο σκοπό νά ἐναντιωθεῖ στό νόμο, πού καθόριζε τήν ἐγκατάσταση τέτιων προφυλακτήρων. Ὅλο τό διάστημα, ἀπό τό 1844 — 1854 οἱ ἐργοστασιάρχες δέν πῆραν ὑπόψη οὔτε κατ' ἐλάχιστο τό νόμο. Ὕστερα ἀπό ἐντολή τοῦ Πάλμερστον οἱ ἐπιθεωρητές ἐργασίας εἰδοποίησαν τούς ἐργοστασιάρχες, ὅτι στό ἑξῆς ὁ νόμος θά ἐφαρμοστεῖ μέ αὐστηρότητα. Τότε οἱ ἐργοστασιάρχες ἵδρυσαν ἀμέσως τήν Ἕνωσή τους, στήν ὁποία πολλά ἀπό τά πιό ἐπιφανῆ μέλη της ἦταν τά ἴδια εἰρηνοδίκες, πού μέ τήν ἰδιότητά τους αὐτή ἐπρόκειτο νά ἐφαρμόσουν οἱ ἴδιοι τό νόμο. Ὅταν τόν Ἀπρίλη τοῦ 1855 ὁ νέος ὑπουργός τῶν Ἐσωτερικῶν, ὁ σέρ Τζώρτζ Γκρέϋ, ἔκανε μιά συμβιβαστική πρόταση, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ κυβέρνηση θά ἱκανοποιοῦνταν μόνο μέ μιά σχεδόν τυπική ἐφαρμογή τοῦ νόμου γιά τούς προφυλακτῆρες, ἡ Ἕνωση ἀπόρριψε κι αὐτή τήν πρόταση μέ ἀγανάχτηση. Ὁ γνωστός μηχανικός Οὐΐλιαμ Φέρμπερν διακύβευσε τή φήμη του, ἐμφανιζόμενος σέ διάφορες δίκες σάν ἐμπειρογνώμονας, συνηγορώντας ὑπέρ τῆς οἰκονομίας καί ὑπέρ τῆς ἐλευθερίας τοῦ κεφαλαίου πού παραβιάστηκε. Ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς ἐπιθεώρησης τῶν ἐργοστασίων, Λέοναρντ Χόρνερ, κυνηγήθηκε καί διαβλήθηκε μέ ὅλους τούς τρόπους ἀπό τούς ἐργοστασιάρχες.

Οἱ ἐργοστασιάρχες δέν ἡσύχασαν ὡστόσο, ὥς πού πέτυχαν ἀπό τό Court of Queen's Bench (τό Ἀνώτατο Βασιλικό Δικαστήριο),[23] μιά ἑρμηνευτική ἀπόφαση τοῦ νόμου τοῦ 1844, πού ἔλεγε ὅτι ὁ νόμος αὐτός δέν καθόριζε προφυλακτῆρες σέ ὁριζόντιους κυλίνδρους, πού βρίσκονταν σέ ὕψος πάνω ἀπό 7 πόδια ἀπό τό δάπεδο καί, τέλος, τό 1856, μέ τή βοήθεια τοῦ ὑποκριτῆ Οὐΐλσον Πάττεν — πρόκειται γιά ἕναν ἀπό ἐκείνους τούς εὐλαβεῖς ἀνθρώπους, πού ἡ θρησκεία τους, πού τήν προβάλλουν δημόσια, τούς κάνει νά εἶναι πάντα ἕτοιμοι νά κάνουν βρώμικες δουλιές γιά νά ἐξυπηρετήσουν τούς ἱππότες τῆς χρηματοσακούλας — κατάφεραν οἱ ἐργοστασιάρχες τήν ἐπιψήφιση ἀπό τή Βουλή ἑνός νόμου, μέ τόν ὁποῖο μποροῦσαν στίς τότε συνθῆκες νά μείνουν εὐχαριστημένοι. Ὁ νόμος ἀποστεροῦσε πράγματι τούς ἐργάτες ἀπό κάθε ἰδιαίτερη προστασία καί τούς παρέπεμπε γιά ἀποζημίωση, σέ περίπτωση ἀτυχημάτων ἀπό μηχανές, στά συνηθισμένα δικαστήρια (πρόκειται γιά καθαρό ἐμπαιγμό, ὅταν πάρει κανείς ὑπόψη του τά ἀγγλικά δικαστικά ἔξοδα), ἐνῶ, ἀπό τήν ἄλλη, χάρη σέ μιά πολύ ἔξυπνα ἐπινοημένη διάταξη σχετικά μέ τήν τηρητέα ἐμπειρογνωμοσύνη, ἦταν σχεδόν ἀδύνατο γιά τούς ἐργοστασιάρχες νά χάσουν τή δίκη. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν ἡ γρήγορη αὔξηση τῶν ἀτυχημάτων. Στό ἑξάμηνο ἀπό τό Μάη ὥς τόν Ὀχτώβρη τοῦ 1858 ὁ ἐπιθεωρητής Μπαΐκερ σημείωσε αὔξηση τῶν ἀτυχημάτων κατά 21% μόνον ἔναντι τοῦ προηγούμενου ἑξαμήνου. Κατά τή γνώμη του 36,7% ὅλων τῶν ἀτυχημάτων μποροῦσαν ν' ἀποφευχθοῦν. Πάντως, τό 1858 καί 1859 ὁ ἀριθμός τῶν ἀτυχημάτων ἐλαττώθηκε σημαντικά ἔναντι τοῦ 1844 καί 1846, συγκεκριμένα κατά 29%, μ' ὅλο πού ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν στούς κλάδους τῆς βιομηχανίας πού ἐλέγχονταν ἀπό τήν ἐπιθεώρηση αὐξήθηκε κατά 20%. Ποῦ ὀφείλονταν ὅμως αὐτή ἡ ἐλάττωση; Στό βαθμό, πού τό ἀμφισβητήσιμο αὐτό σημεῖο ξεκαθαρίστηκε ὥς τώρα (τό 1865), ἡ ἐλάττωση ὀφείλεται κυρίως στήν εἰσαγωγή νέων μηχανῶν, στίς ὁποῖες οἱ προφυλακτῆρες εἶχαν ἀπό τά πρίν τοποθετηθεῖ, πράγμα πού τό δέχεται ὁ ἐργοστασιάρχης, γιατί δέν τοῦ στοιχίζουν πρόσθετα ἔξοδα. Ἐπίσης μερικοί ἐργάτες κατόρθωσαν νά πάρουν μέ δικαστικά μέσα μεγάλες ἀποζημιώσεις γιά τά ἀκρωτηριασμένα χέρια τους καί πέτυχαν τίς δικαστικές αὐτές ἀποφάσεις νά τίς ἐπικυρώσει ἡ ἀνώτατη δικαστική ἀρχή. («Reports of Insp. of Fact., 30. April 1861», p. 31, ἐπίσης April 1862, p. 17).

Αὐτά γιά τήν οἰκονομία στά μέσα γιά τήν ἀσφάλεια τῆς ζωῆς καί τῶν μελῶν τῶν ἐργατῶν (ἀνάμεσα στούς ὁποίους ὑπάρχουν καί πολλά παιδιά) ἀπό τούς κινδύνους πού ἀπορρέουν ἀπό τή χρησιμοποίησή τους σέ μηχανές.

Ἐργασία σέ κλειστούς χώρους γενικά. — Εἶναι γνωστό, πόσο πολύ ἡ οἰκονομία σέ χῶρο, ἑπομένως καί σέ χτίρια, ἔχει σάν συνέπεια νά στριμώχνουν τούς ἐργάτες σέ στενούς χώρους. Ἐδῶ πρέπει νά προστεθεῖ ἀκόμα ἡ οἰκονομία πού γίνεται σέ μέσα ἀερισμοῦ.

Μαζί μέ τή μεγάλη διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, τά δυό αὐτά αἴτια προκαλοῦν μεγάλη αὔξηση τῶν ἀσθενειῶν τῶν ἀναπνευστικῶν ὀργάνων, ἑπομένως καί μεγάλη θνησιμότητα. Οἱ παρακάτω περιγραφές ἔχουν παρθεῖ ἀπό τίς ἐκθέσεις γιά τή «Public Health[1*], 6th Rep. 1863». Ἡ ἔκθεση συμπληρώθηκε ἀπό τόν δ-ρα Τζών Σάϊμον, πού τόν γνωρίζουμε καλά ἀπό τό πρῶτο Βιβλίο μας.

Ὅπως ὁ συνδυασμός τῶν ἐργατῶν καί ἡ συνεργασία τους εἶναι πού δίνει τή δυνατότητα τῆς χρησιμοποίησης τῶν μηχανῶν σέ μεγάλη κλίμακα, τῆς συγκέντρωσης τῶν μέσων παραγωγῆς καί τῆς οἰκονομίας στή χρησιμοποίησή τους, κατά τόν ἴδιο τρόπο αὐτή ἡ μαζική ἀπό κοινοῦ ἐργασία σέ κλειστούς χώρους καί σέ συνθῆκες, γιά τίς ὁποῖες ἀποφασιστικός παράγοντας δέν εἶναι ἡ ὑγεία τῶν ἐργατῶν, ἀλλά ἡ διευκόλυνση τῆς παραγωγῆς τοῦ προϊόντος, αὐτή ἡ μαζική συγκέντρωση ἐργατῶν στό ἴδιο τμῆμα τοῦ ἐργοστασίου, εἶναι πού, ἀπό τή μιά, ἀποτελεῖ πηγή αὐξανόμενου κέρδους γιά τόν κεφαλαιοκράτη καί, ἀπό τήν ἄλλη, ὅμως, ἀποτελεῖ ταυτόχρονα αἰτία κατασπατάλησης τῆς ζωῆς καί τῆς ὑγείας τῶν ἐργατῶν, ἐφόσον δέν ἀντισταθμίζεται μέ τή συντόμευση τοῦ χρόνου ἐργασίας καί μέ μέτρα προφύλαξης.

Ὁ δ-ρ Σάϊμον διατυπώνει τόν παρακάτω κανόνα, πού τόν ἀποδείχνει μέ πλούσια στατιστικά στοιχεῖα:

«Στήν ἀναλογία, πού ὁ πληθυσμός μιᾶς περιοχῆς ἀναγκάζεται νά ἐργάζεται ἀπό κοινοῦ σέ κλειστούς χώρους, στήν ἴδια ἀναλογία αὐξάνει, ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἀμετάβλητοι, τό ποσοστό τῆς θνησιμότητας τῆς περιοχῆς αὐτῆς λόγω πνευμονικῶν ἀσθενειῶν» (σελ. 23). Ἡ αἰτία εἶναι ὁ κακός ἀερισμός. «Καί τό πιό πιθανό εἶναι ὅτι σέ ὅλη τήν Ἀγγλία δέν ὑπάρχει οὔτε μιά ἐξαίρεση ἀπό τόν κανόνα, ὅτι σέ κάθε περιοχή, ἡ ὁποία διαθέτει σημαντική βιομηχανία πού ἐργάζεται σέ κλειστούς χώρους, ἡ αὐξημένη θνησιμότητα τῶν ἐργατῶν αὐτῶν ἀρκεῖ γιά νά χρωματίσει τή στατιστική τῆς θνησιμότητας ὅλης τῆς περιοχῆς μέ τήν ἀπόλυτη ὑπεροχή τῶν πνευμονικῶν ἀσθενειῶν» (σελ. 23).

Ἀπό τή στατιστική τῆς θνησιμότητας στούς κλάδους ἐκείνους τῆς βιομηχανίας πού ἐργάζονται σέ κλειστούς χώρους καί πού τό 1860 καί 1861 ἐρευνήθηκαν ἀπό τήν ὑγειονομική ὑπηρεσία, προκύπτουν τά ἀκόλουθα: στόν ἴδιο ἀριθμό ἀνδρῶν ἀπό 15 ὥς 55 χρονῶν, στόν ὁποῖο στίς ἀγγλικές ἀγροτικές περιοχές ἀντιστοιχοῦν 100 περιπτώσεις θανάτων ἀπό φυματίωση καί ἄλλες πνευμονικές ἀσθένειες, ὁ ἀριθμός τῶν περιπτώσεων αὐτῶν γιά ἴσο ἀνδρικό πληθυσμό, ἦταν: στό Κόβεντρυ 163 θάνατοι ἀπό φυματίωση, στό Μπλάκμπορν καί

[1*] Δημόσια ὑγεία.

στό Σκίπτον 167, στό Κόνγκλτον καί στό Μπράντφορντ 168, στό Λέισεστερ 171, στό Λίκ 182, στό Μάκλσφιλντ 184, στό Μπόλτον 190, στό Νότινγκχαμ 192, στό Ροτσντέϊλ 193, στό Ντέρμπυ 198, στό Σάρφορντ καί στό Ἄστον-ἄντερ-Λάϊν 203, στό Λίντς 218, στό Πρέστον 220 καί στό Μάντσεστερ 263 (σελ. 24). Ὁ παρακάτω πίνακας μᾶς δίνει ἕνα ἀκόμα πιό χτυπητό παράδειγμα. Δίνει τόν ἀριθμό τῶν θανάτων ἀπό πνευμονικές ἀρρώστιες χωριστά γιά τά δυό φύλα ἡλικίας ἀπό 15 ὥς 25 χρονῶν στούς 100.000 κατοίκους. Οἱ περιοχές πού διαλέχτηκαν εἶναι τέτιες, ὅπου μόνον οἱ γυναῖκες ἀπασχολοῦνται στή βιομηχανία πού ἀσκεῖται σέ κλειστούς χώρους ἐνῶ οἱ ἄνδρες ἐργάζονται στούς πιό διαφορετικούς κλάδους.

Περιοχή	Κύρια βιομηχανία	Περιπτώσεις θανάτων ἀπό πνευμονικές ἀρρώστιες μεταξύ 15 καί 25 χρονῶν στούς 100.000 κατοίκους	
		Ἄνδρες	Γυναῖκες
Μπερκαιμστίντ	Πλεκτήριο ψαθῶν, ἐργάζονται γυναῖκες	219	578
Λέϋτον Μπούζαρντ	Πλεκτήριο ψαθῶν, ἐργάζονται γυναῖκες	309	554
Νιοῦ-Πόρτ-Παγκνέλ	Παραγωγή δαντελλῶν, ἐργάζονται γυναῖκες	301	617
Τόουσετερ	Παραγωγή δαντελλῶν, ἐργάζονται γυναῖκες	239	577
Ὑοβίλ	Γαντοποιΐα, κυρίως γυναῖκες	280	409
Λίκ	Μεταξοβιομηχανία, κυρίως γυναῖκες	437	856
Κόνγκλτον	Μεταξοβιομηχανία, κυρίως γυναῖκες	566	790
Μάκλσφιλντ	Μεταξοβιομηχανία, κυρίως γυναῖκες	593	890
Ὑγιής ἀγροτική περιοχή	Γεωργία	331	333

Στίς περιοχές ἐκεῖνες τῆς μεταξοβιομηχανίας, ὅπου ἡ συμμετοχή τῶν ἀνδρῶν στή δουλειά στά ἐργοστάσια εἶναι μεγαλύτερη, μεγαλύτερη εἶναι καί ἡ θνησιμότητά τους. Τό ποσοστό τῆς θνησιμότητας ἀπό φυματίωση κλπ. καί στά δυό φύλα, ἀποκαλύπτει ἐδῶ, ὅπως λέγεται στήν ἔκθεση,

«τίς φρικαλέες (atrocious) ὑγειονομικές συνθῆκες, κάτω ἀπό τίς ὁποῖες ἐργάζεται ἡ μεταξοβιομηχανία μας».

Καί πρόκειται γιά τήν ἴδια τήν μεταξοβιομηχανία, γιά τήν ὁποία οἱ ἐργοστασιάρχες, ἐπικαλούμενοι τούς ἐξαιρετικά εὐνοϊκούς ὑγιεινούς ὅρους τῆς παραγωγῆς της, ζήτησαν ἐξαιρετικά μεγάλο χρόνο ἐργασίας γιά τά παιδιά κάτω τῶν 13 χρονῶν, πράγμα πού ἐνμέρει τούς ἔχει ἐγκριθεῖ. (Βλ. «τό Κεφάλαιο», Βιβλίο Ι, κεφ. VIII, 6, σελ. 296/286).

«Καμιά ἀπό τίς βιομηχανίες, πού ὥς τώρα διερευνήθηκαν, παρουσιάζει χειρότερη εἰκόνα ἀπ' αὐτήν, πού μᾶς δίνει ὁ δ-ρ Σμίθ, γιά τή βιομηχανία εἰδῶν ἐνδυμασίας... Τά ἐργαστήρια, λέει, διαφέρουν πολύ μεταξύ τους ἀπό ὑγειονομική ἄποψη. Ὅλα ὅμως εἶναι παραγεμισμένα, κακοαερισμένα καί σέ μεγάλο βαθμό ἀνθυγιεινά... Τά δωμάτια αὐτά εἶναι κατ' ἀνάγκην ἔτσι ἤ ἀλλιῶς πολύ ζεστά. Ἅμα ὅμως ἀνάβουν τό ἀεριόφως, ὅπως γίνεται τήν ἡμέρα, ὅταν ἔχει ὁμίχλη καί τό βράδυ, ὅταν εἶναι χειμώνας, ἡ θερμοκρασία ἀνεβαίνει στούς 80, ἀκόμα καί στούς 90 βαθμούς Φάρεναϊτ (= 27 — 33° Κελσίου), μέ ἀποτέλεσμα οἱ ἄνθρωποι νά κολυμποῦν στόν ἱδρώτα, τά τζάμια τῶν παραθύρων νά θαμπώνουν ἀπό τόν ἀχνό, τό νερό νά κυλᾶ διαρκῶς στούς τοίχους πρός τά κάτω, ἤ νά στάζει ἀπό τό ταβάνι, καί οἱ ἐργάτες νά ὑποχρεώνονται νά κρατοῦν ἀνοιχτά μερικά παράθυρα, παρ' ὅλο πού ἀναπόφευχτα κρυολογοῦν». — Γιά τήν κατάσταση στά 16 σημαντικότερα ἐργαστήρια τοῦ Δυτικοῦ Λονδίνου δίνει τήν παρακάτω περιγραφή: «Ὁ μεγαλύτερος χῶρος πού ἀναλογεῖ σ' αὐτά τά κακοαερισμένα δωμάτια στόν κάθε ἐργάτη εἶναι 270 κυβικά πόδια, ὁ μικρότερος 105 πόδια, κατά μέσο ὅρο 156 κυβικά πόδια κατά ἄτομο. Σέ ἕνα ἐργαστήρι πού ἔχει γύρω-γύρω μιά γαλαρία καί πού φωτίζεται μόνο ἀπό πάνω, ἀπασχολοῦνται 92 ὥς 100 ἄνθρωποι, καΐνε πολλά ἀεριόφωτα, τά ἀποχωρητήρια βρίσκονται ἐκεῖ δίπλα καί ὁ χῶρος δέν ξεπερνᾶ τά 150 κυβικά πόδια κατά ἄτομο. Σέ ἕνα ἄλλο ἐργαστήρι, πού μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ μόνον σάν σκυλόσπιτο, πού βρίσκεται σέ μιά φωτισμένη ἀπό τά πάνω αὐλή καί πού μπορεῖ ν' ἀερίζεται μόνο ἀπό ἕναν μικρό φεγγίτη στήν ὀροφή, ἐργάζονται 5 ὥς 6 ἄνθρωποι σέ ἕνα χῶρο 112 κυβικῶν ποδῶν κατά ἄτομο». Καί «σ' αὐτά τά φριχτά (atrocious) ἐργαστήρια, πού περιγράφει ὁ δ-ρ Σμίθ, ἐργάζονται οἱ ράφτες συνήθως 12 — 13 ὧρες τήν ἡμέρα, καί σέ ὁρισμένες περιόδους ἡ ἐργασία συνεχίζεται 15 — 16 ὧρες» (σελ. 25, 26, 28).

Ἀριθμός ἀπασχολουμένων ἀτόμων	Κλάδοι βιομηχανίας καί τόπος	Θνησιμότητα στούς 100.000 κατοίκους ἡλικίας 25—35	35—45	45—55
958.265	Στή γεωργία — Ἀγγλίας καί Οὐαλίας	743	805	1.145
22.301 ἄνδρες καί 12.377 γυναῖκες	Ράφτες στό Λονδίνο	958	1.262	2.093
13.803	Στοιχειοθέτες καί πιεστές στό Λονδίνο	894	1.747	2.367

Πρέπει νά σημειωθεῖ, καί ἔχει πράγματι παρατηρηθεῖ ἀπό τόν Γζών Σάϊμον, τόν ἐπικεφαλῆς τοῦ ἰατρικοῦ τμήματος πού συνέταξε

τήν ἔκθεση, ὅτι γιά τίς ἡλικίες 25 — 35 χρονῶν ἡ θνησιμότητα τῶν ραφτάδων, τῶν στοιχειοθετῶν καί τῶν πιεστῶν· στό Λονδίνο δόθηκε πολύ χαμηλή, γιατί καί στούς δυό κλάδους οἱ μαστόροι τοῦ Λονδίνου τραβοῦν ἀπό τήν ὕπαιθρο μεγάλο ἀριθμό νεαρῶν ἀνθρώπων (πιθανῶς ὥς 30 χρονῶν) σάν μαθητευόμενους καί «improvers», δηλαδή γιά παραπέρα ἐπαγγελματική κατάρτιση. Οἱ νέοι αὐτοί αὐξάνουν τόν ἀριθμό τῶν ἀπασχολουμένων, πάνω στή βάση τοῦ ὁποίου ὑπολογίζονται τά ποσοστά τῆς θνησιμότητας στή βιομηχανία τοῦ Λονδίνου, δέν συμμετέχουν ὅμως στήν ἴδια ἀριθμητική ἀναλογία στίς περιπτώσεις θανάτου στό Λονδίνο, γιατί ἡ παραμονή τους ἐκεῖ εἶναι μόνον προσωρινή. Ἄν ἀρρωστήσουν στό διάστημα αὐτό, ἐπιστρέφουν στήν ὕπαιθρο, στά σπίτια τους καί ἄν πεθάνουν ἡ περίπτωση τοῦ θανάτου τους καταγράφεται ἐκεῖ. Τό γεγονός αὐτό ἀφορᾶ ἀκόμα περισσότερο τίς μικρότερες ἡλικίες τῶν ἐργατῶν καί κάνει ἐντελῶς ἄχρηστα τά ποσοστά θνησιμότητας τοῦ Λονδίνου γιά τίς ἡλικίες αὐτές σάν δεῖχτες γιά τίς βλαβερές ἀνθυγιεινές συνθῆκες στή βιομηχανία (σελ. 30).

Ἴδια, ὅπως στούς ραφτάδες, εἶναι ἡ κατάσταση στούς στοιχειοθέτες, στούς ὁποίους, δίπλα στήν ἔλλειψη ἀερισμοῦ, στή μολυσμένη ἀτμόσφαιρα κλπ. πρέπει νά προστεθεῖ καί ἡ νυχτερινή ἐργασία. Ἡ συνηθισμένη διάρκεια τῆς δουλιᾶς τους εἶναι 12 ὥς 13 καί κάποτε 15 ὥς 16 ὧρες τήν ἡμέρα.

«Φοβερή ζέστη καί πνιγηρός ἀέρας μόλις ἀνάψουν τό ἀεριόφως... Συχνά συμβαίνει νά ἀναδύονται ἀπό τό κάτω πάτωμα ἀναθυμιάσεις ἀπό ἕνα χυτήριο, ἤ ἡ δυσωδία ἀπό τίς μηχανές ἤ ἀπό ὑπονόμους πού ἐπιδεινώνουν τήν κατάσταση τοῦ ἐπάνω πατώματος. Ὁ καυτός ἀέρας τῶν κάτω χώρων ζεσταίνει τούς ἐπάνω χώρους ἀπό τό γεγονός ἤδη ὅτι θερμαίνει τό δάπεδο, καί, ἄν τά δωμάτια εἶναι χαμηλοτάβανα καί μεγάλη ἡ κατανάλωση ἀεριόφωτος, τό κακό γίνεται πολύ μεγάλο. Ἀκόμα χειρότερα εἶναι τά πράγματα ἐκεῖ, ὅπου οἱ ἀτμολέβητες βρίσκονται στόν κάτω χῶρο καί γεμίζουν ὅλο τό χτίριο μέ ἀφόρητη ζέστη... Γενικά, μπορεῖ νά εἰπωθεῖ, ὅτι ὁ ἀερισμός εἶναι πέρα γιά πέρα λειψός καί ἐντελῶς ἀνεπαρκής, γιά νά μετριάσει τή μεγάλη ζέστη καί νά ἀπομακρύνει τά προϊόντα τῆς καύσης τοῦ ἀεριόφωτος, ὕστερα ἀπό τή δύση τοῦ ἥλιου, καί ὅτι σέ πολλά ἐργοστάσια, ἰδίως ἐκεῖ πού προηγούμενα ἦταν κατοικίες, ἡ κατάσταση εἶναι στόν ἀνώτατο βαθμό ἀξιοθρήνητη». «Σέ μερικά τυπογραφεῖα, ἰδίως ἐκεῖ πού τυπώνονται βδομαδιάτικες ἐφημερίδες, ὅπου ἀπασχολοῦνται ἐπίσης νέοι ἀπό 12 ὥς 16 χρονῶν, ἐργάζονται σχεδόν ἀδιάκοπα δυό μέρες καί μιά νύχτα. Σέ ἄλλα πάλι τυπογραφεῖα, πού εἶναι γιά ἐπείγουσες δουλιές, οἱ ἐργάτες δέν ἀπολαβαίνουν οὔτε τήν κυριακάτικη ἀργία, καί οἱ ἐργάσιμες μέρες τους εἶναι 7, ἀντί 6 τήν ἑβδομάδα» (σελ. 26, 28).

Οἱ καπελλοῦδες καί οἱ μοδίστρες (milliners and dressmakers) μᾶς ἀπασχόλησαν ἤδη στό πρῶτο Βιβλίο, κεφ. VIII, 3, σελ.

249[1*], ὅπου γινόταν λόγος γιά ὑπερεργασία. Τά ἀτελιέ τους περιγράφονται στήν ἔκθεση τοῦ δ-ρος Ὄρντ πού παραθέσαμε. Ἀκόμα καί ὅταν τήν ἡμέρα ἡ κατάσταση εἶναι καλύτερη, τίς ὧρες πού καίει τό φωταέριο παραζεσταίνονται, ὁ ἀέρας γίνεται μουχλιάρικος (foul) καί ἀνθυγιεινός. Σέ 34 ἀπό τά καλύτερα ἀτελιέ ὁ δ-ρ Ὄρντ βρῆκε, ὅτι ὁ μέσος ὅρος τοῦ χώρου πού ἀναλογοῦσε σέ κάθε ἐργάτρια, ὑπολογισμένες σέ κυβικά πόδια, ἦταν:

«Σέ 4 περιπτώσεις πάνω ἀπό 500, σέ 4 ἄλλες 400 — 500, σέ [5 ἄλλες ἀπό 300 — 400, σέ 5 ἄλλες ἀπό 250 — 300, σέ 7 ἄλλες] ἀπό 200 — 250, σέ 4 150 — 200 καί, τέλος, σέ 9 μόνον 100 — 150. Ἀκόμα καί ἡ πιό εὐνοϊκή ἀπό τίς περιπτώσεις αὐτές εἶναι ζήτημα ἄν ἐπαρκεῖ γιά συνεχῆ ἐργασία, ἄν ὁ χῶρος δέν ἀερίζεται πλήρως... Ἀκόμα καί ὅταν ὁ ἀερισμός εἶναι καλός, τά ἀτελιέ παραζεσταίνονται καί γίνονται πνιγηρά ὅταν σκοτεινιάσει ἀπό τά πολλά μπέκ ἀεριόφωτος πού εἶναι ἀπαραίτητο νά καῖνε».

Νά τώρα ἡ παρατήρηση πού κάνει ὁ δ-ρ Ὄρντ γιά ἕνα ἀτελιέ κατώτερης κατηγορίας, πού τό ἐπισκέφτηκε καί πού ἐργαζόταν γιά λογαριασμό κάποιου μεσίτη (middleman):

«Ἕνα δωμάτιο συνολικοῦ ὄγκου 1.280 κυβικῶν ποδῶν, παρόντα πρόσωπα 14, χῶρος γιά τό καθένα 91,5 κυβικά πόδια. Οἱ ἐργάτριες εἶχαν ἐδῶ ὄψη κατακουρασμένων καί ταλαιπωρημένων ἀνθρώπων. Ὁ μισθός τους, μᾶς εἶπαν, ὅτι φτάνει τά 7 — 15 σελλίνια τήν ἑβδομάδα, ἐπιπλέον τίς δίνουν τσάϊ... Ἐργάζονται ἀπό τίς 8 τό πρωΐ ὥς τίς 8 τό βράδυ. Τό μικρό δωμάτιο, στό ὁποῖο εἶναι στριμωγμένα αὐτά τά 14 πρόσωπα, δέν ἦταν καλά ἀερισμένο. Ὑπῆρχαν δύο παράθυρα, πού μποροῦσαν ν' ἀνοιχθοῦν καί ἕνα τζάκι, πού ἦταν ὅμως βουλωμένο. Δέν ὑπῆρχε κανενός εἴδους ἐγκατάσταση ἀερισμοῦ» (σελ. 27).

Ἡ ἴδια ἔκθεση κάνει τήν ἑξῆς παρατήρηση σχετικά μέ τήν ὑπερβολική ἐργασία τῶν μοδιστρῶν:

«Ἡ ἐξαντλητική ἐργασία νεαρῶν γυναικῶν σέ καπελλάδικα πολυτελείας ἐπικρατεῖ σέ τερατώδικο βαθμό μόνον 4 περίπου μῆνες τό χρόνο, πράγμα πού σέ πολλές εὐκαιρίες προκάλεσε γιά μιά στιγμή τήν κατάπληξη καί τήν ἀγανάχτηση τοῦ κοινοῦ. Στή διάρκεια ὅμως αὐτῶν τῶν μηνῶν ἐργάζονται στό ἀτελιέ κατά κανόνα 14 ὧρες γεμάτες τήν ἡμέρα καί ὅταν ὑπάρχουν μαζωμένες ἐπείγουσες παραγγελίες ἐπί πολλές ἡμέρες ἐργάζονται 17 — 18 ὧρες. Σέ ἄλλες ἐποχές τοῦ ἔτους πιθανόν νά ἐργάζονται στό ἀτελιέ 10 — 14 ὧρες. Αὐτές πού δουλεύουν στό σπίτι ἐργάζονται κανονικά 12 — 13 ὧρες τήν ἡμέρα. Ὅταν ράβουν γυναικεῖα μαντώ, γιακάδες, πουκάμισα κλπ., συμπεριλαμβανομένης καί τῆς δουλιᾶς στή ραφτομηχανή, οἱ ὧρες πού δουλεύουν στό κοινό ἀτελιέ εἶναι λιγότερες, συνήθως ὄχι περισσότερες ἀπό 10 — 12 ὧρες. Ὅμως — λέει ὁ δ-ρ Ὄρντ — σέ

[1*] Βλέπε τόμ. Ι τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης 1954 τοῦ «Κεφαλαίου», σελ. 266.

πολλούς οἴκους οἱ κανονικές ὧρες ἐργασίας ὁρισμένες περίοδες ὑπόκεινται σέ σημαντικές παρατάσεις μέ ὑπερωρίες, πού πληρώνονται ἰδιαίτερα, καί σέ ἄλλους οἴκους δίνεται δουλιά στό σπίτι, γιά νά ἀποπερατωθεῖ μετά ἀπό τόν κανονικό χρόνο ἐργασίας. Μποροῦμε νά προσθέσουμε ὅτι καί τό ἕνα καί τό ἄλλο εἶδος ὑπερεργασίας γίνεται συχνά ἀναγκαστικά» (σελ. 28).

Στή σελίδα αὐτή ὁ Τζών Σάϊμον κάνει τήν παρακάτω παρατήρηση:

«Ὁ κ. Ρέντκλιφ, ὁ γραμματέας τῆς Ἐπιδημιολογικῆς Ἑταιρίας, πού εἶχε πολλές εὐκαιρίες γιά νά ἐξετάσει τήν ὑγεία τῶν μοδιστρῶν τῶν καλύτερων οἴκων τοῦ Λονδίνου, σέ κάθε 20 κορίτσια πού ἐξέταζε καί πού μόνα τους λέγανε ὅτι „αἰσθάνονται ἐντελῶς καλά", ἔβρισκε μόνο μιά ὑγειή, οἱ ὑπόλοιπες παρουσίαζαν διαφόρων βαθμῶν κατάπτωση δυνάμεων, νευρική ἐξάντληση καί πολλές λειτουργικές διαταραχές, πού ὀφείλονταν στήν κατάσταση αὐτή. Σάν αἴτια ἀναφέρει: Πρίν ἀπ' ὅλα τίς πολλές ὧρες ἐργασίας, πού τίς ὑπολογίζει τό λιγότερο 12 τήν ἡμέρα, ἀκόμα καί γιά τήν περίοδο τῆς ἥσυχης δουλιᾶς. Καί, δεύτερο, τή στενότητα χώρου γιά τίς ἐργάτριες καί τόν κακό ἀερισμό τοῦ ἀτελιέ, τόν χαλασμένο ἀπό τά μπέκ τοῦ φωταερίου ἀέρα, τήν ἀνεπαρκή ἤ κακῆς ποιότητας τροφή καί τήν ἔλλειψη φροντίδας γιά τίς ἄλλες ἀνέσεις τοῦ χώρου ἐργασίας».

Τό συμπέρασμα στό ὁποῖο καταλήγει ὁ ἐπικεφαλής τῆς ἀγγλικῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας εἶναι, ὅτι:

«γιά τούς ἐργάτες εἶναι πραχτικά ἀδύνατο νά ἐπιμείνουν σ' αὐτό, πού θεωρητικά ἀποτελεῖ τό πρῶτο τους ὑγειονομικό δικαίωμα: τό δικαίωμα νά ἐπιμείνουν στήν ἐκπλήρωση τοῦ αἰτήματος γιά ὁποιαδήποτε ἐργασία κι ἄν τούς ἔχει μαζέψει ὁ ἐπιχειρηματίας τους, στό βαθμό πού ἐξαρτιέται ἀπ' αὐτόν καί μέ δικά του ἔξοδα, τήν ἀπό κοινοῦ αὐτή ἐργασία νά τήν ἀπαλλάξει ἀπό ὅλες τίς περιττές ἀνθυγιεινές συνθῆκες. Καί ὅτι, ἐνῶ οἱ ἴδιοι οἱ ἐργάτες πράγματι δέν εἶναι σέ θέση νά ἀποσπάσουν μόνοι τους αὐτό τό ὑγειονομικό δικαίωμά τους, δέν μποροῦν ἐπίσης νά περιμένουν ὁποιαδήποτε ἀποτελεσματική ὑποστήριξη ἀπό τούς δημόσιους ὑπαλλήλους, πού εἶναι ἐπιφορτισμένοι μέ τήν ἐφαρμογή τῶν Nuisances Removal Acts[1*], παρά τήν προϋποτιθέμενη πρόθεση τοῦ νομοθέτη» (σελ. 29). «Χωρίς ἀμφιβολία θά δημιουργήσει ὁρισμένες μικρές τεχνικές δυσκολίες ὁ ἀκριβής καθορισμός τοῦ ὁρίου, πέρα ἀπό τό ὁποῖο οἱ ἐπιχειρηματίες θά πρέπει νά ὑποταχθοῦν στόν κανονισμό. Ἀλλά κατ' ἀρχήν εἶναι καθολική ἡ ἀξίωση τῆς προστασίας τῆς ὑγείας. Καί πρός τό συμφέρον τῶν μυριάδων ἐργατῶν καί ἐργατριῶν, πού ἡ ζωή τους φθίνει καί συντομεύεται τώρα χωρίς λόγο, ἐξαιτίας τῶν ἀτέλειωτων φυσικῶν βασάνων πού δημιουργεῖ ἡ ἁπλή ἀπασχόλησή τους, τολμῶ νά ἐκφράσω τήν ἐλπίδα ὅτι ἐξίσου καθολικά θά τεθοῦν κάτω ἀπό κατάλληλη νομοθετική προστασία οἱ ὑγειονομικοί ὅροι τῆς ἐργασίας, τουλάχιστον τόσο, ὥστε νά ἐξασφαλίζεται ὁ ἀποτελεσματικός ἀερισμός ὅλων τῶν κλειστῶν χώρων ἐργασίας καί ὅτι σέ κάθε κλάδο ἐργασίας, πού ἀπό τή φύση του εἶναι ἀνθυγιεινός, θά περιοριστεῖ κατά τό δυνατόν ἡ εἰδική ἀνθυγιεινή ἐπίδρασή του» (σελ. 31).

[1*] Νόμων γιά τήν καταπολέμηση τῶν κοινωνικῶν νοσημάτων.

III. Οἰκονομία στήν παραγωγή κινητήριας δύναμης, στή μεταβίβαση τῆς κίνησης καί σέ χτίρια

Στήν ἔκθεσή του τοῦ Ὀχτώβρη 1852 ὁ Λ. Χόρνερ παραθέτει μιά περικοπή ἀπό ἕνα γράμμα τοῦ διάσημου μηχανικοῦ Τζαίημς Νάσμυθ ἀπό τό Πάτρικροφτ, τοῦ ἐφευρέτη τῆς ἀτμόσφυρας, πού λέει:

«Τό κοινό γνωρίζει πολύ λίγο τήν τεράστια αὔξηση τῆς κινητήριας δύναμης, πού ἐπιτεύχθηκε μέ τέτιες ἀλλαγές τοῦ συστήματος καί μέ τελειοποιήσεις (τῶν ἀτμομηχανῶν), ὅπως αὐτές, γιά τίς ὁποῖες μιλῶ. Ἡ μηχανική κινητήρια δύναμη τῆς περιοχῆς μας» (Λανκασάϊρ) «βρισκόταν σχεδόν 40 χρόνια κάτω ἀπό τήν ἐφιαλτική πίεση παραδόσεων φόβου καί προκαταλημμένης ρουτίνας, τώρα ὅμως εὐτυχῶς ἀπαλλαχτήκαμε ἀπό αὐτές. Στή διάρκεια τῶν τελευταίων 15 ἐτῶν, ἰδίως ὅμως τά τελευταῖα 4 ἔτη» (δηλαδή ἀπό τό 1848 καί ἐδῶ) «συντελέστηκαν μερικές πολύ σπουδαῖες ἀλλαγές στόν τρόπο λειτουργίας ἀτμομηχανῶν μέ συμπυκνωτή... Τό ἀποτέλεσμα ἦταν... ὅτι οἱ ἴδιες μηχανές παρήγαγαν πολύ μεγαλύτερη ὠφέλιμη ἐργασία καί αὐτό ἐπιπλέον μέ σημαντική μείωση τῆς κατανάλωσης κάρβουνου... Πολλά χρόνια, ὕστερ' ἀπό τήν εἰσαγωγή τῆς δύναμης τοῦ ἀτμοῦ στά ἐργοστάσια αὐτῶν τῶν περιοχῶν, ἡ ταχύτητα μέ τήν ὁποία νόμιζαν ὅτι μποροῦν νά βάλουν νά ἐργάζονται οἱ ἀτμομηχανές μέ συμπυκνωτή ἦταν γύρω στά 220 πόδια ταχύτητα κίνησης τοῦ ἐμβόλου στό λεπτό, δηλαδή μιά μηχανή μέ 5 ποδῶν διαδρομή τοῦ ἐμβόλου περιοριζόταν, σύμφωνα μέ τόν κανονισμό, σέ 22 περιστροφές τοῦ στροφαλοφόρου ἄξονα. Δέν θεωροῦνταν σωστό νά κινοῦν τή μηχανή πιό γρήγορα. Καί ἐπειδή ὅλος ὁ μηχανισμός ἦταν προσαρμοσμένος σ' αὐτή τήν ταχύτητα τῶν 220 ποδῶν κίνησης τοῦ ἐμβόλου στό λεπτό, αὐτή ἡ ἀργή καί παράλογα περιορισμένη ταχύτητα δέσποζε σ' ὅλην τή βιομηχανία στή διάρκεια πολλῶν ἐτῶν. Τέλος, ὅμως, εἴτε ἀπό εὐτυχή ἄγνοια τοῦ κανονισμοῦ, εἴτε ἀπό καλύτερους λόγους κάποιου τολμηροῦ νεωτεριστῆ δοκιμάστηκε μιά μεγαλύτερη ταχύτητα, καί μιά πού τό ἀποτέλεσμα ἦταν στόν ἀνώτατο βαθμό εὐνοϊκό, τό παράδειγμα ἀκολουθήθηκε καί ἀπό ἄλλους. Λάσκαραν, ὅπως λέγανε τότε, τά χαλινάρια τῆς μηχανῆς καί μετέβαλαν τούς κύριους τροχούς τοῦ μηχανισμοῦ μεταβίβασης τῆς κίνησης, ἔτσι, πού ἡ ἀτμομηχανή μπόρεσε νά ἀναπτύξει ταχύτητα 300 καί πάνω ποδῶν στό λεφτό, ἐνῶ τά μηχανήματα κρατήθηκαν στήν προηγούμενή τους ταχύτητα... Αὐτή ἡ ἐπιτάχυνση τῆς ἀτμομηχανῆς σχεδόν γενικεύτηκε τώρα, γιατί ἀποδείχτηκε ὅτι δέν κερδίθηκε μόνο περισσότερη χρησιμοποιήσιμη δύναμη ἀπό τήν ἴδια μηχανή, ἀλλά καί ἡ κίνηση ἔγινε πολύ πιό ρυθμική, ἐξαιτίας τῆς μεγαλύτερης ροπῆς τοῦ σφονδύλου. Μέ τήν ἴδια πίεση τοῦ ἀτμοῦ καί μέ ἴδιο κενό στόν συμπυκνωτή πέτυχαν περισσότερη δύναμη, ὕστερ' ἀπό μιά ἁπλή ἐπιτάχυνση τῆς διαδρομῆς τοῦ ἐμβόλου. Ἄν, λ.χ. μιά ἀτμομηχανή, ἡ ὁποία μέ 200 ποδῶν ταχύτητα κίνησης τοῦ ἐμβόλου στό λεπτό μᾶς δίνει 40 ἱπποδυνάμεις, μπορέσουμε μέ κατάλληλη μετατροπή της καί μέ ἴδια τήν πίεση τοῦ ἀτμοῦ καί τοῦ κενοῦ νά τήν κάνουμε νά κινεῖται μέ 400 ποδῶν ταχύτητα στό λεπτό, θά ἔχουμε ἀκριβῶς τή διπλάσια δύναμη. Καί ἐπειδή ἡ πίεση τοῦ ἀτμοῦ καί τό κενό μένουν τά ἴδια καί στίς δυό περιπτώσεις, δέν αὐξάνει οὐσιαστικά ἡ ἔνταση τῆς ἀπασχόλησης τῶν διαφόρων ἐξαρτημάτων τῶν μηχανῶν, ἑπομένως καί ὁ κίνδυνος ,,ἀτυχημάτων‘‘, λόγω τῆς αὐξημένης

ταχύτητας. Ὅλη ἡ διαφορά συνίσταται στό ὅτι ἡ κατανάλωση ἀτμοῦ αὐξάνει τώρα στήν ἴδια περίπου ἀναλογία πού αὐξάνει ἡ ταχύτητα τῆς κίνησης τῶν ἐμβόλων, καί ἀκόμα ὅτι σημειώνεται μιά κάπως γρηγορότερη φθορά τῶν κουζινέτων ἤ τῶν τριβέων, ἀλλά τόσο λίγο, ὥστε δέν ἀξίζει ὁ κόπος νά γίνεται κάν λόγος γι' αὐτό... Γιά νά παραχθεῖ ὅμως περισσότερη δύναμη ἀπό τήν ἴδια μηχανή μέ τήν ἐπιτάχυνση τῆς κίνησης τῶν ἐμβόλων, πρέπει νά καεῖ περισσότερο κάρβουνο κάτω ἀπό τόν ἴδιο ἀτμολέβητα ἤ νά χρησιμοποιηθεῖ ἕνας λέβητας μέ μεγαλύτερη ἱκανότητα παραγωγῆς ἀτμοῦ, μέ δυό λόγια, θά πρέπει νά παραχθεῖ περισσότερος ἀτμός. Αὐτό ἀκριβῶς ἔγινε, καί στίς παλιές ,,ἐπιταχυμένες‘‘ μηχανές προσαρμόστηκαν λέβητες μέ μεγαλύτερη δυναμικότητα παραγωγῆς ἀτμοῦ. Αὐτοί παρήγαγαν σέ πολλές περιπτώσεις 100% περισσότερη ἐργασία. Γύρω στό 1842 ἄρχισε νά ἐπισύρει τήν προσοχή ἡ ἐξαιρετικά φτηνή παραγωγή κινητήριας δύναμης τῶν ἀτμομηχανῶν στά ὀρυχεῖα τῆς Κορνουάλλης. Ὁ συναγωνισμός στήν βαμβακονηματουργία ἀνάγκασε τούς ἐργοστασιάρχες νά ἀναζητήσουν στίς ,,οἰκονομίες‘‘ τήν κύρια πηγή τοῦ κέρδους τους. Ἡ ἀξιοσημείωτη διαφορά στήν κατανάλωση κάρβουνου ἀνά ὥρα καί ἱπποδύναμη, πού παρουσίασαν οἱ ἀτμομηχανές τῆς Κορνουάλλης, σέ σύγκριση μέ τίς μηχανές τῶν ἄλλων περιοχῶν, καθώς καί οἱ ἐξαιρετικές οἰκονομικές ἐπιτεύξεις τῶν δικύλινδρων μηχανῶν Γουόλφ προώθησαν καί στή δική μας περιοχή στό πρῶτο πλάνο τό πρόβλημα τῆς οἰκονομίας σέ καύσιμα. Οἱ μηχανές τῆς Κορνουάλλης καί οἱ δικύλινδρες μηχανές ἀπόδιδαν μιά ἱπποδύναμη τήν ὥρα καταναλώνοντας $3^1/_2$ ὥς 4 λίβρες κάρβουνο, ἐνῶ οἱ μηχανές στίς βαμβακουργικές περιοχές κατανάλωναν γενικά 8 ὥς 12 λίβρες ἀνά ἱπποδύναμη καί ὥρα. Μιά τόσο σημαντική διαφορά παρακίνησε τούς ἐργοστασιάρχες καί τούς ἰδιοκτῆτες μηχανουργείων τῆς περιοχῆς μας νά πετύχουν μέ παρόμοια μέσα τά ἴδια ἐξαιρετικά οἰκονομικά ἀποτελέσματα, πού ἀποτελοῦσαν πιά συνηθισμένο φαινόμενο στήν Κορνουάλλη καί στή Γαλλία, γιατί ἐκεῖ ἡ ὑψηλή τιμή τοῦ κάρβουνου ὑποχρέωσε τούς ἐργοστασιάρχες νά περιορίσουν, κατά τό δυνατόν, αὐτό τό δαπανηρό μέρος τῆς ἐπιχείρησής τους. Αὐτό ὁδήγησε σέ πολύ σημαντικά ἀποτελέσματα. Πρῶτο: Πολλοί λέβητες, πού ἡ μισή ἐπιφάνειά τους ἔμενε στά καλά παλιά χρόνια τῶν ὑψηλῶν κερδῶν ἐκτεθειμένη στόν ἔξω κρύο ἀέρα, καλύφθηκαν τώρα μ' ἕνα παχύ στρῶμα ἀπό κετσέ, ἤ μέ τοῦβλα καί σουβά, καθώς καί μέ ἄλλα ὑλικά, γιά νά ἐμποδιστεῖ ἔτσι ἡ ἀκτινοβολία τῆς θερμότητας πού παραγόταν μέ τόσο μεγάλα ἔξοδα. Μέ τόν ἴδιο τρόπο προστατεύθηκαν οἱ ἀτμοσωλῆνες, τό ἴδιο καί ὁ κύλινδρος, περιτυλίγοντάς τον μέ κετσέ καί ξύλο. Δεύτερο, ἄρχισε ἡ χρησιμοποίηση τῆς ὑψηλῆς πίεσης. Ὥς τώρα ἡ βαλβίδα ἀσφαλείας ἄνοιγε μόνο μέ πίεση τοῦ ἀτμοῦ 4, 6 ἤ 8 λιβρῶν κατά τετραγωνική ἴντσα. Τώρα ἀνακάλυψαν ὅτι μέ τήν αὔξηση τῆς πίεσης σέ 14 ἤ 20 λίβρες... ἐπιτεύχθηκε πολύ σημαντική οἰκονομία σέ κάρβουνο. Μ' ἄλλα λόγια ἡ ἐργασία τοῦ ἐργοστασίου ἐπιτεύχθηκε μέ σημαντικά μικρότερη κατανάλωση κάρβουνου... Ὅσοι εἶχαν τά μέσα καί τήν τόλμη γι' αὐτό εἰσήγαγαν τό σύστημα τῆς αὐξημένης πίεσης καί τῆς διαστολῆς σ' ὅλη του τήν πληρότητα καί χρησιμοποίησαν κατάλληλα κατασκευασμένους ἀτμολέβητες, πού παρήγαγαν ἀτμό 30, 40, 60 καί 70 λιβρῶν πίεσης κατά τετραγωνική ἴντσα, μιά πίεση, γιά τήν ὁποία ἕνας μηχανικός τῆς παλιᾶς σχολῆς θά ἔπεφτε κάτω ἀπό τόν τρόμο του. Ἐπειδή, ὅμως, τό οἰκονομικό ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς αὐξημένης πίεσης τοῦ ἀτμοῦ... φανερώθηκε πολύ γρήγορα μέ τήν μή παρεξηγήσιμη μορφή τῶν λιρῶν, τῶν σελλινιῶν καί τῶν πεννῶν, γενικεύθηκαν σχεδόν οἱ λέβητες ὑψηλῆς πίεσης

γιά τίς ἀτμομηχανές μέ συμπυκνωτή. Ὅσοι ἐφάρμοσαν μέ ριζοσπαστικό τρόπο τή μεταρρύθμιση, χρησιμοποίησαν μηχανές Γουόλφ. Τά περισσότερα ἀπό τά ἐργοστάσια πού κατασκευάστηκαν τελευταῖα χρησιμοποιοῦν μηχανές Γουόλφ, ἰδίως δικύλινδρες. Στόν ἕνα ἀπό τούς κυλίνδρους ὁ ἀτμός ἀπό τό λέβητα ἀναπτύσσει δύναμη χάρη στήν ὑπεροχή τῆς πίεσης πάνω ἀπό τήν ἀτμοσφαιρική πίεση, καί μετά, ἀντί νά διαφεύγει ὁ ἀτμός στόν ἐλεύθερο ἀέρα, ὅπως γινόταν προηγούμενα ὕστερα ἀπό κάθε διαδρομή τοῦ ἐμβόλου, μπαίνει τώρα σέ ἕναν κύλινδρο χαμηλῆς πίεσης, τετραπλῆς περίπου χωρητικότητας καί, ἀφοῦ πραγματοποιήσει ἐκεῖ μιά νέα διαστολή, διοχετεύεται μετά στόν συμπυκνωτή. Τό οἰκονομικό ἀποτέλεσμα, πού πετυχαίνει ἔτσι κανείς μέ τίς μηχανές αὐτές, εἶναι ἡ παραγωγή μιᾶς ἱπποδύναμης σέ μιά ὥρα μέ κατανάλωση $3^1/_2$ ὥς 4 λίβρες κάρβουνο, ἐνῶ οἱ μηχανές τοῦ παλιοῦ συστήματος χρειάζονταν γι' αὐτό 12 ὥς 14 λίβρες. Ἕνας ἔξυπνος μηχανισμός ἐπέτρεψε τό δικύλινδρο σύστημα τοῦ Γουόλφ, ἤ τή μηχανή μέ τή συνδυασμένη ὑψηλή καί χαμηλή πίεση, νά χρησιμοποιηθεῖ στίς ὑπάρχουσες παλιότερες μηχανές καί νά αὐξήσουν ἔτσι τήν ἀπόδοσή τους μέ ταυτόχρονη μειωμένη κατανάλωση κάρβουνου. Τό ἴδιο ἀποτέλεσμα ἐπιτεύχθηκε στά τελευταῖα 8—10 χρόνια μέ τή σύνδεση μιᾶς μηχανῆς ὑψηλῆς πίεσης μέ μιά μηχανή μέ συμπυκνωτή, ἔτσι πού ὁ χρησιμοποιημένος ἀτμός τῆς πρώτης διοχετευόταν στή δεύτερη καί τήν ἔθετε σέ κίνηση. Τό σύστημα αὐτό ἀποδείχθηκε ὠφέλιμο σέ πολλές περιπτώσεις».

«Δέν θά ἦταν εὔκολο πράγμα νά συντάξει κανείς μιάν ἀκριβή κατάσταση τῆς αὐξημένης ἀπόδοσης σέ ἐργασία τῶν ἴδιων ὅμοιων ἀτμομηχανῶν, στίς ὁποῖες ἔγιναν ὅλες ἤ μερικές ἀπό τίς νεώτερες τελειοποιήσεις. Εἶμαι ὅμως βέβαιος ὅτι ἀπό τό ἴδιο βάρος ἀτμομηχανῶν ἀποκτοῦμε τώρα κατά μέσον ὅρο τουλάχιστον 50% παραπάνω ὑπηρεσίες ἤ ἐργασία, καί ὅτι σέ πολλές περιπτώσεις ἡ ἴδια ἀτμομηχανή, πού τόν καιρό τῆς περιορισμένης ταχύτητας τῶν 220 ποδῶν στό λεφτό μᾶς ἔδινε 50 ἱπποδυνάμεις, σήμερα δίνει πάνω ἀπό 100. Τά ἐξαιρετικά ἀποτελέσματα ἀπό ἄποψη οἰκονομίας, πού ἔδωσε ἡ χρησιμοποίηση ἀτμοῦ ὑψηλῆς πίεσης σέ μηχανές μέ συμπυκνωτή, καθώς καί οἱ πολύ μεγαλύτερες ἀπαιτήσεις ἀπό τίς παλιές ἀτμομηχανές, μέ σκοπό τήν ἐπέκταση τῆς ἐπιχείρησης, ὁδήγησαν τά τελευταῖα τρία χρόνια στή χρησιμοποίηση σωληνωτῶν λεβήτων, καί ἔτσι ἔπεσε ξανά σημαντικά τό κόστος τῆς παραγωγῆς ἀτμοῦ». («Reports of Insp. of Fact., October 1852», p. 23—27).

Ὅσα εἰπώθηκαν γιά τίς μηχανές πού παράγουν κίνηση, ἰσχύουν καί γιά τίς μηχανές πού μεταβιβάζουν τήν κίνηση καί γιά τίς μηχανές ἐργασίας.

«Τά γρήγορα βήματα, μέ τά ὁποῖα ἐξελίχθηκαν τά τελευταῖα χρόνια οἱ τελειοποιήσεις τῶν μηχανῶν, ἔδοσαν τή δυνατότητα στούς ἐργοστασιάρχες νά ἐπεκτείνουν τήν παραγωγή, χωρίς πρόσθετη κινητήρια δύναμη. Ἡ πιό οἰκονομική χρησιμοποίηση τῆς ἐργασίας ἔγινε ἀναγκαία μέ τή συντόμευση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, στά περισσότερα δέ καλῶς διευθυνόμενα ἐργοστάσια ἀναλογίζονται πάντα μέ ποιόν τρόπο μπορεῖ νά αὐξηθεῖ ἡ παραγωγή μέ λιγότερα ἔξοδα. Ἔχω μπροστά μου μιά κατάσταση, πού τή χρωστῶ στήν καλοσύνη ἑνός πολύ ἔξυπνου ἐργοστασιάρχη τῆς περιοχῆς μου, σχετικά μέ τόν ἀριθμό καί τήν ἡλικία τῶν ἐργατῶν οἱ ὁποῖοι ἀπασχολοῦνται στό ἐργοστάσιό του, καθώς καί σχετικά

μέ τίς μηχανές καί τούς μισθούς, πού πλήρωνε στή χρονική περίοδο ἀπό τό 1840 ὥς τώρα. Τόν Ὀχτώβρη τοῦ 1840 ἀπασχολοῦσε ἡ φίρμα του 600 ἐργάτες, ἀπό τούς ὁποίους οἱ 200 ἦταν κάτω τῶν 13 χρονῶν. Τόν Ὀχτώβρη τοῦ 1852 ἀπασχολοῦσε μόνον 350 ἐργάτες, ἀπό τούς ὁποίους μόνο οἱ 60 ἦταν κάτω τῶν 13 χρονῶν. Στό ἐργοστάσιο ὑπῆρχε, ἐκτός ἀπό μικροεξαιρέσεις, ὁ ἴδιος ἀριθμός μηχανῶν, τό δέ ποσό πού πληρώθηκε σάν μισθός ἐργασίας ἦταν τό ἴδιο καί γιά τά δυό χρόνια». (Ἔκθεση τοῦ Redgraves στήν «Reports of Insp. of Fact., October 1852», p. 58, 59).

Οἱ τελειοποιήσεις αὐτές στίς μηχανές ἀποδίδουν πλήρως ἀπό τή στιγμή πού στήνονται σέ καινούργια, κατάλληλα διαρρυθμισμένα ἐργοστασιακά χτίρια.

«Σχετικά μέ τίς τελειοποιήσεις τῶν μηχανῶν, πρέπει νά παρατηρήσω ὅτι ἔγινε πρίν ἀπ' ὅλα μεγάλη πρόοδος στήν ἀνέγερση ἐργοστασίων, πού εἶναι κατάλληλα γιά τό στήσιμο αὐτῶν τῶν νέων μηχανημάτων... Στό ἰσόγειο κλώθω ὅλο μου τό νῆμα καί ἐδῶ μόνο ἔστησα 29.000 δίκλωθα ἀδράχτια. Στήν αἴθουσα αὐτή καί στό ὑπόστεγο πέτυχα μιά οἰκονομία σέ ἐργασία τουλάχιστον 10%. Αὐτό ἐπιτεύχθηκε ὄχι τόσο σάν ἀποτέλεσμα τελειοποιήσεων στό ἴδιο τό δίκλωθο σύστημα, ὅσο σάν ἀποτέλεσμα τῆς συγκέντρωσης τῶν μηχανῶν κάτω ἀπό μιά διεύθυνση. Καί μπορῶ τόν ἴδιο ἀριθμό ἀδραχτιῶν νά τόν θέσω σέ κίνηση μέ ἕναν μόνο κινητήριο τροχό, ἐξοικονομώντας ἔτσι, σέ σύγκριση μέ ἄλλες φίρμες, 60 ὥς 80% τοῦ μηχανισμοῦ μεταβίβασης τῆς κίνησης. Ἐκτός ἀπ' αὐτό γίνεται μεγάλη οἰκονομία σέ λάδια, γράσσα κλπ. ... Κοντολογῆς, χάρη στήν τελειότερη διαρρύθμιση τοῦ ἐργοστασίου καί στίς βελτιωμένες μηχανές, ἔκανα οἰκονομία κατά τούς μετριότερους ὑπολογισμούς 10% σέ ἐργασία καί ἐπιπλέον μεγάλη οἰκονομία σέ κινητήρια δύναμη, κάρβουνο, λάδια, λίπη, κινητήριους τροχούς, ἱμάντες κλπ.». (Κατάθεση ἑνός βαμβακονηματουργοῦ βιομήχανου. «Reports of Insp. of Fact., Octboer 1863, p. 109, 110).

IV. Ἀξιοποίηση τῶν περιττωμάτων τῆς παραγωγῆς

Μέ τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς διευρύνεται ἡ χρησιμοποίηση τῶν περιττωμάτων τῆς παραγωγῆς καί τῆς κατανάλωσης. Μέ τά πρῶτα ἐννοοῦμε τά ἀπορρίμματα τῆς βιομηχανίας καί τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, μέ τά δεύτερα ἐνμέρει τά περιττώματα πού προκύπτουν ἀπό τή φυσιολογική ἀνταλλαγή τῆς ὕλης τοῦ ἀνθρώπου, ἐνμέρει μέ τή μορφή, μέ τήν ὁποία ἀπομένουν τά εἴδη κατανάλωσης, ὕστερ' ἀπό τήν κατανάλωσή τους. Περιττώματα τῆς παραγωγῆς εἶναι λοιπόν στή χημική βιομηχανία τά ὑποπροϊόντα πού χάνονται, ὅταν ἡ κλίμακα τῆς παραγωγῆς εἶναι μικρή, τά ρινίσματα σιδήρου πού πέφτουν κατά τήν παραγωγή μηχανῶν καί πού ξαναμπαίνουν σάν πρώτη ὕλη στήν παραγωγή σιδήρου κλπ. Περιττώματα τῆς κατανάλωσης εἶναι τά φυσιολογικά ἀποπατήματα τῶν

ἀνθρώπων, τά ὑπολείμματα ρούχων μέ τή μορφή κουρελιῶν κλπ. Τά περιττώματα τῆς κατανάλωσης τήν πιό μεγάλη σημασία τήν ἔχουν γιά τή γεωργία. Σχετικά μέ τή χρησιμοποίησή τους, στήν κεφαλαιοκρατική οἰκονομία γίνεται κολοσσιαία σπατάλη. Στό Λονδίνο λ.χ. ἡ κεφαλαιοκρατική οἰκονομία χρησιμοποιεῖ τά ἀποπατήματα $4^1/_2$ ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων γιά νά βρωμίζει τόν Τάμεση, ξοδεύοντας γι' αὐτό τεράστια ποσά, μή βρίσκοντας ἄλλον τρόπο νά τά χρησιμοποιήσει καλύτερα.

Ἡ αὔξηση τῶν τιμῶν τῶν πρώτων ὑλῶν ἀποτελεῖ φυσικά τό κίνητρο γιά τήν χρησιμοποίηση τῶν ἀπορριμμάτων.

Γενικά, οἱ ὅροι γι' αὐτή τήν ξαναχρησιμοποίησή τους εἶναι: Ἡ μεγάλη μάζα αὐτῶν τῶν περιττωμάτων, πού προκύπτει μόνο ὅταν ἡ ἐργασία γίνεται σέ μεγάλη κλίμακα. Ἡ τελειοποίηση τῶν μηχανῶν, χάρη στήν ὁποία ὕλες πού μέ τή δοσμένη μορφή τους ἦταν παλιότερα ἄχρηστες, μετατρέπονται σέ μιά μορφή κατάλληλη, γιά νά χρησιμοποιηθοῦν γιά νέα παραγωγή. Ἡ πρόοδος τῆς ἐπιστήμης, ἰδίως τῆς χημείας, πού ἀνακαλύπτει τίς χρησιμοποιήσιμες ἰδιότητες τέτιων ἀπορριμμάτων. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι καί στή μικρή γεωργία, πού ἀσκεῖται μέ τή μορφή κηπουρικῆς, ὅπως λ.χ. στή Λομβαρδία, στή Νότια Κίνα καί στήν Ἰαπωνία, γίνεται μεγάλη οἰκονομία αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Γενικά, ὅμως, στό σύστημα αὐτό ἡ παραγωγικότητα τῆς γεωργίας ἐξαγοράζεται μέ μεγάλη σπατάλη τῆς ἀνθρώπινης ἐργατικῆς δύναμης, πού ἀφαιρεῖται ἀπό ἄλλες σφαῖρες τῆς παραγωγῆς.

Τά λεγόμενα ἀπορρίμματα παίζουν σημαντικό ρόλο σχεδόν σ' ὅλες τίς βιομηχανίες. Ἔτσι, στήν ἐργοστασιακή ἔκθεση τοῦ Ὀχτώβρη 1863, σάν ἕνας ἀπό τούς κύριους λόγους, γιατί τόσο στήν Ἀγγλία, ὅσο καί σέ πολλά μέρη τῆς Ἰρλανδίας οἱ παχτωτές ἀγρότες μόνο ἀπρόθυμα καί σπάνια καλλιεργοῦν λινάρι, ἀναφέρεται:

«Τά μεγάλα ἀπορρίμματα... πού γίνονται κατά τήν ἐπεξεργασία τοῦ λιναριοῦ στά μικρά νεροκίνητα λαναριστήρια (scutch mills)... Τά ἀπορρίμματα τοῦ βαμβακιοῦ εἶναι σχετικά μικρά, ὅμως τοῦ λιναριοῦ πολύ μεγάλα. Ἡ καλή ἐπεξεργασία κατά τό μούσκεμα καί τό μηχανικό λανάρισμα μποροῦν νά περιορίσουν σημαντικά αὐτό τό ἐλάττωμα... Στήν Ἰρλανδία τό λινάρι τό λαναρίζουν συχνά μέ πάρα πολύ ἐλεεινό τρόπο, ἔτσι πού χάνονται τά 28—30% τοῦ λιναριοῦ» («Reports of Insp. of Fact., October 1863», p. 139, 142).

Ὅλα αὐτά θά μποροῦσαν νά ἀποφευχθοῦν, ἄν χρησιμοποιοῦνταν καλύτερες μηχανές. Τό στουπί, πού ἀπόμενε ἀπό τήν ἐπεξεργασία τοῦ λιναριοῦ, αὔξανε τόσο μαζικά, πού ὁ ἐπιθεωρητής ἐργοστασίων, λέει:

«Ἀπό μερικά λαναριστήρια τῆς Ἰρλανδίας μ' ἔχουν πληροφορήσει ὅτι οἱ λαναράδες παίρνουν συχνά τά ἀπορρίμματα σπίτι τους καί τά χρησιμοποιοῦν σάν καύσιμη ὕλη στά τζάκια τους, καί ὅμως εἶναι τόσο πολύτιμα» (στό ἴδιο, σελ. 140).

Γιά τά ἀπορρίμματα τοῦ βαμβακιοῦ θά γίνει λόγος παρακάτω, ἐκεῖ πού πραγματευόμαστε τίς διακυμάνσεις τῶν τιμῶν τῆς πρώτης ὕλης.

Στήν ἐριουργία φέρθηκαν πιό ἔξυπνα ἀπό ὅ,τι στήν ἐπεξεργασία τοῦ λιναριοῦ.

«Παλιότερα εἶχε γίνει συνήθεια νά θεωροῦν ντροπή τό μάζεμα τῶν ἀπορριμμάτων τοῦ μαλλιοῦ καί τῶν μάλλινων κουρελιῶν μέ σκοπό τήν ξαναεπεξεργασία τους, ὅμως ἡ προκατάληψη αὐτή ἐξαφανίστηκε ὁλότελα ἀπό τότε, πού ἡ shoddy trade (βιομηχανία τεχνητοῦ μαλλιοῦ) ἀναπτύχθηκε σέ σημαντικό κλάδο τῆς ἐριοβιομηχανίας τῆς περιοχῆς τοῦ Ὑόρκσαϊρ καί, χωρίς ἀμφιβολία, ἡ βιομηχανία ἐπεξεργασίας ἀπορριμμάτων τοῦ βαμβακιοῦ θά καταλάβει τήν ἴδια θέση σάν ἕνας κλάδος, πού ἀνταποκρίνεται σέ μιά γενικά ἀναγνωρισμένη ἀνάγκη. Πρίν ἀπό 30 χρόνια τά μάλλινα κουρέλια, δηλαδή τά κομμάτια ἀπό ὁλόμαλλα ὑφάσματα κλπ., εἶχαν μέση ἀξία κάπου 4 λίρ. στ. καί 4 σελλίνια ὁ τόννος. Τά τελευταῖα χρόνια ἡ τιμή τους ἔφτασε τίς 44 λίρ. στ. ὁ τόννος. Καί ἡ ζήτηση ἀνέβηκε τόσο, ὥστε ἀξιοποιοῦνται ἀκόμα καί σύμμιχτα ὑφαντά ἀπό μαλλί καί βαμβάκι, γιατί βρῆκαν μέσα πού καταστρέφουν τό βαμβάκι χωρίς νά βλάπτουν τό μαλλί. Καί σήμερα χιλιάδες ἐργάτες ἀπασχολοῦνται στήν παραγωγή shoddy, καί ὁ καταναλωτής ἔχει μεγάλο ὄφελος, γιατί μπορεῖ τώρα νά ἀγοράζει σέ πολύ μέτρια τιμή ὕφασμα καλῆς μέσης ποιότητας». («Reports of Insp. of Fact., October 1863», p. 107).

Τό ξανανιωμένο μ' αὐτό τόν τρόπο τεχνητό μαλλί ἀντιπροσώπευε ἤδη στό τέλος τοῦ 1862 τό ἕνα τρίτο τῆς ὅλης κατανάλωσης μαλλιοῦ τῆς ἀγγλικῆς βιομηχανίας. («Reports of Insp. of Fact., October 1862», p. 81). Τό «μεγάλο ὄφελος» γιά τόν «καταναλωτή» συνίσταται στό ὅτι τά μάλλινα ροῦχα του χρειάζονται τώρα μόνο τό ἕνα τρίτο τοῦ πρώην χρονικοῦ διαστήματος γιά νά φθαροῦν, καί τό ἕνα ἕκτο γιά νά τριφτοῦν.

Ἡ ἀγγλική μεταξοβιομηχανία κινοῦνταν στόν ἴδιο κατηφορικό δρόμο. Ἀπό τό 1839 ὥς τό 1862 μειώθηκε λίγο ἡ κατανάλωση φυσικοῦ ἀκατέργαστου μεταξιοῦ, ἀντίθετα διπλασιάστηκε ἡ κατανάλωση ἀπορριμμάτων τοῦ μεταξιοῦ. Χάρη στήν τελειοποίηση τῶν μηχανῶν, ἦταν σέ θέση νά παράγουν ἀπό αὐτό τό, κατά τά ἄλλα, σχεδόν χωρίς ἀξία ὑλικό, μεταξωτά κατάλληλα γιά πολύπλευρη χρησιμοποίηση.

Τό πιό χτυπητό παράδειγμα χρησιμοποίησης ἀπορριμμάτων μᾶς τό δίνει ἡ χημική βιομηχανία. Δέν καταναλώνει μόνο τά δικά της ἀπορρίμματα, βρίσκοντας νέα χρησιμοποίηση γι' αὐτά, ἀλλά καί τά

ἀπορρίμματα τῶν πιό διαφορετικῶν ἄλλων βιομηχανιῶν καί μετατρέπει λ.χ. τό προηγούμενα σχεδόν ἄχρηστο κατράμι τοῦ κάρβουνου σέ χρώματα ἀνιλίνης, σέ χρωστική ὕλη τοῦ ἐρυθρόδανου (ἀλιζαρίνη) καί, τελευταῖα, ἀκόμα καί σέ φάρμακα.

Πρέπει νά κάνουμε διάκριση ἀνάμεσα στήν οἰκονομία αὐτή τῶν περιττωμάτων τῆς παραγωγῆς μέ τήν ξαναχρησιμοποίησή τους, καί τήν οἰκονομία στήν παραγωγή ἀπορριμμάτων, δηλαδή τόν περιορισμό στό ἐλάχιστο τῶν περιττωμάτων τῆς παραγωγῆς καί τήν ἄμεση, ὥς τόν ἀνώτατο βαθμό, ἀξιοποίηση ὅλων τῶν πρώτων καί βοηθητικῶν ὑλῶν, πού μπαίνουν στήν παραγωγή.

Ἡ οἰκονομία σέ ἀπορρίμματα ἐξαρτιέται ἐνμέρει ἀπό τήν καλή ποιότητα τῶν μηχανῶν πού χρησιμοποιοῦνται. Γίνεται τόσο μεγαλύτερη οἰκονομία σέ λάδια, σαπούνι κλπ., ὅσο εἶναι ἐπεξεργασμένα μέ μεγαλύτερη ἀκρίβεια τά διάφορα ἐξαρτήματα τῶν μηχανῶν καί ὅσο εἶναι καλύτερα στιλβωμένα. Αὐτό ἀφορᾶ τίς βοηθητικές ὕλες. Ἐνμέρει, ὅμως, καί αὐτό εἶναι τό σπουδαιότερο, ἐξαρτιέται ἀπό τήν ποιότητα τῶν χρησιμοποιούμενων μηχανημάτων καί ἐργαλείων, ἄν στή διάρκεια τοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς ἕνα μεγαλύτερο ἤ μικρότερο μέρος τῆς πρώτης ὕλης μετατρέπεται σέ ἀπορρίμματα. Τέλος, αὐτό ἐξαρτιέται ἀπό τήν ποιότητα τῆς ἴδιας τῆς πρώτης ὕλης. Ἡ ποιότητα αὐτή, πάλι, ἐξαρτιέται ἐνμέρει ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐξορυχτικῆς βιομηχανίας καί τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, πού παράγουν τίς πρῶτες ὕλες (ἀπό τήν πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ στήν κυριολεξία), καί, ἐνμέρει, ἀπό τό βαθμό ἀνάπτυξης τῶν προτσές, ἀπό τά ὁποῖα περνᾶ ἡ πρώτη ὕλη, προτοῦ νά μπεῖ στή βιομηχανία ἐπεξεργασίας.

«Ὁ Παρμαντιέ ἀπόδειξε ὅτι, ἀπό μιά ὄχι καί τόσο μακρυνή ἐποχή, λ.χ. ἀπό τόν αἰώνα τοῦ Λουδοβίκου τοῦ 14ου ὥς τώρα, ἡ τέχνη νά ἀλέθουν τό στάρι ἔχει τελειοποιηθεῖ πολύ σημαντικά στή Γαλλία, ἔτσι, πού ἡ διαφορά τοῦ καινούργιου τρόπου ἄλεσης ἀπό τόν παλιό φτάνει ὥς τήν ἀπόδοση ἀπό τήν ἴδια ποσότητα σταριοῦ κατά τό ἥμισυ περισσότερου ψωμιοῦ. Πράγματι, γιά τή χρονιάτικη κατανάλωση ἑνός κατοίκου τοῦ Παρισιοῦ ὑπολογίζονταν στήν ἀρχή 4 σετιέ στάρι, ἀργότερα 3 καί τέλος 2 σετιέ, ἐνῶ σήμερα φτάνει μόνο $1^1/_3$ σετιέ ἤ περίπου 342 λίβρες κατά κεφαλή... Στό Πέρς, ὅπου κατοικοῦσα ἕνα μεγάλο διάστημα, ἔχουν μετασκευαστεῖ, σύμφωνα μέ τούς κανονισμούς τῆς μηχανικῆς, οἱ πρόοδες τῆς ὁποίας ἐδῶ καί 30 χρόνια ἦταν τόσο σημαντικές, οἱ χοντροφκιαγμένοι μύλοι, πού εἶχαν μυλόπετρες ἀπό γρανίτη καί βασάλτη. Τούς ἐφοδίασαν μέ καλές μυλόπετρες ἀπό τό Λά Φερτέ, ἄλεθαν τό στάρι δυό φορές, δῶσαν κυκλική κίνηση στή σίτα καί τό προϊόν σέ ἀλεύρι ἀπό τήν ἴδια ποσότητα σταριοῦ αὐξήθηκε κατά τό $^1/_6$. Ἔτσι ἐξηγῶ εὔκολα τήν τεράστια διαφορά ἀνάμεσα στήν καθημερινή κατανάλωση σταριοῦ τῶν Ρωμαίων καί τῶν δικῶν μας σήμερα. Ὅλη ἡ αἰτία βρίσκεται στήν ἐλαττωματικότητα τῶν μεθόδων ἄλεσης καί στήν ἀρτοποιία. Ἔτσι πρέπει νά ἐξηγηθεῖ ἕνα περίεργο γεγονός, πού τό σημείωσε ὁ Πλίνιος XVIII, c. 20, 2... Τό ἀλεύρι πουλιοῦνταν στή Ρώμη, σύμφωνα μέ τήν ποιότητά του, πρός 40, 48 ἤ 96 ἀσσάρια τό μόδιο. Οἱ τιμές αὐτές, τόσο ὑψηλές σέ σχέση μέ τίς τιμές τοῦ σταριοῦ τῆς ἴδιας ἐποχῆς, ἐξηγοῦνται ἀπό τίς ἀτέλειες τῶν μεθόδων ἄλεσης, πού βρίσκονταν ἀκόμα στήν παιδική τους ἡλικία καί ἀπό τά σημαντικά ἔξοδα ἄλεσης, πού ἀπαιτοῦνταν γιά τό λόγο αὐτό». (Dureau de la Malle. «Economie politique des Romains». T. I, Paris 1840, p. 280, 281).

V. Οἰκονομία μέ τίς ἐφευρέσεις

Οἱ οἰκονομίες αὐτές στή χρησιμοποίηση τοῦ πάγιου κεφαλαίου εἶναι, ὅπως εἴπαμε, τό ἀποτέλεσμα τοῦ γεγονότος ὅτι χρησιμοποιοῦνται οἱ ὅροι ἐργασίας σέ μεγάλη κλίμακα, μέ δυό λόγια, τό ἀποτέλεσμα ὅτι χρησιμεύουν σάν ὅροι ἄμεσα κοινωνικῆς, κοινωνικοποιημένης ἐργασίας ἤ σάν ὅροι τῆς ἄμεσης συνεργασίας στό προτσές τῆς παραγωγῆς. Εἶναι, ἀπό τή μιά μεριά, ὁ ὅρος κάτω ἀπό τόν ὁποῖο μόνο μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν οἱ ἐφευρέσεις τῆς μηχανικῆς καί τῆς χημείας, χωρίς νά ἀκριβαίνει ἡ τιμή τοῦ ἐμπορεύματος, καί αὐτό ἀποτελεῖ πάντα τόν conditio sine qua non[1*]. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, οἱ οἰκονομίες, πού ἀπορρέουν ἀπό τή συλλογική παραγωγική κατανάλωση, γίνονται δυνατές μόνον, ὅταν ἡ παραγωγή διεξάγεται σέ μεγάλη κλίμακα. Τέλος, ὅμως, μόνον ἡ ἐμπειρία τοῦ συνδυασμένου ἐργάτη ἀνακαλύπτει καί δείχνει ποῦ καί πῶς μπορεῖ νά γίνει οἰκονομία, πῶς θά ἐφαρμοστοῦν μέ τόν ἁπλούστερο τρόπο οἱ ἀνακαλύψεις πού ἔγιναν ἤδη, ποιά πρακτικά ἐμπόδια πρέπει νά ὑπερνικηθοῦν κατά τήν ἐφαρμογή τῆς θεωρίας στήν πράξη — κατά τήν ἐφαρμογή της στό προτσές τῆς παραγωγῆς — κλπ.

Ἄς σημειωθεῖ ἐν παρόδῳ ὅτι πρέπει νά γίνεται διάκριση ἀνάμεσα στή γενική ἐργασία καί στή συλλογική ἐργασία. Καί οἱ δυό παίζουν τό ρόλο τους στό προτσές τῆς παραγωγῆς, καί οἱ δυό περνοῦν ἡ μιά στήν ἄλλη, ὅμως καί οἱ δυό διαφέρουν ἐπίσης ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη. Γενική ἐργασία εἶναι ὅλη ἡ ἐπιστημονική ἐργασία, ὅλες οἱ ἀνακαλύψεις, ὅλες οἱ ἐφευρέσεις. Προϋπόθεσή της ἀποτελεῖ, ἐνμέρει ἡ συνεργασία μέ ζῶντες, ἐνμέρει ἡ χρησιμοποίηση τῶν ἐργασιῶν τῶν προγόνων. Ἡ συλλογική ἐργασία προϋποθέτει τήν ἄμεση συνεργασία τῶν ἀτόμων.

[1*] τόν ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ ὅρον.

Ὅσα εἰπώθηκαν ἐπιβεβαιώνονται ξανά ἀπ' αὐτά πού παρατηροῦμε συχνά:

1) Ἀπό τή μεγάλη διαφορά ἀνάμεσα στό κόστος μιᾶς νέας μηχανῆς, ὅταν πρωτοκατασκευάζεται, καί στό κόστος τῆς ἀναπαραγωγῆς της. Γιά τό ζήτημα αὐτό βλέπε τόν Γιούρ καί τόν Μπάμπετζ.[24]

2) Ἀπό τά πολύ μεγαλύτερα ἔξοδα, πού γενικά ἀπαιτοῦνται γιά τή λειτουργία μιᾶς ἐπιχείρησης, ἡ ὁποία στηρίζεται σέ νέες ἐφευρέσεις ὅταν τή συγκρίνουμε μέ τίς μετέπειτα ἐπιχειρήσεις, πού ἀνυψώνονται ex suis ossibus[1*] πάνω στά ἐρείπιά της. Ἡ ὑπόθεση τραβάει τόσο, πού οἱ πρῶτοι ἐπιχειρηματίες χρεωκοποῦν συνήθως καί ἀνθοῦν μόνο οἱ κατοπινοί, πού βάζουν στό χέρι πιό φτηνά τά χτίρια, τίς μηχανές κλπ. Εἶναι ἐπομένως τό πιό φτηνό καί τό πιό ἄθλιο εἶδος τῶν κεφαλαιοκρατῶν τοῦ χρήματος, ἐκεῖνο πού ἀποκομίζει τό μεγαλύτερο κέρδος ἀπό ὅλες τίς νέες πρόοδες τῆς γενικῆς ἐργασίας τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος καί τῆς κοινωνικῆς τους ἐφαρμογῆς ἀπό τή συνδυασμένη ἐργασία.

[1*] ἀπό τά ὀστᾶ τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Ἐπίδραση τῆς ἀλλαγῆς τῶν τιμῶν

I. Διακυμάνσεις τῶν τιμῶν τῆς πρώτης ὕλης, οἱ ἄμεσες ἐπιδράσεις τους στό ποσοστό τοῦ κέρδους

Ἐδῶ, ὅπως γινόταν ὥς τώρα, θά προϋποθέσουμε ὅτι δέν σημειώνεται καμιά ἀλλαγή στό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας. Ἡ προϋπόθεση αὐτή εἶναι ἀναγκαία γιά νά ἐξετάσουμε τήν περίπτωση στήν καθαρότητά της. Θά ἦταν ὡστόσο δυνατό, μέ ἀμετάβλητο τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, ἕνα κεφάλαιο νά ἀπασχολοῦσε ἕναν αὐξανόμενο ἤ ἐλαττωνόμενο ἀριθμό ἐργατῶν, σάν συνέπεια τῆς συστολῆς ἤ τῆς διεύρυνσης, πού προκάλεσαν σ' αὐτό οἱ διακυμάνσεις τῶν τιμῶν τῆς πρώτης ὕλης, τίς ὁποῖες θά ἐξετάσουμε ἐδῶ. Στήν περίπτωση αὐτή θά μποροῦσε νά ἀλλάξει ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας, ὅταν τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας μένει σταθερό. Ὡστόσο, πρέπει ἐδῶ νά παραβλέψουμε καί αὐτή τήν περίπτωση, γιατί ἀποτελεῖ ἁπλῶς ἕνα ἐπεισόδιο. Ἄν οἱ τελειοποιήσεις τῶν μηχανῶν καί ἡ ἀλλαγή τῶν τιμῶν τῆς πρώτης ὕλης ἐπενεργοῦν ταυτόχρονα, εἴτε στόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολεῖ ἕνα δοσμένο κεφάλαιο, εἴτε στό ὕψος τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας, τότε δέν ἔχει κανείς παρά νά συμπαραβάλει 1) τήν ἐπίδραση, πού ἀσκεῖ πάνω στό ποσοστό τοῦ κέρδους ἡ ἀλλαγή στό σταθερό κεφάλαιο, 2) τήν ἐπίδραση πού ἀσκεῖ πάνω στό ποσοστό τοῦ κέρδους ἡ ἀλλαγή στό μισθό ἐργασίας. Τό ἀποτέλεσμα βγαίνει τότε μόνο του.

Πρέπει, ὅμως, ὅπως καί στήν προηγούμενη περίπτωση, νά παρατηρήσουμε γενικά ἐδῶ τά ἑξῆς: Ὅταν συντελοῦνται ἀλλαγές, εἴτε λόγω οἰκονομίας σέ σταθερό κεφάλαιο, εἴτε λόγω διακυμάνσεων τῆς τιμῆς τῆς πρώτης ὕλης, οἱ ἀλλαγές αὐτές θίγουν πάντα τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού ἀφήνουν ἐντελῶς ἄθικτο τό μισθό ἐργασίας, ἐπομένως καί τό ποσοστό καί

τή μάζα τῆς ὑπεραξίας. Στόν τύπο υ' $\frac{\mu}{K}$ ἀλλάζουν τό μέγεθος τοῦ Κ, μαζί του ἀλλάζουν καί τήν ἀξία ὅλου τοῦ κλάσματος. Παραμένει λοιπόν καί ἐδῶ ἐντελῶς χωρίς σημασία — σέ διάκριση ἀπό αὐτό, πού διαπιστώσαμε κατά τήν ἐξέταση τῆς ὑπεραξίας — σέ ποιές σφαῖρες τῆς παραγωγῆς συντελοῦνται αὐτές οἱ ἀλλαγές, ἀδιάφορο ἄν οἱ κλάδοι τῆς βιομηχανίας, πού θίγονται ἀπό τίς ἀλλαγές αὐτές, παράγουν ἤ ὄχι μέσα συντήρησης γιά τούς ἐργάτες ἤ σταθερό κεφάλαιο γιά τήν παραγωγή τέτιων μέσων συντήρησης. Ὅσα ἀναπτύξαμε ἐδῶ ἰσχύουν ἐξίσου γιά τίς περιπτώσεις, στίς ὁποῖες οἱ ἀλλαγές συντελοῦνται στήν παραγωγή εἰδῶν πολυτελείας, μέ τόν ὅρο δέ εἶδος πολυτελείας ἐννοοῦμε ἐδῶ κάθε παραγωγή πού δέν ἀπαιτεῖται γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης.

Στίς πρῶτες ὕλες θά συμπεριλαβαίνονται ἐδῶ καί οἱ βοηθητικές ὕλες, ὅπως τό λουλάκι, τό κάρβουνο, τό φωταέριο κλπ. Ἐξάλλου στήν κατηγορία αὐτή ὑπάγονται οἱ μηχανές, πού ἡ πρώτη τους ὕλη ἀποτελεῖται ἀπό σίδερο, ξύλο, δέρμα κλπ. Γι' αὐτό, ἡ τιμή τους ἐπηρεάζεται ἀπό τίς διακυμάνσεις τῶν τιμῶν τῆς πρώτης ὕλης, πού χρησιμοποιεῖται στήν κατασκευή τους. Στό βαθμό, πού ἡ τιμή τους ἀνεβαίνει, λόγω διακυμάνσεων τῶν τιμῶν εἴτε τῆς πρώτης ὕλης, ἀπό τήν ὁποία ἀποτελοῦνται, εἴτε τῶν βοηθητικῶν ὑλῶν πού καταναλώνουν, ὅταν ἐργάζονται, στόν ἴδιο βαθμό πέφτει τό ποσοστό τοῦ κέρδους. Καί ἀντίστροφα. Στήν παραπέρα ἐξέταση θά περιοριστοῦμε στίς διακυμάνσεις τῆς τιμῆς τῆς πρώτης ὕλης ὄχι στό βαθμό πού μπαίνει εἴτε σάν πρώτη ὕλη τῶν μηχανῶν πού λειτουργοῦν σάν μέσο ἐργασίας, εἴτε σάν βοηθητική ὕλη κατά τή χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν, ἀλλά στό βαθμό πού μπαίνει σάν πρώτη ὕλη στό προτσές παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος. Μόνον τοῦτο πρέπει νά σημειωθεῖ ἐδῶ. Ὁ φυσικός πλοῦτος σέ σίδερο, κάρβουνο, ξυλεία κλπ., τῶν κύριων στοιχείων πού χρησιμεύουν κατά τήν κατασκευή καί τή λειτουργία τῶν μηχανῶν, ἐμφανίζεται ἐδῶ σάν φυσική παραγωγικότητα τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαίου καί εἶναι ἕνα ἀπό τά στοιχεῖα πού καθορίζουν τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ὑψηλό ἤ χαμηλό ἐπίπεδο τοῦ μισθοῦ ἐργασίας.

Μιά καί τό ποσοστό τοῦ κέρδους $= \frac{\upsilon}{K}$ ἤ $= \frac{\upsilon}{\sigma + \mu}$, εἶναι φανερό ὅτι καθετί πού προξενεῖ μιάν ἀλλαγή στό μέγεθος τοῦ σ, ἐπομένως καί τοῦ Κ, ἐπιφέρει μιάν ἀλλαγή στό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἀκόμα καί ὅταν παραμένουν ἀναλλοίωτα τό υ καί τό μ καί ἡ σχέση μεταξύ τους. Ἡ πρώτη ὕλη, ὅμως, ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά κύρια συστατικά τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου. Ἀκόμα καί σέ κλάδους τῆς βιομηχανίας, στούς ὁποίους δέν μπαίνει μιά καθεαυτό πρώτη ὕλη, μπαίνει ἡ πρώτη ὕλη μέ τή μορφή τῆς βοηθητικῆς ὕλης ἤ σάν συστατικό μέρος τῆς μηχανῆς κλπ. καί, ἔτσι, οἱ διακυμάνσεις τῆς τιμῆς της ἐπιδροῦν pro tanto στό ποσοστό τοῦ κέρδους. Ἄν ἡ τιμή τῆς πρώτης ὕλης πέσει κατά ἕνα ποσό = δ, τότε τό $\frac{\upsilon}{K}$ ἤ τό $\frac{\upsilon}{\sigma + \mu}$ γίνεται $\frac{\upsilon}{K - \delta}$ ἤ $\frac{\upsilon}{(\sigma - \delta) + \mu}$. Ἑπομένως, αὐξάνει τό ποσοστό τοῦ κέρδους. Ἀντίστροφα: Ἄν ἀνέβει ἡ τιμή τῆς πρώτης ὕλης, τότε τό $\frac{\upsilon}{K}$ ἤ τό $\frac{\upsilon}{\sigma + \mu}$ γίνεται $\frac{\upsilon}{K + \delta}$ ἤ $\frac{\upsilon}{(\sigma + \delta) + \mu}$. Ἔτσι, πέφτει τό ποσοστό τοῦ κέρδους. Ἑπομένως, ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν οἱ ἴδιοι, πέφτει καί ἀνεβαίνει τό ποσοστό τοῦ κέρδους σέ ἀντίστροφη κατεύθυνση ἀπό τήν τιμή τῆς πρώτης ὕλης. Ἀπό ὅλα αὐτά γίνεται, ἀνάμεσα στά ἄλλα, κατάδηλο πόσο μεγάλη σημασία ἔχει γιά τίς βιομηχανικές χῶρες ἡ χαμηλή τιμή τῶν πρώτων ὑλῶν, ἀκόμα καί ὅταν οἱ διακυμάνσεις στήν τιμή τῆς πρώτης ὕλης δέν θά συνοδεύονταν ἀπό ἀλλαγές στή σφαίρα πούλησης τοῦ προϊόντος, δηλαδή ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπό τή σχέση ζήτησης καί προσφορᾶς. Προκύπτει, ἀκόμα, ὅτι τό ἐξωτερικό ἐμπόριο ἐπηρεάζει τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἀκόμα καί ὅταν παραβλέψουμε ὁποιαδήποτε ἐπίδραση του στό μισθό τῆς ἐργασίας μέ τό φτήναιμα τῶν ἀπαραίτητων μέσων συντήρησης. Ἐπηρεάζει, δηλαδή, τίς τιμές τῶν πρώτων καί τῶν βοηθητικῶν ὑλῶν, πού μπαίνουν στή βιομηχανία ἤ στήν ἀγροτική οἰκονομία. Στήν ὥς τώρα ἀκόμα ἐντελῶς λειψή κατανόηση τῆς φύσης τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους καί τῆς εἰδοποιοῦ διαφορᾶς του ἀπό τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας ὀφείλεται τό γεγονός ὅτι, ἀπό τή μιά μεριά, οἱ οἰκονομολόγοι ἐκεῖνοι, πού τονίζουν τή διαπιστωμένη ἀπό τήν πρακτική πείρα σημαντική ἐπίδραση τῶν τιμῶν τῶν πρώτων ὑλῶν στό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἐξηγοῦν τό γεγονός αὐτό θεωρητικά ἐντελῶς λαθεμένα (Τόρρενς),[25] ἐνῶ, ἀπό τήν ἄλλη, οἱ οἰκονομολόγοι, ὅπως ὁ Ρικάρντο,[26] πού ἐμμένουν στίς γενικές ἀρχές, δέν ἐκτιμοῦν σωστά λ.χ. τήν ἐπίδραση τοῦ παγκόσμιου ἐμπορίου στό ποσοστό τοῦ κέρδους.

Κατανοεῖ κανείς, ἐπομένως, τή μεγάλη σημασία πού ἔχει γιά τή βιομηχανία ἡ κατάργηση ἤ ἡ μείωση τῶν δασμῶν στίς πρῶτες ὕλες. Γι' αὐτό ἡ ὅσο τό δυνατόν ἐλεύθερη εἰσαγωγή τους ἀποτελοῦσε

ἤδη τή βασική θέση τοῦ ὀρθολογικότερα ἀνεπτυγμένου προστατευτικοῦ δασμολογικοῦ συστήματος. Μαζί μέ τήν κατάργηση τῶν δασμῶν στά σιτηρά,[27] πού ἀποτελοῦσε τόν κύριο στόχο τῶν ἄγγλων Freetraders1*, οἱ τελευταῖοι φρόντιζαν πρίν ἀπ' ὅλα γιά τήν κατάργηση καί τοῦ δασμοῦ στό βαμβάκι.

Σάν παράδειγμα γιά τή σημασία τῆς πτώσης τῶν τιμῶν, ὄχι μιᾶς καθεαυτό πρώτης ὕλης, ἀλλά μιᾶς βοηθητικῆς ὕλης, πού, ἀλήθεια, εἶναι ταυτόχρονα βασικό στοιχεῖο τῆς διατροφῆς, μπορεῖ νά χρησιμεύσει ἡ κατανάλωση ἀλευριοῦ στήν βαμβακουργία. Τό 1837 ἤδη ὁ Ρ. Χ. Γκρέγκ[13] ὑπολόγισε ὅτι οἱ 100.000 μηχανοκίνητοι ἀργαλιοί καί οἱ 250.000 χειροκίνητοι ἀργαλιοί τῆς βαμβακοϋφαντουργίας χρησιμοποιοῦν 41 ἑκατομμύρια λίβρες ἀλεύρι γιά τό κολλάρισμα τοῦ στημονιοῦ. Σ' αὐτό προστέθηκε ἀκόμα ἕνα τρίτο τῆς ποσότητας αὐτῆς γιά τή λεύκανση καί γιά ἄλλες διαδικασίες. Τή συνολική ἀξία τοῦ ἀλευριοῦ, πού καταναλώνεται ἔτσι, τήν ὑπολογίζει 342.000 λίρες στερλίνες τό χρόνο γιά τήν τελευταία δεκαετία. Ἡ σύγκριση μέ τίς τιμές τοῦ ἀλευριοῦ στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη ἔδειξε, ὅτι ἡ πρόσθετη δαπάνη πού ἐπιβάλλεται στούς βιομήχανους μέ τούς δασμούς γιά τό ἀλεύρι μόνο εἶχε φτάσει τίς 170.000 λίρ. στ. τό χρόνο. Γιά τό 1837 ὁ Γκρέγκ τήν ὑπολογίζει τουλάχιστον 200.000 λίρ. στ. καί μιλάει γιά μιά φίρμα, γιά τήν ὁποία ἡ πρόσθετη δαπάνη γιά τό ἀλεύρι ἔφτανε 1.000 λίρ. στ. τό χρόνο. Γι' αὐτό

«μεγαλοβιομήχανοι, προσεχτικοί ἐπιχειρηματίες, πού τά λογαριάζουν ὅλα, ἔχουν πεῖ, ὅτι θά ἐπαρκοῦσαν ἀπολύτως 10 ὧρες ἐργασία τήν ἡμέρα, ἄν εἶχαν καταργηθεῖ οἱ δασμοί στό σιτάρι». («Reports of Insp. of Fact., October 1848», p. 98).

Οἱ δασμοί στό σιτάρι καταργήθηκαν, ἐκτός ἀπ' αὐτό, καταργήθηκε καί ὁ δασμός στό βαμβάκι καί σ' ἄλλες πρῶτες ὕλες. Μόλις, ὅμως, ἐπιτεύχθηκε αὐτό, ἐντάθηκε περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη φορά ἡ ἀντιπολίτευση τῶν ἐργοστασιαρχῶν ἐνάντια στό νόμο γιά τό δεκάωρο.[28] Καί ὅταν, ἀμέσως μετά, ἡ δεκάωρη δουλιά στά ἐργοστάσια ἔγινε παρ' ὅλα αὐτά νόμος, ἡ πρώτη συνέπεια ἦταν μιά προσπάθεια γενικῆς μείωσης τοῦ μισθοῦ ἐργασίας.

Ἡ ἀξία τῶν πρώτων καί τῶν βοηθητικῶν ὑλῶν μπαίνει ὁλόκληρη

[13] «The Factory Question and the Ten Hours Bill», by R. H. Greg, London 1837, p. 115.

1* ὀπαδῶν τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου.

καί μεμιᾶς στήν ἀξία τοῦ προϊόντος, γιά τήν παραγωγή τοῦ ὁποίου καταναλώνονται, ἐνῶ ἡ ἀξία τῶν στοιχείων τοῦ πάγιου κεφαλαίου μπαίνει στό προϊόν μόνο στό μέτρο πού φθείρονται, δηλαδή, μόνο λίγο-λίγο. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ἡ τιμή τοῦ προϊόντος ἐπηρεάζεται σέ πολύ μεγαλύτερο βαθμό ἀπό τήν τιμή τῆς πρώτης ὕλης, παρά ἀπό τήν τιμή τοῦ πάγιου κεφαλαίου, παρ' ὅλο πού τό ποσοστό τοῦ κέρδους καθορίζεται ἀπό τή συνολική ἀξία τοῦ κεφαλαίου πού χρησιμοποιεῖται, ἀδιάφορο πόσο ἀπό αὐτό καταναλώνεται ἤ ὄχι. Εἶναι ὡστόσο φανερό, ὅτι ἡ ἐπέκταση ἤ ἡ συστολή τῆς ἀγορᾶς ἐξαρτιῶνται ἀπό τήν τιμή τοῦ ξεχωριστοῦ ἐμπορεύματος καί ὅτι ἡ ἐπέκταση ἤ ἡ συστολή της εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογες πρός τήν ἄνοδο ἤ τήν πτώση τῆς τιμῆς αὐτῆς — ἐξάλλου, τό ἀναφέρουμε αὐτό ἐν παρόδω, γιατί ἐδῶ προϋποθέτουμε ἀκόμα, ὅτι τά ἐμπορεύματα πουλιοῦνται στήν ἀξία τους καί ὅτι, ἑπομένως, δέν μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ ἀκόμα οἱ διακυμάνσεις τῶν τιμῶν, πού προκαλεῖ ὁ συναγωνισμός. Γι' αὐτό στήν πραγματικότητα συμβαίνει ἐπίσης, ὅταν ἀνεβαίνει ἡ τιμή τῆς πρώτης ὕλης, νά μή ἀνεβαίνει στήν ἴδια ἀναλογία μ' αὐτήν ἡ τιμή τοῦ ἕτοιμου προϊόντος καί, ὅταν πέφτει ἡ τιμή τῆς πρώτης ὕλης, νά μή πέφτει στήν ἴδια ἀναλογία ἡ τιμή του. Ἑπομένως, στή μιά περίπτωση τό ποσοστό τοῦ κέρδους πέφτει περισσότερο, καί ἀνεβαίνει στήν ἄλλη περισσότερο ἀπό ὅ,τι θά συνέβαινε, ἄν τά ἐμπορεύματα πουλιοῦνταν στήν ἀξία τους.

Παραπέρα: Ἡ μάζα καί ἡ ἀξία τῶν χρησιμοποιούμενων μηχανῶν αὐξάνουν μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, ὄχι ὅμως στήν ἴδια ἀναλογία πού αὐξάνει αὐτή ἡ παραγωγική δύναμη, δηλαδή, ὄχι στήν ἴδια ἀναλογία πού οἱ μηχανές αὐτές προσφέρουν αὐξημένο προϊόν. Στούς κλάδους λοιπόν τῆς βιομηχανίας, στούς ὁποίους μπαίνει γενικά πρώτη ὕλη, δηλαδή, σ' αὐτούς πού τό ἴδιο τό ἀντικείμενο δουλιᾶς εἶναι ἤδη προϊόν προηγούμενης ἐργασίας, ἡ αὐξανόμενη παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας ἐκφράζεται ἀκριβῶς στήν ἀναλογία, στήν ὁποία μιά μεγαλύτερη ποσότητα πρώτης ὕλης ἀπορροφᾶ μιά ὁρισμένη ποσότητα ἐργασίας, δηλαδή στήν αὐξανόμενη μάζα πρώτης ὕλης, πού τήν μετατρέπει, λ.χ. μέσα σέ μιά ὥρα, ἡ ἐργασία σέ προϊόν, τήν ἐπεξεργάζεται καί γίνεται ἐμπόρευμα. Στό βαθμό, λοιπόν, πού ἀναπτύσσεται ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, ἡ ἀξία τῆς πρώτης ὕλης ἀποτελεῖ ἕνα αὐξανόμενο μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, ὄχι μόνο γιατί μπαίνει ὁλόκληρη σ' αὐτό, ἀλλά καί γιατί σέ κάθε ὑποπολλαπλάσιο τοῦ συνολικοῦ προϊόντος διαρκῶς μικραίνει τό μέρος πού ἀποτελεῖ τή φθορά τῶν μηχανῶν

καί τό μέρος, πού ἀποτελεῖ τήν καινούργια ἐργασία πού προστέθηκε. Ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς φθίνουσας κίνησης, αὐξάνει ἀνάλογα τό ἄλλο μέρος τῆς ἀξίας, πού τό ἀποτελεῖ ἡ πρώτη ὕλη, στήν περίπτωση πού ἡ αὔξηση αὐτή δέν ἀναιρεῖται μέ τήν ἀντίστοιχη μείωση τῆς ἀξίας τῆς πρώτης ὕλης, πού προκύπτει ἀπό τήν αὐξανόμενη παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται γιά τή δική της παραγωγή.

Παραπέρα: Μιά καί οἱ πρῶτες καί οἱ βοηθητικές ὕλες, ἀκριβῶς ὅπως ὁ μισθός ἐργασίας, ἀποτελοῦν συστατικά μέρη τοῦ κυκλοφοροῦντος κεφαλαίου, πρέπει, ἑπομένως, διαρκῶς νά ἀναπληρώνονται στό ἀκέραιο ἀπό τήν κάθε φορά πούληση τοῦ προϊόντος, ἐνῶ ἀπό τίς μηχανές πρέπει νά ἀναπληρώνεται μόνο ἡ φθορά καί μάλιστα στήν ἀρχή μέ τή μορφή ἑνός ἀποθεματικοῦ κεφαλαίου — ὁπότε στήν πράξη δέν ἔχει καθόλου οὐσιαστική σημασία, ἄν ἡ κάθε ξεχωριστή πούληση συμβάλλει κατά ἕνα μέρος στή δημιουργία αὐτοῦ τοῦ ἀποθεματικοῦ κεφαλαίου, προϋποθέτει μόνο ὅτι ὅλη ἡ χρονιάτικη πούληση θά προσφέρει τό χρονιάτικο μερτικό της στό ἀποθεματικό κεφάλαιο. Ἔτσι, βλέπουμε ἐδῶ ξανά πώς ἡ ἄνοδος τῆς τιμῆς τῆς πρώτης ὕλης μπορεῖ νά περικόψει ἤ νά φρενάρει ὁλόκληρο τό προτσές ἀναπαραγωγῆς, ὅταν ἡ τιμή πού εἰσπράχθηκε ἀπό τήν πούληση τοῦ ἐμπορεύματος δέν ἐπαρκεῖ, γιά νά ἀναπληρώσει ὅλα τά στοιχεῖα τοῦ ἐμπορεύματος, ἤ, ὅταν κάνει ἀδύνατη τή συνέχιση τοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς σέ κλίμακα πού νά ἀνταποκρίνεται στήν τεχνική του βάση, μέ ἀποτέλεσμα νά ἀπασχολεῖται μονάχα ἕνα μέρος τῶν μηχανῶν, ἤ ὅλες οἱ μηχανές νά μή μποροῦν νά ἐργαστοῦν ὅλο τό συνηθισμένο χρονικό διάστημα.

Τέλος, τά ἔξοδα, πού προκαλοῦνται ἀπό τά ἀπορρίμματα, ποικίλλουν ἀπευθείας ἀνάλογα πρός τίς διακυμάνσεις τῆς τιμῆς τῆς πρώτης ὕλης, ἀνεβαίνουν, ὅταν ἀνεβαίνει, καί πέφτουν, ὅταν πέφτει. Ἀλλά κι ἐδῶ ὑπάρχει κάποιο ὅριο. Τό 1850 λέγαν ἀκόμα ὅτι:

«Μιά πηγή σημαντικῆς ζημιᾶς ἀπό τήν αὔξηση τῆς τιμῆς τῆς πρώτης ὕλης εἶναι ζήτημα, ἄν θά τήν παρατηροῦσε κανείς, πού δέν εἶναι πραχτικός κλώστης, συγκεκριμένα τή ζημιά ἀπό τά ἀπορρίμματα. Μέ πληροφοροῦν πώς, ὅταν ἀνεβαίνει ἡ τιμή τοῦ βαμβακιοῦ τό κόστος γιά τόν κλώστη, ἰδιαίτερα γιά τόν κλώστη πού χρησιμοποιεῖ βαμβάκι κατώτερης ποιότητας, αὐξάνει σέ μεγαλύτερη ἀναλογία ἀπό ὅ,τι δείχνει ἡ αὔξηση τῆς τιμῆς πού πλήρωσε. Ἡ φύρα κατά τό κλώσιμο χονδρῶν νημάτων φτάνει γιομάτα τά 15%. Ἄν λοιπόν τό ποσοστό αὐτό προξενεῖ ζημιά $^{1}/_{2}$ πέννα στή λίβρα μέ τιμή βαμβακιοῦ $3^{1}/_{2}$ πέν. ἡ λίβρα, τότε ἡ ζημιά ἀνά λίβρα φτάνει τή 1 πέν., μόλις ἡ τιμή τοῦ βαμβακιοῦ ἀνέβει σέ 7 πέν. ἡ λίβρα». («Reports of Insp. of Fact., April 1850», p. 17).

Ὅταν, ὅμως, ἐξαιτίας τοῦ ἐμφυλίου πολέμου στήν Ἀμερική, οἱ τιμές τοῦ βαμβακιοῦ ἔφτασαν σέ πρωτοφανή γιά τά τελευταῖα σχεδόν 100 χρόνια ὕψη, ὁ τόνος τῆς ἔκθεσης ἦταν ἐντελῶς διαφορετικός.

«Ἡ τιμή πού προσφέρεται σήμερα γιά τά ἀπορρίμματα τοῦ βαμβακιοῦ καί ἡ ἐπανεισαγωγή τῶν ἀπορριμμάτων σάν πρώτη ὕλη στό ἐργοστάσιο, προσφέρουν κάποια ἀποζημίωση γιά τή διαφορά πού ὑπάρχει στή ζημιά ἀπό τά ἀπορρίμματα ἀνάμεσα στό ἰνδικό καί στό ἀμερικάνικο βαμβάκι. Ἡ διαφορά αὐτή φτάνει περίπου τά $12^{1}/_{2}$%. Ἡ ἀπώλεια κατά τήν ἐπεξεργασία ἰνδικοῦ βαμβακιοῦ εἶναι 25%, ἔτσι πού τό βαμβάκι στοιχίζει στήν πραγματικότητα στόν κλώστη $^{1}/_{4}$ παραπάνω, ἀπ' ὅ,τι πληρώνει γι' αὐτό. Ἡ ζημιά ἀπό τά ἀπορρίμματα δέν εἶχε τόση σημασία, ὅταν τό ἀμερικάνικο βαμβάκι τιμοῦνταν 5 ἤ 6 πέν. ἡ λίβρα, γιατί δέν ξεπερνοῦσε τά $^{3}/_{4}$ τῆς πέν. στή λίβρα. Ἔχει ὅμως μεγάλη σημασία σήμερα, πού μιά λίβρα βαμβάκι κοστίζει 2 σελλ. καί ἡ ζημιά ἀπό τά ἀπορρίμματα φτάνει τίς 6 πέν.»[14]. («Reports of Insp. of Fact., October 1863», p. 106).

II. Ὑπερτίμηση καί ὑποτίμηση, ἀποδέσμευση καί δέσμευση κεφαλαίου

Τά φαινόμενα, πού ἐξετάζουμε στό κεφάλαιο αὐτό, προϋποθέτουν γιά τήν πλήρη ἀνάπτυξή τους τήν ὕπαρξη τῆς Πίστης καί τοῦ συναγωνισμοῦ στήν παγκόσμια ἀγορά, ἡ ὁποία γενικά ἀποτελεῖ τή βάση καί τή ζωτική ἀτμόσφαιρα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Αὐτές, ὅμως, οἱ πιό συγκεκριμένες μορφές τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς μποροῦν νά περιγραφοῦν ἐκτενῶς μόνον, ἀφοῦ θά ἔχει κατανοηθεῖ ἡ γενική φύση τοῦ κεφαλαίου. Κατά τά ἄλλα ἡ περιγραφή τους βρίσκεται ἔξω ἀπό τό πλάνο τοῦ ἔργου μας καί περιλαβαίνεται στά θέματα μιᾶς ἐνδεχόμενης συνέχισής του. Παρ' ὅλα αὐτά τά φαινόμενα, πού ἀναφέρονται στόν ὑπότιτλο, μποροῦν νά ἐξεταστοῦν ἐδῶ γενικά. Βρίσκονται σέ σχέση, πρῶτο, μεταξύ τους καί, δεύτερο, μέ τό ποσοστό καί μέ τή μάζα τοῦ κέρδους. Καί ἐδῶ πρέπει νά ἐξεταστοῦν σύντομα, ἔστω καί μόνο γιά τό λόγο, ὅτι δημιουργοῦν τήν ψευδαίσθηση ὅτι, ὄχι μονάχα τό ποσοστό, ἀλλά

[14] Ἡ ἔκθεση στήν τελευταία της φράση κάνει ἕνα λαθος. Ἀντί 6 πέν. ζημιά στή λίβρα, λόγω τῶν ἀπορριμμάτων, πρέπει νά λέει 3 πέν. Ἡ ἀπώλεια σέ ἀπορρίμματα εἶναι μέν 25% γιά τό ἰνδικό βαμβάκι, ἀλλά μόνον $12^{1}/_{2}$ ὥς 15% γιά τό ἀμερικάνικο καί ἐδῶ γίνεταί λόγος γι' αὐτό, γιά τό ὁποῖο στήν προηγούμενη φράση, μέ τιμή 5 ὥς 6 πέν., ὁ ὑπολογισμός εἶχε γίνει σωστά. Πάντως, καί στό ἀμερικάνικο βαμβάκι, πού ἔφτανε στήν Εὐρώπη τά τελευταῖα χρόνια τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, τά ποσοστά τῶν ἀπορριμμάτων ἦταν συχνά πολύ περισσότερα ἀπό προηγούμενα. — Φ. Ε.

καί ἡ μάζα τοῦ κέρδους — πού πράγματι εἶναι ταυτόσημη μέ τή μάζα τῆς ὑπεραξίας — μπορεῖ νά μειώνεται καί νά αὐξάνει ἀνεξάρτητα ἀπό τίς κινήσεις τῆς ὑπεραξίας, ἀδιάφορο ἄν πρόκειται γιά τή μάζα της ἤ γιά τό ποσοστό της.

Μποροῦν ἡ ἀποδέσμευση καί ἡ δέσμευση κεφαλαίου, ἀπό τή μιά μεριά, καί ἡ ὑπερτίμηση καί ὑποτίμησή του, ἀπό τήν ἄλλη, νά ἐξεταστοῦν σάν διαφορετικά φαινόμενα;

Μπαίνει πρῶτ' ἀπ' ὅλα τό ἐρώτημα: Τί ἐννοοῦμε, ὅταν λέμε ἀποδέσμευση καί δέσμευση κεφαλαίου; Ἡ ὑπερτίμηση καί ἡ ὑποτίμηση κατανοοῦνται μόνες τους. Δέν σημαίνουν τίποτε ἄλλο, παρά ὅτι τό ὑπάρχον κεφάλαιο, ἐξαιτίας κάποιων γενικῶν οἰκονομικῶν περιστατικῶν — γιατί δέν πρόκειται γιά τήν ἰδιαίτερη τύχη ἑνός ὁποιουδήποτε ἰδιωτικοῦ κεφαλαίου — αὐξάνει ἤ μειώνεται σέ ἀξία. Ὅτι, λοιπόν, ἡ ἀξία τοῦ κεφαλαίου, πού προκαταβλήθηκε γιά τήν παραγωγή, μεγαλώνει ἤ μικραίνει, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀξιοποίησή του μέ τήν ὑπερεργασία πού χρησιμοποιεῖ.

Ὅταν μιλᾶμε γιά δέσμευση κεφαλαίου, ἐννοοῦμε ὅτι ἀπό τή συνολική ἀξία τοῦ προϊόντος ὁρισμένα δοσμένα μέρη πρέπει νά ξαναμετατραποῦν στά στοιχεῖα τοῦ σταθεροῦ ἤ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, ἄν πρόκειται νά συνεχιστεῖ ἡ παραγωγή στήν παλιά της κλίμακα. Ὅταν μιλᾶμε γιά ἀποδέσμευση κεφαλαίου, ἐννοοῦμε ὅτι ἕνα μέρος τῆς συνολικῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος, πού ἔπρεπε ὥς τώρα νά ἔχει μετατραπεῖ ξανά εἴτε σέ σταθερό, εἴτε σέ μεταβλητό κεφάλαιο, παραμένει διαθέσιμο ἤ περισσευούμενο, ἄν πρόκειται ἡ παραγωγή νά συνεχιστεῖ μέσα στά πλαίσια τῆς παλιᾶς κλίμακας. Αὐτή ἡ ἀποδέσμευση ἤ δέσμευση κεφαλαίου εἶναι διαφορετική ἀπό τήν ἀποδέσμευση ἤ δέσμευση εἰσοδήματος. Ὅταν ἡ χρονιάτικη ὑπεραξία ἑνός κεφαλαίου K εἶναι λ.χ. ἴση μέ χ, τότε, ἐπειδή φτήναιναν τά ἐμπορεύματα πού μπαίνουν στήν κατανάλωση τοῦ κεφαλαιοκράτη, τό χ — α μπορεῖ νά εἶναι ἀρκετό, γιά νά προμηθεύσει στόν κεφαλαιοκράτη τήν ἴδια μάζα ἀπολαύσεων κλπ., ὅπως καί προηγούμενα. Ἔτσι, ἕνα μέρος τοῦ εἰσοδήματος = α ἀποδεσμεύεται καί μπορεῖ νά χρησιμεύσει εἴτε γιά τήν αὔξηση τῆς κατανάλωσης, εἴτε γιά τήν ξαναμετατροπή του σέ κεφάλαιο (γιά συσσώρευση). Ἀντίθετα: ἄν ἀπαιτεῖται χ + α, γιά νά συνεχίσει τόν ἴδιο τρόπο ζωῆς, τότε πρέπει ἤ νά περιοριστεῖ αὐτός ὁ τρόπος ζωῆς, εἴτε ἕνα μέρος τοῦ εἰσοδήματος = α, πού προηγούμενα συσσωρευόταν, νά ξοδευτεῖ τώρα σάν εἰσόδημα.

Ἡ ὑπερτίμηση καί ἡ ὑποτίμηση μπορεῖ νά ἀφορᾶ τό σταθερό ἤ τό μεταβλητό κεφάλαιο ἤ καί τά δυό μαζί, καί, ὅταν πρόκειται

γιά τό σταθερό κεφάλαιο, μπορεῖ πάλι νά ἀφορᾶ τό πάγιο ἤ τό κυκλοφοροῦν μέρος του ἤ καί τά δυό μαζί.

Ὅταν γίνεται λόγος γιά σταθερό κεφάλαιο, πρέπει νάχουμε ὑπόψη μας: Τίς πρῶτες καί τίς βοηθητικές ὕλες, στίς ὁποῖες ὑπάγονται καί τά ἡμικατεργασμένα εἴδη, πού τά συνοψίζουμε ἐδῶ μέ τήν ὀνομασία πρῶτες ὕλες, καθώς καί τίς μηχανές καί τό ὑπόλοιπο πάγιο κεφάλαιο.

Πιό πάνω ἐξετάσαμε ἰδίως τήν ἀλλαγή στήν τιμή ἤ στήν ἀξία τῆς πρώτης ὕλης σχετικά μέ τήν ἐπίδρασή της στό ποσοστό τοῦ κέρδους καί διαπιστώσαμε τό γενικό νόμο, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο, ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἴδιοι, τό ποσοστό τοῦ κέρδους εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογο πρός τό μέγεθος τῆς ἀξίας τῆς πρώτης ὕλης. Καί αὐτό εἶναι ἀπολύτως σωστό γιά τό κεφάλαιο, πού γιά πρώτη φορά τοποθετεῖται σέ μιά ἐπιχείρηση, ἑπομένως, γιά τήν περίπτωση πού συντελεῖται γιά πρώτη φορά ἡ ἐπένδυση κεφαλαίου, ἡ μετατροπή χρήματος σέ παραγωγικό κεφάλαιο.

Ἀλλά, ἄν παραβλέψουμε αὐτό τό κεφάλαιο πού πρωτοτοποθετεῖται, ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ κεφαλίου, πού λειτουργεῖ ἤδη, βρίσκεται στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας, ἐνῶ ἕνα ἄλλο μέρος του βρίσκεται στή σφαίρα τῆς παραγωγῆς. Ἕνα μέρος ὑπάρχει μέ τή μορφή ἐμπορεύματος στήν ἀγορά πού πρέπει νά μετατραπεῖ σέ χρῆμα. Ἕνα ἄλλο μέρος βρίσκεται σέ χρῆμα, ἀδιάφορο μέ ποιά μορφή, καί πρόκειται νά ξαναμετατραπεῖ στούς ὅρους τῆς παραγωγῆς, ἕνα τρίτο μέρος, τέλος, βρίσκεται μέσα στή σφαίρα τῆς παραγωγῆς, ἐνμέρει μέ τήν ἀρχική μορφή τῶν μέσων παραγωγῆς: πρώτη ὕλη, βοηθητικές ὕλες, ἡμικατεργασμένα εἴδη, πού ἀγοράστηκαν στήν ἀγορά, μηχανές καί ἄλλο πάγιο κεφάλαιο, ἐνμέρει σάν προϊόν, πού βρίσκεται ἀκόμα ὑπό κατασκευήν. Πῶς τώρα ἐπιδρᾶ ἐδῶ ἡ ὑπερτίμηση ἤ ἡ ὑποτίμηση ἐξαρτιέται πολύ ἀπό τήν ἀναλογία, στήν ὁποία βρίσκονται μεταξύ τους τά συστατικά αὐτά μέρη. Γιά τήν ἁπλοποίηση τοῦ ζητήματος, ἄς μή πάρουμε στήν ἀρχή καθόλου ὑπόψη ὅλο τό πάγιο κεφάλαιο, καί ἄς ἐξετάσουμε μόνο τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού ἀποτελεῖται ἀπό πρῶτες ὕλες, βοηθητικές ὕλες, ἡμικατεργασμένα προϊόντα καί ἀπό ἐμπορεύματα, πού βρίσκονται ἀκόμα ὑπό κατασκευήν ἤ πού βρίσκονται ἕτοιμα πιά στήν ἀγορά.

Ὅταν ἀνεβαίνει ἡ τιμή τῆς πρώτης ὕλης, λ.χ. τοῦ βαμβακιοῦ, ἀνεβαίνει ἐπίσης ἡ τιμή τῶν βαμβακερῶν ἐμπορευμάτων — τῶν ἡμικατεργασμένων προϊόντων, ὅπως τοῦ νήματος καί τῶν ἕτοιμων

ἐμπορευμάτων, ὅπως τῶν ὑφασμάτων κλπ. — πού εἶχαν παραχθεῖ μέ φτηνότερο βαμβάκι. Ἐπίσης ἀνεβαίνει ἡ ἀξία τοῦ ἀκατέργαστου ἀκόμα βαμβακιοῦ, πού βρίσκεται στήν ἀποθήκη, ὅπως καί τοῦ βαμβακιοῦ πού τό ἐπεξεργάζονται ἀκόμα. Αὐτό τό τελευταῖο, ἐπειδή, χάρη στήν ἀναδρομική ἐπίδραση, γίνεται ἐκφραστής περισσότερου χρόνου ἐργασίας καί προσθέτει στό προϊόν, στό ὁποῖο μπαίνει σάν συστατικό μέρος, μεγαλύτερη ἀξία ἀπό τήν ἀξία πού εἶχε ἀρχικά τό ἴδιο καί ἀπό τήν ἀξία πού πλήρωσε ὁ κεφαλαιοκράτης γι' αὐτό.

Ὅταν, λοιπόν, μιά αὔξηση τῆς τιμῆς τῆς πρώτης ὕλης συμβεῖ σέ στιγμή, πού σημαντικές ποσότητες ἕτοιμων ἐμπορευμάτων βρίσκονται στήν ἀγορά, ἀδιάφορο ὡς ποιόν βαθμό ἔχει ἀποπερατωθεῖ ἡ ἐπεξεργασία τους, τότε αὐξάνει ἡ ἀξία αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων καί συντελεῖται ἔτσι μιά αὔξηση τῆς ἀξίας τοῦ ὑπάρχοντος ἤδη κεφαλαίου. Τό ἴδιο ἰσχύει γιά τά ἀποθέματα πρώτης ὕλης κλπ. πού βρίσκονται στά χέρια τῶν παραγωγῶν. Αὐτή ἡ ὑπερτίμηση μπορεῖ νά ἀποζημιώσει ἤ νά ἀποζημιώσει μέ τό παραπάνω τόν ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη, ἤ ἀκόμα τούς κεφαλαιοκράτες ἑνός ὁλόκληρου βιομηχανικοῦ κλάδου γιά τήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, πού ὀφείλεται στήν αὔξηση τῆς τιμῆς τῆς πρώτης ὕλης. Χωρίς νά επεκταθοῦμε ἐδῶ στίς λεπτομέρειες τῶν ἐπιδράσεων τοῦ συναγωνισμοῦ, μποροῦμε ὡστόσο, γιά λόγους πληρότητας, νά παρατηρήσουμε, ὅτι: 1) ἄν τά ἀποθέματα πρώτης ὕλης πού βρίσκονται στήν ἀποθήκη εἶναι σημαντικά, τότε τά ἀποθέματα αὐτά ἀντενεργοῦν στήν αὔξηση τῶν τιμῶν πού σημειώθηκε ἐκεῖ πού παράγεται ἡ πρώτη ὕλη, 2) ἄν τά ἡμικατεργασμένα ἤ ἕτοιμα ἐμπορεύματα πού βρίσκονται στήν ἀγορά, πιέζουν πάρα πολύ τήν ἀγορά, τότε ἐμποδίζουν νά αὐξηθεῖ ἡ τιμή τῶν ἕτοιμων ἐμπορευμάτων καί τῶν ἡμικατεργασμένων προϊόντων, στήν ἴδια ἀναλογία πού αὐξήθηκε ἡ τιμή τῆς πρώτης ὕλης τους.

Ἀντίστροφα, ὅταν πέφτει ἡ τιμή τῆς πρώτης ὕλης, αὐξάνει τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ὅταν οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν οἱ ἴδιοι. Τά ἐμπορεύματα πού βρίσκονται στήν ἀγορά, τά εἴδη πού βρίσκονται ἀκόμα ὑπό κατεργασία, τά ἀποθέματα πρώτης ὕλης ὑποτιμοῦνται καί ἀντενεργοῦν ἔτσι στήν ταυτόχρονη αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους.

Ὅσο πιό μικρά εἶναι τά ἀποθέματα πού βρίσκονται στή σφαίρα τῆς παραγωγῆς ἤ στήν ἀγορά, λ.χ. κατά τό τέλος τοῦ οἰκονομικοῦ ἔτους, τόν καιρό πού ἡ πρώτη ὕλη ξαναπροσφέρεται κατά μάζες, δηλαδή μετά τή σοδειά, ὅταν πρόκειται γιά γεωργικά προϊόντα, τόσο

πιό καθαρά προβάλλει ἡ ἐπίδραση μιᾶς ἀλλαγῆς τῶν τιμῶν τῶν πρώτων ὑλῶν.

Σέ ὅλη μας τήν ἔρευνα ξεκινᾶμε ἀπό τήν προϋπόθεση, ὅτι ἡ ἄνοδος ἤ ἡ πτώση τῶν τιμῶν ἀποτελοῦν ἐκφράσεις πραγματικῶν διακυμάνσεων τῶν ἀξιῶν. Ἐπειδή ὅμως ἐδῶ πρόκειται γιά τήν ἐπίδραση πού ἀσκοῦν αὐτές οἱ διακυμάνσεις τῶν τιμῶν στό ποσοστό τοῦ κέρδους, δέν ἔχει πράγματι σημασία ποῦ ὀφείλονται οἱ διακυμάνσεις αὐτές. Ὅσα ἀναπτύξαμε ἐδῶ ἰσχύουν, ἑπομένως, καί γιά τίς περιπτώσεις, πού οἱ τιμές ἀνεβαίνουν ἤ πέφτουν ὄχι λόγω διακυμάνσεων τῆς ἀξίας, ἀλλά λόγω τῶν ἐπιδράσεων τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος, τοῦ συναγωνισμοῦ κλπ.

Μιά καί τό ποσοστό τοῦ κέρδους εἶναι ἴσο μέ τό λόγο τοῦ περισσεύματος τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος πρός τήν ἀξία τοῦ προκαταβλημένου συνολικοῦ κεφαλαίου, μιά αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους πού θά προέκυπτε ἀπό μιά ὑποτίμηση τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου, θά συνδεόταν μέ ἀπώλεια σέ ἀξία τοῦ κεφαλαίου, ἀκριβῶς ὅπως μιά μείωση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, πού θά προέκυπτε ἀπό τήν αὔξηση τῆς ἀξίας τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου, θά συνδεόταν ἐνδεχομένως μέ κέρδος.

Ὅσο γιά τό ἄλλο μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, γιά τίς μηχανές καί γενικά γιά τό πάγιο κεφάλαιο, οἱ ὑπερτιμήσεις πού γίνονται ἐδῶ καί πού ἀφοροῦν ἰδίως τά χτίρια, τά οἰκόπεδα κλπ., δέν μποροῦν νά ἐκτεθοῦν χωρίς νά παρθεῖ ὑπόψη ἡ θεωρία γιά τή γαιοπρόσοδο, καί γι' αὐτό ἡ θέση τους δέν εἶναι ἐδῶ. Γιά τήν ὑποτίμηση ὅμως αὐτοῦ τοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου ἔχουν γενική σημασία τά παρακάτω:

1) Οἱ διαρκεῖς τελειοποιήσεις, πού ἀχρηστεύουν σχετικά τήν ἀξία χρήσης, ἑπομένως καί τήν ἀξία τῶν ὑπαρχουσῶν μηχανῶν, τῶν ἐργοστασιακῶν ἐγκαταστάσεων κλπ. Τό προτσές αὐτό δρᾶ βίαια, ἰδίως τήν πρώτη περίοδο μετά τήν εἰσαγωγή νέων μηχανῶν, προτοῦ οἱ μηχανές αὐτές φτάσουν ἕναν ὁρισμένο βαθμό ὡριμότητας, καί πού γι' αὐτό διαρκῶς παλιώνουν, προτοῦ προλάβουν νά ἀναπαραγάγουν τήν ἀξία τους. Αὐτός εἶναι ἕνας ἀπό τούς λόγους τῆς συνηθισμένης σέ τέτιες περίοδες ὑπέρμετρης παράτασης τοῦ χρόνου ἐργασίας, τῆς δουλιᾶς μέ ἐναλλασσόμενες βάρδιες τήν ἡμέρα καί τή νύχτα, γιά νά ἀναπαράγεται ἡ ἀξία τῶν μηχανῶν σέ βραχύτερο χρονικό διάστημα, χωρίς ἡ φθορά τους νά ὑπολογίζεται πολύ μεγάλη. Ἄν, ἀντίθετα, τό σύντομο χρονικό διάστημα λειτουργίας τῶν μηχανῶν (ἡ σύντομη διάρκεια τῆς ζωῆς τους, ἐν ὄψει ἐνδεχομένων νέων τελειοποιήσεων) δέν ἀντισταθμίζεται μέ τόν τρόπο αὐτό, τότε

οἱ μηχανές μεταβιβάζουν στό προϊόν ἕνα πολύ μεγάλο μέρος ἀξίας γιά τήν ἠθική φθορά τους, ἔτσι πού δέν μποροῦν νά συναγωνιστοῦν ἀκόμα καί αὐτήν τήν χειρωνακτική ἐργασία[15].

Ἄν οἱ μηχανές, οἱ χτιριακές ἐγκαταστάσεις, γενικά τό πάγιο κεφάλαιο, ἔχουν φτάσει μιάν ὁρισμένη ὡριμότητα, ἔτσι πού νά μένουν χωρίς ἀλλαγές γιά ἕνα μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, τουλάχιστον στή βασική τους κατασκευή, τότε ἐπέρχεται μιά παρόμοια ὑποτίμηση, λόγω τελειοποιήσεων στίς μέθοδες ἀναπαραγωγῆς αὐτοῦ τοῦ πάγιου κεφαλαίου. Ἡ ἀξία τῶν μηχανῶν κλπ. πέφτει τώρα, ὄχι γιατί ἐκτοπίζονται γρήγορα ἤ γιατί ὑποτιμοῦνται ὥς ἕνα βαθμό ἀπό ἄλλες καινούργιες, πιό παραγωγικές μηχανές κλπ., ἀλλά γιατί οἱ ἴδιες μποροῦν νά ἀναπαράγονται πιό φτηνά. Αὐτός εἶναι ἕνας ἀπό τούς λόγους, γιατί μεγάλες ἐπιχειρήσεις ἀνθίζουν συχνά μόνο σέ δεύτερο χέρι, ἀφοῦ ὁ πρῶτος ἰδιοκτήτης τους χρεωκοπήσει, καί γιατί ὁ δεύτερος, πού τίς ἀγόρασε πιό φτηνά, ἀρχίζει γιά τό λόγο αὐτό ἀπό τήν ἀρχή τήν παραγωγή του μέ μικρότερη δαπάνη κεφαλαίου.

Στήν ἀγροτική οἰκονομία χτυπᾶ ἰδιαίτερα στά μάτια, ὅτι οἱ ἴδιοι λόγοι, πού ἀνεβάζουν ἤ κατεβάζουν τήν τιμή τοῦ προϊόντος, ἀνεβάζουν ἤ κατεβάζουν καί τήν ἀξία τοῦ κεφαλαίου, γιατί τό ἴδιο τό κεφάλαιο ἀποτελεῖται κατά ἕνα μεγάλο μέρος ἀπό αὐτό τό προϊόν: σιτηρά, ζῶα κλπ. (Ρικάρντο).[30]

Θά ἔπρεπε νά μιλήσουμε ἀκόμα γιά τό μεταβλητό κεφάλαιο.

Ὅταν ἀνεβαίνει ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, γιατί ἀνεβαίνει ἡ ἀξία τῶν μέσων συντήρησης, πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν ἀναπαραγωγή της ἤ, ἀντίθετα, ὅταν πέφτει ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, γιατί πέφτει ἡ ἀξία αὐτῶν τῶν μέσων συντήρησης — καί ἡ αὔξηση ἤ ἡ μείωση τῆς ἀξίας τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου δέν ἐκφράζουν τίποτα ἄλλο, ἐκτός ἀπό αὐτές τίς δυό περιπτώσεις — τότε, μέ ἴδια τή διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, σ' αὐτή τήν αὔξηση τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀντιστοιχεῖ μιά πτώση τῆς ὑπεραξίας, σέ μιά δέ αὔξηση τῆς ὑπεραξίας ἀντιστοιχεῖ μιά μείωση τῆς ἀξίας

[15] Παραδείγματα σχετικά μ' αὐτό ὑπάρχουν μεταξύ ἄλλων καί στόν Μπάμπετζ[29]. Τό συνηθισμένο βοηθητικό μέσο — μείωση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας — χρησιμοποιεῖται καί ἐδῶ, ἔτσι πού ἡ συνεχής αὐτή ὑποτίμηση ὁδηγεῖ σέ ἐντελῶς ἄλλα ἀποτελέσματα, ἀπ' αὐτά πού ὀνειρεύεται ὁ κ. Κέρυ μέ τό ἁρμονικό του μυαλό.

τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Μπορεῖ, ὅμως, μαζί νά συνδέονται ταυτόχρονα καί ἄλλα περιστατικά — ἀποδέσμευση ἤ δέσμευση κεφαλαίου — πού δέν ἔχουν ἐξεταστεῖ προηγούμενα καί πού τώρα πρέπει νά τά ἀναφέρουμε σύντομα.

Ὅταν πέφτει ὁ μισθός τῆς ἐργασίας, ἐπειδή ἔπεσε ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης (πράγμα, πού μπορεῖ ἀκόμα νά συμβαδίζει μέ μιά αὔξηση τῆς πραγματικῆς τιμῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης), ἀποδεσμεύεται ἕνα μέρος τοῦ κεφαλαίου πού τό δαπανοῦσαν ὥς τώρα γιά μισθό ἐργασίας. Γίνεται ἀποδέσμευση μεταβλητοῦ κεφαλαίου. Ἡ ἐπίδραση πού ἀσκεῖ τό γεγονός αὐτό στό νέο κεφάλαιο πού πρόκειται νά ἐπενδυθεῖ εἶναι ἁπλούστατα ὅτι θά ἐργάζεται μέ αὐξημένο ποσοστό ὑπεραξίας. Ἡ ἴδια ποσότητα ἐργασίας θά τίθεται σέ κίνηση μέ λιγότερο χρῆμα ἀπό πρίν καί, ἔτσι, θά αὐξάνει τό ἀπλήρωτο μέρος τῆς ἐργασίας σέ βάρος τοῦ πληρωνόμενου. Δέν αὐξάνει, ὅμως, μόνον τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας γιά τό ἀπασχολούμενο ὥς τώρα κεφάλαιο, ἀλλά ἐκτός ἀπό αὐτό ἀπελευθερώνεται ἕνα μέρος τοῦ κεφαλαίου, πού τό δαπανοῦσαν ὥς τώρα γιά μισθό ἐργασίας. Τό μέρος αὐτό τοῦ κεφαλαίου ἦταν ὥς τώρα δεσμευμένο καί ἔπρεπε νά ἀφαιρεῖται μόνιμα ἀπό τό ποσό πού προερχόταν ἀπό τήν πούληση τοῦ προϊόντος καί νά λειτουργεῖ σάν μεταβλητό κεφάλαιο, ἄν ἐπρόκειτο νά συνεχιστεῖ ἡ ἐπιχείρηση στήν ἴδια κλίμακα. Τώρα τό μέρος αὐτό τοῦ κεφαλαίου εἶναι διαθέσιμο καί μπορεῖ λοιπόν νά χρησιμοποιηθεῖ σάν νέα δαπάνη κεφαλαίου, εἴτε γιά τή διεύρυνση τῆς ἴδιας τῆς ἐπιχείρησης, εἴτε γιά νά λειτουργήσει σέ μιάν ἄλλη σφαίρα τῆς παραγωγῆς.

Ἄς ὑποθέσουμε λ.χ., ὅτι στήν ἀρχή ἀπαιτοῦνταν 500 λίρες στερλίνες γιά νά χρησιμοποιηθοῦν ἐπί μιά ἑβδομάδα 500 ἐργάτες, καί ὅτι τώρα ἀπαιτοῦνται μόνο 400 λίρ. στ. γιά τό σκοπό αὐτό. Τότε, ἄν ἡ μάζα τῆς παραγμένης ἀξίας εἶναι καί στίς δυό περιπτώσεις 1.000 λίρ. στ., ἡ μάζα τῆς βδομαδιάτικης ὑπεραξίας ἦταν τήν πρώτη φορά 500 λίρ. στ. καί τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας $\frac{500}{500} = 100\%$. Ὕστερα, ὅμως, ἀπό τήν πτώση τοῦ μισθοῦ, ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας θά εἶναι 1.000 λίρ. στ. πλήν 400 λίρ. στ. = 600 λίρ. στ. καί τό ποσοστό της $\frac{600}{400} = 150\%$. Καί αὐτή ἡ ἄνοδος τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας ἀποτελεῖ τό μοναδικό ὄφελος γιά κεῖνον, πού, μέ ἕνα μεταβλητό κεφάλαιο 400 λίρ. στ. καί μέ ἀνάλογο σταθερό κεφάλαιο βάζει μπρός μιά νέα ἐπιχείρηση στήν ἴδια σφαίρα παραγωγῆς. Ἀλλά, γιά μιά ἤδη λειτουργοῦσα ἐπιχείρηση στήν περίπτωση αὐτή δέν

ἀνέβηκε μόνο ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας ἀπό 500 σέ 600 λίρ. στ. καί τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας ἀπό 100 σέ 150%, ἐξαιτίας τῆς ὑποτίμησης τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου. Ἐκτός ἀπό αὐτό ἀποδεσμεύτηκαν 100 λίρ. στ. ἀπό τό μεταβλητό κεφάλαιο, πού μποροῦν ξανά νά χρησιμοποιηθοῦν γιά τήν ἐκμετάλλευση ἐργασίας. Ἑπομένως, δέν ἐκμεταλλεύονται μόνο ἐπικερδέστερα τόν ἴδιο ὄγκο ἐργασίας, ἀλλά μέ τήν ἀπελευθέρωση τῶν 100 λιρ. στ. μποροῦν μέ τό ἴδιο μεταβλητό κεφάλαιο τῶν 500 λιρ. στ. νά ἐκμεταλλευτοῦν περισσότερους ἀπό πρίν ἐργάτες μέ αὐξημένο τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας.

Καί τώρα ἄς πάρουμε τήν ἀντίθετη περίπτωση. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἀρχική κατανομή τοῦ προϊόντος, μέ 500 ἀπασχολημένους ἐργάτες ἦταν: $400_\mu + 600_\upsilon = 1.000$, δηλαδή, τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας = 150%. Ἄρα ὁ ἐργάτης παίρνει ἐδῶ τήν ἑβδομάδα $^4/_5$ τῆς λίρ. στ. = 16 σελλίνια. Ἄν, λόγω τῆς αὔξησης τῆς ἀξίας τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, οἱ 500 ἐργάτες στοιχίζουν τώρα 500 λίρ. στ. τήν ἑβδομάδα, τότε ὁ βδομαδιάτικος μισθός τοῦ ἑνός ἐργάτη θά γίνει = 1 λίρ. στ., οἱ δέ 400 λίρ. στ. μποροῦν νά χρησιμοποιήσουν μόνο 400 ἐργάτες. Ἄν, λοιπόν, χρησιμοποιηθεῖ ὁ ἴδιος, ὅπως ὥς τώρα, ἀριθμός ἐργατῶν τότε θά ἔχουμε $500_\mu + 500_\upsilon = 1.000$. Ἔτσι τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας θά ἔχει πέσει ἀπό 150% στά 100%, δηλαδή, κατά τό $^1/_3$. Γιά ἕνα κεφάλαιο πού πρόκειται νά ἐπενδυθεῖ γιά πρώτη φορά, τό μοναδικό ἀποτέλεσμα θά ἦταν ἕνα μικρότερο ποσοστό τῆς ὑπεραξίας. Ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν οἱ ἴδιοι, θά ἔπεφτε ἀντίστοιχα τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἄν καί ὄχι στήν ἴδια ἀναλογία. Ἄν, λ.χ. τό σ = 2.000, τότε στήν πρώτη περίπτωση ἔχουμε $2.000_\sigma + 400_\mu + 600_\upsilon = 3.000$. Τό $\upsilon' = 150\%$ καί τό $\kappa' = \frac{600}{2.400} = 25\%$. Στή δεύτερη περίπτωση: $2.000_\sigma + 500_\mu + 500_\upsilon = 3.000$, τό $\upsilon' = 100\%$ καί τό $\kappa' = \frac{500}{2.500} = 20\%$. Γιά τό ἐπενδυμένο ἤδη κεφάλαιο τό ἀποτέλεσμα θά ἦταν, ἀντίθετα, διπλάσιο. Μέ 400 λίρ. στ. μεταβλητό κεφάλαιο μποροῦν τώρα νά ἀπασχοληθοῦν μόνον 400 ἐργάτες καί μάλιστα μέ τό ποσοστό ὑπεραξίας 100%. Ἄρα, ἡ συνολική ὑπεραξία πού θά παράγουν θά εἶναι 400 λίρ. στ. Ἐπειδή ἀκόμα ἕνα σταθερό κεφάλαιο 2.000 λιρ. στ. γιά νά μπεῖ σέ κίνηση ἀπαιτεῖ 500 ἐργάτες, οἱ 400 ἐργάτες θά βάλουν σέ κίνηση μόνον ἕνα σταθερό κεφάλαιο ἀξίας 1.600 λιρ. στ. Ἄν, λοιπόν, πρόκειται νά συνεχιστεῖ ἡ παραγωγή στήν ἴδια μέχρι τώρα κλίμακα καί νά μή ἀκινητοποιηθοῦν τό $^1/_5$ τῶν μηχανῶν, θά πρέπει

νά αὐξηθεῖ τό μεταβλητό κεφάλαιο κατά 100 λίρ. στ., γιά νά ἀπασχοληθοῦν ὅπως καί πρίν 500 ἐργάτες. Καί αὐτό εἶναι δυνατό μόνο, ἄν δεσμευτεῖ ἐλεύθερο ὥς τώρα κεφάλαιο, ἄν δηλαδή ἕνα μέρος τῆς συσσώρευσης, πού ἐπρόκειτο νά χρησιμεύσει γιά τή διεύρυνση τῆς ἐπιχείρησης, χρησιμοποιηθεῖ τώρα ἁπλῶς γιά συμπλήρωση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, ἤ ἄν ἕνα μέρος τοῦ εἰσοδήματος, πού προοριζόταν γιά κατανάλωση, προστεθεῖ στό παλιό κεφάλαιο. Στήν περίπτωση αὐτή μέ αὐξημένη κατά 100 λίρ. στ. τή δαπάνη γιά μεταβλητό κεφάλαιο θά παραχθεῖ κατά 100 λίρ. στ. λιγότερη ὑπεραξία. Γιά νά χρησιμοποιηθεῖ ὁ ἴδιος ἀριθμός ἐργατῶν χρειάζεται περισσότερο κεφάλαιο, ἐνῶ ταυτόχρονα λιγοστεύει ἡ ὑπεραξία πού προσφέρει ὁ κάθε ἐργάτης ξεχωριστά.

Τά πλεονεκτήματα, πού ἀπορρέουν ἀπό τήν ἀποδέσμευση, καί τά μειονεκτήματα, πού προκύπτουν ἀπό τή δέσμευση μεταβλητοῦ κεφαλαίου, ὑπάρχουν μόνο γιά τό ἐπενδυμένο ἤδη καί γιά τό λόγο αὐτό ἀναπαραγόμενο κάτω ἀπό δοσμένες συνθῆκες κεφάλαιο. Γιά τό κεφάλαιο, πού πρόκειται νά πρωτοεπενδυθεῖ, τό πλεονέκτημα, ἀπό τή μιά, καί τό μειονέκτημα, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, περιορίζονται ἀντίστοιχα στήν αὔξηση ἤ στή μείωση τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας καί σέ ἀντίστοιχη, ἄν καί σέ καμιά περίπτωση ἀνάλογη ἀλλαγή τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους.

Ἡ ἀποδέσμευση καί ἡ δέσμευση μεταβλητοῦ κεφαλαίου, πού τώρα δά ἐξετάσαμε, εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς μείωσης ἤ τῆς αὔξησης τῆς ἀξίας τῶν στοιχείων τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, δηλαδή, τοῦ κόστους ἀναπαραγωγῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Θά μποροῦσε, ὅμως, νά ἀπελευθερωθεῖ καί μεταβλητό κεφάλαιο, ἄν, λόγω τῆς ἀνάπτυξης τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας καί μέ ἀμετάβλητο τό ἐπίπεδο τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας, ἀπαιτοῦνται λιγότεροι ἐργάτες γιά νά θέσουν σέ κίνηση τήν ἴδια μάζα σταθεροῦ κεφαλαίου. Ἀντίθετα, μπορεῖ ἐπίσης νά γίνει δέσμευση πρόσθετου μεταβλητοῦ κεφαλαίου, ἄν, λόγω μείωσης τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, ἀπαιτοῦνται περισσότεροι ἐργάτες γιά τήν ἴδια μάζα σταθεροῦ κεφαλαίου. Ἄν, ἀντίθετα, ἕνα μέρος τοῦ κεφαλαίου, πού χρησιμοποιοῦνταν προηγούμενα μέ τή μορφή μεταβλητοῦ, χρησιμοποιεῖται τώρα μέ τή μορφή σταθεροῦ κεφαλαίου, ἄν, ἑπομένως, γίνει ἁπλῶς μιά διαφορετική κατανομή ἀνάμεσα στά συστατικά μέρη τοῦ ἴδιου κεφαλαίου, τό γεγονός αὐτό ἐπηρεάζει βέβαια τό ποσοστό

τῆς ὑπεραξίας καί τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ὅμως δέν ὑπάγεται στό θέμα τῆς δέσμευσης καί τῆς ἀποδέσμευσης κεφαλαίου, πού ἐξετάζουμε ἐδῶ.

Ὅπως εἴδαμε κιόλας, μπορεῖ ἐπίσης νά δεσμευθεῖ ἤ νά ἀποδεσμευθεῖ σταθερό κεφάλαιο, ἐξαιτίας τῆς αὔξησης ἤ τῆς μείωσης τῆς ἀξίας τῶν στοιχείων, ἀπό τά ὁποῖα ἀποτελεῖται. Ἄν παραβλέψουμε τήν περίπτωση αὐτή, μπορεῖ νά γίνει δέσμευση σταθεροῦ κεφαλαίου (χωρίς νά μετατραπεῖ ἕνα μέρος τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου σέ σταθερό), μόνο ἄν αὐξάνει ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, ἑπομένως, ἄν ἡ ἴδια μάζα ἐργασίας παράγει μεγαλύτερο προϊόν καί γι' αὐτό θέτει σέ κίνηση περισσότερο σταθερό κεφάλαιο. Κάτω ἀπό ὁρισμένες συνθῆκες μπορεῖ νά συμβεῖ τό ἴδιο, ἄν μειώνεται ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, ὅπως, λ.χ. στή γεωργία, ἔτσι πού ὁ ἴδιος ὄγκος ἐργασίας, γιά νά παραγάγει τό ἴδιο προϊόν, χρειάζεται περισσότερα μέσα παραγωγῆς, λ.χ. περισσότερο σπόρο ἤ λίπανση, ἀποστράγγιση κλπ. Μπορεῖ νά ἀποδεσμευτεῖ σταθερό κεφάλαιο καί χωρίς μείωση τῆς ἀξίας του, ἄν, χάρη στίς τελειοποιήσεις, στή χρησιμοποίηση φυσικῶν δυνάμεων κλπ., ἕνα μικρότερης ἀξίας σταθερό κεφάλαιο γίνει ἱκανό νά προσφέρει τεχνικά τήν ἴδια ὑπηρεσία, πού πρόσφερε προηγούμενα ἕνα μεγαλύτερης ἀξίας.

Στό Βιβλίο II τοῦ «Κεφαλαίου», εἴδαμε ὅτι, ἀφοῦ τά ἐμπορεύματα πουληθοῦν καί μετατραποῦν σέ χρῆμα, ἕνα ὁρισμένο μέρος τοῦ χρήματος αὐτοῦ πρέπει νά μετατραπεῖ ξανά στά ὑλικά στοιχεῖα τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου καί μάλιστα στίς ἀναλογίες, πού ἀπαιτεῖ ὁ συγκεκριμένος τεχνικός χαρακτήρας κάθε δοσμένης σφαίρας τῆς παραγωγῆς. Ἐδῶ, σέ ὅλους τούς κλάδους — ἄν παραβλέψουμε τό μισθό τῆς ἐργασίας, δηλαδή τό μεταβλητό κεφάλαιο — τό σπουδαιότερο στοιχεῖο εἶναι ἡ πρώτη ὕλη, συμπεριλαμβανομένων καί τῶν βοηθητικῶν ὑλῶν, πού ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία γιά τούς κλάδους παραγωγῆς, στούς ὁποίους δέν μπαίνει καμιά καθεαυτό πρώτη ὕλη, ὅπως στά ὀρυχεῖα καί γενικά στήν ἐξορυκτική βιομηχανία. Τό μέρος τῆς τιμῆς, πού πρέπει νά ἀναπληρώσει τή φθορά τῶν μηχανῶν, μπαίνει μᾶλλον ἰδεατά στό λογαριασμό σ' ὅλη τή διάρκεια, πού οἱ μηχανές εἶναι ἀκόμα σέ θέση νά λειτουργοῦν, γιατί δέν ἔχει καί τόση σημασία, ἄν σήμερα εἴτε αὔριο, ἤ σέ ποιό σημεῖο τοῦ χρόνου περιστροφῆς τοῦ κεφαλαίου θά πληρωθεῖ καί θά ἀναπληρωθεῖ σέ χρῆμα ἡ φθορά αὐτή. Διαφορετικά ἔχει τό ζήτημα μέ τίς πρῶτες ὕλες. Ὅταν ἀνεβαίνει ἡ τιμή τῆς πρώτης ὕλης, μπορεῖ νά φτάσει

σέ σημεῖο, πού νά γίνει ἀδύνατο νά ἀναπληρωθεῖ ὁλότελα ἀπό τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, μετά τήν ἀφαίρεση ἀπό τήν ἀξία αὐτήν τοῦ ποσοῦ γιά τήν πληρωμή τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος, γιά τόν ὁποῖο ἔντονες διακυμάνσεις τῶν τιμῶν, προκαλοῦν διακοπές, μεγάλες συγκρούσεις, ἀκόμα καί καταστροφές στό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς. Ἄν παραβλέψουμε ἐδῶ ἐντελῶς τό πιστωτικό σύστημα, οἱ πρῶτες ὕλες, πού ὑπόκεινται σέ τέτιες διακυμάνσεις τῆς ἀξίας τους, εἶναι ἰδίως αὐτές πού εἶναι καθεαυτό ἀγροτικά προϊόντα, πρῶτες ὕλες, πού προέρχονται ἀπό τήν ὀργανική φύση, λόγω τῆς μεταβαλλόμενης ἀπόδοσης τῶν ἐσοδειῶν. Ἡ ἴδια ποσότητα ἐργασίας μπορεῖ ἐδῶ νά ἐκφραστεῖ μέ πολύ διαφορετικές ποσότητες ἀξιῶν χρήσης, ἐξαιτίας ἀνεξέλεγκτων φυσικῶν συνθηκῶν, τῆς εὔνοιας ἤ τῆς δυσμένειας τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους κλπ. καί, γι' αὐτό, μιά ὁρισμένη ποσότητα αὐτῶν τῶν ἀξιῶν χρήσης μπορεῖ νά ἔχει ἀνάλογα μιά πολύ διαφορετική τιμή. Ἄν ἡ ἀξία χ ἐκπροσωπεῖται ἀπό 100 λίβρες τοῦ ἐμπορεύματος α, τότε ἡ τιμή τῆς μιᾶς λίβρας τοῦ α $= \frac{\chi}{100}$, ἄν ἡ ἴδια ἀξία ἐκπροσωπεῖται ἀπό 1.000 λίβρες τοῦ α, τότε ἡ τιμή τῆς μιᾶς λίβρας τοῦ α $= \frac{\chi}{1.000}$ κλπ. Αὐτό εἶναι ἑπομένως τό ἕνα στοιχεῖο αὐτῶν τῶν διακυμάνσεων τῶν τιμῶν τῆς πρώτης ὕλης. Ἕνα δεύτερο στοιχεῖο, πού τό ἀναφέρουμε ἐδῶ γιά λόγους πληρότητας — μιά πού ὁ συναγωνισμός καί τό πιστωτικό σύστημα βρίσκονται ἐδῶ ἀκόμα ἔξω ἀπό τόν κύκλο τῆς μελέτης μας — εἶναι τό ἑξῆς: Οἱ φυτικές καί οἱ ζωϊκές πρῶτες ὕλες, τῶν ὁποίων ἡ αὔξηση καί ἡ παραγωγή ὑπόκεινται σέ ὁρισμένους ὀργανικούς νόμους καί συνδέονται μέ ὁρισμένα φυσικά χρονικά διαστήματα, δέν μποροῦν, ἀπ' αὐτή τή φύση τοῦ πράγματος, νά αὐξάνονται ἀπότομα στόν ἴδιο βαθμό, ὅπως λ.χ. οἱ μηχανές καί τό ἄλλο πάγιο κεφάλαιο, τό κάρβουνο, τά μεταλλεύματα κλπ., ἡ αὔξηση τῶν ὁποίων — ὅταν προϋποτίθενται οἱ ὑπόλοιποι φυσικοί ὅροι — μπορεῖ νά συντελεστεῖ σέ συντομότατο χρονικό διάστημα σέ μιά βιομηχανικά ἀναπτυγμένη χώρα. Γι' αὐτό, εἶναι δυνατό, στή δέ ἀναπτυγμένη κεφαλαιοκρατική παραγωγή εἶναι μάλιστα καί ἀναπόφευχτο, ἡ παραγωγή καί ἡ αὔξηση τοῦ μέρους τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού ἀποτελεῖται ἀπό πάγιο κεφάλαιο, ἀπό μηχανές κλπ., νά ἀποκτήσει σημαντικό προβάδισμα σέ σχέση μέ τό μέρος, πού ἀποτελεῖται ἀπό ὀργανικές πρῶτες ὕλες, ἔτσι πού ἡ ζήτηση αὐτῶν τῶν πρώτων ὑλῶν νά αὐξάνει γρηγορότερα ἀπό τήν προσφορά τους καί γι' αὐτό νά ἀνεβαίνει ἡ

τιμή τους. Ἡ αὔξηση αὐτή τῆς τιμῆς ὁδηγεῖ στήν πράξη: 1) Αὐτές οἱ πρῶτες ὕλες νά εἰσάγονται ἀπό μεγαλύτερες ἀποστάσεις, γιατί ἡ αὐξανόμενη τιμή καλύπτει μεγαλύτερα μεταφορικά ἔξοδα. 2) Νά αὐξάνει ἡ παραγωγή τους, ἕνα γεγονός πού μπορεῖ ν' αὐξήσει πραγματικά τή μάζα τοῦ προϊόντος, ἀπό τή φύση, ὅμως, τοῦ πράγματος, αὐτό μπορεῖ νά γίνει ἴσως μόνο ὕστερα ἀπό ἕνα χρόνο καί 3) Νά χρησιμοποιοῦνται κάθε λογῆς ὑποκατάστατα, πού πρίν ἔμεναν ἀχρησιμοποίητα καί νά χειρίζονται μέ μεγαλύτερη οἰκονομία τά ἀπορρίμματα. Ἄν ἡ ἄνοδος τῶν τιμῶν ἀρχίζει νά ἐπιδρᾶ πολύ αἰσθητά στή διεύρυνση τῆς παραγωγῆς καί στήν προσφορά, αὐτό σημαίνει τίς περισσότερες φορές ὅτι ἔφτασε τό σημεῖο στροφῆς, ὕστερα ἀπό τό ὁποῖο, ἐξαιτίας τῆς μακρόχρονης, συνεχιζόμενης ἀνόδου τῆς τιμῆς τῆς πρώτης ὕλης καί ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων, στά ὁποῖα μπαίνει σάν στοιχεῖο τῆς παραγωγῆς τους, πέφτει ἡ ζήτηση καί ἐκδηλώνεται ἔτσι μιά ἀντίδραση στήν τιμή τῆς πρώτης ὕλης. Ἐκτός ἀπό τούς σπασμούς, πού προκαλεῖ ἡ ἀντίδραση αὐτή μέ τήν ὑποτίμηση τοῦ κεφαλαίου ὑπό διάφορες μορφές, παρεμβαίνουν καί ἄλλα περιστατικά πού θά ἀναφερθοῦν.

Πρῶτο, ὅμως, ἀπό ὅσα εἴπαμε ὥς τώρα βγαίνει καθαρά ὅτι: Ὅσο πιό ἀναπτυγμένη εἶναι ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή καί ὅσο μεγαλύτερα εἶναι, ἑπομένως, τά μέσα γιά μιά ἀπότομη καί ἐξακολουθητική αὔξηση τοῦ μέρους τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού ἀποτελεῖται ἀπό μηχανές κλπ., ὅσο πιό γρήγορα συντελεῖται ἡ συσσώρευση (ἰδίως στήν περίοδο τῆς ἄνθησης), τόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ σχετική ὑπερπαραγωγή μηχανῶν καί ἄλλων στοιχείων τοῦ πάγιου κεφαλαίου καί τόσο πιό συχνή ἡ σχετική ὑποπαραγωγή τῶν φυτικῶν καί ζωϊκῶν πρώτων ὑλῶν, τόσο πιό χτυπητή γίνεται ἡ ἄνοδος τῆς τιμῆς τους καί ὁ ἀντίστοιχος ἀντίχτυπός της, πού περιγράψαμε πιό πάνω. Τόσο πιό συχνά εἶναι, ἑπομένως, τά τραντάγματα, πού ἔχουν τήν πηγή τους σ' αὐτή τήν ἔντονη διακύμανση τῆς τιμῆς ἑνός ἀπό τά κύρια στοιχεῖα τοῦ προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς.

Ἄν τώρα σημειωθεῖ ἡ κατάρρευση αὐτῶν τῶν ὑψηλῶν τιμῶν, γιατί ἡ αὔξησή τους ἐνμέρει προξένησε μιά μείωση τῆς ζήτησης, ἐνμέρει, ὅμως, γιατί προκάλεσε ἐδῶ τή διεύρυνση τῆς παραγωγῆς καί ἐκεῖ τόν ἐφοδιασμό ἀπό μακρυνότερους τόπους παραγωγῆς, πού χρησιμοποιοῦνταν ὥς τώρα λιγότερο ἤ καθόλου, καί γιατί τά δυό αὐτά φαινόμενα μαζί ἐπέφεραν μιά προσφορά τῶν πρώτων ὑλῶν ἀνώτερη ἀπό τή ζήτηση — ἀνώτερη ἰδίως μέ τίς παλιές ὑψηλές τιμές — τότε τό ἀποτέλεσμα αὐτό πρέπει νά ἐξεταστεῖ ἀπό διάφορες

ἀπόψεις. Ἡ ἀπότομη κατάρρευση τῆς τιμῆς τῶν πρώτων ὑλῶν βάζει φρένο στήν ἀναπαραγωγή τους καί, ἔτσι, ἀποκατασταίνεται πάλι τό μονοπώλιο τῶν χωρῶν, πού εἶναι πρωταρχικοί παραγωγοί καί πού παράγουν κάτω ἀπό τούς πιό εὐνοϊκούς ὅρους, ἴσως νά ἀποκατασταίνεται μέ ὁρισμένους περιορισμούς, ὡστόσο ὅμως ἀποκατασταίνεται. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἀναπαραγωγή τῶν πρώτων ὑλῶν, λόγω τῆς ὤθησης πού δόθηκε, συντελεῖται σέ διευρυμένη κλίμακα, ἰδίως στίς χῶρες πού κατέχουν λίγο-πολύ τό μονοπώλιο αὐτῆς τῆς παραγωγῆς. Ἀλλά ἡ βάση, πάνω στήν ὁποία συντελεῖται ἡ παραγωγή, ἐξαιτίας τῆς αὔξησης τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μηχανῶν κλπ. καί ἡ ὁποία, ὕστερα ἀπό μερικές διακυμάνσεις, θά ἰσχύει στό ἑξῆς σάν ἡ νέα κανονική βάση, ἡ νέα ἀφετηρία ἀνάπτυξης, ἔχει πολύ διευρυνθεῖ ἀπό ὅσα ἔγιναν κατά τή διάρκεια τοῦ τελευταίου κύκλου τῆς περιστροφῆς. Στό μεταξύ, ὅμως, σέ ἕνα μέρος τῶν δευτερεύουσων πηγῶν πρώτων ὑλῶν ξαναφρενάρεται σημαντικά ἡ ἀναπαραγωγή, πού μόλις εἶχε ἀρχίσει νά ἀναπτύσσεται. Ἔτσι, μπορεῖ κανείς λ.χ., μέ βάση τούς πίνακες ἐξαγωγῶν, νά δείξει πῶς τά τελευταῖα 30 χρόνια (ὥς τό 1865) αὐξάνει ἡ ἰνδική βαμβακοπαραγωγή, ὅταν ἐλαττώνεται ἡ ἀμερικάνικη καί πῶς ἔπειτα ἀρχίζει πάλι ξαφνικά μιά λίγο-πολύ μακρόχρονη ὑποχώρησή της. Κατά τή διάρκεια τῆς ἀκρίβειας τῆς πρώτης ὕλης οἱ βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες συνενώνονται, συγκροτοῦν Ἑνώσεις γιά νά ρυθμίζουν τήν παραγωγή. Αὐτό λ.χ. ἔγινε τό 1848 στό Μάντσεστερ, ὕστερα ἀπό τήν αὔξηση τῶν τιμῶν τοῦ βαμβακιοῦ, τό ἴδιο ἔγινε μέ τήν παραγωγή λιναριοῦ στήν Ἰρλανδία. Μόλις ὅμως περάσει ἡ ἄμεση ὤθηση καί κυριαρχήσει πάλι ἡ γενική ἀρχή τοῦ συναγωνισμοῦ: «νά ἀγοράζεις στήν πιό φτηνή ἀγορά» (ἀντί, ὅπως ἐπιδιώκουν οἱ Ἑνώσεις πού ἀναφέραμε, νά εὐνοοῦν στίς κατάλληλες χῶρες, πού παράγουν πρώτη ὕλη, τήν αὔξηση τοῦ παραγωγικοῦ δυναμικοῦ, ἄσχετα ἀπό τήν ἄμεση τιμή, τήν τιμή τῆς στιγμῆς, πρός τήν ὁποία οἱ χῶρες αὐτές μποροῦν τώρα νά προσφέρουν τό προϊόν) — μόλις λοιπόν κυριαρχήσει πάλι πέρα γιά πέρα ἡ ἀρχή τοῦ συναγωνισμοῦ, ἀναθέτουν ξανά στήν «τιμή» τή ρύθμιση τῆς προσφορᾶς. Κάθε σκέψη γιά ἀπό κοινοῦ, ἐκτεταμένο καί προνοητικό ἔλεγχο τῆς παραγωγῆς τῶν πρώτων ὑλῶν — ἕνας ἔλεγχος, πού γενικά εἶναι πέρα γιά πέρα ἀσυμβίβαστος μέ τούς νόμους τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καί γι' αὐτό παραμένει πάντα εὐσεβής πόθος ἤ περιορίζεται σέ ἔκτακτες κοινές ἐνέργειες σέ στιγμές μεγάλου ἄμεσου κινδύνου καί ἀμηχανίας — ὑποχωρεῖ μπρός στήν πίστη, ὅτι ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά θά ρυθμίζονται

ἀμοιβαία[16]. Ἡ δεισιδαιμονία τῶν κεφαλαιοκρατῶν εἶναι στό ζήτημα αὐτό τόσο χονδροειδής, πού ἀκόμα καί οἱ ἐπιθεωρητές ἐργασίας ἐκφράζουν ξανά καί ξανά στίς ἐκθέσεις τους τήν κατάπληξή τους. Ἡ ἐναλλαγή αἴσιων καί δίσεχτων ἐτῶν φέρνει φυσικά ξανά φτηνές ὕλες. Ἄσχετα ἀπό τήν ἄμεση ἐπίδραση πού ἀσκεῖ τό γεγονός αὐτό στήν αὔξηση τῆς ζήτησης, προστίθεται σάν κίνητρο καί ἡ ἐπίδραση στό ποσοστό τοῦ κέρδους, πού ἀναφέραμε πιό πάνω. Καί ἐπαναλαβαίνεται τότε σέ μεγαλύτερη κλίμακα τό πιό πάνω προτσές τοῦ βαθμιαίου ξεπεράσματος τῆς παραγωγῆς τῶν πρώτων ὑλῶν ἀπό τήν παραγωγή μηχανῶν κλπ. Ἡ πραγματική βελτίωση τῆς πρώτης ὕλης, ἔτσι, πού νά προσφέρεται ὄχι μόνο στήν ἀπαιτούμενη ποσότητα, ἀλλά καί στήν ἀπαιτούμενη ποιότητα, λ.χ. βαμβάκι ἀμερικάνικης ποιότητας ἀπό τίς Ἰνδίες, θά ἀπαιτοῦσε μιά ἐπί μακρόν συνεχιζόμενη, κανονικά αὐξανόμενη καί μόνιμη εὐρωπαϊκή ζήτηση (ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπό τίς οἰκονομικές συνθῆκες, κάτω ἀπό τίς ὁποῖες βρίσκεται ὁ ἰνδός παραγωγός στήν πατρίδα του). Ἔτσι, ὅμως, ἡ σφαίρα παραγωγῆς τῶν πρώτων ὑλῶν κινεῖται σπασμωδικά, πότε διευρύνεται ἀπότομα, πότε συστέλλεται πάλι. Ὅλα αὐτά, ὅπως καί τό πνεῦμα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς γενικά, μποροῦν νά μελετηθοῦν θαυμάσια, πάνω στή βάση τῆς ἔλλειψης βαμβακιοῦ τῆς περιόδου 1861—1865,[31] στήν ὁποία πρέπει νά προστεθεῖ, ὅτι ἔλειπε ὁλότελα γιά ἕνα διάστημα μιά πρώτη ὕλη, πού ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά πιό οὐσιαστικά στοιχεῖα τῆς ἀναπαραγωγῆς. Μπορεῖ ἀκόμα ν' ἀνεβαίνει ἡ τιμή τόν καιρό πού ἡ προσφορά εἶναι πλήρης, πλήρης ὅμως κάτω ἀπό δυσκολότερες συνθῆκες. Ἤ μπορεῖ νά ὑπάρχει πραγματική ἔλλειψη πρώτης ὕλης. Στήν κρίση τοῦ βαμβακιοῦ συνέβηκε στήν ἀρχή ἡ τελευταία περίπτωση.

[16] Ἀπό τότε πού γράφτηκαν τά παραπάνω (1865), ὁ συναγωνισμός στήν παγκόσμια ἀγορά ἐντάθηκε σημαντικά, ἐξαιτίας τῆς γρήγορης ἀνάπτυξης τῆς βιομηχανίας σέ ὅλες τίς πολιτισμένες χῶρες, ἰδίως στήν Ἀμερική καί στή Γερμανία. Τό γεγονός ὅτι οἱ σύγχρονες παραγωγικές δυνάμεις, πού μεγεθύνονται γρήγορα καί παίρνουν γιγάντιες διαστάσεις, μέρα μέ τή μέρα ξεπερνοῦν τούς νόμους τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων, μέσα στούς ὁποίους ὀφείλουν νά κινοῦνται — τό γεγονός αὐτό ἐπιβάλλεται σήμερα ὅλο καί περισσότερο ἀκόμα καί στή συνείδηση τῶν ἴδιων τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Αὐτό ἐκδηλώνεται ἰδίως μέ δυό συμπτώματα: Πρῶτο, μέ τή νέα γενική μανία τῶν προστατευτικῶν δασμῶν, πού διακρίνεται ἀπό τήν παλιά δασμολογική προστασία, μέ τό ὅτι προστατεύει πάνω ἀπ' ὅλα τά κατάλληλα γιά ἐξαγωγή εἴδη. Δεύτερο, μέ τά καρτέλ (τράστ) τῶν ἐργοστασιαρχῶν ὁλόκληρων, μεγάλων σφαιρῶν τῆς παραγωγῆς, γιά τή ρύθμιση τῆς παραγωγῆς καί, ἑπομένως, τῶν τιμῶν καί τῶν κερδῶν. Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι τά πειράματα αὐτά εἶναι πραγματοποιήσιμα μόνο, ὅταν ὑπάρχει σχετικά εὐνοϊκό οἰκονομικό κλίμα. Ἡ πρώτη θύελλα θά τίς ἀνατρέψει καί θά ἀποδείξει, ὅτι, ἄν χρειάζεται καί ἡ παραγωγή κάποια ρύθμιση, δέν εἶναι βέβαια ἡ τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν, πού θά κληθεῖ νά τήν κάνει. Στό μεταξύ τά καρτέλ αὐτά ἔχουν γιά σκοπό μόνο νά φροντίζουν οἱ μεγάλοι νά τρῶνε πιό γρήγορα τούς μικρούς, ἀπό ὅ,τι γίνονταν ὥς τώρα. — Φ. Ε.

Γι' αὐτό, ὅσο περισσότερο πλησιάζουμε στήν ἱστορία τῆς παραγωγῆς τοῦ πιό ἄμεσου παρόντος, τόσο πιό τακτικά συναντοῦμε, ἰδίως στούς ἀποφασιστικούς κλάδους τῆς βιομηχανίας, τήν διαρκῶς ἐπαναλαμβανόμενη ἐναλλαγή τῆς σχετικῆς ἀκρίβειας καί τῆς προερχόμενης ἀπ' αὐτήν κατοπινῆς ὑποτίμησης τῶν πρώτων ὑλῶν, πού παίρνονται ἀπό τήν ὀργανική φύση. Ὅσα ἀναπτύξαμε ὥς τώρα θά τά βρεῖ κανείς νά περιγράφονται παραστατικά στά παρακάτω παραδείγματα, πού τά πήραμε ἀπό ἐκθέσεις τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργοστασίων.

Τό ἠθικό συμπέρασμα αὐτῆς τῆς ἱστορίας, πού μπορεῖ κανείς νά τό βγάλει ἐπίσης, ἐξετάζοντας τήν ἀγροτική οἰκονομία ἀπό ἄλλη σκοπιά, εἶναι ὅτι τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα ἀντιτίθεται σέ μιά ὀρθολογικά ὀργανωμένη ἀγροτική οἰκονομία ἤ ὅτι ἡ ὀρθολογικά ὀργανωμένη ἀγροτική οἰκονομία δέν συμβιβάζεται μέ τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα (παρά τό ὅτι τό τελευταῖο προάγει τήν τεχνική της ἀνάπτυξη) καί χρειάζεται εἴτε τό χέρι τοῦ μικροαγρότη, πού ἐργάζεται ὁ ἴδιος, ἤ τόν ἔλεγχο τῶν συνεταιρισμένων παραγωγῶν.

Καί τώρα παραθέτουμε τίς περιγραφές ἀπό τίς ἐργοστασιακές ἐκθέσεις τῶν ἄγγλων ἐπιθεωρητῶν, πού τίς ἀναφέραμε πρίν λίγο:

«Οἱ δουλιές πᾶνε καλύτερα, ὁ κύκλος ὅμως καλῶν καί κακῶν περιόδων συντομεύεται μέ τόν πολλαπλασιασμό τῶν μηχανῶν καί, μιά πού αὐξάνει ἔτσι ἡ ζήτηση πρώτης ὕλης, ἐπαναλαβαίνονται ἐπίσης συχνότερα οἱ διακυμάνσεις στήν πορεία τῶν ἐργασιῶν... Γιά τήν ὥρα, δέν ἔχει μόνον ἀποκατασταθεῖ ἡ ἐμπιστοσύνη ὕστερα ἀπό τόν πανικό τοῦ 1857, ἀλλά ὁ ἴδιος ὁ πανικός φαίνεται ὅτι ξεχάστηκε ὁλότελα. Ἄν αὐτή ἡ καλυτέρευση θά βαστάξει πολύ ἤ ὄχι, ἐξαρτιέται σέ πολύ μεγάλο βαθμό ἀπό τήν τιμή τῶν πρώτων ὑλῶν. Βλέπω κιόλας ἐνδείξεις ὅτι σέ μερικές περιπτώσεις ἔφτασε ἤδη τό ἀνώτατο σημεῖο, πέρα ἀπό τό ὁποῖο ἡ ἐργοστασιακή παραγωγή γίνεται ὅλο καί λιγότερο ἐπικερδής, ὥς πού νά σταματήσει τέλος ὁλωσδιόλου νά ἀποφέρει κέρδος. Ἄν πάρουμε, λ.χ., τά πλούσια σέ κέρδη γιά τήν ἐριουργία χρόνια 1849—1850, βλέπουμε ὅτι ἡ τιμή τοῦ ἀγγλικοῦ μαλλιοῦ-πενιέ ἦταν 13 πέν. ἡ λίβρα καί τοῦ μαλλιοῦ τῆς Αὐστραλίας 14 ὥς 17 πέν. καί ὅτι, κατά μέσο ὅρο στήν δεκαετία 1841—1850, ἡ μέση τιμή τοῦ ἀγγλικοῦ μαλλιοῦ ποτέ δέν ἀνέβηκε πάνω ἀπό 14 πέν. καί τοῦ μαλλιοῦ τῆς Αὐστρα-

λίας πάνω ἀπό 17 πέν. ἡ λίβρα. Στίς ἀρχές ὅμως τοῦ δυσμενοῦς ἔτους 1857 τό μαλλί τῆς Αὐστραλίας ἔφτασε τίς 23 πέν. Τό Δεκέμβρη, τή χειρότερη περίοδο τοῦ πανικοῦ, ἡ τιμή του ἔπεσε στίς 18 πέν., στή διάρκεια τοῦ 1858, ὅμως, ξανανέβηκε στή σημερινή τιμή τῶν 21 πεν. Τό ἀγγλικό μαλλί ἄρχισε ἐπίσης τό 1857 μέ 20 πέν., ἀνέβηκε τόν 'Απρίλη καί τό Σεπτέμβρη στίς 21 πέν., ἔπεσε τό Γενάρη τοῦ 1858 στίς 14 πέν. καί ἀπό τότε ἀνέβηκε στίς 17 πέν., ἔτσι, πού σήμερα βρίσκεται 3 πέν. πιό ψηλά ἡ λίβρα ἀπό τή μέση τιμή τῆς δεκαετίας πού ἀναφέραμε... Κατά τή γνώμη μου, αὐτό δείχνει, ἤ ὅτι ξεχάστηκαν οἱ χρεωκοπίες τοῦ 1857, πού ὀφείλονταν σέ παρόμοιες τιμές, ἤ ὅτι παράγεται ἴσα-ἴσα τόσο μαλλί, ὅσο μποροῦν νά κλώσουν τά ὑπάρχοντα ἀδράχτια, ἤ ὅτι οἱ τιμές γιά τά ὑφαντά θά ὑποστοῦν μιά μόνιμη ἄνοδο... 'Η ὥς τώρα πεῖρα μου, ὅμως, μοῦ ἔδειξε πώς σέ ἀπίστευτα σύντομο χρονικό διάστημα ἔχει πολλαπλασιαστεῖ ὄχι μόνο ὁ ἀριθμός τῶν ἀδραχτιῶν καί τῶν ἀργαλειῶν, ἀλλά καί ἡ ταχύτητα μέ τήν ὁποία δουλεύουν. "Οτι ἀκόμα ἡ ἐξαγωγή μας μαλλιοῦ στή Γαλλία αὐξήθηκε σχεδόν στήν ἴδια ἀναλογία, ἐνῶ, τόσο στό ἐσωτερικό, ὅσο καί στό ἐξωτερικό ἡ μέση ἡλικία διατροφῆς τῶν προβάτων μικραίνει ὅλο καί περισσότερο, γιατί ὁ πληθυσμός αὐξάνει γρήγορα καί οἱ προβατοβοσκοί ἐπιδιώκουν ὅσο τό δυνατό πιό γρήγορα νά μετατρέψουν σέ χρῆμα τά πρόβατα πού ἐκτρέφουν. Γι' αὐτό μέ ἔπιανε συχνά ὁ φόβος, ὅταν ἔβλεπα ἀνθρώπους πού, ἀγνοώντας τά γεγονότα αὐτά, διακινδύνευαν τήν τύχη καί τό κεφάλαιό τους σέ ἐπιχειρήσεις, ἡ ἐπιτυχία τῶν ὁποίων ἐξαρτιέται ἀπό τήν προσφορά μιᾶς πρώτης ὕλης, ἡ ποσότητα τῆς ὁποίας μπορεῖ νά αὐξηθεῖ μόνο σύμφωνα μέ ὁρισμένους ὀργανικούς νόμους... 'Η κατάσταση στή ζήτηση καί στήν προσφορά ὅλων τῶν πρώτων ὑλῶν... φαίνεται νά ἐξηγεῖ πολλές διακυμάνσεις στή βαμβακουργία, καθώς καί τήν κατάσταση στήν ἀγγλική ἀγορά μαλλιοῦ τό φθινόπωρο τοῦ 1857 καί τήν οἰκονομική κρίση πού προέκυψε ἀπ' αὐτήν»[17]. (R. Baker στήν «Reports of Insp. of Fact., October 1858», p. 56 — 57, 61).

'Η περίοδος ἄνθησης τῆς βιομηχανίας μαλλιῶν-πενιέ στό Οὐέστ Ράϊντινγκ τοῦ 'Υόρκσαϊρ ἦταν τό 1849 — 1850. Σ' αὐτήν τό 1838 ἀπασχολοῦνταν 29.246 ἄτομα, τό 1843: 37.060, τό 1845: 48.097, τό 1850: 74.891 ἄτομα. Στήν ἴδια περιφέρεια τό 1838 ὑπῆρχαν 2.768 μηχανοκίνητοι ἀργαλειοί, τό 1841: 11.458, τό 1843: 16.870, τό 1845: 19.121 καί τό 1850: 29.539. («Reports of Insp. of Fact., [October] 1850», p. 60). Αὐτή ἡ ἄνθηση τῆς βιομηχανίας μαλλιοῦ-πενιέ ἄρχισε ἀπό τόν 'Οχτώβρη τοῦ 1850 νά γίνεται ὕποπτη. Στήν ἔκθεση τοῦ 'Απρίλη 1851 ὁ ὑποεπιθεωρητής Μπαῖκερ λέει γιά τό Λίτζ καί τό Μπράντφορντ:

«'Εδῶ καί κάμποσο καιρό οἱ δουλιές δέν πᾶνε καθόλου καλά. Οἱ νηματουργοί νημάτων πενιέ χάνουν γρήγορα τά κέρδη τοῦ 1850 καί ἡ πλειοψηφία τῶν ὑφαντουργῶν ἐπιχειρηματιῶν δέν βρίσκεται σέ καλύτερη κατάσταση. Νομίζω ὅτι σήμερα εἶναι σταματημένες περισσότερες ἀπό κάθε ἄλλη φορά μηχανές τῆς ἐριουργίας. 'Επίσης καί οἱ νηματουργοί λιναριοῦ ἀπολύουν ἐργάτες καί σταματοῦν μηχανές. Οἱ κύκλοι τῆς κλωστοϋφαντουργίας εἶναι τώρα πράγματι ἐξαιρετικά ἀβέβαιοι καί νομίζω ὅτι γρήγορα θά κατανοήσουμε... ὅτι δέν τηρεῖται ἡ σωστή ἀναλογία ἀνάμεσα στό παραγωγικό δυναμικό τῶν ἀδραχτιῶν, στήν ποσότητα τῆς πρώτης ὕλης καί στήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ» (σελ. 52).

[17] Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι ἐμεῖς δέν *ἐξηγοῦμε*, ὅπως ὁ κ. Μπαῖκερ τήν κρίση τοῦ 1857 στήν ἐριοβιομηχανία μέ τή δυσαναλογία τῶν τιμῶν ἀνάμεσα στήν πρώτη ὕλη καί στό ἕτοιμο προϊόν. Αὐτή ἡ ἴδια ἡ δυσαναλογία ἦταν μόνο ἕνα σύμπτωμα, ἐνῶ ἡ κρίση ἦταν γενική. — Φ. Ε.

Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τή βαμβακοβιομηχανία. Στήν ἔκθεση τοῦ 'Οχτώβρη 1858, πού μόλις τήν ἀναφέραμε, λέγεται:

«'Από τότε πού καθορίστηκαν οἱ ὧρες ἐργασίας στά ἐργοστάσια, οἱ ποσότητες τῆς πρώτης ὕλης πού καταναλώνονται, οἱ διαστάσεις τῆς παραγωγῆς καί τό ὕψος τοῦ μισθοῦ ἐργασίας σέ ὅλους τούς κλάδους τῆς κλωστοϋφαντουργίας βρίσκονται πάνω στή βάση τῶν ἁπλῶν κανόνων τῆς μεθόδου τῶν τριῶν... Παραθέτω μιά περικοπή ἀπό μιά τελευταία διάλεξη... τοῦ κ. Μπάϊνς, τοῦ σημερινοῦ δημάρχου τοῦ Μπλάκμπορν, γιά τή βαμβακοβιομηχανία, στήν ὁποία συνοψίζει μέ τή μεγαλύτερη δυνατή ἀκρίβεια τή βιομηχανική στατιστική τῆς περιφέρειάς του:

„Κάθε πραγματική ἱπποδύναμη βάζει σέ κίνηση 450 αὐτόματα (self-actor) ἀδράχτια, μαζί μέ τά βοηθητικά μηχανήματα, ἤ 200 ἀδράχτια — throstle, ἤ 15 ἀργαλειούς γιά ὕφασμα φάρδους 40 ἰντσῶν, μαζί μέ τίς μηχανές μασουρίσματος, στιμονιάσματος καί κολλαρίσματος. Κάθε ἱπποδύναμη ἀπασχολεῖ στό κλώσιμο $2^1/_2$ ἐργάτες, στήν ὕφανση ὅμως 10 ἐργάτες. 'Ο μέσος μισθός τους εἶναι κάτι πάνω ἀπό $10^1/_2$ σελλίνια τήν ἑβδομάδα κατά ἄτομο... Τά μέσα νούμερα τῶν νημάτων πού βγάζουν εἶναι 30 — 32 γιά τό στιμόνι καί 34 — 36 γιά τό ὑφάδι. "Αν ὑπολογίσουμε 13 οὐγγιές νῆμα τό βδομαδιάτικο προϊόν τοῦ κάθε ἀδραχτιοῦ, τότε ἔχουμε 824.700 λίβρες νῆμα τήν ἑβδομάδα, γιά τό ὁποῖο καταναλώνονται 970.000 λίβρες ἤ 2.300 μπάλλες βαμβάκι ἀξίας 28.300 λιρῶν στερλινῶν... Στήν περιφέρειά μας (σέ ἀκτίνα 5 ἀγγλικῶν μιλλίων γύρω ἀπό τό Μπλάκμπορν) ἡ βδομαδιάτικη κατανάλωση βαμβακιοῦ φτάνει τό 1.530.000 λίβρες ἤ 3.650 μπάλλες ἀξίας 44.625 λίρ. στ. Δηλαδή, τό $^1/_{18}$ τῆς κατανάλωσης βαμβακιοῦ ἀπό ὅλη τήν βαμβακονηματουργία τοῦ 'Ενωμένου Βασιλείου καί τό $^1/_6$ ὅλης τῆς μηχανοκίνητης ὑφαντουργίας".

Σύμφωνα, λοιπόν, μέ τούς ὑπολογισμούς τοῦ κ. Μπάϊνς, ὁ συνολικός ἀριθμός τῶν ἀδραχτιῶν τῆς βαμβακουργίας τοῦ 'Ενωμένου Βασιλείου πρέπει νά εἶναι 28.800.000, πού γιά τήν πλήρη ἀπασχόλησή τους θά ἀπαιτοῦσαν 1.432.080.000 λίβρες βαμβάκι. 'Η εἰσαγωγή βαμβακιοῦ, ὅμως, μετά τήν ἀφαίρεση τῆς ἐξαγωγῆς, ἦταν τό 1856 καί 1857 μόνον 1.022.576.832 λίβρες. Πρέπει, λοιπόν, νά ἔχει σημειωθεῖ ὑποχρεωτικά ἕνα ἔλλειμμα 409.503.168 λιβρῶν. 'Ο κ. Μπάϊνς, πού εἶχε τήν καλοσύνη νά συζητήσει μαζί μου τό σημεῖο αὐτό, νομίζει ὅτι, ἄν ὑπολογιστεῖ ἡ χρονιάτικη κατανάλωση βαμβακιοῦ μέ βάση τήν κατανάλωση στήν περιφέρεια τοῦ Μπλάκμπορν, θά ἔβγαινε πολύ μεγάλη, ὄχι μόνο λόγω τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στά νούμερα τῶν νημάτων πού κλώθονται, ἀλλά καί τῆς καλύτερης ποιότητας τῶν μηχανῶν. Τή συνολική χρονιάτικη κατανάλωση βαμβακιοῦ τοῦ 'Ενωμένου Βασιλείου τήν ὑπολόγιζε 1.000 ἑκατομμύρια λίβρες. "Αν, ὅμως, ἔχει δίκιο, καί ὑπάρχει πραγματικά πλεόνασμα προσφορᾶς $22^1/_2$ ἑκατομ. λιβρῶν, τότε φαίνεται ὅτι ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά τώρα κιόλας εἶναι περίπου ἰσόρροπες, καί ἄν ἀκόμα

δέν πάρουμε ὑπόψη τά πρόσθετα ἀδράχτια καί τούς πρόσθετους ἀργαλειούς, πού κατά τόν κ. Μπάϊνς στήνονται τώρα στήν περιφέρειά του καί ἄν κρίνουμε μέ βάση αὐτά, πιθανόν νά γίνεται τό ἴδιο καί σέ ἄλλες περιφέρειες» (σελ. 59, 60, 61).

III. Γενική περιγραφή: ἡ κρίση τοῦ βαμβακιοῦ 1861—1865

Προϊστορία 1845—1860

1845. Περίοδος ἄνθησης τῆς βαμβακοβιομηχανίας. Πολύ χαμηλή ἡ τιμή τοῦ βαμβακιοῦ. Ὁ Λ. Χόρνερ λέει γι' αὐτό:

«Τά τελευταῖα 8 χρόνια δέν γνώρισα καμιά περίοδο μέ τόσο ζωηρές δουλιές, ὅπως τό τελευταῖο καλοκαίρι καί τό φθινόπωρο, ἰδίως στήν βαμβακονηματουργία. Σ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ ἑξαμήνου κάθε ἑβδομάδα μοῦ ἀνακοίνωναν νέες ἐπενδύσεις κεφαλαίων σέ ἐργοστάσια. Πότε ἐπρόκειτο γιά νέα ἐργοστάσια, πού ἀναγείρονταν, πότε γιά ἐργοστάσια πού ἀργοῦσαν καί ἔβρισκαν νέους ἐνοικιαστές, πότε ἐπεκτείνονταν ἐργοστάσια πού λειτουργοῦσαν καί στήνονταν καινούργιες, πιό ἰσχυρές ἀτμομηχανές καί μηχανές ἐργασίας». («Reports of Insp. of Fact., October 1845», p. 13).

1846. Ἀρχίζουν τά παράπονα:

«Ἐδῶ καί κάμποσο καιρό ἀκούγω ἀπό πάρα πολλούς βαμβακοεργοστασιάρχες παράπονα σχετικά μέ τήν πιεστική κατάσταση τῆς ἐπιχείρησής τους... Τίς τελευταῖες 6 ἑβδομάδες διάφορα ἐργοστάσια ἄρχισαν νά περιορίζουν τίς ὧρες ἐργασίας τους, συνήθως σέ 8 ὧρες τήν ἡμέρα, ἀντί 12. Τό γεγονός αὐτό φαίνεται νά διαδίδεται... σημειώθηκε μεγάλη ἄνοδος τῆς τιμῆς τοῦ βαμβακιοῦ καί... ὄχι μόνο δέν ἀκολούθησε αὔξηση τῆς τιμῆς τοῦ ἕτοιμου προϊόντος, ἀλλά... οἱ τιμές του εἶναι χαμηλότερες ἀπό ὅ,τι ἦταν πρίν τήν ἀνατίμηση τοῦ βαμβακιοῦ. Ἡ μεγάλη αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν βαμβακουργείων τά τελευταῖα 4 χρόνια, πρέπει νά εἶχε σάν συνέπεια, ἀπό τή μιά μεριά, μιά πολύ αὐξημένη ζήτηση πρώτης ὕλης καί, ἀπό τήν ἄλλη, μιά πολύ αὐξημένη προσφορά ἕτοιμων προϊόντων στήν ἀγορά. Καί οἱ δυό αὐτές αἰτίες μαζί πρέπει νά προκάλεσαν τή συμπίεση τοῦ κέρδους, ὅσο καιρό ἔμεναν ἀμετάβλητες ἡ προσφορά τῆς πρώτης ὕλης καί ἡ ζήτηση τοῦ ἕτοιμου προϊόντος. Ἐπέδρασαν ὅμως ἀκόμα πιό πολύ, γιατί, ἀπό τή μιά μεριά, ἡ προσφορά βαμβακιοῦ ἦταν τελευταῖα ἀνεπαρκής καί, ἀπό τήν ἄλλη, γιατί ὑποχώρησε ἡ ζήτηση τοῦ ἕτοιμου προϊόντος σέ διάφορες ἀγορές τοῦ ἐσωτερικοῦ καί τοῦ ἐξωτερικοῦ». («Reports of Insp. of Fact., October 1846», p. 10).

Ἡ αὐξανόμενη ζήτηση πρώτης ὕλης καί τό παραγέμισμα τῆς ἀγορᾶς μέ ἕτοιμα προϊόντα πᾶνε φυσικά χέρι — χέρι. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ τότε ἐπέκταση τῆς βιομηχανίας καί ἡ μετέπειτα στασιμότητα δέν περιορίστηκαν μόνο στίς βαμβακουργικές περιφέρειες. Στήν περιφέρεια τοῦ Μπράντφορντ, μέ ἀναπτυγμένη τή βιομηχανία μαλλιοῦ-πενιέ, ὑπῆρχαν τό 1836 μόνο 318 ἐργοστάσια, ἐνῶ

τό 1846 ὑπῆρχαν 490 ἐργοστάσια. Οἱ ἀριθμοί αὐτοί δέν ἐκφράζουν καθόλου τήν πραγματική αὔξηση τῆς παραγωγῆς, γιατί ἐπεκτάθηκαν ταυτόχρονα τά ὑπάρχοντα ἐργοστάσια. Αὐτό ἰσχύει κυρίως καί γιά τά νηματουργεῖα λινοῦ.

«Ὅλα αὐτά συμβάλανε λίγο-πολύ στόν κορεσμό τῆς ἀγορᾶς τά τελευταῖα 10 χρόνια, στόν ὁποῖο πρέπει νά ἀποδοθεῖ, στό μεγαλύτερό της μέρος, ἡ τωρινή στασιμότητα στίς δουλιές... Ἡ ὄχι καλή κατάσταση τῶν ἐργασιῶν προκύπτει φυσικότατα ἀπό τήν τόσο γρήγορη αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργοστασίων καί τῶν μηχανῶν». («Reports of Insp. of Fact., October 1846», p. 30).

1847. Τόν Ὀχτώβρη νομισματική κρίση. Προεξοφλητικός τόκος 8%. Προηγήθηκε ἤδη ἡ κατάρρευση τῆς κερδοσκοπίας μέ τούς σιδηροδρόμους καί ἡ ἀπάτη μέ τίς συναλλαγματικές εὐκολίες τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν. Ὅμως:

«Ὁ κ. Μπαῖκερ δίνει πολύ ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες σχετικά μέ τήν αὐξημένη τά τελευταῖα χρόνια ζήτηση βαμβακιοῦ, μαλλιοῦ καί λιναριοῦ, λόγω τῆς ἐπέκτασης τῶν ἀντίστοιχων βιομηχανιῶν. Θεωρεῖ τήν αὐξημένη ζήτηση αὐτῶν τῶν πρώτων ὑλῶν, ἰδίως ἐπειδή παρουσιάστηκε σέ ἐποχή, πού ἡ προσφορά τους ἔπεσε πολύ κάτω ἀπό τόν μέσο ὅρο, σχεδόν ἀρκετή γιά νά ἐξηγήσει τή σημερινή πιεστική κατάσταση σ' αὐτούς τούς κλάδους τῆς βιομηχανίας, ἀκόμα καί χωρίς νά χρειαστεῖ νά ἐπικαλεστεῖ κανείς τό ξεχαρβάλωμα τῆς χρηματαγορᾶς. Ἡ ἄποψη αὐτή ἐπιβεβαιώνεται πέρα γιά πέρα μέ τίς δικές μου τίς παρατηρήσεις καί μέ ὅσα ἔμαθα ἀπό ἀνθρώπους πού ξέρουν τήν πιάτσα. Αὐτοί οἱ διάφοροι κλάδοι τῆς βιομηχανίας βρίσκονταν ὅλοι σέ πιεστική ἤδη κατάσταση, ὅταν οἱ προεξοφλήσεις μποροῦσαν εὔκολα ἀκόμα νά γίνονται πρός 5% ἤ καί ἀκόμα πιό κάτω. Ἀντίθετα, ἦταν πλούσια ἡ προσφορά ἀκατέργαστου μεταξιοῦ, οἱ τιμές του μέτριες, καί συνεπῶς οἱ δουλιές πήγαιναν καλά, ὡς... τίς τελευταῖες 2 ἤ 3 ἑβδομάδες, ὅταν ἡ νομισματική κρίση ἔθιξε, ἀναμφισβήτητα, ὄχι μόνο τούς ἴδιους τούς μεταξοβιομήχανους, ἀλλά ἀκόμα περισσότερο τούς κύριους πελάτες τους, τούς ἐργοστασιάρχες εἰδῶν μόδας. Μιά ματιά στίς ἐπίσημες ἐκθέσεις, πού δημοσιεύτηκαν, δείχνει ὅτι ἡ βαμβακοβιομηχανία αὐξήθηκε τά τελευταῖα τρία χρόνια σχεδόν κατά 27%. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν, ὅτι ἡ τιμή τοῦ βαμβακιοῦ σέ στρογγυλούς ἀριθμούς αὐξήθηκε ἀπό 4 σέ 6 πένες ἡ λίβρα, ἐνῶ τό νῆμα, χάρη στήν αὐξημένη προσφορά πουλιέται μόνον ἐλάχιστα πάνω ἀπό τήν προηγούμενη τιμή του. Ἡ ἐριοβιομηχανία ἄρχισε νά ἐπεκτείνεται τό 1836. Ἀπό τότε στό Ὑόρκσαϊρ αὐξήθηκε κατά 40% καί στή Σκωτία ἀκόμα περισσότερο. Ἀκόμα μεγαλύτερη εἶναι ἡ αὔξηση στή βιομηχανία μαλλιῶν-πενιέ[18]. Οἱ ὑπολογισμοί μᾶς δίνουν ἐδῶ γιά τό ἴδιο χρονικό διάστημα μιά ἐπέκταση πάνω ἀπό 74%. Γι' αὐτό ἦταν τεράστια ἡ κατανάλωση ἀκατέργαστου μαλλιοῦ. Ἡ βιομηχανία λινοῦ παρουσιάζει ἀπό τό 1839 αὔξηση: 25% πε-

[18] Στήν Ἀγγλία κάνουν αὐστηρή διάκριση ἀνάμεσα στήν Woollen Manufacture πού κλώθει καί ὑφαίνει κοντόϊνο μαλλί (κύριο κέντρο τό Λίτζ) καί στήν Worsted Manufacture πού ἀπό μακρόϊνο μαλλί κλώθει νῆμα πενιέ καί ὑφαίνει μ' αὐτό (κύρια ἕδρα τό Μπράντφορντ στό Ὑόρκσαϊρ). — Φ. Ε.

ρίπου στήν Ἀγγλία, 22% στή Σκωτία καί σχεδόν 90% στήν Ἰρλανδία[19]. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι, μέ ταυτόχρονες κακές σοδειές λιναριοῦ, ἡ πρώτη ὕλη ἀκρίβαινε κατά 10 λίρ. στ. ὁ τόννος, ἐνῶ, ἀντίθετα, ἡ τιμή τοῦ νήματος ἔπεσε κατά 6 πέν. ἡ δεσμίδα». («Reports of Insp. of Fact., October 1847», p. 30 — 31).

1849. Ἀπό τούς τελευταίους μῆνες τοῦ 1848 οἱ δουλιές ξαναζωντάνεψαν πάλι.

«Ἡ τιμή τοῦ λιναριοῦ, πού ἦταν τόσο χαμηλή, ὥστε νά ἐξασφαλίζει σχεδόν κάτω ἀπό οποιεσδήποτε μελλοντικές συνθῆκες ἕνα ἀνεκτό κέρδος, παρακίνησε τούς ἐργοστασιάρχες νά αὐξάνουν διαρκῶς τήν παραγωγή τους. Οἱ ἐργοστασιάρχες μάλλινων εἰδῶν ἦταν γιά ἕνα διάστημα, στίς ἀρχές τοῦ χρόνου, πολύ ἐντατικά ἀπασχολημένοι... φοβᾶμαι, ὅμως, ὅτι ἀποστολές μάλλινων ἐμπορευμάτων γιά ἀποθήκευση παίρνουν συχνά τή θέση τῆς πραγματικῆς ζήτησης, καί ὅτι οἱ περίοδες φαινομενικῆς ἄνθησης, δηλαδή πλήρους ἀπασχόλησης τῶν ἐργοστασίων, δέν συμπίπτουν πάντα μέ τίς περίοδες πραγματικῆς ζήτησης. Στή διάρκεια μερικῶν μηνῶν πήγαιναν ἐξαιρετικά καλά οἱ δουλιές μέ μάλλινα-πενιέ... Στήν ἀρχή τῆς περιόδου πού ἀναφέραμε, οἱ τιμές τοῦ μαλλιοῦ ἦταν ἐξαιρετικά χαμηλές. Οἱ νηματουργοί ἐπιχειρηματίες ἐφοδιάστηκαν μέ μαλλί σέ συμφέρουσες τιμές, καί σίγουρα σέ σημαντικές ποσότητες. Ὅταν οἱ τιμές τῶν μαλλιῶν ἀνέβηκαν μέ τίς πουλήσεις τῆς ἄνοιξης, οἱ νηματουργοί ἔβγαλαν ὄφελος ἀπό αὐτό καί τό διατήρησαν τό ὄφελος, γιατί ἡ ζήτηση ἕτοιμων προϊόντων ἦταν σημαντική καί σταθερή». («Reports of Insp. of Fact., [April] 1849», p. 42).

«Ἄν προσέξουμε τίς διακυμάνσεις στήν κατάσταση τῶν ἐργασιῶν, πού ἐδῶ καί 3 ὥς 4 χρόνια συντελέστηκαν στίς βιομηχανικές περιφέρειες τῆς Ἀγγλίας, πρέπει, νομίζω, νά παραδεχθοῦμε, ὅτι κάπου ὑπάρχει μιά μεγάλη αἰτία διαταραχῆς... Μήπως ἡ τεράστια παραγωγική δύναμη τῶν ἀριθμητικά αὐξημένων μηχανῶν πρόσφερε ἐδῶ ἕνα νέο στοιχεῖο;» («Reports of Insp. of Fact., 30th April 1849», p. 42, 43).

Τό Νοέμβρη τοῦ 1848, καθώς καί τό Μάη καί τό καλοκαίρι ὥς τόν Ὀχτώβρη τοῦ 1849, οἱ δουλιές πήγαιναν ὅλο καί καλύτερα.

«Περισσότερα ἀπ' ὅλα ἰσχύει αὐτό γιά τήν παραγωγή ὑφασμάτων ἀπό μαλλί-πενιέ, πού συγκεντρώνεται γύρω ἀπό τό Μπράντφορντ καί τό Χάλιφαξ. Ποτέ στό παρελθόν ἡ βιομηχανία αὐτή δέν πῆρε οὔτε κατά προσέγγιση τίς σημερινές της διαστάσεις... Ἡ κερδοσκοπία μέ τήν πρώτη ὕλη καί ἡ ἀβεβαιότητα σχετικά μέ τήν πιθανή προσφορά της προκαλοῦσε ἀνέκαθεν μεγαλύτερη ἀναστάτωση καί συχνότερες διακυμάνσεις στή βαμβακοβιομηχανία ἀπό κάθε ἄλλο κλάδο τῆς βιομηχανίας. Τώρα πραγματοποιεῖται ἐδῶ μιά συσσώρευση ἀποθεμάτων ἀπό βαμβακερά εἴδη κατώτερης ποιότητας, πού ἀνησυχεῖ τούς μικρούς νηματουργούς καί πού ἤδη τούς ζημιώνει, ἔτσι πού πολλοί ἀπό αὐτούς ἐργάζονται περιορισμένο χρόνο». («Reports of Insp. of Fact., October 1849», p. 64, 65).

[19] Αὐτή ἡ γρήγορη ἐπέκταση τῆς παραγωγῆς λινοῦ νήματος μέ μηχανές στήν Ἰρλανδία κατάφερε τότε θανάσιμο πλῆγμα στήν ἐξαγωγή τοῦ γερμανικοῦ λινοῦ, πού παράγονταν μέ χειροποίητο νῆμα (στή Σιλεσία, στό Λάουζιτς, στή Βεστφαλία). — Φ. Ε.

1850. Ἀπρίλης. Οἱ δουλιές συνεχίζονται μέ ζωηρότητα. Ἐξαίρεση:

«Μεγάλη ὕφεση σέ ἕνα μέρος τῆς βαμβακοβιομηχανίας, λόγω ἀνεπαρκοῦς προσφορᾶς τῆς πρώτης ὕλης, εἰδικά νημάτων μεγάλου νούμερου καί γιά βαριά ὑφαντά... Ὑπάρχει ὁ φόβος, ὅτι μιά παρόμοια ἀντίδραση θά προκαλέσει στή βιομηχανία μαλλιῶν-πενιέ ὁ αὐξημένος ἀριθμός μηχανῶν, πού ἐγκαταστάθηκαν τελευταῖα. Ὁ κ. Μπαῖκερ ὑπολογίζει ὅτι μόνον τό 1849 σ' αὐτόν τό βιομηχανικό κλάδο τό προϊόν τῶν ἀργαλειῶν αὐξήθηκε κατά 40% καί τῶν ἀδραχτιῶν κατά 25 — 30%, καί ἡ ἐπέκταση συνεχίζεται ἀκόμα μέ τόν ἴδιο ρυθμό». («Report of Insp. of Fact., April 1850», p. 54).

1850. Ὀχτώβρης.

«Ἡ τιμή τοῦ βαμβακιοῦ ἐξακολουθεῖ... νά προκαλεῖ μιά σημαντική πιεστική κατάσταση σ' αὐτό τόν κλάδο τῆς βιομηχανίας, ἰδίως σέ τέτια ἐμπορεύματα, στά ὁποῖα ἡ πρώτη ὕλη ἀποτελεῖ σημαντικό μέρος τῶν ἐξόδων παραγωγῆς. Ἡ μεγάλη ἀνατίμηση τοῦ ἀκατέργαστου μεταξιοῦ ἐπέφερε συχνά καί σ' αὐτό τόν κλάδο μιά πιεστική κατάσταση». («Reports of Insp. of Fact., October 1850», p. 14).

Σύμφωνα μέ τήν ἔκθεση τῆς βασιλικῆς ἑταιρίας γιά τήν καλλιέργεια τοῦ λιναριοῦ στήν Ἰρλανδία, ἀπό τήν ὁποία ἔκθεση παραθέσαμε ἐδῶ μιά περικοπή, ἡ ὑψηλή τιμή τοῦ λιναριοῦ καί οἱ χαμηλές τιμές ἄλλων ἀγροτικῶν προϊόντων ἐξασφάλισαν ἐδῶ σημαντική αὔξηση τῆς παραγωγῆς λιναριοῦ γιά τό ἑπόμενο ἔτος. (σελ. 33).

1853. Ἀπρίλης. Μεγάλη ἄνθηση.

«Τά τελευταῖα 17 χρόνια, στή διάρκεια τῶν ὁποίων πληροφοροῦμαι ἐπίσημα γιά τήν κατάσταση στή βιομηχανική περιοχή τοῦ Λάνκασαϊρ, δέν συνάντησα ποτέ τέτια γενική ἄνθηση. Σέ ὅλους τούς κλάδους ἡ δραστηριότητα εἶναι ἐξαιρετική», λέει ὁ Λ. Χόρνερ. («Reports of Insp. of Fact., April 1853», p. 19).

1853. Ὀχτώβρης. Ὕφεση στή βαμβακοβιομηχανία. «Ὑπερπαραγωγή». «(Reports of Insp. of Fact., October 1853», p. 15).

1854. Ἀπρίλης.

«Παρά τό γεγονός ὅτι οἱ δουλιές στήν ἐριουργία δέν ἦταν λαμπρές, ἐξασφάλισαν ὡστόσο πλήρη ἀπασχόληση σέ ὅλα τά ἐργοστάσια. Αὐτό ἀφορᾶ καί τή βαμβακουργία. Σ' ὅλο τό ἑξάμηνο πού προηγήθηκε οἱ δουλιές μέ τά πενιέ ἦταν πέρα γιά πέρα ἄρρυθμες... Στή βιομηχανία λινοῦ σημειώθηκε ἀναταραχή, ἐξαιτίας τῆς μειωμένης προσφορᾶς λιναριοῦ καί κάναβης ἀπό τή Ρωσία, λόγω τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου». («Reports of Insp. of Fact., [April] 1854», p. 37).

1859.

«Οἱ δουλιές στή βιομηχανία λινοῦ τῆς Σκωτίας βρίσκονται ἀκόμα σέ πιεστική κατάσταση... γιατί ἡ πρώτη ὕλη σπανίζει καί εἶναι ἀκριβή. Ἡ χαμηλή ποιότητα τῆς τελευταίας σοδειᾶς στίς βαλτικές χῶρες, πού εἶναι οἱ κύριοι προμηθευτές

μας, θά ἀσκήσει ἐπιζήμια ἐπίδραση στίς δουλιές αὐτῆς τῆς περιφέρειας. Ἀντίθετα, ἡ ἰούτη, πού σέ πολλά χονδροειδῆ προϊόντα ἐκτοπίζει σιγά-σιγά τό λινάρι, δέν εἶναι οὔτε ἀσυνήθιστα ἀκριβή, οὔτε σπανίζει... Περίπου οἱ μισές μηχανές στή Ντάντη κλώθουν σήμερα ἰούτη». («Reports of Insp. of Fact., April 1859», p. 19). — «Ἐξαιτίας τῆς ὑψηλῆς τιμῆς τῆς πρώτης ὕλης ἡ λινονηματουργία ἐξακολουθεῖ ἀκόμα νά μή δίνει ἱκανοποιητικό κέρδος, καί, ἐνῶ ὅλα τά ἄλλα ἐργοστάσια ἐργάζονται ὅλες τίς ὧρες, ἔχουμε διάφορα παραδείγματα, πού σταμάτησαν μηχανές ἐπεξεργασίας λιναριοῦ... Ἡ νηματουργία ἰούτης... βρίσκεται σέ πιό ἱκανοποιητική κατάσταση, γιατί ἡ τιμή αὐτῆς τῆς πρώτης ὕλης μετριάστηκε τελευταῖα». («Reports of Insp. of Fact., October 1859», p. 20).

1861 — 1864. Ἐμφύλιος πόλεμος στήν Ἀμερική. Cotton Famine[1*].
Τό μεγαλύτερο παράδειγμα διακοπῆς τοῦ προτσές παραγωγῆς λόγω ἔλλειψης καί ἀκρίβειας τῆς πρώτης ὕλης.

1860. Ἀπρίλης.

«Ὅσο γιά τήν πορεία τῶν ἐργασιῶν, χαίρομαι, ὅτι μπορῶ νά σᾶς γνωστοποιήσω ὅτι, παρ᾿ ὅλη τήν ὑψηλή τιμή τῆς πρώτης ὕλης, ὅλες οἱ κλωστοϋφαντουργικές βιομηχανίες, μέ ἐξαίρεση τή μεταξοβιομηχανία, ἐργάζονται ἀρκετά καλά στή διάρκεια τοῦ τελευταίου ἑξαμήνου... Σέ μερικές βαμβακουργικές περιφέρειες ζητήθηκαν ἐργάτες μέ ἀγγελίες, καί οἱ ἐργάτες μετακινήθηκαν σ᾿ αὐτές ἀπό τό Νόρφολκ καί ἀπό ἄλλες ἀγροτικές κομητεῖες... Φαίνεται, πώς σέ ὅλους τούς κλάδους τῆς βιομηχανίας ἐπικρατεῖ μεγάλη ἔλλειψη πρώτης ὕλης... Αὐτή ἡ ἔλλειψη μόνο... εἶναι πού μᾶς κρατᾶ μέσα σέ ὁρισμένα ὅρια. Στή βαμβακουργία δέν ἦταν ποτέ τόσο μεγάλος ὁ ἀριθμός τῶν νεοϊδρυθέντων ἐργοστασίων, ἡ ἐπέκταση τῶν ἤδη ὑπαρχόντων καί ἡ ζήτηση ἐργατῶν. Πρός ὅλες τίς κατευθύνσεις ἀναζητεῖται πρώτη ὕλη». («Reports of Insp. of Fact., April 1860». [p. 57]).

1860. Ὀχτώβρης.

«Πῆγαν καλά οἱ δουλιές στίς περιφέρειες μέ βιομηχανίες βαμβακιοῦ, μαλλιοῦ καί λινοῦ. Ὅπως λένε μάλιστα στήν Ἰρλανδία ἐδῶ καί ἕνα χρόνο πῆγαν πολύ καλά καί θά πήγαιναν ἀκόμα καλύτερα οἱ δουλιές, ἄν δέν ἦταν ὑψηλή ἡ τιμή τῆς πρώτης ὕλης. Οἱ νηματουργοί λιναριοῦ φαίνεται νά περιμένουν μέ μεγαλύτερη, ἀπό κάθε ἄλλη φορά, ἀνυπομονησία, νά τούς ἀνοίξουν οἱ σιδηρόδρομοι τίς βοηθητικές πηγές πρώτης ὕλης τῶν Ἰνδιῶν καί τήν ἀντίστοιχη ἀνάπτυξη τῆς ἰνδικῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, γιά νά προμηθεύονται ἐπιτέλους... τίς ἀντίστοιχες μέ τίς ἀνάγκες τους ποσότητες λιναριοῦ». («Reports of Insp. of Fact., October 1860», p. 37).

1861. Ἀπρίλης.

«Οἱ δουλιές τούτη τή στιγμή πᾶνε δύσκολα... Μερικά ἐργοστάσια βαμβακουργίας ἐργάζονται μέ περιορισμένο χρόνο ἐργασίας καί πολλά σαπουνοποιεῖα ἐργάζονται ἐνμέρει μόνο. Ἡ πρώτη ὕλη εἶναι ἀκριβή. Σχεδόν σέ ὅλους τούς κλάδους τῆς κλωστοϋφαντουργίας ἡ τιμή της εἶναι ὑψηλότερη ἀπό τήν τιμή, πού μπορεῖ

[1*] πεῖνα βαμβακιοῦ.

νά τήν ἐπεξεργαστοῦν γιά τή μεγάλη μάζα τῶν καταναλωτῶν». («Reports of Insp. of Fact., April 1861», p. 33).

Τώρα φάνηκε ὅτι τό 1860 σημειώθηκε ὑπερπαραγωγή στή βαμβακοβιομηχανία. Οἱ συνέπειες ἀπ᾿ αὐτήν ἔγιναν αἰσθητές στή διάρκεια ἀκόμα τῶν ἑπόμενων ἐτῶν.

«Χρειάστηκαν δυό ὥς τρία χρόνια γιά ν᾿ ἀπορροφηθεῖ ἀπό τήν παγκόσμια ἀγορά ἡ ὑπερπαραγωγή τοῦ 1860». («Reports of Insp. of Fact., October 1863», p. 127). «Ἡ ἄσχημη κατάσταση τῶν ἀγορῶν γιά ἕτοιμα βαμβακουργικά προϊόντα στήν Ἀνατολική Ἀσία, στίς ἀρχές τοῦ 1860, εἶχε ἀντίστοιχο ἀντίχτυπο στήν πορεία τῶν ἐργασιῶν στό Μπλάκμπορν, ὅπου κατά μέσο ὅρο 30.000 μηχανοκίνητοι ἀργαλειοί ἀπασχολοῦνται σχεδόν ἀποκλειστικά μέ τήν παραγωγή ὑφαντῶν γιά τήν ἀγορά αὐτή. Ἡ συνέπεια ἦταν, ὅτι ἡ ζήτηση ἐργασίας ἐδῶ νά ἦταν περιορισμένη πολλούς μῆνες προτοῦ γίνει αἰσθητή ἡ ἐπίδραση τοῦ ἀποκλεισμοῦ τοῦ βαμβακιοῦ. Εὐτυχῶς, σώθηκαν ἔτσι πολλοί ἐργοστασιάρχες ἀπό τήν καταστροφή. Ἡ ἀξία τῶν ἀποθεμάτων ἀνέβηκε, τόν καιρό πού τά κρατοῦσαν στίς ἀποθῆκες καί ἔτσι ἀποφεύχθηκε ἡ τρομακτική ὑποτίμηση, πού ἀλλιῶς εἶναι ἀναπόφευχτη σέ μιά τέτια κρίση». («Reports of Insp. of Fact., October 1862», p. 28, 29, 30).

1861. Ὀχτώβρης.

«Ἐδῶ καί κάμποσο καιρό οἱ δουλιές πήγαιναν πολύ ἄσχημα... Δέν εἶναι καθόλου ἀπίθανο, κατά τή διάρκεια τῶν χειμωνιάτικων μηνῶν, πολλά ἐργοστάσια νά περιορίσουν πολύ τίς ὧρες ἐργασίας. Αὐτό μποροῦσε ὡστόσο νά τό προβλέψει κανείς... ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπό τίς αἰτίες πού διέκοψαν τή συνηθισμένη εἰσαγωγή βαμβακιοῦ ἀπό τήν Ἀμερική καί τίς ἐξαγωγές μας στήν Ἀμερική, ὁ περιορισμός τοῦ χρόνου ἐργασίας θἄταν ἀναγκαῖος γιά τόν ἐπερχόμενο χειμώνα, ἐξαιτίας τῆς μεγάλης αὔξησης τῆς παραγωγῆς τά τελευταῖα τρία χρόνια καί τῶν διαταραχῶν στήν ἰνδική καί στήν κινεζική ἀγορά». («Reports of Insp. of Fact., October 1861», p. 19).

Ἀπορρίμματα βαμβακιοῦ. Βαμβάκι τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν (Surat). Ἐπίδραση στό μισθό τῶν ἐργατῶν. Τελειοποίηση τῶν μηχανῶν. Ἀντικατάσταση βαμβακιοῦ μέ κόλλα καί ὀρυχτά. Ἐπίδραση αὐτῆς τῆς κόλλας στούς ἐργάτες. Νηματουργοί λεπτότερων νημάτων. Ἀπάτη τῶν ἐργοστασιαρχῶν.

«Ἕνας ἐργοστασιάρχης μοῦ γράφει τά ἑξῆς: „Ὅσο γιά τόν ὑπολογισμό τῆς κατανάλωσης βαμβακιοῦ ἀνά ἀδράχτι, δέν ὑπολογίζετε ἀρκετά τό γεγονός πώς, ὅταν τό βαμβάκι εἶναι ἀκριβό, ὁ κάθε νηματουργός συνηθισμένων νημάτων (ἄς ποῦμε ὥς τό Νο 40, κυρίως Νο 12 — 32), κλώθει τόσο λεπτά νήματα, ὅσο τοῦ εἶναι αὐτό δυνατό, δηλαδή θά κλώθει Νο 16 ἀντί Νο 12 πού ἔκλωθε πρίν, ἤ Νο 22 ἀντί Νο 16 κλπ. Καί ὁ ὑφαντής, πού ὑφαίνει μ᾿ αὐτά τά λεπτά νήματα, θά δώσει στό κάμποτό του τό συνηθισμένο βάρος, προσθέτοντας σ᾿ αὐτό περισσότερη κόλλα. Αὐτό τό βοηθητικό μέσο χρησιμοποιεῖται τώρα σέ πραγματικά ἐπονείδιστο βαθμό. Ἔμαθα ἀπό σίγουρη πηγή ὅτι ὑπάρχουν συνηθισμένα Shirtings[1*]

[1*] ὑφάσματα γιά πουκάμισα.

γιά ἐξαγωγή, βάρους 8 λιβρῶν τό κομμάτι, πού ἀποτελοῦνται ἀπό $5^1/_4$ λίβρες βαμβάκι καί ἀπό $2^3/_4$ λίβρες κόλλα. Σέ ὑφαντά ἄλλου εἴδους βάζουν συχνά κόλλα ὥς 50%, ἔτσι πού ὁ ἐργοστασιάρχης δέν ψεύδεται καθόλου, ὅταν καυχιέται ὅτι γίνεται πλούσιος, πουλώντας τά ὑφάσματά του πιό φτηνά τή λίβρα ἀπό ὅσα πλήρωσε γιά τό νῆμα μέ τό ὁποῖο τά ὕφανε"». («Reports of Insp. of Fact., April 1864», p. 27).

«Μοῦ εἶπαν ἐπίσης, ὅτι οἱ ὑφαντές ἀποδίδουν τήν αὐξημένη νοσηρότητά τους στήν κόλλα, πού χρησιμοποιεῖται στά στιμόνια ἀπό βαμβάκι τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν καί πού δέν ἀποτελεῖται πιά, ὅπως πρίν, μόνον ἀπό καθαρό ἀλεύρι. Ὅπως λένε αὐτό τό ὑποκατάστατο τοῦ ἀλευριοῦ ἔχει ὡστόσο τό πολύ μεγάλο πλεονέκτημα, ὅτι αὐξάνει σημαντικά τό βάρος τοῦ ὑφαντοῦ, ἔτσι πού, ὅταν ὑφανθοῦν 15 λίβρες νῆμα, γίνονται 20 λίβρες ὕφασμα». («Reports of Insp. of Fact., October 1863», p. 63. Αὐτό τό ὑποκατάστατο ἦταν ἀλεσμένο τάλκ, πού τό λέγαν China clay ἤ γύψος, πού τόν λέγανε French chalk)[1*]. «Ἡ ἀμοιβή τῶν ὑφαντουργῶν» (ἐδῶ πρόκειται γιά τούς ὑφαντουργούς-ἐργάτες) «μειώνεται πολύ μέ τή χρησιμοποίηση ὑποκατάστατων τοῦ ἀλευριοῦ γιά τό κολλάρισμα τοῦ στιμονιοῦ. Ἡ κόλλα αὐτή κάνει πιό βαρύ τό νῆμα, τό κάνει ὅμως ταυτόχρονα σκληρό καί εὔθραυστο. Κάθε νῆμα τοῦ στιμονιοῦ περνᾶ στόν ἀργαλειό ἀπό τό λεγόμενο μιτάρι, πού οἱ γερές κλωστές του κρατοῦν τό στιμόνι στήν κατάλληλη θέση. Τά σκληροκολλαρισμένα στιμόνια προκαλοῦν διαρκῶς κόψιμο τῶν νημάτων στό μιτάρι. Κάθε σπάσιμο τοῦ νήματος προξενεῖ στόν ὑφαντουργό ἐργάτη πέντε λεπτῶν χάσιμο χρόνου γιά τήν ἐπιδιόρθωσή του. Ὁ ἐργάτης ὑποχρεώνεται νά κάνει τουλάχιστον δέκα φορές περισσότερες ἐπιδιορθώσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἀπό πρίν καί ὁ ἀργαλειός βγάζει φυσικά στίς ὧρες τῆς δουλιᾶς λιγότερο προϊόν» (στό ἴδιο, σελ. 42, 43).

«Στό Ἄστον, Στάλυμπριτζ, Μόσλυ, Ὄλντχεμ καί ἀλλοῦ, ὁ ἐργάσιμος χρόνος περιορίστηκε κατά ἕνα ὁλόκληρο τρίτο, καί, μέ κάθε νέα ἑβδομάδα, οἱ ὧρες ἐργασίας περιορίζονται ἀκόμα περισσότερο... Ταυτόχρονα μέ τή συντόμευση αὐτή τοῦ χρόνου ἐργασίας κόβεται σέ πολλούς κλάδους καί ὁ μισθός ἐργασίας». (σελ. 13).

Στίς ἀρχές τοῦ 1861 ἔγινε μιά ἀπεργία τῶν ὑφαντουργῶν πού ἐργάζονται σέ μηχανοκίνητους ἀργαλειούς σέ μερικά μέρη τοῦ Λάνκασαϊρ. Διάφοροι ἐργοστασιάρχες εἶχαν ἀναγγείλει μείωση τῶν μισθῶν ἀπό 5 — $7^1/_2$%. Οἱ ἐργάτες ἐπέμεναν νά διατηρηθοῦν οἱ μισθοί στό ἴδιο ὕψος, νά περιοριστοῦν ὅμως οἱ ὧρες ἐργασίας. Αὐτό δέν ἔγινε δεχτό καί ἡ ἀπεργία ξέσπασε. Ὕστερα ἀπό ἕνα μήνα οἱ ἐργάτες ὑποχρεώθηκαν νά ὑποχωρήσουν. Τώρα ὅμως πέτυχαν καί τά δυό:

«Ἐκτός ἀπό τή μείωση τῶν μισθῶν, πού τελικά τή δέχθηκαν οἱ ἐργάτες, τώρα πολλά ἐργοστάσια ἐργάζονται ἐπίσης περιορισμένο χρόνο». («Reports of Insp. of Fact., April 1861», p. 23).

1862. Ἀπρίλης.

«Ἀπό τότε πού ἔγραψα τήν τελευταία ἔκθεσή μου, μεγάλωσαν σημαντικά τά βάσανα τῶν ἐργατῶν. Ἀλλά ποτέ, σ' ὅλη τήν ἱστορία τῆς βιομηχανίας, δέν

[1*] γαλλικό ἀσβέστι.

ἔχουν ὑποφέρει τόσο ἀπότομα καί τόσο μεγάλα βάσανα μέ τόσο σιωπηλή καρτερία καί μέ τόσο ὑπομονητική αὐτοσυναίσθηση». («Reports of Insp. of Fact., April 1862», p. 10). — «Τό ποσοστό τῶν ἐντελῶς ἄνεργων ἐργατῶν σήμερα, δέν φαίνεται νά εἶναι πολύ μεγαλύτερο ἀπό τό 1848, ὅταν κυριαρχοῦσε συνηθισμένος πανικός, πού ἦταν ὅμως ἀρκετά σημαντικός γιά νά παρακινήσει τούς ἀνήσυχους ἐργοστασιάρχες νά φτιάξουν μιά στατιστική γιά τή βαμβακοβιομηχανία, ὅμοια μ' αὐτήν, πού ἐκδίδουν τώρα κάθε ἑβδομάδα... Τό Μάη τοῦ 1848, ἀπό ὅλους τούς ἐργάτες βαμβακουργίας στό Μάντσεστερ 15% ἦταν ἄνεργοι, 12% ἐργάζονταν περιορισμένο χρόνο ἐργασίας, ἐνῶ 70% ἀπασχολοῦνταν ὅλο τόν ἐργάσιμο χρόνο. Στίς 28 τοῦ Μάη 1862 ἦταν 15% ἄνεργοι, 35% ἐργάζονταν περιορισμένο χρόνο ἐργασίας καί 49% ὅλο τόν ἐργάσιμο χρόνο... Στά γειτονικά μέρη, λ.χ. στό Στόκπορτ, τό ποσοστό τῶν ἐργατῶν πού δέν ἐργάζονται ὅλες τίς ὧρες, μαζί μέ τό ποσοστό τῶν ἐργατῶν πού δέν ἐργάζονται καθόλου, εἶναι μεγαλύτερο ἀπό τό ποσοστό τῶν ἐργατῶν πού ἐργάζονται ὅλο τόν ἐργάσιμο χρόνο», γιατί ἐδῶ κλώθουν πιό χοντρά νήματα ἀπό ὅ,τι στό Μάντσεστερ (σελ. 16).

1862. Ὀχτώβρης.

«Σύμφωνα μέ τήν τελευταία ἐπίσημη στατιστική, ὑπῆρχαν [τό 1861] στό Ἑνωμένο Βασίλειο 2.887 ἐργοστάσια βαμβακοβιομηχανίας, ἀπ' αὐτά τά 2.109 στήν περιφέρειά μου (στό Λάνκασαϊρ καί στό Τσέσαϊρ). Ἤξερα βέβαια ὅτι ἕνα πολύ μεγάλο μέρος τῶν 2.109 ἐργοστασίων στήν περιφέρειά μου ἦταν μικρά ἐργαστήρια, πού ἀπασχολοῦσαν μόνο λίγους ἀνθρώπους. Μοῦ ἔκανε, ὅμως, ἔκπληξη ὅταν ἀνακάλυψα, πόσο μεγάλος εἶναι ὁ ἀριθμός αὐτός. Σέ 392 ἐργοστάσια, ἤ στό 19%, ἡ κινητήρια δύναμη εἶναι ἀτμός ἤ νερό κάτω τῶν 10 ἵππων. Σέ 345, ἤ 16%, ἀπό 10 ὥς 20 ἵππους. Σέ 1.372 εἶναι πάνω ἀπό 20 ἵππους... Ἕνα μεγάλο μέρος αὐτῶν τῶν μικρῶν ἐργοστασιαρχῶν — πάνω ἀπό τό ἕνα τρίτο τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ — ἦταν οἱ ἴδιοι, ὄχι πρίν ἀπό πολύ καιρό, ἐργάτες. Εἶναι ἄνθρωποι, πού δέν διαθέτουν κεφάλαιο... Τό κύριο βάρος, λοιπόν, πέφτει στά ὑπόλοιπα $^2/_3$». («Reports of Insp. of Fact., October 1862», p. 18, 19).

Σύμφωνα μέ τήν ἴδια ἔκθεση, ἀπό τούς ἐργάτες βαμβακουργούς στό Λάνκασαϊρ καί στό Τσέσαϊρ ἀπασχολοῦνταν τότε πλήρως 40.146 ἤ τό 11,3%, μέ περιορισμένο τό χρόνο ἐργασίας 134.767 ἤ τό 38% καί ἔμεναν χωρίς ἀπασχόληση 179.721 ἤ τό 50,7%. Ἄν ἀπό αὐτά ἀφαιρεθοῦν τά στοιχεῖα, πού ἀφοροῦν τό Μάντσεστερ καί τό Μπόλτον, ὅπου κλώθονται κυρίως λεπτά νήματα, ἕνας κλάδος πού χτυπήθηκε σχετικά λίγο ἀπό τήν ἔλλειψη βαμβακιοῦ, τότε ἡ κατάσταση παρουσιάζεται ἀκόμα χειρότερη, καί συγκεκριμένα: Πλήρως ἀπασχολημένοι 8,5%, ἐνμέρει ἀπασχολημένοι 38%, ἄνεργοι 53,5% (σελ. 19, 20).

«Εἶναι οὐσιαστική ἡ διαφορά γιά τούς ἐργάτες, ἄν ἐπεξεργάζονται βαμβάκι καλῆς ἤ κακῆς ποιότητας. Τούς πρώτους μῆνες τοῦ ἔτους, ὅταν οἱ ἐργοστασιάρχες προσπαθοῦσαν νά κρατοῦν τά ἐργοστάσιά τους σέ λειτουργία, καταναλώνοντας βαμβάκι ἀγορασμένο σέ μέτριες τιμές, μπῆκε πολύ βαμβάκι κακῆς

ποιότητας στά ἐργοστάσια, στά ὁποῖα χρησιμοποιοῦνταν πρωτύτερα συνήθως βαμβάκι καλῆς ποιότητας. Ἡ διαφορά στό μισθό τῶν ἐργατῶν ἦταν τόσο μεγάλη, πού ξέσπασαν πολλές ἀπεργίες, γιατί τώρα, μέ βάση τήν παλιά πληρωμή, μέ τό κομμάτι οἱ ἐργάτες δέν μποροῦσαν νά πιάσουν ἕνα ἀνεκτό μεροκάματο... Σέ μερικές περιπτώσεις ἡ διαφορά ἔφτανε τό μισό τοῦ συνολικοῦ μισθοῦ, ἀκόμα καί ὅταν ἐργάζονταν ὅλο τόν ἐργάσιμο χρόνο, λόγω τῆς χρησιμοποίησης βαμβακιοῦ κακῆς ποιότητας» (σελ. 27).

1863. Ἀπρίλης.

«Φέτος, δέν θά μπορέσουν νά ἀπασχοληθοῦν πλήρως πολύ περισσότεροι ἀπό τούς μισούς ἐργάτες βαμβακουργούς». («Reports of Insp. of Fact., April 1863», p. 14).

«Ἕνα μεγάλο μειονέκτημα, ὅταν χρησιμοποιεῖται βαμβάκι τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν, πού τώρα τό χρησιμοποιοῦν ὑποχρεωτικά τά ἐργοστάσια, εἶναι ὅτι κατά τήν ἐπεξεργασία πρέπει νά ἐπιβραδυνθεῖ πολύ ἡ ταχύτητα, μέ τήν ὁποία ἐργάζονται οἱ μηχανές. Τά τελευταῖα χρόνια προσπάθησαν μέ ὅλα τά μέσα νά μεγαλώσουν αὐτή τήν ταχύτητα, ἔτσι πού οἱ ἴδιες μηχανές νά βγάζουν περισσότερη δουλιά. Ἡ μειωμένη ταχύτητα τῶν μηχανῶν, ὅμως, θίγει καί τόν ἐργάτη, τό ἴδιο ὅπως καί τόν ἐργοστασιάρχη, γιατί ἡ πλειοψηφία τῶν ἐργατῶν πληρώνεται μέ τό κομμάτι, οἱ κλῶστες πληρώνονται ἕνα ὁρισμένο ποσό γιά μιά λίβρα κλωσμένο νῆμα, οἱ ὑφαντές ἕνα ὁρισμένο ποσό γιά ἕνα κομμάτι ὕφασμα. Ἀκόμα καί γιά τούς ἄλλους ἐργάτες, πού δουλεύουν μέ βδομαδιάτικο μισθό, θά μειωνόταν ὁ μισθός, λόγω τῆς μειωμένης παραγωγῆς. Σύμφωνα μέ ὅσα μπόρεσα νά ἐξακριβώσω... καί σύμφωνα μέ τούς καταλόγους πού μέ δώσανε σχετικά μέ τίς φετεινές ἀπολαβές τῶν ἐργατῶν βαμβακουργίας... βγαίνει ὅτι κατά μέσο ὅρο οἱ μισθοί μειώθηκαν κατά 20%, σέ μερικές περιπτώσεις κατά 50%, σέ σχέση μέ τούς μισθούς πού ὑπῆρχαν τό 1861» (σελ. 13). «Τό σύνολο τοῦ μισθοῦ πού θά πάρει ὁ ἐργάτης, ἐξαρτιέται... ἀπό τί εἴδους ὑλικό ἐπεξεργάζεται... Ἡ κατάσταση τῶν ἐργατῶν, σχετικά μέ τό σύνολο τοῦ μισθοῦ πού παίρναν, εἶναι πολύ καλύτερη σήμερα» (Ὀχτώβρης 1863) «ἀπό τήν ἴδια περσινή περίοδο. Οἱ μηχανές τελειοποιήθηκαν, γνώρισαν καλύτερα τήν πρώτη ὕλη καί οἱ ἐργάτες τά βγάζουν πιό εὔκολα πέρα μέ τίς δυσκολίες, μέ τίς ὁποῖες εἶχαν νά παλαίψουν στήν ἀρχή. Πέρσυ τήν ἄνοιξη ἤμουνα στό Πρέστον σέ μιά σχολή ραφτικῆς» (ἀγαθοεργό ἵδρυμα γιά ἄνεργες γυναῖκες), «δυό νεαρά κορίτσια, πού τήν προηγούμενη μέρα εἶχαν σταλεῖ σέ ἕνα ὑφαντουργεῖο, ὅπου, σύμφωνα μέ τίς διαβεβαιώσεις τοῦ ἐργοστασιάρχη, θά μποροῦσαν νά κερδίζουν 4 σελ. τήν ἑβδομάδα, παρακάλεσαν νά τά ξαναπάρουν στή σχολή καί παραπονέθηκαν ὅτι δέν θά μποροῦσαν νά κερδίσουν οὔτε ἕνα σελλίνι τήν ἑβδομάδα. Ἔλαβα πληροφορίες σχετικά μέ τούς Self-acting minders (κλῶστες πού ἐργάζονται σέ αὐτόματες μηχανές)... Οἱ ἄνδρες, πού ἐλέγχουν μερικές αὐτόματες μηχανές, πληρώθηκαν γιά πλήρη ἐργασία 14 ἡμερῶν 8 σελλ. καί 11 πέν., ἀπό αὐτό δέ τό ποσό τούς κρατήθηκε τό νοίκι τοῦ σπιτιοῦ, ὁ ἐργαστασιάρχης ὅμως» (μεγάλη ἡ γεναιοφροσύνη του!) «τούς ἐπέστρεψε, σάν δῶρο, τό μισό νοίκι. Οἱ κλῶστες ἔφεραν σπίτι τους συνολικά 6 σελ. καί 11 πέν. Σέ μερικά μέρη, τούς τελευταίους μῆνες τοῦ 1862, οἱ κλῶστες τῶν αὐτόματων μηχανῶν ἔβγαζαν 5 ὥς 9 σελ. τήν ἑβδομάδα, οἱ ὑφαντές 2 ὥς 6 σελ. τήν ἑβδομάδα... Σήμερα ἐπικρατεῖ μιά πολύ πιό ὑγιής κατάσταση, παρά τό ὅτι στίς περισσότερες περιφέρειες οἱ ἀπολαβές

ἐξακολουθοῦν νά εἶναι πολύ χαμηλές... Ἐκτός ἀπό τό μικρό μῆκος τῶν ἰνῶν τοῦ ἰνδικοῦ βαμβακιοῦ καί ἀπό τίς ἀκαθαρσίες, πού περιέχει, ὑπάρχουν πολλές ἄλλες αἰτίες, πού συνέβαλαν στό μικρότερο κέρδος. Ἔτσι, λ.χ., ἔγινε τώρα συνήθεια νά ἀναμιγνύουν μέ τό ἰνδικό βαμβάκι πολλά ἀπορρίμματα βαμβακιοῦ, πράγμα πού αὐξάνει φυσικά ἀκόμα πιό πολύ τίς δυσκολίες γιά τόν κλώστη. Ἐξαιτίας τοῦ μικροῦ μήκους τῶν ἰνῶν σπᾶνε πιό εὔκολα τά νήματα, ὅταν βγάζουν τά καρούλια καί ὅταν τυλίγεται τό νῆμα, τό δέ καρούλι δέν μπορεῖ νά τό κάνουν νά περιστρέφεται κανονικά... Ἐπίσης, λόγω τῆς μεγάλης προσοχῆς, μέ τήν ὁποία πρέπει νά παρακολουθοῦνται τά νήματα, μιά ὑφάντρια μπορεῖ συχνά νά παρακολουθεῖ μόνον ἕναν ἀργαλειό, καί μόνον πολύ λίγες πάνω ἀπό δυό ἀργαλειούς... Σέ πολλές περιπτώσεις ὁ μισθός τῶν ἐργατῶν μειώθηκε κατά 5%, 7½% καί 10%... στίς περισσότερες περιπτώσεις πρέπει ὁ ἐργάτης μόνος του νά δεῖ, πῶς θά τά βγάλει πέρα μέ τήν πρώτη ὕλη καί πῶς θά καταφέρει νά πετύχει ἕνα μεροκάματο συνηθισμένου ὕψους... Μιά ἄλλη δυσκολία, μέ τήν ὁποία ἔχουν καμιά φορά νά παλαίψουν οἱ ὑφαντουργοί ἐργάτες, εἶναι ὅτι πρέπει νά φτιάξουν ἀπό κακό ὑλικό ἕνα καλό ὕφασμα, καί ὅτι τιμωροῦνται μέ κρατήσεις ἀπό τό μισθό τους, ὅταν ἡ δουλιά τους δέν ἀποδόσει τά ἐπιθυμητά ἀποτελέσματα». («Reports of Insp. of Fact., October 1863», p. 41 — 43).

Οἱ μισθοί ἦταν ἄθλιοι, ἀκόμα καί ἐκεῖ πού ἐργάζονται ὅλο τόν ἐργάσιμο χρόνο. Οἱ ἐργάτες βαμβακουργοί παρουσιάζονταν πρόθυμα σ' ὅλες τίς δημόσιες ἐργασίες πού τούς καλοῦσαν: ἀποστραγγίσεις, κατασκευή δρόμων, σπάσιμο πέτρας, λιθόστρωση, γιά νά πετύχουν τήν ὑποστήριξη τῶν τοπικῶν ἀρχῶν (πού στήν πραγματικότητα ἦταν ὑποστήριξη ὑπέρ τῶν ἐργοστασιαρχῶν. Βλ. «Τό Κεφάλαιο», Βιβλίο I, σελ. 598/581[1*]). Ὅλη ἡ ἀστική τάξη παρακολουθοῦσε τούς ἐργάτες. Ἄν προσφέρνανε στόν ἐργάτη τόν χειρότερο μισθό πείνας καί ἄν ὁ ἐργάτης δέν δεχόταν νά τόν πάρει, τότε ἡ Ἐπιτροπή βοήθειας τόν ἔσβηνε ἀπό τόν κατάλογο τῶν ἀτόμων πού παίρναν ἐπίδομα. Ἦταν μιά χρυσή ἐποχή γιά τούς κύριους ἐργοστασιάρχες, μέ τήν ἔννοια ὅτι οἱ ἐργάτες ὑποχρεώνονταν ἤ νά πεθάνουν τῆς πείνας, ἤ νά δουλέψουν μέ ὁποιοδήποτε ἐπικερδῆ γιά τόν ἀστό μισθό. Ἐδῶ οἱ Ἐπιτροπές βοήθειας παίζαν τό ρόλο τοῦ κέρβερου τῶν ἐργοστασιαρχῶν. Ταυτόχρονα οἱ ἐργοστασιάρχες, σέ μυστική συνεννόηση μέ τήν κυβέρνηση, ἐμπόδιζαν, ὅσο ἦταν αὐτό δυνατό, τή μετανάστευση, ἐνμέρει γιά νά ἔχουν πάντα ἕτοιμο γιά δράση τό κεφάλαιό τους, πού ὑπάρχει στή σάρκα καί στό αἷμα τῶν ἐργατῶν, ἐνμέρει γιά νά ἐξασφαλίσουν τήν εἴσπραξη τοῦ ἐνοικίου κατοικίας πού ἀποσποῦν μέ τή βία ἀπό τούς ἐργάτες.

«Οἱ Ἐπιτροπές βοήθειας δροῦσαν στό σημεῖο αὐτό μέ μεγάλη αὐστηρότητα. Ἄν προσφερόταν ἐργασία, τότε οἱ ἐργάτες, στούς ὁποίους προσφερόταν ἡ ἐργα-

[1*] Βλέπε τόμ. I τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης, 1954, σελ. 595 — 596.

σία, σβήνονταν ἀπό τόν κατάλογο καί ἐξαναγκάζονταν νά τή δεχθοῦν. Ἄν ἀρνοῦνταν νά ἀναλάβουν τήν ἐργασία πού τούς πρόσφερναν... ἡ αἰτία ἦταν ὅτι ὁ μισθός πού θάπαιρναν θά ἦταν ἁπλῶς ὀνομαστικός, ἡ ἐργασία ὅμως θά ἦταν ἐξαιρετικά βαριά» (στό ἴδιο, σελ. 97).

Οἱ ἐργάτες ἦταν πρόθυμοι νά ἀναλάβουν καθελογῆς ἐργασία, πού τούς πρόσφερναν, σύμφωνα μέ τόν Public Works Act[1*].

«Οἱ ἀρχές, πάνω στίς ὁποῖες ὀργανώνονταν οἱ ἐργασίες στή βιομηχανία, διέφεραν σημαντικά ἀπό πόλη σέ πόλη. Ἀλλά, ἀκόμα καί στά μέρη, ὅπου ἡ ἐργασία στό ὕπαιθρο δέν χρησίμευε ἀποκλειστικά σάν δοκιμή ἐργασίας (labour test), ἡ ἐργασία αὐτή πληρωνόταν, ὡστόσο, εἴτε μέ τό συνηθισμένο ἐπίδομα βοήθειας, εἴτε τό πολύ μέ τόσο ἀσήμαντα μεγαλύτερο ποσό πού, πράγματι, ἔφερε τό χαρακτήρα δοκιμῆς ἐργασίας» (σελ. 69). «Ὁ νόμος γιά τίς δημόσιες ἐργασίες τοῦ 1863 ἐπρόκειτο τάχα νά διορθώσει τό κακό αὐτό καί νά κάνει τόν ἐργάτη ἱκανό νά κερδίζει τό μεροκάματό του σάν ἀνεξάρτητος μεροκαματιάρης. Ὁ σκοπός τοῦ νόμου αὐτοῦ ἦταν τριπλός: 1) Νά ἐξουσιοδοτηθοῦν οἱ τοπικές ἀρχές νά δανείζονται χρήματα (μέ τή συγκατάθεση τοῦ προέδρου τῆς κρατικῆς κεντρικῆς ὑπηρεσίας γιά τούς φτωχούς) ἀπό τούς κρατικούς ἐπιτρόπους δανείων τοῦ θησαυροφυλακίου. 2) Νά διευκολύνει ἐπισκευές στίς πόλεις τῶν βαμβακουργικῶν περιφερειῶν. 3) Νά δώσουν δουλιά στούς ἄνεργους ἐργάτες καί ἀνάλογο μισθό (remunerative wages)».

Ὡς τό τέλος τοῦ Ὀχτώβρη 1863, μέ βάση τό νόμο αὐτό ἐγκρίθηκαν δάνεια συνολικοῦ ποσοῦ 883.700 λίρ. στ. (σελ. 70). Οἱ ἐργασίες πού ἔγιναν ἦταν κυρίως ἡ κατασκευή ὑπονόμων, ἡ κατασκευή δρόμων, ἡ λιθόστρωση ὁδῶν, ἡ κατασκευή τεχνητῶν λιμνῶν γιά ὑδραυλική κίνηση κλπ.

Σχετικά μ' αὐτά, ὁ πρόεδρος τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Μπλάκμπορν κ. Χέντερσον γράφει στόν ἐπιθεωρητή ἐργοστασίων Ρεντγκρέϊβ:

«Ἀπό ὅσα ἔχω δεῖ στή διάρκεια τῆς τωρινῆς περιόδου τῶν βασάνων καί τῆς ἀθλιότητας, ἐκεῖνο πού περισσότερο ἀπό ὅλα μέ ἐξέπληξε ἤ μέ χαροποίησε ἦταν ἡ εὔθυμη προθυμία μέ τήν ὁποία οἱ ἄνεργοι ἐργάτες τῆς περιφέρειας αὐτῆς ἀναλάβαιναν τίς δουλιές πού τούς πρότεινε τό Δημοτικό Συμβούλιο τοῦ Μπλάκμπορν, σύμφωνα μέ τό νόμο γιά δημόσια ἔργα. Εἶναι ζήτημα ἄν μπορεῖ νά φανταστεῖ κανείς μιά μεγαλύτερη ἀντίθεση (Kontrast) ἀπό αὐτήν πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στόν βαμβακονηματουργό, πού ἐργαζόταν πρίν σάν εἰδικευμένος ἐργάτης στό ἐργοστάσιο, καί στόν ἴδιο τόν βαμβακονηματουργό, πού τώρα ἐργάζεται σάν μεροκαματιάρης σέ ἕνα ἀποστραγγιστικό κανάλι σέ βάθος 14 ἤ 18 ποδῶν».

(Στή δουλιά αὐτή οἱ ἐργάτες ἔπαιρναν ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τῆς οἰκογένειας 4 — 12 σελλίνια τήν ἑβδομάδα, καί αὐτό τό «γιγάντιο ποσό» ἔπρεπε συχνά νά φτάνει γιά νά ζήσει μιά ὀκταμελής οἰκο-

1* Νόμος γιά τίς δημόσιες ἐργασίες.

γένεια. Οἱ κύριοι ἀστοί-φιλισταῖοι εἶχαν ἀπό αὐτό διπλό ὄφελος: Πρῶτο, ἔπαιρναν μέ ἐξαιρετικά χαμηλό τόκο τά χρήματα γιά τόν ἐξωραϊσμό τῶν παραμελημένων καί μαύρων ἀπό τήν καπνιά πόλεών τους. Δεύτερο, πλήρωναν τούς ἐργάτες μέ μισθούς πολύ κάτω ἀπό τούς κανονικούς).

«Ὁ ἐργάτης αὐτός, ὁ συνηθισμένος νά δουλεύει σέ συνθῆκες σχεδόν τροπικῆς θερμοκρασίας, στήν ὁποία χρειαζόταν, σέ ἄπειρα μεγαλύτερο βαθμό ἀπό τή μυϊκή δύναμη, τή δεξιοτεχνία καί τήν ἀκρίβεια στούς χειρισμούς, ὁ συνηθισμένος νά πληρώνεται δυό καί τρεῖς φορές περισσότερα ἀπό ὅσα μπορεῖ νά πάρει τώρα, μέ τήν προθυμία πού δείχνει στήν ἀνάληψη τῆς δουλιᾶς πού τοῦ προτείνουν, περικλείνει μέσα του ἕναν ὄγκο αὐταπάρνησης καί σωφροσύνης, πού τόν τιμᾶ στόν ἀνώτατο βαθμό. Στό Μπλάκμπορν οἱ ἄνθρωποι δοκιμάστηκαν σχεδόν σέ ὅλες τίς δυνατές ἐργασίες στό ὕπαιθρο: στό σκάψιμο σέ σημαντικό βάθος ἑνός γλοιώδους, βαριοῦ ἀργιλώδους ἐδάφους, στήν ἀποξήρανση, στό σπάσιμο τῆς πέτρας, στήν ὁδοποιΐα, στό σκάψιμο καναλιῶν γιά τούς δρόμους σέ βάθος 14, 16 καί κάποτε 20 ποδῶν. Συχνά, στίς δουλιές αὐτές χώνονται στή λάσπη καί σέ νερό βάθους 10 — 12 ἰντσῶν, καί πάντα εἶναι ἐκτεθειμένοι σέ ἕνα κλίμα, πού τό ὑγρό κρύο του δέν τό ξεπερνᾶ καμιά περιφέρεια τῆς Ἀγγλίας, καί εἶναι ζήτημα ἄν τό φτάνει κάν» (σελ. 91, 92). — «Ἡ στάση τῶν ἐργατῶν ἦταν σχεδόν ἄμεμπτη... ἦταν πρόθυμοι νά ἀναλάβουν τή δουλιά στό ὕπαιθρο καί νά τά βγάλουν πέρα μ' αὐτήν» (σελ. 69).

1864. Ἀπρίλης.

«Καμιά φορά ἀκούει κανείς παράπονα ἀπό διάφορες περιφέρειες γιά ἔλλειψη ἐργατῶν, κυρίως σέ ὁρισμένους κλάδους, λ.χ. στήν ὑφαντουργία... τά παράπονα αὐτά, ὅμως, ἔχουν τήν πηγή τους τόσο στόν χαμηλό μισθό πού μποροῦν νά πάρουν οἱ ἐργάτες, λόγω τῶν νημάτων κακῆς ποιότητας πού χρησιμοποιοῦνται, ὅσο καί στήν κάποια πραγματική σπανιότητα ἐργατῶν σ' αὐτό τόν εἰδικό κλάδο. Τόν τελευταῖο μήνα ἔλαβαν χώρα πολυάριθμες συγκρούσεις ἀνάμεσα σέ ἐργοστασιάρχες καί στούς ἐργάτες τους, ἐξαιτίας τοῦ μισθοῦ. Λυπᾶμαι πού οἱ ἀπεργίες ἔγιναν πολύ συχνές... Τήν ἐπίδραση τοῦ νόμου γιά τά δημόσια ἔργα τήν αἰσθάνονται οἱ ἐργοστασιάρχες σάν ἕνα εἶδος συναγωνισμοῦ καί γι' αὐτό ἡ τοπική ἐπιτροπή τοῦ Μπαϊκεπ ἔχει ἀναστήλει τή δραστηριότητά της, γιατί, παρ' ὅλο πού δέν λειτουργοῦν ἀκόμα ὅλα τά ἐργοστάσια, σημειώθηκε ὡστόσο κάποια ἔλλειψη ἐργατῶν». («Reports of Insp. of Fact., April 1864, p. 9).

Ἐξάλλου ἦταν πιά καιρός νά σκεφτοῦν οἱ κύριοι ἐργοστασιάρχες. Ἐξαιτίας τοῦ νόμου γιά τά δημόσια ἔργα αὐξήθηκε τόσο ἡ ζήτηση ἐργατῶν, πού στά λατομεῖα τοῦ Μπαϊκεπ ὁρισμένοι ἐργοστασιακοί ἐργάτες κερδίζουν τώρα 4 — 5 σελλίνια τήν ἡμέρα. Καί, ἔτσι σταμάτησαν σιγά-σιγά τά δημόσια ἔργα — αὐτή ἡ νέα ἔκδοση τῶν ἐθνικῶν ἐργαστηρίων τοῦ 1848,[32] πού τή φορά αὐτή ὅμως ἱδρύθηκαν πρός ὄφελος τῆς ἀστικῆς τάξης.

Πειράματα σέ corpore vili[1*]

«Παρ' ὅλο πού ἀνάφερα τόν πολύ ἐλαττωμένο μισθό» (τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολοῦνται ὅλο τόν ἐργάσιμο χρόνο), «τίς πραγματικές ἀπολαβές τῶν ἐργατῶν σέ διάφορα ἐργοστάσια, δέν ἕπεται καθόλου ὅτι ὅλες τίς ἑβδομάδες κερδίζουν τό ἴδιο ποσό. Οἱ ἐργάτες εἶναι ἐδῶ ἐκτεθειμένοι σέ μεγάλες διακυμάνσεις, ἐξαιτίας τῶν ἀκατάπαυστων πειραματισμῶν τῶν ἐργοστασιαρχῶν στό ἴδιο ἐργοστάσιο μέ διάφορα εἴδη καί διάφορες ἀναλογίες βαμβακιοῦ καί ἀπορριμμάτων. Τά „μίγματα" αὐτά, ὅπως τά λένε, ἀλλάζουν συχνά, καί οἱ ἀπολαβές τῶν ἐργατῶν ἀνεβαίνουν καί πέφτουν μαζί μέ τήν ποιότητα τοῦ μίγματος τοῦ βαμβακιοῦ. Σέ ὁρισμένες περιπτώσεις ἔφθασαν μόνο τό 15% τῶν προηγούμενων ἀπολαβῶν καί ἐπί μιά ἤ μερικές ἑβδομάδες ἔπεσαν στά 50% ὥς 60% τῶν παλιῶν ἀπολαβῶν».

Ὁ ἐπιθεωρητής Ρεντγκρέϊβ πού μιλᾶ ἐδῶ, μᾶς δίνει τώρα μισθολογικούς καταλόγους παρμένους ἀπό τήν πράξη, ἀπό τούς ὁποίους ἀρκεῖ νά παραθέσουμε ἐδῶ τά παρακάτω παραδείγματα:

Α) Ὑφαντουργός ἐργάτης, 6μελής οἰκογένεια, ἐργάζεται 4 μέρες τήν ἑβδομάδα, ἀπολαβές 6 σελλ. καί $8^1/_2$ πέν. Β) Κλώστης, $4^1/_2$ μέρες τήν ἑβδομάδα, 6 σελλ. Γ) Ὑφαντουργός, 4μελής οἰκογένεια, 5 μέρες τήν ἑβδομάδα, 5 σελλ. καί 1 πέν. Δ) Νηματουργός, 6μελής οἰκογένεια, 4 μέρες τήν ἑβδομάδα, 7 σελλ. καί 10 πέν. Ε) Ὑφαντουργός, 7μελής οἰκογένεια, 3 μέρες, 5 σελλ. κλπ. Καί ὁ Ρεντγκρέϊβ συνεχίζει:

«Τά πιό πάνω στοιχεῖα ἀξίζει νά προσεχτοῦν, γιατί ἀποδείχνουν ὅτι ἡ ἐργασία σέ μερικές οἰκογένειες θά ἀποτελοῦσε συμφορά, γιατί δέν μειώνει μόνο τό εἰσόδημα, ἀλλά τό κατεβάζει τόσο κάτω, πού γίνεται ἐντελῶς ἀνεπαρκές γιά νά ἱκανοποιήσει περισσότερο ἀπό ἕνα πολύ μικρό μέρος τῶν ἀπόλυτων ἀναγκῶν τους, ἄν δέν ὑπῆρχε πρόσθετη βοήθεια ἡ ὁποία δίνεται στίς περιπτώσεις, πού οἱ ἀπολαβές τῆς οἰκογένειας δέν φτάνουν τό ποσό, πού θά ἔπαιρνε σάν ἐπίδομα, ἄν ὅλα τά μέλη της θά ἦταν ἄνεργα». («Reports of Insp. of Fact., October 1863», p. 50—53).

«Ἀπό τίς 5 τοῦ Ἰούνη 1863 καί ἐδῶ, ἡ μέση ἀπασχόληση ὅλων τῶν ἐργατῶν σέ καμιά ἑβδομάδα δέν ξεπέρασε τίς δυό μέρες, 7 ὧρες καί μερικά λεπτά» (στό ἴδιο, σελ. 121).

Ἀπό τήν ἀρχή τῆς κρίσης ὥς τίς 25 τοῦ Μάρτη 1863 διατέθηκαν ἀπό τίς ὑπηρεσίες γιά τούς φτωχούς, ἀπό τήν κεντρική ἐπιτροπή βοήθειας καί ἀπό τή δημοτική ἐπιτροπή τοῦ Λονδίνου, σχεδόν τρία ἑκατομμύρια λίρες στερλίνες (σελ. 13).

«Σέ μιά περιφέρεια, ὅπου κλώθεται τό πιό λεπτό νῆμα... οἱ νηματουργοί ὑφίστανται μιά ἔμμεση μείωση τῶν ἀποδοχῶν τους κατά 15%, γιατί πέρασε ἀπό τό βαμβάκι τῆς Σή Ἄϊλαντ στό αἰγυπτιακό βαμβάκι... Σέ μιά ἐκτεταμένη περιφέρεια, ὅπου τά ἀπορρίμματα χρησιμοποιοῦνται κατά μάζες γιά τήν ἀνάμιξή τους μέ ἰνδικό βαμβάκι, ὁ μισθός τῶν νηματουργῶν ἔπεσε κατά 5%, καί,

[1*] Σῶμα χωρίς ἀξία.

ἐπιπλέον, ἀκόμα κατά ἄλλα 20 ὥς 30%, ἐπειδή κατεργάζονται βαμβάκι τοῦ Σουράτ καί ἀπορρίμματα. Οἱ ὑφαντές ἀντί 4 χειρίζονται τώρα 2 ἀργαλειούς. Τό 1860 ἔβγαζαν ἀπό τόν κάθε ἀργαλειό πού χειρίζονταν 5 σελ. καί 7 πέν., τό 1863 μόνον 3 σελ. καί 4 πέν. ... Τά προστίματα σέ χρῆμα πού, ὅταν ἐπεξεργάζονταν προηγούμενα ἀμερικάνικο βαμβάκι κυμαίνονταν ἀπό 3 ὥς 4 πέν.» (γιά τόν νηματουργό) «φτάνουν σήμερα τό 1 σελλ. ὥς 3 σελλ. καί 6 πέν.».

Σέ μιά περιφέρεια, ὅπου χρησιμοποιήθηκε αἰγυπτιακό βαμβάκι, ἀναμεμιγμένο μέ βαμβάκι τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν:

«Ὁ μέσος μισθός τῶν νηματουργῶν-μασουριστῶν ἦταν 18—25 σελλ. τό 1860 καί εἶναι σήμερα 10—18 σελλ. Αὐτό δέν προκλήθηκε ἀποκλειστικά καί μόνο γιατί χρησιμοποιεῖται χειρότερης ποιότητας βαμβάκι, ἀλλά καί γιατί μειώθηκε ἡ ταχύτητα περιστροφῆς τῶν μασουριῶν, γιά νά γίνει πιό σφιχτό τό στρίψιμο τοῦ νήματος. Σέ ὁμαλή ἐποχή δίνονταν ἔκτακτη συμπληρωματική πληρωμή γι' αὐτό, ἀνάλογα μέ τό μισθολόγιο» (σελ. 43, 44, 45—50). «Παρ' ὅλο πού ἡ ἐπεξεργασία τοῦ βαμβακιοῦ τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν ἄφηνε ἴσως ποῦ καί ποῦ κέρδος γιά τόν ἐργοστασιάρχη, ὡστόσο βλέπουμε (βλέπε τόν μισθολογικό κατάλογο σελ. 53) ὅτι, σέ σύγκριση μέ τό 1861, ἀπό τήν ἐπεξεργασία αὐτή ὑποφέρουν οἱ ἐργάτες. Ἄν σταθεροποιηθεῖ ἡ χρησιμοποίηση βαμβακιοῦ τοῦ Σουράτ, τότε οἱ ἐργάτες θά ζητήσουν τίς ἴδιες ἀποδοχές μέ τό 1861. Αὐτό ὅμως θά ἔθιγε σοβαρά τό κέρδος τοῦ ἐργοστασιάρχη, ἄν δέν ἐξισορροπηθεῖ ἡ ζημιά του εἴτε μέ τήν μείωση τῆς τιμῆς τοῦ βαμβακιοῦ, εἴτε μέ τήν αὔξηση τῆς τιμῆς τῶν ἕτοιμων προϊόντων» (σελ. 105).

Τό νοίκι.

«Τό νοίκι γιά τήν κατοικία τῶν ἐργατῶν, ὅταν τά σπίτια πού κατοικοῦνται ἀπό αὐτούς ἀνήκουν στόν ἐργοστασιάρχη, τό κρατοῦν συχνά ἀπό τό μισθό τους, ἀκόμα καί τότε πού ἐργάζονται περιορισμένο ἐργάσιμο χρόνο. Παρ' ὅλα αὐτά ἡ ἀξία αὐτῶν τῶν σπιτιῶν ἔπεσε καί μπορεῖ τώρα νά τά ἀγοράσει κανείς 25—50% φτηνότερα ἀπό πρίν. Ἕνα σπίτι (cottage) πού στοίχιζε 3 σελλ. καί 6 πέν. τήν ἑβδομάδα, μπορεῖ νά τό νοικιάσει κανείς τώρα μέ 2 σελλ. καί 4 πέν., συχνά μάλιστα καί μέ λιγότερα» (σελ. 57).

Μετανάστευση. Οἱ ἐργοστασιάρχες ἦταν βέβαια ἐνάντια στή μετανάστευση τῶν ἐργατῶν, ἀπό τή μιά, γιατί,

«ἀναμένοντας καλύτερες μέρες γιά τή βαμβακοβιομηχανία, ἤθελαν νά κρατοῦν στό χέρι τά μέσα γιά νά κινοῦν τό ἐργοστάσιό τους μέ μεγαλύτερο κέρδος». Ἀπό τήν ἄλλη, ὅμως, «πολλοί ἐργοστασιάρχες εἶναι ἰδιοκτῆτες τῶν σπιτιῶν, στά ὁποῖα κατοικοῦν οἱ ἐργάτες πού ἀπασχολοῦν, καί, μερικοί τουλάχιστον ἀπό αὐτούς, ὑπολογίζουν ὁπωσδήποτε ὅτι θά εἰσπράξουν ἀργότερα ἕνα μέρος ἀπό τό ὀφειλόμενο νοίκι πού μαζεύτηκε στό μεταξύ» (σελ. 96).

Ὁ κύριος Μπέρναλ Ὄσμπορν, σ' ἕνα του λόγο πρός τούς ἐκλογεῖς του γιά τό κοινοβούλιο, εἶπε στίς 22 τοῦ Ὀχτώβρη 1864, ὅτι οἱ ἐργάτες τοῦ Λάνκασαϊρ φέρθηκαν ὅπως οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι (οἱ στωϊκοί). Ὄχι σάν πρόβατα;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Προσθῆκες

Ἄς ὑποθέσουμε, ὅπως γινόταν σ' ὅλο αὐτό τό τμῆμα τοῦ Βιβλίου, ὅτι ἡ μάζα τοῦ κέρδους, πού σέ κάθε ξεχωριστή σφαίρα παραγωγῆς ἰδιοποιοῦνται οἱ κεφαλαιοκράτες, εἶναι ἴση μέ τό συνολικό ποσό τῆς ὑπεραξίας, πού παράγει τό τοποθετημένο στή σφαίρα αὐτή συνολικό κεφάλαιο. Καί πάλι, ὅμως, ὁ ἀστός δέν θά ἀντιληφθεῖ τό κέρδος ταυτόσημο μέ τήν ὑπεραξία, δηλαδή μέ τήν ἀπλήρωτη ὑπερεργασία, καί μάλιστα γιά τούς ἑξῆς λόγους:

1) Μέσα στό προτσές τῆς κυκλοφορίας ξεχνᾶ τό προτσές τῆς παραγωγῆς. Ἡ πραγματοποίηση τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων — πού περιλαβαίνει καί τήν πραγματοποίηση τῆς ὑπεραξίας τους — παρουσιάζεται σ' αὐτόν σάν δημιουργία τῆς ὑπεραξίας αὐτῆς. {Ἕνα κενό, πού ἀφέθηκε ἐδῶ στό χειρόγραφο, ὑποδηλώνει ὅτι ὁ Μάρξ σκόπευε νά ἀναπτύξει διεξοδικότερα τό σημεῖο αὐτό. — Φ. Ε.}.

2) Ἄν προϋποθέσουμε, ὅτι ὁ βαθμός ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας μένει ὁ ἴδιος, τότε, ὅπως εἴδαμε, ἀνεξάρτητα ἀπό ὅλες τίς ἀλλαγές πού ἐπέφερε τό πιστωτικό σύστημα καί ἀπό κάθε ἀμοιβαία ἐξαπάτηση καί δολίευση τῶν κεφαλαιοκρατῶν μεταξύ τους, ἀνεξάρτητα ἐπίσης ἀπό κάθε εὐτυχή ἐκλογή τῆς ἀγορᾶς, μπορεῖ τό ποσοστό τοῦ κέρδους νά εἶναι πολύ διαφορετικό, ἀνάλογα μέ τό ἄν ἡ πρώτη ὕλη ἀγοράστηκε πιό φτηνά ἤ λιγότερο φτηνά, μέ περισσότερη ἤ λιγότερη ἐμπειρογνωμοσύνη, ἀνάλογα μέ τό πόσο παραγωγικές, κατάλληλες καί φτηνές εἶναι οἱ μηχανές πού χρησιμοποιοῦνται, ἀνάλογα μέ τό ἄν εἶναι λίγο-πολύ τέλεια ἡ συνολική ὀργάνωση τῶν διάφορων βαθμίδων τοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς, ἄν ἔχει ἐξαλειφθεῖ ἡ διασπάθιση τῆς πρώτης ὕλης καί ἄν εἶναι ἁπλή καί ἀποτελεσματική ἡ διεύθυνση καί ἡ ἐπίβλεψη κλπ. Μέ δυό λόγια, μέ δοσμένη τήν ὑπεραξία γιά ἕνα ὁρισμένου μεγέθους μεταβλητό κεφάλαιο, ἐξαρτιέται ἀκόμα πολύ ἀπό τήν ἐπαγγελματική δεξιότητα, εἴτε τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαιοκράτη, εἴτε τῶν ἐποπτῶν καί τῶν ὑπαλλήλων του, ἄν ἡ ἴδια ὑπεραξία θά ἐκφράζεται μέ ἕνα μεγαλύτερο ἤ μικρότερο ποσοστό κέρδους, ἑπομένως, ἄν ἀποδίδει μεγαλύτερη ἤ μικρότερη μάζα κέρδους. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἴδια ὑπεραξία 1.000 λιρ. στερλινῶν, τό προϊόν 1.000 λιρ. στ. μισθοῦ ἐργασίας, βγαίνει στήν ἐπιχείρηση Α μέ ἀπασχόληση 9.000 λιρ. στ. σταθεροῦ κεφαλαίου καί σέ μιά ἄλλη ἐπιχείρηση Β μέ ἀπασχόληση 11.000 λιρ. στ. σταθεροῦ κεφαλαίου. Τότε, στήν περίπτωση Α ἔχουμε: $\kappa' = \frac{1.000}{10.000} = 10\%$. Στήν περίπτωση Β, ὅμως, ἔχουμε: $\kappa' = \frac{1.000}{12.000} = 8^1/_3\%$. Τό συνολικό κεφάλαιο παράγει στήν περίπτωση Α σχετικά περισσότερο κέρδος ἀπό τήν περίπτωση Β, γιατί τό ποσοστό τοῦ κέρδους εἶναι μεγαλύτερο στό Α, μ' ὅλο πού τό προκαταβλημένο μεταβλητό κεφάλαιο καί στίς δυό περιπτώσεις = 1.000 καί ἡ ὑπεραξία πού βγῆκε ἀπό αὐτό εἶναι ἐπίσης = 1.000, δηλαδή καί στίς δυό περιπτώσεις γίνεται ἴση σέ ἔνταση ἐκμετάλλευση ἴσου ἀριθμοῦ ἐργατῶν. Αὐτή ἡ διαφορετική ἔκφραση τῆς ἴδιας μάζας ὑπεραξίας, ἤ ἡ διαφορά τῶν ποσοστῶν τοῦ κέρδους, ἑπομένως καί τῶν ἴδιων τῶν κερδῶν, μέ ἴδιο βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, μπορεῖ νά προέρχεται καί ἀπό ἄλλες πηγές, μπορεῖ ὅμως νά προκύπτει ἀποκλειστικά καί μόνο ἀπό τή διαφορά στή δεξιότητα, μέ τήν ὁποία διευθύνονται καί οἱ δυό ἐπιχειρήσεις. Αὐτό ἀκριβῶς τό περιστατικό παραπλανᾶ τόν κεφαλαιοκράτη — τόν πείθει — ὅτι τό κέρδος του ὀφείλεται ὄχι στήν ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας, ἀλλά, τουλάχιστον ἐνμέρει, καί σέ ἄλλα, ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτήν περιστατικά, ἰδίως, ὅμως, στή δική του δραστηριότητα.

Ἀπό ὅσα ἀναπτύξαμε σ' αὐτό τό πρῶτο τμῆμα τοῦ Βιβλίου φαίνεται τό λάθος τῆς ἄποψης (τοῦ Ροντμπέρτους),[33] σύμφωνα μέ τήν ὁποία (διαφορετικά ἀπό ὅ,τι γίνεται μέ τή γαιοπρόσοδο, ὅπου λ.χ. ἡ ἔκταση τῆς γῆς μένει ἡ ἴδια, ἐνῶ αὐξάνει ἡ γαιοπρόσοδος) μιά ἀλλαγή στό μέγεθος τοῦ κεφαλαίου δέν ἐπηρεάζει τή σχέση ἀνάμεσα στό κέρδος καί στό κεφάλαιο, ἑπομένως καί τό ποσοστό τοῦ κέρδους, γιατί, ὅταν αὐξάνει ἡ μάζα τοῦ κέρδους, αὐξάνει καί ἡ μάζα τοῦ κεφαλαίου, πάνω στή βάση τοῦ ὁποίου ὑπολογίζεται, καί ἀντίστροφα.

Αὐτό εἶναι σωστό μόνο σέ δυό περιπτώσεις: Πρῶτον, ὅταν προϋποτίθεται ὅτι μένουν ἀμετάβλητοι ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι, ἰδίως τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, ἐνῶ συντελεῖται μιά ἀλλαγή στήν ἀξία τοῦ ἐμπο-

ρεύματος ἐκείνου, πού εἶναι τό ἐμπόρευμα-χρῆμα. (Τό ἴδιο γίνεται, ὅταν σημειώνεται ὀνομαστική μόνο ἀλλαγή τῆς ἀξίας, ὅταν τά σύμβολα τῆς ἀξίας ἀνεβαίνουν ἤ πέφτουν μέ ἀμετάβλητους ὅλους τούς ἄλλους ὅρους). Ἄς ὑποθέσουμε, ὅτι τό συνολικό κεφάλαιο εἶναι = 100 λίρες στερλίνες καί τό κέρδος = 20 λίρ. στ., τό ποσοστό τοῦ κέρδους εἶναι ἑπομένως = 20%. Ἄν λοιπόν πέσει ἤ ἀνέβει ἡ ἀξία τοῦ χρυσοῦ κατά 100%, τότε στήν πρώτη περίπτωση τό ἴδιο κεφάλαιο, πού εἶχε πρίν ἀξία 100 λίρ. στ., θά ἔχει τώρα ἀξία 200 λίρ. στ. καί τό κέρδος θά ἔχει ἀξία 40 λίρ. στ., δηλαδή θά ἐκφράζεται μέ αὐτό τό ποσό χρήματος, ἀντί μέ 20 λίρ. στ. πού ἐκφραζόταν προηγούμενα. Στή δεύτερη περίπτωση πέφτει ἡ ἀξία τοῦ κεφαλαίου σέ 50 λίρ. στ. καί τό κέρδος ἐκφράζεται μέ ἕνα προϊόν ἀξίας 10 λίρ. στ. Καί στίς δυό, ὅμως, περιπτώσεις 40 : 200 = 10 : 50 = 20 : 100 = 20%. Σέ ὅλες, ὡστόσο, αὐτές τίς περιπτώσεις δέν θά εἶχε πράγματι συντελεστεῖ μιά ἀλλαγή μεγέθους στήν ἀξία τοῦ κεφαλαίου, ἀλλά μόνο στή χρηματική ἔκφραση τῆς ἴδιας ἀξίας καί τῆς ἴδιας ὑπεραξίας. Δέν θά μποροῦσε, ἑπομένως, αὐτό νά ἐπηρεάσει καί τό $\frac{\upsilon}{K}$ ἤ τό ποσοστό τοῦ κέρδους.

Ἡ ἄλλη περίπτωση εἶναι ἐκείνη, στήν ὁποία συντελεῖται μιά πραγματική ἀλλαγή μεγέθους τῆς ἀξίας, ἀλλά ἡ ἀλλαγή αὐτή μεγέθους δέν συνοδεύεται ἀπό μιά ἀλλαγή στή σχέση μ : σ, δηλαδή, ὅταν, μέ σταθερό τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, μένει ἴδια ἡ σχέση τοῦ δαπανημένου γιά ἐργατική δύναμη κεφαλαίου (τό μεταβλητό κεφάλαιο θεωρεῖται δείχτης τῆς ἐργατικῆς δύναμης πού μπῆκε σέ κίνηση) πρός τό κεφάλαιο πού δαπανήθηκε γιά μέσα παραγωγῆς. Κάτω ἀπό αὐτούς τούς ὅρους, ἀδιάφορο ἄν ἔχουμε Κ ἤ νΚ ἤ $\frac{K}{\nu}$, λ.χ. 1.000 ἤ 2.000 ἤ 500, μέ 20% τό ποσοστό κέρδους, τό κέρδος θά εἶναι στήν πρώτη περίπτωση = 200, στή δεύτερη = 400, στήν τρίτη = 100, ὅμως $\frac{200}{1.000} = \frac{400}{2.000} = \frac{100}{500} = 20\%$. Δηλαδή, τό ποσοστό τοῦ κέρδους μένει ἐδῶ ἀμετάβλητο, γιατί ἡ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου μένει ἡ ἴδια καί δέν θίγεται ἀπό τήν ἀλλαγή τοῦ μεγέθους του. Μιά αὔξηση ἤ μείωση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους δείχνει, λοιπόν, ἐδῶ μόνο μιάν αὔξηση ἤ μείωση στό μέγεθος τοῦ κεφαλαίου πού χρησιμοποιήθηκε.

Ἔτσι, στήν πρώτη περίπτωση γίνεται μόνο μιά φαινομενική ἀλλαγή μεγέθους τοῦ χρησιμοποιούμενου κεφαλαίου, στή δεύτερη

περίπτωση γίνεται μιά πραγματική ἀλλαγή στό μέγεθος, δέν γίνεται, ὅμως, καμιά ἀλλαγή στήν ὀργανική σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, στή σχέση τοῦ μεταβλητοῦ του μέρους πρός στό σταθερό μέρος του. Ἄν ὅμως ἐξαιρέσουμε αὐτές τίς δυό περιπτώσεις, ἡ ἀλλαγή μεγέθους τοῦ χρησιμοποιούμενου κεφαλαίου εἶναι, εἴτε *συνέπεια* μιᾶς ἀλλαγῆς πού προηγήθηκε, ἀλλαγῆς τῆς ἀξίας ἑνός ἀπό τά συστατικά του μέρη καί, ἑπομένως, (ἐφόσον μαζί μέ τό μεταβλητό κεφάλαιο δέν ἀλλάζει καί ἡ ἴδια ἡ ὑπεραξία), μιᾶς ἀλλαγῆς στά σχετικά μεγέθη τῶν συστατικῶν του μερῶν. Ἤ, αὐτή ἡ ἀλλαγή τοῦ μεγέθους τοῦ κεφαλαίου (ὅπως ὅταν γίνονται ἐργασίες σέ διευρυμένη κλίμακα, ὅταν χρησιμοποιοῦνται νέες μηχανές κλπ.), εἶναι ἡ *αἰτία* μιᾶς ἀλλαγῆς στό σχετικό μέγεθος τῶν δυό ὀργανικῶν συστατικῶν μερῶν του. Γι' αὐτό, σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις πρέπει, ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἀμετάβλητοι, ἡ ἀλλαγή μεγέθους τοῦ χρησιμοποιούμενου κεφαλαίου νά συνοδεύεται ἀπό μιά ταυτόχρονη ἀλλαγή τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους.

Ἡ αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους προέρχεται, ἑπομένως, πάντα ἀπό τό ὅτι αὐξάνει ἡ ὑπεραξία σχετικά ἤ ἀπόλυτα σέ σχέση πρός τά ἔξοδα παραγωγῆς της, δηλαδή, πρός τό προκαταβλημένο συνολικό κεφάλαιο, ἤ ὅτι μικραίνει ἡ διαφορά ἀνάμεσα στό ποσοστό τοῦ κέρδους καί στό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας.

Διακυμάνσεις στό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀλλαγή στά ὀργανικά συστατικά μέρη τοῦ κεφαλαίου ἤ ἀπό τό ἀπόλυτο μέγεθος τοῦ κεφαλαίου, εἶναι δυνατές, ἄν ἡ ἀξία τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου, ἀδιάφορο μέ ποιά μορφή ὑπάρχει — τήν πάγια ἤ τήν κυκλοφοροῦσα — ἀνεβαίνει ἤ πέφτει, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἤδη ὑπάρχον κεφάλαιο, ἐξαιτίας μιᾶς ἀνόδου ἤ πτώσης τοῦ ἀναγκαίου γιά τήν ἀναπαραγωγή του χρόνου ἐργασίας. Ἡ ἀξία κάθε ἐμπορεύματος — ἄρα καί τῶν ἐμπορευμάτων, ἀπό τά ὁποῖα ἀποτελεῖται τό κεφάλαιο — καθορίζεται ὄχι ἀπό τόν ἀναγκαῖο χρόνο πού ὑπάρχει μέσα σ' αὐτό τό ἴδιο τό ἐμπόρευμα, ἀλλά ἀπό τόν *κοινωνικά* ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας, πού ἀπαιτεῖται γιά τήν ἀναπαραγωγή του. Ἡ ἀναπαραγωγή αὐτή μπορεῖ νά γίνει κάτω ἀπό ὅρους πού τή δυσκολεύουν ἤ τήν εὐκολύνουν, διαφορετικούς ἀπό τούς ὅρους τῆς ἀρχικῆς παραγωγῆς του. Ἄν, κάτω ἀπό τίς ἀλλαγμένες συνθῆκες, χρειάζεται γενικά ὁ διπλάσιος ἤ, ἀντίθετα, ὁ μισός χρόνος

γιά ν' ἀναπαραχθεῖ τό ἴδιο ὑλικό κεφάλαιο, τότε μέ ἀμετάβλητη τήν ἀξία τοῦ χρήματος, ἡ ἀξία του τώρα θά εἶναι 200 λίρ. στ. ἤ 50 λίρ. στ., ἄν προηγούμενα ἦταν 100 λίρ. στ. Ἄν αὐτή ἡ ὑπερτίμηση ἤ ὑποτίμηση ἀφοροῦσε ἐξίσου ὅλα τά μέρη τοῦ κεφαλαίου, τότε καί τό κέρδος θά ἐκφραζόταν ἀντίστοιχα μέ τό διπλάσιο ἤ τό μισό χρηματικό ποσό. Ἄν, ὅμως, περικλείνει μιάν ἀλλαγή στήν ὀργανική σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, ἄν μεγαλώνει ἤ μικραίνει ἡ σχέση τοῦ μεταβλητοῦ πρός τό σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου, τότε τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἀναλλοίωτοι, θά αὐξάνει, ὅταν αὐξάνει σχετικά τό μεταβλητό κεφάλαιο καί θά μειώνεται, ὅταν μειώνεται σχετικά τό μεταβλητό κεφάλαιο. Ὅταν ἀνεβαίνει ἤ πέφτει μόνο ἡ χρηματική ἀξία (λόγω μιᾶς ἀλλαγῆς στήν ἀξία τοῦ χρήματος) τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου, τότε ἀνεβαίνει ἤ πέφτει στήν ἴδια ἀναλογία ἡ χρηματική ἔκφραση τῆς ὑπεραξίας. Τό ποσοστό τοῦ κέρδους μένει ἀμετάβλητο.

ΤΜΗΜΑ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΚΕΡΔΟΥΣ ΣΕ ΜΕΣΟ ΚΕΡΔΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ

Διαφορετική σύνθεση τῶν κεφαλαίων σέ διάφορους κλάδους τῆς παραγωγῆς καί διαφορά τῶν ποσοστῶν κέρδους πού προκύπτει ἀπό τό γεγονός αὐτό

Στό προηγούμενο τμῆμα τοῦ Βιβλίου ἀποδείξαμε, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, μέ ποιό τρόπο μπορεῖ νά ἀλλάζει, νά ἀνεβαίνει ἤ νά πέφτει τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ὅταν τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας παραμένει τό ἴδιο. Σέ τοῦτο τώρα τό κεφάλαιο ὑποθέτουμε, ὅτι ὁ βαθμός ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, ἑπομένως, καί τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας καί ἡ διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, ἔχουν τό ἴδιο μέγεθος, βρίσκονται στό ἴδιο ἐπίπεδο σέ ὅλες τίς σφαῖρες παραγωγῆς, στίς ὁποῖες καταμερίζεται ἡ κοινωνική ἐργασία σέ μιά δοσμένη χώρα. Γιά πολλές διαφορές στήν ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας σέ διάφορες σφαῖρες τῆς παραγωγῆς, ἔχει ἤδη ἀποδείξει ὁ Α. Σμίθ διεξοδικά,[34] ὅτι ἐξισώνονται μέ καθελογῆς πραγματικούς ἤ ἀπό προκατάληψη παραδεχτούς λόγους ἀντιστάθμισης καί γι' αὐτό, οἱ διαφορές αὐτές δέν ὑπολογίζονται στή διερεύνηση τῶν γενικῶν σχέσεων, γιατί ἀποτελοῦν μόνο φαινομενικές καί φθίνουσες διαφορές. Ἄλλες διαφορές, λ.χ. στό ὕψος τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, στηρίζονται κατά ἕνα μεγάλο μέρος στή διαφορά ἀνάμεσα στήν ἁπλή καί στή σύνθετη ἐργασία, πού τήν ἀναφέραμε ἤδη στήν ἀρχή τοῦ Βιβλίου Ι, σελ. 19[1*] καί, παρά τό ὅτι κάνουν πολύ ἀνόμοια τή μοίρα τῶν ἐργατῶν στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς, δέν θίγουν καθόλου τό βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας σ' αὐτές τίς διάφορες σφαῖρες. Ἄν,

[1*] Βλέπε τόμ. Ι, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ «Κεφαλαίου» 1954, σελ. 58.

λ.χ., πληρώνεται πιό ἀκριβά ἡ δουλιά ἑνός χρυσοχόου ἀπό τή δουλιά ἑνός μεροκαματιάρη ἐργάτη, ἡ ὑπερεργασία τοῦ χρυσοχόου παράγει, ὡστόσο, ἀνάλογα μεγαλύτερη ὑπεραξία ἀπό τήν ὑπερεργασία τοῦ μεροκαματιάρη. Καί ἄν ἀκόμα ἡ ἐξίσωση τῶν μισθῶν ἐργασίας καί τῆς διάρκειας τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, ἑπομένως καί τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας, ἀνάμεσα στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς, μάλιστα ἀκόμα καί ἀνάμεσα σέ διάφορες ἐπενδύσεις κεφαλαίου στήν ἴδια σφαίρα παραγωγῆς, παρεμποδίζεται ἀπό πολλά τοπικά ἐμπόδια, ὡστόσο, μέ τήν πρόοδο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καί μέ τήν ὑπαγωγή ὅλων τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων σ' αὐτό τόν τρόπο παραγωγῆς, συντελεῖται ὅλο καί περισσότερο ἡ ἐξίσωση αὐτή. Ὅσο σπουδαία κι ἄν εἶναι ἡ μελέτη τέτιων προστριβῶν γιά κάθε εἰδική ἐργασία σχετικά μέ τό μισθό τῆς ἐργασίας, ὡστόσο δέν πρέπει νά παίρνονται ὑπόψη σέ μιά γενική διερεύνηση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, γιατί εἶναι τυχαῖες καί μή οὐσιαστικές. Σέ μιά τέτια γενική διερεύνηση προϋποτίθεται γενικά πάντα, ὅτι οἱ πραγματικές σχέσεις ἀνταποκρίνονται στήν ἔννοια τους, ἤ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, οἱ πραγματικές σχέσεις θά ἐκτίθενται μόνο, ἐφόσον ἐκφράζουν τό δικό τους γενικό τύπο.

Γιά τούτη μας τήν ἔρευνα, δέν ἔχει εντελῶς καμιά σημασία ἡ διαφορά τῶν ποσοστῶν τῆς ὑπεραξίας στίς διάφορες χῶρες, ἑπομένως, καί ὁ ἐθνικός βαθμός ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας. Σέ τοῦτο δά τό τμῆμα τοῦ Βιβλίου, θέλουμε νά δείξουμε ἀκριβῶς, μέ ποιόν τρόπο διαμορφώνεται στά πλαίσια μιᾶς χώρας ἕνα γενικό ποσοστό κέρδους. Εἶναι, ὡστόσο, φανερό, ὅτι κατά τή σύγκριση τῶν διάφορων ἐθνικῶν ποσοστῶν κέρδους δέν ἔχει νά κάνει κανείς τίποτα ἄλλο, ἀπό τό νά συμπαραβάλει ὅσα ἀναπτύχθηκαν προηγούμενα μέ ὅσα θά ἀναπτυχθοῦν τώρα ἐδῶ. Στήν ἀρχή θά πρέπει νά δεῖ κανείς τή διαφορά στά ἐθνικά ποσοστά τῆς ὑπεραξίας καί, ἔπειτα, νά συγκρίνει πάνω στή βάση αὐτῶν τῶν δοσμένων ποσοστῶν τῆς ὑπεραξίας, τή διαφορά στά ἐθνικά ποσοστά τοῦ κέρδους. Στό βαθμό πού ἡ διαφορά τους δέν ἀπορρέει ἀπό τή διαφορά τῶν ἐθνικῶν ποσοστῶν τῆς ὑπεραξίας, πρέπει νά ὀφείλεται σέ συνθῆκες, στίς ὁποῖες, ἡ ὑπεραξία προϋποτίθεται παντοῦ ἴση, σταθερή, ὅπως γίνεται στήν ἔρευνα σέ τοῦτο τό κεφάλαιο.

Στό προηγούμενο κεφάλαιο δείξαμε πώς, ὅταν τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας προϋποτίθεται σταθερό, τό ποσοστό τοῦ κέρδους, πού ἀποφέρει ἕνα ὁρισμένο κεφάλαιο, μπορεῖ ν' ἀνέβει ἤ νά πέσει, γιά λόγους, πού αὐξάνουν ἤ μειώνουν τήν ἀξία τοῦ ἑνός ἤ τοῦ ἄλλου μέρους τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου καί, ἔτσι, θίγουν γενικά τή σχέση ἀνάμεσα στό σταθερό καί στό μεταβλητό συστατικό μέρος τοῦ κεφαλαίου. Ἔχει ἀκόμα παρατηρηθεῖ, ὅτι περιστατικά, πού παρατείνουν ἤ συντομεύουν τό χρόνο περιστροφῆς ἑνός κεφαλαίου, μποροῦν νά ἐπηρεάσουν ἀνάλογα τό ποσοστό τοῦ κέρδους. Ἐπειδή ἡ μάζα τοῦ κέρδους εἶναι ταυτόσημη μέ τή μάζα τῆς ὑπεραξίας, μέ τήν ἴδια τήν ὑπεραξία, ἀποδείχτηκε ἐπίσης ὅτι ἡ *μάζα* τοῦ κέρδους — σέ διάκριση ἀπό τό *ποσοστό* τοῦ κέρδους — δέν θίγεται ἀπό τίς διακυμάνσεις τῆς ἀξίας, πού ἀναφέραμε πιό πάνω. Οἱ διακυμάνσεις αὐτές ἀλλάζουν μόνο τό ποσοστό, μέ τό ὁποῖο ἐκφράζεται μιά δοσμένη ὑπεραξία καί, ἑπομένως, ἐπίσης ἕνα κέρδος δοσμένου μεγέθους, δηλαδή ἀλλάζουν τό σχετικό του μέγεθος, τό μέγεθός του συγκρινόμενο μέ τό μέγεθος τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου. Στό μέτρο, πού, ἐξαιτίας αὐτῶν τῶν διακυμάνσεων τῆς ἀξίας, γινόταν δέσμευση ἤ ἀποδέσμευση κεφαλαίου, μποροῦσε ἀπό αὐτό τόν ἔμμεσο δρόμο, νά θιχθεῖ ὄχι μόνο τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἀλλά καί τό ἴδιο τό κέρδος. Ὡστόσο, αὐτό ἀφοροῦσε πάντα τό ἤδη ἐπενδυμένο κεφάλαιο καί ὄχι τή νέα ἐπένδυση κεφαλαίου. Ἐξάλλου, ἡ αὔξηση ἤ ἡ μείωση τοῦ ἴδιου τοῦ κέρδους ἐξαρτιώνταν πάντα ἀπό τό κατά πόσο, ἐξαιτίας ἐκείνων τῶν διακυμάνσεων τῆς ἀξίας, μποροῦσε νά τεθεῖ σέ κίνηση μέ τό ἴδιο κεφάλαιο περισσότερη ἤ λιγότερη ἐργασία, ἑπομένως, μέ τό ἴδιο κεφάλαιο — μέ ἀμετάβλητο τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας — μποροῦσε νά παραχθεῖ μεγαλύτερη ἤ μικρότερη ὑπεραξία. Μή θέλοντας νά ἀντιταχθοῦμε καθόλου στό γενικό νόμο ἤ νά ἀποτελέσουμε μιά ἐξαίρεση ἀπό αὐτόν, αὐτή ἡ φαινομενική ἐξαίρεση ἦταν πράγματι ἁπλῶς μιά εἰδική περίπτωση τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ γενικοῦ νόμου.

Ἄν στό προηγούμενο τμῆμα τοῦ Βιβλίου ἀποδείχτηκε, πώς, μέ ἀμετάβλητο τό βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, μιά ἀλλαγή στήν ἀξία τῶν συστατικῶν μερῶν τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, καθώς καί μιά ἀλλαγή στό χρόνο περιστροφῆς τοῦ κεφαλαίου, ἀλλάζει τό ποσοστό τοῦ κέρδους, προκύπτει ἀπό μόνο του, ὅτι τά ποσοστά τοῦ κέρδους διάφορων σφαιρῶν παραγωγῆς, πού ὑπάρχουν ταυτόχρονα ἡ μιά δίπλα στήν ἄλλη, θά εἶναι διαφορετικά, ὅταν, μέ ἀμετάβλητους ὅλους τούς ἄλλους ὅρους, ὁ χρόνος περιστροφῆς τῶν χρησιμοποιούμενων στίς σφαῖρες αὐτές κεφαλαίων εἶναι διαφορετικός, ἤ, ὅταν στούς διάφορους κλάδους παραγωγῆς εἶναι διαφορετική ἡ ἀξιακή σχέση ἀνάμεσα στά ὀργανικά συστατικά μέρη αὐτῶν τῶν κεφαλαίων. Αὐτό, πού προηγούμενα τό βλέπαμε σάν ἀλλαγές,

πού συντελοῦνταν διαδοχικά, ἡ μιά ὕστερ' ἀπό τήν ἄλλη στό ἴδιο κεφάλαιο, τό βλέπουμε τώρα σάν διαφορές, πού ὑπάρχουν ταυτόχρονα ἀνάμεσα σέ ἐπενδύσεις κεφαλαίων σέ διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς.

Σχετικά μ' αὐτά θά ἐξετάσουμε ἐδῶ: 1) Τή διαφορά στήν *οργανική σύνθεση* τῶν κεφαλαίων. 2) Τή διαφορά στό χρόνο περιστροφῆς τους.

Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι σ' ὅλην αὐτή τήν ἐξέταση ἡ προϋπόθεση εἶναι πώς, ὅταν μιλᾶμε γιά σύνθεση ἤ γιά περιστροφή τοῦ κεφαλαίου σέ ἕνα ὁρισμένο κλάδο παραγωγῆς, ἐννοοῦμε πάντα τή μέση ὁμαλή σχέση τοῦ τοποθετημένου σ' αὐτό τόν κλάδο παραγωγῆς κεφαλαίου, γενικά ὅτι πρόκειται γιά τό μέσο ὅρο τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, πού εἶναι ἐπενδυμένο στήν καθορισμένη σφαίρα, καί ὄχι γιά τίς τυχαῖες διαφορές τῶν ἀτομικῶν κεφαλαίων μεταξύ τους, πού εἶναι τοποθετημένα στή σφαίρα αὐτή.

Ἐπειδή ὑποθέσαμε ἀκόμα, ὅτι εἶναι σταθερά τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας καί ἡ διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας καί ὅτι ἡ ὑπόθεση αὐτή συμπεριλαβαίνει ἐπίσης τή σταθερότητα τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, ἕνα ὁρισμένο ποσό μεταβλητοῦ κεφαλαίου ἐκφράζει μιά ὁρισμένη ποσότητα ἐργατικῆς δύναμης, πού τέθηκε σέ κίνηση καί, ἑπομένως, μιά καθορισμένη ποσότητα ὑλοποιημένης ἐργασίας. Ἄν, λοιπόν, 100 λίρες στερλίνες ἐκφράζουν τόν βδομαδιάτικο μισθό 100 ἐργατῶν, δηλαδή στήν πράξη 100 ἐργατικῶν δυνάμεων, τότε 100 λίρ. στ. $\times$ ν ἐκφράζουν τό μισθό 100 $\times$ ν ἐργατῶν καί $\frac{100 \text{ λίρ. στ.}}{\nu}$ τό μισθό $\frac{100}{\nu}$ ἐργατῶν. Ἔτσι, τό μεταβλητό κεφάλαιο χρησιμεύει ἐδῶ (πράγμα πού γίνεται πάντα, ὅταν εἶναι δοσμένος ὁ μισθός τῆς ἐργασίας) σάν δείχτης τῆς μάζας τῆς ἐργασίας πού τέθηκε σέ κίνηση ἀπό ἕνα καθορισμένο συνολικό κεφάλαιο. Γι' αὐτό, οἱ διαφορές στό μέγεθος τοῦ χρησιμοποιούμενου μεταβλητοῦ κεφαλαίου χρησιμεύουν σάν δεῖχτες τῆς διαφορᾶς στή μάζα τῆς χρησιμοποιούμενης ἐργατικῆς δύναμης. Ἄν 100 λίρ. στ. ἀντιπροσωπεύουν 100 ἐργάτες, πού δουλεύουν μιά ἑβδομάδα καί γι' αὐτό μέ 60ωρη βδομαδιάτικη ἐργασία, ἀντιπροσωπεύουν 6.000 ὧρες ἐργασίας, τότε 200 λίρ. στ. ἀντιπροσωπεύουν 12.000 καί 50 λίρ. στ. μόνο 3.000 ὧρες ἐργασίας.

Μέ τόν ὅρο σύνθεση τοῦ κεφαλαίου ἐννοοῦμε, ὅπως εἰπώθηκε ἤδη στό Βιβλίο I τοῦ «Κεφαλαίου» τή σχέση τοῦ ἐνεργοῦ συστατικοῦ του μέρους πρός τό παθητικό του μέρος, τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου πρός τό σταθερό κεφάλαιο. Ἐδῶ πρέπει νά παρθοῦν ὑπόψη δυό σχέσεις, πού δέν

ἔχουν τήν ἴδια σπουδαιότητα, παρ' ὅλο πού, κάτω ἀπό ὁρισμένες συνθῆκες, μποροῦν νά προκαλέσουν τό ἴδιο ἀποτέλεσμα.

Ἡ πρώτη σχέση στηρίζεται σέ τεχνική βάση καί πρέπει νά θεωρεῖται δοσμένη σέ μιά ὁρισμένη βαθμίδα ἀνάπτυξης τῆς παραγωγικῆς δύναμης. Μιά καθορισμένη μάζα ἐργατικῆς δύναμης, πού ἀντιπροσωπεύεται ἀπό ἕναν καθορισμένο ἀριθμό ἐργατῶν, ἀπαιτεῖται γιά νά παραχθεῖ μιά καθορισμένη μάζα προϊόντος, λ.χ. μέσα σέ μιά μέρα καί, ἑπομένως — πράγμα αὐτονόητο — γιά νά θέσει σέ κίνηση μιά καθορισμένη μάζα μέσων παραγωγῆς, μηχανές, πρῶτες ὕλες κλπ., γιά νά τά καταναλώσει παραγωγικά. Ἕνας καθορισμένος ἀριθμός ἐργατῶν ἀντιστοιχεῖ σέ μιά καθορισμένη ποσότητα μέσων παραγωγῆς καί, ἑπομένως, μιά καθορισμένη ποσότητα ζωντανῆς ἐργασίας ἀντιστοιχεῖ σέ μιά καθορισμένη ποσότητα ὑλοποιημένης στά μέσα παραγωγῆς ἐργασίας. Ἡ σχέση αὐτή εἶναι πολύ διαφορετική σέ διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς, συχνά ἀκόμα καί ἀνάμεσα στούς διάφορους κλάδους τῆς ἴδιας βιομηχανίας, παρ' ὅλο πού μπορεῖ πάλι, τυχαῖα, νά εἶναι ἐντελῶς ἤ περίπου ἡ ἴδια σέ βιομηχανικούς κλάδους, πού ἀπέχουν πολύ ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλο.

Ἡ σχέση αὐτή συγκροτεῖ τήν τεχνική σύνθεση τοῦ κεφαλαίου καί ἀποτελεῖ τήν καθεαυτό βάση τῆς ὀργανικῆς του σύνθεσης.

Εἶναι, ὡστόσο, ἐπίσης δυνατό, ἡ σχέση αὐτή νά εἶναι ἡ ἴδια σέ διάφορους κλάδους τῆς βιομηχανίας, ἐφόσον τό μεταβλητό κεφάλαιο ἀποτελεῖ ἁπλό δείχτη τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί τό σταθερό κεφάλαιο ἁπλό δείχτη τῆς μάζας τῶν μέσων παραγωγῆς, πού τίθενται σέ κίνηση ἀπό τήν ἐργατική δύναμη. Ὁρισμένες ἐργασίες, λ.χ. μέ χαλκό καί σίδερο, μπορεῖ νά προϋποθέτουν ἴδια ἀναλογία ἀνάμεσα στήν ἐργατική δύναμη καί στή μάζα τῶν μέσων παραγωγῆς. Ἐπειδή, ὅμως, ὁ χαλκός εἶναι πιό ἀκριβός ἀπό τό σίδερο, ἡ ἀξιακή σχέση ἀνάμεσα στό μεταβλητό καί στό σταθερό κεφάλαιο θά εἶναι διαφορετική καί στίς δυό αὐτές περιπτώσεις, ἑπομένως, θά εἶναι διαφορετική καί ἡ ἀξιακή σύνθεση τῶν δυό συνολικῶν κεφαλαίων. Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν τεχνική σύνθεση καί στήν ἀξιακή σύνθεση ἐκδηλώνεται σέ κάθε βιομηχανικό κλάδο μέ τό γεγονός ὅτι, μέ ἴδια τήν τεχνική σύνθεση, ἡ ἀξιακή σχέση τῶν δύο μερῶν τοῦ κεφαλαίου μπορεῖ νά ἀλλάζει καί, μέ ἀλλαγμένη τήν τεχνική σύνθεση, μπορεῖ ἡ ἀξιακή σχέση νά μένει ἡ ἴδια. Αὐτό τό τελευταῖο μπορεῖ φυσικά νά συμβεῖ μόνον, ἄν ἡ ἀλλαγή στή σχέση ἀνάμεσα στή μάζα τῶν μέσων παραγωγῆς πού χρησιμοποιοῦνται καί στήν ἐργατική δύναμη, θά ἐξισορροπεῖται μέ ἀντίστροφη ἀλλαγή στίς ἀξίες τους.

Τήν ἀξιακή σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, ἐφόσον καθορίζεται ἀπό τήν τεχνική του σύνθεση, τήν ὁποία καί καθρεφτίζει, τήν ὀνομάζουμε *ὀργανική* σύνθεση τοῦ κεφαλαίου[20].

Ἔτσι, σχετικά μέ τό μεταβλητό κεφάλαιο, προϋποθέτουμε ὅτι ἀποτελεῖ δείχτη μιᾶς καθορισμένης ποσότητας ἐργατικῆς δύναμης, ἑνός καθορισμένου ἀριθμοῦ ἐργατῶν ἤ καθορισμένης μάζας ζωντανῆς ἐργασίας πού τέθηκε σέ κίνηση. Στό προηγούμενο τμῆμα τοῦ Βιβλίου εἴδαμε, ὅτι μιά ἀλλαγή στό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου μπορεῖ νά μήν ἐκφράζει, παρά μόνο μιά αὔξηση ἤ μείωση τῆς τιμῆς τῆς ἴδιας μάζας ἐργασίας. Ἐδῶ, ὅμως, ἀποκλείεται ἡ περίπτωση αὐτή, γιατί τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας καί ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα θεωροῦνται σταθερά μεγέθη καί ὁ μισθός τῆς ἐργασίας δοσμένος γιά ἕνα καθορισμένο διάστημα. Ἀντίθετα, μιά διαφορά στό μέγεθος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου μπορεῖ βέβαια νά ἀποτελεῖ ἐπίσης δείχτη μιᾶς ἀλλαγῆς στή μάζα τῶν μέσων παραγωγῆς, πού μπαίνουν σέ κίνηση ἀπό μιά καθορισμένη ποσότητα ἐργατικῆς δύναμης, μπορεῖ ὅμως νά προέρχεται καί ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς, πού μπαίνουν σέ κίνηση σέ μιά σφαίρα παραγωγῆς, εἶναι διαφορετική ἀπό τήν ἀξία τους σέ ἄλλη σφαίρα παραγωγῆς. Γι' αὐτό θά ἐξεταστοῦν ἐδῶ καί οἱ δυό ἀπόψεις.

Τέλος, πρέπει νά σημειωθεῖ τό ἑξῆς οὐσιαστικό:

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι 100 λίρες στερλίνες ἀποτελοῦν τόν βδομαδιάτικο μισθό 100 ἐργατῶν. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὁ βδομαδιάτικος χρόνος ἐργασίας = 60 ὧρες. Ἄς ὑποθέσουμε ἀκόμα ὅτι τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας = 100%. Στήν περίπτωση αὐτή ἀπό τίς 60 ὧρες τίς 30 τίς ἐργάζονται οἱ ἐργάτες γιά τόν ἑαυτό τους καί τίς 30 τίς ἐργάζονται δωρεάν γιά τόν κεφαλαιοκράτη. Στίς 100 λίρ. στ. μισθό ἐργασίας ἐνσαρκώνονται, πράγματι, μόνο οἱ 30 ὧρες ἐργασίας τοῦ καθένα ἀπό τούς 100 ἐργάτες ἤ 3.000 ὧρες ἐργασίας ὅλων μαζί τῶν ἐργατῶν, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες 3.000 ὧρες πού ἐργάζονται, εἶναι ἐνσαρκωμένες στίς 100 λίρ. στ. ὑπεραξία ἤ κέρδος, πού τίς τσεπώνει ὁ καπιταλιστής. Ἔτσι, μ' ὅλο πού ὁ μισθός ἐργασίας τῶν 100 λιρ. στ. δέν ἐκφράζει τήν ἀξία, στήν ὁποία ὑλοποιεῖται ἡ βδομαδιάτικη

[20] Ὅλα αὐτά ἔχουν ἀναπτυχθεῖ σύντομα στήν τρίτη ἔκδοση τοῦ πρώτου Βιβλίου[1*], σελ. 628, στήν ἀρχή τοῦ XXIII κεφαλαίου. Ἐπειδή καί οἱ δυό πρῶτες ἐκδόσεις δέν περιλαβαίνουν τό σημεῖο αὐτό, χρειάζονταν τόσο περισσότερο νά ἐπαναληφθεῖ ἐδῶ. — Φ. Ε.

[1*] Βλέπε τόμ. I, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ «Κεφαλαίου», 1954, σελ. 634.

ἐργασία τῶν 100 ἐργατῶν, ὡστόσο δείχνει (μιά πού εἶναι δοσμένα ἡ διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας καί τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας), ὅτι ἀπό τό κεφάλαιο αὐτό τέθηκαν σέ κίνηση 100 ἐργάτες στή διάρκεια συνολικά 6.000 ὡρῶν ἐργασίας. Τό κεφάλαιο τῶν 100 λιρ. στ. τό δείχνει αὐτό, πρῶτο, γιατί δείχνει τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού τέθηκαν σέ κίνηση, ἀφοῦ 1 λίρ. στ. = ὁ μισθός 1 ἐργάτη γιά μιά ἑβδομάδα, ἄρα οἱ 100 λίρ. στ. = ὁ μισθός 100 ἐργατῶν. Καί, δεύτερο, γιατί ὁ κάθε ἐργάτης πού μπῆκε σέ κίνηση, μέ τό δοσμένο ποσοστό ὑπεραξίας 100%, κάνει ἄλλη τόση ἐργασία, ὅση περιέχεται στό μισθό του. Ἄρα, 1 λίρ. στ. πού εἶναι ὁ μισθός του καί πού ἐκφράζει τήν ἐργασία μισῆς ἑβδομάδας, θέτει σέ κίνηση ἐργασία γιά ὁλόκληρη ἑβδομάδα, τό ἴδιο ἐπίσης 100 λίρ. στ., παρ' ὅλο πού περικλείουν μόνο 50 ἑβδομάδων ἐργασία, θέτουν σέ κίνηση ἐργασία γιά τή διάρκεια 100 ἑβδομάδων. Πρέπει λοιπόν ἐδῶ νά γίνει μιά πολύ οὐσιαστική διάκριση ἀνάμεσα στό μεταβλητό κεφάλαιο, πού δαπανήθηκε γιά μισθούς ἐργασίας, ἐφόσον ἡ ἀξία του, τό ἄθροισμα τῶν μισθῶν ἐργασίας, ἀντιπροσωπεύει μιά καθορισμένη ποσότητα ὑλοποιημένης ἐργασίας, καί στό ἴδιο μεταβλητό κεφάλαιο, ἐφόσον ἡ ἀξία του ἀποτελεῖ ἁπλῶς δείχτη τῆς μάζας ζωντανῆς ἐργασίας πού θέτει σέ κίνηση. Αὐτή ἡ τελευταία εἶναι πάντα μεγαλύτερη ἀπό τήν ἐργασία πού περιέχει τό μεταβλητό κεφάλαιο, καί γι' αὐτό ἐκφράζεται μέ μιά μεγαλύτερη ἀξία, ἀπό τήν ἀξία τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, μέ μιά ἀξία πού καθορίζεται, ἀπό τή μιά, ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού τέθηκαν σέ κίνηση ἀπό τό μεταβλητό κεφάλαιο καί, ἀπό τήν ἄλλη, ἀπό τήν ποσότητα τῆς ὑπερεργασίας πού παράγουν αὐτοί οἱ ἐργάτες.

Ἀπό αὐτό τόν τρόπο ἐξέτασης τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου προκύπτει:

Ὅταν μιά ἐπένδυση κεφαλαίου συνολικοῦ ποσοῦ 700, δαπανᾶ στή σφαίρα παραγωγῆς A μόνον 100 γιά μεταβλητό κεφάλαιο καί 600 γιά σταθερό, ἐνῶ μιά ἐπένδυση στή σφαίρα παραγωγῆς B δαπανᾶ 600 γιά μεταβλητό κεφάλαιο καί μόνο 100 γιά σταθερό, τότε τό συνολικό κεφάλαιο A τῶν 700 θά θέσει σέ κίνηση μόνο μιά ἐργατική δύναμη 100, δηλαδή, μέ βάση τήν πιό πάνω ὑπόθεση, μόνο 100 ἑβδομάδες ἐργασίας ἤ 6.000 ὡρῶν ζωντανή ἐργασία, ἐνῶ τό ἴσο σέ μέγεθος συνολικό κεφάλαιο B θά θέσει σέ κίνηση 600 ἑβδομάδων καί, επομένως, 36.000 ὡρῶν ζωντανή ἐργασία. Γι' αὐτό, τό κεφάλαιο στή σφαίρα A θά μποροῦσε νά ἰδιοποιηθεῖ μόνον 50 ἑβδομάδων ἤ 3.000 ὡρῶν ὑπερεργασία, ἐνῶ τό ἴσο σέ μέγεθος κεφάλαιο στή σφαίρα

Β θά μποροῦσε νά ἰδιοποιηθεῖ 300 ἑβδομάδων ἐργασία ἤ 18.000 ὡρῶν ὑπερεργασία. Τό μεταβλητό κεφάλαιο εἶναι ὁ δείχτης, ὄχι μόνο τῆς ἐργασίας πού περικλείνεται σ' αὐτό τό ἴδιο, ἀλλά, μέ δοσμένο τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, εἶναι ταυτόχρονα ὁ δείχτης καί τῆς ἐργασίας πού τέθηκε ἀπό αὐτό σέ κίνηση, πέρα ἀπό τήν ἐργασία πού περικλείνει τό ἴδιο, δηλαδή τῆς πλεονάζουσας ἐργασίας ἤ τῆς ὑπερεργασίας. Μέ ἴσο τόν βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, τό κέρδος θά ἦταν στήν πρώτη περίπτωση $\frac{100}{700} = {}^1/_7 = 14^2/_7\%$, καί στή δεύτερη περίπτωση $\frac{600}{700} = 85^5/_7\%$, δηλαδή, τό ποσοστό τοῦ κέρδους θά ἑξαπλασιαζόταν. Στήν πραγματικότητα, ὅμως, στή δεύτερη περίπτωση τό ἴδιο τό κέρδος θά ἦταν 6 φορές μεγαλύτερο: 600 γιά τό Β ἔναντι 100 γιά τό Α, γιατί μέ τό ἴδιο κεφάλαιο τίθεται σέ κίνηση ἔξη φορές περισσότερη ζωντανή ἐργασία, ἑπομένως, μέ ἴδιο τόν βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, θά παράγεται ἐπίσης ἔξη φορές περισσότερη ὑπεραξία καί γι' αὐτό θά βγαίνει ἔξη φορές περισσότερο κέρδος.

Ἄν στή σφαίρα Α χρησιμοποιοῦνταν ἕνα κεφάλαιο ὄχι 700, ἀλλά 7.000 λιρῶν στερλινῶν, ἐνῶ ἀντίθετα στή σφαίρα Β ἕνα κεφάλαιο 700 λίρ. στ. μόνο, τότε τό κεφάλαιο Α, μέ ἀμετάβλητη τήν ὀργανική του σύνθεση, θά χρησιμοποιοῦσε ἀπό τίς 7.000 λίρ. στ. τίς 1.000 λίρ. στ. σάν μεταβλητό κεφάλαιο, δηλαδή, 1.000 ἐργάτες τήν ἑβδομάδα = 60.000 ὧρες ζωντανή ἐργασία, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ 30.000 ὧρες θά ἦταν ὑπερεργασία. Ὅμως καί τώρα, ὅπως καί προηγούμενα, μέ 700 λίρ. στ. στή σφαίρα Α θά ἔθετε σέ κίνηση μόνο τό ${}^1/_6$ τῆς ζωντανῆς ἐργασίας καί, ἑπομένως, μόνο τό ${}^1/_6$ τῆς ὑπερεργασίας τοῦ Β, ἔτσι θά παρήγαγε ἐπίσης μόνο τό ${}^1/_6$ τοῦ κέρδους τοῦ Β. Ἄν κοιτάξουμε τό ποσοστό τοῦ κέρδους, τότε θά ἔχουμε $\frac{1.000}{7.000} = \frac{100}{700} = 14^2/_7\%$ ἔναντι $\frac{600}{700}$ ἤ $85^5/_7\%$ τοῦ κεφαλαίου Β. Μέ ἴσα σέ μέγεθος κεφάλαια, εἶναι ἐδῶ διαφορετικά τά ποσοστά τοῦ κέρδους, γιατί μέ ἴσο ποσοστό ὑπεραξίας εἶναι διαφορετικές οἱ μάζες τῶν ὑπεραξιῶν πού ἔχουν παραχθεῖ, ἑπομένως καί τῶν κερδῶν, λόγω τῶν διαφορετικῶν μαζῶν ζωντανῆς ἐργασίας πού τέθηκαν σέ κίνηση.

Τό ἴδιο ἀποτέλεσμα προκύπτει πράγματι, ὅταν ἐπικρατοῦν στή μιά σφαίρα παραγωγῆς, ὅπως καί στήν ἄλλη, οἱ ἴδιες τεχνικές συνθῆκες, ὅταν ὅμως ἡ ἀξία τῶν χρησιμοποιούμενων στοιχείων τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου εἶναι μεγαλύτερη ἤ μικρότερη. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι καί οἱ δυό σφαῖρες τῆς παραγωγῆς χρησιμοποιοῦν 100 λίρ. στ. σάν μεταβλητό κεφάλαιο καί, ἑπομένως, χρειάζονται καί οἱ δυό 100 ἐργάτες τήν ἑβδομάδα γιά νά θέσουν σέ κίνηση τίς ἴδιες ποσότητες μηχανῶν καί πρώτης ὕλης, μόνο πού, καί οἱ μηχανές, καί ἡ πρώτη ὕλη εἶναι πιό ἀκριβές στή σφαίρα Β ἀπό τήν Α. Στήν περίπτωση αὐτή σέ 100 λίρ. στ. μεταβλητό κεφάλαιο θά ἀναλογοῦσαν στή σφαίρα Α, λ.χ., 200 λίρ. στ. σταθερό κεφάλαιο καί 400 στή Β. Τότε, μέ ποσοστό ὑπεραξίας 100%, ἡ ὑπεραξία πού παράγεται εἶναι καί στίς δυό περιπτώσεις ἴση μέ 100 λίρ. στ.; ἄρα καί τό κέρδος εἶναι καί στίς δυό περιπτώσεις ἴσο μέ 100 λίρ. στ. Ἀλλά στή σφαίρα Α $\frac{100}{200_\sigma + 100_\mu} = {}^1/_3 = 33^1/_3\%$. Ἀντίθετα, στή σφαίρα Β $\frac{100}{400_\sigma + 100_\mu} = {}^1/_5 = 20\%$. Πράγματι, ὅταν καί στίς δυό περιπτώσεις πάρουμε ἕνα καθορισμένο ὑποπολλαπλάσιο τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, τότε στή σφαίρα Β ἀπό κάθε 100 λίρ. στ. μόνο 20 λίρ. στ., ἤ τό ${}^1/_5$ ἀποτελοῦν μεταβλητό κεφάλαιο, ἐνῶ στή σφαίρα Α ἀπό κάθε 100 λίρ. στ. $33^1/_3$ λίρ. στ. ἤ τό ${}^1/_3$ ἀποτελοῦν μεταβλητό κεφάλαιο. Ἡ σφαίρα παραγωγῆς Β γιά κάθε 100 λίρ. στ. παράγει λιγότερο κέρδος, γιατί θέτει σέ κίνηση λιγότερη ζωντανή ἐργασία ἀπό τήν Α. Ἔτσι, ἡ διαφορά τῶν ποσοστῶν τοῦ κέρδους ἀνάγεται ἐδῶ πάλι σέ διαφορά τῶν μαζῶν τοῦ κέρδους, πού παράγονται ἀπό κάθε 100 μονάδες τῶν ἐπενδύσεων κεφαλαίου, γιατί ἀποτελοῦν μάζες τῆς ὑπεραξίας.

Ἡ διαφορά αὐτοῦ τοῦ δεύτερου παραδείγματος ἀπό τό προηγούμενο συνίσταται μόνο σέ τοῦτο: Μέ ἀμετάβλητη τήν τεχνική σύνθεση, ἡ ἐξίσωση μεταξύ Α καί Β θά ἀπαιτοῦσε στή δεύτερη περίπτωση μόνο μιά ἀλλαγή τῆς ἀξίας τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου εἴτε τοῦ Α εἴτε τοῦ Β. Στήν πρώτη περίπτωση, ἀντίθετα, ἡ ἴδια ἡ τεχνική σύνθεση τοῦ κεφαλαίου εἶναι διαφορετική στίς δυό σφαῖρες παραγωγῆς καί χρειάστηκε νά ἀνατραπεῖ γιά νά ἐπιτευχθεῖ ἡ ἐξίσωση.

Ἡ διαφορετική ὀργανική σύνθεση τῶν κεφαλαίων εἶναι, λοιπόν, ἀνεξάρτητη ἀπό τό ἀπόλυτο μέγεθός τους. Μπαίνει μόνο πάντα τό ἐρώτημα: πόσο ἀπό κάθε 100 μονάδες τοῦ κεφαλαίου εἶναι μεταβλητό κεφάλαιο καί πόσο σταθερό κεφάλαιο.

Ὥστε, κεφάλαια διαφορετικοῦ μεγέθους ἀναγμένα σέ 100 μονάδες — ἤ, πράγμα πού ἐδῶ καταλήγει στό ἴδιο, κεφάλαια ἴσου μεγέθους — παράγουν μέ ἴση τήν ἐργάσιμη ἡμέρα καί μέ ἴσο τό βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, πολύ διαφορετικά μεγέθη κέρδους, γιατί

παράγουν διαφορετικά μεγέθη ὑπεραξίας. Αὐτό γίνεται, γιατί, ἐξαιτίας τῆς διαφορετικῆς ὀργανικῆς σύνθεσης τῶν κεφαλαίων στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς, εἶναι διαφορετικά τά μεταβλητά τους μέρη, δηλαδή εἶναι διαφορετικές οἱ ποσότητες τῆς ζωντανῆς ἐργασίας πού θέτουν σέ κίνηση, ἑπομένως, διαφορετικές εἶναι καί οἱ ἰδιοποιούμενες ἀπό αὐτά τά κεφάλαια ποσότητες ὑπερεργασίας, αὐτῆς τῆς οὐσίας τῆς ὑπεραξίας, ἑπομένως καί τοῦ κέρδους. Ἴσα σέ μέγεθος μέρη τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς περικλείνουν ἄνισες σέ μέγεθος πηγές τῆς ὑπεραξίας, μοναδική δέ πηγή τῆς ὑπεραξίας εἶναι ἡ ζωντανή ἐργασία. Ὅταν εἶναι ἴσος ὁ βαθμός ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, ἡ μάζα τῆς ἐργασίας πού μπαίνει σέ κίνηση ἀπό ἕνα κεφάλαιο = 100, ἑπομένως καί ἡ ὑπερεργασία, πού ἰδιοποιεῖται τό κεφάλαιο αὐτό, ἐξαρτιέται ἀπό τό μέγεθος τοῦ μεταβλητοῦ συστατικοῦ του μέρους. Ἄν ἕνα κεφάλαιο, πού σέ ποσοστά ἀποτελεῖται ἀπό $90_{\sigma} + 10_{\mu}$, παρήγαγε, μέ ἴσο τό βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, τόση ὑπεραξία ἤ τόσο κέρδος, ὅσο ἕνα κεφάλαιο πού ἀποτελεῖται ἀπό $10_{\sigma} + 90_{\mu}$, τότε θά ἦταν καταφανές, ὅτι ἡ ὑπεραξία, ἄρα καί ἡ ἀξία γενικά, ἔπρεπε νά ἔχει μιάν ἐντελῶς ἄλλη ἀπό τήν ἐργασία πηγή, καί ὅτι ἔτσι θά ἐξέλειπε κάθε λογική βάση τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Ἄν ὑποθέσουμε, ὅπως καί προηγούμενα, ὅτι 1 λίρα στερλίνα εἶναι ἴση μέ τόν βδομαδιάτικο μισθό ἑνός ἐργάτη γιά 60 ὡρῶν δουλιά καί ὅτι τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας = 100%, τότε εἶναι φανερό, ὅτι τό συνολικό νέο προϊόν πού ἕνας ἐργάτης μπορεῖ νά παραγάγει μέσα σέ μιά ἑβδομάδα = 2 λίρ. στ. Ἔτσι, 10 ἐργάτες δέν θά μποροῦσαν νά παραγάγουν πάνω ἀπό 20 λίρ. στ. Καί ἐπειδή ἀπό αὐτές τίς 20 λίρ. στ., οἱ 10 ἀναπληρώνουν τό μισθό ἐργασίας, οἱ ὑπόλοιπες 10 δέν θά μποροῦσαν νά δημιουργήσουν μιά ὑπεραξία μεγαλύτερη ἀπό 10 λίρ. στ., ἐνῶ οἱ 90 ἐργάτες, πού τό συνολικό τους νέο προϊόν = 180 λίρ. στ. καί πού ὁ μισθός τους ἐργασίας = 90 λίρ. στ., θά δημιουργοῦσαν μιά ὑπεραξία 90 λιρ. στ. Ἔτσι τό ποσοστό τοῦ κέρδους θά ἦταν στή μιά περίπτωση 10% καί στήν ἄλλη 90%. Ἄν γινόταν διαφορετικά, τότε ἡ ἀξία καί ἡ ὑπεραξία θά ἔπρεπε νά εἶναι κάτι ἄλλο ἀπό ὑλοποιημένη ἐργασία. Ἔτσι, λοιπόν, ἐπειδή κεφάλαια, πού εἶναι τοποθετημένα σέ διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς, ἐξεταζόμενα ἀπό τήν ἄποψη τῆς ποσοστιαίας σύνθεσής τους — ἤ ἴσα σέ μέγεθος κεφάλαια — χωρίζονται ἄνισα σέ σταθερά καί μεταβλητά στοιχεῖα, θέτουν σέ κίνηση ἄνισες ποσότητες ζωντανῆς ἐργασίας καί γι' αὐτό παράγουν ἄνισα μεγέθη ὑπεραξίας, ἄρα καί κέρδους, ἔτσι εἶναι διαφορετικό σ' αὐτά

τό ποσοστό τοῦ κέρδους, πού συνίσταται ἀκριβῶς στήν ποσοστιαία σχέση τῆς ὑπεραξίας πρός τό συνολικό κεφάλαιο.

Ἄν ὅμως τά κεφάλαια διαφορετικῶν σφαιρῶν παραγωγῆς, ὑπολογισμένα σέ ποσοστά, δηλαδή σέ ἴσα σέ μέγεθος κεφάλαια, παράγουν σέ διαφορετικές σφαῖρες παραγωγῆς ἄνισα κέρδη, ἐξαιτίας τῆς διαφορετικῆς τους ὀργανικῆς σύνθεσης, ἕπεται ὅτι τά κέρδη ἄνισων κεφαλαίων σέ διαφορετικές σφαῖρες παραγωγῆς δέν μποροῦν νά εἶναι ἀνάλογα μέ τά ἀντίστοιχα μεγέθη τους, ὅτι λοιπόν τά κέρδη σέ διαφορετικές σφαῖρες παραγωγῆς δέν εἶναι ἀνάλογα πρός τά ἀντίστοιχα μεγέθη τῶν κεφαλαίων πού ἔχουν ἐπενδυθεῖ σ' αὐτές. Γιατί, μιά τέτια αὔξηση τοῦ κέρδους pro rata[1] μέ τό μέγεθος τοῦ ἐπενδυμένου κεφαλαίου θά ὑπονοοῦσε, ὅτι ἀπό ἄποψη ποσοστῶν τά κέρδη εἶναι ἴσα, ὅτι, δηλαδή, ἴσα σέ μέγεθος κεφάλαια σέ διαφορετικές σφαῖρες τῆς παραγωγῆς ἔχουν ἴσα ποσοστά κέρδους, παρά τή διαφορετική ὀργανική σύνθεσή τους. Μονάχα στά πλαίσια τῆς ἴδιας σφαίρας παραγωγῆς, ὅπου, ἑπομένως, εἶναι δοσμένη ἡ ὀργανική σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, ἤ σέ διαφορετικές σφαῖρες παραγωγῆς μέ ἴδια ὀργανική σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, οἱ μάζες τῶν κερδῶν εἶναι ἀπευθείας ἀνάλογες πρός τίς μάζες τῶν ἐπενδυμένων κεφαλαίων. Τό νά λέμε ὅτι τά κέρδη ἄνισων κεφαλαίων εἶναι ἀνάλογα μέ τό μέγεθός τους, εἶναι σάν νά λέμε γενικά, ὅτι ἴσα σέ μέγεθος κεφάλαια ἀποδίδουν ἴσα σέ μέγεθος κέρδη, ἤ ὅτι τό ποσοστό τοῦ κέρδους εἶναι ἴδιο γιά ὅλα τά κεφάλαια, ὁποιοδήποτε κι ἄν εἶναι τό μέγεθός τους καί ἡ ὀργανική τους σύνθεση.

Ὅσα ἀναπτύχθηκαν πιό πάνω συμβαίνουν μέ τήν προϋπόθεση, ὅτι τά ἐμπορεύματα πουλιοῦνται στήν ἀξία τους. Ἡ ἀξία ἑνός ἐμπορεύματος εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού περιέχει, σύν τήν ἀξία τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, πού ἔχει ἀναπαραχθεῖ σ' αὐτό τό ἐμπόρευμα, σύν τήν αὔξηση αὐτοῦ τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, δηλαδή, σύν τήν παραγμένη ὑπεραξία. Ὅταν τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας παραμένει ἴδιο, εἶναι φανερό, ὅτι ἡ μάζα της ἐξαρτιέται ἀπό τή μάζα τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου. Ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος πού παρήγαγε τό κεφάλαιο τῶν 100, στή μιά περίπτωση εἶναι $90_{\sigma} + 10_{\mu} + 10_{\upsilon} = 110$. Στήν ἄλλη περίπτωση εἶναι $10_{\sigma} + 90_{\mu} + 90_{\upsilon} = 190$. Ἄν τά ἐμπορεύματα πουληθοῦν στήν ἀξία τους, τότε τό πρῶτο προϊόν πρέπει νά πουληθεῖ πρός 110, ἀπό τά ὁποῖα τά 10 ἀποτελοῦν τήν ὑπεραξία ἤ τήν ἀπλήρωτη δουλιά. Τό δεύτερο

[1]* ἀντίστοιχη.

προϊόν, ὅμως, πρέπει νά πουληθεῖ πρός 190, ἀπό τά ὁποῖα τά 90 ἀποτελοῦν ὑπεραξία ἤ ἀπλήρωτη δουλιά.

Αὐτό ἔχει σημασία ἰδίως, ὅταν συγκρίνονται μεταξύ τους ἐθνικά[1*] ποσοστά κέρδους. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι σέ μιά εὐρωπαϊκή χώρα τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας = 100%, δηλαδή, ὁ ἐργάτης ἐργάζεται τή μισή μέρα γιά τόν ἑαυτό του καί τή μισή μέρα γιά τόν ἐπιχειρηματία του. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι σέ μιά ἀσιατική χώρα τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας = 25%, δηλαδή ὁ ἐργάτης ἐργάζεται $^{4}/_{5}$ τῆς ἡμέρας γιά τόν ἑαυτό του καί $^{1}/_{5}$ γιά τόν ἐπιχειρηματία. Στήν εὐρωπαϊκή χώρα, ὅμως, ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ σύνθεση τοῦ ἐθνικοῦ κεφαλαίου εἶναι $84_{\sigma} + 16_{\mu}$, καί στήν ἀσιατική χώρα, ὅπου χρησιμοποιοῦνται λίγες μηχανές κλπ., καί σέ μιά δοσμένη περίοδο ἀπό μιά δοσμένη ποσότητα ἐργατικῆς δύναμης καταναλώνεται παραγωγικά σχετικά λίγη πρώτη ὕλη, ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ σύνθεση τοῦ ἐθνικοῦ κεφαλαίου εἶναι $16_{\sigma} + 84_{\mu}$. Τότε θά ἔχουμε τούς παρακάτω λογαριασμούς.

Στήν εὐρωπαϊκή χώρα ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος $= 84_{\sigma} + 16_{\mu} + 16_{\sigma} = 116$. Τό ποσοστό τοῦ κέρδους $= {}^{16}/_{100} = 16\%$.

Στήν ἀσιατική χώρα ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος $= 16_{\sigma} + 84_{\mu} + 21_{\upsilon} = 121$. Τό ποσοστό τοῦ κέρδους $= {}^{21}/_{100} = 21\%$.

Ἔτσι, τό ποσοστό τοῦ κέρδους εἶναι στήν ἀσιατική χώρα κατά 25% καί πάνω μεγαλύτερο ἀπ' ὅ,τι στήν εὐρωπαϊκή, παρ' ὅλο πού τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας στήν πρώτη εἶναι τέσσερες φορές μικρότερο ἀπό ὅ,τι στή δεύτερη. Οἱ Κάρεϋ, Μπαστιά καί tutti quanti[2*] θά ἔβγαζαν ἀκριβῶς τό ἀντίθετο συμπέρασμα.

Καί τοῦτο ἐν παρόδῳ: Τά διαφορετικά ἐθνικά ποσοστά κέρδους βασίζονται συνήθως σέ διαφορετικά ἐθνικά ποσοστά ὑπεραξίας. Σέ τοῦτο τό κεφάλαιο, ὅμως, συγκρίνουμε ἄνισα ποσοστά κέρδους, πού πηγάζουν ἀπό τό ἴδιο ποσοστό ὑπεραξίας.

Ἐκτός ἀπό τή διαφορετική ὀργανική σύνθεση τῶν κεφαλαίων, δηλαδή ἐκτός ἀπό τίς διαφορετικές μάζες ἐργασίας, ἑπομένως καί ὑπερεργασίας πού, μέ ἴσους ὅλους τούς ἄλλους ὅρους, τίθενται σέ κίνηση ἀπό κεφάλαια ἴσου μεγέθους σέ διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς, ὑπάρχει ἀκόμα μιά πηγή τῆς ἀνισότητας τῶν ποσοστῶν τοῦ κέρδους: ἡ διαφορά στή διάρκεια τῆς περιστροφῆς τοῦ κεφαλαίου στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς. Στό IV κεφάλαιο εἴδαμε ὅτι, μέ ἴδια

[1*] Στήν πρώτη γερμανική ἔκδοση, ἀντί ἐθνικά εἶχε διεθνή.

[2*] οἱ ὅμοιοι τους.

τή σύνθεση τῶν κεφαλαίων καί μέ ἴσους ὅλους τούς ἄλλους ὅρους, τά ποσοστά τοῦ κέρδους εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογα πρός τόν χρόνο διάρκειας τῆς περιστροφῆς, καθώς καί ὅτι τό ἴδιο μεταβλητό κεφάλαιο, ὅταν περιστρέφεται σέ διαφορετικά χρονικά διαστήματα, παράγει ἄνισες μάζες χρονιάτικης ὑπεραξίας. Ἔτσι, ἡ διαφορά στούς χρόνους περιστροφῆς ἀποτελεῖ ἕναν ἀκόμα λόγο, γιατί ἴσα σέ μέγεθος κεφάλαια σέ διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς δέν παράγουν ἴσα κέρδη σέ ἴσα χρονικά διαστήματα καί γιατί, ἑπομένως, τά ποσοστά τοῦ κέρδους εἶναι διαφορετικά σ' αὐτές τίς διαφορετικές σφαῖρες.

Ἀντίθετα, ὅσον ἀφορᾶ τήν ἀναλογία τοῦ χωρισμοῦ τῶν κεφαλαίων σέ πάγιο καί κυκλοφοροῦν κεφάλαιο, ἡ ἀναλογία αὐτή, ἐξεταζόμενη αὐτή καθεαυτή, δέν θίγει καθόλου τό ποσοστό τοῦ κέρδους. Μπορεῖ νά τό θίξει μόνο, εἴτε ὅταν αὐτή ἡ διαφορετική σχέση ἀνάμεσα στό πάγιο καί κυκλοφοροῦν κεφάλαιο συμπίπτει μέ μιά διαφορετική σχέση ἀνάμεσα στό μεταβλητό καί στό σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου, ὁπότε, λοιπόν, σ' αὐτήν τή διαφορά καί ὄχι στή διαφορά τοῦ κυκλοφοροῦντος καί τοῦ πάγιου κεφαλαίου, ὀφείλεται ἡ διαφορά στό ποσοστό τοῦ κέρδους, εἴτε, ὅταν ἡ διαφορετική σχέση ἀνάμεσα στά πάγια καί τά κυκλοφοροῦντα συστατικά μέρη συνεπάγεται μιά διαφορά στό χρόνο περιστροφῆς, στή διάρκεια τοῦ ὁποίου πραγματοποιεῖται ἕνα καθορισμένο κέρδος. Ἄν τά κεφάλαια χωρίζονται σέ διαφορετικές ἀναλογίες σέ πάγιο καί σέ κυκλοφοροῦν κεφάλαιο, εἶναι μέν ἀλήθεια ὅτι τό γεγονός αὐτό θά ἀσκεῖ πάντα μιά ἐπίδραση στό χρόνο περιστροφῆς τους καί θά προκαλεῖ μιά διαφορά σ' αὐτόν. Ἀπό αὐτό, ὅμως, δέν προκύπτει ὅτι θά εἶναι διαφορετικός ὁ χρόνος περιστροφῆς, στή διάρκεια τοῦ ὁποίου τά κεφάλαια αὐτά πραγματοποιοῦν κέρδος. Ἄν λ.χ. τό κεφάλαιο Α εἶναι ὑποχρεωμένο νά μετατρέπει διαρκῶς ἕνα μεγαλύτερο μέρος τοῦ προϊόντος σέ χρῆμα, γιά νά ἀγοράζει πρώτη ὕλη κλπ., ἐνῶ τό Β χρησιμοποιεῖ γιά μεγαλύτερο χρονικό διάστημα τίς ἴδιες μηχανές κλπ., χρησιμοποιώντας λιγότερη πρώτη ὕλη, καί τά δυό, ἐφόσον παράγουν, ἔχουν δεσμευμένο διαρκῶς ἕνα μέρος τοῦ κεφαλαίου τους: Τό ἕνα σέ πρώτη ὕλη, δηλαδή σέ κυκλοφοροῦν κεφάλαιο, τό ἄλλο σέ μηχανές κλπ., δηλαδή σέ πάγιο κεφάλαιο. Τό Α μετατρέπει διαρκῶς ἕνα μέρος τοῦ κεφαλαίου του ἀπό τήν ἐμπορευματική μορφή στή χρηματική, καί ἀπό τή χρηματική μορφή τό ξαναμετατρέπει στή μορφή τῆς πρώτης ὕλης, ἐνῶ τό Β, χωρίς μιά τέτια ἀλλαγή, χρησιμοποιεῖ γιά μεγαλύτερο χρονικό διάστημα ἕνα μέρος τοῦ κεφαλαίου του μέ τή μορφή τοῦ ἐργαλείου

δουλιᾶς. Ἄν καί τά δυό χρησιμοποιοῦν ἴση ποσότητα ἐργασίας τότε στή διάρκεια τοῦ ἔτους θά πουλήσουν, βέβαια, μάζες προϊόντων ἄνισης ἀξίας, ἀλλά καί οἱ δυό μάζες προϊόντων θά περιέχουν ἴσο ποσό ὑπεραξίας, καί τά ποσοστά τοῦ κέρδους τους, πού ὑπολογίζονται σέ σχέση πρός ὅλο τό προκαταβλημένο κεφάλαιο, εἶναι ἴσα, παρά τό ὅτι ἡ σύνθεσή τους σέ πάγιο καί κυκλοφοροῦν κεφάλαιο εἶναι διαφορετική, ὅπως διαφορετικός εἶναι καί ὁ χρόνος περιστροφῆς τους. Καί τά δυό κεφάλαια πραγματοποιοῦν σέ ἴσα χρονικά διαστήματα ἴσα κέρδη, παρ' ὅλο πού περιστρέφονται σέ διαφορετικά χρονικά διαστήματα[21]. Αὐτή καθεαυτή ἡ διαφορά στό χρόνο περιστροφῆς ἔχει σημασία μόνο, ἐφόσον ἐπηρεάζει τή μάζα τῆς ὑπεραξίας, πού μπορεῖ νά ἰδιοποιηθεῖ καί νά πραγματοποιηθεῖ σέ ἕνα δοσμένο χρονικό διάστημα ἀπό τό ἴδιο κεφάλαιο. Ἄν, λοιπόν, ἕνας ἄνισος χωρισμός τοῦ κεφαλαίου σέ κυκλοφοροῦν καί πάγιο κεφάλαιο δέν ὁδηγεῖ κατ' ἀνάγκη σέ ἀνισότητα τοῦ χρόνου περιστροφῆς, πού ἀπό τήν πλευρά της συνεπάγεται ἀνισότητα τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, τότε εἶναι φανερό ὅτι, ἐφόσον λαβαίνει χώρα αὐτή ἡ ἀνισότητα, δέν προέρχεται ἀπό τόν αὐτό καθεαυτό ἄνισο χωρισμό τοῦ κεφαλαίου σέ κυκλοφοροῦν καί πάγιο κεφάλαιο, ἀλλά μᾶλλον ἀπό τό γεγονός ὅτι αὐτή δείχνει ἁπλῶς μιά ἀνισότητα τῶν χρόνων περιστροφῆς πού ἐπηρεάζει τό ποσοστό τοῦ κέρδους.

Αὐτός καθεαυτός ὁ διαφορετικός χωρισμός τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου σέ κυκλοφοροῦν καί πάγιο κεφάλαιο στούς διάφορους κλάδους τῆς βιομηχανίας δέν ἔχει, λοιπόν, καμιά σημασία γιά τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἐπειδή, ἐκεῖνο πού ἀποφασίζει εἶναι ἡ σχέση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου πρός τό σταθερό, ἡ δέ ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφα-

[21] {Ὅπως προκύπτει ἀπό τό IV κεφ. τά πιό πάνω εἶναι σωστά μόνο γιά τήν περίπτωση, πού τά κεφάλαια Α καί Β ἔχουν διαφορετική ἀξιακή σύνθεση, πού ὅμως τά μεταβλητά συστατικά τους μέρη, ἐκφρασμένα σέ ποσοστά, εἶναι ἀπευθείας ἀνάλογα πρός τούς χρόνους περιστροφῆς τους ἤ ἀντιστρόφως ἀνάλογα πρός τόν ἀριθμό τῶν περιστροφῶν σέ ἕνα δοσμένο χρονικό διάστημα. Ἄς δεχτοῦμε ὅτι τό κεφάλαιο Α ἀποτελεῖται ἀπό 20_{σ} πάγιο + 70_{σ} κυκλοφοροῦν, δηλαδή, ἀπό $90_{\sigma} + 10_{\mu} = 100$. Μέ ποσοστό ὑπεραξίας 100%, τά 10_{μ} παράγουν σέ μιά περιστροφή 10_{υ}, δηλαδή τό ποσοστό κέρδους γιά μιά περιστροφή = 10%. Τό κεφάλαιο Β, ἀντίθετα, ἄς ὑποθέσουμε ὅτι = 60_{σ} πάγιο + 20_{σ} κυκλοφοροῦν, δηλαδή $80_{\sigma} + 20_{\mu} = 100$. Τά 20_{μ} παράγουν σέ μιά περιστροφή μέ τό πιό πάνω ποσοστό ὑπεραξίας 20_{υ}, δηλαδή τό ποσοστό τοῦ κέρδους γιά μιά περιστροφή = 20%, δηλαδή διπλάσιο σέ σύγκριση μέ τό Λ. Ἄν ὅμως τό Α περιστρέφεται δυό φορές μέσα σ' ἕνα χρόνο καί τό Β μόνο μιά φορά, τότε γιά ὅλο τό ἔτος τό Α δίνει ἐπίσης $2 \times 10 = 20_{\upsilon}$, καί τό χρονιάτικο ποσοστό κέρδους εἶναι καί γιά τά δυό ἴσο, δηλαδή 20%. — Φ. Ε.}

λαίου, ἑπομένως καί τό σχετικό του μέγεθος σέ σύγκριση μέ τό μεταβλητό κεφάλαιο, εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπό τόν πάγιο ἤ τόν κυκλοφοροῦντα χαρακτήρα τῶν συστατικῶν του μερῶν. Ὡστόσο, συμβαίνει βέβαια — καί αὐτό μπορεῖ νά ὁδηγήσει σέ λαθεμένα συμπεράσματα — ἐκεῖ πού τό πάγιο κεφάλαιο εἶναι σημαντικά ἀναπτυγμένο, νά ἀποτελεῖ ἁπλῶς ἔκφραση τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ παραγωγή διεξάγεται σέ μεγάλη κλίμακα καί, γι' αὐτό, τό σταθερό κεφάλαιο ξεπερνᾶ κατά πολύ τό μεταβλητό, ἤ ὅτι ἡ χρησιμοποιούμενη ζωντανή ἐργατική δύναμη εἶναι μικρή σέ σχέση μέ τή μάζα τῶν μέσων παραγωγῆς, πού τίθενται σέ κίνηση ἀπό αὐτήν.

Δείξαμε λοιπόν: ὅτι σέ διαφορετικούς κλάδους τῆς βιομηχανίας, ἀνάλογα μέ τή διαφορετική ὀργανική σύνθεση τῶν κεφαλαίων καί μέσα στά δοσμένα ὅρια, καθώς καί ἀνάλογα μέ τούς διαφορετικούς χρόνους περιστροφῆς τους, κυριαρχοῦν ἄνισα ποσοστά κέρδους, καί ὅτι γι' αὐτό, ἀκόμα καί μέ ἴσο ποσοστό ὑπεραξίας, μόνο γιά κεφάλαια μέ ἴδια ὀργανική σύνθεση καί μέ προϋποτιθέμενο ἴσο χρόνο περιστροφῆς, ἰσχύει ὁ νόμος (σύμφωνα μέ τή γνωστή τάση), ὅτι τά κέρδη σχετίζονται μεταξύ τους ὅπως τά μεγέθη τῶν κεφαλαίων, καί γι' αὐτό, ἴσα σέ μέγεθος κεφάλαια, σέ ἴσα χρονικά διαστήματα, ἀποφέρουν ἴσα σέ μέγεθος κέρδη. Ὅσα ἀναπτύξαμε ἰσχύουν πάνω στήν ἴδια βάση, πού ὥς τώρα χρησίμευσε γενικά σάν βάση ὅλων τῶν ἀναπτύξεών μας: ὅτι τά ἐμπορεύματα πουλιοῦνται στήν ἀξία τους. Ἐξάλλου, δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι στήν πραγματικότητα, ἄν παραβλέψουμε τίς ἐπουσιώδεις, τυχαῖες καί ἀλληλοαναιρούμενες διαφορές, δέν ὑπάρχει καί δέν θά μποροῦσε νά ὑπάρχει ἡ διαφορά ἀνάμεσα στά μέσα ποσοστά κέρδους στούς διάφορους κλάδους τῆς βιομηχανίας, χωρίς νά ἀναιρέσουμε ὁλόκληρο τό σύστημα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος. Φαίνεται, λοιπόν, σάν νά μή συμβιβάζεται ἐδῶ ἡ θεωρία τῆς ἀξίας μέ τήν πραγματική κίνηση, δέν συμβιβάζεται μέ τά πραγματικά φαινόμενα τῆς παραγωγῆς, καί ὅτι γι' αὐτό πρέπει γενικά νά παραιτηθοῦμε ἀπό τήν προσπάθεια νά κατανοήσουμε αὐτά τά φαινόμενα.

Ἀπό τό πρῶτο τμῆμα αὐτοῦ τοῦ Βιβλίου προκύπτει ὅτι οἱ τιμές κόστους εἶναι ἴδιες γιά προϊόντα διαφορετικῶν σφαιρῶν παραγωγῆς, γιά τήν παραγωγή τῶν ὁποίων ἔχουν προκαταβληθεῖ ἴσα σέ μέγεθος κεφάλαια, ὅσο διαφορετική κι ἄν εἶναι ἡ ὀργανική σύνθεση αὐτῶν τῶν κεφαλαίων. Στήν τιμή κόστους ἐξαφανίζεται γιά τόν κεφαλαιοκράτη ἡ διαφορά ἀνάμεσα στό σταθερό καί στό μεταβλητό κεφάλαιο. Γιά τόν κεφαλαιοκράτη, πού πρέπει νά διαθέσει 100 λίρες στερλίνες

γιά τήν παραγωγή ἑνός ἐμπορεύματος, τό ἐμπόρευμα αὐτό τοῦ κοστίζει τό ἴδιο, εἴτε διαθέσει γι' αὐτό $90_{\sigma} + 10_{\mu}$, εἴτε $10_{\sigma} + 90_{\mu}$. Τό ἐμπόρευμα αὐτό τοῦ κοστίζει πάντα 100 λίρ. στ., οὔτε περισσότερο, οὔτε λιγότερο. Οἱ τιμές κόστους εἶναι ἴδιες γιά ἴσες σέ μέγεθος ἐπενδύσεις κεφαλαίου στίς διάφορες σφαῖρες τῆς παραγωγῆς, ὅσο διαφορετικές κι ἄν εἶναι οἱ ἀξίες καί οἱ ὑπεραξίες πού ἔχουν παραχθεῖ. Αὐτή ἡ ἰσότητα τῶν τιμῶν κόστους ἀποτελεῖ τή βάση τοῦ συναγωνισμοῦ στίς ἐπενδύσεις κεφαλαίου, μέσω τοῦ ὁποίου ἀποκαθίσταται τό μέσο κέρδος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ

Σχηματισμός ἑνός γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους (μέσο ποσοστό κέρδους) καί μετατροπή τῶν ἀξιῶν τῶν ἐμπορευμάτων σέ τιμές παραγωγῆς

Ἡ ὀργανική σύνθεση τοῦ κεφαλαίου ἐξαρτιέται σέ κάθε δοσμένη στιγμή ἀπό δυό περιστατικά: Πρῶτον, ἀπό τήν τεχνική σχέση τῆς χρησιμοποιούμενης ἐργατικῆς δύναμης πρός τή μάζα τῶν χρησιμοποιούμενων μέσων παραγωγῆς. Δεύτερον, ἀπό τήν τιμή αὐτῶν τῶν μέσων παραγωγῆς. Πρέπει, ὅπως εἴδαμε, νά ἐξεταστεῖ σύμφωνα μέ τήν ποσοστιαία της σχέση. Τήν ὀργανική σύνθεση ἑνός κεφαλαίου, πού ἀποτελεῖται ἀπό $^4/_5$ σταθερό καί $^1/_5$ μεταβλητό κεφάλαιο, τήν ἐκφράζουμε μέ τόν τύπο $80_{\sigma} + 20_{\mu}$. Κατά τή σύγκριση ὑποτίθεται ἀκόμα, ὅτι τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας παραμένει ἀμετάβλητο. Ἄς πάρουμε ἕνα ὁποιοδήποτε ποσοστό, λ.χ. 100%. Ἔτσι, τό κεφάλαιο $80_{\sigma} + 20_{\mu}$ ἀποφέρει μιά ὑπεραξία 20_{υ}, πού, σέ σχέση μέ τό συνολικό κεφάλαιο, ἀποτελεῖ ἕνα ποσοστό κέρδους 20%. Τό μέγεθος τῆς πραγματικῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος του ἐξαρτιέται τώρα ἀπό τό πόσο μεγάλο εἶναι τό πάγιο μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου καί πόσο ἀπό αὐτό μπαίνει σάν φθορά στό προϊόν, καί πόσο ὄχι. Ἐπειδή, ὅμως, τό περιστατικό αὐτό εἶναι ἐντελῶς χωρίς σημασία γιά τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἐπομένως καί γιά τήν προκείμενη ἔρευνα, ὑποθέτουμε, γιά λόγους ἁπλοποίησης, ὅτι τό σταθερό κεφάλαιο μπαίνει παντοῦ ὁλόκληρο στό ἐτήσιο προϊόν αὐτῶν τῶν κεφαλαίων. Ὑποθέτουμε ἀκόμα, ὅτι τά κεφάλαια στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς πραγματοποιοῦν, ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τοῦ μεταβλητοῦ τους μέρους, κάθε χρόνο ἴση ὑπεραξία. Ἄρα, παραβλέπουμε προσωρινά τή διαφορά, πού μπορεῖ νά προκαλέσει ἀπό τήν ἄποψη αὐτή ἡ διαφορά στούς χρόνους περιστροφῆς. Τό σημεῖο αὐτό θά τό ἐξετάσουμε ἀργότερα.

Ἄς πάρουμε πέντε διαφορετικές σφαῖρες παραγωγῆς μέ διαφορετική κάθε φορά ὀργανική σύνθεση τῶν κεφαλαίων, πού τοποθετήθηκαν σ᾽ αὐτές, κάπως ἔτσι:

Κεφάλαιο	Ποσοστό ὑπεραξίας	Ὑπεραξία	Ἀξία τοῦ προϊόντος	Ποσοστό κέρδους
I. $80_\sigma + 20_\mu$	100%	20	120	20%
II. $70_\sigma + 30_\mu$	100%	30	130	30%
III. $60_\sigma + 40_\mu$	100%	40	140	40%
IV. $85_\sigma + 15_\mu$	100%	15	115	15%
V. $95_\sigma + 5_\mu$	100%	5	105	5%

Ἔχουμε ἐδῶ γιά διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς, μέ ἴδιο βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, πολύ διαφορετικά ποσοστά κέρδους, ἀνάλογα μέ τή διαφορετική ὀργανική σύνθεση τῶν κεφαλαίων.

Τό συνολικό ποσό τῶν κεφαλαίων, πού ἔχουν ἐπενδυθεῖ στίς πέντε σφαῖρες, εἶναι = 500. Τό συνολικό ποσό τῆς ὑπεραξίας, πού ἔχουν παραγάγει = 110. Ἡ συνολική ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων πού ἔχουν παραγάγει = 610. Ἄν θεωρήσουμε τό 500 σάν ἕνα ἑνιαῖο κεφάλαιο, διάφορα μέρη τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦν τά κεφάλαια I — V (ὅπως λ.χ. σέ ἕνα βαμβακουργεῖο στά διάφορα τμήματά του — στό λαναριστήριο, στό προπαρασκευαστικό τμῆμα, στό κλωστήριο καί στό ὑφαντήριο — ἡ σχέση τοῦ μεταβλητοῦ πρός τό σταθερό κεφάλαιο διαφέρει ἀπό τμῆμα σέ τμῆμα καί, γιά νά βρεθεῖ ἡ μέση σχέση γιά ὅλο τό ἐργοστάσιο, πρέπει νά ὑπολογιστεῖ μέ βάση τίς σχέσεις στά διάφορα τμήματά του), τότε ἡ μέση σύνθεση τοῦ κεφαλαίου τῶν 500 θά ἦταν = $390_\sigma + 110_\mu$, ἤ σέ ποσοστά ἐκφρασμένη: $78_\sigma + 22_\mu$. Ἄν τό κάθε κεφάλαιο τῶν 100 τό θεωρήσουμε μόνο σάν τό $^1/_5$ τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, ἡ σύνθεσή του θά ἦταν αὐτή ἡ μέση τῶν $78_\sigma + 22_\mu$. Ἐπίσης στό κάθε κεφάλαιο τῶν 100 θά ἀναλογοῦσε σάν μέση ὑπεραξία τό 22. Γι᾽ αὐτό, τό μέσο ποσοστό κέρδους θά ἦταν = 22% καί, τέλος, ἡ τιμή τοῦ κάθε ἑνός πέμπτου τοῦ συνολικοῦ προϊόντος, πού ἔχει παραχθεῖ ἀπό τό κεφάλαιο τῶν 500 θά ἦταν = 122. Ἑπομένως, τό προϊόν τοῦ κάθε ἑνός πέμπτου τοῦ προκαταβληθέντος κεφαλαίου θά ἔπρεπε νά πουληθεῖ πρός 122.

Γιά νά μή φθάσουμε ὡστόσο σέ ἐντελῶς λαθεμένα συμπεράσματα δέν χρειάζεται νά λογαριάσουμε ὅλες τίς τιμές κόστους = 100.

Μέ $80_\sigma + 20_\mu$ καί μέ ποσοστό ὑπεραξίας = 100% ἡ συνολική ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος πού ἔχει παραχθεῖ ἀπό τό κεφάλαιο I = 100 θά ἦταν = $80_\sigma + 20_\mu + 20_\upsilon$ = 120, ἄν ὁλόκληρο τό σταθερό κεφάλαιο ἔμπαινε στό ἐτήσιο προϊόν. Αὐτό μπορεῖ, βέβαια, νά συμβεῖ κάτω ἀπό ὁρισμένες συνθῆκες σέ μερικές σφαῖρες τῆς παραγωγῆς. Ζήτημα εἶναι, ὅμως, ἄν αὐτό μπορεῖ νά γίνει ἐκεῖ, πού ἡ σχέση σ : μ = 4 : 1. Πρέπει, λοιπόν, γιά τίς ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων, πού θά παράγονται ἀπό κάθε 100 μονάδες τῶν διαφόρων κεφαλαίων, νά παίρνεται ὑπόψη, ὅτι θά εἶναι διαφορετικές, ἀνάλογα μέ τό διαφορετικό χωρισμό τοῦ σ σέ πάγια καί κυκλοφοροῦντα συστατικά μέρη, καί ὅτι τά ἴδια τά πάγια συστατικά διαφόρων κεφαλαίων φθείρονται μέ τή σειρά τους πιό γρήγορα ἤ πιό ἀργά, δηλαδή, σέ ἴσα χρονικά διαστήματα προσθέτουν στό προϊόν ἄνισα ποσά ἀξίας. Αὐτό, ὅμως, δέν ἔχει σημασία γιά τό ποσοστό τοῦ κέρδους. Ἄν ἀπό τά 80_σ μεταβιβάζονται 80 ἤ 50 ἤ 5 στό ἐτήσιο προϊόν, ἄν δηλαδή τό ἐτήσιο προϊόν = $80_\sigma + 20_\mu + 20_\upsilon$ = 120, ἤ ἄν εἶναι = $50_\sigma + 20_\mu + 20_\upsilon$ = 90, ἤ ἄν = $5_\sigma + 20_\mu + 20_\upsilon$ = 45, σ᾽ ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις, τό περίσσευμα τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος πάνω ἀπό τήν τιμή κόστους = 20, καί σέ ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις, γιά νά βρεθεῖ τό ποσοστό τοῦ κέρδους, αὐτά τά 20 θά συσχετισθοῦν πρός ἕνα κεφάλαιο 100. Ἑπομένως, σέ ὅλες τίς περιπτώσεις τό ποσοστό κέρδους τοῦ κεφαλαίου I = 20%. Γιά νά τό κάνουμε αὐτό πιό σαφές, στόν ἑπόμενο πίνακα γιά τά ἴδια πιό πάνω πέντε κεφάλαια θά ὑποθέσουμε ὅτι στήν ἀξία τοῦ προϊόντος μπαίνουν διάφορα σέ μέγεθος μέρη τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου.

Κεφάλαιο	Ποσοστό ὑπεραξίας	Ὑπεραξία	Ποσοστό κέρδους	Καταναλωμένο σ	Ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος	Τιμή κόστους	
I. $80_\sigma + 20_\mu$	100%	20	20%	50	90	70	
II. $70_\sigma + 30_\mu$	100%	30	30%	51	111	81	
III. $60_\sigma + 40_\mu$	100%	40	40%	51	131	91	
IV. $85_\sigma + 15_\mu$	100%	15	15%	40	70	55	
V. $95_\sigma + 5_\mu$	100%	5	5%	10	20	15	
$390_\sigma + 110_\mu$	—	110	—	—	—	—	Σύνολο
$78_\sigma + 22_\mu$	—	22	22%	—	—	—	Μέσος ὅρος

Ἄν τά κεφάλαια I — V τά θεωρήσουμε πάλι σάν ἕνα ἑνιαῖο συνολικό κεφάλαιο, θά δοῦμε ὅτι καί σ᾽ αὐτή τήν περίπτωση ἡ σύνθεση τῶν ἀθροισμάτων τῶν πέντε κεφαλαίων = 500 = $390_\sigma + 110_\mu$, δηλαδή μένει ἴδια ἡ μέση σύνθεση = $78_\sigma + 22_\mu$. Τό ἴδιο καί ἡ

μέση ὑπεραξία = 22[1*]. Ἄν τήν ὑπεραξία αὐτή τήν μοιράζαμε ἐξίσου στά I — V, θά εἴχαμε τίς παρακάτω τιμές ἐμπορευμάτων:

Κεφάλαιο	Ὑπεραξία	Ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων	Τιμή κόστους τῶν ἐμπορευμάτων	Τιμή τῶν ἐμπορευμάτων	Ποσοστό κέρδους	Ἀπόκλιση τῆς τιμῆς ἀπό τήν ἀξία
I. $80_\sigma + 20_\mu$	20	90	70	92	22%	+ 2
II. $70_\sigma + 30_\mu$	30	111	81	103	22%	— 8
III. $60_\sigma + 40_\mu$	40	131	91	113	22%	— 18
IV. $85_\sigma + 15_\mu$	15	70[2*]	55	77	22%	+ 7
V. $95_\sigma + 5_\mu$	5	20	15	37	22%	+ 17

Συνολικά, τά ἐμπορεύματα πουλιοῦνται 2 + 7 + 17 = 26 πάνω καί 8 + 18 = 26 κάτω ἀπό τήν ἀξία τους, ἔτσι, πού οἱ ἀποκλίσεις τῶν τιμῶν αἴρονται ἀμοιβαία μέ τήν ἐξίσου διανομή τῆς ὑπεραξίας ἤ μέ τήν πρόσθεση γιά κάθε ἑκατοντάδα τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου, τοῦ μέσου κέρδους 22 στίς ἀντίστοιχες τιμές κόστους τῶν ἐμπορευμάτων I — V. Στήν ἴδια ἀναλογία, πού ἕνα μέρος τῶν ἐμπορευμάτων πουλιέται πάνω ἀπό τήν ἀξία του, ἕνα ἄλλο μέρος πουλιέται κάτω ἀπό τήν ἀξία του. Καί μόνο ἡ πούλησή τους σέ τέτιες τιμές δίνει τή δυνατότητα τό ποσοστό τοῦ κέρδους νά εἶναι ἴσο, δηλαδή 22%, παρά τή διαφορετική ὀργανική σύνθεση τῶν κεφαλαίων I — V. Οἱ τιμές, πού προκύπτουν ἀπό τό γεγονός, ὅτι παίρνεται ὁ μέσος ὅρος τῶν διαφόρων ποσοστῶν κέρδους τῶν διαφόρων σφαιρῶν παραγωγῆς καί αὐτός ὁ μέσος ὅρος προστίθεται στίς τιμές κόστους τῶν διαφόρων σφαιρῶν παραγωγῆς, εἶναι οἱ *τιμές παραγωγῆς*. Προϋπόθεσή τους εἶναι ἡ ὕπαρξη ἑνός γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους, καί αὐτό προϋποθέτει μέ τή σειρά του, ὅτι τά ποσοστά κέρδους σέ κάθε ξεχωριστή σφαίρα παραγωγῆς, παρμένα αὐτά καθεαυτά, ἔχουν ἀναχθεῖ ἤδη σέ ἰσάριθμα μέσα ποσοστά. Αὐτά τά ἰδιαίτερα ποσοστά κέρδους εἶναι σέ κάθε σφαίρα παραγωγῆς $\frac{\upsilon}{K}$, καί πρέπει νά τά συναγάγουμε, ξεκινώντας ἀπό τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, ὅπως εἴδαμε στό πρῶτο τμῆμα τούτου τοῦ Βιβλίου. Χωρίς αὐτήν τή συναγωγή, τό γενικό ποσοστό κέρδους (ἑπομένως καί ἡ τιμή παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος) παραμένει μιά παράλογη καί χωρίς ἔννοια ἀντίληψη. Ἑπομένως, ἡ τιμή παραγωγῆς

[1*] Στήν πρώτη γερμανική ἔκδοση: 22%. Ἄλλαξε μέ βάση τό χειρόγραφο τοῦ Μάρξ — [2*] Στήν πρώτη γερμανική ἔκδοση: 40. Ἄλλαξε μέ βάση τό χειρόγραφο τοῦ Μάρξ.

τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι ἴση μέ τήν τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος σύν τό κέρδος, πού προστίθεται σ' αὐτήν σέ ποσοστά, σέ ἀντιστοιχία μέ τό γενικό ποσοστό κέρδους, ἤ εἶναι ἴση μέ τήν τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος σύν τό μέσο ποσοστό κέρδους.

Ἐξαιτίας τῆς διαφορετικῆς ὀργανικῆς σύνθεσης τῶν κεφαλαίων πού εἶναι τοποθετημένα σέ διάφορους κλάδους παραγωγῆς, ἐξαιτίας ἑπομένως τοῦ γεγονότος, ὅτι ἀνάλογα μέ τή διαφορετική ποσοστιαία συμμετοχή τοῦ μεταβλητοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου σέ ἕνα συνολικό κεφάλαιο δοσμένου μεγέθους, τίθενται σέ κίνηση πολύ διαφορετικές ποσότητες ἐργασίας ἀπό ἰσομεγέθη κεφάλαια, τά κεφάλαια αὐτά ἰδιοποιοῦνται ἐπίσης πολύ διαφορετικά μεγέθη ὑπερεργασίας ἤ παράγουν πολύ διαφορετικές μάζες ὑπεραξίας. Κατά συνέπεια, εἶναι στήν ἀρχή πολύ διαφορετικά τά ποσοστά κέρδους, πού ἐπικρατοῦν σέ διάφορους κλάδους παραγωγῆς. Αὐτά τά διάφορα ποσοστά κέρδους ἐξισώνονται μέ τό συναγωνισμό σέ ἕνα γενικό ποσοστό κέρδους, πού εἶναι ὁ μέσος ὅρος ὅλων αὐτῶν τῶν διαφορετικῶν ποσοστῶν κέρδους. Τό κέρδος πού, σύμφωνα μέ αὐτό τό γενικό ποσοστό κέρδους, ἀναλογεῖ σέ ἕνα κεφάλαιο δοσμένου μεγέθους, ὁποιαδήποτε κι ἄν εἶναι ἡ ὀργανική του σύνθεση, ὀνομάζεται μέσο κέρδος. Ἡ τιμή ἑνός ἐμπορεύματος, πού εἶναι ἴση μέ τήν τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος αὐτοῦ σύν τή μερίδα πού, σύμφωνα μέ τούς ὅρους περιστροφῆς του, τοῦ ἀναλογεῖ, ἀπό τό χρονιάτικο μέσο κέρδος τοῦ κεφαλαίου, τό ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε στήν παραγωγή του (καί ὄχι μόνο τοῦ κεφαλαίου, πού καταναλώθηκε στήν παραγωγή του), εἶναι ἡ τιμή παραγωγῆς του. Ἄς πάρουμε, λ.χ. ἕνα κεφάλαιο 500, ἀπό τό ὁποῖο 100 εἶναι πάγιο. Τό 10% τοῦ πάγιου κεφαλαίου φθείρεται στή διάρκεια μιᾶς περιόδου περιστροφῆς τοῦ κεφαλαίου τῶν 400 πού κυκλοφορεῖ. Τό μέσο κέρδος στή διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου περιστροφῆς, ἄς ποῦμε ὅτι εἶναι 10%. Τότε ἡ τιμή κόστους τοῦ προϊόντος, πού ἔχει παραχθεῖ κατά τή διάρκεια αὐτῆς τῆς περιστροφῆς θά εἶναι: 10_σ (γιά τή φθορά) σύν 400 (σ + μ) κυκλοφοροῦν κεφάλαιο = 410, καί ἡ τιμή παραγωγῆς του θά εἶναι = 460, πού θά ἀποτελεῖται ἀπό τά 410 τῆς τιμῆς κόστους του σύν 50 (πού ἀντιπροσωπεύουν τό 10% κέρδους τοῦ κεφαλαίου τῶν 500).

Γι' αὐτό, παρ' ὅλο πού οἱ κεφαλαιοκράτες τῶν διαφόρων σφαιρῶν παραγωγῆς, ὅταν πουλοῦν τά ἐμπορεύματά τους, ἀποσύρουν τίς κεφαλαιακές ἀξίες, πού ἔχουν καταναλωθεῖ κατά τήν παραγωγή τῶν ἐμπορευμάτων αὐτῶν, ὡστόσο, δέν εἰσπράττουν τήν ὑπεραξία, ἄρα καί τό κέρδος, πού ἔχει παραχθεῖ στή δική τους σφαίρα κατά

τήν παραγωγή αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων, ἀλλά μόνον τόση ὑπεραξία, ἄρα καί κέρδος, πού ἀναλογεῖ σέ κάθε ἀντίστοιχο ὑποπολλαπλάσιο τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου κατά τήν ἐξίσου κατανομή τῆς συνολικῆς ὑπεραξίας ἤ τοῦ συνολικοῦ κέρδους πού παράγεται σέ ἕνα δοσμένο χρονικό διάστημα ἀπό τό συνολικό κεφάλαιο τῆς κοινωνίας σέ ὅλες τίς σφαῖρες παραγωγῆς, μαζί παρμένες. Γιά κάθε 100 μονάδες του, κάθε προκαταβλημένο κεφάλαιο, ὁποιαδήποτε καί ἄν εἶναι ἡ σύνθεσή του, εἰσπράττει κάθε χρόνο ἤ κάθε ὁποιοδήποτε ἄλλο χρονικό διάστημα, τό κέρδος πού ἀναλογεῖ στό χρονικό αὐτό διάστημα στίς 100 μονάδες, σάν ὑποπολλαπλάσιο τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου. Οἱ διάφοροι κεφαλαιοκράτες φέρονται ἐδῶ, ὅσον ἀφορᾶ τό κέρδος, σάν ἁπλοί μέτοχοι μιᾶς μετοχικῆς ἑταιρίας, στήν ὁποία τά μερίδια τοῦ κέρδους μοιράζονται ἰσόμετρα ἀνά 100 καί, γι' αὐτό, γιά τούς διάφορους κεφαλαιοκράτες τά μερίδια αὐτά διαφέρουν μεταξύ τους, σύμφωνα μέ τό μέγεθος τοῦ κεφαλαίου πού ἔβαλε ὁ καθένας στή συνολική ἐπιχείρηση, δηλαδή, σύμφωνα μέ τή συμμετοχή του στή συνολική ἐπιχείρηση, σύμφωνα μέ τόν ἀριθμό τῶν μετοχῶν πού ἔχει. Ἐνῶ, λοιπόν, τό μέρος αὐτῆς τῆς τιμῆς τῶν ἐμπορευμάτων, πού ἀναπληρώνει τά μέρη ἐκεῖνα τῆς ἀξίας τοῦ κεφαλαίου, πού καταναλώθηκαν κατά τήν παραγωγή τῶν ἐμπορευμάτων, καί μέ τό ὁποῖο, ἑπομένως, πρέπει νά ξαναγοραστοῦν αὐτές οἱ καταναλωμένες κεφαλαιακές ἀξίες, ἐνῶ αὐτό τό μέρος, πού δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τήν τιμή κόστους, καθορίζεται πέρα γιά πέρα ἀπό τή δαπάνη πού ἔγινε μέσα στίς ἀντίστοιχες σφαῖρες παραγωγῆς, τό ἄλλο συστατικό τῆς τιμῆς τοῦ ἐμπορεύματος, πού δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τό κέρδος πού προστίθεται σ' αὐτή τήν τιμή κόστους, δέν καθορίζεται ἀπό τή μάζα τοῦ κέρδους, πού παράγεται ἀπ' αὐτό τό καθορισμένο κεφάλαιο σ' αὐτή τήν καθορισμένη σφαίρα παραγωγῆς στή διάρκεια ἑνός δοσμένου χρονικοῦ διαστήματος, ἀλλά ἀπό τή μάζα τοῦ κέρδους, πού ἀναλογεῖ κατά μέσο ὅρο σέ κάθε ἐπενδυμένο κεφάλαιο, σάν ὑποπολλαπλάσιο τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου, πού εἶναι ἐπενδυμένο στή συνολική παραγωγή, κατά τή διάρκεια ἑνός δοσμένου χρονικοῦ διαστήματος[22].

Ὅταν, λοιπόν, ἕνας κεφαλαιοκράτης πουλάει τό ἐμπόρευμά του στήν τιμή παραγωγῆς του, εἰσπράττει ἕνα ποσό χρήματος, ἀνάλογο πρός τό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ κεφαλαίου πού κατανάλωσε στήν

[22] Cherbuliez. «Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales», Paris 1841, p. 70 — 72.[35]

παραγωγή του, καί βγάζει κέρδος, ἀνάλογο πρός τό καταβλημένο κεφάλαιό του, σάν ἁπλό ὑποπολλαπλάσιο τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου. Γιά τόν κάθε κεφαλαιοκράτη οἱ τιμές κόστους εἶναι εἰδικές. Τό κέρδος πού προστίθεται σ' αὐτές εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπό τή δική του ἰδιαίτερη σφαίρα παραγωγῆς, εἶναι ὁ ἁπλός μέσος ὅρος πού ἀναλογεῖ σέ κάθε ἑκατό μονάδες τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου.

Ἄς ὑποθέσουμε, ὅτι οἱ πέντε διαφορετικές ἐπενδύσεις κεφαλαίου, I — V τοῦ προηγούμενου παραδείγματός μας ἀνήκουν στόν ἴδιο ἄνθρωπο. Ἄς ὑποθέσουμε, ἀκόμα, ὅτι γιά κάθε μιά ἀπό τίς ἐπενδύσεις κεφαλαίου I — V θά ἦταν δοσμένο σέ ποσοστά τό μέρος τοῦ μεταβλητοῦ καί σταθεροῦ κεφαλαίου, πού θά καταναλωνόταν στήν παραγωγή τῶν ἐμπορευμάτων καί πού ἡ ἀξία του θά ἀποτελοῦσε μέρος τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων I — V, αὐτό δέ τό μέρος τῆς ἀξίας τους θά ἀποτελοῦσε αὐτονόητα μέρος τῆς τιμῆς τους. Τό μέρος αὐτό τῆς τιμῆς τους εἶναι τό ἐλάχιστο πού ἀπαιτεῖται γιά τήν ἀναπλήρωση τοῦ προκαταβλημένου καί καταναλωμένου μέρους τοῦ κεφαλαίου. Αὐτές οἱ τιμές κόστους θά ἦταν, λοιπόν, διαφορετικές γιά τό κάθε εἶδος τῶν ἐμπορευμάτων I — V καί σάν τέτιες θά τίς καθόριζε ὁ κάτοχός τους. Ὅσον ἀφορᾶ ὅμως τίς διαφορετικές μάζες ὑπεραξίας ἤ κέρδους, πού ἔχουν παραχθεῖ στίς ἐπενδύσεις I — V, θά μποροῦσε πολύ ὡραῖα ὁ κεφαλαιοκράτης νά τίς ὑπολογίσει σάν κέρδος τοῦ προκαταβλημένου συνολικοῦ κεφαλαίου του, ἔτσι, πού σέ κάθε ἑκατό μονάδες τοῦ κεφαλαίου νά ἀναλογοῦσε ἕνα ἀντίστοιχο ὑποπολλαπλάσιο τοῦ συνολικοῦ αὐτοῦ κέρδους. Διαφορετικές θά ἦταν, ἑπομένως, οἱ τιμές κόστους γιά τά ἐμπορεύματα, πού ἔχουν παραχθεῖ στήν καθεμιά ἀπό τίς ἐπενδύσεις I — V. Ὅμως, σ' ὅλα αὐτά τά ἐμπορεύματα, θά ἦταν ἴσο τό μέρος ἐκεῖνο τῆς τιμῆς πούλησής τους, πού θά προερχόταν ἀπό τήν προσθήκη τοῦ κέρδους στίς κάθε ἑκατό μονάδες τοῦ κεφαλαίου. Ἑπομένως, ἡ συνολική τιμή τῶν ἐμπορευμάτων I — V θά ἦταν ἴση μέ τή συνολική ἀξία τους, δηλαδή, ἴση μέ τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν κόστους I — V σύν τό ἄθροισμα τῆς ὑπεραξίας ἤ τοῦ κέρδους πού ἔχουν παραχθεῖ στίς ἐπενδύσεις I — V. Ἔτσι, στήν πραγματικότητα ἡ συνολική τους τιμή θά ἦταν ἡ χρηματική ἔκφραση τῆς συνολικῆς ποσότητας τῆς ἐργασίας, τῆς παρωχημένης καί τῆς νεοπροσθεμένης, πού περιέχεται στά ἐμπορεύματα I — V. Καί, μ' αὐτό τόν τρόπο, στήν ἴδια τήν κοινωνία — ὅταν πάρουμε σάν ἕνα σύνολο ὅλους τούς κλάδους παραγωγῆς — τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν παραγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων, πού ἔχουν παραχθεῖ, εἶναι ἴσο μέ τό ἄθροισμα τῶν ἀξιῶν τους.

Στή θέση αὐτή φαίνεται νά ἀντιφάσκει τό γεγονός, ὅτι στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή τά στοιχεῖα τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου ἀγοράζονται κατά κανόνα στήν ἀγορά, ὅτι ἑπομένως, οἱ τιμές τους περιέχουν ἕνα πραγματοποιημένο ἤδη κέρδος, καί ὅτι γι' αὐτό ἡ τιμή παραγωγῆς τοῦ ἑνός βιομηχανικοῦ κλάδου, μαζί μέ τό κέρδος πού περιέχει, μπαίνει στήν τιμή κόστους τοῦ ἄλλου, δηλαδή, σ' αὐτήν μπαίνει τό κέρδος ἑνός ἄλλου κλάδου. Ὅταν ὅμως βάλουμε, ἀπό τή μιά μεριά, τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν κόστους τῶν ἐμπορευμάτων ὅλης τῆς χώρας καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τό ἄθροισμα τῶν κερδῶν ἤ τῶν ὑπεραξιῶν της, τότε εἶναι φανερό ὅτι ὁ λογαριασμός πρέπει νά βγεῖ σωστός. Ἄς πάρουμε, λ.χ., ἕνα ἐμπόρευμα Α. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ τιμή κόστους του περιλαβαίνει τά κέρδη τοῦ Β, Γ, Δ, ὅπως μέ τή σειρά τους τά κέρδη τοῦ Α μπορεῖ νά μπαίνουν στήν τιμή κόστους τῶν Β, Γ, Δ κλπ. Ἄν τώρα κάνουμε τό λογαριασμό, θά δοῦμε, ὅτι τό κέρδος τοῦ Α δέν περιέχεται στή δική του τιμή κόστους, τό ἴδιο ἐπίσης δέν θά περιέχονται τά κέρδη τοῦ Β, Γ, Δ κλπ. στίς δικές τους τιμές κόστους. Κανένας δέν συνυπολογίζει τό δικό του κέρδος στή δική του τιμή κόστους. Ἄν, λοιπόν, ὑπάρχουν V σφαῖρες παραγωγῆς καί στήν καθεμιά ἀπό αὐτές βγαίνει ἕνα κέρδος κ, τότε σέ ὅλες μαζί ἡ τιμή κόστους $= \tau - \nu\kappa$. Κοιτάζοντας τό συνολικό λογαριασμό, θά δοῦμε ὅτι, ἐφόσον τά κέρδη μιᾶς σφαίρας παραγωγῆς μπαίνουν στήν τιμή κόστους τῶν ἄλλων, τά κέρδη αὐτά ἔχουν ἤδη λογαριαστεῖ στή συνολική τιμή τοῦ τελικοῦ προϊόντος καί δέν μποροῦν νά ἐμφανιστοῦν γιά δεύτερη φορά στή στήλη τῶν κερδῶν. Ἄν, ὅμως, ἐμφανίζονται σ' αὐτήν τή στήλη, αὐτό γίνεται, γιατί τό ἴδιο τό ἐμπόρευμα εἶναι τελικό προϊόν καί γι' αὐτό ἡ τιμή παραγωγῆς του δέν μπαίνει στήν τιμή κόστους ἑνός ἄλλου ἐμπορεύματος.

Ἄν στήν τιμή κόστους ἑνός ἐμπορεύματος μπαίνει ἕνα ποσό $= \kappa$, πού ἀντιπροσωπεύει τά κέρδη τῶν παραγωγῶν τῶν μέσων παραγωγῆς, καί ἄν σ' αὐτή τήν τιμή κόστους προστεθεῖ ἕνα κέρδος $= \kappa_1$, τότε τό συνολικό κέρδος $\text{Κερ} = \kappa + \kappa_1$. Ἡ συνολική τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος, ὅταν ἀφαιρέσουμε ἀπό τήν τιμή ὅλα τά μέρη πού μπαίνουν σάν κέρδος, εἶναι ἴση μέ τήν δική του τιμή κόστους, χωρίς τό Κερ. Ἄν αὐτή τήν τιμή κόστους τήν ὀνομάσουμε τ, τότε εἶναι φανερό ὅτι $\tau + \text{Κερ} = \tau + \kappa + \kappa_1$. Ὅταν ἐξετάζαμε τήν ὑπεραξία στό Βιβλίο Ι, κεφ. VII, 2, σελ. 211/203[1*] εἴδαμε ὅτι τό

[1*] Βλέπε τόμ. Ι, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ «Κεφαλαίου», 1954, σελ. 234.

προϊόν κάθε κεφαλαίου μπορεῖ νά τό δεῖ κανείς ἔτσι, λές καί τό ἕνα μέρος του ἀναπληρώνει μόνο κεφάλαιο, ἐνῶ τό ἄλλο ἐκφράζει μόνο ὑπεραξία. Ἄν τόν ὑπολογισμό αὐτό τόν ἐφαρμόσουμε σ' ὅλο τό προϊόν τῆς κοινωνίας, πρέπει νά γίνουν ἀνάλογες διορθώσεις, ἔτσι, πού, σχετικά μέ ὅλη τήν κοινωνία, λ.χ., τό κέρδος πού περιέχεται στήν τιμή τοῦ λινοῦ νά μή μπορεῖ νά ἐμφανίζεται δυό φορές, νά μήν ἐμφανίζεται ταυτόχρονα σάν μέρος τῆς τιμῆς τοῦ λινοῦ ὑφάσματος καί σάν κέρδος τοῦ λινοπαραγωγοῦ.

Ἀνάμεσα στό κέρδος καί στήν ὑπεραξία δέν ὑπάρχει διαφορά, ἐφόσον ἡ ὑπεραξία τοῦ Α μπαίνει λ.χ. στό σταθερό κεφάλαιο τοῦ Β. Γιά τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά σημασία, ἄν ἡ ἐργασία πού περιέχεται σ' αὐτά ἀποτελεῖται ἀπό πληρωμένη ἤ ἀπλήρωτη ἐργασία. Αὐτό δείχνει μόνο, ὅτι τό Β πληρώνει τήν ὑπεραξία τοῦ Α. Στό συνολικό λογαριασμό δέν μπορεῖ ἡ ὑπεραξία τοῦ Α νά ὑπολογίζεται δυό φορές.

Ὡστόσο, ὑπάρχει μιά διαφορά, ἡ ἑξῆς: Ἐκτός ὅτι ἡ τιμή τοῦ προϊόντος, λ.χ. τοῦ κεφαλαίου Β, ἀποκλίνει ἀπό τήν ἀξία του, γιατί ἡ πραγματοποιημένη στό Β ὑπεραξία μπορεῖ νά εἶναι μεγαλύτερη ἤ μικρότερη ἀπό τό κέρδος, πού περιέχεται στήν τιμή τῶν προϊόντων τοῦ Β, τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τά ἐμπορεύματα, πού ἀποτελοῦν τό σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου Β, καί πού ἔμμεσα, σάν μέσα συντήρησης τῶν ἐργατῶν, ἀποτελοῦν καί τό μεταβλητό του μέρος. Ὅσο γιά τό σταθερό του μέρος, εἶναι τό ἴδιο ἴσο μέ τήν τιμή κόστους σύν τήν ὑπεραξία, ἤ, στήν περίπτωσή μας, ἴσο μέ τήν τιμή κόστους σύν τό κέρδος, καί αὐτό τό κέρδος μπορεῖ μέ τή σειρά του νά εἶναι μεγαλύτερο ἤ μικρότερο ἀπό τήν ὑπεραξία, στή θέση τῆς ὁποίας βρίσκεται. Ὅσο γιά τό μεταβλητό κεφάλαιο, εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ μέσος ἡμερήσιος μισθός τῆς ἐργασίας εἶναι πάντα ἴσος μέ τή νέα ἀξία πού δημιουργεῖται κατά τή διάρκεια τοῦ ἀριθμοῦ ἐκείνων τῶν ὡρῶν, πού πρέπει νά ἐργαστεῖ ὁ ἐργάτης γιά νά παραγάγει τά ἀναγκαῖα μέσα συντήρησης, αὐτός ὅμως ὁ ἀριθμός τῶν ὡρῶν μέ τή σειρά του νοθεύεται μέ τήν ἀπόκλιση τῶν τιμῶν παραγωγῆς τῶν ἀναγκαίων μέσων συντήρησης ἀπό τίς ἀξίες τους. Ὡστόσο, τό πρόβλημα λύνεται πάντα μέ τό ὅτι, αὐτό πού σέ ὑπεραξία εἶναι πάρα πολύ στό ἕνα ἐμπόρευμα, εἶναι πολύ λίγο στό ἄλλο, καί γι' αὐτό ἐπίσης οἱ ἀποκλίσεις ἀπό τήν ἀξία, πού κρύβονται στίς τιμές παραγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων, αἴρονται ἀμοιβαῖα. Γενικά, στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή ὁ γενικός νόμος ἐπιβάλλεται σάν ἡ κυρίαρχη τάση, μόνο μέ ἕνα πολύ πολύπλοκο καί κατά προσέγγιση τρόπο,

σάν κάποιος μέσος ὅρος αἰώνιων διακυμάνσεων, πού ποτέ δέν μπορεῖ νά διαπιστωθεῖ μέ ἀκρίβεια.

Ἀφοῦ τό γενικό ποσοστό κέρδους σχηματίζεται μέ τό μέσο ὅρο τῶν διαφόρων ποσοστῶν κέρδους πού ἀναλογοῦν σέ κάθε ἑκατό μονάδες τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου σέ καθορισμένο χρονικό διάστημα, λ.χ. σέ ἕνα χρόνο, σβήνει σ' αὐτό καί ἡ διαφορά πού προκαλεῖται γιά διάφορα κεφάλαια ἀπό τή διαφορά στούς χρόνους περιστροφῆς τους. Αὐτές οἱ διαφορές, ὅμως, μπαίνουν σάν καθοριστικό στοιχεῖο στά διάφορα ποσοστά κέρδους τῶν διάφορων σφαιρῶν παραγωγῆς, μέ τό μέσο ὅρο τῶν ὁποίων σχηματίζεται τό γενικό ποσοστό κέρδους.

Στήν προηγούμενη περιγραφή τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους ὑποθέσαμε ὅτι κάθε κεφάλαιο κάθε σφαίρας παραγωγῆς ἦταν ἴσο μέ 100, καί αὐτό ἔγινε, γιά νά ἀποσαφηνίσουμε τή διαφορά στά ποσοστά τοῦ κέρδους, ἑπομένως, καί τή διαφορά στίς ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων, πού παράγονται ἀπό ἴσα σέ μέγεθος κεφάλαια. Εἶναι ὅμως κατανοητό: ὅτι οἱ πραγματικές μάζες τῆς ὑπεραξίας, πού παράγονται σέ κάθε ξεχωριστή σφαίρα παραγωγῆς, ἐξαρτιῶνται ἀπό τό μέγεθος τῶν ἐπενδυμένων κεφαλαίων, μιά καί εἶναι δοσμένη ἡ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου στήν καθεμιά ἀπό τίς δοσμένες σφαῖρες παραγωγῆς. Ὡστόσο, τό ἰδιαίτερο *ποσοστό* κέρδους τῆς κάθε ξεχωριστῆς σφαίρας παραγωγῆς, δέν θίγεται ἀπό τό ἄν χρησιμοποιεῖται ἕνα κεφάλαιο ἴσο μέ 100 ἤ μέ ν × 100 ἤ μέ χν × 100. Τό ποσοστό τοῦ κέρδους παραμένει 10% ἀδιάφορο ἄν τό συνολικό κέρδος εἶναι 10 : 100, ἤ 1.000 : 10.000.

Ἐπειδή, ὅμως, τά ποσοστά τοῦ κέρδους στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς εἶναι διαφορετικά, γιατί σ' αὐτές, ἀνάλογα μέ τή σχέση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου πρός τό συνολικό κεφάλαιο, παράγονται πολύ διαφορετικές μάζες ὑπεραξίας, ἄρα καί πολύ διαφορετικές μάζες κέρδους, εἶναι καθαρό, ὅτι τό μέσο κέρδος γιά κάθε 100 μονάδες τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου, ἑπομένως καί τό μέσο ποσοστό κέρδους ἤ τό γενικό ποσοστό κέρδους, θά εἶναι πολύ διαφορετικό, ἀνάλογα μέ τά ἀντίστοιχα μεγέθη τῶν κεφαλαίων πού εἶναι τοποθετημένα στίς διάφορες σφαῖρες. Ἄς πάρουμε τέσσερα κεφάλαια: Α, Β, Γ, Δ. Τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας ἄς δεχτοῦμε ὅτι εἶναι σέ ὅλα = 100%. Σέ κάθε ἑκατό μονάδες τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου τό μεταβλητό κεφάλαιο στό Α = 25, στό Β = 40, στό Γ = 15 καί στό Δ = 10. Τότε σέ κάθε 100 μονάδες τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου θά ἀναλογοῦσε μιά ὑπεραξία ἤ ἕνα κέρδος στό Α = 25, στό Β = 40, στό Γ = 15 καί στό Δ = 10. Σέ ὅλα μαζί = 90. Ἑπομένως, ἄν καί τά τέσσερα κεφάλαια εἶναι ἴσου μεγέθους, τό μέσο ποσοστό κέρδους = $^{90}/_{4} = 22^{1}/_{2}$%.

Ἄν ὅμως τά συνολικά μεγέθη τῶν κεφαλαίων ἦταν: Α = 200, Β = 300, Γ = 1.000, Δ = 4.000, τότε τά παραγμένα κέρδη θά ἦταν ἀντίστοιχα 50, 120, 150 καί 400. Δηλαδή, μαζί παρμένα, σέ ἕνα κεφάλαιο 5.500 μονάδων θά ἀναλογοῦσε ἕνα κέρδος 720 μονάδων ἤ ἕνα μέσο ποσοστό κέρδους $13^{1}/_{11}$%.

Οἱ μάζες τῆς παραγμένης συνολικῆς ἀξίας εἶναι διαφορετικές, ἀνάλογα μέ τά διαφορετικά μεγέθη τῶν συνολικῶν κεφαλαίων, πού ἔχουν προκαταβληθεῖ ἀντίστοιχα στά Α, Β, Γ, Δ. Γι' αὐτό, κατά τό σχηματισμό τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους, δέν πρόκειται μόνο γιά τή διαφορά τῶν *ποσοστῶν* κέρδους στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς, ὁπότε δέν χρειάζονταν παρά νά βγεῖ ἁπλῶς ὁ ἀριθμητικός μέσος ὅρος, ἀλλά καί γιά τό εἰδικό βάρος, μέ τό ὁποῖο αὐτά τά διάφορα ποσοστά κέρδους συμμετέχουν στό σχηματισμό τοῦ μέσου κέρδους. Αὐτό ὅμως ἐξαρτιέται ἀπό τό σχετικό μέγεθος τοῦ κεφαλαίου, πού ἔχει τοποθετηθεῖ στήν κάθε ξεχωριστή σφαίρα, δηλαδή ἀπό τό ποιό ὑποπολλαπλάσιο τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου ἀποτελεῖ τό κεφάλαιο, πού εἶναι τοποθετημένο στήν κάθε ξεχωριστή σφαίρα παραγωγῆς. Φυσικά, πρέπει νά προκύπτει πολύ μεγάλη διαφορά, ἀνάλογα μέ τό ἄν ἕνα μεγαλύτερο ἤ μικρότερο μέρος τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου ἀποφέρει ἕνα ὑψηλότερο ἤ χαμηλότερο ποσοστό κέρδους. Καί αὐτό πάλι ἐξαρτιέται ἀπό τό πόσο κεφάλαιο ἔχει ἐπενδυθεῖ στίς σφαῖρες παραγωγῆς, ὅπου τό μεταβλητό κεφάλαιο εἶναι μεγάλο σέ σχέση μέ τό συνολικό κεφάλαιο, καί πόσο στίς σφαῖρες ὅπου εἶναι μικρό. Ἐδῶ συμβαίνει ἀκριβῶς τό ἴδιο, ὅπως μέ τό μέσο ἐπιτόκιο ἑνός τοκογλύφου, πού δανείζει διάφορα μέρη τοῦ κεφαλαίου του μέ διάφορα ἐπιτόκια, λ.χ. μέ ἐπιτόκια 5%, 6%, 7% κλπ. Τό μέσο ἐπιτόκιο ἐξαρτιέται ὁλότελα ἀπό τό πόσο ἀπό τό κεφάλαιό του ἔχει δανείσει μέ τό καθένα ἀπό αὐτά τά διάφορα ἐπιτόκια.

Τό γενικό ποσοστό κέρδους καθορίζεται, λοιπόν, ἀπό δυό παράγοντες:

1) Ἀπό τήν ὀργανική σύνθεση τῶν κεφαλαίων στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς, δηλαδή ἀπό τά διάφορα ποσοστά κέρδους στίς ξεχωριστές σφαῖρες παραγωγῆς.

2) Ἀπό τήν κατανομή τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου σ' αὐτές τίς διάφορες σφαῖρες, δηλαδή ἀπό τό σχετικό μέγεθος τοῦ κεφαλαίου, πού ἔχει τοποθετηθεῖ στήν κάθε ξεχωριστή σφαίρα παραγωγῆς καί πού γι' αὐτό ἀποφέρει ἄλλο, ἰδιαίτερο ποσοστό κέρδους, δηλαδή,

ἀπό τό σχετικό ἐκεῖνο μέρος τῆς μάζας τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου πού ἀναλογεῖ στήν κάθε ξεχωριστή σφαίρα παραγωγῆς.

Στό Ι καί στό ΙΙ Βιβλίο τοῦ «Κεφαλαίου» εἴχαμε νά κάνουμε μόνο μέ τίς *ἀξίες* τῶν ἐμπορευμάτων. Τώρα, ὅμως, ἀπό τή μιά μεριά, ἔχει ξεχωριστεῖ ἡ *τιμή κόστους* σάν ἕνα μέρος αὐτῆς τῆς ἀξίας καί, ἀπό τήν ἄλλη, ἀναπτύχθηκε σάν μιά παραλλαγμένη μορφή τῆς ἀξίας ἡ *τιμή παραγωγῆς* τοῦ ἐμπορεύματος.

Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι ἡ σύνθεση τοῦ μέσου κοινωνικοῦ κεφαλαίου εἶναι $80_\sigma + 20_\mu$ καί τό ποσοστό τῆς χρονιάτικης ὑπεραξίας $\upsilon' = 100\%$, τότε τό χρονιάτικο μέσο κέρδος γιά ἕνα κεφάλαιο $100 = 20$, καί τό γενικό χρονιάτικο ποσοστό κέρδους $= 20\%$. Ὁποιαδήποτε καί ἄν εἶναι ἡ τιμή κόστους, τ, τῶν ἐμπορευμάτων πού παράγονται στή διάρκεια ἑνός ἔτους ἀπό ἕνα κεφάλαιο 100, ἡ τιμή παραγωγῆς τους θά ἦταν $= \tau + 20$. Στίς σφαῖρες παραγωγῆς, στίς ὁποῖες ἡ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου $= (80 - \chi)_\sigma + (20 + \chi)_\mu$, ἡ πραγματικά παραγμένη ὑπεραξία, ἤ τό χρονιάτικο κέρδος πού ἔχει παραχθεῖ στή δοσμένη αὐτή σφαίρα, θά ἦταν $= 20 + \chi$, δηλαδή μεγαλύτερο ἀπό 20, τό ἴδιο καί ἡ παραγμένη ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος θά ἦταν $= \tau + 20 + \chi$, δηλαδή μεγαλύτερη ἀπό $\tau + 20$ ἤ μεγαλύτερη ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς του. Στίς σφαῖρες, στίς ὁποῖες ἡ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου εἶναι $(80 + \chi)_\sigma + (20 - \chi)_\mu$, ἡ ὑπεραξία ἤ τό κέρδος πού παράγονται στή διάρκεια ἑνός ἔτους θά ἦταν $= 20 - \chi$, δηλαδή μικρότερη ἀπό 20 καί γι' αὐτό ἡ τιμή τοῦ ἐμπορεύματος $\tau + 20 - \chi$ θά ἦταν μικρότερη ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς, πού εἶναι $= \tau + 20$. Ἀνεξάρτητα ἀπό ἐνδεχόμενες διαφορές στό χρόνο περιστροφῆς, ἡ τιμή παραγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων θά ἦταν ἴση μέ τήν ἀξία τους μόνο στίς σφαῖρες ἐκεῖνες, ὅπου ἡ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου θά ἦταν κατά σύμπτωση $= 80_\sigma + 20_\mu$.

Ἡ εἰδική ἀνάπτυξη τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας εἶναι σέ κάθε ξεχωριστή σφαίρα παραγωγῆς διαφορετική στό βαθμό, ὑψηλότερη ἤ χαμηλότερη, ἀνάλογα μέ τό ἄν εἶναι μεγάλη ἡ ποσότητα τῶν μέσων παραγωγῆς πού τίθενται σέ κίνηση ἀπό μιά καθορισμένη ποσότητα ἐργασίας, ἤ, μέ δοσμένη τή διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, ἀπό ἕνα καθορισμένο ἀριθμό ἐργατῶν, καί, ἑπομένως, ἄν εἶναι μικρή ἡ ποσότητα τῆς ἐργασίας, πού ἀπαιτεῖται ἀπό μιά καθορισμένη ποσότητα μέσων παραγωγῆς. Γι' αὐτό, τά κεφάλαια πού σέ ποσοστά περιέχουν περισσότερο σταθερό καί, ἑπομένως, λιγότερο μεταβλητό κεφάλαιο ἀπό τό μέσο κοινωνικό κεφάλαιο, τά ὀνομάζουμε: κεφάλαια μέ *ὑψηλή* σύνθεση. Ἀντίθετα,

τά κεφάλαια, στά ὁποῖα τό σταθερό κεφάλαιο καταλαμβάνει σχετικά μικρότερο καί τό μεταβλητό κεφάλαιο σχετικά μεγαλύτερο χῶρο, ἀπό ὅ,τι στό μέσο κοινωνικό κεφάλαιο, τά ὀνομάζουμε: κεφάλαια μέ *χαμηλή* σύνθεση. Τέλος, κεφάλαια μέ μέση σύνθεση ὀνομάζουμε τά κεφάλαια πού ἡ σύνθεσή τους συμπίπτει μέ τή σύνθεση τοῦ μέσου κοινωνικοῦ κεφαλαίου. Ἄν ἡ σύνθεση τοῦ μέσου κοινωνικοῦ κεφαλαίου ἀποτελεῖται ἀπό $80_\sigma + 20_\mu$, τότε ἕνα κεφάλαιο μέ τή σύνθεση $90_\sigma + 10_\mu$ βρίσκεται *πάνω*, καί ἕνα κεφάλαιο μέ τή σύνθεση $70_\sigma + 30_\mu$ βρίσκεται *κάτω* ἀπό τόν κοινωνικό μέσο ὅρο. Γενικά, ἄν ἡ σύνθεση τοῦ μέσου κοινωνικοῦ κεφαλαίου $= m_\sigma + n_\mu$, ὅπου τό m καί τό n ἀποτελοῦν σταθερά μεγέθη τό δέ $m + n = 100$, $(m + x)_\sigma + (n - x)_\mu$ ἀντιπροσωπεύει τήν ὑψηλότερη καί τό $(m - x)_\sigma + (n + x)_\mu$ τή χαμηλότερη σύνθεση ἑνός ξεχωριστοῦ κεφαλαίου ἤ μιᾶς ὁμάδας κεφαλαίων. Τώρα, πῶς λειτουργοῦν αὐτά τά κεφάλαια κατά τή διαμόρφωση τοῦ μέσου ποσοστοῦ κέρδους, μέ τήν προϋπόθεση ὅτι περιστρέφονται μιά φορά τό χρόνο, μᾶς τό δείχνει ὁ παρακάτω πίνακας, στόν ὁποῖο τό Ι ἐκφράζει τή μέση σύνθεση καί πού γι' αὐτό τό μέσο ποσοστό κέρδους $= 20\%$:

Ι. $80_\sigma + 20_\mu + 20_\upsilon$. Ποσοστό κέρδους $= 20\%$.
Τιμή τοῦ προϊόντος $= 120$. Ἀξία $= 120$.

ΙΙ. $90_\sigma + 10_\mu + 10_\upsilon$. Ποσοστό κέρδους $= 20\%$.
Τιμή τοῦ προϊόντος $= 120$. Ἀξία $= 110$.

ΙΙΙ. $70_\sigma + 30_\mu + 30_\upsilon$. Ποσοστό κέρδους $= 20\%$.
Τιμή τοῦ προϊόντος $= 120$. Ἀξία $= 130$.

Ἔτσι, ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων πού ἔχουν παραχθεῖ ἀπό τό κεφάλαιο ΙΙ θά ἦταν μικρότερη ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τους, ἡ τιμή παραγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων, πού ἔχουν παραχθεῖ ἀπό τό κεφάλαιο ΙΙΙ θά ἦταν μικρότερη ἀπό τήν ἀξία τους. Καί μόνο γιά τά κεφάλαια Ι τῶν κλάδων παραγωγῆς, πού ἡ σύνθεσή τους ἔλαχε νά εἶναι ἴδια μέ τή σύνθεση τοῦ κοινωνικοῦ μέσου ὅρου, θά ἦταν ἴσες ἡ ἀξία καί ἡ τιμή παραγωγῆς. Ἐξάλλου, κατά τήν χρησιμοποίηση αὐτῶν τῶν χαρακτηρισμῶν, πρέπει νά παίρνονται φυσικά ὑπόψη ὁρισμένες περιπτώσεις, σέ ποιό βαθμό οἱ ἀποκλίσεις στή σχέση τοῦ σ πρός τό μ ἀπό τόν γενικό μέσο ὅρο προκαλοῦνται, ὄχι ἀπό μιά διαφορά στήν τεχνική σύνθεση, ἀλλά ἀπό μιά ἁπλή ἀλλαγή τῆς ἀξίας τῶν στοιχείων τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου.

Μέ τήν ἀνάπτυξη πού κάναμε πιό πάνω, ἐπῆλθε πάντως μιά τροποποίηση στόν καθορισμό τῆς τιμῆς κόστους τῶν ἐμπορευμά-

των. Στήν ἀρχή δεχθήκαμε ὅτι ἡ τιμή κόστους ἑνός ἐμπορεύματος εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων πού καταναλώθηκαν στήν παραγωγή του. Ἡ τιμή παραγωγῆς ἑνός ἐμπορεύματος, ὅμως, εἶναι γιά τόν ἀγοραστή του ἡ τιμή κόστους του, καί μπορεῖ, συνεπῶς, νά μπεῖ σάν τιμή κόστους στόν σχηματισμό τῆς τιμῆς ἑνός ἄλλου ἐμπορεύματος. Καί ἐπειδή ἡ τιμή παραγωγῆς μπορεῖ νά ἀποκλίνει ἀπό τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, μπορεῖ ἐπίσης ἡ τιμή κόστους ἑνός ἐμπορεύματος, στό ὁποῖο περιλαβαίνεται αὐτή ἡ τιμή παραγωγῆς ἑνός ἄλλου ἐμπορεύματος, νά βρίσκεται πάνω ἤ κάτω ἀπό τό μέρος ἐκεῖνο τῆς συνολικῆς του ἀξίας, πού σχηματίζεται ἀπό τήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς πού μπαίνουν σ' αὐτό. Εἶναι ἀνάγκη νά θυμᾶται κανείς αὐτή τήν τροποποιημένη σημασία καί γι' αὐτό πρέπει νά θυμᾶται, ὅτι πάντα εἶναι δυνατό νά γίνει κάποιο λάθος, ἄν σέ μιά ξεχωριστή σφαίρα παραγωγῆς ἡ τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος ὑπολογίζεται ἴση μέ τήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς, πού ἔχουν καταναλωθεῖ στήν παραγωγή του. Γιά τήν τωρινή μας ἔρευνα δέν χρειάζεται νά ἀσχοληθοῦμε διεξοδικά μέ τό σημεῖο αὐτό. Στό μεταξύ μένει πάντα σωστή ἡ θέση, ὅτι ἡ τιμή κόστους τῶν ἐμπορευμάτων εἶναι πάντα μικρότερη ἀπό τήν ἀξία τους. Γιατί, ὅσο καί νά παρεκκλίνει ἡ τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος ἀπό τήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς, πού ἔχουν καταναλωθεῖ σ' αὐτό, γιά τόν καπιταλιστή δέν ἔχει καμιά σημασία αὐτή ἡ παρωχημένη πλάνη. Ἡ τιμή κόστους ἑνός ἐμπορεύματος εἶναι κάτι τό δοσμένο, εἶναι μιά προϋπόθεση, ἀνεξάρτητη ἀπό τήν παραγωγή τοῦ κεφαλαιοκράτη, ἐνῶ τό ἀποτέλεσμα τῆς παραγωγῆς του εἶναι ἕνα ἐμπόρευμα, πού περιέχει ὑπεραξία, δηλαδή, ἕνα περίσσευμα ἀξίας πάνω ἀπό τήν τιμή κόστους του. Κατά τά ἄλλα, ἡ θέση, ὅτι ἡ τιμή κόστους εἶναι μικρότερη ἀπό τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, ἔχει τώρα μετατραπεῖ στήν πράξη στή θέση, ὅτι ἡ τιμή κόστους εἶναι μικρότερη ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς. Γιά τό συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο, ὅπου ἡ τιμή παραγωγῆς εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία, ἡ θέση αὐτή εἶναι ταυτόσημη μέ τήν προηγούμενη, ὅτι ἡ τιμή κόστους εἶναι μικρότερη ἀπό τήν ἀξία. Παρά τό ὅτι γιά τίς ξεχωριστές σφαῖρες παραγωγῆς τό νόημα τῆς θέσης αὐτῆς ἀποκλίνει, ὡστόσο στή βάση της βρίσκεται πάντα τό γεγονός, ὅτι, ἄν πάρουμε τό συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο, ἡ τιμή κόστους τῶν ἐμπορευμάτων πού παρήγαγε, εἶναι μικρότερη ἀπό τήν ἀξία τους ἤ ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τους, πού ἐδῶ, γιά τή συνολική μάζα τῶν παραγμένων ἐμπορευμάτων εἶναι ταυτόσημη μέ αὐτή τήν ἀξία. Ἡ τιμή κόστους ἑνός ἐμπορεύματος ἀφορᾶ μόνο τήν ποσότητα

τῆς πληρωμένης δουλιᾶς πού περιέχεται σ' αὐτό, ἡ ἀξία ἀφορᾶ τή συνολική ποσότητα τῆς πληρωμένης καί ἀπλήρωτης δουλιᾶς πού περιέχεται σ' αὐτό, καί ἡ τιμή παραγωγῆς ἀφορᾶ τό σύνολο τῆς πληρωμένης δουλιᾶς σύν μιά ποσότητα ἀπλήρωτης δουλιᾶς, πού καθορίζεται ἀνεξάρτητα ἀπό τούς ὅρους τῆς ξεχωριστῆς σφαίρας παραγωγῆς.

Ὁ τύπος, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ἡ τιμή παραγωγῆς ἑνός ἐμπορεύματος εἶναι $= \tau + \kappa$ ἤ εἶναι ἴση μέ τήν τιμή κόστους σύν τό κέρδος, καθορίστηκε τώρα ἀκριβέστερα μέ τήν ἔννοια, ὅτι τό $\kappa = \tau\kappa'$ (ὅπου τό $\kappa' =$ τό γενικό ποσοστό κέρδους) καί, γι' αὐτό, ἡ τιμή παραγωγῆς $= \tau + \tau\kappa'$. Ἄν $\tau = 300$ καί τό $\kappa' = 15\%$, τότε ἡ τιμή παραγωγῆς $\tau + \tau\kappa' = 300 + 300 \frac{15}{100} = 345$.

Ἡ τιμή παραγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων σέ κάθε ξεχωριστή σφαίρα παραγωγῆς μπορεῖ νά ὑποστεῖ ἀλλαγές μεγέθους:

1) Μέ ἀμετάβλητη τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων (δηλαδή, ὅταν ἐξακολουθεῖ νά μπαίνει στήν παραγωγή τους ἴση ποσότητα νεκρῆς καί ζωντανῆς ἐργασίας) ἐξαιτίας μιᾶς ἀλλαγῆς στό γενικό ποσοστό κέρδους, ἀνεξάρτητης ἀπό τήν ξεχωριστή σφαίρα παραγωγῆς.

2) Μέ ἀμετάβλητο τό γενικό ποσοστό κέρδους, ὅταν ἀλλάζει ἡ ἀξία, εἴτε στήν ἴδια τήν ξεχωριστή σφαίρα παραγωγῆς, ἐξαιτίας τεχνικῶν ἀλλαγῶν, εἴτε ἐξαιτίας μιᾶς ἀλλαγῆς στήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, πού μπαίνουν σάν στοιχεῖα σχηματισμοῦ στό σταθερό της κεφάλαιο.

3) Τέλος, μέ τήν ταυτόχρονη ἐπίδραση καί τῶν δύο αὐτῶν περιστατικῶν.

Παρ' ὅλες τίς μεγάλες ἀλλαγές πού συντελοῦνται διαρκῶς — ὅπως θά φανεῖ παρακάτω — στά πραγματικά ποσοστά κέρδους τῶν ξεχωριστῶν σφαιρῶν παραγωγῆς, μιά πραγματική ἀλλαγή στό γενικό ποσοστό κέρδους — ἐφόσον δέν προκαλεῖται ἀπό κάποια ἔκτακτα ἐξαιρετικά οἰκονομικά γεγονότα — εἶναι τό πολύ ἀργό ἔργο μιᾶς σειρᾶς διακυμάνσεων, πού ἁπλώνονται σέ μεγάλες χρονικές περιόδες, δηλαδή, διακυμάνσεων, πού χρειάζονται πολύ χρόνο, ὥς πού νά καταλήξουν σέ μιά πάγια καί ἐξισωτική ἀλλαγή τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους. Γι' αὐτό, ὅταν πρόκειται γιά συντομότερες περίοδες (παραβλέπουμε ἐντελῶς τίς ταλαντεύσεις τῶν τιμῶν στήν ἀγορά) μιά ἀλλαγή στίς τιμές παραγωγῆς prima facie[1*] πρέπει νά ἐξηγεῖται πάντα ἀπό μιά πραγματική ἀλλαγή τῆς ἀξίας τῶν ἐμπο-

1* πρίν ἀπ' ὅλα.

ρευμάτων, δηλαδή, ἀπό μιά ἀλλαγή τοῦ συνολικοῦ χρόνου ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή τους. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι δέν παίρνεται ἐδῶ καθόλου ὑπόψη ἡ ἁπλή ἀλλαγή στή χρηματική ἔκφραση τῶν ἴδιων ἀξιῶν[23].

Ἐξάλλου, εἶναι καθαρό, πώς, ὅταν ἐξετάζουμε τό συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο, ἡ συνολική ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων πού παρήγαγε (ἤ ἄν τήν ἐκφράσουμε σέ χρῆμα, ἡ τιμή τους) θά εἶναι = ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου + ἀξία τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου + ὑπεραξία. Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι ὁ βαθμός ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας μένει σταθερός, τότε, μέ ἀμετάβλητη τή μάζα τῆς ὑπεραξίας, μπορεῖ νά ἀλλάζει ἐδῶ τό ποσοστό τοῦ κέρδους μόνον ὅταν ἀλλάζει εἴτε ἡ ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, εἴτε ἡ ἀξία τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, ἤ ὅταν ἀλλάζουν καί τά δυό μαζί, ἔτσι πού νά ἀλλάζει τό K καί μαζί του καί τό $\frac{υ}{K}$, τό γενικό ποσοστό κέρδους. Ἄρα, στήν καθεμιά ἀπό τίς περιπτώσεις αὐτές, μιά ἀλλαγή στό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους ὑποθέτει μιά ἀλλαγή στήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων ἐκείνων, πού μπαίνουν σάν συστατικά στοιχεῖα στό σταθερό κεφάλαιο, ἤ στό μεταβλητό κεφάλαιο, ἤ ταυτόχρονα καί στά δυό.

Ἤ, τό γενικό ποσοστό κέρδους μπορεῖ νά ἀλλάζει, μέ ἀμετάβλητη τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, ὅταν ἀλλάζει ὁ βαθμός ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας.

Ἤ, μέ ἀμετάβλητο τό βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, μπορεῖ ν' ἀλλάζει τό γενικό ποσοστό κέρδους, ὅταν τό σύνολο τῆς χρησιμοποιούμενης ἐργασίας ἀλλάζει σέ σχέση μέ τό σταθερό κεφάλαιο, λόγω τεχνικῶν ἀλλαγῶν στό προτσές τῆς ἐργασίας. Ἀλλά οἱ τέτιες τεχνικές ἀλλαγές πρέπει πάντα νά ἐκδηλώνονται μέ — ἑπομένως καί νά συνοδεύονται ἀπό — μιά ἀλλαγή τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων, πού ἡ παραγωγή τους θά ἀπαιτοῦσε τώρα, σέ σύγκριση μέ προηγούμενα, περισσότερη ἤ λιγότερη ἐργασία.

Στό πρῶτο τμῆμα τούτου τοῦ Βιβλίου εἴδαμε ὅτι ἡ ὑπεραξία καί τό κέρδος, ὅσον ἀφορᾶ τή μάζα τους, ἦταν ταυτόσημα. Τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ὅμως, εἶναι ἀπό τήν ἀρχή διαφορετικό ἀπό τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, πράγμα πού ἐμφανίζεται στήν ἀρχή μόνο σάν μιά ἄλλη μορφή τοῦ ὑπολογισμοῦ. Ἐπειδή ὅμως τό ποσοστό τοῦ κέρδους μπορεῖ ν' ἀνεβαίνει ἤ νά πέφτει μέ ἀμετάβλητο τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας καί ἀντίστροφα, καί ἐπειδή ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει πρα-

[23] Corbet. [«An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals», London 1841], p. 174.

κτικά τόν κεφαλαιοκράτη εἶναι μόνο τό ποσοστό τοῦ κέρδους, αὐτό τό περιστατικό, ἐπίσης ἀπό τήν ἀρχή, συσκοτίζει καί φενακίζει πέρα γιά πέρα τήν πραγματική προέλευση τῆς ὑπεραξίας. Ὡστόσο, μιά διαφορά μεγέθους ὑπῆρχε μόνο ἀνάμεσα στό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας καί στό ποσοστό τοῦ κέρδους, καί ὄχι ἀνάμεσα στήν ἴδια τήν ὑπεραξία καί στό κέρδος. Ἐπειδή στό ποσοστό τοῦ κέρδους ἡ ὑπεραξία ὑπολογίζεται σέ σχέση μέ ὅλο τό κεφάλαιο καί σχετίζεται μέ αὐτό σάν πρός τό μέτρο της, ἡ ἴδια ἡ ὑπεραξία ἐμφανίζεται ὅτι ξεπήδησε ἀπό τό συνολικό κεφάλαιο, καί μάλιστα ἐξίσου ἀπό ὅλα του τά μέρη, ἔτσι, πού ἡ ὀργανική διαφορά ἀνάμεσα στό σταθερό καί στό μεταβλητό κεφάλαιο σβήνει στήν ἔννοια τοῦ κέρδους. Γι' αὐτό, πράγματι, σ' αὐτή τήν παραλλαγμένη μορφή της, ἡ ἴδια ἡ ὑπεραξία ἀπαρνεῖται τήν καταγωγή της, ἔχασε τόν χαρακτήρα της, ἔγινε ἀγνώριστη. Ὡς τώρα, ὅμως, ἡ διαφορά ἀνάμεσα στό κέρδος καί στήν ὑπεραξία ἀφοροῦσε μόνο μιά ποιοτική ἀλλαγή, μιά ἀλλαγή τῆς μορφῆς, ἐνῶ σ' αὐτή τήν πρώτη βαθμίδα τῆς μετατροπῆς πραγματική διαφορά μεγέθους ὑπάρχει μόνο ἀνάμεσα στό ποσοστό τοῦ κέρδους καί στό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, δέν ὑπάρχει ὅμως ἀκόμα ἀνάμεσα στό κέρδος καί στήν ὑπεραξία.

Διαφορετικά ἔχουν τά πράγματα, μόλις ἀποκατασταθεῖ ἕνα γενικό ποσοστό κέρδους καί, μέσω αὐτοῦ, ἕνα μέσο κέρδος, ἀντίστοιχο πρός τό δοσμένο μέγεθος τοῦ κεφαλαίου, πού χρησιμοποιεῖται στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς.

Τώρα, εἶναι πιά ζήτημα τύχης, ἄν ἡ ὑπεραξία, ἑπομένως καί τό κέρδος, πού ἔχει πραγματικά παραχθεῖ σέ μιά ξεχωριστή σφαίρα παραγωγῆς, θά συμπέσει μέ τό κέρδος πού περιέχεται στήν τιμή πούλησης τοῦ ἐμπορεύματος. Κατά κανόνα, τό κέρδος καί ἡ ὑπεραξία, καί ὄχι μόνον τά ποσοστά τους, εἶναι τώρα πράγματι διαφορετικά μεγέθη. Τώρα, ὅταν εἶναι δοσμένος ὁ βαθμός ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας, πού παράγεται σέ μιά ξεχωριστή σφαίρα παραγωγῆς, ἔχει μεγαλύτερη σημασία γιά τό συνολικό μέσο κέρδος τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου, δηλαδή, γιά τήν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν γενικά, παρά ἄμεσα γιά τόν κεφαλαιοκράτη τοῦ κάθε ξεχωριστοῦ κλάδου παραγωγῆς. Γιά τόν κεφαλαιοκράτη αὐτόν ἔχει σημασία μόνο[24], ἐφόσον τό ποσό τῆς ὑπεραξίας πού παράγεται

[24] Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι παραβλέπουμε ἐδῶ τό ἐνδεχόμενο νά εἰσπράξει ἕνα προσωρινό πρόσθετο κέρδος μέ τή συμπίεση τῶν μισθῶν, μέ μονοπωλιακή τιμή κλπ. [Φ. Ε.].

στόν κλάδο του συμμετέχει καθοριστικά στή διαμόρφωση τοῦ μέσου κέρδους. Ἀλλά αὐτό εἶναι ἕνα προτσές, πού συντελεῖται πίσω ἀπό τήν πλάτη του, πού δέν τό βλέπει, δέν τό καταλαβαίνει, καί πού πράγματι δέν τόν ἐνδιαφέρει. Ἡ πραγματική διαφορά μεγέθους μεταξύ κέρδους καί ὑπεραξίας — ὄχι μόνον μεταξύ ποσοστοῦ κέρδους καί ποσοστοῦ ὑπεραξίας — στίς ξεχωριστές σφαῖρες παραγωγῆς κρύβει τώρα πέρα γιά πέρα τήν πραγματική φύση καί τήν προέλευση τοῦ κέρδους, ὄχι μόνο γιά τόν καπιταλιστή, πού ἔχει ἐδῶ εἰδικό συμφέρον νά αὐταπατᾶται, ἀλλά ἐπίσης καί γιά τόν ἐργάτη. Μέ τή μετατροπή τῶν ἀξιῶν σέ τιμές παραγωγῆς κρύβεται ἀπό τά μάτια ἡ ἴδια ἡ βάση τοῦ καθορισμοῦ τῆς ἀξίας. Τέλος: ἄν μέ τήν ἁπλή μετατροπή τῆς ὑπεραξίας σέ κέρδος, τό μέρος τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων, πού ἀποτελεῖ τό κέρδος, ἀντικρύζει τό ἄλλο μέρος τῆς ἀξίας, πού ἀντιπροσωπεύει τήν τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος, ἔτσι πού ἐδῶ χάνεται ἤδη γιά τόν καπιταλιστή ἡ ἔννοια τῆς ἀξίας, γιατί δέν ἔχει μπροστά του τή συνολική ἐργασία, πού κοστίζει ἡ παραγωγή τοῦ ἐμπορεύματος, ἀλλά ἐκεῖνο μόνο τό μέρος τῆς συνολικῆς ἐργασίας, μέ τή μορφή ζωντανῶν ἤ νεκρῶν μέσων παραγωγῆς, πού τό ἔχει πληρώσει καί ἔτσι ἐμφανίζεται σ' αὐτόν τό κέρδος σάν κάτι πού στέκει ἔξω ἀπό τήν ἐνυπάρχουσα στό ἐμπόρευμα ἀξία — ἔτσι, μέ τή μετατροπή τῆς ἀξίας σέ τιμή παραγωγῆς, ἐπιβεβαιώνεται τώρα πέρα γιά πέρα, παγιώνεται, ἀποστεώνεται ἡ ἀντίληψη αὐτή, γιατί τώρα, ἄν δεῖ κανείς τίς ξεχωριστές σφαῖρες παραγωγῆς, τό κέρδος πού προστίθεται στήν τιμή κόστους, δέν καθορίζεται πράγματι ἀπό τά ὅρια τοῦ προτσές δημιουργίας τῆς ἀξίας πού συντελεῖται στήν ἴδια τή δοσμένη σφαίρα, ἀλλά ἀπό ὅρους πού βρίσκονται ἐντελῶς ἔξω ἀπ' αὐτήν.

Τό γεγονός, ὅτι ἐδῶ γιά πρώτη φορά ἀποκαλύπτεται αὐτή ἡ ἐσωτερική συνάρτηση, ὅτι, ὅπως θά δοῦμε ἀπό τά παρακάτω καί ἀπό τό IV Βιβλίο[1*], ἡ ὥς τώρα πολιτική οἰκονομία, εἴτε ἔκανε ἀφαίρεση μέ τό στανιό ἀπό τίς διαφορές μεταξύ ὑπεραξίας καί κέρδους, ποσοστοῦ ὑπεραξίας καί ποσοστοῦ κέρδους, γιά νά μπορεῖ νά κρατᾶ σάν βάση τόν καθορισμό τῆς ἀξίας, εἴτε πάλι, μαζί μέ αὐτό τόν καθορισμό τῆς ἀξίας ἐγκατέλειψε κάθε ἔδαφος ἐπιστημονικῆς ἀντιμετώπισης τοῦ προβλήματος, γιά νά κρατηθεῖ σ' ἐκεῖνες τίς ἐπιφανειακές διαφορές πού χτυποῦν στά μάτια — αὐτή ἡ σύγχυση τῶν

[1*] Πρόκειται γιά τίς «Θεωρίες γιά τήν ὑπεραξία», πού ὁ Μάρξ σκόπευε νά τίς βγάλει σάν IV τόμο τοῦ «Κεφαλαίου». — Σημ. μετ.

θεωρητικῶν δείχνει καλύτερα ἀπ' ὅλα, ὥς ποιό σημεῖο ὁ πραχτικός κεφαλαιοκράτης, πού εἶναι μπλεγμένος στήν πάλη τοῦ συναγωνισμοῦ καί, πού μέ κανένα τρόπο δέν εἰσχωρεῖ στά φαινόμενά του, εἶναι ἀνίκανος νά διαγνώσει τήν ἐσωτερική οὐσία καί τήν ἐσωτερική ὑφή αὐτοῦ τοῦ προτσές.

Ὅλοι οἱ νόμοι γιά τήν ἄνοδο καί τήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, πού ἀναπτύξαμε στό πρῶτο τμῆμα τούτου τοῦ Βιβλίου, ἔχουν στήν πραγματικότητα τήν ἀκόλουθη διπλή σημασία:

1) Ἀπό τή μιά μεριά, εἶναι οἱ νόμοι τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Μπρός στίς πολλές διάφορες αἰτίες πού, σύμφωνα μέ ὅσα ἀναπτύξαμε, κάνουν τό ποσοστό τοῦ κέρδους νά ἀνεβαίνει ἤ νά πέφτει, θά νόμιζε κανείς, ὅτι τό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους θάπρεπε ν' ἀλλάζει κάθε μέρα. Ὅμως, ἡ κίνηση πού συντελεῖται σέ μιά σφαίρα παραγωγῆς ἀναιρεῖ τήν κίνηση πού συντελεῖται σέ μιά ἄλλη σφαίρα παραγωγῆς, οἱ ἐπιρροές διασταυρώνονται καί ἀλληλοπαραλύονται. Θά ἐξετάσουμε ἀργότερα, πρός ποιά πλευρά τείνουν σέ τελευταία ἀνάλυση οἱ διακυμάνσεις. Οἱ διακυμάνσεις αὐτές, ὅμως, συντελοῦνται σιγά-σιγά. Τό ἀπότομο, τό πολύπλευρο καί ἡ διαφορετική διάρκεια τῶν διακυμάνσεων στίς ξεχωριστές σφαῖρες παραγωγῆς ἔχουν σάν ἀποτέλεσμα νά ἀντισταθμίζονται ἐνμέρει οἱ διακυμάνσεις στή διαδοχή τους στό χρόνο, ἔτσι πού μιά πτώση τῶν τιμῶν νά ἀκολουθεῖ ὕστερα ἀπό μιά ἄνοδο τῶν τιμῶν καί ἀντίστροφα, ἐπομένως, μένουν περιορισμένες τοπικά, δηλαδή, στίς ξεχωριστές σφαῖρες παραγωγῆς, τέλος, ἔτσι πού νά ἐξουδετερώνονται ἀμοιβαία οἱ διάφορες τοπικές διακυμάνσεις. Στά πλαίσια κάθε ξεχωριστῆς σφαίρας παραγωγῆς γίνονται ἀλλαγές, ἀποκλίσεις ἀπό τό γενικό ποσοστό κέρδους πού, ἀπό τή μιά μεριά, ἀντισταθμίζονται μέσα σ' ἕνα ὁρισμένο χρονικό διάστημα καί, γι' αὐτό δέν ἐπηρεάζουν τό γενικό ποσοστό κέρδους καί πού, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, δέν τό ἐπηρεάζουν, γιατί ἀναιροῦνται ἀπό ἄλλες ταυτόχρονες τοπικές διακυμάνσεις. Ἐπειδή τό γενικό ποσοστό κέρδους καθορίζεται ὄχι μόνο ἀπό τά μέσα ποσοστά κέρδους στήν κάθε σφαίρα παραγωγῆς, ἀλλά καί ἀπό τήν κατανομή τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου στίς διάφορες ξεχωριστές σφαῖρες, καί ἐπειδή αὐτή ἡ κατανομή διαρκῶς ἀλλάζει, ἀποτελεῖ καί αὐτή πάλι μέ τή σειρά της μιά μόνιμη αἰτία τῆς ἀλλαγῆς στό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους — ἀλλά μιά αἰτία τῆς ἀλλαγῆς, πού πάλι, λόγω τοῦ ἀδιάκοπου[1*] καί τοῦ ὁλόπλευ-

[1*] Στήν πρώτη γερμανική ἔκδοση: διακεκομμένου. Ἄλλαξε μέ βάση τό χειρόγραφο τοῦ Μάρξ.

ρου αὐτῆς τῆς κίνησης, αὐτοπαραλύεται ξανά κατά ἕνα μεγάλο μέρος.

2) Στά πλαίσια κάθε σφαίρας ὑπάρχει ἕνα περιθώριο μικρότερης ἤ μεγαλύτερης διάρκειας, μέσα στό ὁποῖο ἀνεβοκατεβαίνει τό ποσοστό τοῦ κέρδους τῆς σφαίρας αὐτῆς, προτοῦ αὐτό τό ἀνεβοκατέβασμα, ὕστερ' ἀπό ἀνυψώσεις καί πτώσεις, σταθεροποιηθεῖ τόσο, ὥστε νά κερδίσει τόν ἀπαιτούμενο χρόνο γιά νά ἐπιδράσει στό γενικό ποσοστό κέρδους, καί, ἑπομένως, γιά νά ἀποκτήσει σημασία πέρα ἀπό τά τοπικά ὅρια. Γι' αὐτό, μέσα στά πλαίσια τέτιων ὁρίων χώρου καί χρόνου ἰσχύουν ἐπίσης οἱ νόμοι τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, πού ἔχουν ἀναπτυχθεῖ στό πρῶτο τμῆμα τούτου τοῦ Βιβλίου.

Ἡ θεωρητική ἄποψη — σχετικά μέ τήν πρώτη μετατροπή τῆς ὑπεραξίας σέ κέρδος — ὅτι κάθε μέρος τοῦ κεφαλαίου ἀποφέρει ἐξίσου κέρδος[25], ἐκφράζει ἕνα πραχτικό γεγονός. Ὁποιαδήποτε σύνθεση κι ἄν ἔχει τό βιομηχανικό κεφάλαιο, ἄν θέτει σέ κίνηση ἕνα τέταρτο νεκρή ἐργασία καί τρία τέταρτα ζωντανή ἐργασία, ἤ τρία τέταρτα νεκρή ἐργασία καί ἕνα τέταρτο ζωντανή ἐργασία, ἄν στήν πρώτη περίπτωση ἀπορροφᾶ τρεῖς φορές περισσότερη ὑπερεργασία ἤ παράγει τρεῖς φορές περισσότερη ὑπεραξία ἀπό τήν δεύτερη, καί στίς δυό περιπτώσεις ἀποφέρει ἴσο κέρδος, ὅταν εἶναι ἴδιος ὁ βαθμός ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας καί ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἀτομικές διαφορές, πού ἔτσι ἤ ἀλλιῶς ἐξαφανίζονται, γιατί καί στίς δυό περιπτώσεις ἔχουμε νά κάνουμε μόνο μέ τή μέση σύνθεση ὅλης τῆς σφαίρας παραγωγῆς. Ὁ ἕνας ξεχωριστός κεφαλαιοκράτης (ἤ ἀκόμα ὅλοι οἱ κεφαλαιοκράτες σέ κάθε ξεχωριστή σφαίρα παραγωγῆς), μέ τόν περιορισμένο ὁρίζοντά του, νομίζει μέ τό δίκιο του, ὅτι τό κέρδος του δέν προέρχεται μόνο ἀπό τήν ἐργασία πού ἀπασχολεῖται ἀπ' αὐτόν ἤ στόν κλάδο του. Αὐτό εἶναι ὁλότελα σωστό γιά τό μέσο κέρδος του. Τό ζήτημα ὡς ποιό βαθμό τό κέρδος αὐτό ὀφείλεται στή συνολική ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας ἀπό τό συνολικό κεφάλαιο, δηλαδή, ἀπό ὅλους τούς καπιταλιστές συντρόφους του, ἡ συνάφεια αὐτή εἶναι γι' αὐτόν πλῆρες μυστήριο, τόσο περισσότερο, πού καί αὐτοί ἀκόμα οἱ ἀστοί θεωρητικοί, οἱ οἰκονομολόγοι, δέν τό εἶχαν ἀποκαλύψει ὥς τώρα. Ἡ οἰκονομία σέ ἐργασία — ὄχι μόνο σέ ἐργασία, πού εἶναι ἀναγκαία γιά νά παραχθεῖ ἕνα καθορισμένο προϊόν, ἀλλά ἀκόμα οἰκονομία στόν ἀριθμό τῶν ἀπασχολούμενων ἐργατῶν — καί μεγαλύτερη χρησιμοποίηση νεκρῆς ἐργασίας (σταθερό κεφάλαιο) φαίνεται σάν μιά, ἀπό οἰκονομική ἄποψη, ἀπολύτως σωστή ἐπιχείρηση καί φαίνεται ἀπό πρώτη ματιά ὅτι δέν θίγει μέ κανένα τρόπο τό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους καί τό μέσο κέρδος. Πῶς μποροῦσε λοιπόν ἡ ζωντανή ἐργασία νά εἶναι ἡ ἀποκλειστική πηγή τοῦ κέρδους, ἀφοῦ ἡ μείωση τῆς ἀναγκαίας γιά τήν παραγωγή ποσότητας ἐργασίας φαίνεται ὄχι μόνο νά μήν ἐλαττώνει τό κέρδος, ἀλλά μᾶλλον, κάτω ἀπό ὁρισμένες συνθῆκες, φαίνεται σάν ἡ πιό κοντινή πηγή γιά τήν αὔξηση τοῦ κέρδους, τουλάχιστον γιά τόν ξεχωριστό καπιταλιστή;

Ἄν σέ μιά δοσμένη σφαίρα πραγωγῆς αὐξάνει ἤ μικραίνει τό μέρος τῆς τιμῆς κόστους, πού ἀντιπροσωπεύει τήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, τό μέρος αὐτό προέρχεται ἀπό τή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας καί μπαίνει ἀπό τήν ἀρχή αὐξημένο ἤ μειωμένο στό προτσές παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος. Ἄν, ἀπό τήν ἄλλη, ὁ χρησιμοποιούμενος ἀριθμός ἐργατῶν στό ἴδιο χρονικό διάστημα παράγει περισσότερα ἤ λιγότερα προϊόντα, ἄν, λοιπόν, μέ τόν ἴδιο ἀριθμό ἐργατῶν ἀλλάζει ἡ ποσότητα ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή ἑνός καθορισμένου ὄγκου ἐμπορευμάτων, τότε μπορεῖ τό μέρος τῆς τιμῆς κόστους, πού ἀντιπροσωπεύει τήν ἀξία τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, νά μείνει τό ἴδιο, δηλαδή νά μπεῖ μέ τό ἴδιο μέγεθος στήν τιμή κόστους τοῦ συνολικοῦ προϊόντος. Στό καθένα, ὅμως, ἀπό τά ἐμπορεύματα, πού ὅλα μαζί ἀποτελοῦν τό συνολικό προϊόν, ἀναλογεῖ τώρα περισσότερη ἤ λιγότερη ἐργασία (πληρωμένη, ἀλλά καί ἀπλήρωτη), ἄρα καί περισσότερο ἤ λιγότερο μέρος ἀπό τά ἔξοδα γιά τήν ἐργασία αὐτή, ἕνα μεγαλύτερο ἤ μικρότερο μέρος τοῦ μισθοῦ. Ὁ συνολικός μισθός πού πλήρωσε ὁ κεφαλαιοκράτης ἔμεινε ὁ ἴδιος, ἄλλαξε ὅμως σέ σχέση μέ τό κάθε κομμάτι τοῦ ἐμπορεύματος, ξεχωριστά παρμένο. Ἑπομένως, ἐδῶ συντελεῖται μιά ἀλλαγή στό μέρος αὐτό τῆς τιμῆς κόστους τοῦ ἐμπορεύματος. Ἄν τώρα ἀνεβαίνει ἤ πέφτει ἡ τιμή κόστους τοῦ ξεχωριστοῦ ἐμπορεύματος, ἐξαιτίας τέτιων ἀλλαγῶν στήν ἀξία εἴτε τοῦ ἴδιου, εἴτε τῶν στοιχείων του (ἤ ἀκόμα ἡ τιμή κόστους τοῦ συνόλου τῶν ἐμπορευμάτων πού εἶχαν παραχθεῖ ἀπό ἕνα κεφάλαιο δοσμένου μεγέθους): τότε, ἄν τό μέσο κέρδος εἶναι, λ.χ. 10%, μένει 10%, παρ' ὅλο πού τό 10% γιά τό κάθε ξεχωριστό ἐμπόρευμα, ἀντιπροσωπεύει ἕνα πολύ διαφορετικό μέγεθος, ἀνάλογα μέ τήν ἀλλαγή μεγέθους στήν τιμή

[25] Malthus[1*].

[1*] «Principles of Political Economy». 2nd ed., London 1836, p. 268.

κόστους τοῦ κάθε ξεχωριστοῦ ἐμπορεύματος, πού προκλήθηκε ἀπό τήν ἀλλαγή τῆς ἀξίας πού ὑποθέσαμε[26].

Σχετικά μέ τό μεταβλητό κεφάλαιο — καί πρόκειται γιά τό σπουδαιότερο, γιατί εἶναι ἡ πηγή τῆς ὑπεραξίας, καί γιατί ὅλα, ὅσα συγκαλύπτουν τό ρόλο του στόν πλουτισμό τοῦ κεφαλαιοκράτη, φενακίζουν ὁλόκληρο τό σύστημα — ἡ ὑπόθεση ἁπλουστεύεται χοντροκομμένα καί παρουσιάζεται στόν καπιταλιστή ὡς ἑξῆς: ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἕνα μεταβλητό κεφάλαιο 100 λιρῶν στερλινῶν ἀποτελεῖ λ.χ. τόν βδομαδιάτικο μισθό 100 ἐργατῶν. Ὅταν αὐτοί οἱ 100 ἐργάτες, μέ δοσμένη τή διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, παράγουν τήν ἑβδομάδα ἕνα προϊόν πού ἀποτελεῖται ἀπό 200 μονάδες τοῦ ἐμπορεύματος = 200 Ε, τότε τό 1 Ε — ἄν παραβλέψουμε τό μέρος τῆς τιμῆς κόστους, πού προσθέτει τό σταθερό κεφάλαιο — κοστίζει 10 σελλ., ἀφοῦ 100 λίρ. στ. = 200 Ε, τό 1 Ε = $\frac{100 \text{ λίρ. στ.}}{200}$ = 10 σελλ. Ἄς ὑποθέσουμε τώρα ὅτι συντελέστηκε κάποια ἀλλαγή στήν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας καί ὅτι διπλασιάστηκε. Ἔτσι, ὁ ἴδιος ἀριθμός ἐργατῶν παράγει τώρα δυό φορές 200 Ε στό ἴδιο χρονικό διάστημα πού προηγούμενα παρήγαγε 200 Ε. Στήν περίπτωση αὐτή (καί ἐφόσον ἡ τιμή κόστους ἀποτελεῖται μόνο ἀπό μισθό ἐργασίας) τό 1 Ε = 5 σελλ., ἀφοῦ τώρα 100 λίρ. στ. = 400 Ε, τό 1 Ε = $\frac{100 \text{ λίρ. στ.}}{400}$ = 5 σελλ. Ἄν, ἀντίθετα, ἡ παραγωγική δύναμη ἐλαττωνόταν στό μισό, ἡ ἴδια ἐργασία θά παρήγαγε μόνο $\frac{200 \text{ Ε}}{2}$. Καί ἐπειδή 100 λίρ. στ. = $\frac{200 \text{ Ε}}{2}$, τώρα τό 1 Ε = $\frac{200 \text{ λίρ. στ.}}{200}$ = 1 λίρ. στ. Οἱ ἀλλαγές στό χρόνο ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή τῶν ἐμπορευμάτων καί, ἑπομένως, οἱ ἀλλαγές στήν ἀξία τους, ἐμφανίζονται τώρα, ὅσον ἀφορᾶ τήν τιμή κόστους, ἑπομένως καί ὅσον ἀφορᾶ τήν τιμή παραγωγῆς, σάν διαφορετική κατανομή τοῦ ἴδιου μισθοῦ ἐργασίας πάνω σέ περισσότερα ἤ λιγότερα ἐμπορεύματα, ἀνάλογα μέ τό ἄν, στόν ἴδιο χρόνο ἐργασίας καί γιά τόν ἴδιο μισθό ἐργασίας, παράγονται περισσότερα ἤ λιγότερα ἐμπορεύματα. Αὐτό πού βλέπει ὁ καπιταλιστής, ἑπομένως καί ὁ οἰκονομολόγος, εἶναι ὅτι τό μέρος τῆς πληρωμένης ἐργασίας πού ἀναλογεῖ στήν κάθε μονάδα τῶν ἐμπορευμάτων μεταβάλλεται, ὅταν μεταβάλλεται ἡ παραγωγικότητα

[26] Κόρμπετ, στό ἴδιο, σελ. 20.

τῆς ἐργασίας, μαζί μεταβάλλεται καί ἡ ἀξία τῆς κάθε ξεχωριστῆς μονάδας τοῦ ἐμπορεύματος. Ὁ καπιταλιστής καί ὁ οἰκονομολόγος δέν βλέπουν ὅτι τό ἴδιο γίνεται καί μέ τήν ἀπλήρωτη δουλιά, πού περιέχεται στήν κάθε μονάδα τοῦ ἐμπορεύματος, καί δέν τό βλέπουν αὐτό, τόσο περισσότερο, γιατί πράγματι, τό μέσο κέρδος μόνο τυχαία καθορίζεται ἀπό τήν ἀπλήρωτη δουλιά πού ἀπορροφιέται στή δική του σφαίρα. Μόνο μέ μιά τέτια χοντροκομμένη καί χωρίς νόημα μορφή διαφαίνεται τώρα τό γεγονός, ὅτι ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων καθορίζεται ἀπό τήν ἐργασία πού περιέχεται σ' αὐτά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ

Ἐξίσωση τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους μέ τό συναγωνισμό. Ἀγοραῖες τιμές καί ἀγοραῖες ἀξίες. Πρόσθετο κέρδος

Σέ ἕνα μέρος τῶν σφαιρῶν παραγωγῆς, τό κεφάλαιο, πού χρησιμοποιεῖται σ' αὐτές, ἔχει τή μέση ἤ τήν κατά μέσο ὅρο σύνθεση, δηλαδή ὁλότελα ἤ περίπου τή σύνθεση τοῦ μέσου κοινωνικοῦ κεφαλαίου.

Στίς σφαῖρες αὐτές ἡ τιμή παραγωγῆς τῶν παραγόμενων ἐμπορευμάτων συμπίπτει ὁλότελα ἤ περίπου μέ τήν ἐκφρασμένη σέ χρῆμα ἀξία τους. Κι ἄν δέν ὑπῆρχε κανένας ἄλλος τρόπος γιά νά φθάσει κανείς στήν ἀξία, πού ἀποτελεῖ τό μαθηματικό ὅριο τῆς τιμῆς παραγωγῆς, αὐτός θά ἦταν ὁ μοναδικός τρόπος. Ὁ συναγωνισμός κατανέμει τό κοινωνικό κεφάλαιο ἀνάμεσα στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς ἔτσι, πού οἱ τιμές παραγωγῆς στήν καθεμιά ἀπό τίς σφαῖρες αὐτές σχηματίζονται σύμφωνα μέ τό ὑπόδειγμα τῶν τιμῶν παραγωγῆς στίς σφαῖρες τῆς μέσης σύνθεσης, δηλαδή = τ + τκ' (τιμή κόστους σύν τό γινόμενο τοῦ μέσου ποσοστοῦ κέρδους ἐπί τήν τιμή κόστους). Αὐτό, ὅμως, τό μέσο ποσοστό κέρδους δέν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπό τό ἐκφρασμένο σέ ποσοστά κέρδος σέ ἐκεῖνες τίς σφαῖρες τῆς μέσης σύνθεσης, ὅπου, ἑπομένως, τό κέρδος συμπίπτει μέ τήν ὑπεραξία. Ἄρα, τό ποσοστό τοῦ κέρδους εἶναι τό ἴδιο σέ ὅλες τίς σφαῖρες παραγωγῆς, δηλαδή ἐξισώνεται μέ τό ποσοστό κέρδους ἐκείνων τῶν μέσων σφαιρῶν παραγωγῆς, στίς ὁποῖες ἐπικρατεῖ ἡ μέση σύνθεση τοῦ κεφαλαίου. Γι' αὐτό, τό ἄθροισμα τῶν κερδῶν ὅλων τῶν διάφορων σφαιρῶν παραγωγῆς πρέπει νά εἶναι ἴσο μέ τό ἄθροισμα τῶν ὑπεραξιῶν καί τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν παραγωγῆς τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος, πρέπει νά εἶναι ἴσο μέ τό ἄθροισμα τῶν ἀξιῶν του. Εἶναι ὅμως καθαρό, ὅτι ἡ ἐξίσωση ἀνάμεσα στίς σφαῖρες παραγωγῆς μέ διαφορετική σύνθεση, πρέπει νά τείνει

πάντα πρός τήν ἐξίσωσή τους μέ τίς σφαῖρες μέσης σύνθεσης τοῦ κεφαλαίου, ἀδιάφορο ἄν αὐτές ἀντιστοιχοῦν ἀκριβῶς ἤ περίπου μόνο στόν κοινωνικό μέσο ὅρο. Ἀνάμεσα στίς σφαῖρες, πού πάνω-κάτω πλησιάζουν στό μέσο ὅρο, ἐπικρατεῖ πάλι ἡ τάση πρός ἐξίσωση, ἡ ὁποία τείνει πρός τήν ἰδεώδη, δηλαδή στήν πραγματικότητα μή ὑπάρχουσα μέση θέση, μ' ἄλλα λόγια ἔχει τήν τάση νά διαμορφωθεῖ γύρω σ' αὐτήν. Ἔτσι, ἐπικρατεῖ κατ' ἀνάγκην ἡ τάση νά κάνουν τίς τιμές παραγωγῆς ἁπλῶς παραλλαγμένες μορφές τῆς ἀξίας, ἤ νά μετατρέψουν σέ ἁπλά μέρη τῆς ὑπεραξίας τά κέρδη, πού κατανέμονται, ὅμως, ὄχι ἀνάλογα μέ τήν ὑπεραξία, πού ἔχει παραχθεῖ στήν κάθε ξεχωριστή σφαίρα παραγωγῆς, ἀλλά ἀνάλογα μέ τή μάζα τοῦ κεφαλαίου πού χρησιμοποιεῖται στήν κάθε σφαίρα παραγωγῆς, ἔτσι πού σέ ἰσομεγέθεις μάζες κεφαλαίου, ἀνεξάρτητα ἀπό τή σύνθεσή τους, νά ἀναλογοῦν ἴσα σέ μέγεθος μερίδια (aliquote Teile) τοῦ συνόλου τῆς ὑπεραξίας, πού ἔχει παραγάγει τό συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο.

Ἔτσι, γιά τά κεφάλαια μέ μέση ἤ περίπου μέση σύνθεση ἡ τιμή παραγωγῆς συμπίπτει ὁλότελα ἤ περίπου μέ τήν ἀξία, καί τό κέρδος μέ τήν ὑπεραξία πού ἔχει παραχθεῖ ἀπό αὐτά. Ὅλα τά ἄλλα κεφάλαια, ὁποιαδήποτε κι ἄν εἶναι ἡ σύνθεσή τους, τείνουν, κάτω ἀπό τήν πίεση τοῦ συναγωνισμοῦ, νά ἐξισωθοῦν μέ αὐτά. Ἐπειδή, ὅμως, τά κεφάλαια μέ μέση σύνθεση εἶναι στή σύνθεσή τους ὅμοια ἤ περίπου ὅμοια μέ τό μέσο κοινωνικό κεφάλαιο, ὅλα τά κεφάλαια, ὅση κι ἄν εἶναι ἡ ὑπεραξία πού ἔχει παραχθεῖ ἀπό αὐτά τά ἴδια, τείνουν μέ τήν τιμή τῶν ἐμπορευμάτων τους νά πραγματοποιήσουν τό μέσο κέρδος, ἀντί αὐτή τήν ὑπεραξία, μ' ἄλλα λόγια, τείνουν νά πραγματοποιήσουν τίς τιμές παραγωγῆς.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, μπορεῖ νά εἰπωθεῖ ὅτι παντοῦ, ὅπου διαμορφώνεται ἕνα μέσο κέρδος, ἄρα καί ἕνα γενικό ποσοστό κέρδους — ἀδιάφορο μέ ποιό τρόπο ἔχει ἐπιτευχθεῖ αὐτό τό ἀποτέλεσμα — αὐτό τό μέσο κέρδος δέν μπορεῖ νά εἶναι τίποτα ἄλλο, ἀπό τό κέρδος σέ σχέση πρός τό μέσο κοινωνικό κεφάλαιο, πού τό συνολικό ποσό του εἶναι ἴσο μέ τό ἄθροισμα τῶν ὑπεραξιῶν. Ὅσο γιά τίς τιμές πού προκύπτουν, ὕστερα ἀπό τήν πρόσθεση αὐτοῦ τοῦ μέσου κέρδους στίς τιμές κόστους, δέν μπορεῖ νά εἶναι τίποτα ἄλλο, ἀπό τίς ἀξίες πού ἔχουν μετατραπεῖ σέ τιμές παραγωγῆς. Καί ἄν ἀκόμα κεφάλαια ὁρισμένων σφαιρῶν παραγωγῆς δέν θά ὑπάγονταν γιά κάποιους λόγους στή διαδικασία τῆς ἐξίσωσης, δέν θά ἄλλαζε τίποτα στήν ὑπόθεση. Τό μέσο κέρδος θά ὑπολογιζόταν τότε πάνω

στή βάση τοῦ μέρους ἐκείνου τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου, πού μπαίνει στή διαδικασία τῆς ἐξίσωσης. Εἶναι ξεκαθαρισμένο, ὅτι τό μέσο κέρδος δέν μπορεῖ νά εἶναι τίποτα ἄλλο, ἀπό τή συνολική μάζα τῆς ὑπεραξίας, κατανεμημένη στίς μάζες τῶν κεφαλαίων, πού εἶναι ἐπενδυμένα στήν καθεμιά ἀπό τίς σφαῖρες παραγωγῆς, ἀνάλογα μέ τό μέγεθός τους. Πρόκειται γιά τό σύνολο τῆς πραγματοποιημένης ἀπλήρωτης δουλιᾶς, καί ὅλη αὐτή ἡ μάζα τῆς ἀπλήρωτης δουλιᾶς, καθώς καί ἡ πληρωμένη νεκρή καί ζωντανή ἐργασία, βρίσκουν τήν ἔκφρασή τους στή συνολική μάζα τῶν ἐμπορευμάτων καί τοῦ χρήματος, πού περιέρχονται στούς κεφαλαιοκράτες.

Τό καθεαυτό δύσκολο ζήτημα εἶναι ἐδῶ τό ἑξῆς: Πῶς συντελεῖται αὐτή ἡ ἐξίσωση τῶν κερδῶν στό γενικό ποσοστό κέρδους, γιατί ὁλοφάνερα εἶναι ἕνα ἀποτέλεσμα καί δέν μπορεῖ νά εἶναι ἕνα σημεῖο ἀφετηρίας.

Πρίν ἀπ' ὅλα εἶναι σαφές, ὅτι μιά ἐκτίμηση τῶν ἐμπορευματικῶν ἀξιῶν, λ.χ. σέ χρῆμα, μπορεῖ νά εἶναι μόνο τό ἀποτέλεσμα τῆς ἀνταλλαγῆς τους καί ὅτι ἑπομένως, ἄν προϋποθέσουμε μιά τέτια ἐκτίμηση, πρέπει νά τήν δοῦμε σάν τό ἀποτέλεσμα πραγματικῶν ἀνταλλαγῶν ἐμπορευματικῆς ἀξίας μέ ἐμπορευματική ἀξία. Πῶς, ὅμως, μπόρεσε καί πραγματοποιήθηκε αὐτή ἡ ἀνταλλαγή τῶν ἐμπορευμάτων στίς πραγματικές τους ἀξίες;

Ἄς παραδεχτοῦμε, πρῶτα, ὅτι ὅλα τά ἐμπορεύματα στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς πουλιοῦνται στίς πραγματικές τους ἀξίες. Τί θά συνέβαινε στήν περίπτωση αὐτή; Σύμφωνα μέ ὅσα ἀναπτύξαμε πιό πάνω, στήν περίπτωση αὐτή θά ὑπῆρχαν πολύ διαφορετικά ποσοστά κέρδους στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς. Πρόκειται prima facie[1*] γιά δυό ἐντελῶς διαφορετικά πράγματα, ἄν τά ἐμπορεύματα πουλιοῦνται στίς ἀξίες τους (δηλαδή ἄν ἀνταλλάσσονται τό ἕνα μέ τό ἄλλο, σύμφωνα μέ τήν ἀξία πού περιέχουν, σέ τιμές πού ἀντιστοιχοῦν στήν ἀξία τους), ἤ ἄν πουλιοῦνται σέ τέτιες τιμές, πού ἡ πούλησή τους νά ἀποφέρει ἴσα σέ μέγεθος κέρδη γιά ἴσες μάζες κεφαλαίων, πού ἔχουν προκαταβληθεῖ γιά τήν παραγωγή τους.

Τό γεγονός ὅτι κεφάλαια, πού θέτουν σέ κίνηση ἄνισες ποσότητες ζωντανῆς ἐργασίας, παράγουν ἄνισα ποσά ὑπεραξίας, προϋποθέτει, τουλάχιστον ὥς ἕνα σημεῖο, ὅτι ὁ βαθμός ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας ἤ τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας μένουν τά ἴδια, ἤ ὅτι οἱ διαφορές πού ὑπάρχουν ἐδῶ ἐξισώνονται χάρη σέ πραγματικούς ἤ φανταστι-

[1*] πρίν ἀπ' ὅλα.

κούς (konventionelle[1*]) λόγους ἰσοστάθμισης. Αὐτό προϋποθέτει συναγωνισμό ἀνάμεσα στούς ἐργάτες καί ἐξίσωση τῶν διαφορῶν μέ τά ἀκατάπαυστα περάσματα τῶν ἐργατῶν ἀπό τή μιά σφαίρα παραγωγῆς στήν ἄλλη. Ἕνα τέτιο γενικό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας — σάν τάση, ὅπως γίνεται μέ ὅλους τούς οἰκονομικούς νόμους — τό προϋποθέσαμε γιά λόγους θεωρητικῆς ἁπλούστευσης. Ὡστόσο, εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἀποτελεῖ πραγματική προϋπόθεση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, μ' ὅλο πού ἡ διαμόρφωσή του σκοντάφτει λίγο-πολύ σέ πραχτικά ἐμπόδια, πού προκαλοῦν λίγο-πολύ σημαντικές τοπικές διαφορές, ὅπως, λ.χ. ἡ τοπική νομοθεσία (settlement laws)[36] γιά τούς μεροκαματιάρηδες ἐργάτες γῆς στήν Ἀγγλία. Στή θεωρία ὅμως προϋποτίθεται, ὅτι οἱ νόμοι τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς ἀναπτύσσονται καθαροί. Στήν πραγματικότητα ὑπάρχει πάντα μόνο προσέγγιση, ἀλλά ἡ προσέγγιση αὐτή εἶναι τόσο μεγαλύτερη, ὅσο πιό ἀναπτυγμένος εἶναι ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς καί ὅσο περισσότερο ἔχει ξεκαθαριστεῖ ἀπό τίς ἀναμίξεις μέ ὑπολείμματα παλιότερων οἰκονομικῶν σχηματισμῶν.

Ὅλη ἡ δυσκολία προέρχεται ἀπό τό γεγονός, ὅτι τά ἐμπορεύματα δέν ἀνταλλάσσονται ἁπλῶς σάν *ἐμπορεύματα*, ἀλλά σάν *προϊόντα κεφαλαίων* πού, ἀνάλογα μέ τό μέγεθός τους, ἤ ὅταν εἶναι ἴσου μεγέθους, ἀπαιτοῦν ἴσα μερίδια ἀπό τή συνολική μάζα τῆς ὑπεραξίας. Ἡ δέ συνολική τιμή τῶν ἐμπορευμάτων, πού παράγονται ἀπό ἕνα δοσμένο κεφάλαιο σέ ἕνα δοσμένο χρονικό διάστημα, πρέπει νά ἱκανοποιεῖ αὐτή τήν ἀπαίτηση. Ἡ συνολική τιμή αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων, ὅμως, ἀποτελεῖ ἁπλῶς τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν τῶν ξεχωριστῶν ἐμπορευμάτων, πού ἀποτελοῦν τό προϊόν τοῦ κεφαλαίου.

Τό punctum saliens[2*] θά προβάλλει πιό καθαρά, ἄν πιάσουμε τό ζήτημα ὡς ἑξῆς: Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ ἐργάτες θά ἦταν κάτοχοι τῶν ἀντίστοιχών τους μέσων παραγωγῆς καί θά ἀντάλλασσαν μεταξύ τους τά ἐμπορεύματά τους. Στήν περίπτωση αὐτή τά ἐμπορεύματα αὐτά δέν θἄταν προϊόντα τοῦ κεφαλαίου. Ἀνάλογα μέ τήν τεχνική φύση τῶν ἐργασιῶν τους, θά ἦταν διαφορετική ἡ ἀξία τῶν μέσων ἐργασίας καί τῶν ὑλικῶν ἐργασίας πού χρησιμοποιήθηκαν στούς διάφορους κλάδους ἐργασίας. Τό ἴδιο, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἄνιση ἀξία τῶν χρησιμοποιούμενων μέσων παραγωγῆς, θά

[1*] συμβατικούς.
[2*] ἀποφασιστικό σημεῖο.

ἀπαιτοῦσαν διαφορετική μάζα ἀπό αὐτά γιά μιά δοσμένη μάζα ἐργασίας, ἀνάλογα μέ τό πόσο χρόνο χρειάζεται νά κατασκευαστεῖ ἕνα ἐμπόρευμα, γιατί ἕνα ἐμπόρευμα μπορεῖ νά κατασκευαστεῖ σέ μιά ὥρα, ἕνα ἄλλο σέ μιά μέρα κ.ο.κ. Ἄς ὑποθέσουμε ἀκόμα, ὅτι αὐτοί οἱ ἐργάτες ἐργάζονται κατά μέσο ὅρο τό ἴδιο χρονικό διάστημα, συνυπολογίζοντας τίς διαφορές πού προκύπτουν ἀπό τή διαφορετική ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας κλπ. Τότε οἱ δυό ἐργάτες[1*], στά ἐμπορεύματα, πού ἀποτελοῦν τό προϊόν τῆς ἡμερήσιας ἐργασίας τους, θά ἀναπαρήγαγαν μαζί, πρῶτα τά ἔξοδά τους, τίς τιμές κόστους τῶν μέσων παραγωγῆς πού καταναλώθηκαν. Αὐτές θά ἦταν διαφορετικές, ἀνάλογα μέ τήν τεχνική φύση τῶν κλάδων τῆς ἐργασίας τους. Δεύτερο, καί οἱ δυό ἐργάτες θά δημιουργοῦσαν ἴσες ποσότητες νέας ἀξίας, συγκεκριμένα, τήν ἀξία πού πρόσθεσαν στά μέσα παραγωγῆς στή διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Αὐτή ἡ νέα ἀξία θά συμπεριλάβαινε τόν μισθό ἐργασίας τους σύν τήν ὑπεραξία, δηλαδή τήν ὑπερεργασία, πού συνεχίστηκε πέρα ἀπό τόν χρόνο, τόν ἀναγκαῖο γιά τήν κάλυψη τῶν ἀπαραίτητων ἀναγκῶν τους, τό ἀποτέλεσμα, ὅμως, τῆς ὁποίας θά ἀνῆκε σ' αὐτούς τούς ἴδιους τούς ἐργάτες. Ἄν θέλουμε νά ἐκφραστοῦμε στή γλώσσα τῶν κεφαλαιοκρατῶν, θά λέγαμε ὅτι καί οἱ δυό ἐργάτες παίρνουν τόν ἴδιο μισθό ἐργασίας σύν τό ἴδιο κέρδος = τήν ἀξία πού ἐκφράζεται λ.χ. στό προϊόν μιᾶς δεκάωρης ἐργάσιμης ἡμέρας. Ἀλλά, πρῶτο, θά ἦταν διαφορετικές οἱ ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων τους. Στό ἐμπόρευμα Ι, λ.χ., θά περιέχονταν περισσότερο μέρος ἀξίας ἀπό τά μέσα παραγωγῆς πού χρησιμοποιήθηκαν, ἀπό ὅ,τι στό ἐμπόρευμα ΙΙ. Καί, γιά νά πάρουμε ὑπόψη μας μεμιᾶς ὅλες τίς ἐνδεχόμενες διαφορές, ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τό ἐμπόρευμα Ι ἀπορροφᾶ περισσότερη ζωντανή ἐργασία, ἀπαιτεῖ δηλαδή μεγαλύτερο χρόνο ἐργασίας γιά τήν κατασκευή του, ἀπό ὅ,τι τό ἐμπόρευμα ΙΙ. Ἑπομένως, διαφέρει πολύ ἡ ἀξία αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων Ι καί ΙΙ. Τό ἴδιο διαφέρει καί τό ἄθροισμα τῶν ἀξιῶν τῶν ἐμπορευμάτων, πού ἀποτελοῦν τό προϊόν τῆς ἐργασίας, πού ἔγινε σέ ἕνα δοσμένο χρονικό διάστημα ἀπό τόν ἐργάτη Ι καί ἀπό τόν ἐργάτη ΙΙ. Καί τά ποσοστά τοῦ κέρδους θά ἦταν πολύ διαφορετικά γιά τόν Ι καί τόν ΙΙ, ἄν ὀνομάσουμε ἐδῶ ποσοστό κέρδους τή σχέση τῆς ὑπεραξίας πρός τή συνολική ἀξία τῶν καταναλωθέντων μέσων παραγωγῆς. Τά μέσα συντήρησης πού

[1*] Στό σημεῖο τοῦτο ἡ ρούσσικη ἔκδοση προσθέτει σέ ἀγκύλες τήν ἀκόλουθη φράση: [ἀπό δυό διαφορετικούς κλάδους ἐργασίας]. Βλέπε ρούσσικη ἔκδοση, Ἔργα Μάρξ-Ἔνγκελς, τόμ. 25,μέρος Ι, σελ. 192. Σημ. μετ.

καταναλώνουν κάθε μέρα οἱ ἐργάτες Ι καί ΙΙ κατά τή διάρκεια τῆς παραγωγῆς, καί πού ἀντιπροσωπεύουν τό μισθό ἐργασίας, ἀποτελοῦν ἐδῶ τό μέρος ἐκεῖνο τῶν προκαταβλημένων μέσων παραγωγῆς, πού ἀλλοῦ τό ὀνομάζουμε μεταβλητό κεφάλαιο. Ὅμως καί γιά τό Ι καί γιά τό ΙΙ οἱ ὑπεραξίες θά ἦταν ἴσες γιά ἴσο χρόνο ἐργασίας, ἤ, ἀκριβέστερα, ἀφοῦ καί τό Ι καί τό ΙΙ ἀπορροφοῦν τό καθένα τήν ἀξία τοῦ προϊόντος μιᾶς ἐργάσιμης ἡμέρας, ἀπορροφοῦν καί τά δυό, μετά τήν ἀφαίρεση τῆς ἀξίας τῶν προκαταβλημένων «σταθερῶν» στοιχείων, ἴσες ἀξίες, ἀπό τίς ὁποῖες ἕνα μέρος μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι ἀντικατασταίνει τά μέσα συντήρησης, πού καταναλώθηκαν στήν παραγωγή, ἐνῶ τό ἄλλο μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σάν ὑπεραξία πού περισσεύει πάνω ἀπό αὐτό τό μέρος. Ἄν οἱ δαπάνες τοῦ Ι εἶναι μεγαλύτερες, ἀντικατασταίνεται ἀπό ἕνα μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματός του, πού ἀντικατασταίνει αὐτό τό «σταθερό» μέρος καί γι' αὐτό πρέπει ξανά νά ἐπαναμετατρέψει ἕνα μεγαλύτερο μέρος τῆς συνολικῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος του στά ὑλικά στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ σταθεροῦ μέρους, ἐνῶ ὁ ΙΙ, ἄν εἰσπράξει λιγότερα, ἀντ' αὐτοῦ θά ἔχει νά ἐπαναμετατρέψει λιγότερο μέρος τῆς ἀξίας στά ὑλικά στοιχεῖα τοῦ σταθεροῦ μέρους. Κάτω ἀπ' αὐτή τήν προϋπόθεση ἡ διαφορά τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους θἄταν λοιπόν ἕνα περιστατικό χωρίς σημασία, ἀκριβῶς ὅπως σήμερα ἀποτελεῖ γιά τόν μισθωτό ἐργάτη ἕνα περιστατικό χωρίς σημασία, τό γεγονός μέ ποιό ποσοστό κέρδους ἐκφράζεται τό ποσό τῆς ὑπεραξίας πού ἔχουν ἀποσπάσει ἀπ' αὐτόν, καί ἀκριβῶς, ὅπως στό διεθνές ἐμπόριο ἀποτελεῖ ἕνα περιστατικό χωρίς σημασία ἡ διαφορά τῶν ποσοστῶν τοῦ κέρδους στά διάφορα ἔθνη γιά τίς ἐμπορευματικές ἀνταλλαγές τους.

Ἡ ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων στίς ἀξίες τους, ἤ περίπου στίς ἀξίες τους, ἀπαιτεῖ, λοιπόν, μιά πολύ πιό χαμηλή βαθμίδα ἀνάπτυξης, ἀπό ὅ,τι ἡ ἀνταλλαγή σέ τιμές παραγωγῆς, γιά τήν ὁποία χρειάζεται ἕνα καθορισμένο ὕψος κεφαλαιοκρατικῆς ἀνάπτυξης.

Μέ ὁποιοδήποτε τρόπο κι ἄν καθορίζονται ἤ ρυθμίζονται στήν ἀρχή οἱ τιμές τῶν διαφόρων ἐμπορευμάτων στή σχέση μεταξύ τους, ὁ νόμος τῆς ἀξίας ἐξουσιάζει τήν κίνησή τους. Ἐκεῖ πού πέφτει ὁ χρόνος ἐργασίας, πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή τους, πέφτουν καί οἱ τιμές, ἐκεῖ πού ἀνεβαίνει, ἀνεβαίνουν καί οἱ τιμές, ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἀμετάβλητοι.

Κι ἄν ἀκόμα δέν παρθεῖ ὑπόψη, ὅτι ὁ νόμος τῆς ἀξίας ἐξουσιάζει τίς τιμές καί τήν κίνηση τῶν τιμῶν, εἶναι, λοιπόν, πέρα γιά πέρα σωστό νά θεωροῦνται οἱ ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων, ὄχι μόνο θεωρη-

τικά, ἀλλά καί ἱστορικά, σάν τό prius[1*] τῶν τιμῶν παραγωγῆς. Αὐτό ἰσχύει γιά τίς καταστάσεις ἐκεῖνες, στίς ὁποῖες τά μέσα παραγωγῆς ἀνήκουν στόν ἐργάτη, καί αὐτή ἡ κατάσταση ὑπάρχει καί στόν ἀρχαῖο, καί στό σύγχρονο κόσμο, στόν ἀγρότη πού ζεῖ ἀπό τή δουλιά του καί εἶναι κάτοχος τῆς γῆς του, καί στό βιοτέχνη. Αὐτό εἶναι σύμφωνο καί μέ τήν ἄποψη[27] πού ἐκφράσαμε προηγούμενα[2*], ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῶν προϊόντων σέ ἐμπορεύματα προέρχεται ἀπό τήν ἀνταλλαγή ἀνάμεσα σέ διάφορες κοινότητες καί ὄχι ἀνάμεσα στά μέλη μιᾶς καί τῆς αὐτῆς κοινότητας. Αὐτά ἰσχύουν τόσο γιά τήν πρωτόγονη αὐτή κατάσταση, ὅσο καί γιά τίς μετέπειτα κοινωνικές καταστάσεις, πού βασίζονται στή δουλεία καί στή δουλοπαροικία, καθώς καί γιά τή συντεχνιακή ὀργάνωση τῆς χειροτεχνίας, ὅσο καιρό τά μέσα παραγωγῆς, πού ἔχουν καθοριστεῖ γιά τόν κάθε κλάδο παραγωγῆς, μόνο μέ δυσκολία μπορεῖ νά μεταβιβάζονται ἀπό τή μιά σφαίρα στήν ἄλλη καί γι' αὐτό οἱ διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς σχετίζονται μεταξύ τους μέσα σέ ὁρισμένα ὅρια, ὅπως σχετίζονται μεταξύ τους ξένες χῶρες ἤ κομμουνιστικές κοινότητες.

Γιά νά ἀνταποκρίνονται κατά προσέγγιση στίς ἀξίες τους οἱ τιμές, μέ τίς ὁποῖες ἀνταλλάσσονται τά ἐμπορεύματα, δέν χρειάζεται παρά μόνο: 1) νά παύσει ἡ ἀνταλλαγή τῶν διαφόρων ἐμπορευμάτων νά εἶναι καθαρά τυχαία· ἤ μόνον εὐκαιριακή, 2) ἐφόσον ἐξετάζουμε τήν ἄμεση ἀνταλλαγή τῶν ἐμπορευμάτων, τά ἐμπορεύματα αὐτά νά παράγονται καί ἀπό τίς δυό πλευρές σέ ποσότητες ἀνάλογες πού ν' ἀνταποκρίνονται περίπου στίς ἀμοιβαῖες ἀνάγκες, πράγμα πού πετυχαίνεται μέ τήν ἀμοιβαία πείρα ἀπό τήν πούληση, καί πράγμα πού προκύπτει μόνο του σάν ἀποτέλεσμα μακρόχρονα συνεχιζόμενης ἀνταλλαγῆς, καί 3) ἐφόσον μιλᾶμε γιά πούληση, τότε κανένα φυσικό ἤ τεχνητό μονοπώλιο νά μήν εἶναι σέ θέση νά κάνει τή μιά ἀπό τίς δυό συμβαλλόμενες πλευρές ἱκανή νά πουλᾶ πάνω ἀπό τήν ἀξία, ἤ νά τήν ἀναγκάζει νά ξεπουλᾶ κάτω ἀπό τήν ἀξία. Ὅταν μιλᾶμε γιά τυχαῖο μονοπώλιο, ἐννοοῦμε τό μονοπώλιο πού προκύπτει γιά τόν ἀγοραστή ἤ πουλητή ἀπό τήν τυχαία σχέση μεταξύ ζήτησης καί προσφορᾶς.

---

[27] Τότε, τό 1865, ἐπρόκειτο ἀκόμα γιά μιά «ἄποψη» τοῦ Μάρξ. Σήμερα, ὕστερ' ἀπό τίς ἐκτεταμένες ἔρευνες τῶν πρωτόγονων κοινοτήτων ἀπό τούς Μάουρερ ὥς τόν Μόργκαν,[37] πρόκειται γιά ἕνα γεγονός, πού ζήτημα εἶναι ἄν ὑπάρχει κανείς πού τό ἀμφισβητεῖ. — Φ. Ε.

[1*] προγενέστερο — [2*] Βλέπε τόμ. I, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ «Κεφαλαίου», 1954, σελ. 101.

Ἡ ὑπόθεσή μας, ὅτι τά ἐμπορεύματα τῶν διαφόρων σφαιρῶν παραγωγῆς πουλιοῦνται στίς ἀξίες τους, σημαίνει φυσικά μόνον ὅτι ἡ ἀξία τους εἶναι τό κέντρο βαρύτητας, γύρω ἀπό τό ὁποῖο περιστρέφονται οἱ τιμές τους καί πάνω στή βάση τοῦ ὁποίου ἐξισώνονται οἱ αἰώνιες αὐξομειώσεις τους. Ἐξάλλου, θά πρέπει νά διακρίνουμε πάντα μιάν *ἀγοραία ἀξία* (Marktwert)[1*] — γιά τήν ὁποία θά μιλήσουμε ἀργότερα — ἀπό τήν ἀτομική ἀξία τῶν ξεχωριστῶν ἐμπορευμάτων, πού παράγονται ἀπό τούς διάφορους παραγωγούς. Ἡ ἀτομική ἀξία μερικῶν ἀπό αὐτά τά ἐμπορεύματα θά βρίσκεται κάτω ἀπό τήν ἀγοραία ἀξία τους (δηλαδή θά ἀπαιτεῖται λιγότερος χρόνος ἐργασίας γιά τήν παραγωγή τους ἀπό τό χρόνο ἐργασίας πού ἐκφράζει ἡ ἀγοραία ἀξία), ἐνῶ ἡ ἀτομική ἀξία ἄλλων ἐμπορευμάτων θά βρίσκεται πάνω ἀπό τήν ἀγοραία ἀξία τους. Ἡ ἀγοραία ἀξία θά πρέπει νά θεωρεῖται, ἀπό τή μιά μεριά, σάν ἡ μέση ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, πού ἔχουν παραχθεῖ σέ μιά δοσμένη σφαίρα παραγωγῆς, καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, σάν ἡ ἀτομική ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, πού παράγονται κάτω ἀπό τούς μέσους ὅρους αὐτῆς τῆς σφαίρας καί πού ἀποτελοῦν τή μεγάλη μάζα τῶν προϊόντων της. Μόνο σέ συνθῆκες ἐξαιρετικῶν συνδυασμῶν μποροῦν τά ἐμπορεύματα πού παράγονται κάτω ἀπό τούς χειρότερους ὅρους ἤ τά ἐμπορεύματα πού παράγονται κάτω ἀπό τούς πιό εὐνοϊκούς ὅρους νά ρυθμίζουν τήν ἀγοραία ἀξία, πού μέ τή σειρά της ἀποτελεῖ τό κέντρο, γύρω ἀπό τό ὁποῖο κυμαίνονται οἱ ἀγοραῖες τιμές — πού ὅμως εἶναι ἴδιες γιά τά ἐμπορεύματα τοῦ ἴδιου εἴδους. Ἄν ἡ προσφορά τῶν ἐμπορευμάτων στή μέση τιμή, δηλαδή στή μέση ἀξία τῆς μάζας, πού βρίσκεται ἀνάμεσα στά δυό ἄκρα, ἱκανοποιεῖ τή συνηθισμένη ζήτηση, τότε τά ἐμπορεύματα, πού ἡ ἀτομική τους ἀξία βρίσκεται κάτω ἀπό τήν ἀγοραία ἀξία, πραγματοποιοῦν μιά ἔκτακτη ὑπεραξία ἤ ἕνα πρόσθετο κέρδος, ἐνῶ τά ἐμπορεύματα πού ἡ ἀτομική τους ἀξία βρίσκεται πάνω ἀπό τήν ἀγοραία ἀξία, δέν μποροῦν νά πραγματοποιήσουν ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας πού περιέχεται σ' αὐτά.

Δέν βοηθάει σέ τίποτα τό νά λέμε ὅτι ἡ πούληση τῶν ἐμπορευμάτων, πού παράγονται κάτω ἀπό τούς χειρότερους ὅρους, ἀποδείχνει ὅτι τά ἐμπορεύματα αὐτά χρειάζονται γιά τήν κάλυψη τῆς ζήτησης. Ἄν στήν περίπτωση πού ὑποθέσαμε ἡ τιμή ἦταν μεγαλύτερη

[1*] Πρόκειται γιά τήν ἀξία πού διαμορφώνεται στήν ἀγορά, στήν πιάτσα. Σημ. μετ.

ἀπό τή μέση ἀγοραία ἀξία, τότε ἡ ζήτηση θἄταν μικρότερη[1*]. Ἕνα εἶδος ἐμπορευμάτων, πού προσφέρονται πρός ὁρισμένες τιμές, μποροῦν νά καταλάβουν ἕναν ὁρισμένο χῶρο στήν ἀγορά. Ὅταν ἀλλάζουν οἱ τιμές ὁ χῶρος αὐτός τότε μόνο μένει ὁ ἴδιος, ἄν ἡ ὑψηλότερη τιμή συμπίπτει μέ τήν προσφορά μικρότερης ποσότητας ἐμπορευμάτων καί ἡ χαμηλότερη τιμή μέ τήν προσφορά μεγαλύτερης ποσότητας ἐμπορευμάτων. Ἄν, ἀντίθετα, ἡ ζήτηση εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε νά μή συστέλλεται καί ὅταν ἀκόμα ἡ τιμή ρυθμίζεται ἀπό τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων πού παράγονται κάτω ἀπό τούς χειρότερους ὅρους, τότε τά ἐμπορεύματα αὐτά καθορίζουν τήν ἀγοραία ἀξία. Αὐτό εἶναι δυνατό μόνο ὅταν ἡ ζήτηση ξεπερνᾶ τή συνηθισμένη ζήτηση, ἤ ὅταν ἡ προσφορά πέφτει κάτω ἀπό τή συνηθισμένη προσφορά. Τέλος, ἄν ἡ μάζα τῶν παραγμένων ἐμπορευμάτων εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τή μάζα τῶν ἐμπορευμάτων πού μποροῦν νά πουληθοῦν μέ τίς μέσες ἀγοραῖες ἀξίες, τότε τήν ἀγοραία ἀξία τήν καθορίζουν τά ἐμπορεύματα πού ἔχουν παραχθεῖ κάτω ἀπό τούς εὐνοϊκότερους ὅρους. Μποροῦν, λ.χ., νά πουληθοῦν τά ἐμπορεύματα αὐτά ἀκριβῶς ἤ κατά προσέγγιση στήν ἀτομική τους ἀξία, ὁπότε μπορεῖ νά συμβεῖ τά ἐμπορεύματα, πού ἔχουν παραχθεῖ κάτω ἀπό τούς πιό χειρότερους ὅρους, νά μή πραγματοποιοῦν ἴσως οὔτε τίς τιμές κόστους τους, ἐνῶ τά ἐμπορεύματα τοῦ μέσου ὅρου νά μποροῦν νά πραγματοποιοῦν μόνο ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας πού περιέχεται σ' αὐτά. Ὅσα εἰπώθηκαν ἐδῶ γιά τήν ἀγοραία ἀξία, ἰσχύουν καί γιά τήν τιμή παραγωγῆς, μόλις μπεῖ στή θέση τῆς ἀγοραίας ἀξίας. Ἡ τιμή παραγωγῆς ρυθμίζεται στήν κάθε σφαίρα παραγωγῆς, καί ρυθμίζεται ἐπίσης σύμφωνα μέ τίς ἰδιαίτερες συνθῆκες. Ἡ ἴδια, ὅμως, ἀποτελεῖ πάλι τό κέντρο, γύρω ἀπό τό ὁποῖο περιστρέφονται οἱ καθημερινές ἀγοραῖες τιμές καί πάνω στή βάση τοῦ ὁποίου ἐξισώνονται σέ ὁρισμένες περιόδες (βλ. Ρικάρντο, σχετικά μέ τόν καθορισμό τῆς τιμῆς παραγωγῆς ἀπό τίς ἐπιχειρήσεις πού ἐργάζονται κάτω ἀπό τούς χειρότερους ὅρους).[38]

Μέ ὁποιοδήποτε τρόπο κι ἄν ρυθμίζονται οἱ τιμές, προκύπτει ὅτι:

1) Ὁ νόμος τῆς ἀξίας ἐξουσιάζει τήν κίνησή τους, γιατί, ἡ μείωση ἤ ἡ αὔξηση τοῦ χρόνου ἐργασίας, πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή τῶν ἐμπορευμάτων, προκαλεῖ τήν πτώση ἤ τήν ἄνοδο τῶν τιμῶν παραγωγῆς. Ἀκριβῶς μ' αὐτή τήν ἔννοια ὁ Ρικάρντο (πού

[1*] Στήν πρώτη γερμανική ἔκδοση: μεγαλύτερη. Ἄλλαξε μέ βάση τό χειρόγραφο τοῦ Μάρξ.

διαισθάνεται, βέβαια, ὅτι οἱ τιμές παραγωγῆς του ἀποκλίνουν ἀπό τίς ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων), λέει ὅτι the inquiry to which he wishes to draw the reader's attention, relates to the effect of the variations in the relative value of commodities, and not in their absolute value[1*].

2) Τό μέσο κέρδος, πού καθορίζει τίς τιμές παραγωγῆς, πρέπει πάντα νά εἶναι περίπου ἴσο μέ τό ποσό ἐκεῖνο τῆς ὑπεραξίας, πού ἀναλογεῖ σέ ἕνα δοσμένο ἀτομικό κεφάλαιο σάν ὑποπολλαπλάσιο τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τό γενικό ποσοστό κέρδους, ἑπομένως καί τό μέσο κέρδος, ἐκφράζεται μέ μιά χρηματική ἀξία, μεγαλύτερη ἀπό τήν πραγματική μέση ὑπεραξία, ὑπολογισμένη σύμφωνα μέ τή χρηματική της ἀξία. Ὅσον ἀφορᾶ τούς καπιταλιστές, δέν ἔχει σημασία ἄν καταλογίζουν ἀμοιβαία στούς ἑαυτούς τους 10% ἤ 15% κέρδος. Τό ἕνα ποσοστό δέν καλύπτει περισσότερη πραγματική ἐμπορευματική ἀξία ἀπό τό ἄλλο, μιά καί ἡ ὑπερβολή στή χρηματική ἔκφραση εἶναι ἀμοιβαία. Ὅσον ἀφορᾶ, ὅμως, τούς ἐργάτες (ἐπειδή ὑποθέσαμε ὅτι παίρνουν τόν κανονικό τους μισθό ἐργασίας, ὁ ὑψηλότερος καθορισμός τοῦ μέσου κέρδους δέν ἐκφράζει μιά πραγματική ἀφαίρεση ἀπό τό μισθό ἐργασίας, δηλαδή δέν ἐκφράζει κάτι ἐντελῶς τό διαφορετικό ἀπό τήν κανονική ὑπεραξία τοῦ κεφαλαιοκράτη) πρέπει στήν αὔξηση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων, πού προκαλεῖται ἀπό τόν καθορισμό ὑψηλότερου μέσου κέρδους, νά ἀντιστοιχεῖ μιά αὔξηση τῆς χρηματικῆς ἔκφρασης τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου. Πράγματι, δέν εἶναι δυνατή μιά τέτια γενική ὀνομαστική αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους καί τοῦ μέσου κέρδους, πάνω ἀπό τό ποσοστό πού δίνεται ἀπό τή σχέση τῆς πραγματικῆς ὑπεραξίας πρός τό προκαταβλημένο συνολικό κεφάλαιο, χωρίς νά προκαλέσει αὔξηση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, καθώς καί αὔξηση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων, πού ἀποτελοῦν τό σταθερό κεφάλαιο. Τό ἴδιο γίνεται ἀντίστροφα, ὅταν σημειώνεται πτώση. Ἐπειδή, λοιπόν, ἡ συνολική ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων ρυθμίζει τή συνολική ὑπεραξία, καί αὐτή τό ὕψος τοῦ μέσου ποσοστοῦ κέρδους — σάν γενικός νόμος ἤ σάν νόμος πού ἐξουσιάζει τίς διακυμάνσεις — τότε εἶναι φανερό ὅτι ὁ νόμος τῆς ἀξίας ρυθμίζει τίς τιμές παραγωγῆς.

[1*] «ἡ ἔρευνα πρός τήν ὁποία θά ἤθελε νά ἐπισύρει τήν προσοχή τοῦ αναγνώστη ἀφορᾶ τήν ἐπίδραση τῶν ἀλλαγῶν στή σχετική ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων καί ὄχι στήν ἀπόλυτη ἀξία τους». [D. Ricardo. «Principles of Political Economy». Works ed. by MacCulloch, London 1852, p. 15].

Αὐτό πού πετυχαίνει ὁ συναγωνισμός πρῶτα σέ μιά σφαίρα παραγωγῆς, εἶναι ἡ ἀποκατάσταση μιᾶς ἴσης ἀγοραίας ἀξίας καί ἀγοραίας τιμῆς ἀπό τίς διάφορες ἀτομικές ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων. Ὅμως, μόνο ὁ συναγωνισμός τῶν κεφαλαίων στίς διάφορες σφαῖρες, εἶναι πού γεννᾶ τήν τιμή παραγωγῆς, ἡ ὁποία ἐξισώνει τά ποσοστά κέρδους τῶν διαφόρων σφαιρῶν παραγωγῆς. Γιά τό σχηματισμό τῆς τιμῆς παραγωγῆς ἀπαιτεῖται μιά ἀνώτερη ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἀπό τήν ἀνάπτυξη πού ἀπαιτεῖται γιά τήν ἀποκατάσταση μιᾶς ἴδιας ἀγοραίας ἀξίας καί ἀγοραίας τιμῆς.

Γιά νά πουλιοῦνται στήν ἀξία τους ἐμπορεύματα τῆς ἴδιας σφαίρας παραγωγῆς, τοῦ ἴδιου εἴδους καί περίπου τῆς ἴδιας ποιότητας, χρειάζονται δυό πράγματα:

Πρῶτο, οἱ διάφορες ἀτομικές ἀξίες πρέπει νά ἐξισωθοῦν σέ *μιά* κοινωνική ἀξία, στήν ἀγοραία ἀξία πού περιγράψαμε πιό πάνω, καί γι' αὐτό χρειάζεται ὁ συναγωνισμός μεταξύ τῶν παραγωγῶν ἐμπορευμάτων τοῦ ἴδιου εἴδους, καθώς καί ἡ ὕπαρξη μιᾶς ἀγορᾶς, στήν ὁποία προσφέρουν ὅλοι μαζί τά ἐμπορεύματά τους γιά πούληση. Γιά νά μπορεῖ ἡ ἀγοραία τιμή ἴδιων ἐμπορευμάτων, πού ὅμως τό καθένα ἔχει παραχθεῖ σέ συνθῆκες διαφορετικῆς ἀτομικῆς ἀπόχρωσης, ν' ἀνταποκρίνονται στήν ἀγοραία ἀξία, νά μή ἀποκλίνει ἀπό αὐτήν οὔτε πρός τά πάνω, οὔτε πρός τά κάτω, χρειάζεται νά εἶναι ἀρκετά μεγάλη ἡ πίεση, πού ἀσκοῦν ὁ ἕνας στόν ἄλλο οἱ διάφοροι πουλητές, ὥστε νά ρίξουν στήν ἀγορά τή μάζα τῶν ἐμπορευμάτων πού ἀπαιτοῦν οἱ ἀνάγκες τῆς κοινωνίας, δηλαδή τήν ποσότητα ἐκείνη τῶν ἐμπορευμάτων, γιά τήν ὁποία ἡ κοινωνία εἶναι σέ θέση νά πληρώσει τήν ἀγοραία ἀξία. Ἄν ἡ μάζα τῶν προϊόντων ξεπερνᾶ αὐτές τίς ἀνάγκες, τότε τά ἐμπορεύματα θά πρέπει νά πουληθοῦν κάτω ἀπό τήν ἀγοραία ἀξία τους. Ἀντίστροφα, πρέπει νά πουληθοῦν πάνω ἀπό τήν ἀγοραία ἀξία τους, ἄν ἡ μάζα τῶν προϊόντων εἶναι ἀνεπαρκής ἤ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, ἄν ἡ πίεση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἀνάμεσα στούς πουλητές δέν εἶναι ἀρκετά ἰσχυρή, ὥστε νά τούς ὑποχρεώνει νά φέρουν στήν ἀγορά αὐτή τή μάζα τῶν ἐμπορευμάτων. Ἄν ἄλλαζε ἡ ἀγοραία ἀξία, θά ἄλλαζαν καί οἱ ὅροι, κάτω ἀπό τούς ὁποίους θά μποροῦσε νά πουληθεῖ ἡ συνολική μάζα τῶν ἐμπορευμάτων. Ἄν πέσει ἡ ἀγοραία ἀξία, τότε διευρύνονται κατά μέσο ὅρο οἱ ἀνάγκες τῆς κοινωνίας (πού ἐδῶ πρόκειται πάντα γιά τίς ἀνάγκες πού εἶναι σέ θέση νά πληρώσει ἡ κοινωνία) καί μπορεῖ μέσα σέ ὁρισμένα πλαίσια ν' ἀπορροφήσει μεγαλύτερες μάζες ἐμπορευμάτων. Ἄν ἀνέβει ἡ ἀγοραία ἀξία ἑνός ἐμπορεύματος, τότε

συστέλλονται οἱ ἀνάγκες τῆς κοινωνίας γιά τό ἐμπόρευμα αὐτό καί ἀπορροφοῦνται μικρότερες μάζες ἀπό αὐτό. Ἄν, ἑπομένως, ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά ρυθμίζουν τήν ἀγοραία τιμή ἤ, πιό σωστά, τίς ἀποκλίσεις τῶν ἀγοραίων τιμῶν ἀπό τήν ἀγοραία ἀξία, ἀπό τήν ἄλλη, ἡ ἀγοραία ἀξία ρυθμίζει τή σχέση ἀνάμεσα στή ζήτηση καί στήν προσφορά, ἤ τό κέντρο, γύρω ἀπό τό ὁποῖο οἱ διακυμάνσεις στή ζήτηση καί στήν προσφορά προκαλοῦν τίς διακυμάνσεις τῶν ἀγοραίων τιμῶν.

Ἄν κοιτάξουμε τό ζήτημα αὐτό ἀπό πιό κοντά, θά βροῦμε ὅτι οἱ ὅροι πού ἰσχύουν γιά τήν ἀξία τοῦ ἑνός ξεχωριστοῦ ἐμπορεύματος, ἀναπαράγονται ἐδῶ σάν ὅροι πού καθορίζουν τήν ἀξία τῆς συνολικῆς ποσότητας τῶν ἐμπορευμάτων ἑνός εἴδους, μιά καί ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή εἶναι ἀπό τήν ἀρχή μαζική παραγωγή, καί μιά πού ἀκόμα καί σέ ἄλλους, λιγότερο ἀναπτυγμένους τρόπους παραγωγῆς τά ἐμπορεύματα — τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾶ τά κύρια ἐμπορεύματα — πού παράγονται σέ σχετικά μικρότερες ποσότητες σάν κοινό προϊόν, ἔστω καί σάν τό προϊόν πολλῶν μικρῶν λιανοπαραγωγῶν, συγκεντρώνονται καί σωρεύονται κατά μεγάλες μάζες στήν ἀγορά, στά χέρια σχετικά λίγων ἐμπόρων, πού τά προσφέρουν γιά πούληση σάν τό κοινό προϊόν ἑνός ὁλόκληρου κλάδου παραγωγῆς ἤ κατά μεγαλύτερες ἤ μικρότερες μερίδες αὐτοῦ τοῦ προϊόντος.

Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ἀνάμεσα στ' ἄλλα, ὅτι ἡ «ἀνάγκη τῆς κοινωνίας», δηλαδή αὐτό πού ρυθμίζει τήν ἀρχή τῆς ζήτησης, καθορίζεται στήν οὐσία ἀπό τό συσχετισμό τῶν διαφόρων τάξεων μεταξύ τους καί ἀπό τήν ἀντίστοιχη οἰκονομική θέση τους, ἑπομένως, πρῶτο, ἰδίως ἀπό τή σχέση τῆς συνολικῆς ὑπεραξίας πρός τό μισθό ἐργασίας καί, δεύτερο, ἀπό τή σχέση τῶν διαφόρων μερῶν, στά ὁποῖα διασπᾶται ἡ ὑπεραξία (κέρδος, τόκος, γαιοπρόσοδος, φόροι κλπ.). Ἔτσι γίνεται καί ἐδῶ ξανά κατάδηλο, ὅτι ἀπό τή σχέση τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς δέν μπορεῖ νά διασαφηνιστεῖ ἀπολύτως τίποτα, ἄν δέν ἀναπτυχθεῖ προηγούμενα ἡ βάση, πάνω στήν ὁποία στηρίζεται ἡ σχέση αὐτή.

Μ' ὅλο πού καί τά δυό, καί τό ἐμπόρευμα καί τό χρῆμα, ἀποτελοῦν ἑνότητες ἀνταλλακτικῆς ἀξίας καί ἀξίας χρήσης, ἔχουμε δεῖ κιόλας, («Τό Κεφάλαιο» Βιβλίο Ι, κεφ. Ι, 3), πώς στήν ἀγορά καί στήν πούληση καί οἱ δυό αὐτές ἑνότητες ἔχουν κατανεμηθεῖ σάν πόλοι στά δυό ἄκρα, ἔτσι πού τό ἐμπόρευμα (πουλητής) ἀντιπροσωπεύει τήν ἀξία χρήσης, καί τό χρῆμα (ἀγοραστής) ἀντιπροσωπεύει τήν ἀνταλλακτική ἀξία. Τό γεγονός ὅτι τό ἐμπόρευμα πρέπει νά ἔχει

ἀξία χρήσης, δηλαδή νά ἱκανοποιεῖ μιά κοινωνική ἀνάγκη, ἦταν ἡ μιά προϋπόθεση τῆς πούλησης. Ἡ ἄλλη προϋπόθεση ἦταν ὅτι ἡ ποσότητα τῆς ἐργασίας πού περιέχεται στό ἐμπόρευμα ἀντιπροσωπεύει κοινωνικά ἀναγκαία ἐργασία, καί γι' αὐτό ἡ ἀτομική ἀξία (ἤ, πράγμα πού κάτω ἀπ' αὐτή τήν προϋπόθεση σημαίνει τό ἴδιο, ἡ τιμή πούλησης) τοῦ ἐμπορεύματος συμπίπτει μέ τήν κοινωνική του ἀξία[28].

Ἄς τό ἐφαρμόσουμε αὐτό στή μάζα τῶν ἐμπορευμάτων πού βρίσκονται στήν ἀγορά καί πού ἀποτελοῦν τό προϊόν μιᾶς ὁλόκληρης σφαίρας παραγωγῆς.

Τό ζήτημα μπορεῖ νά παρασταθεῖ μέ τόν εὐκολότερο τρόπο, ἄν ἀντιληφθοῦμε ὅλη τή μάζα τῶν ἐμπορευμάτων, πρῶτα, λοιπόν, *ἑνός* μόνον κλάδου παραγωγῆς, σάν *ἕνα* ἐμπόρευμα καί τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν τῶν πολλῶν ταυτόσημων ἐμπορευμάτων σάν ἄθροισμα σέ *μιά* τιμή. Ὅ,τι ἔχει εἰπωθεῖ γιά τό ἕνα ξεχωριστό ἐμπόρευμα, ἰσχύει ἐδῶ ἐπιλέξει γιά τή μάζα τῶν ἐμπορευμάτων ἑνός δοσμένου κλάδου παραγωγῆς, πού βρίσκονται στήν ἀγορά. Τό γεγονός ὅτι ἡ ἀτομική ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος πρέπει νά ἀντιστοιχεῖ στήν κοινωνική του ἀξία, πραγματοποιεῖται ἤ καθορίζεται τώρα μέ τήν ἔννοια, ὅτι ἡ συνολική ποσότητα τῶν ἐμπορευμάτων περιέχει τήν ἀναγκαία γιά τήν παραγωγή της κοινωνική ἐργασία καί ὅτι ἡ ἀξία αὐτῆς τῆς μάζας τῶν ἐμπορευμάτων εἶναι ἴση μέ τήν ἀγοραία της ἀξία.

Ἄς ὑποθέσουμε τώρα, ὅτι ἡ μεγάλη μάζα αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων ἔχει παραχθεῖ κάτω ἀπό τούς ἴδιους περίπου κανονικούς κοινωνικούς ὅρους, ἔτσι πού αὐτή ἡ κοινωνική ἀξία νά εἶναι ταυτόχρονα ἡ ἀτομική ἀξία τῶν ξεχωριστῶν ἐμπορευμάτων πού ἀποτελοῦν αὐτήν τή μάζα. Ἄν τώρα ἕνα σχετικά μικρό μέρος τῶν ἐμπορευμάτων ἔχει παραχθεῖ ὑπό ὅρους κατώτερους καί ἕνα ἄλλο ὑπό ὅρους ἀνώτερους ἀπό τούς κανονικούς κοινωνικούς ὅρους, ἔτσι πού ἡ ἀτομική ἀξία τοῦ ἑνός μέρους νά εἶναι μεγαλύτερη καί τοῦ ἄλλου μικρότερη ἀπό τή μέση ἀξία τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῶν ἐμπορευμάτων, καί ἄν τά δυό αὐτά ἄκρα ἰσοσταθμίζονται, ἔτσι πού ἡ μέση ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων πού ἀνήκουν σ' αὐτά νά εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων πού ἀνήκουν στήν ἐνδιάμεση μάζα, τότε ἡ ἀγοραία ἀξία καθορίζεται ἀπό τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, πού ἔχουν παραχθεῖ στίς συνθῆκες τῶν μέσων ὅρων[29]. Ἡ ἀξία τῆς συνολικῆς μάζας

[28] Κ. Μάρξ. «Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας», Βερολίνο, 1859.

[29] Κ. Μάρξ. «Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας».

τῶν ἐμπορευμάτων εἶναι ἴση μέ τό πραγματικό ἄθροισμα τῶν ἀξιῶν ὅλων τῶν ξεχωριστῶν ἐμπορευμάτων μαζί παρμένων, τόσο ἐκείνων πού ἔχουν παραχθεῖ σέ συνθῆκες τῶν μέσων ὅρων, ὅσο καί ἐκείνων πού ἔχουν παραχθεῖ σέ συνθῆκες κάτω ἤ πάνω ἀπό τό μέσο ὅρο. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ ἀγοραία ἀξία ἤ ἡ κοινωνική ἀξία ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων — δηλαδή ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας πού περιέχεται σ' αὐτά — καθορίζεται ἀπό τήν ἀξία τῆς μεγάλης ἐνδιάμεσης μάζας τῶν ἐμπορευμάτων.

Ἄς ὑποθέσουμε, ἀντίθετα, ὅτι ὁ συνολικός ὄγκος τοῦ προκείμενου ἐμπορεύματος πού ρίχθηκε στήν ἀγορά μένει ὁ ἴδιος, ὅτι ὅμως ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων πού ἔχουν παραχθεῖ κάτω ἀπό τούς χειρότερους ὅρους δέν ἰσοσταθμίζεται μέ τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων πού ἔχουν παραχθεῖ κάτω ἀπό τούς καλύτερους ὅρους, ἔτσι πού τό μέρος τῶν ἐμπορευμάτων πού ἔχουν παραχθεῖ κάτω ἀπό τούς χειρότερους ὅρους ἀποτελεῖ ἕνα σχετικά σημαντικό μέγεθος, τόσο σέ σύγκριση μέ τήν ἐνδιάμεση μάζα, ὅσο καί σέ σύγκριση μέ τό ἄλλο ἄκρο: τότε τήν ἀγοραία ἀξία ἤ τήν κοινωνική ἀξία τήν ρυθμίζει ἡ μάζα πού ἔχει παραχθεῖ κάτω ἀπό τούς χειρότερους ὅρους.

Ἄς ὑποθέσουμε, τέλος, ὅτι ἡ μάζα τῶν ἐμπορευμάτων, πού ἔχουν παραχθεῖ κάτω ἀπό ὅρους καλύτερους ἀπό τούς μέσους, ξεπερνᾶ σημαντικά τή μάζα τῶν ἐμπορευμάτων πού ἔχουν παραχθεῖ κάτω ἀπό τούς χειρότερους ὅρους καί ἀποτελεῖ σημαντικό μέγεθος ἀκόμα καί σέ σύγκριση μέ τά ἐμπορεύματα, πού ἔχουν παραχθεῖ κάτω ἀπό τούς μέσους ὅρους. Τότε τήν ἀγοραία ἀξία τή ρυθμίζει τό μέρος τῶν ἐμπορευμάτων πού ἔχουν παραχθεῖ κάτω ἀπό τούς καλύτερους ὅρους. Παραβλέπουμε ἐδῶ τήν ὑπερπλήρωση τῆς ἀγορᾶς, στήν ὁποία τήν ἀγοραία τιμή ἐξακολουθεῖ νά τή ρυθμίζει πάντα τό μέρος τῶν ἐμπορευμάτων, πού ἔχει παραχθεῖ κάτω ἀπό τούς καλύτερους ὅρους. Ἀλλά ἐδῶ δέν ἔχουμε νά κάνουμε μέ τήν ἀγοραία τιμή, ὡς πρός τή διαφορά της ἀπό τήν ἀγοραία ἀξία, ἀλλά μέ τούς διαφορετικούς καθορισμούς τῆς ἴδιας τῆς ἀγοραίας ἀξίας[30].

[30] Ἡ φιλονικία, λοιπόν, μεταξύ τοῦ Στόρχ καί τοῦ Ρικάρντο ἀπ' ἀφορμή τή γαιοπρόσοδο (μιά φιλονικία μόνο σχετικά μέ τήν ὑπόθεση: πράγματι καί οἱ δυό δέν παίρναν ὑπόψη τί ἔλεγε ὁ ἄλλος) ἄν ἡ ἀγοραία ἀξία (σ' αὐτούς πρόκειται μᾶλλον γιά τήν ἀγοραία τιμή ἤ γιά τήν τιμή παραγωγῆς) ρυθμίζεται ἀπό τά ἐμπορεύματα πού ἔχουν παραχθεῖ κάτω ἀπό τούς πιό δυσμενεῖς ὅρους (Ρικάρντο) ἤ κάτω ἀπό τούς πιό εὐνοϊκούς ὅρους (Στόρχ)[39] — ἡ φιλονικία αὐτή λύνεται μέ τήν ἔννοια ὅτι καί οἱ δυό ἔχουν δίκιο καί ταυτόχρονα καί οἱ δυό ἔχουν ἄδικο, καί ὅτι καί οἱ δυό δέν πῆραν καθόλου ὑπόψη τους τή μεσαία περίπτωση. Σύγκρινε τίς

Πράγματι, στήν περίπτωση Ι ἡ ἀγοραία ἀξία ὅλης τῆς μάζας τῶν ἐμπορευμάτων, πού ρυθμίζεται ἀπό τίς μεσαῖες ἀξίες, εἶναι, ἄν δοῦμε τό ζήτημα μ' ὅλη τήν αὐστηρότητα (πού στήν πραγματικότητα συμβαίνει φυσικά μόνο κατά προσέγγιση καί χίλιες φορές παραλλαγμένο), ἴση μέ τό ἄθροισμα τῶν ἀτομικῶν τους ἀξιῶν, μ' ὅλο πού γιά τά ἐμπορεύματα πού ἔχουν παραχθεῖ στά δυό ἄκρα ἡ ἀξία αὐτή παρουσιάζεται σάν μιά μέση ἀξία πού ἐπιβλήθηκε[1*] σ' αὐτά. Οἱ παραγωγοί τοῦ ἑνός ἄκρου, πού παράγουν τά ἐμπορεύματά τους κάτω ἀπό τούς χειρότερους ὅρους εἶναι ὑποχρεωμένοι νά πουλοῦν τά ἐμπορεύματά τους κάτω ἀπό τήν ἀτομική τους ἀξία, ἐνῶ οἱ παραγωγοί τοῦ ἄλλου ἄκρου, πού τά παράγουν κάτω ἀπό τούς καλύτερους ὅρους, τά πουλοῦν πάνω ἀπό τήν ἀτομική τους ἀξία.

Στήν περίπτωση ΙΙ δέν ἰσοσταθμίζονται οἱ ἀτομικές μάζες ἀξίας πού ἔχουν παραχθεῖ στά δυό ἄκρα κάτω ἀπό τούς χειρότερους ἤ τούς καλύτερους ὅρους, ἀλλά ἀποφασίζουν αὐτές, πού ἔχουν παραχθεῖ κάτω ἀπό τούς χειρότερους ὅρους. Γιά νά μιλήσουμε μέ αὐστηρότητα, ἡ μέση τιμή ἤ ἡ ἀγοραία ἀξία κάθε ξεχωριστοῦ ἐμπορεύματος ἤ κάθε ὑποπολλαπλάσιου τῆς συνολικῆς μάζας τῶν ἐμπορευμάτων θά καθοριζόταν στήν περίπτωση αὐτή ἀπό τή συνολική ἀξία τῆς μάζας, πού θά προέκυπτε ἀπό τήν πρόσθεση τῶν ἀξιῶν τῶν ἐμπορευμάτων, πού ἔχουν παραχθεῖ κάτω ἀπό διαφορετικούς ὅρους, καί ἀπό τό ὑποπολλαπλάσιο αὐτῆς τῆς συνολικῆς ἀξίας, πού θά αναλογοῦσε στό κάθε ξεχωριστό ἐμπόρευμα. Ἡ ἀγοραία ἀξία πού προκύπτει μ' αὐτό τόν τρόπο θά βρισκόταν πάνω ἀπό τήν ἀτομική ἀξία, ὄχι μόνο τῶν ἐμπορευμάτων, πού ἀνήκουν στό εὐνοούμενο

σκέψεις τοῦ Κόρμπετ σχετικά μέ τίς περιπτώσεις, στίς ὁποῖες ἡ τιμή ρυθμίζεται ἀπό τά ἐμπορεύματα πού ἔχουν παραχθεῖ κάτω ἀπό τούς καλύτερους ὅρους.[40] — «Αὐτό δέ σημαίνει πώς αὐτός» (ὁ Ρικάρντο) «ἔχει ἰσχυριστεῖ ὅτι δυό ξεχωριστά διαφορετικά ἐμπορεύματα, λ.χ., ἕνα καπέλλο καί ἕνα ζευγάρι παπούτσια, ἀνταλλάσσονται μεταξύ τους, ἄν αὐτά τά δυό ξεχωριστά διαφορετικά ἐμπορεύματα ἔχουν κατασκευαστεῖ μέ τίς ἴδιες ποσότητες ἐργασίας. Μέ τόν ὅρο „ἐμπόρευμα" πρέπει νά ἐννοοῦμε ἐδῶ τήν „κατηγορία ἐμπορευμάτων" καί ὄχι ἕνα ξεχωριστό καπέλλο, ἕνα ξεχωριστό ζευγάρι παπούτσια κλπ. Τήν συνολική ἐργασία, πού κατασκευάζει στήν Ἀγγλία ὅλα τά καπέλλα, πρέπει γιά τό σκοπό αὐτό νά τή βλέπουμε σάν νά εἶναι μοιρασμένη σ' ὅλα τά καπέλλα. Αὐτό μοῦ φαίνεται δέν ἔχει ἐκφραστεῖ ἀρκετά καθαρά στήν ἀρχή καί στίς γενικές θέσεις τῆς διδασκαλίας τοῦ Ρικάρντο». («Observations on some verbal disputes in Political Economy etc.». London 1821, p. 53—54).

[1*] Στήν πρώτη γερμανική ἔκδοση, στή θέση τῆς λέξης: ἐπιβλήθηκε — ὑπῆρχε ἡ λέξη: τοποθετεῖται. Ἄλλαξε μέ βάση τό χειρόγραφο τοῦ Μάρξ.

ἄκρο, ἀλλά ἀκόμα καί τῶν ἐμπορευμάτων πού ἀνήκουν στό ἐνδιάμεσο στρῶμα. Θά βρισκόταν ὅμως πάντα κάτω ἀπό τήν ἀτομική ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων πού ἔχουν παραχθεῖ κάτω ἀπό μή εὐνοϊκούς ὅρους. Πόσο ὅμως πλησιάζει σ' αὐτήν, ἤ συμπίπτει ἐπιτέλους μ' αὐτήν, ἐξαρτιέται πέρα γιά πέρα ἀπό τό χῶρο πού καταλαμβάνει στήν προκείμενη σφαίρα ἐμπορευμάτων ἡ μάζα τῶν ἐμπορευμάτων πού ἔχουν παραχθεῖ στό μή εὐνοϊκό ἄκρο. Ἄν ἡ ζήτηση ξεπερνᾶ λίγο μόνο τήν προσφορά, τότε ἡ ἀτομική ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, πού ἔχουν παραχθεῖ κάτω ἀπό τούς μή εὐνοϊκούς ὅρους, καθορίζει τήν ἀγοραία τιμή.

Ἄν, τέλος, ὅπως στήν περίπτωση ΙΙΙ, ἡ ποσότητα τῶν ἐμπορευμάτων πού ἔχει παραχθεῖ στό εὐνοϊκό ἄκρο καταλαμβάνει μεγαλύτερο χῶρο, ὄχι μόνο σέ σύγκριση μέ τό ἄλλο ἄκρο, ἀλλά καί σέ σύγκριση μέ τούς μεσαίους ὅρους, τότε ἡ ἀγοραία ἀξία πέφτει κάτω ἀπό τή μέση ἀξία. Ἡ μέση ἀξία, ὑπολογισμένη μέ τήν πρόσθεση τῶν ἀθροισμάτων τῶν ἀξιῶν τῶν δύο ἄκρων καί τοῦ κέντρου, βρίσκεται ἐδῶ κάτω ἀπό τήν ἀξία τοῦ κέντρου καί τήν πλησιάζει ἤ ἀπομακρύνεται ἀπ' αὐτήν, ἀνάλογα μέ τόν σχετικό χῶρο πού καταλαμβάνει τό μέρος τῶν ἐμπορευμάτων πού ἔχουν παραχθεῖ κάτω ἀπό τούς πιό εὐνοϊκούς ὅρους. Ἄν ἡ ζήτηση εἶναι ἀδύνατη σέ σύγκριση μέ τήν προσφορά, τότε τό μέρος τῶν ἐμπορευμάτων πού ἔχει παραχθεῖ κάτω ἀπό τούς πιό εὐνοϊκούς ὅρους, ἀνεξάρτητα ἀπό τό μέγεθός του, κερδίζει βίαια χῶρο, συστέλλοντας τήν τιμή του ὥς τήν ἀτομική ἀξία του. Ἡ ἀγοραία ἀξία δέν μπορεῖ ποτέ νά συμπέσει μ' αὐτή τήν ἀτομική ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων πού ἔχουν παραχθεῖ κάτω ἀπό τούς καλύτερους ὅρους, ἐκτός ἄν ἡ προσφορά ξεπερνᾶ κατά πολύ τή ζήτηση.

Αὐτός ὁ καθορισμός τῆς ἀγοραίας ἀξίας, πού τόν παρουσιάσαμε ἐδῶ *ἀφηρημένα*, συντελεῖται στήν πραγματική ἀγορά μέ τή μεσολάβηση τοῦ συναγωνισμοῦ ἀνάμεσα στούς ἀγοραστές καί μέ τήν προϋπόθεση, ὅτι ἡ ζήτηση εἶναι ἀκριβῶς τόση, ὥστε ν' ἀπορροφᾶ τή μάζα τῶν ἐμπορευμάτων στήν ἀξία τους πού καθορίστηκε μ' αὐτό τόν τρόπο. Καί ἐδῶ φθάνουμε στό ἄλλο σημεῖο.

Δεύτερο. Τό γεγονός ὅτι τό ἐμπόρευμα ἔχει ἀξία χρήσης, σημαίνει μόνο ὅτι ἱκανοποιεῖ κάποια κοινωνική ἀνάγκη. Ὅσο πραγματευόμασταν μόνο τά ξεχωριστά ἐμπορεύματα, μπορούσαμε νά ὑποθέσουμε, ὅτι ὑπάρχει ἡ ἀνάγκη γι' αὐτό τό καθορισμένο ἐμπόρευμα — πού ἡ ποσότητά του περιλαβαίνεται ἤδη στήν τιμή του — χωρίς νά ἐπεκταθοῦμε παραπέρα στό μέγεθος τῆς ἀνάγκης πού πρέπει

νά ἱκανοποιηθεῖ. Τό μέγεθος αὐτό, ὅμως, μετατρέπεται σέ οὐσιαστικό στοιχεῖο ἀπό τή στιγμή πού τό προϊόν ἑνός ὁλόκληρου κλάδου παραγωγῆς ὑπάρχει στή μιά πλευρά καί ἡ κοινωνική ἀνάγκη στήν ἄλλη πλευρά. Χρειάζεται τώρα νά δοῦμε τήν ἔκταση, δηλαδή τό μέγεθος αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς ἀνάγκης.

Στούς ὁρισμούς γιά τήν ἀγοραία ἀξία, πού δόθηκαν προηγούμενα, ὑποθέταμε ὅτι ἡ μάζα τῶν παραγμένων ἐμπορευμάτων μένει ἴδια, ὅτι εἶναι δοσμένη, ὅτι ἀκόμα γίνεται ἀλλαγή μόνο στή σχέση μεταξύ τους τῶν συστατικῶν μερῶν αὐτῆς τῆς μάζας, πού ἔχουν παραχθεῖ κάτω ἀπό διαφορετικούς ὅρους, καί ὅτι, ἑπομένως, ἡ ἀγοραία ἀξία τῆς ἴδιας μάζας ἐμπορευμάτων ρυθμίζεται διαφορετικά. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι αὐτή ἡ μάζα ἀποτελεῖ τό συνηθισμένο μέγεθος τῆς προσφορᾶς, ὁπότε παραβλέπουμε τή δυνατότητα ὅτι, ἕνα μέρος τῶν παραγμένων ἐμπορευμάτων μπορεῖ νά ἀποσυρθεῖ προσωρινά ἀπό τήν ἀγορά. Ἄν τώρα ἡ ζήτηση γιά τή μάζα αὐτή παραμένει ἐπίσης ἡ συνηθισμένη, τότε τό ἐμπόρευμα πουλιέται στήν ἀγοραία ἀξία του, ἀδιάφορο ποιά ἀπό τίς τρεῖς περιπτώσεις πού ἐξετάσαμε ρυθμίζει αὐτή τήν ἀγοραία ἀξία. Ἡ μάζα τῶν ἐμπορευμάτων δέν ἱκανοποιεῖ μόνο μιά ἀνάγκη, ἀλλά τήν ἱκανοποιεῖ στίς κοινωνικές της διαστάσεις. Ἄν, ἀντίθετα, τό μέγεθος τῆς προσφορᾶς εἶναι μικρότερο ἤ μεγαλύτερο ἀπό τή ζήτηση, τότε σημειώνονται ἀποκλίσεις τῆς ἀγοραίας τιμῆς ἀπό τήν ἀγοραία ἀξία. Καί ἡ πρώτη ἀπόκλιση εἶναι ἡ ἑξῆς: ἄν τό μέγεθος τῆς προσφορᾶς εἶναι πολύ μικρό, τότε τό ἐμπόρευμα πού ἔχει παραχθεῖ κάτω ἀπό τούς χειρότερους ὅρους ρυθμίζει πάντα τήν ἀγοραία ἀξία, καί, ἄν εἶναι πολύ μεγάλο τό μέγεθος τῆς προσφορᾶς, τή ρυθμίζει πάντα τό ἐμπόρευμα πού ἔχει παραχθεῖ κάτω ἀπό τούς καλύτερους ὅρους. Ἔτσι, τήν ἀγοραία ἀξία τή ρυθμίζει ἕνα ἀπό τά ἄκρα, παρά τό ὅτι, σύμφωνα μέ τήν ἁπλή σχέση ἀνάμεσα στίς μάζες πού ἔχουν παραχθεῖ κάτω ἀπό διαφορετικούς ὅρους, θάπρεπε νά προκύψει ἕνα ἄλλο ἀποτέλεσμα. Ἄν εἶναι πιό σημαντική ἡ διαφορά ἀνάμεσα στή ζήτηση καί στήν ποσότητα τῶν προσφερομένων προϊόντων, τότε θά ἀποκλίνει ἀκόμα πιό σημαντικά πρός τά πάνω ἤ πρός τά κάτω καί ἡ ἀγοραία τιμή ἀπό τήν ἀγοραία ἀξία. Ἡ διαφορά ὅμως ἀνάμεσα στήν ποσότητα τῶν παραγμένων ἐμπορευμάτων καί στήν ποσότητα τῶν ἐμπορευμάτων πού δίνει τή δυνατότητα νά πουλιοῦνται στήν ἀγοραία ἀξία τους, μπορεῖ νά προκύψει ἀπό διπλή αἰτία. Εἴτε ἀλλάζει ἡ ἴδια αὐτή ἡ ποσότητα τῶν παραγμένων ἐμπορευμάτων, γίνεται πολύ μικρή ἤ πολύ μεγάλη, ἔτσι, πού ἡ ἀναπαραγωγή νάχει γίνει σέ ἄλλη κλίμακα, ἀπό ἐκείνη πού ρύθμιζε τή δοσμένη ἀγοραία ἀξία. Στήν περίπτωση αὐτή ἄλλαξε ἡ προσφορά, παρ' ὅλο πού ἔμεινε ἴδια ἡ ζήτηση καί ἔχει προκληθεῖ ἔτσι σχετική ὑπερπαραγωγή ἤ ὑποπαραγωγή. Εἴτε, ὅμως, ἡ ἀναπαραγωγή, δηλαδή ἡ προσφορά μένει ἡ ἴδια, ἐνῶ πέφτει ἤ ἀνεβαίνει ἡ ζήτηση, πράγμα πού μπορεῖ νά συμβεῖ ἀπό διάφορους λόγους. Παρ' ὅλο πού ἐδῶ ἔμεινε ἴδιο τό ἀπόλυτο μέγεθος τῆς προσφορᾶς, μεταβλήθηκε τό σχετικό μέγεθός της, τό μέγεθός της σέ σύγκριση μέ τήν ἀνάγκη ἤ μετρημένο μέ βάση αὐτή. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι τό ἴδιο, ὅπως στήν πρώτη περίπτωση, σέ ἀντίστροφη ὅμως κατεύθυνση. Τέλος: ὅταν γίνονται ἀλλαγές καί στίς δυό πλευρές, ἀλλά εἴτε σέ ἀντίθετη κατεύθυνση, εἴτε, ὅταν γίνονται στήν ἴδια κατεύθυνση, σέ διαφορετική ὅμως κλίμακα, κοντολογῆς, ὅταν συντελοῦνται λοιπόν ἀλλαγές στήν προσφορά καί τή ζήτηση, πού ἀλλάζουν ὅμως τήν προηγούμενη ἀναλογία ἀνάμεσα στίς δυό πλευρές, τότε τό τελικό ἀποτέλεσμα πρέπει νά καταλήγει πάντα σέ μιά ἀπό τίς δυό περιπτώσεις πού ἐξετάσαμε πιό πάνω.

Ἡ καθεαυτό δυσκολία κατά τόν γενικό καθορισμό τῶν ἐννοιῶν τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς εἶναι ὅτι φαίνεται σάν νά καταλήγουν σέ ταυτολογία. Ἄς κοιτάξουμε πρῶτα τήν προσφορά, δηλαδή τό προϊόν πού βρίσκεται στήν ἀγορά ἤ αὐτό πού μπορεῖ νά προσφερθεῖ σ' αὐτήν. Γιά νά μή ἐπεκταθοῦμε σέ ἐντελῶς ἀνώφελες ἐδῶ λεπτομέρειες, θά ἀσχοληθοῦμε ἐδῶ μέ τή μάζα τῆς ἐτήσιας ἀναπαραγωγῆς στόν κάθε καθορισμένο κλάδο τῆς βιομηχανίας καί θά παραβλέψουμε τήν ἐνδεχόμενη μεγαλύτερη ἤ μικρότερη ἱκανότητα πού ἔχουν διάφορα ἐμπορεύματα νά ἀποσύρονται ἀπό τήν ἀγορά καί νά ἀποθηκεύονται γιά τήν κατανάλωση, ἄς ποῦμε τοῦ ἑπόμενου ἔτους. Αὐτή ἡ ἐτήσια ἀναπαραγωγή ἐκφράζει πρίν ἀπ' ὅλα μιά καθορισμένη ποσότητα, ὄγκο ἤ ἀριθμό, ἀνάλογα πῶς μετριέται ἡ μάζα τῶν ἐμπορευμάτων, χύμα ἤ μέ τό κομμάτι. Δέν πρόκειται ἁπλῶς γιά ἀξίες χρήσης, πού ἱκανοποιοῦν ἀνθρώπινες ἀνάγκες, ἀλλά αὐτές οἱ ἀξίες χρήσης βρίσκονται στήν ἀγορά σέ μιά δοσμένη ποσότητα. Δεύτερο, ὅμως, αὐτή ἡ ποσότητα τῶν ἐμπορευμάτων ἔχει μιά καθορισμένη ἀγοραία ἀξία, πού μπορεῖ νά τήν ἐκφράσει κανείς μέ ἕνα πολλαπλάσιο τῆς ἀγοραίας ἀξίας τῆς μονάδας τοῦ ἐμπορεύματος ἤ τοῦ ἐμπορευματικοῦ μέτρου, πού χρησιμεύουν σάν μονάδες μέτρησης. Γι' αὐτό δέν ὑπάρχει μιά ἀναγκαία σχέση ἀνάμεσα στήν ποσότητα τῶν ἐμπορευμάτων πού βρίσκονται στήν ἀγορά καί στήν ἀγοραία ἀξία τους. Μερικά ἐμπορεύματα, λ.χ., ἔχουν μιάν εἰδοποιό μεγάλη ἀξία, ἄλλα πάλι ἔχουν μιάν εἰδοποιό χαμηλή ἀξία,

ἔτσι πού ἕνα δοσμένο ποσό ἀξίας μπορεῖ νά ἐκφράζεται μέ μιά πολύ μεγάλη ποσότητα ἑνός ἐμπορεύματος ἤ μέ μιά πολύ μικρή ποσότητα ἑνός ἄλλου ἐμπορεύματος. Ἀνάμεσα στήν ποσότητα τῶν εἰδῶν πού βρίσκονται στήν ἀγορά καί στήν ἀγοραία ἀξία αὐτῶν τῶν εἰδῶν ὑπάρχει μόνο αὐτή ἡ σχέση: Πάνω σέ μιά δοσμένη βάση τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας στήν κάθε ξεχωριστή σφαίρα παραγωγῆς, ἡ παραγωγή μιᾶς καθορισμένης ποσότητας εἰδῶν ἀπαιτεῖ ἕνα καθορισμένο μέγεθος κοινωνικοῦ χρόνου ἐργασίας, παρ' ὅλο πού ἡ σχέση αὐτή εἶναι ἐντελῶς διαφορετική στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς καί δέν βρίσκεται σέ κανενός εἴδους ἐσωτερική συνάρτηση μέ τήν ὠφελιμότητα αὐτῶν τῶν εἰδῶν ἤ μέ τήν ἰδιαίτερη φύση τῶν ἀξιῶν χρήσης τους. Ἄν ἡ ποσότητα α ἑνός εἴδους ἐμπορευμάτων κοστίζει β χρόνο ἐργασίας, τότε ἡ ποσότητα να κοστίζει νβ χρόνο ἐργασίας. Παρακάτω: Ἐφόσον ἡ κοινωνία θέλει νά ἱκανοποιήσει ἀνάγκες της καί γιά τό σκοπό αὐτό παράγει ἕνα εἶδος, τότε πρέπει νά πληρώσει τό εἶδος αὐτό. Πράγματι, μιά καί στήν ἐμπορευματική παραγωγή προϋποτίθεται καταμερισμός τῆς ἐργασίας, ἡ κοινωνία ἀγοράζει αὐτά τά εἴδη, χρησιμοποιώντας γιά τήν παραγωγή τους ἕνα μέρος τοῦ χρόνου ἐργασίας πού διαθέτει, δηλαδή τά ἀγοράζει μέ ἕνα καθορισμένο ποσό τοῦ ἐργάσιμου χρόνου πού μπορεῖ νά διαθέσει ἡ δοσμένη αὐτή κοινωνία. Τό κομμάτι τῆς κοινωνίας, στό ὁποῖο μέ τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας λαχαίνει νά χρησιμοποιήσει τήν ἐργασία του στήν παραγωγή αὐτῶν τῶν καθορισμένων εἰδῶν, πρέπει νά πάρει ἕνα ἰσοδύναμο σέ κοινωνική ἐργασία ὑλοποιημένο στά εἴδη ἐκεῖνα, πού ἱκανοποιοῦν τίς ἀνάγκες του. Ὡστόσο, δέν ὑπάρχει καμιά ἀναγκαία, ἀλλά μόνον τυχαία σχέση ἀνάμεσα στή συνολική ποσότητα τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, πού χρησιμοποιήθηκε γιά τήν παραγωγή ἑνός δοσμένου κοινωνικοῦ προϊόντος, δηλαδή ἀνάμεσα στό ὑποπολλαπλάσιο ἐκεῖνο τῆς συνολικῆς της ἐργατικῆς δύναμης, πού χρησιμοποίησε ἡ κοινωνία γιά τήν παραγωγή αὐτοῦ τοῦ προϊόντος, δηλαδή, ἀνάμεσα στό μέρος ἐκεῖνο πού καταλαμβάνει ἡ παραγωγή αὐτοῦ τοῦ προϊόντος στή συνολική παραγωγή, ἀπό τή μιά μεριά, καί, ἀπό τήν ἄλλη, ἀνάμεσα στό μέρος ἐκεῖνο τῶν ἀναγκῶν της πού τήν ἱκανοποίησή του ἐπιδιώκει ἡ κοινωνία νά τήν καλύψει μ' αὐτό τό καθορισμένο προϊόν. Παρ' ὅλο πού κάθε ξεχωριστό ἐμπόρευμα ἤ κάθε δοσμένη ποσότητα ἑνός εἴδους ἐμπορευμάτων μπορεῖ νά περιέχει μόνο τήν κοινωνική ἐργασία πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή του, καί, ἐξεταζόμενη ἀπό αὐτή τήν πλευρά, ἡ ἀγοραία ἀξία ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἐκφράζει μόνο ἀναγκαία ἐργασία, ὡστόσο, ἄν τό καθορισμένο ἐμπόρευμα ἔχει παραχθεῖ σέ ποσότητα, πού ξεπερνᾶ τήν ὑπάρχουσα κοινωνική ἀνάγκη, τότε ἔχει σπαταληθεῖ ἕνα μέρος τοῦ κοινωνικοῦ ἐργάσιμου χρόνου καί ἡ μάζα τῶν ἐμπορευμάτων ἐκπροσωπεῖ στήν ἀγορά μιά πολύ μικρότερη ποσότητα κοινωνικῆς ἐργασίας, ἀπό αὐτήν πού περιέχεται πραγματικά σ' αὐτήν. (Μόνον ἐκεῖ, πού ἡ παραγωγή βρίσκεται κάτω ἀπό πραγματικό προκαθορισμένο ἔλεγχο τῆς κοινωνίας, δημιουργεῖ ἡ κοινωνία τή σύνδεση ἀνάμεσα στήν ποσότητα τοῦ κοινωνικά ἐργάσιμου χρόνου, πού χρησιμοποιεῖται γιά τήν παραγωγή ὁρισμένων εἰδῶν καί στήν ἔκταση τῶν κοινωνικῶν ἀναγκῶν πού πρόκειται νά ἱκανοποιηθοῦν μέ αὐτά τά εἴδη). Γι' αὐτό πρέπει τά ἐμπορεύματα αὐτά νά ξεπουληθοῦν κάτω ἀπό τήν ἀγοραία ἀξία τους, ἕνα δέ μέρος ἀπό αὐτά μποροῦν νά μείνουν ἀκόμα καί ἐντελῶς ἀπούλητα. Τό ἀντίθετο θά συμβεῖ, ἄν ἡ ποσότητα τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, πού χρησιμοποιήθηκε γιά τήν παραγωγή ἑνός καθορισμένου εἴδους ἐμπορευμάτων, εἶναι πολύ μικρή σέ σύγκριση μέ τό μέγεθος τῆς εἰδικῆς κοινωνικῆς ἀνάγκης πού πρέπει νά ἱκανοποιηθεῖ μέ τό προϊόν. — Ἄν ὅμως ἡ ποσότητα τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, πού χρησιμοποιήθηκε γιά τήν παραγωγή ἑνός καθορισμένου εἴδους ἀνταποκρίνεται στό μέγεθος τῆς κοινωνικῆς ἀνάγκης πού πρέπει νά ἱκανοποιηθεῖ, ἔτσι πού ἡ μάζα πού ἔχει παραχθεῖ νά ἀνταποκρίνεται, μέ ἀμετάβλητη τή ζήτηση, στή συνηθισμένη κλίμακα τῆς ἀναπαραγωγῆς, τότε τό ἐμπόρευμα πουλιέται στήν ἀγοραία ἀξία του. Ἡ ἀνταλλαγή ἤ ἡ πούληση τῶν ἐμπορευμάτων στήν ἀξία τους εἶναι ἡ λογική ἀρχή, ὁ φυσικός νόμος τῆς ἰσορροπίας τους. Ξεκινώντας ἀπό αὐτόν τό νόμο, μποροῦν νά ἐξηγηθοῦν οἱ ἀποκλίσεις, ὄχι ἀντίστροφα, ὁ ἴδιος ὁ νόμος δέν μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ξεκινώντας ἀπό τίς ἀποκλίσεις.

Ἄς δοῦμε τώρα τήν ἄλλη πλευρά τοῦ προβλήματος, τή ζήτηση.

Τά ἐμπορεύματα ἀγοράζονται ἤ σάν μέσα παραγωγῆς ἤ σάν μέσα συντήρησης γιά νά μποῦν στήν παραγωγική ἤ ἀτομική κατανάλωση — ἐδῶ δέν ἀλλάζει τίποτα τό γεγονός, ὅτι μερικά εἴδη ἐμπορευμάτων χρησιμεύουν καί γιά τούς δυό σκοπούς. Ἑπομένως, σημειώνεται ζήτηση γι' αὐτά ἀπό τούς παραγωγούς (ἐδῶ πρόκειται γιά τούς καπιταλιστές, γιατί ὑποτίθεται ὅτι τά μέσα παραγωγῆς ἔχουν μετατραπεῖ σέ κεφάλαιο) καί ἀπό τούς καταναλωτές. Καί τά δυό φαίνεται πρίν ἀπ' ὅλα νά προϋποθέτουν ἀπό τή μεριά τῆς ζήτησης τήν ὕπαρξη μιᾶς δοσμένης ἔκτασης κοινωνικῶν ἀναγκῶν, στήν ὁποία ν' ἀντιστοιχοῦν στήν ἄλλη μεριά καθορισμένες ποσότητες

κοινωνικῆς παραγωγῆς στούς διάφορους κλάδους παραγωγῆς. Ἄν πρόκειται ἡ βαμβακοβιομηχανία νά ἐπαναλάβει τή χρονιάτικη ἀναπαραγωγή της στήν ἴδια κλίμακα, ἀπαιτεῖται ἡ συνήθισμένη ποσότητα βαμβακιοῦ καί, ἄν παρθεῖ ὑπόψη ἡ χρονιάτικη διεύρυνση τῆς παραγωγῆς, σάν ἀποτέλεσμα τῆς συσσώρευσης κεφαλαίου, τότε, ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἴδιοι, ἀπαιτεῖται μιά πρόσθετη ποσότητα βαμβακιοῦ. Τό ἴδιο συμβαίνει καί γιά τά μέσα συντήρησης. Ἡ ἐργατική τάξη πρέπει νά ξαναβρεῖ τουλάχιστον τήν ἴδια ποσότητα τῶν ἀναγκαίων μέσων συντήρησης, πού ἴσως νά εἶναι μοιρασμένα λίγο-πολύ διαφορετικά ἀνάμεσα στά διάφορα εἴδη τους, ἄν πρόκειται νά συνεχίσει νά ζεῖ στό καθορισμένο μέσο βιοτικό της ἐπίπεδο. Καί, παίρνοντας ὑπόψη τή χρονιάτικη αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ, ἀπαιτεῖται καί μιά πρόσθετη ποσότητα μέσων συντήρησης. Τό ἴδιο ἰσχύει μέ μικροτροποποιήσεις καί γιά τίς ἄλλες τάξεις.

Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι στήν πλευρά τῆς ζήτησης βρίσκεται ἕνα δοσμένο μέγεθος μιᾶς καθορισμένης ἀνάγκης πού, γιά νά ἱκανοποιηθεῖ, ἀπαιτεῖ τήν ὕπαρξη στήν ἀγορά μιᾶς καθορισμένης ποσότητας ἑνός ἐμπορεύματος. Ἀλλά ὁ ποσοτικός προσδιορισμός αὐτῆς τῆς ἀνάγκης εἶναι πέρα γιά πέρα ἐλαστικός καί κυμαινόμενος. Ἡ παγιότητά του εἶναι φαινομενική. Ἄν τά μέσα συντήρησης ἦταν πιό φτηνά ἤ ὁ μισθός σέ χρῆμα μεγαλύτερος, τότε οἱ ἐργάτες θά ἀγόραζαν περισσότερα ἀπό αὐτά καί θά ἐκδηλωνόταν μεγαλύτερη «κοινωνική ἀνάγκη» γι' αὐτά τά εἴδη τῶν ἐμπορευμάτων — δέν παίρνουμε ἐδῶ καθόλου ὑπόψη τούς paupers[1*] κλπ. πού ἡ «ζήτηση» ἀπό μέρους τους βρίσκεται κάτω καί ἀπό τά πιό χαμηλά ὅρια τῶν φυσικῶν τους ἀναγκῶν. Ἄν, ἀπό τήν ἄλλη, ἦταν λ.χ. τό βαμβάκι πιό φτηνό, τότε θά μεγάλωνε ἡ ζήτηση τῶν κεφαλαιοκρατῶν γιά βαμβάκι, θά ριχνόταν περισσότερο συμπληρωματικό κεφάλαιο στή βαμβακοβιομηχανία κλπ. Ἐδῶ δέν πρέπει καθόλου νά λησμονιέται, ὅτι ἡ ζήτηση γιά παραγωγική κατανάλωση πού, σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας, δέν εἶναι ἄλλη ἀπό τή ζήτηση ἀπό μέρους τοῦ κεφαλαιοκράτη, καί ὅτι ὁ πραγματικός σκοπός του εἶναι ἡ παραγωγή ὑπεραξίας, ἔτσι πού παράγει κάποιο εἶδος ἐμπορεύματος μόνο καί μόνο γιά νά βγάζει ὑπεραξία. Αὐτό ἐξάλλου δέν ἐμποδίζει τό γεγονός ὅτι, ἐφόσον ὁ κεφαλαιοκράτης παρουσιάζεται στήν ἀγορά σάν ἀγοραστής λ.χ. βαμβακιοῦ, ἐκπροσωπεῖ τήν ἀνάγκη γιά βαμβάκι, ἀκριβῶς ὅπως δέν τοῦ μέλει τοῦ πουλητῆ βαμβακιοῦ, ἄν ὁ ἀγοραστής μετατρέπει τό βαμβάκι σέ ὕφασμα γιά πουκάμισα ἤ σέ βαμβακοπυρίτιδα ἤ ἄν σκέπτεται νά βουλώσει μ' αὐτό τά δικά του αὐτιά καί τά αὐτιά ὅλου τοῦ κόσμου. Πάντως, ὅμως, αὐτό ἀσκεῖ μεγάλη ἐπιρροή στό εἶδος γιά τό ὁποῖο εἶναι ἀγοραστής. Ἡ ἀνάγκη τοῦ κεφαλαιοκράτη σέ βαμβάκι ἔχει τροποποιηθεῖ οὐσιαστικά ἀπό τό περιστατικό, ὅτι συγκαλύπτει στήν πραγματικότητα μόνο τήν ἀνάγκη του νά βγάζει κέρδος. — Τά ὅρια, μέσα στά ὁποῖα ἡ ἀνάγκη γιά ἐμπορεύματα πού ἀντιπροσωπεύεται στήν *ἀγορά* — δηλαδή ἡ ζήτηση — εἶναι ποσοτικά διαφορετική ἀπό τήν *πραγματική κοινωνική* ἀνάγκη, τά ὅρια αὐτά εἶναι φυσικά διαφορετικά γιά διαφορετικά ἐμπορεύματα. Ἐννοῶ τή διαφορά ἀνάμεσα στήν ποσότητα τῶν ἐμπορευμάτων πού ζητεῖται καί στήν ποσότητα πού θά ζητοῦνταν, ἄν ἦταν ἄλλες οἱ χρηματικές τιμές τοῦ ἐμπορεύματος ἤ ἄν ἦταν ἄλλη ἡ χρηματική κατάσταση καί ἀντίστοιχα οἱ συνθῆκες ζωῆς τῶν ἀγοραστῶν.

Δέν ὑπάρχει πιό εὔκολο πράγμα ἀπό τό νά ἀντιληφθεῖ κανείς τίς ἀνισομετρίες στή ζήτηση καί στήν προσφορά καί τίς ἀπορρέουσες ἀπό αὐτές ἀποκλίσεις τῶν ἀγοραίων τιμῶν ἀπό τίς ἀγοραῖες ἀξίες. Ἡ καθεαυτό δυσκολία συνίσταται στόν καθορισμό τοῦ τί πρέπει νά ἐννοοῦμε, ὅταν λέμε ὅτι ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά καλύπτονται.

Ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά καλύπτονται, ὅταν ἡ σχέση μεταξύ τους εἶναι τέτια, πού ἡ μάζα τῶν ἐμπορευμάτων ἑνός καθορισμένου κλάδου παραγωγῆς μπορεῖ νά πουληθεῖ στήν ἀγοραία ἀξία της, οὔτε πάνω οὔτε κάτω ἀπό αὐτήν. Αὐτό εἶναι τό πρῶτο πού ἀκοῦμε σχετικά μ' αὐτό.

Καί τό δεύτερο: Πώς ὅταν τά ἐμπορεύματα μποροῦν νά πουλιοῦνται στήν ἀγοραία ἀξία τους, τότε καλύπτονται ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά.

Ὅταν καλύπτονται ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά, τότε παύουν νά ἐπενεργοῦν καί ἀκριβῶς γι' αὐτό τό ἐμπόρευμα πουλιέται στήν ἀγοραία ἀξία του. Ὅταν δυό δυνάμεις δροῦν ἰσόμετρα σέ ἀντίθετη κατεύθυνση, τότε αἴρονται ἀμοιβαία, δέν ἐπενεργοῦν καθόλου πρός τά ἔξω, καί τά φαινόμενα, πού παρουσιάζονται κάτω ἀπ' αὐτούς τούς ὅρους, πρέπει νά ἐξηγοῦνται διαφορετικά καί ὄχι μέ τήν ἐπενέργεια τῶν δύο αὐτῶν δυνάμεων. Ὅταν ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά ἀλληλοαίρονται, παύουν νά ἐξηγοῦν ὁτιδήποτε, δέν ἐπιδροῦν στήν ἀγοραία ἀξία καί τότε εἶναι πού ἀφήνουν γιά μᾶς σκοτεινό πέρα γιά πέρα τό γιατί ἡ ἀγοραία ἀξία ἐκφράζεται μ' αὐτό ἀκριβῶς τό ποσό χρήματος καί ὄχι μέ ἕνα ἄλλο. Εἶναι φανερό ὅτι οἱ πραγματι-

[1*] τούς ἐντελῶς ἀπόρους, τήν πιό ἐξαθλιωμένη φτωχολογιά. — Σημ. μετ.

κοί ἐσωτερικοί νόμοι τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς δέν μποροῦν νά ἐξηγηθοῦν ἀπό τήν ἀλληλεπίδραση τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς (ἀφήνουμε ὁλότελα κατά μέρος μιά βαθύτερη ἀνάλυση αὐτῶν τῶν δύο κοινωνικῶν κινητήριων δυνάμεων, πού δέν ἔχει ἐδῶ τή θέση της), γιατί οἱ νόμοι αὐτοί μόνο τότε φαίνονται νά ἔχουν πραγματοποιηθεῖ στήν καθαρή τους μορφή, μόλις παύουν νά ἐπενεργοῦν ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά, δηλαδή ὅταν καλύπτονται. Στήν πραγματικότητα ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά ποτέ δέν ἀλληλοκαλύπτονται, ἤ ἄν καμιά φορά λάχει καί ἀλληλοκαλυφθοῦν, πρόκειται γιά κάτι τό τυχαῖο καί γι' αὐτό ἀπό ἐπιστημονική ἄποψη = 0, καί πρέπει νά θεωρηθεῖ σάν νά μή ἔγινε. Στήν πολιτική οἰκονομία ὅμως ὑποτίθεται ὅτι ἀλληλοκαλύπτονται. Γιατί; Γιά νά ἐξετάζονται τά φαινόμενα στή νομοτελειακή τους μορφή, στή μορφή πού ἀνταποκρίνεται στό νόημά τους, δηλαδή, γιά νά ἐξετάζονται ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἐπίφαση πού προκαλεῖ ἡ κίνηση τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς. Ἀκόμα, γιά νά βρεθεῖ ἡ πραγματική τάση τῆς κίνησής τους, γιά νά προσδιοριστεῖ κατά κάποιον τρόπο. Γιατί οἱ ἀποκλίσεις ἀπό τήν ἰσότητα εἶναι ἀπό τή φύση τους ἀντιτιθέμενες καί μιά πού ἡ μιά διαδέχεται διαρκῶς τήν ἄλλη, ἰσοσταθμίζονται χάρη στίς ἀντίθετες κατευθύνσεις τους, χάρη στήν ἀμοιβαία ἀντίφασή τους. Ἄν, λοιπόν, οὔτε σέ μιά ἀπό τίς δοσμένες περιπτώσεις δέν καλύπτονται ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά, τότε οἱ ἀποκλίσεις τους ἀπό τήν ἰσότητα διαδέχονται ἡ μιά τήν ἄλλη — ἀφοῦ ἡ ἀπόκλιση πρός μιά κατεύθυνση προκαλεῖ σάν ἀποτέλεσμά της μιάν ἀπόκλιση πρός μιά ἀντίθετη κατεύθυνση — ἔτσι πού, ἄν ἐξετάσουμε τό ἀποτέλεσμα τῆς κίνησης μιᾶς μεγαλύτερης ἤ μικρότερης χρονικῆς περιόδου, ἡ προσφορά καί ἡ ζήτηση διαρκῶς ἀλληλοκαλύπτονται. Αὐτό ὅμως τό ἀποτέλεσμα προκύπτει μόνο σάν μέσος ὅρος τῆς κίνησης πού συντελέστηκε καί μόνο σάν μόνιμη κίνηση τῆς ἀντίφασής τους. Μ' αὐτό τόν τρόπο οἱ ἀγοραῖες τιμές πού ἔχουν ἀποκλίνει ἀπό τίς ἀγοραῖες ἀξίες, ἄν παρθεῖ ὁ μέσος ὅρος τους, ἰσοσταθμίζονται σέ ἀγοραῖες ἀξίες μέ τήν ἀμοιβαία ἄρση τῶν ἀποκλίσεων ἀπό αὐτές τίς τελευταῖες, ὅπως ἀλληλοαίρονται τό σύν καί τό πλήν. Καί αὐτός ὁ μέσος ὅρος σέ καμιά περίπτωση δέν ἔχει μόνο θεωρητική σημασία, ἀλλά ἔχει καί πραχτική σημασία γιά τό κεφάλαιο, πού ἡ ἐπένδυσή του ὑπολογίζεται, παίρνοντας ὑπόψη τίς διακυμάνσεις καί τίς ἰσοσταθμίσεις σέ μιά λίγο-πολύ καθορισμένη χρονική περίοδο.

Ἑπομένως, ἡ σχέση τῆς ζήτησης πρός τήν προσφορά ἐξηγάει, ἀπό τή μιά μεριά, μόνο τίς ἀποκλίσεις τῶν ἀγοραίων τιμῶν ἀπό τίς ἀγοραῖες ἀξίες καί, ἀπό τήν ἄλλη, τήν τάση γιά τήν ἄρση αὐτῶν τῶν ἀποκλίσεων, δηλαδή γιά τήν ἄρση τῆς ἐπίδρασης πού ἀσκεῖ ἡ σχέση τῆς ζήτησης πρός τήν προσφορά. (Ἐδῶ δέν ἐξετάζονται οἱ ἐξαιρέσεις τῶν ἐμπορευμάτων πού ἔχουν τιμές, χωρίς ὅμως νά ἔχουν ἀξία). Ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά μποροῦν μέ πολύ διαφορετικές μορφές νά ἄρουν τήν ἐπίδραση πού προκλήθηκε ἀπό τήν ἀνισότητά τους. Ἄν λ.χ. πέφτει ἡ ζήτηση, ἑπομένως καί ἡ ἀγοραία τιμή, τότε μπορεῖ αὐτό νά ὁδηγήσει στήν ἀπόσυρση κεφαλαίου ἀπό τόν προκείμενο κλάδο καί μ' αὐτό τόν τρόπο στή μείωση τῆς προσφορᾶς. Μπορεῖ ὅμως νά ὁδηγήσει καί στή μείωση τῆς ἴδιας τῆς ἀγοραίας ἀξίας, ὕστερ' ἀπό ἐφευρέσεις πού συντομεύουν τόν ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας, μέ ἀποτέλεσμα νά ἐξισωθεῖ μέ τήν ἀγοραία τιμή. Ἀντίστροφα: Ὅταν ἀνεβαίνει ἡ ζήτηση καί μαζί ἀνεβαίνει καί ἡ ἀγοραία τιμή πάνω ἀπό τήν ἀγοραία ἀξία, μπορεῖ αὐτό νά ὁδηγήσει στήν εἰσροή πάρα πολύ κεφαλαίου σ' αὐτό τόν κλάδο παραγωγῆς καί στήν αὔξηση τῆς παραγωγῆς σέ βαθμό πού ἡ ἀγοραία τιμή νά πέσει κάτω ἀπό τήν ἀγοραία ἀξία ἤ μπορεῖ, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, νά ὁδηγήσει σέ μιά τέτια αὔξηση τῆς τιμῆς πού νά περιορίσει τήν ἴδια τή ζήτηση. Μπορεῖ ἐπίσης στόν ἕνα ἤ στόν ἄλλο κλάδο παραγωγῆς νά ὁδηγήσει στήν ἄνοδο τῆς ἴδιας τῆς ἀγοραίας ἀξίας γιά μικρότερες ἤ μεγαλύτερες χρονικές περίοδες, γιατί ἕνα μέρος τῶν ζητουμένων στήν ἀγορά προϊόντων πρέπει στό διάστημα αὐτό νά παράγονται κάτω ἀπό χειρότερους ὅρους.

Ἄν ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά καθορίζουν τήν ἀγοραία τιμή, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τή ζήτηση καί τήν προσφορά τήν καθορίζουν ἡ ἀγοραία τιμή καί, ἄν τραβήξουμε τήν ἀνάλυση παραπέρα, ἡ ἀγοραία ἀξία. Σχετικά μέ τή ζήτηση τό ζήτημα εἶναι ὀφθαλμοφανές, γιατί κινεῖται σέ ἀντίστροφη κατεύθυνση ἀπό τήν τιμή: ἡ ζήτηση αὐξάνει ὅταν ἡ τιμή πέφτει καί ἀντίστροφα. Ἀλλά τό ἴδιο γίνεται καί σχετικά μέ τήν προσφορά. Γιατί οἱ τιμές τῶν μέσων παραγωγῆς, πού μπαίνουν στό προσφερόμενο ἐμπόρευμα, καθορίζουν τή ζήτηση αὐτῶν τῶν μέσων παραγωγῆς, ἑπομένως καί τήν προσφορά τῶν ἐμπορευμάτων ἐκείνων, πού ἡ προσφορά τους περιλαβαίνει καί τή ζήτηση τέτιων μέσων παραγωγῆς. Οἱ τιμές τοῦ βαμβακιοῦ παίζουν καθοριστικό ρόλο στήν προσφορά βαμβακερῶν ὑφασμάτων.

Σ' αὐτή τή σύγχυση — καθορισμός τῶν τιμῶν ἀπό τή ζήτηση καί τήν προσφορά καί, παράλληλα, καθορισμός τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς ἀπό τίς τιμές — προστίθεται, ὅτι ἡ ζήτηση καθο-

ρίζει τήν προσφορά καί ἀντίστροφα, ἡ προσφορά καθορίζει τή ζήτηση, ἡ παραγωγή τήν ἀγορά καί ἡ ἀγορά τήν παραγωγή[31].

Ἀκόμα καί ὁ οἰκονομολόγος τῆς σειρᾶς (βλέπε τήν ὑποσημείωση) κατανοεῖ ὅτι καί χωρίς μιά ὀφειλόμενη σέ ἐξωτερικά περιστατικά ἀλλαγή τῆς προσφορᾶς ἤ τῆς ζήτησης, ἡ σχέση ἀνάμεσά τους μπορεῖ ν' ἀλλάξει σάν συνέπεια μιᾶς ἀλλαγῆς στήν ἀγοραία ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων. Ἀκόμα εἶναι ὑποχρεωμένος νά παραδεχθεῖ, ὅτι ὁποιαδήποτε κι ἄν εἶναι ἡ ἀγοραία ἀξία, γιά νά ἐπιτευχθεῖ πρέπει νά ἐξισωθοῦν ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά. Δηλαδή, ἡ σχέση τῆς ζήτη-

[31] Μεγάλη βλακεία ἡ παρακάτω «ὀξύνοια»: «Ὅταν ἀλλάζει σέ σχέση μέ προηγούμενα τό μέγεθος τῶν μισθῶν, τοῦ κεφαλαίου καί τῆς γῆς, πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν παραγωγή ἑνός ἐμπορεύματος, ἔχει ἀλλάξει καί αὐτό, πού ὁ Ἄνταμ Σμίθ τό ὀνομάζει φυσική του τιμή, καί ἡ τιμή πού προηγούμενα ἦταν ἡ φυσική τιμή του, γίνεται λόγω αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς, ἡ ἀγοραία του τιμή: γιατί, μ' ὅλο πού μπορεῖ νά μήν ἔχουν ἀλλάξει οὔτε ἡ προσφορά, οὔτε ἡ ζήτηση» (ἐδῶ ἀλλάζουν καί τά δυό, γιατί ἐδῶ ἀλλάζει, ἐξαιτίας μιᾶς ἀλλαγῆς τῆς ἀξίας, ἀκριβῶς ἡ ἀγοραία ἀξία ἤ ἡ τιμή παραγωγῆς, γιά τήν ὁποία μιλᾶ ὁ Α. Σμίθ) «ἡ προσφορά ἐκείνη δέν ἀνταποκρίνεται πλήρως στή ζήτηση τῶν προσώπων ἐκείνων πού μποροῦν καί θέλουν νά πληρώσουν ἐκεῖνο πού ἀντιπροσωπεύει τώρα τά ἔξοδα παραγωγῆς, ἀλλά εἶναι ἤ μεγαλύτερη ἤ μικρότερη, ἔτσι πού εἶναι διαφορετική ἀπό τήν προηγούμενη ἡ σχέση ἀνάμεσα στήν προσφορά καί σ' αὐτό, πού, παίρνοντας ὑπόψη τά νέα ἔξοδα παραγωγῆς, ἀντιπροσωπεύει τώρα τήν πραγματική ζήτηση. Ἄν δέν παρουσιαστεῖ κανένα ἐμπόδιο, θά σημειωθεῖ τότε μιά ἀλλαγή στήν προσφορά καί τελικά θά ὁδηγήσει τό ἐμπόρευμα στή νέα φυσική του τιμή. Θά μποροῦσαν τότε μερικοί νά ποῦν, ὅτι — ἀφοῦ τό ἐμπόρευμα ἔφθασε στή νέα φυσική τιμή του, χάρη σέ μιά ἀλλαγή στήν προσφορά του — ἡ φυσική τιμή ὀφείλεται ἐπίσης σέ μιά σχέση ἀνάμεσα στή ζήτηση καί στήν προσφορά, ὅπως καί ἡ ἀγοραία τιμή σέ μιά ἄλλη, καί κατά συνέπεια ὅτι ἡ φυσική τιμή, ὅπως καί ἡ ἀγοραία τιμή, ἐξαρτιέται ἀπό τή σχέση, στήν ὁποία βρίσκονται μεταξύ τους ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά. („Τέθηκε σέ ἐνέργεια ἡ μεγάλη ἀρχή τῆς προσφορᾶς καί τῆς ζήτησης, γιά νά καθορίσει ἐπίσης αὐτό πού ὁ Α. Σμίθ τό ὀνομάζει φυσική τιμή, καθώς καί αὐτό πού τό ὀνομάζει ἀγοραία τιμή". — Μάλθους»).[41] («Observations on certain verbal disputes etc.». London 1821, p. 60—61). Ὁ ἔξυπνος αὐτός ἄνθρωπος δέν καταλαβαίνει, ὅτι στήν προκειμένη περίπτωση ἴσα-ἴσα ἡ ἀλλαγή, in cost of production[1*], ἑπομένως καί στήν ἀξία, εἶχε προκαλέσει τήν ἀλλαγή στή ζήτηση, ἑπομένως στή σχέση ζήτησης καί προσφορᾶς, καί ὅτι αὐτή ἡ ἀλλαγή στή ζήτηση μπορεῖ νά ἐπιφέρει μιά ἀλλαγή στήν προσφορά, πράγμα πού θά ἀπόδειχνε ἀκριβῶς τό ἀντίθετο ἀπό ἐκεῖνο πού θέλει ν' ἀποδείξει ὁ στοχαστής μας. Συγκεκριμένα θά ἀπόδειχνε, ὅτι ἡ ἀλλαγή στά ἔξοδα παραγωγῆς δέν ρυθμίζεται καθόλου ἀπό τή σχέση τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς, ἀλλά ἀντίθετα αὐτά τά ἴδια εἶναι πού ρυθμίζουν τή σχέση αὐτή.

[1*] στά ἔξοδα παραγωγῆς.

σης καί τῆς προσφορᾶς δέν ἐξηγεῖ τήν ἀγοραία ἀξία, ἀλλά ἀντίθετα ἡ ἀγοραία ἀξία ἐξηγεῖ τίς διακυμάνσεις τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς. Ὁ συγγραφέας τῶν «Observations», ὕστερα ἀπό τήν περικοπή πού παραθέσαμε στήν ὑποσημείωση, συνεχίζει:

«This proportion» (ἀνάμεσα στή ζήτηση καί τήν προσφορά), «however, if we still mean by „demand" and „natural price", what we meant just now, when referring to Adam Smith, must always be a proportion of equality; for it is only when the supply is equal to the effectual demand, that is, to that demand, which will pay neither more nor less than the natural price, that the natural price is in fact paid; consequently, there may be two very different natural prices, at different times, for the same commodity, and yet the proportion which the sypply bears to the demand, be in both cases the same, namelu the proportion of equality»[1*].

Παραδέχεται λοιπόν ὁ συγγραφέας πώς καί ὅταν ὑπάρχουν δυό διαφορετικές natural prices[2*] γιά τό ἴδιο ἐμπόρευμα σέ διαφορετικές χρονικές περίοδες, ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά μποροῦν κάθε φορά νά καλύπτονται, καί πρέπει νά καλύπτονται ἡ μιά μέ τήν ἄλλη, ἄν πρόκειται τό ἐμπόρευμα νά πουληθεῖ καί τίς δυό φορές στή «φυσική τιμή» του. Καί μιά πού καί τίς δυό φορές δέν ὑπάρχει καμιά διαφορά στή σχέση ζήτησης καί ἀγορᾶς, ὑπάρχει ὅμως μιά διαφορά στό μέγεθος τῆς ἴδιας τῆς «φυσικῆς τιμῆς», εἶναι φανερό ὅτι ἡ «φυσική τιμή» καθορίζεται ἀνεξάρτητα ἀπό τή ζήτηση καί τήν προσφορά, καί γι' αὐτό λιγότερο ἀπό καθετί ἄλλο μποροῦν νά τήν καθορίσουν αὐτές.

Γιά νά πουληθεῖ ἕνα ἐμπόρευμα στήν ἀγοραία ἀξία του, δηλαδή ἀνάλογα μέ τήν κοινωνικά ἀναγκαία ἐργασία πού περιέχεται σ' αὐτό, πρέπει ἡ συνολική ποσότητα τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, πού χρησιμοποιήθηκε γιά τήν παραγωγή τῆς συνολικῆς μάζας αὐτοῦ τοῦ εἴδους τοῦ ἐμπορεύματος, ν' ἀντιστοιχεῖ στό μέγεθος τῆς κοινωνικῆς ἀνάγκης γιά τό ἐμπόρευμα αὐτό, δηλαδή τῆς κοινωνικῆς ἀνά-

[1*] «Ὡστόσο ἡ σχέση αὐτή» (ἀνάμεσα στή ζήτηση καί στήν προσφορά) «ἄν μέ τή „ζήτηση" καί τή „φυσική τιμή" ἐννοοῦμε ἀκόμα αὐτό πού ἐννοούσαμε ὥς τώρα, ἀναφερόμενοι στόν Ἄνταμ Σμίθ, πρέπει νά εἶναι πάντα μιά σχέση ἰσότητας, γιατί μόνον ἄν ἡ προσφορά εἶναι ἴση μέ τήν πραγματική ζήτηση, δηλαδή μέ τή ζήτηση ἐκείνη πού δέν θέλει νά πληρώσει οὔτε περισσότερα, οὔτε λιγότερα ἀπό τή φυσική τιμή, πληρώνεται πραγματικά ἡ φυσική τιμή. Ἄρα μπορεῖ σέ διαφορετικές χρονικές περίοδες νά ὑπάρχουν δυό πολύ διαφορετικές φυσικές τιμές γιά τό ἴδιο ἐμπόρευμα καί ὅμως μπορεῖ ἡ σχέση ἀνάμεσα στήν προσφορά καί στή ζήτηση, νά εἶναι καί στίς δυό περιπτώσεις ἡ ἴδια, δηλαδή ἡ σχέση ἰσότητας».

[2*] φυσικές τιμές.

γκης πού εἶναι σέ θέση ἡ κοινωνία νά τήν πληρώσει. Ὁ συναγωνισμός, οἱ διακυμάνσεις τῶν ἀγοραίων τιμῶν, πού ἀντιστοιχοῦν στίς διακυμάνσεις τῆς σχέσης ἀνάμεσα στή ζήτηση καί στήν προσφορά, τείνουν διαρκῶς νά περιορίσουν σ' αὐτό τό μέτρο τή συνολική ποσότητα τῆς ἐργασίας πού χρησιμοποιεῖται γιά τήν παραγωγή κάθε εἴδους ἐμπορεύματος.

Στή σχέση ζήτησης καί προσφορᾶς τῶν ἐμπορευμάτων ἐπαναλαβαίνεται, πρῶτο, ἡ σχέση ἀξίας χρήσης καί ἀνταλλαχτικῆς ἀξίας, ἐμπορεύματος καί χρήματος, ἀγοραστῆ καί πουλητῆ, δεύτερο, ἡ σχέση παραγωγοῦ καί καταναλωτῆ, παρ' ὅλο πού καί οἱ δυό μποροῦν ν' ἀντιπροσωπεύονται ἀπό τρίτα πρόσωπα, ἀπό ἐμπόρους. Ὅταν ἐξετάζουμε τόν ἀγοραστή καί τόν πουλητή, εἶναι ἀρκετό νά τούς ἀντιπαραθέσουμε ξεχωριστά τόν ἕνα στόν ἄλλο, γιά νά βροῦμε τή σχέση τους. Γιά τήν πλήρη μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύματος, ἑπομένως καί γιά τό σύνολο τῆς πούλησης καί τῆς ἀγορᾶς, ἀρκοῦν τρία πρόσωπα. Ὁ Α μετατρέπει τό ἐμπόρευμά του στό χρῆμα τοῦ Β, στόν ὁποῖο πουλᾶ τό ἐμπόρευμα καί ξαναμετατρέπει τό χρῆμα του σέ ἐμπόρευμα, πού τό ἀγοράζει ἀπό τόν Γ. Ὅλη ἡ διαδικασία συντελεῖται ἀνάμεσα στά τρία αὐτά πρόσωπα. Παρακάτω: Ὅταν ἐξετάζαμε τό χρῆμα εἴχαμε ὑποθέσει ὅτι τά ἐμπορεύματα πουλιοῦνται στήν ἀξία τους, γιατί δέν ὑπῆρχε ἀπολύτως κανένας λόγος νά ἐξετάσουμε τίς τιμές πού ἀποκλίνουν ἀπό τήν ἀξία, μιά καί ἐπρόκειτο μόνο γιά τίς ἀλλαγές μορφῆς, πού περνάει τό ἐμπόρευμα ὅταν μετατρέπεται σέ χρῆμα καί ὅταν ξαναμετατρέπεται ἀπό χρῆμα σέ ἐμπόρευμα. Ἀπό τή στιγμή, πού γενικά πουλήθηκε τό ἐμπόρευμα καί μέ τό χρῆμα πού εἰσπράχθηκε ἀπό τήν πούλησή του ἀγοράστηκε ἕνα νέο ἐμπόρευμα, ἔχουμε μπροστά μας ὁλόκληρη τή μεταμόρφωση, πού σάν τέτια, τῆς εἶναι ἀδιάφορο ἄν ἡ τιμή τοῦ ἐμπορεύματος βρίσκεται κάτω ἤ πάνω ἀπό τήν ἀξία του. Ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος διατηρεῖ τή σημασία της σάν βάση, γιατί μόνο ἄν ξεκινήσουμε ἀπό τό θεμέλιο αὐτό, μποροῦμε ν' ἀναπτύξουμε τήν ἔννοια τοῦ χρήματος, καί γιατί ἡ τιμή, σύμφωνα μέ τή γενική ἔννοιά της, εἶναι πρίν ἀπ' ὅλα μόνο ἡ ἀξία στή χρηματική μορφή. Κατά τήν ἐξέταση τοῦ χρήματος σάν μέσου κυκλοφορίας, ὑποθέτουμε βέβαια ὅτι δέν συντελεῖται μόνο *μιά* μεταμόρφωση ἑνός ἐμπορεύματος. Ἐξετάζεται μᾶλλον ἡ κοινωνική σύμπλεξη αὐτῶν τῶν μεταμορφώσεων. Μόνον ἔτσι φθάνουμε στήν κυκλοφορία τοῦ χρήματος καί στήν ἐξέλιξη τῆς λειτουργίας του σάν μέσου κυκλοφορίας. Ἀλλά, ὅσο σπουδαία κι ἄν εἶναι αὐτή ἡ συνάρτηση γιά τό πέρασμα τοῦ χρήματος στή

λειτουργία τοῦ μέσου κυκλοφορίας καί γιά τήν παραλλαγμένη μορφή του, πού ἀπορρέει ἀπό αὐτήν, ἄλλο τόσο εἶναι χωρίς σημασία γιά τή συναλλαγή ἀνάμεσα στούς ξεχωριστούς ἀγοραστές καί πουλητές.

Ἀντίθετα, ὅταν γίνεται λόγος γιά προσφορά καί ζήτηση, θεωροῦμε τήν προσφορά ἴση μέ τό ἄθροισμα τῶν πουλητῶν ἤ παραγωγῶν ἑνός καθορισμένου εἴδους ἐμπορεύματος, καί τή ζήτηση ἴση μέ τό ἄθροισμα τῶν ἀγοραστῶν ἤ καταναλωτῶν (ἀτομικῶν ἤ παραγωγικῶν καταναλωτῶν) τοῦ ἴδιου εἴδους ἐμπορεύματος. Τά ἀθροίσματα αὐτά μάλιστα ἐπιδροῦν τό ἕνα πάνω στό ἄλλο σάν μονάδες ἤ ὁμαδικές δυνάμεις. Τό ἕνα πρόσωπο δρᾶ ἐδῶ μόνο σάν μέρος μιᾶς κοινωνικῆς δύναμης, σάν ἕνα ἄτομο τῆς ὅλης μάζας καί ἀκριβῶς μέ τή μορφή αὐτή ὁ συναγωνισμός προβάλλει τόν *κοινωνικό* χαρακτήρα τῆς παραγωγῆς καί τῆς κατανάλωσης.

Ἡ πλευρά ἐκείνη τοῦ συναγωνισμοῦ, πού γιά τήν ὥρα εἶναι ἡ πιό ἀδύνατη, εἶναι ταυτόχρονα ἡ πλευρά, στήν ὁποία τό ἄτομο δρᾶ ἀνεξάρτητα ἀπό τή μάζα τῶν ἀνταγωνιστῶν του καί συχνά ἀνοιχτά ἐνάντιά τους, καί κάνει ἴσα-ἴσα μ' αὐτό τόν τρόπο αἰσθητή τήν ἐξάρτηση τοῦ ἑνός ἀπό τόν ἄλλο, ἐνῶ ἡ ἰσχυρότερη πλευρά ἀντιμετωπίζει πάντα τόν ἀντίπαλο λίγο-πολύ σάν συσπειρωμένη ἑνότητα. Ἄν γιά ἕνα δοσμένο εἶδος ἐμπορευμάτων ἡ ζήτηση εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τήν προσφορά, τότε — μέσα σέ ὁρισμένα ὅρια — ὁ ἕνας ἀγοραστής πλειοδοτεῖ τοῦ ἄλλου καί ἀκριβαίνει ἔτσι γιά ὅλους τό ἐμπόρευμα πάνω ἀπό τήν ἀγοραία ἀξία[1*] του, ἐνῶ, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, οἱ πουλητές πασχίζουν μαζί νά πουλήσουν σέ ὑψηλή ἀγοραία τιμή. Ἄν, ἀντίθετα, ἡ προσφορά εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τή ζήτηση, τότε ἀρχίζει ἕνας ἀπό τούς πουλητές νά ξεπουλᾶ πιό φτηνά καί οἱ ἄλλοι ὑποχρεώνονται ν' ἀκολουθήσουν, ἐνῶ οἱ ἀγοραστές ὅλοι μαζί προσπαθοῦν νά συμπιέσουν τήν ἀγοραία τιμή, ὅσο τό δυνατό πιό κάτω ἀπό τήν ἀγοραία ἀξία. Ἡ κοινή πλευρά ἐνδιαφέρει τόν καθένα μόνο ὅσο καιρό κερδίζει περισσότερα μ' αὐτήν παρά ἐνάντια σ' αὐτήν. Καί ἡ κοινή δραστηριότητα σταματάει, μόλις ἡ ἑνιαία πλευρά σάν τέτια γίνει πιό ἀδύνατη ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὁπότε ὁ καθένας προσπαθεῖ μέ τίς δικές του δυνάμεις νά ξεμπερδέψει ὅσο τό δυνατό καλύτερα. Ἐξάλλου, ἄν κανένας παράγει πιό φτηνά ἀπό τούς ἄλλους καί μπορεῖ νά ξεπουλήσει περισσότερα ἐμπορεύματα καί νά κατακτήσει μεγαλύτερο χῶρο στήν ἀγορά, πουλώντας κάτω ἀπό τήν τρέχουσα ἀγοραία τιμή ἤ ἀγοραία ἀξία, τότε τό κάνει αὐτό, καί

[1*] Στήν πρώτη γερμανική ἔκδοση στή θέση: ἀγοραία ἀξία εἶχε ἀγοραία τιμή.

τότε ἀρχίζει ἔτσι ἡ διαδικασία πού ἐξαναγκάζει βαθμηδόν τούς ἄλλους νά εἰσαγάγουν στίς ἐπιχειρήσεις τους τήν πιό φτηνή μέθοδο παραγωγῆς καί πού περιορίζει σέ μιά νέα κατώτερη βαθμίδα τήν κοινωνικά ἀναγκαία ἐργασία. Ὅταν ἡ μιά πλευρά ἔχει τήν ὑπεροχή, τότε κερδίζει ὅποιος ἀνήκει σ' αὐτήν. Εἶναι σάν νάχαν νά ἐπιβάλουν ἕνα κοινό μονοπώλιο. Ὅταν ἡ μιά πλευρά εἶναι ἡ πιό ἀδύνατη, τότε ὁ καθένας μπορεῖ νά ἐπιδιώξει γιά λογαριασμό του νά γίνει ὁ πιό δυνατός (λ.χ. ἐκεῖνος πού ἐργάζεται μέ λιγότερα ἔξοδα παραγωγῆς) ἤ τουλάχιστον νά τή γλυτώσει ὅσο τό δυνατό πιό φτηνά, καί ἐδῶ εἶναι πού δέν τοῦ καίγεται καρφί γιά τόν πλαϊνό του, παρ' ὅλο πού ἡ δραστηριότητά του δέν ἀφορᾶ μόνο τόν ἴδιο, ἀλλά ἐπίσης ὅλο τό συνάφι του[32].

Ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά προϋποθέτουν τή μετατροπή τῆς ἀξίας σέ ἀγοραία ἀξία, καί, ἐφόσον γίνονται πάνω σέ κεφαλαιοκρατική βάση, ἐφόσον τά ἐμπορεύματα εἶναι προϊόντα τοῦ κεφαλαίου, προϋποθέτουν κεφαλαιοκρατικά προτσές παραγωγῆς, δηλαδή, ἐντελῶς διαφορετικά μπλεγμένες σχέσεις ἀπό τήν ἁπλή ἀγορά καί πούληση τῶν ἐμπορευμάτων. Ἐδῶ δέν πρόκειται γιά τήν τυπική μετατροπή τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων σέ τιμή, δηλαδή γιά ἁπλή ἀλλαγή τῆς μορφῆς. Πρόκειται γιά τίς καθορισμένες ποσοτικές ἀποκλίσεις τῶν ἀγοραίων τιμῶν ἀπό τίς ἀγοραῖες ἀξίες καί παραπέρα ἀπό τίς τιμές παραγωγῆς. Στήν ἁπλή ἀγορά καί πούληση ἀρκεῖ ἐμπορευματοπαραγωγοί σάν τέτιοι νά ἀντιμετωπίζουν ἐμπορευματοπαραγωγούς. Ἀναλύοντας παραπέρα τή ζήτηση καί τήν προσφορά, θά δοῦμε ὅτι προϋποθέτουν τήν ὕπαρξη τῶν διαφόρων τάξεων καί τμημάτων τῶν τάξεων, πού μοιράζονται μεταξύ τους τό συνολικό εἰσόδημα τῆς κοινωνίας καί πού τό καταναλώνουν μεταξύ τους σάν εἰσόδημά τους, δημιουργώντας ἔτσι τή ζήτηση πού καθορίζεται ἀπό τό εἰσόδημα, ἐνῶ, ἀπό τήν ἄλλη, γιά τήν κατανόηση τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς πού δημιουργοῦν μεταξύ τους οἱ παραγωγοί

---

[32] «Ἄν κάθε ἄτομο μιᾶς τάξης δέν θά μποροῦσε νά πάρει περισσότερα ἀπό ἕνα δοσμένο μερτικό ἤ ἀπό ἕνα ὑποπολλαπλάσιο ἀπό τά κέρδη καί ἀπό τήν συνολική περιουσία, τότε θά συνενώνονταν οἰκειοθελῶς γιά νά ἀνεβάσει τά κέρδη» (αὐτό τό κάνει μόλις, τό ἐπιτρέψει ἡ σχέση ζήτησης καί προσφορᾶς) «αὐτό εἶναι μονοπώλιο. Ἐκεῖ ὅμως ὅπου τό κάθε ἄτομο σκέπτεται, ὅτι κατά κάποιο τρόπο μπορεῖ ν' αὐξήσει τό ἀπόλυτο μέγεθος τοῦ δικοῦ του μερτικοῦ, ἔστω καί μέ μιά μέθοδο, πού μειώνει τό συνολικό ποσό, θά τόκανε συχνά: αὐτό εἶναι συναγωνισμός». («An Inquiry into those principles respecting the nature of demand etc.». London 1821, p. 105).

σάν τέτιοι, ἀπαιτεῖται γνώση τῆς συνολικῆς διάρθρωσης τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές παραγωγῆς.

Στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή δέν πρόκειται μόνο γιά τό ἄν ἔναντι τῆς μάζας ἀξίας, πού ρίχνεται στήν κυκλοφορία μέ τή μορφή ἐμπορεύματος, θά τραβηχτεῖ ἀπό τήν κυκλοφορία μιά ἴση μάζα ἀξίας μέ ἄλλη μορφή — μέ τή μορφή τοῦ χρήματος ἤ ἑνός ἄλλου ἐμπορεύματος — ἀλλά πρόκειται γιά τό ἄν ἔναντι τοῦ κεφαλαίου πού προκαταβλήθηκε στήν παραγωγή, θά τραβηχτεῖ ἡ ἴδια ὑπεραξία ἤ τό ἴδιο κέρδος, πού τραβάει κάθε ἄλλο κεφάλαιο τοῦ ἴδιου μεγέθους ἤ κάθε ἄλλο κεφάλαιο pro rata[1*] μέ τό μέγεθός του, ἀδιάφορο σέ ποιόν κλάδο παραγωγῆς ἔχει χρησιμοποιηθεῖ. Τό ζήτημα εἶναι, λοιπόν, νά πουληθοῦν τά ἐμπορεύματα τουλάχιστον στίς ἐλάχιστες ἐκεῖνες τιμές πού δίνουν τό μέσο κέρδος, δηλαδή σέ τιμές παραγωγῆς. Μέ τή μορφή αὐτή τό κεφάλαιο ἀποχτᾶ συνείδηση ὅτι εἶναι μιά *κοινωνική δύναμη*, στήν ὁποία ὁ κάθε κεφαλαιοκράτης συμμετέχει ἀνάλογα μέ τό μερίδιό του στό συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο.

Πρῶτο, ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή αὐτή καθεαυτή δέν ἐνδιαφέρεται γιά τό εἶδος τῆς ἀξίας χρήσης καί γενικά γιά τά ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά τοῦ ἐμπορεύματος πού παράγει. Σέ κάθε σφαίρα παραγωγῆς ἐκεῖνο πού τήν ἐνδιαφέρει μόνο εἶναι νά παράγει ὑπεραξία καί ἀπό τό προϊόν τῆς ἐργασίας νά ἰδιοποιεῖται μιάν ὁρισμένη ποσότητα ἀπλήρωτης δουλιᾶς. Τό ἴδιο καί ἡ ὑποταγμένη στό κεφάλαιο μισθωτή ἐργασία, ἀπό τή φύση της δέν ἐνδιαφέρεται γιά τόν εἰδικό χαρακτήρα τῆς δουλιᾶς πού κάνει καί γιά τό ὅτι, ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες τοῦ κεφαλαίου, ὑποχρεώνεται ν' ἀλλάζει καί νά δέχεται νά τήν στέλνουν ἀπό τή μιά σφαίρα παραγωγῆς στήν ἄλλη.

Δεύτερο, πράγματι, ἡ μιά σφαίρα παραγωγῆς εἶναι τό ἴδιο καλή καί τό ἴδιο κακή, ὅπως καί κάθε ἄλλη. Ἡ καθεμιά ἀποδίδει τό ἴδιο κέρδος, καί ἡ καθεμιά θά ἦταν ἀνώφελη, ἄν τό ἐμπόρευμα πού παράγει δέν ἱκανοποιοῦσε μιά ὁποιουδήποτε εἴδους κοινωνική ἀνάγκη.

Ἄν ὅμως τά ἐμπορεύματα πουλιοῦνται στήν ἀξία τους, τότε, ὅπως ἀναπτύξαμε πιό πάνω, στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς δημιουργοῦνται πολύ διαφορετικά ποσοστά κέρδους, ἀνάλογα μέ τή διαφορετική ὀργανική σύνθεση τῶν μαζῶν τοῦ κεφαλαίου πού ἔχουν τοποθετηθεῖ σ' αὐτές. Τό κεφάλαιο, ὅμως, ἀποσύρεται ἀπό τή

[1*] ἀντίστοιχα.

σφαίρα μέ χαμηλό ποσοστό κέρδους καί ρίχνεται σέ ἄλλες, πού ἀποφέρουν μεγαλύτερο κέρδος. Μέ αὐτή τήν ἀκατάπαυστη μετανάστευσή του, μέ δυό λόγια, μέ τήν κατανομή του ἀνάμεσα στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς, ἀνάλογα μέ τήν ἄνοδο ἐδῶ ἤ τήν πτώση ἐκεῖ τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, τό κεφάλαιο ἐπιφέρει μιά τέτια σχέση τῆς προσφορᾶς πρός τή ζήτηση, πού στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς τό μέσο κέρδος γίνεται τό ἴδιο καί ἔτσι οἱ ἀξίες μετατρέπονται σέ τιμές παραγωγῆς. Τό κεφάλαιο πετυχαίνει τόσο περισσότερο αὐτή τήν ἐξίσωση, ὅσο ἀνώτερη εἶναι ἡ κεφαλαιοκρατική ἀνάπτυξη σέ μιά δοσμένη ἐθνική κοινωνία, δηλαδή ὅσο περισσότερο οἱ συνθῆκες τῆς δοσμένης χώρας εἶναι προσαρμοσμένες στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς. Μέ τήν πρόοδο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἀναπτύσσονται καί οἱ ὅροι της. Ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή ὑποτάσσει στόν εἰδικό της χαρακτήρα καί στούς ἐσωτερικούς της νόμους, τό σύνολο τῶν κοινωνικῶν προϋποθέσεων, στά πλαίσια τῶν ὁποίων συντελεῖται τό προτσές τῆς παραγωγῆς.

Ἡ διαρκής ἐξίσωση τῶν διαρκῶς ἀναφυόμενων ἀνισοτήτων συντελεῖται τόσο πιό γρήγορα: 1) ὅσο πιό κινητό εἶναι τό κεφάλαιο, δηλαδή, ὅσο πιό εὔκολα μπορεῖ νά μεταφέρεται ἀπό τή μιά σφαίρα στήν ἄλλη καί ἀπό τό ἕνα μέρος στό ἄλλο, 2) ὅσο πιό γρήγορα μπορεῖ ἡ ἐργατική δύναμη νά ρίχνεται ἀπό τή μιά σφαίρα στήν ἄλλη καί ἀπό τό ἕνα τοπικό κέντρο παραγωγῆς στό ἄλλο. Τό πρῶτο σημεῖο προϋποθέτει πλήρη ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου στό ἐσωτερικό τῆς κοινωνίας καί παραμέριση ὅλων τῶν μονοπωλίων, ἐκτός ἀπό τά φυσικά μονοπώλια, δηλαδή τῶν μονοπωλίων πού προκύπτουν ἀπό τόν ἴδιο τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς. Προϋποθέτει ἀκόμα τήν ἀνάπτυξη τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος, πού συγκεντρώνει τήν σκόρπια μάζα τοῦ διαθέσιμου κοινωνικοῦ κεφαλαίου καί τό ἀντιπαραθέτει στούς ξεχωριστούς κεφαλαιοκράτες — προϋποθέτει, τέλος τήν ὑποταγή τῶν διαφόρων σφαιρῶν παραγωγῆς σέ κεφαλαιοκράτες. Αὐτό τό τελευταῖο συμπεριλαβαινόταν ἤδη στήν προϋπόθεσή μας, ὅταν παραδεχτήκαμε ὅτι πρόκειται γιά μετατροπή τῶν ἀξιῶν σέ τιμές παραγωγῆς σέ ὅλες τίς σφαῖρες, στίς ὁποῖες ἡ παραγωγή ἀσκεῖται μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο. Αὐτή ἡ ἴδια ἡ ἐξίσωση, ὅμως, σκοντάφτει σέ μεγαλύτερα ἐμπόδια, ὅταν πολυάριθμες καί μαζικές σφαῖρες παραγωγῆς, πού ἀσκοῦνται μέ μή κεφαλαιοκρατικό τρόπο (λ.χ. ἡ γεωργία πού ἀσκεῖται ἀπό μικροαγρότες), παρεισδύουν ἀνάμεσα στίς κεφαλαιοκρατικές ἐπιχειρήσεις καί μπλέκονται μ' αὐτές. Τέλος, τό πρῶτο σημεῖο προϋποθέτει μεγάλη πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ. Τό δεύτερο προϋποθέτει τήν κατάργηση ὅλων τῶν νόμων, πού ἐμποδίζουν τούς ἐργάτες νά μετακινοῦνται ἀπό τή μιά σφαίρα παραγωγῆς στήν ἄλλη ἤ ἀπό ἕνα τοπικό κέντρο παραγωγῆς σέ ἕνα ὁποιοδήποτε ἄλλο. Τήν ἀδιαφορία τοῦ ἐργάτη ὡς πρός τό περιεχόμενο τῆς δουλιᾶς του. Τήν ὅσο τό δυνατό ἀναγωγή τῆς ἐργασίας σέ ὅλες τίς σφαῖρες παραγωγῆς σέ ἁπλή ἐργασία. Τήν ἀπαλλαγή τῶν ἐργατῶν ἀπό κάθε ἐπαγγελματική προκατάληψη. Τέλος καί ἰδίως προϋποθέτει τήν ὑποταγή τοῦ ἐργάτη στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς. Ἡ παραπέρα ἀνάπτυξη τοῦ θέματος ἀνήκει στήν εἰδική μελέτη τοῦ συναγωνισμοῦ.

Ἀπό ὅσα εἰπώθηκαν προκύπτει ὅτι ὁ κάθε ξεχωριστός κεφαλαιοκράτης, καθώς καί τό σύνολο ὅλων τῶν κεφαλαιοκρατῶν κάθε ξεχωριστῆς σφαίρας παραγωγῆς, συμμετέχει ὄχι ἁπλῶς ἀπό γενική ταξική συμπάθεια, ἀλλά ἄμεσα οἰκονομικά, στήν ἐκμετάλλευση τῆς συνολικῆς ἐργατικῆς τάξης ἀπό τό συνολικό κεφάλαιο καί στή διαμόρφωση τοῦ βαθμοῦ αὐτῆς τῆς ἐκμετάλλευσης, γιατί, ἄν προϋποθέσουμε δοσμένους ὅλους τούς ἄλλους ὅρους, μαζί καί τήν ἀξία τοῦ προκαταβλημένου συνολικοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, τό μέσο ποσοστό κέρδους ἐξαρτιέται ἀπό τόν βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς συνολικῆς ἐργασίας ἀπό τό συνολικό κεφάλαιο.

Τό μέσο κέρδος συμπίπτει μέ τή μέση ὑπεραξία, πού παράγει τό κεφάλαιο ἀνά 100 μονάδες του, καί σχετικά μέ τήν ὑπεραξία εἶναι ἐκ τῶν προτέρων αὐτονόητα, ὅσα εἰπώθηκαν λίγο πιό πάνω. Ὅσο γιά τό μέσο κέρδος προστίθεται μόνο ἡ ἀξία τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου, σάν ἕνας ἀπό τούς καθοριστικούς παράγοντες τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Πράγματι, τό ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον πού δείχνει ἕνας κεφαλαιοκράτης, ἤ τό κεφάλαιο μιᾶς καθορισμένης σφαίρας παραγωγῆς γιά τήν ἐκμετάλλευση τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολοῦνται ἄμεσα ἀπ' αὐτόν, περιορίζεται στό ὅτι μπορεῖ νά βγάλει ἕνα ἔκτακτο κέρδος, ἕνα κέρδος πού ξεπερνάει τό μέσο κέρδος, εἴτε μέ ἐξαιρετική ὑπερεργασία, εἴτε μέ μείωση τῶν μισθῶν κάτω ἀπό τό μέσο ὅρο, εἴτε ἀκόμα μέ ἐξαιρετικά ὑψηλή παραγωγικότητα τῆς χρησιμοποιούμενης ἐργασίας. Ἐξάλλου, ἕνας κεφαλαιοκράτης, πού στή σφαίρα παραγωγῆς του δέν θά χρησιμοποιοῦσε καθόλου μεταβλητό κεφάλαιο καί, ἑπομένως, καθόλου ἐργάτες (κάτι πού πράγματι ἀποτελεῖ ὑπερβολική προϋπόθεση), θά ἐνδιαφερόταν ἐξίσου γιά τήν ἐκμετάλλευση τῆς ἐργατικῆς τάξης ἀπό τό κεφάλαιο καί θά ἔβγαζε ἐξίσου τό κέρδος του ἀπό ἀπλήρωτη ὑπερεργασία. ὅπως θά τό ἔβγαζε περίπου καί ἕνας κεφαλαιοκράτης, ὁ ὁποῖος (πρόκειται

πάλι γιά ὑπερβολική προϋπόθεση) θά χρησιμοποιοῦσε μόνο μεταβλητό κεφάλαιο, πού θά δαπανοῦσε, δηλαδή, ὁλόκληρο τό κεφάλαιό του σέ μισθωτή ἐργασία. Ὁ βαθμός ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, ὅμως, ἐξαρτιέται, μέ δοσμένη τή διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, ἀπό τή μέση ἔνταση τῆς ἐργασίας καί, μέ δοσμένη τήν ἔνταση τῆς ἐργασίας, ἀπό τή διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Ἀπό τό βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας ἐξαρτιέται τό ὕψος τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας, ἄρα, μέ δοσμένη τή συνολική μάζα τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, ἀπό τόν βαθμό αὐτό ἐξαρτιέται τό μέγεθος τῆς ὑπεραξίας, ἑπομένως καί τό μέγεθος τοῦ κέρδους. Τό ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον πού, σέ διάκριση ἀπό τό συνολικό κεφάλαιο, ἔχει τό κεφάλαιο μιᾶς σφαίρας παραγωγῆς γιά τήν ἐκμετάλλευση τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολοῦνται εἰδικά ἀπό αὐτό, τό ἔχει, σέ διάκριση ἀπό τή σφαίρα του, ὁ ξεχωριστός κεφαλαιοκράτης γιά τήν ἐκμετάλλευση τῶν προσωπικά ἀπό αὐτόν ἐκμεταλλευόμενων ἐργατῶν.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, κάθε ξεχωριστή σφαίρα τοῦ κεφαλαίου καί κάθε ξεχωριστός κεφαλαιοκράτης ἐνδιαφέρεται ἐξίσου γιά τήν παραγωγικότητα τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, πού χρησιμοποιεῖ τό συνολικό κεφάλαιο, γιατί ἀπό αὐτήν ἐξαρτιῶνται δυό πράγματα: Πρῶτο, ἡ μάζα τῶν ἀξιῶν χρήσης, μέ τίς ὁποῖες ἐκφράζεται τό μέσο κέρδος. Καί αὐτό ἔχει διπλή σημασία, ἐφόσον τό κέρδος χρησιμεύει καί σάν ποσό γιά συσσώρευση νέου κεφαλαίου, καί σάν ποσό εἰσοδήματος γιά κατανάλωση. Δεύτερο, τό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ προκαταβλημένου συνολικοῦ κεφαλαίου (τοῦ σταθεροῦ καί τοῦ μεταβλητοῦ), πού, μέ δοσμένο τό μέγεθος τῆς ὑπεραξίας ἤ τοῦ κέρδους ὅλης τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν, καθορίζει τό ποσοστό τοῦ κέρδους ἤ τό κέρδος γιά ἕνα καθορισμένο ποσό κεφαλαίου. Ἡ ἰδιαίτερη παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας σέ μιά ξεχωριστή σφαίρα παραγωγῆς ἤ σέ μιά ἀτομική ξεχωριστή ἐπιχείρηση αὐτῆς τῆς σφαίρας, ἐνδιαφέρει μόνο τούς κεφαλαιοκράτες πού συμμετέχουν ἄμεσα σ' αὐτήν, ἐφόσον κάνει ἱκανή τήν ξεχωριστή σφαίρα σέ σύγκριση μέ τό συνολικό κεφάλαιο, ἤ τόν ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη σέ σύγκριση μέ τήν σφαίρα του νά βγάζουν ἔκτακτο κέρδος.

Ἔχουμε λοιπόν ἐδῶ τήν μαθηματικά ἀκριβή ἀπόδειξη, γιατί οἱ κεφαλαιοκράτες, πού τόσο στό συναγωνισμό μεταξύ τους ἀποδείχνονται ψευτοαδέρφια πού ἀλληλοτρώγονται, ἀποτελοῦν ἀληθινή μασωνική ἀδελφότητα ἔναντι στό σύνολο τῆς ἐργατικῆς τάξης.

Ἡ τιμή παραγωγῆς συμπεριλαβαίνει τό μέσο κέρδος. Τῆς δώσαμε τό ὄνομα: τιμή παραγωγῆς. Στήν πραγματικότητα εἶναι αὐτό τό, ἴδιο, πού ὁ Α. Σμίθ τό ὀνομάζει natural price[1*], ὁ Ρικάρντο price of production, cost of production[2*], οἱ φυσιοκράτες prix nécessaire[3*] — χωρίς κανένας τους νά ἔχει ἀναπτύξει τή διαφορά τῆς τιμῆς παραγωγῆς ἀπό τήν ἀξία. Τῆς δώσαμε τό ὄνομα αὐτό γιατί ἀποτελεῖ μόνιμο ὅρο τῆς προσφορᾶς καί τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος κάθε ξεχωριστῆς σφαίρας παραγωγῆς[33] Καταλαβαίνει κανείς ἐπίσης, γιατί οἱ ἴδιοι οἰκονομολόγοι, οἱ ὁποῖοι ἐναντιώθηκαν στόν καθορισμό τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων ἀπό τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού περιέχεται σ' αὐτά, μιλᾶνε πάντα γιά τίς τιμές παραγωγῆς σάν κέντρα, γύρω ἀπό τά ὁποῖα κυμαίνονται οἱ ἀγοραῖες τιμές. Μποροῦν νά ἐπιτρέπουν στόν ἑαυτό τους νά μιλᾶνε ἔτσι, γιατί ἡ τιμή παραγωγῆς ἀποτελεῖ μιά ἤδη ἐντελῶς ἐξωτερικευμένη καί ἀπό πρώτη ματιά παράλογη μορφή τῆς ἐμπορευματικῆς ἀξίας, μιά μορφή, ὅπως ἐμφανίζεται στό συναγωνισμό, καί πού γι' αὐτό ὑπάρχει στή συνείδηση τοῦ κεφαλαιοκράτη τῆς σειρᾶς, ἑπομένως καί στή συνείδηση τοῦ ἀγοραίου οἰκονομολόγου.

Ἀπό ὅσα ἀναπτύξαμε, προέκυψε, μέ ποιόν τρόπο ἡ ἀγοραία ἀξία (καί ὅσα εἰπώθηκαν σχετικά μ' αὐτήν, ἰσχύουν, μέ τούς ἀπαραίτητους περιορισμούς, γιά τήν τιμή παραγωγῆς) συμπεριλαβαίνει ἕνα πρόσθετο κέρδος γιά τούς παραγωγούς τῆς κάθε ξεχωριστῆς σφαίρας παραγωγῆς, πού παράγουν κάτω ἀπό τούς καλύτερους ὅρους. Ἄν ἐξαιρεθοῦν γενικά οἱ περιπτώσεις κρίσεων καί ὑπερπαραγωγῆς, αὐτό ἰσχύει γιά ὅλες τίς ἀγοραῖες τιμές, ὅσο κι ἄν ἀποκλίνουν ἀπό τίς ἀγοραῖες ἀξίες ἤ ἀπό τίς ἀγοραῖες τιμές παραγωγῆς, γιατί ἡ ἀγοραία τιμή συμπεριλαβαίνει τήν προϋπόθεση ὅτι γιά τά ἐμπορεύματα τοῦ ἴδιου εἴδους πληρώνεται ἡ ἴδια τιμή, παρ' ὅλο πού αὐτά μπορεῖ νά ἔχουν παραχθεῖ κάτω ἀπό πολύ διαφορετικούς ἀτομικούς ὅρους καί ἑπομένως μπορεῖ νά ἔχουν πολύ διαφορετικές τιμές κόστους. (Ἐδῶ δέν μιλᾶμε γιά τά πρόσθετα κέρδη, πού εἶναι συνέπεια τῶν μονοπωλίων, μέ τή συνηθισμένη ἔννοια τῆς λέξης — τῶν τεχνητῶν καί φυσικῶν μονοπωλίων).

---

[33] Malthus.
«Principles of Political Economy». London 1836, p. 77 and sq.:

[1*] φυσική τιμή — [2*] τιμή παραγωγῆς, κόστος παραγωγῆς — [3*] ἀναγκαία τιμή.

Ἐξάλλου, ἕνα πρόσθετο κέρδος μπορεῖ ὡστόσο νά προκύψει ἀκόμα, στήν περίπτωση πού ὁρισμένες σφαῖρες παραγωγῆς εἶναι σέ θέση νά ἀποφύγουν τή μετατροπή τῶν ἐμπορευματικῶν τους ἀξιῶν σέ τιμές παραγωγῆς καί, ἑπομένως, τήν ἀναγωγή τῶν κερδῶν τους στό μέσο κέρδος. Στό τμῆμα τούτου τοῦ Βιβλίου, πού θά ἀφορᾶ τή γαιοπρόσοδο, θά ἐξετάσουμε τήν παραπέρα διαμόρφωση τῶν δύο αὐτῶν μορφῶν τοῦ πρόσθετου κέρδους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΔΕΚΑΤΟ

Ἐπιδράσεις τῶν γενικῶν διακυμάνσεων τοῦ μισθοῦ ἐργασίας στίς τιμές παραγωγῆς

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ μέση σύνθεση τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου εἶναι $80_\sigma + 20_\mu$ καί τό κέρδος 20%. Στήν περίπτωση αὐτή τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας εἶναι 100%. Μιά γενική αὔξηση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας — ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἀμετάβλητοι — θά σημαίνει μείωση τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας. Γιά τό μέσο κεφάλαιο τό κέρδος καί ἡ ὑπεραξία συμπίπτουν. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὁ μισθός ἐργασίας αὐξάνει κατά 25%. Ἡ ἴδια μάζα ἐργασίας, πού γιά νά μπεῖ σέ κίνηση κόστιζε 20, κοστίζει τώρα 25. Ἑπομένως, στή θέση τοῦ $80_\sigma + 20_\mu + 20_\kappa$ ἔχουμε τώρα μιά ἀξία περιστροφῆς $80_\sigma + 25_\mu + 15_\kappa$. Ἡ ἐργασία πού τέθηκε σέ κίνηση ἀπό τό μεταβλητό κεφάλαιο ἐξακολουθεῖ, ὅπως καί πρίν, νά παράγει ἕνα ποσό ἀξίας = 40. Ἄν τό μ αὐξηθεῖ ἀπό 20 σέ 25, τότε τό περίσσευμα υ καί ἀντίστοιχα τό κ εἶναι τώρα μόνο = 15. Τό κέρδος 15 σέ σχέση μέ τό 105 εἶναι = $14^2/_7$%, καί αὐτό θά ἦταν τό νέο μέσο ποσοστό κέρδους. Καί ἐπειδή ἡ τιμή παραγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων πού παράγει τό μέσο κεφάλαιο συμπίπτει μέ τήν ἀξία τους, δέν θά εἶχε ἀλλάξει ἡ τιμή παραγωγῆς αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων. Ἄρα, ἡ αὔξηση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας θά προκαλοῦσε μέν μείωση τοῦ κέρδους, δέν θά προκαλοῦσε ὅμως ἀλλαγή στήν ἀξία καί στήν τιμή τῶν ἐμπορευμάτων.

Προηγούμενα, ὅταν τό μέσο κέρδος ἦταν 20, ἡ τιμή παραγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων, πού εἶχαν παραχθεῖ στή διάρκεια μιᾶς περιόδου περιστροφῆς, ἦταν ἴση μέ τήν τιμή κόστους τους σύν ἕνα κέρδος 20% τό ὁποῖο προστίθεται σ' αὐτή τήν τιμή κόστους, δηλαδή $= \tau + \tau\kappa = \tau + \frac{20\,\tau}{100}$, ὅπου τό τ εἶναι μεταβλητό μέγεθος, διαφορετικό, ἀνάλογα μέ τήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς πού μπαίνουν στά ἐμπορεύματα, καί ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τῆς φθορᾶς πού μεταβιβάζει στό προϊόν τό πάγιο κεφάλαιο, πού χρησιμοποιήθηκε γιά τήν παρα-

γωγή αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων. Τώρα ἡ τιμή παραγωγῆς θά ἦταν $\tau + \frac{14^2/_7\ \tau}{100}$.

Ἄς πάρουμε τώρα πρῶτα ἕνα κεφάλαιο, πού ἡ σύνθεσή του εἶναι χαμηλότερη ἀπό τήν ἀρχική τοῦ μέσου κοινωνικοῦ κεφαλαίου, πού ἦταν $80_\sigma + 20_\mu$ (πού ἔχει τώρα ἀλλάξει σέ $76^4/_{21\sigma} + 23^{17}/_{21\mu}$) — λ.χ. τό κεφάλαιο $50_\sigma + 50_\mu$. Ἄν γιά λόγους ἁπλούστευσης παραδεχτοῦμε ὅτι ὅλο τό πάγιο κεφάλαιο μπῆκε ὑπό μορφή φθορᾶς στό ἐτήσιο προϊόν, καί ὅτι ὁ χρόνος περιστροφῆς εἶναι ὁ ἴδιος, ὅπως στήν περίπτωση I, τότε ἡ τιμή παραγωγῆς τοῦ ἐτήσιου προϊόντος ἀνερχόταν ἐδῶ πρίν ἀπό τήν αὔξηση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας σέ $50_\sigma + 50_\mu + 20_\kappa = 120$. Μιά αὔξηση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας κατά 25% δίνει γιά τήν ἴδια ποσότητα ἐργασίας, πού τέθηκε σέ κίνηση, μιά αὔξηση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου ἀπό 50 σέ $62^1/_2$. Ἄν τό ἐτήσιο προϊόν πουλιόταν τώρα στήν προηγούμενη τιμή παραγωγῆς, πού ἦταν 120, θά εἴχαμε $50_\sigma + 62^1/_{2\mu} + 7^1/_{2\kappa}$, ἐπομένως τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας θά ἦταν $6^2/_3$%. Τό νέο μέσο ποσοστό κέρδους εἶναι ὅμως $14^2/_7$% καί ἐπειδή ὑποθέτουμε ὅτι ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι ἔμειναν οἱ ἴδιοι, θά πρέπει καί τό κεφάλαιο αὐτό τῶν $50_\sigma + 62^1/_{2\mu}$ νά βγάλει αὐτό τό κέρδος. Ἕνα κεφάλαιο $112^1/_2$ βγάζει ὅμως, μέ ποσοστό κέρδους $14^2/_7$ ἕνα κέρδος $16^1/_{14}$. Ἡ τιμή παραγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων πού ἔχουν παραχθεῖ ἀπό αὐτό εἶναι λοιπόν τώρα $50_\sigma + 62^1/_{2\mu} + 16^1/_{14\kappa} = 128^8/_{14}$. Ἔτσι, λόγω τῆς αὔξησης τῶν μισθῶν κατά 25%, ἔχει ἐδῶ αὐξηθεῖ ἡ τιμή παραγωγῆς τῆς ἴδιας ποσότητας τοῦ ἴδιου ἐμπορεύματος ἀπό 120 σέ $128^8/_{14}$, δηλαδή πάνω ἀπό 7%.

Ἄς πάρουμε, ἀντίστροφα, μιά σφαίρα παραγωγῆς μέ σύνθεση ἀνώτερη ἀπό τή σύνθεση τοῦ μέσου κεφαλαίου, λ.χ. τό κεφάλαιο $92_\sigma + 8_\mu$. Τό ἀρχικό μέσο κέρδος εἶναι λοιπόν καί ἐδῶ = 20, καί ἄν πάλι ὑποθέσουμε, ὅτι ὅλο τό πάγιο κεφάλαιο μπαίνει στό ἐτήσιο προϊόν καί ὅτι εἶναι ἴδιος ὁ χρόνος περιστροφῆς, ὅπως στίς περιπτώσεις I καί II, τότε ἡ τιμή παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι καί ἐδῶ = 120.

Λόγω τῆς αὔξησης τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας κατά 25%, αὐξάνει τό μεταβλητό κεφάλαιο πού δαπανᾶται γιά τήν ἴδια ποσότητα ἐργασίας ἀπό 8 σέ 10 καί ἡ τιμή κόστους τῶν ἐμπορευμάτων ἀπό 100 σέ 102. Ἐνῶ τό μέσο ποσοστό κέρδους ἔπεσε ἀπό 20% σέ $14^2/_7$%. Ἀλλά ἡ σχέση $100 : 14^2/_7$ εἶναι ἴση μέ τή σχέση $102 : 14^4/_7$. Τό κέρδος πού ἀναλογεῖ στό 102 εἶναι λοιπόν $14^4/_7$. Καί γι' αὐτό τό

συνολικό προϊόν πουλιέται πρός $\tau + \tau\kappa' = 102 + 14^4/_7 = 116^4/_7$. Ἑπομένως, ἡ τιμή παραγωγῆς ἔπεσε ἀπό 120 σέ $116^4/_7$, ἤ κατά $3^3/_7$.

Ἔτσι, τό ἀποτέλεσμα τῆς αὔξησης τοῦ μισθοῦ ἐργασίας κατά 25% εἶναι:

1) ὅτι γιά τό κεφάλαιο μέ μέση κοινωνική σύνθεση ἡ τιμή παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος ἔμεινε ἀναλλοίωτη,

2) ὅτι γιά τό κεφάλαιο μέ χαμηλότερη σύνθεση, ἡ τιμή παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος ἀνέβηκε, ἄν καί ὄχι στήν ἴδια ἀναλογία πού ἔπεσε τό κέρδος,

3) ὅτι γιά τό κεφάλαιο μέ ἀνώτερη σύνθεση ἡ τιμή παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος ἔπεσε, ἄν καί ὄχι στήν ἴδια ἀναλογία μέ τό κέρδος.

Ἐπειδή ἡ τιμή παραγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων, πού παράγονται ἀπό τό κεφάλαιο μέ μέση σύνθεση, ἔμεινε ἡ ἴδια, ἴση μέ τήν ἀξία τοῦ προϊόντος, ἔμεινε τό ἴδιο καί τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν παραγωγῆς τῶν προϊόντων ὅλων τῶν κεφαλαίων, ἴσο μέ τό ἄθροισμα τῶν ἀξιῶν πού ἔχουν παραχθεῖ ἀπό τό συνολικό κεφάλαιο. Ἡ ἄνοδος, ἀπό τή μιά, καί ἡ πτώση, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἰσοσταθμίζονται γιά τό συνολικό κεφάλαιο στό ἐπίπεδο τοῦ μέσου κοινωνικοῦ κεφαλαίου.

Ἄν ἡ τιμή παραγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων στό παράδειγμα II ἀνεβαίνει καί στό παράδειγμα III πέφτει, τότε ἤδη αὐτή καί μόνο ἡ ἀντίθετη ἐπενέργεια πού προκαλεῖται ἀπό τήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας, ἤ ἀπό τή γενική ἄνοδο τοῦ μισθοῦ ἐργασίας δείχνουν, ὅτι ἐδῶ δέν μπορεῖ νά πρόκειται γιά ἀποζημίωση τοῦ κεφαλαιοκράτη γιά τήν αὔξηση τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας μέ τήν αὔξηση τῆς τιμῆς, γιατί στό III δέν εἶναι δυνατό ἡ πτώση τῆς τιμῆς παραγωγῆς νά ἀποζημιώνει τόν κεφαλαιοκράτη γιά τήν πτώση τοῦ κέρδους καί γιατί στό παράδειγμα II ἡ αὔξηση τῆς τιμῆς δέν ἐμποδίζει τήν πτώση τοῦ κέρδους. Πιό σωστά, καί στίς δυό περιπτώσεις, καί ἐκεῖ πού ἡ τιμή ἀνεβαίνει καί ἐκεῖ πού πέφτει, τό κέρδος εἶναι τό ἴδιο μέ τό κέρδος τοῦ μέσου κεφαλαίου, ὅπου ἡ τιμή ἔμεινε ἀμετάβλητη. Εἶναι καί γιά τό II καί γιά τό III τό ἴδιο μέσο κέρδος, πού ἔχει πέσει κατά $5^5/_7$, δηλαδή κατά 25% καί κάτι. Ἀπό ὅλα αὐτά ἀπορρέει ὅτι, ἄν δέν ἀνέβαινε ἡ τιμή στό II καί ἄν δέν ἔπεφτε στό III, ὁ κεφαλαιοκράτης τοῦ II θά πουλοῦσε κάτω, καί τοῦ III πάνω ἀπό τό νέο πεσμένο μέσο κέρδος. Αὐτό καθεαυτό εἶναι καθαρό ὅτι, ἀνάλογα μέ τό ἄν διατίθεται τό 50, τό 25 ἤ τό 10 τοῖς ἑκατό τοῦ κεφαλαίου γιά τήν πληρωμή τῆς ἐργασίας, μιά αὔξηση τῶν μισθῶν πρέπει νά ἐπηρεάσει πολύ διαφορετικά αὐτόν πού ἔχει δαπανήσει

γιά μισθούς ἐργασίας τό $^1/_{10}$, ἀπό αὐτόν πού ἔχει δαπανήσει τό $^1/_4$ ἤ τό $^1/_2$ τοῦ κεφαλαίου του. Ἀνάλογα μέ τό ἄν ἡ σύνθεση τοῦ δοσμένου κεφαλαίου εἶναι κάτω ἤ πάνω ἀπό τήν κοινωνική μέση σύνθεσή του, ἡ ὕψωση τῶν τιμῶν παραγωγῆς, ἀπό τή μιά μεριά, ἤ ἡ πτώση τους, ἀπό τήν ἄλλη, γίνεται μόνο γιά νά ἐξισωθεῖ τό κέρδος του μέ τό νέο πεσμένο μέσο κέρδος.

Πῶς τώρα μιά γενική πτώση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας καί μιά ἀντίστοιχη μέ αὐτήν γενική ἄνοδος τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, ἑπομένως καί τῶν μέσων κερδῶν, θά ἐπενεργοῦσε πάνω στίς τιμές παραγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων, πού εἶναι τό προϊόν κεφαλαίων, τά ὁποῖα στή σύνθεσή τους ἀποκλίνουν σέ ἀντίθετες κατευθύνσεις ἀπό τήν μέση κοινωνική σύνθεση τοῦ κεφαλαίου; Δέν ἔχουμε παρά νά ἀντιστρέψουμε ἁπλῶς ὅσα ἀναπτύξαμε πιό πάνω γιά νά βροῦμε τό ἀποτέλεσμα (πού δέν τό ἐξετάζει ὁ Ρικάρντο).

Ι. Κεφάλαιο μέ μέση σύνθεση $= 80_\sigma + 20_\mu = 100$. Ποσοστό τῆς ὑπεραξίας $= 100\%$. Τιμή παραγωγῆς = ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος $= 80_\sigma + 20_\mu + 20_\kappa = 120$. Ποσοστό τοῦ κέρδους $= 20\%$. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὁ μισθός ἐργασίας ἔπεσε κατά τό ἕνα τέταρτο. Ἔτσι, τό ἴδιο σταθερό κεφάλαιο μπαίνει σέ κίνηση ἀπό 15_μ ἀντί ἀπό 20_μ. Ἑπομένως ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος $= 80_\sigma + 15_\mu + 25_\kappa = 120$. Ἡ ποσότητα τῆς ἐργασίας πού παρήγαγε τό μ, μένει ἀμετάβλητη, μόνο πού ἡ καινούργια ἀξία πού δημιουργήθηκε ἀπό τήν ἐργασία μοιράζεται διαφορετικά ἀνάμεσα στόν κεφαλαιοκράτη καί στούς ἐργάτες. Ἡ ὑπεραξία αὐξήθηκε ἀπό 20 σέ 25 καί τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας ἀπό $\frac{20}{20}$ σέ $\frac{25}{15}$, δηλαδή ἀπό 100% σέ $166^2/_3\%$. Τό κέρδος γιά ἕνα κεφάλαιο 95 εἶναι τώρα $= 25$, δηλαδή τό ποσοστό τοῦ κέρδους στά $100 = 26^6/_{19}$. Ἡ νέα ποσοστιαία σύνθεση τοῦ κεφαλαίου εἶναι τώρα $84^4/_{19\sigma} + 15^{15}/_{19\mu} = 100$.

ΙΙ. Κεφάλαιο μέ κατώτερη σύνθεση. Ἀρχική σύνθεση ὅπως πιό πάνω: $50_\sigma + 50_\mu$. Μέ τήν πτώση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας κατά τό $^1/_4$ τό μ περιορίζεται σέ $37^1/_2$ καί, ἑπομένως, τό συνολικό προκαταβλημένο κεφάλαιο σέ $50_\sigma + 37^1/_{2\mu} = 87^1/_2$. Ἄν χρησιμοποιήσουμε σ' αὐτό τό νέο ποσοστό τοῦ κέρδους $26^6/_{19}\%$, τότε ἔχουμε: $100 : 26^6/_{19} = 87^1/_2 : 23^1/_{38}$. Ἡ ἴδια μάζα ἐμπορευμάτων πού κόστιζε πρίν 120, κοστίζει τώρα $87^1/_2 + 23^1/_{38} = 110^{10}/_{19}$. Πτώση τῆς τιμῆς κατά 10 περίπου.

ΙΙΙ. Κεφάλαιο μέ ἀνώτερη σύνθεση. Ἀρχική σύνθεση: $92_\sigma + 8_\mu = 100$. Ἡ πτώση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας κατά τό $^1/_4$ κατεβάζει

τό 8_μ σέ 6_μ καί τό συνολικό κεφάλαιο σέ 98. Ἄρα, $100 : 26^6/_{19} = 98 : 25^{15}/_{19}$. Ἡ τιμή παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος πού ἦταν προηγούμενα $100 + 20 = 120$, εἶναι τώρα, ὕστερα ἀπό τήν πτώση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας $98 + 25^{15}/_{19} = 123^{15}/_{19}$, δηλαδή αὐξήθηκε σχεδόν κατά 4.

Βλέπουμε, λοιπόν, ὅτι δέν ἔχει κανείς, παρά νά ἐπαναλάβει τήν ἴδια ἀνάπτυξη, ὅπως καί προηγούμενα, σέ ἀντίστροφη ὅμως κατεύθυνση καί μέ τίς ἀπαραίτητες ἀλλαγές. Βλέπουμε ὅτι μιά γενική πτώση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας ἔχει σάν ἀποτέλεσμα μιά γενική αὔξηση τῆς ὑπεραξίας, τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας καί, ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἴδιοι, τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, ἄν καί ἐκφρασμένου σέ ἄλλη ἀναλογία, μιά πτώση τῶν τιμῶν παραγωγῆς γιά τά ἐμπορεύματα, πού ἔχουν παραχθεῖ ἀπό κεφάλαια μέ χαμηλότερη σύνθεση, καί μιά ἄνοδο τῶν τιμῶν παραγωγῆς γιά τά ἐμπορεύματα, πού ἔχουν παραχθεῖ ἀπό κεφάλαια μέ ἀνώτερη σύνθεση. Ἕνα ἀποτέλεσμα, ἀκριβῶς ἀντίθετο ἀπό ἐκεῖνο πού προέκυψε ἀπό τή γενική αὔξηση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας[34]. Καί στίς δυό περιπτώσεις — τῆς αὔξησης καί τῆς μείωσης τοῦ μισθοῦ ἐργασίας — προϋποθέσαμε ὅτι ἡ διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας μένει ἡ ἴδια, ὅπως μένουν ἴδιες καί οἱ τιμές ὅλων τῶν ἀπαραίτητων μέσων συντήρησης. Ἔτσι, ἡ πτώση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας εἶναι ἐδῶ δυνατή μόνο, ἄν ὁ μισθός βρισκόταν προηγούμενα πάνω ἀπό τήν κανονική τιμή τῆς ἐργασίας ἤ ἄν τώρα συμπιεστεῖ κάτω ἀπό αὐτήν. Τό πῶς τά πράγματα τροποποιοῦνται, ὅταν ἡ αὔξηση ἤ ἡ πτώση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας προέρχεται ἀπό μιά ἀλλαγή στήν ἀξία, ἄρα καί στήν τιμή παραγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων, πού μπαίνουν συνήθως στήν κατανάλωση τοῦ ἐργάτη, θά τό ἐξετάσουμε ἐνμέρει παραπέρα στό τμῆμα τούτου τοῦ Βιβλίου πού ἀσχολεῖται μέ τή γαιοπρόσοδο. Ὡστόσο, πρέπει ἐδῶ νά παρατηρήσουμε μιά γιά πάντα τά ἑξῆς:

Ἄν ἡ αὔξηση ἤ ἡ πτώση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας προέρχεται ἀπό

---

31 Εἶναι ἐξαιρετικά παράδοξο ὅτι ὁ Ρικάρντο1* (πού φυσικά ἐξετάζει μέ διαφορετικό τρόπο τά πράγματα ἀπ' ὅ,τι ἔγινε ἐδῶ, γιατί δέν καταλάβαινε τήν ἐξίσωση τῶν ἀξιῶν σέ τιμές παραγωγῆς) δέν σκέφτηκε οὔτε αὐτό, ἀλλά ἐξέτασε μόνο τήν πρώτη περίπτωση, τήν αὔξηση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας καί τήν ἐπίδρασή της στίς τιμές παραγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων. Καί τό servum pecus imitatorum,[42] δέν τό προχώρησε τόσο μέ τό μυαλό του, ὥστε νά κάνει ἀκόμα καί αὐτή τήν στόν ἀνώτερο βαθμό αὐτονόητη καί πράγματι ταυτολογική ἐφαρμογή στήν πράξη.

1* Βλέπε D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition, London 1821, p. 36 — 41.

τήν ἀλλαγή τῆς ἀξίας τῶν ἀπαραίτητων μέσων συντήρησης, τότε μπορεῖ νά γίνει μιά τροποποίηση τῶν ὅσων εἰπώθηκαν πιό πάνω, ἐφόσον τά ἐμπορεύματα, πού ἡ ἀλλαγή τῆς τιμῆς τους αὐξάνει ἤ ἐλαττώνει τό μεταβλητό κεφάλαιο, μπαίνουν ἐπίσης καί στό σταθερό κεφάλαιο σάν στοιχεῖα συγκρότησής του καί γι' αὐτό δέν ἐπηρεάζουν μόνο τό μισθό ἐργασίας. Ἐφόσον ὅμως ἐπηρεάζουν μόνο τό μισθό ἐργασίας, ἡ ὥς τώρα ἀνάπτυξή μας περιέχει ὅλα, ὅσα μποροῦν νά εἰπωθοῦν σχετικά μέ τό ζήτημα αὐτό.

Σ' ὅλο αὐτό τό κεφάλαιο ὑποθέσαμε σάν δοσμένο γεγονός τή διαμόρφωση τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους, τοῦ μέσου κέρδους, ἄρα καί τή μετατροπή τῶν ἀξιῶν σέ τιμές παραγωγῆς. Ἔμπαινε μόνο τό ἐρώτημα, πῶς ἐπιδρᾶ μιά γενική αὔξηση ἤ ἐλάττωση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας πάνω στίς τιμές παραγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων, πού προϋποτέθηκαν δοσμένες. Πρόκειται γιά ἕνα πολύ δευτερεῦον ζήτημα, σέ σύγκριση μέ τά ὑπόλοιπα σπουδαῖα σημεῖα πού πραγματευτήκαμε στό τμῆμα αὐτό τοῦ Βιβλίου. Πρόκειται ὅμως γιά τό μοναδικό ἀπό τά ζητήματα πού θίχτηκαν ἐδῶ καί πού πραγματεύεται ὁ Ρικάρντο, καί αὐτό μάλιστα μονόπλευρα καί μέ ἐλλείψεις, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω.[43]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΩΔΕΚΑΤΟ

Προσθῆκες

I. Αἰτίες πού συνεπάγονται μιά ἀλλαγή στήν τιμή παραγωγῆς

Ἡ τιμή παραγωγῆς ἑνός ἐμπορεύματος μπορεῖ νά ἀλλάξει μόνο ἀπό δυό αἰτίες:

Πρῶτο. Ἀλλάζει τό γενικό ποσοστό κέρδους. Αὐτό εἶναι δυνατό μόνο μέ τόν ὅρο ὅτι ἀλλάζει τό μέσο ποσοστό τῆς ἴδιας τῆς ὑπεραξίας, ἤ, ὅταν τό μέσο ποσοστό τῆς ὑπεραξίας μένει ἴδιο, ἀλλάζει ἡ σχέση τοῦ συνολικοῦ ποσοῦ τῆς ἰδιοποιημένης ὑπεραξίας πρός τό συνολικό ποσό τοῦ προκαταβλημένου κοινωνικοῦ κεφαλαίου.

Ἐφόσον, ἡ ἀλλαγή τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας δέν ὀφείλεται στή συμπίεση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας κάτω, ἤ στήν ἄνοδό του πάνω ἀπό τό κανονικό ὕψος του — καί τέτιου εἴδους κινήσεις πρέπει νά θεωροῦνται σάν διακυμάνσεις τοῦ μισθοῦ ἐργασίας — μπορεῖ ἡ ἀλλαγή αὐτή νά ἐπισυμβεῖ μόνο, εἴτε γιατί ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἔπεσε, εἴτε γιατί ἀνέβηκε. Καί τό ἕνα καί τό ἄλλο εἶναι ἐξίσου ἀδύνατο νά γίνουν, χωρίς ἀλλαγή στήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας πού παράγει μέσα συντήρησης, δηλαδή χωρίς ἀλλαγή στήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων πού μπαίνουν στήν κατανάλωση τοῦ ἐργάτη.

Ἤ ἀκόμα ἀλλάζει ἡ σχέση τοῦ συνόλου τῆς ἰδιοποιημένης ὑπεραξίας πρός τό προκαταβλημένο συνολικό κεφάλαιο τῆς κοινωνίας. Ἐπειδή ἐδῶ ἡ ἀλλαγή δέν ξεκινάει ἀπό τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, πρέπει νά ξεκινάει ἀπό τό συνολικό κεφάλαιο, καί μάλιστα ἀπό τό σταθερό του μέρος. Ἡ μάζα τοῦ τελευταίου, ἐξεταζόμενη ἀπό τεχνική ἄποψη, μεγαλώνει ἤ μικραίνει, ἀνάλογα μέ τήν ἐργατική δύναμη πού ἀγοράστηκε ἀπό τό μεταβλητό κεφάλαιο. Ἔτσι, ἡ μάζα τῆς ἀξίας τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου αὐξάνει ἤ ἐλαττώνεται μέ τήν αὔξηση ἤ τή μείωση τῆς ἴδιας τῆς μάζας του. Ἑπομένως, αὐξάνει ἤ μειώνεται ἐπίσης ἀνάλογα μέ τή μάζα τῆς ἀξίας τοῦ μεταβλητοῦ κεφα-

λαίου. Ἄν ἡ ἴδια ἐργασία θέτει σέ κίνηση περισσότερο σταθερό κεφάλαιο, τότε ἡ ἐργασία ἔγινε παραγωγικότερη. Στήν ἀντίθετη περίπτωση ἔγινε τό ἀντίθετο. Δηλαδή ἔγινε ἀλλαγή στήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας καί πρέπει νάχει συντελεστεῖ μιά ἀλλαγή στήν ἀξία ὁρισμένων ἐμπορευμάτων.

Καί στίς δυό περιπτώσεις, λοιπόν, ἰσχύει ὁ παρακάτω νόμος: Ἄν ἀλλάξει ἡ τιμή παραγωγῆς ἑνός ἐμπορεύματος, ἐξαιτίας μιᾶς ἀλλαγῆς στό γενικό ποσοστό κέρδους, τότε μπορεῖ μέν νά μείνει ἀμετάβλητη ἡ δική του ἀξία, ὅμως πρέπει νάχει συντελεστεῖ μιά ἀλλαγή ἀξίας σέ ἄλλα ἐμπορεύματα.

Δεύτερο. Ὅταν τό γενικό ποσοστό κέρδους μένει ἀμετάβλητο. Τότε ἡ τιμή παραγωγῆς ἑνός ἐμπορεύματος μπορεῖ νά ἀλλάξει μόνον ἄν ἀλλάξει ἡ δική του ἀξία, ἄν ἀπαιτεῖται τώρα περισσότερη ἤ λιγότερη ἐργασία ἀπό πρίν γιά τήν ἀναπαραγωγή του, ἐπειδή ἄλλαξε ἡ παραγωγικότητα εἴτε τῆς ἐργασίας πού παράγει τό ἴδιο τό ἐμπόρευμα στήν τελική του μορφή, εἴτε τῆς ἐργασίας πού παράγει τά ἐμπορεύματα πού μπαίνουν στήν παραγωγή του. Ἡ τιμή παραγωγῆς τοῦ βαμβακεροῦ νήματος μπορεῖ νά πέσει, εἴτε ἐπειδή τό ἀκατέργαστο βαμβάκι παράγεται πιό φτηνά, εἴτε ἐπειδή ἡ δουλειά τοῦ νηματουργοῦ ἔγινε πιό παραγωγική, γιατί χρησιμοποιοῦνται καλύτερες μηχανές.

Ἡ τιμή παραγωγῆς, ὅπως δείξαμε πιό πάνω, εἶναι $= \tau + \varkappa$, δηλαδή τιμή κόστους σύν κέρδος. Αὐτό ὅμως εἶναι $= \tau + \tau\varkappa'$, ὅπου τό τ, ἡ τιμή κόστους, εἶναι ἕνα ἀκαθόριστο μέγεθος, πού ἀλλάζει στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς καί εἶναι παντοῦ ἴση μέ τήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ καί μεταβλητοῦ κεφαλαίου, τό ὁποῖο ἔχει ξοδευτεῖ στήν παραγωγή τοῦ ἐμπορεύματος, καί ὅπου τό $\varkappa'$ εἶναι τό ὑπολογισμένο σέ ἑκατοστά μέσο ποσοστό κέρδους. Ἄν $\tau = 200$ καί $\varkappa' = 20\%$, τότε ἡ τιμή παραγωγῆς $\tau + \tau\varkappa' = 200 + 200^{20}/_{100} = 200 + 40 = 240$. Εἶναι φανερό, ὅτι αὐτή ἡ τιμή παραγωγῆς μπορεῖ νά μένει ἡ ἴδια, παρ' ὅλο πού ἀλλάζει ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων.

Ὅλες οἱ ἀλλαγές στήν τιμή παραγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων ἀνάγονται σέ τελευταία ἀνάλυση σέ μιά ἀλλαγή τῆς ἀξίας, ὅλες, ὅμως, οἱ ἀλλαγές στήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων δέν εἶναι ἀπαραίτητο νά ἐκφράζονται μέ μιά ἀλλαγή τῆς τιμῆς παραγωγῆς, γιατί ἡ τιμή παραγωγῆς δέν καθορίζεται μόνο ἀπό τήν ἀξία τοῦ δοσμένου ἐμπορεύματος, ἀλλά ἀπό τή συνολική ἀξία ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων. Ἑπομένως, ἡ ἀλλαγή στό ἐμπόρευμα Α μπορεῖ νά ἰσοσταθμιστεῖ μέ μιά ἀντίθετη ἀλλαγή τοῦ ἐμπορεύματος Β, ἔτσι πού μένει ἴδια ἡ γενική σχέση.

ΙΙ. Τιμή παραγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων ἀπό κεφάλαια μέσης σύνθεσης

Εἴδαμε πῶς ἡ ἀπόκλιση τῶν τιμῶν παραγωγῆς ἀπό τίς ἀξίες προέρχεται:

1) ἀπό τό ὅτι στήν τιμή κόστους ἑνός ἐμπορεύματος προστίθεται τό μέσο κέρδος καί ὄχι ἡ ὑπεραξία πού περιέχεται σ' αὐτό.

2) ἀπό τό ὅτι ἡ τιμή παραγωγῆς ἑνός ἐμπορεύματος, πού ἀποκλίνει ἀπό τήν ἀξία του, μπαίνει σάν στοιχεῖο στήν τιμή κόστους ἄλλων ἐμπορευμάτων, ἔτσι πού στήν τιμή κόστους ἑνός ἐμπορεύματος μπορεῖ νά περιέχεται μιά ἀπόκλιση ἀπό τήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς πού καταναλώθηκαν ἀπό αὐτό, ἐκτός ἀπό τήν ἀπόκλιση, πού γιά τό ἴδιο αὐτό ἐμπόρευμα προκύπτει ἀπό τή διαφορά ἀνάμεσα στό μέσο κέρδος καί στήν ὑπεραξία.

Ἄρα, εἶναι δυνατόν, ἀκόμα καί σέ ἐμπορεύματα, πού παράγονται ἀπό κεφάλαια μέ μέση σύνθεση, ἡ τιμή παραγωγῆς νά ἀποκλίνει ἀπό τό σύνολο τῆς ἀξίας τῶν στοιχείων, ἀπό τά ὁποῖα ἀποτελεῖται αὐτό τό συστατικό μέρος τῆς τιμῆς παραγωγῆς τους. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ μέση σύνθεση εἶναι $80_\sigma + 20_\mu$. Εἶναι λοιπόν δυνατόν, στά πραγματικά κεφάλαια πού ἔχουν αὐτήν τή σύνθεση, τό 80_σ νά εἶναι μεγαλύτερο ἤ μικρότερο ἀπό τήν ἀξία τοῦ σ, τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, γιατί αὐτό τό σ ἀποτελεῖται ἀπό ἐμπορεύματα, πού ἡ τιμή παραγωγῆς τους ἀποκλίνει ἀπό τήν ἀξία τους. Ἐπίσης μποροῦσε τό 20_μ νά ἀποκλίνει ἀπό τήν ἀξία του, ἄν στήν κατανάλωση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας μπαίνουν ἐμπορεύματα, πού ἡ τιμή παραγωγῆς τους διαφέρει ἀπό τήν ἀξία τους, δηλαδή, ἄν ὁ ἐργάτης γιά νά ξαναγοράσει αὐτά τά ἐμπορεύματα (γιά νά τά ἀναπληρώσει) χρειάζεται νά δουλέψει περισσότερο ἤ λιγότερο χρόνο ἐργασίας, ἄρα νά πραγματοποιήσει περισσότερη ἤ λιγότερη ἐργασία, ἀπό ὅ,τι θά χρειαζόταν ἄν οἱ τιμές παραγωγῆς τῶν ἀναγκαίων μέσων συντήρησης συμπίπτανε μέ τίς ἀξίες τους.

Ὡστόσο, αὐτή ἡ δυνατότητα δέν ἀλλάζει ἀπολύτως καθόλου τήν ὀρθότητα τῶν θέσεων πού διατυπώθηκαν γιά τά ἐμπορεύματα πού ἔχουν παραχθεῖ ἀπό κεφάλαια μέ μέση σύνθεση. Τό ποσό τοῦ κέρδους, πού ἀναλογεῖ σ' αὐτά τά ἐμπορεύματα, εἶναι ἴσο μέ τό ποσό τῆς ὑπεραξίας πού περιέχεται σ' αὐτά τά ἴδια. Λογουχάρη, στό πιό πάνω κεφάλαιο μέ τή σύνθεση $80_\sigma + 20_\mu$ τό σημαντικό γιά τόν καθορισμό τῆς ὑπεραξίας δέν εἶναι τό ἄν οἱ ἀριθμοί αὐτοί ἀποτελοῦν ἐκφράσεις τῶν πραγματικῶν ἀξιῶν, ἀλλά τό πῶς σχετίζονται

μεταξύ τους, συγκεκριμένα ὅτι τό μ = τό $^1/_5$ τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου καί τό σ = τά $^4/_5$. Ἄν συμβαίνει αὐτό, ὅπως ὑποθέσαμε πιό πάνω, ἡ ὑπεραξία πού ἔβγαλε τό μ εἶναι ἴση μέ τό μέσο κέρδος. Ἀπό τήν ἄλλη, ἐπειδή ἡ ὑπεραξία εἶναι ἴση μέ τό μέσο κέρδος, ἡ τιμή παραγωγῆς εἶναι = τιμή κόστους + κέρδος = τ + κ = τ + υ, στήν πράξη εἶναι δηλαδή ἴση μέ τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος. Μ' ἄλλα λόγια, μιά αὔξηση ἤ μείωση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας ἀφήνει στήν περίπτωση αὐτή τήν τ + κ τό ἴδιο ἀμετάβλητη, ὅπως θά ἄφηνε ἀμετάβλητη τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος καί προκαλεῖ μόνο μιά ἀντίστοιχη ἀντίστροφη κίνηση, μιά ἐλάττωση ἤ αὔξηση στήν πλευρά τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Ἄν δηλαδή, λόγω αὔξησης ἤ ἐλάττωσης τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας ἄλλαζε ἐδῶ ἡ τιμή τῶν ἐμπορευμάτων, τότε τό ποσοστό τοῦ κέρδους σ' αὐτές τίς σφαῖρες μέ μέση σύνθεση τοῦ κεφαλαίου θά βρισκόταν πάνω ἤ κάτω ἀπό τό ἐπίπεδό του στίς ἄλλες σφαῖρες. Μόνο ὅσο μένει ἀμετάβλητη ἡ τιμή τῶν ἐμπορευμάτων, ἡ σφαίρα μέ μέση σύνθεση διατηρεῖ τό ἐπίπεδο τοῦ κέρδους της ἴδιο μέ τῶν ἄλλων σφαιρῶν. Ἔτσι, στή σφαίρα αὐτή τά πράγματα γίνονται ἔτσι, σάν νά πουλιοῦνταν τά προϊόντα της στίς πραγματικές τους ἀξίες. Ἄν δηλαδή τά ἐμπορεύματα πουλιοῦνται στίς πραγματικές τους ἀξίες, εἶναι φανερό ὅτι, μέ ἀμετάβλητους τούς ἄλλους ὅρους, ἡ αὔξηση ἤ ἡ ἐλάττωση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας προκαλεῖ μιά ἀντίστοιχη ἐλάττωση ἤ αὔξηση τοῦ κέρδους, ὄχι ὅμως καί ἀλλαγή τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων καί ὅτι, κάτω ἀπό ὁποιεσδήποτε συνθῆκες, ἡ αὔξηση ἤ ἡ ἐλάττωση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας δέν μπορεῖ νά θίξει ποτέ τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, ἀλλά πάντα τό μέγεθος τῆς ὑπεραξίας.

III. Οἱ λόγοι πού ὁ κεφαλαιοκράτης ἐπιδιώκει τήν ἀντιστάθμιση

Εἴπαμε ὅτι ὁ συναγωνισμός ἐξισώνει τά ποσοστά τοῦ κέρδους τῶν διαφόρων σφαιρῶν παραγωγῆς καί δημιουργεῖ τό μέσο ποσοστό κέρδους καί, ἀκριβῶς μ' αὐτό τόν τρόπο, μετατρέπει τίς ἀξίες τῶν προϊόντων αὐτῶν τῶν διαφόρων σφαιρῶν σέ τιμές παραγωγῆς. Καί αὐτό μάλιστα γίνεται μέ τήν ἀκατάπαυστη μεταφορά κεφαλαίου ἀπό τή μιά σφαίρα στήν ἄλλη, σ' αὐτήν, πού στή δοσμένη στιγμή τό κέρδος βρίσκεται πάνω ἀπό τό μέσο ἐπίπεδο. Ἐδῶ πρέπει ὡστόσο νά παίρνονται ὑπόψη οἱ διακυμάνσεις τοῦ κέρδους, πού συνδέονται μέ τήν ἐναλλαγή τῶν παχιῶν μέ τά ἰσχνά χρόνια, πού διαδέχονται τό

ἕνα τό ἄλλο σέ ἕναν δοσμένο κλάδο τῆς βιομηχανίας καί σέ μιά δοσμένη χρονική περίοδο. Αὐτή ἡ ἀδιάλειπτη μετανάστευση καί παλινόστηση τοῦ κεφαλαίου, πού συντελεῖται ἀνάμεσα στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς, προκαλεῖ ἀνιοῦσες καί κατιοῦσες κινήσεις τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, πού λίγο-πολύ ἰσοφαρίζονται ἀμοιβαία καί γι' αὐτό ἔχουν τήν τάση νά ἀναγάγουν παντοῦ τό ποσοστό τοῦ κέρδους στό ἴδιο κοινό καί γενικό ἐπίπεδο.

Αὐτή ἡ κίνηση τῶν κεφαλαίων προκαλεῖται πάντα σέ πρώτη γραμμή ἀπό τή στάθμη τῶν ἀγοραίων τιμῶν, πού ἐδῶ ἀνεβάζουν τά κέρδη πάνω ἀπό τό γενικό ἐπίπεδο τοῦ μέσου ὅρου, ἐκεῖ ὅμως τά συμπιέζουν κάτω ἀπό τό ἐπίπεδο αὐτό. Γιά τήν ὥρα δέν παίρνουμε ἀκόμα ὑπόψη τό ἐμπορικό κεφάλαιο, μέ τό ὁποῖο δέν ἔχουμε ἀκόμα ἐδῶ καμιά δουλιά καί πού, ὅπως δείχνουν οἱ παροξυσμοί τῆς κερδοσκοπίας, πού ξεσποῦν ξαφνικά πάνω σέ ὁρισμένα προτιμόμενα ἀπό τή ζήτηση εἴδη, μπορεῖ μέ ἐξαιρετική ταχύτητα νά ἀποσέρνει μάζες κεφαλαίου ἀπό τόν ἕνα κλάδο ἐπιχειρήσεων καί μέ τήν ἴδια ταχύτητα νά τίς ρίχνει σ' ἕναν ἄλλο κλάδο. Ἀλλά, στήν κάθε σφαίρα τῆς καθεαυτό παραγωγῆς — βιομηχανία, γεωργία, ὀρυχεῖα κλπ. — ἡ μεταφορά κεφαλαίου ἀπό τή μιά σφαίρα στήν ἄλλη παρουσιάζει σημαντικές δυσκολίες, ἰδιαίτερα ἐξαιτίας τοῦ ὑπάρχοντος πάγιου κεφαλαίου. Ἐπιπλέον ἡ πείρα δείχνει πώς, ὅταν ἕνας κλάδος τῆς βιομηχανίας, λ.χ. ἡ βαμβακοβιομηχανία, γιά ἕνα χρονικό διάστημα ἀποφέρει ἐξαιρετικά ὑψηλά κέρδη, ὁ ἴδιος κλάδος ἔπειτα, σέ ἄλλο χρονικό διάστημα, ἀποφέρει ἕνα πολύ μικρό κέρδος ἤ ἀφήνει ἀκόμα καί ζημία, ἔτσι πού σέ ἕνα ὁρισμένο κύκλο ἀπό χρόνια τό μέσο κέρδος μένει περίπου τό ἴδιο, ὅπως καί στούς ἄλλους κλάδους. Καί τό κεφάλαιο διδάσκεται γρήγορα νά ὑπολογίζει αὐτή τήν πείρα.

Ἐκεῖνο, ὅμως, πού *δέν* δείχνει ὁ συναγωνισμός εἶναι ὁ ἀξιακός καθορισμός πού ἐξουσιάζει τήν κίνηση τῆς παραγωγῆς, εἶναι οἱ ἀξίες πού κρύβονται πίσω ἀπό τίς τιμές παραγωγῆς καί πού τίς καθορίζουν σέ τελευταία ἀνάλυση. Ἀντίθετα, ὁ συναγωνισμός δείχνει: 1) τά μέσα κέρδη, πού εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ὀργανική σύνθεση τοῦ κεφαλαίου στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς, ἄρα καί ἀπό τή μάζα τῆς ζωντανῆς ἐργασίας, πού τήν ἰδιοποιεῖται ἕνα δοσμένο κεφάλαιο σέ μιά δοσμένη σφαίρα ἐκμετάλλευσης, 2) τήν ἄνοδο καί τήν πτώση τῶν τιμῶν παραγωγῆς, ἐξαιτίας τῆς ἀλλαγῆς στό ὕψος τοῦ μισθοῦ ἐργασίας — ἕνα φαινόμενο, πού ἀπό πρώτη ματιά ἀντιφάσκει πέρα γιά πέρα μέ τήν ἀξιακή σχέση τῶν ἐμπο-

ρευμάτων, 3) τίς διακυμάνσεις τῶν ἀγοραίων τιμῶν, πού τή μέση ἀγοραία τιμή τῶν ἐμπορευμάτων σέ μιά δοσμένη χρονική περίοδο τήν ἀνάγουν ὄχι στήν ἀγοραία *ἀξία*, ἀλλά σέ μιά πολύ διαφορετική ἀγοραία τιμή παραγωγῆς, πού ἀποκλίνει ἀπό αὐτήν τήν ἀγοραία ἀξία. Ὅλα αὐτά τά φαινόμενα *φαίνεται* νά ἀντιφάσκουν τόσο μέ τόν καθορισμό τῆς ἀξίας ἀπό τό χρόνο ἐργασίας, ὅσο καί μέ τή φύση τῆς ὑπεραξίας πού ἀποτελεῖται ἀπό ἀπλήρωτη ὑπερεργασία. *Στό συναγωνισμό λοιπόν φαίνονται ὅλα στρεβλωμένα.* Ἡ ἕτοιμη πιά μορφή τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων, ὅπως προβάλλει στήν ἐπιφάνεια, στήν πραγματική της ὕπαρξη, ἑπομένως καί στίς ἀντιλήψεις, μέ τίς ὁποῖες οἱ φορεῖς καί οἱ παράγοντες αὐτῶν τῶν σχέσεων προσπαθοῦν νά τίς κατανοήσουν, εἶναι πολύ διαφορετικές καί πραγματικά στρεβλωμένες καί ἀντιφατικές στήν ἐσωτερική τους οὐσιαστική, ὅμως συγκαλυμένη βασική μορφή, καί ἀπό τό ἀντίστοιχο μ' αὐτήν νόημα.

Παρακάτω: Ὅταν ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή ἔχει φθάσει ἕναν ὁρισμένο βαθμό ἀνάπτυξης, ἡ ἐξίσωση τῶν διαφόρων ποσοστῶν κέρδους τῶν ξεχωριστῶν σφαιρῶν παραγωγῆς σέ ἕνα γενικό ποσοστό κέρδους, δέν συντελεῖται καθόλου μόνο μέ τό παιχνίδι τῆς προσέλκυσης καί τῆς ἀπώθησης, μέ τό ὁποῖο οἱ ἀγοραῖες τιμές προσελκύουν ἤ ἀπωθοῦν κεφάλαιο. Ὅταν πιά σταθεροποιηθοῦν ἐπί ἕνα χρονικό διάστημα οἱ μέσες τιμές καί οἱ ἀντίστοιχες μ' αὐτές ἀγοραῖες τιμές, οἱ ξεχωριστοί κεφαλαιοκράτες ἀποκτοῦν *συνείδηση* τοῦ γεγονότος ὅτι σ' αὐτή τήν ἐξίσωση ἐξισώνονται *καθορισμένες διαφορές*, ἔτσι πού τίς περιλαβαίνουν ἀμέσως στούς ἀμοιβαίους τους λογαριασμούς. Στήν ἀντίληψη τῶν κεφαλαιοκρατῶν ζοῦν οἱ διαφορές αὐτές καί ὑπολογίζονται ἀπό αὐτούς σάν λόγοι γιά ἰσοφάριση.

Ἡ βασική ἀντίληψη ἐδῶ εἶναι τό ἴδιο τό μέσο κέρδος, ἡ ἀντίληψη ὅτι τά κεφάλαια ἴσου μεγέθους σέ ἴσα χρονικά διαστήματα πρέπει νά ἀποφέρουν ἴσα σέ μέγεθος κέρδη. Στή βάση της βρίσκεται μέ τή σειρά της ἡ ἀντίληψη, ὅτι τό κεφάλαιο κάθε σφαίρας παραγωγῆς πρέπει ἀνάλογα μέ τό μέγεθός του, νά συμμετέχει στήν ἰδιοποίηση τῆς συνολικῆς ὑπεραξίας, πού τό συνολικό κεφάλαιο ἐκθλίβει ἀπό τούς ἐργάτες, ἤ ὅτι κάθε ξεχωριστό κεφάλαιο πρέπει νά θεωρεῖται σάν ἕνα ἁπλό κομμάτι τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου καί ὁ κάθε κεφαλαιοκράτης πράγματι σάν μέτοχος τῆς συνολικῆς ἐπιχείρησης, ὁ ὁποῖος, ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τοῦ μεριδίου του στό συνολικό κεφάλαιο, συμμετέχει στό συνολικό κέρδος.

Σ' αὐτή τήν ἀντίληψη στηρίζεται σέ συνέχεια ὁ λογαριασμός τοῦ

κεφαλαιοκράτη, ὁ ὁποῖος, ὅταν λ.χ. ἕνα κεφάλαιο περιστρέφεται πιό σιγά, εἴτε γιατί τό ἐμπόρευμα μένει περισσότερο χρόνο στό προτσές τῆς παραγωγῆς, εἴτε γιατί πρέπει νά πουληθεῖ σέ μακρυνές ἀγορές, ὑπολογίζει ὡστόσο τό κέρδος πού τοῦ διαφεύγει γιά τούς λόγους αὐτούς καί ἀποζημιώνεται γι' αὐτό μέ μιά προσαύξηση στήν τιμή. Ἤ, ἀκόμα, ὅτι οἱ ἐπενδύσεις κεφαλαίων, πού εἶναι ἐκτεθειμένες σέ μεγαλύτερους κινδύνους, λ.χ. οἱ τοποθετήσεις στή ναυτιλία, εἰσπράττουν ἐπίσης μιά ἀποζημίωση μέ τή μορφή προσαύξησης στίς τιμές. Ἀπό τότε πού, μαζί μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ἀναπτύχθηκε καί τό σύστημα ἀσφάλισης, ὁ κίνδυνος ἔγινε πράγματι ἴσος γιά ὅλες τίς σφαῖρες παραγωγῆς (βλέπε Κόρμπετ).[44] Οἱ ἐπιχειρήσεις πού ὑπόκεινται σέ μεγαλύτερους κινδύνους πληρώνουν ὡστόσο μεγαλύτερα ἀσφάλιστρα καί ἀποζημιώνονται γι' αὐτό, προσαυξάνοντας τίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων τους. Στήν πράξη ὅλα αὐτά καταλήγουν στό νά ὑπολογίζεται κάθε περιστατικό, τό ὁποῖο κάνει μιά ἐπένδυση κεφαλαίου — καί, μέσα σέ ὁρισμένα ὅρια, ὅλες οἱ ἐπενδύσεις θεωροῦνται ἐξίσου ἀναγκαῖες — νά εἶναι λιγότερο καί μιά ἄλλη περισσότερο ἐπικερδής, σάν ἕνας μιά γιά πάντα ἰσχύων λόγος γιά ἀποζημίωση, χωρίς νά χρειάζεται ξανά καί ξανά τήν ἐπέμβαση τοῦ συναγωνισμοῦ γιά ν' ἀποδείξει ὅτι εἶναι δικαιολογημένο ἕνα τέτιο κίνητρο ἤ ἕνας τέτιος ὑπολογισμός. Μόνο πού ὁ κεφαλαιοκράτης ξεχνᾶ — ἤ μᾶλλον δέν βλέπει, γιατί ὁ συναγωνισμός δέν τοῦ τό δείχνει αὐτό — πώς ὅλοι αὐτοί οἱ λόγοι γιά ἰσοφάριση, πού ἐπιβλήθηκαν ἀπό τούς κεφαλαιοκράτες μεταξύ τους, κατά τόν ἀμοιβαῖο ὑπολογισμό τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων τῶν διαφόρων κλάδων τῆς παραγωγῆς, ὀφείλονται ἁπλῶς στό ὅτι ὅλοι, ἀνάλογα μέ τό κεφάλαιό τους, ἀπαιτοῦν ἴσο μερίδιο ἀπό τήν κοινή λεία, δηλαδή ἀπό τή συνολική ὑπεραξία. Ἐπειδή τό κέρδος πού εἰσπράττουν οἱ κεφαλαιοκράτες εἶναι διαφορετικό ἀπό τήν ὑπεραξία πού ἐκθλίβουν οἱ ἴδιοι ἀπό τούς ἐργάτες, *φαίνεται* μᾶλλον σ' αὐτούς ὅτι οἱ λόγοι τους γιά ἰσοφάριση δέν ἀποβλέπουν στήν ἐξίσωση τῆς συμμετοχῆς τους στή συνολική ἀξία, ἀλλά ὅτι *δημιουργοῦν οἱ ἴδιοι τό κέρδος*, μιά καί τό κέρδος προέρχεται ἁπλούστατα ἀπό τήν ἔτσι ἤ ἀλλιῶς αἰτιολογημένη προσαύξηση στήν τιμή κόστους τῶν ἐμπορευμάτων.

Κατά τά ἄλλα, ἰσχύει καί γιά τό μέσο κέρδος, ὅσα εἰπώθηκαν στό κεφ. VII, σελ. 116[1*] σχετικά μέ τίς ἀντιλήψεις τοῦ κεφα-

[1*] Βλέπε σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 175—176.

λαιοκράτη γιά τήν πηγή τῆς ὑπεραξίας. Ἐδῶ τό πρόβλημα μπαίνει διαφορετικά μόνο, ἐφόσον μέ δοσμένη τήν ἀγοραία τιμή τῶν ἐμπορευμάτων καί μέ δοσμένο τό βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, ἡ οἰκονομία πού γίνεται στίς τιμές κόστους ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἀτομική ἐπιτηδειότητα, προσοχή κλπ. τοῦ κεφαλαιοκράτη.

ΤΜΗΜΑ ΤΡΙΤΟ

Ο ΝΟΜΟΣ ΤΗΣ ΤΑΣΗΣ ΤΟΥ ΠΟΣΟΣΤΟΥ ΤΟΥ ΚΕΡΔΟΥΣ ΝΑ ΠΕΦΤΕΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟΤΡΙΤΟ

Ὁ νόμος σάν τέτιος

Ὅταν εἶναι δοσμένος ὁ μισθός τῆς ἐργασίας καί δοσμένη ἡ διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, ἕνα μεταβλητό κεφάλαιο, λ.χ. 100, ἀντιπροσωπεύει ἕναν ὁρισμένο ἀριθμό ἐργατῶν πού τέθηκαν σέ κίνηση, εἶναι ὁ δείχτης αὐτοῦ τοῦ ἀριθμοῦ. Ἄς ὑποθέσουμε λ.χ., ὅτι 100 λίρες στερλίνες εἶναι ὁ μισθός ἐργασίας 100 ἐργατῶν, ἄς ποῦμε γιά μιά ἑβδομάδα. Ἄν αὐτοί οἱ 100 ἐργάτες δημιουργοῦν τόση ἀναγκαία ἐργασία, ὅση καί ὑπεραξία, ἄν δηλαδή ἐργάζονται κάθε μέρα τόσο χρόνο γιά τόν ἑαυτό τους, δηλαδή γιά τήν ἀναπαραγωγή τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας τους, ὅσο καί γιά τόν καπιταλιστή, δηλαδή γιά τήν παραγωγή ὑπεραξίας, τότε ἡ συνολική νέα ἀξία πού θά ἔχουν δημιουργήσει θά ἦταν = 200 λίρες στερλίνες καί ἡ ὑπεραξία πού θά ἔχουν παραγάγει θά ἔφτανε τίς 100 λίρ. στ. Τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας $\frac{υ}{μ}$ θά ἦταν = 100%. Αὐτό τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας θά ἐκφραζόταν ὡστόσο, ὅπως ἔχουμε δεῖ, μέ πολύ διαφορετικά ποσοστά κέρδους, ἀνάλογα μέ τό διαφορετικό μέγεθος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου σ, ἑπομένως καί τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου Κ, γιατί τό ποσοστό τοῦ κέρδους = $\frac{υ}{Κ}$. Μέ 100% τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας:

Ἄν τό σ = 50, τό μ = 100, τότε τό $κ' = \frac{100}{150} = 66^2/_3\%$.

Ἄν τό σ = 100, τό μ = 100, τότε τό $κ' = \frac{100}{200} = 50\%$.

Ἄν τό σ = 200, τό μ = 100, τότε τό $κ' = \frac{100}{300} = 33^1/_3\%$.

Ἄν τό σ = 300, τό μ = 100, τότε τό $κ' = \frac{100}{400} = 25\%$.

Ἄν τό σ = 400, τό μ = 100, τότε τό $κ' = \frac{100}{500} = 20\%$.

Τό ἴδιο ποσοστό ὑπεραξίας, μέ ἀμετάβλητο τόν βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, θά ἐκφραζόταν ἔτσι μέ ἕνα μειωνόμενο ποσοστό κέρδους, γιατί, μαζί μέ τήν αὔξηση τοῦ ὑλικοῦ μεγέθους τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, αὐξάνει, ἄν ὄχι στήν ἴδια ἀναλογία, καί τό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ σταθεροῦ, ἑπομένως καί τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου.

Ἄν τώρα ὑποθέσουμε παραπέρα, ὅτι αὐτή ἡ βαθμιαία ἀλλαγή στή σύνθεση τοῦ κεφαλαίου δέν γίνεται μόνο σέ ξεχωριστές σφαῖρες παραγωγῆς, ἀλλά λίγο-πολύ σέ ὅλες, ἤ, ἔστω στίς ἀποφασιστικές σφαῖρες παραγωγῆς, ὅτι λοιπόν περιλαβαίνει ἀλλαγές στήν ὀργανική μέση σύνθεση τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, πού ἀνήκει σέ μιά καθορισμένη κοινωνία, τότε πρέπει αὐτή ἡ βαθμιαία αὔξηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, σέ σχέση μέ τό μεταβλητό κεφάλαιο, νά ἔχει απαραίτητα σάν ἀποτέλεσμα *μιά βαθμιαία πτώση τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους*, ὅταν μένει ἀμετάβλητο τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας ἤ ὅταν μένει ἀμετάβλητος ὁ βαθμός ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας ἀπό τό κεφάλαιο. Ἔχει ὅμως ἀποδειχθεῖ πώς νόμος τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς εἶναι ὅτι μέ τήν ἀνάπτυξή του συντελεῖται μιά σχετική μείωση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου σέ σχέση μέ τό σταθερό κεφάλαιο, ἑπομένως καί σέ σχέση μέ τό συνολικό κεφάλαιο πού τίθεται σέ κίνηση. Αὐτό σημαίνει ἁπλῶς, ὅτι ὁ ἴδιος ἀριθμός ἐργατῶν, ἡ ἴδια ποσότητα ἐργατικῆς δύναμης πού μπορεῖ νά διαθέσει ἕνα μεταβλητό κεφάλαιο δοσμένου ἀξιακοῦ μεγέθους, χάρη στίς ἀναπτυσσόμενες στά πλαίσια τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἰδιάζουσες μέθοδες παραγωγῆς, θέτει στό ἴδιο χρονικό διάστημα σέ κίνηση, ἐπεξεργάζεται, καταναλώνει παραγωγικά μιά διαρκῶς αὐξανόμενη μάζα καθελογῆς μέσων ἐργασίας, μηχανῶν καί πάγιου κεφαλαίου, πρώτων καί βοηθητικῶν ὑλῶν, καί, ἑπομένως, ἕνα σταθερό κεφάλαιο ἑνός διαρκῶς αὐξανόμενου ἀξιακοῦ μεγέθους. Αὐτή ἡ προοδεύουσα σχετική μείωση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου σέ σχέση μέ τό σταθερό, ἑπομένως καί σέ σχέση μέ τό συνολικό κεφάλαιο, εἶναι ταυτόσημη μέ τήν προοδεύουσα ἀνώτερη ὀργανική σύνθεση τοῦ μέσου κοινωνικοῦ κεφαλαίου. Ἀποτελεῖ ἐπίσης μόνο μιά ἄλλη ἔκφραση τῆς προοδεύουσας ἀνάπτυξης τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, πού ἐκδηλώνεται ἀκριβῶς μέ τό ὅτι, χάρη στήν αὐξανόμενη γενικά χρησιμοποίηση μηχανῶν καί πάγιου κεφαλαίου, μετατρέπονται σέ προϊόντα περισσότερες πρῶτες καί βοηθητικές ὗλες ἀπό τόν ἴδιο ἀριθμό ἐργατῶν στό ἴδιο χρονικό διάστημα, δηλαδή μέ λιγότερη ἐργασία. Σ' αὐτό τό αὐξανόμενο ἀξιακό μέγεθος

τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου — παρ' ὅλο πού ἐλάχιστα μόνο ἐκφράζει τήν αὔξηση τῆς πραγματικῆς μάζας τῶν ἀξιῶν χρήσης, ἀπό τίς ὁποῖες ἀποτελεῖται ἀπό ὑλική ἄποψη τό σταθερό κεφάλαιο — ἀνταποκρίνεται ἕνα αὐξανόμενο φτήναιμα τοῦ προϊόντος. Κάθε ἕνα ἀπό τά προϊόντα, ἐξεταζόμενο αὐτό καθεαυτό, περιέχει μικρότερη ποσότητα ἐργασίας ἀπό τά προϊόντα, πού παράγονται στίς χαμηλότερες βαθμίδες τῆς παραγωγῆς, ὅπου τό κεφάλαιο πού διατέθηκε γιά ἐργασία εἶναι σχετικά ἀσύγκριτα μεγαλύτερο ἀπό τό κεφάλαιο πού διατέθηκε γιά μέσα παραγωγῆς. Ἑπομένως, ἡ σειρά πού διατυπώθηκε σάν ὑπόθεση στήν ἀρχή τούτου τοῦ κεφαλαίου, ἐκφράζει τήν πραγματική τάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Μέ τήν προοδεύουσα σχετική μείωση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου ἔναντι τοῦ σταθεροῦ, ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή δημιουργεῖ μιά αὐξανόμενη ὑψηλότερη ὀργανική σύνθεση τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, ἄμεση συνέπεια τῆς ὁποίας εἶναι, τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας νά ἐκφράζεται μέ ἕνα σταθερά μειωνόμενο γενικό ποσοστό κέρδους μέ ἀμετάβλητο, ἀκόμα καί μέ ἀνερχόμενο τόν βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας. (Θά δείξουμε πιό κάτω[1*] γιατί αὐτή ἡ μείωση δέν ἐκδηλώνεται μ' αὐτή τήν ἀπόλυτη μορφή, ἀλλά περισσότερο σάν τάση γιά προοδευτική πτώση). Ἡ αὐξανόμενη τάση τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους νά πέφτει, ἀποτελεῖ λοιπόν ἁπλῶς *μιά ἔκφραση, πού προσιδιάζει στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς*, τῆς συνεχιζόμενης ἀνάπτυξης τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας. Μ' αὐτό δέν θέλουμε νά ποῦμε, ὅτι τό ποσοστό τοῦ κέρδους δέν μπορεῖ νά πέσει προσωρινά καί ἀπό ἄλλους λόγους, ἔτσι ὅμως ἔχει ἀποδειχθεῖ σάν αὐτονόητη ἀνάγκη πού προκύπτει ἀπό τή φύση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ὅτι στήν ἀνάπτυξή του, τό γενικό μέσο ποσοστό τῆς ὑπεραξίας πρέπει νά ἐκφράζεται μέ ἕνα γενικό ποσοστό κέρδους πού πέφτει. Μιά καί ἡ μάζα τῆς χρησιμοποιούμενης ζωντανῆς ἐργασίας μειώνεται διαρκῶς σέ σχέση μέ τή μάζα τῆς ὑλοποιημένης ἐργασίας πού θέτει σέ κίνηση, τῶν μέσων παραγωγῆς πού καταναλώνονται παραγωγικά, πρέπει καί τό μέρος αὐτῆς τῆς ζωντανῆς ἐργασίας πού δέν πληρώθηκε καί πού ὑλοποιήθηκε σέ ὑπεραξία, νά βρίσκεται σέ διαρκῶς φθίνουσα σχέση πρός τό ἀξιακό μέγεθος τοῦ χρησιμοποιούμενου συνολικοῦ κεφαλαίου. Αὐτή ὅμως ἡ σχέση τῆς μάζας τῆς ὑπεραξίας πρός τήν ἀξία τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου πού χρησι-

[1*] Βλέπε τό 14ο κεφ. τούτου τοῦ τόμου.

μοποιήθηκε, ἀποτελεῖ τό ποσοστό τοῦ κέρδους, πού γιά τούς λόγους αὐτούς πρέπει διαρκῶς νά πέφτει.

Ὅσο ἁπλός κι ἄν φαίνεται ὁ νόμος αὐτός, ὕστερα ἀπό τήν ὥς τώρα ἀνάλυσή μας, ὅλη ἡ ὥς τώρα πολιτική οἰκονομία δέν κατόρθωσε νά τόν ἀνακαλύψει, ὅπως θά δοῦμε σέ ἕνα κατοπινό τμῆμα.[45] Ἔβλεπε τό φαινόμενο καί βασανιζόταν νά τό ἐξηγήσει μέ ἀντιφάσκουσες προσπάθειες. Ἔχοντας ὅμως ὑπόψη τή μεγάλη σπουδαιότητα πού ἔχει ὁ νόμος αὐτός γιά τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἀποτελεῖ τό μυστήριο, γύρω ἀπό τή λύση τοῦ ὁποίου περιστρέφεται ὅλη ἡ πολιτική οἰκονομία ἀπό τόν καιρό τοῦ Ἄνταμ Σμίθ, καί ὅτι ἡ διαφορά ἀνάμεσα στίς διάφορες σχολές ἀπό τόν καιρό τοῦ Α. Σμίθ συνίσταται στίς διάφορες προσπάθειες γιά τή λύση του. Ἄν πάλι ἀναλογιστεῖ κανείς, ὅτι παρ' ὅλο πού ἡ ὥς τώρα πολιτική οἰκονομία ψαχούλευε γύρω ἀπό τή διαφορά ἀνάμεσα στό σταθερό καί στό μεταβλητό κεφάλαιο, δέν κατάφερε, ὅμως, ποτέ νά τή διατυπώσει μέ ἀκρίβεια, ὅτι ποτέ δέν περιέγραψε τήν ὑπεραξία χωριστά ἀπό τό κέρδος καί γενικά τό κέρδος δέν τό περιέγραψε ποτέ καθαρά, σέ διάκριση ἀπό τά διάφορα αὐτοτελῆ τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο συστατικά του μέρη — ὅπως τό βιομηχανικό κέρδος, τό ἐμπορικό κέρδος, ὁ τόκος, ἡ γαιοπρόσοδος — ὅτι ποτέ δέν ἀνέλυσε ὥς τό βάθος τή διαφορά στήν ὀργανική σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, ἐπομένως καί τό σχηματισμό τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους — τότε παύει νά εἶναι αἰνιγματικό τό γεγονός ὅτι δέν πέτυχε ποτέ νά λύσει αὐτό τό αἴνιγμα.

Σκόπιμα περιγράφουμε τό νόμο αὐτό, προτοῦ περιγράψουμε τή διάσπαση τοῦ κέρδους σέ διάφορες αὐτοτελεῖς ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη κατηγορίες. Τό γεγονός ὅτι ὁ νόμος αὐτός διατυπώθηκε ἀνεξάρτητα ἀπό τή διάσπαση τοῦ κέρδους σέ διάφορα μέρη, πού περιέρχονται σέ διάφορες κατηγορίες ἀνθρώπων, ἀποδείχνει προκαταβολικά τήν ἀνεξαρτησία τοῦ νόμου στή γενικότητά του ἀπό τή διάσπαση αὐτή καί ἀπό τίς ἀμοιβαῖες σχέσεις ἀνάμεσα στίς κατηγορίες τοῦ κέρδους πού προκύπτουν ἀπό τή διάσπαση αὐτή. Τό κέρδος, γιά τό ὁποῖο μιλᾶμε ἐδῶ, εἶναι μόνον μιά ἄλλη ὀνομασία τῆς ἴδιας τῆς ὑπεραξίας, πού παρασταίνεται στή σχέση της πρός τό συνολικό κεφάλαιο, ἀντί στή σχέση της μόνο πρός τό μεταβλητό κεφάλαιο, ἀπό τό ὁποῖο πηγάζει. Ἡ πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους ἐκφράζει λοιπόν τή φθίνουσα σχέση τῆς ἴδιας τῆς ὑπεραξίας πρός τό προκαταβλημένο συνολικό κεφάλαιο καί εἶναι γι' αὐτό ἡ πτώση αὐτή ἀνεξάρτητη ἀπό ὁποιοδήποτε μοίρασμα τῆς ὑπεραξίας αὐτῆς ἀνάμεσα στίς διάφορες κατηγορίες ἀνθρώπων.

Εἴδαμε ὅτι σέ μιά ὁρισμένη βαθμίδα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀνάπτυξης, ὅταν ἡ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου σ : μ = 50 : 100, ἕνα ποσοστό τῆς ὑπεραξίας 100% ἐκφράζεται μέ ἕνα ποσοστό κέρδους $66^2/_3$% καί σέ μιά ἀνώτερη βαθμίδα, ὅταν τό σ : μ = 400 : 100, τό ἴδιο ποσοστό τῆς ὑπεραξίας ἐκφράζεται μέ ἕνα ποσοστό κέρδους μόνο 20%. Αὐτό πού ἰσχύει γιά τίς διάφορες διαδοχικές βαθμίδες ἀνάπτυξης σέ μιά χώρα, ἰσχύει καί γιά τίς διάφορες βαθμίδες ἀνάπτυξης στίς διάφορες χῶρες, πού ὑπάρχουν ταυτόχρονα ἡ μιά δίπλα στήν ἄλλη. Στήν μή ἀνεπτυγμένη χώρα, ὅπου ἡ πρώτη σύνθεση τοῦ κεφαλαίου ἀποτελεῖ τόν μέσο ὅρο, τό γενικό ποσοστό κέρδους θά ἦταν = $66^2/_3$%, ἐνῶ στή χώρα, μέ τή δεύτερη πολύ πιό ὑψηλή βαθμίδα ἀνάπτυξης, θά ἦταν 20%.

Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στά δυό ἐθνικά ποσοστά κέρδους θά μποροῦσε νά ἐξαφανισθεῖ ἤ ἀκόμα καί νά ἀντιστραφεῖ, ἄν, στή λιγότερο ἀναπτυγμένη χώρα ἡ ἐργασία ἦταν λιγότερο παραγωγική καί γι' αὐτό μιά μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας θά ἐκφραζόταν μέ μιά μικρότερη ποσότητα τοῦ ἴδιου ἐμπορεύματος, μιά μεγαλύτερη ἀνταλλαχτική ἀξία θά ἐκπροσωποῦνταν ἀπό λιγότερη ἀξία χρήσης, δηλαδή ὁ ἐργάτης θά ἔπρεπε νά ξοδέψει ἕνα μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρόνου του γιά τήν ἀναπαραγωγή τῶν δικῶν του μέσων ὕπαρξης ἤ τῆς ἀξίας τους, καί ἕνα μικρότερο μέρος τοῦ χρόνου του γιά τήν παραγωγή ὑπεραξίας, θά πρόσφερε λιγότερη ὑπερεργασία, ἔτσι πού θά ἦταν μικρότερο τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας. Ἄν, λ.χ. στή λιγότερο ἀνεπτυγμένη χώρα ὁ ἐργάτης ἐργαζόταν τά $^2/_3$ τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας γιά τόν ἑαυτό του καί τό $^1/_3$ γιά τόν κεφαλαιοκράτη, τότε, κάτω ἀπό τίς προϋποθέσεις τοῦ πιό πάνω παραδείγματος, ἡ ἴδια ἐργατική δύναμη θά πληρωνόταν μέ $133^1/_3$ καί θά πρόσφερε μόνο ἕνα περίσσευμα $66^2/_3$. Στό μεταβλητό κεφάλαιο τῶν $133^1/_3$ θά ἀντιστοιχοῦσε ἕνα σταθερό κεφάλαιο τῶν 50. Ἑπομένως, τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας θά ἦταν τώρα $66^2/_3 : 133^1/_3 = 50$% καί τό ποσοστό τοῦ κέρδους $66^2/_3 : 183^1/_3$ ἤ περίπου $36^1/_2$%.

Μιά καί ὥς τώρα δέν ἐξετάσαμε ἀκόμα τά διάφορα συστατικά μέρη, στά ὁποῖα διασπᾶται τό κέρδος καί, ἐπομένως, αὐτά δέν ὑπάρχουν ἀκόμα γιά μᾶς, σημειώνουμε προκαταβολικά τά παρακάτω, μόνο καί μόνο γιά νά ἀποφύγουμε παρεξηγήσεις. Ὅταν συγκρίνουμε χῶρες μέ διαφορετικές βαθμίδες ἀνάπτυξης — ἰδίως χῶρες μέ ἀνεπτυγμένη κεφαλαιοκρατική παραγωγή καί χῶρες, ὅπου ἡ ἐργασία δέν ἔχει ἀκόμα ὑποταχθεῖ σύμφωνα μέ τούς τύπους στό κεφάλαιο, παρ' ὅλο πού τόν ἐργάτη τόν ἐκμεταλλεύεται στήν πραγματι-

κότητα ὁ κεφαλαιοκράτης (λ.χ. στίς Ἰνδίες, ὅπου ὁ ραγιότ ἀσκεῖ τό νοικοκυριό του σάν αὐτοτελής ἀγρότης καί ἑπομένως ἡ παραγωγή του σάν τέτια δέν ὑποτάχθηκε ἀκόμα στό κεφάλαιο, παρ' ὅλο πού ὁ τοκογλύφος μπορεῖ μέ τή μορφή τοῦ τόκου νά τοῦ ἁρπάζει ὄχι μονάχα ὅλη του τήν ὑπερεργασία, ἀλλά ἀκόμα — γιά νά ἐκφραστοῦμε μέ καπιταλιστικό τρόπο — καί ἕνα μέρος τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας του) θά ἦταν μεγάλο λάθος, ἄν ἤθελε κανείς νά μετρήσει, λ.χ. τό ὕψος τοῦ ἐθνικοῦ ποσοστοῦ κέρδους μέ τό ὕψος τοῦ ἐθνικοῦ ἐπιτοκίου. Στόν τόκο ἐκεῖνο περιλαβαίνεται ὅλο τό κέρδος καί κάτι παραπάνω ἀπό τό κέρδος, ἀντί, ὅπως γίνεται στίς χῶρες μέ ἀναπτυγμένη τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ὁ τόκος νά ἀποτελεῖ μόνο ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας ἤ τοῦ κέρδους, πού ἔχουν παραχθεῖ. Ἀπό τήν ἄλλη, τό ἐπιτόκιο καθορίζεται ἐδῶ κυρίως ἀπό σχέσεις (προκαταβολές τῶν τοκογλύφων στούς μεγαλοκτηματίες, τούς κατόχους τῆς γαιοπροσόδου) πού δέν ἔχουν καμιά δουλιά μέ τό κέρδος καί πού μᾶλλον δείχνουν μόνο, σέ πιό βαθμό ὁ τοκογλύφος ἰδιοποιεῖται τή γαιοπρόσοδο.

Σέ χῶρες μέ διαφορετική βαθμίδα ἀνάπτυξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ἑπομένως καί μέ διαφορετική ὀργανική σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, μπορεῖ τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας (ὁ ἕνας ἀπό τούς παράγοντες πού καθορίζουν τό ποσοστό τοῦ κέρδους) νά εἶναι ὑψηλότερο σέ μιά ἀπό αὐτές τίς χῶρες, ὅπου ἡ κανονική ἐργάσιμη ἡμέρα εἶναι μικρότερη ἀπό μιά ἄλλη χώρα, ὅπου εἶναι μεγαλύτερη. *Πρῶτο*: Ἄν ἡ ἀγγλική 10ωρη ἐργάσιμη ἡμέρα, λόγω τῆς μεγαλύτερης ἐντατικότητάς της, εἶναι ἴση μέ τήν αὐστριακή 14ωρη ἐργάσιμη ἡμέρα, τότε μπορεῖ, μέ ἴδιο τό χωρισμό τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, 5 ὡρῶν ὑπερεργασία τῆς Ἀγγλίας νά ἀντιπροσωπεύει στήν παγκόσμια ἀγορά μεγαλύτερη ἀξία ἀπό τήν 7ωρη αὐστριακή ὑπερεργασία. *Δεύτερο*, ὅμως, μπορεῖ στήν Ἀγγλία ἕνα μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας νά ἀποτελεῖ ὑπερεργασία, ἀπό ὅ,τι στήν Αὐστρία.

Ὁ νόμος τῆς πτώσης τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, μέ τό ὁποῖο ἐκφράζεται τό ἴδιο ἤ ἀκόμα καί ἕνα αὐξανόμενο ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, σημαίνει μ' ἄλλα λόγια ὅτι: ἄν πάρουμε κάποιο καθορισμένο ποσό τοῦ μέσου κοινωνικοῦ κεφαλαίου, λ.χ. ἕνα κεφάλαιο 100, τότε ἕνα διαρκῶς μεγαλύτερο μέρος του ἀντιπροσωπεύει μέσα ἐργασίας καί ἕνα διαρκῶς μικρότερο μέρος του ἀντιπροσωπεύει ζωντανή ἐργασία. Ἐπειδή, ὅμως, ἡ συνολική μάζα ζωντανῆς ἐργασίας, πού προστίθεται στά μέσα παραγωγῆς, μειώνεται σέ σχέση μέ τήν ἀξία αὐτῶν τῶν

μέσων παραγωγῆς, μειώνεται σέ σχέση μέ τήν ἀξία τοῦ προκαταβλημένου συνολικοῦ κεφαλαίου καί ἡ ἀπλήρωτη δουλιά καί τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας μέ τό ὁποῖο ἐκφράζεται. Ἤ: ἕνα διαρκῶς μικρότερο ὑποπολλαπλάσιο τοῦ ἐπενδυόμενου συνολικοῦ κεφαλαίου μετατρέπεται σέ ζωντανή ἐργασία, καί αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού τό συνολικό αὐτό κεφάλαιο ἀπομυζάει σέ σχέση μέ τό μέγεθός του, ὅλο καί λιγότερη ὑπερεργασία, παρ' ὅλο πού μπορεῖ νά αὐξάνει ταυτόχρονα ἡ σχέση τοῦ ἀπλήρωτου μέρους τῆς χρησιμοποιούμενης ἐργασίας πρός τό πληρωμένο. Ἡ σχετική μείωση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου καί ἡ σχετική αὔξηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, μ' ὅλο πού καί τά δυό αὐξάνουν ἀπόλυτα, εἶναι, ὅπως εἴπαμε, ἁπλῶς μιά ἄλλη ἔκφραση τῆς αὐξανόμενης παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἕνα κεφάλαιο 100 ἀποτελεῖται ἀπό $80_σ + 20_μ$ καί ὅτι τό $20_μ = 20$ ἐργάτες. Ἄς ὑποθέσουμε ἀκόμα ὅτι τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας εἶναι 100%, δηλαδή οἱ ἐργάτες ἐργάζονται τή μισή μέρα γιά τόν ἑαυτό τους καί τή μισή γιά τόν κεφαλαιοκράτη. Ἄς ὑποθέσουμε ἀκόμα ὅτι σέ μιά ἄλλη, λιγότερο ἀναπτυγμένη χώρα, τό κεφάλαιο ἀποτελεῖται ἀπό $20_σ + 80_μ$ καί ὅτι τό $80_μ = 80$ ἐργάτες. Ἀλλά οἱ ἐργάτες αὐτοί τά $^2/_3$ τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας χρειάζεται νά τά ἐργάζονται γιά τόν ἑαυτό τους καί μόνο τό $^1/_3$ γιά τόν κεφαλαιοκράτη. Ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἀμετάβλητοι, τότε στήν πρώτη περίπτωση οἱ ἐργάτες παράγουν μιά ἀξία 40 καί στή δεύτερη περίπτωση 120. Τό πρῶτο κεφάλαιο παράγει $80_σ + 20_μ + 20_υ = 120$, ὁπότε τό ποσοστό τοῦ κέρδους = 20%. Τό δεύτερο κεφάλαιο παράγει $20_σ + 80_μ + 40_υ = 140$, ὁπότε τό ποσοστό τοῦ κέρδους = 40%. Εἶναι δηλαδή στή δεύτερη περίπτωση διπλάσιο ἀπό τήν πρώτη, παρ' ὅλο πού στήν πρώτη περίπτωση τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας = 100%, δηλαδή διπλάσιο ἀπό τή δεύτερη, ὅπου εἶναι μόνο 50%. Ἀντ' αὐτοῦ, ὅμως, στήν πρώτη περίπτωση ἕνα ἴσο σέ μέγεθος κεφάλαιο ἰδιοποιεῖται τήν ὑπερεργασία 20 μόνον ἐργατῶν καί στή δεύτερη 80 ἐργατῶν.

Ὁ νόμος τῆς προοδεύουσας πτώσης τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους ἤ τῆς σχετικῆς μείωσης τῆς ἰδιοποιούμενης ὑπερεργασίας σέ σχέση μέ τή μάζα τῆς ὑλοποιημένης ἐργασίας, πού τίθεται σέ κίνηση ἀπό τή ζωντανή ἐργασία, δέν ἀποκλείει καθόλου τήν αὔξηση τῆς ἀπόλυτης μάζας τῆς ἐργασίας, πού τό κοινωνικό κεφάλαιο θέτει σέ κίνηση καί ἐκμεταλλεύεται, ἑπομένως δέν ἀποκλείει καί τήν αὔξηση τῆς ἀπόλυτης μάζας τῆς ἰδιοποιούμενης ἀπό αὐτό ὑπερεργασίας. Ἀκόμα περισσότερο δέν ἀποκλείει τά κεφάλαια, πού βρίσκονται

κάτω ἀπό τή διεύθυνση ξεχωριστῶν κεφαλαιοκρατῶν, νά διευθύνουν μιά αὐξανόμενη μάζα ἐργασίας, ἄρα καί ὑπερεργασίας· ἡ τελευταία μπορεῖ νά αὐξάνει ἀκόμα καί ὅταν δέν αὐξάνει ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν πού διευθύνουν.

Ἄν πάρουμε ἕνα δοσμένο ἐργατικό πληθυσμό, λ.χ. δυό ἑκατομμυρίων, ἄν σέ συνέχεια θεωρήσουμε δοσμένες τή διάρκεια καί τήν ἐντατικότητα τῆς μέσης ἐργάσιμης ἡμέρας, καθώς καί τήν ἀμοιβή τῆς ἐργασίας, ἑπομένως καί τή σχέση ἀνάμεσα στήν ἀναγκαία ἐργασία καί στήν ὑπερεργασία, τότε ἡ συνολική ἐργασία αὐτῶν τῶν δύο ἑκατομμυρίων, καθώς καί ἡ ὑπερεργασία τους, πού ἐκφράζεται σάν ὑπεραξία, παράγει πάντα τό ἴδιο μέγεθος ἀξίας. Ὅμως, μέ τήν αὐξανόμενη μάζα τοῦ σταθεροῦ — τοῦ πάγιου καί τοῦ κυκλοφοροῦντος — κεφαλαίου, πού θέτει σέ κίνηση ἡ ἐργασία αὐτή, πέφτει ἡ σχέση αὐτοῦ τοῦ μεγέθους ἀξίας πρός τήν ἀξία αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου, πού αὐξάνει μαζί μέ τήν αὔξηση τῆς μάζας του, ἄν καί ὄχι στήν ἴδια ἀναλογία. Ἡ σχέση αὐτή, ἑπομένως καί τό ποσοστό τοῦ κέρδους, πέφτει, παρ' ὅλο πού τό κεφάλαιο ἐξακολουθεῖ, ὅπως καί προηγούμενα, νά διατάζει τήν ἴδια μάζα ζωντανῆς ἐργασίας καί νά ἀπομυζάει τήν ἴδια μάζα ὑπερεργασίας. Ἡ σχέση ἀλλάζει, ὄχι γιατί πέφτει ἡ μάζα τῆς ζωντανῆς ἐργασίας, ἀλλά γιατί αὐξάνει ἡ μάζα τῆς ὑλοποιημένης πιά ἐργασίας, πού τίθεται σέ κίνηση ἀπό αὐτήν. Ἡ μείωση εἶναι σχετική, δέν εἶναι ἀπόλυτη καί, πράγματι, δέν ἔχει καμιά δουλιά μέ τό ἀπόλυτο μέγεθος τῆς ὑπερεργασίας καί τῆς ἐργασίας πού μπῆκε σέ κίνηση. Ἡ πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους δέν προέρχεται ἀπό μιά ἀπόλυτη, ἀλλά ἀπό μιά μόνο σχετική μείωση τοῦ μεταβλητοῦ συστατικοῦ μέρους τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, ἀπό τή μείωσή του σέ σύγκριση μέ τό σταθερό συστατικό μέρος του.

Αὐτό λοιπόν πού ἰσχύει γιά μιά δοσμένη μάζα ἐργασίας καί ὑπερεργασίας, ἰσχύει καί γιά ἕναν αὐξανόμενο ἀριθμό ἐργατῶν, καί ἑπομένως, κάτω ἀπό τίς δοσμένες προϋποθέσεις, γιά μιά αὐξανόμενη μάζα τῆς ἐξουσιαζόμενης ἐργασίας γενικά, καί ἰδιαίτερα τοῦ ἀπλήρωτου μέρους της, τῆς ὑπερεργασίας. Ἄν ὁ ἐργατικός πληθυσμός αὐξηθεῖ ἀπό 2 σέ 3 ἑκατομμύρια, ἄν καί τό μεταβλητό κεφάλαιο, πού πληρώνεται μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, αὐξηθεῖ τώρα ἐπίσης ἀπό 2 ἑκατομμύρια πού ἦταν σέ 3 ἑκατομμύρια, τό δέ σταθερό κεφάλαιο ἀντίθετα αὐξηθεῖ ἀπό 4 σέ 15 ἑκατομμύρια, τότε, κάτω ἀπό τίς δοσμένες προϋποθέσεις (σταθερή ἐργάσιμη ἡμέρα καί σταθερό ποσοστό ὑπεραξίας) θά αὐξηθεῖ κατά τό ἥμισυ,

κατά 50%, ἀπό 2 σέ 3 ἑκατομμύρια ἡ μάζα τῆς ὑπερεργασίας, τῆς ὑπεραξίας. Μ' ὅλα ταῦτα, παρά τήν αὔξηση αὐτή τῆς ἀπόλυτης μάζας τῆς ὑπερεργασίας, ἑπομένως καί τῆς ὑπεραξίας κατά 50%, ἡ σχέση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου πρός τό σταθερό θά ἔπεφτε ἀπό 2 : 4 σέ 3 : 15, καί ἡ σχέση τῆς ὑπεραξίας πρός τό συνολικό κεφάλαιο θά διαμορφωνόταν ὡς ἑξῆς (σέ ἑκατομμύρια):

$$\text{I.}\quad 4_\sigma + 2_\mu + 2_\upsilon \cdot\ K = 6.\ \kappa' = 33^1/_3\%.$$

$$\text{II.}\quad 15_\sigma + 3_\mu + 3_\upsilon \cdot\ K = 18.\ \kappa' = 16^2/_3\%.$$

Ἐνῶ ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας ἀνέβηκε κατά τό μισό, τό ποσοστό τοῦ κέρδους ἔπεσε στό μισό τοῦ προηγούμενου. Τό κέρδος ὅμως δέν εἶναι παρά ἡ ὑπεραξία, ὑπολογισμένη σέ σχέση μέ τό κοινωνικό κεφάλαιο, καί ἡ μάζα τοῦ κέρδους, τό ἀπόλυτο μέγεθός του, εἶναι, ἑπομένως, ἄν ἐξεταστεῖ ἀπό τή σκοπιά ὅλης τῆς κοινωνίας, ἴσο μέ τό ἀπόλυτο μέγεθος τῆς ὑπεραξίας. Ἑπομένως, τό ἀπόλυτο μέγεθος τοῦ κέρδους, ἡ συνολική του μάζα θά εἶχε αὐξηθεῖ κατά 50%, παρά τήν τεράστια σχετική μείωση αὐτῆς τῆς μάζας τοῦ κέρδους σέ σύγκριση μέ τό προκαταβλημένο συνολικό κεφάλαιο, ἤ παρά τήν τεράστια μείωση τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Ἔτσι, ὁ ἀριθμός τῶν χρησιμοποιούμενων ἀπό τό κεφάλαιο ἐργατῶν, δηλαδή ἡ ἀπόλυτη μάζα τῆς ἐργασίας πού θέτει σέ κίνηση, ἑπομένως ἡ ἀπόλυτη μάζα τῆς ὑπερεργασίας πού ἀπομυζάει, ἑπομένως ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας πού παράγει, ἑπομένως ἡ ἀπόλυτη μάζα τοῦ κέρδους πού παράγει, *μπορεῖ* νά αὐξάνει, νά αὐξάνει μάλιστα προοδευτικά, παρά τήν προοδευτική πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Καί ὄχι μόνο *μπορεῖ* νά γίνει αὐτό. *Πρέπει* νά γίνει πάνω στή βάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς — ἄν παραβλέψουμε τίς ἐνδεχόμενες παροδικές διακυμάνσεις.

Τό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς εἶναι στήν οὐσία ταυτόχρονα προτσές συσσώρευσης. Δείξαμε πῶς, μέ τήν πρόοδο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ἡ μάζα τῆς ἀξίας, πού πρέπει ἁπλῶς νά ἀναπαραχθεῖ, νά διατηρηθεῖ, μέ τήν ἄνοδο τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας πληθαίνει καί αὐξάνει, ἀκόμα καί ὅταν μένει ἀμετάβλητη ἡ χρησιμοποιούμενη ἐργασία. Μέ τήν ἀνάπτυξη, ὅμως, τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας αὐξάνει ἀκόμα πιό πολύ ἡ μάζα τῶν παραγμένων ἀξιῶν χρήσης, ἕνα μέρος τῶν ὁποίων ἀποτελοῦν τά μέσα παραγωγῆς. Καί ἡ πρόσθετη ἐργασία, πού μέ τήν ἰδιοποίησή της μπορεῖ νά μετατραπεῖ ξανά σέ κεφάλαιο, αὐτός

ὁ πρόσθετος πλοῦτος, δέν ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἀξία, ἀλλά ἀπό τή μάζα αὐτῶν τῶν μέσων παραγωγῆς (συμπεριλαβαίνονται καί τά μέσα συντήρησης), γιατί στό προτσές τῆς ἐργασίας ὁ ἐργάτης δέν ἔχει νά κάνει μέ τήν ἀξία, ἀλλά μέ τήν ἀξία χρήσης τῶν μέσων παραγωγῆς. Ἡ ἴδια ἡ συσσώρευση καί ἡ συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου πού συνδέεται μαζί της, ἀποτελοῦν ὡστόσο οἱ ἴδιες ἕνα ὑλικό μέσο τῆς αὔξησης τῆς παραγωγικῆς δύναμης. Στήν αὔξηση αὐτή τῶν μέσων παραγωγῆς συμπεριλαβαίνεται, ὅμως, ἡ αὔξηση τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ, ἡ δημιουργία ἑνός πληθυσμοῦ ἀπό ἐργάτες, πού ν' ἀντιστοιχεῖ στό πρόσθετο κεφάλαιο, ἑνός πληθυσμοῦ ἀπό ἐργάτες μάλιστα, πού νά ξεπερνᾶ γενικά καί πάντα τίς ἀνάγκες τοῦ κεφαλαίου, ἑπομένως ἑνός ὑπερπληθυσμοῦ. Ἕνα προσωρινό περίσσευμα τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου, πάνω ἀπό τό κεφάλαιο πού ἀπαιτεῖται ἀπό τόν ἐργατικό πληθυσμό πού βρίσκεται κάτω ἀπό τίς διαταγές του, θά ἀσκοῦσε διπλή ἐπίδραση. Ἀπό τή μιά μεριά, μέ τήν αὔξηση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, ἑπομένως μέ τό μετριασμό τῶν ἐπιδράσεων πού ἀποδεκατίζουν, ἐξοντώνουν τή νέα, διάδοχη γενιά τῶν ἐργατῶν, καί μέ τή διευκόλυνση τῶν γάμων θά αὔξανε σιγά-σιγά τόν ἐργατικό πληθυσμό, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅμως, μέ τή χρησιμοποίηση τῶν μεθόδων πού δημιουργοῦν τή σχετική ὑπεραξία (χρησιμοποίηση μηχανῶν καί τελειοποίησή τους) θά δημιουργοῦσε πολύ πιό γρήγορα ἕναν τεχνητό σχετικό ὑπερπληθυσμό, πού μέ τή σειρά του πάλι — μιά καί στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή ἡ ἀθλιότητα παράγει πληθυσμό — ἀποτελεῖ τό θερμοκήπιο πραγματικά γρήγορης ἀριθμητικῆς αὔξησης τοῦ πληθυσμοῦ. Ἀπό τή φύση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές συσσώρευσης — πού ἀποτελεῖ ἁπλῶς μιά φάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές παραγωγῆς — προκύπτει, ἑπομένως, ἀπό μόνο του, ὅτι ἡ αὐξημένη μάζα τῶν μέσων παραγωγῆς, πού προορίζονται νά μετατραποῦν σέ κεφάλαιο, βρίσκει πάντα ἕτοιμο ἕναν ἀντίστοιχα αὐξημένο, ἀκόμα καί πλεονάζοντα ἐκμεταλλεύσιμο ἐργατικό πληθυσμό. Μέ τήν πρόοδο τοῦ προτσές παραγωγῆς καί συσσώρευσης *πρέπει* λοιπόν νά αὐξάνει ἡ μάζα τῆς ἰδιοποιήσιμης καί ἰδιοποιημένης ὑπερεργασίας, ἑπομένως καί ἡ ἀπόλυτη μάζα τοῦ κέρδους πού τό ἰδιοποιεῖται τό κοινωνικό κεφάλαιο. Οἱ ἴδιοι, ὅμως, νόμοι τῆς παραγωγῆς καί τῆς συσσώρευσης, μαζί μέ τή μάζα τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου μεγαλώνουν μέ αὐξανόμενη πρόοδο καί τήν ἀξία του γρηγορότερα ἀπό τήν αὔξηση τῆς ἀξίας τοῦ μεταβλητοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου, πού ἀνταλλάσσεται μέ ζωντανή ἐργασία. Ἑπομένως, οἱ ἴδιοι νόμοι δημιουργοῦν γιά τό κοινωνικό κεφάλαιο μιά

μάζα κέρδους πού αὐξάνει ἀπόλυτα καί ἕνα ποσοστό κέρδους πού πέφτει.

Ἐδῶ παραβλέπουμε ὁλότελα τό γεγονός, ὅτι τό ἴδιο μέγεθος ἀξίας μέ τήν πρόοδο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καί μέ τήν ἀντίστοιχη ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, καθώς καί μέ τόν πολλαπλασιασμό τῶν κλάδων τῆς παραγωγῆς, ἑπομένως καί τῶν προϊόντων, ἐκπροσωπεῖται ἀπό μιά διαρκῶς ὀγκούμενη μάζα ἀξιῶν χρήσης καί ἀπολαύσεων.

Ἡ πορεία ἐξέλιξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καί συσσώρευσης συνεπάγεται προτσές ἐργασίας σέ διαρκῶς μεγαλύτερη κλίμακα, ἑπομένως καί σέ διαρκῶς μεγαλύτερες διαστάσεις, καί, ἀντίστοιχα, διαρκῶς αὐξανόμενες προκαταβολές κεφαλαίου γιά τήν καθεμιά ξεχωριστή ἐπιχείρηση. Γι' αὐτό, ἡ αὐξανόμενη συγκέντρωση τῶν κεφαλαίων (πού συνοδεύεται ταυτόχρονα, σέ μικρότερο ὅμως βαθμό, ἀπό αὐξανόμενο ἀριθμό τῶν κεφαλαιοκρατῶν) ἀποτελεῖ ἕναν ἀπό τούς ὑλικούς ὅρους τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καί συσσώρευσης, καθώς καί ἕνα ἀπό τά ἀποτελέσματα, πού δημιουργεῖ ἡ ἴδια. Χέρι μέ χέρι, σέ ἀλληλεπίδραση μ' αὐτό συντελεῖται μιά προοδευτική ἀπαλλοτρίωση τῶν λίγο-πολύ ἄμεσων παραγωγῶν. Ἔτσι, εἶναι αὐτονόητο ὅτι οἱ ξεχωριστοί κεφαλαιοκράτες ἐξουσιάζουν μεγάλες, αὐξανόμενες στρατιές ἐργατῶν (ὅσο κι ἄν γι' αὐτούς ἐπίσης μειώνεται τό μεταβλητό κεφάλαιο σέ σχέση μέ τό σταθερό), ὅτι αὐξάνει ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας, ἄρα καί τοῦ κέρδους πού ἰδιοποιοῦνται ταυτόχρονα μέ τήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους καί παρά τήν πτώση του. Οἱ ἴδιες αἰτίες, πού συγκεντρώνουν μάζες ἐργατικῶν στρατιῶν κάτω ἀπό τίς διαταγές ξεχωριστῶν κεφαλαιοκρατῶν, εἶναι ἀκριβῶς πού διογκώνουν ἐπίσης τή μάζα καί τοῦ χρησιμοποιούμενου πάγιου κεφαλαίου καί τῶν πρώτων καί βοηθητικῶν ὑλῶν σέ αὐξανόμενη ἀναλογία πρός τή μάζα τῆς χρησιμοποιούμενης ζωντανῆς ἐργασίας.

Ἀρκεῖ ἀκόμα νά ἀναφέρουμε ἁπλῶς ἐδῶ ὅτι, μέ δοσμένο τόν ἐργατικό πληθυσμό, ὅταν αὐξάνει τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, εἴτε μέ τήν παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, εἴτε μέ τήν ἐντατικοποίηση τῆς δουλιᾶς, εἴτε μέ τήν ἐλάττωση τῆς ἀξίας τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, ἐξαιτίας τῆς ἀνάπτυξης τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, πρέπει ν' αὐξάνει ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας, ἑπομένως καί ἡ ἀπόλυτη μάζα τοῦ κέρδους, παρά τή σχετική μείωση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου σέ σχέση μέ τό σταθερό.

Ἡ ἴδια ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς κοινωνικῆς

ἐργασίας, οἱ ἴδιοι νόμοι πού ἐκδηλώνονται μέ τήν σχετική πτώση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου ἔναντι τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου καί μέ τήν ἐπιταχυμένη ἔτσι συσσώρευση, ἐνῶ, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ συσσώρευση ὀπισθενεργώντας γίνεται ἀφετηρία παραπέρα ἀνάπτυξης τῆς παραγωγικῆς δύναμης καί παραπέρα σχετικῆς μείωσης τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, ἡ ἴδια ἀνάπτυξη, ἄν παραβλέψουμε τίς παροδικές διακυμάνσεις, ἐκφράζεται μέ τή διαρκή αὔξηση τῆς χρησιμοποιούμενης συνολικῆς ἐργατικῆς δύναμης, μέ τή διαρκή αὔξηση τῆς ἀπόλυτης μάζας τῆς ὑπεραξίας, ἄρα καί τοῦ κέρδους.

Μέ ποιά μορφή πρέπει λοιπόν νά ἐκφράζεται αὐτός ὁ διπλός νόμος τῆς μείωσης τοῦ *ποσοστοῦ* τοῦ κέρδους καί τῆς ταυτόχρονης αὔξησης τῆς ἀπόλυτης *μάζας* τοῦ κέρδους; Ἕνας νόμος πού στηρίζεται στό ὅτι, κάτω ἀπό τούς δοσμένους ὅρους αὐξάνει ἡ ἰδιοποιούμενη μάζα τῆς ὑπερεργασίας, ἐπομένως καί τῆς ὑπεραξίας, καί ὅτι, ἄν ἐξετάσουμε τό συνολικό κεφάλαιο ἤ τό ξεχωριστό κεφάλαιο ἁπλῶς σάν ἕνα κομμάτι τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, τό κέρδος καί ἡ ὑπεραξία εἶναι ταυτόσημα μεγέθη;

Ἄς ὑποθέσουμε, ὅτι τό ὑποπολλαπλάσιο τοῦ κεφαλαίου, πάνω στή βάση τοῦ ὁποίου ὑπολογίζουμε τό ποσοστό τοῦ κέρδους, εἶναι λ.χ. 100. Αὐτά τά 100 ἀντιπροσωπεύουν τή μέση σύνθεση τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, πού εἶναι ἄς ποῦμε $80_σ + 20_μ$. Στό δεύτερο τμῆμα τούτου τοῦ Βιβλίου εἴδαμε, πῶς τό μέσο ποσοστό κέρδους στούς διάφορους κλάδους παραγωγῆς δέν καθορίζεται ἀπό τήν ἰδιαίτερη σύνθεση τοῦ κεφαλαίου στόν κάθε ξεχωριστό κλάδο, ἀλλά ἀπό τήν μέση κοινωνική σύνθεσή του. Μαζί μέ τή σχετική μείωση τοῦ μεταβλητοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου ἔναντι τοῦ σταθεροῦ του μέρους, ἐπομένως καί ἔναντι τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου 100, πέφτει τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ὅταν μένει ἴδιος ἤ ἀκόμα καί ὅταν ἀνεβαίνει ὁ βαθμός ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, πέφτει τό σχετικό μέγεθος τῆς ὑπεραξίας, δηλαδή ἡ σχέση της πρός τήν ἀξία τοῦ προκαταβλημένου συνολικοῦ κεφαλαίου 100. Δέν πέφτει ὅμως, μόνο αὐτό τό σχετικό μέγεθος. Πέφτει ἀπόλυτα τό μέγεθος τῆς ὑπεραξίας ἤ τοῦ κέρδους, πού ἀπομυζάει τό συνολικό κεφάλαιο 100. Ὅταν τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας εἶναι 100%, ἕνα κεφάλαιο μέ τή σύνθεση $60_σ + 40_μ$ παράγει 40 μάζα ὑπεραξίας, ἐπομένως καί κέρδους. Ἕνα κεφάλαιο μέ τή σύνθεση $70_σ + 30_μ$ παράγει 30 μάζα κέρδους, καί ὅταν ἡ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου εἶναι $80_σ + 20_μ$ πέφτει τό κέρδος στά 20. Αὐτή ἡ πτώση ἀφορᾶ τή μάζα τῆς ὑπεραξίας, ἐπομένως καί τοῦ κέρδους

καί προκύπτει ἀπό τό γεγονός ὅτι τό συνολικό κεφάλαιο 100 παράγει λιγότερη ὑπεραξία, ἐπειδή θέτει σέ κίνηση γενικά λιγότερη ζωντανή ἐργασία καί, μέ ἀμετάβλητο τό βαθμό ἐκμετάλλευσης, λιγότερη ἐπίσης ὑπερεργασία. Ἄν ἕνα ὁποιοδήποτε ὑποπολλαπλάσιο τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου, δηλαδή τοῦ κεφαλαίου μέ μέση κοινωνική σύνθεση, τό πάρουμε σάν μονάδα μέτρησης, μέ τήν ὁποία μετρᾶμε τήν ὑπεραξία — καί αὐτό γίνεται σέ ὅλους τούς ὑπολογισμούς τοῦ κέρδους — τότε γενικά ταυτίζονται ἡ σχετική πτώση τῆς ὑπεραξίας καί ἡ ἀπόλυτη πτώση της. Στίς πιό πάνω περιπτώσεις τό ποσοστό τοῦ κέρδους πέφτει ἀπό 40% στά 30% καί στά 20%, γιατί, πράγματι, ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας, ἐπομένως καί τοῦ κέρδους, πού ἔχει παραχθεῖ ἀπό τό ἴδιο τό κεφάλαιο, πέφτει ἀπόλυτα ἀπό 40 σέ 30 καί σέ 20. Ἐπειδή εἶναι δοσμένο, = 100, τό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ κεφαλαίου, μέ τό ὁποῖο μετριέται ἡ ὑπεραξία, ἡ πτώση τῆς σχέσης τῆς ὑπεραξίας πρός αὐτό τό ἀμετάβλητο μέγεθος μπορεῖ ν' ἀποτελεῖ ἁπλῶς μιάν ἄλλη ἔκφραση γιά τή μείωση τοῦ ἀπόλυτου μεγέθους τῆς ὑπεραξίας καί τοῦ κέρδους. Αὐτό εἶναι πράγματι μιά ταυτολογία. Ὅτι ὅμως γίνεται αὐτή ἡ μείωση, προκύπτει ἀπό τή φύση τῆς ἀνάπτυξης τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές παραγωγῆς, ὅπως τό ἔχουμε δείξει.

Ἀπό τήν ἄλλη, ὅμως, οἱ ἴδιες αἰτίες πού προξενοῦν μιά ἀπόλυτη μείωση τῆς ὑπεραξίας, ἐπομένως καί τοῦ κέρδους ἑνός δοσμένου κεφαλαίου, ἄρα καί τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους πού ὑπολογίζεται ἐπί τοῖς ἑκατόν, αὐτές οἱ ἴδιες αἰτίες προκαλοῦν τήν αὔξηση τῆς ἀπόλυτης μάζας τῆς ὑπεραξίας, ἐπομένως καί τοῦ κέρδους, πού τήν ἰδιοποιεῖται τό κοινωνικό κεφάλαιο (δηλαδή τό σύνολο τῶν κεφαλαιοκρατῶν). Πῶς, λοιπόν, πρέπει νά παρασταθεῖ αὐτό; Πῶς μπορεῖ ἄραγε νά παρασταθεῖ αὐτή ἡ φαινομενική ἀντίφαση ἤ ποιοί ὅροι τή δημιουργοῦν;

Ἄν τό κάθε ὑποπολλαπλάσιο τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου = 100, καί γι' αὐτό κάθε 100 μονάδες κεφαλαίου μέ μέση κοινωνική σύνθεση εἶναι ἕνα δοσμένο μέγεθος καί, ἐπομένως, συμπίπτει γιά τό μέγεθος αὐτό ἡ μείωση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους μέ τή μείωση τοῦ ἀπόλυτου μεγέθους τοῦ κέρδους, ἀκριβῶς γιατί ἐδῶ τό κεφάλαιο, μέ τό ὁποῖο μετριέται τό ποσοστό τοῦ κέρδους, εἶναι ἕνα σταθερό μέγεθος, ἀντίθετα, εἶναι ἕνα μεταβλητό μέγεθος, τό μέγεθος τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου, καθώς καί τοῦ κεφαλαίου πού βρίσκεται στά χέρια ξεχωριστῶν κεφαλαιοκρατῶν, πού γιά ν' ἀνταποκρίνεται στούς ὅρους πού προϋποθέσαμε πρέπει νά μετα-

βάλλεται ἀντιστρόφως ἀνάλογα πρός τή μείωση τοῦ μεταβλητοῦ μέρους του.

Ὅταν στό προηγούμενο παράδειγμά μας τό κεφάλαιο εἶχε τήν ποσοστιαία σύνθεση $60_c + 40_v$, ἡ ὑπεραξία ἤ τό κέρδος γι' αὐτό ἦταν 40, ἄρα καί τό ποσοστό τοῦ κέρδους 40%. Ἄς παραδεχτοῦμε ὅτι σ' αὐτήν τή βαθμίδα τῆς σύνθεσης τό συνολικό κεφάλαιο ἦταν ἕνα ἑκατομμύριο. Τότε ἡ συνολική ὑπεραξία, ἑπομένως καί τό συνολικό κέρδος, ἦταν 400.000. Ἄν λοιπόν ἀργότερα ἡ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου $= 80_c + 20_v$, τότε, μέ ἀμετάβλητο τό βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, ἡ ὑπεραξία ἤ τό κέρδος γιά κάθε ὑποπολλαπλάσιο τῶν 100 μονάδων = 20. Ἐπειδή, ὅμως, ὅπως ἀποδείξαμε ἤδη, αὐξάνει ἀπόλυτα ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας ἤ τοῦ κέρδους, παρά τό μειωνόμενο αὐτό ποσοστό κέρδους ἤ τή μειωνόμενη αὐτή παραγωγή ὑπεραξίας ἀπό κάθε κεφάλαιο τῶν 100 μονάδων λ.χ. ἀπό 400.000 σέ 440.000, αὐτό γίνεται δυνατό μόνο, γιατί τό συνολικό κεφάλαιο πού διαμορφώθηκε ταυτόχρονα μ' αὐτήν τή νέα σύνθεση αὐξήθηκε σέ 2.200.000. Ἡ μάζα τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου πού τέθηκε σέ κίνηση αὐξήθηκε κατά 120%, ἐνῶ τό ποσοστό τοῦ κέρδους ἔπεσε κατά 50%. Ἄν τό κεφάλαιο εἶχε ἁπλῶς διπλασιαστεῖ, τότε μέ ποσοστό τοῦ κέρδους 20% θά μποροῦσε νά παραγάγει μόνο τήν ἴδια μάζα ὑπεραξίας καί κέρδους, ὅπως τό κεφάλαιο τοῦ 1.000.000 μέ ποσοστό 40%. Ἄν αὔξανε λιγότερο ἀπό τό διπλάσιο, θά παρήγαγε λιγότερη ὑπεραξία ἤ κέρδος, ἀπό ὅ,τι προηγούμενα τό κεφάλαιο τοῦ 1.000.000 πού, μέ τήν προηγούμενη σύνθεσή του, γιά ν' ἀνεβάσει τήν ὑπεραξία του ἀπό 400.000 σέ 440.000, χρειαζόταν νά αὐξηθεῖ μόνο ἀπό 1.000.000 σέ 1.100.000.

Ἐδῶ ἐκδηλώνεται ὁ νόμος πού ἀναπτύξαμε κιόλας πιό πάνω,[46] ὅτι μέ τή σχετική μείωση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, δηλαδή μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, ἀπαιτεῖται μιά διαρκῶς μεγαλύτερη μάζα συνολικοῦ κεφαλαίου γιά νά τεθεῖ σέ κίνηση ἡ ἴδια μάζα ἐργατικῆς δύναμης καί γιά νά απομυζηθεῖ ἡ ἴδια μάζα ὑπερεργασίας. Γι' αὐτό, στήν ἴδια ἀναλογία πού ἀναπτύσσεται ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ἀναπτύσσεται καί ἡ δυνατότητα ἐμφάνισης ἑνός σχετικά ὑπεράριθμου ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ. Αὐτό, ὄχι γιατί *μειώνεται* ἡ παραγωγική δύναμη τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, ἀλλά γιατί *αὐξάνει*, δηλαδή ὄχι λόγω ἀπόλυτης δυσαναλογίας ἀνάμεσα στήν ἐργασία καί στά μέσα ὕπαρξης ἤ ἀνάμεσα στήν ἐργασία καί στά μέσα γιά τήν παραγωγή αὐτῶν τῶν μέσων ὕπαρξης, ἀλλά λόγω δυσαναλογίας πού προκύπτει ἀπό τήν

καπιταλιστική ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας, δυσαναλογίας ἀνάμεσα στήν ἐντεινόμενη αὔξηση τοῦ κεφαλαίου καί στή σχετικά μειωνόμενη ἀνάγκη του ἀπό αὐξανόμενο πληθυσμό.

Ὅταν τό ποσοστό τοῦ κέρδους πέφτει κατά 50%, τότε πέφτει στό μισό. Ἄν λοιπόν πρόκειται νά μείνει ἴδια ἡ μάζα τοῦ κέρδους, πρέπει νά διπλασιαστεῖ τό κεφάλαιο. Γιά νά μείνει ἴδια ἡ μάζα τοῦ κέρδους, ὅταν πέφτει τό ποσοστό τοῦ κέρδους, πρέπει ὁ πολλαπλασιαστής πού δείχνει τήν αὔξηση τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου νά εἶναι ἴσος μέ τόν διαιρέτη, πού δείχνει τήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Ἄν τό ποσοστό τοῦ κέρδους πέσει, πρέπει ἀντίστροφα νά αὐξηθεῖ τό συνολικό κεφάλαιο, ἄν πέσει ἀπό 40% σέ 20%, γιά νά μείνει ἴδιο τό ἀποτέλεσμα, πρέπει τό κεφάλαιο νά αὐξηθεῖ ἀνάλογα ἀπό 20 σέ 40. Ἄν τό ποσοστό τοῦ κέρδους ἔπεφτε ἀπό 40% σέ 8%, τότε θάπρεπε τό κεφάλαιο νά αὐξηθεῖ ἀνάλογα ἀπό 8 σέ 40, δηλαδή στό πενταπλάσιο. Ἕνα κεφάλαιο 1.000.000 μέ ποσοστό κέρδους 40% παράγει 400.000 κέρδος, καί ἕνα κεφάλαιο 5.000.000 μέ ποσοστό κέρδους 8% παράγει ἐπίσης 400.000 κέρδος. Αὐτή ἡ αὔξηση τοῦ κεφαλαίου ἐπιβάλλεται γιά νά μείνει ἴδιο τό ἀποτέλεσμα, τό κέρδος. Ἄν, ἀντίθετα, πρόκειται ν' αὐξηθεῖ τό κέρδος, τότε πρέπει τό κεφάλαιο νά αὐξηθεῖ σέ μεγαλύτερη ἀναλογία ἀπό ὅ,τι πέφτει τό κέρδος. Μ' ἄλλα λόγια: Γιά νά μή μείνει μόνο ἴδιο τό ἀπόλυτο μέγεθος τοῦ μεταβλητοῦ συστατικοῦ μέρους τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, ἀλλά γιά νά αὐξηθεῖ ἀπόλυτα, παρ' ὅλο πού πέφτει τό ποσοστό του σάν μέρος τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, πρέπει τό συνολικό κεφάλαιο νά αὐξηθεῖ σέ μεγαλύτερη ἀναλογία ἀπό ὅ,τι πέφτει τό ποσοστό τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου. Πρέπει νά αὐξηθεῖ τόσο πολύ, ὥστε στή νέα του σύνθεση νά μή χρειάζεται μόνο τό παλιό μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου, ἀλλά κάτι περισσότερο ἀπό αὐτό γιά τήν ἀγορά ἐργατικῆς δύναμης. Ἄν τό μεταβλητό μέρος ἑνός κεφαλαίου 100 μονάδων πέσει ἀπό 40 σέ 20, τότε τό συνολικό κεφάλαιο πρέπει νά αὐξηθεῖ σέ πάνω ἀπό 200 μονάδες, γιά νά μπορέσει νά χρησιμοποιήσει ἕνα μεταβλητό κεφάλαιο μεγαλύτερο ἀπό 40.

Καί ἄν ἀκόμα ἔμενε ἴδια ἡ μάζα τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ πού τόν ἐκμεταλλεύονται, καί μεγάλωναν μόνο ἡ διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας καί ἡ ἐντατικότητα τῆς δουλιᾶς, θά ἔπρεπε νά μεγαλώσει ἡ μάζα τοῦ χρησιμοποιούμενου κεφαλαίου καί θά ἔπρεπε μάλιστα νά μεγαλώσει γιά νά μπορεῖ νά χρησιμοποιήσει, μέ ἀλλαγμένη τή σύνθεση τοῦ κεφαλαίου τήν ἴδια μάζα ἐργασίας κάτω ἀπό τίς παλιές συνθῆκες ἐκμετάλλευσης.

Ἑπομένως, μέ τήν πρόοδο τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἡ ἴδια ἀνάπτυξη τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας ἐκφράζεται, ἀπό τή μιά μεριά, μέ μιά τάση προοδευτικῆς πτώσης τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, μέ τή σταθερή αὔξηση τῆς ἀπόλυτης μάζας τῆς ἰδιοποιούμενης ὑπεραξίας ἤ τοῦ ἰδιοποιούμενου κέρδους, ἔτσι πού γενικά στή σχετική μείωση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου καί τοῦ κέρδους ν' ἀντιστοιχεῖ μιά ἀπόλυτη αὔξηση καί τῶν δύο. Ὅπως δείξαμε, αὐτό τό διπλό ἀποτέλεσμα μπορεῖ νά παρασταθεῖ μόνο μέ μιά αὔξηση τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου μέ ταχύτερη πρόοδο ἀπό τήν πρόοδο μέ τήν ὁποία πέφτει τό ποσοστό τοῦ κέρδους. Γιά νά χρησιμοποιηθεῖ ἕνα ἀπόλυτα αὐξημένο μεταβλητό κεφάλαιο σέ συνθῆκες ὑψηλότερης σύνθεσης τοῦ κεφαλαίου ἤ σχετικά μεγαλύτερης αὔξησης τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πρέπει τό συνολικό κεφάλαιο νά αὐξηθεῖ ὄχι μόνο στήν ἀναλογία πού ἀνέβηκε ἡ σύνθεση, ἀλλά ἀκόμα γρηγορότερα. Προκύπτει, ἑπομένως ὅτι, ὅσο περισσότερο ἀναπτύσσεται ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς, ἀπαιτεῖται ὅλο καί μεγαλύτερος ὄγκος κεφαλαίου γιά ν' ἀπασχοληθεῖ ἡ ἴδια ἐργατική δύναμη, καί ἀκόμα μεγαλύτερος γιά ν' ἀπασχοληθεῖ μιά αὐξανόμενη ἐργατική δύναμη. Ἔτσι, ἡ αὐξανόμενη παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας πάνω σέ κεφαλαιοκρατική βάση δημιουργεῖ ἀναπόφευχτα ἕνα μόνιμο ὁρατό ἐργατικό ὑπερπληθυσμό. Ἄν τό μεταβλητό κεφάλαιο ἀποτελεῖ μόνο τό $^{1}/_{6}$ τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου ἀντί τό $^{1}/_{2}$, ὅπως προηγούμενα, τότε γιά ν' ἀπασχοληθεῖ ἡ ἴδια ἐργατική δύναμη πρέπει νά τριπλασιαστεῖ τό συνολικό κεφάλαιο, καί γιά ν' ἀπασχοληθεῖ διπλάσια ἐργατική δύναμη πρέπει νά ἑξαπλασιαστεῖ.

Ἡ ὥς τώρα πολιτική οἰκονομία, πού δέν μποροῦσε νά ἐξηγήσει τό νόμο τῆς πτώσης τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, ἔβλεπε σάν ἕνα εἶδος παρηγοριᾶς τήν αὐξανόμενη μάζα τοῦ κέρδους, τήν αὔξηση τοῦ ἀπόλυτου μεγέθους τοῦ κέρδους, εἴτε γιά τόν ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη, εἴτε γιά τό συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο, παρηγοριᾶς ὅμως πού στηρίζεται μόνο σέ κοινοτοπίες καί πιθανότητες.

Τό νά λέμε ὅτι ἡ μάζα τοῦ κέρδους καθορίζεται ἀπό δύο παράγοντες: πρῶτο, ἀπό τό ποσοστό τοῦ κέρδους, καί, δεύτερο, ἀπό τή μάζα τοῦ κεφαλαίου πού χρησιμοποιεῖται μέ αὐτό τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἀποτελεῖ ἁπλῶς ταυτολογία. Ἄρα, τό νά λέμε ὅτι εἶναι δυνατόν ν' αὐξάνει ἡ μάζα τοῦ κέρδους, παρά τήν ταυτόχρονη πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, ἀποτελεῖ ἁπλῶς μιά ἔκφραση αὐτῆς τῆς ταυτολογίας καί δέν βοηθάει νά προχωρήσουμε οὔτε

ἕνα βῆμα μπρός, γιατί εἶναι ἐξίσου δυνατό ν' αὐξάνει τό κεφάλαιο, χωρίς ν' αὐξάνει ἡ μάζα τοῦ κέρδους καί ὅτι ἀκόμα μπορεῖ ν' αὐξάνει τό κεφάλαιο, ὅταν αὐτή πέφτει. Τό 100 ἐπί 25% μᾶς δίνει 25, τό 400 ἐπί 5% μᾶς δίνει μόνο 20[35]. Ἄν ὅμως οἱ ἴδιες αἰτίες πού κάνουν νά πέφτει τό ποσοστό τοῦ κέρδους, προωθοῦν τή συσσώρευση, δηλαδή τό σχηματισμό πρόσθετου κεφαλαίου, καί ἄν κάθε πρόσθετο κεφάλαιο θέτει σέ κίνηση πρόσθετη ἐργασία καί παράγει πρόσθετη ὑπεραξία, ἄν πάλι ἡ ἁπλή πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους περικλείνει τό γεγονός, ὅτι αὐξήθηκε τό σταθερό, ἑπομένως καί τό συνολικό παλιό κεφάλαιο, τότε παύει ὅλο αὐτό τό προτσές νά εἶναι μυστηριῶδες. Θά δοῦμε ἀργότερα, σέ τί σκόπιμες πλαστογραφίες ὑπολογισμοῦ καταφεύγουν, γιά νά βγάλουν ἀπό τή μέση τή δυνατότητα τῆς αὔξησης τῆς μάζας τοῦ κέρδους μέ ταυτόχρονη πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους.[48]

Δείξαμε, πῶς οἱ ἴδιες αἰτίες, πού δημιουργοῦν μιά τάση πτώσης

[35] «Θάπρεπε ἐπίσης νά περιμένουμε, ὅτι — καί ἄν ἀκόμα τό ποσοστό κέρδους τοῦ κεφαλαίου ἐλαττώνεται, ἐξαιτίας τῆς πρόσθετης τοποθέτησης κεφαλαίου στή γῆ καί τῆς αὔξησης τῶν μισθῶν — τό συνολικό ποσό τοῦ κέρδους ὡστόσο μεγαλώνει. Ἄς παραδεχτοῦμε τώρα, ὅτι στήν περίπτωση ἀπανωτῶν συμπληρωματικῶν τοποθετήσεων κεφαλαίου ὕψους 100.000 λιρῶν στερλινῶν ἡ καθεμιά, τό ποσοστό τοῦ κέρδους θά ἔπεφτε ἀπό 20% σέ 19%, σέ 18%, σέ 17%, δηλαδή θά προέκυπτε ἕνα ποσοστό πού πέφτει σταθερά. Θάπρεπε κανείς νά περιμένει ὅτι τό ποσό τοῦ κέρδους, πού παίρνουν ὁ ἕνας ὕστερα ἀπό τόν ἄλλο οἱ ἀλληλοδιαδεχόμενοι κάτοχοι κεφαλαίου, θά αὐξανόταν διαρκῶς, ὅτι θάταν μεγαλύτερο ἄν τό κεφάλαιο ἦταν 200.000 λίρ. στ. ἀντί 100.000 λίρ. στ. καί, ἀκόμα μεγαλύτερο, ἄν ἦταν 300.000 λίρ. στ. κ.ο.κ., παρά τό μειωνόμενο ποσοστό κέρδους, πού ἡ μείωσή του μεγαλώνει ὕστερα ἀπό κάθε αὔξηση τοῦ κεφαλαίου. Αὐτή ἡ πρόοδος ἰσχύει ὡστόσο μόνο γιά ἕνα χρονικό διάστημα. Ἔτσι τό 19% τῶν 200.000 λιρ. στ. εἶναι περισσότερο ἀπό τό 20% τῶν 100.000 λίρ. στ., τό 18% τῶν 300.000 λιρ. στ. εἶναι μέ τή σειρά του περισσότερο ἀπό τό 19% τῶν 200.000 λιρ. στ. Ἅμα ὅμως τό κεφάλαιο θά ἔχει αὐξηθεῖ πάρα πολύ καί θά ἔχει γίνει ἕνα μεγάλο ποσό, ἐνῶ τά κέρδη θά ἔχουν πέσει, ἡ παραπέρα συσσώρευση κεφαλαίου ἐλαττώνει τό συνολικό ποσό τοῦ κέρδους. Ἄς ὑποθέσουμε, λοιπόν, ὅτι ἡ συσσώρευση εἶχε φθάσει τό 1.000.000 λίρ. στ. καί ὅτι τό κέρδος ἦταν 7%. Τότε, τό συνολικό ποσό τοῦ κέρδους θάταν 70.000 λίρ. στ. Ἄν τώρα στό ἕνα ἑκατομμύριο προστίθονταν μιά αὔξηση 100.000 λιρ. στ. κεφάλαιο, ἐνῶ τό κέρδος ἔπεφτε στά 6%, τότε οἱ κάτοχοι τοῦ κεφαλαίου θά εἰσπράττανε μόνο 66.000 λίρ στ. κέρδος, δηλαδή κατά 4.000 λίρ. στ. λιγότερο, παρ' ὅλο πού τό συνολικό ποσό τοῦ κεφαλαίου θά εἶχε ἀνεβεῖ ἀπό 1.000.000 λίρ. στ. σέ 1.100.000 λίρ. στ.». (Ricardo. «Principles of Political Economy». Works ed. by MacCulloch, 1852, Ch. VI, p. 68—69) Πράγματι, ἐδῶ γίνεται δεχτό, ὅτι τό κεφάλαιο αὐξάνει ἀπό 1.000.000 σέ 1.100.000, δηλαδή κατά 10%, ἐνῶ τό ποσοστό τοῦ κέρδους πέφτει ἀπό 7% σέ 6%, ἤ κατά $14^{2}/_{7}$%. Hinc illae lacrimae.[47]

τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, συνεπάγονται μιά ἐπιταχυμένη συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου, καί ἑπομένως, αὔξηση τοῦ ἀπόλυτου μεγέθους ἤ τῆς συνολικῆς μάζας τῆς ὑπερεργασίας (τῆς ὑπεραξίας, τοῦ κέρδους) πού ἰδιοποιεῖται. Ὅπως στό συναγωνισμό, ἑπομένως καί στή συνείδηση τῶν παραγόντων τοῦ συναγωνισμοῦ, ὅλα τά φαινόμενα παρασταίνονται στρεβλωμένα, τό ἴδιο καί ὁ νόμος αὐτός — ἐννοῶ αὐτή τήν ἐσωτερική καί ἀναγκαία συνάρτηση ἀνάμεσα σέ δυό πράγματα, πού φαινομενικά ἀντιφάσκουν τό ἕνα μέ τό ἄλλο. Εἶναι κατάδηλο ὅτι, μέσα στά πλαίσια τῶν ἀναλογιῶν πού ἀναπτύξαμε πιό πάνω, ἕνας κεφαλαιοκράτης, πού διαθέτει μεγάλο κεφάλαιο, εἰσπράττει μεγαλύτερη μάζα κέρδους, ἀπό ἕνα μικρό κεφαλαιοκράτη, πού φαίνεται νά βγάζει μεγάλα κέρδη. Καί ἡ πιό ἐπιφανειακή ἐξέταση τοῦ συναγωνισμοῦ δείχνει ἀκόμα ὅτι, κάτω ἀπό ὁρισμένες συνθῆκες, ὅταν ὁ μεγαλύτερος κεφαλαιοκράτης θέλει νά καταχτήσει χῶρο στήν ἀγορά καί νά ἐκτοπίσει τούς μικρότερους, ὅπως γίνεται σέ περίοδο κρίσης, χρησιμοποιεῖ στήν πράξη τό νόμο αὐτό καί ρίχνει ἐπίτηδες τό ποσοστό τοῦ κέρδους του γιά νά διώξει τούς μικρούς ἀπό τό στίβο. Τό ἐμπορικό κεφάλαιο ἰδίως, γιά τό ὁποῖο θά μιλήσουμε πιό λεπτομερειακά παρακάτω, παρουσιάζει ἐπίσης φαινόμενα, πού ἀφήνουν νά διαφαίνεται ἡ πτώση τοῦ κέρδους σάν συνέπεια τῆς ἐπέκτασης τῆς ἐπιχείρησης, ἑπομένως καί τῆς αὔξησης τοῦ κεφαλαίου. Τήν καθεαυτό ἐπιστημονική ἐξήγηση γιά τή λαθεμένη ἀντίληψη θά τή δόσουμε ἀργότερα. Παρόμοιες ἐπιφανειακές ἀπόψεις προκύπτουν ἀπό τή σύγκριση τῶν ποσοστῶν τοῦ κέρδους, πού πραγματοποιοῦνται σέ ξεχωριστούς κλάδους ἐπιχειρήσεων, ἀνάλογα μέ τό ἄν ὑπάγονται στό καθεστώς τοῦ ἐλεύθερου συναγωνισμοῦ ἤ τοῦ μονοπωλίου. Τήν ἐντελῶς ρηχή ἀντίληψη, ὅπως ζεῖ στά κεφάλια τῶν παραγόντων τοῦ συναγωνισμοῦ, τή βρίσκουμε στόν δικό μας τόν Ρόσσερ, ὅτι δηλαδή αὐτή ἡ μείωση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους εἶναι «πιό ἔξυπνη καί πιό ἀνθρώπινη».[49] Ἡ ἐλάττωση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους παρουσιάζεται ἐδῶ σάν *συνέπεια* τῆς αὔξησης τοῦ κεφαλαίου καί τοῦ ὑπολογισμοῦ τῶν κεφαλαιοκρατῶν πού συνδέονται μ' αὐτήν, ὅτι μέ μικρότερο ποσοστό κέρδους ἡ μάζα τοῦ κέρδους πού θά τσεπώσουν θά εἶναι μεγαλύτερη. Ὅλα αὐτά (μέ ἐξαίρεση τόν Α. Σμίθ, γιά τόν ὁποῖο θά μιλήσουμε ἀργότερα)[50] βασίζονται στήν πλήρη μή κατανόηση τοῦ τί εἶναι γενικά τό γενικό ποσοστό κέρδους, καί στήν ἀπλοϊκή ἀντίληψη, ὅτι οἱ τιμές καθορίζονται πράγματι μέ τήν πρόσθεση μιᾶς λίγο-πολύ αὐθαίρετης προσαύξησης κέρδους πάνω ἀπό τήν πραγματική ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων. Ὅσο

ἀπλοϊκές κι ἄν εἶναι αὐτές οἱ ἀντιλήψεις πηγάζουν, ὡστόσο, μέ αναγκαιότητα ἀπό τό στρεβλωμένο τρόπο, μέ τόν ὁποῖο ἐκφράζονται οἱ ἐσωτερικοί νόμοι τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς μέσα στά πλαίσια τοῦ συναγωνισμοῦ.

Ὁ νόμος, ὅτι ἡ πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, πού προκαλεῖται ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης, συνοδεύεται ἀπό μιά αὔξηση τῆς μάζας τοῦ κέρδους, ἐκφράζεται καί μέ τό ὅτι ἡ πτώση τῆς τιμῆς τῶν ἐμπορευμάτων, πού παρήγαγε τό κεφάλαιο, συνοδεύεται ἀπό μιά σχετική αὔξηση τῶν μαζῶν τοῦ κέρδους, πού περιέχονται σ' αὐτά καί πού πραγματοποιοῦνται μέ τήν πούλησή τους.

Μιά καί ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης καί ἡ ἀντίστοιχη μ' αὐτήν ὑψηλότερη σύνθεση τοῦ κεφαλαίου θέτει σέ κίνηση μιά διαρκῶς αὐξανόμενη ποσότητα μέσων παραγωγῆς ἀπό μιά διαρκῶς μικρότερη ποσότητα ἐργασίας, κάθε ὑποπολλαπλάσιο τοῦ συνολικοῦ προϊόντος, κάθε μονάδα ἐμπορεύματος ἤ κάθε καθορισμένη ποσότητα τῆς παραγμένης συνολικῆς μάζας τῶν ἐμπορευμάτων ἀπορροφᾶ λιγότερη ζωντανή ἐργασία καί περιέχει ἐπίσης λιγότερη ὑλοποιημένη ἐργασία, πού βρισκόταν τόσο στό φθαρμένο μέρος τοῦ πάγιου κεφαλαίου, ὅσο καί στίς καταναλωμένες πρῶτες καί βοηθητικές ὗλες. Κάθε μονάδα ἐμπορεύματος περιέχει λοιπόν μιά μικρότερη ποσότητα ὑλοποιημένης σέ μέσα παραγωγῆς ἐργασίας καί νέας ἐργασίας πού ἔχει προστεθεῖ σ' αὐτό κατά τή διάρκεια τῆς παραγωγῆς του. Γι' αὐτό πέφτει ἡ τιμή τῆς κάθε μονάδας τοῦ ἐμπορεύματος. Παρ' ὅλα αὐτά, μπορεῖ ν' αὐξάνει ἡ μάζα τοῦ κέρδους πού περιέχεται στήν κάθε μονάδα τοῦ ἐμπορεύματος, ὅταν αὐξάνει τό ποσοστό τῆς ἀπόλυτης ἤ τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας. Τό ἐμπόρευμα περιέχει λιγότερη νεοπροσθεμένη ἐργασία, ὅμως αὐξάνει τό ἀπλήρωτο μέρος τῆς ἐργασίας αὐτῆς ἔναντι τοῦ πληρωμένου. Ὡστόσο, αὐτό γίνεται μόνο μέσα σέ καθορισμένα ὅρια. Μαζί μέ τήν ἀπόλυτη μείωση τῆς ποσότητας ζωντανῆς ἐργασίας, πού προστίθεται στήν κάθε μονάδα τοῦ ἐμπορεύματος, μείωση πού αὐξάνει σέ τεράστιο βαθμό στήν πορεία τῆς ἀνάπτυξης τῆς παραγωγῆς, θά μειώνεται ἀπόλυτα καί ἡ μάζα τῆς ἀπλήρωτης δουλιᾶς πού περιέχεται σ' αὐτό, ὅσο κι ἄν ἔχει αὐξηθεῖ σχετικά, δηλαδή σέ σχέση μέ τό πληρωμένο μέρος. Μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, ἡ μάζα τοῦ κέρδους

πού ἀναλογεῖ στό κάθε ξεχωριστό ἐμπόρευμα θά μειωθεῖ πάρα πολύ, παρά τήν αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας, καί αὐτή ἡ μείωση, ἀκριβῶς ὅπως καί ἡ πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, ἁπλῶς ἐπιβραδύνεται μέ τό φτήναιμα τῶν στοιχείων τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου καί μέ τά ἄλλα περιστατικά πού ἀναφέρθηκαν στό πρῶτο τμῆμα τούτου τοῦ Βιβλίου, τά ὁποῖα ἀνεβάζουν τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ὅταν τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας μένει ἀμετάβλητο, ἀκόμα καί ὅταν πέφτει.

Τό γεγονός ὅτι πέφτει ἡ τιμή τῶν ξεχωριστῶν ἐμπορευμάτων, ἀπό τό ἄθροισμα τῶν ὁποίων ἀποτελεῖται τό συνολικό προϊόν τοῦ κεφαλαίου, σημαίνει μόνο ὅτι μιά δοσμένη ποσότητα ἐργασίας πραγματοποιεῖται σέ μιά μεγαλύτερη μάζα ἐμπορευμάτων καί ἑπομένως, ἡ κάθε μονάδα τοῦ ἐμπορεύματος περιέχει λιγότερη ἐργασία ἀπό πρίν. Αὐτό γίνεται ἀκόμα καί ὅταν ἀνεβαίνει ἡ τιμή τοῦ ἑνός μέρους τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, τῆς πρώτης ὕλης κλπ. Ἄν ἐξαιρέσουμε μεμονωμένες περιπτώσεις (λ.χ., ἄν ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας φτηναίνει ἐξίσου ὅλα τά στοιχεῖα καί τοῦ σταθεροῦ καί τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου) τό ποσοστό τοῦ κέρδους θά πέσει, παρά τό αὐξημένο ποσοστό τῆς ὑπεραξίας: πρῶτο, γιατί ἀκόμα καί ἕνα μεγαλύτερο ἀπλήρωτο μέρος τοῦ μικρότερου συνολικοῦ ποσοῦ τῆς νέας ἐργασίας πού προστέθηκε εἶναι μικρότερο ἀπό ὅ,τι ἦταν ἕνα μικρότερο ἀπλήρωτο ὑποπολλαπλάσιο τοῦ μεγαλύτερου συνολικοῦ ποσοῦ καί, δεύτερο, γιατί ἡ ὑψηλότερη σύνθεση τοῦ κεφαλαίου ἐκφράζεται στό ξεχωριστό ἐμπόρευμα ἔτσι, πού τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας του, τό ὁποῖο ἀντιπροσωπεύει γενικά τή νέα ἐργασία πού προστέθηκε, μικραίνει σέ σχέση μέ τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας πού ἀντιπροσωπεύει τήν πρώτη ὕλη, τή βοηθητική ὕλη καί τή φθορά τοῦ πάγιου κεφαλαίου. Αὐτή ἡ ἀλλαγή στή σχέση τῶν διαφόρων συστατικῶν τῆς τιμῆς τοῦ ξεχωριστοῦ ἐμπορεύματος, ἡ μείωση τοῦ μέρους τῆς τιμῆς πού ἀντιπροσωπεύει τή νέα ζωντανή ἐργασία πού προστέθηκε καί ἡ αὔξηση τῶν μερῶν ἐκείνων τῆς τιμῆς πού ἀντιπροσωπεύουν τήν προηγούμενα ὑλοποιημένη ἐργασία, εἶναι ἡ μορφή, μέ τήν ὁποία ἐκφράζεται στήν τιμή τοῦ ξεχωριστοῦ ἐμπορεύματος ἡ μείωση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου σέ σχέση μέ τό σταθερό. Ὅπως ἡ μείωση αὐτή εἶναι ἀπόλυτη γιά ἕνα δοσμένο μέγεθος τοῦ κεφαλαίου, λ.χ. γιά 100, ἔτσι εἶναι ἐπίσης ἀπόλυτη γιά τό κάθε ξεχωριστό ἐμπόρευμα σάν ὑποπολλαπλάσιο τοῦ ἀναπαραγμένου κεφαλαίου. Ὡστόσο, τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἄν ὑπολογιστεῖ μόνο μέ βάση τά στοιχεῖα τῆς τιμῆς τοῦ ξεχωριστοῦ ἐμπορεύματος, θά

παρασταινόταν διαφορετικά ἀπό ὅ,τι εἶναι στήν πραγματικότητα. Καί μάλιστα γιά τούς παρακάτω λόγους:

{Τό ποσοστό τοῦ κέρδους ὑπολογίζεται μέ βάση τό χρησιμοποιούμενο συνολικό κεφάλαιο, ἀλλά γιά ἕνα καθορισμένο χρονικό διάστημα, στήν πράξη γιά ἕνα χρόνο. Ἡ σχέση τῆς ὑπεραξίας ἤ τοῦ κέρδους, πού ἔχει παραχθεῖ καί πραγματοποιηθεῖ μέσα σέ ἕνα χρόνο, πρός τό συνολικό κεφάλαιο, ὑπολογισμένο σέ ἑκατοστά, εἶναι τό ποσοστό τοῦ κέρδους. Ἑπομένως δέν εἶναι ὑποχρεωτικά ἴσο μέ ἕνα ποσοστό κέρδους, πού ὑπολογίζεται ὄχι μέ βάση τό ἔτος, ἀλλά μέ βάση μιά περίοδο περιστροφῆς τοῦ προκείμενου κεφαλαίου. Μόνο στήν περίπτωση πού τό κεφάλαιο αὐτό περιστρέφεται μόνο μιά φορά τό χρόνο, συμπίπτουν καί τά δυό.

Ἐξάλλου, τό κέρδος πού βγῆκε στήν πορεία ἑνός χρόνου εἶναι μόνο τό ἄθροισμα τῶν κερδῶν ἀπό τά ἐμπορεύματα πού ἔχουν παραχθεῖ καί πουληθεῖ στή διάρκεια τοῦ ἴδιου χρόνου. Ἄν ὑπολογίσουμε λοιπόν τό κέρδος μέ βάση τήν τιμή κόστους τῶν ἐμπορευμάτων, βρίσκουμε ἕνα ποσοστό κέρδους $= \frac{\varkappa}{\tau}$, ὅπου τό $\varkappa$ εἶναι τό κέρδος πού ἔχει πραγματοποιηθεῖ στήν πορεία τοῦ ἔτους, καί τό τ τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν κόστους τῶν ἐμπορευμάτων, πού ἔχουν παραχθεῖ καί πουληθεῖ στό ἴδιο χρονικό διάστημα. Εἶναι ὀφθαλμοφανές ὅτι αὐτό τό ποσοστό τοῦ κέρδους $\frac{\varkappa}{\tau}$ μπορεῖ νά συμπέσει μόνο τότε μέ τό πραγματικό ποσοστό κέρδους $\frac{\varkappa}{K}$, μάζα κέρδους διηρημένη μέ τό συνολικό κεφάλαιο, ἄν ἡ $\tau = K$, δηλαδή ἄν τό κεφάλαιο περιστρέφεται ἀκριβῶς μιά φορά μέσα σέ ἕνα χρόνο.

Ἄς πάρουμε τρεῖς διαφορετικές καταστάσεις ἑνός βιομηχανικοῦ κεφαλαίου.

I. Ἕνα κεφάλαιο 8.000 λιρῶν στερλινῶν παράγει καί πουλάει τό χρόνο 5.000 κομμάτια ἑνός ἐμπορεύματος πρός 30 σελλίνια τό κομμάτι, ἔχει δηλαδή ἕναν χρονιάτικο τζίρο 7.500 λιρ. στ. Ἀπό κάθε κομμάτι τοῦ ἐμπορεύματος βγάζει κέρδος 10 σελλ. = 2.500 λίρ. στ. τό χρόνο. Ἑπομένως, σέ κάθε κομμάτι τοῦ ἐμπορεύματος περιέχονται 20 σελλ. προκαταβλημένο κεφάλαιο καί 10 σελλ. κέρδος, δηλαδή τό ποσοστό τοῦ κέρδους γιά τό κάθε κομμάτι εἶναι $\frac{10}{20} = 50\%$. Στό ποσό τῶν 7.500 λιρ. στ. πού περιστράφηκε ἀναλογοῦν 5.000 λίρ. στ. προκαταβλημένο κεφάλαιο καί 2.500 λίρ. στ. κέρδος. Τό

ποσοστό τοῦ κέρδους κάθε περιστροφῆς $\frac{\varkappa}{\tau}$ εἶναι ἐπίσης 50%. Ἀντίθετα, ἄν ὑπολογιστεῖ μέ βάση τό συνολικό κεφάλαιο, τό ποσοστό τοῦ κέρδους $\frac{\varkappa}{K} = \frac{2.500}{8.000} = 31^1/_4\%$.

II. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τό κεφάλαιο αὐξήθηκε σέ 10.000 λίρ. στ. Ἐπειδή αὐξήθηκε ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, τό κεφάλαιο αὐτό εἶναι σέ θέση νά παράγει 10.000 κομμάτια ἑνός ἐμπορεύματος τό χρόνο πρός 20 σελλ. τιμή κόστους τό κάθε κομμάτι. Τά πουλάει μέ 4 σελλ. κέρδος, δηλαδή πρός 24 σελλ. τό κομμάτι. Τότε ἡ τιμή τοῦ χρονιάτικου προϊόντος = 12.000 λίρ. στ., ἀπό τίς ὁποῖες οἱ 10.000 λίρ. στ. εἶναι προκαταβλημένο κεφάλαιο καί 2.000 λίρ. στ. κέρδος. Τό $\frac{\varkappa}{\tau}$ εἶναι γιά τό κάθε κομμάτι $= \frac{4}{20}$, γιά τόν χρονιάτικο τζίρο $= \frac{2.000}{10.000}$, δηλαδή καί τίς δυό φορές = 20%, καί, ἐπειδή τό συνολικό κεφάλαιο εἶναι ἴσο μέ τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν κόστους, δηλαδή 10.000 λίρ. στ., τότε καί τό $\frac{\varkappa}{K}$, τό πραγματικό ποσοστό κέρδους, τή φορά αὐτή = 20%.

III. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι σέ συνθῆκες διαρκῶς αὐξανόμενης παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας τό κεφάλαιο αὐξήθηκε σέ 15.000 λίρ. στ. καί παράγει τώρα τό χρόνο 30.000 κομμάτια ἑνός ἐμπορεύματος πρός 13 σελλ. τιμή κόστους τό κομμάτι, πού μέ κέρδος 2 σελλ. πουλιέται πρός 15 σελλ. Ἔτσι, ὁ χρονιάτικος τζίρος = 30.000 × 15 σελλ. = 22.500 λίρ. στ., ἀπό τίς ὁποῖες οἱ 19.500 εἶναι προκαταβλημένο κεφάλαιο καί 3.000 λίρ. στ. κέρδος. Τό $\frac{\varkappa}{\tau}$ εἶναι λοιπόν $= \frac{2}{13} = \frac{3.000}{19.500} = 15^5/_{13}\%$. Ἀντίθετα $\frac{\varkappa}{K} = \frac{3.000}{15.000} = 20\%$.

Βλέπουμε λοιπόν: Μόνο στήν περίπτωση II, ὅπου ἡ κεφαλαιακή ἀξία πού περιστράφηκε εἶναι ἴση μέ τό συνολικό κεφάλαιο, τό ποσοστό τοῦ κέρδους γιά τό κάθε κομμάτι τοῦ ἐμπορεύματος ἤ γιά ὅλο τό ποσό πού περιστράφηκε εἶναι τό ἴδιο μέ τό ποσοστό τοῦ κέρδους πού ὑπολογίστηκε γιά ὅλο τό κεφάλαιο. Στήν περίπτωση I, ὅπου τό ποσό πού περιστράφηκε εἶναι μικρότερο ἀπό τό συνολικό κεφάλαιο, τό ποσοστό τοῦ κέρδους εἶναι ὑψηλότερο, ὑπολογισμένο μέ βάση τήν τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος. Στήν περίπτωση III, ὅπου τό συνολικό κεφάλαιο εἶναι μικρότερο ἀπό τό ποσό πού περιστράφηκε, τό ποσοστό τοῦ κέρδους εἶναι χαμηλότερο ἀπό τό πραγματικό ποσοστό κέρδους, ὑπολογισμένο μέ βάση τό συνολικό κεφάλαιο. Αὐτό ἔχει γενική ἰσχή.

Στήν ἐμπορική πραχτική ἡ περιστροφή δέν ὑπολογίζεται συνήθως μέ ἀκρίβεια. Παραδέχονται ὅτι τό κεφάλαιο περιστράφηκε μιά φορά, μόλις τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων πού πραγματοποιήθηκαν ἔφθασε τό ποσό τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου πού χρησιμοποιήθηκε. Τό *κεφάλαιο* ὅμως, μπορεῖ τότε μόνο νά ὁλοκληρώσει μιά πλήρη περιστροφή, ἄν τό ἄθροισμα τῶν *τιμῶν κόστους* τῶν ἐμπορευμάτων πού πραγματοποιήθηκαν εἶναι ἴσο μέ τό ποσό τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου. — Φ. Ε.}

Ἐδῶ ἀποκαλύπτεται πάλι, πόσο σπουδαῖο εἶναι στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή νά ἐξετάζει κανείς τό κάθε ξεχωριστό ἐμπόρευμα ἤ τό προϊόν-ἐμπόρευμα, πού ἔχει παραχθεῖ στή διάρκεια ἑνός ὁποιουδήποτε χρονικοῦ διαστήματος, ὄχι ἀπομονωμένο αὐτό καθεαυτό, ὄχι σάν ἁπλό ἐμπόρευμα, ἀλλά σάν προϊόν τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου καί σέ σχέση πρός τό συνολικό κεφάλαιο πού παράγει τό ἐμπόρευμα αὐτό.

Παρ' ὅλο πού τό *ποσοστό* τοῦ κέρδους πρέπει νά ὑπολογίζεται, συγκρίνοντας τή μάζα τῆς παραγμένης καί πραγματοποιημένης ὑπεραξίας ὄχι μόνο μέ τό καταναλωμένο μέρος τοῦ κεφαλαίου, πού ξαναεμφανίζεται στά ἐμπορεύματα, ἀλλά μέ τό μέρος αὐτό σύν τό μή καταναλωμένο, ἀλλά χρησιμοποιημένο μέρος τοῦ κεφαλαίου, πού ἐξακολουθεῖ νά συμμετέχει στήν παραγωγή, ὡστόσο μπορεῖ ἡ *μάζα* τοῦ κέρδους νά εἶναι ἴση μόνο μέ τή μάζα τοῦ κέρδους ἤ τῆς ὑπεραξίας, πού περιέχεται στά ἴδια τά ἐμπορεύματα καί πού πρόκειται νά πραγματοποιηθεῖ μέ τήν πούλησή τους.

Ὅταν αὐξάνει ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας στή βιομηχανία, πέφτει ἡ τιμή τοῦ κάθε ξεχωριστοῦ ἐμπορεύματος. Περιέχεται λιγότερη ἐργασία σ' αὐτό, λιγότερη πληρωμένη καί ἀπλήρωτη ἐργασία. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἴδια ἐργασία παράγει λ.χ. τό τριπλάσιο προϊόν. Στήν περίπτωση αὐτή στό κάθε ἕνα ξεχωριστό προϊόν ἀναλογεῖ κατά $^2/_3$ λιγότερη ἐργασία. Καί ἐπειδή τό κέρδος μπορεῖ ν' ἀποτελεῖ μόνο ἕνα μέρος αὐτῆς τῆς μάζας ἐργασίας πού περιέχεται στό κάθε ἕνα ξεχωριστό ἐμπόρευμα, πρέπει νά ἐλαττώνεται ἡ μάζα τοῦ κέρδους πού ἀναλογεῖ στό κάθε ἕνα ξεχωριστό ἐμπόρευμα καί, αὐτό πάλι, μέσα σέ ὁρισμένα ὅρια, ἀκόμα καί ὅταν ἀνεβαίνει τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας. Σέ ὅλες τίς περιπτώσεις πέφτει ἡ μάζα τοῦ κέρδους πού ὑπάρχει στό συνολικό προϊόν ὄχι κάτω ἀπό τήν ἀρχική μάζα τοῦ κέρδους, ὅταν τό κεφάλαιο ἀπασχολεῖ τόν ἴδιο

ἀριθμό ἐργατῶν, ὅπως καί προηγούμενα, καί μέ τόν ἴδιο βαθμό ἐκμετάλλευσης. (Αὐτό μπορεῖ νά συμβεῖ καί ὅταν χρησιμοποιοῦνται λιγότεροι ἐργάτες μέ ἀνεβασμένο τόν βαθμό ἐκμετάλλευσης). Γιατί στήν ἴδια ἀναλογία πού ἐλαττώνεται ἡ μάζα τοῦ κέρδους στό κάθε ἕνα ξεχωριστό προϊόν, αὐξάνει ὁ ἀριθμός τῶν προϊόντων. Ἡ μάζα τοῦ κέρδους μένει ἴδια, μόνο πού κατανέμεται διαφορετικά στό σύνολο τῶν ἐμπορευμάτων. Αὐτό ἐπίσης δέν ἀλλάζει τίποτα στήν κατανομή ἀνάμεσα στούς ἐργάτες καί στούς κεφαλαιοκράτες τοῦ ποσοῦ τῆς ἀξίας πού δημιουργήθηκε μέ τή νέα πρόσθετη ἐργασία. Ἡ μάζα τοῦ κέρδους μπορεῖ ν' αὐξάνει, σέ περίπτωση χρησιμοποίησης τῆς ἴδιας μάζας ἐργασίας μόνο. ἄν αὐξάνει ἡ ἀπλήρωτη ὑπερεργασία ἤ μέ ἀμετάβλητο τόν βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, ἄν αὐξάνει ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν. Ἤ, ὅταν ἐπενεργοῦν καί οἱ δυό αὐτοί παράγοντες. Σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις — πού, ὅμως, σύμφωνα μέ τήν ὑπόθεσή μας, προϋποθέτουν αὔξηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου ἔναντι τοῦ μεταβλητοῦ καί αὐξανόμενο μέγεθος τοῦ χρησιμοποιούμενου συνολικοῦ κεφαλαίου — ἡ κάθε μονάδα τοῦ ἐμπορεύματος περιέχει λιγότερη μάζα κέρδους καί πέφτει τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ὑπολογισμένο ἀκόμα καί κατά μονάδα ἐμπορεύματος. Μιά δοσμένη ποσότητα πρόσθετης ἐργασίας ἐκφράζεται μέ μιά μεγαλύτερη ποσότητα ἐμπορευμάτων. Ἡ τιμή τοῦ κάθε ξεχωριστοῦ ἐμπορεύματος πέφτει. Ἐξεταζόμενο τό ζήτημα ἀφηρημένα, ὅταν πέφτει ἡ τιμή τοῦ ἑνός ξεχωριστοῦ ἐμπορεύματος, ἐπειδή ἀνέβηκε ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, ἑπομένως καί ἐπειδή αὐξήθηκε ταυτόχρονα ὁ ἀριθμός αὐτῶν τῶν φτηνότερων ἐμπορευμάτων, μπορεῖ τό ποσοστό τοῦ κέρδους νά μένει τό ἴδιο, ἄν λ.χ. ἡ ἄνοδος τῆς παραγωγικῆς δύναμης ἐπέδρασε ἐξίσου καί ταυτόχρονα σ' ὅλα τά συστατικά μέρη τῶν ἐμπορευμάτων, ἔτσι πού ἡ συνολική τιμή τοῦ ἐμπορεύματος νά ἔπεσε στήν ἴδια ἀναλογία πού ἀνέβηκε ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, καί, ἀπό τήν ἄλλη, νά ἔμεινε ἴδια ἡ ἀμοιβαία σχέση τῶν διαφόρων συστατικῶν μερῶν τῆς τιμῆς τοῦ ἐμπορεύματος. Τό ποσοστό τοῦ κέρδους θά μποροῦσε ἀκόμα καί ν' ἀνέβει, ἄν μέ τήν αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας συνδεόταν μιά σημαντική μείωση τῆς ἀξίας τῶν στοιχείων τοῦ σταθεροῦ καί ἰδίως τοῦ πάγιου κεφαλαίου. Στήν πραγματικότητα, ὅμως, τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ὅπως εἴδαμε κιόλας, θά πέφτει μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου. Σέ καμιά περίπτωση ἡ πτώση τῆς τιμῆς τοῦ ξεχωριστοῦ ἐμπορεύματος μόνο, δέν ἐπιτρέπει τήν ἐξαγωγή ἑνός συμπεράσματος σχετικά μέ τό ποσοστό τοῦ κέρδους. Ὅλα ἐξαρτιῶνται ἀπό τό πόσο μεγάλο ἦταν

τό συνολικό ποσό τοῦ κεφαλαίου πού συμμετεῖχε στήν παραγωγή του. Ἄς ὑποθέσουμε λ.χ. ὅτι ἡ τιμή ἑνός πήχη ὑφάσματος ἔχει πέσει ἀπό 3 σελλ. σέ $1^2/_3$ σελλ. Ὅταν ξέρουμε ὅτι πρίν ἀπό τήν πτώση τῆς τιμῆς, σ' αὐτήν περιλαβαίνονταν $1^2/_3$ σελλ. σταθερό κεφάλαιο, νῆμα κλπ., $^2/_3$ σελλ. μισθός ἐργασίας καί $^2/_3$ σελλ. κέρδος, ἐνῶ μετά τήν πτώση τῆς τιμῆς περιλαβαίνονται 1 σελλ. σταθερό κεφάλαιο, $^1/_3$ σελλ. μισθός ἐργασίας καί $^1/_3$ σελλ. κέρδος, δέν θά πεῖ ὅτι ξέρουμε ἄν τό ποσοστό τοῦ κέρδους ἔμεινε τό ἴδιο ἤ ὄχι. Αὐτό ἐξαρτιέται καί ἀπό τό ἄν καί πόσο ἔχει αὐξηθεῖ τό προκαταβλημένο συνολικό κεφάλαιο καί ἀπό τό πόσους περισσότερους πῆχες παράγει τό κεφάλαιο αὐτό μέσα σ' ἕνα δοσμένο χρονικό διάστημα.

Τό φαινόμενο πού προκύπτει ἀπό τή φύση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ὅτι μέ αὐξανόμενη τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας πέφτει ἡ τιμή τοῦ ἑνός ξεχωριστοῦ ἐμπορεύματος ἤ μιᾶς δοσμένης ποσότητας ἐμπορευμάτων, αὐξάνει ὁ ἀριθμός τῶν ἐμπορευμάτων, πέφτουν ἡ μάζα τοῦ κέρδους πού περιέχεται στό κάθε ξεχωριστό ἐμπόρευμα καί τό ποσοστό τοῦ κέρδους σέ σχέση μέ τή συνολική ποσότητα τῶν ἐμπορευμάτων, ἐνῶ αὐξάνει ἡ μάζα τοῦ κέρδους πού περιέχεται σ' ὅλη μαζί τή μάζα τῶν ἐμπορευμάτων — αὐτό τό φαινόμενο ἐκφράζει στήν ἐπιφάνεια μόνο: τήν πτώση τῆς μάζας τοῦ κέρδους πού ἀναλογεῖ στό κάθε ξεχωριστό ἐμπόρευμα, τήν πτώση τῆς τιμῆς του, τήν αὔξηση τῆς μάζας τοῦ κέρδους πάνω στή βάση τοῦ αὐξημένου συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐμπορευμάτων πού παράγει τό συνολικό κεφάλαιο τῆς κοινωνίας ἤ ἀκόμα καί ὁ ξεχωριστός κεφαλαιοκράτης. Τό φαινόμενο αὐτό τό ἀντιλαμβάνονται ἔτσι, ὅτι ὁ κεφαλαιοκράτης θεληματικά βγάζει λιγότερο κέρδος ἀπό τό κάθε ξεχωριστό ἐμπόρευμα, ἀποζημιώνεται ὅμως ἀπό τόν μεγαλύτερο ἀριθμό ἐμπορευμάτων πού παράγει. Ἡ ἄποψη αὐτή βασίζεται στήν ἀντίληψη τοῦ κέρδους ἐκποίησης (profit upon alienation)[51] πού μέ τή σειρά της συμπεραίνεται πάλι ἀπό τήν ἄποψη τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου.

Εἴδαμε προηγούμενα, στό τέταρτο καί στό ἕβδομο τμῆμα τοῦ πρώτου Βιβλίου, ὅτι ἡ μάζα τῶν ἐμπορευμάτων, πού αὐξάνει μαζί μέ τήν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, καί τό φτήναιμα τοῦ ἑνός ξεχωριστοῦ ἐμπορεύματος σάν τέτιου (ἐφόσον τά ἐμπορεύματα αὐτά δέν μπαίνουν καθοριστικά στήν τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης) δέν θίγουν τή σχέση ἀνάμεσα στήν πληρωμένη καί ἀπλήρωτη δουλιά στό ξεχωριστό ἐμπόρευμα, παρά τήν πτώση τῆς τιμῆς.

Μιά καί στό συναγωνισμό ὅλα ἐμφανίζονται λαθεμένα, δηλαδή

στρεβλωμένα, μπορεῖ ὁ ξεχωριστός κεφαλαιοκράτης νά φαντάζεται: 1) ὅτι μειώνει τό κέρδος του ἀπό τό κάθε ξεχωριστό ἐμπόρευμα, ρίχνοντας τήν τιμή του, ὅτι ὅμως βγάζει μεγαλύτερο κέρδος, λόγω τῆς μεγαλύτερης μάζας ἐμπορευμάτων πού πουλάει, 2) ὅτι αὐτός καθορίζει τήν τιμή τῶν ξεχωριστῶν ἐμπορευμάτων καί ὅτι, πολλαπλασιάζοντας τήν τιμή αὐτή, καθορίζει τήν τιμή τοῦ συνολικοῦ προϊόντος, ἐνῶ ἡ πρωταρχική διαδικασία εἶναι ἡ διαδικασία τῆς διαίρεσης (βλέπε Βιβλίο I, κεφ. X, σελ. 314/323)[1*], ὁ δέ πολλαπλασιασμός ἀποδείχνεται σωστός μόνο σάν δεύτερη φάση πού προϋποθέτει πρῶτα τή διαίρεση. Ὁ ἀγοραῖος οἰκονομολόγος δέν κάνει πράγματι τίποτα ἄλλο ἀπό τό νά μεταφράζει σέ μιά φαινομενικά πιό θεωρητική καί γενικεύουσα γλώσσα τίς παράξενες ἀντιλήψεις τοῦ αἰχμάλωτου ἀπό τό συναγωνισμό κεφαλαιοκράτη καί ἀπό τό νά πασχίζει νά σερβίρει σάν σωστές αὐτές τίς ἀντιλήψεις.

Πράγματι, ἡ πτώση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων καί ἡ αὔξηση τῆς μάζας τοῦ κέρδους ἀπό τήν αὐξημένη μάζα τῶν φτηνότερων ἐμπορευμάτων εἶναι μονάχα μιά ἄλλη ἔκφραση γιά τό νόμο τῆς πτώσης τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους μέ ταυτόχρονη αὔξηση τῆς μάζας τοῦ κέρδους.

Ἡ διερεύνηση τοῦ ζητήματος κατά πόσο μπορεῖ νά συμπέσει τό ποσοστό τοῦ κέρδους πού πέφτει μέ τιμές πού ἀνεβαίνουν, δέν ἔχει τή θέση του ἐδῶ, ὅπως δέν τήν ἔχει καί τό σημεῖο σχετικά μέ τή σχετική ὑπεραξία πού τό ἐξετάσαμε προηγούμενα στό I Βιβλίο, σελ. 314/323[2*]. Ὁ κεφαλαιοκράτης πού ἐφαρμόζει τελειοποιημένες, ὄχι ὅμως γενικευμένες ἀκόμα μέθοδες παραγωγῆς, πουλάει κάτω ἀπό τήν ἀγοραία τιμή, πάνω ὅμως ἀπό τήν ἀτομική του τιμή παραγωγῆς. Ἔτσι τό ποσοστό τοῦ κέρδους μεγαλώνει γι' αὐτόν ὥς τότε πού θά τό ἐξισορροπήσει ὁ συναγωνισμός. Στή διάρκεια τῆς περιόδου τῆς ἐξισορρόπησης συντελεῖται ἕνα δεύτερο προτσές, ἡ αὔξηση τῶν ἐπενδύσεων κεφαλαίου. Ἀνάλογα μέ τόν βαθμό αὐτῆς τῆς αὔξησης θά εἶναι τώρα ὁ κεφαλαιοκράτης σέ θέση νά ἀπασχολήσει ἕνα μέρος τῆς μάζας τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολοῦσε προηγούμενα, ἴσως μάλιστα τήν ἴδια ἤ ἀκόμα καί μεγαλύτερη μάζα ἐργατῶν, κάτω ἀπό τούς νέους ὅρους, δηλαδή θά εἶναι σέ θέση νά παράγει τήν ἴδια ἤ ἀκόμα καί μεγαλύτερη μάζα κέρδους.

[1*] Βλέπε τόμ. I, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ «Κεφαλαίου», 1954, σελ. 331.
[2*] Στό ἴδιο, σελ. 331.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟΤΕΤΑΡΤΟ

Αἰτίες πού ἀντιδροῦν

Ἄν πάρουμε ὑπόψη τήν τεράστια ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, ἔστω στά τελευταῖα μόνο 30 χρόνια, καί τή συγκρίνουμε μέ ὅλες τίς περιόδους πού προηγήθηκαν, ἄν πάρουμε ἰδίως ὑπόψη τήν τεράστια μάζα πάγιου κεφαλαίου, πού, ἐκτός ἀπό τίς καθεαυτό μηχανές, μπαίνει στό σύνολο τοῦ κοινωνικοῦ προτσές παραγωγῆς, τότε στή θέση τῆς δυσκολίας, πού ἔχει ὥς τώρα ἀπασχολήσει τούς οἰκονομολόγους, τῆς δυσκολίας νά ἐξηγήσουν τήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, μπαίνει ἡ ἀντίστροφη δυσκολία, ἡ δυσκολία νά ἐξηγήσουν, γιατί ἡ πτώση αὐτή δέν εἶναι μεγαλύτερη ἤ γρηγορότερη. Πρέπει νά μπαίνουν στό παιχνίδι ἐπιδράσεις πού ἀντιδροῦν, ἐπιδράσεις πού ματαιώνουν καί αἴρουν τό ἀποτέλεσμα τοῦ γενικοῦ νόμου καί τοῦ δίνουν μόνο τόν χαρακτήρα μιᾶς τάσης. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος, πού τήν πτώση τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους τήν χαρακτηρίσαμε σάν τάση πτώσης (tendenzieller Fall). Οἱ γενικές ἀπό αὐτές τίς αἰτίες εἶναι οἱ παρακάτω:

I. Ἄνοδος τοῦ βαθμοῦ ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας

Ὁ βαθμός ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, ἡ ἰδιοποίηση ὑπερεργασίας καί ὑπεραξίας ἀνεβαίνει ἰδίως μέ τήν παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας καί μέ τήν ἐντατικοποίηση τῆς ἐργασίας. Καί τά δυό αὐτά σημεῖα ἔχουν ἀναπτυχθεῖ λεπτομερειακά στό πρῶτο Βιβλίο, τοῦ «Κεφαλαίου», στό κεφάλαιο πού γίνεται λόγος γιά τήν παραγωγή ἀπόλυτης καί σχετικῆς ὑπεραξίας. Ὑπάρχουν πολλοί παράγοντες τῆς ἐντατικοποίησης τῆς ἐργασίας, πού ἐπιβάλλουν τήν αὔξηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου ἔναντι τοῦ μεταβλητοῦ, ἑπομένως τήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, ὅπως λ.χ. ὅταν ἕνας ἐργάτης ὑποχρεώνεται νά ἐπιβλέπει ἕναν μεγαλύτερο ἀριθμό μηχανῶν. Ἐδῶ — ὅπως καί στίς περισ-

σότερες διαδικασίες, πού χρησιμεύουν γιά τήν παραγωγή τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας — μποροῦν οἱ ἴδιες αἰτίες, πού προκαλοῦν αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας, νά συνεπιφέρουν πτώση τῆς μάζας τῆς ὑπεραξίας, στήν περίπτωση πού ἐξετάζουμε δοσμένα μεγέθη τοῦ χρησιμοποιούμενου συνολικοῦ κεφαλαίου. Ὑπάρχουν, ὅμως, ἄλλοι παράγοντες τῆς ἐντατικοποίησης, ὅπως λ.χ. ἡ ἐπιτάχυνση τῆς κίνησης τῶν μηχανῶν, πού στό ἴδιο χρονικό διάστημα καταναλώνουν βέβαια περισσότερη πρώτη ὕλη, ὅσον ἀφορᾶ ὅμως τό πάγιο κεφάλαιο, παρά τό ὅτι οἱ μηχανές φθείρονται πιό γρήγορα, ὡστόσο δέν θίγουν καθόλου τή σχέση τῆς ἀξίας τους πρός τήν τιμή τῆς ἐργασίας πού τίς θέτει σέ κίνηση. Ἡ παράταση, ὅμως, τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, αὐτή ἡ ἐφεύρεση τῆς σύγχρονης βιομηχανίας, εἶναι πού αὐξάνει ἰδίως τή μάζα τῆς ἰδιοποιούμενης ὑπεραξίας, χωρίς ν' ἀλλάζει οὐσιαστικά τή σχέση τῆς χρησιμοποιούμενης ἐργατικῆς δύναμης πρός τό σταθερό κεφάλαιο πού θέτει σέ κίνηση, καί πού στήν πραγματικότητα μᾶλλον τό λιγοστεύει σχετικά. Κατά τά ἄλλα, ἔχει κιόλας ἀποδειχθεῖ — καί ἀποτελεῖ τό καθεαυτό μυστικό τῆς τάσης τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους νά πέφτει — ὅτι οἱ διαδικασίες γιά τήν παραγωγή σχετικῆς ὑπεραξίας ὁδηγοῦν γενικά στό ἑξῆς: ἀπό τή μιά μεριά, στό νά μετατρέπεται σέ ὑπεραξία ἕνα ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερο μέρος μιᾶς δοσμένης μάζας ἐργασίας, καί, ἀπό τήν ἄλλη, στό νά χρησιμοποιεῖται γενικά ὅσο τό δυνατό λιγότερη ἐργασία σέ σχέση μέ τό προκαταβλημένο κεφάλαιο, ἔτσι πού οἱ ἴδιοι λόγοι, πού ἐπιτρέπουν τό ἀνέβασμα τοῦ βαθμοῦ ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, ἀπαγορεύουν τήν ἐκμετάλλευση τῆς ἴδιας μέ προηγούμενα ποσότητας ἐργασίας ἀπό τό ἴδιο συνολικό κεφάλαιο. Αὐτές εἶναι οἱ ἀντιμαχόμενες τάσεις, οἱ ὁποῖες, ἐνῶ τείνουν πρός μιά αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας, τείνουν ταυτόχρονα καί πρός μιά πτώση τῆς μάζας τῆς ὑπεραξίας, ἑπομένως καί τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, πού παράγεται ἀπό ἕνα δοσμένο κεφάλαιο. Πρέπει ἐπίσης νά ἀναφερθεῖ ἐδῶ ἡ μαζική χρησιμοποίηση τῆς δουλιᾶς τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν, γιατί ὁλόκληρη ἡ οἰκογένεια ὑποχρεώνεται ἔτσι νά προσφέρει στό κεφάλαιο μεγαλύτερη ἀπό προηγούμενα μάζα ὑπερεργασίας, ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού αὐξάνει τό συνολικό ποσό τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας πού δίνεται στήν οἰκογένεια αὐτή, πράγμα πού δέν ἀποτελεῖ καθόλου γενικό φαινόμενο. Καθετί, πού μέ ἁπλή βελτίωση τῶν μεθόδων προωθεῖ τήν παραγωγή τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας, ὅπως στή γεωργία, μέ ἀμετάβλητο τό μέγεθος τοῦ χρησιμοποιούμενου κεφαλαίου, φέρνει τό ἴδιο ἀποτέλεσμα. Ἐδῶ δέν αὐξάνει βέβαια τό χρησιμοποιούμενο

σταθερό κεφάλαιο ἀνάλογα μέ τό μεταβλητό, ἐφόσον τό τελευταῖο τό βλέπουμε σάν δείχτη τῆς ἀπασχολούμενης ἐργατικῆς δύναμης, αὐξάνει ὅμως ἡ μάζα τοῦ προϊόντος σέ σχέση μέ τή χρησιμοποιηθεῖσα ἐργατική δύναμη. Τό ἴδιο γίνεται, ἄν ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας (ἀδιάφορο ἄν τό προϊόν της μπαίνει στήν κατανάλωση τῶν ἐργατῶν ἤ στά στοιχεῖα τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου) ἀπελευθερωθεῖ ἀπό διαδικαστικά ἐμπόδια, ἀπό αὐθαίρετους περιορισμούς ἤ ἀπό περιορισμούς, πού στό πέρασμα τοῦ χρόνου ἔγιναν ἐνοχλητικοί, γενικά ἀπό κάθε λογῆς δεσμά, χωρίς γιά τό λόγο αὐτό νά θιχθεῖ στήν ἀρχή ἡ σχέση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου πρός τό σταθερό.

Θά μποροῦσε νά τεθεῖ τό ἐρώτημα, ἄν στίς αἰτίες πού παρεμποδίζουν τήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους καί πού σέ τελευταία ἀνάλυση πάντα τήν ἐπιταχύνουν, συμπεριλαβαίνονται οἱ παροδικές, ἀλλά πάντα ἐπαναλαβαινόμενες, πότε στόν ἕνα καί πότε στόν ἄλλο κλάδο παραγωγῆς, αὐξήσεις τῆς ὑπεραξίας πάνω ἀπό τό γενικό ἐπίπεδο γιά τόν καπιταλιστή πού ἀξιοποιεῖ ἐφευρέσεις κλπ., προτοῦ γενικευθοῦν. Στό ἐρώτημα αὐτό πρέπει νά δοθεῖ καταφατική ἀπάντηση.

Ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας, πού παράγει ἕνα κεφάλαιο δοσμένου μεγέθους, εἶναι τό γινόμενο δυό παραγόντων, τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας πολλαπλασιασμένο μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολοῦνται γιά τήν παραγωγή αὐτοῦ τοῦ ποσοστοῦ. Δηλαδή, μέ δοσμένο τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας ἐξαρτιέται ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν καί, μέ δοσμένο τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν, ἀπό τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, γενικά λοιπόν ἀπό τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στό ἀπόλυτο μέγεθος τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου καί στό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας. Ἔχει πιά ἀποδειχθεῖ ὅτι κατά μέσο ὅρο οἱ ἴδιες αἰτίες, πού ἀνεβάζουν τό ποσοστό τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας, ἐλαττώνουν τή μάζα τῆς χρησιμοποιούμενης ἐργατικῆς δύναμης. Εἶναι ὅμως καθαρό ὅτι θάχουμε ἐδῶ κάτι παραπάνω ἤ κάτι παρακάτω, ἀνάλογα μέ τή συγκεκριμένη σχέση, μέσα στήν ὁποία συντελοῦνται αὐτές οἱ δύο ἀντιτιθέμενες κινήσεις, καί ὅτι ἡ τάση μείωσης τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους ἀδυνατίζει, ἰδίως μέ τήν ἄνοδο τοῦ ποσοστοῦ τῆς ἀπόλυτης ὑπεραξίας, πού προέρχεται ἀπό τήν παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας.

Ὅταν ἐξετάζαμε τό ποσοστό τοῦ κέρδους βρήκαμε γενικά ὅτι στήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ, πού ὀφείλεται στήν αὐξανόμενη μάζα τοῦ χρησιμοποιούμενου συνολικοῦ κεφαλαίου, ἀντιστοιχεῖ ἡ αὔξηση τῆς μάζας τοῦ κέρδους. Ἄν πάρουμε τό συνολικό μεταβλητό κεφά-

λαιο τῆς κοινωνίας, ἡ ὑπεραξία πού παρήγαγε εἶναι ἴση μέ τό κέρδος πού ἔχει παραχθεῖ. Μαζί μέ τήν ἀπόλυτη μάζα τῆς ὑπεραξίας αὐξήθηκε καί τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας. Ἡ πρώτη, γιατί αὐξήθηκε ἡ μάζα τῆς ἐργατικῆς δύναμης πού χρησιμοποιήθηκε ἀπό τήν κοινωνία, ἡ δεύτερη, γιατί αὐξήθηκε ὁ βαθμός ἐκμετάλλευσης αὐτῆς τῆς ἐργασίας. Ἀλλά, σέ σχέση μέ ἕνα κεφάλαιο δοσμένου μεγέθους, λ.χ. 100, μπορεῖ νά αὐξάνει τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, τή στιγμή πού πέφτει κατά μέσο ὅρο ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας. Αὐτό, γιατί τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας καθορίζεται ἀπό τήν ἀναλογία πού ἀξιοποιεῖται τό μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου, ἐνῶ ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας καθορίζεται ἀπό τό πόσο ποσοστό τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου ἀποτελεῖ τό μεταβλητό κεφάλαιο.

Ἡ αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας — ἐπειδή συντελεῖται ἰδίως κάτω καί ἀπό συνθῆκες, στίς ὁποῖες, ὅπως ἀναφέραμε πιό πάνω, δέν γίνεται καμιά αὔξηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου ἤ καμιά αὔξησή του ἀνάλογη μέ τήν αὔξηση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου — ἀποτελεῖ ἕναν ἀπό τούς παράγοντες πού συγκαθορίζουν τή μάζα τῆς ὑπεραξίας, ἑπομένως καί τό ποσοστό τοῦ κέρδους. Ὁ παράγοντας αὐτός δέν ἀναιρεῖ τό γενικό νόμο. Τόν κάνει ὅμως νά δρᾶ περισσότερο σάν τάση, δηλαδή σάν νόμος, πού ἡ ἀπόλυτη πραγματοποίησή του παρεμποδίζεται, ἐπιβραδύνεται, ἀτονεῖ ἀπό περιστατικά πού ἀντιδροῦν. Ἐπειδή ὅμως οἱ ἴδιες αἰτίες, πού ἀνεβάζουν τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας (ἀκόμα καί ἡ παράταση τῆς διάρκειας τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς μεγάλης βιομηχανίας) τείνουν νά μειώσουν τήν χρησιμοποιούμενη ἀπό ἕνα δοσμένο κεφάλαιο ἐργατική δύναμη, οἱ ἴδιες αἰτίες τείνουν ταυτόχρονα καί στή μείωση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, καί στήν ἐπιβράδυνση τῆς κίνησης αὐτῆς τῆς μείωσης. Ἄν ὑποχρεώσουν ἕναν ἐργάτη νά κάνει τή δουλιά πού ὀρθολογικά μποροῦν νά τήν κάνουν μόνο δυό ἐργάτες καί ἄν αὐτό γίνεται κάτω ἀπό συνθῆκες, στίς ὁποῖες αὐτοί οἱ δυό μπορεῖ ν' ἀντικαταστήσουν τρεῖς, τότε ὁ ἕνας θά προσφέρει τόση ὑπερεργασία, ὅση προηγούμενα δυό, καί κατά τοῦτο θά ἔχει ἀνεβεῖ τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας. Ὅμως δέν θά προσφέρει τόση, ὅση πρόσφεραν προηγούμενα οἱ τρεῖς, καί ἔτσι θά πέσει ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας. Ἡ πτώση της ὅμως ἰσοφαρίζεται ἤ περιορίζεται μέ τήν ἄνοδο τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας. Ἄν ὅλος ὁ πληθυσμός θά ἀπασχολεῖται μέ βάση αὐτό τό ἀνεβασμένο ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, τότε θά ἀνέβει ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας, παρ' ὅλο πού ὁ πληθυσμός μένει ὁ ἴδιος. Ἀκόμα περισσότερο θά ἀνεβαίνει ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας, ὅταν αὐξάνει ὁ πληθυσμός. Καί μ' ὅλο πού αὐτό συνδέεται μέ μιά σχετική πτώση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀπασχολουμένων ἐργατῶν σέ σχέση μέ τό μέγεθος τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, ὡστόσο ἡ πτώση αὐτή μετριάζεται ἤ συγκρατεῖται ἀπό τό αὐξημένο ποσοστό τῆς ὑπεραξίας.

Προτοῦ τελειώσουμε μέ αὐτό τό σημεῖο, πρέπει νά τονίσουμε ἀκόμα μιά φορά, ὅτι, μέ δοσμένο τό μέγεθος τοῦ κεφαλαίου, τό *ποσοστό* τῆς ὑπεραξίας μπορεῖ νά αὐξάνει, παρ' ὅλο πού πέφτει ἡ *μάζα* της, καί ἀντίστροφα. Ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας εἶναι ἴση μέ τό ποσοστό της πολλαπλασιασμένο μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν. Τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, ὅμως, δέν ὑπολογίζεται ποτέ σέ σχέση μέ τό συνολικό κεφάλαιο, ἀλλά μόνο σέ σχέση μέ τό μεταβλητό κεφάλαιο, στήν πραγματικότητα ὑπολογίζεται πάνω στή βάση μιᾶς μόνο ἐργάσιμης ἡμέρας. Ἀντίθετα, μέ δοσμένο τό μέγεθος τῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας, τό *ποσοστό τοῦ κέρδους* δέν μπορεῖ ποτέ νά ἀνεβαίνει ἤ νά πέφτει, χωρίς ν' ἀνεβαίνει ἤ νά πέφτει ἐπίσης ἡ *μάζα τῆς ὑπεραξίας*.

II. Συμπίεση τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας κάτω ἀπό τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης

Μόνο ἐμπειρικά ἀναφέρουμε ἐδῶ τό περιστατικό αὐτό, γιατί πράγματι, ὅπως καί πολλά ἄλλα πού θά μποροῦσαν ν' ἀναφερθοῦν ἐδῶ, δέν ἔχει σχέση μέ τή γενική ἀνάλυση τοῦ κεφαλαίου, ἀλλά ἀνήκει στή μελέτη τοῦ συναγωνισμοῦ, πού δέν τόν πραγματεύεται τοῦτο τό ἔργο. Καί ὅμως εἶναι ἕνα ἀπό τά σημαντικότερα αἴτια, πού συγκρατοῦν τήν τάση πτώσης τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους.

III. Φτήναιμα τῶν στοιχείων τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου

Ὅλα ὅσα εἰπώθηκαν στό πρῶτο τμῆμα τούτου τοῦ Βιβλίου σχετικά μέ τίς αἰτίες πού αὐξάνουν τό ποσοστό τοῦ κέρδους μέ ἀμετάβλητο τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, ἤ ἀνεξάρτητα ἀπό τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, ἔχουν τή θέση τους ἐδῶ. Ἑπομένως, καί τό γεγονός ἰδίως ὅτι — ἄν πάρουμε ὑπόψη ὁλόκληρο τό κεφάλαιο — ἡ ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου δέν αὐξάνει στήν ἴδια ἀναλογία πού αὐξάνει ὁ ὑλικός ὄγκος του. Ἡ μάζα τοῦ βαμβακιοῦ λ.χ., πού ἐπεξεργάζεται ἕνας καί μόνο εὐρωπαῖος ἐργάτης — νηματουργός σέ ἕνα σύγχρονο

ἐργοστάσιο, ἔχει αὐξηθεῖ κολοσσιαῖα σέ σχέση μέ τό βαμβάκι πού ἐπεξεργαζόταν παλιότερα ἕνας κλώστης μέ τό ροδάνι. Ὅμως ἡ ἀξία τοῦ βαμβακιοῦ πού ἐπεξεργάζεται δέν αὐξήθηκε στήν ἴδια ἀναλογία μέ τή μάζα του. Τό ἴδιο μπορεῖ νά εἰπωθεῖ γιά τίς μηχανές καί γιά τό ἄλλο πάγιο κεφάλαιο. Μέ δυό λόγια, ἡ ἴδια ἀνάπτυξη, ἡ ὁποία ἀνεβάζει τή μάζα τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου σέ σχέση μέ τό μεταβλητό, μειώνει, ἐξαιτίας τῆς αὐξημένης παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, τήν ἀξία τῶν στοιχείων του καί ἐμποδίζει ἔτσι τήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, παρ' ὅλο πού σταθερά ἀνεβαίνει, νά ἀνεβαίνει στήν ἴδια ἀναλογία πού αὐξάνει ὁ ὑλικός του ὄγκος, δηλαδή ὁ ὑλικός ὄγκος τῶν μέσων παραγωγῆς, πού τίθενται σέ κίνηση ἀπό τήν ἴδια ποσότητα ἐργατικῆς δύναμης. Σέ ξεχωριστές περιπτώσεις μπορεῖ μάλιστα νά αὐξάνει ἡ μάζα τῶν στοιχείων τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, ἐνῶ ἡ ἀξία του μένει ἡ ἴδια ἤ ἀκόμα μπορεῖ καί νά πέφτει.

Μέ ὅσα εἰπώθηκαν συνδέεται ἡ ὑποτίμηση τοῦ ὑπάρχοντος κεφαλαίου (δηλαδή τῶν ὑλικῶν του στοιχείων) πού συντελεῖται μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας. Καί αὐτή εἶναι μιά ἀπό τίς μόνιμα δρῶσες αἰτίες, πού συγκρατοῦν τήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, παρ' ὅλο πού, κάτω ἀπό ὁρισμένες συνθῆκες, ἡ πτώση αὐτή μπορεῖ νά περιορίσει τή μάζα τοῦ κέρδους μέ τόν περιορισμό τῆς μάζας τοῦ κεφαλαίου πού ἀποφέρει κέρδος. Ἐδῶ ἀποδείχνεται ξανά ὅτι οἱ ἴδιες αἰτίες, πού δημιουργοῦν τήν τάση πτώσης τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, μετριάζουν ἐπίσης τήν πραγματοποίηση αὐτῆς τῆς τάσης.

IV. Ὁ σχετικός ὑπερπληθυσμός

Ἡ δημιουργία τοῦ σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ εἶναι ἀδιαχώριστη ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας καί ἐπιταχύνεται ἀπό τήν ἀνάπτυξη αὐτή, πού ἐκφράζεται μέ τή μείωση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Ὁ σχετικός ὑπερπληθυσμός προβάλλει τόσο πιό χτυπητά σέ μιά χώρα, ὅσο πιό ἀναπτυγμένος εἶναι σ' αὐτήν ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς. Ὁ σχετικός ὑπερπληθυσμός μέ τή σειρά του ἀποτελεῖ τήν αἰτία, ἀπό τή μιά μεριά, γιά τό ὅτι σέ πολλούς κλάδους παραγωγῆς συνεχίζεται ἡ λίγο-πολύ ἀτελής ὑποταγή τῆς ἐργασίας στό κεφάλαιο καί συνεχίζεται περισσότερο χρόνο ἀπό ὅ,τι ἀνταποκρίνεται ἀπό πρώτη ματιά στό γενικό ἐπίπεδο

ἀνάπτυξης. Αὐτό εἶναι συνέπεια τῆς φτήνιας καί τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν διαθέσιμων ἤ διωγμένων ἀπό τή δουλιά τους μισθωτῶν ἐργατῶν καί τῆς μεγαλύτερης ἀντίστασης πού προβάλλουν μερικοί κλάδοι παραγωγῆς, λόγω τῆς φύσης τους, στή μετατροπή τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας σέ ἐκμηχανισμένη ἐργασία. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, δημιουργοῦνται νέοι κλάδοι παραγωγῆς, καί ἰδιαίτερα κλάδοι παραγωγῆς εἰδῶν πολυτελείας, κλάδοι πού βασίζονται ἀκριβῶς σέ κεῖνον τόν διωγμένο, συχνά λόγω ὑπεροχῆς τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, ἀπό ἄλλους κλάδους παραγωγῆς, περίσσιο πληθυσμό καί πού, μέ τή σειρά τους, βασίζονται στήν ὑπεροχή τοῦ στοιχείου τῆς ζωντανῆς ἐργασίας καί μόνο σιγά-σιγά περνοῦν ἀπό τόν ἴδιο δρόμο, πού πέρασαν οἱ ἄλλοι κλάδοι παραγωγῆς. Καί στίς δυό περιπτώσεις τό μεταβλητό κεφάλαιο ἀποτελεῖ σημαντικό μέρος τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, ὁ δέ μισθός ἐργασίας βρίσκεται κάτω ἀπό τό μέσο ὅρο, ἔτσι πού σ' αὐτούς τούς κλάδους παραγωγῆς νά στέκουν σέ ἀσυνήθιστα ὑψηλό ἐπίπεδο καί τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας καί ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας. Καί ἐπειδή τό γενικό ποσοστό κέρδους σχηματίζεται μέ τήν ἰσοφάριση τῶν ποσοστῶν τοῦ κέρδους τῶν διάφορων κλάδων παραγωγῆς, ἐδῶ ἡ ἴδια αἰτία, πού γεννᾶ τήν τάση πτώσης τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, προβάλλει ξανά ἕνα ἀντίβαρο ἐνάντια σ' αὐτή τήν τάση, πού λίγο-πολύ παραλύει τήν ἀποτελεσματικότητά της.

V. Τό ἐξωτερικό ἐμπόριο

Ἐφόσον τό ἐξωτερικό ἐμπόριο φτηναίνει ἐνμέρει τά στοιχεῖα τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, καί ἐνμέρει τά ἀναγκαῖα μέσα συντήρησης, στά ὁποῖα μετατρέπεται τό μεταβλητό κεφάλαιο, ἐπιδράει ἀνοδικά στό ποσοστό τοῦ κέρδους, γιατί ἀνεβάζει τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας καί κατεβάζει τήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου. Ἐπιδράει γενικά μ' αὐτή τήν ἔννοια, γιατί ἐπιτρέπει τή διεύρυνση τῆς κλίμακας τῆς παραγωγῆς. Ἔτσι, ἀπό τή μιά, ἐπιταχύνει τή συσσώρευση, ἀπό τήν ἄλλη, ὅμως, καί τή μείωση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου ἔναντι τοῦ σταθεροῦ καί γι' αὐτό ἐπιταχύνει τήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Τό ἴδιο, ἡ ἐπέκταση τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου, παρ' ὅλο πού στήν παιδική ἡλικία τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς ἀποτελοῦσε τή βάση του, ἔγινε στήν παραπέρα πορεία του δικό του προϊόν, χάρη στήν ἐσωτερική ἀναγκαιότητα αὐτοῦ τοῦ τρόπου παραγωγῆς, χάρη στήν ἀνάγκη του νά διαθέτει μιά διαρκῶς ἐπεκτεινό-

μενη ἀγορά. Ἐκδηλώνεται ἐδῶ ξανά τό ἴδιο διπλό ἀποτέλεσμα. (Ὁ Ρικάρντο δέν εἶδε καθόλου αὐτή τήν πλευρά τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου).[52]

Ἕνα ἄλλο ζήτημα — πού, λόγω τοῦ εἰδικοῦ του χαρακτήρα, βρίσκεται οὐσιαστικά ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς ἔρευνάς μας — εἶναι τό παρακάτω: Ἀνεβαίνει ἄραγε τό γενικό ποσοστό κέρδους χάρη στό ὑψηλότερο ποσοστό κέρδους πού βγάζει τό κεφάλαιο, τό τοποθετημένο στό ἐξωτερικό ἐμπόριο καί ἰδίως στό ἀποικιακό ἐμπόριο;

Κεφάλαια, πού εἶναι τοποθετημένα στό ἐξωτερικό ἐμπόριο, μποροῦν νά ἀποφέρουν ὑψηλότερο ποσοστό κέρδους, πρῶτο, γιατί ἐδῶ γίνεται συναγωνισμός μέ ἐμπορεύματα, πού παράγονται ἀπό χῶρες μέ μικρότερες εὐκολίες παραγωγῆς, ἔτσι πού ἡ πιό προοδευμένη χώρα πουλάει τά ἐμπορεύματά της πάνω ἀπό τήν ἀξία τους, μ' ὅλο πού τά πουλάει πιό φτηνά ἀπό τῶν συναγωνιζόμενων χωρῶν. Τό ποσοστό τοῦ κέρδους ἀνεβαίνει, ἐφόσον ἡ ἐργασία τῆς πιό προοδευμένης χώρας ἀξιοποιεῖται ἐδῶ σάν ἐργασία μεγαλύτερου εἰδικοῦ βάρους, ἀνεβαίνει τό ποσοστό τοῦ κέρδους, γιατί ἡ ἐργασία, πού πληρώνεται ὄχι σάν ποιοτικά ἀνώτερη ἐργασία, πουλιέται σάν τέτια. Τό ἴδιο πράγμα μπορεῖ νά συμβεῖ καί μέ τή χώρα, στήν ὁποία στέλνονται ἐμπορεύματα καί ἀπό τήν ὁποία προμηθεύονται ἐμπορεύματα. Μπορεῖ δηλαδή ἡ χώρα αὐτή νά δίνει in natura[1*] περισσότερη ὑλοποιημένη ἐργασία ἀπό ὅση παίρνει, παρ' ὅλο πού παίρνει τό ἐμπόρευμα πιό φτηνά ἀπό ὅ,τι θά μποροῦσε νά τό παραγάγει ἡ ἴδια. Ἀκριβῶς, ὅπως ὁ ἐργοστασιάρχης, πού χρησιμοποιεῖ μιά νέα ἐφεύρεση προτοῦ γενικευθεῖ ἡ χρησιμοποίησή της πουλάει πιό φτηνά ἀπό τούς ἄλλους, πού τόν συναγωνίζονται καί πού ὡστόσο πουλάει τό ἐμπόρευμά του πάνω ἀπό τήν ἀτομική του ἀξία, δηλαδή ἀξιοποιεῖ σάν ὑπερεργασία τήν εἰδικά μεγαλύτερη παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας πού χρησιμοποιεῖ. Πραγματοποιεῖ ἔτσι ἕνα πρόσθετο κέρδος. Ἀπό τήν ἄλλη, ὅσον ἀφορᾶ τά κεφάλαια, πού ἔχουν ἐπενδυθεῖ σέ ἀποικίες κλπ., μποροῦν νά ἀποφέρουν ὑψηλότερα ποσοστά κέρδους, γιατί ἐκεῖ, λόγω τοῦ χαμηλότερου ἐπιπέδου ἀνάπτυξης, τό ποσοστό τοῦ κέρδους στέκει γενικά πιό ψηλά, ὅπως ἐπίσης στέκει πιό ψηλά καί ὁ βαθμός ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, ὅταν χρησιμοποιοῦν δούλους, κούλι κλπ. Γιατί τώρα τά ὑψηλότερα αὐτά ποσοστά κέρδους, πού ἀποφέρουν τά ἐπενδυμένα σέ ὁρισμένους κλάδους κεφάλαια, καί πού τά μεταφέρουν σέ συνέχεια στήν

1* σέ εἶδος.

πατρίδα τους, δέν πρέπει ἐδῶ — ἐφόσον δέν στέκουν ἐμπόδιο μονοπώλια — νά μπαίνουν στή διαμόρφωση τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους, πού ἔτσι θά τό ἀνέβαζαν pro tanto[1*] — τό ζήτημα αὐτό παραμένει ἀκατανόητο[36]. Εἶναι ἰδίως ἀκατανόητο στήν περίπτωση πού οἱ κλάδοι ἐκεῖνοι, στούς ὁποίους εἶναι τοποθετημένα κεφάλαια, ὑπάγονται στούς νόμους τοῦ ἐλεύθερου συναγωνισμοῦ. Αὐτό πού ἀντίθετα φαντάζεται ὁ Ρικάρντο εἶναι ἰδίως τό ἑξῆς: Μέ τά χρήματα πού ἀποκτοῦνται στό ἐξωτερικό ἀπό τήν πούληση σέ ὑψηλότερη τιμή, ἀγοράζονται ἐκεῖ ἐμπορεύματα καί στέλνονται πίσω στήν πατρίδα. Τά ἐμπορεύματα αὐτά πουλιοῦνται λοιπόν στό ἐσωτερικό καί χάρη σ' αὐτό μπορεῖ τό πολύ-πολύ νά προκύψει προσωρινά μιά προνομιακή θέση γιά τίς σφαῖρες ἐκεῖνες τῆς παραγωγῆς, πού εὐνοοῦνται ἔναντι τῶν ἄλλων. Αὐτή ἡ ἐπίφαση ἐξαλείφεται μόλις κάνουμε ἀφαίρεση ἀπό τή χρηματική μορφή. Ἡ εὐνοούμενη χώρα παίρνει πίσω περισσότερη ἐργασία ἔναντι τῆς λιγότερης ἐργασίας πού ἔδωσε κατά τήν ἀνταλλαγή, παρ' ὅλο πού αὐτή ἡ διαφορά, αὐτό τό παραπάνω, ὅπως γίνεται γενικά κατά τήν ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στήν ἐργασία καί στό κεφάλαιο, τό τσεπώνει μιά ὁρισμένη τάξη. Ἐφόσον λοιπόν τό ποσοστό τοῦ κέρδους εἶναι ὑψηλότερο, γιατί στήν ἀποικιακή χώρα εἶναι γενικά πιό ὑψηλό, μπορεῖ τό γεγονός αὐτό, κάτω ἀπό εὐνοϊκές φυσικές συνθῆκες στή χώρα αὐτή, νά συμβαδίζει μέ χαμηλές τιμές τῶν ἐμπορευμάτων. Μιά ἐξίσωση γίνεται, ὄχι ὅμως ἐξίσωση μέ τό παλιό ἐπίπεδο, ὅπως νομίζει ὁ Ρικάρντο.

Τό ἴδιο ἐξωτερικό ἐμπόριο, ὅμως, ἀναπτύσσει στό ἐσωτερικό τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, καί συνεπάγεται ἔτσι τή μείωση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου ἔναντι τοῦ σταθεροῦ. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, προκαλεῖ ὑπερπαραγωγή σέ σχέση μέ τό ἐξωτερικό καί γι' αὐτό στήν παραπέρα πορεία ἀσκεῖ πάλι ἀντίθετη ἐπίδραση.

Καί ἔτσι φάνηκε γενικά ὅτι οἱ ἴδιες αἰτίες, πού ἐπιφέρουν τήν πτώση τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, προκαλοῦν ἀντιδράσεις πού ἀναχαιτίζουν, ἐπιβραδύνουν καί ἐνμέρει παραλύουν αὐτή τήν πτώση. Δέν ἀναιροῦν τό νόμο, ἀδυνατίζουν ὅμως τήν ἀποτελεσματικότητά του. Χωρίς νά παρθεῖ αὐτό ὑπόψη, ἀκατανόητη δέν θά ἦταν

[36] Στό ζήτημα αὐτό δίκιο ἔχει ὁ Α. Σμίθ καί ὄχι ὁ Ρικάρντο, πού λέει: «Ἰσχυρίζονται ὅτι ἡ ἰσότητα τῶν κερδῶν θά ἀποκατασταθεῖ μέ τή γενική ἄνοδο τῶν κερδῶν. Ἐγώ ὅμως εἶμαι τῆς γνώμης, ὅτι τά κέρδη τοῦ εὐνοούμενου κλάδου θά πέσουν γρήγορα ὥς τό γενικό ἐπίπεδο». (Works ed. by MacCulloch, [London 1852], p. 73).

1* ἀντίστοιχα.

ἡ πτώση τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους, ἀλλά ἀντίθετα, ἡ σχετική βραδύτητα αὐτῆς τῆς πτώσης. Ἔτσι ὁ νόμος ἐπενεργεῖ μονάχα σάν τάση, ἡ δέ ἐπενέργειά του προβάλλει χτυπητά μόνο κάτω ἀπό καθορισμένες συνθῆκες καί στήν πορεία μακρόχρονων περιόδων.

Προτοῦ λοιπόν προχωρήσουμε, θέλουμε, γιά ν' ἀποφύγουμε παρανοήσεις, νά ἐπαναλάβουμε ἀκόμα δυό θέσεις πού τίς ἀναπτύξαμε ἐπανειλημμένα.

Πρῶτο: Τό ἴδιο προτσές, πού στήν ἐξελικτική πορεία τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς προκαλεῖ τό φτήναιμα τῶν ἐμπορευμάτων, προκαλεῖ μιά ἀλλαγή στήν ὀργανική σύνθεση τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου, πού χρησιμοποιεῖται στήν παραγωγή τῶν ἐμπορευμάτων, συνεπῶς καί τήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Πρέπει, λοιπόν, τή μείωση τοῦ σχετικοῦ κόστους τῆς μονάδας τοῦ ἐμπορεύματος, καθώς καί τοῦ μέρους τοῦ κόστους αὐτοῦ, πού ἀντιπροσωπεύει τή φθορά τῶν μηχανῶν, νά μή τήν ταυτίζουμε μέ τήν αὐξανόμενη ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου ἔναντι τοῦ μεταβλητοῦ, παρ' ὅλο πού, ἀντίστροφα, κάθε μείωση τοῦ σχετικοῦ κόστους τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, μέ ἀμετάβλητο ἤ καί αὐξανόμενο τόν ὄγκο τῶν ὑλικῶν του στοιχείων, συντελεῖ στήν ὕψωση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, δηλαδή στήν ἀντίστοιχη μείωση τῆς ἀξίας τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου σέ σύγκριση μέ τό μεταβλητό κεφάλαιο, πού χρησιμοποιεῖται σέ φθίνουσες ἀναλογίες.

Δεύτερο: Τό γεγονός ὅτι στά ξεχωριστά ἐμπορεύματα, ἀπό τό σύνολο τῶν ὁποίων ἀποτελεῖται τό προϊόν τοῦ κεφαλαίου, ἡ περιεχόμενη σ' αὐτά πρόσθετη ζωντανή ἐργασία βρίσκεται σέ φθίνουσα ἀναλογία πρός τίς περιεχόμενες σ' αὐτά πρῶτες ὕλες καί πρός τά καταναλωμένα γιά τήν παραγωγή τους μέσα ἐργασίας — τό γεγονός λοιπόν ὅτι μιά διαρκῶς φθίνουσα ποσότητα πρόσθετης ζωντανῆς ἐργασίας ὑλοποιεῖται σ' αὐτά, γιατί μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δύναμης ἀπαιτεῖται λιγότερη ἐργασία γιά τήν παραγωγή τους — τό γεγονός αὐτό δέν ἀφορᾶ τή σχέση, στήν ὁποία ἡ ζωντανή ἐργασία πού περιέχεται στό ἐμπόρευμα χωρίζεται σέ πληρωμένη καί ἀπλήρωτη ἐργασία. Ἀντίστροφα. Παρ' ὅλο πού πέφτει ἡ συνολική ποσότητα τῆς πρόσθετης ζωντανῆς ἐργασίας, πού περιέχεται σ' αὐτό, αὐξάνει τό ἀπλήρωτο μέρος της ἔναντι τοῦ πληρωμένου, εἴτε μέ τήν ἀπόλυτη, εἴτε μέ τή σχετική πτώση τοῦ πληρωμένου μέρους, γιατί ὁ ἴδιος τρόπος παραγωγῆς, πού μειώνει τή συνολική μάζα τῆς πρόσθετης ζωντανῆς ἐργασίας στό κάθε ξεχωριστό ἐμπόρευμα, συνοδεύεται ἀπό τήν ἄνοδο τῆς ἀπόλυτης καί τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας. Ἡ τάση πτώσης τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους συνδέεται μέ τήν τάση αὔξησης τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας, δηλαδή μέ τήν τάση αὔξησης τοῦ βαθμοῦ ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας. Γι' αὐτό, δέν ὑπάρχει μεγαλύτερη ἀνοησία ἀπό τήν προσπάθεια νά ἐξηγήσουν τήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους μέ τήν αὔξηση τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας, παρ' ὅλο πού σάν ἐξαίρεση μπορεῖ νά συμβεῖ καί μιά τέτια περίπτωση. Μόνο μέ τήν κατανόηση τῶν σχέσεων πού διαμορφώνουν τό ποσοστό τοῦ κέρδους θά εἶναι σέ θέση ἡ στατιστική νά κάνει πραγματικές ἀναλύσεις τοῦ ἐπιπέδου τοῦ μισθοῦ ἐργασίας σέ διάφορες ἐποχές καί χῶρες. Τό ποσοστό τοῦ κέρδους δέν πέφτει, γιατί ἡ ἐργασία γίνεται λιγότερο παραγωγική, ἀλλά γιατί γίνεται πιό παραγωγική. Καί τά δυό, καί ἡ ἄνοδος τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας καί ἡ πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, ἀποτελοῦν ἁπλῶς εἰδικές μορφές, μέ τίς ὁποῖες ἐκφράζεται μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο ἡ ἀναπτυσσόμενη παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας.

VI. *Ἡ αὔξηση τοῦ μετοχικοῦ κεφαλαίου*

Στά πιό πάνω πέντε σημεῖα μπορεῖ νά προστεθεῖ ἀκόμα τό παρακάτω σημεῖο, στό ὁποῖο ὅμως δέν μποροῦμε γιά τήν ὥρα νά ἐμβαθύνουμε περισσότερο. Μέ τήν πρόοδο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, πού συμβαδίζει μέ ἐπιταχυνόμενη τή συσσώρευση, ἕνα μέρος τοῦ κεφαλαίου ὑπολογίζεται καί χρησιμοποιεῖται μόνο σάν τοκοφόρο κεφάλαιο. Ὄχι μέ τήν ἔννοια, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ κάθε κεφαλαιοκράτης πού δανείζει κεφάλαιο ἱκανοποιεῖται μέ τούς τόκους πού παίρνει, ἐνῶ ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης τσεπώνει τό ἐπιχειρηματικό κέρδος. Αὐτό δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τό ὕψος τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, γιατί γιά τό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους, τό κέρδος = τόκος + κέρδος κάθε λογῆς + γαιοπρόσοδος, πού ἡ κατανομή τους σ' αὐτές τίς ἰδιαίτερες κατηγορίες δέν ἔχει σημασία γιά τό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους. Ἀλλά μέ τήν ἔννοια, ὅτι τά κεφάλαια αὐτά, παρ' ὅλο πού εἶναι τοποθετημένα σέ μεγάλες παραγωγικές ἐπιχειρήσεις, μετά τήν ἀφαίρεση ὅλων τῶν ἐξόδων ἀποφέρουν μόνο μεγάλους ἤ μικρούς τόκους, τά λεγόμενα μερίσματα. Λ.χ. στούς σιδηροδρόμους. Δέν μπαίνουν λοιπόν στήν διαδικασία ἐξίσωσης τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, γιατί τό ποσοστό τοῦ κέρδους πού δίνουν εἶναι μικρότερο ἀπό τό μέσο ποσοστό τοῦ κέρδους.

Ἄν ἔμπαιναν θά ἔπεφτε πολύ πιό κάτω τό μέσο ποσοστό κέρδους. Ἄν ἐξετάσουμε τό ζήτημα ἀπό θεωρητική ἄποψη, μποροῦμε νά τά συνυπολογίσουμε, ὁπότε θά βροῦμε μικρότερο κέρδος ἀπό τό φαινομενικά ὑπάρχον, πού ἔχει καί καθοριστική σημασία γιά τούς κεφαλαιοκράτες, γιατί σ' αὐτές ἀκριβῶς τίς ἐπιχειρήσεις τό σταθερό κεφάλαιο εἶναι πολύ πιό μεγάλο σέ σχέση μέ τό μεταβλητό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟΠΕΜΠΤΟ

Ἀνάπτυξη τῶν ἐσωτερικῶν ἀντιφάσεων τοῦ νόμου

I. Γενικές παρατηρήσεις

Στό πρῶτο τμῆμα τούτου τοῦ Βιβλίου εἴδαμε ὅτι τό ποσοστό τοῦ κέρδους ἐκφράζει πάντα τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας μικρότερο ἀπό ὅ,τι εἶναι στήν πραγματικότητα. Τώρα εἴδαμε ὅτι ἀκόμα καί ἕνα αὐξανόμενο ποσοστό τῆς ὑπεραξίας ἔχει τήν τάση νά ἐκφράζεται μέ ἕνα μειωνόμενο ποσοστό τοῦ κέρδους. Τό ποσοστό τοῦ κέρδους θά ἦταν ἴσο μέ τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας μόνο ἄν τό $\sigma = 0$, δηλαδή, ἄν ὅλο τό κεφάλαιο εἶχε δαπανηθεῖ γιά μισθό ἐργασίας. Ἕνα μειωνόμενο ποσοστό τοῦ κέρδους ἐκφράζει τότε μόνο ἕνα μειωνόμενο ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, ἄν μένει ἀμετάβλητη ἡ σχέση ἀνάμεσα στήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου καί στή μάζα τῆς ἐργατικῆς δύναμης πού τό θέτει σέ κίνηση, ἤ ἄν ἡ ἐργατική δύναμη ἔχει αὐξηθεῖ στήν ἴδια ἀναλογία μέ τήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου.

Ὁ Ρικάρντο, μέ τό πρόσχημα ὅτι ἐξετάζει τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἐξετάζει στήν πραγματικότητα μόνο τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, καί αὐτό μόνο μέ τήν προϋπόθεση, ὅτι ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα ἀποτελεῖ ἕνα σταθερό μέγεθος καί ἀπό ἄποψη ἔντασης, καί ἀπό ἄποψη ἔκτασης.

Ἡ πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους καί ἡ ἐπιταχυμένη συσσώρευση εἶναι ἁπλῶς διαφορετικές ἐκφράσεις τοῦ ἴδιου προτσές, ἐφόσον καί οἱ δυό ἐκφράζουν τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης. Ἡ συσσώρευση ἀπό τήν πλευρά της ἐπιταχύνει τήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, ἐφόσον συνεπάγεται τή συγκέντρωση τῶν ἐργασιῶν σέ μεγάλη κλίμακα καί ἑπομένως μιά ἀνώτερη σύνθεση τοῦ κεφαλαίου. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους ἐπιταχύνει μέ τή σειρά της τή συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου καί τή συγκεντροποίησή του μέ τήν ἀπαλλοτρίωση τῶν μικρῶν καπιταλιστῶν, μέ τήν ἀπαλλοτρίωση τοῦ τελευταίου ὑπολείμματος τῶν

ἄμεσων παραγωγῶν, ἄν τούς ἔμεινε βέβαια κάτι ἀκόμα γιά ἀπαλλοτρίωση. Ἔτσι, ἀπό τήν ἄλλη, ἐπιταχύνεται ἡ συσσώρευση ὡς πρός τή μάζα της, παρ' ὅλο πού μαζί μέ τό ποσοστό τοῦ κέρδους πέφτει καί τό ποσοστό τῆς συσσώρευσης.

Ἐξάλλου, μιά καί τό ποσοστό τῆς ἀξιοποίησης τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἀποτελεῖ τό κίνητρο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς (ἀκριβῶς ὅπως ἡ ἀξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου ἀποτελεῖ τό μοναδικό της σκοπό), ἡ πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους ἐπιβραδύνει τό σχηματισμό καινούργιων αὐτοτελῶν κεφαλαίων καί ἐμφανίζεται ἔτσι ἀπειλητική γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές παραγωγῆς, προάγει τήν ὑπερπαραγωγή, τήν κερδοσκοπία, τίς κρίσεις, τήν ἐμφάνιση περίσσιου κεφαλαίου, παράλληλα μέ τόν περίσσιο πληθυσμό. Οἱ οἰκονομολόγοι, λοιπόν, πού, ὅπως ὁ Ρικάρντο, θεωροῦν ἀπόλυτο τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, νιώθουν ἐδῶ ὅτι αὐτός ὁ τρόπος παραγωγῆς δημιουργεῖ φραγμό στόν ἴδιο τόν ἑαυτό του, καί γι' αὐτό ἀποδίδουν τό φραγμό αὐτό ὄχι στήν παραγωγή, ἀλλά στή φύση (στή διδασκαλία γιά τήν γαιοπρόσοδο). Τό κύριο, ὅμως, πού τούς κάνει νά τρομάζουν μπρός στό μειωνόμενο ποσοστό τοῦ κέρδους, εἶναι ἡ διαίσθηση ὅτι ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς στήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων σκοντάφτει σ' ἕναν φραγμό, πού δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τήν παραγωγή τοῦ πλούτου σάν τέτιου. Καί αὐτός ὁ ἰδιόμορφος φραγμός μαρτυράει τόν περιορισμένο στό χρόνο καί τόν ἱστορικό, παροδικό μόνο χαρακτήρα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Μαρτυράει ὅτι δέν ἀποτελεῖ ἀπόλυτο τρόπο παραγωγῆς γιά τήν παραγωγή τοῦ πλούτου, ὅτι μᾶλλον σέ μιά ὁρισμένη βαθμίδα ἔρχεται σέ σύγκρουση μέ τήν παραπέρα ἀνάπτυξή του.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Ρικάρντο καί ἡ σχολή του ἐξετάζουν μόνο τό βιομηχανικό κέρδος, στό ὁποῖο συμπεριλαβαίνεται καί ὁ τόκος. Ἀλλά καί τό ποσοστό τῆς γαιοπροσόδου ἔχει τήν τάση νά πέφτει, παρ' ὅλο πού αὐξάνει ἡ ἀπόλυτη μάζα της καί παρ' ὅλο πού μπορεῖ νά αὐξάνει ἐπίσης σχετικά σέ σύγκριση μέ τό βιομηχανικό κέρδος (βλέπε Ἐδ. Οὐέστ, πού ἀνάπτυξε *πρίν* ἀπό τόν Ρικάρντο τό νόμο τῆς γαιοπροσόδου).[53] Ἄν πάρουμε τό συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο Κ καί ὀνομάσουμε $\varkappa_1$ τό βιομηχανικό κέρδος πού ἀπομένει μετά τήν ἀφαίρεση τοῦ τόκου καί τῆς γαιοπροσόδου, το τόν τόκο καί γπ τή γαιοπρόσοδο, τότε $\frac{\upsilon}{K} = \frac{\varkappa}{K} = \frac{\varkappa_1 + \tau o + \gamma\pi}{K} = \frac{\varkappa_1}{K} + \frac{\tau o}{K} + \frac{\gamma\pi}{K}$. Εἴδαμε ὅτι, παρ' ὅλο πού στήν πορεία τῆς ἀνάπτυξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς τό υ, τό συνολικό ποσό τῆς ὑπεραξίας, αὐξάνει διαρκῶς, ὡστόσο πέφτει ἐπίσης διαρκῶς τό $\frac{\upsilon}{K}$, γιατί τό Κ αὐξάνει ἀκόμα πιό γρήγορα ἀπό τό υ. Δέν ὑπάρχει ἑπομένως καμιά ἀντίφαση στό ὅτι τά $\varkappa_1$, το καί γπ μποροῦν ν' αὐξάνουν διαρκῶς τό καθένα γιά τόν ἑαυτό του, ἐνῶ γίνονται τό καθένα γιά τόν ἑαυτό του ὅλο καί πιό μικρά τό $\frac{\upsilon}{K} = \frac{\varkappa}{K}$, καθώς καί τά $\frac{\varkappa_1}{K}$, $\frac{\tau o}{K}$ καί $\frac{\gamma\pi}{K}$, ἤ ὅτι αὐξάνει σχετικά τό $\varkappa_1$ ἔναντι τοῦ το ἤ τό γπ σέ σχέση μέ τό $\varkappa_1$ ἤ ἀκόμα καί σέ σχέση μέ τό $\varkappa_1$ καί τό το. Ὅταν αὐξάνει ἡ συνολική ὑπεραξία ἤ τό κέρδος $\upsilon = \varkappa$, ἀλλά πέφτει ταυτόχρονα τό ποσοστό τοῦ κέρδους $\frac{\upsilon}{K} = \frac{\varkappa}{K}$, μπορεῖ ἡ σχέση μεγέθους τῶν μερῶν $\varkappa_1$, το. καί γπ, στά ὁποῖα διαιρεῖται τό $\upsilon = \varkappa$, νά ἀλλάζει κατά βούληση μέσα στά ὅρια πού καθορίζονται ἀπό τό συνολικό ποσό τοῦ υ, χωρίς νά θίγεται ἀπ' αὐτό τό μέγεθος τοῦ υ ἤ τοῦ $\frac{\upsilon}{K}$.

Ἡ ἀμοιβαία ἀλλαγή στή σχέση μεταξύ τους τῶν $\varkappa_1$, το καί γπ ἐκφράζει ἁπλῶς ἕνα διαφορετικό μοίρασμα τῆς ὑπεραξίας, υ, στίς διάφορες μερίδες. Γι' αὐτό μπορεῖ καί τό $\frac{\varkappa_1}{K}$, τό $\frac{\tau o}{K}$ ἤ τό $\frac{\gamma\pi}{K}$, τό ποσοστό τοῦ ἀτομικοῦ βιομηχανικοῦ κέρδους, τό ποσοστό τοῦ τόκου καί ἡ σχέση τῆς γαιοπροσόδου πρός τό συνολικό κεφάλαιο, τό καθένα ἀπό αὐτά νά αὐξηθεῖ ἔναντι τοῦ ἄλλου, παρ' ὅλο πού πέφτει τό $\frac{\upsilon}{K}$, τό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους. Μένει μόνο σάν ὅρος, τό ἄθροισμα καί τῶν τριῶν μαζί νά εἶναι $= \frac{\upsilon}{K}$. Ἄν τό ποσοστό τοῦ κέρδους πέσει ἀπό 50% στά 25%, ἄν λ.χ. ἡ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, μέ ποσοστό τῆς ὑπεραξίας = 100%, ἀπό $50_\sigma + 50_\mu$ μεταβληθεῖ σέ $75_\sigma + 25_\mu$, τότε στήν πρώτη περίπτωση ἕνα κεφάλαιο 1.000 θά δώσει ἕνα κέρδος 500, καί στή δεύτερη περίπτωση ἕνα κεφάλαιο 4.000 θά δώσει ἕνα κέρδος 1.000. Ἡ ὑπεραξία, υ, ἤ τό κέρδος, κ, διπλασιάστηκε, τό κ' ὅμως ἔπεσε στό μισό. Καί ἄν προηγούμενα ἀπό τό 50% τό 20 ἦταν κέρδος, τό 10 τόκος καί τό 20 γαιοπρόσοδος, τότε τό $\frac{\varkappa_1}{K} = 20\%$, τό $\frac{\tau o}{K} = 10\%$ καί τό $\frac{\gamma\pi}{K} = 20\%$. Ἄν μέ τήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους ἀπό 50% σέ 25% οἱ ἀναλογίες μένουν οἱ ἴδιες, τότε $\frac{\varkappa_1}{K} = 10\%$, $\frac{\tau o}{K} = 5\%$ καί $\frac{\gamma\pi}{K} = 10\%$. Ἄν

ἀντίθετα τό $\frac{\kappa_1}{K}$ ἔπεφτε στά 8% καί τό $\frac{\tau o}{K}$ στά 4%, τότε τό $\frac{\gamma\pi}{K}$ θά ἀνέβαινε στά 13%. Τό σχετικό μέγεθος τῆς γαιοπροσόδου, γπ, θά ἀνέβαινε ἔναντι τοῦ κ_1 καί τοῦ το, ἀλλά ὡστόσο τό κ΄ θάμενε τό ἴδιο. Καί στίς δυό προϋποθέσεις μας τό ἄθροισμα τῶν κ_1, το καί γπ θά ἀνέβαινε, γιατί θά παράγονταν μέ τή βοήθεια ἑνός κεφαλαίου τέσσερις φορές μεγαλύτερου. Ἐξάλλου ἡ προϋπόθεση τοῦ Ρικάρντο, ὅτι ἀρχικά τό βιομηχανικό κέρδος (σύν τόν τόκο) ἀπορροφάει ὅλη τήν ὑπεραξία, εἶναι λαθεμένη καί ἱστορικά καί ἐννοιακά. Ἀντίθετα, μόνο ἡ πρόοδος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς εἶναι πού: 1) δίνει ἀρχικά στό χέρι τῶν βιομηχάνων καί ἐμπόρων κεφαλαιοκρατῶν ὅλο τό κέρδος γιά νά μοιραστεῖ ἀργότερα, καί πού 2) περιορίζει τή γαιοπρόσοδο στό περίσσευμα πάνω ἀπό τό κέρδος. Πάνω σ' αὐτή τήν κεφαλαιοκρατική βάση αὐξάνει ὕστερα ξανά ἡ γαιοπρόσοδος, πού ἀποτελεῖ ἕνα μέρος τοῦ κέρδους (δηλαδή τῆς ὑπεραξίας, ἐξεταζόμενης σάν προϊόν τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου), ὄχι ὅμως τό εἰδικό ἐκεῖνο μέρος τοῦ προϊόντος, πού τό τσεπώνει ὁ κεφαλαιοκράτης.

Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι ὑπάρχουν τά ἀπαραίτητα μέσα παραγωγῆς, δηλαδή μιά ἐπαρκῆς συσσώρευση κεφαλαίου, τότε, μέ δοσμένο τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, δηλαδή τόν βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, ἡ δημιουργία ὑπεραξίας δέν συναντάει κανένα ἄλλο φραγμό ἀπό τόν ἐργατικό πληθυσμό, καί μέ δοσμένο τόν ἐργατικό πληθυσμό δέν συναντάει κανένα ἄλλο φραγμό ἀπό τό βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας. Καί τό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς συνίσταται οὐσιαστικά στήν παραγωγή ὑπεραξίας, πού ἀντιπροσωπεύεται ἀπό τό ὑπερπροϊόν ἤ ἀπό τό μέρος ἐκεῖνο τῶν παραγμένων ἐμπορευμάτων, στό ὁποῖο ἔχει ὑλοποιηθεῖ ἀπλήρωτη ἐργασία. Δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε, ὅτι ἡ παραγωγή αὐτῆς τῆς ὑπεραξίας — καί ἡ ἐπαναμετατροπή ἑνός μέρους της σέ κεφάλαιο, ἤ ἡ συσσώρευση, ἀποτελεῖ ἕνα συστατικό μέρος αὐτῆς τῆς παραγωγῆς τῆς ὑπεραξίας — εἶναι ὁ ἄμεσος σκοπός καί τό καθοριστικό κίνητρο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Γι' αὐτό δέν πρέπει ποτέ νά παρουσιάζεται ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή σάν κάτι πού δέν εἶναι, δηλαδή σάν παραγωγή, πού ἔχει σάν ἄμεσο σκοπό τήν κατανάλωση ἤ τήν παραγωγή εἰδῶν κατανάλωσης γιά τόν κεφαλαιοκράτη. Στήν περίπτωση αὐτή παραβλέπουν ἐντελῶς τόν εἰδικό της χαρακτήρα, πού ἐκφράζεται μέ ὅλη τήν ἐσωτερική της οὐσία.

Ἡ παραγωγή αὐτῆς τῆς ὑπεραξίας ἀποτελεῖ τό ἄμεσο προτσές παραγωγῆς, πού, ὅπως εἴδαμε, δέν ἔχει ἄλλα ὅρια ἀπό αὐτά πού

ἀναφέραμε πιό πάνω. Ἀπό τή στιγμή πού ἔχει ὑλοποιηθεῖ σέ ἐμπορεύματα ἡ ποσότητα τῆς ὑπερεργασίας πού μποροῦσε νά ἐκθλιβεῖ ἀπό τόν ἐργάτη, ἔχει παραχθεῖ ἡ ὑπεραξία. Μ' αὐτήν ὅμως τήν παραγωγή τῆς ὑπεραξίας ἔχει ἀποπερατωθεῖ μόνο ἡ πρώτη πράξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές παραγωγῆς, τό ἄμεσο προτσές παραγωγῆς. Τό κεφάλαιο ἀπομύζησε τόση ἤ τόση ἀπλήρωτη ἐργασία. Μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ προτσές, πού ἐκφράζεται μέ τήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, ἐξογκώνεται τεράστια ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας πού παράγεται μ' αὐτό τόν τρόπο. Τώρα ἀκολουθεῖ ἡ δεύτερη πράξη τοῦ προτσές. Ἡ συνολική μάζα τῶν ἐμπορευμάτων, τό συνολικό προϊόν, τόσο τό μέρος πού ἀναπληρώνει τό σταθερό καί τό μεταβλητό κεφάλαιο, ὅσο καί τό μέρος πού ἀντιπροσωπεύει τήν ὑπεραξία, πρέπει νά πουληθεῖ. Ἄν δέν γίνει αὐτό, ἤ ἄν γίνει μόνο ἐνμέρει, ἤ μόνο σέ τιμές πού εἶναι κατώτερες ἀπό τίς τιμές παραγωγῆς, τότε εἶναι ἀλήθεια, ὅτι ἐκμεταλλεύτηκαν τόν ἐργάτη, ἀλλά ἡ ἐκμετάλλευσή του δέν πραγματοποιεῖται σάν τέτια γιά τόν κεφαλαιοκράτη, γιατί δέν μπορεῖ ἡ ἐκμετάλλευση αὐτή νά συνδεθεῖ μέ τήν πραγματοποίηση ὅλης ἤ ἑνός μέρους τῆς ἐκθλιμένης ὑπεραξίας, δηλαδή νά συνδεθεῖ μέ τό ὅτι ὁ κεφαλαιοκράτης μπορεῖ νά χάσει ἕνα μέρος ἤ καί ὁλόκληρο τό κεφάλαιό του. Οἱ ὅροι τῆς ἄμεσης ἐκμετάλλευσης καί οἱ ὅροι τῆς πραγματοποίησής της δέν εἶναι ταυτόσημοι. Ὄχι μόνο δέν συμπίπτουν χρονικά καί τοπικά, ἀλλά διαφέρουν καί ἐννοιακά. Οἱ πρῶτοι περιορίζονται μόνο ἀπό τήν παραγωγική δύναμη τῆς κοινωνίας, οἱ δεύτεροι ἀπό τήν ἀναλογία τῶν διαφόρων κλάδων παραγωγῆς μεταξύ τους καί ἀπό τήν καταναλωτική δύναμη τῆς κοινωνίας. Αὐτή ἡ τελευταία, ὅμως, δέν καθορίζεται οὔτε ἀπό τήν ἀπόλυτη παραγωγική δύναμη, οὔτε ἀπό τήν ἀπόλυτη καταναλωτική δύναμη, ἀλλά ἀπό τήν καταναλωτική δύναμη πάνω στή βάση ἀνταγωνιστικῶν σχέσεων διανομῆς, πού περιορίζουν τήν κατανάλωση τῶν μεγάλων μαζῶν τῆς κοινωνίας σέ ἕνα μίνιμουμ, πού μπορεῖ νά μεταβάλλεται μόνο μέσα σέ λίγο-πολύ στενά ὅρια. Περιορίζεται ἀκόμα ἀπό τό κίνητρο συσσώρευσης, ἀπό τό κίνητρο αὔξησης τοῦ κεφαλαίου καί παραγωγῆς ὑπεραξίας σέ διευρυμένη κλίμακα. Αὐτό εἶναι νόμος γιά τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ὑπαγορευμένος ἀπό τίς διαρκεῖς ἐπαναστάσεις στίς ἴδιες τίς μέθοδες παραγωγῆς, ἀπό τή συνδεμένη μ' αὐτές ὑποτίμηση τοῦ ὑπάρχοντος κεφαλαίου, ἀπό τή γενική πάλη τοῦ συναγωνισμοῦ καί ἀπό τήν ἀνάγκη βελτίωσης τῆς παραγωγῆς καί ἐπέκτασης τῆς κλίμακάς της, ἁπλῶς σάν μέσο συντήρησης καί ἐπί ποινῇ ἀφανισμοῦ. Γι' αὐτό πρέπει διαρκῶς

νά ἐπεκτείνεται ἡ ἀγορά, ἔτσι πού οἱ ἐσωτερικές της συνάφειες καί οἱ ὅροι πού τίς ρυθμίζουν, ἀποχτοῦν ὅλο καί περισσότερο τή μορφή φυσικοῦ νόμου, ἀνεξάρτητου ἀπό τούς παραγωγούς, γίνονται ὅλο καί πιό ἀνεξέλεγκτοι. Ἡ ἐσωτερική ἀντίφαση προσπαθεῖ νά λυθεῖ μέ τήν ἐπέκταση τοῦ ἐξωτερικοῦ πεδίου τῆς παραγωγῆς. Ὅσο περισσότερο ὅμως ἀναπτύσσεται ἡ παραγωγική δύναμη, τόσο περισσότερο ἔρχεται σέ σύγκρουση μέ τή στενή βάση, πάνω στήν ὁποία στηρίζονται οἱ σχέσεις κατανάλωσης. Πάνω σ' αὐτήν τή γεμάτη ἀπό ἀντιφάσεις βάση δέν ἀποτελεῖ καθόλου ἀντίφαση τό γεγονός, ὅτι ἡ πληθώρα κεφαλαίου συνδέεται μέ αὐξανόμενη πληθώρα τοῦ πληθυσμοῦ. Αὐτό γιατί, παρ' ὅλο πού ἡ συνένωση τῆς πληθώρας τοῦ κεφαλαίου μέ τήν πληθώρα τοῦ πληθυσμοῦ θά μεγάλωνε τή μάζα τῆς παραγόμενης ὑπεραξίας, θά μεγάλωνε ἔτσι ἀκριβῶς καί ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στούς ὅρους, κάτω ἀπό τούς ὁποίους παράγεται αὐτή ἡ ὑπεραξία, καί στούς ὅρους κάτω ἀπό τούς ὁποίους πραγματοποιεῖται.

Ὅταν εἶναι δοσμένο ἕνα καθορισμένο ποσοστό τοῦ κέρδους, ἡ μάζα τοῦ κέρδους ἐξαρτιέται πάντα ἀπό τό μέγεθος τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου. Ἡ συσσώρευση, ὅμως, καθορίζεται ἔπειτα ἀπό τό μέρος αὐτῆς τῆς μάζας, πού ἐπαναμετατρέπεται σέ κεφάλαιο. Ἐπειδή ὅμως τό μέρος αὐτό εἶναι ἴσο μέ τό κέρδος πλήν τό εἰσόδημα πού καταναλίσκουν οἱ κεφαλαιοκράτες, ἡ συσσώρευση δέν θά ἐξαρτιέται μόνο ἀπό τήν ἀξία αὐτῆς τῆς μάζας, ἀλλά καί ἀπό τήν φτήνια τῶν ἐμπορευμάτων, πού μπορεῖ ν' ἀγοράσει μ' αὐτήν ὁ κεφαλαιοκράτης, τῶν ἐμπορευμάτων πού μπαίνουν ἐνμέρει στήν κατανάλωσή του, στό εἰσόδημά του, καί ἐνμέρει στό σταθερό του κεφάλαιο. (Τό μισθό τῆς ἐργασίας τόν προϋποθέτουμε ἐδῶ δοσμένο).

Ἡ μάζα τοῦ κεφαλαίου, πού θέτει σέ κίνηση ὁ ἐργάτης καί πού τήν ἀξία του τή συντηρεῖ μέ τήν ἐργασία του καί τήν ἐπανεμφανίζει στό προϊόν, εἶναι ἐντελῶς διαφορετική ἀπό τήν ἀξία πού προσθέτει. Ἄν ἡ μάζα τοῦ κεφαλαίου = 1.000 καί ἡ πρόσθετη ἐργασία = 100, τότε τό ἀναπαραγμένο κεφάλαιο = 1.100. Ἄν ἡ μάζα τοῦ κεφαλαίου = 100 καί ἡ πρόσθετη ἐργασία = 20, τότε τό ἀναπαραγμένο κεφάλαιο = 120. Τό ποσοστό τοῦ κέρδους στήν πρώτη περίπτωση = 10%, στή δεύτερη = 20%. Καί ὡστόσο μποροῦν ἀπό τά 100 νά συσσωρευθοῦν περισσότερα παρά ἀπό τά 20. Καί ἔτσι συνεχίζει νά κυλάει τό ρεῦμα τοῦ κεφαλαίου (ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ὑποτίμησή του, λόγω ἀνόδου τῆς παραγωγικῆς δύναμης) ἤ ἡ συσσώρευσή του ἀνάλογα μέ τήν ὁρμή πού ἔχει ἤδη καί ὄχι ἀνάλογα μέ τό ὕψος τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Μπορεῖ νά ὑπάρχει ὑψηλό ποσοστό κέρδους, πού βασίζεται σέ ὑψηλό ποσοστό ὑπεραξίας, ἄν ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα εἶναι πολύ μεγάλη, παρ' ὅλο πού ἡ ἐργασία δέν εἶναι πολύ παραγωγική. μπορεῖ νά ὑπάρχει, παρά τή μικρή παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, γιατί οἱ ἀνάγκες τῶν ἐργατῶν εἶναι πολύ μικρές, καί γι' αὐτό ὁ μέσος μισθός εἶναι πολύ χαμηλός. Στό χαμηλό ἐπίπεδο τοῦ μισθοῦ θά ἀντιστοιχεῖ ἡ ἔλλειψη ἐνεργητικότητας τῶν ἐργατῶν. Παρά τό ὑψηλό ποσοστό τοῦ κέρδους τό κεφάλαιο συσσωρεύεται ἐδῶ ἀργά. Ὁ πληθυσμός μένει στάσιμος καί ὁ ἐργάσιμος χρόνος πού κοστίζει τό προϊόν εἶναι μεγάλος, παρ' ὅλο πού εἶναι μικρός ὁ μισθός πού πληρώνεται στόν ἐργάτη.

Τό ποσοστό τοῦ κέρδους πέφτει, ὄχι γιατί τόν ἐργάτη τόν ἐκμεταλλεύονται λιγότερο, ἀλλά γιατί σέ σχέση μέ τό χρησιμοποιούμενο κεφάλαιο χρησιμοποιεῖται γενικά λιγότερη ἐργασία.

Ἄν, ὅπως τό δείξαμε ἤδη, ἡ πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους συμπίπτει μέ τήν αὔξηση τῆς μάζας τοῦ κέρδους, τότε ἕνα μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρονιάτικου προϊόντος τῆς ἐργασίας τό ἰδιοποιεῖται ὁ κεφαλαιοκράτης σάν κεφάλαιο (γιά τήν ἀναπλήρωση τοῦ καταναλωμένου κεφαλαίου) καί ἕνα σχετικά μικρότερο μέρος σάν κέρδος. Ἀπό δῶ καί τό δημιούργημα τῆς φαντασίας τοῦ παπᾶ Τσάλμερς,[54] ὅτι, ὅσο μικρότερη μάζα τοῦ ἐτήσιου προϊόντος δαπανοῦν οἱ κεφαλαιοκράτες σάν κεφάλαιο, τόσο μεγαλύτερα κέρδη βγάζουν, ὁπότε τρέχει σέ βοήθειά τους ἡ ἐπίσημη ἐκκλησία, γιά νά φροντίσει γιά τήν κατανάλωση, ἀντί τήν κεφαλαιοποίηση ἑνός μεγάλου μέρους τοῦ ὑπερπροϊόντος. Ὁ παπάς μπερδεύει τό αἴτιο καί τό αἰτιατό. Ἐξάλλου, μαζί μέ τό μέγεθος τοῦ δαπανημένου κεφαλαίου, αὐξάνει δά καί ἡ μάζα τοῦ κέρδους ἀκόμα καί μέ μικρότερο ποσοστό. Ὡστόσο, αὐτό συνεπάγεται ταυτόχρονα συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου, γιατί τώρα οἱ ὅροι τῆς παραγωγῆς ἀπαιτοῦν τή χρησιμοποίηση μεγάλης μάζας κεφαλαίου. Συνεπάγεται ἐπίσης τή συγκεντροποίηση τοῦ κεφαλαίου, δηλαδή τήν καταβρόχθιση τῶν μικρῶν κεφαλαιοκρατῶν ἀπό τούς μεγάλους καί τήν ἀποκεφαλαιοκρατοποίηση τῶν πρώτων. Πρόκειται πάλι, ἄν καί σέ δεύτερο μόνο βαθμό, γιά τόν χωρισμό τῶν ὅρων ἐργασίας ἀπό τούς παραγωγούς, στούς ὁποίους ἀνήκουν ἀκόμα αὐτοί οἱ μικρότεροι κεφαλαιοκράτες, γιατί σ' αὐτούς παίζει ἀκόμα κάποιο ρόλο ἡ δική τους προσωπική ἐργασία. Γενικά, ἡ δουλιά τοῦ κεφαλαιοκράτη εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογη πρός τό μέγεθος τοῦ κεφαλαίου του, δηλαδή πρός τό βαθμό πού εἶναι κεφαλαιοκράτης. Ἀκριβῶς, αὐτός ὁ χωρισμός τῶν ὅρων ἐργασίας, ἀπό τή μιά, καί τῶν παραγωγῶν, ἀπό τήν ἄλλη, εἶναι πού συγκροτεῖ

τήν ἔννοια τοῦ κεφαλαίου πού ἀρχίζει μέ τήν πρωταρχική συσσώρευση (Βιβλίο I, κεφ. XXIV τοῦ «Κεφαλαίου»), καί πού ἐμφανίζεται μετά σάν μόνιμο προτσές στή συσσώρευση καί στή συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου, καί πού ἐδῶ τέλος ἐκφράζεται σάν συγκεντροποίηση σέ λίγα χέρια ὑπαρχόντων ἤδη κεφαλαίων καί σάν ἀποκεφαλαιοκρατοποίηση πολλῶν (αὐτή εἶναι τώρα ἡ νέα μορφή τῆς ἀπαλλοτρίωσης). Αὐτό τό προτσές θά ὁδηγοῦσε σύντομα τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή στήν κατάρρευση, ἄν δέν δροῦσαν ξανά διαρκῶς ἀποκεντρωτικά ἀντιτιθέμενες τάσεις δίπλα στήν κεντρομόλο δύναμη.

II. Σύγκρουση ἀνάμεσα στήν ἐπέκταση τῆς παραγωγῆς καί στήν ἀξιοποίηση

Ἡ ἀνάπτυξη τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας ἐκδηλώνεται διπλά: Πρῶτο, μέ τό μέγεθος τῶν παραγμένων ἤδη παραγωγικῶν δυνάμεων, μέ τό μέγεθος τῆς ἀξίας καί τῆς μάζας τῶν ὅρων παραγωγῆς, κάτω ἀπό τούς ὁποίους συντελεῖται ἡ νέα παραγωγή, καί μέ τό ἀπόλυτο μέγεθος τοῦ ἤδη συσσωρευμένου παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Δεύτερο, μέ τό σχετικά ἀσήμαντο μέγεθος τοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου, πού διατέθηκε γιά μισθό ἐργασίας, σέ σύγκριση μέ τό συνολικό κεφάλαιο, δηλαδή ἐκδηλώνεται μέ τή σχετικά ἀσήμαντη ποσότητα ζωντανῆς ἐργασίας, πού ἀπαιτεῖται γιά τήν ἀναπαραγωγή καί τήν ἀξιοποίηση ἑνός δοσμένου κεφαλαίου, γιά τή μαζική παραγωγή. Αὐτό προϋποθέτει ταυτόχρονα συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου.

Σχετικά μέ τή χρησιμοποιούμενη ἐργατική δύναμη ἐκδηλώνεται πάλι διπλά ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης: Πρῶτο, μέ τήν αὔξηση τῆς ὑπερεργασίας, δηλαδή μέ τή συντόμευση τοῦ ἀναγκαίου χρόνου ἐργασίας, πού ἀπαιτεῖται γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Δεύτερο, μέ τή μείωση τῆς ποσότητας τῆς ἐργατικῆς δύναμης (τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν), πού χρησιμοποιεῖται γενικά γιά νά τεθεῖ σέ κίνηση ἕνα δοσμένο κεφάλαιο.

Καί οἱ δυό αὐτές κινήσεις δέν συμβαδίζουν μόνο, ἀλλά καί ἀλληλοκαθορίζονται, εἶναι φαινόμενα, μέ τά ὁποῖα ἐκφράζεται ὁ ἴδιος ὁ νόμος. Ὡστόσο ἐπιδροῦν στό ποσοστό τοῦ κέρδους σέ ἀντιτιθέμενη κατεύθυνση. Ἡ συνολική μάζα τοῦ κέρδους εἶναι ἴση μέ τή συνολική μάζα τῆς ὑπεραξίας, τό ποσοστό τοῦ κέρδους $= \frac{\upsilon}{K} = \frac{\text{ὑπεραξία}}{\text{προκαταβλημένο συνολικό κεφάλαιο}}$.

Ἡ ὑπεραξία, ὅμως, τό συνολικό της ποσό, καθορίζεται, πρῶτο, ἀπό τό ποσοστό της, δεύτερο, ὅμως, ἀπό τή μάζα τῆς ἐργασίας πού χρησιμοποιεῖται ταυτόχρονα μέ τό ποσοστό αὐτό, ἤ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, ἀπό τό μέγεθος τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου. Ἀπό τή μιά πλευρά αὐξάνει ὁ ἕνας ἀπό τούς παράγοντες, τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά πέφτει (σχετικά ἤ ἀπόλυτα) ὁ ἄλλος παράγοντας, ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν. Στό βαθμό πού ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης μειώνει τό πληρωμένο μέρος τῆς χρησιμοποιούμενης ἐργασίας, ἀνεβάζει τήν ὑπεραξία, γιατί ἀνεβάζει τό ποσοστό της. Στό βαθμό, ὡστόσο, πού μειώνει τή συνολική μάζα τῆς ἐργασίας πού χρησιμοποιεῖ ἕνα δοσμένο κεφάλαιο, μειώνει τόν ἄλλο παράγοντα, τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν, μέ τόν ὁποῖο πρέπει νά πολλαπλασιαστεῖ τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, γιά νά βρεθεῖ ἡ μάζα της. Δυό ἐργάτες, πού ἐργάζονται 12 ὧρες τήν ἡμέρα, δέν μποροῦν νά δώσουν τήν ἴδια μάζα ὑπεραξίας, πού δίνουν 24 ἐργάτες, πού ἐργάζονται μόνο 2 ὧρες ὁ καθένας, ἀκόμα κι ἄν μποροῦσαν νά ζοῦν μέ τόν ἀέρα μόνο καί δέν θά χρειάζονταν ἑπομένως νά ἐργαστοῦν καθόλου γιά τόν ἑαυτό τους. Ἔτσι, λοιπόν ἡ ἰσοστάθμιση τοῦ μειωμένου ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν μέ τήν αὔξηση τοῦ βαθμοῦ ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας ἔχει ὁρισμένα ἀξεπέραστα ὅρια. Γι' αὐτό μπορεῖ βέβαια νά ἐπιβραδύνει τήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, ὄχι ὅμως καί νά τήν ἐξαλείψει.

Μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς πέφτει λοιπόν τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἐνῶ ἀνεβαίνει ἡ μάζα του, μαζί μέ τήν αὐξανόμενη μάζα τοῦ χρησιμοποιούμενου κεφαλαίου. Μέ δοσμένο τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἡ ἀπόλυτη μάζα κατά τήν ὁποία αὐξάνει τό κεφάλαιο, ἐξαρτιέται ἀπό τό ὑπάρχον μέγεθος τοῦ κεφαλαίου. Ἀλλά, ἀπό τήν ἄλλη, μέ δοσμένο τό μέγεθος αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου, ἡ ἀναλογία πού αὐξάνει, τό ποσοστό τῆς αὔξησής του, ἐξαρτιέται ἀπό τό ποσοστό τοῦ κέρδους. Τό ἀνέβασμα τῆς παραγωγικῆς δύναμης (πού, ἐξάλλου, ὅπως ἀναφέραμε, συμβαδίζει πάντα μέ τήν ὑποτίμηση τοῦ ὑπάρχοντος κεφαλαίου) μπορεῖ νά αὐξήσει τό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ κεφαλαίου μόνο, ἄν μέ τήν αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους αὐξάνει τό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ χρονιάτικου προϊόντος, πού ξαναμετατρέπεται σέ κεφάλαιο. Ἐφόσον πρόκειται γιά τήν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας (γιατί αὐτή ἡ παραγωγική δύναμη δέν ἔχει ἄμεσα καμιά σχέση μέ τήν *ἀξία* τοῦ ὑπάρχοντος κεφαλαίου) μπορεῖ ἡ αὔξηση αὐτή νά γίνει μόνο ἄν ἀνέβει ἔτσι ἡ σχετική ὑπεραξία, ἤ ἄν μειωθεῖ ἡ ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, δηλαδή ἄν γίνουν

πιό φτηνά τά ἐμπορεύματα πού μπαίνουν εἴτε στήν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης, εἴτε στά στοιχεῖα τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου. Καί τά δυό ὅμως περιλαβαίνουν τήν ὑποτίμηση τοῦ ὑπάρχοντος κεφαλαίου, καί τά δυό συμβαδίζουν μέ τή μείωση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου ἔναντι τοῦ σταθεροῦ. Καί τά δυό συνεπάγονται τήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, καί τά δυό τήν ἐπιβραδύνουν. Ἐφόσον ἀκόμα ἕνα αὐξημένο ποσοστό τοῦ κέρδους προκαλεῖ αὐξημένη ζήτηση ἐργασίας, συντελεῖ στήν αὔξηση τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ, ἐπομένως καί τοῦ ἐκμεταλλεύσιμου ὑλικοῦ, τοῦ μόνου πού τό κεφάλαιο τό κάνει κεφάλαιο.

Ἀλλά ἔμμεσα ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας συμβάλλει στήν αὔξηση τῆς ὑπάρχουσας κεφαλαιακῆς ἀξίας, γιατί αὐξάνει τή μάζα καί τήν ποικιλία τῶν ἀξιῶν χρήσης, μέ τίς ὁποῖες ἐκφράζεται ἡ ἴδια ἀνταλλαχτική ἀξία καί πού ἀποτελοῦν τό ὑλικό ὑπόβαθρο, τά ὑλικά στοιχεῖα τοῦ κεφαλαίου, τά ὑλικά ἀντικείμενα, ἀπό τά ὁποῖα ἀποτελεῖται ἄμεσα τό σταθερό κεφάλαιο καί, τουλάχιστον ἔμμεσα, τό μεταβλητό. Μέ τό ἴδιο κεφάλαιο καί μέ τήν ἴδια ποσότητα ἐργασίας δημιουργοῦνται περισσότερα πράγματα, πού μποροῦν νά μετατραποῦν σέ κεφάλαιο, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀνταλλαχτική τους ἀξία. Πράγματα, πού μποροῦν νά χρησιμεύσουν γιά νά ἀπορροφήσουν πρόσθετη ἐργασία, ἑπομένως καί πρόσθετη ὑπερεργασία καί νά σχηματίσουν ἔτσι πρόσθετο κεφάλαιο. Ἡ μάζα ἐργασίας, πού μπορεῖ νά διευθύνει τό κεφάλαιο, δέν ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἀξία του, ἀλλά ἀπό τή μάζα τῶν πρώτων καί βοηθητικῶν ὑλῶν, τῶν μηχανῶν καί τῶν στοιχείων τοῦ πάγιου κεφαλαίου, τῶν μέσων συντήρησης, ἀπό ὅλα, ὅσα συνθέτουν τό κεφάλαιο, ὁποιαδήποτε καί ἄν εἶναι ἡ ἀξία τους. Ἐπειδή, ὅμως, ἔτσι αὐξάνει ἡ μάζα τῆς χρησιμοποιούμενης ἐργασίας, ἑπομένως καί τῆς ὑπερεργασίας, αὐξάνει καί ἡ ἀξία τοῦ ἀναπαραγμένου κεφαλαίου καί ἡ συμπληρωματική ἀξία πού νεοπροστέθηκε σ' αὐτό.

Αὐτά τά δυό στοιχεῖα πού περιλαβαίνονται στό προτσές τῆς συσσώρευσης, δέν πρέπει ὅμως νά τά ἐξετάζουμε μόνο στήν ἥρεμη, παράλληλη ὕπαρξή τους, στήν ὁποία τά πραγματεύεται ὁ Ρικάρντο. Περικλείνουν μιά ἀντίφαση, πού ἐκδηλώνεται μέ ἀντιφάσκουσες τάσεις καί ἐμφανίσεις. Οἱ ἀντιμαχόμενοι παράγοντες δροῦν ταυτόχρονα ὁ ἕνας ἐνάντια στόν ἄλλο.

Ταυτόχρονα μέ τά κίνητρα γιά μιά πραγματική αὔξηση τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ, πού προέρχονται ἀπό τήν αὔξηση τοῦ μέρους ἐκείνου τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος πού λειτουργεῖ σάν κεφάλαιο, δροῦν οἱ παράγοντες πού δημιουργοῦν ἕνα σχετικό μόνο ὑπερπληθυσμό.

Ταυτόχρονα μέ τήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους αὐξάνει ἡ μάζα τῶν κεφαλαίων καί συμβαδίζει μ' αὐτήν μιά ὑποτίμηση τοῦ ὑπάρχοντος κεφαλαίου, πού συγκρατεῖ αὐτή τήν πτώση καί δίνει μιά ὤθηση ἐπιτάχυνσης στή συσσώρευση κεφαλαιακῆς ἀξίας.

Ταυτόχρονα μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης ἀναπτύσσεται ἡ ἀνώτερη σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, ἡ σχετική μείωση τοῦ μεταβλητοῦ μέρους ἔναντι τοῦ σταθεροῦ.

Αὐτές οἱ διάφορες ἐπιδράσεις ἐπιβάλλονται πότε περισσότερο παράλληλα στό χῶρο, πότε περισσότερο διαδοχικά στό χρόνο. Ἡ σύγκρουση τῶν ἀντιτιθέμενων μεταξύ τους παραγόντων βρίσκει κατά περιόδους διέξοδο στίς κρίσεις. Οἱ κρίσεις εἶναι πάντα μόνο στιγμιαῖες βίαιες λύσεις τῶν ὑπαρχουσῶν ἀντιφάσεων, βίαιες ἐκρήξεις, πού ἀποκαθιστοῦν γιά μιά στιγμή τή διαταραγμένη ἰσορροπία.

Ἡ ἀντίφαση, ἐκφρασμένη στήν πιό γενική της μορφή, συνίσταται στό ὅτι ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς περικλείνει μιά τάση ἀπόλυτης ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀξία καί ἀπό τήν ὑπεραξία πού περιέχεται σ' αὐτή τήν τελευταία, ἀνεξάρτητα ἐπίσης ἀπό τίς κοινωνικές σχέσεις, μέσα στίς ὁποῖες συντελεῖται ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ἐνῶ, ἀπό τήν ἄλλη, ἔχει γιά σκοπό τή διατήρηση τῆς ὑπάρχουσας κεφαλαιακῆς ἀξίας καί τήν ἀξιοποίησή της στόν ἀνώτατο βαθμό (δηλαδή, τή διαρκῶς ἐπιταχυνόμενη αὔξηση αὐτῆς τῆς ἀξίας). Ὁ ἰδιάζων στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς χαρακτήρας, τείνει στή χρησιμοποίηση τῆς ὑπάρχουσας κεφαλαιακῆς ἀξίας σάν μέσου γιά τήν ὅσο τό δυνατόν μεγαλύτερη ἀξιοποίηση αὐτῆς τῆς ἀξίας. Οἱ μέθοδες, μέ τίς ὁποῖες πετυχαίνεται αὐτό, συνεπάγονται: τή μείωση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, τήν ὑποτίμηση τοῦ ὑπάρχοντος κεφαλαίου καί τήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς ἐργασίας σέ βάρος τῶν παραγμένων ἤδη παραγωγικῶν δυνάμεων.

Ἡ περιοδική ὑποτίμηση τοῦ ὑπάρχοντος κεφαλαίου, πού ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά ἐνυπάρχοντα στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς μέσα γιά νά συγκρατεῖ τήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους καί νά ἐπιταχύνει τή συσσώρευση κεφαλαιακῆς ἀξίας μέ τό σχηματισμό νέου κεφαλαίου, διαταράσσει τούς δοσμένους ὅρους, κάτω ἀπό

τούς ὁποίους συντελεῖται τό προτσές κυκλοφορίας καί ἀναπαραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου, καί γι' αὐτό συνοδεύεται ἀπό ξαφνικές στασιμότητες καί κρίσεις τοῦ προτσές παραγωγῆς.

Ἡ σχετική μείωση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου ἔναντι τοῦ σταθεροῦ, πού συμβαδίζει μέ τήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, ὠθεῖ στήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ, ἐνῶ δημιουργεῖ διαρκῶς τεχνητό ὑπερπληθυσμό. Ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου, ἐξεταζόμενη ἀπό τήν πλευρά τῆς ἀξίας, ἐπιβραδύνεται ἀπό τό μειωνόμενο ποσοστό τοῦ κέρδους, καί ἐπιταχύνει ἔτσι τή συσσώρευση τῶν ἀξιῶν χρήσης, ἡ ὁποία μέ τή σειρά της ἐπιταχύνει τήν πορεία τῆς συσσώρευσης ἀπό ἄποψη ἀξίας.

Ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή τείνει πάντα νά ξεπεράσει αὐτά τά ἐσωτερικά της ὅρια, τά ξεπερνάει, ὅμως, μόνο μέ μέσα, πού τῆς ἀντιτάσσουν ἐκ νέου καί σέ πιό τεράστια κλίμακα αὐτά τά ὅρια.

Τό *ἀληθινό ὅριο* τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς εἶναι τό *ἴδιο τό κεφάλαιο*, εἶναι τό γεγονός ὅτι τό κεφάλαιο καί ἡ αὐτοαξιοποίησή του ἐμφανίζονται σάν ἀφετηρία καί τέρμα, σάν κίνητρο καί σκοπός τῆς παραγωγῆς, ὅτι ἡ παραγωγή εἶναι μόνο παραγωγή γιά τό *κεφάλαιο* καί ὄχι ἀντίστροφα, ὅτι δηλαδή τά μέσα παραγωγῆς εἶναι ἁπλά μέσα γιά μιά διαρκῶς διευρυνόμενη διαμόρφωση τοῦ προτσές τῆς ζωῆς γιά τήν *κοινωνία* τῶν παραγωγῶν. Τά ὅρια, μέσα στά ὁποῖα μόνο μποροῦν νά κινηθοῦν ἡ διατήρηση καί ἡ ἀξιοποίηση τῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας, οἱ ὁποῖες βασίζονται στήν ἀπαλλοτρίωση καί στήν πτώχευση τῆς μεγάλης μάζας τῶν παραγωγῶν, τά ὅρια αὐτά βρίσκονται γι' αὐτό διαρκῶς σέ ἀντίφαση μέ τίς μέθοδες παραγωγῆς, πού εἶναι ὑποχρεωμένο νά χρησιμοποιήσει τό κεφάλαιο γιά τό σκοπό του καί πού τείνουν πρός ἀπεριόριστη αὔξηση τῆς παραγωγῆς, πρός τήν παραγωγή σάν αὐτοσκοπό, πρός τήν ἀπεριόριστη ἀνάπτυξη τῶν κοινωνικῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς ἐργασίας. Τό μέσο — ἀπεριόριστη ἀνάπτυξη τῶν κοινωνικῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς ἐργασίας — ἔρχεται σέ διαρκή σύγκρουση μέ τόν περιορισμένο σκοπό τῆς ἀξιοποίησης τοῦ ὑπάρχοντος κεφαλαίου. Ἄν λοιπόν ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς εἶναι ἕνα μέσο ἱστορικῆς σημασίας γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ὑλικῆς παραγωγικῆς δύναμης καί γιά τή δημιουργία τῆς ἀντίστοιχης σ' αὐτήν παγκόσμιας ἀγορᾶς, ἀποτελεῖ ταυτόχρονα τή μόνιμη ἀντίφαση ἀνάμεσα σ' αὐτό τό ἱστορικό του καθῆκον καί στίς ἀντίστοιχές του κοινωνικές σχέσεις παραγωγῆς.

III. Πλεόνασμα κεφαλαίου σέ συνθῆκες πλεονάσματος πληθυσμοῦ

Μέ τήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους αὐξάνει τό ἐλάχιστο μέγεθος τοῦ κεφαλαίου, πού ἀπαιτεῖται νά διαθέτει ὁ ξεχωριστός κεφαλαιοκράτης γιά τήν παραγωγική χρησιμοποίηση τῆς ἐργασίας, τοῦ κεφαλαίου πού ἀπαιτεῖται τόσο γιά τήν ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας γενικά, ὅσο καί γιά νά εἶναι ὁ ξοδεμένος ἐργάσιμος χρόνος, ὁ ἀναγκαῖος γιά τήν παραγωγή τῶν ἐμπορευμάτων χρόνος, καί νά μή ξεπερνάει ὁ χρόνος αὐτός τόν μέσο κοινωνικά ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή τῶν ἐμπορευμάτων. Καί ταυτόχρονα αὐξάνει ἡ συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου, γιατί, πέρα ἀπό ὁρισμένα ὅρια, ἕνα μεγάλο κεφάλαιο μέ μικρό ποσοστό κέρδους συσσωρεύεται πιό γρήγορα ἀπό ἕνα μικρό κεφάλαιο μέ μεγάλο ποσοστό κέρδους. Αὐτή ἡ αὐξανόμενη συγκέντρωση ὁδηγεῖ ἀπό τήν πλευρά της, ὅταν φθάσει ἕνα ὁρισμένο ἐπίπεδο, σέ νέα πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Ἡ μάζα τῶν μικρῶν κατακερματισμένων κεφαλαίων ὠθεῖται ἔτσι στό δρόμο τῶν περιπετειῶν: κερδοσκοπία, πιστωτική ἀγυρτεία, ἀπάτη μέ τίς μετοχές, κρίσεις. Ἡ λεγόμενη πληθώρα[1*] τοῦ κεφαλαίου ἀναφέρεται οὐσιαστικά πάντα στήν πληθώρα ἐκείνη κεφαλαίου, γιά τό ὁποῖο ἡ πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους δέν ἰσοσταθμίζεται ἀπό τή μάζα του — καί τέτιες εἶναι πάντα οἱ νέες σχηματιζόμενες φρέσκες καταβολάδες τοῦ κεφαλαίου — ἡ ἀναφέρεται στήν πληθώρα ἐκείνη πού, μέ τή μορφή τῆς Πίστης, θέτει στή διάθεση τῶν ἐπιχειρηματιῶν τῶν μεγάλων κλάδων παραγωγῆς, τά κεφάλαια ἐκεῖνα πού μόνα τους εἶναι ἀνίκανα γιά αὐτοτελῆ δράση. Ἡ πληθώρα αὐτή τοῦ κεφαλαίου ἀπορρέει ἀπό τίς ἴδιες συνθῆκες, πού γεννοῦν ἕναν σχετικό ὑπερπληθυσμό, καί γι' αὐτό ἀποτελεῖ ἕνα φαινόμενο πού συμπληρώνει αὐτόν τόν τελευταῖο, παρ' ὅλο πού καί οἱ δυό βρίσκονται σέ ἀντιτιθέμενους πόλους, ἀναπασχόλητο κεφάλαιο στή μιά πλευρά, καί ἀναπασχόλητος ἐργατικός πληθυσμός στήν ἄλλη.

Ὑπερπαραγωγή κεφαλαίου, καί ὄχι ξεχωριστῶν ἐμπορευμάτων — ἄν καί ἡ ὑπερπαραγωγή κεφαλαίου περιλαβαίνει πάντα τήν ὑπερπαραγωγή ἐμπορευμάτων — δέν σημαίνει λοιπόν τίποτα ἄλλο ἀπό ὑπερσυσσώρευση κεφαλαίου. Γιά νά κατανοήσει κανείς τί εἶναι αὐτή ἡ ὑπερσυσσώρευση (πιό πέρα ἀκολουθεῖ ἡ λεπτομερέστερη ἐξέτασή

1* Ὁ Μάρξ χρησιμοποιεῖ τήν ἑλληνική λέξη «πληθώρα» (Plethora). Σημ. μετ.

της) ἀρκεῖ νά τήν φανταστεῖ ἀπόλυτη. Πότε θά ἦταν ἀπόλυτη ἡ ὑπερπαραγωγή τοῦ κεφαλαίου; Καί μάλιστα μιά ὑπερπαραγωγή, πού νά ἐκτείνεται ὄχι μόνο σέ τοῦτον ἤ σέ κεῖνον τόν τομέα τῆς παραγωγῆς ἤ σέ μερικούς σημαντικούς τομεῖς της, ἀλλά πού στήν ἔκτασή της θά ἦταν ἀπόλυτη, θά ἀγκάλιαζε δηλαδή ὅλους τούς τομεῖς τῆς παραγωγῆς;

Θά ὑπῆρχε ἀπόλυτη ὑπερπαραγωγή κεφαλαίου, ἀπό τή στιγμή πού τό πρόσθετο κεφάλαιο γιά τήν αὔξηση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς θά ἦταν = 0. Ὁ σκοπός ὅμως τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς εἶναι ἡ ἀξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου, δηλαδή, ἰδιοποίηση ὑπερεργασίας, παραγωγή ὑπεραξίας, παραγωγή κέρδους. Ἀπό τή στιγμή λοιπόν πού τό κεφάλαιο θά εἶχε αὐξηθεῖ σέ σχέση μέ τόν ἐργατικό πληθυσμό, τόσο πού νά μή μπορεῖ οὔτε νά παραταθεῖ ὁ ἀπόλυτος ἐργάσιμος χρόνος, πού προσφέρει ὁ πληθυσμός αὐτός, οὔτε νά διευρυνθεῖ ὁ σχετικός χρόνος ὑπερεργασίας (αὐτό τό δεύτερο θά ἦταν ἔτσι ἤ ἀλλιῶς ἀδύνατο νά γίνει στήν περίπτωση τόσο μεγάλης ζήτησης ἐργασίας, δηλαδή στήν περίπτωση πού ἐπικρατεῖ τάση αὔξησης τῶν μισθῶν) — ἀπό τή στιγμή λοιπόν πού τό αὐξημένο κεφάλαιο θά παρήγαγε μόνο τόση μάζα ὑπεραξίας, ὅση παρήγαγε πρίν ἀπό τήν αὔξησή του ἤ ἀκόμα καί λιγότερη, ἀπό τή στιγμή αὐτή θά σημειωνόταν ἀπόλυτη ὑπερπαραγωγή κεφαλαίου. Δηλαδή τό αὐξημένο κεφάλαιο, τό $K + \varDelta K$, δέν θά παρήγαγε περισσότερο κέρδος, ἤ θά παρήγαγε ἀκόμα καί λιγότερο κέρδος, ἀπό ὅ,τι παρήγαγε τό κεφάλαιο K πρίν ἀπό τήν αὔξησή του μέ τό $\varDelta K$. Καί στίς δυό περιπτώσεις θά συντελοῦνταν ἐπίσης μιά γερή καί ἀπότομη πτώση τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους, τή φορά αὐτή ὅμως ἐξαιτίας μιᾶς ἀλλαγῆς στή σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, πού δέν θά ὀφειλόταν στήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης, ἀλλά σέ μιά αὔξηση τῆς χρηματικῆς ἀξίας τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου (ἐξαιτίας τῶν αὐξημένων μισθῶν) καί στήν ἀντίστοιχη μ' αὐτήν μείωση τῆς σχέσης τῆς ὑπερεργασίας πρός τήν ἀναγκαία ἐργασία.

Στήν πραγματικότητα τά πράγματα θά παρουσιάζονταν ἔτσι, πού ἕνα μέρος τοῦ κεφαλαίου θά ἔμενε ὁλότελα ἤ ἐνμέρει ἀδρανές (γιατί, γιά ν' ἀξιοποιηθεῖ γενικά, θάπρεπε πρῶτα νά ἐκτοπίσει ἀπό τή θέση του τό ἤδη λειτουργοῦν κεφάλαιο) καί τό ἄλλο μέρος, κάτω ἀπό τήν πίεση τοῦ ἀναπασχόλητου ἤ μισοαπασχολημένου κεφαλαίου θά ἀξιοποιοῦνταν μέ χαμηλότερο ποσοστό κέρδους. Ἐδῶ θάταν χωρίς σημασία, ἄν ἕνα μέρος τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου θά ἔμπαινε στή θέση τοῦ παλιοῦ καί ἄν τό παλιό θά ἔπιανε ἔτσι μιά θέση στό

πρόσθετο κεφάλαιο. Θά εἴχαμε πάντα, ἀπό τή μιά πλευρά, τό παλιό ποσό τοῦ κεφαλαίου καί, ἀπό τήν ἄλλη, τό πρόσθετο. Αὐτή τή φορά ἡ πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους θά συνοδευόταν ἀπό μιά ἀπόλυτη μείωση τῆς μάζας τοῦ κέρδους, γιατί, σύμφωνα μέ τίς προϋποθέσεις μας, δέν θά μποροῦσε ἡ μάζα τῆς χρησιμοποιούμενης ἐργατικῆς δύναμης νά αὐξηθεῖ καί τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας νά ἀνέβει, ἑπομένως δέν θά μποροῦσε νά αὐξηθεῖ καί ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας. Καί αὐτή ἡ μειωμένη μάζα τοῦ κέρδους θά ἔπρεπε νά ὑπολογιστεῖ σέ σχέση μέ ἕνα αὐξημένο συνολικό κεφάλαιο. Ἀλλά καί ἄν ἀκόμα ὑποθέσουμε ὅτι τό ἀπασχολημένο κεφάλαιο ἐξακολουθεῖ νά ἀξιοποιεῖται μέ βάση τό πρώην ποσοστό τοῦ κέρδους, δηλαδή ἄν ἡ μάζα τοῦ κέρδους ἔμενε ἡ ἴδια, πάλι θά ὑπολογιζόταν σέ σχέση μέ ἕνα αὐξημένο συνολικό κεφάλαιο, πράγμα πού περικλείνει ἐπίσης μιά πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Ἄν ἕνα συνολικό κεφάλαιο 1.000 ἔδινε κέρδος 100, καί ὕστερ' ἀπό τήν αὔξησή του σέ 1.500 δίνει πάλι μόνο 100 κέρδος, τότε στή δεύτερη περίπτωση τά 1.000 δίνουν μόνο $66^2/_3$ κέρδος. Ἡ ἀξιοποίηση τοῦ παλιοῦ κεφαλαίου θά εἶχε πέσει ἀπόλυτα. Τό κεφάλαιο τῶν 1.000 δέν θά ἔδινε περισσότερο κέρδος ἀπό ὅ,τι ἔδινε προηγούμενα ἕνα κεφάλαιο τῶν $666^2/_3$.

Εἶναι ὅμως καθαρό, ὅτι αὐτή ἡ πραγματική ὑποτίμηση τοῦ παλιοῦ κεφαλαίου δέν θά μποροῦσε νά γίνει χωρίς ἀγώνα, ὅτι τό πρόσθετο κεφάλαιο $\varDelta K$ δέν θά μποροῦσε χωρίς ἀγώνα νά λειτουργήσει σάν κεφάλαιο. Τό ποσοστό τοῦ κέρδους δέν θά ἔπεφτε ἀπό τό συναγωνισμό ἐξαιτίας τῆς ὑπερπαραγωγῆς κεφαλαίου. Ἀλλά, ἀντίστροφα, ἐπειδή τό πεσμένο ποσοστό κέρδους καί ἡ ὑπερπαραγωγή κεφαλαίου πηγάζουν ἀπό τίς ἴδιες αἰτίες, θά ἄρχιζε τώρα ἡ πάλη τοῦ συναγωνισμοῦ. Τό μέρος τοῦ $\varDelta K$, πού θά βρισκόταν στά χέρια τῶν παλιῶν δρώντων κεφαλαιοκρατῶν, θά τό ἄφηναν λίγο-πολύ ἀδρανές, γιά νά μή ὑποτιμήσουν οἱ ἴδιοι τό ἀρχικό τους κεφάλαιο καί γιά νά μή στενέψουν τή θέση του στά πλαίσια τοῦ πεδίου παραγωγῆς, ἤ θά τό χρησιμοποιοῦσαν ἔτσι, ἀκόμα καί μέ προσωρινή ζημιά, γιά νά φορτώσουν τίς συνέπειες τῆς ἀδρανοποίησης τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου στούς νέους παρείσακτους καί γενικά σ' αὐτούς πού τούς συναγωνίζονται.

Τό μέρος τοῦ $\varDelta K$ πού θά βρισκόταν σέ χέρια νέων καπιταλιστῶν, θά ἐπιδίωκε νά πάρει τή θέση τοῦ παλιοῦ κεφαλαίου καί θά τό κατάφερνε αὐτό ἐνμέρει, γιατί μέ τήν ἀδρανοποίηση μέρος τοῦ παλιοῦ κεφαλαίου, θά τό ἐξανάγκαζε νά τοῦ παραχωρήσει τήν παλιά θέση

του, ἀκόμα θά ἔπαιρνε καί τή θέση τοῦ ἀπασχολούμενου ἐνμέρει μόνο ἤ καί καθόλου πρόσθετου κεφαλαίου.

Μιά ἀδρανοποίηση μέρους τοῦ παλιοῦ κεφαλαίου θά ἔπρεπε νά λαβαίνει χώρα κάτω ἀπ' ὁποιεσδήποτε συνθῆκες, ἀδρανοποίηση στήν κεφαλαιακή ἰδιότητά του, ἐφόσον πρέπει νά λειτουργεῖ καί νά ἀξιοποιεῖται σάν κεφάλαιο. Ποιό ἀκριβῶς μέρος τοῦ κεφαλαίου θά ἀφοροῦσε αὐτή ἡ ἀδρανοποίηση, αὐτό θά τό ἀποφάσιζε ἡ πάλη τοῦ συναγωνισμοῦ. Ὅπως φάνηκε κατά τήν ἐξίσωση τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, ὅσο καιρό ὅλα πᾶνε καλά, ὁ συναγωνισμός δρᾶ στήν πράξη σάν ἀδελφότητα τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν, ἔτσι πού νά μοιράζονται μεταξύ τους συντροφικά τήν κοινή λεία, ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τῆς συμμετοχῆς τοῦ καθενός. Ἀπό τή στιγμή, ὅμως, πού δέν πρόκειται πιά γιά τό μοίρασμα τοῦ κέρδους, ἀλλά γιά τό μοίρασμα τῆς ζημίας, ὁ καθένας προσπαθεῖ νά μειώσει, ὅσο εἶναι δυνατό, τό μερτικό του στή ζημία καί νά τό φορτώσει στόν ἄλλο. Ἡ ζημία εἶναι ἀναπόφευχτη γιά τό σύνολο τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Πόση ὅμως ἀπό τή ζημία αὐτή θά ἀναλάβει ὁ καθένας ἀπό τούς κεφαλαιοκράτες ξεχωριστά, πόσο γενικά θά συμμετάσχει σ' αὐτήν, αὐτό γίνεται πιά ζήτημα δύναμης καί πανουργίας, καί ὁ συναγωνισμός μετατρέπεται τότε σέ πάλη ἐχθρῶν ἀδελφῶν. Ἔτσι ἐπιβάλλεται ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στό συμφέρον τοῦ καθενός ξεχωριστοῦ κεφαλαιοκράτη καί στό συμφέρον τοῦ συνόλου τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν, ἀκριβῶς ὅπως προηγούμενα ἐπιβαλλόταν στήν πράξη μέ τό συναγωνισμό ἡ ταυτότητα αὐτῶν τῶν συμφερόντων.

Πῶς ὅμως θά ἐξομαλυνόταν πάλι αὐτή ἡ σύγκρουση καί θά ἀποκατασταίνονταν πάλι οἱ σχέσεις πού ἀνταποκρίνονται στήν «ὑγιῆ» κίνηση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς; Ὁ τρόπος τῆς ἐξομάλυνσης περιέχεται ἤδη στήν ἴδια τήν ἁπλή ἔκφραση αὐτῆς τῆς σύγκρουσης, τῆς σύγκρουσης γιά τή διευθέτηση τῆς ὁποίας γίνεται ἐδῶ λόγος. Συμπεριλαβαίνει μιά ἀδρανοποίηση, ἀκόμα καί μερική ἐκμηδένιση κεφαλαίου ἴση μέ τό μέγεθος τῆς ἀξίας ὅλου τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου ΔK ἤ τουλάχιστον μέ ἕνα μέρος αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου. Παρ' ὅλο πού, ὅπως προκύπτει ἤδη ἀπό τήν περιγραφή τῆς σύγκρουσης, ἡ κατανομή αὐτῆς τῆς ζημίας δέν γίνεται καθόλου ἰσόμερα ἀνάμεσα στούς ξεχωριστούς κεφαλαιοκράτες, ἀλλά ἀποφασίζεται μέ τήν πάλη τοῦ συναγωνισμοῦ, στήν ὁποία, ἀνάλογα μέ τά ἰδιαίτερα πλεονεχτήματα ἤ ἀνάλογα μέ τίς καταχτημένες ἤδη θέσεις, ἡ ζημία κατανέμεται πολύ ἄνισα καί μέ πολύ διαφορετικές μορφές, ἔτσι πού ἕνα κεφάλαιο ἀδρανεῖ, ἕνα ἄλλο ἀφανίζεται, ἕνα

τρίτο ὑφίσταται μόνο σχετική ζημία ἤ ὑπόκειται μόνο σέ μιά παροδική ὑποτίμηση κλπ.

Σέ ὅλες τίς περιπτώσεις, ὅμως, θά ἀποκατασταινόταν ἡ ἰσορροπία μέ τήν ἀδρανοποίηση, ἀκόμα καί μέ τήν ἐκμηδένιση κεφαλαίου σέ μεγαλύτερη ἤ μικρότερη ἔκταση. Αὐτό θά ἐπεκτεινόταν ἐνμέρει στήν ὑλική οὐσία τοῦ κεφαλαίου, δηλαδή ἕνα μέρος τῶν μέσων παραγωγῆς, πάγιο καί κυκλοφοριακό κεφάλαιο, δέν θά λειτουργοῦσε, δέν θά δροῦσε σάν κεφάλαιο, ἕνα μέρος τῶν ἐργοστασίων πού ἄρχισαν νά λειτουργοῦν θά ἔκλεινε. Παρ' ὅλο πού πρός τήν πλευρά αὐτή ὁ χρόνος προσβάλλει καί χειροτερεύει ὅλα τά μέσα παραγωγῆς (ἐξαιρεῖται μόνο ἡ γῆ), θά συντελοῦνταν ἐδῶ, ἐξαιτίας τοῦ σταματήματος τῆς λειτουργίας τους, πολύ πιό μεγάλη πραγματική καταστροφή μέσων παραγωγῆς. Τό κύριο ἀποτέλεσμα πρός τήν πλευρά αὐτή θάταν ὡστόσο τό γεγονός ὅτι αὐτά τά μέσα παραγωγῆς θά ἔπαυαν νά δροῦνε σάν μέσα παραγωγῆς, θά διακόπτονταν γιά ἕνα συντομότερο ἤ μακρότερο χρονικό διάστημα ἡ λειτουργία τους σάν μέσα παραγωγῆς.

Ἡ κύρια καταστροφή, καί μάλιστα μέ τήν ὀξύτερη μορφή, θά συντελοῦνταν, σχετικά μέ τό κεφάλαιο, στήν ἰδιότητά του σάν ἀξία, σχετικά μέ τίς κεφαλαιακές *ἀξίες*. Τό μέρος τῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας πού ὑπάρχει μόνο μέ τή μορφή ἀπαιτήσεων πάνω σέ μελλοντικές μερίδες τῆς ὑπεραξίας, στά κέρδη, πού ὑπάρχει στήν πραγματικότητα μόνο μέ διάφορες μορφές χρεωγράφων πάνω στήν παραγωγή, ὑποτιμιέται ἀμέσως μαζί μέ τήν πτώση τῶν ἐσόδων πάνω στά ὁποῖα εἶναι ὑπολογισμένη. Ἕνα μέρος τοῦ χρυσοῦ καί τοῦ ἀργύρου σέ μετρητά βρίσκεται σέ ἀδράνεια, δέν λειτουργεῖ σάν κεφάλαιο. Ἕνα μέρος τῶν ἐμπορευμάτων πού βρίσκονται στήν ἀγορά μπορεῖ νά πραγματοποιήσει τό προτσές τῆς κυκλοφορίας του καί τῆς ἀναπαραγωγῆς του μόνο ὕστερα ἀπό μιά τεράστια συστολή τῶν τιμῶν του, δηλαδή ὕστερ' ἀπό τήν ὑποτίμηση τοῦ κεφαλαίου πού ἀντιπροσωπεύει τό μέρος αὐτό. Ὑποτιμοῦνται λίγο-πολύ καί τά στοιχεῖα τοῦ πάγιου κεφαλαίου. Ἐπιπρόσθετα, ὁρισμένες, προϋποτιθέμενες σχέσεις τιμῶν καθορίζουν τό προτσές ἀναπαραγωγῆς καί γι' αὐτό τό προτσές αὐτό περιέρχεται σέ κατάσταση στασιμότητας καί σύγχυσης, ἐξαιτίας τῆς γενικῆς πτώσης τῶν τιμῶν. Αὐτή ἡ διαταραχή καί στασιμότητα παραλύει τή λειτουργία τοῦ χρήματος σάν μέσου πληρωμῆς, πού ἀναπτύσσεται μαζί μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαίου καί πού βασίζεται στίς προϋποτιθέμενες σχέσεις τιμῶν, σπάει σέ ἑκατό σημεῖα τήν ἁλυσσίδα τῶν ὑποχρεώσεων πλη-

ρωμῆς μέ προκαθορισμένη προθεσμία λήξης, ὀξύνεται ἀκόμα περισσότερο μέ τήν ἀντίστοιχη κατάρρευση τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος πού ἔχει ἀναπτυχθεῖ μαζί μέ τό κεφάλαιο καί ὁδηγεῖ ἔτσι σέ ἔντονες ὀξεῖες κρίσεις, σέ ἀπότομες βίαιες ὑποτιμήσεις καί σέ πραγματική ἀναστολή καί διαταραχή[1*] τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς καί ἔτσι σέ πραγματική μείωση τῆς ἀναπαραγωγῆς.

Ταυτόχρονα ὅμως θά δροῦσαν καί ἄλλοι παράγοντες. Ἡ ἀναστολή τῆς παραγωγῆς θά ἀδρανοποιοῦσε ἕνα μέρος τῆς ἐργατικῆς τάξης καί θά ἔθετε ἔτσι τό ἄλλο, τό ἀπασχολημένο μέρος της σέ συνθῆκες, κάτω ἀπό τίς ὁποῖες θά ὑποχρεωνόταν νά δεχθεῖ μιά πτώση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας κάτω ἀκόμα καί ἀπό τό μέσο ἐπίπεδο, κάτι πού γιά τό κεφάλαιο ἔχει ἀκριβῶς τό ἴδιο ἀποτέλεσμα, πού θά εἶχε ἄν μέ τόν μέσο μισθό θά αὐξανόταν ἡ σχετική ἤ ἡ ἀπόλυτη ὑπεραξία. Ἡ περίοδος τῆς εὐημερίας θά εὐνοοῦσε τούς γάμους τῶν ἐργατῶν καί θά μείωνε τόν ἀποδεκατισμό τῆς ἑπόμενης γενεᾶς, γεγονότα πού — ὅσο κι᾽ ἄν ὁδηγοῦν σέ μιά πραγματική αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ — δέν ὁδηγοῦν σέ μιά αὔξηση τοῦ πραγματικά ἐργαζόμενου πληθυσμοῦ, πού, ὅμως, στή σχέση τῶν ἐργατῶν πρός τό κεφάλαιο ἐπιδροῦν ἐντελῶς ἔτσι, σάν νά ἔχει αὐξηθεῖ ὁ ἀριθμός τῶν πραγματικά ἐργαζομένων ἐργατῶν. Ἡ πτώση τῶν τιμῶν καί ἡ πάλη τοῦ συναγωνισμοῦ θά κέντριζαν ἐξάλλου τόν κάθε κεφαλαιοκράτη νά ὑποβιβάσει[2*] τήν ἀτομική ἀξία τοῦ συνολικοῦ του προϊόντος κάτω ἀπό τή γενική του ἀξία, χρησιμοποιώντας νέες μηχανές, νέες τελειοποιημένες μέθοδες δουλιᾶς, νέους συνδυασμούς, δηλαδή θά τόν κέντριζαν νά ἀνεβάσει τήν παραγωγική δύναμη μιᾶς δοσμένης ποσότητας ἐργασίας, νά μειώσει τή σχέση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου πρός τό σταθερό καί ἔτσι νά ἀπελευθερώσει ἐργάτες, μέ δυό λόγια, νά δημιουργήσει ἕναν τεχνητό ὑπερπληθυσμό. Ἀκόμα, ἡ ἴδια ἡ ὑποτίμηση τῶν στοιχείων τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου θά ἀποτελοῦσε ἕνα στοιχεῖο, πού θά ὁδηγοῦσε σέ αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Ἡ μάζα τοῦ χρησιμοποιούμενου σταθεροῦ κεφαλαίου θά αὔξανε σέ σχέση μέ τό μεταβλητό, ἡ ἀξία ὅμως τῆς μάζας αὐτῆς θά μποροῦσε καί νά πέσει. Ἡ ἀναστολή τῆς παραγωγῆς πού σημειώθηκε ἔτσι θά προετοίμαζε μιά κατοπινή διεύρυνση τῆς παραγωγῆς στά πλαίσια τῶν κεφαλαιοκρατικῶν ὁρίων.

[1*] Στήν πρώτη γερμανική ἔκδοση στή θέση τῆς λέξης: διαταραχή (Störung), ὑπῆρχε ἡ λέξη πτώση (Sturz). Ἄλλαξε μέ βάση τό χειρόγραφο τοῦ Μάρξ.

[2*] Στήν πρώτη γερμανική ἔκδοση ὑπῆρχε: νά ἀνεβάσει πάνω ἀπό τή γενική του ἀξία.

Καί ἔτσι ὁ κύκλος θά διαγραφόταν ἀπό τήν ἀρχή. Ἕνα μέρος τοῦ κεφαλαίου, πού εἶχε ὑποτιμηθεῖ, ἐξαιτίας τῆς ἀναστολῆς τῆς λειτουργίας του, θά ξαναποκτοῦσε τήν παλιά του ἀξία. Κατά τά ἄλλα, θά διατρεχόταν ξανά ὁ ἴδιος φαῦλος κύκλος κάτω ἀπό διευρυμένους ὅρους παραγωγῆς, μέ μιά διευρυμένη ἀγορά καί μέ ἀνεβασμένη τήν παραγωγική δύναμη.

Ἀλλά, ἀκόμα καί κάτω ἀπό τήν ἀκραία προϋπόθεση μας, ἡ ἀπόλυτη ὑπερπαραγωγή κεφαλαίου δέν ἀποτελεῖ ἀπόλυτη ὑπερπαραγωγή γενικά, δέν εἶναι ἀπόλυτη ὑπερπαραγωγή μέσων παραγωγῆς. Θά εἶναι ὑπερπαραγωγή μέσων παραγωγῆς μόνον ἐφόσον θά πρόκειται νά *λειτουργήσουν σάν κεφάλαιο* καί, ἑπομένως, ἀνάλογα μέ τή διογκωμένη ἀξία τους ἐξαιτίας τῆς διογκωμένης μάζας τους, νά ἀξιοποιήσουν αὐτή τήν ἀξία, νά παραγάγουν πρόσθετη ἀξία.

Παρ᾽ ὅλα αὐτά, ὅμως, θά ἦταν ὑπερπαραγωγή, γιατί τό κεφάλαιο θά γινόταν ἀνίκανο νά ἐκμεταλλεύεται τήν ἐργασία στό βαθμό ἐκεῖνο τῆς ἐκμετάλλευσης πού ἀπαιτεῖ ἡ «ὑγιής», «ὁμαλή» ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές παραγωγῆς, στό βαθμό ἐκεῖνο τῆς ἐκμετάλλευσης, ὁ ὁποῖος, μαζί μέ τήν αὐξανόμενη μάζα τοῦ χρησιμοποιούμενου κεφαλαίου, αὐξάνει τουλάχιστον τή μάζα τοῦ κέρδους καί ἀποκλείει, ἑπομένως, τήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους στόν ἴδιο βαθμό πού αὐξάνει τό κεφάλαιο, ἤ ἔστω πού ἀποκλείει τήν πτώση τοῦ κέρδους γρηγορότερα ἀπό τήν αὔξηση τοῦ κεφαλαίου.

Ὑπερπαραγωγή κεφαλαίου δέν σημαίνει ποτέ κάτι ἄλλο ἀπό ὑπερπαραγωγή μέσων παραγωγῆς — μέσων ἐργασίας καί μέσων συντήρησης — πού μποροῦν νά λειτουργήσουν σάν κεφάλαιο, δηλαδή πού μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν γιά τήν ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας μέ ἕνα δοσμένο βαθμό ἐκμετάλλευσης. Γιατί ἡ πτώση αὐτοῦ τοῦ βαθμοῦ ἐκμετάλλευσης κάτω ἀπό ἕνα δοσμένο σημεῖο προκαλεῖ διαταραχές καί σταματήματα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές παραγωγῆς, κρίσεις, καταστροφή κεφαλαίου. Δέν ἀποτελεῖ ἀντίφαση τό γεγονός, ὅτι ἡ ὑπερπαραγωγή αὐτή κεφαλαίου συνοδεύεται ἀπό ἕνα λίγο-πολύ σημαντικό σχετικό ὑπερπληθυσμό. Οἱ ἴδιες συνθῆκες πού ἀνέβασαν τήν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, αὔξησαν τή μάζα τῶν παραγμένων ἐμπορευμάτων, διεύρυναν τίς ἀγορές, ἐπιτάχυναν τή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου, καί σάν μάζα, καί σάν ἀξία, καί μείωσαν τό ποσοστό τοῦ κέρδους, αὐτές οἱ ἴδιες συνθῆκες δημιούργησαν καί δημιουργοῦν συνεχῶς ἕναν σχετικό ὑπερπληθυσμό, ἕναν ὑπερπληθυσμό ἀπό ἐργάτες, πού δέν χρησιμοποιεῖται ἀπό τό πλεο-

νάζον κεφάλαιο, ἐξαιτίας τοῦ χαμηλοῦ βαθμοῦ ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, μέ τόν ὁποῖο μόνο θά μποροῦσε νά χρησιμοποιηθεῖ, ἤ τουλάχιστον ἐξαιτίας τοῦ χαμηλότερου ποσοστοῦ κέρδους, πού θά ἀπόφερε ἡ χρησιμοποίησή τους μέ τόν δοσμένο βαθμό ἐκμετάλλευσης.

Ἄν στέλνεται κεφάλαιο στό ἐξωτερικό, αὐτό γίνεται, ὄχι γιατί δέν θά μποροῦσε ἀπολύτως καθόλου νά χρησιμοποιηθεῖ στό ἐσωτερικό. Αὐτό γίνεται γιατί μπορεῖ νά ἀπασχοληθεῖ στό ἐξωτερικό μέ μεγαλύτερο ποσοστό κέρδους. Τό κεφάλαιο αὐτό, ὅμως, εἶναι ἀπολύτως πλεονάζον κεφάλαιο γιά τόν ἀπασχολημένο ἐργατικό πληθυσμό καί γενικά γιά τή δοσμένη χώρα. Ὑπάρχει σάν τέτιο δίπλα στόν σχετικά πλεονάζοντα πληθυσμό, καί αὐτό ἀποτελεῖ ἕνα παράδειγμα γιά τό πῶς συνυπάρχουν τό πλεονάζον κεφάλαιο καί ὁ πλεονάζων πληθυσμός καί πῶς ἀλληλοκαθορίζονται.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, πού συνδέεται μέ τή συσσώρευση, προκαλεῖ κατ' ἀνάγκην τήν πάλη τοῦ συναγωνισμοῦ. Ἡ ἰσοστάθμιση τῆς πτώσης τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους μέ τήν αὔξηση τῆς μάζας τοῦ κέρδους ἰσχύει μονάχα γιά τό συνολικό κεφάλαιο τῆς κοινωνίας καί γιά τούς μεγάλους, πιασμένους πιά κεφαλαιοκράτες. Τό καινούργιο πρόσθετο κεφάλαιο, πού λειτουργεῖ αὐτοτελῶς, δέν βρίσκει τέτιους ἀπό τά πρίν ἕτοιμους ὅρους ἰσοστάθμισης, πρέπει τούς ὅρους αὐτούς πρῶτα νά τούς ἀποκτήσει, καί γι' αὐτό ἡ πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους προκαλεῖ τήν πάλη τοῦ συναγωνισμοῦ ἀνάμεσα στά κεφάλαια καί ὄχι ἀντίστροφα. Αὐτή ἡ πάλη τοῦ συναγωνισμοῦ συνοδεύεται πάντως ἀπό μιά προσωρινή ἄνοδο τοῦ μισθοῦ ἐργασίας καί ἀπό μιά παραπέρα παροδική πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, πού προκύπτει ἀπό τήν ἄνοδο αὐτή. Τό ἴδιο φαινόμενο ἐκδηλώνεται μέ τήν ὑπερπαραγωγή ἐμπορευμάτων καί μέ τό παραγέμισμα τῶν ἀγορῶν μέ ἐμπορεύματα. Μιά καί ὁ σκοπός τοῦ κεφαλαίου δέν εἶναι ἡ ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν, ἀλλά ἡ παραγωγή κέρδους, καί μιά πού τόν σκοπό αὐτό τόν πετυχαίνει μόνο μέ μέθοδες, πού τή μάζα τῆς παραγωγῆς τή ρυθμίζουν σύμφωνα μέ τήν κλίμακα τῆς παραγωγῆς καί ὄχι ἀντίστροφα, πρέπει διαρκῶς νά δημιουργεῖται μιά ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στίς περιορισμένες διαστάσεις τῆς κατανάλωσης πάνω σέ κεφαλαιοκρατική βάση, καί σέ μιά παραγωγή πού τείνει διαρκῶς νά βγεῖ ἔξω ἀπό αὐτά τά ἐσωτερικά της ὅρια. Ἐξάλλου τό κεφάλαιο ἀποτελεῖται ἀπό ἐμπορεύματα καί γι' αὐτό ἡ ὑπερπαραγωγή κεφαλαίου περιλαβαίνει τήν ὑπερπαραγωγή ἐμπορευμάτων. Ἀπό δῶ τό

περίεργο φαινόμενο, ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ οἰκονομολόγοι, πού ἀρνοῦνται τήν ὑπερπαραγωγή ἐμπορευμάτων, παραδέχονται τήν ὑπερπαραγωγή κεφαλαίου. Ὅταν λένε ὅτι δέν σημειώνεται γενική ὑπερπαραγωγή, ἀλλά μόνο δυσαναλογία ἀνάμεσα στούς διάφορους κλάδους τῆς παραγωγῆς, αὐτό δέν θά πεῖ τίποτα ἄλλο, παρά μόνον ὅτι στά πλαίσια τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἡ ἀναλογική σχέση ἀνάμεσα στούς ξεχωριστούς κλάδους τῆς παραγωγῆς προκύπτει σάν μόνιμο προτσές ἀπό τή δυσαναλογία, γιατί ἐδῶ ἡ ἐσωτερική συνάρτηση τῆς συνολικῆς παραγωγῆς ἐπιβάλλεται στούς παράγοντες τῆς παραγωγῆς σάν τυφλός νόμος καί ὄχι σάν νόμος πού τόν κατανόησαν μέ τή συλλογική νόησή τους, ὁπότε θά τόν ἐξουσίαζαν καί θά ὑπόταζαν ἔτσι τό προτσές τῆς παραγωγῆς στόν κοινό ἔλεγχό τους. Ἐπιπλέον ἀπαιτοῦν ἀπό τίς χῶρες, στίς ὁποῖες δέν εἶναι ἀνεπτυγμένος ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς, νά καταναλώνουν καί νά παράγουν τόσο μόνο, ὅσο ταιριάζει στίς χῶρες τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ὅταν λένε ὅτι ἡ ὑπερπαραγωγή εἶναι μόνο σχετική, αὐτό εἶναι πέρα γιά πέρα σωστό, ἀλλά ὅλος ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς εἶναι ἀκριβῶς μόνον ἕνας σχετικός τρόπος παραγωγῆς, πού τά ὅριά του δέν εἶναι ἀπόλυτα, πού ὅμως γι' αὐτόν, πάνω στή βάση του εἶναι ἀπόλυτα. Πῶς θά ἦταν διαφορετικά δυνατό νά μή ὑπάρχει ζήτηση γιά τά ἴδια ἐμπορεύματα, πού τά στερεῖται ἡ μάζα τοῦ λαοῦ, καί πῶς θά ἦταν δυνατό νά χρειάζεται ν' ἀναζητοῦν τή ζήτηση αὐτή στό ἐξωτερικό, σέ μακρυνές ἀγορές, γιά νά μποροῦν νά πληρώνουν στούς ἐργάτες τῆς χώρας τους τή μέση ποσότητα τῶν ἀπαραίτητων μέσων συντήρησης; Αὐτό γίνεται, γιατί μονάχα σ' αὐτές τίς εἰδικές κεφαλαιοκρατικές σχέσεις τό πλεονάζον προϊόν ἀποκτάει τέτια μορφή, πού ὁ κάτοχός του μπορεῖ νά τό θέσει στή διάθεση τῆς κατανάλωσης, μόνον ἀφοῦ ξαναμετατραπεῖ γι' αὐτόν σέ κεφάλαιο. Ὅταν, τέλος, λένε ὅτι οἱ κεφαλαιοκράτες θά πρέπει νά ἀνταλλάσσουν μόνο μεταξύ τους καί νά καταναλώνουν τά ἐμπορεύματά τους, τότε ξεχνοῦν ὅλον τό χαρακτήρα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, καί ξεχνοῦν ὅτι πρόκειται γιά τήν ἀξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου καί ὄχι γιά τήν ἀνάλωσή του. Μέ δυό λόγια, ὅλες οἱ ἀντιῤῥήσεις ἐνάντια στά χειροπιαστά φαινόμενα τῆς ὑπερπαραγωγῆς (φαινόμενα πού δέν νοιάζονται γιά τίς ἀντιρρήσεις αὐτές) καταλήγουν στό ὅτι τά ὅρια τῆς *κεφαλαιοκρατικῆς* παραγωγῆς δέν εἶναι ὅρια τῆς *παραγωγῆς γενικά* καί γι' αὐτό δέν ἀποτελοῦν ἐπίσης ὅρια καί γι' αὐτόν τόν εἰδικό τρόπο παραγωγῆς, τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς. Ἡ ἀντίφαση

ὅμως αὐτοῦ τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς συνίσταται ἀκριβῶς στήν τάση του πρός ἀπόλυτη ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν *δυνάμεων* πού ἔρχεται διαρκῶς σέ σύγκρουση μέ τούς εἰδικούς *ὅρους* παραγωγῆς, κάτω ἀπό τούς ὁποίους κινεῖται τό κεφάλαιο καί κάτω ἀπό τούς ὁποίους μόνο μπορεῖ νά κινεῖται.

Δέν παράγονται, ἀνάλογα μέ τόν ὑπάρχοντα πληθυσμό πάρα πολλά μέσα συντήρησης. Ἀντίθετα. Παράγονται πολύ λίγα, τόσα, πού δέν φθάνουν γιά νά μπορεῖ νά ζεῖ ἡ μάζα τοῦ πληθυσμοῦ ὅπως πρέπει καί ἀνθρώπινα.

Δέν παράγονται πάρα πολλά μέσα παραγωγῆς, τόσα, ὅσα χρειάζονται γιά νά ἀπασχολεῖται τό ἱκανό γιά ἐργασία μέρος τοῦ πληθυσμοῦ. Ἀντίθετα. Πρῶτο, παράγεται πάρα πολύ μεγάλο μέρος πληθυσμοῦ, πού πράγματι δέν εἶναι ἱκανό γιά ἐργασία καί πού, λόγω τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς του, ζεῖ ἀπό τήν ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας ἄλλων, ἤ ἀπό ἐργασίες πού μόνο μέσα στά πλαίσια ἑνός ἄθλιου τρόπου παραγωγῆς μποροῦν νά λογαριάζονται σάν τέτιες. Δεύτερο, δέν παράγονται ἀρκετά μέσα παραγωγῆς, ἔτσι πού νά ἐργάζεται, κάτω ἀπό τούς πιό παραγωγικούς ὅρους, ὅλος ὁ ἱκανός γιά ἐργασία πληθυσμός, ὁπότε θά συντομευόταν ὁ ἀπόλυτος χρόνος ἐργασίας του, χάρη στή μάζα καί στήν ἀποτελεσματικότητα τοῦ χρησιμοποιούμενου σταθεροῦ κεφαλαίου κατά τή διάρκεια τοῦ χρόνου ἐργασίας.

Περιοδικῶς, ὅμως, παράγονται πάρα πολλά μέσα ἐργασίας καί μέσα συντήρησης, τόσα πού δέν μποροῦν νά τά βάλουν νά λειτουργήσουν σάν μέσα ἐκμετάλλευσης τῶν ἐργατῶν μέ ἕνα ὁρισμένο ποσοστό κέρδους. Παράγονται πάρα πολλά ἐμπορεύματα, τόσα πού στίς δοσμένες ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή συνθῆκες διανομῆς καί κατανάλωσης δέν μποροῦν νά πουληθοῦν καί νά ξαναμετατραποῦν σέ νέο κεφάλαιο ἡ περιεχόμενη σ' αὐτά ἀξία καί ἡ περιεχόμενη σ' αὐτήν ὑπεραξία, ἔτσι πού νά μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ τό προτσές τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς χωρίς διαρκῶς ἐπαναλαβαινόμενες ἐκρήξεις.

Δέν παράγεται πάρα πολύς πλοῦτος. Παράγεται ὅμως περιοδικῶς πάρα πολύς πλοῦτος μέ τίς κεφαλαιοκρατικές ἀντιφατικές μορφές του.

Τό ὅριο τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς προβάλλει:

1) Μέ τό ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας παράγει μέ τήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους ἕνα νόμο, πού σ' ἕνα ὁρισμένο σημεῖο ὀρθώνεται ἐχθρικότατα ἀπέναντι στήν ἴδια

τήν ἀνάπτυξή της καί γι' αὐτό πρέπει νά ξεπερνιέται διαρκῶς μέ κρίσεις.

2) Μέ τό ὅτι ἡ ἰδιοποίηση ἀπλήρωτης ἐργασίας καί ἡ σχέση αὐτῆς τῆς ἀπλήρωτης ἐργασίας πρός τήν ὑλοποιημένη ἐργασία γενικά, ἤ, γιά νά ἐκφραστοῦμε μέ τή γλώσσα τῶν κεφαλαιοκρατῶν, μέ τό ὅτι τό κέρδος καί ἡ σχέση αὐτοῦ τοῦ κέρδους πρός τό χρησιμοποιούμενο κεφάλαιο, δηλαδή ἕνα ὁρισμένο ὕψος τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους εἶναι πού ἀποφασίζει σχετικά μέ τήν ἐπέκταση ἤ τόν περιορισμό τῆς παραγωγῆς, ἀντί νά ἀποφασίζει ἡ σχέση τῆς παραγωγῆς πρός τίς κοινωνικές ἀνάγκες, πρός τίς ἀνάγκες κοινωνικά ἀνεπτυγμένων ἀνθρώπων. Γι' αὐτό μπαίνουν ὅρια στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή ἤδη σέ ἕναν τέτιο βαθμό ἐπέκτασης τῆς παραγωγῆς, πού, ἀντίθετα, κάτω ἀπό τήν ἄλλη προϋπόθεση θά φαινόταν πάρα πολύ ἀνεπαρκής. Ἡ παραγωγή σταματάει, ὄχι ἐπειδή ἔχουν ἱκανοποιηθεῖ οἱ ἀνάγκες, ἀλλά ὅταν τό σταμάτημα αὐτό τό ἀπαιτοῦν ἡ παραγωγή τοῦ κέρδους καί ἡ πραγματοποίησή του.

Ἄν πέσει τό ποσοστό τοῦ κέρδους, τότε, ἀπό τή μιά μεριά, τό κεφάλαιο ἐντείνει τίς δυνάμεις του γιά νά μπορέσει ὁ ξεχωριστός κεφαλαιοκράτης, χρησιμοποιώντας καλύτερες μέθοδες κλπ., νά συμπιέσει τήν ἀτομική ἀξία τῆς μονάδας τοῦ ἐμπορεύματός του κάτω ἀπό τή μέση κοινωνική ἀξία του καί νά βγάλει ἔτσι, μέ δοσμένη τήν ἀγοραία τιμή, ἕνα ἔκτακτο κέρδος. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, αναπτύσσεται ἡ κερδοσκοπία καί ἡ γενική εὔνοια τῆς κερδοσκοπίας ἀπό τίς μανιώδεις προσπάθειες μέ νέες μέθοδες παραγωγῆς, μέ νέες ἐπενδύσεις κεφαλαίου, μέ νέες τυχοδιωκτικές περιπέτειες νά ἐξασφαλίσουν κάποιο ἔκτακτο κέρδος, πού νά εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπό τό γενικό μέσο ὅρο καί πού νά ὑψώνεται πάνω ἀπό αὐτόν.

Τό ποσοστό τοῦ κέρδους, δηλαδή ἡ ἀνάλογη προσαύξηση τοῦ κεφαλαίου ἔχει σημασία πρίν ἀπ' ὅλα γιά ὅλες τίς νέες καταβολάδες κεφαλαίου πού σχηματίζονται αὐτοτελῶς. Καί ἄν ὁ σχηματισμός κεφαλαίων περιερχόταν ἀποκλειστικά στά χέρια λίγων, ἕτοιμων μεγάλων κεφαλαίων, γιά τά ὁποῖα ἡ μάζα τοῦ κέρδους ἰσοσταθμίζει τό ποσοστό τοῦ κέρδους, θά ἔσβηνε γενικά τό ζωογόνο πύρ τῆς παραγωγῆς. Θά ἀποκοιμοῦνταν. Τό ποσοστό τοῦ κέρδους εἶναι ἡ κινητήρια δύναμη στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή καί παράγεται σ' αὐτήν μόνο ἐκεῖνο πού μπορεῖ νά παραχθεῖ μέ κέρδος, καί ἐφόσον μπορεῖ νά παράγεται μέ κέρδος. Ἔτσι ἐξηγεῖται ὁ φόβος τῶν ἄγγλων οἰκονομολόγων ἀπό τήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Τό γεγονός ὅτι καί ἡ ἁπλή ἀκόμα δυνατότητα αὐτῆς τῆς πτώσης ἀνησυχεῖ

τόν Ρικάρντο, δείχνει ἀκριβῶς τή βαθιά κατανόηση ἀπό μέρους του τῶν ὅρων τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Αὐτό, γιά τό ὁποῖο τόν κατηγοροῦν, πώς ὅταν ἐξετάζει τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ἀδιαφορεῖ γιά τούς «ἀνθρώπους» καί παίρνει ὑπόψη του μόνο τήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων — ἀδιάφορο μέ πόσες θυσίες σέ ἀνθρώπους καί σέ κεφαλαιακές *ἀξίες* ἐξαγοράστηκε ἡ ἀνάπτυξη αὐτή — εἶναι ἀκριβῶς τό πιό σημαντικό σ'αὐτόν. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας εἶναι τό ἱστορικό καθῆκον καί ἡ δικαίωση τοῦ κεφαλαίου. Ἀκριβῶς ἔτσι δημιουργεῖ, χωρίς νά τό συνειδητοποιεῖ, τούς ὑλικούς ὅρους μιᾶς ἀνώτερης μορφῆς παραγωγῆς. Αὐτό πού ἀνησυχεῖ τόν Ρικάρντο εἶναι ὅτι τό ποσοστό τοῦ κέρδους, τό κεντρί τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, καί ταυτόχρονα ὅρος καί κίνητρο τῆς συσσώρευσης, ἀπειλεῖται ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῆς ἴδιας τῆς παραγωγῆς. Καί ἐδῶ τό πᾶν εἶναι ἡ ποσοτική σχέση. Πράγματι, ὑπάρχει κάτι τό βαθύτερο, πού μόνο θολά τό ὑποπτεύεται. Ἐδῶ φανερώνεται μέ καθαρά οἰκονομικό τρόπο, δηλαδή ἀπό τή σκοπιά τοῦ ἀστοῦ, μέσα στά ὅρια τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ λογικοῦ, ἀπό τή σκοπιά τῆς ἴδιας τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, τό ὅριό της, ἡ σχετικότητά της, ὅτι δέν εἶναι ἕνας ἀπόλυτος τρόπος παραγωγῆς, ἀλλά μόνο ἕνα παροδικό, ἱστορικό φαινόμενο, πού ἀντιστοιχεῖ σέ μιάν ὁρισμένη, χρονικά περιορισμένη ἐποχή ἀνάπτυξης τῶν ὑλικῶν ὅρων παραγωγῆς.

IV. Προσθῆκες

Μιά καί ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας συντελεῖται πολύ ἄνισα στούς διάφορους κλάδους τῆς βιομηχανίας, ἄνισα ὄχι μόνο στό βαθμό, ἀλλά συχνά καί σέ ἀντίθετη κατεύθυνση, προκύπτει ὅτι ἡ μάζα τοῦ μέσου κέρδους (= ὑπεραξία) πρέπει νά βρίσκεται πολύ πιό κάτω ἀπό τό ὕψος, πού θά ὑπόθετε κανείς ὅτι θά βρισκόταν, σύμφωνα μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης στούς πιό προοδευμένους κλάδους τῆς βιομηχανίας. Ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης στούς διάφορους κλάδους τῆς βιομηχανίας γίνεται ὄχι μόνο σέ πολύ διαφορετικές ἀναλογίες, ἀλλά συχνά σέ ἀντίθετη κατεύθυνση, προκύπτει ὄχι μόνο ἀπό τήν ἀναρχία τοῦ συναγωνισμοῦ καί ἀπό τήν ἰδιομορφία τοῦ ἀστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας συνδέεται καί μέ τούς φυσικούς ὅρους, πού συχνά γίνονται λιγότερο ἀποδοτικοί στήν

ἴδια ἀναλογία πού ἀνεβαίνει ἡ παραγωγικότητα — στό βαθμό πού αὐτή ἐξαρτιέται ἀπό τούς κοινωνικούς ὅρους. Ἀπό δῶ ἡ κίνηση σέ ἀντίθετη κατεύθυνση σ' αὐτές τίς διάφορες σφαῖρες: πρόοδος ἐδῶ, ὑποχώρηση ἐκεῖ. Ἀρκεῖ νά θυμηθεῖ κανείς λ.χ. τήν ἁπλή ἐπίδραση τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους, ἀπό τίς ὁποῖες ἐξαρτιέται ὁ ὄγκος τοῦ μεγαλύτερου μέρους ὅλων τῶν πρώτων ὑλῶν, τήν ἀποψίλωση τῶν δασῶν, τήν ἐξάντληση ἀνθρακορυχείων, μεταλλείων σιδήρου κλπ.

Ἄν ἡ μάζα τοῦ κυκλοφοροῦντος μέρους τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πρῶτες ὕλες κλπ., αὐξάνει διαρκῶς ἀνάλογα μέ τήν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, δέν συμβαίνει τό ἴδιο μέ τό πάγιο κεφάλαιο, μέ τά χτίρια, τίς μηχανές, τίς ἐγκαταστάσεις γιά τό φωτισμό, τή θέρμανση κλπ. Παρ' ὅλο πού μαζί μέ τήν αὔξησή της σέ ὄγκο ἡ μηχανή γίνεται ἀπόλυτα πιό ἀκριβή, σχετικά γίνεται πιό φτηνή. Ἄν πέντε ἐργάτες παράγουν δέκα φορές περισσότερα ἐμπορεύματα ἀπό πρίν, δέν δεκαπλασιάζεται γιά τό λόγο αὐτό ἡ δαπάνη σέ πάγιο κεφάλαιο. Παρ' ὅλο πού μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης αὐξάνει ἡ ἀξία αὐτοῦ τοῦ μέρους τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, δέν αὐξάνει καθόλου στήν ἴδια ἀναλογία. Ἔχουμε ἤδη ἐπανειλημμένα τονίσει τή διαφορά ἀνάμεσα στή σχέση τοῦ σταθεροῦ πρός τό μεταβλητό κεφάλαιο, πῶς αὐτή ἐκφράζεται στήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, καί στήν ἴδια σχέση, πῶς αὐτή μέ τήν αὔξηση τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας ἐκφράζεται στή μονάδα τοῦ ἐμπορεύματος καί στήν τιμή του.

{Ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος καθορίζεται ἀπό τό συνολικό χρόνο ἐργασίας, παρωχημένης καί ζωντανῆς ἐργασίας, πού μπαίνει σ' αὐτό. Ἡ ἄνοδος τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας συνίσταται ἀκριβῶς στό ὅτι τό μερίδιο τῆς ζωντανῆς ἐργασίας πού περιέχεται στό ἐμπόρευμα μικραίνει, ἐνῶ μεγαλώνει τό μερίδιο τῆς παρωχημένης ἐργασίας, αὐτό γίνεται ὅμως ἔτσι πού ἐλαττώνεται ἡ συνολική ποσότητα τῆς ἐργασίας πού περιέχεται στό ἐμπόρευμα, συνίσταται ἑπομένως στό ὅτι ἡ ζωντανή ἐργασία μειώνεται περισσότερο ἀπό ὅ,τι αὐξάνει ἡ παρωχημένη ἐργασία. Ἡ παρωχημένη ἐργασία, πού εἶναι ἐνσωματωμένη στήν ἀξία ἑνός ἐμπορεύματος — τό σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου — ἀποτελεῖται ἐνμέρει ἀπό φθορά πάγιου κεφαλαίου καί ἐνμέρει ἀπό κυκλοφοροῦν σταθερό κεφάλαιο, πού μπαίνει ὁλόκληρο στό ἐμπόρευμα — πρῶτες καί βοηθητικές ὕλες. Τό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, πού προέρχεται ἀπό τίς πρῶτες καί βοηθητικές ὕλες, πρέπει μέ τήν ἄνοδο τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας νά

μικραίνει, γιατί αὐτή ἡ ἀνεβασμένη παραγωγικότητα ἐκδηλώνεται, ὅσον ἀφορᾶ τίς ὕλες αὐτές, ἀκριβῶς στό ὅτι ἔπεσε ἡ ἀξία τους. Ἀντίθετα, τό χαρακτηριστικό τῆς αὐξανόμενης παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας εἶναι ἀκριβῶς ὅτι τό πάγιο μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου αὐξάνει πάρα πολύ καί ὅτι μαζί του αὐξάνει τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας του πού, φθειρόμενο, μεταφέρεται στά ἐμπορεύματα. Γιά ν' ἀποδειχθεῖ λοιπόν ὅτι μιά νέα μέθοδος παραγωγῆς ὁδηγεῖ σέ μιά πραγματική ἄνοδο τῆς παραγωγικότητας, πρέπει ἀπό τή φθορά τοῦ πάγιου κεφαλαίου νά μεταφέρει καί νά προσθέτει στή μονάδα τοῦ ἐμπορεύματος λιγότερη ἀξία ἀπό τήν ἀξία πού ἀφαιρεῖται καί ἐξοικονομεῖται ἐξαιτίας τῆς μείωσης τῆς ζωντανῆς ἐργασίας, μέ δυό λόγια, ἡ μέθοδος αὐτή πρέπει νά μειώνει τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι πρέπει νά τό κάνει αὐτό ἀκόμα καί ὅταν — ὅπως συμβαίνει σέ μεμονωμένες περιπτώσεις — στό σχηματισμό τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, ἐκτός ἀπό τό φθαρμένο μέρος τοῦ πάγιου κεφαλαίου πού προστίθεται, μπαίνει καί ἕνα πρόσθετο μέρος ἀξίας πού ἀντιπροσωπεύει τίς αὐξημένες σέ ποσότητα ἤ τίς πιό ἀκριβές πρῶτες καί βοηθητικές ὕλες. Ὅλες οἱ προσθέσεις ἀξίας πρέπει νά ὑπερισοσταθμίζονται ἀπό τή μείωση τῆς ἀξίας πού προκύπτει ἀπό τήν ἐλάττωση τῆς ζωντανῆς ἐργασίας.

Ἡ μείωση αὐτή τῆς συνολικῆς ποσότητας ἐργασίας πού μπαίνει στό ἐμπόρευμα φαίνεται ὕστερ' ἀπό αὐτό νά εἶναι τό οὐσιαστικό γνώρισμα τῆς αὐξημένης παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, ἀδιάφορο κάτω ἀπό ποιούς κοινωνικούς ὅρους παράγεται. Σέ μιά κοινωνία, στήν ὁποία οἱ παραγωγοί ρυθμίζουν τήν παραγωγή τους, σύμφωνα μέ ἕνα ἀπό τά πρίν ἐπεξεργασμένο σχέδιο, ἀλλά ἀκόμα καί στήν ἁπλή ἐμπορευματική παραγωγή, ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας θά μετριόταν χωρίς ἄλλο ἐπίσης μέ βάση τόν κανόνα αὐτό. Πῶς ἔχουν ὅμως τά πράγματα στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή;

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἕνας ὁρισμένος κλάδος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς παράγει μιά κανονική μονάδα τοῦ ἐμπορεύματός του κάτω ἀπό τούς παρακάτω ὅρους: Γιά τήν παραγωγή μιᾶς μονάδας ἡ φθορά πάγιου κεφαλαίου φτάνει τό $^1/_2$ σελλίνι ἤ μάρκο. Στήν κάθε μονάδα μπαίνουν $17^1/_2$ σελλ. πρῶτες καί βοηθητικές ὕλες καί 2 σελλ. μισθός ἐργασίας. Μέ ποσοστό ὑπεραξίας 100% ἡ ὑπεραξία φτάνει τά 2 σελλ. Ἡ συνολική ἀξία = 22 σελλίνια ἤ μάρκα. Γιά λόγους ἁπλοποίησης ὑποθέτουμε ὅτι σ' αὐτό τόν κλάδο παραγωγῆς τό κεφάλαιο ἔχει τή μέση σύνθεση τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου, ὅτι ἑπομένως ἡ τιμή παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος συμπίπτει μέ τήν ἀξία του, καί τό κέρδος τοῦ κεφαλαιοκράτη συμπίπτει μέ τήν παραγμένη ὑπεραξία. Ἔτσι ἡ τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος $= {}^1/_2 + 17^1/_2 + 2 = 20$ σελλ., τό μέσο ποσοστό κέρδους $\frac{2}{20} = 10\%$ καί ἡ τιμή παραγωγῆς τῆς κάθε μονάδας τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία του = 22 σελλίνια ἤ μάρκα.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἐφευρέθηκε μιά νέα μηχανή, πού τήν ἀπαιτούμενη γιά τήν παραγωγή μιᾶς μονάδας τοῦ ἐμπορεύματος ζωντανή ἐργασία τήν περιορίζει στό μισό, ἀντ' αὐτοῦ ὅμως τριπλασιάζει τό μέρος τῆς ἀξίας πού προέρχεται ἀπό τή φθορά τοῦ πάγιου κεφαλαίου. Ὕστερ' ἀπ' αὐτό ἡ ὑπόθεση παρουσιάζεται ὡς ἑξῆς: Φθορά = $1^1/_2$ σελλ., πρῶτες καί βοηθητικές ὕλες, ὅπως καί προηγούμενα $17^1/_2$ σελλ., μισθός ἐργασίας 1 σελλ., ὑπεραξία 1 σελλ., ὅλα μαζί 21 σελλίνια ἤ μάρκα. Ἔτσι ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος ἔπεσε κατά 1 σελλ., ἡ νέα μηχανή ἀνέβασε ἀναμφισβήτητα τήν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας. Γιά τόν κεφαλαιοκράτη, ὅμως, ἡ ὑπόθεση παρουσιάζεται ὡς ἑξῆς: ἡ τιμή κόστους του εἶναι τώρα: $1^1/_2$ σελλίνι ἀπό τή φθορά τοῦ πάγιου κεφαλαίου, $17^1/_2$ σελλ. ἀπό τίς πρῶτες καί βοηθητικές ὕλες, 1 σελλ. ἀπό τό μισθό ἐργασίας, ὅλα μαζί 20 σελλίνια, ὅπως καί προηγούμενα. Ἐπειδή μέ τή χρησιμοποίηση τῆς νέας μηχανῆς τό ποσοστό τοῦ κέρδους δέν ἀλλάζει μέ μιᾶς, πρέπει ὁ κεφαλαιοκράτης νά πάρει 10% πάνω ἀπό τήν τιμή κόστους, δηλαδή 2 σελλ. Ἑπομένως, ἡ τιμή παραγωγῆς ἔμεινε ἀμετάβλητη = 22 σελλ., βρίσκεται ὅμως 1 σελλ. πάνω ἀπό τήν ἀξία. Γιά μιά κοινωνία, πού παράγει κάτω ἀπό κεφαλαιοκρατικούς ὅρους, τό ἐμπόρευμα *δέν* φτηναίνει, ἡ νέα μηχανή *δέν* ἀποτελεῖ τελειοποίηση. Ἑπομένως ὁ κεφαλαιοκράτης δέν ἔχει κανένα συμφέρον νά χρησιμοποιήσει τή νέα μηχανή. Καί ἐπειδή μέ τή χρησιμοποίησή της στήν παραγωγή θά ἔχαναν ἁπλούστατα τήν ἀξία τους καί θά μετατρέπονταν οἱ ὄχι ἀκόμα φθαρμένες μηχανές του σέ ἁπλά παλιοσίδερα, δηλαδή ὁ κεφαλαιοκράτης θά ὑφίστατο καθαρή ζημιά, ἀποφεύγει μέ κάθε τρόπο νά κάνει αὐτή τήν οὐτοπική γι' αὐτόν βλακεία.

Ἑπομένως, δέν ἰσχύει ἀπόλυτα γιά τό κεφάλαιο ὁ νόμος τῆς ἀνεβασμένης παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας. Γιά τό κεφάλαιο αὐτή ἡ παραγωγική δύναμη δέν ἀνεβαίνει ἄν γενικά γίνεται οἰκονομία σέ ζωντανή ἐργασία, ἀλλά μόνον ἄν στό *πληρωνόμενο* μέρος τῆς ζωντανῆς ἐργασίας γίνεται μεγαλύτερη οἰκονομία ἀπό ὅ,τι στήν παρωχημένη ἐργασία πού προστίθεται στό ἐμπόρευμα, πράγμα πού

τό τονίσαμε ἤδη σύντομα στό Βιβλίο Ι, κεφ. XIII, 2, σελ. 409/398[1*]. Ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς πέφτει ἐδῶ σέ νέα ἀντίφαση. Ἡ ἱστορική του ἀποστολή εἶναι ἡ ἀνεπιφύλακτη, μέ γεωμετρική πρόοδο προωθούμενη ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικότητας τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας. Δέν μένει ὅμως πιστός στήν ἀποστολή αὐτή, ἀπό τή στιγμή πού — ὅπως ἐδῶ — στέκει ἐμπόδιο στήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικότητας. Ἔτσι ἀποδείχνει μόνο ἀκόμα μιά φορά ὅτι ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς πάσχει ἀπό γεροντικό μαρασμό καί ὅτι ὅλο καί περισσότερο φαίνεται ὅτι ἔφαγε τό ψωμί του}[37].

Τό αὐξανόμενο κατώτατο ὅριο τοῦ κεφαλαίου, πού μέ τό ἀνέβασμα τῆς παραγωγικῆς δύναμης γίνεται ἀπαραίτητο γιά τήν ἐπιτυχή λειτουργία μιᾶς αὐτοτελοῦς βιομηχανικῆς ἐπιχείρησης, ἐμφανίζεται στό συναγωνισμό μέ τόν ἑξῆς τρόπο: Ἀπό τή στιγμή πού ἔχει γενικευθεῖ σ' ἕναν κλάδο ἡ ἐφαρμογή τῆς νέας πιό δαπανηρῆς ἐργοστασιακῆς ἐγκατάστασης, ἀποκλείονται στό μέλλον ἀπό αὐτόν τά μικρότερα κεφάλαια. Μόνο τόν πρῶτο καιρό μετά τήν ἐφαρμογή τῶν μηχανικῶν ἐφευρέσεων στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς μποροῦν νά λειτουργήσουν ἐδῶ αὐτοτελῶς μικρότερα κεφάλαια. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, πολύ μεγάλες ἐπιχειρήσεις μέ ἐξαιρετικά ὑψηλή συμμετοχή σταθεροῦ κεφαλαίου, ὅπως οἱ σιδηρόδρομοι, δέν ἀποδίδουν τό μέσο ποσοστό κέρδους, ἀλλά μόνον ἕνα μέρος τοῦ κέρδους αὐτοῦ, ἕναν τόκο. Διαφορετικά τό γενικό ποσοστό κέρδους θά ἔπεφτε ἀκόμα πιό κάτω. Ἀντίθετα, ἐδῶ, ἀκόμα καί μιά μεγάλη μάζα κεφαλαίων βρίσκει ἄμεσο πεδίο δράσης μέ τή μορφή μετοχῶν.

Ἡ αὔξηση τοῦ κεφαλαίου, δηλαδή ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου συμπεριλαβαίνει τή μείωση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους μόνον, ἐφόσον μέ τήν αὔξηση αὐτή παρουσιάζονται οἱ ἀλλαγές στή σχέση ἀνάμεσα στά ὀργανικά συστατικά μέρη τοῦ κεφαλαίου πού ἐξετάσαμε πιό πάνω. Ὡστόσο, παρά τίς διαρκεῖς καθημερινές ἀνατροπές στίς μέθοδες παραγωγῆς, ἐξακολουθεῖ πότε τοῦτο καί πότε τό ἄλλο

[37] Τό πιό πάνω μέρος βρίσκεται σέ ἀγκύλες γιατί, παρ' ὅλο πού ἔχει συνταχθεῖ μέ βάση μιά σημείωση τοῦ πρωτότυπου χειρογράφου, σέ μερικά σημεῖα ἡ ἀνάπτυξη ἐπεκτάθηκε πέρα ἀπό τό ὑλικό τῆς σημείωσης. — Φ. Ε.

[1*] Βλέπε τόμ. Ι, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ «Κεφαλαίου», 1954, σελ. 407—408.

μεγαλύτερο ἤ μικρότερο μέρος τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου γιά ὁρισμένα χρονικά διαστήματα νά συσσωρεύει πάνω στή βάση μιᾶς δοσμένης μέσης σχέσης ἀνάμεσα στά συστατικά αὐτά μέρη, ἔτσι πού μαζί μέ τήν αὔξηση αὐτοῦ τοῦ μέρους νά μή προκύπτει μιά ὀργανική ἀλλαγή, ἑπομένως νά μή προκύπτουν οὔτε οἱ αἰτίες τῆς πτώσης τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Αὐτή ἡ συνεχής μεγέθυνση τοῦ κεφαλαίου, ἑπομένως καί διεύρυνση τῆς παραγωγῆς πάνω στή βάση τῆς παλιᾶς μεθόδου τῆς παραγωγῆς, πού προχωρεῖ ἥσυχα, ἐνῶ παράλληλα εἰσάγονται ἤδη οἱ νέες μέθοδες, ἀποτελεῖ πάλι μιά αἰτία, γιατί τό ποσοστό τοῦ κέρδους δέν πέφτει στόν ἴδιο βαθμό πού αὐξάνει τό συνολικό κεφάλαιο τῆς κοινωνίας.

Ἡ αὔξηση τοῦ ἀπόλυτου ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν, παρά τή σχετική μείωση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, πού ἔχει διατεθεῖ γιά μισθούς ἐργασίας, δέν συντελεῖται σέ ὅλους τούς κλάδους τῆς παραγωγῆς καί δέν συντελεῖται ἰσόμετρα σέ ὅλους. Στήν ἀγροτική οἰκονομία μπορεῖ νά εἶναι ἀπόλυτη ἡ μείωση τοῦ στοιχείου τῆς ζωντανῆς ἐργασίας.

Ἐξάλλου, μόνο οἱ ἀνάγκες τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς εἶναι πού αὐξάνουν ἀπόλυτα τόν ἀριθμό τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν, παρά τή σχετική του μείωση. Γι' αὐτό τόν τρόπο παραγωγῆς γίνονται περίσσιες ἐργατικές δυνάμεις, ἀπό τή στιγμή ἤδη πού δέν εἶναι ἀπαραίτητο νά τίς ἀπασχολεῖ 12—15 ὧρες κάθε μέρα. Μιά ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, πού θά λιγόστευε τόν ἀπόλυτο ἀριθμό τῶν ἐργατῶν, δηλαδή πού στήν πράξη θά ἔκανε ἱκανό ὅλο τό ἔθνος νά πραγματοποιεῖ σέ μικρότερο χρονικό διάστημα τή συνολική του παραγωγή, θά προκαλοῦσε ἐπανάσταση, γιατί θά ἄφηνε χωρίς ἀπασχόληση τήν πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ. Ἐδῶ φανερώνεται ξανά τό εἰδικό ὅριο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, καθώς καί τό γεγονός ὅτι μέ κανένα τρόπο δέν ἀποτελεῖ τήν ἀπόλυτη μορφή γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καί τήν παραγωγή τοῦ πλούτου, ἀντίθετα σέ ἕνα ὁρισμένο σημεῖο ἔρχεται σέ σύγκρουση μαζί της. Ἐν μέρει ἡ σύγκρουση αὐτή ἐκδηλώνεται μέ περιοδικές κρίσεις πού προκύπτουν ἀπό τό γεγονός ὅτι γίνεται περιττό πότε τό ἕνα καί πότε τό ἄλλο μέρος τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ στόν παλιό τρόπο ἀπασχόλησής του. Τό ὅριο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς εἶναι ὁ πλεονάζων χρόνος τῶν ἐργατῶν. Ὁ ἀπόλυτος πλεονάζων χρόνος πού κερδίζει ἡ κοινωνία δέν ἐνδιαφέρει τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης ἔχει σημασία γιά τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή μόνο ἐφόσον αὐξάνει τό χρόνο

ὑπερεργασίας τῆς ἐργατικῆς τάξης καί ὄχι γιατί μειώνει γενικά τό χρόνο ἐργασίας γιά τήν ὑλική παραγωγή. Ἔτσι ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή κινεῖται μέσα σέ ἀντιφάσεις.

Ἔχουμε δεῖ ὅτι ἡ αὐξανόμενη συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου συμπεριλαβαίνει μιάν αὐξανόμενη συγκέντρωσή του. Ἔτσι μεγαλώνει ἡ δύναμη τοῦ κεφαλαίου, ἡ ἐνσαρκωμένη στό πρόσωπο τοῦ κεφαλαιοκράτη ἀπόσπαση τῶν κοινωνικῶν ὅρων τῆς παραγωγῆς ἀπό τούς πραγματικούς παραγωγούς. Τό κεφάλαιο ἀποκαλύπτεται ὅλο καί περισσότερο σάν κοινωνική δύναμη, λειτουργός τῆς ὁποίας εἶναι ὁ κεφαλαιοκράτης καί ἡ ὁποία δέν βρίσκεται πιά σέ κανενός εἴδους δυνατή ἀντιστοιχία μ' αὐτό πού μπορεῖ νά δημιουργήσει ἡ ἐργασία ἑνός μεμονωμένου ἀτόμου — ἀποκαλύπτεται ὅμως σάν ἀποξενωμένη, ἀνεξαρτοποιημένη κοινωνική δύναμη, πού ἀντιπαρατίθεται στήν κοινωνία σάν πράγμα, καί μέσω αὐτοῦ τοῦ πράγματος σάν δύναμη τοῦ κεφαλαιοκράτη. Ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στή γενική κοινωνική δύναμη, στήν ὁποία διαμορφώνεται τό κεφάλαιο, καί στήν ἰδιωτική ἐξουσία τῶν ξεχωριστῶν κεφαλαιοκρατῶν πάνω σ' αὐτούς τούς κοινωνικούς ὅρους παραγωγῆς, ἀναπτύσσεται ὅλο καί πιό χτυπητά καί περικλείνει τήν λύση αὐτῆς τῆς σχέσης, γιατί περιλαβαίνει ταυτόχρονα τή διαμόρφωση τῶν ὅρων παραγωγῆς σέ γενικούς, συλλογικούς, κοινωνικούς ὅρους παραγωγῆς. Αὐτή ἡ διαμόρφωση εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή καί τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο συντελεῖται αὐτή ἡ ἀνάπτυξη.

Κανένας κεφαλαιοκράτης δέν χρησιμοποιεῖ μιά νέα μέθοδο παραγωγῆς, ὅσο παραγωγική κι ἄν εἶναι, ὅσο κι ἄν αὐξάνει τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, ἐφόσον μειώνει τό ποσοστό τοῦ κέρδους. Ἀλλά κάθε τέτια νέα μέθοδος παραγωγῆς φτηναίνει τά ἐμπορεύματα. Γι' αὐτό στήν ἀρχή ὁ κεφαλαιοκράτης τά πουλᾶ πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τους, ἴσως καί πάνω ἀπό τήν ἀξία τους. Τσεπώνει τή διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στά ἔξοδα παραγωγῆς τους καί στήν ἀγοραία τιμή τῶν ὑπόλοιπων ἐμπορευμάτων, πού ἔχουν παραχθεῖ μέ ὑψηλότερο κόστος παραγωγῆς. Μπορεῖ νά τό κάνει αὐτό, γιατί ὁ μέσος ὅρος τοῦ κοινωνικά ἀπαιτούμενου χρόνου ἐργασίας γιά τήν παραγωγή αὐτῶν εἶναι μεγαλύτερος ἀπό τό χρόνο ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται μέ τή νέα μέθοδο παραγωγῆς. Ἡ διαδικασία παραγωγῆς του στέκει πάνω ἀπό τό μέσο ὅρο τῆς κοινωνίας. Ὁ συναγωνισμός ὅμως τή γενικεύει καί τήν ὑποτάσσει στό γενικό νόμο. Τότε ἀρχίζει ἡ πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους — ἴσως πρῶτα σ' αὐτήν τή σφαίρα παραγωγῆς, πού ἐξισώνεται ἔπειτα μέ τίς ἄλλες. Ἔτσι ἡ πτώση αὐτή εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητη ἀπό τή θέληση τοῦ κεφαλαιοκράτη.

Πάνω στό σημεῖο αὐτό πρέπει ἀκόμα νά παρατηρηθεῖ, ὅτι αὐτός ὁ ἴδιος ὁ νόμος κυριαρχεῖ καί στίς σφαῖρες ἐκεῖνες τῆς παραγωγῆς, πού τό προϊόν τους οὔτε ἄμεσα, οὔτε ἔμμεσα μπαίνει στήν κατανάλωση τοῦ ἐργάτη ἤ στούς ὅρους παραγωγῆς τῶν μέσων συντήρησής του, δηλαδή κυριαρχεῖ καί στίς σφαῖρες παραγωγῆς ὅπου κανενός εἴδους φτήναιμα τῶν ἐμπορευμάτων δέν μπορεῖ νά αὐξήσει τή σχετική ὑπεραξία καί νά φτηναίνει τήν ἐργατική δύναμη. (Πάντως, τό φτήναιμα τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου σ' ὅλους αὐτούς τούς κλάδους μπορεῖ ν' ἀνεβάσει τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ὅταν μένει ἀμετάβλητος ὁ βαθμός ἐκμετάλλευσης τοῦ ἐργάτη). Ἀπό τή στιγμή πού ἀρχίζει νά ἐπεκτείνεται ἡ νέα μέθοδος παραγωγῆς, καί πού ἔτσι προσφέρεται πραγματικά ἡ ἀπόδειξη ὅτι τά ἐμπορεύματα αὐτά μπορεῖ νά παράγονται πιό φτηνά, οἱ κεφαλαιοκράτες πού ἐργάζονται κάτω ἀπό τούς παλιούς ὅρους παραγωγῆς ὑποχρεώνονται νά πουλᾶνε τό προϊόν τους κάτω ἀπό τήν πλήρη τιμή παραγωγῆς του, ἐπειδή ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος αὐτοῦ ἔπεσε, καί ὁ ἀπαιτούμενος ἀπό τούς κεφαλαιοκράτες αὐτούς χρόνος ἐργασίας γιά τήν παραγωγή αὐτοῦ τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι μεγαλύτερος ἀπό τόν κοινωνικό χρόνο ἐργασίας. Μέ δυό λόγια — καί αὐτό ἐμφανίζεται σάν ἀποτέλεσμα τοῦ συναγωνισμοῦ — ὀφείλουν ἐπίσης νά ἐφαρμόσουν τή νέα μέθοδο παραγωγῆς, στήν ὁποία εἶναι μειωμένη ἡ σχέση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου πρός τό σταθερό.

Ὅλα τά περιστατικά, πού ἔχουν σάν ἀποτέλεσμα ἡ χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν νά φτηναίνει τήν τιμή τῶν ἐμπορευμάτων πού παράγονται μ' αὐτές, ὁδηγοῦν πάντα στή μείωση τῆς ποσότητας τῆς ἐργασίας, πού ἀπορροφιέται ἀπό τή μονάδα τοῦ ἐμπορεύματος. Δεύτερο, ὅμως, ὁδηγοῦν στή μείωση τοῦ φθειρόμενου μέρους τῶν μηχανῶν, πού ἡ ἀξία του μπαίνει στή μονάδα τοῦ ἐμπορεύματος. Ὅσο λιγότερο γρήγορα συντελεῖται ἡ φθορά τῶν μηχανῶν, σέ τόσο περισσότερα ἐμπορεύματα κατανέμεται ἡ φθορά αὐτή, τόσο περισσότερη ζωντανή ἐργασία ἀντικαθιστᾶ ὥς τήν ἡμέρα πού θά χρειαστεῖ νά ἀναπαραχθοῦν οἱ μηχανές. Καί στίς δυό περιπτώσεις αὐξάνουν ὁ ὄγκος καί ἡ ἀξία τοῦ πάγιου μέρους τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου σέ σχέση μέ τό μεταβλητό.

«All other things being equal, the power of a nation to save from its profits varies with the rate of profits, is great when they are high, less, when low; but as the rate of profit declines, all other things do not remain equal... A low rate of profit is ordinarily accompanied by a rapid rate of accumulation, relatively to the numbers of the people, as in England... a high rate of profit by as lower rate of accumulation, relatively to the numbers of the people.»[1*] Παράδειγμα: ἡ Πολωνία, ἡ Ρωσία, οἱ Ἰνδίες κλπ. (Richard Jones. «An Introductory Lecture on Pol. Econ.», London 1833, p. 50 et seq.)

Ὁ Τζώνς τονίζει σωστά ὅτι, παρά τό μειωνόμενο ποσοστό κέρδους, πολλαπλασιάζονται τά inducements and faculties to accumulate[2*]. Πρῶτο, λόγω τοῦ αὐξανόμενου σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ. Δεύτερο, γιατί μέ τήν αὐξανόμενη παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας αὐξάνει ἡ μάζα τῶν ἀξιῶν χρήσης, πού ἐκφράζονται ἀπό τήν ἴδια ἀνταλλαχτική ἀξία, δηλαδή ἀπό τά ὑλικά στοιχεῖα τοῦ κεφαλαίου. Τρίτο, γιατί δημιουργοῦνται νέοι, ποικίλοι κλάδοι παραγωγῆς. Τέταρτο, γιατί μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος, τῶν μετοχικῶν ἑταιριῶν κλπ. καί μέ τήν ευκολία πού δίνεται ἔτσι νά μετατρέπει κανείς χρῆμα σέ κεφάλαιο, χωρίς νά εἶναι ὁ ἴδιος βιομήχανος κεφαλαιοκράτης. Πέμπτο, γιατί αὐξάνουν οἱ ἀνάγκες καί τό πάθος γιά πλουτισμό. Ἕκτο, γιατί αὐξάνει ἡ μαζική τοποθέτηση πάγιου κεφαλαίου κλπ.

Τρία κύρια γεγονότα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς:

1) Συγκέντρωση τῶν μέσων παραγωγῆς σέ λίγα χέρια, μέ ἀποτέλεσμα νά παύουν νά εἶναι ἰδιοκτησία τῶν ἄμεσων ἐργατῶν καί μετατρέπονται ἀντίθετα σέ κοινωνικές δυνάμεις τῆς παραγωγῆς. Ἄν καί στήν ἀρχή σάν ἀτομική ἰδιοκτησία τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Αὐτοί οἱ τελευταῖοι εἶναι οἱ ἐπιμελητές (trustees) τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, τσεπώνουν ὅμως ὅλους τούς καρπούς αὐτῆς τῆς ἐπιμελητείας (trusteeschaft).

[1*] «Ἄν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἀμετάβλητοι, ἡ ἱκανότητα ἑνός ἔθνους νά ἀποταμιεύει ἕνα μέρος ἀπό τά κέρδη του ἀλλάζει, ὅταν ἀλλάζει τό ποσοστό τοῦ κέρδους. Εἶναι μεγάλη, ὅταν τό κέρδος εἶναι ὑψηλό, εἶναι μικρότερη, ὅταν εἶναι χαμηλό. Ὅταν ὅμως πέφτει τό ποσοστό τοῦ κέρδους, δέν μένουν ἀμετάβλητοι ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι... Ἕνα χαμηλό ποσοστό κέρδους συνοδεύεται συνήθως ἀπό ἕναν γρήγορο ρυθμό συσσώρευσης σέ σχέση μέ τό μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ, ὅπως γίνεται στήν Ἀγγλία... καί ἕνα ὑψηλό ποσοστό κέρδους συνοδεύεται ἀπό ἕναν πιό ἀργό ρυθμό συσσώρευσης σέ σχέση μέ τό μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ,».

[2*] κίνητρα καί οἱ δυνατότητες γιά συσσώρευση.

2) Ὀργάνωση τῆς ἴδιας τῆς ἐργασίας σάν κοινωνικῆς ἐργασίας: μέ τή συνεργασία, μέ τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας καί μέ τή σύνδεση τῆς ἐργασίας μέ τίς φυσικές ἐπιστῆμες.

Καί πρός τίς δυό πλευρές ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς καταργεῖ τήν ἀτομική ἰδιοκτησία καί τήν ἀτομική ἐργασία, ἄν καί μέ ἀντιφάσκουσες μορφές.

3) Δημιουργία τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς.

Ἡ τεράστια παραγωγική δύναμη, σέ σχέση μέ τόν πληθυσμό, πού ἀναπτύσσεται στά πλαίσια τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς καί ἡ αὔξηση, ἄν καί ὄχι στήν ἴδια ἀναλογία, τῶν κεφαλαιακῶν ἀξιῶν (ὄχι μόνο τοῦ ὑλικοῦ τους ὑπόβαθρου), πού αὐξάνουν πολύ πιό γρήγορα ἀπό τόν πληθυσμό, ἔρχεται σέ ἀντίφαση μέ τή βάση, πού στενεύει ὅλο καί περισσότερο σέ σχέση μέ τόν αὐξανόμενο πλοῦτο καί γιά τήν ὁποία δρᾶ αὐτή ἡ τεράστια παραγωγική δύναμη, ἔρχεται σέ ἀντίφαση καί μέ τίς σχέσεις ἀξιοποίησης αὐτοῦ τοῦ ὀγκούμενου κεφαλαίου. Ἀπό δῶ οἱ κρίσεις.

ΤΜΗΜΑ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΣΕ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΕΜΠΟΡΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΣΕ ΧΡΗΜΑΤΕΜΠΟΡΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ (ΕΜΠΟΡΕΥΤΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟΕΚΤΟ

Τό ἐμπορευματεμπορικό κεφάλαιο

Τό ἐμπορευτικό ἤ ἐμπορικό κεφάλαιο χωρίζεται σέ δυό μορφές ἤ ὑποείδη, σέ ἐμπορευματεμπορικό κεφάλαιο καί σέ χρηματεμπορικό κεφάλαιο, πού θά τά χαρακτηρίσουμε τώρα λεπτομερέστερα, ἐφόσον αὐτό εἶναι ἀπαραίτητο γιά τήν ἀνάλυση τῆς ἐσωτερικῆς διάρθρωσης τοῦ κεφαλαίου. Καί αὐτό εἶναι τόσο πιό ἀπαραίτητο, γιατί ἡ σύγχρονη πολιτική οἰκονομία, ἀκόμα καί μέ τούς καλύτερους ἐκπροσώπους της, συγχέει τό ἐμπορικό κεφάλαιο ἄμεσα μέ τό βιομηχανικό κεφάλαιο καί παραβλέπει πράγματι ὁλότελα τίς χαρακτηριστικές του ἰδιομορφίες.

Ἡ κίνηση τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου ἀναλύθηκε στό II Βιβλίο [1*]. Ἄν πάρουμε ὁλόκληρο τό κεφάλαιο τῆς κοινωνίας, ἕνα μέρος του βρίσκεται πάντα μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος στήν ἀγορά γιά νά μετατραπεῖ σέ χρῆμα, ἄν καί τό μέρος αὐτό ἀποτελεῖται πάντα ἀπό ἄλλα στοιχεῖα καί ποικίλει ὡς πρός τό μέγεθός του. Ἕνα ἄλλο μέρος τοῦ κεφαλαίου βρίσκεται στήν ἀγορά μέ τή μορφή τοῦ χρήματος γιά νά μετατραπεῖ σέ ἐμπόρευμα. Βρίσκεται πάντοτε στήν κίνηση αὐτῆς τῆς μετατροπῆς, αὐτῆς τῆς μεταμόρ-

[1*] Βλέπε τόμ. II, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ «Κεφαλαίου». 1956, κεφ. III.

φωσης τῆς μορφῆς. Ἐφόσον ἡ λειτουργία αὐτή τοῦ κεφαλαίου, πού βρίσκεται στό προτσές τῆς κυκλοφορίας, ξεχωρίζει γενικά σάν ἰδιαίτερη λειτουργία ἑνός ἰδιαίτερου κεφαλαίου καί παγιώνεται σάν μιά λειτουργία, πού ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας τήν ἀναθέτει σέ μιά ἰδιαίτερη κατηγορία κεφαλαιοκρατῶν, τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο μετατρέπεται σέ ἐμπορευματεμπορικό κεφάλαιο ἤ σέ ἐμπορικό κεφάλαιο.

Ἔχουμε κιόλας ἐξηγήσει («Τό Κεφάλαιο», Βιβλίο II, κεφ. VI, «Τά ἔξοδα κυκλοφορίας», 2 καί 3) ὥς ποιό βαθμό ὁ κλάδος τῶν μεταφορῶν, ἡ διαφύλαξη καί ἡ διανομή τῶν ἐμπορευμάτων μέ μορφή καταναλώσιμη πρέπει νά θεωροῦνται σάν προτσές παραγωγῆς πού συνεχίζονται μέσα στό προτσές τῆς κυκλοφορίας. Αὐτές οἱ περιπτώσεις τῆς κυκλοφορίας τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου ἐνμέρει συγχέονται μέ τίς καθεαυτό λειτουργίες τοῦ ἐμπορευτικοῦ ἤ τοῦ ἐμπορευματεμπορικοῦ κεφαλαίου, ἐνμέρει βρίσκονται στήν πράξη συνδεμένες μέ τίς ἰδιάζουσες σ' αὐτό εἰδικές λειτουργίες, παρ' ὅλο πού μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, ἡ λειτουργία τοῦ ἐμπορευτικοῦ κεφαλαίου ξεχωρίζει καθαρά, δηλαδή εἶναι χωρισμένη ἀπό τίς πιό πάνω συγκεκριμένες λειτουργίες καί εἶναι αὐτοτελής ἀπέναντί τους. Γιά τό σκοπό μας, πού ἀποβλέπει στό νά καθορίσουμε τήν εἰδική διαφορά αὐτῆς τῆς ἰδιαίτερης μορφῆς τοῦ κεφαλαίου, πρέπει λοιπόν νά κάνουμε ἀφαίρεση ἀπό τίς πιό πάνω λειτουργίες. Ἐφόσον τό κεφάλαιο, πού λειτουργεῖ μόνο στό προτσές τῆς κυκλοφορίας, ἰδιαίτερα τό ἐμπορευματεμπορικό κεφάλαιο, συνδέει ἐνμέρει αὐτές τίς λειτουργίες μέ τίς δικές του, δέν προβάλλει μέ τήν καθαρή του μορφή. Μόνο ὕστερ' ἀπό τήν ἀποβολή καί τήν παραμέριση τῶν λειτουργιῶν αὐτῶν ἔχουμε τήν καθαρή του μορφή.

Εἴδαμε ὅτι ἡ ὕπαρξη τοῦ κεφαλαίου μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου καί ἡ μεταμόρφωση πού ὑφίσταται τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο μέσα στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας, στήν ἀγορά — μεταμόρφωση πού ἀναλύεται σέ ἀγορά καί πούληση, σέ μετατροπή ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου σέ χρηματικό κεφάλαιο καί χρηματικοῦ κεφαλαίου σέ ἐμπορευματικό κεφάλαιο — ἀποτελεῖ μιά φάση τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, δηλαδή τοῦ συνολικοῦ προτσές παραγωγῆς του. Εἴδαμε, ὅμως, ταυτόχρονα ὅτι τό κεφάλαιο σ' αὐτήν του τή λειτουργία σάν κυκλοφοριακό κεφάλαιο διαφέρει ἀπό τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του σάν παραγωγικό κεφάλαιο. Πρόκειται γιά δυό ξεχωριστές, διαφορετικές μορφές ὕπαρξης τοῦ ἴδιου κεφαλαίου. Ἕνα μέρος τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου

βρίσκεται διαρκῶς στήν ἀγορά μέ αὐτή τή μορφή ὕπαρξης σάν κυκλοφοριακό κεφάλαιο, στήν πορεία αὐτῆς τῆς μεταμόρφωσης, μ' ὅλο πού γιά κάθε ξεχωριστό κεφάλαιο, ἡ ὕπαρξή του μέ τή μορφή ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου καί ἡ μεταμόρφωσή του σάν τέτιο ἀποτελεῖ μόνο ἕνα διαρκῶς ἐξαφανιζόμενο καί διαρκῶς ἀνανεούμενο σημεῖο περάσματος, ἕνα στάδιο περάσματος τοῦ ἀδιάκοπου τοῦ προτσές παραγωγῆς του, καί μ' ὅλο πού γιά τό λόγο αὐτό ἀλλάζουν διαρκῶς τά στοιχεῖα τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου πού βρίσκεται στήν ἀγορά, γιατί ἀποσύρονται διαρκῶς ἀπό τήν ἀγορά ἐμπορευμάτων καί ξαναεπιστρέφονται σ' αὐτήν ἐπίσης διαρκῶς μέ τή μορφή νέου προϊόντος τοῦ προτσές παραγωγῆς.

Τό ἐμπορευματεμπορικό κεφάλαιο δέν εἶναι λοιπόν τίποτα ἄλλο ἀπό τή μεταβλημένη μορφή ἑνός μέρους αὐτοῦ τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου, τοῦ μέρους πού βρίσκεται διαρκῶς στήν ἀγορά, πού βρίσκεται διαρκῶς στό προτσές τῆς μεταμόρφωσης καί πού πάντα περιβάλλεται ἀπό τή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας. Λέμε ἑνός μέρους αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου, γιατί ἕνα μέρος τῆς πούλησης καί τῆς ἀγορᾶς ἐμπορευμάτων συντελεῖται διαρκῶς ἄμεσα ἀνάμεσα στούς ἴδιους τούς βιομήχανους κεφαλαιοκράτες. Σέ τούτη τήν ἔρευνά μας δέν παίρνουμε καθόλου ὑπόψη τό μέρος αὐτό, γιατί δέν συμβάλλει καθόλου στόν ἐννοιακό καθορισμό, στήν κατανόηση τῆς εἰδικῆς φύσης τοῦ ἐμπορευτικοῦ κεφαλαίου. Ἐξάλλου, στό II Βιβλίο τοῦ «Κεφαλαίου» τήν ἐξετάσαμε ἐξαντλητικά γιά τό σκοπό πού θέσαμε.

Ὁ ἐμπορευματέμπορος, σάν κεφαλαιοκράτης γενικά, ἐμφανίζεται στήν ἀγορά, πρίν ἀπ' ὅλα σάν ἐκπρόσωπος ἑνός ορισμένου χρηματικοῦ ποσοῦ, πού τό προκαταβάλλει σάν κεφαλαιοκράτης, δηλαδή ἑνός ποσοῦ πού θέλει νά τό μετατρέψει ἀπό χ (τήν ἀρχική ἀξία τοῦ ποσοῦ) σέ $\chi + \Delta\chi$ (δηλαδή στό ποσό αὐτό σύν τό κέρδος πάνω σ' αὐτό). Ὅμως γι' αὐτόν, ὄχι μόνο σάν κεφαλαιοκράτης γενικά, ἀλλά εἰδικά σάν ἐμπορευματέμπορος, εἶναι αὐτονόητο ὅτι τό κεφάλαιό του πρέπει ἀρχικά νά ἐμφανιστεῖ στήν ἀγορά μέ τή μορφή τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, γιατί δέν παράγει ἐμπορεύματα, ἀλλά ἐμπορεύεται μόνο μ' αὐτά, κάνει δυνατή τήν κίνησή τους καί, γιά νά μπορέσει νά ἐμπορευθεῖ μ' αὐτά, πρέπει πρῶτα νά τά ἀγοράσει, ἑπομένως πρέπει νά εἶναι κάτοχος χρηματικοῦ κεφαλαίου.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἕνας ἔμπορος ἔχει 3.000 λίρες στερλίνες, πού τίς ἀξιοποιεῖ σάν ἐμπορικό κεφάλαιο. Μ' αὐτές τίς 3.000 λίρ. στ. ἀγοράζει ἀπό ἕναν ἐργοστασιάρχη λινῶν ὑφασμάτων λ.χ. 30.000 πῆχες λινό, πρός 2 σελλίνια τόν πῆχυ. Πουλάει αὐτούς τούς 30.000 πῆχες λινό. Ἄν τό ἐτήσιο μέσο ποσοστό κέρδους εἶναι 10% καί ἄν βγάλει ἕνα ἐτήσιο κέρδος 10% μετά τήν ἀφαίρεση τῶν γενικῶν του ἐξόδων, τότε στό τέλος τοῦ χρόνου τίς 3.000 λίρ. στ. τίς ἔχει μετατρέψει σέ 3.300 λίρ. στ. Μέ ποιόν τρόπο βγάζει αὐτό τό κέρδος εἶναι ἕνα ζήτημα πού θά τό πραγματευθοῦμε ἀργότερα. Ἐδῶ θέλουμε νά δοῦμε μόνο τήν ἁπλή μορφή τῆς κίνησης τοῦ κεφαλαίου του. Μέ τίς 3.000 λίρ. στ. ὁ ἔμπορος ἀγοράζει διαρκῶς λινό καί πουλάει διαρκῶς αὐτό τό λινό. Ἐπαναλαβαίνει διαρκῶς αὐτή τήν ἐπιχείρηση: ἀγοράζει γιά νά πουλάει: Χ — Ε — Χ', πού εἶναι ἡ ἁπλή μορφή τοῦ κεφαλαίου, τό ὁποῖο εἶναι ὁλοκληρωτικά κλεισμένο στό προτσές τῆς κυκλοφορίας, χωρίς νά διακόπτεται ἀπό τά διαλείμματα τοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς, πού βρίσκεται ἔξω ἀπό τήν κίνηση καί λειτουργία τοῦ ἐμπόρου.

Ποιά εἶναι λοιπόν ἡ σχέση αὐτοῦ τοῦ ἐμπορευματεμπορικοῦ κεφαλαίου πρός τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο, πού εἶναι μιά ἁπλῆ μορφή ὕπαρξης τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου; Ὅσο γιά τόν ἐργοστασιάρχη λινῶν ὑφασμάτων, αὐτός μέ τό χρῆμα τοῦ ἐμπόρου πραγματοποίησε τήν ἀξία τοῦ λινοῦ του, ἔχει ὁλοκληρώσει τήν πρώτη φάση τῆς μεταμόρφωσης τοῦ ἐμπορευματικοῦ του κεφαλαίου, τή μετατροπή του σέ χρῆμα, καί μπορεῖ τώρα, μέ ἀμετάβλητους ὅλους τούς ἄλλους ὅρους, νά ξαναμετατρέψει τό χρῆμα σέ νῆμα, κάρβουνο, μισθό ἐργασίας κλπ. καί, ἐνμέρει, σέ μέσα συντήρησης κλπ., γιά νά καταναλώσει τό εἰσόδημά του. Δηλαδή, ἄν παραβλέψουμε τή δαπάνη τοῦ εἰσοδήματός του, μπορεῖ νά συνεχίσει τό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς.

Παρ' ὅλο, ὅμως, πού γι' αὐτόν, γιά τόν παραγωγό τοῦ λινοῦ, πραγματοποιήθηκε ἤδη ἡ μεταμόρφωση τοῦ λινοῦ σέ χρῆμα, ἡ πούλησή του, ἡ μεταμόρφωση αὐτή δέν ἔγινε γιά τό ἴδιο τό λινό. Τό λινό ἐξακολουθεῖ νά βρίσκεται στήν ἀγορά μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου μέ προορισμό νά πραγματοποιήσει τήν πρώτη του μεταμόρφωση, νά πουληθεῖ. Ἐκεῖνο πού συνέβηκε μέ τό λινό αὐτό, εἶναι μόνο ὅτι ἄλλαξε τό πρόσωπο πού τό κατέχει. Σύμφωνα μέ τόν προορισμό του, σύμφωνα μέ τή θέση του στό προτσές, τό λινό ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἐμπορευματικό κεφάλαιο, ἐμπόρευμα γιά πούλημα. Μόνο πού βρίσκεται τώρα στά χέρια τοῦ ἐμπόρου, ἀντί, ὅπως πρίν, στά χέρια τοῦ παραγωγοῦ. Τή λειτουργία τῆς πούλησής του, τήν πρώτη φάση τῆς μεταμόρφωσής του, τήν ἀφαίρεσε ὁ ἔμπορος ἀπό τόν παραγωγό καί τή μετέτρεψε σέ δική του ἰδιαίτερη ἐπιχείρηση, ἐνῶ προηγούμενα ἦταν μιά λειτουργία πού τήν ἐκπλήρωνε ὁ παραγωγός, μετά τήν ἀποπεράτωση τῆς λειτουργίας τῆς παραγωγῆς του.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι δέν κατορθώνει ὁ ἔμπορος νά πουλήσει τούς 30.000 πῆχες λινό στό ἐνδιάμεσο χρονικό διάστημα πού χρειάζεται ὁ παραγωγός γιά νά ρίξει ξανά στήν ἀγορά 30.000 πῆχες λινό ἀξίας 3.000 λίρ. στ. Ὁ ἔμπορος δέν μπορεῖ νά τούς ξαναγοράσει, γιατί ἔχει ἀκόμα στήν ἀποθήκη τούς ἀπούλητους 30.000 πῆχες, πού δέν ἔχουν ἀκόμα ξαναμετατραπεῖ γι' αὐτόν σέ χρηματικό κεφάλαιο. Δημιουργεῖται ἔτσι μιά στασιμότητα, σημειώνεται διακοπή τῆς ἀναπαραγωγῆς. Ὁ λινοπαραγωγός θά μποροῦσε βέβαια νά ἔχει στή διάθεσή του συμπληρωματικό χρηματικό κεφάλαιο, πού, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν πούληση τῶν 30.000 πήχεων, θά μποροῦσε νά τό μετατρέψει σέ παραγωγικό κεφάλαιο γιά νά συνεχίσει ἔτσι τό προτσές τῆς παραγωγῆς. Αὐτή ὅμως ἡ ὑπόθεση δέν ἀλλάζει κατά τίποτα τό ζήτημα. Ὅσον ἀφορᾶ τό κεφάλαιο πού προκαταβλήθηκε γιά τούς 30.000 πῆχες, τό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς του ἔχει διακοπεῖ καί παραμένει διακεκομμένο. Ἐδῶ λοιπόν φαίνεται πράγματι χειροπιαστά, ὅτι οἱ ἐπιχειρήσεις τοῦ ἐμπόρου δέν εἶναι τίποτα ἄλλο, ἀπό τίς ἐπιχειρήσεις πού πρέπει γενικά νά γίνουν γιά νά μετατρέψουν σέ χρῆμα τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο τοῦ παραγωγοῦ, ἀπό τίς ἐπιχειρήσεις πού κάνουν δυνατές τίς λειτουργίες τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου στό προτσές τῆς κυκλοφορίας καί τῆς ἀναπαραγωγῆς. Ἄν στή θέση ἑνός ἀνεξάρτητου ἐμπόρου θά ἀπασχολιόταν ἀποκλειστικά μέ τήν πούληση αὐτή, καί ἐκτός ἀπ' αὐτήν, μέ τίς προμήθειες, ἕνας ἁπλός ὑπάλληλος τοῦ παραγωγοῦ, οὔτε γιά μιά στιγμή δέν θά συγκαλύπτονταν αὐτή ἡ συνάρτηση

Ἑπομένως, τό ἐμπορευματεμπορικό κεφάλαιο δέν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπό τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο τοῦ παραγωγοῦ, πού ὀφείλει νά διατρέξει τό προτσές τῆς μετατροπῆς του σέ χρῆμα καί νά ἐκπληρώσει τή λειτουργία του σάν ἐμπορευματικό κεφάλαιο στήν ἀγορά, μόνο πού αὐτή ἡ λειτουργία ἀντί νά ἀποτελεῖ πάρεργη ἐπιχείρηση τοῦ παραγωγοῦ, ἐμφανίζεται τώρα σάν ἀποκλειστική ἐπιχείρηση μιᾶς εἰδικῆς κατηγορίας καπιταλιστῶν, τῶν ἐμπορευματεμπόρων, καί ξεχωρίζει σάν ἐπιχείρηση ἰδιαίτερης τοποθέτησης κεφαλαίου.

Ἐξάλλου, αὐτό φαίνεται καί στήν εἰδική μορφή τῆς κυκλοφορίας τοῦ ἐμπορευματεμπορικοῦ κεφαλαίου. Ὁ ἔμπορος ἀγοράζει τό ἐμπόρευμα καί μετά τό πουλάει: Χ — Ε — Χ'. Στήν ἁπλή ἐμπορευματική κυκλοφορία, ἤ ἀκόμα καί στήν ἐμπορευματική κυκλοφορία, ὅπως ἐμφανίζεται σάν προτσές κυκλοφορίας τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, Ε' — Χ — Ε, ἡ κυκλοφορία γίνεται δυνατή, γιατί κάθε

νόμισμα ἀλλάζει δυό φορές χέρια. Ὁ λινοπαραγωγός πουλάει τό ἐμπόρευμά του, τό λινό ὕφασμα, τό μετατρέπει σέ χρῆμα. Τό χρῆμα τοῦ ἀγοραστῆ περνάει στά χέρια του. Μέ αὐτό τό ἴδιο τό χρῆμα ἀγοράζει νῆμα, κάρβουνα, ἐργασία κλπ., δηλαδή ξαναξοδεύει τό ἴδιο χρῆμα γιά νά ξαναμετατρέψει τήν ἀξία τοῦ λινοῦ στά ἐμπορεύματα ἐκεῖνα, πού ἀποτελοῦν τά στοιχεῖα παραγωγῆς τοῦ λινοῦ ὑφάσματος. Τό ἐμπόρευμα πού ἀγοράζει δέν εἶναι τό ἴδιο ἐμπόρευμα, δέν εἶναι ἐμπόρευμα τοῦ ἴδιου εἴδους μέ τό ἐμπόρευμα πού πουλάει. Πούλησε προϊόντα καί ἀγόρασε μέσα παραγωγῆς. Διαφορετικά ἔχει ὅμως τό ζήτημα σχετικά μέ τήν κίνηση τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου. Μέ τίς 3.000 λίρ. στ. ὁ ἔμπορος λινοῦ ὑφάσματος ἀγοράζει 30.000 πῆχες λινό. Αὐτούς τούς ἴδιους 30.000 πῆχες λινό τούς πουλάει γιά νά ἀποσύρει ἀπό τήν κυκλοφορία τό χρηματικό κεφάλαιο (τίς 3.000 λίρ. στ. σύν τό κέρδος). Ἑπομένως ἐδῶ δέν εἶναι τά ἴδια νομίσματα, ἀλλά τό ἴδιο ἐμπόρευμα πού ἀλλάζει δυό φορές τή θέση του. Περνάει ἀπό τά χέρια τοῦ πουλητῆ στά χέρια τοῦ ἀγοραστῆ, καί ἀπό τά χέρια τοῦ ἀγοραστῆ, πού ἔγινε τώρα πουλητής, στά χέρια ἑνός ἄλλου ἀγοραστῆ. Πουλιέται δυό φορές καί μπορεῖ νά πουληθεῖ ἀκόμα πολλές φορές, ἄν παρεμβληθοῦν πολλοί ἔμποροι. Καί ἀκριβῶς μόνο χάρη σ' αὐτή τήν ἐπαναληπτική πούληση, τήν ἀλλαγή θέσης τοῦ ἴδιου ἐμπορεύματος δυό φορές, ὁ πρῶτος ἀγοραστής ἀποσύρει τό χρῆμα πού προκατέβαλε κατά τήν ἀγορά τοῦ ἐμπορεύματος, γίνεται δυνατή ἡ ἐπιστροφή του σ' αὐτόν. Στή μιά περίπτωση Ε' — Χ — Ε ἡ ἀλλαγή δυό φορές θέσης τοῦ ἴδιου χρήματος μεσολαβεῖ γιά νά ἐκποιηθεῖ ἕνα ἐμπόρευμα μέ μιά μορφή καί νά ἀποκτηθεῖ μέ μιά ἄλλη μορφή. Στήν ἄλλη περίπτωση Χ — Ε — Χ' ἡ ἀλλαγή δυό φορές θέσης τοῦ ἴδιου ἐμπορεύματος μεσολαβεῖ γιά νά ἀποσυρθεῖ πάλι ἀπό τήν κυκλοφορία τό προκαταβλημένο χρῆμα. Αὐτό δείχνει ἀκριβῶς ὅτι τό ἐμπόρευμα δέν πουλήθηκε ἀκόμα ὁριστικά τή στιγμή πού ἀπό τά χέρια τοῦ παραγωγοῦ ἔχει περάσει στά χέρια τοῦ ἐμπόρου, ὅτι ὁ ἔμπορος συνεχίζει ἁπλῶς παραπέρα τήν ἐπιχείρηση τῆς πούλησης — ἤ μεσολαβεῖ γιά νά κάνει δυνατή τή λειτουργία τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου. Δείχνει ὅμως ταυτόχρονα ὅτι ἡ ἐπιχείρηση Ε — Χ πού γιά τόν παραγωγό κεφαλαιοκράτη ἀποτελεῖ μιά ἁπλή λειτουργία τοῦ κεφαλαίου του στήν παροδική του μορφή τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου, γιά τόν ἔμπορο ἡ ἐπιχείρηση Χ — Ε — Χ' ἀποτελεῖ μιά εἰδική ἀξιοποίηση τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου πού προκαταβλήθηκε ἀπ' αὐτόν. Σχετικά μέ τόν ἔμπορο, μιά φάση τῆς μεταμόρφωσης τοῦ ἐμπορεύματος

φαίνεται ἐδῶ σάν Χ — Ε — Χ', δηλαδή σάν κίνηση ἑνός ἰδιαίτερου εἴδους κεφαλαίου.

Ὁ ἔμπορος πουλάει ὁριστικά τό ἐμπόρευμα, στήν περίπτωσή μας τό λινό ὕφασμα, στόν καταναλωτή, ἀδιάφορο ἄν πρόκειται γιά παραγωγικό καταναλωτή (λ.χ. γιά ἕνα λευκαντή) ἤ γιά ἕναν ἀτομικό καταναλωτή, πού χρησιμοποιεῖ τό λινό γιά τίς προσωπικές του ἀνάγκες. Ἔτσι ἐπιστρέφει σ' αὐτόν τό προκαταβλημένο κεφάλαιο (μαζί μέ τό κέρδος) καί μπορεῖ ν' ἀρχίσει ξανά τήν ἐπιχείρηση. Ἄν κατά τήν ἀγορά τοῦ λινοῦ τό χρῆμα λειτουργοῦσε μόνο σάν μέσο πληρωμῆς, ἔτσι πού ὁ ἔμπορος λ.χ. μόνο ἔξη ἑβδομάδες ὕστερ' ἀπό τήν παραλαβή τοῦ ἐμπορεύματος θά χρειαζόταν νά τό πληρώσει, καί ἄν τό εἶχε πουλήσει πρίν λήξει ἡ προθεσμία αὐτή, τότε θά μποροῦσε νά πληρώσει τόν λινοπαραγωγό χωρίς νά ἔχει προκαταβάλει ὁ ἴδιος καθόλου χρηματικό κεφάλαιο. Ἄν δέν θά τό εἶχε πουλήσει ὥς τότε, θά ὑποχρεωνόταν νά προκαταβάλει τίς 3.000 λίρ. στ. κατά τή λήξη τῆς προθεσμίας πληρωμῆς, ἀντί νά τίς προκαταβάλει κατά τήν παράδοση τοῦ λινοῦ σ' αὐτόν. Καί ἄν, ἐξαιτίας μιᾶς πτώσης τῶν ἀγοραίων τιμῶν, πουλοῦσε τό λινό κάτω ἀπό τιμή πού τό ἀγόρασε, τότε θάπρεπε νά συμπληρώσει ἀπό τό δικό του κεφάλαιο τό ποσό πού θά ἔλειπε.

Τί εἶναι λοιπόν αὐτό πού δίνει στό ἐμπορευματεμπορικό κεφάλαιο τό χαρακτήρα ἑνός κεφαλαίου πού λειτουργεῖ αὐτοτελῶς, ἐνῶ στά χέρια τοῦ παραγωγοῦ πού πουλάει ὁ ἴδιος τό ἐμπόρευμά του φαίνεται ἐξόφθαλμα, ὅτι ἀποτελεῖ ἁπλῶς μιά ἰδιαίτερη μορφή τοῦ κεφαλαίου του σέ μιά ἰδιαίτερη φάση τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς του, κατά τή διάρκεια τῆς παραμονῆς τοῦ κεφαλαίου του στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας;

Πρῶτο: Τό γεγονός ὅτι τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο στά χέρια ἑνός ἄλλου προσώπου, διαφορετικοῦ ἀπό τόν παραγωγό του, πραγματοποιεῖ τήν ὁριστική του μετατροπή σέ χρῆμα, δηλαδή τήν πρώτη του μεταμόρφωση, τή λειτουργία του στήν ἀγορά, πού τοῦ ἀνήκει σάν ἐμπορευματικό κεφάλαιο καί ὅτι αὐτή ἡ λειτουργία τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου γίνεται μέ τή μεσολάβηση τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ ἐμπόρου, μέ τήν ἀγορά καί τήν πούληση ἀπό μέρους του, ἔτσι πού αὐτές οἱ ἐπιχειρήσεις διαμορφώνονται σέ μιά ἰδιαίτερη δουλιά, χωρισμένη ἀπό τίς ὑπόλοιπες λειτουργίες τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, ἑπομένως σέ μιά αὐτοτελή δουλιά. Πρόκειται γιά μιά ἰδιαίτερη μορφή τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, ἔτσι πού ἕνα μέρος τῆς λειτουργίας, πού κατά τά ἄλλα πρέπει νά ἐκπληρωθεῖ

σέ μιά ἰδιαίτερη φάση τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου, ἐδῶ, στή φάση τῆς κυκλοφορίας, ἐμφανίζεται σάν ἡ ἀποκλειστική λειτουργία ἑνός ἰδιαίτερου πράκτορα τῆς κυκλοφορίας, διαφορετικοῦ ἀπό τόν παραγωγό. Ὡστόσο, αὐτό δέν σημαίνει καθόλου ὅτι τούτη ἡ ἰδιαίτερη ἀσχολία θά ἐμφανίζεται σάν ἡ λειτουργία ἑνός ἰδιαίτερου κεφαλαίου, διαφορετικοῦ καί ἀνεξάρτητου ἀπό τό βιομηχανικό κεφάλαιο πού ἀσχολεῖται μέ τό δικό του προτσές ἀναπαραγωγῆς. Ὅπως, ἐξάλλου, δέν ἐμφανίζεται πράγματι σάν τέτιο ἐκεῖ πού τό ἐμπορευματεμπόριο διεξάγεται μέ ἁπλούς περιοδεύοντες ὑπαλλήλους, ἤ μέ ἄλλους πράκτορες τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου. Πρέπει ἑπομένως νά προστεθεῖ ἕνας ἀκόμα, ἕνας δεύτερος παράγοντας.

Δεύτερο: Ὁ παράγοντας αὐτός προστίθεται, γιατί ὁ αὐτοτελής πράκτορας τῆς κυκλοφορίας, ὁ ἔμπορος, προκαταβάλλει, λόγω τῆς ἰδιότητάς του, χρηματικό κεφάλαιο (δικό του ἤ δανεικό). Αὐτό, πού γιά τό βιομηχανικό κεφάλαιο, τό ὁποῖο βρίσκεται στό δικό του προτσές ἀναπαραγωγῆς, παρασταίνεται ἁπλῶς σάν Ε — Χ, σάν μετατροπή τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου σέ χρηματικό κεφάλαιο ἤ σάν ἁπλή πούληση, παρασταίνεται γιά τόν ἔμπορο σάν Χ — Ε — Χ', σάν ἀγορά καί πούληση τοῦ ἴδιου ἐμπορεύματος καί, ἑπομένως, σάν ἐπιστροφή σ' αὐτόν μέ τήν πούλησή του τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου πού εἶχε ἀπομακρυνθεῖ ἀπό αὐτόν μέ τήν ἀγορά τοῦ ἐμπορεύματος.

Αὐτό πού γιά τόν ἔμπορο, ἐφόσον προκαταβάλλει κεφάλαιο γιά ν' ἀγοράσει τό ἐμπόρευμα ἀπό τόν παραγωγό, ἐμφανίζεται σάν Χ — Ε — Χ, εἶναι γιά τόν παραγωγό πάντα Ε — Χ, ἡ μετατροπή τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου σέ χρηματικό κεφάλαιο, εἶναι πάντα ἡ πρώτη μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου, ἄν καί αὐτή ἡ ἴδια πράξη γιά ἕναν παραγωγό ἤ γιά τό βιομηχανικό κεφάλαιο, πού βρίσκεται στό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς του, μπορεῖ νά παρασταίνεται σάν Χ — Ε, σάν ἐπαναμετατροπή τοῦ χρήματος σέ ἐμπόρευμα (σέ μέσα παραγωγῆς) ἤ σάν δεύτερη φάση τῆς μεταμόρφωσης. Γιά τόν λινοπαραγωγό τό Ε — Χ, ἡ μετατροπή τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου σέ χρηματικό κεφάλαιο, ἦταν ἡ πρώτη μεταμόρφωση. Ἡ πράξη αὐτή παρουσιάζεται γιά τόν ἔμπορο σάν Χ — Ε, σάν μετατροπή τοῦ χρηματικοῦ του κεφαλαίου σέ ἐμπορευματικό κεφάλαιο. Ἄν τώρα πουλήσει τό λινό στόν λευκαντή, αὐτό ἀποτελεῖ γιά τόν λευκαντή Χ — Ε, μετατροπή τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου σέ παραγωγικό κεφάλαιο, ἤ τή δεύτερη μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορευ-

ματικοῦ του κεφαλαίου. Γιά τόν ἔμπορο ὅμως αὐτό ἀποτελεῖ Ε — Χ, τήν πούληση τοῦ λινοῦ πού εἶχε ἀγοράσει. Πράγματι, ὅμως, μόνο τώρα πουλήθηκε ὁριστικά τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο, πού παρήγαγε ὁ ἐργοστασιάρχης λινοῦ, ἤ αὐτό τό Χ — Ε — Χ τοῦ ἐμπόρου ἀποτελεῖ μόνο ἕνα μεσολαβητικό προτσές στήν πραγματοποίηση τοῦ Ε — Χ ἀνάμεσα σέ δυό παραγωγούς. Ἤ ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὁ λινοεργοστασιάρχης ἀγοράζει νῆμα ἀπό ἕνα νηματέμπορο μέ ἕνα μέρος τῆς ἀξίας τοῦ πουλημένου λινοῦ, πράγμα πού σημαίνει γιά τόν παραγωγό Χ — Ε. Ὅμως γιά τόν ἔμπορο, πού πουλάει τό νῆμα αὐτό εἶναι Ε — Χ, ξαναπούλημα τοῦ νήματος. Κι ὅσο γιά τό ἴδιο τό νῆμα σάν ἐμπορευματικό κεφάλαιο εἶναι ἁπλῶς ἡ ὁριστική του πούληση, μέ τήν ὁποία περνάει ἀπό τή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας στή σφαίρα τῆς κατανάλωσης, εἶναι τό Ε — Χ, ἡ ὁριστική ἀποπεράτωση τῆς πρώτης μεταμόρφωσής του. Εἴτε λοιπόν ὁ ἔμπορος ἀγοράζει ἀπό τόν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη εἴτε πουλάει σ' αὐτόν, τό Χ — Ε — Χ του, ἡ κυκλοφορία τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, ἐκφράζει πάντα μόνο αὐτό σέ σχέση μέ τό ἴδιο τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο, σάν μορφή περάσματος τοῦ ἀναπαραγόμενου βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, ἐκφράζει ἁπλῶς τό Ε — Χ, ἁπλῶς τήν πραγματοποίηση τῆς πρώτης του μεταμόρφωσης. Τό Χ — Ε τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου μόνο γιά τόν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη εἶναι ταυτόχρονα Ε — Χ, ὄχι ὅμως γιά τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο πού ἔχει παραχθεῖ ἀπό αὐτόν:[1*] εἶναι ἁπλῶς πέρασμα τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου ἀπό τά χέρια τοῦ βιομήχανου στά χέρια τοῦ πράκτορα τῆς κυκλοφορίας. Καί μόνο τό Ε — Χ τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου εἶναι τό τελειωτικό Ε — Χ τοῦ λειτουργοῦντος ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου. Τό Χ — Ε — Χ εἶναι ἁπλῶς δυό Ε — Χ τοῦ ἴδιου ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου, δυό διαδοχικές πουλήσεις του, πού κάνουν δυνατή μόνο τήν τελευταία καί ὁριστική πούλησή του.

Ἔτσι, λοιπόν, τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο παίρνει στό ἐμπορευματεμπορικό κεφάλαιο τή μορφή ἑνός αὐτοτελοῦς εἴδους κεφαλαίου, ἐπειδή ὁ ἔμπορος προκαταβάλλει χρηματικό κεφάλαιο πού ἀξιοποιεῖται μόνο σάν κεφάλαιο, λειτουργεῖ μόνο σάν κεφάλαιο, γιατί ἀπασχολεῖται ἀποκλειστικά μέ τή μεσολάβηση γιά τήν πραγματοποίηση τῆς μεταμόρφωσης τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου, τῆς λειτουργίας του σάν ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου, δηλαδή τῆς μετατροπῆς του σέ χρῆμα, καί τό κάνει αὐτό μέ τήν ἀκατάπαυστη ἀγορά

[1*] I ἔκδοση: γιά αὐτόν· ἄλλαξε μέ βάση τό χειρόγραφο τοῦ Μάρξ.

καί πούληση ἐμπορευμάτων. Αὐτή εἶναι ἡ ἀποκλειστική του ἐπιχείρηση. Αὐτή ἡ δραστηριότητα, πού μεσολαβεῖ γιά νά γίνει δυνατό τό προτσές κυκλοφορίας τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, ἀποτελεῖ τήν ἀποκλειστική λειτουργία τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, μέ τό ὁποῖο κάνει τίς ἐπιχειρήσεις του ὁ ἔμπορος. Μέ τή λειτουργία αὐτή μετατρέπει τό χρῆμα του σέ χρηματικό κεφάλαιο, παίρνει τό Χ του τήν ὄψη τοῦ Χ — Ε — Χ', καί μέ τό προτσές αὐτό μετατρέπει τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο σέ ἐμπορευματεμπορικό κεφάλαιο.

Τό ἐμπορευματεμπορικό κεφάλαιο, ἐφόσον καί ὅσο καιρό ὑπάρχει μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου — ἐξετάζοντας τό προτσές ἀναπαραγωγῆς τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου — ὁλοφάνερα δέν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπό τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, πού βρίσκεται ἀκόμα στήν ἀγορά καί διατρέχει τό προτσές τῆς μεταμόρφωσής του, πού ὑπάρχει τώρα καί λειτουργεῖ μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου. Εἶναι, ἑπομένως, ἁπλῶς τό προκαταβλημένο ἀπό τόν ἔμπορο *χρηματικό* κεφάλαιο, πού προορίζεται ἀποκλειστικά γιά ν' ἀγοράζει καί νά πουλάει καί γι' αὐτό δέν παίρνει ποτέ ἄλλη μορφή ἀπό τή μορφή τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου καί τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, δέν παίρνει ποτέ τή μορφή τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου καί μένει πάντα κλεισμένο στή σφαίρα κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου — πρόκειται ἁπλῶς γιά τό χρηματικό ἐκεῖνο κεφάλαιο πού πρέπει νά ἐξεταστεῖ τώρα σέ σχέση μέ τό συνολικό προτσές ἀναπαραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου.

Μόλις ὁ παραγωγός, ὁ λινοεργοστασιάρχης, πουλήσει στόν ἔμπορο τούς 30.000 πῆχες του, μέ τό χρῆμα πού εἰσπράττει ἔτσι ἀγοράζει τά ἀναγκαῖα μέσα παραγωγῆς, καί τό κεφάλαιό του μπαίνει πάλι στό προτσές παραγωγῆς. Τό προτσές παραγωγῆς του συνεχίζεται, προχωρεῖ χωρίς διακοπή. Γι' αὐτόν ἔχει γίνει ἡ μετατροπή τοῦ ἐμπορεύματός του σέ χρῆμα. Γιά τό λινό ὕφασμα, ὅμως, ὅπως εἴδαμε, δέν ἔγινε ἀκόμα ἡ μετατροπή. Δέν ξαναμετατράπηκε ἀκόμα ὁριστικά σέ χρῆμα, δέν μπῆκε ἀκόμα σάν ἀξία χρήσης εἴτε στήν παραγωγική, εἴτε στήν ἀτομική κατανάλωση. Ὁ λινέμπορος ἀντιπροσωπεύει τώρα στήν ἀγορά τό ἴδιο ἐμπορευματικό κεφάλαιο, πού ἀντιπροσώπευε ἀρχικά σ' αὐτήν ὁ λινοπαραγωγός. Γι' αὐτόν ἔχει συντομευθεῖ τό προτσές τῆς μεταμόρφωσης, ἀλλά μόνο γιά νά συνεχιστεῖ στά χέρια τοῦ ἐμπόρου.

Ἄν ὁ λινοπαραγωγός θά ἦταν ὑποχρεωμένος νά περιμένει, ὥς πού τό λινό του νά παύσει πραγματικά νά εἶναι ἐμπόρευμα, ὥς πού νά περάσει στά χέρια τοῦ τελευταίου ἀγοραστῆ, τοῦ παραγωγικοῦ

ἤ ἀτομικοῦ καταναλωτῆ, τότε θά διακοπτόταν τό προτσές ἀναπαραγωγῆς του. Ἤ, γιά νά μή τό διακόψει, θάπρεπε ὁ παραγωγός νά περιορίσει τίς ἐπιχειρήσεις του, νά μετατρέψει ἕνα μικρότερο μέρος τοῦ λινοῦ του σέ νῆμα, κάρβουνο, ἐργασία κλπ., κοντολογῆς στά στοιχεῖα τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, καί ἕνα μεγαλύτερο μέρος ἀπό αὐτό νά τό κρατήσει σάν χρηματική ἐφεδρεία, γιά νά μπορεῖ, ὅταν ἕνα μέρος τοῦ κεφαλαίου του βρίσκεται μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος στήν ἀγορά, ἕνα ἄλλο μέρος νά συνεχίζει τό προτσές παραγωγῆς, ἔτσι πού, ὅταν τό ἕνα μέρος ρίχνεται σάν ἐμπόρευμα στήν ἀγορά, τό ἄλλο νά ἐπιστρέφει μέ τή μορφή χρήματος. Αὐτός ὁ χωρισμός τοῦ κεφαλαίου του δέν παραμερίζεται μέ τήν παρέμβαση τοῦ ἐμπόρου. Χωρίς ὅμως αὐτή τήν παρέμβαση θάπρεπε τό μέρος τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου πού ὑπάρχει μέ τή μορφή χρηματικῆς ἐφεδρείας νά εἶναι πάντα μεγαλύτερο σέ σχέση μέ τό μέρος πού εἶναι ἀπασχολημένο μέ τή μορφή τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου καί θά περιοριζόταν ἀντίστοιχα ἡ κλίμακα τῆς ἀναπαραγωγῆς. Ἀντί αὐτοῦ μπορεῖ τώρα ὁ παραγωγός νά χρησιμοποιεῖ μόνιμα ἕνα μεγαλύτερο μέρος τοῦ κεφαλαίου του στό καθεαυτό προτσές παραγωγῆς καί ἕνα μικρότερο νά τό κρατᾶ σάν χρηματική ἐφεδρεία.

Ἀντίς αὐτό, ὅμως, βρίσκεται τώρα ἕνα ἄλλο μέρος τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου, μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, διαρκῶς μέσα στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας. Χρησιμοποιεῖται πάντα γιά ν' ἀγοράζει καί νά πουλάει ἐμπορεύματα. Ἔτσι φαίνεται σά νά ἔγινε μόνο μιά ἀλλαγή τῶν προσώπων, πού κρατοῦν στά χέρια τους αὐτό τό κεφάλαιο.

Ἄν ὁ ἔμπορος, ἀντί ν' ἀγοράσει μέ τίς 3.000 λίρ. στ. λινό, μέ σκοπό νά τό ξαναπουλήσει, χρησιμοποιοῦσε ὁ ἴδιος παραγωγικά αὐτές τίς 3.000 λίρ. στ., τότε θά μεγάλωνε τό παραγωγικό κεφάλαιο τῆς κοινωνίας. Στήν περίπτωση αὐτή θάπρεπε βέβαια ὁ λινοπαραγωγός ἕνα πιό σημαντικό μέρος τοῦ κεφαλαίου του νά τό κρατάει σάν χρηματική ἐφεδρεία, τό ἴδιο θάπρεπε νά κάνει καί ὁ ἔμπορος, πού ἔχει μετατραπεῖ τώρα σέ βιομήχανο κεφαλαιοκράτη. Ἐξάλλου, ἄν ὁ ἔμπορος μείνει ἔμπορος, τότε ὁ παραγωγός ἐξοικονομάει τό χρόνο, πού θά τόν χρειαζόταν γιά τήν πούληση. Τόν χρόνο αὐτό μπορεῖ νά τόν χρησιμοποιήσει γιά τήν ἐπίβλεψη τοῦ προτσές παραγωγῆς, ἐνῶ ὁ ἔμπορος θά πρέπει ὅλο του τό χρόνο νά τόν χρησιμοποιεῖ στήν πούληση.

Ἄν τό ἐμπορικό κεφάλαιο δέν ξεπερνάει τίς ἀπαραίτητες ἀναλογίες του, τότε μποροῦμε νά παραδεχθοῦμε:

1) ὅτι, ἐξαιτίας τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, τό κεφάλαιο πού ἀπασχολεῖται ἀποκλειστικά μέ ἀγορά καί πούληση (καί ἐδῶ ἀνήκει ἐκτός ἀπό τό χρῆμα γιά τήν ἀγορά ἐμπορευμάτων καί τό χρῆμα πού πρέπει νά δαπανηθεῖ γιά τήν ἐργασία, τήν ἀπαραίτητη γιά τή λειτουργία τῆς ἐμπορικῆς ἐπιχείρησης, γιά τό σταθερό κεφάλαιο τοῦ ἐμπόρου: ἀποθῆκες, μεταφορές κλπ.) εἶναι μικρότερο ἀπό ὅ,τι θά ἦταν, ἄν ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης θά ἦταν ὑποχρεωμένος νά ἀσκεῖ ὁ ἴδιος ὁλόκληρο τό ἐμπορικό μέρος τῆς ἐπιχείρησής του.

2) ὅτι, ἐπειδή ὁ ἔμπορος ἀσχολεῖται ἀποκλειστικά μέ αὐτή τή δουλιά, δέν μετατρέπεται μόνο γρηγορότερα γιά τόν παραγωγό τό ἐμπόρευμά του σέ χρῆμα, ἀλλά τό ἴδιο τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο πραγματοποιεῖ ταχύτερα τή μεταμόρφωσή του, ἀπό ὅ,τι θά τήν πραγματοποιοῦσε στά χέρια τοῦ παραγωγοῦ.

3) ὅτι, ἄν πάρουμε τό συνολικό ἐμπορικό κεφάλαιο σέ σχέση μέ τό βιομηχανικό κεφάλαιο, μιά μόνη περιστροφή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου μπορεῖ νά ἀντιπροσωπεύει ὄχι μόνο τίς περιστροφές πολλῶν κεφαλαίων σέ μιά σφαίρα παραγωγῆς, ἀλλά καί τίς περιστροφές πολλῶν κεφαλαίων σέ διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς. Τό πρῶτο μπορεῖ νά συμβεῖ λ.χ. στήν περίπτωση, πού ὁ λινέμπορος, ἀφοῦ ἀγόρασε μέ τίς 3.000 λίρ. στ. του τό προϊόν ἑνός λινοπαραγωγοῦ καί ἀφοῦ τό πούλησε, προτοῦ ἀκόμα ὁ ἴδιος ὁ παραγωγός ξαναρίξει στήν ἀγορά τήν ἴδια ποσότητα ἐμπορευμάτων, ἀγοράζει τό προϊόν ἑνός ἄλλου ἤ πολλῶν λινοπαραγωγῶν καί τό ξαναπουλάει, μεσολαβώντας ἔτσι γιά νά γίνουν οἱ περιστροφές διάφορων κεφαλαίων στήν ἴδια σφαίρα παραγωγῆς. Τό δεύτερο συμβαίνει στήν περίπτωση πού ὁ ἔμπορος, λ.χ., μετά τήν πούληση τοῦ λινοῦ, ἀγοράζει τώρα μεταξωτά, ὅταν δηλαδή μεσολαβεῖ γιά νά πραγματοποιηθεῖ ἡ περιστροφή ἑνός κεφαλαίου σέ μιά ἄλλη σφαίρα παραγωγῆς.

Γενικά πρέπει νά σημειωθεῖ τό ἑξῆς: Ἡ περιστροφή τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου περιορίζεται ὄχι μόνο ἀπό τό χρόνο κυκλοφορίας, ἀλλά καί ἀπό τό χρόνο παραγωγῆς. Ἡ περιστροφή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, ἐφόσον ἐμπορεύεται μόνο μέ ἕνα καθορισμένο εἶδος ἐμπορεύματος, περιορίζεται ὄχι ἀπό τήν περιστροφή ἑνός βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, ἀλλά ἀπό τήν περιστροφή ὅλων τῶν βιομηχανικῶν κεφαλαίων στόν ἴδιο κλάδο παραγωγῆς. Μετά, ἀφοῦ ὁ ἔμπορος ἔχει ἀγοράσει καί πουλήσει τό λινό τοῦ ἑνός, μπορεῖ νά ἀγοράσει καί νά πουλήσει τό λινό ἑνός ἄλλου, προτοῦ ὁ πρῶτος ρίξει ξανά στήν ἀγορά ἕνα ἐμπόρευμα. Ἑπομένως, τό ἴδιο ἐμπορικό κεφάλαιο μπορεῖ νά μεσολαβήσει γιά νά γίνουν ἡ μιά ὕστερ' ἀπό τήν ἄλλη

οἱ διάφορες περιστροφές τῶν κεφαλαίων πού εἶναι τοποθετημένα σέ ἕναν κλάδο παραγωγῆς, ἔτσι πού ἡ δική του περιστροφή δέν ταυτίζεται μέ τίς περιστροφές ἑνός ξεχωριστοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου καί γι' αὐτό δέν ἀντικαθιστᾶ μόνο τή μιά χρηματική ἐφεδρεία, πού αὐτός ὁ ξεχωριστός βιομήχανος κεφαλαιοκράτης θάπρεπε νά τήν εἶχε in petto.[1*] Ἡ περιστροφή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου σέ μιά σφαίρα παραγωγῆς περιορίζεται φυσικά ἀπό τή συνολική παραγωγή της. Δέν περιορίζεται ὅμως ἀπό τά ὅρια τῆς παραγωγῆς ἤ ἀπό τό χρόνο περιστροφῆς τοῦ ἑνός ξεχωριστοῦ κεφαλαίου τῆς ἴδιας σφαίρας παραγωγῆς, ἐφόσον αὐτός ὁ χρόνος περιστροφῆς καθορίζεται ἀπό τό χρόνο παραγωγῆς. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Α παραδίδει ἕνα ἐμπόρευμα πού γιά τήν παραγωγή του ἀπαιτοῦνται τρεῖς μῆνες. Ἀφοῦ ὁ ἔμπορος τό ἀγόρασε καί τό πούλησε, ἄς ποῦμε μέσα σέ ἕνα μήνα, μπορεῖ ν' ἀγοράσει καί νά πουλήσει τό ἴδιο προϊόν ἑνός ἄλλου παραγωγοῦ. Ἤ, ἀφοῦ πουλήσει λ.χ. τό στάρι ἑνός παχτωτῆ, μπορεῖ μέ τό ἴδιο χρῆμα νά ἀγοράσει καί νά πουλήσει τό στάρι ἑνός δεύτερου παχτωτῆ κλπ. Ἡ περιστροφή τοῦ κεφαλαίου του περιορίζεται ἀπό τή μάζα τοῦ σταριοῦ, πού μπορεῖ νά ἀγοράσει καί νά πουλήσει διαδοχικά μέσα σέ ἕνα δοσμένο χρονικό διάστημα, λ.χ. μέσα σέ ἕνα χρόνο, ἐνῶ ἡ περιστροφή τοῦ κεφαλαίου τοῦ παχτωτῆ, ἄν παραβλέψουμε τό χρόνο κυκλοφορίας, περιορίζεται ἀπό τό χρονικό διάστημα πού ἀπαιτεῖ ἡ παραγωγή του, ἡ ὁποία διαρκεῖ ἕνα χρόνο.

Ἡ περιστροφή τοῦ ἴδιου ἐμπορικοῦ κεφαλαίου μπορεῖ, ὅμως, νά συμβάλει ἐξίσου στίς περιστροφές κεφαλαίων σέ διάφορους κλάδους παραγωγῆς.

Ἐφόσον τό ἴδιο ἐμπορικό κεφάλαιο σέ διάφορες περιστροφές χρησιμεύει γιά νά μετατρέπει διαδοχικά σέ χρῆμα διάφορα ἐμπορευματικά κεφάλαια, δηλαδή νά τά ἀγοράζει καί νά τά πουλάει τό ἕνα ὕστερα ἀπό τό ἄλλο, ἐκπληρώνει σάν χρηματικό κεφάλαιο τήν ἴδια λειτουργία σχετικά μέ τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο πού, μέ τόν ἀριθμό τῶν περιστροφῶν του σέ μιά δοσμένη χρονική περίοδο, ἐκπληρώνει γενικά τό χρῆμα σχετικά μέ τά ἐμπορεύματα.

Ἡ περιστροφή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου δέν εἶναι ταυτόσιμη μέ τήν περιστροφή ἤ τήν ἐφάπαξ ἀναπαραγωγή ἑνός ἴσου μεγέθους βιομηχανικοῦ κεφαλαίου. Εἶναι μᾶλλον ἴση μέ τό ἄθροισμα τῶν περιστροφῶν πολλῶν τέτιων κεφαλαίων εἴτε σέ μιά καί τήν αὐτή, εἴτε σέ

[1*] σέ μετρητά.

διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς. Τό μέρος τοῦ συνολικοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου πού ἐμφανίζεται σάν ἐμπορικό κεφάλαιο, εἶναι τόσο πιό μικρό, ὅσο πιό γρήγορα περιστρέφεται τό ἐμπορικό κεφάλαιο, καί εἶναι τόσο πιό μεγάλο, ὅσο πιό ἀργά περιστρέφεται. Ὅσο λιγότερο ἀναπτυγμένη εἶναι ἡ παραγωγή, τόσο πιό μεγάλο εἶναι τό συνολικό ποσό τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου σέ σχέση μέ τή συνολική ποσότητα τῶν ἐμπορευμάτων, πού γενικά εἶναι ριγμένα στήν κυκλοφορία. Εἶναι ὅμως τόσο πιό μικρό ἀπόλυτα ἤ σέ σύγκριση μέ τίς ἀναπτυγμένες καταστάσεις. Ἀντίστροφα τό ἀντίθετο. Γιά τό λόγο αὐτό, σέ τέτιες μή ἀναπτυγμένες καταστάσεις βρίσκεται τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ καθεαυτοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου στά χέρια τῶν ἐμπόρων, ἡ περιουσία τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ ἔτσι, ἔναντι τῶν ἄλλων, τή χρηματική περιουσία.

Ἡ ταχύτητα τῆς κυκλοφορίας τοῦ προκαταβλημένου ἀπό τόν ἔμπορο χρηματικοῦ κεφαλαίου ἐξαρτιέται: 1) ἀπό τήν ταχύτητα μέ τήν ὁποία ἀνανεώνεται τό προτσές τῆς παραγωγῆς καί μέ τήν ὁποία ἀλληλοσυμπλέκονται τά διάφορα προτσές παραγωγῆς, 2) ἀπό τήν ταχύτητα τῆς κατανάλωσης.

Δέν εἶναι ἀπαραίτητο τό ἐμπορικό κεφάλαιο νά πραγματοποιεῖ μόνον τήν περιστροφή πού ἐξετάσαμε πιό πάνω, νά ἀγοράζει δηλαδή πρῶτα ἐμπορεύματα, τόσα ὅση εἶναι ἡ συνολική ἀξία του, γιά νά τά πουλάει μετά. Ἀλλά ὁ ἔμπορος κάνει ταυτόχρονα καί τίς δυό κινήσεις. Στήν περίπτωση αὐτή τό κεφάλαιό του χωρίζεται σέ δυό μέρη. Τό ἕνα ἀποτελεῖται ἀπό ἐμπορευματικό κεφάλαιο καί τό ἄλλο ἀπό χρηματικό κεφάλαιο. Ἀγοράζει ἐδῶ καί μετατρέπει ἔτσι τό χρῆμα του σέ ἐμπόρευμα. Πουλάει ἐκεῖ καί μετατρέπει ἔτσι ἕνα ἄλλο μέρος τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου σέ χρῆμα. Ἀπό τή μιά μεριά ἐπαναρρέει σ' αὐτόν τό κεφάλαιό του μέ τή μορφή τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη μεριά εἰσρέει σ' αὐτόν ἐμπορευματικό κεφάλαιο. Ὅσο πιό μεγάλο εἶναι τό μέρος τοῦ κεφαλαίου του πού ὑπάρχει μέ τή μιά μορφή, τόσο πιό μικρό εἶναι τό μέρος πού ὑπάρχει μέ τήν ἄλλη μορφή. Αὐτό ἐναλλάσσεται καί ἐξισορροπεῖται. Ἄν μέ τή χρησιμοποίηση τοῦ χρήματος σάν μέσου κυκλοφορίας συνδεθοῦν ἡ χρησιμοποίησή του σάν μέσου πληρωμῆς καί τό πιστωτικό σύστημα πού ξεπήδησε ἀπ' αὐτό, τότε μικραίνει ἀκόμα περισσότερο τό χρηματικό μέρος τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου σέ σχέση μέ τό μέγεθος τῶν συναλλαγῶν, πού πραγματοποιεῖ αὐτό τό ἐμπορικό κεφάλαιο. Ἄν ἀγοράσω γιά 3.000 λίρες στερλίνες κρασί μέ προθεσμία πληρωμῆς 3 μηνῶν, καί ἄν πουλήσω τό κρασί αὐτό τοῖς μετρη-

τοῖς πρίν λήξει ἡ προθεσμία τῶν τριῶν μηνῶν, τότε δέν χρειάζεται νά προκαταβάλω οὔτε δεκάρα γιά τή συναλλαγή αὐτή. Στήν περίπτωση αὐτή εἶναι ἐπίσης ὁλοφάνερο, ὅτι τό χρηματικό κεφάλαιο, πού ἐμφανίζεται ἐδῶ σάν ἐμπορικό κεφάλαιο, δέν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπό τό ἴδιο τό βιομηχανικό κεφάλαιο μέ τή μορφή τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου στήν πορεία τῆς ἐπαναρροῆς του μέ τή μορφή τοῦ χρήματος. (Τό γεγονός ὅτι ὁ παραγωγός, πού πούλησε ἐμπόρευμα ἀξίας 3.000 λίρ. στ. μέ 3 μηνῶν προθεσμία πληρωμῆς μπορεῖ τή συναλλαγματική, δηλαδή τό γραμμάτιο νά τό προεξοφλήσει στόν τραπεζίτη, δέν ἀλλάζει τίποτα στήν ὑπόθεση καί δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τό κεφάλαιο τοῦ ἐμπορευματεμπόρου). Ἄν στό μεταξύ διάστημα θά ἔπεφταν οἱ ἀγοραῖες τιμές τοῦ ἐμπορεύματος λ.χ. κατά τό $^1/_{10}$, τότε ὁ ἔμπορος ὄχι μόνο δέν θά ἔβγαζε κέρδος, ἀλλά ἀντίς 3.000 λίρ. στ. θά εἰσέπραττε συνολικά μόνο 2.700 λίρ. στ. Γιά νά μπορέσει νά πληρώσει τόν παραγωγό θά ὑποχρεωνόταν νά βάλει ἀπό τήν τσέπη του 300 λίρ. στ. Αὐτές οἱ 300 λίρ. στ. θά λειτουργοῦσαν μόνο σάν ἐφεδρεία γιά τήν ἰσοστάθμιση τῆς διαφορᾶς στήν τιμή. Τό ἴδιο ὅμως ἰσχύει γιά τόν παραγωγό. Ἄν πουλοῦσε ὁ ἴδιος μέ πεσμένες τίς τιμές, θά ἔχανε ἐπίσης 300 λίρ. στ. καί δέν θά μποροῦσε νά ξαναρχίσει στήν ἴδια ἔκταση τήν παραγωγή χωρίς ἐφεδρικό κεφάλαιο.

Ὁ ὑφασματέμπορος ἀγοράζει γιά 3.000 λίρ. στ. λινό ὕφασμα ἀπό τόν ἐργοστασιάρχη. Ὁ ἐργοστασιάρχης ἀπό αὐτές τίς 3.000 λίρ. στ. πληρώνει λ.χ. 2.000 λίρ. στ. γιά ν' ἀγοράσει νῆμα. Τό νῆμα αὐτό τό ἀγοράζει ἀπό τόν νηματέμπορο. Τό χρῆμα, μέ τό ὁποῖο ὁ ἐργοστασιάρχης πληρώνει τόν νηματέμπορο, δέν εἶναι τό χρῆμα τοῦ ὑφασματεμπόρου, γιατί αὐτός, ἔναντι τοῦ ποσοῦ αὐτοῦ, πῆρε ἰσοδύναμο σέ ἀξία ἐμπόρευμα. Εἶναι ἡ χρηματική μορφή τοῦ κεφαλαίου τοῦ ἐργοστασιάρχη. Στά χέρια τοῦ νηματεμπόρου αὐτές οἱ 2.000 λίρ. στ. ἐμφανίζονται τώρα σάν χρηματικό κεφάλαιο πού ἐπέστρεψε. Ὅμως, σέ ποιό βαθμό εἶναι τέτιο; Σέ ποιό βαθμό αὐτές οἱ 2.000 λίρ στ. διαφέρουν ἀπό ἐκεῖνες τίς 2.000 λίρ. στ., οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν τή χρηματική μορφή πού τήν ἀπέβαλε τό λινό ὕφασμα καί πού τήν πῆρε τό νῆμα; Ἄν ὁ νηματέμπορος ἀγόρασε μέ πίστωση τό νῆμα καί τό πούλησε τοῖς μετρητοῖς προτοῦ λήξει ἡ προθεσμία πληρωμῆς τοῦ νήματος, τότε σ' αὐτές τίς 2.000 λίρ. στ. δέν ὑπάρχει οὔτε λεπτό ἐμπορικό κεφάλαιο, διαφορετικό ἀπό τή χρηματική μορφή, πού παίρνει τό ἴδιο τό βιομηχανικό κεφάλαιο στό προτσές τῆς κυκλοφορίας του. Τό ἐμπορευματεμπορικό κεφάλαιο, στό βαθμό λοιπόν

πού δέν εἶναι ἁπλή μορφή τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, τό ὁποῖο βρίσκεται μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου ἤ τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου στά χέρια τοῦ ἐμπόρου, δέν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπό τό μέρος τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, πού ἀνήκει στόν ἴδιο τόν ἔμπορο καί πού κινεῖται στήν ἀγοροπωλησία ἐμπορευμάτων. Τό μέρος αὐτό παρασταίνει σέ μειωμένη κλίμακα τό μέρος τοῦ προκαταβλημένου γιά τήν παραγωγή κεφαλαίου, πού θάπρεπε νά βρίσκεται πάντα στά χέρια τῶν βιομηχάνων σάν χρηματική ἐφεδρεία, καί πού θάπρεπε νά κυκλοφορεῖ πάντα σάν τό χρηματικό τους κεφάλαιο. Τό μέρος αὐτό βρίσκεται τώρα μειωμένο στά χέρια ἐμπόρων κεφαλαιοκρατῶν, καί σάν τέτιο λειτουργεῖ πάντα στό προτσές τῆς κυκλοφορίας. Εἶναι τό μέρος τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, πού, ἄν παραβλέψουμε τά ἀτομικά εἰσοδηματικά ἔξοδα — πρέπει νά κυκλοφορεῖ διαρκῶς στήν ἀγορά σάν μέσο ἀγορᾶς γιά νά ἐξασφαλίζει τή συνέχεια τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς. Τό μέρος αὐτό εἶναι τόσο πιό μικρό σέ σχέση πρός τό συνολικό κεφάλαιο, ὅσο πιό γρήγορα συντελεῖται τό προτσές ἀναπαραγωγῆς καί ὅσο πιό ἀναπτυγμένη εἶναι ἡ λειτουργία τοῦ χρήματος σάν μέσου πληρωμῆς, δηλαδή ὅσο πιό ἀναπτυγμένο εἶναι τό πιστωτικό σύστημα[38].

Τό ἐμπορικό κεφάλαιο δέν εἶναι παρά τό κεφάλαιο πού λειτουργεῖ μέσα στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας. Τό προτσές τῆς κυκλοφορίας εἶναι μιά φάση τοῦ συνολικοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς. Ἀλλά στό προτσές τῆς κυκλοφορίας δέν παράγεται καμιά ἀξία, ἐπομένως καί καμιά ὑπεραξία. Συντελοῦνται ἐδῶ μόνο ἀλλαγές μορφῆς τῆς ἴδιας

[38] Γιά νά μπορεῖ τό ἐμπορικό κεφάλαιο νά τό ταξινομήσει σάν παραγωγικό κεφάλαιο, ὁ Ράμσεϋ τό συγχέει μέ τόν κλάδο τῶν μεταφορῶν καί ὀνομάζει τό ἐμπόριο: «τή μεταφορά τῶν ἐμπορευμάτων ἀπό τό ἕνα μέρος στό ἄλλο». («An Essay on the Distribution of Wealth», p. 19). Αὐτή ἡ σύγχυση παρουσιάζεται ἤδη στόν Βέρρι («Meditazioni sulla Economia Politica» [ἔκδοση Custodi: «Scrittori Classici Italiani di Economia Politica». Parte moderna, t. XV, p. 32], § 4) καί Say («Traité d'Economie Politique» [t. I, Paris, 1817, p. 14 — 15]). Στό ἔργο του «Elements of Political Economy» (Andover and New York, 1835) ὁ S. P. Newman λέει: «Στίς ὑπάρχουσες οἰκονομικές συνθῆκες τῆς κοινωνίας τό καθεαυτό ἔργο τοῦ ἐμπόρου εἶναι νά βρίσκεται ἀνάμεσα στόν παραγωγό καί στόν καταναλωτή, νά προκαταβάλλει στόν πρῶτο κεφάλαιο καί νά παίρνει ἔναντι προϊόντα, τά προϊόντα αὐτά νά τά μεταβιβάζει στόν ἄλλο καί νά ξαναεισπράττει γι' αὐτά κεφάλαιο, μιά συναλλαγή πού, καί τό οἰκονομικό προτσές τῆς κοινότητας διευκολύνει, καί προσθέτει ἀξία στά προϊόντα, μέ τά ὁποῖα συντελεῖται ἡ συναλλαγή αὐτή» (σελ. 174). Ὁ παραγωγός καί ὁ καταναλωτής ἐξοικονομοῦν ἔτσι χρῆμα καί χρόνο χάρη στή μεσολάβηση τοῦ ἐμπόρου. Ἡ ὑπηρεσία αὐτή ἀπαιτεῖ προκα-

ἀξιακῆς μάζας. Πράγματι, ἐδῶ συντελεῖται μόνο ἡ μεταμόρφωση τῶν ἐμπορευμάτων, πού σάν τέτια δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τή δημιουργία ἀξίας ἤ μέ ἀλλαγές τῆς ἀξίας. Ἄν κατά τήν πούληση τοῦ παραγμένου ἐμπορεύματος πραγματοποιεῖται μιά ὑπεραξία, αὐτό γίνεται, γιατί ἡ ὑπεραξία αὐτή ὑπῆρχε ἤδη στό ἐμπόρευμα. Γι' αὐτό καί κατά τή δεύτερη πράξη, κατά τήν ἀνταλλαγή ξανά τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου μέ ἐμπόρευμα (μέ στοιχεῖα παραγωγῆς) δέν πραγματοποιεῖται καμιά ὑπεραξία ἀπό τόν ἀγοραστή, ἀλλά ἁπλῶς μέ τήν ἀνταλλαγή τοῦ χρήματος μέ μέσα παραγωγῆς καί μέ ἐργατική δύναμη προετοιμάζεται ἡ παραγωγή τῆς ὑπεραξίας. Ἀντίθετα. Ἐφόσον οἱ μεταμορφώσεις αὐτές ἀπαιτοῦν κάποιο χρόνο κυκλοφορίας — χρόνο, στή διάρκεια τοῦ ὁποίου τό κεφάλαιο δέν παράγει ἀπολύτως τίποτα, δέν παράγει ἑπομένως οὔτε ὑπεραξία — ὁ χρόνος αὐτός περιορίζει τή δημιουργία ἀξίας, καί ἡ ὑπεραξία, ἐκφρασμένη μέ τή μορφή τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, θά εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογη πρός τή διάρκεια τοῦ χρόνου κυκλοφορίας. Ἑπομένως, τό ἐμπορικό κεφάλαιο δέν δημιουργεῖ οὔτε ἀξία, οὔτε ὑπεραξία, δηλαδή δέν τίς δημιουργεῖ ἄμεσα. Στό βαθμό πού συμβάλλει στή συντόμευση τοῦ χρόνου κυκλοφορίας, μπορεῖ νά βοηθήσει ἔμμεσα στήν αὔξηση τῆς ὑπεραξίας πού παράγει ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης. Τό ἐμπορικό κεφάλαιο, στό βαθμό πού βοηθάει στήν ἐπέκταση τῆς ἀγορᾶς καί συντελεῖ στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας ἀνάμεσα στά κεφάλαια, κάνει ἑπομένως τό κεφάλαιο ἱκανό νά ἐργασθεῖ σέ μεγαλύτερη κλίμακα, ἡ λειτουργία του προωθεῖ τήν παραγωγικότητα τοῦ

ταβολή κεφαλαίου καί ἐργασίας καί πρέπει νά ἀμοιφθεῖ «γιατί προσθέτει ἀξία στά προϊόντα, γιατί τά προϊόντα αὐτά ἔχουν στά χέρια τῶν καταναλωτῶν μεγαλύτερη ἀξία, ἀπό ὅ,τι στά χέρια τῶν παραγωγῶν». Καί ἔτσι τό ἐμπόριο φαίνεται σ' αὐτόν ἀκριβῶς ὅπως στόν κύριο Say «strictly an act of production» [μέ τήν αὐστηρή ἔννοια τῆς λέξης σάν μιά πράξη παραγωγῆς] (σελ. 175). Ἡ ἄποψη αὐτή τοῦ Νιοῦμεν εἶναι ἐντελῶς λαθεμένη. Ἡ *ἀξία χρήσης* ἑνός ἐμπορεύματος εἶναι μεγαλύτερη στά χέρια τοῦ καταναλωτῆ, ἀπό ὅ,τι στά χέρια τοῦ παραγωγοῦ, γιατί γενικά μόνον ἐδῶ πραγματοποιεῖται. Γιατί ἡ ἀξία χρήσης ἑνός ἐμπορεύματος πραγματοποιεῖται, λειτουργεῖ μόνο ἀφοῦ μπεῖ τό ἐμπόρευμα στή σφαίρα τῆς κατανάλωσης. Στά χέρια τοῦ παραγωγοῦ ἡ ἀξία χρήσης ὑπάρχει μόνο μέ δυνητική μορφή. Ἕνα ἐμπόρευμα ὅμως δέν τό πληρώνει κανείς δυό φορές, πρῶτα τήν ἀνταλλακτική του ἀξία καί μετά ξεχωριστά τήν ἀξία χρήσης του. Πληρώνοντας τήν ἀνταλλακτική του ἀξία, ἰδιοποιοῦμαι τήν ἀξία χρήσης του. Καί ἡ ἀνταλλακτική ἀξία δέν ἀποκτᾶ τήν παραμικρότερη αὔξηση ἀπό τό γεγονός ὅτι περνᾶ ἀπό τά χέρια τοῦ παραγωγοῦ ἤ τοῦ ἐνδιάμεσου ἐμπόρου στά χέρια τοῦ καταναλωτῆ.

βιομηχανικοῦ κεφαλαίου καί τή συσσώρευσή του. Στό βαθμό πού συντομεύει τό χρόνο κυκλοφορίας αὐξάνει τή σχέση τῆς ὑπεραξίας πρός τό προκαταβλημένο κεφάλαιο, δηλαδή τό ποσοστό τοῦ κέρδους. Στό βαθμό πού μειώνει τό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού βρίσκεται διαρκῶς στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας, στόν ἴδιο βαθμό αὐξάνει τό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού χρησιμοποιεῖται ἄμεσα στήν παραγωγή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟΕΒΔΟΜΟ

Τό ἐμπορικό κέρδος

Στό Βιβλίο ΙΙ τοῦ «Κεφαλαίου»[1*], εἴδαμε ὅτι οἱ καθαρές λειτουργίες τοῦ κεφαλαίου στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας — οἱ ἐνέργειες, στίς ὁποῖες πρέπει νά προβεῖ ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης, πρῶτο, γιά νά πραγματοποιήσει τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων του καί, δεύτερο, γιά νά ξαναμετατρέψει τήν ἀξία αὐτή στά στοιχεῖα παραγωγῆς αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων, οἱ ἐνέργειες πού μεσολαβοῦν γιά νά γίνουν οἱ μεταμορφώσεις τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου Ε' — Χ — Ε, δηλαδή οἱ πράξεις τῆς πούλησης καί τῆς ἀγορᾶς — δέν παράγουν οὔτε ἀξία, οὔτε ὑπεραξία. Ἀντίθετα, ἀποδείχτηκε ὅτι ὁ χρόνος πού ἀπαιτεῖται γι' αὐτές θέτει ὅρια στή δημιουργία ἀξίας καί ὑπεραξίας, ἀντικειμενικά ὅρια ἀπό τήν πλευρά τῶν ἐμπορευμάτων καί ὑποκειμενικά ἀπό τήν πλευρά τοῦ κεφαλαιοκράτη. Ὅσον ἀφορᾶ τή μεταμόρφωση τοῦ ἴδιου τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου, δέν ἀλλάζει φυσικά καθόλου ἀπό τό γεγονός ὅτι ἕνα μέρος ἀπό αὐτό παίρνει τή μορφή τοῦ ἐμπορευματεμπορικοῦ κεφαλαίου, ἤ ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ πράξεις μέ τίς ὁποῖες συντελεῖται ἡ μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου, ἐμφανίζονται σάν ἰδιαίτερη ἀπασχόληση ἑνός ἰδιαίτερου τμήματος κεφαλαιοκρατῶν ἤ σάν ἀποκλειστική λειτουργία ἑνός μέρους τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου. Ἄν ἡ πούληση καί ἡ ἀγορά ἐμπορευμάτων — καί σ' αὐτές ἀναλύεται ἡ μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου Ε' — Χ — Ε — ἀπό τούς ἴδιους τούς βιομήχανους κεφαλαιοκράτες δέν ἀποτελοῦν πράξεις πού δημιουργοῦν ἀξία ἤ ὑπεραξία, τότε εἶναι ἀδύνατο νά δημιουργηθοῦν, ὅταν ἡ πούληση καί ἡ ἀγορά γίνονται ὄχι ἀπό τούς βιομήχανους, ἀλλά ἀπό ἄλλα πρόσωπα. Ἄν ἀκόμα τό μέρος τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου πού πρέπει νά εἶναι διαρκῶς διαθέσιμο μέ τή μορφή τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, γιά νά μπορεῖ νά συνεχίζεται τό προτσές

[1*] Βλέπε τόμ. ΙΙ, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ «Κεφαλαίου» 1956, σελ. 125-129.

τῆς ἀναπαραγωγῆς, χωρίς νά διακόπτεται ἀπό τό προτσές τῆς κυκλοφορίας — ἄν αὐτό τό χρηματικό κεφάλαιο δέν δημιουργεῖ οὔτε ἀξία οὔτε ὑπεραξία, τότε δέν μπορεῖ ν' ἀποχτήσει τήν ἰδιότητα αὐτή τῆς παραγωγῆς ἀξίας καί ὑπεραξίας ἀπό τό γεγονός ὅτι, γιά νά ἐκπληρώσει τίς ἴδιες λειτουργίες ρίχνεται διαρκῶς στήν κυκλοφορία ἀπό ἕνα ἄλλο τμῆμα κεφαλαιοκρατῶν, ἀντί νά ρίχνεται ἀπό τούς βιομήχανους κεφαλαιοκράτες. Κατά πόσο μπορεῖ τό ἐμπορικό κεφάλαιο νά εἶναι ἔμμεσα παραγωγικό, τό ζήτημα αὐτό τό θίξαμε ἤδη καί θά τό ἐξηγήσουμε περισσότερο ἀργότερα.

Ἔτσι λοιπόν, τό ἐμπορευματεμπορικό κεφάλαιο — ἀπαλλαγμένο ἀπό ὅλες τίς ἑτερογενεῖς λειτουργίες πού μπορεῖ νά συνδέονται μ' αὐτό, ὅπως ἡ διαφύλαξη, ἡ ἀποστολή, ἡ μεταφορά, ἡ ταξινόμηση, τό λιάνισμα τῶν ἐμπορευμάτων, καί περιορισμένο στήν πραγματική του λειτουργία, στό νά ἀγοράζει γιά νά πουλάει — δέν δημιουργεῖ οὔτε ἀξία, οὔτε ὑπεραξία, ἀλλά μεσολαβεῖ μόνο γιά τήν πραγματοποίησή τους καί ταυτόχρονα γιά τήν πραγματική ἀνταλλαγή τῶν ἐμπορευμάτων, γιά τό πέρασμά τους ἀπό τό ἕνα χέρι στό ἄλλο, γιά τήν κοινωνική ἀνταλλαγή τῆς ὕλης. Ὡστόσο, μιά καί ἡ φάση τῆς κυκλοφορίας τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου ἀποτελεῖ ἐπίσης, ἀκριβῶς ὅπως καί ἡ παραγωγή, μιά φάση τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς, πρέπει τό κεφάλαιο πού λειτουργεῖ αὐτοτελῶς στό προτσές τῆς κυκλοφορίας νά ἀποφέρει ἐπίσης ἀκριβῶς τό χρονιάτικο μέσο κέρδος, ὅπως τό κεφάλαιο πού λειτουργεῖ στούς διάφορους κλάδους τῆς παραγωγῆς. Ἄν τό ἐμπορικό κεφάλαιο θά ἔδινε ὑψηλότερο σέ ποσοστά μέσο κέρδος ἀπό τό κέρδος πού δίνει τό βιομηχανικό κεφάλαιο, τότε ἕνα μέρος τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου θά μετατρεπόταν σέ ἐμπορικό κεφάλαιο. Ἄν θά ἔδινε χαμηλότερο μέσο κέρδος, τότε θά συντελοῦνταν τό ἀντίστροφο προτσές. Ἕνα μέρος τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου θά μετατρεπόταν σέ βιομηχανικό κεφάλαιο. Κανένα εἶδος κεφαλαίου δέν μεταβάλλει μέ τόση εὐκολία τόν προορισμό του, τή λειτουργία του, ὅπως τό ἐμπορικό κεφάλαιο.

Μιά καί τό ἴδιο τό ἐμπορικό κεφάλαιο δέν παράγει ὑπεραξία, εἶναι φανερό ὅτι ἡ ὑπεραξία πού τοῦ ἀναλογεῖ μέ τή μορφή τοῦ μέσου κέρδους, ἀποτελεῖ ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας πού ἔχει παραχθεῖ ἀπό τό συνολικό παραγωγικό κεφάλαιο. Τό ζήτημα ὅμως εἶναι τό ἑξῆς: Μέ ποιόν τρόπο τό ἐμπορικό κεφάλαιο παίρνει τό μέρος πού τοῦ ἀναλογεῖ ἀπό τήν ὑπεραξία ἤ ἀπό τό κέρδος πού ἔχει παραχθεῖ ἀπό τό παραγωγικό κεφάλαιο;

Ἀποτελεῖ μονάχα ἐπίφαση, τό γεγονός, ὅτι τό ἐμπορικό κέρδος

ἀποτελεῖ μιάν ἁπλή προσαύξηση, ὀνομαστική ὕψωση τῆς τιμῆς τῶν ἐμπορευμάτων πάνω ἀπό τήν ἀξία τους.

Εἶναι φανερό ὅτι ὁ ἔμπορος μπορεῖ νά παίρνει τό κέρδος του μόνο ἀπό τήν τιμή τῶν ἐμπορευμάτων πού πούλησε αὐτός, καί κάτι ἀκόμα, ὅτι τό κέρδος αὐτό, πού τό βγάζει ἀπό τήν πούληση τῶν ἐμπορευμάτων του, πρέπει νά εἶναι ἴσο μέ τή διαφορά ἀνάμεσα στήν τιμή ἀγορᾶς καί στήν τιμή πούλησής τους, ἴσο μέ τό περίσσευμα τῆς δεύτερης ἀπό τήν πρώτη.

Εἶναι δυνατόν, μετά τήν ἀγορά τοῦ ἐμπορεύματος καί πρίν ἀπό τήν πούλησή του νά μποῦν σ' αὐτό πρόσθετα ἔξοδα (ἔξοδα κυκλοφορίας), καί εἶναι ἐξίσου δυνατόν νά μή συμβεῖ αὐτό. Ἄν προστεθοῦν τέτια ἔξοδα, εἶναι φανερό ὅτι τό περίσσευμα τῆς τιμῆς πούλησης πάνω ἀπό τήν τιμή ἀγορᾶς δέν ἀποτελεῖ μόνο κέρδος. Γιά ν' ἁπλοποιήσουμε τήν ἔρευνά μας, ὑποθέτουμε πρίν ἀπ' ὅλα ὅτι δέν προστίθενται τέτια ἔξοδα.

Γιά τό βιομήχανο κεφαλαιοκράτη ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν τιμή πούλησης καί στήν τιμή ἀγορᾶς τῶν ἐμπορευμάτων του εἶναι ἴση μέ τή διαφορά ἀνάμεσα στήν τιμή παραγωγῆς τους καί στήν τιμή κόστους τους, ἤ, ἄν πάρουμε ὑπόψη μας τό συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο, εἶναι ἴση μέ τή διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων καί στήν τιμή κόστους τους γιά τούς κεφαλαιοκράτες, πράγμα πού μέ τή σειρά του καταλήγει στή διαφορά τῆς συνολικῆς ποσότητας τῆς ἐργασίας πού ἔχει ὑλοποιηθεῖ σ' αὐτά τά ἐμπορεύματα πάνω ἀπό τήν ποσότητα τῆς ὑλοποιημένης καί πληρωμένης σ' αὐτά ἐργασίας. Προτοῦ τά ἐμπορεύματα πού ἀγόρασε ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης ξαναριχθοῦν στήν ἀγορά σάν ἐμπορεύματα ἕτοιμα κατάλληλα γιά πούληση, περνοῦν ἀπό τό προτσές παραγωγῆς, στή διάρκεια τοῦ ὁποίου μόνο θά παραχθεῖ τό μέρος ἐκεῖνο τῆς τιμῆς τους πού θά πραγματοποιηθεῖ ἀργότερα μέ τή μορφή τοῦ κέρδους. Μέ τόν ἔμπορο ὅμως τά πράγματα ἔχουν διαφορετικά. Τά ἐμπορεύματα βρίσκονται στά χέρια του τόσο μόνο ὅσο βρίσκονται στό προτσές τῆς κυκλοφορίας τους. Ὁ ἔμπορος συνεχίζει ἁπλῶς τήν πούλησή τους, πού ἄρχισε ἀπό τόν παραγωγό κεφαλαιοκράτη, τήν πραγματοποίηση τῆς τιμῆς τους, καί γι' αὐτό δέν τά ὑποβάλλει σέ κανενός εἴδους ἄλλο ἐνδιάμεσο προτσές, μέσα στό ὁποῖο θά μποροῦσαν νά ξαναπορροφήσουν ὑπεραξία. Ἐνῶ ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης πραγματοποιεῖ στήν κυκλοφορία μόνο τήν ὑπεραξία πού ἔχει ἤδη παραχθεῖ ἤ τό κέρδος, ὁ ἔμπορος, ἀντίθετα, θά πρέπει στήν κυκλοφορία καί μέσω τῆς κυκλοφορίας, ὄχι μόνο νά πραγματοποιήσει τό κέρδος του, ἀλλά πρῶτα νά βγάλει τό κέρδος αὐτό. Αὐτό φαίνεται ὅτι εἶναι δυνατόν νά γίνει μονάχα ἄν ὁ ἔμπορος τά ἐμπορεύματα πού τοῦ πούλησε ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης στίς τιμές παραγωγῆς τους — ἤ στήν ἀξία τους, ἄν πάρουμε ὑπόψη μας τό συνολικό ἐμπορευματικό κεφάλαιο — τά πουλήσει πάνω ἀπό τίς τιμές παραγωγῆς τους; ἄν δηλαδή προσθέσει μιάν ὀνομαστική προσαύξηση στίς τιμές τους, ἐπομένως — ἄν πάρουμε ὑπόψη μας τό συνολικό ἐμπορευματικό κεφάλαιο — ἄν τά πουλήσει πάνω ἀπό τήν ἀξία τους καί ἄν εἰσπράξει αὐτό τό περίσσευμα τῆς ὀνομαστικῆς τους ἀξίας πάνω ἀπό τήν πραγματική τους ἀξία, κοντολογῆς, ἄν τά πουλήσει πιό ἀκριβά ἀπό ὅ,τι ἀξίζουν.

Εἶναι πολύ εὔκολο νά κατανοήσει κανείς αὐτήν τή μορφή τῆς προσαύξησης. Λ.χ. ἕνας πήχυς λινό ὕφασμα στοιχίζει 2 σελλίνια. Ἄν πρόκειται νά βγάλω 10% κέρδος ἀπό τήν μεταπούληση, τότε θά πρέπει νά προσθέσω $^1/_{10}$ στήν τιμή, ἐπομένως θά πρέπει νά πουλήσω τόν πήχυ πρός 2 σελλ. καί $2^2/_5$ πέννες. Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν πραγματική τιμή παραγωγῆς τους καί στήν τιμή πούλησής τους εἶναι τότε = $2^2/_5$ πεν. καί, ὑπολογισμένη ἡ διαφορά αὐτή σέ σχέση μέ τά 2 σελλ. ἀποτελεῖ ἕνα κέρδος 10%. Πράγματι, τότε πουλῶ στόν ἀγοραστή τόν πήχυ σέ μιά τιμή, πού στήν πραγματικότητα εἶναι ἡ τιμή 1 πήχυ καί $^1/_{10}$ τοῦ πήχυ. Ἤ, πράγμα πού καταλήγει στό ἴδιο: Εἶναι σάν νά εἶχα πουλήσει στόν ἀγοραστή[1*] μόνο $^{10}/_{11}$ τοῦ πήχυ πρός 2 σελλ. καί κρατοῦσα ἐγώ γιά τόν ἑαυτό μου τό ὑπόλοιπο $^1/_{11}$ τοῦ πήχυ. Πράγματι, μέ $2^2/_5$ πέν. μπορῶ νά ξαναγοράσω $^1/_{11}$ τοῦ πήχυ, ἄν ὑπολογίσω τήν τιμή τοῦ ἑνός πήχυ πρός 2 σελλ. καί $2^2/_5$ πέν. Θά ἐπρόκειτο ἁπλῶς γιά ἕνα πλάγιο μέσο, γιά νά συμμετάσχω στήν ὑπεραξία καί στό ὑπερπροϊόν ὕστερ' ἀπό μιά ὀνομαστική αὔξηση τῆς τιμῆς τῶν ἐμπορευμάτων.

Αὐτή εἶναι ἡ πραγματοποίηση τοῦ ἐμπορικοῦ κέρδους μέ μιά προσαύξηση στήν τιμή τῶν ἐμπορευμάτων, ἔτσι ὅπως ἐμφανίζεται στήν ἀρχή. Καί πράγματι, ὅλη ἡ ἀντίληψη γιά τήν προέλευση τοῦ κέρδους ἀπό μιά ὀνομαστική ὕψωση τῆς τιμῆς τῶν ἐμπορευμάτων ἤ ἀπό τήν πούλησή τους πάνω ἀπό τήν ἀξία τους ξεπήδησε ἀπό τήν ἀντίληψη γιά τό ἐμπορικό κεφάλαιο.

Ἄν ἐξετάσουμε ὅμως τό ζήτημα ἀπό πιό κοντά, θά δοῦμε γρήγορα ὅτι πρόκειται γιά ἁπλή ἐπίφαση καί ὅτι, ἄν προϋποθέσουμε ὅτι ὁ

[1*] Στήν πρώτη γερμανική ἔκδοση: πουλητή. Ἄλλαξε μέ βάση τό χειρόγραφο τοῦ Μάρξ.

κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς εἶναι ὁ κυρίαρχος, τότε θά δοῦμε ὅτι τό ἐμπορικό κέρδος δέν πραγματοποιεῖται μ' αὐτό τόν τρόπο. (Πρόκειται ἐδῶ πάντα μόνο γιά τόν μέσο ὅρο καί ὄχι γιά μεμονωμένες περιπτώσεις). Γιατί ὑποθέτουμε ὅτι ὁ ἔμπορος μπορεῖ νά πραγματοποιήσει ἕνα κέρδος λ.χ. 10% ἀπό τά ἐμπορεύματά του μόνο ἄν τά πουλήσει 10% πάνω ἀπό τίς τιμές παραγωγῆς τους; Γιατί παραδεχτήκαμε ὅτι ὁ παραγωγός αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων, ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης (πού σάν προσωποποίηση τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου ἐμφανίζεται στόν ἔξω κόσμο πάντα σάν «ὁ παραγωγός») τά πούλησε στόν ἔμπορο στήν τιμή παραγωγῆς τους. Ἄν οἱ τιμές ἀγορᾶς τῶν ἐμπορευμάτων πού πλήρωσε ὁ ἔμπορος εἶναι ἴσες μέ τίς τιμές παραγωγῆς τους, σέ τελευταία ἀνάλυση ἴσες μέ τίς ἀξίες τους, ἔτσι πού ἡ τιμή παραγωγῆς, σέ τελευταία ἀνάλυση ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, ἀποτελεῖ ἑπομένως γιά τόν ἔμπορο τήν τιμή κόστους, τότε θά πρέπει πράγματι τό πλεόνασμα τῆς τιμῆς πούλησής τους πάνω ἀπό τήν τιμή ἀγορᾶς τους — καί μόνο αὐτή ἡ διαφορά ἀνάμεσα στίς τιμές αὐτές ἀποτελεῖ τήν πηγή τοῦ κέρδους του — νά εἶναι ἕνα περίσσευμα τῆς ἐμπορικῆς τους τιμῆς πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τους καί, σέ τελευταία ἀνάλυση, ὁ ἔμπορος θά πρέπει νά πουλήσει ὅλα τά ἐμπορεύματα πάνω ἀπό τήν ἀξία τους. Γιατί, ὅμως, ὑποθέσαμε ὅτι ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης πουλάει τά ἐμπορεύματα στόν ἔμπορο στίς τιμές παραγωγῆς τους; Ἤ, μᾶλλον, τί εἴχαμε ὑπόψη μας ὅταν τό ὑποθέσαμε αὐτό; Ὅτι τό ἐμπορικό κεφάλαιο (ἐδῶ ἔχουμε νά κάνουμε ἀκόμα μ' αὐτό μόνο σάν ἐμπορευματεμπορικό κεφάλαιο) δέν μπαίνει στό σχηματισμό τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους. Ὅταν ἐκθέταμε τό γενικό ποσοστό κέρδους ξεκινήσαμε ὑποχρεωτικά ἀπό αὐτή τήν προϋπόθεση, πρῶτο, γιατί τό ἐμπορικό κεφάλαιο σάν τέτιο δέν ὑπῆρχε τότε ἀκόμα γιά μᾶς, καί, δεύτερο, γιατί τό μέσο κέρδος, ἑπομένως καί τό γενικό ποσοστό κέρδους, ἔπρεπε πρῶτα νά τό ἐκθέσουμε ὑποχρεωτικά σάν ἰσοστάθμιση τῶν κερδῶν ἤ τῶν ὑπεραξιῶν, πού παράγονται πραγματικά ἀπό τά βιομηχανικά κεφάλαια τῶν διαφόρων σφαιρῶν παραγωγῆς. Ἀντίθετα, ὅσο γιά τό ἐμπορικό κεφάλαιο, ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἕνα κεφάλαιο, πού συμμετέχει στό κέρδος, χωρίς νά συμμετέχει στήν παραγωγή του. Ἑπομένως, τώρα χρειάζεται νά συμπληρώσουμε τήν προηγούμενη περιγραφή.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τό συνολικό βιομηχανικό κεφάλαιο πού ἔχει προκαταβληθεῖ στή διάρκεια ἑνός ἔτους εἶναι = $720_{\sigma} + 180_{\mu} = 900$ (λ.χ. ἑκατομμύρια λίρες στερλίνες) καί ὅτι τό υ' = 100%. Ἑπομένως, τό προϊόν = $720_{\sigma} + 180_{\mu} + 180_{\upsilon}$. Ἄν τώρα τό προϊόν αὐτό, ἤ τό παραγμένο ἐμπορευματικό κεφάλαιο, τό ὀνομάσουμε Ε, τότε ἡ ἀξία του ἤ ἡ τιμή παραγωγῆς του (γιατί καί τά δυό συμπίπτουν ἄν παρθεῖ τό σύνολο τῶν ἐμπορευμάτων) = 1.080 καί τό ποσοστό τοῦ κέρδους γιά τό συνολικό κεφάλαιο τῶν 900 = 20%. Σύμφωνα μέ ὅσα ἐκθέσαμε ὥς τώρα, αὐτά τά 20% εἶναι τό μέσο ποσοστό κέρδους, γιατί ἡ ὑπεραξία δέν ὑπολογίζεται ἐδῶ σέ σχέση μέ τοῦτο ἤ μέ ἐκεῖνο τό κεφάλαιο μέ τή δική του ἰδιαίτερη σύνθεση, ἀλλά σέ σχέση μέ τό συνολικό βιομηχανικό κεφάλαιο μέ τή μέση σύνθεσή του. Ἔτσι, τό Ε = 1.080 καί τό ποσοστό τοῦ κέρδους = 20%. Ἄς ὑποθέσουμε ὅμως τώρα, ὅτι ἐκτός ἀπό αὐτές τίς 900 λίρ. στ. βιομηχανικό κεφάλαιο προστίθενται ἀκόμα 100 λίρ. στ. ἐμπορικό κεφάλαιο, πού, ἀνάλογα μέ τό μέγεθός του, παίρνει σέ ποσοστά τό ἴδιο μέ τό βιομηχανικό κεφάλαιο κέρδος. Σύμφωνα μέ τήν ὑπόθεσή μας, τό ἐμπορικό κεφάλαιο ἀποτελεῖ τό $^{1}/_{10}$ τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου τῶν 1.000. Ἑπομένως, ἀπό τή συνολική ὑπεραξία τῶν 180 πέφτει στό μερίδιό του τό $^{1}/_{10}$, δηλαδή 18 καί παίρνει ἔτσι ἕνα κέρδος μέ ποσοστό 18%. Ἄρα, τό κέρδος πού θά μοιραστεῖ στά ὑπόλοιπα $^{9}/_{10}$ τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου εἶναι στήν πραγματικότητα μόνο 162, ἤ σέ σχέση μέ τό κεφάλαιο τῶν 900 εἶναι ἐπίσης = 18%. Ἡ τιμή λοιπόν, στήν ὁποία τό Ε θά πουληθεῖ στούς ἐμπόρους ἀπό τούς κατόχους τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου τῶν 900 εἶναι = $720_{\sigma} + 180_{\mu} + 162_{\upsilon} = 1.062$. Ἑπομένως, ἄν ὁ ἔμπορος προσθέσει στό κεφάλαιό του τῶν 100 τό μέσο κέρδος τῶν 18, τότε θά πουλήσει τά ἐμπορεύματα πρός 1.062 + 18 = 1.080, δηλαδή στήν τιμή παραγωγῆς τους ἤ, ἄν πάρουμε τό συνολικό ἐμπορευματικό κεφάλαιο, θά τά πουλήσει στήν ἀξία τους, παρ' ὅλο πού τό κέρδος του τό βγάζει μόνο στήν κυκλοφορία καί μέσω τῆς κυκλοφορίας, καί μόνο ἀπό τό περίσσευμα τῆς τιμῆς πούλησης τῶν ἐμπορευμάτων πάνω ἀπό τήν τιμή ἀγορᾶς τους. Ὡστόσο, ὅμως, δέν πουλάει τά ἐμπορεύματα πάνω ἀπό τήν ἀξία τους ἤ πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τους, ἀκριβῶς γιατί τά ἀγόρασε ἀπό τόν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη κάτω ἀπό τήν ἀξία τους ἤ κάτω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τους.

Στό σχηματισμό λοιπόν τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους μπαίνει τό ἐμπορικό κεφάλαιο καθοριστικά, ἀνάλογα μέ τό μέρος τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου πού ἀντιπροσωπεύει. Ἄν λοιπόν στή δοσμένη περίπτωση ποῦμε ὅτι τό μέσο ποσοστό κέρδους εἶναι = 18%, θά ἦταν 20%, ἄν τό $^{1}/_{10}$ τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου δέν ἦταν ἐμπορικό κεφά-

λαιο καί ἄν δέν μειωνόταν ἔτσι κατά τό $^1/_{10}$ τό γενικό ποσοστό κέρδους. Ἔτσι γίνεται δυνατός ἐπίσης ἕνας πιό ἀκριβολογημένος, περιοριστικός καθορισμός τῆς τιμῆς παραγωγῆς. Μέ τόν ὅρο τιμή παραγωγῆς ἐννοεῖται, ὅπως καί προηγούμενα, ἡ τιμή τοῦ ἐμπορεύματος = τό κόστος του (ἡ ἀξία τοῦ σταθεροῦ καί μεταβλητοῦ κεφαλαίου πού περιέχεται σ' αὐτό) + τό μέσο κέρδος, πού προστίθεται στό κόστος. Αὐτό τό μέσο κέρδος, ὅμως, καθορίζεται τώρα διαφορετικά. Καθορίζεται ἀπό τό συνολικό κέρδος, πού παράγει τό συνολικό παραγωγικό κεφάλαιο, δέν ὑπολογίζεται ὅμως μόνο σέ σχέση μέ αὐτό τό συνολικό παραγωγικό κεφάλαιο. Ἄν ὑπολογιζόταν μόνο σέ σχέση μ' αὐτό καί ἄν αὐτό, ὅπως ἀναφέραμε προηγούμενα, ἦταν = 900 καί τό κέρδος = 180, τό μέσο ποσοστό κέρδους θά ἦταν $= \frac{180}{900} = 20\%$. Ἀλλά ὑπολογίζεται σέ σχέση μέ τό συνολικό παραγωγικό κεφάλαιο + τό ἐμπορικό κεφάλαιο, ἔτσι πού ἄν τό παραγωγικό κεφάλαιο εἶναι 900 καί τό ἐμπορικό 100, τό μέσο ποσοστό κέρδους $= \frac{180}{1.000} = 18\%$. Ἡ τιμή παραγωγῆς εἶναι λοιπόν = τ (κόστος) + 18, καί ὄχι = τ + 20. Στό μέσο ποσοστό κέρδους συνυπολογίζεται ἤδη τό μέρος τοῦ συνολικοῦ κέρδους πού ἀναλογεῖ στό ἐμπορικό κεφάλαιο. Γι' αὐτό, ἡ πραγματική ἀξία ἤ ἡ τιμή παραγωγῆς τοῦ συνολικοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου = τ + κ + εκ (ὅπου τό εκ εἶναι τό ἐμπορικό κέρδος). Ἡ τιμή παραγωγῆς ἤ ἡ τιμή, στήν ὁποία πουλάει ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης σάν τέτιος, εἶναι λοιπόν μικρότερη ἀπό τήν πραγματική τιμή παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος. Ἤ, ἄν πάρουμε τό σύνολο τῶν ἐμπορευμάτων, τότε οἱ τιμές, στίς ὁποῖες τά πουλάει ἡ τάξη τῶν βιομήχανων κεφαλαιοκρατῶν, εἶναι μικρότερες ἀπό τίς ἀξίες τους. Ἔτσι, στήν πιό πάνω περίπτωση ἔχουμε: 900 (κόστος) + 18% μέ βάση τά 900 ἤ 900 + 162 = 1.062. Πουλώντας τώρα ὁ ἔμπορος πρός 118 ἕνα ἐμπόρευμα πού τοῦ στοίχισε 100, προσθέτει βέβαια 18%. Ἐπειδή ὅμως τό ἐμπόρευμα πού τό ἀγόρασε πρός 100 ἔχει ἀξία 118, γι' αὐτό δέν τό πουλάει πάνω ἀπό τήν ἀξία του. Θά διατηρήσουμε τήν ἔκφραση τιμή παραγωγῆς μέ τήν πιό ἀκριβολογημένη ἔννοια, πού ἀναπτύξαμε πιό πάνω. Στήν περίπτωση αὐτή εἶναι καθαρό ὅτι τό κέρδος τοῦ βιομήχανου κεφαλαιοκράτη εἶναι ἴσο μέ τό περίσσευμα τῆς τιμῆς παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος πάνω ἀπό τήν τιμή κόστους του, καί ὅτι, σέ διάκριση ἀπό τοῦτο τό βιομηχανικό κέρδος, τό ἐμπορικό κέρδος εἶναι ἴσο μέ τό περίσσευμα τῆς τιμῆς πούλησης πάνω

ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος, πού γιά τόν ἔμπορο εἶναι ἡ τιμή πού τό ἀγόρασε. Εἶναι ὅμως ἐπίσης καθαρό ὅτι ἡ πραγματική τιμή τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι = μέ τήν τιμή παραγωγῆς του + τό merkantilen (ἐμπορικό) κέρδος. Ὅπως τό βιομηχανικό κεφάλαιο πραγματοποιεῖ μόνο κέρδος, τό ὁποῖο βρίσκεται ἤδη μέ τή μορφή τῆς ὑπεραξίας στήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, ἔτσι καί τό ἐμπορικό κεφάλαιο πραγματοποιεῖ κέρδος μόνο γιατί στήν τιμή τοῦ ἐμπορεύματος πού ἔχει πραγματοποιηθεῖ ἀπό τό βιομηχανικό κεφάλαιο δέν ἔχει πραγματοποιηθεῖ ἀκόμα ὅλη ἡ ὑπεραξία ἤ ὅλο τό κέρδος[39]. Ἔτσι ἡ τιμή πού πουλάει ὁ ἔμπορος βρίσκεται πάνω ἀπό τήν τιμή πού ἀγόρασε, ὄχι γιατί ἡ τιμή πού πουλάει βρίσκεται πάνω, ἀλλά γιατί ἡ τιμή πού ἀγόρασε βρίσκεται κάτω ἀπό τή συνολική ἀξία.

Τό ἐμπορικό κεφάλαιο συμμετέχει ἔτσι στήν ἐξίσωση τῆς ὑπεραξίας σέ μέσο κέρδος, μ' ὅλο πού δέν συμμετέχει στήν παραγωγή αὐτῆς τῆς ὑπεραξίας. Γι' αὐτό, τό γενικό ποσοστό κέρδους περιέχει ἤδη τήν ἀφαίρεση ἀπό τήν ὑπεραξία τοῦ μέρους πού ἀναλογεῖ στό ἐμπορικό κεφάλαιο, δηλαδή μιά ἀφαίρεση ἀπό τό κέρδος τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου.

Ἀπό ὅσα εἰπώθηκαν ὡς τώρα βγαίνει ὅτι:

1) Ὅσο πιό μεγάλο εἶναι τό ἐμπορικό κεφάλαιο σέ σχέση μέ τό βιομηχανικό κεφάλαιο, τόσο πιό μικρό εἶναι τό ποσοστό τοῦ βιομηχανικοῦ κέρδους καί ἀντίστροφα.

2) Ἄν στό πρῶτο τμῆμα τοῦ Βιβλίου δείξαμε ὅτι τό ποσοστό τοῦ κέρδους ἐκφράζει πάντα ἕνα μικρότερο ποσοστό, ἀπό τό ποσοστό τῆς πραγματικῆς ὑπεραξίας, δηλαδή ἐκφράζει πάντα πολύ μικρό τόν βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, λ.χ. στήν περίπτωση πού ἀναφέραμε πιό πάνω $720_σ + 180_μ + 180_υ$, ἕνα ποσοστό 100% τῆς ὑπεραξίας ἐκφράζεται μέ ἕνα ποσοστό κέρδους μόνο 20%, ἡ σχέση αὐτή ἀποκλίνει ἀκόμα περισσότερο, μιά καί τό ἴδιο τό μέσο ποσοστό κέρδους, μέ τόν συνυπολογισμό τοῦ μεριδίου πού ἀναλογεῖ στό ἐμπορικό κεφάλαιο, ἐμφανίζεται μέ τή σειρά του μικρότερο, στήν περίπτωσή μας 18% ἀντί 20%. Ἐπομένως, τό μέσο ποσοστό κέρδους τοῦ κεφαλαιοκράτη πού ἐκμεταλλεύεται ἄμεσα τήν ἐργασία, ἐκφράζει πιό μικρό τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἀπό ὅ,τι εἶναι πραγματικά.

---

39 John Bellers. [Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations and immorality. London, 1699, p. 10].

Μέ τήν προϋπόθεση, ὅτι ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἴδιοι, τό σχετικό μέγεθος τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου (ἐξαιρεῖται μόνο τό κεφάλαιο τῶν μικρεμπόρων, μιά ἑρμαφρόδιτη κατηγορία), εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογο πρός τήν ταχύτητα τῆς περιστροφῆς του, δηλαδή ἀντιστρόφως ἀνάλογο πρός τήν ἐνέργεια τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς γενικά. Στήν πορεία τῆς ἐπιστημονικῆς ἀνάλυσης ὁ σχηματισμός τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους ἐμφανίζεται ὅτι ξεκινάει ἀπό τά βιομηχανικά κεφάλαια καί ἀπό τόν συναγωνισμό μεταξύ τους καί ὅτι μόνον ἀργότερα διορθώθηκε, συμπληρώθηκε καί τροποποιήθηκε μέ τήν παρέμβαση τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου. Στήν πορεία τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης ἔγινε ἀκριβῶς τό ἀντίθετο. Τό ἐμπορικό κεφάλαιο εἶναι πού γιά πρώτη φορά καθορίζει λίγο πολύ τίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων σύμφωνα μέ τίς ἀξίες τους, καί εἶναι ἡ σφαίρα τῆς κυκλοφορίας πού μεσολαβεῖ γιά τήν πραγματοποίηση τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς, ὅπου διαμορφώνεται γιά πρώτη φορά ἕνα γενικό ποσοστό κέρδους. Τό ἐμπορικό κέρδος καθορίζει ἀρχικά τό βιομηχανικό κέρδος. Μόνον ἀφοῦ ἐπικρατήσει ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς καί γίνει ἔμπορος ὁ ἴδιος ὁ παραγωγός, τό ἐμπορικό κέρδος περιορίζεται στό μέρος ἐκεῖνο τῆς συνολικῆς ὑπεραξίας πού ἀναλογεῖ στό ἐμπορικό κεφάλαιο σάν ὑποπολλαπλάσιο τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, πού ἀπασχολεῖται στό κοινωνικό προτσές ἀναπαραγωγῆς.

Ἡ συμπληρωματική ἐξίσωση τῶν κερδῶν μέ τήν παρέμβαση τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου ἔδειξε ὅτι στήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος δέν μπαίνει κανένα πρόσθετο στοιχεῖο ἀπό τό προκαταβλημένο χρηματικό κεφάλαιο τοῦ ἐμπόρου, ὅτι ἡ προσαύξηση στήν τιμή, μέ τήν ὁποία ὁ ἔμπορος βγάζει τό κέρδος του, εἶναι ἁπλῶς ἴσο μέ τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, πού τό παραγωγικό κεφάλαιο δέν τό συνυπολόγισε στήν τιμή παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος, ἴσο μέ τό μέρος ἐκεῖνο πού παρέλειψε νά τό συνυπολογίσει. Δηλαδή, σχετικά μέ τό χρηματικό αὐτό κεφάλαιο ἡ ὑπόθεση ἔχει ὅπως μέ τό πάγιο κεφάλαιο τοῦ βιομήχανου κεφαλαιοκράτη, μέ τό μέρος του ἐκεῖνο πού δέν ἔχει καταναλωθεῖ καί πού γι' αὐτό ἡ ἀξία του δέν ἀποτελεῖ στοιχεῖο τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος. Δηλαδή μέ τήν τιμή, μέ τήν ὁποία τό χρηματικό κεφάλαιο ἀγοράζει τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο, ἀναπληρώνει τήν τιμή παραγωγῆς του, $= X$, σέ χρῆμα. Ἡ τιμή, στήν ὁποία τό πουλάει, ὅπως δείξαμε πιό πάνω, εἶναι $= X + \Delta X$, ὅπου τό ΔX ἐκφράζει τήν προσαύξηση στήν τιμή τοῦ ἐμπορεύματος, ἡ ὁποία καθορίζεται ἀπό τό γενικό ποσοστό

τοῦ κέρδους. Ὅταν λοιπόν ὁ ἔμπορος πουλάει τό ἐμπόρευμα, τότε, ἐκτός ἀπό τό ΔX πού εἰσπράττει, ἐπιστρέφει σ' αὐτόν τό ἀρχικό χρηματικό κεφάλαιο, πού τό εἶχε προκαταβάλει γιά ν' ἀγοράσει τά ἐμπορεύματα. Ἐδῶ προβάλλει ξανά, ὅτι τό χρηματικό του κεφάλαιο γενικά δέν εἶναι παρά τό σέ χρηματικό κεφάλαιο μεταβλημένο ἐμπορευματικό κεφάλαιο τοῦ βιομήχανου κεφαλαιοκράτη, πού τόσο λίγο μπορεῖ νά ἐπηρεάσει τό ἀξιακό μέγεθος αὐτοῦ τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου, ὅσο θά τό ἐπηρέαζε ἄν τό πουλοῦσε ἀπευθείας στόν τελευταῖο καταναλωτή, ἀντί στόν ἔμπορο. Πράγματι, ὁ ἔμπορος ἁπλῶς προτρέχει (antizipiert) καί πληρώνει πιό μπροστά ἀπό τόν τελευταῖο καταναλωτή. Ὡστόσο αὐτό εἶναι σωστό μόνο ἄν, ὅπως ὑποθέταμε ὥς τώρα, ὁ ἔμπορος δέν εἶχε δικά του γενικά ἔξοδα ἤ ἄν στό προτσές τῆς μεταμόρφωσης τῶν ἐμπορευμάτων, τῆς ἀγορᾶς καί τῆς πούλησης, δέν ὀφείλει νά προκαταβάλει ἄλλο κεφάλαιο — κυκλοφοροῦν ἤ πάγιο — ἐκτός ἀπό τό χρηματικό κεφάλαιο, πού πρέπει νά προκαταβάλει γιά ν' ἀγοράσει τό ἐμπόρευμα ἀπό τόν παραγωγό. Τό ζήτημα ὅμως δέν ἔχει ἔτσι, ὅπως εἴδαμε, ὅταν ἐξετάζαμε τά ἔξοδα κυκλοφορίας («Τό Κεφάλαιο», Βιβλίο II, κεφ. VI). Καί τά ἔξοδα αὐτά τῆς κυκλοφορίας ἀποτελοῦνται ἐνμέρει ἀπό ἔξοδα, πού ὁ ἔμπορος πρέπει νά τά ἀπαιτήσει ἀπό τούς ἄλλους παράγοντες τῆς κυκλοφορίας, καί ἐνμέρει ἀπό ἔξοδα πού προκύπτουν ἄμεσα ἀπό τήν εἰδική ἐπιχείρηση τοῦ ἐμπόρου.

Ὁποιουδήποτε εἴδους κι ἄν εἶναι αὐτά τά ἔξοδα κυκλοφορίας, ἄν προκύπτουν ἀπό τήν καθαρά ἐμπορική ἐπιχείρηση σάν τέτια, ἄν δηλαδή ἀνήκουν στά εἰδικά ἔξοδα κυκλοφορίας τοῦ ἐμπόρου, ἤ ἄν ἀντιπροσωπεύουν ἔξοδα πού προέρχονται ἀπό κατοπινά προτσές παραγωγῆς καί πού προστίθενται μέσα στά πλαίσια τοῦ προτσές κυκλοφορίας, ὅπως ἡ ἀποστολή (Spedition), ἡ μεταφορά, ἡ διαφύλαξη κλπ., προϋποθέτουν πάντα ἀπό μέρους τοῦ ἐμπόρου, ἐκτός ἀπό τό χρηματικό κεφάλαιο, πού προκατέβαλε γιά τήν ἀγορά τῶν ἐμπορευμάτων, καί ἕνα πρόσθετο κεφάλαιο πού ἔχει προκαταβληθεῖ γιά τήν ἀγορά καί τήν πληρωμή αὐτῶν τῶν μέσων κυκλοφορίας. Ὅταν τό στοιχεῖο αὐτό τοῦ κόστους ἀποτελεῖται ἀπό κυκλοφοροῦν κεφάλαιο, μπαίνει ὁλόκληρο σάν πρόσθετο στοιχεῖο στήν τιμή πούλησης τῶν ἐμπορευμάτων, καί, ὅταν ἀποτελεῖται ἀπό πάγιο κεφάλαιο, μπαίνει στήν τιμή τους ἀνάλογα μέ τό βαθμό τῆς φθορᾶς του. Μπαίνει ὅμως στήν τιμή σάν στοιχεῖο πού ἀποτελεῖ μιάν ὀνομαστική ἀξία, ἀκόμα καί ἄν δέν δημιουργεῖ πρόσθετη ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, ὅπως λ.χ. τά καθαρά ἐμπορικά ἔξοδα κυκλοφορίας. Ὅλο αὐτό τό

πρόσθετο κεφάλαιο, ὅμως, εἴτε πρόκειται γιά κυκλοφοροῦν εἴτε γιά πάγιο, μπαίνει στό σχηματισμό τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους.

Τά καθαρά ἐμπορικά ἔξοδα κυκλοφορίας (ἄν ἀποκλειστοῦν δηλαδή τά ἔξοδα γιά τήν ἀποστολή, τή μεταφορά, τή διαφύλαξη κλπ.) ἀνάγονται στά ἔξοδα, τά ἀπαραίτητα γιά νά πραγματοποιηθεῖ ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, γιά νά μετατραπεῖ εἴτε ἀπό ἐμπόρευμα σέ χρῆμα, εἴτε ἀπό χρῆμα σέ ἐμπόρευμα, γιά νά μεσολαβηθεῖ ἡ ἀνταλλαγή μεταξύ τους. Ἐδῶ παραβλέπουμε ὁλότελα τά ἐνδεχόμενα προτσές παραγωγῆς, πού συνεχίζονται κατά τή διάρκεια τῆς πράξης τῆς κυκλοφορίας καί ἀπό τά ὁποῖα ἡ ἐμπορική ἐπιχείρηση μπορεῖ νά ὑπάρχει πέρα γιά πέρα ξεχωριστά. Ὅπως πράγματι γίνεται λ.χ. μέ τόν πραγματικό κλάδο μεταφορῶν καί μέ τόν κλάδο ἀποστολῆς ἐμπορευμάτων, πού μπορεῖ νά εἶναι καί εἶναι ἐντελῶς διαφορετικοί ἀπό τό ἐμπόριο κλάδοι τῆς οἰκονομίας, ἀκριβῶς ὅπως καί τά ἐμπορεύματα πού εἶναι γιά ν' ἀγοραστοῦν ἤ γιά νά πουληθοῦν μπορεῖ νά βρίσκονται σέ ἀποθῆκες καί σέ ἄλλους δημόσιους χώρους, καί τά ἔξοδα πού προκύπτουν γιά τόν ἔμπορο ἀπό τό γεγονός αὐτό, ὑπολογίζονται ἀπό τρίτα πρόσωπα σάν ἔξοδα τοῦ ἐμπόρου, ἐφόσον ὀφείλει νά τά πληρώσει. Ὅλα αὐτά γίνονται στό καθεαυτό χονδρικό ἐμπόριο, ὅπου τό ἐμπορικό κεφάλαιο ἐμφανίζεται μέ τήν καθαρότερη μορφή καί ὅπου μπλέκεται ὅσο τό δυνατό λιγότερο μέ ἄλλες λειτουργίες. Ὁ ἐπιχειρηματίας φορτηγῶν ἁμαξῶν, ὁ διευθυντής τῶν σιδηροδρόμων, ὁ ἐφοπλιστής δέν εἶναι «ἔμποροι». Τά ἔξοδα πού ἐξετάζουμε ἐδῶ εἶναι τά ἔξοδα τῆς ἀγοροπωλησίας. Ἔχουμε ἤδη παρατηρήσει προηγούμενα ὅτι τά ἔξοδα αὐτά ἀποτελοῦνται ἀπό ἔξοδα λογαριασμῶν, τήρησης λογιστικῶν βιβλίων, ἔξοδα ἀγορᾶς, ἀλληλογραφίας κλπ. Τό ἀπαιτούμενο γι' αὐτά σταθερό κεφάλαιο ἀποτελεῖται ἀπό γραφεῖα, χαρτί, γραμματόσημα κλπ. Τά ἄλλα ἔξοδα ἀποτελοῦνται ἀπό μεταβλητό κεφάλαιο, πού προκαταβάλλεται γιά τή χρησιμοποίηση μισθωτῶν ἐργαζομένων στό ἐμπόριο. (Τά ἔξοδα ἀποστολῆς, τά ἔξοδα μεταφορᾶς, οἱ προκαταβολές δασμῶν κλπ. μποροῦν ἐνμέρει νά θεωρηθοῦν ὅτι τά προκαταβάλλει ὁ ἔμπορος κατά τήν ἀγορά τῶν ἐμπορευμάτων καί ὅτι γι' αὐτόν μπαίνουν ἑπομένως στήν τιμή πού τά ἀγόρασε).

Ὅλα αὐτά τά ἔξοδα δέν γίνονται κατά τήν παραγωγή τῆς ἀξίας χρήσης τῶν ἐμπορευμάτων, ἀλλά κατά τήν πραγματοποίηση τῆς ἀξίας τους. Εἶναι καθαρά ἔξοδα κυκλοφορίας. Δέν μπαίνουν στό ἄμεσο προτσές παραγωγῆς, ἀλλά στό προτσές τῆς κυκλοφορίας, καί ἑπομένως στό συνολικό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς.

Τό μοναδικό μέρος αὐτῶν τῶν ἐξόδων, πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι τό μέρος πού ἔχει δαπανηθεῖ γιά μεταβλητό κεφάλαιο. (Ἐκτός ἀπό αὐτό ἔπρεπε νά ἐξεταστεῖ: Πρῶτο, μέ ποιό τρόπο ἐπιβάλλεται στό προτσές τῆς κυκλοφορίας ὁ νόμος, ὅτι στήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος μπαίνει μόνο ἀναγκαία ἐργασία. Δεύτερο, πῶς παρουσιάζεται ἡ συσσώρευση στό ἐμπορικό κεφάλαιο. Τρίτο, πῶς λειτουργεῖ τό ἐμπορικό κεφάλαιο στό πραγματικό συνολικό προτσές ἀναπαραγωγῆς τῆς κοινωνίας).

Τά ἔξοδα αὐτά προκύπτουν ἀπό τήν οἰκονομική μορφή τοῦ προϊόντος σάν ἐμπορεύματος.

Ἄν ὁ χρόνος ἐργασίας, πού χάνουν οἱ ἴδιοι οἱ βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες γιά νά πουλήσουν ἄμεσα ὁ ἕνας στόν ἄλλο τά ἐμπορεύματά τους — δηλαδή, γιά νά μιλήσουμε ἀντικειμενικά, ὁ χρόνος κυκλοφορίας τῶν ἐμπορευμάτων — δέν προσθέτει ἀπολύτως καμιά ἀξία στά ἐμπορεύματα αὐτά, τότε εἶναι φανερό, ὅτι αὐτός ὁ χρόνος ἐργασίας δέν ἀποχτάει ἄλλον χαρακτήρα ἀπό τό γεγονός ὅτι διατίθεται ἀπό τόν ἔμπορο ἀντί ἀπό τόν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη. Ἡ μετατροπή ἐμπορεύματος (προϊόντος) σέ χρῆμα καί χρήματος σέ ἐμπόρευμα (σέ μέσα παραγωγῆς) ἀποτελεῖ ἀναγκαία λειτουργία τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου καί, ἑπομένως, ἀπαραίτητη ἐπιχείρηση τοῦ κεφαλαιοκράτη, πού, πράγματι, δέν εἶναι παρά μόνον τό προσωποποιημένο καί προικισμένο μέ δική του συνείδηση καί θέληση κεφάλαιο. Αὐτές οἱ λειτουργίες ὅμως οὔτε τήν ἀξία αὐξάνουν, οὔτε δημιουργοῦν ὑπεραξία. Μέ αὐτές του τίς πράξεις ἤ μέ τή συνέχιση παραπέρα τῆς λειτουργίας τοῦ κεφαλαίου, στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας, ὅταν ἔπαυσε πιά νά τίς ἐκπληρώνει ὁ παραγωγικός κεφαλαιοκράτης, ὁ ἔμπορος μπαίνει ἁπλῶς στή θέση τοῦ βιομήχανου κεφαλαιοκράτη. Ὁ χρόνος ἐργασίας, πού ἀπαιτοῦν αὐτές οἱ πράξεις, χρησιμοποιεῖται γιά νά γίνουν οἱ ἀπαραίτητες πράξεις στό προτσές ἀναπαραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου, ὅμως δέν προσθέτει καθόλου ἀξία. Ἄν τίς πράξεις αὐτές δέν τίς ἔκανε ὁ ἔμπορος (ἑπομένως δέν χρησιμοποιοῦσε οὔτε τόν ἀπαιτούμενο γι' αὐτές χρόνο ἐργασίας), τότε τό κεφάλαιό του δέν θά τό χρησιμοποιοῦσε σάν παράγοντα κυκλοφορίας τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, δέν θά συνέχιζε τήν λειτουργία τοῦ βιομήχανου κεφαλαιοκράτη πού διακόπηκε καί, ἑπομένως, δέν θά συμμετεῖχε ἐπίσης σάν κεφαλαιοκράτης, ἀνάλογα μέ τό προκαταβλημένο κεφάλαιό του, στή μάζα τοῦ κέρδους, πού παράγεται ἀπό τήν τάξη τῶν βιομήχανων κεφαλαιοκρατῶν. Γι' αὐτό, γιά νά πάρει μερίδιο ἀπό τή μάζα τῆς ὑπεραξίας, γιά ν' ἀξιοποιήσει τήν προκαταβολή του σάν

κεφάλαιο δέν χρειάζεται ὁ ἐμπορευόμενος κεφαλαιοκράτης μισθωτούς ἐργαζόμενους. Ἄν ἡ ἐπιχείρησή του καί τό κεφάλαιό του εἶναι μικρά, μπορεῖ νά εἶναι αὐτός ὁ ἴδιος ὁ μοναδικός ἐργαζόμενος τόν ὁποῖον χρησιμοποιεῖ. Πληρώνεται δέ ἀπό τό μέρος τοῦ κέρδους, πού προκύπτει ἀπό τή διαφορά ἀνάμεσα στήν τιμή ἀγορᾶς τῶν ἐμπορευμάτων καί στήν πραγματική τιμή παραγωγῆς.

Ἐξάλλου, μπορεῖ, ὅταν εἶναι μικρό τό κεφάλαιο πού προκατέβαλε ὁ ἔμπορος, τό κέρδος πού πραγματοποιεῖ νά μήν εἶναι καθόλου μεγαλύτερο, ἤ μπορεῖ νά εἶναι καί μικρότερο ἀπό τό μισθό ἐργασίας ἑνός καλύτερα πληρωνόμενου εἰδικευμένου μισθωτοῦ ἐργάτη. Πράγματι, δίπλα του δροῦν ἄμεσοι ἐμπορικοί πράχτορες τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαιοκράτη, ἀγοραστές, πουλητές, παραγγελιοδόχοι, πού ἔχουν τό ἴδιο ἤ μεγαλύτερο εἰσόδημα, εἴτε μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, εἴτε μέ τή μορφή μιᾶς ἐντολῆς συμμετοχῆς στό κέρδος (προμήθεια, ποσοστά), πού βγαίνει ἀπό κάθε πούληση. Στήν πρώτη περίπτωση ὁ ἔμπορος εἰσπράττει τό ἐμπορικό κέρδος σάν ἀνεξάρτητος κεφαλαιοκράτης. Στήν ἄλλη περίπτωση πληρώνεται στόν παραγγελιοδόχο, στό μισθωτό τοῦ βιομήχανου κεφαλαιοκράτη ἕνα μέρος τοῦ κέρδους, εἴτε μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, εἴτε μέ τή μορφή ἑνός ἀνάλογου μερτικοῦ ἀπό τό κέρδος τοῦ βιομήχανου κεφαλαιοκράτη, τοῦ ὁποίου εἶναι ἄμεσος πράκτορας, τό δέ ἀφεντικό του τσεπώνει στήν περίπτωση αὐτή καί τό βιομηχανικό, καί τό ἐμπορικό κέρδος. Σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις, ὅμως, παρ' ὅλο πού τό ἔσοδο τοῦ πράκτορα τῆς κυκλοφορίας μπορεῖ νά ἐμφανίζεται στόν ἴδιο σάν ἁπλός μισθός ἐργασίας, σάν πληρωμή γιά τή δουλιά πού ἔκανε, καί παρ' ὅλο πού ἐκεῖ πού δέν ἐμφανίζεται σάν τέτια, τό μέγεθος τοῦ κέρδους του μπορεῖ νά εἶναι μόνον ἴσο μέ τό μισθό ἐργασίας ἑνός καλύτερα πληρωνόμενου ἐργάτη, ὡστόσο τό ἔσοδό του προέρχεται μόνο ἀπό τό ἐμπορικό κέρδος. Αὐτό προκύπτει ἀπό τό γεγονός, ὅτι ἡ ἐργασία του δέν εἶναι ἐργασία πού παράγει ἀξία.

Ἡ παράταση τῆς ἐπιχείρησης κυκλοφορίας σημαίνει γιά τόν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη: 1) προσωπική ἀπώλεια χρόνου, ἐφόσον ἐμποδίζεται ἔτσι νά ἐκπληρώνει ὁ ἴδιος τή λειτουργία του σάν διευθυντής τοῦ ἴδιου τοῦ προτσές παραγωγῆς, 2) πιό μακρόχρονη παραμονή στό προτσές τῆς κυκλοφορίας τοῦ προϊόντος του μέ τή μορφή τοῦ χρήματος ἤ τοῦ ἐμπορεύματος, δηλαδή σ' ἕνα προτσές, ὅπου δέν ἀξιοποιεῖται καί ὅπου διακόπτεται τό ἄμεσο προτσές παραγωγῆς. Γιά νά μή διακοπεῖ θά πρέπει εἴτε νά περιοριστεῖ ἡ παραγωγή, εἴτε νά προκαταβληθεῖ πρόσθετο χρηματικό κεφάλαιο γιά νά μπορεῖ

νά συνεχίζεται τό προτσές παραγωγῆς πάντα στήν ἴδια κλίμακα. Αὐτό κάθε φορά καταλήγει εἴτε στό γεγονός, ὅτι βγαίνει μικρότερο κέρδος μέ τό ὥς τώρα κεφάλαιο, εἴτε στό γεγονός, ὅτι θά πρέπει νά προκαταβληθεῖ πρόσθετο κεφάλαιο γιά νά βγαίνει τό ὥς τώρα κέρδος. Σέ ὅλα αὐτά δέν ἀλλάζει τίποτα, ἄν στή θέση τοῦ βιομήχανου κεφαλαιοκράτη μπεῖ ὁ ἔμπορος. Ἀντί νά διαθέτει ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης περισσότερο χρόνο στό προτσές τῆς κυκλοφορίας, τόν διαθέτει ὁ ἔμπορος. Ἀντί νά ὑποχρεώνεται νά προκαταβάλλει ὁ ἴδιος πρόσθετο κεφάλαιο γιά τήν κυκλοφορία, τό προκαταβάλλει ὁ ἔμπορος. Ἤ, πράγμα πού καταλήγει στό ἴδιο, ἀντίς ἕνα μεγαλύτερο μέρος τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου νά τριγυρνάει διαρκῶς στό προτσές τῆς κυκλοφορίας, βρίσκεται τό κεφάλαιο τοῦ ἐμπόρου ὁλοκληρωτικά κλεισμένο σ' αὐτό. Καί, ἀντίς ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης νά βγάζει μικρότερο κέρδος, ὑποχρεώνεται νά παραχωρεῖ ἕνα μέρος τοῦ κέρδους του ὁλοκληρωτικά στόν ἔμπορο. Ἐφόσον τό ἐμπορικό κεφάλαιο δέν ξεπερνάει τά ἀπαραίτητα ὅρια, ἡ διαφορά συνίσταται μόνο στό ὅτι μέ τόν καταμερισμό αὐτό τῆς λειτουργίας τοῦ κεφαλαίου διατίθεται λιγότερος χρόνος ἀποκλειστικά γιά τό προτσές τῆς κυκλοφορίας, προκαταβάλλεται λιγότερο πρόσθετο κεφάλαιο γι' αὐτό καί ἡ ἀπώλεια ἀπό τό συνολικό κέρδος, πού ἐκφράζεται μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορικοῦ κέρδους, εἶναι μικρότερη ἀπό ὅ,τι θά ἦταν διαφορετικά. Ἄν στό παράδειγμα πού ἀναφέραμε: $720_σ + 180_μ + 180_υ$ ὑπάρχει δίπλα του καί ἕνα ἐμπορικό κεφάλαιο ἀπό 100, τότε μένει γιά τόν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη κέρδος 162 ἤ 18%, δηλαδή ἀφαιροῦνται ἀπό τό κέρδος του 18 μονάδες. Χωρίς ὅμως αὐτή τήν ἀνεξαρτοποιημένη λειτουργία τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, τό ἀπαραίτητο πρόσθετο κεφάλαιο θά ἔφθανε ἴσως 200, ὁπότε ἡ συνολική προκαταβολή τῶν βιομήχανων κεφαλαιοκρατῶν θά ἔφτανε 1.100 ἀντί 900 καί μέ ὑπεραξία 180 τό ποσοστό τοῦ κέρδους θά ἦταν μόνο $16^4/_{11}$%.

Ἄν ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης, πού εἶναι ὁ ἴδιος καί ἔμπορος γιά τόν ἑαυτό του, ἐκτός ἀπό τό πρόσθετο κεφάλαιο, μέ τό ὁποῖο ἀγοράζει νέο ἐμπόρευμα, προτοῦ μετατραπεῖ σέ χρῆμα τό προϊόν του πού βρίσκεται στήν κυκλοφορία, ἔχει προκαταβάλει ἐπιπλέον κεφάλαιο (γιά ἔξοδα γραφείου καί γιά μισθούς ἐμποροϋπαλλήλων) γιά τήν πραγματοποίηση τῆς ἀξίας τοῦ δικοῦ του ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου, δηλαδή γιά τό προτσές τῆς κυκλοφορίας, τότε τά ἔξοδα αὐτά, παρ' ὅλο πού ἀποτελοῦν πρόσθετο κεφάλαιο, ὅμως δέν δημιουργοῦν ὑπεραξία. Πρέπει νά πληρωθοῦν ἀπό τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμά-

των, γιατί ἕνα μέρος τῆς ἀξίας αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων πρέπει νά ξαναμετατραπεῖ σ' αὐτά τά ἔξοδα κυκλοφορίας, ὅμως ἔτσι δέν δημιουργεῖται πρόσθετη ὑπεραξία. Ἄν πάρουμε τό συνολικό κεφάλαιο τῆς κοινωνίας τό ζήτημα καταλήγει πράγματι στό ὅτι ἕνα μέρος τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ χρειάζεται γιά δευτερεύουσες ἐπιχειρήσεις, πού δέν μπαίνουν στό προτσές ἀξιοποίησης, καί ὅτι αὐτό τό μέρος τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου πρέπει νά ἀναπαράγεται διαρκῶς γι' αὐτούς τούς σκοπούς. Ἔτσι μειώνεται τό ποσοστό τοῦ κέρδους γιά τόν ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη καί γιά ὁλόκληρη τήν τάξη τῶν βιομήχανων κεφαλαιοκρατῶν, ἕνα ἀποτέλεσμα πού προκύπτει ἀπό κάθε πρόσθεση συμπληρωματικοῦ κεφαλαίου, ἐφόσον χρειάζεται γιά νά θέσει σέ κίνηση τήν ἴδια μάζα μεταβλητοῦ κεφαλαίου.

Αὐτή ἡ μείωση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους γίνεται καί ὅταν ὁ ἔμπορος κεφαλαιοκράτης ἀπαλλάξει τόν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη ἀπό τά πρόσθετα αὐτά ἔξοδα, πού συνδέονται μέ τήν ἴδια τήν ἐπιχείρηση κυκλοφορίας, μόνο πού γίνεται σέ μικρότερο βαθμό καί ἀπό ἄλλο δρόμο. Τό ζήτημα παρουσιάζεται τώρα ὡς ἑξῆς: ὅτι ὁ ἔμπορος προκαταβάλλει περισσότερο κεφάλαιο ἀπό ὅ,τι θἄταν ἀναγκαῖο, ἄν δέν ὑπῆρχαν αὐτά τά ἔξοδα, καί ὅτι τό κέρδος γιά τό πρόσθετο αὐτό κεφάλαιο ἀνεβάζει τό ποσό τοῦ ἐμπορικοῦ κέρδους, δηλαδή τό ἐμπορικό κεφάλαιο μπαίνει σέ μεγαλύτερη ἔκταση μαζί μέ τό βιομηχανικό κεφάλαιο στήν ἐξίσωση τοῦ μέσου ποσοστοῦ κέρδους, ἐπομένως πέφτει τό μέσο κέρδος. Ἄν στό πιό πάνω παράδειγμά μας, ἐκτός ἀπό τό ἐμπορικό κεφάλαιο τῶν 100 προκαταβληθοῦν καί ἄλλα 50 πρόσθετο κεφάλαιο γιά τά προκείμενα ἔξοδα, τότε ἡ συνολική ὑπεραξία τῶν 180 κατανέμεται τώρα σέ ἕνα παραγωγικό κεφάλαιο τῶν 900 σύν ἕνα ἐμπορικό κεφάλαιο τῶν 150, συνολικά σ' ἕνα κεφάλαιο τῶν 1.050. Ἔτσι τό μέσο ποσοστό κέρδους πέφτει σέ $17^1/_7$%. Ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης πουλάει τά ἐμπορεύματα στόν ἔμπορο πρός $900 + 154^2/_7 = 1.054^2/_7$, καί ὁ ἔμπορος τά πουλάει πρός 1.130 (1.080 + 50 γιά τά ἔξοδα, πού πρέπει νά τά ἀντικαταστήσει πάλι). Κατά τά ἄλλα πρέπει νά δεχτοῦμε, ὅτι μέ τόν καταμερισμό ἀνάμεσα στό ἐμπορικό καί βιομηχανικό κεφάλαιο συνδέεται μιά συγκεντροποίηση τῶν ἐμπορικῶν ἐξόδων, ἐπομένως καί μιά μείωσή τους.

Τώρα μπαίνει τό ἐρώτημα: Πῶς ἔχει τό ζήτημα μέ τούς μισθωτούς πού ἀπασχολεῖ ὁ ἔμπορος κεφαλαιοκράτης, στήν περίπτωσή μας ὁ ἐμπορευματέμπορος;

Ἀπό μιά πλευρά ἕνας τέτιος μισθωτός τοῦ ἐμπορίου εἶναι ὅπως

κάθε μισθωτός ἐργάτης. Πρῶτο, γιατί ἡ ἐργασία του ἀγοράζεται ἀπό τό μεταβλητό κεφάλαιο τοῦ ἐμπόρου, καί ὄχι ἀπό τό χρῆμα, πού τό ξοδεύει σάν εἰσόδημά του γιά ἀτομική κατανάλωση, καί πού ἐπομένως, ἀγοράζεται ὄχι γιά τήν προσωπική ἐξυπηρέτηση τοῦ ἐμπόρου, ἀλλά γιά τήν ἀξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου πού προκατέβαλε. Δεύτερο, γιατί ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης, ἐπομένως καί ὁ μισθός τῆς ἐργασίας του, καθορίζεται, ὅπως καί γιά ὅλους τούς ἄλλους μισθωτούς ἐργάτες, ἀπό τά ἔξοδα παραγωγῆς καί ἀναπαραγωγῆς τῆς εἰδικῆς ἐργατικῆς του δύναμης, καί ὄχι ἀπό τό προϊόν τῆς ἐργασίας του.

Πρέπει, ὅμως, ἀνάμεσα σ' αὐτόν καί στούς ἐργάτες πού ἀπασχολοῦνται ἄμεσα ἀπό τό βιομηχανικό κεφάλαιο νά ὑπάρχει ἡ ἴδια διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στό βιομηχανικό κεφάλαιο καί στό ἐμπορικό κεφάλαιο, ἐπομένως καί ἀνάμεσα στό βιομήχανο κεφαλαιοκράτη καί στόν ἔμπορο. Ἐπειδή ὁ ἔμπορος σάν ἁπλός πράκτορας τῆς κυκλοφορίας δέν παράγει οὔτε ἀξία οὔτε ὑπεραξία (γιατί ἡ συμπληρωματική ἀξία, πού τά γενικά ἔξοδα τοῦ ἐμπόρου προσθέτουν στά ἐμπορεύματα ἀποτελοῦνται ἀπό πρόσθεση προϋπάρχουσας ἀξίας, ἄν καί γεννιέται ἐδῶ τό ἐρώτημα, πῶς ὁ ἔμπορος διαφυλάττει, συντηρεῖ τήν ἀξία αὐτή τοῦ σταθεροῦ του κεφαλαίου;) ἔτσι καί οἱ μισθωτοί πού ἀσχολοῦνται ἀπό αὐτόν στίς ἴδιες λειτουργίες, δέν μποροῦν νά δημιουργοῦν γι' αὐτόν ἄμεσα ὑπεραξία. Ὅπως γιά τούς παραγωγικούς ἐργάτες, ὑποθέτουμε ἐδῶ ὅτι ὁ μισθός ἐργασίας τους καθορίζεται ἀπό τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς τους δύναμης. Ἑπομένως, ὁ ἔμπορος δέν πλουταίνει ἀπό κρατήσεις ἀπό τό μισθό, ἔτσι πού στόν ὑπολογισμό τῶν ἐξόδων του δέν περιλαβαίνει μιά προκαταβολή γιά ἐργασία πού δέν τήν πλήρωσε ὁλόκληρη, μ' ἄλλα λόγια δέν πλουταίνει ἐξαπατώντας τούς παραγγελιοδόχους του κλπ.

Αὐτό πού δημιουργεῖ δυσκολίες σχετικά μέ τούς μισθωτούς τοῦ ἐμπορίου δέν εἶναι καθόλου ἡ ἐξήγηση, μέ ποιόν τρόπο παράγουν ἄμεσα κέρδος γιά τό ἀφεντικό τους, ἀφοῦ δέν παράγουν ἄμεσα ὑπεραξία (παραλλαγμένη ἁπλῶς μορφή τῆς ὁποίας εἶναι τό κέρδος). Πράγματι, τό ζήτημα αὐτό ἔχει λυθεῖ πιά μέ τή γενική ἀνάλυση τοῦ ἐμπορικοῦ κέρδους. Ἀκριβῶς, ὅπως τό βιομηχανικό κεφάλαιο βγάζει κέρδος, πουλώντας τήν περιεχόμενη καί ὑλοποιημένη στό ἐμπόρευμα ἐργασία, γιά τήν ὁποία δέν πλήρωσε κανένα ἰσοδύναμο, ἔτσι καί τό ἐμπορικό κεφάλαιο βγάζει κέρδος, μή πληρώνοντας στό παραγωγικό κεφάλαιο ὅλη τήν ἀπλήρωτη ἐργασία πού περιέχεται στό ἐμπόρευμα (στό ἐμπόρευμα, ἐφόσον τό κεφάλαιο πού δαπανή-

θηκε γιά τήν παραγωγή του λειτουργεῖ σάν ὑποπολλαπλάσιο τοῦ συνολικοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου), ἀντίθετα, κατά τήν πούληση τῶν ἐμπορευμάτων πληρώνεται ὁ ἴδιος μέ αὐτό τό μέρος πού περιέχεται στά ἐμπορεύματα καί πού δέν τό πλήρωσε. Ἡ σχέση τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου πρός τήν ὑπεραξία εἶναι διαφορετική ἀπό τή σχέση πρός αὐτήν τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου. Τό βιομηχανικό κεφάλαιο παράγει τήν ὑπεραξία μέ τήν ἄμεση ἰδιοποίηση μή πληρωμένης ξένης ἐργασίας. Τό ἐμπορικό κεφάλαιο ἰδιοποιεῖται ἕνα μέρος αὐτῆς τῆς ὑπεραξίας, μεταφέροντας στόν ἑαυτό του τό μέρος αὐτό.

Μόνο χάρη στή λειτουργία του νά πραγματοποιεῖ τίς ἀξίες, τό ἐμπορικό κεφάλαιο λειτουργεῖ στό προτσές ἀναπαραγωγῆς σάν κεφάλαιο καί γι' αὐτό, σάν λειτουργοῦν κεφάλαιο ἀποσπάει ἕνα μερίδιο ἀπό τήν ὑπεραξία, πού παρήγαγε τό συνολικό κεφάλαιο. Ἡ μάζα τοῦ κέρδους του ἐξαρτιέται γιά τόν ξεχωριστό ἔμπορο ἀπό τή μάζα τοῦ κεφαλαίου, πού μπορεῖ νά χρησιμοποιήσει στό προτσές αὐτό, καί μπορεῖ νά χρησιμοποιήσει τόσο περισσότερο ἀπό αὐτό στήν ἀγορά καί στήν πούληση, ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἀπλήρωτη ἐργασία τῶν ὑπαλλήλων του. Τήν ἴδια τή λειτουργία, χάρη στήν ὁποία τό χρῆμα του εἶναι κεφάλαιο, ὁ ἔμπορος κεφαλαιοκράτης τήν κάνει στό μεγαλύτερό της μέρος μέ τούς ὑπαλλήλους του. Παρ' ὅλο πού ἡ ἀπλήρωτη ἐργασία αὐτῶν τῶν ὑπαλλήλων δέν δημιουργεῖ ὑπεραξία, δημιουργεῖ ὡστόσο γι' αὐτόν τή δυνατότητα νά ἰδιοποιεῖται ὑπεραξία, πράγμα πού, σύμφωνα μέ τό ἀποτέλεσμα, εἶναι ἐντελῶς τό ἴδιο γιά τό κεφάλαιο αὐτό. Ἀποτελεῖ λοιπόν γιά τό κεφάλαιο αὐτό πηγή κέρδους. Διαφορετικά, ἡ ἐμπορική ἐπιχείρηση δέν θά μποροῦσε ποτέ νά ἀσκηθεῖ σέ μεγάλη κλίμακα, νά ἀσκηθεῖ μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο.

Ὅπως ἡ ἀπλήρωτη ἐργασία τοῦ ἐργάτη δημιουργεῖ ἄμεσα ὑπεραξία γιά τό παραγωγικό κεφάλαιο, ἡ ἀπλήρωτη ἐργασία τῶν μισθωτῶν τοῦ ἐμπορίου προμηθεύει στό ἐμπορικό κεφάλαιο ἕνα μέρος αὐτῆς τῆς ὑπεραξίας.

Ἡ δυσκολία εἶναι τούτη: Ἀφοῦ ὁ χρόνος ἐργασίας καί ἡ ἐργασία τοῦ ἴδιου τοῦ ἐμπόρου δέν εἶναι ἐργασία πού δημιουργεῖ ἀξία, παρά τό ὅτι δημιουργεῖ στόν ἔμπορο τή δυνατότητα νά πάρει ἕνα μέρος τῆς παραγμένης ἤδη ὑπεραξίας, πῶς ἔχει τό ζήτημα μέ τό μεταβλητό κεφάλαιο, πού τό δαπανᾶ γιά τήν ἀγορά ἐργατικῆς δύναμης γιά τό ἐμπόριο; Πρέπει τό μεταβλητό αὐτό κεφάλαιο νά συγκαταλογιστεῖ στό προκαταβλημένο ἐμπορικό κεφάλαιο σάν δαπάνη κόστους; Ἄν ὄχι, τότε φαίνεται νά ἔρχεται σέ ἀντίφαση μέ τό νόμο τῆς ἐξίσωσης τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Ποιός κεφαλαιοκράτης θά προκατέβαλε 150, ἄν μποροῦσε νά λογαριάσει ὅτι φτάνουν μόνο 100 προκαταβλημένο κεφάλαιο; Ἄν ὅμως τό ἔκανε, φαίνεται νά ἀντέφασκε μέ τήν οὐσία τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, γιατί αὐτό τό εἶδος τοῦ κεφαλαίου δέν λειτουργεῖ σάν κεφάλαιο, θέτοντας σέ κίνηση ξένη ἐργασία, ὅπως τό βιομηχανικό κεφάλαιο, ἀλλά ἐργαζόμενο τό ἴδιο, δηλαδή, ἐκτελεῖ τίς λειτουργίες τῆς ἀγορᾶς καί τῆς πούλησης, καί ἀκριβῶς μόνο γι' αὐτό καί μ' αὐτό τόν τρόπο μεταφέρει στόν ἑαυτό του ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας πού ἔχει παραγάγει τό βιομηχανικό κεφάλαιο.

(Ἄρα πρέπει νά ἐξεταστοῦν τά παρακάτω σημεῖα: Τό μεταβλητό κεφάλαιο τοῦ ἐμπόρου. Ὁ νόμος τῆς ἀναγκαίας ἐργασίας στήν κυκλοφορία. Πῶς ἡ ἐργασία τοῦ ἐμπόρου διατηρεῖ τήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου του. Ὁ ρόλος τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου στό συνολικό προτσές ἀναπαραγωγῆς. Τέλος, ὁ διχασμός, ἀπό τή μιά, σέ ἐμπορευματικό κεφάλαιο καί χρηματικό κεφάλαιο καί, ἀπό τήν ἄλλη, σέ ἐμπορευματεμπορικό καί χρηματεμπορικό κεφάλαιο).

Ἄν ὁ κάθε ἔμπορος εἶχε τόσο μόνο κεφάλαιο, ὅσο θά τοῦ ἐπέτρεπε νά πραγματοποιήσει ὁ ἴδιος προσωπικά τήν περιστροφή του μέ τή δική του ἐργασία, τό ἀποτέλεσμα θά ἦταν ἕνας ἀπέραντος κατακερματισμός τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου. Ὁ κατακερματισμός αὐτός θά ἔπρεπε νά αὐξάνει στό ἴδιο μέτρο πού, στήν πορεία τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, θά μεγάλωναν ἡ κλίμακα τῆς παραγωγῆς καί ὁ ὄγκος τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Τό ἀποτέλεσμα θά ἦταν λοιπόν μιά αὐξανόμενη δυσαναλογία μεταξύ τους. Στό μέτρο πού θά συγκεντροποιόταν τό κεφάλαιο στή σφαίρα τῆς παραγωγῆς, στό ἴδιο μέτρο θά ἀποκεντροποιόταν στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας. Ἡ καθαρά ἐμπορική ἐπιχείρηση τοῦ βιομήχανου κεφαλαιοκράτη, ἑπομένως καί οἱ καθαρά ἐμπορικές δαπάνες του, θά μεγάλωναν ἔτσι ἀπεριόριστα, γιατί θά εἶχε νά κάνει ἀντί μέ 100 μέ 1.000 ἐμπόρους. Ἔτσι, θά χανόταν μεγάλο μέρος τῶν πλεονεκτημάτων τῆς ἀνεξαρτοποίησης τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου. Ἐκτός ἀπό τά καθαρά ἐμπορικά ἔξοδα κυκλοφορίας, θά αὔξαιναν καί τά ἄλλα ἔξοδα κυκλοφορίας, ταξινόμηση, ἀποστολή κλπ. Αὐτό, σχετικά μέ τό βιομηχανικό κεφάλαιο. Ἄς δοῦμε τώρα τό ἐμπορικό κεφάλαιο. Πρῶτο, σχετικά μέ τίς καθαρά ἐμπορικές ἐργασίες. Δέν στοιχίζουν περισσότερο χρόνο οἱ λογαριασμοί μέ μεγάλους, ἀπό τούς λογαριασμούς μέ μικρούς ἀριθμούς. Στοιχίζουν ὅμως δέκα φορές περισσότερο

χρόνο 10 ἀγορές τῶν 100 λιρῶν στερλινῶν ἡ καθεμιά, ἀπό τό χρόνο πού ἀπαιτεῖ *μιά* ἀγορά τῶν 1.000 λιρ. στ. Στοιχίζει δέκα φορές περισσότερη ἀλληλογραφία, χαρτί, γραμματόσημα, ἡ συνεννόηση μέ 10 μικρεμπόρους ἀπό τή συνεννόηση μέ *έναν* μεγαλέμπορο. Ὁ περιορισμένος στό ἐμπορικό κατάστημα καταμερισμός τῆς ἐργασίας, ὅπου ὁ ἕνας κρατᾶ τά λογιστικά βιβλία, ὁ ἄλλος τό ταμεῖο, ἕνας τρίτος ἀλληλογραφεῖ, ἄλλος φροντίζει γιά τίς ἀγορές καί ἄλλος πουλάει, ἕνας ἄλλος πάλι περιοδεύει κλπ., ἐξοικονομάει σέ τεράστιο βαθμό χρόνο ἐργασίας, ἔτσι πού ὁ ἀριθμός τῶν μισθωτῶν πού ἀπασχολοῦνται στό χονδρεμπόριο δέν εἶναι καθόλου ἀνάλογος σέ σύγκριση μέ τό μέγεθος τῆς ἐπιχείρησης. Αὐτό συμβαίνει, γιατί στό ἐμπόριο, πολύ περισσότερο ἀπό ὅ,τι στή βιομηχανία, ἡ ἴδια λειτουργία ἀπαιτεῖ τόν ἴδιο ἐργάσιμο χρόνο, ἀδιάφορο ἄν γίνεται σέ μικρή ἤ σέ μεγάλη κλίμακα. Γι' αὐτό ἡ συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου στόν ἐμπορικό τομέα ἐκδηλώνεται ἱστορικά πρίν ἀπό τή συγκέντρωση στό βιομηχανικό ἐργαστήρι. Ἄς δοῦμε τώρα τί γίνεται μέ τά ἔξοδα σέ σταθερό κεφάλαιο. 100 μικρά ἐμπορικά γραφεῖα στοιχίζουν πάρα πολύ περισσότερο ἀπό ἕνα μεγάλο, 100 μικρές ἀποθῆκες ἐμπορευμάτων ἀπό μιά μεγάλη κλπ. Τά μεταφορικά ἔξοδα, πού μπαίνουν στήν ἐμπορική ἐπιχείρηση, τουλάχιστον σάν ἔξοδα πού πρέπει νά προκαταβληθοῦν, αὐξάνουν μέ τόν κατακερματισμό.

Ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης θά ὑποχρεωνόταν νά ξοδεύει περισσότερη ἐργασία καί περισσότερα ἔξοδα κυκλοφορίας γιά τό ἐμπορικό τμῆμα τῆς ἐπιχείρησής του. Τό ἴδιο ἐμπορικό κεφάλαιο, ἄν μοιραζόταν σέ πολλούς μικρούς ἐμπόρους, θά ἀπαιτοῦσε ἐξαιτίας αὐτοῦ τοῦ κατακερματισμοῦ πολύ περισσότερο προσωπικό γιά τή διεκπεραίωση τῶν λειτουργιῶν του, καί, ἐκτός ἀπ' αὐτό, θά ἀπαιτοῦνταν μεγαλύτερο ἐμπορικό κεφάλαιο γιά νά περιστραφεῖ τό ἴδιο ἐμπορευματικό κεφάλαιο.

Ἄν τό συνολικό ἐμπορικό κεφάλαιο πού τοποθετήθηκε ἄμεσα στήν ἀγοροπωλησία ἐμπορευμάτων τό ὀνομάσουμε Β καί τό ἀντίστοιχο μεταβλητό κεφάλαιο πού διατέθηκε γιά τήν πληρωμή βοηθητικοῦ ἐμπορικοῦ προσωπικοῦ τό ὀνομάσουμε β, τότε τό Β + β εἶναι μικρότερο ἀπό ὅ,τι θά ἔπρεπε νά εἶναι τό συνολικό ἐμπορικό κεφάλαιο Β, ἄν ὁ κάθε ἔμπορος προσπαθοῦσε νά τά βγάλει πέρα χωρίς βοηθούς, ἄν δηλαδή ἕνα μέρος τοῦ κεφαλαίου δέν τό διέθετε σέ β. Ὡστόσο δέν ξεμπλέξαμε ἀκόμα μέ τή δυσκολία.

Ἡ τιμή πούλησης τῶν ἐμπορευμάτων πρέπει νά ἐπαρκεῖ, 1) γιά νά πληρώσει τό μέσο κέρδος γιά τό Β + β. Αὐτό ἐξηγεῖται ἤδη ἀπό τό ὅτι τό Β + β εἶναι γενικά μικρότερο ἀπό τό ἀρχικό Β, ἀντιπροσωπεύει ἕνα μικρότερο ἐμπορικό κεφάλαιο ἀπό τό κεφάλαιο πού θά ἦταν ἀναγκαῖο χωρίς τό β. Αὐτή ἡ τιμή πούλησης, ὅμως, θά πρέπει 2) νά ἐπαρκεῖ γιά νά ἀναπληρώσει τό ἴδιο, ἐκτός ἀπό τό κέρδος γιά τό β, πού τώρα φαίνεται πρόσθετο, καί τόν πληρωμένο μισθό ἐργασίας, τό ἴδιο τό μεταβλητό κεφάλαιο τοῦ ἐμπόρου, δηλαδή τό β. Αὐτό τό τελευταῖο εἶναι πού δημιουργεῖ τή δυσκολία. Ἀποτελεῖ τό β ἕνα νέο συστατικό τῆς τιμῆς ἤ εἶναι ἁπλῶς ἕνα μέρος τοῦ κέρδους πού ἔβγαλαν τό Β + β, ἕνα μέρος πού μόνο σχετικά μέ τόν μισθωτό τοῦ ἐμπορίου ἐμφανίζεται σάν μισθός ἐργασίας, καί σχετικά μέ τόν ἴδιο τόν ἔμπορο σάν ἁπλή ἀναπλήρωση τοῦ μεταβλητοῦ του κεφαλαίου; Στήν τελευταία περίπτωση τό κέρδος πού θά ἔβγαζε ὁ ἔμπορος γιά τό προκαταβλημένο κεφάλαιό του Β + β θά ἦταν ἴσο μόνο μέ τό κέρδος, πού ἀναλογεῖ στό Β, σύμφωνα μέ τό γενικό ποσοστό, σύν τό β, πού πληρώνεται μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, πού ὅμως τό ἴδιο δέν δίνει κέρδος.

Πράγματι, ἐδῶ πρόκειται νά βροῦμε (μέ τή μαθηματική ἔννοια) τά ὅρια τοῦ β. Ἄς προσδιορίσουμε πρῶτα μέ ἀκρίβεια τή δυσκολία. Ἄς ὀνομάσουμε Β τό κεφάλαιο πού διατέθηκε ἄμεσα γιά τήν ἀγορά καί τήν πούληση ἐμπορευμάτων, Σ τό σταθερό κεφάλαιο πού καταναλώνεται στή λειτουργία αὐτή (τά ὑλικά ἐμπορικά ἔξοδα) καί β τό μεταβλητό κεφάλαιο πού δαπανᾶ ὁ ἔμπορος.

Ἡ ἀναπλήρωση τοῦ Β δέν παρουσιάζει ἀπολύτως καμιά δυσκολία. Ἀποτελεῖ μόνο τήν πραγματοποιημένη τιμή ἀγορᾶς γιά τόν ἔμπορο ἤ τήν τιμή παραγωγῆς γιά τόν ἐργοστασιάρχη. Αὐτή τήν τιμή πληρώνει ὁ ἔμπορος καί ὅταν τό ξαναπουλάει παίρνει πίσω τό Β μέ τή μορφή ἑνός μέρους τῆς τιμῆς πούλησής του. Ἐκτός ἀπό αὐτό τό Β, ὁ ἔμπορος παίρνει τό κέρδος γιά τό Β, ὅπως ἐξηγήσαμε προηγούμενα. Λ.χ. τό ἐμπόρευμα κοστίζει 100 λίρ. στ. Τό κέρδος γι' αὐτές ἄς ὑποθέσουμε ὅτι εἶναι 10%. Ἔτσι τό ἐμπόρευμα πουλιέται πρός 110. Τό ἐμπόρευμα κόστιζε κιόλας προηγούμενα 100. Τό ἐμπορικό κεφάλαιο τῶν 100 τοῦ προσθέτει μόνο 10.

Παρακάτω, ἄν πάρουμε τό Σ, θά δοῦμε ὅτι εἶναι τό πολύ-πολύ ἴσο, στήν πραγματικότητα ὅμως εἶναι μικρότερο ἀπό τό μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού θά κατανάλωνε ὁ παραγωγός κατά τήν πούληση καί τήν ἀγορά. Θά ἀποτελοῦσε ὅμως μιά προσθήκη στό σταθερό κεφάλαιο, πού χρησιμοποιεῖ ὁ παραγωγός ἄμεσα στήν παραγωγή. Ὡστόσο, τό μέρος αὐτό πρέπει νά ἀναπληρώνεται διαρκῶς ἀπό τήν τιμή τοῦ ἐμπορεύματος, ἤ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, ἕνα

ἀντίστοιχο μέρος τοῦ ἐμπορεύματος πρέπει νά ξοδεύεται διαρκῶς μέ τή μορφή αὐτή, πρέπει — ἄν πάρουμε τό συνολικό κεφάλαιο τῆς κοινωνίας — νά ἀναπαράγεται διαρκῶς μέ τή μορφή αὐτή. Τό μέρος αὐτό τοῦ προκαταβαλλόμενου σταθεροῦ κεφαλαίου θά ἀσκοῦσε, ἀκριβῶς ὅπως καί ἡ συνολική μάζα του πού εἶναι τοποθετημένη ἄμεσα στήν παραγωγή, περιοριστική ἐπίδραση στό ποσοστό τοῦ κέρδους. Ἐφόσον ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης παραχωρεῖ στόν ἔμπορο τό ἐμπορικό μέρος τῆς ἐπιχείρησής του, δέν χρειάζεται νά προκαταβάλλει τό μέρος αὐτό τοῦ κεφαλαίου. Στή θέση του τό προκαταβάλλει ὁ ἔμπορος. Ὡστόσο, αὐτό γίνεται μόνο ὀνομαστικά. Ὁ ἔμπορος οὔτε παράγει, οὔτε ἀναπαράγει τό σταθερό κεφάλαιο πού καταναλώνει (τά ὑλικά ἐμπορικά ἔξοδα). Ἑπομένως ἡ παραγωγή του ἀποτελεῖ ἰδιαίτερη ἐπιχείρηση ἤ τουλάχιστον μέρος τῆς ἐπιχείρησης ὁρισμένων βιομηχάνων κεφαλαιοκρατῶν, πού παίζουν ἔτσι τόν ἴδιο ρόλο, πού παίζουν οἱ βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες, οἱ ὁποῖοι προμηθεύουν μέ σταθερό κεφάλαιο ἐκείνους πού παράγουν μέσα συντήρησης. Ἔτσι ὁ ἔμπορος παίρνει, πρῶτο, ἕνα ποσό πού ἀναπληρώνει τό σταθερό του κεφάλαιο, καί, δεύτερο, τό κέρδος πάνω σ' αὐτό. Καί τό ἕνα, καί τό ἄλλο, ὅμως, μειώνουν τό κέρδος τοῦ βιομήχανου κεφαλαιοκράτη. Χάρις ὅμως στή συγκέντρωση καί τήν οἰκονομία, πού συνδέονται μέ τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας, ἡ μείωση γίνεται σέ μικρότερη ἔκταση, ἀπό ὅ,τι θά γινόταν ἄν θά ὑποχρεωνόταν νά προκαταβάλλει ὁ ἴδιος αὐτό τό κεφάλαιο. Ἡ μείωση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους εἶναι μικρότερη, γιατί εἶναι μικρότερο τό κεφάλαιο πού προκαταβάλλεται μ' αὐτό τόν τρόπο.

Ὥς τώρα, λοιπόν, ἡ τιμή πούλησης ἀποτελεῖται ἀπό Β + Σ + τό κέρδος γιά τό Β + Σ. Ἀπό ὅσα εἴπαμε πιό πάνω τό μέρος αὐτό τῆς τιμῆς δέν παρουσιάζει καμιά δυσκολία. Ἀλλά τώρα παρουσιάζεται τό β, ἤ τό προκαταβλημένο ἀπό τόν ἔμπορο μεταβλητό κεφάλαιο.

Ἡ τιμή πούλησης γίνεται ἔτσι Β + Σ + β + τό κέρδος γιά τό Β + Σ + τό κέρδος γιά τό β.

Τό Β ἀντικατασταίνει μόνο τήν τιμή πού ὁ ἔμπορος ἀγόρασε τά ἐμπορεύματα, ἐκτός ὅμως ἀπό τό κέρδος γιά τό Β δέν προσθέτει κανένα ἄλλο μέρος στήν τιμή αὐτή. Τό Σ δέν προσθέτει μόνο τό κέρδος γιά τό Σ, ἀλλά καί τό ἴδιο τό Σ. Ἀλλά τό Σ + τό κέρδος γιά τό Σ, τό μέρος τῶν ἐξόδων κυκλοφορίας πού προκαταβλήθηκε μέ τή μορφή σταθεροῦ κεφαλαίου + τό ἀντίστοιχο μέσο κέρδος, θά ἦταν μεγαλύτερο στά χέρια τοῦ βιομήχανου κεφαλαιοκράτη ἀπό

ὅ,τι στά χέρια τοῦ ἐμπόρου κεφαλαιοκράτη. Ἡ μείωση τοῦ μέσου κέρδους ἐμφανίζεται μέ τή μορφή, ὅτι ἀπό τό πλῆρες μέσο κέρδος, ὑπολογισμένο πάνω στή βάση τοῦ προκαταβλημένου βιομηχανικοῦ κεφαλαίου — ἀφοῦ ἀφαιρεθεῖ τό Β + Σ — ἀφαιρεῖται τό μέσο κέρδος γιά τό Β + Σ, πού πληρώνεται ὅμως στόν ἔμπορο, ἔτσι πού ἡ ἀφαίρεση αὐτή νά ἐμφανίζεται σάν κέρδος ἑνός ἰδιαίτερου κεφαλαίου, τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου.

Διαφορετικά ἔχει ὅμως τό ζήτημα μέ τό β + τό κέρδος γιά τό β, ἤ στή δοσμένη περίπτωση, πού τό ποσοστό τοῦ κέρδους προϋποτίθεται ὅτι εἶναι = 10%, μέ τό β + $^1/_{10}$β. Καί ἐδῶ βρίσκεται ἡ πραγματική δυσκολία.

Αὐτό πού ἀγοράζει ὁ ἔμπορος μέ τό β εἶναι, σύμφωνα μέ τήν ὑπόθεσή μας, μόνο ἐμπορική ἐργασία, δηλαδή ἐργασία ἀπαραίτητη γιά νά μποροῦν νά πραγματοποιηθοῦν οἱ λειτουργίες τῆς κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου, Ε — Χ καί Χ — Ε. Ἀλλά ἡ ἐμπορική ἐργασία εἶναι ἡ ἐργασία, πού εἶναι γενικά ἀπαραίτητη γιά νά λειτουργεῖ ἕνα κεφάλαιο σάν ἐμπορικό κεφάλαιο, γιά νά μεσολαβεῖ στή μετατροπή τοῦ ἐμπορεύματος σέ χρῆμα καί τοῦ χρήματος σέ ἐμπόρευμα. Εἶναι ἐργασία, πού πραγματοποιεῖ ἀξίες χωρίς ὅμως νά δημιουργεῖ ἀξίες. Καί μόνο, ἐφόσον ἕνα κεφάλαιο ἐκπληρώνει αὐτές τίς λειτουργίες — δηλαδή, ἐφόσον ἕνας κεφαλαιοκράτης ἀσκεῖ μέ τό κεφάλαιό του αὐτές τίς ἐπιχειρήσεις, αὐτή τήν ἐργασία — λειτουργεῖ τό κεφάλαιο αὐτό σάν ἐμπορικό κεφάλαιο καί συμμετέχει στή ρύθμιση τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους, δηλαδή τραβάει τό μέρισμά του ἀπό τό συνολικό κέρδος. Στό (β + κέρδος γιά τό β), ὅμως, παρουσιάζεται ὅτι πληρώνεται, πρῶτο, ἡ ἐργασία (γιατί δέν ἔχει σημασία ἄν ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης τήν πληρώνει στόν ἔμπορο γιά τήν ἐργασία του, εἴτε γιά τήν ἐργασία τοῦ ἐμποροϋπαλλήλου πού πληρώνεται ἀπό τόν ἔμπορο) καί, δεύτερο, τό ἀνάλογο κέρδος γιά τό ποσό πού πληρώθηκε γιά τήν ἐργασία πού θάπρεπε νά τήν κάνει ὁ ἴδιος ὁ ἔμπορος. Τό ἐμπορικό κεφάλαιο εἰσπράττει, πρῶτο, ὅσα πλήρωσε γιά τό β, καί, δεύτερο, τό ἀνάλογο κέρδος γι' αὐτά. Ἑπομένως, αὐτό γίνεται ἐπειδή φροντίζει πρῶτα νά πληρωθεῖ τό ἴδιο τό ἐμπορικό κεφάλαιο γιά τή δουλιά, μέ τήν ὁποία λειτουργεῖ σάν *ἐμπορικό* κεφάλαιο, καί, δεύτερο, ἐπειδή φροντίζει νά πληρωθεῖ τό κέρδος, γιατί λειτουργεῖ σάν *κεφάλαιο*, δηλαδή τό κέρδος πού τοῦ πληρώνει τήν ἐργασία πού ἔκανε μέ τήν ἰδιότητά του σάν λειτουργοῦν κεφάλαιο. Αὐτό εἶναι λοιπόν τό πρόβλημα πού πρέπει νά λυθεῖ.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τό Β = 100, τό β = 10 καί τό ποσοστό τοῦ

κέρδους = 10%. Ὑποθέτουμε ὅτι τό $\Sigma = 0$, γιά νά μή λογαριάζουμε ξανά χωρίς λόγο τό στοιχεῖο αὐτό τῆς τιμῆς πού ὁ ἔμπορος τό ἀγόρασε, τό ὁποῖο δέν ἀνήκει ἐδῶ καί μέ τό ὁποῖο ἔχουμε ἤδη ξοφλήσει. Ἔτσι ἡ τιμή πούλησης θά ἦταν $= B + \varkappa + \beta + \varkappa$ ($= B + B\varkappa' + \beta + \beta\varkappa'$, ὅπου τό $\varkappa'$ εἶναι τό ποσοστό τοῦ κέρδους) $= 100 + 10 + 10 + 1 = 121$.

Ἄν, ὅμως, ὁ ἔμπορος δέν ξόδευε τό β γιά μισθό ἐργασίας — μιά καί τό β πληρώνεται μόνο γιά ἐμπορική ἐργασία, δηλαδή γιά ἐργασία ἀπαραίτητη γιά τήν πραγματοποίηση τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου πού ρίχνεται στήν ἀγορά ἀπό τό βιομηχανικό κεφάλαιο — τότε ἡ ὑπόθεση θά εἶχε ὡς ἑξῆς: Γιά νά ἀγοράσει ἤ γιά νά πουλήσει ὁ ἔμπορος μέ τό $B = 100$, θά διέθετε τόν χρόνο του, καί ὑποθέτουμε ὅτι αὐτός εἶναι ὅλος ὁ χρόνος πού ἔχει στή διάθεσή του. Ἄν ἡ ἐμπορική ἐργασία, πού ἀντιπροσωπεύεται ἀπό τό β ἤ ἀπό τίς 10 μονάδες, δέν πληρωνόταν ἀπό τόν μισθό ἐργασίας, ἀλλά ἀπό τό κέρδος, θά προϋπόθετε τήν ὕπαρξη ἑνός ἄλλου ἐμπορικοῦ κεφαλαίου = 100, γιατί τό 10% του $= \beta = 10$. Αὐτό τό δεύτερο $B = 100$ δέν θά ἔμπαινε ἐπιπρόσθετα στήν τιμή τοῦ ἐμπορεύματος, θά ἔμπαινε ὅμως τό 10%. Θά λάβαιναν χώρα ἑπομένως δυό ἐπιχειρήσεις πρός 100, = 200, γιά νά ἀγοραστοῦν ἐμπορεύματα γιά $200 + 20 = 220$.

Μιά καί τό ἐμπορικό κεφάλαιο δέν εἶναι ἀπολύτως τίποτα ἄλλο ἀπό μιά αὐτοτελή μορφή ἑνός μέρους τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου πού λειτουργεῖ στό προτσές τῆς κυκλοφορίας, πρέπει ὅλα τά ζητήματα πού τό ἀφοροῦν νά λυθοῦν, θέτοντας τό πρόβλημα πρῶτα μέ τή μορφή, στήν ὁποία δέν ἐμφανίζονται ἀκόμα αὐτοτελῆ τά φαινόμενα πού χαρακτηρίζουν τό ἐμπορικό κεφάλαιο, ἀλλά ἐμφανίζονται ἀκόμα σέ ἄμεση συνάφεια μέ τό βιομηχανικό κεφάλαιο, σάν κλάδος του. Σέ διάκριση ἀπό τό παραγωγικό τμῆμα τοῦ ἐργοστασίου, τό ἐμπορικό κεφάλαιο λειτουργεῖ διαρκῶς στό προτσές τῆς κυκλοφορίας σάν ἕνα γραφεῖο. Ἐδῶ, λοιπόν, στό ἴδιο τό γραφεῖο τοῦ βιομήχανου κεφαλαιοκράτη θά πρέπει νά διερευνηθεῖ πρῶτα τό β, γιά τό ὁποῖο γίνεται τώρα λόγος.

Ἐξαρχῆς τό γραφεῖο αὐτό εἶναι πάντα ἐξαιρετικά μικρό σέ σύγκριση μέ τό βιομηχανικό ἐργαστήρι. Κατά τά ἄλλα εἶναι καθαρό ὅτι, στό μέτρο πού διευρύνεται ἡ κλίμακα τῆς παραγωγῆς, πληθαίνουνε οἱ ἐμπορικές πράξεις, πού πρέπει νά γίνονται διαρκῶς γιά τήν κυκλοφορία τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, καί γιά νά πουλιέται τό προϊόν πού ὑπάρχει μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου, καί γιά

νά ξαναμετατρέπεται τό εἰσπραχθέν χρῆμα σέ μέσα παραγωγῆς, καί γιά νά κρατιέται ὁ λογαριασμός γιά τό σύνολο. Ὁ ὑπολογισμός τῶν τιμῶν, τό λογιστήριο, ἡ κράτηση τοῦ ταμείου, ἡ ἀλληλογραφία, ὅλα αὐτά ἀνήκουν ἐδῶ. Ὅσο πιό ἀναπτυγμένη εἶναι ἡ κλίμακα τῆς παραγωγῆς, τόσο μεγαλύτερες — ἄν καί καθόλου στήν ἀντίστοιχη ἀναλογία — εἶναι οἱ ἐμπορικές πράξεις τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, ἑπομένως καί ἡ ἐργασία καί οἱ ὑπόλοιπες δαπάνες κυκλοφορίας γιά τήν πραγματοποίηση τῆς ἀξίας καί τῆς ὑπεραξίας. Ἔτσι γίνεται ἀναγκαία ἡ χρησιμοποίηση μισθωτῶν ἐμποροεργατῶν, πού συγκροτοῦν τό καθεαυτό γραφεῖο. Ἡ δαπάνη γι' αὐτούς, παρ' ὅλο πού γίνεται μέ τή μορφή μισθοῦ ἐργασίας, διαφέρει ἀπό τό μεταβλητό κεφάλαιο, πού διατίθεται γιά τήν ἀγορά τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας. Αὐξάνει τά ἔξοδα τοῦ βιομήχανου κεφαλαιοκράτη, τή μάζα τοῦ κεφαλαίου πού πρέπει νά προκαταβληθεῖ, χωρίς νά αὐξάνει ἄμεσα τήν ὑπεραξία. Γιατί πρόκειται γιά δαπάνη, πού πληρώνεται γιά ἐργασία, ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται μόνο γιά τήν πραγματοποίηση ἤδη δημιουργουμένων ἀξιῶν. Ὅπως κάθε ἄλλη δαπάνη αὐτοῦ τοῦ εἴδους, καί ἡ δαπάνη αὐτή μειώνει τό ποσοστό τοῦ κέρδους, γιατί αὐξάνει τό προκαταβλημένο κεφάλαιο, χωρίς ὅμως νά αὐξάνει τήν ὑπεραξία. Ἄν ἡ ὑπεραξία υ μένει ἀμετάβλητη, ἐνῶ τό προκαταβλημένο κεφάλαιο K αὐξάνει σέ $K + \Delta K$, τότε στή θέση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους $\frac{\upsilon}{K}$ μπαίνει τό μικρότερο ποσοστό κέρδους $\frac{\upsilon}{K + \Delta K}$. Ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης ἐπιδιώκει ἑπομένως νά περιορίσει στό ἐλάχιστο ὅριο αὐτά τά ἔξοδα κυκλοφορίας, ἀκριβῶς ὅπως κάνει καί γιά τά ἔξοδά του σέ σταθερό κεφάλαιο. Γι' αὐτό, τό βιομηχανικό κεφάλαιο δέν συμπεριφέρεται μέ τόν ἴδιο τρόπο ἀπέναντι στούς μισθωτούς ἐμποροεργάτες του, ὅπως συμπεριφέρεται ἀπέναντι στούς παραγωγικούς μισθωτούς ἐργάτες του. Ὅσο περισσότερους παραγωγικούς ἐργάτες χρησιμοποιεῖ, μέ ἀμετάβλητους ὅλους τούς ἄλλους ὅρους, τόσο πιό μαζική εἶναι ἡ παραγωγή, τόσο πιό μεγάλη ἡ ὑπεραξία ἤ τό κέρδος. Καί ἀντίστροφα. Ὅσο πιό μεγάλη εἶναι ἡ κλίμακα τῆς παραγωγῆς, καί ὅσο πιό μεγάλη εἶναι ἡ ἀξία, ἑπομένως καί ἡ ὑπεραξία, πού πρέπει νά πραγματοποιηθοῦν, ὅσο πιό μεγάλο εἶναι λοιπόν τό παραγμένο ἐμπορευματικό κεφάλαιο, τόσο περισσότερο αὐξάνουν ἀπόλυτα, ἄν καί ὄχι στήν ἴδια ἀναλογία, τά ἔξοδα γραφείου πού προκαλοῦν ἕνα εἶδος καταμερισμό τῆς ἐργασίας. Πόσο πολύ τό κέρδος ἀποτελεῖ τήν προϋπόθεση γι' αὐτά τά ἔξοδα φαίνεται ἀνάμεσα στ' ἄλλα καί ἀπό τό γεγονός πώς, ὅταν αὐξάνουν οἱ ἀπο-

δοχές τῶν ἐμποροϋπαλλήλων, ἕνα μέρος τῆς αὔξησης πληρώνεται μέ ποσοστιαία συμμετοχή στό κέρδος. Στή φύση τοῦ πράγματος ὀφείλεται τό γεγονός, ὅτι μιά ἐργασία πού ἀποτελεῖται μόνο ἀπό μεσολαβητικές δουλιές, οἱ ὁποῖες συνδέονται ἐνμέρει μέ τόν ὑπολογισμό τῶν ἀξιῶν, ἐνμέρει μέ τήν πραγματοποίησή τους, ἐνμέρει μέ τήν ξαναμετατροπή τοῦ πραγματοποιημένου χρήματος σέ μέσα παραγωγῆς, πού ἡ ἔκτασή τους ἐξαρτιέται, ἑπομένως, ἀπό τό μέγεθος τῶν παραγμένων ἀξιῶν πού πρέπει νά πραγματοποιηθοῦν, ὅτι μιά τέτια ἐργασία δρᾶ ὄχι σάν αἰτία, ὅπως ἡ ἄμεσα παραγωγική ἐργασία, ἀλλά σάν συνέπεια τῶν ἀντίστοιχων μεγεθῶν καί μαζῶν τῶν ἀξιῶν αὐτῶν. Τό ἴδιο γίνεται καί μέ τά ἄλλα ἔξοδα κυκλοφορίας. Γιά νά μετρηθοῦν, νά ζυγιστοῦν, νά συσκευαστοῦν, νά μεταφερθοῦν πολλά ἐμπορεύματα, πρέπει τά ἐμπορεύματα αὐτά νά ὑπάρχουν. ῾Ο ὄγκος τῆς ἐργασίας συσκευασίας, μεταφορᾶς κλπ. ἐξαρτιέται ἀπό τή μάζα τῶν ἐμπορευμάτων, πού εἶναι τά ἀντικείμενα τῆς δραστηριότητάς της, καί ὄχι ἀντίστροφα.

῾Ο ἐμποροεργάτης δέν παράγει ἄμεσα ὑπεραξία. Ὅμως ἡ τιμή τῆς ἐργασίας του καθορίζεται ἀπό τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης, δηλαδή ἀπό τό κόστος παραγωγῆς της, ἐνῶ ἡ λειτουργία αὐτῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης, πού, ὅπως γίνεται καί μέ κάθε ἄλλον μισθωτό ἐργάτη, ἐκδηλώνεται σάν ἐντατική προσπάθεια, σάν κατανάλωση καί σάν φθορά της, δέν περιορίζεται καθόλου ἀπό τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης. Γι' αὐτό ὁ μισθός του δέν βρίσκεται σέ καμιά ἀναγκαστική ἀντιστοιχία μέ τή μάζα τοῦ κέρδους, πού πραγματοποιεῖ ὁ κεφαλαιοκράτης μέ τή βοήθειά του. Αὐτό πού ὁ ἐμποροεργάτης στοιχίζει στόν κεφαλαιοκράτη καί αὐτό πού ὁ ἐμποροεργάτης δίνει στόν κεφαλαιοκράτη εἶναι δυό διαφορετικά μεγέθη. Τοῦ δίνει κέρδος, ὄχι γιατί δημιουργεῖ ἄμεσα ὑπεραξία, ἀλλά γιατί βοηθάει στή μείωση τῶν ἐξόδων πραγματοποίησης τῆς ὑπεραξίας στό βαθμό πού ἐκπληρώνει ἐνμέρει ἀπλήρωτη ἐργασία. ῾Ο καθεαυτό ἐμποροεργάτης ἀνήκει στήν καλύτερα πληρωνόμενη κατηγορία τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν, σ' αὐτούς, πού ἡ δουλιά τους εἶναι εἰδικευμένη καί βρίσκεται πάνω ἀπό τόν μέσο ὅρο. ῾Ωστόσο, μέ τήν πρόοδο τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ὁ μισθός ἔχει τήν τάση νά πέφτει ἀκόμα καί σέ σχέση μέ τή μέση ἐργασία. Αὐτό γίνεται ἐνμέρει μέ τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας στό ἴδιο τό ἐμπορικό γραφεῖο, μέ ἀποτέλεσμα μιά μονόπλευρη μόνο ἀνάπτυξη τῆς ἱκανότητας γιά δουλιά καί τά ἔξοδα παραγωγῆς αὐτῆς τῆς ἱκανότητας, ἐνμέρει δέν κοστίζουν τίποτα στόν κεφαλαιοκράτη, γιατί ἡ εἰδίκευση τοῦ ἐργάτη

ἀναπτύσσεται ἀσκώντας τή λειτουργία του, καί αὐτό γίνεται τόσο πιό γρήγορα, ὅσο πιό μονόπλευρη γίνεται ἡ εἰδίκευση μέ τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας. Δεύτερο, γιατί ἡ προπαίδευση, οἱ ἐμπορικές καί γλωσσικές γνώσεις κλπ., χάρη στήν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης καί τῆς λαϊκῆς παιδείας ἀναπαράγονται ὅλο καί πιό γρήγορα, πιό εὔκολα, πιό γενικά, πιό φτηνά, ὅσο περισσότερο ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς προσανατολίζει σέ πρακτικούς σκοπούς τίς μέθοδες διδασκαλίας κλπ. ῾Η γενίκευση τῆς λαϊκῆς παιδείας ἐπιτρέπει τή στρατολογία αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῶν ἐργατῶν ἀπό τάξεις πού ὥς τώρα ἀποκλείονταν ἀπό αὐτά τά ἐπαγγέλματα καί πού ἦταν συνηθισμένες σέ χειρότερο τρόπο ζωῆς. Ἔτσι αὐξάνει ἡ προσέλευση σ' αὐτά καί μαζί της μεγαλώνει ὁ συναγωνισμός. Γι' αὐτό, μέ λίγες ἐξαιρέσεις, στήν παραπέρα πορεία τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς φτηναίνει ἡ ἐργατική δύναμη αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων, ὁ μισθός τους πέφτει, ἐνῶ αὐξάνει ἡ ἱκανότητά τους γιά δουλιά. ῾Ο κεφαλαιοκράτης αὐξάνει τόν ἀριθμό αὐτῶν τῶν ἐργατῶν, ὅταν χρειάζεται νά πραγματοποιηθοῦν περισσότερη ὑπεραξία καί περισσότερο κέρδος. ῾Η αὔξηση αὐτῆς τῆς ἐργασίας εἶναι πάντα ἀποτέλεσμα καί ποτέ αἰτία τῆς αὔξησης τῆς ὑπεραξίας.[39[α]]

Γίνεται λοιπόν ἕνας διπλασιασμός. Ἀπό τή μιά μεριά, οἱ λειτουργίες τοῦ κεφαλαίου σάν ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου καί χρηματικοῦ κεφαλαίου (πού γιά τό λόγο αὐτό χαρακτηρίζεται παραπέρα σάν ἐμπορικό κεφάλαιο) εἶναι γενικές καθορισμένες μορφές τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἰδιαίτερα κεφάλαια, ἑπομένως καί ἰδιαίτερες κατηγορίες κεφαλαιοκρατῶν, ἀσχολοῦνται ἀπο-

[39[α]] Πόσο ἐπαληθεύτηκε ἡ πρόγνωση αὐτή γιά τίς τύχες τοῦ ἐμπορικοῦ προλεταριάτου, πού γράφηκε τό 1865, τό μαρτυροῦν οἱ ἑκατοντάδες γερμανοί ἐμποροϋπάλληλοι, εἰδικευμένοι σέ ὅλους τούς ἐμπορικούς κλάδους καί μέ 3 — 4 γλῶσσες ὁ καθένας, πού προσφέρουν μάταια στό Σίτυ τοῦ Λονδίνου τίς ὑπηρεσίες τους πρός 25 σελλίνια τήν ἑβδομάδα — δηλαδή πολύ πιό κάτω ἀπό τό μισθό ἑνός εἰδικευμένου ἐφαρμοστῆ μηχανῶν. — Ἕνα κενό δύο σελίδων στό χειρόγραφο ὑποδηλώνει ὅτι τό σημεῖο αὐτό ἐπρόκειτο νά ἀναπτυχθεῖ περισσότερο. Κατά τά ἄλλα παραπέμπουμε στό «Κεφάλαιο», Βιβλίο II κεφ. VI (τά ἔξοδα κυκλοφορίας), σελ. 105—113[1*], ὅπου θίγονται διάφορα σημεῖα πού ἔχουν τή θέση τους ἐδῶ. — Φ. Ε.

[1*] Βλέπε τόμ. II, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ «Κεφαλαίου» 1956, σελ. 127 — 134.

κλειστικά μ' αὐτές τίς λειτουργίες, καί οἱ λειτουργίες αὐτές γίνονται ἰδιαίτερες σφαῖρες ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου.

Μόνο γιά τό ἐμπορικό κεφάλαιο ἀποχτοῦν αὐτοτέλεια οἱ ἐμπορικές λειτουργίες καί τά ἔξοδα κυκλοφορίας. Ἡ πλευρά τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, πού εἶναι στραμμένη πρός τήν κυκλοφορία, δέν ὑπάρχει μόνο στή μόνιμη ὑπόστασή του σάν ἐμπορευματικό κεφάλαιο καί σάν χρηματικό κεφάλαιο, ἀλλά καί στό γραφεῖο δίπλα στό ἐργαστήρι. Στό ἐμπορικό ὅμως κεφάλαιο ἡ πλευρά αὐτή τοῦ κεφαλαίου γίνεται αὐτοτελής. Τό γραφεῖο ἀποτελεῖ γι' αὐτό τό μοναδικό ἐργαστήρι του. Τό μέρος τοῦ κεφαλαίου, πού χρησιμοποιεῖται μέ τή μορφή τῶν ἐξόδων κυκλοφορίας, παρουσιάζεται στόν μεγαλέμπορο πολύ πιό μεγάλο ἀπό ὅ,τι στόν βιομήχανο, γιατί, ἐκτός ἀπό τά δικά του γραφεῖα ἐπιχειρήσεων, πού συνδέονται μέ ὅλα τά βιομηχανικά ἐργοστάσια, τό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού θά ἔπρεπε νά χρησιμοποιηθεῖ ἔτσι ἀπό ὁλόκληρη τήν τάξη τῶν βιομηχάνων κεφαλαιοκρατῶν, εἶναι συγκεντρωμένο στά χέρια μερικῶν ἐμπόρων πού, φροντίζοντας γιά τή συνέχιση τῶν λειτουργιῶν τῆς κυκλοφορίας, αναλαβαίνουν καί τά ἔξοδα κυκλοφορίας πού προκύπτουν ἀπό τό γεγονός αὐτό.

Γιά τό βιομηχανικό κεφάλαιο τά ἔξοδα κυκλοφορίας ἐμφανίζονται σάν μή παραγωγικά ἔξοδα, καί εἶναι τέτια. Γιά τόν ἔμπορο ἐμφανίζονται σάν πηγή τοῦ κέρδους του, πού — παίρνοντας ὑπόψη τό γενικό ποσοστό κέρδους — εἶναι ἀνάλογο πρός τό μέγεθός τους. Γι' αὐτό, ἡ δαπάνη πού γίνεται γιά νά καλυφθοῦν αὐτά τά ἔξοδα κυκλοφορίας ἀποτελεῖ γιά τό ἐμπορικό κεφάλαιο παραγωγική τοποθέτηση. Ἑπομένως, ἡ ἐμπορική ἐργασία, πού ἀγοράζεται ἀπό τό ἐμπορικό κεφάλαιο, εἶναι γιά τό κεφάλαιο αὐτό ἄμεσα παραγωγική ἐργασία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟΟΓΔΟΟ

Ἡ περιστροφή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου. Οἱ τιμές

Ἡ περιστροφή τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου εἶναι ἡ ἑνότητα τοῦ χρόνου του παραγωγῆς καί τοῦ χρόνου του κυκλοφορίας καί γι' αὐτό ἀγκαλιάζει ὁλόκληρο τό προτσές τῆς παραγωγῆς. Ἀντίθετα, ἡ περιστροφή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, ἐπειδή στήν πραγματικότητα εἶναι ἁπλῶς ἡ αὐτοτελής κίνηση τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου, ἀποτελεῖ μόνο τήν πρώτη φάση τῆς μεταμόρφωσης τοῦ ἐμπορεύματος, Ε — Χ, σάν μιά κίνηση ἑνός ἰδιαίτερου κεφαλαίου πού ἐπιστρέφει στήν ἀφετηρία του. Μέ τήν ἐμπορική ἔννοια τό Χ — Ε καί τό Ε — Χ ἐκφράζουν τήν περιστροφή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου. Ὁ ἔμπορος ἀγοράζει, μετατρέπει τό χρῆμα του σέ ἐμπόρευμα, κατόπιν πουλάει, μετατρέπει τό ἴδιο ἐμπόρευμα ξανά σέ χρῆμα, καί οὕτω καθεξῆς σέ μιά ἀκατάπαυστα ἐπαναλαβαινόμενη κίνηση. Στά πλαίσια τῆς κυκλοφορίας ἡ μεταμόρφωση τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου παρουσιάζεται πάντα σάν $Ε_1$ — Χ — $Ε_2$. Τό χρῆμα πού εἰσπράχθηκε ἀπό τήν πούληση τοῦ $Ε_1$, τοῦ παραγμένου ἐμπορεύματος, χρησιμοποιεῖται γιά ν' ἀγοραστοῦν νέα μέσα παραγωγῆς, $Ε_2$. Πρόκειται γιά τήν πραγματική ἀνταλλαγή τοῦ $Ε_1$ καί τοῦ $Ε_2$, καί τό ἴδιο χρῆμα ἀλλάζει ἔτσι δυό φορές χέρια. Ἡ κίνησή του μεσολαβεῖ στήν ἀνταλλαγή δυό διαφορετικῶν ἐμπορευμάτων, $Ε_1$ καί $Ε_2$. Ἀντίθετα, στόν ἔμπορο, στήν κίνηση Χ — Ε — Χ' τό ἴδιο ἐμπόρευμα ἀλλάζει δυό φορές τά χέρια, μεσολαβεῖ μόνο γιά νά ξαναεπιστρέψει τό χρῆμα σ' αὐτόν.

Ἄν λ.χ. τό ἐμπορικό κεφάλαιο εἶναι 100 λίρες στερλίνες καί ὁ ἔμπορος ἀγοράζει ἐμπόρευμα μέ αὐτές τίς 100 λίρ. στ. καί πουλάει κατόπιν τό ἐμπόρευμα αὐτό πρός 110 λίρ. στ., τότε αὐτό τό κεφάλαιό του τῶν 100 πραγματοποίησε μιά περιστροφή, καί ὁ ἀριθμός τῶν περιστροφῶν μέσα σ' ἕνα χρόνο ἐξαρτιέται ἀπό τό πόσες φορές ἐπαναλαβαίνεται ἡ κίνηση αὐτή Χ — Ε — Χ' μέσα σ' ἕνα χρόνο.

Δέν παίρνουμε καθόλου ὑπόψη τά ἔξοδα πού μπορεῖ νά κρύβονται στή διαφορά ἀνάμεσα στήν τιμή ἀγορᾶς καί στήν τιμή πούλησης, γιατί αὐτά τά ἔξοδα δέν ἀλλάζουν τίποτα στή μορφή πού ἔχουμε νά ἐξετάσουμε πρῶτα ἐδῶ.

Ἑπομένως, ὁ ἀριθμός τῶν περιστροφῶν ἑνός δοσμένου ἐμπορικοῦ κεφαλαίου εἶναι ἐδῶ πέρα γιά πέρα ἀνάλογος μέ τήν ἐπανάληψη τῶν κυκλοφοριῶν τοῦ χρήματος σάν ἁπλοῦ μέσου κυκλοφορίας. Ὅπως τό ἴδιο τάληρο, πού κυκλοφορεῖ δέκα φορές, ἀγοράζει δέκα φορές τήν ἀξία του σέ ἐμπορεύματα, ἔτσι τό ἴδιο χρηματικό κεφάλαιο τοῦ ἐμπόρου συνολικοῦ ποσοῦ 100, ὅταν περιστρέφεται δέκα φορές, ἀγοράζει δέκα φορές τήν ἀξία του σέ ἐμπόρευμα ἤ πραγματοποιεῖ ἕνα συνολικό ἐμπορευματικό κεφάλαιο δεκαπλάσιας ἀξίας = 1.000. Ἡ διαφορά ὅμως εἶναι ἡ ἑξῆς: Στήν κυκλοφορία τοῦ χρήματος σάν μέσου κυκλοφορίας εἶναι τό ἴδιο νόμισμα πού περνᾶ ἀπό πολλά χέρια, δηλαδή ἐκπληρώνει ἐπανειλημμένα τήν ἴδια λειτουργία καί γι' αὐτό μέ τήν ταχύτητα τῆς κυκλοφορίας ἀναπληρώνει τή μάζα τῶν νομισμάτων πού κυκλοφοροῦν. Στόν ἔμπορο ὅμως εἶναι τό ἴδιο χρηματικό κεφάλαιο, ἀδιάφορο ἀπό τί νομίσματα ἀποτελεῖται, ἡ ἴδια χρηματική ἀξία, πού ἐπανειλημμένα ἀγοράζει καί πουλάει ἐμπορευματικό κεφάλαιο στό μέγεθος τῆς ἀξίας του καί γι' αὐτό ἐπιστρέφει ἐπανειλημμένα στό ἴδιο χέρι σάν $X + \Delta X$, ἐπιστρέφει στήν ἀφετηρία του σάν ἀξία σύν ὑπεραξία. Αὐτό χαρακτηρίζει τήν περιστροφή του σάν περιστροφή κεφαλαίου. Ἀποσύρει ἀπό τήν κυκλοφορία διαρκῶς περισσότερο χρῆμα, ἀπό τό χρῆμα πού ρίχνει σ' αὐτήν. Ἐξάλλου, εἶναι αὐτονόητο, πώς ὅταν ἐπιταχύνεται ἡ περιστροφή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου (ὅπου, σέ συνθῆκες ἀνεπτυγμένου πιστωτικοῦ συστήματος, ἐπικρατεῖ ἐπίσης ἡ λειτουργία τοῦ χρήματος σάν μέσου πληρωμῆς) κυκλοφορεῖ ἐπίσης ταχύτερα ἡ ἴδια χρηματική μάζα.

Ἡ ἐπαναλαβαινόμενη περιστροφή τοῦ ἐμπορευματεμπορικοῦ κεφαλαίου, ὅμως, δέν ἐκφράζει ποτέ κάτι ἄλλο ἀπό τήν ἐπανάληψη τῆς ἀγορᾶς καί τῆς πούλησης, ἐνῶ ἡ ἐπαναλαβαινόμενη περιστροφή τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου ἐκφράζει τήν περιοδικότητα καί τήν ἀνανέωση τοῦ συνολικοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς (συμπεριλαβαινομένου καί τοῦ προτσές κατανάλωσης). Ἀντίθετα, γιά τό ἐμπορικό κεφάλαιο αὐτό ἐμφανίζεται μόνο σάν ἐξωτερικός ὅρος. Τό βιομηχανικό κεφάλαιο εἶναι ὑποχρεωμένο νά ρίχνει διαρκῶς ἐμπορεύματα στήν ἀγορά καί νά ἀποσύρει πάλι ἐμπορεύματα ἀπό αὐτήν, γιά νά εἶναι δυνατό νά διατηρεῖται ἡ γρήγορη περιστροφή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου. Ἄν τό προτσές ἀναπαραγωγῆς συντελεῖται γενικά ἀργά, τότε ἀργά συντελεῖται καί ἡ περιστροφή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου. Ναί μέν, τό ἐμπορικό κεφάλαιο μεσολαβεῖ γιά νά γίνει ἡ περιστροφή τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, μόνον, ὅμως, ἐφόσον συντομεύει τό χρόνο κυκλοφορίας του. Δέν ἐπιδράει ἄμεσα στό χρόνο παραγωγῆς, πού ἐπίσης ἀποτελεῖ ἕνα ὅριο γιά τόν χρόνο περιστροφῆς τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου. Αὐτό εἶναι τό πρῶτο ὅριο γιά τήν περιστροφή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου. Δεύτερο, ὅμως, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ὅριο πού θέτει ἡ ἀναπαραγωγική κατανάλωση, ἡ περιστροφή αὐτή περιορίζεται τελικά ἀπό τήν ταχύτητα καί τήν ἔκταση τῆς συνολικῆς ἀτομικῆς κατανάλωσης, γιατί ἀπό αὐτήν ἐξαρτιέται ὅλο ἐκεῖνο τό μέρος τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου πού μπαίνει στό ἀπόθεμα κατανάλωσης.

Τώρα, ὅμως, (ἄν παραβλέψουμε ὁλότελα τίς περιστροφές μέσα στά πλαίσια τοῦ ἐμπορικοῦ κόσμου, ὅπου ἕνας ἔμπορος πουλάει στόν ἄλλον πάντα τό ἴδιο ἐμπόρευμα, καί αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ κυκλοφορία μπορεῖ σέ περίοδες κερδοσκοπίας νά ἐμφανίζεται πολύ ἀνθηρή) τό ἐμπορικό κεφάλαιο συντομεύει, πρῶτο, τή φάση Ε — Χ γιά τό παραγωγικό κεφάλαιο. Δεύτερο, χάρη στό σύγχρονο πιστωτικό σύστημα, διαθέτει μεγάλο μέρος τοῦ συνολικοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου τῆς κοινωνίας, ἔτσι πού μπορεῖ νά ἐπαναλαβαίνει τίς ἀγορές του, προτοῦ νά ἔχει πουλήσει ὁριστικά αὐτό πού εἶχε ἀγοράσει ἤδη. Ὁπότε δέν ἔχει σημασία, ἄν ὁ ἔμπορός μας πουλάει ἄμεσα στόν τελευταῖο καταναλωτή, ἤ ἄν ἀνάμεσα σ' αὐτούς τούς δυό μεσολαβοῦν ἄλλοι 12 ἔμποροι. Μπρός στήν τεράστια ἐλαστικότητα τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς, πού μπορεῖ διαρκῶς νά ἐξωθεῖται πέρα ἀπό κάθε δοσμένο ὅριο, στήν ἴδια τήν παραγωγή δέν σκοντάφτει σέ κανένα ὅριο, ἤ τό πολύ σκοντάφτει σέ ἕνα πολύ ἐλαστικό ὅριο. Ἐκτός ἀπό τό χωρισμό τοῦ Ε — Χ ἀπό τό Χ — Ε, πού προκύπτει ἀπό τή φύση τοῦ ἐμπορεύματος, δημιουργεῖται ἐδῶ μιά πλασματική ζήτηση. Παρά τήν ἀνεξαρτοποίησή της, ἡ κίνηση τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου δέν εἶναι ποτέ κάτι ἄλλο ἀπό τήν κίνηση τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας. Δυνάμει ὅμως τῆς ἀνεξαρτοποίησής του κινεῖται μέσα σέ ὁρισμένα ὅρια, ἀνεξάρτητα ἀπό τούς φραγμούς τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς καί γι' αὐτό τό ὠθεῖ ἔξω ἀπό τά δικά του ὅρια. Ἡ ἐσωτερική ἐξάρτηση καί ἡ ἐξωτερική αὐτοτέλεια τό ὁδηγοῦν ὥς τό σημεῖο, ὅπου ἡ ἐσωτερική συνάφεια ἀποκαθίσταται ξανά βίαια, δηλαδή μέ μιά κρίση.

Ἀπό δῶ τό φαινόμενο πού παρατηρεῖται στίς κρίσεις, ὅτι δέν

ἐκδηλώνονται καί δέν ξεσποῦν πρῶτα στό λιανεμπόριο, πού ἔχει νά κάνει μέ τήν ἄμεση κατανάλωση, ἀλλά στίς σφαῖρες τοῦ χονδρεμπορίου καί τῶν τραπεζῶν, πού θέτουν στή διάθεσή του τό χρηματικό κεφάλαιο τῆς κοινωνίας.

Ὁ ἐργοστασιάρχης μπορεῖ πράγματι νά πουλάει στόν ἐξαγωγέα, καί αὐτός μέ τή σειρά του στόν ξένο πελάτη του, ὁ εἰσαγωγέας μπορεῖ νά πουλάει τίς πρῶτες του ὕλες στόν ἐργοστασιάρχη καί αὐτός νά πουλάει τά προϊόντα του στόν χονδρέμπορο κ.ο.κ. Ἀλλά σέ κάποιο ἀόρατο σημεῖο παραμένει ἀπούλητο τό ἐμπόρευμα. Ἤ, κάποια ἄλλη φορά, ὑπερπληροῦνται βαθμιαῖα τά ἀποθέματα ὅλων τῶν παραγωγῶν καί τῶν μεσαζόντων ἐμπόρων. Τότε ἡ κατανάλωση βρίσκεται ἀκριβῶς στό ἀνώτατο σημεῖο τῆς ἄνθησής της, ἐνμέρει, γιατί κάποιος βιομήχανος κεφαλαιοκράτης θέτει σέ κίνηση μιά σειρά ἄλλους, ἐνμέρει, γιατί οἱ ἐργάτες πού ἀπασχολοῦν καί πού εἶναι ὁλοκληρωτικά ἀπασχολημένοι, ἔχουν καί μποροῦν νά ξοδεύουν περισσότερα ἀπό συνήθως. Μέ τήν αὔξηση τοῦ εἰσοδήματος τῶν κεφαλαιοκρατῶν, αὐξάνουν καί τά δικά τους ἔξοδα. Ἐξάλλου, ὅπως εἴδαμε (Βιβλίο II, τμῆμα III)[1*], συντελεῖται μιά διαρκής κυκλοφορία ἀνάμεσα σέ σταθερό καί σταθερό κεφάλαιο (ἀκόμα καί ἄν δέν πάρουμε ὑπόψη μας τήν ἐπιταχυμένη συσσώρευση), πού πρῶτα εἶναι κατά τοῦτο ἀνεξάρτητη ἀπό τήν ἀτομική κατανάλωση, καθ' ὅσον δέν μπαίνει ποτέ σ' αὐτήν, πού ὅμως τελικά περιορίζεται ἀπό αὐτήν, γιατί ἡ παραγωγή σταθεροῦ κεφαλαίου δέν γίνεται ποτέ γιά χατίρι αὐτοῦ τοῦ ἴδιου, ἀλλά μόνον, γιατί χρειάζεται περισσότερο ἀπό αὐτό τό κεφάλαιο στίς σφαῖρες ἐκεῖνες τῆς παραγωγῆς, πού τά προϊόντα τους μπαίνουν στήν ἀτομική κατανάλωση. Ὡστόσο, αὐτό μπορεῖ γιά ἕνα χρονικό διάστημα νά συνεχίζεται ἥσυχα, παρακινούμενο ἀπό τήν προβλεπόμενη ζήτηση, καί γι' αὐτό στούς κλάδους αὐτούς γιά τούς ἐμπόρους καί τούς βιομήχανους οἱ δουλιές προχωροῦν μέ μεγάλη ζωηρότητα. Ἡ κρίση ξεσπάει, μόλις οἱ εἰσπράξεις τῶν ἐμπόρων, πού πουλᾶνε κάπου μακριά (ἤ πού τά ἀποθέματά τους ἔχουν συσσωρευτεῖ καί στό ἐσωτερικό), εἰσρέουν τόσο ἀργά καί τόσο σποραδικά, πού οἱ τράπεζες ζητοῦν ἐπίμονα νά πληρωθοῦν ἤ πού γίνονται ληξιπρόθεσμα τά γραμμάτια πού ἐκδόθηκαν ἔναντι τῶν ἀγορασμένων ἐμπορευμάτων, προτοῦ ξαναπουληθοῦν τά ἐμπορεύματα αὐτά. Τότε ἀρχίζουν οἱ ἀναγκαστικοί

[1*] Βλέπε τόμ. II, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ «Κεφαλαίου» 1956, σελ. 422 - 425 καί 429 - 431.

πλειστηριασμοί, οἱ πουλήσεις γιά νά πληρωθοῦν τά γραμμάτια. Καί μαζί τους ἔρχεται τότε καί τό κράχ, πού βάζει μέ μιᾶς τέλος στή φαινομενική εὐημερία.

Ἀκόμα πιό μεγάλος, ὅμως, εἶναι ὁ ἐξωτερικός χαρακτήρας καί ὁ παραλογισμός τῆς περιστροφῆς τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, γιατί ἡ περιστροφή τοῦ ἴδιου ἐμπορικοῦ κεφαλαίου μπορεῖ νά μεσολαβήσει γιά νά γίνουν ταυτόχρονα ἤ ἡ μιά ὕστερ' ἀπό τήν ἄλλη οἱ περιστροφές πολύ διαφορετικῶν παραγωγικῶν κεφαλαίων.

Ἡ περιστροφή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου μπορεῖ ὅμως νά μεσολαβήσει γιά νά γίνουν ὄχι μόνον οἱ περιστροφές διάφορων βιομηχανικῶν κεφαλαίων, ἀλλά καί ἡ ἀντίθετη φάση τῆς μεταμόρφωσης τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου. Ὁ ἔμπορος ἀγοράζει λ.χ. τό λινό ὕφασμα ἀπό τόν ἐργοστασιάρχη καί τό πουλάει στόν λευκαντή. Ἑπομένως, στήν περίπτωση αὐτή, ἡ περιστροφή τοῦ ἴδιου ἐμπορικοῦ κεφαλαίου — στήν πραγματικότητα τό ἴδιο Ε — Χ, ἡ πραγματοποίηση τοῦ λινοῦ ὑφάσματος — παρασταίνει δυό ἀντίθετες φάσεις γιά δυό διαφορετικά βιομηχανικά κεφάλαια. Ἐφόσον ὁ ἔμπορος γενικά πουλάει γιά τήν παραγωγική κατανάλωση, τό δικό του Ε — Χ ἀποτελεῖ πάντα τό Χ — Ε ἑνός βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, καί τό δικό του Χ — Ε ἀποτελεῖ πάντα τό Ε — Χ ἑνός ἄλλου βιομηχανικοῦ κεφαλαίου.

Ἄν, ὅπως γίνεται σέ τοῦτο τό κεφάλαιο, δέν πάρουμε ὑπόψη τό Σ, τά ἔξοδα κυκλοφορίας, τό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού προκαταβάλλει ὁ ἔμπορος πέρα ἀπό τό ποσό πού διαθέτει γιά τήν ἀγορά τῶν ἐμπορευμάτων, τότε ἐκπίπτει φυσικά καί τό ΔΚ, τό πρόσθετο κέρδος, πού βγάζει ἀπό αὐτό τό πρόσθετο κεφάλαιο. Ἑπομένως, αὐτός εἶναι ὁ αὐστηρά λογικός καί μαθηματικά σωστός τρόπος ἐξέτασης, ὅταν πρόκειται νά δοῦμε πῶς ἐπιδροῦν στίς τιμές τό κέρδος καί ἡ περιστροφή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου.

Ἄν ἡ τιμή παραγωγῆς μιᾶς λίβρας ζάχαρης ἦταν 1 λίρα στερλίνα, τότε ὁ ἔμπορος θά μποροῦσε μέ 100 λίρ. στ. νά ἀγοράσει 100 λίβρες ζάχαρη. Ἄν στή διάρκεια ἑνός ἔτους ἀγοράζει καί πουλάει αὐτή τήν ποσότητα ζάχαρης καί ἄν τό μέσο ποσοστό κέρδους εἶναι 15%, τότε στίς 100 λίρ. στ. θά προσθέσει 15 λίρ. στ., καί στή 1 λίρ. στ., τήν τιμή παραγωγῆς τῆς 1 λίβρας, θά προσθέσει 3 σελλίνια. Θά πουλοῦσε λοιπόν τή μιά λίβρα ζάχαρη πρός 1 λίρ. στ. καί 3 σελλ. Ἄν, ἀντίθετα, ἡ τιμή παραγωγῆς 1 λίβρας ζάχαρης ἔπεφτε στό 1 σελλ., τότε ὁ ἔμπορος μέ 100 λίρ. στ. θά ἀγόραζε 2.000 λίβρες καί θά πουλοῦσε τή λίβρα πρός 1 σελ. καί $^4/_5$ πέν. Ὅπως καί

πρίν, τό ἐτήσιο κέρδος τοῦ κεφαλαίου τῶν 100 λιρ. στ., πού τοποθετήθηκε στό ἐμπόριο τῆς ζάχαρης = 15 λίρ. στ. Μόνο πού στήν πρώτη περίπτωση πρέπει νά πουλήσει 100 λίβρες ζάχαρη καί στή δεύτερη 2.000 λίβρες. Τό ὑψηλό ἤ χαμηλό ἐπίπεδο τῆς τιμῆς παραγωγῆς δέν θά εἶχε καμιά σημασία γιά τό ποσοστό τοῦ κέρδους, θά εἶχε ὅμως πολύ μεγάλη, ἀποφασιστική σημασία, γιά τό μέγεθος τοῦ μέρους ἐκείνου τῆς τιμῆς πούλησης τῆς κάθε λίβρας ζάχαρης, πού συγκροτεῖ τό ἐμπορικό κέρδος, δηλαδή γιά τό μέγεθος τῆς προσαύξησης τῆς τιμῆς πού προσθέτει ὁ ἔμπορος σέ μιά καθορισμένη ποσότητα τοῦ ἐμπορεύματος (τοῦ προϊόντος). Ἄν ἡ τιμή παραγωγῆς ἑνός ἐμπορεύματος εἶναι μικρή, μικρό εἶναι τότε καί τό ποσό πού προκαταβάλλει ὁ ἔμπορος γιά τήν τιμή πού τό ἀγοράζει, δηλαδή γιά μιά καθορισμένη μάζα ἐμπορεύματος, καί γι' αὐτό, ὅταν τό ποσοστό τοῦ κέρδους εἶναι δοσμένο, μικρό εἶναι καί τό συνολικό ποσό τοῦ κέρδους πού βγάζει ἀπό τή δοσμένη αὐτή ποσότητα τοῦ φτηνοῦ ἐμπορεύματος. Ἤ, πράγμα πού καταλήγει στό ἴδιο, μπορεῖ μέ ἕνα δοσμένο κεφάλαιο, λ.χ. 100, νά ἀγοράσει μιά μεγάλη μάζα ἀπό αὐτά τά φτηνά ἐμπορεύματα, καί τό συνολικό κέρδος τῶν 15 πού βγάζει ἀπό τά 100, κατανέμεται σέ μικρά κλάσματα στό κάθε ξεχωριστό κομμάτι αὐτῆς τῆς μάζας τῶν ἐμπορευμάτων. Καί ἀντίστροφα, τό ἀντίθετο. Αὐτό ἐξαρτιέται πέρα γιά πέρα ἀπό τή μεγαλύτερη ἤ μικρότερη παραγωγικότητα τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, μέ τά ἐμπορεύματα τοῦ ὁποίου ἐμπορεύεται. Ἄν ἐξαιρέσουμε τίς περιπτώσεις, πού ὁ ἔμπορος εἶναι μονοπωλητής καί πού ταυτόχρονα μονοπωλεῖ τήν παραγωγή, ὅπως λ.χ. κάποτε ἡ Ὁλλανδική Ἑταιρία τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν,[55] τότε δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει μεγαλύτερη ἀνοησία ἀπό τή συνηθισμένη ἀντίληψη, ὅτι ἐξαρτιέται ἀπό τόν ἔμπορο ἄν θά πουλήσει πολύ ἐμπόρευμα μέ λίγο κέρδος ἀπό τήν κάθε μονάδα τοῦ ἐμπορεύματος ἤ λίγο ἐμπόρευμα μέ μεγάλο κέρδος ἀπό τήν κάθε μονάδα τοῦ ἐμπορεύματος. Τά δυό ὅρια γιά τήν τιμή πούλησής του εἶναι: ἀπό τή μιά, ἡ τιμή παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος, πού δέν ἐξαρτιέται ἀπό αὐτόν καί, ἀπό τήν ἄλλη, τό μέσο ποσοστό κέρδους, πού ἀκόμα λιγότερο ἐξαρτιέται ἀπό αὐτόν. Τό μόνο πού ἐξαρτιέται ἀπό αὐτόν εἶναι, ἄν θά θελήσει νά ἐμπορευτεῖ μέ ἀκριβά ἤ μέ φτηνά ἐμπορεύματα, ἐδῶ ὅμως παίζουν ρόλο τό μέγεθος τοῦ κεφαλαίου πού διαθέτει καί ἄλλα περιστατικά. Γι' αὐτό, τό τί θά κάνει ὁ ἔμπορος ἐξαρτιέται πέρα γιά πέρα ἀπό τόν βαθμό ἀνάπτυξης τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, καί ὄχι ἀπό τή βούληση τοῦ ἐμπόρου. Μιά ἐμπορική μόνο ἑταιρία, ὅπως ἡ παλιά

Ὁλλανδική Ἑταιρία τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν, πού εἶχε τό μονοπώλιο τῆς παραγωγῆς, ἦταν δυνατόν νά φανταστεῖ ὅτι μποροῦσε, κάτω ἀπό ἐντελῶς ἀλλαγμένες συνθῆκες, νά ἐξακολουθεῖ νά ἐφαρμόζει μιά μέθοδο, πού τό πολύ-πολύ νά ἀνταποκρινόταν στίς πρῶτες ἀρχές τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς[40].

Αὐτό πού διατηρεῖ τή λαϊκή ἐκείνη προκατάληψη, πού κατά τά ἄλλα, ὅπως ὅλες οἱ λαθεμένες ἀντιλήψεις γιά τό κέρδος κλπ. πηγάζει ἀπό τήν ἐξέταση μόνο τοῦ ἐμπορίου καί ἀπό τήν ἐμπορική προκατάληψη, εἶναι, μεταξύ ἄλλων, τά ἀκόλουθα περιστατικά.

Πρῶτο: Φαινόμενα τοῦ συναγωνισμοῦ, πού ἀφοροῦν ὅμως ἁπλῶς τήν κατανομή τοῦ ἐμπορικοῦ κέρδους ἀνάμεσα στούς ξεχωριστούς ἐμπόρους, πού ὁ καθένας τους εἶναι κάτοχος κάποιου μέρους τοῦ συνολικοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου. Ἄν κάποιος λ.χ. πουλάει φτηνότερα, γιά νά ἐκτοπίσει ἀπό τήν ἀγορά τούς ἀντιπάλους του.

Δεύτερο: Ἕνας οἰκονομολόγος τοῦ διαμετρήματος τοῦ καθηγητῆ Ρόσερ μπορεῖ νά ἐξακολουθεῖ νά φαντάζεται στή Λειψία, ὅτι οἱ λόγοι πού προκάλεσαν τήν ἀλλαγή στίς τιμές πούλησης ἦταν λόγοι «ἐξυπνάδας καί ἀνθρωπισμοῦ»,[56] καί ὅτι ἡ ἀλλαγή δέν ἦταν ἀποτέλεσμα ἀνατροπῆς τοῦ ἴδιου τοῦ τρόπου παραγωγῆς.

Τρίτο: Ἄν, λόγω τῆς αὐξημένης παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, πέφτουν οἱ τιμές παραγωγῆς καί ἄν, ἑπομένως, πέφτουν καί οἱ τιμές πούλησης, τότε ἡ ζήτηση μεγαλώνει συχνά ἀκόμα πιό γρήγορα ἀπό τήν προσφορά, καί μαζί της αὐξάνουν οἱ ἀγοραῖες τιμές, ἔτσι πού οἱ τιμές πούλησης ἀποφέρουν ἕνα κέρδος μεγαλύτερο ἀπό τό μέσο κέρδος.

Τέταρτο: Μπορεῖ ἕνας ἔμπορος νά κατεβάσει τήν τιμή πούλησης (πού πάντα δέν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπό μιά μείωση τοῦ συνηθισμένου

---

[40] «Τό κέρδος μένει κατ' ἀρχήν πάντα τό ἴδιο, ὅσο ὑψηλή κι ἄν εἶναι ἡ τιμή. Κρατάει τή θέση του ὅπως ἕνα σῶμα πού πλέει κατά τήν παλίρροια καί τήν ἄμπωτη. Γι' αὐτό, ὅταν οἱ τιμές ἀνεβαίνουν, ἕνας ἐπιχειρηματίας αὐξάνει τήν τιμή, καί ὅταν πέφτουν ἕνας ἐπιχειρηματίας κατεβάζει τήν τιμή». (Corbet. «An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals». London 1841, p. 20). Ἐδῶ, ὅπως γενικά στό κείμενο, γίνεται λόγος μόνο γιά τό συνηθισμένο ἐμπόριο, ὄχι γιά τίς κερδοσκοπίες, πού ἡ ἐξέτασή τους, ὅπως καί καθετί τό σχετικό μέ τόν χωρισμό τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, βρίσκεται ἔξω ἀπό τόν κύκλο τῶν ἐρευνῶν μας. «Τό ἐμπορικό κέρδος εἶναι μιά ἀξία πού ἔχει προστεθεῖ στό κεφάλαιο, πού εἶναι ὅμως ἀνεξάρτητη ἀπό τήν τιμή, τό δεύτερο (τό κερδοσκοπικό κέρδος), στηρίζεται στήν ἀλλαγή τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος ἤ τῆς ἴδιας τῆς τιμῆς» (στό ἴδιο, σελ. 128).

κέρδους, πού προσθέτει στήν τιμή), γιά νά περιστραφεῖ στήν ἐπιχείρησή του γρηγορότερα ἕνα μεγαλύτερο κεφάλαιο. Ὅλα αὐτά εἶναι πράγματα πού ἀφοροῦν ἀποκλειστικά τό συναγωνισμό ἀνάμεσα στούς ἴδιους τούς ἐμπόρους.

Στό Βιβλίο I[1*] δείξαμε κιόλας, ὅτι οἱ ὑψηλές ἤ χαμηλές τιμές τῶν ἐμπορευμάτων δέν καθορίζουν οὔτε τή μάζα τῆς ὑπεραξίας, πού παράγει ἕνα δοσμένο κεφάλαιο, οὔτε τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, παρ' ὅλο πού, ἀνάλογα μέ τή σχετική ποσότητα τοῦ ἐμπορεύματος, πού παράγει μιά δοσμένη ποσότητα ἐργασίας, ἡ τιμή τοῦ ἑνός ξεχωριστοῦ ἐμπορεύματος, ἑπομένως καί τό μέρος τῆς τιμῆς αὐτῆς πού ἀντιπροσωπεύει τήν ὑπεραξία πού περιέχεται στό ἐμπόρευμα, μπορεῖ νά εἶναι μεγαλύτερη ἤ μικρότερη. Οἱ τιμές ὁποιασδήποτε ποσότητας ἐμπορευμάτων, ἐφόσον ἀντιστοιχοῦν στίς ἀξίες τους, καθορίζονται ἀπό τή συνολική ποσότητα ἐργασίας πού εἶναι ὑλοποιημένη σ' αὐτά τά ἐμπορεύματα. Ἄν λίγη ἐργασία ὑλοποιεῖται σέ μεγάλη ποσότητα ἐμπορευμάτων, τότε ἡ τιμή τῆς μονάδας τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι χαμηλή καί εἶναι μικρή ἡ ὑπεραξία πού περιέχεται σ' αὐτό. Πῶς, ἡ ἐνσωματωμένη σ' ἕνα ἐμπόρευμα ἐργασία χωρίζεται σέ πληρωμένη καί ἀπλήρωτη ἐργασία, ἑπομένως, πόσο μέρος τῆς τιμῆς αὐτῆς τοῦ ἐμπορεύματος ἀντιπροσωπεύει ὑπεραξία, αὐτό δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τή συνολική ποσότητα αὐτῆς τῆς ἐργασίας, ἑπομένως καί μέ τήν τιμή τοῦ ἐμπορεύματος. Τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, ὅμως, δέν ἐξαρτιέται ἀπό τό ἀπόλυτο μέγεθος τῆς ὑπεραξίας, πού περιέχεται στήν τιμή τοῦ κάθε ξεχωριστοῦ ἐμπορεύματος, ἀλλά ἀπό τό σχετικό της μέγεθος, ἀπό τή σχέση της πρός τό μισθό ἐργασίας, πού περιέχεται στό ἴδιο ἐμπόρευμα. Γι' αὐτό, τό ποσοστό μπορεῖ νά εἶναι μεγάλο, παρ' ὅλο πού τό ἀπόλυτο μέγεθος τῆς ὑπεραξίας εἶναι μικρό γιά τό κάθε ξεχωριστό ἐμπόρευμα. Αὐτό τό ἀπόλυτο μέγεθος τῆς ὑπεραξίας στό κάθε ξεχωριστό ἐμπόρευμα ἐξαρτιέται κατά πρῶτο λόγο ἀπό τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, καί μόνο κατά δεύτερο λόγο ἀπό τό χωρισμό της σέ πληρωμένη καί ἀπλήρωτη ἐργασία.

Γιά τήν ἐμπορική τιμή πούλησης, ἡ τιμή παραγωγῆς ἀποτελεῖ τώρα πιά μιά δοσμένη ἐξωτερική προϋπόθεση.

Σέ προγενέστερη ἐποχή, τό ἐπίπεδο τῶν ἐμπορικῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων ὀφειλόταν: 1) στό ἐπίπεδο τῶν τιμῶν παραγωγῆς, δηλαδή στή χαμηλή παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας. 2) Στήν ἔλλειψη

[1*] Βλέπε τόμ. I, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ «Κεφαλαίου» 1954, κεφ. XV.

ἑνός γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους, γιατί τό ἐμπορικό κεφάλαιο σφετεριζόταν ἕνα πολύ πιό μεγάλο μερίδιο ἀπό τήν ὑπεραξία, ἀπό ὅ,τι θά τοῦ ἀναλογοῦσε σέ συνθῆκες γενικῆς κινητότητας τῶν κεφαλαίων. Ἐξεταζόμενο καί ἀπό τίς δυό πλευρές, τό σταμάτημα αὐτῆς τῆς κατάστασης εἶναι λοιπόν τό ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς.

Σέ διάφορους ἐμπορικούς κλάδους οἱ περιστροφές τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου εἶναι μακρότερης ἤ βραχύτερης χρονικῆς διάρκειας, δηλαδή ὁ ἀριθμός τους μέσα σέ ἕνα χρόνο εἶναι μεγαλύτερος ἤ μικρότερος. Στά πλαίσια τοῦ ἴδιου ἐμπορικοῦ κλάδου ἡ περιστροφή εἶναι ταχύτερη ἤ βραδύτερη στίς διάφορες φάσεις τοῦ οἰκονομικοῦ κύκλου. Ὡστόσο, πραγματοποιεῖται ἕνας μέσος ἀριθμός περιστροφῶν, πού ἐξακριβώνεται μέ τήν πεῖρα.

Ἔχουμε κιόλας δεῖ, ὅτι ἡ περιστροφή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου εἶναι διαφορετική ἀπό τήν περιστροφή τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου. Αὐτό προκύπτει ἀπό τή φύση τοῦ πράγματος. Μιά μόνο φάση στήν περιστροφή τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου ἐμφανίζεται σάν πλήρης περιστροφή ἑνός δικοῦ του ἐμπορικοῦ κεφαλαίου ἤ τουλάχιστον ἑνός μέρους του. Ἡ περιστροφή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου βρίσκεται ἐπίσης σέ ἄλλη σχέση πρός τόν καθορισμό τοῦ κέρδους καί τῆς τιμῆς.

Στό βιομηχανικό κεφάλαιο ἡ περιστροφή ἐκφράζει, ἀπό τή μιά μεριά, τήν περιοδικότητα τῆς ἀναπαραγωγῆς, καί γι' αὐτό ἀπό αὐτήν ἐξαρτιέται ἡ μάζα τῶν ἐμπορευμάτων, πού ρίχνονται στήν ἀγορά μέσα σέ ἕνα καθορισμένο χρονικό διάστημα. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ χρόνος κυκλοφορίας ἀποτελεῖ ἕνα ὅριο, καί μάλιστα ἕνα ἐλαστικό ὅριο, πού λίγο-πολύ ἐπιδράει περιοριστικά στή δημιουργία ἀξίας καί ὑπεραξίας, γιατί ἐπηρεάζει τήν ἔκταση τοῦ προτσές παραγωγῆς. Γι' αὐτό ἡ περιστροφή μπαίνει καθοριστικά, ὄχι σάν θετικό, ἀλλά σάν περιορίζον στοιχεῖο στή μάζα τῆς ὑπεραξίας πού παράγεται μέσα σ' ἕναν χρόνο, ἑπομένως καί στό σχηματισμό τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους. Ἀντίθετα, τό μέσο ποσοστό κέρδους εἶναι γιά τό ἐμπορικό κεφάλαιο ἕνα δοσμένο μέγεθος. Τό κεφάλαιο αὐτό δέν συμμετέχει ἄμεσα στή δημιουργία τοῦ κέρδους ἤ τῆς ὑπεραξίας καί μπαίνει καθοριστικά στό σχηματισμό τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους μόνο στό βαθμό πού, σάν μέρος τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου πού εἶναι, τραβάει τό μέρισμά του ἀπό τή μάζα τοῦ κέρδους πού ἔχει παραγάγει τό βιομηχανικό κεφάλαιο.

Ὅσο μεγαλύτερος εἶναι ὁ ἀριθμός τῶν περιστροφῶν ἑνός βιομη-

χανικοῦ κεφαλαίου στίς συνθῆκες πού ἀναπτύξαμε στό ΙΙ τμῆμα τοῦ ΙΙ Βιβλίου. τοῦ «Κεφαλαίου», τόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ μάζα τοῦ κέρδους πού βγάζει. Εἶναι ἀλήθεια πώς μέ τή δημιουργία τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους, τό συνολικό κέρδος μοιράζεται πιά ἀνάμεσα στά διάφορα κεφάλαια, ὄχι ἀνάλογα μέ τήν ἄμεση συμμετοχή τους στήν παραγωγή του, ἀλλά ἀνάλογα μέ τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου πού ἀποτελοῦν τά κεφάλαια αὐτά, δηλαδή ἀνάλογα μέ τό μέγεθός τους. Αὐτό, ὡστόσο, δέν ἀλλάζει τίποτα στήν οὐσία τοῦ πράγματος. Ὅσο μεγαλύτερος εἶναι ὁ ἀριθμός τῶν περιστροφῶν τοῦ συνολικοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, τόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ μάζα τοῦ κέρδους, ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας πού παράγεται μέσα σ' ἕνα χρόνο, ἑπομένως, τόσο μεγαλύτερο εἶναι καί τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ὅταν μένουν ἀμετάβλητοι ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι. Διαφορετικά ἔχει τό ζήτημα μέ τό ἐμπορικό κεφάλαιο. Γιά τό ἐμπορικό κεφάλαιο τό ποσοστό τοῦ κέρδους εἶναι ἕνα δοσμένο μέγεθος, πού καθορίζεται, ἀπό τή μιά, ἀπό τή μάζα τοῦ παραγμένου ἀπό τό βιομηχανικό κεφάλαιο κέρδους, καί, ἀπό τήν ἄλλη, ἀπό τό σχετικό μέγεθος τοῦ συνολικοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, ἀπό τήν ποσοτική του σχέση πρός τό συνολικό κεφάλαιο πού ἔχει προκαταβληθεῖ στό προτσές τῆς παραγωγῆς καί στό προτσές τῆς κυκλοφορίας. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν περιστροφῶν του ἐπιδράει καθοριστικά στή σχέση του πρός τό συνολικό κεφάλαιο, ἤ στό σχετικό μέγεθος τοῦ ἀπαραίτητου γιά τήν κυκλοφορία ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, γιατί εἶναι καθαρό, ὅτι τό ἀπόλυτο μέγεθος τοῦ ἀπαραίτητου ἐμπορικοῦ κεφαλαίου καί ἡ ταχύτητα περιστροφῆς του εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογα. Ἄν ὑποθέσουμε, ὅμως, ἀμετάβλητους ὅλους τούς ἄλλους ὅρους, τό σχετικό του μέγεθος, ἤ τό μέρος τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου πού ἐκπροσωπεῖ, εἶναι δοσμένο μέ τό ἀπόλυτο μέγεθός του. Ἄν τό συνολικό κεφάλαιο εἶναι 10.000 καί τό ἐμπορικό κεφάλαιο εἶναι τό $^1/_{10}$ του, τότε τό τελευταῖο εἶναι = 1.000. Ἄν τό συνολικό κεφάλαιο εἶναι 1.000, τότε τό $^1/_{10}$ του εἶναι = 100. Ἔτσι τό ἀπόλυτο μέγεθός του εἶναι διαφορετικό, παρ' ὅλο πού τό σχετικό του μέγεθος μένει τό ἴδιο, διαφορετικό, ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου. Ἐδῶ ὅμως ὑποθέτουμε δοσμένο τό σχετικό του μέγεθος, πού εἶναι λ.χ. τό $^1/_{10}$ τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου. Αὐτό ὅμως τό ἴδιο τό σχετικό του μέγεθος καθορίζεται μέ τή σειρά του ἀπό τήν περιστροφή. Ὅταν ἡ περιστροφή εἶναι γρήγορη, τό ἀπόλυτο μέγεθός του εἶναι λ.χ. 1.000 λίρ. στ. στήν πρώτη περίπτωση καί 100 λίρ. στ. στή δεύτερη περίπτωση καί γι' αὐτό τό σχετικό του μέγεθος = $^1/_{10}$.

Ὅταν ἡ περιστροφή εἶναι πιό ἀργή, τό ἀπόλυτο μέγεθός του εἶναι ἄς ποῦμε = 2.000 στήν πρώτη περίπτωση καί = 200 στή δεύτερη. Γι' αὐτό τό σχετικό του μέγεθος αὐξήθηκε ἀπό τό $^1/_{10}$ στό $^1/_5$ τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου. Περιστατικά, πού συντομεύουν τή μέση διάρκεια τῆς περιστροφῆς τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, λ.χ. ἡ ἀνάπτυξη τῶν μέσων μεταφορᾶς, μειώνουν ἀντίστοιχα τό ἀπόλυτο μέγεθος τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου καί γι' αὐτό αὐξάνουν τό γενικό ποσοστό κέρδους. Καί ἀντίστροφα. Σέ σύγκριση μέ τίς προηγούμενες καταστάσεις, ὁ ἀναπτυγμένος κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς ἐπιδράει διπλά στό ἐμπορικό κεφάλαιο: ἡ ἴδια ποσότητα ἐμπορευμάτων περιστρέφεται ἀπό μιά μικρότερη μάζα ἐμπορικοῦ κεφαλαίου πού λειτουργεῖ πραγματικά. Ἐξαιτίας τῆς γρηγορότερης περιστροφῆς τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου καί τῆς μεγαλύτερης ταχύτητας τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς — πού ἀποτελεῖ τή βάση τῆς γρηγορότερης περιστροφῆς — μειώνεται τό ἐμπορικό κεφάλαιο σέ σχέση πρός τό βιομηχανικό κεφάλαιο. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά: Μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς ὅλη ἡ παραγωγή γίνεται παραγωγή ἐμπορευμάτων, καί γι' αὐτό ὅλο τό προϊόν περνάει ἀπό τά χέρια τῶν πρακτόρων κυκλοφορίας. Ἐδῶ πρέπει νά προστεθεῖ, ὅτι σέ προγενέστερο τρόπο παραγωγῆς, πού ἦταν παραγωγή σέ μικρή κλίμακα, ἄν παραβλέψουμε τίς μάζες τῶν προϊόντων πού καταναλώνονταν ἄμεσα in natura[1*] ἀπό τόν ἴδιο τόν παραγωγό, καί ἀπό τή μάζα τῶν ὑπηρεσιῶν πού γίνονταν in natura[1*], ἕνα πολύ μεγάλο μέρος τῶν παραγωγῶν πουλοῦσε τά ἐμπορεύματά του ἀπευθείας στόν καταναλωτή, ἤ δούλευε γιά νά ἐκτελέσει προσωπικές παραγγελίες. Γι' αὐτό, παρ' ὅλο πού σέ προγενέστερους τρόπους παραγωγῆς τό ἐμπορικό κεφάλαιο εἶναι μεγαλύτερο σέ σχέση μέ τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο, πού τό βοηθάει νά περιστραφεῖ, εἶναι:

1) Ἀπόλυτα μικρότερο, γιατί ἕνα ἀσύγκριτα μικρότερο μέρος τοῦ συνολικοῦ προϊόντος παράγεται σάν ἐμπόρευμα, πού γι' αὐτό ὀφείλει νά μπεῖ στήν κυκλοφορία σάν ἐμπορευματικό κεφάλαιο καί νά περάσει ἀπό τά χέρια τῶν ἐμπόρων. Εἶναι μικρότερο, γιατί μικρότερο εἶναι τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο. Εἶναι ὅμως ταυτόχρονα σχετικά μεγαλύτερο: ὄχι μόνο ἐξαιτίας τῆς μεγαλύτερης βραδύτητας τῆς περιστροφῆς του καί ὄχι μόνο σέ σχέση μέ τή μάζα τῶν ἐμπορευμάτων πού περιστρέφει. Εἶναι μεγαλύτερο, γιατί ἡ τιμή αὐτῆς τῆς

[1*] σέ εἶδος.

μάζας τῶν ἐμπορευμάτων, ἑπομένως καί τό ἐμπορικό κεφάλαιο πού πρέπει νά προκαταβληθεῖ γι' αὐτήν, εἶναι μεγαλύτερο, λόγω τῆς μικρότερης παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας ἀπό τήν παραγωγικότητα στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή, καί γι' αὐτό ἡ ἴδια ἀξία ἐκφράζεται μέ μιά μικρότερη μάζα ἐμπορευμάτων.

2) Πάνω στή βάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς δέν παράγεται μόνο μιά μεγαλύτερη μάζα ἐμπορευμάτων (ἐδῶ πρέπει νά παρθεῖ ὑπόψη ἡ μειωμένη ἀξία αὐτῆς τῆς μάζας τῶν ἐμπορευμάτων), ἀλλά ἡ ἴδια ποσότητα προϊόντος, λ.χ. σίτου, ἀποδίδει μεγαλύτερη μάζα ἐμπορευμάτων, γιατί ὅλο καί μεγαλύτερο μέρος του μπαίνει στό ἐμπόριο. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ἐξάλλου νά αὐξάνει ὄχι μόνο ἡ μάζα τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, ἀλλά γενικά ὅλο τό κεφάλαιο, πού εἶναι τοποθετημένο στήν κυκλοφορία, λ.χ. στή ναυτιλία, στούς σιδηροδρόμους, στίς τηλεγραφικές ἐπικοινωνίες κλπ.

3) Ἀλλά — καί ἐδῶ πρόκειται γιά μιά ἄποψη πού ἡ ἔκθεσή της ἀνήκει στό «συναγωνισμό τῶν κεφαλαίων» — τό ἐμπορικό κεφάλαιο πού δέν λειτουργεῖ ἤ πού μισολειτουργεῖ αὐξάνει μέ τήν πρόοδο τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, μέ τήν εὐκολία νά διεισδύει στό μικρεμπόριο, μέ τήν κερδοσκοπία καί μέ τήν πληθώρα ἀπελευθερωμένου κεφαλαίου.

Ἄν, ὅμως, ὑποθέσουμε δοσμένο τό σχετικό μέγεθος τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου σέ σχέση μέ τό συνολικό κεφάλαιο, ἡ ποικιλία τῶν περιστροφῶν στούς διάφορους ἐμπορικούς κλάδους δέν ἐπηρεάζει οὔτε τό μέγεθος τοῦ συνολικοῦ κέρδους, πού ἀναλογεῖ στό ἐμπορικό κεφάλαιο, οὔτε τό γενικό ποσοστό κέρδους. Τό κέρδος τοῦ ἐμπόρου δέν καθορίζεται ἀπό τή μάζα τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου πού περιστρέφει, ἀλλά ἀπό τό μέγεθος τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου πού προκαταβάλλει γιά νά πραγματοποιηθεῖ αὐτή ἡ περιστροφή. Ἄν τό γενικό χρονιάτικο ποσοστό κέρδους εἶναι 15% καί ἄν ὁ ἔμπορος προκαταβάλει 100 λίρ. στ., τότε, ἄν τό κεφάλαιό του περιστρέφεται μιά φορά μέσα σ' ἕνα χρόνο, θά πουλήσει τό ἐμπόρευμά του πρός 115. Στήν περίπτωση πού τό κεφάλαιό του περιστρέφεται πέντε φορές μέσα σ' ἕνα χρόνο, τότε ἕνα ἐμπορευματικό κεφάλαιο, πού ἡ ἀγοραστική του τιμή εἶναι 100 λίρ. στ., θά τό πουλήσει πέντε φορές μέσα σ' ἕνα χρόνο πρός 103 κάθε φορά, δηλαδή σ' ὅλο τό χρόνο θά πουλήσει πρός 515 ἕνα ἐμπορευματικό κεφάλαιο τῶν 500. Ἔτσι, ὅμως, τό προκαταβλημένο κεφάλαιό του τῶν 100 ἀποφέρει, ὅπως καί προηγούμενα, ἕνα ἐτήσιο κέρδος 15. Ἄν δέν συνέβαινε

αὐτό, τότε τό ἐμπορικό κεφάλαιο, σέ ἀντιστοιχία μέ τόν ἀριθμό τῶν περιστροφῶν του, θά ἀπόφερε πολύ πιό μεγάλο κέρδος ἀπό τό βιομηχανικό κεφάλαιο, πράγμα πού ἀντιφάσκει στό νόμο τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους.

Ἄρα, ὁ ἀριθμός τῶν περιστροφῶν τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου σέ διάφορους ἐμπορικούς κλάδους ἐπηρεάζει ἄμεσα τίς ἐμπορικές τιμές τῶν ἐμπορευμάτων. Τό ὕψος τῆς ἐμπορικῆς προσαύξησης στήν τιμή, τό μέγεθος τοῦ μέρους τοῦ ἐμπορικοῦ κέρδους ἑνός δοσμένου κεφαλαίου, πού ἀναλογεῖ στήν τιμή παραγωγῆς τῆς κάθε μονάδας τοῦ ἐμπορεύματος, εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογο πρός τόν ἀριθμό τῶν περιστροφῶν ἤ πρός τήν ταχύτητα περιστροφῆς τῶν ἐμπορικῶν κεφαλαίων στούς διάφορους ἐμπορικούς κλάδους. Ἄν ἕνα ἐμπορικό κεφάλαιο περιστρέφεται πέντε φορές μέσα σ' ἕνα χρόνο, τότε κάθε φορά προσθέτει στό ἴσης ἀξίας ἐμπορευματικό κεφάλαιο μόνο τό $^{1}/_{5}$ τῆς προσαύξησης, πού προσθέτει ἕνα ἄλλο ἐμπορικό κεφάλαιο σ' ἕνα ἴσης ἀξίας ἐμπορευματικό κεφάλαιο, τό ὁποῖο μπορεῖ νά περιστρέφεται μόνο μιά φορά τό χρόνο.

Ἡ ἐπίδραση, πού στούς διάφορους ἐμπορικούς κλάδους ἀσκεῖ στήν τιμή πούλησης ὁ μέσος χρόνος περιστροφῆς τῶν κεφαλαίων, ἀνάγεται στό ὅτι, ἀνάλογα μέ τήν ταχύτητα αὐτῆς τῆς περιστροφῆς, ἡ ἴδια μάζα κέρδους, πού μέ δοσμένο τό μέγεθος τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου καθορίζεται ἀπό τό γενικό ἐτήσιο ποσοστό κέρδους, καθορίζεται δηλαδή ἀνεξάρτητα ἀπό τόν εἰδικό χαρακτήρα τῆς ἐμπορικῆς ἐπιχείρησης αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου, κατανέμεται διαφορετικά σέ μάζες ἐμπορευμάτων ἴσης ἀξίας, λ.χ. μέ πενταπλή περιστροφή στό χρόνο, σέ κάθε περιστροφή προσθέτει στήν τιμή τοῦ ἐμπορεύματος $^{15}/_{5} = 3\%$. Ἀντίθετα, μέ μιά μόνο περιστροφή στό χρόνο προσθέτει 15%.

Ἑπομένως, τό ἴδιο ποσοστό τοῦ ἐμπορικοῦ κέρδους στούς διάφορους ἐμπορικούς κλάδους αὐξάνει, ἀνάλογα μέ τή διάρκεια τῶν χρόνων περιστροφῆς τους, τίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων κατά ἐντελῶς διαφορετικά ποσοστά σέ σχέση μέ τήν ἀξία αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων.

Ἀντίθετα, στό βιομηχανικό κεφάλαιο ὁ χρόνος περιστροφῆς δέν ἐπηρεάζει μέ κανένα τρόπο τό μέγεθος τῆς ἀξίας τῶν παραγμένων ξεχωριστῶν ἐμπορευμάτων, παρ' ὅλο πού ἐπηρεάζει τή μάζα τῶν ἀξιῶν καί ὑπεραξιῶν πού παράγονται ἀπό ἕνα δοσμένο κεφάλαιο σέ δοσμένο χρόνο, γιατί ἐπηρεάζει τή μάζα τῆς ἐκμεταλλευόμενης ἐργασίας. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὅλα αὐτά συγκαλύπτονται καί φαίνεται

ν' ἀποτελοῦν κάτι ἄλλο ἀπό τή στιγμή πού ἀντικρύζει κανείς τίς τιμές παραγωγῆς, ἀλλά μόνον γιατί οἱ τιμές παραγωγῆς τῶν διαφόρων ἐμπορευμάτων παρεκκλίνουν ἀπό τίς ἀξίες τους, σύμφωνα μέ νόμους πού ἀναπτύξαμε πιό πάνω. Ἄν ἐξετάσει κανείς τό συνολικό προτσές παραγωγῆς, ὅλη τή μάζα τῶν ἐμπορευμάτων πού ἔχουν παραχθεῖ ἀπό τό συνολικό βιομηχανικό κεφάλαιο, τότε θά δεῖ ἀμέσως νά ἐπιβεβαιώνεται ὁ γενικός νόμος.

Ἐνῶ λοιπόν μιά ἀκριβέστερη διερεύνηση τῆς ἐπίδρασης τοῦ χρόνου περιστροφῆς στή δημιουργία τῆς ἀξίας ἀπό τό βιομηχανικό κεφάλαιο μᾶς ὁδηγεῖ πάλι στό γενικό νόμο καί στή βάση τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ὅτι οἱ ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων καθορίζονται ἀπό τό χρόνο ἐργασίας πού περιέχεται σ' αὐτά, ἡ ἐπίδραση τῶν περιστροφῶν τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου στίς ἐμπορικές τιμές μᾶς δείχνει φαινόμενα, πού, ἄν δέν ὑποβληθοῦν σέ μιά πολύ διεξοδική ἀνάλυση οἱ ἐνδιάμεσοι κρίκοι, φαίνεται σάν νά προϋποθέτουν ἕναν καθαρά αὐθαίρετο καθορισμό τῶν τιμῶν, δηλαδή τόν καθορισμό τους ἁπλούστατα, γιατί τό κεφάλαιο ἀποφάσισε νά βγάλει ἕνα καθορισμένο ἐτήσιο ποσό κέρδους. Κάτω ἀπό αὐτήν ἰδίως τήν ἐπίδραση τῶν περιστροφῶν φαίνεται σάν νά εἶναι τό προτσές κυκλοφορίας σάν τέτιο, πού, μέσα σέ ὁρισμένα, ἀνεξάρτητα ἀπό τό προτσές παραγωγῆς ὅρια, καθορίζει τίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων. Ὅλες οἱ ἐπιπόλαιες καί ἐσφαλμένες γνῶμες γιά τό συνολικό προτσές ἀναπαραγωγῆς εἶναι παρμένες ἀπό τήν ἀντίληψη τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου καί ἀπό τίς παραστάσεις πού δημιουργοῦν στά κεφάλια τῶν πρακτόρων τῆς κυκλοφορίας οἱ ἰδιόμορφες κινήσεις του.

Ἄν, ὅπως θά ἔχει διακρίνει μέ λύπη ὁ ἀναγνώστης, ἡ ἀνάλυση τῶν πραγματικῶν ἐσωτερικῶν συναφειῶν τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές παραγωγῆς ἀποτελεῖ ἕνα πολύ περίπλοκο πράγμα καί μιά πολύ διεξοδική δουλιά, ἄν εἶναι ἔργο τῆς ἐπιστήμης νά ἀναγάγει τήν ὁρατή, τή φαινομενική μόνο κίνηση στήν ἐσωτερική πραγματική κίνηση, τότε εἶναι πέρα γιά πέρα αὐτονόητο, ὅτι στά κεφάλαια τῶν καπιταλιστικῶν πρακτόρων τῆς παραγωγῆς καί τῶν πρακτόρων τῆς κυκλοφορίας πρέπει νά δημιουργοῦνται παραστάσεις σχετικά μέ τούς νόμους παραγωγῆς, πού ἀποκλίνουν ὁλότελα ἀπό τούς νόμους αὐτούς καί πού εἶναι ἁπλῶς ἡ ἔκφραση στή συνείδηση τῆς φαινομενικῆς κίνησης. Οἱ ἀντιλήψεις ἑνός ἐμπόρου, ἑνός σπεκουλάντη τοῦ χρηματιστηρίου, ἑνός τραπεζίτη εἶναι κατ' ἀνάγκην πέρα γιά πέρα στραβές. Οἱ ἀντιλήψεις τῶν ἐργοστασιαρχῶν εἶναι παραποιημένες ἀπό τίς πράξεις τῆς κυκλοφορίας, στίς ὁποῖες ὑπόκειται τό κεφάλαιό τους,

καί ἀπό τήν ἐξίσωση τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους[41]. Στά κεφάλια αὐτά παίζει κατ' ἀνάγκην καί ὁ συναγωνισμός ἕναν πέρα γιά πέρα στρεβλωτικό ρόλο. Ἄν εἶναι δοσμένα τά ὅρια τῆς ἀξίας καί τῆς ὑπεραξίας, μποροῦμε νά διαπιστώσουμε εὔκολα, πῶς ὁ συναγωνισμός τῶν κεφαλαίων μετατρέπει τίς ἀξίες σέ τιμές παραγωγῆς καί παραπέρα σέ ἐμπορικές τιμές, τήν ὑπεραξία σέ μέσο κέρδος. Χωρίς αὐτά τά ὅρια ὅμως, εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατο νά κατανοηθεῖ, γιατί ὁ συναγωνισμός ἀνάγει τό γενικό ποσοστό κέρδους σέ τοῦτο, ἀντί σέ κεῖνο τό ὅριο, σέ 15% ἀντί σέ 1.500%. Πάντως μπορεῖ νά τό ἀναγάγει τό πολύ-πολύ σέ *ἕνα* ἐπίπεδο. Ὅμως δέν ὑπάρχει κανενός εἴδους στοιχεῖο στό συναγωνισμό πού νά τοῦ δίνει τή δυνατότητα νά καθορίζει αὐτός ὁ ἴδιος τό ἐπίπεδο αὐτό.

Ἀπό τήν ἄποψη λοιπόν τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου ἡ ἴδια ἡ περιστροφή ἐμφανίζεται σάν καθοριστικός παράγοντας τῶν τιμῶν. Ἀπό τήν ἄλλη, ἐνῶ ἡ ταχύτητα περιστροφῆς τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου στό βαθμό πού κάνει ἱκανό ἕνα δοσμένο κεφάλαιο νά ἐκμεταλλεύεται περισσότερη ἤ λιγότερη ἐργασία, ἐπιδράει καθοριστικά καί περιοριστικά στή μάζα τοῦ κέρδους, ἑπομένως καί στό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους, τό ποσοστό τοῦ κέρδους δίνεται στό ἐμπορικό κεφάλαιο ἀπ' ἔξω καί σβύνει ὁλότελα ἡ ἐσωτερική του συνάφεια μέ τή δημιουργία τῆς ὑπεραξίας. Ἄν, μέ ἀμετάβλητους ὅλους τούς ἄλλους ὅρους καί ἰδίως μέ ἀμετάβλητη τήν ὀργανική του σύνθεση, τό ἴδιο βιομηχανικό κεφάλαιο περιστρέφεται τέσσερις, ἀντί δυό φορές τό χρόνο, παράγει διπλάσια ὑπεραξία, ἑπομένως καί διπλάσιο κέρδος. Καί αὐτό φανερώνεται χειροπιαστά, μόλις τό κεφάλαιο αὐτό ἀποκτήσει τό μονοπώλιο τοῦ βελτιωμένου τρόπου παραγωγῆς, πού τοῦ ἐπιτρέπει αὐτή τήν ἐπιτάχυνση τῆς περιστροφῆς καί ὅσο καιρό κατέχει αὐτό τό μονοπώλιο. Ὁ διαφορετικός χρόνος περιστροφῆς σέ διάφορους ἐμπορικούς κλάδους ἐκδηλώνεται, ἀντίθετα, μέ τό ὅτι τό κέρδος πού βγαίνει ἀπό τήν περιστροφή ἑνός καθορισμένου ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογο πρός τόν ἀριθμό τῶν περιστροφῶν τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, πού περιστρέφει αὐτά

[41] Νά μιά πολύ ἀφελής, ταυτόχρονα ὅμως μιά πολύ σωστή παρατήρηση: «Σίγουρα λοιπόν, καί τό περιστατικό, ὅτι τό ἴδιο ἐμπόρευμα μπορεῖ νά τό ἀγοράσει κανείς ἀπό διάφορους πουλητές σέ οὐσιαστικά διαφορετικές τιμές, ὀφείλεται πολύ συχνά σέ ἕνα ὄχι σωστό ὑπολογισμό». (Feller καί Odermann. «Das Ganze der kaufmännischen Arithmetik». 7η ἔκδοση, 1859, σελ. 451). Αὐτό δείχνει, πώς ὁ καθορισμός τῶν τιμῶν γίνεται καθαρά θεωρητικά, δηλαδή ἀφηρημένα.

τά ἐμπορευματικά κεφάλαια. Small profits and quick returns[1*] ἀποτελοῦν ἰδίως γιά τόν shopkeeper[2*] μιά ἀρχή πού τήν ἀκολουθεῖ γιά λόγους ἀρχῆς.

Ἐξάλλου εἶναι αὐτονόητο, ὅτι ὁ νόμος αὐτός τῶν περιστροφῶν τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου στόν κάθε ἐμπορικό κλάδο, ἀκόμα καί ἄν παραβλέψουμε τήν ἐναλλαγή ἀλληλοϊσοσταθμιζομένων ταχύτερων καί βραδύτερων περιστροφῶν, ἰσχύει μόνο γιά τό μέσο ὅρο τῶν περιστροφῶν πού κάνει τό τοποθετημένο στόν κλάδο αὐτό συνολικό ἐμπορικό κεφάλαιο. Οἱ περιστροφές πού κάνει τό κεφάλαιο τοῦ A, πού δρᾶ στόν ἴδιο κλάδο μέ τοῦ B, μπορεῖ νά εἶναι περισσότερες ἤ λιγότερες ἀπό τόν μέσο ὅρο τῶν περιστροφῶν. Στήν περίπτωση αὐτή τά ἄλλα κεφάλαια πραγματοποιοῦν λιγότερες ἤ περισσότερες περιστροφές. Τό γεγονός αὐτό δέν ἀλλάζει κατά τίποτα τήν περιστροφή τῆς συνολικῆς μάζας τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου πού εἶναι τοποθετημένο στόν κλάδο αὐτό. Ἔχει ὅμως ἀποφασιστική σημασία γιά τόν ξεχωριστό ἔμπορο ἤ μικρέμπορο. Στήν περίπτωση αὐτή βγάζει ἕνα ὑπερκέρδος, ἀκριβῶς ὅπως βγάζουν ὑπερκέρδος οἱ βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες, ὅταν παράγουν κάτω ἀπό πιό εὐνοϊκές ἀπό τόν μέσο ὅρο συνθῆκες. Ἄν τόν ἔμπορο τόν ἐξαναγκάσει ὁ συναγωνισμός, μπορεῖ νά πουλάει φτηνότερα ἀπό τούς συναδέλφους του, χωρίς νά ρίχνει τό κέρδος του κάτω ἀπό τόν μέσο ὅρο. Ἄν οἱ ἴδιες οἱ συνθῆκες πού τοῦ ἐπιτρέπουν νά πραγματοποιεῖ μιά γρηγορότερη περιστροφή εἶναι συνθῆκες πού μποροῦν ν' ἀγοραστοῦν, λ.χ. ἡ τοποθεσία τοῦ καταστήματος πού πουλάει, τότε μπορεῖ νά πληρώνει πρόσθετο ἐνοίκιο γι 'αὐτό, δηλαδή ἕνα μέρος τοῦ πρόσθετου κέρδους μετατρέπεται σέ γαιοπρόσοδο.

[1*] μικρά κέρδη καί γρήγορες περιστροφές — [2*] μικρέμπορος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟΕΝΑΤΟ

Τό χρηματεμπορικό κεφάλαιο

Οἱ καθαρά τεχνικές κινήσεις πού πραγματοποιεῖ τό χρῆμα στό προτσές κυκλοφορίας τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου καί, ὅπως μποροῦμε νά προσθέσουμε τώρα, τοῦ ἐμπορευματεμπορικοῦ κεφαλαίου (μιά καί ἀναλαβαίνει τό ἴδιο σάν δική του ἰδιόμορφη κίνηση ἕνα μέρος τῆς κυκλοφοριακῆς κίνησης τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου) — οἱ κινήσεις αὐτές, πού ἔγιναν ἡ αὐτοτελής λειτουργία ἑνός ἰδιαίτερου κεφαλαίου, τό ὁποῖο μέ τίς ἐπιχειρήσεις του πού τό χαρακτηρίζουν ἀσκεῖ αὐτήν, καί μόνον αὐτήν τή λειτουργία, μετατρέπουν τό κεφάλαιο αὐτό σέ χρηματεμπορικό κεφάλαιο. Ἕνα μέρος τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου καί, γιά νά εἴμαστε ἀκριβέστεροι, ἐπίσης τοῦ ἐμπορευματεμπορικοῦ κεφαλαίου, βρίσκεται διαρκῶς ὄχι μόνο μέ χρηματική μορφή, σάν χρηματικό κεφάλαιο γενικά, ἀλλά σάν χρηματικό κεφάλαιο πού ἀσχολεῖται μ' αὐτές τίς τεχνικές λειτουργίες. Ἀπό τό συνολικό κεφάλαιο ξεχωρίζει τώρα καί γίνεται αὐτοτελές μέ τή μορφή χρηματικοῦ κεφαλαίου ἕνα καθορισμένο μέρος του, πού ἡ καπιταλιστική του λειτουργία συνίσταται ἀποκλειστικά στήν πραγματοποίηση αὐτῶν τῶν ἐπιχειρήσεων γιά τό σύνολο τῆς τάξης τῶν βιομήχανων καί ἐμπόρων κεφαλαιοκρατῶν. Ὅπως γίνεται μέ τό ἐμπορευματεμπορικό κεφάλαιο, ἕνα μέρος τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, πού βρίσκεται στό προτσές τῆς κυκλοφορίας μέ τή μορφή χρηματικοῦ κεφαλαίου, ξεχωρίζει καί πραγματοποιεῖ αὐτές τίς ἐπιχειρήσεις τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς γιά τό συνολικό ὑπόλοιπο κεφάλαιο. Ἑπομένως, οἱ κινήσεις αὐτοῦ τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου εἶναι πάλι μόνο κινήσεις ἑνός μέρους τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, πού ἔχει γίνει αὐτοτελές καί πού βρίσκεται στό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς του.

Μόνον ἄν καί ἐφόσον ἐπενδύεται καινούργιο κεφάλαιο — πράγμα πού συμβαίνει καί σέ περίπτωση συσσώρευσης — τό κεφάλαιο μέ

τή χρηματική μορφή ἀποτελεῖ τήν ἀφετηρία καί τό τέρμα τῆς κίνησης. Ὅμως γιά ὅλα τά κεφάλαια πού βρίσκονται πιά στήν πορεία τῆς κίνησής τους, τό σημεῖο τῆς ἀφετηρίας καί τό σημεῖο τοῦ τέρματος ἀποτελοῦν μόνο σημεῖα περάσματος. Ἐφόσον τό βιομηχανικό κεφάλαιο στό χρονικό διάστημα ἀπό τήν ἔξοδό του ἀπό τή σφαίρα τῆς παραγωγῆς ὥς τή στιγμή τῆς εἰσόδου του πάλι σ' αὐτήν, πρέπει νά πραγματοποιήσει τή μεταμόρφωση Ε' — Χ — Ε, τό Χ εἶναι, ὅπως ἀποδείχθηκε ἤδη στήν ἁπλή ἐμπορευματική κυκλοφορία, πράγματι μόνο τό τελικό ἀποτέλεσμα τῆς μιᾶς φάσης τῆς μεταμόρφωσης, γιά ν' ἀποτελέσει τήν ἀφετηρία τῆς ἀντίστροφης φάσης, πού συμπληρώνει τήν πρώτη. Καί, παρά τό γεγονός ὅτι τό Ε — Χ τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου παρασταίνεται πάντα γιά τό ἐμπορικό κεφάλαιο σάν Χ — Ε — Χ, ὡστόσο καί γι' αὐτό τό κεφάλαιο, ἅμα ἄρχισε πιά νά λειτουργεῖ, τό πραγματικό προτσές εἶναι πάντα Ε — Χ — Ε. Τό ἐμπορικό κεφάλαιο, ὅμως, πραγματοποιεῖ ταυτόχρονα τίς πράξεις Ε — Χ καί Χ — Ε, αὐτό δέν σημαίνει ὅτι *ἕνα* κεφάλαιο βρίσκεται στό στάδιο Ε — Χ, ἐνῶ ἕνα ἄλλο βρίσκεται στό στάδιο Χ — Ε, ἀλλά ὅτι τό ἴδιο κεφάλαιο ταυτόχρονα διαρκῶς ἀγοράζει καί διαρκῶς πουλάει, γιατί τό προτσές τῆς παραγωγῆς εἶναι συνεχές. Βρίσκεται δηλαδή διαρκῶς ταυτόχρονα καί στά δυό στάδια. Τή στιγμή πού τό ἕνα μέρος του μετατρέπεται σέ χρῆμα, γιά νά ξαναμετατραπεῖ ἀργότερα σέ ἐμπόρευμα, τό ἄλλο μέρος του μετατρέπεται ταυτόχρονα σέ ἐμπόρευμα, γιά νά ξαναμετατραπεῖ ἀργότερα σέ χρῆμα.

Ἄν τό χρῆμα λειτουργεῖ σάν μέσο κυκλοφορίας ἤ σάν μέσο πληρωμῆς, αὐτό ἐξαρτιέται ἀπό τή μορφή τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων. Καί στίς δυό περιπτώσεις ὁ κεφαλαιοκράτης πρέπει διαρκῶς νά πληρώνει χρῆμα σέ πολλά πρόσωπα καί διαρκῶς νά εἰσπράττει χρῆμα ἀπό πληρωμές πολλῶν προσώπων. Αὐτή ἡ τεχνική μόνο πράξη τῆς πληρωμῆς μέ χρῆμα καί τῆς εἴσπραξης χρήματος, ἀποτελεῖ αὐτή καθεαυτή μιά ἐργασία, πού, ἐφόσον τό χρῆμα λειτουργεῖ σάν μέσο πληρωμῆς, κάνει ἀπαραίτητους τούς ἰσολογισμούς, τίς πράξεις συμψηφισμοῦ. Ἡ δουλιά αὐτή εἶναι ἕνα ἔξοδο κυκλοφορίας καί ὄχι ἐργασία πού δημιουργεῖ ἀξία. Ἡ δουλιά αὐτή συντομεύεται ἀπό τό γεγονός, ὅτι ἐκτελεῖται ἀπό μιά ἰδιαίτερη κατηγορία πρακτόρων ἤ κεφαλαιοκρατῶν γιά ὅλη τήν ὑπόλοιπη τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν.

Ἕνα ὁρισμένο μέρος τοῦ κεφαλαίου πρέπει νά ὑπάρχει μόνιμα μέ τή μορφή θησαυροῦ, δυνητικοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου: ἀπόθεμα

μέσων ἀγορᾶς, ἀπόθεμα μέσων πληρωμῆς, κεφάλαιο ἀναπασχόλητο μέ τή μορφή τοῦ χρήματος πού περιμένει τή χρησιμοποίησή του, ἐνῶ ἕνα μέρος τοῦ κεφαλαίου ἐπανέρχεται διαρκῶς σ' αὐτήν τή μορφή. Αὐτό κάνει ἀπαραίτητη, ἐκτός ἀπό τή δουλιά τῆς εἴσπραξης, τῆς πληρωμῆς καί τῆς τήρησης βιβλίων, τή διαφύλαξη τοῦ θησαυροῦ, πράγμα πού μέ τή σειρά της ἀποτελεῖ μιάν ἰδιαίτερη operation[1*]. Ἑπομένως, πρόκειται στήν πραγματικότητα γιά διαρκή διάλυση τοῦ θησαυροῦ σέ μέσα κυκλοφορίας καί σέ μέσα πληρωμῆς, καί γιά τή διαρκή ἐπανασύστασή του ἀπό χρῆμα πού εἰσπράττεται ἀπό τήν πούληση καί ἀπό ληξιπρόθεσμες πληρωμές. Αὐτή ἡ διαρκής κίνηση τοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου πού ὑπάρχει μέ τή μορφή χρήματος, χωρισμένου ἀπό τήν ἴδια τή λειτουργία τοῦ κεφαλαίου, αὐτή ἡ καθαρά τεχνική ἐπιχείρηση, πού προξενεῖ μιά ἰδιαίτερη ἐργασία καί δαπάνη — ἀποτελεῖ ἔξοδο κυκλοφορίας.

Συνέπεια τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας εἶναι οἱ τεχνικές αὐτές ἐπιχειρήσεις, πού προκύπτουν ἀπό τίς λειτουργίες τοῦ κεφαλαίου, νά ἀσκοῦνται, ὅσο εἶναι αὐτό δυνατό, γιά ὁλόκληρη τήν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν ἀπό μιά κατηγορία πρακτόρων ἤ κεφαλαιοκρατῶν σάν ἀποκλειστική τους λειτουργία, ἤ νά συγκεντρώνονται στά χέρια τους. Ἔχουμε ἐδῶ, ὅπως καί στό ἐμπορικό κεφάλαιο, καταμερισμό τῆς ἐργασίας μέ διπλή ἔννοια. Ἐμφανίζεται ἕνας ἰδιαίτερος κλάδος ἀπασχόλησης, πού, ἐπειδή ἀσκεῖται σάν ἰδιαίτερος κλάδος γιά τόν χρηματικό μηχανισμό ὅλης τῆς τάξης, συγκεντρώνεται καί ἀσκεῖται σέ μεγάλη κλίμακα. Καί ἐδῶ μέ τή σειρά του πραγματοποιεῖται ἕνας νέος καταμερισμός τῆς ἐργασίας μέσα στά πλαίσια αὐτοῦ τοῦ ἰδιαίτερου κλάδου μέ τή διάσπασή του σέ διάφορους ἀνεξάρτητους ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλο κλάδους, καθώς καί μέ τή συγκρότηση μηχανισμοῦ στούς κλάδους αὐτούς (μεγάλα γραφεῖα, πολυάριθμοι λογιστές καί ταμίες, ἐκτεταμένος καταμερισμός τῆς ἐργασίας). Οἱ πληρωμές καί οἱ εἰσπράξεις χρήματος, οἱ συμψηφισμοί, ἡ καθιέρωση τρεχόντων λογαριασμῶν, ἡ διαφύλαξη τοῦ χρήματος κλπ., χωρισμένες ἀπό τίς πράξεις γιά τίς ὁποῖες γίνονται ἀπαραίτητες ὅλες αὐτές οἱ τεχνικές ἐπιχειρήσεις, μετατρέπουν τό κεφάλαιο, πού προκαταβλήθηκε γι' αὐτές τίς λειτουργίες, σέ χρηματεμπορικό κεφάλαιο.

Οἱ διάφορες ἐπιχειρήσεις, ἀπό τήν ἐξέλιξη τῶν ὁποίων σέ ἰδιαίτερους αὐτοτελεῖς κλάδους προκύπτει τό χρηματεμπόριο, ἀπορρέουν ἀπό τούς διάφορους προορισμούς τοῦ ἴδιου τοῦ χρήματος καί ἀπό

1* ἐπιχείρηση, πράξη.

τίς λειτουργίες του, πού ἑπομένως πρέπει νά τίς κάνει καί τό κεφάλαιο μέ τή μορφή τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου.

Ἔχω ἀναφέρει ἤδη προηγούμενα, πῶς τό χρῆμα γενικά ἐμφανίστηκε ἀρχικά στήν ἀνταλλαγή προϊόντων ἀνάμεσα σέ διάφορες κοινότητες[42].

Γι' αὐτό, τό χρηματεμπόριο, τό ἐμπόριο μέ τό ἐμπόρευμα — χρῆμα, ἀναπτύσσεται πρῶτα ἀπό τίς διεθνεῖς συναλλαγές. Ἀπό τή στιγμή πού ὑπάρχουν διάφορα νομίσματα διαφόρων χωρῶν, οἱ ἔμποροι, πού ἀγοράζουν σέ ξένες χῶρες, πρέπει τά δικά τους ἐθνικά νομίσματα νά τά μετατρέπουν σέ ντόπια νομίσματα καί ἀντίστροφα, ἤ ἀκόμα νά ἀλλάζουν διάφορα νομίσματα μέ μή νομισματοκομμένο καθαρό ἄργυρο ἤ χρυσό, πού χρησιμεύουν σάν παγκόσμιο χρῆμα. Ἔτσι γεννιέται τό ἐπάγγελμα τῆς ἀνταλλαγῆς νομισμάτων, πού πρέπει νά θεωρεῖται σάν μιά ἀπό τίς βάσεις, ἀπό τίς ὁποῖες ξεκίνησε τό σύγχρονο χρηματεμπόριο[43]. Ἀπ' αὐτό ἀναπτύχθηκαν οἱ τράπεζες συναλλαγῶν, ὅπου ὁ ἄργυρος (ἤ ὁ χρυσός) λειτουργοῦν σάν παγκόσμιο χρῆμα — σήμερα σάν τραπεζικό ἤ ἐμπορικό χρῆμα — σέ διάκριση ἀπό τό κυκλοφοροῦν σέ μιά χώρα νόμισμα. Ἡ ἀνταλλαγή νομισμάτων (Wechselgeschäft), ἐφόσον πρόκειται γιά ἁπλή ἐντολή τοῦ ἀργυραμοιβοῦ μιᾶς χώρας στούς ἀργυραμοιβούς μιᾶς ἄλλης χώ-

---

[42] Κάρλ Μάρξ: «Κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας». Βερολίνο 1859, σελ. 27[1]. (Βλέπε τόμ. I, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ «Κεφαλαίου», 1954 σελ. 101-102.)

[43] «Ἤδη, ἀπό τή μεγάλη ποικιλία τῶν νομισμάτων, τόσο ἀπό τήν ἄποψη τοῦ τίτλου τους ὅσο καί τῆς κοπῆς τους ἀπό πολλούς ἡγεμόνες καί πόλεις, πού εἶχαν τό δικαίωμα νά κόβουν νομίσματα, προέκυψε ἡ ἀνάγκη, στίς ἐμπορικές συναλλαγές πού ἔπρεπε νά ἐξοφληθοῦν μέ κάποιο νόμισμα, νά χρησιμοποιεῖται παντοῦ τό ντόπιο νόμισμα. Γιά τίς πληρωμές σέ μετρητά ἐφοδιάζονταν οἱ ἔμποροι, ὅταν ταξίδευαν σέ ξένες ἀγορές, μέ μή νομισματοποιημένο καθαρό ἄργυρο καί χρυσό. Τό ἴδιο, ὅταν ἐπρόκειτο νά ἐπιστρέψουν, ἄλλαζαν τά τοπικά νομίσματα πού εἰσπράξανε μέ μή νομισματοποιημένο ἄργυρο ἤ χρυσό. Ἔτσι ἡ ἀνταλλαγή νομισμάτων, ἡ ἀνταλλαγή μή νομισματοποιημένων εὐγενῶν μετάλλων μέ ντόπια νομίσματα ἐξελίχθηκε σέ ἕνα πολύ διαδεδομένο καί ἐπικερδές ἐπάγγελμα». (Hüllmann. «Städtewesen des Mittelalters». Erster Teil. Bonn 1826, S. 437 — 438). «Ἡ τράπεζα ἀνταλλαγῶν (Wechselbank) δέν πῆρε τό ὄνομά της... ἀπό τή συναλλαγματική, τή συναλλαγματική ἐπιστολή (Wechselbrief), ἀλλά ἀπό τήν ἀνταλλαγή (Wechsel) διαφόρων χρημάτων. Πολύ πρίν ἀπό τήν ἵδρυση τό 1609 τῆς Τράπεζας συναλλαγῶν τοῦ Ἄμστερνταμ, ὑπῆρχαν ἤδη στίς ἐμπορικές πόλεις τῶν Κάτω Χωρῶν σαράφηδες καί σαράφικα, ἀκόμα καί Τράπεζες συναλλαγῶν... Ἡ δουλιά αὐτῶν τῶν σαράφηδων ἦταν ν' ἀλλάζουν τά πολυάριθμα διάφορα εἴδη νομισμάτων, πού ξένοι ἔμποροι ἔφερναν στή χώρα, μέ νόμιμα κυκλοφο-

ρας νά δώσουν χρήματα σέ ταξιδιῶτες, εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἤδη στή Ρώμη καί στήν Ἑλλάδα ἀπό τό καθεαυτό ἐπάγγελμα τοῦ ἀργυραμοιβοῦ.

Τό ἐμπόριο μέ χρυσό καί μέ ἄργυρο σάν ἐμπορεύματα (σάν πρῶτες ὕλες γιά τήν κατασκευή εἰδῶν πολυτελείας) ἀποτελεῖ τή βάση, ἀπό τήν ὁποία ξεκίνησε τό ἐμπόριο μέ ράβδους (Bullion trade) ἤ τό ἐμπόριο πού ἐκπληρώνει τίς λειτουργίες τοῦ χρήματος σάν παγκόσμιο χρῆμα. Οἱ λειτουργίες αὐτές, ὅπως ἐξηγήσαμε προηγούμενα («Τό Κεφάλαιο» Βιβλίο I, κεφ. III, 3. γ.), εἶναι διπλές: Πᾶνε κι ἔλα ἀνάμεσα στίς διάφορες ἐθνικές σφαῖρες κυκλοφορίας γιά τήν ἰσοζύγιση τῶν διεθνῶν πληρωμῶν καί ἐξαγωγή κεφαλαίου γιά τοκισμό. Παράλληλα, κίνηση τῶν εὐγενῶν μετάλλων ἀπό τούς τόπους παραγωγῆς τους στήν παγκόσμια ἀγορά καί κατανομή τῆς προσφερόμενης ποσότητάς τους στίς διάφορες ἐθνικές σφαῖρες κυκλοφορίας. Στήν Ἀγγλία, κατά τή διάρκεια ἤδη τοῦ μεγαλύτερου μέρους τοῦ 17ου αἰώνα, οἱ χρυσοχόοι λειτουργοῦσαν ἀκόμα σάν τραπεζίτες. Παραβλέπουμε ἐδῶ ἐντελῶς μέ ποιόν τρόπο ἀναπτύσσεται παραπέρα ἡ ἰσοζύγιση τῶν διεθνῶν πληρωμῶν στό ἐμπόριο ἀνταλλαγῆς νομισμάτων κλπ., καθώς καί καθετί πού ἔχει σχέση μέ τίς ἀγοροπωλησίες χρεωγράφων, κοντολογῆς ὅλες τίς ἰδιαίτερες μορφές τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος, πού δέν μᾶς ἀφορᾶ ἀκόμα ἐδῶ.

Στήν ἰδιότητά του σάν παγκόσμιο χρῆμα, τό ἐθνικό νόμισμα ἀποβάλλει τόν ἐθνικό του χαρακτήρα. Τό νόμισμα τῆς μιᾶς χώρας ἐκφράζεται μέ τό νόμισμα μιᾶς ἄλλης χώρας, καί ἔτσι ὅλα τά νομίσματα ἀνάγονται στό περιεχόμενό τους σέ χρυσό ἤ ἄργυρο, ἐνῶ αὐτά

ροῦντα νομίσματα. Σιγά-σιγά διευρυνόταν ὁ κύκλος τῆς δραστηριότητάς τους... Ἔγιναν οἱ ταμίες καί οἱ τραπεζίτες τῆς ἐποχῆς τους. Ἡ κυβέρνηση ὅμως τοῦ Ἄμστερνταμ ἔβλεπε ἕναν κίνδυνο στή σύνδεση τῆς δραστηριότητας τοῦ ταμία μέ τή δουλιά τοῦ σαράφη καί γιά νά ἀντιμετωπίσει τόν κίνδυνο ἀποφάσισε τήν ἵδρυση ἑνός μεγάλου ἱδρύματος, πού θά ἀσκοῦσε μέ ἐξουσιοδότηση τοῦ Δημοσίου, καί τή δουλιά τοῦ ταμία, καί τήν ἀνταλλαγή νομισμάτων. Τό ἵδρυμα αὐτό ἦταν ἡ περίφημη Τράπεζα συναλλαγῶν τοῦ Ἄμστερνταμ, πού ἱδρύθηκε τό 1609. Τό ἴδιο καί οἱ Τράπεζες συναλλαγῶν τῆς Βενετίας, τῆς Γένουας, τῆς Στοκχόλμης, τοῦ Ἁμβούργου χρωστοῦν τήν ἵδρυσή τους στή μόνιμη ἀνάγκη ἀνταλλαγῆς διαφόρων εἰδῶν νομισμάτων. Ἀπό ὅλες αὐτές ἡ Τράπεζα τοῦ Ἀμβούργου εἶναι ἡ μόνη πού ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει ὥς σήμερα, γιατί εἶναι ἀκόμα αἰσθητή ἡ ἀνάγκη ἑνός τέτιου ἱδρύματος σ' αὐτή τήν ἐμπορική πόλη, πού δέν ἔχει δικό της νομισματικό σύστημα κλπ.». (S. Vissering. «Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde». Amsterdam, 1860 — 1861, I, p. 247, 248).

τά δύο, ὁ χρυσός καί ὁ ἄργυρος, σάν δυό ἐμπορεύματα πού κυκλοφοροῦν σάν παγκόσμιο χρῆμα, ἀνάγονται ταυτόχρονα στήν ἀμοιβαία ἀξιακή τους σχέση, πού διαρκῶς μεταβάλλεται. Τήν ἀναγωγή αὐτή τήν κάνει ὁ χρηματέμπορος δική του ἰδιαίτερη ἀπασχόληση. Ἔτσι ἡ ἀνταλαλγή νομισμάτων καί τό ἐμπόριο μέ ράβδους ἀποτελοῦν τίς πρώτιστες μορφές τοῦ χρηματεμπορίου, πού πηγάζουν ἀπό τίς διπλές λειτουργίες τοῦ χρήματος: σάν ἐθνικό νόμισμα καί σάν παγκόσμιο χρῆμα.

Ἀπό τό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς, ὅπως γενικά ἀπό τό ἐμπόριο, ἀκόμα καί σέ προκεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, προκύπτει:

Πρῶτο, ἡ συγκέντρωση τοῦ χρήματος μέ τή μορφή θησαυροῦ, δηλαδή τώρα, τοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου πού πρέπει νά ὑπάρχει πάντα μέ τή μορφή τοῦ χρήματος, σάν ἐφεδρικό κεφάλαιο μέσων πληρωμῆς καί μέσων ἀγορᾶς. Αὐτή εἶναι ἡ πρώτη μορφή τοῦ θησαυροῦ, ὅπως ἐμφανίζεται πάλι στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς καί ὁ ὁποῖος γενικά μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου σχηματίζεται τουλάχιστον γι' αὐτό. Καί τά δυό ἀφοροῦν καί τήν ἐσωτερική, καί τήν διεθνή κυκλοφορία. Ὁ θησαυρός αὐτός βρίσκεται διαρκῶς σέ ρευστή κατάσταση, χύνεται διαρκῶς στήν κυκλοφορία καί ἐπιστρέφει διαρκῶς ἀπό αὐτήν. Ἡ δεύτερη μορφή τοῦ θησαυροῦ εἶναι τώρα ἡ μορφή τοῦ ἀργοῦ, τοῦ προσωρινά ἀναπασχόλητου μέ τή μορφή τοῦ χρήματος κεφαλαίου, στό ὁποῖο ἀνήκει ἐπίσης νεοσυσσωρευμένο καί μή ἐπενδυμένο ἀκόμα χρηματικό κεφάλαιο. Οἱ λειτουργίες, τίς ὁποῖες κάνει ἀναγκαῖες αὐτός ὁ σχηματισμός θησαυροῦ σάν τέτιου, εἶναι πρίν ἀπ' ὅλα ἡ διαφύλαξή του, ἡ λογιστική παρακολούθησή του κλπ.

Δεύτερο, ὅμως, μέ ὅλα αὐτά συνδέονται ἡ διάθεση τοῦ χρήματος γιά ἀγορές, ἡ εἴσπραξή του ἀπό τίς πουλήσεις, οἱ πληρωμές καί οἱ εἰσπράξεις, ἡ ἰσοζύγιση πληρωμῶν κλπ. Ὅλα αὐτά τά φροντίζει ὁ χρηματέμπορος, στήν ἀρχή σάν ἁπλός *ταμίας* γιά τούς ἐμπόρους καί τούς βιομήχανους κεφαλαιοκράτες[44].

[44] «Ὁ θεσμός τῶν ταμίων ἴσως νά μήν ἔχει πουθενά διατηρήσει τόσο καθαρά τόν ἀρχικό, αὐτοτελή χαρακτήρα του, ὅσο στίς ἐμπορικές πόλεις τῶν Κάτω Χωρῶν (σχετικά μέ τήν καταγωγή τοῦ θεσμοῦ τῶν ταμίων στό Ἄμστερνταμ, βλέπε E. Luzac. «Hollands Rijkdom», deel III). Οἱ λειτουργίες τους συμπίπτουν ἐνμέρει μέ τίς λειτουργίες τῆς παλιᾶς Τράπεζας συναλλαγῶν τοῦ Ἄμστερνταμ. Ὁ ταμίας εἰσπράττει ἀπό τούς ἐμπόρους, πού χρησιμοποιοῦν τίς ὑπηρεσίες του, ἕνα ὁρισμένο ποσό σέ χρῆμα, ἔναντι τοῦ ὁποίου τούς ἀνοίγει μιά «πίστωση» στά κατάστιχά του. Σέ συνέχεια οἱ ἔμποροι τοῦ στέλνουν τίς χρεωστικές τους ἀπαιτήσεις, πού ὁ ταμίας τίς εἰσπράττει γιά λογαριασμό τους καί πού τίς καταχωρεῖ σέ πίστωσή τους. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά προβαίνει κατ' ἐντολή τους (kassiers briefjes) σέ πληρωμές καί τά ποσά τῶν πληρωμῶν αὐτῶν τά χρεώνει στόν τρέχοντα λογαριασμό τους. Γι' αὐτές τίς εἰσπράξεις καί πληρωμές κρατάει γιά τόν ἑαυτό του μιά μικρή προμήθεια, πού, μόνο χάρη στό μέγεθος τῶν συναλλαγῶν πού διεκπεραιώνει ἀνάμεσα στίς δυό πλευρές, ἀποφέρει μιά ἀντίστοιχη ἀμοιβή γιά τήν ἐργασία του. Ἄν πρόκειται νά συμψηφιστοῦν πληρωμές ἀνάμεσα σέ δυό ἐμπόρους, πού καί οἱ δυό χρησιμοποιοῦν τόν ἴδιο ταμία, οἱ πληρωμές αὐτές τακτοποιοῦνται πολύ ἁπλά, μέ ἀντίστοιχη ἀμοιβαία καταχώρηση στά κατάστιχα, ὅταν οἱ ταμίες ἀπό μέρα σέ μέρα συμψηφίζουν τίς ἀμοιβαῖες ἀπαιτήσεις τους. Σ' αὐτή λοιπόν τή μεσολάβηση γιά τήν πραγματοποίηση τῶν πληρωμῶν συνίσταται ἡ καθεαυτό δουλιά τοῦ ταμία. Ἡ δουλιά αὐτή ἀποκλείει βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις, κερδοσκοπίες καί τό ἄνοιγμα ἀκάλυπτων πιστώσεων. Γιατί ὁ κανόνας πού ἰσχύει ἐδῶ εἶναι ὁ ταμίας νά μή προβαίνει σέ κανενός εἴδους πληρωμή γιά ἕναν, γιά τόν ὁποῖο κρατάει λογαριασμό στά κατάστιχά του, πέρα ἀπό τό ὕψος τῆς πίστωσης πού τοῦ ἔχει ἀνοίξει». (Vissering, στό ἴδιο, σελ. 243, 244). — Σχετικά μέ τίς Ἑνώσεις τῶν ταμείων τῆς Βενετίας: «Ἀπό ἀνάγκη καί λόγω τῶν τοπικῶν γεωγραφικῶν συνθηκῶν τῆς Βενετίας, ὅπου ἡ διαμετακόμιση χρήματος σέ μετρητά εἶναι δυσκολότερη ἀπό ἄλλα μέρη, οἱ μεγαλέμποροι τῆς πόλης αὐτῆς ἵδρυσαν Ἑνώσεις ταμείων μέ ἀνάλογη ἀσφάλεια, ἐπίβλεψη καί διαχείριση. Τά μέλη μιᾶς τέτιας ἕνωσης κατάθεταν ὁρισμένα ποσά ἔναντι τῶν ὁποίων ἐξέδιδαν ἐντολές πληρωμῆς πρός τούς πιστωτές τους, τό δέ πληρωνόμενο ποσό τό καταχωροῦσαν στό φύλλο τοῦ χρεώστη τοῦ σχετικοῦ κατάστιχου πού κρατοῦνταν γι' αὐτό καί τό πρόσθεταν στό ποσό τῆς πίστωσης πού εἶχε ὁ πιστωτής. Πρόκειται γιά τίς πρῶτες ἀρχές τῶν λεγόμενων Τραπεζῶν κυκλοφορίας (Girobank). Παλιές εἶναι αὐτές οἱ Ἑνώσεις. Ἄν ὅμως τίς μεταθέσει κανείς στόν 12ο αἰώνα, τότε τίς μπερδεύει μέ τό Ἵδρυμα Κρατικοῦ Δανείου, πού ἱδρύθηκε τό 1171». (Hüllmann, στό ἴδιο, σελ. 453, 454).

Τό χρηματεμπόριο ἀναπτύσσεται πλήρως, καί αὐτό πάντα στίς πρῶτες κιόλας ἀρχές του, ἀπό τή στιγμή πού μαζί μέ τίς ὑπόλοιπες λειτουργίες του συνδεθεῖ καί ἡ λειτουργία χορήγησης δανείων καί πιστώσεων καί τό ἐμπόριο μέ πίστωση. Γιά τό ζήτημα αὐτό θά μιλήσουμε στό ἑπόμενο τμῆμα τοῦ Βιβλίου, ὅταν γίνει λόγος γιά τό τοκοφόρο κεφάλαιο.

Τό ἴδιο τό ἐμπόριο μέ ράβδους πολυτίμων μετάλλων, ἡ μεταφορά χρυσοῦ καί ἀργύρου ἀπό τή μιά χώρα στήν ἄλλη, εἶναι μόνο τό ἀποτέλεσμα τοῦ ἐμπορευματεμπορίου, πού ἐξαρτιέται ἀπό τήν τρέχουσα τιμή τοῦ συναλλάγματος, ἡ ὁποία ἐκφράζει τήν κατάσταση τῶν διεθνῶν πληρωμῶν καί τοῦ ἐπιτοκίου στίς διάφορες χῶρες. Ὁ ἔμπορος ράβδων χρυσοῦ καί ἀργύρου σάν τέτιος μεσιτεύει μόνο τά ἀποτελέσματα αὐτά.

Ὅταν ἐξετάζαμε τό χρῆμα, μέ ποιόν τρόπο ἀπό τήν ἁπλή κυκλοφορία ἐμπορευμάτων ἀναπτύσσονται οἱ κινήσεις καί οἱ προσδιορισμοί τῶν

μορφῶν του. εἴδαμε («Τό Κεφάλαιο» Βιβλίο Ι, κεφ. III) πῶς ἡ κίνηση τῆς μάζας τοῦ χρήματος πού κυκλοφορεῖ σάν μέσο ἀγορᾶς καί σάν μέσο πληρωμῆς καθορίζεται ἀπό τή μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύματος, ἀπό τήν ἔκταση καί τήν ταχύτητα τῆς μεταμόρφωσης, πού, ὅπως ξέρουμε πιά, ἡ ἴδια ἀποτελεῖ ἁπλῶς ἕνα στοιχεῖο τοῦ συνολικοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς. Ὅσο γιά τήν προμήθεια τοῦ χρηματικοῦ ὑλικοῦ — χρυσοῦ καί ἀργύρου — ἀπό τίς πηγές παραγωγῆς τους, αὐτή ἀνάγεται σέ ἄμεση ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων, σέ ἀνταλλαγή χρυσοῦ καί ἀργύρου σάν ἐμπορευμάτων μέ ἄλλα ἐμπορεύματα, ἀποτελεῖ λοιπόν κι αὐτή ἐπίσης στοιχεῖο τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων, ὅπως ἡ προμήθεια σίδερου ἤ ἄλλων μετάλλων. Ὅσον ἀφορᾶ ὅμως τήν κίνηση τῶν εὐγενῶν μετάλλων στήν παγκόσμια ἀγορά (ἐδῶ δέν παίρνουμε ὑπόψη τήν κίνηση αὐτή, ἐφόσον ἐκφράζει μεταφορά κεφαλαίου γιά δανεισμό, μεταφορά πού συντελεῖται καί μέ τή μορφή ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου) αὐτή καθορίζεται ὁλότελα ἀπό τή διεθνή ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων ἔτσι, ὅπως ἡ κίνηση τοῦ χρήματος, σάν ἐσωτερικοῦ μέσου ἀγορᾶς καί πληρωμῆς, καθορίζεται ἀπό τήν ἐσωτερική ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων. Ἡ ἐξαγωγή καί ἡ εἰσαγωγή τῶν εὐγενῶν μετάλλων ἀπό τή μιά ἐθνική σφαίρα κυκλοφορίας στήν ἄλλη, ἐφόσον προκαλοῦνται μόνο ἀπό τήν ὑποτίμηση τοῦ ἐθνικοῦ νομίσματος ἤ ἀπό τόν διμεταλλισμό, δέν ἔχουν καμιά σχέση μέ τήν κυκλοφορία τοῦ χρήματος σάν τέτια καί ἀποτελοῦν ἁπλή ἐπανόρθωση αὐθαίρετων σφαλμάτων ἀπό μέρους τοῦ κράτους. Ὅσον ἀφορᾶ τέλος τόν σχηματισμό θησαυρῶν, ἐφόσον ἀποτελοῦν ἐφεδρικά κεφάλαια μέσων ἀγορᾶς ἤ μέσων πληρωμῆς, εἴτε γιά τό ἐσωτερικό εἴτε γιά τό ἐξωτερικό ἐμπόριο, καί ἐπίσης, ἐφόσον ἀποτελοῦν μιά ἁπλή μορφή ἑνός προσωρινά ἀργοῦ κεφαλαίου, καί στίς δυό περιπτώσεις πρόκειται μόνο γιά ἕνα ἀναγκαῖο κατακάθι...

Ὅπως ὅλη ἡ κυκλοφορία τοῦ χρήματος στήν ἔκτασή της, στίς μορφές της καί στίς κινήσεις της εἶναι ἁπλό ἀποτέλεσμα τῆς κυκλοφορίας τῶν ἐμπορευμάτων, πού ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική ἄποψη ἀποτελεῖ ἡ ἴδια μόνο τό προτσές κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου (καί σ' αὐτό συμπεριλαβαίνεται ἡ ἀνταλλαγή κεφαλαίου μέ εἰσόδημα καί εἰσοδήματος μέ εἰσόδημα, ἐφόσον ἡ δαπάνη τοῦ εἰσοδήματος πραγματοποιεῖται στό μικρεμπόριο) εἶναι πέρα γιά πέρα αὐτονόητο, ὅτι τό χρηματεμπόριο δέν μεσιτεύει μόνο τό ἁπλό ἀποτέλεσμα καί τόν τρόπο ἐμφάνισης τῆς κυκλοφορίας τῶν ἐμπορευμάτων: τήν κυκλοφορία τοῦ χρήματος. Αὐτή ἡ ἴδια ἡ κυκλοφορία τοῦ χρήματος, σάν

στοιχεῖο τῆς κυκλοφορίας τῶν ἐμπορευμάτων εἶναι κάτι τό δοσμένο γιά τό χρηματεμπόριο. Αὐτό πού μεσολαβεῖ γιά νά γίνει εἶναι οἱ τεχνικές του ἐπιχειρήσεις, πού τίς συγκεντρώνει, τίς συντομεύει καί τίς ἁπλοποιεῖ. Τό χρηματεμπόριο δέν δημιουργεῖ τούς θησαυρούς, ἀλλά προσφέρει τά τεχνικά μέσα γιά νά περιορίσει στό ἐλάχιστο οἰκονομικό του ὅριο τόν θησαυρισμό αὐτόν, ἐφόσον γίνεται θεληματικά (δέν εἶναι δηλαδή ἔκφραση ἀναπασχόλητου κεφαλαίου ἤ διαταραχῆς τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς), γιατί, ἄν ἡ διαχείριση τῶν ἐφεδρικῶν κεφαλαίων γιά μέσα ἀγορᾶς καί πληρωμῆς γίνεται γιά τό σύνολο τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν, τότε αὐτά τά ἐφεδρικά κεφάλαια δέν χρειάζεται νά εἶναι τόσο μεγάλα, ὅσο θά ἦταν στήν περίπτωση στήν ὁποία ὁ κάθε κεφαλαιοκράτης θά τά διαχειριζόταν χωριστά. Τό χρηματεμπόριο δέν ἀγοράζει τά εὐγενή μέταλλα, ἀλλά μεσολαβεῖ μόνο γιά νά γίνει ἡ κατανομή τους, ἀπό τή στιγμή πού τά ἔχει ἀγοράσει τό ἐμπορευματεμπόριο. Τό χρηματεμπόριο διευκολύνει τήν ἰσοστάθμιση τῶν ἰσοζυγίων, ἐφόσον τό χρῆμα λειτουργεῖ σάν μέσο πληρωμῆς καί μέ τόν τεχνητό μηχανισμό αὐτῶν τῶν ἰσοσταθμίσεων μειώνει τήν ἀπαιτούμενη γιά τό σκοπό αὐτό χρηματική μάζα. Ὅμως δέν καθορίζει οὔτε τή συνάρτηση, οὔτε τό μέγεθος τῶν ἀμοιβαίων πληρωμῶν. Λογουχάρη, οἱ ἀμοιβαῖες ἀνταλλαγές συναλλαγματικῶν καί γραμματίων σέ Τράπεζες καί σέ Clearing houses,[1*] ἀποτελοῦν ἐντελῶς ἀνεξάρτητες συναλλαγές, εἶναι τά ἀποτελέσματα συγκεκριμένων πράξεων καί πρόκειται μόνο γιά βελτιωμένη ἰσοζύγιση αὐτῶν τῶν ἀποτελεσμάτων. Ἐφόσον τό χρῆμα κυκλοφορεῖ σάν μέσο ἀγορᾶς, ἡ ἔκταση καί ὁ ἀριθμός τῶν ἀγορῶν καί τῶν πουλήσεων εἶναι πέρα γιά πέρα ἀνεξάρτητα ἀπό τό χρηματεμπόριο. Τό χρηματεμπόριο μπορεῖ νά συντομεύσει μόνο τίς τεχνικές πράξεις πού τίς συνοδεύουν καί νά μειώσει ἔτσι τή μάζα τοῦ χρήματος σέ μετρητά, πού ἀπαιτεῖται γιά τήν περιστροφή τους.

Τό χρηματεμπόριο στήν καθαρή του μορφή, στήν ὁποία τό ἐξετάζουμε ἐδῶ, δηλαδή χωριστά ἀπό τό πιστωτικό σύστημα, ἔχει λοιπόν σχέση μόνο μέ τήν τεχνική ἑνός στοιχείου τῆς κυκλοφορίας τῶν ἐμπορευμάτων, συγκεκριμένα τῆς κυκλοφορίας τοῦ χρήματος, καί μέ τίς διάφορες λειτουργίες τοῦ χρήματος πού προκύπτουν ἀπό αὐτήν.

Αὐτό κάνει τό χρηματεμπόριο νά διαφέρει οὐσιαστικά ἀπό τό ἐμπορευματεμπόριο, πού μεσιτεύει τή μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύματος καί

[1*] Γραφεῖα συμψηφισμοῦ.

τήν ἀνταλλαγή τῶν ἐμπορευμάτων, ἤ κάνει νά ἐμφανίζεται ἀκόμα καί τό προτσές αὐτό τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου σάν προτσές ἑνός κεφαλαίου, χωρισμένου ἀπό τό βιομηχανικό κεφάλαιο. Ἄν λοιπόν τό ἐμπορευματεμπορικό κεφάλαιο ἔχει δική του μορφή κυκλοφορίας, Χ — Ε — Χ, στήν ὁποία τό ἐμπόρευμα ἀλλάζει δυό φορές θέση καί ἔτσι ἐπαναρρέει τό χρῆμα, σέ ἀντίθεση μέ τό Ε — Χ — Ε, ὅπου τό χρῆμα ἀλλάζει δυό φορές χέρια καί μεσιτεύει ἔτσι τήν ἀνταλλαγή τῶν ἐμπορευμάτων, γιά τό χρηματεμπορικό κεφάλαιο δέν μπορεῖ ν' ἀποδειχθεῖ ἡ ὕπαρξη μιᾶς τέτιας ἰδιαίτερης μορφῆς.

Ἐφόσον προκαταβάλλεται χρηματικό κεφάλαιο ἀπό μιά ἰδιαίτερη κατηγορία κεφαλαιοκρατῶν γιά νά γίνει τεχνικά δυνατή αὐτή ἡ κυκλοφορία τοῦ χρήματος — ἕνα κεφάλαιο μικρότερο ἀπό τό κεφάλαιο πού θά ἦταν διαφορετικά ὑποχρεωμένοι νά προκαταβάλουν γιά τό σκοπό αὐτό οἱ ἴδιοι οἱ ἔμποροι καί οἱ βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες — ὑπάρχει καί ἐδῶ ἡ γενική μορφή τοῦ κεφαλαίου: Χ — Χ'. Μέ τήν προκαταβολή Χ παράγεται Χ + ΔΧ γι' αὐτόν πού τό προκαταβάλλει. Ἡ μεσίτευση ὅμως τοῦ Χ — Χ' δέν ἀφορᾶ ἐδῶ τά ὑλικά, ἀλλά τά τεχνικά μόνο στοιχεῖα τῆς μεταμόρφωσης.

Εἶναι ὀφθαλμοφανές, ὅτι ἡ μάζα τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, πού διαχειρίζονται οἱ χρηματέμποροι, εἶναι τό χρηματικό κεφάλαιο τῶν ἐμπόρων καί βιομηχάνων πού βρίσκεται σέ κυκλοφορία καί ὅτι οἱ πράξεις τους, εἶναι ἁπλῶς οἱ πράξεις ἐκείνων πού τούς ἐξυπηρετοῦν σάν μεσολαβητές.

Εἶναι ἐπίσης καθαρό, ὅτι τό κέρδος τους εἶναι μέρος τῆς ὑπεραξίας πού ἀφαιρέθηκε ἀπό αὐτήν, γιατί ἔχουν νά κάνουν μόνο μέ πραγματοποιημένες ἤδη ἀξίες (ἀκόμα καί ὅταν ἔχουν πραγματοποιηθεῖ μόνο μέ τή μορφή πιστωτικῶν ἀπαιτήσεων).

Ὅπως στό ἐμπορευματεμπόριο, συντελεῖται καί ἐδῶ ἕνας διπλασιασμός τῆς λειτουργίας. Γιατί ἕνα μέρος τῶν τεχνικῶν πράξεων πού συνδέονται μέ τήν κυκλοφορία τοῦ χρήματος, πρέπει νά γίνουν ἀπό τούς ἴδιους τούς ἐμπορευματεμπόρους καί τούς ἐμπορευματοπαραγωγούς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΙΚΟΣΤΟ

Ἀπό τήν ἱστορία τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου

Ἡ ἰδιαίτερη μορφή τῆς συσσώρευσης χρήματος ἀπό τό ἐμπορευματεμπορικό καί τό χρηματεμπορικό κεφάλαιο θά ἐξεταστεῖ μόνο στό ἑπόμενο τμῆμα τοῦ βιβλίου.

Ἀπό ὅσα ἀναπτύξαμε ὥς τώρα προκύπτει μόνο του, ὅτι δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει πιό ἀνούσιο πράγμα ἀπό τό νά βλέπουμε τό ἐμπορικό κεφάλαιο, ἀδιάφορο ἄν ὑπάρχει μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορευματεμπορικοῦ κεφαλαίου, ἤ μέ τή μορφή τοῦ χρηματεμπορικοῦ κεφαλαίου, σάν ἕνα ἰδιαίτερο εἶδος τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, ὅμοιο λ.χ. μέ τήν ἐξορυχτική βιομηχανία, τή γεωργία, τήν κτηνοτροφία, τή μεταποίηση, τίς μεταφορές κλπ., πού εἶναι διακλαδώσεις, πού ὀφείλονται στόν κοινωνικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας, καί ἀποτελοῦν, ἑπομένως, ἰδιαίτερες σφαῖρες ἐπένδυσης τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου. Ἡ ἁπλή ἤδη διαπίστωση, ὅτι κάθε βιομηχανικό κεφάλαιο, στό διάστημα πού βρίσκεται στή φάση τῆς κυκλοφορίας τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς του, ἐκπληρώνει σάν ἐμπορευματικό κεφάλαιο καί σάν χρηματικό κεφάλαιο ἀκριβῶς τίς ἴδιες λειτουργίες, πού ἐμφανίζονται σάν ἀποκλειστικές λειτουργίες τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου καί στίς δυό του μορφές, ἡ διαπίστωση αὐτή θά ἔπρεπε νά κάνει ἀδύνατη αὐτήν τή χοντροκομμένη ἀντίληψη. Ἀντίθετα, οἱ διαφορές ἀνάμεσα στό βιομηχανικό κεφάλαιο στήν παραγωγική του φάση, καί στό ἴδιο τό βιομηχανικό κεφάλαιο στή φάση πού βρίσκεται στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας, ἔχουν ἀνεξαρτοποιηθεῖ μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορευματεμπορικοῦ κεφαλαίου καί τοῦ χρηματεμπορικοῦ κεφαλαίου. Αὐτό ἔγινε, γιατί οἱ καθορισμένες μορφές καί λειτουργίες, πού παίρνει καί ἀσκεῖ ἐδῶ προσωρινά τό κεφάλαιο, ἐμφανίζονται σάν αὐτοτελεῖς μορφές καί λειτουργίες ἑνός ἀποσπασμένου ἀπό τό κεφάλαιο μέρους του, στό ὁποῖο περιλαβαίνονται αὐτές ἀποκλειστικά. Ὑπάρχει τεράστια διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀλλαγμένη μορφή τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου καί στίς ὑλικές διαφορές πού ὑπάρχουν

ἀνάμεσα σέ παραγωγικά κεφάλαια στίς διάφορες ἐπενδύσεις στήν παραγωγή, διαφορές πού προκύπτουν ἀπό τή φύση τῶν διαφόρων βιομηχανικῶν κλάδων.

Ἐκτός ἀπό τή βαναυσότητα, μέ τήν ὁποία ὁ οἰκονομολόγος γενικά ἐξετάζει τίς διαφορές μορφῆς, πού στήν πραγματικότητα τόν ἐνδιαφέρουν μόνο ἀπό τήν ὑλική τους πλευρά, στόν ἀγοραῖο οἰκονομολόγο (Vulgärökonom) βρίσκονται στή βάση αὐτῆς τῆς σύγχυσης δύο ἀκόμα πράγματα: Πρῶτο, ἡ ἀνικανότητά του νά ἐξηγήσει τήν ἰδιομορφία τοῦ ἐμπορικοῦ κέρδους. Δεύτερο, ἡ ἀπολογητική του προσπάθεια νά παραγάγει σάν μορφές, πού προκύπτουν μέ ἀναγκαιότητα ἀπό τό προτσές τῆς παραγωγῆς σάν τέτιο, τίς μορφές τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου καί τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου καί παραπέρα τοῦ ἐμπορευματεμπορικοῦ καί χρηματεμπορικοῦ κεφαλαίου, πού προκύπτουν ἀπό τήν εἰδική μορφή τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ὁ ὁποῖος προϋποθέτει πρίν ἀπ' ὅλα σάν βάση του τήν ἐμπορευματική κυκλοφορία, ἑπομένως καί τή χρηματική κυκλοφορία.

Ἄν τό ἐμπορευματεμπορικό κεφάλαιο καί τό χρηματεμπορικό κεφάλαιο δέν διαφέρουν ἀλλιῶς ἀπό τήν καλλιέργεια σιτηρῶν, ἀπό ὅ,τι ἡ τελευταία ἀπό τήν κτηνοτροφία καί ἀπό τή μεταποίηση, τότε εἶναι ὁλοκάθαρο, ὅτι ἡ παραγωγή καί ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή εἶναι γενικά ταυτόσημες, καί ἰδίως, ὅτι καί ἡ διανομή τῶν κοινωνικῶν προϊόντων ἀνάμεσα στά μέλη τῆς κοινωνίας, ἀδιάφορο ἄν αὐτή γίνεται γιά παραγωγική ἤ γιά ἀτομική κατανάλωση, πρέπει ἐξίσου αἰώνια νά γίνεται ἀπό ἐμπόρους καί τραπεζίτες, ὅπως ἡ κατανάλωση κρέατος ἐξασφαλίζεται ἀπό τήν κτηνοτροφία καί ἡ κατανάλωση εἰδῶν ἐνδυμασίας ἀπό τή βιομηχανική παραγωγή τους[45].

Οἱ μεγάλοι οἰκονομολόγοι, ὅπως ὁ Σμίθ, ὁ Ρικάρντο καί ἄλλοι, ἀκριβῶς ἐπειδή ἐξετάζουν τή βασική μορφή τοῦ κεφαλαίου, τό κεφάλαιο σάν βιομηχανικό κεφάλαιο, ἐνῶ τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο

45 Ὁ σοφός Ρόσερ[57] διατύπωσε τή σοφιστεία, πώς ἄν ὁρισμένοι χαρακτηρίζουν τό ἐμπόριο σάν «μεσολάβηση» ἀνάμεσα στούς παραγωγούς καί τούς καταναλωτές, τότε μπορεῖ «κανείς» νά χαρακτηρίσει ἐξίσου τήν ἴδια τήν παραγωγή σάν «μεσολάβηση» γιά τήν κατανάλωση (ἀνάμεσα σέ ποιούς;), ὁπότε προκύπτει μέ φυσικότητα, ὅτι τό ἐμπορικό κεφάλαιο ἀποτελεῖ ἕνα μέρος τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, ὅπως τό γεωργικό καί τό βιομηχανικό κεφάλαιο. Ἐπειδή λοιπόν εἶναι δυνατό νά πεῖ κανείς, ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ μόνο μέ τή μεσολάβηση τῆς παραγωγῆς νά ἐξασφαλίσει τήν κατανάλωσή του (αὐτό ὀφείλει νά τό κάνει ἀκόμα καί χωρίς νά ἔχει σπουδάσει στή Λειψία), ἤ ὅτι ἡ ἐργασία εἶναι ἀναγκαία γιά τήν ἀφομοίωση τῆς φύσης (πράγμα πού μπορεῖ νά τό ὀνο-

(χρηματικό καί ἐμπορευματικό κεφάλαιο) τό ἐξετάζουν στήν πραγματικότητα μόνον, στό βαθμό πού ἀποτελεῖ τό ἴδιο μιά φάση στό προτσές ἀναπαραγωγῆς κάθε κεφαλαίου, περιέρχονται σέ ἀμηχανία μπρός στό ἐμπορικό κεφάλαιο σάν ἕνα ἰδιαίτερο εἶδος κεφαλαίου. Οἱ θέσεις σχετικά μέ τό σχηματισμό τῆς ἀξίας, τοῦ κέρδους κλπ., πού συνάγονται ἄμεσα ἀπό τήν ἐξέταση τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, δέν ἐφαρμόζονται ἄμεσα στό ἐμπορικό κεφάλαιο. Γι' αὐτό, στήν πράξη δέν τό παίρνουν καθόλου ὑπόψη τους καί τό ἀναφέρουν μόνο σάν ἕνα εἶδος τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου. Ἐκεῖ ὅμως πού μιλᾶνε ἰδιαίτερα γι' αὐτό, ὅπως ὁ Ρικάρντο στό ἐξωτερικό ἐμπόριο, προσπαθοῦν νά ἀποδείξουν, ὅτι δέν δημιουργεῖ ἀξία (ἑπομένως δέν δημιουργεῖ οὔτε ὑπεραξία). Ἀλλά, ὅ,τι ἰσχύει γιά τό ἐξωτερικό ἐμπόριο, ἰσχύει καί γιά τό ἐσωτερικό ἐμπόριο.

Ὥς τώρα ἔχουμε ἐξετάσει τό ἐμπορικό κεφάλαιο ἀπό τήν ἄποψη καί μέσα στά πλαίσια τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ὅμως, ὄχι μόνο τό ἐμπόριο, ἀλλά καί τό ἐμπορικό κεφάλαιο εἶναι ἀρχαιότερα ἀπό τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, πράγματι εἶναι ὁ ἱστορικά ἀρχαιότερος ἐλεύθερος τρόπος ὕπαρξης τοῦ κεφαλαίου.

Μιά καί εἴδαμε κιόλας ὅτι τό χρηματεμπόριο καί τό προκαταβλημένο σ' αὐτό κεφάλαιο δέν χρειάζονται γιά τήν ἀνάπτυξή τους, παρά μόνο τήν ὕπαρξη τοῦ χοντρικοῦ ἐμπορίου καί, πέρα ἀπό αὐτό, τοῦ ἐμπορευματεμπορικοῦ κεφαλαίου, θά ἀσχοληθοῦμε ἐδῶ μόνο μέ τό τελευταῖο.

Μιά καί τό ἐμπορικό κεφάλαιο εἶναι κλεισμένο στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας καί ἡ λειτουργία του συνίσταται ἀποκλειστικά στό νά μεσιτεύει τήν ἀνταλλαγή τῶν ἐμπορευμάτων, γιά τήν ὕπαρξή

μάσει κανείς «μεσολάβηση»), τότε προκύπτει ἀπό αὐτό μέ φυσικότητα, ὅτι μιά κοινωνική «μεσολάβηση» — *γιατί* πρόκειται γιά μεσολάβηση — πού ἀπορρέει ἀπό μιά εἰδική κοινωνική μορφή τῆς παραγωγῆς, ἔχει τόν ἴδιο ἀπόλυτο χαρακτήρα τῆς ἀναγκαιότητας, τήν ἴδια σημασία. Ἡ λέξη μεσολάβηση ἀποφασίζει γιά ὅλα. Ἄλλωστε οἱ ἔμποροι δέν εἶναι δά μεσολαβητές ἀνάμεσα σέ παραγωγούς καί καταναλωτές (οἱ δεύτεροι πρέπει νά διακρίνονται ἀπό τούς πρώτους. Ἀπό τούς δεύτερους, ἀπό τούς καταναλωτές, δέν παίρνονται γιά τήν ὥρα ὑπόψη αὐτοί πού δέν παράγουν), ἀλλά μεσολαβητές στήν ἀνταλλαγή τῶν προϊόντων μεταξύ αὐτῶν τῶν παραγωγῶν, εἶναι ἁπλῶς τά ἐνδιάμεσα πρόσωπα μιᾶς ἀνταλλαγῆς, πού συντελεῖται πάντα σέ χίλιες περιπτώσεις χωρίς αὐτούς.

του — δέν παίρνονται ὑπόψη οἱ μή ἀναπτυγμένες μορφές πού προκύπτουν ἀπό τήν ἄμεση ἀνταλλαγή εἰδῶν — δέν ἀπαιτοῦνται ἄλλοι ὅροι, ἀπό τούς ὅρους πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν ἁπλή ἐμπορευματική καί χρηματική κυκλοφορία. Ἤ ἡ τελευταία εἶναι μᾶλλον ὁ ὅρος ὕπαρξής του. Ὁποιοσδήποτε καί ἄν εἶναι ὁ τρόπος παραγωγῆς, πάνω στή βάση τοῦ ὁποίου ἔχουν παραχθεῖ τά προϊόντα πού μπαίνουν σάν ἐμπορεύματα στήν κυκλοφορία — πάνω στή βάση τῆς πρωταρχικῆς κοινότητας ἤ τῆς δουλοκτητικῆς παραγωγῆς ἤ τῆς μικροαγροτικῆς καί μικροαστικῆς ἤ τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς — δέν ἀλλάζει καθόλου τόν χαρακτήρα τους σάν ἐμπορεύματα, καί σάν ἐμπορεύματα πρέπει νά διατρέξουν τό προτσές τῆς ἀνταλλαγῆς καί νά ὑποστοῦν τίς ἀλλαγές μορφῆς πού τό συνοδεύουν. Τά ἄκρα, ἀνάμεσα στά ὁποῖα τό ἐμπορικό κεφάλαιο παίζει τό ρόλο τοῦ μεσολαβητῆ, εἶναι δοσμένα γι' αὐτό, ἀκριβῶς ὅπως εἶναι δοσμένα γιά τό χρῆμα καί γιά τήν κίνηση τοῦ χρήματος. Τό μόνο πού εἶναι ἀπαραίτητο, εἶναι νά ὑπάρχουν τά ἄκρα αὐτά μέ τή μορφή ἐμπορευμάτων, ἀδιάφορο ἄν ἡ παραγωγή εἶναι σέ ὅλη τήν ἔκτασή της ἐμπορευματική παραγωγή, ἤ ἄν ρίχνεται στήν ἀγορά μόνο τό περίσσευμα τῶν παραγωγῶν μέ δικό τους νοικοκυριό, τό περίσσευμα πού τούς μένει ἀφοῦ καλύψουν τίς ἄμεσες ἀνάγκες τους μέ τή δική τους παραγωγή. Τό ἐμπορικό κεφάλαιο μεσολαβεῖ μόνο γιά νά συντελεστεῖ ἡ κίνηση αὐτῶν τῶν ἄκρων, πού ἀποτελοῦν γι' αὐτό δοσμένες προϋποθέσεις.

Ἡ ἔκταση, στήν ὁποία μπαίνει ἡ παραγωγή στό ἐμπόριο καί περνάει ἀπό τά χέρια τῶν ἐμπόρων, ἐξαρτιέται ἀπό τόν τρόπο παραγωγῆς, καί φθάνει τό ἀποκορύφωμά της στήν πλήρη ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, στήν ὁποία τό προϊόν παράγεται μόνο σάν ἐμπόρευμα καί ὄχι σάν ἄμεσο μέσο συντήρησης. Ἐξάλλου, πάνω στή βάση ὅλων τῶν τρόπων παραγωγῆς, τό ἐμπόριο προωθεῖ τήν παραγωγή περίσσιου προϊόντος, προορισμένου νά μπεῖ στήν ἀνταλλαγή γιά νά αὐξήσει τίς ἀπολαύσεις ἤ τούς θησαυρούς τῶν παραγωγῶν (μέ τή λέξη παραγωγοί ἐννοοῦνται ἐδῶ οἱ ἰδιοκτῆτες τῶν προϊόντων). Ἑπομένως, τό ἐμπόριο προσδίδει στήν παραγωγή ἕναν χαρακτήρα πού τείνει ὅλο καί περισσότερο πρός τήν ἀνταλλακτική ἀξία.

Ἡ μεταμόρφωση τῶν ἐμπορευμάτων, ἡ κίνησή τους, συνίστανται: 1) ἀπό ὑλική ἄποψη στήν ἀνταλλαγή διαφορετικῶν ἐμπορευμάτων μεταξύ τους, 2) ἀπό ἄποψη τυπική στή μετατροπή τοῦ ἐμπορεύματος σέ χρῆμα, πούληση, καί στή μετατροπή τοῦ χρήματος σέ

ἐμπόρευμα, ἀγορά. Καί σ' αὐτές τίς λειτουργίες, στήν ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων μέ τήν ἀγορά καί τήν πούληση, ἀνάγεται ἡ λειτουργία τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου. Ἑπομένως μεσιτεύει ἁπλῶς τήν ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων, πού, ὡστόσο, δέν πρέπει ἐξαρχῆς νά τήν ἐννοοῦμε μόνο σάν ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων ἀνάμεσα στούς ἄμεσους παραγωγούς. Στίς συνθῆκες τῆς δουλείας, τῆς δουλοπαροικίας, τοῦ φόρου ὑποτελείας (ἐφόσον παίρνονται ὑπόψη πρωτόγονες κοινότητες), ὁ ἰδιοκτήτης, ἑπομένως καί πουλητής τοῦ προϊόντος, εἶναι ὁ δουλοκτήτης, ὁ φεουδάρχης ἀφέντης, τό κράτος πού εἰσπράττει τό φόρο ὑποτελείας. Ὁ ἔμπορος πουλάει καί ἀγοράζει γιά πολλούς. Στά χέρια του συγκεντρώνονται ἀγορές καί πουλήσεις, ἔτσι πού ἡ ἀγορά καί ἡ πούληση παύουν νά εἶναι δεμένες μέ τήν ἄμεση ἀνάγκη τοῦ ἀγοραστῆ (Käufer)σάν (Kaufmann = ἔμπορος)[1*].

Ὁποιαδήποτε καί ἄν εἶναι ἡ κοινωνική ὀργάνωση τῶν σφαιρῶν παραγωγῆς, τά ἐμπορεύματα τῶν ὁποίων ἀνταλλάσσονται μέ τή μεσολάβηση τοῦ ἐμπόρου, ἡ περιουσία του ὑπάρχει πάντα μέ τή μορφή χρηματικῆς περιουσίας καί τό χρῆμα του λειτουργεῖ πάντα σάν κεφάλαιο. Ὁ τύπος τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ εἶναι πάντα Χ — Ε — Χ'. Τό χρῆμα, ἡ αὐτοτελής μορφή τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας, εἶναι ἡ ἀφετηρία, καί ἡ αὔξηση τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας εἶναι ὁ αὐτοτελής σκοπός. Ἡ ἴδια ἡ ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων καί οἱ πράξεις πού μεσολαβοῦν γιά νά γίνει — χωρισμένες ἀπό τήν παραγωγή καί διεκπεραιωμένες ἀπό μή παραγωγούς — ἀποτελοῦν μόνο τό μέσο γιά τήν αὔξηση ὄχι ἁπλῶς τοῦ πλούτου, ἀλλά τοῦ πλούτου στή γενική του κοινωνική μορφή, σάν ἀνταλλακτικῆς ἀξίας. Τό κίνητρο καί ὁ σκοπός πού τίς διέπει εἶναι νά μετατραπεῖ τό Χ σέ $Χ + ΔΧ$. Οἱ πράξεις Χ — Ε καί Ε — Χ', πού μεσολαβοῦν γιά νά ἐπιτευχθεῖ ἡ πράξη Χ — Χ' ἐμφανίζονται ἁπλῶς σάν μεταβατικές φάσεις αὐτῆς τῆς μετατροπῆς τοῦ Χ σέ $Χ + ΔΧ$. Ἡ κίνηση Χ — Ε — Χ', πού εἶναι ἡ χαρακτηριστική κίνηση τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, τό κάνει νά ξεχωρίζει ἀπό τό Ε — Χ — Ε, ἀπό τό ἐμπορευματεμπόριο ἀνάμεσα στούς ἴδιους τούς παραγωγούς, πού σάν τελικό του σκοπό ἔχει τήν ἀνταλλαγή ἀξιῶν χρήσης.

Ὅσο λιγότερο ἀναπτυγμένη εἶναι ἡ παραγωγή, τόσο περισσότερο συγκεντρώνεται ἡ χρηματική περιουσία στά χέρια τῶν ἐμπόρων, ἤ ἐμφανίζεται σάν εἰδική μορφή τῆς περιουσίας τοῦ ἐμπόρου.

[1*] Στή γερμανική γλώσσα ὁ ἔμπορος λέγεται Händler ἤ Kaufmann. Kaufmann σημαίνει ἐπιλέξει: ἄνθρωπος πού ἀγοράζει, ἀπό τό ρῆμα kaufen = ἀγοράζω. Σημ. μετ.

Στά πλαίσια τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς — δηλαδή, μόλις τό κεφάλαιο ἔγινε κύριος τῆς ἴδιας τῆς παραγωγῆς καί τῆς προσέδοσε μιά πέρα γιά πέρα ἀλλαγμένη καί εἰδική μορφή — τό ἐμπορικό κεφάλαιο ἐμφανίζεται μόνον σάν κεφάλαιο μέ μιά *ἰδιαίτερη* λειτουργία. Σ' ὅλους τούς προγενέστερους τρόπους παραγωγῆς καί, ἀκόμα περισσότερο, ὅσο περισσότερο ἡ παραγωγή εἶναι ἄμεσα παραγωγή τῶν μέσων συντήρησης τοῦ παραγωγοῦ, φαίνεται πώς ἡ par excellence[1*] λειτουργία τοῦ κεφαλαίου εἶναι νά εἶναι ἐμπορικό κεφάλαιο.

Δέν ὑπάρχει ἑπομένως ἡ παραμικρότερη δυσκολία πού θά μᾶς ἐμπόδιζε νά καταλάβουμε, γιατί τό ἐμπορικό κεφάλαιο ἐμφανίζεται σάν ἡ πρώτη στήν ἱστορία μορφή τοῦ κεφαλαίου, πολύν καιρό προτοῦ τό κεφάλαιο ὑποτάξει τήν ἴδια τήν παραγωγή. Ἡ ὕπαρξή του καί ἡ ἀνάπτυξή του ὥς ἕνα ὁρισμένο ἐπίπεδο ἀποτελοῦν οἱ ἴδιες ἱστορική προϋπόθεση γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς: 1) γιατί ἀποτελεῖ προκαταρκτικό ὅρο γιά τή συγκέντρωση χρηματικῆς περιουσίας καί 2) γιατί ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς προϋποθέτει παραγωγή γιά τό ἐμπόριο, πούληση χονδρική καί ὄχι σέ ἀτομικούς πελάτες, προϋποθέτει ἑπομένως καί ἕναν ἔμπορο, πού δέν ἀγοράζει γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν προσωπικῶν του ἀναγκῶν, ἀλλά στή δική του πράξη ἀγορᾶς συγκεντρώνει τίς πράξεις ἀγορᾶς πολλῶν. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, κάθε ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου τείνει στό νά προσδόσει στήν παραγωγή ἕναν χαρακτήρα προσανατολιζόμενο ὅλο καί περισσότερο στήν ἀνταλλακτική ἀξία, στήν ὅλο καί περισσότερο μετατροπή τῶν προϊόντων σέ ἐμπορεύματα. Ὡστόσο, ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως παρακάτω, ἡ ἀνάπτυξή του αὐτή καθεαυτή δέν ἐπαρκεῖ γιά νά κάνει δυνατό καί γιά νά ἐξηγήσει τό πέρασμα ἀπό τόν ἕνα τρόπο παραγωγῆς στόν ἄλλο.

Στά πλαίσια τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς τό ἐμπορικό κεφάλαιο ὑποβιβάζεται ἀπό τήν προηγούμενη αὐτοτελή ὕπαρξή του σέ ἕνα ἰδιαίτερο στοιχεῖο τοῦ ἐπενδυμένου κεφαλαίου γενικά, ἡ δέ ἰσοπέδωση τῶν κερδῶν περιορίζει τό ποσοστό τοῦ κέρδους του στό γενικό μέσο ἐπίπεδο. Λειτουργεῖ πιά μόνο σάν πράκτορας τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Οἱ ἰδιαίτερες κοινωνικές καταστάσεις πού διαμορφώνονται μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου δέν εἶναι ἐδῶ πιά καθοριστικές. Ἀπεναντίας, ἐκεῖ πού κυριαρχεῖ ἐπικρατοῦν

[1*] κατ' ἐξοχήν.

ἀπαρχαιωμένες καταστάσεις. Αὐτό ἰσχύει μάλιστα καί στά πλαίσια μιᾶς καί τῆς αὐτῆς χώρας, ὅπου λ.χ. οἱ καθαρά ἐμπορικές πόλεις παρουσιάζουν ἐντελῶς διαφορετικές ἀναλογίες μέ παρωχημένες καταστάσεις, ἀπό ὅ,τι οἱ βιομηχανικές πόλεις[46].

Ἡ αὐτοτελής καί κυρίως σάν ἐμπορικό κεφάλαιο ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαίου εἶναι ταυτοσήμαντη μέ τήν μή ὑποταγή τῆς παραγωγῆς στό κεφάλαιο, δηλαδή μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαίου πάνω στή βάση μιᾶς ξένης πρός αὐτό καί ἀνεξάρτητης ἀπό αὐτό κοινωνικῆς μορφῆς τῆς παραγωγῆς. Ἡ αὐτοτελής ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου εἶναι λοιπόν ἀντιστρόφως ἀνάλογη πρός τή γενική οἰκονομική ἀνάπτυξη τῆς κοινωνίας.

Ἡ αὐτοτελής περιουσία τοῦ ἐμπόρου, σάν κυρίαρχη μορφή τοῦ κεφαλαίου, εἶναι ἡ ἀνεξαρτοποίηση τοῦ προτσές κυκλοφορίας ἀπό τά ἄκρα του, καί τά ἄκρα αὐτά εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ παραγωγοί πού ἀνταλλάσσουν. Αὐτά τά ἄκρα παραμένουν αὐτοτελῆ σέ σχέση μέ τό προτσές κυκλοφορίας, ὅπως αὐτοτελές παραμένει καί τό προτσές αὐτό σέ σχέση μέ τά ἄκρα αὐτά. Τό προϊόν γίνεται ἐδῶ ἐμπόρευμα μέσω τοῦ ἐμπορίου. Τό ἐμπόριο εἶναι ἐδῶ πού διαμορφώνει τά προϊόντα σέ ἐμπορεύματα. Δέν εἶναι τό παραγμένο ἐμπόρευμα, πού ἡ κίνησή του ἀποτελεῖ τό ἐμπόριο. Ἄρα τό κεφάλαιο, σάν κεφάλαιο, ἐμφανίζεται ἐδῶ πρῶτα στό προτσές τῆς κυκλοφορίας. Στό προτσές τῆς κυκλοφορίας ἀναπτύσσεται τό χρῆμα σέ κεφάλαιο. Στήν κυκλοφορία τό προϊόν ἐξελίσσεται γιά πρώτη φορά σέ ἀνταλλαχτική ἀξία, σέ ἐμπόρευμα καί χρῆμα. Τό κεφάλαιο μπορεῖ νά σχηματιστεῖ στό προτσές τῆς κυκλοφορίας καί ὀφείλει νά σχηματιστεῖ σ' αὐτό, προτοῦ μάθει νά ἐξουσιάζει τά ἄκρα του, τίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς, πού μέ τή μεσολάβησή του γίνεται ἡ κυκλοφορία μεταξύ

[46] Ὁ κύριος Β. Κίσελμπαχ («Der Gang des Welthandels im Mittelalter», 1860) ζεῖ πράγματι ἀκόμα μέ τίς ἀντιλήψεις ἑνός κόσμου, στόν ὁποῖο τό ἐμπορικό κεφάλαιο ἀποτελεῖ γενικά τή μορφή τοῦ κεφαλαίου. Δέν ἔχει τήν παραμικρότερη ἰδέα γιά τό σύγχρονο νόημα τοῦ κεφαλαίου, ἔχει τόσο λίγη ἰδέα, ὅσο καί ὁ κύριος Μόμζεν, ὅταν στό ἔργο του «Ρωμαϊκή ἱστορία» μιλᾶ γιά «κεφάλαιο» καί γιά κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου. Στή σύγχρονη ἀγγλική ἱστορία ἡ καθεαυτό τάξη τῶν ἐμπόρων καί οἱ ἐμπορικές πόλεις ἐμφανίζονται καί πολιτικά ἀντιδραστικές καί, σέ συμμαχία μέ τήν ἀριστοκρατία τῶν γαιοκτημόνων καί τήν ἀριστοκρατία τοῦ χρήματος, τάσσονται ἐνάντια στό βιομηχανικό κεφάλαιο. Φτάνει νά συγκρίνουμε λ.χ. τόν πολιτικό ρόλο τῆς Λίβερπουλ μέ τό ρόλο τοῦ Μάντσεστερ καί τοῦ Μπίρμινγκχαμ. Ἡ πλήρης κυριαρχία τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου ἀναγνωρίστηκε ἀπό τό ἀγγλικό ἐμπορικό κεφάλαιο καί ἀπό τήν ἀριστοκρατία τοῦ χρήματος (moneyed interest) μόνο ὕστερα ἀπό τήν κατάργηση τῶν δασμῶν στά σιτηρά[27] κλπ.

τους. Ἡ χρηματική καί ἡ ἐμπορευματική κυκλοφορία μποροῦν νά συνδέσουν σφαῖρες παραγωγῆς τῆς πιό διαφορετικῆς ὀργάνωσης, πού, σύμφωνα μέ τήν ἐσωτερική τους διάρθρωση, εἶναι προσανατολισμένες ἀκόμα στήν παραγωγή ἀξίας χρήσης. Αὐτή ἡ ἀνεξαρτοποίηση τοῦ προτσές κυκλοφορίας, στό ὁποῖο οἱ σφαῖρες παραγωγῆς συνδέονται μεταξύ τους ἀπό κάτι τρίτο, ἐκφράζει δυό πράγματα: Ἀπό τή μιά μεριά, ἐκφράζει ὅτι ἡ κυκλοφορία δέν κατάκτησε ἀκόμα τήν παραγωγή, καί ὅτι συμπεριφέρεται πρός αὐτήν σάν δοσμένη προϋπόθεσή της. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἐκφράζει ὅτι τό προτσές παραγωγῆς δέν ἐνσωμάτωσε ἀκόμα τήν κυκλοφορία σάν μιά ἁπλή φάση του. Ἀντίθετα, στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή συμβαίνουν καί τά δυό. Τό προτσές τῆς παραγωγῆς βασίζεται ὁλοκληρωτικά στήν κυκλοφορία, ἡ δέ κυκλοφορία εἶναι μιά ἁπλή φάση, μιά μεταβατική φάση τῆς παραγωγῆς, εἶναι ἁπλῶς ἡ πραγματοποίηση τοῦ προϊόντος, πού ἔχει παραχθεῖ σάν ἐμπόρευμα, καί ἡ αναπλήρωση τῶν στοιχείων παραγωγῆς του, πού ἔχουν παραχθεῖ σάν ἐμπορεύματα. Ἡ μορφή τοῦ κεφαλαίου πού κατάγεται ἄμεσα ἀπό τήν κυκλοφορία — τό ἐμπορικό κεφάλαιο — ἐμφανίζεται ἐδῶ ἁπλῶς σάν μιά ἀπό τίς μορφές τοῦ κεφαλαίου στήν κίνηση τῆς αναπαραγωγῆς του.

Ὁ νόμος, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ἡ αὐτοτελής ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου βρίσκεται σέ ἀντίστροφη ἀναλογία πρός τόν βαθμό ἀνάπτυξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, φαίνεται καλύτερα ἀπ' ὅλα στήν ἱστορία τοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου (carrying trade), ὅπως λ.χ. στούς βενετσιάνους, τούς γενοβέζους, τούς ὁλλανδούς κλπ. ὅπου τό κύριο κέρδος δέν τό ἔβγαζαν ἀπό τήν ἐξαγωγή τῶν ἐγχώριων προϊόντων, ἀλλά ἀπό τή μεσίτευση τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν προϊόντων ἐμπορικά καί γενικά οἰκονομικά ὑπαναπτυγμένων κοινοτήτων καί ἀπό τήν ἐκμετάλλευση καί τῶν δύο χωρῶν- παραγωγῆς[47].

---

[47] «Οἱ κάτοικοι τῶν ἐμπορικῶν πόλεων εἰσήγαγαν ἀπό πλουσιώτερες χῶρες ἐξευγενισμένα βιομηχανικά ἐμπορεύματα καί ἀκριβά εἴδη πολυτελείας καί ὑπόθαλπταν ἔτσι τή ματαιοδοξία τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων, πού ἀγόραζαν μέ λαχτάρα τά ἐμπορεύματα αὐτά, πληρώνοντας μέ μεγάλες ποσότητες πρώτων ὑλῶν ἀπό τά κτήματά τους. Ἔτσι τό ἐμπόριο μεγάλου μέρους τῆς Εὐρώπης ἀποτελοῦνταν τότε ἀπό τήν ἀνταλλαγή τοῦ ἀκατέργαστου προϊόντος μέ τά μεταποιημένα προϊόντα μιᾶς προχωρημένης στή βιομηχανία χώρας... Ἀπό τή στιγμή πού τά γοῦστα γενικεύτηκαν καί προκάλεσαν σημαντική ζήτηση, ἄρχισαν οἱ ἔμποροι, γιά νά ἐξοικονομοῦν τά ναῦλα, νά ἱδρύουν παρόμοια ἐργαστήρια στή δική τους χώρα». (A. Smith. [«Wealth of Nations». Aberdeen, London 1848] Book III, chap. III [p. 267]).

Ἐδῶ τό ἐμπορικό κεφάλαιο εἶναι καθαρό, χωρισμένο ἀπό τά ἄκρα, ἀπό τίς σφαῖρες παραγωγῆς, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες παίζει τό ρόλο τοῦ μεσολαβητῆ. Πρόκειται γιά μιά ἀπό τίς κύριες πηγές τοῦ σχηματισμοῦ του. Ἀλλά τό μονοπώλιο αὐτό τοῦ μεσολαβητικοῦ ἐμπορίου παρακμάζει καί μαζί του παρακμάζει καί αὐτό τό ἐμπόριο, στήν ἴδια ἀναλογία πού προοδεύει ἡ οἰκονομική ἀνάπτυξη τῶν λαῶν, πού τούς ἐκμεταλλευόταν ἀπό δυό πλευρές καί πού ἡ μή ἀνάπτυξή τους ἀποτελοῦσε τή βάση τῆς ὕπαρξής του. Στό μεσολαβητικό ἐμπόριο παρουσιάζεται αὐτό ὄχι μόνον σάν παρακμή ἑνός ἰδιαίτερου ἐμπορικοῦ κλάδου, ἀλλά ἐπίσης σάν παρακμή τῆς ὑπεροχῆς καθαρά ἐμπορικῶν λαῶν καί γενικά τοῦ ἐμπορικοῦ τους πλούτου, ὁ ὁποῖος βασιζόταν στό μεσολαβητικό ἐμπόριο. Πρόκειται μόνο γιά μιά ἰδιαίτερη μορφή, μέ τήν ὁποία, στήν πορεία ἀνάπτυξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ἐκφράζεται ἡ ὑποταγή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου στό βιομηχανικό κεφάλαιο. Ἐξάλλου, γιά τόν τρόπο, μέ τόν ὁποῖο διαχειρίζεται τήν οἰκονομία τό ἐμπορικό κεφάλαιο ἐκεῖ πού ἐξουσιάζει ἄμεσα τήν παραγωγή, μᾶς προσφέρει ἕνα χτυπητό παράδειγμα, ὄχι μόνο ἡ διαχείρηση τῆς οἰκονομίας στίς ἀποικίες γενικά (τό λεγόμενο ἀποικιακό σύστημα), ἀλλά ἐντελῶς ἰδιαίτερα ἡ οἰκονομική διαχείριση τῆς παλιᾶς Ὁλλανδικῆς Ἑταιρίας τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν.[55]

Μιά καί ἡ κίνηση τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου εἶναι Χ — Ε — Χ', τό κέρδος τοῦ ἐμπόρου βγαίνει, πρῶτο, ἀπό πράξεις, πού γίνονται μόνο μέσα στά πλαίσια τοῦ προτσές κυκλοφορίας, δηλαδή βγαίνει ἀπό τίς δυό πράξεις τῆς ἀγορᾶς καί τῆς πούλησης, καί, δεύτερο, πραγματοποιεῖται στήν τελευταία πράξη, στήν πούληση. Πρόκειται λοιπόν γιά κέρδος ἐκποίησης profit upon alienation,[51] Ἀπό πρώτη ματιά τό καθαρό ἀνεξάρτητο ἐμπορικό κέρδος φαίνεται νά εἶναι ἀδιανόητο, ὅσον καιρό τά προϊόντα πουλιοῦνται στήν ἀξία τους. Ἀγοράζω φτηνά, γιά νά πουλήσω ἀκριβά, εἶναι ὁ νόμος τοῦ ἐμπορίου. Ἑπομένως, ὄχι ἡ ἀνταλλαγή ἰσοδυνάμων. Ἡ ἔννοια τῆς ἀξίας περιλαβαίνεται ἐδῶ, ἐφόσον τά διάφορα ἐμπορεύματα ἐκπροσωποῦν ὅλα ἀξία καί, ἑπομένως, χρῆμα. Ποιοτικά ἀποτελοῦν κανονικά ἐκφράσεις τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας. Δέν εἶναι ὅμως ἴσα ἀξιακά μεγέθη. Ἡ ποσοτική σχέση, στήν ὁποία ἀνταλλάσσονται προϊόντα εἶναι στήν ἀρχή ἐντελῶς τυχαία. Τά προϊόντα παίρνουν τή μορφή ἐμπορευμάτων, ἐφόσον εἶναι γενικά ἀνταλλάξιμα, δηλαδή ἐφόσον ἀποτελοῦν ἐκφράσεις κάποιου ἴδιου τρίτου πράγματος. Ἡ συνεχής ἀνταλλαγή καί ἡ κανονική ἀναπαραγωγή γιά τήν ἀνταλλαγή αἴρει

ὅλο καί περισσότερο αὐτό τό τυχαῖο. Στήν ἀρχή ὅμως ὄχι γιά τούς παραγωγούς καί τούς καταναλωτές, ἀλλά γιά τόν μεσολαβητή ἀνάμεσα στούς δυό, γιά τόν ἔμπορο, πού συγκρίνει τίς χρηματικές τιμές καί τσεπώνει τή διαφορά. Μέ τήν ἴδια τήν κίνησή του ἀποκαθιστᾶ τήν ἰσοδυναμία.

Τό ἐμπορικό κεφάλαιο εἶναι στήν ἀρχή ἁπλῶς ἡ κίνηση πού μεσολαβεῖ ἀνάμεσα σέ ἄκρα πού δέν τά ἐξουσιάζει, καί ἀνάμεσα σέ προϋποθέσεις, πού δέν τίς δημιουργεῖ τό ἴδιο.

Ὅπως προβάλλει τό χρῆμα ἀπό τήν ἁπλή μορφή τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας, Ε — Χ — Ε, ὄχι μόνο σάν μέτρο τῶν ἀξιῶν καί σάν μέσο κυκλοφορίας, ἀλλά σάν ἀπόλυτη μορφή τοῦ ἐμπορεύματος, ἑπομένως καί τοῦ πλούτου, σάν θησαυρός, καί γίνεται αὐτοσκοπός ἡ διατήρηση καί ἡ αὔξησή του σάν χρῆμα, ἔτσι προβάλλει ἀπό τήν ἁπλή μορφή κυκλοφορίας τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, Χ — Ε — Χ', τό χρῆμα, ὁ θησαυρός, σάν κάτι πού διατηρεῖται καί αὐξάνει μέ ἁπλή ἐκποίηση.

Οἱ ἐμπορικοί λαοί τῶν ἀρχαίων ὑπῆρχαν ὅπως οἱ θεοί τοῦ Ἐπίκουρου[58] στά ἐνδιάμεσα διαστήματα τοῦ Σύμπαντος, ἤ, μᾶλλον, ὅπως οἱ ἑβραῖοι στούς πόρους τῆς πολωνικῆς κοινωνίας. Τό ἐμπόριο τῶν πρώτων αὐτοτελῶν, μεγαλοπρεπῶς ἀναπτυγμένων ἐμπορικῶν πόλεων καί ἐμπορικῶν λαῶν βασιζόταν, σάν καθαρή ἐμπορομεσιτεία, στή βαρβαρότητα τῶν λαῶν, οἱ ὁποῖοι παρήγαγαν καί ἀνάμεσα στούς ὁποίους ἔπαιζαν τό ρόλο τοῦ μεσίτη.

Στά πρῶτα βήματα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας τό ἐμπόριο ἐξουσιάζει τή βιομηχανία. Στή σύγχρονη κοινωνία γίνεται τό ἀντίθετο. Τό ἐμπόριο θά ἐπιδράσει φυσικά περισσότερο ἤ λιγότερο στίς κοινότητες ἀνάμεσα στίς ὁποῖες διεξάγεται, θά ὑποτάσσει ὅλο καί περισσότερο τήν παραγωγή στήν ἀνταλλακτική ἀξία, ἐξαρτώντας τίς ἀπολαύσεις καί τή συντήρηση περισσότερο ἀπό τήν πούληση, παρά ἀπό τήν ἄμεση χρήση τοῦ προϊόντος. Διαλύει ἔτσι τίς παλιές σχέσεις. Αὐξάνει τήν κυκλοφορία τοῦ χρήματος. Δέν ἁρπάζει πιά μόνο τό περίσσευμα τῆς παραγωγῆς, ἀλλά καταβροχθίζει σιγά-σιγά τήν ἴδια τήν παραγωγή καί θέτει κάτω ἀπό τήν ἐξάρτησή του ὁλόκληρους κλάδους τῆς παραγωγῆς. Ὡστόσο, ἡ διαλυτική αὐτή ἐπίδραση ἐξαρτιέται ἀπό τή φύση τῆς κοινότητας πού παράγει.

Ὅσον καιρό τό ἐμπορικό κεφάλαιο μεσιτεύει τήν ἀνταλλαγή προϊόντων μή ἀναπτυγμένων κοινοτήτων, τό ἐμπορικό κέρδος δέν ἐμφανίζεται μόνο σάν προϊόν ἐξαπάτησης καί κερδοσκοπίας, ἀλλά προέρχεται στό μεγαλύτερό του μέρος ἀπό αὐτές. Ἐκτός ὅτι τό

ἐμπορικό κεφάλαιο ἐκμεταλλεύεται τή διαφορά ἀνάμεσα στίς τιμές παραγωγῆς διαφόρων χωρῶν (συντελώντας ἔτσι στήν ἐξίσωση καί στήν παγίωση τῶν ἐμπορευματικῶν ἀξιῶν), οἱ τρόποι παραγωγῆς ἐκείνων τῶν χωρῶν δίνουν τή δυνατότητα στό ἐμπορικό κεφάλαιο νά ἰδιοποιεῖται τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὑπερπροϊόντος — ἐνμέρει σάν μεσίτης ἀνάμεσα σέ κοινότητες, πού ἡ παραγωγή τους εἶναι ἀκόμα οὐσιαστικά προσανατολισμένη στήν ἀξία χρήσης καί πού γιά τήν οἰκονομική τους ὀργάνωση ἔχει δευτερεύουσα σημασία ἡ πούληση τοῦ μέρους τοῦ προϊόντος τους, πού γενικά μπαίνει στήν κυκλοφορία, δηλαδή γενικά ἔχει δευτερεύουσα σημασία ἡ πούληση τῶν προϊόντων τους στήν ἀξία τους — ἐνμέρει γιατί σ' ἐκείνους τούς παλαιότερους τρόπους παραγωγῆς οἱ κύριοι κάτοχοι τοῦ ὑπερπροϊόντος, μέ τούς ὁποίους συναλλάσσεται ὁ ἔμπορος: ὁ δουλοκτήτης, ὁ φεουδάρχης γαιοκτήμονας, τό κράτος (λ.χ. ἕνας δεσπότης τῆς Ἀνατολῆς), ἀντιπροσωπεύουν τόν ἀπολαμβανόμενο πλοῦτο, στόν ὁποῖο στήνει παγίδες ὁ ἔμπορος, ὅπως σωστά ὀσφράνθηκε ἤδη ὁ Α. Σμίθ στό σημεῖο ἐκεῖνο γιά τή φεουδαρχική ἐποχή πού ἀναφέραμε. Ἐκεῖ λοιπόν πού τό ἐμπορικό κεφάλαιο κυριαρχεῖ, ἀποτελεῖ παντοῦ ἕνα σύστημα λεηλασίας[48], ἀκριβῶς ὅπως ἡ ἐξέλιξή του στούς ἐμπορικούς λαούς, καί τῆς ἀρχαιότητας, καί τῆς σύγχρονης ἐποχῆς, συνδέεται ἄμεσα μέ βία καί λεηλασία, μέ πειρατεία, μέ ἁρπαγή δούλων, μέ ὑποδούλωση σέ ἀποικίες. Αὐτό ἔκαναν λ.χ. ἡ Καρχηδόνα, ἡ Ρώμη καί ἀργότερα οἱ βενετσιάνοι, οἱ πορτογάλοι, οἱ ὁλλανδοί κλπ.

Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καί τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου προσανατολίζει παντοῦ τήν παραγωγή πρός τήν ἀνταλλακτική ἀξία, αὐξάνει

[48] «Σήμερα οἱ ἔμποροι ἔχουν ἕνα μεγάλο παράπονο γιά τούς εὐγενεῖς ἤ ληστές, γιατί εἶναι ὑποχρεωμένοι νά ἐμπορεύονται μέ μεγάλο κίνδυνο καί ἐπί πλέον αἰχμαλωτίζονται, δέρνονται, λεηλατοῦνται, ληστεύονται. Ἄν ὅμως οἱ ἔμποροι τά ὑπέφεραν ὅλα αὐτά χάρη τῆς δικαιοσύνης, θά ἦταν βέβαια ἅγιοι ἄνθρωποι... Ἐπειδή ὅμως γίνεται ἀπό τούς ἐμπόρους τόσο μεγάλη ἀδικία καί ἀντιχριστιανική κλεψιά καί ληστεία σ' ὅλο τόν κόσμο, ἀκόμα καί ἀναμεταξύ τους, τί τό παράδοξο ὑπάρχει ἄν ὁ θεός τά ρυθμίζει ἔτσι, ὥστε νά ξαναχάνονται ἤ νά ληστεύονται τά τόσα πολλά ἀγαθά, πού κερδίθηκαν μέ ἀδικίες, καί τούς ἴδιους τούς ἐμπόρους νά τούς σπᾶνε τά κεφάλια καί νά τούς αἰχμαλωτίζουν;... Καί ἁρμόζει στούς πρίγκηπες νά τιμωροῦν μέ τήν πρέπουσα αὐστηρότητα τέτιες ἄδικες συναλλαγές καί νά ἀποτρέπουν τούς ἐμπόρους νά γδέρνουν μέ τόσο ἀναίσχυντο τρόπο τούς ὑπηκόους τους. Καί ἐπειδή δέν τό κάνουν αὐτό, ὁ θεός χρησιμοποιεῖ ἱππότες καί ληστές καί μ' αὐτούς τιμωρεῖ τούς ἐμπόρους γιά τίς ἀδικίες πού κάνουν. Καί πρέπει οἱ ἱππότες καί οἱ ληστές νά εἶναι οἱ διαβόλοι του, ἀκριβῶς ὅπως τυραννεῖ τή χώρα τῆς Αἰγύπτου καί ὅλο τόν κόσμο μέ διαβόλους ἤ στέλνει ἐχθρούς καί τούς ἀφανίζει. Ἔτσι χτυπάει τόν ἕνα κατερ-

τήν ἔκταση τῆς παραγωγῆς καί τήν ποικιλία της καί δίνει σ' αὐτήν κοσμοπολιτικό χαρακτήρα, ἀναπτύσσει τό χρῆμα σέ παγκόσμιο χρῆμα. Γι' αὐτό τό ἐμπόριο ἐπιδρᾶ παντοῦ περισσότερο ἤ λιγότερο διαλυτικά στίς ὑπάρχουσες ὀργανώσεις τῆς παραγωγῆς, οἱ ὁποῖες σ' ὅλες τίς διάφορες μορφές τους εἶναι προσανατολισμένες κυρίως στήν ἀξία χρήσης. Ὥς ποιόν βαθμό ὅμως τό ἐμπόριο προκαλεῖ τή διάλυση τοῦ παλιοῦ τρόπου παραγωγῆς ἐξαρτιέται πρῶτα ἀπό τή σταθερότητά του καί ἀπό τήν ἐσωτερική του διάρθρωση. Καί ποῦ καταλήγει τό προτσές αὐτό τῆς διάλυσης, δηλαδή ποιός νέος τρόπος παραγωγῆς θά μπεῖ στή θέση τοῦ παλιοῦ, αὐτό ἐξαρτιέται ἀπό τόν χαρακτήρα τοῦ ἴδιου τοῦ παλιοῦ τρόπου παραγωγῆς καί ὄχι ἀπό τό ἐμπόριο. Στόν ἀρχαῖο κόσμο ἡ ἐπίδραση τοῦ ἐμπορίου καί ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου καταλήγει πάντα στή δουλοκτητική οἰκονομία. Ἤ, ἀνάλογα μέ τήν ἀφετηρία, μπορεῖ νά καταλήξει ἐπίσης ἁπλῶς στή μετατροπή ἑνός πατριαρχικοῦ δουλικοῦ συστήματος, πού εἶναι προσανατολισμένο στήν παραγωγή τῶν ἄμεσων μέσων συντήρησης, σ' ἕνα σύστημα προσανατολισμένο στήν παραγωγή ὑπεραξίας. Ἀντίθετα, στό σύγχρονο κόσμο καταλήγει στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς. Τό συμπέρασμα εἶναι ὅτι αὐτά τά ἴδια ἀποτελέσματα ἐξαρτιῶνταν καί ἀπό ὅρους πέρα γιά πέρα διαφορετικούς ἀπό τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου.

Βρίσκεται στή φύση τῆς ὑπόθεσης, ὅτι ἀπό τή στιγμή πού ἡ βιομηχανία τῆς πόλης σάν τέτια χωρίζεται ἀπό τήν ἀγροτική, τά προϊόντα της εἶναι ἐκ τῶν προτέρων ἐμπορεύματα καί, ἑπομένως, ἡ πούλησή τους ἀπαιτεῖ τή μεσολάβηση τοῦ ἐμπορίου. Εἶναι λοιπόν

γάρη μέ ἕναν ἄλλον, χωρίς μ' αὐτό νά θέλει νά πεῖ ὅτι οἱ ἱππότες εἶναι μικρότεροι ληστές ἀπό τούς ἐμπόρους: Ἀπό τότε οἱ ἔμποροι ληστεύουν κάθε μέρα ὅλο τόν κόσμο, τή στιγμή πού οἱ ἱππότες ληστεύουν μέσα σ' ἕνα χρόνο μιά ἤ δυό φορές, ἕνα ἤ δύο πρόσωπα». — «Ἀκοῦτε τά λόγια τοῦ Ἠσαΐα: Οἱ πρίγκηπές σου ἔγιναν συνεργοί τῶν κλεφτῶν. Ἐνῶ κρεμοῦν κλέφτες πού ἔκλεψαν ἕνα φλουρί ἤ μισό φλουρί, συναλλάσσονται μ' αὐτούς πού ληστεύουν ὅλο τόν κόσμο καί κλέβουν πιό σίγουρα ἀπό τούς ἄλλους, ἔτσι πού ἔμεινε ἡ παροιμία, ὅτι οἱ μεγάλοι κλέφτες κρεμοῦν τούς μικρούς κλέφτες. Καί ὅπως ἔλεγε ὁ ρωμαῖος σύμβουλος Κάτων: οἱ μικροκλέφτες βρίσκονται στίς φυλακές καί στά κάτεργα, ἐνῶ οἱ δημόσιοι κλέφτες γυρνᾶνε στολισμένοι μέ χρυσάφι καί μετάξια. Τί θά πεῖ ὅμως γιά ὅλα αὐτά τελικά ὁ θεός; Θά κάνει αὐτό πού λέει μέ τό στόμα τοῦ Ἐζεκιήλ, θά λιώσει μαζί τούς πρίγκηπες καί τούς ἐμπόρους, ὅπως λιώνει τό μολύβι καί τό μετάλλευμα, ὅπως καίγεται μιά πόλη, ἔτσι πού νά μήν ὑπάρχουν πιά οὔτε πρίγκηπες οὔτε ἔμποροι». (Μαρτίνος Λούθηρος: Βιβλία σχετικά μέ τό ἐμπόριο καί τήν τοκογλυφία. Ἔτος 1527).[59]

αὐτονόητο, ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου στηρίζεται στήν ἀνάπτυξη τῶν πόλεων καί, ἀντίστροφα, ἡ ἀνάπτυξη τῶν πόλεων ἐξαρτιέται ἀπό τό ἐμπόριο. Ὡστόσο, ἴσαμε ποιόν βαθμό συμβαδίζει ἡ βιομηχανική ἀνάπτυξη, ἐξαρτιέται ἐδῶ πέρα γιά πέρα ἀπό ἄλλα περιστατικά. Ἡ ἀρχαία Ρώμη, ἤδη πρός τό τέλος τῆς δημοκρατικῆς περιόδου, ἀναπτύσσει τό ἐμπορικό κεφάλαιο περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη προηγούμενη περίπτωση στόν ἀρχαῖο κόσμο, χωρίς νά σημειώσει κάποια πρόοδο στή βιομηχανική ἀνάπτυξη. Ἐνῶ στήν Κόρινθο καί στίς ἄλλες ἑλληνικές πόλεις τῆς Εὐρώπης καί τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου συνοδεύεται ἀπό μιά ὑψηλά ἀναπτυγμένη βιοτεχνία. Ἐξάλλου, σέ ἄμεση ἀντίθεση πρός τήν ἀνάπτυξη τῶν πόλεων καί τούς ὅρους της, τό ἐμπορικό πνεῦμα καί ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου χαρακτηρίζει συχνά ἀκριβῶς τούς μή μόνιμα ἐγκαταστημένους, τούς νομαδικούς λαούς.

Δέν χωράει ἀμφιβολία — καί ἴσα-ἴσα τό γεγονός αὐτό δημιούργησε ἐντελῶς ἐσφαλμένες ἀντιλήψεις — ὅτι στόν 16ο καί στόν 17ο αἰώνα οἱ μεγάλες ἐπαναστάσεις πού συντελέστηκαν στό ἐμπόριο[60] μέ τίς γεωγραφικές ἀνακαλύψεις καί πού προώθησαν γρήγορα τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, ἀποτελοῦν ἕναν ἀπό τούς κύριους παράγοντες πού ἐπιτάχυναν τό πέρασμα τοῦ φεουδαρχικοῦ τρόπου παραγωγῆς στόν κεφαλαιοκρατικό. Ἡ ἀπότομη ἐπέκταση τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς, ὁ πολλαπλασιασμός τῶν κυκλοφορούντων ἐμπορευμάτων, ἡ ἅμιλλα ἀνάμεσα στά εὐρωπαϊκά ἔθνη, γιά νά γίνουν κύριοι τῶν ἀσιατικῶν προϊόντων καί τῶν ἀμερικάνικων θησαυρῶν, καί τό ἀποικιακό σύστημα συνέβαλαν οὐσιαστικά στό σπάσιμο τῶν φεουδαρχικῶν φραγμῶν στήν παραγωγή. Ὡστόσο, στήν πρώτη του περίοδο, στήν περίοδο τῆς μανουφακτούρας, ὁ σύγχρονος τρόπος παραγωγῆς ἀναπτύχθηκε μόνο ἐκεῖ, ὅπου οἱ ὅροι γιά τήν ἀνάπτυξή του εἶχαν δημιουργηθεῖ στή διάρκεια τοῦ μεσαίωνα. Ἀρκεῖ νά συγκρίνουμε λ.χ. τήν Ὁλλανδία μέ τήν Πορτογαλία[49]. Καί ἄν στόν

---

[49] Ἀπό συγγραφεῖς τοῦ 18ου αἰώνα ἐξηγήθηκε ἤδη ὁ πρωταρχικός ρόλος πού ἔπαιξε — κάνουμε ἀφαίρεση ἀπό τά ἄλλα περιστατικά — στήν ὁλλανδική ἀνάπτυξη ἡ βάση πού τέθηκε στήν ἁλιεία, τή χειροτεχνία καί τή γεωργία. Βλέπε λ.χ. τόν Μασσί.[61]. Σέ ἀντίθεση μέ προηγούμενη ἀντίληψη, πού ὑποτιμοῦσε τήν ἔκταση καί τή σημασία τοῦ ἀσιατικοῦ, τοῦ ἀρχαίου καί μεσαιωνικοῦ ἐμπορίου, ἔγινε τῆς μόδας νά τό ὑπερτιμοῦν ὑπερβολικά. Θεραπεύεται κανείς καλύτερα ἀπό τήν ἀντίληψη αὐτή ἄν κοιτάξει τίς ἀγγλικές ἐξαγωγές καί εἰσαγωγές στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα καί ἄν τίς ἀντιπαραθέσει στίς σημερινές. Καί ὅμως ἦταν ἀσύγκριτα πιό μεγάλες ἀπό ὁποιουδήποτε ἄλλου προηγούμενου ἐμπορικοῦ λαοῦ. (Βλέπε Anderson. «History of Commerce». London, p. 261 and sqq.)

16ο καί ἐνμέρει στόν 17ο αἰώνα ἡ ἀπότομη ἐπέκταση τοῦ ἐμπορίου καί ἡ δημιουργία μιᾶς καινούργιας παγκόσμιας ἀγορᾶς ἄσκησαν ἀποφασιστική ἐπίδραση στόν ἀφανισμό τοῦ παλιοῦ τρόπου παραγωγῆς καί στήν ἄνοδο τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, αὐτό ἔγινε ἀντίθετα πάνω στή βάση τοῦ δημιουργημένου πιά κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἡ παγκόσμια ἀγορά ἀποτελεῖ ἡ ἴδια τή βάση αὐτοῦ τοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ ἐνυπάρχουσα στόν τρόπο αὐτό παραγωγῆς ἀνάγκη νά παράγει σέ διαρκῶς μεγαλύτερη κλίμακα, ὠθεῖ σέ ἀκατάπαυστη διεύρυνση τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς, ἔτσι πού ἐδῶ δέν εἶναι τό ἐμπόριο πού ἐπαναστατεῖ τή βιομηχανία, ἀλλά ἡ βιομηχανία εἶναι πού ἐπαναστατεῖ διαρκῶς τό ἐμπόριο. Καί ἡ κυριαρχία τοῦ ἐμπορίου συνδέεται ἐδῶ μέ τή μεγαλύτερη ἤ μικρότερη ὑπερίσχυση τῶν ὅρων τῆς μεγάλης βιομηχανίας. Ἀρκεῖ νά συγκρίνουμε λ.χ. τήν Ἀγγλία μέ τήν Ὁλλανδία. Ἡ ἱστορία τῆς παρακμῆς τῆς Ὁλλανδίας σάν κυρίαρχο ἐμπορικό ἔθνος εἶναι ἡ ἱστορία τῆς ὑποταγῆς τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου στό βιομηχανικό κεφάλαιο. Τά ἐμπόδια πού ἀντιτάσσει στή διαλυτική ἐπίδραση τοῦ ἐμπορίου ἡ ἐσωτερική σταθερότητα καί ἡ διάρθρωση τῶν προκαπιταλιστικῶν ἐθνικῶν τρόπων παραγωγῆς, φαίνεται χτυπητά στίς σχέσεις τῶν ἐγγλέζων μέ τίς Ἰνδίες καί μέ τήν Κίνα. Ἡ πλατιά βάση τοῦ τρόπου παραγωγῆς ἀποτελεῖται ἐδῶ ἀπό τήν ἑνότητα τῆς μικρῆς γεωργίας μέ τήν οἰκιακή βιομηχανία, στίς δέ Ἰνδίες προστίθεται ἀκόμα ἡ μορφή τῶν χωρικῶν κοινοτήτων, ἡ ὁποία βασίζεται στήν κοινή ἰδιοκτησία τῆς γῆς, πού ἀποτελοῦσε ἐξάλλου καί στήν Κίνα τήν ἀρχική μορφή. Στίς Ἰνδίες οἱ ἄγγλοι χρησιμοποίησαν ταυτόχρονα τήν ἄμεση πολιτική καί οἰκονομική τους ἐξουσία σάν κυρίαρχοι καί γαιοεισοδηματίες, γιά νά σπάσουν αὐτές τίς μικρές οἰκονομικές κοινότητες[50]. Ἄν τό ἐμπόριό τους ἐπιδρᾶ ἐδῶ ἐπαναστατικά στόν τρόπο παραγωγῆς, αὐτό γίνεται γιατί μέ τή χαμηλή τιμή τῶν ἐμπορευμάτων τους καταστρέφουν τό νηματουργεῖο καί τό ὑφαντήριο, πού ἀποτελεῖ πανάρχαιο συστατικό μέρος αὐτῆς τῆς ἑνότητας τῆς βιομηχανοαγροτικῆς παραγωγῆς καί ἔτσι ξεσχίζουν τήν κοινότητα. Ἀκόμα καί ἐδῶ πετυχαίνουν μόνο μέ μεγάλη βραδύτητα αὐτό τό διαλυτικό τους ἔργο. Ἀκόμα λιγότερο τό πετυχαίνουν αὐτό στήν Κίνα, ὅπου δέν τούς βοηθάει ἡ ἄμεση πολιτική ἐξουσία. Ἡ μεγάλη οἰκονομία πού γίνεται καί ἡ οἰκονομία χρόνου, πού προκύπτει ἀπό τήν ἄμεση σύνδεση τῆς γεωργίας μέ τή μανουφακτούρα, προβάλλουν ἐδῶ τήν πιό ἐπίμονη ἀντίσταση στά προϊόντα τῆς μεγάλης βιομηχανίας, στήν τιμή τῶν ὁποίων μπαίνουν τά faux frais[1*] τοῦ προτσές κυκλοφορίας πού τά ἐπιβαρύνουν παντοῦ. Σέ ἀντίθεση μέ τό ἀγγλικό ἐμπόριο, τό ρωσικό ἐμπόριο ἀφήνει ἄθικτη τήν οἰκονομική βάση τῆς ἀσιατικῆς παραγωγῆς[51].

[50] Ἄν ἡ ἱστορία ἑνός λαοῦ μᾶς προσφέρει λειψές καί πραγματικά γελοῖες (στήν πράξη ἀνέντιμες) οἰκονομικές ἐμπειρίες, αὐτή εἶναι ἡ οἰκονομική ἱστορία τῶν Ἄγγλων στίς Ἰνδίες. Στή Βεγγάλη δημιούργησαν μιά γελοιογραφία τῆς ἀγγλικῆς μεγάλης γαιοκτησίας. Στίς νοτιοανατολικές Ἰνδίες μιά γελοιογραφία τῆς τεμαχισμένης γαιοκτησίας. Στά Βορειοδυτικά μετέτρεψαν, ὅσο ἦταν αὐτό δυνατό, τήν ἰνδική οἰκονομική κοινότητα, πού βασίζεται στήν κοινή ἰδιοκτησία τῆς γῆς, σέ γελοιογραφία τοῦ ἑαυτοῦ της.

Τό πέρασμα ἀπό τόν φεουδαρχικό τρόπο παραγωγῆς γίνεται μέ δυό τρόπους. Ὁ παραγωγός γίνεται ἔμπορος καί κεφαλαιοκράτης, σέ ἀντίθεση πρός τήν ἀγροτική φυσική οἰκονομία καί τή συντεχνιακά δεμένη χειροτεχνία τῆς μεσαιωνικῆς βιομηχανίας τῶν πόλεων. Αὐτός εἶναι ὁ πραγματικά ἐπαναστατικός δρόμος. Ἤ, πάλι, ὁ ἔμπορος γίνεται ἄμεσα κύριος τῆς παραγωγῆς. Ὅσο καί ἄν ὁ δεύτερος δρόμος παίζει ἱστορικά τό ρόλο τοῦ περάσματος — ὅπως λ.χ. ὁ ἄγγλος clothier[2*] τοῦ 17ου αἰώνα, πού θέτει κάτω ἀπό τόν ἔλεγχό του τούς ἀνεξάρτητους ὅμως ὑφαντουργούς, τούς πουλάει τό μαλλί τους καί ἀγοράζει ἀπ' αὐτούς τό ὕφασμά τους — ὡστόσο αὐτός καθεαυτός τοῦτος ὁ δρόμος δέν ὁδηγεῖ στήν ἀνατροπή τοῦ παλιοῦ τρόπου παραγωγῆς, πού μᾶλλον τόν συντηρεῖ καί τόν διατηρεῖ σάν δικό του ὅρο ὕπαρξης. Ἔτσι λ.χ. ὥς τά μέσα τοῦ αἰώνα αὐτοῦ, ὁ ἐργοστασιάρχης στή γαλλική μεταξοβιομηχανία, στήν ἀγγλική καλτσοβιομηχανία καί νταντελοβιομηχανία ἦταν μόνο κατ' ὄνομα ἐργοστασιάρχης, στήν πραγματικότητα ἦταν ἕνας ἁπλός ἔμπορος, πού ἄφηνε τούς ὑφαντές νά συνεχίζουν νά ἐργάζονται μέ τόν παλιό τους κατακομματιασμένο τρόπο καί πού ἀσκοῦσε μόνο τήν κυριαρχία τοῦ ἐμπόρου, γιά τόν ὁποῖο δούλευαν στήν πραγματι-

[51] Ἀπό τότε πού ἡ Ρωσία καταβάλλει τίς πιό σπασμωδικές προσπάθειες νά ἀναπτύξει δική της κεφαλαιοκρατική παραγωγή, πού στηρίζεται ἀποκλειστικά στήν ἐσωτερική καί στή συνορεύουσα ἀσιατική ἀγορά, ἀρχίζει καί ἐδῶ νά ἀλλάζει ἡ κατάσταση. — Φ. Ε.

[1*] γενικά ἔξοδα.

[2*] ὑφασματέμπορος.

κότητα[52]. Αὐτός ὁ τρόπος στέκει παντοῦ ἐμπόδιο στόν πραγματικό κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς καί ἐξαφανίζεται μέ τήν ἀνάπτυξή του. Χωρίς νά ἀνατρέψει τόν τρόπο παραγωγῆς, χειροτερεύει μόνο τήν κατάσταση τῶν ἄμεσων παραγωγῶν, τούς μετατρέπει σέ ἁπλούς μισθωτούς ἐργάτες καί προλετάριους, κάτω ἀπό ὅρους χειρότερους ἀπό ἐκείνους τῶν ἐργατῶν πού ὑπάγονται κατ' εὐθεῖαν στό κεφάλαιο, τή δέ ὑπερεργασία τους τήν ἰδιοποιεῖται πάνω στή βάση τοῦ παλιοῦ τρόπου παραγωγῆς. Κάπως τροποποιημένη ὑπάρχει ἡ ἴδια σχέση σέ ἕνα μέρος τῆς ἐπιπλοποιΐας τοῦ Λονδίνου πού γίνεται μέ χειροτεχνικό τρόπο. Ἀσκεῖται πολύ πλατιά στή συνοικία Tower Hamlets[1*]. Ὅλη ἡ παραγωγή εἶναι καταμερισμένη σέ πάρα πολλούς ἀνεξάρτητους ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλο κλάδους. Ἡ μιά ἐπιχείρηση φτιάχνει μόνο καρέκλες, μιά ἄλλη μόνο τραπέζια, μιά τρίτη μόνο ντουλάπες κλπ. Αὐτές οἱ ἴδιες οἱ ἐπιχειρήσεις, ὅμως, ἀσκοῦνται λίγο-πολύ χειροτεχνικά, ἀπό ἕναν μικρό μάστορα μέ λίγους καλφάδες. Καί ὅμως ἡ παραγωγή εἶναι τόσο μαζική, πού δέν μπορεῖ νά ἐργάζεται ἄμεσα γιά ἀτομικούς πελάτες. Οἱ ἀγοραστές τους εἶναι ἰδιοκτῆτες καταστημάτων πούλησης ἐπίπλων. Τό Σάββατο πάει ὁ μάστορας σ' αὐτούς καί τούς πουλάει τό προϊόν του, ὁπότε παζαρεύεται ἡ τιμή, ὅπως στό ἐνεχυροδανειστήριο παζαρεύεται τό ποσό πού θά δοθεῖ σάν προκαταβολή γιά τό ἕνα ἤ τό ἄλλο κομμάτι. Οἱ μαστόροι αὐτοί χρειάζονται τή βδομαδιάτικη αὐτή πούληση, ἔστω καί μόνο γιά νά μποροῦν νά ἀγοράσουν ξανά πρώτη ὕλη γιά τήν ἑπόμενη ἑβδομάδα καί γιά νά πληρώσουν τούς μισθούς τῶν ἐργατῶν. Κάτω ἀπό αὐτούς τούς ὅρους στήν οὐσία οἱ μαστόροι δέν εἶναι παρά ἐνδιάμεσοι κρίκοι ἀνάμεσα στούς ἐργάτες τους καί στόν ἔμπορο. Ὁ ἔμπορος εἶναι ὁ καθεαυτό κεφαλαιοκράτης πού τσεπώνει τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ὑπεραξίας[53]. Τό ἴδιο περίπου, ὅπως γίνεται μέ τό πέρασμα στή μανουφακτούρα τῶν κλάδων πού ἀσκοῦνταν προηγούμενα

[52] Τό ἴδιο ἴσχυε γιά τά ὑφαντήρια κορδελῶν καί κορδονιῶν καί γιά τά μεταξουργεῖα τῆς Ρηνανίας. Στό Κρέφελντ μάλιστα ἔχει κατασκευαστεῖ μιά εἰδική σιδηροδρομική γραμμή γιά τίς συναλλαγές αὐτῶν τῶν χειροναχτῶν - ὑφαντῶν τοῦ χωριοῦ μέ τόν «ἐργοστασιάρχη» τῆς πόλης, ἀλλά ἀπό τότε ἡ μηχανοκίνητη ὑφαντουργία τήν ἀκινητοποίησε, μαζί μέ τούς χειρόνακτες ὑφαντές. — Φ. Ε.

[53] Ἀπό τό 1865 καί δῶ, τό σύστημα αὐτό διαμορφώθηκε ἀκόμα πιό πλατιά. Περισσότερες λεπτομέρειες γι' αὐτό ὑπάρχουν στό «First Report of the Select Committee of the House of Lords on the Sweating System». London 1888. — Φ. Ε.

[1*] Ἀνατολική συνοικία τοῦ Λονδίνου.

χειροτεχνικά ἤ σάν δευτερεύουσες ἀπασχολήσεις τῆς ἀγροτικῆς ἐπιχείρησης. Ἀνάλογα μέ τήν τεχνική ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς μικρῆς αὐτοτελοῦς ἐπιχείρησης — πού χρησιμοποιεῖ κιόλας μηχανές πού ἐπιτρέπουν τή χειροτεχνική παραγωγή — συντελεῖται καί πέρασμα στή μεγάλη βιομηχανία. Ἡ μηχανή κινεῖται πιά μέ ἀτμό, ἀντί μέ τό χέρι, πράγμα πού γίνεται λ.χ. τελευταία στήν ἀγγλική καλτσοποιΐα.

Συντελεῖται λοιπόν τριπλό πέρασμα: *Πρῶτο*, ὁ ἔμπορος γίνεται ἄμεσα βιομήχανος. Αὐτό γίνεται στήν περίπτωση τῶν κλάδων πού βασίστηκαν στό ἐμπόριο, ἰδίως στίς βιομηχανίες εἰδῶν πολυτελείας, πού τά εἰσάγουν οἱ ἔμποροι ἀπό τό ἐξωτερικό, μαζί μέ τίς πρῶτες ὕλες καί μέ τούς ἐργάτες, ὅπως στόν 15ο αἰώνα εἰσάγονταν στήν Ἰταλία ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη. *Δεύτερο*, ὁ ἔμπορος μετατρέπει τούς μικρούς μαστόρους σέ ἐνδιάμεσους κρίκους του (middlemen) ἤ καί ἀγοράζει ἀπ' εὐθείας ἀπό τόν ἀτομικό παραγωγό. Ὀνομαστικά τόν ἀφήνει ἀνεξάρτητο καί ἀφήνει ἀμετάβλητο τόν τρόπο παραγωγῆς του. *Τρίτο*, ὁ βιομήχανος γίνεται ἔμπορος καί παράγει ἄμεσα μεγάλες ποσότητες γιά τό ἐμπόριο.

Ὅπως λέει σωστά ὁ Πόππε,[62] στό μεσαίωνα ὁ ἔμπορος εἶναι ἁπλῶς «Verleger»[1*] ἐμπορευμάτων, πού παράγονται εἴτε ἀπό μέλη συντεχνιῶν, εἴτε ἀπό ἀγρότες. Ὁ ἔμπορος γίνεται βιομήχανος, ἤ μᾶλλον βάζει νά δουλεύει γιά τόν ἑαυτό του τή χειροτεχνική, ἰδιαίτερα τή χωρική μικρή βιομηχανία. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, γίνεται ὁ παραγωγός ἔμπορος. Ἀντί λ.χ. ὁ ὑφαντής-μάστορας νά παίρνει τό μαλλί του ἀπό τόν ἔμπορο λίγο-λίγο, κατά μικρές μερίδες καί νά ἐργάζεται μέ τούς καλφάδες του γι' αὐτόν, ἀγοράζει ὁ ἴδιος μαλλί ἤ νῆμα καί πουλάει τό ὕφασμά του στόν ἔμπορο. Τά στοιχεῖα τῆς παραγωγῆς μπαίνουν στό προτσές τῆς παραγωγῆς σάν ἐμπορεύματα πού ἔχουν ἀγοραστεῖ ἀπό αὐτόν τόν ἴδιο. Καί ἀντί ὁ ὑφαντής νά παράγει γιά τόν ξεχωριστό ἔμπορο, ἤ γιά ὁρισμένους πελάτες, παράγει τώρα γιά τόν κόσμο τοῦ ἐμπορίου. Ὁ ἴδιος ὁ παραγωγός εἶναι ἔμπορος. Τό ἐμπορικό κεφάλαιο ἐπιμελεῖται πιά μονάχα τό προτσές τῆς κυκλοφορίας. Στήν ἀρχή τό ἐμπόριο ἀποτελοῦσε τήν προϋπόθεση γιά τήν μετατροπή τῆς συντεχνιακῆς καί ἀγροτο-οικιακῆς χειροτεχνίας καί τῆς φεουδαρχικῆς γεωργίας σέ κεφαλαιοκρατικές ἐπιχειρήσεις. Μετατρέπει τό προϊόν σέ ἐμπό-

[1*] Ὁ Μάρξ χρησιμοποιεῖ τή λέξη «Verleger» σέ εἰσαγωγικά, δηλαδή ὄχι μέ τή συνηθισμένη ἔννοιά της πού σημαίνει «ἐκδότης», ἀλλά μέ τήν ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου πού μεταφέρει, μεταβιβάζει, κυκλοφορεῖ κάτι. Σημ. μετ.

ρευμα, ἐνμέρει γιατί τοῦ δημιουργεῖ μιά ἀγορά, ἐνμέρει γιατί εἰσάγει νέα ἐμπορευματικά ἰσοδύναμα καί νέες πρῶτες καί βοηθητικές ὕλες στήν παραγωγή καί δημιουργεῖ ἔτσι κλάδους παραγωγῆς, πού ἐξαρχῆς στηρίζονται στό ἐμπόριο, τόσο στήν παραγωγή γιά τήν ἀγορά καί γιά τήν παγκόσμια ἀγορά, ὅσο καί στούς ὅρους παραγωγῆς πού προέρχονται ἀπό τήν παγκόσμια ἀγορά. Μόλις δυναμώσει κάπως ἡ μανουφακτούρα, καί ἀκόμα περισσότερο ἡ μεγάλη βιομηχανία, δημιουργεῖ ἀπό τήν πλευρά της τήν ἀγορά, τήν καταχτάει μέ τά ἐμπορεύματά της. Τώρα τό ἐμπόριο γίνεται ὑπηρέτης τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς, γιά τήν ὁποία ἀποτελεῖ ὅρο ὕπαρξης ἡ διαρκής διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς. Μιά διαρκῶς πιό ἐκτεταμένη μαζική παραγωγή πλημμυρίζει τήν ὑπάρχουσα ἀγορά καί ἐργάζεται διαρκῶς γιά τήν ἐπέκταση αὐτῆς τῆς ἀγορᾶς, γιά τό σπάσιμο τῶν φραγμῶν της. Αὐτό πού περιορίζει τούτη τή μαζική παραγωγή δέν εἶναι τό ἐμπόριο (ἐφόσον αὐτό ἐκφράζει μόνο τήν ὑπάρχουσα ζήτηση), ἀλλά τό μέγεθος τοῦ λειτουργοῦντος κεφαλαίου καί ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας. Ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης ἔχει μπροστά του πάντα τήν παγκόσμια ἀγορά, συγκρίνει καί εἶναι ὑποχρεωμένος πάντα νά συγκρίνει τίς δικές του τιμές κόστους μέ τίς τιμές τῆς ἀγορᾶς ὄχι μονάχα τῆς πατρίδας του, ἀλλά ὅλου τοῦ κόσμου. Αὐτή ἡ σύγκριση γίνεται στήν ἀρχική περίοδο σχεδόν ἀποκλειστικά ἀπό τούς ἐμπόρους καί ἐξασφαλίζει ἔτσι στό ἐμπορικό κεφάλαιο τήν κυριαρχία πάνω στό βιομηχανικό.

Ἡ πρώτη θεωρητική πραγμάτευση τοῦ σύγχρονου τρόπου παραγωγῆς — τό μερκαντιλικό σύστημα — ξεκίνησε ἀναγκαστικά ἀπό τά ἐπιφανειακά φαινόμενα τοῦ προτσές τῆς κυκλοφορίας, ὅπως ἔχουν ἀνεξαρτητοποιηθεῖ στήν κίνηση τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου καί γι᾿ αὐτό ἔπιασε μόνο τήν ἐξωτερική ὄψη. Αὐτό ἔγινε ἐνμέρει γιατί τό ἐμπορικό κεφάλαιο εἶναι γενικά ὁ πρῶτος τρόπος ὕπαρξης τοῦ κεφαλαίου. Καί ἐνμέρει ἐξαιτίας τῆς κύριας ἐπιρροῆς πού ἀσκεῖ τό ἐμπορικό κεφάλαιο στήν πρώτη περίοδο ἀνατροπῆς τῆς φεουδαρχικῆς παραγωγῆς, στήν περίοδο τῆς γέννησης τῆς σύγχρονης παραγωγῆς. Ἡ πραγματική ἐπιστήμη τῆς σύγχρονης οἰκονομίας ἀρχίζει μόνο ἐκεῖ πού ἡ θεωρητική ἔρευνα περνάει ἀπό τό προτσές τῆς κυκλοφορίας στό προτσές τῆς παραγωγῆς. Τό τοκοφόρο κεφάλαιο εἶναι βέβαια ἐπίσης πανάρχαιη μορφή τοῦ κεφαλαίου. Γιατί ὅμως ὁ μερκαντιλισμός δέν ξεκινάει ἀπό αὐτό, ἀλλά ἀντίθετα παίρνει θέση πολεμικῆς ἀπέναντί του; — αὐτό θά τό δοῦμε ἀργότερα.

ΤΜΗΜΑ ΠΕΜΠΤΟ

ΔΙΑΣΠΑΣΗ ΤΟΥ ΚΕΡΔΟΥΣ ΣΕ ΤΟΚΟ ΚΑΙ ΣΕ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟ ΚΕΡΔΟΣ. ΤΟ ΤΟΚΟΦΟΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΙΚΟΣΤΟ ΠΡΩΤΟ

Τό τοκοφόρο κεφάλαιο

Ὅταν ἐξετάζαμε γιά πρώτη φορά τό γενικό ἤ μέσο ποσοστό κέρδους (τμῆμα δεύτερο τούτου τοῦ Βιβλίου), τό ποσοστό αὐτό δέν τό εἴχαμε ἀκόμα μπροστά μας στήν τελική του μορφή, γιατί ἡ ἐξίσωση ἐμφανιζόταν ἀκόμα ἁπλῶς σάν ἐξίσωση τῶν βιομηχανικῶν κεφαλαίων, πού ἦταν ἐπενδυμένα σέ διάφορες σφαῖρες. Ἡ ἐξέταση αὐτή συμπληρώθηκε στό προηγούμενο τμῆμα τοῦ βιβλίου, στό ὁποῖο πραγματευτήκαμε τό ἐμπορικό κέρδος καί τή συμμετοχή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου σ᾿ αὐτή τήν ἐξίσωση. Τό γενικό ποσοστό κέρδους καί τό μέσο κέρδος ἔχουν ἐκτεθεῖ τώρα μέσα σέ στενότερα ἀπό πρίν ὅρια. Στήν παραπέρα διερεύνησή μας πρέπει νά παίρνεται ὑπόψη, πώς, ἄν στό ἑξῆς θά μιλᾶμε γιά γενικό ποσοστό κέρδους ἤ γιά μέσο κέρδος, αὐτό θά γίνεται μέ τήν τελευταία ἔννοια, δηλαδή μόνο σχετικά μέ τήν τελική μορφή τοῦ μέσου ποσοστοῦ. Μιά λοιπόν πού τό ποσοστό αὐτό εἶναι τό ἴδιο καί γιά τό βιομηχανικό καί γιά τό ἐμπορικό κεφάλαιο, δέν χρειάζεται πιά, ἐφόσον πρόκειται μόνο γι᾿ αὐτό τό μέσο κέρδος, νά κάνουμε διάκριση ἀνάμεσα στό βιομηχανικό καί στό ἐμπορικό κέρδος. Τό κεφάλαιο, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν ἔχει τοποθετηθεῖ στά πλαίσια τῆς σφαίρας τῆς παραγωγῆς σάν βιομηχανικό κεφάλαιο ἤ στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας σάν ἐμπορικό κεφάλαιο, θά ἀποφέρει ἀνάλογα μέ τό μέγεθός του τό ἴδιο χρονιάτικο μέσο κέρδος.

Τό χρῆμα — ἐδῶ τό παίρνουμε σάν αὐτοτελή ἔκφραση ἑνός ἀξιακοῦ μεγέθους, ἀδιάφορο ἄν αὐτό ὑπάρχει στήν πραγματικότητα μέ τή μορφή χρήματος ἤ ἐμπορευμάτων — μπορεῖ πάνω στή βάση

τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς νά μετατραπεῖ σέ κεφάλαιο, καί μέ τή μετατροπή αὐτή νά γίνεται ἀπό μιά ἀξία δοσμένου μεγέθους, μιά αὐτοαξιοποιούμενη, αὐτοαυξανόμενη ἀξία. Παράγει κέρδος, δηλαδή δίνει τή δυνατότητα στόν κεφαλαιοκράτη νά βγάζει ἀπό τούς ἐργάτες καί νά ἰδιοποιεῖται μιά ὁρισμένη ποσότητα ἀπλήρωτης ἐργασίας, ὑπερπροϊόν καί ὑπεραξία. Ἔτσι τό χρῆμα, ἐκτός ἀπό τήν ἀξία χρήσης πού ἔχει σάν χρῆμα, ἀποκτάει μιά πρόσθετη ἀξία χρήσης, συγκεκριμένα, τήν ἀξία χρήσης νά λειτουργεῖ σάν κεφάλαιο. Ἡ ἀξία χρήσης του συνίσταται ἐδῶ ἀκριβῶς στό κέρδος πού παράγει, ὅταν ἔχει μετατραπεῖ σέ κεφάλαιο. Μέ τήν ἰδιότητα αὐτή τοῦ δυνητικοῦ κεφαλαίου, τοῦ μέσου γιά τήν παραγωγή τοῦ κέρδους, τό χρῆμα γίνεται ἐμπόρευμα, ἕνα ἐμπόρευμα ὅμως sui generis[1*]. Ἤ, πράγμα πού καταλήγει στό ἴδιο, τό κεφάλαιο σάν κεφάλαιο γίνεται ἐμπόρευμα[54].

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τό ἐτήσιο μέσο ποσοστό κέρδους εἶναι 20%. Στήν περίπτωση αὐτή μιά μηχανή ἀξίας 100 λιρῶν στερλινῶν, πού χρησιμοποιεῖται σάν κεφάλαιο σέ συνθῆκες μέσου ὅρου καί μέ μέσο βαθμό ἐπιτηδειότητας καί ὠφέλιμης δραστηριότητας, θά ἀπέδιδε κέρδος 20 λίρ. στ. Ἕνας ἄνθρωπος λοιπόν πού διαθέτει 100 λίρ. στ., ἔχει τή δυνατότητα νά κάνει 120 τίς 100 λίρ. στ., ἤ νά βγάλει κέρδος 20 λίρ. στ. Κρατᾶ στό χέρι του ἕνα δυνητικό κεφάλαιο 100 λίρ. στ. Ἄν ὁ ἄνθρωπος αὐτός παραχωρήσει γιά ἕνα χρόνο τίς 100 λίρ. στ. σέ ἕναν ἄλλο, πού τίς χρησιμοποιεῖ πραγματικά σάν κεφάλαιο, τότε τοῦ δίνει τή δυνατότητα νά βγάλει 20 λίρ. στ. κέρδος, μιά ὑπεραξία, πού δέν τοῦ κοστίζει τίποτα καί γιά τήν ὁποία δέν πληρώνει ἕνα ἰσοδύναμο. Ἄν τώρα αὐτός ὁ δεύτερος ἄνθρωπος στό τέλος τοῦ χρόνου πληρώσει στόν ἰδιοκτήτη τῶν 100 λιρ. στ. λ.χ. 5 λίρ. στ., δηλαδή ἕνα μέρος τοῦ κέρδους πού ἔχει παραχθεῖ, τότε πληρώνει μ' αὐτές τήν ἀξία χρήσης τῶν 100 λιρ. στ., τήν ἀξία χρήσης τῆς λειτουργίας τους σάν κεφάλαιο, τῆς λειτουργίας νά παράγουν 20 λίρ. στ. κέρδος. Τό μέρος τοῦ κέρδους πού τοῦ πληρώνει, ὀνομάζεται τόκος, ὁ ὁποῖος δέν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπό μιά ἰδιαίτερη ὀνομασία, μιά ἰδιαίτερη

[54] Θά μποροῦσαν νά ἀναφερθοῦν ἐδῶ μερικά σημεῖα, πού δείχνουν ὅτι οἱ οἰκονομολόγοι ἔτσι ἀντιλαμβάνονται τό ζήτημα. «Ἐσεῖς (ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας) κάνετε πολύ μεγάλες ἐπιχειρήσεις μέ τό *ἐμπόρευμα κεφάλαιο*;». Τό ἐρώτημα αὐτό τέθηκε σ' ἕναν διευθυντή τῆς Τράπεζας αὐτῆς κατά τή διάρκεια μαρτυρικῆς κατάθεσης σχετικά μέ τήν τραπεζική νομοθεσία (στήν Κάτω Βουλή τό 1857). «Report on Bank Acts». 1857 [p. 104].

1* ἰδιαίτερου εἴδους.

κατηγορία ἑνός μέρους τοῦ κέρδους, πού τό λειτουργοῦν κεφάλαιο, ἀντί νά τό βάλλει στή δική του τσέπη, ὀφείλει νά τό πληρώσει στόν ἰδιοκτήτη τοῦ κεφαλαίου.

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ κατοχή τῶν 100 λιρ. στ. δίνει στόν ἰδιοκτήτη τους τή δυνατότητα νά οἰκειοποιηθεῖ τόν τόκο, ἕνα ὁρισμένο μέρος τοῦ κέρδους πού ἔχει παραχθεῖ μέ τό κεφάλαιό του. Ἄν δέν ἔδινε τίς 100 λίρ. στ. στόν ἄλλο, αὐτός ὁ ἄλλος δέν θά μποροῦσε νά παράγει τό κέρδος, δέν θά μποροῦσε καθόλου νά λειτουργήσει σάν κεφαλαιοκράτης σχετικά μέ τίς 100 αὐτές λίρ. στ.[55].

Θά ἦταν ἀνοησία ἄν μιλούσαμε ἐδῶ, ὅπως κάνει ὁ Τζίλμπαρτ, (βλέπε τήν ὑποσημείωση) γιά φυσική δικαιοσύνη. Ἡ δικαιοσύνη τῶν συναλλαγῶν, πού γίνονται ἀνάμεσα στούς παράγοντες τῆς παραγωγῆς, βασίζεται στό ὅτι οἱ συναλλαγές αὐτές ἀπορρέουν σάν φυσικές συνέπειες ἀπό τίς σχέσεις παραγωγῆς. Οἱ νομικές μορφές, μέ τίς ὁποῖες ἐμφανίζονται αὐτές οἱ οἰκονομικές συναλλαγές σάν θεληματικές πράξεις τῶν μετεχόντων, σάν ἐκδηλώσεις τῆς κοινῆς θέλησής τους καί σάν συμβόλαια πού ἡ ἐκπλήρωσή τους ἐπιβάλλεται στόν κάθε συμβαλλόμενο ἀπό τό κράτος, δέν μποροῦν νά καθορίσουν αὐτό τό ἴδιο τό περιεχόμενο, γιατί εἶναι ἁπλῶς μορφές. Τό ἐκφράζουν μόνο. Τό περιεχόμενο αὐτό εἶναι δίκαιο, ὅταν ἀνταποκρίνεται στόν τρόπο παραγωγῆς, ὅταν ταιριάζει σ' αὐτόν. Εἶναι ἄδικο, ἐφόσον ἀντιφάσκει μ' αὐτό. Ἡ δουλεία, πάνω στή βάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, εἶναι ἄδικη, τό ἴδιο ἄδικη εἶναι ἡ ἀπάτη σχετικά μέ τήν ποιότητα τοῦ ἐμπορεύματος.

Οἱ 100 λίρ. στ. παράγουν τό κέρδος τῶν 20 λιρ. στ., γιατί λειτουργοῦν σάν κεφάλαιο, εἴτε σάν βιομηχανικό, εἴτε σάν ἐμπορικό κεφάλαιο. Ὅμως ὁ sine qua non[1*] ὅρος αὐτῆς τῆς λειτουργίας σάν κεφάλαιο εἶναι, νά δαπανηθεῖ σάν κεφάλαιο, νά ξοδευτεῖ δηλαδή τό κεφάλαιο γιά τήν ἀγορά μέσων παραγωγῆς (ὅταν πρόκειται γιά βιομηχανικό κεφάλαιο) ἤ ἐμπορευμάτων (ὅταν πρόκειται γιά ἐμπορικό κεφάλαιο). Γιά νά ξοδευτεῖ ὅμως πρέπει νά ὑπάρχει. Ἄν ὁ Α, ὁ ἰδιοκτήτης τῶν 100 λιρ. στ., τίς ξόδευε γιά τήν ἀτομική του κατανάλωση, ἤ ἄν τίς κρατοῦσε μέ τή μορφή τοῦ θησαυροῦ,

[55] «Τό γεγονός ὅτι ἕνας ἄνθρωπος πού δανείζεται χρήματα μέ σκοπό νά βγάλει κέρδος μ' αὐτά, ὀφείλει ἕνα μέρος τοῦ κέρδους αὐτοῦ νά τό δώσει στό δανειστή, τό γεγονός αὐτό ἀποτελεῖ αὐτονόητη ἀρχή τῆς φυσικῆς δικαιοσύνης». (Gilbart. «The History and Principles of Banking». London 1834, p. 163).

1* ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ.

δέν θά μποροῦσαν ἀπό τόν Β, ἀπό τόν ἐνεργό κεφαλαιοκράτη νά ξοδευτοῦν σάν κεφάλαιο. Δέν ξοδεύει τό δικό του κεφάλαιο, ἀλλά τό κεφάλαιο τοῦ Α. Ὅμως δέν μπορεῖ τό κεφάλαιο τοῦ Α νά τό ξοδέψει χωρίς τή θέληση τοῦ Α. Πράγματι, εἶναι λοιπόν ὁ Α πού ξοδεύει ἀρχικά τίς 100 λίρ. στ. σάν κεφάλαιο, παρ' ὅλο πού ὅλη του ἡ λειτουργία σάν κεφαλαιοκράτης περιορίζεται στή δαπάνη αὐτή σάν κεφάλαιο τῶν 100 λιρ. στ. Ἐφόσον πρόκειται γιά τίς 100 αὐτές λίρ. στ., ὁ Β ἐνεργεῖ σάν κεφαλαιοκράτης μόνο καί μόνο γιατί ὁ Α τοῦ παραχωρεῖ τίς 100 λίρ. στ. καί γι' αὐτό τίς ξοδεύει σάν κεφάλαιο.

Ἄς δοῦμε πρῶτα τήν ἰδιόμορφη κυκλοφορία τοῦ τοκοφόρου κεφαλαίου. Μετά, κατά δεύτερο λόγο, θά ἐξετάσουμε τόν ἰδιαίτερο τρόπο, μέ τόν ὁποῖο πουλιέται σάν ἐμπόρευμα, ὅτι δηλαδή τό δανείζουν σάν ἐμπόρευμα ἀντί νά τό ἐκχωροῦν μιά γιά πάντα.

Ἡ ἀφετηρία εἶναι τό χρῆμα, πού ὁ Α τό δανείζει στόν Β. Αὐτό μπορεῖ νά γίνει μέ ἐνέχυρο ἤ καί χωρίς ἐνέχυρο. Ἡ πρώτη μορφή εἶναι ὅμως ἡ παλιότερη, μέ ἐξαίρεση τίς προκαταβολές ἔναντι ἐμπορευμάτων ἤ ἔναντι χρεωγράφων, ὅπως συναλλαγματικῶν, μετοχῶν κλπ. Αὐτές οἱ ἰδιαίτερες μορφές δέν μᾶς ἀφοροῦν ἐδῶ. Ἐδῶ ἔχουμε νά κάνουμε μέ τό τοκοφόρο κεφάλαιο στή συνηθισμένη του μορφή.

Στά χέρια τοῦ Β τό χρῆμα μετατρέπεται πραγματικά σέ κεφάλαιο, διατρέχει τήν κίνηση Χ — Ε — Χ' καί ἐπιστρέφει ἔπειτα σάν Χ' στόν Α, σάν Χ + ΔΧ, ὅπου τό ΔΧ παρασταίνει τόν τόκο. Γιά λόγους ἁπλοποίησης δέν παίρνουμε ἐδῶ γιά τήν ὥρα ὑπόψη μας τήν περίπτωση, πού τό κεφάλαιο παραμένει μεγαλύτερο χρονικό διάστημα στά χέρια τοῦ Β, καί οἱ τόκοι πληρώνονται σέ καθορισμένες προθεσμίες.

Ἑπομένως ἡ κίνηση εἶναι:

$$Χ — Χ — Ε — Χ' — Χ'.$$

Αὐτό πού παρουσιάζεται ἐδῶ διπλό εἶναι 1) ἡ δαπάνη τοῦ χρήματος σάν κεφάλαιο, 2) ἡ ἐπιστροφή του σάν πραγματοποιημένο κεφάλαιο, σάν Χ' ἤ Χ + ΔΧ.

Στήν κίνηση τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου Χ — Ε — Χ' τό ἴδιο ἐμπόρευμα ἀλλάζει χέρια δυό φορές ἤ ἀκόμα καί πολλές φορές, ὅταν πουλάει ἔμπορος σέ ἔμπορο. Ἀλλά κάθε τέτια ἀλλαγή θέσης τοῦ ἴδιου ἐμπορεύματος ὑποδηλώνει μιά μεταμόρφωση, ἀγορά ἤ πούληση τοῦ ἐμπορεύματος, ὅσες φορές καί ἄν ἐπαναληφθεῖ τό προτσές αὐτό ὥς πού νά πέσει ὁριστικά τό ἐμπόρευμα στήν κατανάλωση.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, στήν κίνηση Ε — Χ — Ε τό ἴδιο χρῆμα ἀλλάζει δυό φορές χέρια, ὅμως ἡ κίνηση αὐτή δείχνει τήν πλήρη μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύματος, πού μετατρέπεται πρῶτα σέ χρῆμα καί μετά ἀπό χρῆμα ξανά σέ ἕνα ἄλλο ἐμπόρευμα.

Ἀντίθετα, στό τοκοφόρο κεφάλαιο ἡ πρώτη ἀλλαγή χεριῶν τοῦ Χ δέν ἀποτελεῖ ἀπολύτως κανένα στοιχεῖο, οὔτε τῆς μεταμόρφωσης τοῦ ἐμπορεύματος, οὔτε τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου. Αὐτό θά γίνει μόνο κατά τή δεύτερη δαπάνη στά χέρια τοῦ ἐνεργοῦ κεφαλαιοκράτη, πού κάνει ἐμπόριο μέ αὐτό τό χρῆμα ἤ πού τό μετατρέπει σέ παραγωγικό κεφάλαιο. Ἡ πρώτη ἀλλαγή χεριῶν τοῦ Χ ἐκφράζει ἐδῶ μόνο τή μεταβίβαση ἤ τό πέρασμά του ἀπό τόν Α στόν Β, ἕνα πέρασμα πού συνηθίζεται νά γίνεται κάτω ἀπό ὁρισμένες νομικές μορφές καί προϋποθέσεις.

Σ' αὐτήν τή διπλή δαπάνη τοῦ χρήματος σάν κεφαλαίου, ἡ πρώτη ἀπό τίς ὁποῖες εἶναι ἁπλή μεταβίβαση τοῦ χρήματος ἀπό τόν Α στόν Β, ἀντιστοιχεῖ ἡ διπλή ἐπιστροφή του. Σάν Χ' ἤ Χ + ΔΧ ἐπιστρέφει ἀπό τήν κίνηση στόν ἐνεργό κεφαλαιοκράτη Β. Αὐτός τό μεταβιβάζει ἔπειτα ξανά στόν Α, ὅμως μαζί πιά μέ ἕνα μέρος τοῦ κέρδους, σάν πραγματοποιημένο κεφάλαιο, σάν Χ + ΔΧ, ὅπου τό ΔΧ δέν εἶναι ἴσο μέ ὁλόκληρο τό κέρδος, ἀλλά εἶναι μόνο ἕνα μέρος τοῦ κέρδους, ὁ τόκος. Στόν Β ἐπιστρέφει μόνο μέ τή μορφή, μέ τήν ὁποία τό ἔχει ξοδέψει, σάν λειτουργοῦν κεφάλαιο, ὅμως σάν ἰδιοκτησία τοῦ Α. Γιά νά εἶναι πλήρης ἡ ἐπιστροφή του ὀφείλει ἑπομένως ὁ Β νά τό ξαναμεταβιβάσει στόν Α. Ἐκτός ὅμως ἀπό τό ποσό τοῦ κεφαλαίου ὀφείλει ὁ Β νά δώσει στόν Α μέ τήν ὀνομασία τόκος καί ἕνα μέρος τοῦ κέρδους πού ἔβγαλε μ' αὐτό τό ποσό τοῦ κεφαλαίου, γιατί ὁ Α τοῦ ἔδωσε τό χρῆμα μόνο σάν κεφάλαιο, δηλαδή σάν ἀξία πού δέν διατηρεῖται ἁπλῶς στήν κίνησή της, ἀλλά πού δημιουργεῖ μιά ὑπεραξία στόν ἰδιοκτήτη της. Στά χέρια τοῦ Β τό χρῆμα μένει μόνο τόσο, ὅσο εἶναι λειτουργοῦν κεφάλαιο. Καί μέ τήν ἐπιστροφή του — μετά τήν ἐκπνοή τῆς συμφωνημένης προθεσμίας — παύει νά λειτουργεῖ σάν κεφάλαιο. Σάν κεφάλαιο ὅμως, πού δέν λειτουργεῖ ἄλλο, πρέπει τό χρῆμα νά ξαναμεταβιβαστεῖ πίσω στόν Α, ὁ ὁποῖος δέν ἔπαψε νά εἶναι ὁ νόμιμος ἰδιοκτήτης του.

Ἡ μορφή τοῦ δανεισμοῦ, ἀντί τῆς μορφῆς τῆς πούλησης, πού προσιδιάζει σ 'αὐτό τό ἐμπόρευμα, στό κεφάλαιο σάν ἐμπόρευμα, καί πού παρουσιάζεται ἐξάλλου καί σέ ἄλλες συναλλαγές, προκύπτει

ἤδη ἀπό τόν καθορισμό ὅτι τό κεφάλαιο ἐμφανίζεται ἐδῶ σάν ἐμπόρευμα ἤ ἀπό τό ὅτι τό χρῆμα σάν κεφάλαιο γίνεται ἐμπόρευμα.

Πρέπει ἐδῶ νά γίνει ἡ ἑξῆς διάκριση:

Εἴδαμε («Τό Κεφάλαιο», Βιβλίο II, κεφ. 1) καί τό ξαναθυμίζουμε ἐδῶ σύντομα, ὅτι στό προτσές τῆς κυκλοφορίας τό κεφάλαιο λειτουργεῖ σάν ἐμπορευματικό κεφάλαιο καί σάν χρηματικό κεφάλαιο. Ὅμως καί στίς δυό μορφές τό κεφάλαιο δέν γίνεται σάν κεφάλαιο ἐμπόρευμα.

Μόλις τό παραγωγικό κεφάλαιο μετατραπεῖ σέ ἐμπορευματικό κεφάλαιο, πρέπει νά ριχθεῖ στήν ἀγορά καί νά πουληθεῖ σάν ἐμπόρευμα. Ἐδῶ λειτουργεῖ ἁπλῶς σάν ἐμπόρευμα. Ὁ κεφαλαιοκράτης ἐμφανίζεται ἐδῶ μόνο σάν πουλητής ἐμπορεύματος, ὅπως καί ὁ ἀγοραστής ἐμφανίζεται σάν ἀγοραστής ἐμπορεύματος. Σάν ἐμπόρευμα πρέπει στό προτσές τῆς κυκλοφορίας τό προϊόν νά πραγματοποιήσει μέ τήν πούλησή του τήν ἀξία του, νά πάρει τή μεταβλημένη του μορφή σάν χρῆμα. Γι' αὐτό ἐπίσης δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά σημασία ἄν αὐτό τό ἐμπόρευμα ἀγοράζεται ἀπό ἕναν καταναλωτή σάν μέσο συντήρησης, ἤ ἀπό ἕναν κεφαλαιοκράτη σάν μέσο παραγωγῆς, σάν συστατικό μέρος ἑνός κεφαλαίου. Στήν πράξη τῆς κυκλοφορίας τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο λειτουργεῖ μόνο σάν ἐμπόρευμα, ὄχι σάν κεφάλαιο. Εἶναι ἐμπορευματικό *κεφάλαιο*, σέ διάκριση ἀπό τό ἁπλό ἐμπόρευμα, 1) γιατί κυοφορεῖ ἤδη ὑπεραξία, ἐπομένως ἡ πραγματοποίηση τῆς ἀξίας του εἶναι ταυτόχρονα καί πραγματοποίηση ὑπεραξίας. Τοῦτο ὅμως δέν ἀλλάζει τίποτα στήν ἁπλή ὕπαρξή του σάν ἐμπόρευμα, σάν προϊόν καθορισμένης τιμῆς. 2) Γιατί αὐτή ἡ λειτουργία του σάν ἐμπόρευμα ἀποτελεῖ μιά φάση τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς του σάν κεφάλαιο καί, ἐπομένως, ἡ κίνησή του σάν ἐμπόρευμα, μόνο γιατί ἀποτελεῖ μιά μερικότερη κίνηση τοῦ δικοῦ του προτσές, εἶναι ταυτόχρονα ἡ κίνησή του σάν κεφάλαιο. Ἡ κίνηση αὐτή, ὅμως, γίνεται τέτια ὄχι μέ τήν ἴδια τήν πράξη τῆς πούλησης, ἀλλά μόνο μέ τή σχέση πού ἔχει αὐτή ἡ πράξη μέ τήν συνολική κίνηση σάν κεφάλαιο αὐτοῦ τοῦ καθορισμένου ποσοῦ ἀξίας.

Τό ἴδιο μέ τήν ἰδιότητα τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου δρᾶ πράγματι ἁπλῶς μόνο σάν χρῆμα, δηλαδή σάν μέσο ἀγορᾶς ἐμπορευμάτων (τῶν στοιχείων τῆς παραγωγῆς). Ὅτι τό χρῆμα αὐτό εἶναι ἐδῶ ταυτόχρονα χρηματικό κεφάλαιο, μιά μορφή τοῦ κεφαλαίου, δέν προκύπτει ἀπό τήν πράξη τῆς ἀγορᾶς, ἀπό τήν πραγματική λειτουργία πού ἐκπληρώνει ἐδῶ σάν χρῆμα, ἀλλά ἀπό τή σχέση αὐτῆς τῆς πράξης μέ τήν συνολική κίνηση τοῦ κεφαλαίου, γιατί αὐτή ἡ πράξη,

πού τήν κάνει σάν χρῆμα, βάζει μπρός τό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς.

Ἐφόσον, ὅμως, τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο καί τό χρηματικό κεφάλαιο λειτουργοῦν πραγματικά, παίζουν πραγματικά τό ρόλο τους στό προτσές, τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο λειτουργεῖ ἐδῶ μόνο σάν ἐμπόρευμα, καί τό χρηματικό κεφάλαιο μόνο σάν χρῆμα. Σέ καμιά ἀπό τίς ξεχωριστές φάσεις τῆς μεταμόρφωσης, ἐξεταζόμενες αὐτές καθεαυτές, πουλάει ὁ κεφαλαιοκράτης στόν ἀγοραστή τό ἐμπόρευμα σάν *κεφάλαιο*, παρά τό ὅτι γι' αὐτόν τό ἐμπόρευμα ἀντιπροσωπεύει κεφάλαιο, οὔτε ἐκχωρεῖ στόν πουλητή τό χρῆμα σάν κεφάλαιο. Καί τίς δυό φορές ἐκχωρεῖ τό ἐμπόρευμα ἁπλῶς σάν ἐμπόρευμα, καί τό χρῆμα ἁπλῶς σάν χρῆμα, σάν μέσο γιά τήν ἀγορά ἐμπορεύματος.

Μόνο στή συνάρτηση τῆς συνολικῆς πορείας, τή στιγμή πού τό σημεῖο τῆς ἀφετηρίας ἐμφανίζεται ταυτόχρονα καί σάν τό σημεῖο ἐπιστροφῆς, στό Χ — Χ' ἤ Ε — Ε' εἶναι πού τό κεφάλαιο ἐμφανίζεται σάν κεφάλαιο στό προτσές τῆς κυκλοφορίας (ἐνῶ στό προτσές τῆς παραγωγῆς ἐμφανίζεται σάν κεφάλαιο μέ τήν ὑποταγή τοῦ ἐργάτη στόν κεφαλαιοκράτη καί μέ τήν παραγωγή τῆς ὑπεραξίας). Τή στιγμή, ὅμως, αὐτήν τῆς ἐπιστροφῆς ἔχει ἐξαφανιστεῖ ἡ μεσολάβηση. Αὐτό πού ὑπάρχει τώρα, εἶναι τό Χ' ἤ τό Χ + ΔΧ (ἀδιάφορο ἄν τό αὐξημένο κατά ΔΧ ποσό τῆς ἀξίας ὑπάρχει τώρα μέ τή μορφή τοῦ χρήματος ἤ τοῦ ἐμπορεύματος ἤ τῶν στοιχείων τῆς παραγωγῆς), ἕνα χρηματικό ποσό ἴσο μέ τό ἀρχικά προκαταβλημένο χρηματικό ποσό σύν ἕνα περίσσευμα πάνω ἀπό αὐτό, τήν πραγματοποιημένη ὑπεραξία. Καί ἴσα-ἴσα σ' αὐτό τό σημεῖο ἐπιστροφῆς, ὅπου τό κεφάλαιο ὑπάρχει σάν πραγματοποιημένο κεφάλαιο, σάν ἀξιοποιημένη ἀξία, μ' αὐτήν τή μορφή — ἐφόσον παγιώνεται στή φαντασία ἤ στήν πραγματικότητα σάν σημεῖο ἠρεμίας — τό κεφάλαιο δέν μπαίνει ποτέ σέ κυκλοφορία, ἀλλά ἀντίθετα ἐμφανίζεται σάν νά ἔχει ἀποσυρθεῖ ἀπό τήν κυκλοφορία, σάν ἀποτέλεσμα τοῦ ὅλου προτσές. Καί ἄν ξαναξοδεύεται πάλι, δέν ἐκχωρεῖται ποτέ *σάν κεφάλαιο* σ' ἕναν τρίτο, ἀλλά πουλιέται σ' αὐτόν σάν ἁπλό ἐμπόρευμα, ἤ δίνεται σ' αὐτόν σάν ἁπλό χρῆμα ἔναντι ἐμπορεύματος. Στό προτσές τῆς κυκλοφορίας του δέν ἐμφανίζεται ποτέ σάν κεφάλαιο, ἀλλά μόνο σάν ἐμπόρευμα ἤ σάν χρῆμα, καί αὐτή εἶναι ἐδῶ ἡ μοναδική του ὕπαρξη *γιά ἄλλους*. Τό ἐμπόρευμα καί τό χρῆμα εἶναι ἐδῶ μόνο κεφάλαιο, ὄχι γιατί τό ἐμπόρευμα μετατρέπεται σέ χρῆμα καί τό χρῆμα σέ ἐμπόρευμα, ὄχι στίς πραγματικές τους σχέσεις μέ τόν

ἀγοραστή ἤ τόν πωλητή, ἀλλά ἁπλῶς στίς ἰδεατές σχέσεις τους, εἴτε μέ τόν ἴδιο τόν κεφαλαιοκράτη (ἐξεταζόμενο ὑποκειμενικά) ἤ σάν φάσεις τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς (ἐξεταζόμενο ἀντικειμενικά). Σάν κεφάλαιο ὑπάρχει τό κεφάλαιο στήν πραγματική κίνηση, ὄχι στό προτσές κυκλοφορίας, ἀλλά μόνο στό προτσές παραγωγῆς, στό προτσές ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης.

Διαφορετικά ἔχει ὅμως τό ζήτημα μέ τό τοκοφόρο κεφάλαιο, καί ἀκριβῶς αὐτό ἀποτελεῖ τόν εἰδικό του χαρακτήρα. Ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος, πού θέλει νά ἀξιοποιήσει τό χρῆμα του σάν τοκοφόρο κεφάλαιο, τό ἐκχωρεῖ σ' ἕναν τρίτο, τό ρίχνει στήν κυκλοφορία, τό κάνει ἐμπόρευμα *σάν κεφάλαιο*. Ὄχι μόνο σάν κεφάλαιο γιά τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του, ἀλλά καί γιά ἄλλους. Δέν εἶναι κεφάλαιο μόνο γι' αὐτόν, ὁ ὁποῖος ἐκχωρεῖ τό χρῆμα, ἀλλά δίνεται προκαταβολικά στόν τρίτο σάν κεφάλαιο, σάν ἀξία πού ἔχει τήν ἀξία χρήσης νά δημιουργεῖ ὑπεραξία, κέρδος. Σάν μιά ἀξία πού διατηρεῖται στήν κίνηση καί πού, ἀφοῦ ἔχει λειτουργήσει, ἐπιστρέφει σ' αὐτόν πού τήν ξόδεψε ἀρχικά, στήν περίπτωσή μας στόν κάτοχο τοῦ χρήματος. Σάν μιά ἀξία, ἑπομένως, πού μόνο γιά ἕνα χρονικό διάστημα ἀπομακρύνεται ἀπό αὐτόν καί πού ἀπό τά χέρια τοῦ ἰδιοκτήτη της μόνο προσωρινά περνάει στά χέρια τοῦ ἐνεργοῦ κεφαλαιοκράτη, δηλαδή, οὔτε δίνεται σάν πληρωμή οὔτε πουλιέται, ἀλλά μόνο δανείζεται, μόνο ἐκχωρεῖται μέ τόν ὅρο, ὕστερα ἀπό μιά ὁρισμένη προθεσμία, πρῶτο, νά ἐπιστρέψει στήν ἀφετηρία του, δεύτερο, ὅμως, νά ἐπιστρέψει σάν πραγματοποιημένο κεφάλαιο, δηλαδή σάν κεφάλαιο πού ἔχει πραγματοποιήσει τήν ἀξία χρήσης του, τήν ἰδιότητά του νά παράγει ὑπεραξία.

Ἕνα ἐμπόρευμα πού τό δανείζουν σάν κεφάλαιο, τό δανείζουν ἀνάλογα μέ τήν ἰδιότητά του σάν πάγιο ἤ κυκλοφοροῦν κεφάλαιο. Τό χρῆμα μπορεῖ νά δοθεῖ δανεικό καί μέ τίς δυό μορφές, σάν πάγιο κεφάλαιο λ.χ., ὅταν ἐπιστρέφεται μέ τή μορφή τοῦ ἰσόβιου εἰσοδήματος, ἔτσι πού μαζί μέ τόν τόκο νά ἐπιστρέφει πάντα καί ἕνα κομμάτι τοῦ κεφαλαίου. Ὁρισμένα ἐμπορεύματα, λόγω τῆς φύσης τῆς ἀξίας χρήσης τους, μποροῦν νά τά δανείζουν πάντα μόνο σάν πάγιο κεφάλαιο, ὅπως τά σπίτια, τά πλοῖα, τίς μηχανές κλπ. Ὅμως κάθε δανεισμένο κεφάλαιο, ὁποιαδήποτε καί ἄν εἶναι ἡ μορφή του καί ὅπως καί νά ἔχει τροποποιηθεῖ, ἡ ἐπιστροφή του, ἐξαιτίας τῆς φύσης τῆς ἀξίας χρήσης του, εἶναι πάντα μιά ὁρισμένη μορφή τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου. Γιατί, αὐτό πού ἐδῶ δίνεται δανεικό εἶναι πάντα ἕνα ὁρισμένο χρηματικό ποσό καί μέ βάση τό ποσό αὐτό ὑπολογίζεται καί ὁ τόκος. Ἄν αὐτό πού δίνεται δανεικό δέν εἶναι οὔτε χρῆμα, οὔτε κυκλοφοροῦν κεφάλαιο, θά ἐπιστραφεῖ ἐπίσης μέ τόν τρόπο πού ἐπιστρέφει τό πάγιο κεφάλαιο. Ὁ δανειστής εἰσπράττει περιοδικά ἕνα τόκο καί ἕνα μέρος τῆς καταναλωμένης ἀξίας τοῦ ἴδιου τοῦ πάγιου κεφαλαίου, ἕνα ἰσοδύναμο γιά τήν περιοδική φθορά. Καί μέ τή λήξη τῆς προθεσμίας ἐπιστρέφει in natura[1*] τό μέρος τοῦ δανεισμένου πάγιου κεφαλαίου πού δέν ἔχει φθαρεῖ. Ἄν τό δανεισμένο κεφάλαιο εἶναι κυκλοφοροῦν κεφάλαιο, τότε ἐπιστρέφει ἐπίσης στόν δανειστή μέ τόν τρόπο πού ἐπιστρέφει τό κυκλοφοροῦν κεφάλαιο.

Τό *εἶδος* τῆς ἐπιστροφῆς καθορίζεται ἑπομένως κάθε φορά ἀπό τήν πραγματική κυκλική κίνηση τοῦ ἀναπαραγόμενου κεφαλαίου καί τῶν ἰδιαίτερων ποικιλιῶν του. Γιά τό δανεισμένο κεφάλαιο, ὅμως, ἡ ἐπιστροφή παίρνει τή *μορφή* τῆς ἐξόφλησης, γιατί ἡ προκαταβολή, ἡ ἐκχώρησή του, ἔχει τή μορφή τοῦ δανεισμοῦ.

Σέ τοῦτο τό κεφάλαιο πραγματευόμαστε μόνο τό καθεαυτό χρηματικό κεφάλαιο, παράγωγα τοῦ ὁποίου εἶναι οἱ ἄλλες μορφές τοῦ δανεισμένου κεφαλαίου.

Τό δανεισμένο κεφάλαιο ἐπιστρέφει διπλά. Στό προτσές ἀναπαραγωγῆς ἐπιστρέφει στόν ἐνεργό κεφαλαιοκράτη, καί ἔπειτα ἐπαναλαβαίνεται ἡ ἐπιστροφή ἀκόμα μιά φορά σάν μεταβίβαση στόν δανειστή, στόν κεφαλαιοκράτη τοῦ χρήματος, σάν ἀποπληρωμή στόν πραγματικό ἰδιοκτήτη του, στή νομική ἀφετηρία του.

Στό πραγματικό προτσές κυκλοφορίας ἐμφανίζεται τό κεφάλαιο πάντα μόνο σάν ἐμπόρευμα ἤ χρῆμα, καί ἡ κίνησή του ἀναλύεται σέ μιά σειρά ἀπό ἀγορές καί πουλήσεις. Κοντολογῆς, τό προτσές τῆς κυκλοφορίας ἀνάγεται στή μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύματος. Διαφορετικά ἔχει τό ζήτημα, ἄν ἐξετάσουμε τό σύνολο τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς. Ἄν ξεκινήσουμε ἀπό τό χρῆμα (καί εἶναι τό ἴδιο, ἄν ξεκινήσουμε ἀπό τό ἐμπόρευμα, γιατί τότε θά ξεκινήσουμε ἀπό τήν ἀξία του, ἄν δηλαδή ἐξετάσουμε τό ἴδιο τό ἐμπόρευμα sub specie[2*] τοῦ χρήματος), τότε ἔχει ξοδευτεῖ ἕνα χρηματικό ποσό, καί τό ποσό αὐτό ἐπιστρέφει ὕστερα ἀπό μιά ὁρισμένη χρονική περίοδο μέ μιά προσαύξηση. Τό χρῆμα πού ἀναπληρώνει τό προκαταβλημένο χρηματικό ποσό ἐπιστρέφει σύν μιά ὑπεραξία. Αὐτό τό χρηματικό ποσό διατηρήθηκε καί αὐξήθηκε, διαγράφοντας μιά ὁρι-

[1*] σέ εἶδος.
[2*] ἀπό τή σκοπιά.

σμένη κυκλική κίνηση. Ἐξάλλου, ὅμως, τό χρῆμα, ἐφόσον τό δανείζουν σάν κεφάλαιο, τό δανείζουν ἀκριβῶς σάν τό χρηματικό ἐκεῖνο ποσό πού διατηρεῖται καί αὐξάνει, πού ὕστερα ἀπό ὁρισμένη χρονική περίοδο ἐπιστρέφει μαζί μέ μιά προσθήκη καί πού μπορεῖ νά ξαναρχίζει διαρκῶς τό ἴδιο προτσές. Τό χρῆμα δέν δαπανᾶται οὔτε σάν χρῆμα οὔτε σάν ἐμπόρευμα, δηλαδή οὔτε ἀνταλλάσσεται μέ ἐμπόρευμα, ὅταν προκαταβάλλεται σάν χρῆμα, οὔτε πουλιέται μέ χρῆμα, ὅταν προκαταβάλλεται σάν ἐμπόρευμα, ἀλλά δαπανᾶται σάν κεφάλαιο. Ἡ σχέση τοῦ κεφαλαίου πρός τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του, ἡ σχέση στήν ὁποία ἐμφανίζεται τό κεφάλαιο, ὅταν ἐξετάζουμε τό προτσές τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς σάν σύνολο καί σάν ἑνότητα, ἡ σχέση στήν ὁποία τό κεφάλαιο παρουσιάζεται σάν χρῆμα πού γεννάει χρῆμα, ἐνσωματώνεται σ' αὐτό ἐδῶ, ἁπλῶς σάν χαρακτήρας του, σάν ὁ προσδιορισμός του χωρίς τήν μεσολαβοῦσα ἐνδιάμεση κίνηση. Καί μέ αὐτό τόν προσδιορισμό ἐκχωρεῖται, ὅταν τό δανείζουν σάν χρηματικό κεφάλαιο.

Μιά παράξενη ἀντίληψη γιά τό ρόλο τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου εἶναι ἐκείνη τοῦ Προυντόν («Gratuité du Credit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon». Paris 1850). Ὁ δανεισμός ἀποτελεῖ γιά τόν Προυντόν κάτι τό κακό, γιατί δέν εἶναι πούληση. Ὁ δανεισμός μέ τόκο

«est la faculté de vendre toujours de nouveau le même objet, et d'en recevoir toujours de nouveau le prix sans jamais céder la propriété de ce qu'on vend».1* (p. 9.)[63]

Τό ἀντικείμενο, χρῆμα, σπίτι κλπ. δέν ἀλλάζει ἰδιοκτήτη, ὅπως γίνεται μέ τήν πούληση καί τήν ἀγορά. Ὅμως ὁ Προυντόν δέν βλέπει ὅτι, ὅταν τό χρῆμα δίνεται μέ τή μορφή τοῦ τοκοφόρου κεφαλαίου δέν παίρνεται ἔναντί του ἕνα ἰσοδύναμο. Σέ κάθε πράξη τῆς ἀγορᾶς καί τῆς πούλησης, ἐφόσον γενικά γίνονται ἀνταλλαγές, τό ἀντικείμενο παραχωρεῖται βέβαια. Ἐκχωρεῖται πάντα ἡ ἰδιοκτησία τοῦ πουλημένου ἀντικειμένου. Δέν παραχωρεῖται ὅμως ἡ ἀξία. Στήν πούληση τό ἐμπόρευμα παραχωρεῖται, δέν παραχωρεῖται ὅμως ἡ ἀξία του πού ἐπιστρέφεται μέ τή μορφή χρήματος ἤ, πράγμα πού ἀποτελεῖ ἐδῶ ἁπλῶς μιά ἄλλη μορφή του, μέ τή μορφή ἑνός χρεωστικοῦ γραμματίου ἤ τίτλου πληρωμῆς. Στήν ἀγορά δίνεται τό χρῆμα, ὄχι ὅμως

1* «εἶναι ἡ ἱκανότητα, νά πουλάει κανείς ξανά πάντα τό ἴδιο ἀντικείμενο καί νά εἰσπράττει γι' αὐτό ξανά πάντα τήν τιμή του, χωρίς ποτέ νά ἐκχωρεῖ τήν ἰδιοχτησία τοῦ πράγματος πού πουλάει».

ἡ ἀξία του, ἡ ὁποία ἀντικατασταίνεται μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος. Σ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης κρατάει στό χέρι του τήν ἴδια ἀξία (ἀφήνουμε κατά μέρος τήν ὑπεραξία), μόνο πού τήν κρατάει μέ διάφορες μορφές.

Ὅσο γίνεται ἀνταλλαγή, δηλαδή ἀνταλλαγή ἀντικειμένων, δέν σημειώνεται καμιά ἀλλαγή στήν ἀξία. Ὁ ἴδιος κεφαλαιοκράτης κρατάει στά χέρια πάντα τήν ἴδια ἀξία. Ὅσο ὅμως ὁ κεφαλαιοκράτης παράγει ὑπεραξία δέν γίνεται ἀνταλλαγή. Ὅταν γίνεται ἀνταλλαγή ἡ ὑπεραξία περιέχεται κιόλας στά ἐμπορεύματα. Ὅταν δέν ἐξετάζουμε τίς ξεχωριστές πράξεις ἀνταλλαγῆς, ἀλλά τή συνολική κύκλιση τοῦ κεφαλαίου, Χ — Ε — Χ', βλέπουμε ὅτι προκαταβάλλεται πάντοτε ἕνα ὁρισμένο ποσό ἀξίας καί αὐτό τό ποσό ἀξίας σύν τήν ὑπεραξία ἤ τό κέρδος ἀποσύρεται ἀπό τήν κυκλοφορία. Στίς ἁπλές πράξεις ἀνταλλαγῆς δέν φαίνεται βέβαια πῶς γίνεται δυνατό τό προτσές αὐτό. Καί εἶναι ἀκριβῶς αὐτό τό προτσές τοῦ Χ σάν κεφαλαίου, στό ὁποῖο βασίζεται καί ἀπό τό ὁποῖο πηγάζει ὁ τόκος τοῦ κεφαλαιοκράτη τοῦ χρήματος πού δανείζει.

«Πράγματι», λέει ὁ Προυντόν, «ὁ πιλοποιός πού πουλάει καπέλα... εἰσπράττει γι' αὐτά τήν ἀξία τους, οὔτε περισσότερα, οὔτε λιγότερα. Ὅμως ὁ κεφαλαιοκράτης δανειστής... παίρνει πίσω ὄχι μόνο ὁλόκληρο τό κεφάλαιό του. Παίρνει περισσότερα ἀπό τό κεφάλαιό του, περισσότερα ἀπό ὅσα ρίχνει στήν ἀνταλλαγή. Πέρα ἀπό τό κεφάλαιό του εἰσπράττει καί ἕναν τόκο» (σελ. 69).

Ὁ πιλοποιός ἀντιπροσωπεύει ἐδῶ τόν παραγωγικό κεφαλαιοκράτη, σέ ἀντίθεση πρός τόν κεφαλαιοκράτη πού δανείζει. Εἶναι φανερό, ὅτι ὁ Προυντόν δέν μπόρεσε νά ἐξιχνιάσει τό μυστικό, πῶς μπορεῖ ὁ παραγωγικός κεφαλαιοκράτης νά πουλάει ἐμπόρευμα στήν ἀξία του (γιά τήν ἀντίληψή του εἶναι ἐδῶ χωρίς σημασία ἡ ἰσοπέδωση στίς τιμές παραγωγῆς) καί ἀκριβῶς ἔτσι, πουλώντας στήν ἀξία του, εἰσπράττει ἕνα κέρδος πάνω ἀπό τό κεφάλαιο πού ρίχνει στήν ἀνταλλαγή. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ τιμή παραγωγῆς 100 καπέλων εἶναι = 115 λίρ. στ. καί ὅτι αὐτή ἡ τιμή παραγωγῆς εἶναι κατά σύμπτωση ἴση μέ τήν ἀξία τῶν καπέλων, ἑπομένως τό κεφάλαιο πού παράγει τά καπέλα ἔχει τή μέση κοινωνική σύνθεση. Ἄν τό κέρδος εἶναι 15%, τότε ὁ πιλοποιός πραγματοποιεῖ ἕνα κέρδος 15 λίρ. στ., πουλώντας τά ἐμπορεύματα στήν ἀξία τους. Σ' αὐτόν κοστίζουν μόνο 100 λίρ. στ. Ἄν τά ἔχει παραγάγει μέ τό δικό του κεφάλαιο, τότε τσεπώνει ὁλόκληρο τό περίσσευμα τῶν 15 λιρ. στ. Ἄν τά ἔχει παραγάγει μέ δανεισμένο κεφάλαιο, θά πρέπει νά δώσει ἀπό αὐτό τό περίσσευμα, ἴσως 5 λίρ. στ., σάν τόκο. Αὐτό δέν ἀλλάζει

τίποτα στήν ἀξία τῶν καπέλων, ἀλλά μόνο στήν κατανομή ἀνάμεσα σέ διάφορα πρόσωπα τῆς ὑπεραξίας πού περιέχεται ἤδη στήν ἀξία αὐτή. Μιά λοιπόν πού δέν θίγεται ἡ ἀξία τῶν καπέλων ἀπό τήν πληρωμή τοῦ τόκου, ἀποτελεῖ παραλογισμό ὅταν ὁ Προυντόν λέει:

«Μιά καί στό ἐμπόριο ὁ τόκος προστίθεται στό μισθό τοῦ ἐργάτη γιά νά συνθέσει τήν τιμή τοῦ ἐμπορεύματος, εἶναι ἀδύνατο ὁ ἐργάτης νά μπορεῖ νά ἀγοράσει τό προϊόν τῆς δικῆς του ἐργασίας. Τό vivre en travaillant[1*] εἶναι μιά ἀρχή πού στίς συνθῆκες κυριαρχίας τοῦ τόκου περικλείνει μιά ἀντίφαση» (σελ. 105)[56].

Πόσο λίγο κατάλαβε ὁ Προυντόν τή φύση τοῦ κεφαλαίου, φαίνεται ἀπό τήν παρακάτω φράση, μέ τήν ὁποία περιγράφει τήν κίνηση τοῦ κεφαλαίου γενικά σάν μιά κίνηση πού χαρακτηρίζει τό τοκοφόρο κεφάλαιο:

«Comme, par l'accumulation des intérêts, le capital-argent, d'échange en échange, revient toujours à sa source, il s'ensuit que la relocation toujours faite par la même main, profite toujours au même personnage.»[2*] [p. 154.]

Τί εἶναι λοιπόν αὐτό, πού ἀπό τήν ἰδιάζουσα κίνηση τοῦ τοκοφόρου κεφαλαίου μένει αἰνιγματῶδες γιά τόν Προυντόν; Οἱ κατηγορίες: ἀγορά, τιμή, ἐκχώρηση ἀντικειμένων, καί ἡ ἄμεση μορφή, μέ τήν ὁποία ἐμφανίζεται ἐδῶ ἡ ὑπεραξία. Μέ δυό λόγια τό φαινόμενο ὅτι ἐδῶ κεφάλαιο ἔγινε ἐμπόρευμα σάν κεφάλαιο, ὅτι γι' αὐτό ἡ πούληση μετατράπηκε σέ δανεισμό, ἡ τιμή σέ ἕνα μερίδιο ἀπό τό κέρδος.

Ἡ ἐπιστροφή τοῦ κεφαλαίου στήν ἀφετηρία εἶναι γενικά ἡ χαρακτηριστική κίνηση τοῦ κεφαλαίου στή συνολική κυκλοφορία του. Αὐτό δέν ἀποτελεῖ καθόλου διακριτικό σημεῖο μόνο τοῦ τοκοφόρου

[56] Γι' αὐτό, σύμφωνα μέ τόν Προυντόν, «ἕνα σπίτι», τό «χρῆμα» κλπ. δέν θά ἔπρεπε νά τά δανείζουν σάν «κεφάλαιο» ἀλλά νά πουλιοῦνται σάν «ἐμπορεύματα... στήν τιμή κόστους τους» (σελ. 43, 44). Ὁ Λούθηρος στέκει λίγο πιό ψηλά ἀπό τόν Προυντόν. Ἤξερε κιόλας ὅτι, τό νά βγάζεις κέρδος εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπό τή μορφή τοῦ δανείζειν καί τοῦ ἀγοράζειν: «Καί στό ἐμπόριο ἐπίσης γίνεται τοκογλυφία. Γιά μιά φορά αὐτό εἶναι κιόλας πάρα πολύ. Πρέπει τώρα νά ἀσχοληθοῦμε μόνο μέ ἕνα πράγμα, μέ τήν τοκογλυφία κατά τόν δανεισμό, καί ὅταν κατορθώσουμε νά τήν σταματήσουμε (σύντομα), τότε θά τά ψάλλουμε καί στήν *τοκογλυφία* τῶν ἐμπόρων». (M. Luther. «An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen». Vermanung, Wittenberg, 1540).

[1*] τό νά ζεῖς ἀπό τή δουλιά σου.

[2*] «Ἀπό τό γεγονός ὅτι μέ τή συσσώρευση τῶν τόκων τό χρηματικό κεφάλαιο ἀπό ἀνταλλαγή σέ ἀνταλλαγή ἐπανέρχεται πάντα στήν πηγή του, ἕπεται ὅτι ὁ ἐπαναδανεισμός πού γίνεται πάντα ἀπό τό ἴδιο τό χέρι, φέρνει πάντα κέρδος στό ἴδιο πρόσωπο».

κεφαλαίου. Αὐτό πού τό διακρίνει εἶναι ἡ ἐξωτερική μορφή τῆς ἐπιστροφῆς, ἡ ἀποχωρισμένη ἀπό τήν κυκλοφορία πού τή μεσολαβεῖ. Ὁ κεφαλαιοκράτης πού δανείζει παραχωρεῖ τό κεφάλαιό του, τό μεταβιβάζει στόν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη, χωρίς νά πάρει ἕνα ἰσοδύναμο. Ἡ παραχώρηση τοῦ κεφαλαίου του δέν εἶναι καθόλου μιά πράξη τοῦ πραγματικοῦ προτσές κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου, ἀλλά προετοιμάζει μόνο τήν κυκλοφορία πού θά τεθεῖ σέ κίνηση ἀπό τόν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη. Αὐτή ἡ πρώτη ἀλλαγή θέσης τοῦ χρήματος δέν ἐκφράζει καμιά πράξη τῆς μεταμόρφωσης, οὔτε ἀγορά, οὔτε πούληση. Ἡ ἰδιοκτησία δέν ἐκχωρεῖται, γιατί δέν γίνεται καμιά ἀνταλλαγή, δέν παίρνεται κανένα ἰσοδύναμο. Ἡ ἐπιστροφή τοῦ χρήματος ἀπό τά χέρια τοῦ βιομήχανου κεφαλαιοκράτη στά χέρια τοῦ δανειστῆ κεφαλαιοκράτη συμπληρώνει ἁπλῶς τήν πρώτη πράξη, τήν πράξη τῆς παραχώρησης τοῦ κεφαλαίου. Προκαταβλημένο μέ χρηματική μορφή ἐπιστρέφει τό κεφάλαιο ξανά μέ χρηματική μορφή στό βιομήχανο κεφαλαιοκράτη μέσω τοῦ προτσές κυκλοφορίας. Ἐπειδή ὅμως δέν τοῦ ἀνῆκε τό κεφάλαιο, ὅταν τό ξόδευε, δέν μπορεῖ νά τοῦ ἀνήκει οὔτε κατά τήν ἐπιστροφή του. Τό πέρασμα τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ ἀπό τό προτσές ἀναπαραγωγῆς δέν μπορεῖ σέ καμιά περίπτωση νά τό μετατρέψει σέ ἰδιοκτησία του. Ὀφείλει λοιπόν νά τό ἐπιστρέψει στόν δανειστή. Ἡ πρώτη δαπάνη, πού μεταβιβάζει τό κεφάλαιο ἀπό τό χέρι τοῦ δανειστῆ στό χέρι τοῦ δανειζόμενου, εἶναι μιά νομική συναλλαγή, πού δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τό πραγματικό προτσές ἀναπαραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου καί πού ἁπλῶς τό προετοιμάζει. Ἡ ἀποπληρωμή, πού μεταβιβάζει τό κεφάλαιο, πού ἐπέστρεψε πάλι, ἀπό τά χέρια τοῦ δανειζόμενου στά χέρια τοῦ δανειστῆ, εἶναι μιά δεύτερη νομική συναλλαγή, ἡ συμπλήρωση τῆς πρώτης. Ἡ πρώτη προετοιμάζει τό πραγματικό προτσές, ἡ ἄλλη εἶναι μιά κατοπινή πράξη ὕστερα ἀπό τό προτσές. Ἑπομένως, τό σημεῖο ἀφετηρίας καί τό σημεῖο ἐπιστροφῆς, ἡ παραχώρηση καί ἡ ἐπιστροφή τοῦ δανεισμένου κεφαλαίου, ἐμφανίζονται σάν αὐτόβουλες κινήσεις πού πραγματοποιήθηκαν μέ νομικές συναλλαγές, οἱ ὁποῖες συντελοῦνται πρίν καί μετά ἀπό τήν πραγματική κίνηση τοῦ κεφαλαίου καί πού δέν ἔχουν καμιά σχέση μ' αὐτήν. Γιά τήν πραγματική αὐτή κίνηση δέν θά εἶχε σημασία, ἄν τό κεφάλαιο ἀνῆκε ἀπό τά πρίν στόν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη καί ἄν, ἑπομένως, ἐπανέρρεε μόνο σ' αὐτόν σάν ἰδιοκτησία του.

Στήν πρώτη εἰσαγωγική πράξη ὁ δανειστής παραχωρεῖ τό κεφάλαιό του στόν δανειζόμενο. Στή δεύτερη κατοπινή καί τελειωτική

πράξη ὁ δανειζόμενος ἐπιστρέφει τό κεφάλαιο στόν δανειστή. Ἐφόσον παίρνονται ὑπόψη μόνο οἱ συναλλαγές ἀνάμεσα στούς δυό αὐτούς — καί γιά τήν ὥρα δέν παίρνεται ὑπόψη ὁ τόκος — ἐφόσον πρόκειται λοιπόν μόνο γιά τήν κίνηση τοῦ ἴδιου δανεισμένου κεφαλαίου ἀνάμεσα στόν δανειστή καί στόν δανειζόμενο, οἱ δυό αὐτές πράξεις (χωρισμένες ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη γιά ἕνα μεγαλύτερο ἤ μικρότερο χρονικό διάστημα, στή διάρκεια τοῦ ὁποίου συντελεῖται ἡ πραγματική κίνηση ἀναπαραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου) ἀγκαλιάζουν τό σύνολο αὐτῆς τῆς κίνησης. Καί ἡ κίνηση αὐτή: παραχώρηση μέ τόν ὅρο τῆς ἐπιστροφῆς, ἀποτελεῖ γενικά τήν κίνηση τοῦ δανείζειν καί τοῦ δανείζεσθαι, αὐτῆς τῆς εἰδικῆς μόνο ὑπό ὅρους μορφῆς ἀλλοτρίωσης χρήματος καί ἐμπορεύματος.

Ἡ χαρακτηριστική κίνηση τοῦ κεφαλαίου γενικά, ἡ ἐπιστροφή τοῦ χρήματος στόν κεφαλαιοκράτη, ἡ ἐπιστροφή τοῦ κεφαλαίου στήν ἀφετηρία του, ἀποκτάει στό τοκοφόρο κεφάλαιο μιά ἐντελῶς ἐξωτερική ὄψη, χωρισμένη ἀπό τήν πραγματική κίνηση, τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ τή μορφή. Ὁ Α δίνει τό χρῆμα του, ὄχι σάν χρῆμα, ἀλλά σάν κεφάλαιο. Ἐδῶ δέν γίνεται καμιά ἀλλαγή στό κεφάλαιο. Ἀλλάζει μόνο χέρια. Ἡ πραγματική του μετατροπή σέ κεφάλαιο συντελεῖται μόνο στά χέρια τοῦ Β, ἀλλά γιά τόν Α ἔγινε κεφάλαιο μέ τήν ἁπλή παραχώρησή του στόν Β. Ἡ πραγματική ἐπιστροφή τοῦ κεφαλαίου ἀπό τό προτσές τῆς παραγωγῆς καί τῆς κυκλοφορίας γίνεται μόνο γιά τόν Β. Ὅμως γιά τόν Α ἡ ἐπιστροφή γίνεται μέ τήν ἴδια μορφή, ὅπως καί ἡ χορήγηση. Ἐπιστρέφει ἀπό τά χέρια τοῦ Β ξανά στά χέρια τοῦ Α. Παραχώρηση, δηλαδή δανεισμός χρήματος γιά ἕνα ορισμένο χρονικό διάστημα καί ξαναείσπραξη τοῦ ἴδιου χρήματος μέ τόκο (ὑπεραξία) εἶναι ἡ ὅλη μορφή τῆς κίνησης, πού χαρακτηρίζει τό τοκοφόρο κεφάλαιο σάν τέτιο. Ἡ πραγματική κίνηση τοῦ δανεισμένου σάν κεφάλαιο χρήματος εἶναι μιά πράξη πού βρίσκεται πέρα ἀπό τίς συναλλαγές ἀνάμεσα σέ δανειστές καί δανειζόμενους. Σ' αὐτές τίς ἴδιες τίς συναλλαγές τό προτσές πού μεσολαβεῖ εἶναι σβησμένο, ἀόρατο, δέν περιλαβαίνεται ἄμεσα. Σάν ἐμπόρευμα ἰδιαίτερου εἴδους τό κεφάλαιο ἔχει δικό του ἰδιόμορφο τρόπο ἐκποίησης. Γι' αὐτό καί ἡ ἐπιστροφή του δέν ἐκφράζεται ἐδῶ σάν συνέπεια καί ἀποτέλεσμα μιᾶς καθορισμένης σειρᾶς οἰκονομικῶν πράξεων, ἀλλά σάν ἐπακόλουθο μιᾶς εἰδικῆς νομικῆς συμφωνίας ἀνάμεσα σέ ἀγοραστή καί πουλητή. Ὁ χρόνος τῆς ἐπιστροφῆς του ἐξαρτιέται ἀπό τήν πορεία τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς. Στό τοκοφόρο κεφάλαιο *φαίνεται* ἡ ἐπιστροφή του σάν κεφάλαιο νά ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἁπλή

συμφωνία ἀνάμεσα στό δανειστή καί στό δανειζόμενο. Ἔτσι, πού ἡ ἐπιστροφή τοῦ κεφαλαίου σέ σχέση μέ τή συναλλαγή αὐτή δέν ἐμφανίζεται πιά σάν καθορισμένο ἀπό τό προτσές τῆς παραγωγῆς ἀποτέλεσμα, ἀλλά ἔτσι, σάν νά μήν εἶχε χάσει ποτέ τό δανεισμένο κεφάλαιο τή μορφή τοῦ χρήματος. Φυσικά, οἱ συναλλαγές αὐτές καθορίζονται ἀπό τίς πραγματικές ἐπιστροφές τοῦ κεφαλαίου. Αὐτό ὅμως δέν φαίνεται στήν ἴδια τήν συναλλαγή. Καί στήν πραχτική ἐπίσης αὐτό καθόλου δέν συμβαίνει πάντα. Ἄν ἡ πραγματική ἐπιστροφή δέν γίνει ἔγκαιρα, τότε πρέπει ὁ δανειζόμενος νά κοιτάξει ἀπό ποιές ἄλλες βοηθητικές πηγές θά ἀντλήσει, γιά νά μπορέσει νά ἀνταποκριθεῖ στίς ὑποχρεώσεις του ἀπέναντι στόν δανειστή. Ἡ ἁπλή *μορφή* τοῦ κεφαλαίου — χρῆμα, τό ὁποῖο ξοδεύεται σάν ἕνα ποσό Α καί πού ἐπιστρέφει σάν ἕνα ποσό $A + \frac{1}{\chi} A$ ὕστερα ἀπό ἕνα ορισμένο χρονικό διάστημα, χωρίς καμιά ὁποιαδήποτε ἄλλη μεσολάβηση, ἐκτός ἀπό αὐτό τό ἐνδιάμεσο χρονικό διάστημα — εἶναι μόνον ἡ παράλογη μορφή τῆς πραγματικῆς κίνησης τοῦ κεφαλαίου.

Στήν πραγματική κίνηση τοῦ κεφαλαίου ἡ ἐπιστροφή ἀποτελεῖ μιά φάση τοῦ προτσές κυκλοφορίας. Πρῶτα, τό χρῆμα μετατρέπεται σέ μέσα παραγωγῆς. Τό προτσές τῆς παραγωγῆς τό μετατρέπει σέ ἐμπόρευμα. Μέ τήν πούληση τοῦ ἐμπορεύματος ξαναμετατρέπεται σέ χρῆμα καί μέ τή μορφή αὐτή ἐπιστρέφει στά χέρια τοῦ κεφαλαιοκράτη, πού εἶχε πρῶτος προκαταβάλει τό κεφάλαιο μέ χρηματική μορφή. Στό τοκοφόρο κεφάλαιο, ὅμως, ἡ ἐπιστροφή, ὅπως καί ἡ παραχώρηση, εἶναι ἁπλῶς τό ἀποτέλεσμα μιᾶς νομικῆς συναλλαγῆς ἀνάμεσα στόν ἰδιοκτήτη τοῦ κεφαλαίου καί σέ ἕνα δεύτερο πρόσωπο. Ἐμεῖς βλέπουμε μόνο τήν παραχώρηση καί τήν πληρωμή ἐπιστροφῆς. Ὅλα τά ἄλλα, πού συμβαίνουν στό ἐνδιάμεσο, ἔχουν σβηστεῖ.

Ἐπειδή ὅμως τό χρῆμα, πού προκαταβλήθηκε σάν κεφάλαιο, ἔχει τήν ἰδιότητα νά ἐπιστρέφει σ' αὐτόν πού τό προκατέβαλε, σ' αὐτόν πού τό ξόδεψε σάν κεφάλαιο, ἐπειδή Χ — Ε — Χ' εἶναι ἡ καθεαυτό μορφή τῆς κίνησης τοῦ κεφαλαίου, ἀκριβῶς γι' αὐτό μπορεῖ ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος νά τό δανείσει σάν κεφάλαιο, σάν κάτι πού ἔχει τήν ἰδιότητα νά γυρίζει πίσω στήν ἀφετηρία του, νά διατηρεῖται καί νά πληθαίνει σάν ἀξία στήν κίνηση πού διατρέχει. Τό παραχωρεῖ σάν κεφάλαιο γιατί, ἀφοῦ χρησιμοποιηθεῖ σάν κεφάλαιο ἐπιστρέφει στήν ἀφετηρία του, δηλαδή μπορεῖ ὕστερα ἀπό ἕνα χρονικό διάστημα νά ἐπιστραφεῖ ἀπ' αὐτόν πού τό δανείστηκε, ἀκριβῶς γιατί ἐπαναρρέει σ' αὐτόν τόν ἴδιο.

Ὁ δανεισμός χρήματος σάν κεφαλαίου — ἡ παραχώρησή του μέ τόν ὅρο τῆς ἐπιστροφῆς ὕστερα ἀπό ὁρισμένο χρονικό διάστημα — προϋποθέτει λοιπόν ὅτι τό χρῆμα θά χρησιμοποιηθεῖ πραγματικά σάν κεφάλαιο, ὅτι πραγματικά θά ἐπιστρέψει στήν ἀφετηρία του. Ἡ πραγματική κίνηση κυκλοφορίας τοῦ χρήματος σάν κεφαλαίου ἀποτελεῖ λοιπόν προϋπόθεση τῆς νομικῆς συναλλαγῆς, σύμφωνα μέ τήν ὁποία αὐτός πού δανείζεται ὀφείλει νά ἐπιστρέψει τό χρῆμα στόν δανειστή. Ἄν ὁ δανειζόμενος δέν ἐπενδύσει τό χρῆμα σάν κεφάλαιο, αὐτό εἶναι δική του ὑπόθεση. Ὁ δανειστής τό δανείζει σάν κεφάλαιο καί σάν τέτιο πρέπει νά ἐκπληρώσει τίς λειτουργίες τοῦ κεφαλαίου, πού περιλαβαίνουν τήν κυκλοφορία τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου ὥς τήν ἐπιστροφή στήν ἀφετηρία του μέ τή μορφή τοῦ χρήματος.

Οἱ πράξεις κυκλοφορίας Χ — Ε καί Ε — Χ′, στίς ὁποῖες τό ποσό ἀξίας λειτουργεῖ σάν χρῆμα ἤ σάν ἐμπόρευμα, δέν εἶναι παρά μεσάζοντα προτσές, ξεχωριστές φάσεις τῆς συνολικῆς κίνησής του. Σάν κεφάλαιο διατρέχει τή συνολική κίνηση Χ — Χ′. Προκαταβάλλεται σάν χρῆμα ἤ σάν ἕνα ποσό ἀξίας ὁποιασδήποτε μορφῆς καί ἐπιστρέφει σάν ἕνα ποσό ἀξίας. Ὁ δανειστής τοῦ χρήματος δέν τό ξοδεύει γιά νά ἀγοράσει ἐμπόρευμα ἤ, ἄν τό ποσό τῆς ἀξίας ὑπάρχει μέ τή μορφή ἐμπορεύματος, δέν τό πουλάει γιά νά πάρει χρῆμα, ἀλλά τό προκαταβάλλει σάν κεφάλαιο, σάν Χ — Χ′, σάν ἀξία, ἡ ὁποία, ὕστερα ἀπό μιά ὁρισμένη προθεσμία, ἐπιστρέφει πάλι στήν ἀφετηρία της. Ὁ δανειστής, ἀντί νά ἀγοράσει ἤ νά πουλήσει, δανείζει. Αὐτός ὁ δανεισμός εἶναι λοιπόν ἡ κατάλληλη μορφή γιά νά ἐκχωρήσει τό χρῆμα *σάν κεφάλαιο*, ἀντί σάν χρῆμα ἤ σάν ἐμπόρευμα. Ἀπό αὐτό δέν ἕπεται καθόλου, ὅτι ὁ δανεισμός δέν μπορεῖ νά ἀποτελεῖ ἐπίσης μιά μορφή γιά συναλλαγές, πού δέν ἔχουν κανενός εἴδους σχέσεις μέ τό κεφαλαιοκρατικό προτσές ἀναπαραγωγῆς.

Ὥς τώρα ἐξετάζαμε μόνο τήν κίνηση τοῦ δανεισμένου *κεφαλαίου* ἀνάμεσα στόν ἰδιοκτήτη του καί στόν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη. Τώρα θά διερευνήσουμε τόν *τόκο*.

Ὁ δανειστής δαπανᾶ τό χρῆμα του σάν κεφάλαιο. Τό ποσό ἀξίας, πού ἐκχωρεῖ σ' ἕναν ἄλλο, εἶναι κεφάλαιο καί γι' αὐτό ἐπαναρρέει σ' αὐτόν. Ἡ ἁπλή ἐπιστροφή σ' αὐτόν δέν θά ἦταν ὅμως ἐπαναρροή τοῦ ποσοῦ ἀξίας πού τό δάνεισε *σάν κεφάλαιο*, ἀλλά ἁπλή ἐπιστροφή ἑνός ποσοῦ ἀξίας πού τό δάνεισε. Γιά νά ἐπαναρρεύσει σάν κεφάλαιο,

πρέπει τό ποσό ἀξίας πού προκαταβλήθηκε ὄχι μόνο νά διατηρηθεῖ στήν κίνηση, ἀλλά καί νά ἀξιοποιηθεῖ, νά ἔχει αὐξήσει τό ἀξιακό μέγεθός του, δηλαδή νά ἐπιστρέψει μαζί μέ μιά ὑπεραξία, σάν Χ + ΔΧ, καί αὐτό τό ΔΧ εἶναι ἐδῶ ὁ τόκος, ἤ τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ μέσου κέρδους, πού δέν μένει στό χέρι τοῦ ἐνεργοῦ κεφαλαιοκράτη, ἀλλά πού περιέρχεται στόν κεφαλαιοκράτη τοῦ χρήματος.

Τό ὅτι ἐκχωρεῖται ἀπό αὐτόν σάν κεφάλαιο, σημαίνει ὅτι πρέπει νά τοῦ ἐπιστραφεῖ σάν Χ + ΔΧ. Θά πρέπει ἀκόμα νά ἐξετάσουμε ἰδιαίτερα τή μορφή, μέ τήν ὁποία στό μεταξύ χρονικό διάστημα πληρώνεται ὁ τόκος κανονικά σύμφωνα μέ τίς προθεσμίες, χωρίς νά ἐπιστρέφει, ὅμως, τό κεφάλαιο, πού ἡ ἐπιστροφή του γίνεται μόνο στό τέλος μιᾶς μεγαλύτερης χρονικῆς περιόδου.

Τί δίνει ὁ κεφαλαιοκράτης τοῦ χρήματος σ' αὐτόν πού δανείζεται, στόν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη; Τί τοῦ ἐκχωρεῖ στήν πραγματικότητα; Καί μόνο ἡ πράξη τῆς ἐκχώρησης μετατρέπει τόν δανεισμό τοῦ χρήματος σέ ἐκχώρηση τοῦ χρήματος σάν κεφαλαίου, δηλαδή σέ ἐκχώρηση τοῦ κεφαλαίου σάν ἐμπορεύματος.

Μόνο μέ τήν πράξη αὐτῆς τῆς ἐκχώρησης δίνεται τό κεφάλαιο σάν ἐμπόρευμα ἀπό τόν δανειστή τοῦ χρήματος, ἤ τό ἐμπόρευμα πού διαθέτει παραχωρεῖται σέ ἕναν τρίτο σάν κεφάλαιο.

Τί ἐκχωρεῖται κατά τή συνηθισμένη πούληση; Ὄχι ἡ ἀξία τοῦ πουλημένου ἐμπορεύματος, γιατί αὐτή ἀλλάζει μόνο τή μορφή. Ὑπάρχει ἰδεατά σάν τιμή στό ἐμπόρευμα, προτοῦ περάσει πραγματικά μέ τή μορφή τοῦ χρήματος στά χέρια τοῦ πουλητῆ. Ἡ ἴδια ἀξία καί τό ἴδιο ἀξιακό μέγεθος ἀλλάζουν ἐδῶ μόνο τή μορφή. Τή μιά φορά ὑπάρχουν μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος, τήν ἄλλη φορά μέ τή μορφή τοῦ χρήματος. Αὐτό πού ἐκχωρεῖται πραγματικά ἀπό τόν πουλητή, καί πού γι' αὐτό περνάει στήν ἀτομική ἤ παραγωγική κατανάλωση τοῦ ἀγοραστῆ, εἶναι ἡ ἀξία χρήσης τοῦ ἐμπορεύματος, τό ἐμπόρευμα σάν ἀξία χρήσης.

Τί εἶναι λοιπόν ἡ ἀξία χρήσης πού ἐκχωρεῖ ὁ κεφαλαιοκράτης τοῦ χρήματος γιά τό χρονικό διάστημα χορήγησης τοῦ δανείου καί πού τή μεταβιβάζει στόν παραγωγικό κεφαλαιοκράτη, στόν δανειζόμενο; Εἶναι ἡ ἀξία χρήσης πού ἀποχτάει τό χρῆμα χάρη στό γεγονός, ὅτι μπορεῖ νά μετατραπεῖ σέ κεφάλαιο, νά λειτουργήσει σάν κεφάλαιο καί ὅτι γι' αὐτό, ἐκτός τοῦ ὅτι διατηρεῖ τό ἀρχικό μέγεθος τῆς ἀξίας του, παράγει στήν κίνησή του μιά καθορισμένη ὑπεραξία, τό μέσο κέρδος (ὅτι, παρουσιάζεται ἐδῶ πάνω ἤ κάτω ἀπό τό μέσο κέρδος εἶναι τυχαῖο). Σ' ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα στό τελευταῖο χέρι

καταναλώνεται ἡ ἀξία χρήσης καί ἔτσι ἐξαφανίζεται ἡ οὐσία τοῦ ἐμπορεύματος καί μαζί της ἡ ἀξία του. Ἀντίθετα, τό ἐμπόρευμα κεφάλαιο ἔχει τήν ἰδιότητα ὅτι μέ τήν κατανάλωση τῆς ἀξίας χρήσης του δέν διατηροῦνται μόνο ἡ ἀξία καί ἡ ἀξία χρήσης του, ἀλλά αὐξάνουν.

Αὐτή τήν ἀξία χρήσης τοῦ χρήματος σάν κεφαλαίου — τήν ἱκανότητα νά παράγει τό μέσο κέρδος — τήν ἐκχωρεῖ ὁ κεφαλαιοκράτης τοῦ χρήματος στό βιομήχανο κεφαλαιοκράτη γιά τό χρονικό διάστημα, στή διάρκεια τοῦ ὁποίου μεταβιβάζει σ' αὐτόν τό δικαίωμα νά διαθέτει τό δανεισμένο κεφάλαιο.

Μ' αὐτή τήν ἔννοια ὑπάρχει μιά ὁρισμένη ἀναλογία ἀνάμεσα στό δανεισμένο μέ αὐτό τόν τρόπο χρῆμα καί στήν ἐργατική δύναμη, ὅσον ἀφορᾶ τή θέση της ἀπέναντι στό βιομήχανο κεφαλαιοκράτη. Μόνο πού ὁ δεύτερος πληρώνει τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἐνῶ ἐπιστρέφει ἁπλῶς τήν ἀξία τοῦ κεφαλαίου πού δανείστηκε. Ἡ ἀξία χρήσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης γιά τόν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη εἶναι: νά παράγει κατά τήν κατανάλωσή της περισσότερη ἀξία (τό κέρδος) ἀπό τήν ἀξία πού ἔχει ἡ ἴδια καί ἀπό ὅ,τι κοστίζει. Αὐτό τό περίσσευμα ἀξίας εἶναι ἡ ἀξία χρήσης της γιά τόν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη. Ἔτσι καί ἡ ἀξία χρήσης τοῦ δανεισμένου χρηματικοῦ κεφαλαίου ἐμφανίζεται ἐπίσης ὅτι εἶναι ἡ ἱκανότητά του νά προσλαμβάνει ἀξία καί νά τήν αὐξάνει.

Ὁ κεφαλαιοκράτης τοῦ χρήματος ἐκχωρεῖ πράγματι μιά ἀξία χρήσης, καί ἔτσι αὐτό πού παραχωρεῖ, παραχωρεῖται σάν ἐμπόρευμα. Καί κατά τοῦτο ἡ ἀναλογία μέ τό ἐμπόρευμα σάν τέτιο εἶναι πλήρης. Πρῶτο, εἶναι μιά ἀξία, πού περνάει ἀπό τό ἕνα χέρι στό ἄλλο. Στό ἁπλό ἐμπόρευμα, στό ἐμπόρευμα σάν τέτιο, στό χέρι τοῦ ἀγοραστῆ καί στό χέρι τοῦ πουλητῆ μένει ἡ ἴδια ἀξία, μόνο πού μένει μέ διαφορετική μορφή. Ἔχουν καί οἱ δυό ὅπως καί προηγούμενα τήν ἴδια ἀξία πού ἐκχώρησαν, ὁ ἕνας μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος, ὁ ἄλλος μέ τή μορφή τοῦ χρήματος. Ἡ διαφορά συνίσταται στό ὅτι κατά τόν δανεισμό ὁ κεφαλαιοκράτης τοῦ χρήματος εἶναι ὁ μοναδικός, πού δίνει ἀξία στή συναλλαγή αὐτή. Διατηρεῖ ὅμως τήν ἀξία χάρη στήν ἀναμενόμενη μελλοντική πληρωμή ἐπιστροφῆς. Κατά τό δανεισμό μόνο ἡ μιά πλευρά παίρνει ἀξία, γιατί μόνο ἀπό τή μιά πλευρά παραχωρεῖται ἀξία. Δεύτερο, ἀπό τή μιά πλευρά ἐκχωρεῖται μιά πραγματική ἀξία χρήσης πού λαβαίνεται καί καταναλώνεται ἀπό τήν ἄλλη πλευρά. Σέ διάκριση ὅμως ἀπό τό συνηθισμένο ἐμπόρευμα αὐτή ἡ ἴδια ἀξία χρήσης εἶναι ἀξία, δηλαδή τό πλεόνασμα τοῦ ἀξιακοῦ

μεγέθους, πού προκύπτει πάνω ἀπό τό ἀρχικό ἀξιακό μέγεθός του, χάρη στή χρησιμοποίηση τοῦ χρήματος σάν κεφαλαίου. Τό κέρδος εἶναι αὐτή ἡ ἀξία χρήσης.

Ἡ ἀξία χρήσης τοῦ δανεισμένου χρήματος εἶναι: νά μπορεῖ νά λειτουργήσει σάν κεφάλαιο, καί σάν τέτιο νά παράγει κάτω ἀπό μέσους ὅρους τό μέσο κέρδος[57].

Τί πληρώνει λοιπόν ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης καί ποιά εἶναι, ἑπομένως, ἡ τιμή τοῦ δανεισμένου κεφαλαίου;

«That which men pay as interest for the use of what they borrow», ist nach Massie «a part of the profit it is capable of producing»[1*] [58].

Αὐτό πού ἀγοράζει ὁ ἀγοραστής ἑνός συνηθισμένου ἐμπορεύματος εἶναι ἡ ἀξία του χρήσης καί αὐτό πού πληρώνει εἶναι ἡ ἀξία του. Ἐκεῖνο πού ἀγοράζει αὐτός πού δανείστηκε τό χρῆμα εἶναι ἐπίσης ἡ ἀξία του χρήσης σάν κεφάλαιο. Τί πληρώνει ὅμως; Σίγουρα ὄχι αὐτό πού πληρώνει γιά τά ἄλλα ἐμπορεύματα, δηλαδή τήν τιμή ἤ τήν ἀξία τους. Ἀνάμεσα στόν δανειστή καί στόν δανειζόμενο δέν γίνεται αὐτό πού γίνεται ἀνάμεσα στόν ἀγοραστή καί στόν πουλητή, μιά ἀλλαγή τῆς μορφῆς τῆς ἀξίας, ἔτσι πού αὐτή ἡ ἀξία νά ὑπάρχει τή μιά φορά μέ τή μορφή τοῦ χρήματος καί τήν ἄλλη φορά μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος. Ἡ ταυτότητα τῆς χορηγούμενης ἀξίας μέ τήν ἀξία πού παίρνεται πίσω παρουσιάζεται ἐδῶ μέ ἐντελῶς διαφορετικό τρόπο. Τό ποσό ἀξίας, τό χρῆμα, παραχωρεῖται χωρίς ἰσοδύναμο καί δίνεται πίσω ὕστερα ἀπό ἕνα ὁρισμένο χρονικό διάστημα. Ὁ δανειστής παραμένει πάντα ὁ ἰδιοκτήτης τῆς ἴδιας ἀξίας, ἀκόμα καί ὅταν ἡ ἀξία αὐτή ἔχει περάσει ἀπό τά χέρια του στά χέρια τοῦ δανειζόμενου. Στήν ἁπλή ἐμπορευματική ἀνταλλαγή τό χρῆμα

[57] «Τό δικαίωμα νά εἰσπράττει κανείς τόκο δέν ἐξαρτιέται ἀπό τό ἄν βγάζει ἤ ὄχι κέρδος, ἀλλά ἀπό τήν ἱκανότητά του (τοῦ δανεισμένου χρήματος) νά παράγει κέρδος, ἄν χρησιμοποιηθεῖ σωστά». («An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest, wherein the sentiments of Sir W. Petty and Mr. Locke, on that head, are considered». London 1750 p. 49. Ὁ συγγραφέας αὐτοῦ τοῦ ἀνώνυμου ἔργου εἶναι ὁ J. Massie).

[58] «Οἱ πλούσιοι, ἀντί νά χρησιμοποιήσουν οἱ ἴδιοι τά χρήματά τους... τά δανείζουν σέ ἄλλους, γιά νά μποροῦν αὐτοί οἱ ἄλλοι νά βγάζουν κέρδος μέ τήν προϋπόθεση νά κρατοῦν γιά τούς ἰδιοκτῆτες τῶν χρημάτων ἕνα μέρος τοῦ κέρδους πού βγάζουν μέ αὐτό τόν τρόπο» (I. c. p. 23, 24).

[1*] «Αὐτό πού πληρώνουν οἱ δανειζόμενοι σάν τόκο γιά τή χρήση τοῦ χρήματος πού δανείστηκαν», εἶναι κατά τόν Μασσύ «ἕνα μέρος τοῦ κέρδους, πού εἶναι σέ θέση νά παραγάγει τό χρῆμα αὐτό».

βρίσκεται πάντα στά χέρια τοῦ ἀγοραστῆ. Στό δανεισμό ὅμως τό χρῆμα βρίσκεται στά χέρια τοῦ πουλητῆ. Αὐτός εἶναι πού δίνει τό χρῆμα γιά ἕνα ὁρισμένο χρονικό διάστημα, καί ὁ ἀγοραστής τοῦ κεφαλαίου εἶναι πού τό παίρνει σάν ἐμπόρευμα. Αὐτό ὅμως εἶναι δυνατό μόνο ἐφόσον τό χρῆμα λειτουργεῖ σάν κεφάλαιο καί γι' αὐτό προκαταβάλλεται. Ὁ δανειζόμενος δανείζεται τό χρῆμα σάν κεφάλαιο, σάν ἀξία πού ἀξιοποιεῖται. Ὅπως ὅμως κάθε κεφάλαιο, ἔτσι καί τό χρῆμα εἶναι καθεαυτό κεφάλαιο μόνο στήν ἀφετηρία του, τή στιγμή πού προκαταβάλλεται. Μόνο μέ τή χρησιμοποίησή του ἀξιοποιεῖται, πραγματοποιεῖται σάν κεφάλαιο. Αὐτός πού τό δάνείστηκε, ὅμως, ὀφείλει νά τό ἐπιστρέψει σάν *πραγματοποιημένο* κεφάλαιο, δηλαδή σάν ἀξία σύν μιά ὑπεραξία (τόκο), καί ὁ τόκος μπορεῖ νά εἶναι μόνο ἕνα μέρος τοῦ κέρδους πού πραγματοποίησε. Μόνο ἕνα μέρος, ὄχι ὅλο. Γιατί ἡ ἀξία χρήσης γιά τόν δανειζόμενο εἶναι ὅτι τοῦ παράγει κέρδος. Διαφορετικά δέν θά γινόταν ἡ ἐκχώρηση τῆς ἀξίας χρήσης ἀπό μέρους τοῦ δανειστῆ. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά δέν μπορεῖ νά περιέρχεται ὅλο τό κέρδος στόν δανειζόμενο. Γιατί ἔτσι δέν θά πλήρωνε τίποτα γιά τήν ἐκχώρηση τῆς ἀξίας χρήσης καί θά ἐπέστρεφε τό προκαταβλημένο χρῆμα στόν δανειστή μόνο σάν ἁπλό χρῆμα καί ὄχι σάν κεφάλαιο, σάν πραγματοποιημένο κεφάλαιο, γιατί πραγματοποιημένο κεφάλαιο εἶναι τό χρῆμα μόνο σάν $X + \Delta X$.

Καί οἱ δυό, καί ὁ δανειστής καί αὐτός πού παίρνει τό δάνειο, δαπανοῦν τό ἴδιο χρηματικό ποσό σάν κεφάλαιο. Ἀλλά μόνο στά χέρια τοῦ δεύτερου λειτουργεῖ σάν κεφάλαιο. Ἡ διπλή ὕπαρξη γιά δυό πρόσωπα τοῦ ἴδιου χρηματικοῦ ποσοῦ σάν κεφαλαίου, δέν διπλασιάζει τό κέρδος. Μπορεῖ νά λειτουργήσει σάν κεφάλαιο καί γιά τούς δυό μέ τό μοίρασμα τοῦ κέρδους. Τό μέρος τοῦ κέρδους πού παίρνει ὁ δανειστής ὀνομάζεται τόκος.

Ἡ ὅλη συναλλαγή γίνεται σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας ἀνάμεσα σέ δυό εἴδη κεφαλαιοκρατῶν, τόν κεφαλαιοκράτη τοῦ χρήματος καί τόν βιομήχανο ἤ τόν ἔμπορο κεφαλαιοκράτη.

Δέν πρέπει ποτέ νά ξεχνᾶμε, ὅτι ἐδῶ τό κεφάλαιο σάν κεφάλαιο εἶναι ἐμπόρευμα, ἤ ὅτι τό ἐμπόρευμα, γιά τό ὁποῖο γίνεται λόγος ἐδῶ, εἶναι κεφάλαιο. Γι' αὐτό, ὅλες οἱ σχέσεις πού παρουσιάζονται ἐδῶ θά ἦταν παράλογες ἀπό τήν ἄποψη τοῦ ἁπλοῦ ἐμπορεύματος, ἤ ἀκόμα ἀπό τήν ἄποψη τοῦ κεφαλαίου, ἐφόσον στό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς του λειτουργεῖ σάν ἐμπορευματικό κεφάλαιο. Δανείζω καί δανείζομαι, ἀντί πουλῶ καί ἀγοράζω, ἐδῶ ὑπάρχει μιά διαφορά

πού προκύπτει ἀπό τήν εἰδική φύση τοῦ ἐμπορεύματος — τοῦ κεφαλαίου. Τό ἴδιο καί ἐδῶ, αὐτό πού πληρώνεται εἶναι τόκος καί ὄχι ἡ τιμή τοῦ ἐμπορεύματος. Ἄν ὀνομάσουμε τόν τόκο τιμή τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου; αὐτό θά εἶναι μιά παράλογη μορφή τῆς τιμῆς, πού θά βρισκόταν σέ ἀπόλυτη ἀντίφαση πρός τήν ἔννοια τῆς τιμῆς τοῦ ἐμπορεύματος[59]. Ἡ τιμή ἔχει ἀναχθεῖ ἐδῶ στήν καθαρά ἀφηρημένη καί χωρίς περιεχόμενο μορφή της, στή μορφή ὅτι εἶναι κάποιο καθορισμένο χρηματικό ποσό, τό ὁποῖο πληρώνεται γιά κάτι πού ἔτσι ἤ ἀλλιῶς ἐμφανίζεται σάν ἀξία χρήσης, ἐνῶ, σύμφωνα μέ τό νόημά της, ἡ τιμή εἶναι ἴση μέ τήν ἐκφρασμένη σέ χρῆμα ἀξία αὐτῆς τῆς ἀξίας χρήσης.

Ἡ ἔκφραση: τόκος σάν τιμή τοῦ κεφαλαίου — εἶναι ἐξαρχῆς πέρα γιά πέρα παράλογη. Ἐδῶ ἕνα ἐμπόρευμα ἔχει διπλή ἀξία, τή μιά φορά μιά ἀξία καί μετά μιά τιμή, διαφορετική ἀπό τήν ἀξία αὐτή, ἐνῶ ἡ τιμή εἶναι ἡ χρηματική ἔκφραση τῆς ἀξίας. Τό χρηματικό κεφάλαιο πρίν ἀπ' ὅλα δέν εἶναι παρά ἕνα χρηματικό ποσό ἤ ἡ ἀξία μιᾶς καθορισμένης μάζας ἐμπορευμάτων, ἐκφρασμένη σάν χρηματικό ποσό. Ἄν δοθοῦν δανεικά ἐμπορεύματα σάν κεφάλαιο, τότε τά ἐμπορεύματα αὐτά εἶναι ἁπλῶς ἡ μετεμφιεσμένη μορφή ἑνός χρηματικοῦ ποσοῦ. Γιατί, αὐτό πού δίνεται δανεικό σάν κεφάλαιο, δέν εἶναι τόσες ἤ τόσες λίβρες βαμβάκι, ἀλλά κάποιο ποσό χρήματος, πού ὑπάρχει μέ τή μορφή τοῦ βαμβακιοῦ σάν ἀξία του. Γι' αὐτό ἡ τιμή τοῦ κεφαλαίου ἀναφέρεται στό ἴδιο τό κεφάλαιο σάν σέ κάποιο χρηματικό ποσό, ἄν καί ὄχι σάν currency, ὅπως λέει ὁ Τόρρενς (βλέπε τήν ὑποσημείωση 59). Πῶς μπορεῖ λοιπόν ἕνα ποσό ἀξίας νά ἔχει μιά τιμή ἐκτός ἀπό τή δική του τιμή, ἐκτός ἀπό τήν τιμή πού ἐκφράζεται μέ τή δική του χρηματική μορφή; Ἡ τιμή εἶναι δά ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος σέ διάκριση ἀπό τήν ἀξία του χρήσης (αὐτό συμβαίνει καί μέ τήν ἀγοραία τιμή, πού ἡ διαφορά της ἀπό τήν ἀξία δέν εἶναι ποιοτική, ἀλλά μόνο ποσοστική, ἀφορᾶ

---

[59] Ἡ ἔκφραση ἀξία (value), ὅταν χρησιμοποιεῖται γιά τά currency[1*] ἔχει τρεῖς σημασίες... 2) currency actually in hand[2*] σέ διάκριση ἀπό τό ποσό ἐκεῖνο τῶν currency πού θά εἰσπραχθεῖ ἀργότερα. Τότε ἡ ἀξία τους μετριέται μέ τό ἐπιτόκιο, καί τό ἐπιτόκιο καθορίζεται ἀπό τή σχέση τοῦ μεγέθους τοῦ δανείσιμου κεφαλαίου ,πού μπορεῖ νά διατεθεῖ γιά δανεισμό, πρός τή ζήτηση γιά τέτιο κεφάλαιο». (Συνταγματάρχης R. Torrens. «On the Operation of the Bank Charter Act of 1844 etc.», 2nd ed., London 1847 [p. 5, 6]).

[1*] μέσα κυκλοφορίας — [2*] ἄμεσα διαθέσιμα μέσα κυκλοφορίας.

μόνο τό μέγεθος τῆς ἀξίας). Μιά τιμή πού διαφέρει ποιοτικά ἀπό τήν ἀξία ἀποτελεῖ παράλογη ἀντίφαση[60].

Τό κεφάλαιο ἐκδηλώνεται σάν κεφάλαιο μέ τήν ἀξιοποίησή του. Ὁ βαθμός τῆς ἀξιοποίησής του ἐκφράζει τόν ποσοτικό βαθμό, μέ τόν ὁποῖο πραγματοποιεῖται σάν κεφάλαιο. Ἡ ὑπεραξία ἤ τό κέρδος πού ἔχει παραχθεῖ ἀπό αὐτό — τό ποσοστό του ἤ τό ὕψος του — μπορεῖ νά μετρηθεῖ μόνο ἄν παραβληθεῖ μέ τήν ἀξία τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου. Ἡ μεγαλύτερη ἤ μικρότερη ἀξιοποίηση τοῦ τοκοφόρου κεφαλαίου μπορεῖ ἑπομένως νά μετρηθεῖ μόνο ἄν παραβληθεῖ τό ποσό τοῦ τόκου, τό μέρος τοῦ συνολικοῦ κέρδους πού τοῦ ἀναλογεῖ, μέ τήν ἀξία τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου. Γι' αὐτό, ἄν ἡ τιμή τοῦ ἐμπορεύματος ἐκφράζει τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, τότε ὁ τόκος ἐκφράζει τήν ἀξιοποίηση τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου καί γι' αὐτό φαίνεται σάν ἡ τιμή πού πληρώνεται γι' αὐτό στόν δανειστή. Ἀπ' ὅλα αὐτά προκύπτει πόσο ἀνούσιο εἶναι νά προσπαθεῖ κανείς ἐξαρχῆς, ὅπως κάνει ὁ Προυντόν, νά ἐφαρμόσει ἐδῶ ἄμεσα τίς ἁπλές σχέσεις τῆς ἀνταλλαγῆς, τῆς ἀγορᾶς καί τῆς πούλησης, πού συντελοῦνται μέ τή μεσολάβηση τοῦ χρήματος. Ἡ βασική προϋπόθεση εἶναι ἀκριβῶς τό γεγονός, ὅτι τό χρῆμα λειτουργεῖ σάν κεφάλαιο καί γι' αὐτό σάν κεφάλαιο αὐτό καθεαυτό, σάν δυνητικό κεφάλαιο μπορεῖ νά μεταβιβαστεῖ σ' ἕνα τρίτο πρόσωπο.

Σάν ἐμπόρευμα, ὅμως, ἐμφανίζεται ἐδῶ τό ἴδιο τό κεφάλαιο, ἐφόσον προσφέρεται στήν ἀγορά καί ἐφόσον ἐκποιεῖται πραγματικά σάν κεφάλαιο ἡ ἀξία χρήσης τοῦ χρήματος. Ἡ ἀξία χρήσης τοῦ κεφαλαίου ὅμως εἶναι: νά παράγει κέρδος. Ἡ ἀξία τοῦ χρήματος ἤ τῶν ἐμπορευμάτων σάν κεφάλαιο δέν καθορίζεται ἀπό τήν ἀξία τους σάν χρῆμα ἤ σάν ἐμπορεύματα, ἀλλά ἀπό τήν ποσότητα ὑπεραξίας πού παράγουν γιά τόν κάτοχό τους. Τό προϊόν τοῦ κεφαλαίου εἶναι τό κέρδος. Πάνω στή βάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς πρόκειται μόνο γιά διαφορετική χρησιμοποίηση τοῦ χρήματος, ἄν τό χρῆμα ἔχει ξοδευτεῖ σάν χρῆμα ἤ ἄν ἔχει προκαταβληθεῖ σάν κεφάλαιο. Τό χρῆμα ἤ τά ἐμπορεύματα αὐτά καθεαυτά εἶναι δυνητικά κεφάλαια, ἀκριβῶς ὅπως ἡ ἐργατική δύναμη εἶναι δυνητικό

[60] «Ἡ διπλή ἔννοια τῆς ἔκφρασης: ἀξία τοῦ χρήματος ἤ τοῦ μέσου κυκλοφορίας, ὅταν χρησιμοποιεῖται ἀδιάκριτα γιά νά ὀνομάσουν τόσο τήν ἀνταλλακτική ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, ὅσο καί τήν ἀξία χρήσης τοῦ κεφαλαίου, ἀποτελεῖ μιά μόνιμη πηγή τῆς σύγχυσης». (Tooke. «Inquiry into the Currency Principle», p. 77). — Ὁ Τούκ δέν βλέπει τήν κύρια σύγχυση (πού ὑπάρχει στό ζήτημα), ὅτι ἡ ἀξία σάν τέτια (ὁ τόκος) γίνεται ἡ ἀξία χρήσης τοῦ κεφαλαίου.

κεφάλαιο. Γιατί: 1) μπορεῖ τό χρῆμα νά μετατραπεῖ στά στοιχεῖα τῆς παραγωγῆς καί εἶναι, τέτιο πού εἶναι, ἁπλῶς ἡ ἀφηρημένη ἔκφρασή τους, ἡ ὕπαρξή τους σάν ἀξία· 2) τά ὑλικά στοιχεῖα τοῦ πλούτου ἔχουν ἤδη δυνητικά τήν ἰδιότητα νά εἶναι κεφάλαιο, γιατί ἡ ἀντίθεσή τους πού τά συμπληρώνει, αὐτό πού τά κάνει κεφάλαιο — ἡ μισθωτή ἐργασία — ὑπάρχει πάνω στή βάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς.

Ὁ ἀνταγωνιστικός κοινωνικός χαρακτήρας τοῦ ὑλικοῦ πλούτου — ἡ ἀντίθεσή του πρός τήν ἐργασία σάν μισθωτή ἐργασία — ἐκφράζεται ἤδη, χωρισμένος ἀπό τό προτσές τῆς παραγωγῆς, στήν ἰδιοκτησία τοῦ κεφαλαίου σάν τέτια. Αὐτό τό ἕνα στοιχεῖο κιόλας, χωρισμένο ἀπό τό ἴδιο τό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς, μόνιμο ἀποτέλεσμα τοῦ ὁποίου εἶναι, καί πού σάν μόνιμο ἀποτέλεσμά του ἀποτελεῖ τή μόνιμη προϋπόθεσή του, ἐκφράζεται στό ὅτι τό χρῆμα, καθώς καί τό ἐμπόρευμα, εἶναι αὐτά καθεαυτά κεφάλαιο σέ λανθάνουσα, δυνητική κατάσταση, ὅτι μποροῦν νά πουλιοῦνται σάν κεφάλαιο καί ὅτι μέ αὐτήν τή μορφή ἐξουσιάζουν ξένη ἐργασία, ἀξιώνουν τήν ἰδιοποίηση ξένης ἐργασίας καί γι' αὐτό εἶναι ἀξιοποιούμενη ἀξία. Ἐδῶ προβάλλει ἐπίσης καθαρά, ὅτι αὐτή ἡ σχέση δίνει τό δικαίωμα καί ἀποτελεῖ τό μέσο γιά τήν ἰδιοποίηση ξένης ἐργασίας καί ὄχι κάποια ἰσοδύναμη ἀντισταθμίζουσα ἐργασία ἀπό μέρους τοῦ κεφαλαιοκράτη.

Τό κεφάλαιο ἐμφανίζεται ἀκόμα σάν ἐμπόρευμα, ἐφόσον ἡ διάσπαση τοῦ κέρδους σέ τόκο καί σέ καθεαυτό κέρδος ρυθμίζεται ἀπό τή ζήτηση καί τήν προσφορά, δηλαδή ἀπό τόν συναγωνισμό, ἀκριβῶς ὅπως γίνεται μέ τίς ἀγοραῖες τιμές τῶν ἐμπορευμάτων. Ἐδῶ ὅμως ἡ διαφορά προβάλλει τό ἴδιο χτυπητά, ὅπως καί ἡ ὁμοιότητα. Ὅταν καλύπτονται ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά, τότε ἡ ἀγοραία τιμή τοῦ ἐμπορεύματος ἀνταποκρίνεται στήν τιμή παραγωγῆς του, αὐτό θά πεῖ πώς στήν περίπτωση αὐτή ἡ τιμή του φαίνεται νά ρυθμίζεται ἀπό τούς ἐσωτερικούς νόμους τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ἀνεξάρτητα ἀπό τόν συναγωνισμό, μιά καί οἱ διακυμάνσεις τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς δέν ἐξηγοῦν παρά μόνον τίς ἀποκλίσεις τῶν ἀγοραίων τιμῶν ἀπό τίς τιμές παραγωγῆς — ἀποκλίσεις πού ἰσοσταθμίζονται ἀμοιβαῖα, ἔτσι πού σέ ὁρισμένες μεγαλύτερες χρονικές περίοδες οἱ μέσες ἀγοραῖες τιμές εἶναι ἴσες μέ τίς τιμές παραγωγῆς. Ἀπό τή στιγμή πού καλύπτονται ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά, παύουν νά δροῦν οἱ δυνάμεις αὐτές, ἀλληλοαίρονται καί ὁ γενικός νόμος τοῦ καθορισμοῦ τῶν τιμῶν ἐμφανίζεται τότε καί σάν νόμος τῆς ξεχωριστῆς περίπτωσης. Τότε ἡ ἀγοραία τιμή

στήν ἄμεση ὕπαρξή της, καί ὄχι μόνο σάν μέσος ὅρος τῆς κίνησης τῶν ἀγοραίων τιμῶν, ἀντιστοιχεῖ πιά στήν τιμή παραγωγῆς, ἡ ὁποία ρυθμίζεται ἀπό τούς ἐσωτερικούς νόμους τοῦ ἴδιου τοῦ τρόπου παραγωγῆς. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν ἀμοιβή τῆς ἐργασίας. Ὅταν καλύπτονται ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά, τότε αἴρεται ἡ ἐπίδρασή τους καί ὁ μισθός ἐργασίας εἶναι ἴσος μέ τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Διαφορετικά ἔχει ὅμως ἡ ὑπόθεση μέ τόν τόκο τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου. Ὁ συναγωνισμός δέν καθορίζει ἐδῶ τίς ἀποκλίσεις ἀπό τό νόμο, ἀλλά δέν ὑπάρχει κανένας ἄλλος νόμος τῆς διάσπασης ἐκτός ἀπό τό νόμο πού ὑπαγορεύει ὁ συναγωνισμός, γιατί, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, δέν ὑπάρχει καγενός εἴδους «φυσικό» ποσοστό τοῦ ἐπιτοκίου. Μέ τόν ὅρο: φυσικό ποσοστό τοῦ ἐπιτοκίου, ἐννοοῦν μᾶλλον τό ποσοστό πού καθορίζεται ἀπό τόν ἐλεύθερο συναγωνισμό. Δέν ὑπάρχουν «φυσικά» ὅρια τοῦ ποσοστοῦ τοῦ ἐπιτοκίου. Ἐκεῖ πού ὁ συναγωνισμός δέν καθορίζει μόνο τίς ἀποκλίσεις καί τίς διακυμάνσεις, ἐκεῖ λοιπόν πού παύει γενικά κάθε καθορισμός, ἐπειδή ἰσορροποῦν οἱ ἀντίρροπες δυνάμεις, αὐτό πού πρόκειται νά καθοριστεῖ εἶναι αὐτό καθεαυτό κάτι τό ἄνομο καί αὐθαίρετο. Περισσότερα γι' αὐτό θά ποῦμε στό ἑπόμενο κεφάλαιο.

Στό τοκοφόρο κεφάλαιο ὅλα φαίνονται σάν νά εἶναι ἐξωτερικά: Ἡ προκαταβολή τοῦ κεφαλαίου φαίνεται σάν ἁπλή μεταβίβασή του ἀπό τόν δανειστή στόν δανειζόμενο. Ἡ ἐπαναρροή τοῦ πραγματοποιημένου κεφαλαίου φαίνεται σάν ἁπλή ἐπιστροφή τοῦ χρέους, σάν ἀποπληρωμή του μαζί μέ τόν τόκο, στόν δανειστή ἀπό μέρους αὐτοῦ πού πῆρε τό δάνειο. Τό ἴδιο πρέπει νά εἰπωθεῖ καί γιά τόν ἐσωτερικό καθορισμό τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ὅτι τό ποσοστό τοῦ κέρδους καθορίζεται ὄχι μόνο ἀπό τή σχέση τοῦ κέρδους, πού βγῆκε ἀπό μιά καί μόνη περιστροφή, πρός τήν προκαταβλημένη κεφαλαιακή ἀξία, ἀλλά καί ἀπό τή διάρκεια τοῦ ἴδιου τοῦ χρόνου περιστροφῆς, δηλαδή σάν κέρδος πού ἀποφέρει τό βιομηχανικό κεφάλαιο σέ καθορισμένα χρονικά διαστήματα. Καί αὐτό ἐπίσης φαίνεται στό τοκοφόρο κεφάλαιο σάν κάτι ἐντελῶς τό ἐξωτερικό, ἔτσι πού γιά μιά καθορισμένη χρονική προθεσμία νά πληρώνεται στόν δανειστή ἕνας καθορισμένος τόκος.

Μέ τή συνηθισμένη του κατανόηση τῆς ἐσωτερικῆς σχέσης τῶν πραγμάτων ὁ ρωμαντικός Ἀντάμ Μύλλερ («Elemente der Staatskunst». Berlin 1809, [Dritter Teil], S. 138), λέει:

«Κατά τόν καθορισμό τῆς τιμῆς τῶν πραγμάτων δέν ρωτᾶνε γιά τό χρόνο. Γιά τόν καθορισμό τοῦ τόκου ὑπολογίζεται κυρίως ὁ χρόνος».

Δέν βλέπει, μέ ποιόν τρόπο ὁ χρόνος παραγωγῆς καί ὁ χρόνος κυκλοφορίας μπαίνουν στόν καθορισμό τῆς τιμῆς τῶν ἐμπορευμάτων, καί μέ ποιόν ἀκριβῶς τρόπο καθορίζεται ἔτσι τό ποσοστό τοῦ κέρδους γιά ἕνα δοσμένο χρόνο περιστροφῆς τοῦ κεφαλαίου, ἀλλά καί πῶς μέ τόν καθορισμό τοῦ κέρδους γιά ἕνα δοσμένο χρονικό διάστημα καθορίζεται ἀκριβῶς τό ποσοστό τοῦ τόκου. Ἡ βαθύνοιά του συνίσταται ἐδῶ ὅπως πάντα μόνον στό ὅτι βλέπει τή σκόνη πού σκεπάζει σάν σύννεφο τήν ἐπιφάνεια καί αὐτή τή σκόνη ἔχει τήν ἀξίωση νά τήν διακηρύττει σάν κάτι τό μυστηριῶδες καί σημαντικό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΙΚΟΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Μοίρασμα τοῦ κέρδους. Ἐπιτόκιο. «Φυσικό» ποσοστό τοῦ ἐπιτοκίου

Τό θέμα τούτου τοῦ κεφαλαίου, καί γενικά ὅλα τά φαινόμενα τῆς Πίστης πού θά τά πραγματευθοῦμε ἀργότερα, δέν μποροῦν νά ἐξεταστοῦν ἐδῶ λεπτομερειακά. Ὁ συναγωνισμός ἀνάμεσα στούς δανειστές καί στούς δανειζόμενους καί οἱ σύντομες διακυμάνσεις τῆς χρηματαγορᾶς, πού προκύπτουν ἀπό αὐτόν, βρίσκονται ἔξω ἀπό τήν περιοχή τῆς ἔρευνάς μας. Ἡ κυκλική κίνηση, πού διατρέχει τό ποσοστό τοῦ τόκου κατά τή διάρκεια τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου, προϋποθέτει γιά τήν περιγραφή της τήν περιγραφή αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ κύκλου, πού ἐπίσης δέν μπορεῖ νά δοθεῖ ἐδῶ. Τό ἴδιο ἰσχύει γιά τή μεγαλύτερη ἤ μικρότερη κατά προσέγγιση ἐξίσωση τοῦ ἐπιτοκίου στήν παγκόσμια ἀγορά. Αὐτό, μέ τό ὁποῖο ἔχουμε νά κάνουμε μόνο ἐδῶ, εἶναι νά ἀναπτύξουμε τήν αὐτοτελή μορφή τοῦ τοκοφόρου κεφαλαίου καί τό ξεχώρισμα τοῦ τόκου ἀπό τό κέρδος.

Μιά καί ὁ τόκος εἶναι μόνο ἕνα μέρος τοῦ κέρδους πού, σύμφωνα μέ τήν ὥς τώρα προϋπόθεσή μας, πρέπει νά πληρωθεῖ ἀπό τόν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη στόν κεφαλαιοκράτη τοῦ χρήματος, σάν ἀνώτατο ὅριο τοῦ τόκου ἐμφανίζεται τό ἴδιο τό κέρδος. Ἄν ὁ τόκος θά ἔφθανε αὐτό τό ἀνώτατο ὅριο, θά ἦταν = 0 τό μέρος πού θά ἔπαιρνε ὁ ἐνεργός κεφαλαιοκράτης. Ἄν παραβλέψουμε μεμονωμένες περιπτώσεις, στίς ὁποῖες ὁ τόκος μπορεῖ νά εἶναι πραγματικά μεγαλύτερος ἀπό τό κέρδος, ὁπότε ὅμως δέν μπορεῖ νά πληρώνεται ἀπό τό κέρδος, θά μποροῦσε ἴσως νά θεωρηθεῖ σάν ἀνώτατο ὅριο τοῦ τόκου ὁλόκληρο τό κέρδος, μεῖον τό μέρος του ἐκεῖνο πού θά τό ἐξετάσουμε παρακάτω καί πού ἀφορᾶ τό μισθό ἐποπτείας (wages of superintendence). Τό κατώτατο ὅριο τοῦ τόκου δέν μπορεῖ καθόλου νά καθοριστεῖ. Μπορεῖ νά πέσει σέ ὁποιοδήποτε βάθος. Ὡστόσο ἐπεμβαίνουν πάντα ξανά καί ξανά περιστατικά πού ἀντιδροῦν καί ἀνεβάζουν τόν τόκο πάνω ἀπό αὐτό τό σχετικό κατώτατο ὅριο.

«Ἡ σχέση ἀνάμεσα στό ποσό πού πληρώθηκε γιά τή χρησιμοποίηση ἑνός κεφαλαίου καί στό ἴδιο αὐτό τό κεφάλαιο ἐκφράζει τό ποσοστό τοῦ ἐπιτοκίου, ὑπολογισμένο σέ χρῆμα». — «Τό ἐπιτόκιο ἐξαρτιέται 1) ἀπό τό ποσοστό τοῦ κέρδους, 2) ἀπό τή σχέση στήν ὁποία μοιράζεται τό συνολικό κέρδος ἀνάμεσα στόν δανειστή καί στόν δανειζόμενο». («Economist»,[64] 22 τοῦ Γενάρη 1853). «Μιά καί αὐτό πού πληρώνει κανείς σάν τόκο γιά τή χρησιμοποίηση τοῦ χρήματος πού δανείστηκε, ἀποτελεῖ μέρος τοῦ κέρδους, πού τό δανεισμένο ποσό εἶναι σέ θέση νά παραγάγει, ὁ τόκος αὐτός πρέπει νά ρυθμίζεται πάντα ἀπό ἐκεῖνο τό κέρδος». (Massie, στό ἴδιο, p. 49).

Ἄς ὑποθέσουμε πρῶτα ὅτι ὑπάρχει μιά πάγια σχέση ἀνάμεσα στό συνολικό κέρδος καί στό μέρος του ἐκεῖνο, πού πρέπει νά πληρωθεῖ σάν τόκος στόν κεφαλαιοκράτη τοῦ χρήματος. Στήν περίπτωση αὐτή εἶναι καθαρό ὅτι ὁ τόκος θά ἀνεβαίνει ἤ θά πέφτει μαζί μέ τό συνολικό κέρδος, καί αὐτό τό συνολικό κέρδος καθορίζεται ἀπό τό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους καί ἀπό τίς διακυμάνσεις του. Ἄν λ.χ. τό μέσο ποσοστό τοῦ κέρδους ἦταν 20% καί ὁ τόκος τό $^{1}/_{4}$ τοῦ κέρδους, τότε τό ἐπιτόκιο = 5%. Ἄν τό μέσο ποσοστό τοῦ κέρδους = 16%, τότε ὁ τόκος = 4%. Μέ ποσοστό τοῦ κέρδους 20% θά μποροῦσε ὁ τόκος νά ἀνέβει σέ 8%, ὁ δέ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης θά ἔβγαζε πάλι τό ἴδιο κέρδος πού θά ἔβγαζε μέ ποσοστό τοῦ κέρδους 16% καί μέ ἐπιτόκιο 4%, δηλαδή 12%. Ἄν ὁ τόκος θά ἀνέβαινε μόνο στά 6 ἤ 7%, θά κρατοῦσε πάλι ἕνα μεγαλύτερο μέρος τοῦ κέρδους. Ἄν ὁ τόκος ἦταν ἴσος μέ ἕνα σταθερό ποσοστό τοῦ μέσου κέρδους, τό ἀποτέλεσμα θά ἦταν ὅτι ὅσο ὑψηλότερο θά εἶναι τό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους, τόσο μεγαλύτερη θά εἶναι ἡ ἀπόλυτη διαφορά ἀνάμεσα στό συνολικό κέρδος καί στόν τόκο, ἑπομένως, τόσο μεγαλύτερο θά εἶναι τό μέρος τοῦ συνολικοῦ κέρδους πού περιέρχεται στόν ἐνεργό κεφαλαιοκράτη, καί ἀντίστροφα. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὁ τόκος εἶναι τό $^{1}/_{5}$ τοῦ μέσου κέρδους. Τό $^{1}/_{5}$ τοῦ 10 = 2. Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στό συνολικό κέρδος καί στόν τόκο = 8. Τό $^{1}/_{5}$ τοῦ 20 εἶναι 4. Ἡ διαφορά 20 — 4 = 16. Τό $^{1}/_{5}$ τοῦ 25 = 5. Ἡ διαφορά 25 — 5 = 20. Τό $^{1}/_{5}$ τοῦ 30 = 6. Ἡ διαφορά 30 — 6 = 24. Τό $^{1}/_{5}$ τοῦ 35 = 7. Ἡ διαφορά 35 — 7 = 28. Τά διάφορα ποσοστά τοῦ τόκου: 4, 5, 6, 7% θά ἐκφράζανε ἐδῶ πάντα μόνο τό $^{1}/_{5}$ ἤ τό 20% τοῦ συνολικοῦ κέρδους. Ἄν λοιπόν τά ποσοστά τοῦ κέρδους διαφέρουν, τότε μπορεῖ διαφορετικά ποσοστά τοῦ τόκου νά ἐκφράζουν τά ἴδια ὑποπολλαπλάσια τοῦ συνολικοῦ κέρδους ἤ τό ἴδιο ποσοστό συμμετοχῆς στό συνολικό κέρδος. Μέ

μιά τέτια σταθερή σχέση τοῦ τόκου, τό βιομηχανικό κέρδος (ἡ διαφορά ἀνάμεσα στό συνολικό κέρδος καί στόν τόκο) θά εἶναι τόσο μεγαλύτερο, ὅσο μεγαλύτερο θά εἶναι τό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους, καί ἀντίστροφα.

Ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἀμετάβλητοι, δηλαδή ὅταν υποθέσουμε ὅτι παραμένει λίγο-πολύ σταθερή ἡ σχέση ἀνάμεσα στόν τόκο καί στό συνολικό κέρδος, τότε ὁ ἐνεργός κεφαλαιοκράτης θά εἶναι σέ θέση καί θά δεχθεῖ νά πληρώνει ὑψηλότερο ἤ χαμηλότερο τόκο ἀπευθείας ἀνάλογο πρός τό ὕψος τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους[61]. Μιά καί εἴδαμε, ὅτι τό ὕψος τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογο πρός τήν ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ἕπεται ὅτι τό ὑψηλότερο ἤ χαμηλότερο ἐπιτόκιο σέ μιά χώρα βρίσκεται στήν ἴδια ἀντίστροφη σχέση πρός τό ἐπίπεδο τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης, ἐφόσον βέβαια ἡ διαφορά τοῦ ἐπιτοκίου ἐκφράζει πραγματικά διαφορά τῶν ποσοστῶν τοῦ κέρδους. Θά δοῦμε παρακάτω, ὅτι δέν χρειάζεται πάντα νά γίνεται ἔτσι. Μ' αὐτή τήν ἔννοια μπορεῖ νά πεῖ κανείς, ὅτι ὁ τόκος ρυθμίζεται ἀπό τό κέρδος ἤ, πιό σωστά, ἀπό τό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους. Καί αὐτός ὁ τρόπος τῆς ρύθμισής του ἰσχύει ἀκόμα καί γιά τό μέσο του ὅρο.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει πρέπει τό μέσο ποσοστό τοῦ κέρδους νά θεωρεῖται τό ἀνώτατο ὅριο πού καθορίζει τελεσίδικα τόν τόκο.

Θά ἐξετάσουμε τώρα ἀμέσως πιό διεξοδικά, τό περιστατικό ὅτι ὁ τόκος πρέπει νά συσχετίζεται μέ τό μέσο κέρδος. Ὅταν ἕνα δοσμένο σύνολο, ὅπως τό κέρδος, πρόκειται νά μοιραστεῖ ἀνάμεσα σέ δυό πρόσωπα, αὐτό πού ἔχει πρίν ἀπ' ὅλα σημασία εἶναι τό μέγεθος τοῦ συνόλου πού πρόκειται νά μοιραστεῖ, καί αὐτό, δηλαδή τό μέγεθος τοῦ κέρδους, καθορίζεται ἀπό τό μέσο ποσοστό του. Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι εἶναι δοσμένο τό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους, δηλαδή τό μέγεθος τοῦ κέρδους γιά ἕνα κεφάλαιο δοσμένου μεγέθους, λ.χ. 100, τότε οἱ ἀλλαγές τοῦ τόκου εἶναι ὁλοφάνερα ἀντιστρόφως ἀνάλογες πρός τίς ἀλλαγές τοῦ μέρους ἐκείνου τοῦ κέρδους πού μένει στόν ἐνεργό κεφαλαιοκράτη, στόν κεφαλαιοκράτη, ὅμως, ὁ ὁποῖος ἐργάζεται μέ δανεισμένο κεφάλαιο. Καί τά περιστατικά πού καθορίζουν τό μέγεθος τοῦ κέρδους, τό ὁποῖο πρόκειται νά μοιραστεῖ, τῆς παραγμένης ἀπό ἀπλήρωτη δουλιά νέας ἀξίας, εἶναι ἐντελῶς διαφορετικά ἀπό τά περιστατικά πού καθορίζουν τό μοίρασμά του ἀνάμεσα στά δυό

[61] «Τό φυσικό ποσοστό τοῦ κέρδους ρυθμίζεται ἀπό τά κέρδη τῶν διαφόρων ξεχωριστῶν ἐπιχειρήσεων». (Massie, στό ἴδιο, σελ. 51).

αὐτά εἴδη κεφαλαιοκρατῶν, καί συχνά δροῦν σέ ἐντελῶς ἀντίθετες κατευθύνσεις[62].

Ὅταν ἐξετάζουμε τούς κύκλους τῆς περιστροφῆς, στούς ὁποίους κινεῖται ἡ σύγχρονη βιομηχανία — κατάσταση ἠρεμίας, αὐξανόμενη ζωογόνηση, ἄνθηση, ὑπερπαραγωγή, κατάρρευση, στασιμότητα, κατάσταση ἠρεμίας κλπ., τούς κύκλους πού ἡ παραπέρα ἀνάλυσή τους βρίσκεται ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς ἔρευνάς μας — θά δοῦμε ὅτι συνήθως τό χαμηλό ἐπίπεδο τοῦ τόκου ἀντιστοιχεῖ στίς περίοδες τῆς ἄνθησης ἤ τοῦ ἔκτακτου κέρδους, ἡ αὔξηση τοῦ τόκου στήν περίοδο ἀνάμεσα στήν ἄνθηση καί στήν ἑπόμενη φάση τοῦ κύκλου, τό ἀνώτατο ὅμως σημεῖο τοῦ τόκου ὥς τό ἀνώτατο τοκογλυφικό ὕψος ἀντιστοιχεῖ στή φάση τῆς κρίσης[63]. Ἀπό τό καλοκαίρι τοῦ 1843 ἄρχισε ἔντονη ἄνθηση. Τό ἐπιτόκιο, πού τήν ἄνοιξη τοῦ 1842 ἦταν ἀκόμα $4^1/_2$%, ἔπεσε στά 2%[64] τήν ἄνοιξη καί τό καλοκαίρι τοῦ 1843, τόν δέ Σεπτέμβρη ἔπεσε μάλιστα στό $1^1/_2$% (Gilbart, [«A practical treatise on banking», 5η ἔκδοση, London 1849], I, p. 166). Ἔπειτα, κατά τήν διάρκεια τῆς κρίσης, ἀνέβηκε στά 8% καί πάνω.

Μπορεῖ βέβαια, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ χαμηλός τόκος νά συμπέσει μέ στασιμότητα καί ὁ ἐλαφρά αὐξανόμενος τόκος μέ αὐξανόμενη ζωογόνηση.

Τό ἐπιτόκιο φτάνει τό μεγαλύτερο ὕψος του κατά τή διάρκεια τῶν κρίσεων, ὅταν, ὁσοδήποτε κι ἄν κοστίζει, πρέπει νά δανειστοῦν γιά νά μποροῦν νά πληρώσουν. Ἐπειδή στήν ἄνοδο τοῦ τόκου ἀντι-

[62] Στό χειρόγραφο ὑπάρχει ἐδῶ ἡ ἑξῆς παρατήρηση: «Ἀπό τήν πορεία τῆς ἔκθεσης τούτου τοῦ κεφαλαίου προκύπτει, ὅτι θά εἶναι παρ' ὅλα αὐτά καλύτερο, προτοῦ ἐξεταστοῦν οἱ νόμοι τοῦ μοιράσματος τοῦ κέρδους, νά ἀναπτυχθεῖ πρῶτα μέ ποιό τρόπο ὁ ποσοτικός χωρισμός γίνεται ποιοτικός. Γιά νά γίνει τό πέρασμα σ' αὐτό ἀπό τό προηγούμενο κεφάλαιο, δέν χρειάζεται παρά νά ὑποθέσουμε πρῶτα τόν τόκο σάν κάποιο, ὄχι μέ ἀκρίβεια καθορισμένο μέρος τοῦ κέρδους». [Φ. Ε.]

[63] «Στήν πρώτη περίοδο, ἀμέσως ὕστερα ἀπό μιά περίοδο πίεσης, ὑπάρχει ἄφθονο χρῆμα, χωρίς κερδοσκοπία. Στή δεύτερη περίοδο τό χρῆμα εἶναι ἄφθονο καί ἡ κερδοσκοπία ἔντονη. Στήν τρίτη περίοδο ἀρχίζει νά χαλαρώνει ἡ κερδοσκοπία καί ὑπάρχει ζήτηση χρήματος. Στήν τέταρτη περίοδο τό χρῆμα εἶναι σπάνιο καί ἀρχίζει ἡ πίεση». (Gilbart, στό ἴδιο, σελ. 149).

[64] Ὁ Τούκ τό ἐξηγεῖ αὐτό «μέ τή συσσώρευση περισσευόμενου κεφαλαίου, πού ἀποτελεῖ ἀναγκαῖο συνοδευτικό φαινόμενο τῆς ἔλλειψης κερδοφόρου τοποθέτησής του στά χρόνια πού προηγήθηκαν, μέ τό θέσιμο σέ κυκλοφορία θησαυρῶν καί μέ τήν αναζωογόνηση τῆς ἐμπιστοσύνης ὅτι οἱ δουλιές θά πᾶνε καλά». («History of Prices from 1839 to 1874». London 1848, σελ. 54).

στοιχεῖ μιά πτώση τῶν τιμῶν τῶν χρεωγράφων, ἀποτελεῖ ταυτόχρονα μιά πολύ καλή εὐκαιρία γιά τούς ἀνθρώπους μέ διαθέσιμο χρηματικό κεφάλαιο γιά νά βάλουν στό χέρι σέ ἐξευτελιστικές τιμές τέτια τοκοφόρα χρεώγραφα, τά ὁποῖα, σέ συνθῆκες πού οἱ δουλιές ἀναπτύσσονται κανονικά, πρέπει νά ξαναφθάσουν τουλάχιστον τή μέση τιμή τους, μόλις ἀρχίσει νά πέφτει τό ἐπιτόκιο[65].

Ὑπάρχει ὅμως καί μιά τάση πτώσης τοῦ ἐπιτοκίου, ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπό τίς διακυμάνσεις τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Καί μάλιστα γιά δυό κύριους λόγους:

I. «Καί ἄν ἀκόμα ὑποθέσουμε ὅτι ἕνα κεφάλαιο ποτέ δέν παίρνεται δανεικό παρά μόνο γιά παραγωγικές τοποθετήσεις, εἶναι ὡστόσο δυνατό νά ἀλλάζει τό ἐπιτόκιο χωρίς νά σημειωθεῖ ὁποιαδήποτε ἀλλαγή στό ποσοστό τοῦ ἀκαθάριστου κέρδους. Γιατί, ὅταν ἕνας λαός προοδεύει στήν ἀνάπτυξη τοῦ πλούτου, γεννιέται καί αὐξάνει ὅλο καί περισσότερο μιά τάξη ἀπό ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι, χάρη στίς ἐργασίες τῶν προγόνων τους, βρέθηκαν κάτοχοι κεφαλαίων καί μποροῦν νά ζοῦν μονάχα ἀπό τόν τόκο τους. Πολλοί ἄνθρωποι, πού στή νεανική καί ἀνδρική ἡλικία τους συμμετεῖχαν δραστήρια στήν ἐπιχείρηση, ἀποσύρονται γιά νά ζήσουν ἥσυχα στά γεράματά τους ἀπό τούς τόκους τῶν χρηματικῶν ποσῶν πού συσσώρευσαν. Αὐτές οἱ δυό τάξεις ἔχουν τήν τάση νά αὐξάνουν μαζί μέ τόν αὐξανόμενο πλοῦτο τῆς χώρας, γιατί αὐτοί πού ἀρχίζουν ἤδη μέ ἕνα κεφάλαιο μέσου μεγέθους, καταφέρνουν πιό εὔκολα ἀπό ἐκείνους πού ἀρχίζουν μέ λίγα, νά ἀποχτήσουν μιά ἀνεξάρτητη περιουσία. Γι' αὐτό σέ παλιές καί πλούσιες χῶρες τό μέρος τοῦ ἐθνικοῦ κεφαλαίου πού δέν τό χρησιμοποιοῦν οἱ ἴδιοι οἱ ἰδιοκτῆτες του, ἀποτελεῖ ἕνα μεγαλύτερο ποσοστό τοῦ συνολικοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου τῆς κοινωνίας ἀπό ὅ,τι σέ νεοαποικισμένες καί φτωχές χῶρες. Πόσο πολυάριθμη εἶναι ἡ τάξη τῶν εἰσοδηματιῶν στήν Ἀγγλία! Στήν ἀναλογία πού αὐξάνει ἡ τάξη τῶν εἰσοδηματιῶν, αὐξάνει καί ἡ τάξη τῶν ἀνθρώπων πού δανείζουν κεφάλαιο, γιατί πρόκειται γιά τούς ἴδιους ἀνθρώπους». (Ramsay. «An Essay on the Distribution of Wealth», p. 201, 202).

II. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος καί ἡ διαρκῶς αὐξανόμενη μ' αὐτό καί μέ τή μεσολάβηση τῶν τραπεζιτῶν δυνατότητα νά διαθέτουν οἱ βιομήχανοι καί οἱ ἔμποροι ὅλες τίς οἰκονομίες σέ χρῆμα ὅλων τῶν τάξεων τῆς κοινωνίας, καί ἡ προοδευτική συγκέντρωση αὐτῶν τῶν οἰκονομιῶν σέ διαστάσεις πού μποροῦν νά δράσουν

[65] «Σέ ἕναν παλιό πελάτη ἑνός τραπεζίτη ἀρνήθηκαν νά δώσουν δάνειο μέ ἐνέχυρο ἕνα χρεώγραφο ἀξίας 200.000 λιρῶν στερλινῶν. Ὅταν σηκώθηκε νά φύγει γιά νά γνωστοποιήσει τήν ἀναστολή τῶν πληρωμῶν του, τοῦ εἰπώθηκε ὅτι δέν ὑπάρχει λόγος νά τό κάνει αὐτό, γιατί λόγω τῶν σημερινῶν συνθηκῶν ὁ τραπεζίτης θά ἀγόραζε τό χρεώγραφο πρός 150.000 λίρ. στ.». ([H. Roy]. «The Theory of the Exchanges. Thc Bank Charter Act of 1844 etc.». London 1864 p. 80).

σάν χρηματικό κεφάλαιο, πρέπει νά ἀσκοῦν ἐπίσης πίεση στό ἐπιτόκιο. Περισσότερα γι' αὐτό παρακάτω.

Σχετικά μέ τόν καθορισμό τοῦ ποσοστοῦ τοῦ τόκου[1*] ὁ Ράμσεϋ λέει ὅτι ὁ καθορισμός αὐτός

«ἐξαρτιέται ἐνμέρει ἀπό τό ποσοστό τοῦ ἀκαθάριστου κέρδους, ἐνμέρει ἀπό τήν ἀναλογία στήν ὁποία μοιράζεται τό ἀκαθάριστο αὐτό κέρδος σέ τόκο καί σέ ἐπιχειρηματικό κέρδος (profits of enterprise). Ἡ ἀναλογία αὐτή ἐξαρτιέται ἀπό τό συναγωνισμό ἀνάμεσα σέ δανειστές κεφαλαίου καί σέ δανειζόμενους κεφάλαιο. Ὁ συναγωνισμός αὐτός ἐπηρεάζεται ἀπό τό πιθανό ποσοστό τοῦ ἀκαθάριστου κέρδους, χωρίς ὅμως νά ρυθμίζεται ἀποκλειστικά ἀπ' αὐτό[66]. Ὁ συναγωνισμός δέν ρυθμίζεται ἀποκλειστικά ἀπό αὐτό, γιατί, ἀπό τή μιά μεριά, πολλοί δανείζονται, χωρίς τήν παραμικρή πρόθεση νά χρησιμοποιήσουν παραγωγικά τά δανεικά καί γιατί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τό μέγεθος τοῦ συνολικοῦ δανείσιμου κεφαλαίου, ἀλλάζει ἀνάλογα μέ τόν πλοῦτο τῆς χώρας, ἀνεξάρτητα ἀπό ὁποιαδήποτε ἀλλαγή στό ἀκαθάριστο κέρδος». (Ramsay, στό ἴδιο, σελ. 206, 207):

Γιά νά βρεθεῖ τό μέσο ποσοστό τοῦ τόκου πρέπει: 1) νά ὑπολογιστεῖ τό μέσο ἐπιτόκιο στή διάρκεια τῶν διακυμάνσεών του στούς μεγάλους βιομηχανικούς κύκλους καί 2) νά ὑπολογιστεῖ τό ἐπιτόκιο στίς ἐπενδύσεις ἐκεῖνες, στίς ὁποῖες δανείζεται κεφάλαιο γιά περισσότερο χρονικό διάστημα.

Τό μέσο ποσοστό τοῦ τόκου, πού ἐπικρατεῖ σέ μιά χώρα — σέ διάκριση ἀπό τά διαρκῶς κυμαινόμενα ἀγοραῖα ποσοστά — δέν μπορεῖ νά καθοριστεῖ ἀπό κανένα ἀπολύτως νόμο. Σ' αὐτό τό εἶδος δέν ὑπάρχει φυσικό ποσοστό τοῦ τόκου, μέ τήν ἔννοια πού οἱ οἰκονομολόγοι μιλοῦν γιά ἕνα φυσικό ποσοστό τοῦ κέρδους καί γιά ἕνα φυσικό ποσοστό τοῦ μισθοῦ ἐργασίας. Ἤδη ὁ Μασσί παρατηρεῖ ἐδῶ μέ ὅλο τό δίκιο του (σ. 49):

«The only thing which any man can be in doubt about on this occasion, is, what proportion of these profits do of right belong to the borrower, and what to the lender; and this there is no other method of determining than by the opinions of borrowers and lenders in general; for

[66] Ἐπειδή τό ἐπιτόκιο συνολικά καθορίζεται ἀπό τό μέσο ποσοστό κέρδους, μπορεῖ πολύ συχνά μέ τό χαμηλό ἐπιτόκιο νά συνδέεται ἐξαιρετικά μεγάλη ἀγυρτεία, ὅπως ἔγινε λ.χ. μέ τούς σιδηρόδρομους τό καλοκαίρι τοῦ 1844. Τό ἐπιτόκιο τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας μόλις στίς 16 τοῦ Ὀχτώβρη 1844 αὐξήθηκε σέ 3%.

[1*] «ποσοστό τοῦ τόκου», πρόκειται φυσικά γιά τό ὕψος τοῦ τόκου. Ὡστόσο διατηροῦμε τόν ὅρο «ποσοστό» πού ὑπάρχει στό κείμενο. Σημ. μετ.

right and wrong, in this respect, are only what common consent makes so»[1*].

Ἡ κάλυψη τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς — μέ τήν προϋπόθεση ὅτι εἶναι δοσμένο τό μέσο ποσοστό κέρδους — δέν λέει ἀπολύτως τίποτα ἐδῶ. Ὅταν στίς περιπτώσεις ἐξάλλου πού καταφεύγουν στόν τύπο αὐτό (καί ἀπό πραχτική ἄποψη εἶναι σωστό, ὅταν γίνεται αὐτό) χρησιμεύει σάν ἕνας τύπος γιά νά βροῦν τόν βασικό κανόνα (τά ρυθμίζοντα ὅρια ἤ τά περιορίζοντα μεγέθη), πού εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπό τό συναγωνισμό καί πού μᾶλλον τόν καθορίζει. Χρησιμεύει ἰδίως σ' ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι εἶναι αἰχμάλωτοι τῆς πραχτικῆς τοῦ συναγωνισμοῦ, τῶν φαινομένων του καί τῶν ἀντιλήψεων πού ἀναπτύσσονται ἀπ' αὐτόν, σάν ὁ τύπος πού τούς δίνει τή δυνατότητα νά φθάσουν σέ μιά, ἄν καί πάλι ἐπιφανειακή ἀντίληψη μιᾶς στά πλαίσια τοῦ συναγωνισμοῦ ἐκδηλωνόμενης ἐσωτερικῆς συνάφειας τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων. Εἶναι μιά μέθοδος γιά νά φθάσουν ἀπό τίς ἀλλαγές πού συνοδεύουν τό συναγωνισμό στά ὅρια αὐτῶν τῶν ἀλλαγῶν. Δέν γίνεται ὅμως αὐτό, ὅταν πρόκειται γιά τό μέσο ἐπιτόκιο. Δέν ὑπάρχει ἀπολύτως κανένας λόγος, γιατί οἱ μέσες καταστάσεις τοῦ συναγωνισμοῦ, ἡ ἰσορροπία ἀνάμεσα στούς δανειστές καί στούς δανειζόμενους θά ἔπρεπε νά δώσουν στό δανειστή γιά τό κεφάλαιό του ἕνα ἐπιτόκιο 3, 4, 5% κλπ., ἤ ἕνα καθορισμένο ποσοστό, 20% ἤ 50% τοῦ ἀκαθάριστου κέρδους. Ἐκεῖ πού ὁ συναγωνισμός σάν τέτιος παίζει ἀποφασιστικό ρόλο, ὁ καθορισμός αὐτός καθεαυτός εἶναι τυχαῖος, καθαρά ἐμπειρικός, καί μόνο σχολαστικότητα ἤ φαντασιοπληξία μποροῦν αὐτό τό τυχαῖο γεγονός νά θελήσουν νά τό παρουσιάσουν σάν κάτι τό ἀναγκαῖο[67]. Στίς ἐκθέσεις τῆς

[67] Ἔτσι λ.χ. ὁ Τζ. Ὄπνταϋκ στήν ἐργασία του: «A Treatise on Political Economy». New York 1851, κάνει μιά στόν ἀνώτατο βαθμό ἀποτυχημένη προσπάθεια, νά ἐξηγήσει μέ αἰώνιους νόμους τή γενικότητα τοῦ ἐπιτοκίου τῶν 5%. Ἀσύγκριτα πιό ἀφελής εἶναι ὁ κύριος Κάρλ Ἄρντ στήν ἐργασία του: «Die naturgemässe Volkswirthschaft gegenüber dem Monopoliengeist und dem Kommunismus etc.». Hanau 1845. Σ' αὐτήν μπορεῖ νά διαβάσει κανείς τό ἑξῆς: «Στήν φυσική πορεία τῆς παραγωγῆς ἀγαθῶν ὑπάρχει μόνο *ἕνα* φαινόμενο

[1*] «Τό μόνο γιά τό ὁποῖο μπορεῖ νά ἀμφιβάλλει κανείς ἐδῶ, εἶναι πόσο μερίδιο ἀπό τό κέρδος αὐτό ἀναλογεῖ δικαιωματικά στόν δανειζόμενο καί πόσο στόν δανειστή. Καί δέν ὑπάρχει καμιά ἄλλη μέθοδος γιά νά καθοριστεῖ αὐτό, ἐκτός ἀπό τίς γνῶμες γενικά τῶν δανειζόμενων καί τῶν δανειστῶν. Γιατί δίκαιο ἤ ἄδικο, ὅσον ἀφορᾶ αὐτό, εἶναι μόνο ἐκεῖνο πού ἡ γενική συγκατάθεση τό κάνει τέτιο».

Βουλῆς τοῦ 1857 καί 1858 δέν ὑπάρχει πιό διασκεδαστικό πράγμα στή συζήτηση γιά τήν τραπεζική νομοθεσία καί γιά τήν ἐμπορική κρίση ἀπό τό νά ἀκοῦς τίς ἀτέλειωτες φλυαρίες διευθυντῶν τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας, τραπεζιτῶν τοῦ Λονδίνου, τραπεζιτῶν τῆς ἐπαρχίας καί ἐξ ἐπαγγέλματος θεωρητικῶν γιά τό «real rate pceduced»[1*], χωρίς νά καταφέρουν νά τό προωθήσουν πέρα ἀπό κοινοτοπίες, λ.χ. σάν κι αὐτές, ὅτι «ἡ τιμή πού πληρώνεται γιά τό δανείσιμο κεφάλαιο μπορεῖ ν' ἀλλάζει μέ τήν ἀλλαγή τῆς προσφορᾶς αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου», ὅτι «ἕνα ὑψηλό ποσοστό τόκου καί ἕνα χαμηλό ποσοστό κέρδους δέν μποροῦν νά συνυπάρχουν γιά μεγάλο χρονικό διάστημα» καί ἄλλες παρόμοιες κοινοτοπίες[68]. Ἡ συνήθεια, ἡ νομική παράδοση κλπ. ἐπηρεάζουν στόν ἴδιο βαθμό, ὅπως καί ὁ ἴδιος ὁ συναγωνισμός, τόν καθορισμό τοῦ μέσου ἐπιτοκίου, ἐφόσον ὑπάρχει ὄχι μόνο σάν μέσος ἀριθμός, ἀλλά σάν πραγματικό μέγεθος. Σέ πολλές δίκες, στίς ὁποῖες χρειάζεται νά ὑπολογιστοῦν τόκοι, δέχονται ἤδη σάν νόμιμο ἕνα μέσο ἐπιτόκιο. Ἄν ρωτήσει τώρα κανείς παραπέρα, γιατί τά ὅρια τοῦ μέσου ἐπιτοκίου δέν μποροῦν νά συναχθοῦν ἀπό γενικούς νόμους, τότε ἡ ἀπάντηση βρίσκεται ἁπλῶς στή φύση τοῦ ἐπιτοκίου. Τό ἐπιτόκιο εἶναι ἁπλῶς ἕνα μέρος

πού — στίς πέρα γιά πέρα ἀναπτυγμένες χῶρες — φαίνεται ὅτι προορισμός του εἶναι νά ρυθμίζει κάπως τό ἐπιτόκιο, εἶναι ἡ ἀναλογία στήν ὁποία οἱ μάζες ξυλείας τῶν εὐρωπαϊκῶν δασῶν αὐξάνουν μέ τήν ἐτήσια βλάστησή τους. Ἡ αὔξηση αὐτή συντελεῖται ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀνταλλαχτική τους ἀξία» (ἀλήθεια, πόσο κωμικό εἶναι νά ρυθμίζουν τά δέντρα τήν αὔξησή τους ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀνταλλαχτική τους ἀξία), «σέ ἀναλογία 3 ὡς 4 τοῖς ἑκατό». Ἑπομένως (ἀφοῦ ἡ αὔξηση τῶν δέντρων εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητη ἀπό τήν ἀνταλλαχτική τους ἀξία, παρά τό ὅτι ἡ ἀνταλλαχτική τους ἀξία ἐξαρτιέται τόσο ἀπό τήν αὔξησή τους), «δέν μπορεῖ στίς πιό πλούσιες χῶρες νά ἀναμένεται πτώση» (τοῦ ἐπιτοκίου), «κάτω ἀπό τό ἐπίπεδο πού βρίσκεται σήμερα» (σελ. 124—125). — Αὐτό ἀξίζει νά ὀνομαστεῖ τό «δασικῆς προέλευσης ἐπιτόκιο». (der waldursprüngliche Zinsfuss) Ὁ δέ ἐφευρέτης του προβάλλει ἀκόμα στό ἔργο του τόν ἑαυτό του ἄξιο «τῆς ἐπιστήμης μας», σάν «φιλόσοφος τοῦ φόρου γιά τούς σκύλους» [σελ. 420, 421].[65]

[68] Ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας ἀνεβάζει ἤ κατεβάζει τό προεξοφλητικό ἐπιτόκιό της ἀνάλογα μέ τήν εἰσροή ἤ τήν ἐκροή τοῦ χρυσοῦ, παρά τό ὅτι παίρνει φυσικά πάντα ὑπόψη της τό ποσοστό τοῦ τόκου πού ἐπικρατεῖ στήν ἐλεύθερη ἀγορά. Χάρη στό γεγονός αὐτό ἡ κερδοσκοπία στήν προεξόφληση συναλλαγματικῶν, προλαβαίνοντας τίς ἀλλαγές τοῦ τραπεζικοῦ ἐπιτοκίου, ἔφθασε τώρα νά ἀποτελεῖ τή μισή ἀπασχόληση τῶν μεγάλων κεφαλαιοκρατῶν τοῦ χρηματικοῦ κέντρου» — δηλαδή τῆς χρηματαγορᾶς τοῦ Λονδίνου. ([H. Roy]. «The Theory of the Exchanges etc.», p. 113).

[1*] Τό ποσοστό τοῦ τόκου πού ἔχει πραγματικά παραχθεῖ.

τοῦ μέσου κέρδους. Τό ἴδιο κεφάλαιο παρουσιάζεται μέ διπλό προορισμό: σάν δανείσιμο κεφάλαιο στά χέρια τοῦ δανειστῆ, καί σάν βιομηχανικό ἤ ἐμπορικό κεφάλαιο στά χέρια τοῦ ἐνεργοῦ κεφαλαιοκράτη. Λειτουργεῖ ὅμως μόνο μιά φορά καί παράγει τό ἴδιο μόνο μιά φορά τό κέρδος. Ὁ χαρακτήρας ὅμως τοῦ κεφαλαίου σάν δανείσιμο κεφάλαιο δέν παίζει κανένα ρόλο στό προτσές τῆς παραγωγῆς. Τώρα, πῶς τά δύο πρόσωπα, πού διεκδικοῦν μερίδιο ἀπό τό κέρδος αὐτό, τό μοιράζονται μεταξύ τους, εἶναι αὐτό καθεαυτό ἕνα καθαρά ἐμπειρικό γεγονός πού ἀνήκει στό βασίλειο τῆς τύχης, ὅπως τό ποσοστιαῖο μοίρασμα τοῦ κοινοῦ κέρδους μιᾶς εταιρικῆς ἐπιχείρησης ἀνάμεσα στούς διάφορους μετόχους της. Στό μοίρασμα ἀνάμεσα στήν ὑπεραξία καί στό μισθό ἐργασίας, στό ὁποῖο βασίζεται οὐσιαστικά ὁ καθορισμός τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, δροῦν καθοριστικά δυό ἐντελῶς διαφορετικά στοιχεῖα, ἡ ἐργατική δύναμη καί τό κεφάλαιο. Εἶναι συναρτήσεις δύο ἀνεξάρτητων μεταβλητῶν, πού ἀλληλοπεριορίζονται καί πού ἀπό τήν *ποιοτική* τους *διαφορά* προκύπτει τό *ποσοτικό μοίρασμα* τῆς παραγμένης ἀξίας. Θά δοῦμε παρακάτω ὅτι τό ἴδιο συμβαίνει στό μοίρασμα τῆς ὑπεραξίας ἀνάμεσα στήν πρόσοδο καί στό κέρδος. Σχετικά μέ τόν τόκο δέν συμβαίνει κάτι τό παρόμοιο. Ἐδῶ ἡ *ποιοτική διαφορά*, ὅπως θά δοῦμε τώρα ἀμέσως, προκύπτει ἀντίθετα ἀπό τό *καθαρά ποσοτικό μοίρασμα* τοῦ ἴδιου ποσοῦ ὑπεραξίας.

Ἀπό ὅσα ἀναπτύξαμε ὥς τώρα προκύπτει ὅτι δέν ὑπάρχει «φυσικό» ποσοστό τοῦ τόκου. Ἄν ὅμως, ἀπό τή μιά πλευρά, ἀντίθετα ἀπό ὅ,τι γίνεται μέ τό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους, τό μέσο ἐπιτόκιο ἤ τό μέσο ποσοστό τοῦ τόκου — σέ διάκριση ἀπό τά διαρκῶς κυμαινόμενα ἀγοραῖα ποσοστά τοῦ τόκου — δέν μπορεῖ μέσα στά ὅριά του νά διαπιστωθεῖ ἀπό κανένα γενικό νόμο, γιατί ἐδῶ πρόκειται μόνο γιά τό μοίρασμα ὑπό διάφορους τίτλους τοῦ συνολικοῦ κέρδους ἀνάμεσα σέ δυό κατόχους τοῦ κεφαλαίου — ἐμφανίζεται, ἀπό τήν ἄλλη, τό ἐπιτόκιο, εἴτε πρόκειται γιά τό μέσο εἴτε γιά τό κάθε φορά ὕψος του στήν ἀγορά, ἐντελῶς διαφορετικά ἀπό ἕνα σύμμετρο, καθορισμένο καί χειροπιαστό μέγεθος, ὅπως γίνεται μέ τό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους[69].

Ἡ σχέση τοῦ ἐπιτοκίου πρός τό ποσοστό τοῦ κέρδους εἶναι ὅμοια

[69] «Ἡ τιμή τῶν ἐμπορευμάτων κυμαίνεται διαρκῶς. Ὅλα τά ἐμπορεύματα εἶναι προορισμένα γιά διαφόρων εἰδῶν χρήση, ἐνῶ τό χρῆμα χρησιμεύει γιά ὅλους τούς σκοπούς. Τά ἐμπορεύματα, ἀκόμα καί αὐτά τοῦ ἴδιου εἴδους, διαφέ-

μέ τή σχέση τῆς ἀγοραίας τιμῆς τοῦ ἐμπορεύματος πρός τήν ἀξία του. Ἐφόσον τό ἐπιτόκιο καθορίζεται ἀπό τό ποσοστό τοῦ κέρδους, καθορίζεται πάντα ἀπό τό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους καί ὄχι ἀπό τά εἰδικά ποσοστά τοῦ κέρδους, πού μπορεῖ νά ἐπικρατοῦν σέ ξεχωριστούς κλάδους τῆς βιομηχανίας καί ἀκόμα λιγότερο ἀπό τό ἔκτακτο κέρδος, πού μπορεῖ νά βγάζει ἕνας ξεχωριστός κεφαλαιοκράτης σέ μιά ξεχωριστή σφαίρα ἐπιχειρήσεων.[70] Γι' αὐτό τό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους ἐμφανίζεται πράγματι σάν ἕνα ἐμπειρικό, δοσμένο γεγονός, πάλι στό μέσο ποσοστό του, παρ' ὅλο πού αὐτό τό τελευταῖο δέν ἀποτελεῖ καθαρή ἤ σίγουρη ἔκφραση τοῦ πρώτου.

Εἶναι βέβαια σωστό ὅτι τό ἴδιο τό ποσοστό τοῦ τόκου εἶναι πάντα διαφορετικό, ἀνάλογα μέ τό εἶδος τῶν ἐγγυήσεων πού προσφέρουν οἱ δανειζόμενοι καί ἀνάλογα μέ τό χρονικό διάστημα γιά τό ὁποῖο παίρνεται τό δάνειο, ὅμως γιά τό καθένα ἀπό τά εἴδη αὐτά τό ἐπιτόκιο εἶναι τό ἴδιο σέ μιά δοσμένη στιγμή. Ἑπομένως ἡ δια-

ρουν μεταξύ τους ἀπό ἄποψη ποιότητας. Τό μετρητό χρῆμα ἔχει πάντα τήν ἴδια ἀξία ἤ πρέπει νά τήν ἔχει. Γι' αὐτό ἡ τιμή τοῦ χρήματος, πού τήν ὀνομάζουμε „τόκο", ἔχει μεγαλύτερη σταθερότητα καί κανονικότητα ἀπό τήν τιμή κάθε ἄλλου πράγματος». (J. Steuart. «Principles of Pol. Econ.». Γαλλ. μετάφρ., 1789, IV, σελ. 27).

[70] «Αὐτός ὁ κανόνας τοῦ μοιράσματος τοῦ κέρδους δέν μπορεῖ ὡστόσο νά ἐφαρμοστεῖ στόν κάθε δανειστή καί δανειζόμενο ξεχωριστά, ἀλλά σέ δανειστές καί δανειζόμενους γενικά... Τά ἐξαιρετικά μεγάλα ἤ μικρά κέρδη εἶναι ἡ ἀμοιβή τῆς ἐπιτηδειότητας ἤ τῆς λειψῆς γνώσης στά ζητήματα τῶν ἐπιχειρήσεων, μέ τά ὁποῖα δέν ἔχουν ἀπολύτως καμιά δουλιά οἱ δανειστές, γιατί, μιά καί οἱ τελευταῖοι δέν ζημιώνουν ἀπό τήν λειψή αὐτή γνώση, δέν μπορεῖ νά ὠφελοῦνται ἀπό τήν ἐπιτηδειότητα. Αὐτό πού λέγεται γιά ὁρισμένους ἀνθρώπους στόν ἴδιο κλάδο τοῦ ἐμπορίου ἤ τῆς βιομηχανίας μπορεῖ νά ἰσχύει καί γιά διάφορους ἄλλους κλάδους. Ἄν οἱ ἔμποροι καί βιομήχανοι, πού δροῦν σέ ἕναν ὁποιονδήποτε κλάδο, μέ τό χρῆμα πού δανείστηκαν βγάζουν μεγαλύτερο κέρδος ἀπό τό συνηθισμένο, πού βγάζουν ἄλλοι ἔμποροι καί βιομήχανοι τῆς ἴδιας χώρας, τό ἔκτακτο κέρδος ἀνήκει σ' αὐτούς, παρ' ὅλο πού γιά νά τό βγάλουν χρειάστηκε μόνο ἡ συνηθισμένη ἐπιτηδειότητα καί γνώση τῶν ζητημάτων τῆς ἐπιχείρησης. Καί δέν ἀνήκει στόν δανειστή, πού τούς ἐφοδίασε μέ χρῆμα..., γιατί οἱ δανειστές δέν θά δάνειζαν τό χρῆμα τους σέ καμιά ἐμπορική ἤ βιομηχανική ἐπιχείρηση ὑπό ὅρους πού θά ἐπέτρεπαν νά πληρωθοῦν μέ τόκο μικρότερο ἀπό τό γενικό ὕψος τοῦ ἐπιτοκίου. Γι' αὐτό, ὅμως, δέν μπορεῖ ἐπίσης νά πάρουν μεγαλύτερο τόκο ἀπό τόν γενικό, ὁποιοδήποτε ὄφελος καί ἄν προέκυψε ἀπό τό χρῆμα πού δάνεισαν». (Massie, στό ἴδιο, σελ. 50 — 51).

φορά αὐτή δέν βλάπτει τήν πάγια καί ἑνιαία μορφή τοῦ ἐπιτοκίου[71].

Τό μέσο ἐπιτόκιο ἐμφανίζεται σέ κάθε χώρα σάν σταθερό μέγεθος γιά μεγάλες χρονικές περίοδες, γιατί τό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους ἀλλάζει μόνο ὕστερα ἀπό μεγάλες χρονικές περίοδες — παρά τίς ἀκατάπαυστες ἀλλαγές τῶν ξεχωριστῶν ποσοστῶν κέρδους, ὁπότε ὅμως ἡ ἀλλαγή στή μιά σφαίρα ἀντισταθμίζεται ἀπό μιά ἀντίθετη ἀλλαγή στήν ἄλλη σφαίρα. Καί ἡ σχετική σταθερότητά του ἐμφανίζεται ἀκριβῶς μέ αὐτόν τό λίγο-πολύ σταθερό χαρακτήρα τοῦ μέσου ἐπιτοκίου (average rate or common rate of interest).

Ὅσον ἀφορᾶ,ὅμως,τό ἀκατάπαυστα κυμαινόμενο ἀγοραῖο ποσοστό τοῦ τόκου, τό ποσοστό αὐτό εἶναι σέ κάθε στιγμή δοσμένο σάν πάγιο μέγεθος, ὅπως ἡ ἀγοραία τιμή τῶν ἐμπορευμάτων, γιατί στή χρηματαγορά ὅλο τό δανείσιμο κεφάλαιο ἀντικρύζει διαρκῶς σάν μιά συνολική μάζα τό λειτουργοῦν κεφάλαιο, δηλαδή τό κάθε φορά ὕψος τοῦ τόκου στήν ἀγορά τό ἀποφασίζει ἡ σχέση τῆς προσφορᾶς τοῦ δανείσιμου κεφαλαίου, ἀπό τή μιά πλευρά, καί ἡ ζήτηση γι' αὐτό τό κεφάλαιο, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά. Αὐτό συμβαίνει τόσο περισσότερο, ὅσο περισσότερο ἡ ἀνάπτυξη καί ἡ συνδεόμενη μ' αὐτήν συγκέντρωση τῆς Πίστης δίνει στό δανείσιμο κεφάλαιο γενικό κοινωνικό χαρακτήρα καί τό ρίχνει μέ μιᾶς ὁλόκληρο καί ταυτόχρονα στή χρηματαγορά. Ἀντίθετα, τό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους ὑπάρχει διαρκῶς μόνο σάν τάση, σάν κίνηση ἐξίσωσης τῶν ξεχωριστῶν ποσοστῶν τοῦ κέρδους. Ὁ συναγωνισμός τῶν κεφαλαιοκρατῶν — πού εἶναι ἀκριβῶς αὐτή ἡ κίνηση τῆς ἐξίσωσης — συνίσταται

[71]

Προεξοφλητικό ἐπιτόκιο τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας	5 %
Προεξοφλητικό ἐπιτόκιο στήν ἐλεύθερη ἀγορά γιά γραμμάτια διαρκείας 60 ἡμερῶν	$3^{5}/_{8}$ %
Τό ἴδιο γιά γραμμάτια διαρκείας 3 μηνῶν	$3^{1}/_{2}$ %
Τό ἴδιο γιά γραμμάτια διαρκείας 6 μηνῶν	$3^{5}/_{16}$ %
Δάνεια σέ χρηματομεσίτες διαρκείας μιᾶς ἡμέρας	1—2 %
Τό ἴδιο διαρκείας μιᾶς ἑβδομάδας	3 %
Τελευταῖο ποσοστό γιά 14 μέρες γιά δάνειο σέ μεσίτες χρεωγράφων	$4^{3}/_{4}$ — 5 %
Ἐπιτόκια (τραπεζικῶν) καταθέσεων	$3^{1}/_{2}$ %
Τό ἴδιο (σέ ἱδρύματα προεξοφλήσεων)	3 — $3^{1}/_{4}$ %

Πόσο μεγάλη μπορεῖ νά εἶναι αὐτή ἡ διαφορά τήν ἴδια καί τήν αὐτή ἡμέρα τό δείχνει ὁ πιό πάνω πίνακας γιά τό ἐπιτόκιο τῆς χρηματαγορᾶς τοῦ Λονδίνου στίς 9 τοῦ Δεκέμβρη 1889. Δημοσιεύτηκε στή «Daily News»[66] τῆς 10 τοῦ Δεκέμβρη στό ἄρθρο γιά τήν κατάσταση στό Σίτυ. Τό κατώτατο ὅριο ἐπιτοκίου εἶναι 1% καί τό ἀνώτατο 5% [Φ. Ε.].

ἐδῶ στό ὅτι τραβᾶνε σιγά-σιγά κεφάλαιο ἀπό τίς σφαῖρες, στίς ὁποῖες τό κέρδος ἐπί ἕνα μεγάλο χρονικό διάστημα βρίσκεται κάτω ἀπό τό μέσο ὅρο, καί ρίχνουν σιγά-σιγά κεφάλαιο στίς σφαῖρες, στίς ὁποῖες τό κέρδος βρίσκεται πάνω ἀπό τό μέσο ὅρο. Ἤ, ἀκόμα ὅτι πρόσθετο κεφάλαιο κατανέμεται σιγά-σιγά σέ διαφορετικές ἀναλογίες ἀνάμεσα στίς σφαῖρες αὐτές. Πρόκειται γιά ἀκατάπαυστη ἀλλαγή τῆς εἰσροῆς καί ἀπόσυρσης κεφαλαίου ἀπό αὐτές τίς διάφορες σφαῖρες καί ποτέ γιά ταυτόχρονη μαζική ἐπενέργεια, ὅπως γίνεται κατά τόν καθορισμό τοῦ ἐπιτοκίου.

Εἴδαμε ὅτι, παρ' ὅλο πού μιά ἐντελῶς διαφορετική ἀπό τό ἐμπόρευμα κατηγορία, τό τοκοφόρο κεφάλαιο, γίνεται ἐμπόρευμα sui generis[1*] καί γι' αὐτό ὁ τόκος γίνεται ἡ τιμή του, ἡ ὁποία, ὅπως γίνεται μέ τήν ἀγοραία τιμή τοῦ συνηθισμένου ἐμπορεύματος, παγιώνεται κάθε φορά ἀπό τή ζήτηση καί τήν προσφορά. Γι' αὐτό τό ἀγοραῖο ποσοστό τοῦ τόκου, παρ' ὅλο πού διαρκῶς κυμαίνεται, ἐμφανίζεται σέ κάθε δοσμένη στιγμή ἐξίσου μόνιμα παγιωμένο καί ὁμοιόμορφο, ὅπως ἡ κάθε φορά ἀγοραία τιμή τοῦ ἐμπορεύματος. Οἱ κεφαλαιοκράτες τοῦ χρήματος προσφέρουν αὐτό τό ἐμπόρευμα καί οἱ ἐνεργοί κεφαλαιοκράτες τό ἀγοράζουν, δημιουργοῦν τή ζήτηση γι' αὐτό. Κατά τήν ἐξίσωση τῶν κερδῶν γιά τό σχηματισμό τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους δέν συμβαίνει κάτι τέτιο. Ὅταν οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων σέ μιά σφαίρα βρίσκονται κάτω ἤ πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς (παραβλέπουμε τίς διακυμάνσεις πού χαρακτηρίζουν κάθε ἐπιχείρηση καί πού συνδέονται μέ τίς διάφορες φάσεις τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου), ἡ ἐξίσωσή τους γίνεται μέ τή διεύρυνση ἤ τή συστολή τῆς παραγωγῆς, δηλαδή μέ τήν αὔξηση ἤ τόν περιορισμό τῶν ποσοτήτων τῶν ἐμπορευμάτων πού ρίχνονται στήν ἀγορά ἀπό τά βιομηχανικά κεφάλαια. Ἡ ἐξίσωση αὐτή πετυχαίνεται μέ τήν εἰσροή ἤ ἐκροή κεφαλαίου στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς. Μέ τήν ἐξίσωση τῶν μέσων ἀγοραίων τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων σέ τιμές παραγωγῆς πού ἀποκαταστάθηκε μ' αὐτό τόν τρόπο, διορθώνονται οἱ ἀποκλίσεις τῶν ξεχωριστῶν ποσοστῶν τοῦ κέρδους ἀπό τό γενικό ἤ μέσο ποσοστό τοῦ κέρδους. Τό προτσές αὐτό δέν ἐμφανίζεται ποτέ ἔτσι καί δέν μπορεῖ ποτέ νά ἐμφανίζεται ἔτσι, ὥστε τό βιομηχανικό ἤ ἐμπορικό κεφάλαιο *σάν τέτιο* νά εἶναι ἐμπόρευμα γιά ἕναν ἀγοραστή, ὅπως τό τοκοφόρο κεφάλαιο. Στό βαθμό πού τό προτσές αὐτό ἐμφανίζεται, ἐμφανίζεται μονάχα στίς

[1*] ἰδιαίτερου εἴδους.

διακυμάνσεις καί στίς ἐξισώσεις τῶν ἀγοραίων τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων σέ τιμές παραγωγῆς καί ὄχι σάν ἄμεσος καθορισμός τοῦ μέσου κέρδους. Πράγματι, τό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους καθορίζεται: 1) ἀπό τήν ὑπεραξία πού παράγει τό συνολικό κεφάλαιο, 2) ἀπό τή σχέση αὐτῆς τῆς ὑπεραξίας πρός τήν ἀξία τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου καί 3) ἀπό τό συναγωνισμό, ἀλλά μόνο ἐφόσον ὁ συναγωνισμός εἶναι ἡ κίνηση ἐκείνη, μέ τήν ὁποία τά κεφάλαια, τά τοποθετημένα στίς ξεχωριστές σφαῖρες τῆς παραγωγῆς, ἐπιδιώκουν νά ἀποσπάσουν ἀνάλογα μέ τά σχετικά τους μεγέθη ἴσες μερίδες ἀπό τήν ὑπεραξία αὐτή. Ἔτσι τό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους καθορίζεται πράγματι ἀπό ἐντελῶς διαφορετικά καί πολύ πιό περίπλοκα αἴτια ἀπό ὅ,τι τό ἀγοραῖο ποσοστό τοῦ τόκου, πού καθορίζεται ἀπευθείας καί ἄμεσα ἀπό τή σχέση τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς, καί γι' αὐτό δέν εἶναι ἕνα χειροπιαστό καί δοσμένο γεγονός, ὅπως εἶναι τό ἐπιτόκιο. Λίγο-πολύ τά ἴδια τά ἰδιαίτερα ποσοστά τοῦ κέρδους στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς δέν εἶναι σίγουρα. Ἐφόσον ὅμως ἐμφανίζονται, δέν ἐμφανίζεται ἡ ὁμοιομορφία τους, ἀλλά ἡ ποικιλία τους. Τό ἴδιο τό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους, ὅμως, ἐμφανίζεται μόνο σάν κατώτατο ὅριο τοῦ κέρδους, ὄχι σάν ἐμπειρική, ἄμεσα ὁρατή μορφή τοῦ πραγματικοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους.

Ὅταν τονίζουμε αὐτήν τή διαφορά ἀνάμεσα στό ποσοστό τοῦ τόκου καί στό ποσοστό τοῦ κέρδους, παραβλέπουμε ἀκόμα τά παρακάτω δυό περιστατικά, πού εὐνοοῦν τήν ἑδραίωση τοῦ ἐπιτοκίου: 1) τήν ἱστορική προϋπαρξη τοῦ τοκοφόρου κεφαλαίου καί τήν ὕπαρξη ἑνός ἀπό παράδοση κληρονομημένου γενικοῦ ἐπιτοκίου, 2) τήν πολύ μεγαλύτερη ἄμεση ἐπίδραση πού ἀσκεῖ, ἀνεξάρτητα ἀπό τούς ὅρους παραγωγῆς μιᾶς χώρας, ἡ παγκόσμια ἀγορά στόν καθορισμό τοῦ ποσοστοῦ τοῦ ἐπιτοκίου σέ σύγκριση μέ τήν ἐπίδρασή της στό ποσοστό τοῦ κέρδους.

Τό μέσο κέρδος δέν ἐμφανίζεται σάν ἄμεσα δοσμένο γεγονός, ἀλλά σάν τελικό ἀποτέλεσμα τῆς ἀντιστάθμισης ἀντιτιθέμενων μεταξύ τους διακυμάνσεων, πού πρέπει ὅμως νά διαπιστωθεῖ μόνο ὕστερα ἀπό ἔρευνα. Διαφορετικά ἔχει τό ζήτημα μέ τό ἐπιτόκιο. Τό ἐπιτόκιο εἶναι, στήν τοπική τουλάχιστον γενική ἰσχύ του, ἕνα καθημερινά παγιωμένο γεγονός, ἕνα γεγονός πού χρησιμεύει στό βιομηχανικό καί ἐμπορικό κεφάλαιο ἀκόμα καί σάν προϋπόθεση καί στοιχεῖο στόν ὑπολογισμό τῶν ἐργασιῶν του. Ἀποχτάει τή γενική ἱκανότητα κάθε χρηματικοῦ ποσοῦ, ἴσου μέ 100 λίρες στερλίνες νά ἀποφέρει 2, 3, 4 ἤ 5%. Τά μετεωρολογικά δελτία δέν σημειώ-

νουν μέ μεγαλύτερη ἀκρίβεια τή στάθμη τοῦ βαρομέτρου καί τοῦ θερμομέτρου, ἀπό ὅ,τι τά δελτία τοῦ χρηματιστηρίου τή στάθμη τοῦ ἐπιτοκίου, ὄχι μόνο γιά τοῦτο ἤ γιά ἐκεῖνο τό κεφάλαιο, ἀλλά γιά τό κεφάλαιο πού βρίσκεται στή χρηματαγορά, δηλαδή γενικά γιά τό δανείσιμο κεφάλαιο.

Στή χρηματαγορά στέκονται ἀντιμέτωποι μόνο δανειστές καί δανειζόμενοι. Τό ἐμπόρευμα ἔχει τήν ἴδια μορφή: τή μορφή τοῦ χρήματος. Ἐδῶ σβήνουν ὅλες οἱ ἰδιαίτερες μορφές τοῦ κεφαλαίου, οἱ μορφές πού παίρνει τό κεφάλαιο ἀνάλογα μέ τήν τοποθέτησή του σέ κάθε ἰδιαίτερη σφαῖρα τῆς παραγωγῆς ἤ τῆς κυκλοφορίας. Τό κεφάλαιο ὑπάρχει ἐδῶ μέ τήν μή διαφοροποιημένη, ὅμοια πρός τόν ἑαυτό του μορφή τῆς αὐτοτελοῦς ἀξίας, μέ τή μορφή τοῦ χρήματος. Ὁ συναγωνισμός ἀνάμεσα στίς διάφορες σφαῖρες σταματάει ἐδῶ. Ὅλες μαζί ἐμφανίζονται σάν δανειζόμενες καί τό κεφάλαιο ἀντιπαρατίθεται σ' αὐτές ἐπίσης μέ τή μορφή, μέ τήν ὁποία τοῦ εἶναι ἀκόμα ἀδιάφορο μέ ποιό συγκεκριμένο τρόπο θά χρησιμοποιηθεῖ. Σάν κάτι πού τό βιομηχανικό κεφάλαιο ἐμφανίζεται μόνο στήν κίνηση καί στό συναγωνισμό ἀνάμεσα στίς διάφορες σφαῖρες, σάν *αὐτό καθεαυτό κοινό κεφάλαιο τῆς τάξης*, ἐκδηλώνεται ἐδῶ πράγματι μέ ὅλο του τό βάρος στή ζήτηση καί στήν προσφορά κεφαλαίου. Ἀπό τήν ἄλλη, τό χρηματικό κεφάλαιο ἔχει στή χρηματαγορά πράγματι τή μορφή, μέ τήν ὁποία, σάν κοινό στοιχεῖο, ἀδιάφορο ὡς πρός τόν ἰδιαίτερο τρόπο χρησιμοποίησής του, κατανέμεται ἀνάμεσα στίς διάφορες σφαῖρες καί στήν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν, ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες παραγωγῆς τῆς κάθε ξεχωριστῆς σφαίρας. Ἐδῶ προστίθεται τό γεγονός, ὅτι μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης βιομηχανίας τό χρηματικό κεφάλαιο ὁλοένα καί περισσότερο, ἐφόσον ἐμφανίζεται στήν ἀγορά, ἐκπροσωπεῖται ὄχι ἀπό τόν ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη, τόν ἰδιοκτήτη τούτου ἤ ἐκείνου τοῦ κλάσματος τοῦ κεφαλαίου πού βρίσκεται στήν ἀγορά, ἀλλά ἐμφανίζεται σάν συγκεντρωμένη, ὀργανωμένη μάζα πού, ἐντελῶς διαφορετικά ἀπό ὅ,τι γίνεται μέ τήν πραγματική παραγωγή, βρίσκεται κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο τοῦ τραπεζίτη πού ἐκπροσωπεῖ τό κοινωνικό κεφάλαιο. Ἔτσι, ὅσον ἀφορᾶ τή μορφή τῆς ζήτησης, ἀπέναντι στό δανείσιμο κεφάλαιο ὀρθώνεται ἡ δύναμη μιᾶς τάξης. Ὅσον ἀφορᾶ ὅμως τήν προσφορά, τό ἴδιο προβάλλει σάν δανειακό κεφάλαιο en masse.[1*]

Αὐτοί εἶναι μερικοί ἀπό τούς λόγους, γιατί τό γενικό ποσοστό

[1*] μαζικά.

τοῦ κέρδους ἐμφανίζεται σάν θολή καί ὁμιχλώδης εἰκόνα δίπλα στό καθορισμένο ἐπιτόκιο, πού εἶναι ἀλήθεια ὅτι κυμαίνεται ὡς πρός τό μέγεθός του, ὅμως ἔτσι, ὥστε νά κυμαίνεται ἐξίσου γιά ὅλους τούς δανειζόμενους καί ἀντιπαρατίθεται σ' αὐτούς πάντα σάν πάγιο, δοσμένο μέγεθος. Ἀκριβῶς ὅπως οἱ ἀλλαγές τῆς ἀξίας τοῦ χρήματος δέν τό ἐμποδίζουν νά ἔχει τήν ἴδια ἀξία ἀπέναντι σέ ὅλα τά ἐμπορεύματα. Ἀκριβῶς ὅπως οἱ ἀγοραῖες τιμές τῶν ἐμπορευμάτων κυμαίνονται καθημερινά, πράγμα πού δέν τίς ἐμποδίζει νά σημειώνονται καθημερινά στά δελτία τιμῶν. Ἀκριβῶς ἔτσι γίνεται μέ τό ἐπιτόκιο, πού ἐπίσης τακτικά σημειώνεται σάν «τιμή τοῦ χρήματος». Αὐτό γίνεται, γιατί τό ἴδιο τό κεφάλαιο προσφέρεται ἐδῶ μέ χρηματική μορφή σάν ἐμπόρευμα. Γι' αὐτό, ὁ καθορισμός τῆς τιμῆς του εἶναι ὁ καθορισμός τῆς ἀγοραίας τιμῆς του, ὅπως γίνεται μέ ὅλα τά ἐμπορεύματα. Γι' αὐτό, τό ἐπιτόκιο παρουσιάζεται πάντα σάν γενικό ἐπιτόκιο, σάν τόσο χρῆμα γιά τόσο χρῆμα, σάν κάτι τό ποσοτικά καθορισμένο. Ἀντίθετα, τό ποσοστό τοῦ κέρδους μπορεῖ, ἀκόμα καί στά πλαίσια τῆς ἴδιας σφαίρας καί μέ ἴσες ἀγοραῖες τιμές τῶν ἐμπορευμάτων, νά εἶναι διαφορετικό, ἀνάλογα μέ τούς διαφορετικούς ὅρους, κάτω ἀπό τούς ὁποίους τά διάφορα ξεχωριστά κεφάλαια παράγουν τό ἴδιο ἐμπόρευμα, γιατί τό ποσοστό τοῦ κέρδους γιά τό κάθε ξεχωριστό κεφάλαιο δέν καθορίζεται ἀπό τήν ἀγοραία τιμή τοῦ ἐμπορεύματος, ἀλλά ἀπό τή διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀγοραία τιμή καί στήν τιμή κόστους. Καί αὐτά τά διάφορα ποσοστά κέρδους μποροῦν νά ἐξισωθοῦν μόνο ὕστερα ἀπό διαρκεῖς διακυμάνσεις, πρῶτα μέσα στά πλαίσια τῆς ἴδιας σφαίρας καί μετά ἀνάμεσα στίς διάφορες σφαῖρες.

(Σημείωση γιά ἀργότερη ἐπεξεργασία). Μιά ἰδιαίτερη μορφή τῆς Πίστης: Εἶναι γνωστό, ὅτι, ὅταν τό χρῆμα λειτουργεῖ σάν μέσο πληρωμῆς ἀντί σάν μέσο ἀγορᾶς, τότε τό ἐμπόρευμα πουλιέται, ὅμως ἡ ἀξία του πραγματοποιεῖται μόνον ἀργότερα. Ἄν ἡ πληρωμή γίνεται μόνον ἀφοῦ τό ἐμπόρευμα ἔχει ξαναπουληθεῖ, τότε ἡ πούληση αὐτή δέν ἐμφανίζεται σάν συνέπεια τῆς ἀγορᾶς, ἀλλά τό ζήτημα ἔχει ἔτσι, ὅτι μέ τήν πούληση πραγματοποιεῖται ἡ ἀγορά. Ἤ ἡ πούληση γίνεται ἕνα μέσο τῆς ἀγορᾶς. — Δεύτερο: οἱ χρεωστικοί τίτλοι, οἱ συναλλαγματικές κλπ. γίνονται μέσα πληρωμῆς γιά τόν πιστωτή. — Τρίτο: ὁ συμψηφισμός τῶν χρεωστικῶν τίτλων ἀντικαθιστᾶ τό χρῆμα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΙΚΟΣΤΟ ΤΡΙΤΟ

Τόκος καί ἐπιχειρηματικό κέρδος

Ὅπως εἴδαμε στά δύο προηγούμενα κεφάλαια, ὁ τόκος ἐμφανίζεται πρωταρχικά, εἶναι πρωταρχικός καί παραμένει στήν πραγματικότητα ἕνα μέρος μόνο τοῦ κέρδους, δηλαδή τῆς ὑπεραξίας, πού ὁ ἐνεργός κεφαλαιοκράτης, ὁ βιομήχανος ἤ ὁ ἔμπορος, πρέπει νά πληρώσει στόν ἰδιοκτήτη καί δανειστή αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου, ἐφόσον βέβαια δέν χρησιμοποιεῖ δικό του, ἀλλά δανεισμένο κεφάλαιο. Ἄν χρησιμοποιεῖ μόνο δικό του κεφάλαιο, τότε δέν γίνεται ἕνα τέτιο μοίρασμα τοῦ κέρδους. Στήν περίπτωση αὐτή τοῦ ἀνήκει ὅλο τό κέρδος. Πράγματι, ἐφόσον οἱ ἰδιοκτῆτες τοῦ κεφαλαίου τό χρησιμοποιοῦν οἱ ἴδιοι στό προτσές ἀναπαραγωγῆς, δέν συναγωνίζονται γιά τόν καθορισμό τοῦ ποσοστοῦ τοῦ τόκου καί ἤδη σ' αὐτό φαίνεται πώς ἡ κατηγορία τοῦ τόκου — πού εἶναι ἀδύνατη χωρίς τόν καθορισμό ἑνός ἐπιτοκίου — εἶναι αὐτή καθεαυτή ξένη πρός τήν κίνηση τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου.

«The rate of interest may be defined to be that proportional sum which the lender is content to receive, and the borrower to pay, for a year or for any longer or shorter period for the use of a certain amount of moneyed capital... when the owner of capital employs it actively in reproduction, he does not come under the head of those capitalists, the proportion of whom, to the number of borrowers, determines the rate of interest»[1]*. (Th. Tooke. «A. History of Prices. London 1838, II, p. 355, 356).

Πράγματι, μόνο ὁ χωρισμός τῶν κεφαλαιοκρατῶν σέ κεφαλαιοκράτες τοῦ χρήματος καί σέ βιομήχανους κεφαλαιοκράτες εἶναι πού

1* «Τό ποσοστό τοῦ τόκου μπορεῖ νά καθοριστεῖ σάν τό ἀναλογοῦν ποσό, μέ τήν ἀποδοχή τοῦ ὁποίου ὁ δανειστής μένει εὐχαριστημένος καί τό ὁποῖο ὁ δανειζόμενος εἶναι ἕτοιμος νά πληρώσει γιά τή χρήση ἑνός καθορισμένου ποσοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου γιά ἕνα χρόνο ἤ γιά μεγαλύτερη ἤ μικρότερη χρονική περίοδο... Ἄν ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ κεφαλαίου τό χρησιμοποιεῖ ὁ ἴδιος στήν ἀναπαραγωγή, δέν ἀνήκει στούς κεφαλαιοκράτες ἐκείνους, πού ἡ κατάταξή τους στόν ἀριθμό τῶν δανειζομένων καθορίζει τό ποσοστό τοῦ τόκου».

ἕνα μέρος τοῦ κέρδους τό μετατρέπει σέ τόκο καί πού γενικά δημιουργεῖ τήν κατηγορία τοῦ τόκου. Καί εἶναι μόνο ὁ συναγωνισμός ἀνάμεσα σ' αὐτά τά δυό εἴδη τῶν κεφαλαιοκρατῶν, πού δημιουργεῖ τό ἐπιτόκιο.

Ὅσο χρονικό διάστημα τό κεφάλαιο λειτουργεῖ στό προτσές ἀναπαραγωγῆς — ἀκόμα καί μέ τήν προϋπόθεση ὅτι ἀνήκει στόν ἴδιο τόν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη, ἔτσι πού δέν χρειάζεται νά τό ἐπιστρέψει σέ κανένα δανειστή — τόσο χρονικό διάστημα ἔχει στή διάθεσή του ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης σάν ἰδιώτης ὄχι αὐτό τό ἴδιο τό κεφάλαιο, ἀλλά μόνο τό κέρδος, πού μπορεῖ νά τό ξοδέψει σάν εἰσόδημα. Ὅσο τό κεφάλαιό του λειτουργεῖ σάν κεφάλαιο, ἀνήκει στό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς, εἶναι δεμένο σ' αὐτό. Εἶναι βέβαια ὁ ἰδιοκτήτης του, ἡ ἰδιοκτησία αὐτή ὅμως δέν τοῦ δίνει τό δικαίωμα, ὅσον καιρό τό χρησιμοποιεῖ σάν κεφάλαιο γιά τήν ἐκμετάλλευση ἐργασίας, νά τό διαθέσει διαφορετικά. Ἐντελῶς τό ἴδιο γίνεται καί μέ τόν κεφαλαιοκράτη τοῦ χρήματος. Ὅσον καιρό τό κεφάλαιό του εἶναι δανεισμένο καί γι' αὐτό λειτουργεῖ σάν χρηματικό κεφάλαιο, τοῦ ἀποφέρει τόκο, δηλαδή ἕνα μέρος τοῦ κέρδους, ὅμως δέν μπορεῖ νά διαθέσει τό κύριο ποσό. Αὐτό γίνεται φανερό ἀπό τή στιγμή πού δάνεισε τό κεφάλαιό του, λ.χ. γιά ἕνα ἤ γιά περισσότερα χρόνια καί κατά ὁρισμένα χρονικά διαστήματα εἰσπράττει τόκο χωρίς νά ἐπιστρέφει σ' αὐτόν τό κεφάλαιο. Ὡστόσο, ἀκόμα καί ἡ ἐπιστροφή τοῦ κεφαλαίου δέν ἀλλάζει καθόλου τά πράγματα. Ἄν πάρει πίσω τό κεφάλαιό του ὁ κεφαλαιοκράτης τοῦ χρήματος, θά εἶναι ὑποχρεωμένος πάντα νά τό ξαναδανείζει, ἐφόσον πρόκειται νά λειτουργεῖ γι' αὐτόν σάν κεφάλαιο — στήν περίπτωσή μας σάν χρηματικό κεφάλαιο. Ὅσον καιρό τό κεφάλαιο βρίσκεται στά χέρια του, δέν ἀποφέρει τόκους καί δέν λειτουργεῖ σάν κεφάλαιο. Καί ὅσον καιρό ἀποφέρει τόκους καί λειτουργεῖ σάν κεφάλαιο, δέν βρίσκεται στά χέρια του. Ἀπό δῶ ἡ δυνατότητα νά δανείζει κεφάλαιο γιά ἀπεριόριστο χρόνο. Γι' αὐτό εἶναι πέρα γιά πέρα λαθεμένες οἱ παρακάτω παρατηρήσεις τοῦ Τούκ ἐνάντια στόν Μπόζανκετ. Παραθέτει τήν παρακάτω περικοπή ἀπό τόν Bosanquet, («Metallic, Paper, and Credit Currency», p. 73).

«Ἄν τό ἐπιτόκιο κατέβαινε ὥς τό 1%, τότε τό δανεικό κεφάλαιο θά περνοῦσε σχεδόν στήν ἴδια κατηγορία (on a par) μέ τό ἴδιον κεφάλαιο».

Τήν περικοπή αὐτή ὁ Τούκ τή σχολιάζει ὡς ἑξῆς:

«Ὅτι ἕνα κεφάλαιο πού πάρθηκε δανεικό μέ αὐτό ἤ ἀκόμα καί μέ μικρότερο ἐπιτόκιο πρέπει νά λογαριάζεται ὅτι βρίσκεται στήν ἴδια γραμμή μέ τό ἴδιον κεφάλαιο, ἀποτελεῖ ἕναν τόσο ξενίζοντα ἰσχυρισμό, ὥστε εἶναι ζήτημα ἄν ἀξίζει νά τόν πάρει κανείς στά σοβαρά, ἄν δέν προερχόταν ἀπό ἕνα τόσο ἔξυπνο καί τόσο καλά πληροφορημένο σέ ἐπιμέρους σημεῖα τοῦ θέματος συγγραφέα. Μήπως τοῦ διέφυγε τό περιστατικό, ἤ τό θεωρεῖ μικρῆς σημασίας, ὅτι ἡ προϋπόθεσή του περιλαβαίνει τόν ὅρο τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ κεφαλαίου;» (Th. Tooke. «An Inquiry into the Currency Principle». 2nd ed., London 1844, p. 80).

Ἄν ὁ τόκος ἦταν ἴσος μέ 0, τότε ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης πού δανείστηκε κεφάλαιο θά βρισκόταν στήν ἴδια μοίρα μέ τόν κεφαλαιοκράτη πού ἐργάζεται μέ δικό του κεφάλαιο. Καί οἱ δυό θά τσέπωναν τό ἴδιο μέσο κέρδος καί τό κεφάλαιο, ἀδιάφορο ἄν εἶναι δανεισμένο ἤ ἰδιόκτητο, λειτουργεῖ σάν κεφάλαιο μόνο, ἐφόσον παράγει κέρδος. Ὁ ὅρος τῆς ἐπιστροφῆς του δέν θά ἄλλαζε τίποτα στήν ὑπόθεση. Ὅσο περισσότερο τό ἐπιτόκιο πλησιάζει στό μηδέν, ὅταν λ.χ. πέσει στό 1%, τόσο περισσότερο τό κεφάλαιο πού πάρθηκε δανεικό ἐξισώνεται μέ τό ἰδιόκτητο κεφάλαιο. Ὅσο καιρό ἕνα χρηματικό κεφάλαιο πρέπει νά ὑπάρχει σάν χρηματικό κεφάλαιο, πρέπει νά ξαναδίνεται διαρκῶς δανεικό, καί μάλιστα μέ τό ἰσχύον ἐπιτόκιο, λ.χ. 1%, καί νά ξαναδίνεται πάντα στήν ἴδια τάξη τῶν βιομηχάνων καί ἐμπόρων κεφαλαιοκρατῶν. Ὅσο καιρό δροῦν αὐτοί σάν κεφαλαιοκράτες, ἡ διαφορά ἀνάμεσα σ' αὐτόν πού δρᾶ μέ δανεισμένο κεφάλαιο καί σ' ἐκεῖνον πού δρᾶ μέ δικό του κεφάλαιο, συνίσταται μόνο στό ὅτι ὁ ἕνας ὀφείλει νά πληρώνει τόκο καί ὁ ἄλλος ὄχι. Ὁ ἕνας τσεπώνει ὁλόκληρο τό κέρδος κ, ὁ ἄλλος τό κ — το, δηλαδή τό κέρδος μεῖον τόν τόκο. Ὅσο περισσότερο ὁ το πλησιάζει στό μηδέν, τόσο περισσότερο τό κ — το = κ, ἑπομένως, τόσο περισσότερο τά δυό κεφάλαια ἐξισώνονται. Ὁ ἕνας ἀπό τούς κεφαλαιοκράτες ὀφείλει νά ἐπιστρέψει τό κεφάλαιο καί νά ξαναδανειστεῖ. Ὁ ἄλλος ὅμως, ὅσον καιρό πρέπει νά λειτουργεῖ τό κεφάλαιό του, ὀφείλει ἐπίσης πάντα νά τό ξαναπροκαταβάλλει στό προτσές τῆς παραγωγῆς καί δέν μπορεῖ νά τό διαθέτει διαφορετικά, παρά μόνο γιά τό προτσές αὐτό. Ἡ μόνη ἀκόμα διαφορά πού ἀπομένει εἶναι ἡ αὐτονόητη διαφορά, ὅτι ὁ ἕνας εἶναι ἰδιοκτήτης τοῦ κεφαλαίου του καί ὁ ἄλλος ὄχι.

Τό ἐρώτημα πού γεννιέται τώρα εἶναι τό παρακάτω: Πῶς συμβαίνει, αὐτό τό καθαρά ποσοτικό μοίρασμα τοῦ κέρδους σέ καθαρό κέρδος καί τόκο νά μετατρέπεται σέ ποιοτικό μοίρασμα; Μ' ἄλλα λόγια, πῶς συμβαίνει ἔτσι, ὥστε καί ὁ κεφαλαιοκράτης, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ μόνο τό δικό του καί ὄχι δανεισμένο κεφάλαιο, ἕνα μέρος τοῦ συνολικοῦ του κέρδους νά τό κατατάσσει στήν ἰδιαίτερη κατηγορία τοῦ τόκου καί νά τό ὑπολογίζει ἰδιαίτερα σάν τέτιον;

Καί ἀκόμα, πῶς γιά τό λόγο αὐτό κάθε κεφάλαιο, δανεικό ἤ ὄχι, σάν τοκοφόρο κεφάλαιο διακρίνεται ἀπό τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του σάν κεφάλαιο πού ἀποφέρει καθαρό κέρδος;

Εἶναι γνωστό ὅτι δέν μετατρέπεται σέ ποιοτικό κάθε τυχαῖο αὐτοῦ τοῦ εἴδους ποσοτικό μοίρασμα τοῦ κέρδους. Λόγου χάρη, μερικοί βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες συνεταιρίζονται γιά νά κάνουν μιά ἐπιχείρηση καί μοιράζονται μετά τό κέρδος μεταξύ τους, πάνω στή βάση νομικά καθορισμένων συμφωνιῶν. Ἄλλοι κάνουν τήν ἐπιχείρησή τους, ὁ καθένας γιά τόν ἑαυτό του, χωρίς Associé.[1*] Αὐτοί οἱ τελευταῖοι δέν ὑπολογίζουν τό κέρδος τους, χωρίζοντάς το σέ δυό κατηγορίες, ἕνα μέρος σάν ἀτομικό κέρδος καί τό ἄλλο μέρος σάν κέρδος τῆς ἑταιρίας γιά τούς μή ὑπάρχοντες συνεταίρους. Ἑπομένως, στήν περίπτωση αὐτή τό ποσοτικό μοίρασμα δέν μετατρέπεται σέ ποιοτικό. Αὐτό γίνεται στήν περίπτωση, κατά τήν ὁποία ὁ ἰδιοκτήτης λαχαίνει νά ἀποτελεῖται ἀπό πολλά νομικά πρόσωπα, καί δέν γίνεται ἐκεῖ ὅπου δέν ὑπάρχει τέτια περίπτωση.

Γιά νά ἀπαντήσουμε στό ἐρώτημα, πρέπει νά παραμείνουμε κάπως περισσότερο στό πραγματικό σημεῖο ἀφετηρίας τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ τόκου, δηλαδή νά ξεκινήσουμε ἀπό τήν προϋπόθεση ὅτι ὁ κεφαλαιοκράτης τοῦ χρήματος καί ὁ παραγωγικός κεφαλαιοκράτης βρίσκονται πραγματικά ἀντιμέτωποι, ὄχι μόνο σάν ἀπό νομική ἄποψη διαφορετικά πρόσωπα, ἀλλά σάν πρόσωπα πού παίζουν ἐντελῶς διαφορετικούς ρόλους στό προτσές ἀναπαραγωγῆς, ἤ σάν πρόσωπα, στά χέρια τῶν ὁποίων τό ἴδιο κεφάλαιο διανύει πραγματικά μιά διπλή καί ἐντελῶς διαφορετική κίνηση. Ὁ ἕνας δανείζει μόνο τό κεφάλαιο, ὁ ἄλλος τό χρησιμοποιεῖ παραγωγικά.

Γιά τόν παραγωγικό κεφαλαιοκράτη, πού ἐργάζεται μέ δανεισμένο κεφάλαιο, τό ἀκαθάριστο κέρδος διαιρεῖται σέ δυό μέρη, στόν τόκο, πού ὀφείλει νά πληρώσει στόν δανειστή, καί στό πλεόνασμα πάνω ἀπό τόν τόκο, πού ἀποτελεῖ τό δικό του μερίδιο ἀπό τό κέρδος. Ἄν εἶναι δοσμένο τό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους, τότε αὐτό τό τελευταῖο μέρος καθορίζεται ἀπό τό ἐπιτόκιο. Ἄν εἶναι δοσμένο τό ἐπιτόκιο, τότε καθορίζεται ἀπό τό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους. Καί παρακάτω: ὅσο καί ἄν στήν κάθε ξεχωριστή περίπτωση τό ἀκαθάριστο κέρδος, τό πραγματικό ἀξιακό μέγεθος τοῦ συνολικοῦ κέρδους, ἀποκλίνει ἀπό τό μέσο κέρδος: τό μέρος πού ἀνήκει στόν ἐνεργό κεφαλαιοκράτη καθορίζεται ἀπό τόν τόκο, γιατί αὐτός καθορίζεται

[1*] συνεταῖρο.

ἀπό τό γενικό ἐπιτόκιο (ἐκτός ἄν ὑπάρχουν ἰδιαίτερες νομικές συμφωνίες) καί προϋποτίθεται σάν κάτι πού ὑπῆρχε προτοῦ ἀρχίσει τό προτσές παραγωγῆς, δηλαδή προτοῦ νά ἔχει ἐπιτευχθεῖ τό ἀποτέλεσμά του, τό ἀκαθάριστο κέρδος. Ἔχουμε δεῖ ὅτι τό καθεαυτό εἰδικό προϊόν τοῦ κεφαλαίου εἶναι ἡ ὑπεραξία ἤ, ἀκριβέστερα, τό κέρδος. Ὅμως γιά τόν κεφαλαιοκράτη, ὁ ὁποῖος ἐργάζεται μέ δανεισμένο κεφάλαιο δέν εἶναι τό κέρδος, ἀλλά τό κέρδος μεῖον τόν τόκο, τό μέρος τοῦ κέρδους πού τοῦ ἀπομένει ὕστερα ἀπό τήν πληρωμή τοῦ τόκου. Κατ' ἀνάγκη, λοιπόν, τό μέρος αὐτό τοῦ κέρδους τοῦ φαίνεται σάν προϊόν τοῦ κεφαλαίου, ἐφόσον λειτουργεῖ τό κεφάλαιο αὐτό, καί πράγματι· γι' αὐτόν τόν κεφαλαιοκράτη ἔτσι ἔχει τό ζήτημα, γιατί ἀντιπροσωπεύει τό κεφάλαιο μόνο σάν λειτουργοῦν κεφάλαιο. Εἶναι ἡ προσωποποίηση τοῦ κεφαλαίου, ἐφόσον τό κεφάλαιο λειτουργεῖ, καί λειτουργεῖ ἐφόσον τοποθετεῖται κερδοφόρα στή βιομηχανία ἤ στό ἐμπόριο καί ἐφόσον ὁ κεφαλαιοκράτης πού τό χρησιμοποιεῖ κάνει τίς ἐπιχειρήσεις πού ἀπαιτεῖ ὁ κάθε φορά κλάδος ἐπιχειρήσεων. Ἀντίθετα ἀπό ὅ,τι γίνεται μέ τόν τόκο, τόν ὁποῖο ὁ κεφαλαιοκράτης ὀφείλει νά πληρώσει στόν δανειστή ἀπό τό ἀκαθάριστο κέρδος, τό ὑπόλοιπο μέρος τοῦ κέρδους πού τοῦ ἀναλογεῖ παίρνει ἔτσι ὑποχρεωτικά τή μορφή τοῦ βιομηχανικοῦ ἤ τοῦ ἐμπορικοῦ κέρδους, ἤ, γιά νά τό χαρακτηρίσουμε μέ μιά γερμανική ἔκφραση, πού περικλείνει καί τά δυό, παίρνει τή μορφή τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κέρδους (Unternehmergewinn). Ἄν τό ἀκαθάριστο κέρδος εἶναι ἴσο μέ τό μέσο κέρδος, τότε τό μέγεθος αὐτοῦ τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κέρδους καθορίζεται ἀποκλειστικά ἀπό τό ἐπιτόκιο. Ἄν τό συνολικό κέρδος ἀποκλίνει ἀπό τό μέσο κέρδος, τότε ἡ διαφορά του ἀπό τό μέσο κέρδος (ὕστερα ἀπό τήν ἀφαίρεση τοῦ τόκου καί ἀπό τό ἕνα καί ἀπό τό ἄλλο) καθορίζεται ἀπό ὅλες ἐκεῖνες τίς συγκυρίες, πού προκαλοῦν παροδικές ἀποκλίσεις, εἴτε τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους σέ μιά ξεχωριστή σφαίρα παραγωγῆς ἀπό τό γενικό ποσοστό κέρδους, εἴτε τοῦ κέρδους, πού βγάζει ἕνας ξεχωριστός κεφαλαιοκράτης σέ μιά καθορισμένη σφαίρα, ἀπό τό μέσο κέρδος αὐτῆς τῆς ξεχωριστῆς σφαίρας. Ἔχουμε ὅμως δεῖ ὅτι τό ποσοστό τοῦ κέρδους μέσα στό ἴδιο τό προτσές τῆς παραγωγῆς ἐξαρτιέται ὄχι μόνο ἀπό τήν ὑπεραξία, ἀλλά καί ἀπό πολλά ἄλλα περιστατικά: ἀπό τίς τιμές ἀγορᾶς τῶν μέσων παραγωγῆς, ἀπό παραγωγικές μέθοδες πού στέκουν πάνω ἀπό τό μέσο ὅρο, ἀπό οἰκονομίες στό σταθερό κεφάλαιο κλπ. Καί ἐκτός ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς, τό ποσοστό τοῦ κέρδους ἐξαρτιέται ἀπό τίς ἰδιαίτερες συγκυρίες καί, σέ κάθε ξεχω-

ριστή δουλιά πού κλείνεται, ἀπό τή μεγαλύτερη ἤ μικρότερη καπατσωσύνη καί τό ἐπιχειρηματικό πνεῦμα τοῦ κεφαλαιοκράτη, ἄν καί σέ ποιό βαθμό ἀγοράζει ἤ πουλάει πάνω ἤ κάτω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς, δηλαδή ἄν μέσα στό προτσές κυκλοφορίας ἰδιοποιεῖται ἕνα μεγαλύτερο ἤ μικρότερο μέρος τῆς συνολικῆς ὑπεραξίας. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὅμως, μετατρέπεται ἐδῶ τό ποσοτικό μοίρασμα τοῦ συνολικοῦ κέρδους σέ ποιοτικό, καί αὐτό τόσο περισσότερο, πού τό ἴδιο τό ποσοτικό μοίρασμα ἐξαρτιέται ἀπό τό *τί* πρόκειται νά μοιραστεῖ, ἀπό τό *πῶς* ὁ δρῶν κεφαλαιοκράτης διαχειρίζεται τό κεφάλαιο καί τί συνολικό κέρδος τοῦ ἀποφέρει σάν λειτουργοῦν κεφάλαιο, δηλαδή λόγω τῶν λειτουργιῶν του σάν δρῶν κεφαλαιοκράτης. Ὁ ἐνεργός κεφαλαιοκράτης ὑποτίθεται ἐδῶ ὅτι δέν εἶναι ἰδιοκτήτης τοῦ κεφαλαίου. Γι' αὐτόν ἡ ἰδιοκτησία στό κεφάλαιο ἀντιπροσωπεύεται ἀπό τόν δανειστή, τόν κεφαλαιοκράτη τοῦ χρήματος. Ἔτσι, ὁ τόκος πού πληρώνει ὁ ἐνεργός κεφαλαιοκράτης σ' αὐτόν ἐμφανίζεται σάν τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ συνολικοῦ κέρδους, πού ἀναλογεῖ στόν ἰδιοκτήτη τοῦ κεφαλαίου σάν τέτιου. Σέ ἀντίθεση μ' αὐτό τό μέρος τοῦ κέρδους πού ἀναλογεῖ στόν δρῶντα κεφαλαιοκράτη ἐμφανίζεται τώρα σάν ἐπιχειρηματικό κέρδος, πού πηγάζει ἀποκλειστικά ἀπό τίς δουλιές ἤ λειτουργίες πού κάνει μέ τό κεφάλαιο στό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς, ἑπομένως εἰδικά ἀπό τίς λειτουργίες πού ἐκπληρώνει σάν ἐπιχειρηματίας στή βιομηχανία ἤ στό ἐμπόριο. Ἔτσι ὁ τόκος ἐμφανίζεται σ' αὐτόν σάν ἁπλός καρπός τῆς ἰδιοκτησίας τοῦ κεφαλαίου, τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ καθεαυτοῦ, ἔξω ἀπό τό προτσές ἀναπαραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου, καρπός τοῦ κεφαλαίου, ἐφόσον δέν «ἐργάζεται», δέν λειτουργεῖ, ἐνῶ τό ἐπιχειρηματικό κέρδος ἐμφανίζεται σ' αὐτόν σάν ἀποκλειστικός καρπός τῶν λειτουργιῶν πού ἐκπληρώνει μέ τό κεφάλαιο, σάν καρπός τῆς κίνησης καί τοῦ προτσές τοῦ κεφαλαίου, ἑνός προτσές πού ἐμφανίζεται τώρα σ' αὐτόν, στόν ἐνεργό κεφαλαιοκράτη, σάν ἡ δική του δραστηριότητα σέ ἀντίθεση πρός τή μή δραστηριότητα, πρός τή μή συμμετοχή τοῦ κεφαλαιοκράτη τοῦ χρήματος στό προτσές τῆς παραγωγῆς. Αὐτός ὁ ποιοτικός διαχωρισμός ἀνάμεσα στά δύο μέρη τοῦ συνολικοῦ κέρδους, ὅτι ὁ τόκος εἶναι καρπός τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ καθεαυτοῦ, τῆς ἰδιοκτησίας στό κεφάλαιο, ἀνεξάρτητα ἀπό τό προτσές παραγωγῆς, καί τό ἐπιχειρηματικό κέρδος καρπός τοῦ κεφαλαίου στό προτσές τῆς κίνησής του, τοῦ κεφαλαίου πού δρᾶ στό προτσές τῆς παραγωγῆς καί, ἑπομένως, τοῦ ἐνεργοῦ ρόλου τόν ὁποῖο παίζει ὁ κεφαλαιοκράτης πού χρησιμοποιεῖ τό κεφάλαιο στό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς,

αὐτός ὁ ποιοτικός διαχωρισμός δέν εἶναι καθόλου ἁπλῶς ὑποκειμενική ἀντίληψη τοῦ κεφαλαιοκράτη τοῦ χρήματος ἐδῶ, καί τοῦ βιομήχανου κεφαλαιοκράτη ἐκεῖ. Βασίζεται σέ ἀντικειμενικό γεγονός, γιατί ὁ τόκος ρέει πρός τόν κεφαλαιοκράτη τοῦ χρήματος, πρός τόν δανειστή, ὁ ὁποῖος εἶναι ἁπλῶς ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ κεφαλαίου, πού ἀντιπροσωπεύει ἄρα τήν ἁπλή ἰδιοκτησία τοῦ κεφαλαίου πρίν ἀπό τό προτσές παραγωγῆς καί ἔξω ἀπό τό προτσές παραγωγῆς, τό δέ ἐπιχειρηματικό κέρδος ρέει μόνο πρός τόν ἐνεργό κεφαλαιοκράτη, πού δέν εἶναι ἰδιοκτήτης τοῦ κεφαλαίου.

Τόσο γιά τόν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη, ἐφόσον ἐργάζεται μέ δανεισμένο κεφάλαιο, ὅσο καί γιά τόν κεφαλαιοκράτη τοῦ χρήματος, ἐφόσον δέν χρησιμοποιεῖ ὁ ἴδιος τό κεφάλαιό του, μετατρέπεται σέ ποιοτικό μοίρασμα τό ἁπλό ποσοτικό μοίρασμα τοῦ ἀκαθάριστου κέρδους ἀνάμεσα σέ δυό διαφορετικά πρόσωπα, πού ἔχουν καί τά δυό διαφορετικά νομικά δικαιώματα στό ἴδιο κεφάλαιο, ἑπομένως καί στό παραγμένο ἀπό αὐτό κέρδος. Τό ἕνα μέρος τοῦ κέρδους ἐμφανίζεται τώρα σάν αὐτός καθεαυτόν καρπός πού περιέρχεται σάν τόκος στό κεφάλαιο στόν *ἕνα* του προορισμό. Τό ἄλλο μέρος ἐμφανίζεται σάν εἰδικός καρπός τοῦ κεφαλαίου στόν ἀντίθετο προορισμό του, καί γι' αὐτό ἐμφανίζεται σάν ἐπιχειρηματικό κέρδος. Τό ἕνα σάν ἁπλός καρπός τῆς ἰδιοκτησίας τοῦ κεφαλαίου, τό ἄλλο σάν καρπός τῆς ἁπλῆς λειτουργίας μέ τό κεφάλαιο, σάν καρπός τοῦ κεφαλαίου πού βρίσκεται στό προτσές τῆς κίνησής του ἤ σάν καρπός τῶν λειτουργιῶν πού ἀσκεῖ ὁ ἐνεργός κεφαλαιοκράτης. Καί αὐτή ἡ ἀποκρυστάλλωση καί ἀλληλοανεξαρτοποίηση τῶν δύο μερῶν τοῦ συνολικοῦ κέρδους, σάν νά προέρχονταν ἀπό δυό οὐσιωδῶς διαφορετικές πηγές, πρέπει τώρα νά ἀποκατασταθεῖ γιά τό σύνολο τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί γιά τό συνολικό κεφάλαιο. Καί δέν ἔχει μάλιστα σημασία, ἄν τό κεφάλαιο πού χρησιμοποιεῖ ὁ ἐνεργός κεφαλαιοκράτης εἶναι δανεικό ἤ ὄχι, ἤ ἄν τό κεφάλαιο πού ἀνήκει στόν κεφαλαιοκράτη τοῦ χρήματος χρησιμοποιεῖται ἀπό αὐτόν τόν ἴδιο ἤ ὄχι. Τό κέρδος κάθε κεφαλαίου, ἑπομένως καί τό μέσο κέρδος πού βασίζεται στήν ἐξίσωση τῶν κεφαλαίων μεταξύ τους, διαιρεῖται ἤ ἀναλύεται σέ δυό ἀπό ἄποψη ποιότητας διαφορετικά, ἀμοιβαίως αὐτοτελῆ καί ἀνεξάρτητα τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο μέρη, σέ τόκο καί σέ ἐπιχειρηματικό κέρδος, πού καί τά δυό καθορίζονται ἀπό εἰδικούς νόμους. Ὁ κεφαλαιοκράτης, καί αὐτός πού ἐργάζεται μέ δικό του κεφάλαιο, καί αὐτός πού ἐργάζεται μέ δανεικό κεφάλαιο, χωρίζει τό συνολικό του κέρδος σέ τόκο καί σέ ἐπιχειρηματικό κέρδος. Ὁ

τόκος τοῦ ἀνήκει σάν ἰδιοκτήτης τοῦ κεφαλαίου, σάν δανειστής κεφαλαίου πού τό δάνεισε στόν ἴδιο τόν ἑαυτό του. Τό ἐπιχειρηματικό κέρδος τοῦ ἀνήκει σάν δρῶν, σάν ἐνεργός κεφαλαιοκράτης. Ἔτσι, γιά τό ποιοτικό αὐτό μοίρασμα δέν ἔχει σημασία ἄν ὁ κεφαλαιοκράτης πρόκειται νά μοιραστεῖ πραγματικά τό κέρδος μέ ἕναν ἄλλο ἤ ὄχι. Τό πρόσωπο πού χρησιμοποιεῖ τό κεφάλαιο, ἀκόμα καί ὅταν ἐργάζεται μέ δικό του κεφάλαιο, διασπᾶται σέ δυό πρόσωπα: στόν ἰδιοκτήτη ἁπλῶς τοῦ κεφαλαίου καί στό πρόσωπο πού χρησιμοποιεῖ τό κεφάλαιο. Τό ἴδιο τό κεφάλαιό του, ἀνάλογα μέ τίς κατηγορίες τοῦ κέρδους πού ἀποφέρει, διασπᾶται σέ *ἰδιοκτησία* τοῦ κεφαλαίου, δηλαδή σέ κεφάλαιο *ἔξω* ἀπό τό προτσές παραγωγῆς, πού αὐτό καθεαυτό ἀποφέρει τόκο, καί σέ κεφάλαιο πού βρίσκεται *στό* προτσές τῆς παραγωγῆς καί πού, σάν κινούμενο στό προτσές του κεφάλαιο, ἀποφέρει ἐπιχειρηματικό κέρδος.

Ἑπομένως, ὁ τόκος στερεώνεται ἔτσι, ὥστε νά ἐμφανίζεται τώρα σάν ἕνα χωρίς σημασία γιά τήν παραγωγή μοίρασμα τοῦ ἀκαθάριστου κέρδους, τό ὁποῖο τυχαίνει νά γίνεται μόνο τότε πού ὁ βιομήχανος ἐργάζεται μέ ξένο κεφάλαιο. Καί ἄν ἀκόμα ἐργάζεται μέ δικό του κεφάλαιο, τό κέρδος του χωρίζεται σέ τόκο καί σέ ἐπιχειρηματικό κέρδος. Ἔτσι, τό ἁπλῶς ποσοτικό μοίρασμα γίνεται ποιοτικό. Γίνεται ἀνεξάρτητα ἀπό τό τυχαῖο περιστατικό, ἄν ὁ βιομήχανος εἶναι ἰδιοκτήτης ἤ μή ἰδιοκτήτης τοῦ κεφαλαίου του. Δέν πρόκειται ἁπλῶς γιά μέρη τοῦ κέρδους, τά ὁποῖα ἔχουν μοιραστεῖ σέ διάφορα πρόσωπα, ἀλλά γιά δυό διαφορετικές κατηγορίες τοῦ κέρδους, οἱ ὁποῖες βρίσκονται σέ διαφορετική σχέση μέ τό κεφάλαιο, δηλαδή πού ἔχουν σχέση μέ διαφορετικούς προορισμούς τοῦ κεφαλαίου.

Τώρα γίνονται κατάδηλες πολύ ἁπλά οἱ αἰτίες, γιατί ἀπό τή στιγμή πού ἔγινε πιά ποιοτικό τό μοίρασμα αὐτό τοῦ ἀκαθάριστου κέρδους σέ τόκο καί σέ ἐπιχειρηματικό κέρδος, παίρνει τόν χαρακτήρα αὐτό ἑνός ποιοτικοῦ μοιράσματος γιά τό συνολικό κεφάλαιο καί γιά τό σύνολο τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν.

Πρῶτο: Αὐτό προκύπτει ἀπό τό ἁπλό κιόλας ἐμπειρικό γεγονός, ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν βιομηχάνων κεφαλαιοκρατῶν, ἄν καί σέ διαφορετικές ἀριθμητικές ἀναλογίες, ἐργάζεται μέ ἴδιον καί μέ δανεικό κεφάλαιο καί ὅτι ἡ σχέση ἀνάμεσα στό ἴδιον καί στό δανεικό κεφάλαιο μεταβάλλεται σέ διάφορες περιόδες.

Δεύτερο: Ἡ μετατροπή ἑνός μέρους τοῦ ἀκαθάριστου κέρδους στή μορφή τοῦ τόκου μετατρέπει τό ἄλλο του μέρος σέ ἐπιχειρηματικό κέρδος. Πράγματι, αὐτό τό τελευταῖο εἶναι μόνο ἡ ἀντίθετη μορφή, πού παίρνει τό πλεόνασμα τοῦ συνολικοῦ κέρδους πάνω ἀπό τόν τόκο, ἀπό τή στιγμή πού ὁ τόκος ὑπάρχει σάν ἰδιαίτερη κατηγορία. Ἡ ὅλη διερεύνηση γιά τό πῶς τό ἀκαθάριστο κέρδος διαφοροποιεῖται σέ τόκο καί σέ ἐπιχειρηματικό κέρδος, ὁδηγεῖ ἁπλῶς στή διερεύνηση γιά τό πῶς ἕνα μέρος τοῦ ἀκαθάριστου κέρδους ἀποκρυσταλλώνεται καί ἀποχτάει γενικά αὐτοτέλεια σάν τόκος. Ὅμως τό τοκοφόρο κεφάλαιο ὑπάρχει ἱστορικά σάν μιά ἕτοιμη, παραδοσιακή μορφή, ἑπομένως καί ὁ τόκος ὑπάρχει σάν ἕτοιμη δευτερεύουσα μορφή τῆς παραγμένης ἀπό τό κεφάλαιο ὑπεραξίας, πολύ καιρό πρίν ὑπάρξουν ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς καί οἱ ἀντίστοιχες μ' αὐτόν ἀντιλήψεις γιά τό κεφάλαιο καί τό κέρδος. Γι' αὐτό ἐξακολουθεῖ ἀκόμα στή λαϊκή ἀντίληψη τό χρηματικό κεφάλαιο, τό τοκοφόρο κεφάλαιο νά θεωρεῖται σάν τό καθεαυτό κεφάλαιο, σάν τό par excellence[1*] κεφάλαιο. Γι' αὐτό, ὅμως, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, καί ἡ ἀντίληψη πού ἐπικρατοῦσε ὥς τήν ἐποχή τοῦ Μασσί, ὅτι τό χρῆμα σάν τέτιο εἶναι ἐκεῖνο πού πληρώνεται μέ τόν τόκο. Τό περιστατικό ὅτι τό δανεισμένο κεφάλαιο ἀποφέρει τόκο, ἀδιάφορο ἄν χρησιμοποιεῖται ἤ ὄχι σάν κεφάλαιο — ἀκόμα καί ὅταν τό δανείζεται κανείς μόνο γιά καταναλωτικούς σκοπούς — στερεώνει τήν ἀντίληψη γιά τήν αὐτοτέλεια αὐτῆς τῆς μορφῆς τοῦ κεφαλαίου. Ἡ καλύτερη ἀπόδειξη γιά τήν αὐτοτέλεια, μέ τήν ὁποία στίς πρῶτες περίοδες τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς ἐμφανίζεται ὁ τόκος ἀπέναντι στό κέρδος καί τό τοκοφόρο κεφάλαιο ἀπέναντι στό βιομηχανικό κεφάλαιο, εἶναι ὅτι μόλις στά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα ἀνακαλύφθηκε τό γεγονός (ἀπό τόν Μασσί καί ὕστερα ἀπ' αὐτόν ἀπό τόν Χιούμ),[67] ὅτι ὁ τόκος εἶναι ἁπλῶς ἕνα μέρος τοῦ ἀκαθάριστου κέρδους καί ὅτι γενικά χρειαζόταν νά γίνει μιά τέτια ἀνακάλυψη.

Τρίτο: Ἄν ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης ἐργάζεται μέ δικό του ἤ μέ δανεικό κεφάλαιο δέν ἀλλάζει τίποτα στό γεγονός, ὅτι ἀντιπαρατίθεται σ' αὐτόν ἡ τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν τοῦ χρήματος σάν ἕνα ἰδιαίτερο εἶδος κεφαλαιοκρατῶν, τό χρηματικό κεφάλαιο σάν ἕνα αὐτοτελές εἶδος τοῦ κεφαλαίου καί ὁ τόκος σάν ἡ αὐτοτελής μορφή τῆς ὑπεραξίας πού ἀνταποκρίνεται σ' αὐτό τό εἰδικό κεφάλαιο.

Ποιοτικά ἐξεταζόμενος ὁ τόκος εἶναι ὑπεραξία, τήν ὁποία ἀποφέρει ἡ ἁπλή ἰδιοκτησία κεφαλαίου καί τήν ὁποία δίνει τό κεφάλαιο αὐτό καθεαυτό, παρά τό ὅτι ὁ ἰδιοκτήτης του παραμένει ἔξω ἀπό

1* κατ' ἐξοχήν.

τό προτσές ἀναπαραγωγῆς, ὑπεραξία λοιπόν πού τήν ἀποφέρει ἕνα ἀποχωρισμένο ἀπό τό προτσές του κεφάλαιο.

Ποσοτικά ἐξεταζόμενο τό μέρος τοῦ κέρδους πού ἀποτελεῖ τόν τόκο, φαίνεται νά σχετίζεται ὄχι μέ τό βιομηχανικό ἤ τό ἐμπορικό κεφάλαιο σάν τέτιο, ἀλλά μέ τό χρηματικό κεφάλαιο, καί τό ποσοστό αὐτοῦ τοῦ μέρους τῆς ὑπεραξίας, τό ποσοστό τοῦ τόκου ἤ τό ἐπιτόκιο ἑδραιώνει αὐτήν τή σχέση. Γιατί, πρῶτο, τό ἐπιτόκιο καθορίζεται αὐτοτελῶς — παρά τήν ἐξάρτησή του ἀπό τό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους — καί, δεύτερο, γιατί, ὅπως ἡ ἀγοραία τιμή τῶν ἐμπορευμάτων, ἐμφανίζεται ἀπέναντι στό ἄπιαστο ποσοστό τοῦ κέρδους, παρ' ὅλες τίς ἀλλαγές σάν μιά σταθερή, ὁμοιόμορφη, χειροπιαστή καί πάντα δοσμένη σχέση. Ἄν ὅλο τό κεφάλαιο βρισκόταν στά χέρια τῶν βιομηχάνων κεφαλαιοκρατῶν, δέν θά ὑπῆρχε οὔτε τόκος οὔτε ἐπιτόκιο. Ἡ αὐτοτελής μορφή πού παίρνει ὁ ποσοτικός χωρισμός τοῦ συνολικοῦ κέρδους, παράγει τόν ποιοτικό χωρισμό. Ἄν συγκριθεῖ ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης μέ τόν κεφαλαιοκράτη τοῦ χρήματος, αὐτό πού τόν κάνει νά διαφέρει ἀπ' αὐτόν εἶναι τό ἐπιχειρηματικό κέρδος, σάν περίσσευμα τοῦ συνολικοῦ κέρδους πάνω ἀπό τόν μέσο τόκο, πού, χάρη στό ἐπιτόκιο, ἐμφανίζεται σάν ἐμπειρικά δοσμένο μέγεθος. Ἄν, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, συγκριθεῖ μέ τόν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη πού ἐργάζεται μέ δικό του ἀντί μέ δανεικό κεφάλαιο, τότε αὐτός ὁ δεύτερος διαφέρει ἀπό ἐκεῖνον μόνο σάν κεφαλαιοκράτης τοῦ χρήματος, γιατί τσεπώνει ὁ ἴδιος τόν τόκο, ἀντί νά τόν πληρώνει σέ ἄλλον. Καί στίς δυό περιπτώσεις τό μέρος τοῦ συνολικοῦ κέρδους πού διαφέρει ἀπό τόν τόκο φαίνεται σ' αὐτόν σάν ἐπιχειρηματικό κέρδος, καί ὁ ἴδιος ὁ τόκος σάν μιά ὑπεραξία, πού ἀποφέρει τό κεφάλαιο αὐτό καθεαυτό καί πού, ἑπομένως, θά τήν ἀπόφερε καί χωρίς τήν παραγωγική του χρησιμοποίηση.

Γιά τόν ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη αὐτό εἶναι πραχτικά σωστό. Μπορεῖ νά διαλέξει, ἄν τό κεφάλαιό του θά τό δανείσει σάν τοκοφόρο κεφάλαιο ἤ ἄν θά τό ἀξιοποιήσει ὁ ἴδιος σάν παραγωγικό κεφάλαιο, ἀδιάφορο ἄν στήν ἀφετηρία του τό κεφάλαιό του ὑπάρχει ἤδη σάν χρηματικό κεφάλαιο, ἤ ἄν θά χρειαστεῖ νά τό μετατρέψει πρῶτα σέ χρηματικό κεφάλαιο. Θά ἦταν φυσικά ἀνόητο νά θελήσει κανείς νά τό γενικεύσει αὐτό, νά τό ἐφαρμόσει δηλαδή σ' ὅλο τό κοινωνικό κεφάλαιο, ὅπως γίνεται ἀπό μερικούς ἀγοραίους οἰκονομολόγους, πού παρουσιάζουν μάλιστα τήν κατοχή χρηματικοῦ κεφαλαίου σάν τή βάση τοῦ κέρδους. Ἡ μετατροπή τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου σέ χρηματικό κεφάλαιο — δίχως νά ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού νά ἀγοράζουν καί νά ἀξιοποιοῦν τά μέσα παραγωγῆς, μέ τή μορφή τῶν ὁποίων ὑπάρχει τό συνολικό κεφάλαιο, ἐκτός ἀπό τό κεφάλαιο πού ὑπάρχει μέ τή μορφή τοῦ χρήματος, πού ἀποτελεῖ ἕνα σχετικό μικρό μέρος τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου — ἀποτελεῖ φυσικά ἀνοησία. Σ' αὐτό περιέχεται ἡ ἀκόμα μεγαλύτερη ἀνοησία, ὅτι πάνω στή βάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς τό κεφάλαιο θά ἀπέφερε τόκο, χωρίς νά λειτουργεῖ σάν παραγωγικό κεφάλαιο, δηλαδή χωρίς νά δημιουργεῖ ὑπεραξία, μέρος τῆς ὁποίας μόνο ἀποτελεῖ ὁ τόκος, ὅτι ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς θά συνέχιζε τήν πορεία του χωρίς τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Ἄν ἕνα ὑπέρμετρα μεγάλο μέρος τῶν κεφαλαιοκρατῶν μετέτρεπαν τό κεφάλαιό τους σέ χρηματικό κεφάλαιο, ἡ συνέπεια θά ἦταν μιά τεράστια ὑποτίμηση τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου καί μιά τεράστια πτώση τοῦ ἐπιτοκίου. Πολλοί θά ὁδηγοῦνταν ἀμέσως στήν κατάσταση νά μή μποροῦν νά ζοῦνε ἀπό τούς τόκους τους, δηλαδή θά ἐξαναγκάζονταν νά ξαναμετατρέψουν τούς ἑαυτούς τους σέ βιομήχανους κεφαλαιοκράτες. Ἀλλά, ὅπως εἴπαμε, γιά τόν ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη εἶναι γεγονός ὅτι σκέπτεται ἔτσι. Γι' αὐτό, ἀκόμα καί ὅταν ἐργάζεται μέ δικό του κεφάλαιο, τό μέρος τοῦ μέσου κέρδους του πού εἶναι ἴσο μέ τόν μέσο τόκο, τό θεωρεῖ κατ' ἀνάγκη σάν καρπό τοῦ κεφαλαίου του σάν τέτιου, ἔξω ἀπό τό προτσές παραγωγῆς. Καί, ἀντίθετα μ' αὐτό τό μέρος πού ἔγινε αὐτοτελές σάν τόκος, θεωρεῖ σάν ἁπλό ἐπιχειρηματικό κέρδος τό πλεόνασμα τοῦ συνολικοῦ κέρδους πάνω ἀπό τόν τόκο.

Τέταρτο: {Κενό στό χειρόγραφο}.

Ἀποδείχτηκε λοιπόν ὅτι τό μέρος τοῦ κέρδους, πού ὀφείλει νά πληρώσει ὁ ἐνεργός κεφαλαιοκράτης στόν ἁπλό ἰδιοκτήτη τοῦ δανεισμένου κεφαλαίου, μετατρέπεται στήν αὐτοτελή μορφή ἐκείνου τοῦ μέρους τοῦ κέρδους πού μέ τό ὄνομα τόκος ἀποφέρει κάθε κεφάλαιο σάν τέτιο, εἴτε εἶναι δανεικό εἴτε ὄχι. Τό μέγεθος αὐτοῦ τοῦ μέρους ἐξαρτιέται ἀπό τό ὕψος τοῦ μέσου ἐπιτοκίου. Ἡ προέλευσή του φαίνεται ἀκόμα μονάχα στό ὅτι ὁ ἐνεργός κεφαλαιοκράτης, ἐφόσον εἶναι ἰδιοκτήτης τοῦ κεφαλαίου του, δέν συμμετέχει — τουλάχιστον ὄχι δραστήρια — στόν καθορισμό τοῦ ἐπιτοκίου. Τό καθαρά ποσοτικό μοίρασμα τοῦ κέρδους ἀνάμεσα σέ δυό πρόσωπα, πού ἔχουν διαφορετικά νομικά δικαιώματα σ' αὐτό, μετατράπηκε σέ ποιοτικό μοίρασμα πού φαίνεται νά πηγάζει ἀπ' τήν ἴδια τή φύση τοῦ κεφαλαίου καί τοῦ κέρδους. Γιατί, ὅπως εἴδαμε, ἀπό τή στιγμή πού ἕνα μέρος τοῦ κέρδους παίρνει γενικά τή μορφή τοῦ τόκου, ἡ διαφορά

ἀνάμεσα στό μέσο κέρδος καί στόν τόκο, ἤ τό μέρος τοῦ κέρδους πού περισσεύει πάνω ἀπό τόν τόκο, μετατρέπεται σέ μιά ἀντίθετη στόν τόκο μορφή, στή μορφή τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κέρδους. Αὐτές οἱ δυό μορφές, ὁ τόκος καί τό ἐπιχειρηματικό κέρδος, ὑπάρχουν μόνο στήν ἀντίθεσή τους. Ἑπομένως καί οἱ δυό σχετίζονται ὄχι μέ τήν ὑπεραξία, τῆς ὁποίας ἀποτελοῦν ἁπλῶς καθορισμένα μέρη πού ὑπάγονται σέ διάφορες κατηγορίες, μερίδες ἤ ὀνομασίες, ἀλλά σχετίζονται μεταξύ τους. Ἐπειδή τό ἕνα μέρος τοῦ κέρδους μετατρέπεται σέ τόκο, γι᾽ αὐτό ἐμφανίζεται τό ἄλλο μέρος σάν ἐπιχειρηματικό κέρδος.

Ὅταν μιλᾶμε γιά κέρδος ἐννοοῦμε ἐδῶ πάντα τό μέσο κέρδος, γιατί οἱ ἀποκλίσεις, εἴτε τοῦ ἀτομικοῦ κέρδους, εἴτε τοῦ κέρδους στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς — δηλαδή οἱ κυμαινόμενες ἀλλαγές στήν κατανομή τοῦ μέσου κέρδους ἤ τῆς ὑπεραξίας πού συνδέονται μέ τό συναγωνισμό ἤ μέ ἄλλα περιστατικά — μᾶς εἶναι ἐδῶ ἐντελῶς ἀδιάφορε;. Αὐτό ἰσχύει γενικά γιά ὅλη τούτη τήν ἔρευνά μας.

Ὁ τόκος εἶναι λοιπόν, ὅπως τόν χαρακτηρίζει ὁ Ράμσεϋ, τό καθαρό κέρδος πού ἀποφέρει ἡ ἰδιοκτησία τοῦ κεφαλαίου σάν τέτια, εἴτε στόν ἁπλό δανειστή, πού μένει ἔξω ἀπό τό προτσές ἀναπαραγωγῆς, εἴτε στόν ἰδιοκτήτη, πού ὁ ἴδιος χρησιμοποιεῖ τό κεφάλαιό του παραγωγικά. Ἀλλά καί σ᾽ αὐτόν τό κεφάλαιο ἀποφέρει αὐτό τό καθαρό κέρδος, ὄχι γιατί εἶναι ἐνεργός κεφαλαιοκράτης, ἀλλά γιατί εἶναι κεφαλαιοκράτης τοῦ χρήματος, δανειστής τοῦ δικοῦ του κεφαλαίου σάν τοκοφόρο κεφάλαιο, πού τό δάνεισε στόν ἴδιο τόν ἑαυτό του, σάν σέ ἕναν ἐνεργό κεφαλαιοκράτη. Ὅπως ἡ μετατροπή χρήματος καί γενικά ἡ μετατροπή ἀξίας σέ κεφάλαιο εἶναι τό μόνιμο ἀποτέλεσμα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές παραγωγῆς, ἔτσι καί ἡ ὕπαρξή του σάν κεφάλαιο ἀποτελεῖ τή μόνιμη προϋπόθεση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές παραγωγῆς. Χάρη στήν ἱκανότητά του νά μετατρέπεται σέ μέσα παραγωγῆς, τό χρῆμα ἐξουσιάζει διαρκῶς ἀπλήρωτη ἐργασία καί γι᾽ αὐτό μετατρέπει τό προτσές παραγωγῆς καί κυκλοφορίας τῶν ἐμπορευμάτων σέ παραγωγή ὑπεραξίας γιά τόν κάτοχό του. Ἑπομένως, ὁ τόκος εἶναι μόνο ἡ ἔκφραση τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἀξία γενικά — ἡ ὑλοποιημένη ἐργασία στή γενική της κοινωνική μορφή — ἡ ἀξία, πού στό πραγματικό προτσές παραγωγῆς παίρνει τή μορφή τῶν μέσων παραγωγῆς, ἀντιμετωπίζει σάν αὐτοτελής δύναμη τή ζωντανή ἐργατική δύναμη καί ἀποτελεῖ τό μέσο ἰδιοποίησης ἀπλήρωτης δουλιᾶς, καί ὅτι ἡ ἀξία εἶναι μιά

τέτια δύναμη, γιατί ἀντιμετωπίζει τόν ἐργάτη σάν ξένη ἰδιοκτησία. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅμως, στή μορφή τοῦ τόκου ἔχει σβήσει αὐτή ἡ ἀντίθεση πρός τή μισθωτή ἐργασία, γιατί τό τοκοφόρο κεφάλαιο σάν τέτιο ἔχει σάν ἀντίθεσή του ὄχι τή μισθωτή ἐργασία, ἀλλά τό λειτουργοῦν κεφάλαιο. Ὁ κεφαλαιοκράτης πού δανείζει ἀντιμετωπίζει σάν τέτιος ἄμεσα τόν κεφαλαιοκράτη πού δρᾶ πραγματικά στό προτσές ἀναπαραγωγῆς καί ὄχι τόν μισθωτό ἐργάτη, πού συγκεκριμένα πάνω στή βάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, εἶναι ἀπαλλοτριωμένος ἀπό τά μέσα παραγωγῆς. Τό τοκοφόρο κεφάλαιο εἶναι τό κεφάλαιο σάν *ἰδιοκτησία*, σέ ἀντίθεση πρός τό κεφάλαιο *σάν λειτουργία*. Ὅσο ὅμως τό κεφάλαιο δέν λειτουργεῖ, δέν ἐκμεταλλεύεται τούς ἐργάτες καί δέν ἔρχεται σέ κανενός εἴδους ἀντίθεση πρός τήν ἐργασία.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τό ἐπιχειρηματικό κέρδος δέν ἀποτελεῖ ἀντίθεση πρός τήν μισθωτή ἐργασία, ἀλλά μόνο πρός τόν τόκο.

Πρῶτο: Ἄν προϋποθέσουμε δοσμένο τό μέσο κέρδος, τότε τό ποσοστό τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κέρδους δέν καθορίζεται ἀπό τόν μισθό ἐργασίας, ἀλλά ἀπό τό ἐπιτόκιο. Εἶναι ὑψηλό ἤ χαμηλό σέ ἀντίστροφη ἀναλογία πρός τό ἐπιτόκιο[72].

Δεύτερο: Ὁ ἐνεργός κεφαλαιοκράτης συνάγει τίς ἀπαιτήσεις του πάνω στό ἐπιχειρηματικό κέρδος — ἑπομένως τό ἴδιο τό ἐπιχειρηματικό κέρδος — ὄχι ἀπό τήν ἰδιοκτησία του στό κεφάλαιο, ἀλλά ἀπό τή λειτουργία τοῦ κεφαλαίου σέ ἀντίθεση πρός τή συγκεκριμένη ἐκείνη μορφή του, μέ τήν ὁποία ὑπάρχει μονάχα σάν ἀδρανής ἰδιοκτησία. Αὐτό ἐμφανίζεται σάν ἄμεσα ὑπάρχουσα ἀντίθεση ἀπό τή στιγμή πού ὁ ἐνεργός κεφαλαιοκράτης ἐργάζεται μέ δανεισμένο κεφάλαιο, ἔτσι πού γιά τό λόγο αὐτό ὁ τόκος καί τό ἐπιχειρηματικό κέρδος περιέρχονται σέ δυό διαφορετικά πρόσωπα. Τό ἐπιχειρηματικό κέρδος πηγάζει ἀπό τή λειτουργία τοῦ κεφαλαίου στό προτσές ἀναπαραγωγῆς, δηλαδή σάν συνέπεια τῶν πράξεων καί τῆς δραστηριότητας, μέ τίς ὁποῖες ὁ ἐνεργός κεφαλαιοκράτης ἐκπληρώνει αὐτές τίς λειτουργίες τοῦ βιομηχανικοῦ καί ἐμπορικοῦ κεφαλαίου. Τό νά εἶσαι ὅμως ἐκπρόσωπος τοῦ λειτουργοῦντος κεφαλαίου δέν εἶναι ἀργομισθία, ὅπως ἡ ἐκπροσώπηση τοῦ τοκοφόρου κεφαλαίου. Πάνω στή βάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ὁ κεφαλαιοκρά-

[72] «Τό ἐπιχειρηματικό κέρδος ἐξαρτιέται ἀπό τό καθαρό κέρδος τοῦ κεφαλαίου καί ὄχι τό τελευταῖο ἀπό τό πρῶτο». (Ramsay. «An Essay on the Distribution of Wealth» p. 214. Κατά τόν Ράμσεϋ καθαρό κέρδος σημαίνει πάντα τόκο).

της διευθύνει καί τό προτσές τῆς παραγωγῆς καί τό προτσές τῆς κυκλοφορίας. Ἡ ἐκμετάλλευση τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας κοστίζει κόπο, ἀδιάφορο ἄν τήν κάνει ὁ ἴδιος ἤ ἄν τήν ἀναθέτει νά τήν κάνει ἕνας ἄλλος ἐξ ὀνόματός του. Ἀντίθετα ἀπό ὅ,τι γίνεται μέ τόν τόκο, τό ἐπιχειρηματικό του κέρδος ἐμφανίζεται σ' αὐτόν σάν κάτι τό ἀνεξάρτητο ἀπό τήν ἰδιοκτησία τοῦ κεφαλαίου, μᾶλλον σάν τό ἀποτέλεσμα τῆς δράσης του σάν μή ἰδιοκτήτης, σάν — *ἐργάτης*.

Γι' αὐτό ἀναπτύσσεται κατ' ἀνάγκη στό κεφάλι του ἡ ἀντίληψη, ὅτι τό ἐπιχειρηματικό του κέρδος — ἀπέχοντας πολύ ἀπό τοῦ νά ἀποτελεῖ κάποια ἀντίθεση πρός τή μισθωτή ἐργασία καί ἀπό τοῦ νά εἶναι μόνο ἀπλήρωτη ξένη ἐργασία — εἶναι τό ἴδιο μᾶλλον *μισθός ἐργασίας*, μισθός γιά τήν ἐποπτεία, wages of superintendence of labour, μισθός πολύ πιό ὑψηλός ἀπό τό μισθό ἑνός συνηθισμένου μισθωτοῦ ἐργάτη, 1) γιατί ἡ ἐποπτεία ἀποτελεῖ πιό σύνθετη ἐργασία, 2) γιατί ὁ ἴδιος πληρώνει στόν ἑαυτό του τό μισθό ἐργασίας. Ὅτι ἡ λειτουργία του σάν κεφαλαιοκράτης συνίσταται στό νά παράγει ὑπεραξία, δηλαδή ἀπλήρωτη ἐργασία, καί μάλιστα κάτω ἀπό τούς πιό οἰκονομικούς ὅρους, αὐτό λησμονεῖται ὁλότελα μπρός στό γεγονός ὅτι ὁ τόκος περιέρχεται στόν κεφαλαιοκράτη, ἀκόμα καί ὅταν δέν ἐκπληρώνει καμιά λειτουργία σάν κεφαλαιοκράτης, ἀλλά ἁπλῶς γιατί εἶναι ἰδιοκτήτης τοῦ κεφαλαίου καί ὅτι ἀντίθετα τό ἐπιχειρηματικό κέρδος περιέρχεται στόν ἐνεργό κεφαλαιοκράτη, ἀκόμα καί ὅταν δέν εἶναι ἰδιοκτήτης τοῦ κεφαλαίου, μέ τό ὁποῖο ἐργάζεται. Σχετικά μέ τήν ἀντιφατική μορφή τῶν δύο μερῶν, στά ὁποῖα χωρίζεται τό κέρδος, δηλαδή ἡ ὑπεραξία, λησμονεῖται ὅτι καί τά δυό εἶναι ἁπλῶς μέρη τῆς ὑπεραξίας καί ὅτι τό μοίρασμά της δέν μπορεῖ νά ἀλλάξει τίποτα στή φύση της, στήν καταγωγή της καί στούς ὅρους τῆς ὕπαρξής της.

Στό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς ὁ ἐνεργός κεφαλαιοκράτης ἀντιπροσωπεύει ἀπέναντι στούς μισθωτούς ἐργάτες τό κεφάλαιο σάν ξένη ἰδιοκτησία, ὁ δέ κεφαλαιοκράτης τοῦ χρήματος, ἀντιπροσωπευόμενος ἀπό τόν ἐνεργό κεφαλαιοκράτη, συμμετέχει στήν ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας. Ὅτι ὁ ἐνεργός κεφαλαιοκράτης μόνο σάν ἐκπρόσωπος τῶν μέσων παραγωγῆς ἀπέναντι στούς ἐργάτες μπορεῖ νά ἀσκεῖ τή λειτουργία του, νά βάζει τούς ἐργάτες νά ἐργάζονται γι' αὐτόν ἤ νά βάζει τά μέσα παραγωγῆς νά λειτουργοῦν σάν κεφάλαιο, αὐτό λησμονεῖται μπρός στήν ἀντίθεση τῆς λειτουργίας τοῦ κεφαλαίου στό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς μέ τήν ἁπλή ἰδιοκτησία τοῦ κεφαλαίου ἔξω ἀπό τό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς.

Πράγματι, ἡ μορφή τήν ὁποία παίρνουν τά δύο μέρη τοῦ κέρδους, δηλαδή τῆς ὑπεραξίας, σάν τόκος καί ἐπιχειρηματικό κέρδος, δέν ἐκφράζει καμιά σχέση μέ τήν ἐργασία, γιατί αὐτή ἡ σχέση ὑπάρχει μόνο ἀνάμεσα σ' αὐτήν καί στό κέρδος ἤ, πιό σωστά, ἀνάμεσα σ' αὐτήν καί στήν ὑπεραξία, σάν τό ἄθροισμα, τό σύνολο, τήν ἑνότητα αὐτῶν τῶν δύο μερῶν. Ἡ ἀναλογία, στήν ὁποία μοιράζεται τό κέρδος καί οἱ νομικοί τίτλοι, μέ τούς ὁποίους γίνεται αὐτό τό μοίρασμα, προϋποθέτουν ἕτοιμο τό κέρδος, προϋποθέτουν τήν ὕπαρξή του. Γι' αὐτό, ἄν ὁ κεφαλαιοκράτης εἶναι ἰδιοκτήτης τοῦ κεφαλαίου μέ τό ὁποῖο ἐργάζεται, τότε τσεπώνει ὁλόκληρο τό κέρδος ἤ ὁλόκληρη τήν ὑπεραξία. Γιά τόν ἐργάτη, ὅμως, δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά σημασία, ἄν ὁ κεφαλαιοκράτης παίρνει ὅλο τό κέρδος ἤ ἄν ἕνα μέρος τοῦ κέρδους ὀφείλει νά τό πληρώσει σέ ἕνα τρίτο πρόσωπο, στόν νομικό ἰδιοκτήτη τοῦ κεφαλαίου. Οἱ λόγοι τοῦ μοιράσματος τοῦ κέρδους ἀνάμεσα σέ δυό εἴδη κεφαλαιοκρατῶν μετατρέπονται σιωπηρά στούς λόγους ὕπαρξης τοῦ κέρδους, τῆς ὑπεραξίας πού πρόκειται νά μοιραστεῖ καί πού τό κεφάλαιο ἀποκομίζει ἀπό τό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς, ἀνεξάρτητα ἀπό κάθε ἄλλο κατοπινό χωρισμό τοῦ κεφαλαίου σάν τέτιου. Μήπως ἀπό τό γεγονός ὅτι ἀντιπαραθέτονται καί τά δυό τό ἕνα στό ἄλλο, ὁ τόκος στό ἐπιχειρηματικό κέρδος καί τό ἐπιχειρηματικό κέρδος στόν τόκο, ὄχι ὅμως στήν ἐργασία, προκύπτει πάνω σέ τί βασίζονται τό ἐπιχειρηματικό κέρδος σύν τόν τόκο, δηλαδή τό κέρδος, δηλαδή ἡ ὑπεραξία; Μήπως βασίζονται στήν ἀντιφατική μορφή καί τῶν δυό μερῶν του! Τό κέρδος ὅμως παράγεται προτοῦ γίνει αὐτό τό μοίρασμά του, προτοῦ νά μπορεῖ νά γίνει λόγος γι' αὐτό.

Τό τοκοφόρο κεφάλαιο ἀποδείχνεται τέτιο, μόνο ἐφόσον τό δανεισμένο χρῆμα μετατρέπεται πραγματικά σέ κεφάλαιο καί ἐφόσον παράγεται ἕνα περίσσευμα, μέρος τοῦ ὁποίου εἶναι ὁ τόκος. Μόνο πού αὐτό δέν ἀναιρεῖ ὅτι στό τοκοφόρο κεφάλαιο, ἀνεξάρτητα ἀπό τό προτσές τῆς παραγωγῆς, ἐνυπάρχει ἡ ἰδιότητα νά ἀποφέρει τόκο. Ἐξάλλου καί ἡ ἐργατική δύναμη, μόνο ὅταν δρᾶ καί πραγματοποιεῖται στό προτσές ἐργασίας, ἀποδείχνει ὅτι ἔχει τή δύναμη νά δημιουργεῖ ἀξία. Αὐτό ὅμως δέν ἀποκλείει ὅτι ἡ ἐργατική δύναμη αὐτή καθεαυτή, δυνάμει καί ἀπό ἄποψη ἱκανότητας εἶναι ἡ δραστηριότητα πού δημιουργεῖ ἀξία καί σάν τέτια δέν γεννιέται ἀπό τό προτσές, ἀλλά ἀντίθετα ἀποτελεῖ προϋπόθεσή του. Ἀγοράζεται σάν ἱκανότητα πού δημιουργεῖ ἀξία. Μπορεῖ ἐπίσης κάποιος νά τήν ἀγοράσει, χωρίς νά τή βάλει νά ἐργαστεῖ παραγωγικά, λ.χ. γιά καθαρά προσω-

πικούς σκοπούς, γιά ὑπηρεσία στό σπίτι κλπ. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τό κεφάλαιο. Εἶναι πιά ζήτημα αὐτοῦ πού τό δανείστηκε, ἄν θά τό χρησιμοποιήσει σάν κεφάλαιο, δηλαδή, ἄν θά θέσει σέ ἐνέργεια τήν ἐνυπάρχουσα σ' αὐτό ἰδιότητα νά παράγει ὑπεραξία. Αὐτό πού πληρώνει καί στίς δυό περιπτώσεις εἶναι ἡ ὑπεραξία, πού αὐτή καθεαυτή περιλαβαίνεται δυνητικά στό ἐμπόρευμα κεφάλαιο.

Ἄς ἐξετάσουμε τώρα ἀπό πιό κοντά τό ἐπιχειρηματικό κέρδος.

Ἐνῶ στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς παγιώνεται τό στοιχεῖο τοῦ εἰδικοῦ κοινωνικοῦ προορισμοῦ τοῦ κεφαλαίου, δηλαδή ἡ ἰδιοκτησία στό κεφάλαιο, πού ἔχει τήν ἰδιότητα νά ἐξουσιάζει τήν ἐργασία ἄλλων, καί ἐνῶ ὁ τόκος ἐμφανίζεται γι' αὐτό σάν τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ὑπεραξίας πού σ' αὐτές τίς συνθῆκες παράγεται ἀπό τό κεφάλαιο, τό ἄλλο μέρος τῆς ὑπεραξίας — τό ἐπιχειρηματικό κέρδος — ἐμφανίζεται κατ' ἀνάγκην ἔτσι, σάν νά προέρχεται ὄχι ἀπό τό κεφάλαιο σάν κεφάλαιο, ἀλλά ἀπό τό προτσές παραγωγῆς, χωρισμένο ἀπό τόν εἰδικό κοινωνικό προορισμό του, πού στήν ἔκφραση τόκος τοῦ κεφαλαίου ἀπόκτησε πιά τόν δικό του εἰδικό τρόπο ὕπαρξης. Χωρισμένο, ὅμως, ἀπό τό κεφάλαιο, τό προτσές παραγωγῆς εἶναι γενικά προτσές ἐργασίας. Γι' αὐτό ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης, σέ διάκριση ἀπό τόν ἰδιοκτήτη τοῦ κεφαλαίου, ἐμφανίζεται ὄχι σάν λειτουργοῦν κεφάλαιο, ἀλλά σάν τό πρόσωπο πού λειτουργεῖ ἀκόμα καί ἐρήμην τοῦ κεφαλαίου, σάν ἁπλός φορέας τοῦ προτσές ἐργασίας γενικά, σάν ἐργάτης, καί μάλιστα σάν μισθωτός ἐργάτης.

Ὁ τόκος αὐτός καθεαυτός ἐκφράζει ἀκριβῶς τήν ὕπαρξη τῶν ὅρων ἐργασίας σάν κεφάλαιο στήν κοινωνική τους ἀντίθεση πρός τήν ἐργασία καί στή μετατροπή τους σέ προσωπικές ἐξουσίες ἀπέναντι στήν ἐργασία καί πάνω στήν ἐργασία. Παρασταίνει τήν ἁπλή ἰδιοκτησία στό κεφάλαιο σάν μέσο γιά νά ἰδιοποιεῖται προϊόντα ξένης ἐργασίας. Αὐτόν τό χαρακτήρα τοῦ κεφαλαίου, ὅμως, τόν παρασταίνει σάν κάτι πού τοῦ ἀνήκει ἔξω ἀπό τό προτσές παραγωγῆς καί πού δέν εἶναι καθόλου τό ἀποτέλεσμα τοῦ εἰδικοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προορισμοῦ αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ προτσές παραγωγῆς. Ὁ τόκος παρασταίνει τό κεφάλαιο ὄχι σέ ἄμεση ἀντίθεση πρός τήν ἐργασία, ἀλλά ἀντίστροφα, χωρίς καμιά σχέση μέ τήν ἐργασία καί σάν ἁπλή σχέση ἑνός κεφαλαιοκράτη μέ ἕναν ἄλλον. Δηλαδή παρασταίνεται σάν ἕνας ἐξωτερικός καί χωρίς σημασία γιά τή σχέση τοῦ

κεφαλαίου μέ τήν ἐργασία προορισμός. Ἔτσι, στόν τόκο, σ' αὐτή τήν ἰδιαίτερη μορφή τοῦ κέρδους, μέ τήν ὁποία ὁ ἀντιφατικός χαρακτήρας τοῦ κεφαλαίου ἀποκτάει αὐτοτελῆ ἔκφραση, καί τήν ἀποκτάει ἔτσι πού σ' αὐτήν σβήνει πέρα γιά πέρα καί ἀφαιρεῖται ὁλότελα ἡ ἀντίφαση αὐτή. Ὁ τόκος εἶναι μιά σχέση ἀνάμεσα σέ δυό κεφαλαιοκράτες καί ὄχι ἀνάμεσα στόν κεφαλαιοκράτη καί στόν ἐργάτη.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, αὐτή ἡ μορφή τοῦ τόκου προσδίδει στό ἄλλο μέρος τοῦ κέρδους τήν ποιοτική μορφή τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κέρδους καί, παραπέρα, τή μορφή τοῦ μισθοῦ ἐποπτείας. Οἱ ἰδιαίτερες λειτουργίες πού ἔχει νά ἐκπληρώσει ὁ κεφαλαιοκράτης σάν κεφαλαιοκράτης καί πού ἀκριβῶς ἔχει χρέος νά τίς ἐκπληρώσει σέ διάκριση ἀπό τούς ἐργάτες καί σέ ἀντίθεση πρός αὐτούς, παρασταίνονται σάν ἁπλές λειτουργίες ἐργασίας. Ὁ κεφαλαιοκράτης δημιουργεῖ ὑπεραξία, ὄχι γιατί ἐργάζεται *σάν κεφαλαιοκράτης*, ἀλλά γιατί, παρά τήν ἰδιότητά του σάν κεφαλαιοκράτης, ἐργάζεται *ἐπίσης*. Αὐτό τό μέρος τῆς ὑπεραξίας, ἑπομένως, δέν εἶναι πιά καθόλου ὑπεραξία, ἀλλά ἡ ἀντίθεσή της, ἕνα ἰσοδύναμο γιά ἐργασία πού ἔγινε. Ἐπειδή ὁ ἀλλοτριωμένος χαρακτήρας τοῦ κεφαλαίου, ἡ ἀντίθεσή του πρός τήν ἐργασία μετατίθεται πέρα ἀπό τό πραγματικό προτσές τῆς ἐκμετάλλευσης, συγκεκριμένα μετατίθεται στό τοκοφόρο κεφάλαιο, αὐτό τό ἴδιο τό προτσές τῆς ἐκμετάλλευσης ἐμφανίζεται σάν ἁπλό προτσές ἐργασίας, στό ὁποῖο ὁ ἐνεργός κεφαλαιοκράτης κάνει μόνο διαφορετική δουλιά ἀπό τή δουλιά πού κάνει ὁ ἐργάτης. Ἔτσι πού ἡ ἐργασία, ἡ ὁποία ἐκμεταλλεύεται καί ἡ ἐργασία πού τήν ἐκμεταλλεύτηκαν, καί οἱ δυό σάν ἐργασία εἶναι ταυτόσημες. Ἡ ἐργασία, ἡ ὁποία ἐκμεταλλεύεται εἶναι ἐξίσου ἐργασία, ὅπως ἡ ἐργασία πού τήν ἐκμεταλλεύονται. Στόν τόκο ἀντιστοιχεῖ ἡ κοινωνική μορφή τοῦ κεφαλαίου. ἐκφρασμένη ὅμως μέ μιά οὐδέτερη καί ἀδιάφορη μορφή. Στό ἐπιχειρηματικό κέρδος ἀντιστοιχεῖ ἡ οἰκονομική λειτουργία τοῦ κεφαλαίου, ἀφοῦ γίνει ὅμως ἀφαίρεση ἀπό τόν συγκεκριμένο κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα αὐτῆς τῆς λειτουργίας.

Στή συνείδηση τοῦ κεφαλαιοκράτη συντελεῖται ἐδῶ ἀκριβῶς τό ἴδιο πού ἔγινε μέ τούς λόγους ἰσοστάθμισης κατά τήν ἐξίσωση τῶν κερδῶν στό μέσο κέρδος, στούς ὁποίους ἀναφερθήκαμε στό II τμῆμα τούτου τοῦ Βιβλίου. Αὐτοί οἱ λόγοι ἰσοστάθμισης, πού ἐπηρεάζουν καθοριστικά τήν κατανομή τῆς ὑπεραξίας, στρεβλώνονται στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο ἀντίληψης καί μετατρέπονται σέ γενεσιουργό αἴτια καί σέ (ὑποκειμενικούς) λόγους δικαιολόγησης τοῦ ἴδιου τοῦ κέρδους.

Ἡ ἀντίληψη τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κέρδους σάν μισθοῦ ἐποπτείας τῆς ἐργασίας, πού γεννιέται ἀπό τήν ἀντίθεσή του πρός τόν τόκο, στηρίζεται ἀκόμα στό ὅτι πράγματι ἕνα μέρος τοῦ κέρδους μπορεῖ νά ξεχωριστεῖ σάν μισθός ἐργασίας καί πράγματι ξεχωρίζεται σάν τέτιος ἤ, πιό σωστά, ἀντίστροφα, στό ὅτι ἕνα μέρος τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, πάνω στή βάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἐμφανίζεται σάν συστατικό μέρος τοῦ κέρδους. Τό μέρος αὐτό, ὅπως τό διαπίστωσε σωστά ἤδη ὁ Ἄνταμ Σμίθ, παρουσιάζεται καθαρό, αὐτοτελές καί ἐντελῶς χωρισμένο, ἀπό τή μιά μεριά, ἀπό τό κέρδος (τό κέρδος μέ τήν ἔννοια τοῦ ἀθροίσματος τοῦ τόκου καί τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κέρδους) καί, ἀπό τήν ἄλλη, ἀπό ἐκεῖνο τό μέρος τοῦ κέρδους πού, ὕστερα ἀπό τήν ἀφαίρεση τοῦ τόκου, ἀπομένει σάν τό λεγόμενο ἐπιχειρηματικό κέρδος καί πού παίρνει τή μορφή τῶν ἀποδοχῶν τοῦ διευθυντῆ στούς κλάδους ἐκείνους, πού οἱ διαστάσεις τους κλπ. ἐπιτρέπουν ἕναν ἐπαρκῆ καταμερισμό τῆς ἐργασίας, τέτιο πού νά μπορεῖ νά διαθέτει ἕνα ἰδιαίτερο μισθό ἐργασίας γιά ἕναν διευθυντή.

Ἡ ἐργασία τῆς ἐποπτείας καί τῆς διεύθυνσης παρουσιάζεται κατ' ἀνάγκην παντοῦ, ὅπου τό ἄμεσο προτσές παραγωγῆς ἔχει τή μορφή ἑνός κοινωνικά συνδυασμένου προτσές καί δέν ἐμφανίζεται σάν ξεχωριστή ἐργασία τῶν αὐτοτελῶν παραγωγῶν[73]. Ἔχει ὅμως διπλή φύση.

Ἀπό τή μιά μεριά, σ' ὅλες τίς ἐργασίες, στίς ὁποῖες συνεργάζονται πολλά πρόσωπα, ἡ συνοχή καί ἡ ἑνότητα τοῦ προτσές ἐκφράζεται ἀπαραίτητα μέ μιά διευθύνουσα θέληση καί μέ λειτουργίες πού δέν ἀφοροῦν τίς ἐπιμέρους ἐργασίες, ἀλλά τή συνολική δραστηριότητα τοῦ ἐργοστασίου, ὅπως γίνεται μέ τόν διευθυντή μιᾶς ὀρχήστρας. Πρόκειται γιά μιά παραγωγική ἐργασία, πού πρέπει νά γίνει σέ κάθε συνδυασμένο τρόπο παραγωγῆς.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά — ἄν παραβλέψουμε ὁλότελα τόν ἐμπορικό τομέα — ἡ ἐργασία αὐτή τῆς ἐποπτείας προκύπτει ἀπαραίτητα σέ ὅλους τούς τρόπους παραγωγῆς, πού βασίζονται στήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στόν ἐργαζόμενο, τόν ἄμεσο παραγωγό, καί στόν ἰδιοκτήτη τῶν μέσων παραγωγῆς. Ὅσο μεγαλύτερη εἶναι αὐτή ἡ ἀντίθεση, τόσο μεγαλύτερος εἶναι ὁ ρόλος πού παίζει αὐτή ἡ ἐργασία τῆς

[73] «Ἡ ἐποπτεία εἶναι ἐδῶ» (στόν ἀγρότη ἰδιοκτήτη γῆς) «ἐντελῶς περιττή». (J. E. Cairnes. «The Slave Power». London 1862, p. 48, 49).

ἐποπτείας[1*]. Γι' αὐτό φτάνει τό ἀνώτατό της σημεῖο στό δουλοκτητικό σύστημα[74]. Γι' αὐτό εἶναι ἀπαραίτητη καί στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, γιατί ἐδῶ τό προτσές παραγωγῆς εἶναι ταυτόχρονα καί προτσές κατανάλωσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη. Ἀπαράλλαχτα, ὅπως γίνεται στά δεσποτικά κράτη, ὅπου ἡ ἐργασία τῆς ἐποπτείας καί τῆς ὁλόπλευρης ἀνάμιξης τῆς κυβέρνησης περιλαβαίνει καί τά δυό: καί τήν διεκπεραίωση τῶν κοινῶν ὑποθέσεων, πού προκύπτουν ἀπό τή φύση ὅλων τῶν κοινοτήτων, καί τίς εἰδικές λειτουργίες πού προκύπτουν ἀπό τήν ἀντίθεση τῆς κυβέρνησης πρός τίς λαϊκές μάζες.

Στούς ἀρχαίους συγγραφεῖς, πού εἶχαν μπροστά στά μάτια τους τό δουλοκτητικό σύστημα, βρίσκουμε στή θεωρία, πράγμα ἐξάλλου πού γινόταν στήν πράξη, καί τίς δυό πλευρές τῆς ἐποπτικῆς ἐργασίας τό ἴδιο πέρα γιά πέρα ἀδιαχώριστες, ὅπως στούς σύγχρονους οἰκονομολόγους, οἱ ὁποῖοι θεωροῦν τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς σάν τόν ἀπόλυτο τρόπο παραγωγῆς. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅπως θά δείξουμε ἀμέσως μέ ἕνα παράδειγμα, οἱ ἀπολογητές τοῦ σύγχρονου συστήματος τῆς δουλείας ξέρουν ἐξίσου νά χρησιμοποιοῦν τήν ἐποπτική ἐργασία σάν λόγο δικαιολόγησης τῆς δουλείας, ὅπως οἱ ἄλλοι οἰκονομολόγοι τήν χρησιμοποιοῦν σάν λόγο δικαιολόγησης τοῦ συστήματος τῆς μισθωτῆς ἐργασίας.

Ὁ villicus τόν καιρό τοῦ Κάτωνα:

«Ἐπικεφαλῆς τῶν δούλων τοῦ ἀγροκτήματος (familia rustica) βρισκόταν ὁ ἐπιστάτης (villicus, ἀπό τή λέξη villa[2*]), πού εἰσπράττει καί πληρώνει, ἀγοράζει καί πουλάει, παίρνει τίς ὁδηγίες τοῦ ἀφεντικοῦ καί κατά τήν ἀπουσία του ὁρίζει καί τιμωρεῖ... Φυσικά ὁ ἐπιστάτης ἦταν πιό ἐλεύθερος ἀπό τούς ἄλλους δούλους. Τά βιβλία τοῦ Μάγκο[68] δίνουν τή συμβουλή νά ἐπιτρέπουν στόν ἐπιστάτη νά παντρεύεται, νά κάνει παιδιά καί νά ἔχει δικό του χρηματικό ποσό, ὁ δέ Κάτων τόν συμβουλεύει νά παντρευτεῖ τήν ἐπιστάτρια. Μόνον αὐτός θά εἶχε τήν ἐλπίδα σέ περίπτωση καλῆς συμπεριφορᾶς νά ἀποκτήσει ἀπό τό ἀφεντικό του τήν ἐλευθερία. Κατά τά ἄλλα, ὅλοι μαζί συγκροτοῦσαν ἕνα κοινό νοικοκυριό... Ὁ κάθε δοῦλος, καί ὁ ἴδιος ὁ ἐπιστάτης, ἔπαιρνε ὅ,τι χρειαζόταν γιά λογαριασμό τοῦ ἀφεντικοῦ του, πού τοῦ τά ἔδιναν σέ ὁρισμένα τακτά διαστήματα καί σέ σταθερές ποσότητες, μέ τά ὁποῖα ἔπειτα ἔπρεπε νά

[74] «Ὅταν ἡ φύση τῆς ἐργασίας ἀπαιτεῖ οἱ ἐργάτες», (δηλαδή οἱ δοῦλοι) «νά κατανεμηθοῦν σέ μιά μεγάλη ἐπιφάνεια, τότε θά αὐξηθεῖ ἀντίστοιχα ὁ ἀριθμός τῶν ἐποπτῶν καί μαζί τό κόστος τῆς ἐργασίας, πού ἀπαιτεῖ αὐτή ἡ ἐποπτεία». (J. E. Cairnes, στό ἴδιο, σελ. 44).

[1*] Στήν I γερμανική ἔκδοση: τῆς ὑπερεποπτείας τῶν ἐργατῶν. Ἄλλαξε μέ βάση τό χειρόγραφο τοῦ Μάρξ.

[2*] Ἀγρόκτημα.

τά βγάλει πέρα... Ἡ ποσότητα πού ἔπαιρνε ἐξαρτιῶνταν ἀπό τή δουλιά, καί αὐτός ἦταν ὁ λόγος πού ὁ ἐπιστάτης, ὁ ὁποῖος ἔκανε ἐλαφρότερη δουλιά ἀπό τούς δούλους, ἔπαιρνε μικρότερη μερίδα». (Mommsen. «Römische Geschichte». Zweite Auflage, 1856, Band I, S. 809 - 810).

Ὁ Ἀριστοτέλης:

«*Ὁ γάρ δεσπότης οὐκ ἐν τῷ κτᾶσθαι τούς δούλους, ἀλλ' ἐν τῷ χρῆσθαι δούλοις*». (Γιατί τό ἀφεντικό — ὁ κεφαλαιοκράτης — ἀποδείχνει ἔμπρακτα ὅτι εἶναι ἀφεντικό ὄχι μέ τήν ἀπόκτηση δούλων — ὄχι μέ τήν ἰδιοκτησία κεφαλαίου, πού δίνει τή δυνατότητα νά ἀγοράζει ἐργασία — ἀλλά μέ τή χρησιμοποίηση τῶν δούλων — μέ τή χρησιμοποίηση ἐργατῶν — σήμερα μισθωτῶν ἐργατῶν στό προτσές τῆς παραγωγῆς). «*Ἔστι δ' αὕτη ἡ ἐπιστήμη οὐδέν μέγα ἔχουσα οὐδέ σεμνόν*». (Σ' αὐτή τήν ἐπιστήμη ὅμως δέν ὑπάρχει τίποτα τό μεγάλο καί τό ὑπέροχο) «*ἅ γάρ τόν δοῦλον ἐπίστασθαι δεῖ ποιεῖν, ἐκεῖνον δεῖ ταῦτα ἐπίστασθαι ἐπιτάττειν*»· (αὐτό δηλαδή πού πρέπει νά ξέρει νά κάνει ὁ δοῦλος, αὐτό πρέπει νά τό ξέρει ἐκεῖνος πού τόν διατάσσει). «*Διό ὅσοις ἐξουσία μή αὐτούς κακοπαθεῖν, ἐπίτροπος λαμβάνει ταύτην τήν τιμήν, αὐτοί δέ πολιτεύονται ἤ φιλοσοφοῦσιν*». (Ἐκεῖ ὅπου τά ἀφεντικά δέν εἶναι ἀπαραίτητο νά ταλαιπωροῦνται μ' αὐτά, *τήν τιμή αὐτή* τήν ἀναλαβαίνει ἕνας ἐπίτροπος, τά ἴδια, ὅμως, τά ἀφεντικά ἀσχολοῦνται μέ τίς κρατικές ὑποθέσεις ἤ φιλοσοφοῦν). (Aristoteles. «Πολιτικά», ἐκδ. Μπέκκερ, βιβλίο I, 7)1*.

Ὁ Ἀριστοτέλης λέει ὀρθά κοφτά ὅτι, ὅπως στόν πολιτικό, ἔτσι καί στόν οἰκονομικό τομέα ἡ κυριαρχία ἀναθέτει στούς κυρίαρχους τίς λειτουργίες τοῦ ἄρχειν. Στόν οἰκονομικό τομέα αὐτό θά πεῖ ὅτι πρέπει νά ξέρουν νά καταναλώνουν τήν ἐργατική δύναμη. Καί ὁ Ἀριστοτέλης προσθέτει ὅτι δέν πρέπει νά ὑπερβάλεται ἡ σημασία τῆς ἐποπτικῆς ἐργασίας, γι' αὐτό, τό ἀφεντικό, μόλις ἀποκτήσει ἀρκετή περιουσία, ἀναθέτει σέ ἕναν ἐπόπτη τήν «τιμή» αὐτῆς τῆς ταλαιπωρίας.

Ἡ δουλιά τῆς διεύθυνσης καί τῆς ἐποπτείας, ἐφόσον δέν εἶναι μιά ἰδιαίτερη λειτουργία πού ἀπορρέει ἀπό τή φύση κάθε συνδυασμένης κοινωνικῆς ἐργασίας, ἀλλά ἀπό τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στόν ἰδιοκτήτη τῶν μέσων παραγωγῆς καί στόν ἰδιοκτήτη μόνο τῆς ἐργατικῆς δύναμης — ἀδιάφορο ἄν ἡ ἐργατική δύναμη ἀγοράζεται μαζί μέ τόν ἴδιο τόν ἐργάτη, ὅπως γινόταν στό δουλοκτητικό σύστημα, ἤ ἄν ὁ ἴδιος ὁ ἐργάτης πουλάει τήν ἐργατική του δύναμη, καί γι' αὐτό τό προτσές τῆς παραγωγῆς ἐμφανίζεται ταυτόχρονα καί σάν τό προτσές κατανάλωσης τῆς ἐργασίας του ἀπό τό κεφάλαιο — αὐτήν τή λειτουργία, πού πηγάζει ἀπό τήν ὑποδούλωση τοῦ ἄμεσου παραγωγοῦ, τήν χρησιμοποιήσανε ἀρκετά συχνά γιά νά δικαιολογήσουν αὐτή τήν ἴδια τή σχέση, καί ἡ ἐκμετάλλευση, ἡ ἰδιοποίηση ξένης ἀπλήρωτης δουλιᾶς ἔχει ἐξίσου συχνά προβληθεῖ σάν ὁ μισθός ἐργασίας πού δικαιοῦται ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ κεφαλαίου. Ὄχι ὅμως καλύτερα ἀπό ὅ,τι τό ἔκανε ἕνας ὑπερασπιστής τῆς δουλείας στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες, κάποιος δικηγόρος Ο' Κόνορ σέ μιά συγκέντρωση στή Νέα Ὑόρκη στίς 19 τοῦ Δεκέμβρη 1859 μέ τό σύνθημα: «Δικαιοσύνη γιά τό Νότο».

1* Στό κείμενο οἱ περικοπές ἀπό τόν Ἀριστοτέλη παρατίθενται στά ἀρχαῖα ἑλληνικά. Σημ. μετ.

«Now, gentlemen»1*, εἶπε κάτω ἀπό ζωηρά χειροκροτήματα, «ἡ ἴδια ἡ φύση προκαθόρισε τό νέγρο γι' αὐτή τήν κατάσταση τῆς δουλείας. Ἔχει τή δύναμη καί εἶναι γερός γιά δουλιά. Ὅμως ἡ φύση, πού τοῦ ἔδωσε αὐτήν τή δύναμη, τοῦ ἀρνήθηκε καί τό μυαλό γιά νά κυβερνᾶ, καί τή θέληση γιά δουλιά» (χειροκροτήματα). «Καί τά δυό τοῦ τά στέρησαν! Καί ἡ ἴδια ἡ φύση πού τοῦ στέρησε τή θέληση γιά δουλιά, τοῦ ἔδωσε ἕναν ἀφέντη γιά νά τόν ἐξαναγκάζει νά ἐργάζεται καί γιά νά τόν κάνει ἕναν χρήσιμο ὑπηρέτη στό κλίμα γιά τό ὁποῖο εἶναι φτιαγμένος, τόσο γιά τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του, ὅσο καί γιά τόν κύριο πού τόν ἐξουσιάζει. Δηλώνω ὅτι δέν ἀποτελεῖ ἀδικία, ἄν ἀφήσουμε τό νέγρο στή θέση πού τόν ἔταξε ἡ φύση, ἄν τοῦ δόσουμε ἕνα ἀφεντικό γιά νά τόν κυβερνάει, καί δέν τοῦ ἀφαιρεῖται κανένα ἀπό τά δικαιώματά του, ὅταν τόν ἐξαναγκάζουν σάν ἀντάλλαγμα νά ἐργάζεται πάλι γιά νά ἀποζημιώσει δίκαια τό ἀφεντικό του γιά τό ταλέντο του καί γιά τήν ἐργασία πού καταβάλλει γιά νά τόν κυβερνάει καί γιά νά τόν κάνει χρήσιμο γιά τόν ἑαυτό του καί γιά τήν κοινωνία». («New York Daily Tribune»,[69] 20 τοῦ Δεκέμβρη 1859, σελ. 7 — 8).

Ἔτσι λοιπόν, ὅπως ὁ δοῦλος, πρέπει καί ὁ μισθωτός ἐργάτης νά ἔχει ἕνα ἀφεντικό γιά νά τόν βάζει νά ἐργάζεται καί γιά νά τόν κυβερνάει. Καί, προϋποθέτοντας αὐτήν τή σχέση κυριαρχίας καί δουλείας, εἶναι κανονικό τό γεγονός ὅτι ὁ μισθωτός ἐργάτης ἐξαναγκάζεται νά παράγει τό δικό του μισθό ἐργασίας καί ἐπιπλέον τό μισθό ἐποπτείας σάν ἀνταπόδοση γιά τή δουλιά κυριαρχίας καί ἐποπτείας πάνω του, «γιά νά ἀποζημιώσει δίκαια τό ἀφεντικό του γιά τό ταλέντο του καί γιά τήν ἐργασία πού καταβάλλει γιά νά τόν κυβερνάει καί γιά νά τόν κάνει χρήσιμο γιά τόν ἑαυτό του καί γιά τήν κοινωνία».

Ἡ δουλιά τῆς ἐποπτείας καί τῆς διεύθυνσης, ἐφόσον προκύπτει ἀπό τόν ἀνταγωνιστικό χαρακτήρα τῆς κοινωνίας, ἀπό τήν κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου πάνω στήν ἐργασία καί πού γι' αὐτό εἶναι κοινή μέ τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς σέ ὅλους τούς ἄλλους τρόπους παραγωγῆς, οἱ ὁποῖοι βασίζονται στήν ταξική ἀντίθεση, ἡ δουλιά αὐτή εἶναι καί στό καπιταλιστικό σύστημα ἄμεσα καί ἀδιαχώριστα δεμένη μέ τίς παραγωγικές λειτουργίες, πού κάθε συν-

1* «Τώρα, κύριοι».

δυασμένη κοινωνική ἐργασία ἐπιβάλλει στά ξεχωριστά ἄτομα σάν ἰδιαίτερη ἐργασία. Ὁ μισθός ἐργασίας ἑνός ἐπιτρόπου[1*] ἤ ἑνός régisseur, ὅπως λεγόταν στήν φεουδαρχική Γαλλία, χωρίζεται ὁλότελα ἀπό τό κέρδος καί παίρνει τή μορφή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας γιά εἰδικευμένη δουλιά, ἀπό τή στιγμή πού ἡ ἐπιχείρηση ἔχει ἐπεκταθεῖ σέ ἀρκετά μεγάλη κλίμακα, ὥστε νά μπορεῖ νά πληρώνει ἕναν τέτιο διευθυντή (manager), παρ' ὅλο πού οἱ δικοί μας βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες μποροῦν καί πληρώνουν ἕναν τέτιο διευθυντή, ἀπέχουν πολύ ἀπό τό νά «ἀσχολοῦνται μέ τίς κρατικές ὑποθέσεις ἤ νά φιλοσοφοῦν».

Ὅτι «ἡ ψυχή τοῦ βιομηχανικοῦ μας συστήματος» δέν εἶναι οἱ βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες, ἀλλά οἱ managers τῆς βιομηχανίας, τό σημείωσε ἤδη ὁ Γιούρ[75]. Ὅσο γιά τό ἐμπορικό μέρος τῆς ἐπιχείρησης, ὅσα χρειάζονται νά εἰπωθοῦν, εἰπώθηκαν ἤδη στό προηγούμενο τμῆμα τούτου τοῦ Βιβλίου[2*].

Ἡ ἴδια ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή ὁδήγησε τά πράγματα στό σημεῖο νά γυρνάει καί νά ζητάει δουλιά στούς δρόμους ἡ ἐργασία ἐποπτείας, ἐντελῶς χωρισμένη ἀπό τήν ἰδιοκτησία τοῦ κεφαλαίου. Γι' αὐτό ἔγινε περιττό τήν ἐργασία αὐτή τῆς ἐποπτείας νά τήν κάνει ὁ κεφαλαιοκράτης. Ἕνας διευθυντής ὀρχήστρας δέν χρειάζεται καθόλου νά εἶναι ἰδιοκτήτης τῶν ὀργάνων τῆς ὀρχήστρας, οὔτε ἡ δουλιά του σάν διευθυντής ἔχει καμιά σχέση μέ τό «μισθό» τῶν ὑπόλοιπων μουσικῶν. Τά συνεταιρικά ἐργοστάσια προσφέρουν τήν ἀπόδειξη ὅτι σάν λειτουργός τῆς παραγωγῆς ὁ κεφαλαιοκράτης ἔγινε τό ἴδιο περιττός, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ κεφαλαιοκράτης, στήν ἀνώτατη βαθμίδα τῆς ἀνάπτυξής του, θεωρεῖ περιττό τόν μεγάλο γαιοκτήμονα. Ἐφόσον ἡ δουλιά τοῦ κεφαλαιοκράτη δέν ἀπορρέει ἀπό τό προτσές παραγωγῆς ἁπλῶς καί μόνο γιατί τό προτσές αὐτό εἶναι κεφαλαιοκρατικό, ἐφόσον λοιπόν δέν ἐξαφανίζεται μαζί μέ τό κεφάλαιο, ἐφόσον δέν περιορίζεται στή λειτουργία νά ἐκμεταλλεύεται ξένη ἐργασία, ἐφόσον λοιπόν προκύπτει ἀπό τήν κοινωνική μορφή τῆς ἐργασίας, ἀπό τόν συνδυασμό καί τή συνεργασία πολλῶν γιά τήν ἐπίτευξη ἑνός κοινοῦ ἀποτελέσματος, ἡ δουλιά αὐτή εἶναι ἐπίσης ἐντελῶς ἀνεξάρτητη ἀπό τό κεφάλαιο, ὅπως αὐτή ἡ ἴδια ἡ κοινωνική μορφή

[75] A. Ure. «Philosophie des manufactures», Tome I, Paris 1836, σελ. 67—68, ὅπου αὐτός ὁ Πίνδαρος τῶν κεφαλαιοκρατῶν βεβαιώνει ταυτόχρονα ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτούς δέν ἔχουν τήν παραμικρότερη ἰδέα γιά τό μηχανισμό πού χρησιμοποιοῦν».

[1*] Ἐδῶ μέ τήν ἔννοια τοῦ «ἐπόπτη». Σημ. μετ.

[2*] Βλέπε κεφ. XVII τούτου τοῦ Βιβλίου.

τῆς ἐργασίας ἀπό τή στιγμή πού ἔχει σπάσει τό κεφαλαιοκρατικό περίβλημα. Τό νά λένε ὅτι ἡ ἐργασία αὐτή εἶναι ἀναγκαία σάν κεφαλαιοκρατική ἐργασία, σάν λειτουργία τοῦ κεφαλαιοκράτη, δέν σημαίνει τίποτα ἄλλο, παρά ὅτι ὁ ἀγοραῖος οἰκονομολόγος δέν μπορεῖ νά ἀναλογιστεῖ τίς μορφές πού ἀναπτύχθηκαν στούς κόλπους τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, χωρισμένες καί ἀπελευθερωμένες ἀπό τόν ἀντιφατικό κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα τους. Συγκρινόμενος μέ τόν κεφαλαιοκράτη τοῦ χρήματος, ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης εἶναι ἐργαζόμενος, ὅμως ἐργαζόμενος σάν κεφαλαιοκράτης, δηλαδή σάν ἐκμεταλλευτής ξένης ἐργασίας. Ὁ μισθός πού διεκδικεῖ καί πού εἰσπράττει γι' αὐτή τήν ἐργασία εἶναι ἀκριβῶς ἴσος μέ τήν ἰδιοποιημένη ποσότητα ξένης ἐργασίας καί ἐξαρτιέται ἄμεσα, ἐφόσον ὑποβάλλεται στόν ἀπαραίτητο κόπο νά ἐκμεταλλεύεται ξένη ἐργασία, ἀπό τό βαθμό ἐκμετάλλευσης αὐτῆς τῆς ἐργασίας, ὄχι ὅμως ἀπό τό βαθμό τοῦ κόπου πού τοῦ στοιχίζει αὐτή ἡ ἐκμετάλλευση, τόν ὁποῖο κόπο μπορεῖ ἔναντι μέτριας πληρωμῆς νά τόν φορτώσει σέ ἕνα διευθυντή. Ὕστερα ἀπό κάθε οἰκονομική κρίση μπορεῖ στίς ἀγγλικές βιομηχανικές περιοχές νά δεῖ κανείς ἀρκετούς τέως ἐργοστασιάρχες νά ἐποπτεύουν τώρα σάν διευθυντές στήν ὑπηρεσία τῶν νέων ἰδιοκτητῶν, πού συχνά πρόκειται γιά τούς πρώην πιστωτές τους[76], τά προηγούμενα δικά τους ἐργοστάσια ἔναντι ἑνός χαμηλοῦ μισθοῦ.

Ὁ μισθός πού παίρνει ὁ διευθυντής μιᾶς ἐμπορικῆς ἤ βιομηχανικῆς ἐπιχείρησης ἐμφανίζεται ἐντελῶς χωρισμένος ἀπό τό ἐπιχειρηματικό κέρδος καί στά συνεταιριστικά ἐργοστάσια τῶν ἐργατῶν, καί στίς κεφαλαιοκρατικές μετοχικές ἐπιχειρήσεις. Ὁ χωρισμός τοῦ διευθυντικοῦ μισθοῦ ἀπό τό ἐπιχειρηματικό κέρδος, πού κατά τά ἄλλα φαίνεται τυχαῖος, εἶναι ἐδῶ σταθερός. Στό συνεταιριστικό ἐργοστάσιο ἐκπίπτει ὁ ἀντιφατικός χαρακτήρας τῆς ἐποπτικῆς ἐργασίας, γιατί ὁ διευθυντής πληρώνεται ἀπό τούς ἐργάτες, ἀντί νά ἀντιπροσωπεύει ἀπέναντί τους τό κεφάλαιο. Οἱ μετοχικές ἐπιχειρήσεις γενικά — πού ἀναπτύχθηκαν μαζί μέ τό πιστωτικό σύστημα — ἔχουν τήν τάση αὐτήν τή διευθυντική δουλιά σάν λειτουργία νά τήν χωρίζουν ὅλο καί περισσότερο ἀπό τήν κατοχή τοῦ κεφαλαίου, εἴτε

[76] Σέ μιά γνωστή σέ μένα περίπτωση, ὕστερα ἀπό τήν κρίση τοῦ 1868, ἕνας χρεωκοπημένος ἐργοστασιάρχης ἔγινε πληρωνόμενος μισθωτός ὑπάλληλος τῶν πρώην ἐργατῶν του. Τό ἐργοστάσιο τό εἶχε ἀναλάβει ὕστερα ἀπό τή χρεωκοπία ἕνας ἐργατικός συνεταιρισμός καί ὁ πρώην ἰδιοκτήτης του ἔπιασε σ' αὐτό δουλιά σάν διευθυντής. — Φ. Ε.

πρόκειται γιά ἴδιον ἤ γιά δανεικό κεφάλαιο, ἀκριβῶς ὅπως μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀστικῆς κοινωνίας οἱ δικαστικές καί διοικητικές λειτουργίες χωρίζονται ἀπό τή γαιοκτησία, στίς ἁρμοδιότητες τῆς ὁποίας ὑπάγονταν τήν ἐποχή τῆς φεουδαρχίας. Ἐνῶ, ὅμως, ἀπό τή μιά μεριά, στόν ἁπλό ἰδιοκτήτη τοῦ κεφαλαίου, στόν κεφαλαιοκράτη τοῦ χρήματος, ἀντιπαρατάσσεται ὁ ἐνεργός κεφαλαιοκράτης καί μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς Πίστης τό ἴδιο αὐτό χρηματικό κεφάλαιο παίρνει κοινωνικό χαρακτήρα, συγκεντρώνεται στίς τράπεζες καί δανείζεται ἀπ' αὐτές καί ὄχι πιά ἀπό τούς ἄμεσους ἰδιοκτῆτες του, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ ἁπλός διευθυντής πού δέν κατέχει ὑπό κανένα τίτλο τό κεφάλαιο, οὔτε δανεικό οὔτε μέ ἄλλο τρόπο, ἐκπληρώνει ὅλες τίς πραγματικές λειτουργίες πού ὑπάγονται στόν ἐνεργό κεφαλαιοκράτη σάν τέτιο — ἔτσι παραμένει μόνο ὁ λειτουργός καί ἐξαφανίζεται ὁ κεφαλαιοκράτης ἀπό τό προτσές τῆς παραγωγῆς σάν περιττό πρόσωπο.

Ἀπό τούς ἰσολογισμούς πού δημοσιεύονται[77] τῶν συνεταιριστικῶν ἐργοστασίων στήν Ἀγγλία, φαίνεται ὅτι — ὕστερα ἀπό τήν ἀφαίρεση τοῦ μισθοῦ τοῦ διευθυντῆ, πού ἀποτελεῖ ἕνα μέρος τοῦ διατεθέντος μεταβλητοῦ κεφαλαίου, ἀκριβῶς ὅπως γίνεται μέ τό μισθό τῶν ὑπόλοιπων ἐργατῶν — τό κέρδος ἦταν μεγαλύτερο ἀπό τό μέσο κέρδος, παρά τό γεγονός ὅτι τά ἐργοστάσια αὐτά πλήρωναν ποῦ καί ποῦ πολύ πιό ὑψηλό τόκο ἀπό τούς ἰδιῶτες ἐργοστασιάρχες. Ἡ αἰτία τοῦ ὑψηλότερου κέρδους ἦταν σ' ὅλες τίς περιπτώσεις ἡ μεγαλύτερη οἰκονομία πού γινόταν στή χρησιμοποίηση σταθεροῦ κεφαλαίου. Αὐτό, ὅμως, πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ὅτι τό μέσο κέρδος (= τόκος + ἐπιχειρηματικό κέρδος) παρουσιάζεται πραγματικά καί χειροπιαστά σάν ἕνα μέγεθος, πέρα γιά πέρα ἀνεξάρτητο ἀπό τόν μισθό τοῦ διευθυντῆ. Ἐπειδή ἐδῶ τό κέρδος ἦταν μεγαλύτερο ἀπό τό μέσο κέρδος, καί τό ἐπιχειρηματικό κέρδος ἐπίσης ἦταν μεγαλύτερο ἀπό τό συνηθισμένο.

Τό ἴδιο φαινόμενο παρατηρεῖται σέ μερικές μετοχικές κεφαλαιοκρατικές ἐπιχειρήσεις, λ.χ. σέ μετοχικές τράπεζες (Joint Stock Banks). Ἡ «London and Westminster Bank» πλήρωσε τό 1863 30% ἐτήσιο μέρισμα, ἡ «Union Bank of London» καί ἄλλες τράπεζες 15%. Ἀπό τό ἀκαθάριστο κέρδος ἀφαιρεῖται ἐδῶ ἐκτός ἀπό τό μισθό τῶν διευθυντῶν, ὁ τόκος, πού πληρώνεται γιά καταθέσεις.

[77] Οἱ ἰσολογισμοί πού παίρνονται ἐδῶ ὑπόψη φθάνουν τό πολύ ὥς τό 1864, γιατί τό πιό πάνω κείμενο γράφτηκε τό 1865. — Φ. Ε.

Τό μεγάλο κέρδος ἐξηγεῖται ἐδῶ ἀπό τή μικρή ἀναλογία τοῦ καταβληθέντος κεφαλαίου σέ σχέση μέ τίς καταθέσεις. Λογουχάρη, στήν «London and Westminster Bank» τό 1863, τό καταβληθέν κεφάλαιο ἦταν 1.000.000 λίρ. στ. καί οἱ καταθέσεις 14.540.275 λίρ. στ. Στήν «Union Bank of London» τό 1863 τό καταβληθέν κεφάλαιο ἦταν 600.000 λίρ. στ. καί οἱ καταθέσεις 12.384.173 λίρ. στ.

Τό μπέρδεμα τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κέρδους μέ τό μισθό ἐποπτείας ἤ διεύθυνσης γεννήθηκε ἀρχικά ἀπό τήν ἀντιφατική μορφή, πού παίρνει τό πλεόνασμα τοῦ κέρδους πάνω ἀπό τόν τόκο σέ ἀντίθεση πρός τόν τόκο. Τό μπέρδεμα ἀναπτύχθηκε παραπέρα ἀπό τήν ἀπολογητική σκοπιμότητα νά παρουσιάσουν τό κέρδος ὄχι σάν ὑπεραξία, δηλαδή σάν ἀπλήρωτη δουλιά, ἀλλά σάν μισθό ἐργασίας τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαιοκράτη γιά τή δουλιά πού ἔκανε. Ἀπό μέρος τῶν σοσιαλιστῶν ἀντιτάχθηκε σ' αὐτό ἡ διεκδίκηση, νά περιοριστεῖ στήν πράξη τό κέρδος σ' αὐτό πού προφασίζονταν ὅτι εἶναι ἀπό θεωρητική ἄποψη, δηλαδή σ' ἕναν ἁπλό μισθό ἐποπτείας. Καί αὐτή ἡ διεκδίκηση πού ἀντιτάχθηκε στόν θεωρητικό ἐξωραϊσμό ἦταν τόσο πιό δυσάρεστη, ὅσο περισσότερο αὐτός ὁ μισθός ἐποπτείας, ἀπό τή μιά μεριά, ἔβρισκε τό καθορισμένο ἐπίπεδό του καί τήν καθορισμένη ἀγοραία τιμή του, ὅπως κάθε ἄλλος μισθός ἐργασίας, μέ τήν ἐμφάνιση μιᾶς πολυάριθμης τάξης διευθυντῶν τῆς βιομηχανίας καί τοῦ ἐμπορίου[78] καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅσο περισσότερο ἔπεφτε, ὅπως κάθε μισθός γιά εἰδικευμένη ἐργασία, μέ τήν γενική ἀνάπτυξη, πού ἐλαττώνει τά ἔξοδα παραγωγῆς εἰδικά ἐκπαιδευμένης ἐργατικῆς δύναμης[79]. Μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς συνεργασίας ἀπό τήν πλευρά

[78] «Οἱ μαστόροι εἶναι ἐπίσης ἐργάτες, ὅπως καί οἱ καλφάδες τους. Στό ρόλο αὐτό τά συμφέροντά τους συμπίπτουν μέ τά συμφέροντα τῶν ἐργατῶν τους. Ἐκτός ἀπό αὐτό ὅμως εἶναι καί κεφαλαιοκράτες καί πράχτορες τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί ἀπό τήν ἄποψη αὐτή τά συμφέροντά τους εἶναι διαμετρικά ἀντίθετα πρός τά συμφέροντα τῶν ἐργατῶν» (σελ. 27). «Ἡ πλατιά διάδοση τῆς μόρφωσης στούς ἐργάτες βιομηχανίας αὐτῆς τῆς χώρας μειώνει καθημερινά τήν ἀξία τῆς ἐργασίας καί τῆς εἰδικότητας σχεδόν ὅλων τῶν μαστόρων καί ἐπιχειρηματιῶν, γιατί αὐξάνει ὁ ἀριθμός τῶν προσώπων πού ἔχουν τίς εἰδικές γνώσεις τους» (σελ. 30). (Hodgskin. «Labour defended against the Claims of Capital etc.». London 1825).

[79] «Ἡ γενική χαλάρωση τῶν συμβατικῶν φραγμῶν καί οἱ αὐξημένες εὐκολίες γιά μόρφωση δροῦν πρός τήν κατεύθυνση τῆς μείωσης τῶν μισθῶν τῶν ἐκπαιδευμένων ἐργατῶν, ἀντί πρός τήν κατεύθυνση τῆς αὔξησης τῶν μισθῶν τῶν ἀνειδίκευτων ἐργατῶν». (J. St. Mill, «Princ. of Pol. Econ. 2nd ed., London 1849, I. p. 479).

τῶν ἐργατῶν, καί τῶν μετοχικῶν ἐπιχειρήσεων ἀπό τήν πλευρά τῆς ἀστικῆς τάξης, ἐξαφανίστηκε κάθε πρόφαση γιά τό μπέρδεμα τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κέρδους μέ τό μισθό τῆς διεύθυνσης καί παρουσιάστηκε καί στήν πράξη τό κέρδος, αὐτό, πού θεωρητικά ἦταν ἀναμφισβήτητο, ἁπλῶς σάν ὑπεραξία, σάν ἀξία γιά τήν ὁποία δέν πληρώθηκε ἕνα ἰσοδύναμο, σάν πραγματοποιημένη ἀπλήρωτη ἐργασία, ἔτσι πού ὁ ἐνεργός κεφαλαιοκράτης ἐκμεταλλεύεται πράγματι τήν ἐργασία καί ὁ καρπός τῆς ἐκμετάλλευσής του, ὅταν ἐργάζεται μέ δανεισμένο κεφάλαιο, χωρίζεται σέ τόκο καί σέ ἐπιχειρηματικό κέρδος, σέ πλεόνασμα τοῦ κέρδους πάνω ἀπό τόν τόκο.

Πάνω στή βάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἀναπτύσσεται στίς μετοχικές ἐπιχειρήσεις μιά νέα ἀπάτη μέ διευθυντικό μισθό, γιατί δίπλα καί πάνω ἀπό τόν πραγματικό διευθυντή ἐμφανίζεται ἕνας ἀριθμός διαχειριστῶν καί ἐποπτικῶν συμβούλων, γιά τούς ὁποίους πράγματι ἡ διαχείρηση καί ἡ ἐποπτεία ἀποτελοῦν ἁπλό πρόσχημα γιά τήν καταλήστευση τῶν μετόχων καί γιά αὐτοπλουτισμό. Σχετικά μ' αὐτό βρίσκει κανείς ἀξιόλογες λεπτομέρειες στό: «The City or the Physiology of London Business; with Sketches on 'Change, and the Coffee Houses». London 1845.

«Τό τί κερδίζουν τραπεζίτες καί ἔμποροι, χάρη στό γεγονός ὅτι συμμετέχουν στή διεύθυνση ὀχτώ ἤ ἐννιά διαφόρων ἑταιριῶν, μπορεῖ νά τό δεῖ κανείς ἀπό τό ἀκόλουθο παράδειγμα: ὁ ἰδιωτικός ἰσολογισμός τοῦ κυρίου Τίμοθι Ἄμπραχαμ Κέρτις, πού ὑπέβαλε στό πτωχευτικό δικαστήριο ὅταν χρεωκόπησε, παρουσίαζε ἕνα εἰσόδημα 800 — 900 λίρ. στ. τό χρόνο στή στήλη: γιά ἐργασίες διευθυντοῦ. Ἐπειδή ὁ κύριος Κέρτις ἔκανε διευθυντής τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας καί τῆς Ἑταιρίας τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν, κάθε μετοχική ἑταιρία θεωροῦσε τόν ἑαυτό της εὐτυχισμένο ἄν μποροῦσε νά τόν προσλάβει σάν διευθυντή». (σελ. 81, 82).

Ἡ ἀμοιβή τῶν διευθυντῶν τέτιων ἑταιριῶν γιά κάθε βδομαδιάτικη συνεδρίαση εἶναι τουλάχιστον μιά γουϊνέα (= 21 μάρκα). Οἱ συζητήσεις μπροστά στό πτωχευτικό δικαστήριο δείχνουν ὅτι αὐτός ὁ μισθός ἐποπτείας εἶναι κατά κανόνα ἀντιστρόφως ἀνάλογος πρός τήν πραγματική ἐποπτεία πού ἀσκεῖται ἀπ' αὐτούς τούς κατ' ὄνομα διευθυντές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΙΚΟΣΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Ἐξωτερίκευση τῆς σχέσης τοῦ κεφαλαίου στή μορφή τοῦ τοκοφόρου κεφαλαίου

Στό τοκοφόρο κεφάλαιο ἡ σχέση τοῦ κεφαλαίου φθάνει τήν πιό ἐξωτερική καί τήν πιό φετιχιστική μορφή της. Ἔχουμε ἐδῶ Χ — Χ', χρῆμα πού παράγει περισσότερο χρῆμα, αὐτοαξιοποιούμενη ἀξία, χωρίς τό προτσές πού μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στά δυό ἄκρα. Στό ἐμπορικό κεφάλαιο, Χ — Ε — Χ', ὑπάρχει τουλάχιστον ἡ γενική μορφή τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κίνησης, παρ' ὅλο πού παραμένει μόνο στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας καί γι' αὐτό τό κέρδος ἐμφανίζεται σάν ἁπλό κέρδος ἀπό μιά ἐκποίηση. Πάντως ὅμως παρουσιάζεται σάν προϊόν μιᾶς κοινωνικῆς *σχέσης* καί ὄχι σάν προϊόν ἑνός ἁπλοῦ *πράγματος*. Ἡ μορφή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου παρασταίνει πάντα ἕνα προτσές, τήν ἑνότητα ἀντιτιθέμενων φάσεων, μιά κίνηση πού ἀναλύεται σέ δυό ἀντιτιθέμενες πράξεις, σέ ἀγορά καί πούληση ἐμπορευμάτων. Ἡ κίνηση αὐτή ἔχει σβηστεῖ στό Χ — Χ', στή μορφή τοῦ τοκοφόρου κεφαλαίου. Ἄν λ.χ. ὁ κεφαλαιοκράτης δανείσει 1.000 λίρ. στ. καί ἄν ὁ τόκος εἶναι 5%, τότε ἡ ἀξία 1.000 λίρ. στ. σάν κεφάλαιο γιά ἕνα χρόνο = Κ + Κτο', ὅπου τό Κ ἀντιπροσωπεύει τό κεφάλαιο καί τό το' τό ἐπιτόκιο, ἄρα ἐδῶ $5\% = \frac{5}{100} = \frac{1}{20}$, $1.000 + 1.000 \times \frac{1}{20} = 1.050$ λίρ. στ., δηλαδή τό κεφάλαιο δέν εἶναι ἕνα ἁπλό μέγεθος. Εἶναι *σχέση* μεγεθῶν, σχέση σάν κύριο ποσό, σάν δοσμένη ἀξία, σχέση πρός τόν ἴδιο τόν ἑαυτό της σάν αὐτοαξιοποιούμενη ἀξία, σάν κύριο ποσό πού παρήγαγε μιά ὑπεραξία. Καί, ὅπως εἴδαμε, τό κεφάλαιο σάν τέτιο παρουσιάζεται σάν αὐτή ἡ ἄμεσα ἀξιοποιούμενη ἀξία γιά ὅλους τούς δρῶντες κεφαλαιοκράτες, ἀδιάφορο ἄν ἐργάζονται μέ δικό τους ἤ μέ δανεισμένο κεφάλαιο.

Χ — Χ': Ἔχουμε ἐδῶ τό ἀρχικό σημεῖο ἀφετηρίας τοῦ κεφαλαίου, τό χρῆμα στόν τύπο Χ — Ε — Χ' πού ἔχει αναχθεῖ στά

δυό ἄκρα Χ — Χ', ὅπου Χ' = Χ + ΔΧ, χρῆμα πού δημιουργεῖ περισσότερο χρῆμα. Εἶναι ὁ ἀρχικός καί γενικός τύπος τοῦ κεφαλαίου, συμπτυγμένος σέ μιά χωρίς νόημα συγκεφαλαίωση. Εἶναι τό ἕτοιμο κεφάλαιο, ἑνότητα τοῦ προτσές παραγωγῆς καί τοῦ προτσές κυκλοφορίας, εἶναι τό κεφάλαιο πού γιά τό λόγο αὐτό σέ μιά καθορισμένη χρονική περίοδο ἀποφέρει καθορισμένη ὑπεραξία. Στή μορφή τοῦ τοκοφόρου κεφαλαίου ἡ ἰδιότητα αὐτή νά ἀποφέρει ὑπεραξία ἐμφανίζεται ἄμεσα, χωρίς τή μεσολάβηση τοῦ προτσές παραγωγῆς καί τοῦ προτσές κυκλοφορίας. Τό κεφάλαιο ἐμφανίζεται σάν μυστηριώδης καί αὐτοδημιουργός πηγή τοῦ τόκου, τῆς δικῆς του αὔξησης. Τό *πράγμα* (χρῆμα, ἐμπόρευμα, ἀξία) σάν ἁπλό πράγμα εἶναι τώρα κεφάλαιο καί τό κεφάλαιο ἐμφανίζεται σάν ἁπλό πράγμα. Τό ἀποτέλεσμα τοῦ συνολικοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς ἐμφανίζεται σάν μιά ἰδιότητα πού ἀνήκει σάν τέτια σέ ἕνα πράγμα. Ἐξαρτιέται ἀπό τόν κάτοχο τοῦ χρήματος, δηλαδή, τοῦ ἐμπορεύματος στήν πάντα ἀνταλλάξιμη μορφή του, ἄν θά τό ξοδέψει σάν χρῆμα ἤ ἄν θά τό δανείσει σάν κεφάλαιο. Γι' αὐτό, στό τοκοφόρο κεφάλαιο ξεχωρίζει καθαρά αὐτό τό αὐτόματο φετίχ, ἡ αὐτοαξιοποιούμενη ἀξία, τό χρῆμα πού γεννάει χρῆμα, καί μέ τή μορφή αὐτή δέν ἔχει πιά οὔτε ἕνα σημάδι πού νά δείχνει τήν καταγωγή του. Ἡ κοινωνική σχέση ὁλοκληρώθηκε σάν σχέση ἑνός πράγματος, τοῦ χρήματος, πρός τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του. Στή θέση τῆς πραγματικῆς μετατροπῆς χρήματος σέ κεφάλαιο φαίνεται ἐδῶ μόνο ἡ χωρίς περιεχόμενο μορφή αὐτῆς τῆς μετατροπῆς. Ὅπως γίνεται μέ τήν ἐργατική δύναμη, ἡ ἀξία χρήσης τοῦ χρήματος εἶναι ἐδῶ ἡ ἱκανότητα νά παράγει ἀξία, μεγαλύτερη ἀξία ἀπό τήν ἀξία πού περιέχεται σ' αὐτό τό ἴδιο. Τό χρῆμα σάν τέτιο εἶναι ἤδη δυνάμει αὐτοαξιοποιούμενη ἀξία καί τό δανείζουν σάν τέτια, πράγμα πού ἀποτελεῖ τή μορφή τῆς πούλησης γιά τό ἰδιόμορφο αὐτό ἐμπόρευμα. Ἔτσι γίνεται πέρα γιά πέρα ἰδιότητα τοῦ χρήματος νά δημιουργεῖ ἀξία, νά ἀποφέρει τόκο, ὅπως ἡ ἰδιότητα τῆς ἀπιδιᾶς εἶναι νά παράγει ἀπίδια. Καί ὁ δανειστής τοῦ χρήματος πουλάει τό χρῆμα του σάν ἕνα τέτιο τοκοφόρο πράγμα. Καί σάν νά μή ἔφτανε αὐτό, τό ἴδιο τό πραγματικά λειτουργοῦν κεφάλαιο, ὅπως εἴδαμε, παρουσιάζεται ἔτσι, λές καί ἀποφέρει τόν τόκο ὄχι σάν λειτουργοῦν κεφάλαιο, ἀλλά σάν κεφάλαιο αὐτό καθεαυτό, σάν χρηματικό κεφάλαιο.

Διαστρεβλώνεται καί τό ἑξῆς: Ἐνῶ ὁ τόκος εἶναι μόνο ἕνα μέρος τοῦ κέρδους, δηλαδή τῆς ὑπεραξίας, πού ὁ ἐνεργός κεφαλαιοκράτης ἐκθλίβει ἀπό τόν ἐργάτη, ἐμφανίζεται τώρα ἀντίθετα ὁ τόκος σάν

ὁ καθεαυτό καρπός τοῦ κεφαλαίου, σάν τό πρωταρχικό, καί τό κέρδος, μεταβλημένο τώρα στή μορφή τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κέρδους, ἐμφανίζεται σάν κάτι τό πρόσθετο, τό συμπληρωματικό, πού προστίθεται στό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς. Ἐδῶ εἶναι ὁλοκληρωμένη ἡ φετιχιστική μορφή τοῦ κεφαλαίου καί ἡ ἀντίληψη τοῦ κεφαλαίου — φετίχ. Στό Χ — Χ' ἔχουμε τήν χωρίς νόημα μορφή τοῦ κεφαλαίου, τήν στρέβλωση καί ὑλοποίηση στόν ἀνώτατο βαθμό τῶν σχέσεων παραγωγῆς: τήν τοκοφόρα μορφή, τήν ἁπλή μορφή τοῦ κεφαλαίου, στήν ὁποία ἀποτελεῖ προϋπόθεση τοῦ δικοῦ του προτσές ἀναπαραγωγῆς, ἔχουμε τήν ἱκανότητα τοῦ χρήματος, ἤ τοῦ ἐμπορεύματος, νά ἀξιοποιεῖ τή δική του ἀξία, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀναπαραγωγή — ἔχουμε τόν φενακισμό τοῦ κεφαλαίου στήν πιό χτυπητή μορφή.

Γιά τήν ἀγοραία πολιτική οἰκονομία, πού θέλει νά παραστήσει τό κεφάλαιο σάν αὐτοτελή πηγή τῆς ἀξίας, τῆς δημιουργίας ἀξίας, ἡ μορφή αὐτή εἶναι φυσικά ἕνα ἀναπάντεχο εὕρημα, μιά μορφή, στήν ὁποία δέν φαίνεται πιά ἡ πηγή τοῦ κέρδους καί στήν ὁποία τό ἀποτέλεσμα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές παραγωγῆς, χωρισμένο ἀπό τό ἴδιο τό προτσές, ἀποκτάει μιά αὐτοτελή ὕπαρξη.

Μόνο μέ τή μορφή τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, ἔγινε τό κεφάλαιο ἐμπόρευμα, ἡ αὐτοαξιοποιούμενη ἰδιότητα τοῦ ὁποίου ἔχει μιά πάγια τιμή, πού σημειώνεται στό κάθε φορά ἐπιτόκιο.

Σάν τοκοφόρο κεφάλαιο, καί μάλιστα στή ἄμεση μορφή του σάν τοκοφόρο χρηματικό κεφάλαιο (οἱ ἄλλες μορφές τοῦ τοκοφόρου κεφαλαίου, πού δέν μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ, εἶναι μέ τή σειρά τους παράγωγα αὐτῆς τῆς μορφῆς καί τήν προϋποθέτουν), ἀποκτάει τό κεφάλαιο τήν καθαρή φετιχιστική του μορφή: Χ — Χ' σάν ὑποκείμενο, σάν ἕνα πράγμα πού μπορεῖ νά πουληθεῖ. *Πρῶτο*, γιατί τό κεφάλαιο ὑπάρχει διαρκῶς μέ τή μορφή τοῦ χρήματος, μιά μορφή, στήν ὁποία ἔχουν σβηστεῖ ὅλοι οἱ προορισμοί του, καί δέν φαίνονται τά πραγματικά στοιχεῖα του. Τό χρῆμα εἶναι ἀκριβῶς ἡ μορφή, στήν ὁποία ἔχει σβηστεῖ ἡ διαφορά τῶν ἐμπορευμάτων σάν ἀξιῶν χρήσης, ἑπομένως καί ἡ διαφορά τῶν βιομηχανικῶν κεφαλαίων, πού ἀποτελοῦνται ἀπό αὐτά τά ἐμπορεύματα καί ἀπό τούς ὅρους τῆς παραγωγῆς τους. Εἶναι ἡ μορφή, στήν ὁποία ἡ ἀξία — ἐδῶ τό κεφάλαιο — ὑπάρχει σάν αὐτοτελής ἀνταλλακτική ἀξία. Στό προτσές ἀναπαραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου ἡ χρηματική μορφή εἶναι παροδική, μιά ἁπλή μεταβατική στιγμή. Ἀντίθετα, στή χρηματαγορά τό κεφάλαιο ὑπάρχει πάντα μ' αὐτήν τή μορφή. *Δεύτερο*,

ἡ παραγμένη ἀπό τό κεφάλαιο ὑπεραξία, ἐδῶ πάλι μέ τή μορφή τοῦ χρήματος, φαίνεται σάν νά ἀνήκει στό κεφάλαιο σάν τέτιο. Ὅπως ἡ ἰδιότητα τῶν δέντρων εἶναι νά αὐξάνουν, ἔτσι φαίνεται ἡ γέννηση χρήματος (*τόκος*1*) νά ἀποτελεῖ ἰδιότητα τοῦ κεφαλαίου, ὅταν ἔχει τή μορφή αὐτή τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου.

Στό τοκοφόρο κεφάλαιο ἡ κίνηση τοῦ κεφαλαίου συμπτύχθηκε στήν πιό σύντομη μορφή της. Τό ἐνδιάμεσο προτσές παραλείφθηκε καί μέ αὐτό τόν τρόπο ἕνα κεφάλαιο λ.χ. 1.000 παγιώνεται σάν ἕνα πράγμα, πού αὐτό καθεαυτό εἶναι = 1.000 καί πού σέ ἕνα ορισμένο χρονικό διάστημα μεταβάλλεται σέ 1.100, ὅπως τό κρασί, ὕστερα ἀπό ἕνα ὁρισμένο χρονικό διάστημα, βελτιώνει ἐπίσης στό ὑπόγειο τήν ἀξία του χρήσης. Τό κεφάλαιο εἶναι τώρα ἕνα πράγμα, ἀλλά σάν πράγμα εἶναι κεφάλαιο. Τό χρῆμα κυοφορεῖ τώρα.[70]2* Ἀπό τή στιγμή πού τό χρῆμα δίνεται δανεικό ἤ ἀκόμα πού τοποθετεῖται στό προτσές ἀναπαραγωγῆς (ἐφόσον, χώρια ἀπό τό ἐπιχειρηματικό κέρδος, ἀποφέρει τόκο στόν ἐνεργό κεφαλαιοκράτη, ὅταν εἶναι ὁ ἴδιος ἰδιοκτήτης τοῦ κεφαλαίου), ἀβγατίζει ὁ τόκος γι' αὐτόν, μέρα καί νύχτα, ἀδιάφορο ἄν κοιμᾶται ἤ ἄν ξαγρυπνεῖ, ἄν βρίσκεται στό σπίτι του ἤ ἄν ταξιδεύει. Ἔτσι, ὁ εὐσεβής πόθος τοῦ θησαυριστῆ ἔχει πραγματοποιηθεῖ στό τοκοφόρο χρηματικό κεφάλαιο (καί κάθε κεφάλαιο, σύμφωνα μέ τήν ἀξιακή του ἔκφραση, εἶναι χρηματικό κεφάλαιο ἤ θεωρεῖται σήμερα σάν ἔκφραση τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου).

Αὐτή ἡ προσκόλληση τοῦ τόκου στό χρηματικό κεφάλαιο σάν σέ ἕνα πράγμα (ὅπως ἐμφανίζεται ἐδῶ ἡ παραγωγή ὑπεραξίας ἀπό τό κεφάλαιο) εἶναι ἐκεῖνο πού ἀπασχολεῖ τόσο πολύ τόν Λούθηρο στήν ἀφελή θορυβώδικη ἐπίθεσή του κατά τῆς τοκογλυφίας. Ἀφοῦ ἀνέπτυξε πρῶτα ὅτι μπορεῖ νά ζητηθεῖ τόκος στήν περίπτωση πού, ἐπειδή καθυστέρησε πέρα ἀπό τήν καθορισμένη προθεσμία ἡ πληρωμή τοῦ χρέους, προκλήθηκε ζημιά στόν δανειστή, ὁ ὁποῖος ἀπό τήν πλευρά του ἔχει ἐπίσης νά κάνει πληρωμές, ἤ στήν περίπτωση πού ἔχασε γιά τό λόγο αὐτό κάποιο κέρδος, τό ὁποῖο θά ἔβγαζε ἀπό τήν ἀγορά λ.χ. ἑνός κήπου, ὁ Λούθηρος συνεχίζει:

«Καί τώρα πού σοῦ τά δάνεισα (τά 100 φιορίνια) μοῦ κάνεις διπλή ζημιά, γιατί ἐδῶ δέν μπορῶ νά πληρώσω καί ἐκεῖ δέν μπορῶ νά ἀγοράσω, καί ἔτσι

1* Ἡ λέξη: *τόκος*, ὑπάρχει στό κείμενο στά ἑλληνικά, μέ τήν ἔννοια αὐτοῦ πού γεννήθηκε, παράγωγο ἀπό τό ρῆμα: τίκτω = γεννῶ. Σημ. μετ. —

2* Das Geld hat jetzt Lieb' im Leibe.

παθαίνω ζημιά καί ἀπό τίς δυό μεριές, αὐτό λέγεται duplex interesse, damni emergentis et lucri cessantis1* ...ἀφοῦ ἄκουσαν2* νά λέγεται ὅτι ὁ Γιάννης ἔπαθε ζημιά μέ τά ἑκατό του φιορίνια πού δάνεισε καί ὅτι ἀπαιτεῖ δίκαιη ἀποκατάσταση τῆς ζημιᾶς του, βιάζονται ὅλοι νά ἐκμεταλλευτοῦν τήν περίπτωση καί ἐπιβαρύνουν τήν κάθε ἑκατοντάδα φιορινιῶν μέ αὐτές τίς δυό ἐνδεχόμενες ζημιές, δηλαδή μέ τήν πληρωμή τῶν ἐξόδων τοῦ δανειστῆ, στήν περίπτωση πού δέν πληρωθεῖ ἐμπρόθεσμα, καί γιατί δέν μπόρεσε γιά τό λόγο αὐτό νά ἀγοράσει τόν κῆπο, ἀκριβῶς σάν νά ἦταν *αὐτές οἱ δυό εἰδῶν ζημιές φυσική ἰδιότητα* τῶν ἑκατό φιορινιῶν, ὥστε ἐκεῖ πού ὑπάρχουν ἑκατό φιορίνια τά δανείζουν, ὑπολογίζοντας σ' αὐτά καί τίς δυό αὐτές ζημίες, πού ὡστόσο δέν τίς ὑπέστησαν οἱ δανειστές... Γι' αὐτό εἶσαι τοκογλύφος, γιατί τή φανταστική σου ζημιά τήν πληρώνεσαι μέ τό χρῆμα τοῦ πλησίον σου, τή ζημιά πού ὡστόσο κανένας δέν σοῦ ἔκανε καί πού δέν μπορεῖς οὔτε νά τήν ἀποδείξεις οὔτε νά τήν ὑπολογίσεις. Μιά τέτια ζημιά οἱ νομικοί τή λένε non verum sed phantasticum interesse3*. Εἶναι μιά τέτια ζημιά πού ὁ καθένας μπορεῖ νά τήν ὀνειρευτεῖ..., δέν πρέπει ἑπομένως νά λέμε ὅτι θά μποροῦσε νά δημιουργηθεῖ ἡ ζημιά, νά μή εἶμαι σέ θέση οὔτε νά πληρώσω οὔτε νά ἀγοράσω. Ἄν τό ποῦμε, τότε αὐτό ὀνομάζεται ex contingente necessarium4*, κάνω ἀπό αὐτό πού δέν ὑπάρχει, αὐτό πού πρέπει νά ὑπάρχει, ἀπό αὐτό πού εἶναι ἀβέβαιο, κάνω κάτι τό σίγουρο. Πῶς μιά τέτια τοκογλυφία νά μή καταβροχθίσει τόν κόσμο μέσα σέ λίγα χρόνια;... Εἶναι ἕνα τυχαῖο κακό πού συμβαίνει στόν δανειστή, χωρίς τή θέλησή του, ἀπό τό ὁποῖο πρέπει νά ἀναρρώσει, στό ἐμπόριο, ὅμως, γίνονται τά πράγματα διαφορετικά, ἀκόμα γίνεται ἐντελῶς τό ἀντίθετο, ἐδῶ ἀναζητοῦν καί φαντάζονται ζημιά σέ βάρος τοῦ φτωχοῦ πλησίον τους καί θέλουν ἔτσι νά τρέφονται καί νά πλουτίζουν, νά ἀσωτεύουν τεμπέλικα καί ἀργόσχολα σέ βάρος τῆς δουλιᾶς τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, χωρίς ἔγνοια, κίνδυνο καί ζημιά. Γιά νά κάθομαι κοντά στή σόμπα καί νά ἀφήνω τά ἑκατό μου φιορίνια νά δουλεύουν γιά μένα στήν ὕπαιθρο, καί ἀκριβῶς γιατί εἶναι δανεισμένο χρῆμα, εἶμαι σίγουρος ὅτι θά μοῦ μείνει στό πουγγί, χωρίς κίνδυνο καί ἔγνοια. Ἀγαπητέ μου, ποιανοῦ δέν θά τοῦ ἄρεσε αὐτό; (M. Luther. «An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen etc.». Wittenberg 1540).[71]

Ἡ ἀντίληψη γιά τό κεφάλαιο σάν μιά αὐτοαναπαραγόμενη καί στήν ἀναπαραγωγή αὐξανόμενη ἀξία, χάρη στήν ἔμφυτη ἰδιότητά του τῆς αἰώνια διατηρούμενης καί αὐξανόμενης ἀξίας — δηλαδή χάρη στήν ἀπόκρυφη ἰδιότητα, γιά τήν ὁποία μιλοῦσαν οἱ σχολαστικοί — ὁδήγησε στίς μυθικές ἰδέες τοῦ δ-ρ Πράϊς, οἱ ὁποῖες ξεπερνοῦν κατά πολύ τίς φαντασίες τῶν ἀλχημιστῶν, πού τίς πίστευε στά σοβαρά ὁ Πίττ καί πού στούς νόμους του γιά τό sinking fund5*[72] τίς ἔκανε ἀγκωνάρια τῆς δημοσιονομικῆς του πολιτικῆς.

1* διπλή ζημιά, πού προκαλεῖται ἀπό τή χασούρα καί ἀπό διαφυγόν κέρδος.

2* οἱ ἄπληστοι γιά χρῆμα ἄνθρωποι (σημείωση στή ρωσική ἔκδοση 1961).

3* ὄχι ἀληθινή, ἀλλά φανταστική ζημιά.

4* ἀπό τό τυχαῖο κάνω κάτι τό ἀναγκαῖο.

5* κεφάλαιο γιά τήν ἀπόσβεση τοῦ δημόσιου χρέους.

«Τό χρῆμα πού ἀποφέρει ἐπίτοκο τόκο αὐξάνει στήν ἀρχή ἀργά, ἐπειδή ὅμως τό ποσοστό τῆς αὔξησης ἐπιταχύνεται διαρκῶς, ὕστερα ἀπό λίγο χρόνο γίνεται ἡ αὔξηση τόσο γρήγορη πού χλευάζει κάθε φαντασία. Ἄν μιά πέννα τή δάνειζαν τότε πού γεννήθηκε ὁ Σωτήρας μας μέ ἀνατοκισμό καί μέ ἐπιτόκιο 5%, θά αὔξανε σήμερα κιόλας σέ ἕνα ποσό μεγαλύτερο ἀπό τό ποσό πού θά ἀντιπροσώπευαν 150 ἑκατομμύρια γήϊνες σφαῖρες ἀποτελούμενες ὅλες ἀπό καθαρό χρυσό. Ἄν δανειζόταν ὅμως μέ ἁπλό τόκο, τότε στό ἴδιο χρονικό διάστημα θά αὔξανε μόνο σέ 7 σελ. καί $4^1/_2$ πέν. Ὡς τώρα ἡ κυβέρνησή μας προτίμησε νά βελτιώνει τά οἰκονομικά της ἀπό αὐτό τόν τελευταῖο καί ὄχι ἀπό τόν πρῶτο δρόμο»[80].

Ὁ Πράϊς τό παρακάνει ἀκόμα πιό πολύ στό ἔργο του «Observations on reversionary payments etc.». London 1772:

«1 σελλίνι, κατατεθειμένο τό χρόνο πού γεννήθηκε ὁ Σωτήρας μας» (στό ναό βέβαια τῶν Ἱεροσολύμων) «μέ ἀνατοκισμό πρός 6% τό χρόνο θά εἶχε αὐξηθεῖ σέ ἕνα ποσό μεγαλύτερο ἀπό τό ποσό πού θά μποροῦσε νά συμπεριλάβει ὁλόκληρο τό ἡλιακό σύστημα, ἄν μετατρεπόταν σέ μιά σφαίρα μέ μιά διάμετρο ἴση μέ τή διάμετρο τῆς τροχιᾶς τοῦ Κρόνου». — «Γι' αὐτό ἕνα κράτος δέν χρειάζεται ποτέ νά βρεθεῖ σέ δύσκολη κατάσταση, γιατί μέ τίς παραμικρότερες οἰκονομίες μπορεῖ νά ξεπληρώσει καί τό μεγαλύτερο χρέος μέσα σέ τόσο σύντομο χρονικό διάστημα, ὅσο ἀπαιτοῦν τά συμφέροντά του» (σελ. XIII, XIV).

---

[80] Richard Price. «An appeal to the public, on the subject of the National Debt». London 1772 [p. 19]. Ὁ Πράϊς εὐφυολογεῖ μέ ἀφέλεια: «Πρέπει νά δανείζεται κανείς χρῆμα μέ ἁπλό τόκο, γιά νά τό αὐξήσει δανείζοντάς το μέ ἀνατοκισμό». (R. Hamilton. «An Inquiry into the Rise and Progress of the National Debt of Great Britain». 2nd ed., Edinburgh 1814 [p. 133]). Ἑπομένως, ὁ δανεισμός γενικά θά ἦταν τό πιό σίγουρο μέσο πλουτισμοῦ ἀκόμα καί γιά ἰδιῶτες. Ἄν ὅμως δανειστῶ ἐγώ λ.χ. 100 λίρ. στ. πρός 5% ἐτήσιο τόκο, ὀφείλω στό τέλος τοῦ χρόνου νά πληρώσω 5 λίρ. στ., καί ἄν ὑποθέσουμε ὅτι αὐτό τό δάνειο κλείστηκε γιά 100 ἑκατομμύρια χρόνια, τότε στό μεταξύ πρέπει κάθε χρόνο νά δανείζω πάντα μόνο 100 λίρ. στ. καί κάθε χρόνο ἐπίσης νά πληρώνω 5% τόκο. Μέ τή διαδικασία αὐτή δέν θά καταφέρω ποτέ νά δανείσω 105 λίρ. στ., γιατί δανείζομαι μόνο 100 λίρ. στ. Καί ἀπό τί θά πληρώσω τό 5%; Ἀπό νέα δάνεια, ἤ, ἄν εἶναι τό κράτος, ἀπό φόρους. Ἄν ὅμως δανειζόταν χρήματα ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης, τότε ἀπό ἕνα κέρδος λ.χ. 15% θά εἶχε νά πληρώσει 5% γιά τόν τόκο, 5% γιά τήν ἀτομική του κατανάλωση (παρ' ὅλο πού ἡ ὄρεξή του μεγαλώνει μαζί μέ τά ἔσοδά του) καί 5% γιά κεφαλαιοποίηση. Ἔτσι, λοιπόν, προϋποτίθεται ἤδη κέρδος 15% γιά νά μπορεῖ νά πληρώνει διαρκῶς 5% τόκο. Ἄν συνεχιστεῖ τό προτσές, τό ποσοστό τοῦ κέρδους, γιά τούς λόγους πού ἀναπτύξαμε, θά πέσει λ.χ. ἀπό 15% στά 10%. Ὁ Πράϊς ὅμως ξεχνάει ὅτι ὁ τόκος 5% προϋποθέτει 15% ποσοστό κέρδους καί ἀφήνει τό ποσοστό αὐτό νά συνεχίζεται μαζί μέ τή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου. Δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά δουλιά μέ τό πραγματικό προτσές τῆς συσσώρευσης, ἡ δουλιά του εἶναι μόνο νά δανείζει χρήματα γιά νά τοῦ ἐπιστρέφονται μαζί μέ ἐπίτοκο τόκο. Τό πῶς γίνεται αὐτό τοῦ εἶναι ἐντελῶς ἀδιάφορο, γιατί πρόκειται γιά τήν ἔμφυτη ἰδιότητα τοῦ τοκοφόρου κεφαλαίου.

Τί ὡραία θεωρητική εἰσαγωγή στό θέμα τοῦ ἀγγλικοῦ κρατικοῦ χρέους!

Ἁπλούστατα, ὁ Πράϊς θαμβώθηκε ἀπό τό τερατῶδες τοῦ ἀριθμοῦ πού προκύπτει ἀπό μιά γεωμετρική πρόοδο. Ἐπειδή, χωρίς νά πάρει ὑπόψη του τούς ὅρους τῆς ἀναπαραγωγῆς καί τῆς ἐργασίας, βλέπει τό κεφάλαιο σάν ἕνα αὐτενεργό αὐτόματο, σάν ἕναν ἁπλό αὐτοαυξανόμενο ἀριθμό, (ἀκριβῶς ὅπως ὁ Μάλθους βλέπει τόν ἄνθρωπο στή γεωμετρική του πρόοδο,[73]) γι' αὐτό μπόρεσε νά φανταστεῖ ὅτι βρῆκε τό νόμο τῆς αὔξησης τοῦ κεφαλαίου στόν τύπο $s = c(1 + z)n$, ὅπου τό s = τό ἄθροισμα τοῦ κεφαλαίου + τόν ἐπίτοκο τόκο, c = τό προκαταβλημένο κεφάλαιο, z = τό ἐπιτόκιο (ἐκφρασμένο σέ ὑποπολλαπλάσια τοῦ 100) καί n = ὁ ἀριθμός τῶν ἐτῶν στή διάρκεια τῶν ὁποίων συντελεῖται τό προτσές.

Ὁ Πίττ παίρνει πέρα γιά πέρα στά σοβαρά τή φενάκη τοῦ δ-ρ Πράϊς. Ἡ Βουλή τῶν Κοινοτήτων ἀποφάσισε τό 1786 νά συγκεντρώσει μέ φορολογία 1 ἑκατομμύριο λίρες στερλίνες γιά τίς ἀνάγκες τοῦ Δημοσίου. Σύμφωνα μέ τόν Πράϊς, πού τόν πίστευε ὁ Πίττ, δέν ὑπῆρχε φυσικά τίποτα τό καλύτερο ἀπό τή φορολόγηση τοῦ λαοῦ, γιά νά «συσσωρευθεῖ» τό ποσό πού εἰσπράχθηκε μέ αὐτό τόν τρόπο καί γιά νά ξορκίσει μέ τό μυστήριο τοῦ ἀνατοκισμοῦ τό Δημόσιο Χρέος. Ὕστερα ἀπό τήν ἀπόφαση αὐτή τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτήτων ἀκολούθησε σύντομα ἕνας νόμος πού τόν εἰσηγήθηκε ὁ Πίττ, ὁ ὁποῖος ὅριζε τή συσσώρευση 250.000 λιρ. στ.

«ὡς ὅτου τό κεφάλαιο αὐτό, μαζί μέ τίς λήγουσες ἰσόβιες συντάξεις, αὐξηθεῖ ὡς τό ποσό τῶν 4.000.000 λιρ. στ. τό χρόνο». (Act 26, Georg III, cap. 31).[74]

Στό λόγο του τοῦ 1792, μέ τόν ὁποῖο ὁ Πίττ πρότεινε νά αὐξηθεῖ τό ποσό πού προοριζόταν σάν κεφάλαιο ἀπόσβεσης, ἀνάφερε σάν αἰτίες τῆς ἐμπορικῆς ὑπεροχῆς τῆς Ἀγγλίας: τίς μηχανές, τήν Πίστη κλπ., ἀνάφερε ὅμως

«σάν τή μεγαλύτερη καί μονιμότερη αἰτία: τή συσσώρευση. Ἡ ἀρχή αὐτή ἔχει πιά ὁλότελα ἀναπτυχθεῖ καί ἱκανοποιητικά διασαφηνιστεῖ στό ἔργο τοῦ Σμίθ, αὐτῆς τῆς μεγαλοφυΐας... Ἡ συσσώρευση αὐτή τῶν κεφαλαίων συντελεῖται, βάζοντας στήν ἄκρη τουλάχιστον ἕνα μέρος τοῦ ἐτήσιου κέρδους, γιά νά αὐξηθεῖ τό κύριο ποσό, πού, χρησιμοποιούμενο μέ τόν ἴδιο τρόπο τό ἑπόμενο ἔτος, θά ἔδινε ἕνα συνεχές κέρδος».

Ἔτσι μέ τή βοήθεια τοῦ Πράϊς ὁ Πίττ μετατρέπει τή θεωρία τῆς συσσώρευσης τοῦ Σμίθ σέ θεωρία πλουτισμοῦ ἑνός λαοῦ μέ τή συσσώρευση χρεῶν καί φθάνει ἔτσι στήν εὐχάριστη χωρίς τέλος αὔξηση τῶν δανείων, τῶν δανείων γιά νά πληρώνονται δάνεια.

Ἤδη στόν Τζόζαϊς Τσάϊλντ, τόν πατέρα τοῦ σύγχρονου τραπεζικοῦ συστήματος, βρίσκουμε ὅτι

«100 λίρ. στ. δανεισμένες πρός 10% μέ ἀνατοκισμό θά παρήγαγαν μέσα σέ 70 χρόνια 102.400 λίρ. στ.» («Traité sur le commerce etc. par Josias Child, traduit etc.». Amsterdam et Berlin 1754, p. 115. Γράφτηκε τό 1669).

Γιά τό πῶς ἡ ἄποψη τοῦ δ-ρ Πράϊς τρυπώνει ἀστόχαστα στή σύγχρονη πολιτική οἰκονομία μᾶς τό δείχνει τό «Economist» στήν παρακάτω περικοπή:

«Capital, with compound interest on every portion of capital saved, is so allengrossing that all the wealth in the world from which income is derived, has long ago become the interest of capital... all rent is now the payment of interest on capital previously invested in the land»[1*]. («Economist», 19 July 1851).

Στό κεφάλαιο πού ἔχει τήν ἰδιότητα νά εἶναι τοκοφόρο κεφάλαιο, ἀνήκει ὅλος ὁ πλοῦτος, πού γενικά μπορεῖ ποτέ νά παραχθεῖ, καί ὅλα ὅσα εἰσέπραξε ὥς τώρα εἶναι ἁπλῶς ἡ πληρωμή σέ δόσεις τῆς all-engrossing ὀρεξής του. Σύμφωνα μέ τούς φυσικούς του νόμους τοῦ ἀνήκει ὅλη ἡ ὑπερεργασία, πού μπορεῖ τό ἀνθρώπινο γένος νά παράγει ποτέ. Μολώχ.[75]

Τέλος, ὁ παρακάτω γαλιμαθίας τοῦ «ρωμαντικοῦ» Μύλλερ:

«Ἡ τεράστια ἐπαύξηση τοῦ ἐπίτοκου τόκου τοῦ δ-ρ Πράϊς ἤ ἡ ἐπαύξηση τῶν αὐτοεπιταχυνόμενων δυνάμεων τῶν ἀνθρώπων προϋποθέτει, ἄν πρόκειται νά προκαλέσει αὐτά τά τεράστια ἀποτελέσματα, μιά ἀμέριστη καί ἀδιάκοπη ὁμοιόμορφη τάξη πραγμάτων ἐπί πολλούς αἰῶνες. Μόλις τό κεφάλαιο κομματιαστεῖ σέ πολλές ξεχωριστές αὐτοαυξανόμενες καταβολάδες, ξαναρχίζει τό συνολικό προτσές τῆς συσσώρευσης δυνάμεων. Ἡ φύση καθόρισε τήν ἀνάπτυξη τῶν δυνάμεων γιά ἕνα χρονικό διάστημα γύρω στά 20 μέ 25 χρόνια, πού κατά μέσο ὅρο ἀναλογοῦν στόν κάθε ξεχωριστό ἐργάτη (!). Ὕστερα ἀπό τήν παρέλευση αὐτοῦ τοῦ χρονικοῦ διαστήματος, ὁ ἐργάτης ἐγκαταλείπει τή σταδιοδρομία του καί ὀφείλει τώρα, τό κερδισμένο μέ τόν ἀνατοκισμό τῆς ἐργασίας κεφάλαιο νά τό μεταβιβάσει σ' ἕναν ἄλλο ἐργάτη, τίς περισσότερες φορές νά τό μοιράσει σέ πολλούς ἐργάτες ἤ σέ πολλά παιδιά. Ὅλοι αὐτοί πρέπει τό κεφάλαιο πού τούς ἀναλογεῖ πρῶτα νά μάθουν νά τό ζωντανεύουν καί νά τό χρησιμοποιοῦν, προτοῦ μπορέσουν νά βγάζουν ἀπό αὐτό πραγματικό ἐπίτοκο τόκο. Παραπέρα, μιά τεράστια μάζα κεφαλαίου, πού κερδίζει ἡ ἀστική κοινωνία, ἀκόμα καί στούς πιό κινητούς κοινωνικούς ὀργανισμούς, συσσωρεύεται σιγά-σιγά στή διάρκεια πολλῶν χρόνων καί δέν χρησιμοποιεῖται γιά τήν ἄμεση διεύρυνση τῆς ἐργασίας, ἀλλά ἀντίθετα, μόλις συγκεντρωθεῖ ἕνα ἀξιόλογο ποσό, μεταβι-

[1*] «Τό κεφάλαιο, τό τοποθετημένο μέ ἀνατοκισμό ἔχει γιά ὅλες τίς μερίδες τοῦ ἀποταμιευμένου κεφαλαίου τέτια δύναμη ἀπορρόφησης τῶν πάντων, πού ὅλος ὁ πλοῦτος τοῦ κόσμου, ἀπό τόν ὁποῖο βγάζει κανείς εἰσόδημα, μετατράπηκε ἀπό καιρό σέ τόκο κεφαλαίου... κάθε πρόσοδος εἶναι σήμερα ἡ πληρωμή τοῦ τόκου στό κεφάλαιο, πού ἔχει τοποθετηθεῖ παλαιότερα στή γῆ».

βάζεται σέ ἕνα ἄλλο ἄτομο, σ' ἕναν ἐργάτη, σέ μιά τράπεζα, στό κράτος, μέ τήν ὀνομασία δάνειο, ὁπότε ὁ δανειζόμενος, θέτοντας τό κεφάλαιο σέ πραγματική κίνηση, βγάζει ἐπίτοκο τόκο ἀπό αὐτό καί μπορεῖ εὔκολα νά ἀναλάβει νά πληρώνει στόν δανειστή ἁπλούς τόκους. Τέλος, ἐνάντια σέ ἐκεῖνες τίς τεράστιες προόδους, μέσα στίς ὁποῖες θά μποροῦσαν νά αὐξηθοῦν οἱ δυνάμεις τῶν ἀνθρώπων καί τό προϊόν τους, στήν περίπτωση πού θά ἴσχυε μόνο ὁ νόμος τῆς παραγωγῆς καί τῶν οἰκονομιῶν, ἀντιδρᾶ ὁ νόμος τῆς κατανάλωσης, τῆς ἐπιθυμίας, τῆς σπατάλης». (A. Müller, στό ἴδιο, III, p. 147 — 149).

Εἶναι ἀδύνατο μέσα σέ τόσο λίγες γραμμές νά εἰπωθεῖ περισσότερη ἀνατριχιαστική μωρία. Δέν χρειάζεται νά ἀναφέρουμε τήν κωμική σύγχυση τοῦ ἐργάτη μέ τόν κεφαλαιοκράτη, τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης μέ τόν τόκο τοῦ κεφαλαίου κλπ. Τήν εἴσπραξη τοῦ ἐπίτοκου τόκου τήν ἐξηγεῖ μεταξύ ἄλλων μέ τό ὅτι «δανείζουν» κεφάλαιο ἐκεῖ πού φέρει «κατόπιν ἐπίτοκο τόκο». Ἡ μέθοδος τοῦ δικοῦ μας Μύλλερ εἶναι χαρακτηριστική γιά τό ρωμαντισμό σέ ὅλα τά ἐπαγγέλματα. Τό περιεχόμενό του ἀποτελεῖται ἀπό συνηθισμένες προλήψεις, ἀντλημένες ἀπό τήν ἐπιφανειακή ὄψη τῶν πραγμάτων. Αὐτό τό ψεύτικο καί τριμμένο περιεχόμενο πρόκειται κατοπινά νά «ἀνυψωθεῖ» καί νά μετατραπεῖ σέ ποίημα μέ ἕναν ἀπατηλό τρόπο ἔκφρασης.

Τό προτσές συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου μπορεῖ νά νοηθεῖ σάν συσσώρευση ἐπίτοκου τόκου, ἐφόσον μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ τόκος τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ κέρδους (τῆς ὑπεραξίας) πού ξαναμετατρέπεται σέ κεφάλαιο, δηλαδή ἐφόσον χρησιμεύει γιά τήν ἀπομύζηση νέας ὑπεραξίας. Ἀλλά:

1) Ἄν παραβλέψουμε ὅλες τίς τυχαῖες διαταραχές, στήν πορεία τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς, ὑποτιμιέται διαρκῶς ὅλο καί περισσότερο μεγάλο μέρος τοῦ ὑπάρχοντος κεφαλαίου, γιατί ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων καθορίζεται ὄχι ἀπό τόν ἐργάσιμο χρόνο πού κοστίζει ἀρχικά ἡ παραγωγή τους, ἀλλά ἀπό τόν ἐργάσιμο χρόνο πού κοστίζει ἡ ἀναπαραγωγή τους καί ὁ χρόνος αὐτός συνεχῶς μικραίνει σάν συνέπεια τῆς ἀνάπτυξης τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας. Γι' αὐτό, σέ μιά ὑψηλότερη βαθμίδα ἀνάπτυξης τῆς κοινωνικῆς παραγωγικότητας ὅλο τό ὑπάρχον κεφάλαιο ἐμφανίζεται σάν τό ἀποτέλεσμα ἑνός σχετικά πολύ σύντομου χρόνου ἀναπαραγωγῆς, ἀντί σάν ἀποτέλεσμα ἑνός μακρόχρονου προτσές οἰκονομίας κεφαλαίου[81].

[81] Βλέπε τόν Μίλλ καί τόν Κέρυ, καθώς καί τό παρανοημένο σχόλιο πάνω σ' αὐτό τοῦ Ρόσσερ.[76]

2) Ὅπως ἀποδείχτηκε στό III τμῆμα τούτου τοῦ Βιβλίου, τό ποσοστό τοῦ κέρδους πέφτει ἀνάλογα μέ τήν αὐξανόμενη συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου καί τήν ἀντίστοιχη μ' αὐτήν ἀνερχόμενη παραγωγική δύναμη τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, ἡ ὁποία ἐκφράζεται ἀκριβῶς στήν αὐξανόμενη σχετική μείωση τοῦ μεταβλητοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου ἔναντι τοῦ σταθεροῦ μέρους του. Γιά νά βγεῖ τό ἴδιο ποσοστό κέρδους, ὅταν δεκαπλασιάζεται τό σταθερό κεφάλαιο πού τίθεται σέ κίνηση ἀπό ἕναν ἐργάτη, θά ἔπρεπε ὁ χρόνος ὑπερεργασίας νά δεκαπλασιάζεται, ὁπότε πολύ γρήγορα ὁλόκληρος ὁ ἐργάσιμος χρόνος, καί οἱ 24 ὧρες τοῦ ἡμερονυκτίου, δέν θά ἐπαρκοῦσαν γιά τόν δεκαπλασιασμό του, ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού τό κεφάλαιο θά τόν ἰδιοποιόταν ὁλόκληρο. Ἡ ἀντίληψη ὅμως ὅτι τό ποσοστό τοῦ κέρδους δέν ἐλαττώνεται, βρίσκεται στή βάση τῆς προόδου τοῦ Πράϊς καί γενικά στή βάση τοῦ «all-engrossing capital, with compound interest»1* [82].

Χάρη στήν ταυτότητα τῆς ὑπεραξίας μέ τήν ὑπερεργασία μπαίνει ἕνα ποιοτικό ὅριο γιά τή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου: ἡ *συνολική ἐργάσιμη ἡμέρα*, τό κάθε φορά ὑπάρχον ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καί τοῦ πληθυσμοῦ, πού περιορίζει τόν ἀριθμό τῶν ταυτόχρονα ἐκμεταλλεύσιμων ἐργάσιμων ἡμερῶν. Ἄν, ἀντίθετα, ἡ ὑπεραξία ἐννοηθεῖ μέ τήν χωρίς νόημα μορφή τοῦ τόκου, τότε τό ὅριο εἶναι μόνο ποσοτικό καί ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου ξεπερνάει κάθε φαντασία.

Στό τοκοφόρο κεφάλαιο, ὅμως, ὁλοκληρώνεται ἡ ἀντίληψη τοῦ κεφαλαίου-φετίχ, ἡ ἀντίληψη πού ἀποδίδει στό συσσωρευμένο προϊόν τῆς ἐργασίας, τό παγιωμένο ἐπιπλέον μέ τή μορφή τοῦ χρήματος, τή δύναμη νά παράγει, χάρη σέ μιά ἔμφυτη μυστική ἰδιότητα, σάν καθαρό αὐτόματο, ὑπεραξία σέ γεωμετρική πρόοδο, ἔτσι πού αὐτό τό συσσωρευμένο προϊόν ἐργασίας, ὅπως λέει τό περιοδικό «Economist», ἔχει ἀπό καιρό ἤδη προεξοφλήσει γιά πάντα ὅλο τόν πλοῦτο τοῦ κόσμου σάν νά τοῦ ἀναλογεῖ καί τοῦ ἀνήκει δικαιωματικά. Τό προϊόν παρωχημένης ἐργασίας, ἡ ἴδια ἡ παρωχημένη ἐργασία αὐτή καθεαυτή κυοφορεῖ ἕνα κομμάτι σημερινῆς ἤ μελλοντικῆς ζωντανῆς ὑπερεργασίας. Ξέρουμε ὅμως, ἀντίθετα, ὅτι πράγματι ἡ διατήρηση, ἑπομένως καί ἡ ἀναπαραγωγή τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων παρωχημένης ἐργασίας εἶναι *μόνο* τό ἀποτέλεσμα τῆς ἐπαφῆς της μέ τή ζωντανή ἐργασία, καί δεύτερον: ὅτι ἡ κυριαρχία τῶν προϊόντων παρωχημένης ἐργασίας πάνω στή ζωντανή ὑπερεργασία διαρκεῖ ἀκριβῶς τόσο, ὅσο διαρκεῖ ἡ κεφαλαιακή σχέση, ἡ καθορισμένη κοινωνική σχέση. στήν ὁποία ἡ παρωχημένη ἐργασία αὐτοτελής καί παντοδύναμη ἀντιπαρατίθεται στή ζωντανή ἐργασία.

[82] «Εἶναι φανερό ὅτι καμιά ἐργασία, καμιά παραγωγική δύναμη, καμιά ὀξύνοια καί καμιά τέχνη δέν μπορεῖ νά ἱκανοποιήσει τίς ὑπερβολικές ἀπαιτήσεις τοῦ ἐπίτοκου τόκου. Ὅλες ὅμως οἱ οἰκονομίες γίνονται ἀπό τό εἰσόδημα τοῦ κεφαλαιοκράτη, ἔτσι πού πραγματικά οἱ ἀπαιτήσεις αὐτές προβάλλονται διαρκῶς καί ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας ἀρνεῖται, ἐπίσης διαρκῶς, νά τίς ἱκανοποιεῖ. Γι' αὐτό δημιουργεῖται ἀκατάπαυστα ἕνα εἶδος ἰσοστάθμισης». («Labour Defended against the Claims of Capital», [London 1825] σελ. 23 — βιβλίο τοῦ Χότζσκιν).

1* τοῦ ἀνατοκισμένου κεφαλαίου πού τά ἀπορροφάει ὅλα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΙΚΟΣΤΟ ΠΕΜΠΤΟ

Πίστη καί πλασματικό κεφάλαιο

Ἡ διεξοδική ἀνάλυση τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος καί τῶν ὀργάνων πού δημιουργεῖ γιά τόν ἑαυτό του (πιστωτικό χρῆμα κλπ.) βρίσκεται ἔξω ἀπό τό σχέδιό μας. Ἐδῶ θά τονιστοῦν μόνο μερικά λίγα σημεῖα, πού εἶναι ἀναγκαῖα γιά τό χαρακτηρισμό τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς γενικά. Θά ἔχουμε δέ νά κάνουμε μόνο μέ τήν ἐμπορική καί τραπεζική Πίστη. Ἡ σχέση ἀνάμεσα στήν ἀνάπτυξη τῆς τελευταίας καί στήν ἀνάπτυξη τῆς Δημόσιας Πίστης μένει ἔξω ἀπό τήν ἔρευνά μας.

Προηγούμενα («Τό Κεφάλαιο» Βιβλίο I, κεφ. III, 3, β) ἔδειξα, πῶς ἀπό τήν ἁπλή ἐμπορευματική κυκλοφορία ἀναπτύσσεται ἡ λειτουργία τοῦ χρήματος σάν μέσου πληρωμῆς καί μαζί μ' αὐτήν ἀναπτύσσεται μιά σχέση πιστωτῆ καί ὀφειλέτη ἀνάμεσα στούς ἐμπορευματοπαραγωγούς καί ἐμπορευματεμπόρους. Μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καί τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ὁ ὁποῖος παράγει, παίρνοντας ὑπόψη μόνο τήν κυκλοφορία, αὐτή ἡ φυσική βάση τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος διευρύνεται, γενικεύεται, τελειοποιεῖται. Ἐν γένει τό χρῆμα λειτουργεῖ ἐδῶ μόνο σάν μέσο πληρωμῆς, δηλαδή τό ἐμπόρευμα πουλιέται ὄχι ἔναντι χρήματος, ἀλλά ἔναντι μιᾶς γραπτῆς ὑπόσχεσης πληρωμῆς σέ μιά καθορισμένη προθεσμία. Αὐτές τίς ὑποσχέσεις πληρωμῆς μποροῦμε γιά λόγους συντομίας νά τίς συμπεριλάβουμε ὅλες στή γενική κατηγορία τῶν συναλλαγματικῶν. Ὡς τή μέρα τῆς λήξης καί τῆς πληρωμῆς τους αὐτές οἱ ἴδιες οἱ συναλλαγματικές κυκλοφοροῦν μέ τή σειρά τους ἐπίσης σάν μέσα πληρωμῆς καί ἀποτελοῦν τό καθεαυτό ἐμπορικό χρῆμα. Στό βαθμό, πού συμψηφίζονται τελικά μέ τήν ἰσοστάθμιση ἀπαιτήσεων καί χρεῶν, λειτουργοῦν ἀπόλυτα σάν χρῆμα, γιατί δέν ἀκολουθεῖ μετά κανενός εἴδους τελική μετατροπή σέ χρῆμα. Ὅπως αὐτές οἱ ἀμοιβαῖες προκαταβολές τῶν παραγωγῶν καί τῶν ἐμπόρων μεταξύ τους ἀποτελοῦν τήν ἀληθινή βάση τῆς Πίστης, ἔτσι τό κυκλοφοριακό τους

ὄργανο, ἡ συναλλαγματική, ἀποτελεῖ τή βάση τοῦ καθεαυτοῦ πιστωτικοῦ χρήματος, τῶν τραπεζογραμματίων κλπ. Αὐτά τά τελευταῖα δέν βασίζονται στή χρηματική κυκλοφορία, εἴτε πρόκειται γιά μεταλλικό χρῆμα εἴτε γιά κρατικό χαρτονόμισμα, ἀλλά πάνω στήν κυκλοφορία τῶν συναλλαγματικῶν.

W. Leatham (τραπεζίτης στό Ὑόρκσαϊρ). «Letters on the Currency» 2nd edit., London 1840:

«Βρίσκω ὅτι τό συνολικό ποσό πού ἀντιπροσώπευαν οἱ συναλλαγματικές γιά ὁλόκληρο τό ἔτος 1839 ἦταν 528.493.842 λίρ. στ.» (ὑπολογίζει ὅτι οἱ συναλλαγματικές τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀνέρχονται στό $^1/_7$[1*] τοῦ συνόλου) «καί τό συνολικό ποσό πού ἀντιπροσωπεύουν οἱ συναλλαγματικές, οἱ ὁποῖες τόν ἴδιο χρόνο κυκλοφοροῦσαν ταυτόχρονα, ἦταν 132.123.460 λίρ. στ.» (σελ. 55, 56). «Οἱ συναλλαγματικές ἀποτελοῦν συστατικό μέρος τῆς κυκλοφορίας, πού ποσοτικά ξεπερνᾶ κατά πολύ ὅλα τά ἄλλα συστατικά μέρη της, μαζί παρμένα» (σελ. 3, 4). — «Αὐτό τό τεράστιο ἐποικοδόμημα συναλλαγματικῶν στηρίζεται (!) στή βάση, πού ἀποτελεῖται ἀπό τό συνολικό ποσό τῶν τραπεζογραμματίων καί τοῦ χρυσοῦ. Καί ἄν στήν πορεία τῶν γεγονότων στενέψει πολύ ἡ βάση αὐτή, κινδυνεύει ἡ στερεότητα, ἀκόμα καί ἡ ὕπαρξή της» (σελ. 8). — «Ἄν ὑπολογίσω ὅλη τήν κυκλοφορία» {ἐννοεῖ τά τραπεζογραμμάτια} «καί τό συνολικό ποσό τῶν ὑποχρεώσεων ὅλων τῶν τραπεζῶν, γιά τίς ὁποῖες μπορεῖ νά ζητηθεῖ ἄμεση πληρωμή σέ μετρητά, τότε βρίσκω ἕνα συνολικό ποσό 153 ἑκατομμυρίων, πού, σύμφωνα μέ τό νόμο, μπορεῖ νά ζητηθεῖ ἡ μετατροπή τους σέ χρυσό, καί, ἔναντι αὐτῶν, ὑπάρχουν μόνο 14 ἑκατομμύρια σέ χρυσό γιά τήν ἱκανοποίηση αὐτῆς τῆς ἀπαίτησης» (σελ. 11). — «Οἱ συναλλαγματικές δέν μποροῦν νά τεθοῦν ὑπό ἔλεγχο, ἐκτός ἄν παρεμποδιστεῖ τό πλεονάζον χρῆμα καί τό χαμηλό ἐπιτόκιο ἤ ὁ χαμηλός προεξοφλητικός τόκος, πού γεννάει ἕνα μέρος τῶν συναλλαγματικῶν καί ἐνθαρρύνει αὐτήν τή μεγάλη καί ἐπικίνδυνη διάδοσή τους. Εἶναι ἀδύνατο νά κρίνει κανείς πόσες ἀπό τίς συναλλαγματικές προέρχονται ἀπό πραγματικές συναλλαγές, λ.χ. ἀπό πραγματικές ἀγορές καί πουλήσεις, καί πόσο μέρος τους ἔχει δημιουργηθεῖ τεχνητά (fictitious) καί ἀποτελεῖται μόνο ἀπό συναλλαγματικές εὐκολίας (Reitwechsel), δηλαδή ἀπό συναλλαγματικές πού τραβιοῦνται γιά νά ἀντικαταστήσουν μιά συναλλαγματική προτοῦ γίνει ληξιπρόθεσμη, καί ἔτσι μέ τήν παραγωγή ἁπλῶν μέσων κυκλοφορίας νά δημιουργηθεῖ πλασματικό κεφάλαιο. Ξέρω ὅτι σέ περίοδες περίσσιου καί φτηνοῦ χρήματος αὐτό γίνεται σέ τεράστιο βαθμό» (σελ. 43, 44).

J. W. Bosanquet. «Metallic, Paper, and Credit Currency». London 1842:

«Τό μέσο ποσό τῶν πληρωμῶν πού γίνονται κάθε ἐργάσιμη ἡμέρα στό Γραφεῖο Συμψηφισμοῦ» {ἐκεῖ πού οἱ τραπεζίτες τοῦ Λονδίνου ἀνταλλάσσουν ἀμοιβαῖα τίς πληρωμένες ἐπιταγές καί τίς ληξιπρόθεσμες συναλλαγματικές} «ξεπερνάει τά 3 ἑκατομμύρια λιρ. στ., ἐνῶ τό ἀπαραίτητο γιά τό σκοπό αὐτό χρῆμα μόλις ξεπερνάει τίς 200.000 λίρ. στ. τήν ἡμέρα» (σελ. 86). {Τό 1889 ὁ συνο·

[1*] Στήν 1η γερμανική ἔκδοση: $^1/_5$.

λικός τζίρος τοῦ Γραφείου Συμψηφισμοῦ ἔφτασε τά $7.618^3/_4$ ἑκατομμύρια λίρ. στ. ἤ $25^1/_2$ ἑκατομμύρια κατά μέσο ὅρο τήν ἡμέρα, ἄν ὑπολογίσουμε 300 στρογγυλές ἐργάσιμες ἡμέρες τό χρόνο — Φ. Ε.}. «'Αναμφισβήτητα οἱ συναλλαγματικές εἶναι μέσα κυκλοφορίας (currency), ἀνεξάρτητα ἀπό τό χρῆμα, ἐφόσον μεταβιβάζουν μέ ὀπισθογράφηση ἰδιοκτησία ἀπό τό ἕνα χέρι στό ἄλλο» (σελ. 92, 93). — «Πρέπει νά δεχτοῦμε κατά μέσο ὅρο, ὅτι κάθε συναλλαγματική πού κυκλοφορεῖ φέρει δυό ὀπισθογραφήσεις, κάνει δηλαδή δυό πληρωμές προτοῦ λήξει. Ἔτσι φαίνεται ὅτι μονάχα μέ μιά ὀπισθογράφηση οἱ συναλλαγματικές ἔκαναν δυνατή μιά μεταβίβαση ἰδιοκτησίας ἀξίας δυό φορές 528 ἑκατομμυρίων ἤ 1.056 ἑκατομμυρίων λιρ. στ., δηλαδή πάνω ἀπό 3 ἑκατομμύρια τήν ἡμέρα στή διάρκεια τοῦ ἔτους 1839. Γι' αὐτό εἶναι βέβαιο, ὅτι συναλλαγματικές καί καταθέσεις μαζί μέ τή μεταβίβαση ἰδιοκτησίας ἀπό τό ἕνα χέρι στό ἄλλο καί χωρίς τή συνδρομή χρήματος, ἐκπληρώνουν χρηματικές λειτουργίες ἡμερήσιου ὕψους τουλάχιστον 18 ἑκατομμυρίων λιρ. στ.» (σελ. 93).

Ὁ Τούκ λέει τά ἑξῆς γιά τήν Πίστη γενικά:

«Ἡ Πίστη, στήν πιό ἁπλή ἔκφρασή της, εἶναι ἡ καλῶς ἤ κακῶς αἰτιολογημένη ἐμπιστοσύνη πού παρακινεῖ κάποιον νά ἐμπιστευθεῖ σ' ἕναν ἄλλο ἕνα ὁρισμένο κεφαλαιακό ποσό μέ τή μορφή χρήματος ἤ μέ τή μορφή ἐμπορευμάτων, πού ἐκτιμοῦνται καί αὐτά σάν ὁρισμένη χρηματική ἀξία, ἕνα ποσό πληρωτέο πάντα ὕστερα ἀπό τή λήξη μιᾶς καθορισμένης προθεσμίας. Στήν περίπτωση πού τό κεφάλαιο τό δανείζουν σέ ἕναν ἀντιπρόσωπο μέ τή μορφή χρήματος, δηλαδή μέ τή μορφή τραπεζογραμματίων, ἤ μιᾶς τραπεζικῆς πίστωσης, ἤ μιᾶς ἐντολῆς, τότε στό ποσό πού πρέπει νά ἐπιστραφεῖ ὑπολογίζεται μιά προσθήκη γιά τή χρησιμοποίηση τοῦ κεφαλαίου τόσο ἤ τόσο στά ἑκατό. Ὅταν χορηγεῖται πίστωση μέ τή μορφή ἐμπορευμάτων, τῶν ὁποίων ἡ ἀξία καθορίζεται ἀπό τούς μετέχοντες στή συναλλαγή καί πού ἡ μεταβίβασή τους σημαίνει πούληση, τό καθορισμένο ποσό, τό ὁποῖο θά πρέπει νά πληρωθεῖ, περιλαβαίνει μιά ἀποζημίωση γιά τή χρησιμοποίηση τοῦ κεφαλαίου καί γιά τόν κίνδυνο πού ἀναλαβαίνουν, ὥς τήν ἡμέρα πού λήγει ἡ προθεσμία. Γραφτές ὑποχρεώσεις πληρωμῆς, μέ καθορισμένες τίς μέρες πού λήγει ἡ πίστωση, δίνονται συνήθως γιά τέτιες πιστώσεις. Καί αὐτές οἱ μεταβιβάσιμες ὑποχρεώσεις ἤ ὑποσχέσεις ἀποτελοῦν τό μέσο, μέ τό ὁποῖο οἱ δανειστές, ὅταν βρίσκουν εὐκαιρία γιά τή χρησιμοποίηση τοῦ κεφαλαίου τους, εἴτε μέ τή μορφή χρήματος εἴτε μέ τή μορφή ἐμπορευμάτων, προτοῦ λήξει ἡ προθεσμία αὐτῶν τῶν συναλλαγματικῶν, εἶναι ὡς ἐπί τό πλεῖστον σέ θέση νά δανείζονται καί νά ἀγοράζουν φτηνότερα, γιατί ἡ δική τους Πίστη ἐνισχύεται χάρη στό δεύτερο ὄνομα πού ὀπισθογράφει τή συναλλαγματική». («An Inquiry into the Currency Principle», p. 87).

Ch. Coquelin. «Du Crédit et des Banques dans l'Industrie», «Revue de deux Mondes»,[77] 1842, t. XXXI [p. 797]:

«Σέ κάθε χώρα τό μεγαλύτερο μέρος τῶν πιστωτικῶν συναλλαγῶν γίνονται στόν κύκλο τῶν ἴδιων τῶν βιομηχανικῶν σχέσεων... ὁ παραγωγός τῆς πρώτης ὕλης δανείζει τήν πρώτη ὕλη στό βιομήχανο πού τήν κατεργάζεται καί παίρνει ἀπό αὐτόν μιά ὑπόσχεση πληρωμῆς μέ καθορισμένη τήν ἡμέρα πού γίνεται ληξιπρόθεσμη. Ὁ ἐργοστασιάρχης, ἀφοῦ ἐκπληρώσει τό δικό του μέρος ἐργασίας, δανείζει ξανά καί μέ τούς ἴδιους ὅρους τό προϊόν του σέ ἕναν ἄλλο ἐργοστασιάρχη, πού πρέπει νά τό ἐπεξεργαστεῖ παραπέρα καί ἔτσι ἡ πίστωση ἐπεκτείνεται ὅλο καί πιό πέρα, ἀπό τόν ἕνα στόν ἄλλο, ὥς πού φτάνει στόν καταναλωτή. Ὁ μεγαλέμπορος δίνει ἐπί πιστώσει ἐμπορεύματα στό μικρέμπορο, ἐνῶ ὁ ἴδιος παίρνει ἐπί πιστώσει ἐμπορεύματα ἀπό τόν ἐργοστασιάρχη ἤ ἀπό τόν παραγγελιοδόχο. Ὁ καθένας δανείζεται μέ τό ἕνα χέρι καί δανείζει μέ τό ἄλλο, κάποτε χρῆμα, ἀλλά πολύ πιό συχνά προϊόντα. Ἔτσι στίς βιομηχανικές σχέσεις διεξάγεται μιά ἀκατάπαυστη ἀνταλλαγή δανείων, πού συνδυάζονται καί διασταυρώνονται πρός ὅλες τίς κατευθύνσεις. Ἀκριβῶς στόν πολλαπλασιασμό καί στήν αὔξηση αὐτῶν τῶν ἀμοιβαίων δανείων συνίσταται ἡ ἀνάπτυξη τῆς Πίστης, καί ἐδῶ βρίσκεται ἡ πραγματική ἕδρα τῆς δύναμής της».

Ἡ ἄλλη πλευρά τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος συνδέεται μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ χρηματεμπορίου, πού φυσικά στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή συμβαδίζει μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορευματεμπορίου. Στό προηγούμενο τμῆμα τοῦ Βιβλίου (κεφ. XIX) εἴδαμε πῶς ἡ διαφύλαξη τῶν ἐφεδρικῶν κεφαλαίων1* τῶν ἐπιχειρηματιῶν συγκεντρώνει στά χέρια τῶν χρηματεμπόρων τίς τεχνικές πράξεις τῆς εἴσπραξης καί τῆς πληρωμῆς χρήματος, τῶν διεθνῶν πληρωμῶν, ἑπομένως καί τοῦ ἐμπορίου μέ ράβδους πολυτίμων μετάλλων. Συνδεμένη μέ τό χρηματεμπόριο αὐτό, ἀναπτύσσεται ἡ ἄλλη πλευρά τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος, ἡ διαχείρηση τοῦ τοκοφόρου κεφαλαίου ἤ τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου σάν ἰδιαίτερη λειτουργία τῶν χρηματεμπόρων. Τό νά δανείζονται καί νά δανείζουν χρήματα γίνεται τό ἰδιαίτερο ἐπάγγελμά τους. Ἐμφανίζονται σάν μεσολαβητές ἀνάμεσα στόν πραγματικό δανειστή καί τόν δανειζόμενο χρηματικό κεφάλαιο. Γιά νά ἐκφραστοῦμε γενικά, ἡ δουλειά τοῦ τραπεζίτη συνίσταται, πρός τήν πλευρά αὐτή, στή συγκέντρωση στό χέρι του κατά μεγάλες μάζες τοῦ διαθέσιμου γιά δανεισμό χρηματικοῦ κεφαλαίου, ἔτσι πού στή θέση τοῦ ξεχωριστοῦ δανειστῆ χρήματος ἀντιμετωπίζουν οἱ τραπεζίτες τούς βιομήχανους καί ἐμπόρους κεφαλαιοκράτες σάν ἐκπρόσωποι ὅλων τῶν δανειστῶν χρήματος. Γίνονται οἱ γενικοί διαχειριστές τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, συγκεντρώνουν τούς δανειζόμενους ἀπέναντι σ' ὅλους τούς δανειστές, γιατί δανείζονται γιά ὁλόκληρο τόν ἐμπορικό κόσμο. Μιά τράπεζα ἀντιπροσωπεύει ἀπό τή μιά μεριά τή συγκεντροποίηση τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, τῶν δανειστῶν, καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά τή συγκεντροποίηση αὐτῶν πού δανείζονται. Τό κέρδος της προέρχεται γενικά ἀπό τό ὅτι δανείζεται μέ χαμηλότερο τόκο ἀπό τόν τόκο πού δανείζει.

Τό δανείσιμο κεφάλαιο πού διαθέτουν οἱ τράπεζες, ρέει πρός αὐτές μέ πολλούς τρόπους. Πρῶτα, σάν ταμίες τῶν βιομήχανων

1* Πρόκειται γιά τά ἀποθεματικά. Σημ. μετ.

κεφαλαιοκρατῶν πού εἶναι, συγκεντρώνεται στό χέρι τους τό χρηματικό κεφάλαιο, πού κάθε παραγωγός καί ἔμπορος τό κρατάει σάν ἐφεδρικό κεφάλαιο, ἤ τό χρηματικό κεφάλαιο πού ρέει σ' αὐτόν μέ τή μορφή πληρωμῶν. Τά κεφάλαια αὐτά μετατρέπονται ἔτσι σέ δανείσιμο χρηματικό κεφάλαιο. Ἔτσι τό ἐφεδρικό κεφάλαιο τοῦ ἐμπορικοῦ κόσμου, ἐπειδή συγκεντρώνεται σάν κοινό κεφάλαιο, περιορίζεται στό ἀπαραίτητο κατώτατο ὅριο, καί ἕνα μέρος τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, πού διαφορετικά θά ἀδρανοῦσε σάν ἐφεδρικό κεφάλαιο, δίνεται δανεικό, λειτουργεῖ σάν τοκοφόρο κεφάλαιο. Δεύτερον, τό δανείσιμο κεφάλαιο τῶν τραπεζῶν σχηματίζεται ἀπό τίς καταθέσεις τῶν κεφαλαιοκρατῶν τοῦ χρήματος, οἱ ὁποῖοι ἀναθέτουν σ' αὐτές τό δάνεισμά του. Μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ τραπεζικοῦ συστήματος, καί ἰδίως ἀπό τή στιγμή πού οἱ τράπεζες πληρώνουν τόκο γιά τίς καταθέσεις, καταθέτονται σ' αὐτές οἱ οἰκονομίες σέ χρῆμα καί τό προσωρινά ἀναπασχόλητο χρῆμα ὅλων τῶν τάξεων. Μικρά ποσά, πού τό καθένα ἀπό αὐτά εἶναι ἀνίκανο νά δράσει σάν χρηματικό κεφάλαιο, συνενώνονται σέ μεγάλες μάζες καί ἀποτελοῦν ἔτσι μιά χρηματική δύναμη. Αὐτή ἡ συνάθροιση μικρῶν ποσῶν, σάν ἰδιαίτερο ἀποτέλεσμα τοῦ τραπεζικοῦ συστήματος, πρέπει νά διακριθεῖ ἀπό τή μεσολάβησή του ἀνάμεσα στούς καθεαυτό κεφαλαιοκράτες τοῦ χρήματος καί στούς δανειζόμενους. Τέλος κατατίθενται στίς τράπεζες καί τά εἰσοδήματα, πού μόνο σιγά-σιγά πρόκειται νά καταναλωθοῦν.

Ὁ δανεισμός (ἐδῶ ἔχουμε νά κάνουμε μόνο μέ τήν καθεαυτό ἐμπορική Πίστη) γίνεται μέ τήν προεξόφληση τῶν συναλλαγματικῶν — μέ τή μετατροπή τους σέ χρῆμα προτοῦ λήξει ἡ προθεσμία τους — καί μέ προκαταβολές διαφόρων μορφῶν: ἄμεσες προκαταβολές μέ προσωπική Πίστη, δανεισμός μέ ἐνέχυρο τοκοφόρα χρεώγραφα, κρατικά ὁμόλογα, καθελογῆς μετοχές, ἀλλά ἐπίσης δάνεια ἔναντι φορτωτικῶν, ἀποδείξεων Dockwarrants[1*] καί ἄλλων τίτλων πού βεβαιώνουν τήν κυριότητα ἐμπορευμάτων, δάνεια πού ξεπερνοῦν τίς καταθέσεις τοῦ δανειζόμενου κλπ.

Ἡ πίστωση ὅμως πού χορηγεῖ ὁ τραπεζίτης, μπορεῖ νά χορηγηθεῖ μέ διάφορες μορφές, λ.χ. μέ συναλλαγματικές ἄλλων τραπεζῶν, μέ τραπεζικές ἐπιταγές, μέ ἄνοιγμα τραπεζικῆς πίστωσης, τέλος, ὅταν πρόκειται γιά τράπεζες πού ἐκδίδουν τραπεζογραμμάτια, ἡ πίστωση μπορεῖ νά χορηγηθεῖ σέ τραπεζογραμμάτια τῆς ἴδιας

[1*] Ἀποθηκῶν.

τῆς τράπεζας. Τό τραπεζογραμμάτιο δέν εἶναι παρά μιά συναλλαγματική τοῦ τραπεζίτη, πληρωτέα κάθε στιγμή στόν κάτοχό της καί μέ τήν ὁποία ὁ τραπεζίτης ἀντικαθισταίνει τίς ἰδιωτικές συναλλαγματικές. Ἡ τελευταία μορφή τῆς πίστωσης ἐμφανίζεται στόν ἀδαή ἰδιαίτερα χτυπητή καί σπουδαία, πρῶτον, γιατί αὐτό τό εἶδος τοῦ πιστωτικοῦ χρήματος μπαίνει ἀπό τήν ἁπλή ἐμπορική κυκλοφορία στή γενική κυκλοφορία καί λειτουργεῖ ἐδῶ σάν χρῆμα, ἐπίσης γιατί στίς περισσότερες χῶρες οἱ κύριες τράπεζες, πού ἐκδίδουν τραπεζογραμμάτια, σάν παράδοξο ἀνακάτωμα κρατικῆς καί ἰδιωτικῆς τράπεζας πού εἶναι, στηρίζονται στήν πραγματικότητα στήν κρατική Πίστη καί τά τραπεζογραμμάτιά τους εἶναι λίγο-πολύ νόμιμα μέσα πληρωμῆς, γιατί γίνεται ἐδῶ καταφανές ὅτι αὐτό, μέ τό ὁποῖο ἐμπορεύεται ὁ τραπεζίτης, εἶναι ἡ ἴδια ἡ Πίστη, γιατί τό τραπεζογραμμάτιο ἀποτελεῖ μόνο ἕνα κυκλοφοροῦν πιστωτικό σύμβολο. Ὅμως ὁ τραπεζίτης ἐμπορεύεται μέ τήν Πίστη καί σ' ὅλες τίς ἄλλες μορφές, ἀκόμα καί ὅταν δανείζει χρῆμα πού ἔχει κατατεθεῖ σ' αὐτόν σέ μετρητά. Πράγματι, τό τραπεζογραμμάτιο ἀποτελεῖ μόνο τό νόμισμα τοῦ χοντρικοῦ ἐμπορίου καί αὐτό πού βαρύνει κυρίως στίς τράπεζες εἶναι οἱ καταθέσεις. Τήν καλύτερη ἀπόδειξη μᾶς τήν προσφέρουν οἱ σκωτσέζικες τράπεζες.

Γιά τό σκοπό μας ἐδῶ δέν χρειάζεται νά ἐξετάσουμε περισσότερο τά εἰδικά πιστωτικά ἱδρύματα, οὔτε τίς ἰδιαίτερες μορφές τῶν τραπεζῶν.

«Οἱ τραπεζίτες ἔχουν νά κάνουν διπλή δουλειά... 1) Νά μαζεύουν κεφάλαιο ἀπό ἐκείνους πού δέν μποροῦν νά τό χρησιμοποιήσουν ἄμεσα, καί νά τό κατανέμουν καί νά τό μεταβιβάζουν σέ ἄλλους πού μποροῦν νά τό χρησιμοποιήσουν. 2) Νά δέχονται καταθέσεις ἀπό τό εἰσόδημα τῶν πελατῶν τους καί νά τούς ἀποπληρώνουν τό ποσό τῶν καταθέσεων ἀνάλογα πού τό χρειάζονται γιά τά ἔξοδά τους σέ εἴδη κατανάλωσης. Τό πρῶτο εἶναι κυκλοφορία *κεφαλαίου*, τό δεύτερο κυκλοφορία *χρήματος* (currency)». — «Τό ἕνα εἶναι συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου ἀπό τή μιά μεριά καί κατανομή του ἀπ' τήν ἄλλη. Τό ἄλλο εἶναι διαχείριση τῆς κυκλοφορίας γιά τίς τοπικές ἀνάγκες τῆς περιοχῆς». — (Tooke. «Inquiry into the Currency Principle», p. 36, 37).

Στήν περικοπή αὐτή θά ἐπανέλθουμε στό κεφ. XXVIII.

«Reports of Committees», Vol. VIII. «Commercial Distress», Volume II. Part I, 1847/48. Minutes of Evidence. — (Στό ἑξῆς θά ἀναφέρονται σάν «Commercial Distress», 1847/48).[78] Στή δεκαετία 1840 κατά τήν προεξόφληση συναλλαγματικῶν γίνονταν στό Λονδίνο δεχτές σέ ἄπειρες περιπτώσεις ἀντί τραπεζογραμματίων συναλλαγματικές μιᾶς τράπεζας ἐπί μιᾶς ἄλλης, διαρκείας 21

ἡμερῶν. (Κατάθεση τοῦ Τζ. Πήζ, ἐπαρχιακοῦ τραπεζίτη, Ἀριθ. 4.636 καί 4.645). Σύμφωνα μέ τήν ἴδια τήν ἔκθεση, οἱ τραπεζίτες εἶχαν τή συνήθεια, μόλις παρουσιαζόταν στενότητα χρήματος νά δίνουν κανονικά γιά πληρωμή στούς πελάτες τους τέτιες συναλλαγματικές. Ἄν ὁ πελάτης ἤθελε τραπεζογραμμάτια ἔπρεπε νά ξαναπροεξοφλήσει αὐτήν τή συναλλαγματική. Γιά τίς τράπεζες ἰσοδυναμοῦσε αὐτό μέ προνόμιο νά βγάζουν χρῆμα. «Ἀπό ἀμνημόνευτους χρόνους», οἱ κύριοι Τζώνς Λόϋντ καί Σία, πλήρωναν μέ αὐτό τόν τρόπο, μόλις παρουσιαζόταν στενότητα χρήματος, καί τό ἐπιτόκιο ξεπερνοῦσε τό 5%. Ὁ πελάτης ἦταν εὐχαριστημένος ἄν ἔπαιρνε τέτιες τραπεζικές συναλλαγματικές, γιατί οἱ συναλλαγματικές τῶν Τζώνς Λόϋντ καί Σία προεξοφλοῦνταν εὐκολότερα ἀπό τίς δικές του. Ἐπίσης περνοῦσαν συχνά ἀπό 20 ὥς 30 χέρια (στό ἴδιο, ἀριθ. 901 ὥς 905, 992).

Ὅλες αὐτές οἱ μορφές χρησιμεύουν γιά νά κάνουν μεταβιβάσιμη τήν ἀπαίτηση πληρωμῆς.

«Ἀνάμεσα στίς μορφές πού μπορεῖ νά πάρει ἡ πίστωση εἶναι ζήτημα ἄν ὑπάρχει μιά, μέ τήν ὁποία δέν θά χρειαστεῖ νά ἐκπληρώνει ποῦ καί ποῦ λειτουργίες τοῦ χρήματος. Ἀδιάφορο ἄν ἡ μορφή αὐτή εἶναι ἕνα τραπεζογραμμάτιο, ἤ μιά συναλλαγματική, ἤ μιά ἐπιταγή, τό προτσές εἶναι στήν οὐσία τό ἴδιο, τό ἴδιο εἶναι στήν οὐσία καί τό ἀποτέλεσμα». — Fullarton. «On the Regulation of Currencies», 2nd edit., London 1845, p. 38. — «Τά τραπεζογραμμάτια εἶναι τά κέρματα τῆς Πίστης». (σελ. 51).

Ἡ παρακάτω περικοπή εἶναι ἀπό τό ἔργο τοῦ J. W. Gilbart, «The History and Principles of Banking». London 1834:

«Τό κεφάλαιο μιᾶς τράπεζας ἀπαρτίζεται ἀπό δύο μέρη, ἀπό τό ἐπενδυμένο κεφάλαιο (invested capital) καί ἀπό τό τραπεζικό κεφάλαιο (banking capital), πού εἶναι δανεικό» (σελ. 117). «Τό τραπεζικό κεφάλαιο ἤ τό δανεικό κεφάλαιο ἀποχτιέται μέ τρεῖς τρόπους: 1) μέ τήν ἀποδοχή καταθέσεων, 2) μέ τήν ἔκδοση τραπεζογραμματίων ἀπό τήν ἴδια τήν τράπεζα, 3) μέ τό τράβηγμα συναλλαγματικῶν. Ἄν κάποιος εὐαρεστηθεῖ νά μέ δανείσει δωρεάν 100 λίρ. στ. καί ἄν ἐγώ αὐτές τίς 100 λίρ. στ. τίς δανείσω σέ ἕναν ἄλλο μέ 4% τόκο, τότε στό τέλος τοῦ χρόνου μέ τή συναλλαγή αὐτή θά κερδίσω 4 λίρ. στ. Τό ἴδιο, ἄν κάποιος θελήσει νά δεχθεῖ τή δική μου ὑπόσχεση πληρωμῆς» (I promise to pay[1*] — εἶναι ὁ συνηθισμένος τύπος τῶν ἀγγλικῶν τραπεζογραμματίων) «καί νά μοῦ τήν ἐπιστρέψει στό τέλος τοῦ χρόνου, πληρώνοντας γι' αὐτό σέ μένα 4%, ἀκριβῶς σάν νά τοῦ εἶχα δανείσει 100 λίρ. στ., κερδίζω ἀπό τή συναλλαγή αὐτή 4 λίρ. στ. Καί πάλι, ἄν κάποιος σέ μιά ἐπαρχιακή πόλη μοῦ φέρει 100 λίρ. στ. μέ τόν ὅρο νά πληρώσω τό ποσό αὐτό ὕστερα ἀπό 21 μέρες σ' ἕνα τρίτο πρόσωπο στό Λονδίνο, τότε ὅλος ὁ τόκος, πού θά μπορέσω νά βγάλω στό μεταξύ διάστημα ἀπό τό χρῆμα αὐτό, θά εἶναι δικό μου κέρδος. Αὐτή εἶναι μιά σύμφωνη μέ τά πράγματα συνόψιση τῶν ἐπιχειρήσεων μιᾶς τράπεζας καί ὁ τρόπος πού δημιουργεῖται ἕνα τραπεζικό κεφάλαιο μέ καταθέσεις, τραπεζογραμμάτια καί συναλλαγματικές» (σελ. 117). «Τά κέρδη ἑνός τραπεζίτη εἶναι γενικά ἀνάλογα μέ τό ποσό τοῦ κεφαλαίου πού δανείστηκε ἤ τοῦ τραπεζικοῦ κεφαλαίου. Γιά νά βροῦμε τό πραγματικό κέρδος μιᾶς τράπεζας πρέπει ἀπό τό ἀκαθάριστο κέρδος νά ἀφαιρέσουμε τόν τόκο γιά τό ἐπενδυμένο κεφάλαιο. Τό ὑπόλοιπο πού μένει εἶναι τό τραπεζικό κέρδος» (σελ. 118). «*Τά δάνεια πού χορηγεῖ ἕνας τραπεζίτης στούς πελάτες του γίνονται μέ τά χρήματα ἄλλων ἀνθρώπων*» (σελ. 146). Ἴσα-ἴσα οἱ τράπεζες, πού δέν ἐκδίδουν τραπεζογραμμάτια, δημιουργοῦν ἕνα τραπεζικό κεφάλαιο μέ τήν προεξόφληση συναλλαγματικῶν. Αὐξάνουν τίς καταθέσεις τους μέ τίς προεξοφλητικές ἐπιχειρήσεις τους. Οἱ τραπεζίτες τοῦ Λονδίνου κάνουν προεξοφλήσεις μόνο γιά τίς φίρμες ἐκεῖνες πού ἔχουν σ' αὐτούς λογαριασμό καταθέσεων» (σελ. 119). «Μιά φίρμα πού προεξοφλεῖ συναλλαγματικές στήν τράπεζά της καί πού ἔχει πληρώσει τόκους γιά ὅλο τό ποσό τῶν συναλλαγματικῶν αὐτῶν, πρέπει ἕνα μέρος τουλάχιστον αὐτοῦ τοῦ ποσοῦ νά τό ἀφήσει στά χέρια τῆς τράπεζας, χωρίς νά εἰσπράττει τόκους γι' αὐτό. Μέ αὐτό τόν τρόπο εἰσπράττει ὁ τραπεζίτης γιά τό χρῆμα πού δάνεισε ἕνα ὑψηλότερο ἐπιτόκιο ἀπό τό τρέχον καί δημιουργεῖ γιά τόν ἑαυτό του ἕνα τραπεζικό κεφάλαιο ἀπό τά ὑπόλοιπα πού μένουν στά χέρια του» (σελ. 120).

Οἰκονομία σέ ἐφεδρικό κεφάλαιο, καταθέσεις, ἐπιταγές:

«Οἱ τράπεζες καταθέσεων, μεταβιβάζοντας τίς πιστώσεις, κάνουν οἰκονομία στή χρήση τοῦ μέσου κυκλοφορίας καί διεκπεραιώνουν συναλλαγές μεγάλων ποσῶν μέ ἕνα ἀσήμαντο ποσό πραγματικοῦ χρήματος. Τό ἀπελευθερωμένο μέ αὐτό τόν τρόπο χρῆμα χρησιμοποιεῖται ἀπό τόν τραπεζίτη γιά δάνεια στούς πελάτες του μέ προεξοφλήσεις κλπ. Γι' αὐτό ἡ μεταβίβαση τῶν πιστώσεων αὐξάνει τήν ἀποτελεσματικότητα τοῦ συστήματος τῶν καταθέσεων κλπ.» (σελ. 123). «Δέν ἔχει σημασία ἄν καί οἱ δυό πελάτες, πού συναλλάσσονται μεταξύ τους, ἔχουν τούς λογαριασμούς τους στήν ἴδια ἤ σέ διαφορετικές τράπεζες. Γιατί οἱ τραπεζίτες ἀνταλλάσσουν τίς ἐπιταγές τους μεταξύ τους στό ‹Clearing House›[1*]. Χάρη στή μεταβίβαση θά μποροῦσε τό σύστημα τῶν καταθέσεων νά ἐπεκταθεῖ σέ τέτιο βαθμό, πού νά ἐκτοπίσει πέρα γιά πέρα τή χρησιμοποίηση τοῦ μεταλλικοῦ χρήματος. Ἄν ὁ καθένας εἶχε στήν τράπεζα ἕνα λογαριασμό καταθέσεων καί ἔκανε ὅλες τίς πληρωμές του μέ ἐπιταγές, τότε οἱ ἐπιταγές αὐτές θά ἦταν τό μοναδικό μέσο κυκλοφορίας. Στήν περίπτωση αὐτή θά ἔπρεπε νά ὑποτεθεῖ, ὅτι οἱ τραπεζίτες κρατοῦσαν στά χέρια τους τό χρῆμα, διαφορετικά οἱ ἐπιταγές δέν θά εἶχαν ἀξία» (σελ. 124).

Ἡ συγκεντροποίηση τῆς τοπικῆς κυκλοφορίας στά χέρια τῶν τραπεζῶν γίνεται 1) μέ ὑποκαταστήματα. Οἱ ἐπαρχιακές τράπεζες ἔχουν ὑποκαταστήματα στίς μικρές πόλεις τῆς περιοχῆς τους. Οἱ τράπεζες τοῦ Λονδίνου στά διάφορα διαμερίσματα τοῦ Λονδίνου, 2) μέ πρακτορεῖα.

1* Ὑπόσχομαι νά πληρώσω.

1* Γραφεῖο Συμψηφισμοῦ.

«Κάθε ἐπαρχιακή τράπεζα ἔχει ἕναν πράκτορα στό Λονδίνο, γιά νά πληρώνει ἐκεῖ τά γραμμάτια ἤ τίς συναλλαγματικές της, καί γιά νά δέχεται τά χρήματα πού κάτοικοι τοῦ Λονδίνου καταβάλλουν γιά λογαριασμό ἀνθρώπων πού κατοικοῦν στήν ἐπαρχία» (σελ. 127). «Κάθε τραπεζίτης μαζεύει τά γραμμάτια τοῦ ἄλλου καί δέν τά ξαναξοδεύει. Σέ κάθε μεγαλύτερη κάπως πόλη συνέρχονται οἱ τραπεζίτες μιά ἤ δυό φορές τήν ἑβδομάδα καί ἀνταλλάσσουν τά γραμμάτια. Τό ὑπόλοιπο πού μένει πληρώνεται μέ ἐντολή στό Λονδίνο» (σελ. 134). «Ὁ σκοπός τῶν τραπεζῶν εἶναι νά διευκολύνουν τίς συναλλαγές. Καθετί πού διευκολύνει τίς συναλλαγές, διευκολύνει καί τήν κερδοσκοπία. Ἡ συναλλαγή καί ἡ κερδοσκοπία εἶναι σέ πολλές περιπτώσεις τόσο στενά συνδεμένες μεταξύ τους, πού εἶναι δύσκολο νά εἰπωθεῖ ποῦ σταματάει ἡ συναλλαγή καί ποῦ ἀρχίζει ἡ κερδοσκοπία... Παντοῦ, ὅπου ὑπάρχουν τράπεζες, μπορεῖ πιό εὔκολα καί πιό φτηνά νά βρεθεῖ κεφάλαιο. Ἡ φτήνια τοῦ κεφαλαίου κεντρίζει τήν κερδοσκοπία, ἀκριβῶς ὅπως ἡ φτήνια τοῦ κρέατος καί τῆς μπύρας κεντρίζει τή λαιμαργία καί τό μεθύσι» (σελ. 137, 138). «Μιά καί οἱ τράπεζες πού ἐκδίδουν δικά τους τραπεζογραμμάτια πληρώνουν πάντα μέ αὐτά τά γραμμάτια, μπορεῖ νά φαίνεται ὅτι ἡ προεξοφλητική τους δουλιά γίνεται ἀποκλειστικά μέ τό κεφάλαιο πού σχηματίστηκε μέ αὐτό τόν τρόπο, ὅμως τό ζήτημα δέν ἔχει ἔτσι. Ἕνας τραπεζίτης μπορεῖ πολύ ὡραῖα ὅλες τίς συναλλαγματικές πού ἔχει προεξοφλήσει νά τίς πληρώσει μέ τά δικά του τραπεζογραμμάτια καί, ὡστόσο, τά $^{9}/_{10}$ τῶν συναλλαγματικῶν πού βρίσκονται στήν κατοχή του νά ἀντιπροσωπεύουν πραγματικό κεφάλαιο. Γιατί, παρ' ὅλο πού ὁ ἴδιος ἔδωσε γιά τίς συναλλαγματικές αὐτές μόνο δικό του χαρτονόμισμα, δέν χρειάζεται αὐτό νά μείνει στήν κυκλοφορία ὥσπου νά γίνουν ληξιπρόθεσμες οἱ συναλλαγματικές. Μπορεῖ οἱ συναλλαγματικές νά χρειάζονται ἀκόμα τρεῖς μῆνες ὥσπου νά λήξουν, ἐνῶ τά τραπεζογραμμάτια μπορεῖ μέσα σέ τρεῖς μέρες νά ἐπιστρέψουν» (σελ. 172). «Ἡ κάλυψη τοῦ λογαριασμοῦ ἀπό τούς πελάτες εἶναι κανονική ἐπιχειρηματική ὑπόθεση. Πράγματι, αὐτός εἶναι ὁ σκοπός, γιά τόν ὁποῖο ἐγγυοῦνται μιά πίστωση σέ μετρητά... Οἱ πιστώσεις σέ μετρητά δέν ἐξασφαλίζονται μόνο μέ τήν προσωπική φερεγγυότητα, ἀλλά καί μέ τήν κατάθεση χρεωγράφων» (σελ. 174, 175). «Κεφάλαιο πού τό δάνεισαν μέ ἐνέχυρο ἐμπορευμάτων εἶναι τό ἴδιο σάν νά τό δάνεισαν προεξοφλώντας συναλλαγματικές. Ἄν δανειστεῖ κανείς 100 λίρ. στ. μέ ἐχέγγυο τά ἐμπορεύματά του, εἶναι τό ἴδιο σάν νά τά ἔχει πουλήσει γιά μιά συναλλαγματική 100 λιρ. στ. καί σάν νά ἔχει προεξοφλήσει στόν τραπεζίτη τή συναλλαγματική αὐτή. Τό δάνειο, ὅμως, τοῦ δίνει τή δυνατότητα νά φυλάξει τά ἐμπορεύματά του, ὥσπου νά βελτιωθεῖ ἡ κατάσταση στήν ἀγορά καί ν' ἀποφύγει θυσίες, τίς ὁποῖες διαφορετικά θά ὑποχρεωνόταν νά κάνει, γιά νά βρεῖ χρήματα γιά ἐπείγουσες ἀνάγκες» (σελ. 180, 181).

«The Currency Theory Reviewed etc.», p. 62, 63:

«Εἶναι ἀδιαφιλονίκητα ἀληθινό, ὅτι οἱ 1.000 λίρ. στ. πού καταθέτω σήμερα στόν Α, θά ξοδευτοῦν ξανά αὔριο καί θά ἀποτελέσουν μιά κατάθεση στόν Β. Μεθαύριο μπορεῖ νά ξοδευτοῦν πάλι ἀπό τόν Β καί νά ἀποτελέσουν μιά κατάθεση στόν Γ, καί οὕτω καθεξῆς ἐπ' ἄπειρον. Ἔτσι, οἱ ἴδιες 1.000 λίρ. στ. μποροῦν μέ μιά σειρά ἀπό μεταβιβάσεις νά πολλαπλασιαστοῦν σέ ἕνα ἀπολύτως ἀπροσδιορίσιμο ἀριθμό καταθέσεων. Γι' αὐτό εἶναι δυνατό, *τά ἐννιά δέκατα ὅλων τῶν καταθέσεων στήν Ἀγγλία νά μήν ὑπάρχουν καθόλου, παρά μόνο στίς λογιστικές*

μερίδες τῶν λογιστικῶν βιβλίων τῶν τραπεζιτῶν, ἀπό τούς ὁποίους ὁ καθένας μπορεῖ νά ἐγγυηθεῖ μόνο γιά τό δικό του μέρος... Ἔτσι στή Σκωτία, ὅπου τό κυκλοφοροῦν χρῆμα» {πού ἐπιπλέον πρόκειται σχεδόν μόνο γιά χαρτονομίσματα!} «δέν ξεπερνάει ποτέ τά 3 ἑκατομμύρια λίρ. στ., καί ὅπου οἱ καταθέσεις εἶναι 27 ἑκατομμύρια. Ὅσον καιρό λοιπόν δέν γίνεται μιά γενική καί ξαφνική ζήτηση ἐπιστροφῆς τῶν καταθέσεων (a run on the banks)[1*], οἱ ἴδιες 1.000 λίρ. στ. μποροῦν, ἐπιστρέφοντας, νά καλύψουν μέ τήν ἴδια εὐκολία ἕνα ἐξίσου μή προσδιορίσιμο ποσό. Ἐπειδή οἱ ἴδιες 1.000 λίρ. στ., μέ τίς ὁποῖες ἐξοφλῶ σήμερα τό χρέος μου σέ ἕναν ἐπιχειρηματία, μποροῦν αὔριο νά ἐξοφλήσουν τό χρέος αὐτοῦ τοῦ ἐπιχειρηματία σέ ἕναν ἄλλο ἔμπορο καί μεθαύριο τό χρέος τοῦ τελευταίου σέ μιά τράπεζα καί συνέχεια χωρίς τέλος, ἔτσι οἱ ἴδιες 1.000 λίρ. στ. μποροῦν νά περνοῦν ἀπό χέρι σέ χέρι καί ἀπό τράπεζα σέ τράπεζα καί νά ἐξοφλοῦν κάθε νοητό ποσό καταθέσεων».

{Εἴδαμε ὅτι ὁ Τζίλμπαρτ ἤδη τό 1834 ἤξερε ὅτι:

«Καθετί πού διευκολύνει τίς συναλλαγές, διευκολύνει καί τήν κερδοσκοπία. Ἡ συναλλαγή καί ἡ κερδοσκοπία εἶναι σέ πολλές περιπτώσεις τόσο στενά συνδεμένες μεταξύ τους, πού εἶναι δύσκολο νά εἰπωθεῖ, ποῦ σταματάει ἡ συναλλαγή καί ποῦ ἀρχίζει ἡ κερδοσκοπία».

Ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ εὐκολία, μέ τήν ὁποία μποροῦν νά παίρνονται δάνεια ἔναντι ἀπούλητων ἐμπορευμάτων, τόσο περισσότερα δάνεια αὐτοῦ τοῦ εἴδους παίρνονται, τόσο μεγαλύτερος εἶναι ὁ πειρασμός νά παράγονται ἐμπορεύματα ἤ νά ρίχνουν σέ μακρυνές ἀγορές παραγμένα ἐμπορεύματα, μόνο καί μόνο γιά νά πάρουν πρίν ἀπ' ὅλα ἔναντί τους δάνεια σέ χρῆμα. Γιά τό πῶς ὅλος ὁ ἐπιχειρηματικός κόσμος μιᾶς χώρας μπορεῖ νά κυριευθεῖ ἀπό ἕναν τέτιο ἴλιγγο, καί γιά τό πῶς καταλήγει μετά, μᾶς προσφέρει ἕνα χτυπητό παράδειγμα ἡ ἀγγλική ἐμπορική ἱστορία τῆς περιόδου 1845 — 1847. Ἐδῶ βλέπουμε τί μπορεῖ νά φκιάξει ἡ Πίστη. Γιά τή διασάφηση τῶν παρακάτω παραδειγμάτων θά προτάξουμε μερικές μόνο σύντομες παρατηρήσεις.

Στά τέλη τοῦ 1842 ἄρχισε νά ὑποχωρεῖ ἡ πίεση, πού σχεδόν χωρίς διακοπή βάραινε ἀπό τό 1837 πάνω στήν ἀγγλική βιομηχανία. Στά ἑπόμενα δυό χρόνια μεγάλωσε ἀκόμα πιό πολύ ἡ ζήτηση τοῦ ἐξωτερικοῦ γιά ἀγγλικά βιομηχανικά προϊόντα. Τά χρόνια 1845 — 46 ἦταν ἡ περίοδος τῆς μεγαλύτερης ἄνθησης. Τό 1843 ὁ πόλεμος τοῦ Ὀπίου ἄνοιξε τήν Κίνα στό ἀγγλικό ἐμπόριο.[79] Ἡ καινούργια ἀγορά πρόσφερε ἕνα καινούργιο πρόσχημα γιά τήν ἐπέκταση ἰδίως τῆς βαμβακοβιομηχανίας, πού βρισκόταν ἤδη σέ πλήρη ἄνοδο. «Μά πῶς εἶναι δυνατόν νά παράγουμε ποτέ πάρα πολλά; Ἔχουμε νά

[1*] μιά ἔφοδος στίς τράπεζες.

ντύσουμε 300 ἑκατομμύρια ἀνθρώπους» — εἶπε τότε στόν γράφοντα αὐτές τίς γραμμές ἕνας ἐργοστασιάρχης στό Μάντσεστερ. Ὅλα ὅμως τά νεοανεγερμένα ἐργοστασιακά χτίρια, οἱ ἀτμομηχανές, οἱ νηματουργικές μηχανές καί οἱ ἀργαλειοί δέν ἐπαρκοῦσαν γιά νά ἀπορροφήσουν τήν ὑπεραξία πού εἰσέρεε κατά μάζες ἀπό τό Λάγκασαϊρ. Μέ τό ἴδιο πάθος, μέ τό ὁποῖο αὔξαιναν τήν παραγωγή, ρίχτηκαν στήν κατασκευή σιδηροδρομικῶν γραμμῶν. Ἐδῶ ἱκανοποιοῦνταν πρίν ἀπ' ὅλα ἡ ὄρεξη γιά κερδοσκοπία τῶν βιομηχάνων καί τῶν ἐμπόρων, καί μάλιστα ἀπό τό καλοκαίρι ἤδη τοῦ 1844. Ἐγγράφονταν γιά τόσες μετοχές, γιά ὅσες μποροῦσαν, δηλαδή γιά ὅσες ἔφταναν τά χρήματα γιά τήν κάλυψη τῶν πρώτων πληρωμῶν. Γιά τίς ὑπόλοιπες πληρωμές θά βρεθεῖ λύση ἀργότερα! Ὅταν ὅμως ἔφθασε ὁ καιρός γιά τίς παραπέρα πληρωμές (σύμφωνα μέ τήν ἐρώτηση 1.059, C. D. 1848/1857, τό κεφάλαιο πού τοποθετήθηκε στούς σιδηροδρόμους ἔφτασε τό 1846/47 περίπου τά 75 ἑκατομμύρια λίρ. στ.) χρειάστηκε ἡ προσφυγή στήν Πίστη, ἡ δέ καθεαυτό ἐπιχείρηση τῆς φίρμας ὑποχρεώθηκε ἐπίσης στό μεγαλύτερο μέρος νά πληρώσει.

Καί στίς περισσότερες περιπτώσεις αὐτή ἡ καθεαυτό ἐπιχείρηση ἦταν ἤδη παραφορτωμένη. Τά δελεαστικά ὑψηλά κέρδη παρέσυραν σέ πολύ πιό ἐκτεταμένες ἐπιχειρήσεις, ἀπό ὅ,τι ἐπέτρεπαν τά διαθέσιμα ρευστά μέσα. Ἔλα ὅμως πού ὑπῆρχε ἡ Πίστη, εὔκολα προσιτή καί ἐπιπλέον φτηνή. Ὁ τραπεζικός προεξοφλητικός τόκος βρισκόταν χαμηλά: τό 1844 $1^3/_4 - 2^3/_4$%, τό 1845 ὥς τόν Ὀχτώβρη κάτω τοῦ 3%, μετά γιά ἕνα σύντομο χρονικό διάστημα ἀνέβηκε ὥς 5% (τό Φλεβάρη τοῦ 1846), ὕστερα πάλι ἔπεσε ὥς $3^1/_4$% τό Δεκέμβρη τοῦ 1846. Ἡ τράπεζα τῆς Ἀγγλίας εἶχε στά ὑπόγειά της ἕνα ἀπόθεμα χρυσοῦ ἀνήκουστου μεγέθους. Ὅλοι οἱ ἐσωτερικοί χρηματιστηριακοί τίτλοι βρίσκονταν τόσο ψηλά, ὅσο ποτέ στό παρελθόν. Γιατί λοιπόν νά ἀφήσουμε νά μᾶς ξεφύγει ἡ ὡραία εὐκαιρία, γιατί νά μή καταπιαστοῦμε ζωηρά μέ τό ζήτημα; Γιατί νά μή στείλουμε στίς ξένες ἀγορές, πού λαχταροῦν ἀγγλικά προϊόντα, ὅλα τά ἐμπορεύματα πού μποροῦμε νά παράγουμε; Καί γιατί ὁ ἴδιος ὁ ἐργοστασιάρχης νά μή εἰσπράττει τό διπλό κέρδος πού προκύπτει ἀπό τήν πούληση τοῦ νήματος καί τῶν ὑφασμάτων στήν Ἄπω Ἀνατολή, καί ἀπό τήν πούληση στήν Ἀγγλία τῶν ἐμπορευμάτων πού παίρνουν ἔναντι τῶν δικῶν τους;

Ἔτσι γεννήθηκε τό σύστημα τῶν μαζικῶν ἀποστολῶν ἐμπορευμάτων γιά ἀποθήκευση (Konsignation)[80] ἔναντι προκαταβολῆς στίς

Ἰνδίες καί στήν Κίνα, πού πολύ γρήγορα ἐξελίχθηκε παραπέρα σέ ἕνα σύστημα ἀποστολῶν ἐμπορευμάτων γιά ἀποθήκευση ἀποκλειστικά καί μόνο γιά νά πάρουν τήν προκαταβολή, ὅπως ἀναπτύσσεται λεπτομερειακά στίς ἀκόλουθες σημειώσεις καί ὅπως ἔπρεπε νά καταλήξει ἀναπόφευχτα στόν ὑπερκορεσμό τῶν ἀγορῶν καί στό κράχ.

Τό κράχ αὐτό ξέσπασε ἐξαιτίας τῆς κακῆς σοδειᾶς τοῦ 1846. Ἡ Ἀγγλία καί ἰδιαίτερα ἡ Ἰρλανδία εἶχαν ἀνάγκη ἀπό τεράστιες εἰσαγωγές τροφίμων, ἰδίως σιτηρῶν καί πατάτας. Οἱ χῶρες ὅμως πού πρόσφεραν τά εἴδη αὐτά μποροῦσαν νά πληρωθοῦν μόνο κατά ἕνα ἐλάχιστο μέρος μέ ἀγγλικά βιομηχανικά προϊόντα. Χρειάστηκε νά δοθοῦν γιά πληρωμή εὐγενῆ μέταλλα. Χρυσός τουλάχιστον 9 ἑκατομμυρίων λιρ. στ. στάλθηκε στό ἐξωτερικό. Ἀπό τόν χρυσό αὐτό στρογγυλά $7^1/_2$ ἑκατομμύρια προέρχονταν ἀπό τό θησαυροφυλάκιο τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας, ἡ ἐλευθερία κίνησης τῆς ὁποίας στή χρηματαγορά εἶχε παραλύσει αἰσθητά γιά τό λόγο αὐτό. Οἱ ὑπόλοιπες τράπεζες, πού τά ἀποθεματικά κεφάλαιά τους βρίσκονταν στήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας καί πού στήν πράξη ταυτίζονται μέ τά ἀποθεματικά κεφάλαια αὐτῆς τῆς τράπεζας, ὑποχρεώθηκαν ἐπίσης νά περιορίσουν τίς δικές τους χρηματικές συναλλαγές. Ἡ γρήγορη καί εὔκολα κατευθυνόμενη πρός τίς τράπεζες ροή τῶν πληρωμῶν σταμάτησε, στήν ἀρχή ἐδῶ καί κεῖ καί μετά παντοῦ. Ὁ τραπεζικός προεξοφλητικός τόκος, ὁ ὁποῖος τό Γενάρη τοῦ 1847 ἦταν ἀκόμα $3 - 3^1/_2$%, ἀνέβηκε στά 7% τόν Ἀπρίλη, ὅταν ξέσπασε ὁ πρῶτος πανικός. Μετά, τό καλοκαίρι, ἀκολούθησε πάλι μιά παροδική μικρή ἀνακούφιση (6,5%, 6%), ὅταν ὅμως ἀπότυχε καί ἡ νέα σοδειά, ξέσπασε πάλι ὁ πανικός, πιό ἔντονα αὐτή τή φορά. Τό κατώτατο ἐπίσημο προεξοφλητικό ἐπιτόκιο τῆς τράπεζας ἀνέβηκε τόν Ὀχτώβρη στά 7% καί τό Νοέμβρη στά 10%, δηλαδή τό κατά πολύ μεγαλύτερο μέρος τῶν συναλλαγματικῶν προεξοφλοῦνταν μόνο ἔναντι κολοσσιαίων τοκογλυφικῶν τόκων ἤ δέ μποροῦσαν πιά καθόλου νά προεξοφλοῦνται. Τό γενικό σταμάτημα τῶν πληρωμῶν ὁδήγησε στήν χρεωκοπία πολλές ἀπό τίς πρῶτες φίρμες καί πάρα πολλές ἀπό τίς μεσαῖες καί τίς μικρές. Ἡ ἴδια ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας κινδύνευσε νά χρεωκοπήσει ἐξαιτίας τῶν περιορισμῶν πού τῆς ἐπιβλήθηκαν μέ τόν πονηρό νόμο περί τραπεζῶν τοῦ 1844[81] — τότε ἡ κυβέρνηση κατά γενικήν ἀπαίτηση ἀνέστειλε στίς 25 τοῦ Ὀχτώβρη τό νόμο περί τραπεζῶν καί ἀπομάκρυνε ἔτσι τά παράλογα νόμιμα δεσμά πού εἶχαν ἐπιβληθεῖ στήν τράπεζα. Τώρα μποροῦσε νά θέσει ἀνεμπόδιστα σέ κυκλοφορία τό θησαυρό της σέ τραπεζογραμμάτια.

Καί ἐπειδή ἡ πίστωση μέ αὐτά τά τραπεζογραμμάτια ἦταν πράγματι ἐγγυημένη ἀπό τήν Πίστη τοῦ ἔθνους, ἦταν δηλαδή ἀκλόνητη, σημειώθηκε ἀμέσως ἀποφασιστική ἀνακούφιση ἀπό τήν χρηματική στενότητα. Φυσικά, καί ὕστερα ἀπό αὐτό χρεωκόπησε ἄλλο ἕνα πλῆθος μεγάλων καί μικρῶν ἐπιχειρήσεων, οἱ ὁποῖες εἶχαν χτυπηθεῖ ἀνεπανόρθωτα, ὅμως εἶχε πιά ξεπεραστεῖ τό ἀποκορύφωμα τῆς κρίσης. Τόν Δεκέμβρη[1*] τό προεξοφλητικό ἐπιτόκιο ἔπεσε πάλι στά 5% καί ἤδη στή διάρκεια τοῦ 1848 προετοιμάστηκε ἐκείνη ἡ ἀνανεωμένη ἐπιχειρηματική δραστηριότητα, πού τό 1849 τσάκισε τήν αἰχμή τῶν ἐπαναστατικῶν κινημάτων τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης καί πού στή δεκαετία 1850 — 1859 ὁδήγησε πρῶτα σέ μιά πρωτοφανή ὥς τότε βιομηχανική ἄνθηση, καί σέ συνέχεια ὅμως πάλι στό κράχ τοῦ 1857. — Φ. Ε.}

I. Σχετικά μέ τήν κολοσσιαία ὑποτίμηση τῶν κρατικῶν χρεωγράφων καί τῶν μετοχῶν κατά τήν κρίση τοῦ 1847 μᾶς πληροφορεῖ ἕνα ντοκουμέντο πού ἐκδόθηκε τό 1848 ἀπό τή Βουλή τῶν Λόρδων. Σύμφωνα μ' αὐτό ἡ πτώση τῶν ἀξιῶν στίς 23 τοῦ 'Οχτώβρη 1847, συγκρινόμενη μέ τή στάθμη τοῦ Φλεβάρη τοῦ ἴδιου ἔτους, ἔφτασε:

γιά τά ἀγγλικά κρατικά χρεώγραφα . .	93.824.217 λίρ. στ.
γιά τίς μετοχές τῶν δεξαμενῶν καί τῶν διωρύγων	1.358.288 ,, ,,
γιά τίς μετοχές τῶν σιδηροδρόμων .	19.579.820 ,, ,,
Σύνολο:	114.762.325 λίρ. στ.

II. Σχετικά μέ τήν ἀπάτη στό ἐμπόριο τῶν 'Ανατολικῶν 'Ινδιῶν, ὅπου δέν τραβοῦσαν πιά συναλλαγματικές, γιατί εἶχε ἀγοραστεῖ ἐμπόρευμα, ἀλλά ὅπου ἀγόραζαν ἐμπορεύματα γιά νά μποροῦν νά τραβοῦν προεξοφλήσιμες, μετατρέψιμες σέ χρῆμα συναλλαγματικές — ἡ «Μάντσεστερ Γκάρντιαν»[82] τῆς 24 τοῦ Νοέμβρη 1847, γράφει:

'Ο Α ἀγοράζει στό Μάντσεστερ μέσω τοῦ Β ἐμπορεύματα ἀπό τόν ἐργοστασιάρχη Γ γιά νά τά φορτώσει γιά τόν Δ στίς 'Ανατολικές 'Ινδίες. 'Ο Β πληρώνει τόν Γ μέ ἑξάμηνες συναλλαγματικές, τραβηγμένες ἀπό τόν Γ καί πληρωτέες ἀπό τόν Β. 'Ο Β καλύπτεται ἐπίσης μέ ἑξάμηνες συναλλαγματικές, πληρωτέες ἀπό τόν Α. Μόλις φορτωθεῖ τό ἐμπόρευμα στό πλοῖο, τραβάει ὁ Α ἔναντι τῆς φορτωτικῆς ἐπίσης ἑξάμηνες συναλλαγματικές πληρωτέες ἀπό τόν Δ.

1* Στήν Ι γερμανική ἔκδοση: Σεπτέμβρη.

«Ἔτσι καί οἱ δυό τους, καί ὁ ἀγοραστής καί ὁ ἀποστολέας, γίνονται κάτοχοι κεφαλαίων πολλούς μῆνες προτοῦ πληρώσουν πραγματικά τά ἐμπορεύματα, καί πολύ συχνά κατά τή λήξη τους οἱ συναλλαγματικές αὐτές ἀνανεώνονταν μέ τό πρόσχημα νά δοθεῖ γιά μιά τόσο μακρόπνοη συναλλαγή ὁ ἀπαιτούμενος γιά τήν ἐπιστροφή τῶν χρημάτων χρόνος. Δυστυχῶς, ὅμως, οἱ ζημιές σέ μιά τέτια ἐπιχείρηση δέν ὁδηγοῦσαν στόν περιορισμό της, ἀλλά κατευθείαν στήν ἐπέκτασή της. Ὅσο πιό φτωχοί γίνονταν οἱ συμμετέχοντες σ' αὐτήν, τόσο πιό μεγάλη γινόταν ἡ ἀνάγκη τους νά ἀγοράζουν, γιά νά μποροῦν ἔτσι μέ νέα δάνεια νά ἀναπληρώσουν τό κεφάλαιο πού χάσανε στήν προηγούμενη κερδοσκοπία. Οἱ ἀγορές δέν ρυθμίζονταν πιά ἀπό τή ζήτηση καί τήν προσφορά, ἔγιναν τό σπουδαιότερο μέρος τῶν χρηματικῶν ἐπιχειρήσεων μιᾶς φίρμας πού ἀντιμετώπιζε δυσκολίες. Αὐτή εἶναι ὅμως μόνο ἡ μιά πλευρά. Ὅπως γινόταν ἐδῶ μέ τήν ἐξαγωγή βιομηχανικῶν ἐμπορευμάτων, τό ἴδιο γινόταν μέ τήν ἀγορά προϊόντων ἐκεῖ καί μέ τό μπαρκάρισμά τους. Φίρμες στίς 'Ινδίες, πού εἶχαν ἀρκετή πίστωση, ὥστε νά προεξοφλοῦνται οἱ συναλλαγματικές τους, ἀγόραζαν ζάχαρη, λουλάκι, μετάξι ἤ βαμβάκι — ὄχι γιατί οἱ τιμές ἀγορᾶς, σέ σύγκριση μέ τίς τελευταῖες τιμές στό Λονδίνο ὑπόσχονταν ἕνα κέρδος, ἀλλά γιατί σέ λίγο γίνονταν ληξιπρόθεσμες παλιότερες συναλλαγματικές πληρωτέες ἀπό τή φίρμα τοῦ Λονδίνου καί ἔπρεπε νά καλυφθοῦν. Τί πιό ἁπλό πράγμα ὑπῆρχε ἀπό τό νά ἀγοράσεις ἕνα φορτίο ζάχαρης, νά τό πληρώσεις μέ δεκάμηνες συναλλαγματικές πληρωτέες ἀπό τόν Οἶκο τοῦ Λονδίνου καί νά στείλεις μετά τίς φορτωτικές ταχυδρομικῶς στό Λονδίνο; Πρίν περάσουν δυό μῆνες οἱ φορτωτικές τῶν ἐμπορευμάτων πού μόλις φορτώθηκαν, ἑπομένως καί τά ἴδια τά ἐμπορεύματα, ἔμπαιναν ἐνέχυρο στήν Lombard Street,[83] καί ὁ Οἶκος τοῦ Λονδίνου εἰσέπραττε τό χρῆμα ὀχτώ μῆνες προτοῦ λήξουν οἱ συναλλαγματικές πού τραβήχτηκαν ἔναντι τῶν ἐμπορευμάτων αὐτῶν. Καί ὅλα αὐτά κυλοῦσαν κανονικά, χωρίς διακοπές καί δυσκολίες, ὅσον καιρό οἱ τράπεζες προεξοφλήσεων ἔβρισκαν ἄφθονο χρῆμα γιά νά τό δανείζουν ἔναντι φορτωτικῶν καί ἀποδείξεων ἀποθηκῶν καί γιά νά προεξοφλοῦν συναλλαγματικές ἀπεριόριστων ποσῶν ἰνδικῶν Οἴκων, πληρωτέες ἀπό ,,γνωστές" ἐπιχειρήσεις στό Mincing Lane».[84]

{Αὐτή ἡ ἀγύρτικη διαδικασία εἶχε πέραση ὅσο τά ἐμπορεύματα πρός τίς 'Ινδίες καί ἀπό τίς 'Ινδίες ἦταν ὑποχρεωμένα, φορτωμένα σέ ἱστιοφόρα, νά παρακάμπτουν τό 'Ακρωτήριο τῆς Καλῆς 'Ελπίδας. 'Από τότε πού τά ἐμπορεύματα ἄρχισαν νά περνοῦν ἀπό τή Διώρυγα τοῦ Σουέζ, καί μάλιστα μέ ἀτμόπλοια, ἀφαιρέθηκε τό ἔδαφος ἀπό τή μέθοδο αὐτή, νά δημιουργοῦν πλασματικό κεφάλαιο: ἡ μεγάλη διάρκεια τοῦ χρόνου πού ταξίδευαν τά ἐμπορεύματα. Καί ἀπό τότε πού ὁ τηλέγραφος κάνει γνωστή τήν ἴδια κιόλας ἡμέρα τήν κατάσταση τῆς ἰνδικῆς ἀγορᾶς στόν ἄγγλο ἐπιχειρηματία καί τήν κατάσταση τῆς ἀγγλικῆς ἀγορᾶς στόν ἰνδό ἔμπορο, ἡ μέθοδος αὐτή ἀχρηστεύθηκε ὁλότελα. — Φ. Ε.}

III. Τά παρακάτω εἶναι παρμένα ἀπό τήν ἔκθεση τῆς «Commercial Distress», 1847/1848, πού τήν ἀναφέραμε ἤδη:

«Τήν τελευταία ἑβδομάδα τοῦ Ἀπρίλη 1847 ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας εἰδοποίησε τή Βασιλική Τράπεζα τῆς Λίβερπουλ, ὅτι στό ἑξῆς θά μειώσει στό μισό τό ποσό τῶν προεξοφλητικῶν συναλλαγῶν μαζί της. Τό ἀποτέλεσμα τῆς εἰδοποίησης αὐτῆς ἦταν πολύ ἄσχημο, γιατί τελευταῖα στή Λίβερπουλ οἱ πληρωμές γίνονταν σέ πολύ μεγαλύτερη ἔκταση μέ συναλλαγματικές παρά μέ μετρητά. Καί ἐπειδή οἱ ἔμποροι, πού ἔφερναν συνήθως στήν τράπεζα πολύ μετρητό χρῆμα γιά νά πληρώσουν μέ αὐτό τίς συναλλαγματικές πού ἀνάλαβαιναν ἐνυπόγραφα τήν ὑποχρέωση νά τίς ἐξοφλήσουν (Akzepte), τελευταῖα μποροῦσαν καί ἔφερναν μόνο συναλλαγματικές πού τίς εἶχαν πάρει οἱ ἴδιοι ἔναντι τοῦ βαμβακιοῦ τους ἤ ἄλλων προϊόντων. Καί ἐπειδή ἡ πραχτική αὐτή ἀναπτύχθηκε πάρα πολύ, δημιουργήθηκαν δυσκολίες στίς συναλλαγές. Οἱ Akzepte πού ἔπρεπε ἡ Τράπεζα νά πληρώσει γιά τούς ἐμπόρους ἦταν τίς περισσότερες φορές τραβηγμένες στό ἐξωτερικό καί ἐξοφλοῦνταν ὥς τώρα ἀπό τά χρήματα πού πληρώνονταν γιά τά ἐμπορεύματα. Οἱ συναλλαγματικές πού ἔφερναν τώρα οἱ ἔμποροι, ἀντί τοῦ χρήματος πού ἔφερναν πρίν, ἦταν συναλλαγματικές διαφορετικῆς διάρκειας καί διαφόρων εἰδῶν, σημαντικός ἀριθμός ἦταν τραπεζικές συναλλαγματικές τρίμηνης διάρκειας, οἱ περισσότερες ἦταν συναλλαγματικές γιά βαμβάκια. Οἱ συναλλαγματικές αὐτές γίνονταν δεχτές ἀπό τούς τραπεζίτες τοῦ Λονδίνου, ἄν ἐπρόκειτο γιά τραπεζικές συναλλαγματικές. Ἄν ὄχι, γίνονταν δεκτές ἀπό κάθε λογῆς ἐμπόρους πού συναλλάσσονταν μέ βραζιλιανές, ἀμερικάνικες, καναδικές, δυτικοϊνδικές κλπ. φίρμες. Οἱ ἔμποροι δέν τραβοῦσαν συναλλαγματικές ὁ ἕνας ἐπί τοῦ ἄλλου, ἀλλά οἱ πελάτες τοῦ ἐσωτερικοῦ, πού εἶχαν ἀγοράσει προϊόντα στή Λίβερπουλ, πλήρωναν μέ συναλλαγματικές πληρωτέες ἀπό τράπεζες τοῦ Λονδίνου ἤ μέ συναλλαγματικές πληρωτέες ἀπό ἄλλους Οἴκους τοῦ Λονδίνου, ἤ μέ συναλλαγματικές πληρωτέες ἀπό κάποιον ἄλλον. Ἡ εἰδοποίηση τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας εἶχε σάν ἀποτέλεσμα νά συντομευθεῖ ἡ διάρκεια τῶν συναλλαγματικῶν γιά πουλημένα ξένα προϊόντα, πού ἡ διάρκειά τους ἦταν συχνά πάνω ἀπό τρεῖς μῆνες» (σελ. 26, 27).

Ἡ περίοδος τῆς ἄνθησης 1844 — 1847 στήν Ἀγγλία ἦταν, ὅπως περιγράψαμε πιό πάνω, συνδεμένη μέ τήν πρώτη μεγάλη ἀπάτη μέ τούς σιδηροδρόμους. Σχετικά μέ τήν ἐπίδραση, πού ἄσκησε στίς συναλλαγές γενικά ἡ ἀπάτη αὐτή, ἡ ἔκθεση πού ἀναφέραμε λέει τά ἑξῆς:

«Σχεδόν ὅλοι οἱ ἐμπορικοί Οἶκοι εἶχαν ἀρχίσει τόν Ἀπρίλη τοῦ 1847 νά περιορίζουν λίγο-πολύ τίς δουλιές τους (to starve their business), τοποθετώντας στούς σιδηροδρόμους ἕνα μέρος τοῦ ἐμπορικοῦ τους κεφαλαίου» (σελ. 41, 42). «Πάρθηκαν ἐπίσης ἀπό ἰδιῶτες τραπεζίτες καί ἀσφαλιστικές ἑταιρίες δάνεια μέ ὑψηλό ἐπιτόκιο, λ.χ. πρός 8% ἔναντι σιδηροδρομικῶν μετοχῶν» (σελ. 66, 67). «Αὐτά τά τόσο μεγάλα δάνεια αὐτῶν τῶν ἐμπορικῶν Οἴκων στούς σιδηροδρόμους, τούς παρακίνησαν μέ τή σειρά τους, προεξοφλώντας συναλλαγματικές, νά δανειστοῦν ἀπό τίς τράπεζες πάρα πολύ κεφάλαιο γιά νά συνεχίσουν μ' αὐτό τή δική τους ἐπιχείρηση» (σελ. 67). — (Ἐρώτηση:) «Θά ὑποστηρίζατε ὅτι οἱ πληρωμές γιά σιδηροδρομικές μετοχές συνετέλεσαν πολύ γιά νά δημιουργηθεῖ ἡ πίεση πού ἐπικρατοῦσε» {στή χρηματαγορά} τόν Ἀπρίλη καί τόν Ὀχτώβρη {τοῦ 1847}; — (Ἀπάντηση:) «Νομίζω ὅτι εἶναι

ζήτημα ἄν συνετέλεσαν κατά τι στήν πίεση τοῦ Ἀπρίλη. Κατά τή γνώμη μου ὥς τόν Ἀπρίλη, ἴσως καί ὥς τό καλοκαίρι, οἱ τραπεζίτες εἶχαν μᾶλλον δυναμώσει παρά ἀδυνατίσει. Γιατί ἡ πραγματική χρησιμοποίηση τοῦ χρήματος δέ γινόταν καθόλου τόσο γρήγορα ὅσο οἱ πληρωμές. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν στήν ἀρχή τοῦ χρόνου οἱ περισσότερες τράπεζες νά ἔχουν στά χέρια τους σημαντικό ἀριθμό χρεωγράφων τῶν σιδηροδρόμων». {Αὐτό βεβαιώνεται ἀπό πολυάριθμες μαρτυρίες τραπεζιτῶν στό «C. D. 1848/1857}. «Ὁ ἀριθμός αὐτός ὑποχωροῦσε σιγά-σιγά τό καλοκαίρι καί στίς 31 τοῦ Δεκέμβρη ἦταν σημαντικά μικρότερος. Μιά ἀπό τίς αἰτίες τῆς πίεσης τόν Ὀχτώβρη ἦταν ἡ βαθμιαία μείωση τῶν χρεωγράφων τῶν σιδηροδρόμων στά χέρια τῶν τραπεζῶν. Ἀπό τίς 22 τοῦ Ἀπρίλη ὥς στίς 31 τοῦ Δεκέμβρη τό ὑπόλοιπο λογαριασμοῦ τῶν σιδηροδρόμων στά χέρια μας λιγόστεψε κατά τό ἕνα τρίτο. Αὐτό ἦταν τό ἀποτέλεσμα τῶν πληρωμῶν γιά μετοχές τῶν σιδηροδρόμων σ' ὅλη τή Μεγάλη Βρετανία. Ἀπομυζοῦσαν σιγά-σιγά τίς καταθέσεις τῶν τραπεζῶν» (σελ. 43, 44).

Τό ἴδιο λέει καί ὁ Σάμουελ Γκάρνεϋ (διευθυντής τῆς περιβόητης φίρμας Overend, Gurney & Co):

«Τό 1846 ὑπῆρχε σημαντικά μεγαλύτερη ζήτηση κεφαλαίου γιά τούς σιδηροδρόμους, ἡ ζήτηση αὐτή ὅμως δέν ἀνέβασε τό ἐπιτόκιο. Συντελέστηκε συνένωση μικρότερων ποσῶν σέ μεγαλύτερες μάζες, καί αὐτές οἱ μεγάλες μάζες δαπανήθηκαν στήν ἀγορά μας, ἔτσι πού τό ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι συνολικά ριχνόταν περισσότερο χρῆμα στή χρηματαγορά τοῦ Σίτυ ἀπό τό χρῆμα πού ἀποσυρόταν ἀπό αὐτήν» (σελ. 159).

Ὁ Α. Χότζσον, διευθυντής τῆς Joint Stock Bank τῆς Λίβερπουλ, δείχνει ὥς ποιό βαθμό οἱ συναλλαγματικές μποροῦν νά ἀποτελέσουν τίς ἐφεδρεῖες τῶν τραπεζιτῶν:

«Ἦταν συνήθειά μας, τουλάχιστον τά $^{9}/_{10}$ ὅλων τῶν καταθέσεών μας καί ὅλου τοῦ χρήματος πού δεχόμασταν ἀπό ἄλλα πρόσωπα νά τά κρατοῦμε στό χαρτοφυλάκιό μας μέ τή μορφή συναλλαγματικῶν πού λήγουν ἀπό τή μιά μέρα στήν ἄλλη... τόσο πολύ πού στή διάρκεια τῆς κρίσης τό σύνολο τῶν ἐσόδων ἀπό τίς καθημερινά λήγουσες συναλλαγματικές ἦταν σχεδόν ἴσο μέ τό συνολικό ποσό τῶν ἀπαιτήσεων πληρωμῆς πού γίνονταν καθημερινά σέ μᾶς» (σελ. 53).

Κερδοσκοπικές συναλλαγματικές

Ἀριθ. 5.092. «Ἀπό ποιόν εἶχαν γίνει κυρίως δεχτές οἱ συναλλαγματικές;» (ἔναντι πουλημένου βαμβακιοῦ) {Ρ. Γκάρντνερ, ὁ περισσότερο ἀναφερόμενος στό ἔργο αὐτό βαμβακοβιομήχανος:} «Ἀπό ἐμπορομεσίτες. Ἕνας ἔμπορος ἀγοράζει βαμβάκι, τό βαμβάκι αὐτό τό μεταβιβάζει σ' ἕναν μεσίτη, τραβάει συναλλαγματικές πληρωτέες ἀπό αὐτόν τό μεσίτη καί προεξοφλεῖ τίς συναλλαγματικές». — Ἀριθ. 5.094. «Καί οἱ συναλλαγματικές αὐτές στέλνονται στίς τράπεζες τῆς Λίβερπουλ καί προεξοφλοῦνται ἐκεῖ; — Μάλιστα, καί κάπου ἀλλοῦ... Ἄν δέν ὑπῆρχε ἡ εὐκολία αὐτή, πού παρέχεται κυρίως ἀπό τίς τράπεζες τῆς Λίβερπουλ, τότε κατά τή γνώμη μου τό βαμβάκι θά ἦταν πέρσυ κατά $1^{1}/_{2}$ ἤ 2 πέν. φτηνότερο ἡ λίβρα». — Ἀριθ. 600. «Εἴπατε ὅτι κυκλοφοροῦσε ἕνας τεράστιος ἀριθμός συναλλαγματικῶν τραβηγμένων ἀπό κερδοσκόπους

καί, πληρωτέων ἀπό μεσίτες βαμβακιοῦ στή Λίβερπουλ. Ἰσχύει αὐτό γιά τίς δικές σας προκαταβολές ἐπί συναλλαγματικῶν ἔναντι ἄλλων ἀποικιακῶν προϊόντων ἐκτός ἀπό τό βαμβάκι;» —{Ὁ Α. Χότζσον, τραπεζίτης στή Λίβερπουλ:} «Ἀφορᾶ ὅλα τά εἴδη ἀποικιακῶν προϊόντων, ἰδιαίτερα ὅμως τό βαμβάκι». — Ἀριθ. 601. «Σάν τραπεζίτης προσπαθεῖτε νά ἀποφύγετε αὐτό τό εἶδος τῶν συναλλαγματικῶν; — Καθόλου. Τίς θεωροῦμε ἐντελῶς νόμιμες συναλλαγματικές, ὅταν ὁ ἀριθμός τους κρατηθεῖ σέ ὁρισμένα ὅρια... Αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ συναλλαγματικές παρατείνονται συχνά».

Ἀγυρτεία στήν ἀγορά τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν καί τῆς Κίνας τό 1847. — Τσάρλ Τάρνερ (διευθυντής μιᾶς ἀπό τίς πρῶτες φίρμες τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν στή Λίβερπουλ):

«Ὅλοι μας γνωρίζουμε τά συμβάντα σχετικά μέ τίς δουλιές στό νησί Μαυρίκιος καί μέ ἄλλες παρόμοιες δουλιές. Οἱ μεσίτες ἦταν συνηθισμένοι νά παίρνουν δάνεια ἔναντι ἐμπορευμάτων, ὄχι μόνο μετά τήν ἄφιξη τῶν ἐμπορευμάτων, γιά νά καλύψουν τίς συναλλαγματικές πού τραβήχτηκαν ἔναντι αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων, πράγμα πού θά ἦταν πέρα γιά πέρα κανονικό, καί δάνεια ἔναντι ἀποδείξεων ἀποθηκῶν... ἀλλά παίρναν δάνεια ἔναντι τοῦ ἐμπορεύματος προτοῦ φορτωθεῖ καί σέ μερικές περιπτώσεις προτοῦ παραχθεῖ. Ἐγώ λ.χ. σέ μιά εἰδική περίπτωση ἀγόρασα στήν Καλκούτα συναλλαγματικές γιά 6.000 — 7.000 λίρ. στ. Τό ἔσοδο ἀπό τίς συναλλαγματικές αὐτές πῆγε στόν Μαυρίκιο γιά νά συμβάλει στήν ἀνάπτυξη τῶν φυτειῶν ζαχαροκάλαμου. Οἱ συναλλαγματικές ἔφθασαν στήν Ἀγγλία, πάνω δέ ἀπό τίς μισές ἦταν διαμαρτυρημένες. Καί ὅταν ἔφτασαν ἐπιτέλους τά φορτία τῆς ζάχαρης, ἀποκαλύφθηκε ὅτι ἡ ζάχαρη αὐτή εἶχε ἤδη μπεῖ ἐνέχυρο σέ τρίτα πρόσωπα προτοῦ φορτωθεῖ, στήν πραγματικότητα μάλιστα προτοῦ παραχθεῖ» (σελ. 78). «Τά ἐμπορεύματα γιά τήν ἀγορά τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν πρέπει τώρα νά πληρώνονται στόν ἐργοστασιάρχη τοῖς μετρητοῖς. Αὐτό ὅμως δέν ἔχει μεγάλη σημασία, γιατί, ἄν ὁ ἀγοραστής ἔχει κάποια πίστωση στό Λονδίνο, τότε τραβάει συναλλαγματική γιά τό Λονδίνο καί τήν προεξοφλεῖ στό Λονδίνο, ὅπου τό προεξοφλητικό ἐπιτόκιο εἶναι τώρα χαμηλό. Πληρώνει τόν ἐργοστασιάρχη μέ τό χρῆμα πού εἰσέπραξε μέ τόν τρόπο αὐτό... χρειάζονται τουλάχιστον δώδεκα μῆνες ὥσπου ἕνας ἀποστολέας ἐμπορευμάτων στίς Ἰνδίες εἰσπράξει τό ἀντίτιμό τους ἀπό ἐκεῖ — ἕνας ἄνθρωπος μέ 10.000 ἤ 15.000 λίρ. στ. πού ἀρχίζει συναλλαγές μέ τίς Ἰνδίες, θά ἄνοιγε μιά πίστωση γιά ἕνα σημαντικό ποσό σέ ἕναν Οἶκο τοῦ Λονδίνου. Στόν Οἶκο αὐτό θά πλήρωνε 1% καί θά τραβοῦσε σ' αὐτόν συναλλαγματικές, μέ τόν ὅρο ὅτι οἱ εἰσπράξεις ἀπό τά ἐμπορεύματα πού στάλθηκαν στίς Ἰνδίες θά στέλνονται σ' αὐτό τόν Οἶκο τοῦ Λονδίνου, ὁπότε ὅμως καί οἱ δυό πλευρές συμφωνοῦν σιωπηρά ὅτι ὁ Οἶκος τοῦ Λονδίνου δέν πρόκειται νά προβεῖ σέ κανενός εἴδους προκαταβολή σέ μετρητά, δηλαδή οἱ συναλλαγματικές θά παρατείνονται ὥσπου νά φθάσει τό ἀντίτιμο τῶν ἐμπορευμάτων. Οἱ συναλλαγματικές προεξοφλήθηκαν στή Λίβερπουλ, στό Μάντσεστερ, στό Λονδίνο, μερικές ἀπό αὐτές εἶναι στά χέρια σκωτσέζικων τραπεζῶν» (σελ. 79). — Ἀριθ. 786. «Νά μιά φίρμα πού χρεωκόπησε τελευταῖα στό Λονδίνο. Κατά τήν ἐξέταση τῶν βιβλίων της ἀνακάλυψαν τό ἑξῆς: Ἐδῶ ὑπάρχει μιά φίρμα στό Μάντσεστερ καί μιά ἄλλη στήν Καλκούτα. Ἄνοιξαν μιά πίστωση στή φίρμα τοῦ Λονδίνου γιά 200.000 λίρ. στ. Δηλαδή οἱ ἐμπορικοί ἀνταποκριτές αὐτῆς τῆς φίρμας τοῦ Μάντσεστερ πού ἔστελναν ἀπό τή Γλασκώβη καί τό Μάντσεστερ στή φίρμα τῆς Καλκούτας ἐμπορεύματα γιά ἀποθήκευση, τραβοῦσαν συναλλαγματικές ἐπί τῆς φίρμας τοῦ Λονδίνου ὥς τό ποσό τῶν 200.000 λιρ. στ. Ταυτόχρονα εἶχαν συμφωνήσει ἡ φίρμα τῆς Καλκούτας νά τραβάει ἐπίσης συναλλαγματικές 200.000 λίρ. στ. γιά τή φίρμα τοῦ Λονδίνου. Οἱ συναλλαγματικές αὐτές πουλήθηκαν στήν Καλκούτα καί μέ τά χρήματα πού εἰσπράχθηκαν ἀγοράστηκαν ἄλλες συναλλαγματικές πού στάλθηκαν στό Λονδίνο γιά νά δόσουν τή δυνατότητα στήν ἐκεῖ φίρμα νά πληρώσει τίς πρῶτες συναλλαγματικές, οἱ ὁποῖες τραβήχτηκαν ἀπό τή Γλασκώβη ἤ ἀπό τό Μάντσεστερ. Ἔτσι μέ αὐτή τή μιά συναλλαγή ἐκδόθηκαν συναλλαγματικές 600.000 λιρ. στ.». — Ἀριθ. 971. «Σήμερα, ἄν ἕνας Οἶκος στήν Καλκούτα ἀγοράσει τό φορτίο ἑνός πλοίου» {γιά τήν Ἀγγλία} «καί τό πληρώσει μέ δικές του συναλλαγματικές στόν ἀντιπρόσωπό του στό Λονδίνο, καί ἄν οἱ φορτωτικές σταλοῦν ἐδῶ, τότε οἱ φορτωτικές αὐτές γίνονται ἀμέσως χρησιμοποιήσιμες γι' αὐτούς γιά τήν εἴσπραξη δανείων στήν Λόμπαρντ Στρήτ. Ἔχουν, ἐπομένως, ὀχτώ μηνῶν χρονικό διάστημα, στή διάρκεια τοῦ ὁποίου μποροῦν νά χρησιμοποιήσουν τό χρῆμα, προτοῦ οἱ ἐκπρόσωποί τους χρειαστεῖ νά πληρώσουν τίς συναλλαγματικές».

IV. Τό 1848 συνεδρίασε μιά μυστική ἐπιτροπή τῆς Ἄνω Βουλῆς γιά νά ἐξετάσει τίς αἰτίες τῆς κρίσης τοῦ 1847. Οἱ καταθέσεις ὅμως τῶν μαρτύρων πού ἔγιναν μπρός σ' αὐτή τήν ἐπιτροπή δημοσιεύθηκαν μόνο τό 1857 («Minutes of Evidence, taken bevore the Secret Committee of the H. of L. appointed to inquire into the Causes of Distress etc.», 1857. Τό παραθέτουμε σάν C. D. 1848/1857). Ὁ κύριος Λίστερ, διευθυντής τῆς Union Bank of Liverpool, εἶπε ἐδῶ μεταξύ ἄλλων:

2.444. «Τήν ἄνοιξη τοῦ 1847 σημειώθηκε μιά ἀνήκουστη ἐπέκταση τῆς Πίστης... γιατί ἐπιχειρηματίες μετέφεραν τό κεφάλαιό τους ἀπό τήν ἐπιχείρησή τους στούς σιδηροδρόμους καί παρ' ὅλα αὐτά ἤθελαν νά συνεχίσουν τήν ἐπιχείρησή τους στήν ἴδια μέ πρίν ἔκταση. Πιθανόν στήν ἀρχή νά νόμιζε ὁ καθένας ὅτι θά μποροῦσε νά πουλήσει τίς μετοχές τῶν σιδηροδρόμων μέ κέρδος καί νά ἀντικαταστήσει ἔτσι τό χρῆμα στήν ἐπιχείρησή του. Ἴσως νά διαπίστωσε ὅτι αὐτό δέν ἦταν δυνατό νά γίνει καί ἄρχισε νά δανείζεται γιά τήν ἐπιχείρησή του, ἐκεῖ ὅπου προηγούμενα πλήρωνε τοῖς μετρητοῖς. Ἀπό ὅλα αὐτά προέκυψε ἡ ἐπέκταση τῆς Πίστης».

2.500. «Αὐτές οἱ συναλλαγματικές, ἀπό τίς ὁποῖες ὑπέστησαν ζημία οἱ τράπεζες πού τίς ἀνέλαβαν, ἦταν κυρίως συναλλαγματικές γιά σιτάρι ἤ βαμβάκι;... Ἦταν συναλλαγματικές γιά σιτάρι, βαμβάκι καί ζάχαρη, καθώς καί γιά κάθε λογῆς προϊόντα. Δέν ὑπῆρχε τότε σχεδόν κανένα ἐμπόρευμα — μέ ἐξαίρεση ἴσως τό λάδι — πού νά μή ἔπεφτε ἡ τιμή του». — 2.506. «Ἕνας μεσίτης πού δέχεται μιά συναλλαγματική, δέν τήν δέχεται χωρίς ἱκανοποιητική κάλυψη, ἀκόμα καί γιά τήν περίπτωση πού θά ἔπεφτε ἡ τιμή τοῦ ἐμπορεύματος, πού χρησιμεύει σάν κάλυψη».

2.512. «Ἔναντι προϊόντων τραβιοῦνται δυό εἰδῶν συναλλαγματικές. Στό πρῶτο εἶδος ἀνήκει ἡ ἀρχική συναλλαγματική πού τραβιέται ἔξω καί πληρώνεται ἀπό τόν εἰσαγωγέα... Οἱ συναλλαγματικές πού τραβιοῦνται ἔτσι ἔναντι

προϊόντων λήγουν συχνά προτοῦ φτάσουν τά προϊόντα. Γι' αὐτό ὁ ἔμπορος εἶναι ὑποχρεωμένος, ὅταν φτάσει τό ἐμπόρευμα καί δέν ἔχει ὁ ἴδιος ἀρκετό κεφάλαιο, νά τό βάλει ἐνέχυρο στό μεσίτη, ὥς πού νά μπορέσει νά τό πουλήσει. Τότε ὁ ἔμπορος τῆς Λίβερπουλ τραβάει ἀμέσως μιά συναλλαγματική τοῦ ἄλλου εἴδους πληρωτέα ἀπό τό μεσίτη μέ ἐχέγγυο τό ἐμπόρευμα ἐκεῖνο... τότε εἶναι πιά ὑπόθεση τοῦ τραπεζίτη νά βεβαιωθεῖ ἄν ὁ μεσίτης ἔχει τό ἐμπόρευμα καί πόσα ἔχει προκαταβάλει γι' αὐτό. Πρέπει νά πειστεῖ, ἄν ὁ μεσίτης ἔχει κάλυψη γιά νά μπορέσει σέ περίπτωση ζημίας νά ἀναρρώσει».

2.516. «Παίρνουμε συναλλαγματικές καί ἀπό τό ἐξωτερικό... Κάποιος ἀγοράζει ἐκεῖ μιά συναλλαγματική γιά τήν 'Αγγλία καί τήν στέλνει σέ μιά φίρμα στήν 'Αγγλία. 'Από τή συναλλαγματική δέν μπορεῖς νά καταλάβεις ἄν ἔχει τραβηχθεῖ δικαιολογημένα ἤ ἀδικαιολόγητα, ἄν ἀντιπροσωπεύει προϊόντα ἤ ἀέρα».

2.533. «Εἴπατε ὅτι ξένα προϊόντα σχεδόν ὅλων τῶν εἰδῶν πουλήθηκαν μέ μεγάλη ζημιά. Νομίζετε ὅτι αὐτό ἔγινε ἐξαιτίας ἀδικαιολόγητης κερδοσκοπίας μέ τά προϊόντα αὐτά; — 'Η ζημιά προκλήθηκε γιατί ἔγινε πολύ μεγάλη εἰσαγωγή, ἐνῶ δέν ὑπῆρχε ἀνάλογη κατανάλωση, γιά νά τήν ἀπορροφήσει. Σύμφωνα μέ ὅλες τίς ἐνδείξεις ἡ κατανάλωση ἔπεσε σημαντικά». — 2.534. «Τόν 'Οχτώβρη... δέν μποροῦσαν σχεδόν καθόλου νά πουληθοῦν προϊόντα».

Πῶς στό ἀποκορύφωμα τοῦ κράχ ἀναπτύσσεται ἕνα γενικό sauve qui peut[1*] γι' αὐτό μιλάει στήν ἴδια ἔκθεση ἕνας γνώστης πρώτης κατηγορίας, ὁ ἀξιοπρεπής καί τετραπέρατος Κουάκερ Σάμουελ Γκάρνεϋ, τῆς φίρμας Overend, Gurneu & Co:

1.262. «"Οταν κυριαρχεῖ πανικός, ἕνας ἐπιχειρηματίας δέν διερωτᾶται μέ πόσο τόκο μπορεῖ νά τοποθετήσει τά τραπεζογραμμάτιά του ἤ ἄν θά χάσει 1 ἤ 2%, πουλώντας τά χαρτιά τοῦ θησαυροφυλακίου ἤ τήν 3% πρόσοδό του. "Οταν βρίσκεται κάτω ἀπό τήν ἐπήρεια τοῦ τρόμου τότε δέν τόν μέλει ἄν θά κερδίσει ἤ ἄν θά χάσει. Προσπαθεῖ νά ἐξασφαλίσει τόν ἑαυτό του, καί ὅσο γιά τόν ἄλλο κόσμο, ἄς κάνει ὅ,τι νομίζει».

V. Σχετικά μέ τόν ἀμοιβαῖο ὑπερκορεσμό δύο ἀγορῶν ὁ κύριος 'Αλεξάντερ, ἔμπορος πού συναλλάσσεται μέ τίς 'Ανατολικές 'Ινδίες, λέει μπρός στήν 'Επιτροπή τῆς Κάτω Βουλῆς γιά τούς νόμους περί τραπεζῶν τοῦ 1857 (παρατίθεται σάν B. C. 1857):

4.330. «"Αν σήμερα διαθέσω 6 σελλ. στό Μάντσεστερ, θά πάρω πίσω 5 σελλ. στίς 'Ινδίες. "Αν διαθέσω 6 σελλ. στίς 'Ινδίες, θά πάρω πίσω 5 σελλ. στό Λονδίνο».

"Ετσι, λοιπόν, χάρη στήν 'Αγγλία, ἡ ἰνδική ἀγορά εἶναι ὑπερκορεσμένη, καί ἡ ἀγγλική ἀγορά στόν ἴδιο βαθμό χάρη στίς 'Ινδίες. Καί μάλιστα αὐτό ἔγινε τό καλοκαίρι τοῦ 1857, μόλις δέκα χρόνια ὕστερα ἀπό τήν πικρή ἐμπειρία τοῦ 1847!

[1*] 'Ο σώζων ἑαυτόν σωθήτω.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΙΚΟΣΤΟ ΕΚΤΟ

Συσσώρευση χρηματικοῦ κεφαλαίου, ἡ ἐπίδρασή της στό ἐπιτόκιο

«Στήν 'Αγγλία συντελεῖται μιά συσσώρευση πρόσθετου πλούτου, πού ἔχει τήν τάση νά παίρνει τελικά χρηματική μορφή. "Υστερα ὅμως ἀπό τήν ἐπιθυμία νά ἀποχτήσει κανείς χρήματα, ἡ ἑπόμενη ἐπιταχτική ἐπιθυμία πού ἀκολουθεῖ εἶναι νά τά ξεφορτωθεῖ πάλι μέ κάποιου εἴδους τοποθέτησή τους, πού ἀποφέρει τόκο ἤ κέρδος. Γιατί τό χρῆμα σάν χρῆμα δέν ἀποφέρει τίποτα. Γι' αὐτό, ἄν ταυτόχρονα μέ τή συνεχή αὐτή συρροή περισσευούμενου κεφαλαίου δέν συντελεῖται μιά βαθμιαία καί ἐπαρκής ἐπέκταση τοῦ πεδίου ἀπασχόλησης γιά τό κεφάλαιο αὐτό, θά εἴμαστε ἐκτεθειμένοι ἀναπόφευχτα σέ περιοδικές συσσωρεύσεις χρήματος πού ζητάει νά ἐπενδυθεῖ καί πού ἀνάλογα μέ τίς περιστάσεις θά εἶναι μεγαλύτερης ἤ μικρότερης σημασίας. Γιά πολλά χρόνια τό Κρατικό Χρέος ἀποτελοῦσε τό μεγάλο μέσο ἀπορρόφησης τοῦ πλεονάζοντος πλούτου τῆς 'Αγγλίας. 'Από τότε πού τό 1816 τό Κρατικό Χρέος ἔφτασε τό ἀνώτατο σημεῖο του καί δέν λειτουργεῖ πιά σάν ἀπορροφητήρας, κάθε χρόνο περίσσευε ἕνα ποσό τουλάχιστον 27 ἑκατομμυρίων πού ζητοῦσε ἄλλες εὐκαιρίες ἐπένδυσης. 'Επιπλέον γίνονταν διάφορες πληρωμές ἐπιστροφῆς κεφαλαίων... 'Επιχειρήσεις, πού γιά τήν πραγματοποίησή τους ἀπαιτοῦν μεγάλα κεφάλαια καί πού ἀπό καιρό σέ καιρό ἀποχετεύουν τό περίσσευμα ἀναπασχόλητων κεφαλαίων... εἶναι, τουλάχιστον στή χώρα μας, ἀπολύτως ἀναγκαῖες, γιά νά ἀπορροφοῦν τίς περιοδικές συσσωρεύσεις τοῦ περισσευόμενου πλούτου τῆς κοινωνίας, πού δέν μποροῦν νά βροῦν τόν ἀπαραίτητο χῶρο γιά τοποθέτηση στούς συνηθισμένους κλάδους ἐπενδύσεων». («The Currency Theory Reviewed». London, 1845, p. 32 — 34).

Γιά τό ἔτος 1845 λέγεται στό ἴδιο:

«Μέσα σέ μιά πολύ σύντομη χρονική περίοδο οἱ τιμές ἀπό τό κατώτατο σημεῖο τῆς ὕφεσης ἀνέβηκαν γρήγορα... τό Κρατικό Χρέος 3% βρίσκεται σχεδόν pari[1*]... ὁ χρυσός στά ὑπόγεια τῆς Τράπεζας τῆς 'Αγγλίας ξεπερνάει κάθε προηγούμενο θησαυρισμένο ἐκεῖ ποσό. Οἱ τιμές καθελογῆς μετοχῶν εἶναι σχεδόν σ' ὅλες τίς περιπτώσεις ἀνήκουστες καί τό ἐπιτόκιο ἔπεσε τόσο, πού εἶναι σχεδόν ὀνομαστικό... "Ολα αὐτά εἶναι ἀποδείξεις ὅτι τώρα ὑπάρχει στήν 'Αγγλία σοβαρή συσσώρευση ἀναπασχόλητου πλούτου καί ὅτι ἐπίκειται πάλι μιά περίοδος κερδοσκοπικῆς ὑπερθέρμανσης» (στό ἴδιο, σελ. 36).

[1*] στήν ὀνομαστική του τιμή.

«Παρ' ὅλο πού ἡ εἰσαγωγή χρυσοῦ δέν ἀποτελεῖ ἀσφαλή ἔνδειξη κέρδους στό ἐξωτερικό ἐμπόριο, ὡστόσο ἀπό πρώτη ὄψη, ἐλλείψει ἄλλης ἐξήγησης, φαίνεται νά ἀντιπροσωπεύει ἕνα τέτιο κέρδος». (J. G. Hubbard. «The Currency and the Country». London 1843, p. 40—41). «Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι σέ μιά περίοδο πού οἱ δουλιές πᾶνε μόνιμα καλά, οἱ τιμές εἶναι συμφέρουσες καί ἄφθονη ἡ χρηματική κυκλοφορία, μιά κακή σοδιά θά ἀποτελοῦσε τήν αἰτία γιά τήν ἐξαγωγή 5 ἑκατομμυρίων λιρ. στ. σέ χρυσό καί γιά τήν εἰσαγωγή σιτηρῶν ἴσης ἀξίας. Ἡ κυκλοφορία» {ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως, δέν ἐννοεῖ τά μέσα κυκλοφορίας, ἀλλά τό ἀναπασχόλητο χρηματικό κεφάλαιο — Φ. Ε.} «θά μειωθεῖ κατά τό ἴδιο ποσό. Μπορεῖ οἱ ἰδιῶτες νά κατέχουν ἄλλα τόσα μέσα κυκλοφορίας, ὅμως οἱ καταθέσεις τῶν ἐμπόρων στίς τράπεζες, τά ὑπόλοιπα τῶν λογαριασμῶν τῶν τραπεζῶν στούς χρηματομεσίτες τους, καί οἱ ἐφεδρεῖες στά ταμεῖα τους θά μειωθοῦν καί ἡ ἄμεση συνέπεια αὐτῆς τῆς μείωσης τοῦ ποσοῦ τοῦ ἀναπασχόλητου κεφαλαίου θά εἶναι ἡ αὔξηση τοῦ ἐπιτοκίου, λ.χ. ἀπό 4% στά 6%. Ἐπειδή ὅμως οἱ δουλιές στηρίζονται σέ ὑγιή βάση, δέν κλονίζεται ἡ ἐμπιστοσύνη, ὅμως ἡ πίστωση γίνεται πιό ἀκριβή» (στό ἴδιο, σελ. 42). «Ἄν πέφτουν οἱ τιμές ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων, τότε τό πλεονάζον χρῆμα ἐπαναρρέει στίς τράπεζες μέ τή μορφή αὐξημένων καταθέσεων, τό πλεόνασμα ἀναπασχόλητου κεφαλαίου κατεβάζει τό ἐπιτόκιο σέ ἕνα κατώτατο σημεῖο, καί αὐτή ἡ κατάσταση πραγμάτων συνεχίζεται, ὥσπου εἴτε ὑψηλότερες τιμές, εἴτε ζωηρότερες ἐργασίες βάλουν σέ κίνηση τό χρῆμα πού λαγοκοιμᾶται ἤ ὥσπου νά ἀπορροφηθεῖ μέ τοποθετήσεις σέ χρεώγραφα τοῦ ἐξωτερικοῦ ἤ σέ ἐμπορεύματα τοῦ ἐξωτερικοῦ» (σελ. 68).

Οἱ περικοπές πού ἀκολουθοῦν εἶναι πάλι παρμένες ἀπό τήν κοινοβουλευτική ἔκθεση γιά «Commercial Distress», 1847/1848. — Ἐξαιτίας τῆς κακῆς σοδειᾶς καί τῆς πείνας τοῦ 1846/1847 χρειάστηκε νά γίνουν μεγάλες εἰσαγωγές τροφίμων.

«Γι' αὐτό σημειώθηκε μεγάλο πλεόνασμα τῶν εἰσαγωγῶν πάνω ἀπό τίς ἐξαγωγές... Γι' αὐτό σημειώθηκε σημαντική ἐκροή χρήματος ἀπό τίς τράπεζες καί στούς μεσίτες προεξοφλήσεων, αὐξημένος συνωστισμός ἀνθρώπων πού εἶχαν συναλλαγματικές γιά προεξόφληση. Οἱ μεσίτες ἄρχισαν νά ἐξετάζουν μέ μεγαλύτερη προσοχή τίς συναλλαγματικές. Ἡ ὥς τώρα εὐκολία χορήγησης πιστώσεων περιορίστηκε πολύ σοβαρά καί σημειώθηκαν χρεωκοπίες ἀδύνατων ἑταιριῶν. Ὅσοι στηρίζονταν ὁλοκληρωτικά στήν πίστωση κατάρρευσαν. Ὅλα αὐτά μεγάλωσαν τήν ἀνησυχία πού ἦταν αἰσθητή ἤδη ἀπό προηγούμενα. Τραπεζίτες καί ἄλλοι βλέπαν ὅτι δέν μποροῦσαν μέ τήν ἴδια μέ προηγούμενα σιγουριά νά ὑπολογίζουν ὅτι θά μετατρέψουν σέ τραπεζογραμμάτια τίς συναλλαγματικές τους καί ἄλλα χρεώγραφα γιά νά μποροῦν νά ἀνταποκριθοῦν στίς ὑποχρεώσεις τους. Περιόριζαν ἀκόμα περισσότερο τή χορήγηση πιστώσεων καί συχνά ἀρνοῦνταν ἐντελῶς τή χορήγησή τους. Σέ πολλές περιπτώσεις κλείδωναν τά τραπεζογραμμάτιά τους γιά νά εἶναι σέ θέση νά καλύψουν δικές τους μελλοντικές ὑποχρεώσεις. Προτιμοῦσαν νά μή τά δόσουν καθόλου. Ἡ ἀνησυχία καί ἡ σύγχυση μεγάλωναν ἀπό μέρα σέ μέρα, καί ἄν δέν μεσολαβοῦσε ἡ ἐπιστολή τοῦ λόρδου Τζών Ράσσελ θά σημειωνόταν γενική χρεωκοπία» (σελ. 74, 75).

Ἡ ἐπιστολή τοῦ Ράσσελ ἀνέστειλε τό νόμο γιά τίς τράπεζες. — Ὁ Τσάρλς Τάρνερ πού τόν ἀναφέραμε πιό πάνω, λέει:

«Πολλές φίρμες εἶχαν μεγάλα μέσα, ὅμως δέν ἦταν ρευστά. Ὅλο τους τό κεφάλαιο ἦταν δεμένο σέ γαιοκτησίες στό νησί Μαυρίκιος, ἤ σέ ἐργοστάσια λουλακιοῦ καί ζάχαρης. Ἀφοῦ ἀνέλαβαν μιά φορά ὑποχρεώσεις 500.000 — 600.000 λιρ. στ., τώρα δέν ἔχουν ρευστά μέσα, γιά νά πληρώσουν τίς συναλλαγματικές γι' αὐτές τίς ὑποχρεώσεις, καί τελικά ἀποδείχθηκε ὅτι μποροῦσαν νά πληρώσουν τίς συναλλαγματικές τους μόνο μέ τήν πίστωσή τους καί στό βαθμό πού ἔφτανε ἡ πίστωση αὐτή» (σελ. 81).

Ὁ Σ. Γκάρνεϋ, πού ἀναφέραμε, δήλωσε:

[1.664.] «Σήμερα» (τό 1848) «ἔχουμε περιορισμό τῶν συναλλαγῶν καί μεγάλο περίσσευμα χρήματος». — Ἀριθ. 1.763. «Δέν νομίζω ὅτι ἦταν ἡ ἔλλειψη κεφαλαίου πού ἀνέβασε τόσο ψηλά τό ἐπιτόκιο. Ἡ δυσκολία νά προμηθευτεῖ κανείς τραπεζογραμμάτια ὀφειλόταν στόν τρόμο (the alarm)».

Τό 1847 πλήρωσε ἡ Ἀγγλία τουλάχιστον 9 ἑκατομμύρια λίρ. στ. στό ἐξωτερικό γιά τρόφιμα πού εἶχε εἰσαγάγει. Ἀπό αὐτά τά $7^1/_2$ ἑκατομμύρια προέρχονταν ἀπό τήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας καί τό $1^1/_2$ ἑκατομμύριο ἀπό ἄλλες πηγές (σελ. 301). — Ὁ Μόρρις, Διοικητής τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας, δήλωσε:

«Στίς 23 τοῦ Ὀχτώβρη 1847 τά κρατικά χρεώγραφα καί οἱ μετοχές τῶν διωρύγων καί σιδηροδρόμων εἶχαν κιόλας ὑποτιμηθεῖ κατά 114.752.225 λίρ. στ.» (σελ. 312).

Ἀπαντώντας σέ ἐρώτηση τοῦ λόρδου Γκ. Μπέντινκ, ὁ ἴδιος ὁ Μόρρις, εἶπε:

[3.846.] «Δέν Σᾶς εἶναι γνωστό ὅτι ὅλο τό ἐπενδυμένο σέ χρεώγραφα καί σέ κάθε λογῆς προϊόντα κεφάλαιο εἶχε ὑποτιμηθεῖ ἔτσι, πού οἱ πρῶτες ὕλες — βαμβάκι, μετάξι, μαλλί — ἔχουν σταλεῖ στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη στίς ἴδιες ἐξευτελιστικές τιμές, καί ὅτι ζάχαρη, καφές καί τσάϊ ἔχουν ξεπουληθεῖ σέ ἀναγκαστικούς πλειστηριασμούς; — Ἦταν ἀναπόφευχτο νά ὑποστεῖ τό ἔθνος σημαντικές θυσίες, γιά νά ἀντιδράσει στήν ἐκροή τοῦ χρυσοῦ, πού προκάλεσε ἡ τεράστια εἰσαγωγή τροφίμων. — Δέν νομίζετε ὅτι θά ἦταν καλύτερο νά βάζαμε χέρι στά 8 ἑκατομμύρια λίρ. στ. πού βρίσκονται στά χρηματοκιβώτια τῆς Τράπεζας, ἀντί νά ἐπιδιώξουμε νά πάρουμε πίσω τόν χρυσό μέ τέτιες θυσίες; — *Ἐγώ δέν τό νομίζω αὐτό*».

Καί τώρα τό σχόλιο γι' αὐτό τόν ἡρωϊσμό. Ὁ Ντισραέλι ρωτάει τόν κύριο Οὐ. Κόττον, διευθυντή καί πρώην Διοικητή τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας.

«Πόσο εἶναι τό μέρισμα πού εἰσπράξανε τό 1844 οἱ μέτοχοι τῆς Τράπεζας; — Ἦταν 7% γιά τόν χρόνο αὐτό. — Καί τό μέρισμα γιά τό 1847: — 9%. — Πληρώνει ἡ Τράπεζα φέτος τό φόρο εἰσοδήματος γιά τούς μετόχους της;

— Μάλιστα. — Τό ἔκανε αὐτό καί τό 1844; — Ὄχι[83] — Ἄν εἶναι ἔτσι, τότε αὐτός ὁ νόμος γιά τίς τράπεζες» (τοῦ 1844) «λειτούργησε πολύ πρός ὄφελος τῶν μετόχων... Τό ἀποτέλεσμα εἶναι λοιπόν ὅτι ἀπό τότε πού ἐφαρμόστηκε ὁ καινούργιος νόμος τό μέρισμα τῶν μετόχων ἀνέβηκε ἀπό 7%στά 9%, καί χώρια ἀπ' αὐτό ὁ φόρος εἰσοδήματος πληρώνεται τώρα ἀπό τήν Τράπεζα, ἐνῶ προηγούμενα ἦταν ὑποχρεωμένοι νά τόν πληρώνουν οἱ μέτοχοι; — *Αὐτό εἶναι ἀπολύτως σωστό*». ('Αριθ. 4.356 — 4.361).

Ὁ κ. Πήζ, ἕνας ἐπαρχιώτης τραπεζίτης, λέει σχετικά μέ τό σχηματισμό θησαυρῶν στίς τράπεζες κατά τήν κρίση τοῦ 1847:

4.605. «Μιά καί ἡ τράπεζα ἦταν ὑποχρεωμένη νά ἀνεβάζει ὅλο καί περισσότερο τό ἐπιτόκιό της, γενικεύθηκαν οἱ φόβοι. Οἱ ἐπαρχιακές τράπεζες αὔξησαν τά χρηματικά ποσά πού εἶχαν στήν κατοχή τους, καθώς καί τά ποσά τῶν τραπεζογραμματίων. Καί πολλοί ἀπό μᾶς, πού συνήθιζαν νά κρατοῦν ἴσως μόνο μερικές ἑκατοντάδες λίρες σέ χρυσό ἤ σέ τραπεζογραμμάτια, ἀποταμίευσαν ἀμέσως χιλιάδες στά χρηματοκιβώτια καί στά γραφεῖα τους, γιατί ἐπικρατοῦσε μεγάλη ἀβεβαιότητα σχετικά μέ τήν προεξόφληση καί μέ τήν ἱκανότητα τῶν συναλλαγματικῶν νά κυκλοφοροῦν στήν ἀγορά. Καί ἔτσι ἀκολούθησε γενική ἀποθησαύριση».

Ἕνα μέλος τῆς ἐπιτροπῆς κάνει τήν ἑξῆς παρατήρηση:

4.691. «Ἑπομένως, ὁποιαδήποτε κι ἄν ἦταν ἡ αἰτία στή διάρκεια τῶν τελευταίων 12 χρόνων, τό ἀποτέλεσμα ἦταν πάντως περισσότερο πρός ὄφελος τοῦ ἑβραίου καί τοῦ χρηματεμπόρου, παρά πρός ὄφελος τῆς παραγωγικῆς τάξης γενικά».

Πόσο πολύ ἐκμεταλλεύεται ὁ χρηματέμπορος μιά περίοδο τῆς κρίσης, μᾶς τό λέει ὁ Τούκ:

«Στίς ἐπιχειρήσεις μεταλλικῶν προϊόντων τοῦ Γουόρβικσαϊρ καί Στάφφορντσαϊρ ἀπορρίφθηκαν τό 1847 πολλές παραγγελίες ἐμπορευμάτων, γιατί τό ἐπιτόκιο πού θά ἔπρεπε νά πληρώσει ὁ ἐργοστασιάρχης γιά τήν προεξόφληση τῶν συναλλαγματικῶν του θά καταβρόχθιζε μέ τό παραπάνω ὅλο του τό κέρδος». ('Αριθ. 5.451).

Ἄς πάρουμε τώρα μιά ἄλλη κοινοβουλευτική ἔκθεση πού τήν ἀναφέραμε ἤδη: «Report of Select Committee on Bank Acts, communicated from the Commons to the Lords, 1857» (παρακάτω θά ἀναφερόμαστε στήν ἔκθεση αὐτή σάν B. C. 1857). Σ' αὐτήν ἀνα-

[83] Δηλαδή προηγούμενα ἐξακριβωνόταν πρῶτα τό ὕψος τοῦ μερίσματος καί μετά, κατά τήν πληρωμή, κρατοῦνταν ἀπό τόν κάθε μέτοχο ὁ φόρος εἰσοδήματος. Ὕστερα ἀπό τό 1844 πληρωνόταν πρῶτα ὁ φόρος ἀπό τό συνολικό κέρδος τῆς τράπεζας καί μετά μοιράζονταν τά μερίσματα «free of Income Tax»[1*]. Στήν τελευταία περίπτωση λοιπόν τά ἴδια ὀνομαστικά ποσοστά εἶναι ὑψηλότερα κατά τό ποσό τοῦ φόρου. — Φ. Ε.

[1*] ἐλεύθερα ἀπό τό φόρο εἰσοδήματος.

κρίνεται ὁ κύριος Νόρμαν, διευθυντής τῆς Τράπεζας τῆς 'Αγγλίας καί ἕνας ἀπό τούς φωστῆρες τῶν ὀπαδῶν τοῦ ««Currency Principle»:[85]

3.635. «Εἴπατε ὅτι ἔχετε τή γνώμη ὅτι τό ἐπιτόκιο ἐξαρτιέται ὄχι ἀπό τή μάζα τῶν τραπεζογραμματίων, ἀλλά ἀπό τή ζήτηση καί τήν προσφορά κεφαλαίου. Μήπως θέλετε νά μᾶς διασαφηνίσετε, τί ἄλλο συμπεριλαβαίνετε στήν ἔννοια κεφάλαιο, ἐκτός ἀπό τά τραπεζογραμμάτια καί τό σκληρό χρῆμα; — Νομίζω ὅτι ὁ συνηθισμένος ὁρισμός τοῦ κεφαλαίου εἶναι: ἐμπορεύματα ἤ ὑπηρεσίες πού χρησιμοποιοῦνται στήν παραγωγή». — 3.636. «Συμπεριλαβαίνετε ὅλα τά ἐμπορεύματα στή λέξη κεφάλαιο, ὅταν μιλᾶτε γιά ἐπιτόκιο; — Ὅλα τά ἐμπορεύματα πού χρησιμοποιοῦνται στήν παραγωγή». — 3.637. «Συμπεριλαβαίνετε ὅλα αὐτά στή λέξη κεφάλαιο, ὅταν μιλᾶτε γιά ἐπιτόκιο; — Μάλιστα. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἕνας βαμβακοεργοστασιάρχης χρειάζεται βαμβάκι γιά τό ἐργοστάσιό του, τότε τό πιό πιθανό εἶναι νά τό προμηθευτεῖ, παίρνοντας δάνειο ἀπό τόν τραπεζίτη του, καί μέ τά τραπεζογραμμάτια πού θά πάρει μ' αὐτό τόν τρόπο θά πάει στή Λίβερπουλ καί θά ἀγοράσει βαμβάκι. Αὐτό πού πραγματικά χρειάζεται εἶναι τό βαμβάκι. Δέν χρειάζεται τά τραπεζογραμμάτια ἤ τόν χρυσό, παρά μόνο σάν μέσα, γιά νά προμηθευτεῖ τό βαμβάκι. Ἤ χρειάζεται τά μέσα γιά νά πληρώσει τούς ἐργάτες του. Τότε δανείζεται ξανά τραπεζογραμμάτια καί πληρώνει τό μισθό τῶν ἐργατῶν του μέ αὐτά τά τραπεζογραμμάτια. Καί οἱ ἐργάτες ἀπό τήν πλευρά τους χρειάζονται τροφή καί κατοικία, καί τό χρῆμα εἶναι τό μέσο γιά νά πληρωθοῦν αὐτά». — 3.638. «Γιά τό χρῆμα ὅμως πληρώνεται τόκος; — Βεβαίως, πρίν ἀπ' ὅλα. Πάρτε, ὅμως, μιά ἄλλη περίπτωση. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἀγοράζει τό βαμβάκι ἐπί πιστώσει, χωρίς νά πάρει δάνειο ἀπό τήν τράπεζα. Τότε ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν τιμή πληρωμῆς τοῖς μετρητοῖς καί στήν τιμή ἐπί πιστώσει κατά τή λήξη τῆς προθεσμίας, ἀποτελεῖ τό μέτρο τοῦ τόκου. Ὁ τόκος θά ὑπῆρχε καί στήν περίπτωση πού δέν θά μεσολαβοῦσε καθόλου χρῆμα».

Αὐτή ἡ αὐτάρεσκη μωρολογία εἶναι πέρα γιά πέρα ἀντάξια αὐτοῦ τοῦ στυλοβάτη τοῦ «currency principle». Πρίν ἀπ' ὅλα ἡ μεγαλοφυής ἀνακάλυψη, ὅτι τά τραπεζογραμμάτια ἤ ὁ χρυσός ἀποτελοῦν μέσο γιά ν' ἀγοράσεις κάτι, καί ὅτι δέν τά δανείζεται κανείς γιά χατίρι τους. Καί ἀπό αὐτό πρέπει νά συμπεραίνεται ὅτι τό ἐπιτόκιο ρυθμίζεται ἀπό τί; 'Από τή ζήτηση καί τήν προσφορά ἐμπορευμάτων, γιά τίς ὁποῖες ὥς τώρα ξέραμε ὅτι ρυθμίζουν μόνο τίς ἀγοραῖες τιμές τῶν ἐμπορευμάτων. Μέ τίς ἴδιες ὅμως ἀγοραῖες τιμές τῶν ἐμπορευμάτων συμβιβάζονται πολύ ὡραῖα διάφορα ποσοστά τόκου. — Παρακάτω, ὅμως, ἔχουμε τήν ἑξῆς πονηριά. Στή σωστή παρατήρηση ὅτι: «Γιά τό χρῆμα, ὅμως, πληρώνεται τόκος», πού περικλείει φυσικά τό ἐρώτημα: Τί σχέση ἔχει μέ τά ἐμπορεύματα αὐτά ὁ τόκος πού εἰσπράττει ὁ τραπεζίτης, ὁ ὁποῖος δέν συναλλάσσεται καθόλου μέ ἐμπορεύματα; Καί δέν παίρνουν οἱ ἐργοστασιάρχες χρῆμα μέ ἴσο ἐπιτόκιο, πού τό ξοδεύουν σέ ἐντελῶς διαφορετικές ἀγορές, δηλαδή σέ ἀγορές, στίς ὁποῖες ἐπικρατεῖ ἐντελῶς διαφορετική σχέση

ζήτησης καί προσφορᾶς γιά τά ἐμπορεύματα πού χρησιμοποιοῦνται στήν παραγωγή; Σ' αὐτή τήν ἐρώτηση ἀπαντᾶ αὐτή ἡ λαμπρή μεγαλοφυΐα, ὅτι, ἄν ὁ ἐργοστασιάρχης ἀγοράσει βαμβάκι ἐπί πιστώσει «τότε ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν τιμή πληρωμῆς τοῖς μετρητοῖς, καί στήν τιμή ἐπί πιστώσει κατά τή λήξη τῆς προθεσμίας ἀποτελεῖ τό μέτρο τοῦ τόκου». Ἀντίθετα. Τό ὑπάρχουν ποσοστό τοῦ τόκου, πού τή ρύθμισή του προσπαθεῖ νά ἐξηγήσει ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Νόρμαν, ἀποτελεῖ τό μέτρο τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στήν τιμή πού πληρώνεται τοῖς μετρητοῖς καί στήν τιμή ἐπί πιστώσει, ὡς τή λήξη τῆς προθεσμίας. Πρῶτα πρέπει νά πουληθεῖ τό βαμβάκι στήν τιμή του, ὅταν πληρώνεται τοῖς μετρητοῖς, καί ἡ τιμή αὐτή καθορίζεται ἀπό τήν ἀγοραία τιμή, πού μέ τή σειρά της ρυθμίζεται ἀπό τή στάθμη τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ τιμή = 1.000 λίρ. στ. Ἔτσι κλείνει ἡ συναλλαγή ἀνάμεσα στόν ἐργοστασιάρχη καί στόν βαμβακομεσίτη, ὅσον ἀφορᾶ τήν ἀγορά καί τήν πούληση. Τώρα ἀκολουθεῖ μιά δεύτερη συναλλαγή. Ἡ συναλλαγή ἀνάμεσα στό δανειστή καί στό δανειζόμενο. Ἡ ἀξία τῶν 1.000 λιρ. στ. προκαταβάλλεται στόν ἐργοστασιάρχη μέ τή μορφή βαμβακιοῦ, πού πρέπει νά τό πληρώσει μέ χρῆμα, λ.χ. ὕστερα ἀπό τρεῖς μῆνες. Καί οἱ τόκοι τριῶν μηνῶν γιά τίς 1.000 λίρ. στ., πού καθορίζονται ἀπό τό ἀγοραῖο ποσοστό τοῦ τόκου, ἀποτελοῦν τήν προσαύξηση πάνω στήν τιμή πού πληρώνεται τοῖς μετρητοῖς. Ἡ τιμή τοῦ βαμβακιοῦ καθορίζεται ἀπό τή ζήτηση καί τήν προσφορά. Ὅμως ἡ τιμή τῆς προκαταβολῆς τῆς ἀξίας τοῦ βαμβακιοῦ, τῶν 1.000 λιρ. στ. γιά τρεῖς μῆνες, καθορίζεται ἀπό τό ποσοστό τοῦ τόκου. Καί τό γεγονός ὅτι τό ἴδιο τό βαμβάκι μετατρέπεται ἔτσι σέ χρηματικό κεφάλαιο, χρησιμεύει στόν κύριο Νόρμαν σάν ἀπόδειξη ὅτι θά ὑπῆρχε τόκος, ἀκόμα καί ὅταν δέν θά ὑπῆρχε καθόλου χρῆμα. Ἄν δέν ὑπῆρχε καθόλου χρῆμα, δέν θά ὑπῆρχε πάντως γενικό ποσοστό τοῦ τόκου.

Εἶναι, πρῶτο, ἡ χυδαία ἀντίληψη γιά τό κεφάλαιο σάν «ἐμπορεύματα πού χρησιμοποιοῦνται στήν παραγωγή». Ἐφόσον τά ἐμπορεύματα αὐτά ἐμφανίζονται σάν κεφάλαιο, ἡ ἀξία τους σάν *κεφάλαιο*, σέ διάκριση ἀπό τήν ἀξία τους σάν *ἐμπορεύματα*, ἐκφράζεται στό κέρδος πού βγαίνει ἀπό τήν παραγωγική ἤ τήν ἐμπορική χρησιμοποίησή τους. Καί τό ποσοστό τοῦ κέρδους ἔχει ἐξάπαντος πάντα κάποια σχέση μέ τήν ἀγοραία τιμή τῶν ἀγορασμένων ἐμπορευμάτων καί μέ τή ζήτηση καί τήν προσφορά τους, καθορίζεται, ὅμως, καί ἀπό ἄλλα ἐντελῶς διαφορετικά περιστατικά. Καί δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τό ποσοστό τοῦ τόκου ἔχει γενικά τό ὅριό του στό ποσοστό τοῦ κέρδους. Ἀλλά ὁ κύριος Νόρμαν πρέπει νά μᾶς πεῖ κατευθείαν πῶς καθορίζεται τό ὅριο αὐτό. Καθορίζεται ἀπό τή ζήτηση καί τήν προσφορά χρηματικοῦ κεφαλαίου, *στή διάκρισή του* ἀπό τίς ἄλλες μορφές τοῦ κεφαλαίου. Θά μποροῦσε τώρα νά ρωτήσει κανείς παραπέρα: Πῶς καθορίζεται ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά χρηματικοῦ κεφαλαίου; Δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ὑπάρχει μιά σιωπηλή σύνδεση ἀνάμεσα στήν προσφορά ὑλικοῦ κεφαλαίου καί στήν προσφορά χρηματικοῦ κεφαλαίου, καθώς ἐπίσης ὅτι ἡ ζήτηση ἀπό μέρους τῶν βιομήχανων κεφαλαιοκρατῶν χρηματικοῦ κεφαλαίου καθορίζεται ἀπό τίς συνθῆκες τῆς πραγματικῆς παραγωγῆς. Ἀντί νά μᾶς ἐξηγήσει αὐτό, ὁ κύριος Νόρμαν μᾶς πουλάει τή σοφία, ὅτι ἡ ζήτηση χρηματικοῦ κεφαλαίου δέν εἶναι ταυτόσημη μέ τή ζήτηση χρήματος σάν τέτιου. Καί μᾶς σερβίρει αὐτή τή σοφία μόνο καί μόνο γιατί σ' αὐτόν, στόν Ὄβερστον καί στούς ἄλλους προφῆτες τοῦ «currency principle» κρύβεται πάντα στό βάθος τῆς ψυχῆς τους ἡ κακή συνείδηση, ὅτι προσπαθοῦν μέ μιά τεχνητή νομοθετική ἐπέμβαση νά φκιάξουν κεφάλαιο ἀπό τό μέσο κυκλοφορίας σάν τέτιο καί νά ἀνεβάσουν τό ἐπιτόκιο.

Καί τώρα ἄς δοῦμε πῶς ὁ Λόρδος Ὄβερστον, πού διαφορετικά ὀνομάζεται Σάμουελ Τζώνς Λόϋντ, ὑποχρεώνεται νά ἐξηγήσει, γιατί παίρνει 10% γιά τό «χρῆμα» του, διότι τό «κεφάλαιο» εἶναι τόσο σπάνιο στή χώρα.

3.653. «Οἱ διακυμάνσεις τοῦ ποσοστοῦ τοῦ τόκου ἔχουν τήν πηγή τους σέ μιά ἀπό δυό αἰτίες: σέ μιά ἀλλαγή στήν ἀξία τοῦ κεφαλαίου»

(θαυμάσια! Ἡ ἀξία τοῦ κεφαλαίου, γιά νά ἐκφραστοῦμε γενικά, εἶναι δά ἀκριβῶς τό ἐπιτόκιο! Δηλαδή ἡ ἀλλαγή στό ποσοστό τοῦ τόκου προκύπτει ἐδῶ ἀπό μιά ἀλλαγή στό ποσοστό τοῦ τόκου. Ἡ «ἀξία τοῦ κεφαλαίου», ὅπως δείξαμε πιό πάνω, δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ ποτέ διαφορετικά ἀπό θεωρητική ἄποψη. Ἤ μπορεῖ, ὅμως, ὁ κύριος Ὄβερστον νά ἐννοεῖ μέ τήν ἔννοια ἀξία τοῦ κεφαλαίου τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἔτσι ὁ βαθύνους στοχαστής ἐπανέρχεται στό ὅτι τό ποσοστό τοῦ τόκου ρυθμίζεται ἀπό τό ποσοστό τοῦ κέρδους!),

«ἤ σέ μιά ἀλλαγή στό ποσό τοῦ χρήματος πού ὑπάρχει στή χώρα. Ὅλες οἱ μεγάλες διακυμάνσεις τοῦ ἐπιτοκίου, μεγάλες, εἴτε λόγω τῆς διάρκειας, εἴτε λόγω τῆς ἔκτασης τῆς διακύμανσης, μποροῦν νά ἀποδοθοῦν καθαρά σέ ἀλλαγές στήν ἀξία τοῦ κεφαλαίου. Πιό χτυπητή πραχτική ἀπεικόνιση τοῦ γεγονότος αὐτοῦ δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ἀπό τήν ἄνοδο τοῦ ἐπιτοκίου τό 1847 καί ξανά πάλι τά τελευταῖα δυό χρόνια (1855/1856). Οἱ μικρότερες διακυμάνσεις τοῦ ἐπιτοκίου, πού προκύπτουν ἀπό μιά ἀλλαγή στό ποσό τοῦ ὑπάρχοντος χρήματος, εἶναι

μικρές τόσο σέ ἔκταση, ὅσο καί σέ διάρκεια. Εἶναι συχνές, καί ὅσο πιό συχνές εἶναι, τόσο πιό ἀποτελεσματικές εἶναι γιά τό σκοπό τους».

Δηλαδή, γιά νά πλουτίζουν à la Overstone οἱ τραπεζίτες. Ὁ φίλος Σάμουελ Γκάρνεϋ ἐκφράζεται μέ μεγάλη ἀφέλεια σχετικά μέ αὐτό μπροστά στήν Ἐπιτροπή τῆς Βουλῆς τῶν Λόρδων «C. D.» 1848[/1857]:

1.324. «Ἔχετε τή γνώμη, ὅτι οἱ μεγάλες διακυμάνσεις τοῦ ἐπιτοκίου πού σημειώθηκαν πέρσι ἦταν ἐπωφελεῖς γιά τούς τραπεζίτες καί τούς χρηματεμπόρους ἤ ὄχι; — Νομίζω ὅτι ἦταν ἐπωφελεῖς γιά τούς χρηματεμπόρους. Ὅλες οἱ διακυμάνσεις τῶν ἐργασιῶν εἶναι ἐπωφελεῖς γιά κεῖνον πού εἶναι γνώστης τῶν πραγμάτων» (to the knowing man). — 1.325. «Δέν θά ἔπρεπε τελικά ὁ τραπεζίτης νά χάσει ἀπό τό ὑψηλό ἐπιτόκιο ἐξαιτίας τῆς πτώχευσης τῶν καλύτερων πελατῶν του; — Ὄχι, δέν ἔχω τή γνώμη ὅτι ἕνα τέτιο ἀποτέλεσμα ὑπάρχει σέ αἰσθητό βαθμό».

Voilà ce que parler veut dire[1*]

Θά ἐπανέλθουμε στήν ἐπίδραση πού ἀσκεῖ τό ποσό τοῦ ὑπάρχοντος χρήματος πάνω στό ἐπιτόκιο. Ἀλλά πρέπει ἀπό τώρα κιόλας νά παρατηρήσουμε ὅτι ὁ Ὄβερστον διαπράττει ἐδῶ πάλι ἕνα quid pro quo[2*]. Ἡ ζήτηση χρηματικοῦ κεφαλαίου τό 1847 αὐξήθηκε ἀπό διάφορους λόγους (πρίν ἀπό τόν Ὀχτώβρη δέν ὑπῆρχε κανενός εἴδους ἀνησυχία γιά στενότητα χρήματος, γιά τό «ποσό τοῦ ὑπάρχοντος χρήματος», ὅπως τό ὀνόμασε πιό πάνω ὁ Ὄβερστον). Ὑπερτίμηση τῶν σιτηρῶν, ἄνοδος τῶν τιμῶν τοῦ βαμβακιοῦ, ἀπούλητη ζάχαρη λόγω ὑπερπαραγωγῆς, κερδοσκοπία μέ τούς σιδηροδρόμους καί κράχ, παραγέμισμα τῶν ἀγορῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ μέ βαμβακερά ἐμπορεύματα, ἡ ἀναγκαστική ἐξαγωγή στίς Ἰνδίες καί ἡ ἀναγκαστική εἰσαγωγή ἀπό τίς Ἰνδίες, πού τίς περιγράψαμε πιό πάνω, μέ μοναδικό σκοπό τό τράβηγμα κερδοσκοπικῶν συναλλαγματικῶν. Ὅλα αὐτά τά πράγματα, ἡ ὑπερπαραγωγή στή βιομηχανία καθώς καί ἡ ὑποπαραγωγή στή γεωργία, δηλαδή ἐντελῶς διαφορετικά αἴτια, προκάλεσαν αὔξηση τῆς ζήτησης χρηματικοῦ κεφαλαίου, δηλαδή τῆς ζήτησης πιστώσεων καί χρήματος. Ἡ αὐξημένη ζήτηση χρηματικοῦ κεφαλαίου εἶχε τά αἴτιά της στήν πορεία τοῦ ἴδιου τοῦ προτσές παραγωγῆς. Ὅμως, ὁποιαδήποτε κι ἄν εἶναι ἡ αἰτία, αὐτό πού ἔκανε νά ἀνέβει τό ἐπιτόκιο, δηλαδή ἡ ἀξία τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, ἦταν ἡ ζήτηση *χρηματικοῦ* κεφαλαίου. Ἄν ὁ Ὄβερστον θέλει νά πεῖ ὅτι ἀνέβηκε ἡ ἀξία τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, *ἐπειδή*

[1*] Νά τί θά πεῖ νά μιλᾶς — [2*] σύγχυση ἐννοιῶν (ἐπιλέξει: παίρνει τό ἕνα γιά τό ἄλλο).

ἀνέβηκε, τότε πρόκειται γιά ταυτολογία. Ἄν ὅμως μέ τήν ἔννοια «ἀξία τοῦ κεφαλαίου» ἐννοεῖ ἐδῶ τήν ἄνοδο τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους σάν αἰτία τῆς ἀνόδου τοῦ ἐπιτοκίου, τότε ἡ ὑπόθεση θ' ἀποδειχτεῖ ἀμέσως λαθεμένη. Ἡ ζήτηση χρηματικοῦ κεφαλαίου καί, ἑπομένως, ἡ «ἀξία τοῦ κεφαλαίου» μπορεῖ νά ἀνεβαίνουν, παρ' ὅλο πού πέφτει τό κέρδος. Μόλις ἀρχίσει νά πέφτει ἡ σχετική προσφορά χρηματικοῦ κεφαλαίου, ἀνεβαίνει ἡ «ἀξία» του. Αὐτό πού θέλει νά ἀποδείξει ὁ Ὄβερστον, εἶναι ὅτι ἡ κρίση τοῦ 1847 καί τό ὑψηλό ἐπιτόκιο πού τήν συνόδευε δέν εἶχε καμιά σχέση μέ τό «ποσό τοῦ ὑπάρχοντος χρήματος», δηλαδή μέ τίς διατάξεις τοῦ νόμου τοῦ 1844 γιά τίς τράπεζες, πού τόν ἐνέπνευσε ὁ ἴδιος, παρ' ὅλο πού στήν πραγματικότητα εἶχε σχέση μ' αὐτό, ἐφόσον ὁ φόβος μπρός στήν ἐξάντληση τῶν τραπεζικῶν ἐφεδρειῶν — ἕνα δημιούργημα τοῦ Ὄβερστον — πρόσθετε στήν κρίση τοῦ 1847 — 1848 ἕναν νομισματικό πανικό. Τό πρόβλημα ὅμως δέν εἶναι αὐτό. Ὑπῆρχε ἔλλειψη χρηματικοῦ κεφαλαίου, πού προκλήθηκε ἀπό τό ὑπέρμετρο μέγεθος τῶν ἐπιχειρήσεων σέ σχέση μέ τά ὑπάρχοντα μέσα, καί πού ξέσπασε γιατί διαταράχτηκε τό προτσές ἀναπαραγωγῆς λόγω κακῆς σοδειᾶς, ὑπερβολικῶν ἐπενδύσεων στούς σιδηροδρόμους, ὑπερπαραγωγῆς, ἰδίως ἐμπορευμάτων βαμβακουργίας, αἰσχροκερδικῶν ἐπιχειρήσεων στήν ἰνδική καί κινέζικη ἀγορά, κερδοσκοπιῶν, ὑπερβολικῆς εἰσαγωγῆς ζάχαρης κλπ. Ὅταν ἡ τιμή τοῦ σιταριοῦ ἔπεσε στά 60 σελλ. τό κουάρτερ, αὐτό πού ἔχασαν οἱ ἄνθρωποι πού τό εἶχαν ἀγοράσει, ὅταν στοίχιζε 120 σελλ., ἦταν τά 60 πού πλήρωσαν ἐπιπλέον, καί ἡ ἀντίστοιχη πίστωση γιά τήν προκαταβολή ἔναντι ὑποθήκευσης τοῦ σιταριοῦ. Δέν ἦταν καθόλου ἡ ἔλλειψη τραπεζογραμματίων, πού τούς ἐμπόδισε νά μετατρέψουν σέ χρῆμα τό σιτάρι τους στήν παλιά τιμή τῶν 120 σελλ. Τό ἴδιο συνέβηκε μ' αὐτούς πού ἔκαναν ὑπερβολική εἰσαγωγή ζάχαρης καί πού ἔμεινε ἔπειτα σχεδόν ἀπούλητη. Τό ἴδιο εἶχε γίνει μέ τούς κυρίους πού εἶχαν δέσει τό κυκλοφοριακό τους κεφάλαιο (floating capital) στούς σιδηροδρόμους καί πού γιά τήν ἀντικατάστασή του στή «νόμιμη» ἐπιχείρησή τους εἶχαν βασιστεῖ στήν πίστωση. Ὅλα αὐτά ἐκφράζονται γιά τόν Ὄβερστον σέ μιά «ἠθική συνειδητοποίηση τῆς αὐξημένης ἀξίας τοῦ χρήματός του (a moral sense of the enhanced value of his money)». Σ' αὐτήν ὅμως τήν αὐξημένη ἀξία τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου ἀντιστοιχοῦσε ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἄμεσα ἡ πεσμένη χρηματική ἀξία τοῦ πραγματικοῦ κεφαλαίου (τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου καί τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου). Ἡ

ἀξία τοῦ κεφαλαίου στή μιά μορφή ἀνέβηκε, γιατί ἔπεσε ἡ ἀξία τοῦ κεφαλαίου στήν ἄλλη μορφή. Ὁ Ὄβερστον, ὅμως, προσπαθεῖ νά συνταυτίσει αὐτές τίς δυό ἀξίες διαφόρων εἰδῶν κεφαλαίου σέ μιά μοναδική ἀξία τοῦ κεφαλαίου γενικά. Καί τό κάνει αὐτό, ἀντιτάσσοντας καί τά δυό σέ μιά ἔλλειψη μέσων κυκλοφορίας, ὑπάρχοντος χρήματος. Τό ἴδιο ποσό χρηματικοῦ κεφαλαίου, ὅμως, μπορεῖ νά δοθεῖ δανεικό μέ πολύ διαφορετικές μάζες μέσων κυκλοφορίας.

Ἄς πάρουμε τώρα τό παράδειγμά του τοῦ 1847. Τό ἐπίσημο τραπεζικό ἐπιτόκιο ἦταν: τό Γενάρη 3 — $3^{1}/_{2}$%, τό Φλεβάρη 4 — $4^{1}/_{2}$%, τό Μάρτη κατά τό μεγαλύτερο μέρος 4%, τόν Ἀπρίλη (πανικός) 4 — $7^{1}/_{2}$%, τό Μάη 5 — $5^{1}/_{2}$%, τόν Ἰούνη γενικά 5%, τόν Ἰούλη 5%, τόν Αὔγουστο 5 — $5^{1}/_{2}$%, τό Σεπτέμβρη 5% μέ μικρομεταβολές $5^{1}/_{4}$, $5^{1}/_{2}$, 6%, τόν Ὀχτώβρη 5, $5^{1}/_{2}$ — 7%, τό Νοέμβρη 7 — 10%, τό Δεκέμβρη 7 — 5%. — Στήν περίπτωση αὐτή ἀνέβαινε ὁ τόκος, γιατί ἔπεφταν τά κέρδη, οἱ δέ χρηματικές ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων ἔπεφταν σέ τεράστιο βαθμό. Ἄν λοιπόν ὁ Ὄβερστον λέει ἐδῶ, ὅτι τό 1847 ἀνέβηκε τό ἐπιτόκιο, γιατί αὐξήθηκε ἡ ἀξία τοῦ κεφαλαίου, τότε μπορεῖ μέ τήν ἔννοια ἀξία τοῦ κεφαλαίου νά ἐννοεῖ ἐδῶ μόνο τήν ἀξία τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, ἡ δέ ἀξία τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου εἶναι ἀκριβῶς τό ἐπιτόκιο καί τίποτα ἄλλο. Ἀργότερα προβάλλει ἡ οὐρά τῆς ἀχλάδας, καί ἡ ἀξία τοῦ κεφαλαίου ταυτίζεται μέ τό ποσοστό τοῦ κέρδους.

Ὅσο γιά τόν ὑψηλό τόκο πού πληρώθηκε τό 1856, ὁ Ὄβερστον πού πράγματι δέν ἤξερε ὅτι ὁ τόκος αὐτός ἦταν ἕνα σύμπτωμα τοῦ γεγονότος ὅτι ἐπέδραμε ἐπιπλέον τό εἶδος ἐκεῖνο τῶν ἱπποτῶν τῆς Πίστης, πού πληρώνει τόν τόκο ὄχι ἀπό τό κέρδος, ἀλλά ἀπό ξένο κεφάλαιο. Ἰσχυρίζεται μόνο, λίγους μῆνες πρίν ἀπό τήν κρίση τοῦ 1857, ὅτι «οἱ δουλιές εἶναι πέρα γιά πέρα ὑγιεῖς».

Παρακάτω λέει:

3.722. «Εἶναι στόν ἀνώτατο βαθμό λαθεμένη ἡ ἀντίληψη, ὅτι τό κέρδος τῆς ἐπιχείρησης ἐκμηδενίζεται ἀπό τήν ἄνοδο τοῦ ἐπιτοκίου. Πρῶτο, σπάνια ἡ ἄνοδος τοῦ ἐπιτοκίου εἶναι μακρᾶς διάρκειας. Δεύτερο, ἄν εἶναι μακρᾶς διάρκειας καί σημαντική, τότε στήν οὐσία πρόκειται γιά ἄνοδο τῆς ἀξίας τοῦ κεφαλαίου. Καί γιατί ἀνεβαίνει ἡ ἀξία τοῦ κεφαλαίου; Γιατί ἀνέβηκε τό ποσοστό τοῦ κέρδους».

Ἐδῶ λοιπόν πληροφορούμαστε ἐπιτέλους, ποιό νόημα ἔχει ἡ «ἀξία τοῦ κεφαλαίου». Ἐξάλλου τό ποσοστό τοῦ κέρδους μπορεῖ νά μένει ὑψηλό γιά ἕνα μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, τή στιγμή

πού τό ἐπιχειρηματικό κέρδος πέφτει καί τό ἐπιτόκιο ἀνεβαίνει, ἔτσι πού ὁ τόκος νά καταβροχθίζει τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ κέρδους.

3.724. «Ἡ ἄνοδος τοῦ ἐπιτοκίου ἦταν συνέπεια τῆς τεράστιας ἐπέκτασης τῶν ἐργασιῶν τῆς χώρας μας καί τῆς μεγάλης αὔξησης τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Κι ἄν παραπονιοῦνται ὅτι τό ἀνεβασμένο ἐπιτόκιο καταστρέφει αὐτά τά δυό πράγματα, πού ἦταν τό αἴτιο τῆς δικῆς του ἀνόδου, τότε πρόκειται γιά λογικό παραλογισμό, γιά τόν ὁποῖο δέν ξέρει κανείς τί νά πεῖ».

Ἴσα-ἴσα αὐτό εἶναι τόσο λογικό, σάν νά ἔλεγε: Τό αὐξημένο ποσοστό κέρδους ἦταν ἡ συνέπεια τῆς κερδοσκοπικῆς ἀνόδου τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων, κι ἄν παραπονιοῦνται ὅτι ἡ ἄνοδος τῶν τιμῶν καταστρέφει τή δική της αἰτία, δηλαδή τήν κερδοσκοπία, τότε αὐτό εἶναι ἕνας λογικός παραλογισμός κλπ. Ὅτι ἕνα πράγμα μπορεῖ νά καταστρέψει τελικά τή δική του αἰτία ὕπαρξης, ἀποτελεῖ ἕναν λογικό παραλογισμό μόνον γιά τόν τοκογλύφο, τόν ἐρωτευμένο μέ τό ὑψηλό ἐπιτόκιο. Τό μεγαλεῖο τῶν ρωμαίων ἦταν ἡ αἰτία τῶν καταχτήσεών τους, καί οἱ καταχτήσεις τους κατάστρεψαν τό μεγαλεῖο τους. Ὁ πλοῦτος εἶναι ἡ αἰτία τῆς πολυτέλειας καί ἡ πολυτέλεια ἐπιδράει καταστροφικά στόν πλοῦτο. Αὐτός ὁ κατεργάρης! Ἡ ἠλιθιότητα τοῦ σημερινοῦ ἀστικοῦ κόσμου δέν μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ καλύτερα παρά μέ τό σεβασμό πού ἐνέπνευσε σ' ὅλη τήν Ἀγγλία ἡ «λογική αὐτοῦ τοῦ ἑκατομμυριούχου, αὐτοῦ τοῦ dunghill aristocrat[1*]. Ἐξάλλου, ἄν τό ὑψηλό ποσοστό κέρδους καί ἡ ἐπέκταση τῶν ἐργασιῶν μποροῦν νά ἀποτελέσουν αἰτίες ὑψηλοῦ ἐπιτοκίου, αὐτό δέν θά πεῖ καθόλου ὅτι τό ὑψηλό ἐπιτόκιο ἀποτελεῖ αἰτία ὑψηλοῦ κέρδους. Καί τό ζήτημα πού τίθεται εἶναι ἀκριβῶς, ἄν αὐτός ὁ ὑψηλός τόκος (ὅπως τό ἔδειξε πραγματικά ἡ κρίση) δέν συνεχίστηκε ἤ ἀκόμα δέν ἔφτασε τό ὑψηλότερο σημεῖο ὕστερα ἀπό τότε πού τό ὑψηλό ποσοστό τοῦ κέρδους ἔχει ἀπό καιρό ἀκολουθήσει τήν ὁδό τοῦ πεπρωμένου.

3.718. «Ὅσον ἀφορᾶ τή σημαντική ἄνοδο τοῦ προεξοφλητικοῦ τόκου, πρόκειται γιά ἕνα γεγονός πού προκύπτει πέρα γιά πέρα ἀπό τήν αὐξημένη ἀξία τοῦ κεφαλαίου, καί τήν αἰτία αὐτῆς τῆς αὐξημένης ἀξίας τοῦ κεφαλαίου μπορεῖ, κατά τή γνώμη μου, νά τήν ἀνακαλύψει ὁποιοσδήποτε μέ πλήρη σαφήνεια. Ἔχω ἤδη ἀναφέρει τό γεγονός, ὅτι στά 13 χρόνια, πού ἴσχυε αὐτός ὁ νόμος γιά τίς τράπεζες, τό ἐμπόριο τῆς Ἀγγλίας αὐξήθηκε ἀπό 45 σέ 120 ἑκατομμύρια λίρ. στ. Ἄς ἀναλογιστεῖ κανείς ὅλα τά γεγονότα πού περικλείνει αὐτό τό συνοπτικό ἀριθμητικό στοιχεῖο. Ἄς ἀναλογιστεῖ τήν τεράστια ζήτηση κεφαλαίου, πού ἐπιφέρει μιά τόσο γιγάντια αὔξηση τοῦ ἐμπορίου, κι ἄς ἀναλογιστεῖ ταυτόχρονα, ὅτι ἡ μεγάλη πηγή τῆς προσφορᾶς γι' αὐτήν τή μεγάλη ζήτηση, δηλαδή οἱ χρο-

[1*] νεόπλουτου (ἐπιλέξει: ἀριστοκράτης τῆς κοπριᾶς).

νιάτικες οἰκονομίες τῆς χώρας κατά τή διάρκεια τῶν τελευταίων τριῶν ἤ τεσσάρων ἐτῶν, καταβροχθίστηκαν ἀπό τήν ἀπρόσοδη δαπάνη γιά πολεμικούς σκοπούς. Ὁμολογῶ ὅτι ἔχω ξαφνιαστεῖ ἀπό τό ὅ,τι τό ἐπιτόκιο δέν εἶναι ἀκόμα πιό ὑψηλό. Ἤ, μ' ἄλλα λόγια, ἔχω ξαφνιαστεῖ ἀπό τό ὅ,τι ἡ στενότητα κεφαλαίου, ἐξαιτίας αὐτῶν τῶν μεγάλων ἐπιχειρήσεων δέν εἶναι πολύ πιό ἔντονη ἀκόμα, ἀπό ὅ,τι τή βρήκατε».

Τί θαυμαστός κυκεώνας λέξεων τοῦ τοκογλύφου μας εἰδήμονα τῆς λογικῆς. Νάτος πάλι ἐδῶ μέ τήν αὐξημένη του ἀξία τοῦ κεφαλαίου! Φαίνεται νά φαντάζεται, ὅτι, ἀπό τή μιά πλευρά, συντελοῦνταν αὐτή ἡ τεράστια ἐπέκταση τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς, δηλαδή συσσώρευση πραγματικοῦ κεφαλαίου, καί, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὑπῆρχε ἕνα «κεφάλαιο», γιά τό ὁποῖο γεννιόταν μιά «τεράστια ζήτηση», γιά νά μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ αὐτή ἡ τεράστια αὔξηση τοῦ ἐμπορίου! Μήπως αὐτή ἡ τεράστια αὔξηση τῆς παραγωγῆς δέν ἦταν ἡ ἴδια ἡ αὔξηση τοῦ κεφαλαίου καί μήπως, ὅταν δημιουργοῦσε ζήτηση, δέν δημιουργοῦσε ταυτόχρονα καί τήν προσφορά, καί ἐπίσης ταυτόχρονα ἀκόμα καί μιά αὐξημένη προσφορά χρηματικοῦ κεφαλαίου; Καί ἄν ἀνέβαινε πολύ ψηλά τό ἐπιτόκιο, αὐτό γινόταν μόνο, γιατί ἡ ζήτηση χρηματικοῦ κεφαλαίου αὐξανόταν ἀκόμα πιό γρήγορα ἀπό τήν προσφορά του, πράγμα πού μ' ἄλλα λόγια σημαίνει ὅτι μέ τήν ἐπέκταση τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς ἐπεκτάθηκε ἡ διεξαγωγή της πάνω στή βάση τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος. Μ' ἄλλα λόγια, ἡ πραγματική βιομηχανική ἐπέκταση προκαλεῖ αὐξημένη ζήτηση «δανεικῶν» καί αὐτή ἡ τελευταία ζήτηση εἶναι προφανῶς αὐτό πού ὁ τραπεζίτης μας ἐννοεῖ μέ τήν «τεράστια ζήτηση κεφαλαίου». Εἶναι βέβαιο ὅτι δέν εἶναι ἡ ἐπέκταση τῆς ἁπλῆς ζήτησης κεφαλαίου πού ἀνέβασε τό ἐξωτερικό ἐμπόριο ἀπό 45 στά 120 ἑκατομμύρια. Καί τί ἄλλο ἐννοεῖ μ' αὐτό ὁ Ὄβερστον, ὅταν λέει ὅτι οἱ ἐτήσιες οἰκονομίες τῆς χώρας, πού καταβροχθίθηκαν ἀπό τόν Κριμαϊκό πόλεμο, ἀποτελοῦν τή φυσική πηγή τῆς προσφορᾶς γιά τή μεγάλη αὐτή ζήτηση; Πρῶτο, μέ τί συσσώρευε ἡ Ἀγγλία ἀπό τό 1792 ὥς τό 1815, ὅταν διεξαγόταν ἕνας ἐντελῶς διαφορετικός πόλεμος ἀπό τόν μικρό πόλεμο τῆς Κριμαίας; Δεύτερο, ὅταν ἀποξηράνθηκε ἡ φυσική πηγή, ἀπό ποιά πηγή ἔρρεε τότε τό κεφάλαιο; Ὅπως εἶναι γνωστό ἡ Ἀγγλία δέν πῆρε δάνεια ἀπό ἄλλα ἔθνη. Ἄν, ὅμως, δίπλα στή φυσική πηγή ὑπάρχει ἀκόμα μιά τεχνητή πηγή, θά ἀποτελοῦσε αὐτό μιά πολύ προσφιλή μέθοδο γιά ἕνα ἔθνος νά χρησιμοποιεῖ τή φυσική πηγή στόν πόλεμο καί τήν τεχνητή πηγή στίς οἰκονομικές ἐπιχειρήσεις. Ἄν, ὅμως, ὑπῆρχε μόνο τό παλιό χρηματικό κεφάλαιο θά μποροῦσε μέ ἕνα ὑψηλό ἐπιτόκιο νά διπλασιάσει τήν ἀποτελεσματικότητά του; Φαίνεται πώς ὁ κύριος Ὄβερστον πιστεύει ὅτι οἱ ἐτήσιες οἰκονομίες τῆς χώρας (πού ὅμως στήν περίπτωση αὐτή ἔχουν τάχα καταναλωθεῖ) μετατρέπονται μονάχα σέ χρηματικό κεφάλαιο. Ἄν, ὅμως, δέν συντελοῦνταν πραγματική συσσώρευση, δηλαδή ἄνοδος τῆς παραγωγῆς καί αὔξηση τῶν μέσων παραγωγῆς, σέ τί θά ὀφελοῦσε τήν παραγωγή αὐτή ἡ συσσώρευση χρεωστικῶν ἀπαιτήσεων μέ τή μορφή χρήματος;

Τήν αὔξηση τῆς «ἀξίας τοῦ κεφαλαίου», πού προκύπτει ἀπό ἕνα ὑψηλό ποσοστό κέρδους, τή μπερδεύει ὁ Ὄβερστον μέ τήν αὔξηση πού προκύπτει ἀπό μιά αὐξημένη ζήτηση χρηματικοῦ κεφαλαίου. Ἡ ζήτηση αὐτή μπορεῖ νά ἀνεβαίνει ἀπό αἰτίες, οἱ ὁποῖες εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητες ἀπό τό ποσοστό τοῦ κέρδους. Ὁ ἴδιος ἀναφέρει σάν παράδειγμα ὅτι τό 1847 ἀνέβηκε ἐξαιτίας τῆς ὑποτίμησης τοῦ πραγματικοῦ κεφαλαίου. Ἀνάλογα πῶς τοῦ ταιριάζει, σχετίζει τήν ἀξία τοῦ κεφαλαίου μέ τό πραγματικό κεφάλαιο ἤ μέ τό χρηματικό κεφάλαιο.

Ἡ ἀναξιοπιστία τοῦ λόρδου-τραπεζίτη μας μαζί μέ τή στενοκέφαλη τραπεζική ἄποψή του πού τήν ὀξύνει μέ τρόπο διδακτικό, φαίνεται παραπέρα καί στό ἑξῆς:

3.728. (Ἐρώτηση:) «Εἴπατε ὅτι κατά τήν ἄποψή σας ὁ προεξοφλητικός τόκος δέν ἔχει καμιά οὐσιαστική σημασία γιά τόν ἔμπορο. Ἔχετε τήν καλωσύνη νά μᾶς πεῖτε, τί θεωρεῖτε συνηθισμένο ποσοστό κέρδους;»

Ὁ κύριος Ὄβερστον δήλωσε ὅτι εἶναι «ἀδύνατο» νά ἀπαντήσει σ' αὐτό.

3.729. «Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τό μέσο ποσοστό κέρδους εἶναι 7 — 10%. Στήν περίπτωση αὐτή μιά ἀλλαγή τοῦ προεξοφλητικοῦ τόκου ἀπό 2% σέ 7% ἤ σέ 8% θά ἔθιγε οὐσιαστικά τό ποσοστό τοῦ κέρδους, δέν εἶναι ἔτσι;»

(Ἡ ἴδια ἡ ἐρώτηση συγχέει τό ποσοστό τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κέρδους μέ τό ποσοστό τοῦ κέρδους καί παραβλέπει ὅτι τό ποσοστό τοῦ κέρδους εἶναι ἡ κοινή πηγή τοῦ τόκου καί τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κέρδους. Τό ποσοστό τοῦ τόκου μπορεῖ νά ἀφήσει ἄθικτο τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ὄχι ὅμως τό ἐπιχειρηματικό κέρδος. Ἀπάντηση τοῦ Ὄβερστον:)

«Πρῶτο, οἱ ἐπιχειρηματίες δέν θά πληρώσουν ἕνα προεξοφλητικό τόκο πού φαλκιδεύει οὐσιαστικά τό κέρδος τους. Θά προτιμήσουν νά κλείσουν τίς ἐπιχειρήσεις τους».

(Μάλιστα, ὅταν μποροῦν νά τό κάνουν αὐτό χωρίς νά καταστραφοῦν. Ὅσο τό κέρδος τους εἶναι μεγάλο πληρώνουν τήν προεξόφληση,

γιατί θέλουν νά τήν πληρώσουν, καί ὅταν τό κέρδος τους εἶναι μικρό τήν πληρώνουν γιατί εἶναι ὑποχρεωμένοι νά τήν πληρώσουν).

«Τί σημαίνει προεξόφληση; Γιατί προεξοφλεῖ κανείς μιά συναλλαγματική;... Διότι ἐπιθυμεῖ νά ἀποκτήσει ἕνα μεγαλύτερο κεφάλαιο».

(halte-là![1*] διότι ἐπιθυμεῖ νά προεισπράξει τήν ἐπιστροφή σέ χρῆμα τοῦ δεμένου κεφαλαίου του καί νά ἀποφύγει τό κλείσιμο τῆς ἐπιχείρησής του. Διότι πρέπει νά καλύψει μιά ληξιπρόθεσμη πληρωμή. Ζητάει αὐξημένο κεφάλαιο, μόνο ὅταν ἡ ἐπιχείρηση πάει καλά, ἤ ὅταν ἀποβλέπει σέ ξένο κεφάλαιο, ἀκόμα καί ὅταν ἡ ἐπιχείρηση δέν πάει καλά. Ἡ προεξόφληση δέν ἀποτελεῖ καθόλου μονάχα μέσο γιά τήν ἐπέκταση τῆς ἐπιχείρησης).

«Καί γιατί θέλει νά ἐξουσιάζει ἕνα μεγαλύτερο κεφάλαιο; Γιατί θέλει νά χρησιμοποιήσει αὐτό τό κεφάλαιο. Καί γιατί θέλει νά χρησιμοποιήσει αὐτό τό κεφάλαιο; Διότι ἡ χρησιμοποίησή του εἶναι ἐπικερδής. Δέν θά ἦταν ὅμως ἐπικερδής γι' αὐτόν ἄν ἡ προεξόφληση καταβρόχθιζε τό κέρδος του».

Αὐτός ὁ αὐτάρεσκος εἰδήμων τῆς λογικῆς ὑποθέτει ὅτι συναλλαγματικές προεξοφλοῦνται μόνο γιά νά ἐπεκταθεῖ ἡ ἐπιχείρηση, καί ὅτι ἡ ἐπιχείρηση ἐπεκτείνεται, γιατί ἡ ἐπέκτασή της εἶναι ἐπικερδής. Ἡ πρώτη προϋπόθεση εἶναι ἐσφαλμένη. Ὁ συνηθισμένος ἐπιχειρηματίας προεξοφλεῖ, γιά νά προεισπράξει τή χρηματική μορφή τοῦ κεφαλαίου του, καί γιά νά μπορεῖ νά συνεχίσει ἔτσι τό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς. Ὄχι γιά νά ἐπεκτείνει τήν ἐπιχείρηση ἤ γιά νά προμηθευτεῖ συμπληρωματικό κεφάλαιο, ἀλλά γιά νά ἀντισταθμίσει τήν πίστωση πού δίνει μέ τήν πίστωση πού παίρνει. Καί ἄν θέλει νά ἐπεκτείνει μέ πιστώσεις τήν ἐπιχείρησή του, στό ζήτημα αὐτό λίγο θά τόν ὠφελήσει ἡ προεξόφληση συναλλαγματικῶν, γιατί ἡ προεξόφληση εἶναι ἁπλῶς μιά μετατροπή χρηματικοῦ κεφαλαίου, πού βρίσκεται ἤδη στά χέρια του, ἀπό τή μιά μορφή σέ μιά ἄλλη. Θά προτιμήσει νά πάρει ἕνα γερό μακρόχρονο δάνειο. Ὁ ἱππότης τῆς Πίστης θά προεξοφλήσει βέβαια τίς συναλλαγματικές εὐκολίας πού ἔχει γιά νά ἐπεκτείνει τήν ἐπιχείρησή του, γιά νά καλύψει μιά σαθρή ἐπιχείρηση μέ μιά ἄλλη, ὄχι γιά νά βγάλει κέρδος, ἀλλά γιά νά ἀποκτήσει ξένο κεφάλαιο.

Ἔτσι, ἀφοῦ ὁ κύριος Ὄβερστον ταυτίζει τήν προεξόφληση μέ ἕνα δάνειο συμπληρωματικοῦ κεφαλαίου (ἀντίς μέ τή μετατροπή σέ μετρητό χρῆμα συναλλαγματικῶν πού ἀντιπροσωπεύουν κεφάλαιο), ὑποχωρεῖ ἀμέσως, μόλις ἀρχίσουν νά τόν σφίγγουν.

[1*] γιά σταμάτα λίγο!

3.730. (Ἐρώτηση:) «Μήπως οἱ ἔμποροι πού ἄρχισαν πιά μιά ἐπιχείρηση εἶναι ὑποχρεωμένοι νά συνεχίσουν τίς δουλιές τους γιά ἕνα χρονικό διάστημα, παρά τήν προσωρινή ἄνοδο τοῦ ἐπιτοκίου;» — (Ὄβερστον:) «Χωρίς ἀμφιβολία, ἄν σέ μιά ὁποιαδήποτε ξεχωριστή συναλλαγή καταφέρει κανείς νά βρεῖ καί νά διαθέσει κεφάλαιο μέ χαμηλότερο, ἀντί μέ ὑψηλό ἐπιτόκιο, ἡ ὑπόθεση, ἐξεταζόμενη ἀπό αὐτή τήν περιορισμένη ἄποψη, θά εἶναι εὐχάριστη γι' αὐτόν».

Ἀπεναντίας πρόκειται γιά μιά ἀπεριόριστη ἄποψη, ἄν ὁ κύριος Ὄβερστον ἐννοεῖ τώρα ξαφνικά μέ τήν ἔννοια «κεφάλαιο» μόνο τό δικό του τραπεζικό κεφάλαιο καί γι' αὐτό τόν ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος προεξοφλεῖ σ' αὐτόν μιά συναλλαγματική, τόν θεωρεῖ σάν ἕναν ἄνθρωπο χωρίς κεφάλαιο, γιατί τό κεφάλαιό του ὑπάρχει μέ τή μορφή ἐμπορευμάτων ἤ γιατί ἡ χρηματική μορφή τοῦ κεφαλαίου του εἶναι μιά συναλλαγματική, πού ὁ κύριος Ὄβερστον τή μετατρέπει σέ ἄλλη χρηματική μορφή.

3.732. «Σχετικά μέ τό νόμο τοῦ 1844 γιά τίς τράπεζες, μπορεῖτε νά μᾶς πεῖτε ποιά εἶναι περίπου ἡ σχέση τοῦ ἐπιτοκίου πρός τό ἀπόθεμα χρυσοῦ τῆς τράπεζας; Εἶναι σωστό ὅτι, ὅταν ὁ χρυσός στήν τράπεζα ἦταν 9 ἤ 10 ἑκατομμύρια, τό ἐπιτόκιο ἦταν 6 ἤ 7%, καί ὅταν ἦταν 16 ἑκατομμύρια, τό ἐπιτόκιο ἦταν κάπου 3 ὥς 4%;»

(Ὁ ἐρωτών θέλει νά τόν ἀναγκάσει νά ἐξηγήσει τό ἐπιτόκιο, στό βαθμό πού ἐπηρεάζεται ἀπό τό ποσό τοῦ χρυσοῦ πού ὑπάρχει στήν τράπεζα, μέ τό ἐπιτόκιο, στό βαθμό πού ἐπηρεάζεται ἀπό τήν ἀξία τοῦ κεφαλαίου).

«Δέν λέω ὅτι ἔτσι ἔχει τό ζήτημα... ἄν ὅμως ἔτσι ἔχει, τότε πρέπει κατά τή γνώμη μου νά παρθοῦν ἀκόμα πιό αὐστηρά μέτρα ἀπό τά μέτρα τοῦ 1844. Γιατί, ἄν εἶναι ἀλήθεια, ὅτι ὅσο πιό μεγάλο εἶναι τό ἀπόθεμα χρυσοῦ, τόσο πιό χαμηλό εἶναι τό ἐπιτόκιο, τότε θά ἔπρεπε, σύμφωνα μ' αὐτήν τήν ἄποψη, νά καταπιαστοῦμε μέ τό ζήτημα καί νά αὐξήσουμε τό ἀπόθεμα χρυσοῦ ὥς ἕνα ἀπεριόριστο ποσό, καί τότε θά εἴχαμε κατεβάσει τόν τόκο ὥς τό μηδέν».

Ὁ ἐρωτών Κέυλεϋ, χωρίς νά θιχθεῖ ἀπό αὐτό τό κακῆς ποιότητας ἀστεῖο, συνεχίζει:

3.733. «Ἄν εἶχαν ἔτσι τά πράγματα καί ὑποθέσουμε ὅτι θά ἐπιστρέφονταν στήν τράπεζα χρυσός 5 ἑκατομμυρίων λιρ. στ., τότε στή διάρκεια τῶν ἑπόμενων ἕξη μηνῶν τό ἀπόθεμα χρυσοῦ θά ἔφτανε κάπου τά 16 ἑκατομμύρια, καί ἄν ὑποθέσουμε ὅτι τό ἐπιτόκιο θά ἔπεφτε στά 3 ὥς 4%, πῶς θά μποροῦσε νά ἰσχυριστεῖ κανείς ὅτι ἡ πτώση τοῦ ἐπιτοκίου προέρχεται ἀπό μιά μεγάλη μείωση τῶν ἐργασιῶν; — Εἶπα ὅτι ἡ τελευταία μεγάλη ἄνοδος τοῦ ἐπιτοκίου καί ὄχι ἡ πτώση τοῦ ἐπιτοκίου συνδέεται στενά μέ τή μεγάλη ἐπέκταση τῶν ἐργασιῶν».

Αὐτό ὅμως πού λέει ὁ Κέυλεϋ εἶναι τό ἑξῆς: Ἄν ἡ ἄνοδος τοῦ ἐπιτοκίου, μαζί μέ τή συστολή τοῦ ἀποθέματος χρυσοῦ, ἀποτελεῖ

ἔνδειξη τῆς ἐπέκτασης τῶν ἐργασιῶν, τότε πρέπει ἡ πτώση τοῦ ἐπιτοκίου, μαζί μέ τήν αὔξηση τοῦ ἀποθέματος χρυσοῦ νά ἀποτελεῖ ἔνδειξη τῆς μείωσης τῶν ἐργασιῶν. Σ' αὐτό ὁ Ὄβερστον δέν ἔδωσε καμιά ἀπάντηση.

3.736. {Ἐρώτηση:} «Σημειώνω ὅτι» (στό κείμενο λέγεται πάντα Your Lordship[1*]) «εἴπατε πώς τό χρῆμα εἶναι τό ὄργανο γιά ν' ἀποχτήσει κανείς κεφάλαιο».

(Αὐτή εἶναι ἀκριβῶς ἡ διαστρέβλωση, τό ὅτι θεωροῦν τό χρῆμα ὄργανο τοῦ κεφαλαίου. Τό χρῆμα εἶναι *μορφή* τοῦ κεφαλαίου).

«Ὅταν ἐλαττώνεται τό ἀπόθεμα χρυσοῦ» {τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας} «δέν συνίσταται ἀντίθετα ἡ μεγάλη δυσκολία στό ὅτι οἱ *κεφαλαιοκράτες* δέν μποροῦν νά βροῦν χρῆμα;» {Ὄβερστον:} «Ὄχι, δέν εἶναι οἱ κεφαλαιοκράτες, εἶναι οἱ μή-κεφαλαιοκράτες πού προσπαθοῦν νά βροῦν χρῆμα. Καί γιατί προσπαθοῦν νά βροῦν χρῆμα;... Ἐπειδή μέ τό χρῆμα κατορθώνουν καί βάζουν στή διάθεσή τους τό κεφάλαιο τῶν κεφαλαιοκρατῶν, γιά νά διαχειρίζονται τίς ὑποθέσεις ἀνθρώπων πού δέν εἶναι κεφαλαιοκράτες».

Ἐδῶ ἐξηγάει καθαρά ὅτι οἱ ἐργοστασιάρχες καί οἱ ἔμποροι δέν εἶναι κεφαλαιοκράτες καί ὅτι τό κεφάλαιο τοῦ κεφαλαιοκράτη εἶναι μόνο χρηματικό κεφάλαιο.

3.737. «Οἱ ἄνθρωποι πού τραβοῦν συναλλαγματικές δέν εἶναι κεφαλαιοκράτες; — Οἱ ἄνθρωποι πού τραβοῦν συναλλαγματικές ἐνδεχομένως εἶναι κεφαλαιοκράτες καί ἐνδεχομένως δέν εἶναι».

Ἐδῶ πιάστηκε.

Τόν ρωτᾶνε τώρα, ἄν οἱ συναλλαγματικές τῶν ἐμπόρων δέν ἀντιπροσωπεύουν τά ἐμπορεύματα πού πούλησαν ἤ πού τά φόρτωσαν καί τά ἔστειλαν. Ἀρνεῖται ὅτι αὐτές οἱ συναλλαγματικές ἀντιπροσωπεύουν τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων ἀκριβῶς ἔτσι, ὅπως τά τραπεζογραμμάτια τόν χρυσό (3.740, 3.741). Αὐτό εἶναι κάτι τό ἀδιάντροπο.

3.742. «Ὁ σκοπός τοῦ ἐμπόρου δέν εἶναι νά πάρει χρήματα; — Ὄχι. Ὅταν τραβάει συναλλαγματικές ὁ σκοπός δέν εἶναι νά πάρει χρήματα. Ὁ σκοπός νά πάρει χρήματα ὑπάρχει ὅταν προεξοφλεῖ τή συναλλαγματική».

Τράβηγμα συναλλαγματικῆς σημαίνει μετατροπή ἐμπορεύματος σέ μιά μορφή πιστωτικοῦ χρήματος, ὅπως ἡ προεξόφληση συναλλαγματικῆς σημαίνει μετατροπή αὐτοῦ τοῦ πιστωτικοῦ χρήματος σέ ἄλλο χρῆμα, συγκεκριμένα σέ τραπεζογραμμάτια. Πάντως, ἐδῶ

[1*] Ἡ εὐγένειά σας.

ὁ Ὄβερστον ὁμολογεῖ ὅτι ὁ σκοπός τῆς προεξόφλησης εἶναι ἡ εἴσπραξη χρήματος. Προηγούμενα θεωροῦσε τήν προεξόφληση ὄχι σάν μέσο γιά νά μετατραπεῖ κεφάλαιο ἀπό τή μιά μορφή στήν ἄλλη, ἀλλά γιά νά εἰσπραχτεῖ συμπληρωματικό κεφάλαιο.

3.743. «Ποιά εἶναι ἡ μεγάλη ἐπιθυμία τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κόσμου, ὅταν βρίσκεται κάτω ἀπό τήν πίεση πανικοῦ, ὅπως συνέβηκε σύμφωνα μέ τήν κατάθεσή σας τό 1825, τό 1837 καί τό 1839; Ἀποβλέπουν οἱ ἐπιχειρηματίες νά ἀποκτήσουν κεφάλαιο ἤ νόμιμο χρῆμα πληρωμῆς; — Ἀποβλέπουν νά θέσουν στή διάθεσή τους κεφάλαιο, γιά νά συνεχίσουν τήν ἐπιχείρησή τους».

Σκοπός τους εἶναι, ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης πιστώσεων πού σημειώθηκε, νά βροῦν μέσα πληρωμῆς γιά συναλλαγματικές πού λήγουν καί πού εἶναι τραβηγμένες γι' αὐτούς τούς ἴδιους, γιά νά μή ὑποχρεωθοῦν νά ξεπουλήσουν τά ἐμπορεύματά τους κάτω ἀπό τήν τιμή τους. Ἄν οἱ ἴδιοι δέν ἔχουν καθόλου κεφάλαιο, ἔτσι παίρνουν φυσικά ταυτόχρονα μαζί μέ τά μέσα πληρωμῆς καί κεφάλαιο, γιατί παίρνουν ἀξία χωρίς νά δόσουν ἕνα ἰσοδύναμο. Ἡ ζήτηση χρήματος σάν τέτιου ὑπάρχει πάντα μόνο στήν ἐπιθυμία νά μετατρέψουν μιά ἀξία ἀπό τή μορφή ἐμπορεύματος ἤ χρεωστικῆς ἀπαίτησης στή μορφή χρήματος. Ἀπό δῶ, ἀκόμα καί ἄν παραβλέψουμε τίς κρίσεις, ἡ μεγάλη διαφορά ἀνάμεσα στό πάρσιμο δανεικοῦ κεφαλαίου καί στήν προεξόφληση, πού πραγματοποιεῖ ἁπλῶς τή μετατροπή χρηματικῶν ἀπαιτήσεων ἀπό τή μιά μορφή στήν ἄλλη, ἤ σέ πραγματικό χρῆμα.

{Ἐγώ — ὁ ἐκδότης — ἐπιτρέπω ἐδῶ στόν ἑαυτό μου μιά ἐνδιάμεση παρατήρηση.

Στόν Νόρμαν, ὅπως καί στόν Λόϋντ Ὄβερστον ὁ τραπεζίτης παρουσιάζεται πάντα σάν κάποιος πού «δανείζει κεφάλαιο» καί ὁ πελάτης του σάν ἄνθρωπος πού ζητάει ἀπό αὐτόν «κεφάλαιο». Ἔτσι, ὅπως λέει ὁ Ὄβερστον, κάποιος προεξοφλεῖ σ' αὐτόν συναλλαγματικές «γιατί ἐπιθυμεῖ νά ἀποχτήσει *κεφάλαιο*» (3.729) καί εἶναι εὐχάριστο στόν ἴδιο τόν ἄνθρωπο ἄν «καταφέρει νά βρεῖ καί νά *διαθέσει κεφάλαιο* μέ χαμηλό ἐπιτόκιο» (3.730). «Τό χρῆμα εἶναι τό ὄργανο γιά ν' ἀποχτήσει κανείς *κεφάλαιο*» (3.736), καί σέ συνθῆκες πανικοῦ ἡ μεγάλη ἐπιθυμία τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κόσμου εἶναι «νά θέσει στή διάθεσή του *κεφάλαιο*» (3.743). Παρ' ὅλη τή σύγχυση τοῦ Λόϋντ Ὄβερστον σχετικά μέ τήν ἔννοια τί εἶναι κεφάλαιο, προβάλλει ἀρκετά καθαρά ἀπό ὅσα λέει, ὅτι αὐτό πού δίνει ὁ τραπεζίτης στόν ἐπιχειρηματία πελάτη του τό ὀνομάζει κεφάλαιο, κάτι πού δέν τό εἶχε προηγούμενα ὁ πελάτης, κεφάλαιο πού

τοῦ δόθηκε καί πού συμπληρώνει αὐτό πού διέθετε ὥς τώρα ὁ πελάτης.

Ὁ τραπεζίτης, τόσο πολύ ἔχει συνηθίσει νά ἐμφανίζεται σάν διανομέας — μέ τή μορφή τοῦ δανεισμοῦ — τοῦ διαθέσιμου μέ τή μορφή χρήματος κοινωνικοῦ κεφαλαίου, πού κάθε λειτουργία, κατά τήν ὁποία χορηγεῖ χρῆμα, φαίνεται σ' αὐτόν σάν δάνειο. Κάθε χρῆμα πού πληρώνει φαίνεται σ' αὐτόν σάν δάνειο. Ἄν τό χρῆμα χορηγηθεῖ ἄμεσα μέ τή μορφή δανείου, τότε εἶναι αὐτό κυριολεκτικά σωστό. Ἄν χορηγηθεῖ γιά τήν προεξόφληση συναλλαγματικῆς, τότε εἶναι γι' αὐτόν τόν ἴδιο πράγματι χορήγηση δανείου ὥς τήν ἡμέρα πού λήγει ἡ συναλλαγματική. Ἔτσι ἑδραιώνεται στό κεφάλι του ἡ ἀντίληψη ὅτι δέν μπορεῖ νά προβεῖ σέ πληρωμές πού νά μήν ἀποτελοῦν δάνεια. Καί μάλιστα δάνεια, ὄχι ἁπλῶς μέ τήν ἔννοια ὅτι κάθε τοποθέτηση χρήματος μέ σκοπό τήν ἀποκόμιση τόκου ἤ κέρδους ἀπό οἰκονομική ἄποψη θεωρεῖται δάνειο, τό ὁποῖο ὁ ἐν λόγῳ κάτοχος χρήματος μέ τήν ἰδιότητά του σάν ἰδιώτης κάνει στόν ἑαυτό του μέ τήν ἰδιότητά του σάν ἐπιχειρηματίας. Ἀλλά δάνεια μέ τήν καθορισμένη ἔννοια, ὅτι ὁ τραπεζίτης παραδίδει στόν πελάτη δανεικό ἕνα ποσό, τό ὁποῖο αὐξάνει κατά τό ἴδιο ποσό τό κεφάλαιο πού βρίσκεται στή διάθεση τοῦ τελευταίου.

Πρόκειται γιά τήν ἀντίληψη, ἡ ὁποία μεταφέρθηκε ἀπό τό τραπεζικό γραφεῖο στήν πολιτική οἰκονομία καί δημιούργησε τό διαφιλονεικούμενο πρόβλημα πού προκαλεῖ σύγχυση, ἄν δηλαδή αὐτό πού ὁ τραπεζίτης θέτει στή διάθεση τοῦ ἐπιχειρηματία πελάτη του σέ μετρητό χρῆμα εἶναι κεφάλαιο ἤ ἁπλῶς χρῆμα, μέσο κυκλοφορίας, currency; Γιά νά λυθεῖ αὐτό τό — στή βάση του ἁπλό — διαφιλονεικούμενο πρόβλημα, πρέπει νά πάρουμε τή θέση τοῦ πελάτη τῆς τράπεζας. Τό ζήτημα εἶναι τί ζητάει καί τί παίρνει αὐτός.

Ἄν ἡ τράπεζα χορηγεῖ στόν πελάτη ἐπιχειρηματία ἕνα δάνειο στηριζόμενη ἁπλῶς στήν προσωπική του Πίστη, χωρίς ἐχέγγυο ἀπό μέρους του, τότε τό πράγμα εἶναι καθαρό. Ὁ πελάτης παίρνει ἐξάπαντος ἕνα δάνειο καθορισμένου ἀξιακοῦ μεγέθους σάν συμπλήρωμα τοῦ κεφαλαίου πού χρησιμοποιοῦσε ὥς τώρα. Τό παίρνει μέ τή μορφή χρήματος, παίρνει δηλαδή ὄχι μονάχα χρῆμα, ἀλλά ἐπίσης χρηματικό *κεφάλαιο*.

Ἄν ὅμως πάρει τό δάνειο, βάζοντας ἐνέχυρο χρεώγραφα κλπ., τότε πρόκειται γιά δάνειο μέ τήν ἔννοια ὅτι τοῦ δόθηκε χρῆμα μέ τόν ὅρο νά τό ἐπιστρέψει. Ὄχι ὅμως δάνειο κεφαλαίου. Γιατί καί τά χρεώγραφα ἀντιπροσωπεύουν ἐπίσης κεφάλαιο, καί μάλιστα ἕνα

ποσό κεφαλαίου μεγαλύτερο ἀπό τό δάνειο. Ἑπομένως, ὁ δανειζόμενος παίρνει μικρότερη κεφαλαιακή ἀξία ἀπό αὐτήν πού δίνει ἐνέχυρο. Αὐτό δέν σημαίνει γι' αὐτόν καθόλου πορισμό συμπληρωματικοῦ κεφαλαίου. Κάνει τή συναλλαγή αὐτή ὄχι γιατί χρειάζεται κεφάλαιο — τό κεφάλαιο αὐτό τό ἔχει δά στά χρεώγραφά του — ἀλλά γιατί χρειάζεται χρῆμα. Ἐδῶ πρόκειται, ἑπομένως, γιά δάνειο *χρήματος* καί ὄχι κεφαλαίου.

Ἄν τό δάνειο δίνεται, προεξοφλώντας συναλλαγματικές, τότε ἐξαφανίζεται καί ἡ *μορφή* τοῦ δανείου. Πρόκειται γιά καθαρή ἀγορά καί πούληση. Ἡ συναλλαγματική περνάει ὕστερα ἀπό ὀπισθογράφηση στήν ἰδιοκτησία τῆς τράπεζας, ἐνῶ τό χρῆμα περνάει στήν ἰδιοχτησία τοῦ πελάτη. Δέν ὑπάρχει ζήτημα ἐπιστροφῆς τοῦ χρήματος ἀπό μέρους του. Ἄν ὁ πελάτης ἀγοράζει μετρητό χρῆμα μέ μιά συναλλαγματική ἤ μέ ἄλλο παρόμοιο πιστωτικό μέσο, τότε ἡ πράξη αὐτή δέν ἀποτελεῖ οὔτε περισσότερο οὔτε λιγότερο ἕνα δάνειο ἀπό τήν περίπτωση πού θά εἶχε ἀγοράσει τό μετρητό χρῆμα μέ τά ἄλλα του ἐμπορεύματα: βαμβάκι, σίδερο, σιτάρι. Καί λιγότερα ἀπ' ὅλα μπορεῖ νά γίνεται ἐδῶ λόγος γιά δάνειο *κεφαλαίου*. Κάθε ἀγορά καί πούληση ἀνάμεσα σέ ἔμπορο καί ἔμπορο εἶναι μεταβίβαση κεφαλαίου. Δάνειο ὅμως λαβαίνει χώρα μόνον ἐκεῖ, ὅπου ἡ μεταφορά κεφαλαίου δέν εἶναι ἀμοιβαία, ἀλλά μονόπλευρη καί γιά ὁρισμένη χρονική διάρκεια. Δάνειο κεφαλαίου μέ προεξόφληση συναλλαγματικῆς μπορεῖ ἑπομένως νά γίνει μόνο ἐκεῖ, ὅπου ἡ συναλλαγματική ἀποτελεῖ συναλλαγματική εὐκολίας, πού δέν ἀντιπροσωπεύει καθόλου πουλημένα ἐμπορεύματα καί πού δέν τήν δέχεται νά τήν πάρει κανένας τραπεζίτης, μόλις καταλάβει γιά τί πρόκειται. Ἑπομένως, στήν κανονική συναλλαγή προεξόφλησης ὁ πελάτης τῆς τράπεζας δέν παίρνει κανενός εἴδους δάνειο, οὔτε σέ κεφάλαιο οὔτε σέ χρῆμα, ἀλλά παίρνει χρῆμα γιά τό ἐμπόρευμα πού πούλησε.

Οἱ περιπτώσεις, στίς ὁποῖες ὁ πελάτης ζητάει καί παίρνει ἀπό τήν τράπεζα κεφάλαιο, διακρίνονται λοιπόν πολύ καθαρά ἀπό τίς περιπτώσεις πού παίρνει δανεικό μόνο χρῆμα ἤ πού ἀγοράζει χρῆμα ἀπό τήν τράπεζα. Καί ἐπειδή ἰδίως ὁ κύριος Λόϋντ Ὄβερστον συνηθίζει μόνο σέ ἄκρως ἐξαιρετικές περιπτώσεις νά δανείζει τά χρήματά του χωρίς κάλυψη (ἦταν ὁ τραπεζίτης τῆς φίρμας μου[86] στό Μάντσεστερ), εἶναι ἐπίσης σαφές ὅτι οἱ ὄμορφες περιγραφές του γιά τίς μάζες κεφαλαίου πού προκαταβάλλουν οἱ μεγαλόθυμοι τραπεζίτες στούς ἐργοστασιάρχες πού στεροῦνται κεφάλαιο, ἀποτελεῖ φαύλη κομπορρημοσύνη.

Ἐξάλλου στό XXXII[1*] κεφάλαιο ὁ Μάρξ λέει στήν οὐσία τό ἴδιο: «Ἡ ζήτηση μέσων πληρωμῆς ἀποτελεῖ ἁπλῶς ζήτηση *μετατρεψιμότητας σέ χρῆμα*, ἐφόσον οἱ ἔμποροι καί οἱ παραγωγοί μποροῦν νά προσφέρουν καλές ἐγγυήσεις. Εἶναι ζήτηση *χρηματικοῦ κεφαλαίου*, ἐφόσον δέν μποροῦν νά τό κάνουν αὐτό, ἐφόσον λοιπόν ἕνα δάνειο μέσων πληρωμῆς τούς δίνει ὄχι μόνο τή *χρηματική μορφή*, ἀλλά τούς δίνει σέ ὁποιαδήποτε μορφή καί τό *ἰσοδύναμο* πού τούς λείπει γιά νά πληρώσουν». — Καί παρακάτω στό XXXIII[2*] κεφάλαιο: «Σέ συνθῆκες ἀνεπτυγμένου πιστωτικοῦ συστήματος, ὅταν τό χρῆμα συγκεντρώνεται στά χέρια τῶν τραπεζῶν, εἶναι αὐτές πού τό δανείζουν *τουλάχιστον ὀνομαστικά*. Τό δάνειο αὐτό ἀφορᾶ μόνο[3*] τό χρῆμα πού βρίσκεται σέ κυκλοφορία. Εἶναι δάνειο *μέσων κυκλοφορίας*, ὄχι δάνειο τῶν κεφαλαίων πού κυκλοφοροῦν τά μέσα αὐτά». — Καί ὁ κύριος Τσάπμαν, πού πρέπει νά τό ξέρει αὐτό, ἐπιβεβαιώνει τήν πιό πάνω ἀντίληψη τῶν προεξοφλητικῶν συναλλαγῶν, B. C. 1857:

«Ὁ τραπεζίτης ἔχει τή συναλλαγματική, ὁ τραπεζίτης ἔχει *ἀγοράσει τή συναλλαγματική*». Evidence, ἐρώτηση 5.139.

Στό XXVIII[4*] κεφάλαιο θά ἐπανέλθουμε ἐξάλλου ἀκόμα μιά φορά στό θέμα αὐτό. — Φ. Ε.}

3.744. «Ἔχετε τήν καλοσύνη νά μᾶς περιγράψετε τί πραγματικά ἐννοεῖται μέ τήν ἔκφραση κεφάλαιο;» — {Ἀπάντηση τοῦ Ὄβερστον:} «Τό κεφάλαιο ἀποτελεῖται ἀπό διάφορα ἐμπορεύματα, μέ τά ὁποῖα κινεῖται μιά ἐπιχείρηση (capital consists of various commodities, by the means of which trade is carried on). Ὑπάρχει πάγιο κεφάλαιο, ὑπάρχει καί κυκλοφοροῦν κεφάλαιο. Τά πλοῖα σας, οἱ δεξαμενές σας, τά ναυπηγεῖα σας εἶναι πάγιο κεφάλαιο, τά τρόφιμά σας, τά ροῦχα σας κλπ. εἶναι κυκλοφοροῦν κεφάλαιο».

3.745. «Ἡ ἐκροή τοῦ χρυσοῦ στό ἐξωτερικό ἔχει ἐπιβλαβεῖς συνέπειες γιά τήν Ἀγγλία; — Ὄχι, ἐφόσον μέ τή λέξη αὐτή συνδέουν ἕνα λογικό νόημα».

(Καί τώρα παρουσιάζεται ἡ παλιά θεωρία τοῦ Ρικάρντο γιά τό χρῆμα).

...«Ὅταν τά πράγματα εἶναι ὁμαλά τό χρῆμα τοῦ κόσμου κατανέμεται ἀνάμεσα στίς διάφορες χῶρες τοῦ κόσμου κατά ὁρισμένες ἀναλογίες. Οἱ ἀναλογίες αὐτές εἶναι τέτιες, πού μέ μιά τέτια κατανομή» {τοῦ χρήματος} «τό ἐμπόριο ἀνάμεσα σέ μιά ὁποιαδήποτε χώρα, ἀπό τή μιά, καί σέ ὅλες τίς ἄλλες χῶρες τοῦ κόσμου, ἀπό τήν ἄλλη, εἶναι ἁπλό ἀνταλλαχτικό ἐμπόριο. Ὑπάρχουν ὅμως διαταραχτικές ἐπιρροές, πού θίγουν ἀπό καιρό σέ καιρό αὐτή τήν κατανομή καί ὅταν παρουσιαστοῦν αὐτές οἱ ἐπιρροές ἕνα μέρος τοῦ χρήματος μιᾶς δοσμένης χώρας ἐκρέει σέ ἄλλες χῶρες». — 3.746. «Χρησιμοποιεῖτε τώρα τήν ἔκφραση: χρῆμα. Ἄν σᾶς κατάλαβα προηγούμενα σωστά, αὐτό τό ὀνομάζετε ἀπώλεια κεφαλαίου. — Τί ὀνόμαζα ἀπώλεια κεφαλαίου;» — 3.747. «Τήν ἐκροή χρυσοῦ. — Ὄχι, δέν τό εἶπα αὐτό. Ἄν μεταχειρίζεστε τόν χρυσό σάν κεφάλαιο, τότε πρόκειται χωρίς ἀμφιβολία γιά ἀπώλεια κεφαλαίου. Πρόκειται γιά ἐκχώρηση μιᾶς ὁρισμένης ἀναλογίας τοῦ εὐγενοῦς μετάλλου, ἀπό τό ὁποῖο ἀποτελεῖται τό παγκόσμιο χρῆμα». — 3.748. «Δέν εἴπατε προηγούμενα ὅτι μιά ἀλλαγή στό προεξοφλητικό ἐπιτόκιο ἀποτελεῖ ἁπλή ἔνδειξη ἀλλαγῆς στήν ἀξία τοῦ κεφαλαίου; — Μάλιστα». — 3.749. «Καί ὅτι γενικά τό προεξοφλητικό ἐπιτόκιο ἀλλάζει ὅταν ἀλλάζει τό ἀπόθεμα χρυσοῦ στήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας; — Μάλιστα. Ὅμως ἔχω πεῖ ἤδη ὅτι οἱ διακυμάνσεις τοῦ ἐπιτοκίου πού προκύπτουν ἀπό μιά ἀλλαγή στό ποσό τοῦ χρυσοῦ» (ἑπομένως ἐννοεῖ ἐδῶ τό ποσό τοῦ πραγματικοῦ χρυσοῦ) «σέ μιά χώρα εἶναι πολύ ἀσήμαντες...».

3.750. «Ἑπομένως, θέλετε νά πεῖτε ὅτι σημειώθηκε μείωση τοῦ κεφαλαίου, ὅταν σημειώθηκε μιά μακροχρονότερη, ὡστόσο, ὅμως, μόνο προσωρινή ἄνοδος τοῦ προεξοφλητικοῦ ἐπιτοκίου πάνω ἀπό τό συνηθισμένο ἐπιτόκιο; — Μιά μείωση μέ μιά ὁρισμένη ἔννοια τῆς λέξης. Ἡ σχέση ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί στή ζήτηση κεφαλαίου ἄλλαξε. Ἴσως ὅμως λόγω τῆς αὐξημένης ζήτησης, ὄχι λόγω μείωσης τοῦ ποσοῦ τοῦ κεφαλαίου».

(Μόλις τώρα δά ἦταν τό κεφάλαιο = χρῆμα ἤ χρυσός, καί λίγο πρίν ἐξηγήθηκε ἡ ἄνοδος τοῦ ἐπιτοκίου μέ τό ὑψηλό ποσοστό κέρδους, πού προέκυπτε ἀπό τήν ἐπέκταση καί ὄχι ἀπό τόν περιορισμό τῶν ἐργασιῶν ἤ τοῦ κεφαλαίου).

3.751. «Τί κεφάλαιο εἶναι αὐτό πού ἔχετε ἐδῶ εἰδικά ὑπόψη σας; — Αὐτό ἐξαρτιέται πέρα γιά πέρα, ἀπό τό τί εἴδους κεφάλαιο εἶναι αὐτό πού χρειάζεται ὁ καθένας ξεχωριστά. Πρόκειται γιά τό κεφάλαιο πού ἔχει στή διάθεσή του τό ἔθνος γιά νά συνεχίσει τίς ἐργασίες του, καί ὅταν οἱ ἐργασίες αὐτές διπλασιαστοῦν, τότε πρέπει νά σημειωθεῖ μεγάλη αὔξηση στή ζήτηση κεφαλαίου, μέ τό ὁποῖο πρόκειται νά συνεχιστοῦν οἱ ἐργασίες».

(Αὐτός ὁ κατεργάρης τραπεζίτης διπλασιάζει πρῶτα τίς ἐργασίες καί μετά σέ συνέχεια τή ζήτηση κεφαλαίου, μέ τό ὁποῖο πρόκειται νά διπλασιαστοῦν. Βλέπει πάντα μόνο ἕναν πελάτη πού ζητᾶ ἀπό τόν κύριο Λόυντ μεγαλύτερο κεφάλαιο γιά νά διπλασιάσει τίς ἐργασίες του).

«Τό κεφάλαιο εἶναι ὅπως κάθε ἄλλο ἐμπόρευμα» (ἀλλά τό κεφάλαιο κατά τόν κύριο Λόυντ δέν εἶναι τίποτα ἄλλο, παρά τό σύνολο τῶν ἐμπορευμάτων) «ἀλλάζει τήν τιμή του» (ἔτσι λοιπόν τά ἐμπορεύματα ἀλλάζουν δυό φορές τήν τιμή τους, τή μιά φορά σάν ἐμπορεύματα καί τήν ἄλλη φορά σάν κεφάλαιο) «ἀνάλογα μέ τή ζήτηση καί τήν προσφορά».

3.752. «Οἱ διακυμάνσεις τοῦ προεξοφλητικοῦ ἐπιτοκίου σχετίζονται γενικά μέ τίς διακυμάνσεις τοῦ ποσοῦ τοῦ χρυσοῦ πού βρίσκεται στά θησαυροφυλάκια τῆς Τράπεζας. Μήπως εἶναι αὐτό τό κεφάλαιο πού ἐννοεῖτε: — Ὄχι». — 3.753. «Μπορεῖτε νά μᾶς ἀναφέρετε ἕνα παράδειγμα πού νά δείχνει ὅτι στήν Τράπεζα

[1*] Βλέπε σέ τοῦτον τόν τόμο, σελ. 650-651.
[2*] Βλέπε σέ τοῦτον τόν τόμο, σελ.671-672 — [3*] Στήν 1η γερμανική ἔκδοση: δέν (δέν ἀφορᾶ) — [4*] Βλέπε σέ τοῦτον τόν τόμο, σελ.578-589.

τῆς 'Αγγλίας εἶχε συσσωρευτεῖ ἕνα μεγάλο ἀπόθεμα κεφαλαίου καί ταυτόχρονα τό προεξοφλητικό ἐπιτόκιο ἦταν ὑψηλό; — Στήν Τράπεζα τῆς 'Αγγλίας δέν συσσωρεύεται κεφάλαιο, ἀλλά χρῆμα». — 3.754. «Εἴπατε ὅτι τό ἐπιτόκιο ἐξαρτιέται ἀπό τό ποσό τοῦ κεφαλαίου. Μήπως ἔχετε τήν καλωσύνη νά μᾶς πεῖτε τί εἴδους κεφάλαιο ἐννοεῖτε καί μήπως μπορεῖτε νά ἀναφέρετε ἕνα παράδειγμα πού νά δείχνει ὅτι τόν καιρό πού ὑπῆρχε στήν τράπεζα ἕνα μεγάλο ἀπόθεμα χρυσοῦ, τό ἐπιτόκιο ἦταν ταυτόχρονα ὑψηλό; — Εἶναι πολύ πιθανό» (ὤ!) «ἡ συγκέντρωση χρυσοῦ στήν τράπεζα νά συμπέσει μέ ἕνα χαμηλό ἐπιτόκιο, γιατί μιά περίοδος χαμηλότερης ζήτησης κεφαλαίου» (δηλαδή χρηματικοῦ κεφαλαίου. 'Η περίοδος γιά τήν ὁποία γίνεται λόγος ἐδῶ, τό 1844 καί τό 1845, ἦταν χρόνια ἄνθησης) «εἶναι μιά περίοδος, κατά τήν ὁποία φυσικό εἶναι νά μπορεῖ κανείς νά συσσωρεύει τό μέσο ἤ τό ὄργανο, μέ τή βοήθεια τοῦ ὁποίου μπορεῖ νά ἐξουσιάζει κεφάλαιο». — 3.755. «Πιστεύετε λοιπόν ὅτι δέν ὑπάρχει καμιά σχέση ἀνάμεσα στό προεξοφλητικό ἐπιτόκιο καί στή μάζα τοῦ χρυσοῦ πού βρίσκεται στό θησαυροφυλάκιο τῆς τράπεζας; — Μπορεῖ νά ὑπάρχει κάποια σχέση, ὅμως δέν πρόκειται γιά σχέση ἀρχῆς» (ὁ νόμος του τοῦ 1844 γιά τίς τράπεζες ἀνακηρύσσει ὅμως ἀκριβῶς σέ ἀρχή τῆς Τράπεζας τῆς 'Αγγλίας νά ρυθμίζει τό ἐπιτόκιο σύμφωνα μέ τή μάζα τοῦ χρυσοῦ πού βρίσκεται στήν κατοχή της) «τά φαινόμενα αὐτά μποροῦν νά συμπίπτουν χρονικά» (there may be a coincidence of time)». — 3.758. «Σκοπεύετε λοιπόν νά πεῖτε, ὅτι ἡ δυσκολία γιά τούς ἐμπόρους αὐτῆς τῆς χώρας, σέ περίοδο χρηματικῆς στενότητας, ἐξαιτίας ὑψηλοῦ προεξοφλητικοῦ ἐπιτοκίου, συνίσταται στή δυσκολία νά βροῦν καί νά πάρουν κεφάλαιο καί ὄχι στή δυσκολία νά πάρουν χρῆμα; — 'Ανακατεύετε δύο διαφορετικά πράγματα, πού ἐγώ δέν τά συνδέω μ' αὐτήν τή μορφή. 'Η δυσκολία συνίσταται στό νά βροῦν καί νά πάρουν κεφάλαιο, καί ἡ δυσκολία εἶναι ἐπίσης νά πάρουν χρήματα... 'Η δυσκολία νά πάρουν χρῆμα καί ἡ δυσκολία νά πάρουν κεφάλαιο εἶναι ἡ ἴδια δυσκολία, ἐξεταζόμενη σέ δυό διαφορετικές βαθμίδες τῆς πορείας της».

'Εδῶ πιάστηκε πάλι γερά τό ψάρι. 'Η πρώτη δυσκολία εἶναι νά προεξοφληθεῖ μιά συναλλαγματική ἤ νά πάρει κανείς δάνειο, δίνοντας γιά ἐνέχυρο ἐμπορεύματα. Δυσκολία ὑπάρχει στή μετατροπή κεφαλαίου, ἤ ἑνός ἐμπορικοῦ συμβόλου γιά τό κεφάλαιο, σέ χρῆμα. Καί αὐτή ἡ δυσκολία ἐκφράζεται μεταξύ ἄλλων, μέ τό ὑψηλό ἐπιτόκιο. Μόλις ὅμως εἰσπραχτεῖ τό χρῆμα σέ τί συνίσταται ἡ δεύτερη δυσκολία; Ἄν πρόκειται μόνο γιά πληρωμή, μήπως συναντᾶ κανείς δυσκολία νά ξεφορτωθεῖ τό χρῆμα του; Καί ἄν πρόκειται γιά ἀγορά, ποῦ σέ καιρό κρίσης συνάντησε κανείς ποτέ δυσκολίες νά ἀγοράσει ἐμπορεύματα; Καί ἄν ὑποθέσουμε ἐπίσης ὅτι αὐτό ἀφοροῦσε τήν ἰδιαίτερη περίπτωση ὑπερτίμησης τοῦ σιταριοῦ, τοῦ βαμβακιοῦ κλπ., αὐτή ἡ δυσκολία θά μποροῦσε ὡστόσο νά ἐκδηλωθεῖ ὄχι στήν ἀξία τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, δηλαδή στό ἐπιτόκιο, ἀλλά μόνο στήν τιμή τοῦ ἐμπορεύματος. Καί αὐτή ἡ δυσκολία ξεπεράστηκε μέ τό ὅτι ὁ ἄνθρωπός μας ἔχει τώρα τό χρῆμα γιά νά τό ἀγοράσει.

3.760. «Ἕνα ὑψηλότερο προεξοφλητικό ἐπιτόκιο, ὅμως, ἀποτελεῖ ὡστόσο μιά αὐξημένη δυσκολία νά βρεῖ καί νά πάρει κανείς χρῆμα; — Εἶναι μιά αὐξημένη δυσκολία νά βρεῖ κανείς χρῆμα, ἀλλά δέν εἶναι ἡ κατοχή τοῦ χρήματος πού ἐνδιαφέρει ἐδῶ, εἶναι μόνο ἡ μορφή», (καί ἡ μορφή αὐτή φέρνει κέρδος στήν τσέπη τοῦ τραπεζίτη) «μέ τήν ὁποία παρουσιάζεται ἡ αὐξημένη δυσκολία νά βρεῖ κανείς κεφάλαιο στίς περίπλοκες σχέσεις μιᾶς πολιτισμένης κατάστασης».

3.763. {'Απάντηση τοῦ Ὄβερστον:} «Ὁ τραπεζίτης εἶναι ὁ μεσάζων πού, ἀπό τή μιά μεριά, δέχεται καταθέσεις καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τίς χρησιμοποιεῖ, ἐμπιστευόμενος τίς καταθέσεις αὐτές *μέ τή μορφή κεφαλαίου*, στά χέρια προσώπων, τά ὁποῖα κλπ.».

'Εδῶ ἔχουμε ἐπιτέλους τί ἐννοεῖ *αὐτός*, ὅταν μιλάει γιά κεφάλαιο. Μετατρέπει τό χρῆμα σέ κεφάλαιο «ἐμπιστευόμενος» τό χρῆμα αὐτό, ἤ γιά νά τό ἐκφράσουμε λιγότερο εὔφημα, δανείζοντας αὐτό μέ τόκο.

'Αφοῦ ὁ κύριος Ὄβερστον εἶπε προηγούμενα, ὅτι μιά ἀλλαγή στό προεξοφλητικό ἐπιτόκιο δέν ἔχει οὐσιαστική σχέση μέ μιά ἀλλαγή στό ποσό τοῦ ἀποθέματος σέ χρυσό τῆς τράπεζας ἤ στό ποσό τοῦ ὑπάρχοντος χρήματος, ἀλλά ὅτι τό πολύ-πολύ νά συμπίπτουν χρονικά, ἐπαναλαβαίνει:

3.805. «Ἄν τό χρῆμα στή χώρα ἐλαττώνεται λόγω ἐκροῆς, τότε αὐξάνει ἡ ἀξία του καί ἡ Τράπεζα τῆς 'Αγγλίας ὀφείλει νά προσαρμοστεῖ στήν ἀλλαγή αὐτή τῆς ἀξίας τοῦ χρήματος».

(Δηλαδή στήν ἀξία τοῦ χρήματος *σάν κεφαλαίου*, μ' ἄλλα λόγια στό ἐπιτόκιο, γιατί ἡ ἀξία τοῦ χρήματος *σάν χρήματος*, συγκρινόμενη μέ ἐμπορεύματα, μένει ἴδια).

«Πράγμα πού τό ἐκφράζει κανείς τεχνικά, μέ τό ὅ,τι ἀνεβάζει τό ἐπιτόκιο». 3.819. «Ἐγώ ποτέ δέν συγχέω αὐτά τά δυό».

Δηλαδή χρῆμα καί κεφάλαιο, γιά τόν ἁπλούστατο λόγο, γιατί ποτέ δέν ξεχωρίζει τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο.

3.834. «Τό πολύ μεγάλο ποσό, πού» (γιά σιτάρι τό 1847) «χρειάστηκε νά πληρωθεῖ γιά τήν ἀπαραίτητη συντήρηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας, καί τό ὁποῖο *στήν πραγματικότητα ἦταν κεφάλαιο*».

3.841. «Οἱ διακυμάνσεις τοῦ προεξοφλητικοῦ ἐπιτοκίου ἔχουν ἀναμφισβήτητα μιά πολύ στενή σχέση μέ τή στάθμη τοῦ ἀποθέματος χρυσοῦ» {τῆς Τράπεζας τῆς 'Αγγλίας}, «γιατί ἡ στάθμη τοῦ ἀποθέματος εἶναι ὁ δείχτης τῆς αὔξησης ἤ τῆς μείωσης τοῦ ποσοῦ τοῦ χρήματος πού ὑπάρχει στή χώρα. Καί, ἀνάλογα μέ τήν αὔξηση ἤ τή μείωση τοῦ χρήματος στή χώρα, πέφτει ἤ ἀνεβαίνει ἡ ἀξία τοῦ χρήματος, τό δέ προεξοφλητικό ἐπιτόκιο τῆς τράπεζας θά προσαρμοστεῖ σ' αὐτό».

Ἐδῶ παραδέχεται λοιπόν αὐτό πού τό ἀρνήθηκε μιά γιά πάντα στόν ἀριθμό 3.755.

3.842. «Ὑπάρχει στενή σχέση ἀνάμεσα στά δύο».

Δηλαδή ἀνάμεσα στό ποσό τοῦ χρυσοῦ στό issue department[1*] καί στό ἀπόθεμα τραπεζογραμματίων στό banking department[2*]. Ἐδῶ ἐξηγάει τήν ἀλλαγή στό ἐπιτόκιο μέ τήν ἀλλαγή στό ποσό τοῦ χρήματος. Αὐτό ὅμως πού λέει εἶναι λαθεμένο. Τό ἀπόθεμα μπορεῖ νά ἐλαττώνεται, γιατί αὐξάνει τό κυκλοφοροῦν χρῆμα στή χώρα. Αὐτό συμβαίνει, ὅταν τό κοινό τραβάει περισσότερα τραπεζογραμμάτια, ἐνῶ ὁ μεταλλικός θησαυρός δέν μειώνεται. Τότε ὅμως ἀνεβαίνει τό ἐπιτόκιο, γιατί τότε, σύμφωνα μέ τό νόμο τοῦ 1844, εἶναι περιορισμένο τό τραπεζικό κεφάλαιο τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας. Ὁ Ὄβερστον δέν ἔχει δικαίωμα νά μιλάει γι' αὐτό, γιατί ἐξαιτίας τοῦ νόμου αὐτοῦ τά δυό τμήματα τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας δέν ἔχουν τίποτα τό κοινό μεταξύ τους.

3.859. «Ἕνα ὑψηλό ποσοστό κέρδους θά δημιουργεῖ πάντα μιά μεγάλη ζήτηση κεφαλαίου. Μιά μεγάλη ζήτηση κεφαλαίου θά αὐξήσει τήν ἀξία του».

Ἐδῶ λοιπόν ἔχουμε ἐπιτέλους τή σχέση ἀνάμεσα στό ὑψηλό ποσοστό τοῦ κέρδους καί στή ζήτηση κεφαλαίου, ὅπως τή φαντάζεται ὁ Ὄβερστον. Στό μεταξύ, λ.χ. τό 1844/45, στή βαμβακοβιομηχανία σημειώθηκε ὑψηλό ποσοστό κέρδους, γιατί παρ' ὅλη τή μεγάλη ζήτηση βαμβακερῶν προϊόντων τό ἀκατέργαστο βαμβάκι ἦταν φτηνό καί ἔμεινε φτηνό. Ἡ ἀξία τοῦ κεφαλαίου (καί, σύμφωνα μέ τόν ὁρισμό τοῦ κεφαλαίου πού ἔδωσε προηγούμενα ὁ Ὄβερστον, κεφάλαιο εἶναι καθετί πού χρειάζεται ἕνας στήν ἐπιχείρησή του), δηλαδή ἐδῶ ἡ ἀξία τοῦ ἀκατέργαστου βαμβακιοῦ, δέν αὐξήθηκε γιά τόν ἐργοστασιάρχη. Μπορεῖ τώρα τό ὑψηλό ποσοστό κέρδους νά παρακίνησε κάποιον βαμβακοεργοστασιάρχη νά τραβήξει χρήματα γιά νά ἐπεκτείνει τήν ἐπιχείρησή του. Ἔτσι, καί ὄχι γιά κανένα ἄλλο λόγο, αὐξήθηκε ἡ ζήτησή του γιά *χρηματικό* κεφάλαιο.

3.889. «Ὁ χρυσός μπορεῖ νά εἶναι χρῆμα ἤ καί νά μή εἶναι, ἀκριβῶς ὅπως τό χαρτί μπορεῖ νά εἶναι ἕνα τραπεζογραμμάτιο ἤ καί νά μή εἶναι».

3.896. «Ἄν λοιπόν Σᾶς καταλαβαίνω σωστά, ἐγκαταλείπετε τή θέση πού χρησιμοποιήσατε τό 1840: ὅτι οἱ διακυμάνσεις στά κυκλοφοροῦντα τραπεζογραμμάτια τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας πρέπει νά ἀκολουθοῦν τίς διακυμάνσεις στό ποσό τοῦ ἀποθέματος χρυσοῦ; — Τήν ἐγκαταλείπω μέ τήν ἔννοια... ὅτι σύμφωνα μέ τό σημερινό ἐπίπεδο τῶν γνώσεών μας πρέπει στά κυκλοφοροῦντα τραπεζογραμμάτια νά προστεθοῦν ἀκόμα καί τά τραπεζογραμμάτια ἐκεῖνα, πού βρίσκονται στό τραπεζικό ἀπόθεμα τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας».

[1*] ἐκδοτικό τμῆμα τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας — [2*] τραπεζικό τμῆμα τῆς ἴδιας τράπεζας.

Αὐτό ξεπερνάει κάθε ὅριο. Ἡ αὐθαίρετη διάταξη, ὅτι ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας μπορεῖ νά ἐκδίδει τόσα τραπεζογραμμάτια, ὅσο χρυσό ἔχει στό θησαυροφυλάκιό της σύν 14 ἑκατομμύρια λίρ. στ. ἀκόμα, ἔχει σάν συνέπεια ἡ ἔκδοση τραπεζογραμματίων ἀπό μέρους της νά κυμαίνεται, σύμφωνα μέ τίς διακυμάνσεις τοῦ ἀποθέματος σέ χρυσό. Ἐπειδή ὅμως «τό σημερινό ἐπίπεδο τῶν γνώσεών μας» ἔδειξε καθαρά, ὅτι ἡ μάζα τῶν τραπεζογραμματίων, πού μπορεῖ σύμφωνα μέ τό νόμο νά τυπώσει ἡ Τράπεζα (καί πού τό issue department μεταβιβάζει στό banking department) — ὅτι αὐτή ἡ κυμαινόμενη, σύμφωνα μέ τίς διακυμάνσεις τοῦ θησαυροῦ σέ χρυσό, κυκλοφορία ἀνάμεσα στά δυό τμήματα τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας, δέν καθορίζει τίς διακυμάνσεις τῆς κυκλοφορίας τῶν τραπεζογραμματίων ἔξω ἀπό τά τείχη τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας, γι' αὐτό ἡ τελευταία, ἡ πραγματική κυκλοφορία χάνει τώρα τή σημασία της γιά τή διαχείριση τῆς Τράπεζας, καί γίνεται ἀποφασιστική μόνο ἡ κυκλοφορία ἀνάμεσα στά δυό τμήματα τῆς Τράπεζας, πού ἡ διαφορά της ἀπό τήν πραγματική κυκλοφορία φαίνεται στό ἀπόθεμα. Γιά τόν ἔξω κόσμο εἶναι σημαντική τόσο μόνο, γιατί τό ἀπόθεμα δείχνει ὥς ποιό βαθμό ἡ Τράπεζα πλησιάζει στό νόμιμο ἀνώτατο ὅριο ἔκδοσης τραπεζογραμματίων, καί ὥς ποιό ποσό οἱ πελάτες τῆς Τράπεζας μποροῦν νά τραβήξουν χρήματα ἀπό τό banking department.

Σχετικά μέ τήν mala fides[1*] τοῦ Ὄβερστον μιλάει τό παρακάτω λαμπρό παράδειγμα:

4.243. «Κυμαίνεται κατά τή γνώμη σας τό μέγεθος τοῦ κεφαλαίου ἀπό τόν ἕνα μήνα στόν ἄλλο σέ τέτιο βαθμό πού νά ἀλλάζει ἡ ἀξία του, ἔτσι ὅπως τό εἴδαμε τά τελευταῖα χρόνια στίς διακυμάνσεις τοῦ ἐπιτοκίου; — Χωρίς ἀμφιβολία ἡ σχέση ἀνάμεσα στή ζήτηση καί στήν προσφορά μπορεῖ νά κυμανθεῖ ἀκόμα καί μέσα σέ σύντομα χρονικά διαστήματα... Ἄν αὔριο ἡ Γαλλία ἀναγγείλει ὅτι θέλει νά συνάψει ἕνα μεγάλο δάνειο, τό γεγονός αὐτό θά προκαλέσει ἀναμφισβήτητα ἀμέσως μιά μεγάλη ἀλλαγή *στήν ἀξία τοῦ χρήματος, δηλαδή στήν ἀξία τοῦ κεφαλαίου* στήν Ἀγγλία».

4.245. «Ἄν ἡ Γαλλία δηλώσει ὅτι χρειάζεται ξαφνικά γιά κάποιο σκοπό ἐμπορεύματα ἀξίας 30 ἑκατομμυρίων, θά δημιουργηθεῖ μεγάλη ζήτηση *κεφαλαίου*, γιά νά χρησιμοποιήσουμε τήν πιό ἐπιστημονική καί πιό ἁπλή ἔκφραση».

4.246. «Τό *κεφάλαιο*, πού θά ἤθελε νά ἀγοράσει ἡ Γαλλία μέ τό δάνειό της,

[1*] κακοπιστία.

εἶναι *ἕνα* πράγμα. Τό *χρῆμα*, μέ τό ὁποῖο ἡ Γαλλία τό ἀγοράζει εἶναι ἕνα *ἄλλο* πράγμα. Εἶναι λοιπόν τό *χρῆμα* πού ἀλλάζει τήν ἀξία του ἤ ὄχι; — Ἐρχόμαστε πάλι στό παλιό ζήτημα, καί ἐγώ νομίζω ὅτι τό ζήτημα αὐτό εἶναι καταλληλότερο γιά τό δωμάτιο μελετῶν ἑνός ἐπιστήμονα, παρά γιά τοῦτο τό δωμάτιο τῆς Ἐπιτροπῆς».

Καί μέ τά λόγια αὐτά ἀποσύρεται, ὄχι ὅμως στό δωμάτιο μελετῶν[84].

[84] Περισσότερα γιά τή σύγχυση ἐννοιῶν τοῦ Ὄβερστον σέ ζητήματα τοῦ κεφαλαίου, στό τέλος τοῦ κεφ. XXXII. [Φ. Ε.]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΙΚΟΣΤΟ ΕΒΔΟΜΟ

Ὁ ρόλος τῆς Πίστης στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή

Οἱ γενικές παρατηρήσεις, πού τό πιστωτικό σύστημα μᾶς παρακίνησε νά κάνουμε ὥς τώρα, ἦταν οἱ ἑξῆς:

I. Ἀναγκαία ἡ δημιουργία του, γιά νά κάνει δυνατή τήν ἐξίσωση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, ἤ τήν κίνηση αὐτῆς τῆς ἐξίσωσης, πάνω στήν ὁποία βασίζεται ὁλόκληρη ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή.

II. Μείωση τῶν ἐξόδων κυκλοφορίας.

1) Ἕνα ἀπό τά κύρια ἔξοδα τῆς κυκλοφορίας εἶναι τό ἴδιο τό χρῆμα, ἐφόσον τό ἴδιο ἔχει ἀξία. Μέ τρεῖς διαφορετικούς τρόπους ἐξοικονομεῖται μέ τήν Πίστη.

A. Μέ τήν ὁλοκληρωτική του ἀπουσία ἀπό ἕνα μεγάλο μέρος τῶν συναλλαγῶν.

B. Μέ τήν ἐπιτάχυνση τῆς κυκλοφορίας τοῦ κυκλοφοροῦντος μέσου[85]. Αὐτό συμπίπτει ἐνμέρει μέ ἐκεῖνο πού θά εἰπωθεῖ στήν

[85] «Ἡ μέση κυκλοφορία τραπεζογραμματίων τῆς Τράπεζας τῆς Γαλλίας ἦταν τό 1812: 106.538.000 φράγκα, τό 1818: 101.205.000 φράγκα, ἐνῶ ἡ κυκλοφορία τοῦ χρήματος, ἡ συνολική μάζα ὅλων τῶν εἰσπράξεων καί πληρωμῶν ἦταν τό 1812: 2.837.712.000 φράγκα καί τό 1818: 9.665.030.000 φράγκα. Ἑπομένως, ἡ σχέση τῆς κίνησης τῆς κυκλοφορίας στή Γαλλία τό 1818 ἦταν σέ σύγκριση μέ τό 1812, ὅπως τό 3 : 1. Ὁ μεγάλος ρυθμιστής τῆς ταχύτητας τῆς κυκλοφορίας εἶναι ἡ Πίστη... Γι' αὐτό πρέπει νά ἐξηγηθεῖ, γιατί μιά ἰσχυρή πίεση στή χρηματαγορά συμπίπτει συνήθως μέ μιά ἔντονη κυκλοφορία». («The Currency Theory reviewed etc.», p. 65). — «Ἀνάμεσα στό Σεπτέμβρη τοῦ 1833 καί στό Σεπτέμβρη τοῦ 1843, ἱδρύθηκαν στή Μεγάλη Βρετανία κάπου 300 τράπεζες, πού ἐκδίδανε δικά τους τραπεζογραμμάτια. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν ὁ περιορισμός τῶν τραπεζογραμματίων κατά $2^1/_2$ ἑκατομμύρια. Στό τέλος τοῦ Σεπτέμβρη τοῦ 1833 ἦταν 36.035.244 λίρ. στ. καί στό τέλος τοῦ Σεπτέμβρη τοῦ 1843 ἦταν 33.518.544 λίρ. στ.» (στό ἴδιο, σελ. 53). — «Ἡ θαυμαστή ταχύτητα τῆς κυκλοφορίας στή Σκωτία δίνει τή δυνατότητα μέ 100 λίρ. στ. νά ἐκπληρώνεται ὁ ἴδιος ὄγκος χρηματικῶν ἐργασιῶν, πού στήν Ἀγγλία ἀπαιτεῖ 420 λίρ. στ.» (στό ἴδιο, σελ. 55. Τό τελευταῖο ἀφορᾶ μόνο τήν τεχνική πλευρά τῆς ἐπιχείρησης).

παράγραφο 2. Γιατί, ἀπό τή μιά μεριά, ἡ ἐπιτάχυνση εἶναι τεχνική, δηλαδή μέ ἀμετάβλητο κατά τά ἄλλα τό μέγεθος καί τόν ὄγκο τῶν πραγματικῶν ἀνταλλαγῶν ἐμπορευμάτων πού γίνονται γιά τήν κατανάλωση, μιά μικρότερη μάζα χρήματος ἤ χρηματικῶν συμβόλων ἐκτελεῖ τήν ἴδια ὑπηρεσία. Αὐτό ἔχει σχέση μέ τήν τεχνική τοῦ τραπεζικοῦ συστήματος. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ Πίστη ἐπιταχύνει τήν ταχύτητα τῆς μεταμόρφωσης τῶν ἐμπορευμάτων καί μαζί της τήν ταχύτητα τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας.

Γ. Ἀντικατάσταση τῶν χρυσῶν νομισμάτων μέ χάρτινα.

2) Ἐπιτάχυνση, μέσω τῆς Πίστης, τῶν ξεχωριστῶν φάσεων τῆς κυκλοφορίας ἤ τῆς μεταμόρφωσης τῶν ἐμπορευμάτων καί, παραπέρα, τῆς μεταμόρφωσης τοῦ κεφαλαίου, ἑπομένως, ἐπιτάχυνση τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς γενικά. (Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ Πίστη ἐπιτρέπει νά κρατοῦν χωρισμένες τή μιά ἀπό τήν ἄλλη γιά μεγαλύτερο χρονικό διάστημα τίς πράξεις τῆς ἀγορᾶς καί τῆς πούλησης καί γι' αὐτό χρησιμεύει σάν βάση τῆς κερδοσκοπίας). Συστολή τῶν ἐφεδρικῶν κεφαλαίων, πράγμα πού μπορεῖ νά τό δεῖ κανείς ἀπό δυό πλευρές: ἀπό τή μιά πλευρά, σάν μείωση τοῦ κυκλοφοροῦντος μέσου, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, σάν περιορισμό τοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου, πού πρέπει πάντα νά ὑπάρχει μέ χρηματική μορφή[86].

III. Σχηματισμός μετοχικῶν ἑταιριῶν. Ἑπομένως:

1) Τεράστια ἐπέκταση τῆς κλίμακας τῆς παραγωγῆς καί τῶν ἐπιχειρήσεων, πού ἦταν ἀδύνατο νά γίνουν ἀπό τά ξεχωριστά κεφάλαια. Ταυτόχρονα, τέτιες ἐπιχειρήσεις, πού ἦταν προηγούμενα κυβερνητικές, γίνονται ἑταιρικές.

2) Τό κεφάλαιο, πού αὐτό καθεαυτό βασίζεται σέ κοινωνικό τρόπο παραγωγῆς καί πού προϋποθέτει κοινωνική συγκέντρωση μέσων παραγωγῆς καί ἐργατικῶν δυνάμεων, παίρνει ἐδῶ ἄμεσα τή μορφή κοινωνικοῦ κεφαλαίου (κεφαλαίου ἄμεσα συνεταιρισμένων ἀτόμων) σέ ἀντίθεση πρός τό ἀτομικό κεφάλαιο, καί οἱ ἐπιχειρήσεις του ἐμφανίζονται σάν ἑταιρικές ἐπιχειρήσεις σέ ἀντίθεση πρός τίς ἀτομικές ἐπιχειρήσεις. Πρόκειται γιά τήν κατάργηση τοῦ κεφαλαίου σάν ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας μέσα στά πλαίσια τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς.

---

[86] «Πρίν ἀπό τήν ἵδρυση τῶν τραπεζῶν τό ποσό τῶν κεφαλαίων πού ἀπασχολοῦνταν γιά τή λειτουργία τοῦ κυκλοφοροῦντος μέσου, ἦταν κάθε φορά μεγαλύτερο ἀπό ὅ,τι ἀπαιτοῦσε ἡ πραγματική ἐμπορευματική κυκλοφορία». («Economist» 15 τοῦ Μάρτη 1845, σελ. 238).

3) Μετατροπή τοῦ πραγματικά ἐνεργοῦ κεφαλαιοκράτη σέ ἁπλό διευθυντή, διαχειριστή ξένου κεφαλαίου, καί τῶν ἰδιοκτητῶν κεφαλαίου σέ ἁπλούς ἰδιοκτῆτες, ἁπλούς κεφαλαιοκράτες τοῦ χρήματος. Καί ἄν ἀκόμα τά μερίσματα πού εἰσπράττουν περιλαβαίνουν τόν τόκο καί τό ἐπιχειρηματικό κέρδος, δηλαδή τό συνολικό κέρδος (γιατί ὁ μισθός τοῦ διευθυντῆ εἶναι ἤ πρέπει νά εἶναι ἁπλός μισθός ἐργασίας, μιᾶς ὁρισμένης μορφῆς εἰδικευμένης ἐργασίας, πού ἡ τιμή της ρυθμίζεται στήν ἀγορά ἐργασίας, ὅπως ἡ τιμή κάθε ἄλλης ἐργασίας), τότε τό συνολικό αὐτό κέρδος εἰσπράττεται μόνο μέ τή μορφή τοῦ τόκου, δηλαδή σάν ἁπλή ἀμοιβή τῆς ἰδιοκτησίας τοῦ κεφαλαίου, πού τώρα χωρίζεται πέρα γιά πέρα ἀπό τή λειτουργία στό πραγματικό προτσές ἀναπαραγωγῆς, ὅπως ἡ λειτουργία αὐτή, στό πρόσωπο τοῦ διευθυντῆ, χωρίζεται ἀπό τήν ἰδιοκτησία τοῦ κεφαλαίου. Τό κέρδος παρασταίνεται ἔτσι (ὄχι πιά μόνο τό ἕνα του μέρος, ὁ τόκος, ὁ ὁποῖος δικαιολογεῖται μέ τό κέρδος πού βγάζει ὁ δανειζόμενος) σάν ἁπλή ἰδιοποίηση ξένης ὑπερεργασίας, πού πηγάζει ἀπό τή μετατροπή τῶν μέσων παραγωγῆς σέ κεφάλαιο, δηλαδή ἀπό τήν ἀπαλλοτρίωση τοῦ πραγματικοῦ παραγωγοῦ ἀπό αὐτά, ἀπό τήν ἀντίθεσή τους σάν ξένη ἰδιοκτησία πρός ὅλους ἐκείνους πού δροῦν πραγματικά στήν παραγωγή, ἀπό τόν διευθυντή ὥς κάτω, ὥς τόν τελευταῖο μεροκαματιάρη. Στίς μετοχικές ἑταιρίες ἡ λειτουργία εἶναι χωρισμένη ἀπό τήν ἰδιοκτησία τοῦ κεφαλαίου, ἑπομένως καί ἡ ἐργασία εἶναι ἐντελῶς χωρισμένη ἀπό τήν ἰδιοκτησία στά μέσα παραγωγῆς καί στήν ὑπερεργασία. Αὐτό εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀνώτατης ἀνάπτυξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ἀναγκαῖο σημεῖο περάσματος γιά τήν ξαναμετατροπή τοῦ κεφαλαίου σέ ἰδιοκτησία τῶν παραγωγῶν, ὄχι ὅμως πιά σάν ἀτομική ἰδιοκτησία ξεχωριστῶν παραγωγῶν, ἀλλά σάν ἰδιοκτησία συνεταιρισμένων παραγωγῶν, σάν ἄμεσα κοινωνική ἰδιοκτησία. Εἶναι ἀπό τήν ἄλλη, σημεῖο περάσματος γιά τή μετατροπή ὅλων τῶν λειτουργιῶν στό προτσές ἀναπαραγωγῆς, πού συνδέονται ἀκόμα ὥς τώρα μέ τήν ἰδιοκτησία τοῦ κεφαλαίου, σέ ἁπλές λειτουργίες τῶν συνεταιρισμένων παραγωγῶν, σέ κοινωνικές λειτουργίες.

Προτοῦ προχωρήσουμε πρέπει νά κάνουμε ἀκόμα τήν παρακάτω ἀπό οἰκονομική ἄποψη σημαντική παρατήρηση: Ἐπειδή τό κέρδος παίρνει ἐδῶ καθαρά τή μορφή τοῦ τόκου, τέτιες ἐπιχειρήσεις εἶναι δυνατές, ἀκόμα καί ὅταν ἀποφέρουν μόνο τόκο, καί αὐτός εἶναι ἕνας ἀπό τούς λόγους πού ἀναχαιτίζουν τήν πτώση τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους, γιατί οἱ ἐπιχειρήσεις αὐτές, στίς ὁποῖες τό στα-

θερό κεφάλαιο εἶναι σέ τεράστιο βαθμό μεγαλύτερο ἀπό τό μεταβλητό κεφάλαιο, δέν συμμετέχουν ὑποχρεωτικά στήν ἐξίσωση τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους.

{Ἀπό τότε πού ὁ Μάρξ ἔγραψε τά παραπάνω, ἔχουν, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀναπτυχθεῖ νέες μορφές τῆς βιομηχανικῆς ἐπιχείρησης, πού ἐκπροσωποῦν τό δεύτερο καί τόν τρίτο βαθμό τῆς μετοχικῆς ἑταιρίας. Στήν καθημερινά αὐξανόμενη ταχύτητα, μέ τήν ὁποία μπορεῖ νά αὐξηθεῖ σήμερα ἡ παραγωγή σέ ὅλους τούς τομεῖς τῆς μεγάλης βιομηχανίας, ἀντιτάσσεται ἡ διαρκῶς αὐξανόμενη βραδύτητα τῆς ἐπέκτασης τῆς ἀγορᾶς γι' αὐτά τά αὐξημένα προϊόντα. Αὐτά πού παράγει ἡ βιομηχανία μέσα σέ λίγους μῆνες εἶναι ζήτημα ἄν ἡ ἀγορά μπορεῖ νά τά ἀπορροφήσει μέσα σέ λίγα χρόνια. Ἐδῶ πρέπει νά προστεθεῖ καί ἡ προστατευτική δασμολογική πολιτική, μέ τήν ὁποία κάθε βιομηχανική χώρα περιφράσσεται ἀπό τίς ἄλλες καί ἰδίως ἀπό τήν Ἀγγλία, καί αὐξάνει ἀκόμα τεχνητά τήν ἐγχώρια ἱκανότητα παραγωγῆς. Οἱ συνέπειες εἶναι γενική χρόνια ὑπερπαραγωγή, χαμηλές τιμές, κέρδη πού πέφτουν ἤ ἀκόμα καί κέρδη πού ἐξαφανίζονται ὁλότελα. Κοντολογῆς, ἡ ἀνέκαθεν περιβόητη ἐλευθερία τοῦ συναγωνισμοῦ βρίσκεται στά τελευταῖα της καί ὑποχρεώνεται νά ἀναγγείλει ἡ ἴδια τήν ὁλοφάνερη σκανδαλώδη χρεωκοπία της. Καί γίνεται αὐτό μάλιστα μέ τό ὅτι σέ κάθε χώρα οἱ μεγαλοβιομήχανοι ἑνός ὁρισμένου κλάδου συνενώνονται σέ ἕνα καρτέλ γιά τή ρύθμιση τῆς παραγωγῆς. Μιά ἐπιτροπή τοῦ καρτέλ καθορίζει τήν ποσότητα τῶν προϊόντων πού θά παράγει κάθε ἐπιχείρηση καί κατανέμει τελεσίδικα τίς παραγγελίες πού γίνονται. Σέ μεμονωμένες περιπτώσεις συγκροτήθηκαν μάλιστα ἀπό καιρό σέ καιρό καί διεθνή καρτέλ, ὅπως λ.χ. ἀνάμεσα στήν ἀγγλική καί γερμανική σιδηροπαραγωγή. Ἀλλά ἀκόμα καί αὐτή ἡ μορφή τῆς κοινωνικοποίησης τῆς παραγωγῆς δέν ἐπαρκοῦσε. Ἡ ἀντίθεση συμφερόντων ἀνάμεσα στίς διάφορες φίρμες διασποῦσε πολύ συχνά τήν συνένωσή τους καί ἀποκαθιστοῦσε πάλι τό συναγωνισμό. Ἔτσι, σέ μερικούς κλάδους, στούς ὁποίους τό ἐπέτρεπε ἡ βαθμίδα τῆς παραγωγῆς, ἔφθασαν ὥς τό σημεῖο νά συγκεντρώσουν σέ *μιά* μεγάλη μετοχική ἑταιρία μέ ἑνιαία διεύθυνση ὅλη τήν παραγωγή αὐτοῦ τοῦ κλάδου. Στήν Ἀμερική αὐτό ἔγινε ἤδη πολλές φορές, στήν Εὐρώπη τό μεγαλύτερο παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ εἴδους ὥς τώρα εἶναι τό παράδειγμα τοῦ «United Alcali Trust», πού συνένωσε στά χέρια μιᾶς μόνο φίρμας ὅλη τή βρετανική παραγωγή ἀλκαλικῶν. Οἱ πρώην ἰδιοκτῆτες τῶν — πάνω ἀπό τριάντα — ξεχωριστῶν ἐργοστασίων πῆραν

γιά ὅλες τους τίς ἐγκαταστάσεις σέ μετοχές τήν ἀξία τους, ὅπως ἐκτιμήθηκε, συνολικά κάπου 5 ἑκατομμύρια λίρ. στ., πού ἀποτελοῦν τό πάγιο κεφάλαιο τοῦ τράστ. Ἡ τεχνική διεύθυνση βρίσκεται στά ἴδια ὥς τώρα χέρια, ἡ διαχειριστική διεύθυνση ὅμως εἶναι συγκεντρωμένη στά χέρια τῆς Γενικῆς Διεύθυνσης. Τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο (floating capital) ὕψους κάπου ἑνός ἑκατομμυρίου λιρ. στ., διατέθηκε γιά πούληση στό κοινό. Ἔτσι τό συνολικό κεφάλαιο τοῦ τράστ ἔφτασε τά 6 ἑκατομμύρια λίρ. στ. Ἔτσι στόν κλάδο αὐτό, πού ἀποτελεῖ τή βάση ὅλης τῆς χημικῆς βιομηχανίας, ὁ συναγωνισμός στήν Ἀγγλία ἀντικαταστάθηκε ἀπό τό μονοπώλιο, πού προπαρασκεύασε μέ τόν πιό εὐχάριστο τρόπο τή μελλοντική ἀπαλλοτρίωση ἀπό μέρους τῆς συνολικῆς κοινωνίας, τοῦ ἔθνους. — Φ. Ε.}

Εἶναι ἡ κατάργηση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς μέσα στά πλαίσια τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, καί γι' αὐτό εἶναι μιά αὐτοαναιρούμενη ἀντίφαση, πού πρίν ἀπ' ὅλα παρουσιάζεται σάν ἁπλό μεταβατικό σημεῖο πρός μιά νέα μορφή παραγωγῆς. Σάν τέτια ἀντίφαση παρουσιάζεται ἐπίσης στήν ἐμφάνιση. Ἀποκαθιστᾶ σέ ὁρισμένες σφαῖρες τό μονοπώλιο καί προκαλεῖ γι' αὐτό τήν ἀνάμιξη τοῦ κράτους. Ἀναπαράγει μιά νέα οἰκονομική ἀριστοκρατία, παράσιτα νέου εἴδους, μέ τή μορφή σχεδιαστῶν, ἱδρυτῶν καί ἁπλῶς ὀνομαστικῶν διευθυντῶν. Ἕνα ὁλόκληρο σύστημα ἀγυρτείας καί ἀπάτης σχετικά μέ τίς ἱδρύσεις, τήν ἔκδοση μετοχῶν καί τό ἐμπόριο μετοχῶν. Πρόκειται γιά ἀτομική παραγωγή χωρίς τόν ἔλεγχο τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας.

IV. Ἄν παραβλέψουμε τό καθεστώς τῶν μετοχῶν — πού ἀποτελεῖ κατάργηση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀτομικῆς βιομηχανίας πάνω στή βάση τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος καί στό βαθμό, στόν ὁποῖο ἐπεκτείνεται καί ἀγκαλιάζει καινούργιες σφαῖρες παραγωγῆς, ἐξαφανίζει τήν ἀτομική βιομηχανία — ἡ Πίστη θέτει ἀπόλυτα μέσα σέ ὁρισμένα ὅρια στή διάθεση τοῦ ξεχωριστοῦ κεφαλαιοκράτη, ἤ αὐτοῦ πού περνάει γιά κεφαλαιοκράτης, ξένο κεφάλαιο καί ξένη ἰδιοκτησία καί κατά συνέπεια ξένη ἐργασία[87]. Ἡ διάθεση

[87] Δέν ἔχει παρά νά δεῖ κανείς στούς «Τάϊμς»[87] τόν κατάλογο τῶν χρεωκοπιῶν ἑνός χρόνου κρίσης, ὅπως λ.χ. τοῦ 1847, καί νά συγκρίνει τήν ἀτομική περιουσία αὐτῶν πού χρεωκόπησαν μέ τό συνολικό ποσό τῶν χρεῶν τους. — «Στήν πραγματικότητα ἡ ἀγοραστική δύναμη τῶν ἀνθρώπων πού ἔχουν κεφάλαιο καί πίστωση ξεπερνάει κατά πολύ ὅλα ὅσα μποροῦν νά φανταστοῦν αὐτοί πού δέν γνωρίζουν στήν πράξη τίς κερδοσκοπικές ἀγορές». (Tooke. «An In-

κοινωνικοῦ καί ὄχι δικοῦ του κεφαλαίου θέτει στή διάθεσή του κοινωνική ἐργασία. Τό ἴδιο τό κεφάλαιο, πού κατέχει πραγματικά ἤ πού τό κατέχει κατά τή γνώμη τοῦ κοινοῦ, γίνεται μόνο ἡ βάση γιά τό πιστωτικό ἐποικοδόμημα. Αὐτό ἰσχύει ἰδίως στό χοντρικό ἐμπόριο, ἀπό τά χέρια τοῦ ὁποίου περνάει τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος. Ἐδῶ ἐξαφανίζονται ὅλα τά μέτρα, ὅλοι οἱ λίγο-πολύ δικαιολογημένοι ἀκόμα μέσα στά πλαίσια τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς λόγοι ἐξήγησης. Αὐτό πού διακινδυνεύει ὁ κερδοσκοπών χοντρέμπορος εἶναι κοινωνική καί ὄχι *δική του* ἰδιοκτησία. Ἐξίσου ἄνοστη γίνεται ἡ φράση γιά τήν καταγωγή τοῦ κεφαλαίου ἀπό τίς οἰκονομίες, γιατί αὐτός αὐτό ἀκριβῶς ζητάει, νά κάνουν οἰκονομίες *ἄλλοι* γι' αὐτόν. {Ὅπως τελευταῖα ὅλη ἡ Γαλλία ἔκανε οἰκονομίες καί μάζεψε ἑνάμιση δισεκατομμύριο φράγκα γιά τούς ἀπατεῶνες τοῦ Παναμᾶ. Μέ πόση ἀλήθεια, ἀκρίβεια περιγράφηκε ἐδῶ ὅλη ἡ ἀγυρτεία τοῦ Παναμᾶ,[88] 20 ὁλόκληρα χρόνια προτοῦ γίνει. — Φ. Ε.} Ὅσο γιά τήν ἄλλη φράση σχετικά μέ τήν ἐγκράτεια, αὐτή τήν χτυπάει κατάμουτρα ἡ πολυτέλεια πού προσιδιάζει στό κεφάλαιο καί πού μέ τή σειρά της γίνεται τώρα μέσο Πίστης. Ἀντιλήψεις, πού ἔχουν ἀκόμα κάποιο νόημα γιά τή λιγότερο ἀναπτυγμένη βαθμίδα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς γίνονται ἐδῶ ἐντελῶς παράλογες. Ἡ ἐπιτυχία καί ἡ ἀποτυχία ὁδηγοῦν ἐδῶ ταυτόχρονα στή συγκεντροποίηση τῶν κεφαλαίων καί ἑπομένως στήν ἀπαλλοτρίωση στήν πιό κολοσσιαία κλίμακα. Ἡ ἀπαλλοτρίωση ἐπεκτείνεται ἐδῶ ἀπό τούς ἄμεσους παραγωγούς στους ἴδιους τούς μικρότερους καί στούς μεσαίους κεφαλαιοκράτες. Αὐτή ἡ ἀπαλλοτρίωση εἶναι ἡ ἀφετηρία τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἡ πραγματοποίησή της εἶναι ὁ σκοπός του, καί μάλιστα σέ τελευταία ἀνάλυση σκοπός του εἶναι ἡ ἀπαλλοτρίωση ὅλων τῶν ἀτόμων ἀπό τά μέσα παραγωγῆς, πού μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς κοινωνικῆς

---

quiry into the Currency Principle», p. 79). «Ἕνας ἄνθρωπος, πού ἔχει τή φήμη ὅτι κατέχει ἀρκετό κεφάλαιο γιά τίς κανονικές του ἐργασίες καί πού στόν κλάδο του διαθέτει καλή Πίστη, ἄν τρέφει θερμόαιμες ἀπόψεις σχετικά μέ τήν ἀναπτυσσόμενη συγκυρία γιά τό εἶδος πού παράγει, καί ἄν εὐνοηθεῖ ἀπό τίς περιστάσεις στήν ἀρχή καί κατά τή διάρκεια τῆς κερδοσκοπίας του, μπορεῖ νά προβεῖ σέ ἀγορές τεράστιων κυριολεχτικά διαστάσεων σέ σύγκριση μέ τό κεφάλαιό του» (στό ἴδιο, σελ. 136). — «Οἱ ἐργοστασιάρχες, οἱ ἔμποροι κλπ. ὅλοι τους κάνουν ἐπιχειρήσεις πολύ πέρα ἀπό τό κεφάλαιο πού διαθέτουν... Τό κεφάλαιο εἶναι σήμερα πολύ περισσότερο ἡ βάση πάνω στήν ὁποία οἰκοδομεῖται μιά καλή Πίστη, παρά τό ὅριο τῶν συναλλαγῶν ὁποιασδήποτε ἐμπορικῆς ἐπιχείρησης». («Economist», 20 τοῦ Νοέμβρη 1847, σελ. 1333).

παραγωγῆς παύουν νά εἶναι μέσα ἀτομικῆς παραγωγῆς καί προϊόντα ἀτομικῆς παραγωγῆς καί μποροῦν νά εἶναι μόνο μέσα παραγωγῆς στά χέρια συνεταιρισμένων παραγωγῶν καί ἑπομένως κοινωνική τους ἰδιοκτησία, ὅπως εἶναι ἐπίσης κοινωνικό τους προϊόν. Αὐτή ἡ ἀπαλλοτρίωση, ὅμως, ἐκφράζεται μέσα στά πλαίσια τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος μέ ἀντιφατική μορφή, σάν ἰδιοποίηση ἀπό λίγους τῆς κοινωνικῆς ἰδιοκτησίας. Καί ἡ Πίστη δίνει σ' αὐτούς τούς λίγους ὅλο καί περισσότερο τόν χαρακτήρα καθαρῶν ἱπποτῶν τῆς τύχης. Καί ἐπειδή ἡ ἰδιοκτησία ὑπάρχει ἐδῶ μέ τή μορφή τῆς μετοχῆς, ἡ κίνησή της καί ἡ μεταβίβασή της γίνεται καθαρό ἀποτέλεσμα τοῦ χρηματιστηριακοῦ παιχνιδιοῦ, ὅπου τά μικρά ψάρια καταβροχθίζονται ἀπό τούς καρχαρίες καί τά πρόβατα ἀπό τούς λύκους τοῦ χρηματιστηρίου. Στό καθεστώς τῶν μετοχῶν ὑπάρχει ἤδη ἀντίθεση ἐνάντια στήν παλιά μορφή, στήν ὁποία τό κοινωνικό μέσο παραγωγῆς ἐμφανίζεται σάν ἀτομική ἰδιοκτησία. Ὅμως ἡ ἴδια ἡ μετατροπή στή μορφή τῆς μετοχῆς παραμένει ἀκόμα κλεισμένη μέσα στά κεφαλαιοκρατικά ὅρια. Γι' αὐτό, ἀντί νά ὑπερνικήσει τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στόν χαρακτήρα τοῦ πλούτου σάν κοινωνικοῦ καί σάν ἀτομικοῦ πλούτου, τῆς δίνει ἁπλῶς νέα μορφή.

Τά ἐργοστάσια τῶν συνεταιρισμῶν τῶν ἴδιων τῶν ἐργατῶν εἶναι, μέσα στά πλαίσια τῆς παλιᾶς μορφῆς, τό πρῶτο ρῆγμα στήν παλιά μορφή, παρ' ὅλο πού φυσικά παντοῦ, στήν πραγματική τους ὀργάνωση, ἀναπαράγουν καί εἶναι ὑποχρεωμένα ν' ἀναπαράγουν ὅλες τίς ἐλλείψεις τοῦ ὑπάρχοντος συστήματος. Μέσα στά πλαίσιά τους ὅμως ἔχει ἀρθεῖ ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί στήν ἐργασία, ἄν καί στήν ἀρχή μόνο στή μορφή, γιατί οἱ ἐργάτες σάν συνεταιρισμός εἶναι οἱ ἴδιοι ὁ κεφαλαιοκράτης τοῦ ἑαυτοῦ τους, δηλαδή χρησιμοποιοῦν τά μέσα παραγωγῆς γιά τήν ἀξιοποίηση τῆς δικῆς τους ἐργασίας. Τά ἐργοστάσια τῶν συνεταιρισμῶν δείχνουν πῶς σέ μιά ὁρισμένη βαθμίδα ἀνάπτυξης τῶν ὑλικῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καί στίς ἀνταποκρινόμενες σ' αὐτές κοινωνικές μορφές παραγωγῆς ἀναπτύσσεται καί διαμορφώνεται μέ φυσική ἀναγκαιότητα ἀπό τόν ἕνα τρόπο παραγωγῆς ἕνας καινούργιος τρόπος παραγωγῆς. Χωρίς τό ἐργοστασιακό σύστημα, πού ξεπηδάει ἀπό τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, δέν θά μποροῦσε νά ἀναπτυχθεῖ τό ἐργοστάσιο τοῦ συνεταιρισμοῦ καί, ἀκόμα λιγότερο, χωρίς τό πιστωτικό σύστημα, καθώς ἀποτελεῖ τήν κύρια βάση γιά τή βαθμιαία μετατροπή τῶν κεφαλαιοκρατικῶν ἰδιωτικῶν ἐπιχειρήσεων σέ κεφαλαιοκρατικές μετοχικές ἑταιρίες, προσφέρει ἐξίσου τά μέσα γιά τή βαθμιαία

ἐπέκταση τῶν ἐπιχειρήσεων τῶν συνεταιρισμῶν πάνω σέ περισσότερο ἤ λιγότερο ἐθνική κλίμακα. Τίς κεφαλαιοκρατικές μετοχικές ἐπιχειρήσεις πρέπει νά τίς βλέπουμε ἐξίσου, ὅπως καί τά ἐργοστάσια τῶν συνεταιρισμῶν, σάν μεταβατικές μορφές ἀπό τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς στό συνεταιριστικό τρόπο, μόνο πού στίς πρῶτες ἡ ἀντίθεση ἔχει ἀρθεῖ ἀρνητικά καί στά δεύτερα θετικά.

Ὥς ἐδῶ ἐξετάσαμε τήν ἀνάπτυξη τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος — καί τήν ἐνυπάρχουσα σ' αὐτό λανθάνουσα ἄρση τῆς ἰδιοκτησίας τοῦ κεφαλαίου — σέ σχέση κυρίως μέ τό βιομηχανικό κεφάλαιο. Στά παρακάτω κεφάλαια ἐξετάζουμε τήν Πίστη σέ σχέση μέ τό τοκοφόρο κεφάλαιο σάν τέτιο, τόσο τήν ἐπίδρασή της σ' αὐτό, ὅσο καί τή μορφή, πού παίρνει ἐδῶ ἡ Πίστη. Καί θά χρειαστεῖ νά κάνουμε ἐδῶ γενικά ἀκόμα μερικές εἰδικές οἰκονομικές παρατηρήσεις.

Προηγούμενα ὅμως ἀκόμα τοῦτο:

Ἄν τό πιστωτικό σύστημα ἐμφανίζεται σάν κύριος μοχλός τῆς ὑπερπαραγωγῆς καί τῆς ὑπερκερδοσκοπίας στό ἐμπόριο, αὐτό γίνεται μόνο καί μόνο γιατί τό προτσές ἀναπαραγωγῆς, πού ἀπό τή φύση του εἶναι ἐλαστικό, ἐντείνεται ἐδῶ ὥς τά ἀκρότατα ὅρια καί ἐντείνεται μάλιστα γιά τό λόγο ὅτι ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου χρησιμοποιεῖται ἀπό τούς μή ἰδιοκτῆτες του, πού γι' αὐτό ρίχνονται στήν ἐπιχείρηση ἐντελῶς διαφορετικά ἀπό τόν ἰδιοκτήτη πού, ὅσο καιρό δρᾶ ὁ ἴδιος, ὑπολογίζει μέ φόβο τά ὅρια τοῦ ἀτομικοῦ του κεφαλαίου. Προβάλλει ἔτσι μόνο ὅτι ἡ ἀξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου, πού βασίζεται στόν ἀντιφατικό χαρακτήρα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ἐπιτρέπει μόνο ὥς ἕνα ὁρισμένο σημεῖο τήν πραγματική ἐλεύθερη ἀνάπτυξη, βάζει δηλαδή στήν πράξη ἕνα εἶδος ἐσωτερικά δεσμά καί φραγμό στήν παραγωγή, πού τά σπάει διαρκῶς τό πιστωτικό σύστημα[88]. Γι' αὐτό τό πιστωτικό σύστημα ἐπιταχύνει τήν ὑλική ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καί τή δημιουργία τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς, πού, σάν ὑλικές βάσεις τῆς νέας μορφῆς παραγωγῆς, ἡ δημιουργία τους ἀποτελεῖ τό ἱστορικό καθῆκον τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ταυτόχρονα ἡ Πίστη ἐπιταχύνει τά βίαια ξεσπάσματα αὐτῆς τῆς ἀντίφασης, τίς κρίσεις, καί ἔτσι δυναμώνει τά στοιχεῖα τῆς διάλυσης τοῦ παλιοῦ τρόπου παραγωγῆς.

Τά διπλά χαρακτηριστικά πού ἐνυπάρχουν στό πιστωτικό σύστημα: ἀπό τή μιά μεριά, ἀναπτύσσουν στό πιό καθαρό καί κολοσσιαῖο σύστημα παιχνιδιοῦ καί ἀγυρτείας τά ἐλατήρια τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, τόν πλουτισμό μέ τήν ἐκμετάλλευση ξένης ἐργασίας καί περιορίζουν ὅλο καί περισσότερο τόν ἀριθμό τῶν λίγων πού ἐκμεταλλεύονται τόν κοινωνικό πλοῦτο. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅμως, δημιουργοῦν τή μεταβατική μορφή σέ ἕναν ἄλλο τρόπο παραγωγῆς — αὐτή ἡ διπλή ἰδιότητα εἶναι πού δίνει στούς κύριους κήρυκες τῆς Πίστης, στόν Λώου καί στόν Ἰσαάκ Περέϊρ τόν εὐχάριστο μικτό χαρακτῆρα τοῦ ἀγύρτη καί τοῦ προφήτη.

[88] Th. Chalmers.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΙΚΟΣΤΟ ΟΓΔΟΟ

Μέσα κυκλοφορίας καί κεφάλαιο. Ἡ ἄποψη τοῦ Τούκ καί τοῦ Φούλλαρτον

Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στά μέσα κυκλοφορίας καί στό κεφάλαιο, ὅπως τήν ἀντιλαμβάνονται ὁ Τούκ[89], ὁ Οὐΐλσων καί ἄλλοι, ἀνακατεύοντας φύρδην-μίγδην τίς διαφορές ἀνάμεσα στά μέσα κυκλοφορίας σάν χρῆμα, σάν χρηματικό κεφάλαιο γενικά καί σάν τοκοφόρο κεφάλαιο (moneyed capital μέ τήν ἀγγλική ἔννοια), καταλήγει στά δυό παρακάτω σημεῖα:

Τό μέσο κυκλοφορίας κυκλοφορεῖ, ἀπό τή μιά μεριά, σάν *νόμισμα* (χρῆμα), ἐφόσον μεσολαβεῖ στή *δαπάνη εἰσοδήματος*, δηλαδή στήν

[89] Παραθέτουμε ἐδῶ στό πρωτότυπο ἀγγλικό κείμενο τήν περικοπή ἀπό τό ἔργο τοῦ Τούκ πού ἀναφέραμε στή γερμανική γλώσσα στή σελ. 390[1*] «The business of bankers, setting aside the issue of promissory notes payable on demand, may be divided into two branches, corresponding with the distinction pointed out by Dr. (Adam) Smith of the transactions between dealers, and dealers, and between dealers and consumers. One branch of the bankers' business is to collect *capital* from those, who have not immediate employment for it, and to distribute or transfer it to those who have. The other branch is to receive deposits of the *incomes* of their customers, and to pay out the amount, as it is wanted for expenditure by the latter in the objects of their consumption... the former being a circulation of *capital*, the latter of *currency*»[2*]. (Tooke. «Inquiry into the Currency Principle», p. 36). Τό πρῶτο εἶναι «the concentration of capital on the one hand and the distribution of it on the other»[3*], τό δεύτερο εἶναι «administering the circulation for local purposes of the district[4*]» (στό ἴδιο, σελ. 37). Πολύ πιό κοντά στή σωστή ἀντίληψη τοῦ ζητήματος ἔρχεται ὁ Κίννηρ στήν παρακάτω περικοπή: «Χρησιμοποιοῦν τό χρῆμα γιά νά κάνουν δυό στήν οὐσία διαφορετικές ἐπιχειρήσεις. Σάν μέσο ἀνταλλαγῆς ἀνάμεσα σέ

[1*] Βλέπε σέ τοῦτον τόν τόμο, κεφ. XXV, σελ. 511 — [2*] «Ἄν παραβλέψουμε τήν ἔκδοση τραπεζογραμματίων πληρωτέων στόν κομιστή, οἱ ἐργασίες τῶν τραπεζιτῶν μποροῦν νά χωριστοῦν σέ δυό, πράγμα πού ἀνταποκρίνεται στή διάκρισή τους ἀπό τόν δ-ρ (Ἄνταμ) Σμίθ, σέ συναλλαγές ἀνάμεσα σέ ἐμπόρους καί ἐμπόρους, καί ἀνάμεσα σέ ἐμπόρους καί καταναλωτές. Ἕνας κλάδος

ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στούς ἀτομικούς καταναλωτές καί στούς μικρεμπόρους, στήν κατηγορία τῶν ὁποίων πρέπει νά συμπεριληφθοῦν ὅλοι ὅσοι πουλοῦν στόν καταναλωτή — στούς ἀτομικούς καταναλωτές σέ διάκριση ἀπό τούς παραγωγικούς καταναλωτές ἤ τούς παραγωγούς. Ἐδῶ τό χρῆμα κυκλοφορεῖ στή λειτουργία τοῦ νομίσματος, παρ' ὅλο πού *ἀντικαταστaίνει* διαρκῶς *κεφάλαιο*. Ἕνα ὁρισμένο μέρος τοῦ χρήματος σέ μιά χώρα εἶναι ἀφιερωμένο διαρκῶς σ' αὐτήν τή λειτουργία, παρ' ὅλο πού τό μέρος αὐτό ἀποτελεῖται ἀπό διάφορες μονάδες νομισμάτων πού ἀλλάζουν διαρκῶς. Ἀντίθετα, ἐφόσον τό χρῆμα μεσολαβεῖ γιά τή *μεταβίβαση κεφαλαίου*, εἴτε σάν μέσο ἀγορᾶς (μέσο κυκλοφορίας), εἴτε σάν μέσο πληρωμῆς, εἶναι *κεφάλαιο*. Δέν εἶναι λοιπόν οὔτε ἡ λειτουργία του σάν μέσο ἀγορᾶς, οὔτε ἡ λειτουργία του σάν μέσο πληρωμῆς, πού τό διακρίνει ἀπό τό νόμισμα, γιατί καί ἀνάμεσα σέ ἐμπόρους καί ἐμπόρους μπορεῖ νά λειτουργήσει σάν μέσο ἀγορᾶς, ὅταν ἀγοράζει ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλον, πληρώνοντας τοῖς μετρητοῖς, ἐπίσης καί ἀνάμεσα σέ ἐμπόρους καί καταναλωτές μπορεῖ νά λειτουργήσει σάν μέσο πληρωμῆς, ἐφόσον δίνεται πίστωση καί τό εἰσόδημα πρῶτα καταναλώνεται

ἐμπόρους καί ἐμπόρους εἶναι τό ὄργανο μέ τό ὁποῖο γίνονται μεταβιβάσεις κεφαλαίου, δηλ. ἡ ἀνταλλαγή ἑνός καθορισμένου ποσοῦ κεφαλαίου σέ χρῆμα μέ ἕνα ἴσο ποσό κεφαλαίου σέ ἐμπορεύματα. Ὅμως χρῆμα πού διατίθεται γιά τήν πληρωμή μισθοῦ ἐργασίας καί γιά τήν ἀγορά καί πούληση ἀνάμεσα σέ ἔμπορο καί καταναλωτή δέν εἶναι κεφάλαιο, ἀλλά εἰσόδημα. Τό μέρος τοῦ εἰσοδήματος τοῦ συνόλου πού χρησιμοποιεῖται γιά τά καθημερινά ἔξοδα. Τό χρῆμα αὐτό κυκλοφορεῖ σέ διαρκή καθημερινή χρήση, καί αὐτό εἶναι μόνο πού μπορεῖ μέ τήν αὐστηρή ἔννοια νά ὀνομαστεῖ μέσο κυκλοφορίας (currency). Τά δάνεια κεφαλαίου ἐξαρτιῶνται ἀποκλειστικά ἀπό τή θέληση τῆς τράπεζας ἤ ἄλλων κατόχων κεφαλαίου — γιατί ἄνθρωποι πού ζητοῦν δανεικά ὑπάρχουν πάντα. Τό συνολικό ποσό ὅμως τῶν μέσων κυκλοφορίας ἐξαρτιέται ἀποκλειστικά ἀπό τίς ἀνάγκες τοῦ συνόλου, στά πλαίσια τοῦ ὁποίου τό χρῆμα κυκλοφορεῖ γιά νά καλύψει τίς καθημερινές δαπάνες». (J. G. Kinnear. «The Crisis and the Currency». London 1847 [p. 3, 4]).

τῆς δουλιᾶς τῶν τραπεζιτῶν συνίσταται στό νά μαζεύουν *κεφάλαιο* ἀπό ἐκείνους πού δέν μποροῦν νά τό χρησιμοποιήσουν ἄμεσα γιά νά τό κατανείμουν καί νά τό μεταβιβάσουν σέ κείνους πού μποροῦν νά τό χρησιμοποιήσουν. Ὁ ἄλλος κλάδος συνίσταται στό ὅτι δέχονται καταθέσεις ἀπό τό *εἰσόδημα* τῶν πελατῶν τους πού τούς τίς ἐπιστρέφουν ἀνάλογα μέ τά ποσά πού χρειάζονται γιά τά ἔξοδά τους σέ εἴδη κατανάλωσης. Τό πρῶτο εἶναι κυκλοφορία *κεφαλαίου*, τό δεύτερο κυκλοφορία *χρήματος* — [3*] συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου, ἀπό τή μιά μεριά, καί κατανομή του, ἀπό τήν ἄλλη μεριά» — [4*] «διαχείριση τῆς κυκλοφορίας γιά τίς τοπικές ἀνάγκες τῆς περιοχῆς».

καί ὕστερα πληρώνεται. Ἡ διαφορά, ἐπομένως, συνίσταται στό ὅτι, στή δεύτερη περίπτωση τό χρῆμα αὐτό δέν ἀντικατασταίνει μόνο κεφάλαιο γιά τή μιά πλευρά, γιά τόν πουλητή, ἀλλά καί στό ὅτι ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἀπό τόν ἀγοραστή, ξοδεύεται, προκαταβάλλεται σάν κεφάλαιο. Πρόκειται δηλαδή στήν πραγματικότητα γιά τή διαφορά ἀνάμεσα στή *χρηματική μορφή τοῦ εἰσοδήματος* καί στή *χρηματική μορφή τοῦ κεφαλαίου*, ὄχι ὅμως γιά τή διαφορά μέσων κυκλοφορίας καί κεφαλαίου, γιατί σάν μεσολαβητής ἀνάμεσα σέ ἐμπόρους, καθώς καί σάν μεσολαβητής ἀνάμεσα σέ καταναλωτές καί ἐμπόρους, *κυκλοφορεῖ* ἕνα καθορισμένου μεγέθους μέρος τοῦ χρήματος καί γι' αὐτό τό λόγο καί στίς *δυό* αὐτές λειτουργίες τό χρῆμα χρησιμεύει στόν ἴδιο βαθμό σάν *μέσο κυκλοφορίας*. Στήν ἀντίληψη ὅμως τοῦ Τούκ ὑπάρχει σύγχυση διαφορετικοῦ εἴδους:

1) Γιατί μπερδεύει τούς λειτουργικούς προορισμούς.

2) Γιατί παρεμβάλλει τό ζήτημα τοῦ ποσοῦ τοῦ χρήματος πού κυκλοφορεῖ καί στίς δυό λειτουργίες μαζί παρμένες.

3) Γιατί παρεμβάλλει τό ζήτημα τοῦ συσχετισμοῦ τῶν ποσῶν τῶν μέσων κυκλοφορίας πού κυκλοφοροῦν καί στίς δυό λειτουργίες, ἐπομένως καί στίς δυό σφαῖρες τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς.

Γιά τό σημεῖο 1). Τό μπέρδεμα τῶν λειτουργικῶν προορισμῶν, ὅτι τό χρῆμα στή μιά μορφή εἶναι μέσο κυκλοφορίας (currency) καί στήν ἄλλη μορφή κεφάλαιο. Ἐφόσον τό χρῆμα χρησιμεύει στή μιά ἤ στήν ἄλλη λειτουργία, εἴτε γιά τήν πραγματοποίηση εἰσοδήματος εἴτε γιά τή μεταβίβαση κεφαλαίου, λειτουργεῖ στήν ἀγορά καί πούληση ἤ καί στίς πληρωμές σάν μέσο ἀγορᾶς ἤ μέσο πληρωμῆς καί, μέ τήν πλατιά ἔννοια τῆς λέξης, σάν μέσο κυκλοφορίας. Ὁ παραπέρα προορισμός, πού ἔχει στό λογαριασμό ἐκείνου πού ξοδεύει τό χρῆμα καί ἐκείνου πού τό εἰσπράττει, ὅτι ἀντιπροσωπεύει γι' αὐτόν κεφάλαιο ἤ εἰσόδημα, δέν ἀλλάζει ἀπολύτως τίποτα ἐδῶ. Καί αὐτό φαίνεται ἐπίσης διπλά. Παρ' ὅλο πού τά εἴδη τοῦ χρήματος πού κυκλοφοροῦν καί στίς δυό σφαῖρες εἶναι διαφορετικά, τό ἴδιο νόμισμα, λ.χ. ἕνα τραπεζογραμμάτιο τῶν πέντε λιρῶν, περνάει ἀπό τή μιά σφαίρα στήν ἄλλη καί ἐκπληρώνει ἐναλλάξ καί τίς δυό λειτουργίες, πράγμα πού εἶναι ἀναπόφευχτο, ἤδη γιά τό λόγο ὅτι ὁ μικρέμπορος μπορεῖ νά δόσει τή χρηματική μορφή στό κεφάλαιό του μόνο μέ τή μορφή τοῦ νομίσματος, πού τό παίρνει ἀπό τούς ἀγοραστές του. Μποροῦμε νά δεχτοῦμε ὅτι τό καθεαυτό κέρμα, τό κέντρο τοῦ βάρους τῆς κυκλοφορίας του τό ἔχει στό πεδίο τοῦ

μικρεμπορίου. Ὁ μικρέμποτος χρειάζεται τά κέρματα διαρκῶς γιά νά χαλάει τά χρήματα τῶν πελατῶν του καί τά ξαναεισπράττει ἀπό τούς πελάτες του. Εἰσπράττει ὅμως καί χρῆμα, δηλαδή νόμισμα ἀπό τό μέταλλο πού χρησιμεύει σάν μέττρο τῶν ἀξιῶν, στήν Ἀγγλία, λ.χ. λίρες χρυσές, ἀκόμα καί τραπεζογραμμάτια, ἰδίως τραπεζογραμμάτια πού ἀντιπροσωπεύουν μικρά ποσά, λ.χ. τῶν 5 καί 10 λιρῶν. Αὐτά τά χρυσά νομίσματα καί τραπεζογραμμάτια, μαζί καί τά ἐνδεχόμενα περισσευούμενα κέρματα, τά καταθέτει στήν τράπεζά του κάθε μέρα ἤ κάθε ἑβδομάδα καί πληρώνει ἔτσι τά ψώνια του μέ ἐπιταγή ἀπό τίς τραπεζικές του καταθέσεις. Ὅμως τά ἴδια χρυσά νομίσματα καί τραπεζογραμμάτια ἐξίσου διαρκῶς τά ἀποσύρει ἄμεσα ἤ ἔμμεσα ἀπό τίς τράπεζες ὅλο τό κοινό μέ τήν ἰδιότητα τοῦ καταναλωτῆ, σάν χρηματική μορφή τοῦ εἰσοδήματός του (λ.χ. οἱ ἐργοστασιάρχες τραβοῦν μικρονομίσματα γιά τήν πληρωμή τῶν μισθῶν) καί ξαναρρέουν διαρκῶς στούς μικρέμπορους, πραγματοποιώντας ἔτσι πάλι ἕνα μέρος τοῦ κεφαλαίου τους, ταυτόχρονα ὅμως καί μέρος τοῦ εἰσοδήματός τους. Αὐτό τό τελευταῖο περιστατικό εἶναι σημαντικό, ὁ δέ Τούκ τό παραβλέπει ὁλότελα. Μόνο ὅταν τό χρῆμα ξοδεύεται σάν κεφάλαιο, στήν ἀρχή τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς («Τό Κεφάλαιο» Βιβλίο II, τμῆμα I) ἡ κεφαλαιακή ἀξία ὑπάρχει καθαρά σάν τέτια. Γιατί στό παραγμένο ἐμπόρευμα ὑπάρχει ὄχι μόνο τό ξοδεμένο κεφάλαιο, ἀλλά ὑπάρχει ἤδη καί ἡ ὑπεραξία. Δέν εἶναι μόνο κεφάλαιο αὐτό καθεαυτό, ἀλλά συγκροτημένο πιά κεφάλαιο, κεφάλαιο μαζί μέ τήν ἐνσωματωμένη σ' αὐτό πηγή εἰσοδήματος. Αὐτό πού δίνει ὁ μικρέμπορος ἔναντι τοῦ χρήματος πού ἐπιστρέφει σ' αὐτόν, τό ἐμπόρευμά του, εἶναι λοιπόν γι' αὐτόν κεφάλαιο σύν κέρδος, κεφάλαιο σύν εἰσόδημα.

Παρακάτω, ὅμως, ἐπιστρέφοντας τό κυκλοφοροῦν χρῆμα στόν μικρέμπορο, ἀποκατασταίνει ξανά τή χρηματική μορφή τοῦ κεφαλαίου του.

Εἶναι ἐπομένως πέρα γιά πέρα στραβό νά μετατρέπει κανείς τή διαφορά ἀνάμεσα στήν κυκλοφορία εἰσοδήματος καί στήν κυκλοφορία κεφαλαίου σέ διαφορά ἀνάμεσα στά μέσα κυκλοφορίας καί στό κεφάλαιο. Ἡ σκέψη αὐτή τοῦ Τούκ προκύπτει ἀπό τό γεγονός, ὅτι στέκει ἁπλούστατα στήν ἄποψη τοῦ τραπεζίτη πού ἐκδίδει δικά του τραπεζογραμμάτια. Τό ποσό τῶν τραπεζογραμματίων του πού βρίσκεται διαρκῶς στά χέρια τοῦ κοινοῦ (ἄν καί ἀποτελεῖται πάντα ἀπό ἄλλα τραπεζογραμμάτια) καί λειτουργεῖ σάν μέσο πληρωμῆς, δέν τοῦ κοστίζει παρά μόνο τό χαρτί καί τά ἔξοδα ἐκτύπωσης. Εἶναι

ἀποδείξεις ἀναγνώρισης χρέους ἀπό αὐτόν τόν ἴδιο, πού κυκλοφοροῦν (συναλλαγματικές), οἱ ὁποῖες τοῦ φέρνουν ὡστόσο χρῆμα καί χρησιμεύουν ἔτσι σάν μέσο ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου του. Εἶναι ὅμως διαφορετικές ἀπό τό κεφάλαιό του, εἴτε πρόκειται γιά δικό του κεφάλαιο, εἴτε γιά κεφάλαιο πού τό δανείστηκε. Γι' αὐτό προκύπτει γι' αὐτόν μιά εἰδική διαφορά ἀνάμεσα στά μέσα κυκλοφορίας καί στό κεφάλαιο, πού ὅμως δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τούς καθορισμούς τῶν ἐννοιῶν σάν τέτιων, καί ἀκόμα λιγότερο μέ τούς καθορισμούς πού ἔκανε ὁ Τούκ.

Ὁ διαφορετικός προορισμός τοῦ χρήματος — ἀδιάφορο ἄν λειτουργεῖ σάν χρηματική μορφή τοῦ εἰσοδήματος ἤ τοῦ κεφαλαίου — δέν ἀλλάζει πρῶτα τίποτα στόν χαρακτήρα τοῦ χρήματος σάν μέσου κυκλοφορίας. Τόν χαρακτήρα αὐτό τόν διατηρεῖ, εἴτε ἐκπληρώνει τή μιά εἴτε τήν ἄλλη λειτουργία. Τό χρῆμα λειτουργεῖ βέβαια, ὅταν παίρνει τή χρηματική μορφή τοῦ εἰσοδήματος, περισσότερο σάν καθεαυτό μέσο κυκλοφορίας (νομίσματα, μέσο ἀγορᾶς), ἐξαιτίας τοῦ κομματιάσματος αὐτῶν τῶν ἀγορῶν καί πουλήσεων, καί γιατί ἡ πλειοψηφία τῶν ἀνθρώπων πού ξοδεύουν εἰσόδημα, οἱ ἐργάτες, σχετικά λίγα πράγματα μποροῦν νά ἀγοράζουν μέ πίστωση ἐνῶ στίς συναλλαγές τοῦ ἐμπορικοῦ κόσμου, ὅπου τό μέσο κυκλοφορίας εἶναι χρηματική μορφή τοῦ κεφαλαίου, ἐνμέρει ἐξαιτίας τῆς συγκέντρωσης, ἐνμέρει ἐξαιτίας τοῦ κυριαρχοῦντος πιστωτικοῦ συστήματος, τό χρῆμα λειτουργεῖ κυρίως σάν μέσο πληρωμῆς. Ὅμως ἡ διαφορά τοῦ χρήματος σάν μέσου πληρωμῆς ἀπό τό χρῆμα σάν μέσο ἀγορᾶς (μέσο κυκλοφορίας) εἶναι μιά διαφορά πού ἀφορᾶ τό ἴδιο τό χρῆμα, ὄχι διαφορά ἀνάμεσα σέ χρῆμα καί κεφάλαιο. Ἐπειδή στό μικρεμπόριο κυκλοφορεῖ περισσότερο χαλκός καί ἄργυρος καί στό χονδρεμπόριο περισσότερο χρυσός, ἡ διαφορά ἀνάμεσα στόν ἄργυρο καί τό χαλκό, ἀπό τή μιά μεριά, καί στό χρυσό, ἀπό τήν ἄλλη, δέν εἶναι ἡ διαφορά ἀνάμεσα στά μέσα κυκλοφορίας καί στό κεφάλαιο.

Γιά τό σημεῖο 2). Παρεμβολή τοῦ ζητήματος τοῦ ποσοῦ τοῦ χρήματος πού κυκλοφορεῖ καί στίς δυό λειτουργίες μαζί παρμένες: Ἐφόσον τό χρῆμα κυκλοφορεῖ, εἴτε σάν μέσο ἀγορᾶς εἴτε σάν μέσο πληρωμῆς — δέν ἔχει σημασία σέ ποιά ἀπό τίς δυό σφαῖρες καί ἀνεξάρτητα ἀπό τή λειτουργία του πού εἶναι νά πραγματοποιεῖ εἰσόδημα ἤ κεφάλαιο — ἰσχύουν, σχετικά μέ τό συνολικό ποσό τοῦ χρήματος πού κυκλοφορεῖ, οἱ νόμοι τούς ὁποίους ἀναπτύξαμε προηγούμενα, ὅταν ἐξετάζαμε τήν ἁπλή ἐμπορευματική κυκλοφορία, στό

«Κεφάλαιο», I Βιβλίο, κεφ. III, 2 β. Ὁ βαθμός τῆς ταχύτητας κυκλοφορίας, δηλαδή ὁ ἀριθμός τῶν ἐπαναλήψεων τῆς ἴδιας λειτουργίας σάν μέσο ἀγορᾶς ἤ πληρωμῆς ἀπό τά ἴδια νομίσματα μέσα σ' ἕνα δοσμένο χρονικό διάστημα, ἡ μάζα τῶν ταυτόχρονων ἀγορῶν καί πουλήσεων ἤ πληρωμῶν, τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν τῶν κυκλοφορούντων ἐμπορευμάτων, τέλος τά ἀνοίγματα τῶν ἰσοζυγίων πληρωμῶν πού πρέπει νά ξοφληθοῦν στό ἴδιο χρονικό διάστημα, καθορίζουν καί στίς δυό περιπτώσεις τό συνολικό ποσό τοῦ κυκλοφοροῦντος χρήματος, τοῦ currency. Δέν ἔχει σημασία καί δέν ἀλλάζει ἀπολύτως τίποτα στήν ὑπόθεση, ἄν τό χρῆμα πού λειτουργεῖ μ' αὐτό τόν τρόπο ἀντιπροσωπεύει κεφάλαιο ἤ εἰσόδημα γι' αὐτούς πού πληρώνουν ἤ γι' αὐτούς πού πληρώνονται. Ἡ μάζα του καθορίζεται ἁπλούστατα ἀπό τή λειτουργία του σάν μέσο ἀγορᾶς καί σάν μέσο πληρωμῆς.

Γιά τό σημεῖο 3). Σχετικά μέ τό ζήτημα τοῦ συσχετισμοῦ τῶν ποσῶν μέσων κυκλοφορίας πού κυκλοφοροῦν καί στίς δυό λειτουργίες, ἑπομένως καί στίς δυό σφαῖρες τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς. Καί οἱ δυό σφαῖρες κυκλοφορίας βρίσκονται σέ μιά ἐσωτερική σύνδεση μεταξύ τους, γιατί, ἀπό τή μιά μεριά, ἡ μάζα τῶν εἰσοδημάτων πού προορίζονται νά ξοδευτοῦν ἐκφράζει τήν ἔκταση τῆς κατανάλωσης καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τό μέγεθος τῶν κεφαλαιακῶν μαζῶν πού κυκλοφοροῦν στήν παραγωγή καί στό ἐμπόριο ἐκφράζει τήν ἔκταση καί τήν ταχύτητα τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς. Παρ' ὅλα αὐτά, τά ἴδια περιστατικά ἐπιδροῦν διαφορετικά, ἀκόμα καί σέ ἀντίθετη κατεύθυνση, πάνω στά ποσά τῶν χρηματικῶν μαζῶν, πού κυκλοφοροῦν καί στίς δυό λειτουργίες ἤ σφαῖρες, ἤ πάνω στά ποσά τῶν μέσων κυκλοφορίας, ὅπως τά ὀνομάζουν οἱ ἄγγλοι στήν τραπεζική τους γλώσσα. Καί αὐτό ξαναδίνει ἀφορμή στόν Τούκ νά κάνει τήν ἀνούσια διάκριση ἀνάμεσα στά μέσα κυκλοφορίας καί στό κεφάλαιο. Τό γεγονός ὅτι οἱ κύριοι ὀπαδοί τῆς θεωρίας τῶν currency συγχέουν δυό διαφορετικά πράγματα, δέν ἀποτελεῖ σέ καμιά περίπτωση λόγο γιά νά τά παρουσιάσουν σάν ἐννοιακές διαφορές.

Σέ περίοδες ἄνθησης, μεγάλης διεύρυνσης, ἐπιτάχυνσης καί δραστηριότητας τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς, οἱ ἐργάτες εἶναι πλήρως ἀπασχολημένοι. Στίς περισσότερες περιπτώσεις γίνεται ἐπίσης αὔξηση τοῦ μισθοῦ πού ἀντισταθμίζει κάπως τήν πτώση του κάτω ἀπό τό μέσο ἐπίπεδο στίς ἄλλες περίοδες τοῦ ἐμπορικοῦ κύκλου. Ταυτόχρονα αὐξάνουν σημαντικά τά εἰσοδήματα τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Ἡ κατανάλωση αὐξάνει γενικά. Ἐπίσης καί οἱ τιμές τῶν ἐμπο-

ρευμάτων ἀνεβαίνουν κανονικά, τουλάχιστον σέ διάφορους ἀποφασιστικούς κλάδους ἐπιχειρήσεων. Κατά συνέπεια αὐξάνει τό ποσό τοῦ κυκλοφοροῦντος χρήματος, τουλάχιστον μέσα σέ ὁρισμένα ὅρια, γιατί ἡ μεγαλύτερη ταχύτητα κυκλοφορίας περιορίζει μέ τή σειρά της τήν αὔξηση τῆς μάζας τῶν μέσων κυκλοφορίας. Ἐπειδή τό μέρος τοῦ κοινωνικοῦ εἰσοδήματος πού ἀποτελεῖται ἀπό μισθό ἐργασίας προκαταβάλλεται στήν ἀρχή ἀπό τόν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη μέ τή μορφή μεταβλητοῦ κεφαλαίου καί πάντα μέ χρηματική μορφή, χρειάζεται σέ περίοδες ἄνθησης περισσότερο χρῆμα γιά τήν κυκλοφορία του. Δέν πρέπει ὅμως νά τό ὑπολογίζουμε δυό φορές: τή μιά φορά σάν χρῆμα ἀναγκαῖο γιά τήν κυκλοφορία τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, καί ἀκόμα μιά φορά σάν χρῆμα γιά τήν κυκλοφορία τοῦ εἰσοδήματος τῶν ἐργατῶν. Τό χρῆμα πού πληρώνεται σάν μισθός στούς ἐργάτες ξοδεύεται στό λιανικό ἐμπόριο καί ἐπιστρέφει περίπου κάθε ἑβδομάδα στίς τράπεζες σάν κατάθεση τῶν μικρεμπόρων, ἀφοῦ προηγούμενα σέ μικρότερες κυκλοφορίες μεσολάβησε γιά τήν πραγματοποίηση καί ἄλλων λογιῶν-λογιῶν ἐνδιάμεσων συναλλαγῶν. Στίς περίοδες ἄνθησης ἡ ἐπιστροφή τοῦ χρήματος γιά τούς βιομήχανους κεφαλαιοκράτες ξετυλίγεται ὁμαλά καί, ἔτσι, ἡ ἀνάγκη τους νά δανειστοῦν χρῆμα δέν αὐξάνει ἀπό τό γεγονός, ὅτι ἔχουν νά πληρώσουν περισσότερο μισθό ἐργασίας, οὔτε ἀπό τό γεγονός ὅτι χρειάζονται περισσότερο χρῆμα γιά τήν κυκλοφορία τοῦ μεταβλητοῦ τους κεφαλαίου.

Τό γενικό ἀποτέλεσμα εἶναι, ὅτι σέ περίοδες ἄνθησης αὐξάνει σημαντικά ἡ μάζα τῶν μέσων κυκλοφορίας, πού χρησιμεύει γιά τή δαπάνη εἰσοδημάτων.

Ὅσον ἀφορᾶ τώρα τήν κυκλοφορία, πού εἶναι ἀναγκαία γιά τή μεταβίβαση κεφαλαίου, δηλαδή μόνο ἀνάμεσα στούς ἴδιους τούς κεφαλαιοκράτες, αὐτή ἡ περίοδος τῶν γρήγορων συναλλαγῶν εἶναι ταυτόχρονα ἡ περίοδος τῆς πιό ἐλαστικῆς καί πιό εὔκολης πίστωσης. Ἡ ταχύτητα τῆς κυκλοφορίας ἀνάμεσα σέ κεφαλαιοκράτη καί κεφαλαιοκράτη ρυθμίζεται ἄμεσα ἀπό τήν Πίστη, καί ἡ μάζα τῶν μέσων κυκλοφορίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν ἐξόφληση τῶν πληρωμῶν καί ἀκόμα γιά ἀγορές τοῖς μετρητοῖς ἐλαττώνεται ἔτσι ἀνάλογα. Μπορεῖ ἀπόλυτα νά ἐπεκτείνεται, ἐλαττώνεται ὅμως σχετικά, σέ σύγκριση μέ τήν ἐπέκταση τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς. Ἀπό τή μιά μεριά, τακτοποιοῦνται μεγαλύτερες μαζικές πληρωμές χωρίς καμιά μεσολάβηση χρήματος, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, λόγω τῆς μεγάλης ζωηρότητας τοῦ προτσές, ἐπικρατεῖ ταχύτερη κίνηση τῶν ἴδιων ποσῶν

χρήματος, καί σάν μέσου ἀγορᾶς, καί σάν μέσου πληρωμῆς. Ἡ ἴδια μάζα χρήματος κάνει δυνατή τήν ἐπαναρροή ἑνός μεγαλύτερου ἀριθμοῦ ξεχωριστῶν κεφαλαίων.

Συνολικά σέ τέτιες περίοδες ἡ κυκλοφορία τοῦ χρήματος εἶναι γιομάτη (full) παρ' ὅλο πού τό μέρος II (μεταβίβαση κεφαλαίου) συστέλλεται τουλάχιστον σχετικά, ἐνῶ τό μέρος I (δαπάνη εἰσοδήματος) ἐπεκτείνεται ἀπόλυτα.

Ὅπως εἴδαμε, ὅταν ἐξετάζαμε τό προτσές ἀναπαραγωγῆς, τό «Κεφάλαιο», Βιβλίο II, τμῆμα I, οἱ ἐπαναρροές τοῦ χρήματος ἐκφράζουν τήν ἐπαναμετατροπή τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου σέ χρῆμα, Χ — Ε — Χ'. Καί γιά τόν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη, καί γιά τόν ἔμπορο, ἡ Πίστη κάνει τήν ἐπαναρροή μέ χρηματική μορφή ἀνεξάρτητη ἀπό τή στιγμή τῆς πραγματικῆς ἐπαναρροῆς. Καί οἱ δυό τους πουλᾶνε ἐπί πιστώσει. Ἑπομένως, τό ἐμπόρευμά τους ἔχει ἐκποιηθεῖ, προτοῦ ἐπαναμετατραπεῖ γι' αὐτούς σέ χρῆμα, δηλαδή προτοῦ ἐπιστρέψει σ' αὐτούς τούς ἴδιους μέ χρηματική μορφή. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ καθένας ἀπό τούς δυό ἀγοράζει ἐπί πιστώσει, καί ἔτσι ἔχει γι' αὐτόν ἐπαναμετατραπεῖ ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματός του, εἴτε σέ παραγωγικό κεφάλαιο, εἴτε σέ ἐμπορευματικό κεφάλαιο, ἤδη προτοῦ ἡ ἀξία αὐτή νά ἔχει πραγματικά μετατραπεῖ σέ χρῆμα, προτοῦ πληρωθεῖ ἡ τιμή τοῦ ἐμπορεύματος. Σέ τέτιες περίοδες τῆς ἄνθησης ἡ ἐπαναρροή ξετυλίγεται εὔκολα καί ὁμαλά. Ὁ μικρέμπορος πληρώνει μέ σιγουριά τόν μεγαλέμπορο, ὁ μεγαλέμπορος τόν ἐργοστασιάρχη, ὁ ἐργοστασιάρχης τόν εἰσαγωγέα τῆς πρώτης ὕλης κλπ. Ἡ ἐπίφαση γρήγορων καί βέβαιων ἐπιστροφῶν τοῦ κεφαλαίου βαστάει πάντα περισσότερο καιρό, μετά ἀφοῦ ἔχει περάσει ἡ πραγματικότητά της, χάρη στήν Πίστη πού μπῆκε πιά σέ κίνηση, γιατί οἱ ἐπιστροφές ἐπί πιστώσει ἀντιπροσωπεύουν τίς πραγματικές. Οἱ τράπεζες ἀρχίζουν νά μυρίζονται συμφορά ἀπό τή στιγμή πού οἱ πελάτες τους πληρώνουν περισσότερο μέ συναλλαγματικές παρά μέ χρῆμα. Βλέπε τήν πιό πάνω κατάθεση τοῦ διευθυντῆ τῆς τράπεζας τῆς Λίβερπουλ στή σελ. 398[1*].

Ἐδῶ πρέπει νά παρεμβληθεῖ ἀκόμα αὐτό πού ἔχω παρατηρήσει προηγούμενα: «Σέ ἐποχές πού ἀκμάζει ἡ Πίστη αὐξάνει ἡ ταχύτητα τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας πιό γρήγορα ἀπό τίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων, ἐνῶ μέ ἐλαττούμενη τήν Πίστη οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων πέφτουν μέ μεγαλύτερη βραδύτητα ἀπό τήν ταχύτητα τῆς κυκλο-

[1*] Βλέπε σέ τοῦτον τόν τόμο, σελ. 523-524.

φορίας» («Zur Kritik der Politischen Oekonomie», 1859, p. 83, 84).

Στήν περίοδο τῆς κρίσης γίνεται τό ἀντίθετο. Ἡ κυκλοφορία ἀριθ. I συστέλλεται, οἱ τιμές πέφτουν, τό ἴδιο καί οἱ μισθοί ἐργασίας. Ὁ ἀριθμός τῶν ἀπασχολημένων ἐργατῶν περιορίζεται, ἡ μάζα τῶν συναλλαγῶν μειώνεται. Ἀντίθετα, στήν κυκλοφορία ἀριθ. II, τόν καιρό πού ἐλαττώνεται ἡ Πίστη, αὐξάνει ἡ ἀνάγκη γιά δανεισμό χρήματος, ἕνα σημεῖο, τό ὁποῖο θά τό ἐξετάσουμε ἀμέσως πιό διεξοδικά.

Δέν χωράει ἀπολύτως καμιά ἀμφιβολία πώς, ὅταν ἐλαττώνεται ἡ Πίστη πού συμπίπτει μέ μιά στασιμότητα τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς, ἐλαττώνεται ἡ μάζα τῶν μέσων κυκλοφορίας πού ἀπαιτεῖται γιά τόν ἀριθ. I, δαπάνη εἰσοδήματος, ἐνῶ αὐξάνει γιά τόν ἀριθ. II, μεταβίβαση κεφαλαίου. Πρέπει ὅμως νά ἐξεταστεῖ, κατά πόσο ἡ θέση αὐτή εἶναι ταυτόσημη μέ αὐτήν πού διατύπωσαν ὁ Φούλλαρτον καί ἄλλοι:

«Ἡ ζήτηση δανεικοῦ κεφαλαίου καί ἡ ζήτηση συμπληρωματικῶν μέσων κυκλοφορίας εἶναι ἐντελῶς διαφορετικά πράγματα καί δέν συμπίπτουν συχνά»[90].

[90] «A demand for capital on loan and a demand for additional circulation are quite distinct things, and not often found associated». (Fullarton, στό ἴδιο, σελ. 82. Τίτλος στό κεφ. 5). — «Εἶναι πράγματι μεγάλη πλάνη νά φαντάζεται κανείς, ὅτι ἡ ζήτηση χορήγησης πίστωσης (δηλαδή ἡ ζήτηση δανεικοῦ κεφαλαίου) εἶναι ταυτόσημη μέ τή ζήτηση συμπληρωματικῶν μέσων κυκλοφορίας ἤ ἀκόμα, ὅτι καί οἱ δυό συχνά παρουσιάζονται μαζί. Κάθε ζήτηση γεννιέται κάτω ἀπό συνθῆκες πού τήν καθορίζουν ἰδιαίτερα καί πού διαφέρουν πολύ μεταξύ τους. Ὅταν ὅλα φαίνονται ἀνθηρά, ὅταν οἱ μισθοί εἶναι ὑψηλοί, οἱ τιμές ἀνεβαίνουν καί τά ἐργοστάσια εἶναι ἀπασχολημένα, τότε ἀπαιτεῖται συνήθως συμπληρωματική προσφορά *μέσων κυκλοφορίας*, γιά νά ἐκπληρωθοῦν οἱ πρόσθετες λειτουργίες, πού εἶναι ἀναπόσπαστες ἀπό τήν ἀνάγκη μεγαλύτερων καί περισσότερων πληρωμῶν. Κυρίως, ὅμως, σέ μιά πιό προχωρημένη βαθμίδα τοῦ ἐμπορικοῦ κύκλου, ὅταν ἀρχίζουν νά παρουσιάζονται δυσκολίες, ὅταν οἱ ἀγορές εἶναι παραγεμισμένες καί ἐπιβραδύνονται οἱ πληρωμές, τότε ἀνεβαίνει ὁ τόκος καί ἀσκεῖται πίεση στήν τράπεζα νά δανείσει *κεφάλαιο*. Εἶναι σωστό, ὅτι ἡ τράπεζα δέν συνηθίζει νά δανείζει κεφάλαιο μέ κανένα ἄλλο μέσο, παρά μόνο μέ τά τραπεζογραμμάτιά της καί γι' αὐτό ἡ ἄρνησή της νά ἐκδόσει τραπεζογραμμάτια σημαίνει ἄρνηση χορήγησης πιστώσεων. Ἄν ὅμως ἔχει ἐγκριθεῖ πιά ἡ χορήγηση πίστωσης, τότε ὅλα τακτοποιοῦνται σύμφωνα μέ τίς ἀπαιτήσεις τῆς ἀγορᾶς. Τό δάνειο μένει καί τό μέσο κυκλοφορίας, ἄν δέν χρησιμοποιηθεῖ, βρίσκει τό δρόμο του πίσω στόν δανειστή. Ἑπομένως, ἤδη μιά ἐντελῶς ἐπιφανειακή ἐξέταση τῶν κοινοβουλευτικῶν ἐκθέσεων μπορεῖ νά πείσει τόν καθένα, ὅτι τό πλῆθος τῶν χρεωγράφων πού βρίσκονται στήν κατοχή τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας κινεῖται πιό συχνά σέ μιά κατεύθυνση ἀντίθετη πρός τόν ὄγκο τῶν κυκλοφορούντων τραπεζογραμματίων της καί ὄχι στήν ἴδια κατεύθυνση,

Πρῶτα εἶναι καθαρό, ὅτι στήν πρώτη ἀπό τίς δυό πιό πάνω περιπτώσεις, τόν καιρό τῆς ἄνθησης, ὅταν πρέπει νά αὐξάνει ἡ μάζα τῶν κυκλοφορούντων μέσων κυκλοφορίας, αὐξάνει ἡ ζήτηση γι' αὐτά. Εἶναι ὅμως ἐξίσου καθαρό, ὅτι, ἄν ἕνας ἐργοστασιάρχης τραβάει ἀπό τήν πίστωσή του σέ μιά τράπεζα περισσότερα σέ χρυσό ἤ τραπεζογραμμάτια, γιατί πρέπει νά ξοδέψει περισσότερο κεφάλαιο μέ χρηματική μορφή, αὐτό δέν θά πεῖ ὅτι αὐξάνει ἡ ζήτησή του γιά κεφάλαιο, ἀλλά μόνο ἡ ζήτησή του γι' αὐτή τήν ἰδιαίτερη μορφή μέ τήν ὁποία δαπανᾶ τό κεφάλαιό του. Ἡ ζήτηση ἀφορᾶ μόνο τήν τεχνική μορφή, μέ τήν ὁποία ρίχνει τό κεφάλαιό του στήν κυκλοφορία. Ἀκριβῶς, ὅπως σέ συνθῆκες λ.χ. διαφορετικῆς ἀνάπτυξης τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος, τό ἴδιο μεταβλητό κεφάλαιο, ἡ ἴδια μάζα μισθοῦ ἐργασίας, ἀπαιτεῖ σέ μιά χώρα μιά μεγαλύτερη μάζα μέσων κυκλοφορίας ἀπό ὅ,τι σέ μιά ἄλλη χώρα. Στήν Ἀγγλία λ.χ. ἀπαιτεῖ μεγαλύτερη ἀπό τή Σκωτία, στή Γερμανία μεγαλύτερη ἀπό τήν Ἀγγλία. Τό ἴδιο στήν ἀγροτική οἰκονομία τό ἴδιο κεφάλαιο πού δρᾶ στό προτσές ἀναπαραγωγῆς ἀπαιτεῖ στίς διάφορες ἐποχές τοῦ ἔτους διαφορετικά ποσά χρήματος γιά τήν ἐκπλήρωση τῆς λειτουργίας του.

καί ὅτι γι' αὐτό τό παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ μεγάλου ἱδρύματος δέν ἀποτελεῖ ἐξαίρεση ἀπό τήν θέση, στήν ὁποία δίνουν τόση μεγάλη σημασία οἱ τραπεζίτες τῶν ἐπαρχιῶν, ὅτι δηλαδή καμιά τράπεζα δέν μπορεῖ νά αὐξήσει τόν ἀριθμό τῶν κυκλοφορούντων τραπεζογραμματίων της, ὅταν ἀνταποκρίνονται ἤδη στούς συνηθισμένους σκοπούς μιᾶς κυκλοφορίας τραπεζογραμματίων, ἀλλά ὅτι ὕστερα ἀπό τήν ὑπέρβαση τοῦ ὁρίου ἐκείνου, κάθε αὔξηση τῶν δανείων της πρέπει νά γίνεται ἀπό τό κεφάλαιό της, πού πρέπει νά τό προμηθευτεῖ εἴτε πουλώντας μερικά ἀπό τά χρεώγραφά της, πού τά κρατάει σάν ἐφεδρεία, ἤ ἀρνούμενη νά κάνει νέες ἐπενδύσεις σέ χρεώγραφα. Ὁ πίνακας πού συντάχτηκε μέ βάση τίς κοινοβουλευτικές ἐκθέσεις γιά τό χρονικό διάστημα 1833 — 1840, στόν ὁποῖο ἀναφέρθηκα σέ μιά ἀπό τίς προηγούμενες σελίδες, προσφέρει διαρκῶς παραδείγματα γιά τή στήριξη αὐτῆς τῆς ἀλήθειας. Ὅμως, δύο ἀπό αὐτά εἶναι ἤδη τόσο χαρακτηριστικά, πού δέν μπορῶ νά τά προσπεράσω. Ὅταν στίς 3 τοῦ Γενάρη 1837 τά χρηματικά μέσα τῆς τράπεζας εἶχαν ἐξαντληθεῖ στό ἔπακρο γιά νά διατηρηθεῖ ἡ Πίστη καί γιά νά ἀντιμετωπιστοῦν οἱ δυσκολίες τῆς χρηματαγορᾶς, βρίσκουμε τίς προκαταβολές της γιά δάνεια καί προεξοφλήσεις νά ἔχουν φτάσει τό τεράστιο ποσό τῶν 17.022.000 λιρ. στ., ἕνα ποσό πού εἶναι ζήτημα ἄν τό ξανάδαμε ἀπό τόν καιρό τοῦ πολέμου, ἕνα ποσό σχεδόν ἴσο μέ τό σύνολο τῶν ἐκδοθέντων τραπεζογραμματίων καί πού στό μεταξύ ἔμεναν ἀμετάβλητα σέ ἕνα τόσο χαμηλό ἐπίπεδο τῶν 17.076.000 λιρ. στ. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, βρίσκουμε στίς 4 τοῦ Ἰούνη 1833 μιά κυκλοφορία τραπεζογραμματίων 18.892.000 λιρ στ. συνδεμένη μέ μιά τραπεζική κάλυψη σέ διαθέσιμα ἰδιωτικά χρεώγραφα ἀξίας ὄχι πάνω ἀπό 972.000 λίρ. στ., δηλαδή σχεδόν τήν πιό χα-

Ὅμως δέν εἶναι σωστή ἡ ἀντίθεση, ὅπως τήν τοποθετεῖ ὁ Φούλλαρτον. Δέν εἶναι καθόλου, ὅπως λέει, ἡ μεγάλη ζήτηση γιά δάνεια πού διακρίνει τή στασιμότητα ἀπό τήν ἄνθηση, ἀλλά ἡ εὐκολία μέ τήν ὁποία ἱκανοποιεῖται αὐτή ἡ ζήτηση στήν περίοδο τῆς ἄνθησης, καί ἡ δυσκολία μέ τήν ὁποία ἱκανοποιεῖται ὅταν ἀρχίσει ἡ στασιμότητα. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ τεράστια ἀνάπτυξη τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος κατά τή διάρκεια τῆς περιόδου ἄνθησης, ἑπομένως, καί ἡ τεράστια ἀνάπτυξη τῆς ζήτησης δανεικοῦ κεφαλαίου, καθώς καί ἡ προθυμία μέ τήν ὁποία σέ τέτιες περίοδες ἡ προσφορά τίθεται στή διάθεση τῆς ζήτησης, πού προκαλεῖ τή στενότητα πιστώσεων κατά τήν περίοδο τῆς στασιμότητας. Ἑπομένως, αὐτό πού χαρακτηρίζει τίς δυό περίοδες δέν εἶναι ἡ διαφορά στό μέγεθος τῆς ζήτησης γιά δάνεια.

Ὅπως παρατηρήσαμε προηγούμενα, οἱ δυό περίοδες διακρίνονται πρῶτα μέ τό ὅτι στήν περίοδο τῆς ἄνθησης ἐπικρατεῖ ἡ ζήτηση μέσων κυκλοφορίας ἀνάμεσα σέ καταναλωτές καί ἐμπόρους, στή δέ περίοδο τῆς κρίσης ἡ ζήτηση μέσων κυκλοφορίας ἀνάμεσα σέ κεφαλαιοκράτες. Στήν περίοδο τῆς στασιμότητας τῶν συναλλαγῶν ἡ πρώτη ζήτηση μικραίνει, ἡ δεύτερη μεγαλώνει.

Αὐτό πού φαίνεται τώρα στόν Φούλλαρτον καί σέ ἄλλους ὅτι ἔχει ἀποφασιστική σημασία, εἶναι τό φαινόμενο, ὅτι σέ τέτιες περίο-

μηλή στήν διάρκεια τοῦ τελευταίου μισοῦ αἰώνα». (Fullarton, στό ἴδιο, σελ. 97 — 98). — Ὅτι μιά demand for pecuniary accomodation[1*] δέν χρειάζεται καθόλου νά εἶναι ταυτόσημη μέ μιά demand for gold[2*] (πράγμα πού ὁ Τούκ καί ἄλλοι τό ὀνομάζουν κεφάλαιο) τό βλέπει κανείς ἀπό τίς παρακάτω καταθέσεις τοῦ κυρίου Οὐέγκελιν, Διοικητῆ τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας: «Ἡ προεξόφληση συναλλαγματικῶν ὥς τό ποσό αὐτό» (ἕνα ἑκατομμύριο τήν ἡμέρα ἐπί τρεῖς ἡμέρες συνέχεια) «δέν θά ἐλάττωνε τίς ἐφεδρεῖες» (σέ τραπεζογραμμάτια) «ἄν τό κοινό δέν θά ζητοῦσε ἕνα μεγαλύτερο ποσό ἐνεργοῦ κυκλοφορίας. Τά τραπεζογραμμάτια πού ξοδεύτηκαν σέ προεξοφλήσεις συναλλαγματικῶν θά ἐπιστρέφονταν μέ τή μεσολάβηση τραπεζῶν καί μέ καταθέσεις. Ἄν οἱ συναλλαγές ἐκεῖνες δέν ἀποβλέπουν στήν ἐξαγωγή χρυσοῦ, ἤ ἄν δέν ἐπικρατεῖ στό ἐσωτερικό πανικός, τέτιος πού τό κοινό νά διαφυλάττει τά τραπεζογραμμάτιά του, ἀντί νά κάνει μέ αὐτά πληρωμές στις τράπεζες, ἡ ἐφεδρεία δέν θά θιγόταν ἀπό τίς τόσο τεράστιες συναλλαγές». — «Ἡ τράπεζα μπορεῖ νά προεξοφλεῖ καθημερινά ἑνάμιση ἑκατομμύριο, πράγμα πού γίνεται διαρκῶς, χωρίς νά θιχθεῖ οὔτε στό ἐλάχιστο ἡ ἐφεδρεία της. Τά τραπεζογραμμάτια ἐπιστρέφουν μέ τή μορφή καταθέσεων, καί ἡ μόνη ἀλλαγή πού γίνεται εἶναι ἡ ἁπλή μεταφορά ἀπό τόν ἕνα λογαριασμό στόν ἄλλο». («Report on Bank Acts, 1857». Evidence, Nr. 241, 500). Δηλαδή τά τραπεζογραμμάτια χρησιμεύουν ἐδῶ μόνο σάν μέσο μεταβίβασης πιστώσεων.

[1*] ζήτηση χορήγησης δανείων σέ χρῆμα — [2*] ζήτηση χρυσοῦ.

δες πού αὐξάνουν τά securities[1*] — τά ἐνέχυρα καί οἱ συναλλαγματικές — στά χέρια τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας, ἡ κυκλοφορία τῶν τραπεζογραμματίων της ὑποχωρεῖ, καί ἀντίστροφα. Τό ὕψος τῶν securities, ὅμως, ἐκφράζει τήν ἔκταση τῶν χρηματικῶν συναλλαγῶν, τῶν προεξοφλημένων συναλλαγματικῶν καί τῶν δανείων ἔναντι χρεωγράφων πού ἔχουν ζήτηση. Ἔτσι στήν περικοπή πού παραθέσαμε στήν πιό πάνω ὑποσημείωση 90, σελ. 436[2*] ὁ Φούλλαρτον λέει: Τά χρεώγραφα (securities) πού βρίσκονται στήν κατοχή τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας ποικίλουν συνήθως σέ ἀντίστροφη κατεύθυνση πρός τήν κυκλοφορία τῶν τραπεζογραμματίων της, πράγμα πού ἐπιβεβαιώνει τήν παλιά δοκιμασμένη θέση τῶν ἰδιωτικῶν τραπεζῶν, ὅτι καμιά τράπεζα δέν μπορεῖ νά αὐξήσει τήν ἔκδοση τραπεζογραμματίων της πέρα ἀπό ἕνα ποσό, τό ὁποῖο καθορίζεται ἀπό τίς ἀνάγκες τῆς πελατείας της. Ἄν, ὅμως, ἡ τράπεζα θελήσει νά χορηγήσει δάνεια πέρα ἀπό αὐτό τό ποσό, τότε θά πρέπει νά τά χορηγήσει ἀπό τό δικό της κεφάλαιο, δηλαδή, εἴτε νά ρευστοποιήσει χρεώγραφα, εἴτε νά χρησιμοποιήσει γιά τό σκοπό αὐτό τίς εἰσπράξεις σέ χρῆμα, πού διαφορετικά θά τίς τοποθετοῦσε σέ χρεώγραφα.

Ἐδῶ, ὅμως, ξεκαθαρίζεται καί τό τί ἐννοεῖ ὁ Φούλλαρτον ὅταν μιλάει γιά κεφάλαιο. Τί σημαίνει ἐδῶ κεφάλαιο; Ὅτι ἡ τράπεζα δέν μπορεῖ ἄλλο νά χορηγεῖ δάνεια μέ τά δικά της τραπεζογραμμάτια, νά δίνει ὑποσχέσεις πληρωμῆς, πού φυσικά δέν τῆς στοιχίζουν τίποτα. Ἀλλά τότε μέ τί χορηγεῖ δάνεια; Μέ τό προϊόν τῆς πούλησης securities ἀπό τήν ἐφεδρεία της, δηλαδή κρατικῶν χρεωγράφων, μετοχῶν καί ἄλλων τοκοφόρων ἀξιῶν. Ἀλλά ἔναντι τίνος ἀνταλλάγματος πουλάει τά χαρτιά αὐτά; Ἔναντι χρήματος, χρυσοῦ ἤ τραπεζογραμματίων, ἐφόσον ἀποτελοῦν νόμιμο μέσο πληρωμῆς, ὅπως τά τραπεζογραμμάτια τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας. Αὐτό λοιπόν πού δανείζει εἶναι κάτω ἀπό ὅλες τίς περιστάσεις χρῆμα. Τό χρῆμα αὐτό, ὅμως, ἀποτελεῖ τώρα μέρος τοῦ κεφαλαίου της. Ἄν δανείζει χρυσό, τότε αὐτό εἶναι χειροπιαστό. Ἄν δανείζει τραπεζογραμμάτια, τότε τά τραπεζογραμμάτια αὐτά ἀποτελοῦν κεφάλαιο, γιατί γιά νά τά βρεῖ ἐκποίησε μιά πραγματική ἀξία, τά τοκοφόρα χαρτιά. Στίς ἰδιωτικές τράπεζες τά τραπεζογραμμάτια, πού εἰσπράττουν ἀπό τήν πούληση τῶν χρεωγράφων μποροῦν στό μεγαλύτερό τους μέρος νά εἶναι μονάχα τραπεζογραμμάτια τῆς Τράπε-

[1*] ἐχέγγυα.

[2*] Βλέπε σέ τοῦτον τόν τόμο, σελ. 566.

ζας τῆς Ἀγγλίας ἤ δικά τους τραπεζογραμμάτια, γιατί τά ἄλλα, δύσκολα γίνονται δεκτά γιά τήν πληρωμή χρεωγράφων. Ἄν πρόκειται ὅμως γιά τήν ἴδια τήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας, τότε τά δικά της τραπεζογραμμάτια, πού ἐπιστρέφονται σ' αὐτήν, τῆς στοιχίζουν κεφάλαιο, δηλαδή τοκοφόρα χαρτιά. Ἐκτός ἀπό αὐτό ἀποσύρει ἔτσι ἀπό τήν κυκλοφορία τά δικά της γραμμάτια. Ἄν ξαναξοδέψει τά τραπεζογραμμάτια αὐτά, ἤ ἄν ξοδέψει ἀντίς αὐτά ἄλλα καινούργια ἴσου ποσοῦ, τότε αὐτά ἀποτελοῦν τώρα κεφάλαιο. Καί ἀποτελοῦν μάλιστα κεφάλαιο καί στήν περίπτωση πού χρησιμοποιοῦνται γιά δάνεια σέ κεφαλαιοκράτες, καθώς καί στήν περίπτωση πού χρησιμοποιοῦνται ἀργότερα γιά νέες τοποθετήσεις σέ χρεώγραφα, ὅταν ἔχει πέσει ἡ ζήτηση γιά τέτια χρηματικά δάνεια. Σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις ἡ λέξη κεφάλαιο χρησιμοποιεῖται ἐδῶ μόνο μέ τήν ἔννοια πού τῆς δίνουν οἱ τραπεζίτες, ὁπότε σημαίνει ὅτι ὁ τραπεζίτης εἶναι ὑποχρεωμένος νά δανείσει περισσότερα ἀπό τή δική του ἁπλή πίστωση.

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας χορηγεῖ ὅλα τά δάνειά της σέ δικά της τραπεζογραμμάτια. Ἄν τώρα παρ' ὅλα αὐτά ἡ κυκλοφορία τραπεζογραμματίων τῆς τράπεζας περιορίζεται κατά κανόνα στήν ἴδια ἀναλογία πού αὐξάνουν στά χέρια της οἱ προεξοφλημένες συναλλαγματικές καί τά ἐνέχυρα, δηλαδή ὅταν αὐξάνουν τά δάνεια πού χορήγησε — τί γίνονται τά τραπεζογραμμάτια πού τέθηκαν σέ κυκλοφορία, πῶς ἐπιστρέφουν στήν τράπεζα;

Πρῶτα, ἄν ἡ ζήτηση χρηματικῶν δανείων προέρχεται ἀπό ἕνα δυσμενές ἐθνικό ἰσοζύγιο πληρωμῶν καί προκαλεῖ γιά τό λόγο αὐτό ἐκροή χρυσοῦ, τότε τό πράγμα εἶναι πολύ ἁπλό. Οἱ συναλλαγματικές προεξοφλοῦνται μέ τραπεζογραμμάτια. Τά τραπεζογραμμάτια ἀνταλλάσσονται στήν ἴδια τήν τράπεζα, στό ἐκδοτικό της τμῆμα (issue department) μέ χρυσό, καί ὁ χρυσός ἐξάγεται στό ἐξωτερικό. Εἶναι τό ἴδιο σάν νά πλήρωσε ἡ τράπεζα κατά τήν προεξόφληση συναλλαγματικῶν ἄμεσα μέ χρυσό, χωρίς τή μεσολάβηση τραπεζογραμματίων. Μιά τέτια αὐξάνουσα ζήτηση — πού σέ ὁρισμένες περιπτώσεις φτάνει τά 7 ὥς 10 ἑκατομμύρια λίρ. στ., δέν προσθέτει φυσικά οὔτε ἕνα τραπεζογραμμάτιο τῶν πέντε λιρῶν στήν ἐσωτερική κυκλοφορία τῆς χώρας. Ἄν τώρα πεῖ κανείς ὅτι ἡ τράπεζα δανείζει ἐδῶ κεφάλαιο καί ὄχι μέσα κυκλοφορίας, τότε αὐτό ἔχει διπλή ἔννοια. Πρῶτο, ὅτι δέν δανείζει πίστωση, ἀλλά πραγματική ἀξία, ἕνα μέρος τοῦ δικοῦ της κεφαλαίου ἤ τοῦ κεφαλαίου πού εἶναι κατατεθειμένο σ' αὐτήν. Δεύτερο, ὅτι δέν δανείζει χρῆμα γιά

τήν ἐσωτερική κυκλοφορία, ἀλλά γιά τή διεθνή κυκλοφορία, παγκόσμιο χρῆμα, καί γιά τό σκοπό αὐτό ὀφείλει τό χρῆμα νά ὑπάρχει πάντα μέ τή μορφή του, σάν θησαυρός, μέ τή μεταλλική του ὑλικότητα, μέ τή μορφή, μέ τήν ὁποία δέν εἶναι μόνο μορφή τῆς ἀξίας, ἀλλά εἶναι τό ἴδιο ἴσο μέ τήν ἀξία, πού ἀποτελεῖ τή χρηματική της μορφή. Παρ' ὅλο πού ὁ χρυσός αὐτός ἀντιπροσωπεύει κεφάλαιο, τραπεζικό κεφάλαιο ἤ ἐμπορικό κεφάλαιο, καί γιά τήν τράπεζα, καί γιά τόν ἐξάγοντα ἔμπορο χρυσοῦ, ἡ ζήτηση γι' αὐτό γεννιέται ὄχι σάν κεφάλαιο, ἀλλά σάν ἀπόλυτη μορφή τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου. Γεννιέται ἀκριβῶς τή στιγμή πού οἱ ἀγορές τοῦ ἐξωτερικοῦ εἶναι παραγεμισμένες μέ μή πραγματοποιήσιμο ἀγγλικό ἐμπορευματικό κεφάλαιο. Αὐτό πού ζητεῖται λοιπόν εἶναι κεφάλαιο ὄχι σάν *κεφάλαιο*, ἀλλά κεφάλαιο σάν *χρῆμα*, μέ τή μορφή, μέ τήν ὁποία τό χρῆμα εἶναι γενικό ἐμπόρευμα τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς. Καί αὐτή εἶναι ἡ ἀρχική του μορφή σάν εὐγενές μέταλλο. Ἑπομένως οἱ ἐκροές χρυσοῦ δέν εἶναι, ὅπως λένε ὁ Φοὐλλαρτον, Τούκ καί ἄλλοι, a mere question of capital[1*]. Ἀλλά a question of money[2*], ἄν καί σέ μιά εἰδική λειτουργία τοῦ χρήματος. Τό ὅτι δέν πρόκειται γιά ζήτημα τῆς *ἐσωτερικῆς* κυκλοφορίας, ὅπως ἰσχυρίζονται οἱ ὀπαδοί τῆς currency-θεωρίας δέν ἀποδείχνει ἀπολύτως τίποτα, ὅπως νομίζουν ὁ Φούλλαρτον καί ἄλλοι, ὅτι δηλαδή πρόκειται γιά ἁπλό ζήτημα κεφαλαίου (question of capital). Εἶναι χρηματικό ζήτημα (question of money) μέ τή μορφή, μέ τήν ὁποία τό χρῆμα χρησιμεύει σάν διεθνές μέσο πληρωμῆς.

«Whether that capital» (ἡ τιμή ἀγορᾶς γιά τά ἑκατομμύρια κουάρτερ ξένου σιταριοῦ ὕστερα ἀπό μιά κακή σοδειά στό ἐσωτερικό) «is transmitted in merchandize or in specie, is a point which in no way affects the nature of the transaction»[3*]. (Fullarton, I. c. p. 131).

Θίγει ὅμως πολύ σημαντικά τό ζήτημα, ἄν γίνεται ἐκροή χρυσοῦ ἤ ὄχι. Τό κεφάλαιο μεταφέρεται μέ τή μορφή εὐγενῶν μετάλλων, γιατί μέ τή μορφή ἐμπορευμάτων ἤ δέν μπορεῖ νά μεταφερθεῖ καθόλου ἤ δέν μπορεῖ νά μεταφερθεῖ χωρίς νά γίνουν οἱ πιό μεγάλες ἀπώλειες. Ὁ φόβος πού ἔχει τό σύγχρονο τραπεζικό σύστημα μπρός στήν ἐκροή χρυσοῦ ξεπερνάει ὅλα ὅσα ὀνειρεύτηκε ποτέ τό νομισματικό σύστημα, γιά τό ὁποῖο τό εὐγενές μέταλλο εἶναι ὁ μοναδικός

[1*] ἕνα καθαρό ζήτημα κεφαλαίου — [2*] ἕνα χρηματικό ζήτημα — [3*] «Ἄν αὐτό τό κεφάλαιο», «μεταβιβάζεται μέ τή μορφή ἐμπορευμάτων ἤ μετρητοῦ χρήματος εἶναι ἕνα σημεῖο πού δέν θίγει καθόλου τήν οὐσία τῆς συναλλαγῆς».

ἀληθινός πλοῦτος. Ἄς πάρουμε λ.χ. τίς παρακάτω ἀπαντήσεις τοῦ Διοικητῆ τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας Μόρρις στίς ἐρωτήσεις πού τοῦ ἔθεσε ἡ κοινοβουλευτική ἐπιτροπή σχετικά μέ τήν κρίση τοῦ 1847 — 1848:

3.846. (Ἐρώτηση:) «Ὅταν μιλῶ γιά ὑποτίμηση ἀποθεμάτων (stocks) καί πάγιου κεφαλαίου, δέν σᾶς εἶναι γνωστό ὅτι ὅλο τό ἐπενδυμένο σέ ἀποθέματα καί σέ καθελογῆς προϊόντα κεφάλαιο ἔχει ὑποτιμηθεῖ μέ τόν ἴδιο τρόπο, ὅτι οἱ πρῶτες ὕλες — βαμβάκι, μετάξι, μαλλί — ἔχουν σταλεῖ στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη στίς ἴδιες ἐξευτελιστικές τιμές, καί ὅτι ζάχαρη, καφές καί τσάϊ ἔχουν ξεπουληθεῖ σέ ἀναγκαστικούς πλειστηριασμούς; — Ἦταν ἀναπόφευχτο νά ὑποστεῖ τό ἔθνος *σημαντικές θυσίες* γιά νά ἀντιδράσει στήν *ἐκροή τοῦ χρυσοῦ*, πού προκάλεσε ἡ μαζική εἰσαγωγή τροφίμων. — Δέν ἔχετε τή γνώμη ὅτι θά ἦταν καλύτερο νά βάζαμε χέρι στά 8 ἑκατομμύρια λίρ. στ., πού βρίσκονταν στά θησαυροφυλάκια τῆς Τράπεζας, ἀντί νά ἐπιδιώξουμε νά πάρουμε πίσω τό χρυσό μέ τέτιες θυσίες; — Ὄχι. Ἐγώ *δέν ἔχω αὐτή τή γνώμη*».

Αὐτό πού ἰσχύει ἐδῶ σάν ὁ μοναδικά πραγματικός πλοῦτος. εἶναι ὁ χρυσός.

Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ Τούκ, πού τήν παράθεσε ὁ Φούλλαρτον, ὅτι

«with only one or two exceptions, and those admitting of satisfactory explanation, every remarkable fall of the exchange, followed by a drain of gold, that has occurred during the last half century, has been coincident throughout with a comparatively low state of the circulating medium, and vice versa»[1*]. (Fullarton, p. 121).

ἀποδείχνει ὅτι αὐτές οἱ ἐκροές χρυσοῦ γίνονται συνήθως ὕστερα ἀπό μιά περίοδο ἔξαψης καί κερδοσκοπίας σάν

«a signal of a collapse already commenced... an indication of overstocked markets, of a cessation of the foreign demand for our productions, of delayed returns, and, as the necessary sequel of all these, of commercial discredit, manufactories shut up, artisans starving, and a general stagnation of industry and enterprise[2*]. (p. 129).

[1*] «μόνο μέ μιά ἤ δυό ἐξαιρέσεις, πού ἐπιτρέπουν μιά ἱκανοποιητική ἐξήγηση, κάθε ἀξιοπαρατήρητη πτώση τῶν τιμῶν τοῦ συναλλάγματος, πού ἀκολουθοῦνταν ἀπό μιά ἐκροή χρυσοῦ στή διάρκεια τοῦ τελευταίου μισοῦ αἰώνα, συνέπιπτε πάντα μέ ἕνα σχετικά χαμηλό ἐπίπεδο τοῦ μέσου κυκλοφορίας καί ἀντίστροφα» — [2*] «ἕνα σινιάλο ἑνός κράχ πού ἔχει ἤδη ἀρχίσει... σάν μιά ἔνδειξη παραγεμισμένων ἀγορῶν, φθίνουσας ζήτησης δικῶν μας προϊόντων στό ἐξωτερικό, ἀργοπορημένων ἐπιστροφῶν κεφαλαίου, καί τῆς ἀναπόφευχτης συνέπειας ὅλων αὐτῶν, ὅπως ἡ δυσπιστία στό ἐμπόριο, τό κλείσιμο ἐργοστασίων, οἱ πεινασμένοι ἐργάτες καί μιά γενική στασιμότητα στή βιομηχανία καί στίς ἐπιχειρήσεις».

Ὅλα αὐτά εἶναι φυσικά ταυτόχρονα, ἡ καλύτερη ἀντίκρουση τοῦ ἰσχυρισμοῦ τῶν ὀπαδῶν τῆς θεωρίας τῶν currency, ὅτι

«a full circulation drives out bullion and a low circulation attracts it»[1*].

Παρ' ὅλο πού ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας διατηρεῖ συνήθως στήν περίοδο τῆς ἄνθησης μεγάλη ἐφεδρεία χρυσοῦ, ἀντίθετα, ὁ θησαυρός αὐτός σχηματίζεται πάντα στήν ἄχαρη περίοδο τῆς στασιμότητας πού ἀκολουθεῖ μετά τή θύελλα.

Ὅλη ἡ σοφία σχετικά μέ τίς ἐκροές χρυσοῦ συνοψίζεται λοιπόν στό ὅτι ἡ ζήτηση γιά *διεθνῆ* μέσα κυκλοφορίας καί πληρωμῆς εἶναι διαφορετική ἀπό τή ζήτηση γιά *ἐσωτερικά* μέσα κυκλοφορίας καί πληρωμῆς (καί γι' αὐτό προκύπτει μόνο του ὅτι «the existence of a drain does not necessarily imply any diminution of the internal demand for circulation[2*], ὅπως λέει ὁ Φούλλαρτον στή σελ. 112), καί ὅτι ἡ ἐξαγωγή τῶν εὐγενῶν μετάλλων ἀπό τή χώρα καί τό ρίξιμό τους στήν διεθνή κυκλοφορία, δέν εἶναι ταυτόσημο μέ τό ρίξιμο τραπεζογραμματίων καί νομισμάτων στήν ἐσωτερική κυκλοφορία. Ἔχω ἐξάλλου δείξει ἤδη προηγούμενα[3*], ὅτι ἡ κίνηση τοῦ θησαυροῦ, ὁ ὁποῖος ἔχει συγκεντρωθεῖ σάν ἐφεδρικό κεφάλαιο γιά διεθνεῖς πληρωμές, δέν ἔχει αὐτή καθεαυτή καμιά σχέση μέ τήν κίνηση τοῦ χρήματος σάν μέσου κυκλοφορίας. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἐδῶ προστίθεται μιά περιπλοκή ἀπό τό γεγονός, ὅτι οἱ διάφορες λειτουργίες τοῦ θησαυροῦ πού τίς ἀνάπτυξα μέ βάση τή φύση τοῦ χρήματος: ἡ λειτουργία του σάν ἐφεδρικό κεφάλαιο μέσων πληρωμῆς γιά ληξιπρόθεσμες πληρωμές στό ἐσωτερικό τῆς χώρας, σάν ἐφεδρικό κεφάλαιο τοῦ μέσου κυκλοφορίας, τέλος σάν ἐφεδρικό κεφάλαιο τοῦ παγκόσμιου χρήματος — ὅλα αὐτά φορτώνονται σ' ἕνα μοναδικό ἐφεδρικό κεφάλαιο, πράγμα ἀπό τό ὁποῖο προκύπτει ὅτι κάτω ἀπό ὁρισμένες συνθῆκες μπορεῖ μιά ἐκροή χρυσοῦ ἀπό τήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας πρός τό ἐσωτερικό τῆς χώρας νά συνδυαστεῖ μέ τήν ἐκροή στό ἐξωτερικό. Μιά παραπέρα περιπλοκή προκύπτει ὅμως ἀκόμα ἀπό τήν παραπέρα λειτουργία πού φορτώνεται ἐντελῶς αὐθαίρετα στό θησαυρό αὐτό, νά χρησιμεύει σάν κεφάλαιο πού ἐγγυᾶται τή μετατρεψιμότητα τῶν τραπεζογραμματίων στίς χῶρες μέ ἀναπτυγμένο τό πιστωτικό σύστημα καί

[1*] «μιά γιομάτη (full) κυκλοφορία διώχνει τόν χρυσό, μιά χαμηλή κυκλοφορία τόν προσελκύει» — [2*] «τό γεγονός μιᾶς ἐκροῆς χρυσοῦ. δέν περικλείνει ὑποχρεωτικά μείωση τῆς ἀνάγκης μέσων κυκλοφορίας στό ἐσωτερικό τῆς χώρας» — [3*] Βλέπε «Τό Κεφάλαιο» τόμ. I τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης 1954, σελ. 148.

τό πιστωτικό χρῆμα. Τελικά, σ' ὅλα αὐτά προστίθεται ἔπειτα 1) ἡ συγκέντρωση τοῦ ἐθνικοῦ ἐφεδρικοῦ κεφαλαίου σέ μιά μόνη Κεντρική Τράπεζα, 2) ὁ περιορισμός του στό ἐλάχιστο δυνατό ὅριο. Ἀπό δῶ τό παράπονο τοῦ Φούλλαρτον (σελ. 143).

«One cannot contemplate the perfect silence and facility with which variations of the exchange usually pass off in continental countries, compared with the state of feverish disquiet and alarm always produced in England whenever the treasure in the bank seems to be at all approaching to exhaustion, without being struck with the great advantage in this respect which a metallic currency possesses»[1*].

Ἄν ὅμως παραβλέψουμε τώρα τήν ἐκροή χρυσοῦ, τότε πῶς μπορεῖ μιά τράπεζα πού ἐκδίδει τραπεζογραμμάτια, λ.χ. ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας, νά αὐξήσει τό ποσό τῶν χορηγούμενων ἀπό αὐτήν δανείων σέ χρῆμα, χωρίς νά αὐξήσει τή δική της ἔκδοση τραπεζογραμματίων;

Ὅλα τά τραπεζογραμμάτια ἔξω ἀπό τά τείχη τῆς Τράπεζας, εἴτε κυκλοφοροῦν εἴτε κοιμοῦνται σέ ἀτομικούς θησαυρούς, βρίσκονται, ὅσον ἀφορᾶ τήν ἴδια τήν Τράπεζα, σέ κυκλοφορία, δηλαδή ἔξω ἀπό τήν κατοχή της. Ἄν λοιπόν ἡ τράπεζα ἐπεκτείνει τίς προεξοφλήσεις της καί τίς λομβαρδικές ἐπιχειρήσεις της, τά δάνεια ἔναντι securities[2*], τότε τά τραπεζογραμμάτια, πού ξόδεψε γι' αὐτά, πρέπει νά ξαναεπιστρέψουν σ' αὐτήν, γιατί διαφορετικά μεγαλώνουν τό ποσό τῆς κυκλοφορίας, πράγμα πού ἴσα-ἴσα δέν πρέπει νά γίνει. Αὐτή ἡ ἐπιστροφή μπορεῖ νά γίνει μέ διπλό τρόπο.

Πρῶτο: Ἡ τράπεζα καταβάλλει στόν Α τραπεζογραμμάτια ἔναντι χρεωγράφων. Ὁ Α πληρώνει μ' αὐτά ληξιπρόθεσμες συναλλαγματικές στόν Β, καί ὁ Β καταθέτει τά τραπεζογραμμάτια πάλι στήν τράπεζα. Ἔτσι τελειώνει ἡ κυκλοφορία αὐτῶν τῶν τραπεζογραμματίων, τό δάνειο ὅμως μένει.

(«The loan remains, and the currency, if not wanted, finds its way back to the issuer»[3*]. Fullarton, p. 97).

[1*] «τήν πλήρη ἡσυχία καί εὐκολία μέ τίς ὁποῖες παρέρχονται συνήθως οἱ ἀλλαγές στήν τιμή τοῦ συναλλάγματος στίς χῶρες τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης, συγκρινόμενες μέ τήν κατάσταση τῆς πυρετώδικης ἀνησυχίας καί τοῦ τρόμου πού παρουσιάζεται κάθε φορά στήν Ἀγγλία, ὅταν ὁ θησαυρός χρυσοῦ τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας φαίνεται νά κοντεύει νά ἐξαντληθεῖ ὁλοκληρωτικά, δέν μπορεῖ κανείς νά τή βλέπει χωρίς νά ἐντυπωσιάζεται ἀπό τό μεγάλο προτέρημα πού ἔχει ἀπό αὐτή τήν ἄποψη ἡ κυκλοφορία μεταλλικοῦ χρήματος».

[2*] ἐχεγγύων — [3*] («Τό δάνειο μένει καί τό μέσο κυκλοφορίας, ἄν δέν χρησιμοποιηθεῖ, βρίσκει τό δρόμο του πίσω στόν ἐκδότη»).

Τά τραπεζογραμμάτια πού ἡ τράπεζα δάνεισε στόν Α, ἐπέστρεψαν τώρα σ' αὐτήν. Ἀντίθετα, ἡ τράπεζα εἶναι πιστώτρια τοῦ Α ἤ ἐκείνου ὁ ὁποῖος τράβηξε τή συναλλαγματική πού ἔδωσε γιά προεξόφληση ὁ Α. Εἶναι χρεώστρια τοῦ Β γιά τό ποσό ἀξίας πού ἐκφράζεται μ' αὐτά τά τραπεζογραμμάτια, καί ὁ Β διαθέτει ἔτσι ἕνα ἀντίστοιχο μέρος τοῦ κεφαλαίου τῆς τράπεζας.

Δεύτερο: Ὁ Α πληρώνει στόν Β καί ὁ ἴδιος ὁ Β ἤ ὁ Γ, στόν ὁποῖο ὁ Β πληρώνει μέ τή σειρά του παραπέρα τά τραπεζογραμμάτια, πληρώνει μέ τά τραπεζογραμμάτια αὐτά στήν τράπεζα ληξιπρόθεσμες συναλλαγματικές. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ τράπεζα πληρώθηκε μέ τά δικά της τραπεζογραμμάτια. Ἔτσι τερματίστηκε ἡ συναλλαγή (ὡς τήν ἐπιστροφή τῶν χρημάτων στήν τράπεζα ἀπό τόν Α).

Κατά πόσο τώρα τό δάνειο τῆς τράπεζας στόν Α πρέπει νά θεωρεῖται σάν δάνειο κεφαλαίου, ἤ σάν ἁπλό δάνειο μέσων πληρωμῆς;[91]

{Αὐτό ἐξαρτιέται ἀπό τή φύση τοῦ ἴδιου τοῦ δανείου. Σχετικά μ' αὐτό πρέπει νά ἐξεταστοῦν τρεῖς περιπτώσεις:

Πρώτη περίπτωση. — Ὁ Α παίρνει ἀπό τήν τράπεζα δανεικές τίς προκαταβολές μέ βάση τήν προσωπική του Πίστη, χωρίς νά δώσει γι' αὐτές κανενός εἴδους κάλυψη. Στήν περίπτωση αὐτή δέν πῆρε δανεικά μόνο μέσα πληρωμῆς, ἀλλά ὁπωσδήποτε καί ἕνα νέο κεφάλαιο πού μπορεῖ ὡς τήν ἐπιστροφή του νά τό χρησιμοποιήσει καί νά τό ἀξιοποιήσει στήν ἐπιχείρησή του σάν συμπληρωματικό κεφάλαιο.

Δεύτερη περίπτωση. — Ὁ Α ἔβαλε ἐνέχυρο στήν τράπεζα χρεώγραφα, κρατικά ὁμόλογα ἤ μετοχές, καί πῆρε ἔναντι αὐτῶν δάνειο σέ μετρητά ἴσο λ.χ. ὡς τά δύο τρίτα τῆς τρέχουσας τιμῆς τους. Στήν περίπτωση αὐτή πῆρε τά μέσα πληρωμῆς πού χρειαζόταν, ὄχι ὅμως συμπληρωματικό κεφάλαιο, γιατί ἔδωσε στά χέρια τῆς τράπεζας μεγαλύτερη κεφαλαιακή ἀξία ἀπό τήν ἀξία πού πῆρε ἀπό αὐτήν. Αὐτή, ὅμως, ἡ μεγαλύτερη κεφαλαιακή ἀξία, ἀπό τή μιά μεριά, ἦταν μή χρησιμοποιήσιμη γιά τίς τρέχουσες ἀνάγκες του — ἀνάγκες σέ μέσα πληρωμῆς — γιατί ἦταν ἐπενδυμένη μέ μιά συγκεκριμένη μορφή πού ἀποφέρει τόκο. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ Α εἶχε τούς λόγους

[91] Τό μέρος πού ἀκολουθεῖ τώρα στό πρωτότυπο εἶναι στή συνοχή του ἀκατανόητο καί ὁ ἐκδότης τό ξαναεπεξεργάστηκε ὡς τό σημεῖο πού κλείνει ἡ ἀγκυλωτή παρένθεση. Σέ ἄλλη συνάρτηση τό σημεῖο αὐτό ἔχει θιχθεῖ στό κεφ. XXVI[1*]. — Φ. Ε.

[1*] Βλέπε σέ τοῦτον τόν τόμο, σελ. 541-544.

του νά μή μετατρέψει αὐτή τήν κεφαλαιακή ἀξία ἄμεσα σέ μέσα πληρωμῆς μέ τήν πούλησή της. Τά χρεώγραφά του προορίζονταν μεταξύ ἄλλων νά λειτουργοῦν σάν ἐφεδρικό κεφάλαιο, καί σάν τέτια τά ἔβαλε νά λειτουργήσουν ἀκριβῶς σάν ἐφεδρικό κεφάλαιο. Ἑπομένως, ἀνάμεσα στόν Α καί στήν τράπεζα ἔγινε μιά προσωρινή ἀμοιβαία μεταβίβαση κεφαλαίου, ἔτσι πού ὁ Α δέν πῆρε συμπληρωματικό κεφάλαιο (τό ἀντίθετο!), πῆρε, ὅμως, τά μέσα πληρωμῆς πού χρειαζόταν. Ἀντίθετα, γιά τήν τράπεζα ἡ συναλλαγή ἦταν μιά προσωρινή δέσμευση χρηματικοῦ κεφαλαίου μέ τή μορφή ἑνός δανείου, μιά μετατροπή χρηματικοῦ κεφαλαίου ἀπό τή μιά μορφή στήν ἄλλη, καί αὐτή ἡ μετατροπή εἶναι ἀκριβῶς ἡ οὐσιαστική λειτουργία τῆς τραπεζικῆς ἐπιχείρησης.

Τρίτη περίπτωση. — Ὁ Α προεξόφλησε στήν τράπεζα μιά συναλλαγματική καί ἔναντί της, μετά τήν ἀφαίρεση τοῦ προεξοφλητικοῦ τόκου, πῆρε τό ποσό σέ μετρητά. Στήν περίπτωση αὐτή πούλησε στήν τράπεζα μιά μή ρευστή μορφή χρηματικοῦ κεφαλαίου ἔναντι ἑνός ποσοῦ ἀξίας σέ ρευστή μορφή, πούλησε μιά μή ληξιπρόθεσμη συναλλαγματική ἔναντι μετρητοῦ χρήματος. Ἡ συναλλαγματική εἶναι τώρα ἰδιοκτησία τῆς τράπεζας. Ἐδῶ δέν ἀλλάζει σέ τίποτα τό γεγονός ὅτι σέ περίπτωση μή πληρωμῆς ὁ τελευταῖος ὀπισθογράψας Α ἐγγυᾶται τό ποσό γιά τήν τράπεζα. Αὐτή τήν ἐγγύηση τή μοιράζεται μαζί μέ τούς ἄλλους ὀπισθογράψαντες καί μέ τόν ἐκδότη τῆς συναλλαγματικῆς, στούς ὁποίους τότε προσφεύγει. Δέν πρόκειται λοιπόν ἐδῶ γιά δάνειο, ἀλλά γιά μιά συνηθέστατη ἀγοροπωλησία. Γι' αὐτό ὁ Α δέν ἔχει νά πληρώσει τίποτα στήν τράπεζα, πού καλύπτεται μέ τήν εἴσπραξη τοῦ ποσοῦ πού ἀντιπροσωπεύει ἡ συναλλαγματική, ὅταν γίνει ληξιπρόθεσμη. Καί στήν περίπτωση αὐτή ἔγινε ἀμοιβαία μεταβίβαση κεφαλαίου ἀνάμεσα στόν Α καί στήν τράπεζα, καί μάλιστα ἀκριβῶς, ὅπως γίνεται κατά τήν πούληση καί τήν ἀγορά κάθε ἄλλου ἐμπορεύματος, καί ἀκριβῶς γι' αὐτό ὁ Α δέν πῆρε συμπληρωματικό κεφάλαιο. Αὐτό πού χρειαζόταν καί πού πῆρε, ἦταν μέσα πληρωμῆς, καί τά πῆρε, μετατρέποντας ἡ τράπεζα γι' αὐτόν τή μιά μορφή τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου — τή συναλλαγματική — στήν ἄλλη μορφή — σέ χρῆμα.

Ἑπομένως, μόνο στήν πρώτη περίπτωση μπορεῖ νά γίνεται λόγος γιά πραγματικό δάνειο κεφαλαίου. Στή δεύτερη καί στήν τρίτη περίπτωση μπορεῖ νά γίνεται λόγος τό πολύ μόνο μέ τήν ἔννοια πού λένε ὅτι σέ κάθε ἐπένδυση κεφαλαίου «δανείζεται κεφάλαιο». Ἀλλά γιά τόν Α εἶναι χρηματικό *κεφάλαιο* τό πολύ μέ τήν ἔννοια,

ὅτι ἀποτελεῖ γενικά μέρος τοῦ κεφαλαίου του. Καί τό ζητάει καί τό χρησιμοποιεῖ ὄχι εἰδικά σάν κεφάλαιο, ἀλλά εἰδικά σάν μέσο πληρωμῆς. Διαφορετικά θά ἔπρεπε ἐπίσης νά θεωρεῖται σάν εἴσπραξη δανεικοῦ κεφαλαίου κάθε συνηθισμένη πούληση ἐμπορεύματος μέ τήν ὁποία προμηθεύεται κανείς μέσα πληρωμῆς. — Φ. Ε.}

Γιά τήν ἰδιωτική τράπεζα πού ἐκδίδει τραπεζογραμμάτια, ἡ διαφορά συνίσταται στό ὅτι, στήν περίπτωση πού τά τραπεζογραμμάτιά της οὔτε μένουν στήν τοπική κυκλοφορία, οὔτε ὅμως ἐπιστρέφονται σ' αὐτήν μέ τή μορφή καταθέσεων ἤ γιά τήν πληρωμή ληξιπρόθεσμων συναλλαγματικῶν, τά τραπεζογραμμάτια αὐτά περιέρχονται σέ χέρια ἀνθρώπων, στούς ὁποίους θά πρέπει ἡ τράπεζα σέ ἀντάλλαγμά τους νά πληρώσει μέ χρυσό ἤ μέ τραπεζογραμμάτια τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας. Ἔτσι, στήν περίπτωση αὐτή ὁ δανεισμός τῶν τραπεζογραμματίων της ἀντιπροσωπεύει πράγματι δάνειο τραπεζογραμματίων τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας ἤ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο γι' αὐτήν, δάνειο χρυσοῦ, δηλαδή μέρος τοῦ δικοῦ της τραπεζικοῦ κεφαλαίου. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν περίπτωση πού ἡ ἴδια ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας ἤ ὁποιαδήποτε ἄλλη τράπεζα, πού ὑπάγεται σέ ἕνα νομοθετημένο ἀνώτατο ὅριο ἔκδοσης τραπεζογραμματίων, εἶναι ὑποχρεωμένη νά πουλάει χρεώγραφα γιά νά τραβάει ἀπό τήν κυκλοφορία τά δικά της τραπεζογραμμάτια καί γιά νά τά διαθέτει μετά πάλι σέ δάνεια. Στήν περίπτωση αὐτή τά δικά της τραπεζογραμμάτια ἀντιπροσωπεύουν ἕνα μέρος τοῦ κινητοποιημένου τραπεζικοῦ κεφαλαίου της.

Καί στήν περίπτωση ἀκόμα πού ἡ κυκλοφορία θά ἦταν καθαρά μεταλλική θά μποροῦσε ταυτόχρονα 1) μιά ἐκροή χρυσοῦ {ἐδῶ εἶναι φανερό ὅτι ἐννοεῖται μιά ἐκροή χρυσοῦ πού, ἐν μέρει τουλάχιστον, φεύγει στό ἐξωτερικό, Φ. Ε.} νά ἄδειαζε τό θησαυροφυλάκιο, καί 2), ἐπειδή ὁ χρυσός θά ζητοῦνταν κυρίως ἀπό τήν τράπεζα μόνο γιά τήν ἐξόφληση πληρωμῶν (ἀποπεράτωση παλιῶν συναλλαγῶν) θά μποροῦσαν νά αὐξηθοῦν πολύ τά δάνειά της ἔναντι χρεωγράφων, θά ἐπιστρέφονταν ὅμως σ' αὐτήν μέ τή μορφή καταθέσεων ἤ γιά τήν πληρωμή ληξιπρόθεσμων συναλλαγματικῶν, ἔτσι πού, ἀπό τή μιά μεριά, ὅταν θά αὔξαιναν τά χρεώγραφα στό χαρτοφυλάκιο τῆς τράπεζας, τό συνολικό της ἀπόθεμα χρυσοῦ θά μειωνόταν, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τό ἴδιο ποσό πού διατηροῦσε προηγούμενα σάν ἰδιοκτήτρια, θά τό διατηροῦσε τώρα σάν χρεώστρια τῶν καταθετῶν της καί τελικά θά περιοριζόταν ἡ συνολική μάζα τῶν μέσων κυκλοφορίας.

Ὡς τώρα προϋποθέταμε ὅτι τά δάνεια γίνονται σέ τραπεζογραμμάτια, ἐπομένως συνεπάγονται μιά τουλάχιστον στιγμιαία, ἄν καί ἀμέσως πάλι ἐξαφανιζόμενη αὔξηση τῆς ἔκδοσης τραπεζογραμματίων. Αὐτό ὅμως δέν εἶναι ἀπαραίτητο. Στή θέση τῶν χάρτινων τραπεζογραμματίων μπορεῖ ἡ τράπεζα νά ἀνοίξει στόν Α ἕνα πιστωτικό λογαριασμό, ὁπότε ὁ Α, ὁ χρεώστης τῆς τράπεζας, μετατρέπεται σέ φανταστικό καταθέτη της. Πληρώνει τούς πιστωτές του μέ ἐπιταγές πληρωτέες ἀπό τήν τράπεζα καί ὁ ἀποδέκτης αὐτῶν τῶν ἐπιταγῶν πληρώνει μ' αὐτές τόν τραπεζίτη του, ὁ ὁποῖος τίς ἀνταλλάσσει στό Γραφεῖο Συμψηφισμοῦ μέ τίς πληρωτέες ἀπό τόν ἴδιο ἐπιταγές. Στήν περίπτωση αὐτή δέν λαβαίνει χώρα καμιά μεσολάβηση τραπεζογραμματίων, καί ὅλη ἡ συναλλαγή περιορίζεται στό ὅ,τι μιά ἀπαίτηση πού πρέπει νά ἐκπληρώσει ἡ τράπεζα ἐξοφλεῖται μέ μιά ἐπιταγή πληρωτέα ἀπό τήν ἴδια, ἡ δέ πραγματική ἀμοιβή τῆς Τράπεζας συνίσταται στήν πιστωτική ἀπαίτηση ἀπό τόν Α. Στήν περίπτωση αὐτή τοῦ δάνεισε ἕνα μέρος τοῦ τραπεζικοῦ της κεφαλαίου, γιατί τοῦ δάνεισε τίς δικές της χρεωστικές ἀπαιτήσεις.

Ἐφόσον ἡ ζήτηση αὐτή χρηματικῶν δανείων εἶναι ζήτηση κεφαλαίου, πρόκειται μόνο γιά ζήτηση χρηματικοῦ κεφαλαίου. Κεφαλαίου ἀπό τήν ἄποψη τοῦ τραπεζίτη, δηλαδή χρυσοῦ — κατά τήν ἐκροή χρυσοῦ στό ἐξωτερικό — ἤ τραπεζογραμματίων τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας, τά ὁποῖα ἡ ἰδιωτική τράπεζα μπορεῖ νά τά ἀποκτήσει μόνο, ἀγοράζοντάς τα ἔναντι ἑνός ἰσοδύναμου. Γι' αὐτήν, ἐπομένως, ἀντιπροσωπεύουν κεφάλαιο. Ἤ, τέλος, πρόκειται γιά τοκοφόρα χρεώγραφα, κρατικά ὁμόλογα, μετοχές κλπ. πού πρέπει νά πουληθοῦν γιά νά προμηθευτεῖ ἡ τράπεζα χρυσό ἤ τραπεζογραμμάτια. Ἄν πρόκειται ὅμως γιά κρατικά χαρτιά, εἶναι κεφάλαιο μόνο γιά ἐκεῖνον πού τά ἀγόρασε, γιά τόν ὁποῖο ἀντιπροσωπεύουν μιά τιμή, τήν τιμή πού τά ἀγόρασε, δηλαδή τό κεφάλαιό του πού τοποθέτησε σ' αὐτά. Αὐτά καθεαυτά δέν εἶναι κεφάλαιο, ἀλλά ἁπλές χρεωστικές ἀπαιτήσεις. Ἄν εἶναι ὑποθῆκες εἶναι ἁπλές ἐντολές σέ μελλοντικές γαιοπρόσοδες, καί ἄν εἶναι ἄλλες μετοχές, εἶναι ἁπλοί τίτλοι ἰδιοκτησίας, πού δίνουν τό δικαίωμα εἴσπραξης μελλοντικῆς ὑπεραξίας. Ὅλα αὐτά τά πράγματα δέν εἶναι πραγματικό κεφάλαιο, δέν ἀποτελοῦν συστατικά μέρη τοῦ κεφαλαίου καί αὐτά καθεαυτά δέν εἶναι ἐπίσης ἀξίες. Μέ παρόμοιες συναλλαγές μπορεῖ ἐπίσης χρῆμα πού ἀνήκει στήν τράπεζα νά μετατραπεῖ σέ κατάθεση, ἔτσι πού ἡ τράπεζα, ἀντί νά εἶναι ἰδιοκτήτρια αὐτοῦ τοῦ χρήματος γίνεται χρεώ-

στριά του, τό κρατάει μέ ἄλλο τίτλο ἰδιοκτησίας. Ὅσο σπουδαῖο κι ἄν εἶναι αὐτό γιά τήν τράπεζα, δέν ἀλλάζει καθόλου τή μάζα τοῦ ἀποθέματος κεφαλαίου, ἀκόμα καί τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου πού ὑπάρχει στή χώρα. Ἑπομένως, τό κεφάλαιο ἐμφανίζεται ἐδῶ μόνο σάν χρηματικό κεφάλαιο καί, ἄν δέν ὑπάρχει μέ πραγματική χρηματική μορφή, ὑπάρχει σάν ἁπλός τίτλος κεφαλαίου. Αὐτό εἶναι πολύ σημαντικό, γιατί ἡ σπανιότητα *τραπεζικοῦ* κεφαλαίου καί ἡ ἐπιταχτική ζήτηση γι' αὐτό συγχέεται μέ μιά μείωση τοῦ *πραγματικοῦ* κεφαλαίου, πού, ἀντίθετα, σέ τέτιες περιπτώσεις ὑπάρχει σέ ἀφθονία μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς καί προϊόντων καί πιέζει τίς ἀγορές.

Ἔτσι ἐξηγιέται πολύ ἁπλά μέ ποιόν τρόπο μπορεῖ νά αὐξάνει ἡ μάζα τῶν χρεωγράφων, πού τά κρατάει ἡ τράπεζα σάν κάλυμα, δηλαδή μέ ποιόν τρόπο μπορεῖ ἡ τράπεζα νά ἱκανοποιεῖ τήν αὐξανόμενη ζήτηση χρηματικῶν δανείων, μέ ταυτόχρονη ἀμετάβλητη ἤ φθίνουσα τή συνολική μάζα τῶν μέσων κυκλοφορίας. Καί μάλιστα σέ τέτιες περίοδες χρηματικῆς στενότητας ἡ συνολική αὐτή μάζα κρατεῖται μέ διπλό τρόπο μέσα σέ ὁρισμένα ὅρια: 1) μέ τήν ἐκροή χρυσοῦ, 2) μέ τή ζήτηση χρήματος σάν ἁπλοῦ μέσου πληρωμῆς, ὅταν τά τραπεζογραμμάτια πού διατίθενται ἐπιστρέφουν ἀμέσως ἤ ὅταν μέ τό ἄνοιγμα πιστωτικῶν λογαριασμῶν ἡ συναλλαγή διεκπεραιώνεται χωρίς νά δαπανηθοῦν καθόλου τραπεζογραμμάτια, ὅταν δηλαδή μιά ἁπλή πιστωτική συναλλαγή πραγματοποιεῖ τίς πληρωμές, πού ἡ διεκπεραίωσή τους ἦταν ὁ μοναδικός σκοπός τῆς ὅλης ἐπιχείρησης. Εἶναι τό χαρακτηριστικό τοῦ χρήματος, ὅταν λειτουργεῖ μόνο γιά τήν ἐξόφληση πληρωμῶν (καί σέ περίοδες κρίσης δανείζονται γιά νά πληρώσουν καί ὄχι γιά νά ἀγοράσουν, γιά νά ἀποπερατώσουν παλιές δουλιές καί ὄχι γιά νά ἀνοίξουν καινούργιες), ἡ κυκλοφορία του νά εἶναι μηδαμινή, ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού αὐτή ἡ ἐξόφληση δέν γίνεται μέ ἁπλή πιστωτική πράξη, δηλαδή δέν γίνεται χωρίς τήν παραμικρή μεσολάβηση χρήματος, ὅτι. ἐπομένως, ὅταν ὑπάρχει πολύ μεγάλη ζήτηση χρηματικῶν δανείων μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ μιά τεράστια μάζα αὐτῶν τῶν συναλλαγῶν, χωρίς νά διευρυνθεῖ ἡ κυκλοφορία. Τό ἁπλό γεγονός, ὅμως, ὅτι μένει σταθερή ἡ κυκλοφορία τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας ἤ ὅτι ἀκόμα μειώνεται ταυτόχρονα μέ τήν αὔξηση τῶν χρηματικῶν δανείων πού χορηγεῖ, εἶναι φανερό ὅτι δέν ἀποδείχνει καθόλου, ὅτι ἡ κυκλοφορία τοῦ χρήματος (τῶν τραπεζογραμματίων) ὅταν λειτουργεῖ σάν μέσο πληρωμῆς δέν αὐξάνει καί δέν διευρύνεται, ὅπως παραδέχονται ὁ Φούλ-

λαρτον, ὁ Τούκ καί ἄλλοι (ἐξαιτίας τῆς πλάνης τους, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό χρηματικό δάνειο εἶναι ταυτόσημο μέ τό δάνειο συμπληρωματικοῦ κεφαλαίου — capital on loan[1*]). Ἐπειδή ἡ κυκλοφορία τῶν τραπεζογραμματίων σάν μέσων ἀγορᾶς μειώνεται σέ περίοδες στασιμότητας τῶν ἐργασιῶν, ὅταν ἀπαιτοῦνται τέτια μεγάλα δάνεια, μπορεῖ νά αὐξηθεῖ ἡ κυκλοφορία τους σάν μέσων πληρωμῆς καί παρ' ὅλα αὐτά νά μείνει σταθερό ἤ ἀκόμα καί νά ἐλαττωθεῖ τό συνολικό ποσό τῆς κυκλοφορίας, τό ἄθροισμα τῶν τραπεζογραμματίων πού λειτουργοῦν σάν μέσα ἀγορᾶς καί σάν μέσα πληρωμῆς. Ἡ κυκλοφορία ἀκριβῶς σάν μέσων πληρωμῆς τῶν τραπεζογραμματίων, πού ἐπιστρέφουν ἀμέσως στήν ἐκδότρια τράπεζα, δέν θεωρεῖται κυκλοφορία στά μάτια τῶν οἰκονομολόγων πού ἀναφέραμε.

Ἄν ἡ κυκλοφορία τοῦ χρήματος σάν μέσου πληρωμῆς αὔξανε σέ μεγαλύτερο βαθμό ἀπό τή μείωση τῆς κυκλοφορίας του σάν μέσου ἀγορᾶς, τότε ἡ συνολική κυκλοφορία του θά αὔξανε, παρά τή σημαντική μείωση τῆς μάζας τοῦ χρήματος πού λειτουργεῖ σάν μέσο ἀγορᾶς. Καί αὐτό γίνεται πραγματικά σέ ὁρισμένες στιγμές τῆς κρίσης, τόν καιρό τῆς ὁλοκληρωτικῆς κατάρρευσης τῆς Πίστης, ὅταν ὄχι μόνο δέν μποροῦν νά πουλιοῦνται τά ἐμπορεύματα καί τά χρεώγραφα, ἀλλά καί ὅταν δέν μποροῦν νά προεξοφλοῦνται οἱ συναλλαγματικές, καί ὅταν δέν ἔχει πέραση παρά μόνο ἡ πληρωμή σέ μετρητά, ἤ ὅπως λέει ὁ ἔμπορος: τό ταμεῖο. Καί ἐπειδή ὁ Φούλλαρτον καί ἄλλοι δέν καταλαβαίνουν ὅτι ἡ κυκλοφορία τῶν τραπεζογραμματίων σάν μέσων πληρωμῆς εἶναι τό χαρακτηριστικό τέτιων περιόδων χρηματικῆς στενότητας, πραγματεύονται σάν τυχαῖο τό φαινόμενο αὐτό.

«With respect again to those examples of eager competition for the possession of banknotes, which characterise seasons of panic and which may sometimes, as at the close of 1825, lead to a sudden, though only temporary, enlargement of the issues, even while the efflux of bullion is still going on, these, I apprehend, are not to be regarded as among the natural or necessary concomitants of a low exchange; the demand in such cases is not for circulation» (θά ἔπρεπε νά πεῖ γιά μέσα κυκλοφορίας σάν μέσα ἀγορᾶς), «but for hoarding, a demand on the part of alarmed bankers and capitalists which arises generally in the last act of the crisis» (δηλαδή σάν ἐφεδρεία γιά μέσα πληρωμῆς) «after a long continuation of the drain, and is the precursor of its termination»[2*]. (Fullarton, p. 130).

[1*] δανειακό κεφάλαιο.

[2*] «Ἔχοντας ξανά ὑπόψη τά παραδείγματα ἐκεῖνα τῆς ἔντονης πάλης γιά τήν ἀπόκτηση τραπεζογραμματίων, πού χαρακτηρίζει τίς περιόδους πανικοῦ

Ὅταν ἐξετάζαμε τό χρῆμα σάν μέσο πληρωμῆς («Τό Κεφάλαιο», Βιβλίο I, κεφ. III, β) ἐξηγήθηκε ἤδη, πῶς σέ μιά ἀπότομη διακοπή τῆς ἁλυσσίδας τῶν πληρωμῶν, τό χρῆμα μετατρέπεται ἀπό μιά ἁπλή ἰδεατή μορφή σέ ὑλική, καί ταυτόχρονα ἀπόλυτη μορφή τῆς ἀξίας ἀπέναντι στά ἐμπορεύματα. Μερικά παραδείγματα γι' αὐτό δόθηκαν στό ἴδιο σημεῖο: ὑποσημειώσεις 100 καί 101. Αὐτή ἡ ἴδια ἡ διακοπή εἶναι ἐνμέρει ἀποτέλεσμα, ἐνμέρει αἰτία τοῦ κλονισμοῦ τῆς Πίστης καί τῶν περιστατικῶν πού τόν συνοδεύουν: παραγέμισμα τῶν ἀγορῶν, ὑποτίμηση τῶν ἐμπορευμάτων, διακοπή τῆς παραγωγῆς κλπ.

Εἶναι ὅμως καθαρό, ὅτι ὁ Φούλλαρτον μετατρέπει τή διαφορά ἀνάμεσα στό χρῆμα σάν μέσο ἀγορᾶς καί στό χρῆμα σάν μέσο πληρωμῆς στή λαθεμένη διαφορά ἀνάμεσα στά currency[1*] καί στό κεφάλαιο. Στή βάση βρίσκεται ὅμως ξανά ἡ στενόκαρδη ἀντίληψη τοῦ τραπεζίτη σχετικά μέ τήν κυκλοφορία.

Θά μποροῦσε νά μπεῖ ἀκόμα τό ἐρώτημα: Τί εἶναι αὐτό πού λείπει σέ τέτιες περίοδες τῆς στενότητας, κεφάλαιο ἤ χρῆμα στόν προορισμό του σάν μέσου πληρωμῆς; Καί, ὅπως εἶναι γνωστό, αὐτό εἶναι τό συζητούμενο ζήτημα.

Πρῶτο, ἐφόσον ἡ στενότητα ἐκδηλώνεται μέ τήν ἐκροή χρυσοῦ, εἶναι φανερό, ὅτι αὐτό πού ζητοῦνε εἶναι τό διεθνές μέσο πληρωμῆς. Ὅμως χρῆμα στόν προορισμό του σάν διεθνές μέσο πληρωμῆς εἶναι ὁ χρυσός στή μεταλλική του πραγματικότητα, σάν οὐσία πού εἶναι ἡ ἴδια ἀξία, σάν ἀξιακή μάζα. Εἶναι ταυτόχρονα κεφάλαιο, κεφάλαιο, ὅμως, ὄχι σάν ἐμπορευματικό κεφάλαιο, ἀλλά σάν χρηματικό κεφάλαιο, κεφάλαιο ὄχι μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος, ἀλλά μέ τή μορφή τοῦ χρήματος (καί μάλιστα τοῦ χρήματος μέ τήν ὑψηλή ἔννοια τῆς λέξης, μέ τήν ὁποία ὑπάρχει σάν τό γενικό ἐμπόρευμα τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς). Ἐδῶ δέν ὑπάρχει ἀντίθεση ἀνάμεσα στή ζήτηση χρήματος σάν μέσου πληρωμῆς καί στή ζήτηση κεφαλαίου.

καί πού κάποτε, ὅπως στά τέλη τοῦ 1825, μπορεῖ νά ὁδηγήσει σέ μιά ξαφνική, ἄν καί προσωρινή μόνο διεύρυνση τῆς ἔκδοσης τραπεζογραμματίων, ἀκόμα καί ὅταν συνεχίζεται ἡ ἐκροή χρυσοῦ, ἔχω τή γνώμη ὅτι τά παραδείγματα αὐτά δέν πρέπει νά θεωρηθοῦν σάν φυσικά ἤ ἀναγκαῖα συνοδευτικά φαινόμενα μιᾶς χαμηλῆς συναλλαγματικῆς τιμῆς, στίς περιπτώσεις αὐτές ἡ ζήτηση δέν εἶναι ζήτηση κυκλοφορίας» (θά ἔπρεπε νά πεῖ μέσα κυκλοφορίας σάν μέσα ἀγορᾶς), «ἀλλά γιά θησαυρισμό, εἶναι ζήτηση ἀπό μέρους τρομοκρατημένων τραπεζιτῶν καί κεφαλαιοκρατῶν, πού παρουσιάζεται συνήθως στήν τελευταία πράξη τῆς κρίσης» (δηλαδή σάν ἐφεδρεία γιά μέσα πληρωμῆς) «ὕστερα ἀπό μεγάλη διάρκεια τῆς ἐκροῆς χρυσοῦ, καί εἶναι ὁ προάγγελος τοῦ τέλους της».

[1*] μέσα κυκλοφορίας.

Ἡ ἀντίθεση βρίσκεται ἀνάμεσα στό κεφάλαιο μέ τή μορφή τοῦ χρήματος, καί στό κεφάλαιο μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος. Καί ἡ μορφή μέ τήν ὁποία ζητεῖται καί μπορεῖ μόνο νά λειτουργήσει ἐδῶ, εἶναι ἡ χρηματική του μορφή.

Ἄν δέν παρθεῖ ὑπόψη ἡ ζήτηση αὐτή χρυσοῦ (ἤ ἀργύρου) δέν μπορεῖ νά λέγεται, ὅτι σέ τέτιες περίοδες τῆς κρίσης ὑπάρχει κατά κάποιο τρόπο ἔλλειψη κεφαλαίου. Σέ ἐξαιρετικές περιστάσεις, ὅπως ὅταν ἀκριβαίνει τό σιτάρι, ὅταν σημειώνεται ἔλλειψη βαμβακιοῦ κλπ. μπορεῖ νά συμβεῖ κάτι τέτιο. Αὐτά ὅμως δέν συνοδεύουν καθόλου ὑποχρεωτικά καί κατά κανόνα τίς περίοδες αὐτές. Καί γι' αὐτό, τήν ὕπαρξη μιᾶς τέτιας ἔλλειψης κεφαλαίου δέν μπορεῖ ἀπό τά πρίν νά τή συμπεράνει κανείς ἀπό τό γεγονός ὅτι ὑπάρχει μεγάλη ζήτηση χρηματικῶν δανείων. Τό ἀντίθετο. Οἱ ἀγορές εἶναι παραγεμισμένες, πλημμυρισμένες μέ ἐμπορευματικό κεφάλαιο. Ἐν πάσῃ περιπτώσει λοιπόν δέν εἶναι ἡ ἔλλειψη *ἐμπορευματικοῦ* κεφαλαίου πού προξενεῖ τή στενότητα. Στό ζήτημα αὐτό θά ἐπανέλθουμε ἀργότερα.

ΒΙΒΛΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΟ ΣΥΝΟΛΙΚΟ ΠΡΟΤΣΕΣ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΜΗΜΑ ΠΕΜΠΤΟ

ΔΙΑΣΠΑΣΗ ΤΟΥ ΚΕΡΔΟΥΣ ΣΕ ΤΟΚΟ ΚΑΙ ΣΕ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟ ΚΕΡΔΟΣ. ΤΟ ΤΟΚΟΦΟΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

(Συνέχεια)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΙΚΟΣΤΟ ΕΝΑΤΟ

Συστατικά μέρη τοῦ τραπεζικοῦ κεφαλαίου

Τώρα εἶναι ἀνάγκη νά δοῦμε ἀπό πιό κοντά, ἀπό τί ἀποτελεῖται τό τραπεζικό κεφάλαιο.

Εἴδαμε πρίν λίγο, ὅτι ὁ Φούλλαρτον καί ἄλλοι τή διαφορά ἀνάμεσα στό χρῆμα σάν μέσο κυκλοφορίας καί στό χρῆμα σάν μέσο πληρωμῆς (ἐπίσης σάν παγκόσμιο χρῆμα, ἐφόσον παίρνεται ὑπόψη ἡ ἐκροή χρυσοῦ) τή μετατρέπουν σέ διαφορά ἀνάμεσα στά μέσα κυκλοφορίας (currency) καί στό κεφάλαιο.

Ὁ παράξενος ρόλος πού παίζει ἐδῶ τό κεφάλαιο ἔχει σάν συνέπεια μέ τή φροντίδα μέ τήν ὁποία ἡ «διαφωτισμένη» πολιτική οἰκονομία προσπαθοῦσε νά ὑποβάλλει τή σκέψη ὅτι τό χρῆμα δέν εἶναι κεφάλαιο, μέ τήν ἴδια ἐπίσης φροντίδα αὐτή ἡ τραπεζική πολιτική οἰκονομία ὑποβάλλει τή σκέψη ὅτι πράγματι τό χρῆμα εἶναι τό κατ' ἐξοχήν κεφάλαιο.

Στήν παρακάτω διερεύνησή μας δείχνουμε, ὅμως, ὅτι ἐδῶ συγχέεται χρηματικό κεφάλαιο μέ τό moneyed capital[1*] μέ τήν ἔννοια τοῦ τοκοφόρου κεφαλαίου, ἐνῶ μέ τήν πρώτη ἔννοια τό χρηματικό κεφάλαιο εἶναι πάντα μιά μορφή περάσματος τοῦ κεφαλαίου, διαφορετική ἀπό τίς ἄλλες μορφές τοῦ κεφαλαίου, ἀπό τό ἐμπορευματικό καί ἀπό τό παραγωγικό κεφάλαιο.

Τό τραπεζικό κεφάλαιο ἀποτελεῖται 1) ἀπό μετρητό χρῆμα, δηλαδή ἀπό χρυσό καί τραπεζογραμμάτια, 2) ἀπό χρεώγραφα. Τά χρεώγραφα μποροῦμε νά τά χωρίσουμε πάλι σέ δυό μέρη: σέ ἐμπο-

---

1* «τό χρηματικό κεφάλαιο».

ρικά χαρτιά, δηλαδή σέ συναλλαγματικές, πού κυμαίνονται καί ἀπό καιρό σέ καιρό λήγουν καί πού ἡ προεξόφλησή τους γίνεται ἡ καθεαυτό δουλειά τοῦ τραπεζίτη, καί σέ δημόσια χρεώγραφα: κρατικά χαρτιά, ὁμόλογα τοῦ θησαυροφυλακίου, μετοχές καθελογῆς, κοντολογῆς τοκοφόρα χαρτιά, πού διακρίνονται ὅμως οὐσιαστικά ἀπό τίς συναλλαγματικές. Ἐδῶ μποροῦν νά συνυπολογιστοῦν καί οἱ ὑποθῆκες. Τό κεφάλαιο πού ἀποτελεῖται ἀπό αὐτά τά συγκεκριμένα συστατικά χωρίζεται πάλι στό ἐπενδυμένο ἀπό τόν ἴδιο τόν τραπεζίτη κεφάλαιο καί στίς καταθέσεις, πού ἀποτελοῦν τό δικό του banking capital ἤ τό κεφάλαιό του πού τό δανείστηκε. Στίς τράπεζες πού ἐκδίδουν τραπεζογραμμάτια προστίθενται ἀκόμα καί τά τραπεζογραμμάτια. Δέν παίρνουμε γιά τήν ὥρα ὑπόψη τίς καταθέσεις καί τά τραπεζογραμμάτια. Ἕνα πράγμα εἶναι καθαρό, ὅτι δέν ἀλλάζει κατά τίποτα τά πραγματικά συστατικά μέρη τοῦ κεφαλαίου τοῦ τραπεζίτη — χρῆμα, συναλλαγματικές, κατατεθημένα χρεώγραφα — ἄν αὐτά τά διάφορα στοιχεῖα ἀντιπροσωπεύουν τό δικό του κεφάλαιο ἤ τίς καταθέσεις, δηλαδή, τό κεφάλαιο ἄλλων ἀνθρώπων. Ὁ ἴδιος χωρισμός θά ἔμενε, καί στήν περίπτωση πού θά ἔκανε τή δουλειά του μόνο μέ δικό του κεφάλαιο, καί στήν περίπτωση πού θά τήν ἔκανε μόνο μέ τό κατατεθημένο σ' αὐτόν κεφάλαιο.

Ἡ μορφή τοῦ τοκοφόρου κεφαλαίου συνεπάγεται ὅτι κάθε καθορισμένο καί τακτικό χρηματικό εἰσόδημα ἐμφανίζεται σάν τόκος ἑνός κεφαλαίου, ἀδιάφορο ἄν προέρχεται ἀπό ἕνα κεφάλαιο ἤ ὄχι. Στήν ἀρχή μετατρέπουν τό χρηματικό εἰσόδημα σέ τόκο, καί μέ βάση τόν τόκο βρίσκουν ἔπειτα τό κεφάλαιο, ἀπό τό ὁποῖο προέρχεται. Τό ἴδιο, ὅταν ὑπάρχει τοκοφόρο κεφάλαιο, κάθε ποσό ἀξίας, ἐφόσον δέν ξοδεύεται σάν εἰσόδημα, ἐμφανίζεται σάν κεφάλαιο, δηλαδή σάν κύριο (principal) ποσό σέ ἀντίθεση μέ τόν πιθανό ἤ πραγματικό τόκο πού μπορεῖ νά φέρει.

Τό πράγμα εἶναι ἁπλό: Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τό μέσο ἐπιτόκιο εἶναι 5% τό χρόνο. Ἑπομένως, ἕνα ποσό 500 λιρ. στ., ἄν μετατρεπόταν σέ τοκοφόρο κεφάλαιο, θά ἀπόδιδε τό χρόνο 25 λίρ. στ. Γι' αὐτό, κάθε σταθερό χρονιάτικο εἰσόδημα 25 λιρ. στ. θεωρεῖται σάν τόκος ἑνός κεφαλαίου 500 λιρ. στ. Ὡστόσο, αὐτό εἶναι καί παραμένει μιά καθαρά ἀπατηλή ἀντίληψη, ἐκτός ἀπό τήν περίπτωση πού ἡ πηγή τῶν 25 λιρ. στ. — εἴτε πρόκειται γιά ἁπλό τίτλο ἰδιοκτησίας ἤ γιά χρεωστική ἀπαίτηση, εἴτε γιά πραγματικό στοιχεῖο παραγωγῆς, ὅπως λ.χ. γιά ἕνα κομμάτι γῆς — εἶναι ἄμεσα μεταβιβάσιμη ἤ παίρνει μιά μορφή, μέ τήν ὁποία γίνεται μεταβιβάσιμη.

Ἄς πάρουμε γιά παράδειγμα τό κρατικό χρέος καί τό μισθό ἐργασίας.

Τό κράτος ὀφείλει νά πληρώνει κάθε χρόνο στούς ὀφειλέτες του ἕνα ὁρισμένο ποσό σάν τόκο γιά τό κεφάλαιο πού δανείστηκε ἀπό αὐτούς. Ὁ πιστωτής δέν μπορεῖ ἐδῶ νά ἀπαιτήσει ἀπό τόν χρεώστη τήν ἐξόφληση τοῦ δανείου του, μπορεῖ ὅμως νά πουλήσει μόνο τή χρεωστική του ἀπαίτηση, τόν τίτλο γι' αὐτήν. Τό ἴδιο τό κεφάλαιο ἔχει φαγωθεῖ, ἔχει ξοδευτεῖ ἀπό τό κράτος. Δέν ὑπάρχει πιά. Αὐτό πού κατέχει ὁ πιστωτής τοῦ κράτους εἶναι: 1) ἕνα κρατικό ὁμόλογο, ἄς ποῦμε 100 λίρ. στ., 2) τό ὁμόλογο αὐτό τοῦ δίνει τό δικαίωμα νά διεκδικεῖ ὁρισμένο μέρος ἀπό τά χρονιάτικα ἔσοδα τοῦ κράτους, δηλαδή ἀπό τό χρονιάτικο προϊόν τῶν φόρων ὕψους, ἄς ποῦμε, 5 λίρ. στ. ἤ 5%, 3) ὅτι μπορεῖ τό ὁμόλογο αὐτό τῶν 100 λιρ. στ. νά τό πουλήσει κατά βούληση σέ ἄλλα πρόσωπα. Ἄν τό ἐπιτόκιο εἶναι 5% καί ἄν προϋποτίθεται ἐπιπλέον ὅτι τό κράτος εἶναι φερέγγυο, τότε μπορεῖ ὁ κάτοχος τοῦ ὁμόλογου Α νά τό πουλήσει στόν Β κανονικά πρός 100 λίρ. στ., γιατί γιά τόν Β εἶναι τό ἴδιο εἴτε δανείσει 100 λίρ. στ. πρός 5% τό χρόνο, εἴτε, πληρώνοντας 100 λίρ. στ., ἐξασφαλίσει ἕνα 5% χρονιάτικο εἰσόδημα ἀπό τό κράτος. Σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις, ὅμως, τό κεφάλαιο, γόνος (τόκος) τοῦ ὁποίου θεωροῦνται οἱ πληρωμές τοῦ κράτους, παραμένει ἀπατηλό, πλασματικό κεφάλαιο. Ὄχι μόνο, γιατί τό ποσό πού δόθηκε δανεικό στό κράτος δέν ὑπάρχει πιά καθόλου. Τό ποσό αὐτό δέν προοριζόταν ποτέ νά ξοδευτεῖ, νά ἐπενδυθεῖ γενικά σάν κεφάλαιο, καί μόνο μέ τήν ἐπένδυσή του σάν κεφάλαιο θά μποροῦσε νά μετατραπεῖ σέ μιά αὐτοσυντηρούμενη ἀξία. Γιά τόν πρωταρχικό πιστωτή Α τό μέρος τῶν ἐτήσιων φόρων πού τοῦ ἀναλογεῖ, ἀποτελεῖ γι' αὐτόν τόκο τοῦ κεφαλαίου του, ὅπως τόκος εἶναι γιά τόν τοκογλύφο τό μέρος τῆς περιουσίας τοῦ ἄσωτου πελάτη του πού περιέρχεται σ' αὐτόν, ἄν καί στίς δυό περιπτώσεις τό χρηματικό ποσό πού δόθηκε δανεικό δέν ἔχει ξοδευτεῖ σάν κεφάλαιο. Ἡ δυνατότητα πού ἔχει νά πουλήσει τό κρατικό ὁμόλογο σημαίνει γιά τόν Α ὅτι ὑπάρχει ἡ δυνατότητα νά ἐπιστραφεῖ σ' αὐτόν τό κύριο ποσό. Ὅσο γιά τόν Β, ἐξετάζοντας τό ζήτημα ἀπό τή δική του σκοπιά, τό κεφάλαιό του τοποθετήθηκε σάν τοκοφόρο κεφάλαιο. Στήν οὐσία ὁ Β μπῆκε ἁπλῶς στή θέση τοῦ Α, καί ἀγόρασε τήν χρεωστική ἀπαίτησή του ἀπό τό κράτος. Ὅσο κι ἄν πολλαπλασιαστοῦν αὐτές οἱ συναλλαγές, τό κεφάλαιο τοῦ κρατικοῦ χρέους παραμένει καθαρά πλασματικό κεφάλαιο, καί ἀπό τή στιγμή πού τά ὁμόλογα δέν θά μποροῦσαν πιά νά πουλη-

θοῦν, θά ἐξαλειφόταν ἡ ἀπατηλή ὄψη αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου. Παρ' ὅλα ταῦτα, ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως, αὐτό τό πλασματικό κεφάλαιο ἔχει τή δική του κίνηση.

Σέ ἀντίθεση πρός τό κεφάλαιο τοῦ κρατικοῦ χρέους, ὅπου ἕνα πλήν ἐμφανίζεται σάν κεφάλαιο — ὅπως τό τοκοφόρο κεφάλαιο γενικά εἶναι ἡ μητέρα πού γεννάει ὅλες τίς παράλογες μορφές, ἔτσι πού λ.χ. στήν ἀντίληψη τοῦ τραπεζίτη μπορεῖ νά ἐμφανίζονται τά χρέη σάν ἐμπορεύματα — θά ἐξετάσουμε τώρα τήν ἐργατική δύναμη. Ὁ μισθός ἐργασίας ἐννοεῖται ἐδῶ σάν τόκος καί ἐπομένως ἡ ἐργατική δύναμη σάν κεφάλαιο πού ἀποφέρει αὐτό τόν τόκο. Ἄν λ.χ. ὁ μισθός ἐργασίας ἑνός χρόνου = 50 λίρ. στ. καί ἄν τό ἐπιτόκιο εἶναι 5%, τότε ἡ ἐργατική δύναμη ἑνός χρόνου θεωρεῖται ἴση μέ ἕνα κεφάλαιο 1.000 λιρ. στ. Ὁ παραλογισμός τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου ἀντίληψης φτάνει ἐδῶ στό ἀποκορύφωμά του, γιατί, ἀντί νά ἐξηγάει τήν ἀξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου μέ τήν ἐκμετάλλευση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἐξηγάει ἀντίστροφα, τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας μέ τό ὅτι ἡ ἴδια ἡ ἐργατική δύναμη εἶναι τό μυστηριῶδες αὐτό πράγμα, εἶναι τοκοφόρο κεφάλαιο. Στό δεύτερο μισό τοῦ 17ου αἰώνα (λ.χ. γιά τόν Πέττυ) ἀποτελοῦσε αὐτό μιά ἀγαπητή ἀντίληψη πού χρησιμοποιεῖται ὅμως καί σήμερα μέ ὅλη τή σοβαρότητα, ἐνμέρει ἀπό ἀγοραίους οἰκονομολόγους, καί ἐνμέρει καί κυρίως ἀπό γερμανούς στατιστικολόγους[1]. Ἐδῶ παρουσιάζονται δυστυχῶς δυό περιστατικά πού ἀντικρούουν μέ δυσάρεστο τρόπο τήν ἀλόγιστη αὐτή ἀντίληψη: πρῶτο ὅτι ὁ ἐργάτης εἶναι ὑποχρεωμένος νά ἐργάζεται γιά νά εἰσπράττει αὐτό τόν τόκο καί, δεύτερο, ὅτι τήν κεφαλαιακή ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης δέν μπορεῖ νά τήν ἐξαργυρώσει, μεταβιβάζοντάς την σέ ἄλλον. Ἀντίθετα, ἡ χρονιάτικη ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης εἶναι ἴση μέ τό μέσο χρονιάτικο μισθό του, καί αὐτό πού ὁ ἐργάτης εἶναι ὑποχρεωμένος νά ἀνταποδόσει μέ τήν ἐργασία του στόν ἀγοραστή της εἶναι αὐτή ἡ ἴδια ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμής του σύν τήν ὑπεραξία, δηλαδή τό ἀποτέλεσμα τῆς ἀξιοποίησής της. Στό δουλοκτητικό σύστημα ἔχει ὁ ἐργάτης μιά κεφαλαιακή ἀξία, συγκεκριμένα τήν τιμή πού τόν ἀγόρασαν. Καί

[1] «Ὁ ἐργάτης ἔχει κεφαλαιακή ἀξία, πού τή βρίσκουμε, ἄν τή χρηματική ἀξία τῶν χρονιάτικων ἀπολαβῶν του τή θεωρήσουμε σάν ἔσοδο τόκου... Ἄν κεφαλαιοποιήσουμε... τά μέσα μεροκάματα πρός 4%, τότε βρίσκουμε σάν μέση ἀξία ἑνός ἄρρενος ἀγροτοεργάτη: στήν Αὐστρία 1.500 τάληρα, στήν Πρωσία 1.500, στήν Ἀγγλία 3.750, στή Γαλλία 2.000, στήν Κεντρική Ρωσία 750 τάληρα». (Von Reden. «Vergleichende Kulturstatistik». Berlin 1848, p. 434).

ἄν τόν δώσουν μέ νοίκι, πρέπει ὁ ἐνοικιαστής νά πληρώσει τόν τόκο τῆς τιμῆς πού τόν ἀγόρασαν καί ἐπιπλέον νά ἀναπληρώσει τήν ἐτήσια φθορά τοῦ κεφαλαίου.

Τό σχηματισμό τοῦ πλασματικοῦ κεφαλαίου τόν ὀνομάζουν κεφαλαιοποίηση. Κεφαλαιοποιοῦν κάθε εἰσόδημα πού ἐπαναλαβαίνεται τακτικά, ὑπολογίζοντάς το μέ βάση τό μέσο ἐπιτόκιο, σάν ἔσοδο πού θά ἀπόφερε ἕνα κεφάλαιο μέσα σέ ἕνα χρόνο ἄν τό δάνειζαν μέ τό ἐπιτόκιο αὐτό. Ἄν λ.χ. τό χρονιάτικο ἔσοδο = 100 λίρ. στ. καί τό ἐπιτόκιο 5%, τότε οἱ 100 λίρ. στ. θά ἦταν ὁ τόκος ἑνός χρόνου 2.000 λιρ. στ. καί αὐτές οἱ 2.000 λίρ. στ. θεωροῦνται τώρα ἡ κεφαλαιακή ἀξία τοῦ νομικοῦ τίτλου ἰδιοκτησίας γιά τίς 100 λίρ. στ. εἰσόδημα τό χρόνο. Γιά ἐκεῖνον πού ἀγοράζει αὐτό τόν τίτλο ἰδιοκτησίας, οἱ 100 λίρ. στ. χρονιάτικο εἰσόδημα ἀντιπροσωπεύουν τότε πράγματι τόν τοκισμό τοῦ κεφαλαίου του πρός 5%. Ἔτσι χάνεται, χωρίς νά ἀφήσει ἴχνη, κάθε σχέση μέ τό πραγματικό προτσές ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου, καί ἑδραιώνεται ἡ ἀντίληψη γιά τό κεφάλαιο σάν ἕνα αὐτοαξιοποιούμενο αὐτόματο.

Ἀκόμα καί ὅταν τό ὁμόλογο — τό χρεώγραφο — δέν ἀντιπροσωπεύει ἕνα καθαρά ἀπατηλό κεφάλαιο, ὅπως γίνεται μέ τά κρατικά χρέη, ἡ κεφαλαιακή ἀξία αὐτοῦ τοῦ χαρτιοῦ εἶναι καθαρά ἀπατηλή. Εἴδαμε προηγούμενα πῶς τό πιστωτικό σύστημα παράγει μετοχικό κεφάλαιο. Τά χαρτιά ἰσχύουν σάν τίτλοι ἰδιοκτησίας, πού ἀντιπροσωπεύουν αὐτό τό κεφάλαιο. Οἱ μετοχές σιδηροδρομικῶν, μεταλλευτικῶν καί ναυτηλιακῶν ἑταιριῶν ἀντιπροσωπεύουν πραγματικό κεφάλαιο, συγκεκριμένα τό κεφάλαιο πού ἐπενδύθηκε καί λειτουργεῖ σ' αὐτές τίς ἐπιχειρήσεις ἤ τό χρηματικό ποσό πού ἔχει προκαταβληθεῖ ἀπό τούς μετόχους γιά νά δαπανηθεῖ σάν κεφάλαιο σ' αὐτές τίς ἐπιχειρήσεις. Ὁπότε δέν ἀποκλείεται καθόλου νά ἀποτελεῖ ἐπίσης καθαρή ἀγυρτεία. Αὐτό τό κεφάλαιο, ὅμως, δέν ὑπάρχει διπλό, τή μιά φορά σάν κεφαλαιακή ἀξία τῶν τίτλων ἰδιοκτησίας, τῶν μετοχῶν, καί τήν ἄλλη φορά σάν τό πραγματικά ἐπενδυμένο κεφάλαιο ἤ σάν τό κεφάλαιο πού πρόκειται νά ἐπενδυθεῖ σ' αὐτές τίς ἐπιχειρήσεις. Ὑπάρχει μόνο μέ ἐκείνη τήν τελευταία μορφή, καί ἡ μετοχή δέν εἶναι παρά ἕνας τίτλος ἰδιοκτησίας μέ δόσεις, πάνω στήν ὑπεραξία πού θά πραγματοποιήσει αὐτό τό κεφάλαιο. Μπορεῖ ὁ Α νά πουλήσει τόν τίτλο αὐτό στόν Β, καί ὁ Β στόν Γ. Οἱ συναλλαγές αὐτές δέν ἀλλάζουν καθόλου τή φύση τοῦ πράγματος. Ὁ Α ἤ ὁ Β ἔχουν μετατρέψει στήν περίπτωση αὐτή τόν τίτλο τους σέ κεφάλαιο, ἐνῶ ὁ Γ ἔχει μετατρέψει τό κεφάλαιό του σέ ἕναν ἁπλό τίτλο

ἰδιοκτησίας στήν ἀναμενόμενη νά παραχθεῖ ἀπό τό μετοχικό κεφάλαιο ὑπεραξία.

Ἡ αὐτοτελής κίνηση τῆς ἀξίας αὐτῶν τῶν τίτλων ἰδιοκτησίας, ὄχι μόνο τῶν κρατικῶν χρεωγράφων, ἀλλά καί τῶν μετοχῶν, ἐνισχύει τήν ἐπίφαση ὅτι ἀποτελοῦν πραγματικό κεφάλαιο, δίπλα σέ ἐκεῖνο τό κεφάλαιο καί σέ ἐκείνη τήν ἀπαίτηση, τίτλοι τῶν ὁποίων μπορεῖ νά εἶναι. Γίνονται δηλαδή ἐμπορεύματα, πού ἡ τιμή τους ἔχει δική της ἰδιόμορφη κίνηση καί δικό της ἰδιόμορφο τρόπο καθορισμοῦ της. Ἡ ἀγοραία ἀξία τους καθορίζεται διαφορετικά ἀπό τήν ὀνομαστική τους ἀξία, χωρίς νά συνδέεται μέ τίς ἀλλαγές τῆς ἀξίας τοῦ πραγματικοῦ κεφαλαίου (ἄν καί συνδέεται μέ τήν ἀξιοποίηση αὐτῆς τῆς ἀξίας). Ἀπό τή μιά μεριά, ἡ ἀγοραία ἀξία τους κυμαίνεται μαζί μέ τίς διακυμάνσεις τοῦ ποσοῦ καί τῆς σιγουριᾶς τῶν ἐσόδων, στά ὁποῖα ἔχουν δικαιώματα. Ἄν ἡ ὀνομαστική ἀξία μιᾶς μετοχῆς, δηλαδή τό ποσό πού τοποθετήθηκε ἀρχικά σ' αὐτήν καί πού τό ἀντιπροσωπεύει ἡ μετοχή, εἶναι 100 λίρ. στ., καί ἄν ἡ ἐπιχείρηση ἀντί 5% ἀποφέρει 10%, τότε, ἄν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἀμετάβλητοι καί τό ἐπιτόκιο 5%, ἡ ἀγοραία ἀξία τῆς μετοχῆς ἀνεβαίνει στίς 200 λίρ. στ., γιατί, ἄν κεφαλαιοποιηθεῖ πρός 5%, ἀντιπροσωπεύει τώρα ἕνα πλασματικό κεφάλαιο 200 λίρ. στ. Ὅποιος ἀγοράσει τή μετοχή πρός 200 λίρ. στ. εἰσπράττει ἕνα 5% ἔσοδο ἀπό αὐτή τήν τοποθέτηση κεφαλαίου. Τό ἀντίθετο γίνεται ἄν τά κέρδη τῆς ἐπιχείρησης ἐλαττώνονται. Ἡ ἀγοραία ἀξία αὐτῶν τῶν χαρτιῶν εἶναι ἐνμέρει κερδοσκοπική, γιατί δέν καθορίζεται μόνο μέ βάση τά πραγματικά κέρδη, ἀλλά ὑπολογίζεται ἀπό τά πρίν μέ βάση τά ἀναμενόμενα κέρδη τῆς ἐπιχείρησης. Ἄν ὅμως προϋποθέσουμε σταθερό τό ποσοστό ἀξιοποίησης τοῦ πραγματικοῦ κεφαλαίου, ἤ, ἐκεῖ πού δέν ὑπάρχει κεφάλαιο, ὅπως στά κρατικά χρέη, προϋποθέσουμε τό ἐτήσιο ἔσοδο παγιωμένο μέ νόμο καί κατά τά ἄλλα ἐπαρκῶς ἐξασφαλισμένο, ἀνεβαίνει καί πέφτει ἡ τιμή αὐτῶν τῶν χρεωγράφων ἀντίστροφα ἀπό τήν κίνηση τοῦ ἐπιτοκίου. Ἄν τό ἐπιτόκιο ἀνέβει ἀπό 5% σέ 10%, τότε ἕνα χρεώγραφο πού ἐξασφαλίζει ἔσοδο 5 λίρ. στ. ἀντιπροσωπεύει μόνο ἕνα κεφάλαιο 50 λίρ. στ. Ἄν τό ἐπιτόκιο πέσει στά $2^1/_2$%, τότε τό ἴδιο χρεώγραφο ἀντιπροσωπεύει ἕνα κεφάλαιο 200 λίρ. στ. Ἡ ἀξία του εἶναι πάντα μόνο τό κεφαλαιοποιημένο ἔσοδο, δηλαδή τό ἔσοδο, ὑπολογισμένο μέ βάση ἕνα ἀπατηλό κεφάλαιο καί σύμφωνα μέ τό ὑπάρχον ἐπιτόκιο. Σέ περίοδες στενότητας στή χρηματαγορά τά χρεώγραφα αὐτά θά ὑποτιμηθοῦν διπλά. Πρῶτα, γιατί ἀνεβαίνει τό ἐπιτόκιο, καί, δεύτερο, γιατί ρίχνονται κατά μάζες στήν ἀγορά γιά νά τά μετατρέψουν σέ χρῆμα. Ἡ ὑποτίμηση αὐτή γίνεται ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν τό ἔσοδο πού τά χαρτιά αὐτά ἐξασφαλίζουν στόν κάτοχό τους εἶναι σταθερό, ὅπως γίνεται μέ τά κρατικά χρεώγραφα, ἤ ἄν ἡ ἀξιοποίηση τοῦ πραγματικοῦ κεφαλαίου πού ἐκπροσωποῦν, λ.χ. στίς βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις, ἔχει θιχθεῖ ἐπίσης ἀπό τή διαταραχή τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς. Στήν τελευταία περίπτωση στήν ὑποτίμηση πού ἀναφέραμε προστίθεται μιά ἀκόμα. Μόλις περάσει ἡ θύελλα, τά χαρτιά αὐτά ἀνεβαίνουν πάλι στό προηγούμενο ὕψος, ἐφόσον δέν ἐκπροσωποῦν ἐπιχειρήσεις πού χρεωκόπησαν ἤ ἀγυρτικές ἐπιχειρήσεις. Ἡ ὑποτίμησή τους στήν περίοδο τῆς κρίσης ἐνεργεῖ σάν δραστικό μέσο γιά τή συγκεντροποίηση τῆς χρηματικῆς περιουσίας[2].

Ἐφόσον ἡ ὑποτίμηση ἤ ἡ ἀνατίμηση αὐτῶν τῶν χαρτιῶν εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τήν κίνηση τῆς ἀξίας τοῦ πραγματικοῦ κεφαλαίου πού ἀντιπροσωπεύουν, ὁ πλοῦτος ἑνός ἔθνους εἶναι ἀκριβῶς τόσο μεγάλος, ὅσος ἦταν πρίν καί μετά ἀπό τήν ὑποτίμηση ἤ τήν ἀνατίμησή τους.

«Στίς 23 τοῦ Ὀχτώβρη 1847 τά χρεώγραφα τοῦ Δημοσίου καί οἱ μετοχές τῶν διωρύγων καί τῶν σιδηροδρόμων εἶχαν ἤδη ὑποτιμηθεῖ κατά 114.752.225 λίρ. στ.» (Μόρις, Διοικητής τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας, κατάθεσή του στήν ἔκθεση γιά τήν «Commercial Distress», 1847/48 [No 3.800]).

Ἐφόσον ἡ ὑποτίμησή τους δέν ἐξέφραζε πραγματική διακοπή τῆς παραγωγῆς καί τῶν μεταφορῶν μέ τούς σιδηροδρόμους καί ἀπό τίς διώρυγες, ἤ τό σταμάτημα ἐπιχειρήσεων πού λειτουργοῦσαν ἤδη, ἤ διασπάθιση κεφαλαίου σέ πραγματικά ἀνόφελες ἐπιχειρήσεις, τό ἔθνος δέν φτώχαινε οὔτε κατά μιά τσακιστή δεκάρα, ὅταν ἔσπασαν αὐτές οἱ σαπουνόφουσκες γιά ὀνομαστικό χρηματικό κεφάλαιο.

---

[2] {Ἀμέσως μετά τήν ἐπανάσταση τοῦ Φλεβάρη, ὅταν στό Παρίσι εἶχαν ὑποτιμηθεῖ στό ἔπακρο ἐμπορεύματα καί χρεώγραφα καί ἔμεναν ἐντελῶς ἀπούλητα, ἕνας ἑλβετός ἔμπορος στή Λίβερπουλ, ὁ κύριος Τσβίλχενμπαρτ (ὁ ἴδιος τό διηγήθηκε στόν πατέρα μου) μετέτρεψε σέ χρῆμα ὅ,τι μποροῦσε νά πουλήσει, πῆγε μέ τά μετρητά στό Παρίσι, ὅπου συνάντησε τόν Ρότσιλντ καί τοῦ πρότεινε νά κάνουν μαζί μιά δουλιά. Ὁ Ρότσιλντ τόν κοίταξε κατάματα, ρίχτηκε πάνω του, τόν ἔπιασε ἀπό τούς ὤμους καί τοῦ εἶπε: «Avez-vous de l'argent sur vous?» — «Oui, M.le baron». — «Alors vous êtes mon homme!»[1*] — Καί ἔκαναν καί οἱ δυό τους χρυσές δουλιές. — Φ. Ε.}

[1*] «Ἔχετε πάνω σας χρήματα;» — «Μάλιστα κύριε Βαρῶνε». — «Τότε εἶστε ὁ ἄνθρωπος πού χρειάζομαι».

Πράγματι, ὅλα αὐτά τά χαρτιά δέν εἶναι παρά συσσωρευμένες ἀπαιτήσεις, νομικοί τίτλοι σέ μελλοντική παραγωγή, πού ἡ χρηματική ἤ κεφαλαιακή ἀξία τους εἴτε δέν ἀντιπροσωπεύει ἀπολύτως κανένα κεφάλαιο, ὅπως στήν περίπτωση τῶν κρατικῶν χρεῶν, εἴτε ρυθμίζεται ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀξία τοῦ πραγματικοῦ κεφαλαίου πού ἀντιπροσωπεύουν.

Σέ ὅλες τίς χῶρες μέ κεφαλαιοκρατική παραγωγή ὑπάρχει μέ τή μορφή αὐτή μιά τεράστια μάζα τοῦ λεγόμενου τοκοφόρου κεφαλαίου ἤ moneyed capital. Καί μέ τήν ἔννοια συσσώρευση τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου ἐννοεῖται στό μεγαλύτερό της μέρος μόνο συσσώρευση αὐτῶν τῶν ἀπαιτήσεων στήν παραγωγή, συσσώρευση τῆς ἀγοραίας τιμῆς, τῆς ἀπατηλῆς κεφαλαιακῆς ἀξίας αὐτῶν τῶν ἀπαιτήσεων.

Ἕνα μέρος τοῦ τραπεζικοῦ κεφαλαίου εἶναι τοποθετημένο σ' αὐτά τά λεγόμενα τοκοφόρα χαρτιά. Αὐτό τό ἴδιο τό κεφάλαιο ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ἐφεδρικοῦ κεφαλαίου, πού δέν λειτουργεῖ στίς πραγματικές τραπεζικές ἐργασίες. Τό σημαντικότερό του μέρος ἀποτελεῖται ἀπό συναλλαγματικές, δηλαδή ἀπό ὑποσχέσεις πληρωμῆς ἀπό μέρους βιομηχάνων κεφαλαιοκρατῶν ἤ ἐμπόρων. Γιά τόν δανειστή χρήματος αὐτές οἱ συναλλαγματικές εἶναι τοκοφόρα χαρτιά, αὐτό θά πεῖ ὅτι, ὅταν τά ἀγοράζει ἀφαιρεῖ τόν τόκο γιά τό χρονικό διάστημα πού χρειάζεται ὥς τή λήξη τους. Αὐτό ἀκριβῶς ὀνομάζεται προεξόφληση. Ἐξαρτιέται ἑπομένως ἀπό τό κάθε φορά ἐπιτόκιο, πόσο μεγάλο εἶναι τό μέρος πού ἀφαιρεῖται ἀπό τό ποσό πού ἀντιπροσωπεύει ἡ συναλλαγματική.

Τέλος, τό τελευταῖο μέρος τοῦ κεφαλαίου τοῦ τραπεζίτη ἀποτελεῖται ἀπό τή χρηματική του ἐφεδρεία σέ χρυσό καί σέ τραπεζογραμμάτια. Οἱ καταθέσεις, ἐφόσον δέν ἔχει συμφωνηθεῖ ὅτι κατατίθενται γιά μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, βρίσκονται ὁποιαδήποτε στιγμή στή διάθεση τῶν καταθετῶν. Βρίσκονται σέ διαρκή κατάσταση ρευστότητας. Ἀλλά, ὅταν οἱ μέν ἀποσύρουν καταθέσεις, οἱ ἄλλοι τίς ἀναπληρώνουν, ἔτσι, πού σέ περίοδες ὁμαλῆς πορείας τῶν ἐργασιῶν τό γενικό μέσο συνολικό ποσό τῶν καταθέσεων λίγο κυμαίνεται.

Τά ἐφεδρικά κεφάλαια τῶν τραπεζῶν, σέ χῶρες μέ ἀναπτυγμένη κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ἐκφράζουν πάντα κατά μέσο ὅρο τό μέγεθος τοῦ ποσοῦ τοῦ χρήματος πού ὑπάρχει μέ τή μορφή θησαυροῦ, καί ἕνα μέρος αὐτοῦ τοῦ χρήματος ἀποτελεῖται μέ τή σειρά του ἀπό χαρτιά, ἀπό ἁπλά ἐντάλματα γιά πληρωμή σέ χρυσό, πού τά ἴδια ὅμως δέν ἔχουν δική τους ἀξία. Γι' αὐτό, τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ κεφαλαίου τοῦ τραπεζίτη εἶναι καθαρά πλασματικό καί ἀποτελεῖται ἀπό χρεωστικές ἀπαιτήσεις (συναλλαγματικές), ἀπό κρατικά χρεώγραφα (πού ἐκπροσωποῦν παρωχημένο κεφάλαιο) καί ἀπό μετοχές (ἐντολές πάνω σέ ἕνα μελλοντικό ἔσοδο). Ἐδῶ δέν πρέπει νά ξεχνιέται, ὅτι ἡ χρηματική ἀξία τοῦ κεφαλαίου, πού ἀντιπροσωπεύουν αὐτά τά χαρτιά στά χρηματοκιβώτια τοῦ τραπεζίτη, εἶναι πέρα γιά πέρα πλασματική, ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού ἀποτελοῦνται ἀπό ἐντολές πάνω σέ σίγουρα ἔσοδα (ὅπως συμβαίνει μέ τά κρατικά χαρτιά), ἤ ἐφόσον ἀποτελοῦνται ἀπό τίτλους ἰδιοκτησίας σέ πραγματικό κεφάλαιο (ὅπως συμβαίνει μέ τίς μετοχές), καί ὅτι αὐτή ἡ χρηματική ἀξία ρυθμίζεται διαφορετικά ἀπό τήν ἀξία τοῦ πραγματικοῦ κεφαλαίου, πού τό ἀντιπροσωπεύουν τουλάχιστον ἐνμέρει. Ἤ ἐκεῖ πού ἀντιπροσωπεύουν μιά ἁπλή ἀπαίτηση πάνω σέ ἔσοδα καί ὄχι κεφάλαιο, ἡ ἀπαίτηση πάνω στό ἴδιο ἔσοδο ἐκφράζεται μέ ἕνα διαρκῶς μεταβαλλόμενο πλασματικό χρηματικό κεφάλαιο. Ἐπιπλέον προστίθεται ἐδῶ, ὅτι αὐτό τό πλασματικό κεφάλαιο τοῦ τραπεζίτη στό μεγαλύτερό του μέρος δέν ἀντιπροσωπεύει τό δικό του κεφάλαιο, ἀλλά τό κεφάλαιο τοῦ κοινοῦ, πού εἶναι κατατεθημένο σ' αὐτόν, εἴτε μέ τόκο, εἴτε καί μέ χωρίς τόκο.

Οἱ καταθέσεις γίνονται πάντα σέ χρῆμα, σέ χρυσό ἤ τραπεζογραμμάτια, ἤ μέ ἐπιταγές. Ἄν ἐξαιρέσουμε τό ἐφεδρικό κεφάλαιο πού συστέλλεται ἤ διευρύνεται, σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες τῆς πραγματικῆς κυκλοφορίας, αὐτές οἱ καταθέσεις βρίσκονται στήν πραγματικότητα πάντα στά χέρια, ἀπό τή μιά μεριά, τῶν βιομηχάνων κεφαλαιοκρατῶν καί ἐμπόρων, οἱ συναλλαγματικές τῶν ὁποίων προεξοφλοῦνται μέ τήν κατάθεση, καί στούς ὁποίους δίνονται ἔτσι δάνεια. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, βρίσκονται στά χέρια τῶν ἐμπόρων χρεωγράφων (μεσιτῶν τοῦ χρηματιστηρίου), ἤ στά χέρια ἰδιωτῶν, πού πούλησαν τά χρεώγραφά τους, ἤ στά χέρια τῆς κυβέρνησης (ὅταν πρόκειται γιά ὁμόλογα τοῦ θησαυροφυλακίου καί στίς περιπτώσεις νέων δανείων). Οἱ ἴδιες οἱ καταθέσεις παίζουν διπλό ρόλο. Ἀπό τή μιά μεριά, ὅπως τώρα δά ἀναφέραμε, τίς δανείζουν σάν τοκοφόρο κεφάλαιο καί ἑπομένως δέν βρίσκονται στά ταμεῖα τῶν τραπεζῶν, ἀλλά ἐμφανίζονται μονάχα στά βιβλία τους σάν πιστώσεις τῶν καταθετῶν. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, παίζουν ἔτσι τό ρόλο ἁπλῶν λογιστικῶν μερίδων, στό βαθμό πού οἱ ἀμοιβαῖες πιστώσεις τῶν καταθετῶν ἐξισορροποῦνται μέ ἐπιταγές πού τίς ἐκδίδουν ἔναντι τῶν καταθέσεών τους καί πού συμψηφίζονται ἀμοιβαῖα. Καί δέν ἔχει ἐδῶ ἀπολύτως καμιά σημασία, ἄν οἱ καταθέσεις εἶναι κατατεθημένες στόν

ἴδιο τραπεζίτη, ἔτσι πού αὐτός συμψηφίζει ἀμοιβαῖα τούς διάφορους λογαριασμούς, ἤ ἄν αὐτό γίνεται μέ τή μεσολάβηση διάφορων τραπεζῶν, πού ἀνταλλάσσουν μεταξύ τους τίς ἐπιταγές τους καί πληρώνουν μόνο τίς διαφορές.

Μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ τοκοφόρου κεφαλαίου καί τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος φαίνεται σάν νά διπλασιάζεται ὅλο τό κεφάλαιο καί, ποῦ καί ποῦ, νά τριπλασιάζεται ἀπό τόν διαφορετικό τρόπο, μέ τόν ὁποῖο τό ἴδιο κεφάλαιο ἤ ἀκόμα ἡ ἴδια μόνο χρεωστική ἀπαίτηση ἐμφανίζεται σέ διάφορα χέρια μέ διάφορες μορφές[3]. Τό μεγαλύτερο μέρος αὐτοῦ τοῦ «χρηματικοῦ κεφαλαίου» εἶναι καθαρά πλασματικό. Ἄν ἐξαιρέσουμε τά ἀποθεματικά κεφάλαια, ὅλες οἱ καταθέσεις δέν εἶναι παρά πιστώσεις στόν τραπεζίτη, πού ὅμως δέν βρίσκονται ποτέ στά χρηματοκιβώτιά του. Ἐφόσον χρησιμεύουν γιά Giro-δουλιές, οἱ καταθέσεις λειτουργοῦν σάν κεφάλαιο γιά τούς τραπεζίτες, ἀφοῦ τίς ἔχουν πιά δανείσει σέ ἄλλους. Οἱ τραπεζίτες πληρώνονται μεταξύ τους τίς ἀμοιβαῖες ἐντολές στίς μή ὑπάρχουσες καταθέσεις, συμψηφίζοντας ὁ ἕνας μέ τόν ἄλλο αὐτές τίς πιστώσεις.

---

[3] {Αὐτός ὁ διπλασιασμός καί τριπλασιασμός τοῦ κεφαλαίου ἀναπτύχθηκε σημαντικά τά τελευταῖα χρόνια, λ.χ. μέ τά Financial Trusts, πού στίς ἐκθέσεις τοῦ χρηματιστηρίου τοῦ Λονδίνου καταλαμβάνουν ἤδη μιά ἰδιαίτερη στήλη. Σχηματίζεται μιά ἑταιρία γιά τήν ἀγορά μιᾶς ὁρισμένης κατηγορίας τοκοφόρων χαρτιῶν, λ.χ. ξένων κρατικῶν χρεωγράφων, ἀγγλικῶν δημοτικῶν ἤ ἀμερικάνικων κρατικῶν ὁμόλογων, σιδηροδρομικῶν μετοχῶν κλπ. Τό κεφάλαιο, λ.χ. 2 ἑκατομμυρίων λιρ. στ., συγκεντρώνεται μέ ἐγγραφή σέ μετοχές. Ἡ διεύθυνση ἀγοράζει τίς ἐν λόγω ἀξίες, ἤ κερδοσκοπεῖ λίγο-πολύ ἐνεργά καί διανέμει τό ἐτήσιο ἔσοδο ἀπό τούς τόκους μέ τή μορφή μερίσματος στούς μετόχους, ἀφοῦ πρῶτα ἀφαιρέσει τά ἔξοδα. — Ἀκόμα σέ ὁρισμένες μετοχικές ἑταιρίες ἐπικράτησε ἡ συνήθεια τίς συνηθισμένες μετοχές νά τίς χωρίζουν σέ δυό κατηγορίες, σέ: preferred1* καί deferred2*. Οἱ προνομιακές παίρνουν ἕνα πάγιο μέρισμα, λ.χ. 5%, μέ τήν προϋπόθεση ὅτι τά συνολικά κέρδη ἐπιτρέπουν τή χορήγηση αὐτοῦ τοῦ μερίσματος. Ἄν ἀπομείνει κάτι, τό παίρνουν οἱ κοινές μετοχές. Μέ τόν τρόπο αὐτό ἡ «στέρεη» ἐπένδυση κεφαλαίου στίς προνομιακές μετοχές χωρίζεται λίγο-πολύ ἀπό τήν καθεαυτό κερδοσκοπία πού γίνεται μέ τίς κοινές μετοχές. Ἐπειδή ὅμως μερικές μεγάλες ἐπιχειρήσεις δέν θέλουν νά συμμορφωθοῦν μέ τή νέα αὐτή μέθοδο, συνέβηκε νά συγκροτοῦνται ἑταιρίες πού τοποθετοῦν ἕνα ἤ μερικά ἑκατομμύρια λίρ. στ. στίς μετοχές ἐκείνων τῶν ἐπιχειρήσεων καί ὕστερα ἀπό αὐτό ἐκδίδουν νέες μετοχές ἴσης ὀνομαστικῆς ἀξίας μέ τίς πρῶτες, ἀπό τίς ὁποῖες, ὅμως, οἱ μισές εἶναι προνομιακές, καί οἱ ἄλλες μισές κοινές μετοχές. Στίς περιπτώσεις αὐτές διπλασιάζονται οἱ ἀρχικές μετοχές, γιατί χρησιμεύουν σάν βάση γιά τήν ἔκδοση νέων μετοχῶν. — Φ. Ε.}.

1* προνομιακές μετοχές — 2* κοινές μετοχές.

Σχετικά μέ τό ρόλο πού παίζει τό κεφάλαιο στό δανεισμό χρήματος, ὁ Α. Σμίθ, λέει:

«Ὡστόσο, ἀκόμα καί στίς χρηματοδουλιές τό χρῆμα εἶναι κατά κάποιο τρόπο μόνο ἡ ἐντολή πού μεταβιβάζει ἀπό τό ἕνα χέρι στό ἄλλο τά κεφάλαια, τά ὁποῖα οἱ ἰδιοκτῆτες τους δέν ξέρουν πῶς νά τά χρησιμοποιήσουν. Τά κεφάλαια αὐτά μποροῦν νά εἶναι σχεδόν κατά βούλησιν πολλαπλάσια τοῦ χρηματικοῦ ποσοῦ πού χρησιμεύει σάν μέσο γιά τή μεταβίβασή τους. Τά ἴδια νομίσματα χρησιμεύουν διαδοχικά σέ πολλά διαφορετικά δάνεια, ἀκριβῶς ὅπως χρησιμεύουν γιά τήν πραγματοποίηση πολλῶν διαφορετικῶν ἀγορῶν. Λογουχάρη, ὁ Α δανείζει στόν Ψ 1.000 λίρ. στ., μέ τίς ὁποῖες ὁ Ψ ἀγοράζει ἀμέσως ἀπό τόν Β ἐμπορεύματα 1.000 λιρ. στ. Καί ἐπειδή ὁ ἴδιος ὁ Β δέν ξέρει πῶς νά χρησιμοποιήσει τό χρῆμα αὐτό, δανείζει αὐτά τά ἴδια νομίσματα στόν Φ. Μέ αὐτά ὁ Φ ἀγοράζει ἀμέσως ἀπό τόν Γ ἐμπορεύματα πάλι 1.000 λιρ. στ. Μέ τόν ἴδιο τρόπο καί γιά τόν ἴδιο λόγο ὁ Γ δανείζει τό χρῆμα στόν Ζ, ὁ ὁποῖος ἀγοράζει πάλι μ' αὐτά ἐμπορεύματα ἀπό τόν Θ. Ἔτσι μέσα σέ λίγες μέρες τά ἴδια χρυσά ἤ χάρτινα νομίσματα μποροῦν νά χρησιμεύσουν γιά τήν πραγματοποίηση τριῶν διαφορετικῶν δανείων καί τριῶν διαφορετικῶν ἀγορῶν, πού ἡ ἀξία τοῦ καθενός εἶναι ἴση μέ τό συνολικό ποσό πού ἀντιπροσωπεύουν τά νομίσματα αὐτά. Αὐτό πού οἱ τρεῖς κάτοχοι τοῦ χρήματος Α, Β καί Γ μεταβίβασαν στούς τρεῖς δανειζόμενους Ψ, Φ καί Ζ εἶναι ἡ δύναμη νά κάνουν αὐτές τίς ἀγορές. Σ' αὐτήν τή δύναμη συνίσταται τόσο ἡ ἀξία ὅσο καί τό ὄφελος αὐτῶν τῶν δανείων. Τό κεφάλαιο πού δάνεισαν οἱ τρεῖς χρηματέμποροι εἶναι ἴσο μέ τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων πού μπορεῖ νά ἀγοράζονται μ' αὐτό, καί εἶναι τρεῖς φορές μεγαλύτερη ἀπό τήν ἀξία τοῦ χρήματος, μέ τό ὁποῖο γίνονται οἱ ἀγορές. Παρ' ὅλα αὐτά, μποροῦν ὅλα αὐτά τά δάνεια νά εἶναι ἀπολύτως σίγουρα, γιατί τά ἐμπορεύματα πού ἔχουν ἀγοραστεῖ μ' αὐτά ἀπό τούς διάφορους χρεῶστες, θά χρησιμοποιηθοῦν ἔτσι, πού κάποτε θά ἀποφέρουν τήν ἴδια ἀξία σέ χρυσά ἤ σέ χάρτινα νομίσματα μαζί μέ ἕνα κέρδος. Καί ὅπως τά ἴδια νομίσματα μποροῦν νά χρησιμεύσουν γιά τήν πραγματοποίηση δανείων τριπλάσιας ἤ ἀκόμα καί τριακονταπλάσιας ἀξίας, μποροῦν ἐξίσου νά χρησιμεύσουν πάλι διαδοχικά σάν μέσο γιά τήν ἐπιστροφή αὐτῶν τῶν δανείων». ([A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». Vol. I, London 1776], Book II, ch. IV [p. 428 — 429]).

Ἐπειδή τό ἴδιο νόμισμα μπορεῖ νά πραγματοποιήσει διάφορες ἀγορές, ἀνάλογα μέ τήν ταχύτητα τῆς κυκλοφορίας του, μπορεῖ ἐξίσου νά πραγματοποιήσει διάφορα δάνεια, γιατί οἱ ἀγορές τό μεταφέρουν ἀπό τό ἕνα χέρι στό ἄλλο καί τό δάνειο δέν εἶναι παρά μιά μεταβίβαση ἀπό τό ἕνα χέρι στό ἄλλο, πού γίνεται χωρίς τή μεσολάβηση μιᾶς ἀγορᾶς. Γιά τόν κάθε πουλητή τό χρῆμα ἀντιπροσωπεύει τή μεταμορφωμένη μορφή τοῦ ἐμπορεύματός του. Σήμερα, πού κάθε ἀξία ἐκφράζεται σάν κεφαλαιακή ἀξία, τό χρῆμα ἀντιπροσωπεύει στά διάφορα δάνεια διαδοχικά διάφορα κεφάλαια, πράγμα πού δέν εἶναι παρά μιά ἄλλη ἔκφραση τῆς θέσης πού διατυπώσαμε πιό πάνω, ὅτι τό χρῆμα μπορεῖ νά πραγματοποιεῖ διαδοχικά διά-

φορες ἐμπορευματικές ἀξίες. Ταυτόχρονα χρησιμεύει σάν μέσο κυκλοφορίας γιά νά μεταβιβάζει ἀπό τό ἕνα χέρι στό ἄλλο ὑλικά κεφάλαια. Κατά τόν δανεισμό τό χρῆμα δέν περνάει ἀπό τό ἕνα χέρι στό ἄλλο σάν μέσο κυκλοφορίας. Ὅσο καιρό μένει τό χρῆμα στά χέρια τοῦ δανειστῆ, δέν εἶναι στά χέρια του μέσο κυκλοφορίας, ἀλλά μορφή ὕπαρξης τοῦ κεφαλαίου του. Καί μέ τή μορφή αὐτή ὁ δανειστής τό μεταβιβάζει μέ τό δάνεισμά του σέ ἕνα τρίτο πρόσωπο. Ἄν ὁ Α θά εἶχε δανείσει τό χρῆμα στόν Β καί ὁ Β στόν Γ, δίχως τή μεσολάβηση τῶν ἀγορῶν, τότε τό ἴδιο χρῆμα δέν θά ἀντιπροσώπευε τρία κεφάλαια, ἀλλά μόνον ἕνα, μόνο *μιά* κεφαλαιακή ἀξία. Πόσα κεφάλαια ἀντιπροσωπεύει στήν πραγματικότητα, ἐξαρτιέται ἀπό τό πόσες φορές ὑποδύεται τήν ἀξιακή μορφή διαφόρων ἐμπορευματικῶν κεφαλαίων.

Τό ἴδιο πράγμα πού λέει γενικά ὁ Σμίθ γιά τά δάνεια ἰσχύει καί γιά τίς καταθέσεις, πού δέν εἶναι παρά ἕνα ἰδιαίτερο ὄνομα γιά τά δάνεια πού χορηγεῖ τό κοινό στούς τραπεζίτες. Τά ἴδια νομίσματα μποροῦν νά χρησιμεύσουν σάν μέσα γιά ὁποιοδήποτε ἀριθμό καταθέσεων.

«Εἶναι ἀναμφισβήτητα ἀληθινό, ὅτι οἱ 1.000 λίρ. στ., πού κάποιος καταθέτει σήμερα στόν Α μπορεῖ νά ἔχουν πάλι ξοδευτεῖ αὔριο καί νά ἀποτελέσουν μιά κατάθεση στόν Β. Τήν ἑπόμενη ἡμέρα μπορεῖ νά ἔχουν διατεθεῖ ἀπό τόν Β γιά πληρωμές καί νά ἀποτελέσουν μιά κατάθεση στόν Γ, καί ἔτσι συνέχεια στό ἄπειρο. Γι' αὐτό, οἱ ἴδιες 1.000 λίρ. στ. σέ χρῆμα μποροῦν μέ μιά σειρά μεταβιβάσεις νά πολλαπλασιαστοῦν σέ ἕνα ἀπολύτως ἀκαθόριστο ἀριθμό καταθέσεων. Γι' αὐτό, εἶναι δυνατό τά $^9/_{10}$ ὅλων τῶν καταθέσεων στό Ἑνωμένο Βασίλειο νά ὑπάρχουν μόνο μέ τή μορφή λογιστικῶν μερίδων καταχωρημένων στά λογιστικά βιβλία τῶν τραπεζιτῶν, οἱ ὁποῖοι ἀπό τήν πλευρά τους πρέπει νά τίς λογαριάσουν στούς ἰσολογισμούς τους... Ἔτσι λ.χ. στή Σκωτία, στήν ὁποία τό κυκλοφοροῦν χρῆμα δέν ξεπέρασε ποτέ τά 3 ἑκατομμύρια λίρ. στ., οἱ καταθέσεις ἦταν 27 ἑκατομμύρια. Ἄν δέν προκληθεῖ λοιπόν μιά γενική ἔφοδος τῶν καταθετῶν στίς θυρίδες τῶν τραπεζῶν γιά ν' ἀποσύρουν τίς καταθέσεις τους, θά μποροῦν οἱ ἴδιες 1.000 λίρ. στ., συνεχίζοντας τό δρόμο τους πρός τά πίσω, μέ τήν ἴδια εὐκολία νά ἐξοφλήσουν ἕνα ἐξίσου ἀόριστο ἀριθμό καταθέσεων. Ἐπειδή οἱ ἴδιες 1.000 λίρ. στ., μέ τίς ὁποῖες κάποιος ξοφλάει σήμερα ἕνα χρέος σέ ἕναν ἔμπορο, μπορεῖ αὔριο νά ξοφλήσουν τό χρέος τοῦ ἐμπόρου στόν χονδρέμπορο καί μεθαύριο τό χρέος τοῦ χονδρέμπορου στήν τράπεζα καί ἔτσι συνέχεια χωρίς τέλος. Ἔτσι μποροῦν οἱ ἴδιες 1.000 λίρ. στ. νά περνοῦν ἀπό τό ἕνα χέρι στό ἄλλο καί ἀπό τή μιά τράπεζα στήν ἄλλη καί νά ἐξοφλοῦν τό πιό ἀφάνταστο ποσό καταθέσεων». («The Currency Theory Reviewed etc.», p. 62, 63).

Ὅπως σ' αὐτό τό πιστωτικό σύστημα ὅλα διπλασιάζονται καί τριπλασιάζονται καί μετατρέπονται σέ ἁπλό πλάσμα φαντασίας, τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τά «ἀποθεματικά κεφάλαια», στά ὁποῖα νομίζει κανείς ἐπιτέλους ὅτι θά πιάσει κάτι τό στερεό.

Ἄς ξανακούσομε πάλι τί λέει ὁ κύριος Μόρρις, Διοικητής τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας:

«Τά ἀποθεματικά τῶν ἰδιωτικῶν τραπεζῶν βρίσκονται στά χέρια τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας μέ τή μορφή καταθέσεων. Ἡ πρώτη συνέπεια μιᾶς ἐκροῆς χρυσοῦ φαίνεται νά ἀφορᾶ μόνο τήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας. Θά ἐπιδροῦσε ἐξίσου καί στά ἀποθεματικά τῶν ἄλλων τραπεζῶν, γιατί πρόκειται γιά τήν ἐκροή ἑνός μέρους τῶν ἀποθεματικῶν πού ἔχουν στήν τράπεζά μας. Ἀκριβῶς ἔτσι θά ἐπιδροῦσε στά ἀποθεματικά ὅλων τῶν ἐπαρχιακῶν τραπεζῶν». («Commercial Distress», 1847/1848. [No. 3.639, 3.642]).

Τελικά λοιπόν αὐτά τά ἀποθεματικά διαλύονται στήν πραγματικότητα στά ἀποθεματικά τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας[4]. Ἀλλά καί τά ἀποθεματικά κεφάλαια ἔχουν διπλή ὕπαρξη. Τά ἀποθεματικά κεφάλαια

[4] {Πόσο ἐντάθηκε ἀπό τότε αὐτό τό φαινόμενο, τό ἀποδείχνει ὁ παρακάτω ἐπίσημος πίνακας τῶν τραπεζικῶν ἀποθεματικῶν τῶν δεκαπέντε μεγαλύτερων τραπεζῶν τοῦ Λονδίνου τό Νοέμβρη τοῦ 1892, πού τόν παίρνουμε ἀπό τήν «Νταίηλυ Νιούς» τῆς 15 τοῦ Δεκέμβρη 1892:

Ὄνομα τῆς Τράπεζας	Παθητικό σέ λίρ. στ.	Ἀποθεματικά σέ μετρητά σέ λίρ. στ.	Σέ %
City	9.317.629	746.551	8,01
Capital and Counties	11.392.744	1.307.483	11,47
Imperial	3.987.400	447.157	11,22
Lloyds	23.800.937	2.966.806	12,46
London and Westminster	24.671.559	3.818.885	15,50
London and S. Western	5.570.268	812.353	14,58
London Joint Stock	12.127.993	1.288.977	10,62
London and Midland	8.814.499	1.127.280	12,79
London and County	37.111.035	3.600.374	9,70
National	11.163.829	1.426.225	12,77
National Provincial	41.907.384	4.614.780	11,01
Parrs and the Alliance	12.794.489	1.532.707	11,98
Prescott and Co.	4.041.058	538.517	13,07
Union of London	15.502.618	2.300.084	14,84
Williams, Deacon, and Manchester, & Co.	10.452.381	1.317.628	12,60
Σύνολο	232.655.823	27.845.807	11,97

Ἀπό αὐτά τά ἀποθεματικά πού φθάνουν σχεδόν τά 28 ἑκατομμύρια, λίρ. στ., τουλάχιστον τά 25 ἑκατομμύρια εἶναι κατατεθημένα στήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας, καί τό πολύ 3 ἑκατομμύρια βρίσκονται σέ μετρητά στά χρηματοκιβώτια τῶν ἴδιων τῶν 15 τραπεζῶν. Ὅμως, οἱ ἐφεδρεῖες σέ μετρητά τοῦ τραπεζικοῦ Τμήματος τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας τόν ἴδιο Νοέμβρη τοῦ 1892 δέν ἔφθασαν ποτέ τά 16 ἑκατομμύρια! — Φ. Ε.}.

τοῦ banking department[1*] εἶναι ἴσα μέ τό περίσσευμα τῶν τραπεζογραμματίων, πού ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας ἔχει δικαίωμα νά ἐκδόσει πάνω ἀπό τά τραπεζογραμμάτια πού βρίσκονται σέ κυκλοφορία. Τό νόμιμο ἀνώτατο ὅριο τῶν τραπεζογραμματίων πού μπορεῖ νά ἐκδόσει ἡ τράπεζα εἶναι 14 ἑκατομμύρια (γιά τά ὁποῖα δέν χρειάζεται νά ἔχει κάλυμα σέ μέταλλο — εἶναι περίπου ἴσο μέ τό ποσό τοῦ χρέους τοῦ κράτους στήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας), σύν τό ποσό τοῦ ἀποθέματος τῆς τράπεζας σέ εὐγενῆ μέταλλα. Ἄν λοιπόν τό ἀπόθεμα αὐτό εἶναι ἴσο μέ 14 ἑκατομμύρια λίρ. στ., τότε μπορεῖ ἡ τράπεζα νά ἐκδόσει 28 ἑκατομμύρια λίρ. στ. σέ τραπεζογραμμάτια, καί, ἄν ἀπό αὐτά κυκλοφοροῦν τά 20 ἑκατομμύρια, τότε τό ἀποθεματικό κεφάλαιο τοῦ τραπεζικοῦ Τμήματος εἶναι ἴσο μέ 8 ἑκατομμύρια. Αὐτά τά 8 ἑκατομμύρια τραπεζογραμμάτια εἶναι τότε νόμιμα τό τραπεζικό κεφάλαιο πού μπορεῖ νά διαθέσει ἡ τράπεζα καί ταυτόχρονα τό ἐφεδρικό κάλυμα γιά τίς καταθέσεις της. Ἄν τώρα σημειωθεῖ μιά ἐκροή χρυσοῦ πού μειώνει κατά 6 ἑκατομμύρια λίρ. στ. τό ἀπόθεμα σέ μέταλλο — ἔναντι τῶν ὁποίων θά πρέπει νά καταστραφοῦν ἰσάριθμα τραπεζογραμμάτια — τότε τό ἐφεδρικό κάλυμα τοῦ τραπεζικοῦ Τμήματος θά ἔπεφτε ἀπό 8 στά 2 ἑκατομμύρια. Ἀπό τή μιά μεριά, ἡ τράπεζα θά ἀνέβαζε πολύ τό ἐπιτόκιό της. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, οἱ τράπεζες πού ἔχουν καταθέσεις σ' αὐτήν, καθώς καί οἱ ἄλλοι καταθέτες, θά ἔβλεπαν νά μειώνεται πολύ τό ἐφεδρικό κάλυμα γιά τίς δικές τους πιστώσεις στήν τράπεζα. Τό 1857 οἱ τέσσερες μεγαλύτερες μετοχικές τράπεζες τοῦ Λονδίνου ἀπείλησαν τήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας ὅτι θά ἀποσύρουν τίς καταθέσεις τους, ἄν δέν κατόρθωνε νά ἀποσπάσει «μιά κυβερνητική ἐπιστολή» πού θά ἀνέστελλε τό νόμο τοῦ 1844 γιά τίς τράπεζες[5], ὁπότε θά χρεωκοποῦσε τό τραπεζικό Τμῆμα. Ἔτσι μπορεῖ νά χρεωκοπήσει τό τραπεζικό Τμῆμα, ὅπως τό 1847, τή στιγμή πού στό Ἐκδοτικό Τμῆμα ὑπάρχουν πολλά ἑκατομμύρια (λ.χ. 8 τό 1847) σάν ἐγγύηση γιά τή μετατρεψιμότητα τῶν τραπεζογραμματίων πού κυκλοφοροῦν. Ἀλλά καί αὐτό πάλι εἶναι ἀπατηλό.

[5] {Ἡ ἀναστολή τοῦ νόμου τοῦ 1844 γιά τίς τράπεζες ἐπιτρέπει στήν Τράπεζα νά ἐκδίδει ὁποιοδήποτε ἀριθμό τραπεζογραμματίων, χωρίς νά παίρνει ὑπόψη τήν κάλυψή τους μέ τό ἀπόθεμα χρυσοῦ πού βρίσκεται στά χέρια της, δηλαδή τῆς ἐπιτρέπει νά δημιουργεῖ ὁποιαδήποτε ποσά χάρτινου πλασματικοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, καί μέ αὐτά νά χορηγεῖ δάνεια στίς τράπεζες καί στούς μεσίτες συναλλαγματικῶν, καί μέσω αὐτῶν στό ἐμπόριο}. [Φ.Ε.]

[1*] τραπεζικοῦ τμήματος.

«Τό μεγαλύτερο μέρος τῶν καταθέσεων, τίς ὁποῖες οἱ ἴδιοι οἱ τραπεζίτες δέν τίς χρειάζονται ἄμεσα, πάει στά χέρια τῶν bill-brokers» (στήν κυριολεξία μεσίτες συναλλαγματικῶν, στήν οὐσία μισοτραπεζίτες) «πού δίνουν ἀντίθετα στόν τραπεζίτη σάν ἐγγύηση γιά τό δάνειό του ἐμπορικές συναλλαγματικές, τίς ὁποῖες ἔχουν ἤδη προεξοφλήσει γιά διάφορα πρόσωπα στό Λονδίνο καί στήν ἐπαρχία. Ὁ bill-broker φέρει ἀπέναντι στόν τραπεζίτη τήν εὐθύνη γιά τήν ἐπιστροφή αὐτοῦ τοῦ money at call» {χρῆμα πού ἐπιστρέφεται ἀμέσως μόλις ζητηθεῖ} «καί αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ δουλιές ἔχουν πάρει τέτια τεράστια ἔκταση, πού ὁ κύριος Νήβ, ὁ τωρινός Διοικητής τῆς Τράπεζας» {τῆς Ἀγγλίας} «στή μαρτυρική του κατάθεση λέει: „Ξέρουμε ὅτι ἕνας μεσίτης εἶχε 5 ἑκατομμύρια, καί ἔχουμε λόγους νά ὑποθέτουμε, ὅτι ἕνας ἄλλος εἶχε 8 ὥς 10 ἑκατομμύρια. Ἕνας εἶχε 4, ἕνας ἄλλος 3½, ἕνας τρίτος πάνω ἀπό 8. Μιλῶ γιά καταθέσεις στούς μεσίτες“». («Report of committee on Bank Acts», 1857/58, p. V, παράγραφος, ἀριθ. 8).

«Οἱ λονδρέζοι bill-brokers... ἔκαναν τίς τεράστιες δουλιές τους χωρίς κάποιο ἀπόθεμα σέ μετρητά. Βασίζονταν στίς εἰσπράξεις ἀπό τίς συναλλαγματικές τους πού σιγά-σιγά ἔληγαν, ἤ σέ περίπτωση ἀνάγκης στή δυνατότητα πού εἶχαν νά πάρουν δάνεια ἀπό τήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας μέ ἐχέγγυο τίς συναλλαγματικές πού προεξόφλησαν» [στό ἴδιο, σελ. VIII, παράγραφος ἀριθ. 17]. — «Δυό φίρμες μεσιτῶν στό Λονδίνο σταμάτησαν τό 1847 τίς πληρωμές τους. Καί οἱ δυό ξανάρχισαν ἀργότερα τίς ἐργασίες τους. Τό 1857 τίς ἀνέστειλαν πάλι. Τό παθητικό τῆς μιᾶς φίρμας ἦταν τό 1847 στρογγυλά 2.683.000 λίρ. στ. ἔναντι ἑνός κεφαλαίου 180.000 λιρ. στ. Τό παθητικό της τό 1857 ἦταν 5.300.000 λίρ. στ., ἐνῶ τό κεφάλαιο δέν ξεπερνοῦσε καθ' ὅλα τά φαινόμενα τό ἕνα τέταρτο τοῦ κεφαλαίου τοῦ 1847. Τό παθητικό τῆς ἄλλης φίρμας ἦταν καί τίς δυό φορές 3 — 4 ἑκατομμύρια, ἔναντι ἑνός κεφαλαίου ὄχι μεγαλύτερου τῶν 45.000 λιρ. στ.» (στό ἴδιο, σελ. XXI, παράγραφος ἀριθ. 52).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ

Χρηματικό κεφάλαιο καί πραγματικό κεφάλαιο · I

Τά μοναδικά δύσκολα ζητήματα, στά όποῖα πλησιάζουμε τώρα σχετικά μέ τό πιστωτικό σύστημα, εἶναι τά παρακάτω:

Πρῶτο: Ἡ συσσώρευση τοῦ καθεαυτοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου. Ὡς ποιό βαθμό ἡ συσσώρευση αὐτή ἀποτελεῖ καί ὥς ποιό βαθμό δέν ἀποτελεῖ ἔνδειξη πραγματικῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου, δηλαδή ἀναπαραγωγῆς σέ διευρυμένη κλίμακα; Ἡ λεγόμενη πληθώρα[1*] τοῦ κεφαλαίου, μιά ἔκφραση πού χρησιμοποιεῖται πάντα γιά τό τοκοφόρο κεφάλαιο, δηλαδή γιά τό χρηματικό κεφάλαιο, εἶναι μήπως πάντα ἕνας ἰδιαίτερος τρόπος ἔκφρασης τῆς βιομηχανικῆς ὑπερπαραγωγῆς, ἤ ἀποτελεῖ ἕνα ἰδιαίτερο φαινόμενο δίπλα της; Μήπως αὐτή ἡ πληθώρα, αὐτή ἡ ὑπερπροσφορά χρηματικοῦ κεφαλαίου συμπίπτει μέ τήν ὕπαρξη λιμναζόντων χρηματικῶν μαζῶν (ράβδων πολυτίμων μετάλλων, χρυσῶν νομισμάτων καί τραπεζογραμματίων), ἔτσι πού αὐτό τό περίσσευμα πραγματικοῦ χρήματος νά ἀποτελεῖ ἔκφραση καί μορφή ἐμφάνισης ἐκείνης τῆς πληθώρας κεφαλαίου γιά δανεισμό;

Καί *δεύτερο*: Ὡς ποιό βαθμό ἡ στενότητα χρήματος, δηλαδή ἡ ἔλλειψη κεφαλαίου γιά δανεισμό, ἐκφράζει ἔλλειψη πραγματικοῦ κεφαλαίου (ἐμπορευματικοῦ καί παραγωγικοῦ κεφαλαίου); Ὡς ποιό βαθμό, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ στενότητα χρήματος συμπίπτει μέ ἔλλειψη χρήματος σάν τέτιου, μέ ἔλλειψη μέσων κυκλοφορίας;

Ὅταν ἐξετάζαμε ὥς τώρα τήν ἰδιάζουσα μορφή τῆς συσσώρευσης τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου καί τῆς χρηματικῆς περιουσίας γενικά, εἴδαμε ὅτι ἀνάγεται σέ συσσώρευση ἀπαιτήσεων τῆς ἰδιοκτησίας πάνω στήν ἐργασία. Ἡ συσσώρευση κεφαλαίου μέ τή μορφή ὁμολογιῶν τοῦ κρατικοῦ χρέους δέν σημαίνει, ὅπως δείξαμε, παρά μόνο

[1*] Ὁ Μάρξ χρησιμοποιεῖ ἐδῶ τήν ἑλληνική λέξη πληθώρα — Plethora. — Σημ. μετ.

τήν ἀριθμητική αὔξηση μιᾶς τάξης πιστωτῶν τοῦ κράτους, πού ἔχουν τό δικαίωμα νά προεισπράττουν γιά τόν ἑαυτό τους ἕνα ὁρισμένο μέρος ἀπό τό συνολικό ποσό τῶν φόρων[6]. Στό γεγονός αὐτό, ὅτι ἀκόμα καί μιά συσσώρευση χρεῶν μπορεῖ νά παρουσιάζεται σάν συσσώρευση κεφαλαίου, φαίνεται ἡ ὁλοκλήρωση τῆς παραμόρφωσης πού συντελεῖται μέ τό πιστωτικό σύστημα. Αὐτά τά ὁμόλογα πού ἐκδόθηκαν γιά τό ἀρχικά δανεισμένο καί ἀπό καιρό ξοδεμένο κεφάλαιο, αὐτά τά χάρτινα Duplikate[1*] ἑνός ἀφανισμένου κεφαλαίου λειτουργοῦν γιά τούς κατόχους τους σάν κεφάλαιο, ἐφόσον ἀποτελοῦν ἐμπορεύματα πού μποροῦν νά πουληθοῦν καί μποροῦν γι' αὐτό νά ξαναμετατραποῦν σέ κεφάλαιο.

Ὅπως εἴδαμε ἐπίσης, οἱ τίτλοι ἰδιοκτησίας πάνω σέ ἐπιχειρήσεις ἑταιριῶν, σέ σιδηροδρόμους, ὀρυχεῖα κλπ. εἶναι πράγματι τίτλοι ἰδιοκτησίας πάνω σέ πραγματικό κεφάλαιο. Ὡστόσο, δέν δίνουν δικαίωμα διάθεσης αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου. Δέν μπορεῖ νά ἀποσυρθεῖ. Δίνουν μόνο τό δικαίωμα εἴσπραξης ἑνός μέρους τῆς ὑπεραξίας πού θά βγάλει αὐτό τό κεφάλαιο. Ὅμως, καί αὐτοί οἱ τίτλοι γίνονται ἐπίσης χάρτινα διπλότυπα τοῦ πραγματικοῦ κεφαλαίου, σάν νά ἀποκτοῦσε ἡ φορτωτική μιά ἀξία χώρια ἀπό τήν ἀξία καί ταυτόχρονα μέ τήν ἀξία τοῦ φορτίου. Γίνονται ὀνομαστικοί ἐκπρόσωποι μή ὑπαρχόντων κεφαλαίων. Γιατί τό πραγματικό κεφάλαιο ὑπάρχει δίπλα καί δέν περνάει καθόλου σέ ἄλλα χέρια, ἐπειδή τά διπλότυπα ἀλλάζουν χέρια. Γίνονται μορφές τοῦ τοκοφόρου κεφαλαίου, ὄχι μόνο γιατί ἐξασφαλίζουν ὁρισμένα ἔσοδα, ἀλλά καί γιατί μέ τήν πούλησή τους μπορεῖ ἡ πληρωμή τους νά εἰσπραχθεῖ μέ τή μορφή

[6] «Τά κρατικά χρεώγραφα δέν εἶναι παρά τό φανταστικό κεφάλαιο τό ὁποῖο ἀντιπροσωπεύει τό μέρος τοῦ ἐτήσιου εἰσοδήματος πού προορίζεται γιά τήν πληρωμή τῶν χρεῶν. Ἔχει διασπαθιστεῖ ἕνα κεφάλαιο ἴσου μεγέθους. Εἶναι αὐτό πού χρησιμεύει σάν παρονομαστής τοῦ δανείου, δέν εἶναι ὅμως αὐτό πού ἀντιπροσωπεύουν τά κρατικά χρεώγραφα, γιατί αὐτό τό κεφάλαιο δέν ὑπάρχει πιά καθόλου. Στό μεταξύ πρέπει ἀπό τήν ἐργασία τῆς βιομηχανίας νά δημιουργηθοῦν νέα πλούτη. Κάθε χρόνο ἕνα μέρος ἀπό αὐτά τά πλούτη προορίζεται ἀπό τά πρίν γιά ἐκείνους πού εἶχαν δανείσει τά πλούτη πού διασπαθίστηκαν. Αὐτό τό μέρος ἀφαιρεῖται μέ φόρους ἀπό ἐκείνους πού παράγουν τά πλούτη γιά νά δοθοῦν στούς πιστωτές τοῦ κράτους. Καί, σύμφωνα μέ τίς ἐπικρατοῦσες στή χώρα ἀναλογίες, ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί τόν τόκο ὑποθέτουν ἕνα φανταστικό κεφάλαιο ἴσου μεγέθους μέ ἐκεῖνο τό κεφάλαιο ἀπό τό ὁποῖο μποροῦσε νά προέλθει ἡ χρονιάτικη πρόσοδο, πού θά πάρουν οἱ πιστωτές». (Sismondi. «Nouveaux Principes», II, p. 229, 230).

[1*] διπλότυπα.

κεφαλαιακῆς ἀξίας. Ἐφόσον ἡ συσσώρευση αὐτῶν τῶν χαρτιῶν ἐκφράζει τή συσσώρευση σιδηροδρόμων, ὀρυχείων, ἀτμοπλοίων κλπ., ἐκφράζει τή διεύρυνση τοῦ πραγματικοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς, ἀκριβῶς ὅπως ἡ διεύρυνση ἑνός φορολογικοῦ καταλόγου, λ.χ. πάνω σέ κινητή ἰδιοκτησία, μαρτυρεῖ τή διεύρυνση αὐτῆς τῆς κινητῆς ἰδιοκτησίας. Ἀλλά σάν διπλότυπα, πού σάν ἐμπορεύματα εἶναι τά ἴδια διαπραγματεύσιμα καί γι' αὐτό κυκλοφοροῦν τά ἴδια σάν κεφαλαιακές ἀξίες, εἶναι ἀπατηλά καί τό ποσό τῆς ἀξίας τους μπορεῖ νά πέφτει καί νά ἀνεβαίνει ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀξιακή κίνηση τοῦ πραγματικοῦ κεφαλαίου, τίτλους τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦν. Τό μέγεθος τῆς ἀξίας τους, δηλαδή ἡ τρέχουσα τιμή τους στό χρηματιστήριο, ἔχει κατ' ἀνάγκην τήν τάση νά ἀνεβαίνει, ὅταν πέφτει τό ἐπιτόκιο, ἐφόσον ἡ πτώση του, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἰδιόμορφη κίνηση τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, εἶναι ἁπλή συνέπεια τῆς τάσης τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους νά πέφτει, ἔτσι πού αὐτός ὁ φανταστικός πλοῦτος, σάν ἀξιακή ἔκφραση γιά τό καθένα ἀπό τά ὑποπολλαπλάσιά του μέρη καθορισμένης ἀρχικῆς ὀνομαστικῆς ἀξίας, ἀκριβῶς γιά τό λόγο αὐτό αὐξάνει στήν πορεία ἀνάπτυξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς[7].

Τά κέρδη καί οἱ ζημιές ἀπό τίς διακυμάνσεις τῶν τιμῶν τῶν τίτλων αὐτῶν ἰδιοκτησίας, καθώς καί ἡ συγκεντροποίησή τους στά χέρια βασιλιάδων τῶν σιδηροδρόμων κλπ., ἀπό τή φύση τοῦ πράγματος εἶναι ὅλο καί περισσότερο τό ἀποτέλεσμα τοῦ κερδοσκοπικοῦ παιχνιδιοῦ πού ἐμφανίζεται στή θέση τῆς ἐργασίας, σάν ὁ πρωταρχικός τρόπος ἀπόκτησης κεφαλαίου, καί πού μπαίνει ἐπίσης στή θέση τῆς ἄμεσης βίας. Αὐτός ὁ τρόπος φανταστικῆς χρηματικῆς περιουσίας δέν ἀποτελεῖ μόνο ἕνα πολύ σημαντικό μέρος τῆς χρηματικῆς περιουσίας τῶν ἰδιωτῶν, ἀλλά καί τοῦ κεφαλαίου τῶν τραπεζιτῶν, ὅπως ἀναφέραμε ἤδη.

Θά μποροῦσε κανείς — τό ἀναφέρουμε μόνο γιά νά τελειώνουμε γρήγορα μέ τό ζήτημα αὐτό — μέ τήν ἔννοια συσσώρευση τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου νά ἐννοεῖ ἐπίσης τή συσσώρευση τοῦ πλούτου στά χέρια τραπεζιτῶν (δανειστῶν χρήματος ἀπό ἐπάγγελμα), πού μεσολαβοῦν ἀνάμεσα στούς ἰδιῶτες κεφαλαιοκράτες τοῦ χρήματος, ἀπό τή μιά μεριά, καί στό κράτος, τούς δήμους καί τούς κεφαλαιοκράτες πού δανείζονται καί δροῦν στό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, καί ἐκμεταλλεύονται σάν δικό τους ἀτομικό κεφάλαιο ὁλόκληρη τήν τεράστια ἐπέκταση τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος, γενικά ὅλη τήν Πίστη. Οἱ κύριοι αὐτοί κατέχουν τό κεφάλαιο καί τά ἔσοδά τους πάντα μέ τή μορφή χρήματος ἤ ἄμεσων χρηματικῶν ἀπαιτήσεων. Ἡ συσσώρευση τῆς περιουσίας αὐτῆς τῆς τάξης μπορεῖ νά συντελεῖται σέ πολύ διαφορετική κατεύθυνση ἀπό τήν πραγματική συσσώρευση, ἀποδείχνει, ὅμως, ἐν πάσῃ περιπτώσει ὅτι ἡ τάξη αὐτή τῶν τραπεζιτῶν τσεπώνει μεγάλο μέρος τῆς συσσώρευσης αὐτῆς.

Ἄς συνοψίσουμε τό προκείμενο ζήτημα μέσα σέ στενότερα πλαίσια: Κρατικά ὁμόλογα, καθώς καί μετοχές καί ἄλλα καθελογῆς χρεώγραφα εἶναι σφαῖρες ἐπένδυσης γιά δανείσιμο κεφάλαιο, γιά κεφάλαιο προορισμένο νά γίνει τοκοφόρο. Εἶναι μορφές δανεισμοῦ αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου. Δέν εἶναι ὅμως τά ἴδια τό δανεικό κεφάλαιο πού ἔχει ἐπενδυθεῖ σ' αὐτά. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἐφόσον ἡ Πίστη παίζει ἄμεσο ρόλο στό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς: Αὐτό πού χρειάζεται ὁ βιομήχανος ἤ ὁ ἔμπορος, ὅταν θέλει νά προεξοφλήσει συναλλαγματικές ἤ νά πάρει ἕνα δάνειο, δέν εἶναι οὔτε μετοχές οὔτε κρατικά χρεώγραφα. Αὐτό πού χρειάζεται εἶναι χρῆμα. Καί ὅταν λοιπόν δέν μπορεῖ μέ διαφορετικό τρόπο νά βρεῖ χρῆμα, βάζει ἐνέχυρο ἤ πουλάει αὐτά τά χρεώγραφα. Ἐδῶ ἔχουμε νά πραγματευθοῦμε τή συσσώρευση *αὐτοῦ* τοῦ δανείσιμου κεφαλαίου, καί μάλιστα εἰδικά τή συσσώρευση τοῦ δανείσιμου χρηματικοῦ κεφαλαίου. Ἐδῶ δέν πρόκειται γιά δάνεισμα χτιρίων, μηχανῶν ἤ ἄλλου παγίου κεφαλαίου. Δέν πρόκειται ἐπίσης γιά τά δάνεια πού χορηγοῦν μεταξύ τους οἱ βιομήχανοι καί οἱ ἔμποροι μέ τή μορφή ἐμπορευμάτων καί μέσα στά πλαίσια τοῦ κύκλου τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς. Παρ' ὅλο πού πρέπει καί αὐτό τό σημεῖο νά τό ἐξετάσουμε προηγούμενα ἀκόμα πιό διεξοδικά. Πρόκειται ἀποκλειστικά γιά τά χρηματικά δάνεια πού χορηγοῦνται στούς βιομήχανους καί τούς ἐμπόρους μέ τή μεσολάβηση τῶν τραπεζιτῶν.

Ἄς ἀναλύσουμε λοιπόν πρῶτα τήν ἐμπορική Πίστη, δηλαδή τήν πίστωση πού χορηγοῦν ὁ ἕνας στόν ἄλλο οἱ κεφαλαιοκράτες, οἱ ἀπασχολημένοι στήν ἀναπαραγωγή. Ἀποτελεῖ τή βάση τοῦ πιστω-

[7] Ἕνα μέρος τοῦ συσσωρευμένου δανείσιμου χρηματικοῦ κεφαλαίου εἶναι πράγματι ἁπλή ἔκφραση βιομηχανικοῦ κεφαλαίου. Ἄν λ.χ. κατά τό 1857 ἡ Ἀγγλία εἶχε τοποθετήσει στούς ἀμερικάνικους σιδηροδρόμους καί σέ ἄλλες ἐπιχειρήσεις 80 ἑκατομμύρια λίρ. στ., ἡ τοποθέτηση αὐτή ἔγινε σχεδόν πέρα γιά πέρα μέ τήν ἐξαγωγή ἀγγλικῶν ἐμπορευμάτων, γιά τά ὁποῖα οἱ ἀμερικάνοι δέν πλήρωσαν τίποτα. Ὁ ἄγγλος ἐξαγωγέας τραβοῦσε γιά τά ἐμπορεύματα αὐτά συναλλαγματικές πληρωτέες στήν Ἀμερική πού ἀγοράζονταν ὅλες ἀπό ἄγγλους, οἱ ὁποῖοι ἐγγράφονταν γιά ἀπόκτηση μετοχῶν καί πού στέλνονταν στήν Ἀμερική γιά νά πληρώσουν μέ αὐτές τήν ἀξία τῶν μετοχῶν.

τικοῦ συστήματος. Ὁ ἐκπρόσωπός της εἶναι ἡ συναλλαγματική. Μιά χρεωστική ἀπόδειξη μέ καθορισμένη προθεσμία πληρωμῆς, document of deferred payment. Ὁ καθένας χορηγεῖ πίστωση μέ τό ἕνα χέρι καί παίρνει πίστωση μέ τό ἄλλο χέρι. Ἄς παραβλέψουμε πρῶτα πέρα γιά πέρα τήν τραπεζική πίστη πού ἀποτελεῖ ἕνα ἐντελῶς διαφορετικό, οὐσιαστικά διαφορετικό στοιχεῖο. Ἐφόσον οἱ συναλλαγματικές αὐτές κυκλοφοροῦν ἀνάμεσα στούς ἴδιους τούς ἐμπόρους πάλι σάν μέσα πληρωμῆς, μέ ὀπισθογράφηση τοῦ ἑνός σέ διαταγή τοῦ ἄλλου, χωρίς ὅμως τή μεσολάβηση τῆς προεξόφλησης, δέν πρόκειται παρά γιά τήν μεταβίβαση τῆς χρεωστικῆς ἀπαίτησης ἀπό τόν Α στόν Β, καί δέν ἀλλάζει ἀπολύτως σέ τίποτα τή σχέση πρός τό σύνολο. Βάζει ἁπλῶς ἕνα πρόσωπο στή θέση ἑνός ἄλλου. Ἀκόμα καί σ' αὐτή τήν περίπτωση μπορεῖ ἡ ἐξόφληση νά γίνει χωρίς τή μεσολάβηση χρήματος. Ὁ νηματουργός Α πρέπει λ.χ. νά πληρώσει μιά συναλλαγματική στόν βαμβακομεσίτη Β, καί ὁ Β στόν εἰσαγωγέα Γ. Ἄν τώρα ὁ Γ ἐξάγει ἐπίσης νῆμα, πράγμα πού συμβαίνει συχνά, τότε μπορεῖ μέ τή συναλλαγματική νά ἀγοράσει νῆμα ἀπό τόν Α, καί ὁ νηματουργός Α μπορεῖ νά καλύψει τόν μεσίτη μέ τή δική του συναλλαγματική πού τήν πῆρε ἀπό τόν Γ, ὅταν τόν πλήρωσε, ὁπότε τό πολύ νά χρειαστεῖ νά πληρώσει ἕνα ὑπόλοιπο σέ χρῆμα. Ἡ ὅλη συναλλαγή μεσιτεύει τότε τήν ἀνταλλαγή βαμβακιοῦ καί νήματος. Ὁ ἐξαγωγέας ἀντιπροσωπεύει μόνο τόν νηματουργό καί ὁ βαμβακομεσίτης τόν βαμβακοκαλλιεργητή.

Σχετικά μέ τήν κυκλοφορία αὐτῆς τῆς καθαρά ἐμπορικῆς πίστωσης πρέπει νά σημειωθοῦν δυό πράγματα:

Πρῶτο: Ἡ ἐξόφληση αὐτῶν τῶν ἀμοιβαίων χρεωστικῶν ἀπαιτήσεων ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἐπαναρροή τοῦ κεφαλαίου, δηλαδή ἀπό τήν πράξη Ε — Χ, πού ἔχει μόνο ἀναβληθεῖ. Ἄν ὁ νηματουργός πῆρε μιά συναλλαγματική ἀπό τόν ἐργοστασιάρχη κάμποτου, τότε ὁ ἐργοστασιάρχης θά μπορέσει νά πληρώσει, ἄν στό μεταξύ ἔχει πουληθεῖ τό κάμποτο, πού τό ἔστειλε στήν ἀγορά γιά πούληση. Ἄν ὁ σιταρομεσίτης ἔχει πάρει μιά συναλλαγματική ἀπό τόν πράκτορά του, ὁ πράκτορας μπορεῖ νά πληρώσει τό χρῆμα μόνο ἄν στό ἀναμεταξύ ἔχει πουληθεῖ τό σιτάρι στήν ἀναμενόμενη τιμή. Οἱ πληρωμές αὐτές ἐξαρτιῶνται λοιπόν ἀπό τή μή-διακοπή τῆς ἀναπαραγωγῆς, δηλαδή τοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς καί τῆς κατανάλωσης. Ἐπειδή ὅμως οἱ πιστώσεις εἶναι ἀμοιβαῖες, ἡ ἱκανότητα πληρωμῆς τοῦ καθενός ἐξαρτιέται ταυτόχρονα ἀπό τήν ἱκανότητα

πληρωμῆς ἑνός ἄλλου, γιατί κατά τήν ἔκδοση τῆς συναλλαγματικῆς του μπορεῖ ἐκεῖνος νά ὑπολόγιζε εἴτε στήν ἐπαναρροή τοῦ κεφαλαίου στή δική του ἐπιχείρηση, εἴτε στήν ἐπαναρροή του στήν ἐπιχείρηση ἑνός τρίτου, πού στό μεταξύ ἔχει νά τοῦ πληρώσει μιά συναλλαγματική. Ἐκτός ἀπό τήν προσδοκία τῶν ἐπαναρροῶν, μπορεῖ νά γίνει δυνατή ἡ πληρωμή μόνο ἀπό τό ἀποθεματικό κεφάλαιο, πού διαθέτει ὁ ἐκδότης τῆς συναλλαγματικῆς, γιά νά μπορεῖ νά ἐκπληρώσει τίς ὑποχρεώσεις του σέ περίπτωση καθυστέρησης τῶν ἐπαναρροῶν.

Δεύτερο: Αὐτό τό πιστωτικό σύστημα δέν παραμερίζει τήν ἀνάγκη πληρωμῶν σέ μετρητά. Πρῶτο, ἕνα μεγάλο μέρος τῶν δαπανῶν πρέπει πάντα νά πληρώνεται σέ μετρητά: ὁ μισθός ἐργασίας, οἱ φόροι κλπ. Ἔπειτα, ὅμως, ἄν λ.χ. ὁ Β πού πῆρε ἀπό τόν Γ γιά πληρωμή ἀντί μετρητά μιά συναλλαγματική, προτοῦ λήξει ἡ συναλλαγματική αὐτή, ἔχει νά πληρώσει ὁ ἴδιος μιά ληξιπρόθεσμη συναλλαγματική στόν Δ, πρέπει γι' αὐτό νά ἔχει μετρητό χρῆμα. Ἕνας τέτιος τέλειος κύκλος τῆς ἀναπαραγωγῆς, ὅπως τόν προϋποθέσαμε πιό πάνω ἀπό τόν βαμβακοκαλλιεργητή ὥς τόν βαμβακονηματουργό καί ἀντίστροφα, μπορεῖ νά ἀποτελεῖ μονάχα ἐξαίρεση καί πρέπει νά διακόπτεται πάντα σέ πολλά σημεῖα. Ὅταν ἐξετάζαμε τό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς («Τό Κεφάλαιο», Βιβλίο II, τμῆμα III) εἴδαμε ὅτι οἱ παραγωγοί τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου ἀνταλλάσσουν μεταξύ τους ἐνμέρει σταθερό κεφάλαιο. Γι' αὐτό μποροῦν οἱ συναλλαγματικές λίγο-πολύ νά συμψηφιστοῦν. Τό ἴδιο γίνεται, ὅταν πάρουμε τήν ἀνιούσα γραμμή τῆς παραγωγῆς, ὅπου ὁ βαμβακομεσίτης παίρνει μιά συναλλαγματική ἀπό τό νηματουργό, ὁ νηματουργός ἀπό τόν ἐργοστασιάρχη κάμποτου, ὁ ἐργοστασιάρχης ἀπό τόν ἐξαγωγέα, ὁ ἐξαγωγέας ἀπό τόν εἰσαγωγέα (ἴσως πάλι ἀπό τόν εἰσαγωγέα βαμβακιοῦ). Ἐδῶ, ὅμως, δέν συντελεῖται ταυτόχρονα κύκλος τῶν συναλλαγῶν καί ἑπομένως ἀντιστροφή στή σειρά τῶν ἀπαιτήσεων πληρωμῆς. Ἡ ἀπαίτηση λ.χ. τοῦ νηματουργοῦ ἀπό τόν ὑφαντουργό δέν ἐξοφλεῖται μέ τήν ἀπαίτηση τοῦ προμηθευτῆ κάρβουνου ἀπό τόν μηχανοκατασκευαστή. Ὁ νηματουργός στήν ἐπιχείρησή του δέν ἔχει ποτέ ἀνταπαίτηση ἀπό τόν μηχανοκατασκευαστή, γιατί τό προϊόν του, τό νῆμα, δέν μπαίνει ποτέ σάν στοιχεῖο στό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς του. Γι' αὐτό οἱ ἀπαιτήσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους πρέπει νά ἐξοφλοῦνται μέ χρῆμα.

Τά ὅρια αὐτῆς τῆς ἐμπορικῆς Πίστης, ἐξεταζόμενα αὐτά καθεαυτά, εἶναι: 1) ὁ πλοῦτος τῶν βιομηχάνων καί τῶν ἐμπόρων.

δηλαδή ἄν διαθέτουν ἀποθεματικά κεφάλαια σέ περίπτωση καθυστέρησης τῶν ἐπαναρροῶν, 2) αὐτές οἱ ἴδιες οἱ ἐπαναρροές. Οἱ ἐπαναρροές μπορεῖ νά καθυστερήσουν χρονικά, ἤ μπορεῖ νά ἔχουν πέσει στό μεταξύ οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων, ἤ μπορεῖ τό ἐμπόρευμα προσωρινά νά μή πουλιέται πιά, γιατί ἔχουν κορεστεῖ οἱ ἀγορές. Ὅσο μεγαλύτερης διάρκειας εἶναι οἱ συναλλαγματικές, τόσο μεγαλύτερο πρέπει νά εἶναι τό ἀποθεματικό κεφάλαιο, καί τόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ πιθανότητα ἐλάττωσης ἤ καθυστέρησης τῶν ἐπαναρροῶν, λόγω πτώσης τῶν τιμῶν ἤ ὑπερπλήρωσης τῶν ἀγορῶν. Καί, ἀκόμα, οἱ πληρωμές ἐπιστροφῆς εἶναι τόσο πιό ἀβέβαιες, ὅσο περισσότερο ἡ ἀρχική συναλλαγή εἶχε γίνει, σπεκουλάροντας πάνω στήν ἄνοδο ἤ τήν πτώση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων. Εἶναι ὅμως καθαρό ὅτι μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, ἑπομένως καί τῆς παραγωγῆς σέ μεγάλη κλίμακα, 1) οἱ ἀγορές ἐπεκτείνονται καί ἀπομακρύνονται ἀπό τόν τόπο τῆς παραγωγῆς, 2) γι' αὐτό πρέπει οἱ πιστώσεις νά παραταθοῦν, καί ἑπομένως 3) ὅλο καί περισσότερο τό κερδοσκοπικό στοιχεῖο πρέπει νά κυριαρχεῖ στίς συναλλαγές. Ἡ παραγωγή σέ μεγάλη κλίμακα καί γιά μακρυνές ἀγορές ρίχνει τό συνολικό προϊόν στά χέρια τοῦ ἐμπορίου. Εἶναι ὅμως ἀδύνατο νά διπλασιαστεῖ τό κεφάλαιο τοῦ ἔθνους, ἔτσι πού τό ἐμπόριο μόνο του νά εἶναι σέ θέση νά ἀγοράσει μέ δικό του κεφάλαιο ὁλόκληρο τό ἐθνικό προϊόν καί νά τό ξαναπουλήσει. Ἡ πίστωση εἶναι ἐδῶ ἀναπόφευχτη. Πίστωση, πού αὐξάνει σέ μέγεθος μέ τήν αὐξανόμενη ἀξία τῆς παραγωγῆς, καί σέ χρονική διάρκεια μέ τήν αὐξανόμενη ἀπόσταση τῶν ἀγορῶν. Ἐδῶ ἔχουμε ἀλληλοεπίδραση. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς διευρύνει τήν Πίστη, καί ἡ Πίστη ὁδηγεῖ στήν ἐπέκταση τῶν βιομηχανικῶν καί ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων.

Ἄν ἐξετάσουμε αὐτή τήν πίστωση χωριστά ἀπό τήν πίστωση τοῦ τραπεζίτη, τότε εἶναι καθαρό ὅτι αὐξάνει μέ τήν ἔκταση τοῦ ἴδιου τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου. Τό δανειακό κεφάλαιο καί τό βιομηχανικό κεφάλαιο εἶναι ἐδῶ ταυτόσημα. Τά δανεισμένα κεφάλαια εἶναι ἐμπορευματικά κεφάλαια, προορισμένα εἴτε γιά τήν τελική ἀτομική κατανάλωση, εἴτε γιά τήν ἀναπλήρωση τῶν σταθερῶν στοιχείων ἑνός παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Αὐτό λοιπόν πού ἐμφανίζεται ἐδῶ σάν δανεισμένο κεφάλαιο εἶναι πάντα κεφάλαιο, τό ὁποῖο βρίσκεται σέ μιά ὁρισμένη φάση τοῦ προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς, πού ὅμως μέ τήν ἀγορά καί τήν πούληση περνάει ἀπό τό ἕνα χέρι στό ἄλλο, ἐνῶ τό ἰσοδύναμό του πληρώνεται [ἀπό] τόν ἀγοραστή

μόνον ἀργότερα σέ μιά συμφωνημένη προθεσμία. Λογουχάρη, τό βαμβάκι περνάει ἔναντι μιᾶς συναλλαγματικῆς στά χέρια τοῦ νηματουργοῦ, τό νῆμα ἔναντι μιᾶς συναλλαγματικῆς στά χέρια τοῦ ἐργοστασιάρχη κάμποτου, τό κάμποτο ἔναντι μιᾶς συναλλαγματικῆς στά χέρια τοῦ ἐμπόρου, ἀπό τά χέρια τοῦ τελευταίου ἔναντι μιᾶς συναλλαγματικῆς περνάει στά χέρια τοῦ ἐξαγωγέα, ἀπό τά χέρια τοῦ ἐξαγωγέα ἔναντι μιᾶς συναλλαγματικῆς στά χέρια ἑνός ἐμπόρου στίς Ἰνδίες, ὁ ὁποῖος τό πουλάει καί μέ τά χρήματα πού παίρνει ἀγοράζει λουλάκι κλπ. Κατά τή διάρκεια αὐτῶν τῶν περασμάτων ἀπό χέρι σέ χέρι πραγματοποιεῖ τό βαμβάκι τή μετατροπή του σέ κάμποτο, καί τό κάμποτο μεταφέρεται τελικά στίς Ἰνδίες καί ἀνταλλάσσεται μέ λουλάκι πού φορτώνεται γιά τήν Εὐρώπη, ὅπου ξαναμπαίνει στήν ἀναπαραγωγή. Οἱ διάφορες φάσεις τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς γίνονται ἐδῶ μέ τή μεσολάβηση τῆς Πίστης, χωρίς νά ἔχουν πληρώσει ὁ νηματουργός τό βαμβάκι, ὁ ἐργοστασιάρχης κάμποτου τό νῆμα, ὁ ἔμπορος τό κάμποτο κλπ. Στίς πρῶτες πράξεις τῆς ἐπιχείρησης αὐτῆς, τό ἐμπόρευμα βαμβάκι περνάει ἀπό τίς διάφορες φάσεις τῆς παραγωγῆς, καί τό πέρασμα αὐτό γίνεται μέ τή μεσολάβηση τῆς Πίστης. Μόλις, ὅμως, τό βαμβάκι πάρει στήν παραγωγή τήν τελευταία του μορφή σάν ἐμπόρευμα, αὐτό τό ἴδιο ἐμπορευματικό κεφάλαιο περνάει μονάχα ἀπό τά χέρια διαφόρων ἐμπόρων, πού τό μεταφέρουν στή μακρυνή ἀγορά, καί πού ὁ τελευταῖος ἀπό αὐτούς τό πουλάει τελικά στόν καταναλωτή καί ἔναντί του ἀγοράζει ἄλλο ἐμπόρευμα, πού μπαίνει εἴτε στήν κατανάλωση εἴτε στό προτσές ἀναπαραγωγῆς. Πρέπει λοιπόν νά ξεχωρίσουμε ἐδῶ δυό περίοδες: Στήν πρώτη, ἡ Πίστη κάνει δυνατές τίς πραγματικές διαδοχικές φάσεις στήν παραγωγή τοῦ ἴδιου εἴδους. Στή δεύτερη κάνει δυνατό μόνο τό πέρασμα ἀπό τά χέρια ἑνός ἐμπόρου στά χέρια ἑνός ἄλλου, πού συμπεριλαβαίνει καί τή μεταφορά, δηλαδή τήν πράξη Ε — Χ. Ἀλλά καί ἐδῶ βρίσκεται τό ἐμπόρευμα τουλάχιστον πάντα στήν πράξη τῆς κυκλοφορίας, δηλαδή σέ μιά φάση τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς.

Ἔτσι λοιπόν, αὐτό πού δίνεται δανεικό ἐδῶ, δέν εἶναι ποτέ ἀναπασχόλητο κεφάλαιο, ἀλλά κεφάλαιο πού στό χέρι τοῦ κατόχου του ὀφείλει νά ἀλλάξει μορφή, κεφάλαιο, τό ὁποῖο ὑπάρχει μέ μιά μορφή πού εἶναι γι' αὐτόν ἁπλό ἐμπορευματικό κεφάλαιο, δηλαδή κεφάλαιο πού πρέπει νά ξαναμετατραπεῖ, καί μάλιστα πού πρίν ἀπ' ὅλα πρέπει τουλάχιστον νά μετατραπεῖ σέ χρῆμα. Ἔτσι ἡ Πίστη κάνει ἐδῶ δυνατή τή μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύματος. Ὄχι μόνο τήν πράξη

Ε — Χ, ἀλλά ἐπίσης τήν πράξη Χ — Ε καί τό πραγματικό προτσές παραγωγῆς. Ἄν δέν πάρουμε ὑπόψη τήν τραπεζική Πίστη — οἱ ἄφθονες πιστώσεις μέσα στά πλαίσια τῆς ἀναπαραγωγικῆς κυκλοφορίας δέν σημαίνουν ὅτι ὑπάρχει ἄφθονο ἀναπασχόλητο κεφάλαιο πού προσφέρεται γιά δανεισμό καί πού ζητάει ἐπικερδή τοποθέτηση, ἀλλά σημαίνει: μεγάλη ἀπασχόληση κεφαλαίου στό προτσές ἀναπαραγωγῆς. Ἔτσι ἡ Πίστη κάνει δυνατό ἐδῶ: 1) ὅσον ἀφορᾶ τούς βιομήχανους κεφαλαιοκράτες, τό πέρασμα τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου ἀπό τή μιά φάση στήν ἄλλη, τή σύνδεση τῶν σφαιρῶν παραγωγῆς πού σχετίζονται μεταξύ τους καί πού ἀλληλομπλέκονται, 2) ὅσον ἀφορᾶ τούς ἐμπόρους, ἡ Πίστη κάνει δυνατή τή μεταφορά καί τό πέρασμα τῶν ἐμπορευμάτων ἀπό τό ἕνα χέρι στό ἄλλο ὥς τήν ὁριστική τους πούληση μέ χρῆμα ἤ ὥς τήν ἀνταλλαγή τους μέ ἕνα ἄλλο ἐμπόρευμα.

Τό ἀνώτατο ὅριο τῆς Πίστης εἶναι ἐδῶ ἴσο μέ τήν πλήρη ἀπασχόληση τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, δηλαδή μέ τήν ἀνώτατη ἔνταση τῆς ἀναπαραγωγικῆς του δύναμης, χωρίς νά παίρνει ὑπόψη τά ὅρια τῆς κατανάλωσης. Τά ὅρια αὐτά τῆς κατανάλωσης διευρύνονται μέ τήν ἔνταση τοῦ ἴδιου τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς. Ἀπό τή μιά μεριά, αὐξάνει τήν κατανάλωση εἰσοδήματος ἀπό μέρους τῶν ἐργατῶν καί τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, εἶναι ταυτόσημη μέ τήν ἔνταση τῆς παραγωγικῆς κατανάλωσης.

Ὅσο τό προτσές ἀναπαραγωγῆς συνεχίζεται χωρίς διακοπή καί εἶναι ἐξασφαλισμένη ἔτσι ἡ ἐπαναρροή τοῦ κεφαλαίου, ἡ πίστωση αὐτή συνεχίζεται καί ἐπεκτείνεται, ἡ δέ ἐπέκτασή της βασίζεται στήν ἐπέκταση τοῦ ἴδιου τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς. Μόλις παρουσιαστεῖ ἕνα σκάλωμα ἐξαιτίας καθυστερημένων ἐπαναρροῶν, παραγεμισμένων ἀγορῶν καί πεσμένων τιμῶν, σημειώνεται πλεόνασμα βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, ἀλλά μέ μιά μορφή, μέ τήν ὁποία δέν μπορεῖ νά ἐκπληρώσει τή λειτουργία του. Ὑπάρχει μάζα ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου, πού δέν μπορεῖ ὅμως νά πουληθεῖ. Ὑπάρχει μάζα πάγιου κεφαλαίου πού, ἐπειδή σκάλωσε ἡ ἀναπαραγωγή, μένει κατά ἕνα μεγάλο μέρος ἀναπασχόλητο. Ἡ Πίστη συστέλλεται, 1) γιατί τό κεφάλαιο μένει ἀναπασχόλητο, δηλαδή σκαλώνει σέ μιά ἀπό τίς φάσεις τῆς ἀναπαραγωγῆς του, ἐπειδή δέν μπορεῖ νά πραγματοποιήσει τή μεταμόρφωσή του, 2) γιατί ἔσπασε ἡ ἐμπιστοσύνη στό ὅ,τι εἶναι δυνατή ἡ ἀδιάκοπη συνέχιση τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς, 3) γιατί ἐλαττώνεται ἡ ζήτηση τέτιων ἐμπορικῶν πιστώσεων. Ὁ νηματουργός, πού περιορίζει τήν παραγωγή του καί πού ἔχει στήν ἀποθήκη μάζες ἀπό ἀπούλητο νῆμα, δέν χρειάζεται νά ἀγοράσει βαμβάκι ἐπί πιστώσει. Ὁ ἔμπορος δέν χρειάζεται νά ἀγοράσει ἐμπορεύματα ἐπί πιστώσει, γιατί ἔχει ἤδη ὑπεραρκετά ἀπό αὐτά.

Ὅταν σημειώνεται, ἑπομένως, μιά διαταραχή στήν ἐπέκταση αὐτή ἤ στήν κανονική μόνο ἔνταση τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς, τότε σημειώνεται καί ἔλλειψη πιστώσεων, γίνεται πιό δύσκολη ἡ ἀπόκτηση ἐμπορευμάτων ἐπί πιστώσει. Ἰδιαίτερα χαρακτηριστικές γιά τή φάση τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου, πού ἀκολουθεῖ ὕστερα ἀπό τό κράχ, εἶναι ἡ ζήτηση πληρωμῆς σέ μετρητά καί ἡ σύνεση κατά τήν πούλησή ἐπί πιστώσει. Στή διάρκεια τῆς ἴδιας τῆς κρίσης, ὅταν ὁ καθένας ἔχει κάτι νά πουλήσει καί δέν μπορεῖ νά τό πουλήσει, ἐνῶ εἶναι ὑποχρεωμένος νά πουλήσει γιά νά μπορεῖ νά πληρώσει, ἀκριβῶς τότε εἶναι μεγαλύτερη ἀπό κάθε ἄλλη φορά ἡ μάζα, ὄχι τοῦ ἀναπασχόλητου κεφαλαίου, τοῦ κεφαλαίου πού ζητάει νά ἐπενδυθεῖ, ἀλλά ἡ μάζα τοῦ κεφαλαίου πού δυσκολεύεται στό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς του, ὅταν εἶναι μεγαλύτερη ἀπό κάθε ἄλλη φορά καί ἡ ἔλλειψη πιστώσεων (καί γι' αὐτό εἶναι μεγαλύτερο ἀπό κάθε ἄλλη φορά τό προεξοφλητικό ἐπιτόκιο τῶν τραπεζιτῶν). Τότε μεγάλες μάζες τοῦ ἤδη ἐπενδυμένου κεφαλαίου εἶναι πράγματι ἀναπασχόλητες, γιατί σκαλώνει τό προτσές ἀναπαραγωγῆς. Ἐργοστάσια παραμένουν κλειστά, πρῶτες ὕλες σωρεύονται, ἕτοιμα προϊόντα παραγεμίζουν τήν ἀγορά μέ τή μορφή ἐμπορευμάτων. Δέν ὑπάρχει ἑπομένως μεγαλύτερο σφάλμα ἀπό τό νά ἀποδίδουν τήν κατάσταση αὐτή σέ ἔλλειψη παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Τότε ἀκριβῶς ὑπάρχει ὑπερπληθώρα παραγωγικοῦ κεφαλαίου, ἐνμέρει σέ σχέση μέ τήν κανονική, γιά τήν ὥρα ὅμως περιορισμένη, κλίμακα τῆς ἀναπαραγωγῆς, ἐνμέρει σέ σχέση μέ τήν ἐλαττωμένη κατανάλωση.

Ἄς φανταστοῦμε ὅτι ὅλη ἡ κοινωνία ἀποτελεῖται μονάχα ἀπό βιομήχανους κεφαλαιοκράτες καί ἀπό μισθωτούς ἐργάτες. Ἄς παραβλέψουμε σέ συνέχεια τίς διακυμάνσεις τῶν τιμῶν, πού ἐμποδίζουν μεγάλες μερίδες τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου νά ἀναπληρώνονται στίς μέσες καταστάσεις τους καί πού λόγω τῆς γενικῆς συνάρτησης τοῦ συνολικοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς, ἔτσι ὅπως τό ἀναπτύσσει ἰδίως ἡ Πίστη, πρέπει ἀναπόφευχτα νά προκαλοῦν πάντα προσωρινά γενικά σταματήματα. Ἄς παραβλέψουμε ἐπίσης τίς φαινομενικές συναλλαγές καί τίς κερδοσκοπικές ἀνταλλαγές πού τίς προάγει τό πιστωτικό σύστημα. Τότε μιά κρίση θά μποροῦσε νά ἐξηγηθεῖ μόνο μέ τίς δυσαναλογίες τῆς παραγωγῆς σέ διάφορους κλάδους, καί ἀπό τή δυσαναλογία ἀνάμεσα στήν κατανάλωση τῶν ἴδιων τῶν

κεφαλαιοκρατῶν καί στή συσσώρευσή τους. Ὅπως ὅμως ἔχουν τά πράγματα, ἡ ἀναπλήρωση τῶν ἐπενδυμένων στήν παραγωγή κεφαλαίων ἐξαρτιέται στό μεγαλύτερό τους μέρος ἀπό τήν ἱκανότητα κατανάλωσης τῶν μή παραγωγικῶν τάξεων, ἐνῶ ἡ ἱκανότητα κατανάλωσης τῶν ἐργατῶν περιορίζεται ἐνμέρει ἀπό τούς νόμους τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, καί ἐνμέρει ἀπό τό γεγονός, ὅτι τούς ἐργάτες τούς ἀπασχολοῦν τόσο καιρό μόνο, ὅσο καιρό μποροῦν νά ἀπασχολοῦνται ἐπικερδῶς ἀπό τήν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Ἡ τελική αἰτία ὅλων τῶν πραγματικῶν κρίσεων παραμένει πάντα ἡ φτώχεια καί ὁ περιορισμός τῆς κατανάλωσης τῶν μαζῶν, πού ἀντιτίθεται στήν τάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς νά ἀναπτύσσει ἔτσι τίς παραγωγικές δυνάμεις, λές καί τό ὅριό της ἀποτελεῖται μόνο ἀπό τήν ἀπόλυτη ἱκανότητα κατανάλωσης τῆς κοινωνίας.

Δέν μπορεῖ νά γίνεται λόγος γιά πραγματική ἔλλειψη παραγωγικοῦ κεφαλαίου, τουλάχιστον στά ἀπό κεφαλαιοκρατική ἄποψη ἀναπτυγμένα ἔθνη, παρά μόνο στήν περίπτωση κακῶν ἐσοδειῶν, εἴτε τῶν κύριων μέσων διατροφῆς, εἴτε τῶν κυριώτερων βιομηχανικῶν πρώτων ὑλῶν.

Σ' αὐτήν ὅμως τήν ἐμπορική Πίστη προστίθεται τώρα ἡ καθεαυτό χρηματική Πίστη. Ἡ ἀμοιβαία πίστωση τῶν βιομηχάνων καί τῶν ἐμπόρων μπλέκεται μέ τά δάνεια σέ χρῆμα σ' αὐτούς ἀπό μέρους τῶν τραπεζιτῶν καί τῶν δανειστῶν χρήματος. Κατά τήν προεξόφληση τῶν συναλλαγματικῶν τό δάνειο εἶναι μόνο ὀνομαστικό. Ἕνας ἐργοστασιάρχης πουλάει τό προϊόν του ἔναντι μιᾶς συναλλαγματικῆς καί προεξοφλεῖ τή συναλλαγματική αὐτή σέ ἕναν bill-broker.[1*] Στήν πραγματικότητα ὁ μεσίτης δανείζει μόνο τήν πίστωση τοῦ τραπεζίτη του, πού μέ τή σειρά του δανείζει τό χρηματικό κεφάλαιο τῶν καταθετῶν του, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦνται ἀπό τούς ἴδιους τούς βιομήχανους καί ἐμπόρους, ἀλλά καί ἀπό ἐργάτες (μέσω τῶν ταμιευτηρίων), ἀπό γαιοκτήμονες καί ἀπό ἄλλες μή παραγωγικές τάξεις. Ἔτσι ὁ κάθε ἀτομικός ἐργοστασιάρχης ἤ ἔμπορος ἀποφεύγει τήν ὑποχρέωση νά διατηρεῖ μεγάλο ἐφεδρικό κεφάλαιο, καί τήν ἐξάρτησή του ἀπό τίς πραγματικές χρηματικές ἐπιστροφές. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅμως, ἐνμέρει μέ τίς συναλλαγματικές εὐκολίας καί ἐνμέρει μέ ἐκεῖνες τίς ἐμπορευματικές συναλλαγές πού ἔχουν μοναδικό σκοπό τήν παραγωγή συναλλαγματικῶν, ὅλο τό προτσές περιπλέκεται τόσο, πού μπορεῖ νά ἐξακολουθεῖ μέ ὅλη τήν ἡσυχία

[1*] μεσίτης συναλλαγματικῶν.

της νά ὑπάρχει ἐπί πολύ ἀκόμα ἡ ἐπίφαση πολύ καλῶν ἐργασιῶν καί εὔκολων χρηματικῶν ἐπιστροφῶν, ὅταν ἀπό καιρό πιά οἱ ἐπιστροφές γίνονταν στήν πραγματικότητα ἐνμέρει σέ βάρος ἐξαπατημένων δανειστῶν χρήματος καί ἐνμέρει σέ βάρος ἐξαπατημένων παραγωγῶν. Γι' αὐτό, ἀκριβῶς ἄμεσα πρίν ἀπό τό κράχ, φαίνεται πάντα ἡ ἐπιχείρηση σχεδόν ὑπερβολικά ὑγιής. Τήν καλύτερη ἀπόδειξη γι' αὐτό μᾶς τήν προσφέρουν λ.χ. οἱ «Reports on Bank Acts» τοῦ 1857 καί 1858, ὅπου ὅλοι οἱ διευθυντές τραπεζῶν, οἱ ἔμποροι, μέ δυό λόγια ὅλοι οἱ καλεσμένοι ἐμπειρογνώμονες μέ ἐπικεφαλῆς τόν λόρδο Ὄβερστον, ἀλληλοσυγχαίρονταν γιά τήν ἄνθηση καί τήν ὑγεία τῶν ἐργασιῶν — ἀκριβῶς ἕνα μήνα προτοῦ ξεσπάσει ἡ κρίση τόν Αὔγουστο τοῦ 1857. Καί κατά περίεργο τρόπο ὁ Τούκ, σάν ἱστοριογράφος κάθε κρίσης, στό ἔργο του «Ἱστορία τῶν τιμῶν», ἐπαναλαβαίνει ἀκόμα μιά φορά τήν αὐταπάτη αὐτή. Οἱ ἐπιχειρήσεις εἶναι πάντα ὑγιέστατες καί οἱ δουλιές εὐδοκιμοῦν περίλαμπρα, ὥς πού ἀκολουθεῖ μέ μιᾶς ἡ κατάρρευση.

Τώρα ξαναγυρίζουμε στή συσσώρευση τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου.

Κάθε αὔξηση τοῦ δανείσιμου χρηματικοῦ κεφαλαίου δέν δείχνει πραγματική συσσώρευση κεφαλαίου ἤ διεύρυνση τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς. Αὐτό φαίνεται καθαρότατα στή φάση τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου πού ἀκολουθεῖ ἀμέσως μετά τήν κρίση πού ξεπεράστηκε, ὅταν μένει κατά μάζες ἀναπασχόλητο κεφάλαιο γιά δανεισμό. Σέ τέτιες στιγμές πού τό προτσές παραγωγῆς ἔχει περιοριστεῖ (στίς ἀγγλικές βιομηχανικές περιοχές, ὕστερα ἀπό τήν κρίση τοῦ 1847 ἡ παραγωγή εἶχε ἐλαττωθεῖ κατά τό ἕνα τρίτο), πού οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων βρίσκονται στό χαμηλότερό τους σημεῖο, πού ἔχει παραλύσει τό ἐπιχειρηματικό πνεῦμα, τό ἐπίπεδο τοῦ ἐπιτοκίου εἶναι χαμηλό, πράγμα πού ἐδῶ δέν δείχνει παρά μόνο τήν αὔξηση τοῦ δανείσιμου κεφαλαίου, ἀκριβῶς λόγω τῆς συστολῆς καί τῆς παράλυσης τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου. Ὅτι μέ πεσμένες τίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων, μέ μειωμένες τίς ἀνταλλαγές καί μέ τόν περιορισμό τοῦ κεφαλαίου πού διατίθεται γιά μισθούς ἐργασίας, ἀπαιτοῦνται λιγότερα μέσα κυκλοφορίας — ὅτι, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὕστερα ἀπό τήν ἐξόφληση τῶν χρεῶν στό ἐξωτερικό, ἐνμέρει μέ ἐκροή χρυσοῦ καί ἐνμέρει μέ χρεωκοπίες, δέν ἀπαιτεῖται συμπληρωματικό χρῆμα γιά νά λειτουργήσει σάν παγκόσμιο χρῆμα — ὅτι τέλος ἡ ἔκταση

τῶν ἐργασιῶν προεξόφλησης συναλλαγματικῶν ἐλαττώνεται μέ τήν ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἴδιων τῶν συναλλαγματικῶν καί τῶν ποσῶν πού ἀντιπροσωπεύουν — ὅλα αὐτά εἶναι ὀφθαλμοφανῆ. Ἡ ζήτηση δανείσιμου χρηματικοῦ κεφαλαίου, γιά νά χρησιμοποιηθεῖ εἴτε σάν μέσο κυκλοφορίας, εἴτε σάν μέσο πληρωμῆς (δέν γίνεται ἀκόμα λόγος γιά νέες ἐπενδύσεις κεφαλαίου) μειώνεται γιά τούς λόγους αὐτούς καί γι' αὐτό τό κεφάλαιο αὐτό γίνεται σχετικά πληθωρικό. Ἀλλά καί ἡ προσφορά δανείσιμου χρηματικοῦ κεφαλαίου αὐξάνει κάτω ἀπό αὐτές τίς συνθῆκες θετικά, ὅπως θά φανεῖ ἀργότερα.

Ἔτσι, ὕστερα ἀπό τήν κρίση τοῦ 1847 ἐπικράτησε «περιορισμός τῶν συναλλαγῶν καί μεγάλο περίσσευμα χρήματος». («Comm. Distress», 1847/48, Evidence No 1.664). Τό ἐπιτόκιο ἦταν πολύ χαμηλό, λόγω τῆς «σχεδόν ὁλοκληρωτικῆς ἐκμηδένισης τοῦ ἐμπορίου καί τῆς σχεδόν ὁλοκληρωτικῆς ἀπουσίας τῆς δυνατότητας νά ἐπενδυθεῖ χρῆμα» (στό ἴδιο, σελ. 45, No 231. Κατάθεση τοῦ Χότζσον, διευθυντῆ τῆς Royal Bank of Liverpool). Τί ἀνοησίες ἐπινοοῦν καί τί παραμύθια λένε οἱ κύριοι αὐτοί (καί ὁ Χότζσον εἶναι ἕνας ἀπό τούς καλύτερους) γιά νά τό ἐξηγήσουν αὐτό στόν ἑαυτό τους, μποροῦμε νά τό δοῦμε ἀπό τήν παρακάτω φράση:

«Ἡ στενότητα» (1847) «προέκυψε ἀπό μιά πραγματική μείωση τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου στή χώρα, πού προκλήθηκε ἐνμέρει ἀπό τήν ἀνάγκη νά πληρωθοῦν μέ χρυσό οἱ εἰσαγωγές ἀπό ὅλα τά μέρη τοῦ κόσμου, καί ἐνμέρει ἀπό τή μετατροπή κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου (floating capital) σέ πάγιο» [στό ἴδιο, σελ. 63].

Μένει ἀκατανόητο, πῶς ἡ μετατροπή κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου σέ πάγιο μειώνει τό χρηματικό κεφάλαιο τῆς χώρας, γιατί λ.χ. στούς σιδηροδρόμους, στούς ὁποίους κυρίως δέθηκε τότε κεφάλαιο, δέν χρησιμοποιοῦνται σάν ὑλικό στήν κατασκευή γεφυρῶν καί γραμμῶν οὔτε χρυσός, οὔτε χαρτονομίσματα, τό δέ χρῆμα γιά τήν ἀγορά μετοχῶν τῶν σιδηροδρόμων, ἐφόσον κατατέθηκε στίς τράπεζες μόνο γιά τήν πληρωμή τους, λειτούργησε ἀκριβῶς ὅπως κάθε ἄλλο κατατεθημένο στίς τράπεζες χρῆμα, καί, μάλιστα, ὅπως δείξαμε κιόλας πιό πάνω, αὔξησε προσωρινά τό διαθέσιμο γιά δανεισμό χρηματικό κεφάλαιο. Στό βαθμό, ὅμως, πού τό χρῆμα αὐτό τό δαπανοῦσαν πραγματικά γιά τήν κατασκευή τῶν σιδηροδρόμων, κυκλοφοροῦσε στή χώρα σάν μέσο ἀγορᾶς καί πληρωμῆς. Τό χρηματικό κεφάλαιο θά μποροῦσε νά θιχθεῖ ἀπό τή μετατροπή κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου σέ πάγιο, μόνο στό βαθμό πού τό πάγιο κεφάλαιο δέν εἶναι ἐξαγώ-

γιμο εἶδος, καί ἐπειδή δέν μπορεῖ νά ἐξαχθεῖ, φεύγει ἀπό τή μέση καί τό διαθέσιμο κεφάλαιο πού σχηματίζεται ἀπό τίς εἰσπράξεις γιά τά ἐξαγμένα εἴδη, ἑπομένως φεύγουν ἀπό τή μέση καί οἱ εἰσπράξεις σέ μετρητό χρῆμα ἤ ράβδους χρυσοῦ. Στίς ἀγορές τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὅμως, βρίσκονταν τότε στίς ἀποθῆκες μάζες ἀπούλητων ἀγγλικῶν ἐξαγώγιμων εἰδῶν. Γιά τούς ἐμπόρους καί τούς βιομήχανους τοῦ Μάντσεστερ κλπ., πού εἶχαν ἀκινητοποιήσει σέ μετοχές σιδηροδρόμων μέρος τοῦ κανονικοῦ ἐπιχειρηματικοῦ τους κεφαλαίου καί πού γι' αὐτόν τό λόγο ἐξαρτιῶνταν ἀπό δανεικά κεφάλαια γιά τή διεξαγωγή τῆς ἐπιχείρησής τους, εἶχε στήν πραγματικότητα ἀκινητοποιηθεῖ τό floating capital τους, καί γι' αὐτό ἔπρεπε νά ὑποστοῦν τίς συνέπειες. Τό ἀποτέλεσμα θά ἦταν ὅμως τό ἴδιο ἄν τό κεφάλαιο, πού ἀνήκει στίς ἐπιχειρήσεις τους καί πού τό τράβηξαν ἀπό αὐτές, τό τοποθετοῦσαν ἀντί στούς σιδηροδρόμους λ.χ. σέ ὀρυχεῖα, πού τό ἴδιο τό προϊόν τους εἶναι πάλι floating capital: σίδερο, κάρβουνο, χαλκός κλπ. Ἡ πραγματική μείωση τοῦ διαθέσιμου χρηματικοῦ κεφαλαίου, λόγω κακῆς σοδειᾶς, εἰσαγωγῆς σιτηρῶν καί ἐξαγωγῆς χρυσοῦ, ἀποτέλεσε βέβαια ἕνα περιστατικό πού δέν εἶχε καμιά σχέση μέ τήν ἀγυρτεία τῶν σιδηροδρόμων.

«Σχεδόν ὅλοι οἱ ἐμπορικοί οἶκοι εἶχαν ἀρχίσει νά περιορίζουν λίγο-πολύ τίς ἐπιχειρήσεις τους, γιά νά τοποθετήσουν τό χρῆμα στούς σιδηροδρόμους» [στό ἴδιο, σελ. 42]. — «Οἱ τόσο ἐκτεταμένες προκαταβολές τῶν ἐμπορικῶν οἴκων στούς σιδηροδρόμους, τούς παρέσυραν νά στηριχτοῦν πάρα πολύ στίς τράπεζες μέ προεξοφλήσεις συναλλαγματικῶν καί νά συνεχίσουν ἔτσι τίς ἐμπορικές ἐργασίες τους». (Ὁ ἴδιος ὁ Χότζσον, στό ἴδιο, σελ. 67). «Στό Μάντσεστερ σημειώθηκαν τεράστιες ζημιές ἀπό τήν κερδοσκοπία μέ τούς σιδηροδρόμους». (Ρ. Γκάρντνερ, πού ἀναφέρθηκε πολλές φορές στό I Βιβλίο τοῦ «Κεφαλαίου», κεφ. XIII, 3, γ, ἀριθμός κατάθεσης 4.884, στό ἴδιο).

Μιά ἀπό τίς κύριες αἰτίες τῆς κρίσης τοῦ 1847 ἦταν τό κολοσσιαῖο παραγέμισμα τῶν ἀγορῶν καί ἡ ἀπεριόριστη ἀγυρτεία στίς ἐμπορικές συναλλαγές στίς Ἀνατολικές Ἰνδίες. Ἀλλά καί ἄλλα περιστατικά ὁδήγησαν στήν κατάρρευση πολύ πλούσιους οἴκους αὐτοῦ τοῦ κλάδου:

«Εἶχαν πλούσια μέσα, ὅμως δέν μποροῦσαν νά τά ρευστοποιήσουν. Ὅλο τους τό κεφάλαιο ἦταν δεμένο σέ γαιοκτησία στό νησί Μαυρίκιος ἤ σέ ἐργοστάσια λουλακιοῦ καί ζάχαρης. Ὅταν ἀνέλαβαν κατόπιν ὑποχρεώσεις ὥς τό ποσό τῶν 500.000 καί 600.000 λιρ. στ. δέν διέθεταν ρευστά μέσα γιά νά πληρώσουν τίς συναλλαγματικές τους, καί τελικά ἀποκαλύφτηκε ὅτι γιά νά πληρώσουν τίς συναλλαγματικές τους χρειάστηκε νά βασιστοῦν ὁλοκληρωτικά στήν Πίστη τους». (Τσ. Τάρνερ, μεγαλέμπορος ἀπό τίς Ἀνατολικές Ἰνδίες στή Λίβερπουλ, No 730, στό ἴδιο).

Ἀκολουθεῖ ὁ Γκάρντνερ (Νο 4.872, στό ἴδιο):

«Ἀμέσως μετά τήν ὑπογραφή τοῦ κινέζικου συμφώνου ἀνοίχτηκαν γιά τή χώρα τόσο μεγάλες προοπτικές γιά τεράστια ἐπέκταση τοῦ ἐμπορίου μας μέ τήν Κίνα, πού οἰκοδομήθηκαν πολλά μεγάλα ἐργοστάσια, εἰδικά γιά τήν ἐπιχείρηση αὐτή, γιά νά παράγουν τά βαμβακερά ὑφαντά πού ἔχουν κυρίως ζήτηση στήν κινέζικη ἀγορά. Καί ὅλα αὐτά τά ἐργοστάσια προστέθηκαν στά τόσα ἄλλα ἐργοστάσιά μας πού ὑπῆρχαν ἤδη». — 4.874. «Πῶς ἀπόληξε ἡ ἐπιχείρηση αὐτή; — Στόν ἀνώτατο βαθμό καταστροφικά, ἔτσι πού δέν μπορεῖ καθόλου νά περιγραφεῖ. Δέν πιστεύω ὅτι ἀπό ὅλα τά φορτία πού στάλθηκαν τό 1844 καί 1845 στήν Κίνα ἔχουν εἰσπραχθεῖ ποτέ πάνω ἀπό τά $^2/_3$ τῆς συνολικῆς ἀξίας τους. Ἐπειδή τό τσάϊ εἶναι τό κύριο εἶδος πού μπορεῖ νά ἐξαχθεῖ ἀπό τήν Κίνα, καί ἐπειδή μᾶς ὑποσχέθηκαν τόσα πολλά, ἐμεῖς οἱ ἐργοστασιάρχες ὑπολογίζαμε μέ σιγουριά σέ μιά μεγάλη μείωση τοῦ δασμοῦ γιά τό τσάϊ».

Καί ἰδοῦ τώρα, ἐκφρασμένο μέ ἀφέλεια, τό χαρακτηριστικό Credo τοῦ ἄγγλου ἐργοστασιάρχη:

«Τό ἐμπόριό μας μέ μιά ξένη ἀγορά δέν περιορίζεται ἀπό τήν ἱκανότητά της νά ἀγοράζει τά ἐμπορεύματα, ἀλλά περιορίζεται ἐδῶ στή χώρα μας, ἀπό τή δική μας ἱκανότητα νά καταναλώνουμε τά προϊόντα, πού προμηθευόμαστε ἔναντι τῶν δικῶν μας βιομηχανικῶν προϊόντων».

(Οἱ σχετικά φτωχές χῶρες, μέ τίς ὁποῖες ἐμπορεύεται ἡ Ἀγγλία, μποροῦν φυσικά νά πληρώνουν καί νά καταναλώνουν ὁποιαδήποτε ποσότητα ἀγγλικῶν ἐργοστασιακῶν προϊόντων, δυστυχῶς, ὅμως, ἡ πλούσια Ἀγγλία δέν μπορεῖ νά χωνέψει τά προϊόντα πού παίρνουμε ἀπό τίς χῶρες αὐτές ἔναντι τῶν δικῶν μας βιομηχανικῶν προϊόντων).

4.876. «Ἔστειλα στήν ἀρχή μερικά ἐμπορεύματα, πού πουλήθηκαν μέ ζημιά γύρω στά 15%, ὄντας πέρα γιά πέρα πεπεισμένος, ὅτι ἡ τιμή πού θά μποροῦσαν οἱ πράχτορές μου νά ἀγοράσουν τσάϊ, θά ἀπόδιδε κατά τή μεταπούλησή του ἕνα τόσο μεγάλο κέρδος, πού θά κάλυπτε αὐτήν τή ζημιά. Ἀντίς ὅμως νά βγάζω κέρδος, ἔχανα κάποτε 25 ὥς 50%». — 4.877. «Μήπως οἱ ἐργοστασιάρχες ἔκαναν ἐξαγωγές γιά δικό τους λογαριασμό; — Κυρίως, ναί. Οἱ ἔμποροι φαίνεται νά εἶδαν πολύ γρήγορα ὅτι δέν ἔβγαινε τίποτα ἀπό τή δουλιά αὐτή καί παρότρυναν τούς ἐργοστασιάρχες νά τούς στέλνουν περισσότερα ἐμπορεύματα γιά ἀποθήκευση, ἀπό τά ἐμπορεύματα στήν ἀποστολή τῶν ὁποίων συμμετεῖχαν οἱ ἴδιοι».

Ἀντίθετα, τό 1857 οἱ ζημιές καί οἱ χρεωκοπίες λάβαιναν χώρα προπάντων στούς ἐμπόρους, γιατί τούτη τή φορά οἱ ἐργοστασιάρχες ἄφησαν τούς ἐμπόρους νά πλημμυρίσουν τίς ξένες ἀγορές «γιά δικό τους λογαριασμό».

Μιά ἐπέκταση τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, πού προκύπτει ἀπό τό γεγονός ὅτι μέ τή διεύρυνση τοῦ τραπεζικοῦ συστήματος (βλέπε

παρακάτω τό παράδειγμα τῆς περιοχῆς Ἴψουϊτς, ὅπου, μέσα σέ λίγα χρόνια, ἀμέσως πρίν ἀπό τό 1857, τετραπλασιάστηκαν οἱ καταθέσεις τῶν παχτωτῶν) αὐτό, πού παλιότερα ἦταν ἰδιωτικός θησαυρός ἤ ἐφεδρεία νομισμάτων, μετατρέπεται γιά ἕνα χρονικό διάστημα πάντα σέ δανείσιμο κεφάλαιο, δέν ἐκφράζει μιά αὔξηση τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, ὅπως δέν τήν ἐκφράζουν οἱ αὐξανόμενες καταθέσεις στίς μετοχικές τράπεζες τοῦ Λονδίνου, ἀπό τή στιγμή πού ἄρχισαν νά πληρώνουν τόκο γιά τίς καταθέσεις. Ὅσον καιρό ἡ κλίμακα τῆς παραγωγῆς παραμένει ἀμετάβλητη, ἡ ἐπέκταση αὐτή προκαλεῖ μόνο ἀφθονία τοῦ δανείσιμου κεφαλαίου ἔναντι τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Ἔτσι ἐξηγιέται τό χαμηλό ἐπιτόκιο.

Ὅταν τό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς ξαναφτάσει τή στάθμη τῆς ἄνθησης, ἡ ὁποία προηγεῖται ἀπό τήν ὑπερένταση τῆς παραγωγῆς, τότε ἡ ἐμπορική Πίστη σημειώνει μιά πολύ μεγάλη ἔκταση, πού σέ συνέχεια μέ τή σειρά της στηρίζεται πραγματικά στήν «ὑγιή» βάση τῶν κεφαλαίων πού ἐπαναρρέουν εὔκολα, καί στή διευρυμένη παραγωγή. Στήν κατάσταση αὐτή τό ἐπιτόκιο ἐξακολουθεῖ νά εἶναι χαμηλό, ἄν καί ἀνέρχεται πάνω ἀπό τό κατώτατο ὅριό του. Πρόκειται πράγματι γιά τή *μοναδική* στιγμή, γιά τήν ὁποία μπορεῖ νά εἰπωθεῖ, ὅτι ἕνα χαμηλό ἐπιτόκιο καί, ἑπομένως, μιά σχετική ἀφθονία τοῦ δανείσιμου κεφαλαίου συμπίπτει μέ μιά πραγματική ἐπέκταση τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου. Ἡ εὐκολία καί ἡ κανονικότητα τῶν ἐπαναρροῶν, συνδεμένες μέ μιά ἐκτεταμένη ἐμπορική Πίστη, ἐξασφαλίζουν τήν προσφορά κεφαλαίου γιά δανεισμό, παρά τήν αὐξημένη ζήτηση, καί παρεμποδίζουν τήν ἄνοδο τοῦ ἐπιπέδου τοῦ ἐπιτοκίου. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, μόνο τώρα παρουσιάζονται στή σκηνή σέ αἰσθητό ἀριθμό οἱ ἱππότες τοῦ κέρδους, πού ἐργάζονται χωρίς ἐφεδρικό κεφάλαιο ἤ γενικά χωρίς καθόλου κεφάλαιο καί γι' αὐτό στίς συναλλαγές τους στηρίζονται ὁλωσδιόλου στήν χρηματική Πίστη. Προστίθεται τώρα καί ἡ μεγάλη ἐπέκταση τοῦ πάγιου κεφαλαίου σέ ὅλες του τίς μορφές καί ἡ μαζική δημιουργία νέων μεγάλων ἐπιχειρήσεων. Ὁ τόκος ἀνεβαίνει τώρα στό μέσο του ὕψος. Τό ἀνώτατό του σημεῖο τό φτάνει πάλι, μόλις ξεσπάσει ἡ νέα κρίση, σταματήσει ξαφνικά ἡ Πίστη, σταματήσουν οἱ πληρωμές, παραλύσει τό προτσές ἀναπαραγωγῆς, καί, μέ τίς ἐξαιρέσεις πού ἀναφέραμε πιό πάνω, δίπλα μέ τήν σχεδόν ἀπόλυτη ἔλλειψη κεφαλαίου γιά δανεισμό, σημειώνεται ἀφθονία ἀναπασχόλητου βιομηχανικοῦ κεφαλαίου.

Ἑπομένως, συνολικά ἡ κίνηση τοῦ κεφαλαίου γιά δανεισμό, ὅπως

ἐκφράζεται στίς διακυμάνσεις τοῦ ἐπιτοκίου, πορεύεται σέ ἀντίθετη κατεύθυνση πρός τήν κίνηση τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου. Ἡ φάση, στήν ὁποία τό χαμηλό ἐπιτόκιο, πού βρίσκεται ὅμως πάνω ἀπό τό κατώτατο ὅριο, συμπίπτει μέ τή «βελτίωση» καί τήν αὐξανόμενη μετά τήν κρίση ἐμπιστοσύνη, καί ἰδιαίτερα ἡ φάση, στήν ὁποία τό ἐπιτόκιο φτάνει τό μέσο ὕψος του, τή μέση πού ἀπέχει ἐξίσου ἀπό τό κατώτατο καί ἀπό τό ἀνώτατό του σημεῖο, μόνο αὐτές οἱ δυό φάσεις ἐκφράζουν τή σύμπτωση ὕπαρξης ἄφθονου κεφαλαίου γιά δανεισμό μέ τή μεγάλη ἐπέκταση τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου. Στήν ἀρχή ὅμως τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου τό χαμηλό ἐπιτόκιο συμπίπτει μέ τή συστολή καί στό τέλος τοῦ κύκλου τό ὑψηλό ἐπιτόκιο συμπίπτει μέ τήν ὑπεραφθονία τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου. Τό χαμηλό ἐπιτόκιο πού συνοδεύει τή «βελτίωση» δείχνει ὅτι ἡ ἐμπορική Πίστη χρειάζεται μόνο σέ μικρό βαθμό τήν τραπεζική πίστωση, γιατί στέκει ἀκόμα στά δικά της τά πόδια.

Μέ αὐτόν τό βιομηχανικό κύκλο, τά πράγματα ἔχουν ἔτσι, πού ἡ ἴδια κυκλική κίνηση, ἀφοῦ δόθηκε πιά ἡ πρώτη ὤθηση, πρέπει νά ἀναπαράγεται περιοδικά[8]. Στήν κατάσταση τῆς χαλάρωσης ἡ παραγωγή πέφτει κάτω ἀπό τή βαθμίδα πού εἶχε φτάσει στόν προη-

[8] {Ὅπως ἔχω παρατηρήσει[1*] ἤδη ἀλλοῦ σημειώθηκε μιά στροφή ὕστερα ἀπό τήν τελευταία μεγάλη κρίση. Ἡ ὀξεία μορφή τοῦ περιοδικοῦ προτσές μέ τόν ὥς τώρα δεκάχρονο κύκλο του φαίνεται νά παραχώρησε τή θέση της σέ μιά πιό χρόνια, πιό μακρόχρονη, χρονικά διαφορετικά κατανεμημένη στίς διάφορες βιομηχανικές χῶρες ποικιλία σχετικά βραχύχρονης καί ἄτονης βελτίωσης τῶν ἐργασιῶν μέ μιά σχετική μακρόχρονη ἀτελέσφορη πίεση. Ἴσως ὅμως νά πρόκειται μόνο γιά μιά ἐπέκταση τῆς διάρκειας τοῦ κύκλου. Στήν παιδική ἡλικία τοῦ παγκόσμιου ἐμπορίου, 1815—1847, μπορεῖ νά διαπιστώσει κανείς κύκλους[2*] πεντάχρονης περίπου διάρκειας. Ἀπό τό 1847 ὥς τό 1867 ὁ κύκλος εἶναι σαφῶς δεκάχρονος. Μήπως βρισκόμαστε στήν περίοδο προετοιμασίας ἑνός νέου παγκόσμιου κράχ ἀνήκουστης σφοδρότητας; Μερικές ἐνδείξεις προμηνύουν κάτι τέτιο. Ὕστερα ἀπό τήν τελευταία γενική κρίση τοῦ 1867 σημειώθηκαν μεγάλες ἀλλαγές. Ἡ κολοσσιαία ἀνάπτυξη τῶν μέσων συγκοινωνίας — ὑπερωκεάνια ἀτμόπλοια, σιδηρόδρομοι, ἠλεκτρικοί τηλέγραφοι, διώρυγα τοῦ Σουέζ — δημιούργησε γιά πρώτη φορά πραγματικά τήν παγκόσμια ἀγορά. Δίπλα στήν Ἀγγλία, πού εἶχε παλιότερα τό μονοπώλιο τῆς βιομηχανίας, μπῆκαν μιά σειρά ἄλλες βιομηχανικές χῶρες πού τή συναγωνίζονται. Σέ ὅλες τίς ἠπείρους ἀνοίχτηκαν ἀπείρως μεγαλύτερες καί πιό ποικίλες περιοχές γιά τήν τοποθέτηση τοῦ πλεονάζοντος εὐρωπαϊκοῦ κεφαλαίου, ἔτσι πού τό κεφάλαιο αὐτό κατανέμεται πολύ πιό πλατιά καί ὑπερνικιέται εὐκολότερα ἡ τοπική ὑπερκερδοσκοπία. Χάρη σέ ὅλα αὐτά ἔχουν παραμεριστεῖ ἤ πολύ ἀδυνατήσει οἱ περισσότερες παλιές ἑστίες κρίσεων καί εὐκαιρίες γιά τή δημιουργία κρίσεων. Παράλληλα στήν ἐσωτερική ἀγορά ὑποχωρεῖ ὁ συναγωνισμός μπρός στά Καρτέλ καί στά Τράστ, ἐνῶ στήν ἐξωτερική ἀγορά περιορίζεται μέ τούς προστατευτικούς δασμούς, μέ τούς ὁποίους, ἐκτός ἀπό τήν Ἀγγλία, περιφράσσονται ὅλες οἱ μεγάλες βιομηχανικές χῶρες. Ἀλλά αὐτοί οἱ προστατευτικοί δασμοί δέν εἶναι παρά οἱ ἐξοπλισμοί γιά τήν τελική γενική βιομηχανική ἐκστρατεία, πού πρόκειται νά ἀποφασίσει σχετικά μέ τήν κυριαρχία στήν παγκόσμια ἀγορά. Ἔτσι τό καθένα ἀπό τά στοιχεῖα πού ἐναντιώνονται στήν ἐπανάληψη τῶν παλιῶν κρίσεων περικλείνει μέσα του τό σπέρμα μιᾶς πολύ πιό τεράστιας μελλοντικῆς κρίσης. — Φ. Ε.}.

[1*] Βλέπε τόμ. I τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ «Κεφαλαίου» 1954, σελ. 40.

[2*] Στήν 1η γερμανική ἔκδοση: κρίσεις.

γούμενο κύκλο, καί γιά τήν ὁποία τέθηκε τώρα ἡ τεχνική βάση. Στήν περίοδο τῆς ἄνθησης — τή μέση περίοδο — ἡ παραγωγή ἀναπτύσσεται παραπέρα πάνω σ' αὐτή τή βάση. Στήν περίοδο τῆς ὑπερπαραγωγῆς καί τῆς κερδοσκοπίας ἐντείνεται στό ἔπακρο ἡ λειτουργία τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ὥς πέρα ἀπό τά κεφαλαιοκρατικά ὅρια τοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς.

Εἶναι κατάδηλο ἀπό μόνο του ὅτι στήν περίοδο τῆς κρίσης ὑπάρχει ἔλλειψη μέσων πληρωμῆς. Ἡ μετατρεψιμότητα τῶν συναλλαγματικῶν ὑποκατέστησε τή μεταμόρφωση τῶν ἴδιων τῶν ἐμπορευμάτων, καί μάλιστα τόσο περισσότερο σέ καιρό πού ὅλο καί περισσότερο ἕνα μέρος τῶν ἐπιχειρήσεων ἐργάζεται μόνο μέ πίστωση. Μιά ἀγράμματη καί παράλογη τραπεζική νομοθεσία, ὅπως τοῦ 1844/45, μπορεῖ νά δυσκολέψει αὐτήν τή χρηματική κρίση. Ὅμως κανενός εἴδους τραπεζική νομοθεσία δέν μπορεῖ νά παραμερίσει τήν κρίση.

Σέ ἕνα σύστημα παραγωγῆς, στό ὁποῖο ὅλη ἡ συνοχή τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς στηρίζεται στήν Πίστη, εἶναι ὀφθαλμοφανές ὅτι πρέπει νά ξεσπάσει μιά κρίση, νά σημειωθεῖ ἕνας ὁρμητικός συνωστισμός στίς θυρίδες τῶν τραπεζῶν γιά τήν ἀπόκτηση μέσων πληρωμῆς, ὅταν σταματήσουν ξαφνικά οἱ πιστώσεις καί ὅταν ἔχει πιά πέραση μόνο ἡ πληρωμή σέ μετρητά. Γι' αὐτό, ἀπό πρώτη ματιά ὅλη ἡ κρίση παρουσιάζεται σάν πιστωτική κρίση καί χρηματική κρίση. Καί, πράγματι, πρόκειται μόνο γιά τή μετατρεψιμότητα τῶν συναλλαγματικῶν σέ χρῆμα. Αὐτές ὅμως οἱ συναλλαγματικές ἀντιπροσωπεύουν στό μεγαλύτερό τους μέρος πραγματικές ἀγορές καί πουλήσεις, ἡ ἐπέκταση τῶν ὁποίων σέ σημεῖο πού νά ξεπερνᾶ κατά πολύ τήν κοινωνική ἀνάγκη, βρίσκεται τελικά στή βάση ὅλης τῆς κρίσης. Παράλληλα, ὅμως, μιά τεράστια ἐπίσης μάζα αὐτῶν τῶν συναλλαγματικῶν ἀντιπροσωπεύει μόνο ἀπατεωνίστικες ἐπιχειρήσεις, πού τώρα ἀποκαλύπτονται καί ξεσπᾶνε, ἀντιπροσωπεύει ἀκόμα

κερδοσκοπικές, ἀλλά ἀποτυχημένες ἐπιχειρήσεις, πού ἔγιναν μέ ξένο κεφάλαιο — τέλος ἀντιπροσωπεύουν ἐμπορευματικά κεφάλαια, πού ἔχουν ὑποτιμηθεῖ ἤ πού δέν μποροῦν καθόλου νά πουληθοῦν, ἤ χρηματικές ἐπιστροφές, οἱ ὁποῖες δέν μποροῦν ποτέ πιά νά εἰσπραχτοῦν. Ὅλο τό τεχνητό σύστημα ἐπέκτασης μέ τό στανιό τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς δέν μπορεῖ βέβαια νά θεραπευτεῖ μέ τό ὅτι τώρα κάποια τράπεζα, λ.χ. ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας, μέ τά χαρτονομίσματά της χορηγεῖ σ' ὅλους τούς ἀπατεῶνες τό κεφάλαιο πού τούς λείπει καί ἀγοράζει στήν παλιά ὀνομαστική τους ἀξία ὅλα τά ὑποτιμημένα ἐμπορεύματα. Ἐξάλλου ὅλα φαίνονται ἐδῶ διαστρεβλωμένα, γιατί σ' αὐτό τόν χαρτόκοσμο δέν ἐμφανίζονται πουθενά ἡ πραγματική τιμή καί οἱ πραγματικοί συντελεστές της, ἀλλά μόνο ράβδοι πολυτίμων μετάλλων, σκληρό χρῆμα, τραπεζογραμμάτια, συναλλαγματικές, χρεώγραφα. Ἰδίως ἡ διαστρέβλωση αὐτή παρουσιάζεται στά κέντρα, στά ὁποῖα ἔχουν συγκεντρωθεῖ ὅλες οἱ χρηματικές πράξεις τῆς χώρας, ὅπως στό Λονδίνο. Ὅλο τό προτσές γίνεται ἀκατανόητο. Λιγότερο ἤδη στά κέντρα τῆς παραγωγῆς.

Ἐξάλλου, σχετικά μέ τήν ὑπεραφθονία τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, πού παρουσιάζεται στίς κρίσεις, πρέπει νά παρατηρηθεῖ ὅτι: τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο σάν τέτιο εἶναι ταυτόχρονα χρηματικό κεφάλαιο, δηλαδή ἕνα καθορισμένο ποσό ἀξίας, ἐκφρασμένο μέ τήν τιμή τοῦ ἐμπορεύματος. Σάν ἀξία χρήσης εἶναι μιά ὁρισμένη ποσότητα ὁρισμένων ἀντικειμένων χρήσης, πού τόν καιρό τῆς κρίσης ὑπάρχουν σέ ἀφθονία. Σάν χρηματικό κεφάλαιο, σάν δυνητικό χρηματικό κεφάλαιο, ὅμως, ὑπόκειται σέ διαρκεῖς διαστολές καί συστολές. Τήν παραμονή τῆς κρίσης καί τόν καιρό τῆς κρίσης τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο ἔχει συσταλεῖ στήν ἰδιότητά του σάν δυνητικό χρηματικό κεφάλαιο. Γιά τόν κάτοχό του καί γιά τούς πιστωτές του (καθώς καί σάν ἐχέγγυο γιά συναλλαγματικές καί δάνεια) ἀντιπροσωπεύει λιγότερο χρηματικό κεφάλαιο, ἀπό ὅ,τι ἀντιπροσώπευε τόν καιρό πού εἶχε ἀγοραστεῖ καί πού μέ βάση αὐτό εἶχαν γίνει προεξοφλήσεις καί κλειστεῖ δουλιές μέ ἐνέχυρο. Ἄν αὐτό εἶναι τό νόημα τοῦ ἰσχυρισμοῦ ὅτι τόν καιρό τῆς χρηματικῆς στενότητας εἶναι ἐλαττωμένο τό χρηματικό κεφάλαιο μιᾶς χώρας, αὐτό εἶναι ταυτόσημο μέ τό ὅ,τι ἔπεσαν οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων. Ἐξάλλου μιά τέτια κατάρρευση τῶν τιμῶν ἐξισορροπεῖ μόνο τό προηγηθέν φούσκωμά τους.

Τά εἰσοδήματα τῶν μή παραγωγικῶν τάξεων, καθώς καί τῶν τάξεων πού ζοῦνε ἀπό σταθερό εἰσόδημα, μένουν στό μεγαλύτερό τους μέρος στάσιμα κατά τή διάρκεια τοῦ φουσκώματος τῶν τιμῶν, πού συμβαδίζει μέ τήν ὑπερπαραγωγή καί τήν ὑπερκερδοσκοπία. Γι' αὐτό μειώνεται σχετικά ἡ καταναλωτική τους ἱκανότητα καί μαζί της ἡ ἱκανότητα νά ἀντικαταστaίνουν τό μέρος ἐκεῖνο τῆς συνολικῆς παραγωγῆς πού κανονικά ἔπρεπε νά μπεῖ στήν κατανάλωσή τους. Ἀκόμα καί ὅταν ἡ ζήτησή τους μένει ὀνομαστικά ἡ ἴδια, στήν πραγματικότητα ἐλαττώνεται.

Σχετικά μέ τίς εἰσαγωγές καί τίς ἐξαγωγές πρέπει νά παρατηρηθεῖ ὅτι μέ τή σειρά τους ὅλες οἱ χῶρες μπλέκονται στήν κρίση καί ὅτι τότε ἀποκαλύπτεται, ὅτι ὅλες, ἐκτός ἀπό λίγες ἐξαιρέσεις, ἔχουν ἐξαγάγει καί εἰσαγάγει πάρα πολλά καί, ἐπομένως, *τό ἰσοζύγιο πληρωμῶν εἶναι δυσμενές γιά ὅλες*, ἄρα στήν πραγματικότητα ἡ αἰτία τῆς κρίσης δέν βρίσκεται στό ἰσοζύγιο πληρωμῶν. Λογουχάρη, ἡ Ἀγγλία ὑποφέρει ἀπό τήν ἐκροή χρυσοῦ. Ἔχει κάνει περισσότερες ἀπό ὅ,τι χρειαζόταν εἰσαγωγές. Ταυτόχρονα, ὅμως, ὅλες οἱ ἄλλες χῶρες εἶναι ὑπερφορτωμένες μέ ἀγγλικά ἐμπορεύματα. Ἑπομένως, ἔχουν καί αὐτές κάνει ὑπερεισαγωγές ἤ τίς ἐπέβαλαν νά κάνουν ὑπερεισαγωγές. (Ὑπάρχει βέβαια μιά διαφορά ἀνάμεσα στή χώρα πού κάνει ἐξαγωγές μέ πίστωση, καί στίς χῶρες πού κάνουν ἐξαγωγές χωρίς πίστωση ἤ μέ λίγη πίστωση. Οἱ τελευταῖες, ὅμως, κάνουν τότε εἰσαγωγές ἐπί πιστώσει, καί αὐτό δέν γίνεται στήν περίπτωση μόνο, πού τό ἐμπόρευμα στέλνεται σ' αὐτές γιά ἀποθήκευση — Konsignation). Ἡ κρίση μπορεῖ νά ξεσπάσει πρῶτα στήν Ἀγγλία, στή χώρα πού δίνει τήν περισσότερη καί παίρνει τή λιγότερη πίστωση, γιατί τό ἰσοζύγιο πληρωμῶν, τό ἰσοζύγιο τῶν ληξιπρόθεσμων πληρωμῶν, πού πρέπει νά ἐξοφληθοῦν ἀμέσως, εἶναι γι' αὐτήν *δυσμενές*, παρ' ὅλο πού τό γενικό ἐμπορικό ἰσοζύγιο εἶναι γι' αὐτήν *εὐνοϊκό*. Αὐτό τό τελευταῖο ἐξηγιέται ἐνμέρει ἀπό τήν πίστωση πού χορηγεῖ ἡ ἴδια, ἐνμέρει ἀπό τή μάζα τῶν κεφαλαίων, τά ὁποῖα δάνεισε στό ἐξωτερικό, μέ ἀποτέλεσμα νά ρέει πρός αὐτήν μιά ὁλόκληρη μάζα ἀπό ἐπιστροφές ἐμπορευμάτων, χώρια ἀπό τίς καθεαυτό ἐμπορικές χρηματικές ἐπιστροφές. (Ἡ κρίση ξεσποῦσε ἐπίσης κάποτε πρῶτα στήν Ἀμερική, στή χώρα πού παίρνει ἀπό τήν Ἀγγλία τή μεγαλύτερη πίστωση — πίστωση ἐμπορική καί πίστωση σέ κεφάλαια). Τό κράχ στήν Ἀγγλία, πού προπαρασκευάστηκε καί συνοδεύτηκε ἀπό τήν ἐκροή χρυσοῦ, ἐξισορροπεῖ τό ἰσοζύγιο πληρωμῶν τῆς Ἀγγλίας, ἐνμέρει μέ τή χρεωκοπία τῶν εἰσαγωγέων της (γιά τό ζήτημα αὐτό θά μιλήσουμε παρακάτω), ἐνμέρει μέ τό ξεπούλημα στό ἐξωτερικό σέ φτηνές τιμές ἑνός μέρους τοῦ ἐμπορευματικοῦ

της κεφαλαίου, ἐνμέρει μέ τήν πούληση ξένων χρεωγράφων, μέ τήν ἐξαγορά ἀγγλικῶν χρεωγράφων κλπ. Τώρα ἔρχεται ἡ σειρά μιᾶς ἄλλης χώρας. Τό ἰσοζύγιο πληρωμῶν ἦταν γιά τήν ὥρα εὐνοϊκό γι' αὐτήν, τώρα ὅμως ἔχει ἐξαλειφθεῖ ἤ συντομευθεῖ ἀπό τήν κρίση τό χρονικό διάστημα πού σέ ὁμαλές περίοδες μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στίς προθεσμίες τοῦ ἰσοζυγίου πληρωμῶν καί τοῦ ἐμπορικοῦ ἰσοζυγίου. Ὅλες οἱ πληρωμές πρέπει νά γίνουν μέ μιᾶς. Τό ἴδιο πράγμα ἐπαναλαβαίνεται τώρα ἐδῶ. Στήν Ἀγγλία γίνεται τώρα ἐπαναρροή χρυσοῦ, στήν ἄλλη χώρα γίνεται ἐκροή χρυσοῦ. Αὐτό πού στή μιά χώρα ἐμφανίζεται σάν ὑπερεισαγωγή, ἐμφανίζεται στήν ἄλλη σάν ὑπερεξαγωγή καί ἀντίστροφα. Ὑπερεισαγωγή καί ὑπερεξαγωγή, ὅμως, ἔγινε σέ ὅλες τίς χῶρες (δέν μιλᾶμε ἐδῶ γιά κακή σοδειά κλπ., ἀλλά γιά γενική κρίση), δηλαδή γιά ὑπερπαραγωγή, πού τήν εὐνοοῦν οἱ πιστώσεις καί τό γενικό φούσκωμα τῶν τιμῶν πού τίς συνοδεύει.

Τό 1857 ἡ κρίση ξέσπασε στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες. Ἀκολούθησε ἐκροή χρυσοῦ ἀπό τήν Ἀγγλία στήν Ἀμερική. Μόλις ὅμως ἔσπασε τό φούσκωμα τῶν τιμῶν στήν Ἀμερική, ἀκολούθησε ἡ κρίση στήν Ἀγγλία καί ἐκροή χρυσοῦ ἀπό τήν Ἀμερική στήν Ἀγγλία. Τό ἴδιο ἔγινε ἀνάμεσα στήν Ἀγγλία καί στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη. Στίς περίοδες τῆς γενικῆς κρίσης τό ἰσοζύγιο πληρωμῶν εἶναι δυσμενές γιά ὅλα τά ἔθνη, τουλάχιστον γιά κάθε ἐμπορικά ἀναπτυγμένο ἔθνος, πάντα, ὅμως, γιά τό ἕνα ὕστερα ἀπό τό ἄλλο, ὅπως γίνεται μέ τά ὁμαδικά πυρά στό στρατό, μόλις ἔρθει ἡ σειρά του νά πληρώσει. Καί ἡ κρίση πού ξέσπασε πιά, λ.χ. στήν Ἀγγλία, στριμώχνει τή σειρά αὐτῶν τῶν προθεσμιῶν μέσα σέ μιά πολύ σύντομη χρονική περίοδο. Τότε ἀποκαλύπτεται ὅτι ὅλα αὐτά τά ἔθνη ἔχουν ταυτόχρονα ὑπερεξαγάγει (ἑπομένως ὑπερπαραγάγει) καί ὑπερεισαγάγει (δηλαδή ὑπερεμπορευτεῖ), ὅτι σέ ὅλα οἱ τιμές ἦταν ἐξογκωμένες καί οἱ πιστώσεις παρατραβηγμένες. Καί σέ ὅλα ἀκολουθεῖ ἡ ἴδια κατάρρευση. Τό φαινόμενο τῆς ἐκροῆς τοῦ χρυσοῦ ἀκολουθεῖ τότε σέ ὅλα τά ἔθνη μέ τή σειρά τους, καί μέ τή γενίκευσή του δείχνει ἀκριβῶς 1) ὅτι ἡ ἐκροή χρυσοῦ ἀποτελεῖ ἁπλῶς ἕνα φαινόμενο τῆς κρίσης καί ὄχι τήν αἰτία της, 2) ὅτι ἡ σειρά μέ τήν ὁποία παρουσιάζεται στά διάφορα ἔθνη, δείχνει ἁπλῶς πότε ἦρθε ἡ σειρά τους νά τακτοποιήσουν τούς λογαριασμούς τους μέ τόν οὐρανό, πότε ἔφτασε σ' αὐτά ἡ στιγμή τῆς κρίσης καί πότε ξέσπασαν σ' αὐτά τά λανθάνοντα στοιχεῖα της.

Χαρακτηριστικό γιά τούς ἄγγλους οἰκονομολόγους εἶναι — καί ἡ ἀξιομνημόνευτη ἀγγλική οἰκονομική φιλολογία ἀποτελεῖται ἀπό τό 1830 καί δῶ κυρίως ἀπό φιλολογία γιά τά currency, γιά τήν Πίστη, γιά τίς κρίσεις — ὅτι τήν ἐξαγωγή εὐγενῶν μετάλλων, παρά τή στροφή στήν τρέχουσα τιμή τοῦ συναλλάγματος, σέ περίοδες κρίσης τήν ἐξετάζουν ἀποκλειστικά ἀπό τή σκοπιά τῆς Ἀγγλίας, σάν ἕνα καθαρά ἐθνικό φαινόμενο, καί κλείνουν ἀποφασιστικά τά μάτια μπρός στό γεγονός ὅτι, ὅταν ἡ τράπεζά τους τόν καιρό τῆς κρίσης ἀνεβάζει τό ἐπιτόκιο, τό ἴδιο κάνουν καί ὅλες οἱ ἄλλες εὐρωπαϊκές τράπεζες καί ὅτι, ἄν σήμερα ἀκούγονται σ' αὐτούς κραυγές κινδύνου ἐνάντια στήν ἐκροή χρυσοῦ, αὔριο οἱ κραυγές αὐτές θά ἀκουστοῦν στήν Ἀμερική, μεθαύριο στή Γερμανία καί τή Γαλλία.

Τό 1847 «ἔπρεπε νά ἐξοφληθοῦν οἱ τρέχουσες ὑποχρεώσεις τῆς Ἀγγλίας» (πού προέκυψαν κατά ἕνα πολύ μεγάλο μέρος ἀπό τίς ἀγορές σίτου). «Δυστυχῶς στό μεγαλύτερό τους μέρος ἐξοφλήθηκαν μέ χρεωκοπίες». (Ἡ πλούσια Ἀγγλία ἀνάπνευσε, γιατί ἀπαλλάχτηκε μέ χρεωκοπίες ἀπό τούς πιστωτές της στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη καί στήν Ἀμερική). «Στό βαθμό ὅμως πού δέν ἐξόφλησε τίς ὑποχρεώσεις της μέ χρεωκοπίες, τίς ἐξόφλησε μέ ἐξαγωγή εὐγενῶν μετάλλων». («Reports of Committee on Bank Acts», 1857).

Στό βαθμό λοιπόν πού στήν Ἀγγλία ἡ κρίση ὀξύνεται ἐξαιτίας τῆς τραπεζικῆς νομοθεσίας, ἡ νομοθεσία αὐτή ἀποτελεῖ ἕνα μέσο γιά νά γδέρνει σέ καιρό πείνας τά ἔθνη πού ἐξάγουν σιτάρι, ἁρπάζοντας πρῶτα τό σιτάρι τους καί σέ συνέχεια τό χρῆμα πού ἐπρόκειτο νά πληρωθεῖ γιά τό σιτάρι τους αὐτό. Σέ τέτιες περίοδες λοιπόν, γιά τίς χῶρες πού λίγο-πολύ ὑποφέρουν οἱ ἴδιες ἀπό τήν ἀκρίβεια, ἡ ἀπαγόρευση τῆς ἐξαγωγῆς σίτου ἀποτελεῖ ἕνα πολύ ἀποτελεσματικό μέσο ἐνάντια στό σχέδιο αὐτό τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας νά «ἐξοφλάει τίς ὑποχρεώσεις της» γιά τίς εἰσαγωγές σίτου «μέ χρεωκοπίες». Τότε εἶναι πολύ καλύτερο οἱ παραγωγοί σίτου καί οἱ κερδοσκόποι νά χάνουν ἕνα μέρος τοῦ κέρδους τους γιά τό καλό τῆς χώρας τους, παρά τά κεφάλαιά τους γιά τό καλό τῆς Ἀγγλίας.

Ἀπό ὅσα εἰπώθηκαν προκύπτει, ὅτι τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο τόν καιρό τῆς κρίσης καί γενικά τοῦ περιορισμοῦ τῶν συναλλαγῶν χάνει σέ μεγάλο βαθμό τήν ἰδιότητά του νά ἀντιπροσωπεύει δυνητικό χρηματικό κεφάλαιο. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τό πλασματικό κεφάλαιο, γιά τά τοκοφόρα χρεώγραφα, ἐφόσον αὐτά τά ἴδια κυκλοφοροῦν στό χρηματιστήριο σάν χρηματικά κεφάλαια. Ὅταν αὐξάνει τό ἐπιτόκιο πέφτει ἡ τιμή τους. Πέφτει ἀκόμα ἐξαιτίας τῆς γενικῆς

ἔλλειψης πιστώσεων, πού ἐξαναγκάζει τούς κατόχους τους, νά τά ρίχνουν κατά μάζες στήν ἀγορά γιά νά προμηθευτοῦν χρῆμα. Πέφτει ἀκόμα ἡ τιμή τῶν μετοχῶν, ἐνμέρει ἐξαιτίας τῆς μείωσης τῶν εἰσοδημάτων, πάνω στά ὁποῖα ἔχουν δικαίωμα, ἐνμέρει ἐξαιτίας τοῦ κερδοσκοπικοῦ χαρακτήρα τῶν ἐπιχειρήσεων, πού συχνά ἀντιπροσωπεύουν. Αὐτό τό πλασματικό χρηματικό κεφάλαιο μειώνεται σέ τεράστιο βαθμό σέ περίοδες κρίσεων καί ἔτσι μειώνεται καί γιά τούς κατόχους του ἡ δυνατότητα νά ἀντλήσουν μέ αὐτό χρῆμα ἀπό τήν ἀγορά. Αὐτή ἡ μείωση τῆς τρέχουσας τιμῆς σέ χρῆμα αὐτῶν τῶν χρεωγράφων στό Δελτίο τοῦ χρηματιστηρίου δέν ἔχει ὡστόσο καμιά σχέση μέ τό πραγματικό κεφάλαιο πού ἀντιπροσωπεύουν, ἀντίθετα, ἔχει μεγάλη σχέση μέ τήν ἱκανότητα τῶν κατόχων τους νά πληρώνουν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΠΡΩΤΟ

Χρηματικό κεφάλαιο καί πραγματικό κεφάλαιο · ΙΙ

(Συνέχεια)

Δέν τελειώσαμε ἀκόμα μέ τό ζήτημα, ὥς ποιό βαθμό ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου μέ τή μορφή δανείσιμου χρηματικοῦ κεφαλαίου συμπίπτει μέ τήν πραγματική συσσώρευση, μέ τή διεύρυνση τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς.

Ἡ μετατροπή χρήματος σέ δανείσιμο χρηματικό κεφάλαιο εἶναι μιά πολύ πιό ἁπλή ἱστορία ἀπό τή μετατροπή χρήματος σέ παραγωγικό κεφάλαιο. Πρέπει ὅμως ἐδῶ νά διακρίνουμε δυό πράγματα:

1) Τήν ἁπλή μετατροπή χρήματος σέ δανειακό κεφάλαιο.

2) Τή μετατροπή κεφαλαίου ἤ εἰσοδήματος σέ χρῆμα, πού μετατρέπεται σέ δανειακό κεφάλαιο.

Μόνο τό τελευταῖο σημεῖο εἶναι πού μπορεῖ νά περικλείνει μιά θετική συσσώρευση τοῦ δανειακοῦ κεφαλαίου, ἡ ὁποία συνδέεται μέ τήν πραγματική συσσώρευση τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου.

1) Μετατροπή χρήματος σέ δανειακό κεφάλαιο

Ἔχουμε δεῖ κιόλας, ὅτι μπορεῖ νά σημειωθεῖ μιά σώρευση, μιά ὑπεραφθονία δανειακοῦ κεφαλαίου, πού ἡ μόνη σχέση πού ἔχει μέ τήν παραγωγική συσσώρευση εἶναι ὅτι εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογη πρός αὐτήν. Αὐτό συμβαίνει σέ δυό φάσεις τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου, καί συγκεκριμένα, πρῶτα, τόν καιρό πού τό βιομηχανικό κεφάλαιο ἔχει συσταλεῖ καί στίς δυό μορφές του, τοῦ παραγωγικοῦ καί τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου, δηλαδή στήν ἀρχή τοῦ κύκλου μετά τήν κρίση, καί, δεύτερο, τόν καιρό πού ἀρχίζει ἡ βελτίωση, πού ἡ ἐμπορική Πίστη, ὅμως, λίγο καταφεύγει ἀκόμα στήν τραπεζική Πίστη. Στήν πρώτη περίπτωση τό χρηματικό κεφάλαιο, πού προηγούμενα χρησιμοποιοῦνταν στήν παραγωγή καί στό ἐμπόριο, ἐμφανίζεται σάν ἀναπασχόλητο κεφάλαιο γιά δανεισμό. Στή δεύτερη περί-

πτωση ἐμφανίζεται σάν κεφάλαιο πού χρησιμοποιεῖται σέ αὐξανόμενο βαθμό, ἀλλά μέ πολύ μικρό ἐπιτόκιο, γιατί τώρα ὁ βιομήχανος καί ὁ ἔμπορος κεφαλαιοκράτης εἶναι πού ὑπαγορεύουν τούς ὅρους στόν κεφαλαιοκράτη τοῦ χρήματος. Ἡ ἀφθονία κεφαλαίου γιά δανεισμό ἐκφράζει στήν πρώτη περίπτωση μιά στασιμότητα τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, καί στή δεύτερη περίπτωση, μιά σχετική ἀνεξαρτησία τῆς ἐμπορικῆς Πίστης ἀπό τήν τραπεζική Πίστη, πού βασίζεται στή ρευστότητα τοῦ ρεύματος τῶν χρηματικῶν ἐπιστροφῶν, στίς σύντομες προθεσμίες τῶν πιστώσεων καί στήν ὑπεροχή τῶν ἐργασιῶν μέ ἴδιον κεφάλαιο. Οἱ κερδοσκόποι πού ὑπολογίζουν στό ξένο πιστωτικό κεφάλαιο, δέν ἔχουν ἀκόμα ἐμφανιστεῖ στό στίβο. Οἱ ἄνθρωποι πού ἐργάζονται μέ ἴδιον κεφάλαιο, ἀπέχουν πολύ ἀκόμα ἀπό τό νά κάνουν ἐπιχειρήσεις ἀποκλειστικά σχεδόν μέ πιστώσεις. Στήν πρώτη φάση τό περίσσευμα κεφαλαίου γιά δανεισμό ἐκφράζει ἀκριβῶς τό ἀντίθετο τῆς πραγματικῆς συσσώρευσης. Στή δεύτερη περίπτωση συμπίπτει μέ νέα ἐπέκταση τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς, τή συνοδεύει, δέν ἀποτελεῖ ὅμως τήν αἰτία της. Ἡ πληθώρα κεφαλαίου γιά δανεισμό μειώνεται ἤδη, εἶναι πιά μόνο σχετική σέ σχέση μέ τή ζήτηση. Καί στίς δυό περιπτώσεις προωθεῖται ἔτσι ἡ ἐπέκταση τοῦ πραγματικοῦ προτσές συσσώρευσης, γιατί ὁ χαμηλός τόκος, πού στήν πρώτη περίπτωση συμπίπτει μέ χαμηλές τιμές καί στή δεύτερη μέ βραδέως ἀνερχόμενες τιμές, μεγαλώνει τό μέρος τοῦ κέρδους, πού μετατρέπεται σέ ἐπιχειρηματικό κέρδος. Αὐτό συμβαίνει ἀκόμα περισσότερο, ὅταν ἀνεβαίνει ὁ τόκος ὥς τό μέσο του ἐπίπεδο, τότε πού ἡ περίοδος τῆς ἄνθησης βρίσκεται στό ὕψος της, ὅταν ἔχει μέν αὐξηθεῖ ὁ τόκος, ὄχι ὅμως στήν ἴδια ἀναλογία μέ τό κέρδος.

Ἔχουμε ἐξάλλου δεῖ, ὅτι μπορεῖ νά ἐπισυμβεῖ συσσώρευση κεφαλαίου γιά δανεισμό, χωρίς νά γίνεται καμιά πραγματική συσσώρευση, μέ τεχνικά μόνο μέσα, ὅπως λ.χ. μέ τήν ἐπέκταση καί τή συγκέντρωση τοῦ τραπεζικοῦ συστήματος, μέ τήν οἰκονομική χρησιμοποίηση τῆς ἐφεδρείας μέσων κυκλοφορίας, ἤ ἀκόμα τῶν ἐφεδρικῶν κεφαλαίων τῶν ἰδιωτῶν σέ μέσα πληρωμῆς, πού μετατρέπονται ἔτσι γιά σύντομα πάντα χρονικά διαστήματα σέ κεφάλαιο γιά δανεισμό. Παρ' ὅλο πού αὐτό τό κεφάλαιο γιά δανεισμό, πού γι' αὐτό ὀνομάζεται ἐπίσης κυμαινόμενο κεφάλαιο (floating capital), διατηρεῖ πάντα μόνο γιά σύντομες χρονικές περίοδες τή μορφή τοῦ κεφαλαίου γιά δανεισμό (ἀκριβῶς ὅπως μπορεῖ νά προεξοφλεῖται μόνο γιά σύντομα χρονικά διαστήματα), εἰσρέει καί ἐκρέει διαρκῶς. Ἄν κάποιος τό

ἀποσύρει, τό ξαναφέρει πίσω ἕνας ἄλλος. Ἔτσι ἡ μάζα τοῦ δανείσιμου χρηματικοῦ κεφαλαίου (μιλᾶμε ἐδῶ γενικά ὄχι γιά μακρόχρονα δάνεια, ἀλλά μόνο γιά βραχυπρόθεσμα δάνεια ἔναντι συναλλαγματικῶν καί καταθέσεων) αὐξάνει πράγματι ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπό τήν πραγματική συσσώρευση.

B. C. 1857. Ἐρώτηση 501. «Τί ἐννοεῖτε ὅταν μιλᾶτε γιά floating capital;» (ὁ κύριος Οὐέγκελιν, Διοικητής τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας:) «Εἶναι κεφάλαιο χρησιμοποιήσιμο γιά βραχύχρονα χρηματικά δάνεια... (502), τραπεζογραμμάτια τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας... τῶν ἐπαρχιακῶν τραπεζῶν καί τό ποσό τοῦ χρήματος πού ὑπάρχει στή χώρα». — {Ἐρώτηση:} «Σύμφωνα μέ τά ἀποδειχτικά πού βρίσκονται στή διάθεση τῆς ἐπιτροπῆς, δέν φαίνεται, ἄν μέ τόν ὅρο floating capital ἐννοεῖτε τήν ἐνεργό κυκλοφορία» {δηλαδή τῶν τραπεζογραμματίων τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας} «ὅτι σ' αὐτή τήν ἐνεργό κυκλοφορία συμβαίνουν κάποιες πολύ σημαντικές διακυμάνσεις;» (Ὑπάρχει ὅμως μιά μεγάλη διαφορά στό ζήτημα ἀπό ποιόν συγκεκριμένα ἔχει προκαταβληθεῖ ἡ ἐνεργός κυκλοφορία, ἀπό τόν δανειστή χρήματος ἤ ἀπό τόν ἴδιο τόν κεφαλαιοκράτη πού ἀναπαράγει. — Ἀπάντηση τοῦ Οὐέγκελιν:) «Στό floating capital συμπεριλαβαίνω τίς ἐφεδρεῖες τῶν τραπεζιτῶν πού ὑπόκεινται σέ σημαντικές διακυμάνσεις».

Αὐτό θά πεῖ λοιπόν, ὅτι γίνονται σημαντικές διακυμάνσεις στό μέρος ἐκεῖνο τῶν καταθέσεων, πού δέν τό ἔχουν ξαναδανείσει οἱ τραπεζίτες, ἀλλά φιγουράρει σάν ἡ ἐφεδρεία τους, στό μεγαλύτερό τους μέρος, ὅμως, καί σάν ἐφεδρεία τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας, στήν ὁποία εἶναι κατατεθημένες. Τέλος, ὁ ἴδιος κύριος λέει: floating capital εἶναι: bullion, δηλαδή ράβδοι καί μεταλλικό χρῆμα (503). Εἶναι γενικά νά θαυμάζεις, πῶς σ' αὐτά τά κορακίστικα τῆς ἀγορᾶς τοῦ χρήματος ὅλες οἱ κατηγορίες τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ἀποκτοῦν μιά ἄλλη ἔννοια καί μιά ἄλλη μορφή. Floating capital εἶναι ἐκεῖ ἡ ἔκφραση γιά τό circulating capital[1*], πράγμα πού φυσικά εἶναι κάτι τό ἐντελῶς διαφορετικό, καί τά money[2*] εἶναι capital, καί οἱ bullion[3*] εἶναι capital καί τά τραπεζογραμμάτια εἶναι circulation[4*], καί τό κεφάλαιο εἶναι a commodity[5*], καί τά χρέη εἶναι commodities[6*] καί τό fixed capital[7*] εἶναι χρῆμα, πού εἶναι τοποθετημένο σέ χαρτιά πού δύσκολα πουλιοῦνται!

«Στίς μετοχικές τράπεζες τοῦ Λονδίνου... ἔχουν αὐξηθεῖ οἱ καταθέσεις ἀπό 8.850.774 λίρ. στ. τό 1847 σέ 43.100.724 λίρ. στ. τό 1857... Τά ἀποδειχτικά στοιχεῖα καί οἱ προφορικές καταθέσεις πού ἔχουν ὑποβληθεῖ στήν ἐπιτροπή ἐπιτρέπουν τό συμπέρασμα, ὅτι ἀπό αὐτό τό τεράστιο ποσό ἕνα μεγάλο μέρος ἔχει ἀντληθεῖ ἀπό πηγές, πού προηγούμενα δέν μποροῦσαν νά χρησιμοποιηθοῦν

[1*] κυκλοφοροῦν κεφάλαιο. — [2*] χρῆμα. — [3*] ράβδοι (χρυσοῦ). — [4*] μέσα κυκλοφορίας — [5*] ἕνα ἐμπόρευμα. — [6*] ἐμπορεύματα. — [7*] πάγιο κεφάλαιο.

γιά τό σκοπό αὐτό, καί ὅτι ἡ συνήθεια νά ἀνοίγουν ἕνα λογαριασμό στόν τραπεζίτη καί νά καταθέτουν χρήματα σ' αὐτόν ἔχει ἐπεκταθεῖ σέ πολυάριθμες τάξεις πού προηγούμενα δέν τοποθετοῦσαν μέ αὐτό τόν τρόπο τό κεφάλαιό(!) τους. Ὁ κύριος Ρόντγουελ, πρόεδρος τῆς "Ενωσης τῶν ἐπαρχιακῶν ἰδιωτικῶν τραπεζῶν» {σέ διάκριση ἀπό τίς μετοχικές τράπεζες} «πού ἔχει σταλεῖ ἀπό αὐτήν γιά νά καταθέσει στήν ἐπιτροπή, λέει ὅτι στήν περιοχή τοῦ Ἴψουϊτς ἡ συνήθεια αὐτή αὐξήθηκε τελευταῖα στό τετραπλάσιο μεταξύ τῶν παχτωτῶν καί τῶν μικρεμπόρων αὐτῆς τῆς περιοχῆς, ὅτι ὅλοι σχεδόν οἱ παχτωτές, ἀκόμα καί ἐκεῖνοι πού πληρώνουν μόνο 50 λίρ. στ. τό χρόνο νοίκι γιά τή γῆ, ἔχουν τώρα καταθέσεις στίς τράπεζες. Ἡ μάζα αὐτῶν τῶν καταθέσεων βρίσκει βέβαια τό δρόμο της γιά τή χρησιμοποίησή της στίς συναλλαγές καί τραβιέται ἰδίως πρός τό Λονδίνο, τό κέντρο τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητας, ὅπου χρησιμοποιεῖται πρίν ἀπ' ὅλα γιά τήν προεξόφληση συναλλαγματικῶν καί γιά ἄλλες προκαταβολές στούς πελάτες τῶν τραπεζιτῶν τοῦ Λονδίνου. Ὡστόσο, ἕνα μεγάλο μέρος τῶν καταθέσεων, γιά τό ὁποῖο δέν ὑπάρχει ἄμεση ζήτηση ἀπό τούς ἴδιους τούς τραπεζίτες, περνάει στά χέρια τῶν bill-brokers, οἱ ὁποῖοι δίνουν ἔναντί του ἐμπορικές συναλλαγματικές στούς τραπεζίτες, πού τίς ἔχουν ἤδη προεξοφλήσει μιά φορά γιά ἀνθρώπους στό Λονδίνο καί στίς ἐπαρχίες» (B. C. 1858, σελ. [V, παράγραφος ἀριθ.] 8).

Δίνοντας ὁ τραπεζίτης προκαταβολές ἔναντι συναλλαγματικῶν, πού τίς εἶχε προεξοφλήσει ἤδη μιά φορά ὁ bill-broker[1*], στήν πράξη τίς ἀναπροεξοφλεῖ ἀκόμα μιά φορά. Στήν πραγματικότητα, ὅμως, πάρα πολλές ἀπό αὐτές τίς συναλλαγματικές εἶχαν ἀναπροεξοφληθεῖ ἀπό τόν bill-broker, καί μέ τά ἴδια χρήματα, μέ τά ὁποῖα ὁ τραπεζίτης ἀναπροεξοφλεῖ τίς συναλλαγματικές τοῦ bill-broker, ὁ τελευταῖος ἀναπροεξοφλεῖ καινούργιες συναλλαγματικές. Καί νά ποῦ ὁδηγεῖ αὐτό:

«Ἔχουν δημιουργηθεῖ ἐκτεταμένες πλασματικές πιστώσεις μέ τήν προεξόφληση συναλλαγματικῶν εὐκολίας καί μέ πιστώσεις ἐν λευκῷ, πράγμα πού ἔχει διευκολυνθεῖ πολύ μέ τή μέθοδο τῶν ἐπαρχιακῶν μετοχικῶν τραπεζῶν πού προεξοφλοῦν τέτιες συναλλαγματικές καί πού τίς ἔδωσαν σέ μεσίτες γιά προεξόφληση στήν ἀγορά τοῦ Λονδίνου, καί μάλιστα μέ βάση μόνο τήν Πίστη τῆς τράπεζας, χωρίς νά παίρνεται ὑπόψη ἡ ὑπόλοιπη ποιότητα τῶν συναλλαγματικῶν» (στό ἴδιο, [σελ. XXI, παράγραφος 54]).

Σχετικά μέ αὐτή τήν ἀναπροεξόφληση καί μέ τή συμβολή πού προσφέρει αὐτή ἡ ἁπλῶς τεχνική αὔξηση τοῦ δανείσιμου χρηματικοῦ κεφαλαίου στίς πιστωτικές ἀπάτες, ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ παρακάτω περικοπή ἀπό τό περιοδικό «Economist»:

«Κατά τή διάρκεια πολλῶν ἐτῶν συσσωρευόταν τό κεφάλαιο» (δηλαδή τό δανείσιμο χρηματικό κεφάλαιο) «σέ μερικές περιοχές τῆς χώρας γρηγορότερα ἀπό τή δυνατότητα χρησιμοποίησής του, ἐνῶ σέ ἄλλες περιοχές τά μέσα τῆς

[1*] μεσίτης συναλλαγματικῶν.

τοποθέτησης τοῦ κεφαλαίου αὐξάνονταν γρηγορότερα ἀπό τό ἴδιο τό κεφάλαιο. Ἔτσι, τόν καιρό πού οἱ τραπεζίτες στίς ἀγροτικές περιοχές δέν εὕρισκαν εὐκαιρίες νά τοποθετήσουν ἐπικερδῶς καί ἀσφαλῶς τίς καταθέσεις στήν περιοχή τους, ἀπό τούς τραπεζίτες τῶν βιομηχανικῶν κέντρων καί τῶν ἐμπορικῶν πόλεων ζητοῦνταν περισσότερο κεφάλαιο ἀπό τό κεφάλαιο πού μποροῦσαν νά προμηθεύσουν. Τό ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν διαφορετικῶν καταστάσεων στίς διάφορες περιοχές ὁδήγησε τά τελευταῖα χρόνια στήν ἐμφάνιση καί στήν ὁρμητικά γρήγορη ἐπέκταση μιᾶς νέας κατηγορίας ἀπό φίρμες, πού ἀπασχολοῦνται μέ τήν κατανομή τοῦ κεφαλαίου καί πού, ἐνῶ λέγονται συνήθως φίρμες τῶν bill-brokers, στήν πραγματικότητα εἶναι τράπεζες τῆς πιό μεγάλης κλίμακας. Ἡ δουλιά τους εἶναι γιά ὁρισμένες συμφωνημένες περίοδες καί μέ ὁρισμένους συμφωνημένους τόκους νά σηκώνουν ἀπό τίς τράπεζες τῶν περιοχῶν τό περίσσιο κεφάλαιο πού δέν μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ ἐπί τόπου, καθώς καί τά προσωρινά ἀδρανοῦντα χρηματικά μέσα τῶν μετοχικῶν ἑταιριῶν καί τῶν μεγάλων ἐμπορικῶν οἴκων, καί τό χρῆμα αὐτό νά τό δανείζουν μέ μεγαλύτερο ἐπιτόκιο στίς τράπεζες τῶν περιοχῶν, ὅπου ὑπάρχει μεγαλύτερη ζήτηση κεφαλαίου. Συνήθως αὐτό τό κάνουν ἀναπροεξοφλώντας τίς συναλλαγματικές τῶν πελατῶν τους... Ἔτσι ἡ Λόμπαρντ-στρήτ ἔγινε τό μεγάλο κέντρο, στό ὁποῖο γίνεται ἡ μεταβίβαση τῶν ἀδρανούντων κεφαλαίων ἀπό ἕνα μέρος τῆς χώρας, ὅπου δέν μπορεῖ νά χρησιμοποιηθοῦν ἐπωφελῶς, σέ ἕνα ἄλλο μέρος, ὅπου ὑπάρχει ζήτηση κεφαλαίου. Καί αὐτό ἀφορᾶ τόσο τά διάφορα μέρη τῆς χώρας, ὅσο καί τά ἄτομα πού βρίσκονται σέ ἀνάλογη κατάσταση. Στήν ἀρχή, αὐτές οἱ δουλιές περιορίζονταν σχεδόν ἀποκλειστικά στήν ἀνάληψη δανείων καί στό δανεισμό ἔναντι συνηθισμένου τραπεζικοῦ ἐχέγγυου. Στό βαθμό ὅμως πού τό κεφάλαιο τῆς χώρας αὐξάνει γρήγορα καί πού μέ τήν ἵδρυση τραπεζῶν ἐξοικονομιόταν ὅλο καί περισσότερο, τά κεφάλαια τά ὁποῖα βρίσκονταν στή διάθεση αὐτῶν τῶν οἴκων προεξόφλησης μεγάλωσαν τόσο, πού ἄρχισαν νά δανείζουν οἱ ἴδιοι, πρῶτα ἔναντι dock warrants (ἀποδείξεων ἐμπορευμάτων στίς ἀποθῆκες) μετά καί ἔναντι φορτωτικῶν, πού ἀντιπροσώπευαν προϊόντα πού δέν ἔχουν ἀκόμα φθάσει, παρ' ὅλο πού καμιά φορά, ἄν ὄχι κατά κανόνα, εἶχαν τραβηχτεῖ ἤδη συναλλαγματικές γι' αὐτά στό ὄνομα τοῦ ἐμπορομεσίτη. Ἡ πραχτική αὐτή ἄλλαξε σύντομα ὅλο τόν χαρακτήρα τοῦ ἀγγλικοῦ ἐμπορίου. Οἱ εὐκολίες αὐτές πού προσφέρονταν στήν Λόμπαρντ-στρήτ[83] ἐνίσχυσαν πάρα πολύ τή θέση τῶν ἐμπορομεσιτῶν στό Μίνσινγκ Λέϊν.[84] Οἱ ἐμπορομεσίτες μέ τή σειρά τους παραχώρησαν ὅλα τά πλεονεχτήματα στούς εἰσαγωγεῖς ἐμπόρους. Αὐτοί οἱ τελευταῖοι τά ἐπωφελήθηκαν τόσο πλατιά πού τά τελευταῖα χρόνια ἡ πραχτική αὐτή γενικεύτηκε τόσο, πού μπορεῖ νά θεωρεῖται σάν κανόνας καί ὄχι πιά, ὅπως γινόταν πρίν 25 χρόνια σάν μιά σπάνια ἐξαίρεση, ἐνῶ 25 χρόνια πρίν ἡ ἀνάληψη πιστώσεων ἔναντι τῶν φορτωτικῶν του ἤ ἀκόμα καί ἔναντι τῶν dock warrants θά κατέστρεφε τήν Πίστη ἑνός ἐμπόρου. Τό σύστημα αὐτό μάλιστα ἔχει τόσο ἐπεκταθεῖ σήμερα, πού στήν Λόμπαρντ-στρήτ ἔχουν ἀναληφθεῖ μεγάλα ποσά μέ συναλλαγματικές πού τραβήχτηκαν ἔναντι *ἀθέριστης ἀκόμα* σοδειᾶς μακρυνῶν ἀποικιῶν. Ἡ συνέπεια αὐτῶν τῶν εὐκολιῶν ἦταν ὅτι οἱ ἔμποροι-εἰσαγωγεῖς διεύρυναν τίς δουλιές τους στό ἐξωτερικό καί τό κυμαινόμενο (floating) κεφάλαιό τους, μέ τό ὁποῖο διεξήγαγαν ὥς τώρα τίς δουλιές τους, τό δέσανε στήν πιό ἀπορριπτέα ἀπό ὅλες τίς ἐπενδύσεις, σέ ἀποικιακές φυτεῖες, στίς ὁποῖες δέν μποροῦσαν νά ἀσκοῦν παρά ἕνα μικρό ἤ καί ἀπολύτως κανένα ἔλεγχο. Ἔτσι

βλέπουμε τό ἄμεσο ἀλληλομπλέξιμο τῶν πιστώσεων. Τό κεφάλαιο τῆς χώρας, πού ἔχει μαζευτεῖ στίς γεωργικές μας περιοχές, τοποθετεῖται κατά μικρά ποσά μέ τή μορφή καταθέσεων στίς ἐπαρχιακές τράπεζες καί γιά νά χρησιμοποιηθεῖ συγκεντρώνεται στήν Λόμπαρντ-στρήτ. Χρησιμοποιήθηκε ὅμως πρῶτα γιά τή διεύρυνση τῶν ἐργασιῶν στίς μεταλλευτικές καί βιομηχανικές μας περιοχές μέ τήν ἀναπροεξόφληση συναλλαγματικῶν στίς ἐκεῖ τράπεζες. Ἔπειτα, ὅμως, χρησιμοποιήθηκε καί γιά τή χορήγηση μεγαλύτερων διευκολύνσεων σέ εἰσαγωγεῖς προϊόντων τοῦ ἐξωτερικοῦ μέ δάνεια ἔναντι dock warrants καί φορτωτικῶν, πράγμα πού ἔδωσε τή δυνατότητα νά ἀπελευθερωθεῖ τό „νόμιμο" ἐμπορικό κεφάλαιο οἴκων πού συναλλάσσονται μέ τό ἐξωτερικό καί μέ τίς ἀποικίες, ἔτσι πού μπόρεσε νά χρησιμοποιηθεῖ στά πιό ἀπορριπτέα εἴδη ἐπένδυσης, σέ ὑπερπόντιες φυτεῖες». («Economist», 20 τοῦ Νοέμβρη 1847, σελ. 1.334).

Αὐτό εἶναι τό «ὡραῖο» ἀλληλομπλέξιμο τῶν πιστώσεων. Ὁ ἀγρότης καταθέτης φαντάζεται ὅτι κάνει καταθέσεις μόνο στόν δικό του τραπεζίτη, καί φαντάζεται ἀκόμα, πώς, ὅταν ὁ τραπεζίτης δανείζει, αὐτό τό κάνει μονάχα σέ γνωστά του πρόσωπα-ἰδιῶτες. Δέν ἔχει τήν παραμικρότερη ἰδέα, ὅτι αὐτός ὁ τραπεζίτης θέτει τήν κατάθεσή του στή διάθεση ἑνός λονδρέζου bill–broker πάνω στίς ἐπιχειρήσεις τοῦ ὁποίου δέν μποροῦν καί οἱ δυό τους νά ἀσκήσουν τόν παραμικρότερο ἔλεγχο.

Ἔχουμε κιόλας δεῖ πῶς μεγάλα δημόσια ἔργα, λ.χ. σιδηροδρομικές κατασκευές, μποροῦν νά αὐξήσουν προσωρινά τό κεφάλαιο γιά δανεισμό, γιατί τά ποσά πού καταβλήθηκαν γι' αὐτά ὥς πού νά χρησιμοποιηθοῦν πραγματικά παραμένουν πάντα γιά ἕνα χρονικό διάστημα διαθέσιμα στά χέρια τῶν τραπεζῶν.

Ἐξάλλου, ἡ μάζα τοῦ κεφαλαίου γιά δανεισμό εἶναι ἐντελῶς διαφορετική ἀπό τό ποσό τῶν μέσων κυκλοφορίας. Μέ τήν ἔκφραση ποσό τῶν μέσων κυκλοφορίας ἐννοοῦμε ἐδῶ τό ἄθροισμα ὅλων τῶν τραπεζογραμματίων πού βρίσκονται καί κυκλοφοροῦν σέ μιά χώρα καί ὅλο τό μεταλλικό χρῆμα, συμπεριλαμβανομένων καί τῶν ράβδων εὐγενῶν μετάλλων. Ἕνα μέρος αὐτοῦ τοῦ ποσοῦ ἀποτελεῖ τήν ἐφεδρεία τῶν τραπεζῶν πού τό μέγεθός της διαρκῶς μεταβάλλεται.

«Στίς 12 τοῦ Νοέμβρη 1857» (τήν ἡμερομηνία τῆς ἀναστολῆς τοῦ νόμου τοῦ 1844 γιά τίς τράπεζες) «ἡ συνολική ἐφεδρεία τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας, συμπεριλαμβανομένων καί ὅλων τῶν ὑποκαταστημάτων της, ἦταν μόνο 580.751 λίρ. στ. Τήν ἴδια μέρα τό σύνολο τῶν καταθέσεων ἦταν $22^1/_2$ ἑκατομμύρια λίρ. στ., ἀπό τίς ὁποῖες κάπου $6^1/_2$ ἑκατομμύρια ἀνῆκαν στούς τραπεζίτες τοῦ Λονδίνου». (B. A. 1858, p. LVII).

Οἱ διακυμάνσεις τοῦ ἐπιτοκίου (παραβλέπουμε τίς διακυμάνσεις πού συντελοῦνται στή διάρκεια μεγαλύτερων χρονικῶν περιόδων ἤ τίς διαφορές τοῦ ἐπιτοκίου ἀπό τή μιά χώρα στήν ἄλλη. Οἱ πρῶτες, ἐξαρτιῶνται ἀπό ἀλλαγές στό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους, οἱ δεύτερες ἀπό διαφορές στά ποσοστά τοῦ κέρδους καί στόν βαθμό ἀνάπτυξης τῆς Πίστης), ἐξαρτιῶνται ἀπό τήν προσφορά τοῦ κεφαλαίου γιά δανεισμό (μέ ἀμετάβλητους ὅλους τούς ἄλλους ὅρους, ὅπως λ.χ. τοῦ βαθμοῦ ἐμπιστοσύνης κλπ.), δηλαδή τοῦ κεφαλαίου πού δίνεται δανεικό μέ τή μορφή χρήματος, μεταλλικοῦ χρήματος καί τραπεζογραμματίων, σέ διάκριση ἀπό τό βιομηχανικό κεφάλαιο, πού σάν τέτιο δίνεται δανεικό μέ ἐμπορευματική μορφή, μέ τή μεσολάβηση τῆς ἐμπορικῆς Πίστης ἀνάμεσα στούς ἴδιους τούς παράγοντες τῆς ἀναπαραγωγῆς.

Ὡστόσο, ὅμως, ἡ μάζα αὐτοῦ τοῦ δανείσιμου χρηματικοῦ κεφαλαίου εἶναι διαφορετική καί ἀνεξάρτητη ἀπό τή μάζα τοῦ κυκλοφοροῦντος χρήματος.

Ἄν λ.χ. 20 λίρ. στ. δίνονταν δανεικές πέντε φορές μέσα σέ μιά μέρα, τότε θά εἶχε δοθεῖ δανεικό ἕνα χρηματικό κεφάλαιο 100 λιρ. στ., καί τό γεγονός αὐτό θά σήμαινε ταυτόχρονα, ὅτι αὐτές οἱ 20 λίρ. στ. θά εἶχαν ἐκτός ἀπό αὐτό λειτουργήσει τουλάχιστον τέσσερις φορές σάν μέσο ἀγορᾶς ἤ πληρωμῆς. Γιατί, ἄν γινόταν χωρίς τή μεσολάβηση τῆς πούλησης καί τῆς πληρωμῆς, ἔτσι πού οἱ 20 λίρ. στ. νά μή εἶχαν παραστήσει τουλάχιστον τέσσερις φορές τή μεταβλημένη μορφή τοῦ κεφαλαίου (ἐμπόρευμα, ἐδῶ συμπεριλαβαίνεται καί ἡ ἐργατική δύναμη) δέν θά ἀποτελοῦσε ἕνα κεφάλαιο 100 λιρ. στ., ἀλλά μόνο πέντε ἀπαιτήσεις ἀπό 20 λίρ. στ. ἡ καθεμιά.

Στίς χῶρες μέ ἀναπτυγμένη τήν Πίστη μποροῦμε νά ὑποθέσουμε ὅτι ὅλο τό διαθέσιμο γιά δανεισμό χρηματικό κεφάλαιο ὑπάρχει στίς τράπεζες καί στούς δανειστές χρήματος μέ τή μορφή καταθέσεων. Αὐτή ἡ ὑπόθεση ἰσχύει τουλάχιστον γιά τίς δουλιές γενικά. Ἐπιπλέον, σέ περιόδους πού οἱ δουλιές πᾶνε καλά, προτοῦ ἐξαπολυθεῖ ἡ καθεαυτό κερδοσκοπία, ὅταν οἱ πιστώσεις δίνονται εὔκολα καί αὐξάνει ἡ ἐμπιστοσύνη, τό μεγαλύτερο μέρος τῶν λειτουργιῶν κυκλοφορίας ἐκπληρώνεται μέ ἁπλή μεταβίβαση πίστωσης, χωρίς τή μεσολάβηση μεταλλικοῦ ἤ χάρτινου χρήματος.

Ἡ ἁπλή δυνατότητα διάθεσης μεγάλων ποσῶν μέ τή μορφή καταθέσεων, μέ σχετικά μικρά ποσά μέσων κυκλοφορίας, ἐξαρτιέται ἀποκλειστικά καί μόνο:

1) ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἀγορῶν καί τῶν πληρωμῶν, πού κάνει τό ἴδιο νόμισμα,

2) ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἐπιστροφῶν του, ὅταν ξαναγυρίζει στίς τράπεζες μέ τή μορφή κατάθεσης, ἔτσι πού ἡ ἐπανειλημμένη λειτουργία του σάν μέσο ἀγορᾶς καί πληρωμῆς γίνεται δυνατή μέ τήν ἐκ νέου μετατροπή του σέ κατάθεση. Ἄς ὑποθέσουμε λ.χ. ὅτι ἕνας μικρέμπορος καταθέτει κάθε ἑβδομάδα στόν τραπεζίτη 100 λίρ. στ., σέ χρῆμα. Ὁ τραπεζίτης πληρώνει μέ τό χρῆμα αὐτό ἕνα μέρος τῆς κατάθεσης τοῦ ἐργοστασιάρχη. Ὁ ἐργοστασιάρχης μέ τό ἴδιο χρῆμα πληρώνει τούς ἐργάτες. Οἱ ἐργάτες πληρώνουν μ' αὐτό τόν μικρέμπορο, πού τό ξανακαταθέτει στήν τράπεζα. Ἑπομένως, οἱ 100 λίρ. στ., πού κατατέθηκαν ἀπό τόν μικρέμπορο, χρησίμευσαν, πρῶτο, γιά νά πληρωθεῖ μιά κατάθεση τοῦ ἐργοστασιάρχη, δεύτερο, γιά νά πληρωθοῦν οἱ ἐργάτες, τρίτο, γιά νά πληρωθεῖ ὁ ἴδιος ὁ μικρέμπορος, τέταρτο, γιά νά κατατεθεῖ στήν τράπεζα ἕνα παραπέρα μέρος τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου τοῦ ἴδιου μικρέμπορου, γιατί ἄν μέσα σέ 20 ἑβδομάδες δέν θά εἶχε ἀποσύρει ὁ ἴδιος ὁ μικρέμπορος μέρος ἀπό τό χρῆμα αὐτό, θά εἶχε ἔτσι μέ τίς ἴδιες 100 λίρ. στ. καταθέσει στόν τραπεζίτη 2.000 λίρ. στ.

Ὥς ποιό βαθμό τό χρηματικό αὐτό κεφάλαιο μένει ἀναπασχόλητο, φαίνεται μόνο ἀπό τήν ἐκροή καί τήν εἰσροή τῶν ἐφεδρικῶν κεφαλαίων τῶν τραπεζῶν. Γι' αὐτό ὁ κύριος Οὐέγκελιν, πού τό 1857 ἦταν Διοικητής τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας, συμπεραίνει ὅτι στήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας ὁ χρυσός εἶναι τό «μοναδικό» ἐφεδρικό κεφάλαιο:

1.258. «Κατά τή γνώμη μου τό προεξοφλητικό ἐπιτόκιο καθορίζεται πράγματι ἀπό τό μέγεθος τοῦ ἀναπασχόλητου κεφαλαίου πού ὑπάρχει στή χώρα. Τό ποσό τοῦ ἀναπασχόλητου κεφαλαίου ἀντιπροσωπεύεται ἀπό τίς ἐφεδρεῖες τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας, πού πράγματι ἀποτελοῦν ἀπόθεμα χρυσοῦ. Ὅταν λοιπόν ἐκρέει ὁ χρυσός, ἡ ἐκροή του ἐλαττώνει τό μέγεθος τοῦ ἀναπασχόλητου κεφαλαίου στή χώρα καί γι' αὐτό αὐξάνει ἡ ἀξία τοῦ ὑπόλοιπου μέρους». — 1.364. [Νιούμαρτς:] «Τό ἀπόθεμα χρυσοῦ τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας εἶναι στ' ἀλήθεια ἡ κεντρική ἐφεδρεία ἤ ὁ θησαυρός σέ μετρητά, πάνω στή βάση τῆς ὁποίας διεξάγονται ὅλες οἱ συναλλαγές τῆς χώρας... Πάνω σ' αὐτόν τό θησαυρό ἤ σ' αὐτό τό ἀπόθεμα ἐπιδράει πάντα ἡ ἀλλαγή στήν τρέχουσα τιμή τοῦ συναλλάγματος». («Report on Bank Acts», 1857).

Γιά τή συσσώρευση τοῦ πραγματικοῦ, δηλαδή τοῦ παραγωγικοῦ καί ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου μᾶς προσφέρει ἕνα μέτρο ἡ στατιστική τῶν ἐξαγωγῶν καί τῶν εἰσαγωγῶν. Καί ἐδῶ ἀποκαλύπτεται

πάντα, ὅτι γιά ὅλη τήν περίοδο ἀνάπτυξης τῆς ἀγγλικῆς βιομηχανίας 1815 — 1870, ἡ ὁποία κινεῖται σέ δεκάχρονους κύκλους, κάθε φορά τό ἀνώτατο σημεῖο τῆς τελευταίας περιόδου εὐημερίας *πρίν* ἀπό τήν κρίση ἐμφανίζεται ξανά σάν τό κατώτερο σημεῖο τῆς ἑπόμενης περιόδου εὐημερίας, γιά νά ἀνέβει μετά σέ ἕνα πολύ ὑψηλότερο νέο ἀνώτατο ὅριο.

Ἡ πραγματική ἤ δηλωμένη ἀξία τῶν ἐξαχθέντων ἀπό τή Μεγάλη Βρετανία καί τήν Ἰρλανδία προϊόντων στό ἔτος εὐημερίας 1824 ἦταν 40.396.300 λίρ. στ. Τό σύνολο τῶν ἐξαγωγῶν πέφτει ὕστερα στήν κρίση τοῦ 1825 κάτω ἀπό αὐτό τό ποσό καί κυμαίνεται ἀνάμεσα στά 35 καί 39 ἑκατομμύρια λίρ. στ. τό χρόνο. Μέ τή νέα εὐημερία τό 1834 οἱ ἐξαγωγές ἀνεβαίνουν πάνω ἀπό τό προηγούμενο ἀνώτατο ἐπίπεδο σέ 41.649.191 λιρ. στ. καί φτάνουν τό 1836 τό νέο ἀνώτατο ὅριο τῶν 53.368.571 λιρ. στ. Τό 1837 ξαναπέφτουν στά 42 ἑκατομμύρια, ἔτσι πού τό νέο κατώτατο ὅριο βρίσκεται ἤδη ὑψηλότερα ἀπό τό παλιό ἀνώτατο ὅριο καί κυμαίνεται σέ συνέχεια ἀνάμεσα στά 50 καί 53 ἑκατομμύρια. Ἡ ἐπιστροφή τῆς εὐημερίας ἀνεβάζει τίς ἐξαγωγές τό 1844 στά $58^1/_2$ ἑκατομμύρια, ὁπότε ἔχει πάλι ξεπεραστεῖ κατά πολύ τό ἀνώτατο ὅριο τοῦ 1836. Τό 1845 φτάνει τά 60.111.082 λίρ. στ., πέφτει σέ συνέχεια στά 57 καί κάτι ἑκατομμύρια τό 1846, τό 1847 φτάνει περίπου τά 59 ἑκατομμύρια, τό 1848 περίπου τά 53 ἑκατομμύρια, ἀνεβαίνει τό 1849 στά $63^1/_2$ ἑκατομμύρια, τό 1853 σχεδόν στά 99 ἑκατομμύρια, τό 1854 στά 97 ἑκατομμύρια, τό 1855 στά $94^1/_2$ ἑκατομμύρια, τό 1856 φτάνει σχεδόν τά 116 ἑκατομμύρια καί τό 1857 φτάνει τό ἀνώτατο ὅριο μέ 122 ἑκατομμύρια. Τό 1858 πέφτει στά 116 ἑκατομμύρια ἀνεβαίνει ὅμως τό 1859 ἤδη στά 130 ἑκατομμύρια, τό 1860 σχεδόν στά 136 ἑκατομμύρια, τό 1861 πέφτει στά 125 ἑκατομμύρια (ἐδῶ ἔχουμε πάλι τό νέο κατώτατο ὅριο ὑψηλότερο ἀπό τό προηγούμενο ἀνώτατο ὅριο), τό 1863 ἀνέβηκε στά $146^1/_2$ ἑκατομμύρια.

Τό ἴδιο θά μποροῦσε βέβαια ν' ἀποδειχθεῖ καί γιά τίς εἰσαγωγές, πού δείχνουν τήν διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς. Ἐδῶ ἔχουμε νά κάνουμε μόνο μέ τήν κλίμακα τῆς παραγωγῆς. {Εἶναι αὐτονόητο ὅτι αὐτό ἰσχύει γιά τήν Ἀγγλία μόνο γιά τήν περίοδο πού εἶχε τό πραγματικό βιομηχανικό μονοπώλιο. Ἰσχύει ὅμως γενικά γιά τό σύνολο τῶν χωρῶν μέ σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία, ὅσο καιρό θά ἐπεκτείνεται ἀκόμα ἡ παγκόσμια ἀγορά. — Φ. Ε.}.

2) *Μετατροπή κεφαλαίου ἤ εἰσοδήματος σέ χρῆμα πού μετατρέπεται σέ δανειακό κεφάλαιο*

Ἐξετάζουμε ἐδῶ τή συσσώρευση τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, ἐφόσον δέν ἀποτελεῖ ἔκφραση εἴτε μιᾶς στασιμότητας στή ροή τῆς ἐμπορικῆς Πίστης, εἴτε μιᾶς οἰκονομίας πραγματικοῦ μέσου κυκλοφορίας ἤ ἐφεδρικοῦ κεφαλαίου τῶν ἀπασχολουμένων στήν ἀναπαραγωγή συντελεστῶν.

Ἐκτός ἀπό αὐτές τίς δυό περιπτώσεις μπορεῖ συσσώρευση χρηματικοῦ κεφαλαίου νά προέλθει ἀπό μιά ἐξαιρετική εἰσροή χρυσοῦ, ὅπως ἔγινε τό 1852 καί 1853 ὕστερα ἀπό τήν ἀνακάλυψη τῶν καινούργιων χρυσορυχείων στήν Αὐστραλία καί τήν Καλιφορνία. Ὁ χρυσός αὐτός κατατέθηκε στήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας. Ἔναντι αὐτοῦ τοῦ χρυσοῦ οἱ καταθέτες πῆραν τραπεζογραμμάτια, πού δέν τά κατάθεσαν πάλι ἀμέσως σέ τραπεζίτες. Ἔτσι αὐξήθηκαν ἐξαιρετικά τά μέσα κυκλοφορίας. (Κατάθεση τοῦ Οὐέγκελιν, B. C. 1857. No 1.329). Ἡ Τράπεζα προσπάθησε νά ἀξιοποιήσει αὐτές τίς καταθέσεις κατεβάζοντας σέ 2% τό προεξοφλητικό ἐπιτόκιο. Ἡ μάζα χρυσοῦ πού εἶχε συσσωρευθεῖ στήν Τράπεζα αὐξήθηκε τό 1853 μέσα σέ ἕξη μῆνες σέ 22 — 23 ἑκατομμύρια.

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ συσσώρευση ὅλων τῶν κεφαλαιοκρατῶν πού δανείζουν χρῆμα γίνεται πάντα ἄμεσα μέ χρηματική μορφή, ἐνῶ εἴδαμε ὅτι ἡ πραγματική συσσώρευση τῶν βιομηχάνων κεφαλαιοκρατῶν γίνεται κανονικά μέ τήν αὔξηση τῶν στοιχείων τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαίου πού ἀναπαράγει. Ἔτσι, ἡ ἀνάπτυξη τῆς Πίστης καί ἡ τεράστια συγκέντρωση τῆς ἐπιχείρησης δανεισμοῦ χρήματος στά χέρια μεγάλων τραπεζῶν πρέπει αὐτή καθεαυτή ἤδη νά ἐπιταχύνει τή συσσώρευση τοῦ δανείσιμου κεφαλαίου σάν μιά μορφή, διαφορετική ἀπό τήν πραγματική συσσώρευση. Γι' αὐτό, αὐτή ἡ γρήγορη ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαίου γιά δανεισμό εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς πραγματικῆς συσσώρευσης, γιατί εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς, καί τό κέρδος, πού ἀποτελεῖ τήν πηγή συσσώρευσης αὐτῶν τῶν κεφαλαιοκρατῶν τοῦ χρήματος, εἶναι ἕνα παρακράτημα ἀπό τήν ὑπεραξία πού βγάζουν οἱ ἀσχολούμενοι μέ τήν ἀναπαραγωγή κεφαλαιοκράτες (ταυτόχρονα εἶναι ἰδιοποίηση ἑνός μέρους τοῦ τόκου *ξένων* ἀποταμιεύσεων). Τό κεφάλαιο γιά δανεισμό συσσωρεύεται σέ βάρος ταυτόχρονα τῶν βιομηχάνων καί τῶν ἐμπόρων. Εἴδαμε μέ ποιόν τρόπο στίς δυσμενεῖς φάσεις τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου τό ἐπιτόκιο μπορεῖ νά ἀνεβεῖ τόσο, πού σέ μερικούς κλάδους, μέ ἰδιαίτερα μειονεχτική θέση, καταβροχθίζει γιά ἕνα διάστημα ὅλο τό κέρδος. Ταυτόχρονα πέφτουν οἱ τιμές τῶν κρατικῶν τίτλων καί ἄλλων χρεωγράφων. Αὐτή εἶναι ἡ στιγμή, πού οἱ κεφαλαιοκράτες τοῦ χρήματος ἀγοράζουν κατά μάζες αὐτά τά ὑποτιμημένα χαρτιά, πού στίς κατοπινές φάσεις ἀνατιμοῦνται πάλι γρήγορα ὥς τό κανονικό τους ὕψος καί πάνω ἀπό αὐτό. Τότε τά ξεπουλοῦν καί ἰδιοποιοῦνται ἔτσι ἕνα μέρος τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου τοῦ κοινοῦ. Τό μέρος τῶν χαρτιῶν πού δέν τά πουλᾶνε, ἀποφέρει σ' αὐτούς ὑψηλότερους τόκους, γιατί ἀγοράστηκαν ὑποτιμημένα. Ὅλο τό κέρδος, ὅμως, πού βγάζουν οἱ κεφαλαιοκράτες τοῦ χρήματος καί πού τό ξαναμετατρέπουν σέ κεφάλαιο, τό μετατρέπουν πρῶτα σέ δανείσιμο κεφάλαιο. Ἑπομένως, ἡ συσσώρευση αὐτοῦ τοῦ τελευταίου, σάν συσσώρευση διαφορετική ἀπό τήν πραγματική συσσώρευση, παρ' ὅλο πού εἶναι δικός της βλαστός, ἐμφανίζεται ἤδη, ὅταν ἐξετάζουμε μόνο τούς κεφαλαιοκράτες τοῦ χρήματος, τούς τραπεζίτες κλπ., σάν συσσώρευση αὐτῆς τῆς ἰδιαίτερης τάξης κεφαλαιοκρατῶν. Καί ὀφείλει νά αὐξάνει μέ κάθε ἐπέκταση τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος, πού συνοδεύει τήν πραγματική διεύρυνση τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς.

Ὅταν τό ἐπιτόκιο εἶναι χαμηλό, ἡ ὑποτίμηση αὐτή τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου ἐπιβαρύνει κυρίως τούς καταθέτες καί ὄχι τίς τράπεζες. Πρίν ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῶν μετοχικῶν τραπεζῶν τά $^3/_4$ ὅλων τῶν καταθέσεων βρίσκονταν στίς τράπεζες χωρίς τόκο. Ὅταν σήμερα πληρώνεται τόκος γιά τίς καταθέσεις, ὁ τόκος αὐτός εἶναι τουλάχιστον κατά 1% χαμηλότερος ἀπό τό τρέχον ἐπιτόκιο.

Ὅσο γιά τή χρηματική συσσώρευση τῶν ὑπόλοιπων τάξεων τῶν κεφαλαιοκρατῶν, παραβλέπουμε τό μέρος ἐκεῖνο πού εἶναι ἐπενδυμένο σέ τοκοφόρα χαρτιά καί πού συσσωρεύεται μ' αὐτήν τή μορφή. Ἐξετάζουμε μόνο τό μέρος ἐκεῖνο, πού ρίχνεται στήν ἀγορά σάν δανείσιμο χρηματικό κεφάλαιο.

Ἔχουμε ἐδῶ πρίν ἀπ' ὅλα τό μέρος τοῦ κέρδους, πού δέν ξοδεύεται σάν εἰσόδημα, ἀλλά προορίζεται γιά συσσώρευση, τό ὁποῖο, ὅμως, οἱ βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες δέν μποροῦν γιά τήν ὥρα νά τό χρησιμοποιήσουν στή δική τους ἐπιχείρηση. Ἄμεσα τό κέρδος αὐτό ὑπάρχει μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου, ἀποτελεῖ μέρος τῆς ἀξίας του, καί πραγματοποιεῖται σέ χρῆμα μαζί μ' αὐτό. Ἄν τώρα δέν μετατραπεῖ ξανά στά στοιχεῖα παραγωγῆς τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου (γιά τήν ὥρα παραβλέπουμε τόν ἔμπορο, γιά τόν ὁποῖο θά μιλήσουμε ἰδιαίτερα), ὀφείλει γιά ἕνα χρονικό διάστημα νά παραμείνει μέ τή μορφή τοῦ χρήματος. Ἡ μάζα αὐτή τοῦ χρήμα-

τος αὐξάνει μέ τή μάζα τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαίου, ἀκόμα καί ὅταν πέφτει τό ποσοστό τοῦ κέρδους. Τό μέρος τοῦ κέρδους, πού πρόκειται νά ξοδευτεῖ σάν εἰσόδημα, καταναλώνεται σιγά-σιγά, στό μεταξύ, ὅμως, σάν κατάθεση στόν τραπεζίτη, ἀποτελεῖ κεφάλαιο γιά δανεισμό. Ἑπομένως, ἀκόμα καί ἡ αὔξηση τοῦ μέρους τοῦ κέρδους πού ξοδεύεται σάν εἰσόδημα, ἐκφράζεται μέ μιά βαθμιαία συσσώρευση κεφαλαίου γιά δανεισμό, ἡ ὁποία διαρκῶς ἐπαναλαβαίνεται. Τό ἴδιο γίνεται καί μέ τό ἄλλο μέρος, πού προορίζεται γιά συσσώρευση. Ἑπομένως, μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος καί τῆς ὀργάνωσής του, ἀκόμα καί ἡ αὔξηση τοῦ εἰσοδήματος, δηλαδή τῆς κατανάλωσης τῶν βιομηχάνων καί τῶν ἐμπόρων κεφαλαιοκρατῶν, ἐκφράζεται σάν συσσώρευση κεφαλαίου γιά δανεισμό. Καί αὐτό ἰσχύει γιά ὅλα τά εἰσοδήματα, ἐφόσον καταναλώνονται σιγά-σιγά, ἑπομένως γιά τή γαιοπρόσοδο, τό μισθό ἐργασίας στίς ἀνώτερες μορφές του, γιά τά ἔσοδα τῶν μή παραγωγικῶν τάξεων κλπ. Ὅλα αὐτά παίρνουν γιά ἕνα ὁρισμένο χρονικό διάστημα τή μορφή τοῦ χρηματικοῦ εἰσοδήματος καί γι' αὐτό εἶναι μετατρέψιμα σέ καταθέσεις καί ἑπομένως σέ κεφάλαιο γιά δανεισμό. Αὐτό ἰσχύει γιά κάθε εἰσόδημα, ἀδιάφορο ἄν προορίζεται γιά κατανάλωση ἤ γιά συσσώρευση, ἀπό τή στιγμή πού ὑπάρχει μέ κάποια χρηματική μορφή, ὅτι δηλαδή ἀποτελεῖ ἕνα μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου πού ἔχει μετατραπεῖ σέ χρῆμα, καί, ἑπομένως, ἔκφραση καί ἀποτέλεσμα τῆς πραγματικῆς συσσώρευσης, δέν ἀποτελεῖ ὅμως τό ἴδιο τό παραγωγικό κεφάλαιο. Ὅταν ἕνας νηματουργός βιομήχανος ἔχει ἀνταλλάξει τό νῆμα του μέ βαμβάκι, τό μέρος ὅμως ἐκεῖνο τοῦ νήματος, πού ἀποτελεῖ τό εἰσόδημά του, τό ἔχει ἀνταλλάξει μέ χρῆμα, τότε ἡ πραγματική ὕπαρξη τοῦ βιομηχανικοῦ του κεφαλαίου εἶναι τό νῆμα πού ἔχει περάσει στά χέρια τοῦ ὑφαντουργοῦ ἤ ἀκόμα καί τοῦ ἀτομικοῦ καταναλωτῆ, καί εἶναι μάλιστα τό νῆμα ἡ μορφή ὕπαρξης — εἴτε γιά ἀναπαραγωγή, εἴτε γιά κατανάλωση — καί τῆς ἀξίας τοῦ κεφαλαίου καί τῆς ὑπεραξίας πού περιέχεται σ' αὐτό. Τό μέγεθος τῆς ὑπεραξίας πού ἔχει μετατραπεῖ σέ χρῆμα ἐξαρτιέται ἀπό τό μέγεθος τῆς ὑπεραξίας πού περιέχεται στό νῆμα. Ἀπό τή στιγμή ὅμως πού ἔχει μετατραπεῖ σέ χρῆμα, τό χρῆμα αὐτό εἶναι μόνο ἡ ὕπαρξη σέ ἀξία αὐτῆς τῆς ὑπεραξίας: Καί σάν τέτια γίνεται στοιχεῖο τοῦ κεφαλαίου γιά δανεισμό. Γιά νά γίνει αὐτό δέν χρειάζεται παρά νά μετατραπεῖ σέ κατάθεση, ἐκτός ἄν τοῦ ἔχει κιόλας δανείσει ὁ ἴδιος ὁ κάτοχός του. Ἀντίθετα, γιά νά ξαναμετατραπεῖ σέ παραγωγικό κεφάλαιο, πρέπει νά ἔχει φθάσει τό σύνολό του ἕνα ὁρισμένο κατώτατο ὅριο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Χρηματικό κεφάλαιο καί πραγματικό κεφάλαιο · III

(Τέλος)

Ἡ μάζα τοῦ χρήματος πού ἔχει μετατραπεῖ ἔτσι ξανά σέ κεφάλαιο εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ μαζικοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς, ἐξεταζόμενο ὅμως αὐτό καθεαυτό σάν δανείσιμο κεφάλαιο, δέν ἀποτελεῖ τό ἴδιο μάζα ἀναπαραγωγικοῦ κεφαλαίου.

Τό σπουδαιότερο ἀπό ὅσα ἀναπτύχθηκαν ὥς τώρα εἶναι ὅτι ἡ αὔξηση τοῦ μέρους τοῦ εἰσοδήματος πού προορίζεται γιά κατανάλωση (ἐδῶ δέν παίρνουμε ὑπόψη τόν ἐργάτη, γιατί τό εἰσόδημά του εἶναι ἴσο μέ τό μεταβλητό κεφάλαιο) παρουσιάζεται στήν ἀρχή σάν συσσώρευση χρηματικοῦ κεφαλαίου. Ἔτσι, στή συσσώρευση τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου μπαίνει ἕνα στοιχεῖο πού εἶναι οὐσιαστικά διαφορετικό ἀπό τήν πραγματική συσσώρευση τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, γιατί τό μέρος τοῦ ἐτήσιου προϊόντος πού προορίζεται γιά κατανάλωση δέν γίνεται μέ κανένα τρόπο κεφάλαιο. Ἕνα μέρος ἀπό αὐτό *ἀναπληρώνει* κεφάλαιο, συγκεκριμένα, τό σταθερό κεφάλαιο τῶν παραγωγῶν εἰδῶν κατανάλωσης, στό βαθμό, ὅμως, πού μετατρέπεται πραγματικά σέ κεφάλαιο, τό κεφάλαιο αὐτό, ὑπάρχει στή φυσική μορφή τοῦ εἰσοδήματος τῶν παραγωγῶν αὐτοῦ τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου. Τό ἴδιο χρῆμα, πού ἀντιπροσωπεύει τό εἰσόδημα καί πού χρησιμεύει σάν ἁπλός μεσολαβητής τῆς κατανάλωσης, μετατρέπεται κανονικά γιά ἕνα χρονικό διάστημα σέ δανείσιμο κεφάλαιο. Ἄν τό χρῆμα αὐτό παρασταίνει μισθό ἐργασίας, εἶναι ταυτόχρονα ἡ χρηματική μορφή τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, καί ἄν ἀναπληρώνει τό σταθερό κεφάλαιο τῶν παραγωγῶν εἰδῶν κατανάλωσης, εἶναι ἡ χρηματική μορφή, πού παίρνει προσωρινά τό σταθερό τους κεφάλαιο, καί χρησιμεύει γιά τήν ἀγορά τῶν ὑλικῶν στοιχείων τοῦ σταθεροῦ τους κεφαλαίου πού πρόκειται νά ἀντικατασταθεῖ. Οὔτε στή μιά, οὔτε στήν ἄλλη μορφή τό χρῆμα αὐτό ἐκφράζει αὐτό καθεαυτό συσσώρευση, παρ' ὅλο πού ἡ μάζα του αὐξάνει μέ τήν διεύρυνση τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς. Ἀλλά ἐκπληρώνει προσωρινά τή λει-

τουργία δανείσιμου χρήματος, δηλαδή χρηματικοῦ κεφαλαίου. Ἑπομένως, ἀπό τήν πλευρά αὐτή πρέπει ἡ συσσώρευση τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου νά ἀντανακλᾶ πάντα μιά μεγαλύτερη συσσώρευση κεφαλαίου ἀπό αὐτήν πού ὑπάρχει πραγματικά, γιατί ἡ διεύρυνση τῆς ἀτομικῆς κατανάλωσης, ἐπειδή γίνεται μέ τή μεσολάβηση τοῦ χρήματος, ἐμφανίζεται σάν συσσώρευση χρηματικοῦ κεφαλαίου, γιατί προσφέρει τή χρηματική μορφή γιά πραγματική συσσώρευση, γιά χρῆμα πού ἀνοίγει προοπτικές γιά καινούργιες ἐπενδύσεις κεφαλαίου.

Ἔτσι ἡ συσσώρευση τοῦ δανείσιμου χρηματικοῦ κεφαλαίου ἐκφράζει ἐνμέρει μόνο τό γεγονός ὅτι κάθε χρῆμα, στό ὁποῖο μετατρέπεται τό βιομηχανικό κεφάλαιο στό προτσές τῆς κυκλοφορίας του, παίρνει τή μορφή ὄχι χρήματος, τό ὁποῖο *προκαταβάλλουν* οἱ κεφαλαιοκράτες πού ἀναπαράγουν, ἀλλά χρήματος, τό ὁποῖο τό *δανείζονται* οἱ ἴδιοι, ἔτσι πού πράγματι ἡ προκαταβολή τοῦ χρήματος πού πρέπει νά λάβει χώρα στό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς, ἐμφανίζεται σάν προκαταβολή δανεισμένου χρήματος. Στήν πραγματικότητα, πάνω στή βάση τῆς ἐμπορικῆς Πίστης, δανείζει ὁ ἕνας στόν ἄλλο τό χρῆμα, πού χρειάζεται στό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς. Αὐτό ὅμως παίρνει τώρα τή μορφή, ὅτι ὁ τραπεζίτης, στόν ὁποῖο δανείζει χρήματα ἕνα μέρος τῶν κεφαλαιοκρατῶν πού ἀναπαράγουν, τά χρήματα αὐτά μέ τή σειρά του τά δανείζει στό ἄλλο μέρος τῶν κεφαλαιοκρατῶν πού ἀναπαράγουν, ὁπότε ὁ τραπεζίτης ἐμφανίζεται σάν εὐεργέτης, καί ταυτόχρονα ὅτι ἡ διάθεση αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου περιέρχεται ἐντελῶς στά χέρια τῶν τραπεζιτῶν σάν πρόσωπα μεσάζοντα.

Ἀπομένει νά ἀναφέρουμε μερικές ἰδιαίτερες μορφές τῆς συσσώρευσης χρηματικοῦ κεφαλαίου. Ἀπελευθερώνεται κεφάλαιο, λ.χ. μέ τήν πτώση τῶν τιμῶν τῶν στοιχείων παραγωγῆς, τῶν πρώτων ὑλῶν κλπ. Ἄν ὁ βιομήχανος δέν μπορεῖ νά διευρύνει ἄμεσα τό προτσές ἀναπαραγωγῆς του, τότε ἕνα μέρος τοῦ χρηματικοῦ του κεφαλαίου ἀποβάλλεται ἀπό τήν κυκλοφορία σάν περίσσιο καί μετατρέπεται σέ δανείσιμο χρηματικό κεφάλαιο. Δεύτερο, ὅμως, ἀπελευθερώνεται κεφάλαιο μέ χρηματική μορφή, ἰδίως στόν ἔμπορο, ὅταν σημειώνονται διακοπές στήν πορεία τῶν ἐργασιῶν. Ἄν ὁ ἔμπορος ἔχει ἀποπερατώσει μιά σειρά ἀπό δουλιές καί ἄν, ἐξαιτίας τέτιων διακοπῶν, τή νέα σειρά μπορεῖ νά τήν ἀρχίσει μόνο ἀργότερα, τότε τό πραγματοποιημένο χρῆμα ἀντιπροσωπεύει γι' αὐτόν μονάχα ἕναν θησαυρό, ἕνα παραπανίσιο κεφάλαιο. Ταυτόχρονα, ὅμως, ἀποτελεῖ

ἄμεσα συσσώρευση δανείσιμου χρηματικοῦ κεφαλαίου. Στήν πρώτη περίπτωση ἡ συσσώρευση τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου ἐκφράζει τήν ἐπανάληψη τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς κάτω ἀπό εὐνοϊκότερους ὅρους, πραγματική ἀπελευθέρωση ἑνός μέρους τοῦ προηγούμενα δεμένου κεφαλαίου, ἐπομένως τήν ἱκανότητα διεύρυνσης τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς μέ τά ἴδια χρηματικά μέσα. Στή δεύτερη περίπτωση, ἀντίθετα, ἐκφράζει ἁπλῶς τή διακοπή τῆς ροῆς τῶν συναλλαγῶν. Ἀλλά καί στίς δυό περιπτώσεις τό χρῆμα μετατρέπεται σέ δανείσιμο χρηματικό κεφάλαιο, ἀποτελεῖ συσσώρευση τοῦ τελευταίου, ἐπιδρᾶ ἐξίσου στή χρηματαγορά καί στό ἐπιτόκιο, παρά τό ὅτι στήν πρώτη περίπτωση ἐκφράζει προώθηση καί στή δεύτερη παρακώλυση τοῦ πραγματικοῦ προτσές συσσώρευσης. Τέλος, συσσώρευση χρηματικοῦ κεφαλαίου πραγματοποιεῖται ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἀνθρώπων πού, ἀφοῦ κέρδισαν ἀρκετά καί δέσαν τό γάϊδαρό τους, ἀποτραβιοῦνται ἀπό τήν ἀναπαραγωγή. Ὅσο περισσότερα κέρδη ἔχουν γίνει στήν πορεία τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου, τόσο μεγαλύτερος εἶναι ὁ ἀριθμός τους. Ἐδῶ, ἡ συσσώρευση τοῦ δανείσιμου χρηματικοῦ κεφαλαίου ἐκφράζει, ἀπό τή μιά μεριά, πραγματική συσσώρευση (ἀνάλογα μέ τή σχετική ἔκτασή της), καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἁπλῶς τήν ἔκταση τῆς μετατροπῆς βιομηχάνων κεφαλαιοκρατῶν σέ ἁπλούς κεφαλαιοκράτες τοῦ χρήματος.

Ὅσον ἀφορᾶ τώρα τό ἄλλο μέρος τοῦ κέρδους, πού δέν προορίζεται νά καταναλωθεῖ σάν εἰσόδημα, μετατρέπεται σέ χρηματικό κεφάλαιο, μόνο ὅταν δέν μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ ἄμεσα γιά τή διεύρυνση τῶν ἐργασιῶν στή σφαίρα τῆς παραγωγῆς, στήν ὁποία βγαίνει. Αὐτό μπορεῖ νά ὀφείλεται σέ δυό λόγους. Εἴτε γιατί ἡ σφαίρα αὐτή εἶναι κορεσμένη μέ κεφάλαιο. Εἴτε γιατί ἡ συσσώρευση, γιά νά μπορεῖ νά λειτουργήσει σάν κεφάλαιο, πρέπει νά ἔχει πρῶτα φθάσει μιάν ὁρισμένη ἔκταση, ἀνάλογα μέ τίς διαστάσεις πού ἀπαιτεῖ ἡ ἐπένδυση νέου κεφαλαίου σ' αὐτόν τό συγκεκριμένο κλάδο. Μετατρέπεται λοιπόν πρῶτα σέ δανείσιμο χρηματικό κεφάλαιο καί χρησιμεύει γιά τή διεύρυνση τῆς παραγωγῆς σέ ἄλλες σφαῖρες. Ἄν ὑποθέσουμε ἀμετάβλητους ὅλους τούς ἄλλους ὅρους, ἡ μάζα τοῦ κέρδους πού προορίζεται νά ξαναμετατραπεῖ σέ κεφάλαιο, θά ἐξαρτηθεῖ ἀπό τή μάζα τοῦ κέρδους πού πραγματοποιήθηκε καί, ἐπομένως, ἀπό τή διεύρυνση τοῦ ἴδιου τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς. Ἄν ὅμως αὐτή ἡ νέα συσσώρευση σκοντάψει σέ δυσκολίες στή χρησιμοποίησή της, σέ ἔλλειψη σφαιρῶν τοποθέτησης, ἄν ὑπάρχει δηλαδή ὑπερπλήρωση τῶν κλάδων παραγωγῆς καί ὑπερπροσφορά κεφαλαίου γιά

δανεισμό, τότε ἡ πληθώρα αὐτή τοῦ δανείσιμου χρηματικοῦ κεφαλαίου δείχνει μόνο τά ὅρια τῆς *κεφαλαιοκρατικῆς* παραγωγῆς. Ἡ κερδοσκοπία μέ τίς πιστώσεις πού ἀκολουθεῖ ἀποδείχνει ὅτι δέν ὑπάρχει θετικό ἐμπόδιο στή χρησιμοποίηση αὐτοῦ τοῦ πλεονάζοντος κεφαλαίου. Ὑπάρχει ὡστόσο ἕνα ἐμπόδιο πού δημιουργεῖται πάνω στή βάση τῶν νόμων ἀξιοποίησής του, πάνω στή βάση τῶν ὁρίων μέσα στά ὁποῖα τό κεφάλαιο μπορεῖ νά ἀξιοποιεῖται σάν κεφάλαιο. Ἡ πληθώρα χρηματικοῦ κεφαλαίου σάν τέτιου δέν ἐκφράζει ὑποχρεωτικά ὑπερπαραγωγή, οὔτε ἐπίσης μόνο ἔλλειψη σφαιρῶν χρησιμοποίησης γιά τό κεφάλαιο.

Ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου γιά δανεισμό συνίσταται ἁπλούστατα στό ὅτι χρῆμα κατακαθίζει σάν δανείσιμο χρῆμα. Τό προτσές αὐτό εἶναι πολύ διαφορετικό ἀπό τήν πραγματική μετατροπή σέ κεφάλαιο. Εἶναι ἁπλῶς ἡ συσσώρευση χρήματος μέ μιά μορφή, μέ τήν ὁποία μπορεῖ νά μετατραπεῖ σέ κεφάλαιο. Αὐτή ἡ συσσώρευση, ὅμως, μπορεῖ, ὅπως δείξαμε, νά ἐκφράζει πράγματα πού διαφέρουν πολύ ἀπό τήν πραγματική συσσώρευση. Ὅταν εὐρύνεται σταθερά ἡ πραγματική συσσώρευση, αὐτή ἡ διευρυμένη συσσώρευση χρηματικοῦ κεφαλαίου μπορεῖ νά εἶναι ἐνμέρει τό ἀποτέλεσμά της, καί ἐνμέρει τό ἀποτέλεσμα περιστατικῶν πού τήν συνοδεύουν, πού εἶναι ὅμως ἐντελῶς διαφορετικά ἀπό αὐτήν, τέλος εἶναι ἐπίσης ἐνμέρει τό ἀποτέλεσμα ἀκόμα καί ἀνακοπῶν τῆς πραγματικῆς συσσώρευσης. Ἀπό τό γεγονός ὅτι ἐξογκώνεται ἡ συσσώρευση κεφαλαίου γιά δανεισμό ἀπό τέτια περιστατικά, πού εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπό τήν πραγματική συσσώρευση καί πού ὡστόσο τήν συνοδεύουν, πρέπει σέ ὁρισμένες φάσεις τοῦ κύκλου νά δημιουργεῖται μόνιμα πληθώρα χρηματικοῦ κεφαλαίου, καί ἡ πληθώρα αὐτή νά αὐξάνει μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς Πίστης. Μαζί μέ τήν πληθώρα αὐτή πρέπει, ἑπομένως, νά αὐξάνει καί ἡ ἀνάγκη νά ἐξωθηθεῖ τό προτσές τῆς παραγωγῆς πέρα ἀπό τά κεφαλαιοκρατικά του ὅρια: ὑπερεμπόριο, ὑπερπαραγωγή, ὑπερπίστωση. Ταυτόχρονα πρέπει ὅλα αὐτά νά γίνονται μέ μορφές, πού προκαλοῦν ἀντίστροφη κίνηση.

Ὅσο γιά τή συσσώρευση τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου ἀπό γαιοπρόσοδο, ἀπό μισθό ἐργασίας κλπ., εἶναι περιττό νά σταθοῦμε ἐδῶ στό ζήτημα αὐτό. Μόνο τοῦτο πρέπει νά ὑπογραμμιστεῖ, ὅτι μέ τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας στήν πορεία ἀνάπτυξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ἡ ὑπόθεση τῶν πραγματικῶν οἰκονομιῶν καί τῆς ἐγκράτειας (ἀπό μέρους τῶν θησαυριστῶν), ἐφόσον προσφέρει στοιχεῖα τῆς συσσώρευσης, ἀντιτίθεται σ' αὐτούς πού πορίζονται

τό μίνιμουμ τέτιων στοιχείων καί πού ἐπιπλέον ἀρκετά συχνά χάνουν τίς οἰκονομίες τους, ὅπως λ.χ. οἱ ἐργάτες, ὅταν χρεωκοποῦν τράπεζες. Ἀπό τή μιά μεριά, τό κεφάλαιο τοῦ βιομήχανου κεφαλαιοκράτη δέν εἶναι προϊόν «οἰκονομιῶν» αὐτοῦ τοῦ ἴδιου, ἀλλά, ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τοῦ κεφαλαίου του, διαθέτει ξένες οἰκονομίες. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ κεφαλαιοκράτης τοῦ χρήματος κάνει δικό του κεφάλαιο τίς ξένες οἰκονομίες, καί δική του ἰδιωτική πηγή πλουτισμοῦ τήν πίστωση πού δίνουν ἀμοιβαίως μεταξύ τους οἱ ἀσχολούμενοι στήν ἀναπαραγωγή κεφαλαιοκράτες καί τήν πίστωση πού τούς δίνει τό κοινό. Ἔτσι καταρρέει ἡ τελευταία αὐταπάτη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος, ὅτι τό κεφάλαιο εἶναι τάχα ὁ καρπός προσωπικῆς ἐργασίας καί προσωπικῶν οἰκονομιῶν. Δέν εἶναι μόνο τό γεγονός ὅτι τό κέρδος ἀποτελεῖται ἀπό ἰδιοποίηση ξένης ἐργασίας, ἀλλά τό κεφάλαιο, μέ τό ὁποῖο τίθεται σέ κίνηση αὐτή ἡ ξένη ἐργασία καί γίνεται ἀντικείμενο ἐκμετάλλευσης, ἀποτελεῖται ἀπό ξένη ἰδιοκτησία, πού ὁ κεφαλαιοκράτης τοῦ χρήματος τή θέτει στή διάθεση τοῦ βιομήχανου κεφαλαιοκράτη, πού γι' αὐτό τόν ἐκμεταλλεύεται μέ τή σειρά του.

Ἀπομένει νά γίνουν ἀκόμα μερικές παρατηρήσεις σχετικά μέ τό πιστωτικό κεφάλαιο.

Πόσες φορές τό ἴδιο νόμισμα μπορεῖ νά λειτουργήσει σάν κεφάλαιο γιά δανεισμό, ἐξαρτιέται, ὅπως δείξαμε ἤδη πιό πάνω, πέρα γιά πέρα ἀπό τά ἑξῆς:

1) ἀπό τό πόσες φορές πραγματοποιεῖ ἐμπορευματικές ἀξίες σέ ἀγοροπωλησίες, δηλαδή ἀπό τό πόσες φορές μεταβιβάζει κεφάλαιο, ἀκόμα καί ἀπό τό πόσες φορές πραγματοποιεῖ εἰσόδημα. Πόσες φορές περνάει σέ ἄλλα χέρια σάν πραγματοποιημένη ἀξία, εἴτε κεφαλαίου, εἴτε εἰσοδήματος, ἐξαρτιέται γι' αὐτό ὁλοφάνερα ἀπό τήν ἔκταση καί τή μάζα τῶν πραγματικῶν συναλλαγῶν,

2) ἐξαρτιέται ἀπό τήν οἰκονομία στίς πληρωμές καί ἀπό τό βαθμό ἀνάπτυξης καί ὀργάνωσης τῆς Πίστης,

3) ἐξαρτιέται τέλος ἀπό τήν ἀλληλοσύμπλεξη καί ἀπό τήν ταχύτητα κίνησης τῶν πιστώσεων, ἔτσι πού, ὅταν τό νόμισμα αὐτό κατακάθεται σέ ἕνα σημεῖο σάν κατάθεση, βγαίνει ξανά ἀμέσως ἀπό ἕνα ἄλλο σημεῖο σάν δάνειο.

Ἀκόμα καί ἄν ὑποθέσουμε ὅτι ἡ μορφή, μέ τήν ὁποία ὑπάρχει τό κεφάλαιο γιά δανεισμό, εἶναι μόνο ἡ μορφή τοῦ πραγματικοῦ χρήματος, τοῦ χρυσοῦ ἤ τοῦ ἀργύρου — τῶν ἐμπορευμάτων, πού ἡ ὕλη τους χρησιμεύει σάν μέτρο τῶν ἀξιῶν — ἕνα μεγάλο μέρος

αὐτοῦ τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου εἶναι κατ' ἀνάγκην πάντα πλασματικό, δηλαδή τίτλος κυριότητας ἀξίας, ἀπαράλλαχτα ὅπως καί τά σύμβολα ἀξίας. Ὅταν τό χρῆμα λειτουργεῖ στήν κυκλοφορία τοῦ κεφαλαίου, ἀποτελεῖ βέβαια γιά μιά στιγμή χρηματικό κεφάλαιο, δέν μετατρέπεται, ὅμως, σέ δανείσιμο χρηματικό κεφάλαιο, ἀλλά εἴτε ἀνταλλάσσεται μέ τά στοιχεῖα τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου, εἴτε πληρώνεται καί φεύγει σάν μέσο κυκλοφορίας κατά τήν πραγματοποίηση τοῦ εἰσοδήματος, καί γι' αὐτό δέν μπορεῖ νά μετατραπεῖ γιά τόν κάτοχό του σέ κεφάλαιο γιά δανεισμό. Ὅταν ὅμως μετατρέπεται σέ κεφάλαιο γιά δανεισμό καί τό ἴδιο χρῆμα παρασταίνει ἐπανειλημμένα κεφάλαιο γιά δανεισμό, εἶναι φανερό ὅτι μόνο σέ *ἕνα* σημεῖο ὑπάρχει σάν μεταλλικό χρῆμα. Σέ ὅλα τά ἄλλα σημεῖα ὑπάρχει μόνο μέ τή μορφή ἀπαίτησης σέ κεφάλαιο. Ἡ συσσώρευση αὐτῶν τῶν ἀπαιτήσεων πηγάζει, σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας, ἀπό τήν πραγματική συσσώρευση, δηλαδή ἀπό τή μετατροπή σέ χρῆμα τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου κλπ. Ὡστόσο, ὅμως, ἡ συσσώρευση αὐτῶν τῶν ἀπαιτήσεων ἤ τίτλων εἶναι σάν συσσώρευση διαφορετική, καί ἀπό τήν πραγματική συσσώρευση, ἀπό τήν ὁποία πηγάζει, καί ἀπό τή μελλοντική συσσώρευση (ἀπό τό νέο προτσές παραγωγῆς) πού πραγματοποιεῖται χάρη στό δανεισμό τοῦ χρήματος.

Στήν ἀρχή, τό κεφάλαιο γιά δανεισμό ὑπάρχει πάντα μέ τή μορφή τοῦ χρήματος[9], ἀργότερα σάν ἀπαίτηση σέ χρῆμα, γιατί τό χρῆμα, στή μορφή τοῦ ὁποίου ὑπάρχει στήν ἀρχή, ὑπάρχει τώρα στά χέρια αὐτοῦ πού τό δανείστηκε μέ τήν πραγματική χρηματική μορφή. Γιά τόν δανειστή ἔχει μετατραπεῖ σέ ἀπαίτηση χρήματος, σέ τίτλο ἰδιοκτησίας. Γι' αὐτό, ἡ ἴδια μάζα πραγματικοῦ χρήματος μπορεῖ νά ἀντιπροσωπεύει πολύ διαφορετικές μάζες χρηματικοῦ κεφαλαίου. Ἁπλό χρῆμα, ἀδιάφορο ἄν ἀντιπροσωπεύει πραγματοποιημένο κεφάλαιο ἤ πραγματοποιημένο εἰσόδημα, γίνεται κεφάλαιο γιά δανεισμό μέ τήν ἁπλή πράξη τοῦ δανείζειν, μέ τή μετατροπή του σέ κατάθεση, ἄν ἐξετάζουμε τή γενική μορφή σέ ἕνα ἀναπτυγμένο πιστωτικό σύστημα. Ἡ κατάθεση εἶναι χρηματικό κεφάλαιο γιά τόν καταθέτη. Μπορεῖ ὅμως στά χέρια τοῦ τραπεζίτη νά εἶναι μόνον δυνητικό χρηματικό κεφάλαιο, πού μένει ἀδρανές στό χρηματοφυλάκιό του, ἀντί στό χρηματοφυλάκιο τοῦ ἰδιοκτήτη του[10].

---

[9] B.A. τοῦ 1857. Κατάθεση τοῦ τραπεζίτη Τουέλς: 4.516. «Σάν τραπεζίτης κάνετε δουλιές μέ κεφάλαιο ἤ μέ χρῆμα; — Οἱ δουλιές μας γίνονται μέ χρῆμα». — 4.517. «Πῶς γίνονται οἱ καταθέσεις στήν τράπεζά σας; — Σέ χρῆμα». — 4.518. «Πῶς τίς πληρώνετε ἐσεῖς στούς καταθέτες; — Σέ χρῆμα». — 4.519. «Μποροῦμε λοιπόν νά ποῦμε, ὅτι ἀποτελοῦνται ἀπό κάτι ἄλλο ἐκτός ἀπό χρῆμα; — Ὄχι.»

Ὁ Ὄβερστον (βλέπε τό κεφ. XXVI) μπερδεύεται διαρκῶς ἀνάμεσα στό «capital» καί στό «money». «Value of money»[1*] ὀνομάζεται σ' αὐτόν καί τόκος, ὅταν ὅμως καθορίζεται ἀπό τή μάζα τοῦ χρήματος. «Value of capital»[2*] εἶναι πάλι ὁ τόκος, ὅταν καθορίζεται ἀπό τή ζήτηση παραγωγικοῦ κεφαλαίου καί ἀπό τό κέρδος πού ἀποφέρει. Λέει: 4.140. «Ἡ χρησιμοποίηση τῆς λέξης κεφάλαιο εἶναι πολύ ἐπικίνδυνη». — 4.148. «Ἡ ἐξαγωγή χρυσοῦ ἀπό τήν Ἀγγλία σημαίνει ἐλάττωση τοῦ ποσοῦ τοῦ χρήματος στή χώρα, καί αὐτή φυσικά πρέπει νά προκαλέσει αὐξημένη ζήτηση στή χρηματαγορά γενικά» (ἑπομένως, κατά τή γνώμη του, ὄχι στήν κεφαλαιοαγορά). — 4.112. «Στό μέτρο, πού τό χρῆμα φεύγει ἀπό τή χώρα, μειώνεται ὁ ὄγκος του στή χώρα. Αὐτή ἡ μείωση τοῦ χρήματος πού μένει στή χώρα δημιουργεῖ μιά αὐξημένη ἀξία αὐτοῦ τοῦ χρήματος». (Αὐτό σημαίνει ἀρχικά στή θεωρία του μιά αὔξηση τῆς ἀξίας τοῦ χρήματος σάν χρήματος, πού προξενεῖται ἀπό τή συστολή τῆς κυκλοφορίας, σέ σύγκριση μέ τίς ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων, ὁπότε, ἑπομένως, αὐτή ἡ ἄνοδος τῆς ἀξίας τοῦ χρήματος = πτώση τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων. Ἐπειδή ὅμως στό μεταξύ ἀποδείχτηκε καί γι' αὐτόν ἀναντίρρητα ὅτι ἡ μάζα τοῦ κυκλοφοροῦντος χρήματος *δέν* καθορίζει τίς τιμές, τώρα εἶναι ἡ μείωση τοῦ χρήματος σάν μέσου κυκλοφορίας, πού πρέπει νά ἀνεβάζει τήν ἀξία του σάν τοκοφόρο κεφάλαιο, ἑπομένως καί τό ἐπιτόκιο). «Καί αὐτή ἡ αὐξημένη ἀξία τοῦ ὑπόλοιπου ἀκόμα χρήματος εἶναι πού σταματάει τήν ἐκροή καί συνεχίζεται ὥσπου νά ἐπιστραφεῖ τόσο χρῆμα, ὅσο χρειάζεται γιά ν' ἀποκατασταθεῖ πάλι ἡ ἰσορροπία». — Θά δοῦμε παρακάτω τή συνέχεια τῶν ἀντιφάσεων τοῦ Ὄβερστον.

[10] Ἐδῶ παρουσιάζεται τώρα ἡ σύγχυση, ὅτι καί τά δυό εἶναι «χρῆμα», καί ἡ κατάθεση σάν ἀπαίτηση πληρωμῆς ἀπό τόν τραπεζίτη, καί τό κατατεθημένο χρῆμα στά χέρια τοῦ τραπεζίτη. Ὁ τραπεζίτης Τουέλλ στήν κατάθεσή του μπρός στήν Ἐπιτροπή γιά τίς Τράπεζες τοῦ 1857, ἀναφέρει τό ἑξῆς παράδειγμα: «Ἀρχίζω τήν ἐπιχείρησή μου μέ 10.000 λίρ. στ. Μέ 5.000 λίρ. στ. ἀγοράζω ἐμπορεύματα καί τά βάζω στήν ἀποθήκη μου. Τίς ἄλλες 5.000 λίρ. στ. τίς καταθέτω σέ ἕναν τραπεζίτη, γιά νά τραβῶ ἔναντί τους ποσά ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες μου. Ἐξακολουθῶ, ὅμως, πάντα νά θεωρῶ τό συνολικό ποσό σάν δικό μου κεφάλαιο, παρ' ὅλο πού 5.000 λίρ. στ. ἀπό αὐτές βρίσκονται μέ τή μορφή κατάθεσης ἤ χρήματος». (4.528). Ἀπό δῶ ξετυλίγεται ἡ παρακάτω χαριτωμένη συζήτηση: 4.531. «Ἔχετε δόσει λοιπόν σέ κάποιον ἄλλον τίς 5.000 λίρ. στ. σας; — Μάλιστα». — 4.532. «Τότε αὐτός ἔχει 5.000 λίρ. στ. καταθέσεις; — Μάλιστα». — 4.533. «Καί σεῖς ἔχετε 5.000 λίρ. στ. καταθέσεις; — Πολύ σωστά». — 4.534. «Ἔχει 5.000 λίρ. στ. σέ χρῆμα, καί σεῖς ἔχετε 5.000 λίρ. στ. σέ χρῆμα; — Μάλιστα». — 4.535. «Ἀλλά στό κάτω-κάτω τῆς γραφῆς δέν εἶναι παρά μόνο χρῆμα; — Ὄχι». — Ἡ σύγχυση προέρχεται ἐνμέρει ἀπό τό ἑξῆς: Ὁ Α πού κατέθεσε τίς 5.000 λίρ. στ. μπορεῖ ἔναντι αὐτῶν νά τραβάει χρή-

---

[1*] ἀξία τοῦ χρήματος — [2*] ἀξία τοῦ κεφαλαίου.

Μέ τήν αὔξηση τοῦ ὑλικοῦ πλούτου αὐξάνει ἡ τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν τοῦ χρήματος. Αὐξάνει, ἀπό τή μιά μεριά, ὁ ἀριθμός καί ὁ πλοῦτος τῶν ἀποσυρωμένων κεφαλαιοκρατῶν, τῶν εἰσοδηματιῶν, καί, δεύτερο, προάγεται ἡ ἀνάπτυξη τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος καί μαζί του αὐξάνει ὁ ἀριθμός τῶν τραπεζιτῶν, τῶν δανειστῶν χρήματος, τῶν χρηματιστῶν κλπ. — Μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ διαθέσιμου χρηματικοῦ κεφαλαίου, ὅπως δείξαμε πιό πάνω, ἀναπτύσσεται ἡ μάζα τῶν τοκοφόρων χαρτιῶν, κρατικῶν χρεωγράφων, μετοχῶν κλπ. Ταυτόχρονα, ὅμως, αὐξάνει ἔτσι ἡ ζήτηση διαθέσιμου χρηματικοῦ κεφαλαίου, γιατί οἱ χρηματιστές πού μέ τά χαρτιά αὐτά κάνουν κερδοσκοπικές δουλιές, παίζουν ἕναν κύριο ρόλο στή χρηματαγορά. Ἄν ὅλες οἱ ἀγορές καί πουλήσεις αὐτῶν τῶν χαρτιῶν ἦταν ἁπλῶς ἡ ἔκφραση πραγματικῶν τοποθετήσεων κεφαλαίου, τότε θά ἦταν σωστό νά λέμε, ὅτι δέν μποροῦν νά ἐπιδράσουν πάνω στή ζήτηση κεφαλαίου γιά δανεισμό, γιατί ἄν ὁ Α πουλάει τό χαρτί του, τραβάει ἀκριβῶς τόσο χρῆμα, ὅσο ἐπενδύει σ' αὐτό ὁ Β, ὅταν τό ἀγοράζει. Ὡστόσο, ἀκόμα καί τότε πού ναί μέν τό χαρτί ὑπάρχει, ὄχι ὅμως τό κεφάλαιο (τουλάχιστον ὄχι σάν χρηματικό κεφάλαιο) πού ἀρχικά τό ἀντιπροσώπευε, δημιουργεῖ πάντα ἀντίστοιχη νέα ζήτηση γιά τέτιο χρηματικό κεφάλαιο. Ἀλλά ἐν πάση περιπτώσει πρόκειται τότε γιά χρηματικό κεφάλαιο, πού προηγούμενα τό διέθετε ὁ Β, καί πού τώρα τό διαθέτει ὁ Α.

ματα, δηλαδή τίς διαθέτει σά νά τίς εἶχε ἀκόμα. Ἔτσι γι' αὐτόν λειτουργοῦν σάν δυνητικό χρῆμα. Σέ ὅλες τίς περιπτώσεις ὅμως πού τραβάει χρήματα ἔναντί τους μειώνει pro tanto[1*] τήν κατάθεσή του. Ἄν τραβάει πραγματικό χρῆμα, καί ἄν τό δικό του χρῆμα ἔχει δοθεῖ ἤδη δανεικό, τότε δέν πληρώνεται μέ τό δικό του χρῆμα, ἀλλά μέ τό χρῆμα πού ἔχει καταθέσει κάποιος ἄλλος. Ἄν ὁ Α πληρώσει ἕνα χρέος στόν Β μέ μιά ἐπιταγή στόν τραπεζίτη του, καί ἄν ὁ Β καταθέσει τήν ἐπιταγή αὐτή στό δικό του τραπεζίτη, καί ἄν ὁ τραπεζίτης τοῦ Α ἔχει ἐπίσης μιά ἐπιταγή γιά τόν τραπεζίτη τοῦ Β, ἔτσι πού οἱ δυό τραπεζίτες ἀνταλλάσσουν μόνο τίς ἐπιταγές, τότε τό χρῆμα πού κατέθεσε ὁ Α ἐκπλήρωσε δυό φορές τή λειτουργία τοῦ χρήματος. Πρῶτα, στά χέρια ἐκείνου πού πῆρε τό χρῆμα, πού κατέθεσε ὁ Α. Δεύτερο, στά χέρια τοῦ ἴδιου τοῦ Α. Στή δεύτερη λειτουργία πρόκειται γιά συμψηφισμό μιᾶς χρεωστικῆς ἀπαίτησης (γιά τή χρεωστική ἀπαίτηση τοῦ Α ἀπό τόν τραπεζίτη του καί γιά τή χρεωστική ἀπαίτηση τοῦ δεύτερου ἀπό τόν τραπεζίτη τοῦ Β), χωρίς τή μεσολάβηση χρήματος. Ἐδῶ ἡ κατάθεση λειτουργεῖ δυό φορές σάν χρῆμα, πρῶτα σάν πραγματικό χρῆμα καί μετά σάν ἀπαίτηση σέ χρῆμα. Ἁπλές ἀπαιτήσεις σέ χρῆμα μποροῦν νά ἀντικαταστήσουν χρῆμα, μόνο γιά τό συμψηφισμό χρεωστικῶν ἀπαιτήσεων.

1* ἀνάλογα.

B. A. 1857. No. 4.886: «Εἶναι κατά τή γνώμη σας σωστή ἐπισήμανση τῶν αἰτιῶν, πού καθορίζουν τόν προεξοφλητικό τόκο, ὅταν λέω, ὅτι ρυθμίζεται ἀπό τό μέγεθος τοῦ κεφαλαίου πού βρίσκεται στήν ἀγορά καί πού μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ, γιά τήν προεξόφληση ἐμπορικῶν συναλλαγματικῶν σέ διάκριση ἀπό τά χρεώγραφα ἄλλων εἰδῶν;» — {Τσάπμαν:} «Ὄχι, ἐπιμένω στή γνώμη ὅτι τό ἐπιτόκιο ἐπηρεάζεται ἀπό ὅλα τά εὐκολομετατρέψιμα χρεώγραφα (all convertible securities of a current character). Δέν θά ἦταν σωστό νά περιορίσουμε τό ζήτημα μόνο στήν προεξόφληση συναλλαγματικῶν, γιατί, ὅταν ὑπάρχει μεγάλη ζήτηση χρήματος ἔναντι» {ἐνεχύρου} «Consols[1*] ἤ ἀκόμα καί γραμματίων τοῦ θησαυροφυλακίου, ὅπως συνέβαινε πολύ συχνά τελευταῖα, καί μέ ἐπιτόκιο πολύ ὑψηλότερο ἀπό τό ἐμπορικό ἐπιτόκιο, θἄταν παράλογο νά λέμε, ὅτι ὁ ἐμπορικός μας κόσμος δέν θά ἐπηρεαζόταν ἀπό τό γεγονός αὐτό. Ἐπηρεάζεται πολύ οὐσιαστικά ἀπό αὐτό». — 4.890. «Ἄν ὑπάρχουν στήν ἀγορά χρεώγραφα, γιά τά ὁποῖα ὑπάρχει ζήτηση, τέτια πού τά ἀναγνωρίζουν οἱ τραπεζίτες καί πού οἱ κάτοχοί τους θέλουν νά δανειστοῦν ἔναντί τους χρήματα, τό γεγονός αὐτό ἀσκεῖ σίγουρα τήν ἐπίδρασή του στίς ἐμπορικές συναλλαγματικές. Δέν μπορῶ λ.χ. νά περιμένω ὅτι ἕνας ἄνθρωπος θά μοῦ δόσει τό χρῆμα του πρός 5% ἔναντι ἐμπορικῶν συναλλαγματικῶν, ὅταν τήν ἴδια στιγμή μπορεῖ τό χρῆμα αὐτό νά τό δανείσει πρός 6% ἔναντι ἀσφαλισμένων χρεώγραφων. Αὐτό μέ τόν ἴδιο τρόπο ἐπιδράει καί σέ μᾶς. Κανένας δέν μπορεῖ νά ζητήσει ἀπό μένα νά προεξοφλήσω τίς συναλλαγματικές του πρός $5^1/_2\%$, ὅταν μπορῶ νά δανείσω τό χρῆμα μου πρός 6%». — 4.892. «Γιά τούς ἀνθρώπους, πού ἀγοράζουν πρός 2.000 λίρ. στ. ἤ πρός 5.000 λίρ. στ. ἤ πρός 10.000 λίρ. στ. χρεώγραφα σάν πάγια τοποθέτηση κεφαλαίου δέν λέμε ὅτι ἀσκοῦν οὐσιαστική ἐπίδραση στή χρηματαγορά. Ἄν μέ ρωτᾶτε γιά τό ἐπιτόκιο δανείων ἔναντι» {ἐνεχύρου} «ἀσφαλισμένων χρεωγράφων τότε μιλῶ γιά ἀνθρώπους, πού κάνουν συναλλαγές ὕψους ἑκατοντάδων χιλιάδων, γιά τούς λεγόμενους Jobbers[2*], πού ἐγγράφονται μέ μεγάλα ποσά στά δάνεια τοῦ Δημοσίου, ἤ πού τά ὁμόλογά τους τά ἀγοράζουν στήν ἀγορά, καί πού τά χαρτιά αὐτά τά κρατᾶνε ἔπειτα ὑποχρεωτικά, ὥσπου νά μπορέσουν νά τά ξεφορτωθοῦνε μέ ἕνα κέρδος, οἱ ἄνθρωποι αὐτοί πρέπει γιά τό σκοπό αὐτό νά δανειστοῦν χρήματα».

Μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος δημιουργοῦνται μεγάλες συγκεντρωτικές χρηματαγορές, ὅπως τό Λονδίνο, πού εἶναι ταυτόχρονα κύριες ἕδρες τοῦ ἐμπορίου μέ τά χαρτιά αὐτά. Οἱ τράπεζίτες θέτουν στή διάθεση τῆς σπείρας αὐτῶν τῶν ἐμπόρων κατά μάζες τό χρηματικό κεφάλαιο τοῦ κοινοῦ καί ἔτσι αὐξάνει αὐτή ἡ σπορά ἀπό παῖχτες.

«Στό χρηματιστήριο ἀξιῶν τό χρῆμα εἶναι συνήθως πιό φτηνό ἀπό κάθε ἀλλοῦ», εἶπε τό 1848 μπρός στή μυστική ἐπιτροπή τῆς Βουλῆς τῶν Λόρδων ὁ τότε Διοικητής τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας[3*] σχετικά μέ τήν ἐμπορική κρίση τοῦ 1847. (D. C. 1848, printed 1857, No. 219).

1* ἀγγλικά κρατικά ὁμόλογα.

2* χρηματιστές.

3* Τζέϊμς Μόρρις.

Κατά τήν ἐξέταση τοῦ τοκοφόρου κεφαλαίου ἔχουμε ἤδη ἐκθέσει, ὅτι, μέ ἀμετάβλητους ὅλους τούς ἄλλους ὅρους, γιά κάμποσα χρόνια ὁ μέσος τόκος καθορίζεται ἀπό τό μέσο ποσοστό τοῦ κέρδους, ὄχι τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κέρδους, πού δέν εἶναι παρά τό κέρδος μεῖον τόν τόκο[1*].

Ἔχει ἤδη γίνει ἐπίσης λόγος ὅτι καί γιά τίς μεταβολές τοῦ ἐμπορικοῦ τόκου — τοῦ τόκου πού ὑπολογίζεται ἀπό τούς δανειστές χρήματος γιά προεξοφλήσεις καί δάνεια μέσα στά πλαίσια τοῦ κύκλου τοῦ ἐμπορικοῦ κόσμου — στήν πορεία τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου ἐπέρχεται μιά φάση, στήν ὁποία τό ἐπιτόκιο ξεπερνάει τό κατώτατο ὅριό του καί φτάνει τό μέσο ὕψος του (πού ἀργότερα τό ξεπερνάει ἐπίσης) καί στήν ὁποία ἡ κίνηση αὐτή εἶναι συνέπεια τῆς ἀνόδου τοῦ κέρδους. Παρακάτω θά ἐξετάσουμε παραπέρα τό σημεῖο αὐτό.

Ὡστόσο πρέπει ἐδῶ νά σημειώσουμε δυό πράγματα:

Πρῶτο: Ὅταν τό ἐπιτόκιο παραμένει ὑψηλό γιά ἕνα μεγαλύτερο χρονικό διάστημα (μιλᾶμε ἐδῶ γιά τό ἐπιτόκιο σέ μιά δοσμένη χώρα, ὅπως ἡ Ἀγγλία, ὅπου τό μέσο ἐπιτόκιο εἶναι δοσμένο γιά ἕνα μεγαλύτερο χρονικό διάστημα καί πού παρασταίνεται ἐπίσης μέ τόν τόκο πού πληρώνεται γιά μακρόχρονα δάνεια, κάτι πού μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ ἰδιωτικός τόκος) εἶναι φανερό τό γεγονός, ὅτι αὐτό ἀποτελεῖ ἀπόδειξη, ὅτι στήν ἀντίστοιχη περίοδο τό ποσοστό τοῦ κέρδους εἶναι ὑψηλό, δέν ἀποτελεῖ ὅμως ὑποχρεωτικά ἀπόδειξη ὅτι εἶναι ὑψηλό τό ποσοστό τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κέρδους. Αὐτή ἡ τελευταία διαφορά ἐκπίπτει λίγο-πολύ γιά τούς κεφαλαιοκράτες πού ἐργάζονται κυρίως μέ δικό τους κεφάλαιο. Εἰσπράττουν τό ὑψηλό ποσοστό τοῦ κέρδους, γιατί οἱ ἴδιοι πληρώνουν τόν τόκο στόν ἑαυτό τους. Ἡ δυνατότητα ὑψηλοῦ ἐπιτοκίου γιά ἕνα μεγαλύτερο χρονικό διάστημα — δέν μιλᾶμε ἐδῶ γιά τή φάση τῆς καθεαυτό κρίσης — δίνεται ὅταν εἶναι ὑψηλό τό ποσοστό τοῦ κέρδους. Εἶναι ὅμως δυνατό αὐτό τό ὑψηλό ποσοστό τοῦ κέρδους, μετά τήν ἀφαίρεση τοῦ ὑψηλοῦ ποσοστοῦ τοῦ τόκου, νά ἀφήνει μόνο ἕνα χαμηλό ποσοστό τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κέρδους. Αὐτό τό τελευταῖο μπορεῖ νά συρρικνώνεται, ἐνῶ συνεχίζεται τό ὑψηλό ποσοστό τοῦ κέρδους. Αὐτό εἶναι δυνατό, γιατί πρέπει νά συνεχιστοῦν οἱ ἐπιχειρήσεις πού ἔχουν πιά ἀρχίσει. Στή φάση αὐτή ἐργάζονται πολύ μόνο μέ πιστωτικό κεφάλαιο (μέ ξένο κεφάλαιο), τό δέ ὑψηλό ποσοστό τοῦ κέρδους μπορεῖ ποῦ καί ποῦ νά εἶναι ἀποτέλεσμα κερδοσκοπίας ἤ προβλεπόμενο κέρδος (prospektiv). Ὑψηλό ποσοστό τόκου μπορεῖ νά πληρώνεται, ὅταν εἶναι

[1*] Βλέπε σέ τοῦτον τόν τόμο, κεφ. XXII, σελ. 452 κ. ἑ.

ὑψηλό τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἀλλά μέ μειωνόμενο τό ἐπιχειρηματικό κέρδος. Μπορεῖ νά πληρώνεται — καί αὐτό γίνεται ἐνμέρει σέ περίοδες κερδοσκοπίας — ὄχι ἀπό τό κέρδος, ἀλλά ἀπό τό ἴδιο δανεισμένο ξένο κεφάλαιο, πράγμα πού μπορεῖ νά συνεχιστεῖ γιά ἕνα χρονικό διάστημα.

Δεύτερο: Ἡ ἔκφραση, ὅτι αὐξάνει ἡ ζήτηση χρηματικοῦ κεφαλαίου καί γι' αὐτό ἀνεβαίνει τό ποσοστό τοῦ τόκου, ἐπειδή εἶναι ὑψηλό τό ποσοστό τοῦ κέρδους, δέν εἶναι ταυτόσημη μέ τήν ἔκφραση ὅτι αὐξάνει ἡ ζήτηση βιομηχανικοῦ κεφαλαίου καί γι' αὐτό εἶναι ὑψηλό τό ποσοστό τοῦ τόκου.

Σέ περίοδες κρίσης ἡ ζήτηση κεφαλαίου γιά δανεισμό, ἐπομένως καί τό ποσοστό τοῦ τόκου, φτάνουν τό ἀνώτατο ὅριό τους. Τό ποσοστό τοῦ κέρδους καί μαζί του ἡ ζήτηση βιομηχανικοῦ κεφαλαίου σχεδόν ἐξαφανίζονται. Σέ τέτιες περίοδες ὁ καθένας δανείζεται γιά νά πληρώσει, γιά νά ἐκπληρώσει ὑποχρεώσεις πού εἶχε ἤδη ἀναλάβει. Ἀντίθετα, σέ περίοδες ἀναζωογόνησης ὕστερα ἀπό τήν κρίση ζητεῖται κεφάλαιο γιά δανεισμό γιά νά προβοῦν σέ ἀγορές καί γιά νά μετατρέψουν τό χρηματικό κεφάλαιο σέ παραγωγικό ἤ σέ ἐμπορικό κεφάλαιο. Καί τότε τό ζητοῦνε, εἴτε ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης, εἴτε ὁ ἔμπορος. Ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης τό ξοδεύει γιά μέσα παραγωγῆς ἤ γιά ἐργατική δύναμη.

Ἡ αὐξανόμενη ζήτηση ἐργατικῆς δύναμης αὐτή καθεαυτή δέν μπορεῖ ποτέ νά ἀποτελέσει λόγο γιά αὐξανόμενο ἐπιτόκιο, ἐφόσον τό ἐπιτόκιο καθορίζεται ἀπό τό ποσοστό τοῦ κέρδους. Ἕνας ὑψηλότερος μισθός ἐργασίας δέν ἀποτελεῖ ποτέ λόγο γιά ἕνα ὑψηλότερο κέρδος, παρ' ὅλο πού, σέ ὁρισμένες ἰδιαίτερες φάσεις τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου, μπορεῖ νά εἶναι μιά ἀπό τίς συνέπειές του.

Μπορεῖ νά αὐξάνει ἡ ζήτηση ἐργατικῆς δύναμης, γιατί ἡ ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας συντελεῖται κάτω ἀπό ἰδιαίτερα εὐνοϊκές συνθῆκες, ὅμως, αὐτή καθεαυτή ἡ αὐξανόμενη ζήτηση ἐργατικῆς δύναμης, ἐπομένως καί μεταβλητοῦ κεφαλαίου, δέν αὐξάνει τό κέρδος, ἀλλά τό περιορίζει pro tanto[1*]. Ὡστόσο, ὅμως, μπορεῖ ἔτσι νά μεγαλώνει ἡ ζήτηση μεταβλητοῦ κεφαλαίου, ἄρα καί ἡ ζήτηση χρηματικοῦ κεφαλαίου καί τό γεγονός αὐτό νά ἀνεβάζει τό ἐπιτόκιο. Ἡ ἀγοραία τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀνεβαίνει τότε πάνω ἀπό τό μέσο ὅρο της, ἀπασχολεῖται ἕνας πάνω ἀπό τό μέσο ὅρο ἀριθμός ἐργατῶν, καί ταυτόχρονα αὐξάνει τό ἐπιτόκιο, γιατί κάτω ἀπό αὐτές τίς συνθῆκες αὐξάνει ἡ ζήτηση χρηματικοῦ κεφαλαίου. Ἡ αὐξανό-

[1*] ἀντίστοιχα.

μενη ζήτηση ἐργατικῆς δύναμης ἀκριβαίνει τό ἐμπόρευμα αὐτό, ὅπως καί κάθε ἄλλο, ἀνεβάζει τήν τιμή της, ὄχι ὅμως τό κέρδος, πού βασίζεται κυρίως στή σχετική φτήνια αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ ἐμπορεύματος. Ἀνεβάζει ὅμως ταυτόχρονα — κάτω ἀπό τούς ὅρους πού ὑποθέσαμε — τό ποσοστό τοῦ τόκου, γιατί ἀνεβάζει τή ζήτηση χρηματικοῦ κεφαλαίου. Ἄν ὁ κεφαλαιοκράτης τοῦ χρήματος, ἀντί νά δανείσει τό χρῆμα του, μετατρεπόταν σέ βιομήχανο κεφαλαιοκράτη, τότε αὐτό καθεαυτό τό γεγονός ὅτι θά εἶναι ὑποχρεωμένος νά πληρώνει πιό ἀκριβά τήν ἐργασία δέν θά ἀνέβαζε τό κέρδος του, ἀλλά θά τό μείωνε ἀνάλογα. Ἡ συγκυρία τῶν συνθηκῶν μπορεῖ νά εἶναι τέτια, πού, παρ' ὅλα αὐτά νά ἀνεβάζει τό κέρδος του, ποτέ ὅμως ἐπειδή πληρώνει πιό ἀκριβά τήν ἐργασία. Αὐτό τό τελευταῖο περιστατικό ὡστόσο, ὅτι δηλαδή πληρώνει πιό ἀκριβά τήν ἐργασία, ἐφόσον αὐξάνει τή ζήτηση χρηματικοῦ κεφαλαίου, εἶναι ὅμως ἀρκετό γιά νά ἀνεβάσει τό ποσοστό τοῦ τόκου. Ἄν γιά ὁποιουσδήποτε λόγους θά ἀνέβαινε ὁ μισθός τῆς ἐργασίας, κάτω ἀπό δυσμενεῖς κατά τά ἄλλα συγκυρίες, ἡ αὔξηση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας θά κατέβαζε τό ποσοστό τοῦ κέρδους, θά ἀνέβαζε ὅμως τό ποσοστό τοῦ τόκου στό μέτρο πού θά ἀνέβαζε τή ζήτηση χρηματικοῦ κεφαλαίου.

Ἄν δέν πάρουμε ὑπόψη τήν ἐργασία, αὐτό πού ὁ Ὄβερστον τό ὀνομάζει «ζήτηση κεφαλαίου», δέν εἶναι παρά ζήτηση ἐμπορευμάτων. Ἡ ζήτηση ἐμπορευμάτων αὐξάνει τήν τιμή τους, εἴτε γιατί ἡ ζήτηση ἀνεβαίνει πάνω ἀπό τό μέσο ὅρο, εἴτε γιατί ἡ προσφορά πέφτει κάτω ἀπό τό μέσο ὅρο. Ἄν ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης ἤ ὁ ἔμπορος ὀφείλει νά πληρώσει τώρα λ.χ. 150 λίρ. στ. γιά τήν ἴδια μάζα ἐμπορευμάτων, γιά τήν ὁποία πλήρωνε προηγούμενα 100 λίρ. στ., τότε θά χρειαστεῖ νά δανειστεῖ 150 λίρ. στ. ἐκεῖ πού θά δανειζόταν μόνο 100 λίρ. στ., καί γι' αὐτό μέ 5% ἐπιτόκιο θά ἔπρεπε νά πληρώσει $7^1/_2$ λίρ. στ. τόκο, ἐκεῖ πού θά πλήρωνε μόνο 5 λίρ. στ. Θά ἀνέβαινε ἡ μάζα τοῦ τόκου πού θά ὄφειλε νά πληρώσει, γιατί θά αὔξανε ἡ μάζα τοῦ κεφαλαίου πού δανείστηκε.

Ὅλη ἡ προσπάθεια τοῦ κυρίου Ὄβερστον συνίσταται στό νά παρουσιάσει ταυτόσημα τά συμφέροντα τοῦ κεφαλαίου γιά δανεισμό καί τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου, ἐνῶ ὁ δικός του νόμος γιά τίς τράπεζες εἶναι ἔτσι ἀκριβῶς ὑπολογισμένος, ὥστε νά ἐκμεταλλεύεται τή διαφορά ἀνάμεσα στά δυό αὐτά συμφέροντα πρός ὄφελος τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου.

Εἶναι δυνατό, ἡ ζήτηση ἐμπορευμάτων, στήν περίπτωση πού ἡ προσφορά τους θά ἔχει πέσει κάτω ἀπό τό μέσο ὅρο, νά μή ἀπορροφάει περισσότερο χρηματικό κεφάλαιο ἀπό πρίν. Θά χρειαστεῖ νά πληρωθεῖ τό ἴδιο ποσό, ἴσως ἕνα μικρότερο, γιά τό σύνολο τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων, ἀλλά γιά τό ἴδιο ποσό θά παρθεῖ μιά μικρότερη ποσότητα ἀξιῶν χρήσης. Στήν περίπτωση αὐτή θά μείνει ἴδια ἡ ζήτηση δανείσιμου χρηματικοῦ κεφαλαίου, ἄρα τό ἐπιτόκιο δέν θά ἀνέβει, παρ' ὅλο πού ἡ ζήτηση ἐμπορευμάτων θά εἶχε ἀνεβεῖ σέ σύγκριση μέ τήν προσφορά τους, καί γι' αὐτό θά εἶχε ἀνέβει ἡ τιμή τῶν ἐμπορευμάτων. Τό ἐπιτόκιο μπορεῖ νά θιχτεῖ μόνο ἀπό τή στιγμή πού αὐξάνει ἡ συνολική ζήτηση κεφαλαίου γιά δανεισμό. Αὐτό ὅμως δέν συμβαίνει στίς πιό πάνω προϋποθέσεις.

Ἡ προσφορά, ὅμως, ἑνός εἴδους μπορεῖ νά πέσει ἐπίσης κάτω ἀπό τό μέσο ὅρο, λ.χ. σέ περίπτωση κακῆς ἐσοδείας σίτου, βαμβακιοῦ κλπ. καί νά μεγαλώσει ἡ ζήτηση κεφαλαίου γιά δανεισμό, γιατί σπεκουλάρουν στό ὅτι οἱ τιμές θά ἀνέβουν ἀκόμα περισσότερο, καί τό πιό ἄμεσο μέσο γιά νά τίς ἀνεβάσουν συνίσταται στό νά ἀποσύρουν γιά ἕνα διάστημα ἀπό τήν ἀγορά ἕνα μέρος τῆς προσφορᾶς. Γιά νά πληρωθεῖ ὅμως τό ἀγορασμένο ἐμπόρευμα χωρίς νά ἔχει πουληθεῖ, προμηθεύονται χρῆμα μέσω τῶν ἐμπορικῶν «συναλλαγῶν μέ συναλλαγματικές». Στήν περίπτωση αὐτή αὐξάνει ἡ ζήτηση κεφαλαίου γιά δανεισμό, καί τό ἐπιτόκιο μπορεῖ νά ἀνεβεῖ σάν συνέπεια τῆς προσπάθειας αὐτῆς νά παρεμποδιστεῖ τεχνητά ἡ προσφορά τοῦ ἐμπορεύματος στήν ἀγορά. Τό ὑψηλότερο ἐπιτόκιο ἐκφράζει τότε μιά τεχνητή ἐλάττωση τῆς προσφορᾶς τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, μπορεῖ ἡ ζήτηση ἑνός εἴδους νά μεγαλώσει, γιατί αὐξήθηκε ἡ προσφορά του καί ἡ τιμή αὐτοῦ τοῦ εἴδους βρίσκεται κάτω ἀπό τή μέση τιμή του.

Στήν περίπτωση αὐτή ἡ ζήτηση κεφαλαίου γιά δανεισμό μπορεῖ νά μείνει ἡ ἴδια, ἤ ἀκόμα καί νά πέσει, γιατί μέ τό ἴδιο χρηματικό ποσό μπορεῖ κανείς νά ἀγοράσει περισσότερα ἐμπορεύματα. Θά μποροῦσε, ὅμως, νά σημειωθεῖ ἐπίσης κερδοσκοπικός σχηματισμός ἀποθεμάτων, ἐνμέρει γιά νά ἀξιοποιηθεῖ ἡ κατάλληλη στιγμή γιά σκοπούς τῆς παραγωγῆς, ἐνμέρει γιά νά ἀναμένουν κατοπινή αὔξηση τῶν τιμῶν. Στήν περίπτωση αὐτή θά μποροῦσε νά αὐξηθεῖ ἡ ζήτηση κεφαλαίου γιά δανεισμό, καί τό ἀνεβασμένο ἐπιτόκιο θά ἦταν ἔτσι ἡ ἔκφραση τοποθετήσεων κεφαλαίου σέ πλεονάζοντα σχηματισμό ἀποθεμάτων ἀπό στοιχεῖα τοῦ παραγωγικοῦ κεφαλαίου. Ἐξετάζουμε ἐδῶ μόνο τήν ἐπίδραση πού ἀσκεῖ ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου πάνω στή ζήτηση κεφαλαίου γιά δανεισμό. Ἔχουμε προηγούμενα ἐξηγήσει κιόλας, πῶς ἐπιδράει

στήν προσφορά κεφαλαίου γιά δανεισμό ἤ μεταβαλλόμενη στίς διάφορες φάσεις τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου κατάσταση τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς. Τήν τριμμένη ἄποψη, ὅτι τό ἀγοραῖο ποσοστό τοῦ ἐπιτοκίου καθορίζεται ἀπό τήν προσφορά καί ζήτηση κεφαλαίου (γιά δανεισμό), ὁ Ὄβερστον τήν ἀνακατεύει πονηρά μέ τή δική του ὑπόθεση, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό κεφάλαιο γιά δανεισμό εἶναι ταυτόσημο μέ τό κεφάλαιο γενικά, καί προσπαθεῖ ἔτσι νά παρουσιάσει τόν τοκογλύφο σάν τό μοναδικό κεφαλαιοκράτη, καί τό κεφάλαιό του σάν τό μοναδικό κεφάλαιο.

Σέ περίοδο κρίσης ἡ ζήτηση κεφαλαίου γιά δανεισμό εἶναι ζήτηση μέσων πληρωμῆς καί τίποτα παραπάνω, σέ καμιά περίπτωση, ὅμως, δέν εἶναι ζήτηση χρήματος σάν μέσου ἀγορᾶς. Στήν περίπτωση αὐτή μπορεῖ νά ἀνέβει πολύ ψηλά τό ἐπιτόκιο, ἀδιάφορο ἄν ὑπάρχει ὑπεραφθονία ἤ στενότητα πραγματικοῦ κεφαλαίου — παραγωγικοῦ καί ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου. Ἡ ζήτηση μέσων πληρωμῆς εἶναι ἁπλῶς ζήτηση μετατρεψιμότητας *σέ χρῆμα*, ἐφόσον οἱ ἔμποροι καί οἱ παραγωγοί μποροῦν νά προσφέρουν καλές ἐγγυήσεις, καί ὅταν δέν μποροῦν νά τίς προσφέρουν, ἐφόσον δηλαδή ἕνα δάνειο μέσων πληρωμῆς τούς δίνει ὄχι μονάχα τή *χρηματική μορφή*, ἀλλά τό *ἰσοδύναμο* πού τούς λείπει γιά νά πληρώσουν, ἀδιάφορο μέ ποιά μορφή, τότε εἶναι ζήτηση *χρηματικοῦ κεφαλαίου*. Αὐτό εἶναι τό σημεῖο, πού καί οἱ δυό πλευρές τῆς συνηθισμένης θεωρίας γιά τήν ἐκτίμηση τῶν κρίσεων ἔχουν καί δίκιο καί ἄδικο. Αὐτοί πού λένε ὅτι ὑπάρχει μόνο ἔλλειψη μέσων πληρωμῆς ἤ ἔχουν ὑπόψη τους ἁπλῶς τούς κατόχους bona fide[1*] ἐγγυήσεων, ἤ εἶναι τρελλοί, πού πιστεύουν ὅτι μποροῦν καί εἶναι ὑποχρεωμένες οἱ τράπεζες μέ μικρά χαρτάκια νά μετατρέψουν ὅλους τούς χρεωκοπημένους ἀπατεῶνες σέ ἀξιόχρεους σοβαρούς κεφαλαιοκράτες. Αὐτοί πού λένε ὅτι ὑπάρχει μόνο ἔλλειψη κεφαλαίων, εἴτε παίζουν ἁπλῶς μέ τίς λέξεις, γιατί ἀκριβῶς σέ τέτιες περίοδες τό *μή-μετατρέψιμο* σέ χρῆμα κεφάλαιο ὑπάρχει κατά μάζες ἐξαιτίας τῶν ὑπερεισαγωγῶν καί τῆς ὑπερπαραγωγῆς, εἴτε μιλοῦν μόνο γιά κείνους τούς ἱππότες τῆς Πίστης πού πράγματι ἔχουν περιέλθει στήν κατάσταση, στήν ὁποία δέν μποροῦν ἄλλο νά παίρνουν ξένο κεφάλαιο γιά νά συνεχίσουν μ' αὐτό τήν ἐπιχείρησή τους, καί ζητοῦν τώρα ἀπό τήν τράπεζα νά τούς βοηθήσει ὄχι μόνο νά πληρώσουν τό χαμένο κεφάλαιο, ἀλλά καί νά τούς κάνει ἀκόμα ἱκανούς νά συνεχίσουν τήν ἀπάτη τους.

[1*] καλή τῇ πίστει.

Βάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς εἶναι τό γεγονός ὅτι τό χρῆμα, σάν αὐτοτελής μορφή τῆς ἀξίας, ἀντιπαρατίθεται στό ἐμπόρευμα, ἤ ὅτι ἡ ἀνταλλαχτική ἀξία ὀφείλει νά ἀποχτήσει αὐτοτελή μορφή στό χρῆμα, καί αὐτό εἶναι δυνατό μόνο, γιατί ἕνα καθορισμένο ἐμπόρευμα γίνεται τό ὑλικό, στήν ἀξία τοῦ ὁποίου μετριοῦνται ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα, ὅτι ἀκριβῶς γι' αὐτό γίνεται τό γενικό ἐμπόρευμα, τό ἐμπόρευμα par excellence[1*] σέ ἀντίθεση πρός ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα. Αὐτό πρέπει νά ἐκδηλωθεῖ διπλά, καί ἰδίως στά κεφαλαιοκρατικά ἀναπτυγμένα ἔθνη, πού ἀντικαθιστοῦν κατά μεγάλες μάζες τό χρῆμα, ἀπό τή μιά μεριά, μέ πιστωτικές πράξεις, καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, μέ πιστωτικό χρῆμα. Σέ περίοδες κρίσης, ὅταν συρρικνώνεται ἤ σταματάει ὁλότελα ἡ πίστωση, τό χρῆμα ἀντιπαρατίθεται ξαφνικά ἀπόλυτα στά ἐμπορεύματα, σάν μοναδικό μέσο πληρωμῆς καί σάν ἀληθινή ὕπαρξη τῆς ἀξίας. Ἀπό δῶ ἡ γενική ὑποτίμηση τῶν ἐμπορευμάτων, ἡ δυσκολία, ἀκόμα καί τό ἀκατόρθωτο νά τά μετατρέψουν σέ χρῆμα, δηλαδή στή δική τους καθαρά φανταστική μορφή. Δεύτερο, ὅμως: τό ἴδιο τό πιστωτικό χρῆμα εἶναι χρῆμα μόνο, ἐφόσον στό ποσό τῆς ὀνομαστικῆς του ἀξίας ἀντιπροσωπεύει ἀπόλυτα τό πραγματικό χρῆμα. Μέ τήν ἐκροή τοῦ χρυσοῦ γίνεται προβληματική ἡ μετατρεψιμότητα τοῦ πιστωτικοῦ χρήματος σέ χρῆμα, δηλαδή ἡ ταυτότητά του μέ πραγματικό χρυσό. Ἀπό δῶ τά ἀναγκαστικά μέτρα, ἡ αὔξηση τοῦ ἐπιτοκίου κλπ., γιά νά ἐξασφαλιστοῦν οἱ ὅροι αὐτῆς τῆς μετατρεψιμότητας. Τοῦτο μπορεῖ λίγο-πολύ νά τραβηχτεῖ ὥς τά ἄκρα μέ μιά λαθεμένη νομοθεσία, πού στηρίζεται σέ λαθεμένες θεωρίες γιά τό χρῆμα, καί νά ἐπιβληθεῖ στό ἔθνος γιά νά ἐξυπηρετηθοῦν τά συμφέροντα τῶν ἐμπόρων τοῦ χρήματος — τῶν Ὄβερστον καί Σία. Ἡ βάση ὅμως γιά τό πιστωτικό χρῆμα εἶναι δοσμένη, εἶναι ἡ βάση τοῦ ἴδιου τοῦ τρόπου παραγωγῆς. Μιά ὑποτίμηση τοῦ πιστωτικοῦ χρήματος (χωρίς νά γίνεται λόγος γιά μιά, ἐξάλλου φανταστική, ἀπώλεια τῆς χρηματικῆς του ἰδιότητας) θά συγκλόνιζε ὅλες τίς ὑπάρχουσες σχέσεις. Γι' αὐτό θυσιάζεται ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων γιά νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ φανταστική καί αὐτοτελής ὕπαρξη αὐτῆς τῆς ἀξίας στό χρῆμα. Σάν χρηματική ἀξία εἶναι γενικά ἐξασφαλισμένη μόνο ὅσο εἶναι ἐξασφαλισμένο τό χρῆμα. Γιά νά σωθοῦν μερικά ἑκατομμύρια σέ χρῆμα, πρέπει γι' αὐτό νά θυσιαστοῦν πολλά ἑκατομμύρια σέ ἐμπορεύματα. Αὐτό εἶναι ἀναπόφευχτο στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή καί ἀποτελεῖ μιά

[1*] κατ' ἐξοχήν.

ἀπό τίς ὁμορφιές της. Σέ προγενέστερους τρόπους παραγωγῆς δέν συμβαίνει αὐτό, γιατί ἐξαιτίας τῆς στενῆς βάσης, πάνω στήν ὁποία κινοῦνται, δέν ἀναπτύσσονται οὔτε ἡ Πίστη οὔτε τό πιστωτικό χρῆμα. Ὅσον καιρό ὁ *κοινωνικός* χαρακτήρας τῆς ἐργασίας ἐμφανίζεται σάν ἡ *χρηματική ὕπαρξη* τοῦ ἐμπορεύματος, καί, ἑπομένως, σάν ἕνα *πράγμα* ἔξω ἀπό τήν πραγματική παραγωγή, εἶναι ἀναπόφευχτες οἱ χρηματικές κρίσεις, εἴτε ἀνεξάρτητα ἀπό τίς πραγματικές κρίσεις, εἴτε σάν ὄξυνση πραγματικῶν κρίσεων. Ἐξάλλου εἶναι καθαρό ὅτι, ὅσον καιρό δέν ἔχει κλονιστεῖ ἡ Πίστη μιᾶς τράπεζας, ἡ τράπεζα αὐτή σέ τέτιες περιπτώσεις καταπραΰνει τόν πανικό, αὐξάνοντας τό πιστωτικό χρῆμα, ἤ τόν ἐντείνει, ἀποσύροντάς το ἀπό τήν κυκλοφορία. Ὅλη ἡ ἱστορία τῆς σύγχρονης βιομηχανίας δείχνει ὅτι, ἄν ἡ ἐγχώρια παραγωγή θά ἦταν ὀργανωμένη, τό μεταλλικό χρῆμα θά ἀπαιτοῦνταν πράγματι μόνο γιά τήν ἐξόφληση τῶν ἐλλειμμάτων στό ἰσοζύγιο τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου, ὅταν θά εἶχε διαταραχτεῖ γιά μιά στιγμή ἡ ἰσορροπία του. Ὅτι στό ἐσωτερικό μιᾶς χώρας ἀπό τώρα κιόλας δέν χρειάζεται μεταλλικό χρῆμα, τό ἀποδείχνει ἡ ἀναστολή τῶν πληρωμῶν σέ μετρητά ἀπό τίς λεγόμενες Ἐθνικές Τράπεζες, ἀναστολή, στήν ὁποία καταφεύγουν σάν μοναδικό βοηθητικό μέσο σέ ὅλες τίς ἀκραῖες περιπτώσεις.

Ὅταν πρόκειται γιά δυό ἄτομα, θά ἦταν γελοῖο νά πεῖ κανείς, ὅτι στίς μεταξύ τους συναλλαγές τό ἰσοζύγιο πληρωμῶν εἶναι δυσμενές καί γιά τά δυό. Ἄν εἶναι καί οἱ δυό τους χρεώστης καί πιστωτής ὁ ἕνας τοῦ ἄλλου, εἶναι φανερό πώς, ὅταν δέν ἀντισταθμίζονται οἱ ἀπαιτήσεις τους, γιά τό ὑπόλοιπο ὁ ἕνας πρέπει νά εἶναι ὁ χρεώστης τοῦ ἄλλου. Ὅταν πρόκειται γιά ἔθνη, σέ καμιά περίπτωση δέν γίνεται αὐτό. Καί ὅτι δέν γίνεται αὐτό, ἔχει ἀναγνωριστεῖ ἀπό ὅλους τούς οἰκονομολόγους, διατυπώνοντας τή θέση, ὅτι τό ἰσοζύγιο πληρωμῶν μπορεῖ νά εἶναι ἐνεργητικό ἤ παθητικό γιά ἕνα ἔθνος, παρ' ὅλο πού τό ἐμπορικό του ἰσοζύγιο πρέπει τελικά νά ἐξισορροπηθεῖ. Τό ἰσοζύγιο πληρωμῶν διαφέρει ἀπό τό ἐμπορικό ἰσοζύγιο κατά τοῦτο, ὅτι εἶναι ἕνα ἐμπορικό ἰσοζύγιο μέ καθορισμένη τήν προθεσμία πληρωμῆς τοῦ ἀνοίγματός του. Αὐτό πού κάνουν τώρα οἱ κρίσεις εἶναι ὅτι τή χρονική διαφορά ἀνάμεσα στό ἰσοζύγιο πληρωμῶν καί στό ἐμπορικό ἰσοζύγιο τή συμπιέζουν σέ ἕνα σύντομο χρονικό διάστημα. Καί εἶναι οἱ συγκεκριμένες καταστάσεις, οἱ ὁποῖες ἀναπτύσσονται στό ἔθνος πού περνάει τήν κρίση καί στό ὁποῖο γιά τό λόγο αὐτό λήγει τώρα ἡ προθεσμία πληρωμῆς — οἱ καταστάσεις αὐτές εἶναι πού προκαλοῦν μιά τέτια συστολή τοῦ

χρόνου πληρωμῆς. Πρῶτα, ἡ ἀποστολή εὐγενῶν μετάλλων, ἔπειτα, τό ξεπούλημα ἀποθηκευμένων στό ἐξωτερικό ἐμπορευμάτων, ἡ ἐξαγωγή ἐμπορευμάτων γιά νά ξεπουληθοῦν, ἤ γιά νά ἐξεύρουν ἔναντί τους δάνεια σέ χρῆμα στό ἐσωτερικό, ἡ αὔξηση τοῦ ἐπιτοκίου, ἡ ἀπαίτηση πληρωμῆς τῶν πιστώσεων, ἡ πτώση τῆς ἀξίας τῶν χρεωγράφων, τό ξεπούλημα ξένων χρεωγράφων, ἡ προσέλκυση ξένου κεφαλαίου γιά νά ἐπενδυθεῖ σ' αὐτά τά ὑποτιμημένα χρεώγραφα, τέλος ἡ χρεωκοπία πού ἀποσβήνει ἕνα σωρό ἀπαιτήσεις. Συμβαίνει συχνά νά στέλνεται μεταλλικό χρῆμα στή χώρα, στήν ὁποία ξέσπασε ἡ κρίση, γιατί οἱ συναλλαγματικές γι' αὐτήν δέν εἶναι σίγουρες καί γι' αὐτό ἡ πληρωμή γίνεται πιό σίγουρα μέ μεταλλικό χρῆμα. Ἐδῶ προστίθεται τό γεγονός, ὅτι σχετικά μέ τήν Ἀσία ὅλα τά κεφαλαιοκρατικά ἔθνη εἶναι συνήθως ταυτόχρονα, ἄμεσα ἤ ἔμμεσα, χρεῶστες της. Μόλις αὐτά τά διάφορα γεγονότα ἀσκοῦν τήν ἐπίδρασή τους στό ἄλλο συμμετέχον ἔθνος, ἀρχίζει καί σ' αὐτό ἐξαγωγή χρυσοῦ ἤ ἀργύρου, μέ δυό λόγια, λήγει ἡ προθεσμία πληρωμῆς, καί τά φαινόμενα αὐτά ἐπαναλαβαίνονται.

Στήν ἐμπορική Πίστη ὁ τόκος, ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν τιμή μέ πίστωση καί στήν τιμή σέ μετρητά, μπαίνει στήν τιμή τοῦ ἐμπορεύματος μόνο ἐφόσον οἱ συναλλαγματικές εἶναι μεγαλύτερες ἀπό τή συνηθισμένη διάρκεια. Διαφορετικά ὄχι. Καί αὐτό ἐξηγιέται ἀπό τό γεγονός, ὅτι ὁ καθένας μέ τό ἕνα χέρι παίρνει τήν πίστωση αὐτή καί τή δίνει μέ τό ἄλλο χέρι. {Αὐτό δέν εἶναι σύμφωνο μέ τή δική μου πεῖρα. — Φ. Ε.}. Ἐφόσον ὅμως ἡ προεξόφληση μπαίνει μέ τή μορφή αὐτή στήν τιμή τῶν ἐμπορευμάτων, δέν ρυθμίζεται ἀπό τήν ἐμπορική αὐτή Πίστη, ἀλλά ἀπό τή χρηματαγορά.

Ἄν ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά χρηματικοῦ κεφαλαίου, πού καθορίζουν τό ἐπιτόκιο, ἦταν ταυτόσημες μέ τή ζήτηση καί τήν προσφορά πραγματικοῦ κεφαλαίου, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Ὄβερστον, τότε θά ἔπρεπε, ἀνάλογα μέ τό ἄν ἐξετάζει κανείς διάφορα ἐμπορεύματα ἤ τό ἴδιο ἐμπόρευμα σέ διάφορα στάδια (πρώτη ὕλη, ἡμικατεργασμένο προϊόν, ἕτοιμο προϊόν) ὁ τόκος νά εἶναι ταυτόχρονα χαμηλός καί ὑψηλός. Τό 1844 τό ἐπιτόκιο τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας κυμαινόταν μεταξύ 4% (ἀπό τό Γενάρη ὥς τό Σεπτέμβρη) καί $2^1/_2$ — 3% ἀπό τό Νοέμβρη ὥς τό τέλος τοῦ χρόνου. Τό 1845 ἦταν $2^1/_2$, $2^3/_4$, 3% ἀπό τό Γενάρη ὥς τόν Ὀχτώβρη καί μεταξύ 3 καί 5% τούς τελευταίους μῆνες. Ἡ μέση τιμή βαμβακιοῦ fair Orleans[1*] ἦταν

[1*] εἶδος βαμβακιοῦ.

τό 1844 $6^1/_4$ πέννες καί τό 1845 $4^7/_8$ πέν. Στίς 3 τοῦ Μάρτη 1844 τά ἀποθέματα βαμβακιοῦ στή Λίβερπουλ ἦταν 627.042 μπάλλες, καί στίς 3 τοῦ Μάρτη 1845: 773.800 μπάλλες. Ἄν κρίνουμε σύμφωνα μέ τή χαμηλή τιμή τοῦ βαμβακιοῦ, ἔπρεπε τό ἐπιτόκιο νά ἦταν χαμηλό τό 1845, πράγματι ἦταν χαμηλό γιά τό μεγαλύτερο διάστημα τοῦ χρόνου αὐτοῦ. Ἄν θέλουμε, ὅμως, νά κρίνουμε σύμφωνα μέ τήν τιμή τοῦ νήματος, θά ἔπρεπε νά εἶναι ὑψηλό, γιατί οἱ τιμές ἦταν σχετικά καί τά κέρδη ἀπολύτως ὑψηλά. Ἀπό βαμβάκι, ἡ τιμή τοῦ ὁποίου ἦταν 4 πέν. ἡ λίβρα, μποροῦσε τό 1845 μέ 4 πέν. νηματουργικά ἔξοδα νά παραχθεῖ νῆμα (No. 40 καλό secunda mule twist)[1*] πού κόστιζε ἔτσι 8 πέννες στό νηματουργό, καί πού μποροῦσε νά πουληθεῖ τό Σεπτέμβρη καί τόν Ὀχτώβρη τοῦ 1845 πρός $10^1/_2$ ὥς $11^1/_2$ πέν. ἡ λίβρα. (Βλέπε παρακάτω τήν κατάθεση τοῦ Οὐάϊλυ).

Ὅλο τό ζήτημα μπορεῖ νά λυθεῖ ἔτσι:

Ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά κεφαλαίου γιά δανεισμό θά ἦταν ταυτόσημη μέ τή ζήτηση καί προσφορά κεφαλαίου γενικά (παρά τό ὅτι αὐτή ἡ τελευταία φράση εἶναι παράλογη. Γιά τό βιομήχανο ἤ τόν ἔμπορο, τό ἐμπόρευμα εἶναι μιά μορφή τοῦ κεφαλαίου τους, δέν ζητᾶνε ὅμως ποτέ κεφάλαιο σάν τέτιο, ἀλλά πάντα μόνο αὐτό τό εἰδικό ἐμπόρευμα σάν τέτιο, τό ἀγοράζουν καί τό πληρώνουν σάν ἐμπόρευμα — σιτάρι ἤ βαμβάκι — ἀνεξάρτητα ἀπό τό ρόλο πού τό ἐμπόρευμα αὐτό πρόκειται νά παίξει στήν κύκλιση τοῦ κεφαλαίου τους), ἄν δέν ὑπῆρχαν δανειστές χρήματος, καί ἄν στή θέση τους θά ἦταν οἱ δανειστές κεφαλαιοκράτες κάτοχοι μηχανῶν, πρώτων ὑλῶν κλπ., καί τίς δάνειζαν ἤ τίς δίναν, ὅπως δίνονται τώρα τά σπίτια, μέ ἐνοίκιο στούς βιομήχανους κεφαλαιοκράτες, πού εἶναι οἱ ἴδιοι ἰδιοκτῆτες ἑνός μέρους αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων. Κάτω ἀπό αὐτές τίς συνθῆκες ἡ προσφορά κεφαλαίου γιά δανεισμό θά ἦταν ταυτόσημη μέ τήν προσφορά στοιχείων τῆς παραγωγῆς γιά τόν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη, καί ἐμπορευμάτων γιά τόν ἔμπορο. Εἶναι ὅμως φανερό, ὅτι τότε ὁ χωρισμός τοῦ κέρδους ἀνάμεσα στόν δανειστή καί τόν δανειζόμενο θά ἐξαρτιῶνταν πρίν ἀπ' ὅλα ἀπό τή σχέση τοῦ δανεισμένου κεφαλαίου πρός τό κεφάλαιο πού εἶναι ἰδιοκτησία ἐκείνου πού τό χρησιμοποιεῖ.

Σύμφωνα μέ τόν κύριο Οὐέγκελιν (νόμος τοῦ 1857 γιά τίς τράπεζες) τό ἐπιτόκιο καθορίζεται ἀπό «τή μάζα τοῦ ἀναπασχόλητου κεφαλαίου» (252), εἶναι «μόνο ἕνας δείχτης τῆς μάζας τοῦ ἀναπασχόλητου κεφαλαίου πού ζητάει νά τοποθετηθεῖ» (271), ἀργότερα αὐτό τό ἀναπασχόλητο κεφάλαιο ὀνομάζεται floating capital (485), ἐννοώντας μέ αὐτό «τραπεζογραμμάτια τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας καί ἄλλα μέσα κυκλοφορίας στή χώρα, λ.χ. τά τραπεζογραμμάτια τῶν ἐπαρχιακῶν τραπεζῶν καί τά νομίσματα πού ὑπάρχουν στή χώρα... στό floating capital συμπεριλαβαίνω καί τίς ἐφεδρεῖες τῶν τραπεζῶν» (502, 503), καί ἀργότερα ἐπίσης καί τόν χρυσό σέ ράβδους (503). Ἔτσι, ὁ ἴδιος ὁ Οὐέγκελιν λέει, ὅτι ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας ἀσκεῖ μεγάλη ἐπίδραση στό ἐπιτόκιο τόν καιρό «πού ἐμεῖς» (ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας) «ἔχουμε πράγματι στά χέρια μας τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀναπασχόλητου κεφαλαίου» (1.198), ἐνῶ, σύμφωνα μέ τίς πιό πάνω καταθέσεις τοῦ κυρίου Ὄβερστον, ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας «δέν ἀποτελεῖ τόπο γιά κεφάλαιο». Ὁ Οὐέγκελιν λέει ἀκόμα:

«Κατά τή γνώμη μου ὁ προεξοφλητικός τόκος ρυθμίζεται ἀπό τό μέγεθος τοῦ ἀναπασχόλητου κεφαλαίου στή χώρα. Τό μέγεθος τοῦ ἀναπασχόλητου κεφαλαίου ἀντιπροσωπεύεται ἀπό τήν ἐφεδρεία τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας, πού πραγματικά εἶναι μιά ἐφεδρεία μεταλλικοῦ χρήματος. Ἄν λοιπόν μειωθεῖ ὁ θησαυρός σέ χρυσό, μειώνεται τό μέγεθος τοῦ ἀναπασχόλητου κεφαλαίου στή χώρα καί αὐξάνει ἔτσι τήν ἀξία τοῦ ὑπολοίπου πού ὑπάρχει ἀκόμα» (1.258).

Ὁ Τζ. Στούαρτ Μίλλ λέει (2.102):

«Γιά νά διατηρήσει ἡ τράπεζα τό banking department ἀξιόχρεο, εἶναι ὑποχρεωμένη νά κάνει ὅ,τι εἶναι δυνατό γιά νά συμπληρώσει τήν ἐφεδρεία αὐτοῦ τοῦ τμήματος. Μόλις λοιπόν ἀνακαλύψει ὅτι ἄρχισε μιά ἐκροή, πρέπει νά ἐξασφαλίσει γιά τόν ἑαυτό της μιά ἐφεδρεία καί νά περιορίσει τίς προεξοφλήσεις της ἤ νά πουλήσει χρεώγραφα».

Ἡ ἐφεδρεία, ἐφόσον ἐξετάζουμε μόνο τό banking department[1*], εἶναι ἐφεδρεία μόνο γιά τίς καταθέσεις. Κατά τόν Ὄβερστον τό banking department πρέπει νά δρᾶ μόνο σάν τραπεζίτης, χωρίς νά παίρνει ὑπόψη τήν «αὐτόματη» ἔκδοση τραπεζογραμματίων. Σέ περίοδο ὅμως πραγματικῆς κρίσης ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας ἔχει, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἐφεδρεία τοῦ banking department, πού ἀποτελεῖται μόνο ἀπό τραπεζογραμμάτια, ὀξυμένη τήν προσοχή της στό μεταλλικό θησαυρό, καί πρέπει νά τήν ἔχει, ἄν δέν θέλει νά χρεωκοπήσει. Γιατί στόν ἴδιο βαθμό πού φθίνει ὁ μεταλλικός θησαυρός, φθίνει καί ἡ ἐφεδρεία σέ τραπεζογραμμάτια, καί αὐτό κανένας δέν μπορεῖ νά τό ξέρει καλύτερα ἀπό τόν κύριο Ὄβερστον πού, ἀκριβῶς μέ τό νόμο του γιά τίς τράπεζες τοῦ 1844, ρύθμισε τόσο σοφά τά πράγματα αὐτά.

[1*] εἶδος νήματος.

[1*] τραπεζικό τμῆμα (τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΤΡΙΤΟ

Τό μέσο κυκλοφορίας στό πιστωτικό σύστημα

«Ὁ μεγάλος ρυθμιστής τῆς ταχύτητας τῆς κυκλοφορίας εἶναι ἡ Πίστη... Ἔτσι ἐξηγιέται, γιατί μιά ὀξεία στενότητα στή χρηματαγορά συμπίπτει συνήθως μέ γιομάτα τά κανάλια τῆς κυκλοφορίας». («The Currency Theory Reviewed», p. 65).

Αὐτό πρέπει νά τό καταλάβει κανείς διπλά. Ἀπό τή μιά μεριά, ὅλες οἱ μέθοδες, πού ἐξοικονομοῦν μέσα κυκλοφορίας, στηρίζονται στήν Πίστη. Δεύτερο, ὅμως: ἄς πάρουμε λ.χ. ἕνα τραπεζογραμμάτιο τῶν 500 λιρῶν. Ὁ Α, πληρώνει σήμερα μ' αὐτό μιά συναλλαγματική καί τό δίνει στόν Β. Ὁ Β τό καταθέτει τήν ἴδια μέρα στόν τραπεζίτη του. Ὁ τραπεζίτης προεξοφλεῖ μ' αὐτό μιά συναλλαγματική γιά τόν Γ. Ὁ Γ πληρώνει μ' αὐτό τήν τράπεζά του, ἡ τράπεζα τό δανείζει στόν μεσίτη συναλλαγματικῶν κλπ. Ἡ ταχύτητα μέ τήν ὁποία κυκλοφορεῖ ἐδῶ τό τραπεζογραμμάτιο, πού χρησιμεύει γιά ἀγορές καί πληρωμές, ἐξαρτιέται ἀπό τήν ταχύτητα, μέ τήν ὁποία ξανά καί ξανά ἐπιστρέφει σέ κάποιον μέ τή μορφή τῆς κατάθεσης, καί μετά μέ τή μορφή τοῦ δανεισμοῦ περνάει πάλι στά χέρια κάποιου ἄλλου. Ἡ ἁπλή ἐξοικονόμηση τοῦ μέσου κυκλοφορίας φτάνει τό ἀνώτατο σημεῖο τῆς ἀνάπτυξής της στό Clearing House[1*], στήν ἁπλή ἀνταλλαγή ληξιπρόθεσμων συναλλαγματικῶν, καί στήν κατά κύριο λόγο λειτουργία τοῦ χρήματος σάν μέσου πληρωμῆς μόνο γιά τήν ἐξόφληση περισσευμάτων. Ἀλλά ἡ ἴδια ἡ ὕπαρξη αὐτῶν τῶν συναλλαγματικῶν βασίζεται καί αὐτή πάλι στήν πίστωση πού χορηγοῦν μεταξύ τους οἱ βιομήχανοι καί οἱ ἔμποροι. Ὅταν ἐλαττώνεται ἡ πίστωση αὐτή, τότε ἐλαττώνεται ὁ ἀριθμός τῶν συναλλαγματικῶν, ἰδίως τῶν μακροπρόθεσμων, ἐλαττώνεται ἐπομένως καί ἡ ἀποτελεσματικότητα αὐτῆς τῆς μεθόδου συμψηφισμοῦ. Καί αὐτή ἡ οἰκονομία, πού συνίσταται στόν παραμερισμό τοῦ χρή-

[1*] Γραφεῖο συμψηφισμοῦ.

ματος ἀπό τίς συναλλαγές, καί πού βασίζεται ὁλότελα στή λειτουργία τοῦ χρήματος σάν μέσου πληρωμῆς, ἡ ὁποία μέ τή σειρά της βασίζεται στήν πίστωση, (δέν παίρνουμε ἐδῶ ὑπόψη τή λιγότερο ἤ περισσότερο ἀναπτυγμένη τεχνική στή συγκέντρωση αὐτῶν τῶν πληρωμῶν) μπορεῖ νά εἶναι μόνο δυό εἰδῶν: ἀμοιβαῖες χρεωστικές ἀπαιτήσεις, πού ἀντιπροσωπεύονται ἀπό συναλλαγματικές ἤ ἐπιταγές, συμψηφίζονται εἴτε ἀπό τόν ἴδιο τραπεζίτη, πού μεταφέρει ἁπλῶς τήν ἀπαίτηση ἀπό τό λογαριασμό τοῦ ἑνός στό λογαριασμό τοῦ ἄλλου, ἤ ἀπό διάφορους τραπεζίτες πού προβαίνουν μεταξύ τους σ' αὐτόν τό συμψηφισμό[11]. Ἡ συγκέντρωση 8—10 ἑκατομμυρίων συναλλαγματικῶν στά χέρια ἑνός μεσίτη συναλλαγματικῶν, ὅπως λ.χ. τῆς φίρμας Overend, Gurney & Co., ἀποτελοῦσε ἕνα ἀπό τά κύρια μέσα γιά νά διευρυνθεῖ τοπικά ἡ κλίμακα αὐτοῦ τοῦ συμψηφισμοῦ. Μέ τήν οἰκονομία αὐτή ἀνεβαίνει ἡ ἀποτελεσματικότητα τοῦ μέσου κυκλοφορίας, μιά καί ἀπαιτεῖται ἕνα μικρότερο ποσό ἀπό αὐτό γιά τό ἁπλό κλείσιμο τοῦ ἰσολογισμοῦ. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ ταχύτητα κίνησης τοῦ χρήματος πού λειτουργεῖ σάν μέσο κυκλοφορίας (χάρη στήν ὁποία γίνεται ἐπίσης οἰκονομία σέ χρῆμα) ἐξαρτιέται πέρα γιά πέρα ἀπό τή ροή τῶν ἀγορῶν καί τῶν πουλήσεων, ἤ ἀκόμα ἀπό τή σύμπλεξη τῶν πληρωμῶν, ἐφόσον γίνονται σέ χρῆμα ἡ μιά ὕστερα ἀπό τήν ἄλλη. Ἡ Πίστη, ὅμως, κάνει δυνατή καί αὐξάνει ἔτσι τήν ταχύτητα τῆς κυκλοφορίας. Ἔτσι λ.χ. ἕνα ξεχωριστό νόμισμα μπορεῖ νά μεσολαβήσει γιά τήν πραγματοποίηση μόνο πέντε συναλλαγῶν καί μένει γιά ἕνα μεγαλύτερο διάστημα στό κάθε ξεχωριστό χέρι — σάν ἁπλό μέσο κυκλοφορίας χωρίς τή μεσολάβηση τῆς Πίστης — ἄν ὁ Α, ὁ πρωταρχικός κάτοχός του, ἀγοράζει ἀπό τόν Β, ὁ Β ἀπό τόν Γ, ὁ Γ ἀπό τόν Δ, ὁ Δ ἀπό τόν Ε, ὁ Ε ἀπό τόν Ζ, καί, ἐπομένως, ἄν τό πέρασμα τοῦ νομίσματος ἀπό τό ἕνα χέρι στό ἄλλο γίνεται μονάχα μέ πραγματικές ἀγορές καί πουλήσεις. Ἄν ὅμως ὁ

[11] Μέσος ἀριθμός τῶν ἡμερῶν, στή διάρκεια τῶν ὁποίων ἕνα τραπεζογραμμάτιο ἔμεινε στήν κυκλοφορία:

Ἔτος	Τραπεζογραμμάτιο 5 λιρ. στ.	Τραπεζογραμμάτιο 10 λιρ. στ.	Τραπεζογραμμάτιο 20—100 λιρ. στ.	Τραπεζογραμμάτιο 200—500 λιρ. στ.	Τραπεζογραμμάτιο 1.000 λιρ. στ.
1792	;	236	209	31	22
1818	148	137	121	18	13
1846	79	71	34	12	8
1856	70	58	27	9	7

(Ὁ πίνακας ἔγινε ἀπό τόν ταμία τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας Μάρσαλ στήν «Report on Bank Acts», 1857, II, Appendix p. 300, 301).

Β τό χρῆμα πού πῆρε σάν πληρωμή ἀπό τόν Α τό καταθέσει στόν τραπεζίτη του καί ὁ τραπεζίτης τό ξοδέψει γιά νά προεξοφλήσει μιά συναλλαγματική τοῦ Γ, καί ἄν ὁ Γ ἀγοράσει ἀπό τόν Δ, ὁ δέ Δ τό καταθέσει στόν τραπεζίτη του, ὁ ὁποῖος τό δανείζει στόν Ε, πού ἀγοράζει ἀπό τόν Ζ, τότε ἡ ἴδια ἡ ταχύτητα τῆς κίνησής του σάν ἁπλό μέσο κυκλοφορίας (μέσο ἀγορᾶς) συντελεῖται ἐδῶ μέ πολλές πιστωτικές πράξεις: μέ τήν κατάθεση τοῦ Β στόν τραπεζίτη του καί μέ τήν προεξόφληση ἀπό μέρους τοῦ τραπεζίτη μιᾶς συναλλαγματικῆς τοῦ Γ, μέ τήν κατάθεση τοῦ Δ στόν τραπεζίτη του καί μέ τήν προεξόφληση ἀπό μέρους τοῦ τραπεζίτη μιᾶς συναλλαγματικῆς τοῦ Ε, ἑπομένως, μέ τέσσερις πιστωτικές πράξεις. Χωρίς αὐτές τίς πιστωτικές πράξεις τό ἴδιο νόμισμα δέν θά πραγματοποιοῦσε πέντε διαδοχικές ἀγορές στό δοσμένο χρονικό διάστημα. Τό γεγονός ὅτι τό ἴδιο νόμισμα ἄλλαξε χέρια χωρίς τή μεσολάβηση πραγματικῆς ἀγορᾶς καί πούλησης — σάν κατάθεση καί προεξόφληση — ἐπιτάχυνε ἐδῶ τό πέρασμά του ἀπό τό ἕνα χέρι στό ἄλλο στή σειρά πραγματικῶν ἀγοροπωλησιῶν.

Εἴδαμε πρίν λίγο, πῶς τό ἴδιο τραπεζογραμμάτιο μπορεῖ νά χρησιμεύσει γιά τή δημιουργία καταθέσεων σέ διάφορους τραπεζίτες. Μπορεῖ ἐξίσου νά χρησιμεύσει γιά τή δημιουργία διαφόρων καταθέσεων στόν ἴδιο τραπεζίτη. Μέ τό τραπεζογραμμάτιο πού κατάθεσε ὁ Α, ὁ τραπεζίτης προεξοφλεῖ τή συναλλαγματική τοῦ Β, ὁ Β πληρώνει τόν Γ καί ὁ Γ καταθέτει τό ἴδιο χαρτονόμισμα στόν ἴδιο τραπεζίτη πού τό διέθεσε.

Ὅταν ἐξετάζαμε τήν ἁπλή χρηματική κυκλοφορία («Τό Κεφάλαιο», Βιβλίο Ι, κεφ. ΙΙΙ, 2) δείξαμε ἤδη, ὅτι ἡ μάζα τοῦ πραγματικά κυκλοφοροῦντος χρήματος, ὅταν προϋποτίθενται δοσμένες ἡ ταχύτητα τῆς κυκλοφορίας καί ἡ οἰκονομία σέ πληρωμές, καθορίζεται ἀπό τίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων καί ἀπό τή μάζα τῶν συναλλαγῶν. Ὁ ἴδιος νόμος ἰσχύει καί γιά τήν κυκλοφορία τῶν τραπεζογραμματίων.

Στόν παρακάτω πίνακα ἀναφέρονται γιά τόν κάθε χρόνο τά μέσα ἐτήσια ποσά τῆς κυκλοφορίας τῶν τραπεζογραμματίων τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας πού βρίσκονται στά χέρια τοῦ κοινοῦ, συγκεκριμένα τά ποσά πού ἀποτελοῦνται ἀπό τραπεζογραμμάτια τῶν 5 καί 10 λιρῶν, τῶν 20 ὥς 100 λιρ. στ. καί ἀπό μεγάλα τραπεζογραμμάτια τῶν 200 — 1.000 λιρ. στ., καθώς καί τό ποσοστό τῆς συνολικῆς κυκλοφορίας πού ἀντιπροσωπεύει ἡ κάθε κατηγορία αὐτῶν

τῶν χαρτονομισμάτων. Τά ποσά ἀντιπροσωπεύουν χιλιάδες λίρες. Ἀπό τό κάθε ποσό ἔχουν ἐξαλειφθεῖ τά τρία τελευταῖα ψηφία.

Ἔτος	Γραμμάτια 5 — 10 λιρ. στ. χιλιάδες λίρ. στ.	%	Γραμμάτια 20 — 100 λιρ. στ. χιλιάδες λίρ. στ.	%	Γραμμάτια 200 — 1.000 λιρ. στ. χιλιάδες λίρ. στ.	%	Συνολικά χιλιάδες λίρ. στ.
1844	9.263	45,7	5.735	28,3	5.253	26,0	20.241
1845	9.698	46,9	6.082	29,3	4.942	23,8	20.722
1846	9.918	48,9	5.778	28,5	4.590	22,6	20.286
1847	9.591	50,1	5.498	28,7	4.066	21,2	19.155
1848	8.732	48,3	5.046	27,9	4.307	23,8	18.085
1849	8.692	47,2	5.234	28,5	4.477	24,3	18.403
1850	9.164	47,2	5.587	28,8	4.646	24,0	19.398
1851	9.362	48,1	5.554	28,5	4.557	23,4	19.473
1852	9.839	45,0	6.161	28,2	5.856	26,8	21.856
1853	10.699	47,3	6.393	28,2	5.541	24,5	22.653
1854	10.565	51,0	5.910	28,5	4.234	20,5	20.709
1855	10.628	53,6	5.706	28,9	3.459	17,5	19.793
1856	10.680	54,4	5.645	28,7	3.323	16,9	19.648
1857	10.659	54,7	5.567	28,6	3.241	16,7	19.467

(B. A. 1858, p. XXVI).

Ἔτσι, ἀπό τό 1844 ὥς τό 1857 μειώθηκε θετικά τό συνολικό ποσό τῶν κυκλοφορούντων τραπεζογραμματίων, παρ' ὅλο πού ὑπερδιπλασιάστηκαν οἱ ἐμπορικές συναλλαγές, ὅπως δείχνουν οἱ ἀριθμοί σχετικά μέ τίς ἐξαγωγές καί τίς εἰσαγωγές. Ὅπως δείχνει ὁ πίνακας, αὐξήθηκαν τά μικρά τραπεζογραμμάτια τῶν 5 λιρ. στ. καί τῶν 10 λιρ. στ. Τό συνολικό τους ποσό ἀπό 9.263.000 λίρ. στ. τό 1844 ἔφτασε τά 10.659.000 λίρ. στ. τό 1857. Καί αὐτό ἔγινε ταυτόχρονα μέ τήν, ἀκριβῶς τότε, μεγάλη αὔξηση τῆς κυκλοφορίας τοῦ χρυσοῦ. Ἀντίθετα, ἔχουμε μείωση τῶν μεγάλων τραπεζογραμματίων (τῶν 200 ὥς 1.000 λιρ. στ.), τό συνολικό ποσό τῶν ὁποίων ἀπό 5.856.000 λίρ. στ. τό 1852 ἔπεσε στά 3.241.000 λίρ. στ. τό 1857. Μειώθηκε δηλαδή κατά $2^1/_2$ ἑκατομμύρια καί πάνω λίρ. στ. Αὐτό τό ἐξηγοῦν ὡς ἑξῆς:

«Στίς 8 τοῦ Ἰούνη 1854 οἱ ἰδιωτικοί τραπεζίτες τοῦ Λονδίνου ἐπέτρεψαν στίς μετοχικές τράπεζες νά συμμετάσχουν στήν ἵδρυση τοῦ Γραφείου Συμψηφισμῶν, καί λίγο καιρό ἀργότερα ὁ τελικός συμψηφισμός ὀργανώθηκε στήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας. Οἱ καθημερινές ἐξοφλήσεις ρυθμίζονται μέ τή μεταγραφή στούς λογαριασμούς πού οἱ διάφορες τράπεζες κρατοῦν στήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας. Μέ τήν ἐφαρμογή τοῦ συστήματος αὐτοῦ ἔγιναν περιττά τά μεγάλα τραπεζογραμμάτια πού τά χρησιμοποιοῦσαν προηγούμενα οἱ τράπεζες γιά τήν ἐξόφληση ἀμοιβαίων λογαριασμῶν». (B. A. 1858, p. V).

Ὡς ποιό ἐλάχιστο ὅριο ἔχει περιοριστεῖ ἡ χρησιμοποίηση τοῦ χρήματος στό χονδρικό ἐμπόριο, φαίνεται ἀπό τόν πίνακα πού δημοσιεύτηκε στό «Κεφάλαιο», Βιβλίο I, κεφ. III, ὑποσημείωση 103. Ὁ πίνακας αὐτός ὑποβλήθηκε στήν Ἐπιτροπή γιά τίς Τράπεζες, ἀπό τή φίρμα Μόρρισον, Ντίλλον καί Σία, ἕνας ἀπό τούς μεγάλους ἐκείνους οἴκους τοῦ Λονδίνου, ὅπου ἕνας μικρέμπορος μπορεῖ νά ψωνίζει ὅλα ὅσα χρειάζεται σέ ἐμπορεύματα ὅλων τῶν εἰδῶν.

Σύμφωνα μέ τήν κατάθεση τοῦ Οὐ. Νιούμαρτς μπρός στήν Ἐπιτροπή τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτήτων γιά τίς τράπεζες (Β. Α. 1857, No 1.791) καί ἄλλα περιστατικά συνετέλεσαν στήν ἐξοικονόμηση μέσων κυκλοφορίας: τό γραμματόσημο τῆς μιᾶς πέννας, οἱ σιδηρόδρομοι, ὁ τηλέγραφος, μέ δυό λόγια, τά βελτιωμένα μέσα συγκοινωνίας καί μέσα ἐπικοινωνίας. Ἔτσι πού ἡ Ἀγγλία σήμερα, μέ τήν ἴδια περίπου κυκλοφορία τραπεζογραμματίων μπορεῖ νά κάνει συναλλαγές πέντε καί ἔξη φορές μεγαλύτερες ἀπό προηγούμενα. Αὐτό ὅμως ὀφείλεται ἐπίσης οὐσιαστικά στόν ἀποκλεισμό ἀπό τήν κυκλοφορία τραπεζογραμματίων τῶν 10 λιρ. στ. καί πάνω. Σ' αὐτό ὁ Νιούμαρτς βλέπει τή φυσική ἐξήγηση γιά τό γεγονός ὅτι στή Σκωτία καί στήν Ἰρλανδία, ὅπου κυκλοφοροῦν καί τραπεζογραμμάτια τῆς 1 λίρας, ἡ κυκλοφορία τραπεζογραμματίων αὐξήθηκε περίπου κατά 31% (1.747). Ὅπως λέει, ἡ συνολική κυκλοφορία τραπεζογραμματίων στό Ἑνωμένο Βασίλειο, συμπεριλαμβανομένων καί τῶν τραπεζογραμματίων τῆς 1 λίρας, φτάνει τά 39 ἑκατομμύρια λίρ. στ. (1.749). Ἡ κυκλοφορία χρυσοῦ φτάνει τά 70 ἑκατομ. λίρ. στ. (1.750). Στή Σκωτία ἡ κυκλοφορία τῶν τραπεζογραμματίων ἦταν 3.120.000 λίρ. στ. τό 1834. Τό 1844 ἦταν 3.020.000 λίρ. στ. Καί τό 1854 ἔφτασε τά 4.050.000 λίρ. στ. (1.752).

Ἤδη ἀπό ὅλα αὐτά προκύπτει, ὅτι δέν εἶναι καθόλου στό χέρι τῶν τραπεζῶν πού ἐκδίδουν τραπεζογραμμάτια νά αὐξάνουν κατά βούληση τόν ἀριθμό τῶν τραπεζογραμματίων, ἐφόσον τά τραπεζογραμμάτια αὐτά εἶναι σέ ὁποιαδήποτε στιγμή ἀνταλλάξιμα μέ χρυσό. {Ἐδῶ δέν γίνεται καθόλου λόγος γιά μή μετατρέψιμο σέ χρυσό χαρτονόμισμα. Μή μετατρέψιμα σέ χρυσό τραπεζογραμμάτια μποροῦν μόνον ἐκεῖ νά γίνουν γενικό μέσο κυκλοφορίας, ὅπου στηρίζονται πραγματικά ἀπό τήν κρατική Πίστη, ὅπως γίνεται λ.χ. σήμερα στή Ρωσία. Ἔτσι ὑπόκεινται στούς νόμους τοῦ μή μετατρέψιμου κρατικοῦ χαρτονομίσματος, πού ἔχουν ἤδη ἀναπτυχθεῖ. («Τό Κεφάλαιο», Βιβλίο I, κεφ. III, 2, γ: Τό νόμισμα. Τό σύμβολο τῆς ἀξίας). — Φ. Ε.}.

Τό ποσό τῶν κυκλοφορούντων τραπεζογραμματίων ἐξαρτιέται ἀπό τίς ἀνάγκες τῶν συναλλαγῶν καί τό κάθε περιττό τραπεζογραμμάτιο ἐπιστρέφει ἀμέσως σ' αὐτόν πού τό ξόδεψε. Μιά καί στήν Ἀγγλία κυκλοφοροῦν γενικά μόνο τά τραπεζογραμμάτια τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας σάν νόμιμο μέσο πληρωμῆς, μποροῦμε νά μή πάρουμε ἐδῶ καθόλου ὑπόψη τήν ἀσήμαντη καί τοπική μόνο κυκλοφορία γραμματίων τῶν ἐπαρχιακῶν τραπεζῶν.

Ὁ κύριος Νήβ, διοικητής τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας, λέει στήν Ἐπιτροπή τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτήτων γιά τόν νόμο περί τραπεζῶν (Β. Α. 1858):

No 947. (Ἐρώτηση:) «Ὅποια μέτρα κι ἄν πάρετε λέτε ὅτι τό ποσό τῶν τραπεζογραμματίων στά χέρια τοῦ κοινοῦ παραμένει τό ἴδιο, δηλαδή περίπου 20 ἑκατομμύρια λίρ. στ.;— Σέ συνηθισμένες περίοδες οἱ ἀνάγκες τοῦ κοινοῦ φαίνεται νά ἀπαιτοῦν κάπου 20 ἑκατομμύρια. Σέ ὁρισμένες, στή διάρκεια τοῦ ἔτους περιοδικά ἐπαναλαμβανόμενες καταστάσεις αὐξάνουν κατά 1 ὥς $1^1/_2$ ἑκατομμύριο. Ἄν τό κοινό χρειάζεται περισσότερα τραπεζογραμμάτια, τότε μπορεῖ, ὅπως εἶπα, νά τά παίρνει πάντα ἀπό τήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας». — 948. «Εἴπατε ὅτι κατά τή διάρκεια τοῦ πανικοῦ τό κοινό δέν ἤθελε νά σᾶς ἐπιτρέψει νά μειώσετε τό συνολικό ποσό τῶν τραπεζογραμματίων. Μήπως θέλετε νά τό ἐξηγήσετε αὐτό; — Σέ περίοδες πανικοῦ, μοῦ φαίνεται πώς τό κοινό ἔχει ὅλη τή δυνατότητα νά προμηθεύεται τραπεζογραμμάτια. Καί φυσικά, ἐφόσον ἡ τράπεζα ἔχει μιά ὑποχρέωση, μπορεῖ τό κοινό, μέ βάση αὐτή τήν ὑποχρέωση, νά πάρει ἀπό τήν τράπεζα τά τραπεζογραμμάτια». — 949. «Φαίνεται λοιπόν πώς πάντα ἀπαιτοῦνται κάπου 20 ἑκατομμύρια τραπεζογραμμάτια τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας; — 20 ἑκατομμύρια τραπεζογραμμάτια στά χέρια τοῦ κοινοῦ. Τό ποσό αὐτό ποικίλει. Μπορεῖ νά εἶναι $18^1/_2$, 19, 20 κλπ. ἑκατομμύρια. Κατά μέσο ὅρο μπορεῖτε νά πεῖτε 19 — 20 ἑκατομμύρια.

Κατάθεση τοῦ Τόμας Τούκ στήν Ἐπιτροπή τῆς Βουλῆς τῶν Λόρδων σχετικά μέ τήν ἐμπορική κρίση Commercial Distress (C. D. 1848/1857), No 3.094:

«Ἡ τράπεζα δέν μπορεῖ νά αὐξάνει αὐθαίρετα τό ποσό τῶν τραπεζογραμματίων στά χέρια τοῦ κοινοῦ. Ἔχει τή δύναμη νά μειώσει τόν ἀριθμό τῶν τραπεζογραμματίων στά χέρια τοῦ κοινοῦ, ὅμως μονάχα μέ τήν ἐφαρμογή μιᾶς πολύ βίαιης πράξης».

Ὁ Τζ. Ράϊτ, ἐπί 30 χρόνια τραπεζίτης στό Νότινγκχαμ, ἀφοῦ ἐξήγησε πρῶτα λεπτομερειακά ὅτι εἶναι ἀδύνατο νά μποροῦν οἱ ἐπαρχιακές τράπεζες νά διατηροῦν σέ κυκλοφορία περισσότερα τραπεζογραμμάτια ἀπό ὅσα χρειάζεται καί θέλει τό κοινό, λέει σχετικά μέ τά τραπεζογραμμάτια τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας (C. D. 1848/1857), No 2.844:

«Δέν γνωρίζω κανένα ὅριο» (στήν ἔκδοση τραπεζογραμματίων) «γιά τήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας, ὅμως, κάθε περίσσευμα σέ μέσα κυκλοφορίας θά περάσει στίς καταθέσεις καί θά πάρει ἔτσι μιάν ἄλλη μορφή».

Τό ἴδιο ἰσχύει γιά τή Σκωτία, ὅπου κυκλοφορεῖ σχεδόν μόνο χαρτονόμισμα, γιατί ἐκεῖ, ὅπως καί στήν Ἰρλανδία, ἐπιτρέπονται καί τά γραμμάτια τῆς μιᾶς λίρας καί γιατί «the scotch hate gold»[1*]. Ὁ Κέννεντυ, διευθυντής μιᾶς σκωτσέζικης τράπεζας, δηλώνει, ὅτι οἱ τράπεζες δέν μποροῦν νά μειώσουν οὔτε τήν κυκλοφορία τῶν τραπεζογραμματίων τους καί ὅτι ἔχει

«τή γνώμη, ὅτι ὅσο οἱ ἐσωτερικές συναλλαγές γιά νά πραγματοποιηθοῦν ἀπαιτοῦν τραπεζογραμμάτια ἤ χρυσό, οἱ τραπεζίτες πρέπει νά προσφέρουν τόσα μέσα κυκλοφορίας πού ἀπαιτοῦν αὐτές οἱ συναλλαγές — εἴτε ὕστερα ἀπό αἴτηση τῶν καταθετῶν τους ἤ μέ κάποιο ἄλλο τρόπο... Οἱ σκωτσέζικες τράπεζες μποροῦν νά περιορίσουν τίς ἐπιχειρήσεις τους, ὅμως δέν μποροῦν νά ἀσκήσουν ἔλεγχο πάνω στήν ἔκδοση ἀπό μέρους τους γραμματίων» (στό ἴδιο, Νο 3.446, 3.448).

Τά ἴδια λέει ὁ Ἄντερσον, διευθυντής τῆς Union Bank of Scotland, στό ἴδιο, Νο 3.578:

«Μήπως τό σύστημα τῆς ἀμοιβαίας ἀνταλλαγῆς τραπεζογραμματίων» ἀνάμεσα στίς σκωτσέζικες τράπεζες «ἐμποδίζει μιά ὑπερβολική ἔκδοση τραπεζογραμματίων ἀπό μέρους μιᾶς μόνον τράπεζας; — Μάλιστα. Ἔχουμε ὅμως ἕνα πιό ἀποτελεσματικό μέσο ἀπό τήν ἀνταλλαγή τραπεζογραμματίων» (πού πράγματι δέν ἔχει καμιά σχέση μ' αὐτήν, ἐξασφαλίζει ὅμως τήν ἱκανότητα κυκλοφορίας τῶν τραπεζογραμματίων κάθε τράπεζας σ' ὅλη τήν ἔκταση τῆς Σκωτίας) «καί τό μέσο αὐτό εἶναι ἡ γενική συνήθεια στή Σκωτία, νά ἔχουν ἕνα λογαριασμό στήν Τράπεζα. Ὁ καθένας πού ἔχει κατά κάποιο τρόπο χρήματα, ἔχει καί ἕναν λογαριασμό σέ μιά τράπεζα καί καταθέτει κάθε μέρα ὅλα τά χρήματα πού δέν τά χρειάζεται ὁ ἴδιος ἄμεσα, ἔτσι πού στό τέλος κάθε ἐργάσιμης ἡμέρας ὅλα τά χρήματα βρίσκονται στίς Τράπεζες, ἐκτός ἀπό τά χρήματα πού ἔχει ὁ καθένας στήν τσέπη του».

Τό ἴδιο γιά τήν Ἰρλανδία, βλέπε τίς καταθέσεις στήν ἴδια Ἐπιτροπή τοῦ Διοικητῆ τῆς Τράπεζας τῆς Ἰρλανδίας Μάκ Ντόννελλ, καί τοῦ Διευθυντῆ τῆς Ἐπαρχιακῆς Τράπεζας τῆς Ἰρλανδίας Μάρρυ.

Ὅσο ἀνεξάρτητη εἶναι ἡ κυκλοφορία τῶν τραπεζογραμματίων ἀπό τή θέληση τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας, ἄλλο τόσο εἶναι ἀνεξάρτητη καί ἀπό τό μέγεθος τοῦ θησαυρισμένου στά ὑπόγεια τῆς Τράπεζας χρυσοῦ, πού ἐξασφαλίζει τή μετατρεψιμότητα αὐτῶν τῶν τραπεζογραμματίων.

«Στίς 18 τοῦ Σεπτέμβρη 1846 κυκλοφοροῦσαν 20.900.000 λίρ. στ. σέ τραπεζογραμμάτια τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας, τό δέ μεταλλικό της ἀπόθεμα

[1*] «Οἱ σκωτσέζοι μισοῦν τόν χρυσό».

ἦταν 16.274.000 λίρ. στ. Στίς 5 τοῦ Ἀπρίλη 1847 κυκλοφοροῦσαν 20.815.000 λίρ. στ. τό δέ μεταλλικό ἀπόθεμα ἦταν 10.246.000 λίρ. στ. Ἑπομένως, παρά τήν ἐξαγωγή τῶν 6 ἑκατομμυρίων λιρ στ. σέ εὐγενές μέταλλο δέν περιορίστηκε καθόλου ἡ κυκλοφορία». (J. G. Kinnear. «The Crisis and the Currency». London 1847, p. 5).

Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι αὐτό ἰσχύει μόνο κάτω ἀπό τίς συνθῆκες πού ἐπικρατοῦν σήμερα στήν Ἀγγλία, καί μόνον ἐκεῖ ὅπου ἡ νομοθεσία δέν καθορίζει μιά διαφορετική σχέση ἀνάμεσα στήν ἔκδοση τραπεζογραμματίων καί στό μεταλλικό ἀπόθεμα.

Ἑπομένως, αὐτό πού ἀσκεῖ μιά ἐπίδραση στό ποσό τοῦ κυκλοφοροῦντος χρήματος — σέ τραπεζογραμμάτια καί χρυσό — εἶναι μόνον οἱ ἀνάγκες τῶν ἴδιων τῶν συναλλαγῶν. Ἐδῶ πρέπει νά ληφθοῦν ὑπόψη πρίν ἀπ' ὅλα, οἱ περιοδικές διακυμάνσεις, πού ἐπαναλαβαίνονται κάθε χρόνο, ὁποιαδήποτε κι ἄν εἶναι ἡ γενική πορεία τῶν ἐργασιῶν, ὅπως γίνεται ἐδῶ καί 20 χρόνια

«ἕναν ὁρισμένο μήνα ἡ κυκλοφορία εἶναι μεγάλη, ἕναν ἄλλον εἶναι χαμηλή καί ἕναν τρίτο ὁρισμένο μήνα κινεῖται στό μέσο ὅρο». (Newmarch, B. A. 1857, Νο 1.650).

Ἔτσι τόν Αὔγουστο κάθε χρόνου πᾶνε μερικά ἑκατομμύρια, τά περισσότερα σέ χρυσό, ἀπό τήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας στήν ἐσωτερική κυκλοφορία, γιά νά πληρωθοῦν τά ἔξοδα τῆς συγκομιδῆς. Καί ἐπειδή πρόκειται κυρίως γιά τήν πληρωμή μισθῶν ἐργασίας, στήν Ἀγγλία χρειάζονται λιγότερα τραπεζογραμμάτια. Ὥς τό τέλος τοῦ ἔτους τό χρῆμα αὐτό τῆς Τράπεζας ἐπαναρρέει σ' αὐτήν. Στή Σκωτία, στή θέση τῶν χρυσῶν λιρῶν ὑπάρχουν σχεδόν μόνο τραπεζογραμμάτια τῆς μιᾶς λίρας. Γι' αὐτό ἐδῶ στήν ἀντίστοιχη περίπτωση ἐπεκτείνεται ἡ κυκλοφορία τραπεζογραμματίων, καί μάλιστα δυό φορές τό χρόνο, τό Μάη καί τό Νοέμβρη, αὐξάνει ἀπό 3 σέ 4 ἑκατομμύρια. Ὕστερα ἀπό 15 μέρες ἀρχίζει ἤδη ἡ ἐπαναρροή, πού μέσα σέ ἕνα μήνα ἔχει σχεδόν ὁλοκληρωθεῖ. (Ἄντερσον, [C. D. 1848/57], Νο 3.595 — 3.600).

Ἡ κυκλοφορία τραπεζογραμματίων τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας ὑφίσταται ἀκόμα μιά διακύμανση κάθε τρεῖς μῆνες, λόγω τῆς κάθε τρεῖς μῆνες πληρωμῆς τῶν «μερισμάτων», δηλαδή τῶν τόκων τοῦ κρατικοῦ χρέους, μέ τό ὁποῖο ἀποσύρονται πρῶτα τραπεζογραμμάτια ἀπό τήν κυκλοφορία καί ξαναρίχνονται μετά στό κοινό. Πολύ γρήγορα ὅμως τά τραπεζογραμμάτια αὐτά ἐπαναρρέουν. Ὁ Οὐέγκελιν (B. A. 1857, Νο 38) ὑπολογίζει τό συνολικό ποσό τῶν διακυμάνσεων στήν κυκλοφορία τῶν τραπεζογραμματίων πού προκαλοῦν-

ται μέ αὐτό τόν τρόπο σέ $2^{1}/_{2}$ ἑκατομμύρια. Ἀντίθετα, ὁ κύριος Τσάπμεν, τῆς γνωστῆς φίρμας Ὄβερεντ, Γκάρνεϋ καί Σία, ὑπολογίζει πολύ μεγαλύτερο τό ποσό τῶν διαταραχῶν πού προκαλοῦνται ἔτσι στή χρηματαγορά.

«Ἄν ἀφαιρέσετε ἀπό τήν κυκλοφορία 6 ἤ 7 ἑκατομμύρια γιά φόρους γιά νά πληρώσετε μέ αὐτά τά μερίσματα, πρέπει νά ὑπάρχει κάποιος πού στό μεταξύ διάστημα θέτει στή διάθεση τό ποσό αὐτό» (B. A. 1857, Νο 5.196).

Πολύ πιό σημαντικές καί μεγαλύτερης διάρκειας εἶναι οἱ διακυμάνσεις στό ποσό τοῦ κυκλοφοροῦντος μέσου, πού ἀνταποκρίνονται στίς διάφορες φάσεις τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου. Ἄς ἀκούσομε σχετικά μ' αὐτό ἕναν ἄλλον συνεταῖρο τῆς ἴδια φίρμας, τόν ἀξιοπρεπή κουάκερ Σάμουελ Γκάρνεϋ (C. D. 1848/1857, Νο 2.645):

«Στά τέλη τοῦ Ὀχτώβρη» (1847) «στά χέρια τοῦ κοινοῦ ὑπῆρχαν 20.800.000 λίρ. στ. Τότε ἦταν πολύ δύσκολο νά βρεῖς τραπεζογραμμάτια στήν χρηματαγορά. Αὐτό προέκυπτε ἀπό τό γενικό φόβο, ὅτι ἐξαιτίας τοῦ νόμου γιά τίς τράπεζες τοῦ 1844 δέν θά εἶναι κανείς σέ θέση νά τά προμηθευτεῖ. Τώρα» (Μάρτης τοῦ 1848) «τό συνολικό ποσό τῶν τραπεζογραμματίων πού βρίσκεται στά χέρια τοῦ κοινοῦ... εἶναι 17.700.000 λίρ. στ., ἐπειδή ὅμως δέν κυριαρχεῖ κανενός εἴδους ἐμπορικός πανικός, τό ποσό αὐτό εἶναι πολύ περισσότερο ἀπό ὅ,τι χρειάζεται. Δέν ὑπάρχει οὔτε ἕνας τραπεζίτης ἤ χρηματέμπορος στό Λονδίνο, πού νά μήν ἔχει περισσότερα τραπεζογραμμάτια ἀπό ὅσα χρειάζεται». — 2.650. «Τό συνολικό ποσό τῶν τραπεζογραμματίων... πού βρίσκονται ἔξω ἀπό τόν ἔλεγχο τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας ἀποτελεῖ ἕναν ἐντελῶς ἀνεπαρκῆ δείκτη τῆς πραγματικῆς κατάστασης τῆς κυκλοφορίας, ἄν ταυτόχρονα δέν παρθεῖ ἐπίσης ὑπόψη... ἡ κατάσταση στόν κόσμο τοῦ ἐμπορίου καί τῆς Πίστης». — 2.651. «Τό αἴσθημα ὅτι μέ τό σημερινό γενικό ποσό τῆς κυκλοφορίας πού ὑπάρχει στά χέρια τοῦ κοινοῦ ἔχουμε ἕνα περίσσευμα, πηγάζει σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τή σημερινή μας κατάσταση τῆς μεγάλης στασιμότητας. Μέ τίς σημερινές ὑψηλές τιμές καί τή ζωηρότητα τῶν ἐργασιῶν τά 17.700.000 λίρ. στ. θά μᾶς εἶχαν προκαλέσει ἕνα αἴσθημα στενότητας».

{Ὅσο ἡ κατάσταση τῶν ἐργασιῶν εἶναι τέτια, πού ἐπιστρέφουν κανονικά οἱ πληρωμές γιά τίς προκαταβολές πού εἶχαν γίνει καί παραμένει ἑπομένως ἀκλόνητη ἡ Πίστη, ἡ ἐπέκταση καί ἡ συστολή τῆς κυκλοφορίας ρυθμίζονται ἁπλούστατα σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες τῶν βιομηχάνων καί τῶν ἐμπόρων. Μιά καί ὁ χρυσός, τουλάχιστον στήν Ἀγγλία, δέν χρησιμοποιεῖται στό χονδρικό ἐμπόριο καί ἡ κυκλοφορία τοῦ χρυσοῦ, παραβλέπουμε τίς ἐποχικές διακυμάνσεις, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ γιά ἕνα μακρότερο χρονικό διάστημα ἕνα ἀρκετά σταθερό μέγεθος, γι' αὐτό ἡ κυκλοφορία τῶν τραπεζογραμματίων τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας ἀποτελεῖ τόν ἀρκετά ἀκριβή δείχτη αὐτῶν τῶν ἀλλαγῶν. Στήν ἤρεμη περίοδο ὕστερα ἀπό τήν κρίση

ἡ κυκλοφορία εἶναι μικρότερη ἀπό κάθε ἄλλη φορά, μέ τήν ἀναζωογόνηση τῆς ζήτησης παρουσιάζεται ἐπίσης μεγαλύτερη ἀνάγκη σέ μέσα κυκλοφορίας, πού αὐξάνει μέ τήν αὐξανόμενη εὐημερία. Τό συνολικό ποσό τῶν μέσων κυκλοφορίας φτάνει τό ἀνώτατό του σημεῖο στήν περίοδο τῆς ὑπερέντασης καί τῆς ὑπερκερδοσκοπίας — τότε ξεσπάει ἡ κρίση καί ἐξαφανίζονται μέ μιᾶς ἀπό τήν ἀγορά τά χθές ἀκόμα τόσο ἄφθονα τραπεζογραμμάτια, καί μαζί τους ἐξαφανίζονται οἱ προεξοφλητές συναλλαγματικῶν, οἱ δανειστές ἔναντι χρεωγράφων, οἱ ἀγοραστές ἐμπορευμάτων. Ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας ὀφείλει νά βοηθήσει — ἀλλά καί οἱ δικές της οἱ δυνάμεις ἐξαντλοῦνται γρήγορα, ὁ νόμος γιά τίς τράπεζες τοῦ 1844 τήν ὑποχρεώνει νά περιορίσει τήν κυκλοφορία τῶν τραπεζογραμματίων της ἀκριβῶς τή στιγμή πού ὅλος ὁ κόσμος φωνάζει, ζητώντας τραπεζογραμμάτια, τή στιγμή πού οἱ κάτοχοι ἐμπορευμάτων δέν μποροῦν νά πουλήσουν, ἐνῶ πρέπει, ὅμως, νά πληρώσουν καί εἶναι ἕτοιμοι νά προβοῦν σέ ὁποιαδήποτε θυσία, γιά νά βροῦν τραπεζογραμμάτια.

«Κατά τή διάρκεια τοῦ πανικοῦ» — λέει ὁ τραπεζίτης Ράιτ πού ἀναφέρθηκε πιό πάνω, στό ἴδιο, Νο 2.930 — «ἡ χώρα χρειάζεται διπλάσια κυκλοφορία ἀπό τή συνηθισμένη περίοδο, γιατί τό μέσο κυκλοφορίας ἀποταμιεύεται ἀπό τραπεζίτες καί ἄλλους».

Μόλις ξεσπάει ἡ κρίση, λόγος γίνεται πιά μόνο γιά μέσα πληρωμῆς. Ἐπειδή ὅμως ὁ καθένας ἐξαρτιέται ἀπό τόν ἄλλο σχετικά μέ τήν εἴσπραξη αὐτῶν τῶν μέσων πληρωμῆς καί κανένας δέν ξέρει ἄν ὁ ἄλλος θά εἶναι σέ θέση νά πληρώσει τή μέρα πού λήγει ἡ προθεσμία, ἀρχίζει ἕνα γενικό κυνηγητό γιά τό ποιός θά προλάβει νά βάλει στό χέρι τά μέσα κυκλοφορίας, δηλαδή γιά τά τραπεζογραμμάτια πού βρίσκονται στήν ἀγορά. Ὁ καθένας μαζεύει ὅσα μπορεῖ νά πάρει ἀπό αὐτά, καί ἔτσι ἐξαφανίζονται τά τραπεζογραμμάτια ἀπό τήν κυκλοφορία, τότε ἀκριβῶς πού τά χρειάζονται περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη φορά. Ὁ Σάμουελ Γκάρνεϋ (C. D. 1848/1857, Νο 1.116) ὑπολογίζει τόν ἀριθμό τῶν τραπεζογραμματίων πού εἶναι κλειδωμένα ἔτσι τή στιγμή τοῦ πανικοῦ σέ 4 — 5 ἑκατομμύρια λίρ. στ. γιά τόν Ὀχτώβρη τοῦ 1847. — Φ. Ε.}.

Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἡ κατάθεση τοῦ συνεταίρου τοῦ Γκάρνεϋ, τοῦ Τσάπμεν, πού τόν ἀναφέραμε ἤδη, μπρός στήν Ἐπιτροπή τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτήτων γιά τό νόμο περί τραπεζῶν τοῦ 1857. Δίνω ἐδῶ τό κύριο περιεχόμενο τῆς κατάθεσης, παρ' ὅλο πού πραγματεύονται σ' αὐτήν καί ὁρισμένα σημεῖα, πού θά τά ἐξετάσουμε μόνον ἀργότερα.

Ἡ κατάθεση τοῦ Τσάπμεν λέει:

4.963. «Δέν διστάζω ἐπίσης νά πῶ, ὅτι δέν τό θεωρῶ ἐντάξει ἡ χρηματαγορά νά βρίσκεται κάτω ἀπό τήν ἐξουσία ἑνός ὁποιουδήποτε ἀτομικοῦ κεφαλαιοκράτη (καί ὑπάρχουν στό Λονδίνο τέτιοι), πού μπορεῖ νά δημιουργήσει μιά τεράστια ἔλλειψη χρήματος καί μιά στενότητα, ὅταν ἡ κυκλοφορία βρίσκεται ἀκριβῶς πολύ χαμηλά... Αὐτό εἶναι δυνατό νά γίνει... ὑπάρχουν περισσότεροι ἀπό ἕναν καπιταλιστές πού μποροῦν ἀπό τό μέσο κυκλοφορίας νά ἀποσπάσουν 1 ἤ 2 ἑκατομμύρια λίρ. στ., ὅταν πετυχαίνουν ἔτσι ἕνα σκοπό».

4.965. Ἕνας μεγάλος κερδοσκόπος μπορεῖ νά πουλήσει κρατικά ὁμόλογα 1 ἤ 2 ἑκατομμυρίων καί νά τραβήξει ἔτσι χρῆμα ἀπό τήν ἀγορά. Κάτι τό παρόμοιο ἔγινε τώρα τελευταῖα, μέ ἀποτέλεσμα «νά δημιουργηθεῖ μιά ἐξαιρετικά ἔντονη στενότητα».

4.967. Στήν περίπτωση αὐτή τά τραπεζογραμμάτια εἶναι βέβαια μή παραγωγικά.

«Αὐτό ὅμως δέν εἶναι τίποτα, ὅταν πετυχαίνεται ἕνας μεγάλος σκοπός. Ὁ μεγάλος του σκοπός εἶναι νά ρίξει τίς τιμές τῶν χρεωγράφων, νά δημιουργήσει στενότητα χρήματος, καί ἔχει ἀπολύτως τή δύναμη νά τό κάνει αὐτό».

Ἕνα παράδειγμα: Ἕνα πρωΐ στό χρηματιστήριο ἀξιῶν σημειώθηκε μεγάλη ζήτηση χρήματος. Κανένας δέν ἤξερε τήν αἰτία. Κάποιος πρότεινε στόν Τσάπμεν νά τοῦ δανείσει 50.000 λίρ. στ. πρός 7%. Ὁ Τσάπμεν ἀπόρησε, τό δικό του ἐπιτόκιο ἦταν πολύ πιό χαμηλό. Συμφώνησε. Λίγο πιό ὕστερα ξανάρθε ὁ ἄνθρωπος καί δανείστηκε ἄλλες 50.000 λίρ. στ. πρός $7^1/_2$%, ὕστερα δανείστηκε 100.000 λίρ. στ. πρός 8% καί ἤθελε νά δανειστεῖ ἀκόμα περισσότερα πρός $8^1/_2$%. Τότε φοβήθηκε ὁ ἴδιος ὁ Τσάπμεν. Σέ συνέχεια ἀποκαλύφθηκε ὅτι εἶχε ἀφαιρεθεῖ ἀπό τήν ἀγορά ἕνα σημαντικό ποσό χρήματος. Ὅμως, λέει ὁ Τσάπμεν,

«ἔχω ὡστόσο δανείσει ἕνα σημαντικό ποσό πρός 8%. Φοβήθηκα νά προχωρήσω περισσότερο. Δέν ἤξερα τί θά ἀκολουθοῦσε».

Δέν πρέπει ποτέ νά ξεχνᾶμε ὅτι παρ' ὅλο πού μέ ἀρκετή σταθερότητα τραπεζογραμμάτια 19 ὡς 20 ἑκατομμυρίων λιρῶν βρίσκονται δῆθεν στά χέρια τοῦ κοινοῦ, ὡστόσο ἡ σχέση ἀνάμεσα στό μέρος ἐκεῖνο αὐτῶν τῶν τραπεζογραμματίων, πού πραγματικά κυκλοφορεῖ, ἀπό τή μιά μεριά, καί στό μέρος πού μένει ἀναπασχόλητο μέ τή μορφή ἐφεδρείας στίς τράπεζες, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ποικίλει μόνιμα καί σημαντικά. Ἄν ἡ ἐφεδρεία αὐτή εἶναι μεγάλη καί, ἐπομένως, εἶναι χαμηλή ἡ πραγματική κυκλοφορία, αὐτό σημαίνει ἀπό τήν ἄποψη τῆς χρηματαγορᾶς, ὅτι τά κανάλια τῆς κυκλοφορίας

εἶναι γεμάτα (the circulation is full, money is plentiful)1*. Ἄν ἡ ἐφεδρεία εἶναι μικρή καί, ἐπομένως, τά κανάλια τῆς πραγματικῆς κυκλοφορίας εἶναι γεμάτα, τότε ἀπό τήν ἄποψη τῆς χρηματαγορᾶς ἡ κυκλοφορία εἶναι χαμηλή (the circulation is low, money is scarce)2*, δηλαδή τό μέρος αὐτό ἀποτελεῖται ἀπό ἕνα μικρό ποσό, πού ἀντιπροσωπεύει ἀναπασχόλητο δανείσιμο κεφάλαιο. Πραγματική, ἀνεξάρτητη ὅμως ἀπό τίς φάσεις τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου ἐπέκταση ἤ συστολή τῆς κυκλοφορίας, — ἔτσι ὅμως πού νά μένει ἀμετάβλητο τό συνολικό ποσό πού χρειάζεται τό κοινό — γίνεται μόνο ἀπό τεχνικούς λόγους, λ.χ. στίς προθεσμίες πληρωμῆς τῶν φόρων ἤ τῶν τόκων τοῦ κρατικοῦ χρέους. Ὅταν πληρώνονται οἱ φόροι ρέουν στήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας τραπεζογραμμάτια καί χρυσός πάνω ἀπό τό συνηθισμένο μέτρο καί συστέλλουν στήν πραγματικότητα τήν κυκλοφορία, χωρίς νά παίρνονται ὑπόψη οἱ ἀνάγκες της. Τό ἀντίθετο γίνεται ὅταν πληρώνονται τά τοκομερίδια τοῦ κρατικοῦ χρέους. Στήν πρώτη περίπτωση παίρνονται δάνεια ἀπό τίς τράπεζες γιά νά ἀποκτήσουν μέσα κυκλοφορίας. Στήν δεύτερη περίπτωση πέφτει τό ἐπιτόκιο στίς ἰδιωτικές τράπεζες, ἐξαιτίας τῆς προσωρινῆς αὔξησης τῶν ἐφεδρειῶν τους. Τό γεγονός αὐτό δέν θίγει καθόλου τήν ἀπόλυτη μάζα τῶν μέσων κυκλοφορίας, ἀφορᾶ ὅμως μόνο τόν τραπεζικό οἶκο πού θέτει σέ κυκλοφορία αὐτά τά μέσα κυκλοφορίας καί γιά τόν ὁποῖο τό προτσές αὐτό ἐμφανίζεται σάν ἀλλοτρίωση δανειακοῦ κεφαλαίου καί γι' αὐτό τσεπώνει τό κέρδος πού προκύπτει ἀπό αὐτήν.

Στή μιά περίπτωση γίνεται ἁπλῶς προσωρινή μετατόπιση τοῦ κυκλοφοροῦντος μέσου, πού ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας τό ἐξισορροπεῖ, κάνοντας λίγο πρίν τήν τρίμηνη προθεσμία πληρωμῆς τῶν φόρων καθώς καί πρίν τήν τρίμηνη πληρωμή τῶν τοκομεριδίων, βραχυχρόνιες προκαταβολές μέ χαμηλό τόκο. Αὐτά τά ὑπεράριθμα τραπεζογραμμάτια πού διατίθενται μέ αὐτό τόν τρόπο συμπληρώνουν πρῶτα τό κενό πού προκαλεῖ ἡ πληρωμή τῶν φόρων, ἐνῶ ἡ ἐπιστροφή ἀμέσως μετά τῶν δανείων στήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας φέρνει πίσω τό περίσσευμα σέ τραπεζογραμμάτια, πού ἔριξε στό κοινό ἡ πληρωμή τῶν τοκομεριδίων.

Στήν ἄλλη περίπτωση ἡ χαμηλή ἤ πλήρης κυκλοφορία σημαίνει πάντα μιά διαφορετική κατανομή τῆς ἴδιας μάζας μέσων κυκλο-

1* Ἡ κυκλοφορία εἶναι γιομάτη, τό χρῆμα εἶναι ἄφθονο — 2* Ἡ κυκλοφορία εἶναι χαμηλή, τό χρῆμα εἶναι σπάνιο.

φορίας σέ ἐνεργό κυκλοφορία καί σέ καταθέσεις, δηλαδή σέ μέσο γιά τή χορήγηση δανείων.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἄν λ.χ. ὕστερα ἀπό εἰσροή χρυσοῦ στήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας αὐξάνουν ἀντίστοιχα τά τραπεζογραμμάτια πού ἐκδίδονται ἔναντι τοῦ χρυσοῦ αὐτοῦ, τότε τά τραπεζογραμμάτια αὐτά βοηθοῦν γιά προεξοφλήσεις ἔξω ἀπό τήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας, καί ἐπιστρέφουν μέ τή μορφή πληρωμῆς δανείων, ἔτσι πού ἡ ἀπόλυτη μάζα τῶν κυκλοφορούντων τραπεζογραμματίων αὐξάνει μόνο προσωρινά.

Ἄν τά κανάλια τῆς κυκλοφορίας εἶναι γεμάτα, γιατί ἐπεκτάθηκαν οἱ ἐργασίες (πράγμα πού εἶναι δυνατόν καί μέ σχετικά χαμηλές τιμές), τότε μπορεῖ τό ἐπιτόκιο νά εἶναι σχετικά ὑψηλό, γιατί ὑπάρχει ζήτηση δανείσιμου κεφαλαίου, ἐπειδή ἀνέρχονται τά κέρδη καί αὐξάνουν οἱ νέες ἐπενδύσεις. Ἄν ἡ κυκλοφορία εἶναι χαμηλή, λόγω συστολῆς τῶν ἐργασιῶν ἤ ἀκόμα ἐξαιτίας μεγάλης ρευστότητας τῆς Πίστης, τότε μπορεῖ τό ἐπιτόκιο νά εἶναι χαμηλό, ἀκόμα καί ὅταν οἱ τιμές εἶναι ὑψηλές. (Βλέπε τήν κατάθεση τοῦ Χάμπαρντ[1*]).

Τό ἀπόλυτο μέγεθος τῆς κυκλοφορίας ἐπιδράει καθοριστικά στό ἐπιτόκιο μόνο σέ περίοδες στενότητας. Εἴτε ἡ ζήτηση μεγαλύτερης κυκλοφορίας ἐκφράζει ἐδῶ μόνο ζήτηση μέσων θησαυρισμοῦ (παραβλέπουμε τή μειωμένη ταχύτητα μέ τήν ὁποία κυκλοφορεῖ τό χρῆμα καί μέ τήν ὁποία αὐτά τά ἴδια νομίσματα μετατρέπονται διαρκῶς σέ δανείσιμο κεφάλαιο) ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης πιστώσεων, ὅπως γινόταν τό 1847, ὅταν ἡ ἀναστολή τοῦ νόμου γιά τίς τράπεζες δέν προκάλεσε ἐπέκταση τῆς κυκλοφορίας, ἦταν ὅμως ἀρκετή γιά νά τραβήξει πάλι στό φῶς τῆς ἡμέρας καί νά τά ρίξει στήν κυκλοφορία τά ἀποθησαυρισμένα τραπεζογραμμάτια. Εἴτε μπορεῖ πράγματι, κάτω ἀπό ὁρισμένες περιστάσεις, νά ἀπαιτοῦνται περισσότερα μέσα κυκλοφορίας, ὅπως τό 1857, ὅταν, ὕστερα ἀπό τήν ἀναστολή τοῦ νόμου γιά τίς τράπεζες αὐξήθηκε πράγματι γιά ἕνα διάστημα ἡ κυκλοφορία.

Ἐξάλλου τό ἀπόλυτο μέγεθος τῆς κυκλοφορίας δέν ἐπιδράει στό ἐπιτόκιο, γιατί — ἄν προϋποθέσουμε σταθερές τήν οἰκονομία καί τήν ταχύτητα τῆς κυκλοφορίας — πρῶτο, καθορίζεται ἀπό τίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων καί ἀπό τή μάζα τῶν συναλλαγῶν (ὁπότε συνήθως ὁ ἕνας ἀπό αὐτούς τούς παράγοντες παραλύει τήν ἐπίδραση τοῦ ἄλλου), καί, τέλος, ἀπό τό ὕψος τῶν πιστώσεων, ἐνῶ τό μέγεθος τῆς κυκλοφορίας δέν καθορίζει καθόλου ἀντίστροφα τίς πιστώσεις,

[1*] Βλ σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 694/695.

καί ἐπειδή, δεύτερο, οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων καί ὁ τόκος δέν βρίσκονται σέ καμιά ἀναγκαία συνάρτηση μεταξύ τους.

Κατά τή διάρκεια τῆς ἰσχύος τοῦ Bank Restriction Act[1*] (1797 — 1820)[89] σημειώθηκε περίσσευμα μέσων κυκλοφορίας, τό ἐπιτόκιο ἦταν πάντα πολύ πιό ὑψηλό ἀπό ὅ,τι ἦταν τότε πού ἐπαναλήφθηκαν οἱ πληρωμές σέ μετρητά. Ἀργότερα, μέ τόν περιορισμό τῆς ἔκδοσης τραπεζογραμματίων καί τήν ἄνοδο τῆς τρέχουσας τιμῆς τοῦ συναλλάγματος, τό ἐπιτόκιο ἔπεσε γρήγορα. Τό 1822, 1823, 1832 ἦταν χαμηλή ἡ γενική κυκλοφορία, χαμηλό ἦταν ἐπίσης τό ἐπιτόκιο. Τό 1824, 1825, 1836 ἡ κυκλοφορία ἦταν μεγάλη, τό ἐπιτόκιο ἀνέβηκε. Τό καλοκαίρι τοῦ 1830 ἡ κυκλοφορία ἦταν μεγάλη καί τό ἐπιτόκιο χαμηλό. Ὕστερα ἀπό τήν ἀνακάλυψη νέων κοιτασμάτων χρυσοῦ, ἡ χρηματική κυκλοφορία ἐπεκτάθηκε σ' ὅλη τήν Εὐρώπη, τό ἐπιτόκιο ἀνέβηκε. Δηλαδή τό ἐπιτόκιο δέν ἐξαρτιέται ἀπό τόν ὄγκο τοῦ κυκλοφοροῦντος χρήματος.

Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν ἔκδοση μέσων κυκλοφορίας καί στό δανεισμό κεφαλαίου φαίνεται καλύτερα στό πραγματικό προτσές ἀναπαραγωγῆς. Εἴδαμε («Τό Κεφάλαιο», Βιβλίο II, τμῆμα III) πῶς ἀνταλλάσσονται μεταξύ τους τά διάφορα συστατικά μέρη τῆς παραγωγῆς. Τό μεταβλητό κεφάλαιο, λ.χ., ἀποτελεῖται ἀπό ὑλική ἄποψη ἀπό μέσα συντήρησης τῶν ἐργατῶν, δηλαδή ἀπό ἕνα μέρος τοῦ δικοῦ τους προϊόντος. Ἔχει ὅμως πληρωθεῖ σ' αὐτούς τμηματικά σέ χρῆμα. Τό χρῆμα αὐτό πρέπει νά τό προκαταβάλει ὁ κεφαλαιοκράτης καί ἐξαρτιέται πάρα πολύ ἀπό τήν ὀργάνωση τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος, ἄν τήν ἑπόμενη ἑβδομάδα τό νέο μεταβλητό κεφάλαιο μπορεῖ νά τό ξαναπληρώσει μέ τό παλιό χρῆμα, μέ τό ὁποῖο τό πλήρωσε τήν προηγούμενη ἑβδομάδα. Τό ἴδιο ἀφορᾶ τίς πράξεις ἀνταλλαγῆς ἀνάμεσα στά διάφορα συστατικά μέρη τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου, λ.χ. ἀνάμεσα στά μέσα κατανάλωσης καί στά μέσα παραγωγῆς μέσων κατανάλωσης. Τό χρῆμα γιά τήν κυκλοφορία τους πρέπει, ὅπως εἴδαμε, νά προκαταβληθεῖ ἀπό τόν ἕνα ἤ καί ἀπό τούς δυό ἀνταλλάσσοντες. Τό χρῆμα παραμένει τότε στήν κυκλοφορία, μετά τήν πραγματοποίηση τῆς ἀνταλλαγῆς, ὅμως, ἐπιστρέφει πάντα σ' αὐτόν πού τό προκατέβαλε, γιατί προκαταβλήθηκε ἀπό αὐτόν πέρα ἀπό τό πραγματικά ἀπασχολούμενο βιομηχανικό κεφάλαιό του («Τό Κεφάλαιο», Βιβλίο II, κεφ. XX)[2*]. Ὅταν εἶναι ἀναπτυγμένο τό πιστωτικό

[1*] νόμου γιά τόν περιορισμό τῶν τραπεζῶν.

[2*] Βλέπε τόμ. II, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ «Κεφαλαίου», 1956, σελ. 412-422.

σύστημα, ὅταν δηλαδή τό χρῆμα συγκεντρώνεται στά χέρια τῶν τραπεζῶν, οἱ τράπεζες εἶναι πού, τουλάχιστον ὀνομαστικά, δανείζουν τό χρῆμα. Ἡ προκαταβολή αὐτή ἀφορᾶ μόνο τό χρῆμα πού βρίσκεται σέ κυκλοφορία. Εἶναι προκαταβολή κυκλοφορίας, ὄχι προκαταβολή τῶν κεφαλαίων πού κυκλοφορεῖ τό χρῆμα αὐτό.

Τσάπμεν:

5.062. «Μπορεῖ νά ἔρθουν περίοδες, στίς ὁποῖες τά τραπεζογραμμάτια πού βρίσκονται στά χέρια τοῦ κοινοῦ νά ἀποτελοῦν ἕνα πολύ μεγάλο ποσό, καί ὅμως νά μή μπορεῖ κανείς νά προμηθευτεῖ μερικά ἀπό αὐτά».

Καί τόν καιρό τοῦ πανικοῦ ὑπάρχει χρῆμα. Ὁ καθένας ὅμως ἀποφεύγει βέβαια νά τό μετατρέψει σέ δανείσιμο κεφάλαιο, σέ δανείσιμο χρῆμα. Ὁ καθένας τό κρατάει γερά γιά τήν περίπτωση πραγματικῆς ἀνάγκης πληρωμῆς.

5.099. «Στέλνουν σέ Σᾶς καί σέ ἄλλους οἴκους τοῦ Λονδίνου τά ἀναπασχόλητα περισσεύματά τους οἱ τράπεζες τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν; — Μάλιστα». — 5.100. «Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, μήπως οἱ ἐργοστασιακές περιοχές τοῦ Λάνκασαϊρ καί Ὑόρκσαϊρ προεξοφλοῦν γιά τούς σκοπούς τῆς ἐπιχείρησής τους συναλλαγματικές σέ Σᾶς; — Μάλιστα». — 5.101. «Ἔτσι πού ἀπό τό δρόμο αὐτό τό περισσευόμενο χρῆμα μιᾶς περιοχῆς τῆς χώρας νά χρησιμοποιεῖται ἐπωφελῶς γιά τίς ἀνάγκες μιᾶς ἄλλης περιοχῆς τῆς χώρας; — Ἀπολύτως σωστό».

Ὁ Τσάπμεν λέει ὅτι ἡ συνήθεια τῶν τραπεζῶν, νά τοποθετοῦν γιά σύντομο χρονικό διάστημα τό περισσευούμενο χρηματικό κεφάλαιό τους σέ κρατικά ὁμόλογα καί σέ γραμμάτια τοῦ θησαυροφυλακίου, μειώθηκε πολύ τόν τελευταῖο καιρό, ἀπό τότε πού ἔγινε συνήθειο τό χρῆμα αὐτό νά τό δανείζουν at call (ἀπό τή μιά μέρα στήν ἄλλη, μέ τή δυνατότητα νά τό ἀποσύρουν ὁποιαδήποτε στιγμή). Ὁ ἴδιος θεωρεῖ ἐντελῶς ἄσκοπη γιά τίς δουλιές του τήν ἀγορά τέτιων χαρτιῶν. Γι' αὐτό, τοποθετεῖ τά χρήματά του σέ σίγουρες συναλλαγματικές, ἀπό τίς ὁποῖες κάθε μέρα ἕνα μέρος γίνεται ληξιπρόθεσμο, ἔτσι πού ξέρει πάντα, σέ πόσο ρευστό χρῆμα θά μπορεῖ νά ὑπολογίζει κάθε μέρα (5.101 — 5.105).

Ἀκόμα καί ἡ αὔξηση τῶν ἐξαγωγῶν ἐμφανίζεται λίγο-πολύ γιά τήν κάθε χώρα, πιό πολύ γιά τή χώρα πού χορηγεῖ πίστωση, σάν αὐξανόμενη ζήτηση στήν ἐσωτερική χρηματαγορά, πού γίνεται ὅμως αἰσθητή σάν τέτια μόνο τήν ἐποχή τῆς στενότητας. Σέ περίοδες πού αὐξάνουν οἱ ἐξαγωγές, τραβιοῦνται συνήθως ἀπό ἐργοστασιάρχες μακροπρόθεσμες συναλλαγματικές πληρωτέες ἀπό τόν ἐξαγωγέα ἔμπορο ἔναντι ἐναποθήκευσης βρετανικῶν ἐργοστασιακῶν προϊόντων στό ἐξωτερικό (5.126).

5.127. «Μήπως εἶναι συχνή ἡ περίπτωση ὕπαρξης συμφωνίας πού νά καθορίζει ὅτι οἱ συναλλαγματικές αὐτές πρέπει ν' ἀνανεώνονται ἀπό καιρό σέ καιρό;» — {Ὁ Τσάπμεν.} «Ἐδῶ πρόκειται γιά κάτι πού μᾶς τό κρατᾶνε μυστικό. Ἐμεῖς δέν θά ἀνεχόμασταν τέτιες συναλλαγματικές... Αὐτό μπορεῖ βέβαια νά γίνεται, ὅμως δέν μπορῶ νά πῶ τίποτα γιά κάτι τό παρόμοιο». (Ὁ ἀθῶος Τσάπμεν). — 5.129. «Ὅταν πραγματοποιεῖται μεγάλη αὔξηση τῶν ἐξαγωγῶν, ὅπως τώρα, πού μόνο τόν τελευταῖο χρόνο οἱ ἐξαγωγές αὐξήθηκαν κατά 20 ἑκατομμύρια λίρ. στ., μήπως δέν ὁδηγεῖ αὐτό ἀπό μόνο του σέ μεγάλη ζήτηση κεφαλαίου γιά τήν προεξόφληση συναλλαγματικῶν πού ἀντιπροσωπεύουν αὐτές τίς ἐξαγωγές; — Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία γι' αὐτό». — 5.130. «Μιά καί ἡ Ἀγγλία χορηγεῖ κατά κανόνα πίστωση στό ἐξωτερικό γιά ὅλες τίς ἐξαγωγές της, μήπως τό γεγονός αὐτό θά προκαλοῦσε τήν ἀπορρόφηση ἑνός ἀντίστοιχου συμπληρωματικοῦ κεφαλαίου γιά ὅλο τό χρονικό διάστημα πού διαρκεῖ ἡ πίστωση αὐτή; — Ἡ Ἀγγλία χορηγεῖ μιά τεράστια πίστωση, ἔναντι αὐτῆς παίρνει ἡ ἴδια πίστωση γιά τίς πρῶτες της ὕλες. Ἡ Ἀμερική τραβάει πάντα γιά μᾶς συναλλαγματικές τῶν 60 ἡμερῶν, ἐνῶ ἄλλες χῶρες τραβοῦν τῶν 90 ἡμερῶν. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά χορηγοῦμε ἐμεῖς πίστωση. Ὅταν ἐξάγουμε ἐμπορεύματα στή Γερμανία χορηγοῦμε πίστωση 2 ἤ 3 μηνῶν.».

Ὁ Οὐίλσον ρωτάει τόν Τσάπμεν (5.131), μήπως ἔναντι αὐτῶν τῶν εἰσαγμένων πρώτων ὑλῶν καί ἀποικιακῶν εἰδῶν τραβιοῦνται κιόλας ταυτόχρονα μέ τή φόρτωσή τους συναλλαγματικές πληρωτέες στήν Ἀγγλία, καί, ἄν αὐτές οἱ ἴδιες συναλλαγματικές φτάνουν ταυτόχρονα μέ τίς φορτωτικές; Ὁ Τσάπμεν πιστεύει ὅτι ἔτσι γίνεται, ἀλλά δέν ξέρει τίποτα γι' αὐτές τίς «ἐμπορικές» δουλιές, πρέπει νά ρωτήσουν πιό εἰδήμονες. — Ὅταν γίνονται ἐξαγωγές στήν Ἀμερική, λέει ὁ Τσάπμεν, «συμβολίζουν τά ἐμπορεύματα κατά τή διαμετακόμιση» (5.133). Τά κορακίστικα αὐτά πρέπει νά σημαίνουν ὅτι ὁ ἄγγλος ἐξαγωγέας ἔμπορος τραβάει ἔναντι τῶν ἐμπορευμάτων τετράμηνες συναλλαγματικές πληρωτέες ἀπό μιά ἀπό τίς μεγάλες ἀμερικάνικες τράπεζες στό Λονδίνο, καί ἡ τράπεζα καλύπτεται γιά τό ποσό αὐτό ἀπό τήν Ἀμερική.

5.136. «Μήπως κατά κανόνα οἱ συναλλαγές μέ πολύ ἀπομακρυσμένες χῶρες γίνονται ἀπό τόν ἔμπορο, ὁ ὁποῖος περιμένει νά ἐπιστραφεῖ τό κεφάλαιό του, ὥς πού νά πουληθοῦν τά ἐμπορεύματα; Μπορεῖ νά ὑπάρχουν φίρμες τόσο πλούσιες πού νά εἶναι σέ θέση νά τοποθετοῦν στά ἐμπορεύματα δικό τους κεφάλαιο, χωρίς νά παίρνουν δάνεια ἔναντι τῶν ἐμπορευμάτων. Τά ἐμπορεύματα αὐτά ὅμως μετατρέπονται συνήθως σέ δάνεια μέ τήν ἀποδοχή τῶν συναλλαγματικῶν τους ἀπό γνωστές φίρμες». — 5.137. «Οἱ φίρμες αὐτές εἶναι ἐγκαταστημένες... στό Λονδίνο, στή Λίβερπουλ καί ἀλλοῦ». — 5.138. «Ἑπομένως, εἶναι τό ἴδιο, εἴτε ὁ ἐργοστασιάρχης ὑποχρεωθεῖ νά δόσει τό δικό του χρῆμα, εἴτε βρεῖ ἕναν ἔμπορο στό Λονδίνο ἤ στή Λίβερπουλ, πού θά τοῦ δανείσει τό χρῆμα αὐτό, ὅπως καί νά ἔχει, πρόκειται πάντα γιά μιά προκαταβολή πού ἔγινε στήν Ἀγγλία; — Πολύ σωστά. Μόνο σέ λίγες περιπτώσεις ἔχει ὁ ἐργοστασιάρχης σχέση μ' αὐτά» (τό 1847, ἀντίθετα, εἶχε σχέση μέ ὅλες σχεδόν τίς περιπτώσεις).

«Ἕνας ἔμπορος ἐργοστασιακῶν προϊόντων, λ.χ. στό Μάντσεστερ, ἀγοράζει ἐμπορεύματα καί τά φορτώνει σέ πλοῖο μέ τή μεσολάβηση μιᾶς σεβαστῆς φίρμας τοῦ Λονδίνου. Μόλις ἡ φίρμα τοῦ Λονδίνου ἔχει πειστεῖ ὅτι ὅλα ἔχουν φορτωθεῖ, ὅπως συμφωνήθηκε, ὁ ἔμπορος τραβάει ἑξάμηνες συναλλαγματικές εἰς διαταγήν τῆς φίρμας τοῦ Λονδίνου, ἔναντι αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων πού στέλνονται στίς Ἰνδίες, στήν Κίνα ἤ ὅπου ἀλλοῦ στέλνονται. Τότε ἐπεμβαίνει ὁ τραπεζικός κόσμος καί τοῦ προεξοφλεῖ αὐτές τίς συναλλαγματικές, ἔτσι πού γιά τή στιγμή πού ὁ ἔμπορος θά πρέπει νά πληρώσει τά ἐμπορεύματα αὐτά, ἔχει πιά ἕτοιμο τό χρῆμα χάρη στήν προεξόφληση ἐκείνων τῶν συναλλαγματικῶν». — 5.139. «Ἀλλά καί ἄν ἀκόμα ἔχει αὐτός τό χρῆμα, ὀφείλει ὡστόσο νά τό προκαταβάλει ὁ τραπεζίτης; — *Ὁ τραπεζίτης ἔχει τή συναλλαγματική. Ὁ τραπεζίτης ἔχει ἀγοράσει τή συναλλαγματική.* Χρησιμοποιεῖ τό τραπεζικό του κεφάλαιο μ' αὐτήν τή μορφή, δηλαδή προεξοφλώντας ἐμπορικές συναλλαγματικές».

{Ἄρα καί ὁ Τσάπμεν βλέπει τήν προεξόφληση συναλλαγματικῶν ὄχι σάν δάνειο, ἀλλά σάν ἀγορά ἐμπορευμάτων. — Φ. Ε.}.

5.140. «Ἀλλά, αὐτό ἀποτελεῖ ὡστόσο πάντα ἕνα μέρος τοῦ ποσοῦ πού ζητοῦν νά τό προμηθευτοῦν στήν χρηματαγορά τοῦ Λονδίνου; — Χωρίς ἀμφιβολία. Αὐτή εἶναι ἡ οὐσιαστική ἀπασχόληση τῆς χρηματαγορᾶς καί τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας. Ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας θά δεχόταν αὐτές τίς συναλλαγματικές, μέ τήν ἴδια χαρά μέ τήν ὁποία θά τίς δεχόμασταν καί μεῖς, ξέρει ὅτι ἀποτελοῦν μιά καλή τοποθέτηση τοῦ χρήματός της». — 5.141. «Ἔτσι στό βαθμό πού αὐξάνουν οἱ ἐξαγωγές, αὐξάνει καί ἡ ζήτηση στή χρηματαγορά; — Στό βαθμό πού αὐξάνει ἡ εὐημερία τῆς χώρας συμμετέχουμε καί μεῖς» (οἱ Τσάπμεν) «σ' αὐτήν». — 5.142. «Ἄν λοιπόν αὐτά τά διάφορα πεδία τοποθέτησης κεφαλαίου ἐπεκτείνονται ξαφνικά, τότε σάν φυσική συνέπεια αὐξάνει τό ἐπιτόκιο; — Καμιά ἀμφιβολία γι' αὐτό».

5.143 ὁ Τσάπμεν «δέν μπορεῖ νά καταλάβει πέρα γιά πέρα, ὅτι λόγω τῶν μεγάλων μας ἐξαγωγῶν χρειάστηκε νά χρησιμοποιήσουμε τόσο χρυσό».

5.144 ρωτάει ὁ ἀξιότιμος Οὐΐλσον:

«Δέν θά μπορούσαμε νά χορηγοῦμε μεγαλύτερες πιστώσεις γιά τίς ἐξαγωγές μας ἀπό τίς πιστώσεις πού παίρνουμε γιά τίς εἰσαγωγές μας; — Ἐγώ θά ἤθελα νά ἀμφισβητήσω αὐτό τό σημεῖο. Ἄν κάποιος προσφέρει γιά ἀποδοχή συναλλαγματικές ἔναντι τῶν μαγχεστριανῶν ἐμπορευμάτων πού τά ἔστειλε στίς Ἰνδίες, δέν μπορεῖτε νά τίς ἀποδεχθεῖτε γιά λιγότερους ἀπό 10 μῆνες. Εἶναι ἀπολύτως βέβαιο ὅτι ὑποχρεωθήκαμε νά πληρώσουμε τήν Ἀμερική γιά τό βαμβάκι της λίγο καιρό προτοῦ μᾶς πληρώσουν οἱ Ἰνδίες. Ἀποτελεῖ ὅμως ἕνα ἀρκετά λεπτό ζήτημα ἡ ἐξέταση τοῦ τρόπου πού ἐπιδράει αὐτό τό γεγονός». — 5.145. «Ἄν, ὅπως ἔγινε πέρσι, εἴχαμε μιά αὔξηση τῶν ἐξαγωγῶν εἰδῶν βιομηχανίας κατά 20 ἑκατομμύρια λίρ. στ., θά πρέπει ὡστόσο νά εἴχαμε προηγούμενα σημαντική αὔξηση τῆς εἰσαγωγῆς πρώτων ὑλῶν» (καί ἔτσι βλέπουμε κιόλας ὅτι οἱ ὑπερεξαγωγές εἶναι ταυτόσημες μέ τίς ὑπερεισαγωγές, καί ἡ ὑπερπαραγωγή μέ τό ὑπερεμπόριο), «γιά νά παραγάγουμε αὐτή τήν αὐξημένη ποσότητα ἐμπορευμάτων; — Χωρίς ἀμφιβολία». — [5.146]. «Πρέπει νά πληρώσαμε ἕνα σημαντικό ἔλλειμμα τοῦ ἰσοζυγίου. Δηλαδή τό ἰσοζύγιο πρέπει νά ἦταν ἐλλειμματικό γιά μᾶς στό διάστημα αὐτό, ὅμως μακρόχρονα ἐξεταζόμενη ἡ τιμή τοῦ συναλλάγματος μέ τήν Ἀμερική εἶναι ὑπέρ ἡμῶν, καί ἐδῶ καί κάμποσο καιρό λάβαμε ἀπό τήν Ἀμερική σημαντικές ἀποστολές εὐγενῶν μετάλλων».

5.148. Ὁ Οὐΐλσον ρωτάει τόν ἀρχιτοκογλύφο Τσάπμεν ἄν δέν θεωρεῖ τούς ὑψηλούς τόκους του σάν σημάδι μεγάλης εὐημερίας καί ὑψηλῶν κερδῶν. Ὁ Τσάπμεν, ξαφνιασμένος ὁλοφάνερα ἀπό τήν ἀφέλεια αὐτοῦ τοῦ συκοφάντη, τό ἐπιβεβαιώνει φυσικά, εἶναι, ὅμως ἀρκετά εἰλικρινής γιά νά διατυπώσει τήν ἀκόλουθη ἐπιφύλαξη:

«Ὑπάρχουν μερικοί πού δέν μποροῦν νά βοηθήσουν διαφορετικά τόν ἑαυτό τους. Ἔχουν νά ἐκπληρώσουν ὑποχρεώσεις καί ὀφείλουν νά τίς ἐκπληρώσουν, εἴτε εἶναι ἐπικερδεῖς εἴτε ὄχι. Ἄν ὅμως διαρκεῖ» {τό ὑψηλό ἐπιτόκιο}, «θά ἦταν δείχτης εὐημερίας».

Καί οἱ δυό ξεχνοῦν ὅτι τό ὑψηλό ἐπιτόκιο μπορεῖ ν' ἀποτελέσει μαρτυρία, ὅπως ἔγινε τό 1857, ὅτι οἱ περιοδεύοντες ἱππότες τῆς Πίστης σπέρνουν τήν ἀβεβαιότητα στή χώρα, οἱ ἱππότες πού μποροῦν νά πληρώνουν ὑψηλό τόκο, γιατί τόν πληρώνουν ἀπό ξένη τσέπη (ἔτσι συντελοῦν ὅμως στόν καθορισμό τοῦ ἐπιτοκίου γιά ὅλους) καί πού στό μεταξύ ζοῦν πλουσιοπάροχα, προεξοφλώντας ἀναμενόμενα κέρδη. Ἐξάλλου μπορεῖ ἀκριβῶς αὐτό νά ἀποτελέσει γιά ἐργοστασιάρχες κλπ. μιά πραγματικά πολύ ἐπικερδή ἐπιχείρηση. Μέ τό σύστημα τῶν δανείων οἱ ἐπιστροφές γίνονται πέρα γιά πέρα απατηλές. Αὐτό ἐξηγάει καί τό παρακάτω, πράγμα πού σχετικά μέ τήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας δέν χρειάζεται ἐξήγηση, γιατί, ὅταν εἶναι ὑψηλό τό ἐπιτόκιο προεξοφλεῖ μέ χαμηλότερο ἀπό τίς ἄλλες τράπεζες ἐπιτόκιο.

5.156. «Μπορῶ βέβαια νά πῶ», λέει ὁ Τσάπμεν, «ὅτι οἱ προεξοφλητικοί τόκοι μας ἔφθασαν στό ἀνώτατο σημεῖο τή σημερινή στιγμή, ἀφοῦ ἐπί ἕνα τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα εἴχαμε ὑψηλό ἐπιτόκιο».

(Αὐτό τό εἶπε ὁ Τσάπμεν στίς 21 τοῦ Ἰούλη 1857, λίγους μῆνες πρίν ἀπό τό Κράχ).

5.157. «Τό 1852» (ὅταν ὁ τόκος ἦταν χαμηλός) «ἀπεῖχαν πολύ ἀπό τοῦ νά εἶναι τόσο μεγάλοι».

Γιατί, πράγματι, τότε οἱ δουλιές ἦταν πολύ πιό ὑγιεῖς.

5.159. «Ἄν ὑπῆρχε στήν ἀγορά μιά μεγάλη πλημμυρίδα χρήματος... καί ἄν ὁ τραπεζικός προεξοφλητικός τόκος ἦταν χαμηλός, θά εἴχαμε ἐλάττωση τῶν συναλλαγματικῶν... τό 1852 βρισκόμασταν σέ μιά ἐντελῶς διαφορετική φάση. Οἱ ἐξαγωγές καί οἱ εἰσαγωγές τῆς χώρας δέν ἦταν τότε τίποτα, συγκρι-

νόμενες μέ τίς σημερινές». — 5.161. «Μέ αὐτόν τόν ὑψηλό προεξοφλητικό τόκο οἱ προεξοφλήσεις μας εἶναι ἐξίσου μεγάλες, ὅπως τό 1854». (Ὅταν ὁ τόκος ἦταν 5 — $5^1/_2$%).

Ἐξαιρετικά διασκεδαστικό εἶναι στήν μαρτυρική κατάθεση τοῦ Τσάπμεν, πῶς οἱ ἄνθρωποι αὐτοί θεωροῦν στήν πράξη τό χρῆμα τοῦ κοινοῦ δική τους ἰδιοκτησία καί πιστεύουν ὅτι ἔχουν δικαίωμα μόνιμης μετατρεψιμότητας τῶν συναλλαγματικῶν πού ἔχουν προεξοφλήσει αὐτοί. Ἡ ἀφέλεια στίς ἐρωτήσεις καί ἀπαντήσεις εἶναι μεγάλη. Θεωροῦν καθῆκον τῆς νομοθεσίας νά ἐξασφαλίζει πάντα τή μετατρεψιμότητα τῶν συναλλαγματικῶν πού ἔγιναν ἀποδεχτές ἀπό μεγάλες φίρμες, νά φροντίζει ὥστε ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας κάτω ἀπό ὅλες τίς συνθῆκες νά ἐξακολουθεῖ νά αναπροεξοφλεῖ συναλλαγματικές τῶν μεσιτῶν. Στό μεταξύ τρεῖς ἀπό αὐτούς τούς μεσίτες συναλλαγματικῶν χρεωκόπησαν τό 1857 μέ περίπου 8 ἑκατομμύρια χρέη καί μέ δικό τους μηδαμινό κεφάλαιο σέ σύγκριση μέ τά χρέη αὐτά.

5.177. «Μήπως μέ αὐτό θέλετε νά πεῖτε ὅτι κατά τή γνώμη Σας αὐτές» (οἱ συναλλαγματικές πού ἔγιναν ἀποδεχτές ἀπό τούς Μπάρινγκ ἤ τούς Λόϋντ) «θά ἔπρεπε νά εἶναι αναγκαστικά προεξοφλήσιμες, ἀκριβῶς ὅπως ἕνα τραπεζογραμμάτιο τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας εἶναι σήμερα ἀναγκαστικά μετατρέψιμο σέ χρυσό; — Ἔχω τή γνώμη, ὅτι θά ἦταν μιά πολύ ἀξιοθρήνητη ὑπόθεση ἄν δέν ἦταν προεξοφλήσιμες. Θά δημιουργοῦνταν μιά ἐξαιρετικά ἔκτακτη κατάσταση, ἄν κάποιος θά ὑποχρεωνόταν νά σταματήσει τίς πληρωμές, μόνο καί μόνο γιατί κατέχει συναλλαγματικές πού ἔγιναν ἀποδεκτές ἀπό τίς φίρμες Σμίθ, Παίην καί Σία ἤ Τζόν Λόϋντ καί Σία καί δέν μπορεῖ νά τίς προεξοφλήσει». — 5.178. «Ἡ ἀποδοχή τῆς συναλλαγματικῆς ἀπό τούς Μπάρινγκ δέν ἀποτελεῖ ὑποχρέωση νά πληρώσουν ἕνα ορισμένο ποσό χρήματος, ὅταν ἡ συναλλαγματική γίνει ληξιπρόθεσμη; — Αὐτό εἶναι πέρα γιά πέρα σωστό, ὅμως, ὅταν οἱ κύριοι Μπάρινγκ ἀναλαβαίνουν μιά τέτια ὑποχρέωση, ὅπως καί ὁ κάθε ἔμπορος, ὅταν ἀναλαβαίνει μιά τέτια ὑποχρέωση, δέν φαντάζονται καθόλου ὅτι θά πρέπει νά πληρώσουν μέ χρυσές λίρες. Ὑπολογίζουν ὅτι θά τήν πληρώσουν στό Γραφεῖο Συμψηφισμοῦ». — 5.180. «Μήπως ἔχετε τή γνώμη ὅτι πρέπει νά ἐπινοηθεῖ κάποιου εἴδους μηχανισμός, μέ τή βοήθεια τοῦ ὁποίου τό κοινό θά εἶχε τό δικαίωμα νά εἰσπράξει χρῆμα προτοῦ γίνει ληξιπρόθεσμη ἡ συναλλαγματική, χάρη στό ὅτι κάποιος ἄλλος θά ἔπρεπε νά τήν προεξοφλήσει; — Ὄχι, ὄχι ἀπό τόν ἀποδέχτη τῆς συναλλαγματικῆς. Ἀλλά, ἄν μέ αὐτό ἐννοεῖτε ὅτι δέν πρέπει νά ἔχουμε τή δυνατότητα νά προεξοφλοῦμε ἐμπορικές συναλλαγματικές, τότε πρέπει νά ἀλλάξουμε ὅλη τήν τάξη τῆς ὑπόθεσης». — 5.182. «Νομίζετε λοιπόν ὅτι θά πρέπει αὐτή »{ἡ ἐμπορική συναλλαγματική}« νά εἶναι μετατρέψιμη σέ χρῆμα, ἀκριβῶς ὅπως ἕνα τραπεζογραμμάτιο τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας θά πρέπει νά εἶναι μετατρέψιμο σέ χρυσό; — Ἀπολύτως ναί, κάτω ἀπό ὁρισμένους ὅρους». — 5.184. «Νομίζετε λοιπόν ὅτι ὁ κανονισμός τῆς κυκλοφορίας θά ἔπρεπε νά διαμορφωθεῖ ἔτσι πού μιά ἐμπορική συναλλαγματική ἀναμφισβήτητης σιγουριᾶς θά ἔπρεπε σέ ὅλες τίς ἐποχές νά ἀνταλλάσσεται

εὔκολα μέ χρῆμα, ὅπως ἕνα τραπεζογραμμάτιο; Αὐτό τό νομίζω». — 5.185. «Δέν φτάνετε ὥς τό σημεῖο νά πεῖτε, ὅτι, εἴτε ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας, εἴτε ὁποιοσδήποτε ἄλλος, θά ἔπρεπε νά εἶναι ἀπό τό νόμο ὑποχρεωμένος νά ἀνταλλάξει τή συναλλαγματική; — Φτάνω πάντως νά λέω, ὅτι ἄν φκιάξουμε ἕνα νόμο πού θά ρυθμίζει τή χρηματική κυκλοφορία, θά ἔπρεπε νά πάρουμε μέτρα γιά νά παρεμποδιστεῖ ἡ δυνατότητα νά ἐπικρατήσει ἡ μή μετατρεψιμότητα τῶν ἐσωτερικῶν ἐμπορικῶν συναλλαγματικῶν, ἐφόσον οἱ συναλλαγματικές αὐτές εἶναι ἀναμφισβήτητα σίγουρες καί νόμιμες».

Αὐτό σημαίνει: μετατρεψιμότητα τῆς ἐμπορικῆς συναλλαγματικῆς, ὅμοια μέ τή μετατρεψιμότητα τοῦ τραπεζογραμματίου.

5.190. «Οἱ χρηματέμποροι τῆς χώρας ἀντιπροσωπεύουν πράγματι μόνο τό κοινό» —

ὅπως δήλωσε ἀργότερα ὁ κύριος Τσάπμεν στό κακουργοδικεῖο, ὅταν ἐκδικαζόταν ἡ ὑπόθεση Ντάβιντσον. Βλέπε τήν Great City Frunds.[90]

5.196. «Κάθε τρεῖς μῆνες» (ὅταν πληρώνονται τά τοκομερίδια) «εἶναι... ἀπολύτως ἀναγκαῖο νά ἀπευθυνόμαστε στήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας. Ὅταν τραβοῦν ἀπό τήν κυκλοφορία 6 ἤ 7 ἑκατομμύρια μέ τή μορφή κρατικῶν ἐσόδων γιά νά πληρωθοῦν τά τοκομερίδια, τότε πρέπει νά ὑπάρχει κάποιος, ὁ ὁποῖος θά διαθέτει στό μεταξύ τό ποσό αὐτό».

(Στήν περίπτωση αὐτή πρόκειται λοιπόν γιά τήν προσκόμιση χρήματος, καί ὄχι κεφαλαίου ἤ δανειακοῦ κεφαλαίου).

5.169. «Ὁ καθένας πού γνωρίζει τόν ἐμπορικό μας κόσμο, πρέπει νά ξέρει πώς, ὅταν βρισκόμαστε σέ μιά τέτια κατάσταση, τά γραμμάτια τοῦ θησαυροφυλακίου μένουν ἀπούλητα, ὅτι οἱ ὁμολογίες τῆς Ἑταιρίας τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν[91] γίνονται πέρα γιά πέρα ἄχρηστες, ὅτι δέν μποροῦν νά προεξοφλοῦν οὔτε τίς καλύτερες ἐμπορικές συναλλαγματικές, σέ μιά τέτια περίοδο πρέπει νά ἐπικρατεῖ μεγάλη ἀνησυχία σέ κείνους πού ἡ ἐπιχείρησή τους τούς ὑποχρεώνει, ὕστερα ἀπό ἁπλή ζήτηση, νά προβοῦν ἀμέσως σέ πληρωμές μέ τά συνηθισμένα μέσα κυκλοφορίας τῆς χώρας, καί αὐτό συμβαίνει μέ ὅλους τούς τραπεζίτες. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι νά διπλασιάζει ὁ καθένας τίς ἐφεδρεῖες του. Καί τώρα αναλογιστεῖτε ποιό θά εἶναι τό ἀποτέλεσμα γιά ὅλη τή χώρα, ἄν ὁ κάθε ἐπαρχιακός τραπεζίτης, καί ὑπάρχουν κάπου 500 ἀπό αὐτούς, δώσει ἐντολή στόν ἐκπρόσωπό του στό Λονδίνο νά τοῦ στείλει 5.000 λίρ. στ. σέ τραπεζογραμμάτια. Ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού παίρνουμε κατά μέσο ὅρο ἕνα τόσο μικρό ποσό, πράγμα πού εἶναι ἤδη ἐντελῶς παράλογο, φτάνουμε στό ποσό τῶν $2^1/_2$ ἑκατομμυρίων λιρ. στ. πού ἀφαιροῦνται ἀπό τήν κυκλοφορία. Πῶς πρέπει νά ἀντικατασταθοῦν;»

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, οἱ ἰδιῶτες καπιταλιστές κλπ. πού διαθέτουν χρήματα, δέν τά δίνουν ἔναντι ὁποιουδήποτε τόκου, γιατί λένε μαζί μέ τόν Τσάπμεν:

5.195. «Προτιμοῦμε νά μή παίρνουμε καθόλου τόκους, παρά νά μᾶς τρώει ἡ ἀμφιβολία, ἄν θά μποροῦμε νά βροῦμε τό χρῆμα στήν περίπτωση πού θά τό χρειαστοῦμε».
5.173. «Τό σύστημά μας εἶναι τό ἑξῆς: Ἔχουμε ὑποχρεώσεις 300 ἑκατομμυρίων λιρ. στ. πού ἡ πληρωμή τους μέ τό κυκλοφοροῦν νόμισμα τῆς χώρας μπορεῖ νά ζητηθεῖ σέ μιά δοσμένη στιγμή. Καί αὐτό τό νόμισμα τῆς χώρας, ἄν χρησιμοποιηθεῖ ὅλο γιά τό σκοπό αὐτό, φτάνει τά 23 ἑκατομ. λίρ. στ. ἤ κάποιον ἄλλο ἀριθμό. Δέν πρόκειται γιά μιά κατάσταση πού μπορεῖ ὁποιαδήποτε στιγμή νά μᾶς συνταράξει ὅλους;»

Ἔτσι ἐξηγιέται τόν καιρό τῶν κρίσεων ἡ ξαφνική μετατροπή τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος στό νομισματικό σύστημα.

Ἄν παραβλέψουμε τόν ἐσωτερικό πανικό τόν καιρό τῶν κρίσεων, μπορεῖ νά γίνεται λόγος γιά τό ποσό τοῦ χρήματος μόνο, ἐφόσον ἀφορᾶ τό μέταλλο, τό παγκόσμιο χρῆμα. Καί ἴσα-ἴσα αὐτό τό χρῆμα ἀποκλείει ὁ Τσάπμεν, μιλάει μόνο γιά 23 ἑκατομμύρια *τραπεζογραμμάτια*.

Ὁ ἴδιος ὁ Τσάπμεν λέει:

5.218. «Ἡ ἀρχική αἰτία τῆς διαταραχῆς στή χρηματαγορά» {τόν Ἀπρίλη καί ἀργότερα τόν Ὀχτώβρη τοῦ 1847} «βρισκόταν χωρίς ἀμφιβολία στή μάζα τοῦ χρήματος, πού ἦταν ἀπαραίτητη γιά νά ρυθμίζει τίς τρέχουσες τιμές τοῦ συναλλάγματος, λόγω τῶν ἐξαιρετικά μεγάλων εἰσαγωγῶν αὐτοῦ τοῦ χρόνου».

Πρῶτο, εἶχε περιοριστεῖ τότε σ' ἕνα ἐλάχιστο ὅριο ὁ θησαυρός αὐτός τοῦ χρήματος τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς. Δεύτερο, χρησίμευε ταυτόχρονα σάν ἐγγύηση γιά τήν μετατρεψιμότητα τοῦ πιστωτικοῦ χρήματος, τῶν τραπεζογραμματίων. Ἔτσι συνένωνε δυό ἐντελῶς διαφορετικές λειτουργίες, πού, ὅμως, καί οἱ δυό ἀπορρέουν ἀπό τή φύση τοῦ χρήματος, μιά καί τό πραγματικό χρῆμα εἶναι πάντα χρῆμα τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς, καί τό πιστωτικό χρῆμα βασίζεται πάντα στό χρῆμα τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς.

Χωρίς τήν ἀναστολή τοῦ νόμου τοῦ 1844 γιά τίς τράπεζες «τά Γραφεῖα Συμψηφισμοῦ δέν θά μποροῦσαν τό 1847 νά διεκπεραιώσουν τίς δουλιές τους» (5.221).

Ὡστόσο ὁ Τσάπμεν εἶχε κάποια προαίσθηση τῆς ἐπικείμενης κρίσης:

5.236. «Ὑπάρχουν ὁρισμένες καταστάσεις τῆς χρηματαγορᾶς (καί ἡ τωρινή δέν βρίσκεται πολύ μακρυά ἀπό αὐτές), στίς ὁποῖες εἶναι πολύ δύσκολο νά βρεῖς χρῆμα καί ὑποχρεώνεται κανείς νά καταφεύγει στήν τράπεζα».
5.239. «Ὅσο γιά τά ποσά πού τραβήξαμε ἀπό τήν Τράπεζα τήν Παρασκευή, τό Σάββατο καί τή Δευτέρα, στίς 19, 20 καί 22 τοῦ Ὀχτώβρη 1847, θά εἴμαστε πάρα πολύ εὐγνώμονες ἄν τήν ἑπόμενη Τετάρτη θά μπορούσαμε νά πάρουμε πίσω τίς συναλλαγματικές. Τό χρῆμα ἐπανέρρευσε σέ μᾶς ἀμέσως μόλις πέρασε ὁ πανικός».

Αὐτό γιατί τήν Τρίτη, 23 τοῦ Ὀχτώβρη, εἶχε ἀνασταλεῖ ὁ νόμος γιά τίς τράπεζες καί ἔτσι σταμάτησε ἡ κρίση.

Ὁ Τσάπμεν ἔχει τή γνώμη (5.274), ὅτι τό συνολικό ποσό τῶν ταυτόχρονα ἐκκρεμούντων στό Λονδίνο συναλλαγματικῶν φτάνει τά 100 — 120 ἑκατομ. λίρ. στ. Στό ποσό αὐτό δέν συμπεριλαβαίνονται οἱ τοπικές συναλλαγματικές τῶν ἐπαρχιῶν.

5.287. «Τή στιγμή πού τόν Ὀχτώβρη τοῦ 1856 τό συνολικό ποσό τῶν τραπεζογραμματίων πού βρισκόταν στά χέρια τοῦ κοινοῦ αὐξήθηκε σέ 21.155.000 λίρ. στ., ἦταν ἐξαιρετικά δύσκολο νά βρεῖ κανείς χρήματα. Παρ' ὅλο πού τό κοινό εἶχε τόσο χρῆμα στά χέρια του, ἐμεῖς δέν μπορούσαμε νά τό βροῦμε».

Συγκεκριμένα αὐτό γινόταν λόγω τῶν ἀνησυχιῶν πού δημιουργοῦσε ἡ δύσκολη κατάσταση, στήν ὁποία βρέθηκε γιά ἕνα διάστημα ἡ Ἤστερν Μπάνκ (Μάρτης τοῦ 1856).

5.290. Μόλις πέρασε ὁ πανικός,

«ἄρχισαν ἀμέσως ὅλοι οἱ τραπεζίτες, πού βγάζουν τά κέρδη τους ἀπό τούς τόκους, νά ἀπασχολοῦν τό χρῆμα τους».

5.302. Ὁ Τσάπμεν ἐξηγεῖ τήν ἀνησυχία ἀπό τή μείωση τῆς τραπεζικῆς ἐφεδρείας, ὄχι μέ τό φόβο γιά τίς καταθέσεις, ἀλλά μέ τό ὅτι ὅλοι, ὅσοι μπορεῖ νά βρεθοῦν ξαφνικά στήν ἀνάγκη νά πληρώσουν μεγάλα ποσά, ξέρουν πολύ καλά ὅτι σέ συνθῆκες στενότητας στή χρηματαγορά μποροῦν νά ἀποτανθοῦν στίς τράπεζες σάν τελευταία πηγή βοηθείας καί,

«ἄν ἡ τράπεζα ἔχει πολύ μικρή ἐφεδρεία, δέν θά χαρεῖ καθόλου νά μᾶς δεχτεῖ, ἀλλά θά γίνει τό ἀντίθετο».

Ἐξάλλου εἶναι ὡραῖο νά βλέπει κανείς πῶς ἐξαφανίζεται ἡ ἐφεδρεία σάν πραγματικό μέγεθος. Γιά τίς τρέχουσες δουλιές τους οἱ τραπεζίτες κρατοῦν ἕνα ἐλάχιστο ποσό. Τό κρατοῦν ἐνμέρει οἱ ἴδιοι καί ἐνμέρει στήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας. Οἱ μεσίτες συναλλαγματικῶν κρατοῦν τό «ἐλεύθερο τραπεζικό χρῆμα τῆς χώρας», χωρίς νά κρατοῦν ἐφεδρεία. Καί ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας σάν κάλυμα γιά τά χρέη της στούς καταθέτες ἔχει μόνο τίς ἐφεδρεῖες τῶν τραπεζιτῶν καί ἄλλων, μαζί μέ τίς καταθέσεις τοῦ Δημοσίου κλπ. Τήν ἐφεδρεία αὐτή μπορεῖ νά τήν περιορίσει ὥς τό κατώτατο σημεῖο, λ.χ. ὥς τά 2 ἑκατομμύρια λίρ. στ. Γι' αὐτό, ἐκτός ἀπό

αὐτά τά 2 χάρτινα ἑκατομμύρια σέ περίοδες κρίσης (πού μέ τή σειρά της μειώνει τήν ἐφεδρεία, γιατί τά τραπεζογραμμάτια, πού εἰσπράττονται ἔναντι τοῦ μετάλλου πού ἐκρέει, πρέπει νά ἀκυρώνονται) δέν διαθέτει ἀπολύτως καμιά ἄλλη ἐφεδρεία, ἐκτός ἀπό τόν μεταλλικό θησαυρό, καί γι' αὐτό κάθε μείωσή του, λόγω ἐκροῆς χρυσοῦ, δυναμώνει τήν κρίση.

5.306. «Ἄν δέν ὑπῆρχε καθόλου χρῆμα, γιά νά πληρωθοῦν τά ὑπόλοιπα στό Γραφεῖο Συμψηφισμοῦ, δέν βλέπω νά μᾶς ἀπομένει κάτι ἄλλο, ἀπό τό νά συνερχόμαστε καί νά κάνουμε τίς πληρωμές μας μέ συναλλαγματικές πρώτης κατηγορίας, μέ συναλλαγματικές εἰς διαταγήν τοῦ θησαυροφυλακίου, τῆς φίρμας Σμίθ, Παίην καί Σία, κλπ». — 5.307. «Ἑπομένως, στήν περίπτωση πού ἡ κυβέρνηση δέν θά εἶναι σέ θέση νά Σᾶς ἐφοδιάσει μέ μέσα κυκλοφορίας, θά τά δημιουργούσατε οἱ ἴδιοι γιά τόν ἑαυτό σας; — Τί μποροῦμε νά κάνουμε; Τό κοινό ἔρχεται καί μᾶς ἀφαιρεῖ ἀπό τά χέρια τό μέσο κυκλοφορίας. Δέν ὑπάρχει πιά». — 5.308. «Θά κάνατε λοιπόν ἁπλῶς στό Λονδίνο αὐτό πού κάνουν κάθε μέρα στό Μάντσεστερ; — Μάλιστα».

Πολύ καλή εἶναι ἡ ἀπάντηση τοῦ Τσάπμεν στήν ἐρώτηση πού θέτει ὁ Κέυλεϋ (ὀπαδός τῆς σχολῆς Ἄτγουντ στό Μπίρμινγκχαμ)[92] σχετικά μέ τήν ἀντίληψη τοῦ Ὄβερστον γιά τό κεφάλαιο:

5.315. «Ἔχει εἰπωθεῖ μπρός στήν Ἐπιτροπή, ὅτι κατά τήν περίοδο μιᾶς κρίσης, σάν τήν κρίση τοῦ 1847, οἱ ἄνθρωποι δέν ζητοῦν νά βροῦν χρῆμα, ἀλλά κεφάλαιο. Ποιά εἶναι ἡ γνώμη σας σχετικά μ' αὐτό; — Δέν σᾶς καταλαβαίνω. Ἐμεῖς ἐμπορευόμαστε μόνο μέ χρῆμα. Δέν καταλαβαίνω, τί ἐννοεῖτε μ' αὐτό». — 5.316. «Ἄν ἐννοεῖτε μ' αὐτό» (μέ τό ἐμπορικό κεφάλαιο) «τή μάζα τοῦ χρήματος πού ἔχει ἕνας ἄνθρωπος στήν ἐπιχείρησή του, τοῦ χρήματος πού ἀνήκει σ' αὐτόν τόν ἴδιο, ἄν ὀνομάζετε αὐτό κεφάλαιο, τότε τίς περισσότερες φορές αὐτό ἀποτελεῖ ἕνα πολύ μικρό μέρος τοῦ χρήματος, μέ τό ὁποῖο διαχειρίζεται τίς δουλιές του μέ τή βοήθεια τῆς πίστωσης πού τοῦ χορηγεῖ τό κοινό» — μέ τή μεσολάβηση τῶν Τσάπμεν.

5.339. «Μήπως ὅταν ἀναστέλλουμε τίς πληρωμές μας σέ μετρητά σημαίνει ἔλλειψη πλούτου; — Καθόλου, ... δέν ἔχουμε ἔλλειψη πλούτου, ἀλλά κινούμαστε μέσα σέ ἕνα στόν ἀνώτατο βαθμό τεχνητό σύστημα, καί ὅταν ἔχουμε μιά τεράστια ἀπειλητική (superincumbent) ζήτηση δικῶν μας μέσων κυκλοφορίας, μπορεῖ νά παρουσιαστοῦν καταστάσεις πού μᾶς ἐμποδίζουν νά προμηθευτοῦμε αὐτά τά μέσα κυκλοφορίας. Μήπως γιά τό λόγο αὐτό θά πρέπει νά παραλύσει ὅλο τό ἐμπόριο, ὅλη ἡ βιομηχανία τῆς χώρας; Μήπως πρέπει νά κλείσουμε ὅλους τούς δρόμους τῆς ἀπασχόλησης;» — 5.338. «Ἄν μᾶς ἔθεταν τό ἐρώτημα, τί θέλουμε νά διατηρήσουμε, τίς πληρωμές σέ μετρητά ἤ τή βιομηχανία τῆς χώρας, τότε ξέρω ποιά ἀπό τίς δυό θά ἐγκατέλειπα».

Σχετικά μέ τή θησαύριση τραπεζογραμματίων «μέ σκοπό νά ὀξύνουν τή στενότητα καί νά βγάλουν ὄφελος ἀπό τίς συνέπειές της» (5.358) λέει ὅτι αὐτό μπορεῖ νά γίνει πολύ εὔκολα. Γιά νά γίνει αὐτό θά ἔφθαναν τρεῖς μεγάλες τράπεζες.

5.383. «Μήπως σέ σᾶς, τόν ἔμπειρο ἄνθρωπο στά ζητήματα τῶν μεγάλων ἐπιχειρήσεων τῆς πρωτεύουσάς μας, δέν σᾶς εἶναι γνωστό, ὅτι ὑπάρχουν κεφαλαιοκράτες πού ἐκμεταλλεύονται τήν κρίση αὐτή γιά νά βγάζουν τεράστια κέρδη ἀπό τήν καταστροφή ἐκείνων πού πέφτουν θύματα; — Γι' αὐτό δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει ἀμφιβολία».

Καί πρέπει νά πιστέψουμε σ' αὐτό τόν κύριο Τσάπμεν, παρ' ὅλο πού τελικά χαντακώθηκε ἐμπορικά στήν προσπάθεια «νά βγάλει τεράστια κέρδη ἀπό τήν καταστροφή τῶν θυμάτων». Γιατί, ἄν ὁ συνέταιρός του Γκάρνεϋ λέει: κάθε ἀλλαγή στήν πορεία τῶν ἐργασιῶν εἶναι ἐπωφελής σέ κεῖνον πού εἶναι πληροφορημένος, ὁ Τσάπμεν δηλώνει:

«Τό ἕνα μέρος τῆς κοινωνίας δέν ξέρει τίποτα γιά τό ἄλλο. Νά λ.χ. ὁ ἐργοστασιάρχης πού κάνει ἐξαγωγές στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη, ἤ πού εἰσάγει τήν πρώτη του ὕλη, δέν ξέρει τίποτα γιά τόν ἄλλο πού ἐμπορεύεται μέ ράβδους χρυσοῦ» (5.046).

Καί ἔτσι μιά ὡραία μέρα συνέβηκε τό γεγονός ὅτι ἀκόμα καί οἱ ἴδιοι, ὁ Γκάρνεϋ καί ὁ Τσάπμεν, βρέθηκαν «ἀπληροφόρητοι» καί χρεωκόπησαν παταγωδῶς.

Ἔχουμε δεῖ κιόλας πιό πάνω, ὅτι ἡ ἔκδοση τραπεζογραμματίων δέν σημαίνει σέ ὅλες τίς περιπτώσεις προκαταβολή κεφαλαίου. Ἡ παρακάτω κατάθεση τοῦ Τούκ μπρός στήν Ἐπιτροπή C. D. τῆς Βουλῆς τῶν Λόρδων τό 1848, ἀποδείχνει μόνο, ὅτι ὁ δανεισμός κεφαλαίου, ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού πραγματοποιεῖται ἀπό τήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας μέ τήν ἔκδοση νέων τραπεζογραμματίων, δέν σημαίνει ὑποχρεωτικά αὔξηση τοῦ ποσοῦ τῶν κυκλοφορούντων τραπεζογραμματίων:

3.099. «Ἔχετε τή γνώμη ὅτι ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας, λ.χ. μπορεῖ νά διευρύνει σημαντικά τίς προκαταβολές της, χωρίς ἡ διεύρυνση αὐτή νά ὁδηγήσει σέ αὐξημένη ἔκδοση τραπεζογραμματίων; Ὑπάρχει πληθώρα γεγονότων πού τό ἀποδείχνουν αὐτό. Ἕνα ἀπό τά πιό χτυπητά παραδείγματα ἦταν τό 1835, ὅταν ἡ Τράπεζα χρησιμοποίησε τίς δυτικοϊνδικές καταθέσεις καί τά δάνεια ἀπό τήν Ἑταιρία τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν γιά νά χορηγήσει αὐξημένα δάνεια στό κοινό. Τότε, πράγματι, μειώθηκε ταυτόχρονα κάπως τό συνολικό ποσό τῶν τραπεζογραμματίων στά χέρια τοῦ κοινοῦ... Κάτι τό παρόμοιο παρατηρήθηκε καί τό 1846 τόν καιρό τῆς πληρωμῆς στήν Τράπεζα τῶν σιδηροδρομικῶν καταθέσεων. Τά χρεώγραφα» (τά προεξοφλημένα καί τά κατατεθιμένα) «ἔφτασαν περίπου τά 30 ἑκατομμύρια, ἐνῶ δέν σημειώθηκε αἰσθητή ἐπίδραση στό συνολικό ποσό τῶν τραπεζογραμματίων πού βρίσκονταν στά χέρια τοῦ κοινοῦ».

Δίπλα στά τραπεζογραμμάτια, ὅμως, τό χονδρικό ἐμπόριο ἔχει ἕνα δεύτερο μέσο κυκλοφορίας πολύ πιό σημαντικό γι' αὐτό: τίς συναλλαγματικές. Ὁ κύριος Τσάπμεν μᾶς ἔδειξε πόση οὐσιαστική

σημασία ἔχει γιά τήν κανονική πορεία τῶν ἐργασιῶν, τό νά γίνονται παντοῦ καί κάτω ἀπό ὅλες τίς συνθῆκες δεχτές στίς πληρωμές οἱ καλές συναλλαγματικές: «Gilt nicht mehr der Tausves Jontof, was soll gelten, Zeter, Zeter!»[93][1*] Πῶς σχετίζονται μεταξύ τους τά δυό αὐτά μέσα κυκλοφορίας;

Γιά τό ζήτημα αὐτό ὁ Γκίλμπαρτ λέει:

«Ὁ περιορισμός τοῦ συνολικοῦ ποσοῦ τῶν τραπεζογραμματίων πού κυκλοφοροῦν αὐξάνει κατά κανόνα τό συνολικό ποσό τῶν συναλλαγματικῶν πού κυκλοφοροῦν. Οἱ συναλλαγματικές εἶναι δυό εἰδῶν — ἐμπορικές συναλλαγματικές καί τραπεζικές συναλλαγματικές — ... ὅταν τό χρῆμα σπανίζει οἱ δανειστές χρήματος λένε: „Τραβῆξτε συναλλαγματική γιά μᾶς καί μεῖς θά τή δεχθοῦμε". Καί ὅταν ἕνας ἐπαρχιακός τραπεζίτης προεξοφλεῖ μιά συναλλαγματική ἑνός πελάτη του, δέν τοῦ δίνει μετρητό χρῆμα, ἀλλά μιά δική του συναλλαγματική 21 ἡμερῶν γιά τόν πράχτορά του στό Λονδίνο. Οἱ συναλλαγματικές αὐτές χρησιμεύουν σάν μέσο κυκλοφορίας». (J. W. Gilbart. «An Inquiry into the Causes of the Pressure etc.», London 1840, p. 31).

Αὐτό ἐπιβεβαιώνεται μέ μιά κάπως τροποποιημένη μορφή ἀπό τόν Νιούμαρτς, Β. Α. 1857, Νο 1.426:

«Δέν ὑπάρχει καμιά σχέση ἀνάμεσα στίς διακυμάνσεις τοῦ συνολικοῦ ποσοῦ τῶν κυκλοφορούντων συναλλαγματικῶν καί στίς διακυμάνσεις τῶν κυκλοφορούντων τραπεζογραμματίων... τό μόνο λίγο-πολύ κανονικό ἀποτέλεσμα εἶναι... ὅτι, μόλις σημειωθεῖ ἡ παραμικρότερη στενότητα στή χρηματαγορά, ἔνδειξη τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ἡ αὔξηση τοῦ προεξοφλητικοῦ τόκου, αὐξάνει σημαντικά ἡ ἔκταση κυκλοφορίας συναλλαγματικῶν καί ἀντίστροφα».

Οἱ συναλλαγματικές ὅμως, πού τραβιοῦνται στίς περίοδες αὐτές δέν εἶναι καθόλου μόνο οἱ βραχύχρονες τραπεζικές συναλλαγματικές πού ἀναφέρει ὁ Γκίλμπαρτ. Ἀντίθετα, κατά ἕνα μεγάλο μέρος πρόκειται γιά συναλλαγματικές προσαρμογῆς (Akkommodationswechsel) πού δέν ἀντιπροσωπεύουν πραγματική ἐπιχείρηση ἤ ἀντιπροσωπεύουν μόνο ἐπιχειρήσεις, πού ἁπλῶς ἔχουν ἀναληφθεῖ γιά νά μποροῦν νά τραβοῦν ἔπειτα συναλλαγματικές. Καί ἀπό τίς δυό ἔχουμε ἀναφέρει ἀρκετά παραδείγματα. Γι' αὐτό, τό περιοδικό «Economist» (Οὐΐλσον), συγκρίνοντας τήν ἀσφάλεια πού ἐξασφαλίζουν οἱ συναλλαγματικές αὐτές σέ σχέση μέ τά τραπεζογραμμάτια, γράφει:

[1*] «Δέν ἔχει πιά πέραση τό Τάουσβες Γιόντοφ,
Τί ἔχει πέραση, ἡ κραυγή γιά βοήθεια!»
Στίχοι ἀπό τό ποίημα τοῦ Χάϊνε: «Λογομαχία». Βλέπε σχετικά τή σημείωση (93). Σημ. μετ.

«Τραπεζογραμμάτια πληρωτέα στήν ἐμφάνισή τους δέν μποροῦν ποτέ νά βρίσκονται σέ ὑπεραφθονία ἔξω ἀπό τήν Τράπεζα, γιατί τά ὑπεράφθονα θά ἐπιστρέφονταν πάντα στήν Τράπεζα γιά ν' ἀνταλλαχθοῦν, ἐνῶ δίμηνες συναλλαγματικές μποροῦν νά ἐκδίδονται σέ μεγάλη ἀφθονία, γιατί ὥς τήν ἡμέρα πού γίνονται ληξιπρόθεσμες δέν ὑπάρχει κανένα μέσο ἐλέγχου τῆς ἔκδοσής τους, καί ἴσως τήν ἡμέρα αὐτή νά ἔχουν ἀντικατασταθεῖ πάλι μέ ἄλλες. Μᾶς εἶναι ἐντελῶς ἀκατανόητο, τό γεγονός ὅτι ἕνα ἔθνος δέχεται νά ἐγγυηθεῖ τήν κυκλοφορία συναλλαγματικῶν πληρωτέων σέ μιά μελλοντική ἡμερομηνία, ἐνῶ ἀντίθετα διατυπώνει δισταγμούς ἔναντι τῆς κυκλοφορίας χαρτονομίσματος, πληρωτέου στήν ἐμφάνισή του». («Economist», 1847, p. 575).

Ἑπομένως, τό συνολικό ποσό τῶν κυκλοφορούντων συναλλαγματικῶν καθορίζεται, ὅπως καί τῶν τραπεζογραμματίων, ἀποκλειστικά ἀπό τίς ἀνάγκες τοῦ ἐμπορίου. Σέ ὁμαλές περίοδες τῆς δεκαετίας 1850 κυκλοφοροῦσαν στό Ἑνωμένο Βασίλειο, δίπλα στά 39 ἑκατομμύρια λίρ. στ. σέ τραπεζογραμμάτια, κάπου 300 ἑκατομμύρια σέ συναλλαγματικές, ἀπό τά ὁποῖα τά 100 — 120 ἑκατομμύρια στό Λονδίνο μόνο. Ἡ ἔκταση στήν ὁποία κυκλοφοροῦν οἱ συναλλαγματικές δέν ἀσκεῖ καμιά ἐπίδραση στήν ἔκταση τῆς κυκλοφορίας τῶν τραπεζογραμματίων καί ἐπηρεάζεται ἀπό αὐτή τήν τελευταία μόνο σέ περίοδες χρηματικῆς στενότητας, ὅταν οἱ συναλλαγματικές αὐξάνουν ποσοτικά καί χειροτερεύουν ποιοτικά. Τέλος, τή στιγμή τῆς κρίσης, σταματάει ὁλότελα ἡ κυκλοφορία τῶν συναλλαγματικῶν. Κανένας δέν χρειάζεται ὑποσχέσεις πληρωμῆς, γιατί ὁ καθένας χρειάζεται μόνο πληρωμές σέ μετρητά. Μόνο, τουλάχιστον ὥς τώρα στήν Ἀγγλία, τό τραπεζογραμμάτιο διατηρεῖ τήν κυκλοφοριακή ἱκανότητά του, γιατί πίσω ἀπό τήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας στέκει τό ἔθνος μέ ὅλο του τόν πλοῦτο.

Εἴδαμε πώς ἀκόμα καί ὁ κύριος Τσάπμεν, πού ὡστόσο τό 1857 ἦταν ὁ ἴδιος ἕνας ἀπό τούς μεγιστάνες τῆς χρηματαγορᾶς, παραπονιέται πικρά, ὅτι στό Λονδίνο ὑπάρχουν πολλοί μεγάλοι κεφαλαιοκράτες τοῦ χρήματος, ἀρκετά ἰσχυροί, ὥστε νά εἶναι σέ θέση μιά δοσμένη στιγμή νά ἀνακατώσουν ὅλην τή χρηματαγορά, ἀφαιμάσσοντας ἔτσι μέ τόν πιό ἐπαίσχυντο τρόπο τούς μικρότερους χρηματεμπόρους. Ἔτσι ὑπάρχουν πολλοί τέτιοι μεγάλοι καρχαρίες πού θά μποροῦσαν νά ὀξύνουν σημαντικά μιά στενότητα χρήματος, πουλώντας κρατικά ὁμόλογα 1 — 2 ἑκατομμυρίων λιρ. στ. καί ἀφαιρώντας ἔτσι ἀπό τήν ἀγορά ἴσο ποσό τραπεζογραμματίων (καί ταυτόχρονα διαθέσιμου δανείσιμου κεφαλαίου). Γιά νά μετατραπεῖ

μέ μιά τέτια μανούβρα μιά στενότητα σέ πανικό, θά ἀρκοῦσε ἡ συνεργασία τριῶν μεγάλων τραπεζῶν.

Ἡ μεγαλύτερη καπιταλιστική δύναμη στό Λονδίνο εἶναι φυσικά ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας, πού, ὅμως, μέ τήν ἰδιότητά της σάν ἡμικρατικό ἵδρυμα τῆς εἶναι ἀδύνατο νά ἐκδηλώνει μέ τόσο βάναυσο τρόπο τήν κυριαρχία της. Παρ' ὅλα αὐτά ξέρει ἀρκετά μέσα καί τρόπους — ἰδίως ἀπό τότε πού ἐκδόθηκε τό 1844 ὁ νόμος γιά τίς τράπεζες — γιά νά δένει τόν γάϊδαρό της.

Τό κεφάλαιο τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας εἶναι 14.533.000 λίρ. στ. καί, ἐκτός ἀπό αὐτό, διαθέτει περίπου πάνω ἀπό 3 ἑκατομμύρια λίρ. στ. «ὑπόλοιπα», δηλαδή μή μοιρασμένα κέρδη, καθώς καί ὅλα τά χρήματα πού ἔρχονται στήν κυβέρνηση ἀπό φόρους κλπ., τά ὁποῖα ὥς πού νά ξοδευτοῦν πρέπει νά εἶναι κατατεθημένα σ' αὐτήν. Ἄν προσθέσει κανείς ἀκόμα τό συνολικό ποσό τῶν ὑπόλοιπων κατατεθημένων χρημάτων (πού σέ ὁμαλές περίοδες φτάνουν κάπου τά 30 ἑκατομ. λίρ. στ). καί τῶν τραπεζογραμματίων πού ἔχουν ἐκδοθεῖ χωρίς κάλυψη, τότε ὁ ὑπολογισμός τοῦ Νιούμαρτς θά ἀποδειχθεῖ ἀρκετά μέτριος, ὅταν λέει (B. A. 1857, No 1.889):

«Πείσθηκα ὅτι τό συνολικό ποσό τῶν κεφαλαίων πού κυκλοφοροῦν διαρκῶς στή χρηματαγορά» {τοῦ Λονδίνου} «μπορεῖ νά ὑπολογιστεῖ σέ 120 ἑκατομμύρια λίρ. στ. περίπου. Καί ἀπό αὐτά τά 120 ἑκατομμύρια ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας διαθέτει ἕνα πολύ σημαντικό μέρος, κάπου 15 — 20%».

Ὅταν ἡ Τράπεζα ἐκδίδει τραπεζογραμμάτια, τά ὁποῖα δέν καλύπτονται ἀπό τόν μεταλλικό θησαυρό πού βρίσκεται στά ὑπόγειά της, δημιουργεῖ σύμβολα ἀξίας πού δέν εἶναι μόνο μέσα κυκλοφορίας, ἀλλά ἀποτελοῦν γι' αὐτήν ἐπίσης πρόσθετο — ἄν καί πλασματικό — κεφάλαιο, τό ὀνομαστικό συνολικό ποσό τοῦ ὁποίου εἶναι ἴσο μέ τό ποσό τῶν ἀκάλυπτων τραπεζογραμματίων. Καί αὐτό τό πρόσθετο κεφάλαιο τῆς ἀποφέρει ἕνα πρόσθετο κέρδος. — B. A. 1857, ὁ Οὐΐλσον ρωτάει τόν Νιούμαρτς:

1.563. «Ἀλήθεια, δέν ἀποτελεῖ ἡ κυκλοφορία τῶν τραπεζογραμματίων μιᾶς τράπεζας, δηλαδή τό συνολικό ποσό πού παραμένει στά χέρια τοῦ κοινοῦ, συμπλήρωμα στό πραγματικό κεφάλαιο τῆς τράπεζας αὐτῆς; — Βεβαιότατα».

Τό ἴδιο ἰσχύει φυσικά καί γιά τίς ἰδιωτικές τράπεζες πού ἐκδίδουν τραπεζογραμμάτια. Στίς ἀπαντήσεις του No 1.866 — 1.868 ὁ Νιούμαρτς θεωρεῖ τά δύο τρίτα ὅλων τῶν τραπεζογραμματίων πού ἐκδόθηκαν ἀπό αὐτές (γιά τό τελευταῖο τρίτο πρέπει οἱ τράπεζες αὐτές νά διατηροῦν ἕνα ἀντίστοιχο μεταλλικό κάλυμα) σάν

«δημιουργία ἴσου κεφαλαίου», γιατί ἐξοικονομεῖται ἰσόποσο μεταλλικό χρῆμα. Τό κέρδος τοῦ τραπεζίτη μπορεῖ γι' αὐτό νά μή εἶναι μεγαλύτερο ἀπό τό κέρδος ἄλλων κεφαλαιοκρατῶν. Παραμένει τό γεγονός, ὅτι τό κέρδος τό βγάζει ἀπό αὐτή τήν ἐθνική ἐξοικονόμηση μεταλλικοῦ χρήματος. Τό γεγονός ὅτι μιά ἐθνική ἐξοικονόμηση ἐμφανίζεται σάν ἀτομικό κέρδος, δέν ἐνοχλεῖ καθόλου τόν ἀστό οἰκονομολόγο, γιατί τό κέρδος γενικά ἀποτελεῖ ἰδιοποίηση ἐθνικῆς ἐργασίας. Μήπως ὑπάρχει πιό παράλογο πράγμα ἀπό τό γεγονός λ.χ. ὅτι ἀπό τό 1797 ὥς τό 1817 ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας, τά τραπεζογραμμάτια τῆς ὁποίας μόνο χάρη στό κράτος χρησιμεύουν σάν μέσο πίστωσης, καί ἡ ὁποία πληρωνόταν μετά ἀπό τό κράτος, δηλαδή ἀπό τό κοινό μέ τή μορφή τόκων γιά κρατικά δάνεια, ἐπειδή τό κράτος τῆς δίνει τή δυνατότητα νά μετατρέπει αὐτά τά ἴδια χάρτινα τραπεζογραμμάτια σέ χρῆμα καί νά τά δανείζει ἔπειτα στό κράτος;

Ἐξάλλου, οἱ τράπεζες ἔχουν καί ἄλλα μέσα νά δημιουργοῦν κεφάλαιο. Σύμφωνα μέ τόν ἴδιο τόν Νιούμαρτς οἱ ἐπαρχιακές τράπεζες ἔχουν, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ πιό πάνω, τή συνήθεια τά περισσευούμενα κεφάλαιά τους (δηλαδή τραπεζογραμμάτια τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας) νά τά στέλνουν σέ μεσίτες συναλλαγματικῶν τοῦ Λονδίνου, ἔναντι τῶν ὁποίων τούς στέλνουν πίσω προεξοφλημένες συναλλαγματικές. Μέ τίς συναλλαγματικές αὐτές ἡ τράπεζα ἐξυπηρετεῖ τούς πελάτες της, γιατί κανόνας γι' αὐτήν εἶναι νά μή φύγουν ξανά ἀπό τά χέρια της οἱ συναλλαγματικές πού ἔγιναν δεχτές ἀπό τούς τοπικούς πελάτες της, γιά νά μή γίνουν γνωστές οἱ ἐπιχειρήσεις αὐτῶν τῶν πελατῶν στή δική τους τή γειτονιά. Αὐτές οἱ συναλλαγματικές, πού τίς πήρανε ἀπό τό Λονδίνο, δέν χρησιμεύουν μόνο γιά νά δοθοῦν σέ πελάτες πού ἔχουν νά κάνουν πληρωμές ἄμεσα στό Λονδίνο, στήν περίπτωση πού αὐτοί δέν προτιμοῦν νά ζητήσουν ἀπό τήν τράπεζα νά στείλει γιά λογαριασμό τους μιά ἐπιταγή στό Λονδίνο, χρησιμεύουν ἀκόμα γιά τή διεκπεραίωση πληρωμῶν στήν ἐπαρχία, γιατί ἡ ὀπισθογράφηση ἀπό τόν τραπεζίτη τούς ἐξασφαλίζει τήν τοπική πίστη. Ἔτσι, λ.χ. στό Λάνκασαϊρ ἔχουν ἐκτοπίσει ἀπό τήν κυκλοφορία ὅλα τά τραπεζογραμμάτια τῶν τοπικῶν τραπεζῶν καί μεγάλο μέρος τῶν τραπεζογραμματίων τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας (στό ἴδιο, No 1.568 ὥς 1.574).

Βλέπουμε λοιπόν ἐδῶ, πῶς οἱ τράπεζες δημιουργοῦν Πίστη καί κεφάλαιο: 1) μέ τήν ἔκδοση δικῶν τους τραπεζογραμματίων, 2) μέ τήν ἔκδοση ἐνταλμάτων διαρκείας τό πολύ 21 ἡμερῶν πληρωτέων στό Λονδίνο, πού ὅμως κατά τήν ἔκδοσή τους πληρώνονται ἀμέσως

σέ μετρητά, 3) πληρώνοντας μέ προεξοφλημένες συναλλαγματικές, ἡ πιστωτική ἱκανότητα τῶν ὁποίων, τουλάχιστον γιά τήν προκείμενη περιοχή, ἐξασφαλίζεται πρίν ἀπ' ὅλα καί οὐσιαστικά μέ τήν ὀπισθογράφηση ἀπό μέρους τῆς τράπεζας.

Ἡ δύναμη τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας ἐκδηλώνεται μέ τή ρύθμιση ἀπό μέρους της τοῦ ἀγοραίου ποσοστοῦ τοῦ ἐπιτοκίου. Σέ περίοδες ὁμαλῆς πορείας τῶν ἐργασιῶν μπορεῖ νά συμβεῖ ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας νά μή εἶναι σέ θέση μέ τήν αὔξηση τοῦ προεξοφλητικοῦ τόκου[12] νά ἐμποδίσει μιά μέτρια ἐκροή χρυσοῦ ἀπό τό θησαυρό της σέ μέταλλο, γιατί οἱ ἀνάγκες σέ μέσα πληρωμῆς ἱκανοποιοῦνται ἀπό τίς ἰδιωτικές καί μετοχικές τράπεζες καί ἀπό τούς μεσίτες συναλλαγματικῶν, τά κεφάλαια καί ἡ δύναμη τῶν ὁποίων αὐξήθηκαν σημαντικά τά τελευταῖα τριάντα χρόνια. Ἡ Τράπεζα θά χρειαστεῖ τότε νά χρησιμοποιήσει καί ἄλλα μέσα. Γιά τίς κρίσιμες στιγμές ὅμως ἐξακολουθεῖ νά ἰσχύει αὐτό πού εἶπε ὁ τραπεζίτης Γκλύν (τῆς φίρμας Glyn, Mills, Currie and Co) στήν Ἐπιτροπή τῆς Βουλῆς τῶν Λόρδων σχετικά μέ τήν ἐμπορική κρίση τοῦ 1847 (C. D. 1848/1857).

1.709. «Σέ περίοδες μεγάλης στενότητας χρήματος στή χώρα ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας ὑπαγορεύει τό ἐπιτόκιο». — 1.710. «Σέ περίοδες ἐξαιρετικῆς στενότητας... ὅταν περιορίζονται σχετικά οἱ προεξοφλήσεις ἀπό μέρους τῶν ἰδιωτῶν τραπεζιτῶν καί τῶν μεσιτῶν συναλλαγματικῶν, οἱ προεξοφλήσεις περιέρχονται στήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας, ὁπότε ἔχει τή δύναμη νά καθορίζει τό ἀγοραῖο ποσοστό τοῦ ἐπιτοκίου».

Σάν δημόσιο ἵδρυμα μέ κρατική προστασία καί μέ κρατικά προνόμια δέν μπορεῖ βέβαια νά ἀξιοποιεῖ ἀνηλεῶς αὐτήν τή δύναμή της, ὅπως ἐπιτρέπουν στόν ἑαυτό τους οἱ ἰδιωτικές ἐπιχειρήσεις. Γι' αὐτό

[12] Στή γενική συνέλευση, τῶν μετόχων τῆς Union Bank of London στίς 17 τοῦ Γενάρη 1894 ὁ πρόεδρος κύριος Ρίτσι εἶπε ὅτι ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας αὔξησε τό προεξοφλητικό ἐπιτόκιο ἀπό $2\frac{1}{2}\%$ (τόν Ἰούλη) σέ 3 καί 4% τόν Αὔγουστο, καί, ἐπειδή παρ' ὅλα αὐτά ἔχασε μέσα σέ τέσσερις ἑβδομάδες $4\frac{1}{2}$ ἑκατομ. λίρ. στ. σέ χρυσό, τό ἀνέβασε σέ 5%, ὁπότε ἄρχισε νά ἐπαναρρέει χρυσός καί ἡ τράπεζα κατέβασε τό ἐπιτόκιο σέ 4% τό Σεπτέμβρη καί 3% τόν Ὀχτώβρη. Αὐτό τό ἐπιτόκιο τῆς Τράπεζας ὅμως δέν ἀναγνωρίστηκε στήν ἀγορά. «Ὅταν τό τραπεζικό ἐπιτόκιο ἦταν 5%, τό ἀγοραῖο ἐπιτόκιο ἦταν $3\frac{1}{2}\%$ καί τό ἐπιτόκιο γιά χρῆμα $2\frac{1}{2}\%$. Ὅταν τό τραπεζικό ἐπιτόκιο ἔπεσε στά 4% τό προεξοφλητικό ἐπιτόκιο ἦταν $2\frac{3}{8}\%$ καί τό ἐπιτόκιο γιά χρῆμα $1\frac{3}{4}\%$. Ὅταν τό τραπεζικό ἐπιτόκιο ἔγινε 3%, τό προεξοφλητικό ἐπιτόκιο ἦταν $1\frac{1}{2}\%$ καί τό ἐπιτόκιο γιά χρῆμα λίγο χαμηλότερο». («Daily News», 18 Jan. 1894). — Φ. Ε.

καί ὁ Χάμπαρντ λέει στήν Ἐπιτροπή τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτήτων B. A. 1857:

2.844 (Ἐρώτηση:) «Εἶναι ἀλήθεια πώς ὅταν τό προεξοφλητικό ἐπιτόκιο βρίσκεται στό ἀνώτατο σημεῖο, τότε ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας προσφέρει τίς ὑπηρεσίες της φτηνότερα ἀπό κάθε ἄλλη φορά, καί ὅταν τό προεξοφλητικό ἐπιτόκιο βρίσκεται στό κατώτατο σημεῖο, τότε οἱ μεσίτες συναλλαγματικῶν εἶναι οἱ πιό φτηνοί;» — (Χάμπαρντ:) «Αὐτό θά γίνεται πάντα, γιατί ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας δέν κατεβαίνει ποτέ τόσο χαμηλά, ὅσο αὐτοί πού τή συναγωνίζονται, καί ὅταν ὁ τόκος φτάνει στό ἀνώτατο σημεῖο ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας δέν τόν ἀνεβάζει ποτέ τόσο ψηλά».

Παρ' ὅλα αὐτά ἀποτελεῖ σοβαρό γεγονός στήν ἐπιχειρηματική ζωή, ὅταν σέ περίοδο στενότητας ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας, σύμφωνα μέ τήν συνηθισμένη ἔκφραση, σφίγγει τή μέγγενη, δηλαδή καθορίζει ἀκόμα πιό ψηλά τό ἐπιτόκιο πού βρίσκεται ἤδη πάνω ἀπό τό μέσο ὅρο.

«Μόλις ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας σφίξει τή μέγγενη, σταματοῦν ὅλες οἱ ἀγορές γιά ἐξαγωγές στό ἐξωτερικό... οἱ ἐξαγωγεῖς περιμένουν ὥς πού ἡ πτώση τῶν τιμῶν νά φθάσει τό κατώτατο σημεῖο, καί μόνο τότε, καί ὄχι προηγούμενα, προβαίνουν σέ ἀγορές. Ὅταν ὅμως φθάσει τό σημεῖο αὐτό ἔχουν ἤδη ρυθμιστεῖ πάλι οἱ τρέχουσες τιμές τοῦ συναλλάγματος — ὁ χρυσός παύει νά ἐξάγεται προτοῦ ἀκόμα νά ἔχουν πέσει οἱ τιμές ὥς τό κατώτατο αὐτό σημεῖο τῆς ὕφεσης. Ἀγορές ἐμπορευμάτων γιά ἐξαγωγή μποροῦν ἐνδεχομένως νά φέρουν πίσω ἕνα μέρος τοῦ χρυσοῦ πού ἔχει σταλεῖ στό ἐξωτερικό, ἔρχονται ὅμως πολύ ἀργά γιά νά μπορέσουν νά ἐμποδίσουν τήν ἐκροή». (J. W. Gilbart. «An inquiry into the Causes of the Pressure on the Money Market». London 1840, p. 35). «Ἕνα ἄλλο ἀποτέλεσμα τῆς ρύθμισης τοῦ μέσου κυκλοφορίας μέσω τῶν τρέχουσων τιμῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ συναλλάγματος, εἶναι ὅτι σέ περίοδο στενότητας προκαλεῖ μιά τεράστια ἄνοδο τοῦ ἐπιτοκίου» (στό ἴδιο, σελ. 40). «Τά ἔξοδα, πού δημιουργοῦνται ἀπό τήν ἀποκατάσταση τῶν τρέχουσων τιμῶν τοῦ συναλλάγματος, πέφτουν στήν παραγωγική βιομηχανία τῆς χώρας, ἐνῶ στήν πορεία τοῦ προτσές αὐτοῦ τά κέρδη τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας αὐξάνουν θετικά, γιατί συνεχίζει τίς δουλιές της μέ μιά μικρότερη ποσότητα εὐγενῶν μετάλλων» (στό ἴδιο, σελ. 52).

Ὁ φίλος μας Σάμουελ Γκάρνεϋ, ὅμως λέει:

«αὐτές οἱ μεγάλες διακυμάνσεις τοῦ ἐπιτοκίου εἶναι ἐπωφελεῖς γιά τούς τραπεζίτες καί τούς χρηματεμπόρους — ὅλες οἱ διακυμάνσεις στίς δουλιές ὠφελοῦν αὐτόν πού εἶναι πληροφορημένος».

Καί ἄν ἀκόμα οἱ Γκάρνεϋ μαζεύουν τήν ἀφρόκρεμα τῆς ἀμείλιχτης ἐκμετάλλευσης τῆς δυσπραγίας, ἐνῶ ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας δέ μπορεῖ μέ τήν ἴδια ἐλευθερία νά ἐπιτρέψει ἕνα τέτιο πράγμα στόν ἑαυτό της, ὡστόσο καί αὐτή βγάζει πολύ ὡραῖα κέρδη — χωρίς νά χρειαστεῖ νά μιλήσουμε γιά τά ἀτομικά κέρδη πού πέφτουν μόνα τους στίς τσέπες τῶν κυρίων διευθυντῶν, χάρη στήν ἐξαιρετική εὐκαιρία πού ἔχουν νά γνωρίζουν τή γενική κατάσταση τῶν ἐργα-

σιῶν. Σύμφωνα μέ στοιχεῖα πού κατατέθηκαν στήν Ἐπιτροπή τῆς Βουλῆς τῶν Λόρδων τό 1817, ὅταν ἐπαναλήφθηκαν οἱ πληρωμές σέ μετρητά, τά κέρδη αὐτά τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας γιά ὅλη τήν περίοδο 1797 — 1817 ἀποτελοῦνταν ἀπό:

Bonuses and increased dividends[1*]	7.451.136
New stock divided among proprietors[2*]	7.276.500
Increased value of capital[3*]	14.553.000
Σύνολο	29.280.636

μέσα σέ 19 χρόνια γιά ἕνα κεφάλαιο 11.642.400 λιρ. στ. (D. Hardcastle. «Banks and Bankers», 2nd ed., London 1843, p. 120). Ἄν ὑπολογίσουμε μέ βάση τήν ἴδια ἀρχή τό συνολικό κέρδος τῆς Τράπεζας τῆς Ἰρλανδίας, πού ἐπίσης ἀνέστειλε τίς πληρωμές τό 1797, ἔχουμε τό ἑξῆς ἀποτέλεσμα:

Dividends as by returns due 1821[4*]	4.736.085
Declared bonus[5*]	1.225.000
Increased assets[6*]	1.214.800
Increased value of capital[7*]	4.185.000
Σύνολο	11.360.885

γιά ἕνα κεφάλαιο 3 ἑκατομμυρίων λιρ. στ. (στό ἴδιο, σελ. 363, 364).

Γίνεται ἀκόμα λόγος γιά συγκεντροποίηση! Τό πιστωτικό σύστημα, μέ κέντρο τίς δῆθεν ἐθνικές τράπεζες καί μέ γύρω τους τούς μεγάλους δανειστές χρήματος καί τοκογλύφους, ἀποτελεῖ μιά τεράστια συγκεντροποίηση καί δίνει σ' αὐτή τήν τάξη τῶν παρασίτων μιά μυθική δύναμη, τή δύναμη ὄχι μόνο νά ἀποδεκατίζει κατά περιόδους τούς βιομήχανους κεφαλαιοκράτες, ἀλλά καί νά ἐπεμβαίνει μέ τόν πιό ἐπικίνδυνο τρόπο στήν πραγματική παραγωγή — καί ἡ συμμορία αὐτή δέν ἔχει ἰδέα ἀπό τήν παραγωγή καί δέν ἔχει καμιά δουλιά μαζί της. Οἱ νόμοι τοῦ 1844 καί 1845 ἀποτελοῦν ἀποδείξεις τῆς αὐξανόμενης δύναμης αὐτῶν τῶν ληστῶν, στούς ὁποίους συντάσσονται οἱ χρηματιστές καί οἱ μεσίτες τοῦ χρηματιστηρίου.

Ἄν ὅμως ὑπάρχει κανένας πού ἀμφιβάλλει ὅτι αὐτοί οἱ ἔντιμοι ληστές ἐκμεταλλεύονται τήν ἐθνική καί τή διεθνή παραγωγή μόνο πρός τό συμφέρο τῆς ἴδιας τῆς παραγωγῆς καί τῶν ἴδιων τῶν ἐκμε-

[1*] Ἔκτακτες χορηγήσεις καί αὐξήσεις τῶν μερισμάτων — [2*] Νέες μετοχές πού μοιράστηκαν στούς μετόχους — [3*] Αὔξηση τῆς ἀξίας τοῦ κεφαλαίου — [4*] Μερίσματα πληρωτέα ὥς τό 1821 — [5*] Ἔκτακτες χορηγήσεις — [6*] Αὔξηση τοῦ ἐνεργητικοῦ — [7*] Αὔξηση τῆς ἀξίας τοῦ κεφαλαίου.

ταλλευομένων, θά ἀνοίξει σίγουρα τά μάτια του ὅταν διαβάσει τά παρακάτω σχετικά μέ τήν ἠθική ἀξιοπρέπεια τῶν τραπεζιτῶν:

«Οἱ τράπεζες εἶναι θρησκευτικά καί ἠθικά ἱδρύματα. Πόσες φορές ὁ φόβος, μήπως τόν δεῖ τό ἄγρυπνο καί ἀποδοκιμαστικό μάτι τοῦ τραπεζίτη του, προφύλαξε τόν νεαρό ἐμπορευόμενο ἀπό τήν κοινωνία θορυβούντων καί ἄσωτων φίλων; Πόσο νοιάζεται, νά ἔχει καλή γνώμη ὁ τραπεζίτης γι' αὐτόν, νά ἐμφανίζεται πάντα σεβαστός! Ἡ συνοφρύωση τοῦ μετώπου τοῦ τραπεζίτη ἀσκεῖ μεγαλύτερη ἐπίδραση σ' αὐτόν ἀπό τίς ἠθικές κατηχήσεις τῶν φίλων του. Μήπως δέν τρέμει ὅτι τόν ὑποψιάζονται γιά κάποιο λάθος ἤ γιά κάποια ὄχι σωστά λόγια πού εἶπε, ἤ ἀπό τό φόβο ὅτι αὐτό μπορεῖ νά προκαλέσει ὑποψία καί γι' αὐτό θά μποροῦσε νά περιοριστεῖ ἤ καί νά σταματήσει ἡ πιστοδότησή του ἀπό τήν τράπεζα! Ἡ συμβουλή τοῦ τραπεζίτη τοῦ εἶναι σημαντικότερη ἀπό τή συμβουλή τοῦ κληρικοῦ». (G. M. Bell, διευθυντής σκωτσέζικης τράπεζας. «The Philosophy of Joint Stock Banking». London 1840, p. 46, 47).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Ἡ ἀρχή τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας[1*] καί ἡ ἀγγλική τραπεζική νομοθεσία τοῦ 1844

{Σέ μιά προηγούμενη ἐργασία[13] ἐξετάστηκε ἡ θεωρία τοῦ Ρικάρντο γιά τήν ἀξία τοῦ χρήματος σέ σχέση μέ τίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων, γι' αὐτό μποροῦμε ἐδῶ νά περιοριστοῦμε μόνο στά πιό ἀναγκαῖα. Σύμφωνα μέ τόν Ρικάρντο ἡ ἀξία τοῦ — μεταλλικοῦ — χρήματος καθορίζεται ἀπό τόν ὑλοποιημένο σ' αὐτό ἐργάσιμο χρόνο, ἀλλά μόνο τόσο, ὅσο ἡ ποσότητα τοῦ χρήματος βρίσκεται στή σωστή ἀναλογία πρός τή μάζα καί τήν τιμή τῶν ἐμπορευμάτων πού προσφέρονται γιά πούληση. Ἄν τό ποσό τοῦ χρήματος αὐξάνει πέρα ἀπό αὐτήν τήν ἀναλογία, τότε ἡ ἀξία του πέφτει, οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων ἀνεβαίνουν. Ἄν πέσει κάτω ἀπό τή σωστή ἀναλογία, τότε ἀνεβαίνει ἡ ἀξία του, καί οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων πέφτουν — ὅταν μένουν ἀμετάβλητοι ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι. Στήν πρώτη περίπτωση ἡ χώρα, στήν ὁποία ὑπάρχει αὐτό τό περίσσευμα χρυσοῦ, θά ἐξαγάγει τόν χρυσό πού ἔχει πέσει κάτω ἀπό τήν ἀξία του καί θά εἰσαγάγει ἐμπορεύματα. Στή δεύτερη περίπτωση θά εἰσρεύσει χρυσός στίς χῶρες, στίς ὁποῖες ἐκτιμιέται πάνω ἀπό τήν ἀξία του, ἐνῶ τά ὑποτιμημένα ἐμπορεύματα θά κατευθυνθοῦν ἀπό ἐκεῖ σέ ἄλλες ἀγορές, ὅπου θά μποροῦν νά πετύχουν κανονικές τιμές. Ἐπειδή, κάτω ἀπό αὐτές τίς προϋποθέσεις, «ὁ ἴδιος ὁ χρυσός, εἴτε μέ τή μορφή νομίσματος, εἴτε μέ τή μορφή ράβδων μπορεῖ νά γίνει ἀξιακό σύμβολο μεγαλύτερης ἤ μικρότερης μεταλλικῆς ἀξίας ἀπό τήν ἀξία πού ἔχει ὁ ἴδιος, εἶναι αὐτονόητο τήν ἴδια τύχη νά συμμερίζονται ἐνδεχομένως κυκλοφοροῦντα μετατρέψιμα τραπεζογραμμάτια. Παρ' ὅλο πού τά τραπεζογραμμάτια εἶναι μετατρέψιμα, καί, ἑπομένως, ἡ πραγματική τους ἀξία ἀνταποκρίνεται στήν ὀνομαστική τους ἀξία, ἡ

[13] K. Marx. «Zur Kritik der politischen Oekonomie». Berlin 1859, S. 150.

[1*] Currency Principle.

συνολική μάζα τοῦ κυκλοφοροῦντος χρήματος, χρυσός καί τραπεζογραμμάτια (the aggregate currency consisting of metal and of convertible notes), μπορεῖ νά ὑπερτιμηθεῖ ἤ νά ὑποτιμηθεῖ, ἀνάλογα μέ τό συνολικό τους ποσό πού, γιά λόγους πού ἀναπτύξαμε προηγούμενα, ἀνεβαίνει ἤ πέφτει κάτω ἀπό τό ἐπίπεδο πού καθορίζεται ἀπό τήν ἀνταλλαχτική ἀξία τῶν κυκλοφορούντων ἐμπορευμάτων καί ἀπό τή μεταλλική ἀξία τοῦ χρυσοῦ... Αὐτή ἡ ὑποτίμηση ὄχι τοῦ χαρτιοῦ ἔναντι τοῦ χρυσοῦ, ἀλλά τοῦ χρυσοῦ καί τοῦ χαρτιοῦ μαζί παρμένα, ἤ τῆς συνολικῆς μάζας τῶν μέσων κυκλοφορίας μιᾶς χώρας, εἶναι μιά ἀπό τίς κύριες ἐφευρέσεις τοῦ Ρικάρντο, πού ὁ λόρδος Ὄβερστον καί Σία τήν ἔθεσαν στήν ὑπηρεσία τους καί τήν ἔκαναν θεμελιακή ἀρχή τῆς νομοθεσίας τοῦ κύριου Ρόμπερτ Πήλ γιά τίς τράπεζες τό 1844 καί 1845» (στό ἴδιο, σελ. 155).

Δέν χρειάζεται νά ἐπαναλάβουμε ἐδῶ τήν ἀπόδειξη τοῦ λάθους αὐτῆς τῆς θεωρίας τοῦ Ρικάρντο πού ἀναφέρεται στήν ἴδια ἐργασία. Ἐμᾶς μᾶς ἐνδιαφέρει μόνον ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἔγινε ἡ ἐπεξεργασία τῶν θέσεων τοῦ Ρικάρντο ἀπό τή σχολή τῶν θεωρητικῶν τῶν τραπεζῶν, ἡ ὁποία ὑπαγόρευσε τούς πιό πάνω νόμους τοῦ Πήλ γιά τίς τράπεζες.

«Οἱ ἐμπορικές κρίσεις τοῦ 19ου αἰώνα, ἰδίως οἱ μεγάλες κρίσεις τοῦ 1825 καί 1836 δέν προκάλεσαν τήν παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς ρικαρντιανῆς θεωρίας τοῦ χρήματος, προκάλεσαν ὅμως μιά νέα ἐφαρμογή της. Δέν ἐπρόκειτο πιά γιά μεμονωμένα οἰκονομικά φαινόμενα, ὅπως στόν Χιούμ ἡ ὑποτίμηση τῶν εὐγενῶν μετάλλων τόν 16ο καί 17ο αἰώνα, ἤ, ὅπως στόν Ρικάρντο, ἡ ὑποτίμηση τοῦ χαρτονομίσματος κατά τή διάρκεια τοῦ 18ου καί στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα, ἀλλά γιά τίς μεγάλες θύελλες τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς, στίς ὁποῖες ξεσπάει ἡ ἀντίφαση ὅλων τῶν στοιχείων τοῦ ἀστικοῦ προτσές παραγωγῆς, ἡ προέλευση καί ἡ ἀπόκρουση τῶν ὁποίων ἀναζητοῦνταν μέσα στήν πιό ἐπιφανειακή καί πιό ἀφηρημένη σφαίρα αὐτοῦ τοῦ προτσές, στή σφαίρα τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας. Ἡ καθεαυτό θεωρητική προϋπόθεση, ἀπό τήν ὁποία ξεκινάει ἡ σχολή τῶν οἰκονομικῶν μετεωρολόγων, συνίσταται στήν πράξη μόνο στό δόγμα, ὅτι ὁ Ρικάρντο ἀνακάλυψε τούς νόμους τῆς καθαρῆς μεταλλικῆς κυκλοφορίας. Αὐτό πού τούς ἀπόμεινε νά κάνουν ἦταν ἡ ὑπαγωγή σ' αὐτούς τούς νόμους τῆς πιστωτικῆς κυκλοφορίας, ἤ τῆς κυκλοφορίας τῶν τραπεζογραμματίων.

Τό πιό γενικό καί τό πιό αἰσθητό φαινόμενο τῶν ἐμπορικῶν κρίσεων εἶναι ἡ ξαφνική, γενική πτώση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων,

πού ἀκολουθεῖ ὕστερα ἀπό μιά μακρόχρονη, γενική ἄνοδό τους. Ἡ γενική πτώση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων μπορεῖ νά ἐκφραστεῖ σάν ἄνοδος τῆς σχετικῆς ἀξίας τοῦ χρήματος σέ σύγκριση μέ ὅλα τά ἐμπορεύματα, ἐνῶ, ἀντίθετα, ἡ γενική ἄνοδος τῶν τιμῶν μπορεῖ νά ἐκφραστεῖ σάν πτώση τῆς σχετικῆς ἀξίας τοῦ χρήματος. Καί στούς δυό τρόπους ἔκφρασης τό φαινόμενο εἰπώθηκε, ὅμως δέν διασαφηνίστηκε... Ἡ διαφορετική φρασεολογία ἀφήνει τό πρόβλημα ἐξίσου ἄλυτο, ὅπως ἄλυτο θά τό ἄφηνε ἡ μετάφρασή του ἀπό τή γερμανική στήν ἀγγλική γλώσσα. Γι' αὐτό, ἡ θεωρία τοῦ χρήματος τοῦ Ρικάρντο ἦρθε ἐξαιρετικά βολική, γιατί δίνει σέ μιά ταυτολογία τήν ἐπίφαση μιᾶς αἰτιατῆς σχέσης. Ἀπό ποῦ προέρχεται ἡ περιοδική γενική πτώση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων; Ἀπό τήν περιοδική ἄνοδο τῆς σχετικῆς ἀξίας τοῦ χρήματος. Ἀπό ποῦ προέρχεται ἀντίστροφα, ἡ περιοδική γενική ἄνοδος τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων; Ἀπό μιά περιοδική πτώση τῆς σχετικῆς ἀξίας τοῦ χρήματος. Θά μποροῦσε τό ἴδιο σωστά νά εἰπωθεῖ ὅτι ἡ περιοδική ἄνοδος καί πτώση τῶν τιμῶν προέρχεται ἀπό τήν περιοδική τους ἄνοδο καί πτώση... Ὅταν παραδεχτεῖ κανείς μιά φορά τή μετατροπή τῆς ταυτολογίας σέ αἰτιατή σχέση, ὅλα τά ἄλλα προκύπτουν μέ εὐκολία. Ἡ ἄνοδος τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων πηγάζει ἀπό τήν πτώση τῆς ἀξίας τοῦ χρήματος. Ἡ πτώση τῆς ἀξίας τοῦ χρήματος, ὅμως, ὅπως ξέρουμε ἀπό τόν Ρικάρντο, πηγάζει ἀπό τό παραγέμισμα τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας, δηλαδή ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ μάζα τοῦ κυκλοφοροῦντος χρήματος ξεπερνάει τό ἐπίπεδο πού καθορίζεται ἀπό τή δική του ἐσωτερική ἀξία καί ἀπό τήν ἐσωτερική ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων. Τό ἴδιο, ἀντίστροφα, ἡ γενική πτώση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων πηγάζει ἀπό τήν ἄνοδο τῆς ἀξίας τοῦ χρήματος πάνω ἀπό τήν ἐσωτερική του ἀξία, ἐξαιτίας λειψῆς κυκλοφορίας τοῦ χρήματος. Ἐπομένως, οἱ τιμές ἀνεβαίνουν καί πέφτουν περιοδικά, γιατί περιοδικά κυκλοφορεῖ πάρα πολύ ἤ πάρα πολύ λίγο χρῆμα. Ἄν τώρα ἀποδειχτεῖ, ὅτι ἡ ἄνοδος τῶν τιμῶν συνέπεσε μέ μιά μειωμένη χρηματική κυκλοφορία, καί ἡ πτώση τῶν τιμῶν μέ μιά αὐξημένη κυκλοφορία, μπορεῖ κανείς παρ' ὅλα αὐτά νά ἰσχυριστεῖ ὅτι ἐξαιτίας κάποιας, ἄν καί στατιστικά μή ἀποδείξιμης, μείωσης ἤ αὔξησης τῆς μάζας τῶν κυκλοφορούντων ἐμπορευμάτων ἔχει αὐξηθεῖ ἤ ἐλαττωθεῖ, ἄν ὄχι ἀπόλυτα, ὡστόσο σχετικά τό ποσό τοῦ κυκλοφοροῦντος χρήματος. Εἴδαμε ὅτι κατά τόν Ρικάρντο αὐτές οἱ γενικές διακυμάνσεις τῶν τιμῶν πρέπει νά παρουσιάζονται καί ὅταν ὑπάρχει καθαρή μεταλλική κυκλοφορία, διακυμάνσεις ὅμως

πού ἐξισορροποῦνται μέ τήν ἐναλλαγή τους. Ἡ ἀνεπαρκής χρηματική κυκλοφορία λ.χ. προκαλεῖ πτώση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων, ἡ πτώση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων προκαλεῖ τήν ἐξαγωγή τῶν ἐμπορευμάτων στό ἐξωτερικό, ἡ ἐξαγωγή αὐτή ὅμως προκαλεῖ τήν εἰσαγωγή χρυσοῦ στό ἐσωτερικό, αὐτή ὅμως ἡ εἰσροή χρήματος προκαλεῖ ξανά τήν ἄνοδο τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων. Τό ἀντίθετο γίνεται, ὅταν ἡ χρηματική κυκλοφορία εἶναι παραγιομισμένη, ὅταν εἰσάγονται ἐμπορεύματα καί ἐξάγεται χρυσός. Ἐπειδή, ὅμως, παρά τίς γενικές αὐτές διακυμάνσεις τῶν τιμῶν πού πηγάζουν ἀπό τή φύση τῆς ἴδιας τῆς ρικαρντιανῆς μεταλλικῆς κυκλοφορίας, ἡ ἔντονη καί βίαιη μορφή τους, ἡ μορφή τῶν κρίσεων, ἀνήκει στίς περίοδες ἀναπτυγμένου πιστωτικοῦ συστήματος, γίνεται πεντακάθαρο ὅτι ἡ ἔκδοση τραπεζογραμματίων δέν ρυθμίζεται μέ ἀκρίβεια σύμφωνα μέ τούς νόμους τῆς μεταλλικῆς κυκλοφορίας. Ἡ μεταλλική κυκλοφορία ἔχει τό φάρμακό της στήν εἰσαγωγή καί ἐξαγωγή τῶν εὐγενῶν μετάλλων, πού μπαίνουν ἀμέσως στήν κυκλοφορία μέ τή μορφή νομισμάτων καί ἔτσι μέ τήν εἰσροή ἤ τήν ἐκροή τους κάνουν τίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων νά πέφτουν ἤ νά ἀνεβαίνουν. Τήν ἴδια ἐπίδραση στίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων ὀφείλουν τώρα νά τήν προκαλέσουν τεχνητά οἱ τράπεζες, μιμούμενες τούς νόμους τῆς μεταλλικῆς κυκλοφορίας. Ἄν εἰσρέει χρυσός ἀπό τό ἐξωτερικό, ἀποτελεῖ ἀπόδειξη ὅτι ἡ χρηματική κυκλοφορία εἶναι λειψή, ὅτι ἡ ἀξία τοῦ χρήματος εἶναι πολύ ὑψηλή καί ὅτι οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων βρίσκονται πολύ χαμηλά, καί ἐπομένως πρέπει νά ριχτοῦν στήν κυκλοφορία τραπεζογραμμάτια στήν ἴδια ἀναλογία μέ τόν νεοεισαγμένο χρυσό. Ἀντίθετα, πρέπει νά ἀποσυρθοῦν ἀπό τήν κυκλοφορία στήν ἴδια ἀναλογία πού ἐκρέει χρυσός ἀπό τή χώρα. Μ' ἄλλα λόγια, ἡ ἔκδοση τραπεζογραμματίων πρέπει νά ρυθμίζεται ἀνάλογα μέ τήν εἰσαγωγή ἤ τήν ἐξαγωγή τῶν εὐγενῶν μετάλλων ἤ σύμφωνα μέ τήν τρέχουσα τιμή τοῦ συναλλάγματος. Ἡ λαθεμένη προϋπόθεση τοῦ Ρικάρντο, ὅτι ὁ χρυσός ἀποτελεῖται μόνο ἀπό νομίσματα καί ἐπομένως ὅλος ὁ εἰσαγόμενος χρυσός αὐξάνει τό κυκλοφοροῦν χρῆμα καί γι' αὐτό ἀνεβάζει τίς τιμές, ἐνῶ ὅλος ὁ ἐξαγόμενος χρυσός λιγοστεύει τά νομίσματα καί γι' αὐτό ρίχνει τίς τιμές, αὐτή ἡ θεωρητική προϋπόθεση γίνεται ἐδῶ *πραχτικός πειραματισμός, ρίχνοντας κάθε φορά στήν κυκλοφορία τόσα νομίσματα, ὅσος χρυσός ὑπάρχει στή χώρα.* Ὁ λόρδος Ὄβερστον (ὁ τραπεζίτης Τζόνς Λόϋντ), ὁ συνταγματάρχης Τόρρενς, ὁ Νόρμαν, ὁ Κλαίυ, ὁ Ἄρμπαθνοτ καί πολλοί ἄλλοι συγγραφεῖς,

στήν 'Αγγλία γνωστοί μέ τό ὄνομα τῆς σχολῆς τῆς «Currency Principle»[1*] δέν διακήρυτταν μόνο αὐτό τό δόγμα, ἀλλά μέ τούς νόμους τοῦ 1844 καί 1845 γιά τίς τράπεζες τό ἔκαναν βάση τῆς ἀγγλικῆς καί σκωτσέζικης τραπεζικῆς νομοθεσίας. 'Η ἐπαίσχυντη θεωρητική καί πραχτική χρεωκοπία αὐτοῦ τοῦ δόγματος, ὕστερα ἀπό τούς πειραματισμούς στήν πιό μεγάλη ἐθνική κλίμακα, μπορεῖ νά ἐκτεθεῖ μόνο στή διδασκαλία γιά τήν Πίστη» (στό ἴδιο, σελ. 155 — 168).

'Η κριτική αὐτῆς τῆς σχολῆς δόθηκε ἀπό τούς Τόμας Τούκ, Τζαίημς Οὐΐλσον (στό «Economist» τοῦ 1844 — 1847) καί Τζόν Φούλλαρτον. Πόσο λειψά εἶδαν καί αὐτοί οἱ συγγραφεῖς τή φύση τοῦ χρυσοῦ, καί πόση θολούρα εἶχαν στό ζήτημα τῆς σχέσης ἀνάμεσα στό χρῆμα καί στό κεφάλαιο, τό εἴδαμε ἐπανειλημμένα στό XVIII κεφάλαιο τούτου τοῦ Βιβλίου. 'Εδῶ παραθέτουμε τώρα λίγα ἀκόμα ἀπό τίς συζητήσεις τοῦ 1857 στήν 'Επιτροπή τῆς Κάτω Βουλῆς σχετικά μέ τούς νόμους τοῦ Πήλ γιά τίς τράπεζες (B. C. 1857) — Φ. Ε.}.

'Ο Τζ. Γκ. Χάμπαρντ, πρώην Διοικητής τῆς Τράπεζας τῆς 'Αγγλίας καταθέτει:

2.400. «'Η ἐξαγωγή χρυσοῦ... δέν ἀσκεῖ ἀπολύτως καμιά ἐπίδραση στίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων. 'Αντίθετα, ἐπιδράει σημαντικότατα στίς τιμές τῶν χρεωγράφων, γιατί στό μέτρο πού ἀλλάζει τό ἐπιτόκιο, ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων πού ἐνσαρκώνουν αὐτό τόν τόκο θίγεται ἀναπόφευχτα σέ τεράστιο βαθμό».

Παρουσιάζει δυό πίνακες γιά τά ἔτη 1834—1843 καί 1845—1856, πού ἀποδείχνουν ὅτι ἡ κίνηση τῶν τιμῶν δεκαπέντε ἀπό τά κυριότερα εἴδη τοῦ ἐμπορίου ἦταν ἐντελῶς ἀνεξάρτητη ἀπό τήν ἐκροή καί ἀπό τήν εἰσροή τοῦ χρυσοῦ καί ἀπό τό ἐπιτόκιο. 'Αντίθετα οἱ πίνακες αὐτοί ἀποδείχνουν ὅτι ὑπάρχει στενή συνάρτηση ἀνάμεσα στήν ἐκροή καί τήν εἰσροή τοῦ χρυσοῦ, πού πράγματι εἶναι «ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ κεφαλαίου μας πού ζητάει νά ἐπενδυθεῖ» καί στό ἐπιτόκιο.

[2.402]. «Τό 1847 ἕνα πολύ μεγάλο ποσό ἀπό ἀμερικάνικα χρεώγραφα ξαναστάλθηκε πίσω στήν 'Αμερική, ἐπίσης στάλθηκαν στή Ρωσία ρωσικά χρεώγραφα, καθώς καί ἄλλα εὐρωπαϊκά χαρτιά στίς χῶρες, ἀπό τίς ὁποῖες ἐφοδιαζόμασταν μέ σιτηρά».

Τά 15 κύρια εἴδη τοῦ ἐμπορίου πού βρίσκονται στή βάση τῶν παρακάτω πινάκων τοῦ Χάμπαρντ εἶναι: τό βαμβάκι, τά βαμβακερά νήματα, τά βαμβακερά ὑφάσματα, τό μαλλί, τά μάλλινα ὑφάσματα, τό λινάρι, τά λινά ὑφάσματα, τό λουλάκι, ὁ χυτοσίδηρος, ὁ λευκοσίδηρος, ὁ χαλκός, τά λίπη, ἡ ζάχαρη, ὁ καφές, τό μετάξι.

[1*] τῆς ἀρχῆς τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας.

I. 'Από τό 1834 ὥς τό 1843

Χρονολογία	Μεταλλικός θησαυρός τῆς Τράπεζας σέ λίρ. στ.	'Αγοραῖο προεξοφλητικό ἐπιτόκιο	'Από τά 15 κύρια εἴδη: ἀνέβηκε ἡ τιμή τους	ἔπεσε	ἔμεινε ἀμετάβλητη
1834 1η Μάρτη	9.104.000	$2^{3}/_{4}\%$	—	—	—
1835 1η »	6.247.000	$3^{3}/_{4}\%$	7	7	1
1836 1η »	7.918.000	$3^{1}/_{4}\%$	11	3	1
1837 1η »	4.077.000	5 %	5	9	1
1838 1η »	10.471.000	$2^{3}/_{4}\%$	4	11	—
1839 1η Σεπτ.	2.684.000	6 %	8	5	2
1840 1η 'Ιούνη	4.571.000	$4^{3}/_{4}\%$	5	9	1
1840 1η Δεκέμ.	3.642.000	$5^{3}/_{4}\%$	7	6	2
1841 1η »	4.873.000	5 %	3	12	—
1842 1η »	10.603.000	$2^{1}/_{2}\%$	2	13	—
1843 1η 'Ιούνη	11.566.000	$2^{1}/_{4}\%$	1	14	—

II. 'Από τό 1844 ὥς τό 1853

Χρονολογία	Μεταλλικός θησαυρός τῆς Τράπεζας σέ λίρ. στ.	'Αγοραῖο προεξοφλητικό ἐπιτόκιο	'Από τά 15 κύρια εἴδη: ἀνέβηκε ἡ τιμή τους	ἔπεσε	ἔμεινε ἀμετάβλητη
1844 1η Μάρτη	16.162.000	$2^{1}/_{4}\%$	—	—	—
1845 1η Δεκέμ.	13.237.000	$4^{1}/_{2}\%$	11	4	—
1846 1η Σεπτ.	16.366.000	3 %	7	8	—
1847 1η »	9.140.000	6 %	6	6	3
1850 1η Μάρτη	17.126.000	$2^{1}/_{2}\%$	5	9	1
1851 1η 'Ιούνη	13.705.000	3 %	2	11	2
1852 1η Σεπτ.	21.853.000	$1^{3}/_{4}\%$	9	5	1
1853 1η Δεκέμ.	15.093.000	5 %	14	—	1

'Ο Χάμπαρντ προσθέτει τό παρακάτω σχόλιο:

«Ὅπως στή 10ετία 1834 — 1843, τό ἴδιο καί στή 10ετία 1844 — 1853 οἱ διακυμάνσεις τοῦ χρυσοῦ τῆς Τράπεζας συνοδεύονταν κάθε φορά ἀπό μιά αὔξηση ἤ μείωση τῆς δανείσιμης ἀξίας τοῦ χρήματος, πού προκαταβαλλόταν γιά προεξοφλήσεις. 'Από τήν ἄλλη μεριά, οἱ ἀλλαγές στίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων τοῦ ἐσωτερικοῦ δείχνουν πλήρη ἀνεξαρτησία ἀπό τή μάζα τῆς κυκλοφορίας, ὅπως φαίνεται ἀπό τίς διακυμάνσεις τοῦ χρυσοῦ τῆς Τράπεζας τῆς 'Αγγλίας». («Bank Acts Report», 1857, II, p. 290, 291).

Μιά καί ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά τῶν ἐμπορευμάτων ρυθμίζει τίς ἀγοραῖες τιμές τους, γίνεται ἐδῶ φανερό πόσο λαθεμένη εἶναι ἡ ταύτιση ἀπό τόν Ὄβερστον τῆς ζήτησης δανείσιμου χρηματικοῦ

κεφαλαίου (ἤ μᾶλλον τῶν παρεκκλίσεων τῆς προσφορᾶς ἀπό τή ζήτηση), ὅπως ἐκφράζεται στό προεξοφλητικό ἐπιτόκιο, καί τῆς ζήτησης πραγματικοῦ «κεφαλαίου». Ὁ ἰσχυρισμός ὅτι οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων ρυθμίζονται ἀπό τίς διακυμάνσεις τοῦ συνολικοῦ ποσοῦ τῶν μέσων κυκλοφορίας, κρύβεται τώρα πίσω ἀπό τή φράση, ὅτι οἱ διακυμάνσεις τοῦ προεξοφλητικοῦ ἐπιτοκίου ἐκφράζουν διακυμάνσεις στή ζήτηση πραγματικοῦ ὑλικοῦ κεφαλαίου σέ διάκριση ἀπό τό χρηματικό κεφάλαιο. Ἔχουμε δεῖ, πώς τόσο ὁ Νόρμαν ὅσο καί ὁ Ὄβερστον τό ἰσχυρίστηκαν αὐτό πράγματι μπρός στήν ἴδια Ἐπιτροπή καί σέ τί ἀβάσιμες ὑπεκφυγές κατέφυγε ἰδίως ὁ δεύτερος, ὅταν τόν στριμώξανε, ὥς πού τελικά τά μπέρδεψε πέρα γιά πέρα. (Κεφ. XXVI). Πρόκειται πράγματι γιά τήν παλιά ἀνοησία, ὅτι οἱ ἀλλαγές στή μάζα τοῦ ὑπάρχοντος χρυσοῦ, ἐπειδή αὐξάνουν ἤ μειώνουν τή μάζα τοῦ μέσου κυκλοφορίας στή χώρα, πρέπει στό ἐσωτερικό τῆς χώρας αὐτῆς νά ἀνεβάζουν ἤ νά κατεβάζουν τίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων. Ἄν ἐξαχθεῖ χρυσός, τότε, σύμφωνα μέ τή θεωρία αὐτή τῆς κυκλοφορίας, πρέπει νά αὐξηθοῦν οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων στή χώρα, στήν ὁποία πάει ὁ χρυσός καί μαζί νά αὐξηθεῖ ἡ ἀξία τῶν ἐξαγωγῶν τῆς χώρας πού ἐξάγει χρυσό στήν ἀγορά τῆς χώρας πού εἰσάγει χρυσό. Ἀντίθετα, θά ἔπεφτε ἡ ἀξία τῶν ἐξαγωγῶν τῆς τελευταίας στήν ἀγορά τῆς πρώτης, ἐνῶ θά ἀνέβαινε στή χώρα τῆς προέλευσής τους, στήν ὁποία πάει ὁ χρυσός. Στήν πραγματικότητα, ὅμως, ἡ ἐλάττωση τῆς μάζας τοῦ χρυσοῦ ἀνεβάζει μόνο τό ἐπιτόκιο, ἐνῶ ἡ αὔξησή της τό κατεβάζει. Καί ἄν αὐτές οἱ διακυμάνσεις τοῦ ἐπιτοκίου δέν ὑπολογίζονταν κατά τήν ἐξακρίβωση τῶν τιμῶν κόστους, ἤ κατά τόν καθορισμό τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς, θά ἄφηναν ἐντελῶς ἄθικτες τίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων.

Στήν ἴδια ἔκθεση ὁ Ν. Ἀλεξάντερ, διευθυντής μιᾶς μεγάλης φίρμας πού συναλλάσσεται μέ τίς Ἰνδίες, λέει σχετικά μέ τή μεγάλη ἐκροή ἀργύρου πρός τίς Ἰνδίες καί τήν Κίνα στά μέσα τῆς δεκαετίας 1850/60, ἐξαιτίας ἐνμέρει τοῦ κινέζικου ἐμφυλίου πολέμου, πού σταμάτησε τήν πούληση ἀγγλικῶν ὑφαντῶν στήν Κίνα,[94] καί ἐνμέρει ἐξαιτίας τῆς ἀρρώστιας τοῦ μεταξοσκώληκα στήν Εὐρώπη, πού περιόρισε πολύ τήν ἰταλική καί γαλλική σηροτροφία:

4.337. «Ἡ ἐκροή γίνεται πρός τήν Κίνα ἤ πρός τίς Ἰνδίες; — Στέλνουν τόν ἄργυρο στίς Ἰνδίες καί μέ ἕνα μεγάλο μέρος του ἀγοράζουν ὄπιο, πού στέλνεται ὅλο στήν Κίνα, γιά νά σχηματιστοῦν κεφάλαια γιά τήν ἀγορά μεταξιοῦ. Καί ἡ κατάσταση τῶν ἀγορῶν στίς Ἰνδίες», (παρά τή συσσώρευση σ' αὐτές ἀργύρου) «κάνει πιό ἐπικερδῆ ἐπιχείρηση γιά τόν ἔμπορο νά στέλνει ἄργυρο ἐκεῖ, ἀντί νά στέλνει ὑφαντά ἤ ἄλλα βρετανικά βιομηχανικά προϊόντα». — 4.338. «Μήπως δέν ἔλαβε χώρα μιά μεγάλη ἐκροή ἀπό τή Γαλλία, χάρη στήν ὁποία πήραμε τόν ἄργυρο; — Μάλιστα, ἡ ἐκροή ἦταν πολύ μεγάλη». — 4.344. «Ἀντί νά εἰσάγουμε μετάξι ἀπό τή Γαλλία καί τήν Ἰταλία, στέλνουμε ἐκεῖ μετάξι σέ μεγάλες ποσότητες καί βεγκαλικό, καί κινέζικο μετάξι».

Στέλνονταν λοιπόν στήν Ἀσία ἄργυρος — τό νομισματικό μέταλλο αὐτῆς τῆς Ἠπείρου — ἀντί νά στέλνονται ἐμπορεύματα, ὄχι γιατί ἀνέβηκαν οἱ τιμές αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων στή χώρα πού παράγονται (στήν Ἀγγλία), ἀλλά γιατί πέσανε — πέσανε λόγο ὑπερεισαγωγῆς τους — στή χώρα πού τά εἰσάγει. Παρ' ὅλο πού τόν ἄργυρο αὐτό ἡ Ἀγγλία τόν προμηθεύτηκε ἀπό τή Γαλλία καί χρειάστηκε νά τόν πληρώσει ἐνμέρει μέ χρυσό. Σύμφωνα μέ τή θεωρία τῶν μέσων κυκλοφορίας θάπρεπε ὕστερα ἀπό μιά τέτια εἰσαγωγή νά πέσουν οἱ τιμές στήν Ἀγγλία καί νά ἀνέβουν στίς Ἰνδίες καί στήν Κίνα.

Ἄλλο παράδειγμα. Ὁ Οὐάϊλι, ἕνας ἀπό τούς πρώτους ἐμπόρους τῆς Λίβερπουλ, εἶπε μπρός στήν Ἐπιτροπή τῆς Βουλῆς τῶν Λόρδων (C. D. 1848/1857) τά ἑξῆς:

1.994. «Στά τέλη τοῦ 1845 δέν ὑπῆρχε πιό συμφέρουσα ἐπιχείρηση» {ἀπό τήν βαμβακονηματουργία}, «πού ἀπόφερε τόσο μεγάλα κέρδη. Τά ἀποθέματα βαμβακιοῦ ἦταν μεγάλα καί καλό χρήσιμο βαμβάκι μποροῦσε νά ἀγοραστεῖ πρός 4 πέννες ἡ λίβρα, καί ἀπό τέτιο βαμβάκι μποροῦσε νά παραχθεῖ μέ δαπάνη ἐπίσης 4 πεν., δηλαδή συνολικά μέ 8 πέν. συνολική δαπάνη γιά τόν κλώστη, καλό secunda mule twist No 40[1*]. Τό νῆμα αὐτό πουλιοῦνταν κατά μεγάλες μάζες τόν Σεπτέμβρη καί τόν Ὀχτώβρη τοῦ 1845, κλείνονταν ἐπίσης ἐξίσου μεγάλα συμβόλαια προμήθειας πρός $10^1/_2$ καί $11^1/_2$ πέν. τή λίβρα, καί σέ μερικές περιπτώσεις οἱ νηματουργοί πραγματοποίησαν ἕνα κέρδος ἴσο μέ τήν τιμή πού ἀγόρασαν τό βαμβάκι». — 1.996. «Ἡ δουλιά αὐτή ἔμεινε ἐπικερδής ὥς τίς ἀρχές τοῦ 1846». — 2.000. «Στίς 3 τοῦ Μάρτη 1844 τά ἀποθέματα βαμβακιοῦ ἦταν» {627.042 μπάλλες} «διπλάσια καί πάνω ἀπό τά σημερινά» {στίς 7 τοῦ Μάρτη 1848, ὅταν ἦταν 301.070 μπάλλες} «καί ὅμως ἡ τιμή του ἦταν κατά $1^1/_4$ πέν. ἀκριβότερη ἡ λίβρα» ($6^1/_4$ πέν. ἔναντι 5 πέν.). «Ταυτόχρονα ἡ τιμή τοῦ καλοῦ νήματος secunda mule twist No 40 ἔπεσε ἀπό $11^1/_2$ — 12 πέν. σέ $9^1/_2$ πέν. τόν Ὀχτώβρη, καί σέ $7^3/_4$ πέν. στό τέλος τοῦ Δεκέμβρη 1847. Πουλήθηκε νῆμα στήν τιμή πού ἀγοράστηκε τό βαμβάκι, ἀπό τό ὁποῖο ἔχει παραχθεῖ» (στό ἴδιο, No 2.021, 2.023).

Αὐτό δείχνει τήν ἰδιοτελῆ σοφία τοῦ Ὄβερστον, ὅτι τό χρῆμα πρέπει νά εἶναι πιό «ἀκριβό», γιατί τό κεφάλαιο εἶναι «σπάνιο». Στίς 3 τοῦ Μάρτη 1844 τό τραπεζικό ἐπιτόκιο ἦταν 3%, τόν Ὀχτώβρη καί τό Νοέμβρη 1847 ἀνέβηκε στά 8 καί 9% καί στίς 7 τοῦ

[1*] εἶδος νήματος.

Μάρτη 1848 βρισκόταν ἀκόμα στά 4%. Μέ τό ὁλοκληρωτικό σταμάτημα τῶν πουλήσεων, μέ τόν πανικό καί μέ τό ἀντίστοιχο μ' αὐτόν ὑψηλό ἐπιτόκιο οἱ τιμές τοῦ βαμβακιοῦ χτυπήθηκαν βαθιά κάτω ἀπό τό ἐπίπεδο τῆς τιμῆς πού ἀνταποκρινόταν στό ὕψος τῆς προσφορᾶς. Ἡ συνέπεια ἦταν, ἀπό τή μιά μεριά, μιά τεράστια μείωση τῶν εἰσαγωγῶν βαμβακιοῦ τό 1848, καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, μείωση τῆς παραγωγῆς στήν Ἀμερική. Γι' αὐτό σημειώθηκε νέα ἄνοδος τῶν τιμῶν τοῦ βαμβακιοῦ τό 1849. Κατά τόν Ὄβερστον τά ἐμπορεύματα ἦταν πολύ ἀκριβά, γιατί ὑπῆρχε πολύ χρῆμα στή χώρα.

2.002. «Ἡ τελευταία χειροτέρευση στήν κατάσταση τῆς βαμβακοβιομηχανίας δέν ὀφείλεται στήν ἔλλειψη πρώτης ὕλης, γιατί ἡ τιμή της εἶναι πιό χαμηλή, παρ' ὅλο πού τά ἀποθέματα ἀκατέργαστου βαμβακιοῦ εἶναι σημαντικά μειωμένα».

Ἀλλά τί ὡραία σύγχυση κάνει ὁ Ὄβερστον ἀνάμεσα στήν τιμή ἤ τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος καί στήν ἀξία τοῦ χρήματος, δηλαδή στό ἐπιτόκιο. Ἀπαντώντας στήν ἐρώτηση 2.026 ὁ Οὐάϊλι ἐκφράζει μιά συνολική κρίση γιά τήν θεωρία τῶν μέσων κυκλοφορίας, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ Κάρντουελ καί ὁ σέρ Τσάρλς Γούντ τό Μάη τοῦ 1847 «εἶχαν τονίσει τήν ἀνάγκη νά ἐφαρμοστεῖ σ' ὅλο του τό περιεχόμενο ὁ νόμος τοῦ 1844 γιά τίς τράπεζες»:

«Αὐτές οἱ ἀρχές μοῦ φαίνεται πώς εἶναι τοῦ εἴδους ἐκείνου πού θά ἔδιναν στό χρῆμα μιά τεχνητή ὑψηλή ἀξία, καί σ' ὅλα τά ἐμπορεύματα μιά καταστρεπτική χαμηλή ἀξία».

Σχετικά μέ τίς ἐπιδράσεις αὐτοῦ τοῦ νόμου γιά τίς τράπεζες πάνω στή γενική πορεία τῶν ἐργασιῶν, λέει σέ συνέχεια τά ἑξῆς:

«Μιά καί οἱ τετράμηνες συναλλαγματικές, οἱ ὁποῖες εἶναι οἱ κανονικές συναλλαγματικές τῶν βιομηχανικῶν πόλεων γιά τούς ἐμπόρους καί τούς τραπεζίτες ἔναντι ἀγορασμένων καί προορισμένων γιά τίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες ἐμπορευμάτων, μποροῦσαν νά προεξοφληθοῦν μόνο μέ μεγάλες θυσίες, ἐμποδίστηκε σημαντικά ἡ ἐκπλήρωση τῶν παραγγελιῶν, ὥς τήν ἡμέρα πού ἐκδόθηκε ἡ κυβερνητική ἐπιστολή τῆς 25 τοῦ Ὀχτώβρη» {ἀναστολή τοῦ νόμου γιά τίς τράπεζες}, «ὅταν αὐτές οἱ τετράμηνες συναλλαγματικές ἔγιναν πάλι προεξοφλήσιμες» (2.097).

Ἑπομένως καί στήν ἐπαρχία ἡ ἀναστολή αὐτοῦ τοῦ νόμου γιά τίς τράπεζες ἔγινε δεχτή σάν λύτρωση.

2.102. «Τόν περασμένο Ὀχτώβρη» {τό 1847}, «σχεδόν ὅλοι οἱ ἀμερικάνοι ἀγοραστές, πού ἀγοράζουν ἐδῶ ἐμπορεύματα περιόρισαν ἀμέσως ὅσο ἦταν δυνατό τίς παραγγελίες τους. Καί ὅταν ἔφθασε στήν Ἀμερική ἡ εἴδηση γιά τό ἀκρίβεμα τοῦ χρήματος, σταμάτησαν ὅλες οἱ καινούργιες παραγγελίες». — 2.134. «Τά σιτηρά καί ἡ ζάχαρη ἀποτελοῦσαν εἰδικές περιπτώσεις. Ἡ ἀγορά σιτηρῶν ἐπηρεάστηκε ἀπό τίς προοπτικές τῆς σοδειᾶς, ἡ δέ ζάχαρη ἐπηρρεάστηκε ἀπό τά τεράστια ἀποθέματα καί ἀπό τίς εἰσαγωγές». — 2.163. «Πολλές ἀπό τίς δικές μας ὑποχρεώσεις πληρωμῆς στήν Ἀμερική ἐξοφλήθηκαν μέ ἀναγκαστικές πουλήσεις ἐμπορευμάτων πού εἶχαν σταλεῖ ἐκεῖ γιά ἀποθήκευση, πολλές ἐπίσης φοβᾶμαι ὅτι ἐκμηδενίστηκαν μέ τίς ἐδῶ χρεωκοπίες». — 2.196. «Ἄν θυμᾶμαι καλά, τόν *Ὀχτώβρη τοῦ 1847*, στό χρηματιστήριό μας ἀξιῶν *πληρώθηκαν τόκοι ὥς 70%*».

{Ἡ κρίση τοῦ 1837 μέ τούς μακρόχρονους ὑστερόπονους, στούς ὁποίους προστέθηκε τό 1842 ἀκόμα μιά πλήρης ὑστερόκριση καί ἡ ἰδιοτελής ἀποτύφλωση τῶν βιομηχάνων καί τῶν ἐμπόρων, πού δέν θέλαν καθόλου νά δοῦν ὑπερπαραγωγή — ἡ ὑπερπαραγωγή ἦταν δά, σύμφωνα μέ τούς ἀγοραίους οἰκονομολόγους, μιά ἀνοησία καί κάτι τό ἀδύνατο νά γίνει — προξένησαν τέλος τή σύγχυση ἐκείνη στά κεφάλια, πού ἐπέτρεψε στή σχολή τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας νά ἐφαρμόσει στήν πράξη καί σέ ἐθνική κλίμακα τό δόγμα της. Ἔτσι ἡ Βουλή ψήφισε τήν τραπεζική νομοθεσία τοῦ 1844/45.

Ὁ νόμος τοῦ 1844 γιά τίς τράπεζες χωρίζει τήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας σέ ἕνα τμῆμα ἔκδοσης τραπεζογραμματίων καί σέ ἕνα τμῆμα τραπεζικῶν ἐργασιῶν. Στό πρῶτο δίνονται ἐγγυήσεις — κυρίως πρόκειται γιά τό κυβερνητικό χρέος — 14 ἑκατομμυρίων, καί ὁλόκληρος ὁ μεταλλικός θησαυρός, ὁ ὁποῖος τό πολύ κατά τό $^1/_4$ του ἐπιτρέπεται νά ἀποτελεῖται ἀπό ἄργυρο, καί ἔναντι τοῦ συνολικοῦ αὐτοῦ ποσοῦ καί τῶν δύο ἐκδίδει ἴσο ποσό τραπεζογραμματίων. Τό μέρος τῶν τραπεζογραμματίων αὐτῶν πού δέν βρίσκεται στά χέρια τοῦ κοινοῦ, βρίσκεται στό τμῆμα τραπεζικῶν ἐργασιῶν καί ἀποτελεῖ μαζί μέ τά λίγα, τά ἀπαραίτητα γιά τήν καθημερινή χρήση νομίσματα (κάπου 1 ἑκατομμύριο) τήν πάντα διαθέσιμη ἐφεδρεία του. Τό ἐκδοτικό τμῆμα δίνει στό κοινό χρυσό ἔναντι τραπεζογραμματίων καί τραπεζογραμμάτια ἔναντι χρυσοῦ. Τίς ὑπόλοιπες σχέσεις μέ τό κοινό τίς φροντίζει τό τμῆμα τραπεζικῶν ἐργασιῶν. Οἱ ἰδιωτικές τράπεζες, πού τό 1844 εἶχαν τό δικαίωμα νά ἐκδίδουν δικά τους τραπεζογραμμάτια στήν Ἀγγλία καί στήν Οὐαλία, διατηροῦν τό δικαίωμα αὐτό, ὅμως μπαίνουν ὅρια στήν ἔκδοση τραπεζογραμματίων ἀπό μέρους τους. Ἄν μιά ἀπό τίς τράπεζες αὐτές πάψει νά ἐκδίδει τραπεζογραμμάτια, τότε μπορεῖ ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας νά αὐξήσει τό ἀκάλυπτο ποσό τῶν τραπεζογραμματίων της μέ ἕνα ποσό ἴσο μέ τά $^2/_3$ τῶν τραπεζογραμματίων πού ἐξέδιδε ἡ τράπεζα αὐτή. Ἔτσι τό ἀκάλυπτο αὐτό ποσό αὐξήθηκε

ὥς τό 1892 ἀπό 14 σέ $16^1/_2$ ἑκατομμύρια λίρ. στ. (γιά τήν ἀκρίβεια σέ 16.450.000 λίρ. στ.).

Γιά κάθε χρυσό πεντόλιρο, πού ἐκρέει ἀπό τόν τραπεζικό θησαυρό, ἐπιστρέφεται στό ἐκδοτικό τμῆμα ἕνα τραπεζογραμμάτιο τῶν πέντε λιρῶν καί καταστρέφεται. Γιά κάθε πέντε χρυσές λίρες πού μπαίνουν στό θησαυρό ρίχνεται στήν κυκλοφορία ἕνα καινούργιο τραπεζογραμμάτιο τῶν πέντε λιρῶν. Ἔτσι ἐφαρμόστηκε στήν πράξη ἡ ἰδεώδης χάρτινη κυκλοφορία τοῦ Ὄβερστον, πού συμμορφώνεται ἀκριβῶς μέ τούς νόμους τῆς μεταλλικῆς κυκλοφορίας, καί ἔτσι, κατά τούς ἰσχυρισμούς τῶν ὀπαδῶν τῆς σχολῆς τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας, ἔγιναν γιά πάντα ἀδύνατες οἱ κρίσεις.

Στήν πραγματικότητα ὅμως ὁ χωρισμός τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας σέ δυό ἀνεξάρτητα τμήματα στέρησε τή διεύθυνσή της ἀπό τή δυνατότητα νά διαθέτει ἐλεύθερα σέ στιγμές ἀποφασιστικές ὅλα τά διαθέσιμα μέσα της, ἔτσι πού μποροῦσαν νά παρουσιαστοῦν περιπτώσεις, στίς ὁποῖες τό τμῆμα τραπεζικῶν ἐργασιῶν νά βρίσκεται μπρός στή χρεωκοπία, τή στιγμή πού τό ἐκδοτικό τμῆμα κρατάει ἄθικτα πολλά ἑκατομμύρια σέ χρυσό καί, χώρια ἀπό αὐτά, τά 14 ἑκατομμύρια τῆς ἐγγύησης. Καί μποροῦσε μάλιστα τόσο πιό εὔκολα νά παρουσιαστεῖ αὐτή ἡ περίπτωση, γιατί σχεδόν σέ κάθε κρίση παρουσιάζεται μιά φάση, κατά τήν ὁποία συντελεῖται μιά μεγάλη ἐκροή χρυσοῦ στό ἐξωτερικό, πού πρέπει νά καλύπτεται κυρίως ἀπό τό μεταλλικό θησαυρό τῆς Τράπεζας. Γιά κάθε πέντε λίρες ὅμως, πού ἐκρέουν τότε στό ἐξωτερικό ἀφαιρεῖται ἀπό τήν κυκλοφορία τοῦ ἐσωτερικοῦ ἕνα τραπεζογραμμάτιο τῶν 5 λιρῶν, δηλαδή ἡ μάζα τῶν μέσων κυκλοφορίας μικραίνει ἀκριβῶς τή στιγμή πού χρειαζόταν περισσότερο καί πιό ἐπιτακτικά ἀπό κάθε ἄλλη φορά. Ἑπομένως ὁ νόμος τοῦ 1844 γιά τίς τράπεζες παρακινεῖ ἄμεσα ὁλόκληρο τόν ἐμπορικό κόσμο, ὅταν ξεσπάει μιά κρίση, νά δημιουργήσει ἔγκαιρα ἕνα ἐφεδρικό θησαυρό ἀπό τραπεζογραμμάτια, δηλαδή νά ἐπιταχύνει καί νά ὀξύνει τήν κρίση. Μέ αὐτήν τήν τεχνητή αὔξηση τῆς ζήτησης χρηματικῶν δανείων, δηλαδή μέσων πληρωμῆς, πού γίνεται αἰσθητή τήν ἀποφασιστική στιγμή, μέ ταυτόχρονο περιορισμό τῆς προσφορᾶς τους, ὁ νόμος αὐτός ἀνεβάζει σέ περίοδες κρίσης τό ἐπιτόκιο σέ πρωτοφανῆ ὕψη. Ἀντί λοιπόν νά παραμερίσει τήν κρίση, μᾶλλον τήν δυναμώνει ὥς τό σημεῖο, στό ὁποῖο θά χρεωκοπήσει εἴτε ὁλόκληρος ὁ βιομηχανικός κόσμος, εἴτε ὁ νόμος τῶν τραπεζῶν. Δυό φορές, στίς 25 τοῦ Ὀχτώβρη 1847 καί στίς 12 τοῦ Νοέμβρη 1857 ἡ κρίση ἐντάθηκε ὥς αὐτό τό σημεῖο. Τότε ἡ κυβέρνηση ἀπάλλαξε

τήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας ἀπό τόν περιορισμό στήν ἔκδοση τραπεζογραμματίων της, ἀναστέλλοντας τό νόμο τοῦ 1844, πράγμα πού ἦταν ἀρκετό γιά νά σπάσει καί τίς δυό φορές τήν κρίση. Τό 1847 ἦταν ἀρκετή ἡ βεβαιότητα, ὅτι θά μποροῦν τώρα νά παίρνουν ξανά τραπεζογραμμάτια μέ πρώτης γραμμῆς ἐγγύηση, γιά νά ξαναφέρει στό φῶς τῆς ἡμέρας καί στήν κυκλοφορία τά ἀποθησαυρισμένα 4 — 5 ἑκατομμύρια τραπεζογραμμάτια. Τό 1857 ἐκδόθηκαν ὄχι σωστό ἕνα ἑκατομμύριο λίρες σέ τραπεζογραμμάτια πάνω ἀπό τό νόμιμο ποσό, ὅμως γιά πολύ σύντομο χρονικό διάστημα.

Πρέπει ἐπίσης νά ἀναφερθεῖ ὅτι ἡ νομοθεσία τοῦ 1844 παρουσιάζει ἀκόμα τά ἴχνη τῆς ἀνάμνησης τῆς πρώτης εἰκοσαετίας τοῦ αἰώνα μας, τῆς περιόδου τῆς ἀναστολῆς τῶν πληρωμῶν τῆς Τράπεζας σέ μετρητά καί τῆς ὑποτίμησης τῶν τραπεζογραμματίων. Ὁ φόβος μήπως τά τραπεζογραμμάτια χάσουν τήν Πίστη τους, εἶναι ἀκόμα πολύ αἰσθητός. Πρόκειται γιά ἕναν πολύ περιττό φόβο, γιατί ἤδη τό 1825 ἡ ἔκδοση ἑνός ὑπάρχοντος παλιοῦ ἀποθέματος τραπεζογραμματίων τῆς μιᾶς λίρας πού εἶχαν τεθεῖ ἐκτός κυκλοφορίας, ἔσπασε τήν κρίση, πράγμα πού εἶχε ἀποδείξει, ὅτι τότε κιόλας εἶχε μείνει ἀκλόνητη ἡ Πίστη τῶν τραπεζογραμματίων, ἀκόμα καί στήν ἐποχή τῆς γενικῆς καί πιό μεγάλης δυσπιστίας. Καί εἶναι αὐτό πέρα γιά πέρα κατανοητό: ἀφοῦ στήν πραγματικότητα ὁλόκληρο τό ἔθνος μέ τήν Πίστη του ἐγγυᾶται αὐτά τά σύμβολα ἀξίας. — Φ. Ε.}.

Ἄς ἀκούσομε τώρα μερικές μαρτυρίες σχετικά μέ τήν ἐπίδραση τοῦ νόμου γιά τίς τράπεζες. Ὁ Τζ. Στ. Μίλλ πιστεύει ὅτι, ὁ νόμος τοῦ 1844 γιά τίς τράπεζες ἀναχαίτισε τήν ὑπερκερδοσκοπία. Εὐτυχῶς αὐτός ὁ σοφός ἄνθρωπος μίλησε στίς 12 τοῦ Ἰούνη 1857. Ὕστερα ἀπό τέσσερες μῆνες εἶχε ξεσπάσει ἡ κρίση. Συγχαίρει κυριολεχτικά τούς «διευθυντές τῶν τραπεζῶν καί τόν ἐμπορικό κόσμο γενικά» ἐπειδή

«κατανοοῦν πολύ καλύτερα ἀπό πρίν τή φύση μιᾶς ἐμπορικῆς κρίσης, καθώς καί τήν πολύ μεγάλη ζημιά πού προκαλοῦν στόν ἑαυτό τους καί στό κοινό, ὑποστηρίζοντας τήν ὑπερκερδοσκοπία» (B. C. 1857, Νο 2.031).

Ὁ σοφός Μίλλ ἔχει τή γνώμη, πώς ἄν ἐκδίδονται τραπεζογραμμάτια τῆς μιᾶς λίρας,

«σάν δάνεια σέ ἐργοστασιάρχες καί σέ ἄλλους πού πληρώνουν μισθούς ἐργασίας... μπορεῖ τά τραπεζογραμμάτια αὐτά νά περιέλθουν στά χέρια ἄλλων, πού τά ξοδεύουν γιά καταναλωτικούς σκοπούς, καί στήν περίπτωση αὐτή τά

τραπεζογραμμάτια αὐτά καθεαυτά δημιουργοῦν μιά ζήτηση γιά ἐμπορεύματα, καί μπορεῖ νά τείνουν νά εὐνοήσουν προσωρινά μιά αὔξηση τῶν τιμῶν» [Νο 2.066].

Ἑπομένως, μήπως ὁ κύριος Μίλλ ὑποθέτει ὅτι οἱ ἐργοστασιάρχες θά πληρώνουν μεγαλύτερο μισθό, γιατί θά τόν πληρώνουν μέ χαρτί καί ὄχι μέ χρυσό; Ἤ πιστεύει πώς ὅταν ὁ ἐργοστασιάρχης εἰσπράττει τό δάνειό του σέ τραπεζογραμμάτια τῶν 100 λιρῶν καί τά ἀλλάζει αὐτά μέ χρυσό, τότε ὁ μισθός αὐτός θά δημιουργοῦσε λιγότερη ζήτηση ἀπό τό ἄν πληρωνόταν ἀμέσως μέ τραπεζογραμμάτια τῆς 1 λίρας; Καί δέν ξέρει ὅτι λ.χ. σέ ὁρισμένες περιοχές ὀρυχείων ὁ μισθός ἐργασίας πληρωνόταν μέ τραπεζογραμμάτια τῶν τοπικῶν τραπεζῶν, ἔτσι πού πολλοί ἐργάτες μαζί παίρνανε ἕνα τραπεζογραμμάτιο τῶν 5 λιρῶν; Μήπως αὐτό αὐξάνει τή ζήτηση ἀπό μέρους τους; Ἤ μήπως οἱ τραπεζίτες θά δανείζουν πιό εὔκολα καί περισσότερο χρῆμα στούς ἐργοστασιάρχες ὅταν τό δανείζουν σέ μικρά καί ὄχι σέ μεγάλα τραπεζογραμμάτια;

{Αὐτός ὁ παράξενος φόβος τοῦ Μίλλ ἀπό τά τραπεζογραμμάτια τῆς μιᾶς λίρας θά ἦταν ἀνεξήγητος, ἄν ὅλο του τό ἔργο σχετικά μέ τήν πολιτική οἰκονομία δέν παρουσίαζε ἕναν ἐκλεκτικισμό, πού δέν τόν τρομάζει καμιά ἀντίφαση. Ἀπό τή μιά μεριά, συμφωνάει σέ πολλά μέ τόν Τούκ ἐνάντια στόν Ὄβερστον, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, πιστεύει στόν καθορισμό τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων ἀπό τό ποσό τοῦ ὑπάρχοντος χρήματος. Ἑπομένως, δέν ἔχει καθόλου πεισθεῖ ὅτι γιά κάθε ἐκδιδόμενο τραπεζογραμμάτιο τῆς μιᾶς λίρας — ὅταν προϋποτίθενται ἀμετάβλητοι ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι — μιά χρυσή λίρα προστίθεται στό θησαυρό τῆς Τράπεζας. Φοβᾶται ὅτι ἡ μάζα τῶν μέσων κυκλοφορίας μπορεῖ νά αὐξηθεῖ καί ἑπομένως νά ὑποτιμηθεῖ, δηλαδή νά ἀνέβουν οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων. Αὐτό καί τίποτα ἄλλο εἶναι ἐκεῖνο πού κρύβεται πίσω ἀπό τόν πιό πάνω ἐνδοιασμό. — Φ. Ε.}.

Σχετικά μέ τόν χωρισμό σέ δυό τμήματα τῆς Τράπεζας καί μέ τήν ὑπερβολική φροντίδα γιά τήν ἐξασφάλιση τῆς ἐξαργύρωσης τῶν τραπεζογραμματίων ἐκφράζεται ὡς ἑξῆς: ὁ Τούκ μπρός στήν Ἐπιτροπή τῆς Βουλῆς τῶν Λόρδων γιά τήν ἐμπορική κρίση τοῦ 1847 (C. D. 1848/1857):

Οἱ μεγαλύτερες διακυμάνσεις τοῦ ἐπιτοκίου τό 1847, συγκρινόμενες μέ τίς διακυμάνσεις τοῦ 1837 καί 1839, ὀφείλονται στόν χωρισμό τῆς Τράπεζας σέ δυό τμήματα (3.010). — Ἡ ἐμπιστοσύνη στά τραπεζογραμμάτια δέν θίχτηκε οὔτε τό 1825, οὔτε τό 1837

καί 1839 (3.015). — Ἡ ζήτηση χρυσοῦ τό 1825 ἀπόβλεπε μόνο στό νά γεμίσει τόν κενό χῶρο, πού δημιουργήθηκε ἀπό τήν ὁλοκληρωτική δυσφήμηση τῶν τραπεζογραμματίων τῆς 1 λίρας τῶν ἐπαρχιακῶν τραπεζῶν. Αὐτός ὁ κενός χῶρος μπόρεσε νά γεμίσει μόνο μέ χρυσό, ὥς τότε πού καί ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας ἐξέδοσε ἐπίσης τραπεζογραμμάτια τῆς 1 λίρας (3.022). — Τόν Νοέμβρη καί τόν Δεκέμβρη τοῦ 1825 δέν ὑπῆρχε οὔτε καί ἡ πιό παραμικρή ζήτηση χρυσοῦ γιά ἐξαγωγή (3.023).

«Ὅσο γιά τή δυσφήμηση τῆς Τράπεζας στό ἐσωτερικό καί στό ἐξωτερικό θά εἶχε πολύ βαρύτερες συνέπειες ἡ ἀναστολή τῶν πληρωμῶν τῶν τοκομεριδίων καί τῶν καταθέσεων ἀπό τήν ἀναστολή τῆς πληρωμῆς τῶν τραπεζογραμματίων» (3.028).

3.035. «Δέν θά λέγατε, ὅτι κάθε περιστατικό, πού σέ τελευταία ἀνάλυση θά ἀπειλοῦσε τήν μετατρεψιμότητα τῶν τραπεζογραμματίων, θά μποροῦσε σέ στιγμές ἐμπορικῆς κρίσης νά δημιουργήσει νέες καί σοβαρές δυσκολίες; — Ἀπολύτως ὄχι».

Στή διάρκεια τοῦ 1847 «μιά αὐξημένη ἔκδοση τραπεζογραμματίων θά συντελοῦσε ἴσως στό νά γεμίσει πάλι ὁ θησαυρός χρυσοῦ τῆς Τράπεζας, ὅπως ἔγινε αὐτό τό 1825» (3.058).

Μπροστά στήν Ἐπιτροπή γιά τήν τραπεζική νομοθεσία τοῦ 1857 ὁ Νιούμαρτς λέει (B. A. 1857):

1.357. «Τό πρῶτο ἄσχημο ἀποτέλεσμα... αὐτοῦ τοῦ χωρισμοῦ» (τῆς Τράπεζας) «σέ δυό τμήματα, καί τοῦ ἀναπόφευχτου γιά τό λόγο αὐτό χωρισμοῦ σέ δυό τοῦ χρυσοῦ ἀποθέματος ἦταν ὅτι οἱ τραπεζικές ἐργασίες τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας, δηλαδή ὁλόκληρος ἐκεῖνος ὁ κλάδος τῶν ἐπιχειρήσεών της, πού τή συνδέει ἄμεσα μέ τό ἐμπόριο τῆς χώρας, συνεχίστηκε μόνο μέ τό μισό τοῦ συνολικοῦ ποσοῦ τῆς προηγούμενής ἐφεδρείας. Συνέπεια αὐτῆς τῆς διάσπασης τῆς ἐφεδρείας ἦταν, ὅτι μόλις ἡ ἐφεδρεία τοῦ τραπεζικοῦ τμήματος λιγόστευε ἔστω καί κατ' ἐλάχιστον, ἡ Τράπεζα ἦταν ὑποχρεωμένη νά ἀνεβάζει τό προεξοφλητικό της ἐπιτόκιο. Αὐτή ἡ μειωμένη ἐφεδρεία προκάλεσε γιά τό λόγο αὐτό μιά σειρά ἀπότομων ἀλλαγῶν στό προεξοφλητικό ἐπιτόκιο». — 1.358. «Ἀπό τό 1844» (ὥς τόν Ἰούνη τοῦ 1857) «ἀλλαγές αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἔγιναν κάπου 60 τόν ἀριθμό, ἐνῶ στό ἴδιο χρονικό διάστημα πρίν ἀπό τό 1844 μόλις ἔφτασαν τή μιά δωδεκάδα».

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἐπίσης ἡ κατάθεση τοῦ Πάλμερ, ἀπό τό 1811 διευθυντής καί ἕνα διάστημα διοικητής τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας, μπρός στήν Ἐπιτροπή τῆς Βουλῆς τῶν Λόρδων γιά τήν ἐμπορική κρίση τοῦ 1847 (C. D. 1848/57):

828. «Τόν Δεκέμβρη τοῦ 1825 ἡ Τράπεζα εἶχε κρατήσει μόνο κάπου 1.100.000 λίρ. στ. σέ χρυσό. Ἄν αὐτός ὁ νόμος» (τοῦ 1844) «ὑπῆρχε, τότε ἡ Τράπεζα σίγουρα θά χρεωκοποῦσε. Τόν Δεκέμβρη ἐξέδοσε, νομίζω, 5 ὥς 6 ἑκατομμύρια τραπεζογραμμάτια μέσα σέ μιά ἑβδομάδα, πράγμα πού βοήθησε σημαντικά στήν ἀντιμετώπιση τοῦ τότε πανικοῦ».

825. «Ἡ πρώτη φορά» (ὕστερα ἀπό τήν 1η τοῦ Ἰούλη 1825) «πού ἡ τωρινή τραπεζική νομοθεσία θά κατάρρεε, ἄν ἡ Τράπεζα θά ἐπιχειροῦσε νά ἀποπερατώσει τίς συναλλαγές πού εἶχε πιά ἀρχίσει, ἦταν ἡ 28 τοῦ Φλεβάρη 1837. Τότε στήν κατοχή τῆς Τράπεζας βρίσκονταν 3.900.000 ὥς 4 ἑκατομμύρια λίρ. στ., καί δέν θά κρατοῦσε στήν ἐφεδρεία παρά μόνο 650.000 λίρ. στ. Μιά ἄλλη φορά ἦταν τό 1839 καί βάσταξε ἀπό τίς 9 τοῦ Ἰούλη ὥς τίς 5 τοῦ Δεκέμβρη». — 826. «Ποιό ἦταν τό μέγεθος τῆς ἐφεδρείας στήν περίπτωση αὐτή; Ἡ ἐφεδρεία ἀποτελοῦνταν στίς 5 τοῦ Σεπτέμβρη ἀπό ἕνα συνολικό ἔλλειμμα 200.000 λιρ. στ. (the reserve was minus altogether 200.000 £). Στίς 5 τοῦ Νοέμβρη αὐξήθηκε ὥς 1 μέ $1^{1}/_{2}$ ἑκατομμύριο περίπου». — 830. «Ὁ νόμος τοῦ 1844 θά ἐμπόδιζε τήν Τράπεζα νά βοηθήσει τό 1837 τό ἐμπόριο μέ τήν Ἀμερική». — 831. «Χρεωκόπησαν τρεῖς ἀπό τίς κυριώτερες ἀμερικάνικες φίρμες... Κόπηκε ἡ πίστωση σχεδόν γιά ὅλες τίς φίρμες πού ἐμπορεύονταν μέ τήν Ἀμερική, καί, ἄν δέν βοηθοῦσε τότε ἡ Τράπεζα, δέν νομίζω ὅτι θά μποροῦσαν νά κρατηθοῦν πάνω ἀπό 1 ἤ 2 φίρμες». — 836. «Ἡ κρίση τοῦ 1837 δέν μπορεῖ καθόλου νά συγκριθεῖ μέ τήν κρίση τοῦ 1847. Ἡ κρίση τοῦ 1837 περιορίστηκε κυρίως στό ἐμπόριο μέ τήν Ἀμερική». — 838. (Στίς ἀρχές τοῦ Ἰούνη 1837 στή Διεύθυνση τῆς Τράπεζας συζητήθηκε τό ζήτημα πῶς θά ἀντιμετωπιστεῖ ἡ κρίση). «Μερικοί κύριοι ὑποστήριξαν τή γνώμη... ὅτι ἡ σωστή ἀρχή εἶναι ἡ αὔξηση τοῦ ἐπιτοκίου, γιατί ἡ συνέπεια θά ἦταν νά πέσουν οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων, κοντολογῆς, νά κάνουν τό χρῆμα ἀκριβό καί τά ἐμπορεύματα φτηνά, πράγμα πού θά ἔδινε τή δυνατότητα νά πραγματοποιηθοῦν οἱ πληρωμές στό ἐξωτερικό (by which the foreign payment would be accomplished)». — 906. «Ἡ ἐφαρμογή ἑνός τεχνητοῦ περιορισμοῦ τῶν ἐξουσιοδοτήσεων τῆς Τράπεζας μέ τό νόμο τοῦ 1844, ἀντί τοῦ παλιοῦ καί φυσικοῦ φραγμοῦ τῆς ἐξουσιοδότησής της, πού καθοριζόταν ἀπό τό πραγματικό μέγεθος τοῦ μεταλλικοῦ της ἀποθέματος, δημιουργεῖ τεχνητές δυσκολίες στίς ἐργασίες της καί ἀσκεῖ ἔτσι μιά ἐπίδραση στίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων, ἐπίδραση ἐντελῶς περιττή ἄν δέν ὑπῆρχε αὐτός ὁ νόμος». — 968. «Κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τοῦ νόμου τοῦ 1844 δέν εἶναι δυνατό σέ ὁμαλές συνθῆκες νά περιοριστεῖ τό μεταλλικό ἀπόθεμα τῆς Τράπεζας πολύ κάτω ἀπό $9^{1}/_{2}$ ἑκατομμύρια. Αὐτό θά ἀσκοῦσε μιά πίεση στίς τιμές καί στήν Πίστη, πού θά ἔπρεπε νά ἐπιφέρει μιά τέτια ἀπότομη μεταβολή στίς τιμές τοῦ ἐξωτερικοῦ συναλλάγματος, πού θά μεγάλωνε τήν εἰσαγωγή χρυσοῦ καί ἔτσι θά αὔξανε τό ποσό τοῦ χρυσοῦ στό ἐκδοτικό τμῆμα τῆς Τράπεζας». — 996. «Μέ τούς τωρινούς περιορισμούς δέν ἔχετε» {ἡ Τράπεζα} «τή δυνατότητα νά ρυθμίζετε τήν κίνηση τοῦ ἀργύρου, πράγμα ἀπαραίτητο σέ περίοδες πού χρειάζεται ἄργυρος γιά νά ἐπιρρεαστεῖ ἡ τιμή τοῦ ἐξωτερικοῦ συναλλάγματος». — 999. «Ποιός ἦταν ὁ σκοπός τῆς διάταξης πού περιορίζει τό ἀπόθεμα ἀργύρου τῆς Τράπεζας στό $^{1}/_{5}$ τοῦ μεταλλικοῦ της ἀποθέματος; — Στό ἐρώτημα αὐτό δέν μπορῶ νά ἀπαντήσω».

Ὁ σκοπός ἦταν νά κάνουν ἀκριβό τό χρῆμα, ὁ ἴδιος ἀπαράλλαχτα σκοπός, πού, ἀνεξάρτητα ἀπό τή Currency-Theorie[1*], ἐπιδιώχθηκε μέ τόν χωρισμό τῆς Τράπεζας σέ δυό τμήματα καί μέ τόν ἐξαναγκασμό τῶν σκωτσέζικων καί τῶν ἰρλανδικῶν τραπεζῶν νά

[1*] θεωρία τῶν μέσων κυκλοφορίας.

διατηροῦν σέ ἐφεδρεία χρυσό, ὅταν ἐκδίδουν τραπεζογραμμάτια πέρα ἀπό ἕνα ὁρισμένο ὅριο. Ἔτσι δημιουργήθηκε μιά ἀποκέντρωση τοῦ ἐθνικοῦ μεταλλικοῦ θησαυροῦ, πού τόν ἔκανε λιγότερο κατάλληλο νά διορθώνει δυσμενεῖς τιμές τοῦ συναλλάγματος. Ὅλες οἱ παρακάτω διατάξεις ἀποβλέπουν στό ἀνέβασμα τοῦ ἐπιτοκίου: ὅτι ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας δέν ἔχει τό δικαίωμα νά ἐκδίδει τραπεζογραμμάτια συνολικοῦ ποσοῦ πάνω ἀπό 14 ἑκατομμύρια λίρ. στ., παρά μόνο ἔναντι χρυσοῦ ἀποθέματος — ὅτι τό τμῆμα τραπεζικῶν ἐργασιῶν πρέπει νά διευθύνεται ὅπως οἱ συνηθισμένες τράπεζες, νά κατεβάζει τό ἐπιτόκιο σέ περίοδες χρηματικῆς ἀφθονίας καί νά τό ἀνεβάζει σέ περίοδες χρηματικῆς στενότητας — ὁ περιορισμός τοῦ ἀποθέματος σέ ἄργυρο, τοῦ κύριου μέσου γιά τή διόρθωση τῶν τιμῶν τοῦ συναλλάγματος μέ τήν ἠπειρωτική Εὐρώπη καί μέ τήν Ἀσία. Οἱ διατάξεις γιά τίς σκωτσέζικες καί τίς ἰρλανδικές τράπεζες πού ποτέ δέν χρειάζονται χρυσό[1*] γιά ἐξαγωγή, καί πού τώρα ὀφείλουν νά τόν διατηροῦν μέ τό πρόσχημα μιᾶς πράγματι καθαρά ἀπατηλῆς μετατρεψιμότητας τῶν τραπεζογραμματίων τους. Γεγονός μένει ὅτι ὁ νόμος τοῦ 1844 γιά πρώτη φορά τό 1857 προκάλεσε μιά ἔφοδο γιά χρυσό στίς σκωτσέζικες τράπεζες. Καί ἡ νέα τραπεζική νομοθεσία δέν κάνει διάκριση ἀνάμεσα στήν ἐκροή χρυσοῦ στό ἐξωτερικό καί στήν ἐκροή στό ἐσωτερικό, παρ' ὅλο πού εἶναι αὐτονόητο ὅτι οἱ συνέπειές τους εἶναι ἐντελῶς διαφορετικές. Ἀπό δῶ οἱ μόνιμες ἔντονες διακυμάνσεις στό ἀγοραῖο ποσοστό τοῦ τόκου. Σχετικά μέ τόν ἄργυρο ὁ Πάλμερ λέει δυό φορές, ἀπαντώντας στίς ἐρωτήσεις 992 καί 994, ὅτι ἡ Τράπεζα μπορεῖ νά ἀγοράζει ἄργυρο μέ τραπεζογραμμάτια, μόνο ὅταν ἡ τιμή τοῦ συναλλάγματος εἶναι εὐνοϊκή γιά τήν Ἀγγλία, ὅταν δηλαδή περισσεύει ὁ ἄργυρος, γιατί:

1.003. «Ὁ μοναδικός σκοπός, γιά τόν ὁποῖο σημαντικό μέρος τοῦ μεταλλικοῦ θησαυροῦ μπορεῖ νά κρατεῖται σέ ἄργυρο, εἶναι γιά νά εὐκολύνονται οἱ ἐξωτερικές πληρωμές στό διάστημα πού οἱ τιμές τοῦ συναλλάγματος εἶναι δυσμενεῖς γιά τήν Ἀγγλία». — 1.004. «Ὁ ἄργυρος εἶναι ἕνα ἐμπόρευμα, πού ἐπειδή εἶναι χρῆμα, σ' ὅλο τόν ὑπόλοιπο κόσμο, γι' αὐτό εἶναι τό κατάλληλο ἐμπόρευμα... γιά τό σκοπό αὐτό» {γιά πληρωμές στό ἐξωτερικό}. «Μόνο οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες δέχονταν τόν τελευταῖο καιρό ἀποκλειστικά μόνο χρυσό».

Κατά τή γνώμη του ἡ Τράπεζα δέν χρειαζόταν σέ περίοδο στενότητας, ἐφόσον κανενός εἴδους δυσμενεῖς τιμές τοῦ συναλλάγματος δέν τραβοῦν τόν χρυσό πρός τό ἐξωτερικό, νά ὑψώσει τό ἐπιτόκιο πέρα ἀπό τό παλιό του ὕψος 5%. Ἄν δέν ὑπῆρχε ὁ νόμος τοῦ 1844,

[1*] Στήν 1η γερμανική ἔκδοση: χρῆμα· Ἄλλαξε μέ βάση τό χειρόγραφο τοῦ Μάρξ.

θά μποροῦσε ἡ Τράπεζα νά προεξοφλεῖ χωρίς δυσκολία ὅλες τίς συναλλαγματικές πρώτης κατηγορίας (first class bills), πού θά τῆς προσφέρονταν γιά προεξόφληση. (1.018 ὥς 1.020). Ἀλλά μέ τό νόμο τοῦ 1844 καί στήν κατάσταση, στήν ὁποία βρισκόταν ἡ Τράπεζα τόν Ὀχτώβρη,

«δέν ὑπῆρχε ἐπιτόκιο πού νά μή μποροῦσε νά τό ζητήσει ἡ Τράπεζα ἀπό ἀξιόχρεες φίρμες, οἱ ὁποῖες θά τό πλήρωναν πρόθυμα, γιά νά συνεχίσουν τίς πληρωμές τους» [1.022].

Καί αὐτό τό ὑψηλό ἐπιτόκιο ἦταν ἀκριβῶς ὁ σκοπός τοῦ νόμου.

1.029. «Πρέπει νά κάνω μεγάλη διάκριση ἀνάμεσα στήν ἐπίδραση τοῦ ἐπιτοκίου στή ζήτηση ἀπό τό ἐξωτερικό» {γιά εὐγενῆ μέταλλα} «καί στήν αὔξηση τοῦ τόκου γιά νά παρεμποδιστεῖ μιά ἔφοδος στήν Τράπεζα σέ περίοδο ἐσωτερικῆς ἔλλειψης πιστώσεων». — 1.023. «Πρίν ἀπό τό νόμο τοῦ 1844, ὅταν οἱ τιμές τοῦ συναλλάγματος ἦταν εὐνοϊκές γιά τήν Ἀγγλία καί ἐπικρατοῦσε στή χώρα ἀνησυχία, ἀκόμα καί θετικός πανικός, δέν τίθονταν ὅριο στήν ἔκδοση τραπεζογραμματίων, τή μόνη μέ τήν ὁποία θά μποροῦσε νά ἀνακουφιστεῖ αὐτή ἡ κατάσταση στενότητας».

Ἔτσι ἐκφράζεται ἕνας ἄνθρωπος πού ἐπί 39 χρόνια καθόταν στήν Διεύθυνση τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας. Ἄς ἀκούσομε τώρα ἕναν ἰδιωτικό τραπεζίτη, τόν Τούελς, πού ἀπό τό 1801 εἶναι συνέταιρος τῆς ἑταιρίας Σπούνερ, Ἄττγουντς καί Σία. Εἶναι ὁ μόνος ἀπό ὅλους τούς μάρτυρες πού κατάθεσαν στήν Ἐπιτροπή B. C. 1857, ὁ ὁποῖος ρίχνει μιά ματιά στήν πραγματική κατάσταση τῆς χώρας καί βλέπει νά πλησιάζει ἡ κρίση. Κατά τά ἄλλα εἶναι ἕνα εἶδος ἀνθρώπου τῆς σχολῆς τοῦ Μπίρμινγκχαμ Little-Shilling-Mann,[92] ὅπως εἶνα καί οἱ συνεταῖροι του, οἱ ἀδελφοί Ἄττγουντ, οἱ ἱδρυτές αὐτῆς τῆς σχολῆς (βλέπε «Zur Kritik der politischen Oekonomie». Berlin (1859), σελ. 59)1* Ὁ Τούελς λέει:

4.488. «Ποιά νομίζετε ὅτι ἦταν ἡ ἐπενέργεια τοῦ νόμου τοῦ 1844; — Ἄν θά ἔπρεπε νά σᾶς ἀπαντήσω σάν τραπεζίτης, τότε θά ἔλεγα ὅτι ἐπενέργησε περίφημα, γιατί ἔδωσε πλούσια σοδειά στούς τραπεζίτες καί στούς κάθε λογῆς καπιταλιστές» {τοῦ χρήματος}. «Ἔχει ὅμως ἐπενεργήσει πολύ ἄσχημα στόν τίμιο καί ἐπιμελῆ ἐπιχειρηματία, πού χρειάζεται σταθερότητα τοῦ προεξοφλητικοῦ ἐπιτοκίου γιά νά μπορεῖ νά τακτοποιεῖ μέ ἐμπιστοσύνη τίς δουλιές του... ἔχει μετατρέψει τό δανεισμό χρήματος σέ μιά στόν ἀνώτατο βαθμό ἐπικερδῆ ἐπιχείρηση». — 4.489. «Ὁ νόμος» {γιά τίς τράπεζες} «δίνει τή δυνατότητα στίς μετοχικές τράπεζες τοῦ Λονδίνου νά πληρώνουν στούς μετόχους τους 20 ὥς 22%. Μιά ἀπό τίς τράπεζες αὐτές πλήρωσε τελευταία 18% καί νομίζω ὅτι μιά ἄλλη πλήρωσε 20%. Ἔχουν κάθε λόγο νά ὑπερασπίζουν μέ τόν πιό ἀποφασιστικό τρόπο τό νόμο». — 4.490. «Τούς μικρούς ἐπαγγελματίες καί τούς ἀξιοσέβαστους ἐμπόρους, πού δέν διαθέτουν μεγάλο κεφάλαιο... τούς πιέζει πολύ... Τό μοναδικό μέσο πού ἔχω γιά νά τά πληροφοροῦμαι αὐτά, εἶναι ὅτι βλέπω μιά τόσο καταπληκτική μάζα τῶν συναλλαγματικῶν πού τίς ἀποδέχθηκαν καί δέν τίς πλήρωσαν. Οἱ συναλλαγματικές αὐτές εἶναι πάντα μικρές, 20 — 100 λίρ. στ. περίπου, πολλές ἀπό αὐτές δέν πληρώνονται καί ἐπιστρέφονται ἀπλήρωτες σ' ὅλα τά μέρη τῆς χώρας, καί αὐτό ἀποτελεῖ πάντα μιά ἔνδειξη τῆς πιεστικῆς κατάστασης... τῶν μικρεμπόρων».

1* Βλέπε τόν 13° τόμο τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης τῶν ἔργων Μάρξ - Ἔνγκελς, σελ. 64/65.

Στήν ἐρώτηση 4.494 ἀπάντησε ὅτι οἱ δουλιές δέν εἶναι τώρα ἐπικερδεῖς. Οἱ παρακάτω παρατηρήσεις του εἶναι σημαντικές, γιατί ἔβλεπε τήν λανθάνουσα ὕπαρξη τῆς κρίσης, ὅταν κανένας ἀπό τούς ἄλλους δέν τήν ὑποψιαζόταν.

4.494. «Οἱ τιμές στό Μίντσινγκ Λάϊν κρατοῦνται κάπως ἀκόμα, ὅμως δέν πουλιέται τίποτα. Ἀδύνατο νά πουλήσουν σέ ὁποιαδήποτε τιμή. Παραμένουν στίς ὀνομαστικές τιμές».

4.495. Ἀναφέρει μιά περίπτωση: Ἕνας γάλλος στέλνει σέ ἕνα μεσίτη στό Μίντσινγκ Λάϊν ἐμπορεύματα 3.000 λίρ. στ. γιά νά τά πουλήσει σέ μιά ὁρισμένη τιμή. Ὁ μεσίτης δέν μπορεῖ νά πετύχει τήν τιμή αὐτή, ὁ γάλλος δέν μπορεῖ νά πουλήσει κάτω ἀπό αὐτή τήν τιμή. Τό ἐμπόρευμα παραμένει ἀπούλητο, ὁ γάλλος ὅμως χρειάζεται χρήματα. Ὁ μεσίτης τοῦ δανείζει τότε 1.000 λίρ. στ. μέ τόν ὅρο ὅτι ὁ γάλλος, μέ ἐγγύηση τά ἐμπορεύματά του, θά τραβήξει μιά τρίμηνη συναλλαγματική 1000 λιρῶν πληρωτέα ἀπό τόν μεσίτη. Ὕστερα ἀπό 3 μῆνες λήγει ἡ συναλλαγματική, τά ἐμπορεύματα ὅμως μένουν ἀπούλητα. Ὁ μεσίτης ὀφείλει τότε νά πληρώσει τή συναλλαγματική, καί, παρ' ὅλο πού καλύπτεται μέ ἐμπορεύματα 3.000 λίρ. στ., δέν μπορεῖ νά τά ρευστοποιήσει καί βρίσκεται σέ δύσκολη κατάσταση. Ἔτσι τραβάει ὁ ἕνας τόν ἄλλο στόν κατήφορο.

4.496. «Ὅσον ἀφορᾶ τίς μεγάλες ἐξαγωγές... ὅταν στό ἐσωτερικό οἱ δουλιές δέν πᾶνε καλά, τό γεγονός αὐτό προκαλεῖ ἐπίσης μέ ἀναγκαιότητα μεγάλες ἐξαγωγές». — 4.497. «Μήπως ἔχετε τή γνώμη ὅτι ἐλαττώθηκε ἡ ἐσωτερική κατανάλωση; — *Σημαντικότατα... σέ τεράστιο βαθμό...* οἱ πιό αὐθεντικοί μάρτυρες στό ζήτημα αὐτό εἶναι οἱ μικρέμποροι». — 4.498. «Καί ὅμως οἱ εἰσαγωγές εἶναι πολύ μεγάλες. Μήπως αὐτό δέν δείχνει ὅτι ὑπάρχει μεγάλη κατανάλωση; — Μάλιστα, *ὅταν μπορεῖτε νά πουλᾶτε.* Ὅμως πολλές ἀποθῆκες εἶναι γεμάτες ἀπό αὐτά τά ἐμπορεύματα. Στό παράδειγμα πού ἀνάφερα πρίν λίγο, ἔχουν εἰσαχθεῖ ἐμπορεύματα 3.000 λιρ στ. πού μένουν ἀπούλητα».

4.514. «Ὅταν τό χρῆμα εἶναι ἀκριβό, θά λέγατε ὅτι στήν περίπτωση αὐτή τό κεφάλαιο εἶναι φτηνό; — Μάλιστα».

Ἑπομένως, ὁ ἄνθρωπος αὐτός δέν συμμερίζεται καθόλου τή γνώμη τοῦ Ὄβερστον, ὅτι ὁ ὑψηλός τόκος εἶναι συνώνυμος μέ τό ἀκριβό κεφάλαιο.

Πῶς πᾶνε τώρα οἱ δουλιές;

4.516. «..."Αλλοι ρίχνονται μέ τά μοῦτρα στή δουλιά, ἀναπτύσσουν τεράστιες δουλιές μέ ἐξαγωγές καί εἰσαγωγές, πολύ πέρα ἀπό τά μέτρα πού τούς ἐπιτρέπει τό κεφάλαιό τους. 'Εδῶ δέν χωράει ἡ παραμικρότερη ἀμφιβολία. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί μπορεῖ νά πετύχουν, μπορεῖ χάρη σέ κάποια εὐτυχῆ εὐκαιρία νά κάνουν μεγάλες περιουσίες καί νά πληρώσουν ὅλα τους τά χρέη. Αὐτό εἶναι σέ χοντρές γραμμές τό σύστημα μέ τό ὁποῖο διεξάγεται σήμερα σημαντικό μέρος τῶν ἐπιχειρήσεων. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί χάνουν εὐχαρίστως ἀπό ἕνα φορτίο 20, 30 καί 40%. 'Η ἑπόμενη ἐπιχείρηση μπορεῖ νά τούς ἐπιστρέψει ὅσα χάσανε. "Αν ἀποτυχαίνει ἡ μιά δουλιά ὕστερα ἀπό τήν ἄλλη, τότε καταστρέφονται. Καί ἀκριβῶς τέτιες εἶναι οἱ περιπτώσεις πού εἴδαμε συχνά τόν τελευταῖο καιρό. 'Εμπορικοί οἶκοι χρεωκοποῦν, χωρίς νά τούς μένει οὔτε ἕνα σελλίνι στό ἐνεργητικό τους».

4.791. «Τό χαμηλότερο ἐπιτόκιο» {τά τελευταῖα 10 χρόνια} «δρᾶ πάντως ἐνάντια στούς τραπεζίτες, χωρίς ὅμως νά Σᾶς παρουσιάσω τά ἐμπορικά βιβλία πολύ δύσκολα θά μποροῦσα νά Σᾶς ἐξηγήσω κατά πόσο μεγαλύτερο εἶναι τό κέρδος» {τό δικό του} «τώρα σέ σύγκριση μέ προηγούμενα. "Οταν τό ἐπιτόκιο εἶναι χαμηλό, ἐξαιτίας ὑπερβολικῆς ἔκδοσης τραπεζογραμματίων, ἔχουμε σημαντικές καταθέσεις. "Οταν τό ἐπιτόκιο εἶναι ὑψηλό, τότε μᾶς φέρνει ἄμεσα κέρδος». — 4.794. «"Οταν μπορεῖ κανείς νά βρίσκει χρῆμα, πληρώνοντας μέτριο ἐπιτόκιο, θά ἔχουμε μεγαλύτερη ζήτηση χρήματος. Δανείζουμε περισσότερα. Αὐτό εἶναι τό ἀποτέλεσμα», {γιά μᾶς τούς τραπεζίτες} «στήν περίπτωση αὐτή. "Οταν τό ἐπιτόκιο ἀνεβαίνει, τότε εἰσπράττουμε περισσότερα γιά τά δάνεια ἀπ' ὅ,τι δικαιούμαστε. Εἰσπράττουμε περισσότερα ἀπό ὅσα ἔπρεπε νά εἰσπράξουμε».

"Εχουμε δεῖ πῶς γιά ὅλους τούς ἐμπειρογνώμονες θεωρεῖται ἀκλόνητη ἡ Πίστη τῶν τραπεζογραμματίων τῆς Τράπεζας τῆς 'Αγγλίας. Παρ' ὅλα αὐτά γιά τήν ἐξασφάλιση τῆς μετατρεψιμότητάς τους ὁ νόμος γιά τίς τράπεζες μπλοκάρει 9 — 10 ἑκατομμύρια σέ χρυσό. "Ετσι τό ἱερό καί ἀπαραβίαστο τοῦ θησαυροῦ φυλάγεται ἐντελῶς διαφορετικά ἀπό ὅ,τι γινόταν στούς παλιούς θησαυριστές. 'Ο Οὐ. Μπράουν (Λίβερπουλ) λέει σχετικά μέ τήν ἐμπορική κρίση τοῦ 1847 τά παρακάτω μπρός στήν 'Επιτροπή τῆς Βουλῆς τῶν Λόρδων (C. D. 1848/57).

2.311: «Σχετικά μέ τό ὄφελος πού ἔφερε τότε τό χρῆμα αὐτό» (ὁ μεταλλικός θησαυρός στό ἐκδοτικό τμῆμα) «θά μποροῦσε κανείς χωρίς ζημιά νά τό ρίξει πολύ ὡραία στή θάλασσα. 'Αφοῦ κανένας δέν μποροῦσε νά χρησιμοποιήσει οὔτε ἐλάχιστο μέρος ἀπό αὐτό τό χρῆμα, χωρίς νά παραβιάσει τό νόμο πού ψήφισε τό κοινοβούλιο».

'Ο ἐπιχειρηματίας οἰκοδομῶν Ε. Κάππς, ὁ ἴδιος πού ἔχει ἀναφερθεῖ ἤδη προηγούμενα καί πού ἀπό τήν κατάθεσή του πάρθηκε ἡ περιγραφή τοῦ σύγχρονου οἰκοδομικοῦ συστήματος τοῦ Λονδίνου («Τό Κεφάλαιο», Βιβλίο II, κεφ. XII) συνοψίζει ὡς ἑξῆς τήν

ἄποψή του σχετικά μέ τό νόμο τοῦ 1844 γιά τίς τράπεζες (B. A. 1857):

5.508. «"Εχετε λοιπόν γενικά τήν ἄποψη, ὅτι τό σημερινό σύστημα» (τῆς τραπεζικῆς νομοθεσίας) «ἀποτελεῖ ἕναν πολύ ἐπιτήδειο μηχανισμό, πού φέρνει κατά περιόδους τά κέρδη τῆς βιομηχανίας στή χρηματοσακούλα τοῦ τοκογλύφου; — Αὐτή εἶναι ἡ ἄποψή μου. Ξέρω ὅτι στίς οἰκοδομικές ἐπιχειρήσεις κατάληγε σ' αὐτό τό ἀποτέλεσμα».

"Οπως ἀναφέραμε ἤδη, οἱ σκωτσέζικες τράπεζες στριμώχτηκαν μέ τό νόμο τοῦ 1845 γιά τίς τράπεζες σέ ἕνα σύστημα, πού πλησιάζει μέ τό ἀγγλικό. 'Επιβλήθηκε σ' αὐτές ἡ ὑποχρέωση νά κρατοῦν σέ ἐφεδρεία χρυσό γιά τήν περίπτωση πού ἡ ἔκδοση τραπεζογραμματίων ἀπό μέρους τους θά ξεπεράσει τό ποσό πού ἔχει καθοριστεῖ γιά τήν κάθε τράπεζα. Ποιό ἦταν τό ἀποτέλεσμα ἀπό τή διάταξη αὐτή φαίνεται ἀπό τίς παρακάτω μαρτυρίες μπρός στήν 'Επιτροπή γιά τίς Τράπεζες τοῦ 1857.

'Ο Κέννεντυ, διευθυντής μιᾶς σκωτσέζικης τράπεζας, λέει:

3.375. «Μήπως πρίν τήν ἐφαρμογή τοῦ νόμου τοῦ 1845 ὑπῆρχε στή Σκωτία κάτι, πού θά μποροῦσε νά τό ὀνομάσει κανείς χρηματική κυκλοφορία; — Δέν ὑπῆρχε τέτιο πράγμα». — 3.376. «Μήπως σημειώθηκε ἀπό τότε μιά πρόσθετη κυκλοφορία χρυσοῦ; — Καθόλου. 'Ο λαός δέν θέλει τόν χρυσό (the people dislike gold)». — 3.450. Οἱ 900.000 περίπου λίρ. στ. σέ χρυσό, πού οἱ σκωτσέζικες τράπεζες πρέπει νά κρατοῦν ἀπό τό 1845 στά θησαυροφυλάκιά τους, φέρνουν κατά τήν ἄποψή του ζημιά μόνο καί «ἀπορροφοῦν, χωρίς νά ἀποφέρουν κέρδος, ἕνα ἰσόποσο μέρος τοῦ κεφαλαίου τῆς Σκωτίας».

Παρακάτω ὁ "Αντερσον διευθυντής τῆς Union Bank of Scotland λέει:

3.558. «Μήπως ἡ μοναδική μεγάλη ζήτηση χρυσοῦ ἀπό τήν Τράπεζα τῆς 'Αγγλίας πού ἔγινε ἐκ μέρους τῶν σκωτσέζικων τραπεζῶν, ἔγινε ἐξαιτίας τῆς τιμῆς τοῦ ξένου συναλλάγματος; — "Ετσι ἔχει τό ζήτημα. Καί ἡ ζήτηση αὐτή δέν μειώνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι κρατοῦμε χρυσό στό 'Εδιμβοῦργο». — 3.590. «"Οσο καιρό θά ἔχουμε τό ἴδιο ποσό σέ χρεώγραφα στήν Τράπεζα τῆς 'Αγγλίας» (ἤ στίς ἰδιωτικές τράπεζες στήν 'Αγγλία), «θά ἔχουμε τήν ἴδια μέ προηγούμενα δύναμη γιά νά προκαλέσουμε μιά ἐκροή χρυσοῦ ἀπό τήν Τράπεζα τῆς 'Αγγλίας».

Τέλος, ἀκόμα ἕνα ἄρθρο τοῦ «Economist» (Οὐΐλσον):

«Οἱ σκωτσέζικες τράπεζες διατηροῦν ἀναπασχόλητα ποσά σέ μετρητά στούς πράκτορές τους τοῦ Λονδίνου. Οἱ τελευταῖοι διατηροῦν τά ποσά αὐτά κατατεθημένα στήν Τράπεζα τῆς 'Αγγλίας. Τό γεγονός αὐτό δίνει στίς σκωτσέζικες Τράπεζες τή δυνατότητα, μέσα στά πλαίσια τῶν ποσῶν αὐτῶν, νά διαθέτουν τόν μεταλλικό θησαυρό τῆς Τράπεζας τῆς 'Αγγλίας, καί ἐδῶ εἶναι πάντα διαθέσιμος γιά νά χρησιμοποιηθεῖ ἀμέσως ἐκεῖ πού θά χρειαστεῖ, ὅταν πρόκειται νά γίνουν ἐξωτερικές πληρωμές».

Τό σύστημα αὐτό διαταράχτηκε ἀπό τό νόμο τοῦ 1845:

«Σάν συνέπεια τοῦ νόμου τοῦ 1845 γιά τή Σκωτία ἀκολούθησε τόν τελευταῖο καιρό μιά μεγάλη ἐκροή χρυσῶν νομισμάτων ἀπό τήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας γιά νά ἀντιμετωπιστεῖ μιά ἁπλῶς ἐνδεχόμενη ζήτηση στή Σκωτία, πού ἴσως νά μή παρουσιαζόταν ποτέ... Ἀπό τότε ἕνα σημαντικό ποσό εἶναι κανονικά μπλοκαρισμένο στή Σκωτία, καί ἕνα ἄλλο σημαντικό ποσό ταξιδεύει διαρκῶς καί πηγαινοέρχεται ἀνάμεσα στό Λονδίνο καί στή Σκωτία. Ἄν μεσολαβήσει μιά περίοδος, κατά τήν ὁποία ἕνας σκωτσέζος τραπεζίτης ἀναμένει αὐξημένη ζήτηση γιά τά τραπεζογραμμάτιά του, τότε στέλνεται ἀπό τό Λονδίνο ἕνα κιβώτιο μέ χρυσό. Ὅταν περάσει ἡ περίοδος αὐτή, τότε τό κιβώτιο αὐτό πάει πίσω στό Λονδίνο, συνήθως χωρίς νά ἔχει καθόλου ἀνοιχτεῖ». («Economist», 23 τοῦ Ὀχτώβρη 1847). [σελ. 1214 - 1215]

{Καί τί λέει γιά ὅλα αὐτά ὁ πατέρας τοῦ νόμου γιά τίς τράπεζες, ὁ τραπεζίτης Σάμουελ Τζόνς Λόϋντ, πού ὀνομάζεται καί λόρδος Ὄβερστον;

Ἤδη τό 1848 ἐπανέλαβε μπρός στήν C. D. Ἐπιτροπή τῆς Βουλῆς τῶν Λόρδων, ὅτι:

«ἡ στενότητα χρήματος καί ἕνα ὑψηλό ἐπιτόκιο πού προκαλοῦνται ἀπό ἔλλειψη ἐπαρκοῦς κεφαλαίου, δέν μποροῦν νά ἀνακουφιστοῦν μέ τήν ἔκδοση αὐξημένου ἀριθμοῦ τραπεζογραμματίων», (1.514),

παρ' ὅλο πού ἡ ἁπλή καί μόνο χορήγηση ἄδειας μέ τήν κυβερνητική ἐπιστολή τῆς 25 τοῦ Ὀχτώβρη 1847 νά ἐκδοθεῖ αὐξημένος ἀριθμός τραπεζογραμματίων, ἦταν ἀρκετή γιά νά σπάσει τήν αἰχμή τῆς κρίσης.

Παραμένει στήν ἄποψη ὅτι:

«τό ὑψηλό ποσοστό τοῦ ἐπιτοκίου καί ἡ πιεστική κατάσταση στήν ἐργοστασιακή βιομηχανία ἦταν ἡ ἀναγκαία συνέπεια τῆς μείωσης τοῦ *ὑλικοῦ* κεφαλαίου, πού ἦταν χρησιμοποιήσιμο γιά βιομηχανικούς καί ἐμπορικούς σκοπούς» (1.064).

Καί ὅμως ἡ πιεστική ἐδῶ καί μῆνες κατάσταση στήν ἐργοστασιακή βιομηχανία συνίστατο στό ὅτι τό ὑλικό ἐμπορευματικό κεφάλαιο γέμιζε ὑπεράφθονο τίς ἀποθῆκες καί ἔμενε κυριολεχτικά ἀπούλητο, καί ὅτι γιά τόν ἴδιο ἀκριβῶς λόγο τό ὑλικό παραγωγικό κεφάλαιο ἔμενε ἐντελῶς ἀναπασχόλητο ἤ μισοαπασχολημένο γιά νά μή παράγει ἀκόμα περισσότερο ἀπούλητο ἐμπορευματικό κεφάλαιο.

Καί μπρός στήν Ἐπιτροπή γιά τίς τράπεζες τοῦ 1857 ὁ Ὄβερστον λέει:

«Χάρη στήν αὐστηρή καί ἄμεση τήρηση τῶν διατάξεων τοῦ νόμου τοῦ 1844 ὅλα ἐξελίχθηκαν κανονικά καί εὔκολα, τό χρηματικό σύστημα εἶναι σίγουρο καί ἀκλόνητο, ἡ εὐημερία τῆς χώρας εἶναι ἀναμφισβήτητη, ἡ ἐμπιστοσύνη τοῦ

κοινοῦ ἀπέναντι στό νόμο τοῦ 1844 δυναμώνει ἀπό μέρα σέ μέρα. Ἄν ἡ Ἐπιτροπή ἐπιθυμεῖ καί ἄλλα πραχτικά τεκμήρια σχετικά μέ τίς ὑγιεῖς ἀρχές πάνω στίς ὁποῖες βασίζεται ὁ νόμος αὐτός καί τῶν εὐεργετικῶν συνεπειῶν πού ἔχει ἐξασφαλίσει, τότε ἡ ἀληθινή καί ἐπαρκής ἀπάντηση εἶναι τούτη: Κοιτάξτε γύρω σας, δεῖτε πῶς πᾶνε τώρα οἱ δουλιές στή χώρα μας, δεῖτε τήν ἱκανοποίηση τοῦ λαοῦ, κοιτάξτε τόν πλοῦτο καί τήν εὐημερία ὅλων τῶν τάξεων τῆς κοινωνίας, καί μετά, ἀφοῦ ἡ Ἐπιτροπή θά ἔχει δεῖ ὅλα αὐτά, θά εἶναι σέ θέση νά ἀποφασίσει, ἄν θά παρεμποδίσει τήν παραπέρα ἰσχύ ἑνός νόμου, μέ τή βοήθεια τοῦ ὁποίου σημειώθηκαν τέτιες ἐπιτυχίες» (B. C. 1857, No 4.189).

Σ' αὐτόν τό διθύραμβο, πού τραγούδησε ὁ Ὄβερστον στίς 14 τοῦ Ἰούλη μπρός στήν Ἐπιτροπή, ἀπάντησε στίς 12 τοῦ Νοέμβρη τοῦ ἴδιου χρόνου ἡ ἐπιστολή πρός τήν διεύθυνση τῆς Τράπεζας, μέ τήν ὁποία ἡ κυβέρνηση ἀνέστειλε τόν θαυματουργό αὐτό νόμο τοῦ 1844, γιά νά σώσει ὅ,τι μποροῦσε ἀκόμα νά σωθεῖ. — Φ. Ε.}.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΠΕΜΠΤΟ

Εὐγενές μέταλλο καί τιμή τοῦ συναλλάγματος

I. *Ἡ κίνηση τοῦ χρυσοῦ θησαυροῦ*

Σχετικά μέ τήν ἀποταμίευση τραπεζογραμματίων σέ περίοδες στενότητας πρέπει νά παρατηρηθεῖ ὅτι ἐδῶ ἐπαναλαβαίνεται ἡ δημιουργία θησαυρῶν μέ εὐγενῆ μέταλλα, ὅπως συμβαίνει σέ ἀνήσυχες περίοδες στίς πιό πρωταρχικές καταστάσεις τῆς κοινωνίας. Ὁ νόμος τοῦ 1844 παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ὡς πρός τίς ἐπενέργειές του, γιατί θέλει νά μετατρέψει σέ μέσα κυκλοφορίας ὅλο τό εὐγενές μέταλλο πού ὑπάρχει στή χώρα. Προσπαθεῖ νά συνταυτίσει τήν ἐκροή χρυσοῦ μέ τή συστολή τοῦ μέσου κυκλοφορίας καί τήν εἰσροή χρυσοῦ μέ τήν ἐπέκταση τοῦ μέσου κυκλοφορίας. Ἔτσι, ὅμως, δόθηκε πειραματικά ἡ ἀπόδειξη τοῦ ἀντίθετου. Μέ μιά μόνη ἐξαίρεση, πού θά τήν ἀναφέρουμε ἀμέσως, ἡ μάζα τῶν κυκλοφορούντων τραπεζογραμματίων τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας δέν ἔφθασε ποτέ ἀπό τό 1844 καί δῶ τό ἀνώτατο ὅριο πού εἶχε ἡ Τράπεζα δικαίωμα νά ἐκδόσει. Καί ἡ κρίση τοῦ 1857 ἀπόδειξε, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅτι κάτω ἀπό ὁρισμένες περιστάσεις αὐτό τό ἀνώτατο ὅριο δέν ἐπαρκεῖ. Ἀπό τίς 13 ὥς τίς 30 τοῦ Νοέμβρη 1857 κυκλοφοροῦσαν κατά μέσο ὅρο καθημερινά 488.830 λίρ. στ. πάνω ἀπό αὐτό τό ἀνώτατο ὅριο (B. A. 1858, p. XI). Τό νόμιμο ἀνώτατο ὅριο ἦταν τότε 14.475.000 λίρ. στ. σύν τό συνολικό ποσό τοῦ μεταλλικοῦ θησαυροῦ πού ὑπῆρχε στά ὑπόγεια τῆς Τράπεζας.

Σχετικά μέ τήν ἐκροή καί τήν εἰσροή εὐγενοῦς μετάλλου, πρέπει νά σημειωθοῦν τά ἑξῆς:

Πρῶτο, πρέπει, ἀπό τή μιά μεριά, νά γίνει διάκριση ἀνάμεσα στό πᾶνε καί ἔλα τοῦ μετάλλου μέσα στά πλαίσια τῆς περιοχῆς πού δέν παράγει χρυσό καί ἄργυρο, καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, στό ποτάμι τοῦ χρυσοῦ καί τοῦ ἀργύρου, πού κινεῖται ἀπό τίς πηγές

τῆς παραγωγῆς τους πρός τίς διάφορες ἄλλες χῶρες, καί τήν κατανομή αὐτοῦ τοῦ πρόσθετου μετάλλου ἀνάμεσα στίς τελευταῖες.

Προτοῦ ἀρχίσει νά γίνεται αἰσθητή ἡ ἐπίδραση τῶν χρυσορυχείων τῆς Ρωσίας, τῆς Καλιφόρνιας καί τῆς Αὐστραλίας, οἱ ἀφίξεις χρυσοῦ καί ἀργύρου, ἀπό τίς ἀρχές τοῦ αἰώνα μας καί δῶ, ἐπαρκοῦσαν μόνο γιά νά ἀντικαθιστοῦν τά φθαρμένα νομίσματα καί γιά νά καλύπτουν τή συνηθισμένη χρήση τους σάν ὑλικά παρασκευῆς εἰδῶν πολυτελείας καί γιά τήν ἐξαγωγή ἀργύρου στήν Ἀσία.

Ἀπό τότε ὅμως, μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἀσιατικοῦ ἐμπορίου τῆς Ἀμερικῆς καί τῆς Εὐρώπης, αὐξήθηκε ἐξαιρετικά, πρῶτα, ἡ ἐξαγωγή ἀργύρου στήν Ἀσία. Ὁ ἄργυρος, πού ἔχει ἐξαχθεῖ ἀπό τήν Εὐρώπη, ἀντικαταστάθηκε κατά ἕνα μεγάλο μέρος ἀπό τόν πρόσθετο χρυσό. Ἐπίσης ἕνα μέρος τοῦ νεοεισαχθέντος χρυσοῦ ἀπορροφήθηκε ἀπό τήν ἐσωτερική χρηματική κυκλοφορία. Ὑπολογίζεται ὅτι ὥς τό 1857 περίπου 30 ἑκατομμύρια πρόσθετος χρυσός μπῆκε στήν ἐσωτερική κυκλοφορία τῆς Ἀγγλίας[14]. Ἀπό τότε αὐξήθηκε ἀπό τό 1844 καί δῶ τό μέσο ὕψος τῶν μεταλλικῶν ἐφεδρειῶν σέ ὅλες τίς κεντρικές τράπεζες τῆς Εὐρώπης καί τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς. Ἡ αὔξηση τῆς ἐσωτερικῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας εἶχε ταυτόχρονα σάν ἀποτέλεσμα, ὅτι μετά τόν πανικό, στήν περίοδο τῆς στασιμότητας πού ἀκολούθησε, ἡ ἐφεδρεία τῆς τράπεζας αὐξανόταν κιόλας γρηγορότερα, ἐξαιτίας τῆς μεγαλύτερης μάζας χρυσῶν νομισμάτων πού ἀποβλήθηκαν ἀπό τήν ἐσωτερική κυκλοφορία καί ἀκινη-

---

[14] Ποιά ἦταν ἡ ἐπίδραση τοῦ γεγονότος αὐτοῦ στή χρηματαγορά μᾶς τό λέει ἡ παρακάτω κατάθεση τοῦ Οὐ. Νιούμαρτς: [B. A. 1853]. 1.059. «Πρός τά τέλη τοῦ 1853 παρουσιάστηκαν σημαντικοί φόβοι στό κοινό. Τό Σεπτέμβρη ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας ἀνέβασε τρεῖς φορές τή μιά ὕστερα ἀπό τήν ἄλλη τό προεξοφλητικό της ἐπιτόκιο... τίς πρῶτες μέρες τοῦ Ὀχτώβρη ἐκδηλώθηκε σέ σημαντικό βαθμό ἀνησυχία καί συναγερμός στό κοινό. Αὐτοί οἱ φόβοι καί αὐτές οἱ ἀνησυχίες ἔχουν ἀρθεῖ στό μεγαλύτερό τους μέρος προτοῦ λήξει ὁ Νοέμβρης καί ἔχουν ἐξαλειφθεῖ σχεδόν ὁλότελα ὅταν ἔφθασε ἀπό τήν Αὐστραλία μιά ἀποστολή εὐγενῶν μετάλλων 5 ἑκατομμυρίων λιρ. στ. Τό ἴδιο ἐπαναλήφθηκε τό φθινόπωρο τοῦ 1854, ὅταν τόν Ὀχτώβρη καί τό Νοέμβρη ἔφθασαν εὐγενῆ μέταλλα περίπου 6 ἑκατομ. λιρ. στ. Τό ἴδιο ἐπαναλήφθηκε τό φθινόπωρο τοῦ 1855, πού, ὅπως εἶναι γνωστό, ἦταν μιά περίοδος ταραχῆς καί ἀνησυχίας, μέ τήν ἄφιξη κατά τή διάρκεια τοῦ Σεπτέμβρη, Ὀχτώβρη καί Νοέμβρη περίπου 8 ἑκατομμυρίων λιρ. στ. σέ εὐγενῆ μέταλλα. Στά τέλη τοῦ 1856 βλέπουμε νά γίνεται τό ἴδιο. Μέ δυό λόγια, θά μποροῦσα πολύ ὡραία νά ἐπικαλεσθῶ τήν πείρα σχεδόν ὅλων τῶν μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς γιά νά βεβαιώσουν μήπως συνηθίσαμε πιά, σέ κάθε χρηματική στενότητα νά βλέπουμε σάν φυσικό καί ριζικό μέσο βοηθείας τήν ἄφιξη ἑνός πλοίου φορτωμένου μέ χρυσό».

τοποιήθηκαν. Τέλος, ὕστερα ἀπό τίς νέες ἀνακαλύψεις κοιτασμάτων χρυσοῦ, αὐξήθηκε, ἐξαιτίας τοῦ αὐξημένου πλούτου, ἡ κατανάλωση εὐγενῶν μετάλλων γιά εἴδη πολυτελείας.

Δεύτερο. Ἀνάμεσα στίς χῶρες πού δέν παράγουν χρυσό καί ἄργυρο κυκλοφορεῖ διαρκῶς εὐγενές μέταλλο καί πρός τίς δυό κατευθύνσεις. Μόνο ἡ ὑπεροχή τῆς κίνησης πρός τή μιά ἤ πρός τήν ἄλλη πλευρά εἶναι πού ἀποφασίζει ἄν τελικά λαβαίνει χώρα ἐκροή ἤ εἰσροή, γιατί οἱ ἁπλῶς κυμαινόμενες καί συχνά παράλληλες κινήσεις ἀλληλοεξουδετερώνονται στό μεγαλύτερό τους μέρος. Ἀλλά, γι' αὐτό ἀκριβῶς, παίρνοντας ὑπόψη τό ἀποτέλεσμα αὐτό, παραβλέπεται ἡ σταθερότητα καί ἡ γενικά παράλληλη πορεία τῶν δύο κινήσεων. Τό ζήτημα τό ἀντιλαμβάνονται ἔτσι, λές καί ἡ ὑπερεισαγωγή καί ὑπερεξαγωγή εὐγενοῦς μετάλλου εἶναι ἁπλῶς τό ἀποτέλεσμα καί ἡ ἔκφραση τῆς σχέσης ἀνάμεσα στήν εἰσαγωγή καί στήν ἐξαγωγή ἐμπορευμάτων, ἐνῶ εἶναι ταυτόχρονα ἔκφραση τῆς σχέσης μιᾶς ἀνεξάρτητης ἀπό τό ἐμπορευματεμπόριο εἰσαγωγῆς καί ἐξαγωγῆς τοῦ ἴδιου τοῦ εὐγενοῦς μετάλλου.

Τρίτο. Ἡ ὑπεροχή τῆς εἰσαγωγῆς πάνω ἀπό τήν ἐξαγωγή καί ἀντίστροφα μετριέται συνολικά μέ τήν αὔξηση ἤ τή μείωση τῆς ἐφεδρείας σέ μέταλλο στίς κεντρικές τράπεζες. Ὥς ποιό σημεῖο εἶναι λίγο-πολύ ἀκριβές τό μέτρο αὐτό, ἐξαρτιέται φυσικά πρίν ἀπ' ὅλα ἀπό τό ὥς ποιό σημεῖο εἶναι συγκεντροποιημένο τό τραπεζικό σύστημα γενικά. Γιατί ἀπό αὐτό ἐξαρτιέται ὥς ποιό βαθμό τό ἀποταμιευμένο γενικά στή λεγόμενη ἐθνική τράπεζα εὐγενές μέταλλο ἀντιπροσωπεύει τόν ἐθνικό θησαυρό σέ μέταλλο. Ἀλλά καί ἄν ὑποθέσουμε ἀκόμα ὅτι ἔτσι ἔχει τό ζήτημα, τό μέτρο δέν εἶναι ἀκριβές, γιατί κάτω ἀπό ὁρισμένες συνθῆκες πρόσθετη εἰσαγωγή ἀπορροφιέται ἀπό τήν ἐσωτερική κυκλοφορία καί ἀπό τήν αὐξανόμενη χρησιμοποίηση χρυσοῦ καί ἀργύρου γιά εἴδη πολυτελείας. Ἀλλά ἀκόμα, γιατί χωρίς πρόσθετη εἰσαγωγή θά μποροῦσε νά συμβεῖ ἀπόσπαση χρυσῶν νομισμάτων γιά τήν ἐσωτερική κυκλοφορία καί νά μειωθεῖ ἔτσι ὁ θησαυρός σέ μέταλλο ἀκόμα καί χωρίς ταυτόχρονη αὔξηση τῆς ἐξαγωγῆς.

Τέταρτο. Ἡ ἐξαγωγή μετάλλου παίρνει τή μορφή ἐκροῆς (drain), ὅταν συνεχίζεται ἐπί μεγαλύτερο χρονικό διάστημα ἡ κίνηση τῆς μείωσης, ἔτσι πού ἡ μείωση ἐκδηλώνεται σάν τάση τῆς κίνησης καί συμπιέζει τό μεταλλικό ἀπόθεμα τῆς τράπεζας πολύ κάτω ἀπό τό μέσο ὕψος του, ὥς τό μέσο περίπου ἐλάχιστο ὅριο αὐτοῦ τοῦ ἀποθέματος. Αὐτό τό ὅριο καθορίζεται λίγο-πολύ αὐθαίρετα, γιατί

ἀπό τή νομοθεσία σχετικά μέ τό κάλυμα γιά τήν πληρωμή σέ μετρητά τῶν τραπεζογραμματίων κλπ., καθορίζεται διαφορετικό γιά τήν κάθε ξεχωριστή περίπτωση. Σχετικά μέ τά ποσοτικά ὅρια, πού μπορεῖ νά φθάσει στήν Ἀγγλία μιά τέτια ἐκροή, ὁ Νιούμαρτς λέει μπρός στήν Ἐπιτροπή γιά τήν τραπεζική νομοθεσία (Β. Α. 1857, Νο 1.494):

«Ἄν κρίνουμε σύμφωνα μέ τήν πεῖρα, εἶναι πολύ ἀπίθανο ὅτι ἡ ἐκροή μετάλλου, ἐξαιτίας κάποιων διακυμάνσεων στίς ἐξωτερικές συναλλαγές, θά ξεπεράσει τά 3 ἤ 4 ἑκατομ. λίρ. στ.».

Τό 1847, τό χαμηλότερο ἐπίπεδο τοῦ ἀποθέματος σέ χρυσό τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας πού σημειώθηκε στίς 23 τοῦ Ὀχτώβρη, ἦταν κατά 5.198.156 λίρ. στ. μικρότερο ἀπό τό ἐπίπεδο τῆς 26 τοῦ Δεκέμβρη 1846 καί κατά 6.453.748 ἀπό τό ἀνώτατο ἐπίπεδο τοῦ 1846 πού σημειώθηκε στίς 29 τοῦ Αὐγούστου.

Πέμπτο. Ὁ προορισμός τοῦ μεταλλικοῦ ἀποθέματος τῆς λεγόμενης Ἐθνικῆς Τράπεζας, προορισμός, ὅμως, πού δέν ρυθμίζει καθόλου μόνος του τό μέγεθος τοῦ μεταλλικοῦ θησαυροῦ, γιατί μπορεῖ νά αὐξηθεῖ ἁπλῶς καί μόνο ἐπειδή παράλυσαν οἱ ἐσωτερικές καί ἐξωτερικές συναλλαγές — εἶναι τριπλός: 1) Χρησιμεύει σάν ἐφεδρικό κεφάλαιο γιά διεθνεῖς πληρωμές, μέ δυό λόγια σάν ἐφεδρικό κεφάλαιο παγκόσμιου χρήματος. 2) Χρησιμεύει σάν ἐφεδρικό κεφάλαιο γιά τήν ἐναλλάξ ἐπεκτεινόμενη καί συστελλόμενη ἐσωτερική μεταλλική κυκλοφορία. 3) Χρησιμεύει σάν ἐφεδρικό κεφάλαιο γιά τήν πληρωμή καταθέσεων καί γιά τήν μετατροπή τραπεζογραμματίων, κάτι πού συνδέεται μέ τήν λειτουργία τῆς τράπεζας καί πού δέν ἔχει καμιά δουλιά μέ τίς λειτουργίες τοῦ χρήματος σάν ἁπλοῦ χρήματος. Γι' αὐτό, τό μεταλλικό ἀπόθεμα μπορεῖ ἐπίσης νά ἐπηρεαστεῖ ἀπό σχέσεις πού θίγουν τήν κάθε μιά ἀπό αὐτές τίς τρεῖς λειτουργίες, ἑπομένως μπορεῖ νά ἐπηρεαστεῖ: Σάν διεθνές κεφάλαιο (Fonds), ἀπό τό ἰσοζύγιο πληρωμῶν, ἀδιάφορο ἀπό ποιούς λόγους καθορίζεται τό ἰσοζύγιο αὐτό, καί ἀδιάφορο ποιά εἶναι ἡ σχέση του μέ τό ἐμπορικό ἰσοζύγιο. Σάν ἐφεδρικό κεφάλαιο τῆς ἐσωτερικῆς μεταλλικῆς κυκλοφορίας μπορεῖ νά ἐπηρεαστεῖ ἀπό τήν ἐπέκταση ἤ τή συρρίκνωσή της. Ἡ τρίτη λειτουργία, ἡ λειτουργία σάν κεφάλαιο ἐγγύησης, δέν καθορίζει βέβαια τήν αὐτοτελή κίνηση τοῦ μεταλλικοῦ ἀποθέματος, ἐπιδράει ὅμως διπλά. Ἄν ἐκδίδονται τραπεζογραμμάτια πού ἀντικαθιστοῦν τό μεταλλικό χρῆμα (ἑπομένως καί ἀργυρά νομίσματα στίς χῶρες, στίς ὁποῖες τό μέτρο τῶν ἀξιῶν εἶναι ὁ ἀργυ-

ρος) στήν ἐσωτερική κυκλοφορία, τότε ἐκλείπει ἡ λειτουργία τοῦ ἐφεδρικοῦ κεφαλαίου τοῦ σημείου 2. Καί ἕνα μέρος τοῦ εὐγενοῦς μετάλλου, πού χρησίμευε γιά τή λειτουργία αὐτή, θά φεύγει διαρκῶς στό ἐξωτερικό. Στήν περίπτωση αὐτή δέν τραβιοῦνται μεταλλικά νομίσματα γιά τήν ἐσωτερική κυκλοφορία καί ἔτσι ἐξαλείφεται ταυτόχρονα ἡ ἀνάγκη προσωρινῆς ἐνίσχυσης τοῦ μεταλλικοῦ ἀποθέματος μέ τήν ἀκινητοποίηση μέρους τοῦ κυκλοφοροῦντος νομισματοποιημένου μετάλλου. Ἐπίσης, ἄν ἐπιβάλλεται νά κρατηθεῖ ὁπωσδήποτε ἕνα ἐλάχιστο ὅριο μεταλλικοῦ θησαυροῦ γιά τήν ἀποπληρωμή καταθέσεων καί γιά τή μετατροπή τραπεζογραμματίων, τότε αὐτό θίγει μέ δικό του τρόπο τίς συνέπειες μιᾶς ἐκροῆς ἤ εἰσροῆς χρυσοῦ. Ἐπιδράει πάνω σέ κεῖνο τό μέρος τοῦ θησαυροῦ, πού ἡ τράπεζα εἶναι δεσμευμένη νά τόν διατηρεῖ κάτω ἀπό ὁποιεσδήποτε συνθῆκες, ἤ πάνω στό μέρος ἐκεῖνο, ἀπό τό ὁποῖο σέ ἄλλες περίοδες ἡ τράπεζα ἐπιδιώκει νά ἀπαλλαχθεῖ. Ὅταν ὑπάρχει καθαρή μεταλλική κυκλοφορία καί συγκεντρωμένο τραπεζικό σύστημα, ἡ τράπεζα θά ἔπρεπε νά θεωρεῖ τόν μεταλλικό θησαυρό της ἐπίσης σάν ἐγγύηση γιά τήν πληρωμή τῶν καταθέσεων, καί σέ περίπτωση μιᾶς ἐκροῆς μετάλλου θά μποροῦσε νά δημιουργηθεῖ ὁ ἴδιος πανικός ὅπως στό Ἀμβοῦργο τό 1857.

Ἕκτο. Ἄν ἐξαιρέσουμε ἴσως τό 1837, ἡ πραγματική κρίση ξέσπαε πάντα μόνο ὕστερα ἀπό μιά ἀλλαγή στήν τιμή τοῦ συναλλάγματος, δηλαδή μόλις ἡ εἰσαγωγή εὐγενοῦς μετάλλου ξεπερνοῦσε πάλι τήν ἐξαγωγή.

Τό 1825 τό πραγματικό κράχ ξέσπασε ἀφοῦ σταμάτησε ἡ ἐκροή χρυσοῦ. Τό 1839 σημειώθηκε ἐκροή χρυσοῦ χωρίς νά προκαλέσει κράχ. Τό 1847 ἡ ἐκροή χρυσοῦ σταμάτησε τόν Ἀπρίλη, καί τό κράχ ἔγινε τόν Ὀχτώβρη. Τό 1857 ἡ ἐκροή χρυσοῦ στό ἐξωτερικό εἶχε σταματήσει ἀπό τίς ἀρχές τοῦ Νοέμβρη καί τό κράχ ἔγινε τόν ἴδιο Νοέμβρη ἀργότερα.

Μέ ἰδιαίτερη σαφήνεια φαίνεται αὐτό στήν κρίση τοῦ 1847, ὅταν ἡ ἐκροή χρυσοῦ εἶχε σταματήσει ἤδη ἀπό τόν Ἀπρίλη, ἀφοῦ προκάλεσε μιά σχετικά ἤπια προκαταρκτική κρίση, καί ἡ καθεαυτό ἐμπορική κρίση ξέσπασε μόνο τόν Ὀχτώβρη.

Οἱ καταθέσεις πού ἀκολουθοῦν ἔγιναν μπρός στή μυστική ἐπιτροπή τῆς Βουλῆς τῶν Λόρδων σχετικά μέ τήν ἐμπορική κρίση τοῦ 1848. Οἱ μαρτυρικές καταθέσεις (evidence) τυπώθηκαν μόνον τό 1857 (τίς καταθέσεις αὐτές τίς παραθέταμε προηγούμενα σάν C. D. 1848/1857).

Κατάθεση τοῦ Τούκ:

«Τόν Ἀπρίλη τοῦ 1847 δημιουργήθηκε μιά πιεστική κατάσταση πού, γιά νά μιλήσουμε αὐστηρά, ἰσοδυναμοῦσε μέ ἕναν πανικό, ἦταν ὅμως μικρῆς σχετικά διάρκειας καί δέν συνοδεύτηκε ἀπό κάποιας σημασίας ἐμπορικές χρεωκοπίες. Τόν Ὀχτώβρη ἡ πιεστική κατάσταση ἦταν πολύ πιό ἔντονη ἀπό τόν Ἀπρίλη, σημειώθηκε ἕνα σχεδόν πρωτοφανές πλῆθος ἐμπορικῶν χρεωκοπιῶν» (2.996). — «Τόν Ἀπρίλη οἱ τιμές τοῦ συναλλάγματος, ἰδίως μέ τήν Ἀμερική, μᾶς ὑποχρέωσαν νά ἐξάγουμε σημαντική μάζα χρυσοῦ, γιά νά πληρώσουμε τίς ἀσυνήθιστα μεγάλες εἰσαγωγές. Μόνο χάρη σέ μιά ἐξαιρετικά βίαιη προσπάθεια ἡ Τράπεζα σταμάτησε τήν ἐκροή χρυσοῦ καί ἀνέβασε τήν τιμή τοῦ συναλλάγματος» (2.997). — «Τόν Ὀχτώβρη οἱ τιμές τοῦ συναλλάγματος ἦταν εὐνοϊκές γιά τήν Ἀγγλία» (2.998). — «Ἡ στροφή στίς τιμές τοῦ συναλλάγματος εἶχε ἀρχίσει τήν τρίτη ἑβδομάδα τοῦ Ἀπρίλη» (3.000). — «Διακυμάνθηκαν τόν Ἰούλη καί τόν Αὔγουστο. Ἀπό τίς ἀρχές τοῦ Αὐγούστου ἦταν διαρκῶς εὐνοϊκές γιά τήν Ἀγγλία» (3.001). — Ἡ ἐκροή χρυσοῦ τόν Αὔγουστο «προέκυψε ἀπό τή ζήτηση γιά τήν ἐσωτερική κυκλοφορία» [3.003].

Ὁ Τζ. Μόρις, Διοικητής τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας, κατάθεσε ὅτι, παρ' ὅλο πού ἡ τιμή τοῦ συναλλάγματος ἀπό τόν Αὔγουστο τοῦ 1847 καί δῶ ἦταν εὐνοϊκή γιά τήν Ἀγγλία καί γι' αὐτό ἔγινε εἰσαγωγή χρυσοῦ, ὡστόσο μειώθηκε τό χρυσό ἀπόθεμα τῆς Τράπεζας.

«2.200.000 χρυσές λίρ. στ. βγῆκαν ἀπό τήν Τράπεζα καί ρίχτηκαν στήν κυκλοφορία, λόγω ἐσωτερικῆς ζήτησης» (137). — Αὐτό ἐξηγιέται, ἀπό τή μιά μεριά, μέ τήν αὐξημένη ἀπασχόληση ἐργατῶν στίς κατασκευές σιδηροδρομικῶν γραμμῶν, καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, μέ τήν «ἐπιθυμία τῶν τραπεζιτῶν, σέ περίοδες κρίσης νά ἔχουν δικό τους ἀπόθεμα χρυσοῦ» (147).

Ὁ Πάλμερ, πρώην διοικητής καί ἀπό τό 1811 διευθυντής τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας, καταθέτει:

684. «Κατά τή διάρκεια ὅλης τῆς περιόδου ἀπό τά μέσα τοῦ Ἀπρίλη ὥς τή μέρα τῆς ἀναστολῆς τοῦ νόμου τοῦ 1844 γιά τίς τράπεζες οἱ τιμές τοῦ συναλλάγματος ἦταν εὐνοϊκές γιά τήν Ἀγγλία».

Ἡ ἐκροή μετάλλου, πού τόν Ἀπρίλη τοῦ 1847 προκάλεσε ἕναν αὐτοτελή χρηματικό πανικό, εἶναι λοιπόν ἐδῶ, ὅπως πάντα, ἁπλῶς πρόδρομος τῆς κρίσης καί ἔχει κιόλας ἀντιστραφεῖ, προτοῦ ἡ κρίση ξεσπάσει. Τό 1839, σέ συνθῆκες μεγάλης πιεστικῆς κατάστασης τῶν ἐργατῶν, ἔλαβε χώρα μεγάλη ἐκροή χρυσοῦ — γιά τήν ἀγορά σιτηρῶν κλπ. — ὅμως χωρίς κρίση καί χρηματικό πανικό.

Ἕβδομο. Μόλις ξεθύμαναν οἱ γενικές κρίσεις, ὁ χρυσός καί ὁ ἄργυρος — δέν παίρνουμε ὑπόψη τήν εἰσροή φρέσκου εὐγενοῦς μετάλλου ἀπό τίς χῶρες τῆς παραγωγῆς του — κατανέμονται πάλι στίς ἀναλογίες, στίς ὁποῖες ὑπῆρχαν στήν κατάσταση τῆς

ἰσορροπίας τους, σάν ἰδιαίτερος θησαυρός τῶν διαφόρων χωρῶν. Μέ ἀμετάβλητους ὅλους τούς ἄλλους ὅρους, τό σχετικό μέγεθος τοῦ θησαυροῦ τῆς κάθε χώρας θά καθοριστεῖ ἀπό τό ρόλο της στήν παγκόσμια ἀγορά. Ἀπό τή χώρα, πού ἔχει ἕνα μερτικό εὐγενῶν μετάλλων, μεγαλύτερο ἀπό τό κανονικό πού τῆς ἀναλογεῖ, τό πλεόνασμα ἐκρέει ἀπό αὐτήν πρός ἄλλες χῶρες. Αὐτές οἱ κινήσεις τῆς εἰσροῆς καί τῆς ἐκροῆς ἀποκαθιστοῦν ἁπλῶς πάλι τήν ἀρχική κατανομή ἀνάμεσα στούς διάφορους ἐθνικούς θησαυρούς. Αὐτή ἡ ανακατανομή, ὅμως, πραγματοποιεῖται κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση διαφόρων περιστατικῶν, πού θά τά ἀναφέρουμε, ὅταν πραγματευθοῦμε τίς τιμές τοῦ συναλλάγματος. Μόλις ἀποκατασταθεῖ πάλι ἡ κανονική κατανομή τότε — πέρα ἀπό τό σημεῖο αὐτό — ἀρχίζει πρῶτα ἡ αὔξηση καί μετά ξανά ἡ ἐκροή. {Αὐτή ἡ τελευταία θέση εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἰσχύει μόνο γιά τήν Ἀγγλία, τό κέντρο τῆς παγκόσμιας χρηματαγορᾶς. — Φ. Ε.}.

Ὄγδοο. Οἱ ἐκροές μετάλλου ἀποτελοῦν συνήθως σύμπτωμα μιᾶς ἀλλαγῆς στήν κατάσταση τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου, καί αὐτή ἡ ἀλλαγή εἶναι ἀπό τήν πλευρά της προάγγελος, ὅτι ὡριμάζει πάλι μιά κρίση[15].

Ἔνατο. Τό ἰσοζύγιο πληρωμῶν μπορεῖ νά εἶναι εὐνοϊκό γιά τήν Ἀσία καί δυσμενές γιά τήν Εὐρώπη καί τήν Ἀμερική[16].

Εἰσαγωγή εὐγενῶν μετάλλων γίνεται κυρίως σέ δυό περίοδες. Ἀπό τή μιά μεριά, στήν πρώτη φάση χαμηλοῦ ἐπιτοκίου πού ἀκολουθεῖ ὕστερα ἀπό τήν κρίση καί εἶναι ἔκφραση τοῦ περιορισμοῦ

[15] Σύμφωνα μέ τόν Νιούμαρτς ἐκροή χρυσοῦ στό ἐξωτερικό μπορεῖ νά προκύψει ἀπό τρεῖς διαφορετικές αἰτίες, συγκεκριμένα: 1) ἀπό καθαρά ἐπιχειρηματικές αἰτίες, δηλαδή ὅταν οἱ εἰσαγωγές εἶναι μεγαλύτερες ἀπό τίς ἐξαγωγές, ὅπως ἔγινε ἀνάμεσα στό 1836 καί στό 1844, καί ξανά τό 1847, κυρίως λόγω μεγάλων εἰσαγωγῶν σιτηρῶν, 2) γιά νά ἐξευρεθοῦν τά μέσα γιά τοποθέτηση ἀγγλικοῦ κεφαλαίου στό ἐξωτερικό, ὅπως ἔγινε τό 1857 γιά τήν κατασκευή σιδηροδρομικῶν γραμμῶν στίς Ἰνδίες, καί 3) γιά τό όριστικό τους ξόδεμα στό ἐξωτερικό, ὅπως ἔγινε τό 1853 καί 1854 γιά πολεμικούς σκοπούς στήν Ἀνατολή.

[16] 1.918. Νιούμαρτς. «Ἄν πάρετε μαζί τίς Ἰνδίες καί τήν Κίνα, ἄν λογαριάσετε τίς συναλλαγές ἀνάμεσα στίς Ἰνδίες καί στήν Αὐστραλία καί τίς ἀκόμα πιό σημαντικές συναλλαγές ἀνάμεσα στήν Κίνα καί στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες, στίς περιπτώσεις δέ αὐτές ἡ ἐπιχείρηση εἶναι τριγωνική καί ὁ συμψηφισμός γίνεται μέ τή δική μας τή μεσολάβηση... τότε εἶναι σωστό ὅτι τό ἐμπορικό ἰσοζύγιο δέν ἦταν δυσμενές μόνο γιά τήν Ἀγγλία, ἀλλά καί γιά τή Γαλλία καί γιά τίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες» — (B. A. 1857).

τῆς παραγωγῆς. Καί, ἔπειτα, στή δεύτερη φάση, ὅταν τό ἐπιτόκιο ἀνεβαίνει χωρίς νά ἔχει φτάσει ἀκόμα τό μέσο ὕψος του. Αὐτή εἶναι ἡ φάση, στήν ὁποία οἱ ἐπιστροφές τῶν κεφαλαίων συντελοῦνται εὔκολα, ἡ ἐμπορική πίστωση εἶναι μεγάλη, καί γι' αὐτό ἡ ζήτηση δανειακοῦ κεφαλαίου δέν αὐξάνει στήν ἴδια ἀναλογία μέ τήν ἐπέκταση τῆς παραγωγῆς. Καί στίς δυό φάσεις, στίς ὁποῖες ὑπάρχει σχετικά ἄφθονο τό κεφάλαιο γιά δανεισμό, πρέπει ἡ περίσσια εἰσροή κεφαλαίου — πού ὑπάρχει μέ τή μορφή χρυσοῦ καί ἀργύρου, δηλαδή μέ μιά μορφή, μέ τήν ὁποία μπορεῖ νά λειτουργήσει μόνο σάν δανειακό κεφάλαιο — νά ἀσκήσει σημαντική ἐπίδραση στό ἐπιτόκιο καί ἑπομένως στόν τόνο ὅλης τῆς ἐπιχειρηματικῆς ζωῆς.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά: ἐκροή, συνεχής μεγάλη ἐξαγωγή εὐγενῶν μετάλλων γίνεται, ἀπό τή στιγμή πού δέν κυλοῦν πιά εἰσπράξεις ἀπό τίς εἰσροές, ὅταν οἱ ἀγορές εἶναι παραγεμισμένες καί ἡ φαινομενική εὐημερία διατηρεῖται μόνο μέ πιστώσεις, ἀπό τή στιγμή λοιπόν πού ὑπάρχει ἤδη μιά πολύ μεγάλη ζήτηση δανειακοῦ κεφαλαίου, καί πού γι' αὐτό τό ἐπιτόκιο ἔχει φθάσει κιόλας τουλάχιστον τό μέσο του ὕψος. Κάτω ἀπό αὐτές τίς συνθῆκες, πού ἀντικατοπτρίζονται στήν ἐκροή εὐγενῶν μετάλλων, δυναμώνει σημαντικά ἡ ἐπίδραση τῆς συνεχοῦς ἀφαίρεσης κεφαλαίου μέ τή μορφή, μέ τήν ὁποία ὑπάρχει ἄμεσα σάν δανείσιμο χρηματικό κεφάλαιο. Αὐτό πρέπει νά ἀσκήσει ἄμεση ἐπίδραση στό ἐπιτόκιο. Ἀντίς ὅμως ἡ ἄνοδος τοῦ ἐπιτοκίου νά περιορίσει τίς πιστωτικές ἐργασίες, τίς διευρύνει καί ὁδηγεῖ στήν ὑπερένταση ὅλων τῶν βοηθητικῶν τους μέσων. Γι' αὐτό ἡ περίοδος αὐτή προηγεῖται τοῦ κράχ.

Ρωτοῦν τόν Νιούμαρτς (B. A. 1857):

1.520. «Τό ποσό λοιπόν τῶν συναλλαγματικῶν πού κυκλοφοροῦν ἀνεβαίνει μαζί μέ τό ἐπιτόκιο; — Ἔτσι φαίνεται». — 1.522. «Σέ ἥσυχη, συνηθισμένη περίοδο τό καθολικό βιβλίο ἀποτελεῖ τό πραγματικό ὄργανο τῆς ἀνταλλαγῆς. Ὅταν ὅμως προκύπτουν δυσκολίες, ὅταν λ.χ. κάτω ἀπό συνθῆκες, πού τίς ἔχω ἀναφέρει, αὐξηθεῖ τό προεξοφλητικό ἐπιτόκιο τῆς τράπεζας... τότε οἱ δουλιές ἀνάγονται ἐντελῶς ἀπό μόνες τους στό τράβηγμα συναλλαγματικῶν. Οἱ συναλλαγματικές αὐτές δέν εἶναι μόνο καταλληλότερες γιά νά χρησιμεύσουν σάν νόμιμη ἀπόδειξη τῆς συμφωνημένης ἐπιχείρησης, ἀλλά βολεύουν ἐπίσης καλύτερα γιά τήν πραγματοποίηση παραπέρα ἀγορῶν καί εἶναι πρίν ἀπ' ὅλα χρήσιμες σάν μέσο πίστωσης γιά τήν προμήθεια κεφαλαίου».

Πρέπει νά προστεθεῖ ὅτι μόλις ἡ τράπεζα, λόγω κάποιων κάπως ἀπειλητικῶν περιστατικῶν, ἀνεβάζει τό προεξοφλητικό της ἐπιτόκιο — πράγμα πού κάνει ταυτόχρονα πιθανόν ὅτι ἡ τράπεζα θά περιορίσει τήν προθεσμία λήξης τῶν συναλλαγματικῶν πού πρό-

κειται νά προεξοφλήσει — γεννιέται ὁ γενικός φόβος ὅτι αὐτό θά συνεχιστεῖ crescendo[1*] Γι' αὐτό ὁ καθένας καί πρίν ἀπό ὅλους ὁ ἱππότης τῆς Πίστης, προσπαθεῖ νά προεξοφλήσει τό μέλλον καί νά ἔχει στή διάθεσή του στή δοσμένη στιγμή ὅσο τό δυνατό περισσότερα πιστωτικά μέσα. Ἔτσι λοιπόν οἱ λόγοι, πού μόλις ἀναφέραμε, καταλήγουν στό ὅτι ἡ ἁπλή ποσότητα εἴτε τοῦ εἰσαγμένου, εἴτε τοῦ ἐξαγμένου εὐγενοῦς μετάλλου δέν ἐπιδράει σάν τέτια, ἀλλά ὅτι ἐπιδράει, πρῶτο, χάρη στόν εἰδικό χαρακτήρα τοῦ εὐγενοῦς μετάλλου σάν κεφαλαίου μέ χρηματική μορφή, καί ὅτι, δεύτερο, ἐπιδράει σάν τό πούπουλο, πού, προστιθέμενο στό βάρος πού βρίσκεται στήν πλάστιγγα, ἀρκεῖ γιά νά γύρει όριστικά πρός τή μιά πλευρά ἡ ταλαντευόμενη πλάστιγγα. Ἐπιδράει, γιατί ἐπεμβαίνει σέ συνθῆκες, στίς ὁποῖες ὁποιαδήποτε ὑπερβολή πρός τή μιά ἤ τήν ἄλλη πλευρά παίζει ἀποφασιστικό ρόλο. Χωρίς αὐτούς τούς λόγους θά ἦταν πέρα γιά πέρα ἀκατανόητο, πῶς μποροῦσε νά ἀσκήσει ὁποιαδήποτε σημαντική ἐπίδραση μιά ἐκροή χρυσοῦ 5 — 8 ἑκατομ. λιρ. στ., καί αὐτό εἶναι τό ὅριο τῆς ὥς τώρα πείρας. Αὐτό τό ἐλάχιστο περισσότερο ἤ λιγότερο κεφάλαιο, πού φαίνεται ἀσήμαντο, ἀκόμα καί σέ σύγκριση μέ τά 70 ἑκατομ. χρυσές λίρ. στ., πού κατά μέσο ὅρο κυκλοφοροῦν στήν Ἀγγλία, ἀποτελεῖ πράγματι ἕνα ἐλάχιστο μέγεθος σέ μιά παραγωγή τῆς ἔκτασης πού ἔχει ἡ ἀγγλική παραγωγή[17]. Εἶναι ὅμως ἀκριβῶς ἡ ἀνάπτυξη τοῦ πιστωτικοῦ καί τραπεζικοῦ συστήματος πού, ἀπό τή μιά πλευρά, πιέζει γιά νά μπεῖ ὅλο τό χρηματικό κεφάλαιο στήν ὑπηρεσία τῆς παραγωγῆς (ἤ, πράγμα πού καταλήγει στό ἴδιο, γιά νά μετατρέψει κάθε χρηματικό εἰσόδημα σέ κεφάλαιο) καί πού, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, σέ μιά ὁρισμένη φάση τοῦ κύκλου περιορίζει τό μεταλλικό ἀπόθεμα σέ ἕνα τέτιο ἐλάχιστο ὅριο, πού δέν μπορεῖ πιά νά ἐκπληρώνει τίς λειτουργίες του — αὐτό τό διαμορφωμένο πιστωτικό καί τραπεζικό σύστημα εἶναι ἀκριβῶς πού γεννάει αὐτή τήν ὑπερευαισθησία τοῦ ὅλου ὀργανισμοῦ. Σέ λιγότερο ἀνεπτυγμένες βαθμίδες παραγωγῆς εἶναι σχετικά χωρίς σημασία ἡ μείωση ἤ ἡ

[17] Βλέπε λ.χ. τή γελοία ἀπάντηση τοῦ Οὐέγκελιν ὅταν λέει ὅτι 5 ἑκατομ. ἐκρεύσας χρυσός σημαίνει ἰσόποση μείωση τοῦ κεφαλαίου καί, ὅταν προσπαθεῖ νά ἐξηγήσει ἔτσι φαινόμενα πού *δέν* παρουσιάζονται σέ περιπτώσεις ἀπείρως μεγαλύτερων αὐξήσεων τῶν τιμῶν καί ὑποτιμήσεων, ἐπεκτάσεων καί συστολῶν τοῦ πραγματικοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, δέν εἶναι λιγότερο γελοία ἡ προσπάθεια νά ἐξηγήσει τά φαινόμενα αὐτά σάν ἄμεσα συμπτώματα μιᾶς ἐπέκτασης ἤ συστολῆς τῆς μάζας τοῦ πραγματικοῦ κεφαλαίου (ἐξεταζόμενο ἀπό τήν πλευρά τῶν ὑλικῶν του στοιχείων).

[1*] μέ αὐξανόμενο ρυθμό.

αὔξηση τοῦ θησαυροῦ κάτω ἤ πάνω ἀπό τόν μέσο ὅρο του. Τό ἴδιο, ἀπό τήν ἄλλη, μένει χωρίς ἀποτέλεσμα ἀκόμα καί μιά πολύ σημαντική ἐκροή χρυσοῦ, ὅταν δέν συντελεῖται στήν κρίσιμη περίοδο τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου.

Στήν ἐξήγηση πού δόθηκε παραβλέψαμε τίς περιπτώσεις, στίς ὁποῖες ἡ ἐκροή μετάλλου γίνεται λόγω κακῆς σοδειᾶς. Ἐδῶ δέν χρειάζεται νά ἐξηγηθεῖ παραπέρα ἡ συνέπεια τῆς μεγάλης καί ξαφνικῆς διαταραχῆς τῆς ἰσορροπίας τῆς παραγωγῆς, ἔκφραση τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ἐκροή. Ἡ συνέπεια εἶναι τόσο πιό μεγάλη, ὅσο περισσότερο ἡ διαταραχή αὐτή γίνεται σέ περίοδο πού ἡ παραγωγή ἐργάζεται μέ ὅλες της τίς δυνάμεις.

Παραβλέψαμε ἐπίσης τή λειτουργία τοῦ μεταλλικοῦ θησαυροῦ σάν ἐγγύηση τῆς μετατρεψιμότητας τῶν τραπεζογραμματίων καί σάν ἄξονας ὅλου τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος. Ἡ κεντρική τράπεζα εἶναι ἄξονας τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος. Καί τό μεταλλικό ἀπόθεμα μέ τή σειρά του εἶναι ἄξονας τῆς τράπεζας[18]. Ἡ μετατροπή τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος στό νομισματικό σύστημα εἶναι ἀναγκαία, ὅπως τό ἔδειξα ἤδη στό «Κεφάλαιο», Βιβλίο I, κεφ. III, κατά τήν ἀνάλυση τῆς λειτουργίας τοῦ χρήματος σάν μέσου πληρωμῆς. Ὅτι ἀπαιτοῦνται οἱ μεγαλύτερες θυσίες γιά νά διατηρηθεῖ τήν κρίσιμη στιγμή ἡ μεταλλική βάση, τό παραδέχτηκαν καί ὁ Τούκ καί ὁ Λόϋντ Ὄβερστον. Ὁ καυγάς περιστρέφεται μόνο γύρω ἀπό ἕνα σύν ἤ πλήν, καί γύρω ἀπό τόν λίγο-πολύ ὀρθολογικό χειρισμό τοῦ ἀναπόφευχτου[19] Σάν ἄξονας τοῦ συστήματος ἀναγνωρίστηκε κάποια ποσότητα μετάλλου ἀσήμαντη σέ σύγκριση μέ τήν συνολική παραγωγή. Ἀπό δῶ προκύπτει — ἐκτός ἀπό τήν τρομαχτική παραστατική ἐξήγηση αὐτοῦ

[18] Νιούμαρτς (B. A. 1857): 1.364. «Τό μεταλλικό ἀπόθεμα στήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας εἶναι ἀλήθεια... τό κεντρικό ἀπόθεμα ἤ ὁ κεντρικός μεταλλικός θησαυρός, πάνω στή βάση τοῦ ὁποίου διεξάγεται ὅλη ἡ ἐπιχειρηματική δραστηριότητα τῆς χώρας. Εἶναι σάν νά λέμε ὁ ἄξονας γύρω ἀπό τόν ὁποῖο πρέπει νά περιστραφεῖ ὅλη ἡ ἐπιχειρηματική δραστηριότητα τῆς χώρας. Ὅλες οἱ ἄλλες τράπεζες στή χώρα βλέπουν τήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας σάν τόν κεντρικό θησαυρό ἤ τή δεξαμενή ἀπό τήν ὁποία θά πρέπει νά ἀντλοῦν τό ἀπόθεμά τους σέ σκληρό χρῆμα. Καί ἡ ἐπίδραση τῆς ἐξωτερικῆς τιμῆς τοῦ συναλλάγματος πέφτει πάντα ἀκριβῶς σ' αὐτόν τόν θησαυρό καί σ' αὐτή τή δεξαμενή.».

[19] «Πραχτικά λοιπόν καί οἱ δυό, ὁ Τούκ καί ὁ Λόϋντ, θά ἀντιμετώπιζαν μιά ὑπερβολική ζήτηση χρυσοῦ μέ ἕναν πρόωρο περιορισμό τῆς Πίστης, ἀνεβάζοντας τό ἐπιτόκιο καί ἐλαττώνοντας τίς προκαταβολές κεφαλαίου. Μόνο πού ὁ Λόϋντ μέ τήν αὐταπάτη του προκαλεῖ ἐνοχλητικούς, ἀκόμα καί ἐπικίνδυνους {νόμιμους} περιορισμούς καί ὑπαγορεύσεις». («Economist», 1847, p. 1.418.)

τοῦ χαρακτήρα του σάν ἄξονα στίς κρίσεις — ὁ ὡραῖος θεωρητικός δυϊσμός (Dualismus.) Ὅσο ἡ «διαφωτισμένη» πολιτική οἰκονομία πραγματεύεται ex professo[1*] «τό κεφάλαιο», βλέπει μέ τή μεγαλύτερη περιφρόνηση τόν χρυσό καί τόν ἄργυρο σάν νά ἐπρόκειτο πράγματι γιά τήν πιό ἀδιάφορη καί πιό ἀνώφελη μορφή τοῦ κεφαλαίου. Ὅταν πραγματεύεται τό τραπεζικό σύστημα ὅλα ἀντιστρέφονται καί ὁ χρυσός καί ὁ ἄργυρος γίνονται τό par excellence[2*] κεφάλαιο, γιά τή διατήρηση τοῦ ὁποίου πρέπει νά θυσιάζεται κάθε ἄλλη μορφή κεφαλαίου καί ἐργασίας. Σέ τί λοιπόν διαφέρουν ὁ χρυσός καί ὁ ἄργυρος ἀπό τίς ἄλλες μορφές τοῦ πλούτου; Ὄχι ἀπό τό μέγεθος τῆς ἀξίας, γιατί αὐτή καθορίζεται ἀπό τήν ποσότητα τῆς ὑλοποιημένης σ' αὐτούς ἐργασίας. Ἀλλά, σάν αὐτοτελεῖς ἐνσαρκώσεις, ἐκφράσεις τοῦ *κοινωνικοῦ* χαρακτήρα τοῦ πλούτου. {Ὁ πλοῦτος τῆς κοινωνίας ὑπάρχει μόνο σάν πλοῦτος ξεχωριστῶν ἀτόμων, πού εἶναι οἱ ἀτομικοί ἰδιοκτῆτες του. Ἐπιβάλλεται σάν κοινωνικός πλοῦτος μόνο, γιατί αὐτά τά ξεχωριστά ἄτομα γιά νά ἱκανοποιήσουν τίς ἀνάγκες τους, ἀνταλλάσσουν μεταξύ τους τίς ποιοτικά διαφορετικές ἀξίες χρήσης. Στήν καπιταλιστική παραγωγή μποροῦν νά τό κάνουν αὐτό μόνο μέ τή μεσολάβηση τοῦ χρήματος. Ἔτσι, μόνο μέ τή μεσολάβηση τοῦ χρήματος ὁ πλοῦτος τοῦ ξεχωριστοῦ ἀτόμου πραγματοποιεῖται σάν κοινωνικός πλοῦτος. Στό χρῆμα, σ' αὐτό τό πράγμα, εἶναι ἐνσωματωμένη ἡ κοινωνική φύση αὐτοῦ τοῦ πλούτου. — Φ. Ε.}. Ἑπομένως, αὐτή ἡ κοινωνική του ὕπαρξη ἐμφανίζεται σάν ὁ ἄλλος κόσμος, σάν πράγμα, σάν ἀντικείμενο, σάν ἐμπόρευμα δίπλα καί ἔξω ἀπό τά πραγματικά στοιχεῖα τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου. Ὅσο ἡ παραγωγή κυλάει, αὐτό ξεχνιέται. Ἡ πίστωση, σάν κοινωνική ἐπίσης μορφή τοῦ πλούτου, ἐκτοπίζει τό χρῆμα καί σφετερίζεται τή θέση του. Ἡ ἐμπιστοσύνη στόν κοινωνικό χαρακτήρα τῆς παραγωγῆς εἶναι πού κάνει τή χρηματική μορφή τῶν προϊόντων νά ἐμφανίζεται μόνο σάν κάτι τό παροδικό καί τό ἰδεῶδες, σάν ἁπλή παράσταση. Μόλις ὅμως κλονιστεῖ ἡ Πίστη — καί ἡ φάση αὐτή παρουσιάζεται πάντα μέ ἀναγκαιότητα στόν κύκλο τῆς σύγχρονης βιομηχανίας — ὅλος ὁ πραγματικός πλοῦτος πρέπει πραγματικά καί ξαφνικά νά μετατραπεῖ σέ χρῆμα, σέ χρυσό καί ἄργυρο, μιά παράλογη ἀξίωση, πού, ὅμως, ἀναφύεται μέ ἀναγκαιότητα ἀπό τό ἴδιο τό σύστημα. Καί ὅλος ὁ χρυσός καί ὁ ἄργυρος, πού πρέπει νά ἱκανοποιήσει αὐτές

[1*] ἐξ ἐπαγγέλματος.
[2*] κατ' ἐξοχήν.

τίς τεράστιες ἀπαιτήσεις, ἀποτελεῖται ἀπό μερικά ἑκατομμύρια πού βρίσκονται στά ὑπόγεια τῆς τράπεζας[20]. Στίς ἐπιδράσεις τῆς ἐκροῆς χρυσοῦ, τό γεγονός λοιπόν ὅτι ἡ παραγωγή σάν κοινωνική παραγωγή δέν ὑπόκειται πράγματι στόν κοινωνικό ἔλεγχο, ἐκδηλώνεται περίτρανα μέ τό ὅ,τι ἡ κοινωνική μορφή τοῦ πλούτου ὑπάρχει σάν ἕνα *πράγμα* ἔξω ἀπό αὐτόν. Στήν πραγματικότητα, τό γεγονός αὐτό τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα τό ἔχει κοινό μέ παλιότερα συστήματα παραγωγῆς, ἐφόσον βασίζονται στό ἐμπορευματικό ἐμπόριο καί στήν ἀτομική ἀνταλλαγή. Μόνον, ὅμως, στό κεφαλαιοκρατικό σύστημα ἐκδηλώνεται πιό περίτρανα καί στήν πιό τερατώδικη μορφή τῆς χωρίς νόημα ἀντίφασης καί τοῦ παραλογισμοῦ, γιατί 1) στό κεφαλαιοκρατικό σύστημα ἔχει καταργηθεῖ πιό ὁλοκληρωμένα ἡ παραγωγή γιά τήν ἄμεση ἀξία χρήσης, γιά τίς ἀνάγκες τοῦ ἴδιου τοῦ παραγωγοῦ, δηλαδή ὁ πλοῦτος ὑπάρχει μόνο σάν κοινωνικό προτσές πού ἐκφράζεται σάν σύμπλεξη τῆς παραγωγῆς καί τῆς κυκλοφορίας, 2) γιατί μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή τείνει μόνιμα νά καταργήσει αὐτόν τόν μεταλλικό φραγμό, αὐτόν τόν ταυτόχρονα πραγματικό καί φανταστικό φραγμό τοῦ πλούτου καί τῆς κίνησής του, πέφτει ὅμως πάντα μέ τό κεφάλι πάνω σ' αὐτόν τό φραγμό.

Τόν καιρό τῆς κρίσης ἐγείρεται ἡ ἀπαίτηση ὅτι ὅλες οἱ συναλλαγματικές, ὅλα τά χρεώγραφα καί τά ἐμπορεύματα πρέπει νά εἶναι ἄμεσα καί ταυτόχρονα μετατρέψιμα σέ τραπεζικό χρῆμα, καί ὅλο αὐτό τό τραπεζικό χρῆμα νά εἶναι μέ τή σειρά του μετατρέψιμο σέ χρυσό.

II. Ἡ τιμή τοῦ συναλλάγματος

{Τό βαρόμετρο γιά τή διεθνή κίνηση τῶν μετάλλων πού χρησιμεύουν σάν χρῆμα εἶναι, ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ τιμή τοῦ συναλλάγματος. Ἄν ἡ Ἀγγλία ἔχει νά κάνει μεγαλύτερες πληρωμές στή

[20] «Εἴστε πέρα γιά πέρα σύμφωνος, ὅτι δέν ὑπάρχει ἄλλος τρόπος τροποποίησης τῆς ζήτησης χρυσοῦ, ἀπό τό ἀνέβασμα τοῦ ἐπιτοκίου;» — Τσάπμεν {συνέταιρος τῆς μεγάλης φίρμας τῶν μεσιτῶν συναλλαγματικῶν Ὄβεροντ, Γκάρνεϋ καί Σία}: «Αὐτή εἶναι ἡ γνώμη μου. Ὅταν ὁ χρυσός πέφτει ὡς κάποιο σημεῖο, ἐκεῖνο πού θεωροῦμε καλύτερο νά κάνουμε εἶναι νά κρούσωμε τόν κώδονα τοῦ κινδύνου καί νά ποῦμε: βρισκόμαστε σέ κατήφορο, καί ὅποιος στέλνει χρυσό στό ἐξωτερικό, πρέπει νά τό κάνει μέ δική του εὐθύνη» (B. A. 1857, Evid. No 5.057.)

Γερμανία ἀπό ὅ,τι ἡ Γερμανία στήν 'Αγγλία, τότε στό Λονδίνο ἀνεβαίνει ἡ τιμή τοῦ μάρκου, ἐκφρασμένη σέ στερλίνες, στό δέ 'Αμβοῦργο καί στό Βερολίνο πέφτει ἡ τιμή τῆς στερλίνας, ἐκφρασμένη σέ μάρκα. Ἄν δέν ἀντισταθμιστεῖ πάλι τό περίσσευμα αὐτό τῶν ὑποχρεώσεων πληρωμῆς τῆς 'Αγγλίας πρός τήν Γερμανία, λ.χ. μέ μεγαλύτερες ἀγορές προϊόντων στήν 'Αγγλία, ἀπό μέρους τῆς Γερμανίας, τότε ἡ τιμή σέ στερλίνες τῶν τραβηγμένων γιά τή Γερμανία συναλλαγματικῶν σέ μάρκα πρέπει νά ἀνέβει ὥς τό σημεῖο ἐκεῖνο πού συμφέρει ἀντί συναλλαγματικές νά στείλουν ἀπό τήν 'Αγγλία στή Γερμανία μέταλλο — νόμισμα σέ χρυσό ἤ σέ ράβδους. Αὐτή εἶναι ἡ συνηθισμένη πορεία.

Ἄν αὐτή ἡ ἐξαγωγή εὐγενοῦς μετάλλου πάρει μεγαλύτερες διαστάσεις καί διαρκέσει πολύ, τότε θά μπεῖ χέρι στό ἀγγλικό τραπεζικό ἀπόθεμα καί ἡ ἀγγλική χρηματαγορά μέ τήν Τράπεζα τῆς 'Αγγλίας ἐπικεφαλῆς πρέπει νά πάρει προστατευτικά μέτρα. Τά μέτρα αὐτά συνίστανται στήν οὐσία, ὅπως εἴδαμε, στό ἀνέβασμα τοῦ ἐπιτοκίου. Ὅταν γίνεται σημαντική ἐκροή χρυσοῦ, τότε στή χρηματαγορά ἀρχίζουν κανονικά δυσκολίες, δηλαδή ἡ ζήτηση δανειακοῦ κεφαλαίου μέ τή μορφή χρήματος ξεπερνάει σημαντικά τήν προσφορά, καί τό ὑψηλότερο ἐπιτόκιο προκύπτει μόνο του, τό θεσπισμένο ἀπό τήν Τράπεζα τῆς 'Αγγλίας προεξοφλητικό ἐπιτόκιο ἀνταποκρίνεται στήν κατάσταση καί ἐπιβάλλεται στήν ἀγορά. Ὑπάρχουν ὅμως καί περιπτώσεις πού ἡ ἐκροή μετάλλου προέρχεται ἀπό ἄλλους καί ὄχι ἀπό τούς συνηθισμένους ἐπιχειρηματικούς συνδυασμούς (λχ. ἀπό δάνεια σέ ξένα κράτη, ἀπό τοποθετήσεις κεφαλαίων στό ἐξωτερικό κλπ.), ὅταν ἡ χρηματαγορά τοῦ Λονδίνου σάν τέτια δέν δικαιολογεῖ μέ κανένα τρόπο ἕνα οὐσιαστικό ἀνέβασμα τοῦ τόκου. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ Τράπεζα τῆς 'Αγγλίας ὀφείλει, μέ μεγάλα δάνεια στήν «ἀνοιχτή ἀγορά», «νά κάνει πρῶτα τό χρῆμα σπάνιο», ὅπως συνηθίζουν νά λένε, γιά νά δημιουργήσει ἔτσι τεχνητά τήν κατάσταση πού δικαιολογεῖ ἤ πού κάνει ἀπαραίτητο τό ἀνέβασμα τοῦ ποσοστοῦ τοῦ τόκου. Πρόκειται γιά ἕναν ἑλιγμό πού ἀπό χρόνο σέ χρόνο τῆς γίνεται δυσκολότερος. — Φ. Ε.}.

Πῶς τώρα αὐτό τό ἀνέβασμα τοῦ τόκου ἐπιδράει στίς τιμές τοῦ συναλλάγματος, τό δείχνουν οἱ παρακάτω καταθέσεις μπρός στήν 'Επιτροπή τῆς Κάτω Βουλῆς, σχετικά μέ τήν τραπεζική νομοθεσία τοῦ 1857 (παρατίθενται σάν B. A. καί B. C. 1857).

Τζών Στούαρτ Μίλλ:

2.176. «Ὅταν γίνονται δύσκολες οἱ δουλιές... σημειώνεται σημαντική πτώση στήν τιμή τῶν χρεωγράφων... ξένοι ἀγοράζουν ἐδῶ στήν 'Αγγλία μετοχές τῶν σιδηροδρόμων, ἤ ἄγγλοι κάτοχοι ξένων σιδηροδρομικῶν μετοχῶν τίς πουλοῦν στό ἐξωτερικό... πράγμα πού, κατά τό ἴδιο ποσό πού εἰσπράττουν ἀπό τήν πούλησή τους, περιορίζει τή μεταφορά χρυσοῦ στό ἐξωτερικό». — 2.182. «Μιά μεγάλη καί πλούσια κατηγορία τραπεζιτῶν καί ἐμπόρων χρεωγράφων, μέσω τῶν ὁποίων συντελεῖται συνήθως ἡ ἐξίσωση τοῦ ἐπιτοκίου καί ἡ ἐξίσωση τῆς ἐμπορικῆς βαρομετρικῆς πίεσης (pressure) ἀνάμεσα στίς διάφορες χῶρες... βρίσκεται πάντα σέ ἀναζήτηση γιά ἀγορά χρεωγράφων, πού ὑπόσχονται αὔξηση τῆς τιμῆς τους... ὁ σωστός τόπος γιά νά τά ἀγοράσουν εἶναι ἡ χώρα πού στέλνει χρυσό στό ἐξωτερικό». — 2.183. «Αὐτές οἱ τοποθετήσεις κεφαλαίων ἔγιναν σέ σημαντική κλίμακα, σέ κλίμακα ἀρκετή γιά νά μειώσει τήν ἐκροή χρυσοῦ».

Ὁ Τζ. Γκ. Χάμπαρντ, πρώην διοικητής τῆς Τράπεζας τῆς 'Αγγλίας καί ἀπό τό 1838 μέλος τῆς διεύθυνσής της, λέει:

2.545. «Ὑπάρχουν πάρα πολλά εὐρωπαϊκά χρεώγραφα... πού κυκλοφοροῦν στίς διάφορες εὐρωπαϊκές χρηματαγορές, καί αὐτά τά χαρτιά, μόλις πέσουν κατά 1 ἤ 2% σέ μιά ἀγορά, ἀγοράζονται ἀμέσως γιά νά σταλοῦν στίς ἀγορές, στίς ὁποῖες διατηρεῖται ἀκόμα ἡ ἀξία τους». — 2.565. «Μήπως ξένες χῶρες δέν εἶναι σέ σημαντικό βαθμό χρεωμένες σέ ἐμπόρους τῆς 'Αγγλίας; — ...Σέ πολύ σημαντικό βαθμό». — 2.566. «Ἑπομένως καί μόνον ἡ εἴσπραξη αὐτῶν τῶν χρεῶν θά μποροῦσε μήπως νά εἶναι ἀρκετή γιά νά ἐξηγήσει μιά πολύ μεγάλη συσσώρευση κεφαλαίου στήν 'Αγγλία; — Τό 1847 ἡ θέση μας ἀποκαταστάθηκε στό κάτω-κάτω τῆς γραφῆς, γιατί σβήσαμε τόσα καί τόσα ἑκατομμύρια πού χρωστοῦσαν παλιότερα ἡ 'Αμερική καί ἡ Ρωσία στήν 'Αγγλία».

{'Ακριβῶς στίς ἴδιες χῶρες ἡ 'Αγγλία χρωστοῦσε ταυτόχρονα «τόσα καί τόσα ἑκατομμύρια» γιά σιτηρά καί δέν παρέλειψε «νά σβήσει καί αὐτά» μέ τή μέθοδο τῆς χρεωκοπίας τῶν ἄγγλων ὀφειλετῶν. Βλέπε τήν ἔκθεση σχετικά μέ τούς νόμους γιά τίς τράπεζες τοῦ 1857, πιό πάνω στό κεφ. 30, σελ. 31[1*]}.

2.572. «Τό 1847 ἡ τιμή τοῦ συναλλάγματος ἀνάμεσα στήν 'Αγγλία καί στήν Πετρούπολη ἦταν πολύ ὑψηλή. Ὅταν δημοσιεύθηκε ἡ κυβερνητική ἐπιστολή, πού ἐξουσιοδοτοῦσε τήν τράπεζα νά ἐκδόσει τραπεζογραμμάτια χωρίς νά δεσμεύεται ἀπό τό καθορισμένο ὅριο τῶν 14 ἑκατομμυρίων» {πέρα ἀπό τό χρυσό ἀπόθεμα} «τέθηκε ὁ ὅρος τό προεξοφλητικό ἐπιτόκιο νά διατηρηθεῖ 8%. Τή στιγμή ἐκείνη, καί μέ ἐκεῖνο τόν προεξοφλητικό τόκο, ἀποτελοῦσε ἐπικερδῆ ἐπιχείρηση ἡ ἀποστολή χρυσοῦ, ἀπό τήν Πετρούπολη στό Λονδίνο γιά νά τόν δανείσουν ὅταν φθάσει ἐκεῖ πρός 8%, ὥς τήν ἡμέρα λήξης τῶν τρίμηνων συναλλαγματικῶν πού εἶχαν τραβηχτεῖ ἔναντι τοῦ πουλημένου χρυσοῦ». — 2.573. «Σ' ὅλες τίς ἐπιχειρήσεις μέ χρυσό πρέπει νά παίρνονται ὑπόψη πολλά σημεῖα. Τό ζήτημα εἶναι νά ξέρεις τήν τιμή τοῦ συναλλάγματος καί τό ἐπιτόκιο μέ τό ὁποῖο μπορεῖ νά τοποθετήσει κανείς τό χρῆμα ὥς τήν ἡμέρα πού λήγει ἡ» {τραβηγμένη ἔναντί του} «συναλλαγματική».

[1*] Βλέπε σέ τοῦτον τόν τόμο, σελ. 623.

Ἡ τιμή τοῦ συναλλάγματος μέ τήν Ἀσία

Τά σημεῖα πού ἀκολουθοῦν εἶναι σημαντικά, ἀπό τή μιά μεριά, ἐπειδή δείχνουν μέ ποιόν τρόπο ἡ Ἀγγλία, ὅταν ἡ τιμή τοῦ συναλλάγματός της μέ τήν Ἀσία εἶναι δυσμενής, πρέπει νά ἀποζημιώνεται ἀπό ἄλλες χῶρες, πού οἱ εἰσαγωγές τους ἀπό τήν Ἀσία πληρώνονται μέ ἀγγλική μεσολάβηση. Καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἐπειδή ὁ κύριος Οὐΐλσον ἐπιχειρεῖ ἐδῶ ξανά τή μωρή προσπάθεια νά ταυτίζει τήν ἐπίδραση πού ἀσκεῖ μιά ἐξαγωγή εὐγενοῦς μετάλλου στίς τιμές τοῦ συναλλάγματος, μέ τήν ἐπίδραση πού ἀσκεῖ μιά ἐξαγωγή κεφαλαίου γενικά στίς τιμές αὐτές. Ἐννοεῖται ὅτι καί τίς δυό φορές πρόκειται γιά ἐξαγωγή ὄχι σάν μέσο πληρωμῆς ἤ ἀγορᾶς, ἀλλά γιά τοποθέτηση κεφαλαίου. Πρῶτα εἶναι αὐτονόητο ὅτι, ἄν στέλνονται τόσα ἤ τόσα ἑκατομμύρια λίρες στερλίνες μέ τή μορφή εὐγενοῦς μετάλλου ἤ σιδηροτροχιῶν στίς Ἰνδίες γιά νά χρησιμοποιηθοῦν ἐκεῖ στούς σιδηροδρόμους, καί οἱ δυό περιπτώσεις ἀποτελοῦν ἁπλῶς διαφορετική μορφή μεταφορᾶς τοῦ ἴδιου σέ μέγεθος κεφαλαίου ἀπό τή μιά χώρα στήν ἄλλη, καί μάλιστα μιά μεταφορά πού δέν μπαίνει στό λογαριασμό τῶν συνηθισμένων ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων, καί γιά τήν ὁποία ἡ ἐξάγουσα χώρα δέν περιμένει ἄλλες πληρωμές, παρά μόνο τά κατοπινά ἐτήσια εἰσοδήματα ἀπό τά ἔσοδα αὐτῶν τῶν σιδηροδρόμων. Ἄν ἡ ἐξαγωγή αὐτή γίνει μέ τή μορφή εὐγενοῦς μετάλλου, τότε, ἐπειδή πρόκειται γιά εὐγενές μέταλλο — καί σάν τέτιο γιά ἄμεσα δανείσιμο χρηματικό κεφάλαιο καί βάση ὅλου τοῦ χρηματικοῦ συστήματος — θά ἐπιδράσει ἄμεσα, ὄχι ὑποχρεωτικά κάτω ἀπό ὅλες τίς συνθῆκες, ἀλλά κάτω ἀπό συνθῆκες πού ἀναπτύχθηκαν προηγούμενα, στή χρηματαγορά, ἑπομένως καί στό ἐπιτόκιο τῆς χώρας πού ἐξάγει αὐτό τό εὐγενές μέταλλο. Ἐπιδράει ἐπίσης ἐξίσου ἄμεσα στήν τιμή τοῦ συναλλάγματος. Στέλνεται δηλαδή εὐγενές μέταλλο μόνον γιατί καί ἐφόσον οἱ συναλλαγματικές, λ.χ. γιά τίς Ἰνδίες πού προσφέρονται στή χρηματαγορά τοῦ Λονδίνου, δέν φτάνουν γιά νά κάνουν αὐτές τίς ἔκτακτες μεταφορές χρημάτων. Δημιουργεῖται ἔτσι ζήτηση συναλλαγματικῶν γιά τίς Ἰνδίες, πού ξεπερνάει τήν προσφορά, καί ἔτσι ἡ τιμή τοῦ συναλλάγματος στρέφεται προσωρινά ἐνάντια στήν Ἀγγλία, ὄχι γιατί ἡ Ἀγγλία χρωστάει στίς Ἰνδίες, ἀλλά γιατί πρέπει νά στείλει στίς Ἰνδίες ἔκτακτα ποσά. Ἄν συνεχιστεῖ πολύ μιά τέτια ἀποστολή εὐγενοῦς μετάλλου στίς Ἰνδίες, πρέπει νά ἔχει σάν ἀποτέλεσμα τήν αὔξηση τῆς ζήτησης ἀγγλικῶν ἐμπορευμάτων ἀπό μέρους τῶν Ἰνδιῶν, γιατί αὐξάνει ἔμμεσα τήν καταναλωτική ἱκανότητα τῶν Ἰνδιῶν γιά εὐρωπαϊκά ἐμπορεύματα. Ἄν, ἀντίθετα, τό κεφάλαιο στέλνεται μέ τή μορφή σιδηροτροχιῶν, αὐτό δέν μπορεῖ νά ἀσκήσει καμιά ἐπίδραση στήν τιμή τοῦ συναλλάγματος, γιατί οἱ Ἰνδίες δέν πρόκειται νά τίς πληρώσουν. Ἀκριβῶς γι' αὐτόν τό λόγο δέν πρέπει νά ἀσκήσει καμιά ἐπίδραση στή χρηματαγορά. Μιά τέτια ἐπίδραση προσπαθεῖ ὁ Οὐΐλσον νά δείξει ὅτι ὑπάρχει, ἐπειδή μιά τέτια ἔκτακτη δαπάνη δημιουργεῖ ἔκτακτη ζήτηση δανείων σέ χρῆμα, καί ἐπηρεάζει ἔτσι τό ἐπιτόκιο. Αὐτό μπορεῖ νά συμβεῖ, εἶναι ὅμως πέρα γιά πέρα λαθεμένος ὁ ἰσχυρισμός ὅτι θά συμβεῖ ὁπωσδήποτε κάτω ἀπό ὁποιεσδήποτε συνθῆκες. Ὁπουδήποτε καί ἄν σταλοῦν καί στρωθοῦν οἱ σιδηροτροχιές, εἴτε σέ ἀγγλικό εἴτε σέ ἰνδικό ἔδαφος, δέν ἀποτελοῦν παρά μιά ὁρισμένη ἐπέκταση τῆς ἀγγλικῆς παραγωγῆς σέ μιά καθορισμένη σφαίρα. Ἀποτελεῖ ἀνοησία ὁ ἰσχυρισμός ὅτι δέν μπορεῖ νά γίνει ἐπέκταση τῆς παραγωγῆς, ἀκόμα καί μέσα σέ πολύ ἐκτεταμένα ὅρια, χωρίς νά ὠθηθεῖ πρός τά πάνω τό ἐπιτόκιο. Μπορεῖ νά αὐξηθεῖ ὁ δανεισμός σέ χρῆμα, δηλαδή τό σύνολο τῶν ἐργασιῶν, στίς ὁποῖες γίνονται πιστωτικές πράξεις, αὐτές οἱ πράξεις ὅμως μποροῦν νά μεγαλώνουν μέ ἀμετάβλητο τό ὑπάρχον ἐπιτόκιο. Αὐτό ἔγινε πραγματικά στή δεκαετία 1840 στήν Ἀγγλία, τόν καιρό πού τούς ἔπιασε ἡ μανία μέ τούς σιδηροδρόμους. Τό ἐπιτόκιο δέν ἀνέβηκε. Καί εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι, ἐφόσον πρόκειται γιά πραγματικό κεφάλαιο, δηλαδή γιά ἐμπορεύματα, ἡ ἐπίδραση στήν χρηματαγορά παραμένει ἀπολύτως ἡ ἴδια, εἴτε τά ἐμπορεύματα αὐτά προορίζονται γιά τό ἐξωτερικό εἴτε γιά ἐσωτερική κατανάλωση. Θά μποροῦσε τότε μόνο νά ὑπάρχει διαφορά, ἄν οἱ τοποθετήσεις κεφαλαίου τῆς Ἀγγλίας στό ἐξωτερικό θά ἀσκοῦσαν περιοριστική ἐπίδραση στίς ἐμπορικές της ἐξαγωγές, στίς ἐξαγωγές πού ὀφείλουν νά πληρωθοῦν, καί πού ἑπομένως προκαλοῦν μιά ἐπαναρροή χρήματος — ἤ ἄν αὐτές οἱ τοποθετήσεις κεφαλαίου θά ἀποτελοῦσαν ἤδη γενικά ἕνα σύμπτωμα ὑπερέντασης τῶν πιστώσεων καί τήν ἀρχή κερδοσκοπικῶν ἐπιχειρήσεων.

Παρακάτω ρωτάει ὁ Οὐΐλσον καί ἀπαντάει ὁ Νιούμαρτς:

1.786. «Εἴπατε προηγούμενα, σχετικά μέ τή ζήτηση ἀργύρου γιά τήν Ἀνατολική Ἀσία, ὅτι κατά τή γνώμη σας οἱ τιμές τοῦ συναλλάγματος μέ τίς Ἰνδίες εἶναι εὐνοϊκές γιά τήν Ἀγγλία, παρά τούς σημαντικούς μεταλλικούς θησαυρούς πού στέλνονται διαρκῶς στήν Ἀνατολική Ἀσία. Ἔχετε λόγους νά τό ὑποστηρίζετε αὐτό; — Βεβαίως... Βρίσκω ὅτι ἡ πραγματική ἀξία τῶν ἐξαγωγῶν τοῦ Ἑνωμένου Βασιλείου στίς Ἰνδίες ἔφτασε τό 1851 τά 7.420.000 λίρ. στ. Σ' αὐτά πρέπει νά προστεθεῖ τό συνολικό ποσό τῶν συναλλαγματικῶν τοῦ India

House, δηλαδή τῶν κεφαλαίων πού ἀντλεῖ ἡ Ἑταιρία τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν ἀπό τίς Ἰνδίες γιά τήν κάλυψη τῶν δικῶν της δαπανῶν. Οἱ συναλλαγματικές αὐτές ἔφτασαν τόν χρόνο ἐκεῖνο τά 3.200.000 λίρ. στ., ἔτσι πού οἱ συνολικές ἐξαγωγές τοῦ Ἑνωμένου Βασιλείου στίς Ἰνδίες ἔφτασαν τά 10.620.000 λίρ. στ. Τό 1855... ἡ πραγματική ἀξία τῆς ἐξαγωγῆς ἐμπορευμάτων ἔφτασε τά 10.350.000 λίρ. στ. Οἱ συναλλαγματικές τοῦ India House ἦταν 3.700.000 λίρ. στ., ἑπομένως οἱ συνολικές ἐξαγωγές ἔφθασαν τά 14.050.000 λίρ. στ. Γιά τό 1851 μοῦ φαίνεται πώς δέν διαθέτουμε κανένα μέσο γιά νά ἐξακριβώσουμε τήν πραγματική ἀξία τῶν εἰσαγωγῶν ἐμπορευμάτων ἀπό τίς Ἰνδίες στήν Ἀγγλία, διαθέτουμε ὅμως γιά τό 1854 καί 1855. Τό 1855 ἡ συνολική πραγματική ἀξία τῆς εἰσαγωγῆς ἐμπορευμάτων ἀπό τίς Ἰνδίες στήν Ἀγγλία ἦταν 12.670.000 λίρ. στ. καί τό ποσό αὐτό, συγκρινόμενο μέ τά 14.050.000 λίρ. στ., ἀφήνει ἕνα ὑπόλοιπο ὑπέρ τῆς Ἀγγλίας 1.380.000 λίρ. στ. ἀπό τό ἄμεσο ἐμπόριο ἀνάμεσα στίς δυό χῶρες».

Πάνω σ' αὐτά ὁ Οὐΐλσον παρατηρεῖ ὅτι οἱ τιμές τοῦ συναλλάγματος ἐπηρεάζονται καί ἀπό τό ἔμμεσο ἐμπόριο. Ἔτσι λ.χ. οἱ ἐξαγωγές ἀπό τίς Ἰνδίες στήν Αὐστραλία καί στή Βόρεια Ἀμερική καλύπτονται μέ συναλλαγματικές πληρωτέες στό Λονδίνο καί γι' αὐτό ἐπηρεάζουν τήν τιμή τοῦ συναλλάγματος ἐντελῶς ἔτσι σάν νά στέλνονταν τά ἐμπορεύματα ἀπό τίς Ἰνδίες στήν Ἀγγλία. Ἀκόμα, ἄν οἱ Ἰνδίες καί ἡ Κίνα παρθοῦν μαζί, τότε τό ἰσοζύγιο εἶναι δυσμενές γιά τήν Ἀγγλία, γιατί ἡ Κίνα πρέπει διαρκῶς νά προβαίνει σέ σημαντικές πληρωμές στίς Ἰνδίες γιά τό ὅπιο καί ἡ Ἀγγλία στήν Κίνα, καί τά ποσά αὐτά πᾶνε γιά τίς Ἰνδίες ἀπό τόν πλάγιο αὐτό δρόμο (1.787, 1.788).

1.791. Καί ὁ Οὐΐλσον ρωτάει, μήπως ἡ ἐπίδραση στίς τιμές τοῦ συναλλάγματος δέν θά εἶναι ἡ ἴδια, ἀδιάφορο ἄν τό κεφάλαιο «βγῆκε ἔξω μέ τή μορφή σιδηροτροχιῶν καί σιδηροδρομικῶν ἀτμομηχανῶν, ἤ μέ τή μορφή μεταλλικοῦ χρήματος». Σ' αὐτό ὁ Νιούμαρτς ἀπαντάει πολύ σωστά: τά 12 ἑκατομ. λίρ. στ. πού ἔχουν σταλεῖ τά τελευταῖα χρόνια στίς Ἰνδίες γιά τήν κατασκευή σιδηροδρομικῶν γραμμῶν θά χρησίμευαν γιά τήν πληρωμή τοῦ φόρου ἑνός χρόνου πού πληρώνουν οἱ Ἰνδίες σέ τακτές προθεσμίες στήν Ἀγγλία.

«Ὅσο γιά τήν ἄμεση ἐπίδραση στήν ἀγορά εὐγενῶν μετάλλων, ἡ τοποθέτηση τῶν 12 ἑκατομ. λιρ. στ. μπορεῖ νά ἀσκήσει αὐτή τήν ἐπίδραση μόνο στό βαθμό πού χρειάστηκε νά ἐξαχθεῖ μέταλλο γιά νά γίνει πραγματική τοποθέτηση σέ χρῆμα».

1.797. (Ρωτάει ὁ Οὐέγκελιν:) «Ἄν γιά τό σίδερο αὐτό» (γιά τίς σιδηροτροχιές) «δέν εἰσρεύσει χρῆμα, πῶς μποροῦμε νά λέμε ὅτι ἀσκεῖ ἐπίδραση στήν τιμή τοῦ συναλλάγματος; — Δέν νομίζω ὅτι τό μέρος τῶν δαπανῶν, πού στέλνεται στό ἐξωτερικό μέ τή μορφή ἐμπορευμάτων ἐπηρεάζει τήν τιμή τοῦ συναλλάγματος... ἡ τιμή τοῦ συναλλάγματος ἀνάμεσα σέ δυό χῶρες ἐπηρεάζεται, μποροῦμε νά ποῦμε, ἀποκλειστικά ἀπό τό ποσό τῶν ὁμολογιῶν ἤ τῶν συναλλαγματικῶν, πού προσφέρεται στή μιά χώρα, συγκρινόμενο μέ τό ποσό πού προσφέρεται στήν ἄλλη χώρα. Αὐτή εἶναι ἡ ὀρθολογική θεωρία τῆς τιμῆς τοῦ συναλλάγματος. Ὅσο γιά τήν μεταφορά τῶν 12 ἑκατομμυρίων, αὐτά τά 12 ἑκατομμύρια ἔχουν χορηγηθεῖ πρίν ἀπ' ὅλα ἐδῶ. Ἄν τώρα ἡ ἐπιχείρηση ἦταν τέτια πού ὅλα αὐτά τά 12 ἑκατομμύρια ἔπρεπε νά καταθέτονται σέ σκληρό χρῆμα στήν Καλκούτα, στήν Βομβάη καί στό Μαντράς... τότε αὐτή ἡ ξαφνική ζήτηση θά ἐπιδροῦσε βίαια στήν τιμή τοῦ ἀργύρου καί στήν τιμή τοῦ συναλλάγματος, ἀκριβῶς ὅπως θά ἐπιδροῦσε, ἄν ἡ Ἑταιρία τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν ἀνακοίνωνε αὔριο ὅτι τίς συναλλαγματικές της τίς ἀνεβάζει ἀπό 3 σέ 12 ἑκατομμύρια. Τά μισά ὅμως ἀπό αὐτά τά 12 ἑκατομμύρια ξοδεύονται... γιά τήν ἀγορά ἐμπορευμάτων στήν Ἀγγλία... σιδηροτροχιῶν, ξυλείας καί ἄλλων ὑλικῶν... πρόκειται γιά δαπάνη ἀγγλικοῦ κεφαλαίου στήν ἴδια τήν Ἀγγλία, γιά ἕνα ὁρισμένο εἶδος ἐμπορεύματος, πού στέλνεται στίς Ἰνδίες, καί μ' αὐτό ἡ ὑπόθεση παίρνει τέλος». — 1.798. (Οὐέγκελιν:) «Ἡ παραγωγή ὅμως αὐτῶν τῶν ἀπαραίτητων γιά τούς σιδηροδρόμους ἐμπορευμάτων πού ἀποτελοῦνται ἀπό σίδερο καί ξύλο, προκαλεῖ μιά μεγάλη κατανάλωση ἐμπορευμάτων τοῦ ἐξωτερικοῦ, καί ἡ κατανάλωση αὐτή δέν θά μποροῦσε ὡστόσο νά ἐπηρεάσει τήν τιμή τοῦ συναλλάγματος; — Βεβαίως».

Ὁ Οὐΐλσον διατυπώνει τότε τή γνώμη ὅτι τό σίδερο ἀντιπροσωπεύει κυρίως ἐργασία, καί ὁ μισθός, πού πληρώνεται γιά τήν ἐργασία αὐτή, ἀντιπροσωπεύει στό μεγαλύτερό του μέρος εἰσαγμένα ἐμπορεύματα (1.799), καί μετά ρωτάει:

1.801. «Ἀλλά, γιά νά μιλήσουμε γενικά: ἄν τά ἐμπορεύματα πού ἔχουν παραχθεῖ μέ τήν κατανάλωση αὐτῶν τῶν εἰσαγμένων ἐμπορευμάτων στέλνονται στό ἐξωτερικό, ἔτσι πού νά μή εἰσπράττουμε τίποτα ἔναντί τους, εἴτε μέ τή μορφή προϊόντων ἤ κάπως ἀλλιῶς, δέν θά συντελοῦσε μήπως αὐτό στό νά γίνουν δυσμενεῖς γιά μᾶς οἱ τιμές τοῦ συναλλάγματος; — Αὐτή ἡ ἀρχή εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο πού ἔγινε στήν Ἀγγλία τόν καιρό τῆς ἐντατικῆς κατασκευῆς τῶν σιδηροδρόμων» {1845}. «Τρία ἤ τέσσερα ἤ πέντε χρόνια συνέχεια τοποθετούσατε στούς σιδηροδρόμους 30 ἑκατομ. λίρ. στ. καί σχεδόν ὅλο αὐτό τό ποσό τό τοποθετούσατε στήν πληρωμή τῶν μισθῶν ἐργασίας. Ἐπί τρία χρόνια συντηρούσατε στήν κατασκευή σιδηροδρόμων, σιδηροδρομικῶν ἀτμομηχανῶν, βαγονιῶν καί σιδηροδρομικῶν σταθμῶν περισσότερο λαό ἀπό ὅ,τι σ' ὅλες τίς ἐργοστασιακές περιοχές, μαζί παρμένες. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί ξόδευαν τόν μισθό τους ἀγοράζοντας τσάϊ, ζάχαρη, οἰνοπνευματώδη ποτά καί ἄλλα ξένα ἐμπορεύματα. Τά ἐμπορεύματα αὐτά ἔπρεπε νά εἰσαχθοῦν. Καί ὅμως εἶναι γεγονός, ὅτι στό χρονικό διάστημα πού γινόταν αὐτή ἡ μεγάλη δαπάνη, οἱ τιμές τοῦ συναλλάγματος ἀνάμεσα στήν Ἀγγλία καί στίς ἄλλες χῶρες δέν διαταράχτηκαν οὐσιαστικά. Δέν ἔγινε ἐκροή εὐγενῶν μετάλλων, ἀντίθετα, ἔγινε μᾶλλον εἰσροή».

1.802. Ὁ Οὐΐλσον ἐπιμένει ὅτι μέ ἰσοσταθμισμένο τό ἐμπορικό ἰσοζύγιο καί μέ ἰσοτιμία τοῦ συναλλάγματος (paricurs) ἀνάμεσα στήν Ἀγγλία καί στίς Ἰνδίες, ἡ ἔκτακτη ἐξαγωγή τοῦ σίδερου καί τῶν σιδηροδρομικῶν ἀτμομηχανῶν «πρέπει νά ἐπηρεάσει τήν τιμή τοῦ συναλλάγματος μέ τίς Ἰνδίες». Ὁ Νιούμαρτς δέν μπορεῖ νά τό

καταλάβει αὐτό, ἐφόσον οἱ σιδηροτροχιές ἔχουν ἐξαχθεῖ γιά τοποθέτηση κεφαλαίου καί ἐφόσον οἱ Ἰνδίες δέν πρόκειται νά τίς πληρώσουν μέ τούτη ἤ μέ ἐκείνη τή μορφή, καί προσθέτει:

«Εἶμαι σύμφωνος μέ τήν ἀρχή ὅτι καμιά χώρα δέν μπορεῖ νά ἔχει διαρκῶς δυσμενή τιμή συναλλάγματος μέ ὅλες τίς χῶρες, μέ τίς ὁποῖες ἐμπορεύεται. Μιά δυσμενής τιμή συναλλάγματος μέ μιά χώρα δημιουργεῖ ἀναπόφευχτα μιά εὐνοϊκή τιμή συναλλάγματος μέ μιά ἄλλη χώρα».

Σ' αὐτά ὁ Οὐΐλσον ἀπαντάει μέ τά παρακάτω τριμμένα λόγια:

1.803. «Μήπως μιά μεταφορά κεφαλαίου δέν θά ἦταν τό ἴδιο πράγμα, ἀδιάφορο ἄν τό κεφάλαιο στέλνεται μέ τούτη ἤ μέ ἐκείνη τή μορφή; — Μάλιστα, ἐφόσον θά πρόκειται γιά χρεωστικές ὑποχρεώσεις». — 1.804. «Εἴτε λοιπόν στέλνετε εὐγενές μέταλλο εἴτε ἐμπορεύματα, ἡ ἐπίδραση τῆς κατασκευῆς τῶν σιδηροδρόμων στίς Ἰνδίες στήν ἐδῶ κεφαλαιαγορά θά ἦταν λοιπόν ἴδια καί θά ἀνέβαζε τήν ἀξία τοῦ κεφαλαίου τόσο, ὅσο θά τήν ἀνέβαζε, ἄν εἶχε σταλεῖ ὅλο μέ τή μορφή εὐγενοῦς μετάλλου;»

Ἄν οἱ τιμές τοῦ σίδερου δέν ἀνέβηκαν, αὐτό ἀποτέλεσε ὁπωσδήποτε ἀπόδειξη ὅτι ἡ ἀξία τοῦ «κεφαλαίου» πού περιέχεται στίς σιδηροτροχιές δέν εἶχε αὐξηθεῖ. Ἐκεῖνο γιά τό ὁποῖο πρόκειται ἐδῶ εἶναι ἡ ἀξία τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου, τό ἐπιτόκιο. Ὁ Οὐΐλσον ἤθελε νά ταυτίσει τό χρηματικό κεφάλαιο μέ τό κεφάλαιο γενικά. Ἡ ἁπλή πραγματικότητα εἶναι πρίν ἀπ' ὅλα ὅτι στήν Ἀγγλία εἶχαν ἐγγραφεῖ 12 ἑκατομμύρια γιά μετοχές τῶν ἰνδικῶν σιδηροδρόμων. Πρόκειται γιά ἕνα πράγμα πού δέν ἔχει ἄμεσα καμιά σχέση μέ τίς τιμές τοῦ συναλλάγματος, καί ὁ προορισμός τῶν 12 ἑκατομμυρίων εἶναι ἐπίσης χωρίς σημασία καί γιά τήν χρηματαγορά. Ἄν ἡ κατάσταση τῆς χρηματαγορᾶς εἶναι εὐνοϊκή, δέν πρέπει αὐτό νά ἀσκήσει ἀπολύτως καμιά ἐπίδραση, ἀκριβῶς ὅπως οἱ ἐγγραφές γιά μετοχές τῶν ἀγγλικῶν σιδηροδρόμων τό 1844 καί 1845 ἄφησαν ἄθικτη τήν χρηματαγορά. Ἄν ἡ χρηματαγορά ἀντιμετωπίζει ἤδη κάποιες δυσκολίες, τότε θά μποροῦσε βέβαια ἐξαιτίας τους νά ἐπηρεαστεῖ τό ἐπιτόκιο, ὅμως μονάχα πρός τήν κατεύθυνση τῆς ἀνόδου, πράγμα πού κατά τήν θεωρία τοῦ Οὐΐλσον θά ἐπιδράσει εὐνοϊκά στίς τιμές τοῦ συναλλάγματος γιά τήν Ἀγγλία, δηλαδή θά ἀναχαιτίσει τήν τάση γιά ἐξαγωγή εὐγενοῦς μετάλλου, ἄν ὄχι στίς Ἰνδίες, τουλάχιστον σέ ἄλλες χῶρες. Ὁ κύριος Οὐΐλσον πηδάει ἀπό τό ἕνα στό ἄλλο. Ἀπαντώντας στήν ἐρώτηση 1.802 ὁ Οὐΐλσον εἶπε ὅτι θά ἔπρεπε νά θιχτοῦν οἱ τιμές τοῦ συναλλάγματος, καί στήν ἐρώτηση 1.804 ἡ «ἀξία τοῦ κεφαλαίου». Πρόκειται δηλαδή γιά δυό πολύ διαφορετικά πράγματα. Μπορεῖ τό ἐπιτόκιο νά ἐπιδράσει στίς τιμές τοῦ συναλλάγματος, καί οἱ τιμές τοῦ συναλλάγματος μπορεῖ νά ἐπιδράσουν στό ἐπιτόκιο. Ὅμως, μέ μεταβαλλόμενες τίς τιμές τοῦ συναλλάγματος μπορεῖ τό ἐπιτόκιο νά μένει σταθερό, καί μέ μεταβαλλόμενο τό ἐπιτόκιο μποροῦν νά μένουν σταθερές οἱ τιμές τοῦ συναλλάγματος. Στό κεφάλι τοῦ Οὐΐλσον δέν χωράει ὅτι κατά τήν ἐξαγωγή κεφαλαίου στό ἐξωτερικό ἡ μορφή ἁπλῶς μέ τήν ὁποία στέλνεται δημιουργεῖ τέτια διαφορά στήν ἐπίδραση πού ἀσκεῖ, ὅτι δηλαδή ἡ διαφορά στή μορφή τοῦ κεφαλαίου ἔχει αὐτήν τήν σπουδαιότητα καί, πρίν ἀπ' ὅλα, ἡ χρηματική του μορφή, πράγμα πού ἀντιφάσκει πολύ μέ τίς ἀπόψεις τοῦ οἰκονομολογικοῦ διαφωτισμοῦ. Ὁ Νιούμαρτς ἀπαντάει στόν Οὐΐλσον μονόπλευρα, ἐφόσον δέν τοῦ ἐφιστᾶ τήν προσοχή στό ὅτι τόσο ξαφνικά καί χωρίς λόγο πήδησε ἀπό τήν τιμή τοῦ συναλλάγματος στό ἐπιτόκιο. Στήν ἐρώτηση 1.804 ὁ Νιούμαρτς ἀπαντάει ὄχι μέ σιγουριά καί ταλαντευόμενος:

«Ἄν πρόκειται νά βρεθοῦν τά 12 ἑκατομμύρια, δέν χωράει ἀμφιβολία ὅτι, ἐφόσον πρόκειται γιά τό γενικό ἐπιτόκιο, εἶναι ἐπουσιῶδες τό ἄν τά 12 αὐτά ἑκατομμύρια θά ἐξαχθοῦν μέ τή μορφή εὐγενοῦς μετάλλου ἤ μέ τή μορφή ὑλικῶν. Νομίζω ὡστόσο» (αὐτό τό «ὡστόσο» ἀποτελεῖ ὡραῖο τρόπο γιά νά πεῖ σέ συνέχεια ἀκριβῶς τό ἀντίθετο) «ὅτι αὐτό δέν εἶναι ἐντελῶς ἐπουσιῶδες», (εἶναι ἐπουσιῶδες, ἀλλά ὡστόσο δέν εἶναι ἐπουσιῶδες), «γιατί στή μιά περίπτωση τά 6 ἑκατομμύρια λίρ. στ. θά ἐπανέρρεαν ἀμέσως, καί στήν ἄλλη περίπτωση δέν θά ἐπανέρρεαν τόσο γρήγορα. Γι' αὐτό θά ὑπῆρχε κάποια» (τί ἀκρίβεια!) «διαφορά ἄν τά 6 ἑκατομμύρια θά ξοδεύονταν ἐδῶ στή χώρα ἤ θά στέλνονταν ὅλα ἔξω».

Τί θέλει νά πεῖ αὐτό, ὅτι τά 6 ἑκατομμύρια θά ἐπέστρεφαν ἀμέσως; Ἐφόσον τά 6 ἑκατομ. λίρ. στ. ἔχουν ξοδευτεῖ στήν Ἀγγλία, ὑπάρχουν μέ τή μορφή σιδηροτροχιῶν, ἀτμομηχανῶν κλπ. πού θά σταλοῦν στίς Ἰνδίες, ἀπ' ὅπου δέν ἐπιστρέφουν, ἡ δέ ἀξία τους ἐπιστρέφει μέ τήν ἀπόσβεσή τους, δηλαδή πολύ σιγά, ἐνῶ τά 6 ἑκατομμύρια εὐγενές μέταλλο ἐπιστρέφουν ἴσως πολύ γρήγορα σέ εἶδος. Ὅσο γιά τά 6 ἑκατομμύρια πού ἔχουν δαπανηθεῖ σέ μισθούς ἐργασίας, αὐτά ἔχουν φαγωθεῖ. Τό χρῆμα, ὅμως, μέ τό ὁποῖο εἶχαν προκαταβληθεῖ, ἐξακολουθεῖ νά κυκλοφορεῖ στή χώρα ἤ ἀποτελεῖ ἐφεδρεία. Τό ἴδιο ἰσχύει γιά τά κέρδη τῶν παραγωγῶν τῶν σιδηροτροχιῶν καί μέ τό μέρος ἐκεῖνο τῶν 6 ἑκατομμυρίων πού ἀναπληρώνει τό σταθερό τους κεφάλαιο. Ἡ διφορούμενη φράση γιά τήν ἐπαναρροή χρησιμοποιεῖται λοιπόν ἀπό τόν Νιούμαρτς μόνο καί μόνο γιά νά μή πεῖ ἄμεσα: Τό χρῆμα ἔμεινε στή χώρα, καί ἐφόσον λειτουργεῖ σάν δανείσιμο χρηματικό κεφάλαιο ἡ διαφορά γιά τή χρηματαγορά (παραβλέπουμε τό γεγονός ὅτι ἡ κυκλοφορία θά μποροῦσε ἴσως

νά καταβροχθίσει περισσότερο σκληρό χρῆμα) εἶναι μόνο τούτη, ὅτι τό χρῆμα ξοδεύεται γιά λογαριασμό τοῦ Α ἀντί τοῦ Β. Μιά ἐπένδυση αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ὅταν τό κεφάλαιο μεταφέρεται σέ ξένες χῶρες μέ τή μορφή ἐμπορευμάτων καί ὄχι εὐγενοῦς μετάλλου, μπορεῖ νά ἐπιδράσει στίς τιμές τοῦ συναλλάγματος (καί μάλιστα ὄχι μέ τή χώρα στήν ὁποία τοποθετεῖται) μόνον ἐφόσον ἡ παραγωγή αὐτῶν τῶν ἐξαγμένων ἀπαιτεῖ τήν ἔκτακτη εἰσαγωγή ἄλλων ξένων ἐμπορευμάτων. Ἡ παραγωγή αὐτή δέν προορίζεται τότε στό νά ἐξαλείψει αὐτή τήν ἔκτακτη εἰσαγωγή. Τό ἴδιο γίνεται ὅμως μέ κάθε ἐξαγωγή ἐπί πιστώσει, ἀδιάφορο ἄν γίνεται γιά ἐπένδυση κεφαλαίου ἤ γιά συνηθισμένους ἐμπορικούς σκοπούς. Ἐξάλλου αὐτή ἡ ἔκτακτη εἰσαγωγή μπορεῖ, ἀντενεργώντας, νά προκαλέσει ἐπίσης μέ τή σειρά της μιά ἔκτακτη ζήτηση ἀγγλικῶν ἐμπορευμάτων, λ.χ. ἀπό μέρους τῶν ἀποικιῶν ἤ τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν.

Προηγούμενα [1.786] ὁ Νιούμαρτς ἔλεγε ὅτι ἐξαιτίας τῶν συναλλαγματικῶν τῆς Ἑταιρίας τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν οἱ ἐξαγωγές ἀπό τήν Ἀγγλία στίς Ἰνδίες εἶναι μεγαλύτερες ἀπό τίς εἰσαγωγές. Ὁ σέρ Τσάρλ Γούντ τοῦ θέτει σχετικά μέ τό σημεῖο αὐτό διασταυρούμενες ἐρωτήσεις. Αὐτό τό πλεόνασμα τῶν ἀγγλικῶν ἐξαγωγῶν στίς Ἰνδίες, πάνω ἀπό τίς εἰσαγωγές ἀπό τίς Ἰνδίες πετυχαίνεται στήν πραγματικότητα μέ εἰσαγωγές ἀπό τίς Ἰνδίες, γιά τίς ὁποῖες ἡ Ἀγγλία δέν πληρώνει τό ἰσοδύναμό τους: οἱ συναλλαγματικές τῆς Ἑταιρίας τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν (τώρα τῆς κυβέρνησης τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν) ἀποτελοῦν ἕνα εἶδος φόρο ὑποτελείας πού πληρώνεται ἀπό τίς Ἰνδίες. Λ.χ. τό 1855: οἱ εἰσαγωγές ἀπό τίς Ἰνδίες στήν Ἀγγλία ἦταν 12.670.00 λίρ. στ. καί οἱ ἐξαγωγές τῆς Ἀγγλίας στίς Ἰνδίες ἦταν 10.350.000 λίρ. στ. Τό ἰσοζύγιο ἔδειχνε ἕνα ὑπόλοιπο 2.250.000 λίρ. στ. ὑπέρ τῶν Ἰνδιῶν.

«Ἄν μ' αὐτό τέλειωνε ἡ ὑπόθεση, τότε αὐτές οἱ 2.250.000 λίρ. στ. θά ἔπρεπε νά σταλοῦν μέ κάποια μορφή στίς Ἰνδίες. Ἐδῶ ὅμως προβάλλουν οἱ ἀπαιτήσεις τοῦ India House. Τό India House ἀνακοινώνει ὅτι εἶναι σέ θέση νά τραβήξει συναλλαγματικές πληρωτέες ἀπό τίς διάφορες προεδρεῖες στίς Ἰνδίες συνολικοῦ ποσοῦ 3.250.000 λιρ. στ.» (Τό ποσό αὐτό ἔχει εἰσπραχτεῖ γιά τά ἔξοδα τῆς Ἑταιρίας τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν στό Λονδίνο καί γιά τά μερίσματα πού πρέπει νά πληρωθοῦν στούς μετόχους). «Καί αὐτό δέν ἐξαλείφει μόνο τό χρεωστικό ὑπόλοιπο τῶν 2.250.000 λιρ. στ. πού δημιουργήθηκε στό ἐμπορικό ἰσοζύγιο, ἀλλά ἀφήνει καί ἕνα περίσσευμα ἑνός ἑκατομμυρίου» (1.917).

1.922. (Γούντ:) «Ἑπομένως, τό ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν συναλλαγματικῶν τοῦ India House, δέν εἶναι ἡ αὔξηση τῶν ἐξαγωγῶν στίς Ἰνδίες, ἀλλά ἡ pro tanto[1*] μείωσή τους;»

(Ἐννοεῖ τή μείωση τῆς ἀνάγκης, νά καλύπτονται οἱ εἰσαγωγές ἀπό τίς Ἰνδίες μέ ἰσόποσες ἐξαγωγές στίς Ἰνδίες). Αὐτό ὁ κύριος Νιούμαρτς τό ἐξηγεῖ μέ τό ὅτι ἔναντι αὐτῶν τῶν 3.700.000 λιρ. στ. οἱ ἄγγλοι εἰσάγουν μιά «καλή κυβέρνηση» στίς Ἰνδίες (1.925). Ὁ Γούντ, πού σάν ὑπουργός γιά τίς Ἰνδίες γνώριζε πολύ καλά τό εἶδος τῆς «καλῆς κυβέρνησης», πού εἰσήγαγαν οἱ ἐγγλέζοι σ' αὐτές, λέει σωστά καί εἰρωνικά, 1.926:

«Τότε ἡ ἐξαγωγή πού, ὅπως λέτε, προκαλεῖται ἀπό τίς συναλλαγματικές τοῦ India House, εἶναι ἐξαγωγή καλῆς κυβέρνησης καί ὄχι ἐξαγωγή ἐμπορευμάτων».

Μιά πού ἡ Ἀγγλία ἐξάγει πολλά «μέ αὐτό τόν τρόπο» γιά τήν ἐγκατάσταση μιᾶς «καλῆς κυβέρνησης» καί γιά τοποθετήσεις κεφαλαίων σέ ξένες χῶρες — κάνει λοιπόν εἰσαγωγές, πού εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητες ἀπό τή συνηθισμένη πορεία τῶν συναλλαγῶν, εἰσπράττει φόρους ὑποτελείας, ἐνμέρει γιά κάποια «καλή κυβέρνηση» πού ἐξήγαγε, ἐνμέρει σάν εἰσόδημα γιά τό κεφάλαιο πού τοποθέτησε στίς ἀποικίες καί σέ ἄλλες χῶρες, εἰσπράττει φόρους ὑποτελείας, γιά τούς ὁποίους δέν πρόκειται νά πληρώσει ἕνα ἰσοδύναμο — εἶναι φανερό ὅτι δέν θά ἐπηρεαστοῦν οἱ τιμές τοῦ συναλλάγματος, ἄν ἡ Ἀγγλία φάει ἁπλούστατα αὐτούς τούς φόρους ὑποτελείας, χωρίς ἔναντί τους νά κάνει ἐξαγωγές, εἶναι ἐπίσης καθαρό ὅτι οἱ τιμές τοῦ συναλλάγματος δέν θίγονται, ἄν αὐτούς τούς φόρους ὑποτελείας τούς ἐπενδύει ξανά, ὄχι στήν Ἀγγλία, ἀλλά παραγωγικά ἤ μή παραγωγικά στό ἐξωτερικό, ἄν λ.χ. ἔναντί τους στέλνει πολεμοφόδια στήν Κριμαία. Ἐκτός ἀπό αὐτό, ἐφόσον οἱ εἰσαγωγές ἀπό τό ἐξωτερικό μπαίνουν στό εἰσόδημα τῆς Ἀγγλίας — φυσικά πρέπει νά πληρώνονται, εἴτε σάν φόρος ὑποτελείας, πού δέν ἀπαιτεῖ ἕνα ἰσοδύναμο, εἴτε, ἀνταλλάσσοντας τίς εἰσαγωγές μ' αὐτούς τούς ἀπλήρωτους φόρους ὑποτελείας, ἤ μέ τή συνηθισμένη πορεία τοῦ ἐμπορίου — μπορεῖ ἡ Ἀγγλία εἴτε νά τίς καταναλώσει ἤ νά τίς ξανατοποθετήσει ξανά σάν κεφάλαιο. Οὔτε τό ἕνα, οὔτε τό ἄλλο θίγει τίς τιμές συναλλάγματος, καί αὐτό τό παραβλέπει ὁ σοφός Οὐΐλσον. Ἀδιάφορο ἄν ἕνα μέρος τοῦ εἰσοδήματος ἀποτελεῖται ἀπό ἐγχώριο ἤ ξένο προϊόν, ὁπότε ἡ δεύτερη περίπτωση προϋποθέτει μόνο ἀνταλλαγή ἐγχώριων προϊόντων μέ ξένα — ἡ παραγωγική ἤ

[1*] ἀντίστοιχη.

μή παραγωγική κατανάλωση αὐτοῦ τοῦ εἰσοδήματος δέν ἀλλάζει τίποτα στίς τιμές τοῦ συναλλάγματος, ἄν καί ἐπηρεάζει τήν κλίμακα τῆς παραγωγῆς. Μέ βάση αὐτά πρέπει νά κριθοῦν τά παρακάτω.

1.934. Ὁ Γούντ τόν ρωτάει, μέ ποιό τρόπο ἡ ἀποστολή πολεμοφοδίων στήν Κριμαία θά μποροῦσε νά ἐπηρεάσει τήν τιμή τοῦ συναλλάγματος μέ τήν Τουρκία. Ὁ Νιούμαρτς ἀπαντάει:

«Δέν καταλαβαίνω, γιατί μιά ἁπλή ἀποστολή πολεμοφοδίων θά ἐπηρέαζε ὑποχρεωτικά τήν τιμή τοῦ συναλλάγματος, ἡ ἀποστολή ὅμως εὐγενοῦς μετάλλου θά ἐπηρέαζε σίγουρα τήν τιμή τοῦ συναλλάγματος».

Ἑπομένως διακρίνει ἐδῶ τό κεφάλαιο μέ χρηματική μορφή απο τίς ἄλλες μορφές τοῦ κεφαλαίου. Ὁ Οὐΐλσον ὅμως τόν ρωτάει τώρα:

1.935. «Ἄν ὀργανώνεται μιά ἐξαγωγή σέ μεγάλη κλίμακα κάποιου ἐμπορεύματος, ἔναντι τῆς ὁποίας δέν πραγματοποιεῖται μιά ἀντίστοιχη εἰσαγωγή»,

(ὁ κύριος Οὐΐλσον ξεχνάει ὅτι ὅσον ἀφορᾶ τήν Ἀγγλία γίνονται πολύ σημαντικές εἰσαγωγές, γιά τίς ὁποῖες ποτέ δέν πραγματοποιήθηκε μιά ἀντίστοιχη ἐξαγωγή, ἐκτός μέ τή μορφή μιᾶς «καλῆς κυβέρνησης» ἤ μέ τή μορφή προηγούμενα ἐξαγμένου γιά ἐπένδυση κεφαλαίου, πάντως δέν γίνεται εἰσαγωγή πού μπαίνει στήν κανονική ἐμπορική κίνηση. Τά ἐμπορεύματα, ὅμως, αὐτῆς τῆς εἰσαγωγῆς ἀνταλλάσσονται πάλι λ.χ. μέ ἀμερικάνικο προϊόν καί τό γεγονός ὅτι ἀμερικάνικα προϊόντα μποροῦν νά ἐξαχθοῦν χωρίς ἀντίστοιχη εἰσαγωγή, δέν ἀλλάζει καθόλου τήν ὑπόθεση, ὅτι ἡ ἀξία αὐτῆς τῆς εἰσαγωγῆς μπορεῖ νά καταναλωθεῖ χωρίς μιά ἰσοδύναμη ἐξαγωγή στό ἐξωτερικό. Πραγματοποιήθηκε ἡ εἰσαγωγή χωρίς ἀντίστοιχη ἐξαγωγή καί γι' αὐτό μπορεῖ νά καταναλωθεῖ χωρίς νά μπεῖ στό ἐμπορικό ἰσοζύγιο)

«τότε δέν πληρώνετε τό ἐξωτερικό χρέος πού δημιουργήσατε μέ τήν εἰσαγωγή Σας».

(Ἄν ὅμως ἔχετε ἤδη πληρώσει προηγούμενα αὐτή τήν εἰσαγωγή, λ.χ. μέ τίς πιστώσεις πού δόσατε στό ἐξωτερικό, δέν θά πεῖ ὅτι συμφωνήθηκε ἔτσι ἕνα χρέος, καί ἡ ἐρώτηση δέν ἔχει καμιά δουλιά μέ τό διεθνές ἰσοζύγιο. Ἀναλύεται σέ παραγωγική ἤ μή παραγωγική δαπάνη, ἀδιάφορο ἄν τά προϊόντα πού ἔχουν καταναλωθεῖ μ' αὐτό τόν τρόπο εἶναι ἐγχώριας ἤ ξένης παραγωγῆς).

«Καί γι' αὐτό πρέπει μέ τή συναλλαγή αὐτή νά ἐπηρεάσετε τίς τιμές τοῦ συναλλάγματος μιά καί τό ἐξωτερικό χρέος δέν πληρώνεται, γιατί ἡ ἐξαγωγή σας δέν ἔχει ἀντίστοιχη εἰσαγωγή. — Αὐτό εἶναι σωστό σχετικά μέ τίς διάφορες χῶρες γενικά».

Ἡ ἔκθεση τοῦ Οὐΐλσον καταλήγει στό ὅτι κάθε ἐξαγωγή, χωρίς ἀντίστοιχη εἰσαγωγή, εἶναι ταυτόχρονα μιά εἰσαγωγή χωρίς ἀντίστοιχη ἐξαγωγή, γιατί στήν παραγωγή τοῦ ἐξαγμένου εἴδους μπαίνουν ξένα, δηλαδή εἰσαγμένα ἐμπορεύματα. Προϋποθέτει ὅτι κάθε τέτια ἐξαγωγή βασίζεται σέ μιά μή πληρωμένη εἰσαγωγή, ἤ δημιουργεῖ μιά μή πληρωμένη εἰσαγωγή — δηλαδή προϋποθέτει ἤ δημιουργεῖ ἐξωτερικό χρέος. Αὐτό εἶναι λαθεμένο, ἀκόμα καί ἄν παραβλέψουμε τά δυό περιστατικά, ὅτι ἡ Ἀγγλία 1) κάνει δωρεάν εἰσαγωγές, γιά τίς ὁποῖες δέν πληρώνει ἕνα ἰσοδύναμο, λ.χ. ἕνα μέρος τῶν εἰσαγωγῶν της ἀπό τίς Ἰνδίες. Μπορεῖ αὐτές τίς εἰσαγωγές νά τίς ἀνταλλάξει μέ ἀμερικάνικες εἰσαγωγές καί αὐτές τίς τελευταῖες νά τίς ἐξαγάγει χωρίς ἀντίστοιχη εἰσαγωγή. Πάντως, ὅσον ἀφορᾶ τήν ἀξία, ἔχει ἐξαγάγει μόνο αὐτό πού δέν τῆς κόστισε τίποτα. Καί 2) μπορεῖ νά ἔχει πληρώσει ἡ Ἀγγλία εἰσαγωγές, λ.χ. ἀμερικάνικες, οἱ ὁποῖες σχηματίζουν συμπληρωματικό κεφάλαιο. Ἄν ἡ Ἀγγλία καταναλώνει αὐτές τίς εἰσαγωγές μή παραγωγικά, λ.χ. μέ τή μορφή πολεμοφοδίων, αὐτό δέν ἀποτελεῖ χρέος πρός τήν Ἀμερική καί δέν ἐπηρεάζει τήν τιμή τοῦ συναλλάγματος μέ τήν Ἀμερική. Ὁ Νιούμαρτς ἀντιφάσκει μέ τίς ἀπαντήσεις του ἀριθ. 1.934 καί 1.935 καί ὁ Γούντ ἐφιστᾶ τήν προσοχή του σ' αὐτό μέ τήν ἐρώτηση 1.938:

«Ἄν οὔτε ἕνα μέρος τῶν ἐμπορευμάτων, πού χρησιμοποιοῦνται στήν παραγωγή τῶν εἰδῶν πού ἐξάγουμε, χωρίς νά ἀκολουθήσουν ἐπιστροφές πληρωμῆς» (πολεμικά ἔξοδα) «προερχόμενες ἀπό τή χώρα, στήν ὁποία στέλνονται αὐτά τά ἐμπορεύματα, τότε πῶς τό γεγονός αὐτό ἐπηρεάζει τήν τιμή τοῦ συναλλάγματος μ' αὐτήν τή χώρα; Ἄν παραδεχτοῦμε ὅτι τό ἐμπόριο μέ τήν Τουρκία βρίσκεται στή συνηθισμένη κατάσταση τῆς ἰσορροπίας, πῶς ἐπηρεάζεται ἡ τιμή τοῦ συναλλάγματος ἀνάμεσα στήν Ἀγγλία καί στήν Τουρκία ἀπό τήν ἐξαγωγή πολεμικῶν ἐφοδίων γιά τήν Κριμαία;»

Ἐδῶ ὁ Νιούμαρτς χάνει τήν ἀταραξία του. Ξεχνάει ὅτι σ' αὐτή τήν ἁπλή ἐρώτηση ἀπάντησε ἤδη σωστά στήν κατάθεσή του ἀριθ. 1.934 καί λέει:

«Μοῦ φαίνεται πώς ἐξαντλήσαμε τό πραχτικό πρόβλημα καί ἐρχόμαστε τώρα σέ μιά πολύ ὑψηλή περιοχή μεταφυσικῆς συζήτησης».

{Ὁ Οὐΐλσον ἔχει καί μιά ἄλλη διατύπωση τοῦ ἰσχυρισμοῦ του, ὅτι ἡ τιμή τοῦ συναλλάγματος ἐπηρεάζεται ἀπό κάθε μεταφορά κεφαλαίου ἀπό τή μιά χώρα στήν ἄλλη, ἀδιάφορο ἄν γίνεται μέ τή μορφή εὐγενοῦς μετάλλου ἤ ἐμπορευμάτων. Ὁ Οὐΐλσον ξέρει βέ-

βαια, ὅτι ἡ τιμή τοῦ συναλλάγματος ἐπηρεάζεται ἀπό τό ἐπιτόκιο, ἰδίως ἀπό τή σχέση ἀνάμεσα στά ποσοστά τοῦ τόκου, πού ἰσχύουν στίς δυό ἐκεῖνες χῶρες γιά τήν ἀμοιβαία τιμή συναλλάγματος τῶν ὁποίων γίνεται ἐδῶ λόγος. Ἄν τώρα καταφέρει νά ἀποδείξει ὅτι ἕνα πλεόνασμα κεφαλαίου γενικά, δηλαδή πρίν ἀπ' ὅλα μέ τή μορφή κάθε λογῆς ἐμπορευμάτων, συμπεριλαμβανομένου καί τοῦ εὐγενοῦς μετάλλου, ἀσκεῖ καθοριστική ἐπίδραση στό ἐπιτόκιο, τότε πλησιάζει κατά ἕνα βῆμα στό σκοπό του. Ἡ μεταφορά σημαντικοῦ μέρους αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου σέ ἄλλη χώρα, θά ἔπρεπε τότε νά ἀλλάξει τό ἐπιτόκιο καί στίς δυό χῶρες καί μάλιστα σέ ἀντιτιθέμενη κατεύθυνση, καί ἔτσι νά ἀλλάξει κατά δεύτερο λόγο καί τήν τιμή τοῦ συναλλάγματος ἀνάμεσα στίς δυό χῶρες. — Φ. Ε.}.

Γράφει λοιπόν στό περιοδικό «Economist» τοῦ 1847, σελ. 574, πού τότε τό διεύθυνε ὁ ἴδιος:

«Εἶναι φανερό, ὅτι ἕνα τέτιο πλεόνασμα κεφαλαίου πού τό ὑποδηλώνουν μεγάλα κάθε λογῆς ἀποθέματα, συμπεριλαμβανομένου καί τοῦ εὐγενοῦς μετάλλου, πρέπει ἀναπόφευχτα νά ὁδηγήσει ὄχι μόνο σέ χαμηλές τιμές τῶν ἐμπορευμάτων, ἀλλά καί σέ χαμηλότερο ἐπιτόκιο γιά τή χρήση κεφαλαίου (1). Ἄν κρατᾶμε στό χέρι ἕνα ἀπόθεμα ἐμπορευμάτων, ἀρκετό γιά νά ἐξυπηρετήσει τή χώρα τά δυό ἑπόμενα χρόνια, τότε μπορεῖ νά ἀποκτηθεῖ μέ πολύ χαμηλότερο ποσοστό τοῦ ἐπιτοκίου τό δικαίωμα νά διαθέσει αὐτό τό ἐμπόρευμα γιά μιά ὁρισμένη περίοδο, παρά ὅταν τό ἀπόθεμα ἐπαρκεῖ μόλις γιά δυό μῆνες (2). Ὅλα τά δάνεια σέ χρῆμα, μέ ὁποιαδήποτε μορφή κι ἄν χορηγηθοῦν, δέν εἶναι παρά μόνο ἡ μεταβίβαση τοῦ δικαιώματος διάθεσης ἐμπορευμάτων ἀπό ἕνα πρόσωπο σέ ἕνα ἄλλο. Γι' αὐτό, ἄν ὑπάρχουν περισσευούμενα ἐμπορεύματα, τότε πρέπει τό ἐπιτόκιο γιά χρῆμα νά εἶναι χαμηλό, ἄν ὅμως τά ἐμπορεύματα σπανίζουν, τότε πρέπει νά εἶναι ὑψηλό (3). Ἄν τά ἐμπορεύματα ρίχνονται στήν ἀγορά ἀφθονότερα, τότε ὁ ἀριθμός τῶν πουλητῶν θά αὐξηθεῖ σέ σχέση μέ τόν ἀριθμό τῶν ἀγοραστῶν, καί στό βαθμό πού οἱ ποσότητες τῶν ἐμπορευμάτων ξεπερνοῦν τίς ἀνάγκες τῆς ἄμεσης κατανάλωσης, πρέπει ἕνα διαρκῶς μεγαλύτερο μέρος ἀπό αὐτά νά φυλάγεται γιά κατοπινή χρήση. Κάτω ἀπό αὐτές τίς συνθῆκες ἕνας κάτοχος ἐμπορευμάτων θά πουλήσει πιό φτηνά ἐπί μελλοντικῆ πληρωμῆ ἤ ἐπί πιστώσει, ἀπό ὅ,τι θά πουλοῦσε ἄν ἦταν βέβαιος ὅτι ὅλο του τό ἀπόθεμα θά μποροῦσε νά πουληθεῖ μέσα σέ λίγες ἑβδομάδες» (4).

Σχετικά μέ τή φράση (1) πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι μιά μεγάλη *εἰσροή* εὐγενοῦς μετάλλου μπορεῖ νά λάβει χώρα ταυτόχρονα μέ ἕνα *περιορισμό* τῆς παραγωγῆς, ὅπως γίνεται πάντα τήν περίοδο πού ἀκολουθεῖ ὕστερα ἀπό μιά κρίση. Στήν ἑπόμενη φάση μπορεῖ νά εἰσρεύσει εὐγενές μέταλλο ἀπό χῶρες πού παράγουν κυρίως εὐγενές μέταλλο. Τήν περίοδο αὐτή ἡ εἰσαγωγή τῶν ἄλλων ἐμπορευμάτων ἰσοσταθμίζεται συνήθως μέ τήν ἐξαγωγή. Καί στίς δυό αὐτές φάσεις τό ἐπιτόκιο εἶναι χαμηλό καί ἀνεβαίνει μόνο σιγά-σιγά.

Ἔχουμε δεῖ γιατί γίνεται αὐτό. Αὐτό τό χαμηλό ἐπιτόκιο ἐξηγήθηκε παντοῦ χωρίς ὁποιαδήποτε ἐπίδραση ὁποιωνδήποτε «μεγάλων, κάθε λογῆς ἀποθεμάτων». Καί πῶς θά πραγματοποιοῦνταν αὐτή ἡ ἐπίδραση; Ἡ χαμηλή τιμή τοῦ βαμβακιοῦ λ.χ. δίνει τή δυνατότητα γιά μεγάλα κέρδη στούς νηματουργούς κλπ. Γιατί λοιπόν στήν περίπτωση αὐτή τό ἐπιτόκιο εἶναι χαμηλό; Σίγουρα ὄχι γιατί εἶναι μεγάλο τό κέρδος πού μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ μέ δανεικό κεφάλαιο. Ἀλλά ἀποκλειστικά καί μόνο, γιατί κάτω ἀπό τίς ὑπάρχουσες συνθῆκες ἡ ζήτηση δανειακοῦ κεφαλαίου δέν αὐξάνει στήν ἴδια ἀναλογία μέ τό κέρδος αὐτό. Ἑπομένως, τό δανειακό κεφάλαιο ἔχει διαφορετική κίνηση ἀπό τήν κίνηση τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου. Αὐτό πού θέλει νά ἀποδείξει τό «Economist» εἶναι ἀκριβῶς, τό ἀντίθετο: ὅτι ἡ κίνησή του εἶναι ταυτόσημη μέ τήν κίνηση τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου.

Σχετικά μέ τή φράση (2). Ἄν τήν παράλογη ὑπόθεση ἑνός ἀποθέματος γιά δυό χρόνια τήν μειώσουμε ὥς τό σημεῖο πού προσφέρει τή δυνατότητα κάποιου νοήματος, ἡ ὑπόθεση αὐτή προϋποθέτει τόν ὑπερκορεσμό τῆς ἐμπορευματαγορᾶς. Ὁ ὑπερκορεσμός αὐτός θά προκαλοῦσε πτώση τῶν τιμῶν. Γιά μιά μπάλλα βαμβακιοῦ θά χρειαζόταν νά πληρώσουν τώρα λιγότερα ἀπό πρίν. Ἀπό αὐτό δέν συμπεραίνεται καθόλου, ὅτι τό χρῆμα πού ἀπαιτεῖται γιά τήν ἀγορά μιᾶς μπάλλας βαμβακιοῦ θά μποροῦσε νά τό δανειστεῖ κανείς πιό φτηνά. Αὐτό ἐξαρτιέται ἀπό τήν κατάσταση τῆς χρηματαγορᾶς. Ἄν μπορεῖ νά τό δανειστεῖ κανείς φτηνότερα, αὐτό γίνεται μόνο γιατί ἡ ἐμπορική πίστη βρίσκεται σέ τέτια κατάσταση πού χρειάζεται λιγότερο, ἀπ' ὅ,τι γίνεται συνήθως, νά καταφεύγει στήν τραπεζική πίστη. Τά ἐμπορεύματα, μέ τά ὁποῖα εἶναι παραγεμισμένη ἡ ἀγορά εἶναι μέσα συντήρησης ἤ μέσα παραγωγῆς. Ἡ χαμηλή τιμή καί τῶν δύο ἀνεβάζει τό κέρδος τοῦ βιομήχανου κεφαλαιοκράτη. Γιά ποιό λόγο νά κατεβάσει τόν τόκο, ἐκτός ἀπό τό λόγο τῆς ἀντίθεσης, καί ὄχι τῆς ταύτισης, πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν ἀφθονία βιομηχανικοῦ κεφαλαίου καί στή ζήτηση δανείσιμου χρήματος; Οἱ περιστάσεις εἶναι τέτιες πού ὁ ἔμπορος καί ὁ βιομήχανος μποροῦν εὐκολότερα νά δίνουν πίστωση ὁ ἕνας στόν ἄλλον. Λόγω τῆς εὐκολίας αὐτῆς τῆς ἐμπορικῆς πίστης καί ὁ ἔμπορος, καί ὁ βιομήχανος χρειάζονται λιγότερο τραπεζική πίστωση, γι' αὐτό μπορεῖ τό ἐπιτόκιο νά εἶναι χαμηλό. Τό χαμηλό αὐτό ἐπιτόκιο δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τό ἐπιτόκιο τοῦ εὐγενοῦς μετάλλου, παρ' ὅλο πού καί τά δυό μποροῦν νά ὑπάρχουν παράλληλα καί οἱ ἴδιες αἰτίες πού προκαλοῦν τίς χαμηλές τιμές τῶν εἰδῶν πού εἰσάγονται μποροῦν νά δημιουργήσουν

καί τό περίσσευμα τοῦ εὐγενοῦς μετάλλου πού ἔχει εἰσαχθεῖ. Ἄν ἡ ἀγορά ἦταν πραγματικά παραγιομισμένη μέ εἴδη εἰσαγωγῆς, τό γεγονός αὐτό θά ἀποτελοῦσε ἀπόδειξη τῆς μείωσης τῆς ζήτησης εἰσαγμένων ἐμπορευμάτων πού διαφορετικά θά ἦταν ἀνεξήγητη μέ τίς τιμές χαμηλές, ἐκτός ἄν ἐπρόκειτο γιά συνέπεια τοῦ περιορισμοῦ τῆς ἐγχώριας βιομηχανικῆς παραγωγῆς. Αὐτή μέ τή σειρά της, ὅμως, θά ἦταν ἀνεξήγητη σέ συνθῆκες ὑπέρμετρων εἰσαγωγῶν σέ χαμηλές τιμές. Πρόκειται μόνο γιά παραλογισμούς, γιά νά ἀποδείξουν ὅτι πτώση τῶν τιμῶν = πτώση τοῦ τόκου. Καί τά δυό μποροῦν νά ὑπάρχουν ταυτόχρονα τό ἕνα δίπλα στό ἄλλο. Τότε, ὅμως, σάν ἔκφραση τῆς ἀντίθεσης τῶν κατευθύνσεων, στίς ὁποῖες συντελεῖται ἡ κίνηση τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου καί ἡ κίνηση τοῦ δανείσιμου χρηματικοῦ κεφαλαίου καί ὄχι σάν ἔκφραση τῆς ταυτότητάς τους.

Γιατί σύμφωνα μέ τό σημεῖο (3) πρέπει ὁ τόκος τοῦ χρήματος νά εἶναι χαμηλός, ὅταν ὑπάρχουν ἐμπορεύματα σέ ἀφθονία, εἶναι κάτι πού δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ ἀκόμα καί ὕστερα ἀπό τήν παραπέρα ἐξήγηση πού δόθηκε. Ἄν τά ἐμπορεύματα εἶναι φτηνά, τότε γιά νά ἀγοράσω μιά καθορισμένη ποσότητα ἀπό αὐτά, χρειάζομαι λ.χ. 1.000 λίρ. στ. ἀντί 2.000 πού χρειαζόμουνα προηγούμενα. Ἴσως καί τώρα νά διαθέσω 2.000 λίρ. στ. γιά ν' ἀγοράσω μ' αὐτές διπλάσια ἀπό πρίν ἐμπορεύματα καί νά διευρύνω τήν ἐπιχείρησή μου, προκαταβάλλοντας τό ἴδιο κεφάλαιο, τό ὁποῖο ἴσως θά χρειαστεῖ νά τό πάρω δανεικό. Ἀγοράζω τώρα, ὅπως πρίν γιά 2.000 λίρ. στ. ἐμπορεύματα. Ἄρα ἡ ζήτησή μου στή χρηματαγορά παραμένει ἡ ἴδια, ἄν καί ἡ ζήτησή μου στήν ἐμπορευματαγορά μεγαλώνει, γιατί πέσανε οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων. Ἄν ὅμως πέφτει ἡ ζήτηση, ἄν δηλαδή δέν διευρύνεται ἡ παραγωγή μέ τήν πτώση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων, πράγμα πού θά ἀντίφασκε μέ ὅλους τούς νόμους τοῦ «Economist», τότε θά ὑποχωροῦσε ἡ ζήτηση δανείσιμου χρηματικοῦ κεφαλαίου, παρ' ὅλο πού θά ἀνέβαινε τό κέρδος. Αὐτό τό αὐξανόμενο κέρδος θά δημιουργοῦσε ὅμως ζήτηση δανειακοῦ κεφαλαίου. Ἄλλωστε οἱ χαμηλές τιμές τῶν ἐμπορευμάτων μπορεῖ νά προέρχονται ἀπό τρεῖς αἰτίες. Πρῶτο, ἀπό ἔλλειψη ζήτησης. Στήν περίπτωση αὐτή τό ἐπιτόκιο εἶναι χαμηλό, γιατί ἡ παραγωγή ἔχει παραλύσει καί ὄχι γιατί τά ἐμπορεύματα εἶναι φτηνά, ἐπειδή αὐτή ἡ φτήνια εἶναι ἁπλῶς ἔκφραση αὐτῆς τῆς παράλυσης. Ἤ γιατί ἡ προσφορά εἶναι πολύ μεγάλη σέ σχέση μέ τή ζήτηση. Αὐτό μπορεῖ νά συμβεῖ ἐξαιτίας τῆς ὑπερπλήρωσης τῶν ἀγορῶν κλπ., πού ὁδηγεῖ στήν κρίση, καί μπορεῖ στή διάρκεια τῆς ἴδιας τῆς κρίσης νά συμπέσει μέ ἕνα ὑψηλό ἐπιτόκιο, ἤ μπορεῖ νά συμβεῖ, γιατί ἔπεσε ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων καί ἑπομένως ἡ ἴδια ζήτηση μπορεῖ νά ἱκανοποιηθεῖ μέ χαμηλότερη τιμή. Γιατί πρέπει στήν τελευταία περίπτωση νά πέσει τό ἐπιτόκιο; Ἐπειδή αὐξάνει τό κέρδος; Ἄν, ἐπειδή χρειάζεται τώρα λιγότερο χρηματικό κεφάλαιο, γιά νά προμηθευτεῖ κανείς τό ἴδιο παραγωγικό ἤ ἐμπορευματικό κεφάλαιο, αὐτό θά ἀπόδειχνε μόνο ὅτι τό κέρδος καί ὁ τόκος εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογα. Πάντως ἡ γενική θέση τοῦ «Economist» εἶναι λαθεμένη. Οἱ χαμηλές χρηματικές τιμές τῶν ἐμπορευμάτων καί τό χαμηλό ἐπιτόκιο δέν ἀνήκουν ὑποχρεωτικά μαζί. Διαφορετικά θά ἔπρεπε στίς πιό φτωχές χῶρες, στίς ὁποῖες οἱ χρηματικές τιμές τῶν προϊόντων εἶναι οἱ πιό χαμηλές, νά εἶναι καί τό ἐπιτόκιο τό πιό χαμηλό, καί στίς πιό πλούσιες χῶρες, στίς ὁποῖες οἱ χρηματικές τιμές τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων εἶναι οἱ πιό ὑψηλές, νά βρίσκεται καί τό ἐπιτόκιο στό πιό ὑψηλό σημεῖο. Γενικά καί τό «Economist» παραδέχεται ὅτι, ὅταν πέφτει ἡ ἀξία τοῦ χρήματος, τό γεγονός αὐτό δέν ἀσκεῖ καμιά ἐπίδραση στό ἐπιτόκιο. Οἱ 100 λίρ. στ. ἐξακολουθοῦν ὅπως καί προηγούμενα νά φέρνουν 105 λίρ. στ. Ἄν οἱ 100 λίρ. στ. ἔχουν μικρότερη ἀξία, τότε καί οἱ 5 λίρες τόκος ἔχουν μικρότερη ἀξία. Ἀπό τήν ὑπερτίμηση ἤ τήν ὑποτίμηση τοῦ ἀρχικοῦ ποσοῦ ἡ σχέση δέν θίγεται. Ἐξεταζόμενη σάν ἀξία, μιά καθορισμένη ποσότητα ἐμπορευμάτων εἶναι ἴση μέ ἕνα καθορισμένο ποσό χρήματος. Ἄν αὐξηθεῖ ἡ ἀξία της τότε εἶναι ἴση μέ ἕνα μεγαλύτερο ποσό χρήματος, τό ἀντίθετο γίνεται ὅταν πέφτει ἡ ἀξία της. Ἄν ἡ ἀξία της εἶναι = 2.000, τότε τό 5% = 100, ἄν εἶναι 1.000, τότε τό 5% = 50. Αὐτό ὅμως δέν ἀλλάζει καθόλου τό ποσοστό τοῦ τόκου. Τό εὔλογο στήν ὑπόθεση εἶναι μόνον ὅτι ἀπαιτεῖται μεγαλύτερο χρηματικό δάνειο, ὅταν χρειάζονται 2.000 λίρ. στ. ἀντί 1.000 λίρ. στ. γιά νά πουληθεῖ ἡ ἴδια ποσότητα ἐμπορευμάτων. Ἀλλά αὐτό δείχνει ἐδῶ μόνο ὅτι τό κέρδος καί ὁ τόκος εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογα. Γιατί τό κέρδος αὐξάνει, ἐνῶ ὁ τόκος πέφτει, ὅταν φτηναίνουν τά στοιχεῖα τοῦ σταθεροῦ καί μεταβλητοῦ κεφαλαίου. Μπορεῖ ὅμως νά συμβεῖ καί τό ἀντίθετο, καί αὐτό συμβαίνει συχνά. Τό βαμβάκι λ.χ. μπορεῖ νά εἶναι φτηνό, γιατί δέν ὑπάρχει ζήτηση βαμβακερῶν νημάτων καί ὑφασμάτων. Μπορεῖ νά εἶναι σχετικά ἀκριβό, γιατί τό μεγάλο κέρδος στήν βαμβακοβιομηχανία δημιουργεῖ γι' αὐτό μεγάλη ζήτηση. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, μπορεῖ τό κέρδος τῶν βιομηχάνων νά εἶναι ὑψηλό, ἀκριβῶς γιατί εἶναι χαμηλή ἡ τιμή τοῦ βαμβακιοῦ. Ὁ πίνακας τοῦ Χάμπαρντ ἀποδείχνει, ὅτι ἡ κίνηση τοῦ ἐπιτοκίου καί ἡ κίνηση τῶν

τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητες ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη, ἐνῶ οἱ κινήσεις τοῦ ἐπιτοκίου προσαρμόζονται ἀκριβῶς στίς κινήσεις τοῦ μεταλλικοῦ θησαυροῦ καί τῶν τιμῶν τοῦ συναλλάγματος.

«Ἑπομένως, ὅταν ὑπάρχει πληθώρα ἐμπορευμάτων, ὁ χρηματικός τόκος πρέπει νά εἶναι χαμηλός»,

λέει τό «Economist». Τόν καιρό τῶν κρίσεων γίνεται ἀκριβῶς τό ἀντίθετο. Τά ἐμπορεύματα ὑπάρχουν πληθωρικά, εἶναι μή μετατρέψιμα σέ χρῆμα, καί γι' αὐτό τό ἐπιτόκιο εἶναι ὑψηλό. Σέ μιά ἄλλη φάση τοῦ κύκλου ἐπικρατεῖ μεγάλη ζήτηση ἐμπορευμάτων, γι' αὐτό εἶναι εὔκολες οἱ ἐπιστροφές τοῦ κεφαλαίου, ταυτόχρονα ὅμως ἔχουμε ἄνοδο τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων καί ἐπειδή οἱ ἐπιστροφές γίνονται εὔκολα τό ἐπιτόκιο εἶναι χαμηλό. «Ἄν τά ἐμπορεύματα σπανίζουν, τό ἐπιτόκιο πρέπει νά εἶναι ὑψηλό». Πάλι γίνεται τό ἀντίθετο τόν καιρό τῆς ὕφεσης (Abspannung) ὕστερα ἀπό τήν κρίση. Τά ἐμπορεύματα σπανίζουν, ἀπόλυτα καί ὄχι σέ σχέση μέ τή ζήτηση, καί τό ἐπιτόκιο εἶναι χαμηλό.

Σχετικά μέ τό σημεῖο (4), εἶναι ἀρκετά καθαρό πώς, ὅταν ἡ ἀγορά εἶναι παραγιομισμένη μέ ἐμπορεύματα ἕνας κάτοχος ἐμπορευμάτων θά ξεπουλήσει φτηνότερα — ἄν γενικά μπορεῖ νά πουλήσει — ἀπό τήν περίπτωση πού θά προβλεπόταν γρήγορη ἐξάντληση τῶν ὑπαρχόντων ἀποθεμάτων. Εἶναι ὅμως λιγότερο καθαρό, γιατί γιά τόν λόγο αὐτό πρέπει νά πέσει τό ἐπιτόκιο.

Ἄν ἡ ἀγορά εἶναι παραφορτωμένη μέ εἰσαγμένα ἐμπορεύματα, μπορεῖ τό ἐπιτόκιο νά ἀνέβει, ἐξαιτίας αὐξημένης ζήτησης δανείσιμου κεφαλαίου ἀπό μέρους τῶν κατόχων τῶν ἐμπορευμάτων, γιά νά μή ὑποχρεωθοῦν νά ρίξουν τά ἐμπορεύματα στήν ἀγορά. Μπορεῖ νά πέφτει, γιατί ἡ εὐκολία χορήγησης ἐμπορικῆς πίστωσης διατηρεῖ ἀκόμα σχετικά χαμηλή τή ζήτηση τραπεζικῶν πιστώσεων.

Τό «Economist» ἀναφέρει τόν γρήγορο ἀντίχτυπο στίς τιμές τοῦ συναλλάγματος τό 1847 ἐξαιτίας τῆς αὔξησης τοῦ ἐπιτοκίου καί ἄλλων πιέσεων στή χρηματαγορά. Ὅμως δέν πρέπει νά ξεχνιέται ὅτι, παρά τή στροφή στίς τιμές τοῦ συναλλάγματος, ὁ χρυσός ἐξακολουθοῦσε νά ἐκρέει ὥς τά τέλη τοῦ Ἀπρίλη. Ἡ στροφή σημειώνεται μόνο στίς ἀρχές τοῦ Μάη.

Τήν 1η τοῦ Γενάρη 1847 ὁ μεταλλικός θησαυρός τῆς Τράπεζας ἀποτελοῦνταν ἀπό 15.066.691 λίρ. στ., τό ἐπιτόκιο ἦταν $3^1/_2$%.

Ἡ τρίμηνη τιμή τοῦ συναλλάγματος μέ τό Παρίσι ἦταν 25,75, μέ τό Ἀμβοῦργο 13,10, μέ τό Ἀμστερνταμ $12,3^1/_4$. Στίς 5 τοῦ Μάρτη ὁ μεταλλικός θησαυρός εἶχε πέσει στά 11.595.535 λίρ. στ., τό προεξοφλητικό ἐπιτόκιο ἀνέβηκε στά 4%, ἡ τιμή τοῦ συναλλάγματος μέ τό Παρίσι ἔπεσε στά $25,67^1/_2$, μέ τό Ἀμβοῦργο στά $13,9^1/_4$, μέ τό Ἄμστερνταμ στά $12,2^1/_2$. Ἡ ἐκροή χρυσοῦ συνεχίζεται. Βλέπε τόν παρακάτω πίνακα:

Ἡμερομηνία 1847	Θησαυρός εὐγενοῦς μετάλλου τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας σέ λίρ. στ.	Χρηματαγορά	Οἱ ὑψηλότερες τρίμηνες τιμές τοῦ συναλλάγματος		
			Παρίσι	Ἀμβοῦργο	Ἄμστερνταμ
20 Μαρτίου	11.231.630	Προεξοφλητικό ἐπιτόκιο 4%	$25,67^1/_2$	$13,09^3/_4$	$12,2^1/_2$
3 Ἀπριλίου	10.246.410	Προεξοφλητικό ἐπιτόκιο 5%	25,80	13,10	$12,3^1/_2$
10 »	9.867.053	Τό χρῆμα πολύ σπάνιο	25,90	$13,10^1/_3$	$12,4^1/_2$
17 »	9.329.841	Προεξοφλητικό ἐπιτόκιο $5^1/_2$%	$26,02^1/_2$	$13,10^3/_4$	$12,5^1/_2$
24 »	9.213.890	Πίεση	26,05	13,12	12,6
1 Μαΐου	9.337.716	Αὐξανόμενη πίεση	26,15	$13,12^3/_4$	$12,6^1/_2$
8 »	9.588.759	Ἡ μεγαλύτερη πίεση	$26,27^1/_2$	$13,15^1/_2$	$12,7^3/_4$

Τό 1847 ἡ συνολική ἐξαγωγή εὐγενοῦς μετάλλου ἀπό τήν Ἀγγλία ἔφτασε τά 8.602.597 λίρ. στ.

Ἀπό αὐτές ἔχουν ἐξαχθεῖ	στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες	3.226.411 λίρ. στ.
» » » »	στή Γαλλία	2.479.892 » »
» » » »	στίς πόλεις τῆς Χάνζα. . .	958.781 » »
» » » »	στήν Ὁλλανδία	247.743 » »

Παρά τή στροφή στίς τιμές τοῦ συναλλάγματος στά τέλη τοῦ Μάρτη, συνεχίστηκε ἡ ἐκροή χρυσοῦ ἀκόμα ἕναν ὁλόκληρο μήνα. Πιθανόν πρός τίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες.

«Βλέπουμε ἐδῶ», (λέει τό «Economist», 1847, σελ. 954) «πόσο γρήγορα καί ἀποφασιστικά ἐπέδρασαν τό ἀνεβασμένο ἐπιτόκιο καί ἡ στενότητα χρήματος πού ἀκολούθησε καί συνέβαλαν στή διόρθωση μιᾶς δυσμενοῦς τιμῆς τοῦ συναλλάγματος καί στή στροφή τοῦ ρεύματος τοῦ χρυσοῦ, ἔτσι πού ἔρρεε πάλι πρός τήν Ἀγγλία. Τό ἀποτέλεσμα προέκυψε ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἰσοζύγιο πληρωμῶν. Τό ὑψηλότερο ἐπιτόκιο προκάλεσε μιά χαμηλότερη τιμή τῶν χρεωγράφων, καί τῶν ἀγγλικῶν καί τῶν ξένων, πράγμα πού ἀποτέλεσε ἀφορμή νά γίνουν γιά λογαριασμό τοῦ ἐξωτερικοῦ μεγάλες ἀγορές χρεωγράφων. Τό γεγονός αὐτό αὔξησε τό συνολικό ποσό τῶν τραβηγμένων ἀπό τήν Ἀγγλία συναλλαγματικῶν,

ἐνῶ, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, μέ ὑψηλό τό ἐπιτόκιο ἦταν τόσο μεγάλη ἡ δυσκολία νά προμηθευτεῖ κανείς χρῆμα, πού ἔπεσε ἡ ζήτηση γι' αὐτές τίς συναλλαγματικές, ἐνῶ, τό συνολικό ποσό τους αὐξανόταν. 'Από τήν ἴδια αἰτία ἀκυρώνονταν παραγγελίες γιά ξένα ἐμπορεύματα καί ξεπουλιοῦνταν ξένα χρεώγραφα, στά ὁποῖα εἶχαν ἐπενδυθεῖ ἀγγλικά κεφάλαια, καί τά χρήματα πού εἰσπράττονταν μεταφέρονταν στήν 'Αγγλία γιά νά ἐπενδυθοῦν. Ἔτσι στό „Rio de Janeiro Price Current" τῆς 10 τοῦ Μάη διαβάζουμε: „'Η τιμή τοῦ συναλλάγματος" {μέ τήν 'Αγγλία} „σημείωσε νέα ὑποχώρηση, ἡ ὁποία προκλήθηκε κυρίως ἀπό μιά πίεση πού ἀσκήθηκε στήν ἀγορά γιά συναλλαγματικές (Rimessen) τραβηγμένες ἐν ὄψη ἀντίστοιχων πληρωμῶν ἀπό εἰσπράξεις πού θά προέρχονταν ἀπό σημαντικές πουλήσεις γιά ἀγγλικό λογαριασμό" {βραζιλιανῶν} „κρατικῶν χρεωγράφων". 'Αγγλικό κεφάλαιο πού εἶχε ἐπενδυθεῖ στό ἐξωτερικό σέ διάφορα χρεώγραφα, ὅταν τό ἐπιτόκιο ἦταν ἐδῶ πολύ χαμηλό, ἐπιστράφηκε ἔτσι, ὅταν ἀνέβηκε τό ἐπιτόκιο».

'Εμπορικό ἰσοζύγιο τῆς 'Αγγλίας

Μόνο οἱ 'Ινδίες ὀφείλουν νά πληρώνουν φόρο ὑποτελείας 5 ἑκατομμύρια, γιά «καλή κυβέρνηση», γιά τόκους καί μερίσματα τοῦ βρετανικοῦ κεφαλαίου κλπ., χωρίς νά συνυπολογίζονται τά ποσά πού στέλνονται κάθε χρόνο, ἐνμέρει ἀπό τούς δημόσιους ὑπαλλήλους ἀπό οἰκονομίες τοῦ μισθοῦ τους, ἐνμέρει ἀπό ἄγγλους ἐμπόρους ἀπό ἕνα μέρος τῶν κερδῶν τους γιά νά τά τοποθετήσουν στήν 'Αγγλία. Γιά τούς ἴδιους λόγους, ἀπό κάθε βρεταννική ἀποικία γίνονται διαρκῶς μεγάλες ἀποστολές χρημάτων. Οἱ περισσότερες τράπεζες στήν Αὐστραλία, στίς Δυτικές 'Ινδίες, στόν Καναδά ἱδρύθηκαν μέ βρεταννικά κεφάλαια, τά μερίσματα πρέπει νά πληρώνονται στήν 'Αγγλία. 'Η 'Αγγλία κατέχει ἐπίσης πολλά ξένα κρατικά χρεώγραφα, εὐρωπαϊκά, βορειοαμερικάνικα καί νοτιοαμερικάνικα, ἀπό τά ὁποῖα εἰσπράττει τούς τόκους. Σ' αὐτά πρέπει νά προστεθεῖ ἀκόμα ἡ συμμετοχή της σέ ξένους σιδηροδρόμους, διώρυγες, μεταλλεῖα κλπ. καί τά ἀντίστοιχα μερίσματα. Οἱ ἀποστολές χρημάτων γιά ὅλα αὐτά τά κοντύλια γίνονται σχεδόν ἀποκλειστικά σέ προϊόντα πέρα ἀπό τό ὕψος τῶν ἀγγλικῶν ἐξαγωγῶν. 'Εξάλλου τά ποσά πού πᾶνε στό ἐξωτερικό ἀπό τήν 'Αγγλία σέ κατόχους ἀγγλικῶν χρεωγράφων καί γιά τήν κατανάλωση τῶν ἄγγλων στό ἐξωτερικό εἶναι ἀντίθετα ἀσήμαντα.

Τό ζήτημα πού ἀφορᾶ τό ἐμπορικό ἰσοζύγιο καί τίς τιμές τοῦ συναλλάγματος εἶναι

«σέ κάθε δοσμένη στιγμή ζήτημα χρόνου. Συνήθως... ἡ 'Αγγλία χορηγεῖ μακρόχρονες πιστώσεις γιά τίς ἐξαγωγές της, ἐνῶ οἱ εἰσαγωγές πληρώνονται σέ μετρητά. Σέ ὁρισμένες στιγμές ἡ διαφορά αὐτή στίς προθεσμίες πληρωμῆς ἀσκεῖ σημαντική ἐπίδραση στίς τιμές τοῦ συναλλάγματος. Τόν καιρό πού οἱ ἐξαγωγές μας αὐξάνουν πολύ σημαντικά, ὅπως τό 1850, πρέπει νά συντελεῖται συνεχής ἐπέκταση τῆς τοποθέτησης βρετανικοῦ κεφαλαίου... ἔτσι οἱ ἀποστολές χρημάτων τοῦ 1850 μπορεῖ νά γίνονται ἔναντι ἐμπορευμάτων, πού ἔχουν ἐξαχθεῖ τό 1849. Ἄν ὅμως τό 1850 οἱ ἐξαγωγές ξεπέρασαν κατά 6 ἑκατομμύρια τίς ἐξαγωγές τοῦ 1849, τότε τό πραχτικό ἀποτέλεσμα πρέπει νά εἶναι ὅτι ἔχουν σταλεῖ στό ἐξωτερικό ἴσα μέ τό ποσό αὐτό περισσότερα χρήματα, ἀπό ὅσα ἔχουν ἐπιστρέψει τόν ἴδιο χρόνο. Καί μ' αὐτό τόν τρόπο ἀσκεῖται ἐπίδραση στίς τιμές τοῦ συναλλάγματος καί στό ἐπιτόκιο. 'Αντίθετα, μόλις στήν πορεία τῆς κρίσης οἱ δουλιές μας βρίσκονται σέ ὕφεση οἱ δέ ἐξαγωγές μας εἶναι πολύ περιορισμένες, τότε οἱ ἀποστολές χρημάτων πού πρέπει νά πληρωθοῦν ἐξαιτίας τῶν μεγαλύτερων ἐξαγωγῶν τῶν προηγούμενων ἐτῶν, ξεπερνοῦν πολύ σημαντικά τήν ἀξία τῶν εἰσαγωγῶν μας. Οἱ τιμές τοῦ συναλλάγματος στρέφονται, ἀντίστοιχα ὑπέρ ἡμῶν, τό κεφάλαιο συσσωρεύει γρήγορα στό ἐσωτερικό καί τό ἐπιτόκιο πέφτει». («Economist», 11 τοῦ Γενάρη 1851).

'Η τιμή τοῦ συναλλάγματος μέ τό ἐξωτερικό μπορεῖ νά ἀλλάζει

1) ἐξαιτίας τοῦ ἰσοζυγίου πληρωμῶν τῆς δοσμένης στιγμῆς, ἀδιάφορο ἀπό ποιές αἰτίες καθορίζεται: ἀπό καθαρά ἐμπορικές, ἀπό ἐπενδύσεις κεφαλαίων στό ἐξωτερικό ἤ ἀπό κρατικές δαπάνες λόγω πολέμου κλπ., ἐφόσον βέβαια γίνονται πληρωμές στό ἐξωτερικό σέ μετρητά.

2) 'Εξαιτίας ὑποτίμησης τοῦ χρήματος σέ μιά χώρα, ἀδιάφορο ἄν πρόκειται γιά μεταλλικό χρῆμα ἤ γιά χαρτονόμισμα. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ ἀλλαγή τῆς τιμῆς τοῦ συναλλάγματος εἶναι καθαρά ὀνομαστική. Ἄν 1 λίρ. στ. ἀντιπροσώπευε μόνο τό μισό χρῆμα πού ἀντιπροσώπευε προηγούμενα, τότε εἶναι αὐτονόητο ὅτι θά ὑπολογιζόταν πρός $12^1/_2$ φράγκα ἀντί πρός 25 φράγκα.

3) Ὅταν πρόκειται γιά τήν τιμή τοῦ συναλλάγματος ἀνάμεσα σέ δυό χῶρες, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ μιά χρησιμοποιεῖ σάν «χρῆμα» τόν ἄργυρο καί ἡ ἄλλη τόν χρυσό, ἡ τιμή τοῦ συναλλάγματος ἐξαρτιέται ἀπό τίς σχετικές διακυμάνσεις τῶν τιμῶν αὐτῶν τῶν δύο μετάλλων, γιατί εἶναι φανερό ὅτι οἱ διακυμάνσεις αὐτές ἀλλάζουν τήν ἰσοτιμία μεταξύ τους. Παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ τελευταίου ἀποτελοῦσαν οἱ τιμές τοῦ 1850, ἦταν δυσμενεῖς γιά τήν 'Αγγλία, παρ' ὅλο πού οἱ ἐξαγωγές της ἀνέβηκαν σέ τεράστιο βαθμό. 'Ωστόσο ὅμως δέν σημειώθηκε ἐκροή χρυσοῦ. Ἦταν τό ἀποτέλεσμα τῆς προσωρινῆς ἀνόδου τῆς ἀξίας τοῦ ἀργύρου σέ σχέση μέ τήν ἀξία τοῦ χρυσοῦ. (Βλέπε τό περιοδικό «Economist», τῆς 30 τοῦ Νοέμβρη 1850).

'Η ἰσοτιμία τῆς τιμῆς τοῦ συναλλάγματος γιά μιά λίρα στερλίνα εἶναι: μέ τό Παρίσι 25 φράγκα καί 20 σαντίμια, μέ τό 'Αμβοῦργο 13 μάρκα-banco $10^1/_2$ σελ., μέ τό Ἄμστερνταμ 11 φλωρίνια καί 97 ἑκατοστά. Στό βαθμό πού ἡ τιμή τοῦ συναλλάγματος μέ τό

Παρίσι ἀνεβαίνει πάνω ἀπό 25,20 φράγκα, στόν ἴδιο βαθμό γίνεται πιό εὐνοϊκή γιά τόν ἄγγλο ὀφειλέτη στή Γαλλία ἤ γιά τόν ἀγοραστή γαλλικῶν ἐμπορευμάτων. Καί στίς δυό περιπτώσεις χρειάζεται λιγότερες λίρες στερλίνες γιά νά πετύχει τό σκοπό του. — Σέ πιό ἀπομακρυσμένες χῶρες, στίς ὁποῖες δέν εἶναι εὔκολο νά βρεθεῖ εὐγενές μέταλλο, ὅταν οἱ συναλλαγματικές εἶναι σπάνιες καί ἀνεπαρκεῖς γιά τίς ἀπαραίτητες ἀποστολές χρημάτων στήν Ἀγγλία, τό φυσικό ἀποτέλεσμα εἶναι τό ἀνέβασμα τῶν τιμῶν τῶν προϊόντων ἐκείνων πού φορτώνονται συνήθως γιά τήν Ἀγγλία, γιατί γιά τά προϊόντα αὐτά δημιουργεῖται μεγαλύτερη ζήτηση γιά νά τά στείλουν στήν Ἀγγλία στή θέση τῶν συναλλαγματικῶν. Αὐτό συμβαίνει συχνά στίς Ἰνδίες.

Μιά δυσμενής τιμή τοῦ συναλλάγματος, ἀκόμα καί ἐκροή χρυσοῦ μπορεῖ νά συμβεῖ, ἄν στήν Ἀγγλία ὑπάρχει πολύ μεγάλο περίσσευμα χρήματος, χαμηλό ἐπιτόκιο καί ὑψηλή τιμή γιά τά χρεώγραφα.

Κατά τή διάρκεια τοῦ 1848 ἡ Ἀγγλία ἔλαβε μεγάλες ποσότητες ἀργύρου ἀπό τίς Ἰνδίες, γιατί ἦταν σπάνιες οἱ καλές συναλλαγματικές καί γιατί δέν γίνονταν εὐχαρίστως δεχτές οἱ συναλλαγματικές μέσης κατηγορίας, ἐξαιτίας τῆς κρίσης τοῦ 1847 καί τῆς μεγάλης ἔλλειψης πιστώσεων στό ἰνδικό ἐμπόριο. Μόλις ἔφθασε ὅλος αὐτός ὁ ἄργυρος βρῆκε γρήγορα τό δρόμο του πρός τήν ἠπειρωτική Εὐρώπη, ὅπου ἡ ἐπανάσταση προκάλεσε παντοῦ τό σχηματισμό θησαυρῶν. Τό 1850 ὁ ἴδιος ἄργυρος ταξίδεψε στό μεγαλύτερό του μέρος πίσω στίς Ἰνδίες, γιατί ἡ κατάσταση μέ τίς τιμές τοῦ συναλλάγματος ἔκανε ἐπικερδές τό ταξίδι αὐτό.

Τό νομισματικό σύστημα εἶναι στήν οὐσία καθολικό, ἐνῶ τό πιστωτικό σύστημα εἶναι στήν οὐσία προτεστάντικο. «The Scotch hate gold[1*]». Σάν χαρτί ἡ χρηματική ὕπαρξη τῶν ἐμπορευμάτων ἔχει μόνο κοινωνική ὕπαρξη. Ἡ *πίστη* εἶναι πού φέρνει τή σωτηρία.[95] Ἡ πίστη στή χρηματική ἀξία σάν τό πνεῦμα πού ὑπάρχει μέσα στά ἐμπορεύματα, ἡ πίστη στόν τρόπο τῆς παραγωγῆς καί στήν καθορισμένη ἀπό τή θεία πρόνοια τάξη, ἡ πίστη στούς ξεχωριστούς παράγοντες τῆς παραγωγῆς σάν προσωποποίηση τοῦ αὐτοαξιοποιούμενου κεφαλαίου. Ὅμως τό πιστωτικό σύστημα ἔχει τόσο λίγο χειραφετηθεῖ ἀπό τή βάση τοῦ νομισματικοῦ συστήματος, ὅσο καί ὁ προτεσταντισμός ἀπό τίς βάσεις τοῦ καθολικισμοῦ.

[1*] Οἱ σκωτσέζοι μισοῦν τόν χρυσό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΕΚΤΟ

Προκεφαλαιοκρατικά

Τό τοκοφόρο κεφάλαιο, ἤ, ὅπως μποροῦμε νά τό ὀνομάσουμε μέ τήν ἀρχαία του μορφή, τό τοκογλυφικό κεφάλαιο, ἀνήκει μαζί μέ τόν δίδυμο ἀδελφό του, τό ἐμπορικό κεφάλαιο, στίς προκατακλυσμιαῖες μορφές τοῦ κεφαλαίου, πού προηγοῦνται πολύ ἀπό τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς καί πού τίς συναντᾶμε στούς πιό διαφορετικούς οἰκονομικούς κοινωνικούς σχηματισμούς.

Ἡ ὕπαρξη τοῦ τοκογλυφικοῦ κεφαλαίου δέν ἀπαιτεῖ παρά μόνο νά ἔχει μετατραπεῖ σέ ἐμπορεύματα τουλάχιστον ἕνα μέρος τῶν προϊόντων καί μαζί μέ τό ἐμπορευματεμπόριο νά ἔχει ἀναπτυχθεῖ τό χρῆμα στίς διάφορες λειτουργίες του.

Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ τοκογλυφικοῦ κεφαλαίου συνδέεται μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου καί εἰδικά τοῦ χρηματεμπορικοῦ κεφαλαίου. Στήν ἀρχαία Ρώμη, ἀπό τήν τελευταία ἤδη περίοδο τῆς δημοκρατίας, ὅταν ἡ χειροτεχνία βρισκόταν πολύ κάτω ἀπό τό μέσο ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῆς ἀρχαιότητας, τό ἐμπορικό κεφάλαιο, τό χρηματεμπορικό κεφάλαιο καί τό τοκογλυφικό κεφάλαιο — στά πλαίσια τῆς μορφῆς πού εἶχε στήν ἀρχαιότητα — εἶχαν ἀναπτυχθεῖ στόν ἀνώτατο βαθμό.

Εἴδαμε μέ τί τρόπο μαζί μέ τό χρῆμα παρουσιάζεται ἀναπόφευχτα ὁ σχηματισμός θησαυρῶν. Ὁ ἀπό ἐπάγγελμα θησαυριστής ἀποκτάει σημασία μόνον ἀπό τή στιγμή πού μετατρέπεται σέ τοκογλύφο.

Ὁ ἔμπορος δανείζεται χρῆμα, γιά νά βγάλει κέρδος μέ τό χρῆμα, γιά νά τό χρησιμοποιήσει σάν κεφάλαιο, δηλαδή νά τό ξοδέψει. Καί στούς προηγούμενους σχηματισμούς ὀρθώνεται ἀπέναντί του ὁ δανειστής χρήματος, ἀκριβῶς ὅπως καί στό σύγχρονο κεφαλαιοκράτη. Αὐτή τήν εἰδική σχέση τή διαισθάνθηκαν ἀκόμα καί τά καθολικά Πανεπιστήμια.

«Τά Πανεπιστήμια τῆς 'Αλκάλα, τῆς Σαλαμάνκας, τῆς Ἴνγκολστατ, τοῦ Φράϊμπουργκ, τοῦ Μάϊντς, τῆς Κολωνίας καί τοῦ Τρίερ ἀναγνώρισαν τό ἕνα ὕστερα ἀπό τό ἄλλο τή νομιμότητα τῶν τόκων γιά τά ἐμπορικά δάνεια. Οἱ πέντε πρῶτες ἀπό αὐτές τίς ἐγκρίσεις κατατέθηκαν στά ἀρχεῖα τοῦ Συμβουλίου τῆς Λυών καί τυπώθηκαν στό παράρτημα τῆς «Traité de l'usure et des intérêts, Lyon, Bruyset-Ponthus». (M. Augier. «Le Crédit public etc». Paris 1842, p. 206).

Σ' ὅλους τούς κοινωνικούς σχηματισμούς, στούς ὁποίους ἡ δουλοκτητική οἰκονομία (ὄχι ἡ πατριαρχική, ἀλλά ὅπως διαμορφώθηκε ἀργότερα στήν 'Ελλάδα καί στή Ρώμη) ὑπάρχει σάν μέσο πλουτισμοῦ, ὅπου λοιπόν τό χρῆμα εἶναι μέσο ἰδιοποίησης ξένης ἐργασίας μέ τήν ἀγορά δούλων, γῆς κλπ., τό χρῆμα, ἀκριβῶς γιατί μπορεῖ νά ἐπενδυθεῖ μ' αὐτό τόν τρόπο, μπορεῖ νά ἀξιοποιηθεῖ σάν κεφάλαιο, γίνεται τοκοφόρο.

Δυό εἰδῶν εἶναι, ὅμως, οἱ χαρακτηριστικές μορφές, μέ τίς ὁποῖες ὑπάρχει τό τοκογλυφικό κεφάλαιο τήν ἐποχή πρίν ἀπό τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς. Λέγω χαρακτηριστικές μορφές. Αὐτές οἱ ἴδιες μορφές ἐπαναλαβαίνονται πάνω στή βάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ἀλλά ἁπλῶς σάν δευτερεύουσες μορφές. Αὐτές δέν εἶναι πιά ἐδῶ οἱ μορφές πού καθορίζουν τό χαρακτήρα τοῦ τοκοφόρου κεφαλαίου. Αὐτές οἱ δυό μορφές εἶναι: *Πρῶτο*, ἡ τοκογλυφία μέ τό δανεισμό χρήματος σέ σπάταλους ἀριστοκράτες, κυρίως σέ γαιοκτήμονες. *Δεύτερο*, ἡ τοκογλυφία μέ τό δανεισμό χρήματος στόν μικροπαραγωγό, ὁ ὁποῖος εἶναι κάτοχος τῶν δικῶν του ὅρων ἐργασίας, ἐδῶ συμπεριλαβαίνεται ὁ χειροτέχνης, ἐντελῶς ἰδιαίτερα, ὅμως, ὁ ἀγρότης, γιατί στίς προκεφαλαιοκρατικές καταστάσεις, ἐφόσον ἐπιτρέπουν τήν ὕπαρξη μικρῶν αὐτοτελῶν ἀτομικῶν παραγωγῶν, τή μεγάλη τους πλειοψηφία πρέπει νά τήν ἀποτελεῖ ἡ ἀγροτική τάξη.

Καί τά δυό, καί ἡ καταστροφή τῶν πλούσιων γαιοκτημόνων ἀπό τήν τοκογλυφία, καί ἡ ἀπομύζηση τῶν μικροπαραγωγῶν ὁδηγοῦν στό σχηματισμό καί στή συγκέντρωση μεγάλων χρηματικῶν κεφαλαίων. Ὡς ποιό βαθμό, ὅμως, τό προτσές αὐτό καταργεῖ τόν παλιό τρόπο παραγωγῆς, ὅπως ἔγινε στή σύγχρονη Εὐρώπη, καί ἄν στή θέση του θά βάλει τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, ἐξαρτιέται πέρα γιά πέρα ἀπό τήν ἱστορική βαθμίδα ἀνάπτυξης καί ἀπό τίς δοσμένες ἀπό αὐτήν συνθῆκες.

Τό τοκογλυφικό κεφάλαιο σάν χαρακτηριστική μορφή τοῦ τοκοφόρου κεφαλαίου ἀνταποκρίνεται στήν ἐπικράτηση τῆς μικρῆς παραγωγῆς, τῶν ἐργαζομένων ἀγροτῶν καί μικρῶν μαστόρων-χειροτε-

χνῶν. 'Εκεῖ πού, ὅπως γίνεται στόν ἀναπτυγμένο κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, οἱ ὅροι ἐργασίας καί τό προϊόν τῆς δουλιᾶς ἀντιπαρατίθενται στόν ἐργάτη σάν κεφάλαιο, ὁ ἐργάτης σάν παραγωγός δέν χρειάζεται νά δανειστεῖ χρήματα. Ἄν δανείζεται καμιά φορά χρήματα, τό κάνει αὐτό λ.χ. στό ἐνεχυροδανειστήριο, γιά προσωπική ἀνάγκη. 'Αντίθετα, ἐκεῖ πού ὁ ἐργάτης εἶναι πραγματικός ἤ ὀνομαστικός ἰδιοκτήτης τῶν ὅρων τῆς ἐργασίας του καί τοῦ προϊόντος του, ἔρχεται σάν παραγωγός σέ σχέση μέ τό κεφάλαιο τοῦ δανειστῆ χρήματος, πού ὀρθώνεται ἀπέναντί του σάν τοκογλυφικό κεφάλαιο. Ὁ Νιούμαν ἐκφράζει μέ σαχλό τρόπο τό ζήτημα, ὅταν λέει ὅτι τόν τραπεζίτη τόν ἐκτιμᾶνε, ἐνῶ τόν τοκογλύφο τόν μισοῦν καί τόν περιφρονοῦν, γιατί ὁ πρῶτος δανείζει στούς πλούσιους καί ὁ δεύτερος στούς φτωχούς. (F. W. Newman. «Lectures on Political Economy». London 1851, p. 44). Δέν βλέπει, ὅτι ἐδῶ ἡ διαφορά μεταξύ τραπεζίτη καί τοκογλύφου εἶναι ἡ διαφορά ἀνάμεσα σέ δυό κοινωνικούς τρόπους παραγωγῆς καί στά κοινωνικά καθεστῶτα πού ἀνταποκρίνονται σ' αὐτούς, καί ὅτι τό ζήτημα δέν τελειώνει μέ τήν ἀντιπαράθεση φτωχῶν καί πλούσιων. 'Απεναντίας, ἡ τοκογλυφία, πού ἀπομυζάει τόν φτωχό μικροπαραγωγό, πάει χέρι-χέρι μέ τήν τοκογλυφία πού ἀπομυζάει τόν πλούσιο γαιοκτήμονα. 'Από τότε πού ἡ τοκογλυφία τῶν ρωμαίων πατρικίων εἶχε καταστρέψει ὁλότελα τούς ρωμαίους πληβείους, τούς μικροαγρότες, ἔφτασε τό τέλος αὐτῆς τῆς μορφῆς τῆς ἐκμετάλλευσης, καί στή θέση τῆς μικροαγροτικῆς οἰκονομίας μπῆκε ἡ καθαρή δουλοκτητική οἰκονομία.

'Εδῶ μπορεῖ μέ τή μορφή τοῦ τόκου νά καταβροχθίζεται ἀπό τόν τοκογλύφο ὅλο τό περίσσευμα πάνω ἀπό τά πιό ἀπαραίτητα μέσα ὕπαρξης (πάνω ἀπό τό ποσό πού θά ἀποτελέσει ἀργότερα τό μισθό ἐργασίας) τῶν παραγωγῶν (τό περίσσευμα αὐτό εἶναι πού ἐμφανίζεται ἀργότερα σάν κέρδος καί γαιοπρόσοδος) καί γι' αὐτό εἶναι στόν ἀνώτατο βαθμό ἀνούσιο νά συγκρίνεται μέ τό σύγχρονο ἐπιτόκιο τό ὕψος *αὐτοῦ* τοῦ τόκου, πού, ἄν ἐξαιρεθεῖ τό μέρος πού παίρνει τό κράτος, ἰδιοποιεῖται *ὅλη* τήν ὑπεραξία, ἐνῶ ὁ τόκος, τουλάχιστον ὁ κανονικός, ἀποτελεῖ μόνο ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας αὐτῆς. Ξεχνοῦν ὅμως ὅτι ὁ μισθωτός ἐργάτης παράγει καί δίνει στόν κεφαλαιοκράτη, πού τόν χρησιμοποιεῖ, τό κέρδος, τόν τόκο καί τή γαιοπρόσοδο, κοντολογῆς ὅλη τήν ὑπεραξία. Ὁ Κέρυ εἶναι πού κάνει αὐτή τήν ἄνοστη σύγκριση, γιά νά δείξει μ' αὐτήν, πόσο ἐπωφελῆς εἶναι γιά τούς ἐργάτες ἡ ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαίου καί

ἡ πτώση τοῦ ἐπιτοκίου πού τή συνοδεύει. Ἀκόμα, ἄν ὁ τοκογλύφος δέν μένει εὐχαριστημένος ἀπό τήν ἀπομύζηση τῆς ὑπερεργασίας τοῦ θύματός του καί σιγά-σιγά ἀποκτάει τούς τίτλους ἰδιοκτησίας τῶν ἴδιων τῶν ὅρων τῆς ἐργασίας του, τῆς γῆς, τοῦ σπιτιοῦ κλπ. καί διαρκῶς προσπαθεῖ νά τό ἀπαλλοτριώσει μ' αὐτό τόν τρόπο, πάλι ξεχνοῦν ἐδῶ ὅτι αὐτή ἡ πλήρης ἀπαλλοτρίωση τοῦ ἐργάτη ἀπό τούς ὅρους τῆς ἐργασίας του δέν εἶναι ἕνα ἀποτέλεσμα πρός τό ὁποῖο τείνει ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς, ἀλλά ἡ ἕτοιμη προϋπόθεση ἀπό τήν ὁποία ξεκινάει. Ὁ μισθωτός δοῦλος, τό ἴδιο ὅπως καί ὁ πραγματικός δοῦλος, ἀποκλείεται ἀπό τή θέση του, τουλάχιστον ἀπό τήν ἰδιότητά του σάν παραγωγός, νά γίνει χρεώστης δοῦλος. Τό πολύ-πολύ μπορεῖ νά γίνει μόνο ἀπό τήν ἰδιότητά του σάν καταναλωτής. Τό τοκογλυφικό κεφάλαιο, μέ τή μορφή αὐτή, μέ τήν ὁποία ἰδιοποιεῖται πράγματι ὅλη τήν ὑπερεργασία τῶν ἄμεσων παραγωγῶν, χωρίς νά ἀλλάζει τόν τρόπο παραγωγῆς, μέ τή μορφή, πού ἔχει σάν οὐσιαστική προϋπόθεση οἱ παραγωγοί νά εἶναι ἰδιοκτῆτες ἤ κάτοχοι τῶν ὅρων ἐργασίας — καθώς καί τήν ἀντίστοιχη ἀτομική μικροπαραγωγή — μέ τή μορφή λοιπόν, μέ τήν ὁποία τό κεφάλαιο δέν ὑποτάσσει ἄμεσα τήν ἐργασία καί πού γι' αὐτό δέν τήν ἀντικρύζει σάν βιομηχανικό κεφάλαιο, αὐτό τό τοκογλυφικό κεφάλαιο ἐξαθλιώνει αὐτό τόν τρόπο παραγωγῆς, παραλύει τίς παραγωγικές δυνάμεις, ἀντί νά τίς ἀναπτύσσει, καί διαιωνίζει ταυτόχρονα αὐτές τίς ἀξιοθρήνητες κοινωνικές καταστάσεις, στίς ὁποῖες ἡ κοινωνική παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας δέν ἀναπτύσσεται σέ βάρος τῆς ἴδιας τῆς ἐργασίας, ὅπως γίνεται στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή.

Ἔτσι, ἡ τοκογλυφία, ἀπό τή μιά μεριά, ὑποσκάπτει καί καταστρέφει τόν ἀρχαῖο καί τόν φεουδαρχικό πλοῦτο, καί τήν ἀρχαία καί φεουδαρχική ἰδιοκτησία. Καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὑποσκάπτει καί καταστρέφει τή μικροαγροτική καί τή μικροαστική παραγωγή, μέ δυό λόγια ὅλες τίς μορφές, στίς ὁποῖες ὁ παραγωγός ἐμφανίζεται ἀκόμα σάν ἰδιοκτήτης τῶν μέσων παραγωγῆς του. Στόν διαμορφωμένο κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς ὁ ἐργάτης δέν εἶναι ἰδιοκτήτης τῶν ὅρων ἐργασίας, τοῦ ἀγροῦ πού καλλιεργεῖ, τῆς πρώτης ὕλης πού ἐπεξεργάζεται κλπ. Σ' αὐτήν ὅμως τήν ἀποξένωση τοῦ παραγωγοῦ ἀπό τούς ὅρους παραγωγῆς ἀντιστοιχεῖ ἐδῶ μιά πραγματική ἀνατροπή τοῦ ἴδιου τοῦ τρόπου παραγωγῆς. Οἱ ξεχωριστοί ἐργάτες συνενώνονται σέ ἕνα μεγάλο ἐργαστήρι σέ μιά καταμερισμένη ἀλληλομπλεγμένη παραγωγική δραστηριότητα. Τό ἐργαλεῖο μετατρέπεται σέ μηχανή. Ὁ ἴδιος ὁ τρόπος παραγωγῆς δέν ἐπιτρέπει ἄλλο αὐτό τό κατακομμάτιασμα τῶν ἐργαλείων παραγωγῆς πού συνδέεται μέ τή μικροϊδιοκτησία, ὅπως δέν ἐπιτρέπει καί τήν ἀπομόνωση τῶν ἴδιων τῶν ἐργατῶν. Στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή ἡ τοκογλυφία δέν μπορεῖ πιά νά χωρίσει τούς ὅρους παραγωγῆς ἀπό τόν παραγωγό, γιατί εἶναι ἤδη χωρισμένοι.

Ἡ τοκογλυφία συγκεντροποιεῖ χρηματικές περιουσίες, ἐκεῖ πού τά μέσα παραγωγῆς εἶναι κομματιασμένα. Δέν ἀλλάζει τόν τρόπο παραγωγῆς, ἀλλά κολλάει γερά σ' αὐτόν, τόν ἀπομυζάει σάν παράσιτο καί τόν ὁδηγεῖ σέ ἄθλια κατάσταση. Τόν ἀπομυζάει, τόν ἀπονευρώνει καί ἐξαναγκάζει τήν ἀναπαραγωγή νά συντελεῖται κάτω ἀπό διαρκῶς ἐλεεινότερους ὅρους. Ἔτσι ἐξηγιέται τό λαϊκό μίσος ἐνάντια στήν τοκογλυφία, πιό ἔντονα στόν ἀρχαῖο κόσμο, στόν ὁποῖο ἡ ἰδιοκτησία τοῦ παραγωγοῦ στούς ὅρους τῆς παραγωγῆς του ἀποτελοῦσε ταυτόχρονα τή βάση τῶν πολιτικῶν σχέσεων, τῆς αὐτοτέλειας τῶν πολιτῶν.

Ὅσον καιρό κυριαρχεῖ ἡ δουλεία, ἤ ὅσον καιρό τό ὑπερπροϊόν τρώγεται ἀπό τόν φεουδάρχη ἄρχοντα καί ἀπό τήν ἀκολουθία του, ὁ δέ δουλοκτήτης ἤ ὁ φεουδάρχης ἄρχοντας ἔχει πέσει στά νύχια τῆς τοκογλυφίας, ὁ τρόπος τῆς παραγωγῆς μένει ἐπίσης ὁ ἴδιος, μόνο πού γίνεται πιό σκληρός γιά τούς ἐργάτες. Ὁ χρεωμένος δουλοκτήτης ἤ φεουδάρχης ἄρχοντας ἀπομυζάει περισσότερα, γιατί καί ὁ ἴδιος ἀπομυζιέται περισσότερο. Ἤ τελικά παραχωρεῖ τή θέση του στόν τοκογλύφο, πού γίνεται ὁ ἴδιος γαιοκτήμονας ἤ δουλοκτήτης, ὅπως ὁ ἱππέας στήν ἀρχαία Ρώμη. Στή θέση τῶν παλιῶν ἐκμεταλλευτῶν, πού ἡ ἐκμετάλλευση ἀπό μέρους τους ἦταν λίγο-πολύ πατριαρχική, γιατί ἦταν κυρίως μέσο πολιτικῆς ἐξουσίας, μπαίνει ἕνας σκληρός, παραδόπιστος νεόπλουτος. Ὅμως ὁ ἴδιος ὁ τρόπος παραγωγῆς δέν ἀλλάζει.

Ἡ τοκογλυφία δρᾶ ἐπαναστατικά μόνο σέ ὅλους τούς προκεφαλαιοκρατικούς τρόπους παραγωγῆς, γιατί καταστρέφει καί διαλύει τίς μορφές ἰδιοκτησίας πάνω στή στέρεη βάση τῶν ὁποίων καί στήν ἀδιάκοπη ἀναπαραγωγή τους μέ τήν ἴδια μορφή βασίζεται ἡ πολιτική διάρθρωση. Στίς ἀσιατικές μορφές τῆς παραγωγῆς μπορεῖ ἡ τοκογλυφία νά συνεχιστεῖ πολύ καιρό, χωρίς νά προκαλεῖ τίποτα ἄλλο, ἀπό οἰκονομική παρακμή καί πολιτική διαφθορά. Μόνον ἐκεῖ πού ὑπάρχουν καί ὅταν ὑπάρχουν οἱ ὑπόλοιποι ὅροι τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἐμφανίζεται ἡ τοκογλυφία σάν ἕνα ἀπό τά μέσα δημιουργίας τοῦ νέου τρόπου παραγωγῆς μέ τήν

καταστροφή τῶν φεουδαρχῶν ἀρχόντων καί τῆς μικρῆς παραγωγῆς, ἀπό τή μιά μεριά, μέ τήν συγκεντροποίηση τῶν ὅρων ἐργασίας, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, καί τή μετατροπή τους σέ κεφάλαιο.

Στό μεσαίωνα σέ καμιά χώρα δέν ὑπῆρχε ἕνα γενικό ἐπιτόκιο. Ἡ ἐκκλησία ἀπαγόρευε ἐξ ἀρχῆς ὅλες τίς συναλλαγές πού ἀποφέρουν τόκο. Οἱ νόμοι καί τά δικαστήρια ἐγγυώνταν λίγο μόνο τήν ἐπιστροφή τῶν δανείων. Γι' αὐτό ἦταν τόσο ὑψηλός ὁ τόκος σέ ξεχωριστές περιπτώσεις. Ἡ χαμηλή χρηματική κυκλοφορία, ἡ ἀνάγκη νά κάνουν σέ μετρητά τίς περισσότερες πληρωμές, ὑποχρέωναν νά δανείζονται χρήματα, καί μάλιστα τόσο περισσότερο, ὅσο λιγότερο διαμορφωμένες ἦταν οἱ συναλλαγές μέ συναλλαγματικές. Ὑπῆρχε μεγάλη ποικιλία καί στό ἐπιτόκιο, καί στίς ἀντιλήψεις γιά τήν τοκογλυφία. Τόν καιρό τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου θεωροῦνταν τοκογλυφία ἄν ἔπαιρνε κανείς 100%. Στό Λιντάου τῆς Λίμνης Μπόντενζεε οἱ ντόπιοι ἀστοί ἔπαιρναν $216^2/_3\%$ τό 1344. Στή Ζυρίχη τό Συμβούλιο καθόρισε $43^1/_3\%$ τό νόμιμο τόκο. Στήν Ἰταλία ὑποχρεώνονταν καμιά φορά νά πληρώνουν 40%, παρ' ὅλο πού τόν 12ο — 14ο αἰώνα ὁ συνηθισμένος τόκος δέν ξεπερνοῦσε τό 20%. Ἡ Βερόνα καθόρισε $12^1/_2\%$ τό νόμιμο τόκο. Ὁ αὐτοκράτορας Φρειδερῖκος Β' καθόρισε 10%, αὐτό ὅμως μόνο γιά τούς ἑβραίους. Γιά τούς χριστιανούς δέν ἤθελε νά μιλήσει. Στή Ρηνανία τῆς Γερμανίας ἤδη τόν 13ο αἰώνα ὁ συνηθισμένος τόκος ἦταν 10%. (Hüllmann. «Geschichte des Städtewesens», II, p. 55 — 57).

Τό τοκογλυφικό κεφάλαιο ἔχει τήν ἰδιότητα τοῦ τρόπου ἐκμετάλλευσης τοῦ κεφαλαίου, χωρίς τόν τρόπο τῆς παραγωγῆς του. Ἡ σχέση αὐτή ἐπαναλαβαίνεται καί μέσα στά πλαίσια τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας σέ καθυστερημένους βιομηχανικούς κλάδους ἤ στούς κλάδους ἐκείνους πού ἐναντιώνονται στό πέρασμα σέ σύγχρονο τρόπο παραγωγῆς. Ἄν θελήσει κανείς λ.χ. νά συγκρίνει τό ἀγγλικό ἐπιτόκιο μέ τό ἰνδικό, δέν πρέπει νά πάρει τό ἐπιτόκιο τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας, ἀλλά τό ἐπιτόκιο λ.χ. πού παίρνουν αὐτοί πού δανείζουν μικρές μηχανές σέ μικροπαραγωγούς τῆς οἰκιακῆς βιομηχανίας.

Ἀντίθετα ἀπό τόν πλοῦτο, ὁ ὁποῖος καταναλώνει μόνο, ἡ τοκογλυφία ἔχει ἱστορική σημασία, γιατί ἡ ἴδια εἶναι ἕνα προτσές γέννησης τοῦ κεφαλαίου. Τό τοκογλυφικό κεφάλαιο καί ὁ ἐμπορικός πλοῦτος συντελοῦν στό σχηματισμό χρηματικῆς περιουσίας, ἀνεξάρτητης ἀπό τήν ἰδιοκτησία τῆς γῆς. Ὅσο λιγότερο ὁ χαρακτήρας τοῦ προϊόντος ἔχει πάρει τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος, ὅσο λιγότερο ἡ ἀνταλλακτική ἀξία ἔχει κυριεύσει σ' ὅλο τό πλάτος καί βάθος τήν παραγωγή, τόσο περισσότερο τό χρῆμα ἐμφανίζεται σάν ὁ καθεαυτός πλοῦτος σάν τέτιος, σάν ὁ γενικός πλοῦτος, σέ ἀντίθεση μέ τόν περιορισμένο τρόπο ἔκφρασής του σέ ἀξίες χρήσης. Σ' αὐτό βασίζεται ὁ θησαυρισμός. Ἄν παραβλέψουμε τό χρῆμα σάν παγκόσμιο χρῆμα καί σάν θησαυρό, τότε εἶναι ἰδίως ἡ μορφή τοῦ χρήματος σάν μέσου πληρωμῆς, μέ τήν ὁποία ἐμφανίζεται σάν ἡ ἀπόλυτη μορφή τοῦ ἐμπορεύματος. Καί ἰδίως ἡ λειτουργία του σάν μέσο πληρωμῆς, εἶναι πού ἀναπτύσσει τόν τόκο καί μαζί του τό χρηματικό κεφάλαιο. Αὐτό πού θέλει ὁ σπάταλος καί διαφθείρων πλοῦτος εἶναι τό χρῆμα σάν χρῆμα, τό χρῆμα σάν μέσο, μέ τό ὁποῖο μπορεῖ νά ἀγοράζει κανείς τά πάντα. (Καί μέ τό ὁποῖο μπορεῖ νά πληρώνει χρέη). Ὁ σκοπός γιά τόν ὁποῖο ὁ μικροπαραγωγός χρειάζεται πρίν ἀπ' ὅλα τό χρῆμα, εἶναι γιά νά μπορεῖ νά πληρώνει. (Μεγάλο ρόλο παίζει ἐδῶ ἡ μετατροπή τοῦ γεώμορου καί τῶν δοσιμάτων σέ εἶδος, πού δίνονται στόν γαιοκτήμονα καί στό κράτος, σέ χρηματική πρόσοδο καί σέ φόρους σέ χρῆμα). Καί στίς δυό περιπτώσεις τό χρῆμα τό χρειάζονται σάν χρῆμα. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, μόνο μέ τήν τοκογλυφία ὁ θησαυρισμός γίνεται πραγματικός, ἐκπληρώνει τό ὄνειρό του. Αὐτό πού ζητοῦν ἀπό τόν κάτοχο τοῦ θησαυροῦ, δέν εἶναι κεφάλαιο, ἀλλά χρῆμα σάν χρῆμα. Μέ τόν τόκο, ὅμως, μετατρέπει τόν χρηματικό αὐτόν θησαυρό σέ κεφάλαιο γιά τόν ἑαυτό του — σέ μέσο, μέ τή βοήθεια τοῦ ὁποίου ἰδιοποιεῖται ὅλη ἤ ἕνα μέρος τῆς ὑπερεργασίας, καθώς καί ἕνα μέρος τῶν ἴδιων τῶν ὅρων παραγωγῆς, παρ' ὅλο πού ἐξακολουθοῦν ὀνομαστικά νά ἀντιπαρατίθενται σ' αὐτόν σάν ξένη ἰδιοκτησία. Ἡ τοκογλυφία φαίνεται σάν νά ζεῖ στούς πόρους τῆς παραγωγῆς, ὅπως οἱ θεοί τοῦ Ἐπίκουρου στά μετακόσμια.[58] Ὅσο λιγότερο ἡ μορφή τοῦ ἐμπορεύματος ἀποτελεῖ τή γενική μορφή τοῦ προϊόντος, τόσο πιό δύσκολα εἶναι νά προμηθεύεται κανείς χρῆμα. Γι' αὐτό ὁ τοκογλύφος δέν γνωρίζει ἀπολύτως κανένα φραγμό, ἐκτός ἀπό τήν ἱκανότητα ἐργασίας καί τήν ἱκανότητα ἀντίστασης ἐκείνων πού ἔχουν ἀνάγκη ἀπό χρῆμα. Τό χρῆμα χρησιμεύει στή μικροαγροτική καί στή μικροαστική παραγωγή κυρίως σάν μέσο ἀγορᾶς, ὅταν τυχαία ἤ λόγω ἐξαιρετικῶν κλονισμῶν χάσει ὁ ἐργάτης τούς ὅρους παραγωγῆς (πού σ' αὐτούς τούς τρόπους παραγωγῆς στό μεγαλύτερο μέρος εἶναι ἀκόμα ἰδιοκτήτης του) ἤ, τουλάχιστον, ὅταν δέν μποροῦν νά ἀντικατασταθοῦν μέ τό συνηθισμένο προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς. Τά μέσα συντήρησης καί οἱ πρῶτες ὕλες ἀποτελοῦν τό κύριο μέρος αὐτῶν τῶν ὅρων παραγωγῆς. Ἄν ἀκριβαίνουν, μπορεῖ νά μή εἶναι δυνατή ἡ ἀντικατάστασή τους ἀπό τίς εἰσπράξεις

πού θά ἀποδόσει ἡ πούληση τοῦ προϊόντος, ἀκριβῶς ὅπως μιά ἁπλή κακή σοδειά μπορεῖ νά ἐμποδίσει τόν ἀγρότη νά ἀντικαταστήσει σέ εἶδος τόν σπόρο του. Οἱ ἴδιοι πόλεμοι, μέ τούς ὁποίους οἱ ρωμαῖοι πατρίκιοι κατάστρεφαν τούς πληβείους, τούς ὑποχρέωναν νά ὑπηρετοῦν στόν πόλεμο, τούς ἐμπόδιζαν νά ἀναπαράγουν τούς ὅρους τῆς ἐργασίας τους καί πού γι' αὐτό τούς μετέτρεψαν σέ πένητες (ἡ δέ φτώχευση, ὁ περιορισμός ἤ ἡ ἀπώλεια τῶν ὅρων ἀναπαραγωγῆς εἶναι ἐδῶ ἡ μορφή πού κυριαρχεῖ), οἱ ἴδιοι αὐτοί πόλεμοι γιόμιζαν τίς ἀποθῆκες καί τά ὑπόγεια τῶν πατρικίων μέ λεηλατημένο χαλκό — τό τοτινό χρῆμα. Ἀντί νά δώσουν στούς πληβείους ἄμεσα τά ἐμπορεύματα πού εἶχαν ἀνάγκη, σιτηρά, ἄλογα, κερασφόρα ζῶα, δάνειζαν τόν ἄχρηστο γι' αὐτούς χαλκό καί ἐκμεταλλεύονταν τήν κατάσταση αὐτή γιά τήν ἀπόσπαση τεράστιων τοκογλυφικῶν τόκων, μέ τούς ὁποίους μετάτρεψαν τούς πληβείους σέ χρεῶστες δούλους τους. Τόν καιρό τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου οἱ φράγκοι ἀγρότες καταστράφηκαν ἐπίσης ἀπό τούς πολέμους, ἔτσι πού δέν τούς ἔμενε ἄλλο ἀπό τό νά μετατραποῦν ἀπό χρεῶστες σέ δουλοπάροικους. Στή ρωμαϊκή αὐτοκρατορία συνέβαινε συχνά, ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ πείνα νά ἐξαναγκάζει ἐλεύθερους ἀνθρώπους νά πουλᾶνε τά παιδιά τους καί τόν ἴδιο τόν ἑαυτό τους σάν δούλους στούς πλούσιους. Αὐτά σχετικά μέ τά γενικά σημεῖα στροφῆς. Ὅσο γιά τίς μεμονωμένες περιπτώσεις, ἡ διατήρηση ἤ ἡ ἀπώλεια τῶν ὅρων παραγωγῆς τοῦ μικροπαραγωγοῦ ἐξαρτιέται ἀπό χίλιες τυχαῖες συμπτώσεις, καί καθεμιά τέτια σύμπτωση ἤ ἀπώλεια σημαίνει φτώχαιμα καί ἀποτελεῖ ἕνα σημεῖο, στό ὁποῖο μπορεῖ νά προσκολληθεῖ τό τοκογλυφικό παράσιτο. Στόν μικροχωρικό ἀρκεῖ νά τοῦ ψοφίσει μιά ἀγελάδα γιά νά γίνει ἀνίκανος νά ξαναρχίσει τήν ἀναπαραγωγή του στήν παλιά κλίμακα. Ἔτσι πέφτει στά νύχια τῆς τοκογλυφίας, καί ἄν πέσει μιά φορά σ' αὐτά, τότε ποτέ πιά δέν γλυτώνει.

Ἡ λειτουργία τοῦ χρήματος σάν μέσου πληρωμῆς ἀποτελεῖ ὡστόσο τό καθεαυτό, μεγάλο καί ἰδιόμορφο πεδίο δράσης τῆς τοκογλυφίας. Κάθε καταβολή χρήματος σέ καθορισμένη προθεσμία — νοίκι γιά τή γῆ, φόρος ὑποτελείας, κρατικός φόρος κλπ. — συνεπάγεται τήν ἀνάγκη μιᾶς πληρωμῆς σέ χρῆμα. Γι' αὐτό, ἀπό τούς ἀρχαίους ρωμαίους ὥς τή σύγχρονη ἐποχή ἡ τοκογλυφία συνδέεται γενικά μέ τούς φοροπαχτωτές, τούς fermiers généraux[1*], receveurs généraux[2*]. Ὕστερα, μαζί μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καί τή

[1*] γενικοί φοροενοικιαστές — [2*] γενικοί φορεισπράχτορες.

γενίκευση τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς ἀναπτύσσεται ὁ χρονικός χωρισμός τῆς ἀγορᾶς ἀπό τήν πληρωμή. Τό χρῆμα πρέπει νά καταβληθεῖ σέ μιά καθορισμένη προθεσμία. Οἱ σύγχρονες νομισματικές κρίσεις δείχνουν πῶς αὐτός ὁ χρονικός χωρισμός μπορεῖ νά δημιουργήσει καταστάσεις, στίς ὁποῖες ἀκόμα καί σήμερα ὁ κεφαλαιοκράτης τοῦ χρήματος καί ὁ τοκογλύφος συγχωνεύονται σέ ἕνα πρόσωπο. Ἡ ἴδια ἡ τοκογλυφία γίνεται, ὅμως, τό κύριο μέσο πού ἀναπτύσσει παραπέρα τήν ἀναγκαιότητα τοῦ χρήματος σάν μέσου πληρωμῆς, γιατί, βυθίζοντας τόν παραγωγό ὅλο καί πιό βαθιά στά χρέη, καί,ἐκμηδενίζοντας ἔτσι τά συνηθισμένα του μέσα πληρωμῆς, κάνει ἐξαιτίας τοῦ βάρους τῶν τόκων, ἀδύνατη ἀκόμα καί αὐτή τήν κανονική του ἀναπαραγωγή. Ἐδῶ ἡ τοκογλυφία ξεπροβάλλει ἀπό τό χρῆμα σάν μέσο πληρωμῆς καί διευρύνει αὐτήν τή λειτουργία τοῦ χρήματος, πού ἀποτελεῖ τό πιό δικό της πεδίο δράσης.

Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος πραγματοποιεῖται σάν ἀντίδραση στήν τοκογλυφία. Δέν πρέπει ὅμως νά παρεξηγηθεῖ αὐτό, καί σέ καμιά περίπτωση δέν πρέπει νά παρθεῖ μέ τήν ἔννοια τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας, τοῦ Λουθήρου ἤ τῶν παλιῶν σοσιαλιστῶν. Αὐτό σημαίνει, οὔτε περισσότερο, οὔτε λιγότερο, ὑποταγή τοῦ τοκοφόρου κεφαλαίου στίς συνθῆκες καί στίς ἀνάγκες τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς.

Γενικά, στό σύγχρονο πιστωτικό σύστημα, τό τοκοφόρο κεφάλαιο προσαρμόζεται στίς συνθῆκες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Ἡ τοκογλυφία σάν τέτια ἐξακολουθεῖ ὄχι μόνο νά ὑπάρχει, ἀλλά στούς λαούς μέ ἀναπτυγμένη κεφαλαιοκρατική παραγωγή ἀπαλλάσσεται ἀπό τούς φραγμούς πού τῆς ἔβαζε ὅλη ἡ παλιότερη νομοθεσία. Τό τοκοφόρο κεφάλαιο διατηρεῖ τή μορφή τοῦ τοκογλυφικοῦ κεφαλαίου ἀπέναντι σέ πρόσωπα καί τάξεις, ἤ σέ συνθῆκες, στίς ὁποῖες δέν μποροῦν νά δανείζουν καί νά δανείζονται στό πνεῦμα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ὅταν δανείζονται ἀπό ἀτομική ἀνάγκη, ὅπως λ.χ. ἀπό τό ἐνεχυροδανειστήριο, ὅταν δανείζουν στούς πλούσιους γιά νά τά σπαταλοῦν σέ ἀπολαύσεις, ἤ ὅταν ὁ παραγωγός δέν εἶναι καπιταλιστής παραγωγός, ἀλλά μικρός ἀγρότης, χειροτέχνης κλπ., ὅταν δηλαδή σάν ἄμεσος παραγωγός εἶναι κάτοχος τῶν δικῶν του ὅρων παραγωγῆς, τέλος, ὅταν ὁ ἴδιος ὁ κεφαλαιοκράτης παραγωγός παράγει σέ τόσο μικρή κλίμακα, πού πλησιάζει ἐκείνους τούς παραγωγούς πού ἐργάζονται οἱ ἴδιοι.

Αὐτό πού κάνει νά διαφέρει τό τοκοφόρο κεφάλαιο, σάν οὐσιαστικό στοιχεῖο τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἀπό τό τοκο-

γλυφικό κεφάλαιο, δέν εἶναι σέ καμιά περίπτωση ἡ φύση ἤ ὁ χαρακτήρας αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαίου. Τή διαφορά αὐτή τή δημιουργοῦν μόνο οἱ μεταβλημένες συνθῆκες, κάτω ἀπό τίς ὁποῖες λειτουργεῖ, ἐπομένως καί ἡ ὁλοκληρωτικά ἀλλαγμένη μορφή τοῦ δανειζόμενου, πού ἀντικρύζει τόν δανειστή χρήματος. Ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού ἕνας χωρίς περιουσία ἄνθρωπος παίρνει πίστωση σάν βιομήχανος ἤ σάν ἔμπορος, αὐτό γίνεται γιατί τοῦ ἐμπιστεύονται, ὅτι, μέ τό χρῆμα πού τοῦ δάνεισαν θά δράσει σάν κεφαλαιοκράτης, θά ἰδιοποιηθεῖ ἀπλήρωτη δουλιά. Τοῦ δίνουν πίστωση, γιατί τόν θεωροῦν δυνητικό κεφαλαιοκράτη. Καί αὐτό τό περιστατικό, πού τόσο θαυμάζεται ἀπό τούς οἰκονομολόγους ἀπολογητές, ὅτι δηλαδή ἕνας ἄνθρωπος χωρίς περιουσία, πού διαθέτει, ὅμως, ἐνεργητικότητα, ἀκεραιότητα, ἱκανότητα καί ἐπιχειρηματική γνώση, μπορεῖ μ' αὐτό τόν τρόπο νά μετατραπεῖ σέ κεφαλαιοκράτη — ἐξάλλου, στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς γενικά ἐκτιμιέται λίγο-πολύ σωστά ἡ ἐμπορική ἱκανότητα τοῦ καθενός — ὅσο κι ἄν τό περιστατικό αὐτό ὁδηγεῖ διαρκῶς στό στίβο, δίπλα στούς ὑπάρχοντες ἤδη ξεχωριστούς κεφαλαιοκράτες, μιά ἀνεπιθύμητη γι' αὐτούς σειρά ἀπό νέους ἱππότες τῆς τύχης, στερεώνει ὡστόσο τήν κυριαρχία τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαίου, διευρύνει τή βάση τῆς κυριαρχίας αὐτῆς καί τῆς δίνει τή δυνατότητα νά στρατολογεῖ διαρκῶς νέες δυνάμεις ἀπό τό κοινωνικό ὑπόστρωμα. Ἀκριβῶς, ὅπως γινόταν μέ τήν καθολική ἐκκλησία τό μεσαίωνα, πού συγκροτοῦσε τήν ἱεραρχία της ἀπό τά καλύτερα μυαλά πού ὑπῆρχαν στό λαό, χωρίς νά κάνει διάκριση τῆς τάξης, στήν ὁποία ἀνῆκαν, ἄν ἦταν γεννημένοι ἀριστοκράτες ἤ ὄχι, ἄν εἶχαν ἤ ὄχι περιουσία, πράγμα πού ἀποτελοῦσε ἕνα ἀπό τά κύρια μέσα ἑδραίωσης τῆς παπαδοκρατίας καί τῆς καταπίεσης τῶν κοσμικῶν. Ὅσο πιό ἱκανή εἶναι μιά κυρίαρχη τάξη νά δέχεται στίς γραμμές της τούς πιό σημαντικούς ἀνθρώπους τῶν καταπιεζόμενων τάξεων, τόσο πιό στέρεη καί πιό ἐπικίνδυνη εἶναι ἡ κυριαρχία της.

Γι' αὐτό, ἀντί νά ἀναθεματίζουν τό τοκοφόρο κεφάλαιο γενικά, οἱ πρωτεργάτες τοῦ σύγχρονου πιστωτικοῦ συστήματος ξεκινοῦν, ἀντίθετα, ἀπό τή ρητή ἀναγνώρισή του.

Δέν μιλᾶμε ἐδῶ γιά τήν ἀντίδραση ἐνάντια στήν τοκογλυφία πού ἐπεδίωκε νά προστατεύσει τούς φτωχούς ἀπό αὐτήν, ὅπως τά Monts-de-piété[96] (τό 1350 στό Σαρλέν τῆς Γαλλίας-Κομτέ, ἀργότερα, τό 1400 καί τό 1479 στήν Περούτζια καί Σαβόνα τῆς Ἰταλίας). Τά ἱδρύματα αὐτά εἶναι ἀξιοσημείωτα μόνο γιατί δείχνουν πῶς ἡ εἰρωνεία τῆς ἱστορίας μετατρέπει, στήν πορεία τῆς πραγματοποίησής τους, τούς εὐσεβεῖς πόθους στό ἀπευθείας ἀντίθετό τους. Ἡ ἀγγλική ἐργατική τάξη πληρώνει, σύμφωνα μέ μιά συγκαταβατική ἐκτίμηση 100% τόκο στά ἐνεχυροδανειστήρια, στούς ἀπόγονους αὐτούς τῶν Monts-de-piété[21]. Δέν μιλᾶμε γιά τίς πιστωτικές φαντασιοπληξίες λ.χ. κάποιου δ-ρα Χιού Τσάμπερλεν ἤ κάποιου Τζόν Μπρίσκο, οἱ ὁποῖοι τήν τελευταία δεκαετία τοῦ 17ου αἰώνα θέλαν νά ἀπαλλάξουν τήν ἀγγλική ἀριστοκρατία ἀπό τήν τοκογλυφία μέ τή βοήθεια μιᾶς ἀγροτικῆς τράπεζας πού θά ἐξέδιδε χαρτονόμισμα μέ κάλυμα τή γαιοκτησία[22].

Οἱ πιστωτικές ἑνώσεις, πού συγκροτήθηκαν τόν 12ο καί 14ο αἰώνα στή Βενετία καί στή Γένουα, ξεπήδησαν ἀπό τήν ἀνάγκη τοῦ θαλάσσιου ἐμπορίου, καί τοῦ στηριζόμενου σ' αὐτό χονδρικοῦ ἐμπορίου, νά χειραφετηθεῖ ἀπό τήν κυριαρχία τῆς ξεπερασμένης τοκογλυφίας καί ἀπό τούς μονοπωλητές τοῦ χρηματεμπορίου. Ἄν οἱ καθεαυτό τράπεζες πού ἱδρύθηκαν σ' αὐτές τίς πόλεις-δημοκρατίες ἐμφανίζονται ταυτόχρονα σάν ἱδρύματα γιά τήν δημόσια Πίστη, ἀπό τά ὁποῖα τό κράτος ἔπαιρνε δάνεια ἔναντι προβλεπομένων φορολογικῶν ἐσόδων, δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε, ὅτι οἱ ἔμποροι πού συγκρότησαν τίς ἑνώσεις ἐκεῖνες, ἦταν οἱ ἴδιοι οἱ προύχοντες τῶν κρατῶν ἐκείνων, καί ἐνδιαφέρονταν ἐξίσου νά ἀπελευθερώσουν τίς κυβερνή-

[21] «Τό γεγονός ὅτι ὁ τόκος τῶν ἐνεχυροδανειστηρίων γίνεται τόσο ὑπερβολικά ὑψηλός ὀφείλεται στίς συχνές ἐνεχυριάσεις καί ἐξαγορές στή διάρκεια τοῦ ἴδιου μήνα καί στήν ἐνεχυρίαση ἑνός πράγματος γιά νά μπορέσουν νά ἐξαγοράσουν ἕνα ἄλλο, πετυχαίνοντας μιά μικρή χρηματική διαφορά. Στό Λονδίνο ὑπάρχουν 240 καταγραμμένοι ἐνεχυροδανειστές καί στίς ἐπαρχίες κάπου 1.450. Τό χρησιμοποιούμενο κεφάλαιο ὑπολογίζεται κάπου 1 ἑκατομμύριο λίρ. στ. Περιστρέφεται τουλάχιστον τρεῖς φορές τό χρόνο, καί κάθε φορά κατά μέσο ὅρο πρός $33^{1}/_{2}$%, ἔτσι πού οἱ κατώτερες τάξεις τῆς Ἀγγλίας πληρώνουν τό χρόνο 100% γιά τόν προσωρινό δανεισμό ἑνός ἑκατομμυρίου, χωρίς νά παίρνεται ὑπόψη ἡ ἀπώλεια ἀντικειμένων πού δόθηκαν ἐνέχυρο καί δέν ἐξαγοράστηκαν ὅταν ἔληξε ἡ προθεσμία». (J. D. Tuckett, «A History of the Past and Present State of the Labouring Population». London 1846, I, p. 114).

[22] Ἀκόμα καί στούς τίτλους τῶν ἐργασιῶν τους[97] ἀνάφεραν σάν κύριο σκοπό «τή γενική εὐημερία τῶν γαιοκτημόνων, τή μεγάλη αὔξηση τῆς ἀξίας τῆς γῆς, τήν ἀπαλλαγή τῶν εὐγενῶν καί τῶν gentry (πλούσιοι χωρίς τίτλους εὐγενείας) κλπ. ἀπό τή φορολογία, τήν αὔξηση τῶν ἐτήσιων προσόδων τους κλπ.». Μόνο οἱ τοκογλύφοι θά ζημίωναν, αὐτοί οἱ χειρότεροι ἐχθροί τοῦ ἔθνους, πού προξένησαν στούς εὐγενεῖς καί στούς yeomanry[1*] μεγαλύτερη ζημιά, ἀπό τή ζημιά πού θά μποροῦσε νά προκαλέσει ἕνας γαλλικός στρατός εἰσβολῆς.

[1*] Βλέπε τόμ. I, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ «Κεφαλαίου» 1954, σελ. 747-749. (yeomanry = ἐλεύθεροι μικροαγρότες στή φεουδαρχική Ἀγγλία. Σημ. μετ.)

σεις τους ὅπως καί τούς ἴδιους τούς ἑαυτούς τους ἀπό τήν τοκογλυφία[23] καί νά ὑποτάξουν ἔτσι ἀκόμα περισσότερο καί πιό σίγουρα τό κράτος. Γι' αὐτό, ὅταν ἐπρόκειτο νά ἱδρυθεῖ ἡ Τράπεζα τῆς 'Αγγλίας, οἱ Τόρρυδες ἀντέταξαν ὅτι:

«Οἱ τράπεζες εἶναι δημοκρατικά ἱδρύματα. 'Ακμάζουσες τράπεζες ὑπάρχουν στή Βενετία, στή Γένουα, στό Ἄμστερνταμ καί στό 'Αμβοῦργο. Ποιός ὅμως ἄκουσε ποτέ νά μιλᾶνε γιά μιά Τράπεζα τῆς Γαλλίας ἤ τῆς 'Ισπανίας;».

῾Η Τράπεζα τοῦ Ἄμστερνταμ, πού ἱδρύθηκε τό 1609, σημειώνει τόσο λίγο ἐποχή στήν ἀνάπτυξη τοῦ σύγχρονου πιστωτικοῦ συστήματος, ὅσο καί ἡ Τράπεζα τοῦ ῾Αμβούργου πού ἱδρύθηκε τό 1619. Ἦταν καθαρά τράπεζα καταθέσεων. Τά γραμμάτια πού ἐξέδιδε ἡ τράπεζα ἦταν στήν πραγματικότητα μόνο ἀποδείξεις παραλαβῆς γιά τό κατατεθημένο νομισματοποιημένο ἤ μή νομισματοποιημένο εὐγενές μέταλλο, καί κυκλοφοροῦσαν μόνο μέ τήν ὀπισθογράφηση ἀπό μέρους τῶν παραληπτῶν τους. Στήν ῾Ολλανδία, ὅμως, ἀναπτύχθηκαν, μαζί μέ τό ἐμπόριο καί τή χειροτεχνία, ἡ ἐμπορική Πίστη καί τό χρηματεμπόριο, καί ἀπό τήν ἴδια τήν πορεία τῆς ἀνάπτυξης τό τοκοφόρο κεφάλαιο ὑποτάχθηκε στό βιομηχανικό καί ἐμπορικό κεφάλαιο. Αὐτό φάνηκε κιόλας στό χαμηλό ἐπιτόκιο. Τόν 17ο αἰώνα, ὅμως, ἡ ῾Ολλανδία θεωροῦνταν ἡ ὑποδειγματική χώρα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, ὅπως σήμερα ἡ 'Αγγλία. Τό μονοπώλιο τῆς ξεπερασμένης τοκογλυφίας, πού βασιζόταν στή φτώχια, ἀνατράπηκε ἐκεῖ ἀπό μόνο του.

Σ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ 18ου αἰώνα ἀντηχοῦσε ἡ κραυγή — καί ἡ νομοθεσία δροῦσε πρός τήν ἴδια κατεύθυνση — σχετικά μέ τήν

[23] «῾Ο Κάρολος ὁ 2ος τῆς 'Αγγλίας, λ.χ., ἔπρεπε νά πληρώσει τεράστιους τοκογλυφικούς τόκους καί ἐπικαταλλαγές (agio) στούς χρυσοχόους» (τούς πρόδρομους τῶν τραπεζιτῶν) «20 — 30%. Μιά τόσο ἐπικερδής ἐπιχείρηση παρακινοῦσε τούς ,,χρυσοχόους" νά χορηγοῦν ὅλο καί περισσότερες προκαταβολές στό βασιλιά, νά προαγοράζουν ὅλα τά ἔσοδα ἀπό φόρους, νά δέχονται ἀμέσως σάν ἐγγύηση κάθε ἐγκριμένο ἀπό τή βουλή χρηματικό ποσό, ἐπίσης νά ἀνταγωνίζονται μεταξύ τους γιά τήν ἀγορά ἤ τήν ἐνεχυρίαση bills[1*], orders[2*], καί tallies[3*], ἔτσι πού στήν πραγματικότητα ὅλα τά κρατικά ἔσοδα περνοῦσαν ἀπό τό χέρι τους». (John Francis. «History of the Bank of England». London 1848, I, p. 30, 31.) «῾Η ἵδρυση μιᾶς τράπεζας εἶχε προταθεῖ ἤδη πολλές φορές προηγούμενα. Ἔγινε τελικά ἀπαραίτητη» (στό ἴδιο, σελ. 39). «῾Η τράπεζα ἔγινε πιά ἀπαραίτητη μόνο καί μόνο γιά νά μπορεῖ ἡ ἀπομυζημένη ἀπό τούς τοκογλύφους κυβέρνηση νά προμηθεύεται χρήματα μέ ἕνα ὑποφερτό ἐπιτόκιο καί μέ ἐγγύηση τίς ἐγκρίσεις τῆς βουλῆς» (στό ἴδιο, σελ. 59—60).

[1*] συναλλαγματικές — [2*] ἐπιταγές — [3*] τσέτουλες.

῾Ολλανδία, γιά βίαιη μείωση τοῦ ἐπιτοκίου, γιά νά ὑποτάξουν τό τοκοφόρο κεφάλαιο στό ἐμπορικό καί στό βιομηχανικό κεφάλαιο, ἀντί νά γινόταν τό ἀντίθετο. ῾Ο κύριος κήρυκας εἶναι ὁ σέρ Τζοσία Τσάϊλντ ὁ πατέρας τοῦ σημερινοῦ ἀγγλικοῦ ἰδιωτικοῦ τραπεζικοῦ συστήματος. Ξεσπαθώνει ἐνάντια στό μονοπώλιο τῶν τοκογλύφων, ἀκριβῶς ὅπως οἱ ράφτες μαζικῆς παραγωγῆς ἐνδυμάτων Μόζες καί Υἱός, πού ξεφωνίζουν ὅτι εἶναι πολέμιοι τοῦ μονοπωλίου τῶν «ἀτομικῶν ἰδιωτῶν ραφτῶν». Αὐτός ὁ Τζοσία Τσάϊλντ εἶναι ταυτόχρονα ὁ πατέρας τῶν ἐγγλέζων stock jobber[1*]. Ἔτσι ὑπερασπίζεται ὁ αὐτοκράτορας τῆς ῾Εταιρίας τῶν 'Ανατολικῶν 'Ινδιῶν τό μονοπώλιό της στό ὄνομα τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἐμπορίου. Καταφερόμενος ἐνάντια στόν Τόμας Μάνλεϋ («Interest of Money mistaken»)[98] λέει:

«Σάν πρόμαχος τῆς δειλῆς καί τρέμουσας συμμορίας τῶν τοκογλύφων στρέφει τήν κύρια πυροβολαρχία του στό σημεῖο, πού διακήρυξα ὅτι εἶναι τό πιό ἀδύνατο... ἀρνεῖται ἀνοιχτά ὅτι τό χαμηλό ἐπιτόκιο εἶναι ἡ αἰτία τοῦ πλούτου, καί βεβαιώνει ὅτι εἶναι ἁπλῶς τό ἀποτέλεσμά του». («Traités sur le Commerce etc.», 1669, Trad. Amsterdam et Berlin, 1754, [p. 120]). «Ἄν εἶναι τό ἐμπόριο, πού κάνει πλούσια μιά χώρα, καί ἄν ἡ μείωση τοῦ φόρου αὐξάνει τό ἐμπόριο, τότε ἡ μείωση τοῦ τόκου ἤ ὁ περιορισμός τῆς τοκογλυφίας ἀποτελεῖ χωρίς ἀμφιβολία μιά γόνιμη κύρια αἰτία τοῦ πλούτου ἑνός ἔθνους. Δέν εἶναι καθόλου παράλογο, ὅταν λέμε ὅτι τό ἴδιο πράγμα μπορεῖ νά εἶναι ταυτόχρονα αἰτία κάτω ἀπό ὁρισμένες συνθῆκες, καί ἀποτέλεσμα κάτω ἀπό ἄλλες συνθῆκες» (στό ἴδιο, σελ. 155). «Τό αὐγό εἶναι ἡ αἰτία τῆς κότας, καί ἡ κότα εἶναι ἡ αἰτία τοῦ αὐγοῦ. ῾Η μείωση τοῦ τόκου μπορεῖ νά προκαλέσει τήν αὔξηση τοῦ πλούτου, καί ἡ αὔξηση τοῦ πλούτου μπορεῖ νά προκαλέσει μιά ἀκόμα μεγαλύτερη μείωση τοῦ τόκου» (στό ἴδιο, σελ. 156). «Εἶμαι ὁ ὑπερασπιστής τῆς βιομηχανίας, ὁ δέ ἀντίπαλός μου ὑπερασπίζεται τήν ὀκνηρία καί τήν ἀργία» (σελ. 179).

Αὐτή ἡ βίαιη καταπολέμηση τῆς τοκογλυφίας, αὐτή ἡ ἀπαίτηση τῆς ὑποταγῆς τοῦ τοκοφόρου κεφαλαίου στό βιομηχανικό κεφάλαιο εἶναι μόνο ὁ πρόδρομος τῶν ὀργανικῶν δημιουργιῶν, οἱ ὁποῖες ἀποκαθιστοῦν τούς ὅρους αὐτούς τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς στό σύγχρονο τραπεζικό σύστημα, πού, ἀπό τή μιά μεριά, στερεῖ ἀπό τό τοκογλυφικό κεφάλαιο τό μονοπώλιό του, γιατί συγκεντρώνει καί ρίχνει στήν ἀγορά ὅλες τίς ἀδρανοῦσες χρηματικές ἐφεδρεῖες, καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, περιορίζει τό μονοπώλιο τῶν ἴδιων τῶν εὐγενῶν μετάλλων μέ τή δημιουργία τοῦ πιστωτικοῦ χρήματος.

Ὅπως ἐδῶ στόν Τσάϊλντ, σ' ὅλα τά συγγράμματα σχετικά μέ τό τραπεζικό σύστημα στήν 'Αγγλία θά βροῦμε στό τελευταῖο τρίτο τοῦ 17ου αἰώνα καί στίς ἀρχές τοῦ 18ου τήν ἀντίθεση πρός τήν

[1*] ἀγοραπωλητές χρεωγράφων στό χρηματιστήριο.

τοκογλυφία, τήν ἀπαίτηση χειραφέτησης τοῦ ἐμπορίου καί τῆς βιομηχανίας, ἀλλά καί τοῦ κράτους ἀπό τήν τοκογλυφία. Ταυτόχρονα θά βροῦμε κολοσσιαῖες αὐταπάτες σχετικά μέ τή θαυματουργή ἐπίδραση τῆς Πίστης, τήν ἀπομονοπωλιοποίηση τῶν εὐγενῶν μετάλλων, τήν ἀντικατάστασή τους μέ χαρτί κλπ. Ὁ σκωτσέζος Οὐΐλλιαμ Πάτερσον, ἱδρυτής τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας καί τῆς Τράπεζας τῆς Σκωτίας, ἔχει ὅλο τό δικαίωμα νά ὀνομάζεται Λώ ὁ πρῶτος.[99]

«Ὅλοι οἱ χρυσοχόοι καί οἱ ἐνεχυροδανειστές ξεσήκωσαν ἕνα λυσσασμένο οὐρλιαχτό» ἐνάντια στήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας. (Macaulay. «The History of England», vol. IV, London 1855, p. 499).

«Στά πρῶτα 10 χρόνια ἡ Τράπεζα χρειάστηκε νά παλαίψει γιά ν' ἀντιμετωπίσει μεγάλες δυσκολίες. Ἀντιμετώπιζε μεγάλη ἐχθρότητα ἀπό ἔξω. Τά γραμμάτιά της γίνονταν δεχτά μόνο πολύ κάτω ἀπό τήν ὀνομαστική τους ἀξία... οἱ χρυσοχόοι» (στά χέρια τῶν ὁποίων τό ἐμπόριο μέ τά εὐγενή μέταλλα χρησίμευε σάν βάση πρωτόγονων τραπεζικῶν ἐργασιῶν) «μηχανορραφοῦσαν ἔντονα ἐνάντια στήν Τράπεζα, γιατί ἡ ὕπαρξή της περιόριζε τίς δουλιές τους, συμπίεζε τόν προεξοφλητικό τους τόκο, οἱ δέ συναλλαγές τους μέ τήν κυβέρνηση εἶχαν περάσει στά χέρια αὐτῆς τῆς ἀντιπάλου τους». (John Francis, στό ἴδιο, σελ. 73).

Πρίν ἀκόμα ἀπό τήν ἵδρυση τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας γεννήθηκε τό 1683 τό σχέδιο μιᾶς National Banc of Credit1*, σκοπός τῆς ὁποίας ἦταν μεταξύ ἄλλων:

«οἱ ἐπιχειρηματίες, ὅταν κατέχουν σημαντικές ποσότητες ἐμπορευμάτων, νά μποροῦν μέ τή βοήθεια αὐτῆς τῆς τράπεζας νά ἀποθηκεύουν τά ἐμπορεύματά τους καί μέ βάση τά ἀποθηκευμένα ἐμπορεύματά τους νά παίρνουν πίστωση, νά ἀπασχολοῦν τούς ὑπαλλήλους τους καί νά διευρύνουν τίς ἐργασίες τους, ὥς πού νά βροῦν μιά καλή ἀγορά, γιά νά ἀποφύγουν νά πουλήσουν μέ ζημιά».[100]

Ὕστερα ἀπό πολλούς κόπους ἡ Bank of Credit ἱδρύθηκε στό Ντέβονσαϊρ Χάουζ στήν ὁδό Μπισοπσγκέϊτ. Ἡ τράπεζα αὐτή δάνειζε σέ βιομήχανους καί ἐμπόρους χρήματα μέ τή μορφή συναλλαγματικῶν, καί μέ ἐχέγγυο ἀποθηκευμένα ἐμπορεύματα. Τά ποσά πού δάνειζε ἔφταναν τά $^3/_4$ τῆς ἀξίας αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων. Γιά νά μποροῦν νά κυκλοφοροῦν οἱ συναλλαγματικές αὐτές, σέ κάθε κλάδο ἐπιχειρήσεων ἕνας ἀριθμός ἀνθρώπων ἑνώνονταν σέ μιά ἑταιρία, ἀπό τήν ὁποία ὁ κάθε κάτοχος τέτιων συναλλαγματικῶν θά μποροῦσε νά παίρνει ἐμπορεύματα μέ τήν ἴδια εὐκολία πού θά τά ἔπαιρνε ἄν πλήρωνε σέ μετρητά. Ἡ τράπεζα δέν ἔκανε χρυσές δουλιές. Ὁ μηχανισμός ἦταν πολύ πολύπλοκος, καί σέ περίπτωση ὑποτίμησης τῶν ἐμπορευμάτων ὁ κίνδυνος πολύ μεγάλος.

1* Ἐθνική Τράπεζα Πίστης.

Ἄν κοιτάξουμε τό πραγματικό περιεχόμενο τῶν συγγραμμάτων ἐκείνων, πού συνοδεύουν καί προωθοῦν θεωρητικά τή διαμόρφωση τοῦ σύγχρονου πιστωτικοῦ συστήματος στήν Ἀγγλία, δέν θά βροῦμε σ' αὐτά τίποτα ἄλλο, ἐκτός ἀπό τήν ἀπαίτηση τῆς ὑποταγῆς τοῦ τοκοφόρου κεφαλαίου, γενικά τῶν δανείσιμων μέσων παραγωγῆς, στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς σάν μιά ἀπό τίς προϋποθέσεις του. Ἄν κοιτάξουμε μόνο τήν φρασεολογία, τότε προκαλεῖ συχνά κατάπληξη ἡ ὁμοιότητα, ἀκόμα καί στήν ἔκφραση, μέ τίς τραπεζικές καί πιστωτικές αὐταπάτες τῶν σαινσιμονιστῶν.

Ἀκριβῶς, ὅπως ὁ ὅρος cultivateur1* δέν σημαίνει στούς φυσιοκράτες τόν πραγματικό ἀγρότη, ἀλλά τόν μεγαλοενοικιαστή γῆς, ἔτσι καί ὁ ὅρος travailleur2* δέν σημαίνει γιά τόν Σαίν-Σιμόν, ἀκόμα καί σήμερα γιά τούς μαθητές του, τόν ἐργάτη, ἀλλά τόν βιομήχανο καί ἔμπορο κεφαλαιοκράτη.

«Un travailleur a besoin d'aides, de seconds, *d'ouvriers;* il les cherche intelligents, habiles, dévoués; il les met à l'oeuvre, et leurs travaux sont productifs.»3* ([Enfantin], «Religion Saint-Simonienne. Économie politique et Politique». Paris 1831, p. 104).

Πρέπει γενικά νά μή ξεχνοῦμε, ὅτι μόνο στό τελευταῖο του σύγγραμμα, στό «Nouveau Christianisme», ὁ Σαίν-Σιμόν μιλάει ἄμεσα σάν ἐκπρόσωπος τῆς ἐργατικῆς τάξης καί δηλώνει ὅτι ὁ τελικός σκοπός τῆς προσπάθειάς του εἶναι ἡ χειραφέτησή της. Πράγματι, σέ ὅλα τά προηγούμενα συγγράμματά του ἐξυμνοῦσε τήν ἀστική κοινωνία ἐνάντια στή φεουδαρχική, ἤ τούς βιομήχανους καί τούς τραπεζίτες ἐνάντια στούς στρατάρχες καί τούς νομικούς πού ξεφούρνιζαν νόμους τῆς ναπολεόντειας περιόδου. Τί διαφορά σέ σύγκριση μέ τά σύγχρονα συγγράμματα τοῦ Ὄουεν![24] Καί γιά τούς διαδόχους

[24] Κατά τήν ἐπεξεργασία τοῦ χειρογράφου ὁ Μάρξ θά τροποποιοῦσε ἐξάπαντος πολύ τό σημεῖο αὐτό. Ἐμπνέεται ἀπό τό ρόλο τῶν τέως σαινσιμονιστῶν τόν καιρό τῆς δεύτερης αὐτοκρατορίας στή Γαλλία, ὅπου ἀκριβῶς τόν καιρό πού ὁ Μάρξ ἔγραφε τίς γραμμές αὐτές, οἱ κοσμοσωτήριες πιστωτικές φαντασιοπληξίες τῆς σχολῆς πραγματοποιοῦνταν, χάρη στήν εἰρωνεία τῆς ἱστορίας σάν ἀγυρτεία ἀνήκουστων ὥς τώρα διαστάσεων. Ἀργότερα ὁ Μάρξ μιλοῦσε

1* καλλιεργητής.

2* ἐργαζόμενος.

3* «Ἕνας ἐργαζόμενος χρειάζεται βοήθεια, βοηθούς, *ἐργάτες*. Ζητάει νά εἶναι ἔξυπνοι, ἐπιτήδειοι, ἀφοσιωμένοι. Τούς βάζει καί δουλεύουν, καί οἱ ἐργασίες τους εἶναι παραγωγικές».

τοῦ Σαίν-Σιμόν, ὅπως δείχνει ἡ περικοπή πού παραθέσαμε, ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης παραμένει ὁ travailleur par excellence[1*]. Ὅταν διαβάσει κανείς τά συγγράμματά τους μέ κριτικο μάτι, δέν θά ἀπορήσει γιά τό ὅτι ἡ πραγματοποίηση τῶν πιστωτικῶν καί τραπεζικῶν ὀνείρων τους ἦταν ἡ Crédit Mobilier[101] πού ἱδρύθηκε ἀπό τόν τέως σαινσιμονιστή Ἐμίλ Περέρ, μιά μορφή πού κατά τά ἄλλα μόνο σέ μιά χώρα σάν τή Γαλλία μπόρεσε νά ἐπικρατήσει, ὅπου οὔτε τό πιστωτικό σύστημα, οὔτε ἡ μεγάλη βιομηχανία εἶχαν φτάσει στήν ἀνάπτυξή τους τό σύγχρονο ἐπίπεδο. Στήν Ἀγγλία καί στήν Ἀμερική ἕνα τέτιο πράγμα ἦταν ἀδύνατο νά γίνει. Στίς παρακάτω περικοπές ἀπό τό ἔργο «Doctrine de Saint-Simon. Exposition. Première année. 1828/1829», 3me éd., Paris 1831, βρίσκεται ἤδη τό ἔμβρυο γιά τήν ἵδρυση τῆς Crédit Mobilier. Εἶναι εὐνόητο ὅτι ὁ τραπεζίτης μπορεῖ νά δανείζει πιό φτηνά ἀπό τόν καπιταλιστή καί τόν ἰδιώτη τοκογλύφο. Ἑπομένως, οἱ τραπεζίτες αὐτοί

«μποροῦν νά προμηθεύουν τούς βιομήχανους ἐργαλεῖα πολύ πιό φτηνά, δηλαδή μέ *χαμηλότερο τόκο*, ἀπό ὅ,τι θά μποροῦσαν νά τό κάνουν αὐτό οἱ γαιοκτήμονες καί οἱ καπιταλιστές, πού μποροῦν πιό εὔκολα νά γελαστοῦν στήν ἐπιλογή τῶν δανειζομένων» (σελ. 202).

Οἱ ἴδιοι ὅμως οἱ συγγραφεῖς προσθέτουν στήν ὑποσημείωση:

«Τό ὄφελος πού ἔπρεπε νά ἀκολουθήσει ὕστερα ἀπό τή μεσολάβηση τοῦ τραπεζίτη ἀνάμεσα στούς ἀργόσχολους καί στούς travailleurs, συχνά ἀντισταθμίζεται ἤ ἀκόμα καί ἐκμηδενίζεται ἀπό τήν εὐκαιρία, πού προσφέρει ἡ ἀποδιοργανωμένη κοινωνία μας στόν ἐγωϊσμό, γιά νά ἐπιβληθεῖ μέ τίς διάφορες μορφές τῆς ἀπάτης καί τοῦ τσαρλατανισμοῦ. Οἱ τραπεζίτες χώνονται συχνά ἀνάμεσα στούς travailleurs καί στούς ἀργόσχολους γιά νά ἐκμεταλλεύονται καί τούς δυό πρός βλάβην ὅλης τῆς κοινωνίας».

μόνο μέ θαυμασμό γιά τήν μεγαλοφυΐα καί τό ἐγκυκλοπαιδικό μυαλό τοῦ Σαίν-Σιμόν. Ἄν ὁ Σαίν-Σιμόν στά πρῶτα του συγγράμματα ἀγνοοῦσε τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στήν ἀστική τάξη καί στό προλεταριάτο, πού μόλις τότε γεννιόταν στή Γαλλία, ἄν τή μερίδα τῆς ἀστικῆς τάξης πού δροῦσε στήν παραγωγή τή συμπεριλάβαινε στούς travailleurs, αὐτό ἀνταποκρίνεται στήν ἀντίληψη τοῦ Φουριέ, πού ἤθελε νά συμφιλιώσει τό κεφάλαιο καί τήν ἐργασία, καί ἐξηγιέται ἀπό τήν οἰκονομική καί πολιτική κατάσταση τῆς τοτινῆς Γαλλίας. Ἄν ὁ Ὄουεν ἔβλεπε πιό μακρυά, αὐτό ὀφείλονταν στό ὅτι ζοῦσε σέ ἄλλο περιβάλλον, στό κέντρο τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης καί τῆς ταξικῆς ἀντίθεσης πού ὀξύνονταν ἤδη ἀπότομα. — Φ. Ε.

1* κατ' ἐξοχήν ἐργαζόμενος.

Ἡ λέξη «travailleur» χρησιμοποιεῖται ἐδῶ ἀντί τοῦ capitaliste industriel[1*]. Κατά τά ἄλλα εἶναι λαθεμένο, τά μέσα πού διαθέτει τό σύγχρονο τραπεζικό σύστημα, νά τά βλέπουμε μόνο σάν μέσα τῶν ἀργόσχολων. Πρῶτο, πρόκειται γιά τό μέρος τοῦ κεφαλαίου, πού βιομήχανοι καί ἔμποροι τό κρατοῦν προσωρινά ἀναπασχόλητο μέ χρηματική μορφή, σάν χρηματική ἐφεδρεία ἤ σάν κεφάλαιο γιά ἐπένδυση, ἑπομένως πρόκειται γιά ἀργόσχολο κεφάλαιο, ὄχι ὅμως γιά κεφάλαιο τῶν ἀργόσχολων. Δεύτερο, πρόκειται γιά τό μέρος ἐκεῖνο τῶν εἰσοδημάτων καί τῶν οἰκονομιῶν ὅλων, πού προορίζεται μόνιμα ἤ προσωρινά γιά συσσώρευση. Καί τά δυό μέρη εἶναι οὐσιαστικά γιά τόν χαρακτήρα τοῦ τραπεζικοῦ συστήματος.

Δέν πρέπει ὅμως ποτέ νά ξεχνᾶμε, ὅτι, πρῶτο, τό χρῆμα — μέ τή μορφή τῶν εὐγενῶν μετάλλων — παραμένει ἡ βάση, ἀπό τήν ὁποία τό πιστωτικό σύστημα, λόγω τῆς φύσης του, *ποτέ* δέν μπορεῖ νά ἀποσπαστεῖ. Δεύτερο, ὅτι προϋπόθεση τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος εἶναι ἰδιῶτες νά κρατοῦν στά χέρια τους τό μονοπώλιο στά κοινωνικά μέσα παραγωγῆς (μέ τή μορφή κεφαλαίου ἤ γαιοκτησίας), ὅτι τό ἴδιο σύστημα, ἀπό τή μιά μεριά, εἶναι μιά ἰδιάζουσα μορφή τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, μιά κινητήρια δύναμη τῆς ἐξέλιξής του πρός τήν ἀνώτατη καί τελευταία δυνατή μορφή του.

Τό τραπεζικό σύστημα εἶναι, σύμφωνα μέ τήν τυπική ὀργάνωση καί συγκεντροποίηση, ὅπως εἰπώθηκε ἤδη τό 1697 στό «Some Thoughts of the Interests of England», τό πιό τεχνητό καί τό πιό διαμορφωμένο προϊόν, πού μπορεῖ γενικά νά δόσει ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς. Ἀπό δῶ ἡ τεράστια ἐξουσία ἑνός ἱδρύματος σάν τήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας στό ἐμπόριο καί τή βιομηχανία, παρ' ὅλο πού ἡ πραγματική κίνησή τους παραμένει ἐντελῶς ἔξω ἀπό τή δική της σφαίρα δραστηριότητας καί μένει παθητική ἀπέναντι στήν κίνηση αὐτή. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μέ τό τραπεζικό σύστημα δίνεται ἡ μορφή μιᾶς γενικῆς λογιστικῆς καί κατανομῆς τῶν μέσων παραγωγῆς σέ κοινωνική κλίμακα, ἀλλά πάλι μόνο ἡ μορφή. Ἔχουμε δεῖ ὅτι τό μέσο κέρδος τοῦ κάθε ξεχωριστοῦ κεφαλαιοκράτη, ἤ κάθε ξεχωριστοῦ κεφαλαίου καθορίζεται ὄχι ἀπό τήν ὑπερεργασία, πού τό κεφάλαιο αὐτό ἰδιοποιεῖται ἀπό πρῶτο χέρι, ἀλλά ἀπό τήν ποσότητα τῆς συνολικῆς ὑπερεργασίας, πού ἰδιοποιεῖται τό συνολικό κεφάλαιο, καί ἀπό τήν ὁποία τό κάθε ξεχω-

---

1* βιομήχανος κεφαλαιοκράτης.

ριστό κεφάλαιο παίρνει τό μερίδιό του, ἀνάλογα μόνο μέ τό μέρος τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου πού ἀντιπροσωπεύει. Αὐτός ὁ κοινωνικός χαρακτήρας τοῦ κεφαλαίου πετυχαίνεται καί πραγματοποιεῖται πέρα γιά πέρα μόνο μέ τήν πλήρη ἀνάπτυξη τοῦ πιστωτικοῦ καί τραπεζικοῦ συστήματος. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τό σύστημα αὐτό ἐξελίσσεται παραπέρα. Θέτει στή διάθεση τῶν βιομηχάνων καί ἐμπόρων κεφαλαιοκρατῶν ὅλο τό διαθέσιμο, μαζί καί τό δυνητικό κεφάλαιο τῆς κοινωνίας, πού ἀδρανεῖ ἀκόμα, ἔτσι πού οὔτε ὁ δανειστής αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου, οὔτε αὐτός πού τό χρησιμοποιεῖ εἶναι οἱ ἰδιοκτῆτες ἤ οἱ παραγωγεῖς του. Καταργεῖ ἔτσι τόν ἰδιωτικό χαρακτήρα τοῦ κεφαλαίου καί περικλείνει ἔτσι μέσα του, ἀλλά μόνο μέσα του, τήν κατάργηση τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαίου. Μέ τό τραπεζικό σύστημα ἡ κατανομή τοῦ κεφαλαίου καί σάν ἰδιωτική ἐπιχείρηση καί σάν κοινωνική λειτουργία ἀποσπᾶται ἀπό τά χέρια τῶν ἰδιωτῶν κεφαλαιοκρατῶν καί τῶν τοκογλύφων. Ἡ τράπεζα καί ἡ Πίστη, ὅμως, γίνονται ταυτόχρονα τό πιό ἰσχυρό μέσο, γιά νά ὁδηγηθεῖ ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή πέρα ἀπό τά δικά της ὅρια καί ἕνας ἀπό τούς πιό ἀποτελεσματικούς μοχλούς τῶν κρίσεων καί τῆς ἀπάτης.

Τό τραπεζικό σύστημα, ὑποκαθιστώντας τό χρῆμα μέ διάφορες μορφές πιστωτικῆς κυκλοφορίας, δείχνει ἀκόμα, ὅτι τό χρῆμα δέν εἶναι στήν πραγματικότητα τίποτα ἄλλο ἀπό μιά ἰδιαίτερη ἔκφραση τοῦ κοινωνικοῦ χαρακτήρα τῆς ἐργασίας καί τῶν προϊόντων της, πού, ἐπειδή βρίσκεται σέ ἀντίθεση μέ τή βάση τῆς ἀτομικῆς παραγωγῆς, ὀφείλει νά ἐμφανίζεται πάντα σέ τελευταία ἀνάλυση σάν ἕνα πράγμα, σάν ἕνα ἰδιαίτερο ἐμπόρευμα δίπλα σέ ἄλλα ἐμπορεύματα.

Τέλος, δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι τό πιστωτικό σύστημα θά χρησιμεύσει σάν ἰσχυρός μοχλός κατά τή διάρκεια τοῦ περάσματος ἀπό τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς στόν τρόπο παραγωγῆς τῆς συνεταιρισμένης ἐργασίας, ὅμως μονάχα σάν ἕνα στοιχεῖο σέ συνάρτηση μέ ἄλλες μεγάλες ὀργανικές ἀνατροπές τοῦ ἴδιου τοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἀντίθετα, οἱ αὐταπάτες, σχετικά μέ τήν θαυματουργό δύναμη τοῦ πιστωτικοῦ καί τραπεζικοῦ συστήματος μέ τή σοσιαλιστική ἔννοια, ἀπορρέουν ἀπό τήν πλήρη ἄγνοια τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς καί τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος σάν μιά ἀπό τίς μορφές του. Ἀπό τή στιγμή πού τά μέσα παραγωγῆς θά ἔχουν παύσει νά μετατρέπονται σέ κεφάλαιο (πράγμα πού περιλαβαίνει καί τήν κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας τῆς γῆς), ἡ Πίστη σάν τέτια δέν θά ἔχει πιά κανένα νόημα, πράγμα ἐξάλλου πού τό κατανόησαν ἀκόμα καί οἱ σαινσιμονιστές. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅσο θά

συνεχίζεται ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς, θά συνεχίζεται καί τό τοκοφόρο κεφάλαιο σάν μιά ἀπό τίς μορφές του, καί ἀποτελεῖ πράγματι τή βάση τοῦ πιστωτικοῦ του συστήματος. Μόνο ὁ ἴδιος ὁ Προυντόν, ὁ συγγραφέας πού τοῦ ἀρέσει νά ἐντυπωσιάζει καί πού ἤθελε νά ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει ἡ ἐμπορευματική παραγωγή καί νά καταργήσει τό χρῆμα[25], μονάχα αὐτός ἦταν ἱκανός νά ὀνειρευτεῖ τό τέρας μιᾶς crédit gratuit[1*][102] αὐτή τή δῆθεν πραγματοποίηση τοῦ εὐσεβοῦς πόθου τῆς μικροαστικῆς ἄποψης.

Στό «Religion Saint-Simonienne Économie et Politique», λέγεται στή σελ. 45:

«Σέ μιά κοινωνία, στήν ὁποία ὁρισμένοι κατέχουν ἐργαλεῖα τῆς βιομηχανίας χωρίς νά ἔχουν τήν ἱκανότητα ἤ τή θέληση νά τά χρησιμοποιήσουν καί στήν ὁποία ἄλλοι φίλεργοι ἄνθρωποι δέν ἔχουν ἐργαλεῖα δουλιᾶς, σκοπός τῆς Πίστης εἶναι τά ἐργαλεῖα αὐτά νά τά περνάει μέ τόν εὐκολότερο δυνατό τρόπο ἀπό τά χέρια τῶν πρώτων, τῶν κατόχων τους, στά χέρια τῶν ἄλλων πού ξέρουν νά τά χρησιμοποιοῦν. Σημειώνουμε, ὅτι σύμφωνα μέ τόν ὁρισμό αὐτό ἡ Πίστη εἶναι μιά συνέπεια τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο εἶναι συγκροτημένη ἡ ἰδιοκτησία».

Ἑπομένως, ἡ Πίστη ἐκλείπει μαζί μέ τή συγκρότηση αὐτή τῆς ἰδιοκτησίας. Παρακάτω, στή σελίδα 98 λέγεται: Οἱ τωρινές τράπεζες

«θεωροῦν τόν ἑαυτό τους προορισμένο νά ἀκολουθοῦν τήν κίνηση, ἡ ὁποία προκαλεῖται ἀπό τίς συναλλαγές πού γίνονται ἔξω ἀπό αὐτές, ὅμως δέν τόν θεωροῦν καθόλου προορισμένο νά δίνουν οἱ ἴδιες τήν ὤθηση στήν κίνηση αὐτή. Μ' ἄλλα λόγια, οἱ τράπεζες παίζουν τό ρόλο τῶν καπιταλιστῶν ἔναντι τῶν travailleurs, στούς ὁποίους δανείζουν κεφάλαια».

Στή σκέψη ὅτι οἱ τράπεζες πρέπει νά ἀναλάβουν οἱ ἴδιες τή διεύθυνση τῶν ἐπιχειρήσεων καί νά διακρίνονται

«μέ τόν ἀριθμό καί τήν ὠφελιμότητα τῶν καταστημάτων πού διευθύνουν καί τῶν ἐργασιῶν πού γίνονται μέ δική τους παρακίνηση» (σελ. 101),

ἐνυπάρχει σέ λανθάνουσα κατάσταση ἡ Crédit Mobilier. Ὁ Κωνσταντῖνος Πεκέρ ζητάει ἐπίσης, οἱ τράπεζες (αὐτό πού οἱ σαινσιμονιστές τό ὀνομάζουν Système général des banques)[2*] «νά κυβερνοῦν τήν παραγωγή». Γενικά ὁ Πεκέρ εἶναι στήν οὐσία σαινσιμονιστής, ἄν καί πολύ πιό ριζοσπαστικός. Θέλει

[25] Karl Marx. «Misère de la Philosophie». Bruxelles et Paris 1847. — Karl Marx. «Kritik der Politischen Oekonomie», p. 64.

[1*] γενικό τραπεζικό σύστημα.

[2*] δωρεάν πίστωσης.

«τό πιστωτικό ἵδρυμα... νά κυβερνάει ὅλη τήν κίνηση τῆς ἐθνικῆς παραγωγῆς». — «Προσπαθεῖ νά δημιουργήσει ἕνα ἐθνικό πιστωτικό ἵδρυμα, πού θά δάνειζε τά μέσα στούς μή ἰδιοκτῆτες, πού ἔχουν ὅμως ταλέντο καί ἀξία, χωρίς ὡστόσο αὐτούς πού θά δανείζονται νά τούς συνδέουν ὑποχρεωτικά μεταξύ τους μέ μιά αὐστηρή ἀλληλεγγύη στήν παραγωγή καί στήν κατανάλωση, ἀλλά ἀντίθετα ἔτσι, πού οἱ ἴδιοι νά καθορίζουν τίς ἀνταλλαγές καί τήν παραγωγή τους. Ἔτσι θά πετύχετε μόνο αὐτό πού πετυχαίνουν ἤδη τώρα οἱ ἰδιωτικές τράπεζες, τήν ἀναρχία, τή δυσαναλογία ἀνάμεσα στήν παραγωγή καί στήν κατανάλωση, τήν ξαφνική καταστροφή τῶν μέν καί τόν ξαφνικό πλουτισμό τῶν ἄλλων, ἔτσι πού τό ἵδρυμά σας δέν θά προχωρήσει ποτέ πέρα ἀπό τήν παραγωγή ἑνός ποσοῦ εὐημερίας γιά τούς μέν, ἴσο μέ τό ποσό τῆς καταστροφῆς πού ὑπέστησαν οἱ ἄλλοι... μόνο πού θά ἔχετε χορηγήσει στούς μισθωτούς ἐργάτες, πού ὑποστηρίζονται ἀπό σᾶς, τά μέσα γιά νά ἐπιδοθοῦν μεταξύ τους σέ ἕνα συναγωνισμό, ἀνάλογο μέ τό συναγωνισμό στόν ὁποῖο ἐπιδίδονται οἱ κεφαλαιοκράτες ἀφεντικά τους». (C. Pecqueur. «Théorie Nouvelle d'Économie Soc. et Pol.». Paris 1842, p. 433, 434).

Ἔχουμε δεῖ, ὅτι τό ἐμπορικό κεφάλαιο καί τό τοκοφόρο κεφάλαιο εἶναι οἱ πιό παλιές μορφές τοῦ κεφαλαίου. Ὀφείλεται ὅμως στή φύση τῆς ὑπόθεσης ὅτι τό τοκοφόρο κεφάλαιο παρουσιάζεται στή λαϊκή ἀντίληψη σάν ἡ μορφή τοῦ par excellence[1*] κεφαλαίου. Στό ἐμπορικό κεφάλαιο συντελεῖται μιά μεσολαβητική δραστηριότητα, ἀδιάφορο πῶς ἑρμηνεύεται, σάν ἀπάτη, σάν ἐργασία ἤ σάν κάτι ἄλλο. Ἀντίθετα, στό τοκοφόρο κεφάλαιο ὁ αὐτοαναπαραγόμενος χαρακτήρας τοῦ κεφαλαίου, ἡ αὐτοαξιοποιούμενη ἀξία, ἡ παραγωγή τῆς ὑπεραξίας παρουσιάζεται σάν καθαρά ἀπόκρυφη ἰδιότητα. Ἔτσι ἐξηγιέται ὅτι ἀκόμα καί ἕνα μέρος τῶν οἰκονομολόγων, ἰδίως στίς χῶρες, στίς ὁποῖες τό βιομηχανικό κεφάλαιο δέν ἔχει ἀκόμα πέρα γιά πέρα ἀναπτυχθεῖ, ὅπως στή Γαλλία, θεωρεῖ τό τοκοφόρο κεφάλαιο τή βασική μορφή τοῦ κεφαλαίου καί λ.χ. τή γαιοπρόσοδο τήν ἀντιλαμβάνεται σάν μιά ἄλλη μορφή του, γιατί καί ἐδῶ ἐπικρατεῖ ἡ μορφή τοῦ δανεισμοῦ. Ἔτσι παραγνωρίζεται ὁλότελα ἡ ἐσωτερική διάρθρωση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς καί δέν βλέπουν καθόλου, ὅτι ἡ γῆ, ὅπως καί τό κεφάλαιο, χορηγεῖται μόνο σέ κεφαλαιοκράτες. Ἀντί νά δοθεῖ δανεικό χρῆμα μποροῦν βέβαια νά δοθοῦν δανεικά μέσα παραγωγῆς in natura[2*], λ.χ. μηχανές, βιομηχανικά χτίρια κλπ. Τότε ὅμως ἀντιπροσωπεύουν ἕνα καθορισμένο ποσό χρήματος. Καί ἄν, ἐκτός ἀπό τόν τόκο πού πληρώνεται, πληρώνεται καί ἕνα μέρος γιά τή φθορά τους, αὐτό ὀφείλεται στήν ἀξία χρήσης τους, στήν εἰδική φυσική μορφή αὐτῶν τῶν στοιχείων τοῦ

[1*] κατ' ἐξοχήν.
[2*] σέ εἶδος.

κεφαλαίου. Τό ἀποφασιστικό εἶναι ἐδῶ πάλι, ἄν χορηγοῦνται στόν ἄμεσο παραγωγό, πράγμα πού προϋποθέτει τήν μή ὕπαρξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, τουλάχιστον στή σφαίρα πού γίνεται αὐτό, ἤ ἄν χορηγοῦνται στόν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη, πράγμα πού ἀποτελεῖ ἀκριβῶς τήν προϋπόθεση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἀκόμα πιό ἀνάρμοστο καί πιό ἀνόητο εἶναι ὅταν συμπεριλαβαίνουν ἐδῶ τό δάνεισμα σπιτιῶν κλπ. γιά ἀτομική κατανάλωση. Εἶναι ὁλοφάνερο γεγονός ὅτι τήν ἐργατική τάξη τήν ἐξαπατοῦν καί μ' αὐτήν τή μορφή, καί μάλιστα σέ ἀνήκουστο βαθμό. Αὐτό γίνεται ὅμως καί ἀπό τήν πλευρά τοῦ μικρεμπόρου, πού ἐφοδιάζει τούς ἐργάτες μέ μέσα διατροφῆς. Πρόκειται γιά δευτερογενή ἐκμετάλλευση, πού γίνεται παράλληλα μέ τήν πρωταρχική, ἡ ὁποία συντελεῖται ἄμεσα στό προτσές τῆς παραγωγῆς. Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν πούληση καί στό δανεισμό εἶναι ἐδῶ ἐντελῶς ἀσήμαντη καί τυπική πού, ὅπως δείξαμε ἤδη, φαίνεται οὐσιαστική μόνο σ' αὐτούς πού ἔχουν πλήρη ἄγνοια τῆς πραγματικῆς συνάρτησης τῶν φαινομένων.

Ἡ τοκογλυφία καί τό ἐμπόριο ἐκμεταλλεύονται ἕναν δοσμένο τρόπο παραγωγῆς, δέν τόν δημιουργοῦν, ἡ σχέση τους μαζί του εἶναι ἐξωτερική. Ἡ τοκογλυφία προσπαθεῖ ἄμεσα νά τόν διατηρεῖ γιά νά μπορεῖ νά τόν ἐκμεταλλεύεται ξανά καί ξανά, εἶναι συντηρητική, τό μόνο πού πετυχαίνει εἶναι νά τόν κάνει πιό ἄθλιο. Ὅσο λιγότερο τά στοιχεῖα τῆς παραγωγῆς μπαίνουν σάν ἐμπορεύματα στό προτσές τῆς παραγωγῆς, καί ὅσο λιγότερο βγαίνουν ἀπό αὐτό σάν ἐμπορεύματα, τόσο περισσότερο ἐμφανίζεται σάν μιά ἰδιαίτερη πράξη ἡ προέλευσή τους ἀπό τό χρῆμα. Ὅσο πιό ἀσήμαντος εἶναι ὁ ρόλος πού παίζει ἡ κυκλοφορία στήν κοινωνική ἀναπαραγωγή, τόσο πιό ἀνθηρή εἶναι ἡ τοκογλυφία.

Τό γεγονός ὅτι ἡ χρηματική περιουσία ἀναπτύσσεται σάν ἰδιαίτερη περιουσία, σημαίνει σχετικά μέ τό τοκογλυφικό κεφάλαιο, ὅτι ὅλες του τίς πιστωτικές ἀπαιτήσεις τίς ἔχει μέ τή μορφή χρηματικῶν ἀπαιτήσεων. Τό τοκογλυφικό κεφάλαιο ἀναπτύσσεται τόσο περισσότερό σέ μιά χώρα, ὅσο περισσότερο ἡ παραγωγή στό μεγαλύτερό της μέρος παραμένει φυσική κλπ., δηλαδή περιορίζεται σέ παραγωγή ἀξιῶν χρήσης.

Ἐφόσον ἡ τοκογλυφία καταλήγει σέ δυό ἀποτελέσματα: πρῶτο, γενικά, στή δημιουργία δίπλα στό ἐμπορικό κεφάλαιο μιᾶς αὐτοτε-

λοῦς χρηματικῆς περιουσίας, δεύτερο, στό σφετερισμό τῶν ὅρων ἐργασίας, δηλαδή στήν καταστροφή τῶν κατόχων τῶν παλιῶν ὅρων ἐργασίας, ἀποτελεῖ ἕναν ἰσχυρό μοχλό γιά τή δημιουργία τῶν προϋποθέσεων γιά τό βιομηχανικό κεφάλαιο.

Ὁ τόκος στό μεσαίωνα

«Στό μεσαίωνα ὁ πληθυσμός ἦταν καθαρά ἀγροτικός. Καί μέ τέτιο πληθυσμό, στίς συνθῆκες μάλιστα τοῦ φεουδαρχικοῦ καθεστῶτος, τό ἐμπόριο δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι μικρό, μικρό εἶναι ἑπομένως καί τό κέρδος. Γι' αὐτό δικαιολογοῦνταν τό μεσαίωνα οἱ νόμοι σχετικά μέ τήν τοκογλυφία. Ἐπί πλέον σέ μιά ἀγροτική χώρα σπάνια ἕνας περιέρχεται σέ κατάσταση πού χρειάζεται νά δανειστεῖ χρήματα, ἐκτός ἄν ἔχει περιέλθει σέ κατάσταση φτώχιας καί ἀθλιότητας... Ὁ Ἐρρίκος ὁ 8ος περιόρισε τόν τόκο σέ 10%, ὁ Ἰάκωβος ὁ 1ος σέ 8%, ὁ Κάρολος ὁ 2ος σέ 6% καί ἡ Ἄννα σέ 5%... Τήν ἐποχή ἐκείνη οἱ δανειστές χρήματος ἦταν, ἄν ὄχι νόμιμοι, ὡστόσο πραγματικοί μονοπωλητές καί γι' αὐτό ἦταν ἀπαραίτητο νά τούς περιορίζουν, ὅπως περιόριζαν καί τούς ἄλλους μονοπωλητές... Σήμερα, τό ποσοστό τοῦ κέρδους ρυθμίζει τό ποσοστό τοῦ τόκου. Τήν ἐποχή ἐκείνη τό ποσοστό τοῦ τόκου ρύθμιζε τό ποσοστό τοῦ κέρδους. Ἄν ὁ πιστωτής τοῦ χρήματος φόρτωνε στόν ἔμπορο ἕνα ὑψηλό ποσοστό τοῦ τόκου, ὁ ἔμπορος ἔπρεπε νά βγάλει ἕνα μεγαλύτερο ποσοστό κέρδους ἀπό τά ἐμπορεύματά του. Γι' αὐτό, ἀπό τίς τσέπες τῶν ἀγοραστῶν παίρνονταν ἕνα μεγαλύτερο ποσό χρήματος γιά νά μεταβιβαστεῖ στίς τσέπες τῶν δανειστῶν χρήματος». (Gilbart. «The History and Princ. of Banking». London 1834, p. 164, 165).

«Μοῦ λένε, ὅτι τώρα σέ κάθε ἔκθεση τῆς Λειψίας παίρνουν τό χρόνο 10 φιορίνια, δηλαδή 30 στά ἑκατό.[103] Μερικοί προσθέτουν καί τήν ἔκθεση τοῦ Νόϊενμπουργκ, ἔτσι πού φτάνει τά 40 στά ἑκατό. Ἄν ἀλλοῦ ἀπομυζοῦν περισσότερα, αὐτό δέν τό ξέρω. Ντροπή σου. Ποῦ στό διάβολο θά καταλήξει αὐτό;... Αὐτός λοιπόν πού ἔχει τώρα στή Λειψία 100 φιορίνια παίρνει τό χρόνο 40 — αὐτό θά πεῖ ὅτι μέσα σέ ἕνα χρόνο καταβροχθίζει ἕναν χωρικό ἤ ἕναν ἀστό. Ἄν ἔχει 1.000 φιορίνια, τότε βγάζει τό χρόνο 400 — αὐτό θά πεῖ ὅτι μέσα σέ ἕνα χρόνο καταβροχθίζει ἕναν ἱππότη ἤ ἕναν πλούσιο εὐγενή. Ἄν ἔχει 10.000, τότε βγάζει μέσα σέ ἕνα χρόνο 4.000 — αὐτό θά πεῖ ὅτι μέσα σέ ἕνα χρόνο καταβροχθίζει ἕναν πλούσιο κόμητα. Ἄν ἔχει 100.000, ὅπως πρέπει νά συμβαίνει στούς μεγαλεμπόρους, τότε βγάζει μέσα σέ ἕνα χρόνο 40.000 — αὐτό θά πεῖ ὅτι μέσα σέ ἕνα χρόνο καταβροχθίζει ἕναν μεγάλο πλούσιο πρίγκηπα. Ἄν ἔχει 1.000.000, τότε βγάζει μέσα σέ ἕνα χρόνο 400.000 — αὐτό θά πεῖ ὅτι μέσα σέ ἕνα χρόνο καταβροχθίζει ἕναν μεγάλο βασιλιά. Καί δέν τόν ἀπειλεῖ γι' αὐτό κανένας κίνδυνος, οὔτε γιά τή ζωή του, οὔτε γιά τό βιός του, δέν ἐργάζεται, κάθεται πίσω ἀπό τή σόμπα καί ψήνει μῆλα: ἔτσι αὐτός ὁ ληστής τῆς πολυθρόνας θάθελε νά κάθεται στό σπίτι καί μέσα σέ 10 χρόνια νά καταβροχθίζει ἕναν ὁλόκληρο κόσμο». (Αὐτή ἡ περικοπή εἶναι παρμένη ἀπό τήν ἐπιστολή τοῦ Λουθήρου: «An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen» τοῦ 1540[1*]. Ἔργα τοῦ Λουθήρου, Wittenberg 1589, 6. Teil, [S. 312]).

[1*] Στήν 1η γερμανική ἔκδοση: «Βιβλία ἀγοροπωλησιῶν καί τοκογλυφιῶν» τοῦ χρόνου 1524.

«Πρίν 15 χρόνια ἔχω γράψει ἐνάντια στήν τοκογλυφία, γιατί τότε κιόλας εἶχε τόσο πολύ διαδοθεῖ, πού δέν ἤλπιζα ὅτι θά βελτιωθεῖ ἡ κατάσταση. Ἀπό τότε ἔχει τόσο ἐπεκταθεῖ πού δέν θέλει πιά νά τήν θεωροῦν κάτι τό κακό, ἁμαρτία ἤ ντροπή, ἀλλά θέλει νά τή θεωροῦν μεγάλη ἀρετή καί τιμή, λές καί προσφέρει στούς ἀνθρώπους μεγάλη ἀγάπη καί χριστιανική ὑπηρεσία. Τί μπορεῖ τώρα νά μᾶς βοηθήσει καί νά μᾶς συμβουλεύσει, τώρα πού ἡ ντροπή ἔγινε τιμή καί τό ἐλάττωμα ἀρετή;» («An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen». Wittenberg 1540).

«Ἑβραῖοι, σαράφηδες, τοκογλύφοι, βδέλες ἦταν οἱ πρῶτοι μας τραπεζίτες, οἱ πρῶτοι τραπεζικοί κερδοσκόποι, ὁ χαρακτήρας τους μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ σχεδόν ἀχρεῖος... Μ' αὐτούς σμίξανε ἔπειτα οἱ χρυσοχόοι τοῦ Λονδίνου. Γενικά... ἦταν οἱ πρωταρχικοί τραπεζίτες μας... ἦταν μιά πολύ κακή παρέα, ἦταν ἀχόρταγοι τοκογλύφοι, ἄκαρδοι βρυκόλακες». (D. Hardcastle. «Banks and Bankers». 2nd ed., London 1843, p. 19, 20).

«Τό παράδειγμα πού ἔδωσε ἡ Βενετία» (τῆς ἵδρυσης μιᾶς τράπεζας) «τό μιμήθηκαν λοιπόν γρήγορα. Ὅλες οἱ παραθαλάσσιες πόλεις, καί γενικά ὅλες οἱ πόλεις, πού ἔγιναν ξακουστές μέ τήν ἀνεξαρτησία καί τό ἐμπόριό τους, ἵδρυσαν τίς πρῶτες τράπεζές τους. Ἡ ἐπιστροφή τῶν καραβιῶν τους, πού συχνά ἀργοῦσαν πολύ, ὁδήγησε ἀναπόφευχτα στή συνήθεια τῆς χορήγησης πιστώσεων, μιά συνήθεια πού δυνάμωσε ἀκόμα πιό πολύ ἀργότερα μέ τήν ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς καί μέ τό ἐμπόριο μαζί της». (Τό σημεῖο αὐτό εἶναι κύριο). «Τό φόρτωμα τῶν πλοίων ἀπαιτοῦσε μεγάλες προκαταβολές, πράγμα πού γίνονταν ἤδη στήν ἀρχαιότητα, στήν Ἀθήνα καί στήν Ἑλλάδα. Τό 1308 ἡ ὁμόσπονδη πόλη (τῆς Hansa) Μπρύγκε εἶχε ἕνα ἀσφαλιστικό ἐπιμελητήριο». (M. Augier, στό ἴδιο, 202, 203).

Πόσο πολύ στό τελευταῖο τρίτο τοῦ 17ου αἰώνα, προτοῦ ἀναπτυχθεῖ τό σύγχρονο πιστωτικό σύστημα, ἐπικρατοῦσε ἀκόμα καί στήν Ἀγγλία ἡ χορήγηση δανείων στούς γαιοκτήμονες καί γενικά στούς πλούσιους πού γλεντοῦσαν τόν πλοῦτο τους, φαίνεται μεταξύ ἄλλων καί ἀπό τά ἔργα τοῦ Ντάντλεϋ Νόρθ, πού ἦταν ὄχι μόνο ἕνας ἀπό τούς πρώτους ἄγγλους ἐμπόρους, ἀλλά καί ἕνας ἀπό τούς πιό σημαντικούς θεωρητικούς οἰκονομολόγους τῆς ἐποχῆς του:

«Ἀπό τά χρήματα πού δίνονται στή χώρα μας δανεικά μέ τόκο δέν χορηγεῖται οὔτε τό ἕνα δέκατο σέ ἐπιχειρηματίες γιά νά τά χρησιμοποιήσουν γιά τίς δουλιές τους. Στό μεγαλύτερό τους μέρος δίνονται δανεικά γιά ν' ἀγοράζονται εἴδη πολυτελείας, καί γιά τά ἔξοδα ἀνθρώπων, πού, παρ' ὅλο πού εἶναι μεγαλογαιοκτήμονες, ὡστόσο ξοδεύουν περισσότερα ἀπό τά ἔσοδα πού ἔχουν ἀπό τά κτήματά τους, καί ἐπειδή δειλιάζουν νά πουλήσουν τά κτήματά τους, προτιμοῦν νά τά ὑποθηκεύουν». («Discourses upon Trade». London 1691. p. 6, 7).

Τόν 18ο αἰώνα στήν Πολωνία:

«Στή Βαρσοβία γίνονταν μεγάλες συναλλαγές μέ συναλλαγματικές, πού, ὅμως, εἶχαν σάν βάση καί σάν στόχο τήν τοκογλυφία τῶν τραπεζιτῶν της. Γιά νά προμηθευονται χρήματα, πού μποροῦσαν νά τά δανείζουν στούς μεγιστάνες

πρός 8 καί πάνω τοῖς ἑκατό, οἱ τραπεζίτες ἀναζήτησαν καί βρῆκαν ἔξω ἀπό τή χώρα τους πίστωση σέ συναλλαγματικές in Blanco, δηλαδή χωρίς νά στηρίζονταν σέ ὁποιοδήποτε ἐμπορευματεμπόριο, πού ὁ ξένος ἐκδότης τῶν συναλλαγματικῶν τίς δεχόταν ὑπομονητικά τόσο καιρό ὅσο δέν σταματοῦσαν οἱ ἀποστολές χρημάτων πού πραγματοποιοῦνταν μέ συναλλαγματικές εὐκολίας. Οἱ ξένοι αὐτοί, ὅμως, πλήρωσαν ἀκριβά ὅταν χρεωκόπησαν ἕνας Τέππερ καί ἄλλοι μέ μεγάλο κῦρος τραπεζίτες τῆς Βαρσοβίας». (J. G. Büsch. «Theoretisch-praktische Darstellung der Handlung etc.», 3. Auflage, Hamburg 1808, Band II, p. 232, 233).

Τό κέρδος τῆς ἐκκλησίας ἀπό τήν ἀπαγόρευση τοῦ τόκου

«Ἡ ἐκκλησία εἶχε ἀπαγορεύσει νά παίρνουν τόκο, ὅμως δέν ἀπαγόρευσε νά πουλοῦν τήν ἰδιοκτησία τους σέ περίπτωση ἀνάγκης. Δέν ἀπαγόρευσε οὔτε τήν παραχώρηση στόν πιστωτή γιά ἕνα χρονικό διάστημα τῆς ἰδιοκτησίας ὡς τήν ἀποπληρωμή τοῦ χρέους, γιά νά χρησιμεύσει σ' αὐτόν σάν ἐχέγγυο, ἀλλά ἐπίσης γιά νά ἀπολαμβάνει στό διάστημα αὐτό τήν ἐκμετάλλευσή της σάν ἀποζημίωση γιά τό χρῆμα πού τοῦ πῆραν δανεικό... Ἡ ἴδια ἡ ἐκκλησία, ἤ οἱ κοινότητες, πού ἀνῆκαν σ' αὐτήν, καί τά pia corpora[1*] εἶχαν μεγάλο ὄφελος ἀπό αὐτό, ἰδίως τόν καιρό τῶν σταυροφοριῶν. Χάρη σ' αὐτήν, στήν κατοχή τοῦ λεγόμενου „νεκροῦ χεριοῦ", περιερχόταν ἕνα τόσο μεγάλο μέρος τοῦ ἐθνικοῦ πλούτου, τόσο περισσότερο πού δέν ἐπιτρέπονταν στούς ἑβραίους νά δανείζουν ἀπό τό δρόμο αὐτό μέ τοκογλυφικό τόκο, γιατί δέν μποροῦσε νά κρυφτεῖ ἡ κατοχή ἑνός τόσο γεροῦ ἐνεχύρου... Χωρίς τήν ἀπαγόρευση τοῦ τόκου, οἱ ἐκκλησίες καί τά μοναστήρια δέν θά μποροῦσαν ποτέ νά γίνουν τόσο πλούσια» (στό ἴδιο, σελ. 55).

1* τά εὐλαβῆ σωματεῖα.

ΤΜΗΜΑ ΕΚΤΟ

ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΠΡΟΣΘΕΤΟΥ ΚΕΡΔΟΥΣ[1*] ΣΕ ΓΑΙΟΠΡΟΣΟΔΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΕΒΔΟΜΟ

Εἰσαγωγικές παρατηρήσεις

Ἡ ἀνάλυση τῆς γαιοκτησίας στίς διάφορες ἱστορικές μορφές της βρίσκεται ἔξω ἀπό τά πλαίσια τούτου τοῦ ἔργου. Ἀσχολούμαστε μ' αὐτήν μόνο, ἐφόσον ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας πού παράγεται ἀπό τό κεφάλαιο περιέρχεται στόν γαιοκτήμονα. Ὑποθέτουμε λοιπόν, ὅτι ἡ γεωργία, ἀκριβῶς ὅπως καί ἡ βιομηχανία, κυριαρχεῖται ἀπό τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἡ ἀγροτική οἰκονομία ἀσκεῖται ἀπό κεφαλαιοκράτες, πού διακρίνονται ἀπό τούς ἄλλους κεφαλαιοκράτες, πρίν ἀπ' ὅλα μόνο ἀπό τό στοιχεῖο, στό ὁποῖο εἶναι ἐπενδυμένο τό κεφάλαιό τους καί ἀπό τή μισθωτή ἐργασία πού μπαίνει σέ κίνηση ἀπό τό κεφάλαιο αὐτό. Γιά μᾶς ὁ ἐνοικιαστής γῆς[2*] παράγει σιτάρι κλπ., ὅπως ὁ ἐργοστασιάρχης παράγει νῆμα ἤ μηχανές. Ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς κυρίευσε τήν ἀγροτική οἰκονομία ὑποδηλώνει ὅτι κυριαρχεῖ σ' ὅλες τίς σφαῖρες τῆς παραγωγῆς καί τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ἑπομένως, ὅτι ὑπάρχουν σ' ὅλη τήν ὡριμότητά τους καί οἱ ὅροι του, ὅπως ὁ ἐλεύθερος συναγωνισμός τῶν κεφαλαίων, ἡ δυνατότητα μεταφορᾶς τους ἀπό τή μιά σφαίρα παραγωγῆς στήν ἄλλη, ἴσο ὕψος τοῦ μέσου ποσοστοῦ κέρδους κλπ. Ἡ μορφή τῆς γαιοκτησίας πού ἐξετάζουμε εἶναι μιά ειδική ἱστορική μορφή της, ἡ *μεταβλημένη*, κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τοῦ κεφαλαίου καί τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, μορφή, εἴτε τῆς φεουδαρχικῆς γαιοκτησίας, εἴτε τῆς μικροαγροτικῆς γεωργίας, ἡ ὁποία ἀσκεῖται ἀπό τόν ἀγρότη σάν κλάδος παραγωγῆς τροφίμων, στόν ὁποῖο ἡ *κατοχή* γῆς ἐμφανίζεται σάν ἕνας ἀπό τούς ὅρους παραγωγῆς

1* Surplusprofit.
2* παχτωτής, φάρμερ, μισθωτής.

γιά τόν ἄμεσο παραγωγό, καί ἡ *ἰδιοκτησία* του στή γῆ σάν ὁ πιό συμφέρων ὅρος, σάν ὅρος γιά τήν ἄνθηση τοῦ τρόπου παραγωγῆς του. Ἄν ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς γενικά προϋποθέτει τήν ἀπαλλοτρίωση τῶν ἐργατῶν ἀπό τούς ὅρους ἐργασίας, στή γεωργία προϋποθέτει τήν ἀπαλλοτρίωση τῶν ἀγρεργατῶν ἀπό τή γῆ καί τήν ὑποταγή τους σέ ἕναν κεφαλαιοκράτη, ὁ ὁποῖος ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία μόνο γιά νά βγάζει κέρδος. Ἑπομένως, γιά τήν ἔρευνά μας δέν ἔχει σημασία, ἄν σάν ἀντίρρηση μᾶς θυμίζουν ὅτι ὑπῆρξαν ἤ ὑπάρχουν ἀκόμα καί ἄλλες μορφές τῆς γαιοκτησίας καί τῆς γεωργίας. Αὐτό μπορεῖ νά ἀφορᾶ μόνο τούς οἰκονομολόγους πού πραγματεύονται τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς στήν ἀγροτική οἰκονομία καί τήν ἀνταποκρινόμενη σ' αὐτόν γαιοκτησία ὄχι σάν ἱστορικές, δηλαδή παροδικές, ἀλλά σάν αἰώνιες κατηγορίες.

Γιά μᾶς εἶναι ἀπαραίτητη ἡ μελέτη τῆς σύγχρονης μορφῆς τῆς γαιοκτησίας, γιατί γενικά πρόκειται νά μελετήσουμε τίς καθορισμένες σχέσεις παραγωγῆς καί ἀνταλλαγῆς πού προκύπτουν ἀπό τήν ἐπένδυση κεφαλαίου στήν ἀγροτική οἰκονομία. Ἄν δέν γίνει αὐτό, ἡ ἀνάλυσή τους δέν θά εἶναι πλήρης. Περιοριζόμαστε λοιπόν ἀποκλειστικά στήν ἐπένδυση κεφαλαίου στήν καθεαυτό γεωργία, δηλαδή στήν παραγωγή τοῦ κύριου φυτικοῦ προϊόντος, ἀπό τό ὁποῖο ζεῖ ἕνας πληθυσμός. Θά μπορούσαμε νά ποῦμε τοῦ σιταριοῦ, γιατί ἀποτελεῖ τό κύριο μέσο διατροφῆς τῶν σύγχρονων, κεφαλαιοκρατικά ἀνεπτυγμένων λαῶν. (Ἤ, ἀντί τοῦ σιταριοῦ θά μπορούσαμε νά πάρουμε τά ὀρυχεῖα, γιατί οἱ νόμοι πού τά διέπουν εἶναι ἴδιοι).

Μιά ἀπό τίς μεγάλες ὑπηρεσίες, πού πρόσφερε ὁ Α. Σμίθ, εἶναι ὅτι ἐξήγησε μέ ποιόν τρόπο ἡ γαιοπρόσοδος τοῦ κεφαλαίου πού χρησιμοποιεῖται στήν παραγωγή ἄλλων ἀγροτικῶν προϊόντων, λ.χ. τοῦ λιναριοῦ, τῶν χρωστικῶν φυτῶν, στήν αὐτοτελή κτηνοτροφία κλπ. καθορίζεται ἀπό τή γαιοπρόσοδο πού δίνει τό κεφάλαιο, τό ἐπενδυμένο στήν παραγωγή τοῦ κύριου μέσου διατροφῆς.[104] Πράγματι, ὕστερα ἀπό τόν Σμίθ δέν ἔγινε στό σημεῖο αὐτό οὔτε ἕνα βῆμα πρός τά μπρός. Αὐτό πού θά εἴχαμε νά ὑπενθυμίσουμε, ἀφαιρώντας ἤ προσθέτοντας κάτι, δέν ἔχει τή θέση του ἐδῶ, ἀλλά στήν αὐτοτελή πραγμάτευση τῆς γαιοκτησίας. Γι' αὐτό, σχετικά μέ τή γαιοκτησία, ἐφόσον δέν ἀφορᾶ τή γῆ πού προορίζεται γιά τήν παραγωγή σιταριοῦ, δέν θά μιλήσουμε ex professo,[1*] ἀλλά θά ἐπανερχόμαστε ποῦ καί ποῦ σ' αὐτήν γιά λόγους καλύτερης περιγραφῆς.

[1*] εἰδικά.

Γιά λόγους πληρότητας πρέπει νά παρατηρήσουμε, πώς, ὅταν γίνεται ἐδῶ λόγος γιά γῆ, ἐννοοῦνται καί οἱ καλυμένες μέ νερό ἐκτάσεις, ἐφόσον ἔχουν ἰδιοκτήτη, σάν ἕνα κομμάτι τῆς γῆς.

Ἡ γαιοκτησία προϋποθέτει τό μονοπώλιο ὁρισμένων προσώπων πάνω σέ καθορισμένα κομμάτια τῆς ὑδρογείου, πού, ἀποκλειομένων ὅλων τῶν ἄλλων προσώπων, τά διαθέτουν σάν σφαῖρες πού ἀνήκουν ἀποκλειστικά σ' αὐτούς, σάν σφαῖρες ἄσκησης τῆς δικῆς τους προσωπικῆς θέλησης[26]. Μέ βάση τήν προϋπόθεση αὐτή θά ἐξετάσουμε τήν οἰκονομική ἀξία, δηλαδή τήν ἀξιοποίηση αὐτοῦ τοῦ μονοπωλίου πάνω στή βάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Μέ τή νομική ἐξουσία πού ἔχουν τά πρόσωπα αὐτά νά κάνουν χρήση καί κατάχρηση κομματιῶν τῆς γήϊνης σφαίρας, δέν λύνεται τίποτα. Ἡ χρησιμοποίησή τους ἐξαρτιέται ὁλότελα ἀπό τίς οἰκονομικές συνθῆκες, πού εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπό τή θέλησή τους. Ἡ ἴδια ἡ νομική ἀντίληψη δέν σημαίνει τίποτα ἄλλο, παρά μόνο ὅτι ὁ γαιοκτήμονας μπορεῖ νά μεταχειρίζεται τή γῆ, ὅπως μεταχειρίζεται τό ἐμπόρευμά του κάθε κάτοχος ἐμπορευμάτων. Καί ἡ ἀντίληψη αὐτή — ἡ νομική ἀντίληψη τῆς ἐλεύθερης ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας — ἐμφανίζεται στόν ἀρχαῖο κόσμο μόνο τόν καιρό τῆς ἀποσύνθεσης τοῦ πρωτόγονου κοινωνικοῦ καθεστῶτος, καί στόν σύγχρονο κόσμο ἐμφανίζεται μόνο μαζί μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Στήν Ἀσία ἔχει εἰσαχθεῖ μόνο τοπικά ἀπό τούς εὐρωπαίους. Στό τμῆμα

[26] Δέν ὑπάρχει πιό κωμικό πράγμα ἀπό τούς συλλογισμούς τοῦ Χέγκελ γιά τήν ἀτομική γαιοκτησία. Ὁ ἄνθρωπος σάν πρόσωπο πρέπει νά κάνει πραγματικότητα τή θέλησή του σάν ψυχή τῆς ἐξωτερικῆς φύσης καί γι' αὐτό πρέπει νά πάρει ὑπό τήν κατοχή του σάν ἀτομική του ἰδιοκτησία τή φύση αὐτή. Ἄν αὐτός εἶναι ὁ προορισμός «*τοῦ* προσώπου», τοῦ ἀνθρώπου σάν προσώπου, ἡ λογική συνέπεια θά ἦταν ὅτι κάθε ἄνθρωπος πρέπει νά εἶναι ἰδιοκτήτης γῆς, γιά νά πραγματοποιεῖ τόν ἑαυτό του σάν πρόσωπο. Ἡ ἐλεύθερη ἀτομική ἰδιοκτησία στή γῆ — ἕνα πολύ σύγχρονο προϊόν — κατά τόν Χέγκελ δέν εἶναι μιά καθορισμένη κοινωνική σχέση, ἀλλά μιά σχέση τοῦ ἀνθρώπου, σάν προσώπου, πρός τή «φύση», «ἀπόλυτο δικαίωμα ἰδιοποίησης ἀπό μέρους τοῦ ἀνθρώπου ὅλων τῶν πραγμάτων». (Hegel. «Philosophie des Rechts». Berlin 1840, S. 79). Πρῶτο, εἶναι φανερό τοῦτο, ὅτι τό μεμονωμένο πρόσωπο δέν μπορεῖ νά ἑδραιωθεῖ μέ τή θέλησή του σάν ἰδιοκτήτης ἐνάντια στήν ξένη θέληση, πού θέλει ἐπίσης νά ἐνσωματωθεῖ στήν ἴδια λουρίδα τῆς ὑδρογείου. Ἐδῶ χρειάζονται ἐντελῶς ἄλλα πράγματα ἀπό τήν καλή θέληση. Εἶναι ἀκόμα ἀπολύτως δύσκολο νά διακρίνει κανείς ποῦ τοποθετεῖ «τό πρόσωπο» τό ὅριο τῆς πραγματοποίησης τῆς θέλησής του, ἄν ἡ ὕπαρξη τῆς θέλησής του πραγματοποιεῖται στά ὅρια μιᾶς ὁλόκληρης χώρας ἤ ἄν χρειάζεται μιά σωρεία ἀπό χῶρες γιά «νά ἐκδηλώσω τήν κυριαρχία τῆς θέλησής μου ἔναντι τοῦ πράγματος» μέ τήν ἰδιοποίησή

γιά τήν πρωταρχική συσσώρευση («Τό Κεφάλαιο», Βιβλίο Ι, κεφ. XXIV) εἴδαμε πώς αὐτός ὁ τρόπος παραγωγῆς προϋποθέτει, ἀπό τή μιά μεριά, τήν ἀπελευθέρωση τῶν ἄμεσων παραγωγῶν ἀπό τήν κατάσταση ἑνός ἁπλοῦ ἐξαρτήματος τῆς γῆς (μέ τή μορφή τῶν ὑποτελῶν, τῶν δουλοπαροίκων, τῶν δούλων κλπ.) καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τήν ἀπαλλοτρίωση τῶν λαϊκῶν μαζῶν ἀπό τή γῆ. Μέ τήν ἔννοια αὐτή, τό μονοπώλιο τῆς γαιοκτησίας ἀποτελεῖ μιάν ἱστορική προϋπόθεση καί παραμένει μόνιμη βάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, καθώς καί ὅλων τῶν προηγούμενων τρόπων παραγωγῆς, πού βασίζονται στήν ἐκμετάλλευση τῶν μαζῶν μέ τή μιά ἤ τήν ἄλλη μορφή. Ἡ μορφή ὅμως, τῆς γαιοκτησίας, πού βρίσκει στήν ἀρχή ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς, δέν ἀνταποκρίνεται σ' αὐτόν. Ἡ μορφή πού ἀνταποκρίνεται σ' αὐτόν δημιουργεῖται ἀπό αὐτόν τόν ἴδιο μέ τήν ὑποταγή τῆς γεωργίας στό κεφάλαιο. Ἔτσι, ὅσο διαφορετικές κι ἄν εἶναι οἱ νομικές μορφές τους, ἡ φεουδαρχική γαιοκτησία, ἡ γαιοκτησία τῶν φυλῶν ἤ ἡ μικρή χωρική ἰδιοκτησία μέ κοινοτική χρήση τῆς γῆς (Marktgemeinschaft), μετατρέπονται στή μορφή πού ἀνταποκρίνεται σ' αὐτό τόν τρόπο παραγωγῆς. Ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά μεγάλα ἀποτελέσματα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς τό γεγονός ὅτι μετατρέπει τή γεωργία, ἀπό μιά ἁπλῶς ἐμπειρικά καί μηχανικά κληρονομούμενη μέθοδος παραγωγῆς τοῦ πιό καθυστερημένου μέρους τῆς κοινωνίας, σέ συνειδητή ἐπιστημο-

του (σελ. 80). Ἐδῶ ὁ Χέγκελ μπερδεύεται πέρα γιά πέρα. «Ἡ πραγματοποίηση τῆς κατοχῆς εἶναι ἐντελῶς σποραδικοῦ εἴδους. Δέν παίρνω στήν κατοχή μου περισσότερη γῆ ἀπό ὅση ἀγγίζω μέ τό σῶμα μου. Τό δεύτερο, ὅμως, πού ἀκολουθεῖ ἀμέσως, εἶναι ὅτι τά ἐξωτερικά πράγματα ἔχουν μεγαλύτερη ἔκταση ἀπό ἐκείνη πού μπορῶ νά ἀγκαλιάσω. Γιατί, ὅταν ἔχω κάτι τέτιο στήν κατοχή μου, μαζί του συνδέεται καί κάτι ἄλλο. Τό πάρσιμο στήν κατοχή μου τό κάνω μέ τό χέρι, ὅμως ἡ ἔκτασή του μπορεῖ νά διευρυνθεῖ» (σελ. 90, 91). Μέ αὐτό τό ἄλλο, ὅμως, συνδέεται κάτι ἄλλο καί ἔτσι ἐξαφανίζονται τά ὅρια, μέσα στά ὁποῖα ἡ θέλησή μου πρέπει νά ἁπλωθεῖ σάν ψυχή στή γῆ. «Ὅταν κατέχω κάτι, τότε τό μυαλό μου θά πάει ἀμέσως στό ὅτι δικό μου δέν εἶναι μόνο αὐτό πού κατέχω ἄμεσα, ἀλλά καί αὐτό πού συνδέεται μαζί του. Ἐδῶ πρέπει νά κάνει τίς διαπιστώσεις του τό θετικό δίκαιο, γιατί ἀπό τήν ἔννοια δέν βγαίνει τίποτα ἄλλο» (σελ. 91). Νά, μιά ἐξαιρετικά ἀφελής ὁμολογία γιά «τήν ἔννοια», καί ἀποδείχνει ὅτι ἡ ἔννοια, ἡ ὁποία κάνει ἐξαρχῆς τό λάθος νά θεωρεῖ ἀπόλυτη μιά ἐντελῶς καθορισμένη νομική ἀντίληψη τῆς γαιοκτησίας, πού ἀνήκει στήν ἀστική κοινωνία, δέν καταλαβαίνει «τίποτα» ἀπό τίς πραγματικές μορφές αὐτῆς τῆς γαιοκτησίας. Ἐξάλλου, ἐδῶ περιέχεται μαζί καί ἡ ὁμολογία ὅτι μαζί μέ τίς μεταβαλλόμενες ἀνάγκες τῆς κοινωνικῆς, δηλαδή τῆς οἰκονομικῆς ἐξέλιξης, τό «θετικό δίκαιο» μπορεῖ καί πρέπει νά ἀλλάζει τίς διαπιστώσεις του.

νική ἐφαρμογή τῆς γεωπονίας στό βαθμό πού αὐτό εἶναι γενικά δυνατό στά πλαίσια τῶν σχέσεων πού συνδέονται μέ τήν ἀτομική ἰδιοκτησία[27] — ὅτι, ἀπό τή μιά, ἀπαλλάσσει ὁλότελα τή γαιοκτησία ἀπό τίς σχέσεις κυριαρχίας καί ὑποδούλωσης, καί ἀπό τήν ἄλλη, ὅτι χωρίζει πέρα γιά πέρα τή γῆ σάν ὅρο ἐργασίας ἀπό τή γαιοκτησία καί ἀπό τόν γαιοκτήμονα, γιά τόν ὁποῖο ἡ γῆ δέν ἀντιπροσωπεύει τίποτα ἄλλο ἐκτός ἀπό ἕνα καθορισμένο φόρο σέ χρῆμα, πού, χάρη στό μονοπώλιό του, τόν εἰσπράττει ἀπό τόν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη, ἀπό τόν ἐνοικιαστή τῆς γῆς — ὅτι ὁ τρόπος αὐτός παραγωγῆς σπάει τόσο τόν δεσμό τοῦ γαιοκτήμονα μέ τή γῆ, πού μπορεῖ νά περνάει ὅλη του τή ζωή στήν Κωνσταντινούπολη, ἐνῶ ἡ γαιοκτησία του βρίσκεται στή Σκωτία. Ἡ γαιοκτησία ἀποκτάει ἔτσι τήν καθαρά οἰκονομική της μορφή, ἀποβάλλοντας ὅλα τά προηγούμενα

[27] Ἐντελῶς συντηρητικοί ἀγροχημικοί, ὅπως λ.χ. ὁ Τζόνστον, παραδέχονται ὅτι μιά πραγματικά ὀρθολογικά ὀργανωμένη γεωργία σκονταύτει παντοῦ σέ ἀνυπέρβλητα ἐμπόδια τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. (J. W. Jonston «Notes of North America Agricultural Economical, and Social», Vol. I, Edinburgh and London, 1851.) Τό ἴδιο παραδέχονται καί συγγραφεῖς, πού εἶναι ὑπερασπιστές ex professo τοῦ μονοπωλίου τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας στήν ὑδρόγειο, λ.χ. ὁ κύριος Σάρλ Κόντ σέ ἕνα δίτομο σύγγραμμα, γραμμένο εἰδικά γιά τήν ὑπεράσπιση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. «Ἕνας λαός — λέει — δέν μπορεῖ νά φτάσει τό βαθμό τῆς εὐημερίας καί τῆς δύναμης πού ἀνταποκρίνεται στή φύση του, ἐκτός ἄν τό κάθε κομμάτι τῆς γῆς πού τόν τρέφει, διατίθεται ὅσο τό δυνατό περισσότερο σύμφωνα μέ τό γενικό συμφέρον. Γιά νά μπορέσει νά ἀναπτύξει πολύ τά πλούτη του, θά χρειαζόταν, ἄν αὐτό ἦταν δυνατό, μιά μοναδική καί προπάντων διαφωτισμένη θέληση νά πάρει στά χέρια του τή διάθεση κάθε ξεχωριστοῦ κομματιοῦ τῆς γῆς τῆς περιοχῆς του καί νά πετύχει ὥστε τό κάθε κομμάτι τῆς γῆς νά συμβάλει στήν εὐημερία ὅλων τῶν ἄλλων. Ἡ ὕπαρξη ὅμως μιᾶς τέτιας θέλησης... θά ἦταν ἀσυμβίβαστη μέ τό χωρισμό τῆς γῆς σέ ἀτομικές ἰδιοκτησίες... καί μέ τήν ἐξασφάλιση στόν καθένα νά διαθέτει τό βιός του μέ τρόπο σχεδόν ἀπόλυτο». («Traité de la propriété». Tome I, Paris 1834, p. 228, 631). Ὁ Τζόνστον, ὁ Κόντ κλπ., μπρός στήν ἀντίφαση ἀνάμεσα στήν ἰδιοκτησία καί σέ μιά ὀρθολογικά ὀργανωμένη ἀγροτική οἰκονομία, βλέπουν τήν ἀνάγκη τῆς χρησιμοποίησης τῆς γῆς μιᾶς χώρας σάν ἕνα σύνολο. Ἡ ἐξάρτηση ὅμως τῆς καλλιέργειας τῶν διαφόρων προϊόντων ἀπό τίς διακυμάνσεις τῶν ἀγοραίων τιμῶν, καί ἡ διαρκής ἀλλαγή αὐτῆς τῆς καλλιέργειας, ὕστερα ἀπό κάθε τέτια διακύμανση τῶν τιμῶν, ὅλο τό πνεῦμα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς πού ἀποβλέπει στό πιό ἄμεσο χρηματικό κέρδος, ἀντιφάσκουν μέ τή γεωργία πού πρέπει νά ἐξασφαλίζει τό σύνολο τῶν μόνιμων ὅρων ζωῆς τῶν ἀνθρώπινων γενεῶν πού διαδέχονται ἡ μιά τήν ἄλλη. Ἕνα χτυπητό παράδειγμα γι' αὐτό ἀποτελοῦν τά δάση, πού μόνο στίς περιπτώσεις ἐκεῖνες τά διαχειρίζονται κάπως σύμφωνα μέ τό γενικό συμφέρον, στίς ὁποῖες δέν ἀποτελοῦν ἀτομική ἰδιοκτησία, ἀλλά ὑπάγονται στή διαχείριση τοῦ κράτους.

πολιτικά καί κοινωνικά στολίδια καί ἀνακατώματά της, μέ δυό λόγια, ὅλες ἐκεῖνες τίς παραδοσιακές προσθῆκες, πού, ὅπως θά δοῦμε ἀργότερα, οἱ βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες καί οἱ θεωρητικοί τους μέσα στό ἄναμα τῆς πάλης τους ἐνάντια στή γαιοκτησία, τίς κατάγγειλαν σάν μιά ἀνωφελῆ καί παράλογη ἐπικύηση. Ἀπό τή μιά μεριά, ἡ ὀρθολογική ὀργάνωση τῆς γεωργίας, πού μόνο αὐτή τῆς δίνει τή δυνατότητα νά ἀσκεῖται κοινωνικά, καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ ἀναγωγή σέ παραλογισμό τῆς γαιοκτησίας, αὐτές εἶναι οἱ δυό μεγάλες ὑπηρεσίες πού πρόσφερε ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς. Ὅπως ἐξαγόρασε ὅλες τίς ἄλλες ἱστορικῆς σημασίας ὑπηρεσίες πού πρόσφερε, ἐξαγόρασε καί αὐτήν πρίν ἀπ' ὅλα μέ τήν ὁλοκληρωτική ἐξαθλίωση τῶν ἄμεσων παραγωγῶν.

Γιά νά ἀποτραποῦν οἱ παρανοήσεις χρειάζονται νά γίνουν ἀκόμα μερικές παρατηρήσεις προτοῦ περάσουμε στό ἴδιο τό ἀντικείμενό μας.

Ἡ προϋπόθεση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς εἶναι λοιπόν ἡ ἑξῆς: οἱ πραγματικοί γεωργοί εἶναι μισθωτοί ἐργάτες, πού τούς ἀπασχολεῖ ἕνας κεφαλαιοκράτης, ὁ ἐνοικιαστής τῆς γῆς, ὁ ὁποῖος ἀσχολεῖται μέ τήν ἀγροτική οἰκονομία μόνο σάν ἰδιαίτερο πεδίο ἐκμετάλλευσης τοῦ κεφαλαίου, σάν τοποθέτηση τοῦ κεφαλαίου του σέ μιά ἰδιαίτερη σφαίρα παραγωγῆς. Αὐτός ὁ ἐνοικιαστής-κεφαλαιοκράτης πληρώνει στόν γαιοκτήμονα, στόν ἰδιοκτήτη τῆς γῆς πού ἐκμεταλλεύεται, σέ καθορισμένες προθεσμίες, λ.χ. κάθε χρόνο, ἕνα χρηματικό ποσό πού συμφωνήθηκε μέ συμβόλαιο (ἀκριβῶς ὅπως πληρώνει ἕναν καθορισμένο τόκο αὐτός πού δανείστηκε χρηματικό κεφάλαιο), γιατί τοῦ ἐπέτρεψαν νά χρησιμοποιήσει τό κεφάλαιό του σ' αὐτό τό ἰδιαίτερο πεδίο παραγωγῆς. Τό χρηματικό αὐτό ποσό ὀνομάζεται γαιοπρόσοδος, ἀδιάφορο ἄν πληρώνεται γιά καλλιεργούμενη γῆ, γιά οἰκόπεδο, γιά ὀρυχεῖα, γιά ἰχθυοτροφεῖα, γιά δάση κλπ. Πληρώνεται γιά ὅλο τό χρονικό διάστημα πού ὁ γαιοκτήμονας ἐκχώρησε, νοίκιασε τή γῆ στόν ἐνοικιαστή. Ἑπομένως, ἡ γαιοπρόσοδος εἶναι ἐδῶ ἡ μορφή μέ τήν ὁποία πραγματοποιεῖται οἰκονομικά, ἀξιοποιεῖται (verwertet) ἡ γαιοκτησία. Ἔχουμε ἀκόμα ἐδῶ μαζί καί ἀντιμέτωπες καί τίς τρεῖς τάξεις, πού συγκροτοῦν τό πλαίσιο τῆς σύγχρονης κοινωνίας: τόν μισθωτό ἐργάτη, τόν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη καί τόν γαιοκτήμονα.

Κεφάλαιο μπορεῖ νά παγιωθεῖ στή γῆ, νά ἐνσωματωθεῖ σ' αὐτήν, ἐνμέρει προσωρινά, ὅπως ὅταν βελτιώνεται χημικά τό ἔδαφος, ὅταν λιπαίνεται κλπ., ἐνμέρει μονιμότερα, ὅπως ὅταν κατασκευάζονται κανάλια ἀποστράγγισης, ἀρδευτικές ἐγκαταστάσεις, χτίρια ἐκμετάλλευσης, ὅταν γίνονται ἰσοπεδώσεις κλπ. Τό κεφάλαιο πού ἐνσωματώνεται μέ αὐτό τόν τρόπο στή γῆ, τό ὀνόμασα σέ ἄλλη περίπτωση la terre-capital[28]. Ὑπάγεται στίς κατηγορίες τοῦ πάγιου κεφαλαίου. Ὁ τόκος γιά τό ἐνσωματωμένο στή γῆ κεφάλαιο καί οἱ βελτιώσεις πού γίνονται σ' αὐτήν σάν μέσο παραγωγῆς, μποροῦν νά ἀποτελέσουν μέρος τῆς προσόδου πού πληρώνει ὁ ἐνοικιαστής στόν γαιοκτήμονα[29], ὅμως δέν ἀποτελεῖ τήν καθεαυτό γαιοπρόσοδο, πού πληρώνεται γιά τή χρησιμοποίηση τῆς γῆς σάν τέτιας, εἴτε βρίσκεται σέ φυσική κατάσταση, εἴτε εἶναι καλλιεργημένη. Σέ μιά συστηματική διερεύνηση τῆς γαιοκτησίας, πού βρίσκεται ἔξω ἀπό τό πλάνο μας, θά ἔπρεπε τό μέρος αὐτό τοῦ εἰσοδήματος τοῦ γαιοκτήμονα νά ἐξεταστεῖ λεπτομερῶς. Ἐδῶ ἀρκοῦν λίγα λόγια γιά τό ζήτημα αὐτό. Οἱ περισσότερο προσωρινές τοποθετήσεις κεφαλαίου, πού συνεπάγονται τά συνηθισμένα προτσές παραγωγῆς στή γεωργία, γίνονται ὅλες χωρίς ἐξαίρεση ἀπό τόν ἐνοικιαστή τῆς γῆς. Οἱ τοποθετήσεις αὐτές, καθώς καί γενικά ἡ ἁπλή καλλιέργεια, ὅταν διεξάγεται ὥς ἕνα βαθμό ὀρθολογικά, ὅταν δηλαδή δέν περιορίζεται στή ληστρική ἀπομύζηση τοῦ ἐδάφους, ὅπως λ.χ. γινόταν ἀπό τούς πρώην ἀμερικανούς δουλοκτῆτες - ὡστόσο αὐτοί οἱ κύριοι γαιοκτήμονες ἀσφαλίζονταν μέ συμβόλαια ἐνάντια σέ ἕνα τέτιο ἐνδεχόμενο — βελτιώνουν τό ἔδαφος[30], αὐξάνουν τό προϊόν του καί μετατρέπουν τή γῆ ἀπό ἁπλή ὕλη σέ γῆ — κεφάλαιο. Ἕνας καλλιεργημένος ἀγρός ἔχει μεγαλύτερη ἀξία ἀπό ἕναν ἀκαλλιέργητο ἴσης φυσικῆς ποιότητας. Καί τά ἐνσωματωμένα στή γῆ πιό διαρκή πάγια κεφάλαια, πού φθείρονται σέ μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, σέ ὁρισμένες σφαῖρες τοποθετοῦνται συχνά ἀποκλειστικά ἀπό τόν ἐνοικιαστή τῆς

[28] «Misére de la Philosophie», σελ. 165. Ἐκεῖ κάνω τή διάκριση ἀνάμεσα στήν terre-matière[1*] καί στήν terre-capital.[2*] «Ἀρκεῖ νά τοποθετήσει κανείς καί ἄλλα κεφάλαια σέ κομμάτια γῆς πού ἔχουν ἤδη μετατραπεῖ σέ μέσα παραγωγῆς, γιά νά αὐξήσει τή γῆ-κεφάλαιο, χωρίς νά προσθέσει τίποτα στή γῆ-ὕλη, δηλαδή στήν ἔκταση τοῦ κομματιοῦ τῆς γῆς.... Ἡ γῆ-κεφάλαιο δέν εἶναι περισσότερο αἰώνιο ἀπό κάθε ἄλλο κεφάλαιο... Ἡ γῆ-κεφάλαιο εἶναι πάγιο κεφάλαιο, ὅμως τό πάγιο κεφάλαιο φθείρεται ἐπίσης ὅπως τά κυκλοφοροῦντα κεφάλαια».

[29] Λέγω «μποροῦν», γιατί κάτω ἀπό ὁρισμένες συνθῆκες ὁ τόκος αὐτός ρυθμίζεται ἀπό τό νόμο τῆς γαιοπροσόδου καί γι' αὐτό μπορεῖ νά ἐξαφανιστεῖ, ὅταν ὑπάρχει λ.χ. συναγωνισμός ἀπό μέρους νέων γαιῶν μεγάλης φυσικῆς γονιμότητας.

[30] Βλέπε Τζαίημς Ἄντερσον καί Κέρυ.[105]

[1*] γῆ ὕλη.

[2*] γῆ κεφάλαιο.

γῆς. Μόλις ὅμως θά ἔχει περάσει ὁ καθορισμένος μέ συμβόλαιο χρόνος ἐνοικίασης — καί ἀποτελεῖ αὐτό μιά ἀπό τίς αἰτίες, γιατί μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ὁ γαιοκτήμονας προσπαθεῖ νά περιορίζει ὅσο εἶναι δυνατό τό χρονικό διάστημα τῆς ἐνοικίασης τῆς γῆς — οἱ βελτιώσεις πού ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στή γῆ περιέρχονται στήν ἰδιοκτησία τοῦ κατόχου τῆς γῆς σάν ἀχώριστο ἔκτακτο ἔσοδο ἀπό τήν ὕλη, ἀπό τή γῆ. Στό νέο συμβόλαιο ἐκμίσθωσης τῆς γῆς πού κλείνει ὁ γαιοκτήμονας προσθέτει στήν καθεαυτό γαιοπρόσοδο καί τόν τόκο γιά τό ἐνσωματωμένο στή γῆ κεφάλαιο, ἀδιάφορο ἄν τώρα τή γῆ τή νοικιάζει στόν ἴδιο τόν ἐνοικιαστή πού ἔκανε τίς βελτιώσεις, ἤ σέ κάποιον ἄλλον ἐνοικιαστή. Ἔτσι φουσκώνει ἡ πρόσοδός του, ἤ ἄν θελήσει νά πουλήσει τή γῆ — θά δοῦμε ἀμέσως πῶς καθορίζεται ἡ τιμή της — ἡ ἀξία της εἶναι τώρα ἀνεβασμένη. Ὁ γαιοκτήμονας δέν πουλάει μόνο τή γῆ, ἀλλά τή βελτιωμένη γῆ, τό ἐνσωματωμένο στή γῆ κεφάλαιο, πού δέν τοῦ στοίχισε τίποτα. Εἶναι ἕνα ἀπό τά μυστικά — ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπό τήν κίνηση τῆς καθεαυτό γαιοπροσόδου — τοῦ αὐξανόμενου πλουτισμοῦ τῶν γαιοκτημόνων, τοῦ διαρκοῦς φουσκώματος τῆς προσόδου τους καί τῆς αὐξανόμενης χρηματικῆς ἀξίας τῶν γαιῶν τους στήν πορεία τῆς οἰκονομικῆς ἐξέλιξης. Ἔτσι οἱ γαιοκτήμονες τσεπώνουν τό δημιουργημένο χωρίς τή σύμπραξή τους ἀποτέλεσμα τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης — «fruges consumere nati».[106] Ἀποτελεῖ, ὅμως, αὐτό ταυτόχρονα ἕνα ἀπό τά μεγαλύτερα ἐμπόδια μιᾶς ὀρθολογικά ὀργανωμένης γεωργίας, γιατί ὁ ἐνοικιαστής ἀποφεύγει νά κάνει ὅλες ἐκεῖνες τίς βελτιώσεις καί δαπάνες, ἡ πλήρης ἐπιστροφή τῶν ὁποίων δέν ἀναμένεται κατά τή διάρκεια τοῦ χρονικοῦ διαστήματος γιά τό ὁποῖο ἔχει πάρει μέ νοίκι τή γῆ. Καί ὅτι τό γεγονός αὐτό ἀποτελεῖ ἕνα τέτιο ἐμπόδιο, βλέπουμε ὅτι τό κατάγγειλαν ἐπανειλημμένα, καί τόν περασμένο αἰώνα ὁ Τζαίημς Ἄντερσον,[107] ὁ ἄνθρωπος πού πράγματι ἀνακάλυψε τή σύγχρονη θεωρία τῆς προσόδου, ὁ ὁποῖος ἦταν ταυτόχρονα καί πραχτικός ἐνοικιαστής γῆς καί σημαντικός γιά τήν ἐποχή του γεωπόνος, καί σήμερα τό καταγγέλλουν οἱ ἀντίπαλοι τοῦ σημερινοῦ καθεστῶτος τῆς γαιοκτησίας στήν Ἀγγλία.

Ὁ Α. Α. Οὐάλτον λέει σχετικά στό σύγγραμμά του «History of the Landed Tenures of Great Britain and Ireland». London 1865, σελ. 96, 97:

«Ὅλες οἱ προσπάθειες τῶν πολυάριθμων ἀγροτικῶν ἱδρυμάτων στή χώρα μας δέν μποροῦν νά ὁδηγήσουν σέ πολύ σημαντικά ἤ πράγματι αἰσθητά ἀποτελέσματα, σέ μιά πραγματική πρόοδο βελτιωμένης καλλιέργειας, ὅσον καιρό

οἱ βελτιώσεις αὐτές αὐξάνουν σέ πολύ μεγαλύτερο βαθμό τήν ἀξία τῆς γαιοκτησίας καί τό μέγεθος τῆς προσόδου τοῦ κατόχου τῆς γῆς, ἀπό τή βελτίωση τῆς κατάστασης τοῦ ἐνοικιαστῆ τῆς γῆς ἤ τοῦ ἐργάτη γῆς. Γενικά, οἱ ἐνοικιαστές γῆς ξέρουν ἐξίσου καλά μέ τόν γαιοκτήμονα, μέ τόν ἐπιστάτη του ἤ ἀκόμα μέ τόν πρόεδρο μιᾶς γεωργικῆς ἑταιρίας ὅτι μιά καλή ἀποστράγγιση τοῦ ἐδάφους, ἡ πλούσια λίπανση καί ἡ καλή διαχείρηση, σέ συνδυασμό μέ αὐξημένη χρησιμοποίηση ἐργασίας γιά τό ριζικό καθάρισμα καί ξαναόργωμα τοῦ ἐδάφους μποροῦν νά ἐπιφέρουν θαυμαστά ἀποτελέσματα καί ὅσον ἀφορᾶ τή βελτίωση τῆς γῆς, καί ὅσον ἀφορᾶ τήν αὔξηση τῆς παραγωγῆς. Ὅλα αὐτά ὅμως ἀπαιτοῦν σημαντικές δαπάνες, καί οἱ ἐνοικιαστές ξέρουν ἐπίσης πολύ καλά, πώς, ὅσο κι ἄν βελτιώσουν τή γῆ ἤ ἀνεβάσουν τήν ἀξία της, οἱ γαιοκτήμονες εἶναι ἐκεῖνοι πού θά συγκομίσουν τελικά τό κύριο ὄφελος μέ τή μορφή αὐξημένων προσόδων καί αὐξημένης ἀξίας τῆς γῆς... Οἱ ἐνοικιαστές εἶναι ἀρκετά ἔξυπνοι, ὥστε νά ἀντιληφθοῦν ὅτι οἱ ὁμιλητές ἐκεῖνοι» (γαιοκτήμονες καί οἱ ἐπιστάτες τους σέ ἀγροτικά πανηγύρια) «κατά περίεργο τρόπο ξεχνοῦν νά τούς ποῦν — ὅτι πάντα ἡ μερίδα τοῦ λέοντος ὅλων τῶν βελτιώσεων πού κάνουν οἱ ἐνοικιαστές θά πάει τελικά στήν τσέπη τοῦ γαιοκτήμονα... Ὅσο κι ἄν βελτίωσε ὁ πρώην ἐνοικιαστής τή νοικιασμένη γῆ, ὁ διάδοχός του θά διαπιστώνει πάντα ὅτι ὁ γαιοκτήμονας θά ἀνεβάζει τή γαιοπρόσοδο ἀνάλογα μέ τήν ἀνεβασμένη ἀπό προηγούμενες βελτιώσεις ἀξία τῆς γῆς».

Στήν καθεαυτό γεωργία τό προτσές αὐτό δέν ἐμφανίζεται ἀκόμα τόσο καθαρά, ὅπως στή χρησιμοποίηση τῆς γῆς σάν οἰκόπεδο. Τό κατά πολύ μεγαλύτερο μέρος τῆς γῆς, πού πουλιέται στήν Ἀγγλία γιά τήν ἀνέγερση οἰκοδομῶν, ὄχι ὅμως σάν freehold[1*], οἱ γαιοκτήμονες τή νοικιάζουν γιά 99 χρόνια, ἤ, ἄν εἶναι δυνατό, γιά συντομότερο χρονικό διάστημα. Μετά τήν παρέλευση τοῦ χρονικοῦ αὐτοῦ διαστήματος οἱ οἰκοδομές μαζί μέ τό ἴδιο τό οἰκόπεδο περιέρχονται στήν ἰδιοκτησία τοῦ γαιοκτήμονα.

«Αὐτοί» {οἱ ἐνοικιαστές} «εἶναι ὑποχρεωμένοι, ὅταν λήξει τό συμβόλαιο ἐνοικίασης, νά παραδόσουν σέ καλή κατοικήσιμη κατάσταση τό σπίτι στόν μεγαλογαιοκτήμονα, ἀφοῦ σ' ὅλο αὐτό τό διάστημα πλήρωναν μιά ὑπερβολική γαιοπρόσοδο. Μόλις λήξει τό συμβόλαιο ἐνοικίασης ἔρχεται ὁ πράχτορας ἤ ὁ ἐπιθεωρητής τοῦ γαιοκτήμονα, ἐπιθεωρεῖ τό σπίτι σας, φροντίζει νά τό φέρετε σέ καλή κατάσταση, τό παίρνει σέ συνέχεια ὑπό τήν κατοχή του καί τό προσαρτᾶ στήν περιοχή τοῦ γαιοκτήμονα ἀφέντη του. Γεγονός παραμένει ὅτι, ἄν τό σύστημα αὐτό ἐπιτραπεῖ ἀκόμα γιά ἕνα μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, ὅλες οἱ κατοικίες τοῦ βασιλείου, καθώς καί ὅλη ἡ γαιοκτησία τῆς ὑπαίθρου, θά βρεθοῦν στά χέρια τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων. Ὅλο σχεδόν τό Οὐέστ-ἔντ[108] τοῦ Λονδίνου, βόρεια καί νότια τοῦ Τέμπλ Μπάρ,[109] ἀνήκει σχεδόν ἀποκλειστικά σέ μισή περίπου δωδεκάδα μεγάλων γαιοκτημόνων, εἶναι νοικιασμένο μέ τεράστια γαιοπρόσοδο, καί ἐκεῖ πού δέν ἔχουν ἀκόμα λήξει πέρα γιά πέρα τά συμβόλαια ἐνοικίασης, λήγουν γρήγορα τό ἕνα ὕστερα ἀπό τό ἄλλο. Τό ἴδιο ἰσχύει σέ μεγαλύτερο ἤ μικρότερο βαθμό γιά κάθε πόλη τοῦ βασιλείου. Αὐτό τό ἀδη-

1* ἐλεύθερη γαιοκτησία.

φάγο σύστημα τῆς ἀποκλειστικότητας καί τοῦ μονοπωλίου δέν σταματάει οὔτε ἐδῶ. Σχεδόν τό σύνολο τῶν λιμενικῶν ἐγκαταστάσεων τῶν παραθαλάσσιων πόλεών μας βρίσκεται, ἐξαιτίας τοῦ ἴδιου προτσές σφετερισμοῦ, στά χέρια τῶν μεγάλων λεβιάθαν[110] — γαιοκτημόνων» (στό ἴδιο, σελ. 92, 93).

Κάτω ἀπό τίς συνθῆκες αὐτές εἶναι φανερό ὅτι, ἄν ἡ ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀγγλίας καί τῆς Οὐαλλίας τό 1861 σέ ἕνα συνολικό πληθυσμό 20.066.224 βγάζει τούς ἰδιοκτῆτες σπιτιῶν μόνο 36.032, ἡ σχέση τῶν ἰδιοκτητῶν πρός τόν ἀριθμό τῶν σπιτιῶν καί τοῦ πληθυσμοῦ θά ἀποκτοῦσε μιά ἐντελῶς διαφορετική ὄψη, ἄν τούς μεγάλους ἰδιοκτῆτες τούς βάζαν στή μιά πλευρά καί τούς μικρούς στήν ἄλλη.

Τό παράδειγμα αὐτό μέ τήν ἰδιοκτησία τῶν οἰκοδομῶν εἶναι σημαντικό, 1) γιατί δείχνει καθαρά τή διαφορά ἀνάμεσα στήν καθεαυτό γαιοπρόσοδο καί στόν τόκο τοῦ ἐνσωματωμένου στή γῆ πάγιου κεφαλαίου, πού μπορεῖ ν' ἀποτελέσει ἕνα συμπλήρωμα στή γαιοπρόσοδο. Ὁ τόκος τῶν οἰκοδομῶν, καθώς καί τοῦ κεφαλαίου πού στή γεωργία ἐνσωματώθηκε στή γῆ ἀπό τόν ἐνοικιαστή, περιέρχεται κατά τή διάρκεια τοῦ συμβολαίου ἐνοικίασης στόν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη, στόν κερδοσκόπο τῶν οἰκοδομῶν ἤ στόν ἐνοικιαστή, καί ὁ τόκος αὐτός καθεαυτός δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τή γαιοπρόσοδο, πού ὀφείλει νά πληρώνεται κάθε χρόνο σέ ὁρισμένες προθεσμίες γιά τή χρησιμοποίηση τῆς γῆς, 2) γιατί δείχνει πώς μαζί μέ τή γῆ τό ἐνσωματωμένο σ' αὐτήν ξένο κεφάλαιο περιέρχεται τελικά στόν γαιοκτήμονα καί ὁ τόκος γιά τό κεφάλαιο αὐτό φουσκώνει τήν πρόσοδό του.

Μερικοί συγγραφεῖς, ἐνμέρει σάν ὑπερασπιστές τῆς γαιοκτησίας ἐνάντια στίς ἐπιθέσεις τῶν ἀστῶν οἰκονομολόγων, ἐνμέρει στήν προσπάθεια νά μετατρέψουν τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα παραγωγῆς ἀπό ἕνα σύστημα ἀντιθέσεων σέ ἕνα σύστημα «ἁρμονιῶν», ὅπως λ.χ. ὁ Κέρυ, ἐπιχείρησαν νά παρουσιάσουν τήν εἰδική οἰκονομική ἔκφραση τῆς γαιοκτησίας ταυτόσημη μέ τόν τόκο. Ἔτσι θά ἔσβηνε ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στούς γαιοκτήμονες καί στούς καπιταλιστές. Ἡ ἀντίστροφη μέθοδος χρησιμοποιήθηκε στήν ἀρχή τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Τότε στή λαϊκή ἀντίληψη ἡ γαιοκτησία ἐπικρατοῦσε ἀκόμα σάν ἡ πρωταρχική καί σεβαστή μορφή τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἐνῶ ὁ τόκος τοῦ κεφαλαίου κακοφημιζόταν σάν τοκογλυφία. Γι' αὐτό ὁ Ντάντλεϋ Νόρθ, ὁ Λόκ καί ἄλλοι παρουσίαζαν τόν τόκο τοῦ κεφαλαίου σάν μιά ἀνάλογη πρός τή γαιοπρόσοδο μορφή, ἀκριβῶς ὅπως ὁ Τυργκό συμπεραίνει τή δικαίωση τοῦ τόκου

ἀπό τήν ὕπαρξη τῆς γαιοπροσόδου. Οἱ πιό πάνω νεώτεροι συγγραφεῖς — ἀφήνουμε ἐντελῶς κατά μέρος τό γεγονός ὅτι ἡ γαιοπρόσοδος μπορεῖ νά ὑπάρχει καί ὑπάρχει καθαρά χωρίς τήν προσθήκη ὁποιουδήποτε τόκου γιά τό ἐνσωματωμένο στή γῆ κεφάλαιο — ξεχνοῦν ὅτι μέ αὐτό τόν τρόπο ὁ γαιοκτήμονας εἰσπράττει ὄχι μόνο τόκο ἀπό ξένο κεφάλαιο πού δέν τοῦ κοστίζει τίποτα, ἀλλά ἐπιπλέον εἰσπράττει δωρεάν καί τό ξένο κεφάλαιο. Ἡ δικαίωση τῆς γαιοκτησίας, καθώς καί ὅλων τῶν ἄλλων μορφῶν ἰδιοκτησίας ἑνός καθορισμένου τρόπου παραγωγῆς, εἶναι ὅτι ὁ ἴδιος ὁ τρόπος παραγωγῆς, ἑπομένως καί οἱ σχέσεις παραγωγῆς καί ἀνταλλαγῆς, πού προκύπτουν ἀπό αὐτόν, ἀποτελοῦν ἱστορική, παροδική ἀναγκαιότητα. Φυσικά, ὅπως θά δοῦμε ἀργότερα, ἡ ἰδιοκτησία τῆς γῆς διακρίνεται ἀπό τά ἄλλα εἴδη ἰδιοκτησίας μέ τό ὅτι, σέ ἕνα ὁρισμένο ἐπίπεδο τῆς ἀνάπτυξης ἐμφανίζεται σάν περιττή καί ἐπιβλαβής, ἀκόμα καί ἀπό τήν ἄποψη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς.

Ἡ γαιοπρόσοδος μπορεῖ μέ μιά ἄλλη μορφή νά μπερδευτεῖ μέ τόν τόκο καί νά παραγνωριστεῖ ἔτσι ὁ εἰδικός χαρακτήρας της. Ἡ γαιοπρόσοδος ἐκφράζεται μέ ἕνα καθορισμένο χρηματικό ποσό, πού ὁ γαιοκτήμονας τό εἰσπράττει κάθε χρόνο ἀπό τήν ἐκμίσθωση ἑνός κομματιοῦ τῆς γήϊνης σφαίρας. Εἴδαμε πώς κάθε σταθερό χρηματικό ἔσοδο μπορεῖ νά κεφαλαιοποιεῖται, δηλαδή νά θεωρεῖται σάν τόκος ἑνός πλασματικοῦ κεφαλαίου. Ἄν λ.χ. τό μέσο ἐπιτόκιο εἶναι 5%, τότε μπορεῖ λοιπόν μιά ἐτήσια γαιοπρόσοδος 200 λίρ. στ. νά θεωρεῖται ἐπίσης σάν τόκος ἑνός κεφαλαίου 4.000 λίρ. στ. Αὐτή ἡ κεφαλαιοποιημένη μ' αὐτό τόν τρόπο γαιοπρόσοδος πού ἀποτελεῖ τήν τιμή ἀγορᾶς ἤ τήν ἀξία τῆς γῆς, μιά κατηγορία, prima facie[1*] παράλογη, ὅπως καί ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας, γιατί ἡ γῆ δέν εἶναι προϊόν ἐργασίας καί ἑπομένως δέν ἔχει ἀξία. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅμως, πίσω ἀπό αὐτή τήν παράλογη μορφή κρύβεται μιά πραγματική σχέση παραγωγῆς. Ἄν ἕνας κεφαλαιοκράτης ἀγοράσει μέ 4.000 λίρ. στ. γῆ, πού τοῦ ἀποφέρει μιά ἐτήσια πρόσοδο 200 λίρ. στ., τότε εἰσπράττει γι' αὐτές τίς 4.000 λίρ. στ. τόν μέσο ἐτήσιο τόκο τῶν 5%, ἀκριβῶς ὅπως θά τόν εἰσέπραττε, ἄν τό κεφάλαιο αὐτό τό ἐπένδυε σέ τοκοφόρα χαρτιά ἤ ἄν τό δάνειζε ἀπευθείας πρός 5% τόκο. Πρόκειται γιά τήν ἀξιοποίηση ἑνός κεφαλαίου 4.000 λίρ. στ. πρός 5%. Μέ τήν προϋπόθεση αὐτή μέσα σέ 20 χρόνια θά ἀναπλήρωνε πάλι τήν τιμή ἀγορᾶς τοῦ κτήματός του μέ τά ἔσοδα

1* ἀπό πρώτη ματιά.

τοῦ τελευταίου. Γι' αὐτό στήν 'Αγγλία ἡ τιμή ἀγορᾶς τῆς γῆς ὑπολογίζεται μέ βάση ἕναν ὁρισμένο ἀριθμό years' purchase[1*], πού δέν εἶναι παρά μιά ἄλλη ἔκφραση γιά τήν κεφαλαιοποίηση τῆς γαιοπροσόδου. Στήν πραγματικότητα πρόκειται γιά τήν τιμή ἀγορᾶς ὄχι τῆς γῆς, ἀλλά τῆς γαιοπροσόδου πού ἀποφέρει ἡ γῆ αὐτή, ὑπολογισμένη μέ βάση τό συνηθισμένο ἐπιτόκιο. 'Αλλά αὐτή ἡ κεφαλαιοποίηση τῆς προσόδου προϋποθέτει τήν πρόσοδο, ἐνῶ ἀντίστροφα ἡ πρόσοδος δέν μπορεῖ νά ἐξαχθεῖ καίνά ἐξηγηθεῖ ἀπό κεφαλαιοποίησή της. 'Αντίθετα, ἡ ὕπαρξή της, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν πούληση, εἶναι ἐδῶ ἡ προϋπόθεση, ἀπό τήν ὁποία γίνεται τό ξεκίνημα.

'Επομένως προκύπτει πώς, ὅταν ἡ γαιοπρόσοδος προϋποτεθεῖ ὅτι ἀποτελεῖ σταθερό μέγεθος, ἡ τιμή τῆς γῆς μπορεῖ νά ἀνεβαίνει ἤ νά πέφτει, ἀντίστροφα ἀπό τήν ἄνοδο ἤ τήν πτώση τοῦ ἐπιτοκίου. "Αν τό συνηθισμένο ἐπιτόκιο θά ἔπεφτε ἀπό 5 στά 4%, τότε μιά ἐτήσια γαιοπρόσοδος 200 λίρ. στ. θά ἀποτελοῦσε τήν ἐτήσια ἀξιοποίηση ἑνός κεφαλαίου 5.000 λίρ. στ. ἀντί 4.000 λίρ. στ. καί ἔτσι ἡ τιμή τοῦ ἴδιου κομματιοῦ γῆς θά ἀνέβαινε ἀπό 4.000 σέ 5.000 λίρ. στ. ἤ ἀπό 20 years' purchase σέ 25. Τό ἀντίθετο θά γινόταν στήν ἀντίστροφη περίπτωση. Πρόκειται γιά μιά κίνηση τῆς τιμῆς τῆς γῆς, πού εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τήν κίνηση τῆς ἴδιας τῆς γαιοπροσόδου καί πού ρυθμίζεται μόνο ἀπό τό ἐπιτόκιο. Μιά ὅμως καί εἴδαμε ὅτι στήν πορεία τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἐπομένως καί τό ἐπιτόκιο, ἐφόσον ρυθμίζεται ἀπό τό ποσοστό τοῦ κέρδους, παρουσιάζει τήν τάση νά πέφτει — καί ὅτι ἀκόμα, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἐξαιτίας τῆς αὔξησης τοῦ δανείσιμου χρηματικοῦ κεφαλαίου, τό ἐπιτόκιο παρουσιάζει τήν τάση νά πέφτει, ἕπεται ὅτι ἡ τιμή τῆς γῆς παρουσιάζει μιά τάση νά ἀνεβαίνει, ἀνεξάρτητα ἀκόμα καί ἀπό τήν κίνηση τῆς γαιοπροσόδου καί τῆς τιμῆς τῶν προϊόντων τῆς γῆς, μέρος τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ἡ πρόσοδος.

Τό μπέρδεμα τῆς ἴδιας τῆς γαιοπροσόδου μέ τή μορφή τοῦ τόκου, μορφή πού παίρνει γιά τόν ἀγοραστή τῆς γῆς — ἕνα μπέρδεμα πού ὀφείλεται στήν πλήρη ἄγνοια τῆς φύσης τῆς γαιοπροσόδου — ὁδηγεῖ ἀναπόφευχτα στούς πιό παράξενους παραλογισμούς. Μιά καί σ' ὅλες τίς παλιές χῶρες ἡ γαιοκτησία θεωρεῖται σάν μιά ἰδιαίτερα ἀρχοντική μορφή τῆς ἰδιοκτησίας καί, ἐκτός ἀπό αὐτό, ἡ ἀγορά γῆς

[1*] ἐτήσια ἔσοδα.

θεωρεῖται σάν ἰδιαίτερα ἀσφαλής ἐπένδυση κεφαλαίου, τό ἐπιτόκιο, μέ τό ὁποῖο ἀγοράζεται ἡ γαιοπρόσοδος, εἶναι συνήθως χαμηλότερο ἀπό ἄλλες μακρόχρονες ἐπενδύσεις κεφαλαίου, ἔτσι πού λ.χ. ὁ ἀγοραστής γῆς εἰσπράττει μόνο 4% πάνω στήν τιμή ἀγορᾶς, ἐνῶ γιά τό ἴδιο κεφάλαιο θά εἰσέπραττε ἀλλοῦ 5%, ἤ, πράγμα πού καταλήγει στό ἴδιο, πληρώνει περισσότερο κεφάλαιο γιά τή γαιοπρόσοδο, ἀπό τό κεφάλαιο πού θά πλήρωνε σέ ἄλλες ἐπενδύσεις γιά τό ἴδιο χρηματικό ἔσοδο. 'Από αὐτό ὁ κύριος Θιέρσος, στό κατά τά ἄλλα ἐντελῶς ἐλεεινό ἔργο του «La Propriété» (ἔκδοση τοῦ λόγου του πού ἔβγαλε τό 1848 στή γαλλική 'Εθνοσυνέλευση ἐνάντια στόν Προυντόν)[111], βγάζει τό συμπέρασμα ὅτι ἡ γαιοπρόσοδος εἶναι χαμηλή, ἐνῶ ἀποδείχνει μόνο τό μέγεθος τῆς τιμῆς ἀγορᾶς της.

Τό γεγονός ὅτι ἡ κεφαλαιοποιημένη γαιοπρόσοδος παρουσιάζεται σάν τιμή τῆς γῆς ἤ σάν ἀξία τῆς γῆς, καί γι' αὐτό ἡ γῆ ἀγοράζεται καί πουλιέται, ὅπως καί κάθε ἄλλο ἐμπόρευμα, χρησιμεύει σέ μερικούς ἀπολογητές σάν λόγος δικαίωσης τῆς γαιοκτησίας, γιατί ὁ ἀγοραστής πλήρωσε γι' αὐτήν, ὅπως καί γιά κάθε ἄλλο ἐμπόρευμα, ἕνα ἰσοδύναμο, καί τό μεγαλύτερο μέρος τῆς γαιοκτησίας ἄλλαξε μέ αὐτό τόν τρόπο χέρια. 'Ο ἴδιος λόγος δικαίωσης θά χρησίμευε τότε καί γιά τή δουλεία, γιατί γιά τόν δουλοκτήτη, πού πλήρωσε τοῖς μετρητοῖς τόν δοῦλο, τό ἔσοδο ἀπό τήν ἐργασία του ἀποτελεῖ μόνο τόν τόκο γιά τό κεφάλαιο πού δαπανήθηκε γιά τήν ἀγορά τοῦ δούλου. Τό νά θέλεις ἀπό τήν ἀγορά καί τήν πούληση τῆς γαιοπροσόδου νά συμπεράνεις τή δικαίωση τῆς ὕπαρξής της εἶναι σάν νά δικαιώνεις γενικά τήν ὕπαρξή της μέ τήν ὕπαρξή της.

"Οσο σημαντικό κι ἄν εἶναι γιά τήν ἐπιστημονική ἀνάλυση τῆς γαιοπροσόδου — δηλαδή τῆς αὐτοτελοῦς, εἰδικῆς οἰκονομικῆς μορφῆς τῆς ἰδιοκτησίας τῆς γῆς πάνω στή βάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς — νά ἐξετάζεται ἡ γαιοπρόσοδος καθαρή καί ἀπαλλαγμένη ἀπό ὅλες τίς προσμίξεις πού τή νοθεύουν καί τή θολώνουν, ἐξίσου σημαντικό εἶναι, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, γιά τήν κατανόηση τῶν πραχτικῶν συνεπειῶν τῆς ἰδιοκτησίας τῆς γῆς, ἀκόμα καί γιά τή θεωρητική κατανόηση πλήθους γεγονότων, πού ἀντιφάσκουν μέ τήν ἔννοια καί τή φύση τῆς γαιοπροσόδου, πού ὅμως ἐμφανίζονται σάν μορφές ὕπαρξης τῆς γαιοπροσόδου, νά γνωρίζεις τά στοιχεῖα ἀπό τά ὁποῖα πηγάζουν αὐτά τά θολώματα τῆς θεωρίας.

Στήν πράξη, ὅλα ὅσα πληρώνει ὁ ἐνοικιαστής τῆς γῆς στόν γαιοκτήμονα σάν νοίκι μέ τή μορφή χρήματος γιά νά πάρει τήν ἄδεια νά καλλιεργεῖ τή γῆ, ἐμφανίζονται φυσικά σάν γαιοπρόσοδος. 'Από

ὁποιαδήποτε συστατικά μέρη κι ἄν ἀποτελεῖται αὐτός ὁ φόρος, ἀπό ὁποιαδήποτε πηγή κι ἄν προέρχεται, ἔχει τοῦτο τό κοινό μέ τήν καθεαυτό γαιοπρόσοδο, ὅτι τό μονοπώλιο πάνω σ' ἕνα κομμάτι τῆς γήϊνης σφαίρας, δίνει στόν λεγόμενο ἰδιοκτήτη τῆς γῆς τή δυνατότητα νά εἰσπράττει τόν φόρο αὐτό, νά ἐπιβάλει τήν φορολογία. Ἔχει ἀκόμα τοῦτο τό κοινό μέ τήν καθεαυτό γαιοπρόσοδο, ὅτι καθορίζει τήν τιμή τῆς γῆς, πού, ὅπως δείξαμε, δέν εἶναι παρά τό κεφαλαιοποιημένο ἔσοδο ἀπό τήν ἐκμίσθωση τῆς γῆς.

Ἔχουμε κιόλας δεῖ, ὅτι ὁ τόκος γιά τό ἐνσωματωμένο στή γῆ κεφάλαιο μπορεῖ νά ἀποτελέσει ἕνα τέτιο ἑτερογενές συστατικό τῆς γαιοπροσόδου, ἕνα συστατικό πού, στήν πορεία τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, θά ἀποτελεῖ ἀναπόφευχτα ἕνα διαρκῶς αὐξανόμενο συμπλήρωμα στή συνολική πρόσοδο μιᾶς χώρας. Ἀλλά καί ἄν δέν πάρουμε ὑπόψη τόν τόκο αὐτό, εἶναι δυνατό στό νοίκι σέ χρῆμα νά κρύβεται ἐνμέρει, καί σέ ὁρισμένες περιπτώσεις ὅλως διόλου — δηλαδή ὅταν ἀπουσιάζει ὁλότελα ἡ καθεαυτό γαιοπρόσοδος καί ὅταν γιά τό λόγο αὐτό ἡ γῆ δέν ἔχει ἀξία — μιά κράτηση εἴτε ἀπό τό μέσο κέρδος, εἴτε ἀπό τόν κανονικό μισθό ἐργασίας, εἴτε καί ἀπό τά δυό μαζί. Τό μέρος αὐτό τοῦ κέρδους ἤ τοῦ μισθοῦ ἐργασίας ἐμφανίζεται ἐδῶ μέ τή μορφή τῆς γαιοπροσόδου, γιατί, ἀντί νά περιέρχεται, ὅπως θά ἔπρεπε κανονικά, στόν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη ἤ στόν μισθωτό ἐργάτη, πληρώνεται στόν ἰδιοκτήτη τῆς γῆς. Ἀπό οἰκονομική ἄποψη δέν ἀποτελοῦν γαιοπρόσοδο οὔτε τό ἕνα, οὔτε τό ἄλλο μέρος: στήν πράξη ὅμως ἀποτελοῦν εἰσόδημα τοῦ ἰδιοκτήτη τῆς γῆς, οἰκονομική ἀξιοποίηση τοῦ μονοπωλίου του, ἀκριβῶς ὅπως καί ἡ πραγματική γαιοπρόσοδος, καί ἐπιδράει ἐξίσου καθοριστικά, ὅπως καί ἡ τελευταία, στήν τιμή τῆς γῆς.

Δέν μιλᾶμε ἐδῶ γιά σχέσεις, στίς ὁποῖες ὑπάρχει τυπικά ἡ γαιοπρόσοδος, αὐτή ἡ ἔκφραση τῆς ἰδιοκτησίας τῆς γῆς πού ἀνταποκρίνεται στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, χωρίς νά ὑπάρχει ὁ ἴδιος ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς, χωρίς ὁ ἴδιος ὁ ἐνοικιαστής νά εἶναι βιομήχανος κεφαλαιοκράτης ἤ χωρίς ὁ τρόπος διαχείρισης τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ του νά ἔχει καπιταλιστικό χαρακτήρα. Ἡ περίπτωση αὐτή ὑπάρχει λ.χ. στήν *Ἰρλανδία*. Ὁ ἐνοικιαστής τῆς γῆς εἶναι ἐδῶ γενικά μικροαγρότης. Αὐτό πού πληρώνει στό γαιοκτήμονα σάν νοίκι ἀπορροφάει συχνά ὄχι μόνο ἕνα μέρος τοῦ κέρδους του, δηλαδή τῆς δικῆς του ὑπερεργασίας, στήν ὁποία ἔχει δικαίωμα σάν κάτοχος τῶν δικῶν του ἐργαλείων δουλιᾶς, ἀλλά καί ἕνα μέρος τοῦ κανονικοῦ μισθοῦ ἐργασίας πού, κάτω ἀπό ἄλλες συνθῆκες, θά ἔπαιρνε γιά τήν ἴδια ποσότητα ἐργασίας. Ἐξάλλου ὁ γαιοκτήμονας, πού ἐδῶ δέν κάνει ἀπολύτως τίποτα γιά τή βελτίωση τῆς γῆς, τόν ἀπαλλοτριώνει ἀπό τό μικρό του κεφάλαιο, πού στό μεγαλύτερό του μέρος τό ἐνσωματώνει μέ τή δική του δουλιά στή γῆ, ἀκριβῶς ὅπως θά ἐνεργοῦσε ἕνας τοκογλύφος κάτω ἀπό παρόμοιες συνθῆκες. Μόνο πού ὁ τοκογλύφος διακινδυνεύει σέ παρόμοιες ἐπιχειρήσεις τουλάχιστον τό δικό του κεφάλαιο. Αὐτή ἡ συνεχής ληστεία ἀποτελεῖ τό ἀντικείμενο τῆς ἔριδας γύρω στήν ἰρλανδική ἀγροτική νομοθεσία, πού καταλήγει οὐσιαστικά στό ὅτι ὁ γαιοκτήμονας, πού καταγγέλει τό συμβόλαιο μέ τόν ἐνοικιαστή, πρέπει νά ὑποχρεώνεται νά τόν ἀποζημιώνει γιά τίς βελτιώσεις τοῦ ἐδάφους πού ἔκανε ἤ γιά τό κεφάλαιο πού ἐνσωμάτωσε στή γῆ.[112] Ὁ Πάλμερστον συνήθιζε νά ἀπαντάει σ' αὐτό μέ κυνισμό.

«Ἡ Βουλή τῶν Κοινοτήτων εἶναι Βουλή γαιοκτημόνων».

Δέν μιλᾶμε οὔτε γιά τίς ἔκτακτες συνθῆκες, κάτω ἀπό τίς ὁποῖες, ἀκόμα καί σέ χῶρες μέ κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ὁ ἰδιοκτήτης τῆς γῆς μπορεῖ νά ἀποσπάει ὑψηλό νοίκι σέ χρῆμα, πού δέν βρίσκεται καθόλου σέ ἀντιστοιχία μέ τό προϊόν τῆς γῆς, ὅπως γίνεται λ.χ. στίς ἀγγλικές βιομηχανικές περιοχές μέ τήν ἐκμίσθωση μικρῶν λουρίδων γῆς σέ ἐργοστασιακούς ἐργάτες, εἴτε γιά μικρούς κήπους, εἴτε γιά ἐρασιτεχνική γεωργία τίς ὧρες τῆς σχόλης. («Reports of Inspectors of Factories»).

Μιλᾶμε γιά τή γεωργική πρόσοδο σέ χῶρες ἀναπτυγμένης κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Ἀνάμεσα στούς ἄγγλους ἐνοικιαστές λ.χ. ὑπάρχει ἕνας ἀριθμός μικρῶν καπιταλιστῶν πού, ἀπό λόγους ἀνατροφῆς, μόρφωσης, παράδοσης, συναγωνισμοῦ καί ἀπό ἄλλους λόγους, προορίζονται γιά τή γεωργία καί ἐξαναγκάζονται νά ἐπενδύουν τό κεφάλαιό τους στή γεωργία σάν ἐνοικιαστές γῆς. Ὑποχρεώνονται νά ἀρκοῦνται μέ ἕνα κέρδος κάτω ἀπό τό μέσο κέρδος καί ἕνα μέρος ἀπό αὐτό νά τό παραχωροῦν στόν γαιοκτήμονα μέ τή μορφή τῆς προσόδου. Αὐτός εἶναι ὁ μοναδικός ὅρος, κάτω ἀπό τόν ὁποῖο τούς ἐπιτρέπεται νά τοποθετοῦν τό κεφάλαιό τους στή γῆ, στή γεωργία. Καί ἐπειδή παντοῦ οἱ γαιοκτήμονες ἀσκοῦν σημαντική, στήν Ἀγγλία μάλιστα βαρύνουσα ἐπίδραση στή νομοθεσία, μπορεῖ ἡ ἐπίδραση αὐτή νά χρησιμοποιηθεῖ γιά νά γδέρνουν ὁλόκληρη τήν τάξη τῶν ἐνοικιαστῶν γῆς. Οἱ νόμοι λ.χ. τοῦ 1815 γιά τό σιτάρι — πρόκειται γιά ἕνα φόρο πάνω στό ψωμί πού ὁμολογουμένως ἐπιβλήθηκε στή χώρα γιά νά ἐξασφαλίσει στούς ἀργόσχολους γαιοκτή-

μονες τή συνέχιση τῶν ὑπερβολικά αὐξημένων ἀπό τόν καιρό τοῦ ἀντιγιακωβίνικου πολέμου[113] ἐσόδων τους — εἶχαν βέβαια σάν ἀποτέλεσμα, ἐκτός ἀπό μερικά ἐξαιρετικά εὔφορα χρόνια, νά κρατοῦν τίς τιμές τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων πάνω ἀπό τό ἐπίπεδο στό ὁποῖο θά ἔπεφταν, ἄν ἡ εἰσαγωγή σίτου γινόταν ἐλεύθερη. Δέν εἶχαν ὅμως σάν ἀποτέλεσμα νά κρατοῦν τίς τιμές στό ἐπίπεδο ἐκεῖνο πού οἱ νομοθέτες γαιοκτήμονες εἶχαν θεσπίσει σάν κανονικές τιμές, ἔτσι πού νά ἀποτελοῦν τό νόμιμο ὅριο γιά τήν εἰσαγωγή ξένου σίτου. Στό μεταξύ τά συμβόλαια ἐνοικίασης ὑπογράφονταν κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση αὐτῶν τῶν κανονικῶν τιμῶν. Μόλις ὅμως διαλύθηκε ἡ αὐταπάτη, φκιάχτηκε ἕνας ἄλλος νόμος μέ νέες κανονικές τιμές, πού, ὅπως καί οἱ παλιές τιμές, ἦταν ἐξίσου ἁπλῶς ἡ ἀνήμπορη ἔκφραση τῆς ἄπληστης φαντασίας τῶν γαιοκτημόνων. Μέ αὐτό τόν τρόπο γδέρναν τούς ἐνοικιαστές ἀπό τό 1815 ὥς τή δεκαετία 1830/40. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος, πού σ' ὅλο αὐτό τό χρονικό διάστημα μόνιμο θέμα ἦταν ἡ agricultural distress[1*]. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος τῆς ἀπαλλοτρίωσης καί τῆς καταστροφῆς μιᾶς ὁλόκληρης γενεᾶς ἐνοικιαστῶν γῆς σ' ὅλην αὐτή τήν περίοδο καί τῆς ἀντικατάστασής της ἀπό μιά νέα τάξη καπιταλιστῶν[31].

Ἕνα πολύ πιό γενικό καί πιό σπουδαῖο γεγονός εἶναι, ὅμως, ἡ συμπίεση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας τῶν καθεαυτοῦ ἐργατῶν γεωργίας κάτω ἀπό τό κανονικό μέσο ἐπίπεδό του, ἔτσι πού ἕνα μέρος τοῦ μισθοῦ ἐργασίας ἀφαιρεῖται ἀπό τόν ἐργάτη, γίνεται συστατικό μέρος τοῦ ἐνοικίου σέ χρῆμα καί ἔτσι, κάτω ἀπό τή μάσκα τῆς γαιοπροσόδου, περιέρχεται στόν γαιοκτήμονα ἀντί στόν ἐργάτη. Αὐτό συμβαίνει γενικά λ.χ. στήν Ἀγγλία καί στή Σκωτία, μέ ἐξαίρεση μερικῶν κομητειῶν πού εὐνοοῦνται ἀπό τήν τοποθεσία τους. Οἱ ἐργασίες τῶν κοινοβουλευτικῶν ἐξεταστικῶν ἐπιτροπῶν γιά τό ὕψος τοῦ μισθοῦ ἐργασίας,[115] οἱ ὁποῖες εἶχαν συγκροτηθεῖ πρίν ἀπό τήν ἐφαρμογή στήν Ἀγγλία τῶν νόμων γιά τό σιτάρι — πού ἀποτελοῦν ὥς τώρα τίς πολυτιμότερες καί σχεδόν ἐντελῶς ἀναξιοποίητες συνεισφορές στήν ἱστορία τοῦ μισθοῦ ἐργασίας τοῦ 19ου αἰώνα,

[31] Βλέπε τό Anti-Corn-Law Prize-Essays.[114] Ὡστόσο οἱ νόμοι γιά τό σιτάρι κρατοῦσαν πάντα τίς τιμές σέ ἕνα τεχνητά ὑψηλότερο ἐπίπεδο. Αὐτό εὐνοοῦσε τούς καλύτερους ἐνοικιαστές. Ὠφελήθηκαν ἀπό τήν κατάσταση στασιμότητας στήν ὁποία ὁ προστατευτικός δασμός κρατοῦσε τή μεγάλη μάζα τῶν ἐνοικιαστῶν γῆς, πού δικαιολογημένα ἤ ὄχι στηρίχτηκαν στήν ἔκτακτη **μέση** τιμή.

1* ἡ ἄθλια κατάσταση τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας.

καί ταυτόχρονα ἕνα μνημεῖο καυτηριασμοῦ τοῦ αἴσχους τῆς ἀγγλικῆς ἀριστοκρατίας καί τῆς ἀγγλικῆς ἀστικῆς τάξης πού τό ἀνήγειραν οἱ ἴδιες γιά τόν ἑαυτό τους — ἀπόδειξαν ὁλοφάνερα ἔξω ἀπό κάθε ἀμφιβολία ὅτι τά ὑψηλά ποσοστά προσόδων καί ἡ ἀντίστοιχη ἄνοδος τῆς τιμῆς τῆς γῆς κατά τή διάρκεια τοῦ ἀντιγιακωβίνικου πολέμου ὀφείλονταν ἐνμέρει στίς κρατήσεις ἀπό τό μισθό ἐργασίας καί στή συμπίεσή του κάτω καί ἀπό αὐτό ἀκόμα τό φυσικό κατώτατο ὅριο, δηλαδή μέ τή διοχέτευση ἑνός μέρους τοῦ κανονικοῦ μισθοῦ ἐργασίας στόν ἰδιοκτήτη τῆς γῆς. Διάφορα περιστατικά, ἀνάμεσα στά ἄλλα ἡ ὑποτίμηση τοῦ χρήματος, ὁ τρόπος ἐφαρμογῆς τῶν νόμων γιά τούς φτωχούς στίς ἀγροτικές περιοχές κλπ.[116] κάναν δυνατή αὐτή τήν ἐπιχείρηση, τόν ἴδιο καιρό πού τά ἔσοδα τῶν ἐνοικιαστῶν αὐξήθηκαν σέ τεράστιο βαθμό καί οἱ γαιοκτήμονες συγκέντρωναν μυθώδη πλούτη. Μάλιστα, ἕνα ἀπό τά κύρια ἐπιχειρήματα καί τῶν παχτωτῶν καί τῶν γαιοκτημόνων, γιά τήν ἐπιβολή τῶν δασμῶν στό σιτάρι ἦταν ὅτι ἦταν φυσικά ἀδύνατο νά κατεβάσουν ἀκόμα πιό χαμηλά τόν μισθό ἐργασίας τῶν μεροκαματιάρηδων ἀγρεργατῶν. Ἡ κατάσταση αὐτή δέν ἄλλαξε οὐσιαστικά, καί στήν Ἀγγλία, καθώς καί σέ ἄλλες εὐρωπαϊκές χῶρες, ἐξακολουθεῖ ἕνα μέρος τοῦ κανονικοῦ μισθοῦ ἐργασίας νά μπαίνει στή γαιοπρόσοδο. Ὅταν ὁ κόμης Σέφτσμπερυ, ὁ τότε λόρδος Ἄσλεϋ, ἕνας ἀπό τούς φιλάνθρωπους ἀριστοκράτες, πού τόσο πολύ συγκινήθηκε ἀπό τήν κατάσταση τῶν ἄγγλων ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν, καί πού τόν καιρό τῶν ζυμώσεων γιά τήν ἐφαρμογή τῆς δεκάωρης ἐργάσιμης ἡμέρας ἐκδηλώθηκε στή βουλή σάν ὑπερασπιστής τους, οἱ ἐκπρόσωποι τῶν βιομηχάνων γιά νά τόν ἐκδικηθοῦν δημοσίευσαν στατιστικά στοιχεῖα σχετικά μέ τούς μισθούς ἐργασίας τῶν μεροκαματιάρηδων ἀγρεργατῶν στά χωριά πού τοῦ ἀνήκουν (βλ. «Τό Κεφάλαιο», Βιβλίο Ι, κεφ. XXIII, 5, ε: «Τό βρεταννικό γεωργικό προλεταριάτο»). Τά στοιχεῖα αὐτά ἔδειχναν καθαρά, πώς ἕνα μέρος τῆς γαιοπροσόδου αὐτοῦ τοῦ φιλανθρώπου ἀποτελεῖται ἁπλῶς ἀπό τήν καταλήστευση γιά λογαριασμό του τοῦ μισθοῦ ἐργασίας τῶν ἀγρεργατῶν ἀπό μέρους τῶν ἐνοικιαστῶν του. Ἡ δημοσίευση αὐτή εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἐπίσης, γιατί τά γεγονότα πού περιέχει μποροῦν νά σταθοῦν θαρραλέα δίπλα στά χειρότερα γεγονότα πού ἀποκάλυψαν οἱ Ἐπιτροπές τοῦ 1814 καί τοῦ 1815.[117] Κάθε φορά πού οἱ περιστάσεις ἐπιβάλλουν μιά παροδική αὔξηση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας τῶν μεροκαματιάρηδων ἀγρεργατῶν, ἀκούγονται οἱ κραυγές τῶν ἐνοικιαστῶν, ὅτι μιά αὔξηση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας στό κανονικό ἐπίπεδό του, ὅπως γίνεται σέ ἄλλους κλά-

δους τῆς βιομηχανίας, εἶναι κάτι τό ἀδύνατο νά γίνει καί ὅτι θά τούς καταστρέψει, ἄν δέν μειωθεῖ ταυτόχρονα ἡ γαιοπρόσοδος. Ἐδῶ λοιπόν περιέχεται ἡ ὁμολογία ὅτι μέ τό ὄνομα γαιοπρόσοδος οἱ ἐνοικιαστές γῆς ἀφαιροῦν ἕνα μέρος ἀπό τό μισθό ἐργασίας πού τό πληρώνουν ὕστερα στόν γαιοκτήμονα. Ἀπό τό 1849 ὥς τό 1859 ἀνέβηκε λ.χ. στήν Ἀγγλία ὁ μισθός ἐργασίας τῶν ἀγρεργατῶν ἐξαιτίας μιᾶς συντυχίας ἀναπόφευχτων περιστατικῶν, ὅπως: ἡ ἔξοδος τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τήν Ἰρλανδία, πού διέκοψε τήν προσέλευση ἀπό αὐτήν ἀγρεργατῶν, ἡ ἐξαιρετικά μεγάλη ἀπορρόφηση ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τήν ἐργοστασιακή βιομηχανία, ἡ ζήτηση στρατιωτῶν γιά τόν πόλεμο, ἡ ἐξαιρετικά μεγάλη μετανάστευση στήν Αὐστραλία καί τίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες (στήν Καλιφόρνια), καί ἄλλοι λόγοι πού δέν θά τούς ἀναφέρουμε λεπτομερειακά. Ταυτόχρονα, ἄν ἐξαιρέσουμε τίς κακές σοδειές τοῦ 1854 — 1856, οἱ μέσες τιμές τῶν σιτηρῶν ἔπεσαν τήν περίοδο αὐτή κατά 16%. Οἱ ἐνοικιαστές φώναζαν καί ζητοῦσαν τή μείωση τῶν γαιοπροσόδων. Τό πέτυχαν σέ ὁρισμένες μεμονωμένες περιπτώσεις. Γενικά ὅμως δέν πέτυχαν τήν ἱκανοποίηση αὐτῆς τῆς διεκδίκησής τους. Κατέφυγαν στήν ἐλάττωση τοῦ κόστους παραγωγῆς, μεταξύ ἄλλων μέ τή μαζική χρησιμοποίηση κινούμενων ἀτμομηχανῶν καί νέων μηχανῶν πού ἀντικαθιστοῦσαν ἐνμέρει τά ἄλογα καί τά ἐκτόπιζαν ἀπό τό νοικοκυριό, ἐνμέρει ὅμως καί μέ τήν ἀπόλυση μεροκαματιάρηδων ἀγρεργατῶν, δημιουργώντας ἔτσι ἕναν τεχνητό ὑπερπληθυσμό πού προκαλοῦσε νέα πτώση τῶν μισθῶν. Καί αὐτό συνέβαινε παρά τή γενική σχετική μείωση τοῦ γεωργικοῦ πληθυσμοῦ κατά τή διάρκεια αὐτῆς τῆς δεκαετίας, συγκρινόμενου μέ τήν αὔξηση τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ, καί παρά τήν ἐλάττωση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ σέ μερικές καθαρές ἀγροτικές περιοχές[32]. Τό ἴδιο εἶπε ὁ Φόουτσετ, τότε καθηγητής τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας στό Καίμμπριτς {ὅταν πέθανε τό 1884 ἦταν γενικός διευθυντής τῶν Ταχυδρομείων — Φ.Ε.}, στίς 12 τοῦ Ὀχτώβρη τοῦ 1865 στό Συνέδριο τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν:

«Οἱ μεροκαματιάρηδες ἀγρεργάτες ἄρχισαν νά μεταναστεύουν, καί οἱ ἐνοικιαστές γῆς ἄρχισαν νά παραπονιοῦνται, ὅτι δέν θά εἶναι πιά σέ θέση νά πληρώνουν τόσο ὑψηλές γαιοπρόσοδες, πού πλήρωναν συνήθως, γιατί ἐξαιτίας τῆς μετανάστευσης ἀκρίβηνε ἡ ἐργασία».

---

[32] John Ch. Morton. «The Forces used in Agriculture». Διάλεξη στή Society of Arts[118] τοῦ Λονδίνου τό 1859 πού βασίστηκε στά αὐθεντικά ντοκουμέντα πού συγκεντρώθηκαν ἀπό 100 ἐνοικιαστές γῆς 12 κομητειῶν τῆς Σκωτίας καί 35 τῆς Ἀγγλίας.

Ἐδῶ λοιπόν ἡ μεγάλη γαιοπρόσοδος ταυτίζεται ἄμεσα μέ τόν χαμηλό μισθό ἐργασίας. Καί ἐφόσον τό ὕψος τῆς τιμῆς τῆς γῆς καθορίζεται ἀπό τό περιστατικό αὐτό πού αὐξάνει τήν πρόσοδο, ἡ αὔξηση τῆς ἀξίας τῆς γῆς εἶναι ταυτόσημη μέ τήν ὑποτίμηση τῆς ἐργασίας, ἡ ὑψηλή τιμή τῆς γῆς εἶναι ταυτόσημη μέ τήν χαμηλή τιμή τῆς ἐργασίας.

Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τή Γαλλία.

«Τό ἐνοίκιο τῆς γῆς ἀνεβαίνει, γιατί, ἀπό τή μιά μεριά, ἀνεβαίνει ἡ τιμή τοῦ ψωμιοῦ, τοῦ κρασιοῦ, τοῦ κρέατος, τῶν λαχανικῶν καί τῶν φρούτων, καί γιατί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, παραμένει ἀμετάβλητη ἡ τιμή τῆς ἐργασίας. Ἄν οἱ ἡλικιωμένοι ἄνθρωποι συγκρίνουν τούς λογαριασμούς τῶν πατέρων τους, πράγμα πού μᾶς φέρνει περίπου 100 χρόνια πίσω, θά διαπιστώσουν ὅτι τότε ἡ τιμή μιᾶς ἐργάσιμης ἡμέρας στίς ἀγροτικές περιοχές τῆς Γαλλίας ἦταν ἀκριβῶς ἡ ἴδια ὅπως καί σήμερα. Ἡ τιμή τοῦ κρέατος ὅμως ἔχει τριπλασιαστεῖ ἀπό τότε... Ποιός εἶναι τό θῦμα αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς; Εἶναι ὁ πλούσιος, ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ νοικιασμένου νοικοκυριοῦ ἤ ὁ φτωχός πού τό καλλιεργεῖ; Ἡ αὔξηση τῶν ἐνοικίων τῆς γῆς εἶναι ἡ ἀπόδειξη μιᾶς κοινωνικῆς δυστυχίας». «Du mécanisme de la Société en France et en Angleterre». Par M. Rubichon. 2me édit. Paris 1837, p. 101).

Μερικά παραδείγματα προσόδου σάν ἀποτέλεσμα κρατήσεων ἀπό τό μέσο κέρδος, ἀπό τή μιά μεριά, καί ἀπό τόν μέσο μισθό ἐργασίας, ἀπό τήν ἄλλη:

Ὁ Μόρτον πού ἀναφέραμε πιό πάνω,[119] ἀγροτικός πράχτορας καί μηχανικός-γεωπόνος, λέει, ὅτι σέ πολλές περιοχές παρατήρησαν ὅτι ἡ πρόσοδος γιά μεγάλα νοικιασμένα κομμάτια γῆς εἶναι μικρότερη ἀπό τήν πρόσοδο γιά μικρά νοικιασμένα κομμάτια γῆς, γιατί

«ὁ συναγωνισμός γιά τά τελευταῖα εἶναι συνήθως μεγαλύτερος ἀπό τό συναγωνισμό γιά τά πρῶτα, καί γιατί οἱ μικροί ἐνοικιαστές, πού σπάνια εἶναι σέ θέση νά καταπιαστοῦν μέ ὁποιαδήποτε ἄλλη ἐπιχείρηση, ἐκτός ἀπό τή γεωργία, δέχονται συχνά νά πληρώνουν μιά πρόσοδο, γιά τήν ὁποία οἱ ἴδιοι ξέρουν, ὅτι εἶναι πολύ μεγάλη, ἐπειδή πιέζονται ἀπό τήν ἀνάγκη νά βροῦν μιά κατάλληλη γι' αὐτούς ἀπασχόληση». (John L. Morton. «The Resources of Estates». London 1858, p. 116).

Ἡ διαφορά αὐτή, λέει, πρόκειται ὡστόσο νά σβήσει σιγά-σιγά στήν Ἀγγλία, πράγμα πού, κατά τή γνώμη του, ὀφείλεται σέ μεγάλο βαθμό στήν μετανάστευση ἀκριβῶς τῆς τάξης τῶν μικρῶν ἐνοικιαστῶν. Ὁ ἴδιος ὁ Μόρτον ἀναφέρει ἕνα παράδειγμα πού δείχνει φανερά ὅτι μπαίνουν στή γαιοπρόσοδο οἱ κρατήσεις ἀπό τόν μισθό ἐργασίας τοῦ ἴδιου τοῦ ἐνοικιαστῆ, ἑπομένως, ἀκόμα πιό σίγουρα μπαίνουν οἱ κρατήσεις ἀπό τόν μισθό ἐργασίας τῶν ἀνθρώπων πού

ἀπασχολεῖ. Αὐτό γίνεται ἰδίως σέ ἐνοικιάσεις λιγότερων ἀπό 70 — 80 πλέθρων (30 — 34 ἑκταρίων) πού δέν μποροῦν νά συντηρήσουν ἕνα ἀλέτρι μέ δυό ἄλογα.

«Ἄν ὁ ἐνοικιαστής δέν δουλεύει ὁ ἴδιος μέ τά χέρια του μέ τήν ἴδια ἐπιμέλεια, ὅπως ὁποιοσδήποτε ἄλλος ἐργάτης, δέν θά μπορέσει νά ζήσει ἀπό τή γῆ πού μίσθωσε. Ἄν τή δουλιά τήν ἀφήσει νά τήν κάνουν οἱ ἄνθρωποί του, περιορίζοντας τόν ἑαυτό του μόνο στό νά τούς ἐποπτεύει, τότε τό πιό πιθανό εἶναι ὅτι πολύ γρήγορα θά διαπιστώσει ὅτι δέν εἶναι σέ θέση νά πληρώσει τήν πρόσοδό του» (στό ἴδιο, σελ. 118).

Γι' αὐτό ὁ Μόρτον καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι, ἄν οἱ ἐνοικιαστές σέ μιά περιοχή δέν εἶναι πολύ φτωχοί, τότε τά κομμάτια γῆς πού ἐκμισθώνονται δέν πρέπει νά εἶναι κάτω ἀπό 70 πλέθρα (acres), ἔτσι πού ὁ ἐνοικιαστής νά μπορεῖ νά συντηρεῖ δυό ὥς τρία ἄλογα.

Ἐξαιρετική σοφία ἐκδηλώνει ὁ κύριος Λεόνς ντέ Λαβέρν, μέλος τοῦ Ἰνστιτούτου[120] καί τῆς Κεντρικῆς Ἑταιρίας τῆς Γεωργίας. Στό ἔργο του «Économie Rurale de l'Angleterre» (ἡ περικοπή εἶναι παρμένη ἀπό τήν ἀγγλική μετάφραση, Λονδίνο 1855) κάνει τήν παρακάτω σύγκριση τοῦ χρονιάτικου ὀφέλους ἀπό τά βοοειδῆ, πού στή Γαλλία ἐργάζονται, ἐνῶ στήν Ἀγγλία ὄχι, γιατί ἔχουν ἀντικατασταθεῖ μέ ἄλογα (σελ. 42):

Γαλλία		*Ἀγγλία*	
Γάλα	4 ἑκατομ. λίρ. στ.	Γάλα	16 ἑκατομ. λίρ. στ.
Κρέας	16 » » »	Κρέας	20 » » »
Ἐργασία	8 » » »	Ἐργασία	— » » »
	28 ἑκατομ. λίρ. στ.		36 ἑκατομ. λίρ. στ.

Νά ὅμως πού ἐδῶ τό μεγαλύτερο προϊόν προκύπτει ἀπό τό γεγονός ὅτι, σύμφωνα μέ τά δικά του στοιχεῖα, τό γάλα στήν Ἀγγλία εἶναι δυό φορές πιό ἀκριβό ἀπό ὅ,τι στήν Γαλλία, ἐνῶ γιά τό κρέας παραδέχεται ὅτι ἡ τιμή του εἶναι ἴδια καί στίς δυό χῶρες (σελ. 35). Ἔτσι, ἄν τό ἀγγλικό προϊόν σέ γάλα περιοριστεῖ σέ 8 ἑκατομμύρια λίρ. στ., τότε τό συνολικό προϊόν θά περιοριστεῖ σέ 28 ἑκατομμύρια λίρ. στ., ὅπως στή Γαλλία. Πράγματι, πάει κάπως πολύ, ὅταν ὁ κ. Λαβέρν μπάζει στό λογαριασμό του ταυτόχρονα καί τίς ποσότητες τῶν προϊόντων πού ἔχουν παραχθεῖ καί τίς διαφορές τῶν τιμῶν, ἔτσι πού ἄν ἡ Ἀγγλία ὁρισμένα εἴδη τά παράγει πιό ἀκριβά ἀπό τή Γαλλία, πράγμα πού τό πολύ-πολύ μπορεῖ νά σημαίνει μεγαλύτερο κέρδος καί γιά τούς μισθωτές καί γιά τούς γαιοκτήμονες,

αὐτό ἐμφανίζεται σάν προτέρημα τῆς ἀγγλικῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας.

Ὅτι ὁ κ. Λαβέρν εἶναι γνώστης ὄχι μονάχα τῶν οἰκονομικῶν ἐπιτυχιῶν τῆς ἀγγλικῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, ἀλλά πιστεύει ἐπίσης καί στίς προκαταλήψεις τῶν ἐγγλέζων ἐνοικιαστῶν καί γαιοκτημόνων, αὐτό τό ἀποδείχνει στή σελ. 48:

«Ἕνα μεγάλο ἐλάττωμα συνδέεται συνήθως μέ τήν καλλιέργεια τῶν σιτηρῶν... ἐξαντλοῦν τό ἔδαφος, στό ὁποῖο καλλιεργοῦνται».

Ὁ κ. Λαβέρν δέν νομίζει μόνο ὅτι ἄλλα φυτά δέν τό κάνουν αὐτό, ἀλλά πιστεύει ὅτι τά κτηνοτροφικά καί τά κονδυλόρριζα φυτά πλουτίζουν τό ἔδαφος:

«Τά κτηνοτροφικά φυτά ἀντλοῦν τά κύρια στοιχεῖα τῆς ἀνάπτυξής τους ἀπό τήν ἀτμόσφαιρα, ἐνῶ ἐπιστρέφουν στό ἔδαφος περισσότερα ἀπό ὅσα ἀφαιροῦν ἀπό αὐτό. Ἔτσι βοηθοῦν μέ διπλό τρόπο, καί ἄμεσα, καί μέ τή μετατροπή τους σέ ζωϊκό λίπασμα, γιά τήν ἐπανόρθωση τῆς ζημιᾶς πού προξένησαν τά σιτηρά καί ἄλλα φυτά πού ἐξαντλοῦν τό ἔδαφος. Γι' αὐτό ἀποτελεῖ κανόνα τουλάχιστον ἡ ἐναλλαγή τῆς καλλιέργειας τῶν σιτηρῶν μέ τήν καλλιέργεια τῶν κτηνοτροφικῶν φυτῶν. Σ' αὐτό συνίσταται ἡ ἀμειψισπορά τοῦ Νόρφολκ[1*] (σελ. 50, 51).

Τί τό παράξενο, ἄν ὁ κ. Λαβέρν, πού δίνει πίστη στήν ἀγροτική διαίσθηση τῶν ἐγγλέζων καί πιστεύει αὐτά τά παραμύθια,[121] ὅπως πιστεύει ἐπίσης ὅτι ἀπό τότε πού καταργήθηκαν οἱ δασμοί στά σιτηρά, ὁ μισθός τῶν ἄγγλων μεροκαματιάρηδων ἀγρεργατῶν ἔγινε πάλι κανονικός. Βλέπε τί ἔχουμε πεῖ προηγούμενα σχετικά μ' αὐτό, στό «Κεφάλαιο», Βιβλίο Ι, κεφ. XXIII, 5, σελ. 701 — 729. Ἄς δοῦμε ὅμως τί λέει καί ὁ κ. Τζών Μπράϊτ στό λόγο του πού ἔβγαλε στό Μπίρμινγκχαμ στίς 13 τοῦ Δεκέμβρη 1865. Ἀφοῦ μίλησε πρῶτα γιά τά 5 ἑκατομμύρια οἰκογένειες, πού δέν ἀντιπροσωπεύονται καθόλου στή Βουλή, συνέχισε:

«Ἀνάμεσα σ' αὐτές ὑπάρχουν στό Ἑνωμένο Βασίλειο 1 ἑκατομμύριο, ἤ μᾶλλον περισσότερες ἀπό 1 ἑκατομμύριο οἰκογένειες πού εἶναι γραμμένες στόν ἀξιοθρήνητο κατάλογο τῶν ἐντελῶς ἐξαθλιωμένων. Ἀκολουθοῦν ἀκόμα ἕνα ἑκατομμύριο οἰκογένειες πού μόλις κρατοῦνται πάνω ἀπό τήν ἐπιφάνεια τῆς ἐξαθλίωσης, πού ὅμως κινδυνεύουν πάντα νά γίνουν καί αὐτοί paupers. Ἡ κατάσταση καί ἡ προοπτική αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων δέν εἶναι καλύτερη. Κοιτάξτε τώρα τά ἀμαθῆ κατώτερα στρώματα αὐτοῦ τοῦ μέρους τῆς κοινωνίας. Ἀναλογιστεῖτε τήν κολασμένη κατάστασή τους, τή φτώχια τους, τά βάσανά τους, τήν πλήρη ἀπελπισία τους. Ἀκόμα καί στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες, ἀκόμα καί στίς Νότιες Πολιτεῖες τους, τόν καιρό πού κυριαρχοῦσε ἡ δουλεία, ὁ κάθε

[1*] ἀγγλική κομητεία.

νέγρος ζοῦσε μέ τήν πίστη ὅτι ἐπίκειται γι' αὐτόν κάποτε μιά χαρμόσυνη χρονιά. Ἀλλά γι' αὐτούς τούς ἀνθρώπους, γι' αὐτήν ἡ μάζα τῶν κατώτατων στρωμάτων στή χώρα μας δέν ὑπάρχει — βρίσκομαι ἐδῶ γιά νά τό πῶ αὐτό — οὔτε ἡ πίστη σέ κάποια καλυτέρευση, οὔτε ἀκόμα κι αὐτός ὁ πόθος γιά μιά καλυτέρευση. Μήπως ἔχετε διαβάσει τώρα τελευταῖα στίς ἐφημερίδες ἕνα σημείωμα σχετικά μέ τόν Τζών Γκρός, ἕναν μεροκαματιάρη ἀγρεργάτη στό Ντόρσετσαϊρ; Ἐργαζόταν 6 μέρες τήν ἑβδομάδα, εἶχε ἕνα ἐξαίρετο πιστοποιητικό ἀπό τόν ἄνθρωπο πού τόν ἀπασχολοῦσε καί γιά τόν ὁποῖο ἐργάστηκε 24 χρόνια μέ 8 σελλίνια βδομαδιάτικο μισθό. Ὁ Τζών Γκρός ἔπρεπε μέ αὐτόν τό μισθό νά θρέψει στήν καλύβα του μιά οἰκογένεια μέ 7 παιδιά. Γιά νά θερμάνει λίγο τήν ἄρρωστη γυναίκα του καί τό μωρό της πῆρε — μοῦ φαίνεται πώς στή νομική γλώσσα αὐτό λέγεται: ἔκλεψε — ἕναν ξύλινο φράχτη ἀξίας 6 πεννῶν. Γιά τό παράπτωμά του αὐτό καταδικάστηκε ἀπό τούς εἰρηνοδίκες σέ 14 ἤ 20 μέρες φυλακή. Μπορῶ νά σᾶς βεβαιώσω ὅτι σ' ὅλη τή χώρα ὑπάρχουν πολλές χιλιάδες τέτιων περιπτώσεων σάν τοῦ Τζών Γκρός, καί ἰδίως στό Νότο καί ὅτι ἡ κατάσταση αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων εἶναι τέτια, πού οἱ εἰλικρινεῖς ἐρευνητές δέν κατόρθωσαν ὥς τώρα νά ἀποκαλύψουν τό μυστικό, πῶς τά καταφέρνουν καί δέν πεθαίνουν. Καί τώρα ρίξτε μιά ματιά σ' ὅλη τή χώρα καί κοιτάξτε αὐτά τά 5 ἑκατομμύρια οἰκογένειες καί τήν ἀπελπιστική κατάσταση, στήν ὁποία βρίσκεται τό στρῶμα αὐτό τοῦ πληθυσμοῦ. Δέν μποροῦμε, ἀλήθεια, νά λέμε ὅτι ἡ μάζα τοῦ ἔθνους, ἡ ἀποκλεισμένη ἀπό τό δικαίωμα ψήφου, βαριοδουλεύει, καί ξανά βαριοδουλεύει καί σχεδόν δέν γνωρίζει τί θά πεῖ ἡσυχία; Συγκρίνετέ την μέ τήν κυρίαρχη τάξη — ἄν τό κάνω αὐτό ἐγώ τώρα, θά μέ κατηγορήσουν γιά κομμουνισμό... ἀλλά συγκρίνετε αὐτό τό μεγάλο καί χωρίς δικαίωμα ψήφου ἔθνος πού σκοτώνεται στή δουλιά, μέ τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ πληθυσμοῦ πού μπορεῖ νά τό θεωρεῖ κανείς κυρίαρχες τάξεις. Κοιτάξτε τόν πλοῦτο τους, τήν πολυτέλειά τους, τή χλιδή τους. Κοιτάξτε τήν κούρασή τους, γιατί καί σ' αὐτές ὑπάρχει κούραση, πρόκειται ὅμως γιά τήν κούραση τοῦ κορεσμοῦ — καί κοιτάξτε πῶς τρέχουν ἀπό τό ἕνα μέρος στό ἄλλο, λές καί εἶναι ἕνας ὁ σκοπός τους, ν' ἀνακαλύψουν νέες ἀπολαύσεις». («Morning Star»[122] τῆς 14 τοῦ Δεκέμβρη 1865).

Θά δείξουμε παρακάτω, πῶς ἡ ὑπερεργασία, ἑπομένως καί τό ὑπερπροϊόν γενικά, μπερδεύεται μέ τή γαιοπρόσοδο, μέ αὐτό τό μέρος τοῦ ὑπερπροϊόντος πού, τουλάχιστον πάνω στή βάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, καθορίζεται εἰδικά ἀπό ποσοτική καί ποιοτική ἄποψη. Ἡ φυσική βάση τῆς ὑπερεργασίας γενικά, δηλαδή ἕνας φυσικός ὅρος, χωρίς τόν ὁποῖο εἶναι ἀδύνατη ἡ ὑπερεργασία, εἶναι ὅτι ἡ φύση — εἴτε μέ τή μορφή προϊόντων τῆς γῆς, φυτικῶν ἤ ζωϊκῶν προϊόντων, εἴτε προϊόντων τῆς ἁλιείας κλπ. — προσφέρει τά ἀπαραίτητα μέσα ὕπαρξης, ὕστερα ἀπό ἐργασία, ἡ διάρκεια τῆς ὁποίας δέν καταβροχθίζει ὁλόκληρη τήν ἐργάσιμη ἡμέρα. Αὐτή ἡ φυσική παραγωγικότητα τῆς ἀγροτικῆς ἐργασίας (στήν ὁποία ἐδῶ συμπεριλαβαίνεται ἡ ἁπλή συλλεκτική, ἡ κυνηγετική, ἡ ἁλιευτική, ἡ κτηνοτροφική ἐργασία) ἀποτελεῖ τή βάση κάθε ὑπερεργασίας, μιά καί κάθε ἐργασία πρῶτα καί ἀρχικά ἀπόβλεπε στήν ἰδιοποίηση

καί στήν παραγωγή τῆς τροφῆς. (Τό ζῶο δίνει ταυτόχρονα τή γούνα του γιά ζέσταμα σέ ψυχρά κλίματα. Ἐξάλλου ὑπάρχουν οἱ σπηλιές πού χρησιμοποιοῦνται σάν κατοικίες κλπ.).

Τήν ἴδια σύγχυση ἀνάμεσα στό ὑπερπροϊόν καί στή γαιοπρόσοδο τή βρίσκουμε διαφορετικά ἐκφρασμένη στόν κύριο Ντόβ[1*]. Στήν ἀρχή δέν εἶναι χωρισμένες ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη ἡ γεωργική καί ἡ βιομηχανική ἐργασία, ἡ δεύτερη προσκολλᾶται στήν πρώτη. Ἡ ὑπερεργασία καί τό ὑπερπροϊόν τῆς φυλῆς πού καλλιεργεῖ τή γῆ, τῆς οἰκιακῆς κοινότητας ἤ τῆς οἰκογένειας περιλαβαίνει καί ἀγροτική, καί βιομηχανική ἐργασία. Καί οἱ δυό προχωροῦν χέρι μέ χέρι. Τό κυνήγι, ἡ ἁλιεία, ἡ γεωργία εἶναι ἀδύνατο νά γίνουν χωρίς τά ἀντίστοιχα ἐργαλεῖα. Ὑφαίνουν, κλώθουν κλπ., στήν ἀρχή σάν πάρεργες ἐργασίες τῆς γεωργίας.

Δείξαμε πιό πάνω ὅτι, ὅπως ἡ δουλιά τοῦ κάθε ξεχωριστοῦ ἐργάτη χωρίζεται σέ ἀναγκαία ἐργασία καί σέ ὑπερεργασία, μπορεῖ κανείς νά χωρίσει καί τή συνολική ἐργασία τῆς ἐργατικῆς τάξης ἔτσι, πού τό μέρος πού παράγει τό σύνολο τῶν μέσων συντήρησης τῆς ἐργατικῆς τάξης (συμπεριλαβαινομένων καί τῶν ἀπαιτουμένων γιά τό σκοπό αὐτό μέσων παραγωγῆς) ἐκπληρώνει τήν ἀναγκαία ἐργασία γιά ὅλη τήν κοινωνία. Ὅλη ἡ ἄλλη ἐργασία, πού γίνεται ἀπό τό ὑπόλοιπο μέρος τῆς ἐργατικῆς τάξης, μπορεῖ νά θεωρεῖται ὑπερεργασία. Ἡ ἀναγκαία ἐργασία, ὅμως, δέν περικλείνει καθόλου μόνο γεωργική ἐργασία, ἀλλά ἐπίσης καί τήν ἐργασία πού παράγει ὅλα τά ἄλλα προϊόντα πού μπαίνουν ὑποχρεωτικά στά μέσα κατανάλωσης τοῦ ἐργάτη. Ἐπίσης κάνουν οἱ μέν, γιά νά ἐκφραστοῦμε κοινωνικά, μόνο ἀναγκαία ἐργασία, γιατί οἱ ἄλλοι κάνουν μόνο ὑπερεργασία, καί ἀντίστροφα. Πρόκειται μόνο γιά τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας μεταξύ τους. Τό ἴδιο γίνεται μέ τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας ἀνάμεσα σέ ἀγρεργάτες καί ἐργάτες βιομηχανίας γενικά. Στόν καθαρά βιομηχανικό χαρακτήρα τῆς ἐργασίας, ἀπό τή μιά μεριά, ἀντιστοιχεῖ, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ καθαρά ἀγροτικός χαρακτήρας της. Αὐτή ἡ καθαρά ἀγροτική ἐργασία δέν ἀπορρέει καθόλου ἀπό τή φύση τοῦ πράγματος, ἀλλά καί ἡ ἴδια εἶναι προϊόν, καί μάλιστα ἕνα πολύ σύγχρονο προϊόν, πού δέν ἔχει καθόλου ἐπιτευχθεῖ παντοῦ, τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης καί ἀνταποκρίνεται σέ μιά ἐντελῶς καθορισμένη βαθμίδα τῆς ἀνάπτυξης τῆς παραγωγῆς. Ἀκριβῶς, ὅπως ἕνα μέρος τῆς ἀγροτικῆς ἐργασίας ὑλοποιεῖται σέ προϊόντα, πού

1* Dove, «The elements of political science», Edinburgh 1854, p. 264, 273.

εἴτε ἐξυπηρετοῦν μόνο τήν πολυτέλεια, εἴτε ἀποτελοῦν πρῶτες ὕλες γιά βιομηχανίες, σέ καμιά ὅμως περίπτωση δέν μπαίνουν στήν τροφή, καί ἀκόμα λιγότερο στήν τροφή τῶν μαζῶν, ἔτσι, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἕνα μέρος τῆς βιομηχανικῆς ἐργασίας ὑλοποιεῖται σέ προϊόντα, πού ἀνήκουν στά ἀναγκαῖα μέσα κατανάλωσης, καί τῶν ἀγρεργατῶν, καί τῶν ἄλλων ἐργατῶν. Θά εἶναι σφάλμα, ἄν αὐτήν τή βιομηχανική ἐργασία τήν ἀντιληφθοῦμε — ἀπό κοινωνική ἄποψη — σάν ὑπερεργασία. Εἶναι ἐνμέρει ἐξίσου ἀναγκαία ἐργασία, ὅπως καί τό ἀναγκαῖο μέρος τῆς ἀγροτικῆς ἐργασίας. Εἶναι ἀκόμα ἁπλῶς ἡ ἀνεξαρτοποιημένη μορφή ἑνός μέρους τῆς βιομηχανικῆς ἐργασίας πού συνδεόταν προηγούμενα φυσιολογικά μέ τήν ἀγροτική ἐργασία, ἡ ἀναγκαία ἀμοιβαία συμπλήρωση τῆς καθαρῆς ἀγροτικῆς ἐργασίας, πού τώρα εἶναι χωρισμένη ἀπό αὐτήν. (Ἄν πάρουμε τό ζήτημα ἀπό τήν καθαρή ὑλική πλευρά, λ.χ. 500 ὑφαντουργοί πού ἐργάζονται μέ μηχανοκίνητους ἀργαλειούς, παράγουν σέ πολύ μεγαλύτερο βαθμό πρόσθετο ὕφασμα, δηλαδή περισσότερο ἀπό ὅσο ἀπαιτεῖται γιά τό ντύσιμό τους).

Τέλος, κατά τήν ἐξέταση τῶν μορφῶν ἐμφάνισης τῆς γαιοπροσόδου, δηλαδή τοῦ χρήματος γιά τήν πληρωμή τοῦ ἐνοικίου πού πληρώνεται μέ τήν ὀνομασία τῆς γαιοπροσόδου στόν γαιοκτήμονα, γιά τή χρησιμοποίηση τῆς γῆς, εἴτε γιά παραγωγικούς, εἴτε γιά καταναλωτικούς σκοπούς, πρέπει νά παρθεῖ ὑπόψη ὅτι ἡ τιμή πραγμάτων, πού αὐτά καθεαυτά δέν ἔχουν ἀξία, δηλαδή δέν εἶναι προϊόντα ἐργασίας, ὅπως ἡ γῆ, ἤ πού τουλάχιστον δέν μποροῦν νά ἀναπαράγονται μέ τήν ἐργασία, ὅπως ἀρχαῖα μνημεῖα, ἔργα τέχνης ὁρισμένων καλλιτεχνῶν κλπ., μπορεῖ νά καθορίζεται μέ πολύ τυχαίους συνδυασμούς. Γιά νά πουληθεῖ ἕνα πράγμα, δέν χρειάζεται παρά νά εἶναι ἕνα πράγμα πού μπορεῖ νά μονοπωλεῖται καί νά ἐκποιεῖται.

Κατά τήν ἐξέταση τῆς γαιοπροσόδου πρέπει νά ἀποφεύγονται τρεῖς κύριες πλάνες, οἱ ὁποῖες θολώνουν τήν ἀνάλυση.

1) Ἡ σύγχυση τῶν διαφόρων μορφῶν τῆς προσόδου, πού ἀνταποκρίνονται σέ διάφορες βαθμίδες ἀνάπτυξης τοῦ κοινωνικοῦ προτσές παραγωγῆς.

Ὁποιαδήποτε κι ἄν εἶναι ἡ εἰδική μορφή τῆς προσόδου, ὅλες οἱ μορφές της ἔχουν τό κοινό, ὅτι ἡ ἰδιοποίηση τῆς προσόδου εἶναι ἡ οἰκονομική μορφή μέ τήν ὁποία πραγματοποιεῖται ἡ γαιοκτησία

καί ὅτι ἀπό τήν πλευρά της ἡ γαιοπρόσοδος προϋποθέτει μιά γαιοκτησία, τήν ἰδιοκτησία ὁρισμένων ἀτόμων σέ ὁρισμένα κομμάτια τῆς ὑδρογείου, εἴτε ὁ ἰδιοκτήτης εἶναι τό πρόσωπο, τό ὁποῖο ἐκπροσωπεῖ τήν κοινότητα, (Gemeinwesen), ὅπως στήν Ἀσία, τήν Αἴγυπτο κλπ., εἴτε ἡ γαιοκτησία αὐτή εἶναι συστατικό μέρος τῆς ἰδιοκτησίας ὁρισμένων προσώπων πάνω στά πρόσωπα τῶν ἄμεσων παραγωγῶν, ὅπως στά συστήματα τῆς δουλείας καί τῆς δουλοπαροικίας, εἴτε εἶναι καθαρή ἀτομική ἰδιοκτησία μή παραγωγῶν στή φύση, ἁπλός τίτλος ἰδιοκτησίας πάνω στή γῆ, ἤ, τέλος, μιά σχέση μέ τό ἔδαφος, ἡ ὁποία, ὅπως στούς ἀποίκους καί στούς μικροαγρότες ἰδιοκτῆτες τῆς γῆς, στήν ἀπομονωμένη καί κοινωνικά μή ἀναπτυγμένη ἐργασία, φαίνεται νά συμπεριλαβαίνεται ἄμεσα στήν ἰδιοποίηση καί παραγωγή τῶν προϊόντων καθορισμένων κομματιῶν γῆς ἀπό τούς ἄμεσους παραγωγούς.

Αὐτό *τό κοινό* πού ἔχουν οἱ διάφορες μορφές τῆς γαιοπροσόδου — ὅτι εἶναι ἡ οἰκονομική πραγματοποίηση τῆς γαιοκτησίας, τοῦ νομικοῦ πλάσματος τῆς φαντασίας, χάρη στό ὁποῖο διάφορα πρόσωπα κατέχουν σάν ἀποκλειστική ἰδιοκτησία τους ὁρισμένα μέρη τῆς γήϊνης σφαίρας — εἶναι πού κάνει νά παραβλέπονται οἱ διαφορές.

2) Κάθε γαιοπρόσοδος εἶναι ὑπεραξία, προϊόν ὑπερεργασίας. Στή μή ἀναπτυγμένη μορφή της, στήν πρόσοδο σέ εἶδος, εἶναι ἀκόμα ἄμεσα ὑπερπροϊόν. Ἀπό δῶ ἡ πλάνη, ὅτι ἡ γαιοπρόσοδος, πού ἀνταποκρίνεται στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς καί πού ἀποτελεῖ πάντα πλεόνασμα πάνω ἀπό τό κέρδος, δηλαδή πάνω ἀπό ἕνα μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, πού ἀποτελεῖται τό ἴδιο ἀπό ὑπεραξία (ὑπερεργασία), ἡ πλάνη ὅτι, ἐξηγώντας τούς γενικούς ὅρους ὕπαρξης τῆς ὑπεραξίας καί τοῦ κέρδους γενικά, ἐξηγιέται αὐτό τό ἰδιαίτερο καί εἰδικό συστατικό μέρος τῆς ὑπεραξίας. Οἱ ὅροι αὐτοί εἶναι: Οἱ ἄμεσοι παραγωγοί πρέπει νά ἐργάζονται περισσότερο χρόνο ἀπό τό χρόνο πού ἀπαιτεῖται γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς δικῆς τους ἐργατικῆς δύναμης, τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ τους. Πρέπει γενικά νά παράγουν ὑπερεργασία. Αὐτός εἶναι ὁ ὑποκειμενικός ὅρος. Ἀλλά ὁ ἀντικειμενικός ὅρος εἶναι ὅτι *μποροῦν* νά παράγουν καί ὑπερεργασία, ὅτι οἱ φυσικοί ὅροι εἶναι τέτιοι, πού ἕνα μόνο *μέρος* τοῦ διαθέσιμου ἐργάσιμου χρόνου τους ἐπαρκεῖ στούς ἄμεσους παραγωγούς γιά τήν ἀναπαραγωγή τους καί γιά τήν διατήρησή τους σάν παραγωγοί, ὅτι ἡ παραγωγή τῶν ἀναγκαίων τους μέσων συντήρησης δέν καταναλώνει ὅλη τους τήν ἐργατική δύναμη. Ἡ γονιμότητα τῆς φύσης ἀποτελεῖ ἐδῶ ἕνα ὅριο, ἕνα σημεῖο ἀφετηρίας, μιά

βάση. Τό ἄλλο ὅριο τό ἀποτελεῖ ἡ ἀνάπτυξη τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας τους. Ἄν ἐξετάσουμε τό ζήτημα ἀπό πιό κοντά, ἐπειδή ἡ παραγωγή τροφίμων ἀποτελεῖ τόν πιό πρωταρχικό ὅρο τῆς ζωῆς τους καί κάθε παραγωγῆς γενικά, πρέπει ἡ ἐργασία πού ξοδεύεται στήν παραγωγή αὐτή, δηλαδή ἡ ἀγροτική ἐργασία, νά εἶναι, μέ τήν πιό πλατιά οἰκονομική ἔννοια, ἀρκετά παραγωγική, γιά νά μή ἀπορροφιέται ὅλος ὁ διαθέσιμος ἐργάσιμος χρόνος ἀπό τήν παραγωγή τροφίμων γιά τούς ἄμεσους παραγωγούς. Ἄρα, πρέπει νά εἶναι δυνατή ἡ ἀγροτική ὑπερεργασία, ἐπομένως, πρέπει νά εἶναι δυνατή καί ἡ παραγωγή ἀγροτικοῦ ὑπερπροϊόντος. Παρακάτω: πρέπει ἡ συνολική ἀγροτική ἐργασία — ἀναγκαία ἐργασία καί ὑπερεργασία — ἑνός μέρους μόνο τῆς κοινωνίας νά ἐπαρκεῖ γιά νά παράγει τά ἀπαραίτητα τρόφιμα γιά ὅλη τήν κοινωνία, ἐπομένως καί γιά τούς μή ἀγρεργάτες, ἔτσι πού νά εἶναι δυνατός αὐτός ὁ μεγάλος καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἀνάμεσα στούς ἐργάτες τῆς γεωργίας καί τῆς βιομηχανίας, τό ἴδιο ἐπίσης καί ὁ καταμερισμός ἀνάμεσα σέ ἐκείνους τούς γεωργούς πού παράγουν τρόφιμα, καί σέ ἐκείνους πού παράγουν πρῶτες ὕλες. Παρ' ὅλο πού ἡ ἐργασία τῶν ἄμεσων παραγωγῶν τροφίμων χωρίζεται γι' αὐτούς τούς ἴδιους σέ ἀναγκαία ἐργασία καί σέ ὑπερεργασία, σέ σχέση μέ ὁλόκληρη τήν κοινωνία ἡ ἐργασία τους ἀποτελεῖ μόνο τήν ἀναγκαία ἐργασία πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή τῶν τροφίμων. Τό ἴδιο γίνεται ἐξάλλου σέ κάθε καταμερισμό τῆς ἐργασίας στά πλαίσια ὅλης τῆς κοινωνίας, σέ διάκριση ἀπό τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας μέσα σέ ἕνα ξεχωριστό ἐργοστάσιο. Πρόκειται γιά τήν ἀναγκαία ἐργασία γιά τήν παραγωγή ἰδιαίτερων εἰδῶν γιά τήν ἱκανοποίηση μιᾶς ἰδιαίτερης ἀνάγκης τῆς κοινωνίας μέ αὐτά τά ἰδιαίτερα εἴδη. Ἄν ὁ καταμερισμός αὐτός εἶναι στίς ἀναλογίες του σωστός, τότε τά προϊόντα τῶν διαφόρων ὁμάδων θά πουληθοῦν στίς ἀξίες τους (στήν παραπέρα ἐξέλιξη, στίς τιμές παραγωγῆς τους), ἤ σέ τιμές, οἱ ὁποῖες εἶναι παραλλαγές αὐτῶν τῶν ἀξιῶν ἤ τῶν τιμῶν παραγωγῆς πού καθορίζονται ἀπό γενικούς νόμους. Πρόκειται πράγματι γιά τό νόμο τῆς ἀξίας, ὅπως ἐπιβάλλεται ὄχι σέ σχέση μέ τά ξεχωριστά ἐμπορεύματα ἤ εἴδη, ἀλλά μέ τά κάθε φορά συνολικά προϊόντα τῶν ἰδιαίτερων κοινωνικῶν σφαιρῶν παραγωγῆς πού ἀνεξαρτοποιήθηκαν μέ τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας, ἔτσι πού ὄχι μόνο νά ξοδεύεται στό κάθε ξεχωριστό ἐμπόρευμα μονάχα ὁ ἀναγκαῖος ἐργάσιμος χρόνος, ἀλλά ἀπό τόν συνολικό κοινωνικό ἐργάσιμο χρόνο νά ξοδεύεται στίς διάφορες ὁμάδες μόνο ὁ ἀπαραίτητος χρόνος πού ἀναλογεῖ σ' αὐτές. Γιατί

παραμένει σάν ὅρος, τό ἐμπόρευμα νά εἶναι ἀξία χρήσης. Ἄν ὅμως ἡ ἀξία χρήσης τοῦ κάθε ξεχωριστοῦ ἐμπορεύματος ἐξαρτιέται ἀπό τό ἄν αὐτό καθεαυτό τό ἐμπόρευμα ἱκανοποιεῖ μιά ἀνάγκη, τότε ἡ ἀξία χρήσης ὅλων τῶν προϊόντων τῆς κοινωνίας ἐξαρτιέται ἀπό τό ἄν ἀντιστοιχεῖ στήν ποσοτικά καθορισμένη κοινωνική ἀνάγκη γιά τό κάθε ἰδιαίτερο εἶδος τοῦ προϊόντος καί, ἐπομένως, ἄν ἡ ἐργασία εἶναι ἀνάλογα καταμερισμένη στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς, σύμφωνα μέ αὐτές τίς ποσοτικά καθορισμένες ἀνάγκες τῆς κοινωνίας. (Τό σημεῖο αὐτό νά παρθεῖ ὑπόψη, ὅταν ἐξεταστεῖ ἡ κατανομή τοῦ κεφαλαίου στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς). Ἡ κοινωνική ἀνάγκη, δηλαδή ἡ ἀξία χρήσης σέ πανκοινωνική κλίμακα, παρουσιάζεται ἐδῶ καθοριστική γιά τίς μερίδες ἀπό τόν συνολικό ἐργάσιμο χρόνο τῆς κοινωνίας πού ἀναλογοῦν στίς διάφορες ἰδιαίτερες σφαῖρες παραγωγῆς. Πρόκειται ὅμως μόνο γιά τόν ἴδιο νόμο πού ἐκδηλώνεται ἤδη στό κάθε ξεχωριστό ἐμπόρευμα, δηλαδή: ὅτι ἡ ἀξία χρήσης τοῦ ἐμπορεύματος ἀποτελεῖ προϋπόθεση τῆς ἀνταλλακτικῆς του ἀξίας, ἐπομένως καί τῆς ἀξίας του. Τό σημεῖο αὐτό ἀφορᾶ τή σχέση ἀνάμεσα στήν ἀναγκαία ἐργασία καί στήν ὑπερεργασία, μόνο γιατί, ἄν παραβιαστεῖ αὐτή ἡ ἀναλογία, ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, ἐπομένως καί ἡ ὑπεραξία πού περιέχεται σ' αὐτό, δέν μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ. Ἄς ὑποθέσουμε λ.χ. ὅτι ἔχει παραχθεῖ δυσανάλογα πολύ βαμβακερό ὕφασμα, παρ' ὅλο πού σ' αὐτό τό συνολικό προϊόν βαμβακεροῦ ὑφάσματος ἔχει πραγματοποιηθεῖ μόνο ὁ ἐργάσιμος χρόνος πού κάτω ἀπό τίς δοσμένες συνθῆκες ἦταν ἀναγκαῖος γι' αὐτό τό προϊόν. Ἀλλά, γενικά, ἔχει ξοδευτεῖ πάρα πολύ κοινωνική ἐργασία σ' αὐτόν τόν ἰδιαίτερο κλάδο. Δηλαδή ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος αὐτοῦ εἶναι ἄχρηστο. Γι' αὐτό, ὅλο αὐτό τό ὕφασμα πουλιέται μόνο τόσο, ὅσο θά πουλιόταν ἄν εἶχε παραχθεῖ στήν ἀπαιτούμενη ἀναλογία. Αὐτό τό ποσοτικό ὅριο τῶν μερίδων τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ χρόνου ἐργασίας πού μποροῦν νά διατεθοῦν στίς διάφορες ἰδιαίτερες σφαῖρες παραγωγῆς, εἶναι ἁπλῶς μιά παραπέρα ἐξελιγμένη ἔκφραση τοῦ νόμου τῆς ἀξίας γενικά, ἄν καί ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας ἔχει ἐδῶ ἄλλο νόημα. Ἀπό τόν χρόνο αὐτόν ἀπαιτεῖται τόσος ἤ τόσος γιά τήν ἱκανοποίηση τῆς κοινωνικῆς ἀνάγκης. Ὁ περιορισμός τίθεται ἐδῶ ἀπό τήν ἀξία χρήσης. Κάτω ἀπό τούς δοσμένους ὅρους παραγωγῆς ἡ κοινωνία μπορεῖ ἀπό τό συνολικό της ἐργάσιμο χρόνο ἐργασίας νά ξοδέψει μόνον τόσο γιά τήν παραγωγή αὐτοῦ τοῦ ἰδιαίτερου εἴδους προϊόντος. Γενικά, ὅμως, οἱ ὑποκειμενικοί καί οἱ ἀντικειμενικοί ὅροι τῆς ὑπερεργασίας καί τῆς ὑπεραξίας δέν ἔχουν καμιά

σχέση μέ τή συγκεκριμένη μορφή εἴτε τοῦ κέρδους, εἴτε τῆς γαιοπροσόδου. Ἰσχύουν γιά τήν ὑπεραξία σάν τέτια, ὁποιαδήποτε μορφή κι ἄν πάρει. Γι' αὐτό δέν ἐξηγοῦν τή γαιοπρόσοδο.

3) Ἴσα-ἴσα στήν οἰκονομική ἀξιοποίηση τῆς γαιοκτησίας, στήν ἐξέλιξη τῆς γαιοπροσόδου προβάλλει σάν ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό ὅτι τό μέγεθός της δέν καθορίζεται ἀπό τή δράση αὐτοῦ πού τήν εἰσπράττει, ἀλλά ἀπό τήν, ἀνεξάρτητη ἀπό τή δράση του, ἐξέλιξη τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, στήν ὁποία δέν συμμετέχει καθόλου. Γι' αὐτό, εὔκολα θεωρεῖται σάν ἰδιομορφία τῆς γαιοπροσόδου (καί τοῦ ἀγροτικοῦ προϊόντος γενικά), αὐτό πού πάνω στή βάση τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, καί πιό σωστά τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, πού σ' ὅλη τήν ἔκτασή της εἶναι ἐμπορευματική παραγωγή, εἶναι κοινό σ' ὅλους τούς κλάδους παραγωγῆς καί σ' ὅλα τά προϊόντα της.

Τό ὕψος τῆς γαιοπροσόδου (καί μαζί της ἡ ἀξία τῆς γῆς) ἐξελίσσεται στήν πορεία τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης σάν ἀποτέλεσμα τῆς συνολικῆς κοινωνικῆς ἐργασίας. Ἀπό τή μιά μεριά, μαζί μέ τήν κοινωνική ἀνάπτυξη, διευρύνεται ἡ ἀγορά καί ἡ ζήτηση προϊόντων τῆς γῆς καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, αὐξάνει ἄμεσα ἡ ἴδια ἡ ζήτηση γῆς, σάν συναγωνιζόμενος ὅρος παραγωγῆς γιά ὅλους τούς κλάδους, ἀκόμα καί γιά τούς μή ἀγροτικούς. Πιό συγκεκριμένα, ἡ γαιοπρόσοδος, καί μαζί της ἡ ἀξία τῆς γῆς, γιά νά μιλήσουμε μόνο γιά τήν καθεαυτό γεωργική πρόσοδο, αὐξάνει μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀγορᾶς γιά τό προϊόν τῆς γῆς καί, ἑπομένως, μέ τήν αὔξηση τοῦ μή ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, μέ τίς ἀνάγκες του καί μέ τή ζήτηση ἀπό μέρους του ἐνμέρει μέσων διατροφῆς καί ἐνμέρει πρώτων ὑλῶν. Στή φύση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς ὀφείλεται τό γεγονός, ὅτι μειώνει διαρκῶς τόν ἀγροτικό πληθυσμό σέ σχέση μέ τόν μή ἀγροτικό, γιατί στή βιομηχανία (μέ τή στενότερη ἔννοια) ἡ αὔξηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, σέ σχέση μέ τό μεταβλητό κεφάλαιο, συνδέεται μέ τήν ἀπόλυτη αὔξηση, ἄν καί μέ τή σχετική ἐλάττωση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, ἐνῶ στήν ἀγροτική οἰκονομία ἐλαττώνεται ἀπόλυτα τό μεταβλητό κεφάλαιο, πού ἀπαιτεῖται γιά τήν ἐκμετάλλευση ἑνός δοσμένου κομματιοῦ γῆς, ἑπομένως μπορεῖ νά αὐξάνει ἐφόσον καλλιεργεῖται νέο ἔδαφος, αὐτό ὅμως πάλι προϋποθέτει ἀκόμα μεγαλύτερη αὔξηση τοῦ μή ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ.

Πράγματι, δέν ἔχουμε ἐδῶ νά κάνουμε μέ ἕνα φαινόμενο πού προσιδιάζει στή γεωργία καί στό προϊόν της. Ἀντίθετα, τό ἴδιο ἰσχύει, πάνω στή βάση τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς καί τῆς

ἀπόλυτης μορφῆς της, τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, γιά ὅλους τούς ἄλλους κλάδους παραγωγῆς καί γιά ὅλα τά προϊόντα.

Τά προϊόντα αὐτά εἶναι ἐμπορεύματα, ἀξίες χρήσης πού ἔχουν ἀνταλλαχτική ἀξία, καί μάλιστα μιά πραγματοποιήσιμη, σέ χρῆμα μετατρέψιμη ἀνταλλαχτική ἀξία, μόνο ἐφόσον ἄλλα ἐμπορεύματα ἀποτελοῦν ἕνα ἰσοδύναμο γι' αὐτά, ἐφόσον ἄλλα προϊόντα ἀντιπαραθέτονται σ' αὐτά σάν ἐμπορεύματα καί σάν ἀξίες. Ἑπομένως, στό βαθμό στόν ὁποῖο δέν παράγονται σάν ἄμεσα μέσα ὕπαρξης γιά τούς ἴδιους τούς παραγωγούς τους, ἀλλά σάν ἐμπορεύματα, σάν προϊόντα, πού γίνονται ἀξίες χρήσης μόνο μέ τή μετατροπή τους σέ ἀνταλλαχτική ἀξία (χρῆμα), μέ τήν ἐκποίησή τους. Ἡ ἀγορά γιά τά ἐμπορεύματα αὐτά ἀναπτύσσεται μέ τόν κοινωνικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας. Ὁ χωρισμός τῶν παραγωγικῶν ἐργασιῶν μετατρέπει ἀμοιβαία τά ἀντίστοιχα προϊόντα τους σέ ἐμπορεύματα, σέ ἰσοδύναμα μεταξύ τους, τά κάνει νά χρησιμεύουν ἀμοιβαία σάν ἀγορά. Τοῦτο δέν εἶναι καθόλου κάτι πού προσιδιάζει μόνο στά ἀγροτικά προϊόντα.

Ἡ γαιοπρόσοδος μπορεῖ νά ἐξελιχθεῖ σέ χρηματική πρόσοδο μόνο πάνω στή βάση τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, ἀκριβέστερα πάνω στή βάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, καί ἐξελίσσεται στόν ἴδιο βαθμό, πού ἡ ἀγροτική παραγωγή γίνεται ἐμπορευματική παραγωγή, δηλαδή στόν ἴδιο βαθμό, στόν ὁποῖο ἀναπτύσσεται ἀπέναντί της αὐτοτελῶς ἡ μή ἀγροτική παραγωγή, γιατί στόν ἴδιο βαθμό τό γεωργικό προϊόν γίνεται ἐμπόρευμα, ἀνταλλαχτική ἀξία καί ἀξία. Στόν ἴδιο βαθμό πού, μαζί μέ τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ἀναπτύσσεται ἡ ἐμπορευματική παραγωγή, ἑπομένως καί ἡ παραγωγή ἀξίας, αὐξάνει ἡ παραγωγή ὑπεραξίας καί ὑπερπροϊόντος. Ἀλλά στόν ἴδιο βαθμό, πού ἀναπτύσσεται ἡ παραγωγή τους μεγαλώνει ἡ ἱκανότητα τῆς γαιοκτησίας νά συλλαμβάνει ἕνα αὐξανόμενο μέρος αὐτῆς τῆς ὑπεραξίας, χάρη στό μονοπώλιό της πάνω στή γῆ, καί ἑπομένως νά ἀνεβάζει τήν ἀξία τῆς γαιοπροσόδου της καί τήν ἴδια τήν τιμή τῆς γῆς. Στήν ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς ὑπεραξίας καί αὐτοῦ τοῦ ὑπερπροϊόντος ὁ κεφαλαιοκράτης εἶναι ἀκόμα αὐτοτελής παράγοντας. Ὁ γαιοκτήμονας δέν ἔχει παρά νά συλλαμβάνει μόνο τό αὐξανόμενο μερίδιο ἀπό τό ὑπερπροϊόν καί ἀπό τήν ὑπεραξία, πού αὐξάνει ἔτσι χωρίς τή δική του σύμπραξη. Αὐτή εἶναι ἡ ἰδιομορφία τῆς θέσης του καί ὄχι τό γεγονός ὅτι ἡ ἀξία τῶν προϊόντων τῆς γῆς, ἑπομένως καί ἡ ἀξία τῆς γῆς αὐξάνουν διαρκῶς στό βαθμό πού διευρύνεται ἡ ἀγορά γι' αὐτήν, αὐξάνει ἡ ζήτηση καί μαζί της ὁ

κόσμος τῶν ἐμπορευμάτων, πού ὀρθώνεται ἀπέναντι στό προϊόν τῆς γῆς, δηλαδή μ' ἄλλα λόγια ἡ μάζα τῶν μή ἀγροτικῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν καί τῆς μή ἀγροτικῆς παραγωγῆς. Ἐπειδή ὅμως αὐτό γίνεται χωρίς τή σύμπραξή του, ἐμφανίζεται σ' αὐτόν σάν μιά εἰδική ἰδιότητα τό γεγονός, ὅτι ἡ μάζα τῆς ἀξίας, ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας καί ἡ μετατροπή ἑνός μέρους αὐτῆς τῆς ὑπεραξίας σέ γαιοπρόσοδο ἐξαρτιέται ἀπό τό κοινωνικό προτσές παραγωγῆς, ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς γενικά. Γι' αὐτό ὁ Ντόβ[1*] λ.χ. θέλει νά δείξει ὅτι ἡ γαιοπρόσοδος προέρχεται ἀπό αὐτήν. Λέει ὅτι ἡ γαιοπρόσοδος δέν ἐξαρτιέται ἀπό τή μάζα τοῦ ἀγροτικοῦ προϊόντος, ἀλλά ἀπό τήν ἀξία του, αὐτή ὅμως ἐξαρτιέται ἀπό τή μάζα καί ἀπό τήν παραγωγικότητα τοῦ μή ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ. Αὐτό ἰσχύει ὅμως καί γιά κάθε ἄλλο προϊόν, ὅτι δηλαδή ἀναπτύσσεται σάν ἐμπόρευμα μόνο στό βαθμό πού ἀναπτύσσεται ἡ μάζα καί ἡ ποικιλία τῶν ἄλλων ἐμπορευμάτων πού ἀποτελοῦν ἰσοδύναμά του. Αὐτό τό δείξαμε ἤδη, ὅταν ἐξετάζαμε γενικά τήν ἀξία[2*]. Ἀπό τή μιά μεριά, ἡ ἀνταλλακτική ἱκανότητα ἑνός προϊόντος ἐξαρτιέται γενικά ἀπό τήν ποικιλία τῶν ἐμπορευμάτων, πού ὑπάρχουν ἔξω ἀπό αὐτό. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἀπό αὐτήν ἐξαρτιέται ἰδιαίτερα ἡ ποσότητα στήν ὁποία μπορεῖ νά παραχθεῖ τό ἴδιο σάν ἐμπόρευμα.

Κανένας παραγωγός, ὁ βιομήχανος καί ἀκόμα λιγότερο ὁ ἀγρότης, ἐξεταζόμενος χωριστά, δέν παράγει ἀξία ἤ ἐμπόρευμα. Τό προϊόν του γίνεται ἀξία καί ἐμπόρευμα μόνο μέσα σέ καθορισμένη κοινωνική συνάρτηση. Πρῶτο, ἐφόσον ἐμφανίζεται σάν ἔκφραση κοινωνικῆς ἐργασίας, δηλαδή, ἄν ὁ δικός του χρόνος ἐργασίας ἐμφανίζεται σάν μέρος τοῦ χρόνου ἐργασίας τῆς κοινωνίας γενικά. Δεύτερο, αὐτός ὁ κοινωνικός χαρακτήρας τῆς ἐργασίας του ἐμφανίζεται σάν ἕνας κοινωνικός χαρακτήρας πού ἔχει ἐγχαραχθεῖ στό προϊόν, στόν χρηματικό του χαρακτήρα καί στή δική του, τήν καθορισμένη μέσω τῆς τιμῆς γενική ἀνταλλαξιμότητά του.

Ἄν λοιπόν, ἀπό τή μιά μεριά, ἀντί νά ἐξηγοῦν τήν γαιοπρόσοδο, ἐξηγοῦν τήν ὑπεραξία ἤ, ἀκόμα πιό στενοκέφαλα ἐκφρασμένο, τό ὑπερπροϊόν γενικά, διαπράττεται ἐδῶ τό λάθος, ἕναν χαρακτήρα πού τόν ἔχουν ὅλα τά προϊόντα σάν ἐμπορεύματα καί ἀξίες, νά τόν ἀποδίδουν ἀποκλειστικά καί μόνο στά προϊόντα τῆς γεωργίας. Ἡ ἐξήγηση γίνεται ἀκόμα πιό ἐπιπόλαιη, ὅταν ἀπό τόν γενικό καθορισμό τῆς ἀξίας ἐπανέρχονται στήν *πραγματοποίηση* μιᾶς καθορισμένης ἐμπορευματικῆς ἀξίας. Κάθε ἐμπόρευμα μπορεῖ νά πραγματοποιήσει τήν ἀξία του μόνο στό προτσές τῆς κυκλοφορίας, καί τό ἄν καί κατά πόσο θά τήν πραγματοποιήσει, ἐξαρτιέται ἀπό τίς ἑκάστοτε συνθῆκες στήν ἀγορά.

[1*] Βλέπε «Τό Κεφάλαιο», τόμ. I, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης 1954, σελ. 102.
[2*] Dove, στό ἴδιο, σελ. 279.

Ἡ ἰδιομορφία λοιπόν τῆς γαιοπροσόδου δέν συνίσταται στό ὅτι τά ἀγροτικά προϊόντα ἐξελίσσονται σέ ἀξίες καί σάν ἀξίες, στό ὅτι δηλαδή σάν ἐμπορεύματα ἀντιπαρατίθενται στά ἄλλα ἐμπορεύματα, καί τά μή ἀγροτικά προϊόντα ἀντιπαρατίθενται σ' αὐτά σάν ἐμπορεύματα, ἤ στό ὅτι ἐξελίσσονται σάν ἰδιαίτερες ἐκφράσεις τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας. Ἡ ἰδιομορφία συνίσταται στό ὅτι, μαζί μέ τούς ὅρους κάτω ἀπό τούς ὁποίους τά ἀγροτικά προϊόντα ἐξελίσσονται σάν ἀξίες (ἐμπορεύματα) καί μαζί μέ τούς ὅρους τῆς πραγματοποίησης τῶν ἀξιῶν τους, ἀναπτύσσεται καί ἡ δύναμη τῆς γαιοκτησίας νά ἰδιοποιεῖται ἕνα αὐξανόμενο μέρος αὐτῶν τῶν ἀξιῶν, πού ἔχουν δημιουργηθεῖ χωρίς τή σύμπραξή της, στό ὅτι ἕνα αὐξανόμενο μέρος τῆς ὑπεραξίας μετατρέπεται σέ γαιοπρόσοδο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΟΓΔΟΟ

Ἡ διαφορική πρόσοδος: Γενικές παρατηρήσεις

Κατά τήν ἀνάλυση τῆς γαιοπροσόδου θά ξεκινήσουμε πρίν ἀπό ὅλα ἀπό τήν προϋπόθεση, ὅτι προϊόντα, πού πληρώνουν μιά τέτια πρόσοδο, ἀπό τά ὁποῖα ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας, ἑπομένως καί ἕνα μέρος τῆς συνολικῆς τιμῆς τους μετατρέπεται σέ γαιοπρόσοδο — γιά τό σκοπό μας εἶναι ἀρκετό νά πάρουμε ὑπόψη γεωργικά ἤ ἀκόμα ὀρυκτά προϊόντα — ἀπό τήν προϋπόθεση λοιπόν ὅτι προϊόντα τῆς γῆς ἤ προϊόντα τῶν ὀρυχείων πουλιοῦνται, ὅπως καί ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα, στίς τιμές παραγωγῆς τους. Δηλαδή, οἱ τιμές πούλησής τους εἶναι ἴσες μέ τά στοιχεῖα κόστους τους (μέ τήν ἀξία τοῦ καταναλωθέντος σταθεροῦ καί μεταβλητοῦ κεφαλαίου) σύν ἕνα κέρδος, πού καθορίζεται ἀπό τό γενικό ποσοστό κέρδους, ὑπολογισμένο μέ βάση τό προκαταβλημένο συνολικό κεφάλαιο, καί αὐτό πού καταναλώθηκε καί αὐτό πού δέν καταναλώθηκε. Ὑποθέτουμε, λοιπόν, ὅτι οἱ μέσες τιμές πούλησης αὐτῶν τῶν προϊόντων εἶναι ἴσες μέ τίς τιμές παραγωγῆς τους. Ἔτσι μπαίνει τό ἐρώτημα, πῶς κάτω ἀπό αὐτές τίς προϋποθέσεις μπορεῖ νά ἀναπτύσσεται μιά γαιοπρόσοδος, δηλαδή πῶς μπορεῖ καί μετατρέπεται σέ γαιοπρόσοδο ἕνα μέρος τοῦ κέρδους καί πῶς ἔτσι ἕνα μέρος τῆς τιμῆς τοῦ ἐμπορεύματος μπορεῖ καί περιέρχεται στόν γαιοκτήμονα.

Γιά νά δείξουμε τόν γενικό χαρακτήρα αὐτῆς τῆς μορφῆς τῆς γαιοπροσόδου ὑποθέτουμε ὅτι τά ἐργοστάσια μιᾶς δοσμένης χώρας κινοῦνται στό μεγαλύτερό τους μέρος μέ ἀτμομηχανές, ἕνας ορισμένος μικρότερος ἀριθμός τῶν ἐργοστασίων ὅμως κινοῦνται μέ φυσικές ὑδατοπτώσεις. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ τιμή παραγωγῆς σ' αὐτούς τούς κλάδους τῆς βιομηχανίας εἶναι 115 γιά μιά μάζα ἐμπορευμάτων, γιά τήν ὁποία καταναλώθηκε ἕνα κεφάλαιο 100 μονάδων. Τό κέρδος 15% ὑπολογίζεται ὄχι μόνο μέ βάση τό καταναλωμένο κεφάλαιο τῶν 100, ἀλλά μέ βάση ὅλο τό κεφάλαιο, πού χρησιμοποιήθηκε στήν παραγωγή αὐτῆς τῆς ἐμπορευματικῆς ἀξίας. Αὐτή ἡ τιμή παραγωγῆς[1*], ὅπως δείξαμε πιό πάνω, καθορίζεται ὄχι ἀπό τήν ἀτομική τιμή κόστους τοῦ κάθε ξεχωριστοῦ βιομήχανου παραγωγοῦ, ἀλλά ἀπό τήν τιμή κόστους πού κατά μέσο ὅρο κοστίζει τό ἐμπόρευμα κάτω ἀπό τούς μέσους ὅρους τοποθέτησης τοῦ κεφαλαίου σ' ὅλη στήν προκείμενη σφαίρα παραγωγῆς. Πρόκειται πράγματι γιά τήν ἀγοραία τιμή παραγωγῆς, γιά τή μέση ἀγοραία τιμή, σέ διάκριση ἀπό τίς ταλαντεύσεις της. Γενικά, ἡ φύση τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων ἐκφράζεται μέ τή μορφή τῆς ἀγοραίας τιμῆς καί, παραπέρα, μέ τήν μορφή τῆς ρυθμίζουσας ἀγοραίας τιμῆς ἤ τῆς ἀγοραίας τιμῆς παραγωγῆς, ὁ δέ καθορισμός τῆς ἀξίας ἐκφράζεται ὄχι μέ τόν ἀτομικά ἀναγκαῖο ἐργάσιμο χρόνο γιά τήν παραγωγή μιᾶς καθορισμένης ποσότητας ἐμπορευμάτων ἤ ξεχωριστῶν ἐμπορευμάτων ἀπό ἕναν καθορισμένο ξεχωριστό παραγωγό, ἀλλά ἀπό τόν κοινωνικά ἀναγκαῖο ἐργάσιμο χρόνο πού, κάτω ἀπό τούς δοσμένους μέσους κοινωνικούς ὅρους παραγωγῆς, ἀπαιτεῖται γιά νά παραχθεῖ ὅλη ἡ κοινωνικά ἀναγκαία ποσότητα τῶν διαφόρων ἐμπορευμάτων πού βρίσκονται στήν ἀγορά.

Μιά καί οἱ ἀκριβεῖς ἀριθμητικές σχέσεις δέν ἔχουν ἐδῶ ἀπολύτως καμιά σημασία, θά ὑποθέσουμε παρακάτω ὅτι ἡ τιμή κόστους στά ἐργοστάσια πού κινοῦνται μέ τή δύναμη τοῦ νεροῦ εἶναι μόνο 90 ἀντί 100. Ἐπειδή ἡ ρυθμίζουσα τήν ἀγορά τιμή παραγωγῆς τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῶν ἐμπορευμάτων αὐτῶν = 115, μέ κέρδος 15%, οἱ ἐργοστασιάρχες πού κινοῦν τίς μηχανές τους μέ τή δύναμη τοῦ νεροῦ θά πουλήσουν τήν παραγωγή τους ἐπίσης πρός 115, δηλαδή μέ τή μέση τιμή πού ρυθμίζεται ἀπό τήν ἀγοραία τιμή. Γι' αὐτό τό κέρδος τους θά φτάσει τίς 25 μονάδες ἀντί 15. Ἡ ρυθμίζουσα τιμή παραγωγῆς τούς ἐπιτρέπει νά βγάλουν ἕνα πρόσθετο κέρδος (Surplusprofit) 10%, ὄχι γιατί πουλᾶνε τό ἐμπόρευμά τους πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς, ἀλλά γιατί τό πουλᾶνε στήν τιμή παραγωγῆς, γιατί τά ἐμπορεύματά τους παράγονται, ἤ γιατί τό κεφάλαιό τους λειτουργεῖ κάτω ἀπό ἐξαιρετικά εὐνοϊκούς ὅρους, ὅρους πού βρίσκονται πάνω ἀπό τό μέσο ἐπίπεδο τῶν ὅρων πού κυριαρχοῦν σ' αὐτήν τή σφαίρα.

Δυό πράγματα φαίνονται ἀμέσως:

Πρῶτο: Τό πρόσθετο κέρδος τῶν παραγωγῶν, πού χρησιμοποιοῦν σάν κινητήρια δύναμη τή φυσική ὑδατόπτωση, εἶναι κατ'

[1*] Στήν 1η γερμανική ἔκδοση: Προτσές παραγωγῆς. Ἄλλαξε μέ βάση τό χειρόγραφο τοῦ Μάρξ.

ἀρχήν ἀνάλογο μέ κάθε πρόσθετο κέρδος (καί ἔχουμε ἐρευνήσει ἤδη αὐτή τήν κατηγορία ὅταν μιλήσαμε γιά τίς τιμές παραγωγῆς), πού δέν εἶναι τυχαῖο ἀποτέλεσμα συναλλαγῶν στό προτσές τῆς κυκλοφορίας, τυχαίων διακυμάνσεων τῶν ἀγοραίων τιμῶν. Ἔτσι, αὐτό τό πρόσθετο κέρδος εἶναι ἐπίσης ἴσο μέ τή διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀτομική τιμή παραγωγῆς αὐτῶν τῶν εὐνοουμένων παραγωγῶν καί στή γενική κοινωνική τιμή παραγωγῆς ὅλης αὐτῆς τῆς σφαίρας παραγωγῆς πού ρυθμίζει τήν ἀγορά. Ἡ διαφορά αὐτή εἶναι ἴση μέ τό πλεόνασμα τῆς γενικῆς τιμῆς παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος πάνω ἀπό τήν ἀτομική τιμή παραγωγῆς του. Τά δυό ρυθμίζοντα ὅρια αὐτοῦ τοῦ πλεονάσματος εἶναι, ἀπό τή μιά μεριά, ἡ ἀτομική τιμή κόστους καί, ἐπομένως, ἡ ἀτομική τιμή παραγωγῆς καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ γενική τιμή παραγωγῆς. Ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος πού ἔχει παραχθεῖ μέ τήν ὑδατόπτωση εἶναι μικρότερη, γιατί γιά τήν παραγωγή του ἀπαιτεῖται μικρότερη συνολική ποσότητα ἐργασίας, δηλαδή λιγότερη ἐργασία, πού μπαίνει μέ ὑλοποιημένη μορφή στήν παραγωγή, σάν μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου. Ἡ ἐργασία πού χρησιμοποιεῖται ἐδῶ εἶναι πιό παραγωγική, ἡ ἀτομική παραγωγική δύναμή της εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τήν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας στά περισσότερα ἐργοστάσια τοῦ ἴδιου εἴδους. Ἡ μεγαλύτερη παραγωγική δύναμή της ἐκδηλώνεται στό ὅτι, γιά νά παραγάγει τήν ἴδια μάζα ἐμπορευμάτων, χρειάζεται μικρότερη ποσότητα σταθεροῦ κεφαλαίου, μικρότερη ποσότητα ὑλοποιημένης ἐργασίας ἀπό τά ἄλλα ἐργοστάσια. Ἐκτός ἀπό αὐτό χρειάζεται μικρότερη ποσότητα ζωντανῆς ἐργασίας, γιατί ἡ φτερωτή δέν χρειάζεται νά θερμαίνεται. Αὐτή ἡ μεγαλύτερη ἀτομική παραγωγική δύναμη τῆς χρησιμοποιούμενης ἐργασίας μειώνει τήν ἀξία, ἀλλά καί τήν τιμή κόστους, ἐπομένως καί τήν τιμή παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος. Γιά τόν βιομήχανο τό ζήτημα συνίσταται στό ὅτι εἶναι μικρότερη γι' αὐτόν ἡ τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος. Θά πληρώσει λιγότερη ὑλοποιημένη ἐργασία καί λιγότερο ἐπίσης μισθό ἐργασίας γιά τή λιγότερη ζωντανή ἐργασία πού χρησιμοποίησε. Καί ἐπειδή ἡ τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματός του εἶναι μικρότερη, μικρότερη εἶναι καί ἡ ἀτομική τιμή παραγωγῆς του. Ἡ τιμή κόστους γι' αὐτόν εἶναι 90 ἀντί 100. Ἐπομένως καί ἡ ἀτομική τιμή παραγωγῆς του ἀντί 115 εἶναι μόνο $103^1/_2$ ($100 : 115 = 90 : 103^1/_2$). Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀτομική τιμή παραγωγῆς του καί στή γενική τιμή παραγωγῆς ἔχει σάν ὅριο τή διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀτομική του καί στή γενική τιμή κόστους. Αὐτό εἶναι ἕνα ἀπό τά μεγέθη, πού

ἀποτελοῦν τό ὅριο γιά τό πρόσθετο κέρδος[1*] του. Τό ἄλλο εἶναι τό μέγεθος τῆς γενικῆς τιμῆς παραγωγῆς, στήν ὁποία μπαίνει τό γενικό ποσοστό κέρδους σάν ἕνας ἀπό τούς ρυθμίζοντες παράγοντες. Ἄν φτήναιναν τά κάρβουνα, τότε θά ἐλαττωνόταν ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀτομική του καί στήν γενική τιμή κόστους, ἐπομένως θά ἐλαττωνόταν καί τό πρόσθετο κέρδος τοῦ βιομήχανου. Ἄν ὑποχρεωνόταν νά πουλήσει τό ἐμπόρευμα στήν ἀτομική του ἀξία, ἤ στήν καθορισμένη ἀπό τήν ἀτομική του ἀξία τιμή παραγωγῆς, τότε θά ἐξέλειπε ἡ διαφορά. Ἀπό τή μιά μεριά, εἶναι τό ἀποτέλεσμα τοῦ γεγονότος ὅτι τό ἐμπόρευμα πουλιέται στή γενική ἀγοραία τιμή του, στήν τιμή, στήν ὁποία ὁ συναγωνισμός ἐξισώνει τίς ἀτομικές τιμές, καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, εἶναι τό ἀποτέλεσμα τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ μεγαλύτερη παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, πού ὁ κεφαλαιοκράτης βάζει σέ κίνηση, δέν πάει πρός ὄφελος τῶν ἐργατῶν, ἀλλά, ὅπως κάθε παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, πάει πρός ὄφελος αὐτοῦ πού τήν χρησιμοποιεῖ, ἔτσι ἐμφανίζεται σάν παραγωγική δύναμη τοῦ κεφαλαίου.

Καί ἐπειδή τό ἕνα ὅριο αὐτοῦ τοῦ πρόσθετου κέρδους εἶναι τό ὕψος τῆς γενικῆς τιμῆς παραγωγῆς, ἕνας ἀπό τούς παράγοντες τῆς ὁποίας εἶναι τό ὕψος τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους, γι' αὐτό τό πρόσθετο κέρδος μπορεῖ νά πηγάζει μόνο ἀπό τή διαφορά ἀνάμεσα στή γενική καί στήν ἀτομική τιμή παραγωγῆς, ἐπομένως ἀπό τή διαφορά ἀνάμεσα στό ἀτομικό καί στό γενικό ποσοστό κέρδους. Ἄν ὑπάρχει περίσσευμα πάνω ἀπό τή διαφορά αὐτή, σημαίνει ὅτι ἡ πούληση δέν ἔγινε στή ρυθμισμένη ἀπό τήν ἀγορά τιμή παραγωγῆς ἀλλά σέ τιμή μεγαλύτερη ἀπό αὐτήν.

Δεύτερο. Τό πρόσθετο κέρδος τοῦ ἐργοστασιάρχη, πού χρησιμοποιεῖ σάν κινητήρια δύναμη τή φυσική ὑδατόπτωση ἀντί τοῦ ἀτμοῦ, δέν διαφέρει ὥς τώρα καθόλου ἀπό κάθε ἄλλο πρόσθετο κέρδος. Κάθε κανονικό πρόσθετο κέρδος, δηλαδή τό πρόσθετο κέρδος πού προκύπτει ὄχι ἀπό εὐκαιριακές ἐπιχειρήσεις πούλησης ἤ ἀπό διακυμάνσεις τῆς ἀγοραίας τιμῆς, καθορίζεται ἀπό τή διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀτομική τιμή παραγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων αὐτοῦ τοῦ ἰδιαίτερου κεφαλαίου καί στή γενική τιμή παραγωγῆς πού ρυθμίζει γενικά τίς ἀγοραῖες τιμές τῶν ἐμπορευμάτων τοῦ κεφαλαίου αὐτῆς τῆς σφαίρας παραγωγῆς ἤ τίς ἀγοραῖες τιμές τῶν ἐμπορευμάτων τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου πού εἶναι τοποθετημένο σ' αὐτήν τή σφαίρα παραγωγῆς.

[1*] Στήν 1η γερμανική ἔκδοση: τό πρόσθετο προϊόν του.

Τώρα, ὅμως, παρουσιάζεται ἡ διαφορά.

Στήν προκείμενη περίπτωση σέ ποιό περιστατικό χρωστάει ὁ ἐργοστασιάρχης τό πρόσθετο κέρδος του, τό περίσσευμα πού ἀποφέρει σ' αὐτόν προσωπικά ἡ ρυθμιζόμενη ἀπό τό γενικό ποσοστό κέρδους τιμή παραγωγῆς;

Πρίν ἀπ' ὅλα σέ μιά φυσική δύναμη, στήν κινητήρια δύναμη τῆς ὑδατόπτωσης πού τήν προσφέρει ἡ φύση, καί πού δέν κοστίζει τίποτα, ὅπως κοστίζει τό κάρβουνο, πού μετατρέπει νερό σέ ἀτμό καί εἶναι τό ἴδιο προϊόν ἐργασίας καί γι' αὐτό ἔχει ἀξία πού πρέπει νά πληρωθεῖ μέ ἕνα ἰσοδύναμο. Ἡ ὑδατόπτωση εἶναι ἕνας φυσικός συντελεστής τῆς παραγωγῆς, στήν δημιουργία τοῦ ὁποίου δέν μπαίνει καμιά ἐργασία.

Αὐτό ὅμως δέν εἶναι ὅλο. Ὁ ἐργοστασιάρχης, πού ἐργάζεται μέ τήν ἀτμομηχανή, χρησιμοποιεῖ ἐπίσης φυσικές δυνάμεις, πού δέν τοῦ κοστίζουν τίποτα, πού ὅμως κάνουν παραγωγικότερη τήν ἐργασία καί πού στό βαθμό πού μ' αὐτό τόν τρόπο φτηναίνουν τήν παραγωγή τῶν ἀπαιτούμενων γιά τούς ἐργάτες μέσων συντήρησης, αὐξάνουν τήν ὑπεραξία, ἑπομένως καί τό κέρδος, καί πού μονοπωλοῦνται ἔτσι ἀπό τό κεφάλαιο, ὅπως μονοπωλοῦνται οἱ κοινωνικές φυσικές δυνάμεις τῆς ἐργασίας πού προκύπτουν ἀπό τή συνεργασία, ἀπό τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας κλπ. Ὁ ἐργοστασιάρχης πληρώνει τά κάρβουνα, δέν πληρώνει ὅμως τήν ἰδιότητα τοῦ νεροῦ νά μεταβάλλει τήν σωματική του κατάσταση, νά μετατρέπεται σέ ἀτμό, δέν πληρώνει τήν ἐλαστικότητα τοῦ ἀτμοῦ κλπ. Αὐτή ἡ μονοπώληση τῶν φυσικῶν δυνάμεων, δηλαδή τῆς αὔξησης τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας πού προκαλεῖται ἀπό τίς φυσικές δυνάμεις, ἀποτελεῖ κοινό χαρακτηριστικό ὅλων τῶν κεφαλαίων πού ἐργάζονται μέ ἀτμομηχανές. Μπορεῖ νά μεγαλώσει τό μέρος τοῦ προϊόντος τῆς δουλιᾶς, πού ἀποτελεῖται ἀπό ὑπεραξία σέ βάρος τοῦ μέρους πού μετατρέπεται σέ μισθό ἐργασίας. Στό βαθμό πού τό κάνει αὐτό, αὐξάνει τό γενικό ποσοστό κέρδους, δέν δημιουργεῖ πρόσθετο κέρδος, πού συνίσταται ἀκριβῶς στό πλεόνασμα τοῦ ἀτομικοῦ κέρδους πέρα ἀπό τό μέσο κέρδος. Τό ὅτι ἡ χρησιμοποίηση μιᾶς φυσικῆς δύναμης, τῆς ὑδατόπτωσης, δημιουργεῖ ἐδῶ πρόσθετο κέρδος, δέν μπορεῖ ἑπομένως νά πηγάζει μόνο ἀπό τό γεγονός, ὅτι ἡ ἀνεβασμένη παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας ὀφείλεται στή χρησιμοποίηση μιᾶς φυσικῆς δύναμης. Πρέπει νά συμβάλλουν καί ἄλλα τροποποιοῦντα περιστατικά.

Ἀντίστροφα. Ἡ ἁπλή χρησιμοποίηση φυσικῶν δυνάμεων στή

βιομηχανία μπορεῖ νά ἐπιδράσει στό ὕψος τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, γιατί ἐπιδράει στή μάζα τῆς ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή ἀπαραίτητων μέσων συντήρησης. Αὐτή καθεαυτή, ὅμως, δέν δημιουργεῖ παρέκκλιση ἀπό τό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους, καί ἐδῶ πρόκειται ἴσα-ἴσα γιά μιά τέτια παρέκκλιση. Παρακάτω: Τό πρόσθετο κέρδος, ἐξάλλου, πού πραγματοποιεῖ ἕνα ἀτομικό κεφάλαιο σέ μιά ἰδιαίτερη σφαίρα παραγωγῆς — γιατί οἱ παρεκκλίσεις τῶν ποσοστῶν τοῦ κέρδους ἀνάμεσα στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς ἐξισώνονται διαρκῶς καί σχηματίζουν τό μέσο ποσοστό κέρδους — πηγάζει, ἄν παραβλέψουμε μονάχα τίς τυχαῖες παρεκκλίσεις, ἀπό τή μείωση τῆς τιμῆς κόστους, δηλαδή τοῦ κόστους παραγωγῆς, πού ὀφείλεται εἴτε στό περιστατικό ὅτι χρησιμοποιήθηκαν μεγαλύτερες μάζες κεφαλαίου ἀπό αὐτές πού χρησιμοποιοῦνται κατά μέσο ὅρο, μειώνοντας ἔτσι τά faux frais[1*] τῆς παραγωγῆς, ἐνῶ οἱ γενικές αἰτίες τῆς ἀνόδου τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας (συνεργασία, καταμερισμός τῆς ἐργασίας κλπ.) μποροῦν νά δροῦν σέ μεγαλύτερο βαθμό, μέ περισσότερη ἔνταση, γιατί μποροῦν καί δροῦν σέ μεγαλύτερο πεδίο ἐργασίας, ἤ πάλι ὀφείλεται στό περιστατικό ὅτι, ἀνεξάρτητα ἀπό τό μέγεθος τοῦ ἀπασχολούμενου κεφαλαίου, χρησιμοποιοῦνται καλύτερες μέθοδες δουλιᾶς, νέες ἐφευρέσεις, τελειοποιημένες μηχανές, χημικά ἐργοστασιακά μυστικά κλπ., μέ δυό λόγια νέα βελτιωμένα μέσα παραγωγῆς καί μέθοδες παραγωγῆς, πού βρίσκονται πάνω ἀπό τό μέσο ἐπίπεδο. Ἡ μείωση τῆς τιμῆς κόστους καί τό κέρδος πού ἀπορρέει ἀπό τό γεγονός αὐτό, πηγάζουν ἐδῶ ἀπό τόν τρόπο πού εἶναι τοποθετημένο τό ἀπασχολούμενο κεφάλαιο. Πηγάζουν εἴτε ἀπό τό γεγονός ὅτι σέ ἕνα χέρι εἶναι συγκεντρωμένες ἐξαιρετικά μεγάλες μάζες — ἕνα περιστατικό πού αἴρεται ἀμέσως ἀπό τή στιγμή πού χρησιμοποιοῦνται κατά μέσο ὅρο ἐξίσου μεγάλες μάζες κεφαλαίου — ἤ πού κεφάλαιο καθορισμένου μεγέθους λειτουργεῖ μέ ἰδιαίτερα παραγωγικό τρόπο — ἕνα περιστατικό πού ἐξαφανίζεται ἀπό τή στιγμή πού ὁ ἔκτακτος τρόπος παραγωγῆς γενικεύεται ἤ ὑπερφαλαγγίζεται ἀπό ἕναν ἀκόμα πιό ἀναπτυγμένο.

Ἡ αἰτία τοῦ πρόσθετου κέρδους πηγάζει λοιπόν ἐδῶ ἀπό τό ἴδιο τό κεφάλαιο (στό ὁποῖο συμπεριλαβαίνεται καί ἡ ἐργασία πού τέθηκε σέ κίνηση ἀπό αὐτό), εἴτε ἀπό μιά διαφορά μεγέθους τοῦ χρησιμοποιούμενου κεφαλαίου, εἴτε ἀπό τή σκοπιμότερη χρησιμο-

[1*] γενικά ἔξοδα.

ποίησή του. Κι ἄν δοῦμε τό ζήτημα αὐτό καθεαυτό, τίποτα δέν ἐμποδίζει νά τοποθετηθεῖ ὅλο τό κεφάλαιο μέ τόν ἴδιο τρόπο στήν ἴδια σφαίρα παραγωγῆς. Ἀντίθετα, ὁ συναγωνισμός ἀνάμεσα στούς κεφαλαιοκράτες τείνει ὅλο καί περισσότερο στήν ἐξίσωση αὐτῶν τῶν διαφορῶν. Ὁ καθορισμός τῆς ἀξίας ἀπό τόν κοινωνικά ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας ἐπιβάλλεται μέ τό φτήναιμα τῶν ἐμπορευμάτων καί μέ τόν ἐξαναγκασμό τά ἐμπορεύματα αὐτά νά τά παράγουν κάτω ἀπό τίς ἴδιες εὐνοϊκές συνθῆκες. Διαφορετικά ἔχει, ὅμως, τό ζήτημα μέ τό πρόσθετο κέρδος τοῦ ἐργοστασιάρχη, πού χρησιμοποιεῖ τήν ὑδατόπτωση. Ἡ αὐξημένη παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας πού χρησιμοποιεῖ δέν πηγάζει οὔτε ἀπό τό κεφάλαιο, οὔτε ἀπό τήν ἴδια τήν ἐργασία, οὔτε ἀπό τήν ἁπλή χρησιμοποίηση μιᾶς φυσικῆς δύναμης πού διαφέρει ἀπό τό κεφάλαιο καί ἀπό τήν ἐργασία, πού εἶναι ὅμως ἐνσωματωμένη στό κεφάλαιο. Πηγάζει ἀπό τή μεγαλύτερη φυσική παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας πού συνδέεται μέ τήν χρησιμοποίηση μιᾶς φυσικῆς δύναμης, ὄχι ὅμως μιᾶς φυσικῆς δύναμης πού βρίσκεται στή διάθεση ὅλων τῶν κεφαλαίων στήν ἴδια σφαίρα παραγωγῆς, ὅπως λ.χ. ἡ ἐλαστικότητα τοῦ ἀτμοῦ, μιᾶς δύναμης ἑπομένως, ποῦ ἡ χρησιμοποίησή της δέν εἶναι αὐτονόητη ἀπό τή στιγμή πού τοποθετεῖται κεφάλαιο σ' αὐτήν τή σφαίρα. Ἀλλά πηγάζει ἀπό μιά μονοπωλήσιμη φυσική δύναμη, πού, ὅπως ἡ ὑδατόπτωση, βρίσκεται στή διάθεση ἐκείνων μόνο, πού διαθέτουν ἰδιαίτερα κομμάτια γῆς μαζί μέ ὅλα ὅσα βρίσκονται πάνω σ' αὐτά. Δέν ἐξαρτιέται καθόλου ἀπό τό κεφάλαιο ἡ δημιουργία αὐτοῦ τοῦ φυσικοῦ ὅρου μεγαλύτερης παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, ἔτσι ὅπως κάθε κεφάλαιο μπορεῖ νά μετατρέπει τό νερό σέ ἀτμό. Βρίσκεται μόνο τοπικά στή φύση, καί ἐκεῖ πού δέν ὑπάρχει δέν μπορεῖ νά δημιουργηθεῖ μέ μιά ὁρισμένη δαπάνη κεφαλαίου. Δέν συνδέεται μέ προϊόντα πού μπορεῖ νά τά κατασκευάσει ἡ ἐργασία, ὅπως οἱ μηχανές, τά κάρβουνα κλπ., ἀλλά μέ καθορισμένες φυσικές συνθῆκες καθορισμένων κομματιῶν τῆς γῆς. Ἡ μερίδα τῶν ἐργοστασιαρχῶν, πού ἔχει στήν κατοχή της τίς ὑδατοπτώσεις, ἀποκλείει ἀπό τήν χρησιμοποίηση αὐτῆς τῆς φυσικῆς δύναμης τή μερίδα τῶν ἐργοστασιαρχῶν πού δέν τίς ἔχει στήν κατοχή της, γιατί ἡ ἔκταση τοῦ ἐδάφους εἶναι περιορισμένη καί ἀκόμα περισσότερο περιορισμένο εἶναι τό ἔδαφος τό προικισμένο μέ ὑδατοπτώσεις. Τό γεγονός αὐτό δέν ἀποκλείει τή δυνατότητα αὔξησης τοῦ μεγέθους τῆς χρησιμοποιήσιμης ἀπό τή βιομηχανία δύναμης τοῦ νεροῦ, παρ' ὅλο πού εἶναι περιορισμένος ὁ ἀριθμός τῶν φυσικῶν ὑδατοπτώσεων σέ μιά χώρα. Ἡ ὑδατόπτωση μπορεῖ

νά μετοχετευθεῖ τεχνητά, ἔτσι πού νά μπορεῖ νά ἀξιοποιηθεῖ ὁλοκληρωτικά ἡ κινητήρια δύναμή της, καί, ὅταν γίνει αὐτό, μπορεῖ νά τελειοποιηθεῖ ἡ φτερωτή γιά νά εἶναι σέ θέση νά ἀξιοποιεῖ ὅσο τό δυνατό περισσότερο τή δύναμη τοῦ νεροῦ. Ἐκεῖ πού ἡ συνηθισμένη φτερωτή δέν ταιριάζει στόν τρόπο πού ἔρχεται τό νερό, μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν ὑδροστρόβιλοι κλπ. Ἡ κατοχή αὐτῆς τῆς φυσικῆς δύναμης ἀποτελεῖ μονοπώλιο στά χέρια τοῦ κατόχου της, ὅρο ὑψηλῆς παραγωγικῆς δύναμης τοῦ ἐπενδυμένου κεφαλαίου, πού δέν μπορεῖ νά δημιουργηθεῖ ἀπό τό προτσές παραγωγῆς τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαίου[33]. Ἡ φυσική αὐτή δύναμη, πού μπορεῖ νά μονοπωληθεῖ ἔτσι, εἶναι πάντα δεμένη μέ τή γῆ. Μιά τέτια φυσική δύναμη δέν ἀνήκει στούς γενικούς ὅρους τῆς προκείμενης σφαίρας παραγωγῆς, ὄχι ἐπίσης στούς ὅρους της πού μποροῦν γενικά νά δημιουργηθοῦν ἀπό ὅλους.

Ἄν φανταστοῦμε τώρα, ὅτι οἱ ὑδατοπτώσεις, μαζί μέ τό ἔδαφος πάνω στό ὁποῖο ὑπάρχουν, βρίσκονται στά χέρια ὑποκειμένων, πού θεωροῦνται κάτοχοι αὐτῶν τῶν κομματιῶν τῆς ὑδρογείου, στά χέρια γαιοκτημόνων, θά δοῦμε ὅτι ἀποκλείουν τήν ἐπένδυση κεφαλαίου στήν ὑδατόπτωση καί τήν χρησιμοποίησή της ἀπό τό κεφάλαιο. Μποροῦν νά ἐπιτρέψουν ἤ νά ἀπαγορεύσουν τήν χρησιμοποίησή της. Τό κεφάλαιο ὅμως δέν μπορεῖ τό ἴδιο νά δημιουργήσει τήν ὑδατόπτωση. Γι' αὐτό, τό πρόσθετο κέρδος πού προκύπτει ἀπό αὐτήν τή χρησιμοποίηση τῆς ὑδατόπτωσης, δέν προκύπτει ἀπό τό κεφάλαιο, ἀλλά ἀπό τήν χρησιμοποίηση ἀπό τό κεφάλαιο μιᾶς μονοπωλήσιμης καί μονοπωλημένης φυσικῆς δύναμης. Κάτω ἀπό αὐτές τίς συνθῆκες τό πρόσθετο κέρδος μετατρέπεται σέ γαιοπρόσοδο, δηλαδή περιέρχεται στόν ἰδιοκτήτη τῆς ὑδατόπτωσης. Ἄν ὁ ἐργοστασιάρχης πληρώνει σ' αὐτόν 10 λίρ. στ. τό χρόνο γιά τήν ὑδατόπτωσή του, τότε τό κέρδος του φτάνει τίς 15 λίρ. στ., δηλαδή 15% γιά τίς 100 λίρ. στ., πού ἀποτελοῦν τά ἔξοδα παραγωγῆς του. Καί ἡ κατάστασή του εἶναι ἐξίσου καλή, ἴσως καί καλύτερη ἀπό ὅλους τούς ἄλλους τούς κεφαλαιοκράτες τῆς σφαίρας του παραγωγῆς, πού χρησιμοποιοῦν ἀτμό. Δέν θά ἄλλαζε τίποτα στήν ὑπόθεση, ἄν ὁ ἴδιος ὁ κεφαλαιοκράτης ἦταν ἰδιοκτήτης τῆς ὑδατόπτωσης. Θά εἰσέπραττε, ὅπως καί προηγούμενα τό πρόσθετο κέρδος τῶν 10 λιρ. στ., ὄχι σάν κεφαλαιοκράτης, ἀλλά σάν ἰδιοκτήτης τῆς ὑδατόπτωσης, καί ἀκριβῶς

[33] Σχετικά μέ τό ἔκτακτο κέρδος βλέπε «An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus». London 1821. (Ἐνάντια στόν Μάλθους.)

αὐτό τό πλεόνασμα μετατρέπεται σέ γαιοπρόσοδο, ἐπειδή δέν πηγάζει ἀπό τό κεφάλαιό του σάν τέτιο, ἀλλά ἀπό τό γεγονός ὅτι διαθέτει μιά περιορισμένης ἔκτασης φυσική δύναμη, πού μπορεῖ νά χωριστεῖ ἀπό τό κεφάλαιό του καί νά μονοπωληθεῖ.

Πρῶτο: Εἶναι ξεκάθαρο, ὅτι αὐτή ἡ πρόσοδος εἶναι πάντα διαφορική πρόσοδος, γιατί δέν μπαίνει σάν καθοριστικός παράγοντας στή γενική τιμή παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος, ἀλλά τήν προϋποθέτει. Πηγάζει πάντα ἀπό τήν διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀτομική τιμή παραγωγῆς τοῦ ξεχωριστοῦ κεφαλαίου, πού διαθέτει τή μονοπωλημένη φυσική δύναμη, καί στή γενική τιμή παραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου, τό ὁποῖο εἶναι τοποθετημένο στήν προκείμενη σφαίρα παραγωγῆς.

Δεύτερο: Αὐτή ἡ γαιοπρόσοδος δέν πηγάζει ἀπό τήν ἀπόλυτη ἄνοδο τῆς παραγωγικῆς δύναμης τοῦ χρησιμοποιούμενου κεφαλαίου, ἤ ἀπό τήν ἐργασία πού ἰδιοποιεῖται τό ἴδιο, δηλαδή ἀπό τήν ἄνοδο γενικά, ἡ ὁποία εἶναι ἡ μόνη πού μπορεῖ νά μειώσει τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, ἀλλά πηγάζει ἀπό τή μεγαλύτερη σχετική ἀποδοτικότητα ὁρισμένων ξεχωριστῶν κεφαλαίων πού εἶναι τοποθετημένα σέ μιά σφαίρα παραγωγῆς, σέ σύγκριση μέ τίς ἐπενδύσεις κεφαλαίων, τά ὁποῖα εἶναι ἀποκλεισμένα ἀπό αὐτούς τούς ἔκτακτους, ἀπό τή φύση δημιουργημένους εὐνοϊκούς ὅρους, πού ἀνεβάζουν τήν παραγωγική δύναμη. Ἄν λ.χ. ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ἀτμοῦ, παρ' ὅλο πού τά κάρβουνα ἔχουν ἀξία, ἐνῶ ἡ δύναμη τοῦ νεροῦ δέν ἔχει ἀξία, πρόσφερε βαρύνοντα πλεονεχτήματα, πού θά ἀποκλείονταν ἀπό τήν χρησιμοποίηση τῆς δύναμης τοῦ νεροῦ καί πού θά τήν ὑπεραντιστάθμιζαν, τότε ἡ δύναμη τοῦ νεροῦ δέν θά χρησιμοποιοῦνταν καί δέν θά μποροῦσε νά δημιουργήσει κανένα πρόσθετο κέρδος, ἐπομένως καί καμιά γαιοπρόσοδο.

Τρίτο: Ἡ φυσική δύναμη δέν εἶναι ἡ πηγή τοῦ πρόσθετου κέρδους, ἀλλά μόνο μιά φυσική βάση γι' αὐτό, γιατί εἶναι ἡ φυσική βάση τῆς ἐξαιρετικά ἀνεβασμένης παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας. Ἔτσι ἡ ἀξία χρήσης εἶναι γενικά ὁ φορέας τῆς ἀνταλλαχτικῆς ἀξίας, δέν εἶναι ὅμως ἡ αἰτία της. Ἄν τήν ἴδια τήν ἀξία χρήσης μποροῦσε νά τήν προμηθευτεῖ κανείς χωρίς ἐργασία, τότε δέν θά εἶχε ἀνταλλαχτική ἀξία, θά ἐξακολουθοῦσε ὅμως νά ἔχει τή φυσική της ὠφελιμότητα σάν ἀξία χρήσης. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅμως, ἕνα πράγμα δέν ἔχει ἀνταλλαχτική ἀξία, ἄν δέν εἶναι ἀξία χρήσης, δηλαδή ἄν δέν εἶναι ἕνας τέτιος φυσικός φορέας τῆς ἐργασίας. Ἄν οἱ διάφορες ἀξίες δέν ἐξισώνονταν σέ τιμές παραγωγῆς καί οἱ διάφορες ἀτομικές τιμές παραγωγῆς σέ γενικές τιμές παραγωγῆς πού ρυθμίζουν τήν ἀγορά, τότε τό ἀνέβασμα καί μόνο τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας μέ τήν χρησιμοποίηση τῆς ὑδατόπτωσης θά κατέβαζε μόνο τήν τιμή τῶν ἐμπορευμάτων πού παράγονται μέ τήν ὑδατόπτωση, χωρίς νά αὐξήσει τό μέρος τοῦ κέρδους πού περιέχεται στά ἐμπορεύματα αὐτά, ἀκριβῶς ἐξάλλου, ὅπως αὐτή ἡ ἀνεβασμένη παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας γενικά δέν θά μετατρεπόταν καθόλου σέ ὑπεραξία, ἄν τό κεφάλαιο δέν ἰδιοποιόταν, δέν ἔκανε δική του τήν παραγωγική δύναμη, τήν φυσική καί τήν κοινωνική, τῆς χρησιμοποιούμενης ἀπό αὐτό ἐργασίας.

Τέταρτο: Αὐτή καθεαυτή ἡ γαιοκτησία στήν ὑδατόπτωση δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τή δημιουργία τοῦ μέρους ἐκείνου τῆς ὑπεραξίας (τοῦ κέρδους) τοῦ ἐμπορεύματος, ἐπομένως γενικά καί τῆς τιμῆς τοῦ ἐμπορεύματος, πού παράγεται μέ τήν βοήθεια τῆς ὑδατόπτωσης. Αὐτό τό πρόσθετο κέρδος θά ὑπῆρχε καί ὅταν δέν θά ὑπῆρχε ἡ γαιοκτησία, ἄν λ.χ. ὁ ἐργοστασιάρχης θά χρησιμοποιοῦσε τή γῆ, στήν ὁποία βρίσκεται ἡ ὑδατόπτωση, σάν ἀδέσποτη γῆ. Ἐπομένως, τό μέρος τῆς ἀξίας, πού μετατρέπεται σέ πρόσθετο κέρδος, δέν τό δημιουργεῖ ἡ γαιοκτησία, ἀλλά δίνει ἁπλῶς τή δυνατότητα στόν γαιοκτήμονα, τόν ἰδιοκτήτη τῆς ὑδατόπτωσης, νά μεταφέρει αὐτό τό πρόσθετο κέρδος ἀπό τήν τσέπη τοῦ ἐργοστασιάρχη στή δική του τήν τσέπη. Εἶναι ἡ αἰτία ὄχι τῆς δημιουργίας αὐτοῦ τοῦ πρόσθετου κέρδους, ἀλλά τῆς μετατροπῆς του στή μορφή τῆς γαιοπροσόδου, ἐπομένως καί τῆς ἰδιοποίησης αὐτοῦ τοῦ μέρους τοῦ κέρδους ἤ τῆς τιμῆς τοῦ ἐμπορεύματος, ἀπό τόν ἰδιοκτήτη τῆς γῆς ἤ τῆς ὑδατόπτωσης.

Πέμπτο: Εἶναι ξεκάθαρο, ὅτι ἡ τιμή τῆς ὑδατόπτωσης, δηλαδή ἡ τιμή πού θά εἰσέπραττε ὁ γαιοκτήμονας, ἄν τήν πουλοῦσε σέ ἕνα τρίτο πρόσωπο ἤ ἀκόμα στόν ἴδιο τόν ἐργοστασιάρχη, δέν μπαίνει κατ' ἀρχήν στήν τιμή παραγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων, παρ' ὅλο πού μπαίνει στήν ἀτομική τιμή κόστους τοῦ ἐργοστασιάρχη, γιατί ἡ γαιοπρόσοδος πηγάζει ἐδῶ ἀπό τήν, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ὑδατόπτωση, ρυθμισμένη τιμή παραγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων τοῦ ἴδιου εἴδους πού παράγονται μέ ἀτμομηχανές. Ἐξάλλου, ὅμως, ἡ τιμή αὐτή τῆς ὑδατόπτωσης εἶναι μιά παράλογη ἔκφραση, πίσω ἀπό τήν ὁποία κρύβεται μιά πραγματική οἰκονομική σχέση. Ἡ ὑδατόπτωση, ὅπως ἡ γῆ γενικά, ὅπως ὅλες οἱ φυσικές δυνάμεις, δέν ἔχει ἀξία, γιατί δέν ὑπάρχει σ' αὐτήν ὑλοποιημένη ἐργασία, καί γι' αὐτό δέν ἔχει τιμή, πού κανονικά δέν εἶναι παρά ἡ ἐκφρασμένη μέ χρῆμα ἀξία.

Ἐκεῖ πού δέν ὑπάρχει ἀξία δέν ὑπάρχει ἐπίσης eo ipso[1*] τίποτα πού νά μπορεῖ νά ἐκφράζεται μέ χρῆμα. Ἡ τιμή αὐτή δέν εἶναι παρά ἡ κεφαλαιοποιημένη πρόσοδος. Ἡ γαιοκτησία δίνει στόν ἰδιοκτήτη τή δυνατότητα νά συλλαμβάνει καί νά ἰδιοποιεῖται τή διαφορά ἀνάμεσα στό ἀτομικό κέρδος καί στό μέσο κέρδος, τό ἰδιοποιημένο αὐτό κέρδος, πού ἀνανεώνεται κάθε χρόνο, μπορεῖ νά κεφαλαιοποιηθεῖ καί τότε ἐμφανίζεται σάν τιμή τῆς ἴδιας τῆς φυσικῆς δύναμης. Ἄν τό πρόσθετο κέρδος, πού ἀποφέρει ἡ χρησιμοποίηση τῆς ὑδατόπτωσης στόν ἐργοστασιάρχη εἶναι 10 λίρ. στ. τόν χρόνο καί ὁ μέσος τόκος 5%, τότε αὐτές οἱ 10 λίρ. στ. ἀντιπροσωπεύουν τόν χρονιάτικο τόκο ἑνός κεφαλαίου 200 λιρ. στ. Καί αὐτή ἡ κεφαλαιοποίηση τῶν 10 λιρ. στ., πού ἡ ὑδατόπτωση δίνει στόν ἰδιοκτήτη της τή δυνατότητα νά τίς εἰσπράττει κάθε χρόνο ἀπό τόν ἐργοστασιάρχη, ἐμφανίζεται ἔπειτα σάν κεφαλαιακή ἀξία τῆς ἴδιας τῆς ὑδατόπτωσης. Ὅτι ἡ ἴδια ἡ ὑδατόπτωση δέν ἔχει ἀξία, ἀλλά ὅτι ἡ τιμή της εἶναι ἁπλή ἀντανάκλαση τοῦ ἰδιοποιημένου καί καπιταλιστικά ὑπολογισμένου πρόσθετου κέρδους, φαίνεται ἀμέσως ἀπό τό ὅτι ἡ τιμή τῶν 200 λιρ. στ. εἶναι μόνο τό προϊόν μιᾶς 20ετίας τοῦ πρόσθετου κέρδους τῶν 10 λιρ. στ., ἐνῶ, μέ ἀμετάβλητους ὅλους τούς ἄλλους ὅρους, ἡ ἴδια ὑδατόπτωση δίνει τή δυνατότητα στόν ἰδιοκτήτη της νά συλλαμβάνει καί νά ἰδιοποιεῖται κάθε χρόνο αὐτές τίς 10 λίρ. στ. πρόσθετο κέρδος ἐπί ἕνα ἀόριστο χρονικό διάστημα, ἐπί 30, 100, x χρόνια, καί ἐνῶ, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἄν μιά νέα μέθοδος παραγωγῆς, πού δέν μπορεῖ νά ἐφαρμοστεῖ στήν ὑδατόπτωση, θά κατέβαζε ἀπό 100 σέ 90 λίρ. στ. τήν τιμή κόστους τῶν ἐμπορευμάτων πού παράγονται μέ τήν ἀτμομηχανή, θά ἐξαφανιζόταν τό πρόσθετο κέρδος, καί μαζί του θά ἐξαφανιζόταν καί ἡ γαιοπρόσοδος, καί μαζί της θά ἐξαφανιζόταν καί ἡ τιμή τῆς ὑδατόπτωσης.

Ἀφοῦ προσδιορίσαμε ἔτσι τή γενική ἔννοια τῆς διαφορικῆς προσόδου, ἄς περάσουμε τώρα στήν ἐξέτασή της στήν καθεαυτό γεωργία. Ὅ,τι εἰπωθεῖ γι' αὐτήν ἰσχύει γενικά καί γιά τά ὀρυχεῖα.

[1*] αὐτονόητα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΕΝΑΤΟ

Πρώτη μορφή τῆς διαφορικῆς προσόδου (Διαφορική πρόσοδος Ι)

Ὁ Ρικάρντο ἔχει ἀπολύτως δίκιο ὅταν διατυπώνει τίς παρακάτω θέσεις:

«Rent» (δηλαδή διαφορική πρόσοδος. Ὁ Ρικάρντο παραδέχεται ὅτι, ἐκτός ἀπό τή διαφορική πρόσοδο, δέν ὑπάρχει κανενός εἴδους ἄλλη πρόσοδος) «is always the difference between the produce obtained by the employment of two equal quantities of capital and labour».[1*] («Principles», p. 59.)

Ἔπρεπε νά προσθέσει «στήν ἴδια ἔκταση γῆς», ἐφόσον πρόκειται γιά γαιοπρόσοδο καί ὄχι γιά πρόσθετο κέρδος.

Μ' ἄλλα λόγια: Πρόσθετο κέρδος, ὅταν παράγεται κανονικά καί ὄχι ἀπό τυχαῖα συμβάντα στό προτσές τῆς κυκλοφορίας, παράγεται πάντα σάν διαφορά ἀνάμεσα στό προϊόν δύο ἴσων ποσοτήτων κεφαλαίου καί ἐργασίας, καί αὐτό τό πρόσθετο κέρδος μετατρέπεται σέ γαιοπρόσοδο, ὅταν δυό ἴσες ποσότητες κεφαλαίου καί ἐργασίας ἀπασχολοῦνται σέ ἴσες ἐπιφάνειες γῆς μέ ἄνισα ἀποτελέσματα. Ἐξάλλου, δέν εἶναι καθόλου ὁπωσδήποτε ἀπαραίτητο, τό πρόσθετο αὐτό κέρδος νά πηγάζει ἀπό τά ἄνισα ἀποτελέσματα ἴσων μεγεθῶν κεφαλαίου πού ἀπασχολήθηκε. Στίς διάφορες ἐπενδύσεις μποροῦν ἐπίσης νά ἀπασχολοῦνται ἄνισα σέ μέγεθος κεφάλαια. Αὐτό μάλιστα ἀποτελεῖ συνήθως τήν προϋπόθεση, ὅμως ἴσα μεταξύ τους μέρη αὐτῶν τῶν κεφαλαίων, λ.χ. 100 λίρ. στ. ἀπό τό κάθε κεφάλαιο, φέρουν ἄνισα ἀποτελέσματα, δηλαδή τά ποσοστά τοῦ κέρδους εἶναι διαφορετικά. Αὐτή εἶναι ἡ γενική προϋπόθεση γιά τήν ὕπαρξη τοῦ πρόσθετου κέρδους σέ μιά ὁποιαδήποτε σφαίρα τῆς ἐπένδυσης κεφαλαίου γενικά. Τό δεύτερο εἶναι ἡ μετατροπή αὐτοῦ τοῦ πρόσθετου κέρδους στή μορφή τῆς γαιοπροσόδου (γενικά τῆς προσόδου σάν μορ-

[1*] «Πρόσοδος εἶναι πάντα ἡ διαφορά ἀνάμεσα στά προϊόντα πού παίρνονται ἀπό τή χρησιμοποίηση δύο ἴσων ποσῶν κεφαλαίου καί ἐργασίας».

φῆς πού διαφέρει ἀπό τό κέρδος). Πρέπει πάντα νά διερευνᾶται πότε, πῶς, κάτω ἀπό ποιές συνθῆκες συντελεῖται αὐτή ἡ μετατροπή.

Παραπέρα, ὁ Ρικάρντο ἔχει δίκιο σχετικά μέ τήν παρακάτω θέση, ἐφόσον περιορίζεται στή διαφορική πρόσοδο:

«Whatever diminishes the inequality in the produce obtained on the same or on new land, tends to lower rent; and whatever increases that inequality, necessarily produces an opposite effect, and tends to raise it»[1*] (p. 74).

Στίς αἰτίες αὐτές ἀνήκουν, ὅμως, ὄχι μόνο οἱ γενικές αἰτίες (γονιμότητα καί τοποθεσία τῆς γῆς), ἀλλά ἐπίσης 1) ἡ κατανομή τῶν φόρων, ἀνάλογα μέ τό ἄν ἐπιδράει ἰσόμετρα ἤ ὄχι. Τό δεύτερο συμβαίνει πάντα, ὅταν, ὅπως στήν Ἀγγλία, δέν εἶναι συγκεντροποιημένη ἡ κατανομή τῶν φόρων, καί ὅταν ὁ φόρος ἐπιβάλλεται στή γῆ καί ὄχι στήν πρόσοδο, 2) οἱ ἀνισότητες, πού προκύπτουν ἀπό τή διαφορετική ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας στίς διάφορες περιοχές τῆς χώρας, γιατί αὐτός ὁ κλάδος παραγωγῆς, λόγῳ τοῦ παραδοσιακοῦ χαρακτήρα του ἰσοπεδώνεται δυσκολότερα ἀπό τήν βιομηχανία, καί 3) ἡ ἀνισότητα, μέ τήν ὁποία εἶναι κατανεμημένο τό κεφάλαιο ἀνάμεσα στούς ἐνοικιαστές τῆς γῆς. Καί ἐπειδή ἡ ὑποταγή τῆς γεωργίας στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, ἡ μετατροπή τῶν ἀγροτῶν ἀπό ἀνεξάρτητους νοικοκυραίους, πού καλλιεργοῦσαν οἱ ἴδιοι τή γῆ, σέ μισθωτούς ἐργάτες ἀποτελεῖ πράγματι τήν τελευταία κατάκτηση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς γενικά, οἱ ἀνισότητες αὐτές εἶναι ἐδῶ μεγαλύτερες ἀπό ὁποιοδήποτε ἄλλον κλάδο τῆς βιομηχανίας.

Ὕστερα ἀπό αὐτές τίς προεισαγωγικές παρατηρήσεις θά συνοψίσω πολύ σύντομα τίς ἰδιομορφίες τῆς δικῆς μου ἀνάπτυξης τοῦ θέματος σέ διάκριση ἀπό ἐκείνη τοῦ Ρικάρντο κλπ.

Θά ἐξετάσουμε πρῶτα τά ἄνισα ἀποτελέσματα ἰσομεγέθων κεφαλαίων, πού χρησιμοποιοῦνται σέ διάφορα ἴσου μεγέθους κομμάτια γῆς, ἤ σέ κομμάτια γῆς ἄνισου μεγέθους, ὑπολογίζοντας ὅμως τά ἀποτελέσματα τῶν ἴσων κεφαλαίων σέ ἴσου μεγέθους ἐπιφάνειες.

Οἱ δυό γενικές, ἀνεξάρτητες ἀπό τό κεφάλαιο αἰτίες αὐτῶν τῶν ἀνι-

[1*] «Ὁτιδήποτε μειώνει τήν ἀνισότητα τοῦ προϊόντος πού βγάζει κανείς ἀπό τήν ἴδια ἤ ἀπό καινούργια γῆ, ἔχει τήν τάση νά ἐλαττώνει τήν πρόσοδο. Καί ὁτιδήποτε αὐξάνει αὐτή τήν ἀνισότητα, δημιουργεῖ ἀναπόφευχτα ἀντίθετο ἀποτέλεσμα, ἔχει τήν τάση νά τήν μεγαλώνει».

σων ἀποτελεσμάτων εἶναι: 1) ἡ *γονιμότητα* τοῦ ἐδάφους (στό πρῶτο αὐτό σημεῖο πρέπει νά διασαφηνίσουμε ὅλα ὅσα ἔχουν σχέση μέ τή φυσική γονιμότητα τῶν γαιῶν καί ποιοί διαφορετικοί παράγοντες συμπεριλαβαίνονται σ᾽αὐτήν), 2) ἡ *τοποθεσία* τῶν κομματιῶν τῆς γῆς. Ἡ δεύτερη ἔχει ἀποφασιστική σημασία γιά τίς ἀποικίες, καί γενικά ἔχει ἀποφασιστική σημασία γιά τή σειρά,μέ τήν ὁποία μποροῦν νά καλλιεργηθοῦν τό ἕνα ὕστερα ἀπό τό ἄλλο τά κομμάτια γῆς. Παραπέρα εἶναι καθαρό, ὅτι αὐτές οἱ δυό διαφορετικές αἰτίες τῆς διαφορικῆς προσόδου, ἡ γονιμότητα καί ἡ τοποθεσία, μποροῦν νά δροῦν πρός ἀντιτιθέμενη κατεύθυνση. Ἕνα κομμάτι γῆς μπορεῖ νά εἶναι πολύ καλά τοποθετημένο, νά εἶναι,ὅμως,πολύ λίγο γόνιμο, καί ἀντίστροφα. Τό περιστατικό αὐτό εἶναι σπουδαῖο, ἐπειδή μᾶς ἐξηγάει, γιατί κατά τό ξεχέρσωμα τῆς γῆς μιᾶς δοσμένης χώρας μπορεῖ νά προχωροῦν ἀπό καλύτερη γῆ σέ χειρότερη, καί ἀντίστροφα. Τέλος εἶναι φανερό, ὅτι ἡ πρόοδος τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς γενικά ἐπιδράει, ἀπό τή μιά μεριά, ἰσοπεδωτικά στό ζήτημα τῆς τοποθεσίας τῶν κομματιῶν γῆς σάν αἰτία παραγωγῆς διαφορικῆς προσόδου, γιατί δημιουργεῖ τοπικές ἀγορές καί γιατί μέ τήν ἀνάπτυξη τῶν μέσων ἐπικοινωνίας καί μεταφορῶν δημιουργεῖ τοποθεσία. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, αὐξάνει τίς διαφορές τῶν τοπικῶν τοποθεσιῶν τῶν κομματιῶν τῆς γῆς μέ τό χωρισμό τῆς γεωργίας ἀπό τή βιομηχανία καί μέ τό σχηματισμό μεγάλων κέντρων παραγωγῆς, ἀπό τή μιά, καί μέ τή σχετική ἐρήμωση τῆς ὑπαίθρου, ἀπό τήν ἄλλη.

Πρῶτα, ὅμως, ἄς ἀφήσουμε κατά μέρος τό σημεῖο αὐτό, τήν τοποθεσία τοῦ κομματιοῦ τῆς γῆς, καί ἄς δοῦμε μόνο τό σημεῖο τῆς φυσικῆς γονιμότητας. Ἄν δέν πάρουμε ὑπόψη τούς κλιματολογικούς καί λοιπούς παράγοντες, ἡ διαφορά τῆς φυσικῆς εὐφορίας συνίσταται στή διαφορά τῆς χημικῆς σύνθεσης τοῦ πάνω στρώματος τοῦ ἐδάφους, δηλαδή στό διαφορετικό περιεχόμενό του σέ θρεφτικές γιά τά φυτά οὐσίες. Ὡστόσο, ἄν προϋποθέσουμε ἴδιο χημικό περιεχόμενο καί μέ τήν ἔννοια αὐτή, ἴδια φυσική γονιμότητα δυό κομματιῶν γῆς, ἡ πραγματική, ἀποτελεσματική γονιμότητά τους θά εἶναι διαφορετική, ἀνάλογα μέ τή μορφή πού βρίσκονται οἱ θρεφτικές αὐτές οὐσίες, μέ μορφή πού νά εἶναι λίγο-πολύ ἀφομοιώσιμες, ἄμεσα ἀξιοποιήσιμες γιά τή διατροφή τῶν φυτῶν. Θά ἐξαρτηθεῖ λοιπόν ἐνμέρει ἀπό τήν χημική, ἐνμέρει ἀπό τή μηχανική ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας, ὥς ποιό βαθμό μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ σέ φυσικά ἐξίσου γόνιμες γαῖες ἡ ἀξιοποίηση τῆς ἴδιας φυσικῆς γονιμότητας. Γι᾽ αὐτό, παρ᾽ ὅλο πού ἡ γονιμότητα ἀποτελεῖ ἀντικειμενική ἰδιότητα τοῦ ἐδάφους, περικλείνει πάντα ἀπό οἰκονομική ἄποψη μιά σχέση, μιά σχέση πρός τό

δοσμένο χημικό καί μηχανικό ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῆς γεωργίας καί, ἑπομένως, ἀλλάζει, ὅταν ἀλλάζει αὐτό τό ἐπίπεδο ἀνάπτυξης. Εἴτε μέ χημικά μέσα (λ.χ. μέ τή χρησιμοποίηση ὁρισμένων ὑγρῶν λιπασμάτων σέ σκληρό ἀργιλῶδες ἔδαφος, ἤ ἀκόμα μέ ἀσβέστωμα βαριοῦ ἀργιλώδους ἐδάφους), εἴτε μέ μηχανικά μέσα (λ.χ. μέ εἰδικά ἀλέτρια γιά βαριά ἐδάφη) μποροῦν νά παραμεριστοῦν τά ἐμπόδια, τά ὁποῖα πράγματι ἔκαναν πιό ἄγονο ἕνα ἔδαφος πού εἶχε τήν ἴδια γονιμότητα (καί ἡ ἀποστράγγιση ἀνήκει ἐδῶ). Ἤ μπορεῖ νά ἀλλάξει ἔτσι καί ἡ σειρά κατά τήν καλλιέργεια τῶν εἰδῶν τοῦ ἐδάφους, ὅπως λ.χ. ἔγινε ἀνάμεσα στό ἐλαφρό ἀμμῶδες ἔδαφος καί στό βαρύ ἀργιλῶδες ἔδαφος σέ μιά περίοδο ἀνάπτυξης τῆς ἀγγλικῆς γεωργίας. Αὐτό δείχνει πάλι, πῶς ἱστορικά — στή διαδοχική πορεία τῆς καλλιέργειας — μποροῦν νά περάσουν ἀπό πιό γόνιμα σέ λιγότερο γόνιμα ἐδάφη, καί ἀντίστροφα. Τό ἴδιο μπορεῖ νά γίνει μέ τεχνητά ἐπιτευγμένη βελτίωση τῆς σύνθεσης τοῦ ἐδάφους ἤ μέ ἁπλή ἀλλαγή τῆς γεωργικῆς μεθόδου. Τέλος, μπορεῖ νά προκύψει τό ἴδιο ἀποτέλεσμα ἀπό μιά ἀλλαγή στήν ἱεραρχία τῶν εἰδῶν τοῦ ἐδάφους, ἐξαιτίας τῆς διαφορετικῆς κατάστασης τοῦ ὑπεδάφους, ἀπό τή στιγμή πού θά τραβηχτεῖ καί αὐτό ἐπίσης στήν καλλιέργεια καί θά προστεθεῖ στό ἐπάνω στρῶμα τοῦ ἀγροῦ. Αὐτό ἐξαρτιέται ἐνμέρει ἀπό τήν χρησιμοποίηση νέων γεωργικῶν μεθόδων (λ.χ. μέ τήν καλλιέργεια ζωοτροφῶν), ἐνμέρει μέ μηχανικά μέσα, πού εἴτε μετατρέπουν τό ὑπέδαφος σέ ἐπιφανειακό ἔδαφος, ἤ τό ἀναμιγνύουν μ' αὐτό ἤ ὀργώνουν τό ὑπέδαφος χωρίς νά τό ἀνεβάζουν στήν ἐπιφάνεια.

Ὅλες αὐτές οἱ ἐπιδράσεις στή διαφορική γονιμότητα διάφορων γαιῶν καταλήγουν στό ὅτι, γιά τήν οἰκονομική γονιμότητα, τό ἐπίπεδο τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, στήν περίπτωσή μας ἡ ἱκανότητα τῆς γεωργίας νά κάνει ἄμεσα ἐκμεταλλεύσιμη τή φυσική γονιμότητα τοῦ ἐδάφους — μιά ἱκανότητα πού εἶναι διαφορετική στίς διάφορες βαθμίδες τῆς ἀνάπτυξης — ἀποτελεῖ ἐξίσου ἕναν παράγοντα τῆς λεγόμενης φυσικῆς γονιμότητας τοῦ ἐδάφους, ὅπως ἡ χημική σύνθεσή του καί οἱ ἄλλες φυσικές ἰδιότητές του.

Προϋποθέτουμε, λοιπόν, μιά δοσμένη βαθμίδα ἀνάπτυξης τῆς γεωργίας. Προϋποθέτουμε ἀκόμα ὅτι ἡ ἱεραρχία τῶν εἰδῶν τοῦ ἐδάφους ὑπολογίζεται σέ σχέση μέ αὐτήν τή βαθμίδα ἀνάπτυξης, ὅπως γίνεται φυσικά πάντα γιά ταυτόχρονες ἐπενδύσεις κεφαλαίου σέ διάφορες γαῖες. Τότε ἡ διαφορική πρόσοδος μπορεῖ νά παρουσιάζει ἀνιούσα ἤ κατιούσα σειρά, γιατί, παρ' ὅλο πού ἡ σειρά εἶναι δοσμένη γιά τό σύνολο τῶν πραγματικά καλλιεργημένων γαιῶν, συντελοῦνταν διαρκῶς μιά διαδοχική κίνηση, στήν πορεία τῆς ὁποίας σχηματιζόταν ἡ σειρά αὐτή.

Ἄς ὑποθέσουμε 4 κατηγορίες γῆς: Α, Β, Γ, Δ. Ἄς ὑποθέσουμε ἀκόμα ὅτι ἡ τιμή ἑνός κουάρτερ σιτάρι = 3 λίρ. στ. ἤ 60 σελλίνια Καί ἐπειδή ἡ γαιοπρόσοδος εἶναι μόνον διαφορική γαιοπρόσοδος, ἡ τιμή αὐτή τῶν 60 σελλ. τό κουάρτερ εἶναι γιά τή χειρότερη γῆ, ἴση μέ τήν τιμή παραγωγῆς (Produktionskosten)[123] δηλαδή ἴση μέ τό κεφάλαιο σύν τό μέσο κέρδος.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τό Α εἶναι αὐτή ἡ χειρότερη γῆ καί δίνει μέ 50 σελλ. δαπάνη 1 κουάρτερ σιτάρι = 60 σελλ. Ἄρα δίνει 10 σελλ. κέρδος, ἤ 20%.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τό Β δίνει μέ τήν ἴδια δαπάνη 2 κουάρτερ σιτάρι = 120 σελλ. Δηλαδή δίνει 70 σελλ. κέρδος ἤ ἕνα πρόσθετο κέρδος 60 σελλ.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τό Γ δίνει μέ τήν ἴδια δαπάνη 3 κουάρτερ σιτάρι = 180 σελλ. Τό συνολικό κέρδος = 130 σελλ. καί τό πρόσθετο κέρδος = 120 σελλ.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τό Δ δίνει 4 κουάρτερ σιτάρι = 240 σελλ. = 180 σελλ. πρόσθετο κέρδος.

Στήν περίπτωση αὐτή θά εἴχαμε τήν παρακάτω σειρά:

Πίνακας I

Κατηγορία γῆς	Προϊόν Κουάρτερ	Προϊόν Σελλίνια	Προκαταβολή κεφαλαίου	Κέρδος Κουάρτερ	Κέρδος Σελλίνια	Πρόσοδος Κουάρτερ	Πρόσοδος Σελλίνια
Α	1	60	50	$^1/_6$	10	—	—
Β	2	120	50	$1^1/_6$	70	1	60
Γ	3	180	50	$2^1/_6$	130	2	120
Δ	4	240	50	$3^1/_6$	190	3	180
Σύνολο	10	600				6	360

Οἱ ἀντίστοιχες πρόσοδες ἦταν γιά τό Δ = 190 σελλ. — 10 σελλ, ἤ ἡ διαφορά τοῦ Δ ἀπό τό Α. Γιά τό Γ = 130 σελλ. — 10 σελλ., ἤ ἡ διαφορά τοῦ Γ ἀπό τό Α. Γιά τό Β = 70 σελλ. — 10 σελλ., ἤ ἡ διαφορά τοῦ Β ἀπό τό Α. Καί ἡ συνολική πρόσοδος Β, Γ καί Δ = 6 κουάρτερ = 360 σελλ., δηλαδή εἶναι ἴση μέ τό ἄθροισμα τῆς διαφορᾶς τοῦ Δ ἀπό τό Α, τῆς διαφορᾶς τοῦ Γ ἀπό τό Α καί τῆς διαφορᾶς τοῦ Β ἀπό τό Α.

Αὐτή ἡ σειρά, πού ἀντιπροσωπεύει ἕνα δοσμένο προϊόν σέ μιά δοσμένη κατάσταση, ἐξεταζόμενη ἀφηρημένα (καί ἀναφέραμε ἤδη τούς λόγους, γιατί αὐτό μπορεῖ νά γίνει στήν πραγματικότητα), μπορεῖ νά προκύψει τόσο σέ κατιούσα γραμμή (κατεβαίνοντας ἀπό τό Δ ὥς τό Α, πάντα ἀπό πιό γόνιμο σέ πιό ἄγονο ἔδαφος), ὅσο καί σέ ἀνιούσα γραμμή (ἀνεβαίνοντας ἀπό τό Α στό Δ, πάντα ἀπό σχετικά ἄγονο ἔδαφος σέ πιό γόνιμο), τέλος ἐναλλάξ, πότε κατεβαίνοντας καί πότε ἀνεβαίνοντας, λ.χ. ἀπό τό Δ στό Γ, ἀπό τό Γ στό Α, ἀπό τό Α στό Β.

Τό προτσές κατά τήν κατιούσα σειρά ἦταν τό ἑξῆς: Ἡ τιμή τοῦ κουάρτερ ἀνεβαίνει σιγά-σιγά, ἄς ποῦμε ἀπό 15 σελλ. στά 60 σελλ. Ἀπό τή στιγμή πού τά 4 κουάρτερ (μπορεῖ νά πρόκειται γιά 4 ἑκατομμύρια), πού ἔχουν παραχθεῖ ἀπό τό κομμάτι γῆς Δ, δέν ἐπαρκοῦσαν ἄλλο γιά τήν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν, ἡ τιμή τοῦ σιταριοῦ αὐξήθηκε τόσο, πού ἡ λειψή προσφορά μποροῦσε νά καλυφθεῖ ἀπό τό Γ. Δηλαδή ἡ τιμή ἔπρεπε νά ἀνέβει στά 20 σελλ. τό κουάρτερ. Ἀπό τή στιγμή πού ἡ τιμή τοῦ σιταριοῦ ἀνέβηκε στά 30 σελλ. τό κουάρτερ, μποροῦσε νά συμπεριληφθεῖ στήν καλλιέργεια τό Β, καί ἀπό τή στιγμή πού ἡ τιμή του ἔφθασε στά 60 σελλ., μποροῦσε νά καλλιεργηθεῖ τό Α, χωρίς τό κεφάλαιο, πού χρησιμοποιήθηκε γιά τήν καλλιέργειά του, νά χρειαστεῖ νά ἱκανοποιηθεῖ μέ ἕνα ποσοστό κέρδους μικρότερο ἀπό 20%. Ἔτσι, γιά τό κομμάτι γῆς Δ διαμορφώθηκε στήν ἀρχή μιά πρόσοδος 5 σελλ. ἀπό τό κάθε κουάρτερ = 20 σελλ. γιά τά 4 κουάρτερ πού παράγει, μετά 15 σελλ. ἀπό τό κάθε κουάρτερ = 60 σελλ. γιά τά 4 κουάρτερ, μετά 45 σελλ. ἀπό τό κάθε κουάρτερ = 180 σελλ. γιά τά 4 κουάρτερ.

Ἄν τό ποσοστό τοῦ κέρδους τοῦ Δ ἦταν στήν ἀρχή ἐπίσης = 20%, τότε τό συνολικό του κέρδος ἀπό τά 4 κουάρτερ σιτάρι ἦταν ἐπίσης 10 σελλ., πού ἀντιπροσώπευαν ὅμως περισσότερο σιτάρι, τότε πού ἡ τιμή τοῦ σιταριοῦ ἦταν 15 σελλ., παρά ὅταν ἡ τιμή του ἔφτασε τά 60 σελλ. Ἐπειδή ὅμως τό σιτάρι μπαίνει στήν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί ἐπειδή ἀπό κάθε κουάρτερ ἕνα μέρος του πρέπει ν' ἀντικαταστήσει μισθό ἐργασίας καί ἕνα ἄλλο μέρος του σταθερό κεφάλαιο, κάτω ἀπό αὐτές τίς προϋποθέσεις ἡ ὑπεραξία ἦταν μεγαλύτερη, ἑπομένως, μέ ἀμετάβλητους ὅλους τούς ἄλλους ὅρους, μεγαλύτερο ἦταν καί τό ποσοστό τοῦ κέρδους. (Τό θέμα σχετικά μέ τό ποσοστό τοῦ κέρδους νά ἐξεταστεῖ ἀκόμα ἰδιαίτερα καί λεπτομερέστερα).

Ἄν, ἀντίθετα, ἡ σειρά ἦταν ἀντίστροφη, ἄν τό προτσές ἄρχιζε

μέ τό κομμάτι γῆς Α, τότε, ἀπό τή στιγμή πού θά χρειαζόταν νά καλλιεργηθεῖ νέα χέρσα γῆ, θά ἀνέβαινε πρῶτα ἡ τιμή τοῦ ἑνός κουάρτερ σίτου πάνω ἀπό 60 σελλ. Ἐπειδή, ὅμως, ἡ ἀπαραίτητη ποσότητα θά προσφερόταν ἀπό τό κομμάτι γῆς Β — ἡ ἀπαραίτητη ποσότητα τῶν 2 κουάρτερ σίτου — θά ἔπεφτε πάλι ἡ τιμή τοῦ κουάρτερ στά 60 σελλ., γιατί ναί μέν τό κομμάτι γῆς Β θά παρήγαγε πρός 30 σελλ. τό κουάρτερ, θά τό πουλοῦσε ὅμως πρός 60 σελλ., ἐπειδή ἡ ποσότητα σίτου πού θά προμήθευε θά ἔφτανε ἴσα-ἴσα γιά νά καλύψει τή ζήτηση. Ἔτσι θά δημιουργόταν μιά πρόσοδος 60 σελλ., πρῶτα γιά τό Β κομμάτι γῆς, καί μέ τόν ἴδιο τρόπο γιά τό Γ καί γιά τό Δ, προϋποθέτοντας πάντα ὅτι παρ' ὅλο πού ἡ πραγματική ἀξία τοῦ σίτου πού θά πρόσφερναν τά δυό κομμάτια γῆς θά ἦταν ἀντίστοιχα 20 καί 15 σελλ., ἡ ἀγοραία τιμή του θά ἔμενε στά 60 σελλ., γιατί ἡ προμήθεια τοῦ ἑνός κουάρτερ, πού προσφέρει τό Α κομμάτι γῆς ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἀπαραίτητη γιά νά μποροῦν νά καλύπτονται οἱ συνολικές ἀνάγκες. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ αὔξηση τῆς ζήτησης πάνω ἀπό τίς ἀνάγκες, πού στήν ἀρχή τίς ἱκανοποιοῦσαν τό Α, μετά τό Α καί τό Β μαζί, δέν θά εἶχε προκαλέσει τήν διαδοχική καλλιέργεια τῶν κομματιῶν γῆς Β, Γ, Δ, ἀλλά τήν διεύρυνση γενικά τῆς ξεχέρσωσης ἐκτάσεων καί ὅτι οἱ εὐφορότερες γαῖες τυχαία μόνον θά περιλαβαίνονταν ἀργότερα στήν περιοχή της.

Στήν πρώτη, τήν κατιούσα σειρά, μέ τήν αὔξηση τῆς τιμῆς θά ἀνέβαινε ἡ πρόσοδος καί θά μειωνόταν τό ποσοστό τοῦ κέρδους. Ἡ μείωση αὐτή θά μποροῦσε νά παραλύσει ὁλότελα ἤ ἐνμέρει ἀπό ἀντιδρῶντα περιστατικά. Στό σημεῖο αὐτό θά χρειαστεῖ νά σταθοῦμε ἀργότερα πιό ἐπισταμένα. Δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι τό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους δέν καθορίζεται συμμετρικά ἀπό τήν ὑπεραξία σέ ὅλες τίς σφαῖρες παραγωγῆς. Δέν εἶναι τό ἀγροτικό κέρδος ἐκεῖνο πού καθορίζει τό βιομηχανικό κέρδος, ἀλλά ἀντίστροφα. Γι' αὐτό, ὅμως, ἀργότερα.

Στή δεύτερη, τήν ἀνιούσα σειρά, θά ἔμενε ἴδιο τό ποσοστό τοῦ κέρδους γιά τό κεφάλαιο πού δαπανήθηκε. Ἡ μάζα τοῦ κέρδους θά ἐκπροσωποῦνταν μέ λιγότερο σιτάρι, ἡ σχετική ὅμως τιμή τοῦ σιταριοῦ, συγκρινόμενη μέ τήν τιμή ἄλλων ἐμπορευμάτων, θά εἶχε ἀνέβει. Μόνο πού ἡ αὔξηση τοῦ κέρδους, ἐκεῖ πού θά συντελοῦνταν μιά αὔξηση, ἀντί νά τρέχει στίς τσέπες τῶν βιομήχανων ἐνοικιαστῶν καί νά ἐμφανίζεται σάν αὐξανόμενο κέρδος, θά χωριζόταν ἀπό τό κέρδος μέ τή μορφή τῆς προσόδου. Ἡ τιμή τοῦ σίτου ὅμως, πάνω στή βάση τῆς προϋπόθεσης πού κάναμε, θά ἔμενε στάσιμη.

Ἡ ἐξέλιξη καί ἡ αὔξηση τῆς διαφορικῆς προσόδου θά ἔμεναν ἴδιες, καί στήν περίπτωση πού οἱ τιμές θά ἔμεναν ἀμετάβλητες καί στήν περίπτωση πού θά ἀνέβαιναν, καθώς καί στήν περίπτωση τοῦ συνεχοῦς περάσματος ἀπό χειρότερο σέ καλύτερο ἔδαφος, καθώς καί στήν περίπτωση τοῦ συνεχοῦς περάσματος ἀπό καλύτερο σέ χειρότερο ἔδαφος.

Ὥς τώρα ὑποθέταμε 1) ὅτι ἡ τιμή στή μιά σειρά ἀνεβαίνει, ἐνῶ στήν ἄλλη μένει στάσιμη, καί 2) ὅτι διαρκῶς προχωροῦν ἀπό καλύτερο σέ χειρότερο ἔδαφος ἤ ἀντίστροφα ἀπό χειρότερο σέ καλύτερο ἔδαφος.

Ἄς ὑποθέσουμε, ὅμως, ὅτι οἱ ἀνάγκες σέ σιτάρι αὐξάνουν ἀπό τά ἀρχικά 10 κουάρτερ σέ 17 κουάρτερ, παρακάτω, ὅτι τό πιό χειρότερο κομμάτι γῆς Α ἐκτοπίζεται ἀπό ἕνα ἄλλο κομμάτι Α πού μέ τήν τιμή παραγωγῆς 60 σελλ. (50 γιά τό κόστος σύν 10 γιά 20% κέρδος) δίνει $1^1/_3$ κουάρτερ, ἡ τιμή παραγωγῆς τοῦ ὁποίου εἶναι ἑπομένως = 45 σελλ. τό κουάρτερ, ἤ ἀκόμα τό παλιό κομμάτι ἐδάφους Α ἔχει βελτιωθεῖ ἐξαιτίας τῆς συνεχοῦς ὀρθολογικῆς καλλιέργειάς του ἤ ὅτι μέ ἀμετάβλητα τά ἔξοδα καλλιεργήθηκε πιό παραγωγικά λ.χ. μέ τήν καλλιέργεια τριφυλλιοῦ κλπ., ἔτσι πού τό προϊόν του, μέ ἀμετάβλητη τήν προκαταβολή κεφαλαίου, ἀνεβαίνει στό $1^1/_3$ κουάρτερ. Ἄς ὑποθέσουμε ἀκόμα ὅτι τά εἴδη γῆς Β, Γ, Δ, δίναν, ὅπως καί πρίν, τό ἴδιο προϊόν, ἀλλά ὅτι τραβήχτηκαν στήν καλλιέργεια νέα εἴδη ἐδάφους Α′ μέ γονιμότητα μεταξύ τῆς γονιμότητας τοῦ Α καί τοῦ Β, παραπέρα Β′ καί Β′′ μέ γονιμότητα μεταξύ τῆς γονιμότητας τοῦ Β καί τοῦ Γ. Στήν περίπτωση αὐτή θά προέκυπταν τά ἑξῆς φαινόμενα:

Πρῶτο: Ἡ τιμή παραγωγῆς ἑνός κουάρτερ σίτου, ἤ ἡ ρυθμίζουσα ἀγοραία τιμή του, θά ἔπεφτε ἀπό 60 σέ 45 σελλ., ἤ κατά 25%.

Δεύτερο: Θά πραγματοποιοῦνταν ταυτόχρονα πέρασμα ἀπό πιό γόνιμο ἔδαφος σέ λιγότερο γόνιμο καί ἀπό λιγότερο γόνιμο ἔδαφος σέ πιό γόνιμο. Τό κομμάτι γῆς Α′ εἶναι πιό γόνιμο ἀπό τό κομμάτι γῆς Α, ἀλλά λιγότερο γόνιμο ἀπό τά κομμάτια γῆς Β, Γ, Δ, πού καλλιεργοῦνταν ὥς τώρα. Καί τά κομμάτια γῆς Β′, Β′′ εἶναι πιό γόνιμα ἀπό τά κομμάτια γῆς Α, Α′ καί Β, ἀλλά λιγότερο γόνιμα ἀπό τά κομμάτια γῆς Γ καί Δ. Ἑπομένως, ἡ σειρά θά κινοῦνταν δεξιά καί ἀριστερά πρός ὅλες τίς κατευθύνσεις, δέν θά περνοῦσαν σέ ἀπολύτως λιγότερο γόνιμο ἔδαφος σέ σχέση μέ τό Α, ἀλλά σέ σχετικά λιγότερο γόνιμο, σέ σύγκριση μέ τά ὥς τώρα πιό γόνιμα εἴδη ἐδάφους Γ καί Δ. Ἀπό τήν ἄλλη, τό πέρασμα δέν θά γινόταν σέ ἀπολύτως γονιμότερο ἔδαφος, ἀλλά σέ σχετικά γονιμότερο σέ σχέση μέ τό ὥς τώρα λιγότερο γόνιμο Α, ἤ Α καί Β.

Τρίτο: Ἡ πρόσοδος ἀπό τό κομμάτι γῆς Β θά εἶχε πέσει. Τό ἴδιο καί ἡ πρόσοδος ἀπό τά κομμάτια γῆς Γ καί Δ. Ἡ συνολική πρόσοδος, ὅμως, σέ σιτάρι θά ἀνέβαινε ἀπό 6 κουάρτερ σέ $7^2/_3$ κουάρτερ. Ἡ ἔκταση τῶν καλλιεργημένων καί προσοδοφόρων γαιῶν θά εἶχε μεγαλώσει καί ἡ μάζα τοῦ προϊόντος θά εἶχε αὐξηθεῖ ἀπό 10 σέ 17 κουάρτερ. Τό κέρδος, ἄν ἔμενε τό ἴδιο γιά τό Α, θά αὔξανε, ἄν ἐκφραζόταν σέ σιτάρι, ἀλλά τό ἴδιο τό ποσοστό τοῦ κέρδους θά μποροῦσε νά αὐξηθεῖ, γιατί θά αὔξανε ἡ σχετική ὑπεραξία. Στήν περίπτωση αὐτή, ἐπειδή θά φτήναιναν τά μέσα συντήρησης, θά ἔπεφτε ὁ μισθός ἐργασίας, θά ἔπεφτε δηλαδή ἡ δαπάνη σέ μεταβλητό κεφάλαιο, ἑπομένως καί ἡ συνολική δαπάνη κεφαλαίου. Ἡ συνολική πρόσοδος σέ χρῆμα θά ἔπεφτε ἀπό 360 σελλ. στά 345 σελλ.

Ὁ παρακάτω πίνακας δείχνει τή νέα σειρά:

Πίνακας II

Κατηγορία γῆς	Προϊόν		Δαπάνη κεφαλαίου	Κέρδος		Πρόσοδος		Τιμή παραγωγῆς ἑνός κουάρτερ	
	Κουάρτερ	Σελλίνια		Κουάρτερ	Σελλίνια	Κουάρτερ	Σελλίνια		
Α	$1^1/_3$	60	50	$^2/_9$	10	—	—	45	σελλ.
Α′	$1^2/_3$	75	50	$^5/_9$	25	$^1/_3$	15	36	»
Β	2	90	50	$^8/_9$	40	$^2/_3$	30	30	»
Β′	$2^1/_3$	105	50	$1^2/_9$	55	1	45	$25^5/_7$	»
Β′′	$2^2/_3$	120	50	$1^5/_9$	70	$1^1/_3$	60	$22^1/_2$	»
Γ	3	135	50	$1^8/_9$	85	$1^2/_3$	75	20	»
Δ	4	180	50	$2^8/_9$	130	$2^2/_3$	120	15	»
Σύνολο	17					$7^2/_3$	345		

Τέλος, ἄν ἐξακολουθοῦσαν νά καλλιεργοῦν μόνο τά κομμάτια γῆς Α, Β, Γ, Δ, ἀλλά μέ τόσο ἀνεβασμένη τήν ἀπόδοση, πού τό κομμάτι γῆς Α νά παράγει 2 κουάρτερ ἀντί 1, τό κομμάτι γῆς Β 4 κουάρτερ ἀντί 2, τό Γ 7 κουάρτερ ἀντί 3, καί τό κομμάτι γῆς Δ 10 κουάρτερ ἀντί 4, ἔτσι λοιπόν σάν νά εἶχαν φέρει οἱ ἴδιες αἰτίες διαφορετικό ἀποτέλεσμα σέ διαφορετικά εἴδη ἐδάφους, τότε ἡ συνολική παραγωγή θά εἶχε αὐξηθεῖ ἀπό 10 κουάρτερ σέ 23. Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι ἐπειδή αὐξήθηκε ὁ πληθυσμός καί ἔπεσε ἡ τιμή τοῦ σίτου ἡ ζήτηση θά ἀπορροφοῦσε αὐτά τά 23 κουάρτερ, θά εἴχαμε τό ἀκόλουθο ἀποτέλεσμα:

Πίνακας III

Κατηγορία γῆς	Προϊόν Κουάρτερ	Προϊόν Σελλίνια	Δαπάνη κεφαλαίου	Τιμή παραγωγῆς ἑνός κουάρτερ	Κέρδος Κουάρτερ	Κέρδος Σελλίνια	Πρόσοδος Κουάρτερ	Πρόσοδος Σελλίνια
Α	2	60	50	30	$^{1}/_{3}$	10	0	0
Β	4	120	50	15	$2^{1}/_{3}$	70	2	60
Γ	7	210	50	$8^{4}/_{7}$	$5^{1}/_{3}$	160	5	150
Δ	10	300	50	6	$8^{1}/_{3}$	250	8	240
Σύνολο	23						15	450

Ὅπως καί σέ ὅλους τούς ἄλλους πίνακες, ἔτσι καί ἐδῶ, οἱ ἀριθμητικές σχέσεις εἶναι αὐθαίρετες, ὅμως οἱ ὑποθέσεις πού γίνονται εἶναι πέρα γιά πέρα λογικές.

Ἡ πρώτη καί κύρια ὑπόθεση εἶναι ὅτι ἡ βελτίωση στήν γεωργία ἐπιδράει ἀσύμμετρα σέ διάφορετικές κατηγορίες γῆς καί, στήν περίπτωσή μας, ἐπιδράει περισσότερο στίς καλύτερες κατηγορίες γῆς Γ καί Δ ἀπό ὅ,τι στίς Α καί Β. Ἡ πεῖρα ἔδειξε, ὅτι κατά κανόνα ἔτσι ἔχει τό ζήτημα, ἄν καί μπορεῖ νά συμβεῖ καί τό ἀντίθετο. Ἄν ἡ βελτίωση θά ἐπιδροῦσε περισσότερο στό χειρότερο κομμάτι γῆς ἀπό ὅ,τι στό καλύτερο, τότε στό τελευταῖο ἡ πρόσοδος ἀντί νά ἀνέβει θά εἶχε πέσει. — Μέ τήν ἀπόλυτη ὅμως αὔξηση τῆς γονιμότητας ὅλων τῶν κατηγοριῶν γῆς, προϋποτίθεται στόν πίνακα ταυτόχρονα ἡ αὔξηση τῆς μεγαλύτερης σχετικῆς γονιμότητας στίς καλύτερες κατηγορίες γῆς Γ καί Δ, ἔτσι ἐξηγιέται ἡ αὔξηση τῆς διαφορᾶς τοῦ προϊόντος μέ ἴση δαπάνη κεφαλαίου, ἔτσι ἐξηγιέται καί ἡ αὔξηση τῆς διαφορικῆς προσόδου.

Ἡ δεύτερη προϋπόθεση εἶναι ὅτι μέ τό αὐξανόμενο συνολικό προϊόν συμβαδίζει ἡ συνολική ἀνάγκη. *Πρῶτο*, δέν χρειάζεται νά φαντάζεται κανείς ὅτι ἡ αὔξηση γίνεται ξαφνικά, ἀλλά βαθμιαία, ὥς πού ἀποκατασταίνεται ἡ σειρά III. *Δεύτερο*, εἶναι λαθεμένο ὅτι ἡ κατανάλωση ἀπαραίτητων μέσων συντήρησης δέν αὐξάνει ὅταν φτηναίνουν τά μέσα αὐτά. Ἡ κατάργηση τῶν νόμων γιά τό σιτάρι στήν Ἀγγλία (βλέπε τόν Νιούμαν)[124] ἀπόδειξε τό ἀντίθετο, καί ἡ ἀντίθετη ἀντίληψη δημιουργήθηκε μόνο, γιατί μεγάλες καί ἀπότομες διαφορές στίς ἐσοδεῖες, πού ὀφείλονται ἁπλῶς στόν καιρό, προκαλοῦν στίς τιμές τῶν σιτηρῶν πότε δυσανάλογη πτώση, πότε δυσανάλογη ἄνοδο. Ἄν ἡ ἀπότομη καί ἐφήμερη φτήνια δέν προφταίνει ἐδῶ νά ἀσκήσει πέρα γιά πέρα τήν ἐπίδρασή της στήν ἐπέκταση τῆς κατανάλωσης, γίνεται τό ἀντίθετο, ὅταν ἡ φτήνια προκύπτει ἀπό τήν πτώση τῆς ἴδιας τῆς ρυθμίζουσας τιμῆς παραγωγῆς, ἐπομένως, ὅταν εἶναι μακρᾶς διάρκειας. *Τρίτο:* Ἕνα μέρος τῶν σιτηρῶν μπορεῖ νά καταναλωθεῖ μέ τή μορφή ρακιοῦ ἤ μπύρας. Καί ἡ αὐξανόμενη κατανάλωση αὐτῶν τῶν δύο εἰδῶν δέν περιορίζεται καθόλου μέσα σέ στενά ὅρια. *Τέταρτο*, τό ζήτημα ἐξαρτιέται ἐνμέρει ἀπό τήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ, ἐνμέρει μπορεῖ ἡ χώρα νά εἶναι χώρα ἐξαγωγῆς σίτου, ὅπως ἦταν ἀκόμα ἡ Ἀγγλία ὥς πέρα ἀπό τά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα, ἔτσι πού οἱ ἀνάγκες δέν ρυθμίζονται ἀπό τά ὅρια μόνο τῆς ἐθνικῆς κατανάλωσης. *Τέλος*, ἡ αὔξηση καί τό φτήναιμα τῆς παραγωγῆς σίτου μπορεῖ νά ἔχει σάν συνέπεια νά γίνει τό σιτάρι, ἀντί τῆς σίκαλης καί τῆς βρώμης, τό κύριο μέσο διατροφῆς τῆς λαϊκῆς μάζας, καί, ἐπομένως, νά μεγαλώνει ἡ ἀγορά γι' αὐτό, ὅπως μπορεῖ νά συμβεῖ καί τό ἀντίθετο, ὅταν μειώνεται τό προϊόν καί αὐξάνει ἡ τιμή. — Κάτω ἀπό αὐτές τίς προϋποθέσεις, λοιπόν, καί μέ τίς ἀριθμητικές σχέσεις πού ὑποθέσαμε, ἡ σειρά III δίνει τό ἀποτέλεσμα, ὅτι πέφτει ἡ τιμή τοῦ ἑνός κουάρτερ ἀπό 60 σέ 30 σελλ., δηλαδή κατά 50%, ὅτι ἡ παραγωγή συγκρινόμενη μέ τή σειρά I. αὐξάνει ἀπό 10 σέ 23 κουάρτερ, δηλαδή κατά 130%, ὅτι ἡ πρόσοδος στό κομμάτι γῆς Β μένει στάσιμη, στό Γ αὐξάνει κατά 25% καί στό Δ κατά $33^{1}/_{3}$% καί ὅτι ἡ συνολική πρόσοδος ἀνεβαίνει ἀπό 18 σέ $22^{1}/_{2}$ λίρ. στ., δηλαδή κατά 25%[1*].

Ἀπό τή σύγκριση τῶν τριῶν πινάκων (ἀπό τούς ὁποίους ἡ σειρά I πρέπει νά παρθεῖ διπλή, ἀπό τό Α στό Δ σέ ἀνιούσα γραμμή καί ἀπό τό Δ στό Α σέ κατιούσα γραμμή), πού μποροῦν νά θεωρηθοῦν εἴτε σάν δοσμένες διαβαθμίσεις σέ μιά δοσμένη κατάσταση τῆς κοινωνίας — λ.χ. ἡ μιά δίπλα στήν ἄλλη σέ τρεῖς διαφορετικές χῶρες — ἤ σάν διαδοχικές ἡ μιά ὕστερα ἀπό τήν ἄλλη καταστάσεις στήν ἴδια χώρα σέ διάφορα χρονικά διαστήματα τῆς ἐξέλιξής της, προκύπτει:

1) Ὅτι ἡ σειρά, ὅταν εἶναι ἕτοιμη — ὁποιαδήποτε κι ἄν εἶναι ἡ πορεία τοῦ προτσές διαμόρφωσής της — ἐμφανίζεται πάντα σέ κατιούσα γραμμή, γιατί, ὅταν ἐξετάζεται ἡ πρόσοδος, ξεκινᾶνε πάντα ἀπό τό κομμάτι γῆς πού δίνει τό μάξιμουμ τῆς προσόδου, καί μόνο τελευταία φτάνουν στό κομμάτι πού δέν δίνει καθόλου πρόσοδο.

2) Ἡ τιμή παραγωγῆς τοῦ πιό χειρότερου κομματιοῦ γῆς, πού δέν δίνει καμιά πρόσοδο, εἶναι πάντα ἡ ρυθμίζουσα ἀγοραία τιμή,

1* Στήν 1η γερμανική ἔκδοση: ὅτι ἡ πρόσοδος στό κομμάτι γῆς Β μένει στάσιμη, στό Γ διπλασιάζεται καί στό Δ αὐξάνεται περισσότερο ἀπό τό διπλάσιο καί ὅτι ἡ συνολική πρόσοδος ἀνεβαίνει ἀπό 18 σέ $22^{1}/_{2}$ λίρ. στ. δηλαδή κατά $22^{1}/_{9}$%.

παρ' ὅλο πού αὐτή ἡ ἀγοραία τιμή στόν Πίνακα I, ἄν διαμορφωνόταν σέ ἀνιούσα γραμμή, θά ἔμενε στάσιμη μόνο ἄν καλλιεργοῦνταν πάντα καλύτερο κομμάτι γῆς. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ τιμή τοῦ σιταριοῦ, πού ἔχει παραχθεῖ στό καλύτερο κομμάτι γῆς, παίζει ρυθμίζοντα ρόλο, ἐφόσον ἀπό τήν ποσότητα πού ἔχει παραγάγει τό κομμάτι αὐτό, ἐξαρτιέται κατά πόσο τό κομμάτι γῆς Α ἐξακολουθεῖ νά παίζει ρυθμίζοντα ρόλο. Ἄν τά κομμάτια γῆς Β, Γ καί Δ παρήγαγαν περισσότερο σιτάρι ἀπό τίς ἀνάγκες, θά ἔπαυε τό Α νά παίζει ρυθμίζοντα ρόλο. Αὐτό ἔχει ὑπόψη του ὁ Στόρχ, ὅταν ἀποδίδει ρυθμιστικό ρόλο στό καλύτερο κομμάτι γῆς.[125] Μ' αὐτό τόν τρόπο ἡ ἀμερικάνικη τιμή τῶν σιτηρῶν ρυθμίζει τήν ἀγγλική τιμή.

3) Ἡ διαφορική πρόσοδος πηγάζει ἀπό τή δοσμένη διαφορά στή φυσική γονιμότητα τοῦ εἴδους τοῦ ἐδάφους (ἐδῶ δέν παίρνεται ἀκόμα ὑπόψη ἡ τοποθεσία τοῦ κομματιοῦ τῆς γῆς) γιά τόν ἑκάστοτε δοσμένο βαθμό ἀνάπτυξης τῆς γεωργίας, δηλαδή ἀπό τήν περιορισμένη ἔκταση τῶν καλύτερων γαιῶν καί ἀπό τό γεγονός ὅτι πρέπει νά ἐπενδυθοῦν ἴσα κεφάλαια σέ ἀνόμοια κομμάτια γῆς, πού, επομένως, γιά τό ἴδιο κεφάλαιο ἀποδίδουν ἄνισο προϊόν.

4) Ἡ ὕπαρξη μιᾶς διαφορικῆς προσόδου καί μιᾶς διαβαθμισμένης διαφορικῆς προσόδου μπορεῖ νά προκύψει τόσο σέ κατιούσα κλίμακα μέ τό πέρασμα ἀπό τό καλύτερο κομμάτι γῆς στό χειρότερο, ὅσο καί ἀντίστροφα, μέ τό πέρασμα ἀπό τό χειρότερο στό καλύτερο κομμάτι γῆς ἤ μέ περάσματα σέ ἐναλλασσόμενες διασταυρούμενες κατευθύνσεις. (Ἡ σειρά I μπορεῖ νά διαμορφωθεῖ, περνώντας ἀπό τό Δ στό Α ἤ ἀπό τό Α στό Δ. Ἡ σειρά II περιλαβαίνει κινήσεις καί τῶν δύο εἰδῶν).

5) Ἀνάλογα μέ τόν τρόπο πού σχηματίζεται, ἡ διαφορική πρόσοδος μπορεῖ νά διαμορφωθεῖ καί μέ στάσιμη, καί μέ ἀνερχόμενη, καί μέ κατερχόμενη τήν τιμή τοῦ γεωργικοῦ προϊόντος. Ὅταν πέφτει ἡ τιμή μπορεῖ ἡ συνολική παραγωγή καί ἡ συνολική πρόσοδος νά ἀνεβαίνουν καί νά σχηματίζεται πρόσοδος ἀπό ὥς τώρα μή προσοδοφόρα κομμάτια γῆς, παρ' ὅλο πού τό χειρότερο κομμάτι γῆς Α ἔχει ἐκτοπιστεῖ ἀπό ἕνα καλύτερο κομμάτι γῆς ἤ ἔγινε τό ἴδιο καλύτερο, καί παρ' ὅλο πού ἡ πρόσοδος πέφτει σέ ἄλλα καλύτερα, ἀκόμα καί στά πιό καλύτερα εἴδη γῆς (Πίνακας II). Τό προτσές αὐτό μπορεῖ νά συνδέεται καί μέ πτώση τῆς συνολικῆς προσόδου (σέ χρῆμα). Τέλος, ὅταν πέφτουν οἱ τιμές, πού ὀφείλονται σέ μιά γενική βελτίωση τῆς γεωργίας, ἔτσι πού πέφτει τό προϊόν καί ἡ τιμή τοῦ προϊόντος τοῦ χειρότερου κομματιοῦ γῆς, μπορεῖ ἡ πρόσοδος νά μείνει ἡ ἴδια ἤ

νά πέσει σέ ἕνα μέρος τῶν καλύτερων κομματιῶν γῆς, μπορεῖ ὅμως νά αὐξηθεῖ στά πιό καλύτερα. Ὅταν εἶναι δοσμένη ἡ διαφορά τῆς μάζας τῶν προϊόντων, ἡ διαφορική πρόσοδος κάθε κομματιοῦ γῆς, συγκρινόμενη μέ τό χειρότερο κομμάτι, ἐξαρτιέται πάντως ἀπό τήν τιμή πού ἔχει λ.χ. ἕνα κουάρτερ σιτάρι. Ὅταν, ὅμως, εἶναι δοσμένη ἡ τιμή, ἐξαρτιέται ἀπό τό μέγεθος τῆς διαφορᾶς τῆς μάζας τῶν προϊόντων, καί ὅταν αὐξάνει ἀπόλυτα ἡ γονιμότητα ὅλων τῶν κομματιῶν γῆς, αὐξάνει σχετικά περισσότερο ἡ γονιμότητα τῶν καλύτερων κομματιῶν γῆς ἀπό τῶν χειρότερων, ἔτσι αὐξάνει καί τό μέγεθος αὐτῆς τῆς διαφορᾶς. Ἔτσι (Πίνακας I) μέ 60 σελλ. τήν τιμή τοῦ σιταριοῦ, ἡ πρόσοδος ἀπό τό Δ καθορίζεται ἀπό τό διαφορικό του προϊόν ἔναντι τοῦ Α, ἑπομένως ἀπό τό πλεόνασμα τῶν 3 κουάρτερ. Γι' αὐτό ἡ πρόσοδος εἶναι $= 3 \times 60 = 180$ σελλ. Ὅμως στόν Πίνακα III, ὅπου ἡ τιμή $= 30$ σελλ., καθορίζεται ἀπό τή μάζα τοῦ περισσευούμενου προϊόντος τοῦ Δ πάνω ἀπό τοῦ Α $= 8$ κουάρτερ, ἀλλά $8 \times 30 = 240$ σελλ.

Ἔτσι φεύγει ἀπό τή μέση ἡ πρώτη λαθεμένη προϋπόθεση τῆς διαφορικῆς προσόδου, πού ἐπικρατεῖ ἀκόμα στούς Οὐέστ, Μάλθους, Ρικάρντο, ὅτι δηλαδή προϋποθέτει ἀπαραίτητα τό πέρασμα σέ διαρκῶς χειρότερο ἔδαφος ἤ τή συνεχῶς φθίνουσα παραγωγικότητα τῆς γεωργίας.[126] Διαφορική πρόσοδος μπορεῖ, ὅπως εἴδαμε, νά βγαίνει καί μέ τό πέρασμα σέ διαρκῶς καλύτερη γῆ. Μπορεῖ νά βγαίνει, ὅταν τήν κατώτατη θέση τήν πάρει ἕνα καλύτερο κομμάτι γῆς, ἀντί τό προηγούμενο χειρότερο κομμάτι. Μπορεῖ νά συνδέεται μέ μιά αναπτυσσόμενη πρόοδο τῆς γεωργίας. Ὁ μοναδικός ὅρος τοῦ σχηματισμοῦ της εἶναι ἡ ἀνισότητα στήν ποιότητα τῶν κομματιῶν τῆς γῆς. Ἐφόσον πρόκειται γιά τήν αὔξηση τῆς παραγωγικότητας, προϋποθέτει ὅτι ἡ ἄνοδος τῆς ἀπόλυτης γονιμότητας ὅλης τῆς καλλιεργούμενης γῆς δέν αναιρεῖ αὐτή τήν ἀνισότητα, ἀλλά εἴτε τήν μεγαλώνει, εἴτε τήν ἀφήνει στάσιμη, εἴτε ἁπλῶς τή μειώνει.

Ἀπό τίς ἀρχές ὥς τά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα, παρά τήν πτώση τῆς τιμῆς τοῦ χρυσοῦ καί τοῦ ἀργύρου, σημειωνόταν διαρκῶς πτώση τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν, παράλληλα μέ ταυτόχρονη (παίρνοντας ὑπόψη ὅλη τήν περίοδο) αὔξηση τῆς προσόδου, τοῦ συνολικοῦ ποσοῦ τῆς προσόδου, τῆς ἔκτασης τῶν καλλιεργημένων γαιῶν, τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς καί τοῦ πληθυσμοῦ. Αὐτό ἀνταποκρίνεται στόν Πίνακα I, συνδυασμένο μέ τόν Πίνακα II σέ ἀνιούσα γραμμή, ἀλλά ἔτσι πού τό χειρότερο κομμάτι γῆς Α εἴτε ἔχει βελτιωθεῖ, εἴτε ἔχει ἀποκλειστεῖ ἀπό τήν καλλιέργεια τῶν σιτηρῶν, πράγμα ὅμως πού

δέν σημαίνει ὅτι δέν χρησιμοποιήθηκε γιά ἄλλους γεωργικούς ἤ βιομηχανικούς σκοπούς.

Ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα (νά δοθεῖ πιό ἐξακριβωμένα ἡ χρονολογία) ὥς τό 1815 σημειώνεται συνεχής ἄνοδος τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν μέ ταυτόχρονη σταθερή αὔξηση τῆς προσόδου, τοῦ συνολικοῦ ποσοῦ τῆς προσόδου, τῆς ἔκτασης τῶν καλλιεργημένων γαιῶν, τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς καί τοῦ πληθυσμοῦ. Αὐτό ἀνταποκρίνεται στόν Πίνακα Ι σέ κατιούσα γραμμή. (Νά παρατεθεῖ μιά περικοπή σχετικά μέ τήν καλλιέργεια τότε χειρότερων γαιῶν).

Τήν ἐποχή τοῦ Πέττυ καί τοῦ Ντάβεναντ, οἱ ἀγρότες καί οἱ γαιοκτήμονες παραπονιοῦνται γιά τίς βελτιώσεις καί τά ξεχερσώματα. Σημειώνεται πτώση τῆς προσόδου στίς καλύτερες γαῖες, αὔξηση τῆς συνολικῆς προσόδου μέ τή διεύρυνση τῆς γῆς πού ἀποφέρει πρόσοδο.

(Σ' αὐτά τά τρία σημεῖα νά προστεθοῦν ἀργότερα καί ἄλλες περικοπές. Ἐπίσης σχετικά μέ τή διαφορά στή γονιμότητα τῶν διαφόρων καλλιεργημένων κομματιῶν γῆς σέ μιά χώρα.)

Σχετικά μέ τή διαφορική πρόσοδο πρέπει νά παρατηρηθεῖ γενικά, ὅτι ἡ ἀγοραία ἀξία βρίσκεται πάντα πάνω ἀπό τή γενική τιμή παραγωγῆς τῆς μάζας τῶν προϊόντων. Ἄς πάρουμε λ.χ. τόν Πίνακα Ι. Τά 10 κουάρτερ συνολικό προϊόν πουλιοῦνται πρός 600 σελλ., γιατί ἡ ἀγοραία τιμή καθορίζεται ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τοῦ Α, πού εἶναι 60 σελλ. τό κουάρτερ. Ἡ πραγματική τιμή παραγωγῆς ὅμως εἶναι:

Α	1 κουάρτερ = 60 σελλ.		1 κουάρτερ = 60 σελλ.
Β	2 κουάρτερ = 60 σελλ.		1 κουάρτερ = 30 σελλ.
Γ	3 κουάρτερ = 60 σελλ.		1 κουάρτερ = 20 σελλ.
Δ	4 κουάρτερ = 60 σελλ.		1 κουάρτερ = 15 σελλ.
	10 κουάρτερ = 240 σελλ.	Μέση τιμή	1 κουάρτερ = 24 σελλ.

Ἡ πραγματική τιμή παραγωγῆς τῶν 10 κουάρτερ εἶναι 240 σελλ. Πουλιοῦνται πρός 600 σελλ., δηλαδή 250% ἀκριβότερα. Ἡ πραγματική μέση τιμή τοῦ 1 κουάρτερ εἶναι 24 σελλ., ἡ ἀγοραία τιμή του 60 σελλ., δηλαδή ἐπίσης 250% ἀκριβότερα.

Αὐτός εἶναι ὁ καθορισμός μέσω τῆς ἀγοραίας ἀξίας, ὅπως ἐπιβάλλεται μέ τό συναγωνισμό πάνω στή βάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ὁ συναγωνισμός γεννάει μιά πλαστή κοινωνική ἀξία. Αὐτό προκύπτει ἀπό τό νόμο τῆς ἀγοραίας ἀξίας, στόν ὁποῖο ὑπάγονται τά προϊόντα τῆς γεωργίας. Ὁ καθορισμός τῆς ἀγοραίας ἀξίας τῶν προϊόντων, ἑπομένως καί τῶν γεωργικῶν προϊόντων, εἶναι

μιά κοινωνική πράξη, ἄν καί πρόκειται γιά μιά κοινωνικά μή συνειδητή καί ἄθελη πράξη, πού βασίζεται ἀναπόφευχτα στήν ἀνταλλαχτική ἀξία τοῦ προϊόντος καί ὄχι στή γῆ καί στίς διαφορές τῆς γονιμότητάς της. Ἄν φανταστεῖ κανείς ὅτι ἔχει καταργηθεῖ ἡ κεφαλαιοκρατική μορφή τῆς κοινωνίας καί ὅτι ἡ κοινωνία εἶναι ὀργανωμένη μέ τή μορφή ἑνός συνειδητοῦ καί σχεδιασμένου συνεταιρισμοῦ, τότε τά 10 κουάρτερ θά ἀντιπροσώπευαν μιά ποσότητα αὐτοτελοῦς χρόνου ἐργασίας, ἴσο μέ τό χρόνο πού περιέχεται στά 240 σελλίνια. Ἔτσι ἡ κοινωνία δέν θά ἀγόραζε αὐτό τό προϊόν τῆς γῆς $2^1/_2$ φορές πιό ἀκριβά ἀπό τόν πραγματικό χρόνο ἐργασίας πού περιέχεται σ' αὐτό. Ἔτσι θά καταργοῦνταν ἡ βάση μιᾶς τάξης γαιοκτημόνων. Αὐτό θά ἔφερνε ἀκριβῶς τό ἴδιο ἀποτέλεσμα πού θά ἔφερνε τό ἀντίστοιχο φτήναιμα τῆς τιμῆς τοῦ προϊόντος, λόγω εἰσαγωγῶν ἀπό τό ἐξωτερικό. Γι' αὐτό, ὅσο σωστό εἶναι νά λέμε ὅτι — μέ διατηρούμενο τόν σημερινό τρόπο παραγωγῆς, προϋποθέτοντας, ὅμως, ὅτι ἡ διαφορική πρόσοδος θά περιερχόταν στό κράτος — οἱ τιμές τῶν προϊόντων τοῦ ἐδάφους, μέ ἀμετάβλητους ὅλους τούς ἄλλους ὅρους, θά ἔμεναν ἴδιες, ἄλλο τόσο εἶναι λάθος νά λέμε, ὅτι ἡ ἀξία τῶν προϊόντων θά ἔμενε ἡ ἴδια, ἄν ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή θά ἀντικατασταινόταν μέ τήν συνεταιρισμένη. Ἡ ταυτότητα τῆς ἀγοραίας τιμῆς γιά ἐμπορεύματα τοῦ ἴδιου εἴδους εἶναι ὁ τρόπος, μέ τόν ὁποῖο ἐπιβάλλεται ὁ κοινωνικός χαρακτήρας τῆς ἀξίας πάνω στή βάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς καί γενικά τῆς παραγωγῆς πού βασίζεται στήν ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων ἀνάμεσα σέ *ἄτομα*. Αὐτό τό παραπανήσιο πού ἡ κοινωνία, ἐξεταζόμενη σάν καταναλωτής, πληρώνει γιά τά προϊόντα τοῦ ἐδάφους, πράγμα πού ἀποτελεῖ ἕνα πλήν κατά τήν πραγματοποίηση τοῦ χρόνου ἐργασίας της στήν γεωργική παραγωγή, ἀποτελεῖ τώρα τό σύν γιά ἕνα μέρος τῆς κοινωνίας, γιά τούς γαιοκτήμονες.

Ἕνα δεύτερο περιστατικό, σημαντικό γι' αὐτό πού θά ἐκθέσουμε στό ἑπόμενο κεφάλαιο σχετικά μέ τή διαφορική πρόσοδο ΙΙ, εἶναι τό ἑξῆς:

Δέν πρόκειται μόνο γιά τήν πρόσοδο κατά πλέθρο ἤ κατά ἑκτάριο, δέν πρόκειται γενικά γιά τή διαφορά ἀνάμεσα στήν τιμή παραγωγῆς καί στήν ἀγοραία τιμή, ἤ ἀνάμεσα στήν ἀτομική καί στή γενική τιμή παραγωγῆς κατά πλέθρο, ἀλλά πρόκειται καί γιά τό πόσα πλέθρα ἀπό κάθε ποιότητα ἐδάφους εἶναι καλλιεργημένα. Ἄμεση σημασία ἔχει ἐδῶ μόνο τό μέγεθος τοῦ ἀθροίσματος τῶν προσόδων, δηλαδή τῆς συνολικῆς προσόδου ὅλης τῆς καλλιεργημένης ἐπιφάνειας. Μᾶς χρησιμεύει, ὅμως, ταυτόχρονα σάν πέρασμα γιά νά περάσου-

με στή διερεύνηση τῆς ἀνόδου τοῦ *ποσοστοῦ τῆς προσόδου*, παρ' ὅλο πού δέν αὐξάνουν οὔτε οἱ τιμές, οὔτε οἱ διαφορές στή σχετική γονιμότητα τῶν διαφόρων εἰδῶν ἐδάφους, ὅταν πέφτουν οἱ τιμές. Πιό πάνω εἴχαμε:

Πίνακας I

Κατηγορία γῆς	Πλέθρα	Τιμή[1*] παραγωγῆς	Προϊόν	Πρόσοδος σέ σιτάρι	Πρόσοδος σέ χρῆμα
Α	1	3 λίρ. στ.	1 κουάρτερ	0	0
Β	1	3 » »	2 »	1 κουάρτερ	3 λίρ. στ.
Γ	1	3 » »	3 »	2 »	6 » »
Δ	1	3 » »	4 »	3 »	9 » »
Σύνολο	4		10 κουάρτερ	6 κουάρτερ	18 λίρ. στ.

Ἄς ὑποθέσουμε τώρα ὅτι σέ ὅλες τίς κατηγορίες γῆς διπλασιάζεται ὁ ἀριθμός τῶν καλλιεργημένων πλέθρων. Στήν περίπτωση αὐτή ἔχουμε:

Πίνακας Ια

Κατηγορία γῆς	Πλέθρα	Τιμή παραγωγῆς	Προϊόν	Πρόσοδος σέ σιτάρι	Πρόσοδος σέ χρῆμα
Α	2	6 λίρ. στ.	2 κουάρτερ	0	0
Β	2	6 » »	4 »	2 κουάρτερ	6 λίρ. στ.
Γ	2	6 » »	6 »	4 »	12 » »
Δ	2	6 » »	8 »	6 »	18 » »
Σύνολο	8		20 κουάρτερ	12 κουάρτερ	36 λίρ. στ.

Θά ὑποθέσουμε ἄλλες δυό περιπτώσεις, πρῶτα ὅτι ἡ παραγωγή ἐπεκτείνεται στά δυό χειρότερα σέ ποιότητα κομμάτια γῆς, μέ τόν ἑξῆς τρόπο:

Πίνακας Ιβ

Κατηγορία γῆς	Πλέθρα	Τιμή παραγωγῆς κατά πλέθρο	Τιμή παραγωγῆς συνολικά	Προϊόν	Πρόσοδος σέ σιτάρι	Πρόσοδος σέ χρῆμα
Α	4	3 λίρ. στ.	12 λίρ. στ.	4 κουάρτερ	0	0
Β	4	3 » »	12 » »	8 »	4 κουάρτερ	12 λίρ. στ.
Γ	2	3 » »	6 » »	6 »	4 »	12 » »
Δ	2	3 » »	6 » »	8 »	6 »	18 » »
Σύνολο	12		36 λίρ. στ.	26 κουάρτερ	14 κουάρτερ	42 λίρ. στ.

1* Στούς 4 πίνακες: I, Ια, Ιβ, Ιγ στή θέση «τιμή παραγωγῆς» τό γερμανικό κείμενο ἔχει «ἔξοδα παραγωγῆς». Ἡ ρούσικη μετάφραση βάζει «τιμή παραγωγῆς», πού εἶναι σωστό καί δέν δημιουργεῖ σύγχυση. Σημ. μετ.

καί τέλος ἄνιση διεύρυνση τῆς παραγωγῆς καί τῆς καλλιεργημένης ἔκτασης καί στίς τέσσερες κατηγορίες γῆς:

Πίνακας Ιγ

Κατηγορία γῆς	Πλέθρα	Τιμή παραγωγῆς κατά πλέθρο	Τιμή παραγωγῆς συνολικά	Προϊόν	Πρόσοδος σέ σιτάρι	Πρόσοδος σέ χρῆμα
Α	1	3 λίρ. στ.	3 λίρ. στ.	1 κουάρτερ	0	0
Β	2	3 » »	6 » »	4 »	2 κουάρτερ	6 λίρ. στ.
Γ	5	3 » »	15 » »	10 »	15 »	30 » »
Δ	4	3 » »	12 » »	16 »	12 »	36 » »
Σύνολο	12		36 λίρ. στ.	36 κουάρτερ	24 κουάρτερ	72 λίρ. στ.

Πρῶτο, σέ ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις I, Ια, Ιβ, Ιγ ἡ πρόσοδος κατά πλέθρο μένει ἴδια, γιατί, πράγματι, ἔμεινε ἀμετάβλητο τό ἀποτέλεσμα τῆς ἴδιας μάζας κεφαλαίου στό κάθε πλέθρο γῆς τῆς ἴδιας ποιότητας. Ἔχει μόνο ὑποτεθεῖ αὐτό πού συμβαίνει σέ κάθε χώρα καί σέ κάθε δοσμένη στιγμή, δηλαδή ὅτι τά διάφορα εἴδη γῆς συμμετέχουν σέ καθορισμένες ἀναλογίες στή συνολική καλλιεργημένη γῆ. Καί αὐτό πού συμβαίνει διαρκῶς σέ δυό συγκρινόμενες μεταξύ τους χῶρες, ἤ στήν ἴδια χώρα σέ διάφορες χρονικές περίοδες, ὅτι δηλαδή ἀλλάζει ἡ ἀναλογία, στήν ὁποία ἡ συνολική καλλιεργημένη γῆ κατανέμεται ἀνάμεσα στά διάφορα εἴδη γῆς.

Ἄν συγκρίνουμε τούς Πίνακες Ια καί I, βλέπουμε πώς, ὅταν τά καλλιεργημένα κομμάτια γῆς τῶν τεσσάρων κατηγοριῶν αὐξάνουν, στήν ἴδια ἀναλογία, τότε ἡ συνολική παραγωγή, καί ἡ πρόσοδος σέ σιτάρι, καί ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα, διπλασιάζονται ὅταν διπλασιάζεται ἡ καλλιέργεια.

Ὅταν ὅμως συγκρίνουμε τόν ἕναν ὕστερα ἀπό τόν ἄλλο τούς Πίνακες Ιβ καί Ιγ μέ τόν Πίνακα I, βλέπουμε ὅτι καί στίς δυό περιπτώσεις ἔχει τριπλασιαστεῖ ἡ καλλιεργημένη ἐπιφάνεια τῆς γῆς. Καί στίς δυό περιπτώσεις αὐξάνει ἀπό 4 σέ 12 πλέθρα, στόν Πίνακα Ιβ, ὅμως, οἱ κατηγορίες Α καί Β — ἀπό τίς ὁποῖες ἡ Α δέν δίνει καθόλου πρόσοδο ἐνῶ ἡ Β δίνει τή μικρότερη διαφορική πρόσοδο — ἔχουν τή μεγαλύτερη συμμετοχή στήν αὔξηση. Συγκεκριμένα, ἀπό τά 8 νεοκαλλιεργημένα πλέθρα στίς κατηγορίες Α καί Β ἀναλογοῦν τά 6, δηλαδή 3 πλέθρα στήν καθεμιά, ἐνῶ στίς Γ καί Δ ἀναλογοῦν μόνο 2, δηλαδή ἀπό 1 στήν καθεμιά. Μ' ἄλλα λόγια: τά $^3/_4$ τῆς αὔξησης ἀναλογοῦν στίς κατηγορίες Α καί Β καί μόνο τό $^1/_4$ στίς Γ καί Δ. Μέ βάση τά δεδομένα αὐτά, στόν Πίνακα Ιβ, συγκρινόμενος

μέ τόν Ι, στήν τριπλασιασμένη καλλιεργημένη ἔκταση δέν ἀνταποκρίνεται τριπλασιασμένο προϊόν, γιατί τό προϊόν δέν αὐξάνει ἀπό 10 στά 30, ἀλλά μόνο στά 26. Ἐξάλλου, ἐπειδή σημαντικό μέρος τῆς αὔξησης πραγματοποιήθηκε στό κομμάτι γῆς Α, πού δέν δίνει καθόλου πρόσοδο, καί ἀπό τήν αὔξηση στά καλύτερα κομμάτια γῆς τό κύριο μέρος πραγματοποιήθηκε στήν κατηγορία Β, ἡ πρόσοδος σέ σιτάρι αὐξάνει μόνο ἀπό 6 στά 14 κουάρτερ, καί ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα ἀπό 18 σέ 42 λίρ. στ.

Ἄν, ἀντίθετα, συγκρίνουμε μέ τόν Πίνακα Ι τόν Πίνακα Ιγ, στόν ὁποῖο τό κομμάτι γῆς πού δέν πληρώνει γαιοπρόσοδο δέν αὐξάνει καθόλου σέ ἔκταση, τό δέ κομμάτι γῆς πού δίνει τήν πιό μικρή πρόσοδο αὐξάνει λίγο μόνο, ἐνῶ ἡ κύρια αὔξηση γίνεται στό Γ καί στό Δ, τότε θά δοῦμε ὅτι, μέ τριπλασιασμένη τήν καλλιεργημένη ἐπιφάνεια γῆς, ἡ παραγωγή αὐξήθηκε ἀπό 10 σέ 36 κουάρτερ, δηλαδή περισσότερο ἀπό τό τριπλάσιο καί ἡ πρόσοδος σέ σιτάρι αὐξήθηκε ἀπό 6 σέ 24 κουάρτερ ἤ στό τετραπλάσιο, τό ἴδιο καί ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα ἀπό 18 σέ 72 λίρ. στ.

Σέ ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις ἀπό τήν ἴδια τή φύση τοῦ πράγματος ἡ τιμή τοῦ προϊόντος τῆς γῆς μένει στάσιμη. Σέ ὅλες τίς περιπτώσεις μέ τή διεύρυνση τῆς καλλιέργειας αὐξάνει ἡ συνολική πρόσοδος, ἐφόσον ἡ διεύρυνση δέν γίνεται ἀποκλειστικά στίς χειρότερες γαῖες πού δέν πληρώνουν καθόλου πρόσοδο. Ἀλλά ἡ αὔξηση αὐτή διαφέρει. Στό βαθμό πού ἡ διεύρυνση τῆς καλλιέργειας γίνεται στίς καλύτερες κατηγορίες γῆς καί ἐπομένως ἡ μάζα τῶν προϊόντων δέν αὐξάνει μόνο στήν ἴδια ἀναλογία μέ τή διεύρυνση τῆς καλλιεργημένης ἐπιφάνειας, ἀλλά πιό γρήγορα, αὐξάνει ἡ πρόσοδος σέ σιτάρι καί ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα. Στό βαθμό πού ἡ χειρότερη γῆ καί οἱ πλησιέστερες σ' αὐτήν κατηγορίες γῆς συμμετέχουν κατά προτίμηση στήν διεύρυνση τῆς καλλιέργειας (ὁπότε ὑποθέτουμε ὅτι ἡ χειρότερη γῆ ἀποτελεῖ σταθερή κατηγορία), ἡ συνολική γαιοπρόσοδος δέν αὐξάνει στήν ἀναλογία πού ἐπεκτείνεται ἡ καλλιέργεια. Ἑπομένως, ἄν πάρουμε δυό χῶρες, στίς ὁποῖες ἡ γῆ Α πού δέν ἀποφέρει πρόσοδο, εἶναι τῆς ἴδιας ποιότητας, ἡ συνολική πρόσοδος εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογη πρός τό ὑποπολλαπλάσιο ἐκεῖνο τῆς συνολικῆς ἐπιφάνειας τῶν καλλιεργημένων γαιῶν, πού ἀποτελοῦν οἱ δυό χειρότερες ποιότητες τῆς γῆς, καί γι' αὐτό εἶναι ἐπίσης ἀντιστρόφως ἀνάλογη πρός τή μάζα τοῦ προϊόντος ἀπό ἴση ἐπένδυση κεφαλαίου πάνω σέ ἴση συνολική ἔκταση γῆς. Ἡ σχέση ἀνάμεσα στήν ἔκταση τῆς πιό χειρότερης καλλιεργούμενης γῆς καί στήν ἔκταση τῆς πιό καλύτερης γῆς, μέσα στά

πλαίσια τῆς συνολικῆς ἔκτασης μιᾶς χώρας, ἀσκεῖ ἀντίστροφη ἐπίδραση στή συνολική πρόσοδο, ἀπό τήν ἐπίδραση πού ἀσκεῖ στήν πρόσοδο κατά πλέθρο ἡ σχέση ἀνάμεσα στήν ποιότητα τῆς καλλιεργούμενης χείριστης γῆς, καί στήν ποιότητα τῆς καλύτερης καί τῆς βέλτιστης γῆς, ἐπομένως καί στή συνολική πρόσοδο, ὅταν μένουν ἀμετάβλητοι ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι. Ἡ σύγχυση αὐτῶν τῶν δύο παραγόντων ἔδωσε ἀφορμή γιά κάθε λογῆς πλανεμένες ἀντιρρήσεις στή θεωρία τῆς διαφορικῆς προσόδου.

Ἑπομένως, ἡ συνολική πρόσοδος αὐξάνει μέ τήν ἁπλή διεύρυνση τῆς καλλιέργειας καί μέ τή συνδεόμενη μ' αὐτήν πιό πλατιά χρησιμοποίηση κεφαλαίου καί ἐργασίας στή γῆ.

Τό σπουδαιότερο ὅμως σημεῖο εἶναι τοῦτο: Παρ' ὅλο πού, σύμφωνα μέ τήν ὑπόθεσή μας, ἡ σχέση τῶν προσόδων ἀπό διάφορες κατηγορίες γῆς, ὑπολογισμένες κατά πλέθρο, μένει ἴδια, καί γι' αὐτό μένει ἐπίσης ἴδιο τό ποσοστό τῆς προσόδου σέ σχέση μέ τό κεφάλαιο πού ἐπενδύθηκε στό κάθε πλέθρο γῆς, ἀποκαλύπτεται ὅτι: ἄν μέ τόν Πίνακα Ι συγκρίνουμε τόν Πίνακα Ια — τήν περίπτωση, στήν ὁποία ὁ ἀριθμός τῶν καλλιεργούμενων πλέθρων καί ἡ ἐπένδυση κεφαλαίου σ' αὐτά ἔχουν αὐξηθεῖ στήν ἴδια ἀναλογία, θά δοῦμε ὅτι, ὅπως ἡ συνολική παραγωγή ἔχει αὐξηθεῖ στήν ἴδια ἀναλογία μέ τήν αὐξημένη καλλιεργημένη ἐπιφάνεια, δηλαδή ἔχουν διπλασιαστεῖ καί οἱ δυό, τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τή συνολική πρόσοδο. Αὐξήθηκε ἀπό 18 σέ 36 λίρ. στ., ἀκριβῶς ὅσο καί ὁ ἀριθμός τῶν πλέθρων πού αὐξήθηκαν ἀπό 4 σέ 8.

Ἄν πάρουμε τή συνολική ἐπιφάνεια τῶν 4 πλέθρων, βλέπουμε ὅτι ἡ συνολική πρόσοδος ἀπό αὐτήν εἶναι 18 λίρ. στ., δηλαδή ἡ μέση κατά πλέθρο πρόσοδος, συμπεριλαβαινομένης καί τῆς γῆς πού δέν δίνει πρόσοδο, εἶναι $4^1/_2$ λίρ. στ. Ἔτσι θά μποροῦσε λ.χ. νά λογαριάσει ἕνας γαιοκτήμονας, στόν ὁποῖο ἀνήκουν καί τά 4 πλέθρα, ἔτσι ἐπίσης ὑπολογίζεται στατιστικά ἡ μέση γαιοπρόσοδος γιά ὅλη τή χώρα. Ἡ συνολική πρόσοδος τῶν 18 λιρ. στ. προκύπτει ἀπό τή χρησιμοποίηση ἑνός κεφαλαίου 10 λιρ. στ. Τή σχέση αὐτῶν τῶν δύο ἀριθμῶν τήν ὀνομάζουμε ποσοστό τῆς προσόδου, πού ἐδῶ εἶναι 180%.

Τό ἴδιο ποσοστό τῆς προσόδου προκύπτει καί ἀπό τήν περίπτωση τοῦ Πίνακα Ια, ὅπου ἀντί 4 καλλιεργοῦνται 8 πλέθρα, ὅπου ὅμως ὅλες οἱ κατηγορίες γῆς συμμετεῖχαν μέ τήν ἴδια ἀναλογία στήν αὔξηση. Ἡ συνολική πρόσοδος τῶν 36 λιρ. στ. δίνει, μέ 8 πλέθρα καλλιεργημένη γῆ καί 20 λίρ. στ. ἐπενδυμένο κεφάλαιο, μιά μέση

πρόσοδο $4^1/_2$ λίρ. στ. κατά πλέθρο καί ἕνα ποσοστό προσόδου 180%.

Ἄν, ἀντίθετα, πάρουμε τήν περίπτωση Ιβ, ὅπου ἡ αὔξηση σημειώθηκε κυρίως στά δυό κατώτερης ποιότητας κομμάτια γῆς, βρίσκουμε μιά πρόσοδο 42 λίρ. στ. ἀπό 12 πλέθρα γῆς, δηλαδή μιά μέση πρόσοδο $3^1/_2$ λίρ. στ. κατά πλέθρο. Τό συνολικό κεφάλαιο πού δαπανήθηκε εἶναι 30 λίρ. στ., δηλαδή τό ποσοστό τῆς προσόδου εἶναι 140%. Ἡ μέση πρόσοδος κατά πλέθρο μειώθηκε λοιπόν κατά 1 λίρ. στ. καί τό ποσοστό τῆς προσόδου ἔπεσε ἀπό 180% στά 140%. Σημειώνεται ἐδῶ λοιπόν ταυτόχρονα μέ τήν αὔξηση τῆς συνολικῆς προσόδου ἀπό 18 λίρ. στ. σέ 42 λίρ. στ., πτώση τοῦ μέσου ποσοστοῦ τῆς προσόδου, ὑπολογισμένου καί κατά πλέθρο, καί σέ σχέση μέ τό κεφάλαιο. Τό ἴδιο γίνεται μέ τήν παραγωγή πού αὐξάνει, ὄχι ὅμως ἀναλογικά. Αὐτό γίνεται παρ' ὅλο πού ἡ πρόσοδος ἀπό ὅλες τίς κατηγορίες τοῦ ἐδάφους μένει ἴδια, ὑπολογισμένη καί κατά πλέθρο, καί σέ σχέση μέ τό δαπανημένο κεφάλαιο. Αὐτό γίνεται γιατί τά $^3/_4$ τῆς αὔξησης σημειώθηκαν στό κομμάτι γῆς Α, πού δέν δίνει πρόσοδο, καί στό κομμάτι γῆς Β πού δίνει μόνο τήν μικρότερη πρόσοδο.

Ἄν στήν περίπτωση Ιβ ὅλη ἡ ἐπέκταση τῆς καλλιέργειας γινόταν μόνο σέ γῆ τῆς κατηγορίας Α, τότε θά εἴχαμε 9 πλέθρα στήν κατηγορία Α, 1 στή Β, 1 στή Γ καί 1 στή Δ. Ἡ συνολική πρόσοδος θά ἦταν, ὅπως καί προηγούμενα, 18 λίρ. στ., ἑπομένως ἡ μέση πρόσοδος κατά πλέθρο, ὑπολογισμένη μέ βάση τά 12 πλέθρα, θά ἦταν $1^1/_2$ λίρ. στ., οἱ δέ 18 λίρ. στ. πρόσοδος, σέ σχέση μέ τίς 30 λίρ. στ. δαπανημένο κεφάλαιο, θά ἔδιναν 60% ποσοστό προσόδου. Ἡ μέση πρόσοδος, ὑπολογισμένη καί κατά πλέθρο, καί σέ σχέση μέ τό κεφάλαιο πού χρησιμοποιήθηκε θά εἶχε ἐλαττωθεῖ πολύ, ἐνῶ δέν θά εἶχε αὐξηθεῖ ἡ συνολική πρόσοδος.

Ἄς συγκρίνουμε τέλος τήν περίπτωση Ιγ μέ τίς περιπτώσεις Ι καί Ιβ. Σέ σύγκρηση μέ τήν Ι τριπλασιάστηκε ἡ ἐπιφάνεια τῆς γῆς, τό ἴδιο καί τό δαπανημένο κεφάλαιο. Ἡ συνολική πρόσοδος εἶναι 72 λίρ. στ. ἀπό 12 πλέθρα, δηλαδή 6 λίρ. στ. κατά πλέθρο, ἔναντι $4^1/_2$ λίρ. στ. στήν περίπτωση Ι. Τό ποσοστό τῆς προσόδου σέ σχέση μέ τό κεφάλαιο πού διατέθηκε (72 λίρ. στ.: 30 λίρ. στ.) εἶναι 240% ἀντί 180%. Τό συνολικό προϊόν ἀνέβηκε ἀπό 10 σέ 36 κουάρτερ.

Συγκρινόμενη μέ τήν περίπτωση Ιβ, ἡ περίπτωση Ιγ, στήν ὁποία ὁ συνολικός ἀριθμός τῶν καλλιεργημένων πλέθρων, τό κεφάλαιο πού χρησιμοποιήθηκε καί οἱ διαφορές ἀνάμεσα στίς κατηγορίες τῶν καλλιεργημένων γαιῶν εἶναι ἴδιες, διαφορετική εἶναι ὅμως ἡ κατανομή τους, τό προϊόν εἶναι 36 κουάρτερ ἀντί 26, ἡ μέση πρόσοδος κατά πλέθρο 6 λίρ. στ. ἀντί $3^1/_2$ καί τό ποσοστό τῆς προσόδου σέ σχέση μέ τό προκαταβλημένο ἰσομέγεθος συνολικό κεφάλαιο 240% ἀντί 140%.

Ἀδιάφορο, ἄν τίς διάφορες καταστάσεις στούς Πίνακες Ια, Ιβ καί Ιγ τίς βλέπουμε σάν καταστάσεις πού ὑπάρχουν ταυτόχρονα ἡ μιά δίπλα στήν ἄλλη σέ διάφορες χῶρες, ἤ σάν διαδοχικές καταστάσεις στήν ἴδια χώρα, ἀπό τήν περιγραφή αὐτή προκύπτει ὅτι: μέ στάσιμη τήν τιμή τοῦ σιταριοῦ, στάσιμη, γιατί παραμένει ἴδιο τό προϊόν τοῦ πιό χειρότερου μή προσοδοφόρου κομματιοῦ γῆς — μέ ἀμετάβλητη τή διαφορά στή γονιμότητα τῶν διαφόρων καλλιεργούμενων κατηγοριῶν γῆς, μέ ἴσο ποσοτικά ἀντίστοιχο προϊόν, ἑπομένως, μέ ἴση σέ μέγεθος ἐπένδυση κεφαλαίου σέ ἴσα ὑποπολλαπλάσια (πλέθρα) τῶν καλλιεργημένων σέ κάθε κατηγορία γῆς ἐπιφανειῶν — μέ σταθερή ἑπομένως τή σχέση ἀνάμεσα στίς πρόσοδες κατά πλέθρο κάθε κατηγορίας γῆς καί μέ ἴσο τό ποσοστό τῆς προσόδου γιά τό κεφάλαιο, τό ἐπενδυμένο σέ κάθε κομμάτι γῆς τῆς ἴδιας κατηγορίας: *Πρῶτο*, αὐξάνει πάντα ἡ συνολική πρόσοδος, ὅταν διευρύνεται ἡ καλλιεργούμενη ἐπιφάνεια, ἑπομένως καί ὅταν αὐξάνει τό ἐπενδυμένο κεφάλαιο, μέ ἐξαίρεση τήν περίπτωση, στήν ὁποία ὅλη ἡ αὔξηση θά ἀφοροῦσε μόνο τή γῆ πού δέν ἀποφέρει γαιοπρόσοδο. *Δεύτερο*, καί ἡ μέση πρόσοδος κατά πλέθρο (ἡ συνολική πρόσοδος διαιρεμένη μέ τό συνολικό ἀριθμό τῶν καλλιεργημένων πλέθρων), καί τό μέσο ποσοστό τῆς προσόδου (ἡ συνολική πρόσοδος διαιρεμένη μέ τό δαπανημένο συνολικό κεφάλαιο), μπορεῖ νά ποικίλλουν πολύ σημαντικά, καί μάλιστα καί οἱ δυό πρός τήν ἴδια κατεύθυνση, ἀλλά μεταξύ τους πάλι σέ διάφορες ἀναλογίες. Ἄν δέν πάρουμε ὑπόψη τήν περίπτωση, στήν ὁποία ἡ αὔξηση γίνεται μόνο στό μή προσοδοφόρο κομμάτι γῆς Α, προκύπτει ὅτι ἡ μέση πρόσοδος κατά πλέθρο καί τό μέσο ποσοστό τῆς προσόδου σέ σχέση μέ τό ἐπενδυμένο στή γεωργία κεφάλαιο ἐξαρτιῶνται ἀπό τήν ἀναλογία συμμετοχῆς τῶν διαφόρων κατηγοριῶν γῆς στή συνολική καλλιεργούμενη ἔκταση, ἤ, πράγμα πού καταλήγει στό ἴδιο, ἐξαρτιῶνται ἀπό τήν κατανομή τοῦ συνολικοῦ χρησιμοποιημένου κεφαλαίου στίς κατηγορίες τῆς γῆς μέ διαφορετική γονιμότητα. Ἀδιάφορο, ἄν καλλιεργεῖται πολλή ἤ λίγη γῆ καί ἑπομένως (ἐξαιρεῖται ἡ περίπτωση, στήν ὁποία ἡ αὔξηση τῆς καλλιέργειας γίνεται μόνο στό κομμάτι γῆς Α) ἡ συνολική πρόσοδος εἶναι μεγαλύτερη ἤ μικρότερη, ἡ μέση πρόσοδος κατά πλέθρο ἤ τό μέσο ποσοστό

τῆς προσόδου σέ σχέση μέ τό κεφάλαιο πού χρησιμοποιήθηκε μένουν ἴδια, ὅσο καιρό μένουν σταθερές οἱ ἀναλογίες συμμετοχῆς τῶν διαφόρων κατηγοριῶν τῆς γῆς στή συνολική καλλιεργούμενη ἐπιφάνεια. Παρ' ὅλη τήν ἄνοδο, ἀκόμα καί τή σημαντική ἄνοδο, τῆς συνολικῆς προσόδου, ὅταν διευρύνεται ἡ καλλιέργεια καί αὐξάνει ἡ ἐπένδυση κεφαλαίου, πέφτει ἡ μέση πρόσοδος κατά πλέθρο καί τό μέσο ποσοστό τῆς προσόδου σέ σχέση μέ τό κεφάλαιο, ὅταν αὐξάνουν περισσότερο ἡ ἐπέκταση τῶν μή προσοδοφόρων γαιῶν καί τῶν γαιῶν πού δίνουν μικρή διαφορική πρόσοδο, ἀπό τήν ἐπέκταση τῶν καλύτερων γαιῶν, πού δίνουν μεγαλύτερη πρόσοδο. Ἀντίθετα, αὐξάνουν ἡ μέση πρόσοδος κατά πλέθρο καί τό μέσο ποσοστό τῆς προσόδου σέ σχέση μέ τό κεφάλαιο στό μέτρο πού οἱ καλύτερες γαῖες ἀποτελοῦν ἕνα σχετικά μεγαλύτερο μέρος τῆς συνολικῆς ἐπιφάνειας καί γι' αὐτό ἀναλογεῖ σ' αὐτές σχετικά μεγαλύτερη ἐπένδυση κεφαλαίου.

Ἄν κοιτάξουμε λοιπόν τή μέση πρόσοδο κατά πλέθρο ἤ κατά ἐκτάριο τῆς συνολικῆς καλλιεργούμενης γῆς, ὅπως γίνεται συνήθως σέ συγγράμματα στατιστικῆς, στά ὁποῖα συγκρίνουν εἴτε διάφορες χῶρες στήν ἴδια ἐποχή, εἴτε διάφορες ἐποχές στήν ἴδια χώρα, τότε θά δοῦμε ὅτι τό μέσο ὕψος τῆς προσόδου κατά πλέθρο, ἐπομένως καί ἡ συνολική πρόσοδος σέ ὁρισμένες (ἄν καί καθόλου ὅμοιες, ἀλλά μᾶλλον γρηγορότερα ἀναπτυσσόμενες) ἀναλογίες, δέν ἀνταποκρίνεται στή σχετική, ἀλλά στήν ἀπόλυτη παραγωγικότητα τῆς γεωργίας σέ μιά χώρα, δηλαδή στή μάζα τῶν προϊόντων πού παράγει κατά μέσο ὅρο σέ ἴση ἔκταση γῆς. Γιατί, ὅσο μεγαλύτερο μέρος τῆς συνολικῆς ἐπιφάνειας ἀποτελοῦν οἱ καλύτερες κατηγορίες τῆς γῆς, τόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ μάζα τῶν προϊόντων ἀπό ἴση ἐπένδυση κεφαλαίου καί ἀπό ἴση σέ ἔκταση γῆ, καί ἀκόμα μεγαλύτερη εἶναι ἡ μέση πρόσοδος κατά πλέθρο. Στήν ἀντίθετη περίπτωση γίνεται τό ἀντίθετο. Ἔτσι φαίνεται σάν νά καθορίζεται ἡ πρόσοδος ὄχι ἀπό τή σχέση τῆς διαφορικῆς γονιμότητας, ἀλλά ἀπό τήν ἀπόλυτη γονιμότητα, καί ὅτι ἀναιρεῖται ἔτσι ὁ νόμος τῆς διαφορικῆς προσόδου. Γι' αὐτό ἀρνοῦνται ὁρισμένα φαινόμενα ἤ καί προσπαθοῦν ἀκόμα νά τά ἐξηγήσουν μέ μή ὑπάρχουσες διαφορές στίς μέσες τιμές τῶν σιτηρῶν καί στή διαφορική γονιμότητα τῶν καλλιεργούμενων κομματιῶν γῆς — φαινόμενα πού βασίζονται ἁπλῶς στό ὅτι ἡ σχέση τῆς συνολικῆς προσόδου εἴτε πρός ὅλη τήν ἔκταση τῆς καλλιεργούμενης γῆς, εἴτε πρός ὅλο τό ἐπενδυμένο στή γῆ κεφάλαιο μέ ἀμετάβλητη τή γονιμότητα τῆς μή προσοδοφόρας γῆς καί ἐπομένως μέ τίς ἴδιες τιμές παραγωγῆς, καί μέ ἴση τή διαφορά ἀνάμεσα στίς διάφορες κατηγορίες γῆς, δέν καθορίζεται μόνο ἀπό τήν πρόσοδο κατά πλέθρο ἤ ἀπό τό ποσοστό τῆς προσόδου σέ σχέση μέ τό κεφάλαιο, ἀλλά ἐξίσου ἀπό τόν σχετικό ἀριθμό τῶν πλέθρων κάθε κατηγορίας γῆς στό συνολικό ἀριθμό τῶν καλλιεργούμενων πλέθρων, ἤ, πράγμα πού καταλήγει στό ἴδιο, μέ τήν κατανομή τοῦ χρησιμοποιηθέντος συνολικοῦ κεφαλαίου ἀνάμεσα στίς διάφορες κατηγορίες γῆς. Κατά περίεργο τρόπο αὐτό τό περιστατικό ἔχει ἐντελῶς παραβλεφθεῖ. Πάντως ἀποκαλύπτεται, καί αὐτό εἶναι σημαντικό γιά τήν παραπέρα πορεία τῆς ἔρευνάς μας, ὅτι τό σχετικό ὕψος τῆς μέσης προσόδου κατά πλέθρο, καί τό μέσο ποσοστό τῆς προσόδου ἤ ἡ σχέση τῆς συνολικῆς προσόδου πρός τό ἐπενδυμένο στή γῆ συνολικό κεφάλαιο, μπορεῖ νά ἀνεβαίνει ἤ νά πέφτει μέ ἁπλή ἐκτατική διεύρυνση τῆς καλλιέργειας, προϋποθέτοντας ἀμετάβλητες τίς τιμές, ἀμετάβλητη τή διαφορά στήν γονιμότητα τῶν καλλιεργούμενων κομματιῶν γῆς, καί μέ ἀμετάβλητη τήν πρόσοδο κατά πλέθρο, ἤ τό ποσοστό τῆς προσόδου γιά τό ἐπενδυμένο κατά πλέθρο κεφάλαιο σέ κάθε κατηγορία ἐδάφους πού δίνει πραγματικά γαιοπρόσοδο, ἤ γιά κάθε κεφάλαιο πού δίνει πραγματικά πρόσοδο.

Πρέπει νά γίνουν ἀκόμα οἱ παρακάτω συμπληρώσεις σχετικά μέ τή μορφή I τῆς διαφορικῆς προσόδου πού ἐξετάσαμε καί πού ταιριάζουν καί στή μορφή II τῆς διαφορικῆς προσόδου.

Πρῶτο: Εἴδαμε πῶς ἡ μέση κατά πλέθρο πρόσοδος ἤ τό μέσο ποσοστό τῆς προσόδου σέ σχέση μέ τό κεφάλαιο μπορεῖ νά ἀνέβει ὅταν διευρύνεται ἡ καλλιέργεια, ὅταν οἱ τιμές μένουν στάσιμες καί ὅταν μένει ἀμετάβλητη ἡ διαφορική γονιμότητα τῶν καλλιεργούμενων κομματιῶν γῆς. Ἀπό τή στιγμή πού σέ μιά χώρα ἔχουν ἰδιοποιηθεῖ ὅλη τή γῆ καί ἔχουν φθάσει ἕνα ὁρισμένο ὕψος οἱ ἐπενδύσεις κεφαλαίου στή γῆ, ἡ γεωργία καί ὁ πληθυσμός — ὅροι πού προϋποτίθενται ἀπό τή στιγμή πού κυριάρχησε ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς καί ἔχει κατακτήσει καί τή γεωργία — ἡ τιμή τῆς ἀκαλλιέργητης γῆς τῶν διαφόρων ποιοτήτων (προϋποτίθεται μόνο ἡ ὕπαρξη τῆς διαφορικῆς προσόδου) καθορίζεται ἀπό τήν τιμή τῶν καλλιεργημένων κομματιῶν γῆς ἴδιας ποιότητας καί ἰσοδύναμης τοποθεσίας. Ἡ τιμή εἶναι ἴδια — ἀφοῦ ἀφαιρεθοῦν τά ἐπιπρόσθετα ἔξοδα τοῦ ξεχερσώματος — παρ' ὅλο πού ἡ γῆ αὐτή δέν δίνει πρόσοδο. Ἡ τιμή τῆς γῆς βέβαια δέν εἶναι παρά ἡ κεφαλαιοποιημένη πρόσοδος. Ἀλλά καί στά καλλιεργούμενα κομμάτια γῆς πληρώνονται στήν τιμή τῆς

γῆς μόνο μελλοντικές πρόσοδες, λ.χ. προπληρώνονται μέ μιᾶς πρόσοδες 20 ἐτῶν, ὅταν τό τρέχον ἐπιτόκιο εἶναι 5%. Ἀπό τή στιγμή πού πουλιέται γῆ, πουλιέται σάν γῆ πού ἀποφέρει πρόσοδο καί ὁ δυνητικός χαρακτήρας τῆς προσόδου (πού θεωρεῖται ἐδῶ σάν καρπός τῆς γῆς, πράγμα πού μόνο φαινομενικά εἶναι) δέν ξεχωρίζει τήν ἀκαλλιέργητη γῆ ἀπό τήν καλλιεργημένη. Ἡ τιμή τῶν ἀκαλλιέργητων κομματιῶν γῆς, καθώς καί ἡ πρόσοδος ἀπό αὐτά, ἡ τιμή ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τό συμπυκνωμένο τύπο τῆς προσόδου, εἶναι καθαρά ἀπατηλή, ἐφόσον τά κομμάτια γῆς δέν χρησιμοποιοῦνται πραγματικά. Ἔτσι, ὅμως, ἡ τιμή καθορίζεται a priori[1*] καί πραγματοποιεῖται μόλις βρεθοῦν ἀγοραστές. Ἄν, ἐπομένως, ἡ πραγματική μέση πρόσοδος μιᾶς χώρας καθορίζεται ἀπό τήν μέση πραγματική χρονιάτικη συνολική πρόσοδό της καί ἀπό τή σχέση της πρός τή συνολική καλλιεργούμενη ἐπιφάνεια, τότε ἡ τιμή τοῦ μή καλλιεργούμενου κομματιοῦ γῆς καθορίζεται ἀπό τήν τιμή τοῦ καλλιεργούμενου καί γι' αὐτό ἀποτελεῖ ἀντανάκλαση τῆς ἐπένδυσης κεφαλαίου καί τῶν ἀποτελεσμάτων της στά καλλιεργημένα κομμάτια γῆς. Ἐπειδή, ἄν ἐξαιρέσουμε τή χειρότερη γῆ, ὅλες οἱ ἄλλες κατηγορίες γῆς δίνουν πρόσοδο (καί αὐτή ἡ πρόσοδος, ὅπως θά δοῦμε, ὅταν ἐξετάσουμε τή διαφορική πρόσοδο II, αὐξάνει ὅταν αὐξάνει ἡ μάζα τοῦ κεφαλαίου καί ἡ ἀντίστοιχη μ' αὐτήν ἔνταση τῆς καλλιέργειας), σχηματίζεται ἔτσι ἡ ὀνομαστική τιμή γιά τά μή καλλιεργούμενα κομμάτια γῆς, καί μετατρέπονται ἔτσι σέ ἐμπόρευμα, σέ πηγή πλούτου γιά τούς κατόχους τους. Αὐτό ἐξηγάει ταυτόχρονα, γιατί αὐξάνει ἡ τιμή τῆς γῆς ὅλης τῆς περιοχῆς, μαζί καί τῆς μή καλλιεργούμενης γῆς (Ὄπνταϊκ).[127] Ἡ κερδοσκοπία μέ τή γῆ, λ.χ. στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες, βασίζεται μόνο σ' αὐτή τήν ἀντανάκλαση τοῦ κεφαλαίου καί τῆς ἐργασίας στήν μή καλλιεργούμενη γῆ.

Δεύτερο. Τό προτσές τῆς διεύρυνσης τῆς καλλιεργούμενης γῆς γενικά γίνεται εἴτε σέ χειρότερο ἔδαφος, εἴτε στίς διάφορες δοσμένες κατηγορίες γῆς σέ διάφορες ἀναλογίες, στίς ἀναλογίες πού ὑπάρχουν. Ἡ διεύρυνση τῆς καλλιέργειας σέ χειρότερο ἔδαφος δέν γίνεται φυσικά ποτέ θεληματικά, ἀλλά μπορεῖ — προϋποθέτοντας τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς — νά εἶναι συνέπεια μόνο τῆς αὔξησης τῶν τιμῶν, καί σ' ὅλους τούς τρόπους παραγωγῆς συνέπεια ἀνάγκης. Αὐτό ὅμως ὄχι ὁπωσδήποτε. Τό χειρότερο ἔδαφος τό προτιμοῦν συχνά ἀπό ἕνα σχετικά καλύτερο, λόγω τῆς τοποθεσίας του,

1* ἐκ τῶν προτέρων.

πού ἡ σημασία της εἶναι ἀποφασιστική σέ κάθε διεύρυνση τῆς καλλιέργειας σέ νεαρές χῶρες, ἀλλά ἀκόμα καί γιατί, παρ' ὅλο πού ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους μιᾶς ὁρισμένης περιοχῆς ἀνήκει σάν σύνολο στήν κατηγορία τοῦ εὐφορότερου ἐδάφους, ὡστόσο τοπικά εἶναι ἀνακατωμένο ἔδαφος καλύτερης καί χειρότερης ποιότητας, καί τό χειρότερο ἔδαφος, ἤδη ἀπό τό γεγονός τῆς σχέσης του μέ τό καλύτερο ἔδαφος, ὑποχρεωτικά περιλαβαίνεται στήν καλλιέργεια. Ἄν τό χειρότερο ἔδαφος ἀποτελεῖ νησίδες μέσα στό καλύτερο, τό καλύτερο τοῦ προσδίδει τό πλεονέχτημα τῆς τοποθεσίας ἔναντι ἄλλου εὐφορότερου ἐδάφους, πού δέν συνδέεται μέ τό ἔδαφος, τό ὁποῖο ἤδη καλλιεργεῖται ἤ πού πρόκειται νά καλλιεργηθεῖ.

Ἔτσι ἡ Πολιτεία Μίτσιγκαν ἦταν μιά ἀπό τίς πρῶτες δυτικές Πολιτεῖες τῶν ΕΠΑ πού ἐξάγουν σιτάρι. Τό ἔδαφός της σάν σύνολο εἶναι φτωχό. Ἡ γειτνίασή της ὅμως μέ τήν Πολιτεία τῆς Νέας Ὑόρκης καί ἡ ναυσιπλοϊκή σύνδεσή της μέσω τῶν λιμνῶν καί τῆς διώρυγας Ἔρι τῆς ἔδωσαν ἀπό τήν ἀρχή τό πλεονέχτημα τῆς θέσης ἔναντι τῶν ἀπό τή φύση πιό εὔφορων Πολιτειῶν πού βρίσκονται ὅμως δυτικότερα. Τό παράδειγμα αὐτῆς τῆς Πολιτείας, συγκρινόμενο μέ τήν Πολιτεία τῆς Νέας Ὑόρκης, μᾶς δείχνει ἐπίσης τό πέρασμα ἀπό τό καλύτερο στό χειρότερο ἔδαφος. Τό ἔδαφος τῆς Πολιτείας τῆς Νέας Ὑόρκης, ἰδίως ἡ δυτική της περιοχή εἶναι ἀσύγκριτα πιό γόνιμο, ἰδίως γιά τή σιτοκαλλιέργεια. Μέ τόν ληστρικό τρόπο ἐκμετάλλευσής του τό εὔφορο αὐτό ἔδαφος μετατράπηκε σέ ἄγονο, καί τό ἔδαφος τῆς Πολιτείας Μίτσιγκαν παρουσιάστηκε ἔτσι πιό εὔφορο.

«Τό 1838 στό Μπουφάλο φορτώθηκε σέ πλοῖο καί στάλθηκε στή Δύση σιτάλευρο, κυρίως ἀπό τή σιτοπαραγωγική περιοχή τῆς Πολιτείας τῆς Νέας Ὑόρκης καί τοῦ Ἄνω Καναδᾶ. Σήμερα, δώδεκα μόνο χρόνια ὕστερα, μεταφέρονται ἀπό τή Δύση κατά μῆκος τῆς λίμνης Ἔρι καί μέσω τῆς διώρυγας Ἔρι τεράστιες ποσότητες σιτάρι καί ἀλεύρι, πού φθάνουν στό Μπουφάλο καί στό γειτονικό λιμάνι Μπλάκροκ γιά νά σταλοῦν πρός ἀνατολάς. Ἡ ἐξαγωγή σιταριοῦ καί ἀλευριοῦ παροτρύνθηκε ἰδιαίτερα ἀπό τό λιμό τοῦ 1847 στήν Εὐρώπη. Ἔτσι φτήναινε τό σιτάρι στή Δυτική Νέα Ὑόρκη καί ἔγινε ἡ σιτοκαλλιέργεια λιγότερο ἐπικερδής. Τό γεγονός αὐτό παρακίνησε τούς γεωργούς τῆς Νέας Ὑόρκης νά στραφοῦν περισσότερο στήν κτηνοτροφία καί στήν γαλακτοκομία, στήν φρουτοκαλλιέργεια κλπ., σέ κλάδους, στούς ὁποίους, σύμφωνα μέ τήν ἄποψή τους, οἱ βορειοδυτικές Πολιτεῖες δέν θά εἶναι σέ θέση νά συναγωνιστοῦν ἄμεσα μαζί τους». (J. W. Johnston. «Notes on North America». London 1851, I, p. 222, 223.)

Τρίτο. Εἶναι λαθεμένη ἡ ὑπόθεση, ὅτι στίς ἀποικίες καί γενικά στίς νέες χῶρες, πού μποροῦν καί ἐξάγουν σιτάρι σέ φτηνότερες τι-

μές, ἡ γῆ εἶναι ὁπωσδήποτε γι' αὐτόν τόν λόγο μεγαλύτερης φυσικῆς γονιμότητας. Τό σιτάρι πουλιέται σ' αὐτές ὄχι μονάχα κάτω ἀπό τήν ἀξία του, ἀλλά κάτω καί ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς του, δηλαδή κάτω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς πού στίς παλιότερες χῶρες καθορίζεται ἀπό τό μέσο ποσοστό κέρδους.

Ἄν, ὅπως λέει ὁ Τζόνστον (σελ. 223),

«συνηθίσαμε νά συνδέουμε μέ αὐτές τίς νεαρές Πολιτεῖες, ἀπό τίς ὁποῖες φθάνουν κάθε χρόνο στό Μπουφάλο τέτιες μεγάλες ἀποστολές σίτου, τήν ἰδέα μεγάλης φυσικῆς γονιμότητας καί ἀπέραντων περιοχῶν μέ πλούσια γῆ»,

αὐτό ἐξαρτιέται πρίν ἀπ' ὅλα ἀπό τίς οἰκονομικές συνθῆκες. Ὅλος ὁ πληθυσμός μιᾶς τέτιας Πολιτείας, ὅπως λ.χ. τοῦ Μίτσιγκαν, ἀσχολεῖται ἀπό τήν ἀρχή σχεδόν ἀποκλειστικά μέ τή γεωργία, ἰδίως μέ τήν παραγωγή μαζικῶν προϊόντων, ἔτσι πού μόνον αὐτά μποροῦσε νά ἀνταλλάσσει μέ βιομηχανικά ἐμπορεύματα καί μέ τροπικά προϊόντα. Γι' αὐτό, ὅλο τό πλεονάζον προϊόν του ἐμφανίζεται μέ τή μορφή σίτου. Αὐτό εἶναι πού κάνει τίς ἀποικίες, πού σχηματίστηκαν πάνω στή βάση τῆς σύγχρονης παγκόσμιας ἀγορᾶς, νά διαφέρουν ἀπό τίς ἀποικίες προηγούμενων ἐποχῶν, καί ἰδίως τῆς ἀρχαιότητας. Προμηθεύονται ἕτοιμα, μέσω τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς, προϊόντα, πού, κάτω ἀπό διαφορετικές συνθῆκες θά ἔπρεπε νά τά παράγουν μόνοι τους, ἐνδύματα, ἐργαλεῖα κλπ. Πάνω σ' αὐτήν τή βάση μόνο μποροῦσαν οἱ Νότιες Πολιτεῖες τῆς Ἕνωσης νά κάνουν κύριο προϊόν τους τό βαμβάκι. Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας στήν παγκόσμια ἀγορά τούς τό ἐπιτρέπει αὐτό. Ἄν γι' αὐτό — παίρνοντας ὑπόψη ὅτι πρόκειται γιά νεαρές χῶρες καί ὅτι ὁ πληθυσμός τους εἶναι σχετικά ἀραιός — *φαίνεται* νά παράγουν ἕνα πολύ μεγάλο πλεονάζον προϊόν, αὐτό δέν ὀφείλεται στήν εὐφορία τοῦ ἐδάφους, οὔτε στήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας τους, ἀλλά στή μονόπλευρη μορφή τῆς ἐργασίας τους, ἑπομένως καί τοῦ πλεονάζοντος προϊόντος, μέ τό ὁποῖο ἀντιπροσωπεύεται ἡ ἐργασία τους.

Ἐξάλλου, ὡστόσο, ἕνα λιγότερο εὔφορο ἔδαφος, πού ὅμως γιά πρώτη φορά ὀργώνεται καί δέν εἶχε ἀκόμα καλυφθεῖ ἀπό κανενός εἴδους καλλιέργεια, κάτω ἀπό ὄχι πέρα γιά πέρα δυσμενεῖς κλιματολογικές συνθῆκες ἔχει συσσωρεύσει, τουλάχιστον στά ἐπάνω στρώματα, τόσο πολλές εὐδιάλυτες θρεφτικές γιά τά φυτά ὕλες, πού δίνει γιά μεγάλο χρονικό διάστημα σοδειές χωρίς λίπανση καί μάλιστα μέ πολύ ἐπιφανειακό ὄργωμα. Στούς δυτικούς λειμῶνες πρέπει νά προστεθεῖ καί τό γεγονός ὅτι εἶναι ζήτημα ἄν ἀπαιτοῦν τίποτα ἔξοδα

ξεχερσώματος, γιατί ἡ φύση ἡ ἴδια τούς ἔκανε καλλιεργήσιμους.[33[α]] Σέ λιγότερο εὔφορες περιοχές αὐτοῦ τοῦ εἴδους τό πλεόνασμα δέν προκύπτει ἀπό τήν ὑψηλή γονιμότητα τοῦ ἐδάφους, δηλαδή ἀπό τήν ἀπόδοση κατά πλέθρο, ἀλλά ἀπό τή μάζα τῶν πλέθρων πού μποροῦν νά ὀργωθοῦν ἐπιφανειακά, γιατί τό ἔδαφος αὐτό δέν κοστίζει τίποτα στόν καλλιεργητή, ἤ, συγκρινόμενο μέ παλαιότερες χῶρες, κοστίζει ἕνα μηδαμινό ποσό. Λόγου χάρη ἐκεῖ πού ὑπάρχει συμβόλαιο ἐπίμορτης καλλιέργειας (γεώμορο), ὅπως σέ ὁρισμένα μέρη τῆς Πολιτείας τῆς Νέας Ὑόρκης, τοῦ Μίτσιγκαν, τοῦ Καναδᾶ κλπ. Μιά οἰκογένεια καλλιεργεῖ ἐπιφανειακά, ἄς ποῦμε 100 πλέθρα, καί, παρ' ὅλο πού δέν εἶναι μεγάλο τό προϊόν κατά πλέθρο, τό προϊόν 100 πλέθρων ἀφήνει ἕνα σημαντικό πλεόνασμα γιά πούληση. Σ' αὐτό προστίθεται ἡ σχεδόν δωρεάν συντήρηση ζώων στά φυσικά λειβάδια, χωρίς τεχνητές βοσκές. Τό ἀποφασιστικό ἐδῶ δέν εἶναι ἡ ποιότητα, ἀλλά ἡ ποσότητα τοῦ ἐδάφους. Φυσικά, ἡ δυνατότητα αὐτῆς τῆς ἐπιφανειακῆς καλλιέργειας ἐξαντλεῖται ὅλο καί πιό γρήγορα, ἀντιστρόφως ἀνάλογα πρός τήν γονιμότητα τοῦ νέου ἐδάφους καί ἀπευθείας ἀνάλογα πρός τήν ἐξαγωγή τοῦ προϊόντος του.

«Καί ὅμως μιά τέτια γῆ θά δώσει ἄριστες πρῶτες σοδειές, ἀκόμα καί σοδειές σίτου. Αὐτός πού μαζεύει τόν πρῶτο ἀφρό τοῦ ἐδάφους, μπορεῖ νά στέλνει στήν ἀγορά ἕνα πλούσιο πλεόνασμα σίτου» (στό ἴδιο, σελ. 224).

Σέ χῶρες μέ παλιά καλλιέργεια οἱ σχέσεις ἰδιοκτησίας, ἡ τιμή τῆς ἀκαλλιέργητης γῆς πού καθορίζεται ἀπό τήν τιμή τῆς καλλιεργημένης κλπ., κάνουν ἀδύνατη τήν ἐκτατική καλλιέργεια αὐτοῦ τοῦ εἴδους.

Τά παρακάτω στοιχεῖα δείχνουν ὅτι γιά τό λόγο αὐτό δέν εἶναι ἀπαραίτητο, ὅπως φαντάζεται ὁ Ρικάρντο, οὔτε ἡ γῆ αὐτή νά εἶναι πολύ εὔφορη, οὔτε νά καλλιεργοῦνται στό ἑξῆς μόνο εἴδη γῆς ἴσης εὐφορίας. Στήν Πολιτεία τοῦ Μίτσιγκαν εἶχαν σπείρει τό 1848 μέ

33[α] {Ἀκριβῶς ἡ γρήγορα ἀναπτυσσόμενη καλλιέργεια τέτιων λειμώνων ἤ στεππῶν, πού τελευταία μετάτρεψαν σέ περίγελο τῶν παιδιῶν τήν περιβόητη θέση τοῦ Μάλθους, ὅτι «ὁ πληθυσμός πιέζει πάνω στά μέσα συντήρησης»[128] καί σέ ἀντίθεση μ' αὐτήν προκάλεσε τήν γκρίνια τῶν μεγαλογαιοκτημόνων, πού κλαίγονταν ὅτι καταστρέφεται ἡ γεωργία καί μαζί της καί ἡ Γερμανία, ἄν δέν τούς ἀπάλλασσαν μέ μέτρα βίας ἀπό τά τρόφιμα πού πιέζουν τό λαό. Ἡ καλλιέργεια αὐτῶν τῶν στεππῶν, λειμώνων, πάμπας, λιάνο κλπ. βρίσκεται,ὅμως,ἀκόμα στήν ἀρχή. Γι' αὐτό ἡ ἐπαναστατική της ἐπίδραση στήν εὐρωπαϊκή ἀγροτική οἰκονομία θά γίνει αἰσθητή μέ ἐντελῶς διαφορετικό τρόπο ἀπό ὅ,τι γινόταν ὥς τώρα. — Φ. Ε.}.

σιτάρι 465.900 πλέθρα, πού παρήγαγαν 4.739.300 μπούσσελ σιτάρι, ἤ κατά μέσο ὅρο $10^{1}/_{5}$ μπούσσελ τό πλέθρο. Ἡ παραγωγή αὐτή δίνει, μετά τήν ἀφαίρεση τοῦ σπόρου, λιγότερα ἀπό 9 μπούσσελ κατά πλέθρο. Ἀπό τίς 29 περιφέρειες τῆς Πολιτείας οἱ δυό παρήγαγαν κατά μέσο ὅρο 7 μπούσσελ στό πλέθρο, 3 περιφέρειες 8 μπούσσελ, 2 περιφέρειες 9 μπούσσελ, 7 περιφέρειες 10 μπούσσελ, 6 περιφέρειες 11 μπούσσελ, 3 περιφέρειες 12 καί 4 περιφέρειες 13 μπούσσελ, καί μόνο μιά ἔδωσε 16 μπούσσελ καί μιά ἄλλη 18 μπούσσελ στό πλέθρο (στό ἴδιο, σελ. 225).

Στήν πράξη, στή γεωργία μιά ἀνώτερη εὐφορία τοῦ ἐδάφους συμπίπτει μέ τή δυνατότητα μιᾶς μεγαλύτερης ἄμεσης ἐκμεταλλευσιμότητας αὐτῆς τῆς εὐφορίας. Ἡ δυνατότητα αὐτή μπορεῖ καί σέ ἕνα ἀπό τή φύση φτωχό ἔδαφος νά εἶναι μεγαλύτερη ἀπό ἕνα ἀπό τή φύση πλούσιο ἔδαφος. Ὁ ἄποικος ὅμως θά προτιμήσει πρίν ἀπ' ὅλα τό εἶδος τῆς γῆς πού προσφέρει αὐτήν τή δυνατότητα, καί στήν περίπτωση πού θά τοῦ λείπει κεφάλαιο θά ὑποχρεωθεῖ νά πάρει αὐτήν ἀκριβῶς τή γῆ.

Τέλος: Ἡ διεύρυνση τῆς καλλιέργειας σέ μεγαλύτερες ἐκτάσεις γῆς — παραβλέπουμε τήν περίπτωση πού μόλις ἐξετάσαμε, ὅταν ὑποχρεωτικά καταφεύγουν σέ χειρότερο ἔδαφος ἀπό τό ἔδαφος πού καλλιεργοῦνταν ὥς τώρα — στίς διάφορες κατηγορίες ἐδάφους, ἀρχίζοντας ἀπό τήν κατηγορία Α καί φθάνοντας ὥς τήν Δ, ὅταν λ.χ. ἡ καλλιέργεια μεγαλύτερων ἐκτάσεων Β καί Γ, δέν προϋποθέτει καθόλου προηγούμενη ἄνοδο τῶν τιμῶν τῶν δημητριακῶν, τό ἴδιο ὅπως ἡ ἐτήσια συνεχής διεύρυνση, λ.χ. τῆς βαμβακονηματουργίας δέν ἀπαιτεῖ τή διαρκή ἄνοδο τῶν τιμῶν τῶν νημάτων. Παρ' ὅλο πού μιά σημαντική ἄνοδος ἤ πτώση τῶν ἀγοραίων τιμῶν ἐπιδρᾶ στήν ἔκταση τῆς παραγωγῆς, ὡστόσο, ἄν τό παραβλέψουμε αὐτό, καί μέ μέσες ἀκόμα τιμές, πού ἡ στάθμη τους δέν ἀσκεῖ στήν παραγωγή οὔτε ἀνασταλτική, οὔτε ἐξαιρετικά ἐνθαρρυντική ἐπίδραση, στήν γεωργία (ὅπως καί σέ ὅλους τούς ἄλλους κλάδους παραγωγῆς πού παράγουν μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο) σημειώνεται ἐκείνη ἡ σχετική ὑπερπαραγωγή πού, αὐτή καθεαυτή, εἶναι ταυτόσημη μέ τή συσσώρευση, καί πού σέ ἄλλους τρόπους παραγωγῆς συντελεῖται ἄμεσα μέ τήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καί σέ ἀποικίες μέ τή διαρκή μετανάστευση σ' αὐτές. Οἱ ἀνάγκες αὐξάνουν συνεχῶς καί μέ τήν προοπτική αὐτή ἐπενδύεται διαρκῶς νέο κεφάλαιο σέ νέα γῆ, ἄν καί, ἀνάλογα μέ τίς περιστάσεις, ἡ ἐπένδυση γίνεται γιά διάφορα προϊόντα τῆς γῆς. Ὁ σχηματισμός νέων κεφαλαίων αὐτός καθεαυτός εἶναι πού συνεπάγεται αὐτό τό γεγονός. Ὅσον ἀφορᾶ τόν ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη, τήν ἔκταση τῆς παραγωγῆς του τή μετράει μέ τίς διαστάσεις τοῦ διαθέσιμου κεφαλαίου του, στό βαθμό πού εἶναι σέ θέση νά τό ἐλέγχει ὁ ἴδιος. Αὐτό πού ἐπιδιώκει εἶναι νά καταλάβει στήν ἀγορά ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερο χῶρο. Ἄν σημειωθεῖ ὑπερπαραγωγή, τότε τό φταίξιμο δέν τό βλέπει στόν ἑαυτό του, ἀλλά στούς ἄλλους πού τόν συναγωνίζονται. Ὁ ξεχωριστός κεφαλαιοκράτης μπορεῖ νά διευρύνει τήν παραγωγή του καί μέ τήν κατάκτηση ἑνός μεγαλύτερου μέρους τῆς δοσμένης ἀγορᾶς, καί μέ τήν διεύρυνση ἀπό μέρους του τῆς ἴδιας τῆς ἀγορᾶς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟ

Δεύτερη μορφή τῆς διαφορικῆς προσόδου (Διαφορική πρόσοδος II)

Ὡς τώρα βλέπαμε τή διαφορική πρόσοδο μόνο σάν τό ἀποτέλεσμα τῆς διαφορετικῆς παραγωγικότητας ἴσων ἐπενδύσεων κεφαλαίου σέ ἴσες ἐπιφάνειες ἐδάφους διαφορετικῆς εὐφορίας, ἔτσι πού ἡ διαφορική πρόσοδος καθοριζόταν ἀπό τή διαφορά ἀνάμεσα στό εἰσόδημα τοῦ κεφαλαίου, τοῦ τοποθετημένου στό χειρότερο, μή προσοδοφόρο κομμάτι γῆς, καί στό εἰσόδημα τοῦ κεφαλαίου, τοῦ τοποθετημένου στό καλύτερο κομμάτι γῆς. Εἴχαμε δηλαδή νά κάνουμε μέ παράλληλες ἐπενδύσεις κεφαλαίου σέ διαφορετικές ἐπιφάνειες ἐδάφους, ἔτσι πού σέ κάθε νέα ἐπένδυση κεφαλαίου ἀντιστοιχοῦσε μιά πιό ἐκτατική καλλιέργεια τῆς γῆς, μιά διεύρυνση τῆς καλλιεργούμενης ἐπιφάνειας γῆς. Τελικά, ὅμως, ἡ διαφορική πρόσοδος ἦταν στήν οὐσία μόνο τό ἀποτέλεσμα τῆς διαφορετικῆς παραγωγικότητας ἴσων κεφαλαίων πού ἐπενδύονται στή γῆ. Μπορεῖ τώρα νά ὑπάρχει διαφορά ἀνάμεσα στήν περίπτωση πού μάζες κεφαλαίου διαφορετικῆς παραγωγικότητας ἐπενδύονται ἡ μιά ὕστερα ἀπό τήν ἄλλη στό ἴδιο κομμάτι γῆς, καί στήν περίπτωση πού ἐπενδύονται ἡ μιά δίπλα στήν ἄλλη σέ διαφορετικά κομμάτια γῆς, μέ τήν προϋπόθεση μόνο ὅτι τά ἀποτελέσματα εἶναι τά ἴδια;

Πρῶτα, δέν μποροῦμε νά ἀρνηθοῦμε, ὅτι, ἐφόσον πρόκειται γιά τόν σχηματισμό πρόσθετου κέρδους, δέν ἔχει σημασία, ἄν $2^1/_2$ λίρ. στ.[1*] ἔξοδα παραγωγῆς ἐπενδυμένες στό πλέθρο τοῦ Α ἀποδίδουν 1 κουάρτερ σιτάρι, ἔτσι πού 3 λίρ. στ. εἶναι ἡ τιμή παραγωγῆς καί ἡ ρυθμίζουσα τιμή ἀγορᾶς γιά τό 1 κουάρτερ σιτάρι, ἐνῶ $2^1/_2$ λίρ.

[1*] Ἐδῶ τό γερμανικό κείμενο μιλάει γιά 3 λίρ. στ. ἔξοδα ἤ κόστος παραγωγῆς (Produktionskosten) (βλέπε σχετικά τήν Σημείωση 123), ἐνῶ τά πραγματικά ἔξοδα παραγωγῆς, δηλαδή τό κεφάλαιο πού διατέθηκε (σ + μ) εἶναι $2^1/_2$ λίρ. στ. Ὅταν σ' αὐτές προστεθεῖ τό μέσο ποσοστό κέρδους πού ὁ Μάρξ τό προϋπόθετε 20% ἤ $^1/_2$ λίρ. στ., τότε ἔχουμε τήν τιμή παραγωγῆς πού εἶναι 3 λίρ. στ. γιά 1 κουάρτερ σιτάρι. Στή ρούσικη μετάφραση ὁ ὅρος «ἔξοδα παραγωγῆς», πού χρησιμοποιεῖ ἐδῶ καί στούς πίνακες ὁ Μάρξ, ἀποδίδεται σωστά μέ τόν ὅρο «τιμή παραγωγῆς». Ὅτι $2^1/_2$ λίρες εἶναι τά ἔξοδα παραγωγῆς φαίνεται καί ἀπό τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ.» (βλέπε «Ἔργα Μάρξ - Ἔνγκελς», τόμ. 25ος, μέρος II, σελ. 226 τῆς ρωσικῆς ἔκδοσης, Μόσχα 1962). Σημ. μετ.

στ. ἔξοδα παραγωγῆς στό πλέθρο τοῦ Β ἀποδίδουν 2 κουάρτερ σιτάρι καί ἐπομένως ἕνα πρόσθετο κέρδος 3 λίρ. στ., ἐπίσης ἔξοδα παραγωγῆς $2^1/_2$ λίρ. στ. στό πλέθρο τοῦ Γ ἀποδίδουν 3 κουάρτερ καί 6 λίρ. στ. πρόσθετο κέρδος, τέλος $2^1/_2$ λίρ. στ. ἔξοδα παραγωγῆς στό πλέθρο τοῦ Δ ἀποδίδουν 4 κουάρτερ καί 9 λίρ. στ. πρόσθετο κέρδος — ἤ ἄν τό ἴδιο ἀποτέλεσμα πετυχαίνεται, ὅταν αὐτές οἱ 10 λίρ. στ. κεφάλαιο — ἤ 12 λίρ. στ. τιμή παραγωγῆς — χρησιμοποιηθοῦν μέ τήν ἴδια ἐπιτυχία στήν ἴδια διαδοχική σειρά στό ἴδιο πλέθρο γῆς. Καί τίς δυό φορές πρόκειται γιά ἕνα κεφάλαιο 10 λίρ. στ., μέρη τῆς ἀξίας τοῦ ὁποίου $2^1/_2$ λίρ. στ. τό καθένα[1*], ὅταν ἐπενδυθοῦν εἴτε ταυτόχρονα σέ 4 πλέθρα γῆς διαφορετικῆς γονιμότητας τό καθένα, εἴτε διαδοχικά στό ἴδιο πλέθρο, τότε λόγω τοῦ διαφορετικοῦ τους σέ ὄγκο προϊόντος, τό ἕνα μέρος τοῦ κεφαλαίου δέν ἀποφέρει κανένα πρόσθετο κέρδος, ἐνῶ τά ἄλλα τρία μέρη ἀποφέρουν ἕνα πρόσθετο κέρδος, ἀνάλογο μέ τή διαφορά τους στήν ἀπόδοση προϊόντος πάνω ἀπό τήν ἀπόδοση τῆς ἐπένδυσης πού δέν ἀποφέρει πρόσοδο.

Τά πρόσθετα κέρδη καί τά διάφορα ποσοστά πρόσθετου κέρδους ἀπό τά διάφορα μέρη τοῦ κεφαλαίου σχηματίζονται σύμμετρα καί στίς δυό περιπτώσεις. Καί ἡ πρόσοδος δέν εἶναι παρά μιά μορφή αὐτοῦ τοῦ πρόσθετου κέρδους, πού ἀποτελεῖ τήν οὐσία της. Πάντως, ὅμως, στή δεύτερη μέθοδο (ὅταν σχηματίζεται πρόσθετο κέρδος) παρουσιάζονται δυσκολίες στή μετατροπή τοῦ πρόσθετου κέρδους σέ πρόσοδο, στήν ἀλλαγή αὐτῆς τῆς μορφῆς, πού περιλαβαίνει τή μεταβίβαση τῶν πρόσθετων κερδῶν ἀπό τόν καπιταλιστή ἐνοικιαστή τῆς γῆς στόν ἰδιοκτήτη της. Ἔτσι ἐξηγιέται ἡ ἐπίμονη ἐναντίωση τῶν ἄγγλων μισθωτῶν γῆς στήν ἐπίσημη στατιστική τῆς γεωργίας. Ἔτσι ἐξηγιέται ἡ πάλη ἀνάμεσα στούς ἐνοικιαστές γῆς καί στούς γαιοκτήμονες γύρω ἀπό τό ζήτημα τῆς διαπίστωσης τῶν πραγματικῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἐπενδύσεών τους (Μόρτον). Τό ζήτημα εἶναι ὅτι τό ὕψος τῆς προσόδου καθορίζεται, ὅταν μισθώνονται τά κομμάτια γῆς, γι' αὐτό τά πρόσθετα κέρδη, πού προκύπτουν ἀπό τίς διαδοχικές ἐπενδύσεις κεφαλαίου, πᾶνε ὕστερα στήν τσέπη τοῦ ἐνοικιαστῆ,

[1*] Ἐδῶ στό γερμανικό κείμενο γίνεται λόγος πολύ σωστά γιά $2^1/_2$ λίρ. στ. καί ὄχι γιά 3 λίρ. στ. Σημ. μετ.

ὅσον καιρό διαρκεῖ τό συμβόλαιο μίσθωσης. Ἔτσι ἐξηγιέται ἡ πάλη τῶν ἐνοικιαστῶν γιά μακρόχρονα συμβόλαια μίσθωσης τῆς γῆς, καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ αὔξηση κάθε χρόνο τοῦ ἀριθμοῦ τῶν συμβολαίων πού, χάρη στήν παντοδυναμία τῶν λόρδων γαιοκτημόνων, κλείνονται μέ τόν ὅρο ὅτι μποροῦν νά διαλύονται πρίν τή λήξη τους (tenancies at will).

Γι' αὐτό εἶναι ἀπό τά πρίν σαφές: μ' ὅλο πού δέν ἀλλάζει σέ τίποτα ὁ νόμος τοῦ σχηματισμοῦ τῶν πρόσθετων κερδῶν, ἄν ἴσα κεφάλαια ἐπενδύονται μέ ἄνισα ἀποτελέσματα τό ἕνα δίπλα στό ἄλλο σέ ἴσα σέ μέγεθος κομμάτια γῆς, ἤ ἄν τά κεφάλαια αὐτά ἐπενδύονται τό ἕνα ὕστερα ἀπό τό ἄλλο στό ἴδιο κομμάτι γῆς, ὑπάρχει ὡστόσο σημαντική διαφορά ἀνάμεσα στίς δυό περιπτώσεις, ὅταν πρόκειται γιά τή μετατροπή τῶν πρόσθετων κερδῶν σέ γαιοπρόσοδο. Ἡ τελευταία μέθοδος περικλείνει τή μετατροπή αὐτή, ἀπό τή μιά μεριά, σέ πιό στενά καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, σέ πιό κυμαινόμενα ὅρια. Γι' αὐτό, σέ χῶρες ἐντατικῆς καλλιέργειας (καί ἀπό οἰκονομική ἄποψη μέ τόν ὅρο ἐντατική καλλιέργεια δέν ἐννοοῦμε παρά μόνο τή συγκέντρωση κεφαλαίου στό ἴδιο κομμάτι γῆς, ἀντί τῆς κατανομῆς του σέ περισσότερα κομμάτια γῆς πού βρίσκονται τό ἕνα δίπλα στό ἄλλο) ἡ δουλιά τοῦ ἐκτιμητῆ τῆς γαιοπροσόδου, ὅπως τήν περιγράφει ὁ Μόρτον στό ἔργο του «Resources of Estates», εἶναι ἕνα πολύ σημαντικό, περίπλοκο καί δύσκολο ἐπάγγελμα. Σέ ἐγγειοβελτιώσεις μεγαλύτερης διάρκειας, μετά τή λήξη τοῦ συμβολαίου μίσθωσης τῆς γῆς, ἡ τεχνητά ἀνεβασμένη διαφορική γονιμότητα τοῦ ἐδάφους συμπίπτει μέ τή φυσική του γονιμότητα καί γι' αὐτό ἡ ἐκτίμηση τῆς γαιοπροσόδου συμπίπτει γενικά μέ τήν πρόσοδο ἀνάμεσα σέ εἴδη ἐδάφους μέ διαφορετική γονιμότητα. Ἀντίθετα, ἐφόσον ὁ σχηματισμός πρόσθετου κέρδους καθορίζεται ἀπό τό μέγεθος τοῦ ἐπενδυμένου ἐπιχειρηματικοῦ κεφαλαίου, τό ὕψος τῆς προσόδου ἀπό ὁρισμένου μεγέθους ἐπιχειρηματικό κεφάλαιο ὑπολογίζεται μέ βάση τή μέση πρόσοδο τῆς χώρας καί γι' αὐτό οἱ γαιοκτήμονες φροντίζουν νά μάθουν, ἄν ὁ νέος ἐνοικιαστής διαθέτει ἀρκετό κεφάλαιο γιά νά μπορέσει νά συνεχίσει τήν καλλιέργεια μέ τόν ἴδιο ἐντατικό τρόπο.

Κατά τήν ἐξέταση τῆς διαφορικῆς προσόδου II πρέπει νά ὑπογραμμιστοῦν ἀκόμα τά παρακάτω σημεῖα:

Πρῶτο: Ἡ βάση της καί ἡ ἀφετηρία της, ὄχι μόνο ἱστορικά, ἀλλά καί ὅσον ἀφορᾶ τήν κίνησή της σέ κάθε δοσμένη στιγμή, εἶναι

ἡ διαφορική πρόσοδος I, δηλαδή ἡ ταυτόχρονη καλλιέργεια κομματιῶν γῆς διαφορετικῆς γονιμότητας καί θέσης, πού βρίσκονται τό ἕνα δίπλα στό ἄλλο, δηλαδή ἡ ταυτόχρονη παράλληλη χρησιμοποίηση διαφορετικῶν συστατικῶν μερῶν τοῦ συνολικοῦ ἀγροτικοῦ κεφαλαίου σέ κομμάτια γῆς διαφορετικῆς ποιότητας.

Ἀπό ἱστορική ἄποψη αὐτό εἶναι αὐτονόητο. Στίς ἀποικίες οἱ ἄποικοι χρειάζεται νά ἐπενδύουν λίγο μόνο κεφάλαιο. Οἱ κύριοι παράγοντες τῆς παραγωγῆς εἶναι ἐδῶ ἡ ἐργασία καί ἡ γῆ. Ὁ κάθε ξεχωριστός οἰκογενειάρχης ἐπιδιώκει νά βρεῖ γιά τόν ἑαυτό του καί γιά τούς δικούς του ἕνα ἀνεξάρτητο πεδίο ἀπασχόλησης, δίπλα στά πεδία τῶν συναποίκων του. Στήν καθεαυτό γεωργία πρέπει αὐτό νά γινόταν ἤδη καί στούς προκεφαλαιοκρατικούς τρόπους παραγωγῆς. Στήν προβατοτροφία καί γενικά στήν κτηνοτροφία, σάν αὐτοτελεῖς κλάδοι παραγωγῆς, γίνεται λίγο-πολύ ἀπό κοινοῦ ἐκμετάλλευση τοῦ ἐδάφους, πού εἶναι ἀπό τήν ἀρχή ἐκτατική. Ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς προέρχεται ἀπό προγενέστερους τρόπους παραγωγῆς, στούς ὁποίους τά μέσα παραγωγῆς εἶναι πραγματικά ἤ νομικά ἰδιοκτησία τοῦ ἴδιου τοῦ καλλιεργητῆ, μέ δυό λόγια, προέρχεται ἀπό τόν χειροτεχνικό τρόπο ἄσκησης τῆς γεωργίας. Ἀπό τήν ἴδια τή φύση τοῦ πράγματος, μόνο ἀπό αὐτόν ἀναπτύσσεται βαθμιαία ἡ συγκέντρωση τῶν μέσων παραγωγῆς καί ἡ μετατροπή τους σέ κεφάλαιο, τό ὁποῖο ἀντιπαρατίθεται στούς ἄμεσους παραγωγούς, πού ἔχουν μετατραπεῖ σέ μισθωτούς ἐργάτες. Ἐφόσον ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς ἐμφανίζεται ἐδῶ μέ τά χαρακτηριστικά του, αὐτό γίνεται στήν ἀρχή πρῶτα ἰδιαίτερα στήν προβατοβοσκή καί τήν κτηνοτροφία. Σέ συνέχεια ὅμως δέν ἐμφανίζεται μέ τή συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου σέ σχετικά μικρή ἐδαφική ἔκταση, ἀλλά μέ τήν παραγωγή σέ μεγαλύτερη κλίμακα, χάρη στήν ὁποία γίνεται οἰκονομία στή συντήρηση ἀλόγων καί σέ ἄλλα ἔξοδα παραγωγῆς. Πράγματι, ὅμως, αὐτό γίνεται ὄχι μέ τή χρησιμοποίηση περισσότερου κεφαλαίου στό ἴδιο κομμάτι γῆς. Ἐπιπλέον, οἱ φυσικοί νόμοι τῆς γεωργίας ἐπιβάλλουν, ὅταν φθάσει ἕνα ὁρισμένο ὕψος ἡ καλλιέργεια καί ἡ ἀντίστοιχη σ' αὐτό ἐξάντληση τοῦ ἐδάφους, τό κεφάλαιο — ἐδῶ ταυτόχρονα μέ τήν ἔννοια παραγμένων ἤδη μέσων παραγωγῆς — νά γίνεται τό ἀποφασιστικό στοιχεῖο τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς. Ὅσον καιρό ἡ καλλιεργημένη γῆ ἀποτελεῖ μιά σχετικά μικρή ἔκταση σέ σύγκριση μέ τήν ἀκαλλιέργητη καί μή ἐξαντλημένη ἀκόμα γῆ (καί αὐτό συμβαίνει στήν περίπτωση πού ἐπικρατεῖ ἡ κτηνοτροφία καί ἡ διατροφή μέ κρέας στήν περίοδο πρίν ὑπερισχύσει ἡ καθεαυτό γε-

ωργία καί ἡ διατροφή μέ φυτά) ὁ ἐμφανιζόμενος νέος τρόπος παραγωγῆς ἀντιπαρατίθεται στήν παραγωγή τῶν ἀγροτῶν, ἰδίως μέ τήν ἔκταση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἐδάφους πού καλλιεργεῖται γιά λογαριασμό ἑνός κεφαλαιοκράτη, δηλαδή πάλι μέ τήν ἐκτατική χρησιμοποίηση τοῦ κεφαλαίου σέ μεγαλύτερη ἀπό ἄποψη χώρου ἐπιφάνεια ἐδάφους. Γι' αὐτό, ἀπό τήν ἀρχή κιόλας πρέπει νά παρθεῖ ὑπόψη, ὅτι ἡ διαφορική πρόσοδος I ἀποτελεῖ τήν ἱστορική βάση, ἀπό τήν ὁποία γίνεται τό ξεκίνημα. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ κίνηση τῆς διαφορικῆς προσόδου II ἀρχίζει κάθε δοσμένη στιγμή μόνο σέ ἕνα πεδίο, πού τό ἴδιο ἀποτελεῖ πάλι τήν παρδαλή βάση τῆς διαφορικῆς προσόδου I.

Δεύτερο: Στή διαφορική πρόσοδο μέ τή μορφή II προστίθενται στή διαφορά τῆς γονιμότητας, οἱ διαφορές στήν κατανομή τοῦ κεφαλαίου (καί στήν φερεγγυότητα) ἀνάμεσα στούς ἐνοικιαστές. Στήν καθεαυτό μανουφακτούρα διαμορφώνεται γρήγορα γιά τόν κάθε κλάδο ἕνα δικό του κατώτατο ὅριο τῆς ἔκτασης τῆς ἐπιχείρησης καί ἕνα ἀνάλογο κατώτατο ὅριο τοῦ κεφαλαίου, κάτω ἀπό τό ὁποῖο δέν μπορεῖ νά λειτουργήσει μέ ἐπιτυχία καμιά ξεχωριστή ἐπιχείρηση. Διαμορφώνεται ἐπίσης σέ κάθε κλάδο παραγωγῆς ἕνα κανονικό μέσο μέγεθος κεφαλαίου πού ξεπερνάει τό κατώτατο αὐτό ὅριο, ἕνα μέγεθος, τό ὁποῖο πρέπει νά διαθέτει καί τό διαθέτει ἡ πλειοψηφία τῶν παραγωγῶν. Κάθε κεφάλαιο, πού ξεπερνάει αὐτό τό μέσο μέγεθος, μπορεῖ νά δόσει πρόσθετο κέρδος. Κάθε κεφάλαιο πού εἶναι μικρότερο ἀπό αὐτό τό μέσο μέγεθος δέν πιάνει οὔτε τό μέσο κέρδος. Ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς κατακτάει μόνον βαθμιαία καί ἀνισόμερα τήν ἀγροτική οἰκονομία, πράγμα πού τό βλέπουμε στήν Ἀγγλία, τήν κλασική χώρα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς στήν γεωργία. Ὅσο καιρό δέν εἶναι ἐλεύθερη ἡ εἰσαγωγή σίτου, ἤ ὅσο καιρό ἡ ἐπίδραση τῆς εἰσαγωγῆς του εἶναι μόνο περιορισμένη, γιατί εἶναι περιορισμένη ἡ ἔκταση τῆς εἰσαγωγῆς του, τήν ἀγοραία τιμή τοῦ σίτου τήν καθορίζουν οἱ παραγωγοί πού ἐργάζονται στό χειρότερο κομμάτι γῆς, δηλαδή κάτω ἀπό ὅρους δυσμενέστερους ἀπό τούς μέσους ὅρους παραγωγῆς. Στά χέρια τους βρίσκεται μεγάλο μέρος τῆς συνολικῆς μάζας τοῦ κεφαλαίου πού χρησιμοποιεῖται στήν ἀγροτική οἰκονομία καί πού γενικά βρίσκεται στή διάθεσή της.

Εἶναι σωστό, ὅτι λ.χ. ὁ ἀγρότης ξοδεύει πολλή ἐργασία στή μικρή λουρίδα του γῆς, ἐργασία ὅμως ἀπομονωμένη, ἐργασία πού τῆς ἔχουν στερήσει καί τούς κοινωνικούς καί τούς ὑλικούς ὅρους

τῆς παραγωγικότητας, ἐργασία ἀπογυμνωμένη ἀπό τούς ὅρους αὐτούς.

Τό γεγονός αὐτό δίνει τή δυνατότητα στούς πραγματικούς καπιταλιστές ἐνοικιαστές νά ἰδιοποιοῦνται ἕνα μέρος τοῦ πρόσθετου κέρδους. Ἄν ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς ἀναπτυσσόταν στήν ἀγροτική οἰκονομία ἐξίσου ἰσόμετρα, ὅπως στήν μανουφακτούρα, τότε ἡ δυνατότητα αὐτή θά ἐξέλειπε, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾶ τό σημεῖο αὐτό.

Ἄς ἐξετάσουμε πρῶτα μόνο τό σχηματισμό τοῦ πρόσθετου κέρδους στή διαφορική πρόσοδο II, χωρίς νά ἀσχοληθοῦμε μέ τούς ὅρους, κάτω ἀπό τούς ὁποίους μπορεῖ νά συντελεστεῖ ἡ μετατροπή αὐτοῦ τοῦ πρόσθετου κέρδους σέ γαιοπρόσοδο.

Τότε εἶναι φανερό, ὅτι ἡ διαφορική γαιοπρόσοδος II εἶναι μόνο μιά διαφορετική ἔκφραση τῆς διαφορικῆς προσόδου I, πού στήν οὐσία ὅμως συμπίπτει μ' αὐτήν. Ἡ διαφορετική γονιμότητα τῶν διαφορετικῶν εἰδῶν ἐδάφους ἐπιδράει στή διαφορική πρόσοδο I μόνο ἐφόσον κάνει τά ἐπενδυμένα στή γῆ κεφάλαια νά ἀποδίδουν ἄνισα ἀποτελέσματα, ἄνισα προϊόντα, εἴτε ὅταν τά κεφάλαια εἶναι ἴσου μεγέθους, εἴτε ὅταν ἐξετάζονται, σύμφωνα μέ τό ἀναλογικό μέγεθός τους. Εἴτε ἡ ἀνισότητα αὐτή προκύπτει γιά διαφορετικά σέ μέγεθος κεφάλαια, πού ἐπενδύθηκαν τό ἕνα ὕστερα ἀπό τό ἄλλο στό ἴδιο κομμάτι γῆς, εἴτε γιά κεφάλαια πού χρησιμοποιήθηκαν σέ πολλά, διαφορετικῆς ποιότητας κομμάτια γῆς, τό γεγονός αὐτό δέν μπορεῖ νά ἀλλάξει καθόλου τή διαφορά στή γονιμότητα ἤ στό προϊόν τῶν κομματιῶν αὐτῶν καί, ἑπομένως, τό σχηματισμό τῆς διαφορικῆς προσόδου γιά τά μέρη τοῦ κεφαλαίου πού τοποθετήθηκαν πιό παραγωγικά. Ὅπως καί πρίν ἡ γῆ, πού μέ ἴση τοποθέτηση κεφαλαίου παρουσιάζει διαφορετική γονιμότητα, ἔτσι καί ἐδῶ, ἡ ἴδια γῆ παρουσιάζει διαφορετική γονιμότητα, μόνο πού ἐδῶ γιά ἕνα κεφάλαιο πού τοποθετήθηκε σ' αὐτήν διαδοχικά κατά διαφορετικές σέ μέγεθος μερίδες, κάνει αὐτό πού στή διαφορική πρόσοδο I τό κάνουν διαφορετικά εἴδη γῆς γιά διάφορα ἰσομεγέθη μέρη τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου, πού ἔχουν τοποθετηθεῖ σ' αὐτά.

Ἄν τό ἴδιο κεφάλαιο 10 λίρ. στ., πού στόν Πίνακα I[1*] ἔχει τοποθετηθεῖ ἀπό διάφορους ἐνοικιαστές γῆς στό κάθε ἕνα πλέθρο τῶν τεσσάρων κατηγοριῶν ἐδάφους A, B, Γ καί Δ μέ τή μορφή αὐτοτελῶν κεφαλαίων ὕψους $2^1/_2$ λιρ. στ. τό καθένα, ἀντί νά τοποθετη-

[1*] Βλέπε σέ τοῦτον τόν τόμο, σελ. 823.

θεῖ διαδοχικά στό ἴδιο πλέθρο τῆς κατηγορίας Δ, ἔτσι πού ἡ πρώτη τοποθέτηση νά ἀπόφερε 4 κουάρτερ, ἡ δεύτερη τρία, ἡ τρίτη 2 καί ἡ τελευταία 1 κουάρτερ σιτάρι (ἤ καί σέ ἀντίστροφη διαδοχική σειρά), τότε ἡ τιμή τοῦ ἑνός κουάρτερ θά ἦταν = 3 λίρ. στ., πού τήν προσφέρει τό λιγότερο ἀποδοτικό μέρος τοῦ κεφαλαίου. Ἡ τιμή αὐτή δέν θά ἔδινε καμιά διαφορική πρόσοδο, ἀλλά θά καθόριζε τήν τιμή παραγωγῆς, ὅσον καιρό εἶναι ἀκόμα ἀπαραίτητη ἡ προσφορά σιταριοῦ, πού ἡ τιμή παραγωγῆς του εἶναι 3 λίρ. στ. Καί ἐπειδή, σύμφωνα μέ τήν ὑπόθεσή μας, ἡ παραγωγή γίνεται μέ καπιταλιστικό τρόπο καί, ἐπομένως, ἡ τιμή τῶν 3 λιρ. στ. περιλαβαίνει τό μέσο κέρδος, πού γενικά ἀποφέρει ἕνα κεφάλαιο $2^1/_2$ λιρ. στ., τότε τά τρία ὑπόλοιπα μέρη ὕψους $2^1/_2$ λιρ. στ. τό καθένα, θά ἀποφέρουν πρόσθετο κέρδος, ἀνάλογα μέ τή διαφορά ἀνάμεσα στά προϊόντα τους, γιατί τά προϊόντα τους πουλιοῦνται ὄχι στήν τιμή παραγωγῆς τους, ἀλλά στήν τιμή παραγωγῆς τῆς λιγότερο ἀποδοτικῆς ἐπένδυσης $2^1/_2$ λιρ. στ., μιᾶς ἐπένδυσης πού δέν ἀποφέρει πρόσοδο καί στήν ὁποία ἡ τιμή τοῦ προϊόντος της ρυθμίζεται σύμφωνα μέ τόν γενικό νόμο τῶν τιμῶν παραγωγῆς. Ὁ σχηματισμός τῶν πρόσθετων κερδῶν θά ἦταν ἴδιος μέ τοῦ Πίνακα I.

Ἐδῶ φαίνεται ἀκόμα μιά φορά, ὅτι ἡ διαφορική πρόσοδος II προϋποθέτει τήν διαφορική πρόσοδο I. Τό κατώτατο ὅριο προϊόντος πού ἀποφέρει ἕνα κεφάλαιο $2^1/_2$ λιρ. στ., δηλαδή πού ἀποφέρει, ὅταν εἶναι ἐπενδυμένο στό χειρότερο ἔδαφος, ὑποθέσαμε ἐδῶ ὅτι εἶναι 1 κουάρτερ σιτάρι. Ἄς ὑποθέσουμε λοιπόν ὅτι ὁ ἐνοικιαστής τῆς κατηγορίας ἐδάφους Δ, ἐκτός ἀπό τίς $2^1/_2$ λίρ. στ. πού τοῦ ἀποφέρουν 4 κουάρτερ σιτάρι καί γιά τό ὁποῖο πληρώνει 3 κουάρτερ διαφορική πρόσοδο, βάζει στό ἴδιο ἔδαφος καί ἄλλες $2^1/_2$ λίρ. στ. πού τοῦ ἀποδίδουν μόνο 1 κουάρτερ, ὅσο ἀποδίδει τό ἴδιο σέ μέγεθος κεφάλαιο στό χειρότερο κομμάτι γῆς Α. Στήν περίπτωση αὐτή θά ἐπρόκειτο γιά μή προσοδοφόρο τοποθέτηση κεφαλαίου, πού θά ἀπόφερε στόν ἐνοικιαστή μόνο τό μέσο κέρδος. Δέν θά ὑπῆρχε πρόσθετο κέρδος, γιά νά μπορεῖ νά μετατραπεῖ σέ γαιοπρόσοδο. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅμως, καί αὐτό τό φθίνον προϊόν τῆς δεύτερης τοποθέτησης κεφαλαίου στό κομμάτι γῆς Δ δέν θά ἀσκοῦσε καμιά ἐπίδραση στό ποσοστό τοῦ κέρδους. Θά ἦταν τό ἴδιο σάν νά εἶχαν νεοεπενδυθεῖ $2^1/_2$ λίρ. στ. σέ ἕνα παραπέρα πλέθρο γῆς τῆς κατηγορίας Α, ἕνα γεγονός πού μέ κανένα τρόπο δέν θίγει τό πρόσθετο κέρδος, ἐπομένως οὔτε καί τή διαφορική πρόσοδο τῶν κατηγοριῶν ἐδάφους Α, Β, Γ, Δ. Γιά τόν ἐνοικιαστή ὅμως, αὐτή ἡ πρόσθετη τοποθέτηση $2^1/_2$

λιρ. στ. στό Δ θά ἦταν τό ἴδιο ἀκριβῶς ἐπωφελής, ὅσο ἦταν, σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας, ἡ τοποθέτηση τῶν ἀρχικῶν $2^1/_2$ λιρ. στ. στό πλέθρο Δ, παρ' ὅλο πού ἡ τοποθέτηση αὐτή ἀποδίδει 4 κουάρτερ σιτάρι. Ἄν δυό ἀκόμα παραπέρα τοποθετήσεις κεφαλαίου ὕψους $2^1/_2$ λιρ. στ. ἡ καθεμιά δόσουν ἡ πρώτη 3 καί ἡ δεύτερη 2 κουάρτερ πρόσθετο προϊόν, θά σημειωνόταν πάλι μείωση προϊόντος, σέ σύγκριση μέ τό προϊόν τῆς πρώτης τοποθέτησης τῶν $2^1/_2$ λιρ. στ. στό Δ, πού ἀπόδοσε 4 κουάρτερ καί ἑπομένως ἕνα πρόσθετο κέρδος 3 κουάρτερ. Θά ἐπρόκειτο ὅμως μονάχα γιά μείωση τοῦ ὕψους τοῦ πρόσθετου κέρδους καί δέν θά ἔθιγε οὔτε τό μέσο κέρδος, οὔτε τή ρυθμίζουσα τιμή παραγωγῆς. Αὐτό θά γινόταν μόνο ἄν ἡ πρόσθετη παραγωγή, πού ἀποφέρει αὐτά τά φθίνοντα πρόσθετα κέρδη, θά ἔκανε περιττή τήν παραγωγή τοῦ Α καί θά ἀπέκλειε ἔτσι ἀπό τήν καλλιέργεια τό πλέθρο Α. Στήν περίπτωση αὐτή, μέ τήν φθίνουσα παραγωγικότητα τῆς πρόσθετης τοποθέτησης κεφαλαίου στό πλέθρο Δ θά συνδεόταν μιά πτώση τῆς τιμῆς παραγωγῆς, λ.χ. ἀπό 3 λίρ. στ. σέ $1^1/_2$ λίρ. στ., ἄν τό πλέθρο Β τό μή προσοδοφόρο θά γινόταν τό κομμάτι γῆς πού ρυθμίζει τήν ἀγοραία τιμή.

Τό προϊόν ἀπό τή γῆ Δ θά ἦταν τώρα $= 4 + 1 + 3 + 2 = 10$ κουάρτερ, ἐνῶ προηγούμενα ἦταν $= 4$ κουάρτερ. Ἡ ρυθμισμένη ὅμως ἀπό τό Β τιμή τοῦ κουάρτερ θά ἔπεφτε στή $1^1/_2$ λίρ. στ. Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στό Δ καί στό Β θά ἦταν $= 10 - 2 = 8$ κουάρτερ πρός $1^1/_2$ λίρ. στ. τό κουάρτερ $= 12$ λίρ. στ., ἐνῶ ἡ χρηματική πρόσοδος ἀπό τό Δ ἦταν προηγούμενα $= 9$ λίρ. στ. Αὐτό πρέπει νά σημειωθεῖ. Ὑπολογισμένο κατά πλέθρο, τό ὕψος τῆς γαιοπροσόδου αὐξήθηκε κατά $33^1/_3\%$ παρά τό μειωνόμενο ποσοστό τῶν πρόσθετων κερδῶν ἀπό τά δύο πρόσθετα κεφάλαια $2^1/_2$ λίρ. στ. τό καθένα.

Ἀπό ὅλα αὐτά βλέπουμε σέ τί πολυσύνθετους συνδυασμούς ὁδηγεῖ γενικά ἡ διαφορική πρόσοδος, καί ἰδίως ἡ διαφορική πρόσοδος μέ τή μορφή II μαζί μέ τή μορφή I, ἐνῶ λ.χ. ὁ Ρικάρντο τήν πραγματεύεται ἐντελῶς μονόπλευρα καί σάν ἁπλό πράγμα. Ὑπάρχουν λ.χ. περιπτώσεις, ὅπως ἀναφέραμε πιό πάνω, στίς ὁποῖες σημειώνεται πτώση τῶν ρυθμιστικῶν ἀγοραίων τιμῶν καί ταυτόχρονα αὔξηση τῆς προσόδου στίς εὔφορες γαῖες, ἔτσι πού αὐξάνουν καί τό ἀπόλυτο προϊόν, καί τό ἀπόλυτο πρόσθετο προϊόν. (Στή διαφορική πρόσοδο I σέ κατιούσα γραμμή μπορεῖ νά αὐξάνει τό σχετικό πρόσθετο προϊόν, ἑπομένως καί ἡ πρόσοδος κατά πλέθρο, παρ' ὅλο πού τό ἀπόλυτο πρόσθετο προϊόν κατά πλέθρο παραμένει σταθερό ἤ ἀκόμα μπορεῖ καί νά πέφτει). Ταυτόχρονα, ὅμως, μειώνεται ἡ παραγωγικότητα τῶν

ἐπενδύσεων κεφαλαίου πού γίνονται ἡ μιά ὕστερα ἀπό τήν ἄλλη στό ἴδιο κομμάτι γῆς, παρ' ὅλο πού μεγάλο μέρος τους γίνεται στίς πιό εὔφορες γαῖες. 'Εξεταζόμενη ἀπό μιά ἄποψη — ὅσον ἀφορᾶ καί τό προϊόν, καί τήν τιμή παραγωγῆς — ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας ἔχει ἀνέβει. 'Εξεταζόμενη, ὅμως, ἀπό μιάν ἄλλη ἄποψη, ἡ παραγωγικότητα μειώθηκε, γιατί γιά τίς διάφορες τοποθετήσεις κεφαλαίου στό ἴδιο κομμάτι γῆς μειώνεται τό ποσοστό τοῦ πρόσθετου κέρδους καί τό πρόσθετο προϊόν κατά πλέθρο.

Ὅταν μειώνεται ἡ παραγωγικότητα τῶν διαδοχικῶν τοποθετήσεων κεφαλαίου, ἡ διαφορική πρόσοδος II, τότε μόνο θά συνδεόταν ἀναγκαστικά μέ μιά ἄνοδο τῆς τιμῆς παραγωγῆς καί μέ μιά ἀπόλυτη μείωση τῆς παραγωγικότητας, ἄν αὐτές οἱ τοποθετήσεις κεφαλαίου θά μποροῦσαν νά γίνουν μόνο στό χειρότερο κομμάτι γῆς Α. Ἄν τό ἕνα πλέθρο γῆς τῆς κατηγορίας Α, πού μέ $2^1/_2$ λίρ. στ. τοποθέτηση κεφαλαίου ἀπόδοσε 1 κουάρτερ σιτάρι μέ τιμή παραγωγῆς 3 λίρ. στ., μέ τήν τοποθέτηση καί ἄλλων $2^1/_2$ λιρ. στ., δηλαδή μέ τή συνολική τοποθέτηση 5 λίρ. στ., ἀποδίδει συνολικά μόνον $1^1/_2$ κουάρτερ, τότε ἡ τιμή παραγωγῆς αὐτοῦ τοῦ $1^1/_2$ κουάρτερ = 6 λίρ. στ. καί, ἑπομένως, ἡ τιμή παραγωγῆς τοῦ 1 κουάρτερ = 4 λίρ. στ. Κάθε μείωση τῆς παραγωγικότητας μέ αὐξανόμενη τήν τοποθέτηση κεφαλαίου θά σήμαινε ἐδῶ σχετική μείωση τοῦ κατά πλέθρο προϊόντος, ἐνῶ στά καλύτερα εἴδη γῆς θά σήμαινε μόνο μείωση τοῦ πλεονάζοντος πρόσθετου προϊόντος.

Στή φύση τοῦ πράγματος, ὅμως, ὀφείλεται τό γεγονός, ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐντατικῆς καλλιέργειας, δηλαδή οἱ διαδοχικές τοποθετήσεις κεφαλαίου στήν ἴδια γῆ, γίνεται κατά προτίμηση ἤ γίνεται στό μεγαλύτερο μέρος στίς καλύτερες γαῖες. (Δέν μιλᾶμε γιά τίς μόνιμες βελτιώσεις, μέ τίς ὁποῖες ἄχρηστο ὥς τώρα ἔδαφος μετατρέπεται σέ χρήσιμο). Ἡ φθίνουσα παραγωγικότητα τῶν διαδοχικῶν τοποθετήσεων κεφαλαίου πρέπει λοιπόν νά ἐπενεργεῖ κυρίως μέ τόν τρόπο πού περιγράψαμε. Γιά τό σκοπό αὐτό διαλέγεται ἡ καλύτερη γῆ, γιατί προσφέρει τή μεγαλύτερη πιθανότητα ὅτι θά εἶναι ἀποδοτικό τό κεφάλαιο πού ἐπενδύεται σ' αὐτήν, ἐπειδή ἐμπεριέχει τά περισσότερα φυσικά στοιχεῖα τῆς γονιμότητας, αὐτά ἀκριβῶς πού πρόκειται νά ἀξιοποιηθοῦν.

Ὅταν, ὕστερα ἀπό τήν κατάργηση τῶν νόμων γιά τό σιτάρι ἡ καλλιέργεια στήν 'Αγγλία ἔγινε ἀκόμα πιό ἐντατική, μεγάλες ἐκτάσεις γῆς πού προηγούμενα χρησιμοποιοῦνταν σάν σιταροχώραφα, χρησιμοποιήθηκαν γιά ἄλλους σκοπούς, ἰδίως γιά τή βοσκή ζώων.

'Αντίθετα ἀποστραγγίστηκαν ἤ βελτιώθηκαν μέ ἄλλους τρόπους οἱ κατάλληλες γιά τήν καλλιέργεια σίτου εὔφορες γαῖες. Ἔτσι, τό κεφάλαιο γιά τή σιτοκαλλιέργεια συγκεντρώθηκε σέ μιά σχετικά μικρότερη περιοχή.

Στήν περίπτωση αὐτή — καί ὅλα τά πιθανά ποσοστά πρόσθετου κέρδους, πού κλιμακώνονται ἀνάμεσα στό ἀνώτατο πρόσθετο κέρδος τῆς καλύτερης γῆς καί στό προϊόν τοῦ κομματιοῦ γῆς Α πού δέν ἀποφέρει πρόσοδο, συμπίπτουν ἐδῶ μέ μιά ὄχι σχετική, ἀλλά μέ ἀπόλυτη αὔξηση τοῦ πρόσθετου προϊόντος κατά πλέθρο — τό νεοσχηματισμένο πρόσθετο κέρδος (πιθανή γαιοπρόσοδος) δέν ἀποτελεῖ ἕνα μεταβλημένο σέ πρόσοδο μέρος τοῦ πρώην μέσου κέρδους (μέρος τοῦ προϊόντος, μέ τό ὁποῖο ἐκφραζόταν προηγούμενα τό μέσο κέρδος), ἀλλά συμπληρωματικό πρόσθετο κέρδος, πού ἀπό τή μορφή αὐτή μετατράπηκε σέ γαιοπρόσοδο.

'Αντίθετα, μόνο στήν περίπτωση, στήν ὁποία θά μεγάλωνε τόσο ἡ ζήτηση σίτου, πού ἡ ἀγοραία τιμή του θά ἀνέβαινε πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τοῦ Α καί πού γι' αὐτό στά κομμάτια γῆς Α καί Β ἤ σέ ὁποιαδήποτε ἄλλη κατηγορία γῆς τό πρόσθετο προϊόν θά μποροῦσε νά προσφερθεῖ μόνο σέ τιμή μεγαλύτερη τῶν 3 λιρ. στ. — μόνο στήν περίπτωση αὐτή ἡ μείωση τοῦ προϊόντος μιᾶς πρόσθετης τοποθέτησης κεφαλαίου σέ μιά ὁποιαδήποτε ἀπό τίς κατηγορίες γῆς Α, Β, Γ, Δ θά συνδεόταν μέ μιά αὔξηση τῆς τιμῆς παραγωγῆς καί τῆς ρυθμίζουσας ἀγοραίας τιμῆς. Ἄν ἡ κατάσταση αὐτή θά συνεχιζόταν μεγαλύτερο χρονικό διάστημα καί ἄν δέν προκαλοῦνταν ἀπό τήν καλλιέργεια πρόσθετης γῆς τῆς κατηγορίας Α (τουλάχιστον γῆς τῆς ποιότητας Α), ἤ, ἄν ἄλλες ἐπιδράσεις δέν θά εἶχαν σάν ἀποτέλεσμα μιά φτηνότερη προσφορά σίτου, τότε, μέ ἀμετάβλητους ὅλους τούς ἄλλους ὅρους, ὁ μισθός ἐργασίας θά αὐξανόταν, λόγω τῆς αὔξησης τῆς τιμῆς τοῦ ψωμιοῦ, καί θά ἔπεφτε ἀντίστοιχα τό ποσοστό τοῦ κέρδους. Στήν περίπτωση αὐτή δέν θά εἶχε σημασία, ἄν ἡ αὐξημένη ζήτηση θά ἱκανοποιοῦνταν μέ τήν ἐπέκταση τῆς καλλιέργειας σέ γῆ χειρότερης ποιότητας ἀπό τήν κατηγορία γῆς Α ἤ μέ πρόσθετη ἐπένδυση κεφαλαίου, ἀδιάφορο σέ ποιά ἀπό τίς τέσσερες κατηγορίες γῆς. Ἡ διαφορική πρόσοδος θά αὐξανόταν σέ συνάρτηση μέ τό μειωνόμενο ποσοστό τοῦ κέρδους.

Αὐτή ἡ μιά περίπτωση, στήν ὁποία ἡ φθίνουσα παραγωγικότητα τοῦ κεφαλαίου, τό ὁποῖο προστίθεται κατοπινά στίς καλλιεργημένες ἤδη κατηγορίες γῆς, μπορεῖ νά ὁδηγήσει στό ἀνέβασμα τῆς τιμῆς παραγωγῆς, στήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους καί στό σχημα-

τισμό αὐξημένης διαφορικῆς προσόδου — γιατί αὐτή ἡ τελευταία, κάτω ἀπό τίς δοσμένες συνθῆκες, θά αὐξανόταν σέ ὅλες τίς κατηγορίες γῆς, ἐντελῶς ἔτσι, σάν νά ρύθμιζε τώρα τήν ἀγοραία τιμή μιά κατηγορία γῆς χειρότερη ἀπό τήν κατηγορία Α — αὐτή ἡ περίπτωση χαρακτηρίστηκε ἀπό τόν Ρικάρντο σάν ἡ μοναδική, ἡ κανονική περίπτωση, στήν ὁποία ἀνάγει ὅλον τό σχηματισμό τῆς διαφορικῆς προσόδου II.

Καί θά εἶχαν ἔτσι τά πράγματα, ἄν καλλιεργοῦνταν μόνο ἡ κατηγορία γῆς Α καί ἄν οἱ διαδοχικές τοποθετήσεις κεφαλαίου σ' αὐτήν δέν θά συνοδευόταν ἀπό μιά ἀνάλογη αὔξηση τοῦ προϊόντος.

Ἔτσι ἐδῶ, ὅταν ἐξετάζουν τή διαφορική πρόσοδο II, ξεχνοῦν πέρα γιά πέρα τή διαφορική πρόσοδο I.

Ἄν ἐξαιρέσουμε αὐτή τήν περίπτωση, στήν ὁποία εἴτε δέν ἐπαρκεῖ ἡ προσφορά τοῦ προϊόντος ἀπό τίς καλλιεργούμενες κατηγορίες γῆς καί γι' αὐτό ἡ ἀγοραία τιμή βρίσκεται διαρκῶς πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς, ὥς πού νά τραβηχτεῖ στήν καλλιέργεια νέα πρόσθετη χειρότερη γῆ, εἴτε ὥς πού τό συνολικό προϊόν τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου πού ἔχει ἐπενδυθεῖ στίς διάφορες κατηγορίες γῆς θά μπορεῖ νά προσφέρεται μόνο σέ ὑψηλότερη τιμή παραγωγῆς ἀπό αὐτήν πού ἴσχυε ὥς τώρα — ἄν ἐξαιρεθεῖ αὐτή ἡ περίπτωση, ἡ ἀναλογική μείωση τῆς παραγωγικότητας τῶν πρόσθετων κεφαλαίων δέν θίγει τήν ρυθμίζουσα τιμή παραγωγῆς καί τό ποσοστό τοῦ κέρδους. Κατά τά ἄλλα εἶναι δυνατές τρεῖς ἀκόμα περιπτώσεις:

α) Ἄν τό πρόσθετο κεφάλαιο σέ μιά ὁποιαδήποτε ἀπό τίς κατηγορίες γῆς Α, Β, Γ, Δ δίνει μόνο τό ποσοστό τοῦ κέρδους πού καθορίζεται ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τοῦ Α, τότε δέν σχηματίζεται πρόσθετο κέρδος, καί, ἑπομένως, οὔτε καί ὁποιαδήποτε πρόσοδος — εἶναι σάν νά εἶχε καλλιεργηθεῖ πρόσθετη γῆ τῆς κατηγορίας Α.

β) Ἄν τό πρόσθετο κεφάλαιο ἀποφέρει μεγαλύτερο προϊόν, εἶναι αὐτονόητο ὅτι σχηματίζεται νέο πρόσθετο κέρδος (δυνητική πρόσοδος), ὅταν ἡ ρυθμίζουσα τιμή παραμένει ἀμετάβλητη. Αὐτό δέν συμβαίνει ὑποχρεωτικά, δηλαδή τότε μονάχα δέν συμβαίνει, ἄν αὐτή ἡ πρόσθετη παραγωγή ἐκτοπίζει τήν κατηγορία γῆς Α ἀπό τόν ἀριθμό τῶν καλλιεργούμενων γαιῶν, ἑπομένως καί ἀπό τόν ἀριθμό τῶν συναγωνιζομένων κατηγοριῶν γῆς. Στήν περίπτωση αὐτή πέφτει ἡ ρυθμίζουσα τιμή παραγωγῆς. Τό ποσοστό τοῦ κέρδους θά ἀνέβαινε, ἄν συνδεόταν μέ μιά πτώση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, ἤ ἄν τό φτηνότερο προϊόν ἔμπαινε στό σταθερό κεφάλαιο σάν ἕνα ἀπό τά στοιχεῖα του. Ἄν ἡ ἀνεβασμένη παραγωγικότητα τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου γινόταν στίς καλύτερες κατηγορίες γῆς Γ καί Δ, τότε θά ἐξαρτιῶνταν πέρα γιά πέρα ἀπό τό ὕψος τῆς ἀνεβασμένης παραγωγικότητας καί ἀπό τή μάζα τῶν νεοπροσθεμένων κεφαλαίων, κατά πόσο ὁ σχηματισμός αὐξημένου πρόσθετου κέρδους (δηλαδή αὐξημένης προσόδου) θά συνδεόταν μέ τήν πτώση τῆς τιμῆς καί μέ τήν ἄνοδο τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Αὐτό τό τελευταῖο μπορεῖ νά ἀνέβει καί χωρίς πτώση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, ἄν φτηναίνουν τά στοιχεῖα τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου.

γ) Ἄν ἡ πρόσθετη τοποθέτηση κεφαλαίου συνοδεύεται ἀπό μιά πτώση τῶν πρόσθετων κερδῶν, τέτια πτώση, ὅμως, πού τό προϊόν τῆς τοποθέτησης αὐτῆς νά ἀφήνει ἕνα περίσσευμα πάνω ἀπό τό προϊόν τοῦ ἴδιου κεφαλαίου στήν κατηγορία γῆς Α, τότε, ἄν ἡ αὐξημένη προσφορά προϊόντος δέν ἐκτοπίζει τήν κατηγορία γῆς Α ἀπό τήν καλλιέργεια, συντελεῖται κάτω ἀπό ὅλες τίς συνθῆκες νεοσχηματισμός πρόσθετων κερδῶν πού μπορεῖ νά γίνεται ταυτόχρονα στίς κατηγορίες γῆς Δ, Γ, Β καί Α. Ἄν, ἀντίθετα, τό χειρότερο κομμάτι γῆς ἐκτοπιστεῖ ἀπό τήν καλλιέργεια, τότε πέφτει ἡ ρυθμίζουσα τιμή παραγωγῆς καί ἀπό τή σχέση ἀνάμεσα στή μειωμένη τιμή τοῦ ἑνός κουάρτερ καί τοῦ αὐξημένου ἀριθμοῦ τῶν κουάρτερ πού συγκροτοῦν τό πρόσθετο κέρδος, ἐξαρτιέται ἄν ἀνεβαίνει ἤ πέφτει τό ἐκφρασμένο σέ χρῆμα πρόσθετο κέρδος, ἑπομένως καί ἡ διαφορική πρόσοδος. Πάντως, ὅμως, ἐδῶ φανερώνεται τό περίεργο γεγονός, ὅτι μέ φθίνοντα τά πρόσθετα κέρδη τῶν διαδοχικῶν τοποθετήσεων κεφαλαίου, ἡ τιμή παραγωγῆς μπορεῖ νά πέφτει ἀντί νά ἀνεβαίνει ὑποχρεωτικά, ὅπως φαίνεται ἀπό πρώτη ματιά.

Αὐτές οἱ πρόσθετες τοποθετήσεις κεφαλαίου μέ μειωνόμενα πρόσθετα προϊόντα ἀνταποκρίνονται πέρα γιά πέρα στήν περίπτωση, στήν ὁποία θά τοποθετοῦνταν λ.χ. τέσσερα νέα αὐτοτελῆ κεφάλαια $2^1/_2$ λιρ. στ. τό καθένα σέ κατηγορίες γῆς πού ἡ εὐφορία τους βρίσκεται ἀνάμεσα στό Α καί Β, στό Β καί Γ, στό Γ καί Δ, πού θά ἀπόφεραν ἀντίστοιχα $1^1/_2$ κουάρτερ, $2^1/_2$ κουάρτερ, $2^2/_3$ καί 3 κουάρτερ. Σέ ὅλες αὐτές τίς κατηγορίες γῆς θά σχηματίζονταν πρόσθετα κέρδη, δυνητικές γαιοπρόσοδες καί γιά τά τέσσερα πρόσθετα κεφάλαια, παρ' ὅλο πού θά ἐλαττωνόταν τό ποσοστό τοῦ πρόσθετου κέρδους, συγκρινόμενο μέ τό ποσοστό τοῦ πρόσθετου κέρδους μιᾶς ἴσης τοποθέτησης κεφαλαίου στήν κάθε φορά καλύτερη γῆ. Καί δέν θά εἶχε ἀπολύτως καμιά σημασία ἄν αὐτά τά τέσσερα κεφάλαια τοποθετοῦνταν στήν κατηγορία γῆς Δ κλπ. ἤ ἄν θά κατανέμονταν ἀνάμεσα στίς Δ καί Α κατηγορίες γῆς.

Φθάνουμε τώρα σέ μιά οὐσιαστική διαφορά ἀνάμεσα στίς δυό μορφές τῆς διαφορικῆς προσόδου.

Ὅσον ἀφορᾶ τή διαφορική πρόσοδο I μπορεῖ, μέ ἀμετάβλητη τήν τιμή παραγωγῆς καί μέ ἀμετάβλητες τίς διαφορές (ἀνάμεσα στά προϊόντα διαφορετικῶν γαιῶν), μαζί μέ τή συνολική πρόσοδο νά ἀνέβει ἡ μέση πρόσοδος κατά πλέθρο ἤ τό μέσο ποσοστό τῆς προσόδου σέ σχέση μέ τό κεφάλαιο. Ὁ μέσος ὅρος, ὅμως, εἶναι μόνο μιά ἀφαίρεση. Τό πραγματικό ὕψος τῆς προσόδου κατά πλέθρο ἤ σέ σχέση μέ τό κεφάλαιο μένει ἐδῶ τό ἴδιο.

Ἀντίθετα, κάτω ἀπό τίς ἴδιες προϋποθέσεις, μπορεῖ νά ἀνέβει τό ὕψος τῆς προσόδου κατά πλέθρο, παρ' ὅλο πού παραμένει τό ἴδιο τό ποσοστό τῆς προσόδου σέ σχέση μέ τό δαπανημένο κεφάλαιο.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ παραγωγή διπλασιάζεται, γιατί στά κομμάτια γῆς A, B, Γ καί Δ εἶχαν ἀντί $2\frac{1}{2}$ λίρ. στ. τοποθετηθεῖ 5 λίρ. στ. στό καθένα, δηλαδή ἀντί ἕνα κεφάλαιο 10 λίρ. στ. εἶχαν ἐπενδυθεῖ συνολικά 20 λίρ. στ. μέ ἀμετάβλητη τή σχετική παραγωγικότητα. Θά ἦταν ἐντελῶς τό ἴδιο σάν νά ἔχουν καλλιεργηθεῖ ἀπό τήν κάθε κατηγορία γῆς 2 πλέθρα ἀντί 1, καί μάλιστα μέ ἴδια τά ἔξοδα παραγωγῆς. Τό ποσοστό τοῦ κέρδους θά ἔμενε ἴδιο, ἴδια ἐπίσης θά ἔμενε ἡ σχέση του πρός τό πρόσθετο κέρδος ἤ τήν πρόσοδο. Ἄν ὅμως τό κομμάτι γῆς A παρήγαγε 2 κουάρτερ, τό B 4, τό Γ 6 καί τό Δ 8, ἡ τιμή παραγωγῆς θά ἐξακολουθοῦσε νά παραμένει 3 λίρ. στ. τό κουάρτερ, ἐπειδή ἡ αὔξηση αὐτή δέν θά ὀφειλόταν σέ διπλασιασμένη παραγωγικότητα μέ ἴδιο τό κεφάλαιο, ἀλλά θά ὀφειλόταν μέ ἴδια τήν ἀναλογική παραγωγικότητα, σέ διπλασιασμένο κεφάλαιο. Τά δυό κουάρτερ τοῦ A θά κόστιζαν τώρα 6 λίρ. στ., δηλαδή ὅπως καί προηγούμενα 3 λίρ. στ. τό 1 κουάρτερ. Τό κέρδος θά εἶχε διπλασιαστεῖ καί στίς 4 κατηγορίες γῆς, ἀλλά μόνο, γιατί εἶχε διπλασιαστεῖ τό τοποθετημένο κεφάλαιο. Ἀλλά στήν ἴδια ἀναλογία θά εἶχε διπλασιαστεῖ ἡ πρόσοδος, θά ἦταν 2 κουάρτερ γιά τό B, ἀντί 1 κουάρτερ, 4 κουάρτερ γιά τό Γ, ἀντί 2 κουάρτερ καί 6 κουάρτερ γιά τό Δ ἀντί 3. Ἀντίστοιχα θά διπλασιαζόταν ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα γιά τά B, Γ καί Δ, θά γινόταν δηλαδή 6 λίρ. στ., 12 λίρ. στ. καί 18 λίρ. στ. Ὅπως τό προϊόν κατά πλέθρο, θά εἶχε διπλασιαστεῖ καί ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα κατά πλέθρο, ἑπομένως καί ἡ τιμή τῆς γῆς, πού δέν εἶναι παρά ἡ κεφαλαιοποιημένη αὐτή πρόσοδος σέ χρῆμα. Ἔτσι ὑπολογισμένη ἀνεβαίνει τό ὕψος τῆς προσόδου σέ σιτάρι καί σέ χρῆμα, ἑπομένως καί ἡ τιμή τῆς γῆς, γιατί τό μέτρο, μέ τό ὁποῖο ὑπολογίζεται ἡ τιμή της, εἶναι τό πλέθρο, ἕνα κομμάτι γῆς σταθεροῦ μεγέθους. Ἀντίθετα, στό ποσοστό τῆς προσόδου σέ σχέση μέ τό συνολικό δαπανημένο κεφάλαιο, δέν σημειώθηκε καμιά ἀλλαγή στό ἀναλογικό μέγεθος τῆς προσόδου. Ἡ σχέση τῆς

συνολικῆς προσόδου 36 πρός τό δαπανημένο κεφάλαιο 20 εἶναι ἴδια μέ τή σχέση τῆς συνολικῆς προσόδου 18 πρός τό δαπανημένο κεφάλαιο 10. Τό ἴδιο ἰσχύει γιά τή σχέση τῆς χρηματικῆς προσόδου κάθε κατηγορίας γῆς πρός τό κεφάλαιο πού δαπανήθηκε σ' αὐτήν. Ἔτσι λ.χ. στό Γ, ἡ σχέση τῆς προσόδου τῶν 12 λιρ. στ. πρός τό κεφάλαιο τῶν 5 λιρ. στ. εἶναι ἴδια μέ τήν προηγούμενη σχέση τῆς προσόδου τῶν 6 λιρ. στ. πρός τό κεφάλαιο τῶν $2\frac{1}{2}$ λιρ. στ. Ἐδῶ δέν προκύπτουν νέες διαφορές ἀνάμεσα στά δαπανημένα κεφάλαια, προκύπτουν ὅμως, νέα πρόσθετα κέρδη, ἁπλῶς καί μόνο, γιατί τό πρόσθετο κεφάλαιο τοποθετεῖται σέ μιά ὁποιαδήποτε κατηγορία γῆς πού ἀποφέρει πρόσοδο, ἤ σέ ὅλες τίς κατηγορίες μέ τό ἴδιο ἀναλογικό προϊόν. Ἄν ἡ διπλάσια τοποθέτηση γινόταν λ.χ. μονάχα στό Γ, τότε ἡ διαφορική πρόσοδος, ὑπολογισμένη σέ σχέση μέ τό κεφάλαιο, ἀνάμεσα στό Γ, B καί Δ, θά ἔμενε ἴδια. Γιατί ἄν διπλασιάστηκε ἡ μάζα τῆς προσόδου πού παίρνεται ἀπό τή γῆ Γ, διπλασιάστηκε ἐπίσης καί τό τοποθετημένο κεφάλαιο.

Ἀπό ὅλα αὐτά βλέπουμε, ὅτι μέ ἀμετάβλητη τήν τιμή παραγωγῆς, μέ ἀμετάβλητο τό ποσοστό τοῦ κέρδους καί μέ ἀμετάβλητες τίς διαφορές (καί γι' αὐτό μέ ἀμετάβλητο τό ποσοστό τοῦ πρόσθετου κέρδους ἤ τῆς γαιοπροσόδου, σέ σχέση μέ τό κεφάλαιο) μπορεῖ νά ἀνέβει τό μέγεθος τῆς προσόδου σέ προϊόντα καί σέ χρῆμα κατά πλέθρο, ἑπομένως καί ἡ τιμή τῆς γῆς.

Τό ἴδιο μπορεῖ νά συμβεῖ ὅταν μειώνονται τά ποσοστά τοῦ πρόσθετου κέρδους, ἑπομένως καί τῆς προσόδου, δηλαδή ὅταν μειώνεται ἡ παραγωγικότητα τῶν πρόσθετων τοποθετήσεων κεφαλαίου πού συνεχίζουν νά ἀποφέρουν πρόσοδο. Ἄν οἱ δεύτερες τοποθετήσεις κεφαλαίου τῶν $2\frac{1}{2}$ λιρ. στ. δέν διπλασίαζαν τό προϊόν, ἀλλά τό B ἀπόδιδε μόνο $3\frac{1}{2}$ κουάρτερ, τό Γ μόνο 5 καί τό Δ 7[1*] κουάρτερ, τότε ἡ διαφορική πρόσοδος ἀπό τό B γιά τίς δεύτερες $2\frac{1}{2}$ λίρ. στ. κεφάλαιο, θά ἦταν μόνο $\frac{1}{2}$ κουάρτερ ἀντί 1, ἀπό τό Γ 1 ἀντί 2 καί ἀπό τό Δ 2 ἀντί 3 κουάρτερ. Οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στήν πρόσοδο καί στό κεφάλαιο γιά τίς δυό διαδοχικές τοποθετήσεις θά διαμορφώνονταν ὡς ἑξῆς:

	Πρώτη τοποθέτηση κεφαλαίου		Δεύτερη τοποθέτηση κεφαλαίου	
	Πρόσοδος	Κεφάλαιο	Πρόσοδος	Κεφάλαιο
B:	3 λίρ. στ.	$2\frac{1}{2}$ λίρ. στ.	$1\frac{1}{2}$ λίρ. στ.	$2\frac{1}{2}$ λίρ. στ.
Γ:	6 » »	$2\frac{1}{2}$ » »	3 » »	$2\frac{1}{2}$ » »
Δ:	9 » »	$2\frac{1}{2}$ » »	6 » »	$2\frac{1}{2}$ » »

[1*] στήν 1η ἔκδοση: 6 ἀντί 7.

Παρά τό πεσμένο αὐτό ποσοστό τῆς σχετικῆς παραγωγικότητας τοῦ κεφαλαίου, ἑπομένως καί τοῦ πρόσθετου κέρδους σέ σχέση μέ τό κεφάλαιο, θά ἀνέβαινε γιά τό Β ἡ πρόσοδος σέ σιτάρι καί σέ χρῆμα ἀπό 1 σέ $1^1/_2$ κουάρτερ (ἀπό 3 σέ $4^1/_2$ λίρ. στ.), γιά τό Γ ἀπό 2 σέ 3 κουάρτερ (ἀπό 6 σέ 9 λίρ.στ.) καί γιά τό Δ ἀπό 3 σέ 5 κουάρτερ (ἀπό 9 σέ 15 λίρ. στ.). Στήν περίπτωση αὐτή οἱ διαφορές γιά τά πρόσθετα κεφάλαια θά μειώνονταν συγκρινόμενες μέ τό τοποθετημένο στό Α κεφάλαιο, ἡ τιμή παραγωγῆς θά ἔμενε ἡ ἴδια, ἀλλά θά ἀνέβαινε ἡ πρόσοδος κατά πλέθρο, ἑπομένως καί ἡ τιμή τῆς γῆς κατά πλέθρο.

Οἱ συνδυασμοί τῆς διαφορικῆς προσόδου II, πού προϋποθέτει σάν βάση της τήν διαφορική πρόσοδο I, εἶναι λοιπόν οἱ παρακάτω.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟ ΠΡΩΤΟ

Ἡ διαφορική πρόσοδος II-Πρώτη περίπτωση: Σταθερή τιμή παραγωγῆς

Αὐτή ἡ προϋπόθεση σημαίνει ὅτι ἡ ἀγοραία τιμή ἐξακολουθεῖ νά ρυθμίζεται ἀπό τό κεφάλαιο πού εἶναι ἐπενδυμένο στή χειρότερη γῆ Α.

I. Ἄν τό πρόσθετο κεφάλαιο, τό ἐπενδυμένο σέ μιά ἀπό τίς κατηγορίες γῆς Β, Γ, Δ πού ἀποφέρει πρόσοδο, παράγει τόσο μόνο, ὅσο τό ἴδιο κεφάλαιο στή γῆ τῆς κατηγορίας Α, δηλαδή, ἄν, μέ τή ρυθμίζουσα τιμή παραγωγῆς, ἀποφέρει μόνο τό μέσο κέρδος, δηλαδή δέν ἀποφέρει πρόσθετο κέρδος, τότε ἡ ἐπίδρασή του στήν πρόσοδο εἶναι ἴση μέ τό μηδέν. Ὅλα μένουν ὅπως ἦταν. Εἶναι τό ἴδιο σάν νά εἶχε προστεθεῖ στήν ὥς τώρα καλλιεργούμενη ἐπιφάνεια γῆς ἕνας ὁποιοσδήποτε ἀριθμός πλέθρων γῆς τῆς ποιότητας Α, τῆς χειρότερης γῆς.

II. Τά πρόσθετα κεφάλαια παράγουν στήν κάθε διαφορετική κατηγορία γῆς, πρόσθετα προϊόντα, ἀνάλογα μέ τό μέγεθος αὐτῶν τῶν κεφαλαίων. Δηλαδή τό μέγεθος τῆς παραγωγῆς αὐξάνει σέ σχέση μέ τήν εἰδική γονιμότητα τῆς κάθε κατηγορίας γῆς, ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου. Στό XXXIX κεφάλαιο ξεκινήσαμε ἀπό τόν παρακάτω Πίνακα I:

Κατηγορία γῆς	Πλέθρα	Κεφάλαιο σέ λίρ. στ.	Κέρδος σέ λίρ. στ.	Τιμή παραγωγῆς σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ κουάρτερ	Τιμή πούλησης σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ λίρ. στ.	Πρόσοδος σέ κουάρτερ	Πρόσοδος σέ λίρ. στ.	Ποσοστό τοῦ πρόσθετου κέρδους
Α	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	1	3	3	0	0	0
Β	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	2	3	6	1	3	120%
Γ	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	3	3	9	2	6	240%
Δ	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	4	3	12	3	9	360%
Σύνολο	4	10		12	10		30	6	18	

Ὁ πίνακας αὐτός μετατρέπεται τώρα στόν:

Πίνακας II

Κατηγορία γῆς	Πλέθρα	Κεφάλαιο σέ λίρ. στ.	Κέρδος σέ λίρ. στ.	Τιμή παραγωγῆς σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ κουάρτερ	Τιμή πούλησης σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ λίρ. στ.	Πρόσοδος σέ κουάρτερ	Πρόσοδος σέ λίρ. στ.	Ποσοστό τοῦ πρόσθετου κέρδους
Α	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	2	3	6	0	0	0
Β	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	4	3	12	2	6	120%
Γ	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	6	3	18	4	12	240%
Δ	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	8	3	24	6	18	360%
Σύνολο	4	20			20		60	12	36	

Ἐδῶ δέν χρειάζεται, ὅπως γίνεται στόν πίνακα, νά διαπλασιαστεῖ ἡ ἐπένδυση κεφαλαίου σέ ὅλες τίς κατηγορίες γῆς. Ὁ νόμος εἶναι ὁ ἴδιος καί ἰσχύει ἀπό τή στιγμή μόνο πού σέ κάποια ἤ σέ περισσότερες ἀπό τίς κατηγορίες γῆς πού ἀποφέρουν πρόσοδο χρησιμοποιεῖται πρόσθετο κεφάλαιο, ἀδιάφορο σέ ποιά ἀναλογία. Αὐτό πού εἶναι ἀπαραίτητο εἶναι μόνο σέ κάθε κατηγορία γῆς ἡ παραγωγή νά αὐξάνει στήν ἴδια ἀναλογία πού αὐξάνει τό κεφάλαιο. Ἡ πρόσοδος μεγαλώνει ἐδῶ ἁπλῶς, γιατί αὐξάνει ἡ ἐπένδυση κεφαλαίου στή γῆ καί μεγαλώνει στήν ἴδια ἀναλογία πού αὐξάνει τό κεφάλαιο. Αὐτή ἡ αὔξηση τοῦ προϊόντος καί τῆς προσόδου, σάν συνέπεια τῆς αὔξησης τῆς ἐπένδυσης κεφαλαίου καί στήν ἴδια ἀναλογία μέ τήν αὔξησή του, εἶναι — ὅσον ἀφορᾶ τήν ποσότητα τοῦ προϊόντος καί τό ποσό τῆς προσόδου — πέρα γιά πέρα τό ἴδιο σάν νά εἶχε αὐξηθεῖ ἡ καλλιεργημένη ἐπιφάνεια τῶν γαιῶν ἴδιας ποιότητας πού ἀποφέρουν πρόσοδο, σάν νά εἶχαν συμπεριληφθεῖ στήν καλλιέργεια μέ ἐπένδυση κεφαλαίου ἴση μέ ἐκείνη, μέ τήν ὁποία γινόταν προηγούμενα ἡ καλλιέργεια κομματιῶν γῆς τῆς ἴδιας ποιότητας. Στήν περίπτωση τοῦ Πίνακα II λ.χ. τό ἀποτέλεσμα θά ἔμενε τό ἴδιο, ἄν τό πρόσθετο κεφάλαιο τῶν $2\frac{1}{2}$ λιρ. στ. κατά πλέθρο εἶχε ἐπενδυθεῖ σέ ἕνα δεύτερο πλέθρο τῆς κάθε μιᾶς ἀπό τίς κατηγορίες γῆς Β, Γ καί Δ.

Αὐτή ἡ ὑπόθεσή μας δέν ἐννοεῖ ἐξάλλου μιά παραγωγικότερη χρησιμοποίηση τοῦ κεφαλαίου, ἀλλά μόνο χρησιμοποίηση περισσότερου κεφαλαίου στήν ἴδια ἐπιφάνεια μέ τό ἴδιο ὥς τώρα ἀποτέλεσμα.

Ὅλες οἱ ἀναλογικές σχέσεις μένουν ἐδῶ ἴδιες. Βέβαια, ὅταν ἐξετάζει κανείς ὄχι τίς ἀναλογικές διαφορές, ἀλλά τίς καθαρά ἀριθμητικές, μπορεῖ νά μεταβληθεῖ ἡ διαφορική πρόσοδος στίς διάφορες

κατηγορίες γῆς. Ἄς παραδεχθοῦμε λ.χ. ὅτι τό πρόσθετο κεφάλαιο ἔχει ἐπενδυθεῖ μόνο σέ κομμάτια γῆς Β καί Δ. Τότε ἡ διαφορά ἀνάμεσα στό προϊόν τῶν κομματιῶν γῆς Δ καί Α = 7 κουάρτερ, προηγούμενα ἦταν = 3. Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στό Β καί στό Α = 3 κουάρτερ, προηγούμενα ἦταν = 1. Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στό Γ καί Β = — 1, προηγούμενα ἦταν + 1 κλπ. Αὐτή, ὅμως, ἡ ἀριθμητική διαφορά, πού εἶναι ἀποφασιστικῆς σημασίας γιά τή διαφορική πρόσοδο I, ἐφόσον ἐκφράζεται μ' αὐτήν ἡ διαφορά στήν παραγωγικότητα ἴσων ἐπενδύσεων κεφαλαίου, εἶναι ἐδῶ ἐντελῶς χωρίς σημασία, γιατί εἶναι μόνο τό ἀποτέλεσμα διαφορετικῶν πρόσθετων ἐπενδύσεων ἤ μή πρόσθετων ἐπενδύσεων κεφαλαίου, μέ ἀμετάβλητη τή διαφορά γιά τό κάθε ἴσο μέρος τοῦ κεφαλαίου πού εἶναι ἐπενδυμένο στά διάφορα κομμάτια γῆς.

III. Τά πρόσθετα κεφάλαια ἀποδίδουν πρόσθετο προϊόν καί γι' αὐτό δημιουργοῦν πρόσθετα κέρδη, ἀλλά μέ μειωνόμενο ποσοστό, ὄχι ἀνάλογο μέ τήν αὔξηση τῶν πρόσθετων κεφαλαίων.

Πίνακας III

Κατηγορία γῆς	Πλέθρα	Κεφάλαιο σέ λίρ. στ.	Κέρδος σέ λίρ. στ.	Τιμή παραγωγῆς σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ κουάρτερ	Τιμή πούλησης σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ λίρ. στ.	Πρόσοδος σέ κουάρτερ	Πρόσοδος σέ λίρ. στ.	Ποσοστό τοῦ πρόσθετου κέρδους
Α	1	$2\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	3	1	3	3	0	0	0
Β	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$2+1\frac{1}{2}=3\frac{1}{2}$	3	$10\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	$4\frac{1}{2}$	90%
Γ	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$3+2\ =5$	3	15	3	9	180%
Δ	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$4+3\frac{1}{2}=7\frac{1}{2}$	3	$22\frac{1}{2}$	$5\frac{1}{2}$	$16\frac{1}{2}$	330%
		$17\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$	21	17		51	10	30	

Σ' αὐτή τήν τρίτη ὑπόθεσή μας δέν ἔχει πάλι σημασία, ἄν οἱ πρόσθετες δεύτερες ἐπενδύσεις κεφαλαίου κατανέμονται ἰσόμερα ἤ ἀνισόμερα στίς διάφορες κατηγορίες γῆς, ἄν ἡ μειωνόμενη παραγωγή πρόσθετου κέρδους συντελεῖται σέ ἴσες ἤ ἄνισες ἀναλογίες, ἄν ὅλες οἱ πρόσθετες ἐπενδύσεις κεφαλαίου γίνονται στήν ἴδια κατηγορία γῆς πού ἀποφέρει πρόσοδο ἤ ἄν κατανέμονται ἰσόμερα ἤ ἀνισόμερα σέ διαφορετικῆς ποιότητας γαῖες πού ἀποφέρουν πρόσοδο. Ὅλα αὐτά τά περιστατικά δέν ἔχουν καμιά σημασία γιά τό νόμο πού θά ἀναπτύξουμε. Ἡ μοναδική προϋπόθεση εἶναι, οἱ πρόσθετες ἐπενδύσεις κεφαλαίου σέ ὁποιαδήποτε ἀπό τίς προσοδοφόρες κατηγορίες γῆς, νά ἀποφέρουν πρόσθετο κέρδος, σέ μειωνόμενη ὅμως ἀναλογία σέ σύγκριση μέ τήν αὔξηση τοῦ κεφαλαίου. Τά ὅρια αὐτῆς τῆς μείωσης κινοῦνται στά παραδείγματα τοῦ πιό πάνω πίνακα ἀνάμεσα στά 4 κουάρτερ = 12

λίρ. στ., τό προϊόν τῆς πρώτης ἐπένδυσης κεφαλαίου στήν καλύτερη κατηγορία γῆς Δ, καί στό 1 κουάρτερ = 3 λίρ. στ., τό προϊόν τῆς ἴδιας ἐπένδυσης κεφαλαίου στή χειρότερη κατηγορία γῆς Α. Τό προϊόν τῆς καλύτερης γῆς ἀπό τήν ἐπένδυση κεφαλαίου Ι ἀποτελεῖ τό ἀνώτατο ὅριο, καί τό προϊόν τῆς χειρότερης γῆς Α, ἡ ὁποία δέν ἀποφέρει πρόσοδο ,τῆς γῆς πού δέν δίνει καθόλου πρόσθετο κέρδος, μέ ἴση ἐπένδυση κεφαλαίου, ἀποτελεῖ τό κατώτατο ὅριο τοῦ προϊόντος πού ἀποφέρουν οἱ διαδοχικές ἐπενδύσεις κεφαλαίου σέ μιά ὁποιαδήποτε κατηγορία γῆς, ἡ ὁποία δίνει πρόσθετο κέρδος, μέ μειωνόμενη παραγωγικότητα. Ὅπως ἡ ὑπόθεση ΙΙ ἀνταποκρίνεται στό γεγονός ὅτι στήν καλλιεργημένη ἐπιφάνεια προστίθενται ἀπό τίς καλύτερες κατηγορίες γῆς νέα κομμάτια γῆς ἴδιας ποιότητας, ὅτι αὐξάνει ἡ ἔκταση μιᾶς ἀπό τίς καλλιεργημένες κατηγορίες γῆς, ἔτσι ἡ ὑπόθεσή μας ΙΙΙ ἀνταποκρίνεται στό γεγονός, ὅτι καλλιεργοῦνται πρόσθετα κομμάτια γῆς, π οἱ διάφορες βαθμίδες τῆς γονιμότητάς τους κατανέμονται ἀνάμεσα στό Δ καί στό Α, ἀνάμεσα στά κομμάτια τῆς καλύτερης καί στά κομμάτια τῆς χειρότερης γῆς. Ἄν οἱ διαδοχικές ἐπενδύσεις κεφαλαίου γίνονται ἀποκλειστικά στήν κατηγορία γῆς Δ, τότε μπορεῖ νά συμπεριλαβαίνουν τίς ὑπάρχουσες διαφορές ἀνάμεσα στό Δ καί τό Α, ἐπίσης τίς διαφορές ἀνάμεσα στό Δ καί Γ, καθώς καί τίς διαφορές ἀνάμεσα στό Δ καί τό Β. Ἄν οἱ διαδοχικές ἐπενδύσεις κεφαλαίου γίνονται ὅλες στή γῆ Γ, τότε μπορεῖ νά συμπεριλαβαίνουν μόνο τίς διαφορές ἀνάμεσα στίς κατηγορίες γῆς Γ καί Α ἤ Β. Ἄν γίνονται στή γῆ Β, τότε μποροῦν νά συμπεριλαβαίνουν μόνο τίς διαφορές ἀνάμεσα στή γῆ Β καί στή γῆ Α.

Ὁ νόμος ὅμως λέει: ὅτι σ' ὅλες τίς κατηγορίες γῆς ἡ πρόσοδος αὐξάνει ἀπόλυτα, ἄν καί ὄχι στήν ἴδια ἀναλογία μέ τό πρόσθετα ἐπενδυμένο κεφάλαιο.

Ἄν πάρουμε ὑπόψη καί τό πρόσθετο κεφάλαιο, καί τό συνολικά στή γῆ ἐπενδυμένο κεφάλαιο, τό ποσοστό τοῦ πρόσθετου κέρδους πέφτει, ὅμως αὐξάνει τό ἀπόλυτο μέγεθος τοῦ πρόσθετου κέρδους, ἀκριβῶς ὅπως τό μειωνόμενο ποσοστό κέρδους τοῦ κεφαλαίου γενικά συνδέεται συνήθως μέ μιά αὐξανόμενη ἀπόλυτη μάζα τοῦ κέρδους. Ἔτσι τό μέσο πρόσθετο κέρδος πού βγαίνει ἀπό τήν ἐπένδυση κεφαλαίου στό κομμάτι γῆς Β = 90% τοῦ κεφαλαίου, ἐνῶ στήν πρώτη ἐπένδυση κεφαλαίου ἦταν = 120%. Ὅμως τό συνολικό πρόσθετο κέρδος αὐξάνει ἀπό 1 κουάρτερ σέ $1^1/_2$ κουάρτερ καί ἀπό 3 λίρ. στ. σέ $4^1/_2$. Ἡ συνολική πρόσοδος, ἄν τήν πάρουμε αὐτή καθεαυτή — καί ὄχι σέ σχέση μέ τό διπλασιασμένο μέγεθος τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου — ἔχει αὐξηθεῖ ἀπόλυτα. Μπορεῖ ἐδῶ νά μεταβάλλονται οἱ διαφορές ἀνάμεσα στίς προσόδες τῶν διαφόρων κατηγοριῶν γῆς καί ἡ σχέση μεταξύ τους, ὅμως ἡ μεταβολή αὐτή στή διαφορά, εἶναι ἐδῶ ἀποτέλεσμα καί ὄχι αἰτία τῆς ἀμοιβαίας αὔξησης τῶν προσόδων.

IV. Δέν χρειάζεται νά ἀναλυθεῖ περισσότερο ἡ περίπτωση, στήν ὁποία οἱ πρόσθετες ἐπενδύσεις κεφαλαίου στίς καλύτερες κατηγορίες γαιῶν παράγουν μεγαλύτερο προϊόν ἀπό τίς ἀρχικές. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι κάτω ἀπό τήν προϋπόθεση αὐτή αὐξάνουν οἱ πρόσοδες κατά πλέθρο, καί αὐξάνουν σέ μεγαλύτερη ἀναλογία ἀπό τό πρόσθετο κεφάλαιο, σέ ὁποιαδήποτε κατηγορία γῆς κι ἄν ἔχει γίνει ἡ ἐπένδυσή του. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ πρόσθετη ἐπένδυση κεφαλαίου συνδέεται μέ ἐγγειοβελτιώσεις. Ἐδῶ συμπεριλαβαίνεται ἡ περίπτωση, στήν ὁποία μιά προσθήκη λιγότερου κεφαλαίου παράγει τό ἴδιο ἤ καί μεγαλύτερο ἀποτέλεσμα ἀπό ὅ,τι παρήγαγε προηγούμενα μιά προσθήκη μεγαλύτερου κεφαλαίου. Ἡ περίπτωση αὐτή δέν εἶναι ἐντελῶς ταυτόσημη μέ τήν προηγούμενη, καί πρόκειται γιά μιά διαφορά ἀνάμεσά τους πού ἔχει σημασία σ' ὅλες τίς ἐπενδύσεις κεφαλαίου. Ἄν λ.χ. ἕνα κεφάλαιο 100 μονάδων ἀποφέρει ἕνα κέρδος 10, καί ἕνα κεφάλαιο 200 μονάδων ἀποφέρει ἕνα κέρδος 40, ὅταν χρησιμοποιηθεῖ μέ μιά ὁρισμένη μορφή, τότε τό κέρδος αὐξάνει ἀπό 10% σέ 20%, καί ἀπό τήν ἄποψη αὐτή εἶναι τό ἴδιο μέ τήν περίπτωση πού ἕνα κεφάλαιο 50 μονάδων, ὅταν χρησιμοποιηθεῖ μέ μιά πιό ἀποτελεσματική μορφή, ἀποφέρει ἕνα κέρδος 10 ἀντί 5. Ὑποθέτουμε ἐδῶ ὅτι τό κέρδος συνδέεται μέ τήν ἀναλογική αὔξηση τοῦ προϊόντος. Ἡ διαφορά ὅμως συνίσταται στό ὅτι τή μιά φορά θά πρέπει νά διπλασιάσω τό κεφάλαιο, ἐνῶ ἀντίθετα τήν ἄλλη φορά μέ τό ἴδιο ὥς τώρα κεφάλαιο πετυχαίνω διπλάσιο ἀποτέλεσμα. Δέν εἶναι καθόλου τό ἴδιο ἄν 1) μέ τή μισή ζωντανή ἤ ὑλοποιημένη ἐργασία βγάζω τό ἴδιο μέ προηγούμενα προϊόν, ἤ ἄν 2) μέ τήν ἴδια ἐργασία παράγω τό διπλάσιο μέ προηγούμενα προϊόν, ἤ ἄν 3) μέ διπλάσια ἐργασία παράγω τετραπλάσιο σέ σχέση μέ προηγούμενα προϊόν. Στήν πρώτη περίπτωση ἀπελευθερώνεται ἐργασία μέ ζωντανή ἤ ὑλοποιημένη μορφή, πού μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ διαφορετικά. Αὐξάνει ἡ δυνατότητα διάθεσης ἐργασίας καί κεφαλαίου. Ἡ ἀπελευθέρωση κεφαλαίου (καί ἐργασίας) ἀποτελεῖ αὐτή καθεαυτή αὔξηση τοῦ πλούτου. Φέρνει ἀκριβῶς τό ἴδιο ἀποτέλεσμα, σάν νά ἔχει δημιουργηθεῖ αὐτό τό πρόσθετο κεφάλαιο μέ τή συσσώρευση, μόνο πού ἐξοικονομεῖ τή δουλειά τῆς συσσώρευσης.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἕνα κεφάλαιο[1*] 100 μονάδων ἔχει παραγάγει ἕνα προϊόν 10 μέτρων. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι στίς 100 μονάδες περιλαβαίνονται, σταθερό κεφάλαιο, καθώς καί ζωντανή ἐργασία καί κέρδος. Ἔτσι, τό μέτρο κοστίζει 10 μονάδες. Ἄν τώρα μέ τό ἴδιο κεφάλαιο τῶν 100 μονάδων παραγάγω 20 μέτρα, τότε τό μέτρο θά κοστίζει 5. Ἄν, ἀντίθετα, μέ ἕνα κεφάλαιο 50 μονάδων παραγάγω 10 μέτρα, τότε πάλι τό μέτρο κοστίζει 5 μονάδες, ὁπότε ἀπελευθερώνεται ἕνα κεφάλαιο 50 μονάδων, ἄν βέβαια εἶναι ἀρκετή ἡ προηγούμενη προσφορά ἐμπορεύματος. Ἄν χρειαστεῖ νά διαθέσω ἕνα κεφάλαιο 200 μονάδων γιά νά παραγάγω 40 μέτρα, τότε τό μέτρο κοστίζει πάλι 5 μονάδες. Ὁ καθορισμός τῆς ἀξίας ἤ ἀκόμα καί τῆς τιμῆς δέν δίνει τή δυνατότητα νά διαπιστωθεῖ ἐδῶ καμιά διαφορά, ὅπως δέν δίνει καί τή δυνατότητα νά διαπιστωθεῖ ἡ ἀντίστοιχη πρός τήν προκαταβολή κεφαλαίου μάζα προϊόντων. Ὅμως, στήν πρώτη περίπτωση ἀπελευθερώνεται κεφάλαιο, στή δεύτερη ἐξοικονομεῖται πρόσθετο κεφάλαιο, ἐφόσον θά ἀπαιτοῦνταν περίπου διπλάσια παραγωγή. Στήν τρίτη περίπτωση μπορεῖ τό αὐξημένο προϊόν νά ἐπιτευχθεῖ, ὅταν αὐξηθεῖ τό προκαταβλημένο κεφάλαιο, ἄν καί ὄχι στήν ἴδια ἀναλογία, πού θά ἀπαιτοῦνταν ἄν τό αὐξημένο προϊόν ἐπρόκειτο νά προσφερθεῖ μέ τήν παλιά παραγωγική δύναμη. (Ἀνήκει στό τμῆμα I τοῦ Βιβλίου).

Ἐξεταζόμενο τό ζήτημα ἀπό τή σκοπιά τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ὄχι ἀπό τήν ἄποψη τῆς αὔξησης τῆς ὑπεραξίας, ἀλλά τῆς μείωσης τῆς τιμῆς κόστους — καί τῆς οἰκονομίας πού γίνεται στό κόστος τοῦ στοιχείου πού δημιουργεῖ ὑπεραξία, στό κόστος τῆς ἐργασίας, ἡ οἰκονομία αὐτή προσφέρει στόν κεφαλαιοκράτη αὐτή τήν ὑπηρεσία τῆς μείωσης τῶν ἐξόδων παραγωγῆς, καί δημιουργεῖ κέρδος γι' αὐτόν, ὅσο καιρό ἡ ρυθμίζουσα τιμή παραγωγῆς παραμένει ἴδια — ἡ χρησιμοποίηση σταθεροῦ κεφαλαίου τοῦ κοστίζει πάντα φτηνότερα ἀπό τή χρησιμοποίηση μεταβλητοῦ κεφαλαίου. Στήν πραγματικότητα αὐτό προϋποθέτει τήν ἀντίστοιχη στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς ἀνάπτυξη τῆς Πίστης καί ἀφθονία δανειακοῦ κεφαλαίου. Ἀπό τή μιά μεριά χρησιμοποιῶ 100 λίρ. στ. πρόσθετο σταθερό κεφάλαιο, ἄν οἱ 100 λίρ. στ. ἀποτελοῦν τό προϊόν 5 ἐργατῶν μέσα σέ ἕνα χρόνο, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, χρησιμοποιῶ 100 λίρ. στ. μέ τή μορφή μεταβλητοῦ κεφαλαίου. Ἄν τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας εἶναι 100%, τότε ἡ ἀξία πού δημιούργησαν οἱ 5 ἐργάτες

[1*] Στή ρωσική ἔκδοση 1961 ἀκολουθεῖ σέ παρένθεση καί ἡ ἐπεξήγηση: (πού δημιούργησε μιά τιμή παραγωγῆς). Σημ. μετ.

εἶναι 200 λίρ. στ. Ἀντίθετα, ἡ ἀξία 100 λιρ. στ. σταθεροῦ κεφαλαίου = 100 λίρ. στ., καί σάν κεφάλαιο ἴσως νά εἶναι = 105 λίρ. στ., ἄν τό ἐπιτόκιο = 5%. Τά ἴδια χρηματικά ποσά, ἀνάλογα μέ τό πῶς προκαταβάλλονται στήν παραγωγή, σάν ἀξιακά μεγέθη σταθεροῦ ἤ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, ἐκφράζουν πολύ διαφορετικές ἀξίες, ἄν παρθοῦν ὑπόψη τά προϊόντα τους. Ὅσον ἀφορᾶ παραπέρα τό κόστος τῶν ἐμπορευμάτων, ἐξεταζόμενο ἀπό τήν ἄποψη τοῦ κεφαλαιοκράτη, ὑπάρχει ἀκόμα ἡ διαφορά ὅτι ἀπό τίς 100 λίρ. στ. τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού εἶναι ἐπενδυμένο σέ πάγιο κεφάλαιο, μεταφέρεται στήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος μόνο ἡ φθορά του, ἐνῶ οἱ 100 λίρ. στ. πού διατέθηκαν γιά τόν μισθό ἐργασίας πρέπει νά ἀναπαραχθοῦν ὁλοκληρωτικά.

Γιά τούς ἀποίκους καί γενικά γιά τούς αὐτοτελεῖς μικροπαραγωγούς, πού δέν διαθέτουν καθόλου κεφάλαιο ἤ πού μποροῦν νά διαθέτουν κεφάλαιο μόνο μέ ὑψηλό τόκο, τό μέρος τοῦ προϊόντος, πού ἀντιπροσωπεύει τόν μισθό ἐργασίας, ἀποτελεῖ τό εἰσόδημά τους, ἐνῶ γιά τόν κεφαλαιοκράτη ἀποτελεῖ προκαταβολή κεφαλαίου. Γι' αὐτό, ὁ αὐτοτελής μικροπαραγωγός θεωρεῖ αὐτήν τή δαπάνη ἐργασίας σάν ἀναπόφευχτο ὅρο γιά τήν παραγωγή τοῦ προϊόντος της, στό ὁποῖο ἀποβλέπει πρίν ἀπ' ὅλα. Ὅσον ἀφορᾶ ὅμως τήν περίσσια ἐργασία του πού τήν ξοδεύει πέρα ἀπό τήν ἀναγκαία ἐργασία, ἡ ἐργασία αὐτή πραγματοποιεῖται ὁπωσδήποτε σέ ἕνα περισσευούμενο προϊόν, καί, ἐφόσον μπορεῖ αὐτό νά τό πουλήσει ἤ νά τό χρησιμοποιήσει ὁ ἴδιος, τό θεωρεῖ σάν κάτι πού δέν τοῦ κόστισε τίποτα, γιατί δέν τοῦ κόστισε ὑλοποιημένη ἐργασία. Γι' αὐτόν μόνο ἡ δαπάνη ὑλοποιημένης ἐργασίας σημαίνει ἀλλοτρίωση πλούτου. Προσπαθεῖ φυσικά νά πουλήσει ὅσο τό δυνατό πιό ἀκριβά, ἀλλά ἀκόμα καί ἡ πούληση κάτω ἀπό τήν ἀξία καί κάτω ἀπό τήν καπιταλιστική τιμή παραγωγῆς ἐξακολουθεῖ νά σημαίνει γι' αὐτόν ἀκόμα κέρδος, ἐφόσον τό κέρδος αὐτό δέν ἔχει προεξοφληθεῖ ἀπό χρέη, ὑποθῆκες κλπ. Ἀντίθετα, γιά τόν κεφαλαιοκράτη καί ἡ δαπάνη μεταβλητοῦ κεφαλαίου, καί ἡ δαπάνη σταθεροῦ κεφαλαίου ἀποτελοῦν προκαταβολή κεφαλαίου. Ἡ σχετικά μεγαλύτερη προκαταβολή τοῦ τελευταίου, ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἀμετάβλητοι, μειώνει τήν τιμή κόστους, ὅπως μειώνει πραγματικά καί τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων. Γι' αὐτό, παρ' ὅλο πού τό κέρδος πηγάζει μόνο ἀπό τήν ὑπερεργασία, δηλαδή μόνο ἀπό τή χρησιμοποίηση μεταβλητοῦ κεφαλαίου, μπορεῖ στόν ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη νά φαίνεται ὅτι ἡ ζωντανή ἐργασία εἶναι τό πιό ἀκριβοπληρωμένο στοιχεῖο τῶν ἐξόδων του παραγωγῆς καί πού γι' αὐτό θά πρέπει περισσότερο ἀπό τά ἄλλα νά περιοριστεῖ στό ἐλάχιστο. Πρόκειται

ἐδῶ γιά μιά καπιταλιστικά διαστρεβλωμένη μορφή τῆς ἀλήθειας, ὅτι ἡ σχετικά μεγαλύτερη χρησιμοποίηση παρωχημένης ἐργασίας, σέ σχέση μέ τήν ζωντανή ἐργασία, σημαίνει ἀνεβασμένη παραγωγικότητα τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας καί μεγαλύτερο κοινωνικό πλοῦτο. Νά πόσο λαθεμένα καί ἀνάποδα μέ τό κεφάλι κάτω, παρουσιάζονται ὅλα ἀπό τή σκοπιά τοῦ συναγωνισμοῦ.

Μέ τήν προϋπόθεση ὅτι μένουν ἀμετάβλητες οἱ τιμές παραγωγῆς, μπορεῖ οἱ πρόσθετες ἐπενδύσεις κεφαλαίου νά γίνονται μέ μή μεταβαλλόμενη, αὐξανόμενη ἤ μειωνόμενη τήν παραγωγικότητα στίς καλύτερες γαῖες, δηλαδή σέ ὅλες τίς κατηγορίες γῆς ἀπό τή Β καί πάνω. Στήν κατηγορία γῆς Α, κάτω ἀπό τίς προϋποθέσεις μας θά ἦταν δυνατό νά γίνει αὐτό εἴτε μέ ἀμετάβλητη τήν παραγωγικότητα, ὁπότε ἡ γῆ θά ἐξακολουθοῦσε νά μή ἀποφέρει πρόσοδο, εἴτε ἀκόμα, ὅταν αὐξάνει ἡ παραγωγικότητα, ἕνα μέρος τοῦ ἐπενδυμένου στό κομμάτι γῆς Α κεφαλαίου θά ἀπόφερε πρόσοδο, τό ἄλλο μέρος ὅμως ὄχι. Αὐτό ὅμως θά ἦταν ἀδύνατο, ἄν ὑποθέταμε μειωνόμενη παραγωγική δύναμη γιά τό Α, γιατί διαφορετικά αὐτή ἡ τιμή παραγωγῆς δέν θά ἔμενε σταθερή, ἀλλά θά ἀνέβαινε. Κάτω ἀπό ὅλες αὐτές τίς συνθῆκες, ὅμως, δηλαδή ἄν τό πρόσθετο προϊόν πού δίνουν οἱ πρόσθετες ἐπενδύσεις εἶναι ἀνάλογο πρός τό μέγεθός τους ἤ ἄν βρίσκεται πάνω ἤ κάτω ἀπό αὐτή τήν ἀναλογία — ἄν ἑπομένως τό ποσοστό τοῦ πρόσθετου κέρδους τοῦ κεφαλαίου, ὅταν τό κεφάλαιο αὐξάνει, παραμένει σταθερό, ἀνεβαίνει ἤ πέφτει — αὐξάνει κατά πλέθρο τό πρόσθετο προϊόν καί τό ἀντίστοιχο μ' αὐτό πρόσθετο κέρδος, μπορεῖ ἑπομένως νά αὐξάνει καί ἡ γαιοπρόσοδος, ἡ πρόσοδος σέ σιτάρι καί ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα. Ἡ αὔξηση τῆς μάζας μόνο τοῦ πρόσθετου κέρδους καί ἀντίστοιχα τῆς προσόδου, ὑπολογισμένης κατά πλέθρο, δηλαδή ἡ αὐξανόμενη μάζα τοῦ πρόσθετου κέρδους, ὑπολογισμένη πάνω στή βάση μιᾶς ὁποιασδήποτε σταθερῆς μονάδας, ἑπομένως στήν περίπτωσή μας πάνω στή βάση κάποιας καθορισμένης ἔκτασης γῆς, τοῦ πλέθρου ἤ τοῦ ἑκταρίου, ἐκφράζεται σάν αὐξανόμενη ἀναλογία. Γι' αὐτό, κάτω ἀπό αὐτές τίς συνθῆκες τό ὕψος τῆς προσόδου, ὑπολογισμένης κατά πλέθρο, αὐξάνει ἁπλῶς ἐξαιτίας τῆς αὔξησης τοῦ ἐπενδυμένου στή γῆ κεφαλαίου. Καί μάλιστα ἡ αὔξηση αὐτή γίνεται μέ ἀμετάβλητες τίς τιμές παραγωγῆς καί μένει ἀντίθετα ἀδιάφορη ἀπέναντι στό ζήτημα, ἄν ἡ παραγωγικότητα τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου παραμένει ἀμετάβλητη ἤ ἄν μειώνεται ἤ αὐξάνει. Τά τελευταῖα περιστατικά τροποποιοῦν τήν ἔκταση, στήν ὁποία αὐξάνει τό ὕψος τῆς προσόδου κατά πλέθρο, δέν τροποποιοῦν ὅμως τό γεγονός αὐτῆς τῆς αὔξησης. Πρόκειται γιά ἕνα φαινόμενο πού προσιδιάζει στή διαφορική πρόσοδο ΙΙ καί πού τή διακρίνει ἀπό τή διαφορική πρόσοδο Ι. Ἄν οἱ πρόσθετες ἐπενδύσεις κεφαλαίου ἔχουν γίνει ὄχι χρονικά ἡ μιά ὕστερα ἀπό τήν ἄλλη στό ἴδιο κομμάτι γῆς, ἀλλά ταυτόχρονα ἡ μιά δίπλα στήν ἄλλη σέ καινούργια πρόσθετη γῆ τῆς ἴδιας ἀντίστοιχης ποιότητας, τότε θά εἶχε αὐξηθεῖ ἡ μάζα τῆς συνολικῆς προσόδου καί, ὅπως δείξαμε προηγούμενα, θά εἶχε αὐξηθεῖ καί ἡ μέση πρόσοδος τῆς καλλιεργημένης συνολικῆς ἐπιφάνειας, ὄχι ὅμως τό ὕψος τῆς προσόδου κατά πλέθρο. Μέ ἀμετάβλητο τό ἀποτέλεσμα, ἐφόσον παίρνονται ὑπόψη ἡ μάζα καί ἡ ἀξία τῆς συνολικῆς παραγωγῆς καί τοῦ πρόσθετου προϊόντος, ἡ συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου σέ μικρότερη ἐπιφάνεια ἐδάφους, ἀνεβάζει τό ὕψος τῆς προσόδου κατά πλέθρο, ἐνῶ κάτω ἀπό τίς ἴδιες συνθῆκες ἡ διασπορά του πάνω σέ μιά μεγαλύτερη ἐπιφάνεια, μέ ἀμετάβλητους κατά τά ἄλλα τούς ὅρους, δέν ἐπιφέρει τό ἴδιο ἀποτέλεσμα. Ὅσο περισσότερο ὅμως αναπτύσσεται ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς, τόσο περισσότερο ἀναπτύσσεται καί ἡ συγκέντρωση κεφαλαίου στήν ἴδια ἐπιφάνεια ἐδάφους, τόσο πιό ψηλά ἀνεβαίνει ἑπομένως ἡ πρόσοδος, ὑπολογισμένη κατά πλέθρο. Γι' αὐτό, ἄν πάρουμε δυό χῶρες, στίς ὁποῖες οἱ τιμές παραγωγῆς θά ἦταν ἴδιες, ἴδιες καί οἱ διαφορές στίς κατηγορίες τῆς γῆς, καί στίς ὁποῖες θά εἶχε ἐπενδυθεῖ ἡ ἴδια μάζα κεφαλαίου, μόνο πού στή μιά ἡ ἐπένδυση θά εἶχε γίνει περισσότερο μέ τή μορφή διαδοχικῶν τοποθετήσεων σέ περιορισμένη ἔκταση γῆς, ἐνῶ στήν ἄλλη περισσότερο μέ τή μορφή παράλληλων τοποθετήσεων σέ εὐρύτερη ἐπιφάνεια γῆς, ἡ πρόσοδος κατά πλέθρο, ἑπομένως καί ἡ τιμή τῆς γῆς θά ἦταν μεγαλύτερη στήν πρώτη καί μικρότερη στή δεύτερη χώρα, παρ' ὅλο πού ἡ μάζα τῆς προσόδου καί στίς δυό χῶρες θά ἦταν ἴδια. Ἔτσι, ἡ διαφορά στό ὕψος τῆς προσόδου δέν θά ἐξηγοῦνταν ἐδῶ ἀπό τή διαφορά στή φυσική γονιμότητα τῶν κατηγοριῶν τῆς γῆς, ἀλλά ἀποκλειστικά ἀπό τόν διαφορετικό τρόπο τῶν τοποθετήσεων τοῦ κεφαλαίου.

Ἄν μιλᾶμε ἐδῶ γιά πρόσθετο προϊόν, ἐννοοῦμε μ' αὐτό πάντα τό ἀντίστοιχο μέρος τοῦ προϊόντος, μέ τό ὁποῖο παρασταίνεται τό πρόσθετο κέρδος. Κατά τά ἄλλα, μέ τόν ὅρο ὑπερπροϊόν ἤ πρόσθετο προϊόν ἐννοοῦμε τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ προϊόντος, μέ τό ὁποῖο παρασταίνεται ἡ συνολική ὑπεραξία, ἤ ἀκόμα, σέ μεμονωμένες περιπτώσεις, μέ τό ὁποῖο παρασταίνεται τό μέσο κέρδος. Ἡ εἰδική σημασία, πού ἀποκτάει ἡ λέξη στό προσοδοφόρο κεφάλαιο, δίνει, ὅπως δείξαμε πιό πάνω, λαβή γιά παραννοήσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ἡ διαφορική πρόσοδος ΙΙ-Δεύτερη περίπτωση: Μειωνόμενη τιμή παραγωγῆς

Ἡ τιμή παραγωγῆς μπορεῖ νά πέφτει, ἄν οἱ πρόσθετες ἐπενδύσεις κεφαλαίου γίνονται μέ μή μεταβαλλόμενο, μειωνόμενο ἤ ἀνερχόμενο τό ποσοστό τῆς παραγωγικότητας.

Ι. Μέ μή μεταβαλλόμενη παραγωγικότητα τῆς πρόσθετης ἐπένδυσης κεφαλαίου

Ἐπομένως, ἡ περίπτωση αὐτή προϋποθέτει, ὅτι στίς διάφορες κατηγορίες γῆς, ἀνάλογα μέ τήν ἀντίστοιχη ποιότητά τους, τό προϊόν αὐξάνει στόν ἴδιο βαθμό πού αὐξάνει τό ἐπενδυμένο σ' αὐτές κεφάλαιο. Αὐτό, μέ ἀμετάβλητες τίς διαφορές ἀνάμεσα στίς κατηγορίες τῆς γῆς, προϋποθέτει μιά αὔξηση τοῦ πρόσθετου προϊόντος, ἀνάλογη μέ τήν αὔξηση τῆς ἐπένδυσης κεφαλαίου. Ἡ περίπτωση αὐτή ἀποκλείει λοιπόν κάθε πρόσθετη ἐπένδυση κεφαλαίου σέ γῆ τῆς κατηγορίας Α πού θά ἔθιγε τή διαφορική πρόσοδο. Στήν περίπτωση αὐτή τό ποσοστό τοῦ πρόσθετου κέρδους = 0. Παραμένει λοιπόν = 0, γιατί ὑποτίθεται, ὅτι παραμένει σταθερή ἡ παραγωγική δύναμη τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου, ἐπομένως σταθερό μένει καί τό ποσοστό τοῦ πρόσθετου κέρδους.

Ἡ ρυθμίζουσα τιμή παραγωγῆς, ὅμως, μπορεῖ κάτω ἀπό αὐτές τίς προϋποθέσεις μόνο νά πέφτει, γιατί στή θέση τῆς τιμῆς παραγωγῆς τοῦ Α ρυθμίζουσα γίνεται ἡ τιμή παραγωγῆς τοῦ ἀμέσως καλύτερου κομματιοῦ γῆς Β, ἤ γενικά κάποιου καλύτερου ἀπό τό Α κομματιοῦ γῆς. Ἐπομένως ἀποσύρεται τό κεφάλαιο ἀπό τό Α, ἤ ἀκόμα ἀπό τό Α καί ἀπό τό Β, ἄν ἡ τιμή παραγωγῆς τοῦ κομματιοῦ γῆς Γ θά γινόταν ἡ ρυθμίζουσα τιμή παραγωγῆς, ἔτσι θά ἀποκλειόταν ἀπό τό συναγωνισμό τῶν σιτοπαραγωγῶν κομματιῶν γῆς κάθε κατώτερης ποιότητας γῆ. Κάτω ἀπό τίς δοσμένες προϋποθέσεις, ὁ ὅρος γι' αὐτό εἶναι ὅτι τό πρόσθετο προϊόν τῶν πρόσθετων ἐπενδύσεων κεφαλαίου ἱκανοποιεῖ τίς ἀνάγκες καί γι' αὐτό γίνεται περιττή γιά τήν ἐξασφάλιση τῆς προσφορᾶς ἡ παραγωγή τοῦ χειρότερου κομματιοῦ γῆς Α κλπ.

Ἄς πάρουμε λοιπόν λ.χ. τόν Πίνακα ΙΙ, ἔτσι, ὅμως, πού ἀντί μέ 20 κουάρτερ οἱ ἀνάγκες νά καλύπτονται μέ 18 κουάρτερ. Στήν περίπτωση αὐτή τό Α θά ἀποκλειόταν, τό Β, καί μαζί του ἡ τιμή παραγωγῆς τῶν 30 σελλ. θά γινόταν ἡ ρυθμίζουσα τιμή. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ διαφορική πρόσοδος παίρνει αὐτή τή μορφή:

Πίνακας IV

Κατηγορία γῆς	Πλέθρα	Κεφάλαιο σέ λίρ. στ.	Κέρδος σέ λίρ. στ.	Τιμή παραγωγῆς σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ κουάρτερ	Τιμή πούλησης τοῦ κουάρτερ σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ λίρ. στ.	Πρόσοδος σέ κουάρτερ σίτου	Πρόσοδος σέ χρῆμα λίρ. στ.	Ποσοστό τοῦ πρόσθετου κέρδους
Β	1	5	1	6	4	$1\frac{1}{2}$	6	0	0	0
Γ	1	5	1	6	6	$1\frac{1}{2}$	9	2	3	60%
Δ	1	5	1	6	8	$1\frac{1}{2}$	12	4	6	120%
Σύνολο	3	15	3	18	18		27	6	9	

Ἔτσι ἡ συνολική πρόσοδος, συγκρινόμενη μέ τόν Πίνακα ΙΙ, θά εἶχε πέσει ἀπό 36 λίρ. στ. σέ 9 λίρ. στ. καί σέ σιτάρι ἀπό 12 κουάρτερ σέ 6, ἐνῶ ἡ συνολική παραγωγή θά εἶχε πέσει μόνο κατά 2 κουάρτερ, ἀπό 20 σέ 18. Τό ποσοστό τοῦ πρόσθετου κέρδους, ὑπολογισμένο στή σχέση του πρός τό κεφάλαιο, θά εἶχε πέσει στό ἕνα τρίτο, ἀπό 180 σέ 60%.[1*] Ἐπομένως στήν πτώση τῆς τιμῆς παραγωγῆς ἀντιστοιχεῖ ἐδῶ μιά μείωση τῆς προσόδου σέ σιτάρι καί τῆς προσόδου σέ χρῆμα.

Σέ σύγκριση μέ τόν Πίνακα Ι σημειώνεται μόνο μείωση τῆς προσόδου σέ χρῆμα. Ἡ πρόσοδος σέ σιτάρι εἶναι καί τίς δυό φορές 6 κουάρτερ, μόνο πού στή μιά περίπτωση τά κουάρτερ αὐτά = 18 λίρ. στ. καί στήν ἄλλη = 9 λίρ. στ. Γιά τό κομμάτι γῆς Γ[2*] ἡ πρόσοδος σέ σιτάρι ἔμεινε ἡ ἴδια μέ τόν Πίνακα Ι. Πράγματι, μέ τήν πρόσθετη παραγωγή πού ἐπιτεύχθηκε, χάρη στό ὁμοιόμορφο ἀποτέλεσμα τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου, διώχτηκε ἀπό τήν ἀγορά τό προϊόν τοῦ Α καί μαζί του παραμερίστηκε τό κομμάτι γῆς Α σάν συναγωνιζόμενος παράγοντας τῆς παραγωγῆς. Ἔτσι δημιουργήθηκε μιά νέα διαφο-

[1*] Στήν 1η γερμανική ἔκδοση: θά εἶχε πέσει στό μισό, ἀπό 180 σέ 90%.
[2*] Στήν 1η ἔκδοση: Γ καί Δ.

ρική πρόσοδος I, στήν ὁποία τό καλύτερο ἀπό τό Α κομμάτι γῆς Β παίζει τόν ἴδιο ρόλο πού ἔπαιζε προηγούμενα ἡ χειρότερη κατηγορία γῆς Α. Ἔτσι, ἀπό τή μιά μεριά, φεύγει ἀπό τή μέση ἡ πρόσοδος ἀπό τό Β καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας, ἡ ἐπένδυση πρόσθετου κεφαλαίου δέν ἄλλαξε τίποτα στίς διαφορές ἀνάμεσα στά κομμάτια γῆς Β, Γ καί Δ. Γι' αὐτό ἐλαττώνεται τό μέρος τοῦ προϊόντος πού μετατρέπεται σέ πρόσοδο.

Ἄν τό πιό πάνω ἀποτέλεσμα — ἡ ἱκανοποίηση τῆς ζήτησης παρά τόν ἀποκλεισμό τοῦ Α — πετυχαινόταν μέ τό ὅτι στά κομμάτια γῆς Γ ἤ Δ, ἤ καί στά δυό, τοποθετήθηκε περισσότερο ἀπό τό διπλάσιο κεφάλαιο, τότε τό ζήτημα θά διαμορφωνόταν διαφορετικά. Λογουχάρη, ἄν γινόταν ἡ τρίτη τοποθέτηση κεφαλαίου στό Γ, θά εἴχαμε:

Πίνακας IVα

Κατηγορία γῆς	Πλέθρα	Κεφάλαιο σέ λίρ. στ.	Κέρδος σέ λίρ. στ.	Τιμή παραγωγῆς σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ κουάρτερ	Τιμή πούλησης σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ λίρ. στ.	Πρόσοδος σέ κουάρτερ σίτου	Πρόσοδος σέ χρῆμα λίρ. στ.	Ποσοστό τοῦ πρόσθετου κέρδους
Β	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
Γ	1	7½	1½	9	9	1½	13½	3	4½	60%
Δ	1	5	1	6	8	1½	12	4	6	120%
Σύνολο	3	17½	3½	21	21		31½	7	10½	

Στό κομμάτι γῆς Γ, σέ σχέση μέ τόν Πίνακα IV, τό προϊόν αὐξήθηκε ἐδῶ ἀπό 6 κουάρτερ σέ 9, τό πρόσθετο προϊόν ἀπό 2 κουάρτερ σέ 3, ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα ἀπό 3 λίρ. στ. σέ 4½ λίρ. στ. Ἀντίθετα, ἔπεσε ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα σέ σχέση μέ τόν Πίνακα II, στόν ὁποῖο ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα ἦταν 12 λίρ. στ., καί σέ σχέση μέ τόν Πίνακα I, στόν ὁποῖο ἦταν 6 λίρ. στ. Ἡ συνολική πρόσοδος σέ σιτάρι, = 7 κουάρτερ ἔπεσε σέ σχέση μέ τόν Πίνακα II (12 κουάρτερ), ἀνέβηκε, ὅμως, σέ σχέση μέ τόν Πίνακα I (6 κουάρτερ). Ἡ συνολική πρόσοδος σέ χρῆμα (10½ λίρ. στ.) ἔπεσε σέ σχέση καί μέ τούς δυό πίνακες (18 λίρ. στ. καί 36 λίρ. στ.).

Ἄν ἡ τρίτη ἐπένδυση κεφαλαίου τῶν 2½ λιρ. στ. γινόταν στό κομμάτι γῆς Β, θά ἄλλαζε βέβαια τή μάζα τῆς παραγωγῆς, δέν θά ἔθιγε ὅμως τήν πρόσοδο, γιατί ὑποθέσαμε ὅτι οἱ διαδοχικές ἐπενδύσεις κεφαλαίου στήν ἴδια κατηγορία γῆς δέν συνεπάγονται καμιά διαφορά, καί ὅτι ἡ κατηγορία γῆς Β δέν ἀποδίδει καθόλου γαιοπρόσοδο.

Ἄν ἀντίθετα δεχτοῦμε, ὅτι ἡ τρίτη ἐπένδυση κεφαλαίου ἔγινε στό Δ καί ὄχι στό Γ, τότε θά ἔχουμε:

Πίνακας IVβ

Κατηγορία γῆς	Πλέθρα	Κεφάλαιο σέ λίρ. στ.	Κέρδος σέ λίρ. στ.	Τιμή παραγωγῆς σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ κουάρτερ	Τιμή πούλησης σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ λίρ. στ.	Πρόσοδος σέ κουάρτερ	Πρόσοδος σέ λίρ. στ.	Ποσοστό τοῦ πρόσθετου κέρδους
Β	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
Γ	1	5	1	6	6	1½	9	2	3	60%
Δ	1	7½	1½	9	12	1½	18	6	9	120%
Σύνολο	3	17½	3½	21	22		33	8	12	

Τό συνολικό προϊόν εἶναι ἐδῶ 22 κουάρτερ, δηλαδή πάνω ἀπό τό διπλάσιο τοῦ Πίνακα I, παρ' ὅλο πού τό προκαταβλημένο κεφάλαιο εἶναι μόνο 17½ λίρ. στ. ἔναντι 10 λίρ. στ., δηλαδή δέν εἶναι διπλάσιο. Ἐπίσης τό συνολικό προϊόν εἶναι κατά 2 κουάρτερ μεγαλύτερο ἀπό τό συνολικό προϊόν τοῦ Πίνακα II, παρ' ὅλο πού στόν Πίνακα II τό προκαταβλημένο κεφάλαιο εἶναι μεγαλύτερο, συγκεκριμένα εἶναι 20 λίρ. στ.

Στό κομμάτι γῆς Δ ἡ πρόσοδος σέ σιτάρι ἔχει αὐξηθεῖ σέ σχέση μέ τόν Πίνακα I ἀπό 3 σέ 6 κουάρτερ, ἐνῶ ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα ἔμεινε ἴδια, δηλαδή 9 λίρ. στ.. Σέ σχέση μέ τόν Πίνακα II ἡ πρόσοδος τοῦ Δ σέ σιτάρι ἔμεινε ἴδια, δηλαδή 6 κουάρτερ, ἔπεσε ὅμως ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα ἀπό 18 λίρ. στ. σέ 9 λίρ. στ.

Ἄν πάρουμε τίς συνολικές προσόδες, ἡ πρόσοδος σέ σιτάρι τοῦ Πίνακα IVβ εἶναι = 8 κουάρτερ, δηλαδή μεγαλύτερη ἀπό τοῦ Πίνακα I = 6 κουάρτερ, καί ἀπό τοῦ Πίνακα IVα = 7 κουάρτερ. Ἀντίθετα, εἶναι μικρότερη ἀπό τήν πρόσοδο τοῦ Πίνακα II = 12 κουάρτερ. Ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα τοῦ Πίνακα IVβ = 12 λίρ. στ. εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τοῦ Πίνακα IVα = 10½ λίρ. στ. καί μικρότερη ἀπό τήν πρόσοδο τοῦ Πίνακα I = 18 λίρ. στ. καί τοῦ Πίνακα II = 36 λίρ. στ.

Γιά νά εἶναι κάτω ἀπό τούς ὅρους τοῦ Πίνακα IVβ, ὕστερα ἀπό τήν ἔκλειψη τῆς προσόδου ἀπό τό Β, ἡ συνολική πρόσοδος ἴση μέ τή συνολική πρόσοδο τοῦ Πίνακα I, πρέπει νά ἔχουμε ἀκόμα 6 λίρ. στ. πρόσθετο κέρδος, δηλαδή 4 κουάρτερ πρός 1½ λίρ. στ. τό ἕνα, πού ἀποτελεῖ τή νέα τιμή παραγωγῆς. Τότε θά ἔχουμε πάλι μιά συνολική πρόσοδο 18 λίρ. στ. ὅπως στόν Πίνακα I. Τό μέγεθος τοῦ ἀπαιτούμενου γιά τό σκοπό αὐτό πρόσθετου κεφαλαίου θά εἶναι διαφορετικό,

ἀνάλογα μέ τό ποῦ θά τό ἐπενδύσουμε, στό Γ ἤ στό Δ, ἤ ἄν θά τό μοιράσουμε ἀνάμεσα στά δυό.

Στό Γ 5 λίρ. στ. κεφάλαιο δίνουν 2 κουάρτερ πρόσθετο προϊόν, ἐπομένως 10 λίρ. στ. πρόσθετο κεφάλαιο θά δόσουν 4 κουάρτερ συμπληρωματικό πρόσθετο προϊόν. Στό Δ 5 λίρ. στ. πρόσθετη ἐπένδυση θά ἦταν ἀρκετή γιά νά παραχθοῦν τά 4 κουάρτερ πρόσθετη πρόσοδο σέ σιτάρι, σύμφωνα πάντα μέ τήν προϋπόθεσή μας, ὅτι παραμένει ἴδια ἡ παραγωγικότητα τῆς πρόσθετης ἐπένδυσης κεφαλαίου. Ἔτσι θά εἴχαμε τούς ἀκόλουθους πίνακες:

Πίνακας IVγ

Κατηγορία γῆς	Πλέθρα	Κεφάλαιο σέ λίρ. στ.	Κέρδος σέ λίρ. στ.	Τιμή παραγωγῆς σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ κουάρτερ	Τιμή πούλησης σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ λίρ. στ.	Πρόσοδος σέ κουάρτερ	Πρόσοδος σέ λίρ. στ.	Ποσοστό τοῦ πρόσθετου κέρδους
Β	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	0	0
Γ	1	15	3	18	18	$1^1/_2$	27	6	9	60%
Δ	1	$7^1/_2$	$1^1/_2$	9	12	$1^1/_2$	18	6	9	120%
Σύνολο	3	$27^1/_2$	$5^1/_2$	33	34		51	12	18	

Πίνακας IVδ

Κατηγορία γῆς	Πλέθρα	Κεφάλαιο σέ λίρ. στ.	Κέρδος σέ λίρ. στ.	Τιμή παραγωγῆς σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ κουάρτερ	Τιμή πούλησης σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ λίρ. στ.	Πρόσοδος σέ κουάρτερ	Πρόσοδος σέ λίρ. στ.	Ποσοστό τοῦ πρόσθετου κέρδους
Β	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	0	0
Γ	1	5	1	6	6	$1^1/_2$	9	2	3	60%
Δ	1	$12^1/_2$	$2^1/_2$	15	20	$1^1/_2$	30	10	15	120%
Σύνολο	3	$22^1/_2$	$4^1/_2$	27	30		45	12	18	

Ἡ συνολική πρόσοδος σέ χρῆμα θά ἦταν ἀκριβῶς ἡ μισή ἐκείνης, πού ἦταν στόν Πίνακα ΙΙ, στήν ὁποία τά πρόσθετα κεφάλαια ἐπενδύθηκαν μέ ἀμετάβλητες τίς τιμές.

Τό πιό σημαντικό εἶναι νά γίνει σύγκριση τῶν πιό πάνω πινάκων μέ τόν Πίνακα Ι.

Βλέπουμε πώς, ὅταν ἔπεσε ἡ τιμή παραγωγῆς στό μισό, ἀπό 60 σελλ. σέ 30 σελλ. τό κουάρτερ, ἡ συνολική πρόσοδος σέ χρῆμα ἔμεινε ἡ ἴδια = 18 λίρ. στ. καί ἀντίστοιχα διπλασιάστηκε ἡ πρόσοδος σέ σιτάρι, συγκεκριμένα αὐξήθηκε ἀπό 6 σέ 12 κουάρτερ. Ἀπό τό Β

ἐξαλείφθηκε ἡ πρόσοδος. Στό κομμάτι γῆς Γ ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα αὐξήθηκε κατά 50% στόν Πίνακα IVγ, ἔπεσε ὅμως στό μισό στόν Πίνακα IVδ. Στό κομμάτι γῆς Δ ἔμεινε ἀμετάβλητη = 9 λίρ. στ. στόν Πίνακα IVγ, ἐνῶ στόν Πίνακα IVδ ἀνέβηκε ἀπό 9 λίρ. στ. σέ 15 λίρ. στ. Στόν Πίνακα IVγ ἡ παραγωγή αὐξήθηκε ἀπό 10 σέ 34 κουάρτερ καί σέ 30 κουάρτερ στόν Πίνακα IVδ. Τό κέρδος αὐξήθηκε ἀπό 2 λίρ. στ. σέ $5^1/_2$ λίρ. στ. στόν Πίνακα IVγ καί σέ $4^1/_2$ στόν Πίνακα IVδ. Ἡ συνολική ἐπένδυση κεφαλαίου αὐξήθηκε στή μιά περίπτωση ἀπό 10 λίρ. στ. σέ $27^1/_2$ λίρ. στ. καί στήν ἄλλη ἀπό 10 σέ $22^1/_2$ λίρ. στ., καί τίς δυό φορές, ἐπομένως, περισσότερο ἀπό τό διπλάσιο. Τό ποσοστό τῆς προσόδου, ἡ πρόσοδος ὑπολογισμένη σέ σχέση μέ τό προκαταβλημένο κεφάλαιο, εἶναι παντοῦ, γιά ὅλες τίς κατηγορίες γῆς σέ ὅλους τούς Πίνακες IV ὥς IVδ, τό ἴδιο, πράγμα πού περιλαβαινόταν ἤδη στό ὅτι τό ποσοστό τῆς παραγωγικότητας τῶν δυό διαδοχικῶν τοποθετήσεων κεφαλαίου εἴχαμε ὑποθέσει ὅτι θά ἔμενε ἀμετάβλητο. Ὡστόσο, σέ σύγκριση μέ τόν Πίνακα Ι ἔπεσε τό ποσοστό, ἔπεσε κατά μέσο ὅρο γιά ὅλες τίς κατογορίες γῆς, καθώς καί γιά τήν κάθε μιά ξεχωριστά παρμένη. Στόν Πίνακα Ι ἦταν = 180% κατά μέσο ὅρο, εἶναι στόν Πίνακα IVγ = $\frac{18}{27^1/_2} \times 100$ = $65^5/_{11}$% καί στόν Πίνακα IVδ = $\frac{18}{22^1/_2} \times 100 = 80$%. Ἔχει ἀνεβεῖ ἡ μέση πρόσοδος σέ χρῆμα κατά πλέθρο. Ὁ μέσος ὅρος της ἦταν προηγούμενα, στόν Πίνακα Ι, καί στά 4 πλέθρα $4^1/_2$ λίρ. στ. κατά πλέθρο, καί εἶναι τώρα στούς Πίνακες IVγ καί IVδ στά 3 πλέθρα 6 λίρ. στ. κατά πλέθρο. Ὁ μέσος ὅρος της στή γῆ πού ἀποφέρει πρόσοδο ἦταν προηγούμενα 6 λίρ. στ. καί εἶναι τώρα 9 λίρ. στ. κατά πλέθρο. Ἐπομένως, ἔχει ἀνεβεῖ ἡ χρηματική ἀξία τῆς προσόδου κατά πλέθρο καί ἀντιπροσωπεύει τώρα τό διπλάσιο ἀπό πρίν προϊόν σέ σιτάρι. Ὅμως τά 12 κουάρτερ πρόσοδος σέ σιτάρι εἶναι τώρα λιγότερα ἀπό τό μισό τοῦ συνολικοῦ προϊόντος τῶν 34 ἤ τῶν 30 κουάρτερ[1*], ἐνῶ στόν Πίνακα Ι τά 6 κουάρτερ ἀποτελοῦν τά $^3/_5$ τοῦ συνολικοῦ προϊόντος τῶν 10 κουάρτερ. Παρ' ὅλο λοιπόν πού ἔχει πέσει ἡ πρόσοδος, ἐξεταζόμενη σάν ὑποπολλαπλάσιο μέρος τοῦ συνολικοῦ προϊόντος, ἔχει πέσει ἐπίσης, ὑπολογισμένη σέ σχέση μέ τό ἐπενδυμένο κεφάλαιο, ὡστόσο ἀνέβηκε κατά πλέθρο ἡ ἀξία της σέ χρῆμα καί ἀκόμα πιό πολύ ἀνέβηκε ἡ ἀξία της σέ προϊόν. Ἄν πάρουμε τήν κατηγορία γῆς Δ στόν Πίνακα IVδ, τότε ἡ πραγματική τιμή παρα-

[1*] Στήν 1η γερμανική ἔκδοση: 33 ἤ τῶν 27 κουάρτερ.

γωγῆς εἶναι 15 λίρ. στ. Ἀπό αὐτές τό κεφάλαιο πού δαπανήθηκε = $12^1/_2$ λίρ. στ. Ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα = 15 λίρ. στ. Στόν Πίνακα I στήν ἴδια κατηγορία γῆς Δ ἡ τιμή παραγωγῆς ἦταν = 3 λίρ. στ., τό ἐπενδυμένο κεφάλαιο = $2^1/_2$ λίρ. στ., ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα = 9 λίρ. στ., ἔτσι ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα ἦταν τριπλάσια τῆς τιμῆς παραγωγῆς καί σχεδόν τετραπλάσια τοῦ κεφαλαίου πού δαπανήθηκε. Στόν Πίνακα IVδ ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα ἀπό τό Δ ὕψους 15 λίρ. στ. εἶναι, ἀκριβῶς ἴση μέ τήν τιμή παραγωγῆς καί μόνο κατά τό $^1/_5$ μεγαλύτερη ἀπό τό κεφάλαιο πού δαπανήθηκε. Ὡστόσο, ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα κατά πλέθρο εἶναι μεγαλύτερη κατά $^2/_3$, δηλαδή 15 λίρ. στ. ἀντί 9 λίρ. στ. Στόν Πίνακα I ἡ κατά πλέθρο πρόσοδος ἀπό τό Δ σέ σιτάρι ὕψους 3 κουάρτερ = $^3/_4$ τοῦ συνολικοῦ προϊόντος ὕψους 4 κουάρτερ. Στόν Πίνακα IVδ ἡ πρόσοδος σέ σιτάρι τοῦ Δ εἶναι 10 κουάρτερ, δηλαδή τό μισό τοῦ συνολικοῦ προϊόντος (20 κουάρτερ). Αὐτό δείχνει πῶς ἡ ἀξία σέ χρῆμα καί ἡ ἀξία σέ σιτάρι τῆς κατά πλέθρο προσόδου μποροῦν ν' ἀνεβαίνουν, παρ' ὅλο πού ἀποτελοῦν ἕνα μικρότερο ὑποπολλαπλάσιο μέρος τοῦ συνολικοῦ προϊόντος καί παρ' ὅλο πού ἔχουν πέσει σέ σχέση μέ τό προκαταβλημένο κεφάλαιο.

Ἡ ἀξία τοῦ συνολικοῦ προϊόντος στόν Πίνακα I εἶναι = 30 λίρ. στ., ἡ πρόσοδος = 18 λίρ. στ., δηλαδή μεγαλύτερη ἀπό τό μισό προϊόν. Ἡ ἀξία τοῦ συνολικοῦ προϊόντος στόν Πίνακα IVδ εἶναι = 45 λίρ. στ., ἀπό τίς ὁποῖες οἱ 18 λίρ. στ., δηλαδή λιγότερες ἀπό τό μισό, ἀποτελοῦν τήν πρόσοδο.

Ὁ λόγος τώρα, γιατί παρά τήν πτώση τῆς τιμῆς κατά $1^1/_2$ λίρ. στ. τό κουάρτερ, δηλαδή κατά 50% καί, παρά τή μείωση ἀπό 4 σέ 3 πλέθρα τῆς συναγωνιζόμενης γῆς, παραμένει ἴδια ἡ συνολική πρόσοδος σέ χρῆμα καί διπλασιάζεται ἡ πρόσοδος σέ σιτάρι, ἐνῶ ἀνεβαίνουν ἡ κατά πλέθρο πρόσοδος σέ σιτάρι καί σέ χρῆμα, ὀφείλεται στό γεγονός, ὅτι παράγονται περισσότερα κουάρτερ πρόσθετο προϊόν. Ἡ τιμή τῶν σιτηρῶν πέφτει κατά 50%, τό πρόσθετο προϊόν αὐξάνει κατά 100%. Γιά νά ἐπιτευχθεῖ ὅμως τό ἀποτέλεσμα αὐτό πρέπει, σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας, ἡ συνολική παραγωγή νά αὐξηθεῖ στό τριπλάσιο καί νά ὑπερδιπλασιαστεῖ ἡ ἐπένδυση κεφαλαίου στίς καλύτερες γαῖες. Τώρα, σέ ποιά ἀναλογία θά πρέπει νά αὐξηθεῖ ἡ ἐπένδυση, αὐτό ἐξαρτιέται πρίν ἀπ' ὅλα ἀπό τό πῶς κατανέμονται οἱ πρόσθετες ἐπενδύσεις κεφαλαίου ἀνάμεσα στίς καλύτερες καί στίς κάλλιστες ποιοτικά γαῖες, προϋποθέτοντας πάντα ὅτι ἡ παραγωγικότητα τοῦ κεφαλαίου σέ ὅλες τίς κατηγορίες γῆς αὐξάνει στήν ἴδια ἀναλογία μέ τό μέγεθός του.

Ἄν ἦταν μικρότερη ἡ πτώση τῆς τιμῆς παραγωγῆς, θά ἀπαιτοῦνταν λιγότερο πρόσθετο κεφάλαιο γιά νά παραχθεῖ ἡ ἴδια πρόσοδος σέ χρῆμα. Ἄν ἡ προσφορά σίτου, ἡ ἀπαραίτητη γιά νά ἀποκλειστεῖ ἀπό τήν καλλιέργεια τό κομμάτι γῆς Α — καί αὐτό δέν ἐξαρτιέται μόνο ἀπό τό κατά πλέθρο προϊόν τοῦ Α, ἀλλά καί ἀπό τήν ποσοστιαία συμμετοχή τοῦ Α στή συνολική καλλιεργούμενη γῆ — ἄν λοιπόν ἡ ἀπαραίτητη γιά τό σκοπό αὐτό προσφορά ἦταν μεγαλύτερη, επομένως, ἄν ἦταν μεγαλύτερη καί ἡ ἀπαραίτητη μάζα πρόσθετου κεφαλαίου σέ καλύτερη γῆ ἀπό τή γῆ τοῦ Α, τότε, μέ ἀμετάβλητους ὅλους τούς ἄλλους ὅρους, θά εἶχαν αὐξηθεῖ ἀκόμα περισσότερο ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα καί ἡ πρόσοδος σέ σιτάρι, παρ' ὅλο πού καί οἱ δυό πρόσοδες θά ἐκλείπανε ἀπό τό κομμάτι γῆς Β.

Ἄν τό κεφάλαιο πού ἔφυγε ἀπό τό Α ἦταν 5 λίρ. στ., τότε γιά τήν περίπτωση αὐτή οἱ δυό πίνακες πού θά ἔπρεπε νά συγκριθοῦν θά ἦταν οἱ Πίνακες II καί IVδ. Τό συνολικό προϊόν θά αὐξανόταν ἀπό 20 σέ 30 κουάρτερ. Ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα θά ἦταν ἡ μισή σέ μέγεθος, 18 λίρ. στ. ἀντί 36 λίρ. στ. Ἡ πρόσοδος σέ σιτάρι θά ἔμενε ἴδια = 12 κουάρτερ.

Ἄν μποροῦσε μέ ἕνα κεφάλαιο $27^1/_2$ λίρ. στ. νά παραχθεῖ στό Δ ἕνα συνολικό προϊόν 44 κουάρτερ = 66 λίρ. στ. — αὐτό γιατί, σύμφωνα μέ τήν παλιά ἀπόδοση τοῦ Δ, 4 κουάρτερ παράγονταν μέ ἕνα κεφάλαιο $2^1/_2$ λίρ. στ. — τότε ἡ συνολική πρόσοδος θά ἔφτανε πάλι τό ὕψος τοῦ Πίνακα II καί ὁ Πίνακας θά διαμορφωνόταν ὡς ἑξῆς:

Κατηγορία γῆς	Κεφάλαιο σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ κουάρτερ	Πρόσοδος σέ σιτάρι κουάρτερ	Πρόσοδος σέ χρῆμα λίρ. στ.
Β	5	4	0	0
Γ	5	6	2	3
Δ	$27^1/_2$	44	22	33
Σύνολο	$37^1/_2$	54	24	36

Ἡ συνολική παραγωγή θά ἦταν 54 κουάρτερ ἔναντι 20 κουάρτερ στόν Πίνακα II, καί ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα θά ἦταν ἡ ἴδια = 36 λίρ. στ. Τό συνολικό κεφάλαιο, ὅμως, θά ἦταν $37^1/_2$ λίρ. στ., ἐνῶ στόν Πίνακα II ἦταν 20 λίρ. στ. Τό προκαταβλημένο συνολικό κεφάλαιο θά διπλασιαζόταν σχεδόν, ἐνῶ ἡ παραγωγή περίπου θά τριπλασιαζόταν. Ἡ πρόσοδος σέ σιτάρι θά διπλασιαζόταν, ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα θά ἔμενε ἡ ἴδια. Ἐπομένως, ἄν μέ ἀμετάβλητη τήν παραγωγικό-

τητα πέφτει ἡ τιμή, ἐπειδή ἐπενδύθηκε πρόσθετο χρηματικό κεφάλαιο στίς καλύτερες κατογορίες γῆς, πού ἀποφέρουν πρόσοδο, δηλαδή σέ ὅλες τίς καλύτερες ἀπό τήν κατηγορία Α γαῖες, τό συνολικό κεφάλαιο ἔχει τήν τάση νά μή αὐξάνει στήν ἴδια ἀναλογία πού αὐξάνουν ἡ παραγωγή καί ἡ πρόσοδος σέ σιτάρι, ἔτσι πού μέ τήν αὔξηση τῆς προσόδου σέ σιτάρι μπορεῖ νά ἀντισταθμιστεῖ πάλι ἡ ἀπώλεια μέρους τῆς προσόδου σέ χρῆμα πού προκαλεῖται ἀπό τήν πτώση τῆς τιμῆς. Ὁ ἴδιος νόμος ἐκδηλώνεται καί στό γεγονός ὅτι τό προκαταβλημένο κεφάλαιο πρέπει νά εἶναι τόσο μεγαλύτερο, ὅσο μεγαλύτερο εἶναι τό κεφάλαιο τό ἐπενδυμένο στό κομμάτι γῆς Γ ἀπό τό κεφάλαιο τό ἐπενδυμένο στό κομμάτι γῆς Δ, δηλαδή στό κομμάτι γῆς πού ἀποφέρει λιγότερη πρόσοδο, ἀπό τό κομμάτι πού ἀποφέρει περισσότερη πρόσοδο. Πρόκειται ἁπλούστατα γιά τό ἑξῆς: γιά νά μείνει ἴδια ἤ γιά νά αὐξηθεῖ ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα πρέπει νά παραχθεῖ μιά καθορισμένη ποσότητα πρόσθετου προϊόντος, αὐτό, ὅμως, ἀπαιτεῖ τόσο λιγότερο κεφάλαιο, ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ γονιμότητα τῶν γαιῶν πού ἀποδίδουν πρόσθετο προϊόν. Ἄν ἡ διαφορά ἀνάμεσα στό Β καί στό Γ, στό Γ καί στό Δ ἦταν ἀκόμα μεγαλύτερη, θά ἀπαιτοῦνταν ἀκόμα λιγότερο πρόσθετο κεφάλαιο. Ἡ καθορισμένη σχέση ἐξαρτιέται: 1) ἀπό τήν ἀναλογία πού πέφτει ἡ τιμή, δηλαδή ἀπό τή διαφορά ἀνάμεσα στό Β, πού τώρα δέν δίνει πρόσοδο, καί στό Α, τό κομμάτι γῆς πού δέν ἔδινε προηγούμενα πρόσοδο, 2) ἀπό τή σχέση τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στίς καλύτερες κατηγορίες γῆς ἀπό τή Β καί πάνω, 3) ἀπό τή μάζα τοῦ νεοεπενδυμένου πρόσθετου κεφαλαίου καί 4) ἀπό τήν κατανομή του στίς διάφορες ποιότητες γῆς.

Πράγματι, βλέπουμε ὅτι ὁ νόμος δέν ἐκφράζει τίποτα ἄλλο, παρά μόνο αὐτό πού ἀναπτύξαμε κιόλας κατά τή διερεύνηση τῆς πρώτης περίπτωσης: ὅτι, μέ δοσμένη τήν τιμή παραγωγῆς, ὁποιοδήποτε κι ἄν εἶναι τό μέγεθός της, ἡ πρόσοδος μπορεῖ νά ἀνεβαίνει, λόγω πρόσθετης ἐπένδυσης κεφαλαίου. Γιατί, ἐξαιτίας τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῆς γῆς Α ἀπό τήν καλλιέργεια, ἔχουμε τώρα μιά νέα διαφορική πρόσοδο Ι μέ χειρότερο πιά κομμάτι γῆς τό Β, καί μέ $1^1/_2$ λίρ. στ. τό ἕνα κουάρτερ σιτάρι, τή νέα αὐτή τιμή παραγωγῆς. Αὐτό ἰσχύει καί γιά τόν Πίνακα IV, ὅπως καί γιά τόν Πίνακα ΙΙ. Εἶναι ὁ ἴδιος νόμος, μόνο πού σάν ἀφετηρία χρησίμευσε τό κομμάτι γῆς Β στή θέση τοῦ Α, καί ἡ τιμή παραγωγῆς $1^1/_2$ λίρ. στ. στή θέση τῶν 3 λιρ. στ.

Τό ζήτημα ἔχει ἐδῶ μόνο τούτη τή σημασία: Ἐφόσον ἀπαιτοῦνταν τόσο ἤ τόσο πρόσθετο κεφάλαιο, γιά νά ἀποσυρθεῖ τό κεφάλαιο τοῦ Α ἀπό τή γῆ καί γιά νά ἐπαρκεῖ ἡ προσφορά χωρίς τή συμβολή του, ἀποδείχνεται ὅτι αὐτό μπορεῖ νά συνοδεύεται ἀπό μιά μή μεταβαλλόμενη, αὐξανόμενη ἤ μειωνόμενη πρόσοδο κατά πλέθρο, ἄν ὄχι σ' ὅλες τίς γαῖες, τουλάχιστον σέ μερικές ἀπό αὐτές, καί γιά τόν μέσο ὅρο ὅλων τῶν καλλιεργούμενων γαιῶν. Ἔχουμε δεῖ ὅτι ἡ πρόσοδος σέ σιτάρι καί ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα δέν συμπεριφέρονται μέ τόν ἴδιο τρόπο. Ὡστόσο μόνο γιά λόγους παραδοσιακούς ἐξακολουθεῖ ἡ πρόσοδος σέ σιτάρι νά παίζει γενικά κάποιο ρόλο στήν οἰκονομία. Θά μποροῦσε κανείς μέ τήν ἴδια ἐπιτυχία ν' ἀποδείξει ὅτι λ.χ. ἕνας ἐργοστασιάρχης μέ τό κέρδος του τῶν 5 λιρ. στ. μπορεῖ ν' ἀγοράσει πολύ περισσότερο ἀπό τό νῆμα του, ἀπό ὅ,τι μποροῦσε νά ἀγοράσει προηγούμενα μέ τό κέρδος του τῶν 10 λιρ. στ. Αὐτό ἀποδείχνει βέβαια ὅτι οἱ κύριοι γαιοκτήμονες, ὅταν εἶναι ταυτόχρονα κάτοχοι ἤ μέτοχοι ὑφαντουργικῶν ἐργαστηρίων, ζαχαρουργείων, οἰνοπνευματοποιείων κλπ., ὅταν πέφτει ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα μποροῦν πάλι νά κερδίζουν πολύ σημαντικά ποσά σάν παραγωγοί τῶν πρώτων ὑλῶν γιά τίς ἐπιχειρήσεις τους[34].

ΙΙ. Μέ μειωνόμενο τό ποσοστό παραγωγικότητας τῶν πρόσθετων κεφαλαίων

Ἡ περίπτωση αὐτή δέν προκαλεῖ τίποτα τό καινούργιο, ἐφόσον ἡ τιμή παραγωγῆς καί ἐδῶ, ὅπως καί στήν περίπτωση πού μόλις ἐξετάσαμε, μπορεῖ νά πέφτει, ὅταν μέ τίς πρόσθετες ἐπενδύσεις κεφαλαίου σέ κατηγορίες γῆς καλύτερες ἀπό τήν κατηγορία γῆς Α, γίνε-

[34] Οἱ πιό πάνω Πίνακες IVα ὡς IVδ χρειάστηκε νά μεταλογαριαστοῦν ἐξαιτίας ἑνός γενικοῦ λάθους. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι αὐτό δέν θίγει τίς θεωρητικές ἀπόψεις πού ἀναπτύσσονται μέ βάση τούς πίνακες, δημιούργησε ὅμως ἐνμέρει πέρα γιά πέρα τερατώδικες ἀριθμητικές σχέσεις κατά πλέθρο. Στή βάση, ὅμως, καί αὐτές δέν εἶναι σκανδαλώδικες. Σέ ὅλους τούς ἀνάγλυφους τοπογραφικούς χάρτες χρησιμοποιοῦν μιά σημαντικά μεγαλύτερη κλίμακα γιά τίς κάθετες παρά γιά τίς ὁριζόντιες διαστάσεις. Ὅποιος ὅμως αἰσθάνεται ὅτι πληγώθηκε ἡ ἀγροτική του καρδιά, ἔχει πάντα τό ἐλεύθερο νά πολλαπλασιάζει τόν ἀριθμό τῶν πλέθρων μέ ὁποιοδήποτε ἀριθμό τῆς προτίμησής του. Μπορεῖ κανείς καί στόν Πίνακα Ι στή θέση τῶν 1, 2, 3, 4 κουάρτερ κατά πλέθρο νά βάλει 10, 12, 14, 16 μποῦσσελ (8 μποῦσσελ = 1 κουάρτερ), ὁπότε οἱ ἀριθμοί πού ἀπορρέουν ἔτσι γιά τούς ἄλλους πίνακες, παραμένουν στά πλαίσια τῆς πιθανότητας. Θά βρεῖ ὅτι τό ἀποτέλεσμα, ἡ σχέση τῆς αὔξησης τῆς προσόδου πρός τήν αὔξηση τοῦ κεφαλαίου καταλήγει ἀπολύτως στό ἴδιο. Αὐτό ἔγινε στούς πίνακες τοῦ ἑπόμενου κεφαλαίου πού τούς ἐπισύναψε ὁ ἐκδότης. — Φ. Ε.

ται περιττό τό προϊόν τῆς γῆς Α καί γι' αὐτό ἀποσύρεται τό κεφάλαιο ἀπό τή γῆ Α, ἤ ἡ γῆ Α χρησιμοποιεῖται γιά τήν παραγωγή ἄλλου προϊόντος. Προηγούμενα ἡ περίπτωση αὐτή ἀναλύθηκε ἐξαντλητικά. Δείξαμε ὅτι σ' αὐτήν μπορεῖ ἡ κατά πλέθρο πρόσοδος σέ σιτάρι καί ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα νά αὐξάνουν, νά μειώνονται ἤ νά μένουν ἀμετάβλητες.

Γιά νά διευκολύνουμε τή σύγκριση ἐπαναλαβαίνουμε πρῶτα τόν:

Πίνακα I

Κατηγορία γῆς	Πλέθρα	Κεφάλαιο σέ λίρ. στ.	Κέρδος σέ λίρ. στ.	Τιμή παραγωγῆς σέ λιρ. στ.	Προϊόν σέ κουάρτερ	Πρόσοδος σέ κουάρτερ	Πρόσοδος σέ χρῆμα λίρ. στ.	Ποσοστό τοῦ πρόσθετου κέρδους
Α	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	1	0	0	0
Β	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	$1^1/_2$	2	1	3	120%
Γ	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	1	3	2	6	240%
Δ	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	$^3/_4$	4	3	9	360%
Σύνολο	4	10			10	6	18	180% Μέσος ὅρος

Ἄν δεχτοῦμε τώρα ὅτι ὁ ἀριθμός 16 κουάρτερ, πού (στόν Πίνακα III) προσφέρεται ἀπό τίς κατηγορίες γῆς Β, Γ καί Δ μέ μειωνόμενο τό ποσοστό τῆς παραγωγικότητας, ἀρκεῖ γιά νά ἀποκλειστεῖ ἀπό τήν καλλιέργεια ἡ γῆ Α, τότε ὁ Πίνακας III τροποποιεῖται ὡς ἑξῆς:

Πίνακας V

Κατηγορία γῆς	Πλέθρα	Ἐπένδυση κεφαλαίου σέ λίρ. στ.	Κέρδος σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ κουάρτερ	Τιμή πούλησης σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ λίρ. στ.	Πρόσοδος σέ κουάρτερ	Πρόσοδος σέ χρῆμα λίρ. στ.	Ποσοστό τοῦ πρόσθετου κέρδους
Β	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	$2+1^1/_2=3^1/_2$	$1^5/_7$	6	0	0	0
Γ	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	$3+2=5$	$1^5/_7$	$8^4/_7$	$1^1/_2$	$2^4/_7$	$51^3/_7$%
Δ	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	$4+3^1/_2=7^1/_2$	$1^5/_7$	$12^6/_7$	4	$6^6/_7$	$137^1/_7$%
Σύνολο	3	15		16		$27^3/_7$	$5^1/_2$	$9^3/_7$	$94^2/_7$%[1*] Μέσος ὅρος

[1*] Ὁ Ἔνγκελς ὑπολογίζει ἐδῶ καί στούς ἑπόμενους πίνακες VI, VII, VIII, IX, X, τό μέσο ὅρο μόνο τῶν προσοδοφόρων κατηγοριῶν γῆς. Μέσος ὅρος Β — Δ = $62^6/_7$%.

Ἐδῶ, μέ μειωνόμενο τό ποσοστό τῆς παραγωγικότητας τῶν πρόσθετων κεφαλαίων καί μέ διαφορετικό τό βαθμό αὐτῆς τῆς μείωσης στίς διάφορες κατηγορίες γῆς, ἔχει πέσει ἀπό 3 λίρ. στ. σέ $1^5/_7$ λίρ. στ. ἡ ρυθμίζουσα τιμή παραγωγῆς. Ἡ ἐπένδυση κεφαλαίου αὐξήθηκε κατά 50%, ἀπό 10 λίρ. στ. ἔφτασε τίς 15 λίρ. στ. Ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα ἔπεσε σχεδόν στό μισό, ἀπό 18 λίρ. στ. σέ $9^3/_7$ λίρ. στ., ἡ πρόσοδος σέ σιτάρι ὅμως ἔπεσε μόνο κατά τό $^1/_{12}$, ἀπό 6 κουάρτερ σέ $5^1/_2$ κουάρτερ. Τό συνολικό προϊόν ἀνέβηκε ἀπό 10 σέ 16, δηλαδή κατά 60%. Ἡ πρόσοδος σέ σιτάρι εἶναι κάτι περισσότερο ἀπό τό ἕνα τρίτο τοῦ συνολικοῦ προϊόντος. Ἡ σχέση τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου πρός τήν πρόσοδο σέ χρῆμα εἶναι $15:9^3/_7$, ἐνῶ ἡ προηγούμενη σχέση ἦταν 10 : 18.

III. Μέ αὐξανόμενο τό ποσοστό τῆς παραγωγικότητας τῶν πρόσθετων κεφαλαίων

Ἡ περίπτωση αὐτή διακρίνεται ἀπό τήν παραλαγή I στήν ἀρχή τούτου τοῦ κεφαλαίου — ὅπου ἡ τιμή παραγωγῆς πέφτει μέ ἀμετάβλητο τό ποσοστό τῆς παραγωγικότητας — μόνο κατά τοῦτο, ὅτι, ἄν ἀπαιτεῖται ἕνα συμπληρωματικό προϊόν γιά νά ἀποκλειστεῖ ἀπό τήν καλλιέργεια ἡ κατηγορία γῆς Α, αὐτό γίνεται ἐδῶ γρηγορότερα.

Καί στήν φθίνουσα, καί στήν αὐξανόμενη παραγωγικότητα τῶν συμπληρωματικῶν ἐπενδύσεων κεφαλαίου, μποροῦν οἱ ἐπενδύσεις αὐτές νά φέρουν ἄνισο ἀποτέλεσμα, ἀνάλογα μέ τήν κατανομή τῶν ἐπενδύσεων στίς διάφορες κατηγορίες γῆς. Στό βαθμό πού αὐτό τό διαφορετικό ἀποτέλεσμα ἐξομαλύνει ἤ ὀξύνει τίς διαφορές, ἡ διαφορική πρόσοδος τῶν καλύτερων κατηγοριῶν γῆς, μαζί καί ἡ συνολική πρόσοδος, θά ἐλαττώνεται ἤ θά αὐξάνει, ἀκριβῶς, ὅπως γινόταν ἤδη μέ τή διαφορική πρόσοδο I. Κατά τά ἄλλα, ὅλα ἐξαρτιῶνται ἀπό τήν ἔκταση τῆς ἐπιφάνειας τῆς γῆς Α καί τοῦ ἐπενδυμένου σ' αὐτήν κεφαλαίου, πού ἀποκλείστηκαν ἀπό τήν καλλιέργεια, καί ἀπό τή σχετική προκαταβολή κεφαλαίου, πού, μέ ἀνερχόμενη τήν παραγωγικότητα, εἶναι ἀπαραίτητη γιά νά προσφέρει τό πρόσθετο προϊόν, τό ὁποῖο πρόκειται νά καλύψει τή ζήτηση.

Τό μοναδικό σημεῖο, πού ἀξίζει τόν κόπο νά ἐξεταστεῖ ἐδῶ, καί πού γενικά μᾶς ἐπαναφέρει στήν διερεύνηση τοῦ τρόπου μέ τόν

όποιο τό διαφορικό αὐτό κέρδος μετατρέπεται σέ διαφορική πρόσοδο, εἶναι τοῦτο:

Στήν πρώτη περίπτωση, στήν ὁποία ἡ τιμή παραγωγῆς παραμένει ἀμετάβλητη, τό πρόσθετο κεφάλαιο πού ἔχει τυχόν τοποθετηθεῖ στή γῆ Α δέν ἀσκεῖ καμιά ἐπίδραση στή διαφορική πρόσοδο σάν τέτια, γιατί, ὅπως γινόταν καί προηγούμενα, ἡ γῆ Α δέν δίνει πρόσοδο, ἡ τιμή τοῦ προϊόντος της μένει ἴδια καί ἐξακολουθεῖ νά ρυθμίζει τήν ἀγορά.

Στή δεύτερη περίπτωση, παραλλαγή I, στήν ὁποία ἡ τιμή παραγωγῆς πέφτει, μέ ἀμετάβλητο τό ποσοστό τῆς παραγωγικότητας, φεύγει κατ' ἀνάγκην ἡ γῆ Α ἀπό τήν καλλιέργεια, καί ἀκόμα περισσότερο στήν παραλλαγή II (μειωνόμενη τιμή παραγωγῆς μέ μειωνόμενο τό ποσοστό τῆς παραγωγικότητας), γιατί διαφορετικά, ἄν τό πρόσθετο κεφάλαιο τοποθετοῦνταν στή γῆ Α, θά ἔπρεπε νά ἀνεβάσει τήν τιμή παραγωγῆς. Ἐδῶ ὅμως, στήν παραλλαγή III τῆς δεύτερης περίπτωσης, στήν ὁποία πέφτει ἡ τιμή παραγωγῆς, ἐπειδή ἀνεβαίνει ἡ παραγωγικότητα τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου, μπορεῖ αὐτό τό συμπληρωματικό κεφάλαιο, κάτω ἀπό ὁρισμένες συνθῆκες, νά τοποθετηθεῖ καί σέ γῆ Α, καί σέ καλύτερες κατηγορίες γῆς.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἕνα πρόσθετο κεφάλαιο $2^1/_2$ λιρ. στ. ἐπενδυμένο στή γῆ Α, παράγει $1^1/_5$ κουάρτερ σιτάρι, ἀντίς 1 κουάρτερ.

Πίνακας VI

Κατηγορία γῆς	Πλέθρα	Κεφάλαιο σέ λίρ. στ.	Κέρδος σέ λίρ. στ.	Τιμή παραγωγῆς σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ κουάρτερ	Τιμή πούλησης σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ λίρ. στ.	Πρόσοδος σέ κουάρτερ	Πρόσοδος σέ λίρ. στ.	Ποσοστό τοῦ πρόσθετου κέρδους
Α	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$1+1^1/_5=2^1/_5$	$2^8/_{11}$	6	0	0	0
Β	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$2+2^2/_5=4^2/_5$	$2^8/_{11}$	12	$2^1/_5$	6	120%
Γ	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$3+3^3/_5=6^3/_5$	$2^8/_{11}$	18	$4^2/_5$	12	240%
Δ	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$4+4^4/_5=8^4/_5$	$2^8/_{11}$	24	$6^3/_5$	18	360%
Σύνολο	4	20	4	24	22		60	$13^1/_5$	36	240%

Ὁ πίνακας αὐτός πρέπει νά συγκριθεῖ ὄχι μόνο μέ τόν βασικό Πίνακα I, ἀλλά καί μέ τόν Πίνακα II, στόν ὁποῖο μιά διπλή ἐπένδυση κεφαλαίου συνδέεται μέ μιά σταθερή παραγωγικότητα, ἀνάλογη μέ τήν ἐπένδυση τοῦ κεφαλαίου.

Σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας, πέφτει ἡ ρυθμίζουσα τιμή παραγωγῆς. Ἄν ἔμενε σταθερή $= 3$ λίρ. στ., τότε ἡ πιό χειρότερη

γῆ Α, πού προηγούμενα μέ μιά ἐπένδυση ἑνός κεφαλαίου μόνο $2^1/_2$ λίρ. στ. δέν ἔδινε πρόσοδο, δίνει τώρα πρόσοδο χωρίς νά ἔχει συμπεριληφθεῖ στήν καλλιέργεια χειρότερη γῆ, καί μάλιστα αὐτό γίνεται, γιατί ἀνέβηκε στή γῆ αὐτή ἡ παραγωγικότητα, ἀλλά μόνο γιά ἕνα μέρος τοῦ κεφαλαίου, ὄχι ὅμως γιά τό ἀρχικά ἐπενδυμένο κεφάλαιο. Οἱ πρῶτες $2^1/_2$ λίρ. στ. ἔξοδα παραγωγῆς ἀποδίδουν 1 κουάρτερ σιτάρι. Οἱ δεύτερες ἀποδίδουν $1^1/_5$ κουάρτερ, ὁλόκληρο τό προϊόν τῶν $2^1/_5$ κουάρτερ πουλιέται, ὅμως, τώρα στή μέση τιμή του. Ἐπειδή μέ τήν πρόσθετη ἐπένδυση κεφαλαίου ἀνεβαίνει τό ποσοστό τῆς παραγωγικότητας, ἡ ἐπένδυση αὐτή συνεπάγεται μιά βελτίωση. Ἡ βελτίωση αὐτή μπορεῖ νά συνίσταται στό ὅτι χρησιμοποιήθηκε γενικά περισσότερο κεφάλαιο κατά πλέθρο (περισσότερο λίπασμα, περισσότερη ἐργασία μέ μηχανές κλπ.) ἤ ἀκόμα στό ὅτι γενικά μόνο μέ τό πρόσθετο αὐτό κεφάλαιο δίνεται ἡ δυνατότητα νά ἐπιτευχθεῖ μιά ποιοτικά διαφορετική, πιό παραγωγική τοποθέτηση τοῦ κεφαλαίου. Καί στίς δυό περιπτώσεις μέ τή δαπάνη 5 λιρ. στ. στό πλέθρο ἐπιτεύχθηκε ἕνα προϊόν $2^1/_5$ κουάρτερ, ἐνῶ μέ τήν ἐπένδυση τῶν μισῶν λιρ. στ., δηλαδή $2^1/_2$ λίρ. στ., ἐπιτεύχθηκε ἕνα προϊόν μόνον 1 κουάρτερ. Ἄν παραβλέψουμε τίς παροδικές συνθῆκες στήν ἀγορά, θά μποροῦσε τό προϊόν τῆς γῆς Α νά συνεχίζει νά πουλιέται σέ τιμή παραγωγῆς ὑψηλότερη ἀπό τή νέα μέση τιμή, μόνο ὅσον καιρό μιά σημαντική ἐπιφάνεια γῆς τῆς κατηγορίας Α θά ἐξακολουθοῦσαν νά τήν ἐκμεταλλεύονται μέ ἕνα κεφάλαιο μόνο $2^1/_2$ λίρ. στ. στό πλέθρο. Ἀπό τή στιγμή, ὅμως, πού θά γενικευόταν ἡ νέα ἀναλογία τῶν 5 λιρ. στ. κατά πλέθρο καί μαζί της ἡ βελτιωμένη μέθοδος νοικοκυριοῦ, θά ἔπρεπε νά πέσει στίς $2^8/_{11}$ λίρ. στ. ἡ ρυθμίζουσα τιμή παραγωγῆς. Θά ἐξέλειπε ἡ διαφορά ἀνάμεσα στίς δυό μερίδες τοῦ κεφαλαίου καί τότε, πράγματι, ἕνα πλέθρο γῆς Α, πού θά καλλιεργοῦνταν μόνο μέ $2^1/_2$ λίρ. στ., θά καλλιεργοῦνταν ἀντικανονικά, ὄχι σύμφωνα μέ τούς νέους ὅρους παραγωγῆς. Δέν θά ἐπρόκειτο πιά γιά μιά διαφορά ἀνάμεσα στό προϊόν διαφόρων μερίδων κεφαλαίου πού ἔχουν ἐπενδυθεῖ στό ἴδιο πλέθρο, ἀλλά ἀνάμεσα σέ ἐπαρκῆ καί ἀνεπαρκῆ συνολική ἐπένδυση κεφαλαίου στό πλέθρο. Ἀπό αὐτό βλέπουμε πρῶτο, ὅτι ἕνα ἀνεπαρκές κεφάλαιο στά χέρια ἑνός μεγαλύτερου ἀριθμοῦ ἐνοικιαστῶν γῆς (πρέπει νά πρόκειται γιά ἕναν μεγαλύτερο ἀριθμό ἐνοικιαστῶν, γιατί ἕνας μικρότερος ἀριθμός ἐνοικιαστῶν θά ὑποχρεώνονταν νά πουλᾶνε κάτω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τους) ἀσκεῖ τήν ἴδια ἀκριβῶς ἐπίδραση, πού ἀσκεῖ ἡ διαφοροποίηση τῶν ἴδιων τῶν κατηγοριῶν γῆς σέ φθίνουσα κλίμακα. Ἡ χειρότερη μέ-

θοδος καλλιέργειας σέ χειρότερη γῆ αὐξάνει τήν πρόσοδο στήν καλύτερη γῆ. Μπορεῖ μάλιστα νά δημιουργήσει πρόσοδο σέ γῆ τῆς ἴδιας κακῆς ποιότητας, πού γενικά δέν δίνει πρόσοδο, φτάνει νά καλλιεργηθεῖ καλύτερα. Βλέπουμε, *δεύτερο*, πῶς ἡ διαφορική πρόσοδος, ἐφόσον προκύπτει ἀπό διαδοχική ἐπένδυση κεφαλαίου στήν ἴδια συνολική ἐπιφάνεια γῆς, ἀνάγεται στήν πραγματικότητα σέ ἕναν μέσο ὅρο, στόν ὁποῖο δέν φαίνονται καί δέν διακρίνονται οἱ ἐπιδράσεις τῶν διαφόρων ἐπενδύσεων κεφαλαίου καί γι' αὐτό δέν παράγουν πρόσοδο στή χειρότερη γῆ, ἀλλά 1) μετατρέπουν σέ νέα ρυθμίζουσα τιμή τή μέση τιμή τοῦ συνολικοῦ προϊόντος, λ.χ. τοῦ προϊόντος ἑνός πλέθρου γῆς Α, καί 2) παρουσιάζονται σάν ἀλλαγή τοῦ κατά πλέθρο συνολικοῦ ποσοῦ κεφαλαίου, πού κάτω ἀπό τούς καινούργιους ὅρους ἀπαιτεῖται γιά τήν ἱκανοποιητική καλλιέργεια τῆς γῆς καί κάτω ἀπό τούς ὁποίους συγχωνεύονται, ἔτσι πού δέν διακρίνονται οὔτε οἱ ξεχωριστές-διαδοχικές ἐπενδύσεις κεφαλαίου, οὔτε οἱ ἀντίστοιχες ἐπιδράσεις τους. Τό ἴδιο γίνεται ἔπειτα μέ τίς διάφορες διαφορικές προσόδους τῶν καλύτερων κατηγοριῶν γῆς. Στήν κάθε ξεχωριστή περίπτωση καθορίζονται ἀπό τή διαφορά τοῦ μέσου προϊόντος τῆς προκείμενης κατηγορίας γῆς, σέ σύγκριση μέ τό προϊόν τῆς πιό χειρότερης γῆς, μέ τήν αὐξημένη ἐπένδυση κεφαλαίου, πού τώρα ἔγινε ἡ κανονική.

Καμιά γῆ δέν δίνει ἕνα ὁποιοδήποτε προϊόν χωρίς ἐπένδυση κεφαλαίου. Αὐτό ἀφορᾶ ἀκόμα καί τήν ἁπλή διαφορική πρόσοδο, τήν διαφορική πρόσοδο Ι. Ὅταν λέμε ὅτι 1 πλέθρο γῆς Α, δηλαδή τῆς γῆς πού ρυθμίζει τήν τιμή παραγωγῆς, δίνει τόσο ἤ τόσο προϊόν, σέ τούτη ἤ σέ ἐκείνη τήν τιμή, καί ὅτι οἱ καλύτερες κατηγορίες γῆς Β, Γ καί Δ δίνουν τόσο διαφορικό προϊόν καί γι' αὐτό μέ τήν δοσμένη ρυθμίζουσα τιμή παραγωγῆς δίνουν τόση ἤ τόση πρόσοδο σέ χρῆμα, τότε ὑποθέτουμε πάντα, ὅτι χρησιμοποιεῖται ἕνα καθορισμένο κεφάλαιο πού, κάτω ἀπό τούς δοσμένους ὅρους παραγωγῆς, θεωρεῖται κανονικό. Ἀκριβῶς, ὅπως γίνεται στή βιομηχανία, ὅπου γιά τόν κάθε κλάδο παραγωγῆς ἀπαιτεῖται ἕνα καθορισμένο κατώτατο ὅριο κεφαλαίου, γιά νά μποροῦν νά παράγονται τά ἐμπορεύματα στήν τιμή παραγωγῆς τους.

Ὅταν τό κατώτατο αὐτό ὅριο ἀλλάζει ὕστερα ἀπό τή συνδυασμένη μέ ἐγγειοβελτιώσεις διαδοχική ἐπένδυση κεφαλαίου στήν ἴδια γῆ, ἡ ἀλλαγή αὐτή γίνεται βαθμιαία. Ὅσον καιρό τό πρόσθετο αὐτό ἐπιχειρηματικό κεφάλαιο δέν ἐπενδύεται σέ ἕνα ὁρισμένο ἀριθμό πλέθρων, λ.χ. τῆς γῆς Α, ὥς τότε, μέ τήν τιμή παραγωγῆς, πού ἔμεινε

σταθερή, παράγεται πρόσοδος στά καλύτερα ἀπό τό Α καλλιεργούμενα πλέθρα, καί αὐξάνει ἡ πρόσοδος ἀπό ὅλες τίς καλύτερες κατηγορίες γῆς Β, Γ, Δ. Ὡστόσο, μόλις ἡ νέα μέθοδος ἐκμετάλλευσης τῆς γῆς ἔχει ἐπιβληθεῖ στό βαθμό πού γίνεται ἡ κανονική μέθοδος, πέφτει ἡ τιμή παραγωγῆς. Ἡ πρόσοδος τῶν καλύτερων γαιῶν πέφτει πάλι, καί τό κομμάτι τῆς γῆς Α, πού δέν διαθέτει πιά τό τωρινό μέσο ἐπιχειρηματικό κεφάλαιο, ὑποχρεώνεται νά πουλάει κάτω ἀπό τήν ἀτομική του τιμή παραγωγῆς, δηλαδή κάτω ἀπό τό μέσο κέρδος.

Τό ἴδιο γίνεται ἐπίσης, ὅταν πέφτει ἡ τιμή παραγωγῆς, ἀκόμα καί στήν περίπτωση φθίνουσας παραγωγικότητας τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου, ἀπό τή στιγμή πού, λόγω τῆς αὐξημένης ἐπένδυσης κεφαλαίου, οἱ καλύτερες κατηγορίες γῆς ἀρχίζουν νά προσφέρουν τό ἀπαραίτητο συνολικό προϊόν, καί ὅταν, ἑπομένως, ἔχει ἀποτραβηχτεῖ λ.χ. τό κεφάλαιο ἀπό τή γῆ Α, ὅταν λοιπόν ἡ γῆ Α δέν συναγωνίζεται πιά στήν παραγωγή αὐτοῦ τοῦ συγκεκριμένου προϊόντος, λ.χ. τοῦ σίτου. Τό μέγεθος λοιπόν τοῦ κεφαλαίου πού χρησιμοποιεῖται κατά μέσον ὅρο στή νέα ρυθμίζουσα, καλύτερη γῆ Β, θεωρεῖται τώρα κανονικό μέγεθος. Καί ὅταν γίνεται λόγος γιά τή διαφορετική γονιμότητα τῶν κομματιῶν γῆς, ὑποτίθεται ὅτι χρησιμοποιεῖται κατά πλέθρο αὐτό τό νέο κανονικό μέγεθος τοῦ κεφαλαίου.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά εἶναι καθαρό, ὅτι αὐτή ἡ μέση ἐπένδυση κεφαλαίου, λ.χ. 8 λίρ. στ. κατά πλέθρο στήν Ἀγγλία πρίν ἀπό τό 1848, καί 12 λίρ. στ. μετά τό 1848, ἀποτελεῖ τή βάση γιά τό κλείσιμο τῶν συμβολαίων μίσθωσης τῆς γῆς. Γιά τόν μισθωτή, πού ξοδεύει περισσότερο κεφάλαιο, σ' ὅλη τή διάρκεια πού ἰσχύει τό συμβόλαιο μίσθωσης, τό πρόσθετο κέρδος δέν μετατρέπεται σέ πρόσοδο. Ἄν αὐτό θά γίνει ἤ ὄχι ὕστερα ἀπό τή λήξη τοῦ συμβολαίου, θά ἐξαρτηθεῖ ἀπό τό συναγωνισμό ἀνάμεσα στούς ἐνοικιαστές γῆς, πού εἶναι σέ θέση νά κάνουν τήν ἴδια ἔκτακτη προκαταβολή κεφαλαίου. Δέν γίνεται ἐδῶ λόγος γιά τίς μόνιμες ἐγγειοβελτιώσεις, πού μέ τήν ἴδια, ἤ ἀκόμα καί μέ μειωνόμενη ἐπένδυση κεφαλαίου ἐξακολουθοῦν νά ἐξασφαλίζουν τό αὐξημένο προϊόν. Οἱ βελτιώσεις αὐτές, παρ' ὅλο πού εἶναι προϊόντα τοῦ κεφαλαίου, ἐπενεργοῦν ἀκριβῶς ὅπως οἱ φυσικές ποιοτικές διαφορές τοῦ ἐδάφους.

Βλέπουμε, λοιπόν, πῶς στήν διαφορική πρόσοδο ΙΙ παίρνεται ὑπόψη ἕνα στοιχεῖο, πού σάν τέτιο δέν ἀναπτύσσεται στή διαφορική πρόσοδο Ι, γιατί αὐτή μπορεῖ νά ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό ὁποιαδήποτε ἀλλαγή στήν κανονική κατά πλέθρο ἐπένδυση κε-

φαλαίου. Ἀπό τή μιά μεριά, πρόκειται γιά τό σβύσιμο τῶν ἀποτελεσμάτων διαφόρων ἐπενδύσεων κεφαλαίου στό ρυθμίζον κομμάτι γῆς Α, τό προϊόν τοῦ ὁποίου ἐμφανίζεται πιά ἁπλούστατα σάν τό κανονικό μέσο κατά πλέθρο προϊόν. Πρόκειται, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, γιά τήν ἀλλαγή στό κανονικό κατώτατο ὅριο ἤ στό μέσο μέγεθος τῆς δαπάνης κεφαλαίου κατά πλέθρο, ἔτσι πού αὐτή ἡ ἀλλαγή παρουσιάζεται σάν ἰδιότητα τῆς γῆς. Πρόκειται, τέλος, γιά τή διαφορά στόν τρόπο τῆς μετατροπῆς τοῦ πρόσθετου κέρδους στή μορφή τῆς προσόδου.

Ὁ Πίνακας VI, συγκρινόμενος μέ τούς Πίνακες I καί II, δείχνει ἀκόμα, ὅτι ἡ σοδειά σίτου αὐξήθηκε πάνω ἀπό τό διπλάσιο σέ σχέση μέ τόν Πίνακα I καί κατά $1\frac{1}{5}$ κουάρτερ σέ σχέση μέ τόν Πίνακα II, ἐνῶ ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα διπλασιάζεται σέ σχέση μέ τόν Πίνακα I, μένει ἀμετάβλητη σέ σχέση μέ τόν Πίνακα II. Θά αὐξανόταν σημαντικά, εἴτε (μέ ἀμετάβλητους ὅλους τούς ἄλλους ὅρους) ἄν τό πρόσθετο κεφάλαιο τοποθετοῦνταν περισσότερο στίς καλύτερες κατηγορίες γῆς, εἴτε ἄν, ἀπό τήν ἄλλη, ἦταν μικρότερη ἡ ἐπίδραση τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου στό κομμάτι γῆς Α, ἄν δηλαδή στεκόταν πιό ψηλά ἡ ρυθμίζουσα μέση τιμή τοῦ κουάρτερ ἀπό τό κομμάτι γῆς Α.

Ἄν ἡ αὔξηση τῆς γονιμότητας πού προκύπτει ἀπό τήν πρόσθεση κεφαλαίου ἦταν διαφορετική στίς διάφορες κατηγορίες γῆς, θά προκαλοῦσε ἀλλαγή τῆς διαφορικῆς προσόδου τῶν κατηγοριῶν αὐτῶν.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἔχει ἀποδειχθεῖ πώς, ὅταν πέφτει ἡ τιμή παραγωγῆς, ἐπειδή αὐξάνει τό ποσοστό τῆς παραγωγικότητας τῆς πρόσθετης ἐπένδυσης κεφαλαίου — ἀπό τή στιγμή δηλαδή πού ἡ παραγωγικότητα αὐτή αὐξάνει σέ μεγαλύτερη ἀναλογία ἀπό τό προκαταβλημένο κεφάλαιο — μπορεῖ ἡ πρόσοδος κατά πλέθρο λ.χ. στήν περίπτωση διπλασιασμοῦ τῆς ἐπένδυσης κεφαλαίου, ὄχι μόνο νά διπλασιαστεῖ, ἀλλά καί νά ὑπερδιπλασιαστεῖ. Μπορεῖ, ὅμως, καί νά πέσει ἄν, ἐξαιτίας ταχύτερα αὐξανόμενης παραγωγικότητας στό κομμάτι γῆς Α, θά ἔπεφτε πολύ πιό χαμηλά ἡ τιμή παραγωγῆς.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι οἱ πρόσθετες ἐπενδύσεις κεφαλαίου, λ.χ. στά κομμάτια γῆς Β καί Γ, δέν αὐξάνουν τήν παραγωγικότητα στήν ἴδια ἀναλογία, ὅπως στό Α, ἔτσι πού γιά τό Β καί τό Γ θά μειώνονταν οἱ ἀνάλογες διαφορές, καί ὅτι ἡ αὔξηση τοῦ προϊόντος δέν θά ἀντιστάθμιζε τήν τιμή πού πέφτει, τότε, σέ σύγκριση μέ τόν Πίνακα II, ἡ πρόσοδος (σέ χρῆμα) τοῦ Δ θά ἀνέβαινε, ἐνῶ θά ἔπεφτε ἡ πρόσοδος τοῦ Β καί τοῦ Γ.

Πίνακας VIa

Κατηγορία γῆς	Πλέθρα	Κεφάλαιο σέ λίρ. στ.	Κέρδος σέ λίρ. στ.	Προϊόν κατά πλέθρο σέ κουάρτερ	Τιμή πούλησης σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ λίρ. στ.	Πρόσοδος σέ σιτάρι σέ κουάρτερ	Πρόσοδος σέ χρῆμα σέ λίρ. στ.
Α	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	$1+3=4$	$1\frac{1}{2}$	6	0	0
Β	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	$2+2\frac{1}{2}=4\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	$6\frac{3}{4}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{3}{4}$
Γ	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	$3+5=8$	$1\frac{1}{2}$	12	4	6
Δ	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	$4+12=16$	$1\frac{1}{2}$	24	12	18
Σύνολο	4	20		$32\frac{1}{2}$			$16\frac{1}{2}$	$24\frac{3}{4}$

Τέλος, ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα θά ἀνέβαινε, ἄν στίς καλύτερες γαῖες, μέ ἴδια σέ ἀναλογία ἄνοδο τῆς γονιμότητας, θά τοποθετοῦνταν περισσότερο ἀπό ὅ,τι στή γῆ Α, πρόσθετο κεφάλαιο, ἤ ἄν οἱ πρόσθετες ἐπενδύσεις κεφαλαίου στίς καλύτερες γαῖες θά εἶχαν σάν ἀποτέλεσμα τήν αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ τῆς παραγωγικότητας. Καί στίς δυό περιπτώσεις θά μεγάλωναν οἱ διαφορές.

Ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα πέφτει, ἄν ἡ γαιοβελτίωση, λόγω πρόσθετης ἐπένδυσης κεφαλαίου, μειώνει τίς διαφορές συνολικά ἤ ἐνμέρει, ἄν ἐπιδράει περισσότερο στό κομμάτι γῆς Α ἀπό ὅ,τι στά κομμάτια γῆς Β καί Γ. Πέφτει τόσο περισσότερο, ὅσο μικρότερη εἶναι ἡ αὔξηση τῆς παραγωγικότητας τῶν καλύτερων γαιῶν. Τό ἄν ἡ πρόσοδος σέ σιτάρι θά ἀνεβαίνει, θά πέφτει ἤ θά μένει ἀμετάβλητη, ἐξαρτιέται ἀπό τόν βαθμό πού ἐπιδροῦν ἄνισα οἱ ἐπενδύσεις κεφαλαίου.

Ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα ἀνεβαίνει, τό ἴδιο καί ἡ πρόσοδος σέ σιτάρι, εἴτε στήν περίπτωση πού, μέ ἀμετάβλητη τή σχετική διαφορά στήν πρόσθετη γονιμότητα τῶν διαφόρων κατηγοριῶν γῆς, προστίθεται περισσότερο κεφάλαιο στή γῆ πού ἀποφέρει πρόσοδο, ἀπό ὅ,τι στήν γῆ Α πού δέν ἀποφέρει πρόσοδο, καί περισσότερο κεφάλαιο στή γῆ μέ ὑψηλή πρόσοδο ἀπό ὅ,τι στή γῆ μέ χαμηλή πρόσοδο, εἴτε στήν περίπτωση πού ἡ γονιμότητα μέ ἴσο πρόσθετο κεφάλαιο αὐξάνει περισσότερο στήν καλύτερη γῆ, ἀπό ὅ,τι στήν κατηγορία γῆς Α, καί μάλιστα στήν ἴδια ἀναλογία πού αὐτή ἡ αὔξηση τῆς γονιμότητας εἶναι μεγαλύτερη στίς ἀνώτερες κατηγορίες γῆς ἀπό τήν αὔξηση στίς κατώτερες κατηγορίες γῆς.

Σ' ὅλες τίς περιπτώσεις, ὅμως, ἡ πρόσοδος αὐξάνει σχετικά, ὅταν ἡ ἀνεβασμένη παραγωγική δύναμη εἶναι συνέπεια μιᾶς προσθήκης κεφαλαίου, καί ὄχι συνέπεια ἁπλῶς ἀνεβασμένης γονιμότητας μέ ἀμετάβλητη τήν ἐπένδυση κεφαλαίου. Αὐτή εἶναι ἡ ἀπόλυτη

ἄποψη, πού δείχνει ὅτι ἐδῶ, ὅπως καί σέ ὅλες τίς προηγούμενες περιπτώσεις, ἡ πρόσοδος, καί ἡ αὐξημένη πρόσοδος κατά πλέθρο (ὅπως καί στήν διαφορική πρόσοδο I σ' ὅλη τήν ἔκταση τῆς καλλιεργούμενης ἐπιφάνειας, δείχνει τό ὕψος τῆς μέσης συνολικῆς προσόδου) εἶναι συνέπεια αὐξημένης τοποθέτησης κεφαλαίου στή γῆ, ἀδιάφορο ἄν λειτουργεῖ μέ ἀμετάβλητο τό ποσοστό τῆς παραγωγικότητας σέ συνθῆκες ἀμετάβλητων ἤ μειωνόμενων τιμῶν, ἤ μέ φθίνον τό ποσοστό τῆς παραγωγικότητας σέ συνθῆκες ἀμετάβλητων ἤ μειωνόμενων τιμῶν, ἤ μέ αὐξανόμενο τό ποσοστό τῆς παραγωγικότητας σέ συνθῆκες μειωνόμενων τιμῶν. Γιατί, ἡ ὑπόθεση πού κάναμε: σταθερή τιμή σέ συνθῆκες σταθεροῦ, μειωνόμενου ἤ αὐξανόμενου ποσοστοῦ τῆς παραγωγικότητας τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου, καί μειωνόμενη τιμή σέ συνθῆνες σταθεροῦ, μειωνόμενου ἤ αὐξανόμενου ποσοστοῦ τῆς παραγωγικότητας, ὁδηγεῖ σέ: σταθερό ποσοστό τῆς παραγωγικότητας τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου σέ συνθῆκες σταθερῆς ἤ μειωνόμενης τιμῆς, σέ μειωνόμενο ποσοστό τῆς παραγωγικότητας σέ συνθῆκες σταθερῆς ἤ μειωνόμενης τιμῆς, παρ' ὅλο πού σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις ἡ πρόσοδος μπορεῖ νά μένει στάσιμη ἤ νά πέφτει, θά ἔπεφτε ἀκόμα περισσότερο, ἄν ἡ πρόσθετη χρησιμοποίηση τοῦ κεφαλαίου, μέ ἀμετάβλητους ὅλους τούς ἄλλους ὅρους, δέν θά ἀποτελοῦσε ὅρο τῆς αὐξημένης γονιμότητας. Ἡ προσθήκη κεφαλαίου εἶναι τότε πάντα ἡ αἰτία τοῦ σχετικοῦ ὕψους τῆς προσόδου, παρά τό γεγονός ὅτι ἔχει πέσει ἀπόλυτα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟ ΤΡΙΤΟ

Ἡ διαφορική πρόσοδος II - Τρίτη περίπτωση: Αὐξανόμενη τιμή παραγωγῆς. Ἀποτελέσματα

Ἡ αὐξανόμενη τιμή παραγωγῆς προϋποθέτει ὅτι ἐλαττώνεται ἡ παραγωγικότητα τῆς χειρότερης ποιότητας γῆς, πού δέν δίνει πρόσοδο. Μόνο, ἄν οἱ $2^1/_2$ λίρ. στ. πού ἐπενδύθηκαν στή γῆ Α παράγουν λιγότερο ἀπό 1 κουάρτερ σιτάρι ἤ οἱ 5 λίρ. στ. παράγουν λιγότερο ἀπό 2 κουάρτερ σιτάρι ἤ ἄν θά χρειαστεῖ νά καλλιεργηθεῖ ἕνα κομμάτι γῆς χειρότερο ἀκόμα καί ἀπό τή γῆ Α, μπορεῖ ἡ τιμή παραγωγῆς, πού τή δεχθήκαμε σάν ρυθμίζουσα τιμή, νά ἀνεβεῖ πάνω ἀπό 3 λίρ. στ. τό κουάρτερ.

Μέ ἀμετάβλητη ἤ ἀκόμα καί μέ αὐξανόμενη παραγωγικότητα τῆς δεύτερης ἐπένδυσης κεφαλαίου θά ἦταν αὐτό δυνατό μόνο, ἄν θά εἶχε ἐλαττωθεῖ ἡ παραγωγικότητα τῆς πρώτης ἐπένδυσης κεφαλαίου τῶν $2^1/_2$ λιρ. στ. Ἡ περίπτωση αὐτή παρουσιάζεται ἀρκετά συχνά. Λογουχάρη, ὅταν μέ ἐπιπόλαιο ὄργωμα τό ἐξαντλημένο ἐπάνω στρῶμα τοῦ ἐδάφους δίνει μέ τήν παλιά μέθοδο καλλιέργειας φθίνοντα προϊόντα, καί ὅταν μετά τό κατώτερο στρῶμα τοῦ ἐδάφους, πού μέ ἕνα βαθύτερο ὄργωμα ἔχει ἀνασυρθεῖ στήν ἐπιφάνεια, δίνει πάλι, ὕστερα ἀπό μιά ὀρθολογικότερη περιποίηση, περισσότερα ἀπό πρίν προϊόντα. Ἄν τήν καλοεξετάσουμε, ὅμως, αὐτή ἡ εἰδική περίπτωση δέν ἔχει τή θέση της ἐδῶ. Ἡ πτώση τῆς παραγωγικότητας τῆς *πρώτης* ἐπένδυσης κεφαλαίου τῶν $2^1/_2$ λιρ. στ. συνεπάγεται μιά πτώση τῆς διαφορικῆς προσόδου I γιά τίς καλύτερες κατηγορίες γῆς, ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού θά ὑποθέσουμε ἀνάλογες γι' αὐτές συνθῆκες. Ἀλλά ἐδῶ ἐξετάζουμε μονάχα τήν διαφορική πρόσοδο II. Ἐπειδή, ὅμως, ἡ προκείμενη εἰδική περίπτωση δέν μπορεῖ νά συμβεῖ, χωρίς νάχει προϋποτεθεῖ ὅτι ὑπάρχει ἤδη ἡ διαφορική πρόσοδος II, καί πράγματι ἐκφράζει τήν ἀντίδραση μιᾶς μετατροπῆς τῆς διαφορικῆς προσόδου I στή διαφορική πρόσοδο II, γι' αὐτό ἀναφέρουμε ἕνα παράδειγμα.

Πίνακας VII

Κατηγορία γῆς	Πλέθρα	Ἐπενδυμένο κεφάλαιο σέ λίρ. στ.	Κέρδος σέ λίρ. στ.	Τιμή παραγωγῆς σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ κουάρτερ	Τιμή πούλησης σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ λίρ. στ.	Πρόσοδος σέ σίτο σέ κουάρτερ	Πρόσοδος σέ χρῆμα σέ λίρ. στ.	Ποσοστό προσόδου
Α	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$\frac{1}{2}+1\frac{1}{4}=1\frac{3}{4}$	$3\frac{3}{7}$	6	0	0	0
Β	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$1+2\frac{1}{2}=3\frac{1}{2}$	$3\frac{3}{7}$	12	$1\frac{3}{4}$	6	120%
Γ	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$1\frac{1}{2}+3\frac{3}{4}=5\frac{1}{4}$	$3\frac{3}{7}$	18	$3\frac{1}{2}$	12	240%
Δ	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$2+5=7$	$3\frac{3}{7}$	24	$5\frac{1}{4}$	18	360%
Σύνολο		20			$17\frac{1}{2}$		60	$10\frac{1}{2}$	36	240%

Ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα, ὅπως καί τό προϊόν σέ χρῆμα εἶναι ἴδια ὅπως στόν Πίνακα ΙΙ. Ἡ ἀνεβασμένη ρυθμίζουσα τιμή παραγωγῆς ἀντισταθμίζει ἀκριβῶς τήν ποσοτική μείωση τοῦ προϊόντος. Ἐπειδή καί τά δυό μεταβάλλονται σέ ἀντίστροφη ἀναλογία, εἶναι αὐτονόητο, ὅτι τό προϊόν καί τῶν δύο παραμένει τό ἴδιο.

Στήν πιό πάνω περίπτωση εἴχαμε ὑποθέσει, ὅτι ἡ παραγωγική δύναμη τῆς δεύτερης ἐπένδυσης κεφαλαίου εἶναι ἀνώτερη ἀπό τήν ἀρχική παραγωγικότητα τῆς πρώτης ἐπένδυσης. Ἡ ὑπόθεση δέν ἀλλάζει, ἄν γιά τή δεύτερη ἐπένδυση ὑποθέσουμε ὅτι ἔχει τήν ἴδια παραγωγικότητα, πού εἴχαμε ἀποδόσει ἀρχικά στήν πρώτη ἐπένδυση. Αὐτό φαίνεται ἀπό τόν παρακάτω

Πίνακα VIII

Κατηγορία γῆς	Πλέθρα	Ἐπένδυση κεφαλαίου σέ λίρ. στ.	Κέρδος σέ λίρ. στ.	Τιμή παραγωγῆς σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ κουάρτερ	Τιμή πούλησης σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ λίρ. στ.	Πρόσοδος σέ κουάρτερ σιτάρι	Πρόσοδος σέ χρῆμα, λίρ. στ.	Ποσοστό τοῦ πρόσθετου κέρδους
Α	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$\frac{1}{2}+1=1\frac{1}{2}$	4	6	0	0	0
Β	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$1+2=3$	4	12	$1\frac{1}{2}$	6	120%
Γ	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$1\frac{1}{2}+3=4\frac{1}{2}$	4	18	3	12	240%
Δ	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$2+4=6$	4	24	$4\frac{1}{2}$	18	360%
Σύνολο		20			15		60	9	36	240%

Καί ἐδῶ ἡ αὐξανόμενη στήν ἴδια ἀναλογία τιμή παραγωγῆς συνεπάγεται τήν ὁλοκληρωτική ἀντιστάθμιση τῆς μείωσης τῆς παραγωγικότητας, ὅσον ἀφορᾶ καί τό προϊόν, καί τήν πρόσοδο σέ χρῆμα.

Ἡ τρίτη περίπτωση προβάλλει καθαρά μόνο, ὅταν πέφτει ἡ παραγωγικότητα τῆς δεύτερης ἐπένδυσης κεφαλαίου, ἐνῶ ἡ παραγωγικότητα τῆς πρώτης ἐπένδυσης μένει ἀμετάβλητη, ὅπως ὑποθέσαμε παν-

τοῦ γιά τήν πρώτη καί τή δεύτερη περίπτωση. Ἐδῶ δέν θίγεται ἡ διαφορική πρόσοδος Ι, ἡ ἀλλαγή γίνεται μόνο στό μέρος πού προκύπτει ἀπό τή διαφορική πρόσοδο ΙΙ. Παραθέτουμε δυό παραδείγματα. Στό πρῶτο παράδειγμα ἡ παραγωγικότητα τῆς δεύτερης ἐπένδυσης κεφαλαίου ἔχει μειωθεῖ στό $\frac{1}{2}$, στό δεύτερο παράδειγμα ἔχει μειωθεῖ στό $\frac{1}{4}$.

Πίνακας IX

Κατηγορία γῆς	Πλέθρα	Ἐπένδυση κεφαλαίου σέ λίρ. στ.	Κέρδος σέ λίρ. στ.	Τιμή παραγωγῆς σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ κουάρτερ	Τιμή πούλησης σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ λίρ. στ.	Πρόσοδος σιτάρι σέ κουάρτερ	Πρόσοδος χρῆμα σέ λίρ. στ.	Ποσοστό προσόδου
Α	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$1+\frac{1}{2}=1\frac{1}{2}$	4	6	0	0	0
Β	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$2+1=3$	4	12	$1\frac{1}{2}$	6	120%
Γ	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$3+1\frac{1}{2}=4\frac{1}{2}$	4	18	3	12	240%
Δ	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$4+2=6$	4	24	$4\frac{1}{2}$	18	360%
Σύνολο		20			15		60	9	36	240%

Ὁ Πίνακας IX εἶναι ἴδιος μέ τόν Πίνακα VIII, μόνο πού ἡ μείωση τῆς παραγωγικότητας στόν Πίνακα VIII γίνεται στήν πρώτη ἐπένδυση κεφαλαίου, ἐνῶ στόν Πίνακα IX γίνεται στή δεύτερη.

Πίνακας X

Κατηγορία γῆς	Πλέθρα	Ἐπένδυση κεφαλαίου σέ λίρ. στ.	Κέρδος σέ λίρ. στ.	Τιμή παραγωγῆς σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ κουάρτερ	Τιμή πούλησης σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ λίρ. στ.	Πρόσοδος σιτάρι σέ κουάρτερ	Πρόσοδος χρῆμα σέ λίρ. στ.	Ποσοστό προσόδου
Α	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$1+\frac{1}{4}=1\frac{1}{4}$	$4\frac{4}{5}$	6	0	0	0
Β	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$2+\frac{1}{2}=2\frac{1}{2}$	$4\frac{4}{5}$	12	$1\frac{1}{4}$	6	120%
Γ	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$3+\frac{3}{4}=3\frac{3}{4}$	$4\frac{4}{5}$	18	$2\frac{1}{2}$	12	240%
Δ	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$4+1=5$	$4\frac{4}{5}$	24	$3\frac{3}{4}$	18	360%
Σύνολο		20		24	$12\frac{1}{2}$		60	$7\frac{1}{2}$	36	240%

Καί σ' αὐτό τόν πίνακα τό συνολικό προϊόν, ἡ συνολική πρόσοδος σέ χρῆμα καί τό ποσοστό τῆς προσόδου μένουν ἴδια, ὅπως στούς Πίνακες ΙΙ, VII καί VIII, γιατί γιά ἄλλη μιά φορά τό προϊόν καί ἡ τιμή πούλησης ἔχουν ἀλλάξει σέ ἀντίστροφη ἀναλογία, ἐνῶ ἡ ἐπένδυση κεφαλαίου ἔμεινε ἴδια.

Πῶς ἔχει ὅμως τό ζήτημα στήν ἄλλη πιθανή περίπτωση, ὅταν ἀνεβαίνει ἡ τιμή παραγωγῆς, δηλαδή ὅταν τραβιέται τώρα στήν καλλιέργεια ἕνα κομμάτι γῆς κατώτερης ποιότητας πού δέν συνέφερε ὥς τώρα νά καλλιεργεῖται;

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἕνα τέτιο κομμάτι γῆς, πού θά τό ὀνομάσουμε κομμάτι γῆς α, μπαίνει στό συναγωνισμό μέ τά ἄλλα κομμάτια. Στήν περίπτωση αὐτή τό κομμάτι γῆς Α, πού ὥς τώρα δέν ἔδινε πρόσοδο, θά ἔδινε τώρα πρόσοδο, καί οἱ πιό πάνω Πίνακες VII, VIII καί Χ θά ἀποκτοῦσαν τήν ἀκόλουθη ὄψη:

Πίνακας VIIα

Κατηγορία γῆς	Πλέθρα	Κεφάλαιο σέ λίρ. στ.	Κέρδος σέ λίρ. στ.	Τιμή παραγωγῆς σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ κουάρτερ	Τιμή πούλησης σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ λίρ. στ.	Πρόσοδος σέ σιτάρι κουάρτερ	Πρόσοδος σέ χρῆμα λίρ. στ.	Αὔξηση
α	1	5	1	6	$1\frac{1}{2}$	4	6	0	0	0
Λ	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$\frac{1}{2}+1\frac{1}{4}=1\frac{3}{4}$	4	7	$\frac{1}{4}$	1	1
Ε	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$1+2\frac{1}{2}=3\frac{1}{2}$	4	14	2	8	1+7
Γ	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$1\frac{1}{2}+3\frac{3}{4}=5\frac{1}{4}$	4	21	$3\frac{3}{4}$	15	1+2×7
Δ	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	2 +5 =7	4	28	$5\frac{1}{2}$	22	1+3×7
				30	19		76	$11\frac{1}{2}$	46	

Πίνακας VIIIα

Κατηγορία γῆς	Πλέθρα	Κεφάλαιο σέ λίρ. στ.	Κέρδος σέ λίρ. στ.	Τιμή παραγωγῆς σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ κουάρτερ	Τιμή πούλησης σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ λίρ. στ.	Πρόσοδος σέ σιτάρι κουάρτερ	Πρόσοδος σέ χρῆμα λίρ. στ.	Αὔξηση
α	1	5	1	6	$1\frac{1}{4}$	$4\frac{4}{5}$	6	0	0	0
Α	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$\frac{1}{2}+1=1\frac{1}{2}$	$4\frac{4}{5}$	$7\frac{1}{2}$	$\frac{1}{4}$	$1\frac{1}{5}$	$1\frac{1}{5}$
Β	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	1 +2=3	$4\frac{4}{5}$	$14\frac{2}{5}$	$1\frac{3}{4}$	$8\frac{2}{5}$	$1\frac{1}{5}+7\frac{1}{5}$
Γ	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$1\frac{1}{2}+3=4\frac{1}{2}$	$4\frac{4}{5}$	$21\frac{3}{5}$	$3\frac{1}{4}$	$15\frac{3}{5}$	$1\frac{1}{5}+2\times7\frac{1}{5}$
Δ	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	2 +4=6	$4\frac{4}{5}$	$28\frac{4}{5}$	$4\frac{3}{4}$	$22\frac{4}{5}$	$1\frac{1}{5}+3\times7\frac{1}{5}$
	5			30	$16\frac{1}{4}$		78	10	48	

Πίνακας Χα

Κατηγορία γῆς	Πλέθρα	Κεφάλαιο σέ λίρ. στ.	Κέρδος σέ λίρ. στ.	Τιμή παραγωγῆς σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ κουάρτερ	Τιμή πούλησης σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ κουάρτερ	Πρόσοδος σῖτος σέ κουάρτερ	Πρόσοδος σέ χρῆμα λίρ. στ.	Αὔξηση
α	1	5	1	6	$1\frac{1}{8}$	$5\frac{1}{3}$	6	0	0	0
Λ	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$1+\frac{1}{4}=1\frac{1}{4}$	$5\frac{1}{3}$	$6\frac{2}{3}$	$\frac{1}{8}$	$\frac{2}{3}$	$\frac{2}{3}$
Β	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$2+\frac{1}{2}=2\frac{1}{2}$	$5\frac{1}{3}$	$13\frac{1}{3}$	$1\frac{3}{8}$	$7\frac{1}{3}$	$\frac{2}{3}+6\frac{2}{3}$
Γ	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$3+\frac{3}{4}=3\frac{3}{4}$	$5\frac{1}{3}$	20	$2\frac{5}{8}$	14	$\frac{2}{3}+2\times6\frac{2}{3}$
Δ	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	4+1 =5	$5\frac{1}{3}$	$26\frac{2}{3}$	$3\frac{7}{8}$	$20\frac{2}{3}$	$\frac{2}{3}+3\times6\frac{2}{3}$
				30	$13\frac{5}{8}$		$72\frac{2}{3}$	8	$42\frac{2}{3}$	

Μέ τήν παρεμβολή τοῦ κομματιοῦ γῆς α δημιουργεῖται μιά νέα διαφορική πρόσοδος Ι. Πάνω σ' αὐτήν τή νέα βάση ἀναπτύσσεται ἔπειτα ἡ διαφορική πρόσοδος ΙΙ, ἐπίσης μέ παραλλαγμένη μορφή. Τό κομμάτι γῆς α ἔχει διαφορετική γονιμότητα στόν καθένα ἀπό τούς τρεῖς πιό πάνω πίνακες. Ἡ σειρά τῶν ἀναλογικά αὐξανόμενων γονιμοτήτων ἀρχίζει μόνο ἀπό τό Α. Μέ τόν ἴδιο τρόπο συμπεριφέρεται καί ἡ σειρά τῶν αὐξανομένων προσόδων. Ἡ πρόσοδος τοῦ πιό χειρότερου κομματιοῦ γῆς πού ἀποφέρει πρόσοδο, πού προηγούμενα δέν ἔδινε πρόσοδο, ἀποτελεῖ μιά σταθερή, ἡ ὁποία ἁπλούστατα προστίθεται σ' ὅλες τίς μεγαλύτερες προσόδες. Μόνο ἅμα ἀφαιρεθεῖ αὐτή ἡ σταθερή, προβάλλει καθαρά στίς μεγαλύτερες πρόσοδες ἡ σειρά τῶν διαφορῶν, καί ὁ παραλληλισμός της μέ τή σειρά γονιμότητας τῶν ποιοτικά διαφορετικῶν κομματιῶν γῆς. Σέ ὅλους τούς πίνακες οἱ γονιμότητες ἀπό τό Α ὥς τό Δ σχετίζονται μεταξύ τους ὅπως τό 1 : 2 : 3 : 4, ἀντίστοιχα σχετίζονται καί οἱ πρόσοδες:

στόν Πίνακα VIIα σχετίζονται ὅπως τό $1 : 1 + 7 : 1 + 2 \times 7 : 1 + 3 \times 7$,

στόν Πίνακα VIIIα ὅπως τό $1\frac{1}{5} : 1\frac{1}{5} + 7\frac{1}{5} : 1\frac{1}{5} + 2 \times 7\frac{1}{5} : 1\frac{1}{5} + 3 \times 7\frac{1}{5}$,

στόν Πίνακα Χα ὅπως τό $\frac{2}{3} : \frac{2}{3} + 6\frac{2}{3} : \frac{2}{3} + 2 \times 6\frac{2}{3} : \frac{2}{3} + 3 \times 6\frac{2}{3}$.

Κοντολογῆς: ἄν ἡ πρόσοδος ἀπό τό Α = ν, καί ἡ πρόσοδος τοῦ κομματιοῦ γῆς τῆς ἄμεσα ἀνώτερης γονιμότητας = ν + μ, τότε ἡ σειρά εἶναι ὅπως τό ν : ν + μ : ν + 2 μ : ν + 3 μ κ.ο.κ. — Φ. Ε.}.

{Μιά καί στό χειρόγραφο δέν ἦταν ἐπεξεργασμένη ἡ πιό πάνω τρίτη περίπτωση — ὑπάρχει μόνο ὁ τίτλος — καθῆκον τοῦ ἐκδότη ἦταν νά τό συμπληρώσει, ὅσο εἶναι αὐτό δυνατό σύμφωνα μέ τά πιό πάνω. Τοῦ ἀπομένει ὅμως ἀκόμα νά βγάλει τά γενικά συμπεράσματα πού προκύπτουν ἀπό τήν ὅλη ὥς τώρα διερεύνηση τῆς διαφορικῆς προσόδου ΙΙ στίς τρεῖς κύριες καί στίς ἐννέα δευτερεύουσες περιπτώσεις της. Τά παραδείγματα ὅμως πού ἀναφέρονται στό χειρόγραφο εἶναι λίγο κατάλληλα γιά τό σκοπό αὐτό. Συγκρίνουν, πρῶτο, κομμάτια γῆς, τά προϊόντα τῶν ὁποίων, γιά ἰσομεγέθεις ἐπιφάνειες, σχετίζονται μεταξύ τους ὅπως τό 1 : 2 : 3 : 4. Πρόκειται δηλαδή, γιά διαφορές πού ἐξαρχῆς κιόλας εἶναι πολύ ὑπερβολικές

καί πού στήν πορεία τῶν ὑποθέσεων καί τῶν ὑπολογισμῶν, οἱ ὁποῖοι ἀναπτύσσονται πάνω σ' αὐτήν τή βάση, ὁδηγοῦν σέ ἐντελῶς βεβιασμένες ἀριθμητικές σχέσεις. Δεύτερο, ὅμως, δημιουργοῦν μιά πέρα γιά πέρα λαθεμένη ἐπίφαση. Ἄν μέ βαθμούς γονιμότητας, πού σχετίζονται μεταξύ τους ὅπως οἱ ἀριθμοί 1 : 2 : 3 : 4 κλπ., προκύπτουν πρόσοδες τῆς σειρᾶς 0 : 1 : 2 : 3 κλπ., αἰσθάνεται κανείς τόν πειρασμό νά συμπεράνει τή δεύτερη σειρά ἀπό τήν πρώτη καί νά ἐξηγήσει τόν διπλασιασμό, τόν τριπλασιασμό κλπ. τῶν προσόδων ἀπό τόν διπλασιασμό, τριπλασιασμό κλπ. τῶν συνολικῶν ἐσόδων. Αὐτό θά ἦταν ὅμως πέρα γιά πέρα λαθεμένο. Οἱ πρόσοδες σχετίζονται μεταξύ τους ὅπως τό 0 : 1 : 2 : 3 : 4 καί στήν περίπτωση ἐπίσης πού οἱ βαθμοί τῆς γονιμότητας σχετίζονται ὅπως τό ν : ν + 1 : ν + 2 : ν + 3 : ν + 4. Οἱ πρόσοδες δέν σχετίζονται ὅπως οἱ *βαθμοί* τῆς γονιμότητας, ἀλλά ὅπως οἱ *διαφορές* τῆς γονιμότητας, λογαριάζονται, παίρνοντας σάν σημεῖο μηδέν τό κομμάτι γῆς πού δέν ἀποφέρει πρόσοδο.

Γιά νά ἐξηγηθεῖ τό κείμενο χρειάστηκε νά δοθοῦν οἱ πίνακες τοῦ πρωτότυπου. Γιά νά ἀποκτηθεῖ ὅμως μιά σαφής βάση γιά τά ἀποτελέσματα τῆς διερεύνησης πού ἀκολουθοῦν παρακάτω, παραθέτω σέ συνέχεια μιά νέα σειρά ἀπό πίνακες, στούς ὁποίους τά προϊόντα δίνονται σέ μποῦσσελ (τό 1 μποῦσσελ εἶναι ἴσο μέ τό $^1/_8$ τοῦ κουάρτερ ἤ μέ 36,35 λίβρες) καί σέ σελλίνα (= μάρκα).

Ὁ πρῶτος Πίνακας (XI) ἀνταποκρίνεται στόν προηγούμενο Πίνακα I. Δίνει τά προϊόντα καί τίς πρόσοδες γιά πέντε διαφορετικές ποιότητες γῆς Α — Ε, μέ *πρώτη* ἐπένδυση κεφαλαίου 50 σελλ., πράγμα πού μαζί μέ τά 10 σελλ. κέρδος δίνει μιά συνολική τιμή παραγωγῆς κατά πλέθρο ἴση μέ 60 σελλ. Οἱ σοδειές σέ σιτάρι υπολογίστηκαν χαμηλές: 10, 12, 14, 16, 18 μποῦσσελ τό πλέθρο. Ἡ ρυθμίζουσα τιμή παραγωγῆς πού προκύπτει εἶναι 6 σελλ. τό μποῦσσελ.

Οἱ ἑπόμενοι 13 πίνακες ἀνταποκρίνονται στίς τρεῖς περιπτώσεις τῆς διαφορικῆς προσόδου II πού ἔχουν ἐξεταστεῖ σέ τοῦτο καί στά δυό προηγούμενα κεφάλαια, μέ μιά *συμπληρωματική* ἐπένδυση κεφαλαίου στό ἴδιο κομμάτι γῆς ὕψους 50 σελλ. κατά πλέθρο, σέ συνθῆκες σταθερῆς, μειωνόμενης καί αὐξανόμενης τιμῆς παραγωγῆς. Ἡ καθεμιά ἀπό αὐτές τίς περιπτώσεις ξαναπαρασταίνεται ὅπως διαμορφώνεται 1) μέ μή μεταβαλλόμενη, 2) μέ μειωνόμενη, 3) μέ αὐξανόμενη τήν παραγωγικότητα τῆς δεύτερης ἐπένδυσης κεφαλαίου, ἔναντι τῆς πρώτης. Ὁπότε προκύπτουν μερικές παραλλαγές πού πρέπει ἀκόμα νά ἀναπαρασταθοῦν ἰδιαίτερα.

Στήν περίπτωση I: Σταθερή τιμή παραγωγῆς — ἔχουμε:

Παραλλαγή 1: Μή μεταβαλλόμενη παραγωγικότητα τῆς δεύτερης ἐπένδυσης κεφαλαίου (Πίνακας XII).

Παραλλαγή 2: Μειωνόμενη παραγωγικότητα. Αὐτό μπορεῖ νά συμβεῖ μόνο ἄν στό κομμάτι γῆς Α δέν γίνεται δεύτερη ἐπένδυση. Καί μάλιστα εἴτε
α) ἔτσι πού καί τό κομμάτι γῆς Β δέν δίνει ἐπίσης πρόσοδο (Πίνακας XIII) εἴτε
β) ἔτσι πού τό κομμάτι γῆς Β δέν γίνεται ἐντελῶς κομμάτι γῆς πού δέν ἀποφέρει πρόσοδο (Πίνακας XIV).

Παραλλαγή 3: Αὐξανόμενη παραγωγικότητα (Πίνακας XV). Καί ἡ περίπτωση αὐτή ἀποκλείει δεύτερη ἐπένδυση κεφαλαίου στό κομμάτι γῆς Α.

Στήν περίπτωση II: Μειωνόμενη τιμή παραγωγῆς — ἔχουμε:

Παραλλαγή 1: Μή μεταβαλλόμενη παραγωγικότητα τῆς δεύτερης ἐπένδυσης (Πίνακας XVI).

Παραλλαγή 2: Μειωνόμενη παραγωγικότητα (Πίνακας XVII). Αὐτές οἱ δυό παραλλαγές συνεπάγονται ὅτι τό κομμάτι γῆς Α ἀποκλείεται ἀπό τό συναγωνισμό, ὅτι τό κομμάτι γῆς Β γίνεται κομμάτι γῆς πού δέν ἀποφέρει πρόσοδο καί ρυθμίζει τήν τιμή παραγωγῆς.

Παραλλαγή 3: Αὐξανόμενη παραγωγικότητα (Πίνακας XVIII). Ἐδῶ τό κομμάτι γῆς Α παραμένει ρυθμίζον.

Στήν περίπτωση III: Αὐξανόμενη τιμή παραγωγῆς, εἶναι δυνατά δυό ἐνδεχόμενα. Τό κομμάτι γῆς Α μπορεῖ νά παραμείνει κομμάτι γῆς πού δέν ἀποφέρει πρόσοδο καί ρυθμιστής τῆς τιμῆς, ἤ μπαίνει στό συναγωνισμό μιά ποιότητα γῆς κατώτερη ἀπό τό Α καί ρυθμίζει τήν τιμή, ὁπότε τό κομμάτι γῆς Α δίνει πρόσοδο.

Πρῶτο ἐνδεχόμενο: Τό κομμάτι γῆς Α παραμένει τό ρυθμίζον κομμάτι.

Παραλλαγή 1: Μή μεταβαλλόμενη παραγωγικότητα τῆς δεύτερης ἐπένδυσης (Πίνακας XIX). Αὐτό εἶναι ἀποδεχτό μόνο, μέ τήν προϋπόθεση ὅτι μικραίνει ἡ παραγωγικότητα τῆς πρώτης ἐπένδυσης.

Παραλλαγή 2: Μειωνόμενη παραγωγικότητα τῆς δεύτερης ἐπένδυσης (Πίνακας XX). Αὐτό δέν ἀποκλείει τό ἀμετάβλητο τῆς παραγωγικότητας τῆς πρώτης ἐπένδυσης.

Παραλλαγή 3: Αὐξανόμενη παραγωγικότητα τῆς δεύτερης ἐπένδυσης (Πίνακας XXI). Ἡ περίπτωση αὐτή συνεπάγεται πάλι μειωνόμενη παραγωγικότητα τῆς πρώτης ἐπένδυσης.

Δεύτερο ἐνδεχόμενο: Στό συναγωνισμό μπαίνει ἕνα κομμάτι γῆς κατώτερης ποιότητας (πού τό ὀνομάσαμε κομμάτι γῆς α). Τό κομμάτι γῆς Α ἀποφέρει πρόσοδο.

Παραλλαγή 1: Μή μεταβαλλόμενη παραγωγικότητα τῆς δεύτερης ἐπένδυσης (Πίνακας XXII).

Παραλλαγή 2: Μειωνόμενη παραγωγικότητα (Πίνακας XXIII).

Παραλλαγή 3: Αὐξανόμενη παραγωγικότητα (Πίνακας XXIV).

Οἱ τρεῖς αὐτές παραλλαγές συντελοῦνται κάτω ἀπό τούς γενικούς ὅρους τοῦ προβλήματος καί δέν δίνουν ἀφορμή γιά κανενός εἴδους παρατηρήσεις.

Παραθέτουμε τώρα τούς πίνακες.

Πίνακας XI

Κατηγορία γῆς	Τιμή παραγωγῆς σέ σελλίνια	Προϊόν σέ μποῦσσελ	Τιμή πούλησης σέ σελλίνια	Προϊόν σέ σελλίνια	Πρόσοδος σέ σελλίνια	Αὔξηση προσόδου
Α	60	10	6	60	0	0
Β	60	12	6	72	12	12
Γ	60	14	6	84	24	2×12
Δ	60	16	6	96	36	3×12
Ε	60	18	6	108	48	4×12
					120	10×12

Ὅταν γίνεται δεύτερη ἐπένδυση κεφαλαίου στήν ἴδια γῆ.

Πρώτη περίπτωση: Μέ ἀμετάβλητη τήν τιμή παραγωγῆς.

Παραλλαγή 1: Μέ ἀμετάβλητη τήν παραγωγικότητα τῆς δεύτερης ἐπένδυσης κεφαλαίου.

Πίνακας XII

Κατηγορία γῆς	Τιμή παραγωγῆς σέ σελλίνια	Προϊόν σέ μποῦσσελ	Τιμή πούλησης σέ σελλίνια	Προϊόν σέ σελλίνια	Πρόσοδος σέ σελλίνια	Αὔξηση προσόδου
Α	60+60=120	10+10=20	6	120	0	0
Β	60+60=120	12+12=24	6	144	24	24
Γ	60+60=120	14+14=28	6	168	48	2×24
Δ	60+60=120	16+16=32	6	192	72	3×24
Ε	60+60=120	18+18=36	6	216	96	4×24
					240	10×24

Παραλλαγή 2: Μέ φθίνουσα τήν παραγωγικότητα τῆς δεύτερης ἐπένδυσης κεφαλαίου. Στό κομμάτι γῆς Α δέν ἔγινε δεύτερη ἐπένδυση.

1) Ὅταν τό κομμάτι γῆς Β γίνει κομμάτι πού δέν ἀποφέρει πρόσοδο.

Πίνακας XIII

Κατηγορία γῆς	Τιμή παραγωγῆς σέ σελλίνια	Προϊόν σέ μποῦσσελ	Τιμή πούλησης σέ σελλίνια	Προϊόν σέ σελλίνια	Πρόσοδος σέ σελλίνια	Αὔξηση προσόδου
Α	60	10	6	60	0	0
Β	60+60=120	12+ 8 =20	6	120	0	0
Γ	60+60=120	$14+9^{1}/_{3}=23^{1}/_{3}$	6	140	20	20
Δ	60+60=120	$16+10^{2}/_{3}=26^{2}/_{3}$	6	160	40	2×20
Ε	60+60=120	18+12 =30	6	180	60	3×20
					120	6×20

2) Ὅταν τό κομμάτι γῆς Β δέν γίνεται κομμάτι πού δέν ἀποφέρει καθόλου πρόσοδο.

Πίνακας XIV

Κατηγορία γῆς	Τιμή παραγωγῆς σέ σελλίνια	Προϊόν σέ μποῦσσελ	Τιμή πούλησης σέ σελλίνια	Προϊόν σέ σελλίνια	Πρόσοδος σέ σελλίνια	Αὔξηση προσόδου
Α	60	10	6	60	0	0
Β	60+60=120	12+ 9 =21	6	126	6	6
Γ	60+60=120	$14+10^{1}/_{2}=24^{1}/_{2}$	6	147	27	6+21
Δ	60+60=120	16+12 =28	6	168	48	6+2×21
Ε	60+60=120	$18+13^{1}/_{2}=31^{1}/_{2}$	6	189	69	6+3×21
					150	4×6+6×21

Παραλλαγή 3: Μέ αὐξανόμενη τήν παραγωγικότητα τῆς δεύτερης ἐπένδυσης κεφαλαίου. Καί ἐδῶ στό κομμάτι γῆς Α δέν γίνεται δεύτερη ἐπένδυση.

Πίνακας XV

Κατηγορία γῆς	Τιμή παραγωγῆς σέ σελλίνια	Προϊόν σέ μποῦσσελ	Τιμή πούλησης σέ σελλίνια	Προϊόν σέ σελλίνια	Πρόσοδος σέ σελλίνια	Αὔξηση προσόδου
Α	60	10	6	60	0	0
Β	60+60=120	12+15 =27	6	162	42	42
Γ	60+60=120	$14+17^{1}/_{2}=31^{1}/_{2}$	6	189	69	42+27
Δ	60+60=120	16+20 =36	6	216	96	42+ 2×27
Ε	60+60=120	$18+22^{1}/_{2}=40^{1}/_{2}$	6	243	123	42+ 3×27
					330	4×42+6×27

Δεύτερη περίπτωση: Μέ μειωνόμενη τιμή παραγωγῆς.

Παραλλαγή 1: Μέ μή μεταβαλλόμενη τήν παραγωγικότητα τῆς δεύτερης ἐπένδυσης κεφαλαίου. Τό κομμάτι γῆς Α δέν συμμετέχει πιά στόν συναγωνισμό. Τό κομμάτι γῆς Β παύει νά δίνει πρόσοδο.

Πίνακας XVI

Κατηγορία γῆς	Τιμή παραγωγῆς σέ σελλίνια	Προϊόν σέ μπούσσελ	Τιμή πούλησης σέ σελλίνια	Προϊόν σέ σελλίνια	Πρόσοδος σέ σελλίνια	Αὔξηση προσόδου
Β	60+60=120	12+12=24	5	120	0	0
Γ	60+60=120	14+14=28	5	140	20	20
Δ	60+60=120	16+16=32	5	160	40	2×20
Ε	60+60=120	18+18=36	5	180	60	3×20
					120	6×20

Παραλλαγή 2: Μέ μειωνόμενη τήν παραγωγικότητα τῆς δεύτερης ἐπένδυσης κεφαλαίου. Τό κομμάτι γῆς Α δέν συμμετέχει πιά στόν συναγωγισμό. Τό κομμάτι γῆς Β παύει νά δίνει πρόσοδο.

Πίνακας XVII

Κατηγορία γῆς	Τιμή παραγωγῆς σέ σελλίνια	Προϊόν σέ μπούσσελ	Τιμή πούλησης σέ σελλίνια	Προϊόν σέ σελλίνια	Πρόσοδος σέ σελλίνια	Αὔξηση προσόδου
Β	60+60=120	12+9=21	$5^5/_7$	120	0	0
Γ	60+60=120	$14+10^1/_2=24^1/_2$	$5^5/_7$	140	20	20
Δ	60+60=120	16+12=28	$5^5/_7$	160	40	2×20
Ε	60+60=120	$18+13^1/_2=31^1/_2$	$5^5/_7$	180	60	3×20
					120	6×20

Παραλλαγή 3: Μέ αὐξανόμενη τήν παραγωγικότητα τῆς δεύτερης ἐπένδυσης κεφαλαίου. Τό κομμάτι γῆς Α παραμένει στό συναγωνισμό. Τό κομμάτι γῆς Β δίνει πρόσοδο.

Πίνακας XVIII

Κατηγορία γῆς	Τιμή παραγωγῆς σέ σελλίνια	Προϊόν σέ μπούσσελ	Τιμή πούλησης σέ σελλίνια	Προϊόν σέ σελλίνια	Πρόσοδος σέ σελλίνια	Αὔξηση προσόδου
Α	60+60=120	10+15=25	$4^4/_5$	120	0	0
Β	60+60=120	12+18=30	$4^4/_5$	144	24	24
Γ	60+60=120	14+21=35	$4^4/_5$	168	48	2×24
Δ	60+60=120	16+24=40	$4^4/_5$	192	72	3×24
Ε	60+60=120	18+27=45	$4^4/_5$	216	96	4×24
					240	10×24

Τρίτη περίπτωση: Μέ αὐξανόμενη τήν τιμή παραγωγῆς.

Α) Ὅταν τό κομμάτι γῆς Α παραμένει κομμάτι πού δέν ἀποφέρει πρόσοδο καί ρυθμιστής τῆς τιμῆς.

Παραλλαγή 1: Μέ μή μεταβαλλόμενη τήν παραγωγικότητα τῆς δεύτερης ἐπένδυσης κεφαλαίου, πράγμα πού συνεπάγεται φθίνουσα τήν παραγωγικότητα τῆς πρώτης ἐπένδυσης.

Πίνακας XIX

Κατηγορία γῆς	Τιμή παραγωγῆς σέ σελλίνια	Προϊόν σέ μπούσσελ	Τιμή πούλησης σέ σελλίνια	Προϊόν σέ σελλίνια	Πρόσοδος σέ σελλίνια	Αὔξηση προσόδου
Α	60+60=120	$7^1/_2+10=17^1/_2$	$6^6/_7$	120	0	0
Β	60+60=120	9+12=21	$6^6/_7$	144	24	24
Γ	60+60=120	$10^1/_2+14=24^1/_2$	$6^6/_7$	168	48	2×24
Δ	60+60=120	12+16=28	$6^6/_7$	192	72	3×24
Ε	60+60=120	$13^1/_2+18=31^1/_2$	$6^6/_7$	216	96	4×24
					240	10×24

Παραλλαγή 2: Μέ μειωνόμενη τήν παραγωγικότητα τῆς δεύτερης ἐπένδυσης κεφαλαίου, πράγμα πού δέν ἀποκλείει ἴση παραγωγικότητα τῆς πρώτης ἐπένδυσης.

Πίνακας XX

Κατηγορία γῆς	Τιμή παραγωγῆς σέ σελλίνια	Προϊόν σέ μπούσσελ	Τιμή πούλησης σέ σελλίνια	Προϊόν σέ σελλίνια	Πρόσοδος σέ σελλίνια	Αὔξηση προσόδου
Α	60+60=120	10+5=15	8	120	0	0
Β	60+60=120	12+6=18	8	144	24	24
Γ	60+60=120	14+7=21	8	168	48	2×24
Δ	60+60=120	16+8=24	8	192	72	3×24
Ε	60+60=120	18+9=27	8	216	96	4×24
					240	10×24

Παραλλαγή 3: Μέ αὐξανόμενη τήν παραγωγικότητα τῆς δεύτερης ἐπένδυσης κεφαλαίου, πράγμα πού, σύμφωνα μέ τίς προϋποθέσεις μας, συνεπάγεται μειωνόμενη τήν παραγωγικότητα τῆς πρώτης ἐπένδυσης.

Πίνακας XXI

Κατηγορία γῆς	Τιμή παραγωγῆς σέ σελλίνια	Προϊόν σέ μπούσσελ	Τιμή πούλησης σέ σελλίνια	Προϊόν σέ σελλίνια	Πρόσοδος σέ σελλίνια	Αὔξηση προσόδου
Α	$60 + 60 = 120$	$5 + 12\frac{1}{2} = 17\frac{1}{2}$	$6\frac{6}{7}$	120	0	0
Β	$60 + 60 = 120$	$6 + 15 = 21$	$6\frac{6}{7}$	144	24	24
Γ	$60 + 60 = 120$	$7 + 17\frac{1}{2} = 24\frac{1}{2}$	$6\frac{6}{7}$	168	48	2×24
Δ	$60 + 60 = 120$	$8 + 20 = 28$	$6\frac{6}{7}$	192	72	3×24
Ε	$60 + 60 = 120$	$9 + 22\frac{1}{2} = 31\frac{1}{2}$	$6\frac{6}{7}$	216	96	4×24
					240	10×24

Β) Ὅταν ἕνα κατώτερης ποιότητας κομμάτι γῆς (πού τό ὀνομάσαμε α) γίνεται τό κομμάτι πού ρυθμίζει τήν τιμή καί, ἑπομένως, ὅταν τό Α δίνει πρόσοδο. Αὐτό ἐπιτρέπει γιά ὅλες τίς παραλλαγές ἀμετάβλητη τήν παραγωγικότητα τῆς δεύτερης ἐπένδυσης.

Παραλλαγή 1: Μή μεταβαλλόμενη παραγωγικότητα τῆς δεύτερης ἐπένδυσης κεφαλαίου.

Πίνακας XXII

Κατηγορία γῆς	Τιμή παραγωγῆς σέ σελλίνια	Προϊόν σέ μπούσσελ	Τιμή πούλησης σέ σελλίνια	Προϊόν σέ σελλίνια	Πρόσοδος σέ σελλίνια	Αὔξηση προσόδου
α	120	16	$7\frac{1}{2}$	120	0	0
Α	$60 + 60 = 120$	$10 + 10 = 20$	$7\frac{1}{2}$	150	30	30
Β	$60 + 60 = 120$	$12 + 12 = 24$	$7\frac{1}{2}$	180	60	2×30
Γ	$60 + 60 = 120$	$14 + 14 = 28$	$7\frac{1}{2}$	210	90	3×30
Δ	$60 + 60 = 120$	$16 + 16 = 32$	$7\frac{1}{2}$	240	120	4×30
Ε	$60 + 60 = 120$	$18 + 18 = 36$	$7\frac{1}{2}$	270	150	5×30
					450	15×30

Παραλλαγή 2: Μειωνόμενη παραγωγικότητα τῆς δεύτερης ἐπένδυσης κεφαλαίου.

Πίνακας XXIII

Κατηγορία γῆς	Τιμή παραγωγῆς σέ σελλίνια	Προϊόν σέ μπούσσελ	Τιμή πούλησης σέ σελλίνια	Προϊόν σέ σελλίνια	Πρόσοδος σέ σελλίνια	Αὔξηση προσόδου
α	120	15	8	120	0	0
Α	$60 + 60 = 120$	$10 + 7\frac{1}{2} = 17\frac{1}{2}$	8	140	20	20
Β	$60 + 60 = 120$	$12 + 9 = 21$	8	168	48	$20 + 28$
Γ	$60 + 60 = 120$	$14 + 10\frac{1}{2} = 24\frac{1}{2}$	8	196	76	$20 + 2 \times 28$
Δ	$60 + 60 = 120$	$16 + 12 = 28$	8	224	104	$20 + 3 \times 28$
Ε	$60 + 60 = 120$	$18 + 13\frac{1}{2} = 31\frac{1}{2}$	8	252	132	$20 + 4 \times 28$
					380	$5 \times 20 + 10 \times 28$

Παραλλαγή 3: Αὐξανόμενη παραγωγικότητα τῆς δεύτερης ἐπένδυσης κεφαλαίου.

Πίνακας XXIV

Κατηγορία γῆς	Τιμή παραγωγῆς σέ σελλίνια	Προϊόν σέ μπούσσελ	Τιμή πούλησης σέ σελλίνια	Προϊόν σέ σελλίνια	Πρόσοδος σέ σελλίνια	Αὔξηση προσόδου
α	120	16	$7\frac{1}{2}$	120	0	0
Α	$60 + 60 = 120$	$10 + 12\frac{1}{2} = 22\frac{1}{2}$	$7\frac{1}{2}$	$168\frac{3}{4}$	$48\frac{3}{4}$	$15 + 33\frac{3}{4}$
Β	$60 + 60 = 120$	$12 + 15 = 27$	$7\frac{1}{2}$	$202\frac{1}{2}$	$82\frac{1}{2}$	$15 + 2 \times 33\frac{3}{4}$
Γ	$60 + 60 = 120$	$14 + 17\frac{1}{2} = 31\frac{1}{2}$	$7\frac{1}{2}$	$236\frac{1}{4}$	$116\frac{1}{4}$	$15 + 3 \times 33\frac{3}{4}$
Δ	$60 + 60 = 120$	$16 + 20 = 36$	$7\frac{1}{2}$	270	150	$15 + 4 \times 33\frac{3}{4}$
Ε	$60 + 60 = 120$	$18 + 22\frac{1}{2} = 40\frac{1}{2}$	$7\frac{1}{2}$	$303\frac{3}{4}$	$183\frac{3}{4}$	$15 + 5 \times 33\frac{3}{4}$
					$581\frac{1}{4}$	$5 \times 15 + 15 \times 33\frac{3}{4}$

Ἀπό αὐτούς τούς πίνακες προκύπτουν τά παρακάτω.

Πρῶτα, ὅτι ἡ σειρά τῶν προσόδων συμπεριφέρεται ἀκριβῶς, ὅπως ἡ σειρά τῶν διαφορῶν στή γονιμότητα, παίρνοντας σάν σημεῖο μηδέν τό ρυθμίζον κομμάτι, τό κομμάτι γῆς πού δέν ἀποφέρει πρόσοδο. Καθοριστικά γιά τήν πρόσοδο δέν εἶναι τά ἀπόλυτα προϊόντα, ἀλλά μόνο οἱ διαφορές τῶν προϊόντων μεταξύ τους. Εἴτε οἱ διάφορες κατηγορίες γῆς δίνουν στό 1 πλέθρο 1, 2, 3, 4, 5 μπούσσελ προϊόν, εἴτε 11, 12, 13, 14, 15 μπούσσελ, οἱ πρόσοδες, ἀντίστοιχα καί τό προϊόν τους σέ χρῆμα κλιμακώνονται καί στίς δυό περιπτώσεις σύμφωνα μέ τή σειρά 0, 1, 2, 3, 4 μπούσσελ.

Πολύ πιό σημαντικό ὅμως εἶναι τό ἀποτέλεσμα στή σχέση του μέ τό σύνολο τῶν προσόδων πού προέρχονται ἀπό ἐπαναλαμβανόμενη ἐπένδυση κεφαλαίου στό ἴδιο κομμάτι γῆς.

Στίς πέντε ἀπό τίς 13 περιπτώσεις πού ἐξετάσαμε *διπλασιάζεται*, μαζί μέ τήν ἐπένδυση τοῦ κεφαλαίου, καί τό συνολικό ποσό τῆς προσόδου. Ἀντίς 10 × 12 σελλ. γίνεται 10 × 24 σελλ. = 240 σελλ. Οἱ περιπτώσεις αὐτές εἶναι:

Περίπτωση I, σταθερή τιμή, παραλλαγή 1: μή μεταβαλλόμενη αὔξηση τῆς παραγωγῆς (Πίνακας XII).

Περίπτωση II, μειωνόμενη τιμή, παραλλαγή 3: αὐξανόμενη ἄνοδος τῆς παραγωγῆς (Πίνακας XVIII).

Περίπτωση III, αὐξανόμενη τιμή, πρῶτο ἐνδεχόμενο, ὅταν τό κομμάτι γῆς Α παραμένει ρυθμιστής καί στίς τρεῖς παραλλαγές (Πίνακες XIX, XX, XXI).

Σέ τέσσερις περιπτώσεις ἡ πρόσοδος αὐξάνει *πάνω ἀπό τό διπλάσιο*, συγκεκριμένα:

Περίπτωση I, παραλλαγή 3: σταθερή τιμή, ἀλλά αὐξανόμενη ἄνοδος τῆς παραγωγῆς (Πίνακας XV). Τό συνολικό ποσό τῆς προσόδου ἀνεβαίνει ὥς τά 330 σελλ.

Περίπτωση III, δεύτερο ἐνδεχόμενο, ὅταν τό κομμάτι γῆς Α δίνει πρόσοδο καί στίς τρεῖς παραλλαγές (Πίνακας XXII, ἡ πρόσοδος $= 15 \times 30 = 450$ σελλ. Πίνακας XXIII, ἡ πρόσοδος $= 5 \times 20 + 10 \times 28 = 380$ σελλ. Πίνακας XXIV, ἡ πρόσοδος $= 5 \times 15 + 15 \times 33^3/_4 = 581^1/_4$ σελλ.).

Σέ μιά περίπτωση *αὐξάνει* ἡ πρόσοδος, ὄχι ὅμως στό διπλάσιο ποσό τῆς προσόδου πού παίρνεται ἀπό τήν πρώτη ἐπένδυση κεφαλαίου.

Περίπτωση I, σταθερή τιμή, παραλλαγή 2: μειωνόμενη παραγωγικότητα τῆς δεύτερης ἐπένδυσης, ὑπό ὅρους στούς ὁποίους τό κομμάτι γῆς Β δέν παύει ὁλότελα νά δίνει πρόσοδο (Πίνακας XIV, ἡ πρόσοδός $= 4 \times 6 + 6 \times 21 = 150$ σελ.).

Τέλος, μόνο σέ τρεῖς περιπτώσεις μένει ἡ συνολική πρόσοδος ἀπό τή δεύτερη ἐπένδυση κεφαλαίου στό ἴδιο ἐπίπεδο τῆς πρώτης ἐπένδυσης γιά ὅλες τίς κατηγορίες γῆς (Πίνακας XI). Εἶναι οἱ περιπτώσεις, στίς ὁποῖες τό κομμάτι γῆς Α ἐκτοπίζεται ἀπό τόν συναγωνισμό καί τό κομμάτι γῆς Β γίνεται ρυθμίζον καί, ἑπομένως, κομμάτι, πού δέν ἀποφέρει πρόσοδο. Ἔτσι, δέν ἐξαφανίζεται μόνο ἡ πρόσοδος ἀπό τό κομμάτι γῆς Β, ἀλλά ἀφαιρεῖται ἀκόμα καί ἀπό ὅλους τούς κρίκους τῆς σειρᾶς τῶν προσόδων πού ἀκολουθοῦν. Ἔτσι βγαίνει τό ἀποτέλεσμα. Οἱ περιπτώσεις αὐτές εἶναι:

Περίπτωση I, παραλλαγή 2: ὅταν οἱ συνθῆκες εἶναι τέτιες, πού τό κομμάτι τῆς Α ἀποκλείεται ἀπό τό συναγωνισμό (Πίνακας XIII). Τό συνολικό ποσό τῶν προσόδων εἶναι 6×20, δηλαδή $= 10 \times 12 = 120$, ὅπως στόν Πίνακα XI.

Περίπτωση II, παραλλαγή 1 καί 2: Ἐδῶ, σύμφωνα μέ τήν ὑπόθεσή μας, ἀποκλείεται ἀναπόφευχτα τό κομμάτι γῆς Α ἀπό τό συναγωνισμό (Πίνακες XVI καί XVII), καί τό συνολικό ποσό τῶν προσόδων εἶναι πάλι $6 \times 20 = 10 \times 12 = 120$ σελλ.

Αὐτό σημαίνει λοιπόν: ὅτι στή μεγάλη πλειονότητα ὅλων τῶν πιθανῶν περιπτώσεων, σάν συνέπεια τῆς αὐξημένης ἐπένδυσης κεφαλαίου στή γῆ, ἀνεβαίνει ἡ πρόσοδος, καί κατά πλέθρο τῆς γῆς πού ἀποφέρει πρόσοδο, καί τό συνολικό της ἰδίως ποσό. Μόνο σέ τρεῖς περιπτώσεις ἀπό τίς 13 πού ἐξετάσαμε παραμένει ἀμετάβλητο τό

συνολικό της ποσό. Εἶναι οἱ περιπτώσεις, στίς ὁποῖες ἡ κατώτατη, ὥς τώρα μή ἀποφέρουσα πρόσοδο καί ρυθμίζουσα ποιότητα γῆς τίθεται ἐκτός συναγωνισμοῦ καί στή θέση της μπαίνει ἡ ἀμέσως ἀνώτερη ποιότητας γῆ, πού ἔτσι γίνεται γῆ, πού δέν ἀποφέρει πρόσοδο. Ἀλλά καί σ' αὐτές τίς περιπτώσεις αὐξάνουν οἱ πρόσοδες στίς πιό καλές κατηγορίες γῆς, σέ σύγκριση μέ τίς πρόσοδες πού ὀφείλονταν στήν πρώτη ἐπένδυση κεφαλαίου. Ὅταν πέφτει ἡ πρόσοδος ἀπό τή γῆ Γ ἀπό 24 σέ 20 σελλ., ἀνεβαίνει ἡ πρόσοδος ἀπό τή γῆ Δ καί Ε ἀπό 36 καί 48 σέ 40 καί 60 σελλ.

Πτώση τοῦ συνολικοῦ ποσοῦ τῶν προσόδων κάτω ἀπό τό ἐπίπεδο πού ἐπιτεύχθηκε μέ τήν πρώτη ἐπένδυση κεφαλαίου (Πίνακας XI) θά ἦταν δυνατή μόνο στήν περίπτωση πού, ἐκτός ἀπό τή γῆ Α, θά ἀποκλειόταν ἀπό τό συναγωνισμό καί ἡ γῆ Β, ἡ δέ γῆ Γ θά γινόταν ρυθμίζουσα καί γῆ πού δέν ἀποφέρει πρόσοδο.

Ἔτσι, ὅσο περισσότερο κεφάλαιο τοποθετεῖται στή γῆ, ὅσο πιό ψηλά στέκει ἡ ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας καί τοῦ πολιτισμοῦ γενικά σέ μιά χώρα, τόσο πιό ὑψηλά ἀνεβαίνουν οἱ πρόσοδες κατά πλέθρο καθώς καί τό συνολικό ποσό τῶν προσόδων, τόσο γιγαντώνει ὁ φόρος ὑποτελείας, πού πληρώνει ἡ κοινωνία στούς μεγάλους γαιοκτήμονες μέ τή μορφή πρόσθετων κερδῶν — ὅσον καιρό ὅλες οἱ κατηγορίες γῆς πού ὑποβλήθηκαν σέ καλλιέργεια διατηροῦν τήν ἱκανότητά τους νά συμμετέχουν στόν συναγωνισμό.

Ὁ νόμος αὐτός ἐξηγεῖ τή θαυμαστή μακροζωΐα τῆς τάξης τῶν γαιοκτημόνων. Καμιά κοινωνική τάξη δέν ζεῖ τόσο σπάταλα, καμιά τάξη δέν ἀξιώνει τό δικαίωμα μιᾶς «σύμφωνα μέ τήν κοινωνική της θέση» πατροπαράδοτης πολυτελοῦς ζωῆς, ἀδιάφορο ἀπό ποῦ προέρχονται τά χρήματα γι' αὐτήν, καμιά δέν φορτώνεται τόσο ἐλαφρόκαρδα χρέη πάνω στά χρέη. Καί ὅμως, ὅπως καί νά πέσει στέκει ὄρθια, χάρης στό κεφάλαιο πού ἔχει τοποθετηθεῖ στή γῆ ἀπό ἄλλους ἀνθρώπους, καί πού τῆς δίνει πρόσοδο, ἐντελῶς πέρα ἀπό κάθε αναλογία πρός τά κέρδη πού βγάζει ὁ κεφαλαιοκράτης ἀπό τίς ἐπενδύσεις αὐτές.

Ὁ ἴδιος νόμος ὅμως ἐξηγεῖ ἐπίσης, γιατί αὐτή ἡ μακροζωΐα τοῦ μεγάλου γαιοκτήμονα ἐξαντλεῖται βαθμιαία.

Ὅταν καταργήθηκαν τό 1846 οἱ ἀγγλικοί εἰσαγωγικοί δασμοί γιά τό σιτάρι, οἱ ἄγγλοι ἐργοστασιάρχες νόμιζαν ὅτι θά μετάτρεπαν ἔτσι τήν ἀριστοκρατία τῶν γαιοκτημόνων σέ πένητες (paupers). Ἀντίθετα, ἔγινε πλουσιότερη ἀπό κάθε ἄλλη φορά. Πῶς ἔγινε αὐτό; Πολύ ἁπλά. Πρῶτο, στό ἑξῆς ζητοῦσαν ἀπό τούς ἐνοικιαστές μέ τά συμβόλαια

πού κλείναν μαζί τους νά ἐπενδύουν τό χρόνο 12 λίρ. στ. ἀντί 8 λίρ. στ. στό κάθε πλέθρο γῆς, καί δεύτερο, ψήφισαν γιά τόν ἑαυτό τους, πού ἐκπροσωποῦνταν καί στήν Κάτω Βουλή μέ ἕνα πολύ μεγάλο ἀριθμό γαιοκτημόνων βουλευτῶν, μιά γερή ἐπιχορήγηση γιά τήν κατασκευή ἔργων ἀποστράγγισης καί γιά ἄλλες μόνιμες βελτιώσεις τῶν γαιῶν τους. Καί ἐπειδή δέν σημειώθηκε ὁλοκληρωτικός ἀποκλεισμός ἀπό τήν καλλιέργεια τῆς χειρότερης γῆς, ἀλλά τό πολύ μιά — καί αὐτό στίς περισσότερες περιπτώσεις προσωρινή μόνο — χρησιμοποίησή της γιά ἄλλους σκοπούς, αὐξήθηκαν οἱ πρόσοδες στήν ἴδια ἀναλογία πού αὐξανόταν ἡ ἐπένδυση κεφαλαίου, καί ἡ ἀριστοκρατία τῆς γαιοκτησίας κέρδιζε περισσότερα ἀπό κάθε ἄλλη προηγούμενη φορά.

Τίποτα ὅμως δέν εἶναι αἰώνιο. Τά ποντοπόρα ἀτμόπλοια καί οἱ βορειοαμερικάνικοι καί νοτιοαμερικάνικοι σιδηρόδρομοι, καθώς καί οἱ σιδηρόδρομοι τῶν Ἰνδιῶν, ἔκαναν ἱκανές ἐντελῶς ἰδιόμορφες ἐκτάσεις γῆς νά συναγωνίζονται στίς εὐρωπαϊκές ἀγορές σιτηρῶν. Ἀπό τή μιά μεριά ἦταν οἱ βορειοαμερικάνικοι λειμῶνες (prairie), οἱ ἀργεντινές πάμπας, οἱ στέππες, πού ἡ ἴδια ἡ φύση τίς ἔκανε ἀρόσιμες, κατάλληλες γιά τό ἀλέτρι, οἱ παρθένες αὐτές γαῖες πού ἐπί χρόνια, ἀκόμα καί μέ πρωτόγονη καλλιέργεια καί χωρίς λίπανση, ἔδιναν πλούσιες σοδειές. Ὑπῆρχαν ἐπίσης οἱ γαῖες τῶν ρωσικῶν καί ἰνδικῶν κομμουνιστικῶν κοινοτήτων, πού ὑποχρεώνονταν νά πουλᾶνε ἕνα μέρος, καί μάλιστα ἕνα διαρκῶς αὐξανόμενο μέρος τοῦ προϊόντος τους, γιά νά προμηθεύονται τά χρήματα γιά τήν πληρωμή τῶν φόρων, πού ἀποσποῦσε ἀπό αὐτές ὁ ἀνελέητος δεσποτισμός τοῦ κράτους — ἀρκετά συχνά τούς φόρους τούς ἀποσποῦσε μέ βασανιστήρια. Τά προϊόντα αὐτά πουλιοῦνταν χωρίς νά παίρνεται ὑπόψη τό κόστος παραγωγῆς, πουλιοῦνταν στήν τιμή πού πρόσφερε ὁ ἔμπορος, γιατί ὁ ἀγρότης εἶχε ἀπόλυτη ἀνάγκη ἀπό χρήματα γιά νά πληρώσει ἐμπρόθεσμα τούς φόρους. Καί μπρός σ' αὐτόν τό συναγωνισμό — τῆς παρθένας γῆς τῆς στέππας καί τοῦ τσακισμένου ἀπό τούς φόρους ρώσου καί ἰνδοῦ ἀγρότη — δέν μποροῦσε νά τά βγάλει πέρα μέ τίς παλιές πρόσοδες ὁ εὐρωπαῖος ἐνοικιαστής γῆς καί χωρικός. Μέ τό συναγωνισμό ἕνα μέρος τῆς γῆς στήν Εὐρώπη ἀποκλείστηκε ὁριστικά ἀπό τή σιτοκαλλιέργεια, ἡ πρόσοδος ἔπεφτε παντοῦ. Κανόνας γιά τήν Εὐρώπη ἔγινε ἡ παραλλαγή 2: φθίνουσα τιμή καί φθίνουσα παραγωγικότητα τῶν πρόσθετων ἐπενδύσεων κεφαλαίου. Ἔτσι ἐξηγεῖται ὁ θρῆνος τῶν γαιοκτημόνων ἀπό τή Σκωτία ὥς τήν Ἰταλία καί ἀπό τή Νότιο Γαλλία ὥς τήν Ἀνατολική Πρωσία. Εὐτυχῶς πού ἀπέχει πολύ ἀκόμα

ἡ ἐπέκταση τῆς καλλιέργειας σ' ὅλη τή στέππα. Ὑπάρχει ἀκόμα ἀρκετή ὑπόλοιπη γῆ, ἱκανή νά καταστρέψει ὅλην τή μεγάλη εὐρωπαϊκή γαιοκτησία, μαζί καί τή μικρή. — **Φ. Ε.**}.

Τά θέματα, μέ βάση τά ὁποῖα πρέπει νά πραγματευθοῦμε τήν γαιοπρόσοδο, εἶναι τά ἑξῆς:

Α. Διαφορική πρόσοδος.

1) Ἔννοια τῆς διαφορικῆς προσόδου. Ἀναπαράστασή της μέ βάση τή δύναμη τῆς ὑδατόπτωσης. Πέρασμα στήν καθεαυτό γεωργική πρόσοδο.

2) Διαφορική πρόσοδος I, πού πηγάζει ἀπό τή διαφορετική γονιμότητα τῶν διαφόρων κομματιῶν γῆς.

3) Διαφορική πρόσοδος II, πού πηγάζει ἀπό τίς διαδοχικές ἐπενδύσεις κεφαλαίου στήν ἴδια γῆ. Νά διερευνηθεῖ ἡ διαφορική πρόσοδος II.

α) μέ στάσιμη
β) μέ μειωνόμενη
γ) μέ αὐξανόμενη τήν τιμή παραγωγῆς.

Καί ἀκόμα

δ) μετατροπή τοῦ πρόσθετου κέρδους σέ πρόσοδο.

4) Ἐπίδραση αὐτῆς τῆς προσόδου στό ποσοστό τοῦ κέρδους.

Β. Ἀπόλυτη πρόσοδος.

Γ. Ἡ τιμή τῆς γῆς.

Δ. Τελικές παρατηρήσεις σχετικά μέ τή γαιοπρόσοδο.

Σάν γενικό ἀποτέλεσμα τῆς διερεύνησης τῆς διαφορικῆς προσόδου γενικά προκύπτει:

Πρῶτο: Ὁ σχηματισμός πρόσθετων κερδῶν μπορεῖ νά συντελεστεῖ μέ διάφορους τρόπους. Ἀπό τή μιά μεριά, πάνω στή βάση τῆς διαφορικῆς προσόδου I, δηλαδή πάνω στή βάση τῆς ἐπένδυσης τοῦ συνολικοῦ ἀγροτικοῦ κεφαλαίου σέ μιά ἔκταση γῆς πού ἀποτελεῖται ἀπό κομμάτια γῆς διαφορετικῆς γονιμότητας. Ἐπίσης σάν διαφορική πρόσοδος II, πάνω στή βάση τῆς διαφορετικῆς διαφορικῆς παραγωγικότητας διαδοχικῶν ἐπενδύσεων κεφαλαίου στό ἴδιο κομμάτι γῆς, πού σημαίνει ἐδῶ πάνω στή βάση μεγαλύτερης παραγωγικότητας, λ.χ. σέ κουάρτερ σιτάρι, ἀπό τήν παραγωγικότητα πού πετυχαίνεται

μέ τήν ἴδια ἐπένδυση κεφαλαίου στό χειρότερο κομμάτι γῆς, πού δέν δίνει πρόσοδο, πού ρυθμίζει ὅμως τήν τιμή παραγωγῆς. Μέ ὁποιοδήποτε, ὅμως, τρόπο κι ἄν δημιουργοῦνται αὐτά τά πρόσθετα κέρδη, ἡ μετατροπή τους σέ πρόσοδο, δηλαδή ἡ μεταβίβασή τους ἀπό τόν ἐνοικιαστή γῆς στόν γαιοκτήμονα, προϋποθέτει πάντα σάν προκαταρκτικό ὅρο, ὅτι οἱ διάφορες πραγματικές ἀτομικές τιμές παραγωγῆς (δηλαδή ἀνεξάρτητα ἀπό τή γενική τιμή παραγωγῆς, ἡ ὁποία ρυθμίζει τήν ἀγορά) τῶν ἐπιμέρους προϊόντων τῶν διαφόρων διαδοχικῶν ἐπενδύσεων κεφαλαίου, ἐξισώνονται προηγούμενα σέ μιά μέση ἀτομική τιμή παραγωγῆς. Τό περίσσευμα τῆς γενικῆς, ρυθμίζουσας τιμῆς παραγωγῆς τοῦ προϊόντος ἑνός πλέθρου πάνω ἀπό αὐτήν τήν ἀτομική μέση τιμή παραγωγῆς του, ἀποτελεῖ καί μετράει τήν κατά πλέθρο πρόσοδο. Στήν διαφορική πρόσοδο I, τά διαφορικά ἀποτελέσματα αὐτά καθεαυτά μπορεῖ νά τά διακρίνει κανείς, γιατί πραγματοποιοῦνται σέ διαφορετικά κομμάτια γῆς πού βρίσκονται τό ἕνα ἔξω ἀπό τό ἄλλο καί τό ἕνα δίπλα στό ἄλλο μέ μιά ἐπένδυση κεφαλαίου κατά πλέθρο πού θεωρεῖται κανονική καί μιά ἀντίστοιχη κανονική καλλιέργεια. Στή διαφορική πρόσοδο II πρέπει πρῶτα τά ἀποτελέσματα αὐτά νά γίνουν ἔτσι πού νά διακρίνονται τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο. Πράγματι, θά πρέπει νά ξαναμετατραποῦν στή διαφορική πρόσοδο I, καί αὐτό μπορεῖ νά γίνει μόνο μέ τόν τρόπο πού ἀναφέραμε. Ἄς πάρουμε λ.χ. τόν Πίνακα III, στή σελ. 226[1*].

Τό κομμάτι γῆς B δίνει γιά τήν πρώτη ἐπένδυση κεφαλαίου $2^1/_2$ λίρ. στ. 2 κουάρτερ σιτάρι κατά πλέθρο, καί γιά τή δεύτερη, ἴση σέ μέγεθος ἐπένδυση κεφαλαίου δίνει $1^1/_2$ κουάρτερ, καί οἱ δυό μαζί οἱ ἐπενδύσεις στό ἴδιο πλέθρο δίνουν $3^1/_2$ κουάρτερ σιτάρι. Σέ αὐτά τά $3^1/_2$ κουάρτερ σιτάρι πού προέρχονται ἀπό τό ἴδιο κομμάτι γῆς δέν μπορεῖ νά διακρίνει κανείς ποιό μέρος ἀπό αὐτά εἶναι προϊόν τῆς ἐπένδυσης κεφαλαίου I καί ποιό τῆς ἐπένδυσης κεφαλαίου II. Στήν πραγματικότητα εἶναι τό προϊόν τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου τῶν 5 λιρ. στ., καί τό πραγματικό γεγονός εἶναι μόνον ὅτι ἕνα κεφάλαιο $2^1/_2$ λίρ. στ. ἔδωσε ἕνα προϊόν 2 κουάρτερ, ἐνῶ ἕνα κεφάλαιο 5 λιρ. στ. δέν ἔδωσε ἕνα προϊόν 4, ἀλλά $3^1/_2$ κουάρτερ. Ἡ περίπτωση θά ἦταν ἀκριβῶς ἴδια, ἄν οἱ 5 λίρ. στ. ἔδιναν ἕνα προϊόν 4 κουάρτερ, ἔτσι πού τά προϊόντα καί τῶν δύο ἐπενδύσεων κεφαλαίου νά ἦταν ἴσα, ἤ ἀκόμα ἄν ἔδιναν ἕνα προϊόν 5 κουάρτερ, ἔτσι πού ἡ δεύτερη ἐπένδυση νά ἔδινε ἕνα πλεόνασμα 1 κουάρτερ. Ἡ τιμή παραγωγῆς τῶν πρώτων 2 κουάρτερ εἶναι $1^1/_2$ λίρ. στ. τό κουάρτερ, καί ἡ τιμή παραγωγῆς τοῦ δεύτερου $1^1/_2$ κουάρτερ εἶναι 2 λίρ. στ. τό κουάρτερ. Γι' αὐτό, τά $3^1/_2$ κουάρτερ μαζί κοστίζουν 6 λίρ. στ. Αὐτή εἶναι ἡ ἀτομική τιμή παραγωγῆς τοῦ συνολικοῦ προϊόντος, δηλαδή κατά μέσον ὅρο 1 λίρ. στ. καί $14^2/_7$ σελλ. τό κουάρτερ, ἄς ποῦμε στρογγυλά $1^3/_4$ λίρ. στ. Μέ βάση τή γενική τιμή παραγωγῆς τῶν 3 λιρ. στ. πού καθορίζεται ἀπό τό κομμάτι γῆς A, μᾶς δίνει ἕνα πρόσθετο κέρδος $1^1/_4$ λίρ. στ. κατά κουάρτερ, ἄρα γιά τά $3^1/_2$ κουάρτερ μαζί παρμένα $4^3/_8$ λίρ. στ. Μέ βάση τή μέση τιμή τοῦ B αὐτό ἐκφράζεται στρογγυλά μέ $1^1/_2$ κουάρτερ. Ἔτσι τό πρόσθετο κέρδος τοῦ B ἐκφράζεται μέ ἕνα ὑποπολλαπλάσιο τοῦ προϊόντος τοῦ B, μέ $1^1/_2$ κουάρτερ, πού ἀποτελεῖ τήν ἐκφρασμένη σέ σιτάρι πρόσοδο καί πού πουλιέται σύμφωνα μέ τή γενική τιμή παραγωγῆς πρός $4^1/_2$ λίρ. στ. Ἀντίθετα, ὅμως, τό πλεονάζον προϊόν ἑνός πλέθρου τοῦ B πάνω ἀπό τό προϊόν ἑνός πλέθρου τοῦ A, δέν ἀποτελεῖ ὁπωσδήποτε ἔκφραση τοῦ πρόσθετου κέρδους, ἑπομένως καί τοῦ πρόσθετου προϊόντος. Σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας τό ἕνα πλέθρο τοῦ B παράγει $3^1/_2$ κουάρτερ, τό ἕνα πλέθρο τοῦ A μόνο 1 κουάρτερ. Ἑπομένως τό πλεονάζον προϊόν τοῦ B εἶναι $2^1/_2$ κουάρτερ, τό πρόσθετο, ὅμως, προϊόν εἶναι μόνον $1^1/_2$ κουάρτερ, γιατί στό B ἔχει τοποθετηθεῖ διπλάσιο κεφάλαιο ἀπό ὅ,τι στό A καί γι' αὐτό τά ἔξοδα παραγωγῆς εἶναι ἐδῶ διπλά. Ἄν στό A γινόταν ἐπίσης ἐπένδυση 5 λιρ. στ. καί τό ποσοστό τῆς παραγωγικότητας ἔμενε ἴδιο, τό προϊόν θά ἦταν 2 κουάρτερ ἀντίς 1, καί ἔτσι θά ἀποδεικνύόταν ὅτι τό πραγματικό πρόσθετο προϊόν βρίσκεται, ὅταν συγκριθεῖ ὄχι τό $3^1/_2$ μέ τό 1, ἀλλά τό $3^1/_2$ μέ τό 2, ὅτι ἑπομένως δέν εἶναι $2^1/_2$ ἀλλά $1^1/_2$ κουάρτερ. Ἀκόμα ὅμως, ἄν στό κομμάτι γῆς B ἐπένδυαν μιά τρίτη μερίδα κεφάλαιο $2^1/_2$ λίρ. στ., πού θά ἔδινε μόνο 1 κουάρτερ σιτάρι, ἔτσι πού αὐτό τό κουάρτερ θά κόστιζε 3 λίρ. στ., ὅπως τό κουάρτερ πού παρήγαγε τό A, τότε ἡ τιμή πούλησής του 3 λίρ. στ. θά κάλυπτε μόνο τήν τιμή παραγωγῆς του, θά ἔδινε μόνο τό μέσο κέρδος, δέν θά ἔδινε ὅμως πρόσθετο κέρδος, ἑπομένως δέν θά ἔδινε τίποτα πού θά μποροῦσε νά μετατραπεῖ σέ πρόσοδο. Τό προϊόν κατά πλέθρο μιᾶς ὁποιασδήποτε κατηγορίας γῆς, συγκρινόμενο μέ τό προϊόν κατά πλέθρο τῆς κατηγορίας γῆς A, δέν δείχνει οὔτε ἄν εἶναι τό προϊόν ἴσης ἤ μεγαλύτερης ἐπένδυσης κεφαλαίου, οὔτε ἄν τό πρόσθετο προϊόν καλύπτει μόνο τήν τιμή παραγωγῆς, ἤ ἄν ὀφείλεται σέ ἀνώτερη παραγωγικότητα τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου.

Δεύτερο: Μέ μειωνόμενο τό ποσοστό τῆς παραγωγικότητας τῶν

[1*] Βλέπε σέ τοῦτον τόν τόμο, σελ. 853.

πρόσθετων ἐπενδύσεων κεφαλαίου — πού, ἐφόσον πρόκειται γιά καινούργιο σχηματισμό πρόσθετου κέρδους, ἔχουν σάν ὅριο ἐκείνη τήν ἐπένδυση κεφαλαίου πού καλύπτει μόνο τά ἔξοδα παραγωγῆς, δηλαδή τήν ἐπένδυση πού παράγει τόσο ἀκριβά τό ἕνα κουάρτερ, ὅσο ἡ ἴδια ἐπένδυση κεφαλαίου σέ ἕνα πλέθρο τῆς κατηγορίας γῆς Α, ἑπομένως, σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας, σέ τιμή παραγωγῆς 3 λιρ. στ. — προκύπτει ἀπό ὅσα μόλις ἀναπτύξαμε: ὅτι τό ὅριο, στό ὁποῖο ἡ συνολική ἐπένδυση κεφαλαίου στό πλέθρο τῆς κατηγορίας γῆς Β δέν θά ἔδινε πιά πρόσοδο, εἶναι τό ὅριο, στό ὁποῖο ἡ ἀτομική μέση τιμή παραγωγῆς τοῦ προϊόντος τοῦ ἑνός πλέθρου τῆς κατηγορίας γῆς Β θά ἀνέβαινε ὥς τήν τιμή παραγωγῆς τοῦ προϊόντος πού παράγει τό ἕνα πλέθρο τῆς κατηγορίας γῆς Α.

Ἄν στή γῆ Β γίνονται μόνο ἐπενδύσεις κεφαλαίου, πού ἀποδίδουν τήν τιμή παραγωγῆς, καί, ἑπομένως, δέν δίνουν πρόσθετο κέρδος, δηλαδή νέα πρόσοδο, τό γεγονός αὐτό εἶναι ἀλήθεια ὅτι αὐξάνει τήν ἀτομική μέση τιμή παραγωγῆς τοῦ ἑνός κουάρτερ, δέν θίγει ὅμως τό πρόσθετο κέρδος πού σχηματίστηκε ἀπό τίς προηγούμενες ἐπενδύσεις κεφαλαίου, δηλαδή τήν πρόσοδο. Γιατί ἡ μέση τιμή παραγωγῆς παραμένει πάντα κάτω ἀπό ἐκείνη τοῦ Α, καί ἄν μειώνεται τό πλεόνασμα τιμῆς τοῦ ἑνός κουάρτερ, αὐξάνει στήν ἴδια ἀναλογία ὁ ἀριθμός τῶν κουάρτερ, ἔτσι πού μένει σταθερό τό συνολικό πλεόνασμα τῆς τιμῆς.

Στήν περίπτωση πού ὑποθέσαμε, οἱ δυό πρῶτες ἐπενδύσεις κεφαλαίου 5 λιρ. στ. στό κομμάτι γῆς Β παράγουν $3^1/_2$ κουάρτερ σιτάρι, ἑπομένως, σύμφωνα μέ τήν ὑπόθεσή μας, $1^1/_2$ κουάρτερ πρόσοδο $= 4^1/_2$ λίρ. στ. Ἄν προστεθεῖ μιά τρίτη ἐπένδυση κεφαλαίου $2^1/_2$ λίρ. στ., πού παράγει ὅμως μόνο ἕνα πρόσθετο κουάρτερ, τότε ἡ συνολική τιμή παραγωγῆς (συμπεριλαβανομένου ἑνός κέρδους 20%) τῶν $4^1/_2$ κουάρτερ $= 9$ λίρ. στ., δηλαδή ἡ μέση τιμή τοῦ κουάρτερ $= 2$ λίρ. στ. Ἔτσι, ἡ μέση τιμή παραγωγῆς τοῦ ἑνός κουάρτερ στή γῆ Β ἔχει ἀνέβει ἀπό $1^5/_7$ λίρ. στ. σέ 2 λίρ. στ., ἑπομένως τό πρόσθετο κέρδος κατά κουάρτερ, συγκρινόμενο μέ τή ρυθμίζουσα τιμή τοῦ Α, ἔχει πέσει ἀπό $1^2/_7$ λίρ. στ. σέ 1 λίρ. στ. Ἀλλά $1 \times 4^1/_2 = 4^1/_2$ λίρ. στ., ἀκριβῶς ὅπως προηγούμενα $1^2/_7 \times 3^1/_2 = 4^1/_2$ λίρ. στ.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι στό κομμάτι γῆς Β ἔγιναν ἀκόμα μιά τέταρτη καί μιά πέμπτη πρόσθετες ἐπενδύσεις κεφαλαίου $2^1/_2$ λίρ. στ. ἡ καθεμιά, πού παρήγαγαν τό κουάρτερ μόνο στή γενική τιμή παραγωγῆς του, ἔτσι τό συνολικό προϊόν θά ἦταν τώρα κατά πλέθρο

$6^1/_2$ κουάρτερ καί ἡ τιμή παραγωγῆς τους 15 λίρ. στ. Ἡ μέση τιμή παραγωγῆς τοῦ ἑνός κουάρτερ γιά τό Β θά εἶχε πάλι ἀνεβεῖ ἀπό 2[1*] λίρ. στ. σέ $2^4/_{13}$ λίρ. στ., καί τό πρόσθετο κέρδος κατά κουάρτερ, συγκρινόμενο μέ τή ρυθμίζουσα τιμή παραγωγῆς τοῦ προϊόντος ἀπό τήν κατηγορία γῆς Α, θά εἶχε πέσει ξανά ἀπό 1 λίρ. στ. στά $^9/_{13}$ τῆς λίρ. στ. Αὐτά ὅμως τά $^9/_{13}$ λίρ. στ. θά ἔπρεπε τώρα νά ὑπολογιστοῦν μέ βάση τά $6^1/_2$ κουάρτερ ἀντίς τά $4^1/_2$. Καί $^9/_{13} \times 6^1/_2 = 1 \times 4^1/_2 = 4^1/_2$ λίρ. στ.

Τό συμπέρασμα πού προκύπτει ἀπό ὅλα αὐτά εἶναι πρίν ἀπ' ὅλα, ὅτι κάτω ἀπό αὐτές τίς συνθῆκες δέν χρειάζεται νά αὐξηθεῖ ἡ ρυθμίζουσα τιμή παραγωγῆς, γιά νά μποροῦν νά γίνουν πρόσθετες ἐπενδύσεις κεφαλαίου στίς κατηγορίες γῆς πού ἀποφέρουν πρόσοδο, νά γίνουν μάλιστα ὥς τό σημεῖο πού τό πρόσθετο κεφάλαιο παύει ἐντελῶς νά δίνει πρόσθετο κέρδος καί ἀποφέρει μόνο τό μέσο ποσοστό κέρδους. Προκύπτει ἀκόμα, ὅτι ἐδῶ τό συνολικό ποσό τοῦ πρόσθετου κέρδους κατά πλέθρο μένει ἀμετάβλητο, ὅσο κι ἄν μειωθεῖ τό πρόσθετο κέρδος κατά κουάρτερ. Ἡ μείωση αὐτή ἀντισταθμίζεται πάντα ἀπό ἀντίστοιχη αὔξηση τῶν κατά πλέθρο παραγόμενων κουάρτερ. Γιά νά ἀνέβει ἡ μέση τιμή παραγωγῆς ὥς τό ἐπίπεδο τῆς γενικῆς τιμῆς παραγωγῆς (ἑπομένως γιά νά φτάσει ἐδῶ τίς 3 λίρ. στ. γιά τό κομμάτι γῆς Β), ἔπρεπε νά γίνουν προσθῆκες κεφαλαίου, τό προϊόν τῶν ὁποίων ἔχει ὑψηλότερη τιμή παραγωγῆς ἀπό τήν ρυθμίζουσα τῶν 3 λιρ. στ. Ἀλλά θά δοῦμε ὅτι καί αὐτό ἀκόμα δέν φτάνει, γιά νά ἀνεβάσει τή μέση τιμή παραγωγῆς τοῦ κουάρτερ ἀπό τό κομμάτι γῆς Β, ὥς τή γενική τιμή παραγωγῆς τῶν 3 λιρ. στ.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι στό κομμάτι γῆς Β ἔχουν παραχθεῖ:

1) $3^1/_2$ κουάρτερ, ἡ τιμή παραγωγῆς τῶν ὁποίων εἶναι ὅπως καί προηγούμενα 6 λίρ. στ. Δηλαδή ἔχουμε δυό ἐπενδύσεις κεφαλαίου ὕψους $2^1/_2$ λιρ. στ. ἡ καθεμιά, πού δίνουν καί οἱ δυό πρόσθετα κέρδη σέ φθίνουσα ὅμως κλίμακα.

2) 1 κουάρτερ πρός 3 λίρ. στ. Μιά ἐπένδυση κεφαλαίου, στήν ὁποία ἡ ἀτομική τιμή παραγωγῆς θά ἦταν ἴση μέ τή ρυθμίζουσα τιμή παραγωγῆς.

3) 1 κουάρτερ πρός 4 λίρ. στ. Μιά ἐπένδυση κεφαλαίου, στήν ὁποία ἡ ἀτομική τιμή παραγωγῆς εἶναι κατά $33^1/_3$% ὑψηλότερη ἀπό τή ρυθμίζουσα τιμή.

Θά εἴχαμε ἑπομένως $5^1/_2$ κουάρτερ κατά πλέθρο πρός 13 λίρ. στ.

[1*] I ἔκδοση: 1.

μέ ἐπένδυση κεφαλαίου $10^7/_{10}$ λίρ. στ., δηλαδή τετραπλάσια τῆς ἀρχικῆς ἐπένδυσης κεφαλαίου, τό προϊόν της ὅμως δέν φτάνει οὔτε τό τριπλάσιο τοῦ προϊόντος τῆς πρώτης ἐπένδυσης κεφαλαίου.

$5^1/_2$ κουάρτερ πρός 13 λίρ. στ. δίνουν μιά μέση τιμή παραγωγῆς $2^4/_{11}$ λίρ. στ. γιά τό κάθε κουάρτερ, ἑπομένως μέ βάση τή ρυθμίζουσα τιμή παραγωγῆς τῶν 3 λιρῶν μένει ἕνα περίσσευμα $^7/_{11}$ λίρ. στ. ἀπό τό κάθε κουάρτερ, πού μπορεῖ νά μετατραπεῖ σέ πρόσοδο. Ἄν τά $5^1/_2$ κουάρτερ πουληθοῦν πρός 3 λίρ. στ. τό ἕνα, πού εἶναι ἡ ρυθμίζουσα τιμή παραγωγῆς, ἀποδίδουν $16^1/_2$ λίρ. στ. Ἄν ἀφαιρεθεῖ τώρα ἡ συνολική τιμή παραγωγῆς, πού εἶναι 13 λίρ. στ., θά μείνουν $3^1/_2$ λίρ. στ. πρόσθετο κέρδος ἤ πρόσοδος, πού ἄν ὑπολογιστοῦν μέ βάση τήν τωρινή μέση τιμή παραγωγῆς τοῦ ἑνός κουάρτερ γιά τό κομμάτι γῆς Β, δηλαδή πρός $2^4/_{11}$ λίρ. στ. τό ἕνα κουάρτερ, ἀντιπροσωπεύουν $1^{25}/_{52}$ κουάρτερ. Ἔτσι ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα θά εἶχε πέσει κατά 1 λίρ. στ. καί ἡ πρόσοδος σέ σιτάρι κατά $^1/_2$ κουάρτερ περίπου. Παρ' ὅλο ὅμως πού ἡ τέταρτη πρόσθετη ἐπένδυση κεφαλαίου στό κομμάτι γῆς Β, ὄχι μόνο δέν δίνει καθόλου πρόσθετο κέρδος, ἀλλά παράγει λιγότερο ἀπό τό μέσο κέρδος, ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει πρόσθετο κέρδος καί πρόσοδος. Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι ἐκτός ἀπό τήν τρίτη ἐπένδυση κεφαλαίου καί ἡ δεύτερη ἐπένδυση παράγει σέ τιμή πάνω ἀπό τή ρυθμίζουσα τιμή παραγωγῆς, τότε ἡ συνολική παραγωγή εἶναι: $3^1/_2$ κουάρτερ πρός 6 λίρ. στ. + 2 κουάρτερ πρός 8 λίρ. στ., συνολικά $5^1/_2$ κουάρτερ πρός 14 λίρ. στ. τιμή παραγωγῆς. Ἡ μέση τιμή παραγωγῆς τοῦ ἑνός κουάρτερ θά ἦταν $2^6/_{11}$ λίρ. στ. πού θά ἄφηνε ἕνα περίσσευμα $^5/_{11}$ λίρ. στ. Ἄν τά $5^1/_2$ κουάρτερ πουληθοῦν πρός 3 λίρ. στ. τό ἕνα, θά δώσουν $16^1/_2$ λίρ. στ. Ἄν ἀπό αὐτές ἀφαιρεθοῦν οἱ 14 λίρ. στ. συνολική τιμή παραγωγῆς, ἀπομένουν $2^1/_2$ λίρ. στ. γιά πρόσοδο. Μέ τήν τωρινή μέση τιμή παραγωγῆς τοῦ κομματιοῦ γῆς Β θά εἴχαμε ἔτσι $^{55}/_{56}$ κουάρτερ. Δηλαδή ἐξακολουθεῖ ἀκόμα νά βγαίνει πρόσοδος, ἄν καί λιγότερη ἀπό πρίν.

Πάντως αὐτό μᾶς δείχνει ὅτι στίς καλύτερες γαῖες μέ συμπληρωματικές τοποθετήσεις κεφαλαίου, τό προϊόν τῶν ὁποίων κοστίζει περισσότερο ἀπό τή ρυθμίζουσα τιμή παραγωγῆς, ἡ πρόσοδος, τουλάχιστον μέσα στά πλαίσια τῆς ἐπιτρεπτῆς πρακτικῆς, δέν πρέπει νά ἐξαφανίζεται, ἀλλά μόνο νά μειώνεται καί μάλιστα, ἀπό τήν μιά μεριά, στήν ἴδια ἀναλογία πού αὐτό τό πιό ἄγονο κεφάλαιο ἀποτελεῖ μέρος τῆς συνολικῆς ἐπένδυσης κεφαλαίου καί, ἀπό τήν ἄλλη, στήν ἴδια ἀναλογία τῆς μείωσης τῆς παραγωγικότητάς του. Ἡ μέση τιμή

τοῦ προϊόντος του θά ἐξακολουθοῦσε νά βρίσκεται κάτω ἀπό τή ρυθμίζουσα τιμή καί γι' αὐτό θά ἐξακολουθοῦσε νά ἀφήνει ἕνα μετατρεπτέο σέ πρόσοδο πρόσθετο κέρδος.

Ἄς ὑποθέσουμε τώρα ὅτι ἡ μέση τιμή τοῦ ἑνός κουάρτερ τοῦ Β συμπίπτει μέ τή γενική τιμή παραγωγῆς, σάν συνέπεια τεσσάρων διαδοχικῶν ἐπενδύσεων κεφαλαίου ($2^1/_2$, $2^1/_2$, 5 καί 5 λίρ. στ.) μέ φθίνουσα παραγωγικότητα.

	Κεφάλαιο σέ λίρ. στ.	Κέρδος σέ λίρ. στ.	Προϊόν σε κουάρτερ	Τιμή παραγωγῆς τό ἕνα κουάρτερ σέ λίρ. στ.	Τιμή παραγωγῆς συνολικά λίρ. στ.	Τιμή πούλησης σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ λίρ. στ.	Περίσσευμα γιά πρόσοδο κουάρτερ	Περίσσευμα γιά πρόσοδο λίρ. στ.
1)	$2^1/_2$	$^1/_2$	2	$1^1/_2$	3	3	6	1	3
2)	$2^1/_2$	$^1/_2$	$1^1/_2$	2	3	3	$4^1/_2$	$^1/_2$	$1^1/_2$
3)	5	1	$1^1/_2$	4	6	3	$4^1/_2$	$-^1/_2$	$-1^1/_2$
4)	5	1	1	6	6	3	3	-1	-3
	15	3	6		18		18	0	0

Ὁ ἐνοικιαστής πουλάει ἐδῶ τό κάθε κουάρτερ στήν ἀτομική του τιμή παραγωγῆς, καί γι' αὐτό ὁ συνολικός ἀριθμός τῶν κουάρτερ πουλιέται στή μέση τιμή παραγωγῆς τους, πού συμπίπτει μέ τή ρυθμίζουσα τιμή τῶν 3 λιρ. στ. τό 1 κουάρτερ. Γι' αὐτό γιά τό κεφάλαιό του τῶν 15 λιρ. στ. ὁ ἐνοικιαστής βγάζει, ὅπως καί προηγούμενα, ἕνα κέρδος 20% = 3 λίρ. στ. Ἡ πρόσοδος ὅμως ἔχει ἐξαφανιστεῖ. Ποῦ πῆγε τό περίσσευμα σ' αὐτή τήν ἰσοστάθμιση τῶν ἀτομικῶν τιμῶν παραγωγῆς τοῦ κάθε κουάρτερ μέ τή γενική τιμή παραγωγῆς;

Τό πρόσθετο κέρδος γιά τίς πρῶτες $2^1/_2$ λίρ. στ. ἦταν 3 λίρ. στ. Γιά τίς δεύτερες $2^1/_2$ λίρ. στ. ἦταν $1^1/_2$ λίρ. στ. Ἔτσι γιά τίς δυό μαζί, γιά τό $^1/_3$ τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου, δηλαδή γιά τίς 5 λίρ. στ. = $4^1/_2$ λίρ. στ. = 90%.

Στήν τρίτη κατάθεση κεφαλαίου οἱ 5 λίρ. στ. ὄχι μόνο δέν δίνουν καθόλου πρόσθετο κέρδος, ἀλλά τό προϊόν τους, πού φτάνει τό $1^1/_2$ κουάρτερ, ὅταν πουληθεῖ στή γενική τιμή παραγωγῆς δίνει ἕνα πλήν $1^1/_2$ λίρ. στ. Τέλος στήν τέταρτη ἐπένδυση κεφαλαίου ἐπίσης 5 λιρ. στ. δίνει τό προϊόν της, πού εἶναι 1 κουάρτερ, ὅταν πουληθεῖ στή γενική τιμή παραγωγῆς, ἕνα πλήν 3 λίρ. στ. Καί οἱ δυό ἐπενδύσεις κεφαλαίου μαζί δίνουν ἑπομένως ἕνα πλήν $4^1/_2$ λίρ. στ., πού εἶναι ἴσο μέ τό πρόσθετο κέρδος τῶν $4^1/_2$ λιρ. στ. πού πρόκυψε ἀπό τίς ἐπενδύσεις κεφαλαίου 1 καί 2.

Τά πρόσθετα κέρδη καί τά πλήν-κέρδη ἀντισταθμίζονται. Γι' αὐτό ἐξαφανίζεται ἡ πρόσοδος. Πράγματι, ὅμως, αὐτό εἶναι δυνατό, γιατί τά στοιχεῖα τῆς ὑπεραξίας, πού σχημάτιζαν πρόσθετο κέρδος καί πρόσοδο, μπαίνουν τώρα στό σχηματισμό τοῦ μέσου κέρδους. Ὁ ἐνοικιαστής γῆς βγάζει αὐτό τό μέσο κέρδος τῶν 3 λιρ. στ. ἀπό ἕνα κεφάλαιο 15 λίρ. στ., δηλαδή 20%, σέ βάρος τῆς προσόδου.

Ἡ ἐξίσωση τῆς ἀτομικῆς μέσης τιμῆς παραγωγῆς τοῦ προϊόντος τοῦ κομματιοῦ γῆς Β μέ τή γενική τιμή παραγωγῆς τοῦ προϊόντος τοῦ Α, πού ρυθμίζει τήν ἀγοραία τιμή, προϋποθέτει ὅτι ἡ διαφορά, κατά τήν ὁποία ἡ ἀτομική τιμή τοῦ προϊόντος τῆς πρώτης ἐπένδυσης κεφαλαίου βρίσκεται κάτω ἀπό τήν ρυθμίζουσα τιμή, ἀντισταθμίζεται σιγά-σιγά καί τελικά ἐξισώνεται μέ τή διαφορά, κατά τήν ὁποία ἡ τιμή τοῦ προϊόντος τῶν κατοπινῶν ἐπενδύσεων κεφαλαίου βρίσκεται πάνω ἀπό τήν ρυθμίζουσα τιμή. Αὐτό πού ἐμφανίζεται σάν πρόσθετο κέρδος, ὅσον καιρό τό προϊόν τῶν πρώτων ἐπενδύσεων κεφαλαίου πουλιέται χώρια, γίνεται μέ αὐτό τόν τρόπο βαθμιδόν μέρος τῆς μέσης τιμῆς παραγωγῆς καί μπαίνει ἔτσι στό σχηματισμό τοῦ μέσου κέρδους, ὥς πού τελικά ἀπορροφιέται ὁλοκληρωτικά ἀπό αὐτό.

Ἄν στό κομμάτι γῆς Β ἐπενδυθοῦν μόνο 5 λίρ. στ. κεφάλαιο, ἀντί 15 λίρ. στ., καί ἄν τά πρόσθετα $2^1/_2$ κουάρτερ τοῦ τελευταίου πίνακα εἶχαν παραχθεῖ, ἐπειδή $2^1/_2$ πλέθρα τοῦ Α θά εἶχαν νεοκαλλιεργηθεῖ μέ ἐπένδυση $2^1/_2$ λίρ. στ. στό κάθε πλέθρο, τότε τό πρόσθετο κεφάλαιο πού ἐπενδύθηκε θά ἔφτανε μόνο τίς $6^1/_4$ λίρ. στ., ἔτσι ἡ συνολική ἐπένδυση στό Α καί στό Β γιά τήν παραγωγή αὐτῶν τῶν 6 κουάρτερ θά ἔφτανε μόνο τίς $11^1/_4$ λίρ. στ., ἀντί 15 λίρ. στ. καί ὅλη ἡ συνολική τιμή παραγωγῆς τους, συμπεριλαμβανομένου καί τοῦ κέρδους θά ἔφτανε τίς $13^1/_2$ λίρ. στ. Τά 6 κουάρτερ θά πουλιοῦνταν ὅπως καί προηγούμενα πρός 18 λίρ. στ., ὅμως ἡ δαπάνη κεφαλαίου θά ἐλαττωνόταν κατά $3^3/_4$ λίρ. στ. καί ἡ πρόσοδος ἀπό τό Β θά ἔφτανε ὅπως καί προηγούμενα, τίς $4^1/_2$ λίρ. στ. ἀπό τό κάθε πλέθρο. Διαφορετικά θά εἶχε τό ζήτημα, ἄν γιά τήν παραγωγή τῶν πρόσθετων $2^1/_2$ κουάρτερ θά χρειαζόταν νά καταφύγουν σέ χειρότερη ποιότητα γῆς ἀπό τή γῆ Α, στή γῆ A_{-1}, A_{-2}, ἔτσι πού ἡ τιμή παραγωγῆς τοῦ $1^1/_2$ κουάρτερ στή γῆ A_{-1} γιά τό κάθε κουάρτερ = 4 λίρ. στ., καί γιά τό τελευταῖο κουάρτερ στή γῆ A_{-2} = 6 λίρ. στ. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ ρυθμίζουσα τιμή παραγωγῆς θά ἦταν 6 λίρ. στ. τό κουάρτερ. Τά $3^1/_2$ κουάρτερ τοῦ Β θά πουλιοῦνταν πρός 21 λίρ. στ. ἀντί πρός $10^1/_2$ λίρ. στ., πράγμα πού θά ἔδινε πρόσοδο σέ χρῆμα 15 λίρ. στ. ἀντί $4^1/_2$ λίρ. στ. καί πρόσοδο σέ σιτάρι $2^1/_2$ κουάρτερ, ἀντί $1^1/_2$ κουάρτερ. Ἔτσι τό ἕνα κουάρτερ τῆς γῆς Α θά ἔδινε τώρα πρόσοδο 3 λίρ. στ. = $^1/_2$ κουάρτερ.

Ἀκόμα μιά παρατήρηση, προτοῦ προχωρήσουμε παραπέρα στή διερεύνηση αὐτοῦ τοῦ σημείου.

Ἀπό τή στιγμή πού τό μέρος τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, πού παράγει τό περισσευούμενο $1^1/_2$ κουάρτερ θά ἔχει ἀντισταθμιστεῖ ἀπό τό μέρος τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, πού παράγει $1^1/_2$ κουάρτερ λιγότερο, ἀπό τή στιγμή αὐτή ἡ μέση τιμή τοῦ κουάρτερ τοῦ Β ἰσοσταθμίζεται, συμπίπτει μέ τή γενική τιμή παραγωγῆς τῶν 3 λιρ. στ. τό κουάρτερ, πού ρυθμίζεται ἀπό τό κομμάτι γῆς Α. Τώρα, πόσος καιρός θά χρειαστεῖ γιά νά ἐπιτευχθεῖ ἡ ἰσοστάθμιση αὐτή, ἤ πόσο κεφάλαιο μέ λειψή παραγωγικότητα θά πρέπει νά ἐπενδυθεῖ στό κομμάτι γῆς Β γιά τήν ἐπίτευξή της, αὐτό ἐξαρτιέται — μέ τήν προϋπόθεση ὅτι εἶναι δοσμένη ἡ πρόσθετη παραγωγικότητα τῶν πρώτων ἐπενδύσεων κεφαλαίου — ἀπό τή σχετική λειψή παραγωγικότητα τῶν κεφαλαίων πού ἐπενδύθηκαν ἀργότερα, λειψή σέ σύγκριση μέ ἰσομεγέθη ἐπένδυση κεφαλαίου στό πιό χειρότερο ρυθμίζον κομμάτι γῆς Α, ἤ ἀπό τήν ἀτομική τιμή παραγωγῆς τοῦ προϊόντος της, σέ σύγκριση μέ τή ρυθμίζουσα τιμή.

Ἀπό ὅσα ἀναπτύξαμε ὥς τώρα προκύπτει:

Πρῶτο. Ὅσον καιρό τά πρόσθετα κεφάλαια ἐπενδύονται στό ἴδιο κομμάτι γῆς, μέ φθίνουσα ἔστω πρόσθετη παραγωγικότητα, αὐξάνει ἀπόλυτα ἡ κατά πλέθρο πρόσοδος σέ σιτάρι καί σέ χρῆμα, παρ' ὅλο πού μειώνεται σχετικά, σέ σχέση μέ τό προκαταβλημένο κεφάλαιο (δηλαδή τό ποσοστό τοῦ πρόσθετου κέρδους ἤ τῆς προσόδου). Τό ὅριο ἐδῶ τό ἀποτελεῖ τό πρόσθετο ἐκεῖνο κεφάλαιο, πού ἀποφέρει μόνο τό μέσο ποσοστό κέρδους, ἤ πού γιά τό προϊόν του συμπίπτει ἡ ἀτομική τιμή παραγωγῆς μέ τή γενική τιμή παραγωγῆς. Κάτω ἀπό αὐτές τίς συνθῆκες ἡ τιμή παραγωγῆς μένει ἀμετάβλητη, ἐφόσον δέν γίνεται περιττή ἡ παραγωγή τῶν χειρότερων κατηγοριῶν γῆς λόγω αὐξημένης προσφορᾶς. Καί ὅταν ἀκόμα πέφτουν οἱ τιμές μποροῦν μέσα σέ ὁρισμένα ὅρια αὐτά τά πρόσθετα κεφάλαια νά παράγουν ἀκόμα πρόσθετο κέρδος, ἔστω καί μικρότερο.

Δεύτερο. Ἡ ἐπένδυση πρόσθετου κεφαλαίου, πού παράγει μόνο τό μέσο κέρδος, καί τοῦ ὁποίου ἡ πρόσθετη παραγωγικότητα εἶναι ἑπομένως = 0, δέν ἀλλάζει καθόλου τό ὕψος τοῦ δημιουργημένου

πρόσθετου κέρδους, ἑπομένως καί τῆς προσόδου. Ἡ ἀτομική μέση τιμή τοῦ κουάρτερ αὐξάνει ἔτσι στίς καλύτερες κατηγορίες γῆς. Τό περίσσευμα κατά κουάρτερ μειώνεται, αὐξάνει ὅμως ὁ ἀριθμός τῶν κουάρτερ, πού δίνουν αὐτό τό μειωμένο περίσσευμα, ἔτσι πού τό προϊόν παραμένει τό ἴδιο.

Τρίτο. Πρόσθετες ἐπενδύσεις κεφαλαίου, στό προϊόν τῶν ὁποίων ἡ ἀτομική τιμή παραγωγῆς στέκει πάνω ἀπό τή ρυθμίζουσα τιμή, στίς ὁποῖες ἑπομένως ἡ πρόσθετη παραγωγικότητα δέν εἶναι μόνο = 0, ἀλλά μικρότερη ἀπό τό μηδέν, εἶναι ἕνα πλήν, δηλαδή εἶναι χαμηλότερη ἀπό τήν παραγωγικότητα ἴσων ἐπενδύσεων κεφαλαίου στό ρυθμίζον κομμάτι γῆς Α, φέρνουν τήν ἀτομική μέση τιμή παραγωγῆς τοῦ συνολικοῦ προϊόντος τῆς καλύτερης γῆς ὅλο καί πιό κοντά στή γενική τιμή παραγωγῆς, λιγοστεύουν ἑπομένως ὅλο καί περισσότερο τή διαφορά ἀνάμεσά τους, πού ἀποτελεῖ τό πρόσθετο κέρδος ἤ τήν πρόσοδο. Ἕνα ὅλο καί μεγαλύτερο μέρος τοῦ συστατικοῦ πού ἀποτελοῦσε πρόσθετο κέρδος ἤ πρόσοδο μπαίνει στό σχηματισμό τοῦ μέσου κέρδους. Ὡστόσο, ὅμως, τό συνολικό κεφάλαιο, τό ἐπενδυμένο στό πλέθρο τοῦ Β, ἐξακολουθεῖ νά δίνει πρόσθετο κέρδος, ἄν καί σέ φθίνουσα κλίμακα, ὅταν αὐξάνει ἡ μάζα τοῦ κεφαλαίου μέ ἐλλειμματική παραγωγικότητα καί ὁ βαθμός αὐτῆς τῆς ὑποπαραγωγικότητας. Ὅταν αὐξάνει τό κεφάλαιο καί ἀνεβαίνει ἡ παραγωγή, ἡ πρόσοδος πέφτει ἐδῶ ἀπόλυτα κατά πλέθρο καί ὄχι, ὅπως στή δεύτερη περίπτωση, μόνο σχετικά, σέ σχέση μέ τό αὐξανόμενο μέγεθος τοῦ ἐπενδυμένου κεφαλαίου.

Ἡ πρόσοδος μπορεῖ νά σβύσει μόνον ἀπό τή στιγμή πού ἡ ἀτομική μέση τιμή παραγωγῆς τοῦ συνολικοῦ προϊόντος στό καλύτερο κομμάτι γῆς Β, συμπίπτει μέ τήν ρυθμίζουσα τιμή, ἑπομένως ἀπό τή στιγμή πού ὁλόκληρο τό πρόσθετο κέρδος τῶν πρώτων πιό παραγωγικῶν ἐπενδύσεων κεφαλαίου θά ἔχει χρησιμοποιηθεῖ γιά τό σχηματισμό τοῦ μέσου κέρδους.

Τό κατώτατο ὅριο τῆς πτώσης τῆς κατά πλέθρο προσόδου εἶναι τό σημεῖο πού ἡ πρόσοδος ἐξαφανίζεται. Ἀλλά τό σημεῖο αὐτό ἐπέρχεται ὄχι τή στιγμή πού οἱ πρόσθετες ἐπενδύσεις κεφαλαίου ἀρχίζουν νά παράγουν μέ ὑποπαραγωγικότητα, ἀλλά τή στιγμή πού ἡ πρόσθετη ἐπένδυση τῶν ὑποπαραγωγικῶν τμημάτων τοῦ κεφαλαίου θά ἔχει μεγαλώσει τόσο, πού ἡ ἐπίδρασή της θά ἀναιρεῖ τήν πλεονάζουσα παραγωγικότητα τῶν πρώτων ἐπενδύσεων κεφαλαίου, καί ἡ παραγωγικότητα τοῦ ἐπενδυμένου συνολικοῦ κεφαλαίου ἐξισώνεται μέ τήν παραγωγικότητα τοῦ ἐπενδυμένου στό κομμάτι γῆς Α κεφαλαίου, καί

γι' αὐτό ἡ ἀτομική μέση τιμή τοῦ κουάρτερ ἀπό τό Β εἶναι ἴση μέ τήν ἀτομική μέση τιμή τοῦ κουάρτερ ἀπό τό Α.

Ἀκόμα καί στήν περίπτωση αὐτή ἡ ρυθμίζουσα τιμή παραγωγῆς θά ἔμενε ἴδια, 3 λίρ. στ. τό κουάρτερ, παρ' ὅλο πού θά ἐξαφανιζόταν ἡ πρόσοδος. Μόνο πέρα ἀπό αὐτό τό σημεῖο θά ἔπρεπε ἡ τιμή παραγωγῆς νά ἀνέβει σάν συνέπεια τῆς αὔξησης, εἴτε τοῦ βαθμοῦ τῆς ὑποπαραγωγικότητας τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου, εἴτε τοῦ μεγέθους τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου τῆς ἴδιας ὑποπαραγωγικότητας. Ἄν λ.χ. στόν πιό πάνω πίνακα, στή σελ. 265[1*], παράγονταν στήν ἴδια γῆ ἀντίς $1^1/_2$ κουάρτερ, $2^1/_2$ κουάρτερ σιτάρι πρός 4 λίρ. στ. τό 1 κουάρτερ θά εἴχαμε συνολικά 7 κουάρτερ, πρός 22 λίρ. στ. τιμή παραγωγῆς. Τό 1 κουάρτερ θά στοίχιζε $3^1/_7$ λίρ. στ., δηλαδή θά βρισκόταν $^1/_7$ τῆς λίρ. στ. πάνω ἀπό τή γενική τιμή παραγωγῆς, ἡ ὁποία θά ἔπρεπε νά ἀνέβει.

Θά μποροῦσε λοιπόν νά χρησιμοποιεῖται γιά ἕνα μεγάλο ἀκόμα χρονικό διάστημα πρόσθετο κεφάλαιο μέ ὑποπαραγωγικότητα, ἀκόμα καί μέ αὐξανόμενη ὑποπαραγωγικότητα, ὥς πού ἡ ἀτομική μέση τιμή τοῦ ἑνός κουάρτερ ἀπό τίς καλύτερες γαῖες νά ἐξισωνόταν μέ τή γενική τιμή παραγωγῆς, ὥς πού νά ἐξαφανιζόταν ἐντελῶς τό περίσσευμα τῆς τελευταίας πάνω ἀπό τήν πρώτη, ἑπομένως καί τό πρόσθετο κέρδος καί ἡ πρόσοδος.

Ἀκόμα καί σ' αὐτή τήν περίπτωση, μόνο μέ τό σβήσιμο τῆς προσόδου ἀπό τίς καλύτερες κατηγορίες γῆς, ἡ ἀτομική μέση τιμή τοῦ προϊόντος τους θά συνέπιπτε μέ τή γενική τιμή παραγωγῆς, ἔτσι δέν θά ἀπαιτοῦνταν ἀκόμα αὔξηση τῆς τελευταίας.

Στό πιό πάνω παράδειγμα, στό καλύτερο κομμάτι γῆς Β, πού ὡστόσο εἶναι τό κατώτερο στή σειρά τῶν καλύτερων κατηγοριῶν γῆς, πού ἀποφέρουν πρόσοδο, ἔχουν παραχθεῖ $3^1/_2$ κουάρτερ μέ ἕνα κεφάλαιο 5 λίρ. στ. αὐξημένης παραγωγικότητας καί $2^1/_2$ κουάρτερ μέ ἕνα κεφάλαιο 10 λίρ. στ. λειψῆς παραγωγικότητας, μέ τά δυό μαζί 6 κουάρτερ, δηλαδή $^5/_{12}$ μέ τά τελευταῖα ἐπενδυμένα μέρη τοῦ κεφαλαίου λειψῆς παραγωγικότητας. Καί μόνο σ' αὐτό τό σημεῖο ἡ ἀτομική τιμή παραγωγῆς τῶν 6 κουάρτερ αὐξάνει σέ 3 λίρ. στ. τό κουάρτερ, συμπίπτει δηλαδή μέ τή γενική τιμή παραγωγῆς.

Ὡστόσο, σύμφωνα μέ τό νόμο τῆς γαιοκτησίας, δέν θά μποροῦσαν τά τελευταῖα $2^1/_2$ κουάρτερ νά παραχθοῦν μέ τόν τρόπο αὐτό, πρός 3 λίρ. στ. τό κουάρτερ, ἐκτός ἀπό τήν περίπτωση πού θά μπο-

[1*] Βλέπε σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 901.

ροῦσαν νά παραχθοῦν σέ $2^{1}/_{2}$ νέα πλέθρα τῆς κατηγορίας γῆς Α. Ἡ περίπτωση, στήν ὁποία τό πρόσθετο κεφάλαιο παράγει πιά μόνο στή γενική τιμή παραγωγῆς, θά ἀποτελοῦσε τό ὅριο. Πέρα ἀπό τό ὅριο αὐτό, θάπρεπε νά σταματήσει ἡ πρόσθετη ἐπένδυση κεφαλαίου στό ἴδιο κομμάτι γῆς.

Ἄν δηλαδή ὁ ἐνοικιαστής γῆς θά πρέπει γιά τίς δυό πρῶτες ἐπενδύσεις κεφαλαίου νά πληρώσει μιά φορά $4^{1}/_{2}$ λίρ. στ. πρόσοδο, τότε θά πρέπει νά συνεχίσει νά τήν πληρώνει, καί κάθε ἐπένδυση κεφαλαίου, πού θά παρήγαγε τό κουάρτερ πρός 3 λίρ. στ. καί ἄνω[1*], θά προκαλοῦσε μιά ἀφαίρεση ἀπό τό κέρδος του. Ἔτσι, σέ συνθῆκες ὑποπαραγωγικότητας, θά παρεμποδιζόταν ἡ ἐξίσωση τῆς ἀτομικῆς μέσης τιμῆς.

Ἄς πάρουμε τήν περίπτωση αὐτή στό προηγούμενο παράδειγμα, ὅπου ἡ τιμή παραγωγῆς 3 λίρ. στ. τό ἕνα κουάρτερ στό κομμάτι γῆς Α ρυθμίζει τήν τιμή γιά τό Β.

Κεφάλαιο σέ λίρ. στ.	Κέρδος σέ λίρ. στ.	Τιμή παραγωγῆς σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ κουάρτερ	Τιμή παραγωγῆς τοῦ 1 κουάρτερ σέ λίρ. στ.	Τιμή πούλησης: τό 1 κουάρτερ σέ λίρ. στ.	Τιμή πούλησης: συνολικά λίρ. στ.	Πρόσθετο κέρδος σέ λίρ. στ.	Ζημία σέ λίρ. στ.
$2^{1}/_{2}$	$^{1}/_{2}$	3	2	$1^{1}/_{2}$	3	6	3	—
$2^{1}/_{2}$	$^{1}/_{2}$	3	$1^{1}/_{2}$	2	3	$4^{1}/_{2}$	$1^{1}/_{2}$	—
5	1	6	$1^{1}/_{2}$	4	3	$4^{1}/_{2}$	—	$1^{1}/_{2}$
5	1	6	1	6	3	3	—	3
15	3	18				18	$4^{1}/_{2}$	$4^{1}/_{2}$

Ἡ τιμή παραγωγῆς τῶν $3^{1}/_{2}$ κουάρτερ πού ἀπόδοσαν οἱ δυό πρῶτες ἐπενδύσεις κεφαλαίου εἶναι ἐπίσης 3 λίρ. στ. τό κουάρτερ γιά τόν ἐνοικιαστή, γιατί ἔχει νά πληρώσει πρόσοδο $4^{1}/_{2}$ λίρ. στ., ἔτσι ἡ διαφορά ἀνάμεσα στή δική του ἀτομική τιμή παραγωγῆς καί στή γενική τιμή παραγωγῆς δέν πάει στήν τσέπη του. Γι' αὐτόν, λοιπόν, δέν μπορεῖ τό περίσσευμα τῆς τιμῆς τοῦ προϊόντος τῶν δύο πρώτων ἐπενδύσεων κεφαλαίου νά χρησιμεύσει γιά τήν κάλυψη τοῦ ἐλλείμματος στήν τιμή τῶν προϊόντων τῆς τρίτης καί τῆς τέταρτης ἐπένδυσης κεφαλαίου.

Τό $1^{1}/_{2}$ κουάρτερ τῆς 3ης ἐπένδυσης κεφαλαίου στοιχίζει στόν ἐνοικιαστή, συμπεριλαμβανομένου καί τοῦ κέρδους, 6 λίρ. στ. Μέ 3

[1*] Στό γερμανικό κείμενο: κάτω. Στή ρωσική καί ρουμάνικη μετάφραση: «ἄνω». Σημ. μετ.

λίρ. στ. τή ρυθμίζουσα τιμή τοῦ 1 κουάρτερ, μπορεῖ ὁ ἐνοικιαστής νά πουλήσει τό $1^{1}/_{2}$ κουάρτερ πρός $4^{1}/_{2}$ λίρ. στ. Ἔτσι δέν θά ἔχανε μόνο ὅλο τό κέρδος, ἀλλά ἐπιπλέον καί $^{1}/_{2}$ λίρ. στ. ἤ 10% τοῦ ἐπενδυμένου κεφαλαίου τῶν 5 λιρ. στ. Στήν 3η ἐπένδυση κεφαλαίου ἡ ἀπώλεια σέ κέρδος καί κεφάλαιο θά ἔφτανε γι' αὐτόν $1^{1}/_{2}$ λίρ. στ. καί στήν 4η ἐπένδυση κεφαλαίου 3 λίρ. στ., καί στίς δυό ἐπενδύσεις μαζί $4^{1}/_{2}$ λίρ. στ., ἀκριβῶς τόση, ὅση εἶναι ἡ πρόσοδος γιά τίς καλύτερες ἐπενδύσεις κεφαλαίου, ἡ ἀτομική τιμή παραγωγῆς τῶν ὁποίων, ὅμως, γι' αὐτόν ἀκριβῶς τόν λόγο δέν μπορεῖ νά μπεῖ σάν ἐξισωτικός παράγοντας στήν ἀτομική μέση τιμή παραγωγῆς τοῦ συνολικοῦ προϊόντος τοῦ Β, γιατί τό πλεόνασμά του ἔχει πληρωθεῖ μέ τή μορφή προσόδου σέ ἕναν τρίτο.

Ἄν γιά τήν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν χρειαζόταν νά παραχθεῖ τό πρόσθετο $1^{1}/_{2}$ κουάρτερ μέ τήν τρίτη ἐπένδυση κεφαλαίου, θά ἔπρεπε ἡ ρυθμίζουσα ἀγοραία τιμή νά ἀνέβει στίς 4 λίρ. στ. τό κουάρτερ. Σάν συνέπεια τῆς αὔξησης τῆς ρυθμίζουσας τιμῆς θά μεγάλωνε ἡ πρόσοδος ἀπό τό Β γιά τήν πρώτη καί δεύτερη ἐπένδυση κεφαλαίου καί θά σχηματιζόταν πρόσοδος στό Α.

Παρ' ὅλο, λοιπόν, πού ἡ διαφορική πρόσοδος εἶναι μόνο τυπική μετατροπή πρόσθετου κέρδους σέ πρόσοδο, καί ἡ γαιοκτησία δίνει ἐδῶ στόν γαιοκτήμονα τή δυνατότητα νά μεταφέρει τό πρόσθετο κέρδος ἀπό τήν τσέπη τοῦ ἐνοικιαστῆ στή δική του τήν τσέπη, ὡστόσο ἀποδείχνεται ὅτι ἡ διαδοχική ἐπένδυση κεφαλαίου στό ἴδιο κομμάτι γῆς, ἤ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, ἡ αὔξηση τοῦ ἐπενδυμένου στό ἴδιο κομμάτι γῆς κεφαλαίου σέ συνθῆκες φθίνοντος ποσοστοῦ τῆς παραγωγικότητας τοῦ κεφαλαίου καί μέ ἀμετάβλητη τή ρυθμίζουσα τιμή, φθάνει πολύ πιό γρήγορα τό ὅριό του, στήν πραγματικότητα λοιπόν συναντᾶ ἕνα λίγο-πολύ τεχνητό φραγμό, ἐξαιτίας τῆς ἁπλῶς τυπικῆς μετατροπῆς πρόσθετου κέρδους σέ γαιοπρόσοδο, πού εἶναι συνέπεια τῆς γαιοκτησίας. Ἔτσι ἡ ἄνοδος τῆς γενικῆς τιμῆς παραγωγῆς, πού γίνεται ἐδῶ ἀναγκαία, σέ στενότερα κατά τά ἄλλα ὅρια, δέν ἀποτελεῖ ἐδῶ μόνο αἰτία τῆς ἀνόδου τῆς διαφορικῆς προσόδου, ἀλλά ἡ ὕπαρξη τῆς διαφορικῆς προσόδου σάν τέτιας ἀποτελεῖ ταυτόχρονα αἰτία τῆς προγενέστερης καί γρηγορότερης ἀνόδου τῆς γενικῆς τιμῆς παραγωγῆς, γιά νά ἐξασφαλιστεῖ μέ τόν τρόπο αὐτό ἡ προσφορά τοῦ αὐξημένου προϊόντος πού ἔγινε ἀπαραίτητη.

Πρέπει ἀκόμα νά παρατηρηθεῖ τό ἑξῆς:

Μέ τήν προσθήκη κεφαλαίου στή γῆ Β ἡ ρυθμίζουσα τιμή δέν θά μποροῦσε νά ἀνέβει, ὅπως πιό πάνω, σέ 4 λίρ. στ., ἄν ἡ γῆ Α πρό-

σφερνε μέ μιά δεύτερη ἐπένδυση κεφαλαίου τό πρόσθετο προϊόν σέ τιμή κάτω ἀπό 4 λίρ. στ., ἤ ἄν ἔμπαινε στό συναγωνισμό νέο κομμάτι γῆς, χειρότερο ἀπό τό Α, πού ἡ τιμή παραγωγῆς του θά ἦταν μέν πάνω ἀπό 3, ὅμως κάτω ἀπό 4 λίρ. στ. Ἔτσι βλέπουμε πῶς ἡ διαφορική πρόσοδος I καί ἡ διαφορική πρόσοδος II, ἐνῶ ἡ πρώτη εἶναι ἡ βάση τῆς δεύτερης, χρησιμεύουν ταυτόχρονα ἡ μιά σάν ὅριο τῆς ἄλλης, πράγμα πού συνεπάγεται πότε διαδοχική ἐπένδυση κεφαλαίου στό ἴδιο κομμάτι γῆς, πότε παράλληλη ἐπένδυση κεφαλαίου σέ νέο συμπληρωματικό κομμάτι γῆς. Ἀκριβῶς ἔτσι δροῦν σέ ἄλλες περιπτώσεις σάν ὅρια μεταξύ τους, στήν περίπτωση λ.χ. πού ἔρχεται ἡ σειρά νά συμπεριληφθεῖ στήν καλλιέργεια καλύτερη γῆ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Διαφορική πρόσοδος καί ἀπό τό πιό χειρότερο καλλιεργημένο κομμάτι γῆς

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ζήτηση σιταριοῦ αὐξάνει καί ὅτι ἡ προσφορά μπορεῖ νά ἱκανοποιηθεῖ μόνον μέ διαδοχικές ἐπενδύσεις κεφαλαίου λειψῆς παραγωγικότητας στίς γαῖες, πού ἀποφέρουν πρόσοδο, ἤ μέ συμπληρωματική ἐπένδυση κεφαλαίου ἐπίσης μέ μειωνόμενη παραγωγικότητα, στή γῆ Α, ἤ μέ ἐπένδυση κεφαλαίου σέ νέες γαῖες χαμηλότερης ποιότητας ἀπό τήν ποιότητα Α.

Σάν ἐκπρόσωπο τῶν γαιῶν πού ἀποφέρουν πρόσοδο ἄς πάρουμε τή γῆ Β.

Ἡ πρόσθετη ἐπένδυση κεφαλαίου ἀπαιτεῖ ἄνοδο τῆς ἀγοραίας τιμῆς πάνω ἀπό τήν ὥς τώρα ρυθμίζουσα τιμή παραγωγῆς τῶν 3 λιρ. στ. τό κουάρτερ, γιά νά κάνει δυνατή στό Β τήν συμπληρωματική παραγωγή 1 κουάρτερ (αὐτό τό 1 κουάρτερ μπορεῖ ἐδῶ νά ἀντιπροσωπεύει ἕνα ἑκατομμύριο κουάρτερ, ὅπως καί τό ἕνα πλέθρο μπορεῖ ν' ἀντιπροσωπεύει ἕνα ἑκατομμύριο πλέθρα). Στό Γ καί στό Δ κλπ., στίς κατογορίες γῆς μέ τή μεγαλύτερη πρόσοδο, μπορεῖ ἐπίσης νά παραχθεῖ τότε πρόσθετο προϊόν, ἀλλά μόνο μέ φθίνουσα πρόσθετη παραγωγικότητα. Τό ἕνα κουάρτερ ἀπό τή γῆ Β προϋποτίθεται ὅμως ὅτι εἶναι ἀπαραίτητο, γιά νά καλύψει τή ζήτηση. Ἄν αὐτό τό ἕνα κουάρτερ μπορεῖ μέ προσθήκη κεφαλαίου νά παραχθεῖ φθηνότερα στή γῆ Β, ἀπό ὅ,τι στή γῆ Α μέ ἴση προσθήκη κεφαλαίου ἤ στήν χαμηλότερης ποιότητας γῆ A_{-1}, πού μπορεῖ νά παράγει τό ἕνα κουάρτερ μόνο πρός 4 λίρ. στ., ἐνῶ τό πρόσθετο κεφάλαιο στή γῆ Α θά μποροῦσε νά τό παράγει ἤδη πρός $3^3/_4$ λίρ. στ. τό ἕνα κουάρτερ, τότε τό ἐπενδυμένο πρόσθετο κεφάλαιο στή γῆ Β θά ρύθμιζε τήν ἀγοραία τιμή.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ γῆ Α παράγει, ὅπως καί προηγούμενα, 1 κουάρτερ πρός 3 λίρ. στ. Ἡ γῆ Β, ἐπίσης ὅπως καί προηγούμενα, παράγει συνολικά $3^1/_2$ κουάρτερ πρός 6 λίρ. στ. συνολικά ἀτομική

τιμή παραγωγῆς. Ἄν τώρα ἀπαιτοῦνταν στή γῆ B μιά προσθήκη 4 λίρ. στ. στήν τιμή παραγωγῆς (πού περιλαβαίνει καί τό κέρδος), γιά νά παραχθεῖ ἕνα ἀκόμα κουάρτερ, ἐνῶ στή γῆ A θά μποροῦσε νά παραχθεῖ μέ μιά προσθήκη $3^3/_4$ λίρ. στ., τότε εἶναι αὐτονόητο ὅτι θά παραγόταν στή γῆ A καί ὄχι στή γῆ B. Ἄς παραδεχτοῦμε λοιπόν ὅτι μπορεῖ νά παραχθεῖ στή γῆ B μέ μιά προσθήκη $3^1/_2$ λίρ. στ. στήν τιμή παραγωγῆς. Στήν περίπτωση αὐτή οἱ $3^1/_2$ λίρ. στ. θά ἦταν ἡ ρυθμίζουσα τιμή γιά τή συνολική παραγωγή. Ἔτσι τό προϊόν ἀπό τή γῆ B, πού τώρα εἶναι $4^1/_2$ κουάρτερ, θά πουλιόταν πρός $15^3/_4$ λίρ. στ. Ἀπό αὐτές, στή συνολική τιμή παραγωγῆς τῶν πρώτων $3^1/_2$ κουάρτερ ἀναλογοῦν 6 λίρ. στ. καί στήν τιμή παραγωγῆς τοῦ τελευταίου κουάρτερ $3^1/_2$ λίρ. στ., μαζί $9^1/_2$ λίρ. στ. Μένει ἕνα πρόσθετο κέρδος γιά τήν πρόσοδο = $6^1/_4$ λίρ. στ. ἔναντι $4^1/_2$ λίρ. στ. προηγούμενα. Στήν περίπτωση αὐτή καί τό πλέθρο τοῦ A θά ἔδινε ἐπίσης πρόσοδο $^1/_2$ λίρ. στ., ὅμως τήν τιμή παραγωγῆς τῶν $3^1/_2$ λιρ. στ. δέν θά τήν καθόριζε ἡ χειρότερη γῆ A, ἀλλά ἡ καλύτερη γῆ B. Φυσικά ἐδῶ ὑποτίθεται ὅτι δέν εἶναι πιά προσιτή νέα γῆ τῆς ποιότητας A καί τῆς ἴδιας εὐνοϊκῆς τοποθεσίας μέ ἐκείνη πού καλλιεργοῦνταν ὥς τώρα, ἀλλά ὅτι θά χρειαζόταν μιά δεύτερη ἐπένδυση κεφαλαίου στό ἤδη καλλιεργούμενο κομμάτι γῆς A, ἀλλά μέ ὑψηλότερο κόστος παραγωγῆς, ἤ ἡ καλλιέργεια ἀκόμα πιό χειρότερης γῆς A_{-1}. Ἀπό τή στιγμή πού μέ τίς διαδοχικές ἐπενδύσεις κεφαλαίου μπαίνει σέ ἐνέργεια ἡ διαφορική πρόσοδος II, μποροῦν τά ὅρια τῆς αὐξανόμενης τιμῆς παραγωγῆς νά ρυθμίζονται ἀπό τήν καλύτερη γῆ, καί τό χειρότερο κομμάτι, ἡ βάση τῆς διαφορικῆς προσόδου I, μπορεῖ τότε νά δίνει ἐπίσης πρόσοδο. Στήν περίπτωση αὐτή θά εἴχαμε τούς παρακάτω δυό πίνακες, στούς ὁποίους μέ τόν ὅρο τιμή παραγωγῆς ἐννοεῖται τό σύνολο τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου σύν 20% κέρδος, δηλαδή γιά κάθε $2^1/_2$ λίρ. στ. κεφάλαιο $^1/_2$ λίρ. στ. κέρδος, τά δυό μαζί 3 λίρ. στ.

Κατηγορία γῆς	Πλέθρα	Τιμή παραγωγῆς σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ κουάρτερ	Τιμή πούλησης σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ χρῆμα σέ λίρ. στ.	Πρόσοδος σέ σιτάρι σέ κουάρτερ	Πρόσοδος σέ χρῆμα σέ λίρ. στ.
A	1	3	1	3	3	0	0
B	1	6	$3^1/_2$	3	$10^1/_2$	$1^1/_2$	$4^1/_2$
Γ	1	6	$5^1/_2$	3	$16^1/_2$	$3^1/_2$	$10^1/_2$
Δ	1	6	$7^1/_2$	3	$22^1/_2$	$5^1/_2$	$16^1/_2$
Σύνολο	4	21	$17^1/_2$		$52^1/_2$	$10^1/_2$	$31^1/_2$

Αὐτή εἶναι ἡ κατάσταση τῶν πραγμάτων πρίν ἀπό τή νέα ἐπένδυση κεφαλαίου τῶν $3^1/_2$ λιρ. στ. στή γῆ B, πού δίνει μόνο 1 κουάρτερ. Ὕστερα ἀπό αὐτή τήν ἐπένδυση κεφαλαίου τά πράγματα παρουσιάζονται ὡς ἑξῆς:

Κατηγορία γῆς	Πλέθρα	Τιμή παραγωγῆς σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ κουάρτερ	Τιμή πούλησης σέ λίρ. στ.	Προϊόν σέ χρῆμα λίρ. στ.	Πρόσοδος σέ σιτάρι κουάρτερ	Πρόσοδος σέ χρῆμα λίρ. στ.
A	1	3	1	$3^1/_2$	$3^1/_2$	$^1/_7$	$^1/_2$
B	1	$9^1/_2$	$4^1/_2$	$3^1/_2$	$15^3/_4$	$1^{11}/_{14}$	$6^1/_4$
Γ	1	6	$5^1/_2$	$3^1/_2$	$19^1/_4$	$3^{11}/_{14}$	$13^1/_4$
Δ	1	6	$7^1/_2$	$3^1/_2$	$26^1/_4$	$5^{11}/_{14}$	$20^1/_4$
Σύνολο	4	$24^1/_2$	$18^1/_2$		$64^3/_4$	$11^1/_2$	$40^1/_4$

{Πάλι ὁ λογαριασμός αὐτός δέν εἶναι πέρα γιά πέρα σωστός. Στόν ἐνοικιαστή τοῦ B ἡ παραγωγή αὐτῶν τῶν $4^1/_2$ κουάρτερ στοιχίζουν, πρῶτο, $9^1/_2$ λίρ. στ. τιμή παραγωγῆς καί, δεύτερο, $4^1/_2$ λίρ. στ. πρόσοδο, μαζί 14 λίρ. στ. Μέση τιμή τοῦ κουάρτερ = $3^1/_9$ λίρ. στ. Αὐτή ἡ μέση τιμή τῆς συνολικῆς του παραγωγῆς, γίνεται ἔτσι ἡ ρυθμίζουσα ἀγοραία τιμή. Γι' αὐτό ἡ πρόσοδος ἀπό τή γῆ A θά ἔφτανε τό $^1/_9$ λίρ. στ. ἀντί τή $^1/_2$ λίρ. στ., ἡ δέ πρόσοδος ἀπό τή γῆ B θά ἔμενε στίς $4^1/_2$ λίρ. στ. ὅπως ὥς τώρα: $4^1/_2$ κουάρτερ πρός $3^1/_9$ λίρ. στ. τό 1 κουάρτερ = 14 λίρ. στ., ἄν ἀπό αὐτές ἀφαιρεθοῦν $9^1/_2$ λίρ. στ., δηλαδή ἡ συνολική τιμή παραγωγῆς, μένουν $4^1/_2$ λίρ. στ. γιά πρόσθετο κέρδος. Ἔτσι βλέπουμε ὅτι, παρά τούς ἀριθμούς πού πρέπει νά διορθωθοῦν, τό παράδειγμα δείχνει πώς, χάρη στή διαφορική πρόσοδο II, ἡ καλύτερη γῆ πού δίνει ἤδη πρόσοδο μπορεῖ νά ρυθμίζει τήν τιμή καί ἔτσι ὅλη ἡ γῆ, μαζί καί ἡ ὥς τώρα μή προσοδοφόρα, μπορεῖ νά μετατραπεῖ σέ προσοδοφόρα. — Φ. Ε.}

Ἡ πρόσοδος σέ σιτάρι πρέπει νά ἀνεβαίνει, ὅταν ἀνεβαίνει ἡ ρυθμίζουσα τιμή παραγωγῆς τοῦ σιταριοῦ, ὅταν δηλαδή ἀνεβαίνει ἡ τιμή τοῦ σιταριοῦ στή ρυθμίζουσα γῆ ἤ ἡ ρυθμίζουσα ἐπένδυση κεφαλαίου σέ μιά ἀπό τίς κατηγορίες γῆς. Εἶναι τό ἴδιο σάν νά εἶχαν γίνει πιό ἄφορες ὅλες οἱ κατηγορίες γῆς καί παρήγαγαν λ.χ. ὅλες μέ $2^1/_2$ λίρ. στ. νέα ἐπένδυση κεφαλαίου μόνο $^5/_7$ τοῦ κουάρτερ ἀντί 1 κουάρτερ σιτάρι. Τό παραπανήσιο σιτάρι πού παράγουν μέ τήν ἴδια ἐπένδυση κεφαλαίου μετατρέπεται σέ πρόσθετο προϊόν, μέ τό ὁποῖο ἐκφράζεται τό πρόσθετο κέρδος, ἑπομένως καί ἡ πρόσοδος. Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι τό ποσοστό τοῦ κέρδους ἔμεινε τό ἴδιο, τότε ὁ

ἐνοικιαστής γῆς μπορεῖ νά ἀγοράσει μέ τό κέρδος του λιγότερο σιτάρι. Τό ποσοστό τοῦ κέρδους μπορεῖ νά μένει τό ἴδιο, ὅταν ὁ μισθός ἐργασίας δέν ἀνεβαίνει, εἴτε γιατί συμπιέζεται ὥς τό φυσικό κατώτατο ὅριό του, δηλαδή ὥς κάτω ἀπό τήν κανονική ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, εἴτε γιατί ἔχουν γίνει σχετικά φτηνότερα τά ἄλλα εἴδη κατανάλωσης τοῦ ἐργάτη, πού τά προσφέρει ἡ βιομηχανία, εἴτε γιατί ἔχει παραταθεῖ ἤ ἔχει γίνει πιό ἐντατική ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα, καί γι' αὐτό ἔμεινε τό ἴδιο, ἄν δέν ἔχει ἀνέβει τό ποσοστό τοῦ κέρδους στούς μή ἀγροτικούς κλάδους παραγωγῆς, πού ρυθμίζει, ὅμως, τό ἀγροτικό κέρδος, εἴτε ὅμως γιατί σέ σχέση μέ τή βιομηχανία ἔχει τοποθετηθεῖ τό ἴδιο σέ μέγεθος κεφάλαιο στήν γεωργία, μόνο πού ἔχει τοποθετηθεῖ σχετικά περισσότερο σταθερό καί λιγότερο μεταβλητό κεφάλαιο.

Ἔχουμε λοιπόν ἐξετάσει τόν πρῶτο τρόπο, μέ τόν ὁποῖο μπορεῖ νά δημιουργηθεῖ πρόσοδος στό ὥς τώρα πιό χειρότερο κομμάτι γῆς, χωρίς νά ἔχει τραβηχτεῖ στήν καλλιέργεια ἀκόμα πιό χειρότερη γῆ, δηλαδή μέ τή διαφορά τῆς ἀτομικῆς του τιμῆς παραγωγῆς, πού ἦταν ὥς τώρα ἡ ρυθμίζουσα τιμή παραγωγῆς ἀπό τή νέα, ὑψηλότερη τιμή παραγωγῆς, στήν ὁποία τό τελευταῖο πρόσθετο κεφάλαιο λειψῆς παραγωγικότητας σέ καλύτερη γῆ προσφέρει τό ἀναγκαῖο πρόσθετο προϊόν.

Ἄν τό πρόσθετο προϊόν ἔπρεπε νά προσφερθεῖ ἀπό τή γῆ A_{-1}, πού μόνο πρός 4 λίρ. στ. μπορεῖ νά προσφέρει τό ἕνα κουάρτερ, τότε ἡ πρόσοδος ἀπό τό ἕνα πλέθρο τῆς γῆς A θά αὐξανόταν σέ 1 λίρ. στ. Στήν περίπτωση αὐτή, ὅμως, ἡ γῆ A_{-1} θά προωθοῦνταν σάν ἡ χειρότερη καλλιεργημένη γῆ στή θέση τῆς γῆς A, ἡ δέ γῆ A θά προωθοῦνταν στή θέση τοῦ κατώτατου κρίκου τῆς σειρᾶς τῶν προσοδοφόρων κατηγοριῶν γῆς. Θά ἄλλαζε ἡ διαφορική πρόσοδος I. Ἡ περίπτωση αὐτή βρίσκεται ἔτσι ἔξω ἀπό τό θέμα τῆς ἔρευνάς μας, πού εἶναι ἡ διαφορική πρόσοδος II, ἡ ὁποία πηγάζει ἀπό διαδοχικές ἐπενδύσεις κεφαλαίου διαφορετικῆς παραγωγικότητας στό ἴδιο κομμάτι γῆς.

Ἐκτός, ὅμως, ἀπό αὐτό, μπορεῖ στή γῆ A νά προκύψει διαφορική πρόσοδος καί μέ ἄλλους δυό τρόπους.

Στήν περίπτωση πού ἡ τιμή μένει ἀμετάβλητη — ὁποιαδήποτε δοσμένη τιμή, πού μπορεῖ νά εἶναι τιμή πεσμένη σέ σύγκριση μέ τήν προηγούμενη — ὅταν ἡ συμπληρωματική ἐπένδυση κεφαλαίου παράγει πρόσθετη παραγωγικότητα, πράγμα πού prima facie[1*] πρέπει ὥς ἕνα σημεῖο νά συμβαίνει πάντα στήν πιό χειρότερη γῆ.

[1*] πρίν ἀπ' ὅλα.

Δεύτερο, ὅμως, στήν περίπτωση πού, ἀντίθετα, μειώνεται ἡ παραγωγικότητα τῶν διαδοχικῶν ἐπενδύσεων κεφαλαίου στή γῆ A.

Καί στίς δυό περιπτώσεις προϋποτίθεται ὅτι τήν αὐξημένη παραγωγή τήν ἀπαιτεῖ ἡ κατάσταση τῆς ζήτησης.

Ἐδῶ, ὅμως, παρουσιάζεται, ἀπό τήν ἄποψη τῆς διαφορικῆς προσόδου, μιά ἰδιόμορφη δυσκολία, λόγω τοῦ νόμου πού ἀναπτύξαμε πιό πάνω, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ἡ μέση ἀτομική τιμή παραγωγῆς τοῦ ἑνός κουάρτερ εἶναι πού καθορίζει πάντα τή συνολική παραγωγή (ἤ τή συνολική τοποθέτηση κεφαλαίου). Στήν κατηγορία γῆς A, ὅμως, διαφορετικά ἀπό ὅ,τι γίνεται στίς καλύτερες κατηγορίες γῆς, δέν ὑπάρχει μιά τιμή παραγωγῆς ἔξω ἀπό αὐτήν, πού γιά νέες ἐπενδύσεις κεφαλαίου περιορίζει τήν ἐξίσωση τῆς ἀτομικῆς μέ τή γενική τιμή παραγωγῆς. Ἀκριβῶς γιατί ἡ ἀτομική τιμή παραγωγῆς τῆς γῆς A εἶναι ἡ γενική τιμή παραγωγῆς πού ρυθμίζει τήν ἀγοραία τιμή.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι:

1) *Μέ αὐξανόμενη τήν παραγωγική δύναμη τῶν διαδοχικῶν ἐπενδύσεων κεφαλαίου*, μποροῦν σέ ἕνα πλέθρο γῆς A μέ 5 λίρ. στ. προκαταβολή κεφαλαίου, πού ἀντιστοιχεῖ σέ μιά τιμή παραγωγῆς 6 λίρ. στ., νά παραχθοῦν 3 κουάρτερ σιτάρι ἀντί 2. Ἡ πρώτη ἐπένδυση κεφαλαίου $2^1/_2$ λίρ. στ. δίνει 1 κουάρτερ, ἡ δεύτερη 2 κουάρτερ. Στήν περίπτωση αὐτή μιά συνολική τιμή παραγωγῆς 6 λιρ. στ. ἀντιπροσωπεύει 3 κουάρτερ, ἄρα θά στοιχίζει κατά μέσο ὅρο 2 λίρ. στ., τό 1 κουάρτερ. Ἑπομένως, ἄν τά 3 κουάρτερ θά πουληθοῦν πρός 2 λίρ. στ. τό ἕνα, τότε τό A ἐξακολουθεῖ νά μή δίνει πρόσοδο, ἀλλά ἔχει ἀλλάξει μόνο ἡ βάση τῆς διαφορικῆς προσόδου II. Οἱ 2 λίρ. στ. ἔγιναν ἡ ρυθμίζουσα τιμή παραγωγῆς στή θέση τῶν 3 λιρ. στ. Ἕνα κεφάλαιο $2^1/_2$ λίρ. στ. παράγει τώρα κατά μέσο ὅρο στό πιό χειρότερο κομμάτι γῆς $1^1/_2$ ἀντί 1 κουάρτερ καί αὐτή εἶναι τώρα ἡ ἐπίσημη γονιμότητα γιά ὅλες τίς ἀνώτερες κατηγορίες γῆς, ὅταν ἐπενδύονται $2^1/_2$ λίρ. στ. Ἕνα μέρος τοῦ ὥς τώρα πρόσθετου προϊόντος μπαίνει στό ἑξῆς στό σχηματισμό τοῦ ἀναγκαίου τους προϊόντος, ὅπως ἕνα μέρος τοῦ πρόσθετου κέρδους μπαίνει στή διαμόρφωση τοῦ μέσου κέρδους.

Ἄν, ἀντίθετα, ὁ ὑπολογισμός γίνει, ὅπως γίνεται στίς καλύτερες κατηγορίες γῆς, στίς ὁποῖες ὁ μέσος ὑπολογισμός δέν ἀλλάζει καθόλου τό ἀπόλυτο μέγεθος τοῦ πρόσθετου μέρους, γιατί γι' αὐτές ἡ γενική τιμή παραγωγῆς δίνεται σάν ὅριο τῆς ἐπένδυσης κεφαλαίου, τότε τό 1 κουάρτερ τῆς πρώτης ἐπένδυσης κεφαλαίου τιμᾶται 3 λίρ. στ. καί τά 2 κουάρτερ τῆς δεύτερης ἐπένδυσης τιμοῦνται $1^1/_2$ λίρ. στ. τό

καθένα. Ἔτσι στή γῆ Α θά σχηματιζόταν μιά πρόσοδος σέ σιτάρι 1 κουάρτερ καί μιά πρόσοδος σέ χρῆμα 3 λίρ. στ. Αὐτά τά 3 κουάρτερ ὅμως θά πουλιοῦνταν ὅλα μαζί στήν παλιά τιμή τῶν 9 λιρ. στ. Ἄν ἀκολουθοῦσε μιά τρίτη ἐπένδυση κεφαλαίου $2\frac{1}{2}$ λίρ. στ. μέ τήν ἴδια παραγωγικότητα τῆς δεύτερης ἐπένδυσης, θά παράγονταν τότε συνολικά 5 κουάρτερ πρός 9 λίρ. στ. τιμή παραγωγῆς. Ἄν ἡ ἀτομική μέση τιμή παραγωγῆς τοῦ Α θά παρέμενε ἡ ρυθμίζουσα τιμή, τότε θά ἔπρεπε τό 1 κουάρτερ νά πουληθεῖ πρός $1\frac{4}{5}$ λίρ. στ. Ἡ μέση τιμή θά ἔπεφτε πάλι, ὄχι γιατί ἀνέβηκε ἡ παραγωγικότητα τῆς τρίτης ἐπένδυσης κεφαλαίου, ἀλλά γιατί προστέθηκε μιά νέα ἐπένδυση κεφαλαίου μέ τήν ἴδια αὐξημένη παραγωγικότητα τῆς δεύτερης ἐπένδυσης. Ἀντί νά ἀνεβάσουν τήν πρόσοδο, ὅπως θά γινόταν στίς κατηγορίες γῆς πού ἀποφέρουν πρόσοδο, οἱ διαδοχικές ἐπενδύσεις κεφαλαίου μεγαλύτερης, ἀλλά σταθερῆς παραγωγικότητας, στή γῆ Α θά ἔριχναν ἀνάλογα τήν τιμή παραγωγῆς, καί ἑπομένως τή διαφορική πρόσοδο σ' ὅλες τίς κατηγορίες γῆς, ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι θά ἔμεναν ἀμετάβλητοι. Ἄν, ἀντίθετα, ἔμενε καθοριστική αὐτή καθεαυτή ἡ πρώτη ἐπένδυση κεφαλαίου, πού παράγει 1 κουάρτερ πρός 3 λίρ. στ. τιμή παραγωγῆς, τότε τά 5 κουάρτερ θά πουλιοῦνταν πρός 15 λίρ. στ. καί ἡ διαφορική πρόσοδος τῶν μετέπειτα ἐπενδύσεων κεφαλαίου στή γῆ Α θά ἔφτανε τίς 6 λίρ. στ. Ἡ προσθήκη περισσότερου κεφαλαίου στό κάθε πλέθρο τῆς γῆς Α, μέ ὁποιαδήποτε μορφή καί ἄν γίνει, θά ἀποτελοῦσε ἐδῶ μιά βελτίωση, τό δέ συμπληρωματικό κεφάλαιο θά ἔκανε παραγωγικότερο καί τό ἀρχικό μέρος τοῦ κεφαλαίου. Θά ἦταν ἀνοησία ἄν λέγαμε ὅτι τό $\frac{1}{3}$ τοῦ κεφαλαίου θά εἶχε παραγάγει 1 κουάρτερ καί τά ὑπόλοιπα $\frac{2}{3}$ θά εἶχαν παραγάγει 4 κουάρτερ. Οἱ 9[1*] λίρ. στ. ἀνά πλέθρο θά ἐξακολουθοῦσαν νά παράγουν 5 κουάρτερ, ἐνῶ οἱ 3[2*] λίρ. στ. θά παρήγαγαν μόνο 1 κουάρτερ. Ἄν θά προέκυπτε ἐδῶ ἤ ὄχι μιά πρόσοδος, ἕνα πρόσθετο κέρδος, αὐτό θά ἐξαρτιόταν πέρα γιά πέρα ἀπό τίς περιστάσεις. Κανονικά θά ἔπρεπε νά πέσει ἡ ρυθμίζουσα τιμή παραγωγῆς. Αὐτό θά συμβεῖ, ἄν αὐτή ἡ βελτιωμένη καλλιέργεια, πού συνδέεται, ὅμως, μέ περισσότερα ἔξοδα, γίνεται στή γῆ Α, μόνο γιατί γίνεται καί στίς καλύτερες κατηγορίες γῆς — ἄν δηλαδή πραγματοποιηθεῖ γενική ἐπανάσταση στή γεωργία, ἔτσι πού τώρα, ὅταν γίνεται λόγος γιά τή φυσική γονιμότητα τῆς γῆς Α, ὑποτίθεται, ὅτι καλλιεργεῖται μέ δαπάνη 6[3*] ἤ 9[1*] λίρ. στ. ἀντί 3[2*] λίρ. στ. Αὐτό θά ἴσχυε ἰδίως, ἄν θά εἶχε ὑπαχθεῖ σ' αὐτήν τή νέα

[1*] $7\frac{1}{2}$ ἀντί 9 — [2*] $2\frac{1}{2}$ ἀντί 3 — [3*] 5 ἀντί 6. Αὐτό γιατί πρόκειται γιά τή δαπάνη κεφαλαίου καί ὄχι γιά τήν τιμή παραγωγῆς. Σημ. μετ.

μέθοδο τό μεγαλύτερο μέρος τῶν καλλιεργημένων πλέθρων τῆς γῆς Α, πού προμηθεύει τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ προϊόντος τῆς χώρας. Ἄν, ὅμως, ἡ βελτίωση ἐπεκτεινόταν μόνο σέ μικρό μέρος τῆς ἐπιφάνειας τῆς γῆς Α, τότε αὐτό τό καλύτερα καλλιεργημένο μέρος θά ἔδινε ἕνα πρόσθετο κέρδος, τό ὁποῖο ὁ γαιοκτήμονας θά φρόντιζε ἀμέσως νά τό μετατρέψει ὅλο ἤ ἐνμέρει σέ πρόσοδο καί νά τό παγιώσει σάν πρόσοδο. Ἔτσι, ἄν ἡ ζήτηση συμβάδιζε μέ τήν αὐξανόμενη προσφορά, θά μποροῦσε στό μέτρο πού ἡ γῆ Α θά ὑπαγόταν βαθμιαῖα σ' ὅλη της τήν ἔκταση στή νέα μέθοδο, νά σχηματίζεται σιγά-σιγά πρόσοδος σ' ὅλην τή γῆ τῆς ποιότητας Α καί νά δημεύεται ὁλόκληρο ἤ ἐνμέρει τό ἀποτέλεσμα τῆς πρόσθετης παραγωγικότητας, ἀνάλογα μέ τίς συνθῆκες στήν ἀγορά. Ἡ ἐξίσωση τῆς τιμῆς παραγωγῆς τοῦ προϊόντος ἀπό τή γῆ Α μέ τή μέση τιμή τοῦ προϊόντος της σέ συνθῆκες αὐξημένης ἐπένδυσης κεφαλαίου, θά μποροῦσε νά παρεμποδιστεῖ μέ τήν παγίωση τοῦ πρόσθετου κέρδους αὐτῆς τῆς αὐξημένης ἐπένδυσης κεφαλαίου μέ τή μορφή προσόδου. Στήν περίπτωση αὐτή θά ἦταν πάλι — ὅπως τό εἴδαμε προηγούμενα στίς καλύτερες γαῖες μέ φθίνουσα τήν παραγωγική δύναμη τῶν πρόσθετων κεφαλαίων — ἡ μετατροπή τοῦ πρόσθετου κέρδους σέ γαιοπρόσοδο, δηλαδή ἡ παρέμβαση τῆς γαιοκτησίας, πού θά αὔξανε τήν τιμή παραγωγῆς, ἔτσι πού ἡ διαφορική πρόσοδος δέν θά ἦταν ἁπλῶς συνέπεια τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στήν ἀτομική καί στήν γενική τιμή παραγωγῆς. Θά παρεμπόδιζε λοιπόν γιά τή γῆ Α τή σύμπτωση τῶν δύο τιμῶν, γιατί θά ἐμπόδιζε τή ρύθμιση τῆς τιμῆς παραγωγῆς μέ τή μέση τιμή παραγωγῆς τοῦ προϊόντος τῆς γῆς Α. Ἔτσι θά διατηροῦσε μιά τιμή παραγωγῆς ὑψηλότερη ἀπό τήν ἀναγκαία τιμή παραγωγῆς, καί θά δημιουργοῦσε μέ τόν τρόπο αὐτό πρόσοδο. Τό ἴδιο ἀποτέλεσμα θά μποροῦσε νά δημιουργηθεῖ ἤ νά ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει ἀκόμα καί στήν περίπτωση ἐλεύθερης εἰσαγωγῆς σίτου ἀπό τό ἐξωτερικό, γιατί οἱ ἐνοικιαστές γῆς θά ὑποχρεώνονταν, τή γῆ πού θά μποροῦσε νά συναγωνιστεῖ τήν καθοριζόμενη ἀπό ἔξω τιμή παραγωγῆς στή σιτοκαλλιέργεια χωρίς νά ἀποφέρει πρόσοδο, νά τή διαθέσει γιά ἄλλη παραγωγή, λ.χ. γιά τή βοσκή ζώων, καί ἔτσι θά ὑποβάλλονταν στή σιτοκαλλιέργεια μόνο γαῖες πού ἀποφέρουν πρόσοδο, δηλαδή μόνο γαῖες, ἡ ἀτομική μέση τιμή παραγωγῆς τῶν ὁποίων θά ἦταν γιά τό 1 κουάρτερ χαμηλότερη ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς πού καθορίζεται ἀπό ἔξω. Γενικά μποροῦμε νά παραδεχτοῦμε, ὅτι στή δοσμένη περίπτωση θά πέσει ἡ τιμή παραγωγῆς, ὄχι ὅμως ὥς τή μέση τιμή της, ἀλλά θά βρίσκεται ὑψηλότερα, κάτω ὅμως ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τοῦ προϊόντος τῆς πιό

χειρότερης καλλιεργούμενης γῆς Α, ἔτσι πού περιορίζεται ὁ συναγωνισμός ἀπό μέρους νέας γῆς Α.

2) *Μέ φθίνουσα τήν παραγωγική δύναμη τῶν πρόσθετων κεφαλαίων.* Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ γῆ A_{-1} μπορεῖ τό πρόσθετο κουάρτερ νά τό παράγει μόνο πρός 4 λίρ. στ., ἡ γῆ Α ὅμως πρός $3^3/_4$ λίρ. στ., δηλαδή πιό φτηνά, ἀλλά κατά $^3/_4$ λίρ. στ. ἀκριβότερα ἀπό τό κουάρτερ πού παρήγαγε μέ τήν πρώτη του ἐπένδυση κεφαλαίου. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ συνολική τιμή τῶν δύο κουάρτερ πού ἔχουν παραχθεῖ στή γῆ Α = $6^3/_4$ λίρ. στ. Ἑπομένως, ἡ μέση τιμή τοῦ κουάρτερ = $3^3/_8$ λίρ. στ. Ἡ τιμή παραγωγῆς θά ἀνέβαινε, ἀλλά μόνο κατά $^3/_8$ λίρ. στ., ἐνῶ, ἄν τό πρόσθετο κεφάλαιο ἐπενδυόταν σέ νέα γῆ, πού θά παρήγαγε πρός $3^3/_4$ λίρ. στ. τό 1 κουάρτερ, ἡ τιμή παραγωγῆς θά ἀνέβαινε κατά ἄλλα $^3/_8$ ὥς $3^3/_4$ λίρ. στ. καί θά προκαλοῦσε ἔτσι τήν ἀνάλογη αὔξηση ὅλων τῶν ἄλλων διαφορικῶν προσόδων.

Ἔτσι, ἡ τιμή παραγωγῆς τῶν $3^3/_8$ λιρ. στ. τό κουάρτερ ἀπό τή γῆ Α θά ἐξισωνόταν μέ τή μέση τιμή παραγωγῆς του σέ συνθῆκες αὐξημένης ἐπένδυσης κεφαλαίου, καί θά ἦταν τιμή ρυθμίζουσα. Ἑπομένως δέν θά ἀπόφερε πρόσοδο, γιατί δέν θά ὑπῆρχε πρόσθετο κέρδος.

Ἄν, ὅμως, αὐτό τό κουάρτερ, πού ἔχει παραχθεῖ ἀπό τή δεύτερη ἐπένδυση κεφαλαίου, πουλιόταν πρός $3^3/_4$ λίρ. στ., τότε ἡ γῆ Α θά ἀπόφερε μιά πρόσοδο $^3/_4$ λίρ. στ., καί θά τήν ἀπόφεραν μάλιστα ἐπίσης ὅλα ἐκεῖνα τά πλέθρα τοῦ Α, στά ὁποῖα δέν ἔγινε καμιά πρόσθετη ἐπένδυση κεφαλαίου, καί τά ὁποῖα, ἑπομένως, θά ἐξακολουθοῦσαν νά παράγουν τό κουάρτερ πρός 3 λίρ. στ. Ὅσο θά ὑπάρχουν ἀκόμα ἀκαλλιέργητα κομμάτια γῆς Α, ἡ τιμή θά μποροῦσε μόνο προσωρινά νά ἀνέβει στίς $3^3/_4$ λίρ. στ. Μέ τό τράβηγμα στήν καλλιέργεια νέων κομματιῶν γῆς Α θά διατηροῦσε τήν τιμή παραγωγῆς στίς 3 λίρ. στ., ὥς πού νά τραβηχτεῖ στήν καλλιέργεια ὅλη ἡ γῆ τῆς κατηγορίας Α, ἡ εὐνοϊκή τοποθεσία τῆς ὁποίας τῆς ἐπιτρέπει νά παράγει φτηνότερα ἀπό $3^3/_4$ λίρ. στ. τό κουάρτερ. Ἑπομένως, αὐτό θά ἔπρεπε νά τό ὑποθέσουμε, παρ' ὅλο πού, ὅταν ἕνα πλέθρο τῆς γῆς ἀποφέρει πρόσοδο, ὁ γαιοκτήμονας δέν πρόκειται νά παραχωρήσει σέ κανένα ἐνοικιαστή ἄλλο πλέθρο, χωρίς νά πάρει τήν πρόσοδο.

Θά ἐξαρτιόταν πάλι ἀπό τή μεγαλύτερη ἤ μικρότερη γενίκευση τῆς δεύτερης ἐπένδυσης κεφαλαίου στήν ὑπάρχουσα γῆ Α, ἄν ἡ τιμή παραγωγῆς θά ἐξισώνεται μέ τή μέση τιμή ἤ ἄν ἡ ἀτομική τιμή παραγωγῆς τῶν $3^3/_4$ λιρ. στ. τῆς δεύτερης ἐπένδυσης κεφαλαίου θά γίνει ἡ ρυθμίζουσα τιμή. Οἱ $3^3/_4$ λίρ. στ. θά γίνουν ἡ ρυθμίζουσα τιμή μόνο στήν περίπτωση πού ὁ γαιοκτήμονας θά ἔχει στή διάθεσή του τόν ἀπαιτούμενο χρόνο γιά νά παγιώσει σάν πρόσοδο τό πρόσθετο κέρδος πού θά ἔβγαινε ὥς τήν ἱκανοποίηση τῆς ζήτησης μέ τιμή $3^3/_4$ λίρ. στ. τό κουάρτερ.

Σχετικά μέ τή φθίνουσα παραγωγικότητα τῆς γῆς, στήν περίπτωση διαδοχικῶν ἐπενδύσεων κεφαλαίου, βλέπε στόν Λήμπιγκ.[129] Εἴδαμε ὅτι ἡ φθίνουσα πρόσθετη παραγωγικότητα τῶν διαδοχικῶν ἐπενδύσεων κεφαλαίου αὐξάνει πάντα τήν πρόσοδο κατά πλέθρο, ὅταν δέν μεταβάλλεται ἡ τιμή παραγωγῆς, καί ὅτι μπορεῖ νά γίνει αὐτό ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού πέφτει ἡ τιμή παραγωγῆς.

Γενικά, ὅμως, πρέπει νά σημειωθεῖ τό ἑξῆς:

Ἀπό τήν ἄποψη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς συντελεῖται διαρκῶς μιά σχετική ἀνατίμηση τῶν προϊόντων, ἄν, γιά νά παραχθεῖ τό ἴδιο προϊόν, γίνεται κάποια δαπάνη, ἄν χρειάζεται νά πληρωθεῖ κάτι, πού δέν πληρωνόταν προηγούμενα. Γιατί μέ τήν ἔννοια ἀναπλήρωση τοῦ κεφαλαίου, πού ἔχει καταναλωθεῖ στήν παραγωγή, πρέπει νά ἐννοεῖται μόνο ἡ ἀναπλήρωση ἀξιῶν πού ἀντιπροσωπεύονται μέ συγκεκριμένα μέσα παραγωγῆς. Στοιχεῖα τῆς φύσης, τά ὁποῖα μπαίνουν στήν παραγωγή σάν συντελεστές, πού ὅμως δέν κοστίζουν τίποτα, ὁποιοδήποτε ρόλο κι ἄν παίζουν στήν παραγωγή, δέν μπαίνουν σ' αὐτήν σάν συστατικά μέρη τοῦ κεφαλαίου, ἀλλά σάν δωρεάν φυσική δύναμη τοῦ κεφαλαίου, δηλαδή σάν μιά δωρεάν φυσική παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, πού στή βάση, ὅμως, τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς παρασταίνεται σάν παραγωγική δύναμη τοῦ κεφαλαίου, ὅπως γίνεται μέ κάθε παραγωγική δύναμη. Ἄν λοιπόν μπαίνει στήν παραγωγή μιά τέτια φυσική δύναμη, πού στήν ἀρχή δέν κοστίζει τίποτα, δέν ὑπολογίζεται στόν καθορισμό τῆς τιμῆς τοῦ προϊόντος, ὅσον καιρό τό προϊόν πού παράγεται μέ τή βοήθειά της καλύπτει τή ζήτηση. Ἄν, ὅμως, στήν πορεία τῆς ἀνάπτυξης θά χρειαστεῖ νά παραχθεῖ ἕνα μεγαλύτερο προϊόν, ἀπό τό προϊόν πού μπορεῖ νά παραχθεῖ μέ τή βοήθεια αὐτῆς τῆς φυσικῆς δύναμης, θά πρέπει, ἑπομένως, αὐτό τό συμπληρωματικό προϊόν νά παραχθεῖ χωρίς τή βοήθεια αὐτῆς τῆς φυσικῆς δύναμης, ἤ μέ τή συμβολή τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας. Ἔτσι μπαίνει στό κεφάλαιο ἕνα νέο συμπληρωματικό στοιχεῖο. Ἑπομένως γίνεται σχετικά μεγαλύτερη δαπάνη κεφαλαίου γιά νά ἀποκτηθεῖ τό ἴδιο προϊόν. Ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἀμετάβλητοι, ἀκριβαίνει ἡ παραγωγή.

{Περικοπή παρμένη ἀπό ἕνα τετράδιο μέ τήν ἐπιγραφή «Ἄρχισε στά μέσα τοῦ Φλεβάρη 1876»}.

Διαφορική πρόσοδος καί πρόσοδος σάν ἁπλός τόκος τοῦ ἐνσωματωμένου στή γῆ κεφαλαίου.

Οἱ λεγόμενες μόνιμες βελτιώσεις — οἱ ὁποῖες μέ ἔργα πού ἀπαιτοῦν δαπάνη κεφαλαίου καί πού μποροῦν νά θεωρηθοῦν σάν ἐνσωμάτωση τοῦ κεφαλαίου στή γῆ, μεταβάλλουν τή φυσική, ἐνμέρει καί τή χημική ἰδιότητα τοῦ ἐδάφους — καταλήγουν σχεδόν ὅλες στό νά προσδόσουν σέ ἕνα καθορισμένο κομμάτι γῆς, στό ἔδαφος ἑνός καθορισμένου, περιορισμένου τόπου, ἰδιότητες, τίς ὁποῖες ἕνα ἄλλο ἔδαφος σέ ἄλλο τόπο, ὁ ὁποῖος βρίσκεται συχνά πολύ κοντά του, τίς ἔχει ἀπό τή φύση. Ἕνα ἔδαφος εἶναι ἰσοπεδωμένο ἀπό τή φύση, ἕνα ἄλλο πρέπει νά ἰσοπεδωθεῖ. Τό ἕνα ἔχει φυσική ἐκροή τῶν ὑδάτων, ἕνα ἄλλο χρειάζεται τεχνητή ἀποχέτευση. Τό ἕνα ἔχει ἀπό τή φύση ἕνα βαθύ στρῶμα καλλιεργήσιμου χώματος, σέ ἄλλο πρέπει τό καλλιεργήσιμο στρῶμα νά βαθυνθεῖ μέ τεχνητά μέσα. Ἕνα ἀργιλῶδες ἔδαφος εἶναι ἀπό τή φύση ἀναμεμιγμένο μέ τήν ἀπαραίτητη ποσότητα ἄμμου, σέ ἕνα ἄλλο πρέπει ἡ ἀνάλογη ἀπαραίτητη ἀνάμιξη νά δημιουργηθεῖ τεχνητά. Τό ἕνα λιβάδι ποτίζεται ἤ καλύπτεται μέ ἰλύ ἀπό τή φύση, στό ἄλλο πρέπει αὐτό νά γίνει μέ ἐργασία, ἤ, γιά νά μιλήσουμε στή γλώσσα τῆς ἀστικῆς οἰκονομολογίας, μέ κεφάλαιο.

Εἶναι ἀλήθεια διασκεδαστική ἡ θεωρία ὅτι ἐδῶ στό ἕνα ἔδαφος, τά συγκριτικά πλεονεχτήματα τοῦ ὁποίου ἔχουν ἀποκτηθεῖ μέ τεχνητό τρόπο, ἡ πρόσοδος εἶναι τόκος, δέν εἶναι ὅμως σέ ἕνα ἄλλο ἔδαφος, πού κατέχει αὐτά τά πλεονεχτήματα ἀπό τή φύση. (Πράγματι, ὅμως, τό ζήτημα στρεβλώνεται ἔτσι πού, ἐπειδή στή μιά περίπτωση ἡ πρόσοδος συμπίπτει πραγματικά μέ τόν τόκο, πρέπει καί στίς ἄλλες περιπτώσεις, στίς ὁποῖες δέν συμβαίνει στήν οὐσία αὐτό, νά ὀνομάζεται τόκος, νά τῆς δίνουν τό ψευδώνυμο τόκος). Ὅταν, ὅμως, γίνει πιά ἡ ἐπένδυση τοῦ κεφαλαίου, ἡ γῆ δίνει τήν πρόσοδο, ὄχι γιατί ἐπενδύθηκε σ' αὐτήν κεφάλαιο, ἀλλά γιατί ἡ ἐπένδυση κεφαλαίου μετέτρεψε τό ἔδαφος σέ ἕνα, σέ σύγκριση μέ προηγούμενα, παραγωγικότερο πεδίο ἐπένδυσης. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὅλη ἡ γῆ μιᾶς χώρας ἀπαιτεῖ αὐτή τήν τοποθέτηση κεφαλαίου. Στήν περίπτωση αὐτή τό κάθε κομμάτι γῆς, στό ὁποῖο δέν ἐπενδύθηκε ἀκόμα κεφάλαιο, πρέπει νά περάσει πρῶτα ἀπό αὐτό τό στάδιο, καί ἡ πρόσοδος (ὁ τόκος πού ἀποφέρει στή δοσμένη περίπτωση) πού δίνει ἡ γῆ, ἡ ὁποία ἐφοδιάστηκε ἤδη μέ κεφάλαιο, ἀποτελεῖ ἐξίσου διαφορική πρόσοδο, λές καί ἡ γῆ αὐτή εἶχε αὐτό τό προτέρημα ἀπό τή φύση, ἐνῶ ἡ ὑπόλοιπη γῆ θά ἔπρεπε νά τό ἀποκτήσει πρῶτα μέ τεχνητό τρόπο.

Καί αὐτή ἐπίσης ἡ πρόσοδος, πού ἀνάγεται σέ τόκο, μετατρέπεται σέ καθαρή διαφορική πρόσοδο, ἀπό τή στιγμή πού ἔχει ἀποσβεσθεῖ τό δαπανημένο κεφάλαιο. Διαφορετικά θά ἔπρεπε τό ἴδιο κεφάλαιο νά ὑπάρχει διπλά σάν κεφάλαιο.

Ἕνα ἀπό τά πιό φαιδρά φαινόμενα εἶναι ὅτι ὅλοι οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Ρικάρντο, πού καταπολεμοῦν τόν καθορισμό τῆς ἀξίας ἀποκλειστικά ἀπό τήν ἐργασία, ἀντιτάσσουν τόν καθορισμό αὐτό στόν καθορισμό της ἀπό τή διαφορική πρόσοδο πού προκύπτει ἀπό τή διαφορά τῶν ἐδαφῶν μεταξύ τους, γιατί ἐδῶ ἡ ἀξία καθορίζεται ἀπό τή φύση καί ὄχι ἀπό τήν ἐργασία. Ταυτόχρονα, ὅμως, ἀποδίδουν τόν καθορισμό αὐτό στήν τοποθεσία, ἤ ἀκόμα, καί ἀκόμα περισσότερο στόν τόκο τοῦ κεφαλαίου πού ἔχει ἐπενδυθεῖ στή γῆ. Ἡ ἴδια ἐργασία παράγει τήν ἴδια ἀξία γιά τό προϊόν πού δημιουργεῖται σέ ἕνα δοσμένο χρονικό διάστημα. Ἀλλά τό μέγεθος ἤ ἡ ποσότητα τοῦ προϊόντος αὐτοῦ, ἑπομένως καί τό μέρος τῆς ἀξίας πού ἀναλογεῖ σέ ἕνα ὑποπολλαπλάσιο αὐτοῦ τοῦ προϊόντος, ἐξαρτιέται, μέ δοσμένη τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας, ἀποκλειστικά καί μόνο ἀπό τήν ποσότητα τοῦ προϊόντος, καί αὐτό μέ τή σειρά του ἀπό τήν παραγωγικότητα τῆς δοσμένης ποσότητας ἐργασίας, ὄχι ἀπό τό μέγεθος αὐτῆς τῆς ποσότητας. Δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά σημασία, ἄν αὐτή ἡ παραγωγικότητα ὀφείλεται στή φύση ἤ στήν κοινωνία. Μόνο στήν περίπτωση πού αὐτή ἡ ἴδια κοστίζει ἐργασία, δηλαδή κεφάλαιο, αὐξάνει τά ἔξοδα παραγωγῆς κατά ἕνα νέο συστατικό, πράγμα πού δέν συμβαίνει ὅταν ἡ παραγωγικότητα ὀφείλεται μόνο στή φύση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟ ΠΕΜΠΤΟ

Ἡ ἀπόλυτη γαιοπρόσοδος

Κατά τήν ἀνάλυση τῆς διαφορικῆς προσόδου ξεκινήσαμε ἀπό τήν προϋπόθεση, ὅτι ἡ χειρότερη γῆ δέν πληρώνει γαιοπρόσοδο, ἤ, γιά νά τό ἐκφράσουμε γενικότερα, ὅτι μόνο ἐκείνη ἡ γῆ πληρώνει γαιοπρόσοδο, γιά τό προϊόν τῆς ὁποίας ἡ ἀτομική τιμή παραγωγῆς βρίσκεται κάτω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς πού ρυθμίζει τήν ἀγορά, ἔτσι πού μέ τόν τρόπο αὐτό βγαίνει ἕνα πρόσθετο κέρδος, τό ὁποῖο μετατρέπεται σέ πρόσοδο. Πρίν ἀπ' ὅλα πρέπει νά παρατηρηθεῖ, ὅτι ὁ νόμος τῆς διαφορικῆς γαιοπροσόδου, σάν διαφορικῆς προσόδου, εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητος ἀπό τήν ὀρθότητα ἤ μή ἐκείνης τῆς προϋπόθεσης.

Ἄν τήν γενική τιμή παραγωγῆς, πού ρυθμίζει τήν ἀγορά, τήν ὀνομάσουμε Τ, τότε γιά τό προϊόν τῆς χειρότερης κατηγορίας γῆς Α τό Τ συμπίπτει μέ τήν ἀτομική της τιμή παραγωγῆς. Δηλαδή ἡ τιμή πληρώνει τό σταθερό καί μεταβλητό κεφάλαιο πού καταναλώθηκε στήν παραγωγή σύν τό μέσο ποσοστό τοῦ κέρδους (= κέρδος τοῦ ἐπιχειρηματία σύν τόκος).

Ἡ πρόσοδος εἶναι ἐδῶ ἴση μέ τό μηδέν. Ἡ ἀτομική τιμή παραγωγῆς τοῦ προϊόντος τῆς ἀμέσως καλύτερης κατηγορίας γῆς Β εἶναι $= T'$, καί $T > T'$. Δηλαδή τό Τ πληρώνει περισσότερα ἀπό τήν πραγματική τιμή παραγωγῆς τοῦ προϊόντος τῆς κατηγορίας γῆς Β. Ἄς εἶναι τώρα τό $T - T' = \delta$. Γι' αὐτό τό δ, τό περίσσευμα τοῦ Τ πάνω ἀπό τό Τ', εἶναι τό πρόσθετο κέρδος πού βγάζει ὁ ἐνοικιαστής αὐτῆς τῆς κατηγορίας γῆς Β. Αὐτό τό δ μετατρέπεται σέ πρόσοδο, πού πρέπει νά πληρωθεῖ στόν γαιοκτήμονα. Γιά τήν τρίτη κατηγορία γῆς Γ τό Τ'' ἄς ποῦμε ὅτι εἶναι ἡ πραγματική τιμή παραγωγῆς τοῦ προϊόντος, καί τό $T - T'' = 2\delta$. Ἑπομένως, αὐτό τό 2δ μετατρέπεται σέ πρόσοδο. Τό ἴδιο γίνεται γιά τήν τέταρτη κατηγορία γῆς Δ, ἡ ἀτομική τιμή παραγωγῆς τοῦ προϊόντος της ἄς ποῦμε ὅτι εἶναι Τ''', καί $T - T''' = 3\delta$, πού μετατρέπεται σέ γαιοπρόσοδο κ.ο.κ. Ἄς υποθέσουμε τώρα ὅτι γιά τήν κατηγορία γῆς Α ἡ προϋπόθεση εἶναι λαθεμένη, ὅτι δηλαδή ἡ πρόσοδος = 0 καί γι' αὐτό ἡ τιμή τοῦ προϊόντος της $= T + 0$. Καί ὅτι ἀντίθετα πληρώνει καί αὐτή μιά πρόσοδο = π. Στήν περίπτωση αὐτή προκύπτουν δυό πράγματα.

Πρῶτο: ἡ τιμή τοῦ προϊόντος τῆς γῆς κατηγορίας Α δέν θά ρυθμιζόταν μέ τήν τιμή παραγωγῆς του, ἀλλά θά περιεῖχε ἕνα περίσσευμα πάνω ἀπό αὐτήν, θά ἦταν $= T + \pi$. Γιατί, ἄν προϋποθέσουμε τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς στήν κανονική του κατάσταση, ἄν δηλαδή προϋποθέσουμε, ὅτι τό περίσσευμα π, πού πληρώνει ὁ ἐνοικιαστής γῆς στόν γαιοκτήμονα, δέν ἀποτελεῖ ἀφαίρεση οὔτε ἀπό τό μισθό τῆς ἐργασίας, οὔτε ἀπό τό μέσο κέρδος τοῦ κεφαλαίου, τότε μπορεῖ νά τό πληρώσει μόνο, γιατί τό προϊόν του πουλιέται ἀκριβότερα ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς, δηλαδή τό προϊόν του θά τοῦ ἄφηνε ἕνα πρόσθετο κέρδος, ἄν δέν ὑποχρεωνόταν αὐτό τό πρόσθετο κέρδος νά τό παραχωρήσει μέ τή μορφή τῆς προσόδου στόν γαιοκτήμονα. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ ρυθμίζουσα ἀγοραία τιμή τοῦ συνολικοῦ προϊόντος ὅλων τῶν κατηγοριῶν τῆς γῆς, πού βρίσκεται στήν ἀγορά, δέν θά ἦταν ἡ τιμή παραγωγῆς πού δίνει τό κεφάλαιο γενικά σ' ὅλες τίς σφαῖρες παραγωγῆς, δηλαδή μιά τιμή πού εἶναι ἴση μέ τά ἔξοδα σύν τό μέσο κέρδος, ἀλλά θά ἦταν ἡ τιμή παραγωγῆς σύν τήν πρόσοδο, θά ἦταν $T + \pi$, ὄχι Τ. Γιατί ἡ τιμή τοῦ προϊόντος τῆς γῆς τῆς κατηγορίας Α ἐκφράζει γενικά τό ὅριο τῆς ρυθμίζουσας γενικῆς ἀγοραίας τιμῆς, τῆς τιμῆς στήν ὁποία μπορεῖ νά προσφερθεῖ τό συνολικό προϊόν, καί μέ τήν ἔννοια αὐτή ρυθμίζει τήν τιμή αὐτοῦ τοῦ συνολικοῦ προϊόντος.

Δεύτερο. Ὡστόσο, παρ' ὅλο πού στήν περίπτωση αὐτή ἡ τιμή τοῦ προϊόντος τῆς γῆς θά εἶχε τροποποιηθεῖ σημαντικά, δέν θά ἀναιροῦνταν μέ κανένα τρόπο ὁ νόμος τῆς διαφορικῆς προσόδου. Γιατί, ἄν ἡ τιμή τοῦ προϊόντος τῆς κατηγορίας γῆς Α, ἐπομένως καί ἡ γενική ἀγοραία τιμή ἦταν $= T + \pi$, τότε ἡ τιμή τοῦ προϊόντος τῶν κατηγοριῶν γῆς Β, Γ, Δ κλπ. θά ἦταν ἐπίσης $= T + \pi$. Ἐπειδή ὅμως γιά τήν κατηγορία γῆς Β τό $T - T' = \delta$, τότε θά ἦταν ἐπίσης $(T + \pi) - (T' + \pi) = \delta$, καί γιά τήν κατηγορία γῆς Γ τό $T - T'' = (T + \pi) - (T'' + \pi) = 2\delta$, ὅπως τέλος γιά τήν κατηγορία γῆς Δ τό $T - T''' = (T + \pi) - (T''' + \pi) = 3\delta$ κ.ο.κ. Ἔτσι ἡ διαφορική πρόσοδος θά ἐξακολουθοῦσε νά εἶναι, ὅπως καί προηγούμενα, ἡ ἴδια καί θά ρυθμιζόταν μέ τόν ἴδιο νόμο, παρ' ὅλο πού ἡ πρόσοδος θά περιεῖχε ἕνα στοιχεῖο, ἀνεξάρτητο ἀπό αὐτόν τό νόμο, καί ταυτόχρονα μέ τήν τιμή τοῦ προϊόντος τῆς γῆς θά ὑφίστατο μιά γενική αὔξηση. Γι' αὐτό, ὅπως καί νά ἔχει τό ζήτημα τῆς προσόδου

τῶν πιό ἄγονων κατηγοριῶν γῆς, ὁ νόμος τῆς διαφορικῆς προσόδου δέν εἶναι μόνο ἀνεξάρτητος ἀπό αὐτήν, ἀλλά ἐπιπλέον, ὁ μοναδικός τρόπος γιά νά κατανοηθεῖ ἡ ἴδια ἡ διαφορική πρόσοδος σύμφωνα μέ τόν χαρακτήρα της, συνίσταται στό ὅτι ἡ πρόσοδος τῆς κατηγορίας γῆς Α πρέπει νά θεωρηθεῖ ὅτι εἶναι ἴση μέ τό μηδέν. Ἐφόσον πρόκειται γιά τή διαφορική πρόσοδο, δέν ἔχει σημασία ἄν ἡ πρόσοδος τῆς κατηγορίας γῆς Α, πού πράγματι δέν ὑπολογίζεται, εἶναι $= 0$ ἤ > 0.

Ἑπομένως, ὁ νόμος τῆς διαφορικῆς προσόδου εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπό τό ἀποτέλεσμα τῆς ἔρευνας πού ἀκολουθεῖ.

Ἄν τώρα μπεῖ παραπέρα τό ἐρώτημα, ποιά εἶναι ἡ βάση τῆς προϋπόθεσης, ὅτι τό προϊόν τῆς χειρότερης κατηγορίας γῆς Α δέν πληρώνει πρόσοδο, ἡ ἀπάντηση θά εἶναι ὑποχρεωτικά ἡ ἑξῆς: Ἄν ἡ ἀγοραία τιμή τοῦ προϊόντος τῆς γῆς, λ.χ. τοῦ σίτου, ἔφθασε ἕνα τέτιο ὕψος, πού, ἄν ἐπενδυθεῖ μιά συμπληρωματική προκαταβολή κεφαλαίου στήν κατηγορία γῆς Α, δίνει τή συνηθισμένη τιμή παραγωγῆς, δηλαδή ἀποφέρει στό κεφάλαιο τό συνηθισμένο μέσο κέρδος, ὁ ὅρος αὐτός εἶναι ἀρκετός γιά νά ἐπενδυθεῖ συμπληρωματικό κεφάλαιο στήν κατηγορία γῆς Α. Αὐτό θά πεῖ ὅτι ὁ ὅρος αὐτός εἶναι ἀρκετός γιά τόν καπιταλιστή γιά νά ἐπενδύσει νέο κεφάλαιο μέ τό συνηθισμένο κέρδος καί νά τό ἀξιοποιήσει μέ τόν κανονικό τρόπο.

Ἐδῶ πρέπει νά παρατηρήσουμε, ὅτι καί σ' αὐτή τήν περίπτωση ἡ ἀγοραία τιμή πρέπει νά στέκει πιό πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τοῦ προϊόντος τῆς γῆς Α. Γιατί, ἀπό τή στιγμή πού ἔχει ἐπιτευχθεῖ ἡ συμπληρωματική προσφορά, εἶναι φανερό ὅτι ἄλλαξε ἡ σχέση ἀνάμεσα στή ζήτηση καί στήν προσφορά. Προηγούμενα ἡ προσφορά ἦταν ἀνεπαρκής, τώρα εἶναι ἐπαρκής. Ἄρα πρέπει νά πέσει ἡ τιμή. Γιά νά μπορεῖ νά πέσει, πρέπει νά βρισκόταν πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τοῦ προϊόντος τῆς γῆς Α. Ἀλλά ἡ μικρότερη εὐφορία τῆς νέας γῆς τῆς κατηγορίας Α, πού τραβήχτηκε στήν καλλιέργεια, ἔχει σάν ἀποτέλεσμα νά μή ξαναπέσει τόσο χαμηλά, ὅπως τόν καιρό πού τήν ἀγορά τή ρύθμιζε ἡ τιμή παραγωγῆς τοῦ προϊόντος τῆς γῆς Β. Ἡ τιμή παραγωγῆς τοῦ προϊόντος τῆς γῆς Α ἀποτελεῖ τό ὅριο, ὄχι γιά τήν παροδική, ἀλλά γιά τή σχετικά μόνιμη ἄνοδο τῆς ἀγοραίας τιμῆς. — Ἄν, ἀντίθετα, ἡ νέα γῆ πού τραβήχτηκε στήν καλλιέργεια εἶναι πιό εὔφορη ἀπό τήν ὥς τώρα ρυθμίζουσα κατηγορία γῆς Α, ὡστόσο ὅμως ἐπαρκεῖ μόνο γιά τήν κάλυψη τῆς συμπληρωματικῆς ζήτησης, τότε ἡ ἀγοραία τιμή παραμένει ἀμετάβλητη. Ἡ διερεύνηση ὅμως τοῦ ζητήματος, ἄν ἡ κατώτατη κατηγορία γῆς δίνει πρόσοδο, συμπίπτει καί στήν περίπτωση αὐτή μέ τή διερεύ-

νηση, μέ τήν ὁποία ἀσχολούμαστε ἐδῶ, γιατί καί ἐδῶ ἡ προϋπόθεση, ὅτι ἡ κατηγορία γῆς Α δέν δίνει πρόσοδο, θά ἐξηγιόταν μέ τό γεγονός ὅτι ἡ ἀγοραία τιμή εἶναι ἀρκετή γιά νά καλύψει ὁ κεφαλαιοκράτης ἐνοικιαστής τῆς γῆς ἀκριβῶς τή δαπάνη του σέ κεφάλαιο σύν τό μέσο κέρδος. Κοντολογῆς, θά ἐξηγόταν μέ τό ὅτι ἡ ἀγοραία τιμή τοῦ δίνει τήν τιμή παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματός του.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, μπορεῖ ὁ καπιταλιστής ἐνοικιαστής γῆς κάτω ἀπό αὐτούς τούς ὅρους νά καλλιεργήσει τήν κατηγορία γῆς Α, ἐφόσον θά πρόκειται νά ἐνεργήσει σάν καπιταλιστής. Τώρα ὑπάρχει ὁ ὅρος γιά τήν κανονική ἀξιοποίηση κεφαλαίου στήν κατηγορία γῆς Α. Ἀπό τήν προϋπόθεση ὅμως, ὅτι τό κεφάλαιο θά μποροῦσε τώρα νά τοποθετηθεῖ ἀπό τόν ἐνοικιαστή στήν κατηγορία γῆς Α, σύμφωνα μέ τούς μέσους ὅρους ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου, ἀκόμα καί ὅταν δέν θά εἶχε νά πληρώσει γαιοπρόσοδο, δέν προκύπτει καθόλου τό συμπέρασμα, ὅτι αὐτή ἡ γῆ, πού ἀνήκει στήν κατηγορία Α, θά τίθεται χωρίς ἄλλο στή διάθεση τοῦ ἐνοικιαστῆ. Τό περιστατικό, ὅτι ὁ ἐνοικιαστής θά μποροῦσε νά ἀξιοποιήσει τό κεφάλαιό του μέ τό συνηθισμένο κέρδος, ὅταν δέν ἔχει νά πληρώσει πρόσοδο, δέν ἀποτελεῖ καθόλου λόγο γιά τόν γαιοκτήμονα, νά δανείζει τή γῆ του στόν ἐνοικιαστή χωρίς πληρωμή καί νά φέρεται τόσο φιλανθρωπικά ἀπέναντι στόν συναλλασσόμενο μαζί του ἐνοικιαστή, ὥστε νά καθιερώσει τό crédit gratuit[1*]. Μιά τέτια προϋπόθεση σημαίνει ὅτι κάνεις ἀφαίρεση ἀπό τή γαιοκτησία, ὅτι καταργεῖς τήν γαιοκτησία, ἡ ὕπαρξη τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ἀκριβῶς φραγμό στήν ἐπένδυση κεφαλαίου καί στήν ἐλεύθερη ἀξιοποίησή του στή γῆ — πού δέν αἴρεται καθόλου ἀπό τόν ἁπλό συλλογισμό τοῦ ἐνοικιαστῆ, ὅτι τό ἐπίπεδο τῶν τιμῶν τοῦ σίτου θά τοῦ ἐπέτρεπε, ἄν δέν πλήρωνε πρόσοδο, δηλαδή ἄν στήν πράξη θά μποροῦσε νά θεωρεῖ ὡς μή ὑπάρχουσα τή γαιοκτησία, νά βγάλει ἀπό τό κεφάλαιό του τό συνηθισμένο κέρδος, ἐκμεταλλευόμενος τή γῆ τῆς κατηγορίας Α. Τό μονοπώλιο ὅμως τῆς γαιοκτησίας, ἡ γαιοκτησία σάν φραγμός στό κεφάλαιο, προϋποτίθεται στή διαφορική πρόσοδο, γιατί χωρίς αὐτό τό μονοπώλιο τό πρόσθετο κέρδος δέν θά μετατρεπόταν σέ γαιοπρόσοδο καί δέν θά περιερχόταν στόν γαιοκτήμονα, ἀντί στόν ἐνοικιαστή. Καί ἡ γαιοκτησία σάν φραγμός ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει καί ἐκεῖ ἀκόμα, ὅπου παύει νά ὑπάρχει ἡ πρόσοδος σάν διαφορική πρόσοδος, δηλαδή στήν κατηγορία γῆς Α. Ἄν κοιτάξουμε τίς περιπτώσεις, στίς ὁποῖες σέ μιά χώρα μέ κεφα-

[1*] τήν δωρεάν πίστωση.

λαιοκρατική παραγωγή μπορεῖ νά γίνει ἐπένδυση κεφαλαίου στή γῆ, χωρίς νά πληρώνεται γαιοπρόσοδος, θά δοῦμε ὅτι ὅλες εἶναι χῶρες, στίς ὁποῖες συντελέστηκε στήν πράξη, ἄν καί ὄχι νομικά, κατάργηση τῆς γαιοκτησίας, κατάργηση, ὅμως, πού μπορεῖ νά συντελεστεῖ μόνο κάτω ἀπό ἐντελῶς καθορισμένες καί ὡς πρός τή φύση τους τυχαῖες περιστάσεις.

Πρῶτο, ὅταν ὁ ἴδιος ὁ γαιοκτήμονας εἶναι κεφαλαιοκράτης ἤ ὁ ἴδιος ὁ κεφαλαιοκράτης εἶναι γαιοκτήμονας. Στήν περίπτωση αὐτή μπορεῖ, ἀπό τή στιγμή πού ἡ ἀγοραία τιμή ἔχει ἀνέβει ἀρκετά, ὥστε νά μπορεῖ νά βγάζει ἀπό αὐτό, πού τώρα εἶναι γῆ τῆς κατηγορίας Α, τήν τιμή παραγωγῆς, δηλαδή τήν ἀναπλήρωση τοῦ κεφαλαίου σύν τό μέσο κέρδος, ἀπό τή στιγμή αὐτή μπορεῖ *νά καλλιεργεῖ ὁ ἴδιος* τό κτῆμα του. Ἀλλά γιατί; Γιατί γι' αὐτόν ἡ γαιοκτησία δέν ἀποτελεῖ φραγμό γιά τήν τοποθέτηση τοῦ κεφαλαίου του. Μπορεῖ νά χρησιμοποιεῖ τή γῆ σάν ἁπλό στοιχεῖο τῆς φύσης καί γι' αὐτό μπορεῖ νά καθοδηγεῖται ἀποκλειστικά ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου του, ἀπό τήν καπιταλιστική ἄποψη. Παρόμοιες περιπτώσεις συμβαίνουν στήν πράξη, ὅμως μονάχα σάν ἐξαίρεση. Ἀκριβῶς, ὅπως ἡ κεφαλαιοκρατική καλλιέργεια τῆς γῆς προϋποθέτει τόν χωρισμό τοῦ ἐνεργοῦ κεφαλαίου ἀπό τήν γαιοκτησία, ἀκριβῶς ἔτσι ἀποκλείει σάν κανόνα τήν αὐτοκαλλιέργεια τῆς γαιοκτησίας ἀπό τόν γαιοκτήμονα. Γίνεται ἀμέσως φανερό, ὅτι αὐτό συμβαίνει μόνο περιστατικά. Ἄν ἡ αὐξημένη ζήτηση σιτηρῶν ἀπαιτεῖ τήν καλλιέργεια μιᾶς ἔκτασης γῆς τῆς κατηγορίας Α, μεγαλύτερης ἀπό τήν ἔκταση πού βρίσκεται στά χέρια τῶν ἰδιοκτητῶν πού ἀσκοῦν τήν αὐτοκαλλιέργεια, ἄν λοιπόν ἕνα μέρος ἀπό αὐτήν τή γῆ πρέπει νά δοθεῖ μέ νοίκι γιά νά μπορεῖ γενικά νά καλλιεργηθεῖ, ἐξαλείφεται ἀμέσως αὐτή ἡ ὑποθετική ἄρση[1*] τοῦ φραγμοῦ, πού ἀποτελεῖ ἡ γαιοκτησία γιά τήν ἐπένδυση τοῦ κεφαλαίου. Πρόκειται γιά μιά ἀνούσια ἀντίφαση, τό νά ξεκινᾶς ἀπό τόν ἀνταποκρινόμενο στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς χωρισμό ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί τή γῆ, στούς ἐνοικιαστές καί τούς γαιοκτήμονες, γιά νά προϋποθέσεις μετά ἀντίστροφα σάν κανόνα τήν αὐτοκαλλιέργεια τῶν γαιοκτημόνων ὥς τήν ἔκταση ἐκείνη καί παντοῦ, ἐκεῖ ὅπου τό κεφάλαιο, ἄν δέν ὑπῆρχε ἀνεξάρτητη καί ἀντιπαρατιθέμενη σ' αὐτό γαιοκτησία, δέν θά ἔβγαζε γαιοπρόσοδο ἀπό τήν καλλιέργεια τῆς γῆς. (Βλέπε τήν περικοπή ἀπό τόν Α. Σμίθ σχετικά μέ τήν πρόσοδο ἀπό τά ὀρυχεῖα, πού ἀναφέρεται πιό κάτω)[2*].

[1*] Στήν 1η γερμανική ἔκδοση: «ἀντίληψη». Ἄλλαξε μέ βάση τό χειρόγραφο τοῦ Μάρξ — [2*] Βλέπε σέ τοῦτον τόν τόμο, σελ. 957.

Δεύτερο: Στή συνολική ἔκταση τῆς γῆς πού νοικιάστηκε μπορεῖ νά ὑπάρχουν ὁρισμένα κομμάτια γῆς, τά ὁποῖα, μέ τό δοσμένο ὕψος τῶν ἀγοραίων τιμῶν, δέν δίνουν πρόσοδο καί τά ὁποῖα, ἑπομένως, δόθηκαν στήν πραγματικότητα χάρισμα. Τά κομμάτια αὐτά, ὅμως, ὁ γαιοκτήμονας δέν τά θεωρεῖ τέτια, γιατί ἔχει ὑπόψη του τή συνολική πρόσοδο τῆς γῆς πού δίνει μέ νοίκι καί ὄχι τήν εἰδική πρόσοδο τῶν ξεχωριστῶν κομματιῶν ἀπό τά ὁποῖα ἀποτελεῖται. Στήν περίπτωση αὐτή, ἐφόσον πρόκειται γιά τά κομμάτια τῆς νοικιασμένης γῆς πού δέν ἀποφέρουν πρόσοδο, φεύγει ἀπό τή μέση ἡ γαιοκτησία σάν φραγμός γιά τήν ἐπένδυση τοῦ κεφαλαίου, καί αὐτό γίνεται μάλιστα μέ συμβόλαιο μέ τόν ἴδιο τόν γαιοκτήμονα. Γιά τά κομμάτια αὐτά, ὅμως, δέν πληρώνει πρόσοδο, γιατί πληρώνει πρόσοδο γιά τή συνολική ἔκταση, ἐξαρτήματα τῆς ὁποίας ἀποτελοῦν τά κομμάτια αὐτά. Στήν περίπτωση αὐτή ἀκριβῶς προϋποτίθεται ἕνας συνδυασμός, στόν ὁποῖο δέν χρειάζεται νά καταφύγει κανείς στό χειρότερο κομμάτι γῆς Α σάν σέ ἕνα αὐτοτελές νέο πεδίο παραγωγῆς, γιά νά προμηθεύσει τή λειψή προσφορά, ἀλλά στόν ὁποῖο ἀποτελεῖ μόνο ἕνα ἀδιαχώριστο ἐνδιάμεσο κομμάτι τῆς καλύτερης γῆς. Ἡ περίπτωση, ὅμως, πού πρέπει νά διερευνηθεῖ εἶναι ἀκριβῶς ἡ περίπτωση, στήν ὁποία κομμάτια γῆς τῆς κατηγορίας Α πρέπει νά καλλιεργοῦνται αὐτοτελῶς, καί, ἑπομένως, πρέπει νά ἐκμισθώνονται αὐτοτελῶς, σύμφωνα μέ τίς γενικές προϋποθέσεις τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς.

Τρίτο: Ἕνας ἐνοικιαστής γῆς μπορεῖ νά ἐπενδύσει συμπληρωματικό κεφάλαιο στό ἴδιο νοικιασμένο ἀπό αὐτόν κομμάτι γῆς, παρ' ὅλο πού μέ τίς ὑπάρχουσες ἀγοραῖες τιμές τό συμπληρωματικό προϊόν πού παράγει μέ τόν τρόπο αὐτό, τοῦ δίνει μόνο τήν τιμή παραγωγῆς, τοῦ ἀποφέρει τό συνηθισμένο κέρδος, δέν τοῦ δίνει ὅμως τή δυνατότητα νά πληρώνει μιά συμπληρωματική πρόσοδο. Ἔτσι, μέ τό ἕνα μέρος τοῦ ἐπενδυμένου στή γῆ κεφαλαίου πληρώνει γαιοπρόσοδο, μέ τό ἄλλο ὄχι. Πόσο λίγο, ὅμως, ἡ ὑπόθεση αὐτή λύνει τό πρόβλημα φαίνεται ἀπό τό ἑξῆς: ἄν ἡ ἀγοραία τιμή (ταυτόχρονα καί ἡ γονιμότητα τοῦ ἐδάφους) δίνει τή δυνατότητα στόν ἐνοικιαστή νά βγάζει ἕνα πρόσθετο προϊόν μέ τό συμπληρωματικό κεφάλαιο, πού, ὅπως τό παλιό κεφάλαιο, ἐκτός ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς, τοῦ ἀποφέρει ἕνα πρόσθετο κέρδος, τότε τό πρόσθετο αὐτό κέρδος τό τσεπώνει ὁ ἴδιος σ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ συμβολαίου ἐνοικίασης. Γιατί ὅμως; Γιατί, ὅσο χρονικό διάστημα διαρκεῖ τό συμβόλαιο ἐνοικίασης, φεύγει ἀπό τή μέση ὁ φραγμός πού βάζει ἡ γαιοκτησία στήν ἐπένδυση τοῦ κεφαλαίου του στή γῆ. Τό ἁπλό γεγονός, ὅμως, ὅτι γιά νά

τοῦ ἐξασφαλιστεῖ αὐτό τό πρόσθετο κέρδος πρέπει νά ξεχερσωθεῖ αὐτοτελῶς καί νά ἐκμισθωθεῖ αὐτοτελῶς συμπληρωματική γῆ χειρότερης ποιότητας, ἀποδείχνει ἀδιάψευστα ὅτι ἡ ἐπένδυση συμπληρωματικοῦ κεφαλαίου στήν παλιά γῆ δέν ἐπαρκεῖ γιά τήν παραγωγή τῆς ἀπαιτούμενης αὐξημένης προσφορᾶς. Ἡ μιά ὑπόθεση ἀποκλείει τήν ἄλλη. Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι θά μποροῦσε νά πεῖ κανείς ὅτι: ἡ πρόσοδος τῆς χειρότερης κατηγορίας γῆς Α εἶναι ἡ ἴδια διαφορική πρόσοδος, σέ σύγκριση εἴτε μέ τή γῆ, πού καλλιεργεῖται ἀπό τόν ἴδιο τόν ἰδιοκτήτη (ὡστόσο ἕνα τέτιο γεγονός συμβαίνει σάν καθαρά τυχαία ἐξαίρεση), εἴτε μέ τή συμπληρωματική ἐπένδυση κεφαλαίου στίς παλιές παχτώσεις πού δέν ἀποφέρουν πρόσοδο. Θά ἦταν ὅμως 1) μιά διαφορική πρόσοδος, πού δέν θά πήγαζε ἀπό τή διαφορά στή γονιμότητα τῶν κατηγοριῶν τῆς γῆς, καί γι' αὐτό *δέν* προϋπόθετε, ὅτι ἡ κατηγορία γῆς Α δέν δίνει πρόσοδο καί ὅτι τό προϊόν της πουλιέται στήν τιμή παραγωγῆς. Καί 2) τό γεγονός, ἄν συμπληρωματικές ἐπενδύσεις κεφαλαίου στήν ἴδια νοικιασμένη γῆ ἀποφέρουν πρόσοδο ἤ ὄχι, δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά σημασία γιά τό ἄν ἡ νέα γῆ τῆς κατογορίας Α, πού πρόκειται νά καλλιεργηθεῖ, ἀποφέρει πρόσοδο ἤ ὄχι, ἀκριβῶς ὅπως λ.χ. δέν ἔχει σημασία γιά τήν ἵδρυση μιᾶς νέας αὐτοτελοῦς ἐργοστασιακῆς ἐπιχείρησης, ἄν ἕνας ἄλλος ἐργοστασιάρχης τοῦ ἴδιου βιομηχανικοῦ κλάδου ἐπενδύει ἕνα μέρος τοῦ κεφαλαίου του σέ τοκοφόρα χρεώγραφα, γιατί δέν μπορεῖ νά τό ἀξιοποιήσει πέρα γιά πέρα στήν ἐπιχείρησή του, ἤ ἄν προβαίνει σέ διάφορες διευρύνσεις τῆς ἐπιχείρησής του, πού δέν τοῦ ἀποφέρουν μέν τό ἴδιο κέρδος, πού ὡστόσο ὅμως τοῦ ἀποφέρουν περισσότερα ἀπό τόν τόκο. Γι' αὐτόν τό ζήτημα αὐτό εἶναι δευτερεῦον. Ἀντίθετα, οἱ συμπληρωματικές νέες ἐγκαταστάσεις πρέπει νά ἀποφέρουν τό μέσο κέρδος καί ἀνεγείρονται μέ τήν προσδοκία αὐτή. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ συμπληρωματικές ἐπενδύσεις κεφαλαίου στίς παλιές παχτώσεις καί ἡ συμπληρωματική καλλιέργεια νέας γῆς τῆς κατηγορίας Α ἀποτελοῦν ἀμοιβαίους φραγμούς. Τό ὅριο, ὥς τό ὁποῖο μπορεῖ νά ἐπενδυθεῖ συμπληρωματικό κεφάλαιο κάτω ἀπό δυσμενέστερους ὅρους παραγωγῆς στήν ἴδια πάχτωση, καθορίζεται ἀπό τίς συναγωνιζόμενες νέες ἐπενδύσεις στήν κατηγορία γῆς Α. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ πρόσοδος, πού μπορεῖ νά ἀποφέρει αὐτή ἡ κατηγορία γῆς, περιορίζεται ἀπό τίς συναγωνιζόμενες συμπληρωματικές ἐπενδύσεις κεφαλαίου στίς παλιές παχτώσεις.

Ὡστόσο, ὅλα αὐτά τά ψευτοκλωθογυρίσματα δέν λύνουν τό πρόβλημα πού, διατυπωμένο ἁπλά, εἶναι τό ἑξῆς: ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἀγοραία τιμή τοῦ σίτου (πού σ' αὐτήν τή διερεύνησή μας ἀντιπροσωπεύει ὅλα τά προϊόντα τῆς γῆς) εἶναι ἀρκετή γιά νά μποροῦν νά τραβηχτοῦν στήν καλλιέργεια κομμάτια γῆς τῆς κατηγορίας Α καί ὅτι τό κεφάλαιο πού ἔχει τοποθετηθεῖ σ' αὐτούς τούς νέους ἀγρούς βγάζει τήν τιμή παραγωγῆς τοῦ προϊόντος, δηλαδή τήν ἀναπλήρωση τοῦ κεφαλαίου σύν τό μέσο κέρδος. Ἄς ὑποθέσουμε λοιπόν, ὅτι ὑπάρχουν οἱ ὅροι γιά τήν κανονική ἀξιοποίηση κεφαλαίου στήν κατηγορία γῆς Α. Ἀρκεῖ αὐτό; Μπορεῖ τότε νά ἐπενδυθεῖ πραγματικά αὐτό τό κεφάλαιο; Ἤ πρέπει ἡ ἀγοραία τιμή νά ἀνέβει τόσο, ὥστε νά ἀποφέρει πρόσοδο καί ἡ χειρότερη γῆ Α; Ἐπιβάλλει λοιπόν τό μονοπώλιο τοῦ γαιοκτήμονα φραγμό στήν ἐπένδυση τοῦ κεφαλαίου, πού ἀπό τήν καθαρή καπιταλιστική ἄποψη δέν θά ὑπῆρχε χωρίς τήν ὕπαρξη αὐτοῦ τοῦ μονοπωλίου; Ἀπό τόν ἴδιο τόν τρόπο πού μπαίνουν οἱ ἐρωτήσεις προκύπτει ὅτι, ἄν λ.χ. στίς παλιές παχτώσεις ὑπάρχουν συμπληρωματικές ἐπενδύσεις κεφαλαίου, πού μέ τή δοσμένη ἀγοραία τιμή δέν ἀποφέρουν πρόσοδο, ἀλλά μόνο τό μέσο κέρδος, τό γεγονός αὐτό δέν λύνει καθόλου τό ζήτημα, ἄν δηλαδή μπορεῖ τώρα νά ἐπενδυθεῖ πραγματικά στήν κατηγορία γῆς Α κεφάλαιο, πού θά ἀπόφερε ἐπίσης τό μέσο κέρδος, ὄχι ὅμως καί πρόσοδο. Μά αὐτό εἶναι ἀκριβῶς τό ζήτημα. Τό ὅτι οἱ συμπληρωματικές ἐπενδύσεις κεφαλαίου πού δέν ἀποφέρουν πρόσοδο, δέν καλύπτουν τή ζήτηση, ἔχει ἀποδειχθεῖ ἀπό τήν ἀνάγκη νά συμπεριληφθεῖ στήν καλλιέργεια νέα γῆ τῆς κατηγορίας Α. Ἄν ἡ συμπληρωματική καλλιέργεια τῆς γῆς Α γίνεται μόνο, ἐφόσον ἀποφέρει πρόσοδο, δηλαδή ἕνα περίσσευμα πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς, τότε εἶναι δυνατές μόνο δυό περιπτώσεις. Εἴτε ἡ ἀγοραία τιμή πρέπει νά βρίσκεται τόσο ψηλά, ὥστε νά ἀποφέρουν πρόσθετο κέρδος ἀκόμα καί οἱ τελευταῖες συμπληρωματικές ἐπενδύσεις κεφαλαίου στίς παλιές παχτώσεις, ἀδιάφορο ἄν τό πρόσθετο αὐτό κέρδος τό τσεπώνει ὁ ἐνοικιαστής ἤ ὁ γαιοκτήμονας. Αὐτή ἡ ἄνοδος τῆς τιμῆς καί αὐτό τό πρόσθετο κέρδος τῶν τελευταίων συμπληρωματικῶν ἐπενδύσεων κεφαλαίου θά ἦταν τότε συνέπεια τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ γῆ Α δέν μπορεῖ νά καλλιεργηθεῖ, χωρίς νά ἀποφέρει πρόσοδο. Γιατί, ἄν ἦταν ἀρκετή ἡ τιμή παραγωγῆς, δηλαδή ἡ ἀπόδοση ἁπλῶς τοῦ μέσου κέρδους, δέν θά ἀνέβαινε τόσο πολύ ἡ τιμή καί θά ἄρχιζε ἤδη ὁ συναγωνισμός τῶν νέων γαιῶν, ἀπό τή στιγμή πού θά ἔδιναν αὐτές τίς τιμές παραγωγῆς. Τίς συμπληρωματικές ἐπενδύσεις κεφαλαίου στίς παλιές παχτώσεις πού δέν θά ἀπόφεραν πρόσοδο, θά ἄρχιζαν τότε νά τίς συναγωνίζονται ἐπενδύσεις κεφαλαίου στή γῆ Α, πού ἐπίσης δέν θά ἀπόφεραν πρό-

σοδο. — Εἴτε πάλι, οἱ τελευταῖες ἐπενδύσεις κεφαλαίου στίς παλιές παχτώσεις δέν ἀποφέρουν πρόσοδο, ὅμως, παρ' ὅλα αὐτά ἡ ἀγοραία τιμή ἔχει ἀνέβει ἀρκετά ψηλά, ἔτσι πού νά μπορεῖ νά τραβηχτεῖ στήν καλλιέργεια γῆ Α καί νά ἀποφέρει πρόσοδο. Στήν περίπτωση αὐτή ἦταν δυνατή ἡ συμπληρωματική ἐπένδυση κεφαλαίου, πού δέν ἀποφέρει πρόσοδο, μόνο γιατί ἡ γῆ Α δέν μπορεῖ νά καλλιεργηθεῖ ὥς τή στιγμή πού ἡ ἀγοραία τιμή τοῦ ἐπιτρέπει νά πληρώνει μιά πρόσοδο. Χωρίς τόν ὅρο αὐτό ἡ καλλιέργειά της θά ἄρχιζε ἤδη μέ μιά χαμηλότερη τιμή. Καί δέν θά μποροῦσαν νά γίνουν ἐκεῖνες οἱ κατοπινές ἐπενδύσεις κεφαλαίου στίς παλιές παχτώσεις, οἱ ὁποῖες χρειάζονται τήν ὑψηλή ἀγοραία τιμή γιά νά ἀποφέρουν τό συνηθισμένο κέρδος χωρίς πρόσοδο. Ἀφοῦ καί μέ ὑψηλή τήν ἀγοραία τιμή ἀποφέρουν μόνο τό μέσο κέρδος. Ἑπομένως, μέ μιά χαμηλότερη ἀγοραία τιμή, ἡ ὁποία σάν τιμή παραγωγῆς τοῦ προϊόντος τῆς γῆς Α, πού μέ τήν καλλιέργειά της θά γινόταν ἡ ρυθμίζουσα τιμή, οἱ κατοπινές ἐπενδύσεις δέν θά ἀπόφεραν τό κέρδος αὐτό, ἑπομένως μέ βάση τήν προϋπόθεσή μας δέν θά γίνονταν καθόλου. Ἡ πρόσοδος τῆς γῆς Α θά ἀποτελοῦσε βέβαια ἔτσι μιά διαφορική πρόσοδο, σέ σύγκριση μέ ἐκεῖνες τίς ἐπενδύσεις κεφαλαίου στίς παλιές παχτώσεις πού δέν ἀποφέρουν πρόσοδο. Ἄν, ὅμως, τά κομμάτια τῆς γῆς Α δημιουργοῦν μιά τέτια διαφορική πρόσοδο εἶναι μόνο ἡ συνέπεια τοῦ γεγονότος ὅτι δέν εἶναι καθόλου προσιτά στήν καλλιέργεια, ἐκτός ἄν ἀποφέρουν πρόσοδο, ὅτι δηλαδή παρουσιάζεται ἡ ἀνάγκη αὐτῆς τῆς προσόδου, πού αὐτή καθεαυτή δέν ὀφείλεται στή διαφορά ἀνάμεσα στίς κατηγορίες τῆς γῆς καί πού ἀποτελεῖ τό ἐμπόδιο γιά τήν πιθανή ἐπένδυση συμπληρωματικῶν κεφαλαίων στίς παλιές παχτώσεις. Καί στίς δυό περιπτώσεις ἡ πρόσοδος τῆς γῆς Α δέν θά ἦταν ἁπλή συνέπεια τῆς ἀνόδου τῶν τιμῶν τοῦ σίτου, ἀλλά ἀντίστροφα: τό γεγονός ὅτι ἡ πιό χειρότερη γῆ πρέπει νά ἀποφέρει πρόσοδο, γιά νά ἐπιτραπεῖ γενικά ἡ καλλιέργειά της, θά ἀποτελοῦσε τήν αἰτία τῆς ἀνόδου τῶν τιμῶν τοῦ σίτου ὥς τό σημεῖο πού μπορεῖ νά ἐκπληρωθεῖ ὁ ὅρος αὐτός.

Ἡ διαφορική πρόσοδος ἔχει τήν ἰδιομορφία, ὅτι ἡ γαιοκτησία συλλαμβάνει ἐδῶ μόνο τό πρόσθετο κέρδος, τό ὁποῖο διαφορετικά θά τό τσέπωνε ὁ παχτωτής καί πού κάτω ἀπό ὁρισμένες περιστάσεις τό τσεπώνει πραγματικά ὅσο διαρκεῖ τό συμβόλαιό του ἐνοικίασης. Ἡ γαιοκτησία εἶναι ἐδῶ μόνο ἡ αἰτία τῆς μεταβίβασης ἑνός μέρους τῆς τιμῆς τοῦ ἐμπορεύματος πού προκύπτει χωρίς τή δική της σύμπραξη (μᾶλλον ἐξαιτίας τοῦ καθορισμοῦ μέ τό συναγωνισμό τῆς τιμῆς παραγωγῆς πού ρυθμίζει τήν ἀγοραία τιμή) καί πού μετατρέπεται σέ πρόσθετο κέρδος — τῆς μεταβίβασης αὐτοῦ τοῦ μέρους τῆς τιμῆς ἀπό τό ἕνα πρόσωπο στό ἄλλο, ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη στόν γαιοκτήμονα. Ἀλλά ἡ γαιοκτησία δέν εἶναι ἐδῶ ἡ αἰτία, πού *δημιουργεῖ* αὐτό τό συστατικό μέρος τῆς τιμῆς, ἤ τήν ἄνοδο τῆς τιμῆς πού τήν προϋποθέτει τό μέρος αὐτό. Ἀντίθετα, ἄν ἡ πιό χειρότερη κατηγορία γῆς Α δέν μπορεῖ νά καλλιεργηθεῖ — παρ' ὅλο πού ἡ καλλιέργειά της θά ἀπέφερε τήν τιμή παραγωγῆς — ὥς πού νά ἀποφέρει ἕνα πλεόνασμα πάνω ἀπό αὐτή τήν τιμή παραγωγῆς, μιά πρόσοδο, τότε ἡ γαιοκτησία εἶναι ἡ δημιουργός αἰτία *αὐτῆς* τῆς ἀνόδου τῆς τιμῆς. *Ἡ ἴδια ἡ γαιοκτησία ἔχει δημιουργήσει πρόσοδο.* Δέν ἀλλάζει καθόλου τό ζήτημα, ἄν, ὅπως γίνεται στή δεύτερη περίπτωση πού ἐξετάσαμε, ἡ πρόσοδος πού πλήρωσε τώρα ἡ γῆ Α ἀποτελεῖ διαφορική πρόσοδο, σέ σύγκριση μέ τήν τελευταία συμπληρωματική ἐπένδυση κεφαλαίου σέ παλιές παχτώσεις, ἡ ὁποία πληρώνει μόνο τήν τιμή παραγωγῆς. Γιατί τό γεγονός, ὅτι δέν μπορεῖ νά καλλιεργηθεῖ γῆ Α, ὥς πού ἡ ρυθμίζουσα ἀγοραία τιμή νά ἀνέβει ἀρκετά ψηλά, ὥστε νά ἐπιτρέπει τήν ἀπόδοση μιᾶς προσόδου γιά τή γῆ Α — μόνο αὐτό τό γεγονός εἶναι ἐδῶ ὁ λόγος, ὅτι ἡ ἀγοραία τιμή ἀνεβαίνει ὥς ἕνα σημεῖο, πού ναί μέν πληρώνει στίς τελευταῖες ἐπενδύσεις κεφαλαίου στίς παλιές παχτώσεις μόνο τήν τιμή παραγωγῆς τους, ὅμως μιά τέτια τιμή παραγωγῆς πού δίνει ταυτόχρονα μιά πρόσοδο γιά τή γῆ Α. Τό γεγονός ὅτι ἡ γῆ αὐτή πρέπει νά πληρώνει πρόσοδο ἀποτελεῖ ἐδῶ τήν αἰτία τῆς δημιουργίας τῆς διαφορικῆς προσόδου ἀνάμεσα στή γῆ Α καί τίς τελευταῖες ἐπενδύσεις κεφαλαίου στίς παλιές παχτώσεις.

Ὅταν γενικά λέμε ὅτι — κάτω ἀπό τήν προϋπόθεση τῆς ρύθμισης τῆς τιμῆς τοῦ σίτου ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς — ἡ κατηγορία γῆς Α δέν πληρώνει πρόσοδο, τότε ἐννοοῦμε τήν πρόσοδο μέ τήν κυριολεχτική ἔννοια τῆς λέξης. Ἄν ὁ ἐνοικιαστής πληρώνει ἕνα νοίκι πού ἀποτελεῖ ἀφαίρεση εἴτε ἀπό τόν κανονικό μισθό τῶν ἐργατῶν του, εἴτε ἀπό τό δικό του κανονικό μέσο κέρδος, τότε δέν πληρώνει πρόσοδο, δέν πληρώνει ἕνα αὐτοτελές συστατικό τῆς τιμῆς τοῦ ἐμπορεύματός του, πού διαφέρει ἀπό τόν μισθό τῆς ἐργασίας καί ἀπό τό κέρδος. Ἔχουμε κιόλας παρατηρήσει πιό πάνω, ὅτι στήν πράξη αὐτό συμβαίνει πάντα. Ἐφόσον σέ μιά χώρα ὁ μισθός τῶν ἐργατῶν γῆς συμπιέζεται γενικά κάτω ἀπό τό κανονικό μέσο ἐπίπεδο τοῦ μισθοῦ ἐργασίας καί γι' αὐτό μιά κράτηση ἀπό τό μισθό ἐργασίας, ἕνα μέρος τοῦ μισθοῦ ἐργασίας γενικά μπαίνει στήν πρόσοδο, τό γεγονός αὐτό δέν ἀποτελεῖ ἐξαίρεση γιά τόν ἐνοικιαστή τῆς πιό

χειρότερης γῆς. Αὐτός ὁ χαμηλός μισθός ἐργασίας ἀποτελεῖ ἤδη συστατικό μέρος τῆς ἴδιας τῆς τιμῆς παραγωγῆς, πού ἐπιτρέπει τήν καλλιέργεια τῆς πιό χειρότερης γῆς, καί γι' αὐτό ἡ πούληση τοῦ προϊόντος στήν τιμή παραγωγῆς δέν δίνει τή δυνατότητα στόν ἐνοικιαστή αὐτῆς τῆς γῆς νά πληρώνει μιά πρόσοδο. Ὁ γαιοκτήμονας μπορεῖ νά ἐκμισθώσει τή γῆ του καί σέ ἕναν ἐργάτη, πού δέχεται εὐχαρίστως νά παραχωρήσει στόν γαιοκτήμονα μέ τή μορφή τῆς προσόδου ὅλο ἤ τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ποσοῦ πού τοῦ ἀποφέρει πάνω ἀπό τόν μισθό ἐργασίας ἡ τιμή πούλησης τοῦ προϊόντος του. Σέ ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις, ὅμως, δέν πληρώνεται πραγματική πρόσοδος. παρ' ὅλο πού πληρώνεται μίσθωμα γιά τή γῆ (Pachtgeld). Ἐκεῖ ὅμως πού ὑπάρχουν σχέσεις ἀνάλογες μέ ἐκεῖνες τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, πρέπει νά συμπίπτουν ἡ πρόσοδος καί τό μίσθωμα. Καί ὅμως αὐτή εἶναι ἀκριβῶς ἡ κανονική σχέση πού πρέπει νά ἐξετάσουμε ἐδῶ.

Ἄν οὔτε οἱ περιπτώσεις πού ἐξετάσαμε ἤδη πιό πάνω, στίς ὁποῖες μέσα στά πλαίσια τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς μποροῦν πράγματι νά γίνονται ἐπενδύσεις κεφαλαίου στή γῆ, χωρίς νά ἀποφέρουν πρόσοδο, δέν συμβάλλουν καθόλου στή λύση τοῦ προβλήματός μας, τότε ἀκόμα λιγότερο συμβάλλει ἡ παραπομπή στίς συνθῆκες πού ἐπικρατοῦν στίς ἀποικίες. Αὐτό πού κάνει τήν ἀποικία νά εἶναι ἀποικία — μιλᾶμε ἐδῶ μόνο γιά τίς καθεαυτό γεωργικές ἀποικίες — δέν εἶναι μόνο ἡ μάζα τῶν εὔφορων γαιῶν πού βρίσκονται σέ παρθένα κατάσταση. Εἶναι μᾶλλον τό γεγονός, ὅτι οἱ γαῖες αὐτές δέν ἔχουν ἰδιοποιηθεῖ ἀπό κανένα, δέν ἔχουν ὑπαχθεῖ στή γαιοκτησία. Αὐτό εἶναι πού δημιουργεῖ, ὅσον ἀφορᾶ τή γῆ, τήν τεράστια διαφορά ἀνάμεσα στίς παλιές χῶρες καί στίς ἀποικίες: Ἡ νομική ἤ πραγματική μή ὕπαρξη τῆς γαιοκτησίας, ὅπως σημειώνει σωστά ὁ Οὐέκφιλντ[35], καί πού ἤδη πολύ πιό μπροστά ἀπό αὐτόν τό εἶχαν ἀνακαλύψει ὁ Μιραμπῶ-πατέρας, ὁ φυσιοκράτης, καί ἄλλοι παλαιότεροι οἰκονομολόγοι. Ἐδῶ δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά σημασία, ἄν οἱ ἄποικοι ἰδιοποιοῦνται ἀπλούστατα τή γῆ, ἤ ἄν πληρώνουν πράγματι στό κράτος μόνο ἕνα τέλος μέ τή μορφή μιᾶς ὀνομαστικῆς τιμῆς τῆς γῆς γιά ν' ἀποκτήσουν ἀπό αὐτό πράγματι ἕναν νομικό τίτλο ἰδιοκτησίας στή γῆ. Δέν ἔχει ἐπίσης σημασία καί τό γεγονός, ὅτι ἤδη ἐγκατεστημένοι ἄποικοι εἶναι νομικά ἀναγνωρισμένοι ἰδιοκτῆτες τῆς

[35] Wakefield. «England and America». London 1833. Βλέπε ἐπίσης βιβλίο I τοῦ «Κεφαλαίου», κεφ. XXV.

γῆς. Πράγματι, ἡ γαιοκτησία δέν ἀποτελεῖ ἐδῶ φραγμό στήν τοποθέτηση κεφαλαίου ἤ ἀκόμα καί ἐργασίας χωρίς κεφάλαιο. Ἡ κατάληψη τοῦ ἑνός κομματιοῦ γῆς ἀπό τούς ἤδη ἐγκατεστημένους ἀποίκους δέν ἀποκλείει στούς νεοαφικνούμενους μετανάστες τή δυνατότητα νά μετατρέψουν νέα κομμάτια γῆς σέ πεδίο χρησιμοποίησης τοῦ κεφαλαίου τους ἤ τῆς ἐργασίας τους. Γι' αὐτό, ἄν χρειάζεται νά ἐξετάσουμε μέ ποιόν τρόπο ἐπιδράει ἡ γαιοκτησία στίς τιμές τῶν προϊόντων τῆς γῆς καί στή γαιοπρόσοδο, ἐκεῖ ὅπου ἡ ἰδιοκτησία στή γῆ περιορίζει τή γῆ σάν πεδίο τοποθέτησης κεφαλαίου, τότε εἶναι στόν ἀνώτατο βαθμό ἀνόητο, νά γίνεται λόγος γιά ἐλεύθερες ἀστικές ἀποικίες, ἐκεῖ ὅπου δέν ὑπάρχει οὔτε ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς στή γεωργία, οὔτε ἡ ἀντίστοιχη σ' αὐτήν μορφή τῆς γαιοκτησίας, ἡ τελευταία δέν ὑπάρχει στήν πράξη καθόλου.[130] Αὐτό κάνει λ.χ. ὁ Ρικάρντο στό κεφάλαιο γιά τήν γαιοπρόσοδο. Στήν ἀρχή λέει ὅτι θέλει νά ἐξετάσει τήν ἐπίδραση τῆς ἰδιοποίησης τῆς γῆς στήν ἀξία τῶν προϊόντων τῆς γῆς, καί ἀμέσως μετά παίρνει σάν παράδειγμα τίς ἀποικίες, ὅπου προϋποθέτει ὅτι ἡ γῆ βρίσκεται σέ σχετικά πρωτόγονη κατάσταση καί ὅτι ἡ ἐκμετάλλευσή της δέν περιορίζεται ἀπό τό μονοπώλιο τῆς γαιοκτησίας.

Ἡ ἁπλή νομική ἰδιοκτησία στή γῆ δέν δημιουργεῖ γαιοπρόσοδο στόν ἰδιοκτήτη. Τοῦ δίνει ὅμως τό δικαίωμα νά ἀποσύρει τή γῆ του ἀπό τήν ἐκμετάλλευση, ὥς τότε πού οἱ οἰκονομικές συνθῆκες θά ἐπιτρέψουν τήν ἀξιοποίησή της, ἔτσι πού νά τοῦ ἀποφέρει ἕνα πλεόνασμα, ἀδιάφορο ἄν ἡ γῆ θά χρησιμοποιηθεῖ γιά τήν καθεαυτό γεωργία, ἤ γιά ἄλλους παραγωγικούς σκοπούς, λ.χ. γιά ἀνέγερση χτιρίων κλπ. Δέν μπορεῖ νά αὐξήσει ἤ νά μειώσει τό ἀπόλυτο μέγεθος αὐτοῦ τοῦ πεδίου ἀπασχόλησης, μπορεῖ ὅμως νά αὐξήσει ἤ νά μειώσει τό μέγεθος τοῦ μέρους του πού βρίσκεται στήν ἀγορά. Γι' αὐτό, ὅπως παρατήρησε ἤδη ὁ Φουριέ, ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό γεγονός ὅτι σέ ὅλες τίς πολιτισμένες χῶρες ἕνα σχετικά σημαντικό μέρος τῆς γῆς μένει διαρκῶς ἔξω ἀπό τήν καλλιέργεια.

Ἄν λοιπόν ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ζήτηση ἀπαιτεῖ τό ξεχέρσωμα νέων γαιῶν, ἄς ποῦμε λιγότερο γόνιμων ἀπό τίς ὥς τώρα καλλιεργούμενες — μήπως στήν περίπτωση αὐτή ὁ γαιοκτήμονας θά ἐκμισθώσει δωρεάν τίς γαῖες αὐτές, γιατί ἡ ἀγοραία τιμή τοῦ προϊόντος τῆς γῆς ἔχει ἀνέβει ἀρκετά ὑψηλά, τόσο πού ἡ ἐπένδυση κεφαλαίου στή γῆ αὐτή νά πληρώνει στόν ἐνοικιαστή τήν τιμή παραγωγῆς καί γι' αὐτό νά τοῦ ἀποφέρει τό συνηθισμένο κέρδος; Καθόλου. Ἡ ἐπένδυση κεφαλαίου πρέπει νά ἀποφέρει στό γαιοκτήμονα μιά πρόσοδο.

Θά ἐκμισθώσει τή γῆ, μόνο ὅταν θά μπορεῖ νά τοῦ πληρωθεῖ ἕνα νοίκι γι' αὐτήν. Ἑπομένως, ἡ ἀγοραία τιμή τοῦ προϊόντος πρέπει νά ἔχει ἀνέβει πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς, ὥς Τ + π, ἔτσι πού νά μπορεῖ νά πληρωθεῖ στόν γαιοκτήμονα μιά πρόσοδος. Καί ἐπειδή, σύμφωνα μέ τήν ὑπόθεσή μας, ἡ γαιοκτησία δέν δίνει καθόλου εἰσόδημα ἄν δέν ἐκμισθωθεῖ γῆ, εἶναι δηλαδή στήν περίπτωση αὐτή ἡ γαιοκτησία ἀπό οἰκονομική ἄποψη χωρίς ἀξία, ἀρκεῖ μιά μικρή ἄνοδος τῆς ἀγοραίας τιμῆς τοῦ προϊόντος γιά νά ρίξει στήν ἀγορά αὐτές τίς χειρίστης ποιότητας νέες γαῖες.

Τώρα μπαίνει τό ἐρώτημα: Μήπως ἀπό τήν γαιοπρόσοδο τῆς πιό χειρότερης γῆς, πού δέν μπορεῖ νά παραχθεῖ ἀπό καμιά διαφορά τῆς εὐφορίας, ἕπεται ὅτι ἡ τιμή τοῦ προϊόντος τῆς γῆς εἶναι ἀπαραίτητα μιά μονοπωλιακή τιμή μέ τή συνηθισμένη ἔννοια, ἤ μιά τιμή στήν ὁποία μπαίνει ἡ πρόσοδος μέ τή μορφή ἑνός φόρου, μόνο πού τόν φόρο τόν εἰσπράττει ὁ γαιοκτήμονας ἀντί τό κράτος; Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ὁ φόρος αὐτός ἔχει τά δικά του οἰκονομικά ὅρια. Περιορίζεται ἀπό τίς συμπληρωματικές ἐπενδύσεις κεφαλαίου στίς παλιές παχτώσεις, ἀπό τό συναγωνισμό τῶν ξένων προϊόντων τῆς γῆς — πού ἡ ἐλεύθερη εἰσαγωγή τους προϋποτίθεται — ἀπό τό συναγωνισμό ἀνάμεσα στούς γαιοκτήμονες, τέλος ἀπό τίς ἀνάγκες καί τήν ἀγοραστική δύναμη τῶν καταναλωτῶν. Ἀλλά ἐδῶ δέν πρόκειται γι' αὐτό. Πρόκειται γιά τό ἄν ἡ πρόσοδος, πού πληρώνει ἡ πιό χειρότερη γῆ, μπαίνει στήν τιμή τοῦ προϊόντος της, ἡ ὁποία, σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας, ρυθμίζει τή γενική ἀγοραία τιμή, μέ τόν ἴδιο τρόπο, μέ τόν ὁποῖο μπαίνει ἕνας φόρος στήν τιμή τοῦ ἐμπορεύματος, στό ὁποῖο ἔχει ἐπιβληθεῖ, δηλαδή σάν ἕνα ἀνεξάρτητο ἀπό τήν ἀξία του στοιχεῖο.

Αὐτό δέν εἶναι καθόλου ἀπαραίτητο καί τό ἰσχυρίζονταν μόνο, γιατί δέν εἶχε κατανοηθεῖ ὥς τώρα ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων καί στήν τιμή παραγωγῆς τους. Ἔχουμε δεῖ ὅτι ἡ τιμή παραγωγῆς ἑνός ἐμπορεύματος δέν εἶναι καθόλου ταυτόσημη μέ τήν ἀξία του, παρ' ὅλο πού οἱ τιμές παραγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων στό σύνολό τους ρυθμίζονται μόνο μέ τή συνολική τους ἀξία, καί παρ' ὅλο πού ἡ κίνηση τῶν τιμῶν παραγωγῆς τῶν διαφόρων ἐμπορευμάτων καθορίζεται ἀποκλειστικά ἀπό τήν κίνηση τῶν ἀξιῶν τους, μέ τήν προϋπόθεση ὅτι παραμένουν ἀμετάβλητοι ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι. Ἔχουμε δείξει ὅτι ἡ τιμή παραγωγῆς ἑνός ἐμπορεύματος μπορεῖ νά βρίσκεται πάνω ἤ κάτω ἀπό τήν ἀξία του καί ὅτι μόνο σάν ἐξαίρεση συμπίπτει μέ τήν ἀξία του. Γι' αὐτό, τό γεγονός ὅτι τά προϊόντα τῆς γῆς πουλιοῦνται πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τους, δέν ἀποδείχνει καθόλου ὅτι πουλιοῦνται ἐπίσης πάνω ἀπό τήν ἀξία τους, ὅπως τό γεγονός, ὅτι κατά μέσο ὅρο τά βιομηχανικά προϊόντα πουλιοῦνται στίς τιμές παραγωγῆς τους, δέν ἀποδείχνει καθόλου ὅτι πουλιοῦνται στήν ἀξία τους. Εἶναι δυνατόν ἀγροτικά προϊόντα νά πουλιοῦνται πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τους καί κάτω ἀπό τήν ἀξία τους, ὅπως, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, πολλά βιομηχανικά προϊόντα πιάνουν μόνο τήν τιμή παραγωγῆς τους, γιατί πουλιοῦνται πάνω ἀπό τήν ἀξία τους.

Ἡ σχέση τῆς τιμῆς παραγωγῆς ἑνός ἐμπορεύματος πρός τήν ἀξία του καθορίζεται ἀποκλειστικά ἀπό τή σχέση, στήν ὁποία βρίσκεται τό μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου, μέ τό ὁποῖο παράγεται, πρός τό σταθερό του μέρος, ἤ ἀπό τήν ὀργανική σύνθεση τοῦ κεφαλαίου πού τό παράγει. Ἄν ἡ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου σέ μιά σφαίρα τῆς παραγωγῆς εἶναι χαμηλότερη ἀπό τή σύνθεση τοῦ μέσου κοινωνικοῦ κεφαλαίου, δηλαδή τό μεταβλητό συστατικό του, πού ἔχει δαπανηθεῖ γιά τό μισθό ἐργασίας, σέ σχέση πρός τό σταθερό συστατικό του, πού ἔχει δαπανηθεῖ γιά τήν προμήθεια τῶν ὑλικῶν ὅρων τῆς ἐργασίας, εἶναι μεγαλύτερο ἀπό ἐκεῖνο τοῦ μέσου κοινωνικοῦ κεφαλαίου, τότε ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος του πρέπει νά στέκει πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς του. Δηλαδή, ἕνα τέτιο κεφάλαιο παράγει, μέ ἴδιο τόν βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, περισσότερη ὑπεραξία, ἄρα καί περισσότερο κέρδος ἀπό ἕνα ἴσου μεγέθους ὑποπολλαπλάσιο τοῦ μέσου κοινωνικοῦ κεφαλαίου, γιατί χρησιμοποιεῖ περισσότερη ζωντανή ἐργασία. Γι' αὐτό, ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος του βρίσκεται πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς του, μιά καί αὐτή ἡ τιμή παραγωγῆς εἶναι ἴση μέ τήν ἀναπλήρωση τοῦ κεφαλαίου σύν τό μέσο κέρδος, καί τό μέσο κέρδος εἶναι μικρότερο ἀπό τό κέρδος πού ἔχει παραχθεῖ σ' αὐτό τό ἐμπόρευμα. Ἡ ὑπεραξία πού ἔχει παραχθεῖ ἀπό τό μέσο κοινωνικό κεφάλαιο εἶναι μικρότερη ἀπό τήν ὑπεραξία πού ἔχει παραχθεῖ ἀπό ἕνα κεφάλαιο αὐτῆς τῆς χαμηλῆς σύνθεσης. Τό ἀντίστροφο γίνεται ὅταν τό κεφάλαιο, τό ἐπενδυμένο σέ μιά καθορισμένη σφαίρα παραγωγῆς, ἔχει ἀνώτερη σύνθεση ἀπό τό μέσο κοινωνικό κεφάλαιο. Ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων πού παράγονται ἀπό αὐτό βρίσκεται κάτω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τους, πράγμα πού γενικά συμβαίνει μέ τά προϊόντα τῶν πιό ἀνεπτυγμένων βιομηχανιῶν.

Ἄν σέ μιά καθορισμένη σφαίρα παραγωγῆς ἡ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου εἶναι χαμηλότερη ἀπό ἐκείνη τοῦ μέσου κοινωνικοῦ κεφαλαίου, τότε αὐτό εἶναι πρίν ἀπ' ὅλα ἁπλῶς μιά ἄλλη ἔκφραση τοῦ γεγονό-

τος ὅτι σ' αὐτή τήν ἰδιαίτερη σφαίρα παραγωγῆς ἡ παραγωγική δύναμη τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας βρίσκεται κάτω ἀπό τό μέσο ἐπίπεδο, γιατί ἡ βαθμίδα πού ἔφθασε ἡ παραγωγική δύναμη ἐκφράζεται μέ τήν σχετική ὑπεροχή τοῦ σταθεροῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου πάνω ἀπό τό μεταβλητό, ἤ μέ τήν συνεχή μείωση τοῦ μέρους πού ἕνα δοσμένο κεφάλαιο διαθέτει γιά τό μισθό ἐργασίας. Ἄν, ἀντίστροφα, σέ μιά καθορισμένη σφαίρα παραγωγῆς τό κεφάλαιο ἔχει ὑψηλότερη σύνθεση, τό γεγονός αὐτό ἐκφράζει μιά ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης πού βρίσκεται πάνω ἀπό τό μέσο ἐπίπεδο.

Ἄν ἀφήσουμε κατά μέρος τίς καθεαυτό καλλιτεχνικές ἐργασίες, πού ἡ ἐξέτασή τους ἀπό αὐτή τή φύση τοῦ πράγματος ἀποκλείεται ἀπό τό θέμα μας, εἶναι κατά τά ἄλλα αὐτονόητο ὅτι διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς ἀπαιτοῦν, σύμφωνα μέ τίς τεχνικές ἰδιότητές τους, διαφορετικές ἀναλογίες σταθεροῦ καί μεταβλητοῦ κεφαλαίου, καί ὅτι ἡ ζωντανή ἐργασία ὀφείλει νά καταλάβει σέ μερικές περισσότερο καί σέ ἄλλες λιγότερο χῶρο. Στήν ἐξορυχτική βιομηχανία λ.χ., πού πρέπει νά τή διακρίνουμε σαφῶς ἀπό τήν γεωργία, ἐκλείπει, πέρα γιά πέρα ἡ πρώτη ὕλη σάν στοιχεῖο τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, οἱ δέ βοηθητικές ὕλες παίζουν μόνο ποῦ καί ποῦ κάποιο σημαντικό ρόλο. Στήν μεταλλευτική βιομηχανία, ὅμως, παίζει σημαντικό ρόλο τό ἄλλο μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, τό πάγιο κεφάλαιο. Ὡστόσο καί ἐδῶ μπορεῖ νά μετρήσει κανείς τήν πρόοδο τῆς ἀνάπτυξης μέ τή σχετική αὔξηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, σέ σύγκριση μέ τό μεταβλητό κεφάλαιο.

Ἄν ἡ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου στήν καθεαυτό γεωργία εἶναι χαμηλώτερη ἀπό ἐκείνη τοῦ μέσου κοινωνικοῦ κεφαλαίου, αὐτό θά ἐξέφραζε πρίν ἀπ' ὅλα τό γεγονός ὅτι σέ χῶρες μέ ἀνεπτυγμένη παραγωγή, ἡ γεωργία δέν εἶναι ἀνεπτυγμένη στόν ἴδιο βαθμό μέ τή βιομηχανία κατεργασίας. Ἄν παραβλέψουμε ὅλα τά ἄλλα καί ἐνμέρει ἀποφασιστικά οἰκονομικά περιστατικά, τότε ἕνα τέτιο γεγονός θά ἐξηγιόταν ἤδη ἀπό τήν προγενέστερη καί ταχύτερη ἀνάπτυξη τῶν μηχανικῶν ἐπιστημῶν, καί ἰδίως τῆς ἐφαρμογῆς τους, σέ σύγκριση μέ τήν κατοπινότερη καί ἐνμέρει πολύ νεαρή ἀνάπτυξη τῆς χημείας, τῆς γεωλογίας καί τῆς φυσιολογίας, καί πάλι ἰδίως τῆς ἐφαρμογῆς τους στή γεωργία. Ἄλλωστε πρόκειται γιά ἀναμφισβήτητο καί ἀπό πολύ καιρό γνωστό[36] γεγονός ὅτι ἡ πρόοδος τῆς ἴδιας τῆς γεωργίας ἐκφράζεται μέ τή σχετική αὔξηση τοῦ σταθεροῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου σέ σύγκριση μέ τό μεταβλητό. Ἄν τώρα σέ μιά δοσμένη χώρα μέ κεφαλαιοκρατική παραγωγή, λ.χ. στήν Ἀγγλία, ἡ σύνθεση τοῦ ἀγροτικοῦ κεφαλαίου εἶναι χαμηλότερη ἀπό ἐκείνη τοῦ μέσου κοινωνικοῦ κεφαλαίου, πρόκειται γιά ἕνα ζήτημα πού μόνο ἡ στατιστική μπορεῖ νά τό κρίνει καί τό ὁποῖο περιττεύει γιά τό σκοπό μας νά τό ἐξετάσουμε στίς λεπτομέρειές του. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἀπό θεωρητική ἄποψη εἶναι βέβαιο, ὅτι μόνο κάτω ἀπό αὐτή τήν προϋπόθεση μπορεῖ ἡ ἀξία τῶν προϊόντων τῆς γεωργίας νά βρίσκεται πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τους. Αὐτό θά πεῖ ὅτι ἡ ὑπεραξία πού παράγεται ἀπό ἕνα δοσμένου μεγέθους κεφάλαιο στή γεωργία, ἤ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, ἡ ὑπερεργασία (ἄρα καί ἡ χρησιμοποιούμενη γενικά ζωντανή ἐργασία) πού τίθεται σέ κίνηση καί ἐξουσιάζεται ἀπό αὐτό, εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τήν ἀντίστοιχη ὑπεραξία ἑνός ἰσομεγέθους κεφαλαίου μέ μέση κοινωνική σύνθεση.

36 Βλέπε Dombasle[131] καί R. Jones.[132]

Γιά τή μορφή λοιπόν τῆς προσόδου, πού ἐξετάζουμε ἐδῶ, καί πού μπορεῖ νά βγεῖ μόνο κάτω ἀπό αὐτή τήν προϋπόθεση, ἀρκεῖ νά κάνουμε αὐτή τήν προϋπόθεση. Ἐκεῖ πού ἐκλείπει ἡ προϋπόθεση, ἐκλείπει καί ἡ ἀντίστοιχη σ' αὐτήν μορφή τῆς προσόδου.

Τό ἁπλό γεγονός ἑνός πλεονάσματος τῆς ἀξίας τῶν γεωργικῶν προϊόντων πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τους, δέν θά ἔφτανε ὡστόσο μέ κανένα τρόπο γιά νά ἐξηγήσει μόνο του τήν ὕπαρξη μιᾶς γαιοπροσόδου, ἀνεξάρτητης ἀπό τή διαφορά ἀνάμεσα στή γονιμότητα τῶν κατηγοριῶν τῆς γῆς ἤ τῶν διαδοχικῶν ἐπενδύσεων κεφαλαίων στήν ἴδια γῆ, μέ δυό λόγια, μιᾶς προσόδου ἐννοιακά διαφορετικῆς ἀπό τήν διαφορική πρόσοδο, τήν ὁποία γιά τό λόγο αὐτό μποροῦμε νά τήν ὀνομάσουμε *ἀπόλυτη πρόσοδο*. Ἕνας μεγάλος ἀριθμός βιομηχανικῶν προϊόντων ἔχουν τήν ἰδιότητα ἡ ἀξία τους νά εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τους, χωρίς νά ἀποφέρουν γιά τό λόγο αὐτό ἕνα πλεόνασμα πάνω ἀπό τό μέσο κέρδος ἤ ἕνα πρόσθετο κέρδος, πού θά μποροῦσε νά μετατραπεῖ σέ πρόσοδο. Καί ἀντίστροφα. Ἡ ὕπαρξη καί ἡ ἔννοια τῆς τιμῆς παραγωγῆς καί τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους, πού περιλαβαίνει, βασίζονται στό ὅτι τά ξεχωριστά ἐμπορεύματα δέν πουλιοῦνται στήν ἀξία τους. Οἱ τιμές παραγωγῆς προέρχονται ἀπό μιά ἐξίσωση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων πού, μετά τήν ἀναπλήρωση τῶν ἀντίστοιχων κεφαλαιακῶν ἀξιῶν πού ἔχουν καταναλωθεῖ στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς, διανέμει τή συνολική ὑπεραξία ὄχι στήν ἀναλογία, στήν ὁποία ἔχει παραχθεῖ στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς καί πού γι' αὐτό περιέχεται μέσα στά προϊόντα τους, ἀλλά ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τῶν προκαταβλημέ-

νων κεφαλαίων. Μόνον ἔτσι προκύπτει ἕνα μέσο κέρδος καί ἡ τιμή παραγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων πού ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό του στοιχεῖο. Μόνιμη τάση τῶν κεφαλαίων εἶναι νά πραγματοποιοῦν μέ τό συναγωνισμό αὐτή τήν ἐξίσωση στήν διανομή τῆς ὑπεραξίας πού ἔχει παραχθεῖ ἀπό τό συνολικό κεφάλαιο καί νά ὑπερνικᾶνε ὅλα τά ἐμπόδια πού μπαίνουν στήν ἐξίσωση αὐτή. Ἀπό δῶ ἡ τάση τους νά ἀνέχονται μόνο τέτια πρόσθετα κέρδη πού, κάτω ἀπό ὁποιεσδήποτε συνθῆκες, πηγάζουν ὄχι ἀπό τή διαφορά ἀνάμεσα στίς ἀξίες καί στίς τιμές παραγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων, ἀλλά, ἀντίθετα, ἀπό τή γενική τιμή παραγωγῆς, πού ρυθμίζει τήν ἀγορά, καί ἀπό τίς ἀτομικές τιμές παραγωγῆς πού διαφέρουν ἀπό τή γενική τιμή παραγωγῆς. Τέτια πρόσθετα κέρδη, πού γιά τό λόγο αὐτό ἐπίσης βγαίνουν ὄχι [ἀπό τή διαφορά][1*] ἀνάμεσα σέ δυό διαφορετικές σφαῖρες παραγωγῆς, ἀλλά μέσα στά πλαίσια τῆς κάθε σφαίρας παραγωγῆς, καί, ἑπομένως, δέν θίγουν τίς γενικές τιμές παραγωγῆς τῶν διαφόρων σφαιρῶν, δηλαδή τό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἀλλά, ἀντίθετα, προϋποθέτουν τή μετατροπή τῶν ἀξιῶν σέ τιμές παραγωγῆς καί τό γενικό ποσοστό κέρδους. Ὡστόσο, ἡ προϋπόθεση αὐτή, ὅπως δείξαμε πιό πάνω, βασίζεται στήν διαρκῶς μεταβαλλόμενη ἀναλογική κατανομή τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου ἀνάμεσα στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς, στή συνεχή εἴσοδο καί ἔξοδο τῶν κεφαλαίων, στή μεταβιβασιμότητά τους ἀπό τή μιά σφαίρα στήν ἄλλη, κοντολογῆς, στήν ἐλεύθερη κίνησή τους ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς, πού ἀποτελοῦν ἰσάριθμα ἐλεύθερα πεδία ἐπένδυσης γιά τά αὐτοτελή μέρη τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου. Ἐδῶ προϋποτίθεται ὅτι δέν ἐμποδίζει κανενός εἴδους φραγμός, ἤ τό πολύ ἕνας τυχαῖος καί προσωρινός φραγμός τό συναγωνισμό τῶν κεφαλαίων — λ.χ. σέ μιά σφαίρα παραγωγῆς, στήν ὁποία ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων βρίσκεται πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τους, ἤ ἐκεῖ ὅπου ἡ παραγμένη ὑπεραξία βρίσκεται πάνω ἀπό τό μέσο κέρδος — νά περιορίζει τήν ἀξία ὥς τό ἐπίπεδο τῆς τιμῆς παραγωγῆς καί ἔτσι νά μοιράζει ἀνάλογα σέ ὅλες τίς σφαῖρες παραγωγῆς πού τίς ἐκμεταλλεύεται τό κεφάλαιο, τήν περισσευούμενη ὑπεραξία αὐτῆς τῆς σφαίρας παραγωγῆς. Ἄν, ὅμως, συμβεῖ τό ἀντίθετο, ἄν τό κεφάλαιο σκοντάψει σέ μιά ξένη δύναμη, πού δέν μπορεῖ νά τήν ὑπερνικήσει παρά μόνο ἐνμέρει ἤ καί καθόλου καί πού περιορίζει τήν ἐπένδυσή του σέ ἰδιαίτερες σφαῖρες παραγωγῆς καί τήν ἐπιτρέπει μόνο ὑπό ὅρους, οἱ ὁποῖοι ἀποκλείουν ὁλότελα ἤ ἐνμέρει ἐκείνη τή γενική ἐξίσωση τῆς ὑπεραξίας μέ τό μέσο κέρδος, τότε εἶναι φανερό ὅτι σέ τέτιες σφαῖρες παραγωγῆς θά δημιουργόταν ἕνα πρόσθετο κέρδος χάρη στό πλεόνασμα τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τους, τό ὁποῖο θά μποροῦσε νά μετατραπεῖ σέ πρόσοδο καί σάν τέτια νά ἀνεξαρτοποιηθεῖ ἀπό τό κέρδος. Σάν τέτια ξένη δύναμη καί φραγμός ἀντιπαρατίθεται, ὅμως, στό κεφάλαιο κατά τήν ἐπένδυσή του στή γῆ ἡ γαιοκτησία ἤ στόν κεφαλαιοκράτη ὁ γαιοκτήνομας.

[1*] Οἱ λέξεις: «ἀπό τή διαφορά» λείπουν στό γερμανικό κείμενο, ὑπάρχουν ὅμως στή ρούσικη μετάφραση. Σημ. μετ.

Ἡ γαιοκτησία εἶναι ἐδῶ ὁ φραγμός, πού δέν ἐπιτρέπει κανενός εἴδους νέα ἐπένδυση κεφαλαίου σέ ὥς τώρα ἀκαλλιέργητη ἤ ἀνοίκιαστη γῆ, χωρίς νά εἰσπράξει ἕνα δασμό, χωρίς νά ζητήσει μιά πρόσοδο, παρ' ὅλο πού ἡ γῆ πού συμπεριλήφθηκε στή νέα καλλιέργεια ἀνήκει στήν κατηγορία ἐκείνη, πού δέν ἀποφέρει διαφορική πρόσοδο, καί πού, ἄν δέν ὑπῆρχε ἡ γαιοκτησία, θά μποροῦσε νά εἶχε ἤδη καλλιεργηθεῖ, ὕστερα ἀπό μιά ἀσήμαντη ἄνοδο τῆς ἀγοραίας τιμῆς, ἔτσι πού ἡ ρυθμίζουσα ἀγοραία τιμή θά πλήρωνε στόν καλλιεργητή αὐτῆς τῆς πιό χειρότερης κατηγορίας γῆς μόνο τήν τιμή παραγωγῆς του. Ὡστόσο, σάν συνέπεια τοῦ φραγμοῦ, πού βάζει ἡ γαιοκτησία, πρέπει ἡ ἀγοραία τιμή νά ἀνέβει ὥς τό σημεῖο ἐκεῖνο, πού ἡ γῆ αὐτή θά μπορεῖ νά δίνει ἕνα περίσσευμα πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς, δηλαδή νά πληρώνει μιά πρόσοδο. Ἀλλά, ἐπειδή, σύμφωνα μέ τήν ὑπόθεσή μας ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων πού παράγονται ἀπό τό ἀγροτικό κεφάλαιο εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τους, ἡ πρόσοδος αὐτή ἀποτελεῖ (ἐκτός ἀπό μιά περίπτωση πού θά τήν ἐξετάσουμε ἀμέσως) τό πλεόνασμα τῆς ἀξίας πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς, ἤ ἕνα μέρος του. Τώρα, ἄν ἡ πρόσοδος θά ἦταν ἴση μέ ὁλόκληρη τή διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀξία καί στήν τιμή παραγωγῆς τους ἤ μέ ἕνα μεγαλύτερο ἤ μικρότερο μέρος αὐτῆς τῆς διαφορᾶς, αὐτό θά ἐξαρτιόταν πέρα γιά πέρα ἀπό τή σχέση τῆς προσφορᾶς πρός τή ζήτηση καί ἀπό τήν ἔκταση τῆς γῆς πού νεοσυμπεριλήφθηκε στήν καλλιέργεια. Ὅσον καιρό ἡ πρόσοδος δέν θά ἦταν ἴση μέ τό περίσσευμα τῆς ἀξίας τῶν γεωργικῶν προϊόντων πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τους, ἕνα μέρος αὐτοῦ τοῦ περισσεύματος θά ἔμπαινε πάντα στή γενική ἐξίσωση καί στήν ἀναλογική διανομή ὅλης τῆς ὑπεραξίας ἀνάμεσα στά διάφορα ἀτομικά κεφάλαια. Ἀπό τή στιγμή πού ἡ πρόσοδος θά γινόταν ἴση μέ τό περίσσευμα τῆς ἀξίας πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς, θά ἀποσυρόταν ἀπό τή συμμετοχή της στήν ἐξίσωση αὐτή ὅλο ἐκεῖνο τό μέρος τῆς ὑπεραξίας πού

ξεπερνάει τό μέσο κέρδος. Ἀνεξάρτητα, ὅμως, ἀπό τό ἄν αὐτή ἡ ἀπόλυτη πρόσοδος θά ἦταν ἴση μέ ὁλόκληρο τό περίσσευμα τῆς ἀξίας πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς ἤ μόνο μέ ἕνα μέρος του, τά ἀγροτικά προϊόντα θά πουλιοῦνταν πάντα σέ μονοπωλιακή τιμή, ὄχι γιατί ἡ τιμή τους θά βρισκόταν πάνω ἀπό τήν ἀξία τους, ἀλλά γιατί θά ἦταν ἴση μέ τήν ἀξία τους, ἤ γιατί θά βρισκόταν κάτω ἀπό τήν ἀξία τους, ἀλλά πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τους. Τό μονοπώλιό τους θά συνίστατο στό ὅτι δέν θά ἰσοπεδώνονται μέ τήν τιμή παραγωγῆς, ὅπως γίνεται μέ ἄλλα, μέ τά βιομηχανικά ἐκεῖνα προϊόντα, ἡ ἀξία τῶν ὁποίων εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τή γενική τιμή παραγωγῆς. Μιά καί ἕνα μέρος τῆς ἀξίας καί τῆς τιμῆς παραγωγῆς ἀποτελεῖ ἕνα δοσμένο σταθερό μέγεθος, συγκεκριμένα τήν τιμή κόστους, δηλαδή τό κεφάλαιο πού καταναλώθηκε στήν παραγωγή = τ, ἡ διαφορά μεταξύ τους βρίσκεται στό ἄλλο, στό μεταβλητό μέρος τῆς ἀξίας, στήν ὑπεραξία, πού στήν τιμή παραγωγῆς = τό κ, τό κέρδος. Δηλαδή τό κέρδος εἶναι ἴσο μέ τή συνολική ὑπεραξία, πού στή δοσμένη περίπτωση ὑπολογίζεται μέ βάση τό κοινωνικό κεφάλαιο καί τό κάθε ξεχωριστό κεφάλαιο σάν ὑποπολλαπλάσιο τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου. Στήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, ὅμως, τό κέρδος εἶναι ἴσο μέ τήν πραγματική ὑπεραξία, πού ἔχει παράγει αὐτό τό ξεχωριστό κεφάλαιο, καί ἡ ὁποία ἀποτελεῖ συστατικό μέρος τῶν ἐμπορευματικῶν ἀξιῶν, οἱ ὁποῖες ἔχουν παραχθεῖ ἀπό τό κεφάλαιο αὐτό. Ἄν ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος βρίσκεται πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς του, δηλαδή ἀπό τό τ + κ, τότε ἡ ἀξία του εἶναι = τ + κ + δ, ἔτσι πού τό κ + δ εἶναι = μέ τήν ὑπεραξία πού περιέχεται σ' αὐτό. Ἑπομένως, ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀξία καί στήν τιμή παραγωγῆς εἶναι = δ, εἶναι δηλαδή ἴση μέ τό περίσσευμα τῆς παραγμένης ἀπό τό κεφάλαιο αὐτό ὑπεραξίας, πάνω ἀπό τήν ὑπεραξία πού τοῦ ἀναλογεῖ μέ βάση τό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους. Συνεπῶς, ἡ τιμή τῶν γεωργικῶν προϊόντων μπορεῖ νά βρίσκεται πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τους, χωρίς νά φτάνει τήν ἀξία τους. Συνεπῶς, μπορεῖ ἀκόμα νά σημειώνεται ὥς ἕνα σημεῖο μιά συνεχής ἄνοδος τῶν τιμῶν τῶν γεωργικῶν προϊόντων πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τους, προτοῦ ἡ τιμή τους φτάσει τήν ἀξία τους. Συνεπῶς, μπορεῖ ἐπίσης, μόνο ἐξαιτίας τοῦ μονοπωλίου τῆς γαιοκτησίας, τό περίσσευμα τῆς ἀξίας τῶν γεωργικῶν προϊόντων πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τους νά γίνει ἕνα ἀπό τά στοιχεῖα πού καθορίζουν τήν γενική ἀγοραία τιμή τους. Προκύπτει, τέλος, ὅτι στήν περίπτωση αὐτή ἡ αἰτία τῆς προσόδου δέν εἶναι ἡ ἀνατίμηση τοῦ προϊόντος, ἀλλά ὅτι ἡ πρόσοδος εἶναι ἡ αἰτία

τῆς ἀνατίμησης τοῦ προϊόντος. Ἄν ἡ τιμή τοῦ προϊόντος τῆς μονάδας ἐπιφανείας τῆς πιό χειρότερης γῆς = Τ + π, τότε ὅλες οἱ διαφορικές πρόσοδες αὐξάνουν κατά τά ἀντίστοιχα πολλαπλάσια τοῦ π, γιατί, σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας, τό Τ + π γίνεται ἡ ρυθμίζουσα ἀγοραία τιμή.

Ἄν ἡ μέση σύνθεση τοῦ μή ἀγροτικοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου ἦταν = $85_σ + 15_μ$ καί τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας 100%, τότε ἡ τιμή παραγωγῆς θά ἦταν = 115. Ἄν ἡ σύνθεση τοῦ ἀγροτικοῦ κεφαλαίου ἦταν = $75_σ + 25_μ$, τότε ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος μέ ἴδιο τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, καί ἡ ρυθμίζουσα ἀγοραία τιμή θά ἦταν = 125. Ἄν τό ἀγροτικό προϊόν ἐξισωνόταν μέ τό μή ἀγροτικό προϊόν στή μέση τιμή (γιά λόγους συντομίας ὑποθέτουμε ὅτι τά συνολικά κεφάλαια καί στούς δυό τομεῖς τῆς παραγωγῆς εἶναι ἴσα), τότε ἡ συνολική ὑπεραξία = 40, δηλαδή 20% στό κεφάλαιο τῶν 200. Τό προϊόν καί τοῦ ἑνός καί τοῦ ἄλλου θά πουλιόταν πρός 120. Ἔτσι, κατά τήν ἐξίσωση μέ τίς τιμές παραγωγῆς, οἱ μέσες ἀγοραῖες τιμές τοῦ μή ἀγροτικοῦ προϊόντος θά βρίσκονταν πάνω ἀπό τήν ἀξία του καί τοῦ ἀγροτικοῦ προϊόντος κάτω ἀπό τήν ἀξία του. Ἄν τά ἀγροτικά προϊόντα θά πουλιοῦνταν στήν πλήρη ἀξία τους, ἡ τιμή τους θά ἦταν κατά 5 μονάδες μεγαλύτερη, τῶν δέ βιομηχανικῶν προϊόντων κατά 5 μονάδες χαμηλότερη ἀπό τήν τιμή τῆς ἐξίσωσης. Ἄν οἱ συνθῆκες στήν ἀγορά δέν ἐπιτρέπουν τά ἀγροτικά προϊόντα νά πουλιοῦνται στήν πλήρη τους ἀξία, σέ τιμή πού νά περιλαβαίνει ὅλο τό πλεόνασμα πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς, τότε τό ἀποτέλεσμα θά εἶναι ἡ τιμή τους νά βρίσκεται στή μέση, ἀνάμεσα στά δύο ἄκρα. Τά βιομηχανικά προϊόντα θά πουλιοῦνταν λίγο πάνω ἀπό τήν ἀξία τους καί τά ἀγροτικά προϊόντα λίγο πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τους.

Παρ' ὅλο πού ἡ ἰδιοκτησία στή γῆ μπορεῖ νά ὠθεῖ πρός τά ἄνω, πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τους, τήν τιμή τῶν προϊόντων τῆς γῆς, δέν ἐξαρτιέται ἀπό αὐτήν, ἀλλά ἀπό τή γενική κατάσταση στήν ἀγορά, κατά πόσο ἡ ἀγοραία τιμή ξεπερνάει τήν τιμή παραγωγῆς καί πλησιάζει τήν ἀξία, καί ἔτσι ὥς ποιό βαθμό ἡ ὑπεραξία, πού ἔχει παραχθεῖ στήν γεωργία, εἴτε μετατρέπεται σέ πρόσοδο, εἴτε μπαίνει στή γενική ἴση κατανομή τῆς ὑπεραξίας γιά τό σχηματισμό τοῦ μέσου κέρδους. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, αὐτή ἡ ἀπόλυτη πρόσοδος, πού πηγάζει ἀπό τό περίσσευμα τῆς ἀξίας πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς, εἶναι ἁπλῶς ἕνα μέρος τῆς ἀγροτικῆς ὑπεραξίας, εἶναι μετατροπή αὐτῆς τῆς ὑπεραξίας σέ πρόσοδο, εἶναι σφετερισμός της ἀπό τόν γαιοκτήμονα, ἀκριβῶς ὅπως ἡ διαφορική πρόσοδος πού πηγάζει

ἀπό τήν μετατροπή πρόσθετου κέρδους σέ πρόσοδο, εἶναι σφετερισμός τοῦ πρόσθετου κέρδους ἀπό τή γαιοκτησία, σέ συνθῆκες πού ἡ τιμή παραγωγῆς παίζει γενικά ρυθμίζοντα ρόλο. Αὐτές οἱ δυό μορφές τῆς προσόδου εἶναι οἱ μοναδικά κανονικές. Ἔξω ἀπό αὐτές ἡ πρόσοδος μπορεῖ νά βασίζεται μόνο σέ μιά καθεαυτό μονοπωλιακή τιμή, πού δέν καθορίζεται οὔτε ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς, οὔτε ἀπό τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, ἀλλά ἀπό τή ζήτηση καί ἀπό τήν ἀγοραστική δύναμη τῶν ἀγοραστῶν καί πού ἡ ἐξέτασή της ἀνήκει στή διδασκαλία γιά τό συναγωνισμό, ὅπου θά ἐξεταστεῖ ἡ πραγματική κίνηση τῶν ἀγοραίων τιμῶν.

Ἄν εἶχε ἐκμισθωθεῖ ὅλη ἡ χρησιμοποιήσιμη γιά καλλιέργεια γῆ μιᾶς χώρας — προϋποθέτονται ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς καί γενικά κανονικές συνθῆκες — δέν θά ὑπῆρχε γῆ πού νά μή ἔδινε πρόσοδο, θά μποροῦσαν ὅμως νά ὑπάρχουν ἐπενδύσεις κεφαλαίου, ὁρισμένα μέρη τοῦ ἐπενδυμένου στή γῆ κεφαλαίου, πού δέν θά ἔδιναν πρόσοδο, γιατί ἀπό τή στιγμή πού ἔχει ἐκμισθωθεῖ ἡ γῆ, παύει ἡ γαιοκτησία νά ἐνεργεῖ σάν ἀπόλυτος φραγμός στήν ἀπαραίτητη ἐπένδυση κεφαλαίου. Σάν σχετικός φραγμός ἐξακολουθεῖ νά ἐνεργεῖ καί μετά ἀκόμα, γιατί τό γεγονός ὅτι περιέρχεται στό γαιοκτήμονα τό ἐνσωματωμένο στή γῆ κεφάλαιο, βάζει ἐδῶ πολύ καθορισμένους φραγμούς στόν ἐνοικιαστή. Μόνο σ' αὐτή τήν περίπτωση κάθε πρόσοδος θά μετατρεπόταν σέ διαφορική πρόσοδο, ὄχι σέ διαφορική πρόσοδο πού καθορίζεται ἀπό τή διαφορά στήν ποιότητα τῆς γῆς, ἀλλά ἀπό τή διαφορά ἀνάμεσα στά πρόσθετα κέρδη, πού ἀπορρέουν ὕστερα ἀπό τίς τελευταῖες ἐπενδύσεις κεφαλαίου σέ μιά καθορισμένη γῆ, καί στήν πρόσοδο, πού θά πληρωνόταν γιά τό νοίκιασμα τῆς πιό χειρότερης κατηγορίας γῆς. Ἡ ἰδιοκτησία στή γῆ ἐνεργεῖ σάν φραγμός μόνο ἀπόλυτα, ἐφόσον ἡ διάθεση τῆς γῆς γενικά σάν πεδίο ἐπένδυσης τοῦ κεφαλαίου συνεπάγεται τήν πληρωμή φόρου στό γαιοκτήμονα. Ἄν ἔγινε ἡ διάθεση αὐτή τῆς γῆς, τότε δέν μπορεῖ πιά νά βάλει ἀπόλυτο φραγμό στήν ἐπένδυση κεφαλαίου στό δοσμένο κομμάτι γῆς. Στό χτίσιμο σπιτιῶν γενικά, τίθεται ἕνας φραγμός ἀπό μέρους τῆς ἰδιοκτησίας ἑνός τρίτου στή γῆ, πάνω στήν ὁποία πρόκειται νά χτιστεῖ τό σπίτι. Ὅταν, ὅμως, ἡ γῆ αὐτή ἔχει πιά νοικιαστεῖ γιά νά χτιστεῖ σ' αὐτήν ἕνα σπίτι, τότε ἐξαρτιέται ἀπό τόν ἐνοικιαστή ἄν θά χτίσει σ' αὐτήν ἕνα πολυόροφο ἤ ἕνα χαμηλό σπίτι.

Ἄν ἡ μέση σύνθεση τοῦ ἀγροτικοῦ κεφαλαίου ἦταν ἴδια μέ τή σύνθεση τοῦ μέσου κοινωνικοῦ κεφαλαίου, ἤ ὑψηλότερη ἀπό αὐτήν, τότε θά ἐξέλειπε ἡ ἀπόλυτη γαιοπρόσοδος, πάντα μέ τήν ἔννοια πού

τήν ἀναπτύξαμε πιό πάνω, δηλαδή θά ἐξέλειπε ἡ πρόσοδος, ἡ ὁποία διαφέρει καί ἀπό τή διαφορική πρόσοδο, καί ἀπό τήν πρόσοδο πού στηρίζεται σέ καθεαυτό μονοπωλιακή τιμή. Ἡ ἀξία τοῦ γεωργικοῦ προϊόντος δέν θά βρισκόταν στήν περίπτωση αὐτή πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς του, καί τό ἀγροτικό κεφάλαιο δέν θά ἔθετε σέ κίνηση περισσότερη ἐργασία, ἑπομένως δέν θά πραγματοποιοῦσε ἐπίσης περισσότερη ὑπερεργασία ἀπό τό μή ἀγροτικό κεφάλαιο. Τό ἴδιο θά συνέβαινε, ἄν, μέ τήν πρόοδο τῆς γεωργίας, ἡ σύνθεση τοῦ ἀγροτικοῦ κεφαλαίου ἐξισωνόταν μέ τή σύνθεση τοῦ μέσου κοινωνικοῦ κεφαλαίου.

Ἀπό πρώτη ματιά φαίνεται νά ἀποτελεῖ ἀντίφαση, ἄν παραδεχτοῦμε ὅτι, ἀπό τή μιά μεριά, ἀνεβαίνει ἡ σύνθεση τοῦ ἀγροτικοῦ κεφαλαίου, δηλαδή αὐξάνει τό σταθερό του μέρος σέ σχέση μέ τό μεταβλητό του, καί ὅτι, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, θά ἀνέβαινε ἀρκετά ὑψηλά ἡ τιμή τοῦ προϊόντος τῆς γῆς, τόσο, πού νά εἶναι σέ θέση νά πληρώνει πρόσοδο καί ἕνα καινούργιο καί χειρότερο ἀπό τό ὡς τώρα κομμάτι γῆς, πού στήν περίπτωση αὐτή θά μποροῦσε νά προέρχεται μόνο ἀπό ἕνα πλεόνασμα τῆς ἀγοραίας τιμῆς πάνω ἀπό τήν ἀξία καί τήν τιμή παραγωγῆς, μέ δυό λόγια, μόνο ἀπό μιά μονοπωλιακή τιμή τοῦ προϊόντος.

Ἐδῶ πρέπει νά κάνουμε μιά διάκριση.

Ὅταν ἐξετάζαμε τό σχηματισμό τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, εἴδαμε πρίν ἀπ' ὅλα ὅτι κεφάλαια πού ἀπό τεχνολογική ἄποψη ἔχουν τήν ἴδια σύνθεση, δηλαδή θέτουν σέ κίνηση ἴση ἐργασία σέ σχέση μέ τίς μηχανές καί τίς πρῶτες ὕλες, ὡστόσο μποροῦν νά ἔχουν διαφορετική σύνθεση, ἐξαιτίας τῶν διαφορετικῶν ἀξιῶν τῶν σταθερῶν μερῶν τοῦ κεφαλαίου. Ἡ πρώτη ὕλη ἤ οἱ μηχανές μποροῦν στή μιά περίπτωση νά εἶναι πιό ἀκριβές ἀπό τήν ἄλλη. Γιά νά μπεῖ σέ κίνηση ἡ ἴδια μάζα ἐργασίας (καί, σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας, αὐτό θά ἦταν ἀπαραίτητο γιά νά γίνει ἡ ἐπεξεργασία τῆς ἴδιας μάζας πρώτης ὕλης) θά ἔπρεπε στή μιά περίπτωση νά προκαταβληθεῖ ἕνα μεγαλύτερο ἀπό τήν ἄλλη περίπτωση κεφάλαιο, ἐπειδή ἐγώ λ.χ. μέ ἕνα κεφάλαιο 100 δέν μπορῶ νά κινήσω ἴση μάζα ἐργασίας, ὅταν ἡ πρώτη ὕλη, πού ἐπίσης πρέπει νά πληρωθεῖ ἀπό τό κεφάλαιο τῶν 100 μονάδων, στή μιά περίπτωση κοστίζει 40, καί στήν ἄλλη 20. Ὅτι, ὅμως, τά κεφάλαια αὐτά ἔχουν ὡστόσο τήν ἴδια τεχνολογική σύνθεση, θά φαινόταν ἀμέσως, ὅταν ἡ τιμή τῆς ἀκριβότερης πρώτης ὕλης θά ἔπεφτε στό ἐπίπεδο τῆς φτηνότερης. Οἱ ἀξιακές σχέσεις ἀνάμεσα στό μεταβλητό καί στό σταθερό κεφάλαιο θά γίνονταν τότε ἴδιες

παρ' ὅλο πού δέν συντελέστηκε μιά ἀλλαγή στήν τεχνική σχέση ἀνάμεσα στήν ζωντανή ἐργασία, πού χρησιμοποιήθηκε, καί στή μάζα καί τή φύση τῶν χρησιμοποιηθέντων ὅρων ἐργασίας. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, θά μποροῦσε ἕνα κεφάλαιο χαμηλότερης ὀργανικῆς σύνθεσης μέ μιά ἁπλή αὔξηση τῶν ἀξιῶν τῶν σταθερῶν του μερῶν — ὅταν ἐξετάσουμε τό ζήτημα ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἁπλῆς ἀξιακῆς σύνθεσης — νά μπεῖ φαινομενικά στήν ἴδια βαθμίδα μέ ἕνα κεφάλαιο ἀνώτερης ὀργανικῆς σύνθεσης. Ἄς πάρουμε ἕνα κεφάλαιο μέ σύνθεση $60_σ + 40_μ$, γιατί χρησιμοποιεῖ πολλές μηχανές καί πρῶτες ὕλες σέ σχέση μέ τήν ζωντανή ἐργατική δύναμη, καί ἕνα ἄλλο μέ σύνθεση $40_σ + 60_μ$, γιατί χρησιμοποιεῖ πολλή ζωντανή ἐργασία (60%), λίγες μηχανές (ἄς ποῦμε 10%) καί, σέ σχέση μέ τήν ἐργατική δύναμη, λίγες καί φτηνές πρῶτες ὕλες (ἄς ποῦμε 30%). Τότε θά μποροῦσε, μέ μιά ἁπλῆ ἄνοδο τῆς ἀξίας τῶν πρώτων καί βοηθητικῶν ὑλῶν ἀπό 30 σέ 80, νά ἐξισωθεῖ ἡ σύνθεση ἔτσι πού τώρα στό δεύτερο κεφάλαιο νά ἀναλογοῦν 10 γιά τίς μηχανές, 80 γιά πρῶτες ὕλες καί 60 γιά ἐργατική δύναμη, δηλαδή $90_σ + 60_μ$, πού, ὑπολογισμένα σέ ποσοστά, θά ἦταν πάλι $= 60_σ + 40_μ$, χωρίς νά εἶχε συντελεστεῖ ὁποιαδήποτε ἀλλαγή στήν τεχνική σύνθεση. Ἄρα, κεφάλαια μέ ἴση ὀργανική σύνθεση μποροῦν νά ἔχουν διαφορετική ἀξιακή σύνθεση καί κεφάλαια μέ ἴση ποσοστιαία ἀξιακή σύνθεση νά βρίσκονται σέ διαφορετικές βαθμίδες ὀργανικῆς σύνθεσης, δηλαδή νά ἐκφράζουν διαφορετικές βαθμίδες ἀνάπτυξης τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας. Ἑπομένως, τό ἁπλό γεγονός, ὅτι, σύμφωνα μέ τήν ἀξιακή σύνθεσή του, τό ἀγροτικό κεφάλαιο θά βρισκόταν στό γενικό ἐπίπεδο, δέν θά ἀπόδειχνε, ὅτι σ' αὐτό ἡ κοινωνική παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας εἶναι ἀνεπτυγμένη στό ἴδιο ἐπίπεδο. Θά μποροῦσε μόνο νά δείξει, ὅτι τό δικό του προϊόν, πού ἀποτελεῖ μέ τή σειρά του ἕνα μέρος τῶν ὅρων παραγωγῆς του, εἶναι ἀκριβότερο, ἤ ὅτι βοηθητικές ὕλες, ὅπως τό λίπασμα, πού προηγούμενα τίς εἶχε πρόχειρες κοντά του, τώρα θά ἔπρεπε νά τίς προσκομίσει ἀπό πολύ μακρυά κ.ο.κ.

Ἄν ὅμως παραβλέψουμε αὐτό, θά χρειαστεῖ νά πάρουμε ὑπόψη μας τόν καθεαυτό χαρακτήρα τῆς γεωργίας.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι καταλαμβάνουν ἐδῶ μεγαλύτερο χῶρο οἱ μηχανές, τά χημικά μέσα κλπ. πού ἐξοικονομοῦν ἐργασία, ὅτι δηλαδή τό σταθερό κεφάλαιο ἀπό τεχνική ἄποψη, ὄχι μόνο ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἀξίας, ἀλλά καί ἀπό τήν ἄποψη τῆς μάζας, αὐξάνει σέ σχέση μέ τή μάζα τῆς χρησιμοποιούμενης ἐργατικῆς δύναμης, τότε

στήν γεωργία (ὅπως καί στή μεταλλευτική βιομηχανία) δέν πρόκειται μόνο γιά τήν κοινωνική, ἀλλά καί γιά τή φυσική παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, πού ἐξαρτιέται ἀπό τούς φυσικούς ὅρους τῆς ἐργασίας. Εἶναι δυνατό, ἡ αὔξηση τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας στή γεωργία ἁπλῶς νά ἀντισταθμίζει τή μείωση τῆς φυσικῆς παραγωγικῆς δύναμης ἤ οὔτε κάν νά τήν ἀντισταθμίζει — αὐτή ἡ ἀντιστάθμιση μπορεῖ νά βαστάει πάντα μόνο γιά ἕνα χρονικό διάστημα — ἔτσι πού σ' αὐτήν, παρά τήν τεχνική ἀνάπτυξη, τό προϊόν δέν φτηναίνει, ἀλλά ἁπλῶς ἐμποδίζεται μιά παραπέρα ἀνατίμησή του. Εἶναι ἀκόμα δυνατό, ὅταν ἀνεβαίνει ἡ τιμή τῶν σιτηρῶν, νά μειώνεται ἡ ἀπόλυτη μάζα τοῦ προϊόντος, ἐνῶ αὐξάνει τό σχετικό πρόσθετο προϊόν. Συγκεκριμένα, αὐτό εἶναι δυνατό σέ συνθῆκες σχετικῆς αὔξησης τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού στό μεγαλύτερό του μέρος ἀποτελεῖται ἀπό μηχανές ἤ ζῶα, καί τοῦ ὁποίου χρειάζεται νά ἀναπληρώνεται μόνο ἡ φθορά, καί σέ συνθῆκες ἀντίστοιχης μείωσης τοῦ μεταβλητοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου, πού δαπανήθηκε γιά μισθό ἐργασίας, τό ὁποῖο πρέπει νά ἀναπληρώνεται διαρκῶς ὁλοκληρωτικά ἀπό τό προϊόν.

Εἶναι, ὅμως, ἐπίσης δυνατό, μέ τήν πρόοδο τῆς γεωργίας, νά χρειάζεται μιά μέτρια μόνο ἄνοδος τῆς ἀγοραίας τιμῆς πάνω ἀπό τό μέσο ὅρο, γιά νά μπορεῖ νά καλλιεργηθεῖ καί νά ἀποφέρει ταυτόχρονα μιά πρόσοδο μιά χειρότερη γῆ, πού σέ συνθῆκες χαμηλότερου ἐπιπέδου τῶν τεχνικῶν βοηθητικῶν μέσων θά ἀπαιτοῦσε μιά μεγαλύτερη ἄνοδο τῆς ἀγοραίας τιμῆς.

Τό γεγονός ὅτι λ.χ. στή μεγάλης κλίμακας κτηνοτροφία εἶναι πολύ μικρή ἡ μάζα τῆς χρησιμοποιούμενης ἐργατικῆς δύναμης σέ σύγκριση μέ τό σταθερό κεφάλαιο πού ὑπάρχει μέ τή μορφή τῶν ἴδιων τῶν ζώων, θά μποροῦσε νά θεωρηθεῖ σάν ἀποφασιστικό ἐπιχείρημα ἐνάντια στόν ἰσχυρισμό ὅτι τό ἀγροτικό κεφάλαιο, ὑπολογισμένο σέ ποσοστά, θέτει σέ κίνηση περισσότερη ἐργατική δύναμη ἀπό τό μή ἀγροτικό μέσο κοινωνικό κεφάλαιο. Ἐδῶ ὅμως πρέπει νά σημειωθεῖ, πώς, ὅταν ἐξετάζουμε τήν πρόσοδο, ξεκινᾶμε σάν καθοριστικό ἀπό τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ ἀγροτικοῦ κεφαλαίου, πού παράγει τό βασικό φυτικό μέσο διατροφῆς, δηλαδή γενικά τό κύριο μέσο διατροφῆς τῶν πολιτισμένων λαῶν. Ὁ Α. Σμίθ — καί αὐτό ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς ὑπηρεσίες πού πρόσφερε — ἔχει κιόλας ἀποδείξει, ὅτι στήν κτηνοτροφία, καί γενικά στόν μέσο ὅρο ὅλων τῶν κεφαλαίων πού ἔχουν ἐπενδυθεῖ στή γῆ, ὄχι γιά τήν παραγωγή τῶν κύριων μέσων διατροφῆς, λ.χ. τοῦ σίτου, ὁ καθορισμός τῆς τιμῆς γίνεται ἐντελῶς δια-

φορετικά. Ἡ τιμή καθορίζεται ἐδῶ μέ τό ὅτι ἡ τιμή τοῦ προϊόντος τῆς γῆς, ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται ἄς ποῦμε σάν τεχνητό λιβάδι γιά τήν κτηνοτροφία, πού, ὅμως, θά μποροῦσε ἐξίσου νά μετατραπεῖ σέ καλλιεργήσιμο ἀγρό ὁρισμένης ποιότητας, πρέπει νά ἀνέβει ἀρκετά ὑψηλά, γιά ν' ἀποφέρει τήν ἴδια πρόσοδο, ὅπως ἕνα ἐξίσου καλό χωράφι. Ἑπομένως, ἡ γῆ τοῦ σιτοχώραφου μπαίνει ἐδῶ σάν καθοριστικό στοιχεῖο στήν τιμή τοῦ ζώου. Γι' αὐτό ὁ Ράμσεϋ παρατηρεῖ μέ τό δίκιο του, ὅτι ἔτσι μέ τήν πρόσοδο, μέ τήν οἰκονομική ἔκφραση τῆς γαιοκτησίας, δηλαδή μέ τήν γαιοκτησία, ἡ τιμή τῶν ζώων ἀνεβαίνει τεχνητά.[133]

«Μέ τήν ἐπέκταση τῆς καλλιέργειας, ἡ ἀκαλλιέργητη χέρσα γῆ δέν ἐπαρκεῖ πιά γιά τόν ἐφοδιασμό τῶν σφαγείων μέ ζῶα. Ἕνα μεγάλο μέρος τῶν καλλιεργούμενων γαιῶν πρέπει νά χρησιμοποιηθεῖ γιά τήν διατροφή καί τήν πάχυνση ζώων, πού γι' αὐτό ἡ τιμή τους πρέπει νά εἶναι ἀρκετά ὑψηλή, ὄχι μόνο γιά νά μπορεῖ νά πληρωθεῖ ἡ ἐργασία πού χρησιμοποιήθηκε, ἀλλά καί ἡ πρόσοδος πού θά μποροῦσε νά βγάλει ὁ γαιοκτήμονας, καί τό κέρδος πού θά μποροῦσε νά βγάλει ὁ ἐνοικιαστής ἀπό τή γῆ αὐτή, ἄν καλλιεργοῦνταν σάν ἀγρός. Τά ζῶα, πού διατρέφονται στούς ἀκαλλιέργητους βαλτώδεις τυρφῶνες, πουλιοῦνται, σύμφωνα μέ τό βάρος καί τήν ποιότητά τους, στήν ἴδια ἀγορά, στήν ἴδια τιμή, ὅπως τά ζῶα πού διατρέφονται στήν καλύτερα ἀπό ὅλες καλλιεργημένη γῆ. Οἱ ἰδιοκτῆτες αὐτῶν τῶν βαλτώδων τυρφώνων κερδίζουν ἀπό τό γεγονός αὐτό, καί ἀνεβάζουν τήν πρόσοδο τῶν γαιῶν τους ἀνάλογα μέ τίς τιμές τῶν ζώων». (A. Smith. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nation] Vd. I [London 1776] book I, ch. XI [p. 185]).

Ἔτσι καί ἐδῶ, σέ διάκριση ἀπό τήν πρόσοδο σέ σιτάρι, ἡ διαφορική πρόσοδος εὐνοεῖ τή χειρότερη γῆ.

Ἡ ἀπόλυτη πρόσοδος ἐξηγεῖ ὁρισμένα φαινόμενα, πού ἀπό πρώτη ματιά σοῦ δημιουργοῦν τήν ἐντύπωση ὅτι ἡ πρόσοδος ὀφείλεται ἁπλῶς σέ μιά μονοπωλιακή τιμή. Ἄς πάρουμε λ.χ., γιά νά μείνουμε στό παράδειγμα τοῦ Σμίθ, τόν ἰδιοκτήτη ἑνός δάσους πού ὑπάρχει κάπου στή Νορβηγία, χωρίς τήν παραμικρότερη συμβολή τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή ἑνός δάσους πού ὑπάρχει ὄχι σάν προϊόν ἀναδάσωσης. Ἄν πληρωθεῖ σ' αὐτόν μιά πρόσοδος ἀπό ἕναν κεφαλαιοκράτη πού ἔβαλε καί ὑλοτομοῦν τό δάσος γιά νά καλύψει λ.χ. τήν ζήτηση ξυλείας ἀπό μέρους τῆς Ἀγγλίας, ἤ, ἄν ὁ ἴδιος ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ δάσους βάζει σάν κεφαλαιοκράτης καί τό ὑλοτομοῦν, τότε γιά τήν ὑλοτομημένη ξυλεία θά πληρωθεῖ, ἐκτός ἀπό τό κέρδος γιά τό προκαταβλημένο κεφάλαιο, καί μιά μεγαλύτερη ἤ μικρότερη πρόσοδος. Αὐτή ἡ ἐπιπληρωμή γι' αὐτό τό καθαρό προϊόν τῆς φύσης ἐμφανίζεται σάν καθαρή μονοπωλιακή προσθήκη. Στήν πραγματικότητα, ὅμως, τό

κεφάλαιο ἀποτελεῖται ἐδῶ σχεδόν ἀποκλειστικά ἀπό μεταβλητό κεφάλαιο, ἀπό κεφάλαιο πού δαπανήθηκε γιά ἐργασία, καί γιά τό λόγο αὐτό θέτει σέ κίνηση περισσότερη ὑπερεργασία ἀπό ἄλλο ἴσου μεγέθους κεφάλαιο. Ἔτσι, στήν ἀξία τοῦ ξύλου ἐμπεριέχεται ἕνα μεγαλύτερο περίσσευμα ἀπλήρωτης δουλιᾶς, ἤ ὑπεραξίας, ἀπό ὅ,τι στό προϊόν κεφαλαίων ἀνώτερης σύνθεσης. Γι' αὐτό μπορεῖ ἀπό τήν ξυλεία νά πληρωθεῖ τό μέσο κέρδος καί νά δοθεῖ στόν ἰδιοκτήτη τοῦ δάσους ἕνα σημαντικό περίσσευμα μέ τή μορφή προσόδου. Ἀντίστροφα, μποροῦμε νά ὑποθέσουμε ὅτι, λόγω τῆς εὐκολίας, μέ τήν ὁποία μπορεῖ νά ἐπεκταθεῖ ἡ ὑλοτομία, δηλαδή νά ἐπεκταθεῖ γρήγορα αὐτή ἡ παραγωγή, πρέπει ἡ ζήτηση νά ἀνέβει σημαντικότατα, γιά νά ἐξισωθεῖ ἡ τιμή τῆς ξυλείας μέ τήν ἀξία της καί γιά νά περιέρχεται ἔτσι στόν ἰδιοκτήτη ὅλο τό περίσσευμα τῆς ἀπλήρωτης δουλιᾶς (πάνω ἀπό τό μέρος ἐκεῖνο πού ἀναλογεῖ στόν κεφαλαιοκράτη σάν μέσο κέρδος) μέ τή μορφή τῆς προσόδου.

Ὑποθέσαμε ὅτι ἡ γῆ πού ἔχει καινουργιοτραβηχτεῖ στήν καλλιέργεια εἶναι κατώτερης ποιότητας ἀκόμα καί ἀπό τήν πιό χειρότερη γῆ πού καλλιεργοῦνταν ὥς τώρα. Ἄν εἶναι καλύτερη, τότε ἀποφέρει μιά διαφορική πρόσοδο. Μά ἐδῶ ἐξετάζουμε ἀκριβῶς τήν περίπτωση πού ἡ πρόσοδος δέν ἐμφανίζεται σάν διαφορική πρόσοδος. Ἐδῶ εἶναι δυνατές μονάχα δυό περιπτώσεις. Τό καινούργιο καλλιεργημένο κομμάτι γῆς εἶναι χειρότερο ἀπό τή χειρότερη γῆ πού καλλιεργοῦνταν ὥς τώρα, ἤ εἶναι ἴδιας ποιότητας μ' αὐτήν. Ἄν εἶναι χειρότερο, τότε ἡ περίπτωση αὐτή ἔχει ἤδη ἐξεταστεῖ. Πρέπει ἑπομένως νά ἐξετάσουμε μόνο τήν περίπτωση, πού εἶναι τῆς ἴδιας ποιότητας.

Γῆ τῆς ἴδιας ποιότητας, ἀκόμα καί γῆ καλύτερης ποιότητας, μπορεῖ μέ τήν πρόοδο τῆς γεωργίας — ὅπως δείξαμε ὅταν ἐξετάζαμε τή διαφορική πρόσοδο — νά καινουργιοτραβηχτεῖ ἐπίσης στήν καλλιέργεια, ὅπως γίνεται μέ τή γῆ χειρότερης ποιότητας.

Πρῶτο, γιατί στήν περίπτωση τῆς διαφορικῆς προσόδου (καί τῆς προσόδου γενικά, μιά καί στή μή-διαφορική πρόσοδο τίθεται πάντα τό ἐρώτημα, ἄν, ἀπό τή μιά μεριά, ἡ γονιμότητα τῆς γῆς γενικά καί, ἀπό τήν ἄλλη, ἡ τοποθεσία της εἶναι πού ἐπιτρέπει, μέ τήν ὑπάρχουσα ρυθμίζουσα ἀγοραία τιμή, τήν καλλιέργειά της μέ κέρδος καί πρόσοδο) ἐπενεργοῦν πρός ἀντίθετες κατευθύνσεις δυό ὅροι, πού πότε ἀλληλοεξουδετερώνονται, πότε μπορεῖ ὁ ἕνας νά ὑπερισχύει πάνω στόν ἄλλο. Ἡ ἄνοδος τῆς ἀγοραίας τιμῆς — προϋποτίθεται ὅτι δέν ἔχει πέσει ἡ τιμή κόστους τῆς καλλιέργειας, μέ ἄλλα λόγια, ἐπιτεύξεις τεχνικοῦ χαρακτήρα δέν ἀποτελοῦν ἕνα νέο ἐπι-

πρόσθετο στοιχεῖο γιά τήν νέα καλλιέργεια — μπορεῖ νά τραβήξει στήν καλλιέργεια εὐφορότερη γῆ, τήν ὁποία, λόγω τῆς τοποθεσίας της, τήν εἶχε ἀποκλείσει ἀπό τήν καλλιέργεια ὁ συναγωνισμός. Ἤ μπορεῖ σέ λιγότερο γόνιμη γῆ νά ἀνεβάσει τόσο τό πλεονέχτημα τῆς τοποθεσίας της, πού νά ἀντισταθμίσει ἔτσι τή μικρότερη παραγωγικότητά της. Ἤ, χωρίς τήν ἄνοδο τῆς ἀγοραίας τιμῆς, μπορεῖ, χάρη στή βελτίωση τῶν μέσων συγκοινωνίας, ἡ τοποθεσία νά κάνει συναγωνίσιμες τίς καλύτερες γαῖες, πράγμα πού τό βλέπουμε σέ μεγάλη κλίμακα στίς Πολιτεῖες, πού βρίσκονται στήν περιοχή τῶν λειμώνων τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς. Αὐτό γίνεται διαρκῶς καί στίς παλιές πολιτισμένες χῶρες, ἄν καί ὄχι στόν ἴδιο βαθμό πού γίνεται στίς ἀποικίες, στίς ὁποῖες, ὅπως παρατηρεῖ σωστά ὁ Οὐέκφιλντ,[134] ἡ τοποθεσία παίζει ἀποφασιστικό ρόλο. Ἔτσι, πρῶτο, οἱ ἀντιφάσκουσες ἐπιδράσεις τῆς τοποθεσίας καί τῆς γονιμότητας, καί ἡ μεταβλητότητα τοῦ παράγοντα τῆς τοποθεσίας, ὁ ὁποῖος διαρκῶς ἰσοφαρίζεται, διαρκῶς ὑφίσταται προοδευτικές ἀλλαγές πού τείνουν στήν ἰσοφάριση, ἔχουν σάν ἀποτέλεσμα νά κάνουν ἐναλλάξ συναγωνίσιμα μέ τίς παλιές καλλιεργούμενες γαῖες ἐξίσου καλά, καλύτερα ἤ χειρότερα κομμάτια γῆς.

Δεύτερο. Μέ τήν ἀνάπτυξη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καί τῆς γεωπονίας ἀλλάζει ἐπίσης ἡ γονιμότητα τῆς γῆς, γιατί ἀλλάζουν τά μέσα, μέ τά ὁποῖα μποροῦν νά γίνουν ἄμεσα ἀξιοποιήσιμα τά στοιχεῖα τοῦ ἐδάφους. Ἔτσι, ἐντελῶς πρόσφατα, στή Γαλλία καί στίς ἀνατολικές κομητεῖες τῆς Ἀγγλίας, ἐλαφρά ἐδάφη, πού παλαιότερα θεωροῦνταν κακῆς ποιότητας, ἀνυψώθηκαν στήν πρώτη κατηγορία (βλέπε τόν Πασσύ).[135] Ἐξάλλου, ἔδαφος πού δέν θεωροῦνταν κακῆς ποιότητας λόγω τῆς χημικῆς του σύνθεσης, ἀλλά ἁπλῶς πρόβαλλε ὁρισμένα μηχανικά-φυσικά ἐμπόδια στήν καλλιέργειά του, μετατράπηκε σέ καλή γῆ, ἀπό τή στιγμή πού ἀνακαλύφθηκαν τά μέσα γιά τήν ἐξουδετέρωση αὐτῶν τῶν ἐμποδίων.

Τρίτο. Σ' ὅλες τίς παλιές πολιτισμένες χῶρες, παλιές ἱστορικές καί παραδοσιακές σχέσεις, λ.χ. μέ τή μορφή γαιῶν τοῦ Δημοσίου, τῶν κοινοτήτων κλπ., ἔχουν ἐντελῶς συμπτωματικά ἀποτραβήξει ἀπό τήν καλλιέργεια μεγάλες ἐκτάσεις γῆς. Οἱ ἐκτάσεις αὐτές μπαίνουν μόνο βαθμηδόν στήν καλλιέργεια. Ἡ σειρά, μέ τήν ὁποία ὑπάγονται στήν καλλιέργεια, δέν ἐξαρτιέται οὔτε ἀπό τήν ποιότητά τους, οὔτε ἀπό τήν τοποθεσία τους, ἀλλά ἀπό ἐντελῶς ἐξωτερικά περιστατικά. Γιά ὅποιον παρακολούθησε τήν ἱστορία τῶν ἀγγλικῶν κοινοτικῶν γαιῶν, τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἡ μιά ὕστερα ἀπό τήν ἄλλη μετατρέπονταν σέ ἀτομική ἰδιοκτησία καί σέ καλλιεργήσιμες ἐκτάσεις μέ τούς Enclosure Bills1*[136] δέν θά ὑπῆρχε πιό γελοῖο πράγμα ἀπό τήν φανταστική ὑπόθεση ὅτι ἕνας σύγχρονος χημικός τῆς γεωργίας, λ.χ. ὁ Λήμπιγκ, καθόρισε αὐτήν τή σειρά, χαρακτήρισε ὁρισμένους ἀγρούς κατάλληλους γιά τήν καλλιέργεια, λόγω τῶν χημικῶν τους ἰδιοτήτων, ἐνῶ ἄλλους τούς ἀπόκλεισε. Αὐτό πού ἔπαιξε ἀποφασιστικό ρόλο ἐδῶ ἦταν μᾶλλον ἡ εὐκαιρία πού κάνει τόν κλέφτη, τά λίγο-πολύ εὐνόητα νομικά προσχήματα τῆς ἰδιοποίησης, πού προσφέρθηκαν στούς γαιοκτήμονες.

Τέταρτο. Ἄν ἀφήσουμε κατά μέρος τό γεγονός ὅτι ὁ κάθε φορά βαθμός ἀνάπτυξης τῆς αὔξησης τοῦ πληθυσμοῦ καί τοῦ κεφαλαίου πού ἐπιτεύχθηκε βάζει κάποιο, ἄν καί ἐλαστικό φραγμό στήν ἐπέκταση τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς, ἄν ἀφήσουμε κατά μέρος τήν ἐπενέργεια συμπτώσεων, πού ἐπηρεάζουν προσωρινά τήν ἀγοραία τιμή, ὅπως λ.χ. μιά σειρά εὐνοϊκῶν καί δυσμενῶν ἐποχικῶν καιρικῶν συνθηκῶν, ἡ ἐπέκταση τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς ἐξαρτιέται ἀπό τή γενική κατάσταση τῆς κεφαλαιαγορᾶς καί ἀπό τήν οἰκονομική συγκυρία μιᾶς χώρας. Σέ περίοδες στενότητας κεφαλαίου δέν θά ἦταν ἀρκετό τό γεγονός, ὅτι μιά χέρσα γῆ μπορεῖ νά ἀποφέρει στόν ἐνοικιαστή τό μέσο κέρδος — ἀδιάφορο ἄν πληρώνει ἤ ὄχι πρόσοδο — γιά νά στραφεῖ πρός τή γεωργία συμπληρωματικό κεφάλαιο. Σέ ἄλλες περίοδες, ὅταν ὑπάρχει πληθώρα κεφαλαίου, τό κεφάλαιο κατευθύνεται πρός τή γεωργία, ἀκόμα καί χωρίς τήν ἄνοδο τῆς ἀγοραίας τιμῆς, φτάνει μόνο νά ἐκπληρώνονται κατά τά ἄλλα οἱ κανονικοί ὅροι. Πράγματι, μιά καλύτερη γῆ ἀπό αὐτήν πού καλλιεργοῦνταν ὥς τώρα, θά τήν ἀπόκλειε ὁ συναγωνισμός ἀπό τήν καλλιέργεια μόνο γιά λόγους τοποθεσίας, ἤ γιατί δέν μπόρεσαν ἀκόμα νά σπάσουν τά φράγματα πού τήν ἀποκλείουν, ἤ γιά λόγους καθαρά τυχαίους. Γι' αὐτό, θά ἀσχοληθοῦμε μόνο μέ ἐκεῖνες τίς κατηγορίες γῆς, πού εἶναι ἐξίσου καλές μέ τίς τελευταῖες καλλιεργημένες κατηγορίες γῆς. Ἀνάμεσα στή νέα γῆ καί στή γῆ τῶν τελευταίων καλλιεργημένων κατηγοριῶν ὑπάρχει, ὅμως, πάντα ἡ διαφορά τῶν ἐξόδων ἐκχέρσωσης, καί ἐξαρτιέται ἀπό τό ἐπίπεδο τῶν ἀγοραίων τιμῶν καί τῶν ὅρων τῆς πίστωσης, ἄν θά γίνει ἤ ὄχι ἡ ἐκχέρσωση. Ἀπό τή στιγμή πού ὕστερα ἀπό αὐτό ἡ γῆ αὐτή μπαίνει στό συναγωνισμό, ἡ ἀγοραία τιμή, ἐφόσον μένουν ἀμετάβλητοι ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι, ξαναπέφτει στό προηγούμενο ἐπίπεδό της,

1* Βλέπε τόμ. I, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ «Κεφαλαίου» 1954, σελ. 749—753.

ὁπότε ἡ νέα γῆ πού προστέθηκε ἀποφέρει τήν ἴδια πρόσοδο μέ τήν ἀντίστοιχη παλιά γῆ. Ἡ ὑπόθεση ὅτι δέν θά ἀποφέρει πρόσοδο, ἀποδείχνεται ἀπό τούς ὀπαδούς της μέ τήν εἰκασία — πού πρέπει μέ τή σειρά της νά ἀποδειχθεῖ — ὅτι: ἡ τελευταία κατηγορία γῆς δέν ἀπόφερε πρόσοδο. Θά μποροῦσε μέ τόν ἴδιο τρόπο νά ἀποδείξει κανείς, ὅτι τά σπίτια πού χτίστηκαν τελευταία, ἐκτός ἀπό τό καθεαυτό ἐνοίκιο γιά τό χτίριο, δέν ἀποφέρουν πρόσοδο, παρ' ὅλο πού νοικιάζονται. Τό γεγονός εἶναι ὅτι ἀποφέρουν πρόσοδο, ἤδη προτοῦ ἀποφέρουν ἐνοίκιο, γιατί μένουν συχνά ἀνοίκιαστα γιά μεγάλο χρονικό διάστημα. Ἀκριβῶς, ὅπως διαδοχικές ἐπενδύσεις κεφαλαίου σ' ἕνα κομμάτι γῆς μποροῦν ν' ἀποφέρουν ἀνάλογο πρόσθετο προϊόν καί ἑπομένως τήν ἴδια πρόσοδο πού ἀπόφεραν οἱ πρῶτες ἐπενδύσεις, ἔτσι μποροῦν χωράφια ἴδιας ποιότητας, ὅπως τά τελευταῖα καλλιεργημένα, νά ἀποφέρουν τό ἴδιο προϊόν μέ τά ἴδια ἔξοδα. Διαφορετικά θά ἦταν ἐντελῶς ἀκατανόητο, πῶς χωράφια τῆς ἴδιας ποιότητας μποροῦσαν νά καλλιεργοῦνται διαδοχικά τό ἕνα ὕστερα ἀπό τό ἄλλο καί ὄχι ὅλα μαζί, ἤ, πιό σωστά, νά μή καλλιεργεῖται κανένα, γιά νά μή προκαλέσει τό συναγωνισμό ὅλων ἐναντίον του. Ὁ γαιοκτήμονας εἶναι πάντα ἕτοιμος νά βγάζει μιά πρόσοδο, δηλαδή νά παίρνει κάτι δωρεάν. Ὅμως τό κεφάλαιο χρειάζεται ὁρισμένες προϋποθέσεις γιά νά τοῦ ἐκπληρώσει τήν ἐπιθυμία του. Γι' αὐτό, ὁ συναγωνισμός τῶν γαιῶν μεταξύ τους δέν ἐξαρτιέται ἀπό τό ἄν ὁ γαιοκτήμονας θέλει νά τίς βάζει νά συναγωνίζονται μεταξύ τους, ἀλλά ἀπό τό ἄν θά βρεθεῖ κεφάλαιο πού μέ τά καινούργια χωράφια θά συναγωνιστεῖ τά παλιά.

Ἐφόσον ἡ καθεαυτό γεωργική πρόσοδος εἶναι ἁπλῶς μιά μονοπωλιακή τιμή, ἡ τιμή αὐτή μπορεῖ νά εἶναι μόνο μικρή, ὅπως ἐπίσης καί ἡ ἀπόλυτη πρόσοδος μπορεῖ κάτω ἀπό κανονικές συνθῆκες νά εἶναι μόνο μικρή, ὁποιοδήποτε κι ἄν εἶναι τό περίσσευμα τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς του. Ἡ οὐσία τῆς ἀπόλυτης προσόδου συνίσταται ἑπομένως στό ὅτι: ἴσα σέ μέγεθος κεφάλαια σέ διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς, σέ συνθῆκες ἴσου ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας ἤ ἴσου βαθμοῦ ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, παράγουν διαφορετικές μάζες ὑπεραξίας, ἀνάλογα μέ τή διαφορετική μέση σύνθεσή τους,. Στή βιομηχανία αὐτές οἱ διαφορετικές μάζες ὑπεραξίας ἐξισώνονται στό μέσο κέρδος καί μοιράζονται ἰσόμετρα στά ξεχωριστά κεφάλαια σάν σέ ὑποπολλαπλάσια τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου. Ἡ γαιοκτησία, ἀπό τή στιγμή πού ἡ παραγωγή χρειάζεται γῆ, εἴτε γιά τή γεωργία, εἴτε γιά τήν ἐξόρυξη πρώτων ὑλῶν, ἐμποδίζει αὐτή τήν ἐξίσωση γιά τά κεφάλαια πού ἔχουν ἐπενδυθεῖ στή γῆ καί

ἁρπάζει ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας, τό ὁποῖο διαφορετικά θά ἔμπαινε στήν ἐξίσωση τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους. Ἔτσι ἡ πρόσοδος ἀποτελεῖ ἕνα μέρος τῆς ἀξίας, εἰδικότερα τῆς ὑπεραξίας τῶν ἐμπορευμάτων, πού, ἁπλούστατα, ἀντί νά περιέλθει στά χέρια τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν, οἱ ὁποῖοι τήν ἀπόσπασαν ἀπό τούς ἐργάτες, περιέρχεται στούς γαιοκτήμονες, οἱ ὁποῖοι τήν ἀποσποῦν ἀπό τούς κεφαλαιοκράτες. Πρέπει ἐδῶ νά προϋποτεθεῖ, ὅτι τό ἀγροτικό κεφάλαιο θέτει σέ κίνηση περισσότερη ἐργασία, ἀπό τήν ἐργασία πού θέτει σέ κίνηση ἕνα ἴσου μεγέθους μέρος τοῦ μή ἀγροτικοῦ κεφαλαίου. Πόσο μεγάλη εἶναι τώρα ἡ ἀπόκλιση, ἤ ἄν γενικά ὑπάρχει, αὐτό ἐξαρτιέται ἀπό τήν σχετική ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας ἔναντι τῆς βιομηχανίας. Ἀπό τήν ἴδια τή φύση τοῦ πράγματος πρέπει μαζί μέ τήν πρόοδο τῆς γεωργίας νά μικραίνει αὐτή ἡ διαφορά, στήν περίπτωση πού ἡ μείωση τοῦ μεταβλητοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου σέ σχέση μέ τό σταθερό μέρος του δέν εἶναι μεγαλύτερη στό βιομηχανικό κεφάλαιο ἀπό ὅ,τι στό ἀγροτικό κεφάλαιο.

Αὐτή ἡ ἀπόλυτη πρόσοδος παίζει ἕναν ἀκόμα πιό σημαντικό ρόλο στήν καθεαυτό ἐξορυχτική βιομηχανία, ὅπου λείπει ὁλότελα ἕνα στοιχεῖο τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, ἡ πρώτη ὕλη, καί ὅπου, ἄν ἐξαιρέσουμε τούς κλάδους, στούς ὁποίους εἶναι πολύ σημαντικό τό μέρος πού ἀποτελεῖται ἀπό μηχανές καί ἀπό ἄλλο πάγιο κεφάλαιο, κυριαρχεῖ ὁπωσδήποτε ἡ πιό χαμηλή σύνθεση τοῦ κεφαλαίου. Ἀκριβῶς ἐδῶ, ὅπου ἡ πρόσοδος παρουσιάζεται ὅτι ὀφείλεται μόνο σέ μιά μονοπωλιακή τιμή, ἀπαιτοῦνται ἐξαιρετικά εὐνοϊκές συνθῆκες ἀγορᾶς, γιά νά πουλιοῦνται τά ἐμπορεύματα στήν ἀξία τους ἤ γιά νά φτάσει ἡ πρόσοδος νά εἶναι ἴση μέ τό συνολικό περίσσευμα τῆς ὑπεραξίας τοῦ ἐμπορεύματος πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς του. Ἔτσι ἔχει τό ζήτημα λ.χ. μέ τήν πρόσοδο ἀπό κατάλληλα γιά ἁλιεία ὕδατα, ἀπό λατομεῖα, ἀπό παρθένα δάση κλπ[37].

[37] Ὁ Ρικάρντο πραγματεύεται τό ζήτημα μέ ἐξαιρετική ἐπιπολαιότητα. Βλ. τό σημεῖο πού στρέφεται κατά τοῦ Α. Σμίθ σχετικά μέ τή δασική πρόσοδο στή Νορβηγία. «On the Principles of Political Economy, and Taxations». London 1821, κεφ. II, ἀμέσως στήν ἀρχή σελ. 34—35.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟ ΕΚΤΟ

Πρόσοδος ἀπό οἰκόπεδα. Πρόσοδος ἀπό ὀρυχεῖα. Τιμή τῆς γῆς

Παντοῦ, ὅπου ὑπάρχει γενικά πρόσοδος, παρουσιάζεται ἡ διαφορική πρόσοδος, ἡ ὁποία ὑπάγεται παντοῦ στούς ἴδιους νόμους μέ τήν ἀγροτική διαφορική πρόσοδο. Παντοῦ, ὅπου μποροῦν νά μονοπωληθοῦν φυσικές δυνάμεις, οἱ ὁποῖες ἐξασφαλίζουν ἕνα πρόσθετο κέρδος στόν βιομήχανο πού τίς χρησιμοποιεῖ, εἴτε πρόκειται γιά μιά ὑδατόπτωση, εἴτε γιά ἕνα πλούσιο μεταλλεῖο, εἴτε γιά πλούσια σέ ψάρια νερά, εἴτε γιά ἕνα οἰκόπεδο σέ καλή τοποθεσία, τό πρόσωπο πού, χάρη στόν τίτλο ἰδιοκτησίας πού κατέχει γιά ἕνα μέρος τῆς γήϊνης σφαίρας, ἀναγνωρίζεται ἰδιοκτήτης αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων τῆς φύσης, ἁρπάζει μέ τή μορφή τῆς προσόδου ἀπό τό ἐνεργό κεφάλαιο αὐτό τό πρόσθετο κέρδος. Ὅσον ἀφορᾶ τή γῆ πού χρησιμοποιεῖται γιά οἰκόπεδο, ὁ Α. Σμίθ ἔχει ἐξηγήσει μέ ποιόν τρόπο ἡ πρόσοδος ἀπό τή γῆ αὐτή, καθώς καί ἡ πρόσοδος ἀπό ὅλες τίς ἄλλες γαῖες πού δέν χρησιμοποιοῦνται γιά ἀγροτικούς σκοπούς, ρυθμίζεται πάνω στή βάση τῆς καθεαυτό γεωργικῆς γαιοπροσόδου. (A. Smith, Book I, chap. XI, 2 and 3). Ἡ πρόσοδος αὐτή χαρακτηρίζεται, πρῶτο, ἀπό τήν ὑπερισχύουσα ἐπίδραση πού ἀσκεῖ ἐδῶ ἡ τοποθεσία στή διαφορική πρόσοδο (πολύ σημαντική εἶναι λ.χ. στήν ἀμπελουργία καί στά οἰκόπεδα τῶν μεγαλοπόλεων) — δεύτερο, ἀπό τήν ὁλοφάνερη παντελῆ παθητικότητα τοῦ ἰδιοκτήτη, ἡ δραστηριότητα τοῦ ὁποίου συνίσταται ἁπλῶς (ἰδίως στά μεταλλεῖα), στό νά ἐκμεταλλεύεται τήν πρόοδο τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης, στήν ὁποία δέν συμβάλλει καθόλου καί γιά τήν ὁποία δέν διακινδυνεύει τίποτα, ὅπως συμβαίνει μέ τόν βιομήχανο κεφαλαιοκράτη, καί, τέλος, χαρακτηρίζεται ἀπό τήν ἐπικράτηση σέ πολλές περιπτώσεις τῆς μονοπωλιακῆς τιμῆς, ἰδίως ἀπό τήν πιό ἀναίσχυντη ἐκμετάλλευση τῆς ἀθλιότητας (γιατί ἡ ἀθλιότητα ἀποτελεῖ γιά τήν πρόσοδο ἀπό τά σπίτια μιά πιό ἀποδοτική πηγή ἀπό ὅ,τι ἦταν ποτέ γιά τήν Ἰσπανία[38] τά ὀρυχεῖα τοῦ Πότοσι),[137]

[38] Laing, Newman.[138]

καί ἀπό τήν τεράστια δύναμη πού δίνει αὐτή ἡ γαιοκτησία, ὅταν συνενώνεται μέ τό βιομηχανικό κεφάλαιο στό ἴδιο χέρι, γιατί κάνει τό κεφάλαιο αὐτό ἱκανό νά ἀπαγορεύει στήν πράξη στούς ἀγωνιζόμενους γιά τό μισθό τους ἐργάτες νά χρησιμοποιοῦν τή γῆ σάν τόπο κατοικίας τους[39]. Ἕνα κομμάτι τῆς κοινωνίας ζητάει ἐδῶ ἀπό τό ἄλλο κομμάτι νά πληρώνει φόρο γιά νά ἔχει τό δικαίωμα νά κατοικεῖ στή γῆ, ὅπως γενικά συμπεριλαβαίνεται στή γαιοκτησία τό δικαίωμα τῶν ἰδιοκτητῶν νά ἐκμεταλλεύονται τό γήϊνο σῶμα, τά ἔγκατα τῆς γῆς, τόν ἀέρα, ἑπομένως τούς ὅρους συντήρησης καί ἀνάπτυξης τῆς ζωῆς. Τήν πρόσοδο ἀπό τίς οἰκοδομές δέν τήν ἀνεβάζει ὑποχρεωτικά μόνο ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ, ἑπομένως καί ἡ αὐξανόμενη ἀνάγκη κατοικιῶν, ἀλλά καί ἡ ἀνάπτυξη τοῦ πάγιου κεφαλαίου πού, εἴτε ἐνσωματώνεται στή γῆ, εἴτε ρίχνει ρίζες σ' αὐτήν, στηρίζεται πάνω της, ὅπως ὅλες οἱ βιομηχανικές οἰκοδομές, οἱ σιδηρόδρομοι, τά ἐμπορικά καταστήματα, τά χτίρια τῶν ἐργοστασίων, τά ναυπηγεῖα κλπ. Ἐδῶ, ἀκόμα καί παρά τήν καλή θέληση τοῦ Κέρυ, δέν εἶναι δυνατό τό μπέρδεμα τοῦ ἐνοικίου γιά τήν κατοικία — ἐφόσον πρόκειται γιά τόκο καί ἀπόσβεση τοῦ ἐπενδυμένου στήν κατοικία κεφαλαίου — μέ τήν πρόσοδο γιά τό οἰκόπεδο μόνο, ἰδίως ὅταν ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ οἰκοπέδου καί ὁ ἐπιχειρηματίας πού χτίζει τήν κατοικία εἶναι δυό ἐντελῶς διαφορετικά πρόσωπα, ὅπως συμβαίνει στήν Ἀγγλία. Ἐδῶ πρέπει νά παίρνονται ὑπόψη δύο παράγοντες: ἀπό τή μιά μεριά, ἡ ἐκμετάλλευση τῆς γῆς γιά τήν ἀναπαραγωγή ἤ γιά τήν ἐξόρυξη, καί, ἀπό τήν ἄλλη, ὁ χῶρος πού ἀπαιτεῖται σάν στοιχεῖο κάθε παραγωγῆς καί κάθε δραστηριότητας τοῦ ἀνθρώπου. Καί ἀπό τίς δυό αὐτές πλευρές ἡ γαιοκτησία ζητάει τόν φόρο της. Ἡ ζήτηση οἰκοπέδων ἀνεβάζει τήν ἀξία τῆς γῆς σάν χῶρο καί βάση, ἐνῶ ταυτόχρονα αὐξάνει ἔτσι ἡ ζήτηση στοιχείων τῆς γῆς, πού χρησιμεύουν σάν οἰκοδομήσιμο ὑλικό[40].

Στό Βιβλίο ΙΙ, κεφ. XII, σελ. 215, 216[1*] ἀναφέραμε ἕνα παράδειγμα ἀπό τήν κατάθεση μπρός στήν Ἐπιτροπή τοῦ 1857 γιά τίς

[39] Ἀπεργία τοῦ Κρόουλιγκτον. Ἔνγκελς: «Ἡ κατάσταση τῆς ἐργατικῆς τάξης στήν Ἀγγλία», σελ. 307, (ἔκδοση 1892, σελ. 251).

[40] «Ἡ λιθόστρωση τῶν ὁδῶν τοῦ Λονδίνου ἔδωσε τή δυνατότητα στούς ἰδιοκτῆτες μερικῶν γυμνῶν βράχων στίς ἀκτές τῆς Σκωτίας, νά εἰσπράττουν πρόσοδο ἀπό παλαιότερα ἐντελῶς ἄχρηστο πετρῶδες ἔδαφος». A. Smith. Βιβλίο I, κεφ. XI, 2.

[1*] Βλέπε τόμ. II, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ «Κεφαλαίου», 1956, σελ. 230 — 231.

τράπεζες, ἑνός μεγάλου κερδοσκόπου ἐπιχειρηματία οἰκοδομῶν, τοῦ Ἔντουαρντ Κέππς, γιά τό πῶς σέ γρήγορα ἀναπτυσσόμενες πόλεις, ἰδίως ἐκεῖ πού τό χτίσιμο τῶν σπιτιῶν γίνεται μέ ἐργοστασιακό τρόπο, λ.χ. στό Λονδίνο, καθεαυτό βασικό ἀντικείμενο τῆς κερδοσκοπίας στήν ἀνέγερση κατοικιῶν ἀποτελεῖ ἡ γαιοπρόσοδος καί ὄχι τό σπίτι. Ὁ Κέππς λέει στήν κατάθεσή του (B. A. 1857) No 5.435:

«Νομίζω ὅτι ὁ ἄνθρωπος πού θέλει νά προκόψει στόν κόσμο εἶναι ζήτημα ἄν ἐλπίζει νά προκόψει, διατηρώντας μιά κανονική ἐπιχείρηση (fair trade) ... πρέπει κατ' ἀνάγκην, ἐκτός ἀπό αὐτήν, νά χτίζει κερδοσκοπώντας, καί μάλιστα σέ μεγάλη κλίμακα, γιατί ὁ ἐπιχειρηματίας βγάζει πολύ λίγο κέρδος ἀπό τίς ἴδιες τίς οἰκοδομές, ἐνῶ βγάζει τό κύριό του κέρδος ἀπό τίς αὐξημένες γαιοπροσόδες. Νοικιάζει λ.χ. ἕνα κομμάτι γῆς καί πληρώνει γι' αὐτήν 300 λίρ. στ. νοίκι τό χρόνο. Ἄν τώρα ἀναγείρει σ' αὐτό τό κομμάτι γῆς τή σωστή κατηγορία σπιτιῶν σύμφωνα μέ ἕνα ἐπιμελῶς καταστρωμένο σχέδιο οἰκοδόμησης, μπορεῖ νά κατορθώσει νά αὐξήσει τίς 300 λίρ. στ. σέ 400 ἤ 450 λίρ. στ. τό χρόνο, καί τό κέρδος του θά συνίστατο μᾶλλον στήν αὐξημένη κατά 100 ἤ 150 λίρ. στ. γαιοπρόσοδο τό χρόνο, παρά στό κέρδος ἀπό τίς οἰκοδομές, πού σέ πολλές περιπτώσεις εἶναι γενικά ζήτημα ἄν τό παίρνει ὑπόψη του».

Ἐδῶ δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι, ὕστερα ἀπό τή λήξη τοῦ συμβολαίου ἐνοικίασης, πού κλείνεται συνήθως γιά 99 χρόνια, ἡ γῆ μαζί μέ ὅλα τά χτίρια πού βρίσκονται πάνω της, καί μαζί μέ τή γαιοπρόσοδο, πού ἔχει ὑπερδιπλασιαστεῖ καί τριπλασιαστεῖ στό μεταξύ, ἐπανέρχονται πάλι ἀπό τόν κερδοσκόπο ἐπιχειρηματία οἰκοδομῶν ἤ ἀπό τόν νόμιμο διάδοχό του στόν ἀρχικό τελευταῖο ἰδιοκτήτη τῆς γῆς.

Ἡ καθεαυτό πρόσοδος ἀπό τά μεταλλεῖα καθορίζεται ἀκριβῶς ὅπως καί ἡ πρόσοδος ἀπό τή γεωργία.

«Ὑπάρχουν μερικά μεταλλεῖα, τό προϊόν τῶν ὁποίων εἶναι ζήτημα ἄν ἐπαρκεῖ γιά νά πληρώνει τήν ἐργασία καί νά ἀναπληρώνει τό κεφάλαιο πού ἔχει τοποθετηθεῖ σ' αὐτά μαζί μέ τό συνηθισμένο κέρδος. Τά μεταλλεῖα αὐτά ἀποφέρουν στόν ἐπιχειρηματία κάποιο κέρδος, δέν ἀποφέρουν ὅμως πρόσοδο γιά τόν γαιοκτήμονα. Μπορεῖ νά τά ἐκμεταλλευτεῖ μέ ὄφελος μονάχα ὁ γαιοκτήμονας, πού, ὄντας ὁ ἴδιος ἐπιχειρηματίας, βγάζει τό συνηθισμένο κέρδος ἀπό τό κεφάλαιό του πού ἐπένδυσε. Πολλά ἀνθρακωρυχεῖα στή Σκωτία τά ἐκμεταλλεύονται μέ αὐτόν τόν τρόπο, καί δέν μποροῦν νά τά ἐκμεταλλεύονται μέ κανένα ἄλλον τρόπο. Ὁ γαιοκτήμονας, δέν ἐπιτρέπει σέ κανέναν ἄλλον νά τά ἐκμεταλλευτεῖ, χωρίς νά πληρώνει πρόσοδο, ὅμως κανένας δέν μπορεῖ νά πληρώνει γι' αὐτά πρόσοδο». (A. Smith. Booc I, chap. XI, 2).

Πρέπει νά γίνεται διάκριση ἀνάμεσα στό ἄν ἡ πρόσοδος πηγάζει ἀπό μιά μονοπωλιακή τιμή, γιατί ὑπάρχει μιά ἀνεξάρτητη ἀπό αὐτήν μονοπωλιακή τιμή τῶν προϊόντων ἤ τῆς ἴδιας τῆς γῆς, καί στό ἄν τά προϊόντα πουλιοῦνται σέ μιά μονοπωλιακή τιμή, γιατί ὑπάρχει μιά

πρόσοδος. Ὅταν μιλᾶμε γιά μονοπωλιακή τιμή, ἐννοοῦμε γενικά μιά τιμή, πού καθορίζεται μόνο ἀπό τήν ἐπιθυμία τῶν ἀγοραστῶν νά ἀγοράζουν καί ἀπό τήν ἱκανότητά τους νά πληρώνουν, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν τιμή πού καθορίζεται ἀπό τή γενική τιμή παραγωγῆς, καθώς καί ἀπό τήν ἀξία τῶν προϊόντων. Ἕνας ἀμπελώνας πού παράγει κρασί ἐξαιρετικῆς ποιότητας, κρασί πού γενικά μπορεῖ νά παράγεται σέ σχετικά μικρή ποσότητα, ἔχει μονοπωλιακή τιμή. Ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς μονοπωλιακῆς τιμῆς, πού τό περίσσευμά της πάνω ἀπό τήν ἀξία τοῦ προϊόντος καθορίζεται ἀποκλειστικά ἀπό τόν πλοῦτο καί τό γοῦστο τῶν ἀρχοντικῶν κρασοπατέρων, ὁ ἀμπελουργός θά πραγματοποιοῦσε σημαντικό πρόσθετο κέρδος. Αὐτό τό πρόσθετο κέρδος, πού ἐδῶ πηγάζει ἀπό μιά μονοπωλιακή τιμή, μετατρέπεται σέ πρόσοδο καί μέ τή μορφή αὐτή τῆς προσόδου περιέρχεται στόν γαιοκτήμονα, ἐξαιτίας τοῦ τίτλου του ἰδιοκτησίας πάνω σ' αὐτό τό κομμάτι τῆς ὑδρογείου, τό προικισμένο μέ ἰδιαίτερες ἰδιότητες. Ἐδῶ λοιπόν τήν πρόσοδο τή δημιουργεῖ ἡ μονοπωλιακή τιμή. Ἀντίθετα, ἡ πρόσοδος θά δημιουργοῦσε τήν μονοπωλιακή τιμή, ἄν τά σιτηρά θά πουλιοῦνταν ὄχι μόνο πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τους, ἀλλά καί πάνω ἀπό τήν ἀξία τους, λόγω τοῦ φραγμοῦ πού ἡ γαιοκτησία θέτει στήν ἀπρόσοδο ἐπένδυση κεφαλαίου σέ ἀκαλλιέργητη γῆ. Τό γεγονός ὅτι μόνο ὁ τίτλος ἰδιοκτησίας ὁρισμένου ἀριθμοῦ προσώπων στή γῆ εἶναι πού δίνει σ' αὐτά τή δυνατότητα νά ἰδιοποιοῦνται μέ τή μορφή φόρου ἕνα μέρος τῆς ὑπερεργασίας τῆς κοινωνίας, συγκαλύπτεται ἀπό τό περιστατικό, ὅτι ἡ κεφαλαιοποιημένη πρόσοδος, δηλαδή αὐτός ὁ κεφαλαιοποιημένος φόρος, ἐμφανίζεται σάν τιμή τῆς γῆς καί γι' αὐτό μπορεῖ ἡ γῆ νά πουλιέται, ὅπως κάθε ἄλλο ἐμπορικό εἶδος. Γι' αὐτό, τό δικαίωμα τοῦ γαιοκτήμονα νά εἰσπράττει πρόσοδο, φαίνεται στόν ἀγοραστή ὄχι σάν κάτι πού τό παίρνει χάρισμα, πού τό παίρνει μάλιστα χάρισμα χωρίς δουλιά, χωρίς τό ρίζικο καί τό ἐπιχειρηματικό πνεῦμα τοῦ κεφαλαίου, ἀλλά σάν κάτι πού τό παίρνει σάν πληρωμή ἔναντι ἑνός δικοῦ του ἰσοδύναμου. Ἡ πρόσοδος τοῦ φαίνεται, ὅπως παρατηρήσαμε ἤδη πιό πάνω, μόνο σάν τόκος τοῦ κεφαλαίου, μέ τό ὁποῖο ἀγόρασε τή γῆ καί μαζί τό δικαίωμα νά εἰσπράττει πρόσοδο. Ἀκριβῶς ἔτσι φαίνεται σέ ἕναν δουλοκτήτη πού ἀγόρασε ἕνα νέγρο, ὅτι τήν ἰδιοκτησία του στό νέγρο τήν ἀπόκτησε ὄχι σάν συνέπεια τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας σάν τέτιου, ἀλλά σάν συνέπεια τῆς ἀγοροπωλησίας ἑνός ἐμπορεύματος. Ὁ ἴδιος ὁ τίτλος ἰδιοκτησίας, ὅμως, δέν δημιουργεῖται μέ τήν πούληση, ἀλλά ἁπλῶς μεταφέρεται. Ὁ τίτλος πρέπει νά ὑπάρχει προτοῦ μπορέσει νά πουληθεῖ, καί, ὅπως

δέν μπορεῖ τόν τίτλο αὐτό νά τόν δημιουργήσει μιά πούληση, ἄλλο τόσο δέν μπορεῖ νά τόν δημιουργήσει μιά σειρά ἀπό τέτιες πουλήσεις, ἡ διαρκής ἐπανάληψή τους. Αὐτό πού γενικά τόν δημιούργησε ἦταν οἱ σχέσεις παραγωγῆς. Ὅταν οἱ σχέσεις παραγωγῆς φτάσουν σέ ἕνα ὁρισμένο σημεῖο, στό ὁποῖο ὀφείλουν, ὅπως τό φείδι, νά ἀλλάξουν τό περικάλυμά τους, φεύγει ἀπό τή μέση ἡ ὑλικά, οἰκονομικά καί ἱστορικά δικαιολογημένη πηγή τοῦ τίτλου, πού προκύπτει ἀπό τό προτσές τῆς κοινωνικῆς γενεσιουργίας, καθώς καί ὅλες οἱ συναλλαγές πού βασίζονται σ' αὐτό τόν τίτλο. Ἀπό τή σκοπιά ἑνός ἀνώτερου οἰκονομικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ ἡ ἀτομική ἰδιοκτησία ξεχωριστῶν ἀτόμων στή γήϊνη σφαίρα θά ἐμφανίζεται τόσο πέρα γιά πέρα ἀνούσια, ὅσο καί ἡ ἀτομική ἰδιοκτησία ἑνός ἀνθρώπου πάνω σέ ἕναν ἄλλο ἄνθρωπο. Ἀκόμα καί μιά ὁλόκληρη κοινωνία, ἕνα ἔθνος, μάλιστα ὅλες οἱ σύγχρονες κοινωνίες μαζί παρμένες, δέν εἶναι ἰδιοκτῆτες τῆς γῆς. Εἶναι ἁπλῶς οἱ κάτοχοί της, οἱ ἐπικαρπωτές της, καί ὀφείλουν σάν boni patres familias[1*] νά τήν κληροδοτήσουν βελτιωμένη στίς ἑπόμενες γενεές.

Στήν παρακάτω διερεύνηση τῆς τιμῆς τῆς γῆς παραβλέπουμε ὅλες τίς διακυμάνσεις τοῦ συναγωνισμοῦ, κάθε κερδοσκοπία μέ τή γῆ, καθώς καί τή μικρή γαιοκτησία, στήν ὁποία ἡ γῆ ἀποτελεῖ τό κύριο ὄργανο τῶν παραγωγῶν καί γι' αὐτό ὑποχρεώνονται νά τήν ἀγοράζουν σέ ὁποιαδήποτε τιμή.

I. Ἡ τιμή τῆς γῆς μπορεῖ νά ἀνέβει, χωρίς νά ἀνέβει ἡ πρόσοδος. Συγκεκριμένα:

1) σάν συνέπεια τῆς ἁπλῆς πτώσης τοῦ ἐπιτοκίου, πού κάνει νά πουλιέται πιό ἀκριβά ἡ πρόσοδος καί γι' αὐτό αὐξάνει ἡ κεφαλαιοποιημένη πρόσοδος, ἡ τιμή τῆς γῆς.

2) γιατί αὐξάνει ὁ τόκος τοῦ ἐνσωματωμένου στή γῆ κεφαλαίου.

II. Ἡ τιμή τῆς γῆς μπορεῖ νά ἀνεβαίνει, γιατί αὐξάνει ἡ πρόσοδος.

Ἡ πρόσοδος μπορεῖ νά αὐξάνει, γιατί ἀνεβαίνει ἡ τιμή τοῦ προϊόντος τῆς γῆς, μιά περίπτωση, στήν ὁποία ἀνεβαίνει πάντα τό ποσοστό τῆς διαφορικῆς προσόδου, ἀδιάφορο ἄν ἡ πρόσοδος ἀπό τή χειρότερη καλλιεργημένη γῆ εἶναι μεγάλη, μικρή, ἤ ἄν δέν ὑπάρχει καθόλου. Μέ τήν ἔννοια ποσοστό ἐννοοῦμε τή σχέση τοῦ μέρους τῆς ὑπεραξίας, πού μετατρέπεται σέ πρόσοδο, πρός τό προκαταβλημένο κεφάλαιο, πού παράγει τό προϊόν τῆς γῆς. Ἡ σχέση αὐτή διαφέρει ἀπό τή σχέση

[1*] σάν καλοί οἰκογενειάρχες.

τοῦ πρόσθετου προϊόντος πρός τό συνολικό προϊόν, γιατί τό συνολικό προϊόν δέν συμπεριλαβαίνει ὅλο τό προκαταβλημένο κεφάλαιο, συγκεκριμένα δέν συμπεριλαβαίνει τό πάγιο κεφάλαιο, πού ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει δίπλα στό προϊόν. Ἀντίθετα, αὐτό συμπεριλαβαίνεται στό ὅτι στίς κατηγορίες γῆς, πού φέρουν διαφορική πρόσοδο, ἕνα αὐξανόμενο μέρος τοῦ προϊόντος μετατρέπεται σέ πλεονάζον πρόσθετο προϊόν. Στήν πιό χειρότερη γῆ ἡ αὔξηση τῆς τιμῆς τοῦ προϊόντος τῆς γῆς δημιουργεῖ πρῶτα πρόσοδο, ἑπομένως καί τιμή τῆς γῆς.

Ἡ πρόσοδος ὅμως μπορεῖ νά αὐξάνει ἐπίσης, χωρίς νά ἀνεβαίνει ἡ τιμή τῶν προϊόντων τῆς γῆς. Μπορεῖ ἡ τιμή τους νά μένει σταθερή ἤ καί νά ἐλαττώνεται ἀκόμα.

Ὅταν μένει σταθερή ἡ τιμή, τότε ἡ πρόσοδος μπορεῖ νά αὐξάνει μόνο (παραβλέπουμε τίς μονοπωλιακές τιμές), εἴτε γιατί μέ ἴδια σέ μέγεθος ἐπένδυση κεφαλαίου στίς παλιές γαῖες καλλιεργοῦνται νέες γαῖες καλύτερης ποιότητας, πού ὅμως ἀρκοῦν μόνο γιά νά καλύψουν τήν αὐξημένη ζήτηση, ἔτσι πού παραμένει ἀμετάβλητη ἡ ρυθμίζουσα ἀγοραία τιμή. Στήν περίπτωση αὐτή δέν ἀνεβαίνει μόνο ἡ τιμή τῶν παλιῶν γαιῶν, ἀλλά γιά τήν καινούργια γῆ πού συμπεριλήφθηκε στήν καλλιέργεια αὐξάνει ἡ τιμή πάνω ἀπό τήν τιμή τῆς παλιᾶς γῆς.

Εἴτε πάλι ἡ πρόσοδος αὐξάνει, γιατί μέ ἀμετάβλητη τή σχετική εὐφορία καί μέ ἀμετάβλητη τήν ἀγοραία τιμή αὐξάνει ἡ μάζα τοῦ κεφαλαίου πού ἐκμεταλλεύεται τή γῆ. Γι' αὐτό, παρ' ὅλο πού ἡ πρόσοδος παραμένει ἀμετάβλητη σέ σχέση μέ τό προκαταβλημένο κεφάλαιο, διπλασιάζεται λ.χ. ἡ μάζα της, γιατί ἔχει διπλασιαστεῖ τό ἴδιο τό κεφάλαιο. Ἐπειδή δέν σημειώθηκε πτώση τῆς τιμῆς, ἡ δεύτερη ἐπένδυση κεφαλαίου ἀποφέρει ἀκριβῶς, ὅπως καί ἡ πρώτη, ἕνα πρόσθετο κέρδος, πού, μετά τή λήξη τοῦ χρόνου ἐνοικίασης, μετατρέπεται ἐπίσης σέ πρόσοδο. Ἡ μάζα τῆς προσόδου ἀνεβαίνει ἐδῶ, γιατί ἀνεβαίνει ἡ μάζα τοῦ κεφαλαίου πού παράγει πρόσοδο. Ὁ ἰσχυρισμός ὅτι διάφορες διαδοχικές ἐπενδύσεις κεφαλαίου στό ἴδιο κομμάτι γῆς μποροῦν νά παράγουν μιά πρόσοδο, μόνο ἐφόσον τό προϊόν τους εἶναι ἄνισο καί γι' αὐτό δημιουργεῖται μιά διαφορική πρόσοδος, καταλήγει στόν ἰσχυρισμό ὅτι, ἄν δυό κεφάλαια τῶν 1.000 λιρ. στ. τό καθένα ἐπενδυθοῦν σέ δυό χωράφια τῆς ἴδιας εὐφορίας, μόνο τό ἕνα ἀπό τά δυό μπορεῖ νά ἀποδόσει πρόσοδο, παρ' ὅλο πού καί τά δυό αὐτά χωράφια ἀνήκουν στήν καλύτερη κατηγορία γῆς, πού ἀποφέρει μιά διαφορική πρόσοδο. (Ἑπομένως, ἡ μάζα τῆς συνολικῆς προσόδου, ἡ συνολική πρόσοδος μιᾶς χώρας, αὐξάνει μαζί μέ τή μάζα τοῦ ἐπενδυμένου κεφαλαίου, χωρίς νά αὐξάνει ὑποχρεωτικά ἡ τιμή τοῦ

ξεχωριστοῦ κομματιοῦ γῆς, ἤ τό ποσοστό τῆς προσόδου, ἤ ἀκόμα καί ἡ μάζα τῆς προσόδου στό ξεχωριστό κομμάτι γῆς. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ μάζα τῆς συνολικῆς προσόδου αὐξάνει μαζί μέ τήν ἐπέκταση τῆς καλλιεργούμενης ἐπιφάνειας. Ἡ αὔξηση αὐτή μάλιστα μπορεῖ νά συνδέεται μέ τήν πτώση τῆς προσόδου στά ξεχωριστά ἀγροκτήματα). Διαφορετικά ὁ ἰσχυρισμός αὐτός θά κατέληγε στόν ἄλλο ἰσχυρισμό, ὅτι ἡ ἐπένδυση κεφαλαίου σέ δυό διαφορετικά κομμάτια γῆς, πού βρίσκονται τό ἕνα δίπλα στό ἄλλο, ὑπάγεται σέ ἄλλους νόμους ἀπό ἐκείνους, στούς ὁποίους ὑπάγεται ἡ διαδοχική ἐπένδυση κεφαλαίου στό ἴδιο κομμάτι γῆς, ἐνῶ τή διαφορική πρόσοδο τήν συνάγουν ἀκριβῶς ἀπό τήν ταυτότητα τοῦ νόμου καί στίς δυό περιπτώσεις, ἀπό τήν αὔξηση τῆς ἀποδοτικότητας τῆς ἐπένδυσης κεφαλαίου, καί στό ἴδιο χωράφι, καί σέ διαφορετικά χωράφια. Ἡ μόνη διαφορά πού ὑπάρχει ἐδῶ καί πού παραβλέπεται, εἶναι ὅτι οἱ διαδοχικές ἐπενδύσεις κεφαλαίου, ὅταν γίνονται σέ διαφορετικά κομμάτια γῆς, σκονταύτουν στό φραγμό τῆς γαιοκτησίας, πράγμα πού δέν συμβαίνει, ὅταν οἱ διαδοχικές ἐπενδύσεις γίνονται στό ἴδιο κομμάτι γῆς. Ἔτσι ἐξηγιέται ἐπίσης τό ἀντίθετο ἀποτέλεσμα, μέ τό ὁποῖο αὐτές οἱ διάφορες μορφές τῆς ἐπένδυσης ἀλληλοπεριορίζονται στήν πράξη. Ἐδῶ δέν παρουσιάζεται ποτέ μιά διαφορά κεφαλαίου. Ἄν παραμείνει ἀμετάβλητη ἡ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, τό ἴδιο καί τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, τότε τό ποσοστό τοῦ κέρδους παραμένει ἀμετάβλητο, ἔτσι πού, ὅταν διπλασιάζεται τό κεφάλαιο, διπλασιάζεται καί ἡ μάζα τοῦ κέρδους. Τό ἴδιο, κάτω ἀπό τίς συνθῆκες πού προϋποθέσαμε, παραμένει ἀμετάβλητο καί τό ποσοστό τῆς προσόδου. Ἄν ἕνα κεφάλαιο 1.000 λιρ. στ. δίνει μιά πρόσοδο χ, τότε, κάτω ἀπό τίς συνθῆκες πού προϋποθέσαμε, ἕνα κεφάλαιο 2.000 λιρ. στ. ἀποφέρει μιά πρόσοδο 2χ. Ἄν, ὅμως, ὑπολογίσουμε τήν πρόσοδο μέ βάση τήν ἐπιφάνεια τῆς γῆς, πού παρέμεινε ἀμετάβλητη, γιατί, σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας, τό διπλάσιο κεφάλαιο ἐργάζεται στό ἴδιο χωράφι, τότε, λόγω τῆς αὔξησης τῆς μάζας τῆς προσόδου, ἀνέβηκε καί τό ἐπίπεδό της. Τό ἴδιο πλέθρο γῆς πού ἔδινε 2 λίρ. στ. πρόσοδο, δίνει τώρα 4 λίρ. στ.[41].

[41] Τό ὅτι ἀνέπτυξε τό σημεῖο αὐτό, ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς ὑπηρεσίες του Ροντμπέρτους, στό σημαντικό του σύγγραμμα, στό ὁποῖο ἐπανερχόμαστε στό IV Βιβλίο. (Βλέπε τό 2ο μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν ὑπεραξία», σελ. 7—102 καί 139—151, στόν 26ο τόμο τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης τῶν «Ἔργων Μάρξ-Ἔνγκελς»). Κάνει μόνο τό λάθος, πρῶτο, νά ὑποθέτει ὅτι γιά τό κεφάλαιο ἡ αὔξηση τοῦ κέρδους ἐκφράζεται πάντα καί σάν αὔξηση τοῦ κεφαλαίου, ἔτσι πού παραμένει ἴδια ἡ σχέση, ὅταν μεγαλώνει ἡ μάζα τοῦ κέρδους. Αὐτό ὅμως εἶναι λάθος, γιατί, ὅταν ἀλλάζει ἡ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου μπορεῖ νά ἀνεβαίνει τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἀκριβῶς γιατί πέφτει ἡ σχετική ἀξία τοῦ σταθεροῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου σέ σύγκριση μέ τό μεταβλητό του μέρος. — Δεύτερο, κάνει τό λάθος, αὐτήν τή σχέση τῆς προσόδου σέ χρῆμα πρός ἕνα ποσοτικά καθορισμένο κομμάτι γῆς, λ.χ. πρός ἕνα πλέθρο γῆς, νά τήν πραγματεύεται σάν κάτι πού τό προϋποθέτει ἡ κλασική πολιτική οἰκονομία στίς ἔρευνές της γιά τήν ἄνοδο ἤ τήν πτώση τῆς προσόδου γενικά. Καί αὐτό πάλι εἶναι λαθεμένο. Ἡ κλασική πολιτική οἰκονομία πραγματεύεται πάντα τήν πρόσοδο, ἐφόσον τήν ἐξετάζει στή μορφή τῆς προσόδου σέ εἶδος, σέ σχέση μέ τό προϊόν, καί ἐφόσον τήν ἐξετάζει σάν πρόσοδο σέ χρῆμα, σέ σχέση μέ τό προκαταβλημένο κεφάλαιο, γιατί πράγματι πρόκειται γιά τίς λογικές (rationellen) ἐκφράσεις.

Ἡ σχέση ἑνός μέρους τῆς ὑπεραξίας, τῆς προσόδου σέ χρῆμα — γιατί τό χρῆμα εἶναι ἡ αὐτοτελής ἔκφραση τῆς ἀξίας — πρός τή γῆ, εἶναι αὐτή καθεαυτή ἀνούσια καί παράλογη, γιατί πρόκειται γιά ἑτεροειδῆ μεγέθη, πού ἐδῶ συγκρίνονται καί μετριοῦνται μεταξύ τους, ἀπό τή μιά μεριά, μιά συγκεκριμένη ἀξία χρήσης, τόσα ἤ τόσα τετραγωνικά πόδια γῆς, καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἀξία, εἰδικά ὑπεραξία. Πράγματι, αὐτό δέν ἐκφράζει τίποτα ἄλλο, ἀπό τό γεγονός ὅτι κάτω ἀπό τίς δοσμένες συνθῆκες ἡ ἰδιοκτησία πάνω στά τετραγωνικά πόδια γῆς δίνει στόν ἰδιοκτήτη τῆς γῆς τή δυνατότητα, νά ἁρπάζει ἕνα ὁρισμένο ποσό ἀπλήρωτης ἐργασίας, πού τήν ἔχει πραγματοποιήσει τό κεφάλαιο πού σκαλίζει στά τετραγωνικά πόδια γῆς, ὅπως ἕνα γουρούνι στίς πατάτες, {στό σημεῖο αὐτό ὑπάρχει στό χειρόγραφο μέσα σέ παρένθεση τό ὄνομα Λήμπιγκ, πού σβήστηκε ὅμως μετά. Φ. Ε.}. Ἀπό πρώτη ματιά ὅμως ἡ ἔκφραση εἶναι τό ἴδιο σάν νά ἤθελε κανείς νά μιλήσει γιά τή σχέση ἑνός τραπεζογραμματίου τῶν πέντε λιρ. στ. πρός τή διάμετρο τῆς γῆς. Οἱ μεσολαβήσεις τῶν παράλογων μορφῶν, μέ τίς ὁποῖες ἐμφανίζονται καί συνοψίζονται στήν πράξη ὁρισμένες οἰκονομικές σχέσεις, δέν ἐνδιαφέρουν καθόλου τούς πρακτικούς φορεῖς αὐτῶν τῶν σχέσεων στίς δουλιές τους, καί, ἐπειδή εἶναι συνηθισμένοι νά κινοῦνται μέσα σ' αὐτές, τό μυαλό τους δέν ἐνοχλεῖται καθόλου. Γι' αὐτούς δέν ἔχει ἀπολύτως τίποτα τό μυστηριῶδες μιά πλήρης ἀντίφαση. Αἰσθάνονται τόν ἑαυτό τους ἐπίσης σάν στό σπίτι τους, ὅπως τό ψάρι στό νερό, σ' αὐτές τίς ἀνούσιες μορφές ἐμφάνισης, παρμένες αὐτές καθεαυτές ξεχωριστά καί ἀποσπασμένες ἀπό τήν ἐσωτερική τους συνάφεια. Ἐδῶ ἰσχύει αὐτό πού λέει ὁ Χέγκελ γιά ὁρισμένους μαθηματικούς τύπους, ὅτι αὐτό πού τό βρίσκει παράλογο ὁ κοινός ἀνθρώπινος νοῦς, εἶναι τό λογικό, καί αὐτό πού εἶναι λογικό γι' αὐτόν εἶναι ὁ ἴδιος ὁ παραλογισμός.[139]

Ἡ αὔξηση λοιπόν τῆς μάζας τῆς προσόδου, ἐξεταζόμενη σέ σχέση μέ τήν ἴδια τήν ἔκταση τῆς γῆς, ἐκφράζεται πέρα γιά πέρα σάν ἄνοδος τοῦ ποσοστοῦ τῆς προσόδου, ἔτσι ἐξηγιέται καί ἡ ἀμηχανία πού παρουσιάζεται, ὅταν οἱ ὅροι πού θά ἐξηγοῦσαν τήν μιά περίπτωση, λείπουν στήν ἄλλη.

Ἡ τιμή τῆς γῆς μπορεῖ ὅμως νά ἀνεβαίνει, ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού μειώνεται ἡ τιμή τοῦ προϊόντος τῆς γῆς.

Στήν περίπτωση αὐτή μπορεῖ μέ παραπέρα διαφοροποίηση νά ἔχει αὐξηθεῖ ἡ διαφορική πρόσοδος, ἐπομένως καί ἡ τιμή τῆς γῆς τῶν καλύτερων γαιῶν. Ἤ, ἄν δέν συμβεῖ αὐτό, μπορεῖ μέ αὐξημένη τήν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας νά ἔχει πέσει ἡ τιμή τοῦ προϊόντος τῆς γῆς, ἔτσι, ὅμως, πού ἡ αὐξημένη παραγωγή νά τήν ἔχει ὑπεραντισταθμίσει. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τό ἕνα κουάρτερ σιτάρι στοιχίζει 60 σελλίνια. Ἄν στό ἴδιο πλέθρο γῆς ἔχουν παραχθεῖ μέ τό ἴδιο κεφάλαιο 2 κουάρτερ, ἀντίς ἕνα, καί ἡ τιμή τοῦ κουάρτερ ἔχει πέσει στά 40 σελλ., τότε τά δυό κουάρτερ θά δώσουν 80 σελλ., ἔτσι πού ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος τοῦ ἴδιου κεφαλαίου στό ἴδιο πλέθρο γῆς θά ἀνέβει κατά τό ἕνα τρίτο, παρ' ὅλο πού ἡ τιμή τοῦ κουάρτερ ἔχει πέσει κατά τό ἕνα τρίτο. Ὅταν ἐξετάζαμε τή διαφορική πρόσοδο, δείξαμε πῶς εἶναι δυνατό νά γίνει αὐτό, χωρίς νά πουληθεῖ τό προϊόν πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς του ἤ πάνω ἀπό τήν ἀξία του. Πράγματι, αὐτό εἶναι δυνατό μόνο μέ δυό τρόπους. Εἴτε θά ἀποκλειστεῖ ἀπό τή συμμετοχή στόν συναγωνισμό γῆ κακῆς ποιότητας, ἐνῶ θά ἀνέβει ἡ τιμή τῆς καλύτερης γῆς, ὅταν αὐξηθεῖ ἡ διαφορική πρόσοδος, ὅταν δηλαδή ἡ γενική βελτίωση ἐπιδράσει ἀνισόμετρα στίς διάφορες κατηγορίες τῆς γῆς. Ἤ στήν πιό χειρότερη γῆ ἐκφράζεται ἡ ἴδια τιμή παραγωγῆς (καί ἡ ἴδια ἀξία, στήν περίπτωση πού πληρώνεται ἀπόλυτη πρόσοδος) μέ μιά μεγαλύτερη μάζα προϊόντος, γιατί αὐξήθηκε ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας. Τό προϊόν ἐξακολουθεῖ, ὅπως καί προηγούμενα, νά παρασταίνει τήν ἴδια ἀξία, ἀλλά ἔχει πέσει ἡ τιμή τῶν ὑποπολλαπλασιών του, ἐνῶ αὐξήθηκε ὁ ἀριθμός τους. Αὐτό εἶναι ἀδύνατο, ὅταν χρησιμοποιεῖται τό ἴδιο κεφάλαιο, γιατί στήν περίπτωση αὐτή ἐκφράζεται πάντα ἡ ἴδια ἀξία μέ ὁποιαδήποτε ποσότητα προϊόντος. Εἶναι ὅμως δυνατό, ὅταν ἔχει γίνει προσθήκη κεφαλαίου γιά γύψο, γιά γκουανό κλπ., κοντολογῆς, γιά βελτιώσεις πού ἡ ἐπίδρασή τους ἁπλώνεται σέ πολλά χρόνια. Ὅρος ἑνός τέτιου ἀποτελέσματος εἶναι, ὅτι πέφτει μέν ἡ τιμή τοῦ ἑνός κουάρτερ, ὄχι ὅμως στήν ἴδια ἀναλογία πού αὐξάνει ὁ ἀριθμός τῶν κουάρτερ.

III. Αὐτοί οἱ διάφοροι ὅροι τῆς αὔξησης τῆς προσόδου, ἐπομένως καί τῆς τιμῆς τῆς γῆς γενικά ἤ ὁρισμένων κατηγοριῶν τῆς γῆς, μποροῦν ἐνμέρει νά συναγωνίζονται μεταξύ τους, ἐνμέρει νά ἀλληλοαποκλείονται καί μποροῦν νά δροῦν μόνο ἐναλλακτικά. Ἀπό ὅσα ἀναπτύξαμε, ὅμως, προκύπτει, ὅτι ἀπό μιά ἄνοδο τῆς τιμῆς τῆς γῆς δέν μποροῦμε νά συμπεράνουμε ὅτι θά ἀκολουθήσει χωρίς ἄλλο μιά ἄνοδος τῆς προσόδου, καί ὅτι ἀπό μιά ἄνοδο τῆς προσόδου, ἡ ὁποία προκαλεῖ πάντα μιά αὔξηση τῆς τιμῆς τῆς γῆς, θά ἀκολουθήσει χωρίς ἄλλο μιά αὔξηση τῶν προϊόντων τῆς γῆς[42].

Ἀντίς νά ἀναζητήσουν τίς πραγματικά φυσικές αἰτίες τῆς ἐξάντλησης τοῦ ἐδάφους — πού ἦταν ἐξάλλου ἄγνωστες σ' ὅλους τούς οἰκονομολόγους, οἱ ὁποῖοι ἔγραψαν γιά τήν διαφορική πρόσοδο, λόγω τοῦ ἐπιπέδου ἀνάπτυξης τῆς ἀγροχημείας στήν ἐποχή τους — κατέφυγαν στή ρηχή ἀντίληψη, ὅτι δέν μπορεῖ κανείς νά ἐπενδύει ὁποιαδήποτε μάζα κεφαλαίου σέ ἕνα περιορισμένο σέ ἔκταση χωράφι. Ἔτσι λ.χ. τό περιοδικό «Edinburgh Review»[140] ἀντέταξε στόν Ρίτσαρντ Τζόνς τό ἐπιχείρημα ὅτι δέν μπορεῖ νά ταΐσει κανείς ὅλη τήν Ἀγγλία, καλλιεργώντας τήν Soho Square[1*]. Ἄν αὐτό τό βλέπουν σάν ἕνα ἰδιαίτερο ἐλάττωμα τῆς γεωργίας, ἀκριβῶς τό ἀντίθετο εἶναι ἀληθινό. Μποροῦν ἐδῶ νά γίνουν καρποφόρα διαδοχικές ἐπενδύσεις κεφαλαίου, γιατί ἡ ἴδια ἡ γῆ δρᾶ σάν ἐργαλεῖο παραγωγῆς, πράγμα πού δέν γίνεται, ἤ γίνεται μέσα σέ πολύ στενά ὅρια, σέ ἕνα ἐργοστάσιο, στό ὁποῖο ἡ γῆ λειτουργεῖ μόνο σάν ὑπόβαθρο, σάν οἰκόπεδο, σάν τοπική βάση τῆς ἐπιχείρησης. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μπορεῖ κανείς — καί αὐτό τό κάνει ἡ μεγάλη βιομηχανία — σέ ἕνα μικρό, σέ σύγκριση μέ τήν κομματιασμένη βιοτεχνία, χῶρο, νά συγκεντρώσει μιά μεγάλη παραγωγή. Ὅμως, μέ τή δοσμένη βαθμίδα ἀνάπτυξης τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, ἀπαιτεῖται πάντα ἕνας καθορισμένος χῶρος, ἐνῶ ἡ οἰκοδόμηση σέ ὕψος ἔχει ἐπίσης τά δικά της καθορισμένα πραχτικά ὅρια. Πέρα ἀπό αὐτά τά ὅρια, ἡ διεύρυνση τῆς παραγωγῆς ἀπαιτεῖ καί διεύρυνση τοῦ ἐδαφικοῦ χώρου. Τό ἐπενδυμένο σέ μηχανές κλπ. πάγιο κεφάλαιο δέν βελτιώνεται μέ τή χρήση του, ἀλλά ἀντίθετα φθείρεται. Νέες ἐφευρέσεις μποροῦν νά ἐπιφέρουν διάφορες

[42] Σχετικά μέ τήν πτώση τῶν τιμῶν τῆς γῆς σάν γεγονός ὅταν ἀνεβαίνει ἡ πρόσοδος, βλ. τόν Passy.

[1*] Soho Square: εἶναι τό ὄνομα μιᾶς πλατείας τοῦ Λονδίνου.

βελτιώσεις, ὅμως, ἄν προϋποθέσουμε δοσμένη τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, ἡ μηχανή μπορεῖ νά χειροτερεύει μόνο. Ὅταν ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης γίνει μέ ταχεῖς ρυθμούς, πρέπει ὅλες οἱ παλιές μηχανές νά ἀντικατασταθοῦν μέ πιό ἀποδοτικές, δηλαδή νά πεταχτοῦν. Ἐνῶ ἡ γῆ, ὅταν τή μεταχειρίζεται κανείς σωστά, καλυτερεύει διαρκῶς. Τό προτέρημα τῆς γῆς, ὅτι μποροῦν νά φέρουν ὄφελος οἱ διαδοχικές ἐπενδύσεις κεφαλαίου σ' αὐτήν, χωρίς νά χάνονται οἱ παλιές, περικλείει ταυτόχρονα τή δυνατότητα τῆς διαφορᾶς στήν ἀπόδοση αὐτῶν τῶν διαδοχικῶν ἐπενδύσεων κεφαλαίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟ ΕΒΔΟΜΟ

Γένεση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς γαιοπροσόδου

I. *Προεισαγωγικά*

Πρέπει νά ξεκαθαρίσουμε σέ τί καθεαυτό συνίσταται ἡ δυσκολία τῆς μελέτης τῆς γαιοπροσόδου ἀπό τήν ἄποψη τῆς σύγχρονης πολιτικῆς οἰκονομίας, σάν θεωρητικῆς ἔκφρασης τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Αὐτό δέν ἔχει ὥς τώρα κατανοηθεῖ ἀκόμα καί ἀπό μεγάλο ἀριθμό νεώτερων συγγραφέων, πράγμα πού τό ἀποδείχνει κάθε καινούργια προσπάθεια νά δόσουν μιά «νέα» ἐξήγηση τῆς προσόδου. Ὁ νεωτερισμός συνίσταται ἐδῶ σχεδόν πάντα στό ξαναγύρισμα σέ ξεπερασμένες ἀπό καιρό ἀπόψεις. Ἡ δυσκολία δέν συνίσταται στήν ἐξήγηση γενικά τοῦ ὑπερπροϊόντος καί τῆς ἀντίστοιχης μ' αὐτό ὑπεραξίας πού παράγει τό ἀγροτικό κεφάλαιο. Ἀντίθετα, τό ζήτημα αὐτό ἔχει λυθεῖ στήν ἀνάλυση τῆς ὑπεραξίας, πού παράγει κάθε παραγωγικό κεφάλαιο σέ ὁποιαδήποτε σφαίρα καί ἄν εἶναι ἐπενδυμένο. Ἡ δυσκολία συνίσταται στό πῶς θά ἀποδειχθεῖ ἀπό ποῦ προέρχεται, ὕστερα ἀπό τήν ἐξίσωση τῆς ὑπεραξίας στό μέσο κέρδος γιά τά διάφορα κεφάλαια, δηλαδή σέ ἕνα ἀντίστοιχο πρός τό μέγεθός τους αναλογικό μερίδιο ἀπό τή συνολική ὑπεραξία, πού παρήγαγε τό συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο σέ ὅλες μαζί τίς σφαῖρες παραγωγῆς — ἀπό ποῦ, ὕστερα ἀπό αὐτή τήν ἐξίσωση, ὕστερα ἀπό τό φανερά συντελεσμένο πιά μοίρασμα ὅλης τῆς ὑπεραξίας, πού γενικά πρέπει νά μοιραστεῖ, προέρχεται ἐδῶ τό πλεονάζον μέρος αὐτῆς τῆς ὑπεραξίας, πού πληρώνει στό γαιοκτήμονα μέ τή μορφή τῆς γαιοπροσόδου τό ἐπενδυμένο στή γῆ κεφάλαιο. Ἄν παραβλέψουμε ἐντελῶς τά πραχτικά κίνητρα, πού παρακινοῦσαν τούς σύγχρονους οἰκονομολόγους, τούς συνηγόρους τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου ἐνάντια στή γαιοκτησία, νά μελετοῦν τό ζήτημα αὐτό — κίνητρα πού θά τά ἐξετάσουμε διεξοδικότερα στό κεφάλαιο γιά τήν ἱστορία τῆς γαιοπροσόδου — σάν θεωρητικοί πού ἦταν, τό ζήτημα τοῦτο τούς ἐνδιέφερε ἀποφασιστικά. Ἄν

παραδεχτοῦμε ὅτι τό φαινόμενο τῆς προσόδου γιά τό ἐπενδυμένο στή γεωργία κεφάλαιο προέρχεται ἀπό μιά ἰδιαίτερη ἐπενέργεια τῆς ἴδιας τῆς σφαίρας ἐπένδυσης, ἀπό ἰδιότητες πού ἀνήκουν στόν φλοιό τῆς γῆς σάν τέτιο — θά σήμαινε ὅτι παραιτούμαστε ἀπό τήν ἴδια τήν ἔννοια τῆς ἀξίας, ὅτι δηλαδή παραιτούμαστε ἀπό κάθε δυνατότητα ἐπιστημονικῆς γνώσης στόν τομέα αὐτό. Ἀκόμα καί ἡ ἁπλή διαπίστωση, ὅτι ἡ πρόσοδος πληρώνεται ἀπό τήν τιμή τοῦ προϊόντος τῆς γῆς — πράγμα πού γίνεται ἀκόμα καί ἐκεῖ πού ἡ πρόσοδος πληρώνεται σέ εἶδος, ἄν πρόκειται ὁ ἐνοικιαστής νά βγάλει τήν τιμή παραγωγῆς του — ἔδειξε πόσο παράλογο εἶναι νά ἐξηγοῦν τό περίσσευμα τῆς τιμῆς αὐτῆς πάνω ἀπό τή συνηθισμένη τιμή παραγωγῆς, δηλαδή νά ἐξηγοῦν τή σχετική ἀκρίβεια τοῦ γεωργικοῦ προϊόντος, ἀπό τό περίσσευμα τῆς φυσικῆς παραγωγικότητας τῆς γεωργίας πάνω ἀπό τήν παραγωγικότητα τῶν ἄλλων κλάδων παραγωγῆς, γιατί ἀντίθετα, ὅσο πιό παραγωγική εἶναι ἡ ἐργασία, τόσο πιό φτηνό εἶναι τό κάθε ὑποπολλαπλάσιο τοῦ προϊόντος της, γιατί τόσο πιό μεγάλη εἶναι ἡ μάζα τῶν ἀξιῶν χρήσης, πού ἀντιπροσωπεύουν τήν ἴδια ἐργασία, ἑπομένως καί τήν ἴδια ἀξία.

Ὅλη ἡ δυσκολία στήν ἀνάλυση τῆς προσόδου συνίστατο λοιπόν στό πῶς θά ἐξηγηθεῖ τό πλεόνασμα τοῦ ἀγροτικοῦ κέρδους πάνω ἀπό τό μέσο κέρδος, ὄχι ἡ ὑπεραξία, ἀλλά ἡ πλεονάζουσα ὑπεραξία πού χαρακτηρίζει αὐτήν τή σφαίρα παραγωγῆς, ἑπομένως οὔτε τό «καθαρό προϊόν», ἀλλά τό καθαρό προϊόν πάνω ἀπό τό καθαρό προϊόν τῶν ἄλλων κλάδων παραγωγῆς. Τό ἴδιο τό μέσο κέρδος εἶναι ἕνα προϊόν, ἕνα δημιούργημα τοῦ προτσές τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, τό ὁποῖο συντελεῖται μέσα σέ ἐντελῶς καθορισμένες ἱστορικές σχέσεις παραγωγῆς, ἕνα προϊόν, πού, ὅπως εἴδαμε, προϋποθέτει μιά πολύ ἐκτεταμένη μεσολάβηση. Γιά νά μποροῦμε νά μιλᾶμε γενικά γιά ἕνα πλεόνασμα πάνω ἀπό τό μέσο κέρδος, πρέπει αὐτό τό ἴδιο τό μέσο κέρδος νά εἶναι διαμορφωμένο σάν μέτρο καί, ὅπως συμβαίνει στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, σάν ρυθμιστής τῆς παραγωγῆς γενικά. Ἑπομένως, σέ κοινωνικούς σχηματισμούς, στούς ὁποίους δέν ὑπάρχει ἀκόμα τό κεφάλαιο, πού ἐκπληρώνει τή λειτουργία νά ἀποσπάει ὅλη τήν ὑπερεργασία καί νά ἰδιοποιεῖται τό ἴδιο ἀπό πρῶτο χέρι ὅλη τήν ὑπεραξία, στούς κοινωνικούς σχηματισμούς λοιπόν, στούς ὁποίους τό κεφάλαιο δέν ὑπόταξε ἀκόμα τήν κοινωνική ἐργασία, ἤ τήν ὑπόταξε μόνο σποραδικά, δέν μπορεῖ νά γίνεται λόγος γιά τήν πρόσοδο μέ τή σύγχρονη ἔννοια, γιά τήν πρόσοδο σάν περίσσευμα πάνω ἀπό τό μέσο κέρδος, δηλαδή πάνω ἀπό τό μερίδιο, πού ἀναλογεῖ στό κάθε ξεχωριστό κεφάλαιο, ἀπό τήν ὑπεραξία πού παράγει τό συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο. Ὅταν λ.χ. ὁ κ. Πασσύ μιλάει, γιά πρόσοδο στήν πρωτόγονη ἤδη κοινωνία σάν πλεόνασμα πάνω ἀπό τό κέρδος, σάν πλεόνασμα πάνω ἀπό μιά ἱστορικά καθορισμένη κοινωνική μορφή τῆς ὑπεραξίας, πού ἑπομένως μπορεῖ νά ὑπάρχει περίπου καί χωρίς τήν κοινωνία, δείχνει τήν ἀφέλεια τοῦ Πασσύ (βλέπε παρακάτω).[141]

Γιά τούς παλαιότερους οἰκονομολόγους, πού γενικά μόλις ἀρχίζουν νά ἀναλύουν τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, ὁ ὁποῖος στήν ἐποχή τους ἦταν ἀκόμα ὑποανάπτυκτος, ἡ ἀνάλυση τῆς προσόδου εἴτε δέν παρουσιάζει σ' αὐτούς ἀπολύτως καμιά δυσκολία, εἴτε παρουσιάζει δυσκολίες ἐντελῶς διαφορετικοῦ εἴδους. Ὁ Πέττυ, ὁ Καντιγιόν, γενικά οἱ συγγραφεῖς, πού βρίσκονται πιό κοντά στή φεουδαρχική ἐποχή, βλέπουν τή γαιοπρόσοδο σάν τήν κανονική μορφή τῆς ὑπεραξίας γενικά,[142] ἐνῶ τό κέρδος συγχέεται σ' αὐτούς ἀκόμα ἀόριστα μέ τό μισθό τῆς ἐργασίας, ἤ τό πολύ-πολύ τούς φαίνεται σάν μέρος αὐτῆς τῆς ὑπεραξίας, τό ὁποῖο ὁ καπιταλιστής τό ἀποσπάει ἀπό τόν γαιοκτήμονα. Ξεκινοῦν ἑπομένως ἀπό μιά τέτια κατάσταση, στήν ὁποία, πρῶτο, ὁ ἀγροτικός πληθυσμός ἀποτελεῖ ἀκόμα τό κατά πολύ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἔθνους, καί στήν ὁποία, δεύτερο, ὁ γαιοκτήμονας ἐμφανίζεται ἀκόμα σάν τό πρόσωπο, πού, χάρη στό μονοπώλιο τῆς γαιοκτησίας, ἰδιοποιεῖται ἀπό πρῶτο χέρι τήν πλεονάζουσα ἐργασία τῶν ἄμεσων παραγωγῶν, ξεκινοῦν, ἑπομένως, ἀπό μιά κατάσταση, στήν ὁποία ἡ γαιοκτησία ἐμφανίζεται ἐπίσης ἀκόμα σάν ὁ κύριος ὅρος τῆς παραγωγῆς. Γι' αὐτούς δέν μποροῦσε νά ὑπάρχει ἀκόμα μιά τέτια τοποθέτηση τοῦ ζητήματος, πού, ἀπό τήν ἄποψη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, προσπαθεῖ, ἀντίθετα, νά διερευνήσει πῶς ἡ γαιοκτησία καταφέρνει νά ἀποσπάει πάλι ἀπό τό κεφάλαιο ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας, πού τό παρήγαγε αὐτό (δηλαδή πού τό ἔχει ἐκθλίψει ἀπό τόν ἄμεσο παραγωγό) καί πού τό κεφάλαιο τό εἶχε ἤδη ἰδιοποιηθεῖ ἀπό πρῶτο χέρι.

Στούς *φυσιοκράτες* ἤδη ἡ δυσκολία εἶναι ἄλλου εἴδους. Ὄντας στήν πραγματικότητα οἱ πρῶτοι συστηματικοί ἑρμηνευτές τοῦ κεφαλαίου, προσπαθοῦν νά ἀναλύσουν τή φύση τῆς ὑπεραξίας γενικά. Ἡ ἀνάλυση συμπίπτει γι' αὐτούς μέ τήν ἀνάλυση τῆς προσόδου, τῆς μόνης μορφῆς μέ τήν ὁποία ὑπάρχει γι' αὐτούς ἡ ὑπεραξία. Ἔτσι, τό κεφάλαιο πού ἀποφέρει πρόσοδο ἤ τό ἀγροτικό κεφάλαιο εἶναι γι' αὐτούς τό μοναδικό κεφάλαιο πού παράγει ὑπεραξία, καί ἡ ἀγροτική ἐργασία, πού μπῆκε σέ κίνηση ἀπό αὐτό, εἶναι ἡ μόνη ἐργασία πού

δίνει ὑπεραξία, καί γι' αὐτό, ἀπό κεφαλαιοκρατική ἄποψη, εἶναι πέρα γιά πέρα σωστό ὅτι εἶναι ἡ μόνη παραγωγική ἐργασία. Ἡ παραγωγή ὑπεραξίας ἰσχύει γι' αὐτούς ἀπολύτως σωστά σάν τό καθοριστικό. Ἄν παραβλέψουμε τά ἄλλα προτερήματα πού θά ἀναλυθοῦν στό IV Βιβλίο[1*], ἔχουν πρίν ἀπ' ὅλα τό μεγάλο προτέρημα ὅτι, ἀπό τό ἐμπορικό κεφάλαιο, πού λειτουργεῖ μόνο στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας, ξαναγύρισαν στό παραγωγικό κεφάλαιο, σέ ἀντίθεση ἀπό τό ἐμποροκρατικό σύστημα (Merkantilsystem), τό ὁποῖο μέ τόν χοντροκομμένο ρεαλισμό του ἀποτελεῖ τήν καθεαυτό ἀγοραία πολιτική οἰκονομία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, μπρός στά πραχτικά συμφέροντα τοῦ ὁποίου παραγκωνίστηκαν πέρα γιά πέρα τά πρῶτα βήματα ἐπιστημονικῆς ἀνάλυσης τοῦ Πέττυ καί τῶν ὀπαδῶν του. Ἄς σημειωθεῖ μεταξύ ἄλλων ὅτι, σχετικά μέ τήν κριτική τοῦ ἐμποροκρατικοῦ συστήματος, πρόκειται ἐδῶ μόνο γιά τίς ἀπόψεις του σχετικά μέ τό κεφάλαιο καί τήν ὑπεραξία. Ἔχουμε ἤδη προηγούμενα παρατηρήσει[2*] ὅτι τό νομισματικό σύστημα προμηνάει σωστά σάν προϋπόθεση καί ὅρο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, τήν παραγωγή γιά τήν παγκόσμια ἀγορά καί τή μετατροπή τοῦ προϊόντος σέ ἐμπόρευμα, ἑπομένως καί σέ χρῆμα. Στή συνέχεια τοῦ νομισματικοῦ συστήματος, στό ἐμποροκρατικό σύστημα, τό ἀποφασιστικό δέν εἶναι πιά ἡ μετατροπή τῆς ἐμπορευματικῆς ἀξίας σέ χρῆμα, ἀλλά ἡ παραγωγή ὑπεραξίας, ὅμως ἀπό τήν χωρίς νόημα (begriffslos) ἄποψη τῆς σφαίρας κυκλοφορίας, καί ταυτόχρονα ἔτσι, πού ἡ ὑπεραξία αὐτή νά παρασταίνεται μέ τή μορφή περισσευούμενου χρήματος στό πλεόνασμα τοῦ ἐμπορικοῦ ἰσοζυγίου. Ταυτόχρονα, ὅμως, ἐκεῖνο πού χαρακτηρίζει σωστά τούς ἐνδιαφερόμενους ἐμπόρους καί ἐργοστασιάρχες τοῦ καιροῦ ἐκείνου καί πού ἀνταποκρίνεται στήν περίοδο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀνάπτυξης, τήν ὁποία ἀντιπροσωπεύουν, εἶναι τό γεγονός ὅτι στίς συνθῆκες τῆς μετατροπῆς τῶν φεουδαρχικῶν κοινοτήτων σέ βιομηχανικές καί στίς συνθῆκες τῆς ἀντίστοιχης πάλης τῶν ἐθνῶν στήν παγκόσμια ἀγορά, ἀπαιτεῖται μιά ἐπιταχυμένη ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαίου, πού δέν μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ ἀπό τόν λεγόμενο φυσικό δρόμο, ἀλλά μέ μέσα ἐξαναγκασμοῦ. Ὑπάρχει τεράστια διαφορά ἀνάμεσα στό ἄν τό ἐθνικό κεφάλαιο μετατρέπεται βαθμιαῖα καί σιγά-σιγά σέ βιομηχανικό κεφάλαιο, καί στό ἄν ἡ μετατροπή αὐτή ἐπιταχύνεται μέ τούς φόρους πού βάζουν μέσω

[1*] Βλέπε τό Ι μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν Ὑπεραξία», σελ. 10-33, 272-307, 342-344 τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης 1965.
[2*] Βλ. «Τήν Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» σελ. 133/134.

τῶν προστατευτικῶν δασμῶν στούς γαιοκτήμονες, στούς μεσαίους καί μικρούς ἀγρότες καί στούς βιοτέχνες, μέ τήν ἐπιταχυμένη ἀπαλλοτρίωση τῶν αὐτοτελῶν ἄμεσων παραγωγῶν, μέ τήν βίαια ἐπιταχυμένη συσσώρευση καί συγκέντρωση τῶν κεφαλαίων, κοντολογῆς, μέ τήν ἐπιταχυμένη δημιουργία τῶν ὅρων τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ὑπάρχει ἐπίσης τεράστια διαφορά στήν κεφαλαιοκρατική καί βιομηχανική ἐκμετάλλευση τῆς φυσικῆς ἐθνικῆς παραγωγικῆς δύναμης. Γι' αὐτό, ὁ ἐθνικός χαρακτήρας τοῦ ἐμποροκρατικοῦ συστήματος δέν εἶναι ἁπλή φράση στό στόμα τῶν ὑπερασπιστῶν του. Μέ τό πρόσχημα, ὅτι ἀπασχολοῦνται μόνο μέ τόν πλοῦτο τοῦ ἔθνους καί μέ τούς βοηθητικούς πόρους τοῦ κράτους, διακηρύττουν στήν πραγματικότητα σάν τελικό σκοπό τοῦ κράτους τά συμφέροντα τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί τόν πλουτισμό γενικά καί ἀνακηρύττουν τήν ἀστική κοινωνία ἐνάντια στό παλιό ἐλέῳ θεοῦ κράτος. Ταυτόχρονα ὅμως ἔχουν συνείδηση τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῶν συμφερόντων τοῦ κεφαλαίου καί τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν, τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ἔγινε ἡ βάση τῆς ἐθνικῆς ἰσχῆς καί τῆς ἐθνικῆς ὑπεροχῆς στή σύγχρονη κοινωνία.

Σωστό εἶναι ἀκόμα στούς φυσιοκράτες, ὅτι πράγματι ὅλη ἡ παραγωγή ὑπεραξίας, ἑπομένως καί ὅλη ἡ ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαίου, ἐξεταζόμενη ἀπό τήν πλευρά τῆς φυσικῆς βάσης της, στηρίζεται στήν παραγωγικότητα τῆς ἀγροτικῆς ἐργασίας. Ἄν οἱ ἄνθρωποι γενικά δέν εἶναι ἱκανοί μέσα σέ μιά ἐργάσιμη ἡμέρα νά παράγουν περισσότερα μέσα συντήρησης, δηλαδή, μέ τήν πιό στενή ἔννοια, νά παράγουν περισσότερα γεωργικά προϊόντα ἀπό ὅσα χρειάζεται ὁ κάθε ἐργάτης γιά τή δική του ἀναπαραγωγή, ἄν τό καθημερινό ξόδιασμα ὅλης τῆς ἐργατικῆς του δύναμης ἐπαρκεῖ μόνο γιά νά παράγει τά ἀπαραίτητα γιά τίς ἀτομικές του ἀνάγκες μέσα συντήρησης, δέν μπορεῖ καθόλου νά γίνεται λόγος οὔτε γιά ὑπερπροϊόν, οὔτε γιά ὑπεραξία. Μιά παραγωγικότητα τῆς γεωργικῆς ἐργασίας, πού ξεπερνάει τίς ἀτομικές ἀνάγκες τοῦ ἐργάτη, ἀποτελεῖ τή βάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ἡ ὁποία ἕνα διαρκῶς αὐξανόμενο μέρος τῆς κοινωνίας τό ἀπαλλάσσει ἀπό τήν παραγωγή τῶν ἄμεσων μέσων συντήρησης καί τό μετατρέπει, ὅπως λέει ὁ Στούαρτ, σέ free hands[1*], τό διαθέτει γιά ἐκμετάλλευση σέ ἄλλες σφαῖρες.[143]

[1*] ἐλεύθερα χέρια. Στήν 1η γερμανική ἔκδοση: free heads (ἐλεύθερα κεφάλια).

Τί νά ποῦμε ὅμως γιά τούς νεώτερους οἰκονομολόγους συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Νταίρ, ὁ Πασσύ καί ἄλλοι, πού στό λυκόφως ὅλης τῆς κλασικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, μάλιστα μπρός στή νεκρική της κλίνη, ἐπαναλαβαίνουν γενικά τίς πιό πρωτόγονες ἀντιλήψεις σχετικά μέ τούς φυσικούς ὅρους τῆς ὑπερεργασίας, ἑπομένως καί τῆς ὑπεραξίας, νομίζοντας ὅτι προσφέρουν ἔτσι κάτι τό καινούργιο καί τό οὐσιαστικό σχετικά μέ τή γαιοπρόσοδο,[144] ὅταν ἀπό καιρό πιά ἡ γαιοπρόσοδος αὐτή ἔχει ἀναπτυχθεῖ σάν μιά ἰδιαίτερη μορφή καί σάν ἕνα εἰδικό μέρος τῆς ὑπεραξίας; Αὐτό ἀκριβῶς εἶναι πού χαρακτηρίζει τήν ἀγοραία πολιτική οἰκονομία, ὅτι αὐτό πού σέ μιάν ὁρισμένη ξεπερασμένη βαθμίδα ἀνάπτυξης ἦταν καινούργιο, πρωτότυπο, βαθύ καί δικαιωμένο, τό ἐπαναλαβαίνει σέ μιά ἐποχή πού ἔχει γίνει πιά ρηχό, μπαγιάτικο καί λαθεμένο. Ἔτσι ὁμολογεῖ ὅτι δέν ἔχει τήν παραμικρή ἰδέα γιά τά προβλήματα πού ἔχουν ἀπασχολήσει τήν κλασική πολιτική οἰκονομία. Τά συγχέει μέ ζητήματα πού μποροῦσαν νά τεθοῦν μόνο σέ μιά χαμηλότερη βαθμίδα τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Τό ἴδιο γίνεται μέ τό ἀκατάπαυστο καί αὐτάρεσκο ἀναμάσημα τῶν θέσεων τῶν φυσιοκρατῶν σχετικά μέ τό ἐλεύθερο ἐμπόριο. Οἱ θέσεις αὐτές ἔχουν χάσει ἀπό καιρό κάθε θεωρητικό ἐνδιαφέρον, ὅσο κι ἄν μπορεῖ νά παρουσιάζουν πρακτικό ἐνδιαφέρον γι' αὐτό ἤ ἐκεῖνο τό κράτος.

Στήν καθεαυτό φυσική οἰκονομία, στήν ὁποία τό ἀγροτικό προϊόν δέν μπαίνει καθόλου στό προτσές τῆς κυκλοφορίας ἤ μπαίνει σ' αὐτό μόνο ἕνα ἀσήμαντο μέρος του καί ἀκόμα ἕνα σχετικά ἀσήμαντο μέρος τοῦ μέρους τοῦ προϊόντος, πού ἀποτελεῖ τό εἰσόδημα τοῦ γαιοκτήμονα, ὅπως γινόταν λ.χ. σέ πολλά ἀρχαῖα ρωμαϊκά λατιφούντια, καθώς καί στά κτήματα τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου, καί, ὅπως γινόταν (βλέπε τήν «Histoire du travail» τοῦ Βενσάρ) λίγο-πολύ στή διάρκεια ὅλου τοῦ μεσαίωνα, τό προϊόν καί τό ὑπερπροϊόν τῶν μεγάλων τσιφλικιῶν δέν ἀποτελοῦνταν καθόλου μονάχα ἀπό προϊόντα τῆς ἀγροτικῆς ἐργασίας. Συμπεριλαβαίνει ἐπίσης τά προϊόντα τῆς βιομηχανικῆς ἐργασίας. Ἡ οἰκοτεχνία καί ἡ οἰκιακή μανουφακτούρα, σάν δευτερεύουσα παραγωγική δραστηριότητα τῆς γεωργίας, πού ἀποτελεῖ τή βάση, εἶναι ὁ ὅρος τοῦ τρόπου παραγωγῆς, πάνω στόν ὁποῖο στηρίζεται αὐτή ἡ φυσική οἰκονομία, τόσο στήν εὐρωπαϊκή ἀρχαιότητα καί στό μεσαίωνα, ὅσο καί σήμερα στήν ἰνδική κοινότητα, ἐκεῖ ὅπου δέν ἔχει ἀκόμα καταστραφεῖ ἡ παραδοσιακή ὀργάνωσή της. Ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς καταργεῖ πέρα γιά πέρα αὐτήν τή σχέση. Ἕνα προτσές, πού μπορεῖ κανείς νά τό μελετήσει σέ γενικές γραμμές ἰδίως κατά τή διάρκεια τοῦ τελευταίου τρίτου τοῦ 18ου αἰώνα στήν Ἀγγλία. Διάνοιες, πού μεγάλωσαν σέ λίγο-πολύ μισοφεουδαρχικές κοινωνίες, λ.χ. ὁ Χέρρενσβαντ, θεωροῦν ἀκόμα στό τέλος τοῦ 18ου αἰώνα αὐτό τόν χωρισμό τῆς γεωργίας καί τῆς μανουφακτούρας σάν παράτολμο κοινωνικό ἐγχείρημα, σάν ἕναν ἀκατανόητο διακινδυνευμένο τρόπο ὕπαρξης. Ἀκόμα καί στά γεωργικά νοικοκυριά τῆς ἀρχαιότητας, πού παρουσιάζουν τή μεγαλύτερη ἀναλογία μέ τήν κεφαλαιοκρατική ἀγροτική οἰκονομία, στήν Καρχηδόνα καί στή Ρώμη, ἡ ὁμοιότητα εἶναι μεγαλύτερη μέ τόν τρόπο τῆς ἐκμετάλλευσης τῶν φυτειῶν παρά μέ τή μορφή πού ἀνταποκρίνεται στόν πραγματικά κεφαλαιοκρατικό τρόπο ἐκμετάλλευσης.42[α] Κάτι στή μορφή ἀνάλογο, τό ὁποῖο ὅμως σέ ὅλα τά οὐσιαστικά σημεῖα ἐμφανίζεται πέρα γιά πέρα σάν πλάνη γιά ἐκεῖνον, πού κατανόησε τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς καί πού δέν ἀνακαλύπτει ὅπως λ.χ. ὁ κύριος Μόμζεν43 σέ κάθε χρηματική οἰκονομία τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς — κάτι στή μορφή ἀνάλογο δέν βρίσκεται στήν ἀρχαιότητα καθόλου στήν ἠπειρωτική Ἰταλία, ἀλλά λ.χ. μόνο στή Σικελία, γιατί ὑπῆρχε σάν ἀγροτική χώρα, πού ἦταν φόρου ὑποτελῆς στή Ρώμη, καί γι' αὐτό ἡ γεωργία ἦταν οὐσιαστικά προσανατολισμένη στίς ἐξαγωγές. Ἐδῶ ὑπάρχουν ἐνοικιαστές μέ τή σύγχρονη ἔννοια.

Μιά ὄχι σωστή ἀντίληψη τῆς φύσης τῆς γαιοπροσόδου βασίζεται στό γεγονός, ὅτι ἀπό τή φυσική οἰκονομία τοῦ μεσαίωνα σύρθηκε καί μεταφέρθηκε στή σύγχρονη ἐποχή, διαιωνίστηκε μέ παλιά συμβόλαια, ἡ πρόσοδος σέ εἶδος, ἐνμέρει μέ τή μορφή τῆς δεκάτης τῆς ἐκκλησίας, ἐνμέρει σάν κάτι τό ἀξιοπερίεργο, ἀντιφάσκοντας πέρα γιά πέρα πρός τούς ὅρους τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Δημιουργεῖται ἔτσι ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ πρόσοδος δέν προέρχεται ἀπό

42[α] Ὁ Α. Σμίθ ὑπογραμμίζει, πώς στήν ἐποχή του (αὐτό ἰσχύει καί γιά τή δική μας ἐποχή σχετικά μέ τήν οἰκονομία τῶν φυτειῶν σέ τροπικές καί ὑποτροπικές χῶρες) δέν ἔχουν χωριστεῖ ἀκόμα ἡ πρόσοδος καί τό κέρδος[145] γιατί ὁ γαιοκτήμονας εἶναι ταυτόχρονα καί καπιταλιστής, ὅπως ἦταν λ.χ. ὁ Κάτων στά κτήματά του. Αὐτός ὁ χωρισμός, ὅμως, εἶναι ἀκριβῶς, ἡ προϋπόθεση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, μέ τήν οὐσία τοῦ ὁποίου ἀντιφάσκει γενικά ἡ βάση τῆς δουλείας.

43 Στή «Ρωμαϊκή Ἱστορία» του ὁ κύριος Μόμζεν τή λέξη καπιταλιστής δέν τήν ἐννοεῖ καθόλου μέ τήν ἔννοια τῆς σύγχρονης πολιτικῆς οἰκονομίας καί τῆς σύγχρονης κοινωνίας, ἀλλά μέ τήν ἔννοια τῆς λαϊκῆς ἀντίληψης, ὅπως ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει ὄχι στήν Ἀγγλία ἤ στήν Ἀμερική, ἀλλά στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη σάν παλιά παράδοση περασμένων καταστάσεων.

τήν τιμή τοῦ ἀγροτικοῦ προϊόντος, ἀλλά ἀπό τή μάζα του, δηλαδή ὄχι ἀπό κοινωνικές σχέσεις, ἀλλά ἀπό τή γῆ. Ἔχουμε ἤδη δείξει προηγούμενα ὅτι, παρ' ὅλο πού ἡ ὑπεραξία ἀποτελεῖται ἀπό ἕνα πρόσθετο προϊόν, δέν σημαίνει ὅτι ἀντίστροφα ἕνα πρόσθετο προϊόν μέ τήν ἔννοια μιᾶς ἁπλῆς αὔξησης τῆς μάζας τοῦ προϊόντος ἀποτελεῖ [πάντα] ὑπεραξία. Διαφορετικά ἡ βαμβακοβιομηχανία θά ἔπρεπε τό 1860, σέ σύγκριση μέ τό 1840, νά παρουσιάζει τεράστια ὑπεραξία, ἐνῶ ἀντίθετα ἔχει πέσει ἡ τιμή τοῦ νήματος. Ἡ πρόσοδος μπορεῖ, ἐξαιτίας κακῆς σοδειᾶς ἐπί μερικά χρόνια συνέχεια, νά αὐξηθεῖ σέ τεράστιο βαθμό, γιατί ἀνεβαίνει ἡ τιμή τῶν σιτηρῶν, παρ' ὅλο πού αὐτή ἡ πρόσθετη ἀξία ἀντιπροσωπεύεται ἀπό μιά ἀπολύτως μειονόμενη μάζα ἀκριβότερου σίτου. Ἀντίθετα, ἐξαιτίας μιᾶς σειρᾶς εὔφορων χρόνων, μπορεῖ ἡ γαιοπρόσοδος νά πέσει, γιατί πέφτει ἡ τιμή, παρ' ὅλο πού ἡ πεσμένη πρόσοδος παρασταίνεται μέ μιά μεγαλύτερη μάζα φτηνότερου σίτου. Τώρα πρέπει πρίν ἀπ' ὅλα νά παρατηρήσουμε σχετικά μέ τήν πρόσοδο σέ προϊόντα, ὅτι ἀποτελεῖ ἁπλή παράδοση πού ἔχει συρθεῖ καί μεταφερθεῖ ἀπό ἕναν ξεπερασμένο τρόπο παραγωγῆς καί πού φυτοζωεῖ σάν ἐρείπιο, ἡ ἀντίφαση τοῦ ὁποίου πρός τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς ἐκδηλώνεται μέ τό ὅτι ἐξαφανίστηκε μόνη της ἀπό τά ἰδιωτικά συμβόλαια, καί ὅτι ἐκεῖ πού μπόρεσε νά ἐπέμβει ἡ νομοθεσία, ὅπως στίς ἐκκλησιαστικές δεκάτες στήν Ἀγγλία, ἀπορρίφθηκε βίαια σάν ἀτοπία.[146] Δεύτερο, ὅμως, ἐκεῖ πού ἐξακολουθοῦσε νά ὑπάρχει πάνω στή βάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, δέν ἦταν τίποτα ἄλλο, καί δέν μποροῦσε νά εἶναι ἄλλο τίποτε, ἀπό μιά μεσαιωνικά μεταμφιεσμένη ἔκφραση τῆς προσόδου σέ χρῆμα. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τό ἕνα κουάρτερ σιτάρι στοιχίζει 40 σελλίνια. Ἀπό αὐτό τό κουάρτερ ἕνα μέρος πρέπει νά αναπληρώσει τόν περιεχόμενο σ' αὐτό μισθό ἐργασίας καί νά πουληθεῖ γιά νά μπορεῖ νά τόν ξαναπληρώσει. Ἕνα ἄλλο μέρος πρέπει νά πουληθεῖ γιά νά πληρώσει τό μέρος τῶν φόρων πού ἀναλογοῦν σ' αὐτό. Ἐκεῖ, ὅπου εἶναι ἀναπτυγμένος ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς καί μαζί του ὁ κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας, ὁ σπόρος καί μέρος τοῦ ἴδιου τοῦ λιπάσματος μπαίνουν σάν ἐμπορεύματα στήν ἀναπαραγωγή, πρέπει ἑπομένως νά ἀγοραστοῦν γιά νά ἀναπληρωθοῦν, καί γι' αὐτό πρέπει πάλι νά πουληθεῖ ἕνα μέρος τοῦ κουάρτερ, γιά νά προσφέρει τό ἀπαραίτητο γι' αὐτό χρῆμα. Ἄν δέν χρειαστεῖ νά ἀγοραστοῦν πραγματικά σάν ἐμπόρευμα, ἀλλά νά παρθοῦν σέ εἶδος ἀπό τό προϊόν, γιά νά μπεῖ ξανά σάν ὅρος τῆς παραγωγῆς στήν ἀναπαραγωγή του — ὅπως συμβαίνει αὐτό ὄχι μόνο στή γεωργία, ἀλλά σέ πολλούς κλάδους παραγωγῆς πού παράγουν σταθερό κεφάλαιο — μπαίνουν στό λογαριασμό ἐκφρασμένα σέ λογιστικό χρῆμα καί ἀφαιροῦνται σάν συστατικά μέρη τῆς τιμῆς κόστους. Ἡ φθορά τῶν μηχανῶν καί τοῦ πάγιου κεφαλαίου γενικά πρέπει νά αναπληρωθεῖ σέ χρῆμα. Τέλος ἔρχεται τό κέρδος, πού ὑπολογίζεται μέ βάση τό σύνολο αὐτῶν τῶν ἐξόδων κόστους, πού ἐκφράζονται σέ πραγματικό ἤ σέ λογιστικό χρῆμα. Τό κέρδος αὐτό παρασταίνεται μέ ἕνα καθορισμένο μέρος τοῦ ἀκαθάριστου προϊόντος, πού καθορίζεται μέ τήν τιμή του. Καί τό μέρος πού ἀπομένει ἀποτελεῖ τήν πρόσοδο. Ἄν ἡ πρόσοδος σέ προϊόν πού καθορίστηκε μέ συμβόλαιο εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τό ὑπόλοιπο αὐτό πού καθορίζεται ἀπό τήν τιμή, τότε δέν ἀποτελεῖ πρόσοδο, ἀλλά ἀφαίρεση ἀπό τό κέρδος. Ἤδη, λόγω αὐτῆς τῆς δυνατότητας, εἶναι μιά ἀπαρχαιωμένη μορφή ἡ πρόσοδος σέ προϊόν, πού δέν ἀκολουθεῖ τήν τιμή τοῦ προϊόντος, πού, ἑπομένως, μπορεῖ νά εἶναι μεγαλύτερη ἤ μικρότερη ἀπό τήν πραγματική πρόσοδο, καί πού γι' αὐτό μπορεῖ νά ἀποτελεῖ μιά ἀφαίρεση ὄχι μόνο ἀπό τό κέρδος, ἀλλά καί ἀπό τά συστατικά μέρη τῆς ἀναπλήρωσης τοῦ κεφαλαίου. Πράγματι, αὐτή ἡ πρόσοδος σέ προϊόν, ἐφόσον εἶναι πρόσοδος ὄχι κατ' ὄνομα, ἀλλά κατ' οὐσίαν, καθορίζεται ἀποκλειστικά ἀπό τό πλεόνασμα τῆς τιμῆς τοῦ προϊόντος πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς του. Μόνο πού αὐτό τό μεταβλητό μέγεθος τό ὑποθέτουν σάν σταθερό μέγεθος. Εἶναι ὅμως μιά τόσο δελεαστική ἰδέα ὅτι τό προϊόν σέ εἶδος ἀρκεῖ πρῶτο νά διαθρέψει τούς ἐργάτες, ἔπειτα νά ἀφήσει στόν κεφαλαιοκράτη ἐνοικιαστή περισσότερη τροφή ἀπό ὅση χρειάζεται, καί ὅτι τό περίσσευμα πέρα ἀπό αὐτήν ἀποτελεῖ τήν πρόσοδο σέ εἶδος. Εἶναι ἀπολύτως τό ἴδιο σάν νά ἔχει παραγάγει ἕνας ἐργοστασιάρχης κάμποτου 200.000 πῆχες κάμποτο. Αὐτοί οἱ πῆχες φτάνουν ὄχι μόνο γιά νά ντύσουν τούς ἐργάτες του, γιά νά ντύσουν μέ τό παραπάνω τή γυναίκα του καί ὅλους τούς ἀπογόνους του, μαζί καί τόν ἴδιο, ἀλλά καί γιά νά τοῦ ἀφήσουν ἀκόμα κάμποτο γιά πούλημα, καί τέλος γιά νά πληρώσει μιά τεράστια πρόσοδο σέ κάμποτο. Τό πράγμα εἶναι τόσο ἁπλό! Δέν ἔχει παρά ἀπό τούς 200.000 πῆχες κάμποτο νά ἀφαιρέσει κανείς τήν τιμή παραγωγῆς τους καί θά μείνει σάν πρόσοδος ἕνα περίσσευμα κάμποτου. Εἶναι πράγματι ἀφελής ἡ ἰδέα τό νά θές ἀπό 200.000 πῆχες κάμποτο νά ἀφαιρέσεις τήν τιμή παραγωγῆς του ὕψους λ.χ. 10.000 λίρ. στ., χωρίς νά ξέρεις τήν τιμή πούλησης τοῦ κάμποτου, νά ἀφαιρέσεις ἀπό τό κάμποτο χρῆμα, νά ἀφαιρέσεις ἀπό μιά ἀξία χρήσης, σάν τέτιας, μιά ἀνταλλαχτική ἀξία, καί μετά νά καθορίσεις τό περίσσευμα τῶν

πήχεων τοῦ κάμποτου πάνω ἀπό τίς λίρες στερλίνες. Αὐτό εἶναι χειρότερο καί ἀπό τόν τετραγωνισμό τοῦ κύκλου, στή βάση τοῦ ὁποίου βρίσκεται στό κάτω-κάτω τῆς γραφῆς ἡ ἔννοια τῶν ὁρίων μέσα στά ὁποῖα συγχέονται ἡ εὐθεία γραμμή καί ἡ καμπύλη. Ἀλλά πρόκειται γιά τή συνταγή τοῦ κυρίου Πασσύ. Ἀφαιρέστε χρῆμα ἀπό τό κάμποτο, προτοῦ τό κάμποτο νά ἔχει μετατραπεῖ νοερά ἤ στήν πραγματικότητα σέ χρῆμα! Τό περίσσευμα εἶναι ἡ πρόσοδος, πού, ὅμως, πρέπει νά εἶναι ἁπτή naturaliter[1*] (βλέπε λ.χ. τόν Κάρλ Ἄρντ)[147] καί ὄχι μέ «σοφιστικές» κατεργαριές! Σ' αὐτή τήν ἀνοησία, στήν ἀφαίρεση τῆς τιμῆς παραγωγῆς ἀπό τόσα ἤ τόσα κοιλά σιτάρι, στήν ἀφαίρεση ἑνός χρηματικοῦ ποσοῦ ἀπό ἕνα μέτρο χωρητικότητας — καταλήγει ὅλη αὐτή ἡ ἀναστήλωση τῆς προσόδου σέ εἶδος.

II. Ἡ πρόσοδος σέ ἐργασία

Ἄν δοῦμε τή γαιοπρόσοδο στήν πιό ἁπλή μορφή της, στή μορφή τῆς *προσόδου σέ ἐργασία*, ὅταν ὁ ἄμεσος παραγωγός ἕνα μέρος τῆς ἑβδομάδας καλλιεργεῖ τή γῆ, πού πραγματικά τοῦ ἀνήκει, μέ ἐργαλεῖα δουλιᾶς (ἀλέτρι, ζῶα κλπ.) πού τοῦ ἀνήκουν πραγματικά ἤ νομικά, καί τίς ὑπόλοιπες μέρες τῆς ἑβδομάδας ἐργάζεται στό κτῆμα τοῦ γαιοκτήμονα, γιά τόν γαιοκτήμονα, χωρίς πληρωμή, τότε ἡ ὑπόθεση εἶναι ἐδῶ ἀκόμα ἀπολύτως καθαρή, ἡ πρόσοδος καί ἡ ὑπεραξία εἶναι ἐδῶ ταυτόσημες. Ἡ πρόσοδος καί ὄχι τό κέρδος εἶναι ἡ μορφή μέ τήν ὁποία ἐκφράζεται ἐδῶ ἡ ἀπλήρωτη ὑπερεργασία. Ὥς ποιό βαθμό ὁ ἐργάτης (self-sustaining serf[2*]) μπορεῖ ἐδῶ νά κερδίσει ἕνα πλεόνασμα πάνω ἀπό τά ἀπαραίτητα μέσα συντήρησης, δηλαδή ἕνα περίσσευμα πάνω ἀπό αὐτό πού στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή τό ὀνομάζουμε μισθό ἐργασίας, αὐτό ἐξαρτιέται, ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἀμετάβλητοι, ἀπό τήν ἀναλογία στήν ὁποία διαιρεῖται ὁ χρόνος ἐργασίας του σέ χρόνο ἐργασίας γιά τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του καί σέ ἀγγαρεία γιά τόν γαιοκτήμονα. Αὐτό τό περίσσευμα πάνω ἀπό τά πιό ἀπαραίτητα μέσα ὕπαρξης, τό φύτρο ἐκείνου πού στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς ἐμφανίζεται σάν κέρδος, καθορίζεται λοιπόν πέρα γιά πέρα ἀπό τό ὕψος τῆς γαιοπροσόδου, πού ἐδῶ δέν εἶναι μόνο ἄμεσα ἀπλήρωτη ὑπερεργασία, ἀλλά καί ἐμ-

[1*] ἀπό τή φύση του.
[2*] αὐτοσυντηρούμενος δουλοπάροικος.

φανίζεται σάν τέτια, εἶναι ἀπλήρωτη δουλιά γιά τόν «ἰδιοκτήτη» τῶν ὅρων παραγωγῆς, πού ταυτίζονται ἐδῶ μέ τή γῆ καί πού, ὅταν διακρίνονται ἀπό τή γῆ, θεωροῦνται ἐξαρτήματά της. Τό γεγονός ὅτι τό προϊόν τοῦ δουλοπάροικου πρέπει νά ἐπαρκεῖ ἐδῶ γιά νά ἀναπληρώνει ἐκτός ἀπό τά μέσα ὕπαρξής του καί τούς ὅρους τῆς ἐργασίας του, εἶναι ἕνα περιστατικό, πού μένει ἴδιο σέ ὅλους τούς τρόπους παραγωγῆς, γιατί δέν εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς εἰδικῆς μορφῆς του, ἀλλά φυσικός ὅρος κάθε συνεχοῦς καί ἀναπαραγωγικῆς ἐργασίας γενικά, κάθε συνεχοῦς παραγωγῆς, πού εἶναι πάντα ταυτόχρονα καί ἀναπαραγωγή. ἑπομένως καί ἀναπαραγωγή τῶν δικῶν της ὅρων δραστηριότητας (Wirkungsbedingungen). Εἶναι ἀκόμα φανερό, ὅτι σέ ὅλες τίς μορφές, στίς ὁποῖες ὁ ἄμεσος ἐργάτης παραμένει «κάτοχος» τῶν μέσων παραγωγῆς καί τῶν ὅρων ἐργασίας πού εἶναι ἀπαραίτητοι γιά τήν παραγωγή τῶν δικῶν του μέσων ὕπαρξης, ἡ σχέση ἰδιοκτησίας πρέπει νά ἐμφανίζεται ταυτόχρονα σάν ἄμεση σχέση κυριαρχίας καί δουλείας καί, ἑπομένως, ὁ ἄμεσος παραγωγός σάν μή ἐλεύθερος. Μιά ἀνελευθερία πού μπορεῖ νά μετριάζεται ἀπό τή δουλοπαροικία μέ ἀγγαρεία, ὥς τήν ἁπλή ὑποχρέωση νά πληρώνει ἕνα γεώμορο. Σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας, ὁ ἄμεσος παραγωγός εἶναι ἐδῶ κάτοχος τῶν δικῶν του μέσων παραγωγῆς, τῶν ὑλικῶν ὅρων ἐργασίας πού εἶναι ἀπαραίτητοι γιά τήν πραγματοποίηση τῆς ἐργασίας του καί γιά τήν παραγωγή τῶν μέσων συντήρησής του. Ἀσχολεῖται αὐτοτελῶς μέ τή γεωργία του καθώς καί μέ τή συνδεόμενη μαζί της ἀγροτική οἰκιακή βιομηχανία. Ἡ αὐτοτέλεια αὐτή δέν καταργεῖται ἀπό τό γεγονός ὅτι, ὅπως γίνεται λ.χ. στίς Ἰνδίες, αὐτοί οἱ μικροαγρότες συνενώνονται μεταξύ τους σέ μιά λίγο-πολύ πρωτόγονη κοινότητα παραγωγῆς, γιατί ἐδῶ πρόκειται μόνο γιά τήν αὐτοτέλεια ἀπέναντι στόν ὀνομαστικό (nomineller) γαιοκτήμονα. Κάτω ἀπό αὐτές τίς συνθῆκες ἡ ὑπερεργασία γιά τόν ὀνομαστικό γαιοκτήμονα μπορεῖ νά τούς ἀποσπαστεῖ μόνο μέ ἐξωοικονομικό ἐξαναγκασμό, ὁποιαδήποτε μορφή κι ἄν πάρει ὁ ἐξαναγκασμός αὐτός[44]. Αὐτό πού κάνει τή μορφή αὐτή νά ξεχωρίζει ἀπό τήν οἰκονομία τῶν δούλων καί τῶν φυτειῶν, εἶναι ὅτι ἐδῶ ὁ δοῦλος ἐργάζεται μέ ξένους ὅρους παραγωγῆς καί ὄχι αὐτοτελῶς. Ἀπαιτοῦνται δηλαδή προσωπικές σχέσεις ἐξάρτησης, προσωπική ἀνελευθερία, ἀδιάφορο τίνος βαθμοῦ, καί δέσιμο μέ τή γῆ

[44] Ὕστερα ἀπό τήν κατάχτηση μιᾶς χώρας, ἡ πρώτη φροντίδα τοῦ καταχτητῆ ἦταν πάντα νά ἰδιοποιηθεῖ καί τούς ἀνθρώπους. Βλ. Λενγκέ.[148] Βλέπε ἐπίσης τόν Μέζερ.[149]

σάν ἐξάρτημά της, δουλοπάροικη ὑποταγή μέ τήν καθεαυτό ἔννοια τῆς λέξης. Ἄν αὐτοί πού ἀντιπαρατίθενται ἄμεσα στούς παραγωγούς σάν γαιοκτήμονες καί ταυτόχρονα σάν κυρίαρχος δέν εἶναι ἰδιωτικοί γαιοκτήμονες, ἀλλά, εἶναι, ὅπως γίνεται στήν Ἀσία, τό κράτος, τότε ἡ πρόσοδος καί ὁ φόρος συμπίπτουν, ἤ μᾶλλον τότε δέν ὑπάρχει ἕνας φόρος διαφορετικός ἀπό αὐτήν τή μορφή τῆς γαιοπροσόδου. Κάτω ἀπό αὐτές τίς συνθῆκες ἡ σχέση ἐξάρτησης δέν χρειάζεται πολιτικά καί οἰκονομικά νά ἔχει σκληρότερη μορφή ἀπό ἐκείνη πού εἶναι καί ἡ ὁποία εἶναι κοινή γιά ὅλους τούς ὑπήκοους αὐτοῦ τοῦ κράτους. Τό κράτος εἶναι ἐδῶ ὁ ἀνώτατος γαιοκτήμονας. Ἡ ἀνώτατη ἐξουσία (Souveränität) εἶναι ἐδῶ ἡ σέ ἐθνική κλίμακα συγκεντρωμένη γαιοκτησία. Ἀντί αὐτοῦ, ὅμως, δέν ὑπάρχει στήν περίπτωση αὐτή ἐπίσης ἀτομική ἰδιοκτησία τῆς γῆς, παρ' ὅλο ὅτι ὑπάρχει καί ἀτομική καί συλλογική κατοχή καί χρησιμοποίηση τῆς γῆς.

Ἡ εἰδική οἰκονομική μορφή, μέ τήν ὁποία ἀντλεῖται ἀπλήρωτη δουλιά ἀπό τούς ἄμεσους παραγωγούς, καθορίζει τή σχέση κυριαρχίας καί ὑποδούλωσης, ὅπως ἀναφύεται ἄμεσα ἀπό τήν ἴδια τήν παραγωγή καί πού μέ τή σειρά της ἀντεπιδράει καθοριστικά πάνω της. Πάνω σ' αὐτήν βασίζεται, ὅμως, ὅλη ἡ διαμόρφωση τῆς οἰκονομικῆς κοινότητας (Gemeinwesen), πού ἀναφύεται ἀπό τίς ἴδιες τίς σχέσεις παραγωγῆς καί πού ταυτόχρονα ἀναφύεται μαζί της ἡ εἰδική πολιτική μορφή της. Πάντως στήν ἄμεση σχέση τῶν ἰδιοκτητῶν τῶν ὅρων παραγωγῆς μέ τούς ἄμεσους παραγωγούς — μιά σχέση, ἡ κάθε φορά μορφή τῆς ὁποίας ἀνταποκρίνεται πάντα μέ φυσικότητα, σέ μιά καθορισμένη βαθμίδα ἀνάπτυξης τοῦ τρόπου δουλιᾶς, ἑπομένως καί στήν κοινωνική παραγωγική της δύναμη — βρίσκουμε τό ἐνδότατο μυστικό, τήν κρυμμένη βάση ὅλης τῆς κοινωνικῆς συγκρότησης, ἑπομένως καί τῆς πολιτικῆς μορφῆς τῆς σχέσης κυραρχίας καί ἐξάρτησης, κοντολογῆς τῆς κάθε φορά εἰδικῆς κρατικῆς μορφῆς. Αὐτό δέν ἐμποδίζει ἡ ἴδια οἰκονομική βάση — ἡ ἴδια, σύμφωνα μέ τούς κύριους ὅρους της — νά μπορεῖ, χάρη σέ ἀπειράριθμα διαφορετικά ἐμπειρικά περιστατικά, σέ φυσικούς ὅρους, σέ φυλετικές σχέσεις, σέ ἱστορικές ἐπιρροές πού ἐπιδροῦν ἀπό ἔξω κλπ. νά παρουσιάζει ἀτέλειωτες παραλλαγές καί διαβαθμίσεις στή μορφή, οἱ ὁποῖες μποροῦν νά κατανοηθοῦν μόνο μέ τήν ἀνάλυση αὐτῶν τῶν ἐμπειρικά δοσμένων περιστατικῶν.

Ὅσον ἀφορᾶ τήν πρόσοδο σέ ἐργασία, τήν πιό ἁπλή καί πιό πρωταρχική μορφή τῆς προσόδου, εἶναι φανερό τοῦτο: Ἡ πρόσοδος εἶναι ἐδῶ ἡ πρωταρχική μορφή τῆς ὑπεραξίας καί συμπίπτει μ' αὐτήν. Ἐκτός ἀπό αὐτό, ὅμως, δέν χρειάζεται ἐδῶ νά ἀναλυθεῖ ἡ σύμπτωση τῆς ὑπεραξίας μέ τήν ἀπλήρωτη ξένη ἐργασία, γιατί ὑπάρχει ἀκόμα μέ τήν ὁρατή, χειροπιαστή μορφή, γιατί ἡ ἐργασία τοῦ ἄμεσου παραγωγοῦ γιά τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του εἶναι ἐδῶ ἀκόμα χωρισμένη στό χῶρο καί στό χρόνο ἀπό τήν ἐργασία του γιά τόν γαιοκτήμονα. Αὐτή ἡ τελευταία ἐργασία παρουσιάζεται μέ τή βάναυση μορφή τῆς ἀναγκαστικῆς ἐργασίας γιά ἕναν τρίτο. Τό ἴδιο ἡ «ἰδιότητα» πού ἔχει ἡ γῆ νά ἀποφέρει πρόσοδο ἀνάγεται ἐδῶ σέ ἕνα χειροπιαστό ὁλοφάνερο μυστικό, γιατί στή φύση, πού προσφέρει τήν πρόσοδο, ἀνήκει καί ἡ ἀλυσσοδεμένη μέ τή γῆ ἀνθρώπινη ἐργατική δύναμη καί ἡ σχέση ἰδιοκτησίας, πού ὑποχρεώνει τόν κάτοχο τῆς ἐργατικῆς δύναμης νά τήν ζορίζει καί νά τήν βάζει νά δουλεύει πέρα ἀπό τό μέτρο ἐκεῖνο, πού θά ἀπαιτοῦνταν γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν δικῶν του ἀπαραίτητων ἀναγκῶν. Ἡ πρόσοδος ἀποτελεῖται ἄμεσα ἀπό τήν ἰδιοποίηση ἀπό τόν γαιοκτήμονα αὐτῆς τῆς περίσσιας δαπάνης τῆς ἐργατικῆς δύναμης, γιατί ὁ ἄμεσος παραγωγός δέν πληρώνει καμιά ἄλλη πρόσοδο στόν γαιοκτήμονα. Ἐδῶ, πού δέν ταυτίζονται μόνο ἡ ὑπεραξία καί ἡ πρόσοδος, ἀλλά ἡ ὑπεραξία ἔχει ἀκόμα χειροπιαστά τή μορφή ὑπερεργασίας, βρίσκονται ὁλοφάνερα οἱ φυσικοί ὅροι ἤ φραγμοί τῆς προσόδου, γιατί εἶναι οἱ φυσικοί ὅροι καί φραγμοί τῆς ὑπερεργασίας γενικά. Ὁ ἄμεσος παραγωγός πρέπει 1) νά ἔχει ἀρκετή ἐργατική δύναμη καί 2) οἱ φυσικοί ὅροι τῆς ἐργασίας του, δηλαδή πρίν ἀπ' ὅλα οἱ ὅροι τῆς καλλιεργημένης γῆς, πρέπει νά εἶναι ἀρκετά γόνιμοι, κοντολογῆς, ἡ φυσική παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας του πρέπει νά εἶναι ἀρκετά μεγάλη γιά νά τοῦ δίνεται ἡ δυνατότητα νά παράγει περίσσια ἐργασία, πέρα ἀπό τήν ἐργασία πού εἶναι ἀναγκαία γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν δικῶν του ἀπαραίτητων ἀναγκῶν. Ἡ δυνατότητα αὐτή δέν δημιουργεῖ τήν πρόσοδο, αὐτό τό κάνει μόνο ὁ ἐξαναγκασμός, πού μετατρέπει τή δυνατότητα σέ πραγματικότητα. Ἡ ἴδια ἡ δυνατότητα ὅμως εἶναι δεμένη μέ ὑποκειμενικούς καί ἀντικειμενικούς φυσικούς ὅρους. Καί ἐδῶ ἐπίσης δέν ὑπάρχει τίποτα τό μυστηριῶδες. Ὅταν ἡ ἐργατική δύναμη εἶναι μικρή καί πενιχροί οἱ φυσικοί ὅροι, τότε μικρή εἶναι καί ἡ ὑπερεργασία, στήν περίπτωση αὐτή, ὅμως, ἀσήμαντες εἶναι ἐπίσης, ἀπό τή μιά μεριά, οἱ ἀνάγκες τοῦ παραγωγοῦ καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, εἶναι σχετικά μικρός ὁ ἀριθμός τῶν ἐκμεταλλευτῶν αὐτῆς τῆς ὑπερεργασίας, τέλος μικρό εἶναι τό ὑπερπροϊόν, στό ὁποῖο πραγματοποιεῖται γι' αὐτό τόν ἀσήμαντο ἀριθμό ἐκμεταλλευτῶν ἰδιοκτητῶν αὐτή ἡ λίγο ἀποδοτική ὑπερεργασία.

Τέλος, στήν πρόσοδο σέ ἐργασία προκύπτει ἀπό μόνο του πώς, ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι προϋποτίθενται ἀμετάβλητοι, ἐξαρτιέται πέρα γιά πέρα ἀπό τό σχετικό μέγεθος τῆς ὑπερεργασίας ἤ τῆς ἀγγαρείας κατά πόσο ὁ ἄμεσος παραγωγός εἶναι ἱκανός νά βελτιώνει τή δική του θέση, νά πλουτίζει, νά παράγει ἕνα πλεόνασμα πάνω ἀπό τά απαραίτητα μέσα ὕπαρξης ἤ, ἄν θέλουμε νά προτρέξουμε καί νά χρησιμοποιήσουμε τόν καπιταλιστικό τρόπο ἔκφρασης, ἄν ἤ κατά πόσο ὁ ἄμεσος παραγωγός μπορεῖ νά παράγει κάποιο κέρδος γιά τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του, δηλαδή ἕνα πλεόνασμα πέρα ἀπό τόν μισθό τῆς ἐργασίας του πού τόν παράγει ὁ ἴδιος. Ἡ πρόσοδος εἶναι ἐδῶ ἡ κανονική, σάν νά λέμε ἡ νόμιμη μορφή τῆς ὑπερεργασίας, πού ἀπορροφάει ὅλα καί, ἀπέχοντας πολύ ἀπό τοῦ νά εἶναι ἕνα περίσσευμα πάνω ἀπό τό κέρδος, δηλαδή στήν περίπτωσή μας ἕνα περίσσευμα πάνω ἀπό ὁποιοδήποτε ἄλλο περίσσευμα πάνω ἀπό τόν μισθό ἐργασίας, τό μέγεθος ἑνός τέτιου κέρδους, ἀλλά ἀκόμα καί αὐτή ἡ ὕπαρξή του ἐξαρτιῶνται — μέ ἀμετάβλητους ὅλους τούς ἄλλους ὅρους — ἀπό τό μέγεθος τῆς προσόδου, δηλαδή ἀπό τήν ὑπερεργασία πού γίνεται ὑποχρεωτικά γιά τόν ἰδιοκτήτη.

Μερικοί ἱστορικοί ἐκφράσανε τήν ἀπορία τους γιά τό ὅτι ὁ ἄμεσος παραγωγός ἐνῶ δέν εἶναι ἰδιοκτήτης, ἀλλά μόνο κάτοχος — καί πράγματι, ὅλη του ἡ ὑπερεργασία ἀνήκει de jure[1*] στόν γαιοκτήμονα — μπορεῖ, κάτω ἀπό αὐτές τίς συνθῆκες νά συντελεῖται γενικά στούς ἀγγαρεύσιμους ἀγρότες ἤ στούς δουλοπάροικους μιά αὐτοτελής αὔξηση περιουσίας καί πλούτου, μέ τή σχετική ἔννοια τῆς λέξης. Ὡστόσο εἶναι φανερό, ὅτι σέ πρωτόγονες καί ὑποανάπτυκτες καταστάσεις, πάνω στίς ὁποῖες βασίζεται αὐτή ἡ κοινωνική σχέση παραγωγῆς καί ὁ ἀντίστοιχος σ' αὐτήν τρόπος παραγωγῆς, ἡ παράδοση πρέπει νά παίζει ἀποφασιστικό ρόλο. Εἶναι ἐπίσης καθαρό, ὅτι ἐδῶ, ὅπως γίνεται πάντα, ἔχει συμφέρον τό κυρίαρχο μέρος τῆς κοινωνίας νά καθιερώσει σάν νόμο τό κατεστημένο, καί νά παγιώσει νομικά τούς δοσμένους ἀπό τή συνήθεια καί τήν παράδοση φραγμούς. Ἐξάλλου, ἄν παραβλέψουμε ὅλα τά ἄλλα, αὐτό γίνεται μόνο του ἀπό τή στιγμή πού ἡ διαρκής ἀναπαραγωγή τῆς βάσης τῆς ὑπάρχουσας κατάστασης, τῶν σχέσεων πού βρίσκονται στή βάση της, παίρνει στό πέρασμα τοῦ χρόνου ρυθμισμένη καί τακτοποιημένη μορφή. Καί αὐτή ἡ ρυθμισμένη μορφή καί τάξη ἀποτελοῦν ἀπαραίτητο στοιχεῖο κάθε τρόπου παραγωγῆς πού ἀποκτάει κοινωνική σταθερότητα καί ἀνεξαρτησία

[1*] νόμιμα.

ἀπό τήν ἁπλή σύμπτωση ἤ αὐθαιρεσία. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ μορφή τῆς κοινωνικῆς του ἑδραίωσης, ἑπομένως καί τῆς σχετικῆς του χειραφέτησης ἀπό τήν ἁπλή αὐθαιρεσία καί τήν ἁπλή σύμπτωση. Ὁ τρόπος αὐτός παραγωγῆς ἀποκτάει αὐτήν τή μορφή σέ συνθῆκες στασιμότητας, τόσο τοῦ προτσές παραγωγῆς, ὅσο καί τῶν ἀντίστοιχων σ' αὐτό κοινωνικῶν σχέσεων, μέ τήν ἁπλή ἐπανάληψη τῆς ἀναπαραγωγῆς τους. Ἄν αὐτή ἡ ἀναπαραγωγή βαστάξει ἕνα ὁρισμένο χρονικό διάστημα, τότε ἑδραιώνεται σάν ἔθιμο καί παράδοση καί τελικά καθιερώνεται σάν ρητός νόμος. Τώρα, ἐπειδή ἡ μορφή αὐτῆς τῆς ὑπερεργασίας, ἡ ἀγγαρεία, βασίζεται στήν ὑποανάπτυξη ὅλων τῶν κοινωνικῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς ἐργασίας, πρέπει φυσικά ἡ ἀγγαρεία νά ἀφαιρεῖ ἕνα πολύ μικρότερο ὑποπολλαπλάσιο τῆς συνολικῆς ἐργασίας τῶν ἄμεσων παραγωγῶν ἀπό ὅ,τι γίνεται στούς ἀναπτυγμένους τρόπους παραγωγῆς καί ἰδίως στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Ἄς ὑποθέσουμε λ.χ. ὅτι ἡ ἀγγαρεία γιά τόν γαιοκτήμονα ἦταν στήν ἀρχή δυό μέρες τήν ἑβδομάδα. Ἔτσι αὐτές οἱ δυό μέρες βδομαδιάτικης ἀγγαρείας καθιερώθηκαν, ἔγιναν σταθερό μέγεθος, ρυθμίστηκαν νομικά μέ τό ἐθιμοτυπικό δίκαιο ἤ μέ τόν γραφτό νόμο. Ἡ παραγωγικότητα ὅμως τῶν ὑπόλοιπων ἡμερῶν τῆς ἑβδομάδας, πού τίς διαθέτει ὁ ἴδιος ὁ ἄμεσος παραγωγός, εἶναι ἕνα μεταβλητό μέγεθος, πού πρέπει νά ἀναπτυχθεῖ στήν πορεία τῆς πείρας του, ἀκριβῶς ὅπως οἱ νέες ἀνάγκες πού γνωρίζει, ἀκριβῶς ὅπως ἡ διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς γιά τό προϊόν του, ἡ αὐξανόμενη σιγουριά, μέ τήν ὁποία διαθέτει αὐτό τό μέρος τῆς ἐργατικῆς του δύναμης, θά τόν παρακινήσει νά ἀνεβάσει πιό ὑψηλά τήν ἔνταση τῆς ἐργατικῆς του δύναμης, ὁπότε δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι ἡ χρησιμοποίηση αὐτῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης δέν περιορίζεται καθόλου στή γεωργία, ἀλλά συμπεριλαβαίνει καί τήν ἀγροτική οἰκιακή βιομηχανία. Ἐδῶ ὑπάρχει ἡ δυνατότητα μιᾶς ὁρισμένης οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, πού φυσικά ἐξαρτιέται ἀπό τήν εὔνοια τῶν περιστάσεων, ἀπό τόν ἔμφυτο φυλετικό χαρακτήρα κλπ.

III. Ἡ πρόσοδος σέ εἶδος

Ἡ μετατροπή τῆς προσόδου σέ ἐργασία σέ πρόσοδο σέ εἶδος, ἐξεταζόμενη ἀπό οἰκονομική ἄποψη, δέν ἀλλάζει τίποτα στήν οὐσία τῆς γαιοπροσόδου. Στίς μορφές, πού ἐξετάζουμε ἐδῶ, ἡ οὐσία αὐτή συνίσταται στό ὅτι εἶναι ἡ μοναδική κυρίαρχη καί κανονική μορφή

τῆς ὑπεραξίας ἤ τῆς ὑπερεργασίας, πράγμα πού μέ τή σειρά του ἐκφράζεται ἔτσι, ὅτι εἶναι ἡ μοναδική ὑπερεργασία ἤ τό μοναδικό ὑπερπροϊόν, τό ὁποῖο ἔχει νά προσφέρει ὁ ἄμεσος παραγωγός — πού ἔχει στήν *κατοχή* του τούς ἀναγκαίους γιά τή δική του ἀναπαραγωγή ὅρους ἐργασίας — στόν *ἰδιοκτήτη* τῆς γῆς, δηλαδή ἐκείνου τοῦ ὅρου ἐργασίας, πού στήν κατάσταση αὐτή περιλαβαίνει ὅλα. Καί ὅτι, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, μονάχα ἡ γῆ εἶναι πού ἀντιπαρατίθεται σ' αὐτόν σάν ἀνεξαρτοποιημένος ἀπό αὐτόν καί προσωποποιημένος στό πρόσωπο τοῦ γαιοκτήμονα ὅρος ἐργασίας, ὁ ὁποῖος βρίσκεται σέ ξένη ἰδιοκτησία. Ἐφόσον ἡ πρόσοδος σέ εἶδος εἶναι ἡ κυρίαρχη καί ἡ πιό ἀναπτυγμένη μορφή τῆς γαιοπροσόδου, συνοδεύεται ἐξάλλου πάντα ἀκόμα λίγο-πολύ ἀπό ὑπολείμματα τῆς προηγούμενης μορφῆς, δηλαδή τῆς προσόδου, πού πρέπει νά πληρωθεῖ ἄμεσα μέ ἐργασία, δηλαδή μέ ἀγγαρεία, ἀδιάφορο ἄν ὁ γαιοκτήμονας εἶναι ἕνας ἰδιώτης ἤ τό κράτος. Ἡ πρόσοδος σέ εἶδος προϋποθέτει ἕνα ἀνώτερο ἐπίπεδο πολιτισμοῦ τοῦ ἄμεσου παραγωγοῦ, δηλαδή μιά ἀνώτερη βαθμίδα ἀνάπτυξης τῆς ἐργασίας του καί τῆς κοινωνίας γενικά, καί διακρίνεται ἀπό τή μορφή πού προηγήθηκε κατά τό ὅτι ἡ ὑπερεργασία δέν προσφέρεται πιά μέ τή φυσική της μορφή, ἑπομένως οὔτε ἐπίσης πιά κάτω ἀπό τήν ἄμεση ἐπίβλεψη καί τόν ἐξαναγκασμό ἀπό μέρους τοῦ γαιοκτήμονα ἤ τῶν ἐκπροσώπων του. Ἀντίθετα, ὁ ἄμεσος παραγωγός ὑποχρεώνεται νά τήν προσφέρει στό ἑξῆς μέ δική του εὐθύνη, ὠθούμενος ἀπό τή δύναμη τῶν πραγμάτων, ἀντί ἀπό τόν ἄμεσο ἐξαναγκασμό, καί ἀπό τίς διατάξεις τοῦ νόμου, ἀντί τοῦ βούρδουλα. Ἐδῶ ἔχει γίνει κιόλας αὐτονόητος κανόνας ἡ ὑπερπαραγωγή, μέ τήν ἔννοια τῆς παραγωγῆς πέρα ἀπό τίς ἀπαραίτητες ἀνάγκες τοῦ ἄμεσου παραγωγοῦ καί μέσα στά πλαίσια τοῦ πεδίου παραγωγῆς, πού στήν πράξη ἀνήκει σ' αὐτόν τόν ἴδιο, τῆς γῆς, πού τήν ἐκμεταλλεύεται ὁ ἴδιος, ἀντί τῆς παραγωγῆς στό ἀρχοντικό κτῆμα δίπλα καί ἔξω ἀπό τό δικό του, ὅπως γινόταν προηγούμενα. Στή σχέση αὐτή ὁ ἄμεσος παραγωγός κανονίζει λίγο-πολύ ὁ ἴδιος τή χρησιμοποίηση ὅλου τοῦ ἐργάσιμου χρόνου του, παρ' ὅλο πού ἕνα μέρος αὐτοῦ τοῦ ἐργάσιμου χρόνου, στήν ἀρχή σχεδόν ὁλόκληρο τό πλεονάζον μέρος του, ἐξακολουθεῖ νά τό παίρνει δωρεάν ὁ γαιοκτήμονας, μόνο πού δέν τό παίρνει πιά ἄμεσα μέ τή δική του φυσική μορφή, ἀλλά μέ τή φυσική μορφή τοῦ προϊόντος, στό ὁποῖο ὑλοποιεῖται. Ἐκεῖ πού ἡ πρόσοδος σέ εἶδος ὑπάρχει μέ τήν καθαρή της μορφή ἤ ἐκεῖ πού ἔχει περιοριστεῖ τουλάχιστον σέ λίγα σύντομα χρονικά διαστήματα τό χρόνο, ἐκεῖ πού ὁρισμένες ἀγγαρεῖες ἐξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν δίπλα στήν πρόσοδο σέ εἶδος,

ἐκλείπει ἡ ἐνοχλητική διακοπή τῆς δουλιᾶς τοῦ ἄμεσου παραγωγοῦ ἐξαιτίας τῆς δουλιᾶς γιά τόν γαιοκτήμονα, διακοπή πού μεσολαβεῖ καί διαταράσσει λίγο-πολύ τή δουλιά του (βλέπε «Τό Κεφάλαιο», Βιβλίο Ι, κεφ. VIII, 2: «Ἡ βουλιμία γιά ὑπερεργασία. Ἐργοστασιάρχης καί μπογιάρος»). Ἡ δουλιά τοῦ παραγωγοῦ γιά τόν ἑαυτό του καί ἡ δουλιά του γιά τόν γαιοκτήμονα δέν εἶναι πιά χειροπιαστά χωρισμένες στό χρόνο καί στό χῶρο. Αὐτή ἡ πρόσοδος σέ εἶδος στήν καθαρή της μορφή, παρ' ὅλο πού τά συντρίμια της μπορεῖ νά ἐξακολουθοῦν νά σέρνονται σέ πιό ἀναπτυγμένους τρόπους παραγωγῆς καί σέ πιό ἀναπτυγμένες σχέσεις παραγωγῆς, προϋποθέτει, ὅπως καί πρίν, τήν ὕπαρξη φυσικῆς οἰκονομίας, δηλαδή προϋποθέτει τήν κατάσταση, στήν ὁποία οἱ οἰκονομικοί ὅροι τοῦ νοικοκυριοῦ ὁλότελα ἤ ἔστω στό μεγαλύτερό τους μέρος παράγονται στό ἴδιο τό νοικοκυριό, ἀναπληρώνονται καί ἀναπαράγονται ἄμεσα ἀπό τό ἀκαθάριστο προϊόν του. Προϋποθέτει ἀκόμα τή συνένωση τῆς ἀγροτικῆς οἰκιακῆς βιομηχανίας μέ τή γεωργία. Τό ὑπερπροϊόν πού ἀποτελεῖ τήν πρόσοδο, εἶναι τό προϊόν αὐτῆς τῆς ἑνωμένης ἀγροτοβιομηχανικῆς οἰκογενειακῆς ἐργασίας, ἀδιάφορο ἄν, ὅπως γινόταν συχνά στό μεσαίωνα, ἡ πρόσοδος σέ εἶδος περιλαβαίνει στόν ἕνα ἤ στόν ἄλλο βαθμό βιομηχανικά προϊόντα ἤ ἄν πληρώνεται μόνο μέ τή μορφή τῶν καθεαυτό προϊόντων τῆς γῆς. Σ' αὐτήν τή μορφή τῆς προσόδου δέν εἶναι καθόλου ἀπαραίτητο ἡ πρόσοδος σέ εἶδος, μέ τήν ὁποία παρασταίνεται ἡ ὑπερεργασία, νά ἀπορροφάει ὅλη τήν πλεονάζουσα ἐργασία τῆς ἀγροτικῆς οἰκογένειας. Ἀντίθετα, συγκρινόμενη μέ τήν πρόσοδο σέ ἐργασία, ἀφήνεται στόν παραγωγό περισσότερο περιθώριο γιά νά κερδίσει χρόνο γιά τήν περισσευούμενη ἐργασία, τό προϊόν τῆς ὁποίας ἀνήκει σ' αὐτόν τόν ἴδιο, ἀκριβῶς ὅπως καί τό προϊόν τῆς ἐργασίας του πού ἱκανοποιεῖ τίς πιό ἀπαραίτητες ἀνάγκες του. Μέ τή μορφή αὐτή δημιουργοῦνται ἐπίσης μεγαλύτερες διαφορές στήν οἰκονομική κατάσταση τῶν ξεχωριστῶν ἄμεσων παραγωγῶν. Ὑπάρχει τουλάχιστον ἡ δυνατότητα γι' αὐτό, καθώς καί ἡ δυνατότητα αὐτός ὁ ἄμεσος παραγωγός νά ἀποκτήσει τά μέσα γιά νά ἐκμεταλλευτεῖ ἄμεσα ὁ ἴδιος μέ τή σειρά του ξένη ἐργασία. Αὐτό, ὅμως, δέν μᾶς ἀφορᾶ ἐδῶ, ἐφόσον ἀσχολούμαστε μέ τήν καθαρή μορφή τῆς προσόδου σέ εἶδος, ὅπως γενικά δέν μποροῦμε καθόλου νά καταπιαστοῦμε μέ τούς ἀτέλειωτους διαφορετικούς συνδυασμούς, μέ τούς ὁποίους μποροῦν νά συνδέονται, νά παραποιοῦνται καί νά συγχωνεύονται οἱ διάφορες μορφές τῆς προσόδου. Μέ τή μορφή τῆς προσόδου σέ εἶδος πού συνδέεται μέ ἕνα καθορισμένο εἶδος τοῦ προϊόντος καί τῆς ἴδιας τῆς παραγωγῆς, μέ τήν ἀναπόφευχτη σ' αὐτήν

σύνδεση τῆς γεωργίας μέ τήν οἰκιακή βιομηχανία, μέ τή σχεδόν πλήρη αὐτάρκεια πού ἀποχτάει ἔτσι ἡ ἀγροτική οἰκογένεια, μέ τήν ἀνεξαρτησία της ἀπό τήν ἀγορά καί ἀπό τήν κίνηση τῆς παραγωγῆς καί τῆς ἱστορίας τοῦ κομματιοῦ ἐκείνου τῆς κοινωνίας, τό ὁποῖο βρίσκεται ἔξω ἀπό αὐτήν, μέ δυό λόγια, μέ τόν χαρακτήρα τῆς φυσικῆς οἰκονομίας γενικά, ἡ μορφή αὐτή εἶναι ἀπολύτως κατάλληλη γιά νά προσφέρει τή βάση στάσιμων κοινωνικῶν καταστάσεων, ὅπως τίς βλέπουμε λ.χ. στήν Ἀσία. Ἐδῶ, ὅπως στήν προηγούμενη μορφή τῆς προσόδου σέ ἐργασία, ἡ γαιοπρόσοδος εἶναι ἡ κανονική μορφή τῆς ὑπεραξίας, ἑπομένως καί τῆς ὑπερεργασίας, δηλαδή ὅλης τῆς πλεονάζουσας ἐργασίας, πού ὁ ἄμεσος παραγωγός πρέπει νά τήν προσφέρει δωρεάν, στήν πράξη λοιπόν ἀναγκαστικά — παρ' ὅλο πού ὁ ἐξαναγκασμός αὐτός δέν παρουσιάζεται πιά σ' αὐτόν μέ τήν παλιά βάναυση μορφή — στόν ἰδιοκτήτη τοῦ πιό οὐσιαστικοῦ ὅρου ἐργασίας του, τῆς γῆς. Τό κέρδος — ἄν, προτρέχοντας λαθεμένα, ὀνομάσουμε ἔτσι τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ πλεονάσματος τῆς ἐργασίας τοῦ ἄμεσου παραγωγοῦ πέρα ἀπό τήν ἀναγκαία του ἐργασία, τό μέρος πού τό ἰδιοποιεῖται ὁ ἴδιος — καθορίζει τόσο λίγο τήν πρόσοδο σέ εἶδος, πού μᾶλλον αὐξάνει τό ἴδιο πίσω ἀπό τήν πλάτη της καί ἔχει τά φυσικά ὅριά του στό μέγεθος τῆς προσόδου. Αὐτή ἡ τελευταία μπορεῖ νά φθάσει ἕνα τέτιο μέγεθος, πού νά θέτει σοβαρά σέ κίνδυνο τήν ἀναπαραγωγή τῶν ὅρων ἐργασίας, τῶν ἴδιων τῶν μέσων παραγωγῆς, πού κάνει λίγο-πολύ ἀδύνατη τή διεύρυνση τῆς παραγωγῆς καί πού ὑποχρεώνει τόν ἄμεσο παραγωγό νά ἀρκεῖται στό ἀπό φυσική ἄποψη κατώτατο ὅριο τῶν μέσων ζωῆς. Αὐτό γίνεται ἰδίως στήν περίπτωση πού τή μορφή αὐτή τή βρίσκει καί τήν ἐκμεταλλεύεται ἕνα ἐμπορικό ἔθνος κατακτητῶν, ὅπως λ.χ. οἱ ἄγγλοι στίς Ἰνδίες.

IV. Ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα

Μέ τόν ὅρο πρόσοδος σέ χρῆμα ἐννοοῦμε ἐδῶ — σέ διάκριση ἀπό τή βιομηχανική καί ἐμπορική γαιοπρόσοδο, πού βασίζεται στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς καί πού εἶναι ἁπλῶς ἕνα πλεόνασμα πάνω ἀπό τό μέσο κέρδος — τή γαιοπρόσοδο, πού πηγάζει ἀπό μιά ἁπλή ἀλλαγή μορφῆς τῆς προσόδου σέ εἶδος, ἡ ὁποία μέ τή σειρά της ἦταν ἡ ἴδια ἁπλῶς ἡ μεταβλημένη πρόσοδος σέ ἐργασία. Ὁ ἄμεσος παραγωγός πληρώνει ἐδῶ τόν γαιοκτήμονά του (ἀδιάφορο ἄν ὁ γαιοκτήμονας αὐτός εἶναι τό κράτος ἤ ἕνας ἰδιώτης) ἀντί μέ προϊόν, μέ

τήν τιμή τοῦ προϊόντος σέ χρῆμα. Ἑπομένως, δέν ἀρκεῖ πιά ἕνα πλεόνασμα σέ προϊόν μέ τή φυσική του μορφή, πρέπει ἀπό τή φυσική του αὐτή μορφή νά μετατραπεῖ στή χρηματική μορφή. Παρ' ὅλο πού ὁ ἄμεσος παραγωγός ἐξακολουθεῖ νά παράγει ὁ ἴδιος τουλάχιστον τό μεγαλύτερο μέρος τῶν μέσων συντήρησής του, εἶναι τώρα ὑποχρεωμένος νά μετατρέπει ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος του σέ ἐμπόρευμα, νά παράγει τό μέρος αὐτό μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος. Ἀλλάζει λοιπόν λίγο-πολύ ὁ χαρακτῆρας ὅλου τοῦ τρόπου παραγωγῆς. Χάνει τήν ἀνεξαρτησία του, τήν ἀπόσπασή του ἀπό τήν κοινωνική του συνάρτηση. Ἡ ἀναλογία τῶν ἐξόδων σέ χρῆμα, πού μπαίνουν τώρα στόν ἕνα ἤ στόν ἄλλο βαθμό στά ἔξοδα παραγωγῆς, ἀποκτάει ἀποφασιστική σημασία. Πάντως ἀποκτάει ἀποφασιστική σημασία τό περίσσευμα, πού πρέπει νά μετατραπεῖ σέ χρῆμα, τοῦ μέρους τοῦ ἀκαθάριστου προϊόντος πάνω ἀπό τό μέρος ἐκεῖνο πού πρέπει νά χρησιμεύσει, ἀπό τή μιά, πάλι σάν μέσο ἀναπαραγωγῆς, καί, ἀπό τήν ἄλλη, σάν ἄμεσο μέσο συντήρησης. Ὡστόσο, ἡ βάση αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῆς προσόδου, παρ' ὅλο πού πάει νά ἐξαφανιστεῖ, παραμένει ἡ ἴδια πού ἦταν στήν πρόσοδο σέ εἶδος, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τήν ἀφετηρία. Ὁ ἄμεσος παραγωγός ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἀπό κληρονομιά ἤ γενικά ἀπό παράδοση κάτοχος τῆς γῆς, καί εἶναι ὑποχρεωμένος νά πληρώνει στόν γαιοκτήμονα ἀφέντη, πού εἶναι ἰδιοκτήτης τῆς γῆς, αὐτοῦ τοῦ πιό οὐσιαστικοῦ ὅρου του παραγωγῆς, μέ τή μορφή τοῦ μεταβλημένου σέ χρῆμα ὑπερπροϊόντος, πλεονάζουσα ἀναγκαστική ἐργασία, δηλαδή ἀπλήρωτη δουλιά, χωρίς νά παίρνει κανένα ἰσοδύναμο. Ἡ ἰδιοκτησία πάνω στούς ὅρους ἐργασίας πού διαφέρουν ἀπό τή γῆ, στά μέσα καλλιέργειας καί στά ἄλλα σκεύη, μετατρέπεται ἤδη στίς προηγούμενες μορφές, πρῶτα στήν πράξη καί μετά νομικά, σέ ἰδιοκτησία τῶν ἄμεσων παραγωγῶν, καί ἀκόμα περισσότερο προϋποτίθεται αὐτό γιά τή μορφή τῆς προσόδου σέ χρῆμα. Ἡ μετατροπή τῆς προσόδου σέ εἶδος σέ πρόσοδο σέ χρῆμα, πού συντελεῖται στήν ἀρχή σποραδικά καί μετά σέ λίγο-πολύ ἐθνική κλίμακα, προϋποθέτει μιά σημαντικότερη ἤδη ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου, τῆς βιομηχανίας στίς πόλεις, τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς γενικά, ἑπομένως καί τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας. Προϋποθέτει ἀκόμα τήν ὕπαρξη μιᾶς ἀγοραίας τιμῆς τῶν προϊόντων καί ὅτι τά προϊόντα πουλιοῦνται περίπου στήν ἀξία τους, πράγμα πού δέν χρειάζεται καθόλου νά γίνεται στίς συνθῆκες τῶν προηγούμενων μορφῶν. Στήν Ἀνατολική Εὐρώπη μποροῦμε νά δοῦμε ἐνμέρει πῶς συντελεῖται μπροστά στά μάτια μας αὐτή ἡ ἀλλαγή. Πόσο λίγο πραγματοποιήσιμη εἶναι ἡ ἀλλαγή αὐτή

χωρίς μιάν ὁρισμένη ἀνάπτυξη τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, τό δείχνουν διάφορες ἀποτυχημένες προσπάθειες μιᾶς τέτιας ἀλλαγῆς καί τά πισογυρίσματα στήν πρόσοδο σέ εἶδος στή ρωμαϊκή αὐτοκρατορία, ὅταν θέλησαν νά μετατρέψουν γενικά σέ πρόσοδο σέ χρῆμα τό μέρος τουλάχιστον αὐτῆς τῆς προσόδου πού ὑπῆρχε μέ τή μορφή κρατικοῦ φόρου. Τήν ἴδια δυσκολία τοῦ περάσματος δείχνουν λ.χ. πρίν ἀπό τήν ἐπανάσταση στή Γαλλία ἡ συγχώνευση καί ἡ νόθευση τῆς προσόδου σέ χρῆμα μέ ὑπολείμματα τῶν προηγούμενων μορφῶν της.

Ἡ πρόσοδος, ὅμως, σέ χρῆμα, σάν μεταβλημένη μορφή τῆς προσόδου σέ εἶδος, καί σέ ἀντίθεση πρός αὐτήν, εἶναι ἡ τελευταία μορφή καί ταυτόχρονα ἡ μορφή τῆς ἐξαφάνισης τοῦ εἴδους τῆς γαιοπροσόδου πού ἐξετάσαμε ὥς τώρα, δηλαδή τῆς γαιοπροσόδου σάν τῆς κανονικῆς μορφῆς τῆς ὑπεραξίας καί τῆς ἀπλήρωτης ὑπερεργασίας πού πρέπει νά πληρώνεται στόν ἰδιοκτήτη τῶν ὅρων παραγωγῆς. Στήν καθαρή της μορφή αὐτή ἡ πρόσοδος, καθώς καί ἡ πρόσοδος σέ ἐργασία καί ἡ πρόσοδος σέ εἶδος, δέν ἀποτελεῖ κάποιο πλεόνασμα πάνω ἀπό τό κέρδος. Ἐννοιακά τό ἀπορροφάει. Ἐφόσον τό κέρδος πηγάζει στήν πραγματικότητα δίπλα στήν πρόσοδο σάν ἕνα ἰδιαίτερο μέρος τῆς περισσευούμενης ἐργασίας, ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα, ὅπως καί ἡ πρόσοδος στίς προηγούμενες μορφές της, ἐξακολουθεῖ πάντα νά εἶναι τό κανονικό ὅριο αὐτοῦ τοῦ ἐμβρυϊκοῦ κέρδους, πού μπορεῖ νά ἀναπτυχθεῖ μόνο σέ σχέση μέ τήν παρουσίαση τῆς δυνατότητας τῆς ἐκμετάλλευσης εἴτε τῆς δικῆς της πλεονάζουσας, εἴτε ξένης ἐργασίας, πού ἀπομένει ὕστερα ἀπό τήν παροχή τῆς ὑπερεργασίας, ἡ ὁποία ἐκπροσωπεῖται ἀπό τήν πρόσοδο σέ χρῆμα. Ἄν πράγματι προκύπτει ἕνα κέρδος δίπλα σ' αὐτή τήν πρόσοδο, τότε δέν εἶναι τό κέρδος τό ὅριο τῆς προσόδου, ἀλλά ἀντίστροφα ἡ πρόσοδος εἶναι τό ὅριο γιά τό κέρδος. Ἀλλά, ὅπως εἴπαμε κιόλας, ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα εἶναι ταυτόχρονα ἡ μορφή ἐξαφάνισης τῆς γαιοπροσόδου πού ἐξετάσαμε ὥς τώρα, τῆς γαιοπροσόδου πού πρίν ἀπ' ὅλα συμπίπτει μέ τήν ὑπεραξία καί μέ τήν ὑπερεργασία, τῆς γαιοπροσόδου σάν τῆς κανονικῆς καί κυρίαρχης μορφῆς τῆς ὑπεραξίας.

Στήν παραπέρα ἐξέλιξή της πρέπει ἡ πρόσοδος σέ χρῆμα — ἄν παραβλέψουμε ὅλες τίς ἐνδιάμεσες μορφές, λ.χ. τή μορφή τοῦ μικροαγρότη μισθωτῆ γῆς — νά ὁδηγήσει εἴτε στή μετατροπή τῆς γῆς σέ ἐλεύθερη ἰδιοκτησία τοῦ ἀγρότη, εἴτε στή μορφή τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, στήν πρόσοδο, πού πληρώνει ὁ κεφαλαιοκράτης ἐνοικιαστής.

Μέ τήν πρόσοδο σέ χρῆμα, ἡ παραδοσιακή μέ βάση τό ἐθιμικό δίκαιο σχέση ἀνάμεσα στούς ὑποτελεῖς ἄμεσους παραγωγούς, πού κατέχουν καί καλλιεργοῦν ἕνα μέρος τῆς γῆς, καί στόν γαιοκτήμονα, μετατρέπεται κατ' ἀνάγκην σέ μιά κατοχυρωμένη μέ συμβόλαιο καί καθορισμένη πάνω στή βάση συγκεκριμένων διατάξεων τοῦ θετικοῦ νόμου καθαρή χρηματική σχέση. Ἔτσι ὁ καλλιεργών κάτοχος μετατρέπεται στήν οὐσία σέ ἁπλό ἐνοικιαστή. Ἡ μετατροπή αὐτή, ἀπό τή μιά μεριά χρησιμοποιεῖται, μέσα σέ κατάλληλες γενικές σχέσεις παραγωγῆς, γιά νά ἀπαλλοτριώσουν σιγά-σιγά τούς παλιούς ἀγρότες-κατόχους καί γιά νά βάλουν στή θέση τους ἕναν κεφαλαιοκράτη ἐνοικιαστή. Καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁδηγεῖ στήν ἀπολύτρωση τοῦ ὥς τώρα κατόχου ἀπό τήν ὑποχρέωση νά πληρώνει πρόσοδο καί στή μετατροπή του σέ ἀνεξάρτητο ἀγρότη μέ πλῆρες δικαίωμα ἰδιοκτησίας στή γῆ πού καλλιεργεῖ. Ἐπίσης ἡ μετατροπή τῆς προσόδου σέ εἶδος σέ πρόσοδο σέ χρῆμα δέν συνοδεύεται μόνο ἀπαραίτητα ἀπό τή δημιουργία μιᾶς τάξης ἀκτημόνων πού μισθώνονται μέ χρῆμα σάν μεροκαματιάρηδες, ἀλλά καί προηγεῖται ἀπό τή μετατροπή αὐτή. Γι' αὐτό, στή διάρκεια τῆς περιόδου τῆς δημιουργίας της, ὅταν αὐτή ἡ νέα τάξη παρουσιάζεται ἀκόμα μόνο σποραδικά, ἔχει κατ' ἀνάγκην ἀναπτυχθεῖ στούς πιό καλοστεκούμενους ἀγρότες πού πληρώναν πρόσοδο (rentepflichtige), ἡ συνήθεια νά ἐκμεταλλεύονται γιά δικό τους λογαριασμό μισθωτούς ἀγροεργάτες, ἀκριβῶς ὅπως τόν καιρό τῆς φεουδαρχίας ἤδη οἱ εὐπορότεροι δουλοπάροικοι ἀγρότες εἶχαν οἱ ἴδιοι δουλοπάροικους. Ἔτσι ἀναπτύσσεται σ' αὐτούς σιγά-σιγά ἡ δυνατότητα νά συγκεντρώσουν μιάν ὁρισμένη περιουσία καί νά μετατρέψουν τούς ἑαυτούς τους σέ μελλοντικούς κεφαλαιοκράτες. Ἔτσι, ἀνάμεσα στούς ἴδιους τούς παλιούς κατόχους γῆς, πού τήν καλλιεργοῦσαν μόνοι τους, δημιουργεῖται ἕνα εἶδος φυτώριο καπιταλιστῶν ἐνοικιαστῶν, ἡ ἀνάπτυξη τῶν ὁποίων ἐξαρτιέται ἀπό τή γενική ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς ὑπαίθρου, καί πού βλασταίνουν ἐξαιρετικά γρήγορα, ὅταν, ὅπως γινόταν τόν 16ο αἰώνα στήν Ἀγγλία, ἔλθουν σέ βοήθειά του τόσο ἐξαιρετικά εὐνοϊκές συνθῆκες, ὅπως ἡ τότε προοδευτική ὑποτίμηση τοῦ χρήματος, ἡ ὁποία, μέ τά πατροπαράδοτα μακροπρόθεσμα συμβόλαια ἐνοικίασης τῆς γῆς, τούς πλούτισε σέ βάρος τῶν γαιοκτημόνων.

Παρακάτω: Μόλις πάρει ἡ πρόσοδος τή μορφή τῆς προσόδου σέ χρῆμα, καί μαζί της πάρει καί ἡ σχέση ἀνάμεσα στόν ἀγρότη πού πληρώνει πρόσοδο καί στόν γαιοκτήμονα τή μορφή μιᾶς κατοχυρωμένης μέ συμβόλαιο σχέσης — μιά ἀλλαγή πού γενικά εἶναι

δυνατή μόνο ὅταν ὑπάρχει ἤδη ἕνα σχετικό ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς, τοῦ ἐμπορίου καί τῆς μανιφακτούρας — ἐμφανίζεται κατ' ἀνάγκην καί ἡ ἐκμίσθωση τῆς γῆς σέ κεφαλαιοκράτες, πού ὥς τώρα βρίσκονταν ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς ὑπαίθρου καί πού τώρα μεταφέρουν στήν ὕπαιθρο καί στήν ἀγροτική οἰκονομία κεφάλαιο, πού ἔχει ἀποκτηθεῖ στίς πόλεις, καί τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο λειτουργίας μιᾶς ἐπιχείρησης, πού εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἤδη στίς πόλεις, τήν παραγωγή τοῦ προϊόντος σάν ἁπλοῦ ἐμπορεύματος καί σάν ἁπλοῦ μέσου γιά τήν ἰδιοποίηση ὑπεραξίας. Ἡ μορφή αὐτή μπορεῖ νά γίνει γενικός κανόνας μόνο στίς χῶρες πού, στό πέρασμα ἀπό τόν φεουδαρχικό στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, κυριαρχοῦν στήν παγκόσμια ἀγορά. Μέ τήν παρέμβαση τοῦ κεφαλαιοκράτη ἐνοικιαστῆ γῆς ἀνάμεσα στόν γαιοκτήμονα καί στόν πραγματικά ἐργαζόμενο γεωργό κόπηκαν ὅλες οἱ σχέσεις πού προέρχονταν ἀπό τόν παλιό ἀγροτικό τρόπο παραγωγῆς. Ὁ ἐνοικιαστής γῆς γίνεται ὁ πραγματικός διοικητής αὐτῶν τῶν ἀγροεργατῶν καί ὁ πραγματικός ἐκμεταλλευτής τῆς ὑπερεργασίας τους, ἐνῶ ὁ γαιοκτήμονας βρίσκεται πιά μόνο σέ μιά ἄμεση, καί μάλιστα σέ μιά ἁπλή χρηματική καί κατοχυρωμένη μέ συμβόλαιο, σχέση μέ αὐτόν τόν κεφαλαιοκράτη ἐνοικιαστή γῆς. Ἔτσι μεταβάλλεται καί ἡ φύση τῆς προσόδου, ὄχι μόνο πραγματικά καί συμπτωματικά, πράγμα πού ἔγινε ἤδη ἐνμέρει στίς παλιές μορφές, ἀλλά κανονικά (normal) στήν ἀναγνωρισμένη καί κυρίαρχή της μορφή. Ἀπό τήν κανονική μορφή τῆς ὑπεραξίας καί τῆς ὑπερεργασίας ξεπέφτει ἡ πρόσοδος καί γίνεται περίσσευμα αὐτῆς τῆς ὑπερεργασίας πάνω ἀπό τό μέρος της ἐκεῖνο, πού τό ἰδιοποιεῖται μέ τή μορφή τοῦ κέρδους ὁ ἐκμεταλλευτής κεφαλαιοκράτης, ὅπως ὅλη τήν ὑπερεργασία — τό κέρδος σύν τό περίσσευμα πάνω ἀπό τό κέρδος — τήν ἐκθλίβει τώρα ἄμεσα ὁ κεφαλαιοκράτης, τήν παίρνει μέ τή μορφή τοῦ συνολικοῦ ὑπερπροϊόντος καί τή μετατρέπει σέ χρῆμα. Αὐτό πού δίνει ὁ κεφαλαιοκράτης μέ τή μορφή τῆς προσόδου στόν γαιοκτήμονα εἶναι ἁπλῶς ἕνα περισσευούμενο μέρος τῆς ὑπεραξίας ἐκείνης, πού τήν ἔβγαλε, ἐκμεταλλευόμενος μέ τό κεφάλαιό του ἄμεσα τούς ἀγροεργάτες. Τό πόσο πολύ ἤ πόσο λίγο θά δώσει ὁ κεφαλαιοκράτης στόν γαιοκτήμονα, καθορίζεται κατά μέσο ὅρο σάν ὅριο ἀπό τό μέσο κέρδος, πού βγάζει τό κεφάλαιο στίς μή ἀγροτικές σφαῖρες παραγωγῆς, καί ἀπό τίς ρυθμιζόμενες ἀπό αὐτό μή ἀγροτικές τιμές παραγωγῆς. Ἔτσι, ἀπό τήν κανονική μορφή τῆς ὑπεραξίας καί τῆς ὑπερεργασίας πού ἦταν, ἡ πρόσοδος μετατράπηκε τώρα σέ ἕνα χαρακτηριστικό γιά μιά ἀπό αὐτές τίς ξεχωριστές σφαῖρες παραγωγῆς, γιά τήν ἀγροτική σφαίρα, περίσσευμα πάνω ἀπό τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ὑπερεργασίας, πού τό ἀπαιτεῖ τό κεφάλαιο σάν κάτι πού τοῦ ἀνήκει ἐξαρχῆς καί κατά κανόνα. Στή θέση τῆς προσόδου ἔγινε τώρα τό κέρδος ἡ κανονική μορφή τῆς ὑπεραξίας, καί ἡ πρόσοδος ἀποτελεῖ στό ἑξῆς μόνο μιά κάτω ἀπό ἰδιαίτερες συνθῆκες ἀνεξαρτοποιημένη μορφή, ὄχι τῆς ὑπεραξίας γενικά, ἀλλά μιᾶς ὁρισμένης καταβολάδας τῆς ὑπεραξίας, τοῦ πρόσθετου κέρδους. Δέν χρειάζεται νά ἐξετάσουμε παραπέρα, πῶς σ' αὐτή τήν ἀλλαγή ἀντιστοιχεῖ μιά βαθμιαία ἀλλαγή στόν ἴδιο τόν τρόπο παραγωγῆς. Αὐτό προκύπτει ἤδη ἀπό τό γεγονός, ὅτι τό κανονικό γι' αὐτόν τόν καπιταλιστή ἐνοικιαστή γῆς εἶναι νά παράγει σάν ἐμπόρευμα τό προϊόν τῆς γῆς, καί ὅτι, ἐνῶ προηγούμενα μετατρεπόταν σέ ἐμπόρευμα μόνο τό περίσσευμα πάνω ἀπό τά μέσα συντήρησής του, τώρα μόνο ἕνα σχετικά μηδαμινό μέρος αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων μετατρέπεται σέ μέσα συντήρησης γι' αὐτόν. Δέν εἶναι πιά ἡ γῆ, ἀλλά τό κεφάλαιο πού ὑπέταξε τώρα ἄμεσα στόν ἑαυτό του καί στήν παραγωγικότητά του τήν ἀγροτική ἐργασία.

Τό μέσο κέρδος καί ἡ ρυθμισμένη ἀπό αὐτό τιμή παραγωγῆς σχηματίζονται ἔξω ἀπό τίς σχέσεις τῆς ὑπαίθρου στόν κύκλο τοῦ ἐμπορίου τῶν πόλεων καί τῆς βιομηχανίας. Τό κέρδος τοῦ ὑποχρεωμένου νά πληρώνει πρόσοδο ἀγρότη δέν μπαίνει στήν ἐξίσωση τοῦ κέρδους, γιατί ἡ σχέση του μέ τόν γαιοκτήμονα δέν εἶναι σχέση κεφαλαιοκρατική. Ἐφόσον βγάζει κέρδος, δηλαδή, ἐφόσον πραγματοποιεῖ ἕνα πλεόνασμα πάνω ἀπό τά ἀναγκαῖα μέσα συντήρησής του, εἴτε μέ τή δική του δουλιά, εἴτε μέ τήν ἐκμετάλλευση ξένης ἐργασίας, αὐτό γίνεται πίσω ἀπό τήν πλάτη τῆς κανονικῆς σχέσης καί, μέ ἴσους ὅλους τούς ἄλλους ὅρους, δέν εἶναι τό ὕψος αὐτοῦ τοῦ κέρδους πού καθορίζει τήν πρόσοδο, ἀλλά ἀντίστροφα τό ὕψος τοῦ κέρδους καθορίζεται ἀπό τήν πρόσοδο σάν ὅριό του. Τό ὑψηλό ποσοστό κέρδους στό μεσαίωνα δέν ὀφείλεται μόνο στή χαμηλή σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, στήν ὁποία ἐπικρατεῖ τό μεταβλητό στοιχεῖο πού ἔχει διατεθεῖ γιά τό μισθό ἐργασίας. Ὀφείλεται στήν καταλήστευση τῆς ὑπαίθρου, στήν ἰδιοποίηση ἑνός μέρους τῆς προσόδου τοῦ γαιοκτήμονα καί τῶν ἐσόδων τῶν ὑποτελῶν του. Ἄν στό μεσαίωνα ἡ ὕπαιθρος ἐκμεταλλεύεται πολιτικά τήν πόλη, παντοῦ ἐκεῖ, ὅπου ἡ φεουδαρχία δέν ἔχει τσακιστεῖ ἀπό τήν ἐξαιρετική ἀνάπτυξη τῶν πόλεων, ὅπως στήν Ἰταλία, ἡ πόλη ἐκμεταλλεύεται παντοῦ καί χωρίς ἐξαίρεση οἰκονομικά τήν ὕπαιθρο, μέ τίς μονοπωλιακές της τιμές, μέ τό φορολογικό της σύστημα, μέ τίς συντεχνίες της, μέ τήν ἄμεσή της ἐμπορική ἀπάτη καί μέ τήν τοκογλυφία της.

Θά μποροῦσε κανείς νά φανταστεῖ, ὅτι ἡ ἁπλή καί μόνο ἐμφάνιση τοῦ κεφαλαιοκράτη ἐνοικιαστῆ γῆς στήν ἀγροτική παραγωγή προσφέρει τήν ἀπόδειξη ὅτι ἡ τιμή τῶν προϊόντων τῆς γῆς, πού ἀνέκαθεν πλήρωναν πρόσοδο μέ τή μιά ἤ τήν ἄλλη μορφή, τουλάχιστον τή στιγμή αὐτῆς τῆς ἐμφάνισης, πρέπει νά βρίσκεται πάνω ἀπό τίς τιμές παραγωγῆς τῆς βιομηχανίας, εἴτε γιατί ἔφτασε τό ὕψος μιᾶς μονοπωλιακῆς τιμῆς, εἴτε γιατί ἀνέβηκε ὥς τήν ἀξία τῶν προϊόντων τῆς γῆς, καί ἡ ἀξία τους βρίσκεται πράγματι πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς πού ρυθμίζεται ἀπό τό μέσο κέρδος. Γιατί στήν ἀντίθετη περίπτωση ὁ κεφαλαιοκράτης ἐνοικιαστής γῆς δέν θά μποροῦσε, θά τοῦ ἦταν ἀδύνατο μέ τίς ὑπάρχουσες τιμές τῶν προϊόντων τῆς γῆς, πρῶτα νά πραγματοποιήσει τό μέσο κέρδος καί ἔπειτα ἀπό τήν ἴδια τιμή νά πληρώσει μέ τή μορφή τῆς προσόδου ἐπιπρόσθετα ἕνα περίσσευμα πάνω ἀπό αὐτό τό κέρδος. Θά μποροῦσε κανείς μέ βάση αὐτά νά συμπεράνει, ὅτι τό γενικό ποσοστό κέρδους, στό ὁποῖο ἀπόβλεπε ὁ κεφαλαιοκράτης ἐνοικιαστής γῆς, ὅταν ὑπόγραφε τό συμβόλαιο μέ τόν γαιοκτήμονα, εἶχε διαμορφωθεῖ χωρίς νά συμπεριληφθεῖ ἡ πρόσοδος καί γι' αὐτό, ἀπό τή στιγμή πού ἀρχίζει νά ἐπεμβαίνει ρυθμιστικά στήν ἀγροτική παραγωγή, βρίσκει σ' αὐτήν αὐτό τό πλεόνασμα καί τό πληρώνει στόν γαιοκτήμονα. Μέ αὐτόν τόν παραδοσιακό τρόπο ἐξηγάει λ.χ. ὁ κύριος Ροντμπέρτους τήν ὑπόθεση στόν ἑαυτό του.[1*] Ἀλλά:

Πρῶτο. Αὐτή ἡ εἰσβολή τοῦ κεφαλαίου στή γεωργία, σάν αὐτοτελής καί διευθύνουσα δύναμη, δέν γίνεται μέ μιᾶς καί γενικά, ἀλλά σιγά-σιγά καί σέ ξεχωριστούς κλάδους παραγωγῆς. Στήν ἀρχή δέν μπαίνει στήν καθεαυτό γεωργία, ἀλλά σέ τέτιους κλάδους παραγωγῆς, ὅπως ἡ κτηνοτροφία, ἰδίως ἡ προβατοτροφία, τό κύριο προϊόν τῆς ὁποίας, τό μαλλί, μέ τήν ἄνοδο τῆς βιομηχανίας δίνει στήν ἀρχή ἕνα μόνιμο πλεόνασμα τῆς ἀγοραίας τιμῆς πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς. Οἱ δυό αὐτές τιμές ἐξισώνονται ἀργότερα. Αὐτό ἔγινε στήν Ἀγγλία κατά τή διάρκεια τοῦ 16ου αἰώνα.

Δεύτερο. Μιά καί ἡ κεφαλαιοκρατική αὐτή παραγωγή ἐμφανίζεται μόνο σποραδικά, σέ καμιά περίπτωση δέν μπορεῖ νά ἀντιταχθεῖ κάτι ἐνάντια στήν εἰκασία, ὅτι στήν ἀρχή κατακτάει μονάχα τέτιες ἐκτάσεις γαιῶν, πού λόγω τῆς εἰδικῆς γονιμότητάς τους ἤ τῆς ἐξαιρετικά εὐνοϊκῆς τοποθεσίας τους, μποροῦν γενικά νά πληρώνουν μιά διαφορική πρόσοδο.

[1*] Βλ. «Θεωρίες γιά τήν Ὑπεραξία», μέρος II, σελ. 7 — 102, καί 139 — 151.

Τρίτο. Καί ἄν ἀκόμα ὑποθέσουμε, ὅτι μέ τήν ἐμφάνιση αὐτοῦ τοῦ τρόπου παραγωγῆς, πού στήν πραγματικότητα προϋποθέτει αὔξηση τῆς ζήτησης ἀπό μέρους τῶν πόλεων, οἱ τιμές τοῦ προϊόντος τῆς γῆς θά βρίσκονταν πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς, πράγμα πού λ.χ. ἔγινε χωρίς ἀμφιβολία στήν Ἀγγλία στό τελευταῖο τρίτο τοῦ 17ου αἰώνα, τότε ἀπό τή στιγμή πού αὐτός ὁ τρόπος παραγωγῆς θά ἔχει στήν ἀνάπτυξή του βγεῖ κατά κάποιο τρόπο ἀπό τήν ἁπλή ὑποταγή τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στό κεφάλαιο, καί ἀπό τή στιγμή πού θά ἔχει σημειωθεῖ ἡ συνδεόμενη ἀναπόφευχτα μέ τήν ἀνάπτυξή του βελτίωση στήν ἀγροτική οἰκονομία καί συμπίεση τοῦ κόστους παραγωγῆς, ἡ διαφορά ἀνάμεσα στίς τιμές τοῦ προϊόντος τῆς γῆς καί στίς τιμές παραγωγῆς θά ἐξισωνόταν μέ μιά ἀντίδραση, μέ τήν πτώση τῶν τιμῶν τῶν προϊόντων τῆς γῆς, πράγμα πού ἔγινε στήν Ἀγγλία στό πρῶτο μισό τοῦ 18ου αἰώνα.

Ἑπομένως, δέν μπορεῖ μέ αὐτόν τόν παραδοσιακό τρόπο νά ἐξηγηθεῖ ἡ πρόσοδος σάν ἕνα περίσσευμα πάνω ἀπό τό μέσο κέρδος. Κάτω ἀπό ὁποιεσδήποτε ἱστορικά δοσμένες συνθῆκες κι ἄν ἐμφανιστεῖ γιά πρώτη φορά ἡ πρόσοδος — ἀπό τή στιγμή πού θά ἔχει ριζώσει, μπορεῖ νά παράγεται μόνο κάτω ἀπό τούς σύγχρονους ὅρους πού τούς ἀναπτύξαμε πιό πάνω.

Τέλος, κατά τή μετατροπή τῆς προσόδου σέ εἶδος σέ πρόσοδο σέ χρῆμα πρέπει ἀκόμα νά παρατηρήσουμε, ὅτι μαζί της γίνεται οὐσιαστικό στοιχεῖο ἡ κεφαλαιοποιημένη πρόσοδος, ἡ τιμή τῆς γῆς, ἑπομένως καί ἡ ἀλλοτρίωση καί πούλησή της, καί ὅτι ἔτσι μπορεῖ νά μετατραπεῖ σέ ἀνεξάρτητο ἀγρότη-ἰδιοκτήτη ὄχι μόνο ὁ πρώην κολλῆγος πού δίνει πρόσοδο, ἀλλά μποροῦν νά ἀγοράζουν κομμάτια γῆς καί κάτοικοι τῶν πόλεων καί ἄλλοι κάτοχοι χρήματος γιά νά τήν ἐκμισθώνουν μετά, εἴτε σέ ἀγρότες, εἴτε σέ κεφαλαιοκράτες καί γιά νά ἀπολαμβάνουν τήν πρόσοδο σάν μιά μορφή τοῦ τόκου γιά τό ἐπενδυμένο μ' αὐτό τόν τρόπο κεφάλαιό τους. Ὅτι, ἑπομένως, καί αὐτό τό περιστατικό βοηθάει στήν προώθηση τῆς μετατροπῆς τοῦ προηγούμενου τρόπου ἐκμετάλλευσης, τῆς σχέσης ἀνάμεσα στόν ἰδιοκτήτη καί στόν πραγματικό καλλιεργητή, καί τῆς ἴδιας τῆς προσόδου.

V. Τό μεσακάρικο[1*] καί ἡ ἀγροτική μικροϊδιοκτησία[2*]

Ἐδῶ φθάσαμε στό τέλος τῆς σειρᾶς τῶν ἀναπτύξεών μας πού ἀφοροῦν τή γαιοπρόσοδο.

Σ' ὅλες αὐτές τίς μορφές τῆς γαιοπροσόδου: πρόσοδος σέ ἐργασία, πρόσοδος σέ εἶδος, πρόσοδος σέ χρῆμα (ἁπλῶς σάν μεταβλημένη μορφή τῆς προσόδου σέ εἶδος) προϋποτίθεται ὅτι ὁ πραγματικός καλλιεργητής καί κάτοχος τῆς γῆς εἶναι πάντα ὁ πληρωτής τῆς προσόδου, ἡ ἀπλήρωτη ὑπερεργασία τοῦ ὁποίου πάει ἀπευθείας στόν γαιοκτήμονα. Ἀκόμα καί στήν τελευταία μορφή, στή μορφή τῆς προσόδου σέ χρῆμα — ἐφόσον πρόκειται γιά τήν καθαρή, δηλαδή τήν μεταλλαγμένη μορφή τῆς προσόδου σέ εἶδος — αὐτό δέν εἶναι μόνο δυνατό, ἀλλά καί συμβαίνει στήν πραγματικότητα.

Σάν μιά μεταβατική μορφή ἀπό τήν ἀρχική μορφή τῆς προσόδου στήν κεφαλαιοκρατική πρόσοδο μπορεῖ νά θεωρεῖται τό μεσακάρικο σύστημα (Metäriesystem, métayage) ἤ τό σύστημα στό ὁποῖο μοιράζεται τό προϊόν καί στό ὁποῖο ὁ ἐπιχειρηματίας (ὁ ἐνοικιαστής) διαθέτει, ἐκτός ἀπό τήν ἐργασία (τή δική του ἤ ξένη ἐργασία) καί ἕνα μέρος τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κεφαλαίου, καί ὁ γαιοκτήμονας διαθέτει ἐκτός ἀπό τή γῆ καί ἕνα μέρος τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κεφαλαίου (λ.χ. τά ζῶα), τό δέ προϊόν μοιράζεται ἀνάμεσα στόν ἐνοικιαστή καί στόν γαιοκτήμονα σέ καθορισμένες ἀναλογίες πού ποικίλουν ἀπό χώρα σέ χώρα. Γιά τήν ὁλοκληρωμένη κεφαλαιοκρατική ἐπιχείρηση λείπει, ἀπό τή μιά μεριά, ἀπό τόν ἐνοικιαστή τό ἐπαρκές γιά τό σκοπό αὐτό κεφάλαιο. Καί, ἀπό τήν ἄλλη, τό μέρος τοῦ προϊόντος πού παίρνει ἐδῶ ὁ γαιοκτήμονας δέν ἔχει τήν καθαρή μορφή τῆς προσόδου. Μπορεῖ πράγματι νά περιλαβαίνει τόν τόκο γιά τό κεφάλαιο πού ἔχει προκαταβάλλει καί μιά πλεονάζουσα πρόσοδο. Μπορεῖ ἐπίσης νά ἀπορροφάει πράγματι ὅλη τήν ὑπερεργασία τοῦ ἐνοικιαστῆ ἤ νά τοῦ ἀφήνει ἕνα μεγαλύτερο ἤ μικρότερο μερίδιο ἀπό αὐτή τήν ὑπερεργασία. Τό οὐσιαστικό ὅμως εἶναι, ὅτι ἐδῶ ἡ πρόσοδος δέν ἐμφανίζεται πιά σάν ἡ κανονική μορφή τῆς ὑπεραξίας γενικά. Ἀπό τή μιά μεριά, ὁ ἐνοικιαστής, ἀδιάφορο ἄν χρησιμοποιεῖ μόνο τή δική του ἤ ἀκόμα καί ξένη ἐργασία, μπορεῖ νά ἀπαιτεῖ δικαιωματικά ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος, ὄχι λόγω τῆς ἰδιότητάς του σάν ἐργάτης, ἀλλά σάν κάτοχος ἑνός μέρους τῶν ἐργαλείων

[1*] Metäriewirtschaft.

[2*] Parzelleneigentum.

δουλειᾶς, σάν κεφαλαιοκράτης τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ γαιοκτήμονας ἀξιώνει τό δικό του μερίδιο ὄχι ἀποκλειστικά καί μόνο λόγω τῆς ἰδιοκτησίας του στή γῆ, ἀλλά καί σάν χορηγητής κεφαλαίου.[44[α]]

Ἕνα ὑπόλειμμα τῆς παλιᾶς κοινοκτημοσύνης στή γῆ, πού διατηρήθηκε, λ.χ. στήν Πολωνία καί Ρουμανία, ὕστερα ἀπό τό πέρασμα στό αὐτοτελές ἀγροτικό νοικοκυριό, χρησίμευσε ἐκεῖ σάν πρόσχημα γιά νά πραγματοποιηθεῖ τό πέρασμα στίς κατώτερες μορφές τῆς γαιοπροσόδου. Ἕνα μέρος τῆς γῆς ἀνήκει στούς ξεχωριστούς ἀγρότες καί καλλιεργεῖται ἀπό αὐτούς ἀνεξάρτητα. Ἕνα ἄλλο μέρος τῆς γῆς καλλιεργεῖται ἀπό κοινοῦ καί δίνει ἕνα ὑπερπροϊόν, τό ὁποῖο χρησιμεύει ἐνμέρει γιά τήν κάλυψη κοινῶν δαπανῶν, ἐνμέρει σάν ἐφεδρεία σέ περίπτωση κακῆς σοδειᾶς κλπ. Αὐτά τά δύο τελευταῖα μέρη τοῦ ὑπερπροϊόντος καί, τέλος, ὁλόκληρο τό ὑπερπροϊόν, μαζί μέ τό κομμάτι τῆς γῆς πάνω στό ὁποῖο ἔχει παραχθεῖ, τά σφετερίζονται σιγά-σιγά κρατικά ὄργανα καί ἰδιῶτες, καί οἱ ἀρχικά ἐλεύθεροι ἀγρότες ἰδιοκτῆτες τῆς γῆς, ἡ ὑποχρέωση τῶν ὁποίων νά καλλιεργοῦν ἀπό κοινοῦ τή γῆ αὐτή διατηρεῖται, μετατρέπονται ἔτσι σέ ἀγρότες πού εἶναι ὑποχρεωμένοι νά δουλεύουν ἀγγαρεία ἤ νά δίνουν ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος, ἐνῶ οἱ σφετεριστές τῆς κοινῆς γῆς μετατρέπονται σέ γαιοκτήμονες, ὄχι μόνο τῆς σφετερισμένης κοινῆς γῆς, ἀλλά καί τῶν ἴδιων τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν.

Ἐδῶ δέν χρειάζεται νά ἐπεκταθοῦμε περισσότερο στήν καθεαυτό δουλοκτητική οἰκονομία (πού διατρέχει ἐπίσης μιά κλίμακα ἀπό διάφορες βαθμίδες, ἀπό τό πατριαρχικό σύστημα πού ἐργάζεται κυρίως γιά τήν αὐτοκατανάλωση, ὥς τό καθεαυτό σύστημα τῶν φυτειῶν πού ἐργάζεται γιά τήν παγκόσμια ἀγορά) καί στήν τσιφλικάδικη οἰκονομία, στήν ὁποία ὁ γαιοκτήμονας ἀσκεῖ τήν καλλιέργεια γιά δικό του λογαριασμό, κατέχει ὅλα τά ἐργαλεῖα παραγωγῆς καί ἐκμεταλλεύεται τήν ἐργασία ἀνελεύθερων ἤ ἐλεύθερων ἐργατῶν, πού τούς πληρώνει μέ προϊόντα ἤ μέ χρῆμα. Ἐδῶ συμπίπτουν στό ἴδιο πρόσωπο ὁ γαιοκτήμονας καί ὁ ἰδιοκτήτης τῶν ἐργαλείων παραγωγῆς, ἐπομένως καί ὁ ἄμεσος ἐκμεταλλευτής τῶν ἐργατῶν, πού συγκαταλέγονται σ' αὐτά τά στοιχεῖα παραγωγῆς. Συμπίπτουν ἐπίσης ἡ πρόσοδος καί τό κέρδος, δέν γίνεται κανένας χωρισμός ἀνάμεσα στίς διάφορες μορφές τῆς ὑπεραξίας. Ὅλη τήν ὑπερεργασία τῶν ἐργατῶν, πού ἐκπροσωπεῖται ἐδῶ ἀπό τό ὑπερπροϊόν, τήν ἐκ-

[44[α]] Σύγκρινε τούς Buret, Tocqueville, Sismondi.[150]

θλίβει ἀπό αὐτούς ἄμεσα ὁ ἰδιοκτήτης ὅλων τῶν ἐργαλείων παραγωγῆς, στά ὁποῖα συγκαταλέγονται ἡ γῆ, καί, στήν ἀρχική μορφή τῆς δουλείας, οἱ ἴδιοι οἱ ἄμεσοι παραγωγοί. Ἐκεῖ πού ἐπικρατεῖ ἡ κεφαλαιοκρατική ἀντίληψη, λ.χ. στίς ἀμερικάνικες φυτεῖες, ὅλη αὐτή τήν ὑπεραξία τήν βλέπουν σάν κέρδος. Ἐκεῖ ὅπου δέν ὑπάρχει οὔτε ὁ ἴδιος ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς, καί ὅπου δέν ἔχει μεταφερθεῖ ἀπό κεφαλαιοκρατικές χῶρες, οὔτε ὁ ἀντίστοιχος σ' αὐτόν τρόπος ἀντίληψης, ὅλη ἡ ὑπεραξία ἐμφανίζεται σάν πρόσοδος. Πάντως ἡ μορφή αὐτή δέν παρουσιάζει καμιά δυσκολία. Τό εἰσόδημα τοῦ γαιοκτήμονα, ὁποιοδήποτε ὄνομα κι ἄν τοῦ δώσει κανείς, τό ἰδιοποιούμενο ἀπό αὐτόν διαθέσιμο ὑπερπροϊόν εἶναι ἐδῶ ἡ κανονική καί κυρίαρχη μορφή, μέ τήν ὁποία ἰδιοποιοῦνται ἄμεσα ὅλη τήν ἀπλήρωτη ὑπερεργασία, καί ἡ γαιοκτησία ἀποτελεῖ τή βάση αὐτῆς τῆς ἰδιοποίησης.

Παρακάτω, *ἡ ἀγροτική μικροϊδιοκτησία*. Ὁ ἀγρότης εἶναι ἐδῶ ταυτόχρονα ἐλεύθερος ἰδιοκτήτης τῆς γῆς του, πού παρουσιάζεται σάν τό κύριο μέσο παραγωγῆς του, σάν τό ἀπαραίτητο πεδίο ἀπασχόλησης τῆς ἐργασίας του καί τοῦ κεφαλαίου του. Στή μορφή αὐτή δέν πληρώνεται χρῆμα γιά νοίκι, ἔτσι ἡ πρόσοδος δέν ἐμφανίζεται σάν μιά ἰδιαίτερη μορφή τῆς ὑπεραξίας, παρ' ὅλο πού στίς χῶρες, στίς ὁποῖες κατά τά ἄλλα εἶναι ἀναπτυγμένος ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς, ἐμφανίζεται σάν πρόσθετο κέρδος σέ σύγκριση μέ ἄλλους κλάδους παραγωγῆς, σάν πρόσθετο κέρδος, ὅμως, πού περιέρχεται στόν ἀγρότη, ὅπως περιέρχεται γενικά σ' αὐτόν ὅλο τό προϊόν τῆς ἐργασίας του.

Ἡ μορφή αὐτή τῆς γαιοκτησίας προϋποθέτει, ὅπως στίς προηγούμενες παλιότερες μορφές της, ὅτι ὁ ἀγροτικός πληθυσμός ἀριθμητικά εἶναι πολύ μεγαλύτερος ἀπό τόν ἀστικό πληθυσμό, ἑπομένως, παρ' ὅλο πού κατά τά ἄλλα ἐπικρατεῖ ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς, ὁ τρόπος αὐτός εἶναι σχετικά λίγο ἀναπτυγμένος, καί γι' αὐτό στούς ἄλλους ἐπίσης κλάδους παραγωγῆς ἡ συγκέντρωση τῶν κεφαλαίων κινεῖται μέσα σέ στενά ὅρια καί ἐπικρατεῖ κατακερματισμός τοῦ κεφαλαίου. Σύμφωνα μέ τή φύση τοῦ πράγματος, πρέπει ἐδῶ ἀπό τούς ἴδιους τούς παραγωγούς του, ἀπό τούς ἀγρότες, νά καταναλώνεται σάν ἄμεσο μέσο συντήρησης τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀγροτικοῦ προϊόντος, καί μόνο τό περίσσευμα ἀπό αὐτό νά μπαίνει σάν ἐμπόρευμα στό ἐμπόριο μέ τίς πόλεις. Μέ ὁποιοδήποτε τρόπο κι ἄν ρυθμίζεται ἐδῶ ἡ μέση ἀγοραία τιμή τοῦ προϊόντος τῆς γῆς, πρέπει νά ὑπάρχει καί ἐδῶ ὁλοφάνερα, ὅπως καί στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο

παραγωγῆς, ἡ διαφορική πρόσοδος, ἕνα πλεονάζον μέρος τῆς τιμῆς τῶν ἐμπορευμάτων γιά τά ποιοτικά καλύτερα ἤ γιά τά καλύτερα ἀπό ἄποψη τοποθεσίας κομμάτια γῆς. Αὐτή ἡ διαφορική πρόσοδος ὑπάρχει ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού ἡ μορφή αὐτή παρουσιάζεται σέ κοινωνικές καταστάσεις, στίς ὁποῖες δέν ἔχει καθόλου ἀκόμα ἀναπτυχθεῖ μιά γενική ἀγοραία τιμή. Στήν περίπτωση αὐτή ἐμφανίζεται στό πλεονάζον ὑπερπροϊόν. Μόνο πού πάει στήν τσέπη τοῦ ἀγρότη ἐκείνου, ἡ ἐργασία τοῦ ὁποίου πραγματοποιεῖται κάτω ἀπό εὐνοϊκότερους φυσικούς ὅρους. Ἀκριβῶς στή μορφή αὐτή, ὅπου ἡ τιμή τῆς γῆς μπαίνει γιά τόν ἀγρότη σάν ἕνα στοιχεῖο στά πραγματικά ἔξοδα παραγωγῆς, ἐπειδή στήν παραπέρα ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς μορφῆς εἴτε ἡ γῆ ἀποκτιέται μέ τό κληρονομικό κομμάτιασμα ἔναντι ὁρισμένου χρηματικοῦ ποσοῦ, εἴτε γιατί μέ τίς συνεχεῖς μεταβιβάσεις, ὁλόκληρου τοῦ κτήματος ἤ τῶν κομματιῶν του, ἡ γῆ ἀγοράζεται ἀπό τόν ἴδιο τόν καλλιεργητή, πού τίς περισσότερες φορές προμηθεύεται μέ ὑποθήκη τό ἀπαραίτητο γιά τήν ἀγορά της χρῆμα. Ἐκεῖ λοιπόν πού ἡ τιμή τῆς γῆς, ἡ ὁποία δέν εἶναι παρά ἡ κεφαλαιοποιημένη πρόσοδος, ἀποτελεῖ στοιχεῖο πού προϋποτίθεται ἡ ὕπαρξή του, καί γι' αὐτό φαίνεται σάν νά ὑπάρχει ἡ πρόσοδος ἀνεξάρτητα ἀπό κάθε διαφοροποίηση στή γονιμότητα καί τήν τοποθεσία τοῦ κομματιοῦ τῆς γῆς — ἴσα-ἴσα ἐδῶ πρέπει γενικά νά προϋποθέσουμε, ὅτι δέν ὑπάρχει ἀπόλυτη πρόσοδος, καί ὅτι ἑπομένως ἡ χειρότερη γῆ δέν πληρώνει πρόσοδο, γιατί ἡ ἀπόλυτη πρόσοδος προϋποθέτει εἴτε ἕνα πραγματοποιημένο περίσσευμα τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς του, εἴτε μιά πλεονάζουσα μονοπωλιακή τιμή πάνω ἀπό τήν ἀξία τοῦ προϊόντος. Ἐπειδή, ὅμως, ἡ ἀγροτική οἰκονομία ὑπάρχει ἐδῶ στό μεγαλύτερό της μέρος σάν γεωργία γιά νά ἐξασφαλίζει τά μέσα ἄμεσης ὕπαρξης καί ἡ γῆ σάν ἕνα ἀπαραίτητο γιά τήν πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ μέσο ἀπασχόλησης τῆς ἐργασίας του καί τοῦ κεφαλαίου του, μόνο κάτω ἀπό ἔκτακτες συνθῆκες ἡ ρυθμίζουσα ἀγοραία τιμή τοῦ προϊόντος θά φθάσει τό ὕψος τῆς ἀξίας του. Αὐτή ἡ ἀξία, ὅμως, βρίσκεται κατά κανόνα πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς, γιατί ἐπικρατεῖ τό στοιχεῖο τῆς ζωντανῆς ἐργασίας, παρ' ὅλο πού αὐτό τό πλεόνασμα τῆς ἀξίας πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς περιορίζεται μέ τή σειρά του ἀπό τή χαμηλή σύνθεση καί τοῦ μή ἀγροτικοῦ κεφαλαίου στίς χῶρες, στίς ὁποῖες ἐπικρατεῖ τό μικρό ἀγροτικό νοικοκυριό (Parzellenwirtschaft). Σάν ὅριο τῆς ἐκμετάλλευσης γιά τόν μικροαγρότη (Parzellenbauer), ἐμφανίζεται ἀπό τή μιά μεριά, στήν ἰδιότητά του σάν

μικροκαπιταλιστής, ὄχι τό μέσο κέρδος τοῦ κεφαλαίου, οὔτε ἀπό τήν ἄλλη μεριά, στήν ἰδιότητά του σάν ἰδιοκτήτης τῆς γῆς, ἡ ἀναγκαιότητα μιᾶς γαιοπροσόδου. Ἀπόλυτο ὅριο γι' αὐτόν σάν μικροκαπιταλιστή ἐμφανίζεται μονάχα ὁ μισθός ἐργασίας, πού πληρώνει στόν ἴδιο τόν ἑαυτό του, μετά τήν ἀφαίρεση τῶν καθεαυτό ἐξόδων παραγωγῆς. Ὅσον καιρό ἡ τιμή τοῦ προϊόντος τοῦ ἐξασφαλίζει αὐτόν τό μισθό ἐργασίας θά καλλιεργεῖ τή γῆ του, καί αὐτό τό κάνει συχνά ὥς τό σημεῖο ἐκεῖνο πού ὁ μισθός ἐργασίας καλύπτει τό κατώτατο φυσικό ὅριο. Ὅσο γιά τήν ἰδιότητά του σάν ἰδιοκτήτης τῆς γῆς φεύγει γι' αὐτόν ἀπό τή μέση ὁ φραγμός τῆς ἰδιοκτησίας, πού μπορεῖ νά ἐπιβληθεῖ μονάχα σέ ἀντίθεση πρός τό χωρισμένο ἀπό αὐτόν κεφάλαιο (συμπεριλαμβανομένης καί τῆς ἐργασίας), προβάλλοντας ἐμπόδιο στήν ἐπένδυσή του. Ὁ τόκος τῆς τιμῆς τῆς γῆς, πού συνήθως πληρώνεται σέ ἕνα τρίτο πρόσωπο, στόν πιστωτή τῆς ὑποθήκης, ἀποτελεῖ βέβαια ἕνα φραγμό. Μά ἀκριβῶς αὐτός ὁ τόκος μπορεῖ νά πληρώνεται ἀπό τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ὑπεραξίας, πού στίς συνθῆκες τοῦ καπιταλισμοῦ θά ἀποτελοῦσε τό κέρδος. Ἑπομένως, ἡ πρόσοδος, πού προϋπολογίζεται στήν τιμή τῆς γῆς καί στόν τόκο πού πληρώνεται γι' αὐτήν, δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ἕνα μέρος τῆς κεφαλαιοποιημένης ὑπερεργασίας τοῦ ἀγρότη πάνω ἀπό τήν ἀπαραίτητη γιά τήν ὕπαρξή του ἐργασία, χωρίς νά πραγματοποιεῖται ἡ ὑπερεργασία αὐτή σέ ἕνα μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος ἴσο μέ τό συνολικό μέσο κέρδος, καί ἀκόμα λιγότερο σέ ἕνα περίσσευμα πάνω ἀπό τήν πραγματοποιημένη στό μέσο κέρδος ὑπερεργασία, σέ ἕνα πρόσθετο κέρδος. Ἡ πρόσοδος μπορεῖ νά εἶναι μιά ἀφαίρεση ἀπό τό μέσο κέρδος, ἤ ἀκόμα τό μοναδικό μέρος του πού πραγματοποιεῖται. Ἄρα, γιά νά καλλιεργεῖ ὁ μικροαγρότης τό κομμάτι του γῆς ἤ γιά νά ἀγοράσει γῆ γιά καλλιέργεια, δέν χρειάζεται, ὅπως γίνεται στόν καθεαυτό κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, ἡ ἀγοραία τιμή τοῦ προϊόντος τῆς γῆς νά ἀνέβει ὥς τό σημεῖο ἐκεῖνο πού θά τοῦ ἀποφέρει τό μέσο κέρδος καί, ἀκόμα λιγότερο, ἕνα μέ τή μορφή τῆς προσόδου παγιωμένο πλεόνασμα πάνω ἀπό αὐτό τό μέσο κέρδος. Δέν χρειάζεται ἑπομένως ἡ ἀγοραία τιμή νά ἀνέβει εἴτε ὥς τήν ἀξία, εἴτε ὥς τήν τιμή παραγωγῆς τοῦ προϊόντος του. Αὐτό ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς αἰτίες, γιατί στίς χῶρες στίς ὁποῖες ἐπικρατεῖ ἡ μικροϊδιοκτησία τῆς γῆς ἡ τιμή τῶν σιτηρῶν εἶναι χαμηλότερη ἀπό ὅ,τι στίς χῶρες μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς. Ἕνα μέρος τῆς ὑπερεργασίας τῶν ἀγροτῶν, πού δουλεύουν κάτω ἀπό τίς πιό δυσμενεῖς συνθῆκες, χαρίζεται δωρεάν στήν κοινωνία καί δέν μπαίνει στή ρύθμιση τῶν

τιμῶν παραγωγῆς ἤ στή δημιουργία τῆς ἀξίας γενικά. Ἑπομένως, αὐτή ἡ χαμηλότερη τιμή εἶναι ἕνα ἀποτέλεσμα τῆς φτώχιας τῶν παραγωγῶν καί σέ καμιά περίπτωση τό ἀποτέλεσμα τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας τους.

Αὐτή ἡ μορφή τῆς ἐλεύθερης μικροϊδιοκτησίας στή γῆ τῶν ἀγροτῶν πού ἐκμεταλλεύονται οἱ ἴδιοι τό νοικοκυριό τους, σάν ἐπικρατούσα, κανονική μορφή, ἀποτελεῖ, ἀπό τή μιά μεριά, τήν οἰκονομική βάση τῆς κοινωνίας στά καλύτερα χρόνια τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας, καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τήν συναντοῦμε στούς σύγχρονους λαούς, σάν μιά ἀπό τίς μορφές πού ξεπήδηξαν ἀπό τή διάλυση τῆς φεουδαρχικῆς γαιοκτησίας. Τέτιοι εἶναι οἱ yeomanry[1*] στήν Ἀγγλία, ἡ τάξη τῶν χωρικῶν στή Σουηδία, οἱ γάλλοι καί δυτικογερμανοί ἀγρότες. Δέν μιλᾶμε ἐδῶ γιά τίς ἀποικίες, γιατί ὁ ἀνεξάρτητος ἀγρότης ἀναπτύσσεται σ' αὐτές κάτω ἀπό ἄλλες συνθῆκες.

Εἶναι φανερό, ὅτι ἡ ἐλεύθερη ἰδιοκτησία τοῦ ἀγρότη, πού ἐκμεταλλεύεται ὁ ἴδιος τό νοικοκυριό του, ἀποτελεῖ τήν πιό φυσιολογική μορφή τῆς γαιοκτησίας γιά τό μικρό νοικοκυριό, δηλαδή γιά ἕναν τρόπο παραγωγῆς, στόν ὁποῖο ἡ κατοχή τῆς γῆς ἀποτελεῖ ὅρο γιά τήν ἰδιοκτησία τοῦ ἐργαζόμενου στό προϊόν τῆς δικῆς του ἐργασίας, καί στόν ὁποῖο, ἀδιάφορο ἄν ὁ γεωργός εἶναι ἐλεύθερος ἰδιοκτήτης ἤ ὑποτελής, πρέπει πάντα τά μέσα συντήρησής του νά τά παράγει μαζί μέ τήν οἰκογένειά του ὁ ἴδιος, ἀνεξάρτητα, σάν ξεχωριστός ἐργαζόμενος. Γιά τήν ὁλοκληρωτική ἀνάπτυξη αὐτοῦ τοῦ τρόπου παραγωγῆς ἡ ἰδιοκτησία στή γῆ εἶναι ἐξίσου ἀναγκαία, ὅπως ἡ ἰδιοκτησία στά ἐργαλεῖα γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς χειροτεχνικῆς ἐπιχείρησης. Ἀποτελεῖ ἐδῶ τή βάση γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικῆς αὐτοτέλειας. Ἀποτελεῖ ἕνα ἀναγκαῖο σημεῖο περάσματος γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἴδιας τῆς γεωργίας. Τά αἴτια τῆς ἐξαφάνισής της δείχνουν τά ὅριά της. Αὐτά εἶναι: καταστροφή τῆς ἀγροτικῆς οἰκιακῆς βιομηχανίας, πού ἀποτελεῖ τή φυσιολογική συμπλήρωσή της, ἐξαιτίας τῆς ἀνάπτυξης τῆς μεγάλης βιομηχανίας. Βαθμιαῖο φτώχαιμα καί ἐξάντληση τῆς γῆς πού ἔχει ὑποβληθεῖ σ' αὐτή τήν καλλιέργεια. Σφετερισμός ἀπό μέρους τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων τῆς κοινοτικῆς ἰδιοκτησίας, πού ἀποτελεῖ παντοῦ τό δεύτερο συμπλήρωμα τοῦ μικροῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ καί πού ἐπιτρέπει σ' αὐτό μονάχα τή συντήρηση ζώων. Συναγωνισμός ἀπό μέρους τῆς μεγάλης ἀγροτικῆς ἐπιχείρησης πού ἀσκεῖται εἴτε μέ τή μορφή φυτειῶν, εἴτε μέ

[1*] ἐλεύθεροι μικροαγρότες στή φεουδαρχική Ἀγγλία.

τή μορφή μεγάλης κεφαλαιοκρατικῆς καλλιέργειας. Σ' αὐτό συντελοῦν ἐπίσης οἱ βελτιώσεις στή γεωργία, οἱ ὁποῖες, ἀπό τή μιά μεριά, ἐπιφέρουν τήν πτώση τῶν τιμῶν τῶν προϊόντων τῆς γῆς, καί, ἀπό τήν ἄλλη, ἀπαιτοῦν μεγαλύτερες δαπάνες καί πλουσιότερους ὑλικούς ὅρους παραγωγῆς, πράγμα πού ἔγινε στό πρῶτο μισό τοῦ 18ου αἰώνα στήν 'Αγγλία.

'Η μικροϊδιοκτησία στή γῆ ἀπό αὐτή τή φύση της ἀποκλείει τήν ἀνάπτυξη τῶν κοινωνικῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς ἐργασίας, τῶν κοινωνικῶν μορφῶν τῆς ἐργασίας, τήν κοινωνική συγκέντρωση τῶν κεφαλαίων, τήν κτηνοτροφία σέ μεγάλη κλίμακα, τήν προοδευτική ἐφαρμογή τῆς ἐπιστήμης.

'Η τοκογλυφία καί τό φορολογικό σύστημα πρέπει νά ἐξαθλιώνουν παντοῦ τήν ἀγροτική μικροϊδιοκτησία. 'Η δαπάνη κεφαλαίου γιά τήν πληρωμή τῆς τιμῆς τῆς γῆς ἀφαιρεῖ τό κεφάλαιο αὐτό ἀπό τήν καλλιέργεια. 'Απεριόριστη διασπορά τῶν μέσων παραγωγῆς καί ἀπομόνωση τῶν ἴδιων τῶν παραγωγῶν. Τεράστια διασπάθιση ἐργατικῆς δύναμης. 'Η προοδευτική χειροτέρευση τῶν ὅρων παραγωγῆς καί τό ἀκρίβαιμα τῶν μέσων παραγωγῆς ἀποτελοῦν ἀναγκαῖο νόμο τῆς ἀγροτικῆς μικροϊδιοκτησίας. Γιά τόν τρόπο αὐτό τῆς παραγωγῆς τά χρόνια τῆς εὐφορίας φέρνουν τή δυστυχία[45].

"Ενα ἀπό τά εἰδικά δεινά τῆς μικρῆς γεωργίας, πού συνδέεται μέ τήν ἐλεύθερη ἰδιοκτησία στή γῆ, πηγάζει ἀπό τό γεγονός, ὅτι ὁ καλλιεργητής δαπανᾶ κεφάλαιο γιά τήν ἀγορά γῆς. (Τό ἴδιο ἰσχύει γιά τήν μεταβατική μορφή, στήν ὁποία ὁ μεγαλογαιοκτήμονας, πρῶτο, δαπανᾶ κεφάλαιο γιά ν' ἀγοράσει γῆ, δεύτερο, γιά νά τήν ἐκμεταλλευτεῖ ὁ ἴδιος σάν ἐνοικιαστής τοῦ ἑαυτοῦ του.) Μέ τήν κινητότητα, πού ἀποχτάει ἐδῶ ἡ γῆ σάν ἁπλό ἐμπόρευμα αὐξάνει ὁ ἀριθμός τῶν μεταβιβάσεων ἰδιοκτησίας[46], ἔτσι πού μέ κάθε νέα γενεά, μέ κάθε κληρονομικό τεμαχισμό, ἡ γῆ ἀπό τή σκοπιά τοῦ ἀγρότη ὑπολογίζεται ξανά σάν δαπάνη κεφαλαίου, μετατρέπεται δηλαδή σέ ἀγορασμένη ἀπό αὐτόν γῆ. 'Η τιμή τῆς γῆς ἀποτελεῖ ἐδῶ γιά τόν ἀτομικό παραγωγό ἕνα βαρύνον στοιχεῖο τῶν ἀτομικῶν μή παραγωγικῶν ἐξόδων ἤ τῆς τιμῆς κόστους τοῦ προϊόντος.

'Η τιμή τῆς γῆς δέν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπό τήν κεφαλαιοποιημένη καί, ἑπομένως, προϋπολογισμένη πρόσοδο. "Αν ἡ γεωργία ἀσκεῖται μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο, ἔτσι πού ὁ γαιοκτήμονας εἰσπράττει μονάχα

---

[45] Βλέπε τό λόγο τοῦ θρόνου τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας στόν Τοῦκε.[151]

[46] Βλέπε Mounier καί Rubichon.[152]

τήν πρόσοδο καί ὁ ἐνοικιαστής δέν πληρώνει γιά τή γῆ παρά μόνο αὐτήν τή χρονιάτικη πρόσοδο, τότε εἶναι χειροπιαστό, ὅτι τό κεφάλαιο πού διέθεσε ὁ ἴδιος ὁ γαιοκτήμονας γιά τήν ἀγορά τῆς γῆς, ἀποτελεῖ βέβαια γι' αὐτόν μιά τοκοφόρα τοποθέτηση κεφαλαίου, ὅμως δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά σχέση μέ τό κεφάλαιο πού ἐπενδύθηκε στήν ἴδια τή γεωργία. Τό κεφάλαιο αὐτό δέν ἀποτελεῖ μέρος οὔτε τοῦ ἐνεργοῦ πάγιου, οὔτε τοῦ κυκλοφοροῦντος στή γεωργία κεφαλαίου[47]. 'Αντίθετα, ἐφοδιάζει μόνο τόν ἀγοραστή μέ ἕναν τίτλο πού τοῦ δίνει τό δικαίωμα νά εἰσπράττει τή χρονιάτικη πρόσοδο, δέν ἔχει ὅμως ἀπολύτως καμιά σχέση μέ τήν παραγωγή αὐτῆς τῆς προσόδου. 'Ο ἀγοραστής τῆς γῆς πληρώνει δά τό κεφάλαιο ἴσα-ἴσα σ' αὐτόν πού πουλάει τή γῆ, καί ὁ πουλητής ἔναντι τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ παραιτεῖται ἀπό τήν ἰδιοκτησία του στή γῆ. 'Επομένως, τό κεφάλαιο αὐτό δέν ὑπάρχει πιά σάν κεφάλαιο τοῦ ἀγοραστῆ. Δέν τό ἔχει πιά, ἑπομένως δέν ἀνήκει στό κεφάλαιο πού μπορεῖ κατά κάποιο τρόπο νά τό ἐπενδύσει στήν ἴδια τή γῆ. "Αν ὁ ἀγοραστής ἀγόρασε ἀκριβά ἤ φτηνά τή γῆ, ἤ ἄν τήν πῆρε χάρισμα δωρεάν, τό γεγονός αὐτό δέν ἀλλάζει σέ τίποτα τό κεφάλαιο πού ἐπένδυσε ὁ ἐνοικιαστής γιά τήν ἐκμετάλλευση τῆς γῆς, καί δέν ἀλλάζει σέ τίποτα τήν πρόσοδο. Τό μόνο πού ἀλλάζει εἶναι ἄν ἡ πρόσοδος θά θεωρεῖται ἀπό αὐτόν σάν τόκος ἤ μή-τόκος, ἤ σάν ὑψηλός ἤ χαμηλός τόκος.

"Ας πάρουμε λ.χ. τή δουλοκτητική οἰκονομία. 'Η τιμή πού πληρώνεται σ' αὐτήν γιά τό δοῦλο δέν εἶναι παρά ἡ προϋπολογισμένη καί κεφαλαιοποιημένη ὑπεραξία ἤ τό προϋπολογισμένο καί κεφαλαιοποιημένο κέρδος, πού πρόκειται νά βγάλει ἀπό τόν δοῦλο. "Ομως τό κεφάλαιο πού πληρώθηκε γιά τήν ἀγορά τοῦ δούλου δέν ἀνήκει στό

---

[47] 'Ο κύριος δρ. Μάρον («'Εκτατικά ἤ ἐντατικά;» {δέν ἀναφέρονται περισσότερα γιά τήν μπροσούρα αὐτή}), ξεκινάει ἀπό τή λαθεμένη προϋπόθεση ἐκείνων πού καταπολεμάει. 'Υποθέτει ὅτι τό κεφάλαιο πού τοποθετήθηκε στήν ἀγορά τῆς γῆς εἶναι «κεφάλαιο ἐπένδυσης» (Anlagekapital) καί συζητάει σέ συνέχεια γιά τόν ἀντίστοιχο ἐννοιακό καθορισμό τοῦ κεφαλαίου γιά ἐπένδυση καί τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κεφαλαίου (Betriebskapital), δηλαδή τοῦ πάγιου καί τοῦ κυκλοφοροῦντος κεφαλαίου. Οἱ πέρα γιά πέρα μαθητικές ἀντιλήψεις του γιά τό κεφάλαιο γενικά — πράγμα ἐξάλλου πού πρέπει νά συγχωρεθεῖ σέ ἕναν μή-οἰκονομολόγο ἐξαιτίας τῆς κατάστασης τῆς γερμανικῆς «διδασκαλίας γιά τή λαϊκή οἰκονομία» (Volkswirtschaftslehre) — τόν ἐμποδίζουν νά δεῖ ὅτι τό κεφάλαιο αὐτό δέν εἶναι οὔτε κεφάλαιο γιά ἐπένδυση οὔτε ἐπιχειρηματικό κεφάλαιο. 'Ακριβῶς ὅπως δέν εἶναι τέτιο τό κεφάλαιο πού τό τοποθετεῖ κάποιος στό χρηματιστήριο, ἀγοράζοντας μετοχές ἤ κρατικά χρεώγραφα, καί πού σ' αὐτόν προσωπικά φαίνεται σάν ἐπένδυση κεφαλαίου, σάν κεφάλαιο πού «ἐπενδύεται» σέ κάποιον κλάδο παραγωγῆς.

κεφάλαιο μέ τό όποῖο θά βγάλει ἀπό τό δοῦλο κέρδος, ὑπερεργασία. Ἀντίθετα. Εἶναι ἕνα κεφάλαιο ἀπό τό ὁποῖο ἀποξενώθηκε ὁ δουλοκτήτης, εἶναι ἀφαίρεση ἀπό τό κεφάλαιο πού διαθέτει στήν πραγματική παραγωγή. Ἔπαψε νά ὑπάρχει γι' αὐτόν, ὅπως ἔπαψε νά ὑπάρχει γιά τή γεωργία τό κεφάλαιο πού δαπανήθηκε γιά τήν ἀγορά τῆς γῆς. Ἡ καλύτερη ἀπόδειξη γι' αὐτό, εἶναι ὅτι τό κεφάλαιο αὐτό ξαναϋπάρχει γιά τόν δουλοκτήτη ἤ τόν ἰδιοκτήτη τῆς γῆς, μόνο ἀπό τή στιγμή πού θά ξαναπουλήσει τό δοῦλο ἤ τή γῆ. Τότε ὅμως ἐπανέρχεται ἡ ἴδια κατάσταση γιά τόν ἀγοραστή, παύει γι' αὐτόν νά ὑπάρχει αὐτό τό κεφάλαιο. Τό γεγονός ὅτι ἀγόρασε τό δοῦλο, δέν τόν ἔκανε χωρίς ἄλλο ἱκανό νά ἐκμεταλλευθεῖ τό δοῦλο. Θά γίνει ἱκανός νά τό κάνει αὐτό μόνο, ὅταν τοποθετήσει στό ἴδιο τό δουλοκτητικό νοικοκυριό καί ἄλλο κεφάλαιο.

Τό ἴδιο κεφάλαιο δέν ὑπάρχει δυό φορές, τή μιά φορά στά χέρια τοῦ πουλητῆ, καί τήν ἄλλη φορά στά χέρια τοῦ ἀγοραστῆ τῆς γῆς. Περνάει ἀπό τά χέρια τοῦ ἀγοραστῆ στά χέρια τοῦ πουλητῆ, καί ἡ ὑπόθεση λήγει. Ὁ ἀγοραστής δέν ἔχει τώρα κεφάλαιο, ἔχει ὅμως στή θέση τοῦ κεφαλαίου ἕνα κομμάτι γῆς. Τό γεγονός ὅτι στό ἑξῆς ἡ πρόσοδος πού προκύπτει ἀπό τήν πραγματική τοποθέτηση κεφαλαίου σ' αὐτό τό κομμάτι γῆς θεωρεῖται ἀπό τόν καινούργιο ἰδιοκτήτη τῆς γῆς τόκος τοῦ κεφαλαίου, πού δέν τό τοποθέτησε στή γῆ, ἀλλά τό ἔδωσε γιά ν' ἀποκτήσει τή γῆ, δέν ἀλλάζει τό παραμικρό στήν οἰκονομική φύση τοῦ παράγοντα γῆ, ἀκριβῶς ὅπως τό γεγονός ὅτι κάποιος πλήρωσε 1.000 λίρ. στ. γιά ν' ἀγοράσει κρατικά χρεώγραφα πού ἀποφέρουν 3% τόκο, δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τό κεφάλαιο ἐκεῖνο, ἀπό τό ἔσοδο τοῦ ὁποίου πληρώνονται οἱ τόκοι τοῦ δημόσιου χρέους.

Πράγματι, τό χρῆμα πού δαπανήθηκε γιά τήν ἀγορά τῆς γῆς, ἀκριβῶς ὅπως καί τό χρῆμα πού δαπανήθηκε γιά τήν ἀγορά κρατικῶν χρεωγράφων εἶναι κεφάλαιο μόνο *αὐτό καθεαυτό*, ὅπως κάθε ποσό ἀξίας εἶναι πάνω στή βάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς αὐτό καθεαυτό κεφάλαιο, δυνητικό κεφάλαιο. Αὐτό πού πληρώθηκε γιά τή γῆ, γιά τά κρατικά χρεώγραφα, ἤ γιά ἄλλα ἐμπορεύματα, εἶναι ἕνα χρηματικό ποσό. Τό ποσό αὐτό εἶναι αὐτό καθεαυτό κεφάλαιο, γιατί μπορεῖ νά μετατραπεῖ σέ κεφάλαιο. Ἄν τό χρῆμα πού εἰσέπραξε ὁ πουλητής θά μετατραπεῖ πραγματικά σέ κεφάλαιο ἤ ὄχι, αὐτό θά ἐξαρτηθεῖ ἀπό τό πῶς θά τό χρησιμοποιήσει. Γιά τόν ἀγοραστή τό χρῆμα αὐτό δέν μπορεῖ ποτέ πιά νά λειτουργήσει σάν κεφάλαιο, ἀκριβῶς ὅπως δέν μπορεῖ νά λειτουργήσει σάν τέτιο κάθε ἄλλο χρῆμα πού τό ἔχει ξοδέψει ὁριστικά. Στούς λογαριασμούς του ἐμφανίζεται γι' αὐτόν σάν τοκοφόρο κεφάλαιο, γιατί τό ἔσοδο πού εἰσπράττει μέ τή μορφή προσόδου ἀπό τή γῆ ἤ μέ τή μορφή τοκομεριδίου ἀπό τό κρατικό χρεώγραφο, τό ὑπολογίζει σάν τόκο γιά τό χρῆμα πού τοῦ στοίχισε ἡ ἀγορά τοῦ τίτλου, ὁ ὁποῖος τοῦ δίνει τό δικαίωμα νά εἰσπράττει αὐτό τό εἰσόδημα. Τό χρῆμα αὐτό μπορεῖ νά τό πραγματοποιήσει σάν κεφάλαιο μόνο μέ τό ξαναπούλημα. Τότε, ὅμως, στήν ἴδια κατάσταση περιέρχεται ἕνας ἄλλος, ὁ καινούργιος ἀγοραστής καί καμιά ἀλλαγή χεριῶν δέν μπορεῖ νά μετατρέψει τό ξοδεμένο μέ αὐτό τόν τρόπο χρῆμα σέ πραγματικό κεφάλαιο γι' αὐτόν πού τό ξόδεψε.

Στίς συνθῆκες τῆς μικρῆς γαιοκτησίας ἑδραιώνεται ἀκόμα πιό πολύ ἡ αὐταπάτη, ὅτι ἡ ἴδια ἡ γῆ ἔχει ἀξία καί γι' αὐτό μπαίνει σάν κεφάλαιο στήν τιμή παραγωγῆς τοῦ προϊόντος, ἀκριβῶς ὅπως μπαίνει μιά μηχανή ἤ μιά πρώτη ὕλη. Ἔχουμε, ὅμως, δεῖ ὅτι ἡ πρόσοδος, ἑπομένως καί ἡ κεφαλαιοποιημένη πρόσοδος, μόνο σέ δυό περιπτώσεις μπορεῖ νά μπεῖ σάν καθοριστικός παράγοντας στήν τιμή τοῦ προϊόντος τῆς γῆς. Πρῶτο, ὅταν ἐξαιτίας τῆς σύνθεσης τοῦ ἀγροτικοῦ κεφαλαίου — ἑνός κεφαλαίου πού δέν ἔχει τίποτα τό κοινό μέ τό κεφάλαιο πού διατέθηκε γιά τήν ἀγορά τῆς γῆς — ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος τῆς γῆς βρίσκεται πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς του καί ἡ κατάσταση τῆς ἀγορᾶς δίνει τή δυνατότητα στό γαιοκτήμονα νά ἀξιοποιεῖ αὐτήν τή διαφορά. Δεύτερο, ὅταν ὑπάρχει μονοπωλιακή τιμή. Καί τά δυό συμβαίνουν λιγότερο ἀπ' ὅλα στίς συνθῆκες τῆς μικροαγροτικῆς οἰκονομίας καί τῆς μικρῆς γαιοκτησίας, γιατί ἀκριβῶς ἐδῶ ἡ παραγωγή ἱκανοποιεῖ σέ πολύ μεγάλο βαθμό τήν αὐτοκατανάλωση καί γίνεται ἀνεξάρτητα ἀπό τή ρύθμισή της ἀπό τό γενικό ποσοστό κέρδους. Ἀκόμα καί ἐκεῖ, ὅπου ἡ μικροαγροτική οἰκονομία ἀσκεῖται σέ νοικιασμένη γῆ, τό χρῆμα πού πληρώνεται γιά τό νοίκι περιέχει ἕνα πολύ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κέρδους ἀπό ὅ,τι γίνεται κάτω ἀπό ὁποιεσδήποτε ἄλλες συνθῆκες, περιέχει μάλιστα καί μιά ἀφαίρεση ἀπό τό μισθό ἐργασίας. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ πρόσοδος εἶναι μόνο ὀνομαστικά πρόσοδος, καί ὄχι πρόσοδος σάν μιά αὐτοτελής κατηγορία πού ἀντιπαρατίθεται στό μισθό ἐργασίας καί στό κέρδος.

Ἡ δαπάνη χρηματικοῦ κεφαλαίου γιά ἀγορά γῆς δέν ἀποτελεῖ, λοιπόν, ἐπένδυση ἀγροτικοῦ κεφαλαίου. Ἀποτελεῖ κατά τό ἴδιο ποσό μείωση τοῦ κεφαλαίου, πού μποροῦν νά διαθέσουν οἱ μικροαγρότες στήν ἴδια τή σφαίρα παραγωγῆς τους. Μειώνει ἀντίστοιχα τόν ὄγκο

τῶν μέσων παραγωγῆς τους καί γι' αὐτό στενεύει τήν οἰκονομική βάση τῆς ἀναπαραγωγῆς. Ὑποτάσσει τόν μικροαγρότη στήν τοκογλυφία, γιατί στή σφαίρα αὐτή γενικά ὑπάρχει λιγότερη καθεαυτό Πίστη. Ἀποτελεῖ ἐμπόδιο στή γεωργία, ἀκόμα καί στίς περιπτώσεις πού αὐτή ἡ ἀγορά γῆς γίνεται ἀπό μεγάλα νοικοκυριά. Πράγματι, ἀντιφάσκει μέ τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, γιά τόν ὁποῖο δέν ἔχει καμιά σημασία ἡ καταχρέωση τοῦ ἰδιοκτήτη τῆς γῆς, ἄν τό κτῆμα του τό ἔχει κληρονομήσει ἤ ἄν τό ἔχει ἀγοράσει. Ἄν τώρα τήν πρόσοδο τήν τσεπώνει ὁ ἴδιος ἤ ἄν εἶναι ὑποχρεωμένος μέ τή σειρά του νά τήν πληρώνει στόν πιστωτή τῆς ὑποθήκης — τό γεγονός αὐτό καθεαυτό δέν ἀλλάζει σέ τίποτα τήν ἐκμετάλλευση τοῦ νοικιασμένου ἀγροκτήματος.

Ἔχουμε δεῖ, ὅτι μέ δοσμένη τήν γαιοπρόσοδο ἡ τιμή τῆς γῆς ρυθμίζεται ἀπό τό ἐπιτόκιο. Ἄν τό ἐπιτόκιο εἶναι χαμηλό, τότε ἡ τιμή τῆς γῆς εἶναι μεγάλη, καί ἀντίστροφα. Κανονικά λοιπόν ἔπρεπε νά πηγαίνουν μαζί ἡ ὑψηλή τιμή τῆς γῆς καί τό χαμηλό ἐπιτόκιο, ἔτσι πού, ἄν ὁ ἀγρότης ἐξαιτίας τοῦ χαμηλοῦ ἐπιτοκίου πλήρωσε ἀκριβά τή γῆ, τό ἴδιο χαμηλό ἐπιτόκιο θά ἔπρεπε νά τοῦ προμηθεύσει ἐπίσης μέ εὐνοϊκούς ὅρους ἐπιχειρηματικό κεφάλαιο ἐπί πιστώσει. Στήν πραγματικότητα διαφορετικά ἔχει τό ζήτημα σέ συνθῆκες πού ἐπικρατεῖ ἡ μικρή ἀγροτική ἰδιοκτησία. Πρῶτο, οἱ γενικοί νόμοι τῆς Πίστης δέν ταιριάζουν στόν ἀγρότη, γιατί αὐτοί οἱ νόμοι προϋποθέτουν κεφαλαιοκράτη τόν παραγωγό. Δεύτερο, ἐκεῖ πού ἐπικρατεῖ ἡ μικροαγροτική ἰδιοκτησία — ἐδῶ δέν γίνεται λόγος γιά τίς ἀποικίες — καί ὁ μικροϊδιοκτήτης ἀγρότης ἀποτελεῖ τό θεμέλιο τοῦ ἔθνους, εἶναι σχετικά ἀδύνατος ὁ σχηματισμός κεφαλαίου, δηλαδή ἡ κοινωνική ἀναπαραγωγή, καί ἀκόμα πιό ἀδύνατος εἶναι ὁ σχηματισμός δανείσιμου κεφαλαίου, μέ τήν ἔννοια πού ἀναπτύξαμε πιό πάνω. Ὁ σχηματισμός αὐτός προϋποθέτει συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου καί τήν ὕπαρξη μιᾶς τάξης πλούσιων ἀργόσχολων κεφαλαιούχων (Μασσί).[153] Τρίτο, ἐδῶ πού ἡ ἰδιοκτησία στή γῆ ἀποτελεῖ ζωτικό ὅρο γιά τό μεγαλύτερο μέρος τῶν παραγωγῶν καί ἕνα ἀπαραίτητο πεδίο τοποθέτησης γιά τό κεφάλαιό τους, ἡ τιμή τῆς γῆς ἀνεβαίνει ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἐπιτόκιο καί συχνά ἀντιστρόφως ἀνάλογα πρός αὐτό, ἐξαιτίας τῆς ὑπεροχῆς τῆς ζήτησης γιά ἀγορά γῆς πάνω ἀπό τήν προσφορά της. Ὅταν ἡ γῆ πουλιέται κατά μικρές λουρίδες, πετυχαίνει μιά πολύ πιό ὑψηλή τιμή, παρά ὅταν πουλιέται κατά μεγάλες ἐκτάσεις, γιατί ἐδῶ εἶναι μεγάλος ὁ ἀριθμός τῶν μικρῶν ἀγοραστῶν, ἐνῶ ὁ ἀριθμός τῶν μεγάλων ἀγοραστῶν εἶναι μικρός (Bandes Noires,[154] Ρυμπισόν,[155] Νιούμεν).[156] Γιά ὅλους αὐτούς τούς λόγους ἀνεβαίνει ἐδῶ ἡ τιμή τῆς γῆς σέ συνθῆκες σχετικά ὑψηλοῦ ἐπιτοκίου. Στόν σχετικά χαμηλό τόκο, πού βγάζει ἐδῶ ὁ ἀγρότης ἀπό τό κεφάλαιο πού ξόδεψε γιά τήν ἀγορά τῆς γῆς (Μουνιέ), ἀντιστοιχεῖ στήν ἀντίθετη πλευρά τό ὑψηλό τοκογλυφικό ἐπιτόκιο πού πληρώνει ὁ ἴδιος στούς πιστωτές τῆς ὑποθήκης. Τό ἰρλανδικό σύστημα δείχνει τό ἴδιο πράγμα, μόνο πού τό δείχνει μέ ἄλλη μορφή.

Γι' αὐτό ἡ τιμή τῆς γῆς, αὐτό τό στοιχεῖο πού αὐτό καθεαυτό εἶναι ξένο πρός τήν παραγωγή, μπορεῖ νά ἀνέβει ἐδῶ ὥς ἕνα ὕψος, στό ὁποῖο κάνει ἀδύνατη τήν παραγωγή. (Ντομμπάσλ).

Τό γεγονός ὅτι ἡ τιμή τῆς γῆς παίζει ἕναν τέτιο ρόλο, ὅτι ἡ ἀγοροπωλησία τῆς γῆς, ἡ κυκλοφορία τῆς γῆς μέ τή μορφή ἐμπορεύματος, ἀναπτύσσεται ὥς τό σημεῖο αὐτό, εἶναι στήν πράξη συνέπεια τῆς ἀνάπτυξης τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, στόν ὁποῖο τό ἐμπόρευμα γίνεται ἡ γενική μορφή ὅλων τῶν προϊόντων καί ὅλων τῶν ἐργαλείων παραγωγῆς. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ ἀνάπτυξη αὐτή πραγματοποιεῖται μόνον ἐκεῖ, ὅπου ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς ἐξελίσσεται περιορισμένα μόνο καί δέν ἀναπτύσσει ὅλες τίς ἰδιομορφίες του, ἀκριβῶς γιατί βασίζεται στό ὅτι ἡ γεωργία δέν ὑπάγεται πιά, ἤ δέν ἔχει ἀκόμα ὑπαχθεῖ στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, ἀλλά σέ ἕναν τρόπο παραγωγῆς πού κληρονομήθηκε ἀπό ἐξαφανισμένες κοινωνικές μορφές. Τά ἐλαττώματα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, μέ τήν ἐξάρτηση τοῦ παραγωγοῦ ἀπό τήν χρηματική τιμή τοῦ προϊόντος του, συνυπάρχουν λοιπόν ἐδῶ μέ τά ἐλαττώματα, πού ἀνακύπτουν ἀπό τή λειψή ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ὁ ἀγρότης γίνεται ἔμπορος καί βιομήχανος, χωρίς τούς ὅρους ἐκείνους, κάτω ἀπό τούς ὁποίους θά μποροῦσε νά παράγει τό προϊόν του σάν ἐμπόρευμα.

Ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στήν τιμή τῆς γῆς, σάν στοιχεῖο τῆς τιμῆς κόστους γιά τόν παραγωγό καί σάν μή-στοιχεῖο τῆς τιμῆς παραγωγῆς γιά τό προϊόν (ἀκόμα καί ὅταν ἡ πρόσοδος μπαίνει σάν καθοριστικός παράγοντας στήν τιμή τοῦ προϊόντος τῆς γῆς, ἡ κεφαλοποιημένη πρόσοδος, πού προκαταβάλλεται γιά 20 ἤ καί περισσότερα χρόνια, δέν μπαίνει σέ καμιά περίπτωση σ' αὐτήν σάν καθοριστικός παράγοντας) εἶναι μόνο μιά ἀπό τίς μορφές, μέ τίς ὁποῖες ἐκφράζεται γενικά ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στήν ἀτομική ἰδιοκτησία στή γῆ καί σέ μιά ὀρθολογικά ἀσκούμενη γεωργία, σέ μιά κανονική κοινωνική χρησιμοποίηση τῆς γῆς. Ἀπό τήν ἄλλη, ὅμως, ἡ ἀτομική ἰδιοκτησία στή γῆ, ἑπομένως ἡ ἀπαλλοτρίωση τῶν ἄμεσων παραγω-

γῶν ἀπό τή γή — ἀτομική ἰδιοκτησία τῶν μέν, πού περιλαβαίνει τήν μή-ἰδιοκτησία τῶν ἄλλων στή γῆ — εἶναι ἡ βάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς.

Ἐδῶ, στίς συνθῆκες τῆς μικρῆς καλλιέργειας, ἡ τιμή τῆς γῆς, μορφή καί ἀποτέλεσμα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας στή γῆ, στέκει ἐμπόδιο στήν ἴδια τήν παραγωγή. Καί στή μεγάλη γεωργία καί στή μεγάλη γαιοκτησία, πού βασίζεται σέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο ἐκμετάλλευσης ἡ ἰδιοκτησία στέκει ἐπίσης ἐμπόδιο, γιατί περιορίζει τήν παραγωγική ἐπένδυση τοῦ ἐνοικιαστῆ, πού σέ τελευταῖα ἀνάλυση δέν ὠφελεῖ αὐτόν, ἀλλά τόν γαιοκτήμονα. Καί στίς δυό μορφές στή θέση μιᾶς ἐνσυνείδητης ὀρθολογικῆς μεταχείρησης τῆς γῆς, αὐτῆς τῆς κοινῆς αἰώνιας ἰδιοκτησίας, τοῦ ἀναπαλλοτρίωτου αὐτοῦ ὅρου ὕπαρξης καί ἀναπαραγωγῆς τῶν ἀκατάπαυστα διαδεχομένων ἡ μιά τήν ἄλλη γενεῶν τῶν ἀνθρώπων, μπαίνει ἡ ἐκμετάλλευση καί κατασπατάληση τῶν δυνάμεων τοῦ ἐδάφους (παραβλέπουμε τίς περιπτώσεις πού ἡ ἐκμετάλλευση δέν ἐξαρτιέται ἀπό τό ἐπίπεδο τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης πού ἔχει ἐπιτευχθεῖ, ἀλλά ἀπό τά τυχαῖα ἀνόμοια περιστατικά τῶν ξεχωριστῶν παραγωγῶν). Στή μικρή ἰδιοκτησία αὐτό γίνεται ἀπό ἔλλειψη μέσων καί γνώσεων γιά τήν ἐφαρμογή τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας. Στή μεγάλη ἰδιοκτησία ἀπό τήν ἐκμετάλλευση αὐτῶν τῶν μέσων γιά τόν ὅσο τό δυνατό γρηγορότερο πλουτισμό τοῦ ἐνοικιαστῆ καί τοῦ ἰδιοκτήτη. Καί στίς δυό περιπτώσεις ἐξαιτίας τῆς ἐξάρτησης ἀπό τήν ἀγοραία τιμή.

Κάθε κριτική τῆς μικρῆς ἰδιοκτησίας καταλήγει σέ τελευταῖα ἀνάλυση σέ κριτική τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας σάν φραγμοῦ καί ἐμποδίου τῆς γεωργίας. Στό ἴδιο καταλήγει καί ἡ ἀντικριτική τῆς μεγάλης γαιοκτησίας. Φυσικά, καί στίς δυό περιπτώσεις παραβλέπουμε ἐδῶ τίς δευτερεύουσες πολιτικές ἀπόψεις. Αὐτός ὁ φραγμός καί αὐτό τό ἐμπόδιο, πού κάθε ἀτομική ἰδιοκτησία στή γῆ ἀντιτάσσει στήν ἀγροτική παραγωγή καί στήν ὀρθολογική μεταχείρηση, συντήρηση καί βελτίωση τοῦ ἴδιου τοῦ ἐδάφους, ἀναπτύσσεται μέ διαφορετικές μόνο μορφές στίς δυό περιπτώσεις, στή δέ φιλονικεία σχετικά μ' αὐτές τίς εἰδικές μορφές τοῦ κακοῦ ξεχνοῦν τή βασική του αἰτία.

Ἡ μικρή ἰδιοκτησία στή γῆ προϋποθέτει ὅτι ἡ κατά πολύ μεγαλύτερη πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ἀγροτική καί ὅτι ἐπικρατεῖ ὄχι ἡ κοινωνική, ἀλλά ἡ ἀπομονωμένη ἐργασία, ὅτι γι' αὐτό κάτω ἀπό αὐτές τίς συνθῆκες ἀποκλείονται ὁ πλοῦτος καί ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀναπαραγωγῆς, καί τῶν ὑλικῶν, καί τῶν πνευματικῶν ὅρων της, ἀποκλείονται οἱ ὅροι μιᾶς ὀρθολογικῆς καλλιέργειας. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ μεγάλη γαιοκτησία περιορίζει τόν ἀγροτικό πληθυσμό σέ ἕνα διαρκῶς μειωνόμενο κατώτατο ὅριο καί ἀντιπαραθέτει σ' αὐτόν ἕναν διαρκῶς αὐξανόμενο βιομηχανικό πληθυσμό, στριμωγμένο σέ μεγάλες πόλεις. Ἔτσι δημιουργεῖ ὅρους πού προκαλοῦν ἕνα ἀγιάτρευτο ρῆγμα στή συνοχή τῆς κοινωνικῆς καί ὑπαγορευόμενης ἀπό τούς φυσικούς νόμους τῆς ζωῆς ἀνταλλαγῆς τῆς ὕλης, μέ ἀποτέλεσμα νά σπαταλᾶται ἡ δύναμη τοῦ ἐδάφους καί αὐτή ἡ σπατάλη νά ἐξάγεται μέ τό ἐμπόριο μακρυά ἔξω ἀπό τά σύνορα τῆς χώρας (Λήμπιγκ).[157]

Ἄν ἡ μικρή ἰδιοκτησία στή γῆ δημιουργεῖ μιά τάξη ἀπό βάρβαρους πού μισοστέκει ἔξω ἀπό τήν κοινωνία καί πού συνενώνει ὅλη τήν χοντροκοπιά τῶν πρωτόγονων κοινωνικῶν σχηματισμῶν μέ ὅλα τά βάσανα καί ὅλη τήν ἀθλιότητα τῶν πολιτισμένων χωρῶν, ἡ μεγάλη γαιοκτησία ὑποσκάφτει τήν ἐργατική δύναμη στήν τελευταία περιοχή, στήν ὁποία καταφεύγει ἡ φυσική της ἐνέργεια καί ὅπου ἀποταμιεύεται σάν ἐφεδρικό κεφάλαιο γιά τήν ἀνανέωση τῆς ζωτικῆς δύναμης τῶν ἐθνῶν: στό χωριό. Ἡ μεγάλη βιομηχανία καί ἡ γεωργία πού ἀσκεῖται μέ βιομηχανικό τρόπο δροῦν ἀπό κοινοῦ. Ἄν στήν ἀρχή χωρίζονται ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη, γιατί ἡ πρώτη ἀφανίζει καί καταστρέφει περισσότερο τήν ἐργατική δύναμη καί ἑπομένως τή φυσική δύναμη τῶν ἀνθρώπων, ἐνῶ ἡ δεύτερη ἀφανίζει καί καταστρέφει τή φυσική δύναμη τοῦ ἐδάφους — ἀργότερα, στήν παραπέρα πορεία, δίνουν τό χέρι μεταξύ τους: τό βιομηχανικό σύστημα στό χωριό ἀποδυναμώνει ἐπίσης τούς ἐργάτες, ἐνῶ ἡ βιομηχανία καί τό ἐμπόριο ἀπό τήν πλευρά τους προμηθεύουν στή γεωργία τά μέσα γιά τήν ἐξάντληση τοῦ ἐδάφους.

ΤΜΗΜΑ ΕΒΔΟΜΟ

ΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΟΥΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟ ΟΓΔΟΟ

Ὁ τριαδικός τύπος

I[48]

Κεφάλαιο — κέρδος (ἐπιχειρηματικό κέρδος σύν τόκος), γῆ — γαιοπρόσοδος, ἐργασία — μισθός ἐργασίας, αὐτή εἶναι ἡ τριαδική μορφή πού συμπεριλαβαίνει ὅλα τά μυστικά τοῦ κοινωνικοῦ προτσές παραγωγῆς.

Παραπέρα, ἐπειδή, ὅπως δείξαμε πιό πάνω[1*], ὁ τόκος ἐμφανίζεται σάν τό καθεαυτό, χαρακτηριστικό προϊόν τοῦ κεφαλαίου, καί, σέ ἀντίθεση μέ αὐτό, τό ἐπιχειρηματικό κέρδος ἐμφανίζεται σάν ἀνεξάρτητος ἀπό τό κεφάλαιο μισθός ἐργασίας, αὐτή ἡ τριαδική μορφή ἀνάγεται ἀκριβέστερα στά παρακάτω:

Κεφάλαιο — τόκος, γῆ — γαιοπρόσοδος, ἐργασία — μισθός ἐργασίας, στήν ὁποία παραμερίζεται αἰσίως τό κέρδος, δηλαδή ἡ μορφή τῆς ὑπεραξίας πού χαρακτηρίζει εἰδικά τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς.

Ἄν τώρα ἐξετάσει κανείς ἀπό πιό κοντά αὐτή τήν οἰκονομική τριάδα, θά βρεῖ:

Πρῶτο, ὅτι οἱ δῆθεν πηγές τοῦ διαθέσιμου κάθε χρόνο πλούτου, ἀνήκουν σέ ἐντελῶς ἀνομοιοειδεῖς σφαῖρες, καί δέν ἔχουν τήν παραμικρότερη ἀναλογία μεταξύ τους. Σχετίζονται μεταξύ τους περίπου ὅπως τά συμβολαιογραφικά ἔξοδα, τά κοκκινογούλια καί ἡ μουσική.

Κεφάλαιο, γῆ, ἐργασία! Τό κεφάλαιο, ὅμως, δέν εἶναι ἕνα πράγμα, ἀλλά μιά καθορισμένη, κοινωνική σχέση παραγωγῆς, πού ἀνήκει σέ

48 Τά τρία ἀποσπάσματα πού ἀκολουθοῦν βρίσκονται σέ διάφορα σημεῖα τοῦ χειρογράφου τοῦ VI τμήματος. — Φ. Ε.

1* Βλέπε τό κεφ. XXIII τούτου τοῦ τόμου.

ἕναν καθορισμένο, ἱστορικό κοινωνικό σχηματισμό, μιά σχέση πού παρασταίνεται μέ ἕνα πράγμα καί πού στό πράγμα αὐτό δίνει ἕναν εἰδικό κοινωνικό χαρακτήρα. Τό κεφάλαιο δέν εἶναι τό ἄθροισμα τῶν ὑλικῶν καί τῶν παραγμένων μέσων παραγωγῆς. Τό κεφάλαιο εἶναι τά μεταβλημένα σέ κεφάλαιο μέσα παραγωγῆς, πού αὐτά καθεαυτά εἶναι τόσο λίγο κεφάλαιο, ὅσο εἶναι χρῆμα αὐτός καθεαυτός ὁ χρυσός καί ὁ ἄργυρος. Τά μονοπωλημένα ἀπό ἕνα καθορισμένο κομμάτι τῆς κοινωνίας μέσα παραγωγῆς, τά αὐτοτελοποιημένα ἀπό τή ζωντανή ἐργατική δύναμη προϊόντα καί οἱ ὅροι δραστηριότητας αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς ἐργατικῆς δύναμης, πού ὀρθώνονται ἀπέναντί της, εἶναι πού, ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς ἀντίθεσης, προσωποποιοῦνται στό κεφάλαιο. Δέν εἶναι μόνο τά μεταβλημένα σέ αὐτοτελεῖς δυνάμεις προϊόντα τῶν ἐργατῶν, τά προϊόντα σάν κυρίαρχοι καί ἀγοραστές τῶν παραγωγῶν τους, ἀλλά εἶναι ἐπίσης οἱ κοινωνικές δυνάμεις καί ἡ μελλοντική... (;δυσανάγνωστο — Φ. Ε.) μορφή[1*] αὐτῆς τῆς ἐργασίας, πού τούς ἀντιπαρατίθενται σάν ἰδιότητες τοῦ προϊόντος τους. Ἔχουμε ἑπομένως ἐδῶ μιά καθορισμένη, ἀπό πρώτη ματιά πολύ μυστικιστική, κοινωνική μορφή τοῦ ἑνός ἀπό τούς παράγοντες ἑνός ἱστορικά δημιουργημένου κοινωνικοῦ προτσές παραγωγῆς.

Καί τώρα, δίπλα σ' αὐτά ἡ γῆ, ἡ ἀνόργανη φύση σάν τέτια, rudis indigestaque moles[2*][158] σ' ὅλη της τήν πρωταρχική παρθένα ὕπαρξή της. Ἡ ἀξία εἶναι ἐργασία. Γι' αὐτό ἡ ὑπεραξία δέν μπορεῖ νά εἶναι γῆ. Ἡ ἀπόλυτη γονιμότητα τῆς γῆς ἔχει σάν ἀποτέλεσμα μόνον ὅτι ἕνα ὁρισμένο ποσό ἐργασίας δίνει ἕνα ὁρισμένο προϊόν πού ἐξαρτιέται ἀπό τή φυσική γονιμότητα τῆς γῆς. Ἡ διαφορά στήν γονιμότητα τῆς γῆς ἔχει σάν ἀποτέλεσμα τά ἴδια ποσά ἐργασίας καί κεφαλαίου, δηλαδή ἡ ἴδια ἀξία νά ἐκφράζεται μέ διαφορετικές ποσότητες προϊόντων τῆς γῆς, ἑπομένως ὅτι αὐτά τά προϊόντα ἔχουν διαφορετικές ἀτομικές ἀξίες. Ἡ ἐξίσωση αὐτῶν τῶν ἀτομικῶν ἀξιῶν σέ ἀγοραῖες ἀξίες ἔχει σάν ἀποτέλεσμα

«advantages of fertille over inferior ... are transferred from the cultivator or consumer to the landlord»[3*]. (Ricardo. «Principles», p. 62).

1* Ὕστερα ἀπό κατοπινή ἀποκρυπτογράφηση τοῦ χειρογράφου διαβάζουμε: οἱ κοινωνικές δυνάμεις καί ἡ συναφής μορφή αὐτῆς τῆς ἐργασίας — (die gesellschaftlichen Kräfte und zusammenhängende Form dieser Arbeit στή θέση τοῦ: die gesellschaftlichen Kräfte und zukünftige ... Form dieser Arbeit).

2* μιά ἀκατέργαστη καί μπερδεμένη μάζα — 3* «τά ὀφέλη τῆς γόνιμης γῆς ἔναντι τῆς κατώτερης... νά μεταβιβάζονται ἀπό τόν καλλιεργητή ἤ τόν καταναλωτή στόν γαιοκτήμονα».

Καί, τέλος, σάν «τρίτος στόν δεσμό»[159] προβάλλει ἕνα ἁπλό φάντασμα — «ἡ» ἐργασία («die» Arbeit), πού δέν εἶναι παρά μιά ἀφαίρεση, ἡ ὁποία, παρμένη αὐτή καθεαυτή, δέν ὑπάρχει καθόλου ἤ ἄν πάρουμε τήν... (δυσανάγνωστο. — Φ. Ε.)[1*] τήν παραγωγική δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου γενικά, μέ τήν ὁποία πραγματοποιεῖ τήν ἀνταλλαγή τῆς ὕλης μέ τή φύση, δραστηριότητα γυμνή ὄχι μόνο ἀπό κάθε κοινωνική μορφή καί ἀπό κάθε συγκεκριμένο χαρακτήρα, ἀλλά πού καί σ' αὐτή τήν ἁπλή φυσική της ὕπαρξη εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τήν κοινωνία, ἀποκομμένη ἀπό ὅλες τίς κοινωνίες καί σάν ἔκφραση καί κατάφαση τῆς ζωῆς, εἶναι κοινή καί στόν ὄχι ἀκόμα κοινωνικό ἄνθρωπο, καί στόν ἄνθρωπο πού κατά κάποιο τρόπο εἶναι κοινωνικά καθορισμένος.

II

Κεφάλαιο — τόκος. Γαιοκτησία, ἀτομική ἰδιοκτησία στή γήϊνη σφαίρα, καί μάλιστα σύγχρονη ἰδιοκτησία, πού ἀνταποκρίνεται στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς — πρόσοδος. Μισθωτή ἐργασία — μισθός ἐργασίας. Ἑπομένως σ' αὐτήν τή μορφή πρέπει νά ὑπάρχει σχέση ἀνάμεσα στίς πηγές τοῦ εἰσοδήματος. Ὅπως τό κεφάλαιο, ἔτσι καί ἡ μισθωτή ἐργασία καί ἡ γαιοκτησία, εἶναι ἱστορικά καθορισμένες κοινωνικές μορφές, ἡ μιά τῆς ἐργασίας, ἡ ἄλλη τῆς μονοπωλοποιημένης γήϊνης σφαίρας, καί εἶναι καί οἱ δυό μάλιστα, μορφές πού ἀνταποκρίνονται στό κεφάλαιο καί ἀνήκουν στόν ἴδιο οἰκονομικό κοινωνικό σχηματισμό.

Τό πρῶτο πού χτυπάει στά μάτια ἀπό αὐτό τόν τύπο εἶναι ὅτι δίπλα στό κεφάλαιο, δίπλα σ' αὐτήν τή μορφή ἑνός στοιχείου τῆς παραγωγῆς, πού ἀνήκει σέ ἕναν καθορισμένο τρόπο παραγωγῆς, σέ μιά καθορισμένη ἱστορική μορφή τοῦ κοινωνικοῦ προτσές παραγωγῆς, δίπλα σέ ἕνα στοιχεῖο τῆς παραγωγῆς συγχωνευμένο μέ μιά καθορισμένη κοινωνική μορφή καί ἐκφρασμένο ἀπό αὐτήν, κατατάσσονται ἄμεσα: ἡ γῆ ἀπό τή μιά μεριά, ἡ ἐργασία ἀπό τήν ἄλλη, δυό στοιχεῖα τοῦ πραγματικοῦ προτσές παραγωγῆς, πού μέ αὐτή τήν ὑλική μορφή εἶναι κοινά σ' ὅλους τούς τρόπους παραγωγῆς, εἶναι τά ὑλικά στοιχεῖα κάθε προτσές παραγωγῆς, πού δέν ἔχουν καμιά σχέση μέ τήν κοινωνική του μορφή.

[1*] Ὕστερα ἀπό κατοπινή ἀποκρυπτογράφηση τοῦ χειρογράφου διαβάζουμε: «ἄν πάρουμε αὐτό πού ἐννοεῖται».

Δεύτερο. Στούς τύπους: κεφάλαιο — τόκος, γῆ — γαιοπρόσοδος, ἐργασία — μισθός ἐργασίας, ἐμφανίζονται τό κεφάλαιο, ἡ γῆ, ἡ ἐργασία, ἀντίστοιχα σάν πηγές τόκου (ἀντί κέρδους), γαιοπροσόδου καί μισθοῦ ἐργασίας σάν προϊόντα τους, σάν καρποί τους: τά πρῶτα — ἡ βάση, τά δεύτερα — ἡ συνέπεια, τά πρῶτα — ἡ αἰτία, τά δεύτερα τό αἰτιατό. Καί μάλιστα ἔτσι, πού κάθε ξεχωριστή πηγή σχετίζεται πρός τό προϊόν της σάν πρός κάτι πού τό ἔχει ἀπωθήσει καί τό ἔχει παραγάγει ἡ ἴδια. Καί τά τρία ἔσοδα, τόκος (ἀντί κέρδος), πρόσοδος καί μισθός ἐργασίας, εἶναι τρία μέρη τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος, δηλαδή γενικά μέρη ἀξίας, ἤ ἐκφρασμένα σέ χρῆμα, ὁρισμένα μέρη χρήματος, μέρη τῆς τιμῆς. Ὁ τύπος: κεφάλαιο — τόκος εἶναι βέβαια τώρα ὁ πιό ἀνόητος τύπος τοῦ κεφαλαίου, εἶναι ὅμως ἕνας τύπος του. Πῶς μπορεῖ ὅμως ἡ γῆ νά δημιουργήσει μιά ἀξία, δηλαδή μιά κοινωνικά καθορισμένη ποσότητα ἐργασίας, καί μάλιστα ἀκριβῶς τό ἰδιαίτερο ἐκεῖνο μέρος τῆς ἀξίας τῶν δικῶν της προϊόντων πού ἀποτελεῖ τήν πρόσοδο; Ἡ γῆ δρᾶ λ.χ. σάν παράγοντας παραγωγῆς στήν κατασκευή μιᾶς ἀξίας χρήσης, ἑνός ὑλικοῦ προϊόντος, τοῦ σιταριοῦ. Δέν ἔχει ὅμως καμιά σχέση μέ τήν παραγωγή τῆς *ἀξίας τοῦ σιταριοῦ*. Ἐφόσον μέ τό σιτάρι ἀντιπροσωπεύεται ἀξία, τό σιτάρι θεωρεῖται μόνο σάν μιά καθορισμένη ποσότητα ὑλοποιημένης κοινωνικῆς ἐργασίας, ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπό τό εἰδικό ὑλικό, μέ τό ὁποῖο παρασταίνεται αὐτή ἡ ἐργασία, ἤ ἀπό τήν ἰδιαίτερη ἀξία χρήσης αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ. Αὐτό δέν ἀντιφάσκει μέ τό ὅτι: 1) μέ ἀμετάβλητους ὅλους τούς ἄλλους ὅρους, ἡ φτήνια ἤ ἡ ἀκρίβεια τοῦ σιταριοῦ ἐξαρτιέται ἀπό τήν παραγωγικότητα τῆς γῆς. Ἡ παραγωγικότητα τῆς ἀγροτικῆς ἐργασίας συνδέεται μέ τούς φυσικούς ὅρους καί, ἀνάλογα μέ τήν παραγωγικότητά της, ἡ ἴδια ποσότητα ἐργασίας παρασταίνεται μέ πολλά ἤ λίγα προϊόντα, μέ πολλές ἤ λίγες ἀξίες χρήσης. Πόσο μεγάλη εἶναι ἡ ποσότητα ἐργασίας, πού παρασταίνεται μέ ἕνα κοιλό (Scheffel) σιτάρι, ἐξαρτιέται ἀπό τόν ἀριθμό τῶν κοιλῶν, πού προσφέρει ἡ ἴδια ποσότητα ἐργασίας. Ἐδῶ ἐξαρτιέται ἀπό τήν παραγωγικότητα τῆς γῆς, μέ ποιά ποσότητα τοῦ προϊόντος παρασταίνεται ἡ ἀξία. Ἡ ἀξία αὐτή ὅμως εἶναι δοσμένη, ἀνεξάρτητα ἀπό αὐτή τήν κατανομή. Ἡ ἀξία παρασταίνεται μέ ἀξίες χρήσης καί ἡ ἀξία χρήσης εἶναι ἕνας ἀπό τούς ὅρους τῆς δημιουργίας τῆς ἀξίας. Ἀποτελεῖ ὅμως μωρία τό νά θέλει κανείς νά φτιάξει μιά ἀντίθεση στήν ὁποία στή μιά πλευρά βρίσκεται μιά ἀξία χρήσης, ἡ γῆ, καί στήν ἄλλη μιά ἀξία, καί ἐπιπλέον ἕνα ἰδιαίτερο μέρος τῆς ἀξίας. 2) {Ἐδῶ κόβεται τό χειρόγραφο}.

III

Ἡ ἀγοραία πολιτική οἰκονομία δέν κάνει στήν πραγματικότητα τίποτα ἄλλο ἀπό τό νά διερμηνεύει δογματικά, νά συστηματοποιεῖ τίς ἀντιλήψεις τῶν ἀνθρώπων αὐτῆς τῆς παραγωγῆς, πού εἶναι αἰχμάλωτοι τῶν ἀστικῶν σχέσεων παραγωγῆς καί νά ὑπερασπίζει ἀπολογητικά τίς ἀντιλήψεις αὐτές. Δέν ἐπιτρέπεται λοιπόν νά παραξενευόμαστε ἀπό τό γεγονός, ὅτι στήν ἀποξενωμένη μορφή ἐμφάνισης τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων, στήν ὁποία οἱ σχέσεις αὐτές εἶναι ὁλοφάνερα ἀνούσιες καί γεμάτες ἀντιφάσεις — καί κάθε ἐπιστήμη θά ἦταν περιττή, ἄν ἡ μορφή ἐμφάνισης καί ἡ οὐσία τῶν πραγμάτων συμπίπτανε ἄμεσα — ἄν ἀκριβῶς ἐδῶ ἡ ἀγοραία πολιτική οἰκονομία αἰσθάνεται τόν ἑαυτό της πέρα γιά πέρα στό στοιχεῖο της, καί ἄν οἱ σχέσεις αὐτές τῆς φαίνονται τόσο πιό αὐτονόητες, ὅσο περισσότερο συγκαλύπτεται μέσα τους ἡ ἐσωτερική τους συνάρτηση, πού ὅμως εἶναι οἰκεῖες στήν κοινή ἀντίληψη. Γι' αὐτό ἡ ἀγοραία πολιτική οἰκομονία δέν ἔχει τήν παραμικρότερη ἰδέα γιά τό ὅτι ἡ τριάδα ἀπό τήν ὁποία ξεκινάει: γῆ — πρόσοδος, κεφάλαιο — τόκος, ἐργασία — μισθός ἐργασίας ἤ τιμή τῆς ἐργασίας εἶναι πρίν ἀπ' ὅλα τρεῖς ἀπραγματοποίητοι συνδυασμοί. Πρῶτα ἔχουμε τήν ἀξία χρήσης *γῆ*, πού δέν ἔχει ἀξία, καί τήν ανταλλακτική ἀξία *πρόσοδο:* ἔτσι πού μιά κοινωνική σχέση, ἐννοούμενη σάν πράγμα, ἔχει τεθεῖ σέ μιά σχέση ἀναλογίας μέ τή φύση. Πρόκειται δηλαδή γιά δυό ἀσύμμετρα μεγέθη πού βρίσκονται τάχα σέ κάποια σχέση μεταξύ τους. Ἔπειτα ἔχουμε: *κεφάλαιο — τόκος*. Ἄν τό κεφάλαιο νοηθεῖ σάν ἕνα ὁρισμένο ποσό ἀξίας, ἐκφρασμένο αὐτοτελῶς σέ χρῆμα, τότε εἶναι ὁλοφάνερη ἀνοησία νά λέει κανείς ὅτι μιά ἀξία μπορεῖ νά ἀποτελεῖ μεγαλύτερη ἀξία ἀπό τήν ἀξία πού ἔχει. Ἀκριβῶς στή μορφή: κεφάλαιο — τόκος ἐκλείπει κάθε μεσολάβηση, καί τό κεφάλαιο ἔχει ἀναχθεῖ στόν πιό γενικό του, ἀλλά καί γιά τό λόγο αὐτό ἀνεξήγητο ἀφεαυτοῦ του καί παράλογο τύπο. Ἀκριβῶς γι' αὐτό ὁ ἀγοραῖος οἰκονομολόγος προτιμάει στή θέση τοῦ τύπου κεφάλαιο — κέρδος, τόν τύπο κεφάλαιο — τόκος, μέ τήν ἀπόκρυφη ἰδιότητα μιᾶς ἀξίας νά εἶναι ἄνιση μέ τόν ἴδιο τόν ἑαυτό της, γιατί μέ τόν τύπο κεφάλαιο — κέρδος πλησιάζουν κιόλας ἐδῶ περισσότερο στήν πραγματική κεφαλαιακή σχέση. Ἔπειτα πάλι, μέ ἀνήσυχο τό συναίσθημα ὅτι τό 4 δέν εἶναι 5, καί ὅτι ἑπομένως τά 100 τάληρα δέν μποροῦν νά εἶναι 110 τάληρα, ἐγκαταλείπει τό κεφάλαιο σάν ἀξία καί καταφεύγει στήν ὑλική οὐσία τοῦ κεφαλαίου, στήν ἀξία του χρήσης σάν ὅρο παραγωγῆς τῆς ἐργασίας, στίς μηχανές, τίς πρῶτες ὕλες κλπ. Ἔτσι κατορθώνεται πάλι στή θέση τῆς ἀκατανόητης πρώτης σχέσης, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό 4 = 5 νά συμπεράνει πάλι μιά πέρα γιά πέρα ἀσύμμετρη σχέση ἀνάμεσα σέ μιά ἀξία χρήσης, σέ ἕνα πράγμα ἀπό τή μιά μεριά, καί σέ μιά καθορισμένη κοινωνική σχέση παραγωγῆς, τήν ὑπεραξία, ἀπό τήν ἄλλη, ὅπως γίνεται στήν περίπτωση τῆς γαιοκτησίας. Ἀπό τή στιγμή πού φθάνει σ' αὐτή τήν ἀσύμμετρη σχέση, γιά τόν ἀγοραῖο οἰκονομολόγο ὅλα ξεκαθαρίζουν καί δέν αἰσθάνεται τήν ἀνάγκη νά σκεφθεῖ παραπέρα. Ἀκριβῶς γιατί ἔφθασε ὥς τόν «λογικό πυρήνα» τῆς ἀντίληψης τοῦ ἀστοῦ. Τέλος, ὁ τύπος *ἐργασία — μισθός ἐργασίας*, τιμή τῆς ἐργασίας, εἶναι, ὅπως δείξαμε στό I Βιβλίο[1*] μιά ἔκφραση πού ὁλοφάνερα ἀντιφάσκει στήν ἔννοια τῆς ἀξίας, καθώς καί στήν ἔννοια τῆς τιμῆς, πού γενικά σάν τέτια δέν εἶναι παρά μιά ὁρισμένη μόνο ἔκφραση τῆς ἀξίας, ἡ δέ «τιμή τῆς ἐργασίας» εἶναι τό ἴδιο παράλογη, ὅπως ἕνας κίτρινος λογάριθμος. Ἐδῶ ὅμως εἶναι πού μένει πέρα γιά πέρα ἱκανοποιημένος ὁ ἀγοραῖος οἰκονομολόγος, γιατί ἔφθασε στή βαθιά ἀντίληψη τοῦ ἀστοῦ, ὅτι πληρώνει χρῆμα γιά τήν ἐργασία, καί ὅτι ἀκριβῶς ἡ ἀντίφαση τοῦ τύπου ἐνάντια στήν ἔννοια τῆς ἀξίας τόν ἀπαλλάσσει ἀπό τήν ὑποχρέωση νά κατανοήσει τήν ἀξία.

Ἔχουμε δεῖ[49], ὅτι τό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς εἶναι μιά ἱστορικά καθορισμένη μορφή τοῦ κοινωνικοῦ προτσές παραγωγῆς γενικά. Αὐτό τό τελευταῖο εἶναι ταυτόχρονα καί προτσές παραγωγῆς τῶν ὑλικῶν ὅρων ὕπαρξης τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, καί προτσές πού παράγει καί ἀναπαράγει, μέσα σέ εἰδικές ἱστορικο-οἰκονομικές σχέσεις παραγωγῆς, αὐτές τίς ἴδιες τίς σχέσεις παραγωγῆς, ἑπομένως καί τούς φορεῖς αὐτοῦ τοῦ προτσές, τούς ὑλικούς ὅρους τῆς ὕπαρξής τους καί τίς ἀμοιβαῖες σχέσεις τους, δηλαδή τή συγκεκριμένη οἰκονομική κοινωνική μορφή τους. Γιατί τό σύνολο αὐτῶν τῶν σχέσεων, στίς ὁποῖες βρίσκονται οἱ φορεῖς αὐτῆς τῆς παραγωγῆς πρός τή φύση καί μεταξύ τους καί μέσα στίς ὁποῖες παράγουν, αὐτό ἀκριβῶς τό σύνολο εἶναι ἡ κοινωνία, ἄν τή δοῦμε ἀπό τή σκοπιά τῆς οἰκονομικῆς

[49] Ἀρχή τοῦ XLVIII κεφ., σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο.
[1*] Βλέπε τόμ. I, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ «Κεφαλαίου» 1954, σελ. 552 — 559.

της διάρθρωσης. Τό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς, ὅπως καί ὅλοι οἱ πρόδρομοί του, συντελεῖται κάτω ἀπό καθορισμένους ὑλικούς ὅρους, πού εἶναι ὅμως ταυτόχρονα φορεῖς καθορισμένων κοινωνικῶν σχέσεων, στίς ὁποῖες ἔρχονται μεταξύ τους τά ἄτομα στό προτσές τῆς παραγωγῆς τῆς ζωῆς τους. Ἐκεῖνοι οἱ ὅροι καί αὐτές οἱ σχέσεις εἶναι ἀπό τή μιά προϋποθέσεις, καί ἀπό τήν ἄλλη ἀποτελέσματα καί δημιουργήματα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές παραγωγῆς. Παράγονται καί ἀναπαράγονται ἀπό αὐτό. Εἴδαμε ἀκόμα ὅτι: τό κεφάλαιο — καί ὁ κεφαλαιοκράτης εἶναι μόνο τό προσωποποιημένο κεφάλαιο, λειτουργεῖ στό προτσές παραγωγῆς μόνο σάν φορέας τοῦ κεφαλαίου — τό κεφάλαιο· λοιπόν, ἀντλεῖ στό ἀντίστοιχό του κοινωνικό προτσές παραγωγῆς ἀπό τούς ἄμεσους παραγωγούς ἤ τούς ἐργάτες, μιά ὁρισμένη ποσότητα ὑπερεργασίας, ὑπερεργασίας πού τήν παίρνει τό κεφάλαιο χωρίς νά πληρώνει κάποιο ἰσοδύναμο, καί πού στήν οὐσία της παραμένει πάντα ἀναγκαστική ἐργασία, ὅσο κι ἄν ἐμφανίζεται σάν ἀποτέλεσμα ἐλεύθερης συμφωνίας, βάσει ἑνός συμβολαίου. Ἡ ὑπερεργασία αὐτή ἐκφράζεται μέ μιά ὑπεραξία, καί αὐτή ἡ ὑπεραξία ὑπάρχει σέ ἕνα ὑπερπροϊόν. Ὑπερεργασία γενικά, σάν ἐργασία πάνω ἀπό τό μέτρο τῶν δοσμένων ἀναγκῶν, πρέπει νά ὑπάρχει πάντα. Στό κεφαλαιοκρατικό καί στό δουλοκτητικό σύστημα κλπ. ἡ ὑπερεργασία αὐτή ἔχει μόνο ἀνταγωνιστική μορφή καί συμπληρώνεται μέ τήν ὁλοκληρωτική ἀργία ἑνός μέρους τῆς κοινωνίας. Μιά ὁρισμένη ποσότητα ὑπερεργασίας ἀπαιτεῖται σάν ἀσφάλεια ἀπό κάθε ἐνδεχόμενο, καί γιά τήν ἀπαραίτητη προοδευτική διεύρυνση τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς, λόγω ἀνάπτυξης τῶν ἀναγκῶν καί αὔξησης τοῦ πληθυσμοῦ, πράγμα πού ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική σκοπιά ὀνομάζεται συσσώρευση. Μιά ἀπό τίς πολιτιστικές πλευρές (zivilisatorische Seiten) τοῦ κεφαλαίου εἶναι ὅτι αὐτή τήν ὑπερεργασία τό κεφάλαιο τήν ἀποσπάει μέ ἕναν τρόπο καί κάτω ἀπό ὅρους πιό ἐπωφελεῖς γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, τῶν κοινωνικῶν σχέσεων καί τῆς δημιουργίας τῶν στοιχείων γιά μιά ἀνώτερη νέα μορφή (höhere Neubildung) ἀπό ὅ,τι στίς συνθῆκες τῶν προηγούμενων μορφῶν, τῆς δουλείας, τῆς δουλοπαροικίας κλπ. Ἔτσι, ἀπό τή μιά μεριά, ὁδηγεῖ σέ μιά βαθμίδα, στήν ὁποία ἐξαλείφονται ὁ ἐξαναγκασμός καί ἡ μονοπώληση τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης (συμπεριλαμβανομένων τῶν ὑλικῶν καί διανοητικῶν πλεονεχτημάτων) ἀπό ἕνα κομμάτι τῆς κοινωνίας σέ βάρος τοῦ ἄλλου. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, δημιουργεῖ τά ὑλικά μέσα καί τό φύτρο γιά σχέσεις πού σέ μιά ἀνώτερη μορφή τῆς κοινωνίας ἐπιτρέπουν τόν συνδυασμό αὐτῆς τῆς

ὑπερεργασίας μέ ἕναν μεγαλύτερο περιορισμό τοῦ χρόνου πού ἀφιερώνεται στήν ὑλική ἐργασία γενικά. Γιατί ἡ ὑπερεργασία μπορεῖ, ἀνάλογα μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, νά εἶναι μεγάλη σέ συνθῆκες μικρῆς συνολικῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, καί σχετικά μικρή σέ συνθῆκες μεγάλης συνολικῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Ἄν ὁ ἀναγκαῖος ἐργάσιμος χρόνος = 3, καί ἡ ὑπερεργασία = 3, τότε ἡ συνολική ἐργάσιμη ἡμέρα = 6, καί τό ποσοστό τῆς ὑπερεργασίας = 100%. Ἄν ὁ ἀναγκαῖος ἐργάσιμος χρόνος = 9, καί ἡ ὑπερεργασία = 3, τότε ἡ συνολική ἐργάσιμη ἡμέρα = 12 καί τό ποσοστό τῆς ὑπερεργασίας = $33^1/_3$%. Ἔτσι, ὅμως, ἐξαρτιέται ἀπό τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, πόση ἀξία χρήσης μπορεῖ νά παραχθεῖ σέ ἕνα δοσμένο χρονικό διάστημα, ἑπομένως καί σέ ἕναν δοσμένο χρόνο ὑπερεργασίας. Ἑπομένως, ὁ πραγματικός πλοῦτος τῆς κοινωνίας καί ἡ δυνατότητα συνεχοῦς διεύρυνσης τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς της δέν ἐξαρτῶνται ἀπό τή διάρκεια τῆς ὑπερεργασίας, ἀλλά ἀπό τήν παραγωγικότητά της καί ἀπό τούς λίγο-πολύ πλούσιους ὅρους παραγωγῆς, κάτω ἀπό τούς ὁποίους συντελεῖται. Τό βασίλειο τῆς ἐλευθερίας ἀρχίζει στήν πραγματικότητα ἐκεῖ πού παύει ἡ ἐργασία νά ὑπαγορεύεται ἀπό ἀνάγκη καί ἀπό ἐξωτερική σκοπιμότητα. Βρίσκεται ἑπομένως ἀπό αὐτή τή φύση τοῦ πράγματος πέρα ἀπό τή σφαίρα τῆς καθεαυτό ὑλικῆς παραγωγῆς. Ὅπως ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος ὀφείλει νά παλαίβει μέ τή φύση γιά νά ἱκανοποιεῖ τίς ἀνάγκες του, γιά νά συντηρεῖ καί νά ἀναπαράγει τή ζωή του, τό ἴδιο ὀφείλει νά κάνει καί ὁ πολιτισμένος ἄνθρωπος, καί ὀφείλει νά τό κάνει αὐτό σέ ὅλες τίς κοινωνικές μορφές καί στίς συνθῆκες ὁποιουδήποτε τρόπου παραγωγῆς. Μέ τήν ἀνάπτυξή του διευρύνεται τό βασίλειο αὐτό τῆς φυσικῆς ἀναγκαιότητας, γιατί μεγαλώνουν οἱ ἀνάγκες του. Ταυτόχρονα ὅμως διευρύνονται οἱ παραγωγικές δυνάμεις πού ἱκανοποιοῦν τίς ἀνάγκες αὐτές. Ἡ ἐλευθερία στόν τομέα αὐτό μπορεῖ νά συνίσταται μόνο στό ὅτι ὁ κοινωνικός ἄνθρωπος, οἱ συνεταιρισμένοι παραγωγοί θά ρυθμίζουν ὀρθολογικά αὐτή τους τήν ἀνταλλαγή τῆς ὕλης μέ τή φύση, θά τήν ὑποτάσσουν στόν κοινό ἔλεγχο ἀπό μέρους τους, ἀντί νά κυριαρχοῦνται ἀπό αὐτήν σάν ἀπό μιά τυφλή δύναμη, ὅταν θά τήν πραγματοποιοῦν μέ τήν μικρότερη δυνατή δαπάνη δυνάμεων καί κάτω ἀπό ὅρους ἀντάξιους καί ταιριαστούς πρός τήν ἀνθρώπινη φύση τους. Ὡστόσο αὐτό παραμένει πάντα ἕνα βασίλειο τῆς ἀνάγκης. Πέρα ἀπό αὐτό ἀρχίζει ἡ ἀνάπτυξη τῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου, σάν αὐτός καθεαυτός σκοπός, τό πραγματικό βασίλειο τῆς ἐλευθερίας, πού μπορεῖ ὅμως νά ἀκμάσει μόνο πάνω στή βάση ἐκείνου τοῦ βασι-

λείου τῆς ἀνάγκης. Ὁ βασικός ὅρος εἶναι ἡ συντόμευση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας.

Στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία ἡ ὑπεραξία αὐτή ἤ αὐτό τό ὑπερπροϊόν — ἄν παραβλέψουμε τίς τυχαῖες διακυμάνσεις τῆς κατανομῆς τους καί πάρουμε ὑπόψη τό νόμο πού ρυθμίζει τήν ὑπεραξία καί καθορίζει τά ὅριά της — κατανέμεται ἀνάμεσα στούς κεφαλαιοκράτες σάν μέρισμα ἀνάλογο μέ τό ποσοστό ἀπό τό κοινωνικό κεφάλαιο πού δικαιοῦται ὁ καθένας. Στή μορφή αὐτή ἡ ὑπεραξία ἐμφανίζεται σάν τό μέσο κέρδος πού ἀναλογεῖ στό κεφάλαιο, ἕνα μέσο κέρδος πού μέ τή σειρά του διασπᾶται σέ ἐπιχειρηματικό κέρδος καί τόκο καί πού, μέ τή μορφή αὐτῶν τῶν δύο κατηγοριῶν, μπορεῖ νά περιέλθει σέ διαφορετικοῦ εἴδους κεφαλαιοκράτες. Αὐτή ἡ ἰδιοποίηση καί κατανομή τῆς ὑπεραξίας ἤ τοῦ ὑπερπροϊόντος ἀπό τό κεφάλαιο περιορίζεται ὡστόσο ἀπό τήν ἰδιοκτησία στή γῆ. Ὅπως ὁ ἐνεργός κεφαλαιοκράτης ἀντλεῖ ἀπό τόν ἐργάτη τήν ὑπερεργασία καί ἑπομένως μέ τή μορφή τοῦ κέρδους τήν ὑπεραξία καί τό ὑπερπροϊόν, ἔτσι ὁ γαιοκτήμονας μέ τή σειρά του ἀντλεῖ· ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη μέ τή μορφή τῆς προσόδου, βάσει νόμων πού τούς ἀναπτύξαμε πιό πάνω, ἕνα μέρος αὐτῆς τῆς ὑπεραξίας ἤ αὐτοῦ τοῦ ὑπερπροϊόντος.

Ὅταν λοιπόν μιλᾶμε ἐδῶ γιά τό κέρδος σάν τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ὑπεραξίας πού ἀναλογεῖ στό κεφάλαιο, ἐννοοῦμε τό μέσο κέρδος (πού εἶναι ἴσο μέ τό ἐπιχειρηματικό κέρδος σύν τόν τόκο), πού ἔχει ἤδη περιοριστεῖ ὕστερα ἀπό τήν ἀφαίρεση τῆς προσόδου ἀπό τό συνολικό κέρδος (πού ἡ μάζα του ταυτίζεται μέ τή συνολική ὑπεραξία), δηλαδή προϋποθέτουμε ὅτι ἔχει ἀφαιρεθεῖ ἡ πρόσοδος. Ἑπομένως, τό κέρδος τοῦ κεφαλαίου (ἐπιχειρηματικό κέρδος σύν τόκος) καί ἡ γαιοπρόσοδος δέν εἶναι παρά ἰδιαίτερα συστατικά τῆς ὑπεραξίας, κατηγορίες τῆς ὑπεραξίας πού διακρίνονται μεταξύ τους ἀπό τό ἄν ἡ ὑπεραξία περιέρχεται στό κεφάλαιο ἤ στήν γαιοκτησία, μερίδες τῆς ὑπεραξίας πού, ὅμως, δέν ἀλλάζουν κατά τίποτα τήν οὐσία της. Ὅταν ἀθροιστοῦν δίνουν τό σύνολο τῆς κοινωνικῆς ὑπεραξίας. Τό κεφάλαιο ἀντλεῖ ἀπευθείας ἀπό τούς ἐργάτες τήν ὑπερεργασία, πού ἐκφράζεται σέ ὑπεραξία καί ὑπερπροϊόν. Μπορεῖ ἑπομένως μ' αὐτή τήν ἔννοια νά θεωρεῖται παραγωγός τῆς ὑπεραξίας. Ἡ ἰδιοκτησία στή γῆ δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τό πραγματικό προτσές παραγωγῆς. Ὁ ρόλος της περιορίζεται στό νά μεταβιβάζει ἕνα μέρος τῆς παραγμένης ὑπεραξίας ἀπό τήν τσέπη τοῦ κεφαλαίου στή δική της τήν τσέπη. Ὡστόσο ὁ γαιοκτήμονας παίζει κάποιο ρόλο στό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς, ὄχι μόνο μέ τήν πίεση πού ἀσκεῖ στό κεφάλαιο, οὔτε μόνο

γιατί ἡ μεγάλη γαιοκτησία ἀποτελεῖ προϋπόθεση καί ὅρο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, προϋπόθεση τῆς ἀπαλλοτρίωσης τοῦ ἐργάτη ἀπό τούς ὅρους ἐργασίας, ἀλλά εἰδικά, γιατί ἐμφανίζεται σάν προσωποποίηση ἑνός ἀπό τούς πιό οὐσιαστικούς ὅρους τῆς παραγωγῆς.

Τέλος, ὁ ἐργάτης, σάν ἰδιοκτήτης καί πουλητής τῆς προσωπικῆς του ἐργατικῆς δύναμης, παίρνει μέ τήν ὀνομασία μισθός ἐργασίας ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος, μέ τό ὁποῖο ἐκφράζεται τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἐργασίας του, πού ἐμεῖς τό ὀνομάζουμε ἀναγκαία ἐργασία, δηλαδή ἡ ἐργασία πού εἶναι ἀπαραίτητη γιά τή συντήρηση καί ἀναπαραγωγή αὐτῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἀδιάφορο ἄν οἱ ὅροι αὐτῆς τῆς συντήρησης καί ἀναπαραγωγῆς εἶναι τώρα φτωχότεροι ἤ πλουσιότεροι, εὐνοϊκότεροι ἤ δυσμενέστεροι.

Ὅσο διαφορετικές κι ἄν φαίνονται τώρα οἱ σχέσεις αὐτές, ἔχουν ὅλες κάτι τό κοινό: Τό κεφάλαιο ἀποφέρει κάθε χρόνο κέρδος στόν κεφαλαιοκράτη, ἡ γῆ ἀποφέρει γαιοπρόσοδο στόν γαιοκτήμονα καί ἡ ἐργατική δύναμη — σέ ὁμαλές συνθῆκες καί ἐφόσον παραμένει μιά χρησιμοποιήσιμη ἐργατική δύναμη — ἀποφέρει μισθό ἐργασίας στόν ἐργάτη. Αὐτά τά τρία μέρη ἀξίας τῆς συνολικῆς ἀξίας πού παράγεται μέσα σέ ἕνα χρόνο, καί τά ἀντίστοιχα σ' αὐτά μέρη τοῦ συνολικοῦ προϊόντος πού παράγεται μέσα σέ ἕνα χρόνο — δέν παίρνουμε ὑπόψη ἐδῶ γιά τήν ὥρα τή συσσώρευση — καταναλώνονται κάθε χρόνο ἀπό τούς ἀντίστοιχους κατόχους τους, χωρίς νά στερεύει ἡ πηγή τῆς ἀναπαραγωγῆς τους. Ἐμφανίζονται σάν καρποί ἑνός πολυετοῦς δένδρου πού πρέπει νά καταναλώνονται κάθε χρόνο, ἤ, πιό σωστά, τριῶν δένδρων, ἀποτελοῦν τό ἐτήσιο ἔσοδο τριῶν τάξεων, τοῦ κεφαλαιοκράτη, τοῦ γαιοκτήμονα καί τοῦ ἐργάτη, εἰσοδήματα πού τά διανέμει ὁ ἐνεργός καπιταλιστής, μιά καί αὐτός εἶναι πού ἀντλεῖ ἄμεσα τήν ὑπερεργασία καί πού χρησιμοποιεῖ τήν ἐργασία γενικά. Ἔτσι στόν κεφαλαιοκράτη τό κεφάλαιό του, στόν γαιοκτήμονα ἡ γῆ του καί στόν ἐργάτη ἡ ἐργατική του δύναμη ἤ μᾶλλον ἡ ἴδια ἡ ἐργασία του (μιά καί πουλάει πραγματικά τήν ἐργατική δύναμη μόνο σάν ἐκδηλωνόμενη ἐργατική δύναμη, καί πάνω στή βάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς ἡ τιμή τῆς ἐργατικῆς του δύναμης, ὅπως δείξαμε πιό πάνω, φαίνεται σ' αὐτόν ἀναπόφευχτα σάν τιμή τῆς ἐργασίας) ἐμφανίζονται σάν τρεῖς διαφορετικές πηγές τῶν εἰδικῶν εἰσοδημάτων τους, τοῦ κέρδους, τῆς γαιοπροσόδου καί τοῦ μισθοῦ ἐργασίας. Καί εἶναι στήν πραγματικότητα τέτιες πηγές τά μέρη αὐτά μέ τήν ἔννοια, ὅτι γιά τόν κεφαλαιοκράτη τό κεφάλαιο εἶναι μιά μηχανή πού

ἀντλεῖ διαρκῶς ὑπερεργασία, γιά τόν γαιοκτήμονα ἡ γῆ εἶναι ἕνας μαγνήτης διαρκείας, ὁ ὁποῖος ἕλκει ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας πού ἔχει ἀντλήσει τό κεφάλαιο, καί τέλος ἡ ἐργασία εἶναι ὁ διαρκῶς ἀνανεούμενος ὅρος καί τό διαρκῶς ἀνανεούμενο μέσο γιά τήν ἀπόκτηση, μέ τήν ὀνομασία μισθός ἐργασίας, ἑνός μέρους τῆς δημιουργημένης ἀπό τόν ἐργάτη ἀξίας, ἑπομένως ἑνός μέρους τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος πού μετριέται μέ αὐτό τό μέρος τῆς ἀξίας — τά ἀναγκαῖα μέσα συντήρησης. Εἶναι ἀκόμα τέτιες πηγές, μέ τήν ἔννοια, ὅτι τό κεφάλαιο παγιώνει ἕνα μέρος τῆς ἀξίας, καί ἑπομένως τοῦ προϊόντος τῆς ἐτήσιας ἐργασίας μέ τή μορφή τοῦ κέρδους, ἡ γαιοκτησία παγιώνει ἕνα ἄλλο μέρος μέ τή μορφή τῆς προσόδου καί ἡ μισθωτή ἐργασία ἕνα τρίτο μέρος μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, καί ἀκριβῶς μέ αὐτή τήν μετατροπή τά μέρη αὐτά γίνονται εἰσοδήματα τοῦ κεφαλαιοκράτη, τοῦ γαιοκτήμονα καί τοῦ ἐργάτη, χωρίς νά δημιουργεῖ ὡστόσο τήν ἴδια τήν οὐσία πού ἔχει μετατραπεῖ σ' αὐτές τίς διάφορες κατηγορίες. Ἀντίθετα, ἡ κατανομή προϋποθέτει τήν ὕπαρξη αὐτῆς τῆς οὐσίας, δηλαδή τή συνολική ἀξία τοῦ χρονιάτικου προϊόντος, πού δέν εἶναι παρά ὑλοποιημένη κοινωνική ἐργασία. Δέν εἶναι ὅμως αὐτή ἡ μορφή, μέ τήν ὁποία παρουσιάζεται τό ζήτημα στά μάτια τῶν παραγόντων τῆς παραγωγῆς, τῶν φορέων τῶν διαφόρων λειτουργιῶν τοῦ προτσές παραγωγῆς, ἀλλά ἀντίθετα παρουσιάζεται μέ μιά διαστρεβλωμένη μορφή. Γιατί γίνεται αὐτό, θά τό ἀναπτύξουμε παραπέρα στήν πορεία τῆς ἔρευνάς μας. Τό κεφάλαιο, ἡ γαιοκτησία καί ἡ ἐργασία φαίνονται σέ κείνους τούς παράγοντες παραγωγῆς σάν τρεῖς διαφορετικές, ἀνεξάρτητες πηγές, πηγές ἀπό τίς ὁποῖες πηγάζουν τρία διαφορετικά συστατικά μέρη τῆς ἀξίας, πού παράγεται μέσα σέ ἕναν χρόνο — ἑπομένως καί τοῦ προϊόντος στό ὁποῖο ὑπάρχει — ἀπό τίς ὁποῖες, ἑπομένως, πηγάζουν ὄχι μόνο οἱ διάφορες μορφές αὐτῆς τῆς ἀξίας σάν εἰσοδήματα, πού περιέρχονται σέ ἰδιαίτερους παράγοντες τοῦ κοινωνικοῦ προτσές παραγωγῆς, ἀλλά καί αὐτή ἡ ἴδια ἡ ἀξία, ἄρα καί ἡ οὐσία αὐτῶν τῶν μορφῶν εἰσοδήματος.

{Ἐδῶ λείπει ἕνα φύλλο τοῦ χειρόγραφου}.

...Ἡ διαφορική πρόσοδος συνδέεται μέ τή σχετική γονιμότητα τῶν κομματιῶν γῆς, δηλαδή μέ ἰδιότητες πού πηγάζουν ἀπό τή γῆ σάν τέτια. Ἐφόσον ὅμως, πρῶτο, βασίζεται στίς διαφορετικές ἀτομικές ἀξίες τῶν προϊόντων διαφορετικῶν κατηγοριῶν γῆς, πρόκειται γιά τόν καθορισμό πού μόλις ἀναφέραμε. Ἐφόσον, δεύτερο, βασίζεται στή ρυθμίζουσα γενική ἀγοραία ἀξία πού διαφέρει ἀπό αὐτές τίς ἀτομικές ἀξίες, πρόκειται γιά ἕναν κοινωνικό νόμο, πού ἐφαρμόζεται μέ τό συναγωνισμό καί πού δέν ἔχει σχέση οὔτε μέ τή γῆ, οὔτε μέ τούς διάφορους βαθμούς τῆς γονιμότητάς της.

Θά μποροῦσε νά φανεῖ ὅτι τουλάχιστον μέ τόν τύπο: «ἐργασία — μισθός ἐργασίας» θά ἐκφραζόταν μιά λογική σχέση. Μά αὐτό δέν συμβαίνει, ὅπως δέν συμβαίνει καί μέ τόν τύπο: «γῆ — γαιοπρόσοδος». Ἐφόσον ἡ ἐργασία δημιουργεῖ ἀξία καί ἐκφράζεται μέ τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τήν κατανομή αὐτῆς τῆς ἀξίας ἀνάμεσα σέ διάφορες κατηγορίες. Ἐφόσον ἔχει τόν εἰδικό κοινωνικό χαρακτήρα τῆς μισθωτῆς ἐργασίας, δέν εἶναι δημιουργός ἀξίας. Γενικά ἔχουμε δείξει προηγούμενα, ὅτι ὁ μισθός ἐργασίας ἤ ἡ τιμή τῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ ἁπλῶς μιά παράλογη ἔκφραση γιά τήν ἀξία ἤ τήν τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Οἱ δέ συγκεκριμένοι κοινωνικοί ὅροι, κάτω ἀπό τούς ὁποίους πουλιέται αὐτή ἡ ἐργατική δύναμη, δέν ἔχουν καμιά σχέση μέ τήν ἐργασία σάν γενικό παράγοντα τῆς παραγωγῆς. Ἡ ἐργασία ὑλοποιεῖται ἐπίσης στό συστατικό ἐκεῖνο μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, πού μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας ἀποτελεῖ τήν τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Δημιουργεῖ τό μέρος αὐτό, ἀκριβῶς ὅπως καί τά ἄλλα μέρη τοῦ προϊόντος. Στό μέρος αὐτό, ὅμως, ἡ ἐργασία ὑλοποιεῖται οὔτε περισσότερο, οὔτε διαφορετικά ἀπό ὅ,τι στά μέρη πού ἀποτελοῦν τήν πρόσοδο ἤ τό κέρδος. Καί γενικά, ὅταν παίρνουμε τήν ἐργασία σάν δημιουργό ἀξίας δέν τήν βλέπουμε στή συγκεκριμένη της μορφή σάν ὅρο τῆς παραγωγῆς, ἀλλά σέ μιά κοινωνική ὁριστικότητα, πού διαφέρει ἀπό τήν ὁριστικότητα τῆς μισθωτῆς ἐργασίας.

Ἀκόμα καί ἡ ἔκφραση: «κεφάλαιο — κέρδος» ἐδῶ δέν εἶναι σωστή. Ἄν πάρουμε τό κεφάλαιο στή μοναδική του σχέση, στήν ὁποία παράγει ὑπεραξία, δηλαδή στή σχέση του μέ τόν ἐργάτη, στήν ὁποία ἀποσπάει ὑπεραξία μέ τή βία πού ἀσκεῖ στήν ἐργατική δύναμη, δηλαδή στόν μισθωτό ἐργάτη, τότε ἡ ὑπεραξία αὐτή περιλαβαίνει ἐκτός ἀπό κέρδος (ἐπιχειρηματικό κέρδος σύν τόκο) καί τήν πρόσοδο, κοντολογῆς, ὅλη τήν ἀμοίραστη ὑπεραξία. Ἐδῶ, ἀντίθετα, σάν πηγή τοῦ εἰσοδήματος, τό κεφάλαιο ἔρχεται σέ σχέση μόνο μέ ἐκεῖνο τό μέρος τῆς ὑπεραξίας πού περιέρχεται στόν κεφαλαιοκράτη. Καί τό μέρος αὐτό δέν εἶναι ἡ συνολική ὑπεραξία πού βγάζει, ἀλλά μόνο τό μέρος ἐκεῖνο, πού τό βγάζει γιά τόν κεφαλαιοκράτη. Ἀκόμα περισσότερο ἐξαφανίζεται κάθε σχέση ἀπό τή στιγμή πού ὁ τύπος αὐτός μετατρέπεται στόν τύπο: «κεφάλαιο — τόκος».

Ἄν ἐξετάσαμε πρῶτα τή διαφορά ἀνάμεσα στίς τρεῖς πηγές, θά δοῦμε τώρα, δεύτερο, ὅτι ἀντίθετα, τά προϊόντα τους, οἱ καρποί τους, τά εἰσοδήματα, ὅλα ἀνήκουν στήν ἴδια σφαίρα, στή σφαίρα τῆς ἀξίας. Ὡστόσο, ἡ διαφορά αὐτή ἐξισώνεται μέ τό ὅτι (αὐτή ἡ σχέση, ὄχι μόνο ἀνάμεσα σέ ἀσύμμετρα μεγέθη, ἀλλά καί ἀνάμεσα σέ πέρα γιά πέρα διαφορετικά, ἄσχετα καί μή συγκρίσιμα μεταξύ τους πράγματα) τό κεφάλαιο παίρνεται πράγματι, ὅπως ἡ γῆ καί ἡ ἐργασία, μόνο σάν ὑλική οὐσία, δηλαδή ἁπλῶς σάν παραγμένο μέσο παραγωγῆς, ὁπότε γίνεται ἀφαίρεση ἀπό τό κεφάλαιο καί σάν σχέση μέ τόν ἐργάτη, καί σάν ἀξία.

Τρίτο. Μέ αὐτή τήν ἔννοια, λοιπόν, ὁ τύπος: κεφάλαιο — τόκος (κέρδος), γῆ — πρόσοδος, ἐργασία — μισθός ἐργασίας παρουσιάζει ἰσόμετρη καί σύμμετρη ἀσυμφωνία. Πράγματι, ἐπειδή ἡ μισθωτή ἐργασία δέν ἐμφανίζεται σάν μιά κοινωνικά καθορισμένη μορφή τῆς ἐργασίας, ἀλλά κάθε ἐργασία ἀπό αὐτή τή φύση της ἐμφανίζεται σάν μισθωτή ἐργασία (ἔτσι τήν φαντάζεται κάθε ἄτομο, αἰχμάλωτο τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων παραγωγῆς), γι' αὐτό καί οἱ καθορισμένες, εἰδικές κοινωνικές μορφές πού παίρνουν οἱ ὑλικοί ὅροι ἐργασίας — τά παραγμένα μέσα παραγωγῆς καί ἡ γῆ — στή σχέση τους μέ τή μισθωτή ἐργασία (ὅπως ἀντίστροφα ἀπό τήν πλευρά τους προϋποθέτουν τή μισθωτή ἐργασία) συμπίπτουν ἄμεσα μέ τήν ὑλική ὕπαρξη αὐτῶν τῶν ὅρων ἐργασίας, ἤ μέ τή μορφή πού ἔχουν γενικά στό πραγματικό προτσές ἐργασίας, ἀνεξάρτητα ἀπό κάθε συγκεκριμένη ἱστορικά καθορισμένη κοινωνική μορφή, ἀνεξάρτητα μάλιστα ἀπό *κάθε* κοινωνική μορφή του. Ἡ ἀποξενωμένη καί ἀνεξαρτοποιημένη ἀπό τήν ἐργασία καί ἐπομένως μεταβλημένη μορφή τῶν ὅρων ἐργασίας, στήν ὁποία μετατρέπονται ἔτσι σέ κεφάλαιο τά παραγμένα μέσα παραγωγῆς, καί ἡ γῆ σέ μονοπωλημένη γῆ, σέ γαιοκτησία, αὐτή ἡ μορφή, πού ἀνήκει σέ μιά καθορισμένη ἱστορική περίοδο, συμπίπτει γι' αὐτό μέ τήν ὕπαρξη καί τή λειτουργία τῶν παραγμένων μέσων παραγωγῆς καί τῆς γῆς στό προτσές παραγωγῆς γενικά. Ἐκεῖνα τά μέσα παραγωγῆς εἶναι αὐτά καθεαυτά, ἀπό τή φύση τους, κεφάλαιο. Τό κεφάλαιο δέν εἶναι παρά μιά ἁπλή «οἰκονομική ὀνομασία» γιά ἐκεῖνα τά μέσα παραγωγῆς, ἔτσι καί ἡ γῆ αὐτή καθεαυτή, ἀπό τή φύση της, εἶναι ἡ μονοπωλημένη ἀπό ἕναν ὁρισμένο ἀριθμό γαιοκτημόνων γῆ. Ὅπως στό κεφάλαιο καί στόν κεφαλαιοκράτη — πού στήν πραγματικότητα δέν εἶναι παρά τό προσωποποιημένο κεφάλαιο — τά προϊόντα μετατρέπονται σέ μιά αὐτοτελή ἀπέναντι στούς παραγωγούς δύναμη, ἔτσι στόν γαιοκτήμονα προσωποποιεῖται ἡ γῆ, πού ἐπίσης ὀρθώνεται στά πισινά πόδια καί σάν αὐτοτελής δύναμη διεκδικεῖ τό μερτικό της ἀπό τό προϊόν πού ἔχει παραχθεῖ μέ τή βοήθειά της, ἔτσι πού δέν εἶναι ἡ γῆ πού παίρνει τό μέρος τοῦ προϊόντος πού τῆς ἀνήκει γιά τήν ἀναπλήρωση καί τήν αὔξηση τῆς παραγωγικότητάς της, ἀλλά στή θέση της εἶναι ὁ γαιοκτήμονας πού παίρνει ἕνα μερτικό ἀπό τό προϊόν αὐτό γιά νά τό πουλήσει καί νά τό σπαταλήσει. Εἶναι φανερό, ὅτι τό κεφάλαιο προϋποθέτει τήν ἐργασία σάν μισθωτή ἐργασία. Εἶναι ὅμως ἐξίσου φανερό ὅτι, ἄν ξεκινήσουμε ἀπό τήν ἐργασία σάν μισθωτή ἐργασία, ἔτσι πού νά φαίνεται αὐτονόητη ἡ σύμπτωση τῆς ἐργασίας γενικά μέ τήν μισθωτή ἐργασία, τότε τό κεφάλαιο καί ἡ μονοπωλημένη γῆ πρέπει νά φαίνονται ἐπίσης σάν φυσική μορφή τῶν ὅρων ἐργασίας σέ σχέση μέ τήν ἐργασία γενικά. Τώρα πιά, τό νά εἶναι κεφάλαιο τά μέσα ἐργασίας, φαίνεται νά εἶναι ἡ φυσική τους μορφή καί ἐπομένως ὁ καθαρά ὑλικός χαρακτήρας τους πού προκύπτει ἀπό τή λειτουργία τους στό προτσές τῆς παραγωγῆς γενικά. Ἔτσι τό κεφάλαιο καί τό παραγμένο μέσο παραγωγῆς γίνονται ταυτόσιμες ἐκφράσεις. Ταυτόσιμες ἐκφράσεις γίνονται ἐπίσης ἡ γῆ γενικά καί ἡ μονοπωλημένη μέ τή γαιοκτησία γῆ. Γι' αὐτό τά μέσα ἐργασίας σάν τέτια, πού ἀπό τή φύση τους εἶναι κεφάλαιο, γίνονται ἡ πηγή τοῦ κέρδους, ὅπως ἡ γῆ σάν τέτια γίνεται ἡ πηγή τῆς προσόδου.

Ἡ ἐργασία σάν τέτια, στόν ἁπλό ὁρισμό της σάν σκόπιμη παραγωγική δραστηριότητα, ἔρχεται σέ σχέση μέ τά μέσα παραγωγῆς, ὄχι στήν κοινωνική καθορισμένη μορφή τους, ἀλλά στήν ὑλική τους οὐσία, σάν ὑλικό καί μέσο δουλιᾶς, πού ἐπίσης σάν ἀξίες χρήσης διακρίνονται μεταξύ τους μόνο ἀπό ὑλική ἄποψη, ἡ γῆ σάν μή παραγμένο μέσο δουλιᾶς, τά ἄλλα σάν παραγμένα μέσα δουλιᾶς. Ἄν λοιπόν ἡ ἐργασία συμπίπτει μέ τή μισθωτή ἐργασία, τότε καί ἡ καθορισμένη κοινωνική μορφή, μέ τήν ὁποία οἱ ὅροι ἐργασίας ἀντιπαρατίθενται τώρα στήν ἐργασία, συμπίπτει μέ τήν ὑλική τους ὕπαρξη. Στήν περίπτωση αὐτή τά μέσα ἐργασίας σάν τέτια εἶναι κεφάλαιο, καί ἡ γῆ σάν τέτια εἶναι γαιοκτησία. Ἡ πλήρης ἀνεξαρτοποίηση αὐτῶν τῶν ὅρων ἐργασίας ἀπό τήν ἐργασία, ἡ εἰδική μορφή αὐτῆς τῆς ἀνεξαρτοποίησης πού ἀπόκτησαν ἀπέναντι στή μισθωτή ἐργασία, εἶναι τότε μιά ἀχώριστη ἰδιότητα αὐτῶν τῶν ὅρων ἐργασίας, σάν πραγμάτων, σάν ὑλικῶν στοιχείων τῆς παραγωγῆς, ἕνας ἐσωτερικός, ἔμφυτος χαρακτήρας τους, πού ἀναπόφευχτα προσιδιάζει σ' αὐτά σάν στοιχεῖα τῆς παραγωγῆς. Ὁ καθορισμένος ἀπό μία καθορισμένη ἱστορική ἐποχή κοινωνικός τους χαρακτήρας στό κε-

φαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς, εἶναι σά νά λέμε ἀπό ἀνέκαθεν ἕνας φυσικός, ἐκ γενετῆς ὑλικός χαρακτήρας τους, σάν στοιχεῖα τοῦ προτσές παραγωγῆς. Γι' αὐτό, ἡ ἀντίστοιχη συμμετοχή τῆς γῆς στό προτσές τῆς παραγωγῆς, σάν τοῦ πρωταρχικοῦ πεδίου ἀπασχόλησης τῆς ἐργασίας, σάν τοῦ βασιλείου τῶν φυσικῶν δυνάμεων, σάν τοῦ προϋπάρχοντος ὁπλοστασίου ὅλων τῶν ἀντικειμένων δουλιᾶς, καθώς καί ἡ ἄλλη ἀντίστοιχη συμμετοχή στό προτσές τῆς παραγωγῆς γενικά τῶν παραγμένων μέσων παραγωγῆς (ἐργαλείων, πρώτων ὑλῶν κλπ.), πρέπει στήν περίπτωση αὐτή νά φαίνεται ὅτι ἐκφράζονται στά ἀντίστοιχα μερίδια πού μέ τή μορφή τοῦ κέρδους (τόκου) καί τῆς προσόδου περιέρχονται σ' αὐτά, στήν ἰδιότητά τους σάν κεφάλαιο καί γαιοκτησία, δηλαδή στούς κοινωνικούς ἐκπροσώπους τους, ἀκριβῶς ὅπως περιέρχεται στόν ἐργάτη μέ τό μισθό τῆς ἐργασίας τό μερίδιο πού τοῦ ἀναλογεῖ ἀπό τή συμμετοχή τῆς ἐργασίας του στό προτσές τῆς παραγωγῆς. Ἔτσι ἡ πρόσοδος, τό κέρδος, ὁ μισθός ἐργασίας, φαίνονται νά προέρχονται ἀπό τό ρόλο πού παίζουν ἡ γῆ, τά παραγμένα μέσα παραγωγῆς καί ἡ ἐργασία στό ἁπλό προτσές παραγωγῆς, ἀκόμα καί ὅταν αὐτό τό προτσές ἐργασίας τό ἐξετάζουμε σάν ἕνα προτσές πού συντελεῖται μόνο ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί στή φύση, καί ἔξω ἀπό κάθε ἱστορικό καθορισμό. Πρόκειται πάλι γιά τό ἴδιο πρᾶγμα μέ μιά ἄλλη μορφή, ὅταν λένε: Τό προϊόν, μέ τό ὁποῖο παρασταίνεται ἡ ἐργασία τοῦ μισθωτοῦ ἐργάτη γιά τόν ἴδιο, σάν ἔσοδό του, σάν εἰσόδημά του, εἶναι ἁπλῶς ὁ μισθός ἐργασίας, τό μέρος τῆς ἀξίας (ἑπομένως καί τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος πού μετριέται μέ τήν ἀξία αὐτή), πού ἐκφράζει ὁ μισθός του. Ἄν λοιπόν ἡ μισθωτή ἐργασία συμπίπτει μέ τήν ἐργασία γενικά, τότε συμπίπτει καί ὁ μισθός ἐργασίας μέ τό προϊόν τῆς ἐργασίας καί τό μέρος τῆς ἀξίας, πού ἐκφράζει τό μισθό ἐργασίας, συμπίπτει μέ τήν ἀξία πού δημιούργησε γενικά ἡ ἐργασία. Μ' αὐτό τόν τρόπο, ὅμως, τά ἄλλα μέρη τῆς ἀξίας, τό κέρδος καί ἡ πρόσοδος, ἀντιπαρατίθενται ἐξίσου αὐτοτελῶς στό μισθό ἐργασίας, καί πρέπει νά πηγάζουν ἀπό δικές τους ειδικῶς διαφορετικές καί ἀνεξάρτητες ἀπό τήν ἐργασία πηγές. Πρέπει νά πηγάζουν ἀπό τά συνεργοῦντα στοιχεῖα τῆς παραγωγῆς καί νά περιέρχονται στούς κατόχους τους, ἑπομένως τό κέρδος πηγάζει ἀπό τά μέσα παραγωγῆς, ἀπό τά ὑλικά στοιχεῖα τοῦ κεφαλαίου, καί ἡ πρόσοδος ἀπό τήν ἐκπροσωπούμενη ἀπό τόν γαιοκτήμονα γῆ ἤ ἀπό τή φύση (Ρόσερ).[160]

Γι' αὐτό, ἡ γαιοκτησία, τό κεφάλαιο καί ἡ μισθωτή ἐργασία — ἀπό πηγές τοῦ εἰσοδήματος — μέ τήν ἔννοια ὅτι τό κεφάλαιο κατακυρώνει στόν κεφαλαιοκράτη μέ τή μορφή τοῦ κέρδους ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας πού βγάζει ἀπό τήν ἐργασία, ὅτι τό μονοπώλιο τῆς γῆς φέρνει στόν γαιοκτήμονα ἕνα ἄλλο μέρος τῆς ὑπεραξίας μέ τή μορφή τῆς προσόδου, καί ὅτι ἡ ἐργασία δίνει στόν ἐργάτη μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας τό τελευταῖο διαθέσιμο μέρος τῆς ἀξίας — ἀπό πηγές, μέ τή βοήθεια τῶν ὁποίων ἕνα μέρος τῆς ἀξίας μετατρέπεται στή μορφή τοῦ κέρδους, ἕνα δεύτερο στή μορφή τῆς προσόδου καί ἕνα τρίτο στή μορφή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας — μετατρέπονται σέ πραγματικές πηγές, ἀπό τίς ὁποῖες πηγάζουν αὐτά τά ἴδια τά μέρη τῆς ἀξίας καί τά ἀντίστοιχα μέρη τοῦ προϊόντος, στά ὁποῖα ὑπάρχουν ἤ μέ τά ὁποῖα μποροῦν ν' ἀνταλλαχτοῦν αὐτά τά μέρη τῆς ἀξίας, καί ἀπό τά ὁποῖα πηγάζει γι' αὐτό σάν ἀπό τελευταία πηγή ἡ ἴδια ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος[50].

Ὅταν ἐξετάζαμε τίς πιό ἁπλές κατηγορίες τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἀκόμα καί τῆς ἁπλῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, τό ἐμπόρευμα καί τό χρῆμα, δείξαμε κιόλας τόν ἀπατηλό χαρακτήρα πού μετατρέπει τίς κοινωνικές σχέσεις, γιά τίς ὁποῖες τά ὑλικά στοιχεῖα τοῦ πλούτου χρησιμεύουν στήν παραγωγή σάν φορεῖς, σέ ἰδιότητες αὐτῶν τῶν ἴδιων τῶν πραγμάτων (ἐμπόρευμα) καί ἀκόμα πιό χτυπητά μετατρέπει τήν ἴδια τή σχέση παραγωγῆς σέ ἕνα πρᾶγμα (χρῆμα). Ὅλες οἱ κοινωνικές μορφές, ἐφόσον φτάνουν ὥς τήν ἐμπορευματική παραγωγή καί τήν χρηματική κυκλοφορία, συμμετέχουν σ' αὐτήν τή διαστρέβλωση. Στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, ὅμως, καί στό κεφάλαιο, πού ἀποτελεῖ τήν κυρίαρχη κατηγορία του, τήν καθορίζουσα σχέση τῆς παραγωγῆς, αὐτός ὁ μαγεμένος καί στρεβλωμένος κόσμος ἀναπτύσσεται πολύ ἀκόμα πιό πέρα. Ἄν ἐξετάσουμε τό κεφάλαιο, πρῶτα μέσα στό ἄμεσο προτσές τῆς παραγωγῆς σάν ἀπομυζητή ὑπερεργασίας, τότε ἡ σχέση αὐτή εἶναι ἀκόμα πολύ ἁπλή, καί ἡ πραγματική σχέση ἐπιβάλλεται στούς φορεῖς αὐτοῦ τοῦ προτσές, στούς ἴδιους τούς κεφαλαιοκράτες, πού ἔχουν ἀκόμα συνείδηση τῆς σχέσης. Αὐτό τό ἀποδείχνει εὔστοχα ἡ σκληρή πάλη γιά τά ὅρια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Ἀλλά ἀκόμα καί μέσα στά πλαίσια αὐτῆς τῆς ἄμεσης σφαίρας, τῆς σφαίρας τοῦ ἄμεσου προτσές ἀνάμεσα στήν ἐργασία καί στό κεφάλαιο, τό ζήτημα

[50] «Ὁ μισθός ἐργασίας, τό κέρδος καί ἡ γαιοπρόσοδος εἶναι οἱ τρεῖς πρωταρχικές πηγές κάθε εἰσοδήματος, καθώς καί κάθε ἀνταλλαχτικῆς ἀξίας» (Α. Σμίθ)[161] — «Ἔτσι, οἱ αἰτίες τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς εἶναι σύγχρονα οἱ πηγές ὅλων τῶν πρωταρχικῶν εἰσοδημάτων πού ὑπάρχουν». (Storch. [«Cours d' Economie Politique et.». St. Pétersbourg 1815], t. I, p. 259).

δέν παραμένει τόσο ἁπλό. Μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας στόν καθεαυτό εἰδικό κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, πού ἀναπτύσσει τίς κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις τῆς ἐργασίας, φαίνονται σάν νά ἔχουν μετατοπισθεῖ ἀπό τήν ἐργασία στό κεφάλαιο αὐτές οἱ παραγωγικές δυνάμεις καί οἱ κοινωνικές συναρτήσεις τῆς ἐργασίας στό ἄμεσο προτσές ἐργασίας. Ἔτσι τό κεφάλαιο γίνεται κιόλας ἕνα πολύ μυστηριῶδες ὄν, γιατί ὅλες οἱ κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις τῆς ἐργασίας φαίνεται νά ἀνήκουν σ' αὐτό καί ὄχι στήν ἐργασία σάν τέτια, καί σάν δυνάμεις πού ἀναφύονται ἀπό τούς δικούς του τούς κόλπους. Μετά παρεμβαίνει τό προτσές τῆς κυκλοφορίας, στήν πορεία τοῦ ὁποίου οἱ ὑλικές ἀλλαγές καί οἱ ἀλλαγές στή μορφή ἀγκαλιάζουν ὅλα τά μέρη τοῦ κεφαλαίου, ἀκόμα καί τοῦ ἀγροτικοῦ κεφαλαίου, στόν ἴδιο βαθμό πού ἀναπτύσσεται ὁ εἰδικά κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς. Πρόκειται γιά μιά σφαίρα, στήν ὁποία παραγκωνίζονται πέρα γιά πέρα οἱ σχέσεις τῆς ἀρχικῆς παραγωγῆς τῆς ἀξίας. Ἤδη στό ἄμεσο προτσές παραγωγῆς ὁ κεφαλαιοκράτης δρᾶ ταυτόχρονα σάν ἐμπορευματοπαραγωγός καί σάν διευθυντής (Leiter) τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς. Τούτη εἶναι ἡ αἰτία πού αὐτό τό προτσές παραγωγῆς δέν φαίνεται καθόλου στόν κεφαλαιοκράτη ἁπλῶς σάν προτσές παραγωγῆς ὑπεραξίας. Ὁποιαδήποτε κι ἄν εἶναι ὅμως ἡ ὑπεραξία, πού τό κεφάλαιο ἄντλησε στό ἄμεσο προτσές τῆς παραγωγῆς καί πού τήν παρασταίνει μέ ἐμπορεύματα, ἡ ἀξία καί ἡ ὑπεραξία πού περιέχονται στά ἐμπορεύματα πρέπει νά πραγματοποιηθοῦν πρῶτα στό προτσές τῆς κυκλοφορίας. Ἔτσι, καί ἡ ἐπιστροφή τῶν ἀξιῶν πού ἔχουν προκαταβληθεῖ στήν παραγωγή, καί, ἰδίως, ἡ ὑπεραξία πού περιέχεται στά ἐμπορεύματα, φαίνονται ὄχι μόνο ὅτι πραγματοποιοῦνται στήν κυκλοφορία, ἀλλά καί ὅτι πηγάζουν ἀπό αὐτήν. Αὐτή τήν ἐπίφαση τήν ἑδραιώνουν ἰδίως δυό περιστατικά: πρῶτο, τό κέρδος πού κατά τήν ἐκποίηση ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἐξαπάτηση, τήν πανουργία, τήν πραγματογνωμοσύνη, τήν ἐπιτηδιότητα καί ἀπό χίλιες-δυό συγκυρίες τῆς ἀγορᾶς. Δεύτερο, ὅμως, τό περιστατικό ὅτι ἐδῶ δίπλα στό χρόνο ἐργασίας προστίθεται ἕνα δεύτερο καθοριστικό στοιχεῖο, ὁ χρόνος κυκλοφορίας. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ χρόνος αὐτός λειτουργεῖ μόνο σάν ἀρνητικό ὅριο στήν παραγωγή τῆς ἀξίας καί τῆς ὑπεραξίας, δημιουργεῖ ὅμως τήν ἐπίφαση ὅτι ἀποτελεῖ μιά ἐξίσου θετική αἰτία, ὅπως καί ἡ ἴδια ἡ ἐργασία, καί ὅτι εἰσάγει ἕναν ἀνεξάρτητο ἀπό τήν ἐργασία καθορισμό πού πηγάζει ἀπό τή φύση τοῦ κεφαλαίου. Στό II Βιβλίο τοῦ «Κεφαλαίου» χρειάστηκε φυσικά νά περιγράψουμε αὐτήν τή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας μόνο σέ σχέση

μέ τούς καθορισμούς μορφῆς πού παράγει, νά ἀποδείξουμε τήν παραπέρα ἐξέλιξη τῆς μορφῆς τοῦ κεφαλαίου πού συντελεῖται σ' αὐτήν. Στήν πραγματικότητα, ὅμως, ἡ σφαίρα αὐτή εἶναι ἡ σφαίρα τοῦ συναγωνισμοῦ, ἡ ὁποία, ἄν ἐξετάσουμε τήν κάθε περίπτωση ξεχωριστά, θά δοῦμε ὅτι κυριαρχεῖται ἀπό τήν σύμπτωση, ὅπου, ἑπομένως, ὁ ἐσωτερικός νόμος, πού ἐπιβάλλεται μέ τίς συμπτώσεις αὐτές καί πού τίς ρυθμίζει, φανερώνεται μόνο ἀπό τή στιγμή πού οἱ συμπτώσεις αὐτές συμπίπτουν κατά μεγάλες μάζες, ὅπου ἑπομένως παραμένει ἄδηλος καί ἀκατάληπτος στούς ἴδιους τούς ξεχωριστούς παράγοντες τῆς παραγωγῆς. Παρακάτω, ὅμως: τό πραγματικό προτσές τῆς παραγωγῆς, σάν ἑνότητα τοῦ ἄμεσου προτσές παραγωγῆς καί τοῦ προτσές κυκλοφορίας, δημιουργεῖ νέες διαμορφώσεις, στίς ὁποῖες χάνεται ὅλο καί περισσότερο ἡ φλέβα τῆς ἐσωτερικῆς συνάρτησης, οἱ κοινωνικές σχέσεις ἀνεξαρτοποιοῦνται μεταξύ τους καί τά συστατικά μέρη τῆς ἀξίας ἀποστεώνονται τό ἕνα ἀπέναντι στό ἄλλο σέ αὐτοτελεῖς μορφές.

Ὅπως εἴδαμε, ἡ μετατροπή τῆς ὑπεραξίας σέ κέρδος καθορίζεται ἐξίσου καί ἀπό τό προτσές τῆς κυκλοφορίας, καί ἀπό τό προτσές τῆς παραγωγῆς. Ἡ ὑπεραξία μέ τή μορφή τοῦ κέρδους δέν σχετίζεται πιά μόνο πρός τό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού δαπανήθηκε γιά ἐργασία καί ἀπό τό ὁποῖο πηγάζει, ἀλλά πρός τό συνολικό κεφάλαιο. Τό ποσοστό τοῦ κέρδους ρυθμίζεται μέ δικούς του νόμους, πού ἐπιτρέπουν ἤ καί συνεπάγονται ἀκόμα μιά ἀλλαγή του μέ ἀμετάβλητο τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας. Ὅλα αὐτά συγκαλύπτουν ὅλο καί περισσότερο τήν ἀληθινή φύση τῆς ὑπεραξίας καί ἑπομένως τό πραγματικό κίνητρο τοῦ κεφαλαίου. Ἀκόμα περισσότερο συμβαίνει αὐτό μέ τή μετατροπή τοῦ κέρδους σέ μέσο κέρδος καί τῶν ἀξιῶν σέ τιμές παραγωγῆς, στά ρυθμίζοντα μέσα μεγέθη τῶν ἀγοραίων τιμῶν. Παρεμβαίνει ἐδῶ ἕνα περίπλοκο κοινωνικό προτσές, τό προτσές ἐξίσωσης τῶν κεφαλαίων, πού ἀποσποῦν τίς σχετικές μέσες τιμές τῶν ἐμπορευμάτων ἀπό τίς ἀξίες τους καί τά μέσα κέρδη στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς (παραβλέπουμε ὁλότελα τίς ἀτομικές ἐπενδύσεις κεφαλαίου στήν κάθε ξεχωριστή σφαίρα παραγωγῆς) ἀπό τήν πραγματική ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας ἐκ μέρους τῶν ξεχωριστῶν κεφαλαίων. Ἐδῶ δέν φαίνεται μόνο, ἀλλά εἶναι στήν πραγματικότητα ἡ μέση τιμή τῶν ἐμπορευμάτων διαφορετική ἀπό τίς ἀξίες τους, δηλαδή ἀπό τήν ὑλοποιημένη σ' αὐτά ἐργασία, καί τό μέσο κέρδος ἑνός ξεχωριστοῦ κεφαλαίου εἶναι διαφορετικό ἀπό τήν ὑπεραξία πού βγάζει ἀπό τούς ἐργάτες πού ἀπασχολεῖ. Ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμά-

των ἐμφανίζεται ἄμεσα μόνο στήν ἐπίδραση πού ἀσκεῖ ἡ μεταβαλλόμενη παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας στήν πτώση καί ἄνοδο τῶν τιμῶν παραγωγῆς, στήν κίνησή τους, καί ὄχι στά ἀκραῖα ὅριά τους. Φαίνεται ὅτι τό κέρδος καθορίζεται πιά μόνο ἐπιπρόσθετα ἀπό τήν ἄμεση ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας, δηλαδή μόνον ἐφόσον ἡ ἐκμετάλλευση αὐτή ἐπιτρέπει στόν καπιταλιστή μέ τίς φαινομενικά ἀνεξάρτητες ἀπό τήν ἐκμετάλλευση αὐτή ὑπάρχουσες ρυθμίζουσες ἀγοραῖες τιμές, νά πραγματοποιεῖ ἕνα κέρδος πού παρεκκλίνει ἀπό τό μέσο κέρδος. Τά ἴδια τά κανονικά μέσα κέρδη φαίνονται νά ἀποτελοῦν ἐνυπάρχουσα (immanent) ἰδιότητα τοῦ κεφαλαίου, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἐκμετάλλευση. Ἡ μή κανονική ἐκμετάλλευση, ἤ ἀκόμα ἡ μέση ἐκμετάλλευση κάτω ἀπό εὐνοϊκούς ἐξαιρετικούς ὅρους, φαίνεται νά συνεπάγεται μόνο τίς ἀποκλίσεις ἀπό τό μέσο κέρδος καί ὄχι αὐτό τό ἴδιο τό μέσο κέρδος. Ἡ διάσπαση τοῦ κέρδους σέ ἐπιχειρηματικό κέρδος καί σέ τόκο (δέν μιλᾶμε καθόλου γιά τήν παρέμβαση τοῦ ἐμπορικοῦ κέρδους καί τοῦ κέρδους τοῦ χρηματεμπορίου, πού βασίζονται στήν κυκλοφορία καί πού φαινομενικά προέρχονται πέρα γιά πέρα ἀπό αὐτήν καί ὄχι ἀπό τό ἴδιο τό προτσές παραγωγῆς) ὁλοκληρώνει τήν ἀνεξαρτοποίηση τῆς μορφῆς τῆς ὑπεραξίας, τήν ἀποστέωση τῆς μορφῆς της ἔναντι τῆς οὐσίας της, τῆς φύσης της. Ἕνα μέρος τοῦ κέρδους, σέ ἀντίθεση πρός τό ἄλλο, ἀποσπᾶται ὁλότελα ἀπό τή σχέση τοῦ κεφαλαίου σάν τέτια, καί παρουσιάζεται ὅτι πηγάζει ὄχι ἀπό τή λειτουργία τῆς ἐκμετάλλευσης τῆς μισθωτῆς ἐργασίας, ἀλλά ἀπό τήν μισθωτή ἐργασία τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαιοκράτη. Ἀντίθετα, ὁ τόκος φαίνεται τότε ὅτι πηγάζει ἀνεξάρτητα ἀπό τή μισθωτή ἐργασία τοῦ ἐργάτη καί ἀπό τήν ἐργασία τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαιοκράτη, ὅτι πηγάζει ἀπό τό κεφάλαιο, σάν ἀπό δική του ἀνεξάρτητη πηγή. Ἄν ἀρχικά, στήν ἐπιφάνεια τῆς κυκλοφορίας τό κεφάλαιο ἐμφανιζόταν σάν κεφάλαιο-φέτιχ, σάν ἀξία πού παράγει ἀξία, τώρα ἐμφανίζεται πάλι μέ τή μορφή τοῦ τοκοφόρου κεφαλαίου στήν πιό ἀποξενωμένη καί πιό ἰδιόμορφη μορφή του. Γι' αὐτό ἐπίσης εἶναι πολύ πιό συνεπές, ὁ τύπος «κεφάλαιο — τόκος» νά προστίθεται σάν τρίτος κρίκος στούς κρίκους «γῆ-πρόσοδος» καί «ἐργασία — μισθός ἐργασίας», γιατί στό κέρδος ἐξακολουθεῖ πάντα νά διατηρεῖται μιά ἀνάμνηση τῆς προέλευσής του, πού στόν τόκο δέν ἔχει μόνο σβύσει ἀλλά παίρνει καί μιά πάγια ἀντιτιθέμενη στήν προέλευση αὐτή μορφή.

Τέλος, δίπλα στό κεφάλαιο σάν αὐτοτελής πηγή ὑπεραξίας παρουσιάζεται ἡ γαιοκτησία, σάν ὅριο τοῦ μέσου κέρδους καί σάν κάτι πού μεταβιβάζει ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας σέ μιά τάξη, πού οὔτε ἡ ἴδια ἐργάζεται, οὔτε ἐκμεταλλεύεται ἄμεσα ἐργάτες, οὔτε μπορεῖ, ὅπως γίνεται λ.χ. μέ τό τοκοφόρο κεφάλαιο, νά ἐπικαλεῖται ἠθικά ἐποικοδομητικούς λόγους δικαιολόγησης, προβάλλοντας λ.χ. τούς κινδύνους πού διατρέχει καί τίς θυσίες πού μπορεῖ νά ὑποστεῖ τό κεφάλαιο, ὅταν τό δανείζουν. Μιά καί ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας φαίνεται νά συνδέεται ἐδῶ ἄμεσα ὄχι μέ κοινωνικές σχέσεις, ἀλλά μέ ἕνα φυσικό στοιχεῖο, μέ τή γῆ, ἔχει ἀποπερατωθεῖ ἡ μορφή τῆς ἀποξένωσης καί ἀποστέωσης τῶν διαφόρων μερῶν τῆς ὑπεραξίας, ἔχει κοπεῖ ὁριστικά ὁ ἐσωτερικός δεσμός καί ἔχει καταχωθεῖ ἐντελῶς ἡ πηγή της, ἀκριβῶς μέ τήν ἀνεξαρτοποίηση τῶν σχέσεων παραγωγῆς, πού συνδέονται μέ τά διάφορα ὑλικά στοιχεῖα τοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς.

Στούς τύπους: κεφάλαιο — κέρδος, ἤ ἀκόμα καλύτερα: κεφάλαιο — τόκος, γῆ — γαιοπρόσοδος, ἐργασία — μισθός ἐργασίας, σ' αὐτή τήν οἰκονομική τριάδα, σάν τή συνάρτηση τῶν συστατικῶν μερῶν τῆς ἀξίας καί τοῦ πλούτου γενικά μέ τίς πηγές του, ὁλοκληρώνεται ἡ φενάκη (Mystifikation) τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἡ ὑλοποίηση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, ἡ ἄμεση σύμφυση τῶν ὑλικῶν σχέσεων παραγωγῆς μέ τήν ἱστορικο-κοινωνική ὁριστικότητά της: ὁ μαγεμένος, ἀναποδογυρισμένος καί μέ τό κεφάλι κάτω κόσμος, ὅπου ὁ monsieur le Capital[1*] καί ἡ madame la Terre[2*] ὀργιάζουν σάν κοινωνικοί χαρακτῆρες, καί ταυτόχρονα ἄμεσα σάν ἁπλά πράγματα. Ἡ μεγάλη ὑπηρεσία πού πρόσφερε ἡ κλασική πολιτική οἰκονομία συνίσταται στό ὅτι διέλυσε αὐτή τήν ψεύτικη ἐπίφαση καί πλάνη, αὐτή τήν ἀνεξαρτοποίηση καί ἀποστέωση τῶν διαφόρων κοινωνικῶν στοιχείων τοῦ πλούτου στίς μεταξύ τους σχέσεις, αὐτή τήν προσωποποίηση τῶν πραγμάτων καί τήν ὑλοποίηση τῶν σχέσεων παραγωγῆς, αὐτήν τήν θρησκεία τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Τή διέλυσε, γιατί ἀνήγαγε τόν τόκο σέ ἕνα μέρος τοῦ κέρδους καί τήν πρόσοδο στό περίσσευμα πάνω ἀπό τό μέσο κέρδος, ἔτσι πού καί τά δυό μαζί συμπίπτουν μέ τήν ὑπεραξία, γιατί ἀκόμα παράστησε τό προτσές τῆς κυκλοφορίας σάν ἁπλή μεταμόρφωση τῶν μορφῶν καί τέλος, γιατί στό ἄμεσο προτσές παραγωγῆς ἀνήγαγε στήν ἐργασία τήν ἀξία καί τήν ὑπεραξία τῶν ἐμπορευμάτων. Ὡστόσο, ἀκόμα καί οἱ καλύτεροι ἐκπρόσωποί της — πράγμα πού δέν μπορεῖ νά γίνει διαφορετικά ἀπό τήν ἀστική σκοπιά — παραμένουν λίγο-πολύ αἰχμάλωτοι τοῦ κόσμου τῆς ἐπίφασης πού τόν ἔχουν οἱ ἴδιοι κριτικά διαλύσει, καί γι' αὐτό πέφτουν λίγο-πολύ ὅλοι τους σέ ἀσυνέπειες, σέ μισολύσεις καί σέ ἄλυτες ἀντιφάσεις.

[1*] ὁ κύριος κεφάλαιο — [2*] ἡ κυρία γῆ.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἀντίθετα, εἶναι ἐξίσου φυσικό νά αἰσθάνονται πέρα γιά πέρα σάν στό σπίτι τους σ' αὐτές τίς ἀποξενωμένες καί παράλογες μορφές: κεφάλαιο—τόκος, γῆ—πρόσοδος, ἐργασία—μισθός ἐργασίας, ἀκριβῶς γιατί εἶναι οἱ μορφές τῆς ἐπίφασης μέσα στίς ὁποῖες κινοῦνται καί μέ τίς ὁποῖες σχετίζονται καθημερινά. Γι' αὐτό εἶναι ἐξίσου φυσικό τό γεγονός, ὅτι ἡ ἀγοραία πολιτική οἰκονομία δέν εἶναι παρά μιά διδαχτική, λίγο-πολύ δογματική ἑρμηνεία τῶν καθημερινῶν τρέχουσων ἀντιλήψεων τῶν πραγματικῶν παραγόντων τῆς παραγωγῆς, καί ὅτι ἀποκαθιστᾶ μιάν ὁρισμένη λογική τάξη μεταξύ τους, ἀκριβῶς σ' αὐτή τήν τριάδα, στήν ὁποία ἔχει σβύσει ὅλη ἡ ἐσωτερική συνάρτηση, βρίσκει τήν πάνω ἀπό κάθε ἀμφιβολία φυσική βάση τῆς ρηχῆς κομπορρημοσύνης της. Ὁ τύπος αὐτός ἀνταποκρίνεται ταυτόχρονα στά συμφέροντα τῶν κυρίαρχων τάξεων, γιατί διακηρύττει τή φυσική ἀναγκαιότητα καί τήν αἰώνια δικαίωση τῶν πηγῶν τῶν ἐσόδων τους καί τίς ἀνυψώνει σέ δόγμα.

Κατά τήν περιγραφή τῆς ὑλοποίησης τῶν σχέσεων παραγωγῆς καί τῆς ἀνεξαρτοποίησής τους ἀπό τούς παράγοντες τῆς παραγωγῆς δέν θά ἐπεκταθοῦμε στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο οἱ συναρτήσεις αὐτές μέσω τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς, τῶν συγκυριῶν της, τῆς κίνησης τῶν ἀγοραίων τιμῶν, τῶν περιόδων τῆς Πίστης, τῶν κύκλων τῆς βιομηχανίας καί τοῦ ἐμπορίου, τῶν ἐναλλαγῶν τῆς ἄνθησης καί τῆς κρίσης, φαίνονται στούς παράγοντες τῆς παραγωγῆς σάν ὑπέρτεροι φυσικοί νόμοι πού τούς ἐξουσιάζουν σάν ἄβουλα ὄντα καί πού ἐπιβάλλονται σ' αὐτούς σάν τυφλή ἀναγκαιότητα. Καί δέν θά ἐπεκταθοῦμε, γιατί ἡ πραγματική κίνηση τοῦ συναγωνισμοῦ βρίσκεται ἔξω ἀπό τό πλάνο μας, καί γιατί ὁ σκοπός μας εἶναι νά παρουσιάσουμε μόνο τήν ἐσωτερική ὀργάνωση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, σάν νά λέμε στόν ἰδεώδη μέσο ὅρο του.

Σέ παλαιότερες κοινωνικές μορφές αὐτή ἡ οἰκονομική φενάκη παρουσιάζεται κυρίως μόνο σέ σχέση μέ τό χρῆμα καί μέ τό τοκοφόρο κεφάλαιο. Ἀπό αὐτή τή φύση τοῦ πράγματος ἡ φενάκη αὐτή ἀποκλείεται, πρῶτο, ἐκεῖ ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ παραγωγή γιά τήν ἀξία χρήσης, γιά τήν ἄμεση ἀτομική ἀνάγκη, δεύτερο, ἐκεῖ ὅπου, ὅπως γινόταν στήν ἀρχαιότητα καί στόν μεσαίωνα, ἡ δουλεία καί ἡ δουλοπαροικία ἀποτελοῦν τήν πλατιά βάση τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς: ἡ κυριαρχία τῶν ὅρων παραγωγῆς πάνω στούς παραγωγούς συγκαλύπτεται ἐδῶ ἀπό τίς σχέσεις κυριαρχίας καί ὑποδούλωσης πού ἐμφανίζονται καί εἶναι ὁρατές σάν ἄμεσα ἐλατήρια τοῦ προτσές παραγωγῆς. Στίς πρωτόγονες κοινότητες, ὅπου ἐπικρατεῖ πρωτόγονος κομμουνισμός, ἀκόμα καί στίς ἀρχαῖες κοινότητες τῶν πόλεων, αὐτή ἡ ἴδια ἡ κοινότητα μέ τούς ὅρους της εἶναι πού παρουσιάζεται σάν βάση τῆς παραγωγῆς, καί ἡ ἀναπαραγωγή της σάν τελικός της σκοπός. Ἀκόμα καί στό μεσαιωνικό συντεχνιακό καθεστώς οὔτε τό κεφάλαιο οὔτε ἡ ἐργασία ἐμφανίζονται ἀδέσμευτα, ἀλλά οἱ σχέσεις τους καθορίζονται ἀπό τό καθεστώς τῶν σωματείων καί ἀπό τίς σχέσεις πού συνδέονται μ' αὐτό, καθώς καί ἀπό τίς ἀνταποκρινόμενες σ' αὐτές ἀντιλήψεις σχετικά μέ τό ἐπαγγελματικό καθῆκον, μέ τή μαστοριά κλπ. Μόνο στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς...[1*]

[1*] Ἐδῶ κόβεται τό χειρόγραφο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟ ΕΝΑΤΟ

Σχετικά μέ τήν ἀνάλυση τοῦ προτσές παραγωγῆς

Στή διερεύνηση πού τώρα ἀκολουθεῖ μπορεῖ νά παραβλεφθεῖ ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν τιμή παραγωγῆς καί στήν ἀξία, γιατί ἡ διαφορά αὐτή φεύγει ἀπό τή μέση, ὅταν, ὅπως γίνεται στή δοσμένη περίπτωση, ἐξετάζεται ἡ ἀξία τοῦ χρονιάτικου συνολικοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας, δηλαδή τοῦ προϊόντος τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου.

Τό κέρδος (ἐπιχειρηματικό κέρδος σύν τόκος) καί ἡ πρόσοδος δέν εἶναι παρά ἰδιόμορφες μορφές πού παίρνουν διάφορα μέρη τῆς ὑπεραξίας τῶν ἐμπορευμάτων. Τό μέγεθος τῆς ὑπεραξίας εἶναι τό ὅριο τοῦ μεγέθους τοῦ ἀθροίσματος τῶν μερῶν, στά ὁποῖα μπορεῖ νά χωριστεῖ ἡ ὑπεραξία. Γι' αὐτό, τό μέσο κέρδος σύν τήν πρόσοδο εἶναι ἴσο μέ τήν ὑπεραξία. Εἶναι δυνατό, ἕνα μέρος τῆς ὑπερεργασίας πού περιέχεται στά ἐμπορεύματα, ἐπομένως τῆς ὑπεραξίας, νά μή συμμετέχει ἄμεσα στήν ἐξίσωση τοῦ μέσου κέρδους, ἔτσι ἕνα μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος δέν ἐκφράζεται καθόλου στήν τιμή του. Ἀλλά, πρῶτο, ἀντισταθμίζεται αὐτό εἴτε μέ τό γεγονός ὅτι αὐξάνει τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἄν τό πουλημένο κάτω ἀπό τήν ἀξία του ἐμπόρευμα ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά στοιχεῖα τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, εἴτε μέ τό ὅτι τό κέρδος καί ἡ πρόσοδος παραστaίνονται μέ ἕνα μεγαλύτερο προϊόν, ἄν τό πουλημένο κάτω ἀπό τήν ἀξία του ἐμπόρευμα μπαίνει σάν εἶδος ἀτομικῆς κατανάλωσης στό μέρος τῆς ἀξίας πού καταναλώνεται σάν εἰσόδημα. Δεύτερο, ὅμως, αὐτή ἡ ἀπόκλιση τῆς τιμῆς ἀπό τήν ἀξία αἴρεται στήν κίνηση γιά τό σχηματισμό τοῦ μέσου ὅρου. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἀκόμα καί ὅταν χάνεται γιά τόν σχηματισμό τῆς τιμῆς ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας πού δέν ἐκφράζεται στήν τιμή τοῦ ἐμπορεύματος, τό ἄθροισμα τοῦ μέσου κέρδους σύν τήν πρόσοδο στήν κανονική του μορφή δέν μπορεῖ ποτέ νά εἶναι μεγαλύτερο ἀπό τή συνολική ὑπεραξία, παρ' ὅλο πού μπορεῖ νά εἶναι μικρότερο. Ἡ κανονική του μορφή προϋποθέτει ἕναν μισθό ἐργασίας

πού ν' ἀνταποκρίνεται στήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ἀκόμα καί ἡ μονοπωλιακή πρόσοδος, ἐφόσον δέν πρόκειται γιά ἀφαίρεση ἀπό τό μισθό ἐργασίας, δηλαδή ἐφόσον δέν ἀποτελεῖ μιά ἰδιαίτερη κατηγορία, πρέπει νά ἀποτελεῖ πάντα ἔμμεσα ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας. Ἄν δέν ἀποτελεῖ μέρος τοῦ περισσεύματος τῆς τιμῆς πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τοῦ ἴδιου τοῦ ἐμπορεύματος, συστατικό μέρος τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ (ὅπως συμβαίνει μέ τή διαφορική πρόσοδο) ἤ ἄν δέν ἀποτελεῖ πλεονάζον μέρος τῆς ὑπεραξίας τοῦ ἴδιου τοῦ ἐμπορεύματος, συστατικό μέρος τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ, πάνω ἀπό τό μέρος ἐκεῖνο τῆς δικῆς του ὑπεραξίας πού εἶναι ἴσο μέ τό μέσο κέρδος (ὅπως συμβαίνει μέ τήν ἀπόλυτη πρόσοδο) — τότε ἀποτελεῖ ὡστόσο μέρος τῆς ὑπεραξίας ἄλλων ἐμπορευμάτων, δηλαδή τῶν ἐμπορευμάτων, τά ὁποῖα ἀνταλλάσσονται μέ τό ἐμπόρευμα αὐτό πού ἡ τιμή του εἶναι μονοπωλιακή. — Τό ἄθροισμα τοῦ μέσου κέρδους σύν τή γαιοπρόσοδο δέν μπορεῖ ποτέ νά εἶναι μεγαλύτερο ἀπό τό μέγεθος ἐκεῖνο, μέρη τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦν τό κέρδος καί ἡ πρόσοδος, καί πού ὑπῆρχε ἤδη πρίν ἀπό τόν χωρισμό αὐτό. Γι' αὐτό, γιά τή διερεύνησή μας δέν ἔχει καμιά σημασία, ἄν θά πραγματοποιηθεῖ ἤ ὄχι στήν τιμή της ὅλη ἡ ὑπεραξία τῶν ἐμπορευμάτων, δηλαδή ὅλη ἡ ὑπερεργασία πού περιέχεται στά ἐμπορεύματα. Ἡ ὑπερεργασία δέν θά πραγματοποιηθεῖ ὁλόκληρη ἤδη ἀπό τό γεγονός ὅτι μέ τή συνεχή ἀλλαγή τοῦ μεγέθους τῆς κοινωνικά ἀναγκαίας ἐργασίας γιά τήν παραγωγή ἑνός δοσμένου ἐμπορεύματος, πού πηγάζει ἀπό τή συνεχή ἀλλαγή στήν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, ἕνα μέρος τῶν ἐμπορευμάτων παράγονται πάντα κάτω ἀπό μή κανονικούς ὅρους καί γι' αὐτό πρέπει νά πουλιοῦνται κάτω ἀπό τήν ἀτομική τους ἀξία. Πάντως, τό κέρδος καί ἡ πρόσοδος εἶναι ἴσα μέ ὅλη τήν πραγματοποιημένη ὑπεραξία (ὑπερεργασία) καί γιά τήν διερεύνηση, πού γίνεται ἐδῶ, μπορεῖ ἡ πραγματοποιημένη ὑπεραξία νά θεωρεῖται ἴση μέ ὅλη τήν ὑπεραξία, γιατί τό κέρδος καί ἡ πρόσοδος εἶναι πραγματοποιημένη ὑπεραξία, δηλαδή γενικά εἶναι ἡ ὑπεραξία πού μπαίνει στήν τιμή τῶν ἐμπορευμάτων, στήν πράξη δηλαδή ὅλη ἡ ὑπεραξία πού ἀποτελεῖ συστατικό μέρος αὐτῆς τῆς τιμῆς.

Ἀπό τήν ἄλλη, ὁ μισθός ἐργασίας, πού ἀποτελεῖ τήν τρίτη ἰδιόμορφη μορφή τοῦ εἰσοδήματος, εἶναι πάντα ἴσος μέ τό μεταβλητό συστατικό τοῦ κεφαλαίου, δηλαδή μέ τό συστατικό πού δέν διατίθεται γιά μέσα ἐργασίας, ἀλλά γιά τήν ἀγορά τῆς ζωντανῆς ἐργατικῆς δύναμης, γιά τήν πληρωμή ἐργατῶν. (Ἡ ἐργασία πού πληρώνεται, ὅταν δαπανᾶται εἰσόδημα, πληρώνεται ἡ ἴδια ἀπό μισθό ἐργασίας,

ἀπό κέρδος ἤ πρόσοδο, καί γι' αὐτό δέν ἀποτελεῖ μέρος τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων, μέ τά ὁποῖα πληρώνεται. Ἑπομένως, δέν παίρνεται ὑπόψη κατά τήν ἀνάλυση τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων καί τῶν συστατικῶν μερῶν της, στά ὁποῖα διαιρεῖται). Ἡ ἀξία τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, ἑπομένως καί ἡ τιμή τῆς ἐργασίας, ἀναπαράγεται στό ὑλοποιημένο μέρος τῆς συνολικῆς ἐργάσιμης ἡμέρας τῶν ἐργατῶν, στό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, στό ὁποῖο ὁ ἐργάτης ἀναπαράγει τήν ἀξία τῆς δικῆς του ἐργατικῆς δύναμης ἤ τήν τιμή τῆς ἐργασίας του. Ἡ συνολική ἐργάσιμη ἡμέρα τοῦ ἐργάτη διαιρεῖται σέ δυό μέρη. Σέ ἕνα μέρος, στή διάρκεια τοῦ ὁποίου δημιουργεῖ τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας, πού εἶναι ἀναγκαία γιά νά ἀναπαράγει τήν ἀξία τῶν δικῶν του μέσων συντήρησης: τό πληρωμένο μέρος τῆς συνολικῆς του ἐργασίας, τό μέρος τῆς ἐργασίας του πού εἶναι ἀναγκαῖο γιά τή δική του τή συντήρηση καί ἀναπαραγωγή. Ὅλο τό ὑπόλοιπο μέρος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, ὅλη ἡ πλεονάζουσα ποσότητα ἐργασίας, τήν ὁποία ἐκπληρώνει πέρα ἀπό τήν ἐργασία πού ἔχει πραγματοποιηθεῖ στήν ἀξία τοῦ μισθοῦ ἐργασίας του, εἶναι ὑπερεργασία, ἀπλήρωτη δουλιά πού παρασταίνεται μέ τήν ὑπεραξία τῆς συνολικῆς του ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς (καί γι' αὐτό μέ μιά πλεονάζουσα ποσότητα ἐμπορεύματος), ὑπεραξία, ἡ ὁποία μέ τή σειρά της διαιρεῖται σέ μέρη μέ διαφορετικό ὄνομα τό καθένα, σέ κέρδος (ἐπιχειρηματικό κέρδος σύν τόκος) καί σέ πρόσοδο.

Ἔτσι, ὁλόκληρο τό μέρος τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων, στό ὁποῖο πραγματοποιεῖται ἡ συνολική ἐργασία τῶν ἐργατῶν πού προστίθεται κατά τή διάρκεια μιᾶς ἡμέρας ἤ ἑνός ἔτους, ἡ συνολική ἀξία τοῦ ἐτήσιου προϊόντος, πού δημιουργεῖ αὐτή ἡ ἐργασία, διαιρεῖται στήν ἀξία τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, στό κέρδος καί στήν πρόσοδο. Γιατί αὐτή ἡ συνολική ἐργασία χωρίζεται σέ ἀναγκαία ἐργασία, μέ τήν ὁποία ὁ ἐργάτης δημιουργεῖ τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος, μέ τό ὁποῖο πληρώνεται ὁ ἴδιος, δηλαδή τόν μισθό ἐργασίας, καί σέ ἀπλήρωτη ὑπερεργασία, μέ τήν ὁποία δημιουργεῖ τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος πού ἀντιπροσωπεύει τήν ὑπεραξία καί πού ἀργότερα χωρίζεται σέ κέρδος καί πρόσοδο. Ἐκτός ἀπό τήν ἐργασία αὐτή ὁ ἐργάτης δέν κάνει καμιά ἄλλη δουλιά, καί, ἐκτός ἀπό τή συνολική ἀξία τοῦ προϊόντος, πού παίρνει τίς μορφές τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, τοῦ κέρδους καί τῆς προσόδου, ὁ ἐργάτης δέν δημιουργεῖ ἄλλη ἀξία. Ἡ ἀξία τοῦ ἐτήσιου προϊόντος, μέ τήν ὁποία ἐκφράζεται ἡ νέα ἐργασία του, πού προστέθηκε κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους, εἶναι ἴση μέ τό μισθό ἐργασίας ἤ μέ τήν ἀξία τοῦ μεταβλητοῦ

κεφαλαίου σύν τήν ὑπεραξία, πού μέ τή σειρά της χωρίζεται στίς μορφές τοῦ κέρδους καί τῆς προσόδου.

Ἔτσι, ὁλόκληρο τό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐτήσιου προϊόντος, πού δημιουργεῖ ὁ ἐργάτης κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους, ἐκφράζεται μέ τό ἐτήσιο ἄθροισμα τῆς ἀξίας τῶν τριῶν εἰσοδημάτων, μέ τήν ἀξία τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, τοῦ κέρδους καί τῆς προσόδου. Γι' αὐτό εἶναι φανερό ὅτι στήν ἀξία τοῦ προϊόντος, πού δημιουργεῖται κάθε χρόνο, ἡ ἀξία τοῦ σταθεροῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου δέν ἀναπαράγεται, γιατί ὁ μισθός ἐργασίας εἶναι ἴσος μόνο μέ τήν ἀξία τοῦ μεταβλητοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου πού ἔχει προκαταβληθεῖ στήν παραγωγή, καί ὅτι ἡ πρόσοδος καί τό κέρδος εἶναι ἴσα μόνο μέ τήν ὑπεραξία, μέ τό παραγμένο περίσσευμα ἀξίας πάνω ἀπό τή συνολική ἀξία τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου, τό ὁποῖο εἶναι ἴσο μέ τήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου σύν τήν ἀξία τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου.

Γιά τή δυσκολία πού ἔχουμε νά λύσουμε ἐδῶ δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά σημασία τό γεγονός, ὅτι ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας, πού ἔχει μετατραπεῖ στή μορφή τοῦ κέρδους καί τῆς προσόδου, δέν καταναλώνεται σάν εἰσόδημα, ἀλλά χρησιμεύει γιά τή συσσώρευση. Τό μέρος τῆς ὑπεραξίας, πού ἐξοικονομεῖται σάν κεφάλαιο γιά συσσώρευση, χρησιμεύει γιά τό σχηματισμό νέου, συμπληρωματικοῦ κεφαλαίου, ὄχι ὅμως γιά τήν ἀναπλήρωση τοῦ παλιοῦ, οὔτε γιά τήν ἀναπλήρωση τοῦ μέρους ἐκείνου τοῦ παλιοῦ κεφαλαίου πού ἔχει δαπανηθεῖ εἴτε γιά ἐργατική δύναμη, εἴτε γιά μέσα ἐργασίας. Μποροῦμε, ἑπομένως, γιά λόγους ἁπλοποίησης νά ὑποθέσουμε ἐδῶ ὅτι τά εἰσοδήματα μπαίνουν ὁλότελα στήν ἀτομική κατανάλωση. Ἔτσι ἡ δυσκολία εἶναι διπλή. Ἀπό τή μιά μεριά, ἡ ἀξία τοῦ ἐτήσιου προϊόντος, μέ τή μορφή τοῦ ὁποίου καταναλώνονται αὐτά τά εἰσοδήματα — ὁ μισθός ἐργασίας, τό κέρδος καί ἡ πρόσοδος — περιέχει ἕνα μέρος ἀξίας, πού εἶναι ἴσο μέ τό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού μπῆκε στήν παραγωγή του. Αὐτό τό μέρος τῆς ἀξίας, ἐκτός ἀπό τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας πού ἀνάγεται στό μισθό ἐργασίας, περιέχει καί τό μέρος τῆς ἀξίας πού ἀναλύεται στό κέρδος καί στήν πρόσοδο. Ἑπομένως, ἡ ἀξία του εἶναι = μισθός ἐργασίας + κέρδος + πρόσοδος + Κ. Τό Κ ἀντιπροσωπεύει τό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος πού ὀφείλεται στό σταθερό κεφάλαιο. Τώρα, πῶς μπορεῖ ἡ ἀξία πού ἔχει παραχθεῖ μέσα σ' ἕνα χρόνο, ἡ ὁποία εἶναι ἴση μόνο μέ τό μισθό τῆς ἐργασίας + τό κέρδος + τήν πρόσοδο, νά ἀγοράσει ἕνα προϊόν, ἡ ἀξία τοῦ ὁποίου εἶναι ἴση μέ (τό μισθό τῆς ἐργασίας + τό κέρδος + τήν πρόσοδο) + τό Κ; Πῶς μπορεῖ ἡ ἀξία πού ἔχει παραχθεῖ μέσα σέ ἕνα

χρόνο νά ἀγοράσει ἕνα προϊόν πού ἔχει μεγαλύτερη ἀξία ἀπό τήν ἀξία πού ἔχει αὐτή ἡ ἴδια;

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά: Ἄν δέν πάρουμε ὑπόψη τό μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού δέν μπῆκε στό προϊόν, καί πού γι' αὐτό ἐξακολουθεῖ, ἄν καί μέ μειωμένη ἀξία, νά ὑπάρχει καί ὕστερα ἀπό τήν ἐτήσια παραγωγή τῶν ἐμπορευμάτων, ἄν λοιπόν παραβλέψουμε γιά τήν ὥρα τό πάγιο κεφάλαιο πού χρησιμοποιήθηκε, χωρίς ὅμως νά ἔχει καταναλωθεῖ, θά δοῦμε ὅτι τό σταθερό μέρος τοῦ προκαταβλημένου μέ τή μορφή πρώτων καί βοηθητικῶν ὑλῶν κεφαλαίου μπῆκε ὁλότελα στό καινούργιο προϊόν, ἐνῶ ἕνα μέρος τῶν μέσων ἐργασίας ἔχει καταναλωθεῖ πέρα γιά πέρα καί ἕνα ἄλλο μέρος ἔχει καταναλωθεῖ μόνο ἐνμέρει, καί ἔτσι μόνο ἕνα μέρος τῆς ἀξίας του ἔχει καταναλωθεῖ στήν παραγωγή. Ὅλο αὐτό τό μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού ἔχει καταναλωθεῖ στήν παραγωγή, πρέπει νά ἀντικατασταθεῖ σέ εἶδος. Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι ἔμειναν ἀμετάβλητοι ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι, ἰδίως ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, ἡ ἀναπλήρωσή του στοιχίζει τήν ἴδια μέ προηγούμενα ποσότητα ἐργασίας, δηλαδή πρέπει ν' ἀναπληρωθεῖ μέ ἕνα ἰσοδύναμο σέ ἀξία. Ἐκεῖ πού δέν ἀναπληρώνεται μέ ἕνα ἰσοδύναμο, ἡ ἴδια ἡ ἀναπαραγωγή δέν μπορεῖ νά λάβει χώρα στήν ἴδια κλίμακα. Ποιός ὅμως πρέπει νά κάνει αὐτή τήν ἐργασία καί ποιός τήν κάνει;

Σχετικά μέ τήν πρώτη δυσκολία: Ποιός πρέπει νά πληρώσει καί μέ τί θά πληρώσει τό μέρος τῆς σταθερῆς ἀξίας πού περιέχεται στό προϊόν; — ὑποτίθεται ὅτι ἡ ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού καταναλώθηκε στήν παραγωγή ἐπανεμφανίζεται σάν μέρος τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος. Αὐτό δέν ἀντιφάσκει μέ τίς προϋποθέσεις τῆς δεύτερης δυσκολίας. Γιατί ἤδη στό I Βιβλίο τοῦ «Κεφαλαίου», στό V κεφ. («Προτσές ἐργασίας καί προτσές ἀξιοποίησης») ἀποδείχτηκε πῶς μέ μιά ἁπλή προσθήκη νέας ἐργασίας, παρ' ὅλο πού δέν ἀναπαράγει τήν παλιά ἀξία, ἀλλά δημιουργεῖ μόνο μιά προσθήκη σ αὐτήν, δημιουργεῖ μόνο προστιθέμενη ἀξία, ὡστόσο διατηρεῖται ταυτόχρονα καί ἡ παλιά ἀξία στό προϊόν, σύγχρονα, ὅμως, ἀποδείχτηκε ὅτι αὐτό γίνεται ἀπό τήν ἐργασία, ὄχι μέ τήν ἰδιότητα τῆς ἐργασίας πού δημιουργεῖ ἀξία, δηλαδή τῆς ἐργασίας γενικά, ἀλλά στή λειτουργία της σάν μιά συγκεκριμένη παραγωγική ἐργασία. Δέν χρειάζεται λοιπόν πρόσθετη ἐργασία γιά νά διατηρηθεῖ ἡ ἀξία τοῦ σταθεροῦ μέρους στό προϊόν, στό ὁποῖο δαπανῶνται τά εἰσοδήματα, δηλαδή ὅλη ἡ ἀξία πού δημιουργήθηκε στή διάρκεια τοῦ ἔτους. Χρειάζεται, ὅμως, νέα πρόσθετη ἐργασία γιά νά ἀναπληρώσει σάν ἀξία καί σάν ἀξία χρήσης

τό σταθερό κεφάλαιο πού καταναλώθηκε στή διάρκεια τοῦ παρελθόντος ἔτους, χωρίς τήν ἀντικατάσταση τοῦ ὁποίου εἶναι γενικά ἀδύνατη ἡ ἀναπαραγωγή.

Κάθε νέα πρόσθετη ἐργασία παρασταίνεται μέ τήν ἀξία πού ἔχει νεοπαραχθεῖ στή διάρκεια τοῦ ἔτους, πού μέ τή σειρά της μπαίνει ὁλόκληρη στά τρία εἰσοδήματα: μισθός ἐργασίας, κέρδος καί πρόσοδος. — Ἀπό τή μιά μεριά, ἑπομένως, δέν ἀπομένει πλεονάζουσα κοινωνική ἐργασία γιά τήν ἀντικατάσταση τοῦ καταναλωμένου σταθεροῦ κεφαλαίου, πού πρέπει νά ἀποκατασταθεῖ ἐνμέρει σέ εἶδος, ἐνμέρει μόνο σέ ἀξία (γιά τήν φθορά μόνο τοῦ πάγιου κεφαλαίου). Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ κάθε χρόνο ἀπό τήν ἐργασία δημιουργημένη ἀξία πού χωρίζεται στίς μορφές τοῦ μισθοῦ ἐργασίας τοῦ κέρδους καί τῆς προσόδου καί πού ξοδεύεται μ' αὐτές τίς μορφές, δέν φαίνεται νά εἶναι ἀρκετή γιά νά πληρώσει ἤ γιά νά ἀγοράσει τό σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου, πού πρέπει νά βρίσκεται μέσα στό ἐτήσιο προϊόν, πέρα ἀπό τή νεοδημιουργημένη ἀξία.

Βλέπουμε ὅτι τό πρόβλημα πού τέθηκε ἐδῶ ἔχει κιόλας λυθεῖ ὅταν ἐξετάζαμε τήν ἀναπαραγωγή τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου, στό III τμῆμα τοῦ II Βιβλίου τοῦ «Κεφαλαίου». Ἐπανερχόμαστε ἐδῶ σ' αὐτό, πρῶτα γιατί ἐκεῖ ἡ ὑπεραξία δέν εἶχε ἀκόμα ἀναπτυχθεῖ ὡς τίς μορφές της τοῦ εἰσοδήματος: κέρδος (ἐπιχειρηματικο κέρδος + τόκος) καί πρόσοδος καί γι' αὐτό ἀκριβῶς δέν μπορούσαμε νά τήν πραγματευθοῦμε σ' αὐτές τίς μορφές. Ἔπειτα, ὅμως, καί γιατί ἴσα-ἴσα ἡ ἀνάλυση τῆς μορφῆς τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, τοῦ κέρδους καί τῆς προσόδου συνδέεται μέ ἕνα ἀπίστευτο λάθος πού διαπερνάει ὅλη τήν πολιτική οἰκονομία ἀπό τόν καιρό τοῦ Α. Σμίθ.

Χωρίσαμε ἐκεῖ ὅλο τό κεφάλαιο σέ δυό μεγάλες κατηγορίες[1*]: στήν κατηγορία I, ἡ ὁποία παράγει μέσα παραγωγῆς, καί στήν κατηγορία II, ἡ ὁποία παράγει μέσα ἀτομικῆς κατανάλωσης. Τό γεγονός ὅτι ὁρισμένα προϊόντα μποροῦν νά χρησιμεύσουν καί γιά τήν ἀτομική κατανάλωση, καί σάν μέσα παραγωγῆς (ἕνα ἄλογο, τό σιτάρι κλπ.) δέν ἀναιρεῖ καθόλου τήν ἀπόλυτη ὀρθότητα αὐτοῦ τοῦ χωρισμοῦ. Πράγματι, δέν πρόκειται γιά ὑπόθεση, ἀλλά μόνο γιά ἔκφραση ἑνός γεγονότος. Ἄς πάρουμε τό χρονιάτικο προϊόν μιᾶς χώρας. Ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος, ὁποιαδήποτε κι ἄν εἶναι ἡ ἱκανότητά του νά χρησιμεύσει σάν μέσο παραγωγῆς, μπαίνει στήν ἀτομική κατανάλωση. Εἶναι τό προϊόν, γιά τήν ἀγορά τοῦ ὁποίου ξοδεύονται μισθός

1* πρόκειται γιά τίς ὑποδιαιρέσεις. Σημ. μετ.

ἐργασίας, κέρδος καί πρόσοδος. Τό προϊόν αὐτό εἶναι τό προϊόν μιᾶς ὁρισμένης ὑποδιαίρεσης τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου. Εἶναι δυνατό, αὐτό τό ἴδιο κεφάλαιο νά παράγει καί προϊόντα πού ἀνήκουν στήν κατηγορία I. Ἐφόσον τό κάνει αὐτό, τά παραγωγικά καταναλωμένα προϊόντα τῆς κατηγορίας I δέν τά προμηθεύει τό μέρος ἐκεῖνο αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου πού καταναλώθηκε στό προϊόν τῆς κατηγορίας II, στό προϊόν δηλαδή ἐκεῖνο, πού στήν πραγματικότητα προορίζεται γιά τήν ἀτομική κατανάλωση. Ὅλο αὐτό τό προϊόν II, πού μπαίνει στήν ἀτομική κατανάλωση, καί στό ὁποῖο γιά τό λόγο αὐτό ξοδεύεται τό εἰσόδημα, ἀποτελεῖ τήν ὕπαρξη τοῦ κεφάλαιου πού ἔχει καταναλωθεῖ γι' αὐτό σύν τό παραγμένο πλεόνασμα. Εἶναι ἑπομένως, προϊόν ἑνός κεφαλαίου πού ἔχει τοποθετηθεῖ ἁπλῶς στήν παραγωγή μέσων κατανάλωσης. Τό ἴδιο ἐπίσης ἡ ὑποδιαίρεση I τοῦ χρονιάτικου προϊόντος, πού χρησιμεύει σάν μέσο ἀναπαραγωγῆς — σάν πρώτη ὕλη καί ἐργαλεῖα δουλιᾶς — ὁποιαδήποτε κι ἄν εἶναι γενικά ἡ ἱκανότητα νά χρησιμεύει σάν naturaliter[1*] κατανάλωσης, ἀποτελεῖ προϊόν κεφαλαίου πού ἔχει τοποθετηθεῖ ἀποκλειστικά στήν παραγωγή μέσων παραγωγῆς. Τό ἀσύγκριτα μεγαλύτερο μέρος τῶν προϊόντων, πού ἀποτελοῦν τό σταθερό κεφάλαιο, ὑπάρχει ἐπίσης ἀπό ὑλική ἄποψη μέ μιά μορφή, μέ τήν ὁποία δέν μπορεῖ νά μπεῖ στήν ἀτομική κατανάλωση. Καί στήν περίπτωση ἀκόμα πού τό μέρος αὐτό τῶν προϊόντων θά μποροῦσε νά μπεῖ στήν ἀτομική κατανάλωση, ἕνας ἀγρότης λ.χ. θά μποροῦσε νά φάει τόν σπόρο του ἤ νά σφάξει τά ὑποζύγιά του, ὁ οἰκονομικός φραγμός τόν κάνει νά συμπεριφέρεται ἀπέναντι σ' αὐτό τό μέρος τῶν προϊόντων ἔτσι, σάν νά ὑπάρχει μέ μιά μή καταναλώσιμη μορφή.

Ὅπως εἴπαμε κιόλας, καί στίς δυό κατηγορίες κάνουμε ἀφαίρεση ἀπό τό πάγιο μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει σέ εἶδος καί σέ ἀξία, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἐτήσιο προϊόν καί τῶν δύο κατηγοριῶν.

Στήν κατηγορία II, στά προϊόντα τῆς ὁποίας δαπανῶνται ὁ μισθός ἐργασίας, τό κέρδος καί ἡ πρόσοδος, κοντολογῆς, στήν ὁποία καταναλώνονται τά εἰσοδήματα, τό προϊόν, σύμφωνα μέ τήν ἀξία του ἀποτελεῖται τό ἴδιο ἀπό τρία συστατικά μέρη: Τό ἕνα συστατικό εἶναι ἴσο μέ τήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου πού καταναλώθηκε στήν παραγωγή. Ἕνα δεύτερο συστατικό εἶναι ἴσο μέ τήν ἀξία τοῦ μεταβλητοῦ μέρους τοῦ προκαταβλημένου στήν παραγωγή κεφαλαίου πού ἔχει δαπανηθεῖ γιά μισθούς ἐργασίας. Τέλος, ἕνα τρίτο

1* εἶδος.

συστατικό εἶναι ἴσο μέ τήν παραγμένη ὑπεραξία, δηλαδή εἶναι ἴσο μέ τό κέρδος + τήν πρόσοδο. Τό πρῶτο συστατικό μέρος τοῦ προϊόντος τῆς κατηγορίας II, ἡ ἀξία τοῦ σταθεροῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου, δέν μπορεῖ νά καταναλωθεῖ οὔτε ἀπό τούς κεφαλαιοκράτες, οὔτε ἀπό τούς ἐργάτες τῆς κατηγορίας II, οὔτε ἀπό τούς γαιοκτήμονες. Δέν ἀποτελεῖ μέρος τοῦ εἰσοδήματός τους, ἀλλά πρέπει νά ἀντικατασταθεῖ σέ εἶδος, καί πρέπει νά πουληθεῖ, γιά νά μπορεῖ νά γίνει ἡ ἀντικατάστασή του. Ἀντίθετα, τά δυό ἄλλα συστατικά αὐτοῦ τοῦ προϊόντος εἶναι ἴσα μέ τήν ἀξία τῶν εἰσοδημάτων πού παράγονται στήν κατηγορία αὐτή = μισθός ἐργασίας + κέρδος + πρόσοδος.

Στήν κατηγορία I, ὡς πρός τή μορφή του, τό προϊόν συνίσταται ἀπό τά ἴδια συστατικά μέρη. Τό μέρος ὅμως, πού ἀποτελεῖ ἐδῶ τό εἰσόδημα, μισθός ἐργασίας + κέρδος + πρόσοδος, κοντολογῆς τό μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου + τήν ὑπεραξία, δέν καταναλώνεται ἐδῶ μέ τή φυσική μορφή τῶν προϊόντων αὐτῆς τῆς κατηγορίας I, ἀλλά μέ τή μορφή τῶν προϊόντων τῆς κατηγορίας II. Ἑπομένως, ἡ ἀξία τῶν εἰσοδημάτων τῆς κατηγορίας I πρέπει νά καταναλωθεῖ μέ τή μορφή τοῦ μέρους ἐκείνου τοῦ προϊόντος τῆς κατηγορίας II, τό ὁποῖο ἀποτελεῖ τό σταθερό κεφάλαιο τῆς κατηγορίας II, πού πρέπει νά ἀντικατασταθεῖ. Τό μέρος τοῦ προϊόντος τῆς κατηγορίας II, πού πρέπει νά ἀντικαταστήσει τό σταθερό της κεφάλαιο, καταναλώνεται μέ τή φυσική του μορφή ἀπό τούς ἐργάτες, τούς κεφαλαιοκράτες καί τούς γαιοκτήμονες τῆς κατηγορίας I. Τά εἰσοδήματά τους τά δαπανοῦν σ' αὐτό τό προϊόν τῆς κατηγορίας II. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τό προϊόν τῆς κατηγορίας I μέ τή φυσική του μορφή, ἐφόσον ἀντιπροσωπεύει εἰσόδημα τῆς κατηγορίας I, καταναλώνεται παραγωγικά ἀπό τήν κατηγορία II, γιατί ἀντικατασταίνει σέ εἶδος τό σταθερό της κεφάλαιο. Τέλος, τό καταναλωμένο σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου τῆς κατηγορίας I ἀντικατασταίνεται ἀπό τά ἴδια προϊόντα αὐτῆς τῆς κατηγορίας, πού ἀποτελοῦνται ἀκριβῶς ἀπό μέσα ἐργασίας, ἀπό πρῶτες καί βοηθητικές ὕλες κλπ., ἐνμέρει μέ ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στούς κεφαλαιοκράτες τῆς κατηγορίας I, ἐνμέρει μέ τό ὅτι ἕνα μέρος αὐτῶν τῶν κεφαλαιοκρατῶν μπορεῖ νά χρησιμοποιήσει ἄμεσα, πάλι σάν μέσο παραγωγῆς τό δικό του προϊόν.

Ἄς πάρουμε τό προηγούμενο σχῆμα τῆς ἁπλῆς ἀναπαραγωγῆς (βλέπε «Τό Κεφάλαιο», Βιβλίο II, κεφ. XX, II):

$$\left.\begin{array}{r} \text{I. } 4.000_{\sigma} + 1.000_{\mu} + 1.000_{\upsilon} = 6.000 \\ \text{II. } 2.000_{\sigma} + 500_{\mu} + 500_{\upsilon} = 3.000 \end{array}\right\} = 9.000$$

Ἑπομένως, στήν ὑποδιαίρεση II οἱ παραγωγοί καί οἱ γαιοκτήμονες καταναλώνουν σάν εἰσόδημα $500_{\mu} + 500_{\upsilon} = 1.000$. Ἔτσι μένουν γιά νά ἀντικατασταθοῦν 2.000_{σ}. Αὐτά καταναλώνονται ἀπό τούς ἐργάτες, τούς κεφαλαιοκράτες καί τούς εἰσοδηματίες προσόδου τῆς ὑποδιαίρεσης I, τά εἰσοδήματα τῶν ὁποίων εἶναι $= 1.000_{\mu} + 1.000_{\upsilon} = 2.000$. Τό καταναλώσιμο προϊόν τῆς ὑποδιαίρεσης II καταναλώνεται σάν εἰσόδημα τῆς I, τό δέ μέρος τοῦ εἰσοδήματος τῆς ὑποδιαίρεσης I, πού ὑπάρχει μέ τή μορφή μή καταναλώσιμου προϊόντος, καταναλώνεται σάν σταθερό κεφάλαιο ἀπό τήν ὑποδιαίρεση II. Ἀπομένει, λοιπόν, νά ξεκαθαριστεῖ τί ἀπογίνονται τά 4.000_{σ} τῆς I. Αὐτά ἀντικαθίστανται ἀπό τό δικό της προϊόν τῆς ὑποδιαίρεσης I = 6.000, ἤ πιό σωστά = 6.000 — 2.000, γιατί αὐτά τά 2.000 ἔχουν ἤδη μετατραπεῖ σέ σταθερό κεφάλαιο γιά τήν ὑποδιαίρεση II. Πρέπει πάντως νά παρατηρηθεῖ ὅτι οἱ ἀριθμοί ἔχουν αὐθαίρετα διαλεχτεῖ, ἑπομένως ἐμφανίζεται αὐθαίρετη καί ἡ σχέση ἀνάμεσα στήν ἀξία τοῦ εἰσοδήματος τῆς ὑποδιαίρεσης I καί στήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου τῆς II. Εἶναι ὡστόσο καταφανές πώς, ἐφόσον τό προτσές ἀναπαραγωγῆς συντελεῖται ὁμαλά καί μέ ἀμετάβλητους τούς ἄλλους ὅρους, δηλαδή παραβλέποντας τή συσσώρευση, τό ἄθροισμα τῆς ἀξίας τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, τοῦ κέρδους καί τῆς προσόδου τῆς ὑποδιαίρεσης I, πρέπει νά εἶναι ἴσο μέ τήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου τῆς ὑποδιαίρεσης II. Διαφορετικά, εἴτε ἡ ὑποδιαίρεση II δέν μπορεῖ ν' ἀναπληρώσει τό σταθερό της κεφάλαιο, εἴτε ἡ ὑποδιαίρεση I δέν μπορεῖ νά μετατρέψει τό εἰσόδημά της ἀπό τή μή καταναλώσιμη στήν καταναλώσιμη μορφή.

Ἡ ἀξία τοῦ χρονιάτικου ἐμπορευματικοῦ προϊόντος, ἀκριβῶς ὅπως ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορευματικοῦ προϊόντος μιᾶς ἰδιαίτερης ἐπένδυσης κεφαλαίου, καί ὅπως ἡ ἀξία κάθε ξεχωριστοῦ ἐμπορεύματος, χωρίζεται λοιπόν σέ δυό συστατικά μέρη: στό ἕνα μέρος A, πού ἀναπληρώνει τήν ἀξία τοῦ προκαταβλημένου σταθεροῦ κεφαλαίου, καί σέ ἕνα ἄλλο μέρος B, πού μέ τή μορφή εἰσοδήματος ἐμφανίζεται σάν μισθός ἐργασίας, κέρδος καί πρόσοδος. Τό B, τό δεύτερο συστατικό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος ἀποτελεῖ κατά τοῦτο μιά ἀντίθεση πρός τό πρῶτο συστατικό A, γιατί τό A, μέ ἀναλλοίωτους ὅλους τούς ἄλλους ὅρους, 1) δέν παίρνει ποτέ τή μορφή τοῦ εἰσοδήματος, 2) γιατί πάντοτε ἐπαναρρέει μέ τή μορφή κεφαλαίου, καί μάλιστα σταθεροῦ κεφαλαίου. Καί τό ἄλλο συστατικό μέρος B περικλείνει, ὅμως, μέ τή σειρά του ἀντιθέσεις. Τό κέρδος καί ἡ πρόσοδος τό κοινό πού ἔχουν μέ τόν μισθό ἐργασίας εἶναι ὅτι καί τά τρία εἶναι μορφές εἰσοδήματος.

Παρ' ὅλα αὐτά διαφέρουν οὐσιαστικά μεταξύ τους ἀπό τό γεγονός ὅτι τό κέρδος καί ἡ πρόσοδος ἀποτελοῦν ὑπεραξία, δηλαδή ἀπλήρωτη δουλιά, ἐνῶ ὁ μισθός ἀποτελεῖ ἐργασία πληρωμένη. Τό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος, πού παρασταίνει ξοδεμένο μισθό ἐργασίας, δηλαδή αὐτό πού ἀναπληρώνει τόν μισθό ἐργασίας, καί, σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας, ἐκεῖ πού ἡ ἀναπαραγωγή συντελεῖται στήν ἴδια κλίμακα καί κάτω ἀπό τούς ἴδιους ὅρους, ξαναμετατρέπεται πάλι σέ μισθό ἐργασίας, ἐπαναρρέει πρῶτα σάν μεταβλητό κεφάλαιο, σάν συστατικό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού πρέπει νά ξαναπροκαταβληθεῖ γιά τήν ἀναπαραγωγή. Αὐτό τό συστατικό μέρος λειτουργεῖ διπλά. Ὑπάρχει πρῶτα μέ τή μορφή κεφαλαίου, καί σάν τέτιο ἀνταλλάσσεται μέ τήν ἐργατική δύναμη. Στά χέρια τοῦ ἐργάτη μετατρέπεται στό εἰσόδημα, πού τό πορίζεται ἀπό τήν πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμής του, πού σάν εἰσόδημα τό ἀνταλλάσσει μέ μέσα συντήρησης καί τό καταναλώνει. Αὐτό τό διπλό προτσές φανερώνεται μέ τή μεσολάβηση τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας. Τό μεταβλητό κεφάλαιο προκαταβάλλεται σέ χρῆμα, καί ξοδεύεται γιά τήν πληρωμή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας. Αὐτή εἶναι ἡ πρώτη του λειτουργία σάν κεφάλαιο. Ἀνταλλάσσεται μέ τήν ἐργατική δύναμη καί μετατρέπεται στήν ἐκδήλωση αὐτῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης, σέ ἐργασία. Αὐτό εἶναι τό προτσές γιά τόν κεφαλαιοκράτη. Δεύτερο, ὅμως: μέ τό χρῆμα αὐτό οἱ ἐργάτες ἀγοράζουν ἕνα μέρος τοῦ ἐμπορευματικοῦ προϊόντος τους, πού μετριέται μέ τό χρῆμα αὐτό, καί πού τό καταναλώνουν σάν εἰσόδημα. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι δέν ὑπάρχει ἡ χρηματική κυκλοφορία, τότε ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος τοῦ ἐργάτη βρίσκεται στά χέρια τοῦ κεφαλαιοκράτη μέ τή μορφή ὑπάρχοντος κεφαλαίου. Τό μέρος αὐτό τό προκαταβάλλει σάν κεφάλαιο, τό δίνει στόν ἐργάτη ἔναντι νέας ἐργατικῆς δύναμης, ἐνῶ ὁ ἐργάτης τό καταναλώνει σάν εἰσόδημα ἄμεσα ἤ ἀφοῦ τό ἀνταλλάξει μέ ἄλλα ἐμπορεύματα. Ἑπομένως, τό μέρος τοῦ προϊόντος, πού κατά τήν ἀναπαραγωγή προορίζεται νά μετατραπεῖ σέ μισθό ἐργασίας, σέ εἰσόδημα γιά τόν ἐργάτη, ἐπαναρρέει πρῶτα στά χέρια τοῦ κεφαλαιοκράτη μέ τή μορφή κεφαλαίου, πιό σωστά, μέ τή μορφή μεταβλητοῦ κεφαλαίου. Τό γεγονός ὅτι ἐπαναρρέει μέ τή μορφή αὐτή, ἀποτελεῖ οὐσιαστικό ὅρο γιά τό ὅτι ἀναπαράγονται διαρκῶς ἡ ἐργασία, σάν μισθωτή ἐργασία, τά μέσα παραγωγῆς σάν κεφάλαιο καί τό ἴδιο τό προτσές τῆς παραγωγῆς σάν κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς.

Ἄν θέλει κανείς να μή μπλεχτεῖ σέ ἀνωφελεῖς δυσκολίες, θά πρέπει νά διακρίνει τό ἀκαθάριστο ἔσοδο (Rohertrag) καί τό κα-

θαρό ἔσοδο (Reinertrag) ἀπό τό ἀκαθάριστο εἰσόδημα (Roheinkommen) καί ἀπό τό καθαρό εἰσόδημα (Reineinkommen).

Τό ἀκαθάριστο ἔσοδο ἤ τό ἀκαθάριστο προϊόν (Rohprodukt) εἶναι ὁλόκληρο τό ἀναπαραγμένο προϊόν. Ἄν ἀφαιρέσουμε τό χρησιμοποιημένο, ὄχι ὅμως καταναλωμένο μέρος τοῦ πάγιου κεφαλαίου, ἡ ἀξία τοῦ ἀκαθάριστου ἐσόδου ἤ τοῦ συνολικοῦ προϊόντος εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία τοῦ προκαταβληθέντος καί στήν παραγωγή καταναλωθέντος κεφαλαίου, τοῦ σταθεροῦ καί τοῦ μεταβλητοῦ, σύν τήν ὑπεραξία, πού χωρίζεται σέ κέρδος καί πρόσοδο. Ἤ, ἄν πάρουμε ὄχι τό προϊόν τοῦ ἑνός ξεχωριστοῦ κεφαλαίου, ἀλλά τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου, τό ἀκαθάριστο ἔσοδο εἶναι ἴσο μέ τά ὑλικά στοιχεῖα, πού ἀποτελοῦν τό σταθερό καί τό μεταβλητό κεφάλαιο, σύν τά ὑλικά στοιχεῖα τοῦ ὑπερπροϊόντος πού παρασταίνουν τό κέρδος καί τήν πρόσοδο.

Τό ἀκαθάριστο εἰσόδημα εἶναι τό μέρος τῆς ἀξίας καί τό μετρημένο ἀπό αὐτό μέρος τοῦ συνολικοῦ ἤ ἀκαθάριστου προϊόντος (Bruttoprodukts oder Rohprodukts), τό ὁποῖο ἀπομένει ὕστερα ἀπό τήν ἀφαίρεση τοῦ μέρους τῆς ἀξίας καί τοῦ μετρημένου ἀπό αὐτό μέρους τοῦ προϊόντος τῆς συνολικῆς παραγωγῆς, τό ὁποῖο ἀναπληρώνει τό προκαταβλημένο καί καταναλωμένο στήν παραγωγή σταθερό κεφάλαιο. Ἑπομένως, τό ἀκαθάριστο εἰσόδημα εἶναι ἴσο μέ τό μισθό ἐργασίας (ἤ μέ τό μέρος τοῦ προϊόντος, πού εἶναι προορισμένο νά ξαναγίνει εἰσόδημα τοῦ ἐργάτη) + τό κέρδος + τήν πρόσοδο. Ἀντίθετα, τό καθαρό εἰσόδημα εἶναι ἡ ὑπεραξία καί, ἑπομένως, τό ὑπερπροϊόν, τό ὁποῖο ἀπομένει ὕστερα ἀπό τήν ἀφαίρεση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας ἀπό τό ἀκαθάριστο εἰσόδημα καί πού, ἑπομένως, παρασταίνει πράγματι τήν ὑπεραξία, τήν ὁποία πραγματοποίησε τό κεφάλαιο καί ὀφείλει νά τή μοιραστεῖ μέ τούς γαιοκτήμονες, καί τό ὑπερπροϊόν πού μετριέται ἀπό αὐτήν.

Ἔχουμε ἤδη δεῖ, ὅτι ἡ ἀξία κάθε ξεχωριστοῦ ἐμπορεύματος, καί ἡ ἀξία τοῦ συνολικοῦ ἐμπορευματικοῦ προϊόντος κάθε ξεχωριστοῦ κεφαλαίου χωρίζεται σέ δυό μέρη: σέ ἕνα, πού ἀναπληρώνει ἁπλῶς σταθερό κεφάλαιο, καί σέ ἕνα ἄλλο, πού, παρ' ὅλο ἕνα κλάσμα του ἐπιστρέφει σάν μεταβλητό κεφάλαιο, δηλαδή ἐπαναρρέει ἐπίσης μέ τή *μορφή* κεφαλαίου, ἔχει ὡστόσο τόν προορισμό νά μετατραπεῖ ὁλοκληρωτικά σέ ἀκαθάριστο εἰσόδημα, καί νά πάρει τή μορφή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, τοῦ κέρδους καί τῆς προσόδου, τό ἄθροισμα τῶν ὁποίων συγκροτεῖ τό ἀκαθάριστο εἰσόδημα. Εἴδαμε ἀκόμα ὅτι τό ἴδιο γίνεται σχετικά μέ τήν ἀξία τοῦ χρονιάτικου συνολικοῦ προϊόντος μιᾶς

κοινωνίας. Μιά διαφορά ἀνάμεσα στό προϊόν τοῦ ξεχωριστοῦ κεφαλαιοκράτη καί στό προϊόν τῆς κοινωνίας ὑπάρχει μόνο στό ὅτι: ἐξεταζόμενο ἀπό τήν ἄποψη τοῦ ξεχωριστοῦ κεφαλαιοκράτη, τό καθαρό εἰσόδημα διαφέρει ἀπό τό ἀκαθάριστο εἰσόδημα, γιατί τό δεύτερο περιλαβαίνει τόν μισθό ἐργασίας, ἐνῶ τό πρῶτο τόν ἀποκλείει. Ἄν πάρουμε ὅμως τό εἰσόδημα ὅλης τῆς κοινωνίας, τό ἐθνικό εἰσόδημα συνίσταται ἀπό μισθό ἐργασίας σύν κέρδος σύν πρόσοδο, δηλαδή ἀπό τό ἀκαθάριστο εἰσόδημα. Ὡστόσο ἀποτελεῖ καί αὐτό κατά τοῦτο μιά ἀφαίρεση, κατά τό ὅτι ὅλη ἡ κοινωνία, πάνω στή βάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς στέκει στήν κεφαλαιοκρατική ἄποψη καί γι' αὐτό θεωρεῖ καθαρό εἰσόδημα μόνο τό εἰσόδημα πού ἀναλύεται σέ κέρδος καί πρόσοδο.

Ἀντίθετα, ἡ φαντασία, ὅπως λ.χ. τοῦ κυρίου Σαιῆ, ὅτι ὁλόκληρο τό ἔσοδο, τό συνολικό ἀκαθάριστο προϊόν, γιά ἕνα ἔθνος ἀνάγεται σέ καθαρό ἔσοδο ἤ ὅτι δέν διαφέρει ἀπό αὐτό, ὅτι δηλαδή αὐτή ἡ διαφορά παύει νά ὑπάρχει, ὅταν τή δεῖ κανείς ἀπό τήν ἐθνική σκοπιά — ἡ φαντασία αὐτή δέν εἶναι παρά ἡ ἀναγκαία καί τελευταία ἔκφραση τοῦ παράλογου δόγματος, πού ἀπό τόν καιρό τοῦ Α. Σμίθ διαπερνάει ὁλόκληρη τήν πολιτική οἰκονομία, ὅτι τάχα ὅλη ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων ἀναλύεται σέ τελευταία ἀνάλυση ὁλότελα σέ εἰσοδήματα, δηλαδή σέ μισθό ἐργασίας, κέρδος καί πρόσοδο[51].

Ἐννοεῖται, ὅταν πρόκειται γιά τόν κάθε ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη, ὅτι ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος του πρέπει νά ξαναμετατραπεῖ σέ κεφάλαιο (ἀκόμα καί ὅταν δέν παρθεῖ ὑπόψη ἡ διεύρυνση τῆς ἀναπαρα-

[51] Ὁ Ρικάρντο κάνει τήν ἀκόλουθη πολύ καλή παρατήρηση σχετικά μέ τόν ἀπερίσκεφτο Σαιή: «Σχετικά μέ τό καθαρό προϊόν καί τό ἀκαθάριστο προϊόν ὁ κύριος Σαιή λέει τά ἑξῆς: „Ἡ συνολική παραγμένη ἀξία εἶναι τό ἀκαθάριστο προϊόν. Ὅταν ἀφαιρεθοῦν ἀπό αὐτήν τά ἔξοδα παραγωγῆς ἡ ἀξία αὐτή εἶναι τό καθαρό προϊόν!" (τόμ. II, σελ. 491).[162] Ἔτσι δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει καθαρό προϊόν, γιατί, σύμφωνα μέ τόν Σαιή τά ἔξοδα παραγωγῆς ἀποτελοῦνται ἀπό πρόσοδο, μισθούς καί κέρδος. Στή σελίδα 508 λέει: „Ἡ ἀξία ἑνός προϊόντος, ἡ ἀξία μιᾶς παραγωγικῆς ὑπηρεσίας, ἡ ἀξία τῶν ἐξόδων παραγωγῆς εἶναι λοιπόν ὅλες ὅμοιες ἀξίες, ὅσο καιρό ἀφήνει κανείς τά πράγματα νά ἀκολουθοῦν τή φυσική τους πορεία". Ἀφαίρεσε ἕνα σύνολο ἀπό ἕνα σύνολο καί δέν θά μείνει τίποτα». (Ricardo. «Principles», ch. XXXII, p. 512, note). — Κατά τά ἄλλα, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, καί ὁ Ρικάρντο πουθενά δέν ἀνασκεύασε τή λαθεμένη ἀνάλυση τῆς τιμῆς τοῦ ἐμπορεύματος τοῦ Σμίθ, τήν ἀναγωγή της στό ἄθροισμα τῆς ἀξίας τῶν εἰσοδημάτων. Δέν νοιάζεται γι' αὐτήν, καί στίς ἀναλύσεις του τή δέχεται γιά σωστή, ἐφόσον «δέν παίρνει ὑπόψη του» τό σταθερό μέρος τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων. Ἐπανέρχεται ἐπίσης κάθε τόσο στόν ἴδιο τρόπο ἀντίληψης.

γωγῆς ἤ ἡ συσσώρευση) καί μάλιστα ὄχι μόνο σέ μεταβλητό κεφάλαιο, πού μέ τή σειρά του τό ἴδιο προορίζεται νά μετατραπεῖ σέ εἰσόδημα γιά τούς ἐργάτες, δηλαδή σέ μιά μορφή εἰσοδήματος, ἀλλά καί σέ σταθερό κεφάλαιο, πού δέν μπορεῖ ποτέ νά μετατραπεῖ σέ εἰσόδημα. Καί ἡ πιό ἁπλή κατανόηση τοῦ προτσές παραγωγῆς τό δείχνει αὐτό κατάδηλα. Ἡ δυσκολία ἀρχίζει μόνο ἀπό τή στιγμή πού τό προτσές παραγωγῆς ἐξετάζεται στό σύνολό του. Τό γεγονός ὅτι ἡ ἀξία ὁλόκληρου τοῦ μέρους τοῦ προϊόντος, πού καταναλώνεται σάν εἰσόδημα μέ τή μορφή μισθοῦ ἐργασίας, κέρδους καί προσόδου (ὁπότε δέν ἔχει καμιά σημασία ἄν καταναλώνεται ἀτομικά ἤ παραγωγικά), στήν ἀνάλυση ἀνάγεται πράγματι ὁλοκληρωτικά στό ποσό τῆς ἀξίας πού ἀποτελεῖται ἀπό μισθό ἐργασίας σύν κέρδος σύν πρόσοδο, δηλαδή στή συνολική ἀξία τῶν τριῶν εἰσοδημάτων, παρ' ὅλο πού ἡ ἀξία αὐτοῦ τοῦ μέρους τοῦ προϊόντος καθώς καί ἐκείνου πού δέν μπαίνει στό εἰσόδημα, περιέχει ἕνα μέρος τῆς ἀξίας = K, ἴσο μέ τήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού περιέχεται σ' αὐτά, δηλαδή prima facie[1*] εἶναι ἀδύνατο νά περιορίζεται ἀπό τήν ἀξία τοῦ εἰσοδήματος: ἀπό τή μιά μεριά ἔχουμε τό πραχτικά ἀναμφισβήτητο γεγονός, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἔχουμε τήν ἐξίσου ἀναμφισβήτητη θεωρητική ἀντίφαση — ἡ δυσκολία αὐτή μπορεῖ εὐκολότερα ἀπ' ὅλα νά παρακαμφθεῖ μέ τόν ἰσχυρισμό ὅτι ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος μόνο φαινομενικά, ἀπό τή σκοπιά τοῦ ξεχωριστοῦ κεφαλαιοκράτη, περιέχει ἕνα παραπέρα μέρος ἀξίας πού διαφέρει ἀπό τό μέρος ἐκεῖνο πού ὑπάρχει μέ τή μορφή εἰσοδήματος. Ἡ φράση: στόν ἕνα ἐμφανίζεται σάν εἰσόδημα, αὐτό πού γιά τόν ἄλλο ἀποτελεῖ κεφάλαιο, κάνει περιττή κάθε παραπέρα σκέψη. Πῶς μπορεῖ νά ἀντικατασταθεῖ τό παλιό κεφάλαιο, ὅταν ἡ ἀξία ὅλου τοῦ προϊόντος εἶναι καταναλώσιμη μέ τή μορφή εἰσοδημάτων; Καί πῶς μπορεῖ ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος κάθε ξεχωριστοῦ κεφαλαίου νά εἶναι ἴση μέ τό ἄθροισμα τῆς ἀξίας τῶν τριῶν εἰσοδημάτων σύν τό K, δηλαδή σύν τό σταθερό κεφάλαιο, ἐνῶ τό ἄθροισμα τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων ὅλων τῶν κεφαλαίων νά εἶναι ἴσο μέ τό ἄθροισμα τῆς ἀξίας τῶν τριῶν εἰσοδημάτων σύν 0; Ὅλα αὐτά ἐμφανίζονται φυσικά ἐδῶ σάν ἄλυτο αἴνιγμα, καί πρέπει νά ἐξηγηθοῦν μέ τό ὅτι ἡ ἀνάλυση εἶναι γενικά ἀνίκανη νά μπεῖ στό νόημα τῶν ἁπλῶν στοιχείων τῆς τιμῆς, καί ὅτι ἀντίθετα θά πρέπει νά ἀρκεστοῦμε μέ τό νά περιστρεφόμαστε σ' ἕναν φαῦλο κύκλο καί μέ τό νά ἀναβάλουμε ἐπ' ἄπειρον τή λύση του. Ἔτσι πού, αὐτό πού

[1*] ὁλοφάνερα.

ἐμφανίζεται σάν σταθερό κεφάλαιο, νά μπορεῖ νά ἀναχθεῖ σέ μισθό ἐργασίας, κέρδος καί πρόσοδο, ἐνῶ οἱ ἐμπορευματικές ἀξίες, μέ τίς ὁποῖες παρασταίνονται ὁ μισθός ἐργασίας, τό κέρδος καί ἡ πρόσοδος μέ τή σειρά τους καθορίζονται ἀπό τόν μισθό ἐργασίας, τό κέρδος καί τήν πρόσοδο καί οὕτω καθεξῆς χωρίς τέλος[52].

Τό πέρα γιά πέρα λαθεμένο δόγμα, ὅτι ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων σέ τελευταία ἀνάλυση μπορεῖ νά ἀναχθεῖ σέ μισθό ἐργασίας + κέρδος + πρόσοδο, ἐκφράζεται καί ἔτσι, ὅτι ὁ καταναλωτής πρέπει σέ τελευταία ἀνάλυση νά πληρώσει τή συνολική ἀξία τοῦ συνολικοῦ προϊόντος, ἤ καί ἔτσι, ὅτι ἡ χρηματική κυκλοφορία ἀνάμεσα στούς παραγωγούς καί στούς καταναλωτές πρέπει νά εἶναι σέ τελευταία ἀνάλυση ἴση μέ τήν χρηματική κυκλοφορία ἀνάμεσα στούς ἴδιους τούς παραγωγούς (Τούκ).[163] Θέσεις πού ὅλες εἶναι ἐξίσου λαθεμένες μέ τήν ἀρχή πάνω στήν ὁποία στηρίζονται.

Οἱ δυσκολίες πού ὁδηγοῦν σ' αὐτή, τή λαθεμένη καί ἀπό πρώτη ματιά παράλογη ἀνάλυση εἶναι κοντολογῆς οἱ ἑξῆς:

1) Ὅτι δέν ἔχει κατανοηθεῖ ἡ βασική σχέση σταθεροῦ καί μεταβλητοῦ κεφαλαίου, ἑπομένως καί ἡ φύση τῆς ὑπεραξίας, δηλαδή ὅλη ἡ βάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἡ ἀξία κάθε ἐπιμέρους προϊόντος τοῦ κεφαλαίου, κάθε ξεχωριστοῦ ἐμπορεύματος,

[52] «Σέ κάθε κοινωνία ἡ τιμή κάθε ἐμπορεύματος ἀνάγεται τελικά στό ἕνα ἤ στό ἄλλο, ἤ καί στά τρία αὐτά μέρη» (δηλαδή σέ μισθό ἐργασίας, κέρδος καί πρόσοδο). «...Μπορεῖ νά φαίνεται ὅτι εἶναι ἀπαραίτητο ἕνα τέταρτο μέρος, γιά νά ἀναπληρώσει τό κεφάλαιο τοῦ παχτωτῆ, ἤ γιά νά ἀναπληρώσει τή φθορά τῶν ὑποζυγίων του καί τῶν ἄλλων γεωργικῶν ἐργαλείων του. Πρέπει ὅμως νά παρθεῖ ὑπόψη, ὅτι ἡ τιμή ὁποιουδήποτε γεωργικοῦ ἐργαλείου, λ.χ. ἑνός ἀλόγου δουλιᾶς, ἀποτελεῖται μέ τή σειρά του ἀπό τά πιό πάνω τρία μέρη: ἀπό τήν πρόσοδο τῆς γῆς, πάνω στήν ὁποία ἔχει ἐκτραφεῖ τό ἄλογο, ἀπό τήν ἐργασία τῆς ἐκτροφῆς του, καί ἀπό τό κέρδος τοῦ παχτωτῆ, πού προκαταβάλλει καί τά δυό, τήν πρόσοδο αὐτῆς τῆς γῆς καί τόν μισθό αὐτῆς τῆς ἐργασίας. Γι' αὐτό, παρ' ὅλο πού ἡ τιμή τοῦ σίτου μπορεῖ νά ἀναπληρώνει καί τήν τιμή καί τά ἔξοδα συντήρησης τοῦ ἀλόγου, ὡστόσο ὅλη ἡ τιμή ἐξακολουθεῖ νά ἀνάγεται ἄμεσα ἤ σέ τελευταία ἀνάλυση στά ἴδια τρία μέρη: γαιοπρόσοδο, ἐργασία» (θέλει νά πεῖ μισθό) «καί κέρδος». (A. Smith, «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations» Vol. I. London 1776, p, 60-61). Θά δείξουμε ἀργότερα ἀκόμα, πῶς ὁ ἴδιος ὁ A. Σμίθ διαισθάνεται τήν ἀντίφαση καί τήν ἀνεπάρκεια αὐτῆς τῆς ὑπεκφυγῆς, γιατί δέν πρόκειται παρά μόνο γιά ὑπεκφυγή, ὅταν μᾶς στέλνει ἀπό τόν Πόντιο στόν Πιλάτο, παρ' ὅλο πού πουθενά δέν μᾶς δείχνει τήν πραγματική ἐπένδυση κεφαλαίου, στήν ὁποία ἡ τιμή τοῦ προϊόντος ἀνάγεται ultimately[1*] σ' αὐτά τά τρία μέρη, χωρίς παραπέρα progressus[2*].

[1*] σέ τελευταία ἀνάλυση — [2*] συνέχιση.

περικλείνει ἕνα μέρος ἀξίας ἴσο μέ τό σταθερό κεφάλαιο, ἕνα μέρος ἀξίας ἴσο μέ τό μεταβλητό κεφάλαιο (πού ἔχει μετατραπεῖ σέ μισθό ἐργασίας γιά τούς ἐργάτες) καί ἕνα μέρος ἀξίας ἴσο μέ τήν ὑπεραξία (πού ἀργότερα χωρίζεται σέ κέρδος καί πρόσοδο). Πῶς εἶναι λοιπόν δυνατό, ὁ ἐργάτης μέ τό μισθό ἐργασίας του, ὁ κεφαλαιοκράτης μέ τό κέρδος του, ὁ γαιοκτήμονας μέ τήν πρόσοδό του νά ἀγοράζουν ἐμπορεύματα, τό καθένα ἀπό τά ὁποῖα νά περιέχει ὄχι μόνο ἕνα ἀπό τά συστατικά αὐτά μέρη, ἀλλά καί τά τρία μαζί καί πῶς εἶναι δυνατό τό ἄθροισμα τῆς ἀξίας τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, τοῦ κέρδους καί τῆς προσόδου, δηλαδή μαζί καί τῶν τριῶν πηγῶν εἰσοδήματος, νά ἀγοράζει τά ἐμπορεύματα πού μπαίνουν στή συνολική κατανάλωση τῶν ἀνθρώπων πού εἰσπράττουν αὐτά τά εἰσοδήματα, τά ἐμπορεύματα πού, ἐκτός ἀπό τά τρία αὐτά συστατικά μέρη τῆς ἀξίας περιέχουν καί ἕνα πλεονάζον συστατικό τῆς ἀξίας, συγκεκριμένα τό σταθερό κεφάλαιο; Πῶς εἶναι δυνατό μέ μιά ἀξία τριῶν μερῶν νά ἀγοράζεται μιά ἀξία τεσσάρων μερῶν;[53]

Τήν ἀνάλυση αὐτή τήν κάναμε στό II Βιβλίο τοῦ «Κεφαλαίου», στό III τμῆμα.

2) Ὅτι δέν κατανοήθηκε ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἡ ἐργασία, προσθέτοντας νέα ἀξία, διατηρεῖ παλιά ἀξία μέ νέα μορφή χωρίς νά παράγει ξανά αὐτή τήν ἀξία.

[53] Ὁ Προυντόν ὁμολογεῖ τήν ἀνικανότητά του νά τό κατανοήσει αὐτό μέ τήν στενοκέφαλη διατύπωση: l'ouvrier ne peut pas racheter son propre produit[1*], γιατί περιλαβαίνεται σ' αὐτό ὁ τόκος πού προστίθεται[164] στήν prix-de-revient[2*]. Πῶς ὅμως τόν διορθώνει ὁ Ἐζέν Φορκάντ; «Ἄν ἦταν ἀληθινή ἡ παρατήρηση τοῦ Προυντόν, δέν θά ἔθιγε μόνο τά κέρδη τοῦ κεφαλαίου, ἀλλά θά ἐκμηδένιζε τήν ἴδια τή δυνατότητα ὕπαρξης τῆς βιομηχανίας. Ἄν ὁ ἐργάτης ὑποχρεώνεται νά πληρώνει μέ 100 αὐτό γιά τό ὁποῖο πῆρε μόνο 80, ἄν ὁ μισθός δέν μπορεῖ νά ἀγοράσει ἀπό τό προϊόν παρά μόνο τήν ἀξία πού ἔχει προσθέσει σ' αὐτό, αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ μισθός δέν μπορεῖ νά ἀγοράσει τίποτα. Πράγματι, στήν τιμή κόστους ὑπάρχει πάντα κάτι πού εἶναι παραπάνω ἀπό τόν μισθό τοῦ ἐργάτη καί στήν τιμή πούλησης κάτι παραπάνω ἀπό τό κέρδος τοῦ ἐπιχειρηματία: ὑπάρχει λ.χ. ἡ τιμή τῆς πρώτης ὕλης πού συχνά πληρώνεται στό ἐξωτερικό... Ὁ Προυντόν ξέχασε ἕνα πράγμα μόνο, τή συνεχή αὔξηση τοῦ ἐθνικοῦ κεφαλαίου, ἔχει ξεχάσει ὅτι ἡ αὔξηση αὐτή διαπιστώνεται γιά ὅλους τούς ἐργαζόμενους, γιά τούς ἐπιχειρηματίες καί γιά τούς ἐργάτες». («Revue des deux Mondes», 1848, τ. 24, 998 — 999). Ἐδῶ ἔχουμε τήν αἰσιοδοξία τῆς ἀστικῆς ἀπερισκεψίας στήν ἀντίστοιχη σοφή μορφή. Πρῶτο, ὁ κύριος Φορκάντ νομίζει ὅτι ὁ ἐργάτης δέν θά μποροῦσε νά ζήσει ἄν πέρα ἀπό τήν ἀξία πού παράγει δέν θά ἔπαιρνε μιά ἀκόμα μεγαλύτερη ἀξία, ἐνῶ ἀντίστροφα θά ἦταν ἀδύνατη ἡ ὕπαρξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἄν ἔπαιρνε πραγματικά τήν ἀξία πού παράγει. Δεύτερο, γενικεύει σωστά τήν δυσκολία, πού ὁ Προυντόν τή διατύπωσε μόνο ἀπό μιά περιορισμένη ἄποψη. Ἡ τιμή τοῦ ἐμπορεύματος δέν περιλαβαίνει μόνο ἕνα πλεόνασμα πάνω ἀπό τό μισθό ἐργασίας, ἀλλά καί πάνω ἀπό τό κέρδος, συγκεκριμένα τό σταθερό μέρος τῆς ἀξίας. Ἔτσι, σύμφωνα μέ τοῦ Προυντόν τόν συλλογισμό, καί ὁ κεφαλαιοκράτης δέν θά μποροῦσε μέ τό κέρδος του νά ξαναγοράσει τό ἐμπόρευμα. Καί πῶς λύνει τό αἴνιγμα ὁ Φορκάντ; Μέ μιά παράλογη φράση: ὅτι τό κεφάλαιο αὐξάνει. Ἔτσι ἡ συνεχής αὔξηση τοῦ κεφαλαίου πρέπει μεταξύ ἄλλων νά ἐκδηλώνεται καί μέ τό ὅτι ἡ ἀνάλυση τῆς τιμῆς τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι ἀδύνατο νά γίνει γιά τόν οἰκονομολόγο, ὅταν πρόκειται γιά ἕνα κεφάλαιο 100, ἐνῶ γιά ἕνα κεφάλαιο 10.000 γίνεται περιττή. Τί θά ἔλεγε κανείς γιά τόν χημικό ἐκεῖνο πού στήν ἐρώτηση: Ποῦ ὀφείλεται τό γεγονός ὅτι τό προϊόν τῆς γῆς περιέχει περισσότερο ἄνθρακα ἀπό τό ἔδαφος; ἔδινε τήν ἀπάντηση: Αὐτό προέρχεται ἀπό τή συνεχή αὔξηση τῆς παραγωγῆς τῆς γῆς. Ἡ εὔλογη καλή θέληση νά ἀνακαλύπτουν στόν ἀστικό κόσμο τόν καλύτερο ὅλων τῶν δυνατῶν κόσμων, ἀντικαθιστᾶ στήν ἀγοραία πολιτική οἰκονομία κάθε ἀναγκαιότητα τῆς φιλαλήθειας καί τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρευνητικῆς τάσης.

[1*] ὁ ἐργάτης δέν μπορεῖ νά ἀγοράσει τό δικό του προϊόν — [2*] τιμή κόστους.

3) Ὅτι δέν κατανοεῖται ἡ ὅλη συνάφεια τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς, ὅπως παρουσιάζεται, ὅταν ἐξετάζεται ὄχι ἀπό τή σκοπιά τοῦ ξεχωριστοῦ κεφαλαιοκράτη, ἀλλά ἀπό τή σκοπιά τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου. Δέν κατανοεῖται ἡ δυσκολία, πού συνίσταται στό πῶς μπορεῖ τό προϊόν, στό ὁποῖο πραγματοποιοῦνται ὁ μισθός ἐργασίας καί ἡ ὑπεραξία, δηλαδή ὅλη ἡ ἀξία πού δημιούργησε στή διάρκεια τοῦ ἔτους ὅλη ἡ νεοπροσθεμένη ἐργασία, νά ἀντικατασταίνει τό σταθερό μέρος τῆς ἀξίας του καί ἐπιπλέον πῶς ταυτόχρονα μπορεῖ νά ἀνάγεται σέ μιά ἀξία πού περιορίζεται μόνο ἀπό τά εἰσοδήματα. Δέν κατανοεῖται ἀκόμα πῶς μπορεῖ ἀπό ὑλική ἄποψη καί σέ ἀξία νά ἀναπληρώνεται μέ νέο τό σταθερό κεφάλαιο πού καταναλώθηκε στήν παραγωγή, παρ' ὅλο πού ἡ συνολική ποσότητα τῆς νεοπροσθεμένης ἐργασίας πραγματοποιεῖται μόνο σέ μισθό ἐργασίας καί ὑπεραξία καί πῶς στό ἄθροισμα τῆς ἀξίας καί τῶν δύο παρασταίνεται ἐξαντλητικά. Ἀκριβῶς ἐδῶ βρίσκεται ἡ κύρια δυσκολία, στήν ἀνάλυση τῆς ἀναπαραγωγῆς καί τῆς σχέσης τῶν διάφορων συστατικῶν μερῶν της, τόσο ἀπό τήν ἄποψη τοῦ ὑλικοῦ της χαρακτήρα, ὅσο καί ἀπό τήν ἄποψη τῶν ἀξιακῶν σχέσών της.

4) Ἐδῶ ὅμως προστίθεται μιά ἀκόμα δυσκολία, πού μεγαλώνει ἀκόμα περισσότερο ἀπό τή στιγμή πού τά διάφορα συστατικά τῆς ὑπεραξίας ἐμφανίζονται μέ τή μορφή αὐτοτελῶν τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο εἰσοδημάτων. Συγκεκριμένα, ἡ δυσκολία, ὅτι οἱ πάγιοι προορισμοί τοῦ εἰσοδήματος καί τοῦ κεφαλαίου ἀνταλλάσσονται καί ἀλλά-

ζουν τή θέση τους ἔτσι, πού φαίνονται νά ἀποτελοῦν μόνο σχετικούς προορισμούς ἀπό τή σκοπιά τοῦ ξεχωριστοῦ κεφαλαιοκράτη, πού ὅμως φαίνονται σάν νά ἐξαφανίζονται κατά τή θεώρηση τοῦ συνολικοῦ προτσές παραγωγῆς. Λογουχάρη, τό εἰσόδημα τῶν ἐργατῶν καί τῶν κεφαλαιοκρατῶν τῆς ὑποδιαίρεσης I, πού παράγει σταθερό κεφάλαιο, ἀναπληρώνει σάν ἀξία καί ἀπό ὑλική ἄποψη τό σταθερό κεφάλαιο τῶν κεφαλαιοκρατῶν τῆς ὑποδιαίρεσης II, πού παράγει μέσα κατανάλωσης. Ἔτσι, μπορεῖ κανείς νά παρακάμψει τή δυσκολία μέ τήν ἀντίληψη, ὅτι, αὐτό πού εἶναι γιά τόν ἕνα εἰσόδημα, εἶναι γιά τόν ἄλλο κεφάλαιο καί ὅτι γι' αὐτό οἱ προορισμοί αὐτοί δέν ἔχουν καμιά δουλιά μέ τόν πραγματικό διαχωρισμό (Besonderung) τῶν συστατικῶν τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος. Ἀκόμα: ἐμπορεύματα πού τελικά προορίζονται νά ἀποτελέσουν τά ὑλικά στοιχεῖα τῆς εἰσοδηματικῆς δαπάνης, δηλαδή μέσα κατανάλωσης, περνοῦν ἀπό διάφορες βαθμίδες στή διάρκεια τοῦ ἔτους, λ.χ. μάλλινο νῆμα, ὕφασμα. Στή μιά βαθμίδα ἀποτελοῦν μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, στήν ἄλλη καταναλώνονται ἀτομικά, μπαίνουν δηλαδή ὁλότελα στό εἰσόδημα. Μπορεῖ, ἐπομένως, νά φανταστεῖ κανείς, ὅπως κάνει ὁ Σμίθ, ὅτι τό σταθερό κεφάλαιο εἶναι μόνο ἕνα φαινομενικό στοιχεῖο τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, πού ἐξαφανίζεται στή συνολική συνάφεια. Ἔτσι γίνεται ἀκόμα ἀνταλλαγή μεταβλητοῦ κεφαλαίου μέ εἰσόδημα. Ὁ ἐργάτης ἀγοράζει μέ τό μισθό ἐργασίας του τό μέρος ἐκεῖνο τῶν ἐμπορευμάτων, πού ἀποτελεῖ τό εἰσόδημά του. Ἔτσι ἀναπληρώνει ταυτόχρονα γιά τόν κεφαλαιοκράτη τή χρηματική μορφή τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου. Τέλος: ἕνα μέρος τῶν προϊόντων, πού ἀποτελοῦν σταθερό κεφάλαιο, ἀναπληρώνεται σέ εἶδος ἤ μέ ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στούς παραγωγούς τοῦ ἴδιου τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου. Πρόκειται γιά ἕνα προτσές, μέ τό ὁποῖο δέν ἔχουν καμιά σχέση οἱ καταναλωτές. Ὅταν τό παραβλέπει κανείς αὐτό, δημιουργεῖται ἡ ἐπίφαση ὅτι τό εἰσόδημα τῶν καταναλωτῶν ἀναπληρώνει ὁλόκληρο τό προϊόν, ἐπομένως καί τό σταθερό μέρος τῆς ἀξίας.

5) Ἐκτός ἀπό τή σύγχυση πού προκαλεῖ ἡ μετατροπή τῶν ἀξιῶν σέ τιμές παραγωγῆς, δημιουργεῖται ἀκόμα μιά σύγχυση μέ τή μετατροπή τῆς ὑπεραξίας σέ κέρδος καί πρόσοδο δηλ. σέ διάφορες ἰδιαίτερες, αὐτοτελεῖς ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη μορφές εἰσοδήματος, πού σχετίζονται μέ τά διάφορα στοιχεῖα τῆς παραγωγῆς. Ξεχνοῦν ὅτι οἱ ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων ἀποτελοῦν τή βάση, καί ὅτι ἡ διάσπαση αὐτῆς τῆς ἐμπορευματικῆς ἀξίας σέ ξεχωριστά συστατικά μέρη, καί ἡ παραπέρα ἐξέλιξη αὐτῶν τῶν συστατικῶν μερῶν τῆς ἀξίας σέ μορφές

εἰσοδήματος, ἡ μετατροπή τους σέ σχέσεις τῶν διαφόρων κατόχων τῶν διαφόρων συντελεστῶν τῆς παραγωγῆς πρός αὐτά τά ξεχωριστά συστατικά μέρη τῆς ἀξίας, ἡ κατανομή τους ἀνάμεσα σ' αὐτούς τούς κατόχους βάσει ὁρισμένων κατηγοριῶν καί τίτλων, δέν ἀλλάζουν ἀπολύτως τίποτε στόν καθορισμό τῆς ἀξίας καί στό νόμο της. Ὁ νόμος τῆς ἀξίας δέν ἀλλάζει ἐπίσης ἀπό τό γεγονός, ὅτι ἡ ἐξίσωση τοῦ κέρδους, δηλαδή ἡ κατανομή τῆς συνολικῆς ὑπεραξίας ἀνάμεσα στά διάφορα κεφάλαια, καί τά ἐμπόδια πού βάζει ἐνμέρει ἡ γαιοκτησία (στήν ἀπόλυτη γαιοπρόσοδο) σ' αὐτή τήν ἐξίσωση, καθορίζουν τίς ρυθμίζουσες καί ἀποκλίνουσες ἀπό τίς ἀτομικές τους ἀξίες μέσες τιμές τῶν ἐμπορευμάτων. Αὐτό μέ τή σειρά του θίγει μόνο τήν προσθήκη τῆς ὑπεραξίας στίς διάφορες τιμές τῶν ἐμπορευμάτων, δέν ἀναιρεῖ ὅμως τήν ἴδια τήν ὑπεραξία οὔτε τή συνολική ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων σάν πηγή αὐτῶν τῶν διαφόρων συστατικῶν τῆς τιμῆς.

Πρόκειται γιά τό quid pro quo[1*] πού τό ἐξετάζουμε στό ἑπόμενο κεφάλαιο καί πού ἀναπόφευχτα συνδέεται μέ τήν ἐπίφαση ὅτι ἡ ἀξία πηγάζει τάχα ἀπό τά δικά της συστατικά μέρη. Πρῶτα, δηλαδή, τά διάφορα συστατικά τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος ἀποκτοῦν στά εἰσοδήματα αὐτοτελεῖς μορφές, καί σάν τέτια εἰσοδήματα τά σχετίζουν μέ τά ἰδιαίτερα ὑλικά στοιχεῖα τῆς παραγωγῆς σάν πηγές τους, ἀντί νά τά σχετίζουν μέ τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων σάν πηγή τους. Σχετίζονται μέ αὐτά, ὄχι ὅμως σάν συστατικά τῆς ἀξίας, ἀλλά σάν εἰσοδήματα, σάν συστατικά τῆς ἀξίας πού περιέρχονται σ' αὐτές τίς καθορισμένες κατηγορίες τῶν παραγόντων τῆς παραγωγῆς, στόν ἐργάτη, στόν κεφαλαιοκράτη, στόν γαιοκτήμονα. Ὡστόσο, μπορεῖ κανείς νά φανταστεῖ τώρα ὅτι αὐτά τά συστατικά τῆς ἀξίας, ἀντί νά πηγάζουν ἀπό τήν διάσπαση τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, ἀντίθετα αὐτά εἶναι πού μόνο μέ τή συνένωσή τους τήν συγκροτοῦν, ὁπότε προκύπτει ὁ ὡραῖος φαῦλος κύκλος, ὅτι ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων πηγάζει ἀπό τό ἄθροισμα τῆς ἀξίας τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, τοῦ κέρδους καί τῆς προσόδου, ἡ δέ ἀξία τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, τοῦ κέρδους καί τῆς προσόδου καθορίζεται μέ τή σειρά της ἀπό τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων κ.ο.κ.[54].

[54] «Τό κυκλοφοροῦν κεφάλαιο, πού διατέθηκε γιά ὑλικά, πρῶτες ὕλες καί ἕτοιμα προϊόντα, ἀποτελεῖται τό ἴδιο ἀπό ἐμπορεύματα, ἡ ἀναγκαία τιμή τῶν ὁποίων ἀποτελεῖται ἀπό τά ἴδια στοιχεῖα, ἔτσι πού, ἄν παίρναμε ὑπόψη τό σύνολο τῶν ἐμπορευμάτων σέ μιά χώρα, θά ἀποτελοῦσε ἀνόφελη ἐπανάληψη ἡ

[1*] σύγχυση τῶν ἐννοιῶν (ἐπί λέξει: ἄλλα ἀντ' ἄλλων). Σημ. μετ.

Ἄν ἐξετάσουμε τήν κανονική κατάσταση τῆς ἀναπαραγωγῆς, μόνο ἕνα μέρος τῆς νεοπροσθεμένης ἐργασίας χρησιμοποιεῖται γιά τήν παραγωγή καί, ἑπομένως, γιά τήν ἀναπλήρωση σταθεροῦ κεφαλαίου. Πρόκειται ἀκριβῶς γιά τό μέρος πού ἀναπληρώνει τό σταθερό κεφάλαιο πού ἔχει καταναλωθεῖ στήν παραγωγή μέσων κατανάλωσης, τῶν ὑλικῶν στοιχείων τοῦ εἰσοδήματος. Αὐτό ἀντισταθμίζεται μέ τό ὅτι τό σταθερό αὐτό μέρος τῆς ὑποδιαίρεσης II δέν κοστίζει πρόσθετη ἐργασία. Τώρα, ὅμως, (ὅταν ἐξετάζουμε τό συνολικό προτσές ἀναπαραγωγῆς, στό ὁποῖο συμπεριλαβαίνεται, ἑπομένως, ἐκείνη ἡ ἀντιστάθμιση τῶν ὑποδιαιρέσεων I καί II) τό σταθερό κεφάλαιο, πού δέν εἶναι προϊόν τῆς νεοπροσθεμένης ἐργασίας, παρ' ὅλο πού τό προϊόν αὐτό δέν θά μποροῦσε νά παραχθεῖ χωρίς τό κεφάλαιο αὐτό — αὐτό τό σταθερό κεφάλαιο ἐξεταζόμενο ἀπό ὑλική ἄποψη εἶναι, κατά τή διάρκεια τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς, ἐκτεθιμένο σέ ἀπρόοπτα καί κινδύνους, πού μποροῦν νά τό ἀποδεκατίσουν. (Παραπέρα, ὅμως, τό σταθερό κεφάλαιο μπορεῖ σάν ἀξία, νά ὑποτιμηθεῖ, ἐξαιτίας μιᾶς ἀλλαγῆς στήν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, αὐτό ὅμως ἀφορᾶ μόνο τόν ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη). Συνεπῶς ἕνα μέρος τοῦ κέρδους, δηλαδή τῆς ὑπεραξίας, ἑπομένως καί τοῦ ὑπερπροϊόντος, πού ἀντιπροσωπεύει (σάν ἀξία) μόνο νεοπροσθεμένη ἐργασία, χρησιμεύει σάν κεφάλαιο ἀσφάλειας. Ὁπότε δέν ἀλλάζει καθόλου ἡ φύση τοῦ πράγματος ἀπό τό γεγονός, ὅτι αὐτό τό κεφάλαιο ἀσφάλειας τό διαχειρίζονται ἀσφαλιστικές ἑταιρίες σάν ξεχωριστή ἐπιχείρηση, εἴτε ὄχι. Αὐτό εἶναι τό μοναδικό μέρος τοῦ εἰσοδήματος, πού οὔτε καταναλώνεται σάν εἰσόδημα, οὔτε χρησιμεύει ὑποχρεωτικά σάν κεφάλαιο συσσώρευσης. Ἄν πραγματικά χρησιμεύει σάν κεφάλαιο συσσώρευσης ἤ ἄν ἁπλῶς καλύπτει τά ἐλλείμματα τῆς ἀναπαραγωγῆς, αὐτό εἶναι ζήτημα τύχης. Εἶναι ἐπίσης τό μοναδικό μέρος τῆς ὑπεραξίας καί τοῦ ὑπερπροϊόντος, δηλαδή τῆς ὑπερεργασίας, πού, ἐκτός ἀπό τό μέρος πού χρησιμεύει γιά συσσώρευση, δηλαδή γιά τή διεύρυνση τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς, θά ἔπρεπε νά ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει καί μετά τήν κατάργηση τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Αὐτό προϋποθέτει φυσικά, ὅτι τό μέρος, πού καταναλώνεται κανονικά ἀπό τούς ἄμεσους παραγωγούς, δέν θά ἔμενε περιορισμένο στό τωρινό ἐλάχιστο ὅριό του. Ἐκτός ἀπό τήν ὑπερεργασία γιά ἐκείνους πού, λόγω ἡλικίας, δέν μποροῦν ἀκόμα ἤ δέν μποροῦν πιά νά συμμετέχουν στήν παραγωγή, θά ἐξέλειπε κάθε ἐργασία γιά τή συντήρηση ἐκείνων πού δέν ἐργάζονται. Ἄν πάρουμε ὑπόψη τήν ἀρχική περίοδο τῆς ἱστορίας τῆς κοινωνίας, θά δοῦμε ὅτι τότε δέν ὑπῆρχαν ἀκόμα παραγμένα μέσα παραγωγῆς, δηλαδή σταθερό κεφάλαιο, ἡ ἀξία τοῦ ὁποίου μπαίνει στό προϊόν, καί πού πρέπει στήν ἀναπαραγωγή στήν ἴδια κλίμακα νά ἀναπληρώνεται σέ εἶδος ἀπό τό προϊόν, στό μέτρο πού καθορίζεται ἀπό τήν ἀξία του. Ἡ φύση, ὅμως, δίνει ἐδῶ ἄμεσα τά μέσα συντήρησης, πού δέν χρειάζεται πρῶτα νά παράγονται. Γι' αὐτό δίνει καί στόν ἄγριο, πού ἔχει νά ἱκανοποιήσει μόνο λίγες ἀνάγκες, τόν ἀπαιτούμενο χρόνο, ὄχι γιά νά χρησιμοποιήσει τά μή ὑπάρχοντα ἀκόμα μέσα παραγωγῆς γιά τή νέα παραγωγή, ἀλλά γιά νά

κατάταξη αὐτοῦ τοῦ μέρους τοῦ κυκλοφοροῦντος κεφαλαίου στά στοιχεῖα τῆς ἀναγκαίας τιμῆς». (Storch. «Cours d'Ec. Pol.», II, p. 140). — Ὅταν μιλάει γιά τά στοιχεῖα αὐτά τοῦ κυκλοφοροῦντος κεφαλαίου, ὁ Στόρχ (τό πάγιο εἶναι ἁπλῶς κυκλοφοροῦν μέ ἄλλη μορφή) ἐννοεῖ τό σταθερό μέρος τῆς ἀξίας. «Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ μισθός τοῦ ἐργάτη, καθώς καί τό μέρος αὐτό τοῦ κέρδους τοῦ ἐπιχειρηματία, πού ἀποτελεῖται ἀπό μισθούς — ἄν αὐτά τά θεωρήσει κανείς σάν ἕνα μέρος τῶν μέσων συντήρησης — συγκροτεῖται ἐπίσης ἀπό τά ἐμπορεύματα τά ὁποῖα ἔχουν ἀγοραστεῖ στήν ἀγοραία τιμή, πού περιλαβαίνουν τά ἴδια μισθούς, πρόσοδες τοῦ κεφαλαίου, γαιοπρόσοδες καί κέρδη ἐπιχειρηματιῶν... Αὐτή ἡ διαπίστωση χρησιμεύει μόνο σάν ἀπόδειξη, ὅτι εἶναι ἀδύνατο ἡ ἀναγκαία τιμή νά ἀναλυθεῖ στά πιό ἁπλά στοιχεῖα της» (στό ἴδιο, σημείωση). — Στίς «Considérations sur la nature du revenue national» (Paris 1824) εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Στόρχ, στήν πολεμική του κατά τοῦ Σαιῆ βλέπει τόν παραλογισμό, στόν ὁποῖο ὁδηγεῖ ἡ λαθεμένη ἀνάλυση τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, πού τήν ἀνάγει ἁπλῶς σέ εἰσοδήματα, καί μιλάει σωστά γιά τό ἀνούσιο αὐτῶν τῶν ἀποτελεσμάτων — ἀπό τήν ἄποψη ὄχι τοῦ μεμονομένου κεφαλαιοκράτη, ἀλλά ἀπό τήν ἄποψη ἑνός ἔθνους — ὁ ἴδιος ὅμως δέν προχωρεῖ οὔτε βῆμα στήν ἀνάλυση τῆς prix nécessaire[1*] γιά τήν ὁποία στό βιβλίο του «Cours...» δηλώνει ὅτι εἶναι ἀδύνατο νά τήν ἀναλύσει στά πραγματικά της στοιχεῖα, χωρίς νά ἀναβάλει ἐπ' ἄπειρο τή λύση. «Εἶναι λοιπόν φανερό ὅτι ἡ ἀξία τοῦ χρονιάτικου προϊόντος χωρίζεται ἀπό τή μιά σέ κεφάλαιο καί ἀπό τήν ἄλλη, σέ κέρδος καί ὅτι τό καθένα ἀπό αὐτά τά μέρη ἀξίας τοῦ χρονιάτικου προϊόντος θά ἀγοράζει τακτικά τά προϊόντα πού χρειάζεται τό ἔθνος, καί γιά νά διατηρήσει τό κεφάλαιό του, καί γιά νά ἀνανεώσει τό κεφάλαιό του σέ εἴδη κατανάλωσης» (p. 134, 135). ... «Μπορεῖ», (μιά ἐργαζόμενη ἀγροτική οἰκογένεια) «νά κατοικεῖ στούς ἀχυρῶνες ἤ στούς σταύλους της, νά φάει τό σπόρο καί τίς ζωοτροφές της, νά ντύνεται ἀπό τά ὑποζύγιά της, νά διασκεδάζει μέ τά γεωργικά της ἐργαλεῖα; Σύμφωνα μέ τή θέση τοῦ κυρίου Σαιῆ θά ἔπρεπε σέ ὅλες αὐτές τίς ἐρωτήσεις νά ἀπαντήσει κανείς μέ „ναί“ (p. 135, 136). ...» «Ὅταν παραδέχεται κανείς, ὅτι τό εἰσόδημα ἑνός ἔθνους εἶναι ἴσο μέ τό ἀκαθάριστο προϊόν, δηλαδή ὅταν δέν χρειάζεται νά ἀφαιρεθεῖ κεφάλαιο, τότε πρέπει νά παραδεχθεῖ ἐπίσης, ὅτι αὐτό τό ἔθνος μπορεῖ νά καταναλώνει μή παραγωγικά ὅλη τήν ἀξία τοῦ χρονιάτικου προϊόντος του, χωρίς νά προκαλεῖ τήν παραμικρότερη ζημιά στό μελλοντικό του εἰσόδημα» (p. 147). «Τά προϊόντα πού ἀποτελοῦν τό κεφάλαιο ἑνός ἔθνους, δέν εἶναι καταναλώσιμα» (p. 150).

[1*] τῆς ἀναγκαίας τιμῆς.

μετατρέπει, δίπλα στήν ἐργασία πού τοῦ κοστίζει ἡ ἰδιοποίηση τῶν μέσων συντήρησης πού ὑπάρχουν στή φύση, ἄλλα προϊόντα τῆς φύσης σέ μέσα παραγωγῆς, σέ τόξο, πέτρινο μαχαίρι, βάρκα κλπ. Τό προτσές αὐτό, ἄν τό ἐξετάσουμε μόνο ἀπό τήν ὑλική του πλευρά, ἀντιστοιχεῖ γιά τόν ἄγριο ἄνθρωπο πέρα γιά πέρα στήν ξαναμετατροπή ὑπερεργασίας σέ νέο κεφάλαιο. Στό προτσές τῆς συσσώρευσης συντελεῖται ἀκόμα ἀκατάπαυστα ἡ μετατροπή σέ κεφάλαιο τέτιου προϊόντος πλεονάζουσας ἐργασίας. Καί τό γεγονός ὅτι κάθε νέο κεφάλαιο πηγάζει ἀπό τό κέρδος, τήν πρόσοδο ἤ ἀπό ἄλλες μορφές εἰσοδήματος, δηλαδή ἀπό τήν ὑπερεργασία, ὁδηγεῖ στή λαθεμένη ἀντίληψη, ὅτι κάθε ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων πηγάζει ἀπό κάποιο εἰσόδημα. Αὐτή ἡ ξαναμετατροπή τοῦ κέρδους σέ κεφάλαιο, ὅταν ἀναλυθεῖ πιό λεπτομερειακά, δείχνει μᾶλλον ἀντίστροφα, ὅτι ἡ πρόσθετη ἐργασία — πού παρουσιάζεται πάντα μέ τή μορφή εἰσοδήματος — δέν χρησιμεύει στή διατήρηση ἤ στήν ἀναπαραγωγή τῆς παλιᾶς κεφαλαιακῆς ἀξίας, ἀλλά, ἐφόσον δέν καταναλώνεται σάν εἰσόδημα, χρησιμεύει γιά τή δημιουργία νέου πλεονάζοντος κεφαλαίου.

Ὅλη ἡ δυσκολία πηγάζει ἀπό τό γεγονός ὅτι ὅλη ἡ νεοπροσθεμένη ἐργασία, ἐφόσον ἡ δημιουργημένη ἀπό αὐτήν ἀξία δέν ἀνάγεται σέ μισθό ἐργασίας, ἐμφανίζεται σάν κέρδος — τό ὁποῖο ἐννοεῖται ἐδῶ σάν μορφή τῆς ὑπεραξίας γενικά — δηλαδή σάν μιά ἀξία πού δέν κόστισε τίποτα στόν κεφαλαιοκράτη, καί πού γι' αὐτό δέν χρειάζεται βέβαια νά ἀναπληρώσει κάτι πού δέν ἔχει προκαταβληθεῖ, ἕνα κεφάλαιο. Γι' αὐτό ἡ ἀξία αὐτή ὑπάρχει μέ τή μορφή τοῦ διαθέσιμου, πρόσθετου πλούτου, μέ δυό λόγια, ἀπό τή σκοπιά τοῦ ἀτομικοῦ κεφαλαιοκράτη, μέ τή μορφή τοῦ εἰσοδήματός του. Αὐτή ἡ νεοδημιουργημένη ἀξία μπορεῖ, ὅμως, νά καταναλωθεῖ καί παραγωγικά καί ἀτομικά, καί σάν κεφάλαιο, καί σάν εἰσόδημα. Σύμφωνα μέ τή φυσική της μορφή πρέπει ἐνμέρει νά καταναλωθεῖ παραγωγικά. Εἶναι ἑπομένως καθαρό, ὅτι ἡ προστιθέμενη κάθε χρόνο ἐργασία παράγει καί κεφάλαιο, καί εἰσόδημα, πράγμα ἐξάλλου πού φαίνεται στό προτσές συσσώρευσης. Τό μέρος, ὅμως, τῆς ἐργατικῆς δύναμης πού ξοδεύεται γιά τή δημιουργία νέου κεφαλαίου (δηλαδή ἀντίστοιχα τό μέρος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, πού χρησιμοποιεῖ ὁ ἄγριος, ὄχι γιά νά ἰδιοποιηθεῖ τήν τροφή του, ἀλλά γιά νά κατασκευάσει τό ἐργαλεῖο, μέ τό ὁποῖο ἰδιοποιεῖται τήν τροφή του) γίνεται ἔτσι ἄφαντο, γιατί ὁλόκληρο τό προϊόν τῆς ὑπερεργασίας παρασταίνεται πρῶτα μέ τή μορφή κέρδους — ἕνας ὁρισμός, πού πράγματι δέν ἔχει καμιά σχέ-

λιά μ' αὐτό τό ἴδιο τό ὑπερπροϊόν, ἀλλά ἀφορᾶ μόνο τήν ἰδιωτική σχέση τοῦ κεφαλαιοκράτη μέ τήν ὑπεραξία πού εἰσπράττει ὁ ἴδιος. Πράγματι, ἡ ὑπεραξία πού δημιουργεῖ ὁ ἐργάτης χωρίζεται σέ εἰσόδημα καί κεφάλαιο, δηλαδή σέ μέσα κατανάλωσης καί σέ πρόσθετα μέσα παραγωγῆς. Τό παλιό, ὅμως, σταθερό κεφάλαιο, πού παραλαβαίνεται ἀπό τόν προηγούμενο χρόνο (ἐκτός ἀπό τό μέρος πού χαλνάει, δηλαδή ἀπό τό ἀντίστοιχο μέρος πού καταστρέφεται, ἐφόσον λοιπόν τό παλιό κεφάλαιο δέν χρειάζεται νά ἀναπαραχθεῖ — καί τέτιες διαταραχές τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς ὑπάγονται στό κεφάλαιο ἀσφάλειας) ἐξεταζόμενο σάν ἀξία δέν ἀναπαράγεται ἀπό τήν νεοπροσθεμένη ἐργασία.

Παραπέρα βλέπουμε ὅτι ἕνα μέρος τῆς νεοπροσθεμένης ἐργασίας ἀπορροφιέται διαρκῶς ἀπό τήν ἀναπαραγωγή καί τήν ἀναπλήρωση καταναλωμένου σταθεροῦ κεφαλαίου, παρ' ὅλο πού αὐτή ἡ νεοπροσθεμένη ἐργασία ἀναλύεται μόνο σέ εἰσοδήματα: σέ μισθό ἐργασίας, κέρδος καί πρόσοδο. Ἐδῶ ὅμως παραβλέπεται 1) ὅτι ἕνα μέρος τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος αὐτῆς τῆς ἐργασίας *δέν* εἶναι προϊόν αὐτῆς τῆς νεοπροσθεμένης ἐργασίας, ἀλλά προϋπάρχον καταναλωμένο σταθερό κεφάλαιο, ὅτι τό μέρος τοῦ προϊόντος, μέ τό ὁποῖο ἐκφράζεται αὐτό τό μέρος τῆς ἀξίας, δέν μετατρέπεται ἐπίσης γιά τό λόγο αὐτό σέ εἰσόδημα, ἀλλά ἀντικατασταίνει σέ εἶδος τά μέσα παραγωγῆς αὐτοῦ τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου. Παραβλέπεται 2) ὅτι τό μέρος τῆς ἀξίας, μέ τό ὁποῖο παρασταίνεται πραγματικά αὐτή ἡ νεοπροσθεμένη ἐργασία, δέν καταναλώνεται σέ εἶδος σάν εἰσόδημα, ἀλλά ἀντικατασταίνει τό σταθερό κεφάλαιο σέ μιά ἄλλη σφαίρα, στήν ὁποία ἀποκτάει τέτια φυσική μορφή, μέ τήν ὁποία μπορεῖ νά καταναλωθεῖ σάν εἰσόδημα, πού ὅμως μέ τή σειρά του δέν εἶναι ἀποκλειστικό προϊόν νεοπροσθεμένης ἐργασίας.

Ἐφόσον ἡ ἀναπαραγωγή συντελεῖται στήν ἴδια κλίμακα, πρέπει κάθε καταναλωμένο στοιχεῖο τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, νά ἀντικατασταίνεται σέ εἶδος, ἄν ὄχι ἀπό ἄποψη ποσότητας καί μορφῆς, τουλάχιστον ἀπό ἄποψη ἀποτελεσματικότητας μέ ἕνα νέο ἀντίτυπο ἀντίστοιχου εἴδους. Ἄν παραμένει ἴδια ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, τότε αὐτή ἡ ἀντικατάσταση σέ εἶδος περικλείνει τήν ἀναπλήρωση τῆς ἴδιας ἀξίας, πού εἶχε τό σταθερό κεφάλαιο στήν παλιά του μορφή. Ἄν ὅμως ἀνεβαίνει ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, ἔτσι πού τά ἴδια ὑλικά στοιχεῖα νά μποροῦν νά ἀναπαράγονται μέ λιγότερη ἐργασία, τότε μπορεῖ ἕνα μικρότερο μέρος τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος νά ἀντικαταστήσει ὁλότελα σέ εἶδος τό σταθερό μέρος. Τό περίσσευ-

μα μπορεῖ τότε νά χρησιμεύσει γιά τό σχηματισμό νέου πρόσθετου κεφαλαίου, ἤ μπορεῖ νά δόσει τή μορφή μέσων κατανάλωσης σέ ἕνα μεγαλύτερο μέρος τοῦ προϊόντος, ἤ μπορεῖ νά μειωθεῖ ἡ ὑπερεργασία. Ἄν, ἀντίθετα, μειώνεται ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, τότε ἕνα μεγαλύτερο μέρος τοῦ προϊόντος πρέπει νά διατεθεῖ γιά τήν ἀντικατάσταση τοῦ παλιοῦ κεφαλαίου. Τό ὑπερπροϊόν μειώνεται.

Ἡ ξαναμετατροπή κέρδους, ἤ γενικά κάποιας μορφῆς τῆς ὑπεραξίας, σέ κεφάλαιο δείχνει — ἄν παραβλέψουμε τήν ἱστορικά καθορισμένη οἰκονομική μορφή καί τή δοῦμε μόνο σάν ἁπλή δημιουργία νέων μέσων παραγωγῆς — ὅτι ἐξακολουθεῖ ἀκόμα νά ὑπάρχει ἡ κατάσταση, στήν ὁποία ὁ ἐργάτης, ἐκτός ἀπό τήν ἐργασία γιά τήν ἀπόκτηση ἄμεσων μέσων συντήρησης, διαθέτει ἐργασία γιά νά παράγει μέσα παραγωγῆς. Μετατροπή κέρδους σέ κεφάλαιο σημαίνει ἁπλούστατα μετατροπή ἑνός μέρους τῆς πλεονάζουσας ἐργασίας γιά τή δημιουργία νέων, πρόσθετων μέσων παραγωγῆς. Ὅτι αὐτό γίνεται μέ τή μορφή τῆς μετατροπῆς κέρδους σέ κεφάλαιο, σημαίνει μόνο ὅτι τήν πλεονάζουσα ἐργασία δέν τή διαθέτει ὁ ἐργάτης, ἀλλά ὁ κεφαλαιοκράτης. Ὅτι αὐτή ἡ πλεονάζουσα ἐργασία πρέπει νά περάσει πρῶτα ἀπό ἕνα στάδιο, στό ὁποῖο ἐμφανίζεται σάν εἰσόδημα (ἐνῶ λ.χ. στόν ἄγριο ἐμφανίζεται σάν πλεονάζουσα ἐργασία, πού διατίθεται ἄμεσα γιά τήν παραγωγή μέσων παραγωγῆς), σημαίνει μόνο ὅτι αὐτή τήν ἐργασία ἤ τό προϊόν της τό ἰδιοποιεῖται ὁ μή-ἐργάτης. Αὐτό, ὅμως, πού μετατρέπεται στήν πραγματικότητα σέ κεφάλαιο δέν εἶναι τό κέρδος σάν τέτιο. Μετατροπή ὑπεραξίας σέ κεφάλαιο σημαίνει μόνο, ὅτι ἡ ὑπεραξία καί τό ὑπερπροϊόν δέν καταναλώνεται σάν εἰσόδημα ἀτομικά ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη. Αὐτό ὅμως πού μετατρέπεται πραγματικά σέ κεφάλαιο εἶναι ἀξία, ὑλοποιημένη ἐργασία, ἤ τό προϊόν, μέ τό ὁποῖο παρασταίνεται ἄμεσα αὐτή ἡ ἀξία, ἤ ἔναντι τοῦ ὁποίου ἀνταλλάσσεται, ἀφοῦ πρῶτα ἔχει μετατραπεῖ σέ χρῆμα. Καί ὅταν ἀκόμα τό κέρδος ξαναμετατρέπεται σέ κεφάλαιο, τήν πηγή τοῦ νέου κεφαλαίου δέν τήν ἀποτελεῖ αὐτή ἡ συγκεκριμένη μορφή τῆς ὑπεραξίας, τό κέρδος. Ἐδῶ ἡ ὑπεραξία μετατρέπεται ἁπλῶς ἀπό τή μιά μορφή στήν ἄλλη. Δέν εἶναι ὅμως αὐτή ἡ μετατροπή μορφῆς πού τήν κάνει κεφάλαιο. Εἶναι τό ἐμπόρευμα καί ἡ ἀξία του, πού λειτουργοῦν τώρα σάν κεφάλαιο. Τό γεγονός, ὅμως, ὅτι δέν πληρώθηκε ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος — καί μόνο ἔτσι γίνεται ὑπεραξία — δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά σημασία γιά τήν ὑλοποίηση τῆς ἐργασίας, γιά τήν ἴδια τήν ἀξία.

Ἡ παρανόηση ἐκφράζεται μέ διάφορες μορφές. Λογουχάρη, μέ τό ὅτι τά ἐμπορεύματα, ἀπό τά ὁποῖα ἀποτελεῖται τό σταθερό κεφάλαιο, περιέχουν ἐπίσης στοιχεῖα μισθοῦ ἐργασίας, κέρδους καί προσόδου. Ἤ ἀκόμα ὅτι αὐτό πού παρασταίνει εἰσόδημα γιά τόν ἕνα, παρασταίνει γιά τόν ἄλλο κεφάλαιο, καί γι' αὐτό δέν πρόκειται παρά μόνο γιά ὑποκειμενικές σχέσεις. Ἔτσι τό νῆμα τοῦ νηματουργοῦ περιέχει ἕνα μέρος ἀξίας, πού παρασταίνει γι' αὐτόν κέρδος. Ὅταν λοιπόν ὁ ὑφαντουργός ἀγοράζει τό νῆμα, πραγματοποιεῖ τό κέρδος τοῦ νηματουργοῦ, γι' αὐτόν τόν ἴδιο, ὅμως, τό νῆμα αὐτό ἀποτελεῖ ἕνα μέρος τοῦ σταθεροῦ του κεφαλαίου.

Ἐκτός ἀπό ὅσα εἰπώθηκαν προηγούμενα γιά τή σχέση εἰσοδήματος καί κεφαλαίου πρέπει νά σημειώσουμε ἐδῶ τά ἑξῆς: Αὐτό πού σάν ἀξία μπαίνει μαζί μέ τό νῆμα σάν συστατικό στό κεφάλαιο τοῦ ὑφαντουργοῦ, εἶναι ἡ ἀξία τοῦ νήματος. Γιά τόν καθορισμό τῆς ἀξίας τοῦ ἴδιου τοῦ ἐμπορεύματος (δέν παίρνονται ὑπόψη οἱ τροποποιήσεις πού προκαλοῦνται ἀπό τό μέσο κέρδος) εἶναι πέρα γιά πέρα χωρίς σημασία τό πῶς χωρίστηκαν γιά τόν ἴδιο τό νηματουργό τά μέρη αὐτῆς τῆς ἀξίας σέ κεφάλαιο καί εἰσόδημα, μ' ἄλλα λόγια σέ πληρωμένη καί ἀπλήρωτη δουλιά. Στό βάθος καιροφυλακτεῖ ἐδῶ πάντα, ὅτι τό κέρδος, γενικά ἡ ὑπεραξία, εἶναι ἕνα πλεόνασμα πάνω ἀπό τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, πού σχηματίζεται μόνο μέ μιά προσαύξηση, μέ ἀμοιβαῖα ἐξαπάτηση, μέ κέρδος ἀπό τήν ἐκποίηση. Ὅταν πληρώνεται ἡ τιμή παραγωγῆς ἤ ἀκόμα καί ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, πληρώνονται φυσικά καί τά συστατικά μέρη τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, πού γιά τόν πουλητή του παίρνουν τή μορφή τοῦ εἰσοδήματος. Φυσικά, ἐδῶ δέν γίνεται λόγος γιά μονοπωλιακές τιμές.

Δεύτερο, εἶναι πέρα γιά πέρα σωστό, ὅτι τά συστατικά μέρη τῶν ἐμπορευμάτων, ἀπό τά ὁποῖα ἀποτελεῖται τό σταθερό κεφάλαιο, μποροῦν, ὅπως κάθε ἄλλη ἐμπορευματική ἀξία, νά ἀναχθοῦν σέ μέρη τῆς ἀξίας, πού γιά τούς παραγωγούς καί γιά τούς ἰδιοκτῆτες τῶν μέσων παραγωγῆς ἀναλύθηκαν σέ μισθό ἐργασίας, κέρδος καί πρόσοδο. Πρόκειται μόνο γιά τήν κεφαλαιοκρατική μορφή ἔκφρασης τοῦ γεγονότος, ὅτι κάθε ἐμπορευματική ἀξία εἶναι μόνο τό μέτρο τῆς κοινωνικά ἀναγκαίας ἐργασίας πού περιέχεται σέ ἕνα ἐμπόρευμα. Στό πρῶτο Βιβλίο τοῦ «Κεφαλαίου», ὅμως, ἔχουμε ἤδη δείξει, ὅτι τό γεγονός αὐτό δέν ἐμποδίζει καθόλου τό προϊόν-ἐμπόρευμα κάθε κεφαλαίου νά διαιρεῖται σέ ξεχωριστά μέρη, ἀπό τά ὁποῖα τό ἕνα παρασταίνει ἀποκλειστικά τό σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου, τό

ἄλλο τό μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου, καί ἕνα τρίτο μόνο τήν ὑπεραξία.

Ὁ Στόρχ ἐκφράζει τή γνώμη καί πολλῶν ἄλλων, ὅταν λέει:

«Les produits vendables qui constituent le revenu national doivent être considérés dans l'économie politique de deux manières différentes: relativement aux individus comme des valeurs; et relativement à la nation comme des biens; car le revenue d'une nation ne s'apprécie pas comme celui d'un individu, d'après sa valeur, mais d'après son utilité ou d'après les besoins auxquels il peut satisfaire.»[1*] («Consid. sur la nature du revenu national», p. 19).

Πρῶτο, ἀποτελεῖ λαθεμένη ἀφαίρεση, ἕνα ἔθνος, ὁ τρόπος παραγωγῆς τοῦ ὁποίου στηρίζεται στήν ἀξία καί τό ὁποῖο εἶναι ἐπιπλέον κεφαλαιοκρατικά ὀργανωμένο, νά θεωρεῖται ἁπλῶς σάν ἕνα σῶμα-σύνολο (Gesamtkörper) πού ἐργάζεται μόνο γιά τίς ἐθνικές ἀνάγκες.

Δεύτερο, ὕστερα ἀπό τήν κατάργηση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, διατηρουμένης ὅμως τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς, παραμένει κυρίαρχος ὁ καθορισμός τῆς ἀξίας μέ τήν ἔννοια, ὅτι γίνεται οὐσιαστικότερη ἀπό κάθε ἄλλη φορά ἡ ρύθμιση τοῦ χρόνου ἐργασίας καί ὁ καταμερισμός τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας ἀνάμεσα στίς διάφορες ὁμάδες παραγωγῆς, τέλος ἡ λογιστική γιά ὅλα αὐτά.

[1*] «Τά προϊόντα πού μποροῦν νά πουληθοῦν καί πού ἀποτελοῦν τό ἐθνικό εἰσόδημα πρέπει στήν πολιτική οἰκονομία νά τά βλέπουν μέ δυό διαφορετικούς τρόπους: σέ σχέση μέ τά ἄτομα πρέπει νά τά βλέπουν σάν ἀξίες, καί σέ σχέση μέ τό ἔθνος σάν ἀγαθά. Αὐτό, γιατί τό εἰσόδημα ἑνός ἔθνους δέν ἐκτιμιέται ὅπως τό εἰσόδημα ἑνός ἀτόμου σύμφωνα μέ τήν ἀξία του, ἀλλά σύμφωνα μέ τήν ὠφελιμότητά του ἤ σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες πού μπορεῖ νά ἱκανοποιήσει».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟ

Ἡ ἐπίφαση τοῦ συναγωνισμοῦ

Ἔχουμε δείξει ὅτι ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων ἤ ἡ τιμή παραγωγῆς πού ρυθμίζεται ἀπό τή συνολική τους ἀξία ἀναλύεται:

1) Σέ ἕνα μέρος ἀξίας, πού ἀναπληρώνει σταθερό κεφάλαιο ἤ παρασταίνει τήν παρωχημένη ἐργασία, πού μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς καταναλώθηκε στήν παραγωγή τοῦ ἐμπορεύματος, μέ δυό λόγια, τήν ἀξία ἤ τήν τιμή μέ τήν ὁποία αὐτά τά μέσα παραγωγῆς μπῆκαν στό προτσές παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος. Δέν μιλᾶμε ἐδῶ ποτέ γιά τό ξεχωριστό ἐμπόρευμα, ἀλλά γιά τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο, δηλαδή γιά τή μορφή μέ τήν ὁποία παρασταίνεται τό προϊόν τοῦ κεφαλαίου σέ μιά καθορισμένη χρονική περίοδο, λ.χ. μέσα σέ ἕνα χρόνο, καί ἀπό τό ὁποῖο τό ἕνα ξεχωριστό ἐμπόρευμα ἀποτελεῖ μόνο ἕνα στοιχεῖο, πού, ἐξάλλου, ὅσον ἀφορᾶ τήν ἀξία του, χωρίζεται ἐπίσης ἀνάλογα στά ἴδια μέ τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο συστατικά μέρη.

2) Στό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, πού μετράει τό εἰσόδημα τοῦ ἐργάτη καί πού μετατρέπεται σέ μισθό ἐργασίας γι' αὐτόν, ἑπομένως στό μισθό ἐργασίας πού ὁ ἐργάτης τόν ἔχει ἀναπαραγάγει σ' αὐτό τό μεταβλητό μέρος τῆς ἀξίας, μέ δυό λόγια, στό μέρος τῆς ἀξίας, μέ τό ὁποῖο παρασταίνεται τό πληρωμένο μέρος τῆς ἐργασίας πού κατά τήν παραγωγή τοῦ ἐμπορεύματος ἔχει νεοπροστεθεῖ στό πρῶτο, στό σταθερό μέρος τῆς ἀξίας.

3) Στήν ὑπεραξία, δηλαδή στό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος-ἐμπορεύματος, μέ τό ὁποῖο παρασταίνεται ἡ ἀπλήρωτη δουλιά ἤ ἡ ὑπερεργασία. Αὐτό τό τελευταῖο μέρος τῆς ἀξίας ἀποκτάει μέ τή σειρά του τίς αὐτοτελεῖς μορφές πού εἶναι ταυτόχρονα μορφές εἰσοδήματος: τίς μορφές τοῦ κέρδους τοῦ κεφαλαίου (τόκος τοῦ κεφαλαίου σάν τέτιου, καί ἐπιχειρηματικό κέρδος τοῦ κεφαλαίου σάν λειτουργοῦντος κεφαλαίου) καί τῆς γαιοπροσόδου, πού περιέρχεται στόν ἰδιοκτήτη τῆς γῆς, ἡ ὁποία συμμετέχει στό προτσές τῆς παραγωγῆς.

Τά συστατικά μέρη 2 καί 3, δηλαδή τό συστατικό μέρος τῆς ἀξίας, πού παίρνει πάντα τίς μορφές εἰσοδήματος: τοῦ μισθοῦ ἐργασίας (αὐτό βέβαια μόνο, ἀφοῦ πρῶτα ἔχει περάσει ἀπό τή μορφή τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου), τοῦ κέρδους καί τῆς προσόδου, διαφέρει ἀπό τό σταθερό συστατικό μέρος I μέ τό ὅτι ἀνάγεται σ' αὐτό ὅλη ἐκείνη ἡ ἀξία, στήν ὁποία ὑλοποιεῖται ἡ ἐργασία, ἡ νεοπροσθεμένη σέ ἐκεῖνο τό σταθερό μέρος, στά μέσα παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος. Ἄν τώρα ἀφήσουμε κατά μέρος τό σταθερό μέρος τῆς ἀξίας, εἶναι σωστό νά λέμε, ὅτι ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, τό μέρος πού παρασταίνει νεοπροσθεμένη ἐργασία, ἀναλύεται πάντα σέ τρία μέρη, τά ὁποῖα ἀποτελοῦν τίς τρεῖς μορφές εἰσοδήματος, σέ μισθό ἐργασίας, κέρδος καί πρόσοδο[55], στίς ὁποῖες τά ἀντίστοιχα ἀξιακά μεγέθη, δηλαδή τά ἀποτελούμενα ἀπό αὐτά ὑποπολλαπλάσια τῆς συνολικῆς ἀξίας, καθορίζονται ἀπό διάφορους, ἰδιόμορφους νόμους, πού τούς ἀναπτύξαμε προηγούμενα. Θά ἦταν λάθος ἄν λέγαμε ὅτι ἀντίστροφα ἡ ἀξία τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, τό ποσοστό τοῦ κέρδους καί τό ποσοστό τῆς προσόδου ἀποτελοῦν αὐτοτελῆ συστατικά ἀξιακά στοιχεῖα, ἀπό τή συνένωση τῶν ὁποίων πηγάζει ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος — ἄν δέν πάρουμε ὑπόψη τό σταθερό συστατικό μέρος. Μ' ἄλλα λόγια, θά ἦταν λάθος ἄν λέγαμε ὅτι ἀποτελοῦν τά συστατικά μέρη τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος ἤ τῆς τιμῆς παραγωγῆς[56].

---

[55] Ὅταν διασπᾶται ἡ προσθεμένη στό σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου ἀξία σέ μισθό ἐργασίας, κέρδος καί γαιοπρόσοδο, εἶναι αὐτονόητο, ὅτι πρόκειται γιά μέρη τῆς ἀξίας. Μπορεῖ βέβαια νά τά φανταστεῖ κανείς ὅτι ὑπάρχουν στό ἄμεσο προϊόν, μέ τό ὁποῖο παρασταίνεται αὐτή ἡ ἀξία, δηλαδή στό ἄμεσο προϊόν πού ἔχουν παραγάγει ἐργάτες καί καπιταλιστές σέ μιά ἰδιαίτερη σφαίρα παραγωγῆς, λ.χ. στή νηματουργία, δηλαδή στό νῆμα. Ὅμως παρασταίνονται πράγματι σ' αὐτό τό προϊόν οὔτε περισσότερο οὔτε λιγότερο ἀπό ὅ,τι σέ κάθε ἄλλο ἐμπόρευμα, ἀπό ὅ,τι σέ κάθε ἄλλο συστατικό τοῦ πλούτου τῆς ἴδιας ἀξίας. Καί στήν πράξη ὁ μισθός ἐργασίας πληρώνεται δά σέ χρῆμα, δηλαδή στήν καθαρή ἔκφραση τῆς ἀξίας, τό ἴδιο καί ὁ τόκος καί ἡ πρόσοδος. Πράγματι, γιά τόν κεφαλαιοκράτη ἔχει μεγάλη σημασία ἡ μετατροπή τοῦ προϊόντος του στήν καθαρή ἔκφραση τῆς ἀξίας. Ἡ μετατροπή αὐτή προϋποτίθεται ἤδη κατά τήν κατανομή. Δέν ἔχει τήν παραμικρότερη σημασία γιά τήν ἴδια τήν ὑπόθεση πού ἐξετάζουμε, τό ἄν οἱ ἀξίες αὐτές θά ξαναμετατραποῦν στό ἴδιο προϊόν ἀπό τήν παραγωγή τοῦ ὁποίου ἔχουν πηγάσει, τό ἄν ὁ ἐργάτης ξαναγοράζει ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος πού τό ἔχει παραγάγει ἄμεσα ὁ ἴδιος ἤ ἄν ἀγοράζει τό προϊόν μιᾶς ἄλλης, διαφορετικῆς στό εἶδος της ἐργασίας. Ἐντελῶς ἀνώφελα πασχίζει τόσο γύρω στό θέμα αὐτό ὁ κύριος Ροντμπέρτους.

[56] «Ἀρκεῖ νά διαπιστωθεῖ, ὅτι ὁ ἴδιος γενικός κανόνας, πού ρυθμίζει τήν ἀξία τῶν πρώτων ὑλῶν καί τῶν βιομηχανικῶν ἐμπορευμάτων, ἐφαρμόζεται ἐξί-

Βλέπουμε ἀμέσως τή διαφορά.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἀξία τῶν προϊόντων ἑνός κεφαλαίου 500 εἶναι $= 400_\sigma + 100_\mu + 150_\upsilon = 650$. Οἱ 150_υ χωρίζονται παραπέρα σέ 75 κέρδος καί 75 πρόσοδο. Γιά ν' ἀποφύγουμε ἀνώφελες δυσκολίες θά παραδεχθοῦμε παραπέρα, ὅτι τό κεφάλαιο αὐτό ἔχει μέση σύνθεση, τέτια πού ἡ τιμή παραγωγῆς του συμπίπτει μέ τήν ἀξία του, μιά σύμπτωση πού συμβαίνει κάθε φορά πού τό προϊόν αὐτοῦ τοῦ ξεχωριστοῦ κεφαλαίου μπορεῖ νά θεωρεῖται σάν προϊόν ἑνός ἀντίστοιχου μέ τό μέγεθός του μέρους τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου.

Ἐδῶ ὁ μισθός ἐργασίας, πού μετριέται μέ τό μεταβλητό κεφάλαιο, ἀποτελεῖ τό 20% τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου. Ἡ ὑπεραξία, ὑπολογισμένη μέ βάση τό συνολικό κεφάλαιο, εἶναι 30%, δηλαδή 15% κέρδος καί 15% πρόσοδος. Τό συνολικό συστατικό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, στό ὁποῖο ὑλοποιήθηκε ἡ νεοπροσθεμένη ἐργασία, εἶναι $100_\mu + 150_\upsilon = 250$. Τό μέγεθός του εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπό τό χωρισμό του σέ μισθό ἐργασίας, κέρδος καί πρόσοδο. Ἀπό τή σχέση αὐτῶν τῶν μερῶν μεταξύ τους, βλέπουμε ὅτι ἡ ἐργατική δύναμη πού πληρώθηκε σέ χρῆμα μέ 100, λ.χ. μέ 100 λίρ. στ., πρόσφερε μιά ποσότητα ἐργασίας πού παρασταίνεται μέ ἕνα χρηματικό ποσό 250 λίρ. στ. Ἀπ' αὐτό βλέπουμε ὅτι ὁ ἐργάτης πραγματοποίησε $1^1/_2$ φορά περισσότερη ὑπερεργασία, ἀπό τήν ἐργασία πού πραγματοποίησε γιά τόν ἑαυτό του. Ἄν ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα ἦταν = 10 ὧρες, τότε ἐργάστηκε 4 ὧρες γιά τόν ἑαυτό του καί 6 ὧρες γιά τόν κεφαλαιοκράτη. Γι' αὐτό, ἡ ἐργασία τῶν ἐργατῶν πού πληρώθηκαν μέ 100 λίρ. στ. ἐκφράζεται μέ μιά χρηματική ἀξία 250 λίρ. στ. Ἐκτός ἀπό αὐτή τήν ἀξία τῶν 250 λιρ. στ. δέν ὑπάρχει τίποτα ἄλλο γιά νά μοιραστεῖ ἀνάμεσα στόν ἐργάτη καί τόν κεφαλαιοκράτη, ἀνάμεσα στόν κεφαλαιοκράτη καί τόν γαιοκτήμονα. Εἶναι ὅλη ἡ ἀξία πού ἔχει νεοπροστεθεῖ στήν ἀξία 400 τῶν μέσων παραγωγῆς. Γι' αὐτό, ἡ ἐμπορευματική ἀξία 250 πού ἔχει παραχθεῖ μέ τόν τρόπο αὐτό καί πού καθορίζεται ἀπό τήν ποσότητα τῆς ὑλοποιημένης σ' αὐτήν ἐργασίας, ἀποτελεῖ τό ὅριο γιά τά μερίσματα πού μποροῦν νά εἰσπράξουν ἀπό αὐτή τήν ἀξία μέ τή μορφή εἰσοδημάτων οἱ ἐργάτες, ὁ κεφαλαιοκρά-

---

σου καί στά μέταλλα. Ἡ ἀξία τους δέν ἐξαρτιέται ἀπό τό ποσοστό τοῦ κέρδους, οὔτε ἀπό τό ποσοστό τοῦ μισθοῦ, οὔτε ἀπό τήν πρόσοδο, πού πληρώνεται γιά τά ὀρυχεῖα, ἀλλά ἀπό τή συνολική ποσότητα ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαία γιά νά παραχθεῖ τό μέταλλο καί γιά νά μεταφερθεῖ στήν ἀγορά». (Ricardo. «On the Principles of Political Economy and Taxations». London 1821, chap. III, p. 77).

της καί ὁ γαιοκτήμονας μέ τή μορφή μισθοῦ ἐργασίας, κέρδους καί προσόδου.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἕνα κεφάλαιο μέ τήν ἴδια ὀργανική σύνθεση, δηλαδή μέ τήν ἴδια ἀναλογία τῆς ἐργατικῆς δύναμης πού χρησιμοποιήθηκε πρός τό σταθερό κεφάλαιο πού τέθηκε σέ κίνηση, εἶναι ὑποχρεωμένο γιά τήν ἴδια ἐργατική δύναμη πού θέτει σέ κίνηση τό σταθερό κεφάλαιο τῶν 400, νά πληρώσει 150 λίρ. στ. ἀντίς 100, καί ἄς ὑποθέσουμε ἀκόμα ὅτι καί ἡ ὑπεραξία χωρίζεται σέ διαφορετικές ἀναλογίες σέ κέρδος καί πρόσοδο. Ἐπειδή ὅμως ἔχουμε προϋποθέσει ὅτι τό μεταβλητό κεφάλαιο τῶν 150 λιρ. στ. θέτει σέ κίνηση τήν ἴδια μάζα ἐργασίας πού ἔθετε προηγούμενα τό μεταβλητό κεφάλαιο τῶν 100, ἡ νεοπαραγμένη ἀξία θά ἦταν ὅπως καί πρίν = 250, καί ἡ ἀξία τοῦ συνολικοῦ προϊόντος θά ἦταν ὅπως καί προηγούμενα = 650, στήν περίπτωση αὐτή ὅμως θά εἴχαμε: $400_\sigma + 150_\mu + 100_\upsilon$, καί αὐτές οἱ 100_υ θά χωρίζονταν σέ 45 κέρδος σύν 55 πρόσοδο. Ἡ ἀναλογία στήν ὁποία χωρίζεται ἡ συνολική νεοπροσθεμένη ἀξία σέ μισθό ἐργασίας, κέρδος καί πρόσοδο θά ἦταν πολύ διαφορετική. Διαφορετικό θά ἦταν ἐπίσης τό μέγεθος τοῦ προκαταβλημένου συνολικοῦ κεφαλαίου, παρ' ὅλο πού θέτει σέ κίνηση μόνο τήν ἴδια συνολική μάζα ἐργασίας. Ὁ μισθός ἐργασίας θά ἀποτελοῦσε τό $27^3/_{11}\%$, τό κέρδος τό $8^2/_{11}\%$, ἡ πρόσοδος τό 10% τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου, δηλαδή ἡ συνολική ὑπεραξία θά ἦταν λίγο πάνω ἀπό 18%.

Ἄν αὐξανόταν ὁ μισθός ἐργασίας θά μεταβαλλόταν τό ἀπλήρωτο μέρος τῆς συνολικῆς ἐργασίας, ἑπομένως καί ἡ ὑπεραξία. Μέ δεκάωρη τήν ἐργάσιμη ἡμέρα, ὁ ἐργάτης θά εἶχε ἐργαστεῖ 6 ὧρες γιά τόν ἑαυτό του καί μόνο 4 ὧρες γιά τόν κεφαλαιοκράτη. Διαφορετική θά ἦταν καί ἡ σχέση τοῦ κέρδους πρός τήν πρόσοδο, ἡ μειωμένη ὑπεραξία θά μοιραζόταν σέ διαφορετική ἀναλογία ἀνάμεσα στόν κεφαλαιοκράτη καί τόν γαιοκτήμονα. Τέλος, ἐπειδή ἡ ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου ἔμεινε ἀμετάβλητη καί ἀνέβηκε ἡ ἀξία τοῦ προκαταβλημένου μεταβλητοῦ κεφαλαίου, ἡ μειωμένη ὑπεραξία θά ἐκφραζόταν μέ ἕνα ἀκόμα πιό μειωμένο ἀκαθάριστο ποσοστό κέρδους, ἐννοώντας μέ τόν τελευταῖο αὐτό ὅρο τή σχέση τῆς συνολικῆς ὑπεραξίας πρός τό συνολικό προκαταβλημένο κεφάλαιο.

Ἡ ἀλλαγή στήν ἀξία τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, στό ποσοστό τοῦ κέρδους, στό ποσοστό τῆς προσόδου, θά μποροῦσε νά κινηθεῖ μόνο μέσα στά ὅρια πού θέτει ἡ νεοδημιουργημένη ἐμπορευματική ἀξία τῶν 250, ὁποιαδήποτε κι ἄν εἶναι ἡ ἐπενέργεια τῶν νόμων πού ρυθμίζουν τή σχέση αὐτῶν τῶν μερῶν. Μιά μόνο ἐξαίρεση θά παρουσιαζόταν,

στήν περίπτωση πού ἡ πρόσοδος, θά βασιζόταν πάνω σέ μιά μονοπωλιακή τιμή. Ἡ περίπτωση αὐτή δέν θά ἄλλαζε καθόλου τό νόμο, ἀλλά θά περιέπλεκε ἁπλῶς τήν μελέτη μας. Γιατί, ἄν στήν περίπτωση αὐτή ἐξετάζαμε μόνο τό ἴδιο τό προϊόν, τότε θά ἦταν διαφορετικός μόνο ὁ χωρισμός τῆς ὑπεραξίας. Ἄν ἐξετάσουμε, ὅμως, τή σχετική ἀξία αὐτοῦ τοῦ προϊόντος σέ σύγκριση μέ ἄλλα ἐμπορεύματα, τότε θά διαπιστώναμε μόνο τούτη τή διαφορά, ὅτι ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας αὐτῶν τῶν ἄλλων ἐμπορευμάτων θά μεταφερόταν σ' αὐτό τό εἰδικό ἐμπόρευμα.

Ἀνακεφαλαιώνουμε:

	Ἀξία τοῦ προϊόντος	Νέα ἀξία	Ποσοστό ὑπεραξίας	Ἀκαθάριστο ποσοστό κέρδους
Πρώτη περίπτωση:	$400_\sigma + 100 +_\mu 150_\upsilon = 650$	250	150%	30%
Δεύτερη περίπτωση:	$400_\sigma + 150 +_\mu 100_\upsilon = 650$	250	$66^2/_3\%$	$18^2/_{11}\%$

Πρῶτο, ἡ ὑπεραξία ἐλαττώνεται κατά τό ἕνα τρίτο τοῦ πρώην μεγέθους της, ἀπό 150 σέ 100. Τό ποσοστό τοῦ κέρδους πέφτει κατά κάτι παραπάνω ἀπό τό ἕνα τρίτο, ἀπό 30% σέ 18%, αὐτό, γιατί ἡ ἐλαττωμένη ὑπεραξία πρέπει νά ὑπολογιστεῖ πάνω στή βάση ἑνός αὐξημένου προκαταβλημένου κεφαλαίου. Ὅμως δέν πέφτει καθόλου στήν ἴδια ἀναλογία μέ τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας. Αὐτό τό τελευταῖο πέφτει ἀπό $\frac{150}{100}$ σέ $\frac{100}{150}$, δηλαδή ἀπό 150% σέ $66^2/_3\%$, ἐνῶ τό ποσοστό τοῦ κέρδους πέφτει μόνο ἀπό $\frac{150}{500}$ σέ $\frac{100}{550}$ ἤ ἀπό 30% σέ $18^2/_{11}\%$. Δηλαδή τό ποσοστό τοῦ κέρδους πέφτει σχετικά περισσότερο ἀπό τή μάζα τῆς ὑπεραξίας, ἀλλά λιγότερο ἀπό τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας. Βλέπουμε ἀκόμα ὅτι μένουν ἴδιες οἱ ἀξίες καί οἱ μάζες τῶν προϊόντων, ὅταν ἐξακολουθεῖ νά χρησιμοποιεῖται ἡ ἴδια μάζα ἐργασίας, παρ' ὅλο πού αὐξήθηκε τό προκαταβλημένο κεφάλαιο ἐπειδή αὐξήθηκε τό μεταβλητό συστατικό μέρος του. Αὐτή ἡ αὔξηση τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου θά γινόταν βέβαια πολύ αἰσθητή στόν κεφαλαιοκράτη πού θά ἄρχιζε μιά νέα ἐπιχείρηση. Ἐξεταζόμενο ὅμως τό σύνολο τῆς ἀναπαραγωγῆς, ἡ αὔξηση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου σημαίνει μόνο ὅτι ἕνα μεγαλύτερο μέρος τῆς νεοδημιουργημένης ἀπό τή νεοπροσθεμένη ἐργασία ἀξίας μετατρέπεται σέ μισθό ἐργασίας καί ἑπομένως πρῶτα σέ μεταβλητό κεφάλαιο ἀντί σέ ὑπεραξία καί ὑπερπροϊόν. Ἑπομένως, μένει ἀμετάβλητη ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος, γιατί περιορίζεται, ἀπό τή μιά μεριά, ἀπό τήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου = 400, καί, ἀπό τήν ἄλλη, ἀπό τόν ἀριθμό 250, μέ

τόν ὁποῖο παρασταίνεται ἡ νεοπροσθεμένη ἐργασία. Καί τά δυό ὅμως ἔμειναν ἀμετάβλητα. Τό προϊόν αὐτό, ἐφόσον τό ἴδιο θά ἔμπαινε μέ τή σειρά του στό σταθερό κεφάλαιο, θά παράσταινε, ὅπως καί πρίν, μέ τό ἴδιο ἀξιακό μέγεθος ἴση μάζα ἀξίας χρήσης, δηλαδή ἡ ἴδια μάζα στοιχείων τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου θά περιεῖχε τήν ἴδια ἀξία. Διαφορετικά θά εἶχε τό ζήτημα, στήν περίπτωση πού θά ἀνέβαινε ὁ μισθός ἐργασίας, ὄχι γιατί ὁ ἐργάτης θά ἔπαιρνε ἕνα μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος τῆς δικῆς του ἐργασίας, ἀλλά στήν περίπτωση πού θά ἔπαιρνε ἕνα μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος τῆς δικῆς του ἐργασίας, γιατί θά εἶχε μειωθεῖ ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας. Στήν περίπτωση αὐτή θά ἔμενε ἴδια ἡ συνολική ἀξία, μέ τήν ὁποία παρασταινόταν ἡ ἴδια ἐργασία, ἡ πληρωμένη σύν τήν μή πληρωμένη, ὅμως θά μίκραινε ἡ μάζα τοῦ προϊόντος, μέ τήν ὁποία παρασταινόταν αὐτή ἡ μάζα ἐργασίας, ἑπομένως θά ἀνέβαινε ἡ τιμή τοῦ κάθε ὑποπολλαπλάσιου τοῦ προϊόντος, γιατί κάθε μέρος του θά παράσταινε περισσότερη ἐργασία. Ὁ αὐξημένος μισθός ἐργασίας τῶν 150 δέν θά παράσταινε περισσότερο προϊόν ἀπό ἐκεῖνο πού παράσταινε προηγούμενα ὁ μισθός τῶν 100. Ἡ μειωμένη ὑπεραξία τῶν 100 παράσταινε μόνο τά $^{2}/_{3}$ τοῦ προϊόντος σέ σύγκριση μέ προηγούμενα, $66^{2}/_{3}\%$ τῆς μάζας τῶν ἀξιῶν χρήσης πού προηγούμενα παρασταίνονταν μέ 100. Στήν περίπτωση αὐτή θά ἀκρίβαινε καί τό σταθερό κεφάλαιο, ἐφόσον τό προϊόν αὐτό θά ἔμπαινε στό σταθερό κεφάλαιο. Αὐτό, ὅμως, δέν θά ἦταν συνέπεια τῆς αὔξησης τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, ἀλλά ἡ αὔξηση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας θά ἦταν συνέπεια τῆς ἀνατίμησης τῶν ἐμπορευμάτων, καί συνέπεια τῆς ἐλαττωμένης παραγωγικότητας τῆς ἴδιας ποσότητας ἐργασίας. Ἐδῶ γεννιέται ἡ ἐπίφαση, ὅτι ἡ αὔξηση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας εἶναι πού ἀκρίβαινε τό προϊόν. Δέν ἀποτελεῖ ὅμως ἐδῶ τήν αἰτία, ἀλλά τή συνέπεια μιᾶς ἀλλαγῆς στήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, ἐπειδή μειώθηκε ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας.

Ἄν, ἀντίθετα, μέ ἴσους ὅλους τούς ἄλλους ὅρους, ὅταν δηλαδή ἡ ἴδια μέ προηγούμενα ποσότητα ἐργασίας πού χρησιμοποιήθηκε παρασταινόταν, ὅπως καί πρίν, μέ 250 μονάδες, θά ἀνέβαινε ἤ θά ἔπεφτε ἡ ἀξία τῶν χρησιμοποιηθέντων ἀπό αὐτήν μέσων παραγωγῆς, τότε θά ἀνέβαινε ἤ θά ἔπεφτε κατά τό ἴδιο μέγεθος ἡ ἀξία τῆς ἴδιας μάζας προϊόντων. $450_{\sigma} + 100_{\mu} + 150_{\upsilon}$ δίνουν ἕνα προϊόν ἀξίας = 700, ἐνῶ $350_{\sigma} + 100_{\mu} + 150_{\upsilon}$ δίνουν γιά τήν ἀξία τῆς ἴδιας μάζας προϊόντων μόνο 600, ἔναντι 650 προηγούμενα. Ἄν λοιπόν αὐξάνει ἤ μειώνεται τό προκαταβλημένο κεφάλαιο, πού θέτει σέ κίνηση τήν ἴδια ποσότητα ἐργασίας, τότε μέ ἴσους ὅλους τούς ἄλλους ὅρους, ἀνεβαίνει ἤ πέφτει ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος, ὅταν ἡ αὔξηση ἤ ἡ μείωση τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου προέρχεται ἀπό μιά ἀλλαγή τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας τοῦ σταθεροῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου. Ἀντίθετα, μένει ἀμετάβλητο, ὅταν ἡ αὔξηση ἤ ἡ μείωση τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου προέρχεται ἀπό μιά ἀλλαγή τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, μέ ἀμετάβλητη τήν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας. Στό σταθερό κεφάλαιο ἡ αὔξηση ἤ ἡ μείωση τῆς ἀξίας του δέν ἰσοσταθμίζεται ἀπό καμιά ἀντίθετη κίνηση. Στό μεταβλητό κεφάλαιο, ὅταν προϋποτίθεται μή μεταβαλλόμενη ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, ἡ αὔξηση ἤ ἡ μείωση τῆς ἀξίας του ἰσοσταθμίζεται ἀπό τήν ἀντίστροφη κίνηση τῆς ὑπεραξίας, ἔτσι πού παραμένει ἀμετάβλητη ἡ ἀξία τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου σύν τήν ὑπεραξία, δηλαδή ἡ ἀξία πού ἔχει νεοπροστεθεῖ ἀπό τήν ἐργασία στά μέσα παραγωγῆς καί πού ἔχει νεοδημιουργηθεῖ στό προϊόν.

Ἄν, ἀντίθετα, ἡ αὔξηση ἤ ἡ μείωση τῆς ἀξίας τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου ἤ τοῦ μισθοῦ ἐργασίας εἶναι συνέπεια τῆς ἀνατίμησης ἤ τῆς ὑποτίμησης τῶν ἐμπορευμάτων, δηλαδή τῆς πτώσης ἤ τῆς ἀνόδου τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας πού χρησιμοποιήθηκε σ' αὐτή τήν ἐπένδυση κεφαλαίου, τότε αὐτό ἐπιδράει στήν ἀξία τοῦ προϊόντος. Ἡ ἄνοδος ἤ ἡ πτώση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, ὅμως, δέν εἶναι ἐδῶ αἰτία, ἀλλά μόνον συνέπεια.

Ἄν, ἀντίθετα, στό πιό πάνω παράδειγμα, μέ ἀμετάβλητο τό σταθερό κεφάλαιο $= 400_{\sigma}$, ἡ ἀλλαγή ἀπό $100_{\mu} + 150_{\upsilon}$ σέ $150_{\mu} + 100_{\upsilon}$, δηλαδή, ἡ αὔξηση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, ἦταν συνέπεια τῆς μείωσης τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, ὄχι σ' αὐτόν τόν ἰδιαίτερο κλάδο, λ.χ. στόν κλάδο τῆς βαμβακονηματουργίας, ἀλλά, ἄς ποῦμε, στή γεωργία, πού προμηθεύει τά μέσα διατροφῆς τοῦ ἐργάτη, δηλαδή συνέπεια τῆς ἀνατίμησης αὐτῶν τῶν μέσων διατροφῆς, θά ἔμενε ἀναλλοίωτη ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος. Ἡ ἀξία τῶν 650 θά παρασταινόταν, ὅπως καί προηγούμενα, μέ τήν ἴδια μάζα βαμβακεροῦ νήματος.

Ἀπ' ὅσα ἀναπτύξαμε, προκύπτει ἀκόμα τό ἑξῆς: Ἄν ἡ μείωση τῆς δαπάνης γιά τό σταθερό κεφάλαιο πραγματοποιεῖται, κάνοντας οἰκονομία κλπ. σέ κλάδους παραγωγῆς, τά προϊόντα τῶν ὁποίων μπαίνουν στήν κατανάλωση τῶν ἐργατῶν, τό γεγονός αὐτό θά μποροῦσε, ἐξίσου μέ τήν ἄμεση ἄνοδο τῆς παραγωγικότητας τῆς ἴδιας τῆς ἐργασίας πού χρησιμοποιήθηκε, νά ἐπιφέρει μιά μείωση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, γιατί προκαλεῖ τό φτήναιμα τῶν μέσων συντήρησης

τοῦ ἐργάτη, ἑπομένως καί τήν αὔξηση τῆς ὑπεραξίας, ἔτσι πού τό ποσοστό τοῦ κέρδους θά αὐξανόταν ἐδῶ γιά δυό λόγους, συγκεκριμένα, ἀπό τή μιά μεριά, γιατί ἐλαττώνεται ἡ ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, καί, ἀπό τήν ἄλλη, γιατί αὐξάνει ἡ ὑπεραξία. Ὅταν ἐξετάζαμε τήν μετατροπή τῆς ὑπεραξίας σέ κέρδος, ὑποθέσαμε ὅτι ὁ μισθός ἐργασίας δέν πέφτει, ἀλλά ὅτι παραμένει σταθερός, γιατί ἔπρεπε τότε νά ἐξετάσουμε τίς διακυμάνσεις τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἀλλαγές στό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας. Ἐξάλλου, οἱ νόμοι πού ἀναπτύξαμε ἐκεῖ εἶναι γενικοί καί ἰσχύουν ἐπίσης γιά ἐπενδύσεις κεφαλαίου, τά προϊόντα τῶν ὁποίων δέν μπαίνουν στήν κατανάλωση τοῦ ἐργάτη, καί στίς ὁποῖες, ἑπομένως, οἱ ἀλλαγές τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος δέν ἐπιδροῦν στόν μισθό τῆς ἐργασίας.

Ἔτσι, ὁ διαχωρισμός καί ἡ ἀνάλυση τῆς ἀξίας πού κάθε χρόνο τή νεοπροσθέτει στά μέσα παραγωγῆς ἤ στό σταθερό κεφάλαιο ἡ νεοπροσθεμένη ἐργασία, ἡ ἀνάλυσή της στίς διάφορες μορφές εἰσοδήματος: σέ μισθό ἐργασίας, κέρδος καί πρόσοδο, δέν ἀλλάζει καθόλου τά ὅρια τῆς ἴδιας τῆς ἀξίας, τό συνολικό ποσό ἀξίας πού μοιράζεται ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς διάφορες κατηγορίες. Ἀκριβῶς, ὅπως μιά ἀλλαγή στή σχέση αὐτῶν τῶν ξεχωριστῶν μερῶν μεταξύ τους δέν μπορεῖ νά ἀλλάξει τό συνολικό της ποσό, αὐτό τό δοσμένο μέγεθος ἀξίας. Ὁ δοσμένος ἀριθμός 100 παραμένει πάντα ὁ ἴδιος εἴτε ἀναλυθεῖ σέ 50 + 50, εἴτε σέ 20 + 70 + 10, εἴτε σέ 40 + 30 + 30. Τό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος, πού ἀναλύεται σ' αὐτά τά εἰσοδήματα, καθορίζεται, ἀκριβῶς ὅπως καί τό σταθερό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ κεφαλαίου, ἀπό τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, δηλαδή ἀπό τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ἔχει κάθε φορά ὑλοποιηθεῖ σ' αὐτά. Πρῶτο, εἶναι λοιπόν δοσμένη ἡ μάζα ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων, πού μοιράζεται σέ μισθό ἐργασίας, κέρδος καί πρόσοδο, δηλαδή τό ἀπόλυτο ὅριο τοῦ ἀθροίσματος τῶν κομματιῶν τῆς ἀξίας αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων. Δεύτερο, ὅσον ἀφορᾶ τίς ἴδιες τίς ξεχωριστές κατηγορίες, εἶναι ἐπίσης δοσμένα τά μέσα καί ρυθμίζοντα ὅριά τους. Στόν περιορισμό τους αὐτό ὁ μισθός ἐργασίας ἀποτελεῖ τή βάση. Πρός τή μιά πλευρά ρυθμίζεται ἀπό ἕνα φυσικό νόμο. Τό κατώτατο ὅριό του εἶναι δοσμένο ἀπό τό φυσικό κατώτατο ὅριο μέσων συντήρησης, πού πρέπει νά προμηθευτεῖ ὁ ἐργάτης γιά νά διατηρήσει καί νά ἀναπαραγάγει τήν ἐργατική του δύναμη, δηλαδή ἀπό μιά καθορισμένη ποσότητα

ἐμπορευμάτων. Ἡ ἀξία αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων καθορίζεται ἀπό τό χρόνο ἐργασίας, πού ἀπαιτεῖ ἡ ἀναπαραγωγή τους, δηλαδή ἀπό τό μέρος τῆς ἐργασίας πού νεοπροστέθηκε στά μέσα παραγωγῆς, ἤ ἀπό τό μέρος τῆς[1*] ἐργάσιμης ἡμέρας, πού χρειάζεται ὁ ἐργάτης γιά τήν παραγωγή καί ἀναπαραγωγή ἑνός ἰσοδύναμου γιά τήν ἀξία αὐτῶν τῶν ἀναγκαίων μέσων συντήρησης. Ἄν λ.χ. σέ ἀξία ὁ μέσος ὅρος τῶν καθημερινῶν του μέσων συντήρησης = 6 ὧρες μέσης ἐργασίας, τότε πρέπει κατά μέσο ὅρο τίς 6 ὧρες τῆς ἡμερήσιας δουλιᾶς του νά τίς ἐργάζεται γιά τόν ἑαυτό του. Ἡ πραγματική ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμής του ἀποκλίνει ἀπό αὐτό τό φυσικό ἐλάχιστο ὅριο. Διαφέρει ἀνάλογα μέ τό κλίμα καί τό ἐπίπεδο τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης. Ἐξαρτιέται ὄχι μόνο ἀπό τίς φυσικές, ἀλλά καί ἀπό τίς ἱστορικά ἀνεπτυγμένες κοινωνικές ἀνάγκες, πού γίνονται δεύτερη φύση. Σέ κάθε χώρα, ὅμως, σέ μιά δοσμένη περίοδο ἀποτελεῖ ἕνα δοσμένο μέγεθος αὐτός ὁ ρυθμίζων μέσος μισθός ἐργασίας. Ἔτσι ἔχει ἕνα ὅριο ἡ ἀξία ὅλων τῶν ἄλλων ὑπόλοιπων εἰσοδημάτων. Εἶναι πάντα ἴση μέ τήν ἀξία, στήν ὁποία ἐνσωματώνεται ἡ συνολική ἐργάσιμη ἡμέρα (πού συμπίπτει ἐδῶ μέ τή μέση ἐργάσιμη ἡμέρα, γιατί περιλαβαίνει τή συνολική μάζα ἐργασίας πού τίθεται σέ κίνηση ἀπ' τό συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο), πλήν τό μέρος της ἐκεῖνο πού ἐνσωματώνεται σέ μισθό ἐργασίας. Ἑπομένως, τό ὅριό της εἶναι δοσμένο ἀπό τό ὅριο τῆς ἀξίας, μέ τήν ὁποία ἐκφράζεται ἡ ἀπλήρωτη δουλιά, δηλαδή μέ τήν ποσότητα αὐτῆς τῆς ἀπλήρωτης δουλιᾶς. Ἄν τό μέρος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, πού χρειάζεται ὁ ἐργάτης γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἀξίας τοῦ μισθοῦ του ἔχει τό τελευταῖο ὅριό του στό φυσικό ἐλάχιστο ὅριο τοῦ μισθοῦ του, τότε τό ἄλλο μέρος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, μέ τό ὁποῖο παρασταίνεται ἡ ὑπερεργασία του, ἑπομένως καί τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀξίας πού ἐκφράζει τήν ὑπεραξία, ἔχει τό ὅριό του στό φυσικό ἀνώτατο ὅριο τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, δηλαδή στό συνολικό ποσό τοῦ ἡμερήσιου ἐργάσιμου χρόνου, πού γενικά μπορεῖ νά προσφέρει ὁ ἐργάτης, διατηρώντας καί ἀναπαράγοντας τήν ἐργατική του δύναμη. Ἀφοῦ σέ τούτη τή διερεύνησή μας πρόκειται γιά τήν κατανομή τῆς ἀξίας, μέ τήν ὁποία ἔχει παρασταθεῖ ἡ χρονιάτικη νεοπροσθεμένη συνολική ἐργασία, μπορεῖ ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα νά θεωρεῖται ἐδῶ σάν σταθερό μέγεθος, καί προϋποτίθεται σάν τέτιο, ἀδιάφορο πόσο πολύ ἤ πόσο λίγο ἀποκλίνει ἀπό τό φυσικό ἀνώτατο

[1*] Στήν 1η γερμανική ἔκδοση: κάθε. Ἄλλαξε μέ βάση τό χειρόγραφο τοῦ Μάρξ.

ὅριό της. Τό ἀπόλυτο ὅριο τοῦ μέρους τῆς ἀξίας πού ἀποτελεῖ τήν ὑπεραξία, καί πού ἀναλύεται σέ κέρδος καί γαιοπρόσοδο εἶναι επομένως δοσμένο. Καθορίζεται ἀπό τό περίσσευμα τοῦ ἀπλήρωτου μέρους τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας πάνω ἀπό τό πληρωμένο μέρος της, δηλαδή ἀπό τό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ συνολικοῦ προϊόντος, μέ τό ὁποῖο πραγματοποιεῖται αὐτή ἡ ὑπερεργασία. Ἄν, ὅπως ἔκανα πιό πάνω, ὀνομάσουμε κέρδος τήν ὑπεραξία, πού καθορίζεται ἔτσι στά ὅριά της καί πού ὑπολογίζεται μέ βάση τό προκαταβλημένο συνολικό κεφάλαιο, τότε τό κέρδος αὐτό, ἐξεταζόμενο σύμφωνα μέ τό ἀπόλυτο μέγεθός του, εἶναι ἴσο μέ τήν ὑπεραξία, δηλαδή καθορίζεται στά ὅριά του ἀπό τούς ἴδιους νόμους πού καθορίζεται καί αὐτή. Ἀλλά καί τό ὕψος τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους εἶναι ἐπίσης ἕνα μέγεθος κλεισμένο μέσα σέ ὁρισμένα ὅρια, πού καθορίζονται ἀπό τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων. Εἶναι ὁ λόγος τῆς συνολικῆς ὑπεραξίας πρός τό συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο πού ἔχει προκαταβληθεῖ στήν παραγωγή. Ἄν τό κεφάλαιο αὐτό εἶναι = 500 (ἄς ποῦμε ἑκατομμύρια) καί ἡ ὑπεραξία εἶναι = 100, τότε τό 20% ἀποτελεῖ τό ἀπόλυτο ὅριο τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Ἡ κατανομή τοῦ κοινωνικοῦ κέρδους, σύμφωνα μέ τό ποσοστό αὐτό, ἀνάμεσα στά κεφάλαια τά ἐπενδυμένα στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς, δημιουργεῖ τιμές παραγωγῆς, οἱ ὁποῖες ἀποκλίνουν ἀπό τίς ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων, πού εἶναι οἱ πραγματικά ρυθμίζουσες μέσες τιμές. Ἡ ἀπόκλιση, ὅμως, δέν ἀναιρεῖ οὔτε τόν καθορισμό τῶν τιμῶν ἀπό τίς ἀξίες, οὔτε τά νομοτελειακά ὅρια τοῦ κέρδους. Ἀντί ἡ ἀξία ἑνός ἐμπορεύματος νά εἶναι ἴση μέ τό κεφάλαιο Κ, πού καταναλώθηκε στήν παραγωγή του, σύν τήν ὑπεραξία πού περιέχεται σ' αὐτό, ἡ τιμή παραγωγῆς του εἶναι τώρα ἴση μέ τό κεφάλαιο Κ, πού καταναλώθηκε ἀπό αὐτό, σύν τήν ὑπεραξία, πού ἀναλογεῖ σ' αὐτό πάνω στή βάση τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους, δηλαδή λ.χ. 20% τοῦ προκαταβλημένου στήν παραγωγή του κεφαλαίου πού ἔχει καταναλωθεῖ ἤ ἁπλῶς χρησιμοποιηθεῖ. Αὐτή ἡ προσθήκη τοῦ 20%, ὅμως, καθορίζεται ἡ ἴδια ἀπό τήν ὑπεραξία πού ἔχει παραχθεῖ ἀπό τό συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο καί ἀπό τή σχέση του πρός τήν ἀξία τοῦ κεφαλαίου. Καί γι' αὐτό ἀκριβῶς εἶναι 20% καί ὄχι 10% ἤ 100%. Ἔτσι ἡ μετατροπή τῶν ἀξιῶν σέ τιμές παραγωγῆς δέν ἀναιρεῖ τά ὅρια τοῦ κέρδους, ἀλλά ἀλλάζει μόνο τήν κατανομή του ἀνάμεσα στά διάφορα ξεχωριστά κεφάλαια, ἀπό τά ὁποῖα ἀποτελεῖται τό κοινωνικό κεφάλαιο, τό μοιράζει ἐξίσου σ' αὐτά, ἀνάλογα μέ τί ποσοστό τῆς ἀξίας αὐτοῦ τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου ἀποτελοῦν. Οἱ ἀγοραῖες τιμές πότε ἀνεβαίνουν πάνω, καί πότε πέφτουν κάτω

ἀπό αὐτές τίς ρυθμίζουσες τιμές παραγωγῆς, οἱ διακυμάνσεις αὐτές, ὅμως, ἐξουδετερώνονται ἀμοιβαία. Ἄν ἐξετάσει κανείς τά τιμολόγια μιᾶς μεγάλης χρονικῆς περιόδου, καί ἄν ἀφαιρέσει τίς περιπτώσεις, στίς ὁποῖες ἄλλαξε ἡ πραγματική ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, ἐξαιτίας κάποιας ἀλλαγῆς στήν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, καθώς καί τίς περιπτώσεις, στίς ὁποῖες διαταράχθηκε τό προτσές τῆς παραγωγῆς ἀπό φυσικές ἤ κοινωνικές συμφορές, τότε θά ἀπορεῖ, πρῶτο, γιά τά σχετικά στενά ὅρια τῶν ἀποκλίσεων, καί, δεύτερο, γιά τήν κανονικότητα τῆς ἐξίσωσής τους. Ἐδῶ θά βρεῖ κανείς τήν ἴδια κυριαρχία τῶν ρυθμιζόντων μέσων ὅρων, ὅπως τό ἀπόδειξε ὁ Κετλέ στά κοινωνικά φαινόμενα.[165] Ἄν ἡ ἐξίσωση τῶν ἐμπορευματικῶν ἀξιῶν σέ τιμές παραγωγῆς δέν σκοντάψει σέ ἐμπόδια, τότε ἡ πρόσοδος ἀνάγεται σέ διαφορική πρόσοδο, δηλαδή περιορίζεται σέ ἐξίσωση τῶν πρόσθετων κερδῶν, τά ὁποῖα θά ἔδιναν οἱ ρυθμίζουσες τιμές παραγωγῆς σέ ἕνα μέρος τῶν κεφαλαιοκρατῶν, καί πού τώρα τά ἰδιοποιοῦνται οἱ γαιοκτήμονες. Ἐδῶ, λοιπόν, ἡ πρόσοδος ἔχει τό καθορισμένο της ὅριο ἀξίας στίς ἀποκλίσεις τῶν ἀτομικῶν ποσοστῶν κέρδους, πού ἐπιφέρει ἡ ρύθμιση τῶν τιμῶν παραγωγῆς μέσω τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ κέρδους. Ἄν ἡ γαιοκτησία βάζει ἐμπόδια στήν ἐξίσωση τῶν ἐμπορευματικῶν ἀξιῶν σέ τιμές παραγωγῆς καί ἰδιοποιεῖται ἀπόλυτη πρόσοδο, ἡ πρόσοδος αὐτή περιορίζεται ἀπό τό πλεόνασμα τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων τῆς γῆς πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τους, δηλαδή ἀπό τό περίσσευμα τῆς ὑπεραξίας πού περιέχεται σ' αὐτά πάνω ἀπό τό ποσοστό τοῦ κέρδους πού περιέρχεται στούς κεφαλαιοκράτες μέ τό γενικό ποσοστό κέρδους. Ἡ διαφορά αὐτή ἀποτελεῖ τότε τό ὅριο τῆς προσόδου, πού ἐξακολουθεῖ νά ἀποτελεῖ μόνο ἕνα καθορισμένο μέρος τῆς δοσμένης καί στά ἐμπορεύματα περιεχομένης ὑπεραξίας.

Τέλος, ἄν ἡ ἐξίσωση τῆς ὑπεραξίας στό μέσο κέρδος ἔβρισκε στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς ἕνα ἐμπόδιο σέ τεχνητά ἤ φυσικά μονοπώλια, καί εἰδικά στό μονοπώλιο τῆς γαιοκτησίας, ἔτσι πού νά γινόταν δυνατή μιά μονοπωλιακή τιμή, ἡ ὁποία θά ἀνέβαινε πάνω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς καί πάνω ἀπό τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, πού τά ἐπηρεάζει τό μονοπώλιο, ἀπό τό γεγονός αὐτό δέν θά ἀναιροῦνταν τά ὅρια πού καθορίζονται ἀπό τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων. Ἡ μονοπωλιακή τιμή ὁρισμένων ἐμπορευμάτων θά μετέφερε μόνο ἕνα μέρος τοῦ κέρδους τῶν ἄλλων ἐμπορευματοπαραγωγῶν στά ἐμπορεύματα μέ τή μονοπωλιακή τιμή. Θά σημειωνόταν ἔμμεσα μιά τοπική διαταραχή στήν κατανομή τῆς ὑπεραξίας ἀνάμεσα στίς διά-

φορες σφαῖρες παραγωγῆς, πού θά ἄφηνε, ὅμως, ἀμετάβλητο τό ὅριο αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς ὑπεραξίας. Ἄν τό ἐμπόρευμα μέ τήν μονοπωλιακή τιμή ἔμπαινε στήν ἀναγκαία κατανάλωση τοῦ ἐργάτη, θά ἀνέβαζε τόν μισθό ἐργασίας καί θά μίκραινε ἔτσι τήν ὑπεραξία, στήν περίπτωση πού ὁ ἐργάτης θά ἐξακολουθοῦσε νά πληρώνεται τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης. Θά μποροῦσε νά συμπιέσει τόν μισθό ἐργασίας κάτω ἀπό τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, αὐτό, ὅμως, μόνο ἐφόσον βρισκόταν πάνω ἀπό τό ὅριο τοῦ φυσικοῦ ἐλάχιστου ὁριού του. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ μονοπωλιακή τιμή θά πληρωνόταν ἀπό κρατήσεις ἀπό τόν πραγματικό μισθό τῆς ἐργασίας (δηλαδή ἀπό τή μάζα τῶν ἀξιῶν χρήσης, πού ὁ ἐργάτης θά τά ἔπαιρνε μέ τήν ἴδια μάζα ἐργασίας) καί ἀπό τό κέρδος τῶν ἄλλων κεφαλαιοκρατῶν. Τά ὅρια, μέσα στά ὁποῖα ἡ μονοπωλιακή τιμή θά ἔθιγε τήν κανονική ρύθμιση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων, θά ἦταν σταθερά καθορισμένα καί θά μποροῦσαν νά ὑπολογιστοῦν μέ ἀκρίβεια.

Ὅπως λοιπόν, ὁ χωρισμός τῆς νεοπροσθεμένης ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων πού ἀναλύονται γενικά σέ εἰσοδήματα βρίσκει τά δοσμένα καί ρυθμίζοντα ὅριά του στή σχέση ἀνάμεσα στήν ἀναγκαία ἐργασία καί τήν ὑπερεργασία, στό μισθό ἐργασίας καί στήν ὑπεραξία, ἔτσι μέ τή σειρά του ὁ χωρισμός τῆς ἴδιας τῆς ὑπεραξίας σέ κέρδος καί γαιοπρόσοδο βρίσκει τά ὅριά του στούς νόμους πού ρυθμίζουν τήν ἐξίσωση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Κατά τή διάσπαση τοῦ κέρδους σέ τόκο καί ἐπιχειρηματικό κέρδος τό ἴδιο τό μέσο κέρδος ἀποτελεῖ τό ὅριο καί γιά τά δυό μαζί. Προσφέρει τό δοσμένο μέγεθος ἀξίας, πού ἔχουν νά μοιραστοῦνε καί πού εἶναι τό μοναδικό μέγεθος τό ὁποῖο μποροῦν νά μοιραστοῦνε. Ἡ καθορισμένη ἀναλογία τοῦ μοιράσματος εἶναι ἐδῶ τυχαία, δηλαδή καθορίζεται ἀποκλειστικά ἀπό τούς ὅρους τοῦ συναγωνισμοῦ. Ἐνῶ κατά τά ἄλλα, ἡ ἐξισορρόπηση τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς, ἐξουδετερώνει τήν ἀπόκλιση τῶν ἀγοραίων τιμῶν ἀπό τίς ρυθμίζουσες μέσες τιμές τους, δηλαδή ἐξουδετερώνει τήν ἐπίδραση πού ἀσκεῖ ὁ συναγωνισμός, καί ἀποτελεῖ ἐδῶ τόν μοναδικό καθορίζοντα παράγοντα. Γιατί ὅμως; Γιατί ὁ ἴδιος παράγοντας παραγωγῆς, τό κεφάλαιο, ἔχει νά μοιράσει τό μέρος τῆς ὑπεραξίας πού τοῦ ἀναλογεῖ ἀνάμεσα σέ δυό κατόχους τοῦ ἴδιου παράγοντα τῆς παραγωγῆς. Τό γεγονός ὅμως ὅτι δέν ὑπάρχει ἐδῶ ἕνα καθορισμένο, νομοτελειακό ὅριο γιά τό μοίρασμα τοῦ μέσου κέρδους, δέν αἴρει τό ὅριό του σάν μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, ἀκριβῶς ὅπως δέν θίγει κατά κάποιο τρόπο τά ὅρια αὐτοῦ τοῦ κέρδους, τό γεγονός ὅτι δυό μέτοχοι μιᾶς ἐπιχείρησης, οἱ ὁποῖοι γιά κάποιους διαφορετικούς λόγους, πού ἐξαρτιῶνται ἀπό ἐξωτερικά περιστατικά, μοιράζονται ἀνισόμερα μεταξύ τους τό κέρδος.

Ἄν λοιπόν τό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, πού παρασταίνει τήν νεοπροσθεμένη στά μέσα παραγωγῆς ἀξία, χωρίζεται σέ διάφορα μέρη πού σάν εἰσοδήματα ἀποκτοῦν αὐτοτελεῖς μεταξύ τους μορφές, αὐτό δέν θά πεῖ καθόλου ὅτι γιά τόν λόγο αὐτό θά πρέπει ὁ μισθός ἐργασίας, τό κέρδος καί ἡ γαιοπρόσοδος νά θεωροῦνται τώρα συστατικά στοιχεῖα, ἀπό τή συνένωση ἤ τό ἄθροισμα τῶν ὁποίων προκύπτει ἡ ρυθμίζουσα τιμή (natural price, prix nécessaire)[1*] τῶν ἴδιων τῶν ἐμπορευμάτων. Ἔτσι πού δέν θά ἦταν ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, μετά τήν ἀφαίρεση τοῦ σταθεροῦ μέρους τῆς ἀξίας τους, ἡ ἀρχική ἑνότητα πού διασπᾶται σ' αὐτά τά τρία μέρη, ἀλλά, ἀντίστρυφα, ἡ τιμή τοῦ καθενός ἀπό αὐτά τά τρία μέρη θά καθοριζόταν αὐτοτελῶς, καί μόνο ἀπό τήν πρόσθεση αὐτῶν τῶν τριῶν ἀνεξάρτητων μεγεθῶν θά σχηματιζόταν ἡ τιμή τοῦ ἐμπορεύματος. Στήν πραγματικότητα ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι τό ἀπό τά πρίν δοσμένο μέγεθος, ὁλόκληρη ἡ συνολική ἀξία τοῦ μισθοῦ, τοῦ κέρδους καί τῆς προσόδου, ὁποιοδήποτε κι ἄν εἶναι τό σχετικό μέγεθός τους. Σύμφωνα μέ τήν πιό πάνω λαθεμένη ἀντίληψη ὁ μισθός ἐργασίας, τό κέρδος καί ἡ πρόσοδος εἶναι τρία αὐτοτελῆ ἀξιακά μεγέθη, τό συνολικό μέγεθος τῶν ὁποίων παράγει, περιορίζει καί καθορίζει τό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος.

Πρίν ἀπ' ὅλα εἶναι καθαρό, πώς ὅταν ὁ μισθός ἐργασίας, τό κέρδος καί ἡ πρόσοδος συγκροτοῦν τήν τιμή τῶν ἐμπορευμάτων, αὐτό θά ἴσχυε καί γιά τό σταθερό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, καί γιά τό ἄλλο μέρος, μέ τό ὁποῖο παρασταίνονται τό μεταβλητό κεφάλαιο καί ἡ ὑπεραξία. Αὐτό λοιπόν τό σταθερό μέρος μπορεῖ νά παραβλεφθεῖ ἐδῶ ὁλότελα, γιατί ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, ἀπό τά ὁποῖα ἀποτελεῖται, θά ἀναγόταν ἐπίσης στό ἄθροισμα τῶν ἀξιῶν τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, τοῦ κέρδους καί τῆς προσόδου. Ὅπως ἤδη παρατηρήσαμε, ἡ ἄποψη αὐτή ἀρνεῖται ἀκόμα καί τήν ὕπαρξη ἑνός τέτιου σταθεροῦ μέρους τῆς ἀξίας.

Εἶναι παραπέρα καθαρό, ὅτι ἐδῶ ἐξαλείφεται κάθε ἔννοια ἀξίας. Ἐδῶ παραμένει ἀκόμα μόνο ἡ ἀντίληψη τῆς τιμῆς, μέ τήν ἔννοια ὅτι μιά ὁρισμένη μάζα χρήματος πληρώνεται στούς κατόχους τῆς ἐργατικῆς δύναμης, τοῦ κεφαλαίου καί τῆς γῆς. Ὅμως, τί εἶναι χρῆμα; Τό χρῆμα δέν εἶναι ἕνα πράγμα, ἀλλά μιά καθορισμένη

[1*] φυσική τιμή, ἀναγκαία τιμή.

μορφή τῆς ἀξίας, προϋποθέτει δηλαδή πάλι τήν ἀξία. Θέλουμε δηλαδή νά ποῦμε ὅτι μιά ὁρισμένη μάζα χρυσοῦ ἤ ἀργύρου πληρώνεται γιά ἐκεῖνα τά στοιχεῖα παραγωγῆς, ἤ ὅτι ἐξισώνεται μέ τό μυαλό μας μέ αὐτήν τή μάζα. Ὅμως ὁ χρυσός καί ὁ ἄργυρος (καί ὁ φωτισμένος οἰκονομολόγος εἶναι περήφανος γιατί τό κατανόησε αὐτό) εἶναι τά ἴδια ἐμπορεύματα, ὅπως καί ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα. Ἑπομένως, ἡ τιμή τοῦ χρυσοῦ καί τοῦ ἀργύρου καθορίζεται ἐπίσης ἀπό τόν μισθό ἐργασίας, τό κέρδος καί τήν πρόσοδο. Ἄρα, δέν μποροῦμε νά καθορίζουμε τόν μισθό ἐργασίας, τό κέρδος καί τήν πρόσοδο μέ τό ὅτι ἐξισώνονται μέ ἕνα ὁρισμένο ποσό χρυσοῦ ἤ ἀργύρου, γιατί ἡ ἀξία αὐτοῦ τοῦ χρυσοῦ καί ἀργύρου, μέ τήν ὁποία πρόκειται νά ἐκτιμηθοῦν σάν ἰσοδύναμά της, πρόκειται δά νά καθοριστεῖ πρῶτα ἀπό αὐτά, ἀνεξάρτητα ἀπό τόν χρυσό καί τόν ἄργυρο, δηλαδή ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀξία τοῦ κάθε ἐμπορεύματος, ἡ ὁποία εἶναι δά ἀκριβῶς τό προϊόν αὐτῶν τῶν τριῶν παραγόντων. Ἔτσι, ἄν λέγαμε ὅτι ἡ ἀξία τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, τοῦ κέρδους καί τῆς προσόδου συνίσταται στό ὅτι εἶναι ἴση μέ ἕνα ὁρισμένο ποσό χρυσοῦ καί ἀργύρου, θά ἦταν σάν νά λέγαμε ὅτι εἶναι ἴση μέ ἕνα ὁρισμένο ποσό μισθοῦ ἐργασίας, κέρδους καί προσόδου.

Ἄς πάρουμε πρῶτα τόν μισθό ἐργασίας. Γιατί καί ἀπό τήν ἄποψη αὐτή πρέπει νά ξεκινήσει κανείς ἀπό τήν ἐργασία. Πῶς λοιπόν καθορίζεται ἡ ρυθμίζουσα τιμή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, ἡ τιμή, γύρω ἀπό τήν ὁποία κυμαίνονται οἱ ἀγοραῖες τιμές του;

Ἄς ποῦμε ὅτι καθορίζεται ἀπό τή ζήτηση καί τήν προσφορά ἐργατικῆς δύναμης. Ἀλλά γιά ποιά ζήτηση ἐργατικῆς δύναμης πρόκειται; Γιά τή ζήτηση ἀπό μέρους τοῦ κεφαλαίου. Δηλαδή ἡ ζήτηση ἐργασίας εἶναι ἴση μέ τήν προσφορά κεφαλαίου. Γιά νά μιλᾶμε γιά προσφορά κεφαλαίου πρέπει πρίν ἀπ' ὅλα νά ξέρουμε, τί εἶναι κεφάλαιο. Ἀπό τί συνίσταται τό κεφάλαιο; Ἄς πάρουμε τήν πιό ἁπλή ἐμφάνισή του: ἀπό χρῆμα καί ἐμπορεύματα. Τό χρῆμα ὅμως εἶναι μόνο μιά μορφή τοῦ ἐμπορεύματος. Ἄρα ἀποτελεῖται ἀπό ἐμπορεύματα. Ἀλλά ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων καθορίζεται, σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας, πρίν ἀπ' ὅλα ἀπό τήν τιμή τῆς ἐργασίας πού τά παράγει, ἀπό τόν μισθό ἐργασίας. Ὁ μισθός ἐργασίας προϋποτίθεται ἐδῶ καί θεωρεῖται σάν συστατικό στοιχεῖο τῆς τιμῆς τῶν ἐμπορευμάτων. Καί τώρα ἡ τιμή αὐτή πρόκειται νά καθορίζεται ἀπό τή σχέση τῆς προσφερόμενης ἐργασίας πρός τό κεφάλαιο. Ἡ τιμή τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαίου εἶναι ἴση μέ τήν τιμή τῶν ἐμπορευμάτων, ἀπό τά ὁποῖα ἀποτελεῖται. Ἡ ζήτηση ἐργασίας ἀπό

τό κεφάλαιο εἶναι ἴση μέ τήν προσφορά τοῦ κεφαλαίου. Καί ἡ προσφορά τοῦ κεφαλαίου εἶναι ἴση μέ τήν προσφορά μιᾶς ποσότητας ἐμπορευμάτων δοσμένης τιμῆς, καί ἡ τιμή αὐτή ρυθμίζεται πρίν ἀπ' ὅλα ἀπό τήν τιμή τῆς ἐργασίας, καί ἡ τιμή τῆς ἐργασίας μέ τή σειρά της εἶναι ἴση μέ τό μέρος ἐκεῖνο τῆς τιμῆς τῶν ἐμπορευμάτων, ἀπό τά ὁποῖα ἀποτελεῖται τό μεταβλητό κεφάλαιο, πού ἐκχωρεῖται στόν ἐργάτη σάν ἀντάλλαγμα γιά τήν ἐργασία του. Καί ἡ τιμή τῶν ἐμπορευμάτων, ἀπό τά ὁποῖα ἀποτελεῖται αὐτό τό μεταβλητό κεφάλαιο, καθορίζεται ἡ ἴδια πάλι πρίν ἀπ' ὅλα ἀπό τήν τιμή τῆς ἐργασίας, γιατί καθορίζεται ἀπό τίς τιμές τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, τοῦ κέρδους καί τῆς προσόδου. Ἑπομένως, γιά νά καθορίσουμε τόν μισθό ἐργασίας δέν μποροῦμε νά προϋποθέσουμε τό κεφάλαιο, γιατί ἡ ἀξία τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαίου καθορίζεται μέ συμμετοχή καί τοῦ μισθοῦ ἐργασίας.

Ἐξάλλου δέν μᾶς ὀφελεῖ σέ τίποτα ἡ ἐπίκληση τοῦ συναγωνισμοῦ. Ὁ συναγωνισμός προκαλεῖ τήν ἄνοδο ἤ τήν πτώση τῶν ἀγοραίων τιμῶν τῆς ἐργασίας. Ἄς ὑποθέσουμε, ὅμως, ὅτι ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά ἐργασίας ἀλληλοκαλύπτονται. Στήν περίπτωση αὐτή ἀπό τί θά καθορίζεται ὁ μισθός ἐργασίας; Ἀπό τόν συναγωνισμό. Ἀλλά μόλις δά ὑποθέσαμε ὅτι ὁ συναγωνισμός παύει νά καθορίζει, ὅτι μέ τήν ἐξισορρόπηση τῶν δύο ἀντιτιθέμενων δυνάμεών του αἴρεται ἡ ἀποτελεσματικότητά του. Αὐτό πού θέλουμε νά βροῦμε εἶναι ἀκριβῶς ἡ φυσική τιμή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, δηλαδή ἡ τιμή τῆς ἐργασίας, πού δέν ρυθμίζεται ἀπό τόν συναγωνισμό, ἀλλά ἀντίθετα αὐτή εἶναι πού τόν ρυθμίζει.

Δέν ἀπομένει, παρά νά καθορίσουμε τήν ἀναγκαία τιμή τῆς ἐργασίας μέ τά ἀναγκαία μέσα συντήρησης τοῦ ἐργάτη. Αὐτά τά μέσα συντήρησης, ὅμως, εἶναι ἐμπορεύματα, πού ἔχουν μιά τιμή. Ἑπομένως ἡ τιμή τῆς ἐργασίας καθορίζεται ἀπό τήν τιμή τῶν ἀναγκαίων μέσων συντήρησης, καί ἡ τιμή τῶν μέσων συντήρησης καθορίζεται, ὅπως ἡ τιμή ὅλων τῶν ἄλλων ἐμπορευμάτων, πρίν ἀπ' ὅλα ἀπό τήν τιμή τῆς ἐργασίας. Ἑπομένως, ἡ τιμή τῆς ἐργασίας, πού καθορίζεται ἀπό τήν τιμή τῶν μέσων συντήρησης, καθορίζεται ἀπό τήν τιμή τῆς ἐργασίας. Ἡ τιμή τῆς ἐργασίας καθορίζεται ἀπό τόν ἴδιο τόν ἑαυτό της. Μέ ἄλλα λόγια δέν ξέρουμε ἀπό τί καθορίζεται ἡ τιμή τῆς ἐργασίας. Ἡ ἐργασία ἔχει ἐδῶ γενικά μιά τιμή, γιατί τήν βλέπουμε σάν ἐμπόρευμα. Γιά νά μιλᾶμε λοιπόν γιά τήν τιμή τῆς ἐργασίας, πρέπει νά ξέρουμε τί εἶναι ἡ τιμή γενικά. Ἀλλά, τό τί εἶναι γενικά τιμή, δέν πρόκειται νά τό πληροφορηθοῦμε μέ τόν τρόπο αὐτό.

Ἄς ὑποθέσουμε ὡστόσο, ὅτι ἡ ἀναγκαία τιμή τῆς ἐργασίας καθορίζεται μέ αὐτό τόν εὐχάριστο τρόπο. Πῶς ἔχει τώρα τό ζήτημα τοῦ μέσου κέρδους, τοῦ κέρδους κάθε κεφαλαίου κάτω ἀπό ὁμαλές συνθῆκες, πού ἀποτελεῖ τό δεύτερο στοιχεῖο τῆς τιμῆς τοῦ ἐμπορεύματος; Τό μέσο κέρδος πρέπει νά καθορίζεται ἀπό ἕνα μέσο ποσοστό τοῦ κέρδους. Πῶς καθορίζεται αὐτό τό μέσο ποσοστό; Ἀπό τό συναγωνισμό ἀνάμεσα στούς κεφαλαιοκράτες; Μά, αὐτός ὁ συναγωνισμός προϋποθέτει ἤδη τήν ὕπαρξη τοῦ κέρδους. Προϋποθέτει διάφορα ποσοστά κέρδους, καί γι' αὐτό διάφορα κέρδη, εἴτε στούς ἴδιους, εἴτε σέ διαφορετικούς κλάδους παραγωγῆς. Ὁ συναγωνισμός μπορεῖ νά ἐπιδράσει στό ποσοστό τοῦ κέρδους, μόνο ἐφόσον ἐπιδράει στίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων. Ὁ συναγωνισμός μπορεῖ νά ἔχει μόνο σάν ἀποτέλεσμα, οἱ παραγωγοί στά πλαίσια τῆς ἴδιας σφαίρας παραγωγῆς νά πουλᾶνε τά ἐμπορεύματά τους σέ ἴδιες τιμές, καί στά πλαίσια διαφορετικῶν σφαιρῶν παραγωγῆς νά πουλᾶνε τά ἐμπορεύματά τους σέ τιμές πού τούς ἀποφέρουν τό ἴδιο κέρδος, τήν ἴδια ἀναλογική προσαύξηση στήν τιμή τοῦ ἐμπορεύματος, πού ἔχει ἤδη καθοριστεῖ ἐνμέρει ἀπό τόν μισθό ἐργασίας. Γι' αὐτό ὁ συναγωνισμός μπορεῖ νά ἰσοφαρίσει μόνο ἀνισότητες στό ποσοστό τοῦ κέρδους. Γιά νά ἰσοφαριστοῦν ἀνισότητες στό ποσοστό τοῦ κέρδους, πρέπει τό κέρδος νά ὑπάρχει κιόλας σάν στοιχεῖο τῆς τιμῆς τοῦ ἐμπορεύματος. Δέν τό δημιουργεῖ ὁ συναγωνισμός. Ἀνεβάζει ἤ κατεβάζει, ὅμως δέν δημιουργεῖ τό ἐπίπεδο, πού ἀποκαθισταίνεται μόλις πραγματοποιηθεῖ ἡ ἰσοφάριση. Καί ὅταν μιλᾶμε γιά ἕνα ἀναγκαῖο ποσοστό τοῦ κέρδους, θέλουμε νά γνωρίσουμε ἀκριβῶς τό ποσοστό τοῦ κέρδους, πού εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπό τίς κινήσεις τοῦ συναγωνισμοῦ, καί τό ὁποῖο μέ τή σειρά του ρυθμίζει τόν συναγωνισμό. Τό μέσο ποσοστό κέρδους ἀποκαθισταίνεται μαζί μέ τήν ἐξισορρόπηση τῶν δυνάμεων τῶν κεφαλαιοκρατῶν πού συναγωνίζονται μεταξύ τους. Ὁ συναγωνισμός μπορεῖ νά πραγματοποιήσει αὐτή τήν ἐξισορρόπηση, ὄχι ὅμως τό ποσοστό τοῦ κέρδους, πού προκύπτει ἀπό αὐτή τήν ἐξισορρόπηση. Γιατί, ὅμως, μόλις ἀποκατασταθεῖ αὐτή ἡ ἐξισορρόπηση, τό γενικό ποσοστό κέρδους εἶναι 10% ἤ 20% ἤ 100%; Ἐξαιτίας τοῦ συναγωνισμοῦ. Ἀλλά, ἀκριβῶς τό ἀντίθετο γίνεται, ὁ συναγωνισμός ἔχει ἄρει τίς αἰτίες, πού προκαλοῦσαν ἀποκλίσεις ἀπό τό 10% ἤ 20% ἤ 100%. Ἀποκατάστησε μιά τέτια τιμή τῶν ἐμπορευμάτων, πού κάθε κεφάλαιο παίρνει τό ἴδιο κέρδος ἀνάλογα μέ τό μέγεθός του. Τό μέγεθος ὅμως αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ κέρδους εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπό τό συναγωνισμό. Ὁ συναγωνισμός ἀνάγει μόνο ξανά καί ξανά ὅλες τίς

ἀποκλίσεις στό μέγεθος αὐτό. Ἕνας ἄνθρωπος συναγωνίζεται μέ τούς ἄλλους, καί ὁ συναγωνισμός τόν ὑποχρεώνει νά πουλάει τό ἐμπόρευμά του στήν ἴδια τιμή μέ αὐτούς τούς ἄλλους. Γιατί, ὅμως, ἡ τιμή αὐτή εἶναι 10 ἤ 20 ἤ 100;

Δέν ἀπομένει ἑπομένως ἄλλο, ἀπό τό νά ἐξηγήσουμε τό ποσοστό τοῦ κέρδους, ἄρα καί τό κέρδος, σάν μιά προσαύξηση στήν τιμή τοῦ ἐμπορεύματος, πού καθορίζεται μέ ἀκατανόητο τρόπο, καί πού ὥς τώρα καθοριζόταν ἀπό τόν μισθό ἐργασίας. Τό μόνο πού μᾶς λέει ὁ συναγωνισμός, εἶναι ὅτι αὐτό τό ποσοστό τοῦ κέρδους πρέπει νά εἶναι ἕνα δοσμένο μέγεθος. Αὐτό ὅμως τό ξέραμε ἤδη, ὅταν μιλούσαμε γιά τό γενικό ποσοστό κέρδους καί γιά τήν «ἀναγκαία τιμή» τοῦ κέρδους.

Εἶναι ἐντελῶς περιττό, νά ἐπαναλάβουμε αὐτό τόν ἀνούσιο συλλογισμό σχετικά μέ τή γαιοπρόσοδο. Ἄλλωστε εἶναι φανερό, πώς ὅταν τραβηχτεῖ κατά κάποιο τρόπο μέ συνέπεια ὁ συλλογισμός αὐτός, ἐμφανίζει τό κέρδος καί τήν πρόσοδο σάν ἁπλές, καθοριζόμενες ἀπό ἀκατάληπτους νόμους ἐπαυξήσεις στίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων, οἱ ὁποῖες καθορίζονται πρίν ἀπ' ὅλα ἀπό τόν μισθό ἐργασίας. Κοντολογῆς, ὁ συναγωνισμός πρέπει νά ἀναλάβει νά ἐξηγάει ὅλες τίς ἀνοησίες τῶν οἰκονομολόγων, ἐνῶ, ἀντίθετα, οἱ οἰκονομολόγοι θά ἔπρεπε νά ἐξηγήσουν τόν συναγωνισμό.

Ἄν τώρα παραβλέψουμε ἐδῶ τή φανταστική ἀντίληψη, ὅτι τό κέρδος καί ἡ πρόσοδος σάν συστατικά μέρη τῆς τιμῆς, δημιουργοῦνται στήν κυκλοφορία, δηλαδη πηγάζουν ἀπό τήν πούληση — καί ἡ κυκλοφορία δέν μπορεῖ ποτέ νά δώσει κάτι πού δέν τῆς ἔχει δοθεῖ προηγούμενα — τότε ἡ ὑπόθεση καταλήγει στό ἑξῆς:

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ τιμή ἑνός ἐμπορεύματος πού καθορίζεται ἀπό τόν μισθό ἐργασίας = 100, τό ποσοστό τοῦ κέρδους = 10% τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, καί ἡ πρόσοδος 15% τοῦ μισθοῦ ἐργασίας. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ τιμή τοῦ ἐμπορεύματος πού καθορίζεται ἀπό τό ἄθροισμα τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, τοῦ κέρδους καί τῆς προσόδου = 125. Αὐτά τά 25 ἐπαύξηση δέν μποροῦν νά προέρχονται ἀπό τήν πούληση τοῦ ἐμπορεύματος. Γιατί ὅλοι, ὅσοι πουλᾶνε ὁ ἕνας στόν ἄλλο, πουλάει ὁ καθένας πρός 125 αὐτό πού κόστισε 100 μισθό ἐργασίας, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο σάν νά εἶχαν ὅλοι πουλήσει πρός 100. Ἑπομένως, τό ζήτημα πρέπει νά ἐξετασθεῖ ἀνεξάρτητα ἀπό τό προτσές τῆς κυκλοφορίας.

Ἄν οἱ τρεῖς μοιραστοῦν τό ἴδιο τό ἐμπόρευμα, πού τώρα κοστίζει 125 — καί δέν ἀλλάζει καθόλου ἡ ὑπόθεση, ἄν ὁ κεφαλαιοκράτης τό

πουλάει πρῶτα πρός 125, καί μετά πληρώνει στόν ἐργάτη 100, στόν ἑαυτό του 10 καί στόν γαιοκτήμονα εἰσοδηματία 15 — τότε ὁ ἐργάτης παίρνει τά $^4/_5$ = 100 τῆς ἀξίας καί τοῦ προϊόντος. Ὁ κεφαλαιοκράτης παίρνει ἀπό τήν ἀξία καί τό προϊόν τά $^2/_{25}$, καί ὁ γαιοκτήμονας εἰσοδηματίας τά $^3/_{25}$. Ὅταν ὁ κεφαλαιοκράτης πουλάει πρός 125, ἀντί πρός 100, δίνει στόν ἐργάτη μόνο τά $^4/_5$ τοῦ προϊόντος, μέ τό ὁποῖο παρασταίνεται ἡ ἐργασία του. Θά ἦταν, ἑπομένως, ἀπολύτως τό ἴδιο, ἄν ὁ κεφαλαιοκράτης ἔδινε στόν ἐργάτη 80 καί κρατοῦσε 20, ἀπό τά ὁποῖα 20 τά 8 θά περιέρχονταν στόν ἴδιο καί τά 12 στόν γαιοκτήμονα εἰσοδηματία. Στήν περίπτωση αὐτή θά εἶχε πουλήσει τό ἐμπόρευμα στήν ἀξία του, γιατί πράγματι οἱ προσαυξήσεις στήν τιμή εἶναι αὐξήσεις ἀνεξάρτητες ἀπό τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, ἡ ὁποία, σύμφωνα μέ τήν πιό πάνω προϋπόθεση, καθορίζεται ἀπό τήν ἀξία τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας. Ἔτσι θά κατέληγε ἀπό πλάγιο δρόμο στό ὅτι σ' αὐτή τήν ἀντίληψη ἡ λέξη μισθός ἐργασίας, τό 100, εἶναι ἴσο μέ τήν ἀξία τοῦ προϊόντος, δηλαδή ἴσο μέ τό ποσό τοῦ χρήματος, μέ τό ὁποῖο παρασταίνεται αὐτή ἡ καθορισμένη ποσότητα ἐργασίας, στό ὅτι, ὅμως, ἡ ἀξία αὐτή εἶναι πάλι διαφορετική ἀπό τόν πραγματικό μισθό καί γι' αὐτό ἀφήνει ἕνα περίσσευμα. Μόνο πού τό περίσσευμα αὐτό γίνεται ἀντιληπτό ἐδῶ ἀπό τήν ὀνομαστική προσαύξηση στήν τιμή. Ἄν λοιπόν ὁ μισθός ἐργασίας ἦταν ἴσος μέ 110 ἀντί μέ 100, τότε τό κέρδος θά ἔπρεπε νά εἶναι = 11 καί ἡ γαιοπρόσοδος = $16^1/_2$, δηλαδή ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος θά ἦταν = $137^1/_2$. Αὐτό ὅμως θά ἄφηνε ἀμετάβλητες τίς ἀναλογίες. Ἐπειδή ὅμως τό μοίρασμα θά πραγματοποιόταν πάντα μέ τήν ὀνομαστική ἐπαύξηση ὁρισμένων ποσοστῶν στόν μισθό ἐργασίας, ἡ τιμή θά ἀνέβαινε καί θά ἔπεφτε μαζί μέ τόν μισθό ἐργασίας. Ὁ μισθός ἐργασίας ὑποτίθεται ἐδῶ στήν ἀρχή ὅτι εἶναι ἴσος μέ τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, καί μετά χωρίζεται πάλι ἀπό αὐτήν. Πράγματι, ὅμως, ἡ ὑπόθεση καταλήγει, ἀπό ἕναν ἀκατανόητο πλάγιο δρόμο, στό ὅτι ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος καθορίζεται ἀπό τήν ποσότητα ἐργασίας πού περιέχεται σ' αὐτό, ὁ μισθός ἐργασίας, ὅμως, καθορίζεται ἀπό τήν τιμή τῶν ἀναγκαίων μέσων συντήρησης, τό δέ περίσσευμα τῆς ἀξίας πάνω ἀπό τόν μισθό ἐργασίας ἀποτελεῖ κέρδος καί πρόσοδο.

Ἡ διάσπαση τῶν ἀξιῶν τῶν ἐμπορευμάτων, ὕστερα ἀπό τήν ἀφαίρεση τῆς ἀξίας τῶν μέσων παραγωγῆς πού ἔχουν καταναλωθεῖ κατά τήν παραγωγή τους, ἡ διάσπαση αὐτῆς τῆς δοσμένης μάζας ἀξίας, πού καθορίζεται ἀπό τήν ὑλοποιημένη στό προϊόν-ἐμπόρευμα ποσότητα ἐργασίας, σέ τρία συστατικά μέρη, πού σάν μισθός ἐργασίας, κέρδος καί γαιοπρόσοδος παίρνουν τή μορφή αὐτοτελῶν καί ἀνεξάρτητων τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο εἰσοδημάτων — αὐτή ἡ διάσπαση προβάλλει στήν ἐπιφάνεια τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καί γι' αὐτό παρασταίνεται στρεβλωμένα στήν ἀντίληψη τῶν αἰχμαλώτων ἀπό αὐτήν ἀνθρώπων.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ συνολική ἀξία ἑνός ὁποιουδήποτε ἐμπορεύματος εἶναι = 300 καί ὅτι ἀπό αὐτά τά 200 ἀποτελοῦν τήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς ἤ τῶν στοιχείων τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού καταναλώθηκαν στήν παραγωγή του. Μένουν ἑπομένως 100, πού ἀντιπροσωπεύουν τό σύνολο τῆς νέας ἀξίας πού ἔχει προστεθεῖ στό ἐμπόρευμα αὐτό στήν πορεία τῆς παραγωγῆς του. Αὐτή ἡ νέα ἀξία τῶν 100 εἶναι ὅλα ὅσα εἶναι διαθέσιμα γιά νά μοιραστοῦν στίς τρεῖς μορφές τοῦ εἰσοδήματος. Ἄν ὁ μισθός ἐργασίας εἶναι = χ, τό κέρδος = φ καί ἡ γαιοπρόσοδος ψ, τότε στήν περίπτωσή μας τό ἄθροισμα $\chi + \varphi + \psi$ θά εἶναι πάντα = 100. Στήν ἀντίληψη ὅμως τῶν βιομηχάνων, τῶν ἐμπόρων καί τῶν τραπεζιτῶν, καθώς καί στήν ἀντίληψη τῶν ἀγοραίων οἰκονομολόγων, ὅλα αὐτά γίνονται διαφορετικά. Γι' αὐτούς ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, ὕστερα ἀπό τήν ἀφαίρεση τῆς ἀξίας τῶν μέσων παραγωγῆς πού ἔχουν καταναλωθεῖ σ' αὐτό, δέν δίνεται μέ τό 100, τό ὁποῖο 100 σέ συνέχεια διασπᾶται σέ χ, φ, ψ. Ἀλλά ἡ τιμή τοῦ ἐμπορεύματος συγκροτεῖται ἁπλῶς ἀπό τά ἀξιακά μεγέθη τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, τοῦ κέρδους καί τῆς προσόδου, πού καθορίζονται ἀνεξάρτητα τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο καί ἀπό τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, ἔτσι πού τό καθένα ἀπό τά χ, φ, ψ αὐτό καθεαυτό δίνεται καί καθορίζεται αὐτοτελῶς, καί μόνο ἀπό τό ἄθροισμα αὐτῶν τῶν μεγεθῶν, πού μπορεῖ νά εἶναι μικρότερο ἤ μεγαλύτερο ἀπό τό 100, προέκυψε τό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ ἴδιου τοῦ ἐμπορεύματος, λές καί προέκυψε σάν ἀποτέλεσμα τῆς πρόσθεσης αὐτῶν τῶν συστατικῶν μερῶν. Αὐτό τό quid pro quo[1*] εἶναι ἀναπόφευχτο γιά πολλούς λόγους:

Πρῶτο: Γιατί τά συστατικά μέρη τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος ἀντιπαραθέτονται τό ἕνα στό ἄλλο σάν αὐτοτελῆ εἰσοδήματα, πού σάν τέτια σχετίζονται μέ τρεῖς πέρα γιά πέρα διαφορετικούς ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλο παράγοντες, μέ τήν ἐργασία, τό κεφάλαιο καί τή γῆ, καί πού γι' αὐτό φαίνονται σάν νά πηγάζουν ἀπό αὐτούς. Ἡ ἰδιοκτησία στήν ἐργατική δύναμη, στό κεφάλαιο καί στή γῆ εἶναι ἡ αἰτία, πού κάνει νά περιέρχονται αὐτά τά διάφορα συστατικά μέρη τῆς ἀξίας τῶν

[1*] σύγχυση ἐννοιῶν (ἐπί λέξει: ἄλλα ἀντ' ἄλλων). Σημ. μετ.

ἐμπορευμάτων σ' αὐτούς τούς ἀντίστοιχους ἰδιοκτῆτες καί πού γιά τό λόγο αὐτό τά μετατρέπει σέ εἰσοδήματα γι' αὐτούς. Ὅμως ἡ ἀξία δέν πηγάζει ἀπό μιά μετατροπή κάποιου σέ εἰσόδημα, ἀλλά πρέπει νά ὑπάρχει, προτοῦ μπορέσει νά μετατραπεῖ σέ εἰσόδημα καί νά ὑποδυθεῖ αὐτή τή μορφή. Ἡ φενάκη τοῦ ἀντίθετου πρέπει νά ἑδραιώνεται τόσο περισσότερο, πού ὁ καθορισμός τοῦ σχετικοῦ μεταξύ τους μεγέθους αὐτῶν τῶν τριῶν μερῶν ἀκολουθεῖ διαφορετικούς νόμους, ἡ συνάρτηση τῶν ὁποίων μέ τήν ἀξία καί ὁ περιορισμός τους ἀπό τήν ἴδια τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, δέν προβάλλει καθόλου στήν ἐπιφάνεια τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας.

Δεύτερο: Εἴδαμε ὅτι μιά γενική ἄνοδος ἤ πτώση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, προκαλώντας, μέ ἀμετάβλητους τούς ἄλλους ὅρους, μιά κίνηση τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους σέ ἀντίθετη κατεύθυνση, ἀλλάζει τίς τιμές παραγωγῆς τῶν διαφόρων ἐμπορευμάτων, ἄλλες τίς ἀνεβάζει, ἄλλες τίς κατεβάζει, ἀνάλογα μέ τή μέση σύνθεση τοῦ κεφαλαίου στίς ἀντίστοιχες σφαῖρες παραγωγῆς. Πάντως ἐδῶ, σέ μερικές σφαῖρες παραγωγῆς ἡ πεῖρα δείχνει ἔτσι, ὅτι ἡ μέση τιμή ἑνός ἐμπορεύματος ἀνεβαίνει, γιατί ἀνέβηκε ὁ μισθός ἐργασίας, καί πέφτει, γιατί ἔπεσε. Αὐτό πού δέν «δείχνει ἡ πεῖρα» εἶναι ἡ μυστική ρύθμιση αὐτῶν τῶν ἀλλαγῶν ἀπό τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, πού εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τόν μισθό ἐργασίας. Ἄν, ἀντίθετα, ἡ ἄνοδος τοῦ μισθοῦ ἐργασίας εἶναι τοπική, ἄν σημειώνεται μόνο σέ ξεχωριστές σφαῖρες παραγωγῆς, λόγω ἰδιόμορφων συνθηκῶν, τότε μπορεῖ νά λάβει χώρα μιά ἀντίστοιχη ὀνομαστική ἄνοδος τῶν τιμῶν αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων. Αὐτή ἡ ἄνοδος τῆς σχετικῆς ἀξίας ἑνός εἴδους ἐμπορευμάτων ἔναντι τῶν ἄλλων, γιά τά ὁποῖα ὁ μισθός ἐργασίας ἔμεινε ἀμετάβλητος, ἀποτελεῖ τότε μιά ἀντίδραση ἐνάντια στήν τοπική διαταραχή τῆς ἰσομεροῦς διανομῆς τῆς ὑπεραξίας στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς, ἕνα μέσο τῆς ἐξίσωσης τῶν ξεχωριστῶν ποσοστῶν κέρδους μέ τό γενικό ποσοστό κέρδους. Ἡ «πεῖρα» πού ἀποκτιέται ἐδῶ δείχνει πάλι τόν καθορισμό τῆς τιμῆς ἀπό τόν μισθό ἐργασίας. Αὐτό πού καί στίς δυό αὐτές περιπτώσεις δείχνει ἡ πεῖρα εἶναι ὅτι ὁ μισθός ἐργασίας ἔχει καθορίσει τίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων. Αὐτό πού δέν δείχνει ἡ πεῖρα, εἶναι ἡ κρυμένη αἰτία αὐτῆς τῆς συνάρτησης. Παρακάτω: Ἡ μέση τιμή τῆς ἐργασίας, δηλαδή ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, καθορίζεται ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς τῶν ἀπαραίτητων μέσων συντήρησης. Ὅταν ἀνεβαίνει ἤ πέφτει ἡ δεύτερη, τότε ἀνεβαίνει ἤ πέφτει καί ἡ πρώτη. Αὐτό πού δείχνει ἐδῶ πάλι ἡ πεῖρα, εἶναι ἡ ὕπαρξη μιᾶς σχέσης ἀνάμεσα στόν μισθό ἐργασίας καί στήν τιμή τῶν ἐμπορευμάτων.

Ὅμως ἡ αἰτία μπορεῖ νά παρουσιάζεται σάν ἀποτέλεσμα καί τό ἀποτέλεσμα σάν αἰτία, ὅπως γίνεται καί μέ τήν κίνηση τῶν ἀγοραίων τιμῶν, ὅταν μιά ἄνοδος τοῦ μισθοῦ ἐργασίας πάνω ἀπό τόν μέσο του ὅρο ἀντιστοιχεῖ στήν ἄνοδο τῶν ἀγοραίων τιμῶν πάνω ἀπό τίς τιμές παραγωγῆς, πού συνδέεται μέ τήν περίοδο τῆς ἄνθησης, καί στήν κατοπινή πτώση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας κάτω ἀπό τόν μέσο του ὅρο, πού ἀντιστοιχεῖ στήν πτώση τῶν ἀγοραίων τιμῶν κάτω ἀπό τίς τιμές παραγωγῆς. Τό γεγονός ὅτι οἱ τιμές παραγωγῆς συνδέονται μέ τίς ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων θά ἔπρεπε — ἄν παραβλέψουμε τίς διακυμαντικές κινήσεις τῶν ἀγοραίων τιμῶν — πρίν ἀπ' ὅλα νά ἀντιστοιχεῖ πάντα στήν πεῖρα πώς, ὅταν ἀνεβαίνει ὁ μισθός ἐργασίας πέφτει τό ποσοστό τοῦ κέρδους καί ἀντίστροφα. Εἴδαμε, ὅμως, ὅτι τό ποσοστό τοῦ κέρδους μπορεῖ νά καθορίζεται ἀπό κινήσεις στήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς κινήσεις τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, ἔτσι πού ὁ μισθός ἐργασίας καί τό ποσοστό τοῦ κέρδους ἀντί νά κινοῦνται στήν ἀντίθετη κατεύθυνση, μποροῦν νά κινοῦνται στήν ἴδια κατεύθυνση, καί οἱ δυό νά ἀνεβαίνουν καί νά πέφτουν μαζί. Ἄν τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας συνέπιπτε ἄμεσα μέ τό ποσοστό τοῦ κέρδους, τότε αὐτό θά ἦταν ἀδύνατο. Ἀκόμα καί ὅταν ὁ μισθός ἐργασίας ἀνεβαίνει, ἐπειδή αὐξήθηκαν οἱ τιμές τῶν μέσων συντήρησης, μπορεῖ τό ποσοστό τοῦ κέρδους νά μένει τό ἴδιο ἤ ἀκόμα καί νά ἀνεβαίνει, λόγω μεγαλύτερης ἐντατικότητας τῆς ἐργασίας ἤ λόγω παράτασης τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Ὅλες αὐτές οἱ ἐμπειρίες ἐπιβεβαιώνουν τήν φενάκη πού προκαλεῖται ἀπό τήν αὐτοτελῆ, στρεβλωμένη μορφή τῶν συστατικῶν μερῶν τῆς ἀξίας, λές καί τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων τήν καθορίζουν εἴτε μόνον ὁ μισθός ἐργασίας, εἴτε μαζί ὁ μισθός ἐργασίας καί τό κέρδος. Ἀπό τή στιγμή πού γενικά ἡ φενάκη αὐτή παρουσιάζεται ἔτσι σχετικά μέ τόν μισθό ἐργασίας, ὅταν δηλαδή φαίνεται ὅτι συμπίπτουν ἡ τιμή τῆς ἐργασίας καί ἡ ἀξία πού παράγεται μέ τήν ἐργασία, αὐτό εἶναι αὐτονόητο γιά τό κέρδος καί τήν πρόσοδο. Οἱ τιμές τους, δηλαδή οἱ ἐκφράσεις τους σέ χρῆμα, πρέπει τότε νά ρυθμίζονται ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἐργασία καί ἀπό τήν ἀξία πού ἔχει αὐτή παραγάγει.

Τρίτο: Ἄς ὑποθέσουμε, ὅτι οἱ ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων ἤ οἱ φαινομενικά μόνο ἀνεξάρτητες ἀπό αὐτές τίς ἀξίες τιμές παραγωγῆς συμπίπτουν στήν ἐμφάνιση ἄμεσα καί μόνιμα μέ τίς ἀγοραῖες τιμές τῶν ἐμπορευμάτων, ἀντί ἀντίθετα νά ἐπιβάλλονται μόνο σάν οἱ ρυθμίζουσες μέσες τιμές, μέ τίς συνεχεῖς ἀντισταθμίσεις τῶν μόνιμων διακυμάνσεων τῶν ἀγοραίων τιμῶν. Ἄς ὑποθέσουμε παραπέρα, ὅτι ἡ

ἀναπαραγωγή συντελεῖται πάντα κάτω ἀπό τούς ἴδιους ἀμετάβλητους ὅρους, δηλαδή παραμένει σταθερή ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας σέ ὅλα τά στοιχεῖα τοῦ κεφαλαίου. Ἄς ὑποθέσουμε τέλος, ὅτι τό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος-ἐμπορεύματος — πού στήν κάθε σφαίρα παραγωγῆς σχηματίζεται μέ τήν προσθήκη στήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς μιᾶς νέας ποσότητας ἐργασίας, δηλαδή μιᾶς νεοπαραγμένης ἀξίας — διασπᾶται στίς ἴδιες πάντα ἀναλογίες σέ μισθό ἐργασίας, κέρδος καί πρόσοδο. Ἔτσι πού, ὁ πραγματικά πληρωμένος μισθός ἐργασίας, τό ἀληθινά πραγματοποιημένο κέρδος, καί ἡ πραγματική πρόσοδος συμπίπτουν πάντα ἄμεσα μέ τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, μέ τό μέρος ἐκεῖνο τῆς συνολικῆς ὑπεραξίας, πού ἀναλογεῖ σέ κάθε αὐτοτελῶς λειτουργόν μέρος τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, δυνάμει τοῦ μέσου ποσοστοῦ κέρδους, καί μέ τά ὅρια μέσα στά ὁποῖα περιλαβαίνεται πάνω σ' αὐτήν τή βάση κανονικά ἡ γαιοπρόσοδος. Μέ δυό λόγια, ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τό μοίρασμα τοῦ νέου κοινωνικοῦ προϊόντος καί ἡ ρύθμιση τῶν τιμῶν παραγωγῆς γίνεται πάνω σέ κεφαλαιοκρατική βάση, ἀλλά μέ παραμερισμένο τόν συναγωνισμό.

Ἔτσι, κάτω ἀπό αὐτές τίς προϋποθέσεις, κάτω ἀπό τίς ὁποῖες ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων θά ἦταν καί θά φαινόταν σταθερή, τό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορευματικοῦ προϊόντος, πού ἀναλύεται σέ εἰσοδήματα, θά ἔμενε ἕνα σταθερό μέγεθος καί θά παρουσιαζόταν πάντα σάν τέτιο, τέλος, αὐτό τό δοσμένο καί σταθερό μέρος τῆς ἀξίας θά διασπόταν πάντα σέ σταθερές ἀναλογίες σέ μισθό ἐργασίας, κέρδος καί πρόσοδο. Ἀκόμα καί κάτω ἀπό αὐτές τίς προϋποθέσεις ἡ πραγματική κίνηση θά ἐμφανιζόταν ἀναπόφευχτα μέ στρεβλωμένη μορφή: ὄχι σάν διάσπαση σέ τρία μέρη ἑνός δοσμένου ἀπό τά πρίν μεγέθους ἀξίας, μέρη πού ἀποκτοῦν ἀνεξάρτητες ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη μορφές εἰσοδήματος, ἀλλά ἀντίθετα, σάν σχηματισμός αὐτοῦ τοῦ μεγέθους ἀξίας ἀπό τό ἄθροισμα τῶν ἀνεξάρτητα καί καθεαυτό αὐτοτελῶς καθοριζομένων στοιχείων πού τό συγκροτοῦν, τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, τοῦ κέρδους καί τῆς γαιοπροσόδου. Αὐτή ἡ ἐπίφαση θά προέκυπτε ἀναπόφευχτα, γιατί στήν πραγματική κίνηση τῶν ξεχωριστῶν κεφαλαίων καί τῶν ἐμπορευματικῶν προϊόντων τους, δέν φαίνεται ὅτι ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων ἀποτελεῖ τήν προϋπόθεση τῆς διάσπασης στά συστατικά τους μέρη, ἀλλά ἀντίστροφα, ὅτι τά συστατικά τους μέρη, στά ὁποῖα διασπῶνται, λειτουργοῦν σάν προϋπόθεση τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων. Πρῶτα εἴδαμε, ὅτι στόν κάθε κεφαλαιοκράτη ἡ τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος ἐμφανίζεται σάν ἕνα δοσμένο μέγεθος, καί ἐκφράζεται μόνιμα σάν τέτιο μέ τήν πραγματική τιμή παραγωγῆς.

Ἡ τιμή κόστους, ὅμως, εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, τῶν προκαταβλημένων μέσων παραγωγῆς, σύν τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἡ ὁποία, ὅμως, γιά τόν παράγοντα τῆς παραγωγῆς παρασταίνεται μέ τήν παράλογη μορφή τῆς τιμῆς τῆς ἐργασίας, ἔτσι πού ὁ μισθός ἐργασίας ἐμφανίζεται ταυτόχρονα σάν εἰσόδημα τοῦ ἐργάτη. Ἡ μέση τιμή τῆς ἐργασίας εἶναι ἕνα δοσμένο μέγεθος, γιατί ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ὅπως καί ἡ ἀξία κάθε ἄλλου ἐμπορεύματος, καθορίζεται ἀπό τόν ἀναγκαῖο γιά τήν ἀναπαραγωγή της ἐργάσιμο χρόνο. Ὅσον ἀφορᾶ, ὅμως, τό μέρος τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων, πού ἀποτελεῖ τόν μισθό ἐργασίας, δέν πηγάζει ἀπό τό ὅτι παίρνει αὐτήν τή μορφή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, ἀπό τό ὅτι ὁ κεφαλαιοκράτης προκαταβάλλει στόν ἐργάτη τό μερίδιό του ἀπό τό προϊόν τοῦ ἴδιου τοῦ ἐργάτη μέ τή μορφή ἐμφάνισης τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, ἀλλά ἀπό τό ὅτι ὁ ἐργάτης παράγει ἕνα ἰσοδύναμο πού ἀνταποκρίνεται στό μισθό ἐργασίας του, δηλαδή ὅτι ἕνα μέρος τῆς ἡμερήσιας ἤ ἐτήσιας ἐργασίας του παράγει τήν ἀξία πού περιέχεται στήν τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμής του. Ὁ μισθός ἐργασίας, ὅμως, συμφωνεῖται μέ συμβόλαιο, προτοῦ παραχθεῖ τό ἀντίστοιχο μ' αὐτόν ἰσοδύναμο ἀξίας. Γι' αὐτό, ὁ μισθός ἐργασίας σάν ἕνα στοιχεῖο τῆς τιμῆς, τό μέγεθος τοῦ ὁποίου εἶναι δοσμένο πρίν παραχθοῦν τό ἐμπόρευμα καί ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, σάν ἕνα ἀπό τά συστατικά τῆς τιμῆς κόστους, ἐμφανίζεται ὄχι σάν ἕνα μέρος πού ἀποσπᾶται μέ αὐτοτελῆ μορφή ἀπό τή συνολική ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος, ἀλλά ἀντίθετα σάν ἕνα δοσμένο μέγεθος πού προκαθορίζει τήν ἀξία αὐτή, δηλαδή σάν δημιουργός τιμῆς ἤ ἀξίας. Ἕναν παρόμοιο ρόλο μέ τό ρόλο τοῦ μισθοῦ ἐργασίας στήν τιμή κόστους τοῦ ἐμπορεύματος παίζει τό μέσο κέρδος στήν τιμή παραγωγῆς του, γιατί ἡ τιμή παραγωγῆς εἶναι ἴση μέ τήν τιμή κόστους σύν τό μέσο κέρδος σέ σχέση μέ τό προκαταβλημένο κεφάλαιο. Αὐτό τό μέσο κέρδος μπαίνει στήν πράξη στή σκέψη καί στούς ὑπολογισμούς τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαιοκράτη, σάν ἕνα ρυθμίζον στοιχεῖο, ὄχι μονάχα γιατί καθορίζει τή μεταφορά τῶν κεφαλαίων ἀπό μιά σφαίρα ἐπένδυσης σέ μιάν ἄλλη, ἀλλά ἐπίσης γιά ὅλες τίς πουλήσεις καί τά συμβόλαια, πού ἀγκαλιάζουν ἕνα προτσές ἀναπαραγωγῆς, τό ὁποῖο ἐπεκτείνεται σέ περίοδες μεγαλύτερης διάρκειας. Ἐφόσον ὅμως μπαίνει ἔτσι στή σκέψη καί στούς ὑπολογισμούς τοῦ κεφαλαιοκράτη, τό μέσο κέρδος εἶναι ἕνα ἀπό τά πρίν δοσμένο μέγεθος, πού εἶναι πράγματι ἀνεξάρτητο ἀπό τήν ἀξία καί ἀπό τήν ὑπεραξία πού παράγεται σέ κάθε ξεχωριστή σφαίρα παραγωγῆς, καί γι' αὐτό εἶναι ἀκόμα περισσότερο ἀνεξάρτητο ἀπό τήν ἀξία καί τήν ὑπεραξία πού

παράγεται ἀπό κάθε ξεχωριστή ἐπένδυση κεφαλαίου στήν καθεμιά ἀπό αὐτές τίς σφαῖρες. Τό μέσο κέρδος, ἀντί νά ἐμφανίζεται σάν τό ἀποτέλεσμα μιᾶς διάσπασης τῆς ἀξίας, ἐμφανίζεται μᾶλλον σάν ἕνα μέγεθος ἀνεξάρτητο ἀπό τήν ἀξία τοῦ ἐμπορευματικοῦ προϊόντος, σάν ἕνα μέγεθος πού εἶναι προκαταβολικά δοσμένο στό προτσές παραγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων καί πού καθορίζει τήν ἴδια τή μέση τιμή τῶν ἐμπορευμάτων, ἐμφανίζεται δηλαδή σάν δημιουργός ἀξίας. Λόγω μάλιστα τῆς ἀπόσπασης τῶν διαφόρων μερῶν της σέ πέρα γιά πέρα ἀνεξάρτητες ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη μορφές, ἡ ὑπεραξία ἐμφανίζεται μέ ἀκόμα πιό συγκεκριμένη μορφή σάν προϋπόθεση τῆς δημιουργίας τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων. Ἕνα μέρος τοῦ μέσου κέρδους μέ τή μορφή τοῦ τόκου ἀντιπαρατίθεται αὐτοτελῶς στόν ἐνεργό κεφαλαιοκράτη σάν ἕνα στοιχεῖο πού προϋποτίθεται στήν παραγωγή τῶν ἐμπορευμάτων καί τῆς ἀξίας τους. Ὅσο καί ἄν κυμαίνεται τό ὕψος τοῦ τόκου, κάθε στιγμή καί γιά τόν κάθε κεφαλαιοκράτη ὁ τόκος εἶναι ἕνα δοσμένο μέγεθος, πού γι' αὐτόν, γιά τόν ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη, μπαίνει στήν τιμή κόστους τῶν ἐμπορευμάτων πού παράγει. Τόν ἴδιο ρόλο γιά τόν ἀγροτικό κεφαλαιοκράτη παίζει ἡ γαιοπρόσοδο μέ τή μορφή τοῦ καθορισμένου μέ συμβόλαιο ἐνοικίου τῆς γῆς, καί γιά τούς ἄλλους ἐπιχειρηματίες τό ποσό πού πληρώνουν μέ τή μορφή τοῦ ἐνοικίου γιά τούς χώρους τῆς ἐπιχείρησής τους. Γι' αὐτό, τά μέρη αὐτά, στά ὁποῖα διασπᾶται ἡ ὑπεραξία, ἐπειδή δίνονται σάν στοιχεῖα τῆς τιμῆς κόστους, φαίνονται ἀντίθετα στόν ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη σάν δημιουργοί τῆς ὑπεραξίας, φαίνονται σάν δημιουργοί ἑνός μέρους τῆς τιμῆς τοῦ ἐμπορεύματος, ἀκριβῶς ὅπως ὁ μισθός ἐργασίας δημιουργεῖ τό ἄλλο μέρος. Τό μυστικό, γιατί αὐτά τά προϊόντα τῆς διάσπασης τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος ἐμφανίζονται διαρκῶς σάν οἱ προϋποθέσεις τῆς ἴδιας τῆς δημιουργίας τῆς ἀξίας, συνίσταται ἁπλῶς σέ τοῦτο, ὅτι ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς, ὅπως καί κάθε ἄλλος, δέν ἀναπαράγει μόνο διαρκῶς τό ὑλικό προϊόν, ἀλλά καί τίς κοινωνικές οἰκονομικές σχέσεις, τίς οἰκονομικές μορφές τῶν ὅρων τοῦ σχηματισμοῦ του. Γι' αὐτό, τό ἀποτέλεσμά του φαίνεται τό ἴδιο μόνιμα σάν προϋπόθεσή του, ὅπως καί οἱ προϋποθέσεις του ἐμφανίζονται σάν ἀποτέλεσμά του. Καί εἶναι αὐτή ἡ ἀδιάκοπη ἀναπαραγωγή τῶν ἴδιων σχέσεων, πού τήν προβλέπει ὁ ξεχωριστός κεφαλαιοκράτης σάν αὐτονόητη, σάν ἀναμφισβήτητο γεγονός. Ὅσο θά ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει σάν τέτια ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ἕνα μέρος τῆς νεοπροσθεμένης ἐργασίας θά ἀναλύεται πάντα σέ μισθό ἐργασίας, ἕνα ἄλλο μέρος σέ κέρδος (σέ τόκο καί ἐπιχειρηματικό

κέρδος) καί ἕνα τρίτο σέ πρόσοδο. Αὐτό προϋποτίθεται κατά τήν ὑπογραφή συμβολαίων ἀνάμεσα στούς ἰδιοκτῆτες τῶν διαφόρων συντελεστῶν τῆς παραγωγῆς, καί αὐτή ἡ προϋπόθεση εἶναι σωστή, ὅσο κι ἄν κυμαίνονται οἱ σχετικές ἀναλογίες μεγέθους σέ κάθε ξεχωριστή περίπτωση. Ἡ καθορισμένη μορφή, μέ τήν ὁποία ἀντιπαρατίθενται τά μέρη τῆς ἀξίας, προϋποτίθεται, γιατί ἀναπαράγεται διαρκῶς, καί ἀναπαράγεται διαρκῶς, γιατί διαρκῶς προϋποτίθεται.

Πάντως ἡ πείρα καί ἡ ἐμφάνιση δείχνουν ἐπίσης, ὅτι, ἐξεταζόμενες ἀπό τήν πλευρά τοῦ μεγέθους τους, οἱ ἀγοραῖες τιμές, στήν ἐπίδραση μόνο τῶν ὁποίων φαίνεται στόν κεφαλαιοκράτη ὁ καθορισμός τῆς ἀξίας, δέν ἐξαρτιῶνται καθόλου ἀπό τίς προβλέψεις αὐτές, ὅτι οἱ ἀγοραῖες τιμές δέν συμμορφώνονται μέ τό ἄν ὁ τόκος καί ἡ πρόσοδος εἶχαν συμφωνηθεῖ ὑψηλοί ἤ χαμηλοί. Οἱ ἀγοραῖες τιμές, ὅμως, εἶναι σταθερές μόνο στήν ἀλλαγή, καί ὁ μέσος τους ὅρος γιά μιά μεγαλύτερη χρονική περίοδο δίνει ἀκριβῶς τούς ἀντίστοιχους μέσους ὅρους τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, τοῦ κέρδους καί τῆς προσόδου σάν σταθερά μεγέθη, καί ἑπομένως σάν τά μεγέθη πού σέ τελευταία ἀνάλυση ἐξουσιάζουν τίς ἀγοραῖες τιμές.

Ἀπό τήν ἄλλη, φαίνεται πολύ ἁπλός ὁ συλλογισμός, πώς ἄν ὁ μισθός ἐργασίας, τό κέρδος καί ἡ πρόσοδος εἶναι δημιουργοί ἀξίας, αὐτό γίνεται γιατί ἐμφανίζονται σάν προϋποθέσεις γιά τήν παραγωγή τῆς ἀξίας, στόν δέ ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη προβλέπονται στήν τιμή κόστους καί στήν τιμή παραγωγῆς, τότε δημιουργός ἀξίας εἶναι καί τό σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου, ἡ ἀξία τοῦ ὁποίου σάν δοσμένο μέγεθος, μπαίνει στήν παραγωγή κάθε ἐμπορεύματος. Τό σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου, ὅμως, δέν εἶναι παρά ἕνα ἄθροισμα ἐμπορευμάτων, ἑπομένως καί ἐμπορευματικῶν ἀξιῶν. Ἔτσι θά καταλήγαμε στήν ἀνούσια ταυτολογία, ὅτι ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι ὁ δημιουργός καί ἡ αἰτία τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος.

Ἄν θά εἶχε, ὅμως, ὁ κεφαλαιοκράτης κάποιο συμφέρον νά σκεφθεῖ πάνω σ' αὐτά — καί ἡ σκέψη του σάν κεφαλαιοκράτης καθορίζεται ἀποκλειστικά ἀπό τό συμφέρον του καί ἀπό τά ἰδιοτελή του κίνητρα — ἡ πείρα τοῦ δείχνει, ὅτι τό προϊόν πού τό παράγει ὁ ἴδιος, μπαίνει σέ ἄλλες σφαῖρες παραγωγῆς σάν σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου, καί προϊόντα αὐτῶν τῶν ἄλλων σφαιρῶν παραγωγῆς μπαίνουν στό δικό του προϊόν σάν μέρη τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου. Μιά λοιπόν πού γιά τόν κεφαλαιοκράτη, ὅσον ἀφορᾶ τή νέα παραγωγή του, ἡ προσθήκη ἀξίας ἀποτελεῖται, ὅπως φαίνεται σ' αὐτόν ἀπό τά μεγέθη τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, τοῦ κέρδους καί τῆς προσόδου, αὐτό ἰσχύει

γι' αὐτόν καί σχετικά μέ τό σταθερό μέρος, πού ἀποτελεῖται ἀπό προϊόντα ἄλλων κεφαλαιοκρατῶν, καί γι' αὐτό, ἄν καί μέ ἕναν τρόπο πού δέν μπορεῖ πέρα γιά πέρα νά ἐξηγηθεῖ, ἡ τιμή τοῦ σταθεροῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου, ἑπομένως καί ἡ συνολική ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, ἀνάγεται σέ τελευταῖα ἀνάλυση στό ποσό τῆς ἀξίας πού προκύπτει ἀπό τήν πρόσθεση τῶν αὐτοτελῶν δημιουργῶν ἀξίας: τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, τοῦ κέρδους καί τῆς προσόδου, πού ρυθμίζονται ἀπό διαφορετικούς νόμους καί σχηματίζονται ἀπό διαφορετικές πηγές.

Τέταρτο: Γιά τόν ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά σημασία ἄν τά ἐμπορεύματα θά πουληθοῦν ἤ δέν θά πουληθοῦν στήν ἀξία τους, ἑπομένως δέν ἔχει καμιά σημασία γι' αὐτόν ὁ ἴδιος ὁ καθορισμός τῆς ἀξίας. Ὁ καθορισμός τῆς ἀξίας εἶναι ἐξαρχῆς ἤδη κάτι πού συντελεῖται πίσω ἀπό τήν πλάτη του δυνάμει ἀνεξάρτητων ἀπό αὐτόν σχέσεων, ἐπειδή σέ κάθε σφαίρα παραγωγῆς τίς ρυθμίζουσες μέσες τιμές δέν τίς σχηματίζουν οἱ ἀξίες, ἀλλά οἱ διαφορετικές ἀπό αὐτές τιμές παραγωγῆς. Ὁ καθορισμός τῆς ἀξίας σάν τέτιας, ἐνδιαφέρει στόν ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη καί χρησιμεύει σ' αὐτόν καί στό κεφάλαιο μόνο στό βαθμό πού ἡ μειωμένη ἤ αὐξημένη ποσότητα ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται, ἀνάλογα μέ τήν ἄνοδο ἤ τήν πτώση τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, γιά τήν παραγωγή τῶν ἐμπορευμάτων, στή μιά περίπτωση τοῦ δίνει τή δυνατότητα μέ τίς ὑπάρχουσες ἀγοραῖες τιμές νά βγάλει ἕνα ἔκτακτο κέρδος, καί στήν ἄλλη περίπτωση τόν ἀναγκάζει νά ἀνεβάσει τήν τιμή τῶν ἐμπορευμάτων, γιατί στό ἐπιμέρους προϊόν ἤ στή μονάδα τοῦ ἐμπορεύματος πέφτει τώρα ἕνα κομμάτι περισσότερος μισθός ἐργασίας, περισσότερο σταθερό κεφάλαιο, ἑπομένως καί περισσότερος τόκος. Ὁ καθορισμός τῆς ἀξίας τόν ἐνδιαφέρει μόνο, ἐφόσον ἀνεβάζει ἤ κατεβάζει γι' αὐτόν τόν ἴδιο τά ἔξοδα παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος, δηλαδή μόνο ἐφόσον τόν τοποθετεῖ σέ ἐξαιρετική κατάσταση.

Ἀπεναντίας, ὁ μισθός ἐργασίας, ὁ τόκος καί ἡ πρόσοδος φαίνονται στόν κεφαλαιοκράτη σάν ὅρια πού ρυθμίζουν ὄχι μονάχα τήν τιμή, στήν ὁποία μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ κέρδους — τό ἐπιχειρηματικό κέρδος — πού τοῦ ἀναλογεῖ σάν ἐνεργός κεφαλαιοκράτης, ἀλλά τήν τιμή, στήν ὁποία πρέπει γενικά νά μπορεῖ νά πουλάει τό ἐμπόρευμα γιά νά εἶναι δυνατή ἡ συνεχής ἀναπαραγωγή. Δέν τόν ἐνδιαφέρει καθόλου, ἄν κατά τήν πούληση πραγματοποιοῦνται ἤ ὄχι ἡ ἀξία καί ἡ ὑπεραξία πού περιέχεται στό ἐμπόρευμα, φτάνει μόνο ἀπό τήν τιμή τῆς πούλησης νά βγάζει τό συνηθισμένο ἤ ἕνα μεγαλύτερο ἐπιχειρηματικό κέρδος πάνω ἀπό τήν τιμή κόστους, πού γι' αὐτόν ἀτομικά δίνεται ἀπό τόν μισθό ἐργασίας, τόν τόκο καί τήν πρόσοδο. Γι' αὐτό, ἄν δέν πάρουμε ὑπόψη τό σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου, ὁ μισθός ἐργασίας, ὁ τόκος καί ἡ πρόσοδος φαίνονται σ' αὐτόν ὅτι εἶναι τά περιορίζοντα καί ἑπομένως δημιουργικά καί καθοριστικά στοιχεῖα τῆς τιμῆς τοῦ ἐμπορεύματος. Ἄν καταφέρει λ.χ. νά συμπιέσει τόν μισθό ἐργασίας κάτω ἀπό τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, δηλαδή κάτω ἀπό τό κανονικό του ἐπίπεδο, νά βρεῖ καί νά προμηθευθεῖ κεφάλαιο μέ χαμηλότερο ἐπιτόκιο καί νά πληρώσει νοίκι κάτω ἀπό τό κανονικό ὕψος τῆς προσόδου, τότε τοῦ εἶναι ἐντελῶς ἀδιάφορο ἄν θά πουλάει τό προϊόν κάτω ἀπό τήν ἀξία του, ἀκόμα καί κάτω ἀπό τή γενική τιμή παραγωγῆς, δηλαδή ἄν θά δίνει χάρισμα ἕνα μέρος τῆς ὑπερεργασίας πού περιέχεται στό ἐμπόρευμα. Αὐτό ἰσχύει ἀκόμα καί γιά τό σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου. Ἄν ἕνας βιομήχανος μπορεῖ λ.χ. νά ἀγοράσει τήν πρώτη ὕλη κάτω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς της, τό γεγονός αὐτό τόν προστατεύει ἀπό ζημιά, ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού θά τήν ξαναπούλοῦσε μέ τή μορφή τοῦ ἕτοιμου προϊόντος πάλι κάτω ἀπό τήν τιμή παραγωγῆς. Τό ἐπιχειρηματικό κέρδος του μπορεῖ νά μένει τό ἴδιο, ἀκόμα μπορεῖ καί νά μεγαλώνει, μόνο ὅταν μένει τό ἴδιο ἤ μεγαλώνει τό περίσσευμα τῆς τιμῆς τοῦ ἐμπορεύματος πάνω ἀπό τά στοιχεῖα του ἐκεῖνα πού πρέπει νά πληρωθοῦν, δηλαδή νά ἀντικατασταθοῦν μέ ἕνα ἰσοδύναμο. Ἀλλά, ἐκτός ἀπό τήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς, πού μπαίνουν σάν δοσμένα μεγέθη τιμῆς στήν παραγωγή τῶν ἐμπορευμάτων του, εἶναι ἀκριβῶς ὁ μισθός ἐργασίας, ὁ τόκος καί ἡ πρόσοδος πού μπαίνουν στήν παραγωγή αὐτή σάν περιορίζοντα καί ρυθμίζοντα μεγέθη τιμῆς. Ἐμφανίζονται δηλαδή σ' αὐτόν σάν τά στοιχεῖα, πού καθορίζουν τήν τιμή τῶν ἐμπορευμάτων. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή φαίνεται ὅτι τό ἐπιχειρηματικό κέρδος καθορίζεται εἴτε ἀπό τό περίσσευμα τῶν ἐξαρτημένων ἀπό τυχαίους ὅρους τοῦ συναγωνισμοῦ ἀγοραίων τιμῶν, πάνω ἀπό τήν ἐσωτερική ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων πού καθορίζεται ἀπό τά πιό πάνω στοιχεῖα τιμῆς — εἴτε, ἐφόσον τό ἴδιο τό ἐπιχειρηματικό κέρδος ἐπεμβαίνει καθοριστικά στήν ἀγοραία τιμή, ἐμφανίζεται τό ἴδιο πάλι σάν νά ἐξαρτιέται ἀπό τό συναγωνισμό ἀνάμεσα στούς ἀγοραστές καί τούς πουλητές.

Καί στό συναγωνισμό τῶν ξεχωριστῶν κεφαλαιοκρατῶν μεταξύ τους, καί στό συναγωνισμό στήν παγκόσμια ἀγορά, αὐτά πού μπαίνουν στό λογαριασμό σάν σταθερά καί ρυθμίζοντα μεγέθη εἶναι τά δοσμένα καί προϋποθετημένα μεγέθη μισθοῦ ἐργασίας, τόκου καί

προσόδου. Σταθερά, ὄχι μέ τήν ἔννοια ὅτι δέν ἀλλάζουν τά μεγέθη τους, ἀλλά μέ τήν ἔννοια ὅτι εἶναι δοσμένα σέ κάθε ξεχωριστή περίπτωση καί ἀποτελοῦν τό σταθερό ὅριο γιά τίς διαρκῶς κυμαινόμενες ἀγοραῖες τιμές. Λογουχάρη, στόν συναγωνισμό στήν παγκόσμια ἀγορά πρόκειται ἀποκλειστικά γιά τό ἄν μέ τόν δοσμένο μισθό ἐργασίας, τόν τόκο καί τήν πρόσοδο τό ἐμπόρευμα μπορεῖ νά πουληθεῖ στίς δοσμένες γενικές ἀγοραῖες τιμές ἤ κάτω ἀπό αὐτές μέ ὄφελος, δηλαδή πραγματοποιώντας ἕνα ἀνάλογο ἐπιχειρηματικό κέρδος. Ἄν σέ μιά χώρα εἶναι χαμηλός ὁ μισθός ἐργασίας καί χαμηλή ἡ τιμή τῆς γῆς, ἐνῶ ἀντίθετα εἶναι ὑψηλός ὁ τόκος τοῦ κεφαλαίου, γιατί ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς γενικά δέν εἶναι ἐδῶ ἀνεπτυγμένος, σέ μιά ἄλλη χώρα, ὅμως, ὁ μισθός ἐργασίας καί ἡ τιμή τῆς γῆς στέκουν ὀνομαστικά ὑψηλά, ἐνῶ ἀντίθετα βρίσκεται σέ χαμηλά ἐπίπεδα ὁ τόκος τοῦ κεφαλαίου, τότε ὁ κεφαλαιοκράτης χρησιμοποιεῖ στήν πρώτη χώρα περισσότερη ἐργασία καί περισσότερη γῆ, στή δεύτερη ὅμως σχετικά περισσότερο κεφάλαιο. Στόν ὑπολογισμό, ὥς ποιό σημεῖο εἶναι ἐδῶ δυνατός ὁ συναγωνισμός ἀνάμεσα στίς δύο χῶρες, οἱ παράγοντες αὐτοί μπαίνουν σάν καθοριστικά στοιχεῖα. Ἔτσι ἡ πείρα δείχνει ἐδῶ θεωρητικά καί ὁ ἰδιοτελής ὑπολογισμός τοῦ κεφαλαιοκράτη δείχνει πραχτικά, ὅτι οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων καθορίζονται ἀπό τόν μισθό ἐργασίας, τόν τόκο καί τήν πρόσοδο, ἀπό τήν τιμή τῆς ἐργασίας, τοῦ κεφαλαίου καί τῆς γῆς, καί ὅτι τά στοιχεῖα αὐτά τῆς τιμῆς εἶναι πράγματι οἱ ρυθμίζοντες δημιουργοί τῆς τιμῆς.

Στόν ὑπολογισμό αὐτόν ἀπομένει φυσικά πάντα ἕνα στοιχεῖο, πού δέν προϋποτίθεται, πού προκύπτει, ὅμως, ἀπό τήν ἀγοραία τιμή τῶν ἐμπορευμάτων, συγκεκριμένα τό πλεόνασμα πάνω ἀπό ἐκείνη τήν τιμή κόστους (Kostpreis), πού σχηματίζεται ἀπό τήν πρόσθεση τῶν στοιχείων πού ἀναφέραμε, ἀπό τόν μισθό ἐργασίας, τόν τόκο καί τήν πρόσοδο. Αὐτό τό τέταρτο στοιχεῖο φαίνεται σάν νά καθορίζεται στήν κάθε ξεχωριστή περίπτωση ἀπό τό συναγωνισμό καί στόν μέσο ὅρο τῶν περιπτώσεων ἀπό τό μέσο κέρδος, πού ρυθμίζεται πάλι ἀπό τόν ἴδιο συναγωνισμό, μόνο πού γίνεται αὐτό γιά μεγαλύτερες χρονικές περίοδες.

Πέμπτο: Πάνω στή βάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς γίνεται τόσο πολύ αὐτονόητο τό κομμάτιασμα τῆς ἀξίας, μέ τήν ὁποία παρασταίνεται ἡ νεοπροσθεμένη ἐργασία, στίς μορφές εἰσοδήματος: τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, τοῦ κέρδους καί τῆς προσόδου, πού ἡ μέθοδος αὐτή (δέν μιλᾶμε γιά παρωχημένες ἱστορικές περίοδες, γιά τίς ὁποῖες παραθέσαμε παραδείγματα κατά τή διερεύνηση τῆς γαιοπροσόδου) ἐφαρμόζεται καί ἐκεῖ πού ἀπουσιάζουν ἐξαρχῆς οἱ ὅροι ὕπαρξης αὐτῶν τῶν μορφῶν εἰσοδήματος. Δηλαδή ὅλα ὑπάγονται κατ' ἀναλογίαν στίς μορφές αὐτές τοῦ εἰσοδήματος.

Ὅταν ἕνας ἀνεξάρτητος ἐργαζόμενος — ἄς πάρουμε ἕναν μικροαγρότη, γιατί ἐδῶ μποροῦν νά ἐφαρμοστοῦν καί οἱ τρεῖς μορφές τοῦ εἰσοδήματος — ἐργάζεται γιά τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του καί πουλάει τό δικό του προϊόν, τότε θεωρεῖται πρῶτο, σάν ἄνθρωπος πού ἀπασχολεῖ ὁ ἴδιος τόν ἑαυτό του (κεφαλαιοκράτης), πού χρησιμοποιεῖται ὁ ἴδιος σάν ἐργάτης, καί πού ὁ ἴδιος σάν γαιοκτήμονας χρησιμοποιεῖ τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του σάν παχτωτή. Σάν μισθωτός ἐργάτης πληρώνει στόν ἑαυτό του μισθό ἐργασίας, σάν κεφαλαιοκράτης ἰδιοποιεῖται κέρδος καί σάν γαιοκτήμονας πληρώνει στόν ἑαυτό του πρόσοδο. Ἄν ὑποθέσουμε σάν γενική κοινωνική βάση τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς καί τίς ἀντίστοιχες μ' αὐτόν συνθῆκες, ἡ ὑπαγωγή αὐτή εἶναι κατά τοῦτο σωστή, κατά τό ὅτι δέν ὀφείλει στήν ἐργασία του, ἀλλά στήν κατοχή τῶν μέσων παραγωγῆς — πού πῆραν ἐδῶ γενικά τή μορφή κεφαλαίου — τό γεγονός ὅτι εἶναι σέ θέση νά ἰδιοποιεῖται τή δική του ὑπερεργασία. Καί παρακάτω, ἐφόσον παράγει τό προϊόν του σάν ἐμπόρευμα, δηλαδή, ἐφόσον ἐξαρτιέται ἀπό τήν τιμή τοῦ προϊόντος (ἀκόμα καί ὅταν δέν ἔχει ἔτσι τό ζήτημα, ἡ τιμή αὐτή μπορεῖ νά ὑπολογίζεται), ἡ μάζα τῆς ὑπερεργασίας πού μπορεῖ νά ἀξιοποιήσει δέν ἐξαρτιέται ἀπό τό μέγεθός της, ἀλλά ἀπό τό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους. Τό ἴδιο ἐπίσης, τό ἐνδεχόμενο πλεόνασμα πάνω ἀπό τό μερίδιο τῆς ὑπεραξίας πού καθορίζεται ἀπό τό γενικό ποσοστό τοῦ κέρδους, δέν καθορίζεται πάλι ἀπό τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ἔχει συνεισφέρει ὁ ἴδιος, ἀλλά μπορεῖ νά τήν ἰδιοποιεῖται μόνον γιατί εἶναι ἰδιοκτήτης τῆς γῆς. Ἐπειδή μιά τέτια μορφή παραγωγῆς πού δέν ἀνταποκρίνεται στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς — καί πού ὥς ἕνα βαθμό δέν εἶναι λαθεμένος — μπορεῖ νά ὑπαχθεῖ στίς δικές του μορφές εἰσοδήματος, ἑδραιώνεται ἀκόμα περισσότερο ἡ ἐπίφαση, ὅτι οἱ κεφαλαιοκρατικές σχέσεις εἶναι οἱ φυσικές σχέσεις κάθε τρόπου παραγωγῆς.

Ἄν ἀναγάγει βέβαια κανείς τόν μισθό ἐργασίας στή γενική του βάση, δηλαδή στό μέρος τοῦ προϊόντος τῆς δικῆς του δουλιᾶς, πού μπαίνει στήν ἀτομική κατανάλωση τοῦ ἐργάτη — ἄν τό μέρος αὐτό τό ἀπαλλάξει κανείς ἀπό τόν κεφαλαιοκρατικό φραγμό καί τό διευρύνει ὥς τήν ἔκταση τῆς κατανάλωσης, πού, ἀπό τή μιά μεριά, ἐπιτρέπει ἡ ὑπάρχουσα παραγωγική δύναμη τῆς κοινωνίας (δηλαδή ἡ κοινωνική παραγωγική δύναμη τῆς δικῆς του ἐργασίας, σάν ἐργασίας πραγματικά κοινωνικῆς) καί πού ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἀπαιτεῖ ἡ

πλήρης ἀνάπτυξη τοῦ ἀτόμου — ἄν παραπέρα ἀναγάγει κανείς τήν ὑπερεργασία καί τό ὑπερπροϊόν στό μέτρο πού ἀπαιτεῖται κάτω ἀπό τούς δοσμένους ὅρους παραγωγῆς τῆς κοινωνίας, ἀπό τή μιά μεριά, γιά τή δημιουργία ἑνός κεφαλαίου (Fonds) ἀσφάλειας καί ἐφεδρείας, καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, γιά τή συνεχή διεύρυνση τῆς ἀναπαραγωγῆς στό βαθμό πού καθορίζεται ἀπό τήν κοινωνική ἀνάγκη — ἄν τέλος συμπεριλάβει κανείς στή στήλη ὑπ' ἀριθμ. 1 τῆς ἀναγκαίας ἐργασίας καί στήν ὑπ' ἀριθμ. 2 στήλη τῆς ὑπερεργασίας τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού τά ἱκανά γιά ἐργασία μέλη τῆς κοινωνίας εἶναι ὑποχρεωμένα νά συνεισφέρουν γιά τά μέλη ἐκεῖνα τῆς κοινωνίας, πού δέν εἶναι ἀκόμα ἤ πού δέν εἶναι πιά ἱκανά γιά ἐργασία, δηλαδή ἄν ἀφαιρέσει κανείς καί ἀπό τόν μισθό ἐργασίας καί ἀπό τήν ὑπεραξία, ἀπό τήν ἀναγκαία ἐργασία καί ἀπό τήν ὑπερεργασία τόν εἰδικό κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα, τότε μένουν ὄχι ἀκριβῶς οἱ μορφές ἐκεῖνες, ἀλλά μόνο οἱ βάσεις τους, πού εἶναι κοινές σέ ὅλους τούς κοινωνικούς τρόπους παραγωγῆς.

Ἐξάλλου, αὐτός ὁ τρόπος τῆς ὑπαγωγῆς χαρακτηρίζει καί προγενέστερους κυρίαρχους τρόπους παραγωγῆς, λ.χ. τόν φεουδαρχικό. Παραγωγικές σχέσεις, πού δέν ἀνταποκρίνονταν καθόλου σ' αὐτόν, πού βρίσκονταν ἐντελῶς ἔξω ἀπό αὐτόν, ἔχουν ὑπαχθεῖ σέ φεουδαρχικές σχέσεις, λ.χ. στήν Ἀγγλία τά tenures in common socage[1*] (σέ ἀντίθεση πρός τά tenures on knight's service[2*] πού περιλάβαιναν μόνο χρηματικές ὑποχρεώσεις καί πού μόνο ἡ ὀνομασία τους ἦταν φεουδαρχική.

[1*] τά ἐλεύθερα τιμάρια ἀγροτῶν — [2*] τιμάρια ἔναντι ἱπποτικῆς ὑπηρεσίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟ ΠΡΩΤΟ

Σχέσεις διανομῆς καί σχέσεις παραγωγῆς

Ἡ μέ τή νεοπροσθεμένη ἐργασία νεοπροσθεμένη κάθε χρόνο ἀξία, — ἑπομένως καί τό μέρος τοῦ χρονιάτικου προϊόντος, μέ τό ὁποῖο παρασταίνεται ἡ ἀξία αὐτή πού μπορεῖ νά ἀποσπαστεῖ, νά ξεχωριστεῖ ἀπό τό συνολικό προϊόν — διασπᾶται σέ τρία μέρη, τά ὁποῖα παίρνουν τίς μορφές τριῶν διαφορετικῶν εἰσοδημάτων, σέ μορφές πού ἐκφράζουν ὅτι ἕνα μέρος τῆς ἀξίας αὐτῆς ἀνήκει ἤ ἀναλογεῖ στόν κάτοχο τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἕνα δεύτερο μέρος στόν κάτοχο τοῦ κεφαλαίου καί ἕνα τρίτο μέρος στόν κάτοχο τῆς γαιοκτησίας. Πρόκειται δηλαδή γιά τίς σχέσεις ἤ μορφές τῆς διανομῆς, γιατί ἐκφράζουν τίς ἀναλογίες, στίς ὁποῖες μοιράζεται ἡ συνολική νεοπαραγμένη ἀξία ἀνάμεσα στούς κατόχους τῶν διαφόρων συντελεστῶν τῆς παραγωγῆς.

Στή συνηθισμένη ἀντίληψη, οἱ σχέσεις αὐτές διανομῆς ἐμφανίζονται σάν σχέσεις φυσικές, πού ἀπορρέουν ἀπό τή φύση κάθε κοινωνικῆς παραγωγῆς, ἀπό τούς νόμους τῆς ἀνθρώπινης παραγωγῆς γενικά. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι δέν μπορεῖ νά ἀρνηθεῖ κανείς ὅτι οἱ προκεφαλαιοκρατικές κοινωνίες παρουσιάζουν ἄλλους τρόπους διανομῆς, ὅμως οἱ τρόποι αὐτοί ἑρμηνεύονται σάν τρόποι ὑποανάπτυκτοι, ἀτελεῖς καί μεταμφιεσμένοι, πού δέν ἔφθασαν στήν πιό καθαρή τους ἔκφραση καί στήν ἀνώτατή τους μορφή, ἑρμηνεύονται σάν διαφορετικά χρωματισμένες παραλλαγές αὐτῶν τῶν φυσικῶν σχέσεων διανομῆς.

Τό μόνο σωστό σ' αὐτή τήν ἀντίληψη εἶναι τοῦτο: ὁποιουδήποτε εἴδους κοινωνική παραγωγή (λ.χ. τῆς πρωτόγονης ἰνδικῆς κοινότητας, ἤ τοῦ περισσότερο τεχνητά ἀναπτυγμένου κομμουνισμοῦ τῶν περουανῶν) κι ἄν ὑποτεθεῖ, μπορεῖ πάντα νά γίνει διάκριση ἀνάμεσα στό μέρος τῆς ἐργασίας, τό προϊόν τῆς ὁποίας καταναλώνεται ἄμεσα ἀτομικά ἀπό τούς παραγωγούς καί ἀπό τά μέλη τῶν οἰκογενειῶν τους, καί — δέν παίρνεται ὑπόψη τό μέρος τοῦ προϊόντος πού πάει στήν παραγωγική κατανάλωση — στό ἄλλο μέρος τῆς ἐργασίας, πού ἀποτελεῖ πάντα ὑπερεργασία, τό προϊόν τῆς ὁποίας χρησιμεύει πάντα

γιά τήν ἱκανοποίηση γενικῶν κοινωνικῶν ἀναγκῶν, ὁποιαδήποτε κι ἄν εἶναι ἡ κατανομή αὐτοῦ τοῦ ὑπερπροϊόντος καί ὁποιοσδήποτε εἶναι αὐτός πού δρᾶ σάν ἐκπρόσωπος αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν ἀναγκῶν. Ἑπομένως, ἡ ταυτότητα τῶν διαφόρων τρόπων διανομῆς καταλήγει στό ὅτι εἶναι ταυτόσιμοι, ὅταν κάνουμε ἀφαίρεση τῶν διαφορῶν καί τῶν εἰδικῶν μορφῶν τους καί κρατήσουμε μόνο αὐτό πού τούς ἑνώνει, σέ ἀντίθεση μέ ἐκεῖνο πού τούς ξεχωρίζει.

Ὡστόσο, μιά πιό διαμορφωμένη, πιό κριτική ἐπίγνωση παραδέχεται τόν ἱστορικά ἀνεπτυγμένο χαρακτήρα τῶν σχέσεων διανομῆς[56], ἀντί αὐτοῦ, ὅμως, παραμένει ἀκόμα πιό ἐπίμονα στόν ἀμετάβλητο χαρακτήρα τῶν ἴδιων τῶν σχέσεων παραγωγῆς, πού ἀπορρέει ἀπό τήν ἀνθρώπινη φύση καί πού γι' αὐτό εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπό κάθε ἱστορική ἀνάπτυξη.

Ἀντίθετα, ἡ ἐπιστημονική ἀνάλυση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς ἀποδείχνει, ὅτι αὐτός ὁ τρόπος παραγωγῆς εἶναι ἕνας ἰδιαίτερου εἴδους τρόπος παραγωγῆς μέ εἰδικό ἱστορικό προσδιορισμό — ὅτι, ὅπως κάθε ἄλλος δοσμένος τρόπος παραγωγῆς, προϋποθέτει μιά δοσμένη βαθμίδα τῶν κοινωνικῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καί τῶν μορφῶν ἀνάπτυξής τους σάν ἱστορικό του ὅρο: ἕναν ὅρο πού ὁ ἴδιος εἶναι τό ἱστορικό ἀποτέλεσμα καί προϊόν ἑνός προτσές πού προηγήθηκε καί ἀπό τό ὁποῖο ξεκινάει ὁ καινούργιος τρόπος παραγωγῆς, σάν ἀπό τή δοσμένη βάση του, ὅτι οἱ ἀντίστοιχες σ' αὐτόν τόν εἰδικό, ἱστορικά καθορισμένο τρόπο παραγωγῆς σχέσεις παραγωγῆς — σχέσεις, στίς ὁποῖες ἔρχονται μεταξύ τους οἱ ἄνθρωποι στό προτσές τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τους, στήν παραγωγή τῆς κοινωνικῆς τους ζωῆς — ἔχουν εἰδικό, ἱστορικό καί παροδικό χαρακτήρα, καί, τέλος, ὅτι οἱ σχέσεις διανομῆς, πού στήν οὐσία τους εἶναι ταυτόσιμες μέ αὐτές τίς σχέσεις παραγωγῆς, εἶναι ἡ ἀνάποδη ὄψη τους, ἔτσι πού καί οἱ δυό μαζί ἔχουν τόν ἴδιο, ἱστορικά παροδικό χαρακτήρα.

Κατά τή διερεύνηση τῶν σχέσεων διανομῆς, ξεκινοῦν ἀπό τό δῆθεν γεγονός, ὅτι τό χρονιάτικο προϊόν διανέμεται σάν μισθός ἐργασίας, κέρδος καί γαιοπρόσοδος. Ἐκφρασμένο, ὅμως, μ' αὐτό τόν τρόπο τό γεγονός εἶναι λαθεμένο. Τό προϊόν χωρίζεται, ἀπό τή μιά μεριά, σέ κεφάλαιο καί, ἀπό τήν ἄλλη, σέ εἰσοδήματα. Τό ἕνα ἀπό αὐτά τά εἰσοδήματα, ὁ μισθός ἐργασίας, παίρνει τό ἴδιο πάντα μόνο τή μορφή ἑνός εἰσοδήματος, τοῦ εἰσοδήματος τοῦ ἐργάτη, μόνον ἀφοῦ προηγούμενα ἔχει ἀντιπαρατεθεῖ μέ τή *μορφή τοῦ κεφαλαίου* στόν ἴδιο τόν ἐργάτη. Ἡ ἀντιπαράθεση τῶν παραγμένων ὅρων ἐργασίας καί τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας γενικά μέ τή μορφή κεφαλαίου στούς ἄμεσους παραγωγούς, προϋποθέτει ἐξαρχῆς ἕναν καθορισμένο κοινωνικό χαρακτήρα τῶν ὑλικῶν ὅρων τῆς ἐργασίας σέ σχέση μέ τούς ἐργάτες, καί, ἑπομένως, μιά καθορισμένη σχέση, στήν ὁποία μέσα στήν ἴδια τήν παραγωγή ἔρχονται οἱ ἴδιοι οἱ ἐργάτες μέ τούς κατόχους τῶν ὅρων ἐργασίας καί μεταξύ τους. Ἡ μετατροπή αὐτῶν τῶν ὅρων ἐργασίας σέ κεφάλαιο συμπεριλαβαίνει ἀπό τήν πλευρά της τήν ἀπαλλοτρίωση ἀπό τή γῆ τῶν ἄμεσων παραγωγῶν, καί ἑπομένως μιάν ὁρισμένη μορφή τῆς γαιοκτησίας.

Ἄν τό ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος δέν θά μετατρεπόταν σέ κεφάλαιο, τό ἄλλο μέρος δέν θά ἔπαιρνε τίς μορφές τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, τοῦ κέρδους καί τῆς προσόδου.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἄν ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς προϋποθέτει αὐτή τήν καθορισμένη κοινωνική μορφή τῶν ὅρων παραγωγῆς, τήν ἀναπαράγει ἀκατάπαυστα. Δέν παράγει μόνο τά ὑλικά προϊόντα, ἀλλά ἀναπαράγει ἀκατάπαυστα τίς σχέσεις παραγωγῆς, στίς ὁποῖες παράγονται τά προϊόντα αὐτά, ἀναπαράγοντας ἔτσι καί τίς ἀντίστοιχες σχέσεις διανομῆς.

Θά μποροῦσε βέβαια νά εἰπωθεῖ, ὅτι τό ἴδιο τό κεφάλαιο (καί ἡ γαιοκτησία, πού τό κεφάλαιο τήν περιλαβαίνει σάν τήν ἀντίθεσή του) προϋποθέτει ἤδη μιά διανομή: τήν ἀπαλλοτρίωση τῶν ἐργατῶν ἀπό τούς ὅρους δουλιᾶς, τή συγκέντρωση αὐτῶν τῶν ὅρων στά χέρια μιᾶς μειοψηφίας ἀτόμων, τήν ἀποκλειστική ἰδιοκτησία στή γῆ γιά ἄλλα ἄτομα, μέ δυό λόγια, ὅλες τίς σχέσεις, πού ἔχουν ἀναπτυχθεῖ στό τμῆμα γιά τήν πρωταρχική συσσώρευση («Τό Κεφάλαιο», Βιβλίο I, κεφ. XXIV). Αὐτή ἡ διανομή, ὅμως, εἶναι πέρα γιά πέρα διαφορετική ἀπό αὐτό πού ἐννοοῦν ὅταν μιλοῦν γιά σχέσεις διανομῆς, ὅταν, ἀντίθετα ἀπό ὅ,τι γίνεται μέ τίς σχέσεις παραγωγῆς, ἀποδίδουν σ' αὐτές ἕναν ἱστορικό χαρακτήρα. Μέ αὐτό ἐννοοῦν τούς διάφορους τίτλους κυριότητας στό μέρος τοῦ προϊόντος πού περιέρχεται στήν ἀτομική κατανάλωση. Ἀντίθετα, αὐτές οἱ σχέσεις διανομῆς εἶναι οἱ βάσεις εἰδικῶν κοινωνικῶν λειτουργιῶν πού, μέσα στά πλαίσια τῆς ἴδιας τῆς σχέσης παραγωγῆς, περιέρχονται σέ ὁρισμένους παράγοντές της σέ ἀντίθεση μέ τούς ἄμεσους παραγωγούς. Προσδίδουν στούς ἴδιους τοῦς ὅρους παραγωγῆς καί στούς ἐκπροσώπους τους μιά εἰδική κοινωνική ἰδιότητα. Καθορίζουν ὅλο τόν χαρακτήρα καί ὅλη τήν κίνηση τῆς παραγωγῆς.

---

56 J. Stuart Mill. «Essays on some Unsettled Questions of Political Economy». London 1844 (Essay II, p. 47—74).

Δυό εἶναι τά γνωρίσματα πού χαρακτηρίζουν ἐξαρχῆς τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς.

Πρῶτο. Παράγει τά προϊόντα του σάν ἐμπορεύματα. Δέν εἶναι ἡ παραγωγή ἐμπορευμάτων πού τόν κάνουν νά διαφέρει ἀπό ἄλλους τρόπους παραγωγῆς, ἀλλά τό γεγονός, ὅτι τό γνώρισμα πού κυριαρχεῖ καί καθορίζει τό προϊόν του, εἶναι ὅτι εἶναι ἐμπόρευμα. Αὐτό σημαίνει πρίν ἀπ' ὅλα, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ ἐργάτης ἐμφανίζεται μόνο σάν πουλητής ἐμπορεύματος καί ἑπομένως σάν ἐλεύθερος μισθωτός ἐργάτης, δηλαδή ἡ ἐργασία γενικά ἐμφανίζεται σάν μισθωτή ἐργασία. Ὕστερα ἀπό ὅσα ἀναπτύξαμε ὥς τώρα περιττεύει νά θέλουμε νά ἀποδείξουμε ξανά, πῶς ἡ σχέση κεφαλαίου καί μισθωτῆς ἐργασίας καθορίζει ὅλο τόν χαρακτήρα τοῦ τρόπου παραγωγῆς. Οἱ κύριοι παράγοντες αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ τρόπου παραγωγῆς, ὁ κεφαλαιοκράτης καί ὁ μισθωτός ἐργάτης, εἶναι σάν τέτιοι ἁπλῶς ἐνσαρκώσεις, προσωποποιήσεις κεφαλαίου καί μισθωτῆς ἐργασίας, εἶναι καθορισμένοι κοινωνικοί χαρακτῆρες, πού ἐγχαράσσει στά ἄτομα τό κοινωνικό προτσές παραγωγῆς, εἶναι προϊόντα αὐτῶν τῶν καθορισμένων κοινωνικῶν σχέσεων παραγωγῆς.

Ὁ χαρακτήρας 1) τοῦ προϊόντος σάν ἐμπορεύματος, καί 2) τοῦ ἐμπορεύματος σάν προϊόντος τοῦ κεφαλαίου, συμπεριλαβαίνει ἤδη ὅλες τίς σχέσεις κυκλοφορίας, δηλαδή ἕνα καθορισμένο κοινωνικό προτσές, πού πρέπει νά διαγράφουν τά προϊόντα καί στό ὁποῖο ἀποκτοῦν ὁρισμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά. Συμπεριλαβαίνει ἐξίσου καθορισμένες σχέσεις τῶν παραγόντων τῆς παραγωγῆς, οἱ ὁποῖες καθορίζουν τήν ἀξιοποίηση τοῦ προϊόντος τους καί τήν ἐπαναμετατροπή του, εἴτε σέ μέσα συντήρησης, εἴτε σέ μέσα παραγωγῆς. Ἀλλά, ἀκόμα ἐκτός ἀπό αὐτό, ἀπό τά δυό πιό πάνω χαρακτηριστικά τοῦ προϊόντος σάν ἐμπορεύματος, ἤ ἐμπορεύματος πού ἔχει παραχθεῖ μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο σάν ἐμπόρευμα, προκύπτει ὅλος ὁ καθορισμός τῆς ἀξίας, καί ἡ ρύθμιση ἀπό τήν ἀξία τῆς συνολικῆς παραγωγῆς. Σ' αὐτή τήν πέρα γιά πέρα εἰδική μορφή τῆς ἀξίας ἡ ἐργασία ἰσχύει, ἀπό τή μιά μεριά, μόνο σάν κοινωνική ἐργασία, καί, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ κατανομή αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας καί ἡ ἀμοιβαία συμπλήρωση τῶν προϊόντων της, ἡ ἀνταλλαγή τῆς ὕλης μεταξύ τους, ἡ ὑπαγωγή καί ἡ παρεμβολή στήν κοινωνική μηχανή, ἀφήνονται στήν τυχαία καί ἀλληλοαναιρούμενη δράση τῶν ξεχωριστῶν κεφαλαιοκρατῶν παραγωγῶν. Μιά καί οἱ κεφαλαιοκράτες παραγωγοί ἀντικρύζονται μεταξύ τους μόνο σάν κάτοχοι ἐμπορευμάτων, καί ὁ καθένας τους πασχίζει νά πουλήσει ὅσο τό δυνατό πιό ἀκριβά τό ἐμπόρευμά του (καί στή ρύθμιση τῆς ἴδιας τῆς παραγωγῆς φαίνεται σάν νά καθοδηγεῖται μόνο ἀπό τή δική του ἐλεύθερη θέληση), ὁ ἐσωτερικός νόμος ἐπιβάλλεται μόνο μέσω τοῦ συναγωνισμοῦ τους, τῆς ἀμοιβαίας πίεσης τοῦ ἑνός πάνω στόν ἄλλο, χάρη στόν ὁποῖο αἴρονται ἀμοιβαία οἱ ἀποκλίσεις. Ὁ νόμος τῆς ἀξίας δρᾶ ἐδῶ μόνο σάν ἐσωτερικός νόμος, ἀπέναντι δέ στούς ξεχωριστούς παράγοντες σάν τυφλός φυσικός νόμος, καί ἐπιβάλλει τήν κοινωνική ἰσορροπία τῆς παραγωγῆς στίς τυχαῖες διακυμάνσεις της.

Ἐπιπλέον, ἤδη στό ἐμπόρευμα, καί ἀκόμα περισσότερο στό ἐμπόρευμα σάν προϊόν τοῦ κεφαλαίου, ἐμπεριέχεται ἡ ὑλοποίηση τῶν κοινωνικῶν καθορισμῶν τῆς παραγωγῆς καί ἡ ὑποκειμενοποίηση τῶν ὑλικῶν βάσεων τῆς παραγωγῆς, πού χαρακτηρίζει ὁλόκληρο τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς.

Τό *δεύτερο*, πού ξεχωρίζει εἰδικά τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, εἶναι ἡ παραγωγή τῆς ὑπεραξίας σάν ἄμεσος σκοπός καί καθορίζον κίνητρο τῆς παραγωγῆς. Τό κεφάλαιο παράγει στήν οὐσία κεφάλαιο, καί τό κάνει αὐτό μόνο, ἐφόσον παράγει ὑπεραξία. Ὅταν ἐξετάζαμε τή σχετική ὑπεραξία καί, παρακάτω, ὅταν ἐξετάζαμε τή μετατροπή τῆς ὑπεραξίας σέ κέρδος εἴδαμε, πῶς πάνω σ' αὐτήν βασίζεται ἕνας τρόπος παραγωγῆς πού προσιδιάζει στήν κεφαλαιοκρατική περίοδο, μιά ἰδιαίτερη μορφή τῆς ἀνάπτυξης τῶν κοινωνικῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς ἐργασίας, ὅμως σάν δυνάμεις τοῦ κεφαλαίου πού ἔχουν γίνει αὐτοτελεῖς ἀπέναντι στόν ἐργάτη, καί πού γι' αὐτό βρίσκονται σέ ἄμεση ἀντίθεση πρός τή δική του — τοῦ ἐργάτη — ἰδιαίτερη ἀνάπτυξη. Ἡ παραγωγή γιά τήν ἀξία καί τήν ὑπεραξία συμπεριλαβαίνει, ὅπως φάνηκε στήν παραπέρα ἀνάλυσή μας, τήν μόνιμα δρῶσα τάση νά περιορίζει κάτω ἀπό τόν κάθε φορά ὑπάρχοντα κοινωνικό μέσο ὅρο, τόν ἀναγκαῖο γιά τήν παραγωγή ἑνός ἐμπορεύματος ἐργάσιμο χρόνο, δηλαδή τήν ἀξία του. Ἡ τάση γιά τόν περιορισμό τῆς τιμῆς κόστους στό κατώτατο ὅριό της γίνεται ὁ ἰσχυρότερος μοχλός γιά τό ἀνέβασμα τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, πού ἐδῶ ἐμφανίζεται, ὅμως, σάν συνεχές ἀνέβασμα τῆς παραγωγικῆς δύναμης τοῦ κεφαλαίου.

Τό κῦρος (Autorität), πού ἀποκτάει ὁ κεφαλαιοκράτης σάν προσωποποίηση τοῦ κεφαλαίου στό ἄμεσο προτσές παραγωγῆς, ἡ κοινωνική λειτουργία πού ἐκπληρώνει σάν διευθυντής καί κυρίαρχος τῆς παραγωγῆς, εἶναι στήν οὐσία διαφορετικό ἀπό τό κῦρος πάνω στή βάση τῆς παραγωγῆς μέ δούλους, δουλοπάροικους κλπ.

Ἐνῶ πάνω στή βάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, στή μά-

ζα τῶν ἄμεσων παραγωγῶν ἀντιπαρατίθεται ὁ κοινωνικός χαρακτήρας τῆς παραγωγῆς τους μέ τή μορφή ἑνός αὐστηρά ρυθμίζοντος κύρους καί ἑνός διαρθρωμένου σάν τέλεια ἱεραρχία κοινωνικοῦ μηχανισμοῦ τοῦ προτσές ἐργασίας — ἑνός κύρους, ὅμως, πού τό ἀπολαμβάνουν οἱ φορεῖς τους μόνο σάν προσωποποίηση τῶν ὅρων ἐργασίας ἀπέναντι στήν ἐργασία, καί ὄχι ὅπως γινόταν σέ προγενέστερες μορφές παραγωγῆς, σάν πολιτικοί ἤ θεοκρατικοί ἄρχοντες — στούς φορεῖς αὐτοῦ τοῦ κύρους, στούς ἴδιους τούς κεφαλαιοκράτες, πού ἀντιπαρατίθενται ὁ ἕνας στόν ἄλλο μόνο σάν κάτοχοι ἐμπορευμάτων, ἐπικρατεῖ ἡ πιό πλήρης ἀναρχία, στά πλαίσια τῆς ὁποίας ἡ κοινωνική συνάρτηση τῆς παραγωγῆς ἐπιβάλλεται στήν ἀτομική αὐθαιρεσία σάν πανίσχυρος φυσικός νόμος.

Μόνον ἐπειδή ἔχουν προϋποτεθεῖ ἡ ἐργασία μέ τή μορφή τῆς μισθωτῆς ἐργασίας καί τά μέσα παραγωγῆς μέ τή μορφή κεφαλαίου — δηλαδή μόνο σάν συνέπεια αὐτῆς τῆς εἰδικῆς κοινωνικῆς μορφῆς αὐτῶν τῶν δύο οὐσιωδῶν παραγόντων τῆς παραγωγῆς — ἕνα μέρος τῆς ἀξίας (τοῦ προϊόντος) παρασταίνεται σάν ὑπεραξία καί ἡ ὑπεραξία αὐτή σάν κέρδος (πρόσοδος), σάν κέρδος τοῦ κεφαλαιοκράτη, σάν πρόσθετος διαθέσιμος πλοῦτος πού τοῦ ἀνήκει. Ἀλλά μόνον ἐπειδή ἕνα μέρος τῆς ἀξίας παρασταίνεται ἔτσι σάν *κέρδος του*, παρασταίνονται τά πρόσθετα μέσα παραγωγῆς, πού προορίζονται γιά τή διεύρυνση τῆς ἀναπαραγωγῆς καί πού ἀποτελοῦν μέρος τοῦ κέρδους, σάν νέο πρόσθετο κεφάλαιο, καί ἡ διεύρυνση τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς γενικά σάν κεφαλαιοκρατικό προτσές συσσώρευσης.

Παρ' ὅλο πού ἡ μορφή τῆς ἐργασίας σάν μισθωτῆς ἐργασίας εἶναι ἀποφασιστικῆς σημασίας γιά τή διαμόρφωση τοῦ ὅλου προτσές καί γιά τόν εἰδικό τρόπο τῆς ἴδιας τῆς παραγωγῆς, ἡ μισθωτή ἐργασία δέν καθορίζει τήν ἀξία. Ὅσο γιά τόν καθορισμό τῆς ἀξίας πρόκειται γιά τόν κοινωνικά ἐργάσιμο χρόνο γενικά, γιά τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού πρέπει γενικά νά διαθέσει ἡ κοινωνία, καί πού ἡ σχετική ἀπορρόφησή της ἀπό τά διάφορα προϊόντα καθορίζει κατά κάποιο τρόπο τό ἀντίστοιχο κοινωνικό εἰδικό βάρος τους. Ἡ καθορισμένη μορφή, μέ τήν ὁποία ἐπιβάλλεται σάν καθοριστικός παράγοντας ὁ κοινωνικά ἐργάσιμος χρόνος στήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, συνδέεται πάντως μέ τή μορφή τῆς ἐργασίας σάν μισθωτῆς ἐργασίας καί μέ τήν ἀντίστοιχη μορφή τῶν μέσων παραγωγῆς σάν κεφαλαίου, ἐφόσον μόνο πάνω σ' αὐτήν τή βάση ἡ ἐμπορευματική παραγωγή γίνεται ἡ γενική μορφή τῆς παραγωγῆς.

Ἄς κοιτάξουμε ἐξάλλου τίς ἴδιες τίς λεγόμενες σχέσεις διανομῆς. Ὁ μισθός τῆς ἐργασίας προϋποθέτει τή μισθωτή ἐργασία, τό κέρδος προϋποθέτει τό κεφάλαιο. Ἑπομένως, αὐτές οἱ καθορισμένες μορφές διανομῆς προϋποθέτουν καθορισμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά τῶν ὅρων παραγωγῆς, καί καθορισμένες κοινωνικές σχέσεις τῶν παραγόντων τῆς παραγωγῆς. Ἑπομένως, ἡ καθορισμένη σχέση διανομῆς εἶναι ἁπλῶς ἔκφραση τῆς ἱστορικά καθορισμένης σχέσης παραγωγῆς.

Καί τώρα, ἄς πάρουμε τό κέρδος. Αὐτή ἡ καθορισμένη μορφή τῆς ὑπεραξίας εἶναι ἡ προϋπόθεση τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ δημιουργία τῶν νέων μέσων παραγωγῆς συντελεῖται μέ τή μορφή τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Πρόκειται, λοιπόν, γιά μιά σχέση πού ἐξουσιάζει τήν ἀναπαραγωγή, παρ' ὅλο πού ὁ ξεχωριστός κεφαλαιοκράτης φαντάζεται ὅτι μπορεῖ πράγματι νά φάει ὅλο τό κέρδος σάν εἰσόδημα. Ὡστόσο σκοντάφτει ἐδῶ σέ ὅρια, πού ὀρθώνονται μπροστά του ἤδη μέ τή μορφή ἑνός κεφαλαίου ἀσφάλειας καί ἐφεδρείας, τοῦ νόμου τοῦ συναγωνισμοῦ κλπ. καί πού τοῦ ἀποδείχνουν στήν πράξη, ὅτι τό κέρδος δέν εἶναι μιά ἁπλή κατογηρία τῆς διανομῆς τοῦ ἀτομικά καταναλώσιμου προϊόντος. Ἐκτός ἀπό αὐτό, ὅλο τό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς ρυθμίζεται ἀπό τίς τιμές τῶν προϊόντων. Ἀλλά οἱ ἴδιες οἱ ρυθμίζουσες τιμές παραγωγῆς ρυθμίζονται μέ τή σειρά τους ἀπό τήν ἐξίσωση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους καί ἀπό τήν ἀντίστοιχη μέ αὐτό κατανομή τοῦ κεφαλαίου ἀνάμεσα στίς διάφορες κοινωνικές σφαῖρες παραγωγῆς. Ἔτσι τό κέρδος ἐμφανίζεται ἐδῶ σάν κύριος παράγοντας ὄχι τῆς διανομῆς τῶν προϊόντων, ἀλλά τῆς ἴδιας τῆς παραγωγῆς τους, σάν παράγοντας τῆς κατανομῆς τοῦ κεφαλαίου καί τῆς ἴδιας τῆς ἐργασίας ἀνάμεσα στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς. Ἡ διάσπαση τοῦ κέρδους σέ ἐπιχειρηματικό κέρδος καί τόκο ἐμφανίζεται σάν διανομή τοῦ ἴδιου εἰσοδήματος. Πηγάζει ὅμως πρίν ἀπ' ὅλα ἀπό τήν ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαίου σάν αὐτοαξιοποιούμενη ἀξία πού παράγει ὑπεραξία, αὐτή τήν καθορισμένη κοινωνική μορφή τοῦ κυριαρχοῦντος προτσές παραγωγῆς. Γεννάει τήν Πίστη καί τά πιστωτικά ἱδρύματα, ἑπομένως καί τή μορφή τῆς παραγωγῆς. Στόν τόκο κλπ. οἱ δῆθεν μορφές διανομῆς μπαίνουν στήν τιμή σάν καθοριστικά στοιχεῖα τῆς παραγωγῆς.

Σχετικά μέ τή γαιοπρόσοδο θά μποροῦσε νά φανεῖ ὅτι ἀποτελεῖ ἁπλή μορφή διανομῆς, γιατί ἡ γαιοκτησία σάν τέτια δέν ἐκπληρώνει καμιά, ἤ τουλάχιστον καμιά κοινωνική λειτουργία στό ἴδιο τό προτσές παραγωγῆς. Ὅμως τό περιστατικό ὅτι 1) ἡ πρόσοδος περιορί-

ζεται στό περίσσευμα πάνω ἀπό τό μέσο κέρδος, 2) ὅτι ὁ γαιοκτήμονας ἀπό διευθυντής καί κυρίαρχος τοῦ προτσές παραγωγῆς καί ὅλου τοῦ προτσές τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ὑποβιβάζεται σέ ἁπλό ἐκμισθωτή γῆς, σέ γαιοτοκογλύφο καί σέ ἁπλό εἰσοδηματία, εἶναι ἕνα εἰδικό ἱστορικό ἀποτέλεσμα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Τό γεγονός ὅτι ἡ γῆ πῆρε τή μορφή τῆς γαιοκτησίας, ἀποτελεῖ ἱστορική προϋπόθεσή του. Τό γεγονός ὅτι ἡ γαιοκτησία παίρνει μορφές πού ἐπιτρέπουν τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο ἄσκησης τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, ἀποτελεῖ προϊόν τοῦ εἰδικοῦ χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ τρόπου παραγωγῆς. Μπορεῖ καί σέ ἄλλες κοινωνικές μορφές νά ὀνομάζουν πρόσοδο τό εἰσόδημα τοῦ γαιοκτήμονα. Διαφέρει, ὅμως, οὐσιαστικά ἀπό τήν πρόσοδο, ὅπως ὑπάρχει στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς.

Ἑπομένως, οἱ λεγόμενες σχέσεις διανομῆς ἀνταποκρίνονται σέ ἱστορικά καθορισμένες, εἰδικά κοινωνικές μορφές τοῦ προτσές παραγωγῆς καί στίς σχέσεις, στίς ὁποῖες ἔρχονται οἱ ἄνθρωποι μεταξύ τους στό προτσές ἀναπαραγωγῆς τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς τους, καί πηγάζουν ἀπό αὐτές τίς μορφές καί σχέσεις. Ὁ ἱστορικός χαρακτήρας αὐτῶν τῶν σχέσεων διανομῆς εἶναι ὁ ἱστορικός χαρακτήρας τῶν σχέσεων παραγωγῆς, ἀπό τίς ὁποῖες ἐκφράζουν μιά μόνο πλευρά. Ἡ κεφαλαιοκρατική διανομή εἶναι διαφορετική ἀπό τίς μορφές διανομῆς, πού πηγάζουν ἀπό ἄλλους τρόπους παραγωγῆς, καί κάθε μορφή διανομῆς ἐξαφανίζεται, ὅταν ἐξαφανίζεται ἡ συγκεκριμένη μορφή τῆς παραγωγῆς, ἀπό τήν ὁποία προέκυψε καί στήν ὁποία ἀνταποκρίνεται.

Ἡ ἄποψη πού θεωρεῖ παροδικές μόνο τίς σχέσεις διανομῆς, ὄχι ὅμως τίς σχέσεις παραγωγῆς, εἶναι, ἀπό τή μιά μεριά, μόνο ἡ ἄποψη τῆς ἀρχινημένης, ὅμως ἀκόμα συνεσταλμένης κριτικῆς τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅμως, βασίζεται σέ μιά σύγχυση καί ταύτιση τοῦ κοινωνικοῦ προτσές παραγωγῆς μέ τό ἁπλό προτσές ἐργασίας πού θά εἶναι ὑποχρεωμένος νά ἐκπληρώνει ἀκόμα καί ἕνας ἀφύσικα ἀπομονωμένος ἄνθρωπος, χωρίς καμιά κοινωνική βοήθεια. Ὅσο τό προτσές ἐργασίας εἶναι ἕνα ἁπλό προτσές ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί στή φύση, μένουν κοινά γιά ὅλες τίς κοινωνικές μορφές ἀνάπτυξης τά ἁπλά του στοιχεῖα. Ὅμως, κάθε δοσμένη ἱστορική μορφή αὐτοῦ τοῦ προτσές ἀναπτύσσει παραπέρα τίς ὑλικές βάσεις καί τίς κοινωνικές μορφές του. Ὅταν φθάσει σέ μιάν ὁρισμένη βαθμίδα τῆς ὡριμότητας, ἀποβάλλεται ἡ δοσμένη ἱστορική μορφή καί κάνει τόπο σέ μιά ἀνώτερη. Ὅτι ἔφθασε ἡ ὥρα μιᾶς

τέτιας κρίσης φαίνεται ἀπό τή στιγμή πού ἀποχτοῦν εὖρος καί βάθος ἡ ἀντίφαση καί ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στίς σχέσεις διανομῆς — ἑπομένως καί τῆς καθορισμένης ἱστορικῆς μορφῆς τῶν ἀντίστοιχων σ' αὐτές σχέσεων παραγωγῆς — ἀπό τή μιά μεριά, καί στίς παραγωγικές δυνάμεις, τήν ἱκανότητα παραγωγῆς καί τήν ἀνάπτυξη τῶν συντελεστῶν της, ἀπ' τήν ἄλλη μεριά. Τότε ἐπέρχεται μιά σύγκρουση ἀνάμεσα στήν ὑλική ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς καί στήν κοινωνική της μορφή[57].

[57] Βλέπε τήν ἐργασία σχετικά μέ τήν Competition and Co-operation (1832).[166]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Οἱ τάξεις

Οἱ ἰδιοκτῆτες ἁπλῆς ἐργατικῆς δύναμης, οἱ ἰδιοκτῆτες κεφαλαίου καί οἱ ἰδιοκτῆτες γῆς, οἱ ἀντίστοιχες πηγές εἰσοδήματος τῶν ὁποίων εἶναι ὁ μισθός ἐργασίας, τό κέρδος καί ἡ γαιοπρόσοδος, δηλαδή οἱ μισθωτοί ἐργάτες, οἱ κεφαλαιοκράτες καί οἱ γαιοκτήμονες ἀποτελοῦν τίς τρεῖς μεγάλες τάξεις τῆς σύγχρονης κοινωνίας, πού βασίζεται στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς.

Εἶναι ἔξω ἀπό κάθε συζήτηση ὅτι στήν οἰκονομική της διάρθρωση ἡ σύγχρονη κοινωνία ἔχει ἀναπτυχθεῖ στήν πιό πλατιά καί στήν πιό κλασική μορφή στήν Ἀγγλία. Ὡστόσο, καί ἐδῶ ἀκόμα, αὐτή ἡ ταξική διάρθρωση δέν προβάλλει καθαρά. Ἐνδιάμεσες καί μεταβατικές βαθμίδες συγκαλύπτουν καί ἐδῶ (παρ' ὅλο πού στήν ὕπαιθρο αὐτό γίνεται ἀσύγκριτα λιγότερο ἀπό ὅ,τι στίς πόλεις) παντοῦ τά ἀκριβῆ ὅρια ἀνάμεσα στίς τάξεις. Ὡστόσο αὐτό δέν ἔχει καμιά σημασία γιά τή μελέτη μας. Εἴδαμε ὅτι ἡ σταθερή τάση καί ὁ νόμος ἀνάπτυξης τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς εἶναι νά χωρίζουν ὁλοένα καί περισσότερο τά μέσα παραγωγῆς ἀπό τήν ἐργασία καί νά συγκεντρώνουν ὅλο καί περισσότερο σέ μεγάλες ὁμάδες τά διασκορπισμένα μέσα παραγωγῆς, δηλαδή νά μετατρέπουν τήν ἐργασία σέ μισθωτή ἐργασία καί τά μέσα παραγωγῆς σέ κεφάλαιο. Καί σ' αὐτή τήν τάση ἀντιστοιχεῖ, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὁ αὐτοτελής χωρισμός τῆς γαιοκτησίας ἀπό τό κεφάλαιο καί τήν ἐργασία[58], ἤ ἡ μετατροπή ὅλης τῆς γαιοκτησίας στή μορφή τῆς γαιοκτησίας πού ἀνταποκρίνεται στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς.

[58] Ὁ οἰκονομολόγος Φ. Λίστ παρατηρεῖ σωστά: «Ἡ ἐπικρατούσα αὐτοκαλλιέργεια μεγάλων κτημάτων ἀποδείχνει μόνο ἔλλειψη πολιτισμοῦ, μέσων ἐπικοινωνίας, ἐγχώριας βιομηχανίας καί πλούσιων πόλεων. Γι' αὐτό τή συναντάει κανείς παντοῦ στή Ρωσία, στήν Πολωνία, στήν Οὐγγαρία, στό Μεκλεμβοῦργο. Παλιότερα ἐπικρατοῦσε καί στήν Ἀγγλία. Μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καί τῆς βιομηχανίας μπῆκε στή θέση της τό κομμάτιασμα τῆς γῆς σέ μεσαῖα νοικοκυριά καί ἡ ἐκμίσθωση τῆς γῆς». («Die Ackerverfassung, die Zwergwirtschaft und die Auswanderung», 1842, p. 10).

Τό ἀμέσως ἑπόμενο ἐρώτημα, στό ὁποῖο πρέπει νά δωθεῖ ἀπάντηση εἶναι τό ἑξῆς: Τί ἀποτελεῖ μιά τάξη; — αὐτό προκύπτει μάλιστα μόνο του ἀπό τήν ἀπάντηση στό ἄλλο ἐρώτημα: Τί εἶναι αὐτό πού κάνει τούς ἐργάτες, τούς κεφαλαιοκράτες, τούς γαιοκτήμονες νά ἀποτελοῦν τίς τρεῖς μεγάλες κοινωνικές τάξεις;

Ἀπό πρώτη ματιά φαίνεται νά εἶναι ἡ ταυτότητα τῶν εἰσοδημάτων καί τῶν πηγῶν τοῦ εἰσοδήματος. Πρόκειται γιά τρεῖς μεγάλες κοινωνικές ὁμάδες τά συστατικά μέρη τῶν ὁποίων, τά ἄτομα πού τίς συγκροτοῦν, ζοῦν ἀντίστοιχα ἀπό τό μισθό ἐργασίας, ἀπό τό κέρδος καί ἀπό τή γαιοπρόσοδο, ἀπό τήν ἀξιοποίηση τῆς ἐργατικῆς τους δύναμης, τοῦ κεφαλαίου τους καί τῆς γαιοκτησίας τους.

Ὡστόσο, ἀπό τήν ἄποψη αὐτή λ.χ. οἱ γιατροί καί οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι θά ἀποτελοῦσαν ἐπίσης δυό τάξεις, γιατί ἀνήκουν σέ δυό διαφορετικές κοινωνικές ὁμάδες, στίς ὁποῖες τά εἰσοδήματα τῶν μελῶν τῆς καθεμιᾶς ἀπό αὐτές προέρχονται ἀπό τήν ἴδια πηγή. Τό ἴδιο θά ἴσχυε γιά τόν ἀτέλειωτο κατακερματισμό τῶν συμφερόντων καί τῶν θέσεων στίς ὁποῖες ὁ καταμερισμός τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας διασπᾶ τούς ἐργάτες, τούς κεφαλαιοκράτες καί τούς γαιοκτήμονες — τούς τελευταίους λ.χ. σέ κατόχους ἀμπελώνων, ἀγρῶν, δασῶν, ὀρυχείων, ψαρότοπων κλπ.

{Ἐδῶ κόβεται τό χειρόγραφο}

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑ ΚΑΙ ΕΠΙΛΟΓΟΣ ΣΤΟ III ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ „ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ"[167]

Ἀπό τότε πού ὁ τρίτος τόμος τοῦ «Κεφαλαίου» ἔχει ὑποβληθεῖ στήν κρίση τοῦ κοινοῦ, ὑφίσταται ἤδη ἐπανειλημμένες καί πολυειδεῖς ἑρμηνεῖες. Καί δέν περιμέναμε νά γίνει διαφορετικά. Ὅταν ἐκδιδόταν ὁ τρίτος τόμος σκοπός μου ἦταν νά ἀποκαταστήσω ἕνα ὅσο τό δυνατό πιό αὐθεντικό κείμενο, ἔτσι πού νά παρουσιάσω ὅσο ἦταν δυνατό μέ τά λόγια τοῦ Μάρξ τά νέα συμπεράσματα στά ὁποῖα εἶχε καταλήξει μέ τίς ἔρευνές του ὁ Μάρξ, ἐγώ δέ, νά ἐπεμβαίνω μόνο ἐκεῖ, πού θά ἦταν ἀπολύτως ἀπαραίτητο, καί νά μήν ἀφήσω τήν παραμικρότερη ἀμφιβολία στόν ἀναγνώστη γιά τό ποιός μιλάει σ' αὐτόν. Αὐτό τό κατέκριναν, διατύπωσαν τή γνώμη ὅτι θά ἔπρεπε νά μεταπλάσω τήν ὕλη πού εἶχα μπροστά μου σέ ἕνα συστηματικά ἐπεξεργασμένο βιβλίο, en faire un livre[1*], ὅπως λένε οἱ γάλλοι, μ' ἄλλα λόγια νά θυσιάσω τήν αὐθεντικότητα τοῦ κειμένου γιά νά εὐκολύνω τόν ἀναγνώστη. Ἐγώ, ὅμως, δέν αντελήφθηκα ἔτσι τό χρέος μου. Δέν εἶχα κανένα δικαίωμα νά κάνω μιά τέτια ἐπεξεργασία. Ἕνας ἄνθρωπος σάν τόν Μάρξ ἔχει τήν ἀπαίτηση νά ἀκουστεῖ ὁ ἴδιος, τίς ἐπιστημονικές του ἀνακαλύψεις νά τίς ἀφήσει στούς ἀπογόνους του μέ τήν ἀπόλυτη γνησιότητα τῆς δικῆς του περιγραφῆς. Ἐπιπλέον δέν εἶχα καμιά διάθεση νά βάλω χέρι στήν κληρονομιά ἑνός τόσο ἀνώτερου ἀνθρώπου. Αὐτό θά μοῦ φαινόταν σάν παρασπονδία. Καί, τρίτον, θά ἦταν ἐντελῶς ἀνώφελο. Γιά τούς ἀνθρώπους πού δέν ξέρουν ἤ δέν θέλουν νά διαβάζουν, οἱ ὁποῖοι στόν πρῶτο κιόλας τόμο κατέβαλαν περισσότερη προσπάθεια νά τόν καταλάβουν λαθεμένα, ἀπό τήν προσπάθεια πού ἦταν ἀπαραίτητη γιά νά τόν καταλάβουν σωστά—γι' αὐτούς τούς ἀνθρώπους θά ἦταν ἐντελῶς ἄσκοπο νά κοπιάσει κανείς κατά κάποιο τρόπο. Γιά τούς ἀνθρώπους, ὅμως, πού θέ-

[1*] νά κάνω ἀπό αὐτήν ἕνα βιβλίο.

λουν πράγματι νά μποῦν στό νόημα, τό σπουδαιότερο ἦταν ἀκριβῶς τό πρωτότυπο κείμενο. Ἡ δική μου ἐπεξεργασία θά εἶχε γι' αὐτούς τό πολύ-πολύ τήν ἀξία ἑνός σχολίου, καί ἐπιπλέον ἑνός σχολίου πάνω σέ ἕνα ἀδημοσίευτο καί ἀπρόσιτο κείμενο. Ἐξάλλου, στήν πρώτη κιόλας ἀμφισβήτηση θά χρειαζόταν νά προσκομιστεῖ τό ἀρχικό κείμενο, στή δέ δεύτερη καί τρίτη ἀμφισβήτηση θά γινόταν ἀναπόφευχτη ἡ in extenso[1*] ἔκδοσή του.

Αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ ἀμφισβητήσεις εἶναι βέβαια αὐτονόητες γιά ἕνα ἔργο πού περιέχει τόσα καινούργια πράγματα καί αὐτά μόνο μέ τή μορφή πεταχτῆς καί ἐνμέρει λειψῆς πρώτης ἐπεξεργασίας. Καί ἐδῶ μπορεῖ βέβαια ἡ δική μου ἐπέμβαση νά εἶναι ὠφέλιμη, γιά νά παραμερίσει δυσκολίες τῆς κατανόησης, γιά νά τονίσει περισσότερο πάνω στή βάση τῶν δεδομένων τοῦ 1895 σημαντικές ἀπόψεις, ἡ σημασία τῶν ὁποίων δέν προβάλλει χτυπητά στό κείμενο πού γράφτηκε τό 1865. Πράγματι, ὑπάρχουν κιόλας δυό σημεῖα, γιά τά ὁποῖα μοῦ φαίνεται ὅτι εἶναι ἀπαραίτητη μιά σύντομη ἐξήγηση.

I. Νόμος τῆς ἀξίας καί ποσοστό τοῦ κέρδους

Ἔπρεπε νά τό περιμένουμε ὅτι ἡ λύση τῆς φαινομενικῆς ἀντίφασης ἀνάμεσα σ' αὐτούς τούς δυό παράγοντες θά προκαλοῦσε ἐξίσου συζητήσεις καί ὕστερα ἀπό τή δημοσίευση τοῦ κειμένου τοῦ Μάρξ, ὅπως εἶχε προκαλέσει καί πρίν ἀπό τή δημοσίευσή του. Μερικοί περίμεναν κάποιο ὁλοκληρωμένο θαῦμα καί ἔμειναν ἀπαγοητευμένοι, γιατί στή θέση τῆς ἀναμενόμενης θαυματοποιΐας βλέπουν μιά ἁπλῶς-λογική, πεζά-νηφάλια λύση τῆς ἀντίθεσης. Ὁ πιό εὐχάριστα ἀπογοητευμένος εἶναι βέβαια ὁ γνωστός μας διάσημος Λόρια. Βρῆκε ἐπιτέλους τό ὑπομόχλιο τοῦ Ἀρχιμήδη, μέ τό ὁποῖο ἀκόμα καί ἕνας ἀνθρωπάκος τοῦ δικοῦ του διαμετρήματος μπορεῖ νά σηκώσει στόν ἀέρα καί νά ἀνατινάξει τό γεροδεμένο γιγάντιο οἰκοδόμημα τοῦ Μάρξ. Τί; ἀναφωνεῖ ἀγαναχτισμένος, εἶναι λύση αὐτή; Αὐτή εἶναι καθαρή ἀπάτη! Ὅταν οἱ οἰκονομολόγοι μιλᾶνε γιά ἀξία, μιλᾶνε γιά τήν ἀξία, πού πράγματι διαμορφώνεται στήν ἀνταλλαγή.

«Τό νά ἀσχολεῖσαι ὅμως μέ μιά ἀξία, στήν ὁποία τά ἐμπορεύματα ὄχι μόνο δέν πουλιοῦνται, ἀλλά οὔτε *μποροῦν ποτέ νά πουληθοῦν* (nè possono vendersi mai), εἶναι κάτι πού δέν τό ἔκανε, οὔτε πρόκειται νά τό κάνει ποτέ κανένας οἰκονομολόγος πού ἔχει ἴχνος μυαλοῦ... Ὅταν ὁ Μάρξ ἰσχυρίζεται, ὅτι ἡ ἀξία, στήν ὁποία *ποτέ* δέν πουλιοῦνται τά ἐμπορεύματα, καθορίζεται ἀνάλογα μέ τήν

1* τό πλῆρες κείμενο.

Ὁλοσέλιδη φωτοτυπία τῆς πρώτης σελίδας τοῦ χειρογράφου «Νόμος τῆς ἀξίας καί ποσοστό τοῦ κέρδους» ἀπό τόν Ἔνγκελς

ἐργασία πού περιέχουν, τί ἄλλο κάνει ἀπό τό νά ἐπαναλαβαίνει μέ τήν ἀντίστροφη μορφή τή θέση τῶν ὀρθόδοξων οἰκονομολόγων: ὅτι ἡ ἀξία στήν ὁποία πουλιοῦνται τά ἐμπορεύματα, *δέν* εἶναι ἀνάλογη μέ τήν ἐργασία πού δαπανήθηκε γιά τήν παραγωγή τους; ... Ἐπίσης δέν βοηθάει σέ τίποτα, ὅταν ὁ Μάρξ λέει, ὅτι παρά τίς ἀποκλίσεις τῶν ἀτομικῶν τιμῶν ἀπό τίς ἀτομικές ἀξίες, ἡ συνολική τιμή τοῦ συνόλου τῶν ἐμπορευμάτων συμπίπτει πάντα μέ τή συνολική τους ἀξία, ἤ μέ τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού περιέχεται στή συνολική μάζα τῶν ἐμπορευμάτων, γιατί, μιά καί ἡ ἀξία δέν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπό τή σχέση μέ τήν ὁποία ἕνα ἐμπόρευμα ἀνταλλάσσεται μέ ἕνα ἄλλο ἐμπόρευμα, ἀκόμα καί ἡ ἁπλή ἀντίληψη μιᾶς συνολικῆς ἀξίας ἀποτελεῖ κιόλας ἕναν παραλογισμό, μιά ἀνοησία ... μιά contradictio in adjecto».

Κατά τόν Λόρια στήν ἀρχή τοῦ ἔργου ὁ Μάρξ λέει ὅτι ἡ ἀνταλλαγή μπορεῖ δυό ἐμπορεύματα νά τά θεωρήσει ἴσα μόνο γιατί περιέχουν καί τά δυό σέ ἴσο μέγεθος ἕνα ὁμοιογενές στοιχεῖο, συγκεκριμένα τήν περιεχόμενη σ' αὐτά ἴση σέ μέγεθος ποσότητα ἐργασίας. Καί τώρα ἀπαρνεῖται τόν ἑαυτό του μέ τόν πιό πανηγυρικό τρόπο, ὅταν βεβαιώνει ὅτι τά ἐμπορεύματα ἀνταλλάσσονται σέ μιά σχέση ἐντελῶς διαφορετική ἀπό τή σχέση τῆς ποσότητας τῆς ἐργασίας πού περιέχεται σ' αὐτά.

«Πότε ὑπῆρξε μιά τόσο πλήρης εἰς ἄτοπον ἀπαγωγή, μιά μεγαλύτερη θεωρητική χρεωκοπία; Πότε ἔχει ἐπισυμβεῖ μιά ἐπιστημονική αὐτοκτονία μέ μεγαλύτερη πομπή καί μέ περισσότερη ἐπισημότητα;» («Nuova Antologia», 1. Febr. 1895, σελ. 477, 478, 479).

Ὅπως βλέπετε, ὁ Λόρια μας εἶναι ὑπερευτυχής. Μήπως δέν εἶχε δίκιο νά μεταχειρίζεται τόν Μάρξ σάν ὅμοιό του, σάν κοινό τσαρλατάνο; Νά, βλέπετε, ὁ Μάρξ ἐμπαίζει τό κοινό του, ἀκριβῶς ὅπως ὁ Λόρια, ζεῖ ἀπό ἀπάτες (Mystifikationen), ἀκριβῶς ὅπως ὁ πιό ἀσήμαντος ἰταλός καθηγητής τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Ἐνῶ, ὅμως, ὁ Ντουλκαμάρα μπορεῖ νά ἐπιτρέπει κάτι τέτιο στόν ἑαυτό του, γιατί κατέχει τό ἐπάγγελμά του, ὁ ἄγαρμπος βορεινός Μάρξ πέφτει διαρκῶς σέ ἀδεξιότητες, κάνει ἀνοησίες καί παραλογισμούς, ἔτσι πού τελικά δέν τοῦ ἀπομένει παρά ἡ πανηγυρική αὐτοκτονία.

Ἄς ἀφήσουμε γιά ἀργότερα τόν ἰσχυρισμό, ὅτι τά ἐμπορεύματα δέν ἔχουν ποτέ πουληθεῖ καί ὅτι ποτέ δέν μποροῦν νά πουληθοῦν στίς ἀξίες πού καθορίζονται ἀπό τήν ἐργασία. Ἄς σταθοῦμε ἐδῶ μόνο στόν ἰσχυρισμό τοῦ κυρίου Λόρια, ὅτι

«ἡ ἀξία δέν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπό τή σχέση μέ τήν ὁποία ἕνα ἐμπόρευμα ἀνταλλάσσεται μέ ἕνα ἄλλο ἐμπόρευμα, καί ὅτι γι' αὐτό ἀκόμα καί ἡ ἁπλή ἀντίληψη μιᾶς συνολικῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων ἀποτελεῖ κιόλας ἕνα παραλογισμό, μιά ἀνοησία κλπ.».

Ἔτσι, ἡ σχέση, στήν ὁποία ἀνταλλάσσονται δυό ἐμπορεύματα, ἡ ἀξία τους, εἶναι κάτι καθαρά τό τυχαῖο, κάτι πού ἐπισυνάπτεται στά ἐμπορεύματα ἀπ᾽ ἔξω, πού σήμερα μπορεῖ νά ἔχει ἕνα μέγεθος καί αὔριο ἕνα ἄλλο. Ἄν ἕνας μετρικός στατήρας σιτάρι ἀνταλλάσσεται μέ ἕνα γραμμάριο ἤ ἕνα χιλιόγραμμο χρυσοῦ, δέν ἐξαρτιέται καθόλου ἀπό ὅρους πού ἐνυπάρχουν σ᾽ αὐτό τό στάρι ἤ σ᾽ αὐτόν τό χρυσό, ἀλλά ἀπό περιστατικά πού εἶναι ἐντελῶς ξένα καί ἀπό τά δυό. Γιατί διαφορετικά οἱ ὅροι αὐτοί θάπρεπε νά ἐπιβληθοῦν καί στήν ἀνταλλαγή, νά τήν ἐξουσιάζουν γενικά, καί νά ἔχουν ἐπίσης μιά ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀνταλλαγή αὐτοτελή ὕπαρξη, ἔτσι πού θά μποροῦσε νά γίνεται λόγος γιά μιά συνολική ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων. Αὐτό εἶναι ἀνοησία, λέει ὁ διάσημος Λόρια. Σέ ὁποιαδήποτε σχέση κι ἄν ἀνταλλάσσονται δυό ἐμπορεύματα, αὐτή εἶναι ἡ ἀξία τους, καί αὐτό εἶναι ὅλο. Ἡ ἀξία εἶναι λοιπόν ταυτόσημη μέ τήν τιμή, καί κάθε ἐμπόρευμα ἔχει τόσες ἀξίες, ὅσες τιμές μπορεῖ νά πιάσει. Καί ἡ τιμή καθορίζεται ἀπό τή ζήτηση καί τήν προσφορά καί, ὅποιος ρωτάει περισσότερα, εἶναι ἀνόητος ἄν περιμένει ἀπάντηση.

Καί ὅμως τό ζήτημα παρουσιάζει κάποια δυσκολία. Σέ ὁμαλές συνθῆκες καλύπτονται ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά. Ἄς χωρίσουμε λοιπόν ὅλα τά ὑπάρχοντα στόν κόσμο ἐμπορεύματα σέ δυό ἴσα μέρη, στήν ὁμάδα τῆς ζήτησης καί στήν ἴση σέ μέγεθος ὁμάδα τῆς προσφορᾶς. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ καθεμιά ἀντιπροσωπεύει μιά τιμή 1.000 δισεκατομμυρίων μάρκων, φράγκων, λιρῶν στερλινῶν ἤ ὁποιωνδήποτε ἄλλων νομισματικῶν μονάδων. Καί οἱ δυό μαζί κάνουν κατά τόν Ἀντάμ Ρίζε μιά τιμή ἤ ἀξία 2.000 δισεκατομμυρίων. Ἀνοησία, παραλογισμός, μᾶς λέει ὁ Λόρια. Μπορεῖ οἱ δυό ὁμάδες μαζί νά ἀντιπροσωπεύουν μιά τιμή 2.000 δισεκατομμυρίων. Διαφορετικά ὅμως, ἔχει ἡ ὑπόθεση μέ τήν ἀξία. Ὅταν μιλᾶμε γιά τιμή, τότε $1.000 + 1.000 = 2.000$. Ὅταν μιλᾶμε ὅμως γιά ἀξία, τότε $1.000 + 1.000 = 0$. Τουλάχιστον σέ τούτη τήν περίπτωση, πού πρόκειται γιά τό σύνολο τῶν ἐμπορευμάτων. Γιατί ἐδῶ τό ἐμπόρευμα τοῦ καθενός ἀπό τούς κατόχους ἀξίζει μόνο 1.000 δισεκατομμύρια, γιατί ὁ καθένας ἀπό τούς δυό θέλει καί μπορεῖ νά δώσει αὐτό τό ποσό γιά τό ἐμπόρευμα τοῦ ἄλλου. Ἄν συνενώσουμε, ὅμως, τό σύνολο τῶν ἐμπορευμάτων καί τῶν δύο στά χέρια ἑνός τρίτου, τότε ὁ πρῶτος δέν ἔχει καμιά ἀξία στά χέρια του, τό ἴδιο καί ὁ ἄλλος, καί ἀκόμα λιγότερο ὁ τρίτος — στό τέλος κανένας δέν ἔχει τίποτα. Καί θαυμάζουμε ἀκόμα μιά φορά τήν ὑπεροχή μέ τήν ὁποία ὁ Καλιόστρο μας τοῦ Νότου ξεμπερδεύει σέ τέτιο βαθμό μέ τήν ἔννοια τῆς ἀξίας, πού

δέν ἔμεινε πιά οὔτε τό ἐλάχιστο ἴχνος ἀπό αὐτήν. Νά, αὐτό εἶναι τό ἀποκορύφωμα τῆς ἀγοραίας πολιτικῆς οἰκονομίας![1]

Στό «Archiv für soziale Gesetzgebung» τοῦ Μπράουν,[170] VII, τεῦχος 4, ὁ Βέρνερ Ζόμπαρτ δίνει μιά στό σύνολό της ἔξοχη περιγραφή τῶν διαγραμμάτων τοῦ συστήματος τοῦ Μάρξ. Πρώτη φορά συνέβηκε τό γεγονός ὅτι ἕνας γερμανός καθηγητής Πανεπιστημίου κατάφερε νά δεῖ γενικά στά ἔργα τοῦ Μάρξ, τί στήν πραγματικότητα εἶπε ὁ Μάρξ, ὅτι δήλωσε πώς ἡ κριτική τοῦ συστήματος τοῦ Μάρξ δέν μπορεῖ νά συνίσταται στήν ἀντίκρουσή του — μ᾽ αὐτήν ἄς ἀσχοληθεῖ ὁ πολιτικός ἀρριβίστας — ἀλλά μόνο σέ μιά παραπέρα ἀνάπτυξή του. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι καί ὁ Ζόμπαρτ ἀσχολεῖται μέ τό θέμα μας. Διερευνᾶ τό ζήτημα, ποιά σημασία ἔχει ἡ ἀξία μέσα στό σύστημα τοῦ Μάρξ καί καταλήγει στά ἑξῆς συμπεράσματα: Ἡ ἀξία δέν ἐμφανίζεται στή σχέση ἀνταλλαγῆς τῶν ἐμπορευμάτων πού ἔχουν παραχθεῖ μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο. Δέ ζεῖ στή συνείδηση

---

[1] Ὁ ἴδιος «ὁ γνωστός ἀπό τή δόξα του» κύριος (γιά νά μιλήσουμε μέ τά λόγια τοῦ Χάινε) ὑποχρεώθηκε λίγο ἀργότερα νά ἀπαντήσει στόν πρόλογό μου στόν τρίτο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» — ἀφοῦ πρῶτα δημοσιεύθηκε στά ἰταλικά στό πρῶτο τεῦχος τοῦ «Rassegna»[168] τοῦ 1895. Ἡ ἀπάντηση βρίσκεται στό «Riforma Sociale»[169] τῆς 25 τοῦ Φλεβάρη 1895. Ἀφοῦ πρῶτα μέ ἐπιδαψίλευσε μέ τά ἀναπόφευχτα γι᾽ αὐτόν καί ἀκριβῶς γιά τό λόγο αὐτό διπλά ἀηδιαστικά ἐγκώμια, δηλώνει ὅτι δέν τοῦ ἦλθε ἡ ἰδέα νά ὑποκλέψει γιά τόν ἑαυτό του τή συνεισφορά τοῦ Μάρξ στό ζήτημα τῆς ὑλιστικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας. Τήν ἔχει ἀναγνωρίσει ἤδη ἀπό τό 1885, καί συγκεκριμένα ἐντελῶς παρεμπιπτόντως σέ ἕνα ἄρθρο του σέ περιοδικό, ἀποσιωπᾶ ὅμως τόσο πιό ἐπίμονα τή συνεισφορά αὐτή ἐκεῖ πού θά εἶχε τή θέση της, συγκεκριμένα στό σχετικό βιβλίο του, στό ὁποῖο ὁ Μάρξ ἀναφέρεται μόλις στή σελ. 129 καί μάλιστα μόνο ἀπ᾽ ἀφορμή τῆς μικρῆς γαιοκτησίας στή Γαλλία. Καί τώρα δηλώνει θαρραλέα ὅτι ὁ Μάρξ δέν εἶναι καθόλου ὁ δημιουργός αὐτῆς τῆς θεωρίας. Ἄν δέν τήν ἔχει ἤδη ὑπονοήσει ὁ Ἀριστοτέλης, τήν ἔχει ὡστόσο διακηρύξει ἀναμφισβήτητα ἤδη τό 1656 ὁ Χάρριγκτον, καί ἔχει ἀναπτυχθεῖ πολύ πρίν ἀπό τόν Μάρξ ἀπό μιά πλειάδα ἱστοριογράφων, πολιτικῶν, νομικῶν καί οἰκονομολόγων. Πράγματα πού μπορεῖ νά τά διαβάσει κανείς ὅλα στή γαλλική ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Λόρια. Μέ δυό λόγια, ὁ Μάρξ ἦταν τέλειος λογοκλόπος. Ἀφοῦ τοῦ ἔκανα ἀδύνατη τήν παραπέρα μεγαλαυχία, χρησιμοποιώντας λόγια τοῦ Μάρξ, ἰσχυρίζεται μέ θράσος ὅτι ὁ Μάρξ στολίζεται μέ ξένα φτερά, ἀκριβῶς ὅπως κι ὁ ἴδιος. — Ἀπό τίς ἄλλες μου παρατηρήσεις ἀπαντάει μόνο στήν παρατήρηση ὅτι κατά τόν Λόρια ὁ Μάρξ δέν σκόπευε ποτέ νά γράψει ἕναν 2ο καί ἀκόμα λιγότερο ἕναν 3ο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου». «Καί τώρα ἀπαντάει ὁ Ἔνγκελς θριαμβευτικά, δείχνοντας σέ μένα τόν 2ο καί 3ο τόμο... θαυμάσια! Καί χαίρομαι τόσο πολύ γιά τούς δυό αὐτούς τόμους, στούς ὁποίους χρωστῶ τόσο πολλές πνευματικές ἀπολαύσεις, πού ποτέ δέν μοῦ ἦταν τόσο ἀγαπητή μιά νίκη, ὅσο ἀγαπητή μοῦ εἶναι σήμερα αὐτή ἡ

τῶν κεφαλαιοκρατικῶν παραγόντων τῆς παραγωγῆς. Δέν ἀποτελεῖ ἕνα ἐμπειρικό, ἀλλά ἕνα νοερό, ἕνα λογικό γεγονός. Ἡ ἔννοια τῆς ἀξίας στόν ὑλικό της καθορισμό δέν εἶναι τίποτε ἄλλο στόν Μάρξ ἀπό τήν οἰκονομική ἔκφραση τοῦ γεγονότος τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας σάν βάσης τῆς οἰκονομικῆς ὕπαρξης. Στό κεφαλαιοκρατικό καθεστώς ὁ νόμος τῆς ἀξίας ἐξουσιάζει σέ τελευταία ἀνάλυση τά οἰκονομικά προτσές καί γιά τό οἰκονομικό αὐτό καθεστώς ἔχει μέ τήν πιό γενική ἔννοια τό ἑξῆς περιεχόμενο: Ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων εἶναι ἡ εἰδικά ἱστορική μορφή, μέ τήν ὁποία ἐπιβάλλεται καθοριστικά ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, πού σέ τελευταία ἀνάλυση ἐξουσιάζει ὅλα τά οἰκονομικά προτσές. Αὐτά λέει ὁ Ζόμπαρτ. Σχετικά μέ τήν ἀντίληψη αὐτή γιά τή σημασία τοῦ νόμου τῆς ἀξίας γιά τήν κεφαλαιοκρατική μορφή παραγωγῆς δέν μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι δέν εἶναι σωστή. Πάντως μοῦ φαίνεται πώς εἶναι πολύ πλατιά καί ὅτι μπορεῖ νά διατυπωθεῖ πιό στενά, μέ μεγαλύτερη ἀκρίβεια. Κατά τή γνώμη μου δέν ἐξαντλεῖ καθόλου ὅλη τή σημασία τοῦ νόμου τῆς ἀξίας γιά τίς οἰκονομικές βαθμίδες ἀνάπτυξης τῆς κοινωνίας πού κυριαρχοῦνται ἀπό τό νόμο αὐτό.

ἥττα — ἄν εἶναι πράγματι μιά ἥττα. Εἶναι ὅμως πράγματι μιά ἥττα; Εἶναι πράγματι ἀλήθεια ὅτι ὁ Μάρξ ἔχει γράψει, μέ τήν πρόθεση νά τό δημοσιεύσει αὐτό, τό ἀνακάτωμα ἀσυνάρτητων σημειώσεων, πού τίς συμπίλησε ὁ Ἔνγκελς γεμάτος ἀπό φιλική εὐλάβεια; Ἐπιτρέπεται πραγματικά νά παραδεχθοῦμε ὅτι ὁ Μάρξ... ἔχει ἐμπιστευθεῖ σ' αὐτές τίς γραμμένες σελίδες τό ἐπιστέγασμα τοῦ ἔργου του καί τοῦ συστήματός του; Εἶναι πράγματι βέβαιο, ὅτι ὁ Μάρξ θά εἶχε δημοσιεύσει τό κεφάλαιο ἐκεῖνο πού ἀφορᾶ τό μέσο ποσοστό κέρδους, στό ὁποῖο ἡ ἀπό πολλά χρόνια ὑποσχεμένη λύση θά ἀναγόταν στήν πιό θλιβερή ἀπάτη (Mystifikation), στήν πιό χυδαία φρασεολογία; Πρέπει τουλάχιστον νά μᾶς ἐπιτραπεῖ νά ἀμφιβάλλουμε γι' αὐτό... Μοῦ φαίνεται ὅτι αὐτό ἀποδείχνει ὅτι ὕστερα ἀπό τήν ἔκδοση τοῦ λαμπροῦ του (splendido) βιβλίου δέν σχεδίαζε νά δώσει συνέχεια σ' αὐτό, ἤ νά ἀφήσει ἔστω στούς κληρονόμους του, ἔξω ἀπό τή δική του εὐθύνη, τήν ὁλοκλήρωση τοῦ γιγάντιου ἔργου».

Αὐτά ἔτσι εἶναι γραμμένα στή σελ. 267. Ὁ Χάινε δέν μποροῦσε νά μιλήσει μέ μεγαλύτερη περιφρόνηση γιά τό γερμανικό κοινό τῶν φιλισταίων του ἀπό τήν περιφρόνηση πού ἐκφράζεται μέ τά λόγια: Ὁ συγγραφέας συνηθίζει τελικά τό κοινό του, σάν νάταν κάποιο λογικό ὄν. Σάν τί ἄραγε πρέπει ὁ διάσημος Λόρια νά βλέπει τό κοινό του;

Στό τέλος μιά ἀκόμα δόση ἀπό ἐπαίνους, πού ἀπευθύνονται σέ μένα τό δύστυχο. Ἐδῶ ὁ Σγκαναρέλλ[171] μας συγκρίνει τόν ἑαυτό του μέ τόν Βαλαάμ, πού εἶχε ἔλθει γιά νά καταραστεῖ, πού ἀπ' τά χείλη του, ὅμως, παρά τή θέλησή του, ἀνάβλυζαν «λόγια τῆς εὐλογίας καί τῆς ἀγάπης».[172] Ὁ ἀγαθός Βαλαάμ διακρινόταν ἰδίως ἀπό τό ὅτι καβαλίκευε ἕναν γάιδαρο, πού ἦταν πιό ἔξυπνος ἀπό τό ἀφεντικό του. Τή φορά αὐτή φαίνεται ὅτι ὁ Βαλαάμ ἄφησε στό σπίτι τό γάιδαρό του.

Στό περιοδικό τοῦ Μπράουν «Sozialpolitisches Zentralblatt»[173] τῆς 25 τοῦ Φλεβάρη 1895, ἀριθ. 22 ὑπάρχει ἕνα ἐξίσου θαυμάσιο ἄρθρο τοῦ Κόνραντ Σμίτ γιά τόν 3ο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου». Ἰδιαίτερα πρέπει νά τονιστεῖ σ' αὐτό ἡ ἀπόδειξη μέ ποιόν τρόπο ἡ ἐξαγωγή τοῦ μέσου κέρδους ἀπό τήν ὑπεραξία, πού κάνει ὁ Μάρξ, δίνει γιά πρώτη φορά μιάν ἀπάντηση στό ζήτημα, πού οὔτε κάν τό ἔθεσε ὥς τώρα ἡ πολιτική οἰκονομία, δηλαδή πῶς καθορίζεται τό ὕψος αὐτοῦ τοῦ μέσου ποσοστοῦ κέρδους καί γιατί τό ποσοστό αὐτό εἶναι λ.χ. 10 ἤ 15%, καί ὄχι 50 ἤ 100%. Ἀπό τότε πού ξέρουμε ὅτι ἡ ὑπεραξία πού τήν ἰδιοποιεῖται πρῶτος ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης εἶναι ἡ μοναδική καί ἀποκλειστική πηγή, ἀπό τήν ὁποία πηγάζουν τό κέρδος καί ἡ γαιοπρόσοδος, τό πρόβλημα αὐτό λύνεται ἀπό μόνο του. Τό μέρος αὐτό τοῦ ἄρθρου τοῦ Σμίτ θά μποροῦσε νά εἶχε ἄμεσα γραφεῖ γιά οἰκονομολόγους à la Λόρια, ἄν δέν ἀποτελοῦσε ματαιοπονία ἡ προσπάθεια νά ἀνοικτοῦν τά μάτια ἐκείνων, πού ἐθελοτυφλοῦν.

Καί ὁ Σμίτ ἔχει τίς δικές του τυπικές ἐπιφυλάξεις σχετικά μέ τό νόμο τῆς ἀξίας. Τόν ὀνομάζει ἐπιστημονική *ὑπόθεση* πού διατυπώθηκε γιά τήν ἐξήγηση τοῦ πραγματικοῦ προτσές ἀνταλλαγῆς, ὑπόθεση ἡ ὁποία δικαιώθηκε σάν ἀπαραίτητη θεωρητική ἀφετηρία πού φωτίζει ἀκόμα καί τά φαινόμενα τῶν τιμῶν συναγωνισμοῦ πού φαινομενικά ἀντιφάσκουν πέρα γιά πέρα σ' αὐτήν. Κατά τόν Σμίτ χωρίς τό νόμο τῆς ἀξίας παύει ἐπίσης κάθε θεωρητική κατανόηση τοῦ οἰκονομικοῦ μηχανισμοῦ τῆς κεφαλαιοκρατικῆς πραγματικότητας. Καί σέ ἕνα ἀτομικό γράμμα του, πού μοῦ ἐπιτρέπει νά τό ἀναφέρω, ὁ Σμίτ χαρακτηρίζει τό νόμο τῆς ἀξίας μέσα στά πλαίσια τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μορφῆς παραγωγῆς κυριολεχτικά σάν πλάσμα, πλάσμα ὅμως πού εἶναι θεωρητικά ἀπαραίτητο.[174] Ἡ ἀντίληψη αὐτή ὅμως κατά τή γνώμη μου δέν εἶναι σωστή. Ὁ νόμος τῆς ἀξίας ἔχει γιά τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή μιά πολύ μεγαλύτερη καί πιό καθοριστική σημασία ἀπό ἐκείνη πού ἔχει μιά ἁπλῆ ὑπόθεση, καί ἀκόμα περισσότερο ἀπό ἕνα ἔστω ἀναγκαῖο πλάσμα τῆς φαντασίας.

Καί ὁ Ζόμπαρτ, καί ὁ Σμίτ — τόν διάσημο Λόρια τόν ἀναφέρω μόνο σάν φαιδρό ἐκπρόσωπο τῆς ἀγοραίας οἰκονομολογίας — δέν παίρνουν ἀρκετά ὑπόψη, ὅτι ἐδῶ δέν πρόκειται μόνο γιά ἕνα καθαρά λογικό προτσές, ἀλλά γιά ἕνα ἱστορικό προτσές καί γιά τό διασαφηνιστικό ἀντικαθρέφτισμά του στή σκέψη, γιά τή λογική παρακολούθηση τῶν ἐσωτερικῶν του συναρτήσεων.

Τό σχετικό ἀποφασιστικό σημεῖο βρίσκεται στόν Μάρξ στόν III τόμο τοῦ «Κεφαλαίου», I. σελ. 154:[1*] «Ὅλη ἡ δυσκολία προέρχεται ἀπό τό γεγονός, ὅτι τά ἐμπορεύματα δέν ἀνταλλάσσονται ἁπλῶς σάν *ἐμπορεύματα*, ἀλλά *σάν προϊόντα κεφαλαίων*, πού, ἀνάλογα μέ τό μέγεθός τους, ἀπαιτοῦν ἀνάλογα μερίδια ἀπό τή συνολική μάζα τῆς ὑπεραξίας, ἤ ἴσα μερίδια, ὅταν τά κεφάλαια ἔχουν ἴσο μέγεθος». Γιά νά ἐξηγηθεῖ αὐτή ἡ διαφορά ὑποτίθεται τώρα, ὅτι οἱ ἐργάτες εἶναι κάτοχοι τῶν μέσων τους παραγωγῆς, ὅτι ἐργάζονται κατά μέσον ὅρο ἴσο χρονικό διάστημα καί μέ τήν ἴδια ἔνταση, καί ἀνταλλάσσουν τά ἐμπορεύματα ἀπευθείας μεταξύ τους. Στήν περίπτωση αὐτή δυό ἐργάτες θά εἶχαν σέ μιά μέρα προσθέσει μέ τήν ἐργασία τους ἴση σέ μέγεθος νέα ἀξία στό προϊόν, τό προϊόν ὅμως τοῦ καθενός ἀπ' αὐτούς τούς ἐργάτες θά εἶχε διαφορετική ἀξία, ἀνάλογα μέ τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ἦταν ἤδη ἀπό τά πρίν ἐνσωματωμένη στά μέσα παραγωγῆς. Αὐτό τό τελευταῖο μέρος τῆς ἀξίας θά ἀντιπροσώπευε τό σταθερό κεφάλαιο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας, τό μέρος τῆς νεοπροσθεμένης ἀξίας, πού διατέθηκε γιά τά μέσα συντήρησης τοῦ ἐργάτη, θά ἀντιπροσώπευε τό μεταβλητό κεφάλαιο, τό δέ ὑπόλοιπο μέρος τῆς νέας ἀξίας πού ἀπομένει, θά ἀντιπροσώπευε τήν ὑπεραξία, πού στήν περίπτωσή μας ἀνῆκε στόν ἐργάτη. Ἔτσι καί οἱ δυό ἐργάτες θά ἔπαιρναν ἴσες ἀξίες, ὕστερα ἀπό τήν ἀφαίρεση τοῦ μέρους πού ἀντικατασταίνει τό «σταθερό» μέρος τῆς ἀξίας καί πού ἔχει ἁπλῶς προκαταβληθεῖ ἀπό αὐτούς. Ἡ σχέση τοῦ μέρους πού ἀντιπροσωπεύει τήν ὑπεραξία πρός τήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς — πράγμα πού θά ἀντιστοιχοῦσε στό κεφαλαιοκρατικό ποσοστό κέρδους — θά ἦταν στούς δυό διαφορετική. Ἐπειδή, ὅμως, ὁ καθένας ἀπό τούς δυό παίρνει στήν ἀνταλλαγή τό μέρος πού ἀντικατασταίνει τήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς, τό περιστατικό αὐτό δέν θά εἶχε ἀπολύτως καμιά σημασία. «Ἡ ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων στίς ἀξίες τους, ἤ περίπου στίς ἀξίες τους, ἀπαιτεῖ λοιπόν μιά *πολύ πιό χαμηλή βαθμίδα ἀνάπτυξης* ἀπό ὅ,τι ἡ ἀνταλλαγή σέ τιμές παραγωγῆς, γιά τήν ὁποία χρειάζεται ἕνα καθορισμένο ὕψος κεφαλαιοκρατικῆς ἀνάπτυξης... Καί ἄν ἀκόμα δέν παρθεῖ ὑπόψη, ὅτι ὁ νόμος τῆς ἀξίας ἐξουσιάζει τίς τιμές καί τήν κίνηση τῶν τιμῶν, εἶναι λοιπόν πέρα γιά πέρα σωστό νά θεωροῦνται οἱ ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων, ὄχι μόνο *θεωρητικά*, ἀλλά καί *ἱστορικά* σάν τό prius[2*] τῶν τιμῶν παραγωγῆς. Αὐτό ἰσχύει γιά τίς καταστάσεις ἐκεῖνες, *στίς ὁποῖες τά μέσα παραγωγῆς ἀνήκουν στόν*

[1*] Βλέπε σέ τοῦτον τόν τόμο σελ. 221—222 — [2*] προηγούμενο.

ἐργάτη, κι αὐτή ἡ κατάσταση ὑπάρχει καί στόν ἀρχαῖο, καί στό σύγχρονο κόσμο, στόν ἀγρότη πού ζεῖ ἀπό τή δουλιά του καί εἶναι κάτοχος τῆς γῆς του, καί στόν βιοτέχνη. Αὐτό εἶναι σύμφωνο μέ τήν ἄποψη πού ἐκφράσαμε προηγούμενα, ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῶν προϊόντων σέ ἐμπορεύματα προέρχεται ἀπό τήν ἀνταλλαγή ἀνάμεσα σέ διάφορες κοινότητες καί ὄχι ἀνάμεσα στά μέλη μιᾶς καί τῆς αὐτῆς κοινότητας. Αὐτά ἰσχύουν τόσο γιά τήν πρωτόγονη αὐτή κατάσταση, ὅσο καί γιά τίς μετέπειτα κοινωνικές καταστάσεις, πού βασίζονται στή δουλεία καί στήν δουλοπαροικία, καθώς καί γιά τή συντεχνιακή οργάνωση τῆς χειροτεχνίας, ὅσον καιρό τά μέσα παραγωγῆς, πού ἔχουν καθοριστεῖ γιά τόν κάθε κλάδο, μόνο μέ δυσκολία μπορεῖ νά μεταβιβάζονται ἀπό τή μιά σφαίρα στήν ἄλλη, καί γι' αὐτό οἱ διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς σχετίζονται μεταξύ τους μέσα σέ ὁρισμένα ὅρια, ὅπως σχετίζονται μεταξύ τους ξένες χῶρες ἤ κομμουνιστικές κοινότητες». (Μάρξ, «Τό Κεφάλαιο» III, I σελ. 155 — 156)[1*].

Ἄν ὁ Μάρξ θά πρόφθανε νά ἐπεξεργαστεῖ ἀκόμα μιά φορά τόν τρίτο τόμο θά εἶχε χωρίς ἀμφιβολία ἀναπτύξει παραπέρα σημαντικά τό σημεῖο αὐτό. Ἔτσι ,ὅπως ὑπάρχει, δίνει μονάχα τό σχεδιασμένο διάγραμμα ἐκείνου πού πρέπει νά εἰπωθεῖ γιά τό προκείμενο ζήτημα. Ἄς τό ἐρευνήσουμε λοιπόν κάπως πιό διεξοδικά.

Ὅλοι ἐμεῖς ξέρουμε, ὅτι στίς ἀρχές τῆς κοινωνίας τά προϊόντα καταναλώνονται ἀπό τούς ἴδιους τούς παραγωγούς καί ὅτι αὐτοί οἱ παραγωγοί εἶναι ὀργανωμένοι πρωτόγονα σέ λίγο-πολύ κομμουνιστικά ὀργανωμένες κοινότητες — ὅτι ἡ ἀνταλλαγή μέ ξένους τοῦ πλεονάσματος αὐτῶν τῶν προϊόντων, ἀνταλλαγή πού ἐγκαινιάζει τή μετατροπή τῶν προϊόντων σέ ἐμπορεύματα, ἀκολούθησε ἀργότερα. Στήν ἀρχή ἡ ἀνταλλαγή γίνεται μόνο ἀνάμεσα σέ ξεχωριστές ἀλλόφυλες κοινότητες, ἀργότερα, ὅμως, ἐπιβάλλεται καί στά πλαίσια τῆς κοινότητας καί συμβάλλει οὐσιαστικά στή διάλυση τῆς κοινότητας σέ μεγαλύτερες ἤ μικρότερες οἰκογενειακές ὁμάδες. Ἀλλά ἀκόμα καί ὕστερα ἀπό τή διάλυση αὐτή οἱ οἰκογενειάρχες πού ἀνταλλάσσουν, παραμένουν ἐργαζόμενοι ἀγρότες πού παράγουν στό δικό τους τό νοικοκυριό μέ τή βοήθεια τῆς οἰκογένειάς τους σχεδόν ὅλα ὅσα χρειάζονται γιά νά καλύψουν τίς ἀνάγκες τους καί μόνο ἕνα μικρό μέρος τῶν εἰδῶν πού χρειάζονται τό προμηθεύονται ἀπό ἔξω, ἀνταλλάσσοντάς τα μέ δικό τους πλεονάζον προϊόν. Ἡ οἰκογένεια δέν ἀσκεῖ μόνο τή γεωργία καί τήν κτηνοτροφία, ἀλλά ἐπεξεργάζεται ἐπίσης τά

[1*] Βλέπε σέ τοῦτον τόν τόμο σελ. 223—224.

προϊόντα τους καί τά μετατρέπει σέ ἕτοιμα εἴδη κατανάλωσης, ποῦ καί ποῦ ἀλέθει ἡ ἴδια μέ τό χειρόμυλο, ψήνει τό ψωμί της, κλώθει, βάφει, ὑφαίνει λινάρι καί μαλλί, βυρσοδεψεῖ, χτίζει καί ἐπιδιορθώνει ξύλινες οἰκοδομές, φτιάχνει ἐργαλεῖα καί συσκευές, καί ὄχι σπάνια κάνει δουλιές μαραγκοῦ καί σιδηρουργοῦ — ἔτσι πού ἡ οἰκογένεια ἤ ἡ οἰκογενειακή ὁμάδα εἶναι οὐσιαστικά αὐτάρκης.

Τά λίγα πράγματα, πού μιά τέτια οἰκογένεια ὑποχρεωνόταν νά τά προμηθευτεῖ ἀπό ἄλλες οἰκογένειες μέ ἀνταλλαγή ἤ νά τά ἀγοράσει, ἀποτελοῦνταν στή Γερμανία, ἀκόμα ὥς τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα, κυρίως ἀπό εἴδη χειροτεχνικῆς παραγωγῆς, δηλαδή ἀπό πράγματα, πού ὁ τρόπος τῆς παραγωγῆς τους δέν εἶναι καθόλου ἄγνωστος στόν ἀγρότη, καί πού δέν τά παρήγαγε ὁ ἴδιος, εἴτε γιατί δέν τοῦ ἦταν προσιτή ἡ πρώτη ὕλη, εἴτε γιατί τό ἀγοραστό εἶδος ἦταν πολύ καλύτερο ἤ πολύ πιό φθηνό. Ἑπομένως, στόν ἀγρότη τοῦ μεσαίωνα ἦταν γνωστός μέ ἀρκετή ἀρκίβεια ὁ χρόνος ἐργασίας πού ἀπαιτοῦνταν γιά τήν κατασκευή ἀντικειμένων πού ἀντάλλασσε. Ὁ σιδεράς, ὁ καρροποιός τοῦ χωριοῦ ἐργάζονταν μπροστά στά μάτια του. Τό ἴδιο ὁ ράφτης καί τσαγκάρης, πού ἀκόμα τόν καιρό πού ἤμουνα νέος ἐπισκέπτονταν τό ἕνα ὕστερα ἀπό τό ἄλλο τά σπίτια τῶν ἀγροτῶν μας τῆς Ρηνανίας καί μετάτρεπαν μέ τή δουλιά τους σέ φορεσιές καί ὑποδήματα τά αὐτοκατασκευασμένα ἀπό τούς ἀγρότες ὑφαντά καί δέρματα. Ὁ ἀγρότης, καθώς καί οἱ ἄνθρωποι ἀπό τούς ὁποίους ἀγόραζε, ἦταν οἱ ἴδιοι ἐργαζόμενοι, τά ἀνταλλαγμένα εἴδη ἦταν προϊόντα τοῦ καθενός ἀπό αὐτούς. Τί εἶχαν ξοδέψει κατά τήν παραγωγή αὐτῶν τῶν προϊόντων; Ἐργασία, καί μόνον ἐργασία: γιά τήν ἀναπλήρωση τῶν ἐργαλείων, γιά τήν παραγωγή τῆς πρώτης ὕλης, γιά τήν κατεργασία τους δέν ξόδεψαν τίποτα ἄλλο, ἐκτός ἀπό τή δική τους ἐργατική δύναμη. Ἑπομένως, πῶς ἀλλιῶς θά μποροῦσαν τά προϊόντα τους αὐτά νά τά ἀνταλλάσσουν μέ τά προϊόντα ἄλλων ἐργαζομένων παραγωγῶν, παρά ἀνάλογα μέ τήν ἐργασία πού ξόδεψαν γι' αὐτά; Ὁ ἐργάσιμος χρόνος πού χρησιμοποιήθηκε γιά τήν παραγωγή αὐτῶν τῶν προϊόντων δέν ἦταν μόνο τό μοναδικό κατάλληλο μέτρο γιά τόν ποσοτικό καθορισμό τῶν μεγεθῶν πού ἐπρόκειτο νά ἀνταλλαχτοῦν, ἐδῶ δέν ἦταν δυνατόν νά χρησιμοποιηθεῖ κανένα ἄλλο μέτρο. Ἤ μήπως νομίζουν ὅτι ὁ ἀγρότης καί ὁ χειροτέχνης ἦταν τόσο κουτοί, ὥστε νά δίνουν τό προϊόν μιᾶς δεκάωρης ἐργασίας τοῦ ἑνός γιά τό προϊόν μιᾶς ὥρας δουλιᾶς τοῦ ἄλλου; Γιά ὅλη τήν περίοδο τῆς ἀγροτικῆς φυσικῆς οἰκονομίας δέν εἶναι δυνατή ἄλλη ἀνταλλαγή, ἐκτός ἀπό τήν ἀνταλλαγή, στήν ὁποία οἱ ἀνταλλασσόμενες ποσότητες

ἐμπορευμάτων ἔχουν τήν τάση νά μετριοῦνται ὅλο καί περισσότερο σύμφωνα μέ τίς ἐνσωματωμένες σ' αὐτά ποσότητες ἐργασίας. Ἀπό τή στιγμή, πού τό χρῆμα διεισδύει σ' αὐτήν τή μορφή τῆς οἰκονομίας, ἡ τάση τῆς προσαρμογῆς στό νόμο τῆς ἀξίας (nota bene[1*], τέτιο ὅπως τόν διατύπωσε ὁ Μάρξ!) γίνεται, ἀπό τή μιά μεριά, ὅλο καί πιό ἔκδηλη, ἀπό τήν ἄλλη , ὅμως, παρεμποδίζεται ἤδη ἀπό τίς ἐπεμβάσεις τοῦ τοκογλυφικοῦ κεφαλαίου καί ἀπό τήν φορολογική ἀπομύζηση, ἤδη γίνονται μεγαλύτερες οἱ περίοδες στή διάρκεια τῶν ὁποίων οἱ μέσες τιμές πλησιάζουν, ὡς ἕνα ἀμελητέο μέγεθος, τίς ἀξίες.

Τό ἴδιο ἰσχύει γιά τήν ἀνταλλαγή ἀγροτικῶν προϊόντων μέ τά προϊόντα τῶν βιοτεχνῶν τῶν πόλεων. Στήν ἀρχή ἡ ἀνταλλαγή αὐτή γίνεται ἄμεσα, χωρίς τή μεσολάβηση τοῦ ἐμπόρου, στά παζάρια τῶν πόλεων, ὅπου ὁ ἀγρότης πουλάει καί κάνει τά ψώνια του. Καί ἐδῶ εἶναι γνωστοί ὄχι μόνο στόν ἀγρότη οἱ ὅροι ἐργασίας τοῦ βιοτέχνη, ἀλλά καί στόν βιοτέχνη εἶναι γνωστοί οἱ ὅροι ἐργασίας τοῦ ἀγρότη. Γιατί ὁ ἴδιος εἶναι ἀκόμα λίγο ἀγρότης. Δέν ἔχει μόνο λαχανόκηπο καί ὀπωρόκηπο, ἀλλά πολύ συχνά καί ἕνα χωραφάκι, μιά ἤ δυό ἀγελάδες, γουρούνια, πουλερικά κλπ. Ἔτσι οἱ ἄνθρωποι τοῦ μεσαίωνα ἦταν σέ θέση νά λογαριάζουν μέ ἀρκετή ἀκρίβεια ὁ ἕνας στόν ἄλλο τά ἔξοδα παραγωγῆς σέ πρῶτες καί βοηθητικές ὕλες καί σέ ἐργάσιμο χρόνο, τουλάχιστον γιά τά εἴδη τῆς καθημερινῆς γενικῆς χρήσης.

Πῶς, ὅμως, στήν ἀνταλλαγή αὐτή, μέ μέτρο τήν ποσότητα ἐργασίας πού δαπανήθηκε, μποροῦσε ἡ ποσότητα αὐτή νά ὑπολογιστεῖ, ἔστω καί μόνο ἔμμεσα καί σχετικά, γιά προϊόντα πού ἀπαιτοῦν ἐργασία μεγαλύτερης διάρκειας, ἐργασία πού διακόπτεται κατά ἀκανόνιστα χρονικά διαστήματα καί πού στήν ἀπόδοσή της εἶναι ἀβέβαιη, λ.χ. γιά τό σιτάρι ἤ γιά τά ζῶα; Καί μάλιστα ἀπό ἀνθρώπους πού δέν ἤξεραν νά λογαριάζουν; Εἶναι φανερό ὅτι αὐτό μποροῦσε νά γίνει μόνο ὕστερα ἀπό ἕνα μακρόχρονο προτσές προσέγγισης μέ ζίκ-ζάκ, ψηλαφώντας συχνά ἐδῶ καί κεῖ στά σκοτεινά, ὁπότε — καί δέν μποροῦσε νά γίνει διαφορετικά — οἱ ἄνθρωποι διδάσκονταν ἀπό τά παθήματά τους. Ἡ ἀνάγκη, ὅμως, γιά τόν καθένα νά πιάσει γενικά τά ἔξοδά του, τόν βοηθοῦσε πάντα νά βαδίζει κάθε φορά πρός τή σωστή κατεύθυνση, καί ὁ μικρός ἀριθμός τῶν διαφόρων εἰδῶν πού κυκλοφοροῦσαν γιά ν' ἀνταλλαχτοῦν, καθώς καί ὁ συχνά ἐπί πολλούς αἰῶνες σταθερός τρόπος τῆς παραγωγῆς τους, διευκόλυνε τήν ἐπίτευξη τοῦ σκοποῦ.

[1*] σημειωτέον.

Καί αὐτό πού ἀποδείχνει, ὅτι δέν χρειάστηκε καί τόσο πολύς χρόνος ὥς πού νά ἐξακριβωθεῖ περίπου σωστά τό σχετικό μέγεθος τῆς ἀξίας αὐτῶν τῶν προϊόντων, εἶναι τό γεγονός καί μόνο, ὅτι τό ἐμπόρευμα, στό ὁποῖο ἡ ἐξακρίβωση τῆς ἀξίας του φαίνεται νά εἶναι δυσκολότερη ἀπό ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα, λόγω τοῦ μεγάλου χρονικοῦ διαστήματος πού ἀπαιτεῖ ἡ παραγωγή μιᾶς μονάδας του, συγκεκριμένα τό ζῶο, ἔγινε τό πρῶτο χρηματικό ἐμπόρευμα πού ἀναγνωρίστηκε ἀρκετά γενικά. Γιά νά κατορθωθεῖ αὐτό, ἔπρεπε ἡ ἀξία τοῦ ζώου, ἡ ἀνταλλαχτική του σχέση πρός μιά ὁλόκληρη σειρά ἄλλων ἐμπορευμάτων, νά ἔχει πετύχει μιά σχετικά ἀσυνήθιστη παγίωση, πού νά ἔχει γίνει ἀποδεχτή ἀναντίρρητα στήν ἐδαφική περιοχή πολλῶν φυλῶν. Καί οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦταν σίγουρα ἀρκετά ἔξυπνοι — καί οἱ κτηνοτρόφοι καί οἱ πελάτες τους — ὥστε νά μή χαρίζουν δωρεάν τόν ἐργάσιμο χρόνο πού ξόδευαν χωρίς νά παίρνουν σάν ἀντάλλαγμα ἕνα ἰσοδύναμο. Ἀντίθετα: ὅσο πιό κοντά βρίσκονται οἱ ἄνθρωποι στήν πρωτόγονη κατάσταση τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς — λ.χ. οἱ ρῶσοι καί οἱ ἀνατολίτες — τόσο περισσότερο χρόνο σπαταλοῦν καί σήμερα ἀκόμα γιά νά πετύχουν, ὕστερα ἀπό μακρόχρονο καί ἐπίμονο παζάρευμα, τήν πλήρη πληρωμή τοῦ χρόνου ἐργασίας πού ξόδεψαν γιά τήν παραγωγή ἑνός προϊόντος.

Ξεκινώντας ἀπό τόν καθορισμό αὐτό τῆς ἀξίας ἀπό τόν χρόνο ἐργασίας, ἀναπτύχθηκε ὅλη ἡ ἐμπορευματική παραγωγή, καί μαζί της οἱ πολυειδεῖς σχέσεις, στίς ὁποῖες ἐπιβάλλονται οἱ διάφορες πλευρές τοῦ νόμου τῆς ἀξίας, ὅπως ἔχουν ἐκτεθεῖ στό πρῶτο τμῆμα τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου», καί ἰδίως οἱ ὅροι, κάτω ἀπό τούς ὁποίους μόνο ἡ ἐργασία εἶναι δημιουργός ἀξίας. Πρόκειται μάλιστα γιά ὅρους πού ἐπιβάλλονται χωρίς νά τούς συνειδητοποιοῦν οἱ συμμετέχοντες ἄνθρωποι, γιά ὅρους πού μόνο ὕστερα ἀπό κοπιώδη θεωρητική ἔρευνα μποροῦν νά συναχθοῦν ἀπό τήν καθημερινή πραχτική, ἑπομένως γιά ὅρους πού δροῦν ὅπως οἱ φυσικοί νόμοι, πράγμα πού, ὅπως ἀπόδειξε ὁ Μάρξ, ἀπορρέει ἀναπόφευχτα ἀπό τή φύση τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς. Ἡ σπουδαιότερη καί ἀποφασιστικότερη πρόοδος, ἦταν τό πέρασμα στό μεταλλικό χρῆμα, πού, ὅμως, εἶχε ἐπίσης σάν συνέπεια νά μήν εἶναι πιά ὁρατός στήν ἐπιφάνεια τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων ὁ καθορισμός τῆς ἀξίας ἀπό τό χρόνο ἐργασίας. Γιά τήν πραχτική ἀντίληψη τό χρῆμα ἔγινε τό ἀποφασιστικό μέτρο τῶν ἀξιῶν, καί αὐτό τόσο περισσότερο, ὅσο μεγάλωνε ἡ ποικιλία τῶν ἐμπορευμάτων πού ἔμπαιναν στό ἐμπόριο, ὅσο περισσότερο προέρχονταν ἀπό ἀπομακρυσμένες χῶρες, ἑπομένως ὅσο λιγότερο μποροῦσε νά ἐλεγχθεῖ ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας πού ἀπαιτοῦνταν γιά τήν παραγωγή τους. Ἐκτός ἀπ' αὐτό, στήν ἀρχή τό ἴδιο τό χρῆμα ἐρχόταν τίς περισσότερες φορές ἀπό τά ξένα. Ἀλλά καί στήν περίπτωση πού εὐγενῆ μέταλλα παράγονταν στήν ἴδια τή χώρα, οἱ ἀγρότες καί οἱ βιοτέχνες ἐνμέρει δέν ἦταν σέ θέση νά ὑπολογίζουν, ἔστω καί κατά προσέγγιση τήν ἐργασία πού χρησιμοποιήθηκε γιά τήν παραγωγή τους, καί ἐνμέρει γιατί στούς ἴδιους, λόγω τῆς συνήθειας νά λογαριάζουν μέ τό χρῆμα, εἶχε ἀρκετά συσκοτισθεῖ στή συνείδησή τους ἡ ἰδιότητα τῆς ἐργασίας νά μετράει τήν ἀξία. Τό χρῆμα ἄρχισε νά ἀντιπροσωπεύει στή λαϊκή ἀντίληψη τήν ἀπόλυτη ἀξία.

Μέ δυό λόγια: ὁ νόμος τῆς ἀξίας τοῦ Μάρξ ἰσχύει γενικά, ὅσο γενικά ἰσχύουν οἰκονομικοί νόμοι, γιά ὅλη τήν περίοδο τῆς ἁπλῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, δηλαδή ὥς τότε πού ἡ τελευταία ὑφίσταται μιά τροποποίηση μέ τήν ἐμφάνιση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μορφῆς τῆς παραγωγῆς. Ὥς τότε οἱ τιμές ρέπουν πρός τίς ἀξίες πού καθορίζονται σύμφωνα μέ τό νόμο τοῦ Μάρξ καί κυμαίνονται γύρω ἀπό αὐτές τίς ἀξίες, ἔτσι πού, ὅσο πιό ὁλοκληρωμένα ἀναπτύσσεται ἡ ἁπλή ἐμπορευματική παραγωγή, τόσο περισσότερο οἱ μέσες τιμές μεγαλύτερων χρονικῶν περιόδων πού δέν διακόπτονται ἀπό ἐξωτερικές βίαιες διαταραχές συμπίπτουν μέ τίς ἀξίες μέσα στά ὅρια ἀμελητέων παρεκκλίσεων. Δηλαδή, ὁ νόμος τῆς ἀξίας τοῦ Μάρξ ἔχει γενική οἰκονομική ἰσχύ γιά ἕνα χρονικό διάστημα, πού βαστάει ἀπό τίς ἀρχές τῆς ἀνταλλαγῆς, ἡ ὁποία μετατρέπει τά προϊόντα σέ ἐμπορεύματα, ὥς τόν δεκατοπέμπτο αἰώνα τῆς δικῆς μας χρονολογίας. Ἡ ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων, ὅμως, χρονολογεῖται ἀπό μιά ἐποχή πού προηγεῖται ἀπό κάθε γραφτή ἱστορία, καί ἡ ὁποία στήν Αἴγυπτο μᾶς φέρνει πίσω τουλάχιστον 3.500, ἴσως καί 5.000 χρόνια, στή Βαβυλώνα 4.000, ἴσως καί 6.000 χρόνια πρίν ἀπό τή δική μας χρονολογία. Ἔτσι ὁ νόμος τῆς ἀξίας κυριαρχοῦσε κατά τή διάρκεια μιᾶς περιόδου πέντε ὥς ἑπτά χιλιετηρίδων. Καί τώρα θαυμᾶστε τήν ἐμβρίθεια τοῦ κυρίου Λόρια, πού τήν ἀξία πού ἴσχυε γενικά καί ἄμεσα ὅλη αὐτή τήν περίοδο, τήν ὀνομάζει ἀξία, στήν ὁποία τά ἐμπορεύματα δέν πουλιοῦνται ποτέ ἤ δέν μποροῦν ποτέ νά πουληθοῦν, καί μέ τήν ὁποία δέν θά ἀσχοληθεῖ ποτέ ἕνας οἰκονομολόγος πού ἔχει ἴχνος ὑγειοῦς μυαλοῦ!

Ὥς τώρα δέ μιλήσαμε καθόλου γιά τόν ἔμπορο. Ὥς τώρα, πού περνᾶμε στή μετατροπή τῆς ἁπλῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς σέ κεφαλαιοκρατική ἐμπορευματική παραγωγή, μπορούσαμε νά μή παίρνουμε ὑπόψη τήν παρέμβασή του. Ὁ ἔμπορος ἦταν τό ἐπαναστατικό στοιχεῖο σ' αὐτή τήν κοινωνία, στήν ὁποία ὅλα τά ἄλλα ἦταν σταθερά,

σταθερά ἄς ποῦμε ἀπό κληρονομιά, στήν ὁποία ὁ ἀγρότης παραλάβαινε κληρονομικά καί σχεδόν σάν μή ἀπαλλοτριώσιμα, ὄχι μόνο τόν κλῆρο του, ἀλλά καί τή θέση του σάν ἐλεύθερος ἰδιοκτήτης, σάν ἐλεύθερος ἤ ὑποτελής ἀγρότης-ἐνοικιαστής ἤ σάν δουλοπάροικος, ὁ χειροτέχνης τῆς πόλης τήν τέχνη του καί τά συντεχνιακά προνόμιά του, καί, ἐκτός ἀπ' αὐτό, ὁ καθένας ἀπ' αὐτούς κληρονομοῦσε τήν πελατεία του, τήν ἀγορά πούλησής του, καθώς καί τήν ἐπιτηδιότητα γιά τό κληρονομημένο ἐπάγγελμα πού διαμορφωνόταν ἀπό τά νιάτα του. Σ' αὐτό τόν κόσμο μπῆκε τώρα ὁ ἔμπορος, ἀπό τόν ὁποῖο θά ξεκινοῦσε ἡ ἀνατροπή του. Δέν μπῆκε ὅμως σάν συνειδητός ἐπαναστάτης, ἀλλά, ἀντίθετα, σάν σάρκα ἀπό τή σάρκα του, σάν ὀστοῦν ἀπό τά ὀστά του. Ὁ ἔμπορος τοῦ μεσαίωνα δέν ἦταν καθόλου ἀτομικιστής, ἦταν στήν οὐσία συνεταιριστής, ὅπως ὅλοι οἱ σύγχρονοί του. Στό χωριό κυριαρχοῦσε ἡ συνεταιρισμένη κοινότητα (Markgenossenschaft) πού ξεπήδησε ἀπό τόν πρωτόγονο κομμουνισμό. Ὁ κάθε ἀγρότης εἶχε στήν ἀρχή ἴσο σέ μέγεθος κλῆρο μέ ἰσομεγέθη τεμάχια γῆς ἀπό τήν κάθε ποιότητα καί ἕνα ἀντίστοιχο σέ μέγεθος μερίδιο δικαιωμάτων στήν κοινότητα. Ἀπό τότε πού ἡ συνεταιρισμένη κοινότητα ἔγινε κλειστή κοινότητα καί δέν μοιράζονταν πιά νέοι κλῆροι, ἐμφανίστηκαν μέ τήν κληρονομιά κλπ. ὑποδιαιρέσεις τῶν κλήρων καί ἀντίστοιχες ὑποδιαιρέσεις τῶν δικαιωμάτων στήν κοινότητα. Ὁ πλήρης κλῆρος, ὅμως, ἔμεινε ἡ ἑνιαία μονάδα, ἔτσι πού ὑπῆρχαν μισά, τέταρτα καί ὄγδοα τοῦ κλήρου, μέ μισά, τέταρτα καί ὄγδοα τοῦ δικαιώματος στήν κοινότητα. Σύμφωνα μέ τό πρότυπο τῆς συνεταιρισμένης κοινότητας συγκροτήθηκαν ὅλοι οἱ κατοπινοί ἐπαγγελματικοί συνεταιρισμοί, πρίν ἀπ' ὅλα οἱ συντεχνίες στίς πόλεις, τό καθεστώς τῶν ὁποίων δέν ἦταν παρά ἡ ἐφαρμογή τοῦ καθεστῶτος τῆς ἀγροτικῆς κοινότητας σέ ἕνα χειροτεχνικό προνόμιο, ἀντί σέ ἕναν περιορισμένο ἐδαφικό χῶρο. Τό κεντρικό σημεῖο ὅλης τῆς ὀργάνωσης ἦταν ἡ ἴση συμμετοχή τοῦ κάθε μέλους στά προνόμια καί στά ὀφέλη πού ἔχουν ἐξασφαλιστεῖ γιά τό σύνολο, ὅπως διαπιστώνεται ἤδη μέ χτυπητό τρόπο στό προνόμιο (Privilegium) τῆς «τροφοδότησης μέ νῆμα» «Garnnahrung» τοῦ 1527 τοῦ Ἔλμπεφελντ καί τοῦ Μπάρμεν. (Thun, «Ἡ βιομηχανία στόν Κάτω Ρῆνο καί οἱ ἐργάτες της», Λειψία 1879, μέρος II, σελ. 164 κ.ἑ.). Τό ἴδιο ἰσχύει γιά τίς συντεχνίες τῶν ὀρυχείων, ὅπου ἡ κάθε μετοχή (Kux) εἶχε ἐπίσης ἴσο μερίδιο, καί, ὅπως ὁ κλῆρος τῶν μελῶν τῆς ἀγροτικῆς κοινότητας, μποροῦσε νά ὑποδιαιρεθεῖ μαζί μέ τά δικαιώματα καί τίς ὑποχρεώσεις του. Τό ἴδιο ἰσχύει ἐπίσης σέ ὄχι μικρότερο βαθμό γιά τούς ἐμπορικούς συνεταιρισμούς, πού δημιούργησαν

τό ὑπερπόντιο ἐμπόριο. Οἱ βενετσιάνοι καί οἱ γενοβέζοι στόν λιμένα τῆς Ἀλεξάνδρειας ἤ τῆς Κωνσταντινούπολης, κάθε «ἔθνος» στό δικό του fondaco — κατοικία, πανδοχεῖο, ἀποθήκη, χῶρος γιά ἐκθέσεις καί γιά πουλήσεις μαζί μέ κεντρικό γραφεῖο — συγκροτοῦσαν ἄρτιους ἐμπορικούς συνεταιρισμούς. Οἱ συνεταιρισμοί αὐτοί ἦταν κλειστοί γιά τούς συναγωνιζόμενους καί τούς πελάτες, πουλοῦσαν σέ τιμές πού τίς συμφωνοῦσαν μεταξύ τους, τά ἐμπορεύματά τους ἦταν καθορισμένης ποιότητας, ἐγγυημένης ὕστερα ἀπό δημόσιο ἔλεγχο καί συχνά μέ σφραγίδα, συμφωνοῦσαν ἀπό κοινοῦ γιά τίς τιμές πού θά πλήρωναν στούς ἰθαγενεῖς γιά τά προϊόντα τους κλπ. Δέν ἐνεργοῦσαν διαφορετικά στό Μπέργκεν τῆς Νορβηγίας, στή γερμανική γέφυρα (Tydshe Bryggen) τά μέλη τῆς Χάνσα[1*], τό ἴδιο καί οἱ ὀλλανδοί καί οἱ ἄγγλοι πού τούς συναγωνίζονταν. Ἀλλοίμονο σέ κεῖνον πού θά εἶχε πουλήσει κάτω ἀπό τή συμφωνημένη τιμή ἤ θά εἶχε ἀγοράσει πάνω ἀπό αὐτή τήν τιμή! Τό μποϋκοτάρισμα, πού θά τόν ἔπληττε, σήμαινε τότε τήν ἀναπόφευχτη καταστροφή, χώρια οἱ ἄμεσες ποινές, πού ἐπέβαλε στόν ἔνοχο ὁ συνεταιρισμός. Ἱδρύθηκαν, ὅμως, ἀκόμα καί πιό κλειστοί συνεταιρισμοί γιά καθορισμένους σκοπούς, ὅπως ἡ Μάονα τῆς Γένουας, πού ἐπί πολλά χρόνια ἦταν κυρίαρχος τῶν ὀρυχείων στύψης στή Φώκαια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, καθώς καί τοῦ νησιοῦ Χίος τόν 14ο καί 15ο αἰώνα, ἐπίσης ἡ ἐμπορική ἑταιρία τοῦ Ράβενσμπεργκ, πού ἀπό τό τέλος τοῦ 14ου αἰώνα ἐμπορευόταν μέ τήν Ἰταλία καί τήν Ἱσπανία καί ἵδρυσε ἐκεῖ ὑποκαταστήματα, καί ἡ γερμανική ἑταιρία τῶν Φοῦγκερ, Βέλζερ, Φοέλιν, Χοχστέττερ κλπ. ἀπό τό Ἀουγκσμπούργκ καί τῶν Χίρσφογκελ ἀπό τή Νυρεμβέργη, καί ἄλλοι, πού μέ ἕνα κεφάλαιο 66.000 δουκάτων καί μέ τρία πλοῖα συμμετεῖχε στήν πορτογαλική ἐκστρατεία στίς Ἰνδίες τό 1505 — 1506, ἀπό τήν ὁποία ἔβγαλε καθαρό κέρδος 150% καί κατά ἄλλους 175%, (Heyd, «Levantehandel im Mittelalter», Band II, Stuttgart 1879, S. 524) καί μιά σειρά ἄλλες ἑταιρίες «Monopolia», γιά τίς ὁποῖες τόσο ἐξοργίστηκε ὁ Λούθηρος.

Ἐδῶ, γιά πρώτη φορά συναντοῦμε ἕνα κέρδος καί ἕνα ποσοστό κέρδους. Καί ἡ προσπάθεια μάλιστα τῶν ἐμπόρων τείνει σκόπιμα καί συνειδητά νά ἐξισώσει αὐτό τό ποσοστό τοῦ κέρδους γιά ὅλους τούς συμμετέχοντες. Στήν Ἀνατολή οἱ βενετσιάνοι καί στό Βορρᾶ οἱ χανσεάτες, πλήρωναν ὁ καθένας τους τίς ἴδιες τιμές γιά τά ἐμπορεύματά

[1*] Στό μεσαίωνα, πολιτικοοικονομική κοινότητα συμφερόντων βορειογερμανῶν ἐμπόρων στό ἐξωτερικό. Σημ. μετ.

του ὅπως καί οἱ γείτονές του, τοῦ κόστιζε τά ἴδια μεταφορικά ἔξοδα, εἰσέπραττε γι' αὐτά τίς ἴδιες τιμές καί πλήρωνε ἐπίσης τά ναῦλα ἐπιστροφῆς στήν ἴδια τιμή, ὅπως κάθε ἄλλος ἔμπορος τοῦ «ἔθνους» τους. Ἑπομένως, τό ποσοστό τοῦ κέρδους ἦταν γιά ὅλους ἴσο. Στίς μεγάλες ἐμπορικές ἑταιρίες εἶναι αὐτονόητη ἡ διανομή τοῦ κέρδους ἀνάλογα μέ τό κεφάλαιο πού καταβλήθηκε, ὅπως καί ἡ συμμετοχή στά δικαιώματα τῆς κοινότητας, ἀνάλογα μέ τό δικαιούμενο μέρος τοῦ κλήρου ἤ ἡ συμμετοχή στά κέρδη τοῦ ὀρυχείου ἀνάλογα μέ τό μερίδιο συμμετοχῆς. (Kuxenanteil) Ἔτσι τό ἴσο ποσοστό κέρδους, πού στήν πλήρη ἀνάπτυξή του εἶναι ἕνα ἀπό τά ἀποτελέσματα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ἀποδείχνεται ἐδῶ στήν πιό ἁπλή μορφή του σάν ἕνα ἀπό τά σημεῖα, ἀπό τά ὁποῖα ξεκίνησε ἱστορικά τό κεφάλαιο, καί μάλιστα σάν ἄμεση καταβολάδα τῆς συνεταιριστικῆς κοινότητας, πού μέ τή σειρά της εἶναι ἡ ἄμεση καταβολάδα τοῦ πρωτόγονου κομμουνισμοῦ.

Αὐτό τό ἀρχικό ποσοστό κέρδους ἦταν ἀναπόφευχτα πολύ ὑψηλό. Ἡ ἐπιχείρηση ἦταν πολύ ριψοκίνδυνη, ὄχι μόνο λόγω τῆς πολύ ἀνεπτυγμένης πειρατίας. Καί τά συναγωνιζόμενα ἔθνη, ὅταν παρουσιαζόταν εὐκαιρία, ἐπέτρεπαν ποῦ καί ποῦ στόν ἑαυτό τους νά προβαίνουν σέ λογιῶν-λογιῶν βιαιοπραγίες. Τέλος, ἡ ἴδια ἡ πούληση τῶν ἐμπορευμάτων καί οἱ ὅροι τῆς πούλησής τους ἐξαρτιῶνταν ἀπό τά προνόμια πού παραχωροῦσαν ξένοι ἡγεμόνες, πού ἀρκετά συχνά παραβιάζονταν ἤ ἀνακαλοῦνταν. Ἑπομένως, τό κέρδος ἔπρεπε νά περιλαβαίνει ἕνα ὑψηλό ἀσφάλιστρο. Ἐξάλλου ἡ πούληση γινόταν μέ ἀργούς ρυθμούς, ἡ πορεία τῶν ἐργασιῶν τραβοῦσε σέ μάκρος, καί στίς καλύτερες περίοδες, πού ἄλλωστε σπάνια βαστοῦσαν πολύ, οἱ ἐμπορικές δουλειές ἦταν μονοπωλιακό ἐμπόριο μέ μονοπωλιακό κέρδος. Ὅτι τό ποσοστό τοῦ κέρδους ἦταν κατά μέσο ὅρο πολύ ὑψηλό, τό ἀποδείχνουν ἐπίσης τά τότε ἰσχύοντα πολύ ὑψηλά ἐπιτόκια, πού, ὡστόσο, ἔπρεπε γενικά νά εἶναι πάντα χαμηλότερα ἀπό τό ποσοστό τοῦ συνηθισμένου ἐμπορικοῦ κέρδους.

Αὐτό τό ὑψηλό καί ἴσο γιά ὅλους τούς συμμετέχοντες ποσοστό κέρδους, πού ἐπιτεύχθηκε χάρη στή συνεταιριστική σύμπραξη, εἶχε, ὅμως, μόνο τοπική ἰσχύ μέσα στά πλαίσια τοῦ δοσμένου συνεταιρισμοῦ, δηλαδή ἐδῶ τοῦ «ἔθνους». Βενετσιάνοι, γενοβέζοι, χανσεάτες, ὁλλανδοί, τό κάθε ἔθνος χωριστά γιά τόν ἑαυτό του, εἶχαν ἕνα ἰδιαίτερο ποσοστό κέρδους, πιθανόν δέ στήν ἀρχή νά ὑπῆρχε ἐπίσης λίγο-πολύ ἕνα ἰδιαίτερο ποσοστό κέρδους γιά τήν κάθε ξεχωριστή ἀγορά πούλησης. (Absatzgebiet). Ἡ ἐξίσωση αὐτῶν τῶν διαφόρων συνεταιριστικῶν ποσοστῶν κέρδους (Genossenschafts-Profitraten) ἐπιβλήθηκε ἀπό ἀντίθετο δρόμο, μέ τό συναγωνισμό. Πρῶτα ἐξισώθηκαν τά ποσοστά κέρδους τῶν διαφόρων ἀγορῶν γιά τό ἴδιο ἔθνος. Ἄν ἡ Ἀλεξάνδρεια ἔδινε μεγαλύτερο κέρδος γιά τά βενετσιάνικα ἐμπορεύματα ἀπό τό κέρδος πού ἔδιναν ἡ Κύπρος, ἡ Κωνσταντινούπολη ἤ ἡ Τραπεζούντα, τότε οἱ βενετσιάνοι ἔθεταν σέ κίνηση περισσότερο κεφάλαιο γιά τήν Ἀλεξάνδρεια, κεφάλαιο πού τό απόσυραν ἀπό τό ἐμπόριο μέ τίς ἄλλες ἀγορές. Ἔπρεπε μετά νά ἀκολουθήσει ἡ βαθμιαία ἐξίσωση τῶν ποσοστῶν τοῦ κέρδους ἀνάμεσα στά διάφορα ἔθνη, πού ἐξήγαγαν στίς ἴδιες ἀγορές τά ἴδια ἤ παρεμφερῆ ἐμπορεύματα, ὁπότε πολύ συχνά μερικά ἀπό αὐτά τά ἔθνη ἔχουν συνθλιβεῖ καί ἐξαφανιστεῖ ἀπό τή σκηνή. Τό προτσές αὐτό, ὅμως, τό διέκοπταν διαρκῶς πολιτικά γεγονότα: ἔτσι λ.χ. ὁλόκληρο τό ἐμπόριο μέ τήν Ἀνατολή καταστράφηκε ἐξαιτίας τῆς μογγόλικης καί τουρκικῆς εἰσβολῆς, οἱ δέ μεγάλες γεωγραφικές καί ἐμπορικές ἀνακαλύψεις ἀπό τό 1492[175] καί δῶ ἐπιτάχυναν ἁπλῶς τήν καταστροφή αὐτή καί τήν ἔκαναν σέ συνέχεια ὁριστική.

Ἡ ἀπότομη διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς, πού ἀκολούθησε τώρα μ' αὐτό τόν τρόπο, καί ἡ συνδεόμενη μέ τή διεύρυνση αὐτή ἀνατροπή τῶν συγκοινωνιακῶν γραμμῶν δέν ἐπέφεραν στήν ἀρχή καμιά οὐσιαστική ἀλλαγή στόν τρόπο διεξαγωγῆς τοῦ ἐμπορίου. Καί τό ἐμπόριο μέ τίς Ἰνδίες, καί τό ἐμπόριο μέ τήν Ἀμερική τό διεξήγαγαν στήν ἀρχή κυρίως συνεταιρισμοί. Ὅμως, πίσω ἀπό αὐτούς τούς συνεταιρισμούς βρίσκονταν, πρῶτον, μεγαλύτερα ἔθνη. Στή θέση τῶν καταλωνῶν, πού ἐμπορεύονταν μέ τήν Ἀνατολή, μπῆκε ὁλόκληρη ἡ μεγάλη ἑνωμένη Ἱσπανία. Δίπλα στήν Ἱσπανία μπῆκαν δυό μεγάλες χῶρες, ἡ Ἀγγλία καί ἡ Γαλλία. Ἀκόμα καί οἱ πιό μικρές, ἡ Ὁλλανδία καί ἡ Πορτογαλία, ἦταν πάντως τουλάχιστον τόσο μεγάλες καί ἰσχυρές ὅσο καί ἡ Βενετία, τό μεγαλύτερο καί ἰσχυρότερο ἐμπορικό ἔθνος τῆς περιόδου πού προηγήθηκε. Τό γεγονός αὐτό πρόσφερε στόν περιοδεύοντα ἔμπορο, στόν merchant adventurer τοῦ 16ου καί 17ου αἰώνα, ἕνα στήριγμα, πράγμα πού ἔκανε σιγά-σιγά περιττό ἀκόμα καί τόν συνεταιρισμό πού προστάτευε τά μέλη του καί μέ τά ὅπλα ἀκόμα, καί πού γι' αὐτό τό κόστος του ἔγινε ἄμεσα ἐπιβαρυντικό. Ἔπειτα αὐξανόταν σημαντικά γρηγορότερα ὁ πλοῦτος σέ μεμονωμένα χέρια, ἔτσι πού σύντομα ὁρισμένοι ἔμποροι μποροῦσαν νά διαθέτουν σέ μιά ἐπιχείρηση τόσα κεφάλαια, ὅσα διέθετε παλιότερα μιά ὁλόκληρη ἑταιρία. Οἱ ἐμπορικές ἑταιρίες, ἐκεῖ πού ἐξακολουθοῦσαν νά ὑπάρχουν, μετατρέπονταν τίς περισσότερες φορές σέ ἔνοπλες ὀργανώσεις, (Korpo-

rationen) πού, κάτω ἀπό τήν προστασία καί τήν ἐπικυριαρχία τῆς μητρόπολης, κατακτοῦσαν καί ἐκμεταλλεύονταν μονοπωλιακά ὁλόκληρες νεοανακαλυφθεῖσες χῶρες. Ὅσο περισσότερο, ὅμως, στίς νέες περιοχές ἱδρύονταν ἀπό τό κράτος ἀποικίες, τόσο περισσότερο ὑποχωροῦσε τό συνεταιριστικό ἐμπόριο μπρός στόν ἀτομικό ἔμπορο, καί ἔτσι ἡ ἐξίσωση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους γινόταν ὅλο καί περισσότερο ἀποκλειστική ὑπόθεση τοῦ συναγωνισμοῦ.

Ὡς τώρα γνωρίσαμε ἕνα ποσοστό κέρδους μόνο γιά τό ἐμπορικό κεφάλαιο. Γιατί ὥς τώρα ὑπῆρχε μόνο ἐμπορικό καί τοκογλυφικό κεφάλαιο, τό βιομηχανικό κεφάλαιο μόλις τότε ἐπρόκειτο νά ἀναπτυχθεῖ. Ἡ παραγωγή βρισκόταν ἀκόμα κυρίως στά χέρια ἐργαζομένων πού ἦταν κάτοχοι τῶν δικῶν τους μέσων παραγωγῆς, ἡ ἐργασία τῶν ὁποίων δέν ἀπόφερε ἑπομένως ὑπεραξία σέ κανένα κεφάλαιο. Ἄν ὑποχρεωνόταν νά παραχωρήσουν ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος χωρίς πληρωμή σέ τρίτο πρόσωπο, τότε αὐτό γινόταν μέ τή μορφή τοῦ φόρου ὑποτελείας σέ φεουδάρχες ἀφέντες. Γι' αὐτό, τό ἐμπορικό κεφάλαιο μποροῦσε νά βγάζει τό κέρδος του, τουλάχιστον στήν ἀρχή, μόνο ἀπό τούς ἀλλοδαπούς ἀγοραστές ἡμεδαπῶν προϊόντων, ἤ ἀπό τούς ἡμεδαπούς ἀγοραστές ἀλλοδαπῶν προϊόντων. Μόνο πρός τό τέλος αὐτῆς τῆς περιόδου — ἑπομένως γιά τήν Ἰταλία μέ τήν παρακμή τοῦ ἐμπορίου μέ τήν Ἀνατολή — μπόρεσαν ὁ ξένος συναγωνισμός καί οἱ δυσκολίες στήν πούληση νά ἐξαναγκάσουν τόν χειροτέχνη παραγωγό ἐμπορευμάτων, πού προορίζονται γιά ἐξαγωγή, νά παραχωρεῖ στόν ἐξαγωγέα ἔμπορο τά ἐμπορεύματα κάτω ἀπό τήν ἀξία τους. Καί ἔτσι βρισκόμαστε ἐδῶ μπρός στό φαινόμενο, στό ἐσωτερικό λιανικό ἐμπόριο μεταξύ τῶν ξεχωριστῶν παραγωγῶν, τά ἐμπορεύματα νά πουλιοῦνται κατά μέσο ὅρο στήν ἀξία τους, στό διεθνές ἐμπόριο ὅμως κατά κανόνα ὄχι, γιά τούς λόγους πού ἀναφέραμε. Ἐντελῶς ἀντίθετα ἔχουν τά πράγματα στό σημερινό κόσμο, στόν ὁποῖο οἱ τιμές παραγωγῆς ἐπιβάλλονται στό διεθνές καί στό χονδρικό ἐμπόριο, ἐνῶ στό λιανικό ἐμπόριο τῶν πόλεων ὁ σχηματισμός τῶν τιμῶν ρυθμίζεται ἀπό ἐντελῶς ἄλλα ποσοστά κέρδους. Ἔτσι πού λ.χ. σήμερα, ἡ προσθήκη στήν τιμή τοῦ κρέατος ἑνός βοδιοῦ στό δρόμο ἀπό τόν λονδρέζο χονδρέμπορο ὥς τόν ἀτομικό καταναλωτή εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τήν προσθήκη στήν τιμή του πού περιλαβαίνει καί τά μεταφορικά, στό δρόμο ἀπό τόν χονδρέμπορο τοῦ Σικάγου ὥς τόν λονδρέζο χονδρέμπορο.

Τό ἐργαλεῖο, πού ἐπέφερε σιγά-σιγά αὐτή τήν ἀνατροπή στό σχηματισμό τῆς τιμῆς, ἦταν τό βιομηχανικό κεφάλαιο. Ἤδη στόν μεσαίωνα εἶχε ἀρχίσει ἡ δημιουργία του, καί μάλιστα σέ τρεῖς τομεῖς: στή ναυτηλία, στήν ἐξωρυχτική βιομηχανία καί στήν κλωστοϋφαντουργία. Ἡ ναυτηλία, στήν κλίμακα πού τήν ἀσκοῦσαν οἱ ἰταλικές καί χανσεάτικες ναυτικές δημοκρατίες, ἦταν ἀδύνατο νά νοηθεῖ χωρίς ναῦτες, δηλαδή χωρίς μισθωτούς ἐργάτες (ἡ μισθολογική θέση τῶν ὁποίων, στίς συνθῆκες τῶν συνεταιριστικῶν μορφῶν, μποροῦσε νά συγκαλύπτεται μέ συμμετοχή στά κέρδη), καί οἱ γαλέρες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦταν ἀδύνατο νά νοηθοῦν χωρίς κωπηλάτες, μισθωτούς ἐργάτες ἤ δούλους. Τά μέλη μιᾶς συντεχνίας μεταλλορύχων, πού στήν ἀρχή ἦταν συνεταιρισμένοι ἐργαζόμενοι, σχεδόν σ' ὅλες τίς περιπτώσεις εἶχαν συγκροτηθεῖ κιόλας σέ μετοχικές ἑταιρίες γιά τήν ἐκμετάλλευση τῆς ἐπιχείρησης μέ μισθωτούς ἐργάτες. Καί στήν ὑφαντουργική βιομηχανία εἶχε ἀρχίσει ὁ ἔμπορος νά θέτει ἄμεσα στήν ὑπηρεσία του τούς μικρούς μαστόρους-ὑφαντές, προμηθεύοντάς τους μέ νῆμα καί πού, ἔναντι πάγιου μισθοῦ, τούς ἔβαζε νά τό μετατρέψουν σέ ὑφαντό γιά δικό του λογαριασμό, κοντολογῆς, ἀπό ἁπλός ἀγοραστής ἔγινε ἕνας λεγόμενος φερλέγκερ (Verleger).

Ἔχουμε ἐδῶ μπροστά μας τά πρῶτα ἔμβρυα καπιταλιστικοῦ σχηματισμοῦ ὑπεραξίας. Τίς συντεχνίες μεταλλορύχων, πού ἦταν κλειστές μονοπωλιακές ὀργανώσεις, μποροῦμε νά μήν τίς πάρουμε ὑπόψη. Γιά τούς ἐφοπλιστές εἶναι φανερό ὅτι τά κέρδη τους ἔπρεπε νά εἶναι τουλάχιστον τά συνηθισμένα μέ ἔκτακτη προσθήκη γιά ἀσφάλιστρο, γιά τή φθορά τῶν πλοίων κλπ. Πῶς εἶχε, ὅμως, τό ζήτημα μέ τούς ἐργολάβους-ὑφαντουργούς, οἱ ὁποῖοι πρῶτοι ἔρριξαν στήν ἀγορά ἐμπορεύματα, πού ἔχουν παραχθεῖ ἄμεσα γιά λογαριασμό κεφαλαιοκρατῶν καί πού μέ τά ἐμπορεύματα αὐτά συναγωνίζονταν τά ὁμοειδῆ ἐμπορεύματα, πού ἔχουν παραχθεῖ γιά λογαριασμό τοῦ χειροτέχνη;

Τό ποσοστό τοῦ κέρδους τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου ὑπῆρχε πιά. Εἶχε μάλιστα ἤδη ἐξισωθεῖ σέ ἕνα κατά προσέγγιση μέσο ποσοστό, τουλάχιστον γιά μιά δοσμένη περιοχή. Τί ἦταν λοιπόν αὐτό πού παρότρυνε τόν ἔμπορο, νά ἀναλάβει τή συμπληρωματική δουλιά τοῦ φερλέγκερ; Μόνον ἕνα πράγμα: ἡ προσδοκία ἑνός μεγαλύτερου κέρδους, πουλώντας στήν ἴδια τιμή μέ τούς ἄλλους. Καί αὐτή τήν προσδοκία τήν εἶχε. Παίρνοντας τό μικρομάστορα στήν ὑπηρεσία του, διέσπασε τά πατροπαράδοτα ὅρια τῆς παραγωγῆς, στά πλαίσια τῶν ὁποίων ὁ παραγωγός πουλοῦσε τό ἕτοιμό του προϊόν καί τίποτα ἄλλο. Ὁ ἔμπορος κεφαλαιοκράτης ἀγόραζε τήν ἐργατική δύναμη, πού γιά τήν ὥρα εἶχε ἀκόμα στήν κατοχή της τό ἐργαλεῖο τῆς παραγωγῆς, ὄχι ὅμως πιά

τήν πρώτη ὕλη. Ἐξασφαλίζοντας ἔτσι κανονική ἀπασχόληση στόν ὑφαντή, μπόρεσε, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, νά συμπιέζει τόσο τό μισθό τοῦ ὑφαντῆ, πού ἕνα μέρος τοῦ δουλευμένου χρόνου ἐργασίας ἔμενε ἀπλήρωτο. Ὁ φερλέγκερ ἔγινε ἔτσι σφετεριστής ὑπεραξίας πέρα ἀπό τό ὥς τώρα ἐμπορικό κέρδος του. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι γιά τό σκοπό αὐτό ἔπρεπε νά χρησιμοποιήσει ἕνα συμπληρωματικό κεφάλαιο γιά νά ἀγοράζει νῆμα κλπ. καί νά τό ἀφήνει στά χέρια τοῦ ὑφαντῆ, ὥς πού νά ἑτοιμαστεῖ τό ἐμπόρευμα, γιά τό ὁποῖο ὄφειλε νά πληρώνει πρωτύτερα ὁλόκληρη τιμή μόνον ὅταν τό ἀγόραζε. Ἀλλά, πρῶτο, στίς περισσότερες περιπτώσεις χρειαζόταν ἤδη προηγούμενα συμπληρωματικό κεφάλαιο γιά νά δίνει προκαταβολές στόν ὑφαντή, τόν ὁποῖον κανονικά μόνο ἡ καταχρέωσή του τόν ἀνάγκασε νά ὑποταχθεῖ στούς νέους ὅρους τῆς παραγωγῆς. Καί, δεύτερο, ἀνεξάρτητα ἀπό αὐτό, ὁ λογαριασμός γινόταν σύμφωνα μέ τό παρακάτω σχῆμα:

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἔμπορός μας διεξήγαγε τό ἐξαγωγικό του ἐμπόριο μέ ἕνα κεφάλαιο 30.000 δουκάτων, φλωριῶν, λιρῶν στερλινῶν ἤ ὁποιωνδήποτε ἄλλων νομισμάτων. Ἄς ὑποθέσουμε ἀκόμα ὅτι τά 10.000 ἀπό αὐτά τά διέθετε γιά τήν ἀγορά ἐγχώριων ἐμπορευμάτων, ἐνῶ τά ὑπόλοιπα 20.000 χρησιμοποιοῦνταν στίς ὑπερπόντιες ἀγορές πούλησης. Ὅτι τό κεφάλαιο περιστρέφεται μιά φορά μέσα σέ δυό χρόνια, ἔτσι ἡ χρονιάτικη περιστροφή = 15.000. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἔμπορός μας θέλει τώρα νά βάλει τούς ὑφαντές νά ὑφαίνουν γιά δικό του λογαριασμό, θέλει νά γίνει φερλέγκερ Πόσο συμπληρωματικό κεφάλαιο πρέπει νά προσθέσει γιά τό σκοπό αὐτό; Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὁ χρόνος πού χρειάζεται γιά τήν παραγωγή τοῦ κομματιοῦ ὑφάσματος, τοῦ εἴδους μέ τό ὁποῖο ἐμπορεύεται, εἶναι κατά μέσον ὅρο δυό μῆνες, πού ὁπωσδήποτε εἶναι πάρα πολύς. Ἄς παραδεχτοῦμε ἀκόμα ὅτι πρέπει ὅλα νά τά πληρώνει τοῖς μετρητοῖς. Στήν περίπτωση αὐτή πρέπει νά διαθέσει ἀρκετό συμπληρωματικό κεφάλαιο γιά νά μπορεῖ νά προμηθεύσει στούς ὑφαντές του νῆμα γιά δυό μῆνες. Ἐπειδή, ὅμως, μέσα σέ ἕνα χρόνο περιστρέφει 15.000, μέσα σέ δυό μῆνες ἀγοράζει ὕφασμα γιά 2.500. Ἄς δεχθοῦμε ὅτι ἀπό αὐτές τίς 2.500 οἱ 2.000 ἀντιπροσωπεύουν τήν ἀξία τοῦ νήματος καί οἱ 500 τούς μισθούς γιά τήν ὕφανση, τότε ὁ ἔμπορός μας χρειάζεται ἕνα συμπληρωματικό κεφάλαιο 2.000 μονάδων. Ὑποθέτουμε ὅτι ἡ ὑπεραξία πού ὁ ἔμπορός μας ἰδιοποιεῖται μέ αὐτό τόν τρόπο ἀπό τόν ὑφαντή, εἶναι μόνο τό 5% τῆς ἀξίας τοῦ ὑφάσματος, πράγμα πού δίνει ἕνα ποσοστό ὑπεραξίας 25% ($2.000_σ + 500_μ + 125_υ$ δηλαδή τό $υ' = \frac{125}{500} = 25\%$, καί τό $κ' = \frac{125}{2.500} = 5\%$) πού ἀσφαλῶς εἶναι πολύ μέτριο. Ἔτσι ὁ ἔμπορός μας στή διάρκεια μιᾶς ἐτήσιας περιστροφῆς 15.000 βγάζει 750 ἔκτακτο κέρδος, δηλαδή μέσα σέ $2^2/_3$ χρόνια παίρνει πίσω τό συμπληρωματικό κεφάλαιο πού διέθεσε.

Γιά νά ἐπιταχύνει ὅμως τίς πουλήσεις του, ἑπομένως καί τήν περιστροφή τοῦ κεφαλαίου του, καί γιά νά βγάλει ἔτσι σέ συντομότερο ἀπό ὅ, τι γινόταν ὥς τώρα χρονικό διάστημα μέ τό ἴδιο κεφάλαιο τό ἴδιο κέρδος, ἤ στό ἴδιο χρονικό διάστημα ἕνα μεγαλύτερο κέρδος, θά χαρίσει ἕνα μικρό μέρος τῆς ὑπεραξίας του στόν ἀγοραστή, θά πουλήσει πιό φτηνά ἀπό τούς ἄλλους πού τόν συναγωνίζονται. Οἱ τελευταῖοι θά μετατραποῦν βαθμιδόν ἐπίσης σέ φερλέγκερ, καί τότε τό ἔκτακτο κέρδος περιορίζεται γιά ὅλους στό συνηθισμένο ἤ ἀκόμα καί σέ ἕνα χαμηλότερο κέρδος γιά τό αὐξημένο σέ ὅλους κεφάλαιο. Ἡ ἰσότητα τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους ἔχει ἀποκατασταθεῖ ἄν καί ἐνδεχομένως σέ ἄλλο ἐπίπεδο, ἐπειδή ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας, πού ἔχει παραχθεῖ στό ἐσωτερικό τῆς χώρας, παραχωρήθηκε στούς ξένους ἀγοραστές.

Τό ἑπόμενο βῆμα στήν ὑποταγή τῆς βιομηχανίας στό κεφάλαιο γίνεται μέ τήν ἐμφάνιση τῆς μανιφακτούρας. Καί αὐτή ἐπίσης δίνει τή δυνατότητα στόν μανιφακτουρίστα, πού τόν 17ο καί 18ο αἰώνα — στή Γερμανία σχεδόν γενικά ἀκόμα ὥς τό 1850, ποῦ καί ποῦ ἀκόμα καί σήμερα — ἦταν τίς περισσότερες φορές ἀκόμα ὁ ἐξαγωγέας ἔμπορος τοῦ ἑαυτοῦ του, νά παράγει πιό φτηνά ἀπό τόν παλιοῦ συρμοῦ χειροτέχνη πού τόν συναγωνίζεται. Τό ἴδιο προτσές ἐπαναλαβαίνεται. Ἡ ὑπεραξία πού ἰδιοποιεῖται ὁ μανιφακτουρίστας κεφαλαιοκράτης ἐπιτρέπει σ' αὐτόν ἤ στόν ἐξαγωγέα ἔμπορο, μέ τόν ὁποῖο μοιράζεται τήν ὑπεραξία, νά πουλάει φτηνότερα ἀπό αὐτούς πού τόν συναγωνίζονται, ὥς τότε πού θά γενικευθεῖ ὁ καινούργιος τρόπος παραγωγῆς, ὁπότε ἀποκαταστaίνεται πάλι ἡ ἐξίσωση τῶν κερδῶν. Τό ἤδη προϋπάρχον ποσοστό τοῦ ἐμπορικοῦ κέρδους, ἀκόμα καί ὅταν ἔχει ἰσοπεδωθεῖ μόνο τοπικά, παραμένει ἡ κλίνη τοῦ Προκρούστη, πάνω στήν ὁποία ἀποκόπτεται χωρίς οἶκτο ἡ περισσευούμενη βιομηχανική ὑπεραξία.

Ἄν μέ τό φτήναιμα τῶν προϊόντων τράβηξε πρός τά πάνω ἡ μανιφακτούρα, αὐτό ἔγινε πολύ περισσότερο μέ τή μεγάλη βιομηχανία, ἡ ὁποία μέ τίς διαρκῶς ἀνανεούμενες ἐπαναστάσεις της στήν παραγωγή, συμπιέζει ὅλο καί πιό χαμηλά τό κόστος παραγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων καί παραμερίζει ἀμείλιχτα ὅλους τούς παλαιότερους

τρόπους παραγωγῆς. Εἶναι ἡ ἴδια ἐπίσης πού μέ τόν τρόπο αὐτό κατακτάει όριστικά τήν ἐσωτερική ἀγορά γιά τό κεφάλαιο, πού βάζει τέλος στή μικρή παραγωγή καί στή φυσική οἰκονομία τῆς αὐτάρκους ἀγροτικῆς οἰκογένειας, ἐξαλείφει τήν ἄμεση ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στούς μικροπαραγωγούς καί θέτει ὁλόκληρο τό ἔθνος στήν ὑπηρεσία τοῦ κεφαλαίου. Ἐξισώνει ἐπίσης τά ποσοστά τοῦ κέρδους τῶν διαφόρων κλάδων τοῦ ἐμπορίου καί τῆς βιομηχανίας σέ *ἕνα* γενικό ποσοστό κέρδους καί ἐξασφαλίζει τέλος στή βιομηχανία τήν κυρίαρχη θέση πού τῆς ἀνήκει σ' αὐτή τήν ἐξίσωση, παραμερίζοντας τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐμποδίων πού ὥς τότε παρακώλυαν τή μεταφορά κεφαλαίων ἀπό τόν ἕνα κλάδο στόν ἄλλο. Ἔτσι πραγματοποιεῖται γιά τό σύνολο τῶν ἀνταλλαγῶν ἡ μετατροπή τῶν ἀξιῶν σέ τιμές παραγωγῆς. Ἡ μετατροπή αὐτή συντελεῖται, ἑπομένως, πάνω στή βάση ἀντικειμενικῶν νόμων, ἔξω ἀπό τή συνείδηση καί τίς προθέσεις τῶν μετεχόντων. Τό γεγονός ὅτι ὁ συναγωνισμός περιορίζει στό γενικό ἐπίπεδο τά κέρδη πού ξεπερνοῦν τό γενικό ποσοστό καί ἀφαιρεῖ πάλι τήν ὑπεραξία πού ξεπερνάει τό μέσο ὅρο ἀπό τόν βιομήχανο, τόν πρῶτο σφετεριστή, τό γεγονός αὐτό δέν παρουσιάζει ἀπό θεωρητική ἄποψη ἀπολύτως καμιά δυσκολία. Στήν πράξη, ὅμως, παρουσιάζει μεγάλη δυσκολία, γιατί οἱ σφαῖρες παραγωγῆς μέ πλεονάζουσα ὑπεραξία, δηλαδή μέ μεγάλο μεταβλητό καί μέ χαμηλό σταθερό κεφάλαιο, δηλαδή μέ χαμηλή σύνθεση κεφαλαίου, εἶναι ἀκριβῶς ἀπό τή φύση τους οἱ σφαῖρες πού ὑποτάσσονται πιό ἀργά καί πιό λειψά ἀπό τίς ἄλλες στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Πρίν ἀπ' ὅλα ἡ γεωργία. Ἀντίθετα, ὅσον ἀφορᾶ τήν αὔξηση τῶν τιμῶν παραγωγῆς πάνω ἀπό τίς ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων, πού εἶναι ἀπαραίτητη γιά νά ἀνυψώσει ὥς τό ἐπίπεδο τοῦ μέσου ποσοστοῦ κέρδους τή λειψή ὑπεραξία πού περιέχεται στά προϊόντα τῶν σφαιρῶν μέ ὑψηλή σύνθεση κεφαλαίου, τό ζήτημα αὐτό παρουσιάζεται ἀπό θεωρητική ἄποψη ἐξαιρετικά δύσκολο, ὅπως ὅμως εἴδαμε, στήν πράξη ἡ αὔξηση αὐτή συντελεῖται μέ τόν πιό εὔκολο καί τόν πιό γρήγορο τρόπο. Γιατί τά ἐμπορεύματα αὐτῆς τῆς κατηγορίας, ὅταν ἀρχίσουν νά παράγονται μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο καί νά μπαίνουν στό κεφαλαιοκρατικό ἐμπόριο, συναγωνίζονται τά ἐμπορεύματα τοῦ ἴδιου εἴδους, πού παράγονται μέ προκεφαλαιοκρατικές μέθοδες, καί πού γι' αὐτό εἶναι πιό ἀκριβά. Ἑπομένως, ὁ κεφαλαιοκράτης παραγωγός μπορεῖ, ἀκόμα καί ὅταν παραιτεῖται ἀπό ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας, νά ἐξακολουθεῖ νά βγάζει τό ποσοστό τοῦ κέρδους πού ἐπικρατεῖ στόν τόπο του, καί πού ἀρχικά δέν εἶχε καμιά ἄμεση σχέση μέ τήν ὑπεραξία,

γιατί γεννήθηκε ἀπό τό ἐμπορικό κεφάλαιο πολύ πρίν ἀρχίσει γενικά ἡ παραγωγή μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο, δηλαδή πολύ πρίν ἀπό τότε πού μποροῦσε νά ὑπάρχει ἕνα βιομηχανικό ποσοστό κέρδους.

II. Τό χρηματιστήριο

1) Ἀπό τό 5ο τμῆμα, ἰδίως ἀπό τό 27ο κεφάλαιο τοῦ 3ου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» προκύπτει ποιά θέση κατέχει τό χρηματιστήριο στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή γενικά. Ἀπό τό 1865 καί δῶ, ὅμως, ὅταν γράφτηκε ὁ τρίτος τόμος, σημειώθηκε μιά ἀλλαγή πού ἀναθέτει ἕνα σημαντικά ἀνεβασμένο καί διαρκῶς αὐξανόμενο ρόλο στό χρηματιστήριο καί πού στήν παραπέρα ἐξέλιξη ἔχει τήν τάση νά συγκεντρώσει στά χέρια τῶν χρηματιστῶν ὅλη τήν παραγωγή, τή βιομηχανική καί τήν ἀγροτική, καθώς καί ὅλη τήν κυκλοφορία, τά μέσα ἐπικοινωνίας, καθώς καί τή λειτουργία ἀνταλλαγῆς. ἔτσι πού τό χρηματιστήριο γίνεται ὁ πιό ἔξοχος ἐκπρόσωπος τῆς ἴδιας τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς.

2) Τό 1865 τό χρηματιστήριο ἦταν ἀκόμα ἕνα *δευτερεῦον* στοιχεῖο στό κεφαλαιοκρατικό σύστημα. Τά κρατικά χρεώγραφα ἀποτελοῦσαν τήν κύρια μάζα τῶν χρηματιστηριακῶν ἀξιῶν, ἡ δέ μάζα τους ἦταν ἀκόμα σχετικά μικρή. Δίπλα στό χρηματιστήριο ὑπῆρχαν οἱ μετοχικές Τράπεζες, πού κυριαρχοῦσαν στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη καί στήν Ἀμερική, ἐνῶ στήν Ἀγγλία μόλις τότε ἑτοιμάζονταν νά καταβροχθίσουν τίς ἰδιωτικές Τράπεζες πού ἀνῆκαν σέ ἀριστοκράτες. Ὁ ὄγκος τους ὅμως ἦταν ἀκόμα σχετικά ἀσήμαντος. Καί οἱ μετοχές τῶν σιδηροδρομικῶν ἑταιριῶν ἦταν ἀκόμα σχετικά λίγο διαδομένες σέ σύγκριση μέ αὐτό πού γίνεται σήμερα. Λίγες μονάχα ἦταν ὅμως οἱ ἄμεσα παραγωγικές ἐπιχειρήσεις μέ τή μορφή μετοχικῶν ἑταιριῶν. Τότε τό «μάτι τοῦ μάστορα» ἦταν ἀκόμα μιά πρόληψη πού δέν εἶχε ξεπεραστεῖ — καί τό ἴδιο πού ἔγινε μέ τίς Τράπεζες, οἱ μετοχικές ἑταιρίες εἶχαν ἀναπτυχθεῖ περισσότερο στίς *φτωχότερες* χῶρες, τή Γερμανία, τήν Αὐστρία, τήν Ἀμερική κλπ.

Ἄρα, τό χρηματιστήριο ἦταν τότε ἀκόμα ὁ τόπος, ὅπου οἱ κεφαλαιοκράτες ἀφαιροῦσαν ὁ ἕνας τοῦ ἄλλου τά συσσωρευμένα κεφάλαια, καί ἀφοροῦσε ἄμεσα τούς ἐργάτες μόνο σάν μιά καινούργια ἀπόδειξη τῆς γενικῆς ἐξαχρειωτικῆς ἐπίδρασης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας καί σάν ἐπιβεβαίωση τοῦ δόγματος τοῦ Καλβίνου, ὅτι τό πεπρωμένο, δηλαδή ἡ σύμπτωση, ἀποφασίζει ἤδη σέ τούτη τή ζωή σχετικά μέ τήν μακαριότητα ἤ τό ἀνάθεμα, μέ τόν πλοῦτο, δηλαδή τήν

ἀπόλαυση καί τήν ἐξουσία, ἤ μέ τήν φτώχεια, δηλαδή τή στέρηση καί τήν ὑποδούλωση.

3) Τώρα τά πράγματα ἔχουν διαφορετικά. Ὕστερα ἀπό τήν κρίση τοῦ 1866 ἡ συσσώρευση προχώρησε μέ διαρκῶς αὐξανόμενη ταχύτητα, καί μάλιστα ἔτσι, πού σέ καμιά βιομηχανική χώρα, καί λιγότερο ἀπό ὅλες στήν Ἀγγλία, ἡ ἐπέκταση τῆς παραγωγῆς δέν προλάβαινε νά συμβαδίζει μέ τήν ἐπέκταση τῆς συσσώρευσης. καί ἡ συσσώρευση τοῦ ξεχωριστοῦ κεφαλαιοκράτη δέν μποροῦσε νά χρησιμοποιηθεῖ πέρα γιά πέρα γιά τήν ἐπέκταση τῆς δικῆς του ἐπιχείρησης. Στήν ἀγγλική βαμβακοβιομηχανία (αὐτό παρατηρήθηκε) ἤδη τό 1845, (καθώς καί) στήν αἰσχροκέρδια μέ τούς σιδηροδρόμους. Μαζί μέ τή συσσώρευση αὐτή ὅμως αὐξήθηκε καί ἡ μάζα τῶν εἰσοδηματιῶν, τῶν ἀνθρώπων πού εἶχαν βαρεθεῖ τήν καθημερινή ἔνταση στήν ἐπιχείρηση καί πού γι' αὐτό θέλουν ἁπλῶς νά διασκεδάζουν ἤ νά ἀσχολοῦνται μόνο ἐλαφρά σάν διευθυντές ἤ σάν ἐποπτικοί σύμβουλοι ἑταιριῶν. Καί τρίτο, γιά νά διευκολύνουν τήν ἐπένδυση τῆς μάζας πού κυκλοφοροῦσε ἔτσι μέ τή μορφή χρηματικοῦ κεφαλαίου; δημιούργησαν παντοῦ, ὅπου δέν εἶχε γίνει αὐτό ἀκόμα, νέες νομικές μορφές τῶν ἑταιριῶν περιορισμένης εὐθύνης καί περιόρισαν σέ ἕνα ± 1* τίς ὑποχρεώσεις τῶν ὥς τότε ἀπεριόριστα ὑπεύθυνων μετόχων (γιά τίς μετοχικές ἑταιρίες στή Γερμανία τό 1890. 40% τῆς ἐγγραφῆς!).

4) Ἀκολούθησε μετά ἡ βαθμιαία μετατροπή τῆς βιομηχανίας σέ μετοχικές ἐπιχειρήσεις. Ὁ ἕνας κλάδος ὕστερα ἀπό τόν ἄλλο ὑπέκυπταν στό πεπρωμένο. Πρῶτα ἡ σιδηροβιομηχανία, στήν ὁποία ἀπαιτοῦνται σήμερα γιγάντιες ἐπιχειρήσεις (προηγήθηκαν τά μεταλλεῖα, στίς περιπτώσεις πού δέν εἶχαν ἀκόμα μετατραπεῖ σέ μετοχικές ἑταιρίες). Ἀκολούθησε ἡ χημική βιομηχανία. Τά ἐργοστάσια μηχανοκατασκευῶν. Στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη ἡ ὑφαντουργία, στήν Ἀγγλία γιά τήν ὥρα μόνο σέ μερικές περιοχές τοῦ Λάγκασαϊρ (τό νηματουργεῖο τοῦ Ὄλνταμ, τό ὑφαντουργεῖο Μπέρνλυ κλπ., ὁ συνεταιρισμός ραφτῶν, αὐτός ὅμως μόνο σάν πρώτη φάση, γιά νά περιέλθει στήν ἑπόμενη κρίση πάλι, στούς masters) 2*, τά ζυθοποιεῖα (πρίν λίγα χρόνια τά ἀμερικανικά ζυθοποιεῖα ξεπουλήθηκαν σέ ἄγγλους καπιταλιστές, ἀκολούθησαν τά Guinness, Bass, Allsopp 3*). Ἀκολούθησαν τά τράστ, πού δημιουργοῦν γιγάντιες ἐπιχειρήσεις μέ κοινή

1* περισσότερο ἤ λιγότερο — 2* μαστόρους — 3* ὀνομασίες τριῶν ἀγγλικῶν ζυθοποιείων.

διεύθυνση (ὅπως ἡ United Alkali). Ἡ συνηθισμένη ἀτομική φίρμα + & + γίνεται ὅλο καί περισσότερο μόνο τό προστάδιο γιά νά ὁδηγηθεῖ ἡ ἐπιχείρηση ὥς τό σημεῖο πού θά εἶναι ἀρκετά μεγάλη γιά νά «ἱδρυθεῖ» μιά μετοχική ἑταιρία.

Τό ἴδιο γίνεται μέ τό ἐμπόριο. Οἱ φίρμες Leafs, Parsons, Morleys, Morrison, Dillon — μετατράπηκαν ὅλες σέ μετοχικές ἑταιρίες. Τό ἴδιο γίνεται κιόλας μέ οἴκους τοῦ λιανικοῦ ἐμπορίου, καί μάλιστα ὄχι μόνο φαινομενικά σάν συνεταιρισμοί à la «Stores».

Τό ἴδιο γίνεται καί στήν Ἀγγλία μέ τίς Τράπεζες καί μέ τά ἄλλα πιστωτικά ἱδρύματα. Δημιουργεῖται ἕνα πλῆθος νέων ἑταιριῶν, ὅλες μέ τή μορφή ἑταιριῶν delimited 1*. Ἀκόμα καί παλιές Τράπεζες, ὅπως ἡ Glyns κλπ. μετατρέπονται μέ 7 ἰδιῶτες μετόχους σέ ἑταιρίες. Limited.

5) Τό ἴδιο γίνεται καί στόν τομέα τῆς γεωργίας. Οἱ Τράπεζες πού ἔχουν ἐπεκταθεῖ σέ τεράστιο βαθμό, ἰδίως στή Γερμανία (μέ λογῆς-λογῆς γραφειοκρατικές ὀνομασίες) γίνονται ὅλο καί περισσότερο φορεῖς τῶν δανείων μέ ὑποθήκη. Μέ τίς μετοχές τους ἡ πραγματική ὑπεριδιοκτησία τῆς γῆς μεταβιβάζεται στό χρηματιστήριο, καί αὐτό γίνεται ἀκόμα περισσότερο, ὅταν τά χρήματα περιέρχονται στά χέρια τῶν πιστωτῶν. Ἐδῶ ἐπιδράει βίαια ἡ ἀγροτική ἐπανάσταση μέ τήν καλλιέργεια τῶν στεππῶν. Ἄν συνεχιστεῖ ἔτσι, μπορεῖ νά προβλεφθεῖ πότε θά περιέλθει στά χέρια τοῦ χρηματιστηρίου καί ἡ γῆ τῆς Ἀγγλίας καί τῆς Γαλλίας.

6) Τώρα, ὅμως, ὅλες οἱ ἐπενδύσεις πού γίνονται στό ἐξωτερικό, γίνονται μέ τή μορφή μετοχῶν. Γιά νά μιλήσουμε μόνο γιά τήν Ἀγγλία: οἱ ἐπενδύσεις στούς ἀμερικάνικους σιδηροδρόμους τοῦ Βορρᾶ καί τοῦ Νότου (βλέπε τά Δελτία τοῦ χρηματιστηρίου), Γκόλντμπεργκερ κλπ.

7) Ἔπειτα ἔρχεται ὁ ἀποικισμός. Σήμερα ἀποτελεῖ πραγματικό ὑποκατάστημα τοῦ χρηματιστηρίου, πρός τό συμφέρον τοῦ ὁποίου πρίν λίγα χρόνια οἱ εὐρωπαϊκές Δυνάμεις μοίρασαν μεταξύ τους τήν Ἀφρική, οἱ γάλλοι κυρίευσαν τήν Τύνιδα καί τό Τονκίνο. Ἡ Ἀφρική ἐκμισθώθηκε ἄμεσα σέ ἑταιρίες (Νίγκερ, Νότιος Ἀφρική, Γερμανική-Νοτιοδυτική καί Ἀνατολική Ἀφρική) καί ἡ Μασοναλάνδη 2* καί τό Νατάλ καταλήφθηκαν γιά τό βαλάντιο τοῦ Rhodes.

Σύμφωνα μέ τό χειρόγραφο τοῦ Ἔνγκελς.

1* περιορισμένης εὐθύνης — 2* ἡ σημερινή Ροδεσία.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΚΑΙ ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ ΠΕΡΙΚΟΠΕΣ

Οἱ ξενόγλωσσες περικοπές, πού συμπεριλήφθηκαν μεταφρασμένες στίς ὑποσημειώσεις, δίνονται ἐδῶ στήν πρωτότυπη γλώσσα τους σύμφωνα μέ τήν 1η ἔκδοση τοῦ «Κεφαλαίου». Τά ὁλοφάνερα λάθη καί οἱ παραδρομές διορθώθηκαν σιωπηρά. Οἱ οὐσιαστικές ἀποκλίσεις ἀπό τό πρωτότυπο ἀναφέρονται σέ ὑποσημειώσεις.

Μέρος Πρῶτο

Σελ. 231 Ὑποσ. 30 "It is not meant to be asserted by him" (Ricardo "that two particular lots of two different articles, as a hat and a pair of shoes, exchange with one another when those two particular lots were produced by equal quantities of labour. By 'commodity' we must her understand the 'description of commodity', not a particular individual hat, pair of shoes etc. The whole labour which produces all the hats in England is to be considered, for this purpose, as divided among all the hats. This seems to me not to have been expressed at first, and in the general statements of this doctrine." ("Observations on some verbal disputes in Pol. Econ. etc.", London 1821, p. 53, 54.)

Σελ. 242 Ὑποσ. 31 "Where the quantity of wages, capital, and land, required to produce an article, have become different from what they where, that which Adam Smith calls the natural price of it, is also different, and that price which was previously its natural price, becomes, with reference to this alteration, its market-price; because, though neither the supply, not the quantity wanted may have changed" (...) "that supply is not now exactly enough for those persons who are able and willing to pay what is now the cost of production, but is either greater or less than that; so that the proportion between the supply, and what is, with reference to the new cost of production, the effectual demand, is different from what it was. An alteration in the rate of supply will then take place if there is no obstacle in the way of it, and at last bring the commodity to its new natural price. It may then seem good to some persons to say that, as the

commodity gets to its natural price by an alteration in its supply, the natural price is as much owing to one proportion between the demand and the sypply, as the market-price is to another; and consequently, that the natural price, just as much as the market-price, depends on the proportion that demand and supply bear to each other. ('The great principle of demand and supply is called into action to determine what A. Smith calls natural prices as well as market-prices.' – Malthus.[341])" ("Observations on certain verbal disputes etc.", London 1821, p. 60, 61.)

Σελ. 246 'Υποσ. 32 "If each man of a class could never have more than a given share, or aliquot part of the gains and possessions of the whole, he would readily combine to raise the gains" (...): "this is monopoly. But where each man thinks that he may any way increase the absolute amount of his own share, though by a process which lessens the whole amount, he will often do it: this is competetion." ("An Inquiry into those principles respecting the nature of demand etc.", London 1821, p. 105).

Σελ. 283 'Υποσ. 35 "We should also expect that, however the rate of the profits of stock might diminish in consequence of the accumulation of capital on the land, and the rise of wages, yet the aggregate amount of profits would increase. Thus, supposing that, with repeated accumulations of 100,000 £, the rate of profits should fall from 20 to 19, to 18, to 17 per cent., a constantly diminishing rate; we should expect that the whole amount of profits received by those expect that the whole amount of profits received by those successive owners of capital would be always progressive; that it would be greater when the capital was 200,000 £, than when 100,000 £; still greater when 300,000 £; and so on, increasing, though at a diminishing rate, with every increase of capital. This progression, however, is only true for a certain time; thus, 19 per cent. on 200,000 £ is more than 20 on 100,000 £; again 18 per cent. on 300,000 £ is more than 19 per cent. on 200,000 £; but after capital has accumulated to a large amount, and profits have fallen, the further accumulation diminishes the aggregate of profits. Thus, suppose the accumulation should be 1,000,000 £, and the profits 7 per cent., the whole amount of profits will be 70,000 £; now if an addition of 100,000 £ capital be made to the million, and profits should fall to 6 per cent., 66,000 £ or a diminution of 4000 £ will be received by the owners of stock, although the whole amount of stock will be increased from 1,000,000 £ to 1,100,000 £." Ricardo, "Pol. Econ.", chapt. VII ("Works", ed. MacCulloch, 1852, p. 68, 69).

Σελ. 301 'Υποσ. 36 "They conted the equality of profits will be brought about by the general rise of profits; and I am of opinion that the profits of the favoured trade will speedily submit to the general level." ([Ricardo, "Pol. Econ.",] "Works", ed. MacCulloch, p. 73.)

Σελ. 353 'Υποσ. 38 ... "the transport of commodities from one place to another." ([Ramsay,] "An Essay on the Distribution of Wealth", p. 19.)

"In the existing economical arrangements of society, the very act, which is performed by the merchant, of standing between the producer and the consumer, advancing to the former capital and receiving products in return, and handing over these products to the latter, receiving back capital in return, is a transaction, which both facilitates the economical process of the community, and adds value to the products in relation to which it is performed." ([S. P. Newman, "Elements of Pol. Ec." (Andover and New York 1835),] p. 174.)

... "since it adds value to products, for the same products, in the hands of consumers, are worth more than in the hands of producers'" (...) "strictly [...] an act of production." (p. 175.)

Σελ. 389 'Υποσ. 40 "Profit, on the general principle, is always the same, whatever be price; keeping its place like an incumbent body on the swelling or sinking trade[1*]. As, therefore, prices rise, a tradesman raises prices; as prices fall, a tradesman lowers price." (Corbet, "An Inquiry into the Causes etc. of the Wealth of Individuals". London 1841, p. 20.)

"The profit of trade is a value added to capital which is independent of price, the second" (speculation) " is founded on the variation in the value of capital or in price itself." (l. c. p. 128.)

Σελ. 402 'Υποσ. 43 "De Wisselbank heeft haren naam niet... van den wissel, wisselbrief, maar van wisselen van geldspeciën. Lang vóór het oprigten der Amsterdamsche wisselbank in 1609 had men in de Nederlandsche koopsteden reeds wisselaars en wisselhuizen, zelfs wisselbanken... Het bedrijf dezer wisselaars bestond daarin, dat zie de talrijke verscheidene muntspeciën, die door vreemde handelaren in het land gebragt worden, tegen wettelijk gangbare munt inwisselden. Langzamerhand breidde hun werkkring zich uit ... zij werden de kassiers en bankiers van hunne tijd. Maar in die vereeniging van de kassierderij met het wisselambt zach de regering van Amsterdam gevaar, en om dit gevaar te keeren, werd besloten tot het stichten eener groote inrigting, die zoo wel het wisselen als de kassierderij op openbaar gezag zou verrigten. Die inrigting was de beroemde Amsterdamsche Wisselbank van 1609. Evenzoo hebben de wisselbanken van Venetië, Genua, Stockholm, Hamburg haar ontstaan aan de gedurige noodzakelijkheid der verwisseling van geldspeciën te danken gehad. Van deze allen is de Hamburgsche de eenige die nog heden bestaat, om dat de behoefte aan zulk eene inrigting zich in deze koopstad, die geen eigen muntstelsel heeft, nog altijd doet gevoelen etc." (S. Vissering. "Handboek van Praktische Staathuishoudkunde". Amsterdam 1860. I, p. 247, 248.)

Σελ. 428 'Υποσ. 54 "You" (the Bank of England) "are very large dealers in the *commodity of capital?*" ("Report on Bank Acts", H. of C. 1857, [p. 104].)

[1*] Bei Corbet: tide.

Σελ. 445 "The equitableness of taking interest depends not upon a man's
Ὑποσ. 57 making or not making profit, but upon its" (...) "being capable of producing profit, if rightly employed." ("An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest, wherein the sentiments of Sir W. Petty and Mr. Locke, on that head, are considered", London 1750, p. 49. Verfasser der anonymen Schrift: J. Massie.)

Σελ. 445 "Rich people, instead of employing their money themselves ... let
Ὑποσ. 58 it out to other people for them to make profit of, reserving for the owners a proportion of the profits so made." (l. c. p. 23, 24.)

Σελ. 448 "The ambiguity of the term value of money of of the currency,
Ὑποσ. 60 when employed indiscriminately as it is, to signify both value in exchange for commodities and value in use of capital, is a constant source of confusion." (Tooke: "Inquiry into the Currency Principle", p. 77.)

Σελ. 454 "The natural rate of interest is governed by the profits of trade to
Ὑποσ. 61 particulars." (Massie, l. c. p. 51)

Σελ. 455 ... "by the accumulation of surplus capital necessarily accompany-
Ὑποσ. 64 ing the scarcity of profitable employment for it in previous years, by the release of hoards, and by the revival of confidence in commercial prospects." ("History of Prices from 1839 to 1847". London 1848, p. 54.)

Σελ. 456 "An old customer of a banker was refused a loan upon a 200,000 £
Ὑπόσ. 65 bond; when about to leave to make known his suspension of payment, he was told there was no necessity for the step, under the circumstances the banker would buy the bond at 150,000 £." ([H. Roy,] "The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844 etc." London 1864, p. 80.)

Σελ. 459 "By which, gambling in discounts, by anticipation of the altera-
Ὑποσ. 68 tions in the bank rate, has now become half the trade of the great heads of the money centre." ([H. Roy,] "The Theory of the Exchanges etc.", p. 113.)

Σελ. 461 "Thiss rule of dividing profits is not, however, to be applied
Ὑποσ. 70 particularly to every lender and borrower, but to lenders and borrowers in general ... remarkably great and small gains are the reward of skill and the want of understanding, which lenders have nothing at all to do with; for as they will not suffer by the one, they ought not to benefit by the other. What has been said of particular men in the same business is applicable to particular sorts of business; if the merchants and tradesmen employed in any one branch of trade get more by what they borrow than the common profits made by other merchants and tradesmen of the same country, the extraordinary gain is theirs, though it required only common skill

and understanding to get it; and not the lenders', who supplied them with money ... for the lenders would not have lent their money to carry on any business or trade upon lower terms than would admit of paying so much as the common rate of interest; and, therefore, they ought not to receive more than that, whatever advantage may be made by their money." (Massie, I. c. p. 50, 51.)

Σελ. 462	Bank rate	5	p.c.
Ὑποσ. 71	Market rate of disct., 60 days' drafts	$3^5/_8$	p.c.
	Do. do. 3 months	$3^1/_2$	p.c.
	Do. do. 6 months	$3^5/_{16}$	p.c.
	Loans to bill-brokers, da to day	1 to 2	p.c.
	Do. do. for one week	3	p.c.
	Last rate for fortnight, loans to stockbrokers	$4^3/_4$ to 5	p.c.
	Deposit allowance (banks)	$3^1/_2$	p.c.
	Do. do. (discount houses)	3 to $3^1/_4$	p.c.

("Daily News", vom 10. Dez. 1889.)

Σελ. 479 "The profits of enterprise depend upon the net profits of capital, not
Ὑποσ. 72 the latter upon the former." (Ramsay, l. c. p. 214. Net profits bei Ramsay immer = Zins.)

Σελ. 484 "Superintendence is here" (...) "completely dispensed with."
Ὑποσ. 73 (J. E. Cairnes, "The Slave Power". London 1862, p. 48, 49.)

Σελ. 485 "If the nature of the work requires that the workmen" (...) "should
Ὑποσ. 74 be dispersed over an extended area, the number of overseers and, therefore, the cost of the labour which requires this supervision, will be proportionately increased." (Cairnes, l. c. p. 44.)

Σελ. 491 "Masters are labourers as well as their journeymen. In this charac-
Ὑποσ. 78 ter their interest is precisely the same as that of their men. But they are also either capitalists, or the agents of capitalists, and in this respect their interest is decidedly opposed to the interest of the workmen." (p. 27.)

"The wide spread of education among the jourmeymen mechanics of this country diminishes daily the value of the labour and skill of almost all masters and employers by increasing the number of persons who possess their peculiar knowledge." (p. 30. Hodgskin, "Labour defended against the Claims of Capital etc.", London 1825.)

Σελ. 492 "The general relaxation of conventional barriers, the increased
Ὑποσ. 79 facilities of education tend to bring down the wages of skilled labour instead of raising those of the unskilled." (J. St. Mill, "Princ. of Pol. Econ.", 2nd ed., London 1849, I, p. 479.)

Σελ. 502 "It is clear, that no labour, no productive power, no ingenuity, and
Ὑποσ. 82 no art, can answer the overwhelming demands of compound interest. But all saving is made from the revenue of the capitalist,

so that actually these demands are constantly made and as constantly the productive power of labour refuses to satisfy them. A sort of balance is, therefore, constantly struck." ("Labour defended against the Claims of Capital", p. 23. – Von Hodgskin.)

Σελ. 566
Ὑποσ. 90 "It is a great error, indeed, to imagine that the demand for pecuniary accommodation (i. e. for the loan of capital) is identical with a demand for additional means of circulation, or even that the two are frequently associated. Each demand originates in circumstances peculiarly affecting itself, and very distinct from each other. It is when everything lookcs prosperous, when wages are high, prices on the rise, and factories busy, that an additional supply of *currency* is usually required to perform the additional functions inseparable from the necessity of making larger and more numerous payments; whereas it is chiefly in a more advanced stage of the commercial cycle, when difficulties begin to present themselves, when markets are overstocked, and returns delayed, that interest rises, and a pressure comes upon the Bank for advances of *capital*. It is true that there is no medium through which the Bank is accustomed to advance capital except that of its promissory notes; and that, to refuse the notes, therefore, is to refuse the accommodation. But, the accommodation once granted, everything adjusts itself in comformity with the necessities of the market; the loan remains, and the currency, if not wanted, finds its way back to the issuer. Accordingly, a very slight examination of the Parliamentary Returns may convince any one, that the securities in the hand of the Bank of England fluctuare more frequently in an opposite direction to its circulation than in concert with it, and that the example, therefore, of that great establishment furnishes no exception to the doctrine so strongly pressed by the country bankers, to the effect that no bank can enlarge its circulation, if that circulation be already adequate to the purposes to which a banknote currency is commonly applied; but that every addition to its advances, after that limit is passed, must be made from its capital, and supplied by the sale of some of its securities in reserve, or by abstinence from further investment in such securities. The table compiled from the Parliamentary Returns for the interval between 1833 and 1840, to which I have referred in a preceding page, furnishes continued examples of this truth; but two of these are so remarkable that it will be quite unnecessary for me to go beyond them. On the 3rd January, 1837, when the resources of the Bank were strained to the uttermost to sustain credit and meet the difficulties of the money market, we find its advances on loan and discount carried to the enormous sum of £ 17022000, an amount scarcely known since the war, and almost equal to the entire aggregate issues, which, in the meanwhile, remain unmoved at so low a point as £ 17076000! On the other hand, we have, on the 4th of June 1833 a circulation of £ 18892000 with a return of private securities in hand, nearly, if not the very lowest on record for the last half-century, amounting to no more than £ 972000!" (Fullarton, I. c. p. 97, 98.)

Μέρος Δεύτερο

Σελ. 771
Ὑποσ. 28 «Rien qu'à appliquer à des terres déjà transformées en moyen de production de secondes mises de capital on augmente la terre-capital sans rien ajouter à la terrematière, c'est-à dire à l'étendue de la terre ... La terre-capital n'est pas plus éternelle que tout autre capital ... La terre-capital est un capital fixe, mais le capital fixe s'use aussi bien que les capitaux circulants.» [«Misère de la Philosophie», p. 165.]

Σελ. 1015
Ὑποσ. 50 "Wages, profit, and rent are the three original sources of all revenue, as well as of all exchangeable value." (A. Smith[111].)

«C'est ainsi que les causes de la production matérielle sont en même temps les sources des revenus primitifs qui existent.» (Storch, I, p. 259.)

Σελ. 1033
Ὑποσ. 51 "Of net produce and gross produce, Mr. Say speaks as follows: 'The whole value produced is the gross produce; this value, after deducting from it the cost of production, is the net produce.' (Vol. II, p. 491.) There can, then, be no net produce, because the cost of production, according to Mr. Say, consists of rent, wages, and profits. In page 508, he says: 'the value of a product, the value of a productive service, the value of the cost of production, are all, then, similar values, whenever things are left to their natural course.' Take a whole from a whole and nothing remains." (Ricardo, "Principles", chap. XXXII, p. 512, Note.)

Σελ. 1035
Ὑποσ. 52 "In every society the price of every commodity finally resolves itself into some one or other, or all of those three parts" (viz. wages, profits, rent) ... "A fourth part, it may perhaps be thought, is necessary for replacing the stock of the farmer, or for compensating the wear and tear of his labouring cattle, and other instruments of husbandry. But it must be considered that the price of any instrument of husbandry, such as a labouring horse, is itself made up of the same three parts: the rent of the land upon which he is reared, the labour of tending and rearing him, and the profits of the farmer, who advances both the rent of his land, and the wages of his labour. Though the price of the corn, therefore, may pay the price as well as the maintenance of the horse, the whole price still resolves itself either immediately or ultimately into the same three parts of rent, labour" (soll heißen wages) "and profit". (A. Smith.)

Σελ. 1036
Ὑποσ. 53 «... profits du capital, ... anéantirait la possibilité même de l'industrie. Si le travailleur est forcé de payer 100 la chose pour laquelle il n'a reçu que 80, si le salaire ne peut racheter dans un

produit que la valeur qu'il y a mise, autant vaudrait dire que le travailleur ne peut rien racheter, que le salaire ne peut rien payer. En effet, dans le prix-de-revient il y a toujours quelque chose de plus que le salaire de l'ouvrier, et dans le prix-de-vente, quelque chose de plus que le profit de l'entrepreneur par exemple, le prix de la matière première, souvent payé à l'étranger ... Proudhon a oublié l'accroissement continuel du capital national; il a oublié que cet accroissement se constate pour tous les travailleurs, ceux de l'entreprise comme ceux de la main-d'œuvre.» («Revue des deux Mondes», 1848, t. 24, p. 998, 999.)

Σελ. 1039 Ὑποσ. 54 «Le capital circulant employé en matériaux, matières premières et ouvrage fait, se compose lui-même de marchandises dont le prix nécessaire est formé des mêmes éléments; de sorte qu'en considérant la totalité des marchandises dans un pays, il y aurait double emploi de ranger cette portion du capital circulant parmi les éléments du prix nécessaire.« (Storch, «Cours d'Éc. Pol.», II, p. 140.)

«Il est vrai que le salaire de l'ouvrier, de même que cette partie du profit de l'entrepreneur qui consiste en salaires, si on les considère comme une portion des subsistances, se composent également de marchandises achetées au prix courant, et qui comprennent de même salaires, rentes des capitaux, rentes foncières et profits d'entrepreneurs, ... cette observation ne sert qu'à prouver qu'il est impossible de résoudre le prix nécessaire dans ses éléments les plus simples.» (ib., Note.)

«Il est clair que la valeur du produit annuel se distribue partie en capitaux et partie en profits, et que chacune de ces portions de la valeur du produit anuuel va régulièrement acheter les produits dont la nation a besoin, tant pour entretenir son capital que pour renouveler son fonds consommable.» (p. 134, 135.)

... «Peut-elle» (...) «habiter ses granges ou ses étables, manger ses semailles et fourrages, s'habiller de ses bestiaux de labour, se divestir de ses instruments aratoires? D'après la thèse de M. Say il faudrait affirmer toutes ces questions.» (p. 135, 136.)

... «Sil' on admet que le revenu d'une nation est égal à son produit brut, c. à d. qu'il n'y a point de capital à en déduire, il faut aussi admettre qu'elle peut dépenser improductivement la valeur entière de son produit annuel sans faire le moindre tort à son revenu futur.» (p. 147.)

«Les produits qui constituent le capital d'une nation ne sont point consommables.» (p. 147.)

Σελ. 1048 Ὑποσ. 56 "It will be sufficient to remark that the same general rule which regulates the value of raw produce and manufactured commodities, is applicable also to the metals; their value depending not on the rate of profits, nor on the rate of wages, nor on the rent paid for mines, but on the total quantity of nabour necessary to obtain the metal, and to bring it to market." (Ricardo, "Princ.", chap. III, p. 77.)

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1 Τίς σημειώσεις τοῦ Μάρξ ἀπό ρωσικές πηγές τῆς περιόδου αὐτῆς τίς δημοσίευσε ἐνμέρει τό Ἰνστιτοῦτο Μαρξισμοῦ-Λενινισμοῦ τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ. Βλέπε τό Ἀρχεῖο Μάρξ-Ἔνγκελς, τόμος XI (Μόσχα 1948), τόμος XII (Μόσχα 1952), τόμος XIII (Μόσχα 1955). – Σελ. 19.

2 Ὁ Ἔνγκελς δέν πρόλαβε νά πραγματοποιήσει τήν πρόθεσή του νά ἐκδόσει τίς «Θεωρίες γιά τήν ὑπεραξία» σάν IV τόμο τοῦ «Κεφαλαίου». Τό 1905 – 1910 οἱ «Θεωρίες γιά τήν ὑπεραξία» ἐκδόθηκαν ἀπό τόν Καούτσκι, ὅμως μέ πλῆθος αὐθαίρετες παρεκβάσεις καί ἀλλαγές τοῦ κειμένου τοῦ Μάρξ. Ἡ νέα ἔκδοση τῶν «Θεωριῶν γιά τήν ὑπεραξία» τοῦ Μάρξ ἔγινε ἀπό τό Ἰνστιτοῦτο Μαρξισμοῦ-Λενινισμοῦ τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ σέ τρία τεύχη: τό πρῶτο τό 1954, τό δεύτερο τό 1957 καί τό τρίτο τό 1961 σέ ρωσική γλώσσα μέ βάση τά χειρόγραφα τοῦ Μάρξ. Ἀκολούθησε ἡ ἔκδοσή τους στή γερμανική γλώσσα ἀπό τό Ἰνστιτοῦτο Μαρξισμοῦ-Λενινισμοῦ τό 1965–1974 ἐπίσης σέ τρία τεύχη πού ἀποτελοῦν τόν 26° τόμο τῶν Ἔργων Μάρξ-Ἔνγκελς. – Σελ. 20

3 *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, δεκαπενθήμερο περιοδικό, πού ἱδρύθηκε τό 1863 στήν Ἰένα. Ἀπό τό 1872 ὥς τό 1890 τό ἔβγαζε ὁ Γιοχάννες Κόνραντ, καί ἀπό τό 1891 ὥς τό 1897 ὁ Βίλχελμ Λέξις. – Σελ. 21

4 *Θεωρία τῆς ὁριακῆς ὀφελιμότητας* – μιά ἀπολογητική ἀστική οἰκονομική θεωρία, πού δημιουργήθηκε στή δεκαετία 1870/80 σέ ἀντίθεση πρός τήν ἐργασιακή θεωρία τῆς ἀξίας τοῦ Μάρξ. Σύμφωνα μέ τή θεωρία αὐτή ἡ ἀξία ἑνός ἐμπορεύματος καθορίζεται ἀπό τήν «ὁριακή ὀφελιμότητά» του, δηλαδή ἀπό τήν ὑποκειμενική ἐκτίμηση τῆς ὀφελιμότητας τῆς μονάδας ἐκείνου τοῦ ἐμπορεύματος, πού ἱκανοποιεῖ τήν ὀλιγότερο ἐπιτακτική ἀνάγκη τοῦ ἀγοραστῆ. Ἡ θεωρία τῆς ὁριακῆς ὀφελιμότητας ἐξαρτᾶ τό μέγεθος τῆς ἀξίας ἀπό τή σχετική σπανιότητα τῶν ἐμπορευμάτων. Στήν πραγματικότητα, ὅμως, ἡ σχετική σπανιότητα τῶν ἐμπορευμάτων ἐξαρτιέται ἀπό τή μεγαλύτερη ἤ μικρότερη ἀξία τους, πού καθορίζεται ἀπό τήν κοινωνικά ἀναγκαία γιά τήν παραγωγή τους δαπάνη ἐργασίας. Ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων ἐπηρεάζει μέσω τῶν ἀγοραίων τιμῶν τήν ἔκταση τῆς ζήτησης, καί σ' αὐτήν τή ζήτηση προσαρμόζεται καί ἡ προσφορά τῶν ἐμπορευμάτων. Ἡ θεωρία τῆς ὁριακῆς ὀφελιμότητας ἀνήκει στίς θεωρητικές βάσεις τῆς σύγχρονης ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, γιατί στούς ἐκπροσώπους της φαίνεται κατάλληλη γιά νά συγκαλύψει τήν ἐκμετάλλευση τῶν ἐργατῶν στόν καπιταλισμό. – Σελ. 22

5 Lexis, «Kritische Erörterungen über die Währungsfrage». Δημοσιεύθηκε στό «Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich», Jg. V, Heft I, 1881, S. 87–122. «Χρονικό γιά τή νομοθεσία, τή διοίκηση καί τήν ἐθνική οἰκονομία στή Γερμανική Αὐτοκρατορία» – δεκαπενθήμερο περιοδικό πού πρωτοβγῆκε τό 1871. Ἀπό τό 1871 ὥς τό 1912 τό ἔβγαζε ὁ ἀστός οἰκονομολόγος Γ. Σμόλλερ στή Λειψία.

Διμεταλλισμός: Νομισματικό σύστημα στό ὁποῖο τή λειτουργία τοῦ χρήματος τήν ἐκπληρώνουν ταυτόχρονα δυό μέταλλα: ὁ χρυσός καί ὁ ἄργυρος. – Σελ. 23

6 «*Nuova Antologia di Scienze, Lettere ed Arti*» – ἰταλικό φιλελεύθερο περιοδικό γιά τή λογοτεχνία, τήν τέχνη καί τήν ἐπιστήμη. Ἐκδιδόταν ἀπό τό 1866 ὥς τό 1877 στήν Φλωρεντία καί ἀπό τό 1878 ὥς τό 1943 στή Ρώμη. – Στό τεῦχος τοῦ Ἀπρίλη 1883 τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ δημοσιεύθηκε τό ἄρθρο τοῦ Ἀχ. Λόρια μέ τόν τίτλο «Κάρλ Μάρξ», σελ. 409–542. – Σελ. 29

7 Ὁ Λόρια χρησιμοποίησε τή γαλλική ἔκδοση τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου», στήν ὁποία τό XI κεφάλαιο «Ποσοστό καί μάζα τῆς ὑπεραξίας» ἀντιστοιχεῖ στό IX κεφάλαιο τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης. – Σελ. 30

8 Βλέπε τόν πρόλογο τοῦ Ἔνγκελς στόν II τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Μάρξ. – Σελ. 31

9 Dulcamara – πρόσωπο τῆς ὄπερας τοῦ Ντονιτσέττι «Ἐλιξίριο τῆς ἀγάπης». Τύπος ἀπατεώνα καί τσαρλατάνου.

Sganarelle – πρόσωπο ἀπό τήν κωμωδία τοῦ Μολιέρου «Δόν Ζουάν», ὑπηρέτης τοῦ Δόν Ζουάν. Τύπος καπάτσου καί δειλοῦ ἀπατεώνα. – Σελ. 33

10 Σημείωμα πάνω στό ἄρθρο τοῦ κ. Στήμπελινγκ: «Σχετικά μέ τήν ἐπίδραση τῆς συγκέντρωσης τοῦ κεφαλαίου στό μισθό καί στήν ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας». Στό περιοδικό «Neue Zeit» 1887, No. 3, σελ. 127–139.

«*Die Neue Zeit*» («Νέα Ἐποχή») – θεωρητικό ὄργανο τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας, πού ἔπαιζε καθοδηγητικό ρόλο στό διεθνές ἐργατικό κίνημα. Τό περιοδικό «Neue Zeit» ἔβγαινε ἀπό τό 1883 ὥς τό 1923 στή Στουττγάρδη καί τό διεύθυνε ὁ Κάρλ Καούτσκι μέ συνεργάτη τόν Φράντς Μέρινγκ. Ἀπό τόν Ὀχτώβρη τοῦ 1917 τό ἔβγαζε ὁ Χάινριχ Κούνοφ. Ἀπό τό 1885 ὥς τό 1894 ὁ Ἔνγκελς ἔγραψε μιά σειρά ἄρθρα γιά τή «Neue Zeit», βοηθοῦσε διαρκῶς τή σύνταξη τοῦ περιοδικοῦ μέ τίς συμβουλές του καί ὄχι σπάνια τῆς ἔκανε κριτική γιά τίς παρεκκλίσεις της ἀπό τόν μαρξισμό στά ἄρθρα πού δημοσίευε. Ὕστερα ἀπό τό θάνατο τοῦ Φρίντριχ Ἔνγκελς ἄρχισαν ὅλο καί περισσότερο νά δημοσιεύονται στό περιοδικό ἄρθρα τῶν ἀναθεωρητῶν. Στή διάρκεια τοῦ πρώτου παγκόσμιου πολέμου τό περιοδικό «Neue Zeit» πῆρε θέση κεντριστική καί βοηθοῦσε ἔτσι τούς σοσιαλσωβινιστές. – Σελ. 33

11 Βλέπε τήν ἑλληνική ἔκδοση τοῦ I τόμου, σελ. 224–232. – Σελ. 44

12 Ramsay, «An essay on the distribution of wealth», Edinburgh 1836, p. 184. – Σελ. 57

13 Ὥς τά τέλη τοῦ 18ου αἰώνα κυριαρχοῦσε στή χημεία ἡ φλογιστική θεωρία. Ἐξηγοῦσε τήν οὐσία τῆς καύσης μέ τό ὅτι ὑπάρχει μιά ὑποθετική οὐσία, τό

φλογιστόν, πού φεύγει ἀπό τό καιόμενο ὑλικό. Ὅταν διαπίστωσαν ὅτι μεγαλώνει τό βάρος τῶν μετάλλων, ὅταν πυρώνονται στόν ἀέρα, οἱ ὀπαδοί αὐτῆς τῆς θεωρίας ἀπόδοσαν στό φλογιστόν τήν ἰδιότητα ἑνός ἀρνητικοῦ βάρους. Ὁ γάλλος χημικός Λαβουαζιέ ἀντέκρουσε τή φλογιστική θεωρία, γιατί διαπίστωσε καί ἀπέδειξε ὅτι ἡ οὐσία τῆς καύσης συνίσταται στήν ἕνωση τοῦ καιόμενου ἀντικειμένου μέ τό ὀξυγόνο. – Σχετικά μέ τή θεωρία τοῦ φλογιστοῦ βλέπε τόν πρόλογο τοῦ Ἔνγκελς στόν δεύτερο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου». – Σελ. 58

14 Τό Γενάρη τοῦ 1849, ὁ Προυντόν ἵδρυσε μιά «Λαϊκή Τράπεζα». Σκοπός τῆς τράπεζας αὐτῆς ἦταν νά μεσολαβεῖ στήν ἄμεση ἀνταλλαγή τῶν προϊόντων τῶν μικροπαραγωγῶν καί νά χορηγεῖ στούς ἐργάτες ἄτοκες πιστώσεις. Ἡ τράπεζα αὐτή, μέ τήν ὁποία ὁ Προυντόν ἤλπιζε νά πραγματοποιήσει μιά κοινωνική μεταρρύθμιση, χρεωκόπησε δυό μῆνες μετά τήν ἵδρυσή της. Μιά διεξοδική ἀνάλυση τῶν ἀπόψεων τοῦ Προυντόν κάνει ὁ Μάρξ στό ἔργο του «Ἡ ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας». – Σελ. 59

15 Βλέπε ἑλληνική ἔκδοση τοῦ I τόμου τοῦ «Κεφαλαίου», σελ. 181–182 καί 739–740. – Σελ. 61

16 Βλέπε τό 17ο κεφ. τοῦ I τόμου τοῦ «Κεφαλαίου», σελ. 552–559, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ 1954. – Σελ. 65

17 Ὁ Μάρξ ἔχει ὑπόψη του ἐδῶ ἐκεῖνο τό μέρος τῆς ἐργασίας του «Θεωρίες γιά τήν ὑπεραξία» πού ἐπρόκειτο νά ἀποτελέσουν τόν IV τόμο τοῦ «Κεφαλαίου», στό ὁποῖο ἀναλύει κριτικά τίς ἀπόψεις τοῦ Μάλθους γιά τήν ὑπεραξία. (Βλέπε Κ. Μάρξ: «Θεωρίες γιά τήν ὑπεραξία», μέρος III, σελ. 12 κ.ἑ. τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης 1972 ἤ Τεῦχος III τοῦ 26ου τόμου τῶν Ἔργων Μάρξ-Ἔνγκελς). – Σελ. 67

18 Βλέπε τό 15ο κεφάλαιο τοῦ I τόμου τοῦ «Κεφαλαίου»: «Ἀλλαγή στό μέγεθος τῆς τιμῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί τῆς ὑπεραξίας». – Σελ. 72

19 Ὁ Μάρξ ἔχει ὑπόψη του τήν ἑξῆς ἐργασία: A. Ure: «The Philosophy of Manufactures: or, an exposition of the Scientific, Moral, and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain». Second edition, London, 1835. – Σελ. 109

20 [Linguet], «Théorie des loix civiles, ou principes fondamentaux de la société», Londres 1767, τόμος 2ος, Βιβλίο 5ο, κεφ. 20. – Στό ἔργο του αὐτό ὁ γάλλος ἱστορικός διατυπώνει αὐτή τήν ὑπόθεση. – Σελ. 114

21 Κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῶν ἰδεῶν οὐτοπιστῶν σοσιαλιστῶν ἑνώθηκαν τό 1844 ἐργάτες τοῦ Ρότσνταιηλ (βορείως τοῦ Μάντσεστερ) καί συγκρότησαν τήν Society of Equitable Pioneers (Ἑταιρία τῶν δίκαιων σκαπανέων). Στήν ἀρχή ἦταν ἕνας καταναλωτικός συνεταιρισμός. Διευρύνθηκε γρήγορα καί ἵδρυσε συνεταιριστικά ἐργοστάσια παραγωγῆς. Μέ τούς σκαπανεῖς τοῦ Ρότσνταιηλ ἐγκαινιάστηκε μιά νέα περίοδος τῆς συνεταιριστικῆς κίνησης στήν Ἀγγλία καί σέ ἄλλες χῶρες. – Σελ. 114

22 Killing no murder (σκοτώνω δέν θά πεῖ δολοφονῶ) – Εἶναι ὁ τίτλος ἑνός λιβέλου, πού δημοσιεύθηκε στήν Ἀγγλία τό 1657. Ὁ συγγραφέας τοῦ Le-

velles Sexby καλοῦσε νά σκοτώσουν τόν σκληρό τύραννο Λόρδο-προστάτη Ὄλιβερ Κρόμβελ. Αὐτός πού θά τόν σκότωνε θά πρόσφερε μιά πατριωτική ὑπηρεσία. – Σελ. 120

[23] Court of Queen's Bench – ἕνα ἀπό τά πιό παλιά δικαστήρια στήν Ἀγγλία. Ὡς τήν μεταρρύθμιση τοῦ 1873 ἦταν τό ἀνώτατο ποινικό δικαστήριο καί ταυτόχρονα τό ἀνώτατο ἐφετεῖο γιά ὅλες τίς ὑποθέσεις τοῦ κοινοῦ ποινικοῦ δικαίου. Συνεδρίαζε μέ πρόεδρο τόν βασιλιά. Σήμερα ἀποτελεῖ τμῆμα τοῦ ἀνώτατου δικαστηρίου, τοῦ High Court. – Σελ. 120

[24] Ὁ Μάρξ ἔχει ὑπόψη του τό ἔργο τοῦ A. Ure πού ἀναφέρεται στή σημείωση 19 καί τό ἔργο τοῦ Ch. Babbage, «On the economy of machinery and manufactures», London, 1832, p. 280/281. – Σελ. 136

[25] R. Torrens. «An Essay on the Production of Wealth». London, 1821, p. 28 and 99. (Βλέπε ἐπίσης Κ. Μάρξ: «Θεωρίες γιά τήν ὑπεραξία», μέρος III τοῦ τρίτου τεύχους τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης, σελ. 66–74). – Σελ. 139

[26] Βλ. D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition, London 1821, p. 131–138. – Σελ. 139

[27] Οἱ εἰσαγωγικοί δασμοί στά σιτηρά ἐπιβλήθηκαν στήν Ἀγγλία μέ τούς λεγόμενους νόμους γιά τά σιτηρά πού ἐκδόθηκαν τό 1815, 1822 καί 1828. Σκοπός τους ἦταν νά περιορίσουν ἤ νά ἀπαγορεύσουν τήν εἰσαγωγή σιτηρῶν γιά νά κρατοῦνται ὑψηλές οἱ τιμές τους πρός ὄφελος τῶν μεγάλων ἄγγλων γαιοκτημόνων. Ἀπαγόρευαν τήν εἰσαγωγή σιταριοῦ, ὅταν ἡ ἐσωτερική τους τιμή ἔπεφτε κάτω ἀπό 80 σελλίνια τό κουάρτερ. Οἱ νόμοι γιά τά σιτηρά πού χειροτέρευαν τήν κατάσταση τῶν πιό φτωχῶν στρωμάτων τοῦ πληθυσμοῦ ἦταν ἀσύμφοροι καί γιά τήν βιομηχανική ἀστική τάξη, γιατί ἀκρίβαιναν τήν ἐργατική δύναμη, μείωναν τήν ἀπορροφητικότητα τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς καί παρεμπόδιζαν τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου. Καταργήθηκαν ὕστερα ἀπό μακρόχρονη πάλη ἀνάμεσα στούς μεγαλογαιοκτήμονες καί τήν ἀστική τάξη. Ἡ κατάργησή τους συνέβαλε στήν γρήγορη ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στήν Ἀγγλία. – Σελ. 140, 415

[28] Ὁ νόμος γιά τή δεκάωρη ἐργάσιμη ἡμέρα, πού ἀφοροῦσε μόνο τούς ἀνήλικους καί τίς γυναῖκες-ἐργάτριες, ψηφίστηκε ἀπό τήν ἀγγλική Βουλή στίς 8 τοῦ Ἰούνη 1847 καί μπῆκε σέ ἰσχή τήν 1η τοῦ Μάη 1848. Στήν πράξη, ὅμως, πολλοί ἐργοστασιάρχες ἀγνόησαν τό νόμο αὐτό. Βλέπε σχετικά τό 8ο κεφ. τοῦ Ι τόμου τοῦ «Κεφαλαίου». – Σελ. 140

[29] Ch. Babbage. «On the economy of machinery and manufactures». London, 1832, p. 280–281. – Σελ. 148

[30] D. Ricardo. «On the Principles of Political economy, and taxation». Third edition, London, 1821, chapter II. – Σελ. 148

[31] *Ἡ ἔλλειψη βαμβακιοῦ ἤ ἡ κρίση τοῦ βαμβακιοῦ τοῦ 1861–1865* – ἔτσι ὀνομάστηκε ἡ ὀξεία ἀνεπάρκεια βαμβακιοῦ στήν βαμβακουργία τῆς Ἀγγλίας καί μερικῶν ἄλλων χωρῶν, πού προκλήθηκε ἀπό τή διακοπή τῆς ἀποστολῆς βαμβακιοῦ ἀπό τήν Ἀμερική, λόγω τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν νότιων δουλοκτητικῶν Πολιτειῶν ἀπό τό στόλο τῶν βόρειων Πολιτειῶν κατά τή διάρκεια τοῦ ἀμερικάνικου ἐμφύλιου πολέμου. Ἡ ἔλλειψη βαμβακιοῦ ἐκδηλώθηκε τίς παραμονές τῆς κρίσης ὑπερπαραγωγῆς καί μπλέχτηκε μαζί της. Παρέλυσε τό μεγαλύτερο μέρος τῆς βαμβακοβιομηχανίας τῆς Εὐρώπης, πράγμα πού εἶχε βαριές συνέπειες γιά τήν κατάσταση τῶν ἐργατῶν. Τό 1862 στήν Ἀγγλία σταμάτησαν νά ἐργάζονται τά τρία πέμπτα τῶν ἀδραχτιῶν καί τῶν ἀργαλειῶν, πάνω ἀπό 75% τῶν ἐργατῶν τῆς βαμβακοβιομηχανίας ἔμειναν δυό ὁλόκληρα χρόνια ἄνεργοι ἤ ἡμιάνεργοι. Ἡ ἄθλια κατάσταση τῶν ἐργατῶν ἐπιδεινώθηκε ἀκόμα περισσότερο λόγω τῆς σιτοδείας πού σημειώθηκε στήν Εὐρώπη στά πρῶτα χρόνια τῆς δεκαετίας 1860. – Σελ. 156

[32] Τά Ateliers nationaux (Ἐθνικά ἐργαστήρια) δημιουργήθηκαν στή Γαλλία ὕστερα ἀπό τή φεβρουαρινή ἐπανάσταση μέ ἕνα διάταγμα τῆς προσωρινῆς κυβέρνησης. Σκοπός τῆς κυβέρνησης ἦταν νά δυσφημήσει στούς ἐργάτες τίς ἰδέες τοῦ Λουί Μπλάνκ σχετικά μέ τήν ὀργάνωση τῆς ἐργασίας καί νά χρησιμοποιήσει τούς στρατιωτικά ὀργανωμένους ἐργάτες τῶν ἐργαστηρίων στόν ἀγώνα ἐνάντια στό ἐπαναστατικό προλεταριάτο. Ἐπειδή ἀπότυχε αὐτό τό προκλητικό σχέδιο, νά διασπάσουν τήν ἐργατική τάξη, καί ἐπειδή ἐντεινόταν ὅλο καί περισσότερο ἡ ἐπαναστατική διάθεση ἀνάμεσα στούς ἐργάτες πού ἀπασχολοῦνταν στά ἐθνικά ἐργαστήρια, ἡ ἀστική κυβέρνηση πῆρε μιά σειρά ἀπό μέτρα γιά τήν κατάργηση τῶν ἐθνικῶν ἐργαστηρίων (μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀπασχολουμένων σ'αὐτά ἐργατῶν, ἀποστολή τους σέ δημόσια ἔργα στίς ἐπαρχίες κλπ.). Οἱ προκλήσεις αὐτές προκάλεσαν μεγάλη ἀγανάχτηση στό προλεταριάτο τοῦ Παρισιοῦ καί ἀποτέλεσαν μιά ἀπό τίς ἀφορμές γιά τό ξέσπασμα τῆς Ἰουλιανῆς ἐξέγερσης στό Παρίσι. Ὕστερα ἀπό τήν καταστολή τῆς ἐξέγερσης ἡ κυβέρνηση τοῦ Καβενιάκ μέ τό διάταγμά της τῆς 3 τοῦ Ἰούλη 1848 διέλυσε τά ἐθνικά ἐργαστήρια. – Σελ. 171

[33] Rodbertus-Jagetzow, «Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie», Berlin, 1851, S. 125. – Μιά λεπτομερειακή κριτική ἀνάλυση τῆς θεωρίας τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους τοῦ Ροντμπέρτους κάνει ὁ Μάρξ στίς «Θεωρίες γιά τήν ὑπεραξία». Βλέπε 2ο μέρος, σελ. 62–82 τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης. – Σελ. 175

[34] Smith. «An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations, Βιβλίο I, κεφ. 10 «Of wages and profit in the different employments of labour and stock». – Σελ. 179

[35] Τίς ἀπόψεις τοῦ Σερμπυλιέ γιά τό σχηματισμό τοῦ γενικοῦ ποσροστοῦ κέρδους τίς ἐξετάζει ὁ Μάρξ διεξοδικά στίς «Θεωρίες γιά τήν ὑπεραξία» στό 2ο μέρος, σελ. 364–372 τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης 1974. – Σελ. 200

[36] Settlement laws (νομοθεσία διαμονῆς) – τό 1662 ἐκδόθηκαν στήν Ἀγγλία νόμοι, πού στέρησαν ἀπό τούς μεροκαματιάρηδες τῆς γεωργίας τό δικαίωμα νά διαλέγουν μόνοι τους τόν τόπο διαμονῆς τους ἤ νά τόν ἀλλάξουν. Οἱ νόμοι αὐτοί ἀποτελοῦσαν συστατικό μέρος τῆς νομοθεσίας γιά τούς

φτωχούς. Πρόβλεπαν τήν ἐπιστροφή τῶν μεροκαματιάρηδων τῆς γεωργίας καί ἄλλων φτωχῶν στόν τόπο τῆς γέννησής τους ἤ τοῦ μόνιμου τόπου διαμονῆς τους καί τήν παραμονή τους σ' αὐτόν. Ὁ περιορισμός τῆς ἐλευθερίας κίνησης γιά τή μεγάλη μάζα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ δημιούργησε ὅρους πού ἐπέτρεπαν στούς μεγάλους γαιοκτήμονες, νά συμπιέζουν ὡς τό κατώτατο ὅριο τόν μισθό ἐργασίας τῶν ἐργατῶν. – Σελ. 221

37 Ἔχει ὑπόψη του τίς ἐργασίες τοῦ *G. L. Maurer:* «Einleitung zur Geschichte der Marx-Hof-Dorf- und Stadt-Verfassung und der öffentlichen Gewalt». München 1854. «Geschichte der Markenverfassung in Deutschland». Erlangen 1856. «Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland» Bd. I–IV, Erlangen 1862–1863. «Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland», Bd. I–II, Erlangen 1865–1866. «Geschichte der Städteverfassung in Deutschland» Bd. I–IV.
L. H. Morgan: «Acient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism to Civilisation». London 1877. – Σελ. 224

38 *D. Ricardo:* «On the Principles of Political Economy, and taxation,» Third edition, London 1821, p. 60–61. – Σελ. 226

39 Οἱ ἀπόψεις πού ἀναφέρονται διατυπώνονται στίς ἐργασίες τοῦ Ρικάρντο: «On the Principles of Political Economy etc» σελ. 60–61. Καί τοῦ Χ. Στόρχ: «Cours d'économie politique, ou Exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations». Tome II, st.-Pétersbourg, 1815, p. 78–79. (Γιά τό ἴδιο ζήτημα βλέπε ἐπίσης Karl Marx: «Θεωρίες γιά τήν ὑπεραξία», μέρος II, σελ. 89 καί 93, τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης) – Σελ. 231

40 Corbet, «An iquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the principles of trade and speculation explained», London 1841. p. 42–44. – Σελ. 232

41 Ὁ συγγραφέας τοῦ ἀνώνυμου ἔργου «Observations on certain Verbal Disputes in Political Economy» παραθέτει ἐδῶ μιά περικοπή ἀπό τήν πρώτη ἔκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ Μάλθους «Principles of Political Economy», London 1820, p. 75. – Σελ. 242

42 Servum pecus imitatorum –ἀναδιάταξη τῶν λέξεων: O imitatores, servum pecus! (Ὦ μίμε, δουλικό πλάσμα!). Ἀπό τίς Ἐπιστολές τοῦ Ὁράτιου. Βιβλίο I, Ἐπιστολή 19. – Σελ. 257

43 Βλέπε τό μέρος ἐκεῖνο τῶν «Θεωριῶν γιά τήν ὑπεραξία», στό ὁποῖο ὁ Μάρξ ἀναλύει κριτικά τίς ἀπόψεις τοῦ Ρικάρντο σχετικά μέ τήν ἐπίδραση τῶν διακυμάνσεων τοῦ μισθοῦ ἐργασίας στίς τιμές παραγωγῆς. (Βλέπε τή ρωσική ἔκδοση τοῦ II μέρους τῶν «Θεωριῶν γιά τήν ὑπεραξία» τοῦ Μάρξ, σελ. 183–197. – Σελ. 258

44 Στό ἴδιο ἔργο τοῦ Κόρμπετ πού ἀναφέρεται στή σημείωση 40, σελ. 100–102. – Σελ. 265

45 Ὁ Μάρξ παραπέμπει στό II μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν ὑπεραξία», σελ. 435–466 καί 541–543, τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης. – Σελ. 270

46 Πρόκειται γιά τόν ἀπόλυτο γενικό νόμο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συσσώρευσης, πού διατύπωσε ὁ Μάρξ στόν I τόμο τοῦ «Κεφαλαίου». (Βλ. σελ. 647 καί 666–667 τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ 1959 τοῦ I τόμου τοῦ «Κεφαλαίου»). – Σελ. 280

47 Hinc illae lacrimae (Νά γιατί τά δάκρυα ἐκεῖνα) – λόγια ἀπό τήν κωμωδία τοῦ ρωμαίου δραματουργοῦ Πούμπλιους Τερέντιους: «Τό κορίτσι ἀπό τήν Ἄνδρο», Πράξη πρώτη, σκηνή πρώτη. – Σελ. 283

48 Βλέπε σημείωση 45. – Σελ. 283

49 Βλέπε W. Roscher. «System der Volkswirtschaft». Band I: «Die Grundlagen der Nationalökonomie». Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage, Stuttgart und Augsburg, 1858, § 108, S. 192. – Σελ. 284

50 Τήν κριτική ἀνάλυση τῆς θεωρίας γιά τό κέρδος τοῦ Α. Σμίθ τή δίνει ὁ Μάρξ στό II μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν ὑπεραξία». – Σελ. 284

51 «Profit upon alienation» («κέρδος ἀπό ἐκποίηση)– μιά διατύπωση τοῦ Τζαίημς Στούαρτ («An inquiry into the Principles of Political Economy», Vol. I, London 1805, p. 244), σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό κέρδος τοῦ κεφαλαιοκράτη προκύπτει σάν ἀποτέλεσμα πούλησης τοῦ ἐμπορεύματος πάνω ἀπό τήν ἀξία του. Ὁ Μάρξ ἀναλύει τή διατύπωση αὐτή στό I μέρος τῶν «Θεωριῶν γιά τήν ὑπεραξία». Βλέπε στίς σελίδες 7–9 τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης. – Σελ. 291, 417

52 Ricardo, «On the principles of Political Economy, and Taxation», London 1821, chapter 7. – 300

53 E. West. «Essay on the Application of Capital to Land, with Observations shewing the Impolicy of any Great Restriction of the Importation of Corn». By a Fellow of University College of Oxford. London 1815. – Σελ. 306

54 Th. Chalmers, «On Political Economy in connexion with the Moral State and Moral Prospects of Society». Second edition, Glasgow, 1832, p. 88–89 and 99. – Σελ. 311

55 Ἡ Ὁλλανδική Ἑταιρία τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν ἱδρύθηκε τό 1602. Ἀπόκτησε ἀπό τήν ὀλλανδική κυβέρνηση τό μονοπώλιο γιά τό ἐμπόριο μέ τίς Ἀνατολικές Ἰνδίες, ὑποχρεωνόταν ὅμως νά παλαίβει ἐνάντια στόν πορτογαλικό καί ἀγγλικό ἀνταγωνισμό. Ἡ ἑταιρία ἦταν ἕνα σημαντικό ὄργανο στά χέρια τῆς ὀλλανδικῆς ἀστικῆς τάξης γιά τή δημιουργία δικοῦ της ἀποικιακοῦ κράτους στήν Ἰνδονησία. Τά κέρδη τῆς ἑταιρίας ἔπαιξαν σημαντικό ρόλο στήν πρωταρχική συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου στίς Κάτω Χῶρες. Πρός τό τέλος τοῦ 17ου αἰώνα ἄρχισε ἡ παρακμή τῆς ἑταιρίας. Οἱ ἀπανωτές ἐξεγέρσεις τοῦ ὑποδουλωμένου πληθυσμοῦ, πού καταπνίγονταν μέ τόν πιό ἄγριο τρόπο, ἡ προοδευτική ἀραίωση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας, τά μεγάλα ἔξοδα γιά τίς αὐξανόμενες φρουρές καί ἡ γενική ὑποχώρηση τῆς παλαιότερης δύναμης καί σημασίας τῶν Κάτω Χωρῶν ὁδήγησαν τελικά στήν κατάρρευση τῆς Ὁλλανδικῆς Ἑταιρίας τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν. Τό 1798 διαλύθηκε.

Κύριο χαρακτηριστικό τῆς δράσης τῆς ἑταιρίας στήν Ἰνδονησία ἦταν ἡ βίαιη στερέωση καί διατήρηση τῶν προκαπιταλιστικῶν παραγωγικῶν σχέσεων (δουλοκτητικῶν καί φεουδαρχικῶν) καί ἡ καταλήστεψη τοῦ ἰθαγενοῦς πληθυσμοῦ μέ τή βοήθεια τοῦ ντόπιου φεουδαρχικοῦ-γραφειοκρατικοῦ μηχανισμοῦ πού μπῆκε στήν ὑπηρεσία τῶν Ὀλλανδῶν. Ἡ ἑταιρία ἔβγαζε τεράστια κέρδη ἀπό τήν πούληση ἐξαγωμένων ἀπό τήν Ἰνδονησία ἀγροτικῶν προϊόντων. Ἀργότερα ἔχουν εἰσαχθεῖ στήν ἀγροτική οἰκονομία ὑποχρεωτικά νέες καλλιέργειες, (ἰδίως τοῦ καφέ), πού ἡ ἐσοδεία τους δόθηκε ὁλοκληρωτικά στήν ἑταιρία. – Σελ. 387

56 Βλέπε τή σημείωση ἀριθμ. 50. – Σελ. 389

57 Βλ. Roscher, «System der Volkswirtschaft». Band I:«Die Grundlagen der Nationalökonomie». Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage, Stuttgart und Augsburg 1858, § 60, S. 103. – Σελ. 389, 410

58 Ὁ ἀρχαῖος ἕλληνας φιλόσοφος Ἐπίκουρος, πού γενικά ἦταν ὑλιστής καί ἄθεος, ἔλεγε ὅτι ὑπάρχει ἄπειρο πλῆθος κόσμων. Ὅτι οἱ κόσμοι αὐτοί γεννιοῦνται καί ὑπάρχουν σύμφωνα μέ τούς δικούς τους φυσικούς νόμους. Κατά τή γνώμη του οἱ θεοί, ἄν καί ὑπάρχουν, βρίσκονται ἔξω ἀπό τούς κόσμους, στά ἐνδιάμεσα διαστήματα ἀνάμεσα στούς κόσμους, καί δέν ἀσκοῦν καμιά ἐπίδραση οὔτε στήν ἀνάπτυξη τοῦ σύμπαντος, οὔτε στή ζωή τοῦ ἀνθρώπου. – Σελ. 418, 747

59 Ὁ Μάρξ ἀναφέρεται ἐδῶ στό ἔργο τοῦ Λουθήρου «Von Kauffshandlung und Wucher». «Der Sechste Teil der Bücher des Ehrwirdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri». Wittembergk 1589, S. 296–297. Τήν περικοπή ἀπό τόν Λούθηρο τήν παραθέτουμε, ὅπως ὑπάρχει στήν πρώτη ἔκδοση τοῦ III τόμου τοῦ «Κεφαλαίου». Ἀμβοῦργο 1894. – Σελ. 420

60 Ὁ Μάρξ ἔχει ὑπόψη του τήν ἀπότομη παρακμή στά τέλη τοῦ 15ου καί στίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰώνα τῆς Γένουας, τῆς Βενετίας καί ἄλλων πόλεων τῆς Β. Ἰταλίας, ὕστερα ἀπό τίς μεγάλες γεωγραφικές ἀνακαλύψεις τῆς περιόδου ἐκείνης: ἀνακάλυψη τῆς Κούβας, τῆς Ἀϊτῆς, τῶν νησιῶν Μπαχάμας καί σέ συνέχεια τῆς Β. Ἀμερικῆς, καθώς καί τοῦ δρόμου πρός τίς Ἰνδίες, περιπλέοντας τό νότιο ἄκρο τῆς Ἀφρικῆς καί ἀργότερα καί τῆς Ν. Ἀμερικῆς. Ἔτσι, ἐνῶ παρήκμαζαν ἡ Γένουα καί ἡ Βενετία, τόν κύριο ρόλο στό παγκόσμιο ἐμπόριο ἄρχιζαν νά τόν παίζουν ἡ Πορτογαλία, ἡ Ἱσπανία καί ἡ Ἀγγλία, λόγω τῆς θέσης τους στόν Ἀτλαντικό Ὠκεανό. – Σελ. 421

61 [Massie], «An essay on the governing causes of the natural rate of interest», London 1750. p. 60 – Σελ. 421

62 Poppe, «Geschichte der Technologie seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an das Ende des achtzehnten Jahrhunderts», Band I, Göttingen 1807, S. 70 – Σελ. 425

63 Τά λόγια πού ἀναφέρονται εἶναι τοῦ Σάρλ-Φρανσουά Σεβέ, ἑνός συντάχτη τῆς ἐφημερίδας «La voix du peuple» («Ἡ φωνή τοῦ λαοῦ»). Ἔχει συντάξει τήν πρώτη ἐπιστολή τοῦ βιβλίου «Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon», Paris 1850.

«La Voix du Peuple» – βδομαδιάτικο περιοδικό πού τό ἔβγαζε ὁ Προυντόν στό Παρίσι ἀπό τήν 1η τοῦ Ὀχτώβρη 1849 ὥς τίς 14 τοῦ Μάη 1850. – Σελ. 436

64 «The Economist» – ἀγγλικό βδομαδιάτικο οἰκονομικό καί πολιτικό περιοδικό. Ἐκδίδεται στό Λονδίνο ἀπό τό 1843. Εἶναι ὄργανο τῆς μεγάλης βιομηχανικῆς ἀστικῆς τάξης. – Σελ. 453

65 Ὁ Μάρξ ὀνομάζει εἰρωνικά τόν Κ. Ἄρντ «φιλόσοφο τοῦ φόρου γιά τούς σκύλους», γιατί ὁ συγγραφέας αὐτός στό βιβλίο του ἀφιέρωσε εἰδική παράγραφο (§ 88, σελ. 420–421) γιά νά ὑποστηρίξει τήν ὀρθότητα καί τή σκοπιμότητα τοῦ φόρου γιά τούς σκύλους. – Σελ. 459

66 «The Daily News» – ἀγγλική φιλελεύθερη καθημερινή ἐφημερίδα, ὄργανο τῆς βιομηχανικῆς ἀστικῆς τάξης. Μέ τόν τίτλο αὐτό ἔβγαινε στό Λονδίνο ἀπό τό 1846 ὥς τό 1930. – Σελ. 462

67 Βλ. [*J. Massie*], «An essay on the governing causes of the Natural Rate of Interest; wherein the Sentiments of Sir William Petty and Mr. Locke, on that Head, are considered». London 1750; *D. Hume*, «Of interest» (1752). In: *Hume, David.* «Essays and Treatises on several Subjects». A new edition. In two volumes. Vol. I. containing Essays, moral, political,— new edition. In two volumes. Vol. I, containing Essays, moral, political, and literary, London 1764 (Βλέπε σχετικά καί τοῦ Κ. Μάρξ «Θεωρίες γιά τήν ὑπεραξία». Μέρος I, ρωσική ἔκδοση, Μόσχα 1953, σελ. 355–360). – Σελ. 475

68 *Βιβλία τοῦ Μάγκο* – εἶναι τό ἔργο τοῦ καρχηδόνιου συγγραφέα Μάγκο γιά τή γεωργία, ἰδιαίτερα γιά τήν καλλιέργεια φυτειῶν πάνω στή βάση τῆς δουλείας, πού ἄκμαζε στήν Καρχηδόνα. Εἶναι ἄγνωστο πότε γράφηκε τό ἔργο αὐτό. Ὕστερα ἀπό τήν καταστροφή τῆς Καρχηδόνας τό ἔργο αὐτό μεταφράστηκε μέ ἀπόφαση τῆς ρωμαϊκῆς Γερουσίας στά λατινικά καί συστήθηκε ἐπίσημα σάν ὑποδειγματικό ἔργο γιά τήν ὀρθολογική ὀργάνωση τῆς ρωμαϊκῆς γεωργίας. – Σελ. 485

69 «New-York Daily Tribune» – ἀμερικάνικη ἐφημερίδα πού ἐκδιδόταν ἀπό τό 1841 ὥς τό 1924. Στίς δεκαετίες 1840 καί 1850 πῆρε προοδευτική θέση καί τάχθηκε ἐνάντια στή δουλεία. Ἡ συνεργασία τοῦ Μάρξ μέ τήν ἐφημερίδα ἄρχισε τόν Αὔγουστο τοῦ 1851. Ἕνας μεγάλος ἀριθμός τῶν ἄρθρων γιά τήν «New-York Daily Tribune» γράφτηκαν ἀπό τόν Ἔνγκελς ὕστερα ἀπό παράκληση τοῦ Μάρξ. Κατά τήν περίοδο πού ὕστερα ἀπό τήν ἐπανάσταση τοῦ 1848–1849 ἐπικράτησε πάλι ἡ ἀντίδραση στήν Εὐρώπη ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς χρησιμοποίησαν αὐτή τήν πλατιά διαδεδομένη προοδευτική ἀμερικάνικη ἐφημερίδα γιά νά καυτηριάζουν, στηριζόμενοι στά γεγονότα, τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία, νά ἀποκαλύπτουν τίς ἐνυπάρχουσες σ' αὐτήν ἀσυμβίβαστες ἀντιφάσεις καί νά τονίζουν τόν περιορισμένο χαρακτήρα τῆς ἀστικῆς δημοκρατίας.

Τό Μάρτη τοῦ 1862 κατά τή διάρκεια τοῦ ἐμφυλίου πολέμου στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς, σταμάτησε ἡ συνεργασία τοῦ Μάρξ μέ τήν ἐφημερίδα. Ἀποφασιστικό ρόλο γιά τή διακοπή τῶν σχέσεων τῆς «New-York Daily Tribune»» καί τοῦ Μάρξ ἔπαιξε ἡ ἐπικράτηση στή σύνταξη τῆς ἐφημερίδας τῶν ὀπαδῶν ἑνός συμβιβασμοῦ μέ τίς Πολιτεῖες, στίς ὁποῖες κυ-

ριαρχοῦσε ἡ δουλεία, καθώς καί ἡ ἐγκατάλειψη τῆς προοδευτικῆς τοποθέτησής της. – Σελ. 487

70 Ἀπό τόν «Φάουστ» τοῦ Γκαῖτε, 5η σκηνή (στήν ὑπόγεια ταβέρνα Ἄουερμπαχ τῆς Λειψίας). – Σελ. 496

71 Τήν περικοπή τοῦ Λουθήρου τήν πήραμε ἀπό τήν 1η ἔκδοση τοῦ 3ου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου», πού ἐκδόθηκε τό 1894 ἀπό τόν Ἔνγκελς στό Ἁμβοῦργο. – Σελ. 497

72 Σχετικά μέ τό κεφάλαιο τοῦ Πίττς γιά τήν ἀπόσβεση τοῦ Δημόσιου χρέους μιλάει ὁ Μάρξ πιό διεξοδικά στό ἄρθρο του «Ὁ προϋπολογισμός τοῦ κ. Ντισραέλι» (Βλέπε στίς σελ. 448–449 τοῦ 12ου τόμου τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης τῶν Ἔργων Μάρξ-Ἔνγκελς.) – Σελ. 497

73 Βλ. [Malthus], «An Essay on the Principle of population, as is affects the future improvement of society, with remarks on the speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and other writers», London 1798, p. 25/26. Σελ. 499

74 Πρόκειται γιά τόν «Act 26 Georg II, cap. 31» – δηλαδή γιά τόν 31ο νόμο τοῦ 26ου ἔτους τῆς βασιλείας Γεωργίου τοῦ 3ου: «An act for vesting certain sums in commissioners, at the end of every quarter of a year, to be by them applied to the reduction of the national debt. (Anno vicesimo sexto Georgii III, regis).» – Σελ. 499

75 *Μολώχ.* – ὁ θεός τοῦ Ἡλίου στή θρησκεία τῶν ἀρχαίων Φοινίκων καί Καρχηδονίων, ἡ λατρεία τοῦ ὁποίου ἀπαιτοῦσε θυσία παιδιῶν. Ἀργότερα τό ὄνομα Μολώχ χρησιμοποιοῦνταν γιά νά ἐκφράσουν τή θηριώδικη βία πού καταβροχθίζει τά πάντα. – Σελ. 500

76 Ὁ Μάρξ ἔχει ὑπόψη του τίς παρακάτω ἐργασίες: *John Stuart Mill:* «Principles of Political economy with some of their applications social philosophy», vol. 1, 2, ed. London 1849, S. 91/92
Carey: «Principles of social science», vol. III, Philadelphia, London, Paris 1859, S. 71–73
Roscher: «Die Grundlagen der Nationalökonomie», 3. Auflage, Stuttgart, Augsburg 1858, § 45. – Σελ. 501

77 «Revue des deux Mondes». Δεκαπενθήμερο ἀστικό περιοδικό γιά ζητήματα ἱστορίας, πολιτικῆς, φιλολογίας καί τέχνης. Ἐκδίδεται στό Παρίσι ἀπό τό 1829. – Σελ. 506

78 Πρόκειται γιά τίς παρακάτω ἐκθέσεις: 1) «First Report from the Secret Committee on Commercial Distress; with the Minutes of Evidence. Ordered, by the House of Commons, to be Printed, 8 June 1848» 2) «Report from the Secret Committee of the House of Lords appointed to Inquire into the Causes of thwo Distress which has for some Time pervailed among the Commercial Classes, and how far it has been affected by th3 Laws for regulating the Issue of Bank Notes payable on Demand, Together with the Minutes of Evidence, and an Appendix. Ordered, by the House of Commons, to be Printed, 28 July 1848 (Reprinted 1857)». – Σελ. 509

79 Ὕστερα ἀπό τήν κατάργηση τοῦ μονοπωλίου τῆς Ἑταιρίας τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν στό ἐμπόριο μέ τήν Κίνα (1833) οἱ ἄγγλοι ἰδιωτικοί ἔμποροι ἄρχισαν νά καταχτοῦν τήν κινεζική ἀγορά. Στήν ἐπιδίωξή τους αὐτή χρησιμοποιοῦσαν ὅλα τά μέσα. Ὁ πρῶτος πόλεμος τοῦ ὀπίου (1839–1842), πού ἦταν ἕνας ἐπιθετικός πόλεμος τῆς Ἀγγλίας ἐνάντια στήν Κίνα, εἶχε γιά σκοπό νά ἀνοίξει τήν κινεζική ἀγορά στό ἀγγλικό ἐμπόριο. Μέ τόν πόλεμο αὐτό ἄρχισε ἡ μετατροπή τῆς Κίνας σέ ἡμιαποικιακή χώρα. Ἤδη ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα ἡ Ἀγγλία προσπαθοῦσε μέ τή λαθρεμπορική εἰσαγωγή στήν Κίνα τοῦ ὀπίου, πού παραγόταν στίς Ἰνδίες, νά ἰσοζυγίσει τίς παθητικές της ἐμπορικές συναλλαγές μέ τήν Κίνα, σκόνταψε ὅμως στήν ἀντίσταση τῶν κινεζικῶν ἀρχῶν, πού τό 1839 κατάσχεσαν καί ἔκαψαν ὅλα τά ἀποθέματα ὀπίου πού ὑπῆρχαν στά ξένα καράβια στό λιμάνι τῆς Καντώνας. Αὐτό ἀποτέλεσε τήν ἀφορμή γιά τόν πόλεμο, στόν ὁποῖο ἡ Κίνα ἡττήθηκε. Οἱ ἄγγλοι ἐκμεταλλεύτηκαν τήν ἧττα αὐτή τῆς καθυστερημένης φεουδαρχικῆς Κίνας καί τῆς ὑπαγόρευσαν τή ληστρική συνθήκη εἰρήνης τοῦ Νανκίνγκ (Αὔγουστος 1842). Ἡ συνθήκη τοῦ Νανκίνγκ καθόρισε τό ἄνοιγμα 5 κινέζικων λιμένων (τῆς Καντώνας, τοῦ Ἀμόϊ, τοῦ Φουτσόου, τοῦ Νίνγκπο καί τῆς Σαγκάης) γιά τό ἀγγλικό ἐμπόριο, τήν ἐκχώρηση «γιά πάντα» τοῦ Χονγκκόνγκ στήν Ἀγγλία καί τήν πληρωμή μεγάλων πολεμικῶν ἀποζημιώσεων. Σύμφωνα μέ τό συμπληρωματικό πρωτόκολλο τῆς συνθήκης τοῦ Νανκίνγκ ἡ Κίνα ὑποχρεώθηκε νά παραχωρήσει τό δικαίωμα τῆς ἑτεροδικίας στούς ξένους. Μέ τήν ἐλεύθερη εἰσαγωγή ὀπίου στήν Κίνα ἡ Ἀγγλία ἐπιδίωκε συνειδητά τή μαζική δηλητηρίαση καί τήν ὑπόσκαψη τῆς ὑγείας τῶν κινέζων. – Σελ. 513

80 Konsignation (consignatio – ἐπιλέξει – ὑπογραφή) μορφή πούλησης ἐμπορευμάτων πού ἐξάγονται στό ἐξωτερικό, κατά τήν ὁποία ὁ ἐξαγωγέας στέλνει τά ἐμπορεύματα στήν ἀποθήκη μιᾶς ἀλλοδαπῆς φίρμας γιά νά πουληθοῦν σύμφωνα μέ καθορισμένους ὅρους. – Σελ. 514

81 *Ὁ νόμος περί Τραπεζῶν τοῦ 1844* – Γιά νά ὑπερνικήσει τίς δυσκολίες κατά τήν ἀνταλλαγή τραπεζογραμματίων μέ χρυσό, ἡ ἀγγλική κυβέρνηση μέ πρωτοβουλία τοῦ Ρόμπερτ Πήλ ἐξέδοσε τό 1844 ἕνα νόμο πού ἀναδιάρθρωνε τήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας. Ὁ νόμος αὐτός χώριζε τήν Τράπεζα σέ δυό ἐντελῶς ἀνεξάρτητα τμήματα μέ ξεχωριστό κεφάλαιο τό καθένα: Banking – Department (τραπεζικό τμῆμα), πού ἀσχολοῦνταν μέ καθαρές τραπεζικές ἐπιχειρήσεις, καί τό Issue-Department (ἐκδοτικό τμῆμα) πού ἀσχολοῦνταν μέ τήν ἔκδοση τῶν τραπεζογραμματίων. Τά τραπεζογραμμάτια αὐτά ἔπρεπε νά ἔχουν μιά γερή κάλυψη μέ τή μορφή ἑνός εἰδικοῦ ἀποθέματος σέ χρυσό, πού ἔπρεπε νά εἶναι κάθε στιγμή διαθέσιμο. Ἡ ἔκδοση τραπεζογραμματίων πού δέν καλύπτονταν μέ χρυσό περιορίστηκε σέ 14 ἑκατομμύρια λίρες στερλίνες. Ὁ ἀριθμός τῶν κυκλοφορούντων τραπεζογραμματίων, ὅμως, παρά τόν νόμο περί Τραπεζῶν τοῦ 1844 δέν ἐξαρτιόταν στήν πράξη ἀπό τό ἀπόθεμα σέ χρυσό, ἀλλά ἀπό τή ζήτηση στή σφαίρα κυκλοφορίας. Τόν καιρό τῶν οἰκονομικῶν κρίσεων, στή διάρκεια τῶν ὁποίων ἦταν ἐξαιρετικά μεγάλη ἡ ἔλλειψη χρήματος, ἡ ἀγγλική κυβέρνηση καταργοῦσε προσωρινά τόν νόμο τοῦ 1844 καί αὔξανε τό ποσό τῶν τραπεζογραμματίων πού δέν καλύπτονταν μέ χρυσό. (Σχετικά μέ τόν νόμο αὐτό βλέπε σέ τοῦτο τόν τόμο τό κεφ. 34 «Τό

Currency Principle καί ἡ ἀγγλική νομοθεσία γιά τίς Τράπεζες τοῦ 1844».) – Σελ. 515, 531, 546, 598

[82] «*The Manchester Guardian*» – ἀγγλική ἀστική ἐφημερίδα πού πρωτοεκδόθηκε στό Μάντσεστερ τό 1821, ὄργανο τῶν ὀπαδῶν τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου, ἀργότερα ὄργανο τοῦ Φιλελεύθερου Κόμματος. – Σελ. 516

[83] *Lombardstreet* – δρόμος στό Σίτυ τοῦ Λονδίνου, στήν ὁποία βρίσκονται οἱ σημαντικότερες Τράπεζες καί ἐμπορικές ἐπιχειρήσεις τῆς Ἀγγλίας. – Σελ. 517, 627

[84] *Mincing Lane* – ὁδός στό Λονδίνο, κέντρο τοῦ χονδρικοῦ ἐμπορίου μέ ἀποικιακά εἴδη, γνωστό καί σάν Χρηματιστήριο τοῦ καφέ καί τοῦ τσαγιοῦ. – Σελ. 517, 627

[85] *Currency Principle (Currency – Theory)* (Ἀρχή τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας) ἤ «χρηματική Σχολή» – μιά θεωρία γιά τό χρῆμα, πού ξεκίνησε ἀπό τήν ποσοτική θεωρία τοῦ χρήματος, πού εἶχε διαδοθεῖ πλατιά στό πρῶτο μισό τοῦ 19ου αἰώνα. Οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ποσοτικῆς θεωρίας ἰσχυρίζονταν ὅτι οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων καθορίζονταν ἀπό τόν ὄγκο τοῦ χρήματος πού κυκλοφοροῦσε. Οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Currency Principle θέλαν νά μιμηθοῦν τούς νόμους τῆς κυκλοφορίας τοῦ μεταλλικοῦ χρήματος. Στά Currency (μέσα κυκλοφορίας) ἐκτός ἀπό τό μεταλλικό χρῆμα λογάριαζαν καί τά τραπεζογραμμάτια. Νόμισαν ὅτι θά πετύχουν μιά σταθερή κυκλοφορία χρήματος μέ τήν ὁλοκληρωτική κάλυψη τῶν τραπεζογραμματίων. Ἡ ἔκδοση τραπεζογραμματίων ἔπρεπε νά ρυθμίζεται ἀνάλογα μέ τήν εἰσαγωγή καί ἐξαγωγή τῶν εὐγενῶν μετάλλων. Οἱ προσπάθειες τῆς ἀγγλικῆς κυβέρνησης νά στηριχθεῖ σ' αὐτήν τή θεωρία (νόμος περί τραπεζῶν τοῦ 1844) δέν σημείωσαν ἐπιτυχία καί ἀπόδειξαν μόνο, ὅτι ἐπιστημονικά εἶναι ἀβάσιμη καί πέρα γιά πέρα ἀκατάλληλη γιά πραχτικούς σκοπούς (Βλέπε σέ τοῦτο τόν τόμο τό κεφ. 34 γιά «Τήν Currency Principle καί τήν ἀγγλική νομοθεσία γιά τίς τράπεζες τοῦ 1844» καί τίς σελ. 156–159 τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης τοῦ 13ου τόμου τῶν ἔργων Μάρξ-Ἔνγκελς). – Σελ. 527, 563

[86] Πρόκειται γιά τή φίρμα Ἔρμεν καί Ἔνγκελς. – Σελ. 541

[87] «*The Times*» – ἡ μεγαλύτερη ἀγγλική ἐφημερίδα συντηρητικῆς κατεύθυνσης. Ἱδρύθηκε τήν 1η τοῦ Γενάρη 1785 στό Λονδίνο μέ τόν τίτλο «Daily Universal Register». Τήν 1η τοῦ Γενάρη 1788 ὁ τίτλος της ἄλλαξε καί ἔγινε «The Times». – Σελ. 553

[88] *Ἀγυρτεία τοῦ Παναμᾶ* – Μεγάλη ὑπόθεση ἀπάτης, στήν ὁποία εἶχαν ἀναμιχθεῖ γάλλοι πολιτικοί παράγοντες, δημόσιοι ὑπάλληλοι καί ὁ Τύπος. Ὁ μηχανικός καί ἐπιχειρηματίας Φερντινάντ ντέ Λεσέψ ἵδρυσε τό 1879 στή Γαλλία μιά ἀνώνυμη ἑταιρία πού θά χρηματοδοτοῦσε τήν κατασκευή τῆς σχεδιασμένης διώρυγας στόν ἰσθμό τοῦ Παναμᾶ. Στά τέλη τοῦ 1888 ἡ ἑταιρία χρεωκόπησε. Ἡ συνέπεια ἦταν ἡ μαζική καταστροφή τῶν μικρομετόχων καί ἡ πτώχευση πολλῶν ἐπιχειρήσεων. Ἀργότερα, τό 1892, ἔγινε γνωστό, ὅτι ἡ ἑταιρία γιά νά ἀποκρύψει τήν πραγματική οἰκονομική κατάστασή της δωροδόκησε μέ μεγάλα ποσά πολλές προσωπικότητες, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες καί τρεῖς πρώην πρωθυπουργούς τῆς Γαλλίας τούς Φρεσινέ, Ρουβιέ καί Φλοκέ, χρησιμοποιώντας γιά τό σκοπό αὐτό τά χρήματα πού πλήρωσαν οἱ μέτοχοι. Ἡ ὑπόθεση αὐτή, γνωστή μέ τό ὄνομα σκάνδαλο τοῦ Παναμᾶ, συγκαλύφθηκε ἀπό τήν ἀστική δικαιοσύνη. Περιορίστηκε μονάχα στήν καταδίκη τοῦ ἐπικεφαλῆς τῆς ἑταιρίας, τοῦ Λεσέψ καί μερικῶν προσώπων δεύτερης κατηγορίας. – Σελ. 554

[89] Bank Restriktion Act – Τό Μάη τοῦ 1797 ἡ ἀγγλική κυβέρνηση εἶχε ἐκδόσει ἕναν νόμο πού ἐπέβαλε τήν ἀναγκαστική κυκλοφορία τῶν τραπεζογραμματίων καί ἀπαγόρευε στήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας τήν ἐξαργύρωση τῶν τραπεζογραμματίων μέ χρυσό. Τό 1819 καταργήθηκε μέ νόμο ὁ περιορισμός αὐτός. Ὅμως ἡ πλήρης ἀνταλλαγή τῶν τραπεζογραμματίων μέ χρυσό ἀποκαταστάθηκε στήν πραγματικότητα τό 1821. – Σελ. 667

[90] Ὁ Μάρξ ἔχει ὑπόψη του ἐδῶ τό σύγγραμμα τοῦ Seton Laings: «New series of the great City frauds of Cole, Davidson & Gordon», στό ὁποῖο περιγράφεται ἡ δίκη τοῦ Ντάβιντσον κ.ἄ. λόγω ἐκτεταμένων ἀπατῶν μέ συναλλαγματικές. – Σελ. 673

[91] *Ἑταιρία Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν* – ἀγγλική ἐμπορική ἑταιρία πού ὑπῆρχε ἀπό τό 1600 ὥς τό 1858. Ἦταν ὄργανο τῆς ληστρικῆς ἀποικιακῆς πολιτικῆς τῆς Ἀγγλίας στίς Ἰνδίες, στήν Κίνα καί σέ ἄλλες ἀσιατικές χῶρες. Μέ τή βοήθεια τῆς Ἑταιρίας τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν, πού ἀπό τά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα διατηροῦσε στρατό καί στόλο καί μετατράπηκε σέ μεγάλη στρατιωτική δύναμη, οἱ ἄγγλοι ἀποικιοκράτες πέτυχαν τήν βαθμιαία κατάκτηση τῶν Ἰνδιῶν. Ἡ ἑταιρία κρατοῦσε γιά ἕνα μεγάλο χρονικό διάστημα τό ἐμπορικό μονοπώλιο μέ τίς Ἰνδίες καί εἶχε στά χέρια της τίς σπουδαιότερες διοικητικές λειτουργίες στή χώρα αὐτή. Ὁ ἐθνικοαπελευθερωτικός ἀγώνας στίς Ἰνδίες (1857–1859) ἀνάγκασε τούς ἐγγλέζους νά ἀλλάξουν τίς μορφές τῆς ἀποικιακῆς τους κυριαρχίας. Ἡ Ἑταιρία τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν διαλύθηκε καί οἱ Ἰνδίες ἀνακηρύχθηκαν κτήση τοῦ βρετανικοῦ στέμματος. – Σελ. 673

[92] Σχολή τοῦ Μπίρμινγκχαμ, ἤ «little shilling men» (ἄνθρωποι τοῦ μικροῦ σελλινιοῦ) – συγκροτήθηκε στό πρῶτο μισό τοῦ 19ου αἰώνα σέ ἰδιαίτερη σχολή τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης. Προπαγάνδιζε τήν διδασκαλία τοῦ ἰδεατοῦ χρηματικοῦ μέτρου καί γι' αὐτό θεωροῦσε τό χρῆμα ἁπλῶς σάν μιά ὀνομασία ὑπολογισμοῦ. Οἱ ἐκπρόσωποι αὐτῆς τῆς σχολῆς, οἱ ἀδελφοί Τόμας καί Ματίας Ἄτγουντ (Attwood), ὁ Σποῦνερ καί ἄλλοι, εἰσηγήθηκαν ἕνα σχέδιο σχετικά μέ τή μείωση τοῦ περιεχομένου σέ χρυσό τῆς νομισματικῆς μονάδας τῆς Ἀγγλίας, πού χαρακτηρίστηκε σάν «σχέδιο τοῦ μικροῦ σελλινιοῦ». Ἀπό δῶ καί ἡ ὀνομασία τῆς σχολῆς. Οἱ «ἄνθρωποι τοῦ μικροῦ σελλινιοῦ», τάχθηκαν ταυτόχρονα ἐνάντια στά μέτρα τῆς κυβέρνησης, πού ἀπέβλεπαν στή μείωση τῆς χρηματικῆς μάζας πού κυκλοφοροῦσε. Διατύπωσαν τή γνώμη, ὅτι ἡ ἐφαρμογή τῆς θεωρίας τους θά συνέβαλε μέ τήν τεχνητή ἄνοδο τῶν τιμῶν στήν ἀναζωογόνηση τῆς βιομηχανίας καί θά ἐξασφάλιζε τή γενικότερη ἄνθηση τῆς χώρας. Στήν πραγματικότητα, ὅμως, ἡ ὑποτίμηση τοῦ χρήματος πού πρότειναν χρησίμευσε μόνο στήν ἐξάλειψη τῶν χρεῶν τοῦ κράτους καί τῶν μεγάλων ἐπιχειρηματιῶν, πού ἦταν οἱ κύριοι παραλῆπτες τῶν πιό διαφορετικῶν πιστώσεων. Σχετικά μέ τούς «ἀνθρώπους τοῦ μικροῦ σελλινιοῦ» μιλάει ὁ Μάρξ καί στήν ἐργασία του «Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας». – Σελ. 676, 702

[93] Περικοπή ἀπό τό σατυρικό ποίημα τοῦ Χάινε «Λογομαχία» (ἀπό τόν κύκλο «Ρομαντσέρο»), στό ὁποῖο παρουσιάζει μιά μεσαιωνική λογομαχία ἀνάμεσα σέ ἕναν καθολικό μοναχό—καπουτσίνο καί σέ ἕναν πολυμαθή ἑβραῖο ραβίνο πού, στήν πορεία τῆς λογομαχίας αὐτῆς, ἀναφέρεται στό ἰουδαϊκό θρησκευτικό βιβλίο «Ταουσφές Γιόντοφ». Ἀπαντώντας ὁ καπουτσίνος, στέλνει στό διάβολο τό «Ταουσφές Γιόντοφ». Τότε ὁ ἀγανακτησμένος ραβίνος ἀναφωνεῖ ἔξαλλος: «Δέν ἔχει πιά πέραση τό «Ταουσφές Γιόντοφ»; Τί ἔχει τότε πέραση; Ἡ κραυγή γιά βοήθεια!». – Σελ. 678

[94] Στήν Κίνα ἀναπτύχθηκε τό 1851 ἕνα ἀντιφεουδαρχικό ἀπελευθερωτικό κίνημα, πού πῆρε γρήγορα τόν χαρακτήρα ἑνός μεγάλου πολέμου τῶν ἀγροτῶν. Τό κίνημα, πού εἶχε ἀρχίσει στό Νότο στήν ἐπαρχία Κβανγκόι, ἐπεκτάθηκε στίς κεντρικές ἐπαρχίες καί ἀγκάλιασε σχεδόν ὅλη τήν περιοχή τοῦ κάτω καί μεσαίου Γιάνγκ-τσέ. Στήν πορεία τῶν ἀγώνων οἱ ἐξεγερμένοι δημιούργησαν τό «Οὐράνιο κράτος τῆς μεγάλης δικαιοσύνης» («Τάιπινγκ-τιάνγκουο») μέ κέντρο τό Νανκίνγκ. Οἱ Τάιπινγκ ἐξόντωσαν τούς μαντζουριανούς φεουδάρχες-ἄρχοντες πού κυριαρχοῦσαν στήν Κίνα, ἐπέβαλαν τήν κατάργηση τῶν φόρων καί κατάργησαν τή μεγάλη φεουδαρχική γαιοκτησία. Ἐπειδή ἡ ἐξέγερση στράφηκε καί ἐνάντια στόν βουδιστικό κλῆρο καί στά μοναστήρια – πού ἦταν τό στήριγμα τῆς δυναστείας τῶν Μαντζοῦ (Τσίνγκ) – πῆρε τήν χαρακτηριστική γιά ἕνα ἀγροτικό κίνημα τῆς Ἀνατολῆς θρησκευτική χροιά. Ἡ ἐπανάσταση τῶν Τάιπινγκ, πού ἔβαλε τά θεμέλια τῆς πάλης τῶν πλατιῶν μαζῶν τοῦ κινέζικου λαοῦ ἐνάντια στό φεουδαρχικό καθεστώς καί ἐνάντια στούς ξένους κατακτητές, δέν ἦταν ὡστόσο σέ θέση νά ἐξαλείψει τόν φεουδαρχικό τρόπο παραγωγῆς. Στό κράτος τῶν Τάιπινγκ διαμορφώθηκε ἕνα δικό του ἀνώτερο στρῶμα φεουδαρχῶν πού συμβιβάστηκε μέ τίς κυρίαρχες τάξεις. Αὐτή ἦταν μιά ἀπό τίς αἰτίες γιά τήν παρακμή τοῦ κινήματος. Τό κύριο χτύπημα ἐνάντια στήν ἐπανάσταση καταφέρθηκε μέ τήν ἀνοιχτή ἐπέμβαση τῆς Ἀγγλίας, τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς καί τῆς Γαλλίας (στήν ἀρχή οἱ μεγάλες Δυνάμεις ὑποστήριζαν τήν Δυναστεία Μαντζοῦ (Τσίνγκ) προφασιζόμενες «Οὐδετερότητα»), οἱ στρατιωτικές δυνάμεις τῶν ὁποίων σέ συνεργασία μέ τόν στρατό τῶν φεουδαρχῶν συνέτριψαν τήν ἐξέγερση τῶν Τάιπινγκ. – Σελ. 692

[95] Ὁ Μάρξ παραφράζει ἐδῶ μιά ἔκφραση τῆς Βίβλου. Βλέπε τό κατά Μάρκον Εὐαγγέλιο, κεφ. 16. (Σελ. 740 •

[96] Monts – de – pieté (ἐνεχυροδανειστήρια), δημιουργήθηκαν τόν 14ο, 15ο καί 16ο αἰώνα στήν Ἰταλία καί στή Γαλλία στήν πάλη ἐνάντια στήν τοκογλυφία. Οἱ ἱδρυτές τους σκόπευαν νά τά διαμορφώσουν σέ ἀγαθοεργά ἱδρύματα, πού θά ἔδιναν στούς φτωχούς μικρά δάνεια ἔναντι ἑνός ἐνεχύρου, γιά νά τούς προστατεύσουν ἀπό τούς τοκογλύφους. Στήν πράξη, ὅμως, ἡ ἀγαθοεργή αὐτή πρόθεση μετατράπηκε στό ἀντίθετό της καί τά Monts – de – pieté δίναν τά ἴδια δάνεια μέ τοκογλυφικό ἐπιτόκιο. – Σελ. 750

[97] Ὁ Μάρξ ἔχει ὑπόψη του τίς παρακάτω ἐργασίες: *H. Chamberlayne*, «A Proposal by Dr. Hugh Chamberlayne, in Essex Street, for a Bank of SecureCurent Credit to be founded upon Land, in odrer to the General Good of Landed Men, to the great Increase of the Value of Land, and the no less Benefit od Trade and Commerce», (London) 1965.

J. Briscoe: «A Discours on the Late Funds of the Million-Act, Lottery-Act, and Bank of England. Shewing, that they are Injurions to the Nobility ans Gentry, and Ruinous to the Tradd of the Nation. Together with Proposals for the Suplpying their Majesties with Money on easy Terms, Exempting the Nobility, Gentry & c from Taxes, Enlarging their Yearly Estates, and Enriching all the Subjects in the Kingdom, by a national Landbank». London. The third edition. 1696. – Σελ. 751

[98] Τοῦ Μάρξ τοῦ ξέφυγε μιά ἀνακρίβεια. Ὁ Τόμας Μάνλεϋ δέν εἶναι ὁ συγγραφέας τῆς ἀνώνυμης πραγματείας «Interest of Money Mistkaten», πού ἐκδόθηκε στό Λονδίνο τό 1668. – Σελ. 753

[99] Ὑπαινίσσεται τόν ἄγγλο τραπεζίτη καί οἰκονομολόγο Τζών Λώ, πού προσπάθησε νά πραγματοποιήσει τήν πέρα γιά πέρα παράλογη ἰδέα, ὅτι τό κράτος μπορεῖ μέ τήν ἔκδοση ἀκάλυπτων τραπεζογραμματίων νά αὐξήσει τόν πλοῦτο τῆς χώρας. Τό 1716 ἵδρυσε μιά ἰδιωτική τράπεζα στό Παρίσι πού τό 1718 μετατράπηκε σέ κρατική τράπεζα. Ἡ τράπεζα τοῦ Λῶ ἐξέδιδε ἀπεριόριστες ποσότητες χαρτονομίσματος ἐνῶ ἀπόσυρε ταυτόχρονα τό μεταλλικό χρῆμα. Ἀναπτύχθηκε μιά πρωτάκουστη χρηματιστηριακή ἀπάτη καί κερδοσκοπία ὥσπου τελικά, τό 1720, χρεωκόπησε ἡ κρατική τράπεζα καί μαζί της ὁλότελα τό σύστημα τοῦ Λῶ. Ὁ Λώ δραπέτευσε στό ἐξωτερικό. – Σελ. 754

[100] Ὁ Μάρξ παραθέτει ἕνα ἐδάφιο ἀπό τόν λίβελλο «Bank Credit; or the Usefulness and Security of the Bank of Credit examined, in a Dialogue between a Country Gentleman and a London Merchant», πού δημοσιεύθηκε στό βιβλίο τοῦ *J. Francis*, «History of the Bank of England», Third ed., vol. I, London 1848, p. 39–40. – Σελ. 754

[101] Crédit mobilier (Société générale du crédit mobilier) – μιά μεγάλη γαλλική μετοχική τράπεζα πού ἱδρύθηκε τό 1852 ἀπό τά ἀδέλφια Pereire. Κύριος σκοπός τῆς Crédit Mobilier ἦταν ἡ μεσολάβηση γιά πιστώσεις καί ἡ ἵδρυση βιομηχανικῶν καί ἄλλων ἐπιχειρήσεων. Ἡ τράπεζα συμμετεῖχε σέ μεγάλη κλίμακα στήν κατασκευή σιδηροδρομικῶν γραμμῶν στή Γαλλία, τήν Αὐστρία, τήν Οὐγγαρία, τήν Ἑλβετία, τήν Ἱσπανία καί τή Ρωσία. Ἡ μεγαλύτερη πηγή εἰσοδημάτων της ἦταν ἡ κερδοσκοπία στό χρηματιστήριο μέ χρεώγραφα τῶν ἀνωνύμων ἑταιριῶν πού ἔχει ἱδρύσει ἡ ἴδια. Ἀπό τήν ἔκδοση τῶν μετοχῶν τους, πού εἶχαν σάν ἐγγύηση μόνο χρεώγραφα ἄλλων ἐπιχειρήσεων πού βρίσκονταν στήν κατοχή της, εἰσέπραττε ἡ τράπεζα μέσα, τά ὁποῖα τά χρησιμοποιοῦσε πάλι γιά τήν ἀγορά μετοχῶν διαφόρων ἑταιριῶν. Μ' αὐτό τόν τρόπο ἡ ἴδια κατοχή μετοχῶν μετατρεπόταν σέ πηγή ἑνός πλασματικοῦ κεφαλαίου διπλοῦ μεγέθους, μέ τή μορφή μετοχῶν τῆς προκείμενης ἐπιχείρησης καί μέ τή μορφή μετοχῶν τῆς Crédit Mobilier, πού χρηματοδοτοῦσε αὐτή τήν ἐπιχείρηση καί ἀγόραζε τίς μετοχές της. Ἡ τράπεζα ἦταν στενά δεμένη μέ τήν κυβέρνηση τοῦ Ναπολέοντα τοῦ τρίτου καί προστατευόταν ἀπό αὐτήν. Τό 1867 ἡ τράπεζα χρεωκόπησε καί τό 1871 ἔγινε τό ξεκαθάρισμα τῶν λογαριασμῶν της. Τό γεγονός ὅτι ἡ Crédit Mobilier ἐμφανίστηκε σάν χρηματιστική ἐπιχείρηση νέου τύπου στή δεκαετία 1850–60 ὀφείλεται στίς ἰδιομορφίες τῆς περιόδου τῆς ἀντίδρασης πού χαρακτηριζόταν ἀπό μιά ἀχαλίνωτη χρηματιστηριακή αἰσχροκέρδεια καί κερδο-

σκοπία. Σύμφωνα μέ τό πρότυπο τῆς Crédit Mobilier δημιουργήθηκαν παρόμοια ἱδρύματα καί σέ μερικές ἄλλες χῶρες τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης. Τήν πραγματική οὐσία τῆς Crédit Mobilier τήν ἀποκάλυψε ὁ Μάρξ μέ μιά σειρά ἄρθρα πού δημοσιεύτηκαν στήν «New York Daily Tribung». (Βλέπε τόν 12ο τόμο τῶν Ἔργων Μάρξ-Ἔνγκελς, στίς σελ. 20–36, 202–209 καί 289–292, τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης.) – Σελ. 756

102 Τή θεωρία τῆς crédit gratuit (ἄτοκη πίστωση) ὁ Προυντόν τήν ἀνάπτυξε στό ἔργο του «Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon». Paris 1850. – Σελ. 759

103 Πρόκειται γιά δάνειο 100 γκοῦλντεν μέ τόν ὅρο οἱ τόκοι νά πληρώνονται σέ τρεῖς δόσεις στήν ἔκθεση τῆς Λειψίας. Στή Λειψία γίνονταν τότε τρεῖς ἐμπορικές ἐκθέσεις κάθε χρόνο: μιά στίς ἀρχές τοῦ ἔτους, μιά τό Πάσχα καί μιά τοῦ Ἁγίου Μιχαήλ (τό φθινόπωρο). – Σελ. 762

104 *A. Smith*, «An inquiry into the nature and causes of the Wealth of nations», Aberdeen, London 1848, p. 105–116. (Βλέπε ἐπίσης τίς «Θεωρίες γιά τήν ὑπεραξία» τοῦ Κάρλ Μάρξ, μέρος II, σελ. 350–352 τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης. – Σελ. 767

105 *Anderson*, «A calm investigation of the circumstances that have led to the present scarcity of grain in Britain», London 1801, p. 35, 36, 38. (Βλέπε ἐπίσης τίς «Θεωρίες γιά τήν ὑπεραξία» τοῦ Κ. Μάρξ, II μέρος, σελ. 134–135, τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης).

Carey. «The past, the present, an the future», Philadelphia 1848, p. 129–131. (Βλέπε ἐπίσης τίς «Θεωρίες γιά τήν ὑπεραξία» τοῦ Κ. Μάρξ, μέρος II, σελ. 591.) – Σελ. 771

106 *fruges consumere nati* (γεννημένος γιά νά καταβροχθίζει τούς καρπούς). – *Ὁράτιος* «Ἐπιστολές», Βιβλίο I, Ἐπιστολές 1,27. – Σελ. 772

107 Σχετικά μέ τή θεωρία τῆς προσόδου τοῦ Ἄντερσον βλέπε τίς «Θεωρίες γιά τήν ὑπεραξία» τοῦ Κ. Μάρξ, μέρος II, σελ. 103–105, 110–114 καί 134–139, τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης. – Σελ. 772

108 Οὐέστ – Ἔντ, περιοχή τοῦ Λονδίνου, στήν ὁποία εἶναι συγκεντρωμένα τά μέγαρα τῆς ἀριστοκρατίας καί τῆς μεγάλης ἀστικῆς τάξης. – Σελ. 773

109 Temple Bar – ἱστορικό μνημεῖο τοῦ Λονδίνου, τό ὁποῖο ἀποτελοῦνταν ἀπό μιά πέτρινη πύλη πού βρισκόταν ἀνάμεσα στήν Στράντ-στρήτ καί στήν Φλήτ-στρήτ καί συνέδεε τό Σίτυ μέ τό Οὐεστμίνστερ. Ἀφαιρέθηκε τό 1879. – Σελ. 774

110 Λεβιάθαν – κατά τήν Παλαιά Διαθήκη πρόκειται γιά τό ὄνομα ἑνός κολοσσιαίου θαλασσινοῦ τέρατος. – Σελ. 774

111 Ὁ λόγος, πού ἔβγαλε ὁ Θιέρσος στίς 26 τοῦ Ἰούλη 1848 στήν οἰκονομική ἐπιτροπή τῆς γαλλικῆς Ἐθνοσυνέλευσης ἐνάντια στήν πρόταση τοῦ Προυντόν, δημοσιεύθηκε στό «Compte rendu des séances de l'Assemblée nationale», Tome 2, Paris 1849, p. 666–671. (Βλέπε ἐπίσης τόν 16ο τόμο τῶν Ἔργων Μάρξ-Ἔνγκελς, σελ. 30.) – Σελ. 777

112 Ὁ ἀγώνας ἀνάμεσα στούς γαιοκτήμονες καί τούς παχτωτές τέλειωσε τό 1853 μέ τήν ψήφιση τοῦ «νόμου γιά τήν ἀποζημίωση τῶν παχτωτῶν» (στήν Ἰρλανδία) ἀπό τήν Κάτω Βουλή. Ὁ νόμος αὐτός περιλαβαίνει ἕναν ὅρο, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ὁ παχτωτής γιά τίς βελτιώσεις τοῦ ἐδάφους πού ἔκανε θά παίρνει μιά ἀποζημίωση, ὅταν λήγει ἡ μίσθωση τῆς γῆς. Σχετικά μέ τό ζήτημα αὐτό γράφει διεξοδικά ὁ Μάρξ στό ἄρθρο: «Τό ἰνδικό ζήτημα – Τό ἰρλανδικό παχτωτικό δίκαιο». (Βλέπε τίς σελίδες 157–163 τοῦ 9ου τόμου τῶν Ἔργων Μάρξ-Ἔνγκελς). – Σελ. 779

113 Πρόκειται γιά τούς πολέμους πού διεξήγαγε ἡ Ἀγγλία ἀπό τό 1793 ὥς τό 1815 ἐνάντια στή Γαλλική Δημοκρατία καί στήν αὐτοκρατορία τοῦ Ναπολέοντα. – Σελ. 780

114 Ἔχει ὑπόψη του τό βιβλίο: – Σελ. 666 «The Three Prize Essays on Agriculture and the Corn Law». Published by the National Anti-Corn-Law League. Manchester-London 1842. – Σελ. 781

115 Πρόκειται γιά τίς Κυανές Βίβλους: «Report from the Select Committee on Petitions relating to the Corn of this Kingdom: together with the minutes of evidence, and an Appendix of Accounts». Ordered by The House of Commons, to be printed, 26 July 1814; «Reports respecting Grain, and the Corn Laws: viz: First and second reports from the Lords Committees, appointed to enquire into the State of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain and all Laws relating thereto. . .» Ordered, by the House of Commons, to be Printed, 23 November 1814.

Κυανή Βίβλος (Blue Book) – γενική ὀνομασία γιά τίς δημοσιεύσεις ὑλικῶν τῆς ἀγγλικῆς Βουλῆς καί διπλωματικῶν ντοκουμέντων τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν. Κυανές Βίβλοι, πού πῆραν τό ὄνομά τους ἀπό τό κυανό ἐξώφυλλό τους, ἐκδίδονται στήν Ἀγγλία ἀπό τόν 17ο αἰώνα καί χρησιμεύουν σάν βασική ἐπίσημη πηγή γιά τή μελέτη τῆς οἰκονομικῆς καί διπλωματικῆς ἱστορίας αὐτῆς τῆς χώρας. – Σελ. 780

116 Σύμφωνα μέ τό *νόμο γιά τούς φτωχούς* πού ὑπάρχει στήν Ἀγγλία ἀπό τόν 16ο αἰώνα, ἀπό κάθε ἐνορία εἰσπράττονταν ἕνας φόρος ὑπέρ τῶν φτωχῶν. Οἱ κάτοικοι τῆς ἐνορίας πού δέν ἦταν σέ θέση νά συντηρήσουν τούς ἑαυτούς τους καί τήν οἰκογένειά τους ἔπαιρναν ἕνα ἐπίδομα ἀπό τό Ταμεῖο βοήθειας τῶν φτωχῶν πού σχηματιζόταν ἀπό τίς εἰσπράξεις τοῦ πιό πάνω φόρου. – Σελ. 781

117 Πρόκειται γιά τίς ἀνακριτικές ἐπιτροπές τῆς Βουλῆς τῶν Λόρδων σχετικά μέ τό ὕψος τοῦ μισθοῦ ἐργασίας πού συνεδρίαζαν τό 1814–1815. – Σελ. 781

118 *Society of Arts and Trades* (Ἑταιρία τῶν Τεχνῶν καί τῶν Ἐπαγγελμάτων) – πρόκειται γιά μιά φιλανθρωπική ἑταιρία πού ἱδρύθηκε τό 1754 καί πού βρισκόταν κοντά στόν ἀστικό διαφωτισμό. Σκοπός τῆς ἑταιρίας, ὅπως διακηρύχθηκε, ἦταν «ἡ προώθηση τῶν τεχνῶν, τῶν ἐπαγγελμάτων καί τοῦ ἐμπορίου» καί ἡ ἀμοιβή ἐκείνων πού συμβάλλουν στήν προσπάθεια «νά δίνεται ἀπασχόληση στούς φτωχούς, νά ἐπεκτείνεται τό ἐμπόριο, νά αὐξάνουν τά πλούτη τῆς χώρας κλπ.». Στήν προσπάθειά της νά ἀναχαιτίσει τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἀπεργιακοῦ κινήματος στήν Ἀγγλία, ἡ ἑταιρία ἐπι-

δίωξε νά ἐνεργήσει σάν μεσολαβητής ἀνάμεσα στούς ἐργάτες καί στούς ἐπιχειρηματίες. Ὁ Μάρξ ὀνόμασε τήν ἑταιρία αὐτή: Ἑταιρία τῶν Τεχνῶν καί τῶν Τεχνασμάτων (Society of Arts and Tricks). – Σελ. 783

119 Πρόκειται γιά μιά ἀνακρίβεια. Ἡ ἐργασία στήν ὁποία ἀναφέρεται εἶναι τοῦ John Lockhart Morton, ἐνῶ πιό πάνω ἀναφέρθηκε ὁ John Chalmers Morton. – Σελ. 783

120 Πρόκειται γιά τό Ἰνστιτοῦτο τῆς Γαλλίας – ἀνώτατο ἐπιστημονικό ἵδρυμα, πού ἀποτελεῖται ἀπό μερικά τμήματα ἤ ἀκαδημίες. Ὑπάρχει ἀπό τό 1795. – Σελ. 784

121 Σήμερα εἶναι ἀδιαφιλονείκητο γεγονός, ὅτι ὕστερα ἀπό ὁρισμένες καλλιέργειες, λ.χ. ὕστερα ἀπό τήν καλλιέργεια ὀσπρίων, τό ἔδαφος ἐμπλουτίζεται. Ὁ ἐμπλουτισμός αὐτός γίνεται μέ τή δράση τῶν ἀζωτοβακτηριδίων πού ἀναπτύσσονται στίς ρίζες τῶν φυτῶν αὐτῶν καί δένουν τό ἄζωτο τοῦ ἀέρα. Ὁ εἰδικός ρόλος αὐτῶν τῶν βακτηριδίων ἀποκαλύφθηκε ἀπό τήν ἐπιστήμη μετά τόν θάνατο τοῦ Μάρξ. – Σελ. 785

122 The Morning Star – ἀγγλική ἐφημερίδα πού ἐκδιδόταν ἀπό τό 1856 ὥς τό 1869 στό Λονδίνο σάν ὄργανο τῶν ὀπαδῶν τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου. – Σελ. 786

123 Ὁ Μάρξ χρησιμοποιεῖ ἐδῶ, ὅπως καί σέ μερικές περιπτώσεις παρακάτω, τόν ὅρο «Produktionskosten» (ἔξοδα παραγωγῆς) μέ τήν ἔννοια τῆς τιμῆς παραγωγῆς. – Σελ. 811

124 *F. W. Newman,* «Lectures on Political Economy,» London 1851, p. 158. – Σελ. 816

125 *Storch,* «Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations», τομ. 2ος, Πετρούπολη 1815, σελ. 78/79. (Βλέπε ἐπίσης τοῦ Κ. Μάρξ τίς «Θεωρίες γιά τήν ὑπεραξία», μέρος 2ο, σελ. 89 καί 283, τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης., – Σελ. 818

126 Ὁ Μάρξ ἔχει ὑπόψη του τίς παρακάτω ἐργασίες:
[*E. West,*] «Essay on the application of capital to land, with observations shewing the impolicy of any great restriction of the importation of corn», London 1815.
Malthus, «Principles of political economy considered with a view to their practical application». 2nd ed., London 1836.
Malthus, «An inquiry into the nature and progress of rent, and the principles by which it is regulated», London 1815.
Ricardo, «On the Principles of Political Economy, and Taxation», 3rd ed. London 1821, chap. 2. – Σελ. 819

127 Ὁ Μάρξ ἔχει ὑπόψη του τήν ἐργασία τοῦ: *G. Opdyke* «A Treatise on Political Economy» New York, 1851 – Σελ. 830

128 Ἡ θέση αὐτή διατυπώνεται στήν ἐργασία τοῦ Μάλθους: «An Essay on the Principle of Population» London 1798. – Σελ. 833

129 Βλέπε J. Liebig, «Die Chemie in ihrer Anwendung an Agricultur und Physiologie» 7. Auflage, Braunschweig 1862 – Σελ. 917

130 D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition, London 1821, chapter II. – Σελ. 931

131 Ὅπως φαίνεται, ὁ Μάρξ ἔχει ὑπόψη του τήν πολύτομη ἐργασία τοῦ Dombasle: «Annales agricoles de Roville, ou Mélanges d'agriculture, d'économie rurale, et de législation agricole», πού ἐκδόθηκε σέ πολλά τεύχη ἀπό τό 1824 ὥς τό 1837. – Σελ. 934

132 R. Johnes, «An Essey on the Dustribution of Wealth, and on the Sources of Taxations». Part. I: Rent. London 1831. p. 227. – Βλέπε σχετικά καί τίς «Θεωρίες γιά τήν ὑπεραξία», 3ο μέρος σελ. 394–409, τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης τοῦ 1972 – Σελ. 934

133 Ramsay, «An essay on the distribution of Wealth», Edinburgh. London 1836, p. 278–279. – Σελ. 944

134 [Wakefield], «England and America. A Comparison of the Social and political State of both Nations». Vol. I London 1833, p. 214–215. – Σελ. 946

135 H. Passy «Rente du Sol», In: Dictionnaire de l'économie politique». Tome II, Paris 1854, p. 515. – Σελ. 946

136 Βλέπε «Τό Κεφάλαιο», τόμ. I, σελ. 749–753, τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης. – Σελ. 947

137 Ὀρυχεῖα τοῦ Πότοσι – πλούσια κοιτάσματα ἀργύρου στά Νότια τῆς Βολιβίας. Ἀνακαλύφθηκαν τό 1545 καί παρέμειναν ἐπί αἰῶνες τά πιό ἀποδοτικά ὀρυχεῖα ἀργύρου τοῦ κόσμου. Ἡ ἐκμετάλλευσή τους χάρισε τεράστιο πλοῦτο στίς κυρίαρχες τάξεις τῆς Ἱσπανίας. – Σελ. 950

138 Ὁ Μάρξ ἔχει ὑπόψη του τίς παρακάτω ἐργασίες: S. Laing, «National Distress; its Causes and Remedies». London 1844. – F. W. Newman. «Lectures on Political Economy». London 1851. – Σελ. 950

139 G. W. F. Hegel, «Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse», I. Teil «Die Logik». In: Werke, Band 6, Berlin 1840, s. 404. – Σελ. 957

140 Ὁ Μάρξ ἔχει ὑπόψη του τήν ἀνυπόγραφη βιβλιοκρισία σχετικά μέ τό βιβλίο τοῦ Τζώνς «An Essay on the Distribution of Wealth», πού δημοσιεύθηκε στό «Edinburgh Review». Tom LIV, Αὔγουστος-Δεκέμβρης 1831, σελ. 94–95.

«The Edinburgh Review, or Critical Journal», ἀγγλικό λογοτεχνικό καί πολιτικό περιοδικό πού ἐκδιδόταν ἀπό τό 1802 ὥς τό 1929. Στίς δεκαετίες 1820 καί 1830 ἦταν ὄργανο τῶν Οὐίγων (Whigs) καί ἐκδιδόταν κάθε 3 μῆνες. – Σελ. 959

141 H. Passy, «Rente du Sol». «Dictionnaire de l'économie politique». Tome II, Paris 1854, p. 511. – Σελ. 963

142 Γιά τή γαιοπρόσοδο σάν κανονική μορφή τῆς ὑπεραξίας ὁ Πέττυ ἐκφράζεται στήν ἐργασία του «A Treatise of Taxes and contributions». London 1667, p. 23–24. Ὁ Μάρξ ἀναλύει λεπτομερειακά τίς ἀπόψεις τοῦ Πέττυ στίς «Θεωρίες γιά τήν ὑπεραξία», μέρος I, σελ. 143 — 145 καί 318/327.

Παρόμοιες ἀπόψεις τοῦ Καντιγιόν ὑπάρχουν στήν ἐργασία του: «Essai sur la nature du commerce en général», Amsterdam 1756. – Σελ. 963

143 J. Steuart, «An inquiry into the Principles of Political Oeconomy», Vol. I, Dublin 1770, p. 396. – Σελ. 965

144 E. Daire, «Introduction sur la doctrine des physiocrates». In: «Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire». Première partie. Paris 1846. Passy, στό ἴδιο, ὅπως στή σημείωση 141. – Σελ. 966

145 A. Smith, «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». Vol. I, London 1776, p. 64. – Σελ. 967

146 Ὁ Μάρξ ἐννοεῖ ἐδῶ τούς νόμους γιά τήν ἀπαλλαγή ἀπό τίς ὑποχρεώσεις τῆς δεκάτης (Tithe Commutation Acts) πού ἐκδόθηκαν ἀπό τό 1836 ὥς τό 1860 στήν Ἀγγλία. Μέ βάση αὐτούς τούς νόμους καταργήθηκε ἡ πληρωμή τῆς ἐκκλησιαστικῆς δεκάτης σέ εἶδος καί ἀντικαταστάθηκε μέ πληρωμές σέ χρῆμα. – Σελ. 968

147 K. Arnd, «Die naturgemäße Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Communismus, mit einem Rückblick auf die einschlagende Literatur»! Hanau 1845, S. 461–462. – Σελ. 970

148 [N. Linguet], «Theorie des loix civiles, ou Principes fondamentaux de la societé», Tomes I–II. Londres 1767. Βλέπε ἐπίσης τίς «Θεωρίες γιά τήν ὑπεραξία», μέρος I, σελ. 308–313 τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης. – Σελ. 971

149 J. Möser, «Osnabrückische Geschichte», Teil I, Berlin und Stettin 1870. – Σελ. 972

150 E. Buret. «Cours d'économie politique». Bruxelles 1842 – A. Tocqueville. «L'ancien régime et la révolution». Paris 1856. J. C. L. Simonde de Sismondi. «Nouveaux principes d'économie politique ou de la richesse dans ses rapports avec la population». Seconde édition, tome I, Paris 1827. – Σελ. 987

151 Tooke, Newmarch, «A history of Prices, and of the state of the circulation, during the nine years 1848–1856», Vol. VI, London 1857, p. 29–30. – Σελ. 992

152 Ὁ Μάρξ ἔχει ὑπόψη του: L. Mounier. «De l'agriculture en France, d'après les documents officiels avec des remarques par M. Rubichon», Paris 1846. – M. Rubichon «Du mécanisme de la société en France et en Angleterre». Nouvelle édition. Paris 1837. – Σελ. 992

153 [Massie,] «An essay on the governing causes of the natural rate of interest», London 1750, p. 23/24. – Σελ. 996

154 Bandes Noires (Μαῦρες συμμορίες) – Ἑταιρίες κερδοσκόπων πού δημιουργήθηκαν στή Γαλλία στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα. Ἀγόραζαν μεγάλο ἀριθμό ἀγροκτημάτων, τσιφλικιῶν καί μοναστηριῶν, πού στή διάρκεια τῆς Γαλλικῆς ἐπανάστασης ἀνακηρύχθηκαν ἐθνική ἰδιοκτησία. Τά χώριζαν σέ μικρές λουρίδες πού τίς πουλοῦσαν μέ μεγάλο κέρδος. – Σελ. 996

155 M. Rubichon, «Du mécanisme de la societé en France et en Angleterre». Novelle édition. Paris 1837. – Σελ. 997

156 F. W. Newman, «Lectures on Political Economy», London 1851, p. 180 bis 181. – Σελ. 997

157 Βλέπε σημείωση 129. – Σελ. 999

158 Rudis indigestaque moles (μιά ἀκατέργαστη, μπερδεμένη μάζα) ἀπό τίς «Μεταμορφώσεις τοῦ Ὀβιδίου. – Σελ. 1001

159 «Τρίτος στόν δεσμό» – Ἀπό τήν μπαλλάντα τοῦ Σίλλερ «Die Bürgschaft» («Ἡ ἐγγύηση»). Λόγια τοῦ τυράννου τῶν Συρακουσῶν Διόνυσου, μέ τά ὁποῖα ζήτησε νά τόν πάρουν σάν τρίτο στό δεσμό τῶν δυό πιστῶν φίλων τοῦ Δάμωνα καί τοῦ Φιντία. – Σελ. 1002

160 W. Roscher, «System der Volkswirtschaft». Band I: «Die Grundlagen der Nationalökonomie». Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage, Stuttgart und Augsburg 1858. – Σελ. 1014

161 A. Smith, «An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations», Aberdeen, London 1848, p. 43. Τίς ἀπόψεις τοῦ Σμίθ σχετικά μέ τό μισθό ἐργασίας, τό κέρδος καί τή γαιοπρόσοδο, καθώς καί γιά τίς πηγές τῆς ἀξίας τίς ἐξετάζει ὁ Μάρξ στό δεύτερο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» (βλέπε σελ. 361–368 τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης τοῦ 1956 τοῦ II τόμου τοῦ «Κεφαλαίου») καί στίς «Θεωρίες γιά τήν ὑπεραξία», μέρος I, σελ. 58–68 τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης. – Σελ. 1015

162 J. B. Say, «Traité d'économie politique», quatrième édition, tome II, Paris 1819. – Σελ. 1033

163 Tooke, «An inquiry into the currency principle», 2nd ed., London 1844, p. 36. – Σελ. 1035

164 P. J. Proudhon, Qu'est-ce que la propriété? Ou Recherches sur le principe du droit et du gouvernement». Paris 1841, p. 201–202. – Σελ. 1036

165 Quetelet, «Sur l'homme et le developpement de ses facultés, ou Essai de physique sociale». Tomes I–II, Paris 1835. – Σελ. 1057

166 Φαίνεται πώς ὁ Μάρξ ἔχει ὑπ' ὄψη του τήν ἐργασία: «A prize essay on the comparative», London 1834. Σελ. 1085

167 Ἡ ἐργασία αὐτή τοῦ Ἔνγκελς γράφτηκε ὕστερα ἀπό τήν ἔκδοση τοῦ τρίτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου». Ὅπως προκύπτει ἀπό τό γράμμα τοῦ Ἔνγκελς πρός τόν Καούτσκι τῆς 21 τοῦ Μάη 1895 οἱ συμπληρώσεις καί οἱ προσθῆκες στόν τρίτο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» ἐπρόκειτο νά δημοσιευθοῦν μέ τή μορφή δυό ἄρθρων στό περιοδικό «Neue Zeit». Τό πρῶτο ἄρθρο «Νόμος τῆς ἀξίας καί ποσοστό τοῦ κέρδους», γράφτηκε σάν ἀντίκρουση τῶν ἰσχυρισμῶν γιά κάποια δῆθεν ἀντίφαση ἀνάμεσα στόν πρῶτο καί στόν τρίτο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» πού διατυπώθηκε στήν ἀστική οἰκονομική φιλολογία. Ἡ ἐργασία αὐτή δημοσιεύθηκε στή «Neue Zeit» ἀριθ. 1 καί 2, 1895/96 σελ. 37–44, λίγο ὕστερα ἀπό τό θάνατο τοῦ Ἔνγκελς. Στό δεύτερο ἄρθρο ἤθελε ὁ Ἔνγκελς νά ἐξετάσει τόν σημαντικά ἀλλαγμένο ρόλο τοῦ χρηματιστηρίου ἀπό τό

1865 καί δῶ. Δέν πρόφτασε ὅμως νά τό γράψει. Ὑπάρχει μόνο ἕνα διάγραμμα, πού περιλαβαίνει ἑφτά σημεῖα. Ὁ τίτλος αὐτοῦ τοῦ χειρογράφου εἶναι: «Τό χρηματηστήριο. Συμπληρωματικές παρατηρήσεις στόν 3ο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου»». Αὐτό τό δεύτερο ἄρθρο δημοσιεύθηκε γιά πρώτη φορά σέ ρωσική γλώσσα στό περιοδικό «Μπολσεβίκ» ἀριθμ. 23–24, τό 1932. – Σελ. 1089

168 «La Rassegna» – 15ήμερο ἰταλικό ἀστικό περιοδικό. Ἔβγαινε στή Νεάπολη ἀπό τό 1892–1895. – Σελ. 1097

169 «La Riforma Soziale» – ἰταλικό ἀστικοφιλελεύθερο μηνιάτικο περιοδικό. Ἐκδίδεται στό Τουρίνο καί στή Ρώμη ἀπό τό 1894. – Σελ. 1097

170 «Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik» – πολιτικοοικονομικό περιοδικό πού τό ἔβγαζε ὁ Χάινριχ Μπράουν. Ἔβγαινε κάθε τρεῖς μῆνες ἀπό τό 1888 ὥς τό 1903 στό Τύμπινγκεν, καί ἀργότερα στό Βερολίνο. – Σελ. 1097

171 Σγκαναρέλε – βλέπε σημείωση 9. – Σελ. 1098

172 Ὁ Ἔνγκελς ἔχει ὑπόψη του τόν βιβλικό μύθο σχετικά μέ τόν προφήτη Βαλαάμ, πού τόν κάλεσε ὁ βασιλιάς τῶν Μωαβιτῶν γιά νά καταραστεῖ τούς ἰσραηλίτες. Ὁ Βαλαάμ, ὅμως, ἀντί νά τούς καταραστεῖ, ὕστερα ἀπό θεία ἔμπνευση, τούς εὐλόγησε. Ὁ Ἔνγκελς μέ τόν τρόπο αὐτό εἰρωνεύεται τήν ἔλλειψη ἀρχῶν καί τή διπλοπροσωπεία τοῦ Λόρια. – Σελ. 1098

173 «Sozialpolitisches Zentralblatt» – ρεφορμιστικό περιοδικό. Ἐκδιδόταν ἀπό τό 1892–1895 στό Βερολίνο, ἀπ' τόν Χάινριχ Μπράουν. – Σελ. 1099

174 Τό γράμμα τοῦ Σμίτ στόν Ἔνγκελς γράφτηκε τήν 1η τοῦ Μάρτη 1895. Στήν ἀπάντησή του, πού τήν ἔγραψε ὁ Ἔνγκελς στίς 12.3.1895, ἀσχολήθηκε διεξοδικά μέ τίς ἀπόψεις τοῦ Σμίτ. – Σελ. 1099

175 Πρόκειται γιά τήν ἀνακάλυψη τῆς Κούβας, τῆς Ἀιτῆς, τῶν νησιῶν Μπαχάμας τῆς Βόρειας ἀμερικανικῆς ἠπείρου, τοῦ θαλασσίου δρόμου πρός τίς Ἰνδίες, παρακάμπτοντας τό νότιο ἄκρο τῆς Ἀφρικῆς καί τέλος τῆς Νότιας Ἀμερικῆς – Σελ. 1109

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Συμπεριλαβαίνονται καί τά ἔργα τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς πού ἀναφέρονται

Οἱ περικοπές πού παραθέτουν οἱ Μάρξ καί Ἔνγκελς πάρθηκαν ἀπ' τίς ἐκδόσεις ἐκεῖνες τῶν συγγραμμάτων, πού πιθανόν ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ἀπό αὐτούς. Σέ μερικές περιπτώσεις, ἰδίως ὅταν πρόκειται γιά πηγές γενικοῦ χαρακτήρα, δέν δίνεται ἡ συγκεκριμένη ἔκδοσή τους. Οἱ νόμοι καί τά ἐπίσημα ἔγγραφα ἀναφέρονται μόνο στήν περίπτωση πού παρατίθενται περικοπές ἀπ' αὐτά. Μερικές πηγές στάθηκε ἀδύνατο νά ἐξακριβωθοῦν.

I. Συγγράμματα καί ἄρθρα

ἐπώνυμων καί ἀνώνυμων συγγραφέων

[*Anderson, Adam:*] An historical and chronological deduction of the origin of commerce, from the earliest accounts to the presten time. Containing, an history of the great commercial interests of the British Empire. With an appendix. Vol. 2., London 1764 – Σελ. 421

Anderson, James: A calm investigation of the circumstances that have led to the present scarcity of grain in Britain: Suggesting the means of alleviating that evil, and of preventing the recurrence of such a calamity in future. (Written December 1800.) 2nd ed. London 1801. – Σελ. 771

Anti corn-law prize-essays. Βλέπε: The three prize essays on agriculture and the corn law.

Aristoteles: De republica libri VIII. Στά: Opera ex recensione Immanuelis Bekkeri. T. 10. Oxonii 1837. – Σελ 486

Arnd, Karl: Die naturgemäße Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Communismus, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur. Hanau 1845. – Σελ 456, 459, 970

Augier, Marie: Du crédit public et de son historie depuis les temps anciens jusqu'a nos jours. Paris 1842. – Σελ 742, 763

Babbage, Charles: On the economy of machinery and manufactures. London 1832. – Σελ. 136, 148

Balzac, Honoré de: Les paysans. – Σελ. 58

Bastiat, Frédéric βλέπε Gratuité du crédit. Dicsuccion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris 1850.

Bell. G. M.: The philosophy of joint stock banking. London 1840. – Σελ. 685
Bellers, John: Essays about the poor, manufactures, trade, plantations, and immorality. London 1699. – Σελ. 363
Bemerkung zu dem Aufsatze des Herrn Stiebeling: «Über den Einfluß der Verdichtung des Kapitals auf den Lohn und die Ausbeutung der Arbeit.» Στό περιοδικό: Die Neue Zeit. Revue des geistigen und öffentlichen Lebens. Nr. 3, Stuttgart 1887 (βλέπε ἐπίσης σημ. 10) – Σελ. 33
Die Bibel oder die ganze Heilige Schrift des alten und neuen Testaments. Nach der deutschen Übers. Martin Luthers. Σελ. 1107
Bosanquet, J[ames] W[hatman]: Metallic, paper, and credit currency, and the means of regulating their quantity and value. London 1842. – Σελ. 468, 505
Briscoe, John: A discourse on the late funds of the million-act, lottery-act, and Bank of England. Shewing, that they are injurious to the nobility and gentry, and ruinous to the trade of the nation. Together with proposals for the supplying their Majesties with money on easy terms, exempting the nobility, gentry & c. from taxes, enlarging their yearly estates, and enriching all the subjects in the Kingdom, by a national land-bank. Humbly offered and submitted to the consideration of Lords spiritual and temporal, and Commons in Parliament assembled. 3rd ed., with an appendix. London 1696. – Σελ. 751
Buret, Antoine-Eugène: Cours d'économie politique. Bruxelles 1842. – Σελ. 987
Büsch, Johann Georg: Theoretisch-praktische Darstellung der Handlung in ihren mannichfaltigen Geschäften. 3., verm. und verb. Ausg. mit Einschaltungen und Nachträgen von G. P. H. Norrmann. Bd. 2. Hamburg 1808. – Σελ. 764

Cairnes, J[ohn] E[lliot]: The slave power: its character, career, and probable designs: being an attempt to explain the real issues involved in the American contes. London 1862 – Σελ. 484
[*Cantillon, Richard:*] Essai sur la nature du commerce en général. Trad. de l'anglois. Στό: Discours politiques. T. 3 . Amsterdam. 1756. – Σελ. 963
Carey, H[enry] C[harles]: The past, the present, and the future. Philadelphia 1848. – Σελ. 502, 771
– Principles of social science. In 3 vols. Vol. 3. Philadelphia, London, Paris 1859. – Σελ. 502
Chalmers, Thomas: On political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society. 2nd ed. Glasgow 1832. – Σελ. 311
Chamberlayne, Hugh: A proposal for a bank of secure current credit to be founded upon land, in order to the general good of landed men, to the great increase of the value of land, and the no less benefit of trade and commerce. [London] 1695. – Σελ. 751
Chamberlen, Hugh: A few proposals, humbly recommending, to the serious consideration of His Majesty's High Commissioner, and the Right Honourable, the Estates of Parliament, the establishing a land-credit in this Kingdom; with several explanations of, and arguments for, the same; together with full answers to all such objections, as have hitherto appeared against it. Edinburgh 1700. – Σελ. 751

Cherbuliez, A[ntoine]: Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effects de la distribution actuelle des richesses sociales. Paris 1841. – Σελ. 200
Child, Josias: Traités sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'interest de l'argent, avec un petit traité contre l'usure; par Thomas Culpeper. Trad. de l'anglois. Amsterdam, Berlin 1754. – Σελ. 500, 753
The city; or, the physiology of London business; with sketches on'change, and at the coffee houses. London 1845. – Σελ. 492
Comte, Charles: Traité de la propriété. T. 1–2. Paris 1834. – Σελ. 769
Coquelin, Charles: Du crédit et des banques dans l'industrie. Στό: Revue des deux Mondes. 4e série. T. 31 . Paris 1842. – Σελ. 506
Corbet, Thomas: An inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the principles of trade and speculation explained. In 2 parts. London 1841. – Σελ. 210, 216, 232, 265
The currency theory reviewed; in a letter to the Scottish people on the menaced interference by government with the existing system of banking in Scotland. By a banker in England. Edinburgh 1854. – Σελ. 512, 523, 549, 596, 654

Daire, [Louis-François-] Eugène: Introduction. Στό: Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne, avec une introd. sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques, par Eugène Daire. 1e partie. Paris 1846. – Σελ. 966
Doctrine de Saint-Simon. Exposition. Première année. 1828–1829. 3e éd., rev. et augmentée. Paris 1831. – Σελ. 756
Dombasle, C[hristophe]-J[oseph]-A[lexandre] Mathieu de: Annales agricoles de Roville, ou mélanges d'agriculture, d'économie rurale, et de législation agricole. 1e–8e et dernière livraison, supplément. Paris 1824–1937. – Σελ. 934, 997
Dove, Patrick Edward: The elements of political economy. In 2 books. Book 1: On method. Book 2: On doctrine. With an account of Andrew Yarranton, the founder of English political economy. Edinburgh, London 1854. – Σελ. 787, 794
Dureau de la Malle, [Adolphe-Jules-César-Auguste]: Économie politique des Romains. T. 1 Paris 1840. – Σελ. 135

[*Enfantin, Barthélemy-Prosper:*] Religion Saint-Simonienne. Économie politique et politique . Articles extraits du Globe. Paris 1831 – Σελ. 755, 759, 760
Engels, Friedrich: Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigener Anschauung und authentischen Quellen. Leipzig 1845 – Σελ. 951
– . . . 2., durchges. Aufl. Stuttgart 1892. – Σελ. 951
– Editor's preface. In: Karl Marx: Capital: a critical analysis of capitalist production. Transl. from the 3rd German ed., by Samuel Moore and Edward Aveling and ed. by Frederick Engels. Vol. 1. London 1887. – Σελ. 9

Feller, F[riedrich] E[rnst], und C[arl] G[ustav] Odermann: Das Ganze der kaufmännischen Arithmetik. Für Handels-, Real- und Gewerbeschulen, so wie zum Selbstunterricht für Geschäftsmänner überhaupt. 7., verm. und in Folge der im Münz- und Gewichtswesen eingetretenen Veränderungen z. Th. umgearb. Aufl. Leipzig 1859. – Σελ 397

Fireman, P[eter]: Kritik der Marx'schen Werttheorie. In: Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik . . . 3. Folge, Bd. 3, Jena 1892. – Σελ 26 — 27, 35

Forcade, Eugène: La guerre du socialisme. II. L'économie politique révolutionnaire et sociale. Στό: Revue des deux Mondes. Nouv. série. T. 24. Paris 1848. – Σελ 1036 — 1037

Francis, John: History of the bank of England, its times and traditions. Vol. 1, 3rd ed. London [1848]. – Σελ 752—754

Fullarton, John: On the regulation of currencies; being an examination of the principles, on which it is proposed to restrict, within certain fixed limits, the future issues on credit of the Bank of England, and of the other banking establishments throughout the country. 2nd ed., with corr. and add. London 1845. – Σελ 510, 565, 574, 580

Gilbart, James William: The history and principles of banking. London 1834. – Σελ 429, 510 — 513, 762

– An inquiry into the causes of the pressure on the money market during the year 1839. London 1840. – Σελ 678, 683

– A practical treatise on banking. 5th ed. In 2 vols. Vol. 1. London 1849. – Σελ 455

Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris 1850. – Σελ 436 — 438

[*Greg, Robert Hyde*]*:* The factory question, considered in relation to its effects on the health and morals of those employed in factories. And the «Ten Hours Bill», in relation to its effects upon the manufactures of England, and those of foreign countries. London 1837. – Σελ 140

Hamilton, Robert: An inquiry concerning the rise and progress, the redemption and present state, and the management, of the national debt of Great Britain. 2nd ed., enlarged. Edinburgh 1814. – Σελ 498

Hardcastle, Daniel: Banks and bankers. 2nd ed., with an appendix, comprising a review of the failures amongst private and joint-stock banks. London 1843 – Σελ 684, 763

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. 1. Th. Die Logik. Hrsg. von Leopold von Hennig. In: Werke. Vollst. Ausg. durch einen Verein von Freunden des Verewigten. Bd. 6. Berlin 1840. – Σελ 957

– Grundlinien der Philosophie des Rechts, oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse. Hrsg. von Eduard Gans. Ebendort. 2. Ausg. Bd. 8. Berlin 1840. – Σελ 767

Heine, Heinrich: Disputation. – Σελ 677

– Nachwort zum «Romancero». – Σελ 1097 — 1098

Heyd, Wilhelm: Geschichte des Levantehandels im Mittelalter. Bd. 2. Stuttgart 1879. – Σελ. 1107

[*Hodgskin, Thomas:* I Labour defended against the claims of capital; or, the unproductiveness of capital proved. With reference to the present combinations amongst journeymen. By a labourer. London 1925. – Σελ 491, 492, 502

Horaz: Episteln. – Σελ 257, 772

Hubbard, John Gellibrand: The currency and the country. London 1843. – Σελ 524

Hüllmann, Karl Dietrich: Staedtewesen des Mittelalters. Th. 1. Kunstfleis und Handel. Bonn 1826. – Σελ 402, 405

– . . . Th. 2. Grundverfassung. Bonn 1827. – Σελ 746

Hume, David: Of interest. In: Essays and treatises on several subjects, by David Hume. A new ed. In 2 vols. Vol. 1 ,containing essays, moral, political, and literary. London 1764. – Σελ 475

An inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded, that taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conducive to the progress of wealth. London 1821. – Σελ 246, 803

Interest of money mistaken, or a treatise, proving, that the abatement of interest is the effect and not the cause of the riches of a nation, and that six per cent. is a proportionable interest to the present condition of this Kingdom. London 1668. – Σελ 753

Johnston, James F[inlay W[eir]: Notes on North America, agricultural, economical, and social. 2 vols. Vo . 1. Edinburgh, London 1851. – Σελ 831, 833

Jones, Richard: An essay on the distribution of wealth, and on the sources of taxation. London 1831. – Σελ 934

– An introductory lecture on political economy delivered at King's College, London, 27th February, 1833. To which is added a syllabus a course of lectures on the wages of labour, to be delivered at King's College, London, in the month of April, 1833. London 1833. Σελ 336

Kiesselbach, Wilhelm: Der Gang des Welthandels und die Entwicklung des europäischen Völkerlebens im Mittelalter. Stuttgart 1860. – Σελ 415

Kinnear, John G.: The crisis and the currency: with a comparison between the English and Scotch systems of banking. London 1847. – Σελ 559, 661

Laing, Samuel: National distress: its causes and remedies. London 1844. – Σελ 950

Laing, Seton: A new series of the great City frauds of Cole, Davidson & Gordon; corr. and enlarged. 5th ed. London [1869]. – Σελ 673

Lavergne, Léonce de: The rural economy of England, Scotland, and Ireland. Transl. from the French, with notes by a scottish farmer. Edinburgh, London 1855. – Σελ 784, 785

Leatham, William: Letters on the currency addressed to Charles Wood, Esq. M. P., Chairman of the committee of the House of Commons, now sitting; and ascertaining for the first time, on true principles, the amount of inland and foreign bills of exchange in circulation for several consecutive years, and out at one time. 2nd ed., with corr. and add. London 1840. – Σελ. 505

Lexis, W[ilhelm]: Kritische Erörterungen über die Währungsfrage, In: Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich . . . Hrsg. von Gustav Schmoller. 5. Jg. 1. Heft. Leipzig 1881.– Σελ. 23

– Die Marx'sche Kapitaltheorie. In: Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. Gegr. von Bruno Hildebrand, hrsg. von Johannes Conrad. Neue Folge. 11. Bd. Jena 1885. – Σελ. 21, 22

Liebig, Justus von: Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie. 7. Aufl. Th. 1: Der chemische Prozeß der Ernährung der Vegetabilien. Braunschweig 1862. – Σελ. 916 — 917, 998 — 999

[*Linguet, Simon-Nicolas-Henri:*] Théorie des loix civiles, ou principes fondamenteux de la société. T. 1–2. Londres 1767. – Σελ. 114, 971

List, Friedrich: Die Ackerverfassung, die Zwergwirtschaft und die Auswanderung. Stuttgart, Tübingen 1842. – Σελ. 1086

Loria, Achille: Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Wertgesetzes. Von Conrad Schmidt. Stuttgart 1889. In: Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. Gegr. von Bruno Hildebrand, hrsg. von Johannes Conrad. Neue Folge. Bd. 20. Jena 1890. – Σελ. 31, 32

– Karl Marx. Στό: Nuova Antologia di Scienze, Lettere ed Arti. Roma. Seconda serie. Vol. 38. Nr. 7 vom 1. April 1883. – Σελ. 29, 31, 1097

– L'opera postuma di Carlo Marx. Στό: Nuova Antologia. Rivista di Scienze, Lettere ed Arti. Roma. Terza serie. Vol. 55 Nr. 3 τῆς 1ης τοῦ Φλεβάρη 1895. – Σελ. 1092, 1095

– La teoria economica della costituzione politica. Roma, Torino, Firenze 1886. – Σελ. 29, 31

Luther, Martin: An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung. Wittemberg 1540. – Σελ. 438, 497, 762, 763

– An die Pfarherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung. 1540. In: Der Sechste Teil der Bücher des Ehrnwirdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri . . . Wittembergk 1589. – Σελ. 762

– Von Kauffshandlung und Wucher. In: Der Sechste Teil der Bücher des Ehrnwirdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri . . . Wittembergk 1598. – Σελ. 420

Luzac, Elias: Hollands Rijkdom, behelzende den Oorsprong van den Koophandel, en van de Magt van dezen Staat, de toeneemende vermeerdering van deszelfs Koophandel en Scheepvaart, de oorzaaken, welke tot derzelver aanwas medegewerkt hebben; die, welke tegenwoording tot derzelver verval strekken; mitsgaders de middelen, welke dezelven wederom zouden kunnen opbeuren, en tot hunnen voorigen bloei brengen. Het Fransch ontwerp gevolgd. Het werk zelf geheel veranderd, merkelijk vermeerderd, en van verscheiden misflagen gezuiverd. Deel. 3. Leyden 1782. – Σελ. 404

Macaulay, Thomas Babington: The history of England from the accession of James the Second. Vol. 4. London 1855. – Σελ. 754

Malthus, T[homas] R[obert]: Definitions in political economy, preceded by inquiry into the rules which ought to guide political economists in the definition and use of their terms; with remarks on the deviation from these rules in their writings. London 1827. – Σελ. 54

– Definitions in political economy, preceded by an inquiry into the rules which ought to quide political economists in the definition and use of their terms; with remarks on the deviation from these rules in their writings. A new ed., with a preface, notes, and supplementary remarks by John Cazenove. London 1853. – Σελ. 58

– (anonym) An essay on the principle of population, as it affects the future improvement of society, with remarks on the speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and other writers. London 1798. – Σελ. 499

– An inquiry into the nature and progress of rent, and the principles by which it is regulated. London 1815. – Σελ. 819

– Principles of political economy considered with a view to their practical application. London 1820. – Σελ. 242

– Principles of political economy considered with a view to their practical application. 2nd ed. with considerable additions from the author's own manuscript and an original memoir ,London 1836. – Σελ. 54, 214, 251, 819

Maron, H.: Extensiv oder intensiv? Ein Kapitel aus der landwirtschaftlichen Betriebslehre. Oppeln 1859. – Σελ. 993

Marx, Karl: Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Bd. 1. Buch 1: Der Produktionsprocess des Kapitals. Hamburg 1867. – Σελ. 184

– Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Bd. 1. Buch 1: Der Produktionsprocess des Kapitals. 2. verb. Aufl. Hamburg 1872. – Σελ. 19, 20, 25, 39, 43 — 44, 48, 52, 55 — 60, 65, 70 — 73, 101, 106 — 107, 111, 114, 115, 121, 123, 125 — 126, 168 — 169, 179, 183, 202 — 203, 223, 229, 280 — 281, 291 — 293, 311, 332, 389, 403, 405, 504, 563, 612, 613, 657 — 659, 716, 769, 781, 785, 931, 976, 1005, 1026, 1045 — 1046, 1079, 1091, 1104

– Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Bd. 1. Buch 1: Der produktionsprocess des Kapitals. 3. verm. Aufl. Hamburg 1883. – Σελ. 19, 20, 25 39, 43 — 44, 48, 52, 55 — 60, 65, 70 — 73, 101, 106 — 107, 111, 114, 115, 121, 123, 125 — 126, 168 — 169, 179, 183, 202 — 203, 223, 229, 280 — 281, 291 — 293, 311, 332, 389, 403, 405, 504, 563, 612, 613, 657 — 659, 716, 769, 781, 785, 931, 976, 1005, 1026, 1045 — 1046, 1079, 1091, 1104

– Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Bd. 2. Buch 2: Der Circulationsprocess des Kapitals. Hrsg. von Friedrich Engels. Hamburg 1885. – Σελ. 9, 10, 13 — 14, 20, 21, 25, 39, 62 — 63, 70, 71, 95 — 98, 100, 102 — 103, 152, 338, 340, 356, 365, 381, 386, 392, 432, 564, 605, 667, 668, 951, 1016, 1027, 1030, 1037, 1097 — 1098

– Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Bd. 3. Th. 1–2. Buch 3: Der Gesammtprocess der kapitalistischen Produktion. Hrsg. von Friedrich Engels. Hamburg 1894. – Σελ. 10, 34, 1089, 1091, 1096 — 1101, 1115

– Capital: a critical analysis of capitalist production. Transl. from the 3rd German ed., by Samuel Moore and Edward Aveling and ed. by Frederick Engels. Vol. 1. London 1887. – Σελ. 9, 15
– Le Capital. Trad. de J. Roy, entièrement rev. par l'auteur. Paris [1872 bis 1875]. – Σελ. 31
– Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon. Paris, Bruxelles 1847. – Σελ. 758, 771
– Zur Kritik der Politischen Oekonomie. 1. Heft. Berlin 1859. – Σελ. 229, 230, 402, 565—566, 686, 690, 702, 758—759, 794, 963.
[*Massie, Joseph:*] An essay on the governing causes of the natural rate of interest; wherein the sentiments of Sir William Petty and Mr. Locke, on that head, are considered. London 1750. – Σελ. 421, 444, 445, 453, 457, 458, 460—462, 474, 475, 477, 496
Maurer, Georg Ludwig von: Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadt-Verfassung und der öffentlichen Gewalt. München 1854. – Σελ. 224
– Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland. Bd. 1–2. Erlangen 1865 bis 1866. – Σελ. 224
– Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland. Bd. 1–4. Erlangen 1862–1863. – Σελ. 224
– Geschichte der Markenverfassung in Deutschland. Erlangen 1856. – Σελ. 224
– Geschichte der Städteverfassung in Deutschland. Bd. 1–4 Erlangen 1869–1871. – Σελ. 224
Mill, John Stuart: Essays on some unsettled questions of political economy. London 1844. – Σελ. 1078
– Principles of political economy with some of their applications to social philosophy. In 2 vols. Vol. 1. 2nd ed. London 1849. – Σελ. 492, 501
Mommsen, Theodor: Römische Geschichte. 2. Aufl. Bd. 1–3. Berlin 1856–1857. – Σελ. 414, 485—486, 967
Morgan, Lewis H[enry]: Ancient society or researches in the lines of human progress from savagery, through barbarism to civilization. London 1877. – Σελ. 224
Morton, J[ohn] C[halmers]: On the forces used in agriculture. Στό: Journal of the Society of Arts. London,9. τοῦ Δεκέμβρη 1859. – Σελ. 783
Morton, John Lockhart: The resources of estates: being a treatise on the agricultural improvement and general management of landed property. London 1858. – Σελ. 783, 784, 837
Möser, Justus: Osnabrückische Geschichte. 1. Th., mit Urkunden. Neue verm. und verb. Aufl. ... Berlin, Stettin 1780. – Σελ. 972
Mounier, L.: De l'agriculture en France, d'après les documents officiels. Avec des remarques par Rubichon. T. 1–2. Paris 1846. – Σελ. 992, 996
Müller, Adam H[einrich]: Die Elemente der Staatskunst. Oeffentliche Vorlesungen vor Sr. Durchlaucht dem Prinzen Bernhard von Sachsen-Weimar und einer Versammlung von Staatsmännern und Diplomaten, im Winter von 1808 auf 1809, zu Dresden, gehalten. Th. 3. Berlin 1809. – Σελ. 450, 500, 501

Newman, Francis William: Lectures on political economy. London 1851. – Σελ. 742, 816—817, 950, 956
Newman, Samuel P[hilips]: Elements of political economy. Andover, New York 1835. – Σελ. 353
[*North, Sir Dudley:*] Discourses upon trade; principally directed to the cases of the interest, coynage, clipping, increase of money. London 1691. – Σελ. 673

Observations on certain verbal disputes in political economy, particularly relating to value, and to demand and supply. London 1821. – Σελ. 232, 242, 243
Opdyke, George: A treatise on political economy. New York 1851. – Σελ. 458, 830
Ovid: Metamorphosen. – Σελ. 1001

Passy, H[ippolyte-Philibert]: Rente du sol. Στό: Dictionnaire de l'économie politique... 2e éd. T. 2. Paris 1854. – Σελ. 946 — 947, 958, 962, 966
Pecqueur, C[onstantin]: Théorie nouvelle d'économie sociale et politique, ou études sur l'organisation des sociétés, Paris 1842. — Σελ. 759
[*Petty, William*]: A treatise of taxes and contributions. Shewing the nature and measures of crown-lands, assesments, customs, poll-moneys, lotteries, benevolence, penalties, monopolies, offices, tythes, raising of coins, harth-money, excize, etc. With several intersperst discourses and digressions concerning warrs, the church, universities, rents and purchases, usury and exchange, banks and lombards, registries for conveyances, beggars, ensurance, exportation of money, wool, free-ports, coins, housing, liberty of conscience, etc. The same being frequently applied to the present state and affairs of Ireland. London 1667. – Σελ. 963
Poppe, Johann Heinrich Moritz: Geschichte der Technologie seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an das Ende des achtzehnten Jahrhunderts. Bd. 1. Göttingen 1807. – Σελ. 425
Price, Richard: An appeal to the public, on the subject of the national debt. London 1772. – Σελ. 498
– Observations on reversionary payments; on schemes for providing annuities for widows, and for persons in old age; on the method of calculating the values of assurances on lives; and on the national debt. To which are added, four essays on different subjects in the doctrine of life-annuities and political arithmetick. Also an appendix... 2nd ed., with a supplement–and political arithmetick. Also en appendix... 2nd ed., with a supplement... London 1772. – Σελ. 498, 499
A prize essay on the comparative merits of competition and cooperation. London 1834. – Σελ. 1084
Proudhon, P[ierre]-J[oseph]: Qu'est-ce que la propriété? Ou recherches sur le principe du droit et du gouvernment. 1er mémoir. Paris 1841. – Σελ. 1036
– βλέπε: Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris 1850.
Publius Terentius Afer: Das Mädchen von Andros. – Σελ. 283

Quételet, A[dolphe-Lambert-Jacques]: Sur l'homme et le développement des ses facultés, ou essai de physique sociale. T. 1–2. Paris 1835. – Σελ. 1057

Ramsay, George: An essay on the distribution of wealth. Edinburg 1846. – Σελ. 58, 353, 457, 479, 944
Reden, [Friedrich Wilhelm Otto Ludwig], Freiherr von: Vergleichende Kultur-Statistik der Geburts- und Bevölkerungsverhältnisse, der Gross-Staaten Europas. Berlin 1848. – Σελ. 588, 589
Religion Saint-Simonienne... Βλέπε [*Enfantin, Barthélemy-Prosper:*] Religion Saint-Simonienne... Paris 1831.
Ricardo, David: On the principles of political economy, and taxation. 3rd ed. London 1821. – Σελ. 140, 148, 227, 232, 256, 259, 807, 808, 819, 949, 1001, 1033, 1048
– Principles of political economy, and taxation. In: The works. With a notice of the life and writings of the author, by J[ohn R[amsay] MacCulloch. 2nd ed. London 1852. – Σελ. 89, 283, 301
Rodbertus [-Jagetzow, Johann Karl]: Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie. Berlin 1851. – Σελ. 175, 956, 957
Roscher, Wilhelm: Die Grundlagen der Nationalökonomie. Ein Hand- und Lesebuch für Geschäftsmänner und Studierende. 3., verm. und verb. Aufl., Stuttgart, Ausgburg 1858. – Σελ. 284, 389, 410, 501, 1014
[*Roy, Henry:*] The theory of the exchanges. The bank charter act of 1844. abuse of the metallic principle to depreciation. Parliament mirrored in debate, supplemental to «The stock exchange and the repeal of Sir J. Barnard's act». London 1864. – Σελ. 456, 459
Rubichon, [Maurice]: Du mécanisme de la société en France et en Angleterre. Nouv. éd. Paris 1837. – Σελ. 783, 992, 996

[*Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy, comte de:*] *Nouveau christianisme. Dialogues entre un conservateur et un novateur.* 1er dialogue. Paris 1825. – Σελ. 755
Say, Jean-Baptiste: Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses. 3e éd. T. 1. Paris 1817. – Σελ. 353
– Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses. 4e éd. T. 2. Paris 1819. – Σελ. 1099
Schmidt, Conrad: Der dritte Band des «Kapital». In: Socialpolitisches Centralblatt, Berlin vom 25. Februar 1895. – Σελ. 1099
– Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Werthgesetzes. Stuttgart 1889. – Σελ. 23
– Die Durchschnittsprofitrate und das Marx'sche Werthgesetz. In: Die Neue Zeit. Revue des geistigen und öffentlichen Lebens. ... 11. Jg. Nr. 3, 4. Stuttgart 1893. – Σελ. 25
Sismondi, J[ean]-C[harles-L[éonard] Simonde de: Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population. 2nde éd. T. 1–2. Paris 1827. – Σελ. 600, 601, 986

Smith, Adam: An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a memoir of the author's life. Complete in one vol. Aberdeen, London 1848. – Σελ. 179, 416, 595, 766, 944, 950—952, 967, 1014, 1015, 1035
Sombart, Werner: Zur Kritik des ökonomischen Systems von Karl Marx. In: Archiv für sociale Gesetzgebung und Statistik. ... Bd. 7. Berlin 1894 – Σελ. 1097
Some thoughts of the interest of England. By a lover of commerce. London 1697. – Σελ. 757
Steuart, Jacques: Recherche des principes de l'économie politique; ou essai sur la science de la police intérieure des nations libres... T. 4. Paris 1789. – Σελ. 460
Steuart, James: An inquiry into the principles of political oeconomy; being an essay on the science of domestic policy in free nations. In 3 vols. Vol. 1. Dublin 1770. – Σελ. 966
– An inquiry into the principles of political oeconomy... In: The works, political. metaphisical, and chronological... Now first collect. by General Sir James Steuart, his son, from his father's corr. copies, to which are subjoined anecdotes of the author. In 6 vols. Vol. 1. London 1805. – Σελ. 291, 418
Stiebeling, George C.: Das Werthgesetz und die Profit-Rate. Leichtfaßliche Auseinandersetzung einiger wissenschaftlicher Fragen. Mit einem polemischen Vorwort. New York [1890]. – Σελ. 33, 34
Storch, Henri: Considérations sur la nature du revenu national. Paris 1824. – Σελ. 1039, 1046
– Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la propérité des nations. T. 1–2. St.-Pétersbourg 1815. – Σελ. 232, 817, 1015, 1039, 1040

Thiers, A[dolphe]: De la propriété. Paris 1848. – Σελ. 777
– [ὁμιλία στή γαλλική ἐθνοσυνέλευση] Βλέπε: Compte rendu des séances de l'Assemblée Nationale...
The three prize essays on agriculture and the corn law. Publ. by the National Anti-Corn-Law League. Manschester, London 1842. – Σελ. 780
Thum, Alphons: Die Industrie am Niederrhein und ihre Arbeiter. 2. Th.: Die Industrie des bergischen Landes. [Solingen, Remscheid und Elberfeld-Barmen]. Leipzig 1879. – Σελ. 1106
Tocqueville, Alexis de: L'ancien régime et la révolution. Paris 1856. – Σελ. 986
Tooke, Thomas: A history of prices, and of the state of the circulation, from 1793 to 1837; preceded by a brief sketch of the state of the corn trade in the last two centuries. In 2 vols. Vol. 2. London 1838. – Σελ. 467, 611
– A history of prices, and of the state of the circulation, from 1839 to 1847 inclusive: with a general review of the currency question, and remarks on the operation of the act 7 & 8 Vict. c. 32. Being a continuation of the history of prices from 1793 to 1839. London 1848. – Σελ. 456, 611
– An inquiry into the currency principle; the connection of the currency with prices, and the expediency of a separation of issue from banking. 2nd ed. London 1844. – Σελ. 448, 468, 506, 509, 554, 558, 559, 1035

Tooke, Thomas, and William Newmarch: A history of prices, and of the state of the circulation, during the nine years 1848–1856. In 2 vols.; forming the 5th and 6th vols. of the «History of prices from 1792 to the present time». London 1857. – Σελ. 611, 992
Torrens, R[obert]: An essay on the production of wealth; with an appendix, in which the principles of political economy are applied to the actual circumstances of this country. London 1821. – Σελ. 57, 140
– On the operation of the bank charter act of 1844, as it affects commercial credit. 2nd ed. London 1847. – Σελ. 446 — 447
Tuckett, J[ohn] D[ebell]: A history of the past and present state of the labouring population including the progress of agriculture, manufactures, and commerce. In 2 vols. Vol. 1. London 1846. – Σελ. 751

Ure, Andrew: The philosophy of manufactures: or, an exposition of the scientific, moral and commercial economy of the factory system of Great Britain. London 1835. – Σελ. 136
– Philosophie des manufactures ou économie industrielle de la fabrication du coton, de la laine, du lin et de la soie, avec description des diverses machines employées dans les ateliers anglais. Trad. sous les yeux de l'auteur et augmenté d'un chapitre inédit sur l'industrie cotonnière française. T. 1. Paris 1836. – Σελ. 488

Verri, Pietro: Meditazioni sulla economia politica. Στό: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. T. 15. Milano 1804. – Σελ. 353
Vinçard, [Pierre-Denis]: Histoire du travail et des travailleurs en France. T. 1–2. Paris 1845. – Σελ. 967
Vissering, S[imon]: Handboek van praktische staathuishoudkunde. Deel 1. Amsterdam 1860–1861. 330–332. – Σελ. 403 — 406

[*Wakefield, Edward Gibbon:*] England and America. A comparison of the social and political state of both nations. Vol. 1–2. London 1833. – Σελ. 931, 944
Walton, Alfred A.: History of the landed tenures of Great Britain and Ireland, from the Norman conquest to the present time, dedicated to the people of the United Kingdom. London 1865. – Σελ. 772, 773
[*West, Edward:*] Essay on the application of capital to land, with observations shewing the impolicy of any great restriction of the importation of corn, and that the bounty of 1688 did not lower the price of it. By a fellow of university college, Oxford. London 1815. – Σελ. 306, 819
Wolf, Julius: Das Rätsel der Durchschnittsprofitrate bei Marx. Στό: Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. Gegr. von Bruno Hildebrand. Hrsg. von J[ohannes] Conrad. 3. Folge. Bd. 2. Jena 1891. – Σελ. 27, 28
– Sozialismus und Kapitalistische Gesellschaftsordnung. Kritische Würdigung beider als Grundlegung einer Sozialpolitik. Stuttgart 1892. – Σελ. 32, 33

II. Κοινοβουλευτικές ἐκθέσεις καί ἄλλες ἐπίσημες δημοσιεύσεις

An act for vesting certain sums in commissioners, at the end of every quarter of a year, to be by them applied to the reduction of the national debt. (Anno vicesimo sexto Georgii III. regis.) Σελ. 499

Bank Acts (B.A., B.C.) 1857 βλέπε Report from the select committee on bank acts; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1857. –
Bank Acts (B.A., B.C.) 1858 βλέπε Report from the select committee on the bank acts; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 1 July 1858.

Census of England and Wales for the year 1861. London 1863. – Σελ. 773
Coal mine accidents. Abstract of return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 3 May 1861 ... Ordered, by the House of Commons, to be printed, 6 February 1862. – Σελ. 117
Commercial Distress (C.D.) 1847–1848 βλέπε First report from the secret committee on commercial distress; with the minutes of evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 8 June 1848.
Commercial Distress (C.D.) 1848/1857 βλέπε Report from the secret committee of the House of Lords appointed to inquire into the causes of the distress which has for some time prevailed among the commercial classes... Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 July 1848. (Reprinted, 1857.)
Compte rendu des séances de l'Assemblée Nationale. Exposés des motifs et projets de lois présentés par le gouvernement; rapports de MM. les représentants. T. 2e. Du 17 Juin au 7 Août 1848. Paris 1849. – Σελ. 333

First report from the secret committee on commercial distress; with the minutes of evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 8 June 1848. – Σελ. 20, 509, 510, 517 — 521, 524 — 526, 572, 591, 596/597, 611 — 614, 677
First report from the select committee of the House of Lords on the sweating system; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, and appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 11 August 1888. – Σελ. 425
First report of the children's employment commissioners in mines and collieriees... 21 April 1841. – Σελ. 117

Public Health. Sixth report of the medical officer of the Privy Council. With appendix. 1863. Presented pursuant to act of Parliament. London 1864. – Σελ. 121 — 128

Report from the secret committee of the House of Lords appointed to inquire into the causes of the distress which has for some time prevailed among the commercial classes and how far it has been affected by the laws for regulating the issue of bank notes payable on demand. Together with the minutes of evidence, and an appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 July 1848. (Reprinted, 1857.) – Σελ. 20, 513, 516, 518 — 519, 521, 522, 530, 532 — 540, 542 — 547, 644, 659 — 663, 677, 682, 691, 694, 698 — 702, 704 — 707, 711, 713

Report from the select committee on bank acts; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Part I. Report and evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1857. – Σελ. 20, 428, 459, 522, 526 — 529, 542, 543, 610, 611, 621, 624, 625, 630, 632, 640 — 643, 653, 658, 662, 664, 668 — 677, 680, 682, 690 — 693, 697, 700, 702 — 707, 709, 710, 714 — 716, 719 — 722, 724 — 731, 951 — 952

– ... Part II. Appendix and index. – Σελ. 655, 691/692

Report from the select committee on the bank acts; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 1 July 1858. – Σελ. 20, 459, 599, 610, 611, 625, 626, 629, 657, 658, 659, 708

Report from the select committee on petitions relating to the corn laws of this Kingdom: together with the minutes of evidence, and an appendix of accounts. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 26 July 1814. – Σελ. 780

Reports of the inspectors of factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department. – Σελ. 779

– for the half year ending 31st October 1845. Presented to both House of Parliament by command of Her Majesty. London 1846. – Σελ. 160
– for the half year ending 31st October 1846 ... London 1847. – Σελ. 160, 161
– for the half year ending 31st October 1847 ... London 1848. – Σελ. 161
– for the half year ending 31st October 1848 ... London 1849. – Σελ. 105, 140
– for the half year ending 30th April 1849 ... London 1849. – Σελ. 162
– for the half year ending 31st October 1849 ... London 1850. – Σελ. 162
– for the half year ending 30th April 1850 ... London 1850. – Σελ. 142, 162
– for the half year ending 31st October 1850 ... London 1851. – Σελ. 158, 163
– for the half year ending 30th April 1851 ... London 1851. – Σελ. 158
– for the half year ending 31st October 1852 ... London 1852. – Σελ. 128 — 131
– for the half year ending 30th April 1853 ... London 1853. – Σελ. 163
– for the half year ending 31st October 1853 ... London 1854. – Σελ. 163
– for the half year ending 30th April 1854 ... London 1854. – Σελ. 163
– for the half year ending 31st October 1855 ... London 1856. – Σελ. 118, 121
– for the half year ending 31st October 1858 ... London 1858. – Σελ. 104, 158, 159

– for the half year ending 30th April 1859 ... London 1859. – Σελ. 163
– for the half year ending 31st October 1859 ... London 1860. – Σελ. 163
– for the half year ending 30th April 1860 ... London 1860. – Σελ. 164
– for the half year ending 31st October 1860 ... London 1860. – Σελ. 164
– for the half year ending 30th April 1861 ... London 1861. – Σελ. 121, 164, 166
– for the half year ending 31st October 1861 ... London 1862. – Σελ. 165
– for the half year ending 30th April 1862 ... London 1862. – Σελ. 161, 166
– for the half year ending 31st October 1862 ... London 1863. – Σελ. 105, 133, 165, 167
– for the half year ending 30th April 1863 ... London 1863. – Σελ. 167
– for the half year ending 31st October 1863 ... London 1864. – Σελ. 118, 131 — 133, 142, 143, 164 — 166, 168 — 173
– for the half year ending 30th April 1864 ... London 1864. – Σελ. 165, 171

Reports respecting grain, and the corn laws: viz: First and second reports from the Lords committees, appointed to enquire into the state of the growth, commerce and consumption of grain, and all laws relating thereto; ... Ordered, by the House of Commons, to be printed, 23 November 1814. – Σελ. 780

III. *Περιοδικά*

Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik. Vierteljahresschrift zur Erforschung der gesellschaftlichen Zustände aller Länder. In Verbindung mit einer Reihe namhafter Fachmänner des In- und Auslandes hrsg. von Heinrich Braun. Bd. 7. Berlin 1894. (βλέπε ἐπίσης σημ. 170.) – Σελ. 1097 — 1098

Conrads Jahrbücher siehe *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*

The Daily News. London, (Βλέπε ἐπίσης σημ. 66), τῆς 10 τοῦ Δεκέμβρη 1889. – Σελ. 462
– τῆς 15 τοῦ Δεκέμβρη 1892. – Σελ. 491
– τῆς 18 τοῦ Γενάρη 1894. – Σελ. 681

The Economist. Weekly Commercial Times, Bankers' Gazette, and Railway Monitor: a political, literary, and general newspaper. [London.] (Βλέπε ἐπίσης σημ. 64), Σελ. 500, 502, 690, 732 — 736
– τῆς 15 τοῦ Μάρτη 1845. – Σελ. 550
– τῆς 22 τοῦ Μάη 1847. – Σελ. 679, 732
– τῆς 21 τοῦ Αὐγούστου 1847. – Σελ. 737
– τῆς 23 τοῦ 'Οκτώβρη 1847. – Σελ. 705 — 706
– τῆς 20 τοῦ Νοέμβρη 1847. – Σελ. 553, 626, 627
– τῆς 11 τοῦ Δεκέμβρη 1847. – Σελ. 717 — 718
– τῆς 30 τοῦ Νοέμβρη 1850. – Σελ. 738 — 739
– τῆς 11 τοῦ Γενάρη 1851. – Σελ. 738 — 739
– τῆς 19 τοῦ 'Ιούλη 1851. – Σελ. 500
– τῆς 22 τοῦ Γενάρη 1853. – Σελ. 452

The Edinburgh Review, or Critical Journal: for August–December, 1831. To be continued quarterly. Vol. 54, (βλέπε ἐπίσης σημ. 140). – Σελ. 959 — 960

Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich. Des «Jahrbuchs für Gesetzgebung, Verwaltung und Rechtspflege des Deutschen Reiches». Neue Folge. Hrsg. von Gustav Schmoller. Jg. 5. 1 Heft. Leipzig 1881. – Σελ. 24

Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. Gegr. von Bruno Hildebrand, hrsg. von Johannes Conrad (βλέπε ἐπίσης σημ. 3)[*]
Neue Folge. 11. Bd. Jena 1885. – Σελ. 21
– Neue Folge. 20. Bd. Jena 1890. – Σελ. 31, 32
– 3. Folge. 2. Bd. Jena 1891. – Σελ. 27, 28
– 3. Folge. 3. Bd. Jena 1892. – Σελ. 26, 27

Journal of the Society of Arts, and of the institutions in Union. London, τῆς 9 τοῦ Δεκέμβρη 1859. – Σελ. 782 — 783

The Manchester Guardian τῆς 24 τοῦ Νοέμβρη 1847 (βλέπε ἐπίσης σημ. 82). – Σελ. 516

The Morning Star. (London), τῆς 14 τοῦ Δεκέμβρη 1865 (βλέπε ἐπίσης σημ. 122). – Σελ. 785, 786 — 787

Die Neue Zeit, Revue des geistigen und öffentlichen Lebens. Stuttgart (βλέπε ἐπίσης σημ. 10). 5. Jg. 1887, Nr. 3. Σελ. – 33
– 11. Jg. 1892–1893, Nr. 3 und 4. – Σελ. 25
– 14. Jg. 1895–1896, Nr. 1 und 2. – Σελ. 1089

New-York Daily Tribune τῆς 20 τοῦ Δεκέμβρη 1859 (βλέπε ἐπίσης σημ. 69). – Σελ. 487

Nuova Antologia di Scienze, Lettere ed Arti. Roma. (βλέπε ἐπίσης σημ. 6) Seconda serie. Vol. 38. Nr. 7 τῆς 1 τοῦ 'Απρίλη 1883. – Σελ. 29

Nuova Antologia. Rivista di Scienze, Lettere ed Arti. Roma. Terza. serie Vol 55. Nr. 3 – τῆς 1 τοῦ Φλεβάρη 1895. – Σελ. 1092, 1095

La Rassegna. Napoli, Nr. 1, 1895 (βλέπε ἐπίσης σημ. 168). – Σελ. 1096

Revue des deux Mondes ((βλέπε ἐπίσης σημ. 62). 4e série. T. 31e. Paris 1842. – Σελ. 506
– Nouv. série. T. 24. Paris 1848. – Σελ. 1036

La Riforma Sociale. Torino, Roma, τῆς 25 τοῦ Φλεβάρη 1895 (βλέπε ἐπίσης σημ. 169). – Σελ. 1096

Sozialpolitisches Centralblatt. Berlin, τῆς 25 τοῦ Φλεβάρη 1895 (βλέπε ἐπίσης σημ. 172). – Σελ. 1099

The Times. London (βλέπε ἐπίσης σημ. 87). – Σελ. 554

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΩΝ, ΒΙΒΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΜΥΘΟΛΟΓΙΚΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

ΣΥΝΤΟΜΕΥΣΕΙΣ

Ε = ἐμπόρευμα, τό ἐμπορευματικό κεφάλαιο
Χ = χρῆμα
Κ = τό συνολικό κεφάλαιο = $\sigma + \mu$
σ = τό σταθερό κεφάλαιο
μ = τό μεταβλητό κεφάλαιο
υ = ἡ ὑπεραξία
$\frac{\mu}{\upsilon}$ = ύ = τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, δηλ. υ = ύμ
Υ = ἡ ὑπεραξία ἑνός ἔτους
Υ′ = τό ἐτήσιο ποσοστό τῆς ὑπεραξίας
κ = τό κέρδος
κ′ = τό ποσοστό τοῦ κέρδους
$\frac{\upsilon}{K}$ = τό ποσοστό τοῦ κέρδους = κ′
$\kappa' = \frac{\upsilon}{K} = \frac{\upsilon}{\sigma+\mu}$, ἐνῶ ύ = $\frac{\upsilon}{\mu}$, δηλ. τό κ′ (τό ποσοστό τοῦ κέρδους) εἶναι πάντα μικρότερο ἀπό τό ύ (ἀπό τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας), γιατί τό $\sigma + \mu$ εἶναι πάντα μεγαλύτερο ἀπό τό μ.
κ_1 = τό βιομηχανικό κέρδος μετά τήν ἀφαίρεση τοῦ τόκου ἑπομένως κ_1 = κ—το = ἐπιχειρηματικό κέρδος
Κερ. = τό συνολικό κέρδος
εκ = ἐμπορικό κέρδος
τ = τιμή κόστους
τπ = τιμή παραγωγῆς
Τ = γενική τιμή παραγωγῆς
Τ′ = ἡ ἀτομική τιμή τοῦ προϊόντος τῆς κατηγορίας γῆς Β, δηλ. τῆς γῆς πού ποιοτικά εἶναι ἡ ἀμέσως καλύτερη ἀπό τή χειρότερη γῆ Α.
το = τόκος
π = πρόσοδος
γπ = γαιοπρόσοδος

ΜΕΤΡΑ, ΣΤΑΘΜΑ ΚΑΙ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ.

Μέτρα μήκους

Ἀγγλικό μίλι (British mile)	= 5.280 πόδια	1.609,329 μέτρα
Πόδι (foot)	= 12 δάκτυλα	30,48 ἑκ. μ.
Δάκτυλος (ἴντσα)		2,54 ἑκ. μ.
Πῆχυς (πρωσσικός)		66,69 ἑκ. μ.

Μέτρα ἐπιφάνειας

Πλέθρο (acre)		4.046,7	τετρ. μέτρα
Ἑκτάριο	= 100 ἄρ	10.000	τετρ. μέτρα
Τετραγωνικός δάκτυλος		6,452,	τετρ. ἑκ. μ.

Μέτρα ὄγκου ἢ χωρητικότητας

Κουάρτερ (quarter)	= 8 μποῦσσελ περίπου	291	λίτρες
Μποῦσσελ	= 8 γαλλόνια	36,349	λίτρες
Σετιέ (setier = παλιό γαλλικό μέτρο σιτηρῶν)		156	λίτρες
Μόδιο (ρωμαϊκό μέτρο σιτηρῶν)		8,75	λίτρες
Σέφελ (κοιλό)	περίπου	54,9	λίτρες
Κυβικό πόδι		28,3	λίτρες

Σταθμά (βάρη)

Τόννος (ton)		1.016,05 χιλιόγραμμα
Λίβρα (pound, lb)	= 16 οὐγγιές	453,592 γραμμάρια
Οὐγγιά (ounce)		28,349 γραμμάρια

Νομίσματα

Λίρα στερλίνα (pound sterling, £)	= 20 σελλίνια	20,43 μάρκα
Σελλίνι (shilling)	= 12 πέννες	1,02 μάρκα
Πέννα (penny, pence, d.)	= 4 φάρτινγκ	8,51 πφέννιγκ
Γουϊνέα (quinea, πρώην ἀγγλ. νόμισμα)	= 21 σελλίνια	21,45 μάρκα
Σόβερεϊν (Sovereign)	= 1 λίρα στερλίνα	20,43 μάρκα
Φράγκο (france, fr.)	= 100 σαντίμια	80 πφέννιγκ
Γκοῦλντεν (ὀλλανδικό νόμισμα)		1,70 μάρκα
Φλῶρεν (χρυσό νόμισμα τῆς Φλωρεντίας)		
Ἄς (ἀρχαῖο ρωμαϊκό χάλκινο νόμισμα)		

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΝΝΟΙΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΒΙΒΛΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΟ ΣΥΝΟΛΙΚΟ ΠΡΟΤΣΕΣ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΤΜΗΜΑ ΠΡΩΤΟ

Ἡ μετατροπή τῆς ὑπεραξίας σέ κέρδος καί τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας σέ ποσοστό τοῦ κέρδους

ΤΜΗΜΑ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ἡ μετατροπή τοῦ κέρδους σέ μέσο κέρδος

ΤΜΗΜΑ ΤΡΙΤΟ

Ὁ νόμος τῆς τάσης τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους νά πέφτει

ΤΜΗΜΑ ΤΕΤΑΡΤΟ

Μετατροπή τοῦ ἐμπορευματικοῦ κεφαλαίου
καί τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου σέ ἐμπορευματεμπορικό κεφάλαιο
καί σέ χρηματεμπορικό κεφάλαιο (ἐμπορευματικό κεφάλαιο)

ΤΜΗΜΑ ΠΕΜΠΤΟ

Διάσπαση τοῦ κέρδους σέ τόκο καί σέ ἐπιχειρηματικό κέρδος. Τό τοκοφόρο κεφάλαιο

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΜΗΜΑ ΠΕΜΠΤΟ

Διάσπαση τοῦ κέρδους σέ τόκο καί σέ ἐπιχειρηματικό κέρδος. Τό τοκοφόρο κεφάλαιο
(Συνέχεια)

ΤΜΗΜΑ ΕΚΤΟ

Μετατροπή πρόσθετου κέρδους σέ γαιοπρόσοδο

ΤΜΗΜΑ ΕΒΔΟΜΟ

Τά εἰσοδήματα καί οἱ πηγές τους

Φρίντριχ Ἔνγκελς

Συμπλήρωμα καί ἐπίλογος στό ΙΙΙ Βιβλίο τοῦ «Κεφαλαίου»

Παράρτημα καί εὑρετήρια

Φωτοτυπίες

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ
ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
Τόμος τρίτος
'Ανατύπωση Νοέμβρης 1988
ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ»